

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 10 Sayı 1 (Bahar 2025)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 10 No 1 (Spring 2025)

Sakarya

Mart/ March- 2025

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 10 Sayı 1 (Bahar 2025)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 10 No. 1 (Spring 2025)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Zeynep İSKEFİYELİ

Yabancı Dil Editörleri

Mehmet KERİM, Abdoul Aziz AHMADOU, Bedri ŞAHİN, Efe YEŞİLDURAK, Tuğçe ÜNVER, Eray AKÇAY

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

TRDIZIN

INFOBASE INDEX

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ADVANCED SCIENCES INDEX

Crossref

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

I2OR

E3

SÖBIAD

Central and Eastern European Online Library

**INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL**

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Academic Researches Index
Acarindex.com

E3 Central and Eastern European Online Library

SIS Scientific Indexing Services

**INTERNATIONAL
Scientific Indexing**

**Academic
Resource
Index
ResearchBib**

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1 SSCB'nin Dağılmasına Giden Sürecin Yabancı Basındaki Yankılarının Bir Örneği: The Times (1-19 Ocak 1990)**
Zeynep Akarslan
An Example of the Repercussions of the Process Leading to the Disintegration of the USSR in the Foreign Press: The Times (1-19 January 1990)
- 33 Vakıf- Çiftlik İlişmesine Örnek: Ahi Çiftlikleri**
Burcu Akbulut
Example of the Foundation-Farm Relationship: Ahi Farms
- 73 The Likhni Uprising and Giorgi Shervashidze**
Shorena Akhalaia
Lihni Ayaklanması ve Giorgi Şervaşidze
- 94 Agrarian and Land Reform during Atatürk's Period in the Pendulum of Economics, Ideology, and History**
Betül Sarı Aksakal
İktisat, İdeoloji ve Tarih Sarkacında Atatürk Döneminde Tarım ve Toprak Reformu
- 122 II. Abdülhamid Devrinde Ölü Doğmuş Bir Rum Cemiyeti: Cemiyet-i Mezhebiye**
Ruhat Alp
A Stillborn Greek Society During the Era of Abdulhamid II: Cemiyet-i Mezhebiye
- 172 Girit Jandarma Teşkilatının Organizasyonu 1896-1897**
Serdar Bay
Organization of the Cretan Gendarmerie 1896-1897

- 232 Atatürk'ün Ölümünün The New York Times ve The Washington Post Gazetelerinde Yansımaları**
İlker Bayram
The Reflections of Atatürk's Death in The New York Times and The Washington Post Newspapers
- 262 I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin Avustralya Basınındaki Yansımaları**
Taner Bilgin – Talha Ağyar Altunay
Reflections of the Armenian Issue in the Australian Press During World War I
- 313 Tasvî-i Efkâr ve Vakit Gazeteleri Gözünden Alman Gazeteciler Heyetinin 1917 Yılı İstanbul Seyahati**
Sadık Çetin
The 1917 Istanbul Journey of the German Journalists' Committee from the Perspective of the Tasvî-i Efkâr and Vakit Newspapers
- 350 Târîh-i Cihân-Ârâ'da Irak, Suriye ve Kirman Selçuklularına Dair Bilgiler**
Ömer Çiftçi
Information on the Seljuks of Iraq, Syria and Kirman in Tarikh Jehan Ara
- 386 Bitmeyen Kavga: Padişahın İçkiyle Mücadelesi**
Mustafa Demir
The Never-Ending Fight: The Sultan's Struggle with Drinking
- 421 İsrail-Filistin Çatışmalarının Son 100 Yılı ve Oslo'daki Çözümsüzlük**
Yunus Ekici
The Last 100 Years of the Israeli-Palestinian Conflict and the Deadlock in Oslo
- 451 Lozan'da İktisadi Bağımsızlık Mücadelesi ve İzmir Kamuoyu**
Derya Genç Acar
The Struggle for Economic Independence in Lausanne and Public Opinion of Izmir

- 495 Manor Toprak Siteminin Temel Kavramlarından Hide ve Sulung'un Kökeni**
Sultan Gürsoy
Origins of the Hide and Sulung: One of the Basic Concepts of the Manor Land System
- 516 Türk Bozkır Kültüründe Cerrahi Bir Müdahale: Trepanasyon**
Gülay Hoştaş
A Surgical Intervention in Turkish Steppe Culture: Trepanation
- 557 Rıza Şah'ın İran'ı Modernleştirme Politikası: Kadınların Örtü ve Çarşafının Yasaklanması**
Kamuran Karabalık
Reza Shah's Policy to Modernize Iran: The Ban on Women's Veils and Burqas
- 587 Bismarck'tan II. Abdülhamid'e Tavsiyeler**
Sadık Emre Karakuş – Ahmet Özcan
Recommendations to Abdulhamid II from Bismarck
- 626 19. Yüzyılda Prens Grigory Grigoryeviç Gagarin'in (1810-1893) Eserlerinde Kafkasya**
Ömer Karataş
Caucasus in the Works of Prince Grigory Grigoryevic Gagarin in the 19th Century (1810-1893)
- 664 Osmanlıdan Günümüze Üsküp Rufai Tekkesi ve Etrafında Gelişen Halk Kültürü Unsurları**
Selçuk Kürşad Koca
The Skopje Rufai Tekke and the Folk Culture Elements that Developed Around it from the Ottoman Period to the Present
- 702 Doktor Abdullah Cevdet'in Hekimlik Hayatı ve Tıp Konulu Eserleri**
Ali Okumuş
Dr. Abdullah Cevdet's Medical Career and Works in Medicine

- 792 **Kafkasya Arkeografi Tutanakları'nda Osmanlı Fermanları (XVI. ve XVIII. Yüzyıllar)**
Sibel Orhankazi – Arzu Memmedova
Documents Related to Ottoman History in the Acts of the Caucasian Archeography Commission (XVIth and XVIIIth Centuries)
- 820 **Lozan Barış Konferansı'na Verilen Aradan Sonra Türk Heyetinin Anadolu'ya Dönüşü**
Hüseyin Baran Pekmen
Return of the Turkish Delegation to Anatolia after the Interruption of the Lausanne Peace Conference
- 857 **Emevîler Döneminde İktidarın Dönüşümü: Velihtlık Meselesi ve Yıkılış Sürecine Etkileri**
Shaban İsmael Raouf Raouf – Efe Yeşildurak
The Transformation of Power during the Umayyad Period: The Issue of Succession and Its Impact on the Downfall Process
- 887 **II. Meşrutiyet Dönemi III. Dönem Meclis-i Mebusan Seçiminde (1908-1912) Osmanlı Rumlarının Seçim Tartışmaları ve Rum Mebuslar**
Çağıl Sağun
Discussions of Ottoman Greeks in the 3rd Election of Deputy Assembly Election of the 2nd Constitutional Period and Greek Deputies (1908-1912)
- 933 **Londra Basınına Göre 1821'de "Yunan" Kimdir ve "Yunanistan" Neresidir?**
Oğuz Satır
Who is "Greek" and Where is "Greece" According to the London Press of 1821?
- 996 **Serbest Cumhuriyet Fırkası Bibliyografyası**
Fatih Selçuk
Free Republican Party Bibliography

- 1054 1993 Kağıthane Direniş ve Bir Toplumsal Hareket Olarak Kısa Bir Analizi**
Olkan Senemoğlu
The 1993 Kağıthane Resistance and Its Brief Analysis as a Social Movement
- 1110 Tanin Gazetesi'ne göre Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahatinden İstanbul'a Dönüşü: Karşılama Hazırlıkları**
Turgut Subaşı – Funda Özdoruk
Sultan Mehmed Reşad's Return to Istanbul From His Rumelian Trip According to Tanin Newspaper: Preparations for Welcome
- 1148 Haydar Aliyev'in TBMM Konuşmaları ve Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2003)**
Gökçe Süzgün Işık
Heydar Aliyev's GNAT Speeches And Azerbaijan-Turkey Relations (1993-2003)
- 1191 Исследования Научного И Культурного Развития Азербайджана В XI.-XV. Веках**
Vesile Şemşek
Studies on Scientific and Cultural Developments in Azerbaijan in XI-XV. Centuries
XI.-XV. Yüzyıllarda Azerbaycanda İلمي ve Kültürel Gelişmeler Üzerine İncelemeler
- 1236 The Ottoman Influence on the Formation of Balkan Cities in the Classical Age from the Perspective of Hasan Kaleshi**
Selçuk Ural
Hasan Kaleşi Perspektifinden Klasik Çağda Balkan Şehirlerinin Oluşumunda Osmanlı Etkisi
- 1263 Kamakura Dönemine (1185-1333) Geçiş Sürecinde Değişim ve Süreklilik: Minamoto ve Fujiwara Üzerinden Bir Değerlendirme**
Gaye Yavuzcan
Change and Continuity in the Transition to the Kamakura Period (1185-1333): An Evaluation through Minamoto and Fujiwara

1296 The Kurdish Question in Iraq (1958-1963)

Behçet Kemal Yeşilbursa

Irak'ta Kürt Sorunu (1958-1963)

1325 XIX.-XX. Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Giden Bazı Doktor ve Doğa Bilimci Seyyahların Bölge Sağlığına Etkileri

Seda Yılmaz Vurgun

The Impact of Physicians and Naturalist Explorers in Turkestan on Regional Health between the 19th and 20th Centuries

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

1367 Book Review: Janina Ramirez, Femina: A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It, London: Penguin Books, 2022

Sevket Akyıldız

Kitap Tanıtımı: Janina Ramirez, Femina: A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It, London: Penguin Books, 2022

1371 Kitap Tanıtımı: Jean-Paul Roux, Le roi: Mythes et Symboles (Kral: Mitler ve Simgeler), Çev: Nuri Fudayl Kıcıroğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021

Nabi Semizoğlu

Book Review: Jean-Paul Roux, Le roi: Mythes et Symboles (Kral: Mitler ve Simgeler), Çev: Nuri Fudayl Kıcıroğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, Birleşik Krallık.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

Taner Bilgin, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Trkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Peter Golden, Prof. Dr., Rutgers Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri.

Nigar Gozalova, Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Azerbaycan.

Arpad Hornjak, Prof. Dr., Pecs Üniversitesi, Macaristan.

Mehmet İnbaşı, Prof. Dr., Esiyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Agron İslami, Doç. Dr., Institute of History "Ali Hadri" – Prishtina, Kosova.

Orhan Kılıç, Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Güljanat Kurmangaliyeva, Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

DANIŞMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Sevket Akyildiz, Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

Gülbadi Alan, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Refik Arıkan, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ramazan Erhan Güllü, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mahmud Hasani, Prof. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Özbekistan.

Gülay Karadağ Çınar, Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Cengiz Kartın, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Murat Keçiş, Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Vjerman Kursar, Doç. Dr., Zagreb Üniversitesi, Hırvatistan.

Arzu Memmedova, Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Cavid Qasimov, Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Topal, Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Kürşat Yıldırım, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Serhan Afacan, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye.

Ümüt Akagündüz, Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türkiye.

Kader Altın, Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Kadir Arslanboğa, Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye.

Serpil Aytüre, Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hasan Barlak, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mustafa Batman, Dr., Duke Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri.

Hanife Dilek Batıslam, Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye.

Amrah Bayramov, Arş. Gör. Dr., Nahcivan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan.

Ali Rıza Bilgin, Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türkiye.

Neslihan Bolat Bozaslan, Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Gökhan Bozbaş, Doç. Dr., Şangay Üniversitesi, Çin Halk Cumhuriyeti.

Orkun Canbek, Dr. Öğr. Üyesi, Gebze Teknik Üniversitesi, Türkiye.

Muhammed Ceyhan, Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hatice Bahattin Ceylan, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Türkiye.

Tahir Bilirli, Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Galip Çağ, Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mustafa Çelik, Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Türkiye.

Esra Çıplak, Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Burak Çıtır, Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Erkan Dağlı, Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Finike Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

Önder Deniz, Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Türkiye.

Meltem Doğan, Dr. Öğr. Üyesi, Şişli Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

İbrahim Erdal, Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Sevim Erdem, Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Işık Ertekin, Arş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Cengiz Fedakar, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hacı Veli Gök, Dr., İçişleri Bakanlığı, Türkiye.

Merve Güven, Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türkiye.

Süleyman Hatipoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Tahsin Hazırbulan, Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatma Aysel Ilgın, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Semra Işın, Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fuat İnce, Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Türkiye.

Oğuz Kalafat, Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon Meslek Yüksekokulu, Türkiye.

Nilgün Nurhan Kara, Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ö. Kürşad Karacagil, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türkiye.

Mesut Karakulak, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yılmaz Karadeniz, Prof. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ali Karahan, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İsmail Kaya, Dr., Düzce Turgut Özal Anadolu Lisesi, Türkiye.

Perihan Hazel Kaya, Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye.

Hatice Kerimoğlu, Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mustafa Kırışman, Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türkiye.

İsmail Kıvrım, Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Arif Kolay, Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Furkan Kurt, Dr., Kırgız- Türk Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Akademisi, Kırgızistan.

Başak Kuzakçı, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Sibel Küçükülahlı, Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Abdullah Lüleci, Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yunus Mercimek, Arş. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Turgay Murat, Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hadiye Yılmaz Odabaşı, Doç. Dr., Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ali Fuat Öreñç, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Zelkif Polat, Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Hayrettin Pulat, Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Cavid Qasimov, Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Rameş Rzayev, Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azerbaycan.

Bekir Sarıyıldız, Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Nuran Savaşkan Akdoğan, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye.

Selma Sol, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye.

Mehmet Solak, Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Bedri Şahin, Dr., Die Deutsche Vereinigung für Politikwissenschaft (DVPW), Almanya.

Yasin Taş, Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Kamelya Tekne, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özgür Tokan, Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Topal, Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İshak Turan, Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, Yalova İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Vedat Turgut, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fuat Uçar, Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mekki Uludağ, Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Süleyman Uygun, Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Tuğçe Ünver, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özden Ürkmez, Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Türkiye.

Recep Yaşa, Dr., Sakarya Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

Cihan Yemişçi, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Duygu Yılmaz, Dr. Öğr. Üyesi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Türkiye.

Şerife Yılmaz, Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Türkiye.

Araştırma Makalesi/ Research Article

SSCB'nin Dağılmasına Giden Sürecin Yabancı Basındaki Yankılarının Bir Örneği: The Times (1-19 Ocak 1990)

Zeynep Akarslan*

(ORCID: 0000-0002-3134-2332)

Makale Gönderim Tarihi
05.10.2024

Makale Kabul Tarihi
27.11.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akarslan, Z., "SSCB'nin Dağılmasına Giden Sürecin Yabancı Basındaki Yankılarının Bir Örneği: The Times (1-19 Ocak 1990)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1-32.

APA: Akarslan, Z. (2025). SSCB'nin Dağılmasına Giden Sürecin Yabancı Basındaki Yankılarının Bir Örneği: The Times (1-19 Ocak 1990). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1-32.

Öz

Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'un 1952 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne katılarak başladığı siyasi kariyeri, 1980 yılında Politbüro üyeliğine seçilmesiyle hızlı bir yükseliş göstermiştir. Gorbaçov, 1985 yılında Komünist Parti Genel Sekreteri olduktan sonra, ekonomik ve toplumsal alandaki durgunluğu gidermek amacıyla "perestroyka" (yeniden yapılanma) ve "glasnost" (açıklık) adını verdiği reformları uygulamaya koymuştur. Reformlar, ekonomiyi canlandırma ve toplumda şeffaflığı artırma amacını taşıırken, Sovyet sisteminin katı yapısında kırılmalara yol açmış ve bağımsızlık taleplerinin artmasına neden olmuştur. Özellikle Kafkasya ve Baltık ülkelerinde yükselen milliyetçi hareketler, SSCB'nin yönetim yapısında ciddi baskılar oluşturmuştur. Bu çalışma Gorbaçov'un reformları ve Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecindeki gelişmelerin *The Times* gazetesi tarafından nasıl yansıtıldığına

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kafkas Dil Ve Kültürleri Anabilim Dalı, Türkiye, zynpakarslann@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Marmara University, Institute of Turcic Studies, Department Of Caucasian Languages And Cultures, Türkiye.

odaklanmaktadır. Çalışma, 1-19 Ocak 1990 tarihleri arasında *The Times*'ta yer alan haberlerde, Sovyetler Birliği'ndeki siyasi ve toplumsal dönüşümlerin, Batı medyasında hangi bakış açısıyla ve nasıl ele alındığını incelemektedir. Bu kapsamda, *The Times*'ın SSCB'nin iç sorunlarına, özellikle liderlik krizi, ekonomik durgunluk ve milliyetçi hareketlere ilişkin değerlendirmeleri ele alınmıştır. Kafkasya'da ve Baltık ülkelerinde artan huzursuzluklarla başa çıkmaya çalışan Gorbaçov, başlangıçta ılımlı bir politika izlese de zamanla uzlaşmacı kimliğinden uzaklaşmıştır. *The Times*'da yer alan haberler, Gorbaçov'un bu süreçteki zorluklarını ve reformlarının etkilerini kapsamlı bir şekilde yansıtmıştır. Gorbaçov'un büyük umutlarla başlattığı reform hareketleri, kısa süre sonra milli sorunların yükselişiyle başarısızlıkla sonuçlanmış ve Sovyetler Birliği dağılmıştır. Bu çalışmada Gorbaçov'un son dönemlerinde SSCB ve uydu devletlerinde yaşanan gelişmelerin *The Times* gazetesine yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, SSCB, Gorbaçov, perestroyka, glasnost, *The Times*.

An Example of the Repercussions of the Process Leading to the Disintegration of the USSR in the Foreign Press: The Times (1-19 January 1990)

Abstract

Mikhail Sergeyevich Gorbachev initiated his political career in 1952 by joining the Communist Party of the Soviet Union, subsequently ascending to the position of member of the Politburo in 1980. Following his election as General Secretary of the Communist Party in 1985, Gorbachev initiated a series of reforms, collectively known as 'perestroika' (restructuring) and 'glasnost' (openness), with the objective of addressing the economic and social stagnation that had emerged within the Soviet system. While the reforms were designed to invigorate the economy and enhance transparency in society, they resulted in ruptures within the inflexible structure of the Soviet system and prompted heightened demands for independence. The ascendance of nationalist movements, particularly in the Caucasus and Baltic countries, exerted considerable pressure on the governance structure of the USSR. This study examines the manner in which Gorbachev's reforms and the developments in the dissolution of the Soviet Union were reflected in the coverage of *The Times* newspaper. This study analyses the manner in which the political and social transformations occurring in the Soviet Union were represented in news reports published in *The Times* between 1 and 19 January 1990. In this context, the paper analyses *The Times*' assessments of the USSR's internal problems, especially the leadership crisis, economic stagnation and

nationalist movements. Gorbachev initially attempted to address the mounting unrest in the Caucasus and Baltic states through a conciliatory approach. However, as the situation deteriorated, he shifted away from this conciliatory stance. The news in *The Times* provided comprehensive coverage of Gorbachev's challenges in this process and the impact of his reforms. The reform movements initiated by Gorbachev, which had been met with considerable optimism, ultimately proved unsuccessful due to the emergence of national issues and the subsequent disintegration of the Soviet Union. This study examines the portrayal of developments in the USSR and its satellite states in *The Times* newspaper during the final period of Gorbachev's tenure.

Keywords: Russia, USSR, Gorbachev, perestroika, glasnost, *The Times*.

Giriş

XX. yüzyılın başında Çarlık Rusya'da birbiri ardına yaşanan devrim hareketleri Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle son bulmuştur. Bu süreçte ön plana çıkan isimlerin başında ise Vladimir İlyiç Lenin (1870-1924) gelmektedir. Sovyetler Birliği'nin her türlü sömürüye karşı çıkan, işçi sınıfı için eşitliğe dayalı bir dünya düzeni kurmayı amaçlayan "Marksist-Leninist" ideolojisinin temelini atan Lenin'in faaliyetleri, 1924 yılında ölümü nedeniyle yarıda kalmıştır.¹ Lenin'in ölümünden sonra Komünist Parti Genel Sekreterliğine getirilen Josef Stalin (1878-1953), "Yeniden Ruslaştırma" politikasının savunucusu olmuş ve yeni Rusya'yı "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği" haline getirmiştir.² Stalin'den sonra onun iktidarı dönemindeki politikaları eleştirerek kendine yönetimde yer bulan Nikita Kruşçev (1894-1971), Stalin karşıtı konuşmaları sebebiyle komünist ülkelerin tepkisini çekmiştir. Kruşçev döneminde dünya genelinde yaşanan teknolojik dönüşüm Sovyetler Birliği'nin ağır sanayiye dayanan ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Kruşçev görevden uzaklaştırılmış yerine ise "Durgun Stalinizm" olarak adlandırılan dönemi başlatan Leonid Brejnev (1906-1982) geçmiştir.³

¹ Umur Bekcan, "Stalin Döneminde Sovyet Dış Politikası İdeolojiden Saptı mı?", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, (2019), s. 371-381; Vladimir İlyiç Lenin, *Ne Yapmalı?*, çev. Arif Berberoğlu Kor Kitap, İstanbul 2022.

² Edward Hallett Carr, *The Russian Revolution: From Lenin to Stalin 1917-1929*, Palgrave Macmillan, UK 2004.

³ Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 383-386; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan

Sovyetler Birliği'nin mevcut ekonomik potansiyelini geliştirmek için çalışan Brejnev, iktidarının ilk yıllarında ekonomiye büyük katkı sağlamış, ancak tüm bu girişimler Sovyet ekonomisinin kalkınmasına yeterli gelmemiştir. Brejnev'in ölümünden sonra yerine gelen Yuri Andropov'un (1914-1984) iktidarı ani ölümü sebebiyle kısa süreli olmuş, Andropov'un yerine gelen Konstantin Çernenko (1911-1985) ise ondan daha kısa süre iktidarda kalmış ve yerini Gorbaçov'a bırakmıştır.⁴

Siyasi kariyerine 1952 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne katılarak başlayan Mihail Sergeyeviç Gorbaçov (1931-2022), 1980 yılında tam yetkili Politbüro üyeliğine seçilmiş, asıl büyük çıkışını 11 Mart 1985'te Komünist Parti Genel Sekreteri seçilmesiyle yaşamıştır. Bu tarihten itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) bir numaralı ismi hâline gelen Gorbaçov, üniversite yılları boyunca Komünist Parti'nin gençlik kollarında yer almıştır. Seçildiği dönemde Komünist Parti'nin diğer üyelerine nazaran daha genç, atak ve çalışkan olan Gorbaçov, Sovyetler Birliği'nin dağıldığını görmek için sabırsızlanan Avrupalı devletler tarafından sakin mizaçlı ve yumuşak yüzlü bir lider olarak tanımlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine uzanan son dönemecindeki tek lideri olan Gorbaçov, 1985-1991 yılları arasında sınırları içerisinde birbirinden farklı pek çok ulusu barındıran büyük bir devleti yönetmiştir.⁵ Sovyet Rusya'nın ekonomik anlamda zorluk çektiği, köylülerin kolektif çiftlik sisteminde çalışmaya mecbur bırakıldığı bir

Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 532; Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Alkim Yayınevi, İstanbul 2004, s. 468-482; Paul Kennedy, *Yirmibirinci Yüzyıla Hazırlanırken*, çev. Fikret Üçcan, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1995, s. 300.

⁴ Mihail Gorbaçov, *Perestroika Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce*, çev. Kasım Yargıcı, Güneş Yayınları, İstanbul 1988, s. 19; Leonid Brejnev, *SBKP M.K Genel Sekreteri Leonid İliç Brejnev'in 70 Yılı*, çev. Halim Güven, Temel Yayınlar, Ankara 1977, s. 10.

s. 300; Gorbaçov'un iktidarı dönemi Sovyet Rusya'ya bağlı toplumlar arasında hızla yaşanacak çözülmenin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde özellikle Kafkasya ve Baltık ülkelerinde yaşanan gelişmeler tüm dünyanın ilgisinin bu bölgeye yönelmesine sebep olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

⁵ Orçun Alpay, "Sovyet Tarihinin Son Perdesi: Mihail Gorbaçov Dönemi Sovyet Dış Politikası", *Liderlerin Sovyeti Devrimden Perestroykaya*, ed. Ayla Kaşoğlu, Çeviribilim Yayınları, İstanbul 2017, s. 264-265.

dönemde yetişen Gorbaçov'un bu tecrübeleri liderliğe yükseldiği dönemde gerçekleştireceği reformların temeli olmuştur.

Uzun yıllar geri planda kalarak bürokratik görevlerde bulunmuş olan Gorbaçov'un iktidara geldikten sonra attığı ilk adım ekonomik kalkınma alanında olmuştur. Dünyada yaşanan teknolojik gelişmelere ayak uyduramayan SSCB hızla kan kaybederken, Avrupa hızlı büyümesini sürdürmüştür. Sovyetler için ise Rus ekonomisinin temelini oluşturan ağır sanayideki ivmeyi yakalayacak bilimsel gelişmelerden uzak kalınması ülkenin çıkmaza sürüklenmesine sebep olmuştur. Ekonomik anlamda yaşanan büyük ve sürekli kayıplar toplum yapısındaki bozulmaları da beraberinde getirmiştir. Komünist sistemle yönetilen SSCB'de ekonomik anlamda yaşanan kayıplar devletin toplum için sağladığı barınma, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin aksamasına, bu aksamalar ise toplum nezdinde huzursuzluğa sebep olmuştur.⁶ Sovyetler Birliği açısından yeni bir dönem vadeden Gorbaçov, ülkeyi modernleştirmeyi, aksayan yönleri yeniden kullanılabilir hale getirmeyi amaçlamıştır. Gorbaçov'un bu amaca hizmet etmesi için başlattığı reform hareketleri ise "perestroyka" (yeniden yapılanma) ve "glasnost" (açıklık) isimleri ile anılmıştır.⁷

Sovyet sistemini bütün sorunlarıyla birlikte yeniden yapılandırmayı hedefleyen perestroyka ilk olarak ekonomiye odaklanmış, ekonominin yeniden düzenlenmesiyle teknolojik gelişmelerin takip edilmesi ve ülkenin içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulması hedeflenmiştir.⁸ Gorbaçov'un asıl amacı Komünist Parti'nin değişen dünya düzeni içerisinde toplumun gerisinde kalmasını engellemek olmuştur. Farklı birçok ulusu içinde barındıran SSCB yönetimi için halkın desteğini almak oldukça önemliydi. Sağlık, eğitim, barınma vb. tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan halk zaman içinde eğitim seviyesini arttırmış, bilinçlenmiş ve geleceği için söz hakkına sahip olduğunun farkına

⁶ Zeynep Akarşlan, *Azerbaycan'da Bağımsızlığa Giden Süreçte 20 Ocak 1990 Olayları ve Sonuçları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2018, s. 18.

⁷ Mihail Gorbaçov, *Perestroika Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce*, çev. Kasım Yargıcı, Güneş Yayınları, İstanbul 1988, s. 63-66.

⁸ Fırat Purtaş, *Bağımsız Devletler Topluluğu*, Barış Kitap Basım Yayın, Ankara 2005, s. 30-32.

varmıştır.⁹ Tam da bu ortamda ortaya atılan perestroykanın destekçisi glasnost olmuştur. Sovyet sisteminin sorunlarının açıkça ortaya koyulabilmesi için geliştirilen glasnost ise başarılı olamamıştır. Gorbaçov'un büyük umutlarla başlattığı reform hareketleri çok kısa süre sonra ortaya çıkan millî sorunların yükselişi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmış ve Sovyetler Birliği dağılmıştır.¹⁰

1785 yılında İngiltere'de kurulan *The Times*, dünyanın ilk gazete örneklerinden biridir ve İngiltere'nin en önemli yayın kuruluşları arasında yer almaktadır. Londra merkezli ve günlük olarak yayınlanan gazete, İngiltere'nin üç büyük gazetesinden biri olarak kabul edilmektedir. İlk olarak *The Daily Universal Register* adıyla kurulan gazete 1788 yılında *The Times* adını almış, kısa sürede büyük ilerleme göstermiştir. Dünyadaki gelişmeleri her daim yakından takip eden *The Times*, Sovyet Rusya ve uydu ülkelerinde yaşanan gelişmelere de satırlarında oldukça geniş yer vermiştir.¹¹ Hakan Kurt, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*'nde yayınlamış olduğu çalışmasında¹² *The Times* üzerinden Gorbaçov'un glasnost ve perestroyka politikalarını uygulamasının yansımalarını takip etmemizi sağlamıştır. *The Times* gazetesi hem SSCB'de hem de Kafkasya ve Baltık ülkelerinde yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiş, reformların uygulanma şekline ayrıntılı olarak yer vermiştir. Bu çalışmada Gorbaçov'un SSCB'yi ayakta tutmak için gerçekleştirdiği faaliyetler ve Kafkasya [Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan] ile Baltık [Estonya, Letonya, Litvanya] ülkelerinde yaşanan gelişmelerin *The Times* gazetesi sütunlarına yansımaları ele alınmıştır.

Bu çalışma Sovyetler Birliği'nin son döneminde yaşanan gelişmelerin İngiltere'nin en köklü gazetelerinden birine nasıl yansıdığını göstermeyi hedeflemektedir. Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu karmaşık durum çözümlenmiş ve sonuçlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra hem Baltık hem de Kafkasya ülkeleri bağımsızlığını kazanmıştır. Bu

⁹ Basile Kerblay, "Gorbaçov'un Politikalarının Genel Çizgileri", Gorbaçov'un Rusyası, çev. Osman Akinhay, haz. Cem Akış, Sevin Okyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 69.

¹⁰ Göçke Yoğurtçu, Yunus Emre Gürbüz, "Kırgız Halkının Gözünden Gorbaçov", *History Studies*, XII/3, (2020), s. 965-967.

¹¹ <https://www.britannica.com/topic/The-Times> [Erişim tarihi: 06.11.2024].

¹² Hakan Kurt, "The Times Gazetesinde Gorbaçov'un Glasnost ile Perestroyka Politikalarını Uygulaması", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VIII/4, (2012), s. 1350-1381.

çalışmada *The Times* gazetesinin 1 Ocak-19 Ocak 1990 tarihleri arasındaki nüshaları kullanılmıştır. Çalışmanın bu tarihlerle sınırlı tutulmasının sebebi ise Azerbaycan tarihinin önemli olaylarından biri olan 20 Ocak 1990 olaylarını ve sonrasındaki gelişmeleri ele alan müstakil bir çalışmanın var olmasıdır. Bu makalenin amacı, SSCB'nin dağılma sürecinin uluslararası yankılarını anlamak ve bu sürecin Batı medyasında nasıl ele alındığını *The Times* üzerinden analiz etmektir. Çalışma, 1-19 Ocak 1990 dönemine odaklanarak, *The Times* gazetesindeki haber ve yorumların incelenmesi, Batı medyasının SSCB'deki siyasal, ekonomik ve toplumsal çalkantıları nasıl değerlendirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Gorbaçov'un SSCB'yi Ayakta Tutma Çabaları ve Sürecin *The Times*'a Yansımaları

Sovyet lider Gorbaçov, 1 Ocak 1990'da yeni yılı tam 28 sene sonra Doğu ve Batı Almanlardan oluşan büyük kalabalık arasında kutlamıştı. Avrupa ülkelerine “demokrasiyle birlikte sosyalizme” ulaşma çabalarında başarılar dileyen Gorbaçov'un bu mesajı¹³ uluslararası ilişkilerdeki iyimser tavrına ve iç meselelerdeki belirsizliğe ışık tutmuştur. Doğu Avrupa'yı “kasıp kavuran bir devrimci yenilenme dalgasından” söz edilen bu konuşmada Gorbaçov, etkisi tüm dünyada hissedilen Soğuk Savaş'ın 1989 yılında sona erdiğini ileri sürmüştür. Doğu ve Batı Almanya'nın yıllar sonra bir araya geldiği¹⁴, Avrupa'nın bölünmüşlüğü'nün tarihe karıştığı bu dönem, SSCB'nin dağılma sürecinin ayak sesleriyle yankılanmıştır. Kendisine bağlı ülkelerin neredeyse tamamında ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkmaya başladığı tarihlerde Almanya'da dostluk ve dayanışma mesajı veren Gorbaçov'un “umut ve iyi niyet dilekleri dolu” bu son çabaları, dönemin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı George H. W. Bush tarafından sekteye uğratılmıştır. ABD Başkanı'nın “yeni bir yüzyılı, barış, özgürlük ve refah

¹³ Anne Andrew McElvoy McEwen, “Soviet Leader's Goodwill Message of Hope”, *The Times*, 1 January 1990, p. 1.

¹⁴ II. Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünen Almanya'da; 1949'da Almanya Federal Cumhuriyeti (Batı Almanya), doğuda da SSCB'nin etkisi altında bulunan ve sosyalist sisteme sahip Alman Demokratik Cumhuriyeti (Doğu Almanya) kuruldu. Nejat Doğan, “Almanya'nın Avrupa'daki Konumuna Teorik Yaklaşımlar: Almanya'nın Yeniden Birleşmesinden 20 Yıl Sonra Bir Değerlendirme”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2011), s. 1-18.

dolu yeni bir milenyumü dört gözle bekleyelim” sözleriyle sonlandırdığı konuşmasının bağımsızlıkları için mücadele eden Sovyet toplumlarına bir umut ışığı olduğu söylenebilir.¹⁵

Gorbaçov’un Almanya’da “birliktelik ve barış” mesajı verdiği bu dönemde bağımsızlık yolunda adımlar atmaya hazırlanan Azerbaycan’ın güneyindeki bir kasabada çıkan olaylar *The Times* gazetesine yansımıştır. Azerbaycan’ın Celalabad şehrindeki kargaşa sırasında kent, göstericiler tarafından ele geçirilmiş, Komünist Parti yetkilileri ise şehri terk etmek zorunda kalmıştır. 63 polisin yaralandığı 37 kişinin göz altına alındığı olaylar sırasında bölgenin yerel gazetecisi Nazım Ragımov, Sovyet polisinin protestocuları dağıtmak için güç kullandığını, bu sırada bir gencin vurulurken 150 kişinin yaralandığını bildirmiştir.¹⁶ İran’ın 5 mil uzağındaki bir kasabada yaşanan bu olaylar sonucunda halk yerel partinin birinci sekreterinin istifası için gösterilere başlamış, *The Times*’da yer alan habere göre parti genel merkezi ateşe verilerek Azerbaycan Yüksek Sovyeti’nin toplantısı iptal edilmiştir. Olayların çıkma sebebi olarak ise Gorbaçov’un perestroyka politikasının Sovyet ve kolluk kuvvetleri tarafından engellenmesi olarak duyurulmuştur. *The Times*’a göre Azerbaycan’da yaşanan olaylar SSCB’nin bir başka gerilim merkezi olan Romanya’daki hadiselerle paralel seyretmekteydi. Gıda ve tüketim malları konusunda sıkıntı yaşayan halklar, Gorbaçov’un ekonomik reform programının eksiklerinin farkına varmış ve Gorbaçov’un reformlarını reddetme aşamasına gelmiştir. Aynı dönemde Rusya içerisindeki en katı milliyetçi grupların harekete geçmesi, Ruslar için daha fazla hak ve dış cumhuriyetlere gösterilen ayrıcalıklı muameleye son verilmesini talep etmesi, Gorbaçov için sonun başlangıcı olmuştur.¹⁷ Bu dönemde Rus milliyetçileri tarafından yapılan açıklamalarda Sovyet televizyonu “Batı yanlısı” olmakla suçlanırken, yabancı ortaklarla yapılan ticari ortaklıklar “yeni sömürgeci girişimler” olarak yorumlanmış, hükümetin Sovyet silahlı kuvvetlerini küçültme teşebbüsü ise “saf bir eylem” olarak addedilmiştir. *The Times* gazetesi Rus milliyetçilerinin bu çıkışını Sovyetlere bağlı halkların etnik dillerinin

¹⁵ Anne Andrew McElvoy McEwen, “Soviet Leader's Goodwill Message of Hope”, *The Times*, 1 January 1990, p. 1.

¹⁶ Nick Worrall, “Azerbaijan Demonstrators turn on Police after Shooting”, *The Times*, 1 January 1990, p. 5.

¹⁷ Worrall, “Azerbaijan Demonstrators turn on Police after Shooting”, p. 5.

Ruşçanın yerini almasına, aynı zamanda Litvanya, Moldova, Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelerde meydana gelen olaylara karşılık olarak değerlendirmiştir.¹⁸

Azerbaycan'ın güney sınırında bu gelişmeler yaşanırken bu dönemde İran'da çıkan bir ayaklanma *The Times* gazetesinin satırlarına yansımıştır. Sovyet Azerbaycan'ı ile İran arasındaki 80 millik sınır boyunca toplanan kalabalık, Sovyet karakollarına saldırmış, sınır boyunca önemli tesisleri ateşe vermeye çalışmıştır. Olayların meydana geliş sebebi ise ilginçtir. *The Times*'a göre olayın çıkış sebebi Azerbaycan Türklerine¹⁹ ait bir otobüsün Dağlık Karabağ bölgesinde pusuya düşürülmesidir. Bu olay sırasında bir kişi ölmüş, üç kişi yaralanmıştır. Ancak birbiri ardına meydana gelen olaylar sırasında yalnızca birkaç dakikalık fark bulunması nedeniyle olayların birbiriyle bağlantılı ya da birbirini destekler nitelikte olduğu düşünülmemiştir.²⁰

Gorbaçov'un Almanya'da barış ve birliktelik çağrısında bulunduğu dönemde Kafkasya'da yaşanan gelişmeler SSCB'nin durumunu gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. *The Times* gazetesinde "Moskova zırhlı birliklerini konuşlandırmak zorunda kaldı" alt başlığıyla verilen haberde Moskova'nın Azerbaycan'da bağımsızlık isteği taşıyan protestoların yaşanması nedeniyle zorda kaldığı iddia edilmiştir. Sovyet Cumhuriyeti içerisindeki binlerce kişinin İran sınırında bulunan tesislere saldırıda bulunduğunu gösteren haberde protestocuların amacı, ticari bağlantılarını yeniden kurmak ve sınır ötesindeki akrabalarını ziyaret etmek olarak işaret edilmiştir. Oysa yılbaşından hemen önce Nahçıvan bölgesinde yaşanan olaylar hakkındaki raporların oldukça karmaşık olduğu ifade edilen habere göre SSCB'yi milyonlarca rublelik zarara uğratan bu çatışmalar "benzeri görülmemiş" eylemler olarak nitelendirilmiştir. *The Times*, sınır boyunda yaşanan çatışmalarla ilgili Rus gazetelerinde çıkan haberlere de değinmiş, KGB'de²¹ sınır muhafızı olarak görev yapan bir kişinin konuyla ilgili röportajını da yayınlamıştır. Buna göre aralık ayının başından itibaren İran sınırında toplanan yaklaşık

¹⁸ Worrall, "Azerbaijan Demonstrators turn on Police after Shooting", p. 5.

¹⁹ Gazete yazılarının orijinalinde -tamamı için geçerli olmak kaydıyla- Azeri ifadesi kullanılmaktadır. Azerbaycan'da yaşayan halk Türk'tür. Bu sebeple Azeri yazımı benimsememiş, doğru yazım açısından Azerbaycan Türkleri ifadesi kullanılmıştır.

²⁰ Nick Worrall, "Soviet Crowds Riot at Iran Border", *The Times*, 3 January 1990, p. 1.

²¹ KGB: Sovyetler Birliği'nin gizli istihbarat servisidir.

dört bin kişi Azerbaycanlılarla ticaret yapma hakkını kullanmak istemiştir. Taleplerinin yerine getirilmesi için Sovyet yetkililere 31 Aralık'a kadar süre verildiği ve bu tarihten sonra olumlu bir adım atılmaması halinde elektrikli sınır hatlarının tahrip edileceği bildirilmiştir. SSCB yetkilileri ise sınırdaki toplanan bu kalabalığın suçunu Azerbaycan Halk Cephesine²² yüklerken, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yayımlanan haberde ise Moskova'nın sınırdaki yaşanan olayları abarttığı bildirilmiştir. *The Times* ise SSCB ve Azerbaycan'ın olaylara bakış açısının farklılığından yola çıkarak Moskova'nın SSCB'ye bağlı diğer cumhuriyetlerde de benzer hareketlerin yaşanmasından korktuğu için olayları kasıtlı olarak büyütmüş olabileceği düşüncesi üzerinde durmuştur.²³

Kafkasya ve İran sınırında yaşanan gelişmeler üzerine Sovyetler Birliği içerisinde artan huzursuzluklarla ilgilenmek üzere ocak ayı içerisinde yabancı politikacılarla yapılması planlanan tüm görüşmelerini iptal eden Gorbaçov, aynı tarihlerde İngiltere'den gelecek olan Lord Neil Kinnock'tan Moskova ziyaretini ertelemesini istemiştir. *The Times*'a göre üst düzey seviyede gerçekleştirilmesi planlanan ikili temasların ertelenmesi, Azerbaycan'ın İran sınırındaki protesto gösterileri ve Baltık ülkelerinin Sovyetler Birliği'nden ayrılmak yönünde attığı adımlar karşısında Moskova'nın olaylardan duyduğu endişenin boyutlarını ortaya koyması açısından önemlidir. *The Times*, birlik içerisinde yaşanan gıda ve tüketim malları kıtlığının devam etmesinin Gorbaçov'un ülke içerisindeki popülaritesini azalttığını savunmuş, aynı zamanda dış cumhuriyetlerde yaşanan antikomünist ve hükümet karşıtı görüşlerin artarak Sovyet kışını ısıtan bir sürtüşmeye sebep olduğunu

²² Azerbaycan Halk Cephesi, Ebulfez Elçibey, Penah Hüseyin, Yusuf Samedoğlu, Hikmet Hacızade gibi dönemin önemli simaları tarafından kurulmuş ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinde önemli rol oynamıştır. Azerbaycan Halk Cephesinin kuruluş amacı "Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağında yer alan ay-yıldız ile renkler bizim fikrimizi sembolize etmektedir. Azerbaycan Halk Cephesinin kuruluş amacı da Azerbaycan Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak ve ülkenin tam hâkimiyetini sağlamak, böylece Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'ni yeniden kurmaktır" şeklinde açıklanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Nâzim Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993) Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 17.

²³ Nick Worrall, "Death Threats Issued by Soviet Border Rioters", *The Times*, 4 January 1990, p. 22.

vurgulamıştır. Bu dönemde Gorbaçov, Litvanya'ya uçarak ayrılıkçı Komünist Partisi yetkililerinin Sovyet Komünist Partisi ile yeniden bir araya gelmesi konusunda görüşme yapmaya karar vermiştir. Gorbaçov'un bu yapıcı tutumuna rağmen Litvanya yetkililerince "Komünistler bağımsızlık istiyor. Sanırım anlaşıldık." şeklinde açıklamalar yapılmıştır.²⁴

Sovyet birliklerinin 1946'da İran Azerbaycan'ından çekilmesinden sonra arkasında kısa ömürlü bir kukla hükümet bıraktığını savunan *The Times*, sınırın güneyinde yaşayan ve sayıları 14 milyonu bulan Azerbaycan Türklerinin kuzeyde yaşayan yurttaşlarının sahip olduğu kültürel özgürlüklere gıpta ile baktığını yazmaktadır. Çünkü İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Türk kökenli dillerini öğrenmesi İran hükümetince yasaklanmıştır. Buna rağmen Bakü radyosu üzerinden İran'a yapılan Azerbaycan Türkçesi'ndeki müzik ve tiyatro yayınları son derece popülerdi ve sınır ötesindeki kültürel gelişmişliği ortaya koymaktaydı. İran'da yaşayan ve *The Times*'a açıklama yapan bir Azerbaycan Türkü, "Kuzeyliler Bolşevik yönetiminin siyasi baskısını o kadar uzun süre hissettiler ki başka hiçbir sistemin daha kötü olamayacağını düşünüyorlar" demiştir.²⁵ Transkafkasya ve Orta Asya'da yaşayan tahmini 55 milyon Sovyet Müslümanı arasındaki baskı duygusunun çok güçlü olduğunun dile getirildiği bu dönem Moskova'daki Sovyet Bilimler Akademisi'nin Özbek üyesi Prof. Tayer Tayerof tarafından: "bu devasa bölgenin kırsal kesimleri yaygın genç işsizliği ve inanılmaz yoksulluktan mustaripken sanayileşmiş kesim ağır bir şekilde kirlenmiş durumda. Yakın zamanda bölgeye Londra'dan gelen bir ziyaretçi Kazakistan'da nehirlerin kimyasal kirliliği nedeniyle çok sayıda sakat bebek doğduğunu resmi medyanın ise olaylara sessiz kaldığı" ifadesiyle anlatılmıştır. Çok gariptir ki Gorbaçov'un ısrarla savunduğu perestrojka bölgeye ulaşmamıştı ve "Demir Perde, SSCB'ye bağlı tüm cumhuriyetlerde sıkı sıkıya" yerinde durmaktaydı. Tayerof, Kazakistan ile ilgili yaptığı açıklamalarda Sovyetlerin yetmiş yıl boyunca Kazakları Avrupa'ya yöneltmeye çalışmasının nasıl bir kültürel yıkama

²⁴ Philip Nick Webster, Worrall, "Gorbachov is Forced to Delay Talks with Kinnock", *The Times*, 5 January 1990, p. 1.

²⁵ Hazhir Teimourian, "Iranian Azerbaijanis Puzzled by Nationalist Wave", *The Times*, 5 January 1990, p. 10.

sebepler olduğu üzerinde durmuştur.²⁶

The Times gazetesinde Baltık ülkeleri, Azerbaycan ve İran sınırında yaşanan gelişmelerin yanında Sovyet birliklerinin Erivan sokaklarına konuşlanması üzerinde de durulmuştur. 1988 yılında Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ olaylarını fırsat bilerek her iki cumhuriyetteki parti örgütlerinin liderlerini ortadan kaldıran ve tartışmalı bölgeye Moskova merkezli doğrudan bir yönetim dayatan SSCB'nin asıl amacının Azerbaycan Türkleri ile Ermenileri karşı karşıya getirmek olduğu vurgulanmıştır.²⁷ Gerçekte ise durum eskisinden çok da farklı değildi. Gorbaçov, yeni yılda Sovyet televizyonları üzerinden yayınladığı mesajında Doğu Avrupa'daki sosyalist örgütlenme dalgalarından övgüyle söz etmiş, SSCB'ye bağlı ülkelerde yaşanan durumu değerlendirirken daha kasvetli bir tutum takınmış ve etnik gruplar arasındaki çatışmanın şiddetlenmesinden endişe ettiğini dile getirmişti. Gorbaçov'un bu açıklamaları yaptığı sırada İran'daki Sovyet sınırının 100 millik bölümünde göstericiler nöbetçi kulelerini yıkıp, tahrip etmişti. Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri değerlendiren bu yazı, yaşanan olayları SSCB açısından kaygı verici gelişmeler olarak nitelendirmiştir. Bu durumun Rus tarihini ilk kez gün yüzüne çıkarmadığını dile getiren *The Times*, Sovyet Azerbaycan'ının eskiden İran'a ait olduğunu ve Çar ordusunun 1820'lerden itibaren bu bölgeye girdiğini yazmıştır.²⁸ 1989 yılından itibaren bölgede yaşanan

²⁶ -Teimourian, "Iranian Azerbaijanis Puzzled by Nationalist Wave", p. 10.

²⁷ "Caucasian Wall", *The Times*, 5 January 1990, p. 15.

²⁸ "Caucasian Wall", *The Times*, 5 January 1990, p. 15; Çarlık Rusya'nın I. Petro'dan itibaren başlattığı "sıcak denizlere inme" politikasının ilk adımı Kafkasya coğrafyasını yakından tanınması ve ele geçirilmesiydi. Türkistan coğrafyasına açılan bir kapı olarak görülen Kafkasya topraklarına ilk Rus keşif heyeti yine I. Petro döneminde gönderilmiştir. Kafkasya'da yaşayan halkların yakından tanınmaya çalışıldığı bu dönemde Ermeniler, Rusların bu coğrafyada tutunmasına yardımcı olabilecek halk nezdinde değerlendirilmiştir. 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Çarlık Rusya tarafından Kafkasya coğrafyasına kontrolsüz bir göç hareketi başlatılmıştır. Söz konusu göç hareketinin temel unsuru olan Ermeniler ile bölgenin yerli halkı olan Azerbaycan Türkleri arasında bu dönemden itibaren yaşanan gelişmeler günümüz Dağlık Karabağ olaylarının da temelini teşkil etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Okan Yeşilot, *Şah'ın Ülkesinde Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014; Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/36, (2010), s. 187-199.

gelişmeler değerlendirilmiş, kitlesel mitingler incelenmiş ve Azerbaycan Halk Cephesi'nin İran sınırının açılması için çağrıda bulunduğu ifade edilmiştir. Azerbaycan Türklerinin sınırın diğer tarafında kalan aileleriyle serbestçe görüşmek ve ticaret yapmak konusundaki istekleri Moskova tarafından kuşkuyla karşılanırken Azerbaycanlı liderlerden birinin yaptığı açıklama *The Times* gazetesinde aynen yayınlanmıştır: “Stalin zamanından beri kuzeydeki Azerbaycan Türkleri ile güneydekiler arasında resmi bir Berlin Duvarı var”. Azerbaycan Türklerine ait bu iddialar Sovyet yetkililerince aşırı olarak nitelendirilmiş ve SSCB ile İran ilişkilerinin ancak son zamanlarda düzelmeye başladığı vurgulanmış bu yüzden serbest sınır geçişinin henüz mümkün olmadığı üzerinde durulmuştur.²⁹

Baltık ülkelerinde ayrılıkçı duyguların yükseldiği, Azerbaycan'da huzursuzluğun arttığı bu dönemde harekete geçen Gorbaçov ilk olarak Nahçıvan'daki Komünist Parti liderini değiştirmiştir. Gorbaçov'un bu adımı *The Times* tarafından “Sovyet liderinin Baltık sorunuyla yüzleşmeye hazırlanırken güney bölgesinde kontrolü yeniden ele geçirme kararlılığı” şeklinde yorumlanmıştır. Doğu Avrupa'nın bir zamanlar “gururlu” olan Komünist Partileri tarihe karışırken Sovyetler Birliği'nin toprak bütünlüğünün şimdiye kadarki en ciddi tehditle karşı karşıya olduğu ifade edilmiştir. Ocak ayı içerisinde Litvanya'ya gitmesi planlanan Gorbaçov'un buradaki Komünist Parti liderlerini ayrılıkçı fikirlerinden uzaklaştırması beklenirken aynı zamanda mevcut krizi güç kullanarak sonlandırmayacağına yönelik bir güvence vermesi de arzu edilmiştir. *The Times*, Gorbaçov'un iyi niyetine rağmen Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ay sonunda yapacağı toplantıya atıfta bulunarak sertlik yanlılarının bir çatışmayı zorlayacağı yönünde spekülasyonlar olduğunu yazmıştır. Gorbaçov'un Baltık ve Kafkasya'daki gelişmelere odaklanmak için iptal ettiği üst düzey ikili görüşmelerin bir diğer etkisi ise ekonomi üzerine olmuştur. Uzun süredir özellikle gıda temini konusunda sıkıntı çeken SSCB'de ikili görüşmelerin iptal edilmesi borsada ani düşüşe sebep olmuştu. Resmi görüşmelerin iptali ve borsada meydana gelen düşüşlerin Sovyet medyası tarafından haberleştirilmemesi Gorbaçov'un ısrarla savunduğu reform

²⁹ “Caucasian Wall”, *The Times*, 5 January 1990, p. 15.

hareketleriyle çelişmekteydi.³⁰

Cumhuriyetlerde Artan Etnik Gerginlik ve Gorbaçov'un Politikasındaki Değişiklikler

1990'ların başında Azerbaycan, İran ve Baltık Cumhuriyetleri merkezli yaşanan olaylara kısa süre sonra Gürcistan da dahil olmuştur. Gürcistan Cumhuriyeti'nde Gürcü ve Oset toplulukları arasında yaşanan gerilim üzerine bölgeye asker sevk eden Gorbaçov'un bu hareketi Gürcistan'ı SSCB'nin yeni kriz noktalarından biri haline getirmiştir. Bu dönemde SSCB'ye bağlı ülkeler içerisindeki etnik sorunlar hızla artarken Gürcistan son halka olarak olaylara dahil olmuştur. *The Times* tarafından oldukça ciddi bir sınavla karşı karşıya kaldığı dile getirilen Gorbaçov, Gürcistan'da yaşanan sınır krizini değerlendirmek için resmî görüşmeleri başlatmak üzereyken İran devlet haber ajansı Sovyet Azerbaycanlılarının İran'ın Azerbaycan eyaletine daha kolay erişme taleplerine destek verdiğini duyurmuştur. Aynı anda birden fazla sorunla uğraşmak zorunda kalan SSCB'ye yönelik ayrılıkçı fikirler bu tarihten itibaren sesli şekilde dile getirilmeye başlanmıştır. Birbiri ardına patlak veren bağımsızlık yanlısı mitingler yüzbinlerce kişinin katılımıyla gerçekleştirilmiş, özellikle Litvanya cephesinde yapılan açıklamalarda "Gorbaçov'a ve dünyaya Litvanya halkının özgür ve bağımsız bir devlet için seçimini çoktan yaptığının gösterileceği" ifade edilmiştir.³¹

Gorbaçov'un Baltık Cumhuriyetlerinde yaşanan ayrılıkçı hareketleri önlemek amacıyla yapacağı seyahat öncesinde hazırlıklar için Litvanya'ya giden heyete başkanlık eden Politbüro üyesi Vadim Medvedev'in açıklamaları ülkenin içinde bulunduğu durumu daha karmaşık hale getirmiştir. Medvedev, yaptığı açıklamada SSCB'ye bağlı cumhuriyetlerin isyankâr komünistlerine yönelik suçlamalarını yinelemiş ve bu davranışları sergileyen herkesin ülkenin reformlarını tehlikeye attığını dile getirmiştir. Medvedev'in bu ifadeleri olayların başından itibaren uzlaşmacı tavır sergileyen Gorbaçov'un yaptığı

³⁰ Daniel Treisman, "Border Chief is Thrown out by Gorbachov", *The Times*, 6 January 1990, p. 1.

³¹ Nick Worrall and Our Foreign Staff, "Gorbachov Sends Troops to Georgia", *The Times*, 8 January 1990, p. 1.

açıklamalarla çelişmiştir.³² *The Times*, Medvedev'in bu açıklamalarını "Moskova 1917 Bolşevik Devrimi'nden bu yana Sovyet Komünistleri arasındaki ilk resmi bölünme olan Litvanya Komünistlerinin kendi partilerini kurma kararından endişe duyduğu" şeklinde değerlendirmiştir. Medvedev'e göre Litvanyalı Komünistlerin kendi bağımsız partilerini kurma kararı Sovyet yaşamının her alanını olumsuz şekilde etkilemiştir. Medvedev, SSCB'nin içinde bulunduğu durumu şu şekilde özetlemiştir: "Bu, Sovyet Komünist Partisi'nin etnik birliğine, reformdan geçirilmiş bir federasyonun inşasına ve tüm perestroykaya vurulmuş bir darbedir."³³ Litvanya'da bu gelişmeler yaşanırken Kafkasya üzerinde atılan farklı bir adım yabancı gazetecilerin Bakü'ye girişlerinin yasaklanması yönünde olmuştur. Bu kararın açıklaması olarak "yabancı gazetecilerin cumhuriyetlerdeki mevcut huzursuzluk sırasında "ek bir gerginlik faktörü" olabileceği söylenmiştir. SSCB'nin olayların başından itibaren Kafkasya'da yaşanan gelişmelere dair resmî açıklama yapmaktan kaçınmasına rağmen yabancı gazetecileri bölgeden uzaklaştırmak istemesi *The Times* gazetesinin özellikle ilgisini çekmiştir.³⁴

Medvedev'in Litvanya'da açıklama yaptığı sırada Sovyetler Birliği ile İran arasındaki sınır Azerbaycan Halk Cephesi protestocuları tarafından ateşe verilmişti. *The Times*'in "dramatik bir meydan okuma eylemi" olarak nitelendirdiği bu olay Nahçıvan'ın Ordubad yakınlarında gerçekleşmişti. Aynı gün en az 15 genç, İranlıların tezahüratları eşliğinde buz gibi soğuk suda yüzmüş, Müslüman köklerini keşfetmek için Kur'an-ı Kerim taşıyarak evlerine dönmüştür. *The Times*'a göre bu milliyetçi coşku gösterileri Moskova'da endişeye neden olmuş ve bölgedeki Komünist şefin görevden alınmasına yol açmıştır. Bunun üzerine harekete geçen İranlı bir parlamento üyesi Sovyet Müslümanlarını gösterilerine son vermeye davet etmiştir ancak bu isteği karşılık bulamamıştır.³⁵

The Times, Sovyet lider Gorbaçov'un içerideki sorunları çözmek için

³² Nick Worrall, "Gorbachov's Envoy Attacks Lithuania Communitts' Split", *The Times*, 9 January 1990, p. 9.

³³ Nick Worrall, "Gorbachov's Envoy Attacks Lithuania Communitts' Split", p. 9.

³⁴ Worrall, "Gorbachov's Envoy Attacks Lithuania Communitts' Split", p. 9.

³⁵ By Our Foreign Staff, "A Soviet Frontier is Put to the Torch", *The Times*, 9 January 1990, p. 20.

Moskova ziyaretini ertelemesini istediği Neil Kinnock'un hayal kırıklığına uğradığını yazmaktadır. Bu durumun yalnızca "evdeki sorunlarla" ilgili olmadığı Sovyet liderin Bay Kinnock'la vakit geçirmek konusundaki isteksizliği de aynı yazıda dile getirilmiştir. *The Times*'a göre Gorbaçov, Kinnock ile karşı karşıya gelmek istemediği için Litvanya'yı kaybetme bahanesini öne sürmüştür. Ancak aynı anda Nahçıvan, Gürcistan, Ermenistan, Moldova ve Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeler Sovyet liderinin paniğini anlaşılır kılmaktadır.³⁶ Gorbaçov'un Litvanyalı Komünistleri yeniden Sovyet Partisine katmak için uğraştığı bu dönem aynı zamanda ayrılık fikrini sesli dile getirmemelerinin istendiği dönem olmuştur. *The Times*'da yayınlanan bir köşe yazısına göre Gorbaçov, göreve henüz başladığı bir dönemde Litvanya'nın başkenti Vilnius'e gerçekleştirdiği resmî gezide özgürleşme kararlılıklarını dile getirenlere Sovyet Federasyonunu dönüştürme planlarının yolda olduğunu söylemiş ancak ayrıntı vermemiştir. Oysa Gorbaçov gelmeden önce Litvanya nüfusunun yaklaşık onda birini oluşturan 300 bin kişi Vilnius'te sessiz bir protesto gösterisi düzenlemiş ve Sovyet liderine ülkelerinin bağımsızlığını kazanması yönündeki taleplerini iletmıştır.³⁷ Öğlene doğru Vilnius'a gelen ve mitinge katılmayan Gorbaçov ise Litvanyalıları Moskova'ya duydukları şüpheden vazgeçmeye ve reformdan geçirilmiş bir Sovyetler Birliği içerisinde kalmaya çağırmıştır. Buna karşılık Litvanya'nın yerel partisinin başkanı yaptığı açıklamada Litvanya'nın yüzyıllar boyunca başkalarının elinde oyuncak olduğunu söylemiş ve kimsenin bu bağımsızlık yürüyüşünü durduramayacağını ifade etmiştir. Litvanya artık bir oyuncak olmaktan çıkmıştı ve kendi kaderine kendisi karar vermişti. Litvanya'da bu gelişmeler yaşanırken SSCB, Kafkasya'da Ermenistan meydan okumasıyla karşı karşıya kalmıştı. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ üzerindeki kontrolünün devam etmesine kızan Ermenistan parlamentosu Sovyet yasalarını veto etme hakkını oylayarak Kremlin'e meydan okumuştur. Aynı gün Azerbaycan milliyetçileri ise Dağlık Karabağ konusundaki anlaşmazlığın daha hızlı çözülmesini talep etmiş ve hükümet binalarını abluka altına almıştır.³⁸

³⁶ Matthew Parris, "Too Early for New Year Revolutions", *The Times*, 10 January 1990, p. 24.

³⁷ Nick Mary Worrall Dejevsky, "Kremlin Draws up Law to Let Republics Quit", *The Times*, 12 January 1990, p. 1.

³⁸ Worrall Dejevsky, "Kremlin Draws up Law to Let Republics Quit", p. 1.

The Times gazetesinde yer alan bir diğer haberde Dağlık Karabağ ve çevresinde Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar üzerine Sovyetler Birliği'nin ilk kez kendine bağlı iki cumhuriyet arasında çıkabilecek bir savaş ihtimaliyle karşı karşıya kaldığı bilgisi verilmiştir. Ermenilerin Azerbaycan'ın başkenti Bakü'den çıkarılması çağrısı üzerine Bakü'de başlayan olaylar 30 kişinin hayatını kaybettiği bir isyanın fitilini ateşlemiş ve olaylar kısa sürede Kafkasya'nın başka şehirlerine de sıçramıştır. Aynı anda Sovyet televizyonundan yapılan yayınlarda binlerce Azerbaycan Türkü ve Ermeni'nin karşı karşıya geldiği bu çatışmalar *The Times* tarafından Kafkasya'daki olayların hızla büyüyeceği şeklinde değerlendirilmiştir. Yedi Gün adlı haber programından alıntı yapan *The Times*, Şaumyanovsk'ta (Aşağı Ağcakend) toplanan Azerbaycan Türklerinin şehrin Komünist Parti liderleri ile çok sayıda Ermeni'yi rehin aldığını yazmıştır. Ayrıca bölgedeki askeri komutanın olağanüstü hâl ilan edilmesi çağrısında bulunduğunu ifade etmiş, bölgede artan huzursuzluk karşısında harekete geçen SSCB yetkililerinin bölgeye askeri birlik sevk ettiği bildirilmiştir.³⁹ Bölgede olası bir iç savaş çıkması endişesini dile getiren *The Times*, bu çatışmaların Litvanya'dan gelen ayrılık talebiyle boğuşan Gorbaçov'a ek bir yük getirdiğini yazmıştır. İçişleri Bakanlığı birlikleri Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki Bakü sokaklarına taşınırken *The Times*'a konuşan bölge sakinleri önceki gece yaşanan olaylar sırasında 30 kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmiş, Bakü'nün oldukça gergin olduğunu dile getirmişlerdir. Bakü'de meydana gelen olaylar üzerine harekete geçen Ermeniler, Erivan'da savunma birlikleri kurarak halkı ayaklandırmıştır. *The Times*'a göre Kafkasya'daki bu gelişmeler Sovyetler Birliği'nde yaklaşık iki yıldır yaşanan en büyük etnik şiddete işaret etmekteydi. Erivan'da toplanan Ermenilerin bölgesel hükümetten talepleri Ermenistan'ın egemenliğini korumak adına Ermeni milliyetçi hareketiyle iş birliği yapılması yönündeydi.⁴⁰

The Times gazetesinde Sovyet Azerbaycan'ın da meydana gelen gelişmeler hakkında yazılan haberler arasında belki de en ilgi çekicisi "Autonomy is Long-term Aim for Powerful People's Front" yazısıdır. Hazhir, Teimourian tarafından kaleme alınan bu yazıda Sovyet

³⁹ Hazhir Michael Teimourian Knipe, "Fear of Civil War as 30 Die in Baku Riots", *The Times*, 15 January 1990, p. 1.

⁴⁰ Hazhir, Knipe, "Fear of Civil War as 30 Die in Baku Riots", , p. 1.

Azerbaycan'ındaki milliyetçi hareketin milliyetçi ve İslamî grupların “gevşek bir koalisyonu” olarak nitelendirilen Halk Cephesi tarafından yönetildiği dile getirilmiştir.⁴¹ Ekim 1989'dan itibaren resmen tanınan Halk Cephesi Azerbaycan Komünist Partisi'ni geri plana iterek ülkedeki gerçek güç haline gelmişti. Azerbaycan Halk Cephesi'nin asıl amacı Ermenistan'a komşu Dağlık Karabağ bölgesindeki Azerbaycan Türkü köylülerin canlarının korunması için Moskova'nın kararlı bir şekilde harekete geçirilmesi ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın idari parçası olarak kalacağına açıkça ilan edilmesiydi.⁴² Ermenistan'ın bu bölgede yer alan Azerbaycan köylerine yönelik aylardır süren ablukası yerli halkı oldukça zor durumda bırakmıştı. Azerbaycan Halk Cephesi'nin bir yandan Baltık ülkelerinde yaşanan ayrılıkçı hareketlerle başa çıkmaya çalışan SSCB'den uzun vadeli istekleri ise tam özerklik, İran Azerbaycan'ı ile sınırsız ilişki hakkı ve “Kremlin'in güçlü Ermeni yanlılığına” bir an önce son vermesiydi.⁴³ Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan gerginlik üzerine harekete geçen Kremlin, iki grup arasındaki çatışmalara son verebilmek için ordu, donanma ve KGB birliklerini bölgeye göndermeye karar vermiştir. Çatışmanın bir iç savaşa dönüşmesini engellemek için ilave birliklerin kurulması kararı ivedilikle alınmış ve Gorbaçov tarafından imzalanan bu karar ile Dağlık Karabağ'da olağanüstü hâl ilan edilmesi öngörülmüştü. Dönemin Sovyet Başbakanı Nikolay Rijkov, Norveç devlet radyosuna verdiği demeçte “anlaşmazlığın çözümü zor gözüküyor ancak yetkililer bunun bir iç savaşa dönüşmesine izin vermeyecektir” demiştir. *The Times*, Gorbaçov tarafından imzalanan olağanüstü hâl kararının yalnızca Dağlık Karabağ bölgesinde değil her iki cumhuriyette de etnik çatışmaların yaşandığı bölgelerde ve İran sınırında da uygulandığını yazmıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın başkenti Bakü ve Kirovabad olmak üzere birçok şehirde sokağa çıkma yasağı uygulandığı belirtilmiş, bu kararın 1917 Devrimi'nden sonra yaşanan iç savaşın sona ermesinden bu yana yayınlanan en sert karar olduğu da

⁴¹ Hazhir Teimourian, “Autonomy is Long-term Aim for Powerful People's Front”, *The Times*, 15 January 1990, p. 8.

⁴² Hüseyin Adıgüzel, *Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri Özbekistan Birlik Halk Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi*, İnsan ve Demokrasi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 167; Q. Y. Əbdülsəlimzadə, *Nikbin Faciə (Qanlı Yanvar Düşüncələri)*, Bakı 2002, s. 91.

⁴³ Hazhir Teimourian, “Autonomy is Long-term Aim for Powerful People's Front”, p. 8.

vurgulanmıştır.⁴⁴

Ermenilerle yaşanan gerilim üzerine açıklama yapan Azerbaycan Halk Cephesi hareketinin liderleri yaşanan gelişmelerin Azerbaycan'ın yanı sıra tüm Sovyetler Birliği'nde demokratik reformun geleceğinden endişe duymalarına sebebiyet verdiğini dile getirmişlerdir. *The Times* gazetesine demeç veren AHC Enformasyon Bürosu Başkanı yaşanan gelişmelerin ve SSCB'nin bölgeye sevk ettiği ordunun faaliyetlerinin bazı demokratik özgürlükleri ortadan kaldırdığını vurgulamıştır. Bakü'de hala 15.000'den fazla Ermeni'nin yaşadığını belirten başkan, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a verilmesi mümkün olmadıkça bölgeye barış gelemeyeceğinin altını ısrarla çizmiştir. 1988-1990 yılları arasında yaşanan gelişmeler neticesinde Dağlık Karabağ'da meskûn binlerce Azerbaycan Türkü'nün anavatanlarından sürüldüğünü ifade eden AHC Enformasyon Bürosu Başkanı, mevcut anlaşmazlıklar neticesinde görülen ölümlerin medyada yer alan zulüm haberlerine karşılık ortaya çıktığını vurgulamış, her iki toplumun da kendi yurttaşlarına nasıl davranıldığını güvenilir şekilde öğrenmesi sayesinde çatışmaların hızla sakinleşebileceğini ileri sürmüştür.⁴⁵

Hem Kafkasya hem de Baltık ülkelerinde birbiri ardına yaşanan gelişmeler üzerine açıklama yapan Gorbaçov, Transkafkasya'da çatışmayı körükleyen "aşırılık yanlılarını, vandalları ve suçluları" kınadığını ifade etmiştir. Ayrıca reformlarına karşı çıkan muhafazakarları da sert bir dille eleştirerek onları kendi "görünüşte olmayan amaçları" için demokratikleşmeyi durdurmak isteyen "ayaktakımı" olarak nitelendirmiştir. *The Times*'ın haberine göre Sovyet lider bu açıklamayı yaparken Savunma Bakanı General Dmitri Yazov durumun "büyük bir felaket" olduğunu dile getirmiş ve bölgedeki 11.000 asker kontrolü yeniden sağlamak için savaşırken Sovyet yedek birliklerini göreve çağırmıştır. Yedek askeri birlikler yolları ve askeri üsleri korumakla görevlendirilmiştir. SSCB'nin bölgedeki asker sayısını hızla arttırması üzerine harekete geçen binlerce kişi Bakü'de bulunan Komünist Parti Genel Merkezi'nin önünde Sovyet askerlerinin ülkeden çıkarılması

⁴⁴ Hazhir Daniel, Teimourian Treisman, "Moscow Puts in Army Navy and the KGB", *The Times*, 16 January 1990, p. 1.

⁴⁵ Hazhir Teimourian, Azerbaijanis See Threat to Reform, *The Times*, 16 January 1990, p. 9.

talebiyle gösteri yapmıştır.⁴⁶ Hız kesmeden devam eden gelişmeler üzerine yeniden açıklama yapan Gorbaçov, muhafazakâr eleştirmenlere sert çıkış yapmış, perestroyka ve glasnost sürecini bulandırmak için kürek çeken kişileri şiddetle kınadığını ifade etmiştir. Transkafkasya’da meydana gelen “sanal bir iç savaş”, Baltık ülkelerinde bağımsızlık için gündün güne artan “yaygara” ve resmi olarak krizde olduğu söylenen bir ekonomi ile karşı karşıya olmasına rağmen açıklamalarına hız kesmeden devam eden Gorbaçov, reform ve perestroykanın ilerlemenin tek yolu olduğu konusunda ısrarcı olmuştur.⁴⁷ *The Times*, Gorbaçov’dan “zor durumdaki Sovyet lideri” olarak bahsetmektedir. Kremlin’de dünyanın dört bir yanından acilen çağrılan işçi ve istihbaratçıların katıldığı bir toplantıda konuşan Gorbaçov, yaşanan tüm olumsuz gelişmeleri görmezden gelerek reformların meyvelerini vermeye başladığını iddia etmiş, ülkenin demokratikleşme ve radikal ekonomi değişimine hız kesmeden devam etmekten başka çaresi olmadığını ifade etmiştir. "Perestroykaya havaya ihtiyacımız olduğu kadar ihtiyacımız var. Sistemimizin potansiyelini ortaya çıkarmak için buna ihtiyacımız var" diyen Sovyet lider, Sovyetler Birliği’nin komünizmi terk etmek üzere olmadığı konusunda ısrarcı davranmıştır. Bunun yerine Sovyet toplumunun manevi bir rönesans geçirdiğini ve evrensel insani değerler temelinde yeni bir ahlaki atmosfer inşa ettiğini ifade etmiştir.⁴⁸ *The Times*’a göre Gorbaçov’un bu konuşması iki muhafazakâr gazetenin, kendisinin başlattığı ekonomik programı sorguladığı, perestroykayı aceleci ve kötü düşünülmüş olmakla eleştirdiği ve hiçbir reformist ekonomistin ülkeyi mevcut çıkmazdan kurtaracak bilimsel ve düzgün bir program bulamadığında ısrar ettiği bir döneme denk gelmişti. Gorbaçov, 1941’deki Nazi işgalinden bu yana Sovyet ülkesi içinde yaşanan en kötü çatışma olan güneydeki etnik çatışmalardan duyduğu endişeyi kabul etmişti. Ancak devletin bölgedeki "eski ırkçılara, vandallara ve suçlulara" karşı güç kullanması gerektiğinin de altını çizmişti. Etnik gruplar arasındaki ilişkiler sorunu, Litvanya’daki milliyetçilerle yaptığı görüşmelerde de önerdiği gibi ancak yeni bir federasyon biçimiyle çözülebilirdi. *The Times*’a göre Ermenistan ve Azerbaycan’daki kaos, bir

⁴⁶ Michael Binyon, “Republics at War as Russia Drafts in the Reservists”, *The Times*, 19 January 1990, p. 1.

⁴⁷ Binyon, “Gorbachov Determined to Win Reforms Battle”, p. 6.

⁴⁸ Binyon, “Gorbachov Determined to Win Reforms Battle”, p. 6.

dereceye kadar dikkatlerin dağılmasını sağlamış, birçok kişinin Sovyet liderinin otoritesine en büyük meydan okuma olarak gördüğü, olayların gelişiminin kötü giden ekonomiden saptırılmasına yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Askerlerin hızlı bir şekilde gönderilmesi, olağanüstü halin uygulanması ve çatışmaların medyada daha önce görülmemiş bir şekilde yer alması ulusun dikkatini çekmişti. Gorbaçov, yaşanan olaylar karşısında sarsılmış görünmemek konusunda kararlı davranmıştır. Vilnius'a yaptığı ziyaretler neticesinde Baltık Cumhuriyetlerinde yaşananlar karşısında ustaca zaman kazanmış, itibarını ve otoritesini tehlikeye atmadan koruyabilmek için güneyde yaşanan olaylarda askerlere güvenmeyi tercih etmiştir.⁴⁹ Hem Baltık ülkelerinde hem de Kafkasya'da yaşanan gelişmeler SSCB'deki çözülmeyi hızlandıran etkili adımlardı.

Sonuç

SSCB'nin dağılma sürecine dair Ocak 1990'da *The Times* gazetesinde yer alan haber ve yorumlar, Batı medyasının bu büyük dönüşüm karşısındaki değerlendirmelerini ve beklentilerini yansıtmaktadır. Bu dönemde *The Times*'in içeriklerinde, Sovyetler Birliği'nin çözülme süreci yalnızca bir siyasi değişim değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel bir dönüşüm olarak ele alınmıştır. Gazetenin haberleri, Batı kamuoyuna SSCB'nin iç dinamikleri hakkında bilgi sunarken, Sovyet toplumdaki toplumsal ve siyasi gerginlikleri irdelemektedir. Gazete, Sovyetler Birliği'ndeki bu kriz dönemini ele alırken, yalnızca devlet yönetimi veya siyaset alanına değil, aynı zamanda toplumdaki derin ekonomik ve sosyal sorunlara da odaklanmıştır.

The Times'in haberlerinde, özellikle SSCB'nin ekonomik zorlukları, liderliğin kriz yönetimi yeteneği, Gorbaçov'un reform politikaları ve milliyetçi hareketlerin yükselişi gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır. Bu konular, Batı medyasının, Sovyetler Birliği'nin geleceğine dair hem olumlu hem de olumsuz öngörülerde bulunduğunu göstermektedir. Örneğin, gazete reform hareketlerinin halk tarafından nasıl karşılandığını ve ülkede yarattığı değişim dalgasını ele alırken, Sovyet toplumunun bu değişime uyum sağlama kapasitesini sorgulamaktadır.

⁴⁹ Binyon, "Gorbachov Determined to Win Reforms Battle", p. 6.

Diğer yandan, gazetede yer alan analizlerde, reformların başarısız olması halinde olası sosyal ve siyasi kargaşaların yaşanabileceğine dair tahminler de dikkat çekmektedir. Bu durum, Batı medyasının SSCB'deki gelişmeleri ihtiyatlı bir şekilde izlediğini ve olası sonuçları hakkında temkinli değerlendirmelerde bulunduğunu göstermektedir.

The Times gazetesinin haberlerinde SSCB'nin Batı ile ilişkilerinde değişim yaşanabileceği, bu ilişkilerin SSCB'nin daha fazla açılım göstermesiyle yeni bir döneme girebileceği görüşü de sıklıkla işlenmiştir. Gazetenin değerlendirmelerinde, SSCB'nin dağılması durumunda Batı ve Sovyet ilişkilerinde hem ekonomik hem de kültürel bir yakınlaşmanın mümkün olabileceği düşüncesi bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından ortaya çıkacak yeni bir dünya düzeni ve bu düzenin Batı dünyası için nasıl fırsatlar sunabileceği de gazete tarafından ele alınmıştır.

Çalışmada ele alınan örneklerden yola çıkarak, *The Times* gazetesinin SSCB'nin dağılma sürecine dair yalnızca bilgi sunmakla kalmayıp aynı zamanda olayları tarihsel bir belge niteliği taşıyacak şekilde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Gazetenin Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecindeki bu haber ve yorumları, Batı medyasının bu dönemde nasıl bir ideolojik bakış açısına sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hem sosyalizm açısından bir dönemin sonu olarak hem de yeni bir küresel dengeler dönemine geçiş olarak gören bu yaklaşım, Batı medyasının SSCB ile ilgili olarak küresel ve uzun vadeli bir bakış açısı geliştirdiğini göstermektedir. Nitekim 20 Ocak 1990'da Azerbaycan merkezli olarak yaşanan gelişmeler Sovyetler Birliği hegemonyası altında varlığını sürdüren devletler için yeni bir adım olmuş ve *The Times*'ın Sovyetlerin dağılmasıyla yeni bir döneme girileceği savı haklılık kazanmıştır.

Kaynakça

“Caucasian Wall”, *The Times*, 5 January 1990, p. 15.

Əbdülsəlimzadə, Q. Y., *Nikbin Faciə (Qanlı Yanvar Düşüncələri)*, Bakı 2002.

Adıgüzel, Hüseyin, *Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri Özbekistan Birlik Halk Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi*, İnsan ve Demokrasi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Akarıslan, Zeynep, *Azerbaycan'da Bağımsızlığa Giden Süreçte 20 Ocak 1990 Olayları ve Sonuçları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2018.

Alpay, Orçun, "Sovyet Tarihinin Son Perdesi: Mihail Gorbaçov Dönemi Sovyet Dış Politikası", *Liderlerin Sovyeti Devrimden Perestroykaya*, ed. Ayla Kaşoğlu, Çeviribilim Yayınları, İstanbul 2017.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004.

Bekcan, Umut, "Stalin Döneminde Sovyet Dış Politikası İdeolojiden Saptı mı?", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, (2019), s. 371-381.

Binyon, Michael, "Gorbachov Determined to Win Reforms Battle", *The Times*, 19 January 1990, p. 6.

Binyon, Michael, "Republics at War as Russia Drafts in the Reservists", *The Times*, 19 January 1990, p. 1.

Brejnev, Leonid, *SBKP M.K Genel Sekreteri Leonid İliç Brejnev'in 70 Yılı*, çev. Halim Güven, Temel Yayınlar, Ankara 1977.

Bushkovitch, Paul, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016.

By Our Foreign Staff, "A Soviet Frontier is Put to the Torch", *The Times*, 9 January 1990, p. 20.

Carr, Edward Hallett, *The Russian Revolution: From Lenin to Stalin 1917-1929*, Palgrave Macmillan, UK 2004.

Cafersoy, Nâzim, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993) Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

Doğan, Nejat, "Almanya'nın Avrupa'daki Konumuna Teorik Yaklaşımlar: Almanya'nın Yeniden Birleşmesinden 20 Yıl Sonra Bir Değerlendirme", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2011), s. 1-18.

Gorbaçov, Mihail, *Perestroika Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce*, çev. Kasım Yargıcı, Güneş Yayınları, İstanbul 1988.

Hazhir and Teimourian, "Autonomy is Long-term Aim for Powerful People's Front", *The Times*, 15 January 1990, p. 8.

Hazhir and Teimourian, Azerbaijanis See Threat to Reform, *The Times*, 16 January 1990, p. 9.

Hazhir Daniel, Teimourian Treisman, "Moscow Puts in Army Navy and the KGB", *The Times*, 16 January 1990, p. 1.

Hazhir Michael, Teimourian Knipe, "Fear of Civil War as 30 Die in Baku Riots", *The Times*, 15 January 1990, p. 1.

Kennedy, Paul, *Yirmibirinci Yüzyıla Hazırlanırken*, çev. Fikret Üçcan, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1995.

Kerblay, Basile, "Gorbaçov'un Politikalarının Genel Çizgileri", Gorbaçov'un Rusyası, çev. Osman Akınhay, haz. Cem Akaş, Sevin Okyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Kurt, Hakan "The Times Gazetesinde Gorbaçov'un Glasnost ile Perestroyka Politikalarını Uygulaması", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VIII/4, (2012), s. 1350-1381.

Lenin, Vladimir İlyiç, *Ne Yapmalı?*, çev. Arif Berberoğlu, Kor Kitap, İstanbul 2022.

McElvoy McEwen, Anne Andrew, "Soviet Leader's Goodwill Message of Hope", *The Times*, 1 January 1990, p. 1.

Parris, Matthew, "Too Early for New Year Revolutions", *The Times*, 10 January 1990, p. 24.

Purtaş, Fırat, *Bağımsız Devletler Topluluğu*, Barış Kitap Basım Yayın, Ankara 2005.

Teimourian, Hazhir, "Iranian Azerbaijanis Puzzled by Nationalist Wave", *The Times*, 5 January 1990, p. 10.

Teisman, Daniel, "Border Chief is Thrown out by Gorbachov", *The Times*, 6 January 1990, p. 1.

Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Webster, Philip Nick, Worrall, "Gorbachov is Forced to Delay Talks with Kinnock", *The Times*, 5 January 1990, p. 1.

Worrall Dejevsky, Nick Mary, "Kremlin Draws up Law to Let Republics Quit", *The Times*, 12 January 1990, p. 1.

Worrall, Nick and Our Foreign Staff, "Gorbachov Sends Troops to Georgia", *The Times*, 8 January 1990, p. 1.

Worrall, Nick, "Azerbaijan Demonstrators turn on Police after Shooting", *The Times*, 1 January 1990, p. 5.

Worrall, Nick, "Death Threats Issued by Soviet Border Rioters", *The Times*, 4 January 1990, p. 22.

Worrall, Nick, "Gorbachov's Envoy Attacks Lithuania Communitts' Split", *The Times*, 9 January 1990, p. 9.

Worrall, Nick, "Soviet Crowds Riot at Iran Border", *The Times*, 3 January 1990, p. 1.

Yeşilot, Okan, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

Yeşilot, Okan, *Şah'ın Ülkesinde Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Yeşilot, Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/36, (2010), s. 187-199.

Yoğurtçu, Gökçe, Yunus Emre Gürbüz, "Kırgız Halkının Gözünden Gorbaçov", *History Studies*, XII/3, (2020), s. 961-979.

İnternet Kaynakları

<https://www.britannica.com/topic/The-Times> [Erişim tarihi: 06.11.2024].

Ek 3. The Times, 5 Jan 1990.

CAUCASIAN WALL

It is almost two years since Soviet troops were deployed in the streets of Yerevan. Then the disorders were over the status of the Armenian enclave of Nagorno-Karabakh. The Kremlin tried knocking Armenian and Azerbaijani heads together by cleaning out the leadership of the party organizations in both republics and imposing direct rule from Moscow on the disputed region. The situation is not less explosive than it was.

Mr Gorbachov made much in his new year message on Soviet television of what he called the "waves of socialist renewal" in Eastern Europe. When he surveyed the domestic scene, however, he struck a more sombre note, and conceded that the exacerbation of inter-ethnic relations had become a major source of concern.

Almost as he was speaking, demonstrators were tearing down guard towers and destroying alarm systems along a 100-mile stretch of the Soviet border with Iran. Petrol bombs were thrown, and there were chants of "down with the Russian empire" and "reunification with Iran". If it is all true, it is in some respects as ominous a development as anything that has gone before. Not for the first time, Russian history is springing up and hitting Mr Gorbachov in the face.

What is now Soviet Azerbaijan used to belong to Persia. The army of the Tsar marched in in the 1820s. Since last year there have been mass rallies there, and leaders of the Azerbaijani People's Front have been calling for the opening of the border with Iran. "Since Stalin's time", one of their leaders said, "there has been an official Berlin Wall between the Azerbaijanis in the north and those in the south".

The nationalists' claim that they want only to be able to visit their families on the other side of the frontier and to trade freely is met with scepticism in Moscow. Mr Gennadi Gerasimov, the Foreign Ministry spokesman, met it with one of his celebrated shrugs — "some extremists", he said, "believe there is no

need for a border between the Soviet Union and Iran". Tass announced that some of the demonstrators had been under the influence of drink and drugs. *Izvestia*, with a surer feel for emotive language, came up with "pogrom".

The Azerbaijanis are in the main Shia Muslims. After decades of hostility, the USSR's relations with Iran have only recently begun to improve. A delegation from Tehran visited Moscow last year, and agreements on economic co-operation were signed which included the reestablishment of oil pipeline and rail connections. Azerbaijan is important to the Soviet Union for its oil, and a number of large off-shore deposits have been discovered in the Caspian in the past few years.

The Iranians have protested at the disorders, and have called on the Soviet authorities to take "appropriate measures". These have so far taken the form of moving in troop reinforcements with armoured vehicles. Beyond that, Moscow seems to have little idea of how to proceed. The KGB general in charge of the frontier guards has accused the popular front leaders of bad faith, claiming that agreement had been reached on "moving some border structures", on "simplifying entry into the area" and on "creating more favourable conditions for economic activity".

Moscow does not have much room for manoeuvre. It will undoubtedly play on the divisions that have begun to appear in the Popular Front — some would settle for increased commercial and cultural contacts, others seem bent on more radical courses. The views of Tehran are impenetrable. At this stage, certainly, the Soviet authorities seem unlikely to look with favour on any sort of Benelux solution that would allow free passage through a "porous" frontier.

"What is to be done?" Since he let the twin genies of *glasnost* and *perestroika* out of the bottle, Mr Gorbachov has had many occasions to ask himself Lenin's famous question. This week it once again echoes mockingly back at him from the Caucasus.

Ek 4. The Times, 5 Jan 1990.

Gorbachov is forced to delay talks with Kinnock

By Philip Webster, Chief Political Correspondent,
and Nick Worrall, Moscow

President Gorbachov has called off contacts with foreign politicians planned for this month to concentrate on the growing domestic unrest in the Soviet Union, it was disclosed last night.

The gravity with which the Soviet leadership regards the present crisis was disclosed as Mr Gorbachov asked Mr Neil Kinnock to postpone his recently arranged three-day visit to Moscow due to start next weekend.

The announced postponement of such contacts is seen as underlining the scale of concern in Moscow at the protests on the Iran border in the republic of Azerbaijan and moves by the Baltic republics towards independence from the Soviet Union.

With Mr Gorbachov's popularity at home falling amid continued shortages of food and consumer goods, anti-communist and anti-government feelings in the outer republics are providing friction to heat the chill Soviet winter.

On Tuesday the Soviet leader is scheduled to fly to Lithuania to talk to breakaway Communist Party officials about reuniting with the Soviet Communist Party (CPSU).

A two-day or three-day visit to Vilnius, the republic's capital, is now in prospect, and much hard talking to communists who voted by 855-160 last month to form an independent Communist Party. The Vilnius visit was widely expected after the Lithuanian party chief, Mr Algirdas Brazauskas, had trav-

elled to Moscow to talk to Mr Gorbachov. His second party secretary, Mr Vladimir Beriozov, later told Lithuanian journalists: "No attempt will be made to try and stop the process.

"Communists want independence. I think we were understood," Mr Beriozov said, adding that Mr Gorbachov, who had been adamant only two weeks ago and condemned the Lithuanian decision, now had a completely different attitude.

The Moscow talks yesterday were described as having been held in a "constructive atmosphere". Mr Gorbachov

Changing Europe.....10,11
Leading article.....15

was supported by the CPSU's ideology chief, Mr Vadim Medvedev, and his internal commission chief, Mr Alexander Yakovlev, both of them Politburo members.

The date for Mr Kinnock's talks with Mr Gorbachov, due to have taken place on Tuesday January 16, had been settled with Moscow only since Christmas and was announced last Sunday. Yesterday Mr Leonid Zamyatin, the Soviet Ambassador, called on Mr Kinnock with a personal message from Mr Gorbachov.

In it Mr Gorbachov said that "political events in the Soviet Union" required his "personal attention and participation". With regret he had to ask Mr Kinnock to postpone his visit. A statement from Mr Kinnock's

Continued on page 22, col 1

Ek 5. The Times, 12 Jan 1990.

LAST MINUTE
SPECIAL PRICE 50p
No 63,611

THE **TIMES** 30p

FRIDAY JANUARY 12 1990

Gorbachev seizes initiative and startles Lithuanian separatists

Kremlin draws up law to let republics quit

By Nick Wessell in Vilnius and Mary Dejevsky in London

President Gorbachev seized the initiative to Moscow's delight with Lithuania with a surprise announcement last night that the Soviet leadership was working on a new constitution that would allow each of the 11 republics concerned to opt out of the Soviet Union to leave the USSR.

The decision, at a meeting of Lithuanian officials, was clearly designed to take the initiative. Lithuania's Communist Party, by dropping and presenting reasons for the republic's immediate independence.

Foreign correspondents were

in this month. The press said a decision.

Moscow's decision was a surprise with proposed amendments to the constitution to extend the rights of republics. These amendments, which were drawn by the Central Committee but rejected by the republics, had disappointed many separatists in the Baltic republics because they removed all references to the republics in the constitution.

Such a right had long been assumed in the constitution, but it was expected to be amended as so many had expected.

With the Gorbachev leadership's greater emphasis on constitutionalism and compliance with the letter of the law, Baltic separatists had hoped that the right to secede would become a real possibility.

It will then be an excellent strategy that would be achieved if possible. The law would provide such a mechanism.

"It is clear in which which goes over republics the right to secede in the right is clear. If someone wants to go free to some degree independence from the others, it is in the law."

Mr Gorbachev had earlier been in the view to the Baltic republics to work out their own future.

But - like other leaders, in the Central Committee, Lithuania, separatists offered the Department a greater role in government, but without its own state's plan to build a new republic, which he said would be possible to take the law

Steve Ashwin: President Gorbachev forcefully urging the vote against Lithuanian independence during his visit to Vilnius yesterday.

Extended Abstract

Mikhail Sergeyevich Gorbachev commenced his political career in 1952, when he joined the Communist Party of the Soviet Union. He was elected General Secretary of the Communist Party on 11 March 1985, marking a significant turning point in his career. From this date onwards, Gorbachev became the most prominent figure in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). During his university years, he was involved in the youth branches of the Communist Party and was promoted to a fully authorised Politburo member in 1980. Gorbachev was perceived as a leader with a calm temperament and a soft face by the European states that were eager to witness the disintegration of the Soviet Union. He was regarded as younger, more agile, and hardworking than the other members of the Communist Party at the time of his election. Gorbachev was the sole leader of the Soviet Union during its final phase, which preceded its dissolution. For six years, he presided over a vast state comprising numerous ethnic groups. For Gorbachev, who lived in a period when Soviet Russia was experiencing economic difficulties, when peasants were compelled to work in the collective farm system, and who spent a formative youth in economic hardship, these were challenging experiences that shaped his perspective and informed the reforms he would implement during his ascension to leadership. The objective of perestroika was to restructure the Soviet system, which was beset with numerous problems. Initially, the focus was on the economy, with the intention of aligning it with technological developments and eliminating the country's backwardness. Gorbachev's principal objective was to ensure that the Communist Party did not lag behind societal developments in the context of an evolving global order. It was of great consequence to gain the support of the populace for the USSR administration, which encompassed a multitude of disparate nations, and it was widely acknowledged that the Soviet Union was approaching the end of its historical era. The provision of healthcare, education and housing, for example, were also key areas of focus. As the state met all the people's needs, their level of education increased over time. They became more aware and realised that they had a say in their future. It was within this context that perestroika was supported by glasnost. The concept of glasnost was developed with the intention of elucidating the shortcomings of the Soviet system. It was proposed as a means for Soviet citizens to demand reforms, yet it ultimately proved ineffective. The reform movements initiated by Gorbachev, which had been greeted with considerable optimism, ultimately proved unsuccessful, due in part to the emergence of national issues and the subsequent disintegration of the Soviet Union. As reported by *The Times*, developments in the Caucasus and the Baltic region were analogous to those in Romania, another focal point of

tension within the USSR. Faced with shortages of food and consumer goods, the population became aware of the shortcomings of Gorbachev's economic reform programme and subsequently rejected it. During this same period, the mobilisation of the most rigid nationalist groups within Russia, demanding greater rights for Russians and an end to the preferential treatment of foreign republics, marked the beginning of the end for Gorbachev. In statements made by Russian nationalists during this period, Soviet television was accused of being 'pro-Western', commercial partnerships with foreign partners were interpreted as 'neo-colonialist initiatives', and the government's attempt to downsize the Soviet armed forces was considered a 'pure act'. *The Times* interpreted this outburst by Russian nationalists as a response to the replacement of Russian by the ethnic languages of Soviet-dependent peoples, as well as to events in countries such as Lithuania, Moldova, Azerbaijan and Georgia. Towards the end of 1989, Mikhail Gorbachev, the leader of the USSR, celebrated the New Year with large crowds gathered in East and West Germany. In his address, Gorbachev advocated for the achievement of "socialism with democracy," emphasizing the conclusion of the Cold War and the unification of Europe. However, despite his optimistic outlook, Gorbachev's statements coincided with a period in which separatist movements within the USSR gained momentum. Gorbachev's expressions of hope and goodwill did not align with the message of peace towards the Soviet Union. Simultaneously, advocated for global peace and extended his warmest greetings to the Soviet people. This speech was regarded as a source of hope for Soviet societies in their struggle for independence. During this period, the number of separatist movements within the USSR increased rapidly. Protests in the Caucasus and along the Iranian border became widespread, with Soviet outposts on the Iranian border being attacked and important facilities along the border being set on fire. The developments in the Caucasus and the Baltic Republics were closely monitored by *The Times*, a UK-based newspaper. *The Times* drew parallels between the situation in Azerbaijan and the developments in the Baltic Republics, another region experiencing heightened tensions within the USSR. *The Times* asserted that Gorbachev's reforms were insufficient in addressing the deteriorating economic situation within the Soviet Union. In its reporting, *The Times* referred to Gorbachev as "the Soviet leader in trouble." In a speech delivered at a meeting held within the Kremlin, attended by both workers and intelligence officers who had been urgently summoned from across the globe, Gorbachev asserted that the reforms had commenced to yield positive outcomes, despite the presence of unfavourable developments. He further emphasised that the country was compelled to persist with the processes of democratisation and radical economic transformation without any reduction in pace. "Perestroika is as indispensable to us as air is to our

existence." "It is necessary to unlock the potential of our system," the Soviet leader asserted that the Soviet Union was not contemplating abandoning communism. Instead, he asserted that Soviet society was undergoing a spiritual renaissance and establishing a new moral atmosphere based on universal human values. According to *The Times*, Gorbachev's speech coincided with a period when two conservative newspapers were questioning the economic programme he had initiated. They criticised perestroika as hasty and ill-considered and insisted that no reformist economist had developed a scientific and effective programme to resolve the country's current economic crisis.

In the early 1990s, Georgia was engaged in the political unrest that was occurring in Azerbaijan, Iran and the Baltic Republics. Gorbachev, who had dispatched troops to Georgia in response to tensions with the Ossetians, was confronted with one of the USSR's new crisis points. Despite the USSR's initial reluctance to comment on the developments in the Caucasus, the organisation's efforts to restrict foreign journalists' access to the region attracted particular attention from *The Times* newspaper. *The Times* highlighted that the Soviet leader had cancelled his meetings with foreign politicians in order to address domestic issues, a decision which it was argued contributed to the exacerbation of existing problems. Gorbachev was confronted with the challenge of addressing mounting unrest in the Caucasus and the Baltic Republics. As reported in *The Times*, statements made by Soviet leaders during this period attributed the rebellious actions of the communist parties in the republics of the USSR to external influences. In its coverage of developments in the Caucasus during this period, *The Times* highlighted the Soviet authorities' decision to prohibit the entry of foreign journalists to the region. Gorbachev, who took action to regain control over the region following the protests on the border of the Soviet Union and Iran, and the developments centred on Azerbaijan, Armenia and Georgia, initially pursued a moderate policy. However, he subsequently moved away from his conciliatory identity due to the increasing demands for independence. This situation could be observed in the news published in *The Times*. *The Times* assessed that the events in the Caucasus would grow rapidly.

During this period of accelerated disintegration of the USSR, Gorbachev made strenuous efforts to address the internal challenges. However, economic difficulties, ethnic conflicts and demands for independence hastened the dissolution of the USSR. Gorbachev's reforms proved insufficient to sustain the USSR, and ultimately, the Soviet Union disintegrated.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Vakıf- Çiftlik İlişkinine Örnek: Ahi Çiftlikleri

Burcu Akbulut*

(ORCID: 0000-0002-1229-8188)

Makale Gönderim Tarihi
20.08.2024

Makale Kabul Tarihi
12.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akbulut, B., "Vakıf- Çiftlik İlişkinine Örnek: Ahi Çiftlikleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 33-72.

APA: Akbulut, B. (2025). Vakıf- Çiftlik İlişkinine Örnek: Ahi Çiftlikleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 33-72.

Öz

Osmanlı arazi sistemi içerisinde en alt tarımsal üretim birimini oluşturan çiftlikler Mirî arazi içerisinde yer almaktadır. Tımar sistemi bu çiftliklerin işleyişinde önemli bir paya sahiptir. Çiftliklerin zaman içerisinde geçirdiği evreler ve çiftlik tanımlamasının değişimi birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Klasik tanımlamada bir çift öküzün işleyebileceği en küçük arazi birimini oluşturan çiftlikler zamanla tımar sistemindeki değişimlerle miktar ve alan anlamında büyüyerek zirai işletme halini almışlardır. Ancak İnalçık ve Barkan'ın da üzerinde durduğu hatta örneklerini verdikleri gibi klasik dönemde de farklı tipte çiftlikler mevcuttur. Tek tip bir çiftlik oluşumu ve sistemdeki değişimlerin de bu oluşum üzerinden değerlendirildiği bir tanımlama muhakkak eksik bir tanımlama olacaktır.

Bu çalışmada çiftlik konusundaki tartışmalar konumuzun kapsamı dışında bırakılmıştır. Çalışma XVI. yüzyılı kapsamı dolayısıyla klasik dönem olarak adlandırılan zaman aralığına odaklıdır. Batı Anadolu coğrafyasında yer alan Ahi çiftlikleri özelinde incelenen çiftliklerin, Osmanlı öncesinde dahi seçkin kesime tahsis edilen topraklar şeklinde mevcut oldukları ortaya çıkmıştır. Tahrir zamanı kayda geçen çiftliklerin daha çok vakıflara ait çiftlikleri kapsadığı görülür. Ahilere tahsis edilen vakıfların gelirleri arasında çok sayıda çiftlik

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, Burcu_5552@hotmail.com.
Ph.D., Independent Researcher, Türkiye.

dikkat çeker. Bu bağlamda, finansal kaynakları, vakıf sistemi içerisindeki işlevleriyle, XVI. yüzyıl Batı Anadolu'sunda sayısı 60'ı bulan Ahi çiftliklerinin tahrir defterleri aracılığıyla incelenmesinin vakıf-çiftlik ilişkisine katkı sağlayacağı umulur.

Anahtar Kelimeler: Çiftlik, Vakıf, Ahi, Batı Anadolu, Tahrir defteri.

Example of the Foundation-Farm Relationship: Ahi Farms

Abstract

Farms, which constituted the largest agricultural production unit in the Ottoman land system, were located in Mirîland. The timar system has an important share in the functioning of these farms. The phases that farms have gone through over time and the change in farm definition have brought about many discussions. Farms, which in the classical definition constitute the smallest unit of land that a pair of oxen can cultivate, have grown in terms of quantity and area over time with changes in the timar system and have become agricultural enterprises. However, as Inalcik and Barkan emphasized an deven gave examples, there were different types of farms in the classical period. A definition that evaluates the formation of a single type of farm and the changes in the system through this formation will certainly be an incomplete definition.

In this study, discussions on farms are excluded from the scope of our subject. The study focuses on the time period, called the classical period, as it covers the 16th century. It has been revealed that the farms examined specifically in the Akhi farms located in the Western Anatolian geography existed as lands allocated to the elite even before the Ottoman Empire. It seems that the farms recorded during the tahrir period mostly include farms belonging to foundations. Among the income of foundations allocated to the Akhis many farms attract attention. In this context, it is hoped that examining the Akhi farms, which number 60 in Western Anatolia in the 16th century, through the census books, with their financial resources and functions within the foundation system, will contribute to the foundation-farm relationship.

Keywords: Farm, Foundation, Akhi, West Anatolia, Cadastral Record Books.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi devrin bütün siyasi güçlerinde olduğu gibi önemli ölçüde tarıma dayanır. Tarımsal faaliyetlere

dayanan iktisadi yapı devletin her değişim ve dönüşümünde de varlığını korumuştur. Buna bağlı olarak toprak sistemi de zaman içerisinde önemli değişimler geçirmiştir. Mirî arazi sistemi tarımsal arazi mülkiyetinin devlete ait olduğu toprakları kapsar. Bu topraklar Hıristiyanlardan fetih yoluyla alınmış ve mülkiyeti devlete ait olan topraklardı¹. Mirî sözcüğü ile ifade edilen devlet mülkiyeti belli bir toprak parçasının mülkiyeti değil, bir vergilendirme mekanizması şeklinde gelir kaynaklarına erişim ve yeniden dağıtım yapabilmek şeklinde açıklanabilir². Mirî arazi içerisinde topraklar tapulu ve mukataalı olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Bunlardan tapulu olan tapu düzenlemesi çerçevesinde köylülere verilen tüm toprakları, mukataalı ise bir kira sözleşmesi ile kiralanan toprakları kapsamaktaydı. Tapu ile kiralama usulü toprağa özel bir statü kazandırarak çift-hane sistemini kapsamına alırdı. Başka bir deyişle tapulu topraklar tahrir defterlerine kayıtlı vergi gelirleri sabit olan tüm tarımsal topraklardı³.

Osmanlı Devleti mirî arazi rejiminin işleyebilmesi için tahrir sistemini uygulamıştır. Bu sistemde bir yer fethedildiğinde devlet oraya tahrir emini veya il yazıcısını göndererek araziye kaydettirirdi. Devlet, fethettiği bölgeler ile kendi arazisini, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini, vergi miktarlarını tayin ve tespit etmek için istatistikî bilgiler edinerek tahrir sistemini uygulamıştır⁴. Bu işlem ile bütün mirî topraklar verimlerine göre değişen çiftlikler halinde gruplandırılıyordu. Reaya çiftlikleri şeklinde birtakım parçalara bölünen topraklar peşin kira bedeli alınarak onları işleyecek çiftçilere verirdi⁵.

Klasik dönemde tımar sistemine bağlı olarak bir çiftçi ailesinin ihtiyacını karşılayabilecek toprak parçasını ifade eden çiftlik, ilerleyen

¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2010, s. 134.

² Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*", Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 136.

³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2017, s. 125.

⁴ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", *Osmanlı*, 6, (1999), s. 311; Fatma Acun, "Klasik Dönem İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, 9, (2002), s. 902.

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA*, 3, (1992), s. 392.

zamanlarda büyük ziraî işletmeler için kullanılır olmuştur⁶. Kanunnamelerde çiftliğin tarifi yapılırken arazinin durumu ve verimine göre 60 ila 150 dönüm arasında gruplandırılmaktadır. Burada ayırt edilmesi gereken husus dönümlerle ölçülen hakiki bir reaya çiftliği ile bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükteki yerin farklılığıdır. Çiftliklerin defterde reaya üzerine çift ve nim-çift işareti ile kayıtlı olması ile reayadan tamamı bir çiftliğe tasarruf edenlerinden alınan çiftlik resmi de bu ayrımı göstermesi açısından önemlidir. Ancak çift resmi bir çift öküzle yer işleyenlerin de bir çiftlik araziye tasarruf edenlerin de vereceği bir toprak kirası değildir⁷. Çiftlik miktarı esas olarak farklı yer ve zaman kavramına göre 22 ile 60 akçe arasında değişkenlik gösteren çift resmi vergisinin konusudur. Çiftlik resmi bir çiftlik miktarında toprağa sahip olan ailenin vergi birimidir. Tam bir çiftliği bulunan kişi, bunun karşılığında vergiyi sipahiye ödemekle yükümlüydü. Yarısı ise nim-çift, nim-çiftten az yeri eşen evli ise bennak şeklinde kaydedilirdi. Bennaklar da “ekinlü” ve “caba” olarak ikiye ayrılırdı. Ekinlü bennak elinde yarım çiftten az toprağı bulunanları ifade ederdi. XV. yüzyıl’a ait Aydın tahrir defterlerinde ise bennak yerine “çiftli kara” ve “caba kara” tabirleri kullanılmıştır. “Kara” bekâr nüfusu ifade eden mücerred ile birleştirilirken, evliler ise bennak olarak kaydedilmişlerdi⁸. Toprağa bağlı bir vergi haline gelen çift resmi ilerleyen dönemlerde bir arazi vergisi haline gelmiştir⁹.

Çift-hane sistemi tarımsal üretimin, her kişiye bir çift veya çiftlik verilmiş olan köylü haneleri olarak düzenlenmesinden oluşuyor¹⁰ ve başlıca üç unsuru birleştiriyordu. Emekçi olarak hane halkı, koşum gücü olarak bir çift öküz, bir çift öküz ile işlenebilecek ve tahıl üretimine müsait olan tarlalardan meydana geliyordu. Bu sistemde devlet toprağı denetleme ve tarımsal üretimin temelini oluşturan çift-hane sistemini sürdürme imkânı elde ediyordu. Bu arazi rejiminde köylü ise daimî bir kiracı idi. Bu kiracılık babadan oğla geçen ırsî bir tasarruf hakkını

⁶ Halil İnalçık, “Çiftlik”, *T.D.V.İ.A.*, 8, (1993), s. 313-314.

⁷ Barkan, a.g.m., s. 393.

⁸ Bennak resmi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Feridun Emecen, “Bennak”, *T.D.V.İ.A.*, 5, (1992), ss. 458-459.

⁹ Feridun Emecen, “Çift resmi”, *T.D.V.İ.A.*, 8, (1993), s. 309.

¹⁰ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 18.

kapsamaktaydı. Çiftlik biriminin bölünmezliği kanun hükmü olup, sipahilerin köylü hanelerine ayrılmış araziye işgal ederek ekip biçmeleri mümkün değildi¹¹. Küçük aile çiftliği sistemine dayanan tarımsal politikanın devam ettirilmesi devletin sosyal ve siyasal yapısı için önem arz etmekteydi. Devlette bu grup vasıtasıyla tarımsal ekonomiyi kontrol etme imkânı elde etmiştir¹².

Timar sisteminin bozulması, belirli bir yerin gelirinin toplanmasının mültezimlere verilmesi ya da 10 yıllık geliri peşin alınmak şartıyla malikâne olarak satılması, mirî arazinin mülk arazi şekline evrilmesi sonucu büyük çiftlikleri tasarruf eden ayanlar sınıfı ortaya çıkmıştır¹³. Aslında bu düzen yeni ve farklı bir oluşumu temsil etmiyordu. Osmanlı iktidarının taşradaki yeni temsilcileri mukataa ve sonrasında malikâne ile palazlanan yeni müteşebbisler, eski olarak nitelendirilen sipahi ve kadı gibi devletin taşradaki temsilcilerinin yeni versiyonuydu¹⁴. Klasik dönemdeki tanımlamadan farklı olarak çiftlik, toprak mülkiyetinin özel kişiler tarafından kontrol edildiği, aile tarımı ölçeklerinden daha geniş ve mülk sahibinin kendi işletmeciliği haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde köylü hanelerinin vergi ödemekle yükümlü olduğu küçük mülkiyet tarımından köylülere gittikçe artan sorumlulukların yüklendiği büyük işletmelere geçişin kapitalist pazarla bütünleşmenin bir unsuru değildir. Fakat ayanın, tüccarın ve vergi toplayan sınıfın köylü üretimine daha fazla el koymaya çalıştığı bir sistemin oluşmasına da zemin hazırlanmıştır. İşletme niteliği olan çiftlikler zengin resmi görevlilerin mültezim veya tüccarın meşgul oldukları işleri çeşitlendirmek maksadıyla giriştikleri ancak hukuki bir statüsü olmayan faaliyetleri içeriyordu. Bu zengin sınıfın faaliyetleri merkezi yönetimin zafiyetleri ve dönemin şartları ile açıklanabilir. Ayanların elde ettikleri bu güç devlet otoritesindeki boşluklara bağlı olarak ortaya çıksa da

¹¹ İnalçık, a.g.e., s. 173.

¹² Aysun Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 9.

¹³ Barkan, a.g.m., s. 395.

¹⁴ Fatma Gül Bayraktar, "Çiftlik Kavramının Hukuki Tanımını Yapmak: 18. Yüzyılda Amid/Diyarbakır'da Talepler ve Şikayetler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Sahipleri ve Çiftliğe Farklı Bakışlar*, Ed. Fatma Gül Kocagöz, Uğur bayraktar, 2023, s. 57.

devlet otoritesi sağlandığında tekrar teslim oluyordu. Bu sebeple çiftlik öngörülemez ve gelişi güzel bir şekilde yayıldı¹⁵.

Çift-hane sistemiyle işletilen devlet arazileri tımara verilmişti. Ancak devletin hali hazırda boş kalan mevat arazisi mevcuttu. Kimsenin kontrolünde bulunmayan bu arazilerin tek bir kişinin eline geçişi büyük tarımsal çiftliklerin ortaya çıkışına sebep olmuştur¹⁶. Mevat arazide ortaya çıkan bu çiftlikler XVIII. yüzyıl öncesinde çift-hane sisteminin dışında kurulmuş olan işletmelerdi. Şenlendirme veya ihya olarak adlandırılan ıslah çalışmaları şeriat hükümleri ile devlet nezdinde teşvik ediliyordu. Öncelikli koşul mevat araziye su kanallarının yapımı ve toprağın ekime hazırlanması idi. İkincil koşul ise ıslah edilmiş toprağa sahip olan mülkiyet sahibinin mülkiyet hakkının padişah tarafından bir temlikname ile onaylanmasıydı¹⁷.

XVI. yüzyılda henüz yaygınlaşmayan bu gelişme özel bir toprak sahipleri sınıfı yaratmaktan çok uzaktı. XV. ve XVI. yüzyıllarda padişahın devlet arazisinden kişilere verdiği temliklerin çoğu terk edilmiş mevat arazilerdendi¹⁸. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren alt kadrolarda yer alan kişilere mülk tahsis etmek suretiyle vakıf kurabilmeleri için toprak temlik ediyordu. Devletin kuruluşunda rol alan gaziler üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen hanedanlık aynı zamanda onlara ihtiyaç da duymaktaydı. Bu sebeple hükümdarların kurdukları vakıfların yanı sıra sahip oldukları zenginlikleri paylaşmaları, kendilerine yardımcı olacak pek çok unsurun da bayrakları altında toplanmasını sağlamıştır¹⁹. Temlik türleri içerisinde en önemlisi ise fethedilen yerlerdeki Türk yerleşiminin meydana gelişinde rol oynayan derviş zaviyelerinin kurucularına yapılan bağışlardı. Bu ilk dönemi kapsayan zaman

¹⁵ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 1-3.

¹⁶ Ferdi Çiftçioğlu, "XIX. Yüzyılda Tırhala Sancağı'nda Çiftlikler", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/3, (2017), s. 109.

¹⁷ İnalçık, a.g.e., s. 20.

¹⁸ İnalçık, a.g.e., s. 144.

¹⁹ Vedat Turgut, "Başlangıcından Cumhuriyete Eski Dünya Düzeninden Yeni Dünya Düzenine Vakıflar" *Vakıfbank Tarihi*, Ed. Enes Şahin, Ankara 2020, s. 18.

aralığında zaviyeler ile mülk ve vakıfların tesisini sağlayan temlikler daha çok ıssız ve boş, yeni tarıma açılan toprakları kapsıyordu. Vakıf ve mülk topraklara ait çiftlikler genel çiftliklerle aynı statüde olup, reaya tarafından ekiliyordu²⁰. I. Bayezid ve II. Mehmed döneminde bu çiftliklerin bir kısmı tımara çevrildi²¹. Özellikle XIV. ve XV. yüzyıllardaki Ahi çiftlikleri örneğinde olduğu gibi Osmanlı padişahlarının köy veya çiftlikleri nüfuslu kişilere vermeleri sonucunda çiftlik bir arazi ölçüsünden çıkarak şahsi mülke ve sonrasında vakıflara dönüşmüştür²². İhya edilen araziye Barkan, 1540 tarihli Erzincan Evkaf Kanunu dâhilinde şenlendirme amacıyla açılan zaviyeleri ve bu zaviyelere zaviye evkafından tayin olan çiftlikleri²³; İnalçık, ihya edilen mevat araziye örnek olarak XVI. yüzyılda Sokullu Mehmed Paşa'nın Feridun Ahmed Bey ile Yenice'deki pirinç yetiştirme projesini²⁴; Veinstein ise Karadeniz'in kuzeyindeki çiftlikleri incelediği makalesinde XIV. yüzyıldan itibaren çiftlik olarak tahsis edilen toprakları örnek olarak vermektedir²⁵.

Klasik tanımlama dışında köylü ekonomisi haricinde gelişen çiftlik, her dönemde biçim ve tabiatı itibarıyla tanımı ve tespiti zor bir olgu olmuştur. Bu çalışmada çiftlik tartışmalarından ziyade, şenlendirme faaliyetleri kapsamında "bozulma" diye tabir edilen dönemin ötesinde, Ahilere verilen çiftlik isimli yerleşim yerleri üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden yararlanılarak ortaya konulan çalışma, birçoğu zaviye vakfı olarak nitelendirilebilecek Ahi çiftliklerini kapsamaktadır. Buraya kadar verilen bilgiler, Osmanlı arazi rejimi içerisinde mirî arazinin yeri, şartlara ve

²⁰ İnalçık, a.g.e., s. 144.

²¹ Âşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, Ankara 2007, s. 290.

²² İnalçık, a.g.m., s. 314.

²³ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, 1, Kanunlar, İstanbul 1943, s. 73.

²⁴ İnalçık, a.g.m., s. 21.

²⁵ Gilles Veinstein, "Les "Çiftlik" de colonisation dans les steppes du nord de la mer-Noire au XVIe siecle", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4/1-4, (1985), ss. 177-210.

zamana göre kullanımı, Osmanlı Devleti'nin çift, çiftlik ve çift-hane kapsamına giren konuları ortaya koymaktadır. Bundan sonraki bölümlerde ise Batı Anadolu örneğinde Ahi çiftliklerinin klasik dönem Osmanlı çiftlik tanımlamasındaki yeri, köy, mezra ve çiftlikleri tarıma açarak zirai faaliyette bulunan Ahilerin şenlendirme faaliyetlerindeki rolleri, Ahi zaviyelerine vakfedilen çiftliklerin hizmetleri ve işletilmesi, çiftliklerin sayısı ve sancaklara göre dağılımı, çiftliklerdeki üretim ve vergilendirmenin çeşitliliği, miktarı ve cinsi üzerinde durulacaktır.

Ahi Çiftlikleri

Ahilerin XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Anadolu ve Rumeli'nin bir bölümünü vatan tutmuş Türkler oldukları bilinmektedir. Bunlar Anadolu şehir ve köylerinde Türkleşme ve İslamlaşmayı teşvik etmekle kalmamış aynı zamanda en ücra köylere kadar giderek kurdukları vakıflarla buraların iskân ve şehirleşmesini sağlamışlardır²⁶. İlk Osmanlı padişahlarının ve vezirlerinin çoğunun Ahi teşkilatına mensup oldukları ve teşkilattan fetihlerde askeri bir güç olarak faydalandıkları bilinmektedir²⁷.

Anadolu'ya yapılan derviş akınları ve dervişlerin kentlerden köylere yerleşerek ziraat ve din işleri ile uğraşmaları, dervişlerin memleketleri istila ve iskânları Anadolu'nun yerleşime açılmasında etkili olmuştur²⁸. Devlet açısından bu uygulamanın hedefi ihya veya şenlendirme idi. Bu sebeple ortaya çıkan çiftlikler padişahın resmi izin belgeleri olan temliknameler ile verilmişlerdir. Bu uygulama XV. yüzyıl öncesinde bile uygulanmaktaydı²⁹. Bu coğrafyada kurulan ve toplumsal hizmet anlayışına sahip olan Ahiler de iktidar mensubu olan veya iktidara yakın kişiler tarafından destekleniyorlardı. İlk beylerden itibaren gerek beylerin desteğiyle gerekse Ahilerin şahsi gayretleriyle çok sayıda vakıf

²⁶ Mehmet Akif Erdoğan, "Anadolu'da Ahiler ve Ahi Zaviyeleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4, (2000), s. 42.

²⁷ Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 2009, s. 110.

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 2, (1942), s. 297.

²⁹ Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 38.

kurulmuştur³⁰. Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerindeki Ahilere ait vakıf çiftliklerinden birçoğu Batı Anadolu beyliklerinin kurucularının desteğiyle kurulmuşlardır. Devlet anlayışının bir devamlılığı olarak beylerin desteğiyle kurulan bu çiftlikler, Osmanlı Dönemi'nde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ahi Yahşi Çiftliği, Saruhanoğlu Hızır tarafından Demirci kazası, Borlu köyünde³¹, Ahi Bayezid Çiftliği Saruhanoğlu Hızır Paşa tarafından Ilica kazası, Enceklü köyünde³² kurulan çiftliklerdir. Batı Anadolu beyleri tarafından vakfedilen bu vakıflara gelip geçen (ayende ve revendeye) konaklayan kimselere hizmet etmek şartıyla her türlü muafiyetin tanındığı görülür. Ahilerin, bir taraftan ekonomik faaliyetlerini sürdürürken, diğer taraftan da devlet politikasına paralel şekilde kuruluş ve fetih dönemlerinde etkin rol oynadıkları unutulmamalıdır.

Beylikler Dönemi'nde Anadolu'ya gelen ünlü seyyah İbn Battûta, Anadolu'da kurulan beyliklerin hemen hemen hepsine uğramış, bunların idari durumlarından, şehir ve kasabaların idare şekline, bölgenin geçim kaynaklarından, yöre halkının inanışlarından, eğitim kurumlarından, Ahilerin önderlerinden ve kurdukları zaviyelere dek birçok konuda bilgi vererek Anadolu bölgesinin betimlemesini gözler önüne sermiştir. İbn Battûta, Ahilere ait zaviyelerde konaklamış, Ahilerin gelenek ve göreneklerini gözlemlemiştir³³.

En önemli faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde sürdüren Ahilerin esasen Selçuklular ile Beylikler devrinden beri varlık gösterdikleri bilinmektedir. Ahiler, kuruluştan itibaren yeni bölgelerin fethedilmesi ve bu bölgelerin şenlendirmesinde farklı dinî ve sosyal topluluklarla birlikte sağlamışlardır. Bunun neticesinde de birçok Ahi vakıf ve çiftliği kurulmuştur. Ahilerin fethettikleri yerlere yerleşmelerine Osmanlı padişahları da olumlu bakmışlardır. İlk Osmanlı hükümdarları Ahileri, Osmanlı Beyliği topraklarındaki Türkmen

³⁰Haşim Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300 - 1400)*, İstanbul 2020, s. 288.

³¹BOA, TD, nr. 398, s. 151.

³²BOA, TD, nr. 398, s. 217.

³³İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 1, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul 2000, s. 405.

topluluklarını hoşgörü ilkesi çerçevesindeki bir İslam anlayışının etrafında bir araya getirmek için bir aracı olarak görmüşlerdir³⁴.

İlk Osmanlı vakıfları, Bayezid Hüdavendigar'a kadar Osmanlı sultanlarının kurdukları dışında belli bir görevi ifa etmeleri sebebiyle abdal, şeyh, derviş, gazi, fakih, sofı gibi unvanlara sahip olan kimselere sadaka olunan vakıflardır. Osman Bey döneminde kurulan Bilecik'teki Ahi İdris Zaviyesi ile Ahi İsmail Zaviyesi, Eskişehir'deki Ahi Yeni Ahi Mustafa zaviyesi ile Ahi Bikari zaviyesi Ahilere ait zaviyelerdir³⁵.

Orhan Gazi ve oğlu Süleyman'ın yeni fethedilen bölgelerde Ahiler ve diğer tarikat mensupları için vakıflar vermeleri, Osmanlı devlet sisteminin kuruluş ve yerleşmesinde Ahiler ile dervişlerin önemli roller üstlendiklerini ortaya koymaktadır³⁶. Orhan Gazi dönemindeki zaviyelerden Ahi Yusuf Zaviyesi'nin İnegöl'de bir değirmeni ve 3 müdlük Ahi Yusuf Çiftliği zaviyesine vakfedilmiştir³⁷. Gevye'de ikisi Ahi zaviyesi, biri fakih unvanlı olan üç vakıf vardır. Süleyman Paşa'nın kurduğu vakıflardan Tokatlı Taceddin ve Ahi Adil adına yapılan 5000 akçelik zaviye vakfı vardır. Arukat karyesindeki Ahi Firuz Zaviyesi vakfına da II. Murat, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid zamanında nişanlar verilmiştir³⁸. Süleyman Paşa'nın Gevye'deki Ahur köyü'nü Ahi Hacı'ya verdiği Tacüddin Tokâtî ve Ahi Adil Vakfı ile Akyazı'da Ahi Hızır ve İlyas adına kurduğu zaviye vakfı³⁹, Harmankaya'daki Ahi Sevindik Zaviyesi, Göynük'teki Ahi Ali Vakfı⁴⁰ Orhan Gazi'nin Ahi Ardıcık'a vakfettiği zaviyeye ait bir çiftlik yer⁴¹ Beypazarı'ndaki Ahi Hacı Vakfı⁴²,

³⁴ Selahattin Döğüş, "Osmanlı Beyliği Topraklarında Ahi Zaviyeleri ve Şeyh Edebali Meselesi, *OTAM*, 37, (2015), s. 65.

³⁵ Vedat Turgut, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme (16. Yüzyıl Bilecik ve Çevresi), Bilecik 2015, s. 64.

³⁶ Halil İncalık, *Devlet-i Aliyye*, İstanbul 2009, s. 41.

³⁷ Vedat Turgut, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", *Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi Araştırmaları*, (2019), s. 10.

³⁸ Turgut, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", s. 16.

³⁹ Turgut, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", s. 17.

⁴⁰ Turgut, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", s. 20-21.

⁴¹ Turgut, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", s. 24.

⁴² Turgut, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", s. 26.

Süleyman Paşa'nın Akhisar'ın Kirasiye Mezra'sını vakfettiği Ahi Çoban Zaviyesi⁴³ de kurulan vakıflardır.

Ahiliğin Orhan Gazi'den sonra Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid tarafından da desteklendiği görülmektedir. Şükrullah Ahi reisliğinin Şeyh Edebalı'den sonra I. Murad'a intikal ettiğinden ancak I. Murad'ın bu reisliği Gelibolu Ahi reislerinden olan Ahi Musa'ya verdiğinden bahseder⁴⁴. Osmanlıların tasavvuf erbabı ile yakın ilişkide oldukları bilinmektedir. XIV. yüzyıldaki Balkan fütuhatında önemli roller üstlendiler. Murad Hüdavendigâr'ın Malkara'da adına zaviye vakfı kurduğu Ahi Musa bölgedeki tüm Ahilere berat veren bir Ahi merkezinin şeyhi olarak Ahiliğin teşkilatlanmasında pay sahibidir⁴⁵. Yine devrinin önemli şahıslarından biri olan Çandarlı Kara Halil de I. Murad Devri'nin Ahilerinden birisidir⁴⁶. I. Murad tahta geçerken yardımını gördüğü Ankara Ahilerine pek çok araziye vakfetmiştir. Göl kazası, Ak-ova mezrasındaki Ahi Gündüz Çiftliği⁴⁷ ile Tarhala'nın merkezinde bulunan Beratlı Halil Çiftliği⁴⁸, Göl pazarı'ndaki Ahi Gündüz Zaviyesi, Karesi'deki Ahi Zeynel Zaviyesi ile Ahi Mustafa bin Ahi Ali Zaviyesi, Malkara'daki Ahi Musa Zaviyesi⁴⁹ Murad Hüdavendigâr tarafından tahsis edilen vakıflardır. Bayezid döneminde Ermenipazarı'nda kurulan Ahi Musa Zaviyesi, Beypazarı'ndaki Ahi Musa Zaviyesi, Bolu'daki Ahi Mahmud Zaviyesi, Ahi oğlu Hasan Zaviyesi, Ahi Eşref Zaviyesi, Ahicik Zaviyesi, Ahi İbrahim Zaviyesi, Ahi Bayezid oğlu Ahi İsmail Zaviyesi, Ahi İlyas oğlu Ahi Ayvad Zaviyesi, Gelibolu'daki Ahi Devle Zaviyesi⁵⁰ de Ahilere ait zaviyelerdir.

Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde uygulanan vakıf politikası neticesinde Ahilere ait çiftliklerin bir kısmı tımara devredilmişlerdir.

⁴³ Turgut, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", s. 27.

⁴⁴ Şükrullah, *Behcettü't Tevârih Osmanlı Tarihleri I*, haz. Nihal Atsız, İstanbul 1949, s. 57.

⁴⁵ Vedat Turgut, "Cemâlüddin Musa Sâvi/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, (2020), s. 1056.

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1, Ankara 1988, s. 525.

⁴⁷ BOA, TD, nr. 453, v. 224b; KKA, TD, nr. 585, v. 272b.

⁴⁸ BOA, TD, nr. 44, s. 130.

⁴⁹ Turgut, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme*, s. 79-84.

⁵⁰ Turgut, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme*, s. 85-92.

Altuntaş kazası, Akviran köyünde bulunan Ahi Aslan Çiftliği⁵¹, Altuntaş kazası, Efted köyündeki Ahi Yusuf Piri Çiftliği⁵², Eskişehir kazası, Aşağı Söğüd nam köyde bulunan Ahi Çiftliği'nin 1 çiftlik yeri⁵³, Bozaniç köyünde bulunan Ahi Gündüz Çiftliği⁵⁴, Karacaşehir kazası, Sultan Deresi köyünde bulunan Ahi Şeyh çiftliği⁵⁵, İnönü kazası, Karalar (?) köyündeki Ahi Hoca Çiftliği'ne ait 1 çiftlik yer⁵⁶, Bilecik kazası, Pınar köyündeki Ahi İdris çiftliği⁵⁷, Demirci kazası, Borlu köyünde bulunan Ahi Yahşi çiftliği⁵⁸ olmak üzere tımara devredilen birçok çiftlik II. Bayezid Dönemi'nde tekrar sahiplerine verilmişlerdir.

Osmanlı iktisadi hayatında vakıflar hemen her alanda aktif rol almışlardır. Bu sebeple bir taraftan ihtiyaçlarını gidermek diğer taraftan da vakıflarının kâr oranını arttırmak adına çiftlik sahibi ya da mutasarrıfı olan birçok vakıf bulunmaktadır. İşlettikleri çiftliğin büyüklüğü vakıfların büyüklüğü ile doğru orantılıdır⁵⁹. Batı Anadolu Ahi çiftliklerinin birçoğu da vakıf çiftlik statüsünde olan çiftliklerdir. Bunlardan Kütahya sancağındaki Ahi Yahşi⁶⁰, Ahi Ece⁶¹, Ahi Sinan⁶², Ahi Osman⁶³ çiftlikleri ile Menteşe sancağındaki Ahi Halil çiftliği⁶⁴ eskiden beri vakıf olan çiftliklerdir. Osmanlı toprak düzeninde farklı sistemleri bir araya getiren çiftliklerden bazıları da zaviyelere ait vakıfları temsil etmektedir. Birkaç örnekle açıklamak gerekirse; Hüdavendigâr sancağı, İnegöl merkezindeki Ahi Yusuf çiftliği 3 müdlük yerdir. İnegöl

⁵¹ BOA, TD, nr. 369, s. 128 - 129; KKA, TD, nr. 560, v. 103a.

⁵² KKA, TD, nr. 560, v. 100b.

⁵³ MAD, nr. 27, s. 23 - 24.

⁵⁴ KKA, TD, nr. 541, v. 25a.

⁵⁵ KKA, TD, nr. 541, v. 27b.

⁵⁶ MAD, nr. 27, s. 87.

⁵⁷ MAD, nr. 27, s. 108; KKA, TD, nr. 541, v. 53b.

⁵⁸ BOA, TD, nr. 398, s. 151; KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

⁵⁹ Zafer Karademir, "Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18. Yüzyıl)", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 4/2, (2018), s. 23.

⁶⁰ BOA, TD, nr. 369, s. 150

⁶¹ BOA, TD, nr. 369, s. 218.

⁶² MAD, nr. 262, s. 113.

⁶³ MAD, nr. 262, s. 134.

⁶⁴ BOA, TD, nr. 47, s. 255; BOA, TD, nr. 61, s. 286.

merkezindeki zaviyesine vakıftır⁶⁵. Sultanönü sancağı, Karacaşehir kazası, Şehröyüğü köyündeki Ahi Mahmud çiftliği Ahi Mahmud zaviyesine⁶⁶; Karacaşehir kazası, Sultan Deresi köyünde bulunan Ahi Şeyh çiftliği Ahi Şeyh zaviyesine⁶⁷; Bilecik kazası, Pınar köyünde kayıtlı olan Ahi İdris çiftliği de Ahi İdris zaviyesine⁶⁸; Hamid sancağı, Burdur kazası, Akyaka köyünde bulunan Ahi Ömer çiftliğinin bir çiftlik yeri zaviyesine⁶⁹ ve Saruhan sancağı, Ilıca kazası, Enceklü köyündeki Ahi Bayezid çiftliği de Ahi Bayezid zaviyesine⁷⁰ vakıf olan çiftliklerdir.

Ahi çiftliklerinde birden fazla toprak sahibinin bir arada olduğu toprak sahipliği dikkat çekmektedir. Örneğin, Aslanapa kazası, İğdecik köyünde bulunan Ahi çiftliği Ahi Mursi (?), İbrahim ve İsmail tasarrufunda iken ölümleriyle hisseleri oğulları Ahi Osman ve Musa'ya geçmiştir. Sonrasında Sultan Bayezid çiftliği Ahi Osman ve karındaşı Musa'ya sadaka etmiştir. Osman ölünce oğlu Yusuf, Musa ölünce de oğlu Mursi (?) mutasarrıf olmuştur⁷¹. Gedüs merkezindeki Ahi Çarık çiftliğine de Kanuni Dönemi'nde yapılan tahrir göre padişahın berati ile Dede (?), Yusuf ve Latif müştereken mutasarrıflardı. Dede (?) ölünce çiftlik Yusuf'a verilmiştir⁷². Eğrigöz kazası, Boğunca-ağaç köyünde bulunan Ahi Ebrice çiftliğine ise Hacı Celil tasarruf ederken, ölümüyle oğulları Musa, Mehmed ve Mehmed oğlu Mustafa mutasarrıf olmuşlardır⁷³.

Ahilere ait çiftliklerde karşımıza çıkan dikkat çekici bir diğer konu da çiftlik ve vakıflara ait arazilerden bazılarının tımar sistemi ile vakıflar arasında müşterek şekilde işletilmesidir. Bu uygulama malikâne-divani

⁶⁵ BOA, TD, nr. 453, v. 248b; KKA, TD, nr. 585, v. 308b; Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri I*, Ankara 1980, s. 121.

⁶⁶ MAD, nr. 27, s. 13 – 14; KKA, TD, nr. 541, v. 21a; Halime Doğru, *XVI. Yüzyıl'da Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Eskişehir 2005, s. 121-122.

⁶⁷ KKA, TD, nr. 541, v. 27b.

⁶⁸ MAD, nr. 27, s. 108; KKA, TD, nr. 541, v. 53b.

⁶⁹ KKA, TD, nr. 566, v. 28a; Behset Karaca, *1501' de Hamid Sancağı Vakıfları*, Burdur 2014, s. 71.

⁷⁰ BOA, TD, nr. 398, s. 217; M. Çağatay Uluçay, *Saruhanlıoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, İstanbul 1940, s. 15. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 105.

⁷¹ BOA, TD, nr. 369, s. 87 - 88.

⁷² BOA, TD, nr. 369, s. 149.

⁷³ MAD, nr. 262, s. 178.

sisteminin bu yüzyıldaki haline benzemektedir. Kütahya'nın Bulduk - Kara köyündeki Ahi Yakup çiftliğinin zeamet sahibi Abacaoğlu (?) olarak kayıtlıdır⁷⁴. Kütahya'nın Söğütözü kazasındaki Ahi Güveği çiftliğinin zeamet sahibi Alaüddin Efendi'dir⁷⁵. Eğrigöz kazası, Yenice köyünde bulunan Ahi Baba çiftliğinin zeamet sahibi Mustafa Çavuş'tur⁷⁶. Homa merkezinde bulunan Ahi Mirkad çiftliğinin zeamet sahibi Zekeriya Çavuş'tur⁷⁷. Güre kazası, Saraycık köyündeki Ahi Budak çiftliğinin zeamet sahibi "Mustafa veledi Mehmed"dir⁷⁸. Kütahya'nın Kaş Yenice kazası, Ayasluğ köyündeki Ahi Yakub çiftliği ile Ahi Sökmen çiftliğinin zeamet sahibi Saru'dur (?)⁷⁹. Yine Karahisar-ı Sahip sancağı, Şehr-Abad kazasında bulunan Ahi Mustafa çiftliğinin zeameti Ali'ye⁸⁰; Sanduklu kazasında bulunan Ahi Otamış (?) çiftliği zeameti de Memi'ye aittir⁸¹. Burada mevzu bahis olan çiftliklerden elde edilen hatta mirî araziye ait gelir ve vergilerin zeamet sahibi ve vakıf sahibi arasında pay edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çiftliklerde vakıf tımar ortaklığında bir işletim modeli uygulanmıştır.

Ahi zaviyelerinin hayır işleri arasındaki "ayende ve revendeye" yani gelip geçen yolculara hizmet etmek anlayışının Ahi çiftliklerinde de var olduğu söylenebilir. Kayıtlarda karşımıza çiftlik şeklinde çıksalar da bu hizmetin devamını sağlamaları amacıyla vakıf defterlerine dâhil edilmişlerdir. Bu çiftliklerle alakalı kayıtların varlığının ortaya koyulması konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Örneğin, Gölhisar kazasındaki Ahi Yusuf Çiftliğine, Demirci oğlu Mustafa mutasarrıf olup, hizmette bulunmuş. Mustafa vefat edince çiftlik kardeşi Ahi Muhammed, Ferman, Hacı Pir ve Ahi Yusuf oğlu Abdi tasarrufuna geçmiştir. Çiftliğe sait son kayıta ise Ferman oğulları Bali Dede ve Muhammed Dede mutasarrıf olarak kaydedilmişlerdir⁸². İnegöl merkezinde bulunan Ahi Yusuf Çiftliği'ne de Ahi Hamza mutasarrıftır⁸³. Son olarak Burdur kazası,

⁷⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 7b.

⁷⁵ KKA, TD, nr. 158, v. 49b.

⁷⁶ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

⁷⁷ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

⁷⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 168b.

⁷⁹ KKA, TD, nr. 158, v. 241b; KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

⁸⁰ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

⁸¹ KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

⁸² KKA, TD, nr. 566, v. 4b.

⁸³ BOA, TD, nr. 453, v. 248b; KKA, TD, nr. 585, v. 308b.

Akyaka köyündeki Ahi Ömer Çiftliği'nin bir çiftlik yeri zaviyesine ait bir vakıftır. Zaviyeye şeyh olanlar, yolcu ve hacılara hizmette bulunuyorlardı⁸⁴.

Ahilerin tarla, bahçe, bağ ve çiftlikleri tarıma açarak zirai faaliyette buldukları görülmektedir. Kırsal kesimde kurulan Ahi zaviyeleri Anadolu'ya yapılan göçler sonucunda tarım alanlarının zirai faaliyetler için kullanılmasında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Vakıf gelirlerinden pek çoğunun bu zirai alanları kapsadığı bir gerçektir. Zaviyelerin yolcuları ağırlamak, zaviyelerde yaşayan şeyh ve dervişlere barınma alanı sağlamak, ihtiyaç sahibi kimselerin yeme içme ihtiyaçlarını gidermek gibi işlevleri vardır. Bu yüzden özellikle kırsal bölgelerde kurulan zaviyelerde bu işlevlerin yerine getirilmesi, gelir kaynaklarının devamlılığını temin etmek için tarımsal faaliyetlerin devamını sağlamak gereklidir. Çoğunlukla esnaf olarak bilinen Ahilerin, kırsal bölgelerde bu görevleri ifa edebilmek için ziraat ile uğraşmaları kaçınılmazdır. Batı Anadolu bölgesindeki zirai faaliyetlerin yoğun olarak yapıldığı çiftlikler de kayda değer sayıdadır. Kütahya sancağında 40⁸⁵, Hüdavendigâr sancağında 4⁸⁶, Sultanönü sancağında 10⁸⁷, Karahisar-ı Sahip sancağında 2⁸⁸, Hamid sancağında 2⁸⁹, Saruhan sancağında 6⁹⁰ ve son olarak Menteşe sancağında 1⁹¹ adet olmak üzere toplam 65 adet Ahi çiftliği tespit edilmiştir. Bu çiftliklerin buldukları sancak, yerleşim yeri ve çiftlikler aşağıda tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Batı Anadolu Bölgesinde Ahi Çiftlikleri

No	Sancak	Yerleşim Yeri	Çiftlik
1	Kütahya	İldik Köyü	Ahi Pusad Çiftliği
2	Kütahya	İğdecik Köyü	Ahi Çiftliği
3	Kütahya	Aslanapa Kazası	Ahi Çakır Çiftliği

⁸⁴ KKA, TD, nr. 566, v. 28a.

⁸⁵ Kütahya sancağı Ahi çiftlikleri: BOA, TD, nr. 369; KKA, TD, nr. 560; MAD, nr. 262; KKA, TD, nr. 48; KKA, TD, nr. 47; BOA, TD, nr. 49; KKA, TD, nr. 158.

⁸⁶ Hüdavendigâr sancağı Ahi çiftlikleri: BOA, TD, nr. 453; KKA, TD, nr. 585; BOA, TD, nr. 44.

⁸⁷ Sultanönü sancağı Ahi zaviyeleri: MAD, nr. 27; KKA, TD, nr. 541; KKA, TD, nr. 145.

⁸⁸ Karahisar-ı Sahip sancağı Ahi çiftlikleri: KKA, TD, nr. 162; KKA, TD, nr. 566.

⁸⁹ Hamid sancağı Ahi çiftlikleri: KKA, TD, nr. 566, v. 4b; KKA, TD, nr. 566, v. 28a.

⁹⁰ Saruhan sancağı Ahi çiftlikleri: BOA, TD, nr. 398; KKA, TD, nr. 544.

⁹¹ Menteşe sancağı Ahi çiftlikleri: BOA, TD, nr. 47; BOA, TD, nr. 61.

4	Kütahya	Aslıhanlar Köyü	Ahi Timurtaş Çiftliği
5	Kütahya	Yalnızsaray Köyü	Ahi Timur Çiftliği
6	Kütahya	Akviran Köyü	Ahi Aslan Çiftliği
7	Kütahya	Zimmiye Köyü	Ahi Nasuh Çiftliği
8	Kütahya	Keçiler Köyü	Ahi Ece Çiftliği
9	Kütahya	Gedüs Kazası	Ahi Şaban Çiftliği
10	Kütahya	Gedüs	Ahi Çarık Çiftliği
11	Kütahya	Merkez	Ahi Yahşi Çiftliği
12	Kütahya	Boğunca-ağaç Köyü	Ahi Eşraf ve Mahmud Fakih Çiftliği
13	Kütahya	Merkez	Ahi Ece Çiftliği
14	Kütahya	Karı-sevdi Köyü	Ahi Çalış Çiftliği
15	Kütahya	Tamuk Köyü	Ahi Timur Çiftliği
16	Kütahya	Dere Yolu Köyü	Ahi Salih Çiftliği
17	Kütahya	Kaş Yenice Köyü	Ahi Mehmed ve Mahmud Çiftliği
18	Kütahya	Ada Köyü	Ahi Yusuf Çiftliği
19	Kütahya	Efted Köyü	Ahi Yusuf Piri Çiftliği
20	Kütahya	Yalnız Saray Köyü	Ahi Vühur (?) Çiftliği
21	Kütahya	Kurucak Köyü	Ahi Ömer Çiftliği
22	Kütahya	İğdecik Köyü	Ahi Sinan Çiftliği
23	Kütahya	Çavdar Köyü	Ahi Osman Çiftliği
24	Kütahya	Boğunca-ağaç Köyü	Ahi Ebrice (?) Çiftliği
25	Kütahya	Uşak Kazası	Ahi Sinan oğlu Mehmed Çiftliği
26	Kütahya	Hisar Köyü	Ahi Alpi (?) Çiftliği
27	Kütahya	Kaş Yenice Köyü	Ahi Mehmed ve Ahi Turasan Çiftliği
28	Kütahya	Kalınvıran Köyü	Ahi Mahmud Çiftliği
29	Kütahya	Homa Kazası	Ahi Bektaş Çiftliği
30	Kütahya	Aslan Apa Kazası	Ahi Yakup Çiftliği
31	Kütahya	Bulduk-kara Köyü	Ahi Yakup Çiftliği
32	Kütahya	Söğütözü Kazası	Ahi Güveği Çiftliği
33	Kütahya	Yenice Köyü	Ahi Baba Çiftliği
34	Kütahya	Homa Merkez	Ahi Mirkad Çiftliği

35	Kütahya	Saraycık Köyü	Ahi Budak Çiftliği
36	Kütahya	Emlak Halil Paşa Köyü	Ahi Su Çiftliği
37	Kütahya	Gedüs Kazası	Ahi İlyas Çiftliği
38	Kütahya	Ayasluğ Köyü	Ahi Yakup Çiftliği
39	Kütahya	Merkez	Ahi Sökmen Çiftliği
40	Kütahya	Akviran Köyü	Ahi Erbasan Arslan Çiftliği
41	Hüdavendigar	Bazar Köyü	Ahi Salih oğlu Reis Çiftliği
42	Hüdavendigar	Ak-ova Mezrası	Ahi Gündüz Çiftliği
43	Hüdavendigar	İnegöl Merkez	Ahi Yusuf Çiftliği
44	Hüdavendigar	Tarhala Merkez	Ahi Beratlu Halil Çiftliği
45	Sultanönü	Şehröyüğü Köyü	Ahi Mahmud Çiftliği
46	Sultanönü	Aşağı Söğüd Köyü	Ahi Çiftliği
47	Sultanönü	Alaçam Köyü	Ahi Yol oğlu Ahmed ve İsa Çiftliği
48	Sultanönü	Bozaniç Köyü	Ahi Gündüz Çiftliği
49	Sultanönü	Sultan Deresi Köyü	Ahi Şeyh Çiftliği
50	Sultanönü	Karalar (?) Köyü	Ahi Hoca Çiftliği
51	Sultanönü	Köy-viran Köyü	Ahi Yunus Çiftliği
52	Sultanönü	Pınar Köyü	Ahi İdris Çiftliği
53	Sultanönü	Büyük-küre Köyü	Ahi İsmail Çiftliği
54	Sultanönü	Elmacık Köyü	Ahi İvaz Çiftliği
55	Karahisar-ı Sahip	Şehr-Abad Kazası	Ahi Mustafa Çiftliği
56	Karahisar-ı Sahip	Sanduklu Kazası	Ahi Otamış (?) Çiftliği
57	Hamid	Göhlisar Kazası	Ahi Yusuf Çiftliği
58	Hamid	Akyaka Köyü	Ahi Ömer Çiftliği
59	Saruhan	Aslanbey Köyü	Ahi Yakup Çiftliği
60	Saruhan	Borlu Köyü	Ahi Yahşi Çiftliği
61	Saruhan	Bayat Köyü	Ahi Mehmed Çiftliği
62	Saruhan	Bayat Köyü	Ahi Teslim Çiftliği
63	Saruhan	Enceklü Köyü	Ahi Bayezid Çiftliği
64	Saruhan	Yenibeylü Köyü	Ahi Yunus Çiftliği
65	Menteşe	Tavas Kazası	Ahi Halil Çiftliği

Batı Anadolu bölgesindeki Ahi çiftliklerinin büyüklüklerine ilişkin veriler, çiftliklerin daha çok küçük ölçekli tarımsal işletmeler olduklarını göstermektedir. Dönümleri ve nüfusları belirtilen çiftliklerden hareketle; Kütahya sancağındaki Ahi Timur çiftliği 30 dönüm⁹², Ahi Nasuh çiftliği 353 dönüm⁹³, Ahi Ece çiftliği 57 dönüm⁹⁴, Karahisar-ı Sahip sancağındaki Ahi Mustafa çiftliği 120 dönüm⁹⁵ araziye sahiptir. Nüfusları açısından bakacak olursak; çiftliklerdeki en fazla nüfusu 38 kişi ile Ahi İlyas⁹⁶, 30 kişi ile Ahi Yahşi⁹⁷, 20 kişi ile Ahi Mirkad⁹⁸, 19 kişi ile Ahi Ece⁹⁹, 20 kişi ile Ahi Mirkad¹⁰⁰, 15 kişi ile Ahi Baba¹⁰¹ ve Ahi Otamış¹⁰² 12 kişi ile Ahi Timur¹⁰³ ve Ahi Mustafa¹⁰⁴, 11 kişi ile Ahi Çiftliği¹⁰⁵, 10 kişi ile de Ahi Şaban¹⁰⁶ çiftlikleri Ahi çiftlikleri içerisinde en fazla nüfusa sahip olan çiftliklerdir.

Ahi çiftliklerinin giriş bölümünde üzerinde durduğumuz büyük ayân çiftliklerinden olmadığı aşikârdır. Osmanlı Devleti'nde tek bir kişinin sahip olarak yönettiği daha çok pazara üretim yapan büyük tarımsal işletmeleri önemli bir yatırım gerektirdiği için çiftlik yatırımcısı müteşebbisler daha çok yönetici elitten olan seyfiye ve ilmiye sınıfındandı. XVIII. yüzyıl öncesi tahrir kayıtlarında tüccarlar veya şehirdeki lonca ağalarının bu topraklara sahip oldukları çok nadir görülmektedir¹⁰⁷. XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Batı Anadolu bölgesindeki Ahilere ait çiftlikleri incelediğimizde gelirleri yüksek olan çiftliklerden Kütahya sancağındaki Ahi İlyas çiftliği 3200¹⁰⁸, Ahi Sökmen

⁹² BOA, TD, nr. 369, s. 124; KKA, TD, nr. 560, v. 100b.

⁹³ KKA, TD, nr. 560, v. 103b.

⁹⁴ KKA, TD, nr. 560, v. 110b.

⁹⁵ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

⁹⁶ KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

⁹⁷ BOA, TD, nr. 398, s. 151.

⁹⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

⁹⁹ KKA, TD, nr. 560, v. 110b.

¹⁰⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

¹⁰¹ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

¹⁰² KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

¹⁰³ KKA, TD, nr. 560, v. 100b.

¹⁰⁴ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

¹⁰⁵ KKA, TD, nr. 560, v. 79a.

¹⁰⁶ BOA, TD, nr. 369, s. 148.

¹⁰⁷ İnalçık, a.g.m., s. 21.

¹⁰⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

çiftliği 2560¹⁰⁹, Ahi Mirkad çiftliği 2332¹¹⁰, Ahi Yakup çiftliği 2300¹¹¹, Ahi Budak çiftliği 2220¹¹², Ahi Baba çiftliği 2163¹¹³, Ahi Güveği çiftliği 2000¹¹⁴, Saruhan sancağındaki Ahi Yahşi çiftliği 1810¹¹⁵, Karahisar-ı Sahip sancağındaki Ahi Otamış çiftliği 2132¹¹⁶ ve Ahi Mustafa çiftliği 1123¹¹⁷ akçe gelire sahip olan çiftliklerdir. Genel toplama baktığımızda gelirler üzerinden bir değerlendirme yaparsak Ahi çiftliklerinin ilgili yüzyıl koşullarında kendi kendine yetebilen zaviye vasfıyla zaman zaman ayende ve revendeye hizmet edebilecek büyüklükte çiftlikler oldukları anlaşılmaktadır. Şehirlerde esnaf örgütü olan Ahilerin kırsal kesimlerde de çiftlikler vasıtasıyla zirai üretimde bulunarak özellikle hububat üretiminde önemli bir ivme yakalamış oldukları görülmektedir. Ancak XVIII. yüzyıl sonrasında yaygınlaşmaya başlayan büyük ayan çiftliklerinde tasvir edilen köşkler, konaklar, kuleler, çiftçi odaları, ahırlar ve ambarları olan çiftliklere benzemediği en azından XVI. yüzyıl için kanıtlanabilecek bir gerçekliği barındırmaktadır.

Çiftliklerdeki Üretim ve Gelir Sistemi

Tarımsal üretim kaynakları içerisinde önemli yer tutan tarım arazi ve işletmeleri aynı zamanda vakıf kurumlarının da önemli gelir kaynakları arasındaydı¹¹⁸. Çiftliklerde tarımsal üretimin büyük kısmını üretimi yapılan hububat oluşturmaktadır. Ekonomik faaliyetleri tarıma dayalı toplumlarda hububatın vazgeçilmez oluşu sadece halkın temel gıda ürünü olmasından değildir. Fetihçi karakter gösteren toplumlarda orduların iaşesini karşılayabilmek için buğdaya, sefer sırasında atların yemesi için de arpa ve samana ihtiyaç duyulmaktaydı. Diğer taraftan

¹⁰⁹ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹¹⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

¹¹¹ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹¹² KKA, TD, nr. 158, v. 168b.

¹¹³ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

¹¹⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 49b.

¹¹⁵ BOA, TD, nr. 398, s. 151; KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

¹¹⁶ KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

¹¹⁷ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

¹¹⁸ Bahaeddin Yediylidiz, " XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 18, (1984), s. 9.

devletin önemli vergi kaynaklarından birisi olan öşr¹¹⁹ yüzde ellisinin hububattan elde edilmesi de buğday ve arpa üretiminin kontrol edilmesinin zaruri kılıyordu¹²⁰. Buğday'ın insan hayatındaki önemini şiirinde tasvir eden Refik Halit Karay, tarihte insanların buğday elde etmek için mücadeleler verdiğinden, buğdayın değeri azalmayani önemi eksilmeyen, insanların hayatında varlığı ve yokluğuyla önemli gelişmeler yaratan bir ürün olduğundan bahseder ve devletin hayatında hiçbir hükümet adamının buğday kadar faydalı olamayacağını, devlet ambarında buğday olsaydı XVI. Louisse'nin mutlaka tahtını kurtaracağını ifade eder¹²¹. Batı Anadolu bölgesinde bulunan Ahi çiftliklerde en çok üretilen tahılların hinta (buğday) ile şair (arpa) olduğu görülmektedir. Bu ürünler müd ve kile ölçüsünde verilmişlerdir. Müd iki avucun aldığı tahıl miktarını ifade eden ölçüdür. 892 tarihli Hüdavendigâr Livası kanunnamesine göre Bursa müddünün tahıl için karşılığı 20 kile olarak belirlenmiştir. XVI. yüzyıla ait kanunnamelere göre Balıkesir, Aydın, Kütahya, Menteşe, müdleri buğday için 20 kile idi¹²². Kile ise her bölgede farklı ağırlıkları ifade eden hububat ölçüsüdür. Bu sebeple farklı kile ölçüleri İstanbul kilesine çevrilmiştir. Genellikle 20 okkaya karşılık gelir. Okka 1 kg 282 gr kabul edildiğinde İstanbul kilesi buğday için 25 kg 656 gr, arpa için 23 kg 93 gr etmektedir¹²³. Kütahya sancağındaki Ahi Pusad¹²⁴, Ahi¹²⁵, Ahi Timur¹²⁶, Ahi Aslan¹²⁷, Ahi Nasuh¹²⁸, Ahi Yahşi¹²⁹, Ahi Eşraf ve Mahmud Fakih¹³⁰, Ahi Çalış¹³¹, Ahi Timur¹³², Ahi Salih¹³³, Ahi Mehmed ve

¹¹⁹ Linda Schilcher, "Geç Osmanlı Suriyesi'nde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 182.

¹²⁰ Ünal, *a.g.t.*, s. 152; Muzaffer Orhan, *19. Yüzyılda Osmanlı Çiftlikleri (Selanik Örneği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Konya 2023, s. 118.

¹²¹ Turgut, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme, s. 314.

¹²² Cengiz Kallek, "Müd", *T.D.V.İ.A.*, 31, (2020), s. 455.

¹²³ Mehmet Ali Ünal, "Rumeli Sancaklarında Ölçüler ve Tartılar", *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Ed. Zafer Gölen, Ankara 2018, s. 7-14.

¹²⁴ BOA, TD, nr. 369, s. 85 - 86; KKA, TD, nr. 560, v. 78b.

¹²⁵ KKA, TD, nr. 560, v. 79a.

¹²⁶ BOA, TD, nr. 369, s. 124.

¹²⁷ MAD, nr. 262, s. 85.

¹²⁸ BOA, TD, nr. 369, s. 129.

¹²⁹ BOA, TD, nr. 369, s. 150.

¹³⁰ KKA, TD, nr. 560, v. 153a - 153b.

Mahmud¹³⁴, Ahi Yusuf¹³⁵, Ahi Vühur¹³⁶, Ahi Sinan¹³⁷, Ahi Alpi¹³⁸, Ahi Mehmed veledi Ahi Turasan¹³⁹ çiftliklerinde toplam 19 müd 82 kile buğday ile 32 müd 97 kile arpa üretildiği görülmektedir. Ölçüleri İstanbul kilesi oranında hesapladığımızda 19 müd 380 İstanbul kilesine, 32 müd 640 İstanbul kilesine karşılık gelmektedir. Böylece buğday 9 ton 749 kg 28 gr, arpa ise 14 ton 779 kg 52 gr eder. Kile oranlarını da İstanbul kilesine göre hesapladığımızda 82 kile buğday 2 ton 103 kg 792 gr, arpa da 2 ton 240 kg 21 gr'a tekabül eder.

Bunların dışında kalan çiftliklerin bazılarında ise arpa ve buğdayın müd ve kile miktarı verilmeksizin farklı ürünlerle birlikte gelir miktarları yazılmıştır. Bunlardan Ahi Mirkad çiftliği buğday ve nohuttan 1000, arpa ve kaplucadan 550 akçe¹⁴⁰; Ahi Budak çiftliği buğday ve nohuttan 1000, arpa ve kaplucadan 532 akçe¹⁴¹; Ahi Su Çiftliği buğday ve nohuttan 100, arpa ve kaplucadan 10 akçe¹⁴²; Ahi İlyas çiftliği buğday ve nohuttan 1300, arpa ve kaplucadan 1156 akçe¹⁴³; Ahi Yakup çiftliği buğday ve nohuttan 1000, arpa ve kaplucadan 766 akçe¹⁴⁴; Ahi Sökmen çiftliği buğday ve nohuttan 1000, arpa ve kaplucadan 570 akçe¹⁴⁵ geliri olan çiftliklerdir.

Karahisar-ı Sahib sancağında da arpa ve buğday gelir miktarları belirtilerek kaydedilmişlerdir. Bunlardan Ahi Mustafa çiftliği 1 ton 539 kg 36 gr buğdaydan, 360 ton 923 kg 72 gr arpadan 160 akçe¹⁴⁶; Ahi Otamış çiftliği de buğday ve nohuttan 700, arpa ve kaplucadan 500

¹³¹ BOA, TD, nr. 369, s. 257.

¹³² BOA, TD, nr. 369, s. 260; KKA, TD, nr. 560, v. 244a.

¹³³ BOA, TD, nr. 369, s. 441.

¹³⁴ BOA, TD, nr. 369, s. 441 - 442.

¹³⁵ KKA, TD, nr. 560, v. 80a - 80b.

¹³⁶ MAD, nr. 262, s. 94.

¹³⁷ MAD, nr. 262, s. 113.

¹³⁸ MAD, nr. 262, s. 369.

¹³⁹ MAD, nr. 262, s. 435.

¹⁴⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

¹⁴¹ KKA, TD, nr. 158, v. 168b.

¹⁴² KKA, TD, nr. 158, v. 171b - 172a.

¹⁴³ KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

¹⁴⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹⁴⁵ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹⁴⁶ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

akçe gelir elde etmiştir¹⁴⁷. Saruhan sancağındaki Ahi Yahşi çiftliğinin¹⁴⁸ ise 1 ton 26 kg 24 gr buğdaydan 400 ve 923 kg 72 gr arpadan 360 akçe geliri bulunmaktadır.

Ahi çiftliklerindeki tahıl üretiminde arpa ve buğdaydan sonra üretimi yapılan tarım ürünü alef ve burçaktır. Bu iki ürün bazen tek başına bazen de farklı türdeki gelir kalemleriyle birlikte kaydedilmiştir. Kütahya sancağındaki Ahi Çiftliği 25 kg 656 gr aleften 3 akçe ve 25 kg 656 gr burçaktan 3 akçe¹⁴⁹; Ahi Timur çiftliği 76 kg 968 gr alef ve zemin resminden 32 akçe¹⁵⁰; Ahi Eşraf ve Mahmud Fakih çiftliği 25 kg 656 gr alef, bahçe öşründen 35 akçe¹⁵¹; Ahi Yusuf çiftliği 25 kg 656 gr aleften 3 akçe, 25 kg 656 gr burçaktan 3 akçe¹⁵²; Ahi Yakup çiftliği alef ve burçaktan 56 akçe¹⁵³; Ahi Güveği çiftliği alef ve burçaktan 300 akçe¹⁵⁴; Ahi Baba çiftliği alef ve burçaktan 300 akçe¹⁵⁵; Ahi Mirkad çiftliği alef ve burçaktan 300 akçe¹⁵⁶; Ahi Su çiftliği alef ve burçaktan 30 akçe¹⁵⁷; Ahi İlyas çiftliği alef ve burçaktan 500 akçe¹⁵⁸; Ahi Yakup çiftliği alef ve burçaktan 300 akçe¹⁵⁹; Ahi Sökmen çiftliği alef ve burçaktan 500 akçe¹⁶⁰ gelir elde etmektedir. Saruhan sancağındaki Ahi Yahşi çiftliği ise Kanuni döneminde yapılan tahrirde göre 51 kg 312 gr burçaktan 20 akçe¹⁶¹; 1575-1576 tarihlerinde yapılan tahrirde 102 kg 624 gr burçaktan 24 akçe ve 51 kg 312 gr aleften 8 akçe¹⁶² gelire sahiptir.

Bazı çiftliklerde baklagil üretimi yapıldığı da görülmektedir. Bu baklagillerin başında nohut ve kapluca gelmektedir. Yukarıda nohut ile

¹⁴⁷ KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

¹⁴⁸ KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

¹⁴⁹ KKA, TD, nr. 560, v. 79a.

¹⁵⁰ BOA, TD, nr. 369, s. 124.

¹⁵¹ BOA, TD, nr. 369, s. 215.

¹⁵² KKA, TD, nr. 560, v. 80a - 80b.

¹⁵³ KKA, TD, nr. 158, v. 7b.

¹⁵⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 49b.

¹⁵⁵ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

¹⁵⁶ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

¹⁵⁷ KKA, TD, nr. 158, v. 171b - 172a.

¹⁵⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

¹⁵⁹ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹⁶⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹⁶¹ BOA, TD, nr. 398, s. 151.

¹⁶² KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

buğdayın ve kapluca ile arpanın birlikte kaydedildiği örneklerden bahsettik. Bunlar dışında Saruhan sancağında bulunan Ahi Yahşi çiftliğinin Kanuni döneminde yapılan tahririne göre 25 kg 656 gr nohuttan 8 akçe¹⁶³; 1575-1576 tarihlerinde yapılan ikinci tahrirde ise 25 kg 656 gr nohuttan 10 akçe¹⁶⁴ gelir elde ettiği görülmektedir.

Çiftliklerde karşımıza çıkan bir diğer tarım ürünü ise penbe (pamuk) dir. Osmanlı döneminde üretimi yapılan bir çeşit pamuk bitkisi olan penbe, soğuk ve kurak hava şartlarına uyum sağlayabildiği için her yerde yetiştirilebilirdi¹⁶⁵. Eski dönemlerden itibaren en önemli sanayi bitkisi olan pamuk, mevcut şartlarda yün ile birlikte dokuma sanayisinin en önemli hammaddesini de oluşturmaktaydı¹⁶⁶. Çiftliklerin gelir kaynakları arasında çok yer tutmasa da üretimi yapılan bir üründür. Kayıtlarda penbe üretim oranları farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Kütahya'daki Ahi Çalış çiftliğinde penbe 25 kg 656 gr¹⁶⁷; Ahi Çalış çiftliğinde 25 kg 656 gr¹⁶⁸; Ahi Mehmed ve Mahmud çiftliğinde 25 kg 656 gr¹⁶⁹ olarak kaydedilmiştir. Saruhan sancağındaki Ahi Yahşi çiftliğinde 51 kg 312 gr penbeden 12 akçe¹⁷⁰; Ahi Timur çiftliğinde de 25 kg 656 gr penbe ve bostan resminden 5 akçe gelir elde edildiği görülmektedir¹⁷¹.

Çiftliklerde üretilen diğer tahıl ürünlerinden bakla, piyaz, mercimek, mahlût, gendüm ve ceviz (?) ise düşük oranlarda üretilmektedir. Bunlardan Kütahya sancağındaki Ahi Eşraf ve Mahmud Fakih çiftliği bakladan 22 akçe, piyaz öşründen 12 akçe, mercimekten 128 kg 28 gr gelir elde etmiştir¹⁷². Karahisar-ı Sahip sancağındaki Ahi Mustafa çiftliği 51 kg 312 gr mahlûtta akçe¹⁷³; Ahi Otamış çiftliği mahlûtta 300 akçe¹⁷⁴ gelire sahiptir. Saruhan sancağındaki Ahi Yahşi çiftliğinin de 76

¹⁶³ BOA, TD, nr. 398, s. 151.

¹⁶⁴ KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

¹⁶⁵ Nebi Bozkurt, "Pamuk", *T.D.V.İ.A.*, 34, (2007), s. 154-156.

¹⁶⁶ Ünal, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁶⁷ BOA, TD, nr. 369, s. 257.

¹⁶⁸ BOA, TD, nr. 369, s. 441.

¹⁶⁹ BOA, TD, nr. 369, s. 441 - 442.

¹⁷⁰ BOA, TD, nr. 398, s. 151; KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

¹⁷¹ KKA, TD, nr. 560, v. 243a.

¹⁷² BOA, TD, nr. 369, s. 215.

¹⁷³ KKA, TD, nr. 162, v. 2b

¹⁷⁴ KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

kg 968 gr gendümden 480 akçe, 76 kg 968 gr ceviz (?)’den 300 akçe geliri bulunmaktadır¹⁷⁵

Sanayi bitkileri arasında yer alan susam önemli bir ürün gibi görülmektedir. Kütahya sancağındaki Ahi Çalış çiftliği 333 kg 528 gr¹⁷⁶; Ahi Timur çiftliği 256 kg 56 gr¹⁷⁷; Ahi Salih çiftliği 102 kg 624 gr¹⁷⁸; Ahi Mehmed ve Mahmud çiftliği 256 kg 56 gr¹⁷⁹; Ahi Mehmed veledi Ahi Turasan çiftliği 25 kg 656 gr¹⁸⁰ susam üretimi yapmaktadır.

Çiftliklere ait gelir kaynaklarının işletimi ise belirli şartlara dayanmaktaydı. Öncelikle İslam hukukundaki esaslara bağlı şekilde hareket etmek gerekmekteydi. Bunu sağlamak için de tek yol farklı şartlar sonucunda meydana gelen kiralama “*icar*” sistemiydi. XVI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ve Osmanlılarda yaygın olarak uygulanan “*icâreteyn*” usulü, vakıf emlakının kiralanmasında en çok kullanılan yöntemdi. Kiracı anlaşmanın yapıldığı sırada, bir defaya mahsus olmak şartıyla vakıf idarecisi olan müteveliye, genellikle vakıf emlakının gerçek değerinin yarısına eş değer bir meblağı ödüyordu. Buna “*icâre-i mu’accele*”, bir diğer deyişle peşin kira bedeli adı veriliyordu. Kiracı bunun yanı sıra her sene müteveliye, “*icâre-i mü’eccele*”, denilen değişmez bir kira bedeli daha ödemekteydi. Buna da sonradan ödenecek kira adı verilmekteydi. Bu ikinci kiranın toplam miktarı normal kira bedelinin göre çok az bir miktar idi. Zengin bir vakıf mütevellisi, vakfa ait birikmiş parayı değerlendirmek için, vakıf adına gayri menkul satın alıp, bunu eski mülk sahibine *icâreteyn* olarak kiralayabilirdi¹⁸¹. Ahi çiftliklerinin önemli gelir kaynaklarından biri olan ziraî alanların *icar* sistemiyle işletilmesi sonucunda, çiftlikler önemli gelir kaynaklarına kavuşturulmuşlardır. Kütahya sancağındaki Ahi Yahşi çiftliğinin Kanuni döneminde ve 1571 tarihinde yapılan tahrirlere göre bağ icaresinden 200 akçe geliri bulunmaktadır¹⁸². Yine Kütahya’daki

¹⁷⁵ BOA, TD, nr. 398, s. 151.

¹⁷⁶ BOA, TD, nr. 369, s. 257.

¹⁷⁷ BOA, TD, nr. 369, s. 260; KKA, TD, nr. 560, v. 244a.

¹⁷⁸ BOA, TD, nr. 369, s. 441.

¹⁷⁹ BOA, TD, nr. 369, s. 441 - 442.

¹⁸⁰ MAD, nr. 262, s. 435.

¹⁸¹ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 141.

¹⁸² BOA, TD, nr. 369, s. 150; KKA, TD, nr. 560, v. 118a.

Ahi Yakup çiftliğinin Ahmed Ömer ve Bektaş ve İbrahim veledi Ali'nin dönüm icaresinden 10 akçe, Abdülkerim veledi Ali'nin dönüm icaresinden de 6 akçe geliri vardır.

Osmanlı Devleti'nin kırsal kesiminde uygulanan vergi sisteminin çiftliklerde de uygulandığı görülmektedir. Çiftçiden alınan öşür, resm-i çift, resm-i ağnam ve ticârî işlemlerden alınan bütün vergiler rüsum-u şer'îye kapsamındadır. Rüsum-u örfîye ise devlet işlerinin devamlılığının sağlanması karşılığında toplanan cürm ü cinayet, arûs, bennak, mücerred vb. vergilerdir¹⁸³. Ahi çiftliklerinin çoğunlukta olduğu bölgeleri incelediğimizde bu vergilerin çoğunun çiftliklerin gelir kaynakları arasında yer aldığını görmek mümkündür. Ahi çiftliklerinde alınan vergilerin başında öşür gelmektedir. Öşür adı altında toplanan vergiler ziraî vergilerdir. 5/1 ve 10/1 olmak üzere farklı oranlarda alınmaktadır. Vergilerin çoğunu buğday, arpa ve çavdardan alınan öşürler oluştururdu. Bunlardan başka meyve bahçelerinden alınan bahçe; kavun, karpuz ve hiyardan alınan bostan; sebze ve meyvelerden resm; baldan kovan resmi gibi vergiler mevcuttu¹⁸⁴. Ahi çiftliklerinin gelir kaynakları arasında yer alan öşür vergisi kayıtlarda sık sık karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Kütahya'da bulunan Ahi Eşraf ve Mahmud Fakih çiftliği bahçe öşründen 35, piyaz öşründen 12, bostan öşründen 20 akçe,¹⁸⁵ Ahi Mehmed ve Mahmud çiftliği bostan öşründen 50 akçe¹⁸⁶; Ahi Mehmed veledi Ahi Turasan çiftliği bostan öşründen 38 akçe¹⁸⁷; Ahi Yakup çiftliği kovan öşründen 150 ve çayır öşründen 20 akçe¹⁸⁸; Ahi Güveği çiftliği meyve öşründen 50, bostan öşründen 50 akçe¹⁸⁹; Ahi Baba çiftliği ceviz öşründen 30 akçe¹⁹⁰; Ahi Mirkad çiftliği ceviz öşründen 30 akçe¹⁹¹; Ahi Su çiftliği meyve öşründen 200, bostan öşründen 10, kovan öşründen 8 akçe¹⁹²; Ahi İlyas çiftliği kovan

¹⁸³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul 2010, s. 553.

¹⁸⁴ Ahmet Tabakoğlu, "Öşür", *T.D.V.İ.A.*, 34, (2007), s. 100

¹⁸⁵ KKA, TD, nr. 560, v. 153a - 153b.

¹⁸⁶ BOA, TD, nr. 369, s. 441 - 442.

¹⁸⁷ MAD, nr. 262, s. 435.

¹⁸⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 7b.

¹⁸⁹ KKA, TD, nr. 158, v. 49b.

¹⁹⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

¹⁹¹ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

¹⁹² KKA, TD, nr. 158, v. 171b - 172a.

öşründen 150 akçe¹⁹³; Ahi Yakup çiftliği kovan öşründen 50 akçe¹⁹⁴; Ahi Sökmen çiftliği kovan öşründen 50 akçe¹⁹⁵; Karahisar-ı Sahip sancağındaki Ahi Mustafa çiftliği bostan öşründen 80, kovan öşründen 50 akçe¹⁹⁶; Ahi Otamış çiftliği kovan öşründen 50 akçe¹⁹⁷; Saruhan sancağındaki Ahi Yahşi çiftliği bostan öşründen 50 akçe¹⁹⁸ gelire sahip olan çiftliklerdir.

Klasik tımar sisteminde köylü ailesinin işlettiği toprak parçasının miktarınca ödemekle yükümlü olduğu çift resminin miktarını belirlerdi. Reaya kullandığı topraklara karşılık toprak sahibine çift, nim-çift, bennak, çiftli bennak, ekinli bennak, mücerred, kara, caba, bive gibi vergiler ödemekle yükümlüydü. Yine reayanın çiftlik statüsü dışında kalan topraklar için ödediği zemin resmi ve dönüm resmi, toprak parçası el değiştirdiğinde bina yapılan ya da harman yeri şeklinde kullanılan mirî topraklardan alınan tapu resmi de bu vergiler grubundan sayılmaktadır¹⁹⁹. Ahi çiftliklerinin vergi kaynakları arasında da bu tür vergilere rastlamaktayız. Bunlardan Kütahya sancağındaki Ahi Pusad çiftliğinin zemin resminden 32 akçe²⁰⁰; Ahi çiftliğinin zemin resminden 32 akçe²⁰¹; Ahi Timur çiftliğinin zemin resminden 32 akçe²⁰²; Ahi Yahşi çiftliğinin zemin resminden 32 akçe²⁰³; Ahi Eşraf ve Mahmud Fakih çiftliği zemin resminden 32 akçe²⁰⁴; Ahi Yusuf çiftliği zemin resminden 32 akçe ve 35 akçe²⁰⁵; Ahi Bektaş çiftliğinin 9 adet zemin resminden 69 akçe²⁰⁶; Ahi Yakup çiftliği zemin resminden 32, dönüm resminden 132, bennak ve mücerred resminden 22 akçe²⁰⁷; Ahi Güveği çiftliği zemin resminden 32, bennak ve mücerredden resminden 90

¹⁹³ KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

¹⁹⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹⁹⁵ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

¹⁹⁶ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

¹⁹⁷ KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

¹⁹⁸ KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

¹⁹⁹ Ahmet Tabakoğlu, "Resim", *T.D.V.İ.A.*, 34, (2007), s. 583.

²⁰⁰ BOA, TD, nr. 369, s. 85 - 86; KKA, TD, nr. 560, v. 78b.

²⁰¹ BOA, TD, nr. 369, s. 87 - 88; KKA, TD, nr. 560, v. 79a.

²⁰² BOA, TD, nr. 369, s. 124.

²⁰³ KKA, TD, nr. 560, v. 117b.

²⁰⁴ BOA, TD, nr. 369, s. 215.

²⁰⁵ KKA, TD, nr. 560, v. 80a - 80b.

²⁰⁶ KKA, TD, nr. 48, v. 229a.

²⁰⁷ KKA, TD, nr. 158, v. 7b.

akçe²⁰⁸; Ahi Baba çiftliği zemin resminden 32, bennak ve mücerreden resminden 215 akçe²⁰⁹; Ahi Mirkad çiftliği zemin resminden 32, bennak ve mücerreden resminden 210 akçe²¹⁰; Ahi Budak çiftliği zemin resminden 60, bennak ve mücerred resminden 118 akçe²¹¹; Ahi Su çiftliği dönüm resminden 60, zemin resminden 32, bennak ve mücerreden resminden 78 akçe²¹²; Ahi İlyas çiftliği 2 adet dönüm resminden 140, zemin resminden 32, bennak ve mücerreden resminden 312 akçe²¹³; Ahi Yakup çiftliği dönüm resminden 130, zemin resminden 32, bennak ve mücerreden resminden 72 akçe²¹⁴; Ahi Sökmen çiftliği resminden 200, zemin resminden 38, resmi bennak ve mücerreden 138, tapu zemininden 50 akçe²¹⁵; Karahisar-ı Sahip sancağındaki Ahi Mustafa çiftliği zemin resminden 60, bennak ve mücerreden resminden 103 akçe²¹⁶; Ahi Otamış çiftliği çiftlik zemininden 125, zemin resminden 63, bennak ve mücerreden resminden 132 akçe gelire sahip olan çiftliklerdir.

Osmanlı Devleti'nin vergi sisteminde şahıslara ait vergiler de oldukça çeşitlidir. Bunlardan evlenen kız veya kadın için erkeklerden alınan arûs, özel durumlara bağlı olarak alınan vergileri kapsayan bâd-ı hevâ ve tarla güvenliği ve bekçilik için alınan deştbânî gibi vergiler Ahi çiftliklerinin gelir kaynakları arasında karşımıza çıkmaktadır²¹⁷. Tapu-yı zemin resm-i çiftlik statüsü dışında toprak parçası el değiştiren bina yapılan ya da harman yeri olarak kullanılan mirî topraklardan alınan vergidir. Bunlardan deştbânî ve tapu-yı zemin vergileri bazı yerlerde birlikte yazılmışlardır. Birkaç örnekle açıklamak gerekirse; Kütahya sancağındaki Ahi Yakup çiftliğinin tapu-yı zemin resmi ile deştbânî den 18, bâd-ı hevâ dan 12 akçe²¹⁸; Ahi Güveği çiftliğinin tapu-yı zemin

²⁰⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 49b.

²⁰⁹ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

²¹⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

²¹¹ KKA, TD, nr. 158, v. 168b.

²¹² KKA, TD, nr. 158, v. 171b - 172a.

²¹³ KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

²¹⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

²¹⁵ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

²¹⁶ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

²¹⁷ Tabakoğlu, a.g.m., s. 583.

²¹⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 7b.

resmi ile deştbanî den 100, bâd-ı hevâ dan 25 akçe²¹⁹; Ahi Baba çiftliği tapu-yı zemin resmi ile deştbanî den 100, bâd-ı hevâ dan 99 akçe²²⁰; Ahi Mirkad çiftliği tapu-yu zemin resmi ile deştbanî den 100, bâd-ı hevâ dan 50 akçe²²¹; Ahi Budak çiftliği deştbanî den 50, bâd-ı hevâ dan 50 akçe²²²; Ahi Su çiftliği deştbanî den 6, bâd-ı hevâ dan 9 akçe²²³; Ahi İlyas çiftliğinin tapu-yı zemin resmi ile deştbanî den 250, bâd-ı hevâ dan 250 akçe²²⁴; Ahi Sökmen çiftliğinin deştbanî den 50, bâd-ı hevâ dan 50 akçe²²⁵; Karahisar-ı Sahip sancağındaki Ahi Mustafa çiftliğinin deştbanî den 20, bâd-ı hevâ ile arûs resminden 50 akçe²²⁶ son olarak Ahi Otamış çiftliğinin ise deştbanî den 50, arûs resminden 50 ve bâd-ı hevâ dan 87 akçe²²⁷ geliri bulunmaktadır.

Çiftliklerin gelir kaynakları arasında bulunan değirmenler de önemli gayrimenkullerdir. Çiftliklere ait kayıtlarda değirmenler hakkında elde edebileceğimiz bilgiler daha çok asiyab resmine ait gelirlerden oluşsa da dönemin şartları gereği değirmenlerin çiftlikler için önemli bir yere sahip olduğu düşünülmektedir. Her zaman her yerde değirmen bulunması mümkün değildir. Daha çok su olan ve değirmen yapımına müsait yerler tercih edildiği için değirmenler çiftliklerin sosyal ve ekonomik hayatına etki etmişlerdir. Su ve yel ile dönen un değirmenlerinden alınan resme resmi asiyab adı verilmektedir. Bazı değirmenlerde dönen taş sayısına “bab” denmektedir. Böylelikle dönen taş sayısına göre vergi alınmaktadır²²⁸. Örneğin, Kütahya’daki Ahi Yusuf çiftliği asiyaptan 60 akçe²²⁹; Ahi Alpi çiftliği 100 akçe²³⁰; Ahi Baba çiftliği 1 bab asiyaptan 30 akçe²³¹; Saruhan

²¹⁹ KKA, TD, nr. 158, v. 49b.

²²⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

²²¹ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

²²² KKA, TD, nr. 158, v. 168b.

²²³ KKA, TD, nr. 158, v. 171b - 172a.

²²⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

²²⁵ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

²²⁶ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

²²⁷ KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

²²⁸ Ünal, a.g.e., s. 165.

²²⁹ KKA, TD, nr. 560, v. 80a - 80b.

²³⁰ MAD, nr. 262, s. 369.

²³¹ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

sancağındaki Ahi Bayezid çiftliğinin ise harap olmuş bir asiyaftan 150 akçe²³² geliri vardır.

Çiftliklerde tarımsal üretim kadar hayvancılık faaliyetleri de önem arz etmektedir. Bunun iki temel dayanağı mevcuttur. İlkinde toplumun göçebe kültürden geldiği için hayvansal beslenmeden uzak kalamaması, ikincisinde ise hayvancılığın dönemin ticari, askeri ve beslenme alanındaki öneminden kaynaklanmaktadır²³³. Çiftliklerdeki üretimin büyük bir kısmı tarımsal üretimden oluşmaktadır. Fakat az da olsa hayvansal üretim yapılmaktadır. Ancak hayvansal üretim yapıldığına ilişkin bilgiler sadece adet-i ağnam, ganem resmi, öşrü kovan öşrü ve kovan resminden elde ettiğimiz bilgilerden ibarettir. Osmanlılarda küçükbaş hayvanlardan alınan vergiye adet-i ağnam veya resm-i ganem adı verilmektedir. Özellikle koyunlardan alınan adet-i ağnam vergisi iki koyuna bir akçedir. Ağnam vergisi serbest olmayan tımarlarda sipahilerle subaşılar arasında paylaşılmıştır. Evkaf, emlak ve serbest tımarlarda bu vergiye sancak beyleri müdahale etmemişlerdir²³⁴. Ağnam resminin hesaplanmasında kuzulu koyun kuzusuyla beraber, oğlaklı keçi oğlağıyla beraber sayılır. Yani oğlağından ve kuzusundan ayrıca vergi alınmaz. Ağnam resmi yerliden alınan, Yörüklerden alınan, eşkincilerden ve yüzdecilerden alınan birkaç cinstir ve her birinden başka miktarlarda alınır²³⁵. Bal öşrü ise reayanın elindeki bal mahsulünden alınan vergi olup aynı ve nakdi iki şekilde toplanırdı. Ahi çiftliklerinin birçoğunda bu vergilere rastlamaktayız. Örnek vermek gerekirse, Kütahya'daki Ahi Yakup çiftliğinin adet-i ağnamdan 10, kovan öşründen 150 akçe²³⁶; Ahi Güveği çiftliği adet-i ağnamdan 50 akçe²³⁷; Ahi Baba çiftliği adet-i ağnamdan 30 akçe²³⁸, Ahi Mirkad çiftliği adet-i ağnamdan 30 akçe²³⁹; Ahi Budak çiftliği adet-i ağnamdan 50 akçe²⁴⁰; Ahi Su çiftliği adet-i ağnamdan 16,

²³² BOA, TD, nr. 398, s. 217.

²³³ Orhan, a.g.t., s. 129.

²³⁴ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *T.D.V.İ.A.*, 1, (1998), s. 478; Ünal, a.g.e., s. 155.

²³⁵ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler" *ADTCF Dergisi*, 5/5, (1947), s. 486.

²³⁶ KKA, TD, nr. 158, v. 7b.

²³⁷ KKA, TD, nr. 158, v. 49b.

²³⁸ KKA, TD, nr. 158, v. 72b - 73a.

²³⁹ KKA, TD, nr. 158, v. 143b.

²⁴⁰ KKA, TD, nr. 158, v. 168b.

kovan öşründen 8 akçe²⁴¹; Ahi İlyas çiftliği adet-i ağnamdan 250, kovan öşründen 150 akçe²⁴²; Ahi Yakup çiftliği, kovan öşründen 50, adet-i ağnamdan 50 akçe²⁴³; Ahi Sökmen çiftliği adet-i ağnamdan 50, kovan öşründen 50 akçe²⁴⁴; Karahisar-ı Sahip sancağındaki Ahi Mustafa çiftliği adet-i ağnamdan 150, kovan öşründen 50 akçe²⁴⁵; Ahi Otamış çiftliği adet-i ağnamdan 100, kovan öşründen 50 akçe²⁴⁶; Saruhan sancağındaki Ahi Yahşi çiftliği Kanuni döneminde yapılan tahrir göre ganem resminden 300, kovan resminden 40 akçe; 1575-1576 tarihinde yapılan tahrir göre ganem resminden 150, kovan resminden de 40 akçe²⁴⁷ gelir elde etmektedir.

Sonuç

Anadolu'nun yerleşime açılmasında şenlendirme ve ihya faaliyetleri önemli rol oynamıştır. Bu faaliyetler neticesinde kendilerine zaviyeler ve vakıflar aracılığıyla çiftlikler verilen Ahiler Anadolu'nun en ücra yerlerine giderek bölgenin yerleşime ve tarıma açılmasında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Erken dönemlerden itibaren kendilerine verilen vakıflardan bazıları defterde "kadimden vakıf" şeklinde kaydedilen Batı Anadolu Beyleri tarafından vakfedilen vakıflardır. Selçuklular ve Beylikler döneminden itibaren varlıklarını sürdüren Ahiler Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren varlıklarını belli ederek padişahlar tarafından desteklenmişlerdir. İlk dönem Osmanlı Padişahlarından Orhan Gazi, Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid tarafından desteklenerek kendilerine birçok vakıf, zaviye ve çiftlik tahsis edilmiştir. Fatih döneminde vakıfların tımara devredilmesiyle Ahilere ait birçok vakıf da tımara geçirilse de II. Bayezid birçok vakıfta olduğu gibi Ahilere ait olan vakıfları da sahiplerine geri vermiştir. Batı Anadolu tahrir defterleri taranarak hazırlanan çalışmaya göre; Kütahya sancağında 40 Hüdavendigâr sancağında 4, Sultanönü sancağında 10, Karahisar-ı Sahip sancağında 2, Hamid sancağında 2, Saruhan sancağında 6 ve son olarak Mentеше

²⁴¹ KKA, TD, nr. 158, v. 171b - 172a.

²⁴² KKA, TD, nr. 158, v. 202a.

²⁴³ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

²⁴⁴ KKA, TD, nr. 158, v. 241b.

²⁴⁵ KKA, TD, nr. 162, v. 2b.

²⁴⁶ KKA, TD, nr. 162, v. 113b.

²⁴⁷ BOA, TD, nr. 398, s. 151; KKA, TD, nr. 544, v. 95a - 95b.

sancağında 1 adet olmak üzere toplam 65 adet Ahi çiftliği tespit edilmiştir.

Vakıfların çok yönlü hizmet fonksiyonları olduğu bilinmektedir. Ahilere ait vakıfların birçoğu da vakıf gelirlerini arttırmak ya da zirai faaliyetler akabinde kendi ihtiyaçlarını karşılamak, zaviyelere gelen yolcuları ağırlamak adına çiftliklerde üretim gerçekleştirmişlerdir. Ahilere ait çiftliklerin çoğunda hatta hemen her birinde miras yoluyla birden fazla kişinin toprak sahipliği söz konusudur. Çiftlik tasarrufu babadan oğula kardeşten kardeşe geçmiştir. Çiftliklerden bazılarının tımar sistemi ile vakıflar arasında müşterek şekilde işletildiğini gösteren örnekler de mevcuttur.

Ahilerin bağ, bahçe, çiftlikleri ekip biçtikleri ve bu faaliyetlerden elde ettikleri gelirler ile zaviyelerine gelenlere hizmet ettikleri görülmektedir. Zaviyelerde ifa edilen bu görevin Ahi çiftliklerinde de benzer şekilde uygulandığı “ayende ve revendeye” hizmet şeklinde geçen kayıttan anlaşılmaktadır. Batı Anadolu örneğinde ele aldığımızda Ahi çiftliklerinin daha çok küçük ölçekli tarımsal faaliyet yürüttükleri görülmektedir. Öyle ki en küçüğü 30 en büyüğü 353 dönüm olan çiftlik arazileri bulunmaktadır. Nüfusları da en fazla 38 kişiden ibarettir.

Çiftliklerdeki üretim hususuna gelirse, hububat tarımının yoğun yapıldığını görürüz. Başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, alef, burçaktır. Baklagil üretiminin de yapıldığı bazı çiftlikler vardır. Bu ürünler arasında da nohut, kapluca, mercimek, bakla, piyaz, mahlût, gendüm, ve ceviz birlikte kaydedilen ürünlerdir. Yine sanayi bitkileri olan pamuk ve susam da Ahi çiftliklerinde üretimi yapılan ürünlerdir. Bu ürünlerin üretim miktarlarını yukarıda verdiğimiz için tekrara düşmemek adına burada belirtmiyoruz.

XVI. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan icar yani kiralama sisteminin vakıf mallarının kiralanmasında kullanılan bir sistem olduğu bilinmektedir. Bu sistem Ahi çiftliklerinin gelir kaynakları arasında önemli yekûn tutan zirai alanların işletilmesinde kullanılmıştır. Yine Osmanlı vergi sisteminin de çiftliklerde uygulandığı görülür. Şerî ve örfî olan vergilerden birçoğu Ahilerden alınmıştır. Bunlardan bağ, bahçe, bostan, çayır, kovan, piyaz, ceviz, meyve öşürleri, reaya kullandığı topraklara karşılık toprak sahibine çift, nimçift, bennak, çiftli bennak, ekinli bennak, mücerred, kara, caba, bive gibi vergiler, zemin, dönüm

ve tapu resimleri, arûs, bâd-ı hevâ ve deştânî gibi vergiler ile çiftliklere ait değirmenlerden alınan asiyaş resmi Ahi çiftliklerinden elde edilen vergilerdir.

Çiftlik denilince tarımsal faaliyet yanında akla gelen bir diğerk mevzu ise hayvancılıktır. Ahi çiftliklerinde hayvancılık yapıldığına dair kayıtlar daha çok vergiler üzerindedir. Bunlardan adet-i ağnam, ganem resmi, öşrü kovan öşrü ve kovan resminden elde ettiğimiz bilgiler ışığında hayvancılık yapıldığını görsek de miktarı, cinsi ve genel üretimdeki payı konusunda bilgi edinemiyoruz. Tahminde bulunursak hayvansal faaliyetin çiftliklerde kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek oranda daha çok küçükbaş hayvancılığı şeklinde yapıldığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tahrir Defterleri (TD): 453, 44, 49, 369, 398, 61.

Maliyeden Müdevver Defter (MAD): 262, 27.

Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKA)

Tahrir Defterleri (TD): 560, 585, 541, 145, 162, 544, 47, 48, 158, 566.

Kitap ve Makaleler

Acun, Fatma, "Klasik Dönem İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, 9, (2002), ss. 899-907.

Afyoncu, Erhan, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", *Osmanlı*, 6, (1999), ss. 311-314.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı, İstanbul 2010.

Arıcanlı, Tosun, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tımar*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, ss.128-138.

Âşıkpaşazade, Tevârih-i Âl-i Osman, Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, Ankara 2007.

- Barkan, Ömer Lütfi, "Çiftlik", *İA*, 3, (1992), ss. 392-397.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 2, (1942), ss. 279-304.
- Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, 1, Kanunlar, İstanbul 1943.
- Barkan, Ömer Lütfi, Meriçli, Enver, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri I*, Ankara 1980.
- Battûta, İbn, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 1, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul 2000.
- Bozkurt, Nebi, "Pamuk", *T.D.V.İ.A.*, 34, (2007), ss. 154-156.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler" *ADTCF Dergisi*, 5/5, (1947), ss. 483-511.
- Çiftçioğlu, Ferdi, "XIX. Yüzyılda Tırhala Sancağı'nda Çiftlikler", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/3, (2017), ss. 105-127.
- Doğru, Halime, *XVI. Yüzyıl'da Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Eskişehir 2005.
- Döğüş, Selahattin, "Osmanlı Beyliği Topraklarında Ahi Zaviyeleri ve Şeyh Edebali Meselesi", *OTAM*, 37, (2015), ss.61-86.
- Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
- Emecen, Feridun, "Ağnam Resmi", *T.D.V.İ.A.*, 1, (1998), ss. 478-479.
- Emecen, Feridun, "Bennak", *T.D.V.İ.A.*, 5, (1992), ss. 458-459.
- Emecen, Feridun, "Çift resmi", *T.D.V.İ.A.*, 8, (1993), ss. 309-310.
- Erdoğan, Mehmet Akif, "Anadolu'da Ahiler ve Ahi Zaviyeleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4, (2000), ss. 37-55.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991.
- Haykıran, Aysun Sarıbey, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2013.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2017.
- İnalçık, Halil "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, ss. 17-35.
- İnalçık, Halil, "Çiftlik", *T.D.V.İ.A.*, 8, (1993), ss. 313-314.
- İnalçık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, İstanbul 2009.
- Kallek, Cengiz, "Müd", *T.D.V.İ.A.*, 31, (2020), ss. 455-457.
- Karaca, Behset, *1501' de Hamid Sancağı Vakıfları*, Burdur 2014.

Karademir, Zafer, "Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18.Yüzyıl)", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 4/2, (2018), ss.15-43.

Karagöz, Fatma Gül, BAYRAKTAR, Uğur, "Çiftlik Kavramının Hukuki Tanımını Yapmak: 18. Yüzyılda Amid/Diyarbakir'de Talepler ve Şikayetler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Sahipleri ve Çiftliğe Farklı Bakışlar*, Ed. Fatma Gül Kocagöz, Uğur bayraktar, 2023, ss. 35-77.

Keyder, Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, ss.1-14.

Köprülü, Fuat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.

Orhan, Muzaffer, *19. Yüzyılda Osmanlı Çiftlikleri (Selanik Örneği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Konya 2023.

Schilcher, Linda, "Geç Osmanlı Suriyesi'nde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, ss.180-205.

Şahin, Haşim, *Dervişler, Fakihler, Gaziler Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300 - 1400)*, İstanbul 2020.

Şükrullah, *Behcettü't Tevârih Osmanlı Tarihleri I*, haz. Nihal Atsız, İstanbul, 1949.

Tabakoğlu, Ahmet, "Öşür", *T.D.V.İ.A.*, 34, (2007), ss. 100-103.

Tabakoğlu, Ahmet, "Resim", *T.D.V.İ.A.*, 34, (2007), ss. 582-584.

Turgut, Vedat, "Orhan Gazi ve Dönemi Vakıfları", *Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi Araştırmaları*, (2019), ss. 3-83.

Turgut, Vedat, "Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, (2020), ss. 1029-1073.

Turgut, Vedat "Başlangıcından Cumhuriyete Eski Dünya Düzeninden Yeni Dünya Düzenine Vakıflar" *Vakıfbank Tarihi*, Ed. Enes Şahin, Ankara 2020.

Turgut, Vedat Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Coğrafyasında Vakıflar ve Şehirleşme (16. Yüzyıl Bilecik ve Çevresi), Bilecik 2015.

Uluçay, M. Çağatay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, İstanbul 1940.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 1, Ankara 1988.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2010.

Ünal, Mehmet Ali, "Rumeli Sancaklarında Ölçüler ve Tartılar", *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Ed. Zafer Gölen, Ankara 2018.

Veinstein, Gilles, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, ss. 36-56.

Veinstein, Gilles, “Les “Çiftlik” de colonisation dans les steppes du nord de la mer-Noire au XVIe siècle”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 41/ 1-4, (1985), ss. 177-210.

Yediyıldız, Bahaeddin, “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, 18, (1984), ss. 5-41.

EKLER**Ek 1. 16. Yüzyılda Batı Anadolu'da bulunan Ahi Çiftlikleri**

Extended Abstract

The economy of the Ottoman Empire is largely based on agriculture. The economic structure based on agricultural activities has preserved its existence in very change and transformation of the state. Accordingly, the soil system has also undergone significant changes over time. The miri land system adopted by the Ottomans covers lands where agricultural land ownership belongs to the state. These lands were taken from Christians through conquest and were owned by the state. State ownership, expressed by the word miri, can be explained not as the ownership of a certain piece of land but as the ability to access and redistribute income sources in the form of a taxation mechanism. The lands within Miri land were divided into two parts title deed and mukataa land. Among these, the title deed included all the lands given to the villagers within the framework of the land registry regulation and the mukatta covered the lands rented with a lease agreement. The method of renting by deed gave the land a special status and included the farm system. In other words, title deed lands were all lands with fixed tax revenues recorded in the census books.

The Ottoman state implemented the census system in order for the land regime to function. In this system, when a place was conquered, the state would send the registrar and provincial scribe there and register the land. The state applied the census system by obtaining statistical information to determine the regions it conquered and its own land, the ownership and disposition of the land, and the tax amounts. With this process, all lands were grouped into farms varying according to their productivity. The lands, which were divided into some pieces in the form of reaya farms, were given to the farmers who would cultivate them by paying rent in advance. The word farm comes from Persian and means a place where one can plow with a pair of oxen. While in the classical period it was a piece of land that could meet the needs of a farmer family depending on the timar system, it later began to include large agricultural enterprises. While defining the farm in the laws, 60-80 decares from good land, 80-100 decares from middle-class areas and 100-150 decares from barren areas are grouped according to the condition and productivity of the land. The point that needs to be distinguished here is the difference between a real reaya farm measured in acres and a place large enough to be cultivated with a pair of oxen. However double duty is not a land rent that can be paid by those who save till the land with a pair of oxen or by those who save a farm land. The amount of the farm is mainly the subject of the double officially defined tax, which varies between 22 and 60 akçe according to the concept of different places and times. Farm tax is the tax unit of a family owning a double amount of land. The person who had a

full farm was obliged to pay the tax for it to the sipahi. If they were half, it was recorded as *nim-çift* and if they were married less than *nim-çift*, it was recorded as *bennak*. The double tax, which became a land-relaxed tax, later became a land tax.

The farm system consisted of organizing agricultural production into peasant households, with each person given a far mor farm. Farms in this system are determined as lands large enough for a household to make a living and pay rent to the state that owns the land. In summary, the farm system combined three main elements. The household consisted of laborers, a pair of oxen as a draft force, a pair of oxen and fields that could be cultivated and were suitable for grain production. In this system, the state had the opportunity to continue the farm system, which was tested on land and formed the basis of agricultural production. In this land regime, the peasant was a permanent tenant. This tenancy included a hereditary right of tenure passed from father to son. The indivisibility of the farm unit was the law and the state was against the sipahis occupying and cultivating the land reserved for peasant households. Continuing the agricultural policy based on the small family farm system was important for the social and political structure of state. The state gained the opportunity to control the agricultural economy through this group.

Recently, as a result of the deterioration of the timar system, the collection of the income of a certain place being given to tax farmers or being sold as mansions with the condition of taking 10 years income in cash and the evolution of *miri* land into *mulk* land, large farms and notables class have emerged. In fact, this new order did not represent a new and different formation. The new representatives of the Ottoman power in the provinces, *mukataa* and later the new entrepreneurs who flourished with mansions, were the new version of the old representatives of the old state in the provinces, such as sipahi and kadi. Unlike the definition in the classical period, the scale of farm farming, in which land ownership was controlled by private individuals, was larger than *aike* agriculture and became the owner's own management. In the Ottoman Empire, the transition from small-ownership agriculture, in which peasant households were obliged to pay taxes, to large enterprises in which increasing responsibilities were imposed on the peasants, was a sign of integration with the capitalist market. But it also paved the way for the formation of a system in which the notables, merchants and tax collectors tried to seize more of the peasant production. Farms that had a business nature included activities that wealthy officials engaged in to diversify the work of tax farmers or merchants, but did not have a legal status. The activities of this rich class can be explained by the

weaknesses of the central government and the conditions of the period. Although this power gained by the notables emerged due to the gaps in the state authority, they surrendered again when the state authority was established, therefore the farm spread in an unpredictable and haphazard way.

The state lands operated with the farmhouse system were given to the fief, but the state already had vacant mevat lands. The transfer of these mevat lands, which were not under the control of anyone, to the hands of a single person, led to the emergence of large agricultural farms. These farms, which emerged on fertile land, were businesses established outside the farm system before the 18th century. Improvement Works, called festivities or revival, were encouraged by the state with the provisions of sharia. The primary condition was that the property owner who owned the improved land received permission by submitting the document stating his ownership rights to the sultan. With this resulting deed of assignment, the property owner determined the boundaries of his land with his approval.

This development, which had not yet become widespread in the 16th century, was far from creating a special class of landowners. In the 15th and 16th centuries, most of the assignments given by the sultan to people from state land were from these mevat lands. Since its establishment, the Ottoman Empire had been assigning land, especially to members of religious groups, so that they could establish foundations. The most prominent type of assignment was the donations made to the founders of the dervish lodges that played a role in the emergence of Turkish settlement in the conquered places. In this first period, the assignments that enabled the establishment of lodges, properties and foundations mostly covered deserted and empty lands that were newly opened for agriculture. Foundation and property lands had the same status as sub-farms and were cultivated by the subjects. During the region of Bayezid I and Mehmed II, most of these farms were transferred to the fief. Especially in the 14th and 15th centuries, as was the case with the Ahi farms, as a result of the Ottoman sultans giving villages and farms to populated people, the farm turned into personal property rather than a land measure. Barkan includes the dervish lodges opened for the purpose of entertainment within the scope of the Erzincan Foundations Law dated 1540 and the farms assigned to this dervish lodge foundations, İnalçık, the rice growing Project of Sokullu Mehmet Pasha in Yenice with Feridun Ahmed Bey in the 16th century, Veinstein as examples of the restored land. In his article examining the farms in the north of the Black Sea, he gives as an example the lands allocated as farms to the elite since the 14th century.

Apart from the classical definition, the definition and details of the form and nature of the farm have been a difficult phenomenon in every period, except for peasant economies. So much so that this is why there is such a confusing concept of farm existence. Rather than discussing farm by farm, it will be evaluated based on the settlements called farms given to the Akhis during the period called "deterioration" within the scope of the celebration. Although the concept of farm, which is emphasized in the article, is similar to the family agriculture of the classical period, it reveals the status of farms within the concept of foundation . The study, which was conducted using the 16th century censusbooks, covers Akhi farms, many of which can be described as dervish lodge foundations. The information we have provided so far reveals the place of miri land in the Ottoman land regime, its use according to conditions and time , the issues that fall within the scope of the Ottoman Empire's farm, farm, farmhouse. In the following sections, the place of Akhi farms in the classical period Ottoman farm definition in the example of Western Anatolia, the village hamlet and the role of the Akhis who engage in agricultural activities by opening the farms to agriculture, the services and operation of the farms dedicated to the Akhi lodges, the number of farms and their distribution according to the sanjaks, the diversity, amount and type of production and taxation in the farms will be emphasized.

Araştırma Makalesi/ Research Article

The Likhni Uprising and Giorgi Shervashidze

Shorena Akhalaia*

(ORCID: 0009-0001-9121-4949)

Makale Gönderim Tarihi

16.10.2024

Makale Kabul Tarihi

17.03.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akhalaia, S., "The Likhni Uprising and Giorgi Shervashidze", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 73-93.

APA: Akhalaia, S. (2025). The Likhni Uprising and Giorgi Shervashidze. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 73-93.

Abstract

The Lihni uprising is one of the most important events not only in the history of Abkhazia, but also in the history of the Caucasus. In the textbook on the history of Abkhazia, Abkhaz historians call the Lihni uprising of 1866 a "strange" uprising. In the description of the causes of the uprising, the occupying and punitive policy of Russian imperialism is not mentioned. The people of Abkhazia, regardless of age, origin and nationality, still participated in this rebellion, which was doomed to failure. The main goal of the uprising was to remove Russian rule and restore local self-government.

The rebels put Giorgi, the heir to Prince Mikheil of Abkhazia, on the throne and asked him to lead them. Giorgi faced serious problems at a very young age. The Lihni uprising and the life of Giorgi son of Mikheil have been described and researched by many scholars and researchers. However, in modern historical studies, the historical significance, causes and consequences of the Lihni uprising, as well as the role of Giorgi Shervashidze, son of Mikheil, in the history of Abkhazia have not been assessed. Giorgi Shervashidze fought hard and

* Ph.D. Candidate, LEPL Samtskhe-Javakheti State University, Georgia, Shorena.axalaia@yahoo.com.

Doktora Öğrencisi, LEPL Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi, Gürcistan.

successfully coped with this event. Nevertheless, Abkhaz historians do not want to recognize this.

The works of both Georgian and Abkhaz historians, documentary materials in the possession of Abkhaz researchers, as well as objective and impartial media of the time, documents preserved in family archives in Abkhazia were used in the study. This work is extremely important in that it is the first time in 30 years that Abkhaz scholars have been involved in joint research. Because so far there is no similar example. The spirit of the Lihni uprising, the liberation of Abkhazia from Russian rule, the preservation of national identity, traditions, language and culture are revealed in the study. The special contribution of Giorgi Shervashidze to Abkhazia is emphasized on the basis of real arguments. An objective and impartial study of the history of Abkhazia during the Likhni uprising paved the way for the revival of the forgotten history of Abkhazia.

Keywords: Georgia, Abkhazia, Giorgi Shervashidze, Likhni uprising.

Lihni Ayaklanması ve Giorgi Şervaşidze

Öz

Lihni ayaklanması sadece Abhazya'nın değil, Kafkasya tarihinin önemli olaylardan biridir. Abhaz tarihçileri tarafından Abhazya tarihi ders kitabında 1866'daki Lihni ayaklanmasını "tuhaf" bir ayaklanma olarak adlandırılmıştır. Ayaklanmanın nedenlerini anlatırken de Rus emperyalizminin işgalci ve cezalandırıcı politikasından söz edilmemiştir. Abhazya halkı, yaşa, kökene ve milliyete bakmaksızın, başarısızlığa mahkum söz konusu bu isyana yine de katılmıştır. Ayaklanmanın temel amacı Rus yönetimini ortadan kaldırmak ve yerel yönetimi yeniden tesis etmektir.

İsyancılar Abhazya Prensi Mikheil'in varisi olan Giorgi'yi tahta çıkardılar ve onun kendilerine önderlik yapmasını istediler. Giorgi oldukça genç yaşında ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakıldı. Lihni ayaklanması ve Mikheil oğlu Giorgi'nin hayatı birçok bilim adamı ve araştırmacı tarafından anlatılmış ve araştırılmıştır. Ancak modern tarih çalışmalarında Lihni ayaklanmasının tarihsel önemi, nedenleri ve sonuçları ile birlikte Mikheil oğlu Giorgi Şervaşidze'nin Abhazya tarihindeki rolü değerlendirilmemiştir. Giorgi Şervaşidze zorluklarla mücadele edip bu olay ile başarılı bir şekilde başa çıkmıştır. Buna rağmen Abhaz tarihçileri bunu kabul etmek istememektedir.

Araştırmada hem Gürcü hem de Abhaz tarihçilerin eserleri, Abhaz araştırmacıların elinde olan belgesel materyaller kullanılmış ve bununla birlikte dönemin objektif ve tarafsız basını, Abhazya'daki aile arşivlerinde muhafaza edilen belgeler de çalışılmıştır. Bu çalışma son 30 yıldan bu yana Abhaz bilim adamlarının ortak araştırmalara ilk defa dahil edilmeleri açısından son derece

önemlidir. Çünkü şimdiye kadar buna benzer bir örnek bulunmamaktadır. Araştırmada Lihni ayaklanmasının ruhu, Abhazy'a'nın Rus yönetiminden kurtulma, ulusal kimliği, gelenekleri, dili ve kültürü korumaya yönelik yapılan çalışmalar ortaya konulmuştur. Giorgi Şervaşidze'nin Abhazy'a'ya özel katkısı gerçek argümanlara dayanılarak vurgulanmıştır. Likhni ayaklanması sırasındaki Abhazy'a tarihinin objektif ve tarafsız bir şekilde incelenmesi, Abhazy'a'da unutulmuş olan tarihin yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Abhazy'a, Giorgi Şervaşidze, Lihni ayaklanması

Introduction

The Likhni uprising reflects one of the significant periods in the history of Abkhazia, the struggle of the Abkhazian nobility and its people for freedom and the intransigence against the invading policy of Russia. The proud spirit of the Abkhazian people is evident from the start to the end of the Likhni uprising.

I think that neither Georgian nor Abkhazian historiography pays proper attention to the Likhni uprising. Accordingly, the importance of Giorgi Shervashidze's activity is not appreciated.

The purpose of this research is to prove impartially, based on facts and arguments and Georgian and Abkhazian scientific literature, periodicals, archival and other materials that despite the struggle, the sacrifice of the Abkhazian people and the tragic results, the importance of this uprising is immeasurably great. The work also aims at an objective assessment of Giorgi Shervashidze's life and work as a worthy heir. This is of particular importance considering that there are differences of opinion about Shervashidze in Abkhazia and not only in Abkhazia, the final removal of the label purposely stuck to him by the Russian Empire has not been possible until now.

The Likhni uprising was followed by interesting assessments by scientists:

Abkhazian historian Giorgi Dzidzaria writes the following in his monograph "The Uprising of 1866" was the biggest uprising not only in Abkhazia, but in the entire Caucasus. As for the causes, it was difficult for a Soviet historian to blame the Russian government directly, but the

author evaluates the uprising as an anti-feudal, anti-colonial manifestation, openly writing that it was a struggle against the Russian administration to restore the abolished Principality of Abkhazia. The rebellion was defeated, but, according to the author, for ten years the political idea of the rebels nourished the struggle of the Abkhazian people against tsarism for the preservation of national identity¹.

In his monograph “Giorgi Shervashidze”, Georgian historian Simon Janashia cites the dissatisfaction of the majority of the highest nobility titles of Abkhazia as the cause of the Likhni uprising. In his opinion, the rebellion had a political reason as well as a social one. The impetus for this uprising was given by the work of the commission tasked with examining the titles in Abkhazia².

According to the assessment of the modern Georgian historian, Bezhan Khorava, the cause of the Likhni uprising was the failure to take into account the social and societal peculiarities in Abkhazia. According to the researcher, the rough interference of the official apparatus in the way of life of the Abkhazians, the economic hardships, the administrative reform unacceptable to the local population and the preparation of the ground for the factually serfdom reform caused mass dissatisfaction of the Abkhazian population which turned into a public uprising. The rebellion covered almost all of Abkhazia which greatly alarmed the Russian administration of the Caucasus³ (Khorava, 2004).

Methodology

The methodological basis of this work is the exploration of the issue in question in the context of the discussion of the historical event from different points of view. Methods of retrospective, complex and comparative analysis are employed to fully investigate the issue. When working with sources and documents, a complex methodology is used, including their identification, selection, clarification of facts and

¹ Dzidzaria, G. A. *Vosstanie 1866 goda v Abkhazii*. Sukhumi: Abgosizdat, 1955. (Dzidzaria, G. Uprising of 1866 in Abkhazia. Sukhumi: ABGOSIZDAT, 1955).

² Canașia, S. *Giorgi Șarvașidze, kulturul-istoriuli narkvevi*, Sokhumi, 1946. (Janashia, S. Giorgi Sharvashidze. Cultural-historical essay. Sukhumi, 1946).

³ Khorava, B. *Apkhazta 1867 tslis muhacioba*, Tbilisi: Artanuci, 2004. (Khorava, B. Migration of Abkhazians in 1867. Tbilisi: Artanuji, 2004).

confirmation through sources. In addition, this research uses fact analysis, comparative opinion analysis and event analysis.

The main goal of the research is to study the historical facts deliberately misinterpreted by the Russian Empire at the time and then especially suppressed, to evaluate it first of all from the standpoint of understanding the Abkhazian identity.

The study of the issue relies on qualitative methods, more specifically, desk research and in-depth interviews.

At the first stage of the research, a desk review was conducted to study the circumstances, facts, and details of the Likhni uprising to identify the various trends and factors causing and contributing to the causes, consequences, accompanying events of the rebellion.

The second stage of the research included the analysis of academic publications about Giorgi Shervashidze, official documents published by state agencies and the materials kept therein. The collected information was compared and reconciled with Abkhazian informants on the basis of interviews conducted within the framework of personal contacts.

A comprehensive investigation of the issue, a thorough and accurate analysis requires the employment of more historical resources. This paper is one part of a wider research which should play a positive role both in terms of the study of history and the perspective of Georgian-Abkhazian relations.

The causes, accompanying events and consequences of the Likhni Uprising

On July 12, 1864, after the abolition of the Principality of Abkhazia and the forced exile of Mikhail Shervashidze to Russia, the status of Abkhazia was changed and it was named the Sukhumi Military District. Major General Pavel Shatilov was appointed as the commander of the District. Nominally, the Sukhumi district obeyed the governor of Kutaisi, but *de facto* it reported to the crown prince of the Caucasus⁴. From this

⁴ Khorava, B. *Apkhazta 1867 tslis muhaciroba*, Tbilisi: Artanuci, 2004. (Khorava, b. Migration of Abkhazians in 1867. Tbilisi: Artanuji, 2004).

period, the Russian aggressive policy in Abkhazia started to be actively pursued. The right to ownership was revoked.

Despite the fact that by the order of Mikhail Shervashidze, the population of Abkhazia 'surrendered' to the establishment of Russian rule without excesses, this process did not end without bloodshed. It wasn't even a year and a half after Mikhail's expulsion that an uprising broke out in Abkhazia. The activity of the commission that worked on examining the rights and duties of the ranks of the Abkhazian nobility gave impetus to the uprising.

The new commission that arrived in Abkhazia in July 1866 was headed by Prince S. Bagratov (Sul Khan Bagrationi). Captain-Lieutenant Korganov and clerk Cherepov were also members of the commission. The administration stated that they intended to carry out a reform of the dismissal of the subordinate social status in Abkhazia. The conditions of the reform caused dissatisfaction in all strata of society. The thoughtless actions of the commission, especially of Cherepov, became the reason for the irritation of the population of the Bzif District. Tsarism operated through its typically rude, rigid and ignorant officers and officials. The unforgivable, blatant mistake of the administration was that they did not take into account the local peculiarities. The peasantry were not happy with the news that it had to be freed from the former landlord, that is, they had to buy the land which they already considered their property. The peasants believed that the land belonged to the people who had cleared it and cultivated it - all Abkhazians without exception! Russian official Izmailov asked the crowd to talk to him after tipping their hats. One of the rebels named Mikabka answered:

"We only take off our hats in church, but we do not know Izmailov yet."

Dzidzaria, G. *Prisoedinenie Abkhazii k Rosii i ego istoričeskoe značenie*. Sukhumi: ABGOSIZDAT, 1960, gv. 71. (Dzidzaria, G. The accession of Abkhazia to Russia and its historical significance. Sukhumi: ABGOSIZDAT, 1960, p. 71).

Mikabka was arrested for a rude answer⁵. Aggressive actions of Russian officials made this situation even worse. Dissatisfaction arose in the aristocracy. There were pro-Turkish people in Abkhazian society who tried to stir up an anti-Russian mood in the population and convince the peasants not to cooperate with the commission and ask the Sultan for help. It was difficult for the Sultan of Turkey to give up his status in the Caucasus and the Russian Empire was trying to strengthen its power. The Abkhazian people became victims of the political interests of these two big states and were sacrificed to their political interests.

The official cause of the uprising was the discontent of the majority of the highest nobility ranks. In any case, it is clear that in addition to social factors, this uprising was also based on political factors.

The main reasons for the uprising in Abkhazia were the neglect of Abkhazia's interests in public and political life, the intrusive interference of Russian officials in Abkhazia's domestic affairs, and the extreme hardships caused by these factors. Added to this was the rigidity towards the population of Abkhazia in the process of the implementation of the rural reform. Discontent of the population soon turned into a large-scale uprising and led to one of the largest peasant rebellions in the Caucasus. The rebels unanimously demanded answers to the questions of why Mikhail Shervashidze was forcibly exiled without asking for the public opinion regarding the fact that his successors were deprived of power.

“This uprising had a pronounced anti-colonial and national liberation character,” wrote the Abkhazian historian Stanislav Lakoba⁶. The rebels demanded from the person sent by the administration to deliver the following message to Colonel Konyar, who was in charge of Abkhazia's autonomy at the time:

⁵ Bgajba, O. Lakoba, S. *İstoria Abkhazii s drevneyşikh vremyon do našikh dney*. Sukhum, 2007. (Bgazhba, O, Lakoba, S.. History of Abkhazia from Ancient Times to the Present Day. Sukhum, 2007).

⁶ Lakoba, S. *Oçerki političeskoj istorii Abkhazii*. Sukhumi: Alaşara, 1990, s. 66. (Lakoba, S. Essays on the political history of Abkhazia. Sukhumi: Alashara, 1990, p. 66).

“The Abkhazians are unhappy that the prince of Abkhazia was taken away without consulting them; why didn't they ask the people whether they wanted the heirs of the former prince to remain in Abkhazia as landlords or not?”

The Abkhazian people were against colonialism. As well as this, they demanded the restoration of the old rule of government and the approval of Giorgi Shervashidze as the Prince⁷. The Likhni uprising was also preceded by an unfavourable social background, the failure of the corn harvest due to which there was a shortage of food until 1865. This was provoked by the fact that before the arrival of the new harvest, a grape disease destroyed the entire crop and a smallpox epidemic spread throughout Abkhazia (Family Archive of Abkhazia).

The uprising started in the village of Bichvinta on July 17, 1866 and quickly spread to the Bzif District. The administration's attempt to eliminate the situation failed. On the 25th of the same month, a meeting of the rebels was held in the village of Likhni, where 7,000 armed people gathered. The majority of them were peasants. Colonel Konyar decided to take special measures. Accompanied by the prince's heir Giorgi and the prince's brother Alexander, he arrived in Gudauta and summoned the residents of the village of Likhni, the former residence of Prince Shervashidze. Besides the rebels, the meeting was also attended by women, old and young people. The latter hoped that the meeting would provide answers to their questions. The rebels presented their demands. At first it was not intended to use weapons. The rebellious peasant Osman Shamba said during his speech that the peasants were dissatisfied with the new administration and expected more understanding from them. The new government established new circumstances, a different culture, language, customs and traditions, all of which clashed with the ancient ones established among the Abkhazians. A strange and foreign culture began to painfully break the old way of life.

All the demands of the rebels were ignored. People didn't expect that. In response to threats and demands to exile the rebel

⁷ Canașia, S. *Giorgi Șarvașidze. Kultura – istoriuli narkvevi*. Sokhumi, 1946, gv. 14. (Janashia, S. Giorgi Sharvashidze. Cultural-historical essay. Sukhumi, 1946, p. 14).

commanders, the first shots were fired. The shooting was preceded by the speech of Osman Shamba:

“No, Colonel, we cannot fulfil your demands, enough is enough, our hearts are filled with patience, leave us alone”⁸.

After this announcement, the rebels called out to those who had taken an oath to join them and a riot broke out. Konyan considered the best decision to hide in the Prince's palace, where he and his officers disguised himself as Abkhazian soldiers. People shot at the Prince's former palace with guns and a fight broke out.

Giorgi tried to calm the people down from the window of the palace. The latter shouted from below: "Doesn't it bother you that we are organizing your father's funeral service?" Other Abkhazians in the palace tried to discharge the situation and spread the rumour that Giorgi was killed. Their response was – so what, his father was also killed. Apparently, people did not like Giorgi remaining in the palace. The situation was made even worse by the relatives of the Abkhazians killed by the Russians. People followed their appeal and shouted: Giorgi, come out, otherwise we will kill you too. Being quite young (he must have been about 20 years old at that time), Giorgi Shervashidze chose to stand by people in this unplanned, difficult situation. The fact that Giorgi and Alexander left the palace to stand with people opened the way for the latter and they entered the palace. The Russian official Cherepov, whose insulting speeches were one of the reasons for the uprising, was killed; Izmailov, the executive of the Bzif district, other Russian officials and Kazakhs were also killed. Finally, Konyan, who was found crouching in the fireplace, was also killed⁹. During the Likhni uprising, Giorgi Shervashidze's position became the determinant of his fate. The Russian Empire did not forgive this choice of the Abkhaz prince, although they could not break his unshakable will.

The rebels announced 20-year-old Giorgi Mikhailovich Shervashidze-Chachba as the heir:

⁸ Canaşia, S. *Giorgi Şarvaşidze. Kulturul – istoriuli narkvevi*. Sokhumi, 1946, gv. 15. (Janashia, S. *Giorgi Sharvashidze. Cultural-historical essay*. Sukhumi, 1946, p. 15).

⁹ Canaşia, S. *Giorgi Şarvaşidze. Kulturul – istoriuli narkvevi*. Sokhumi, 1946, gv. 14. (Janashia, S. *Giorgi Sharvashidze. Cultural-historical essay*. Sukhumi, 1946, p. 16).

"They met Giorgi as their prince. He was accompanied by dignitaries, members of the Council consisting of four people and elected by the people. The army sang a song to the young prince praising the heroism of Likhni (Likhni) and Giorgi's revenge for his father killed by Russia"¹⁰.

The rebels addressed Giorgi: "Now you are our leader, wherever you go, we will follow you, we will die with you." That's how people swore loyalty to Giorgi. They made the flag of the principality (on a piece of red cloth referred to as qumasi with a sword embroidered on it)¹¹. Fighters were called from all communities, it was decided to seize Sukhumi. The situation put the the young heir in a difficult situation. The overflowing river Gumista stopped the rebels, they were forced to attack the village of Gumista from a bypass. This allowed the Russian administration to hold back and call in additional military forces to Sukhumi. On the night of July 27, the rebels took a part of Sukhumi and set fire to the city. On July 28, the military army that arrived by sea pushed the rebels back. On July 29, Giorgi and his uncle Alexander joined the rebels. Giorgi joined the rebels as their chief, accompanied by honorary dignitaries and guards. At dawn, on July 30, the rebels attacked the Sukhumi fortress, but were repulsed. Rebels kept attacking Sukhumi until August 5 as published in the press of that time (Sukhum-Kale)¹². After the arrival of additional troops in Sukhumi, the rebels were forced to retreat, they could not wait for the rescue squads and disbanded. The rebellion was also suppressed in Tsebelda, where discontent erupted in parallel to Likhni uprising¹³.

The population was disarmed and several commanders were shot in front of the rebellious people. Giorgi was exiled to the Russian city of Orenburg. Thirty thousand Abkhazians were exiled to Siberia, including Princes Zausakhan Marshania and Eshak Kvadzba, who resisted with

¹⁰ Canașia, S. *Giorgi Șarvașidze. Kulturul – istoriuli narkvevi*. Sokhumi, 1946, gv. 16. (Janashia, S. *Giorgi Sharvashidze. Cultural-historical essay*. Sukhumi, 1946, p. 14).

¹¹ Gazeta "Kavkaz", №70, Tiflis, 7 sent, 1866, (Newspaper " Kavkaz ", (E. Schwartz, Ed.), №70, 7 Sep 1866).

¹² Gazeta "Kavkaz", №70, Tiflis, 7 sent, 1866, (Newspaper " Kavkaz ", (E. Schwartz, Ed.), №70, 7 Sep 1866).

¹³ Gazeta "Kavkaz", №68, Tiflis, 14 iyun, 1868, (Newspaper " Kavkaz ", (I. A. Slivitsky, & S. A. Slivitsky, Ed.), №68, 14 Jun 1868)

arms during their capture¹⁴. There is no archive for this period of George's life. After suppressing the rebellion, the authorities began disarming the rebels which continued until September 1866.

After suppressing the rebellion, tsarism began to prepare an administrative reform that would strengthen administrative control over Abkhazia. On August 11, 1866, the emperor approved a new regulation regarding the management of the military department, according to which the military department of Sukhumi (Abkhazia) was divided into Okrugs (Districts) Bichvinta, Dranda, Tsebelda Okumi. Sukhumi was included as a separate administrative okrug. Major General P. Shatilov was appointed as the head of the Sukhumi military okrug¹⁵.

On July 30, 1866, the attack was launched under the command of Kutaisi Governor-General Svyatopolk-Mirsky. The newspaper "Kavkaz" wrote in N 68 of 1866. However, since the Abkhazians are amazing masters of using the terrain and hiding behind the trees, it was not easy to drive them out of there.

The active participants of the uprising affected by the first stage of the exile, were mainly the population of Tsebelda-Drand. The surnames of some of the exiles have been preserved in the family archives of the population of Abkhazia. They were Kwaj Zurab - Ipa Marshan, Tatlastan Tengiz – Ipa Marshan, Pskhubey Sasad Ghaz - Ipa Marshan, Qazilbek Marshan, Miran Bey Marshan. (Family Archive of Abkhazia).

The uprising of 1866 played a major role in raising the awareness among the Abkhazian peasants and of course, delivered a major blow to Russia's colonial policy. Peasants did not obey those nobles who failed to protect them. In addition, in 1867 the interrupted reform of 1866 continued which further deepened the opposition between the peasants and the princes. Grabbing of lands and forests increased.

¹⁴ Bgajba, O. Lakoba, S. *İstoria Abkhazii s drevneysikh vremyon do našikh dney*. Sukhum, 2007.

¹⁵ Khorava, B. *Apkhazta 1867 tslis muhaciroba*. Tbilis: Artanuci, 2004. gv. 82. (Khorava, B. Mahajirism of Abkhazians in 1867. Tbilisi: Artanuji, 2004, p. 82)

The landlords started moving to Turkey together with the peasants. On March 16, 1867, Tolstoy, the new head of the Sukhumi Division, wrote to the Governor-General of Kutaisi:

"From May 1, 270 peasant families were planing to move from Tsebelda. Traditions and family ties obliged the peasants to follow the migrating landlord"¹⁶.

In the 80s of the 19th century, the governor of the Caucasus, the Governor-General-of Kutaisi Svyatoslav-Mirsky, head of the Caucasus and the head of highland administration Starolevsky were mainly responsible for the population exile.

The exile was carried out in two stages in 1864 and 1867. On October 27, 1866, the Governor-General of Kutaisi Svyatoslav-Mirsky wrote to Starolevsky, head of the administration of the Caucasus highlands: "For me, there is only one radical way to eliminate any kind of threat from the Sukhumi region - this is the exile of the people living in Abkhazia to Turkey." The emperor's order was to start immediately. As the Minister of Foreign Affairs of Russia Ignatiev reported, the Minister of Foreign Affairs of Turkey Ali Pasha was against this process at first. It is a fact that the Turkish authorities were already afraid of accepting the Caucasian 'mountainous masses' into the empire. This period coincides with great financial turmoil. Therefore, it took the Russian Embassy a lot of work to convince them. The emigration in 1867 was mostly based on violence.

Realizing its wrong decision, in 1867 the Russian Empire, Alexander II, canceled the decision of the Council of Ministers made in 1862 to relocate the population of the Western Caucasus highlands to Turkey after the Turkish government officially notified the Russian government on April 5, 1865 of its refusal to accept the Caucasians without the prior consent of the Turkish government. The resettlement of the population was canceled by order of the emperor, the reason being the lack of

¹⁶ Dzidzaria, G. *Makhacirstvo i Problemi İstorii Abkhazii XIX Stoletia. Sukhumi: Alaşara, 1982.* (Dzidzaria, G. Mahajirism and Problems of the History of Abkhazia of the 19th Century. Sukhumi: "Alashara", 1982).

military and political necessity and the fact that the population of Abkhazia was trying to "get used to the Russian government".

Zausakhan Jemal Khan-Ipa Marshan and Tara and Eshak Kvadzba were among the first Abkhazians exiled to Siberia after the uprising of 1866 who resisted employed arms during the occupation. They were sent to Western Siberia via Tambov. On April 6, 1867 the newspaper "Kavkaz" wrote: by the verdict of the military field court, the defendants Khanasha Kalgi, Kakuchal-Ipsa and Kyzilbeg Marghani were executed by shooting.

There is a document in the archive of the Oryol District (the Russian Federation) entitled "List of Abkhazians of Sukhumi District who are administratively exiled to European Russia" due to the uprising in Abkhazia in 1866. Cossacks and the people who attacked the palace in the village of Likhni, as well as those who participated in the attack on Sukhumi, were among the deported.

In January 1867, there were 'thirteen detained Abkhazians' in the Stavropol transit prison. The attached list of rebels speaks of "their strict protection". Documents – N 5, N 8 and N 12 mention Dzagan Ipa, Kanyaga Machin-Ipa (Kobakhia) and Maf Ams-Ipa, who gave a sign with a shot to the attackers of Konyan and Cossacks. Kobzach Tsakhtir-Ipa also called for rebellion, and the peasant Gid Dbarma is mentioned in documents N 6 and N 7. Other prominent 'rebels' were also locked up in the Stavropol prison. In November 1866, one of the princes who actively participated in the Tsebelda resistance, the staff captain Shirin Bey Marchania and a hundred-year-old 'rebel' Kyagu Kutsba were also imprisoned. He was the oldest 'rebel'. The youngest, fifteen-year-old Cams Kaba, was arrested in 1867 "on charges of concealing firearms and acting contrary to the orders of superiors." He spent fourteen years in exile and was allowed to return to Abkhazia only in 1880¹⁷.

¹⁷ Bgajba, O. Lakoba, S. *istoria Abkhazii s drevneyshikh vremyon do nayshikh dneyn*. Sukhum, 2007.

The role of Giorgi Shervashidze in the Likhni Uprising and his fate after it

Giorgi Shervashidze-Chachba wrote about the rebels: "Their proud spirit did not want to yield to the oppressive system of the Russian government. They did not allow their customs to be violated, and rebelled against the then Russia with the traditions and weapons refined for centuries. Many died for their motherland Abkhazia, thousands of them were in Russia in November, many tens of thousands went to Turkey in desperation, but they did not bow their proud and honest heads to the oppressor". The Russian government later pardoned Giorgi and allowed him to live in St. Petersburg, where he befriended the Tsar's son, later Tsar Alexander III. Despite the promotion, Giorgi left the king's court and returned to Kutaisi. He lived in Kutaisi and was actively involved in public life. During the visit to Kutaisi of Alexander III, the governor asked Giorgi Shervashidze to leave the city together with Niko Nikoladze and other "unsavory/untrustworthy" persons (the Likhni rebellion established Giorgi's 'unsavory' reputation forever in the Russian Empire). In response, Giorgi refused the rank of an aide-de-camp:

"Since your government does not trust me so much that it considers it dangerous even to be in my homeland at the time of your arrival, please remove this palace rank of an aide-de-camp"¹⁸.

This was equivalent to the declaration of war for the government, which ended in the complete severance of Giorgi's relationship with them.

Later, in the speech delivered by Niko Tavdgiridze at Giorgi's funeral, which was printed by the magazine "Theatre and Life", it is mentioned that Giorgi was one of the exceptions among the heirs, who did not surrender to the oppressive and powerful state of his nation dominating his people, while many noble families would consider it a great happiness. It is also said there that Giorgi was very unhappy as he

¹⁸ Niko Tavdgiridzis sitkva giorgi (Niko Tavdgiridze's speech at Giorgi Šarvašidzis dakrdzalvaze. Jurnalı "teatri da tskhovreba". 1918 tslis 7 ivlisi, gv. 5. (Sharvashidze's funeral, magazine Theatre and Life, July 7, 1918, p. 5)

desired to have a little land in his country while Giorgi's relatives, the younger Shervashidzes of the royal house, were the closest people to the Russian government (meaning Alexander's descendants). Giorgi was also forbidden to stay in Abkhazia for a long time. Only in 1905 he was allowed to live in Abkhazia with limited rights. Giorgi said that the Russian government destroyed their family morally and materially¹⁹. Giorgi maintained his proud position until the end of his life. In the 80s of the 19th century, the probability of a German-Turkish war appeared in the world. Abkhazian and Circassian emigrants sent a message to Giorgi from the Ottoman Empire and promised they would collect the army, and asked him to be their leader; they said with the help of Georgians they would drive the Russians out of the country. Giorgi took this matter seriously. He took a big loan and sent men to Ottoman and Western Georgia to get ready for the war. Sadly, the German-Turkish war did not happen. In the 80s, the Russia-England conflict reached its peak due to the issue of Afghanistan. The real threat of war was being ripened. Giorgi Shervashidze, Giorgi Tsereteli and Dimitri Mikeladze appealed to the British Prime Minister Gladstone to put the issue in the field of international law policy. The appeal resulted in Gladstone's diplomatic advice in the form of a document to the Russian Ministry of Foreign Affairs. This must have happened in 1884 or 1886. Giorgi was a well-educated man for his time. We do not know exactly in which school he received his education, we only know that he studied in Russian. He had been to Europe several times and had an excellent knowledge of French, English, Georgian, Russian, Latin, Abkhazian and Megrelian languages.

After the Likhni uprising, Giorgi was forbidden to live in Abkhazia. Having escaped from Abkhazia, Giorgi tried to save his life by selling his estate, which had become his property or he had acquired co-ownership together with other family members during his father's lifetime. The proof of this is a number of documents preserved in the central archive of Kutaisi. Power of attorney issued by Giorgi Shervashidze in the name of Mikhail Ambarson, in 1879, by notary Berman Samoelovich Gurovich in Odessa, according to which Mikhail

¹⁹ Gazeta "Kavkaz", №125, Tiflis, 4 iyun, 1910 g, (Newspaper " Kavkaz ", (A. Belinsky, & V. Stratonov, Ed.), №125, Tbilisi, 4 Jun 1910)

Ambarson is authorized to sell the entire property jointly owned by Giorgi, Tamara and Varvara Shervashidze. For this service, the authorized person should receive a 15% fee. There is also a second power of attorney, certified by the same notary in the name of Mikhail Ambarson, in order to sell the remaining property with full rights²⁰.

It is also worth noting that after Mikhail Shervashidze's forced exile from Abkhazia, the Russian government administration completely described and auctioned the entire real estate owned by him²¹. The Russian government exacted a price for the last years of Mikhail Shervashidze's life, evaluating these years as evil and dirty activities. This is how the administration of the Russian Empire explained why they banned Shervashidze from Abkhazia, thereby preventing the behavior unbecoming and unworthy of the rank of adjutant general. This document (case No. 413) not only had to glorify past events, but also would not raise any questions about future policies, such as the complete auction of Mikhail Shervashidze's real estate. (as a punishment for disobedience) because of the debts that the latter owed to the Russian authorities (certainly in the opinion of the Empire).

November 4, 1883, was named the day of the auction according to the information published in the newspaper "Kavkaz." According to this document, we can easily find out that none of Mikhail's heirs received an inheritance from his father's remaining property. It was confiscated. It doesn't matter if the Russian Empire called this process an auction, a trade, or something else, it was a punishment for love and loyalty to the motherland. The expulsion from the homeland and complete confiscation of the princely property was one of the characteristics of the abolition of the principality of Abkhazia. Later, in 1911, Baron Alexander Meidorf, the husband of Barbara (Babo) Shervashidze, the youngest daughter of Mikhail Shervashidze, published the work "Property rights of the ruler of Abkhazia, Mikhail Shervashidze", in which he appealed this action of the Russian Empire, but in vain.

²⁰ kalak Kutaisi tsentraluri arkivi. Pondi N186, *anatseri N1*, *sakme* N93 (Central archive of the city of Kutaisi. Fond N186, inscription N1. Case N93)

²¹ kalak Kutaisi tsentraluri arkivi. Mepnatsvlis kantselariis çanatserebi, *sakme N 413*. 1883 tsli 24 oktomberi. (Central archive of the city of Kutaisi." Records of the Viceroy's Chancellery, case N 413. October 24, 1883)

When exploring this period in the history of Abkhazia, Mikhail's younger heir, his father's namesake Mikhail, remains neglected. At the time of his father's exile, the young heir must have been three years old. According to this report, his date of birth is 1861. Mikhail (junior) was brought up in the village of Gupu, Ochamchire district, by the Marshanias, as soon as he was born. During the exile, the father was allowed to take his young son along with several maids, but Mikhail left his son with the Marshanias in the hope of returning to his homeland soon. As Mikhail could not return, his elder brother Giorgi had to take care of the little heir. The main focus was on Giorgi, as the heir to the princely throne of Abkhazia, who had a lot of support and love from the people. After that, Mikhail (junior) is mentioned in the records of the Chancellery of the Russian Governorate only in the death certificate. There is no other record in official documents of the 19th and 20th centuries created with Russian "inspiration". The search for Mikhail's traces leads to Abkhazia. Taking into account the 30-year Georgian-Abkhazian political history, it is difficult to allow a Georgian researcher to freely familiarize himself with the documents in Abkhazia, against the background of already scarce materials. However, there are still people in Ochamchire who have information (for obvious reasons, which we are not allowed to name), who know the fate of the younger heir by tradition. Research in this direction will continue.

We think that one of the reasons for the scarce information about Mikhail is, on the one hand, his young age and, on the other hand, the life and work of Giorgi Shervashidze. He, as the heir to the princely throne of Abkhazia and a constant puzzle of the Russian Empire (this is how Giorgi remained for the Russian Empire until the last day of his life), overshadowed the other heirs of Mikhail Shervashidze.

After the suppression of the Likhni uprising by the Russian Empire, the main target is Giorgi Shervashidze. During this period, Giorgi was not married (Giorgi Shervashidze married Eva Andrevskaya later in 1873), it is unclear how far he was able to escape the repressions. That is why the Abkhazians were starting to take care of Mikhail's rescue. At the age of about five years, Mikhail was taken from Marshania and given to a family of one of the peasants (the choice on the family of this status was deliberately made) in the village of Ilori in Ochamchiri region.

Mikhail grew up in this village and died here. He did not live not like the son of Mikhail Shervashidze, but like an ordinary Abkhazian peasant in the village of Ilori. He left one heir, Arzaqan. It should be noted that Mikhail's second name is Arzaqan. As it was said, he was his father's namesake. Giving father's names to children is an unchanged tradition among the highland people, and not only among them. At first it was characteristic of the elite, but later it spread more widely. Many similar examples can be named.

The eldest of Mikhail's daughters, Tamara Shervashidze, was married to Prince Paghava in the village of Bandza in the Martvil district. The younger, Barbara (Babo) Shervashidze lived with great honor at the court of the Russian emperor as a representative of the princely branch. She was first married to Prince Tsulukidze, and later she married Baron Alexander Meidorf. History also knows of the eldest son of Mikhail Shervashidze, Nikoloz Shervashidze, who moved to Bulgaria but the history of his heirs is obscure. According to the documents, Nikoloz, Giorgi and Babo had no children. No one remembered Mikhail, who was raised among the peasants. It is hard to believe that all three of Mikhail's three children were childless. Presumably, this claim is part of a Russian policy to establish a new history. Growing up among peasants, Mikhail was not ambitious. As for all Abkhazian peasants of that period, survival must have been the main issue for him. The population remembers the stories of their fathers and grandfathers about how times have changed and how their grand prince's son was their friend, played and grew up next to them dressed in the clothes of a poor Abkhazian peasant.

Giorgi Shervashidze was acquitted in 1875 and allowed to return but he did not return to Abkhazia until 1905. After his acquittal, the Russian Empire decided to pursue a "loyal" policy towards him. The empire recognized Giorgi as the successor of Mikhail (junior). The annual 700 manats is meant here, which was assigned to Mikhail, as the prince's heir, like other heirs. He never took advantage of this money, and nobody mentioned Mikhail either. After the return Giorgi needed funds for his life which the empire knew very well, and they also knew very well that Giorgi would not accept this money, so they found a supposedly "legal" heritage for him. They did not grudge him Mikhail's

money. Part of Giorgi's heritage was confiscated, and part was sold by himself.

The non-acceptance of the inheritance by Giorgi can be explained by a number of reasons. This was a protest against the "mercy" of the Russian Empire, and he also knew about the existence of Michael's successor. The same period coincides with the court dispute between Giorgi and the creditors. The archive record of July 14, 1901 reveals that a trial was held (March 22, 1901 case N 527), based on the decision of which Giorgi was ordered to pay 452,040 manats and 50 kopecks in favor of creditors, without interest to be distributed equally among the creditors. Each cost 1272 roubles and 45 kopecks. Since Giorgi had no funds to meet the obligation, he was declared insolvent by the district court and his case was sent to St. Petersburg where there was a single base for debtors. Giorgi Shervashidze was registered in the register of debtors as the case No. 42. Against the background of these circumstances, George refused to take Russian "mercy", which is another clear example of his attitude towards the empire.

Despite such financial pressure, the Russian Empire did not give up its political intrigues. On August 28, 1901, in letter No. 60, General Kutaisov wrote to the Russian emperor Mikhail Nikolozovich: "I have the honor to inform you that Prince Giorgi Shervashidze, a retired colonel currently living in Kutaisi province, supports and actively cooperates with his uncle, Major-General Grigol Shervashidze". Grigol Aleksandrovich Shervashidze was the ruler of Abjui, as well as a well-known defender of school education in Abkhazia; as a fan of the Abkhazian language, he actively participated in the opening of schools and cultural activities in Abkhazia, and fought to protect the national interests of Abkhazia. Grigol Shervashidze gained great influence in Abkhazia after the Likhni uprising and Giorgi's expulsion from Abkhazia. Rumors spread with the support of the Russians also said that Grigol and Giorgi Shervashidze were not opposed to robbery in order to increase their influence on Abkhazia. Prisoners who escaped from prisons in Kutaisi, Sukhumi, and Zugdidi were used for this purpose. "Furthermore, the Shervashidzes tried in every possible way to lower the prestige of the Russian administration among the people," reported General Kutaisov with full loyalty and respect.

Conclusion

As a result of this research, it was unequivocally revealed that the Likhni uprising was of great importance for the survival of the Abkhazian nation and for stopping the Mohajir process for good. The uprising once again convinced the Russian empire that its conquering policy in Abkhazia would not last long. Finally, the Likhni uprising provoked the Khalde rebellion in Svaneti.

The results of the Likhni uprising, the retaliatory actions of the Russian Empire and the fate of Giorgi Shervashidze confirm the conquering and punitive policy of Russian imperialism. Although the Likhni uprising did not achieve its goal, it was not a homogeneous social composition; the participants shared an attitude - to protect Abkhaz customs, laws of justice, traditional norms and freedom.

To summarize and conclude, we should follow the footsteps of the Shervashidzes, first of all, those of Giorgi Shervashidze. Giorgi Shervashidze, as a worthy son of his people, remained faithful to his beliefs until the end. His tragic life and his irreconcilable politics, despite the hardship, provided a proper answer to all the questions of history.

References

Archival Sources

Kalak Kutaisis tsentraluri arkivi, pondi *N186*, anatseri N1, sakme N93 (Central archive of the city of Kutaisi. Fond N186, inscription N1. Case N93)

Kalak Kutaisis tsentraluri arkivi, mepisnatsvlis kantselariis çanatserebi, sakme *საქმე N 413, 1883 tslis 24 oktomberi*.

(Central archive of the city of Kutaisi. "Records of the Viceroy's Chancellery, case N 413. October 24, 1883)

Kalak Kutaisis tsentraluri arkivi, pondi *N186*, anatseri N1, sakme N473 (Central archive of the city of Kutaisi. (Case N473). Central archive of the city of Kutaisi, fond N 186. Inscription N1. case N 473).

Newspapers

Gazeta "Kavkaz", №70, Tiflis, 7 sent, 1866. (Newspaper " Kavkaz ", (E. Schwartz, Ed.), №70, 7 Sep 1866).

Gazeta "Kavkaz", №68, Tiflis, 14 iyun, 1868. (Newspaper " Kavkaz ", (I. A. Slivitsky, & S. A. Slivitsky, Ed.), №68, 14 Jun 1868)

Gazeta "Kavkaz", №125, Tiflis, 4 iyun, 1910. (Newspaper " Kavkaz ", (A. Belinsky, & V. Stratonov, Ed.), №125, Tbilisi, 4 Jun 1910)

Jurnali "teatri da tskhovreba", 1918 tslis 7 ivlisi, 1918 ts., gv. 1-16. (magazine „Theatre and Life“, July 7, 1918, p. 1-16.

Books and Articles

Bgajba, O. Lakoba, s. *İstoria Abkhazii s drevneysikh vremyon do našikh dnei. Sukhum, 2007.* (Bgazhba, O. Lakoba, S. History of Abkhazia from Ancient Times to the Present Day. Sukhum, 2007).

Dzidzaria, G. *Vosstanie 1866 goda v Abkhazii.* Sukhumi: Abgosizdat, 1955. (Dzidzaria, G. The 1866 Uprising in Abkhazia. Sukhumi: Abgosizdat, 1955).

Dzidzaria, G. *Prisoedinenie Abkhazii k Rossii I ego istoričeskoe znaçenie. Sukhumi: ABGOSİZDA 1960.* (Dzidzaria, G. The accession of Abkhazia to Russia and its historical significance. Sukhumi: ABGOSIZDAT, 1960)

Dzidzari G. *Makhadjirstvo I Problemi İstorii Abkhazii XIX Stoletia. Sukhumi: Alaşara, 1982.* (Dzidzaria, G. Mahajirism and Problems of the History of Abkhazia of the 19th Century. Sukhumi: "Alashara", 1982).

Canaşia, S. *Giorgi Şarvaşidze. Kulturul-istoriuli narkvevi,* Sokhumi: 1946. (Janashia, S. Giorgi Sharvashidze. Cultural-historical essay. Sukhumi, 1946).

Khorava, B. *Abkhazta 1867 tslis muhaciroba. Tbilisi: Artanuci, 2004.* (Khorava, B. Migration of Abkhazians in 1867. Tbilisi: Artanuji, 2004).

Lakoba, S. *Oçerki politiçeskoy istorii Abkhazii.* Sukhumi: Alaşara, 1990. (Lakoba, S. Essays on the political history of Abkhazia. Sukhumi: Alashara, 1990).

Araştırma Makalesi/ Research Article

Agrarian and Land Reform during Atatürk's Period in the Pendulum of Economics, Ideology, and History

Betül Sarı Aksakal*

(ORCID: 0000-0003-2668-364X)

Makale Gönderim Tarihi
10.10.2024

Makale Kabul Tarihi
04.12.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sarı Aksakal, B., "Agrarian and Land Reform during Atatürk's Period in the Pendulum of Economics, Ideology, and History", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 94-121.

APA: Sarı Aksakal, B. (2024). Agrarian and Land Reform during Atatürk's Period in the Pendulum of Economics, Ideology, and History. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 94-121.

Abstract

One of the most crucial points in interpreting Turkish history is agrarian and land reform. In the study, what was done for agrarian and land reform during the Atatürk period will be conveyed chronologically, including significant developments. The fifteen years covered in the study also addressed the changes in agricultural structure, agricultural policies, and discussions on peasantry. Despite the critical and radical steps taken during the Atatürk period between 1923 and 1938, it has been concluded that a radical land reform could not be achieved in every respect. However, it is thought that it would be wrong to attribute this negative situation to Atatürk's short life.

Keywords: Land Reform, Agrarian Reform, Tithe, Industrial Plans, Kadro Movement.

* Ph.D., Res. Assist., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye, betullsari@gmail.com.
Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye.

İktisat, İdeoloji ve Tarih Sarkacında Atatürk Döneminde Tarım ve Toprak Reformu

Öz

Türkiye tarihinin yorumlanmasında en can alıcı noktalardan biri tarım ve toprak reform meseleleridir. Çalışmada Atatürk döneminde tarım ve toprak reformu için neler yapıldığı kronolojik bağlamda dönemdeki önemli gelişmelere de yer verilerek aktarılacaktır. Çalışma kapsamında ele alınan on beş yıllık süreçte tarımsal yapının değişimi, tarım politikaları ve köylülüğe ilişkin tartışmalar da ele alınmıştır. Ancak 1923-1938 yılları arasında kapsayan Atatürk döneminde önemli ve radikal adımlar atılmış olmasına rağmen köklü bir toprak reformunun her yönden başarısız olması sonucuna ulaşılmıştır. Ancak bu olumsuz durumun Atatürk'ün kısa ömrüne yükletilmesinin de doğru olmayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toprak Reformu, Tarım Reformu, Aşar Vergisi, Sanayi Planları, Kadro Hareketi.

Introduction

Land reform is the totality of measures that will improve the legal relations between the land and those who work it. In its most used sense, land reform is the granting of land to landowners to those who are landless or do not have enough land. In its broad sense, land reform is an institutional change regulating land and people's relations.¹ It is an integrated program that reorganizes the structure of agriculture to facilitate social and economic progress through the values and philosophy of society.² Agrarian reform can be defined as improving structural deficiencies in agricultural lands. Agrarian reform aims to increase production and includes services such as credit, marketing, education, publication, research, organization, and equipment that the farm sector needs. Land reform and agrarian reform are thought to be two sides of the same coin.

The problems of distributing private property lands among society members attracted state administrators' attention in the Republic's

¹ World Bank, *Land Reform, Sector policy paper*, Washington, D.C.: World Bank Group 1975, p. 3.

² Erich Jacoby, *Man and Land*, Andre Deutsch, London 1970, p. 7.

early years. The main concern of the study is to reveal what initiatives were taken and attempted to be taken for agrarian and land reform from the foundation of the Republic until the death of Atatürk (between 1923 and 1938), to investigate the process and to contribute to drawing valuable lessons for the future.

In this context, the first part of the study examines the factors that determined the formation of ideas on agrarian and land reform in Türkiye during the Atatürk Period and the initiatives taken. The Ottoman State, which came to the brink of political and economic collapse due to the Balkan War, World War I, the Turkish War of Independence, and foreign debts, presented a weak image regarding agriculture. Even basic raw materials such as flour, sugar, and wheat were imported abroad. It can be said that Atatürk made some attempts to overcome these adverse conditions in the agricultural sector before the Republic of Türkiye was officially established in 1923. In the *Izmir Economic Congress*, policies regarding the organization of a new state and capital structure were specified. The agrarian and land reform issues were brought to the agenda in the newly established state, and the necessary steps were taken in this regard.

The second part of the study includes studies on agrarian and land reform in the Republic's early years. In this section, it is also put forward that, contrary to what some valuable writers have argued, the abolition of the tithe was not in favor of large landowners but instead relieved the peasantry involved in agriculture from a significant burden and thus made an outstanding contribution to Türkiye, which organized capital accumulation through the agricultural sector—the Republic's early years included efforts that considered a comprehensive agricultural policy a fundamental pillar and took it seriously. However, it is thought that these efforts included initiatives related to agrarian reform rather than land reform.

The third part of the study mentions that the 1925 Sheikh Said Rebellion was a critical factor in the emergence of the political perception of land reform and agrarian reform.

The fourth section of the study discusses the Great Depression in the US in 1929, which negatively affected many economies, shrinking the

capitalist world market and dramatically dropping agricultural product prices. A new perspective emerged on agriculture and land reform issues during this period. Because statism became a main policy element, the dialectic between agriculture and industry began to be understood.

In the last section of the study, *Kadro Magazine*, which can be considered one of the phenomena that gained importance in the environment of the searches brought by the 1929 Crisis, and the views it presented in the political and economic fields and the echoes it created are mentioned. It is argued that the magazine gave a new shape to the policies related to agrarian and land reform, as well as industrialization, especially in the context of the prominent issues of the period, such as ideology, planning, and statism. The First Five-Year Industrial Plan (1934-1938) and the Second Five-Year Industrial Plan (1938-1942), which could not be implemented due to the outbreak of World War II and the death of Atatürk, can be regarded as the products of this process.

The study aims to reveal what was done or attempted to be done for agrarian and land reform from the foundation of the Republic of Türkiye until the death of Atatürk (between 1923 and 1938), to scrutinize the process and to contribute to valuable lessons for the future. In doing so, it is necessary to know well what opportunities the administrators of the period had, and it is believed that detailed information on these issues is also presented in the study. It is hoped that this article, which evaluates the general appearance of Türkiye in the 1920s and 1930s through facts such as agrarian reform, land reform, and industrialization, will make a significant contribution to the literature by providing a source for new studies and that the inquiries and evaluations on the subject will give a different perspective on the evolutionary transformation in the historical process.

The Genesis of Agrarian & Land Reform Ideas in Atatürk's Period and the First Attempts on the Subject

“As those who generally deal with scientific research and methodology know, “posing the issue” is the most important first step; if the issue is not posed correctly, no matter how extensive and detailed

the research on concrete events, correct conclusions cannot be reached".³ Evaluating historical facts through today's lens can lead to erroneous interpretations. Regarding the study, it is necessary to include the fundamental reasons that formed the idea that agrarian and land reform was required in Türkiye during the Atatürk Period. Most of these reasons lie in the years of the collapse of the Ottoman Empire. The Ottoman Empire's economy collapsed because of the Balkan War, World War I, the War of Independence, and foreign debts. At the end of the First World War, which had shed blood all over the world in the first quarter of the 20th century, the Ottoman Empire, which the Westerners called the *Sick Man*, had officially collapsed, and Anatolia had been invaded.

In the first fifteen years of the Republic of Türkiye until 1938, known as the Atatürk Period, efforts were made to restructure the collapsed economy inherited from the Ottoman Empire. During this period, the country lacked national capital and enterprise power. Radical steps were taken to establish the nation-state model with all its institutions and rules in every area of society and economy.⁴

The agricultural census conducted in the Ottoman Empire in 1912-1913 provides clues about the agrarian structure and land distribution inherited from this period. According to the data compiled for Anatolia, covering 1 million families, 1% of the families engaged in agriculture owned 39% of the total land, and 87% of the families owned 35% of the total land.⁵ It should also be noted that the crisis experienced by agriculture during World War I continued to increase during the War of Independence. In these years, agricultural production, the backbone of the economy, decreased by half.⁶ Grain farming carried out on an area of 66 million acres before the war, was reduced to 35 million acres by the war's end, and the country faced the danger of famine. During this

³ Behice Boran, *Yakın Tarihimizde Yönetici-Aydın Kadro ve Kalkınma Sorunumuz*. Cilt: 1, TÜSTAV, İstanbul 2010, p. 565.

⁴ Murat Koçtürk, Meryem Gölalan, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45/2 (2010), pp. 48-65.

⁵ Oya Köymen, *Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları, 75 Yılda Köylerden Şehirlere*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, p. 11.

⁶ Mücek, op. cit., p. 179.

period, the bread needs of the people were met by mixing barley, oats, and acorns into the bread grain.⁷ Kara Kemal Bey made the following observations concrete at the 1916 Congress of the Committee Union and Progress:

“A state that had to import everything from needles to thread could not even produce the essential needs of its citizens such as bulgur, olives, sugar, gas, and coffee. It supplied wheat partly from Anatolia but especially from abroad (Ukraine and Romania). Prices had increased tremendously during the war years. Istanbul's daily flour need was 25,000 sacks, whereas only 8,000 sacks could be provided. Hunger was knocking on the door of every house. Moreover, the country's economy was not in the hands of the Turks. The grain trade in Istanbul was in the hands of the Greeks. They also had the mills”.⁸

Mustafa Kemal Pasha, who did not despair in this situation, started to implement his sole aim when he set foot on Anatolian soil in Samsun, establishing an independent Turkish State based on national sovereignty. Agriculture was on the verge of deterioration in the armed phase of the struggle carried out under these conditions, and wheat production regions such as Eskişehir and Afyon, which were the war scene, were extensively damaged.⁹ Agricultural production was at its lowest in 1920, 1921, and 1922.

To overcome these unfavorable conditions, the Regulation on the Implementation of Agricultural Obligations, dated October 9, 1921, determined who would be exempted from military service to work in agriculture and the activities that needed to be carried out to increase production. In addition, in the same year, laws such as the postponement of war obligations, the provision of seed wheat, and the right to plant vacant lands were enacted.¹⁰

Consistent with these policies, Mustafa Kemal Atatürk expressed the place and importance of agriculture and peasants in economic life in the

⁷ Nadir Yurtoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, p. 13.

⁸ Mücek, op. cit., p. 121.

⁹ Yurtoğlu, op. cit., p. 15.

¹⁰ Mücek, op. cit., p. 197.

speech he delivered on March 1, 1922, at the opening of the third meeting of the Grand National Assembly:

“Who is the owner and master of Türkiye? Let us answer this together immediately: The owner and master of Türkiye is the peasant, the real producer. Therefore, the peasant is the one who deserves more prosperity, happiness, and wealth than anyone else”.¹¹

As a result of these developments, the Ottoman Empire, which had outlived its historical and actual life, represented the previous century with its archaic structure and was turned into a simple toy in the hands of imperialist powers, was eventually erased from the stage of history.¹² With the establishment of the Republic, the policy that the new regime would follow became an important issue. In the Izmir Economic Congress (February 17-March 4, 1923), legal and institutional regulations were envisaged for the effectiveness of economic activities.¹³ In his opening speech at the Izmir Economic Congress on February 17, 1923, he said:

“Friends, those who conquer with the sword are forced to be defeated by those who conquer with the plow and consequently abandon their positions. Indeed, the Ottoman Sultanate was like this. The Bulgarians, Serbians, Hungarians, and Romanians clung to their plows, maintained their existence, and grew stronger. At the same time, our nation acted like vagabonds behind these conquerors and was defeated by them one day because it did not work in its homeland. It is a fact that this has been the case in every period of history and everywhere in the world. For example, the English farmer entered while the French brandished their swords in Canada. In this civilized struggle between the plow and the sword, the plow is the one that is finally victorious. Gentlemen, the arm that uses the sword gets tired, and finally, the sword is put in its sheath. Perhaps the sword is condemned to mold and rust in that sheath. However, the arm that uses the plow becomes stronger daily, and as it becomes stronger, it owns and possesses more land”.¹⁴

¹¹ Yurtoğlu, op. cit., pp. 15-16.

¹² Mücek, op. cit., p. 152.

¹³ Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Verso, İstanbul 1990, p. 35.

¹⁴ Tarım ve Orman Bakanlığı, *Atatürk ve Tarım*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1981, p. 18.

With these words, Atatürk pointed out the trajectory of the Izmir Economic Congress. What could be more natural than restructuring a society whose economy was primarily based on agriculture and was in the throes of political and social renewal? Atatürk also chose the development of the Turkish peasantry as a primary goal and believed that the foundation of the Turkish economy was based on agriculture.¹⁵

In short, the founders of the Republic inherited a lousy legacy from the Ottomans. All these negativities paved the way for the emergence of agrarian and land reform issues in the newly established state and the nascency of ideas that necessary steps should be taken in these matters.

Figuration of Agricultural and Industrial Policies Within the Scope of Economic System Seekings & Land Reform Debates

The country was still under occupation when the Republic was founded on October 29, 1923. The endless wars hit the already insufficient agricultural production. The capitulations and The Ottoman Public Debt Administration exploited the country economically and politically. There was a total of 281 industrial establishments in the country. Only 9 percent of these were state-owned. Only 10 percent of the capital and labor in these establishments belonged to Turks, the rest to foreigners and minorities.¹⁶ The feudal order dominated the East. The peasants were landless; they did not even have a plow or oxen.¹⁷

During the founding years of Türkiye, the primary source of national income was agricultural production. Efforts in the field of agriculture began to yield results after 1923. Significant cotton, tobacco, and hazelnut increases were particularly noticeable:

“In 1923, Türkiye’s total tobacco production was 26,000 tons. This amount increased to 54,000 tons in 1926. Cotton production, 150,000 bales before the war, fell to 90,000 bales in 1923 but increased to 110,000 bales in 1926. Hazelnut production, which varied by year,

¹⁵ Afet İnan, *Izmir İktisat Kongresi 17 Subat-4 Mart 1923*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1989, p. 12.

¹⁶ Hanri Benazus, *Ekonomi ve Tarım: Atatürk’ün Yorumuyla Atatürkçülük 6*, Sözcü, İstanbul 2022, p. 7.

¹⁷ Benazus, op. cit., p. 7.

picked up after the war and remained at normal levels at 50,000 tons in 1925 and 16,000 tons in 1926 the following year".¹⁸

The increases in credit provided by Ziraat Bank played a significant role in these developments. The credits, around 4 million in 1919-1922, suddenly increased to 8 million in 1923.¹⁹ In 1928, it was increased to 26 million and in 1936 to 35 million lira.²⁰

One of the notable initiatives made during this period was the enactment and entry into force of Village Law No. 442, dated March 18, 1924, for the development of the village and ensuring its safety and order.²¹ For the Agricultural Credit Cooperatives to start operating, the Law on Agricultural Unions was enacted in 1924. This law was developed in 1929.²² Thus, with the efforts of Atatürk, agricultural cooperatives were established so that the villagers could sell their products without any intermediaries and earn more.

Concrete steps have been taken to strengthen the agricultural industry, thus increasing farm production and rapidly improving the villagers' situation. In this context, establishing İş Bank in 1924 can be considered a prominent initiative. İş Bank provided loans to newly established businesses and contributed to the establishment of many new companies.

From 1925 onwards, seed improvement, development, and mechanization in agriculture were given great importance. A package project study has been initiated covering technical and administrative areas in agricultural policy. For example, with the law numbered 682 *Spreading of Young Plants and Seeds Without Charge and Provisions for Establishing Nurseries* issued on December 2, 1925, the free distribution of all kinds of saplings and seeds and the training of farmers were

¹⁸ Mücek, op. cit., p. 191.

¹⁹ Mücek, op. cit., p. 191.

²⁰ Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni. Dün, Bugün, Yarın. 1. Cilt*, Cem, İzmir 1973, pp. 487-488.

²¹ Benazus, op. cit., p. 72.

²² Benazus, op. cit., p. 12.

provided for the development of agriculture.²³ Kuruç states that the efforts to increase agricultural production had two crucial goals:

“One was enthusiasm and desire for mechanization. The other was the desire to spread and institutionalize education and research in agriculture. The number of tractors increased with the incentives given and would exceed two thousand by the end of the 1920s. Plows also exceeded two hundred thousand in the same period”.²⁴

The first mechanization incentive policies of the Republican period aimed to expand the cultivation area and included various incentives. With a law passed in 1924, those who cultivated at least 500 acres of land and those with at least 200 small or 50 large animals and their assistants were exempted from military service.²⁵ In 1925, when agricultural machinery imports peaked, the Ziraat Bank distributed 50 Fordson tractors to farmers in Tarsus.²⁶ Atatürk gave importance to modern agricultural tools and machinery in the Gazi Forest Farm he founded in 1925.²⁷ The name of this farm later became Atatürk Forest Farm.²⁸ The objective was to be an example and guide for the surrounding villages.

During this period, the taxes transferred from the Ottoman Empire were tried to be regulated, and the tithes, which were transferred to the Republic and was one of the most critical taxes collected on income, was abolished in 1925, which can be considered as one of the most prominent initiatives on this subject.

Some view that the abolition of the tithes strengthened the alliance between the new republican administration and large landowners, that large landowners gained dominant places within the dominant bloc, and that these dominant places acquired the character of a periodic

²³ Benazus, op. cit., p. 72.

²⁴ Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*. İstanbul: İstanbul Bilgi University Publications, İstanbul 2011, p. 455.

²⁵ Gabriel Bie Ravndal, *Turkey: A Commercial and Industrial Handbook (No. 28)*, US Government Printing Office, US 1926, p. 90.

²⁶ Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam, İstanbul 2017, pp. 113-114.

²⁷ Benazus, op. cit., p. 73.

²⁸ Benazus, op. cit., p. 78.

hegemony.²⁹ It has even been claimed that all of these indicate the contradictory character of the Republican regime, that this conflicting character is reflected in the laws with the discourse of “the peasant is the master of the land,” which removes the peasant from the serf status, and that, on the other hand, the Civil Code, which gives legal status to private property formed on state-owned lands, has a quality of reinforcing the dominance of the landowners.³⁰ Doğan Avcıoğlu stated that the abolition of the tithe was mainly in the interest of large landowners. At the same time Tevfik Çavdar³¹ asserted that this situation created a conflict between the agricultural and industrial sectors. However, it is not possible to agree with these criticisms. First, this tax was collected not only from large landowners but also from small landowners. Therefore, it is thought that Doğan Avcıoğlu's claim that the abolition of the tithe was a gift from a new regime to large landowners³² does not reflect the truth. Contrary to Yalçın Küçük³³'s views, according to us, the abolition of the tithe was not a concession given to feudal lords, large landowners, or capitalist farmers, and contrary to İsmail Cem's claim, according to us, the actual beneficiaries were not the wealthy farmers.

The removal of the tithe did not create a conflict between the agricultural and industrial sectors; on the contrary, it increased the purchasing power of the farm sector and increased their demand for industrial goods. The practice can only be criticized by claiming that it did not reflect fairly on society in the context of people outside the agricultural sector.³⁴ In 1924, the tithe covered 22% of the state income. Additional taxes were imposed to meet the budget deficit, and taxes on sugar and kerosene were increased. The tax increase on sugar and kerosene affected the urban population more than those in rural areas. This can be interpreted as income transfer from urban consumers to

²⁹ See Mücek, op. cit., p. 241.

³⁰ See Mücek, op. cit., p. 270.

³¹ Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygarlık, İstanbul 1982, p. 258.

³² Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi, Ankara 1969, p. 168.

³³ Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)*, Tekin, İstanbul 1978, p. 81.

³⁴ Necdet Ekinci, *Sanayileşme ve Uluslaşma Sürecinde Toprak Reformundan Köy Enstitülerine*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, p. 61.

rural regions.³⁵ Gülten Kazgan also came up with the idea that the abolition of the tithe threatened the existence of the feudal structure but led to a burden imposed on the working class by indirect taxes³⁶. Despite all this, the abolition of the tithe in 1925 undoubtedly positively impacted the agricultural sector of the population, as indicated in Table 1. The agricultural income increase in the year after the abolition of the tithe was 16%, so much so that grain production increased fourfold after the repeal of the tax.³⁷

Table 1. National Income and Average Growth Rates of Sectors (1924-1929)

	Annual growth (%)
National Income	10.3
Agriculture	13.0
Industry	7.5
Service	8.2

Source: Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. İmge, Ankara, 2016, p. 72.

It was grasped that Türkiye needed to industrialize to develop economically. For this purpose, the Industrial Encouragement Law was enacted in 1927 to encourage and protect industrial establishments. As an essential breakthrough in this period, the establishment of sugar beet cultivation and sugar factories are the unchanging cornerstones of the agricultural policy of the Republic of Türkiye.³⁸

In 1927, the first sugar factory started operating in Alpulu. Efforts were made in the cotton industry, and wheat and flour imports were prevented.³⁹ Wheat production, around 1 million tons in 1924-1925, increased to 2.7 million tons in 1929.⁴⁰ The main concerns stemmed from the size of the agricultural area related to exports. After the first

³⁵ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge, Ankara 2012, pp. 54-55.

³⁶ Kazgan, op. cit., p. 82.

³⁷ Benazus, op. cit., p. 79.

³⁸ Benazus, op. cit., p. 73.

³⁹ İsmet Giritli, *Kemalist İdeoloji: Siyasal ve Ekonomik Yönleri*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1981, p. 49.

⁴⁰ Tuncer Bulutay, Yahya Tezel, and Nuri Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 375, Ankara 1974.

sugar factories started production in Uşak and Alpullu, Eskişehir and Turhal Sugar Factories were later put into operation:

"Türkiye's annual sugar consumption was an average of 70,000 tons, while the annual production of the Alpullu and Uşak Sugar Factories was 15,000 tons. In other words, the government had to buy 55,000 tons of sugar from abroad. It is also a fact that sugar production in both factories increased continuously in the 1920s. With the commencement of production in these factories, sugar production reached 27,000 tons in 1932".⁴¹

Meanwhile, the first agricultural census in the Republic of Türkiye was conducted in 1927. According to this census, the distribution of lands by use was as follows (Table 2):

Table 2. Distribution of Lands by Use in the First Agricultural Census (1927)

Area	Acres	Ratio
Arable Land	231.500.000	%31
Forest	139.487.000	%18
Pasture	269.409.000	%36
Mountain, Rock, Out of Use	102.234.000	%13
Swamp, Lake	13.629.000	%1

Source: Ahmet Akif Mücek, *Türkiye'nin Tarihi ve Ekonomi Politik Yapısı (1838-2016)*, Belge, İstanbul 2019, p. 273.

According to the 1927 agricultural census, there were 1,751,000 farmer families, making up 9,216,000 people. Only 43.6 million acres, or 1/6, of the 231.5 million acres of land suitable for cultivation could be cultivated. The cultivation carried out here was mainly cereals (Table 3). The existence of large areas of uncultivable land, in a way, slowed down the demand for land. However, the real obstacle to land reform was still the power of large landowners.⁴²

Table 3. Distribution of Planting on Arable Lands (1927)

Product	Rate	Acres
Grains	%89.5	39.093.000

⁴¹ Taner Derbentli, "1923-1938 Yılları Arasında Türk Sanayiinin Gelişimi", *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İktisat Fakültesi Dergisi*, 2/2, (1981), pp. 75-82.

⁴² Sevgi Korkut, *Toprak Reformu ve Türkiye*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Publications, Ankara 1984, p. 45.

Legumes	%3.9	1.740.093
Industrial Plants and Vineyards	%6.6	2.804.104

Source: Mücek, op. cit., p. 273.

Following these censuses, Atatürk realized that the peasants did not have enough land to cultivate and began to develop some ideas, first distributing uncultivated state lands to farmers who did not have land and then implementing general land reform in the country. As discussed in the following sections 1929, laws were enacted to distribute land to farmers who did not have land in some regions.⁴³

"The 1920s encompass efforts that considered a comprehensive agricultural policy as a basis and took it seriously".⁴⁴ However, these efforts encompassed initiatives related to agrarian reform rather than land reform. However, some incidents triggered the idea of land reform.

The Sheikh Said Rebellion and the Subsequent Agrarian & Land Reform Policies (1925-1929)

After the establishment of the Republic, attempts were made to eliminate feudal relations and to break the influence of feudal elements on the people. The main goal was to break the economic dependency relations shaped in the peasant-landowner chain. These attempts constitute the ontological aspect of the Republic regime and its reformist policies. However, the groups against these policies aimed to continue their existence. In this context, the Sheikh Said Rebellion (February 13 / April 15, 1925), in other words, the rebellion movement against the central government in Eastern Anatolia, began. The primary aim of the rebellion was to revive the caliphate and shake the state authority that tended to disintegrate the feudal system by taking control of the villages in the Eastern region.

After the Sheikh Said Rebellion, the government prepared a draft law to distribute land and submit it to the Turkish Grand National Assembly. The land would be distributed to farmers who were transferred to landless or had little land, immigrants, and nomads. Up to 2000 acres of land were given from the national land to those who did not have or had

⁴³ Benazus, op. cit., p. 79.

⁴⁴ Kuruç, op. cit., 2011, p. 456.

little land on the condition that the price would be paid within ten years. A total of 73,450 acres of land was given to 96,000 farmers.⁴⁵

The law numbered 1097, dated June 19, 1927, stated that the lands given to landless peasants, tribal peasants, and nomads would not be taken back. Immediately after the law took effect, the expropriation process of 20,000 acres of land belonging to large landowners in the East was completed in the same year, and 11,000 acres of agricultural land were distributed to landless peasants.⁴⁶ Through the law numbered 1505 enacted on June 2, 1929, the land was distributed to the villagers by expropriating the extensive lands in the East and some large farms in Muğla and Konya. Şükrü Kaya, The Minister of Interior at the time, has shown his determination to continue the implementation of Law No. 1505 in other provinces (Eastern provinces).

In these contexts, it can be claimed that the Sheikh Said Rebellion paved the way for the emergence of a political perception towards land reform. In his speech opening the Turkish Grand National Assembly in 1929, Atatürk said, "Giving land to farmers is also a matter that the government must follow. Providing the working Turkish peasant with enough land to work is one of the main solutions that will enrich the country's production".⁴⁷

Steps Toward Forging the Organic Bond Between Agrarian& Industrial& Land Reform After the Great Depression (1929-1932)

The 1929 Crisis, also known as the Great Depression, can be considered a development that negatively affected the Turkish, US, and European economies. The crisis, which began with the loss of value of stocks on the New York Stock Exchange on October 24, 1929, caused around 16 million stocks to lose between 50% and 90% in one day.⁴⁸ The depression mainly manifested in stagnation; factories were closed in many countries, production fell, and unemployment rose rapidly. For

⁴⁵ Mustafa Solak, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya. (Uluslaşma, Laiklik, Toprak Reformu)*. Kaynak, İstanbul 2013, p. 127.

⁴⁶ Ekinci, op. cit., p. 133.

⁴⁷ Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demeç ve Yazılar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1963, p. 3.

⁴⁸ İlhan Tekeli and Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ, Ankara 1977.

example, if the world industrial production in 1928 is accepted as 100, it is observed that the index fell to 94 in 1930 and 7.5 in 1932.⁴⁹

Following these developments, the Republican administration needed to revise its national economic vision: The national economy was henceforth characterized according to the new framework drawn by statism. One of the main reasons why etatism became more evident in the economic and political arena was that the state, which had only exercised influence over customs that year due to the Treaty of Lausanne, now had the opportunity to implement customs tariffs.⁵⁰

The decline in agricultural export prices worldwide and the difficulties experienced in imports also made statist policies necessary because Türkiye was a country that produced raw materials and farming materials in the world economic division of labor.⁵¹

In 1923-1929, more than 80% of the total export value was provided by agricultural products, 55% of which was supplied by tobacco, grapes, hazelnuts, cotton, and figs. The export value of tobacco, one of the most basic export products, fluctuated between 21% and 36% of total exports, depending on world prices throughout the period. Fluctuations in export revenues naturally became one of the sources of instability in the Turkish economy.⁵² 1929, wheat was 15 kuruş, but in 1930, it fell to 3-4 kuruş, and farmers became poorer.⁵³ For example, between 1927 and 1933, the price of sugar fell from 22 kuruş to 8 kuruş worldwide and from 50 kuruş to 40 kuruş in Türkiye. In short, both domestic and foreign trade terms were against the agricultural sector.⁵⁴ The fall in prices shook the situation of Turkish farmers and the Turkish economy.⁵⁵ It was

⁴⁹ Gencay Şaylan, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge, Ankara 1994, p. 55.

⁵⁰ Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, pp. 180-181.

⁵¹ İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim, İstanbul 1990 p. 124.

⁵² Köymen, op. cit., 2017, pp. 115-116.

⁵³ Ahmet Hamdi Başar, *Davalarımız*, Arkadaş, İstanbul 1943, p. 3.

⁵⁴ Oya Köymen, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi University Publications, İstanbul 1981.

⁵⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Trs. Yavuz Alogan), Kaynak, İstanbul 1999, p. 76.

becoming necessary to initiate an industrialization and development drive entirely different from the previous periods.

In this context, the Industrial Congress was organized in 1930. It was believed that the policies to be produced regarding industrialization should obtain the following results from agriculture in the congress: Providing national nutrition, feeding the national industry with the necessary raw materials in proportion to its current and future needs, creating the capital required for industrialization by giving importance to the export of agricultural products.⁵⁶ It has been argued that agriculture and industry are sectors that cannot be considered separately because the product of one sector meets the raw material of the other. It was highlighted that industrialization required agriculture and the essential development of the agriculture industry, which could be achieved through agrarian reform.⁵⁷

Following the Great Depression, agriculturalization and reform efforts continued to be addressed as a significant cause. The most important initiative in this area was the organization of the First Agricultural Congress (1931) as a continuation and complement of the 1930 Industrial Congress. The issues that occupied the agenda most in the First Agricultural Congress were the provision of cheap and term credit to farmers, reductions in farmer taxes, the development and spread of poultry farming, animal husbandry, afforestation of the country, the development of winemaking and viticulture, and hazelnut and olive problems.⁵⁸

Land reform discussions also came to the agenda during this period. Considering the existence of landless farmers during the Atatürk period, land acquisition activities were given importance. Although land distribution to farmers was discussed in some regions, since this could not be fully implemented, landless farmers' land acquisition problem could not be solved during this period.

⁵⁶ Ekinçi, op. cit., p. 138.

⁵⁷ Ekinçi, op. cit., p. 142.

⁵⁸ Yurtoğlu, op. cit., p. 21.

Kadro Movement& New Opinions About Agrarian & Land Reform& Economic Planning Issues

One of the main factors contributing to the discussions on land and agrarian reform during the Atatürk period and enabling the production of new policies in this direction was the Kadro magazine, published between 1932 and 1935. The magazine was published under the leadership of intellectuals such as Vedat Nedim Tör, Şevket Süreyya Aydemir, Burhan Asaf Belge, and İsmail Hüsrev Tökin.

The Kadro magazine was worked with considerable publishing discipline, and 36 issues were published in its 3-year publication life. The magazine was involved in the period's heated discussions, such as the Great Depression, imperialism, class society, statism, agriculture, cooperation, and industrialization. It influenced Türkiye's economic thought and policy research.⁵⁹ The preparation of an industrial plan in 1932 and its implementation in 1933 are directly related to the views and repercussions of the Kadro magazine, especially in areas such as planning and statism.

The First Five-Year Industrial Plan was prepared in 1933, approved, and implemented in 1934. The industrial branches envisaged in this plan and largely realized are as follows: Cement, glass, and bottle industry, iron industry, paper and cellulose industry, sulfur industry, chemical industry, textile industry, textile industry, sugar industry. One of the most basic principles of the plan is that it addresses industrial branches whose primary raw materials are grown in the country. In 1934, \$ 8 million was spent from Soviet Russia, and in 1938, from the United Kingdom, 16 million pounds of outdoor resources were provided. Import inputs of weaving factories with the first of these loans and the other Karabük iron-steel factories were provided.⁶⁰ The credit received from Soviet Russia can be considered the first example of debt to the developing country. Sümerbank undertook the construction and

⁵⁹ Erdem Özgür and Alp Yücel Kaya, "Kadro'nun Maddeci Tarih Yazımı: Türkiye ve Osmanlı Tarihinde Derebeylik Rejimi", (Eds.), Erdem Özgür, Alp Yücel Kaya, Türkiye 'de İktisadi Düşünce, İletişim, İstanbul 2017, p. 201.

⁶⁰ Tefik Çavdar, Bilsay Kuruç, Erdoğru Tokgöz, Turhan Olcaytu, Yücel Ülken, Atatürk Dönemi İktisat Politikası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları, İstanbul, p. 43.

financing of the project in the weaving factories, which were to be established by debt. The loan from Soviet Russia was also used to purchase machinery and train technical personnel. The loan was the basis of the first five-year plan in 1934 regarding financing.⁶¹ The leading factories established between 1933 and 1938 and their opening years are as follows: Bakırköy Cloth Factory (1934), Kayseri Cotton Weaving Factory (1935), Paşabahçe Glass Plant (1935), İzmit Paper and Cardboard Factory (1936), Konya Ereğli Weaving Factory (1937), Nazilli Fabric Printing Factory (1937), Gemlik Artificial Silk Factory (1938), Bursa Woolly Industry Weaving Factory (1938), Isparta Rose Oil Factory (1938), Karabük Iron and Steel Plant (1939). As it can be comprehended, using domestic raw materials in the industrialization line through the said plan, prioritizing the production of consumer goods, and establishing the regional distribution of the factories gained importance. Şevket Süreyya's statements in his article titled "Programmed Statism" in the *Kadro* magazine, "Statism is a national social order in which all areas of national life and the skeleton of the national body are organized in a national harmony that prioritizes the general and supreme interests of the nation over individual interests and tendencies"⁶², played an essential role in the implementation of this plan. Gülten Kazgan sheds light on the developments in agriculture following the First Five-Year Industrialization Plan with the following words:

"Even in the adverse conditions of the 1930s, Türkiye implemented import substitution in basic foodstuffs; there was no need to import wheat and flour, sugar production expanded, and cotton and industrial plant production provided domestic input for the newly developing textile industry. The main institutions that form the basis of Turkish agriculture today are the product of the Atatürk period. Establishing a self-sufficient economic structure in foodstuffs is also the product of the policies implemented in this period. In the adverse conditions of the period, ways were constantly sought to save agricultural producers and peasants from the miserable conditions they were in, and institutions deemed appropriate in this context were created".⁶³

⁶¹ Tahir Kumkale, *Atatürk'ün Ekonomik Mucizesi*, Pegasus, İstanbul, 2007: 234.

⁶² Şevket Süreyya Aydemir, "Programlı Devletçilik", *Kadro*, 34 (1934), pp. 5-13.

⁶³ Yaşar Aksoy, *Atatürk'ün Ekonomi Devrimi Kalpaklı Kalkınma*, Ümit, Ankara 1998, p. 126.

The success seen in implementing the First Five-Year Industrial Plan led to the preparation of the Second Five-Year Industrial Plan in 1936. The plan was broader regarding its subjects, the capital needed, and the economic and social activities it would stimulate in the country. The most crucial difference between the second plan and the first is its structure, which prioritizes heavy industry. The plan envisages the establishment of more than 100 industrial enterprises. However, this plan could not be put into practice due to the death of Atatürk and the Second World War.

Agrarian and land reform were also prioritized from the magazine's first issues. Especially in the article series titled National Economic Research and in the article series titled *Millet İktisadiyatı*, Kadro writers, especially Vedat Nedim Tör, addressed the status of agriculture together with its past and put forward many suggestions for the future. The policy recommendations in these articles include ensuring the productivity and welfare of the peasantry in Türkiye through state intervention, preventing the seizure of the values produced by the peasantry by unproductive intermediary elements, understanding the conditions under which agriculture is carried out in the country's rural areas, and ensuring that small producers can produce rationally in a way that can compete with the world market⁶⁴. For example, teaching correct production techniques to villagers in agricultural production was likened to recruiting villagers into the military, and the cooperatives planned to rationalize agricultural production were given a kind of General Staff role.

İsmail Hüsrev Tökin, one of the writers of Kadro magazine, argues in his series of articles called National Economic Research that the economic and social structure of the countryside should be well known before a plan is created for agriculture. Agricultural producers were under the restrictions of tribal chiefs in the east and landownership in other regions. He pointed out that the country's development of agriculture and industry was possible with an agricultural and land reform that would destroy the landownership system. Therefore, Tökin argued that the development of agricultural production and the

⁶⁴ Vedat Nedim Tör, "Müstemele İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", *Kadro*, 1/1, (1932), pp. 8-11.

peasants depended on taking steps towards liquidating landlords and feudal lords and providing credit systems that would not oblige the producers to rely on usurers⁶⁵. Measures were taken to stabilize the villagers' incomes in the agricultural sector. In 1932, the Wheat Protection Law was enacted, and the exportability of wheat was aimed to be improved by preventing price drops through purchases by the Ziraat Bank.⁶⁶ The state-owned purchasing company, the Soil Products Office, was founded in 1938. This office protected agricultural incomes by determining the minimum price level when world grain prices were meager.⁶⁷

In addition, agricultural studies were accelerated, and various agrarian schools were opened to train experts in the field. The Higher Agricultural Institute was established in 1933. The Ankara University Faculty of Agriculture and Veterinary Medicine was born from this institute.⁶⁸ During this period, students were sent to Germany and Hungary to receive education in different branches of agriculture.

Following these developments, in the 1930s, ideas about eliminating the dominance of landowners and giving land to the people began to be voiced more loudly. Şükrü Kaya and other Republican cadres brought the Turkish Resettlement Law No. 2510 to the agenda to provide land to the landless and small-landed peasants and to eliminate the pressure of the landowners on the Republic and the people.⁶⁹ From 1923 to 1934, land distribution was as follows:

Table 4. Information on Land Distribution in the Republic of Türkiye between 1923 and 1934

Social Segment	Land (Acre)	Vineyard (Acre)	Garden (Acre)
Eastern Refugees	122.937	-	-
Exchanged*	4.482.567	98.606	160.300
Migrants and Refugees**	1450.20	58.814	8359

⁶⁵ İsmail Hüsrev Tökin, "Türkiye'de Derebeylik Rejimi", *Kadro*, 1/7, (1932), pp.16-24.

⁶⁶ Erdal Akbaş, "1929 Dünya Ekonomik Krizi Sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin Buğday Üreticisini Koruma Çabaları (1929-1939)", *Atatürk Yolu*, 71 (2022), pp. 24-42.

⁶⁷ Ali Ata Yiğit, "Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası 1923-1938", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13/2, (2012), pp. 315-326.

⁶⁸ Benazus, op. cit., p. 73.

⁶⁹ Solak, op. cit., pp. 127-128.

Local farmers in need of land	731.450	-	-
Total	6.787.234	157.420	168.659

(*)99,807 households, 380,243 people.

(**)58,027 households, 247,295 people.

Source: Mustafa Solak, Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya. (Uluslaşma, Laiklik, Toprak Reformu), Kaynak, İstanbul 2013, p. 221.

From 1923 to 1934, 6,787,234 acres of fields, 157,422 acres of vineyards, and 169,559 acres of gardens were distributed to exchanges and immigrants and partly to landless or small-land farmers (Table 4).

Table 5. Information on Land Distribution in the Republic of Türkiye Between 1934-1938

Social Segment	Number of families	Decare
Migrants and refugees	28.536	1151690
People who have transferred	2.426	149021
Landless or small land farmers	48.411	1517235
Nomads	7.886	129.388
Those who suffered from disasters such as floods and landslides	1.436	52491
Total	88.695	2.999.825

Source: Solak, op. cit., p. 222.

From 1934 to the end of May 1938, 2,999,825 acres of land were distributed to 88,695 families with landless or small landholdings, including immigrants and refugees, within the framework of the provisions of the Resettlement Law (Table 5). In addition, the total farms purchased through expropriation and given to the villagers and the lands distributed to the government were 1,077,256 acres.⁷⁰

During this process, Atatürk also supported land reform efforts with his messages in his opening speeches to the Turkish Grand National Assembly. In his speech on November 1, 1936, he said the land law should be enacted as soon as possible:

⁷⁰ Solak, op. cit., p. 203.

“I expect the high support of the Public Council to bring the land law to fruition. Every Turkish farmer's family must have land to live and work on. The solid foundation and development of the homeland are based on this principle”.⁷¹

On November 1, 1937, while opening the third year of assembly, Atatürk said:

“The foundation of the national economy is agriculture. That is why we attach great importance to development in agriculture. Programmed and practical studies that will spread to the villages will make it easier to achieve this goal. However, to achieve this vital task accurately, it is necessary first to determine an agricultural policy based on serious studies and establish an agricultural regime that every villager and citizen can easily understand and happily implement. First, no farmer should be left without land in the country. What is more important is that the land that can support a farmer's family should not be divided for any reason or reason. The land area that large farmers and farm owners can operate should be limited according to the population density and soil fertility of the regions of the country where the land is located. The work tools of all farmers, large and small, should be increased and renewed. Protective measures should be taken without delay”.⁷²

These words prove Atatürk's stance in emphasizing the need for reforms in the agricultural sector, especially supporting small farmers.⁷³ The death of Atatürk and the subsequent start of World War II caused land reform initiatives to be shelved for a while. Under the leadership of İnönü, Türkiye created its roadmap to protect itself from the devastating effects of the war.⁷⁴ İnönü again touched upon the Land Reform in the Grand National Assembly of Türkiye in 1943.⁷⁵ Later, various laws were enacted on multiple dates, especially to settle and provide land to

⁷¹ Deniz Doğru, “1923-1950 Yılları Arasında Toprak Reformu Girişimleri Ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa Yapılan Muhalefet”ı, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10/2, (2021), pp. 824-839.

⁷² İkinci, op. cit., p. 92.

⁷³ Gülden Çamurcuoğlu, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Millî Burjuvazi Yaratma Çabası”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(1) (2009), p. 167.

⁷⁴ Yurtoğlu, op. cit., p. 22.

⁷⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem, İstanbul 1980, pp. 457-458.

immigrants from abroad. According to these laws, 10,662,059 acres of land, 157,422 acres of vineyards, and 169,659 acres of gardens were distributed to immigrants and partly to landless and small-landed farmers until 1944.⁷⁶ Following this, İnönü accepted the Law to Provide Farmers with Land No. 4753 in the Turkish Grand National Assembly on June 11, 1945, to break large landowners' social and political influence.⁷⁷ Land distribution to peasants was met with excellent resistance by the landlords, as it could reduce the labor force available to the landlords and force them to pay more for land.⁷⁸ However, all these advancements must be the subject of another study.

Conclusion

The study is based on Atatürk's economic policies, ideology, and initiatives he took regarding agriculture and land reform during his time at the Republic of Türkiye. Thus, it is nourished by the question that some claims, such as Atatürk did not carry out agrarian and land reform but focused on the superstructural elements of the revolution, can be falsified from specific perspectives, thus making an essential contribution to the literature.

Certain factors brought issues such as agrarian and land reform to Türkiye's agenda during the Atatürk Era. Atatürk witnessed the decline of the Ottoman Empire as a young officer and observed that the empire was also geographically fragmented due to various wars. It is possible to talk about a structure in which products such as cotton fabric, flour, and sugar, among the most basic consumer goods, were imported because they could not be met from domestic sources. All these negativities prepared the ground for the emergence of agrarian and land reform issues in the newly established state and the formation of ideas that the necessary steps should be taken in this regard.

Frankly, the Republic of Türkiye was founded in 1923 on the ruins of a medieval agricultural empire. Despite all the difficulties, some successes aligned with the decisions made at the İzmir Economic Congress. First, the Tithe was removed from the agricultural sector, and

⁷⁶ Korkut, op. cit., p. 46.

⁷⁷ Ekinçi, op. cit., p. 136.

⁷⁸ Çamurcuoğlu, op. cit., pp. 161-163.

capital accumulation in agriculture was made possible. The increase in agrarian loans provided by Ziraat Bank, the establishment of İş Bank, the adoption of the Village Law No. 442, and the steps taken in the same year to establish Agricultural Credit Cooperatives mainly include initiatives related to agrarian reform.

The abolition of the tithe can be described as an event that explains the initial socio-economic structure of the New Republic administration. It is thought that it is impossible to talk about the abolition of the tithe, as some theorists put it forward, as it aimed to accelerate the capitalist processes of the feudal landowners. The state gave up essential revenue items with the abolition of the tithe, but this brought positive results in the long run.

In addition to agrarian reform, the idea of land reform coming to the forefront was mainly concreted and accelerated after 1925. The uprising led by Sheikh Said in February 1925 to bring back the caliphate and prevent agrarian and land reform harmed developments in the Republican period. After this uprising, the Republic's administrators focused on the region and began to bring up the issue of land reform more, in addition to agrarian reform.

The beginning of the Great Depression in the world in 1929 was a separate turning point for the Turkish economy. The most severe blow for Türkiye during this period was the decrease in the prices of agricultural products and raw materials in world markets. The reasons for reflecting the crisis on Türkiye lie in its subordinate position in the international division of labor. The adverse conditions created by the crisis paved the way for the emergence of views that industry and agriculture needed to be developed in Türkiye and that the two sectors were inseparably linked. In this context, the 1930 Industrial Congress and, subsequently, the 1931 Agricultural Congress were organized, and agrarian and industrial reforms were attempted to be carried out simultaneously.

It is also necessary to mention that the Kadro magazine gave a new shape to the agrarian and land reform discussions during the Atatürk period. The First and Second Five-Year Industrial Plans and the idea that it is essential to develop agriculture and industry simultaneously and to

spread the sector whose raw materials are domestically produced in the country were also shaped on the awareness axis created by the Kadro magazine. On the other hand, the writings of writers such as İsmail Hüsrev Tökin and Vedat Nedim Tör on land and agrarian reform and the need to end the feudal order brought new policies to the agenda on these issues.

In all these contexts, it can be argued that necessary steps were taken in agrarian and land reform during the Atatürk period (1923-1938). The removal of the tithe, which exploited the peasants more than anyone else, the practices of statism in agriculture, the provision of social ownership through large state farms such as the Atatürk Forest Farm, and the constant mention of land reform issues in various media during his reign, which are discussed in detail throughout the study, are concrete manifestations of Atatürk's initiatives and policies on this issue. However, the fact that the reform was not wholly successful in every respect should not be attributed to Atatürk's short life and the duration of his rule.

References

- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Trs. Yavuz Alogan), Kaynak, İstanbul 1999.
- Akbaş, Erdal, "1929 Dünya Ekonomik Krizi Sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin Buğday Üreticisini Koruma Çabaları (1929-1939)", *Atatürk Yolu*, 71, (2022), pp. 24-42.
- Aksoy, Yaşar, *Atatürk'ün Ekonomi Devrimi Kalpaklı Kalkınma*, Ümit, Ankara 1998.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi, Ankara 1969.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni. Dün, Bugün, Yarın. 1. Cilt*, Cem, İzmir 1973.
- Aydemir, Şevket Süreyya, "Programlı Devletçilik", *Kadro*, (34) (1934), pp.5-13.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*. Gözlem, İstanbul 1980.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Davalarımız*, Arkadaş, İstanbul 1943.
- Benazus, Hanri, *Ekonomi ve Tarım: Atatürk'ün Yorumuyla Atatürkçülük 6*. Sözcü, İstanbul 2022.
- Boran, Behice, *Yakın Tarihimizde Yönetici-Aydın Kadro ve Kalkınma Sorunumuz*, (1), TÜSTAV, İstanbul 2010.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge, Ankara 2012.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge, Ankara 2016.

Bulutay Tuncer, Tezel, Yahya and Yıldırım, Nuri, *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 375, Ankara 1974.

Çamurcuoğlu, Gülden. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(1) (2009), pp. 161-178.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygurluk, İstanbul 1982.

Çavdar, Tevfik, Kuruç, Bilsay, Tokgöz, Erdinç, Olcaytu, Turhan, Ülken, Yücel, *Atatürk Dönemi İktisat Politikası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1981.

Derbentli, Taner, "1923-1938 Yılları Arasında Türk Sanayiinin Gelişimi", *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İktisat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (1981), pp. 75-82.

Doğru, Deniz, (2021). "1923-1950 Yılları Arasında Toprak Reformu Girişimleri Ve Çiftçiye Topraklandırma Kanununa Yapılan Muhalefet", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/10, (2021), pp. 824-839.

Ekinci, Necdet, *Sanayileşme ve Uluslaşma Sürecinde Toprak Reformundan Köy Enstitülerine*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Giritli, İsmet, *Kemalist İdeoloji: Siyasi ve Ekonomik Yönleri*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1981.

İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Subat-4 Mart 1923*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1989.

Jacoby, Erich, *Man and Land*, Andre Deutsch: London 1970.

Kazgan, Gülten, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi University Publications, İstanbul 2002.

Kepenek, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, Verso, İstanbul 1990.

Koçtürk, Murat and Gölalan, Meryem, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45/2 (2010), pp. 48-65.

Korkut, Sevgi, *Toprak Reformu ve Türkiye*, TBMM, Ankara 1984.

Köymen, Oya, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981.

Köymen, Oya, *Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları, 75 Yılda Köylerden Şehirlere*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

Köymen, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*. Yordam, İstanbul 2017.

Kumkale, Tahir, *Atatürk'ün Ekonomi Mucizesi*, Pegasus, İstanbul, 2007.

Kuruç, Bilsay, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demeç ve Yazılar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1963.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, İstanbul Bilgi University Publications, İstanbul 2011.

Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)*, Tekin, İstanbul 1978.

Mücek, Ahmet Akif, *Türkiye'nin Tarihi ve Ekonomi Politik Yapısı (1838-2016)*, Belge, İstanbul 2019.

Özgür, Erdem and Kaya, Alp Yücel (2017). "Kadro'nun Maddeci Tarih Yazımı: Türkiye ve Osmanlı Tarihinde Derebeylik Rejimi", Erdem Özgür, Alp Yücel Kaya (Ed), *Türkiye'de İktisadi Düşünce*, İletişim, İstanbul 2017, pp. 199-232.

Ravndal, Gabriel Bie, *Turkey: A Commercial and Industrial Handbook (No. 28)*, US Government Printing Office, US 1926.

Solak, Mustafa, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya. (Uluslaşma, Laiklik, Toprak Reformu)*, Kaynak, İstanbul 2013.

Şaylan, Gencay, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge, Ankara 1994.

Tarım ve Orman Bakanlığı, *Atatürk ve Tarım*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara 1981.

Tekeli, İlhan and İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ, Ankara 1977.

Tezel, Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Tökin, İsmail Hüsrev, "Türkiye'de Derebeylik Rejimi", *Kadro*, 1(7), 1932, pp.16-24.

Tökin, İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim, İstanbul 1990.

Tör, Vedat Nedim, "Müstemele İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", *Kadro*, 1/1, 1932, pp. 8-11

World Bank, *Land Reform: Sector Policy Paper*, World Bank Group, Washington DC 1975.

Yiğit, Ali Ata, "Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası 1923-1938", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Number: 13, Volume 2, (2012), pp. 315-326.

Yurtoğlu, Nadir, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.

Araştırma Makalesi/ Research Article

II. Abdülhamid Devrinde Ölü Doğmuş Bir Rum Cemiyeti: Cemiyet-i Mezhebiye

Ruhat Alp*

(ORCID: 0000-0002-8466-2970)

Makale Gönderim Tarihi
03.02.2025

Makale Kabul Tarihi
26.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Alp, R., "II. Abdülhamid Devrinde Ölü Doğmuş Bir Rum Cemiyeti: Cemiyet-i Mezhebiye", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 122-171.

APA: Alp, R. (2025). II. Abdülhamid Devrinde Ölü Doğmuş Bir Rum Cemiyeti: Cemiyet-i Mezhebiye. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 122-171.

Öz

Modernitenin geleneksele meydan okuyuşunda işlevsel bir öge olan ve Fransız İhtilali ile evrensel bir mesaja dönüşen ulusçuluk, mevcut siyasal yapı ve statükoları dönüştürmüş, Osmanlı gibi geleneksel imparatorluklar bu kavramın etkisiyle tedrici bir parçalanma süreci içerisine girmişlerdir. Yunan/Rum tebaayı da etkisi altına alan bu akım, kadim Osmanlı birlikte yaşama kültürünün de bir bakıma sonunu getirmiştir. Kaldı ki Yunan ulusçuluğu yapısı itibariyle irredentist, yani kültürel veya tarihi bağ kurulan toprakları geri almayı hedefleyen bir harekettir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl Yunan ulusçularının Osmanlı Rumlarının yaşadığı topraklara yönelik taleplerine karşı Osmanlıların savunma refleksleri geliştirdiği de bir dönemdir. Yunan ulusçuları, davaları için cemiyetleri dahi araçsallaştırmışlardır. Osmanlı Rumlarının kurduğu birçok cemiyet, toplumsal faaliyetler kisvesi altında

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ruhatalp@munzur.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Munzur University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

ulusçuluğun kaleleri haline gelmiş ve devleti oldukça uğraştırmıştır. Çalışmamızın konusu olan Cemiyet-i Mezhebiye, 2. Abdülhamid döneminde, İstanköy Adası'nda, tam da böyle bir konjonktür içerisinde doğmuştur. Cemiyet bir zanaat ve esnaf cemiyeti kimliğiyle ve daha çok Rumlara yönelik bir imajla ortaya çıkmıştır. Cemiyete, Abdülhamid bürokrasisi şüpheyile yaklaşmış ve nihayetinde cemiyetin faaliyetlerine izin verilmemiştir. Bu çalışmada, Cemiyet-i Mezhebiye'nin kanunnâmesine dayanarak kurumsal kimliğine ve işleyiş mekanizmalarına dair veriler ortaya konulacağı gibi ulusallaşma ve cemiyetleşme olguları ekseninde, cemiyetin kuruluşuna neden izin verilmediği sorusunun da cevabı aranacaktır. Bu itibarla Osmanlı topraklarında ölü doğmuş bir cemiyetin tarihsel serüveni, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Cemiyetler, Ulusçuluk, Cemiyet-i Mezhebiye, 2. Abdülhamid.

A Stillborn Greek Society During the Era of Abdulhamid II: Cemiyet-i Mezhebiye

Abstract

Nationalism, which was a functional element in the challenge of modernity to tradition and transformed into a universal message with the French Revolution, transformed the existing political structures and status quos, and traditional empires such as the Ottoman Empire entered a gradual disintegration process under the influence of this concept. This movement, which also affected the Greek/Rum subjects, also brought about the end of the ancient Ottoman culture of living together in a way. Moreover, Greek nationalism is irredentist in nature, that is, a movement aimed at reclaiming territories with which cultural or historical ties have been established. Therefore, it is also a period when the Ottomans developed defensive reflexes against the demands of the 19th century Greek nationalists for the lands where the Ottoman Greeks lived. The Greek nationalists even instrumentalized societies for their cause. Many societies founded by the Ottoman Greeks became strongholds of nationalism under the guise of social activities and caused the state a great deal of trouble. The subject of our study, the Cemiyet-i Mezhebiye, was born in the period of Abdulhamid II, on the island of İstanköy, in exactly such a conjuncture. The society emerged with the identity of a craft and tradesman society and with an image mostly directed towards the Greeks. The bureaucracy of Abdulhamid approached the society with suspicion and eventually the society's activities were not permitted. In this study, data on the institutional identity and functioning mechanisms of the Cemiyet-i Mezhebiye will be revealed based on its statute,

and the answer to the question of why the establishment of the Cemiyet-i Mezhebiye was not permitted will be sought in the axis of the phenomena of nationalisation and association. In this respect, the historical adventure of a stillborn society in Ottoman lands constitutes the focus of the study.

Keywords: Ottoman, Societies, Nationalism, Cemiyet-i Mezhebiye, Abdulhamid II.

Giriş

Osmanlı imparatorluğunun tarihi, bir bakıma millet sistemi konsepti içerisinde farklı unsurların uyumunun, diğer bir ifadeyle, birlikte yaşama kültürünün toplumsal bir gerçekliğe dönüşümünün de serüvenidir. Ne var ki bir zamanlar Osmanlı egemenliği altında yaşamış, ancak ulus devletleşme sürecini tamamlamış toplumlarda inşa edilen tarih anlatıları, genel itibarıyla Osmanlı tarihini anakronik bir şekilde, problemleri bir merkez-çevre ilişkisi üzerinden, “boyunduruk altına girme” veya “esaret” söylemleriyle temellendirmişlerdir. Bu yaklaşım tarzı, bilhassa Yunan akademik çevrelerinde yaygın olarak görülebilmektedir.

Bu bakış açısının ve hâkim anlatıların aksine, Yunan tarihçisi Kitsikis ezber bozan çalışmasında, Osmanlı-Yunan ilişkilerini daha ılımlı bir model üzerinden kurgulamıştır. Ona göre, Yunanlıların Türklere duyduğu ve batılıların emperyalist hedeflerine ulaşmak için kullandıkları nefret, Yunan tarihine “*400 yıllık kölelik*” adı verilen bir “kara leke” bırakmıştır. Bu durumun, tarihsel olarak doğru olmadığı kanaatinde olan Kitsikis; Osmanlı yönetiminin Yunanlılar için “*400 yıllık bir kölelik*” dönemi değil, aksine Yunan kültürünün kesin surette katkı sağladığı ve Yunanlıların övünç duymaları gereken, evrensel tarihin görkemli bir yapıtı olduğu tezini savunmuştur. Kaldı ki Osmanlı imparatorluğu, Türk-Yunan ortak alanında Bizans ve Büyük İskender imparatorluklarından sonra üçüncü büyük tarihsel imparatorluk olarak yerini almış¹; çağın ikinci binyılının en önemli uygarlıklarından ve en büyük sömürgeci olmayan imparatorluklarından biri olmuş² ve imparatorluk için bir ölüm

¹ Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış*, Çeviren Volkan Aytar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 7

² Kitsikis, *a.g.e.*, s. 8

kalım sorunu olan hoşgörü ilkesi Fatih Sultan Mehmet tarafından hayata geçirilmiştir.³

Osmanlı'nın bir Türk-Yunan imparatorluğu olduğu şeklindeki abartılı yaklaşım, tartışmaya açık olmakla birlikte, bu tez önemli ve etnosantrik tarih yazımına nazaran daha gerçekçidir.

Öte yandan farklılıkları bünyesinde birleştirerek çok kültürlülüğün damgasını taşıyan ve birlikte yaşam pratiğinin sürdürülebilirliğini sağlayan klasik Osmanlı millet sistemiyle yaratılan denge, modern dünyanın alamet-i farikalarından birisi olan ulusçuluk akımı ile bozulacak ve bu sistemde ayrıcalıklı bir konumda bulunan Yunanlılar/Rumlar, 19. yüzyıldan itibaren tedricen Osmanlı'dan ayrılma yönünde bir eğilim göstereceklerdir.

Üstelik 19. yüzyılda Osmanlılık ortak paydasında, azınlıkları imparatorlukta tutma adına gerçekleştirilen Tanzimat Hareketi, Islahat Fermanı (1856) veya Kanun-ı Esasi'nin ilanı (1876) gibi demokratikleşme çabaları da sonuçsuz kalacak, azınlıklar kendi ulusal devletlerini kurma fikrinin meftunu olacaklardır. Bu bakımdan ulusçuluğun, modern dünyanın en popüler ve güçlü ideolojisi haline geldiğini söylemek imkân dahilindedir.

Nitekim ulusçu ideolojinin karşı konulamaz cazibesinden hareketle Gellner, ulusçuluğun her kök saldıdığı durumda kolaylıkla diğer modern ideolojilere galip gelme eğiliminde olduğunun altını çizmiştir.⁴ Ona göre, sanayi çağının solcu veya sağcı "peygamber ve yorumcuları" çoğunlukla enternasyonalizm kehanetinde bulunmuşlarsa da tam tersi bir gelişme neticesinde ulusçuluk çağına geçilmiştir.⁵

Anderson da ulusçuluk ideolojisinin baskın niteliğini dikkate alarak, ulusun bir topluluk/cemaat olarak hayal edildiği, aralarında fiilen geçerli

³ Kitsikis, *a.g.e.*, s. 9.

⁴ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell Publishers, United Kingdom 1993, s. 43.

⁵ Gellner, *a.g.e.*, s. 52.

olan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, ulusun daima derin ve yatay bir yoldaşlık şeklinde tasarlandığı kanaatindeydi.⁶

Haliyle 19. yüzyıl, başta Yunan/Rum milleti olmak üzere, diğer azınlıkların bağımsızlık talep ve girişimlerinin Osmanlı tarihine damgasını vurduğu bir süreçtir. Aynı yüzyılda, ulusçu hareketlerin örgütlenme, operasyon ve hamlelerinde modern bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkan cemiyetler de büyük bir rol oynamışlardır. Osmanlı dünyasında, cemiyet tipi sivil toplum örgütleri büyük bir hızla çoğalmaya başlayacak; bilhassa eğitim, zanaat, bilim, iktisat, yardımlaşma veya kültür alanlarında faaliyette bulunma amacı ve iddiasıyla ortaya çıkan azınlık cemiyetlerinin birçoğu, ulusal kimliğin inşası ve geliştirilmesinde ya da etnik temelli kültürel kodların oluşturulmasında önemli kurumlar haline geleceklerdir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan ve bugüne kadar herhangi bir akademik çalışmada ele alınmayan Cemiyet-i Mezhebiye, 2. Abdülhamid devrinde (1876-1909) böyle bir ortamda ortaya çıkan cemiyetler arasındadır. Bu bağlamda beş bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde, adalet ve hoşgörü temelli millet sistemi ve Osmanlı'da birlikte yaşam kültürü; ikinci bölümde, Osmanlı Rumlarının uluslaşma ve imparatorluktan kopuş süreçleri; üçüncü bölümde, modern cemiyet kavramı, cemaatten cemiyete geçiş sürecinin değişkenleri ve modern bir toplumsal organizasyon biçimi olan cemiyetleşme sürecinin Osmanlı'daki tezahürleri; dördüncü bölümde, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Cemiyet-i Mezhebiye'nin ortaya çıktığı İstanköy Adası'nda ve daha genel olarak Ege adalarında gerçekleştirilen Rum tedhiş hareketi ve bu bağlamda cemiyetin ortaya çıktığı konjonktür ve son bölümde, yine Osmanlı arşiv kaynakları ışığında cemiyetin resmi olarak kurulma çabaları, yirmi altı maddeden oluşan kanunnâmesine dayanarak kurumsal yapısı, işleyiş sistemi, mevzuatına yönelik bulgular ve faaliyete geçmemesinde etkili olan faktörler ele alınmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızda genelde Yunan, Grek, Rum veya Hellen tabirleri ile de ifade edilen bir ulus için kavram karmaşasına mahal vermemek adına, ulusu temsilen Yunan, Osmanlı yönetiminde yaşayan Yunan tebaası için

⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections On The Origin And Spread of Nationalism*, Published By Verso, New York 1991, s. 7.

de Rum tabiri kullanılacaktır.⁷ Cemiyetin Rum kökeninin belirlenmesinde ise ortaya çıktığı İstanköy Adası'nın demografik durumu, İstanköy metropoliti tarafından kuruluşu ve kanunnâmesinin bir nüshasının da Rumca olarak takdimi gibi hususlar etkili olmuştur.

Daire-i Adliyeden Millet Sistemi'ne Osmanlı'da Birlikte Yaşam Kültürü

Osmanlı Beyliği'nin tedricen kozmopolit, merkezîyetçi karakteri baskın, çok uluslu bir dünya imparatorluğuna dönüşümünde birçok olgu, faktör ve değişkenin yanında⁸ Osmanlı resmî ideolojisinin önemli bir unsuru olan “daire-i adliye” dahi etkili olmuştur. Etnik bakımdan heterojen bir imparatorlukta, unsurlar arası ahengi sağlayan ve esasen devletin reel politik kaygılarıyla da doğrudan ilişkili olan bu kavram, Osmanlı yönetimini toplum nazarında meşrulaştırdığı ve bu bakımdan işlevselleştirdiği gibi aynı zamanda merkez-çevre ilişkisini belirleyen bir sözleşme niteliğini haizdir.⁹ Şöyle ki; adalet olursa reaya üretim yapacak, üretim dengeleri korunacak, askerî giderler karşılanacak, böylelikle mülkün bekası sağlanacaktı. Adaletin zıddı ise zulümdü. Zulüm, devletin üretim dengeleri veya kamu düzeninin (nizam-ı alem) devamlılığı açısından yıkıcı ve olumsuz bir etkiye sahipti.

Daire-i adliye kavramını “nizam-ı alem”in sebebi olarak algılayan Kınalızade Ali, bu kavramı Muallim-i Evvel Aristo'dan atfen, şu şekilde formüle etmişti:

“Adldir mûcib-i salâh-ı cihân; Cihan bir bağdır dıvarı devlet; Devletin nazımı şeriatdir; Şeriate olamaz hiç haris illâ melik; Melik zapt eylemez illâ leşker; Leşkeri cem' edemez illâ mal; Malı kesb eyleyen ra'iyetdir; Ra'iyyeti kul eder pâdişah-ı âleme 'adl.”¹⁰

⁷ “Yunan” sözcüğünün çoklu kullanımına ve kullanımın tarihsel arka planına dair bilgi için bkz. Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 48-56.

⁸ Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde; Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, s. 203-265.

⁹ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010, s. 186-188.

¹⁰ Kınalızade Ali, *Ahlak-ı Alai*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s.532.

Topluma yönelik bu yaklaşım, teorik bir çerçeveye sınırlı kalmamış, pratiğe de yansıtılmıştı. Bu durumun sahadaki en kayda değer örneklerinden birisi: Osmanlı fetih hareketiydi. Bu hareket, ulaştığı coğrafyalarda radikal ve trajik bir yıkıma veya ani bir dönüşüme neden olmamış, aksine eskisine göre daha adil bir yönetim inşa edilmişti.¹¹ Öyle ki Osmanlılar, Rumeli’de mevcut olan dağınık, feodal, adem-i merkezîyetçi ve keyfi bir idare yerine, merkezîyetçi bir yönetim alternatifini sunmuş ve feodal lordun keyfi olarak aldığı vergiler ve imtiyazlar yerine genel hükümler koymuşlardı.¹² Rumeli’de “Kanun-i Osmanî”nin vergi hükümlerinde buyrulmamış bütün yerel vergiler, tedrici olarak kaldırılmıştı. Köylüleri yerel yetkililerin sömürüsüne karşı korumak, Osmanlı yönetiminin ana ilkesiydi.¹³ “İstimâlet” politikası olarak tanımlanan bu ilkenin temelinde ise vergi kaynağı olan köylüyü koruyarak, nihayetinde devletin malî çıkarlarını sürdürmeyi amaçlayan bir düşünce yatıyordu. Bu noktada, Balkan coğrafyasındaki siyasî ve toplumsal istikrarsızlık sürecini vurgulayarak buradaki devletleri “*gerçek bir iskambil şatosuna*” benzeten Braudel, Osmanlıların Rumeli fetihlerini Balkan halklarının sefillikten kurtuluşu olarak yorumlamaktaydı.¹⁴ Kaldı ki Osmanlı tarihi metinlerinde dahi istimâlet düşüncesinin Osmanlı fetihlerindeki etkisine ve Hristiyan kesimlerle kurulan iyi ilişkilere dair, birçok kayıt vardır.¹⁵

¹¹ Halil İnalçık, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Problemi”, *Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s.124-125.

¹² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, YKY, İstanbul 2003, s.19. Osmanlı hâkimiyetinin güvenlik vadeden ve merkezîyetçi yönünün Balkan halkları tarafından dikkate alındığına dair bir yorum için bkz. (Feridun Emecen, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine”, *Türkler*, C.IX, s.26).

¹³ Osmanlı Devleti’nde, “adalet” düşüncesinin önemi, teorik çerçevesi ve pratikteki örnekleri için bkz. Halil İnalçık, “*Adaletnameler*”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, TTK, C. II, Sayı:3-4, s. 49-93.

¹⁴ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Cilt II, Eren yayıncılık, İstanbul 1990, s. 4.

¹⁵ *Aşıkpaşazade Tarihi*, Neşr: Hafız-ı Kütüb Muavini Ali, Matbaa-ı Amire 1332, s.11, 14; *Aşıkpaşazade Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, Ötügen Neşriyat, Ankara 2011, s. 24,26,52,57; Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, Cilt: I, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara 1987, s.87-89,139,157-159; İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, Hazırlayan: Şerafettin Turan, TTK, Ankara 1991, s.131-132.

1453 yılı akabinde, Osmanlılar için adalet, devletin kurumsal ve yapısal dönüşümünde daha da ön plana çıkarılan bir fenomen hüviyetine büründü. Şahsında klasik “Osmanlı padişahı” tipini yaratan¹⁶ ve daha da önemlisi “*kendini Roma İmparatorluğu’nun*” yasal vârisi olarak konumlandırıan Fatihle¹⁷ birlikte “Osmanlı Barışı” (Pax-Ottoman)¹⁸ kuvveden fiile çıkıyor; yine bu dönemde farklı inanç, etnisite ve kültürlere mensup kesimlere karşı izlenen birleştirici ve senkretik hoşgörü siyasetinin de bir sonucu ve uzantısı olan “millet sistemi” hayata geçiriliyordu. Akılcı bir iktidar teknolojisi veya toplumsal mühendislik aracı olarak da tanımlanabilecek millet sistemiyle “zımmî” hukuku¹⁹ çerçevesinde çok farklı etnik ve dinsel gruplar imparatorluk bünyesine eklenmiş ve uyarlanmıştı. Her unsurun kendi inanç sistemine ve geleneksel cemaat yapısına göre yönetildiği bu sistemde, “millet”; etnisite merkezli bir zümre olmaktan ziyade, iç hukuklarında belli bir özerkliğe sahip dini topluluktu.²⁰ Millet, “*dinî bir aidiyeti*” sembolize etmekte; millet teşkilatı ise etnik veya dile özgü değil din ve mezhep esasına dayalı bir yapılanmayı karakterize etmekteydi. Osmanlı toplumunda “*çevre ile yarışma, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme*” gibi travmalar, 19. yüzyıldaki uluslaşma ve modernleşme eğilimlerinin tetiklemesiyle ortaya çıkacaktı.²¹

Bu bakımdan millet sistemi, çok kültürlülüğü ve birlikte yaşam kültürünü geliştiren ve destekleyen bir yönetim modeli olduğu gibi bu sistem aracılığıyla imparatorlukta yaşayan Rum milletine ayrıcalıklı bir

¹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. YY.)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 90.

¹⁷ İnalçık, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s.11-23

¹⁹ İslâm hukukuna göre, kitap ehli gayrimüslimler zımmî olarak tanımlanmış, bu kesimler hoşgörülü, toleranslı ve inanç özgürlüğünü önemseyen bir yönetim ile muhatap olmuşlardır. Osmanlı Devleti de prensip olarak dinî alana müdahale etmeme doğrultusundaki zimmî hukukunu, millet sistemi yapılanmasıyla devam ettirmiştir (M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlılarda Zımmî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 438-440).

²⁰ Millet sistemi hakkında bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, C.X, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.

²¹ İlber Ortaylı, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, Ankara 2020, s.66-67.

konum da sağlamıştı. Ortaylı'ya göre, Osmanlı 15. yüzyılın ortalarına doğru Ortodoks kilisesine bağlı halkların devleti olmuş; İstanbul patriği Balkan Ortodoksları üzerinde ruhanî, malî ve adlî yetkiler ile donatılmış; dolayısıyla Ortodoks Rumlar, Osmanlı topraklarında imtiyazlı bir etnik grup haline gelmişti.²² Birlikte yaşama kültürü, Türkler ile Rumlar arasında kültürel alışverişi de hızlandıracaktı. 15. yüzyılda artık hemen hemen son şeklini alan Yunanca, Osmanlı yönetimi yıllarında, Türkçe sözcüklerle zenginleşmişti.²³

İmparatorlukta esnaf loncaları da çokkültürlülüğü yansıtan, etnik gruplar arasında hoşgörü temelli yoğun ilişkilerin kurulmasını sağlayan merkezlerdi. Öyle ki klasik dönemde, esnaf loncaları her ne kadar bünyesinde ahilik geleneğinin ve fütüvvet felsefesinin güçlü etkisini, bu bakımdan da İslamî bir duyarlılığı barındırsa da Müslüman ve gayrimüslim olarak tasnif edilmemişti.²⁴ Ortak bir çalışma kültürü ve sorumluluk bilinci içerisinde ve sisteme Rumlar da dahil edilerek üretim sürdürülüyordu.

17. yüzyılda, içerisinde Rumların da bulunduğu İstanbul esnafının kahir ekseriyeti, lonca örgütlenmesi içerisindeydi. Dinsel bakımdan loncaların çoğu karma bir yapıda faaliyet yürütmekteydi ve dolayısıyla loncalarda örgüt içi kaynaşma giderek artmaktaydı.²⁵ Sözelimi İstanbul ve Kahire karma loncalarında esnaf ve zanaatkarlar, dinlerine bakılmaksızın bir araya geliyorlardı. Esnaf örgütlerinin başında bulunan kethüdaların büyük çoğunluğu Müslümandı; bunlar bütün üyeleri Hıristiyan olan loncaları dahi denetim altında tutmaktaydılar. Ne var ki İstanbul'da gayrimüslim yetkililerin yönetimi altında dahi loncalar kurulabiliyordu.²⁶ Kuran'ın tespitine göre, aynı yüzyılda İstanbul loncalarının %57,9'sini Müslümanlar, %24,4'ünü Hristiyanlar, %1,4'ünü

²² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 63.

²³ Millas, *a.g.e.*, s. 35.

²⁴ Halil İnalçık, "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme", *Osmanlılar* (İçinde), Timaş Yayınları İstanbul 2010, s. 252.

²⁵ Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul'da Hıristiyan ve Yahudi Esnaf", *Bir Allame-i Cihan Stefanos Yerasimos (1942-2005)* içinde, Cilt 1, İstanbul 2012, s. 291-292.

²⁶ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 292-293; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İçinde), Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 713-714.

ise Yahudiler oluşturmaktaydı.²⁷ Kısaca Osmanlı hoşgörüsü altında her dinî cemaatin (millet) okul, hayır kurumu ve esnaf loncaları yaşamaya devam etmiştir.²⁸

Ulusal Kimliğin İnşası Sürecinde Osmanlı Rumları

Yeni Çağ'dan itibaren Rönesans, Reform, Hümanizma, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali gibi olgu, olay ve akımların etkisiyle Batı dünyasında tedricen akılcı, bireyci, seküler, ulusal ve liberal bir kültürün ortaya çıkışı, klasik ve geleneksel imparatorluk yapı ve paradigmasını değişimine uğratmıştır. Geleneksel monarşilerin, anakronik bir hale gelmesiyle, parçalanma süreçleri hızlanmıştır. Bilhassa ulusçuluk, Osmanlı tebaası Rumları -adeta salgın bir hastalık gibi- hızlı ve etkili bir şekilde kuşatacaktır.

Yunan (Rum) ulusçuluğunu besleyen ve tetikleyen çok katmanlı ve boyutlu birçok saik vardı. Ortaylı'nın nazarında, Osmanlı 15. yüzyılın sonunda bir Balkan imparatorluğu görünümündeydi ve ulusal eğilimler Balkanlarda Osmanlı hakimiyetinin kurulmasından beri potansiyel olarak var olan ve zamanla gelişip, güçlenen bir olguydu. Rönesansla birlikte Yunan entelektüelleri arasında ulusalcı bir hareketlenme zaten vardı; 2. Viyana bozgununun Osmanlı bünyesinde yarattığı tahribat, Balkan yarımadasında ulusalcı hareketleri palazlandıracak uygun ortamı daha da pekiştirdi.²⁹

Balkan halklarının Ortaçağlardaki devlet ve kültür mirası, ulusal kimliklerinin oluşumunda önemli bir etkendi.³⁰ Ortak bir tarihsel geçmiş bilinci ve Yunancanın hala yaşıyor oluşu gibi olgular da Yunan ulusunun doğuşunu olanaklı kılmıştı. 1821 Yunan İsyanı şafağında antik Yunan'a yakın bir dilin savunucuları ile halkın konuştuğu dil taraftarları, Yunan bütünleşmesini sağlayacak ortak dili kökleştirme amacını taşıyorlardı.³¹

²⁷ *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt 1, Editör: Timur Kuran, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 78.

²⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 61.

²⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 59-60.

³⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 61.

³¹ Millas, *a.g.e.*, s. 28,36.

Ortodoks kilisesi de Yunan ulusçuluğunu ve bağımsızlığa giden süreci tetikledi.³² Yunan ulusal hareketi, kökenlerini Ortodoksluk'a ve Bizans'a dayandırıyor. Ancak bu noktada, Yunan ulusçuluğu kendi içerisinde bazı çelişki ve tutarsızlıkları da barındırmaktaydı. Keza Millas'a göre, Hristiyanlık ve özellikle *Yeni Ahit*, antik Yunan'a karşı çıkmış ve hatta Ortodoks Kilisesi antik Yunan'a karşı olan negatif tavrını yüzyıllar boyu sürdürmüştü.³³

Bununla birlikte Yunanlılar, deniz ticareti sayesinde Batı Avrupa'yla yoğun ilişkiler içerisindeydiler ve bu ticaret onlara Balkanların ilk burjuvalaşan halkı olma hüviyetini bahşetmişti. 18. yüzyıl başında, yasal ve kaçak olarak gerçekleştirilen deniz ticareti, 600 gemilik bir filoyla yürütülmekteydi. Odessa'dan İtalya'ya kadar bütün Akdeniz dünyasına yayılan zengin Rum tüccarları, finansal olarak Yunan ulusçuluğunu desteklediler.³⁴ Dolayısıyla ulusçu ideoloji, özünde Rum ticaret burjuvazisi tarafından şekillendirilmişti.³⁵

Yunan isyanının tarihsel, ideolojik ve kültürel koşullarını hazırlayan bir diğer etken, "Yunan Aydınlanması"ydı. 18. yüzyılın ortalarından başlayıp 19. yüzyılda zirveye ulaşan dil ve antik Yunan kültürü eksenli bu hareket, birçok entelektüel tarafından desteklendi. Bu düşünürlerin çoğu ticaretin ve sanayinin güçlü olduğu merkezlerde ortaya çıkmaya başlayan "lise" ve "akademi" gibi isimler taşıyan okullarda öğretmenlik ya da idarecilik yapıyorlardı. Bu okullar ilkin zenginler tarafından, daha sonra cemaat aracılığıyla finanse ediliyordu.³⁶ Aydınlanma hareketiyle güçlenen ulusçuluk, Avrupa'daki Yunan siyasî ve kültürel merkezleri aracılığıyla destekleniyor, Avrupa'da öğrenim gören Yunan ticaret burjuvazisinin çocukları da bu süreci besliyorlardı.³⁷

Yunan ulusal hareketine asıl büyük destek, Avrupa'dan gelmiştir. Bu noktada, Batı'nın, geçmişini inşa ederken Yunan mirasını ne şekilde araçsallaştırdığından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Şöyle ki esasen Batı, oryantalist, Avrupa-merkezci bir söylem ve hayalî bir Batı

³² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 63.

³³ Millas, *a.g.e.*, s. 39.

³⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 50, 74, 76-77

³⁵ Millas, *a.g.e.*, s. 56.

³⁶ Millas, *a.g.e.*, s. 43, 46-47.

³⁷ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 50, 64.

imgesi üzerinden kimliğini icat etmiştir.³⁸ Daha da önemlisi, yüzyıllarca Osmanlı egemenliğinde sorunsuz ve yarı özerk bir konumda bulunan Rumlar, Avrupalıların köken arayışlarında referans olarak gösterdikleri bir toplum haline gelerek adeta “Avrupa’nın şımarık çocuğu” olmuşlardır. Rönesans’tan itibaren hermenötik (yorumsama, yorum bilgisi) yöntemi kullanılarak metinler aracılığıyla antik Yunan dünyasının keşfi,³⁹ Avrupa’da Yunan hayranlığının ortaya çıkışında ve ulusçuluğunun teşvik edilmesinde büyük rol oynamıştır.

Bu bağlamda Anderson, 18. yüzyılın ortalarından itibaren, Alman, Fransız ve İngiliz bilim insanlarının çalışmalarının, filolojik ve leksikografik (sözlük bilim) eklerle desteklenmiş Yunanca klasiklerin basımlarını ulaşılabilir hale getirerek putperest “*eski Helen uygarlığını yeniden*” yarattığını; “bu geçmiş”in coşkusuyla Batı Avrupa merkezlerinde Helenseverlikle (philhellenism) yüceltilen gençlerin, “*modern Yunanlılar’ı barbarlıktan arındırma*”ya, “*onları Perikles ve Sokrates’e layık varlıklara*” dönüştürmeye kalkıştıklarını kaydeder.⁴⁰

Freeman’a göre ise Yunanlılar Avrupa medeniyetinin öncüleri olarak kabul edilmekteydiler; romantik filozof Johann Herder’in nazarında, Yunanistan sonsuza kadar insanlığın gençliğinin ve güzelliğinin en iyi şekilde yaşadığı yer olarak kalacaktı.⁴¹ Avrupa’da Yunan hayranlığı öyle bir boyuttaydı ki buradaki ulusal müzeler, tarihî Yunan eserlerini satın almak için rekabet halindeydiler. Her ulus, Yunan eserlerine sahip olmak suretiyle, onlara olan bağlılığını ve onların varisi olduklarını göstermek istiyordu.⁴² Prusya, Napolyon savaşlarında aldığı yenilgiden sonra Yunanlıları Avrupa medeniyetinin öncüleri olarak benimseyecekti. Yunanlıların, Avrupa medeniyetinin temellerini atan “dahi ırk” olarak sunumu, esasında Batı’nın irksal saflığa dayalı üstün kültürler projesini

³⁸ Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Arayışları*, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 11-37.

³⁹ Halik İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, *Makaleler I* (İçinde), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 34-41.

⁴⁰ Anderson, *a.g.e.*, s. 72.

⁴¹ Charles Freeman, *The Greek Achievement The Foundation Of The Western World*, Penguin Books, England 2000, s. 6.

⁴² Freeman, *a.g.e.*, s. 7.

de desteklemekteydi. Batı dünyası için Romalılar, pratik bir yönetim modeli oluştururken; Yunanlılar emperyalizme ideoloji sağladılar.⁴³

Kökleşmiş bu hayranlık, bugün bile güncelliğini sürdürmektedir. Bilhassa bazı akademik çevrelerde, Yunan antikitesi hala felsefeyle, özgür düşünceyle veya bireysellikle özdeşleştirilmekte ve hatta -bazı muhalif seslere rağmen- demokrasinin bir Yunan icadı olduğuna dair tezler savunulmaktadır.⁴⁴ Oysa özgürlükle özdeşleştirilen Yunan uygarlığının, ideolojik olarak köleliğe dayandığı da tarihsel bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵

En nihayetinde Avrupalı güçler, 1821'de “Avrupa'nın kurucu medeniyetinin sözde mirasçılara” Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri savaşta büyük bir destek verdiler⁴⁶ ve Osmanlı-Rus savaşı sonunda, 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Mora yarımadasını ve Atina'yı kapsayan bir Yunan Devleti kuruldu.⁴⁷ Böylelikle Yunanlılar Osmanlı'dan ayrılıp kendi devletini kuran ilk azınlık olma unvanına sahip oldular. Ancak tehlike bununla sınırlı değildi. Ortada Osmanlılar açısından hala hayatî ve ciddi bir mesele vardı: Yunan yayılcı ulusçuluğu “Megali İdea” (Büyük Fikir). Nitekim Yunan ulusçuları, Yunanistan krallığıyla tatmin olmamış; Ege, İyon, Karadeniz, Marmara ve Girit Denizi olmak üzere beş denizi ve İstanbul'u kapsayan⁴⁸ ve Yunanlıları Bizans imparatorluğu çatısı altında birleştirmeyi hedefleyen megali idea düşüncesini “kızıl elma” haline getirmişlerdi. Dolayısıyla Yunan ulusçuluğu, aynı zamanda ideolojik ve yapısal olarak irredentist (kurtarımcı) bir projeydi.⁴⁹ Böylelikle ortak bir kimliğe sahip ancak

⁴³ Freeman, *a.g.e.*, s. 6, 11.

⁴⁴ Brian S. Roper, *The History of Democracy A Marxist Interpretation*, Pluto Press, London 2013, s. 14; Paul Cartledge, *The Greeks A Portrait Of Self And Others*, Oxford University Press, New York 2002, s. 7.

⁴⁵ Cartledge, *a.g.e.*, s. 142.

⁴⁶ Freeman, *a.g.e.*, s. 8.

⁴⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, “Yunanistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 588.

⁴⁸ Natalia Ribas Mateos, *The Mediterranean In The Age Of Globalization: Migration, Welfare, And Borders*, Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A) 2005, s. 162 dipnot 2.

⁴⁹ Irredantizm: ulusal, etnik veya tarihsel temele dayalı toprak talebi (Thomas Ambrosio, “Irredentism”, <https://www.britannica.com/topic/irredentism>, erişim Tarihi: 18.12.2024.

anavatan dışında kalan insanların yaşadığı toprakların anavatanına dahil edilmesi hedeflenmekte, diğer bir deyişle “büyük Yunanistan” davası uğruna toprakların genişletilmesi öngörülmekteydi. Yunan ulusçuluğunun etkili siyasî figürü ve Helenleşmiş bir Ulah olan Ioannis Kolettis (ö. 1847), 1844 yılında Atina’da kurucu meclis önünde yaptığı konuşmada, Yunan Krallığı’nın Yunanistan’ın tamamı değil, bir parçası olduğunu; Yunanlıların sadece bu krallık içinde değil, aynı zamanda Yanya’da, Teselya’da, Serez’de, Edirne’de, Konstantinopolis’te, Trabzon’da, Girit’te, Sisam’da, kısaca Yunan tarihi veya Yunan ırkıyla ilişkili herhangi bir toprakta yaşadıklarını belirtiyordu.⁵⁰ Dahası 1830’larda Yunan Krallığı, Yunanlıların yaklaşık %25’ini bünyesinde barındırmaktaydı. Bu durum da tam bir ulusal birleşme isteyen ulusçuları ve dış politikasını kurulduğu günden beri megalı idea üzerine kuran krallık açısından ciddi bir sorun oluşturmaktaydı.⁵¹

İşte tam da bu nedenle Osmanlılar için asıl tehdit, 1830’lardan itibaren başladı. Yunan irredantizminin, Osmanlı topraklarına yönelişi hız kesmeksizin devam etti. Osmanlı topraklarında kalan Rum azınlık, yoğun ve sistemli bir kışkırtmaya ve bölücü propagandaya maruz kaldı. Rumların Mora’da kurulan krallığa meyli, imparatorluğun parçalanma sürecini hızlandırdı. Üstelik azınlıklar arasında cemaatten cemiyete geçiş olgusu da mevcut durumu Osmanlılar aleyhine çevirmekte, ulusalcı kalkışmayı her yönden teşvik etmekteydi.

19. Yüzyılda Cemaat-Cemiyet Düalizminin Osmanlı Rumlarına Yansıması

Bilindiği üzere “modernite”, temas ettiği veya ilişkide bulunduğu her şeyi dönüştürmüş ve “değişim” kaçınılmaz olarak bu yeni gerçekliğin dinamosu haline gelmiştir. Giddens’in ifadesiyle, modern dünya kontrolden çıkmış bir dünyaydı; toplumsal değişme hızı önceki sistemlere nazaran daha yüksekti.⁵² Bu yaklaşıma paralel olarak

⁵⁰ Richard Clogg, *A Concise History of Greece (Cambridge Concise Histories)*, Cambridge University Press, New York 2013, s. 47.

⁵¹ Vladislav B. Sotirovic, “Megali Idea” and Greek Irredentism in the Wars for a Greater Greece, 1912–1923”, <http://global-politics.eu/megali-idea-greek-irredentism-1912-1923/>, Erişim Tarihi: 16.12.2024.

⁵² Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, Çeviren: Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 30.

Berman'ın Marx'tan naklettiği tabirle modern olmak, “*katı olan herşeyin buharlaşıp gittiği*” bir evrenin parçası olmaktı.⁵³ Hobsbawm ise “çifte devrim” olarak tanımladığı Fransız İhtilali ve Endüstri Devrimi'ni, modernleşme sürecinin başat aktörleri olarak görmekteydi.⁵⁴ Nitekim 18. yüzyılın ortalarından itibaren endüstriyel üretim tarzıyla ivme kazanan kentleşme olgusunun yanı sıra İhtilal'in siyasal ve ideolojik söylemleri, geleneksel toplumsal örgütlenme biçimlerinde dahi radikal bir değişim yaratmıştı. Modern bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkan cemiyet yapılanması veya cemaatten cemiyete geçiş olgusu, bu bakımdan modernitenin en belirgin parametreleri arasında yerini alarak ulus-devlet ve modern liberal toplum paradigmalarının oluşumunda kilit bir rol oynadı. Bu açıdan Giddens'a göre, modernite en belirginini ulus-devlet olan belirli toplumsal formlar üretmişti.⁵⁵

Cemaat (gemeinschaft) /cemiyet (gesellschaft) düalizmi, ilk defa Alman sosyolog Ferdinand Tönnies (ö. 1936) tarafından kuramsal bir çerçevede ele alınmıştır. Tönnies'e göre, cemaat ilişkileri daha ziyade dostluk ve kardeşlik ilişkileri üzerinden sürdürülmekteydi. Baba otoritesi, cemaat ve benzeri ilişkilerin prototipiydi. Cemiyet ilişkilerinde ise karşılıklı mutabakat, menfaat ve sözleşmeler söz konusuydu. Mütakabiliyet ilkesi önemli bir unsurdu. Cemiyet benzeri otorite, doruk noktasına modern devlette ulaşmıştı.⁵⁶ Tönnies ayrıca, doğal istemin baskın olduğu her türlü birliği cemaat; akılcı istem tarafından şekillendirilen ve yönlendirilenleri ise cemiyet olarak adlandırmıştı⁵⁷ ki cemaat canlı bir organizma, cemiyet ise yapay ve mekanik bir kitle olarak anlaşılmalıydı.⁵⁸

Cemaatte ortak irade, üyelerin birey olmaması, cemaat çıkarlarının üstünlüğü, inanç, din, gelenek, doğal dayanışma, ortak mülkiyet gibi ilke ve kavramlar hakimken; cemiyette bireysel irade ve menfaat, doktrin,

⁵³ Marshall Berman, *All That is Solid Melts into Air : The Experience of Modernity*, Penguin Books, USA 1988, s. 15 vd.

⁵⁴ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı (1789-1848)*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 7-12.

⁵⁵ Giddens, *a.g.e.* s. 29.

⁵⁶ *Şehir ve Cemiyet (Weber-Tönnies-Simmel)*, Hazırlayan: Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 208-210.

⁵⁷ *Şehir ve Cemiyet (Weber-Tönnies-Simmel)*, s. 203.

⁵⁸ *Şehir ve Cemiyet (Weber-Tönnies-Simmel)*, s. 21.

kamuoyu, moda, sözleşmeli dayanışma, özel mülkiyet gibi kavram ve nitelikler yaygındı.⁵⁹ Cemaat psikolojisinde daha soyut ve insanî özellikler baskındı; ruhsal ve duygusal bağlılık, sadakat ve sevgi ön plandaydı. Cemiyetler ise duygusallıktan ziyade rasyonel esaslarla⁶⁰, kentleşmeyle, sanayi yaşamıyla, heterojenlikle ve kişilik-dışı olmakla ilişkiliydi.⁶¹ Dolayısıyla cemiyetlerin modern toplumların belirgin öğeleri arasında oldukları, daha da önemlisi ulusallaşma veya ulus-devletleşme süreçlerini besledikleri söylenebilir.

Toplumsal örgütlenme biçimlerinde gerçekleşen mezkûr değişiklikler, Batıyla uzun ve köklü bir tarihî, kültürel ve coğrafî ilişki içerisinde olan Osmanlıları da kaçınılmaz bir şekilde etkiledi. Osmanlı'da devlet-toplum ilişkisinin yeniden düzenlenerek muasırlaşma sürecinin toplumsal dokuya tedricen nüfuz ettiği bu dönemde, sivil toplum kuruluşlarının ilk nüveleri olarak kabul edilen cemiyet tarzı yapılanmalar ortaya çıkmaya başladı. Alkan'a göre, 19. yüzyıl Osmanlı açısından bir cemiyetler çağıydı. İmparatorlukta sivil toplumun inşası sürecinde sanayileşme ve kentleşme gibi bağımsız değişkenler önemli bir rol oynamış; cemiyetlerin ortaya çıkışıyla da geleneksel cemaat yapısı, yani din merkezli toplumsal organizasyon sistemi çözülmeye başlamıştı. Dinin sağladığı aidiyet duygusu, artık yerini ideolojilere ve yeni örgütsel ilişkilere bırakıyordu.⁶²

Genel itibarıyla Osmanlı topraklarında cemiyetleşme, devlet ve toplumun bekası adına hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratarak çelişkili bir seyir izlemiştir. Bu açıdan Osmanlı'da faaliyet gösteren cemiyetler -tıpkı Millî Mücadele Dönemi'nde yapıldığı şekilde- yararlı ve zararlı cemiyetler olarak iki kategoriye ayrılabilir. Nitekim ilk kategoride yer alan cemiyetler, Osmanlı'da bilimsel, kültürel, eğitimsel ve siyasal açılardan kamusal alanın ve toplumsal hayatın gelişimine kayda değer

⁵⁹ Sorokin'den aktaran Mehmet Fikret Gezgin, "Cemaat-Cemiyet Ayırımı ve Ferdinand Tönnies", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 22, (1988). s. 198.

⁶⁰ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, Çeviren: Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s. 13.

⁶¹ Gordon Marshall, "Gemeinschaft (cemaat) ve Gesellschaft (toplum)", *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akinhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 263.

⁶² Mehmet Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim. 2003, s. 4-5.

katkılar sağlamışlardır. Mesela İstanbul'da Tanzimat'tan önce Beşiktaş Cemiyet-i İlmîyesi⁶³, Dersaâdet Cem'iyet-i Tıbbiyesi (1856), Cem'iyet-i İlmîye-i Osmâniye (1861), Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslamiye (1864)⁶⁴, Cemiyet-i Edebiyye (1866) veya 1877'de Hilal-i Ahmer Cemiyetine dönüşecek Mecrûhîn ve Marzâ-yi Askeriyyeye İmdad ve Muâvenet Cemiyeti⁶⁵ bu tarz cemiyetlerden addedilebilir. Taşrada da bu nitelikte cemiyetleşme faaliyetleri düşük bir yoğunlukta devam etti. Selanik'te Encümen-i Nevzad (1869), Bursa'da Sıbyan Mekteplerini İslah Cemiyeti kuruldu (1875).⁶⁶ İlk sigara karşıtı cemiyet olan Hüsema-yı Duhan Cemiyeti (1872) ve Davavekilleri Cemiyeti (1876) gibi daha spesifik bir alanda faaliyet gösteren ve bu bakımdan günümüzün modern derneklerine ve meslek örgütlerine benzeyen cemiyetlerin de kurulduğu görülmektedir⁶⁷.

Ayrıca İstanbul'da 1865'te Mardin'in ifadesiyle, "*ilk modern Türk aydın sınıfının*"⁶⁸ oluşumuna mühim katkılar sağlayan, Osmanlı'nın ilk siyasal muhalefet hareketini oluşturan ve Osmanlılık ideolojisi ışığında mutlakiyete karşı meşrutî emellerle Osmanlı Devleti'ni parçalanmaktan kurtarmayı şiar edinen Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluşu da Osmanlı entelektüel, siyasal ve düşünsel alanını zenginleştirmiştir.

Gelgelelim Osmanlı toplumunda millet sisteminin bakiyeleri olan gayrimüslim azınlıklar arasında da cemiyetleşme yükselen bir trend haline geldi. Daha da önemlisi ulusallaşma eğilimi ve etnisite merkezli kimlik arayışı, cemiyetleşmeyi tetikleyerek cemaat yapısının çözülme sürecini hızlandırdı.⁶⁹ Bir yanda seküler/laik karakterli cemiyetler, öte yanda dinî amaçlı ve ibadethane merkezli yardım ve dayanışma dernekleri ortaya çıkmaya başladı. Dolayısıyla ikinci kategorideki

63 Kazım Yetiş, "Beşiktaş Cem'iyet-i İlmîyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1992, s. 552-553.

64 M. Şükrü Hanioglu, "Cemiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 329.

65 Mesut Çapa, "Kızılay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara 2022, s. 544.

66 Alkan, a.g.m., s. 6.

67 Alkan, a.g.m., s. 6.

68 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çevirenler: Mümtazer Türköne vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 16.

69 Alkan, a.g.m., s. 8.

cemiyetlerin varlığı, özünde toplumsal bütünlüğe yönelik bir tehdidi de içermekteydi.

Bu dönemde Arnavutlar tarafından İstanbul'da "Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiye" (1879); Bulgarlar tarafından "Sadık Dostlar Birliği" (1861) ve "İstanbul Bulgar Okuma Evi/Kültür Cemiyeti/Kulübü" (1864?); Ermeniler tarafından İzmir'de "Sunie Cemiyeti" (1841), tiyatro eğitimi amaçlı "Asyalılar" (1866), eğitim amaçlı "Tıbrodisasirazs/Okulseverler" (1870) ve "Peralı Ermeni Kadınlar Cemiyeti" (1861); Yahudiler tarafından da Selanik'te "Etz Haim/Yaşam Ağacı" (1874), İzmir'de "Terakki/Progress Cemiyeti" (1878) ve "İstanbul'da Süt Damlası Bayanlar Kolu" (1907) gibi cemiyetler kuruldu.⁷⁰

Rumlar arasında da cemiyetleşme oldukça yaygındı. Ortodokslar arasında daha çok Yunanistan merkezli bir dernekleşme eğilimi vardı.⁷¹ Bu cemiyetlerin belki de en bilineni, 1814'te Odessa'da kurulan Filiki Eteria'ydı (Dostluk Cemiyeti). Başında Çarın harp yaveri A. Ypsilantis'in bulunduğu, gizli onursal başkanlığını da bizzat Rus Çarı'nın yaptığı bu cemiyet⁷², Yunan isyanında kilit bir rol oynamış, "büyük Yunanistan" düşüncesinin başta gelen savunucularından olarak Rumların Osmanlı'ya karşı kışkırtılmasında yoğun bir mesai harcamıştı. Rum cemiyetleri İstanbul başta olmak üzere, Kapadokya, Trabzon, Ege ve Balkanlar'da kümelenmişti. Alkan'a göre, Rum kültürü ve halk edebiyatı mirasının derlenmesinde önemli bir rol oynayan "Elinikos Filolopikos Silloğos/Rum Cemiyet-i İlmiyesi/Edebiyesi" (1861) Rum cemiyetleri içerisinde ünlüydü. 1860'lardan itibaren Rumlar arasında hayır amacı güden kadın dernekleri de ortaya çıkmaya başladı.⁷³

Son tahlilde, cemiyetleşme ile ulusallaşma olguları arasında birbirini destekleyen, güncelleyen ve birbirinden beslenen doğru orantılı bir ilişki söz konusuydu. Azınlık cemiyetleri, topluma yönelik faaliyetlerde bulunma kisvesi altında, ulusçu emel ve eylemlerine devam ederek

⁷⁰ Alkan, *a.g.m.*, s. 7.

⁷¹ Alkan, *a.g.m.*, s. 8.

⁷² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 81.

⁷³ Alkan, *a.g.m.*, s. 7. Midilli Adası'nda Rumların kurduğu jimnastik cemiyetleri için bkz. (Salih Başkutlu-Sabri Özçakır, "Osmanlı İdaresi Zamanında Midilli Adasında Rumların Kurduğu Atlas ve Diagora Jimnastik Cemiyetleri ve Nizamnameleri", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 1, sy. 2 (Aralık 2020), s. 409-417).

imparatorluğun bekasına ciddi zararlar veriyorlardı. Alkan bu doğrultuda, bu tür cemaatlerin kısa süre sonra gizli siyasal dernekler kurduklarını, bağımsızlıkçı bir çizgide ilerlediklerini; hatta bu durumun okullar kurma, matbaa ve medya araçlarına sahip olma, akabinde ise cemiyetler ve gizli siyasal örgütler aracılığıyla bağımsızlık mücadelesi verme şeklinde yazısız bir kural halini aldığını belirtir.⁷⁴ Yerasimos da meseleye benzer şekilde yaklaşmıştır. Ona göre, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı camiasında, çeşitli milletlerin bünyesinde kurulan dernek ve gruplaşmalar, ilk aşamada kendi geleneksel cemaatlerinin baskısından kurtulmaya çalışmalarına rağmen, kısa zamanda ulusal kimlikler yaratmışlar ve “sivil toplum olmaktan çok, yeni kurulacak ulus-devletlerin iktidarlarını oluşturmuşlardır”.⁷⁵

Hal böyleyken ulusçuluk, cemiyetlerin de katkısıyla Osmanlı etnik unsurları arasında canlı, popüler ve dinamik bir mefkure haline gelmiş, tam da bu nedenle, bilhassa 2. Abdülhamid döneminde devlet tarafından cemiyet mefhumuna, cemiyetlere veya cemiyet kurma taleplerine karşı temkinli ve şüpheli yaklaşmıştır. Rum ahalinin büyük bir kısmının “anavatan”a katılmaya yönelik şevk ve istekleri de bu yaklaşımı pekiştirmiştir.

II. Abdülhamid Döneminde Cemiyet-i Mezhebiye'nin Ortaya Çıktığı Konjunktüre Genel Bir Bakış

II. Abdülhamid döneminde, Cemiyet-i Mezhebiye'nin kurulduğu İstanköy Adası (Kos), Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin Rodos Sancağı'na bağlı bir kazaydı. Eyalet ayrıca Sakız, Bozcaada, Limni, Midilli, İmroz ve Meis'ten oluşmaktaydı. İstanköy 1869'de mutasarrıflık haline getirildi. Sömbeki, Kaşot, Kalimnos adaları kaymakamlık olarak buraya bağlandı. 1873'e geldiğinde İstanköy Sancağı İncirli, Astropalya, Kalimnos ve Leryoz nahiyelerini kapsıyordu. 1885 tarihli *Salnâme*'ye göre, adada 2366 Müslüman, 7679 Hristiyan, 33 Kiptî, 67 Yahudi bulunmaktaydı. Ayrıca, on yedi cami, sekiz kilise ve bir havra vardı.⁷⁶ Rodos Adası gibi

⁷⁴ Alkan, *a.g.m.*, s. 8.

⁷⁵ Stefanos Yerasimos, “Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* (içinde), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 16-17.

⁷⁶ Mahmut H. Şakiroğlu, “Cezâyir-i Bahr-i Sefid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 501; Feridun Emecen, “İstanköy”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001, s. 310.

İstanköy'de de ağırlıklı olarak Rum nüfus yaşamaktaydı.⁷⁷ Adalarda yerli Ortodoks halk ibadetlerini serbest icra edebiliyordu.⁷⁸

Yetersiz ve sınırlı kaynaklar, adanın ekonomik düzeyinde belirleyici parametreler arasındaydı. Yakub Ahabab ada üzerine yaptığı tezinde, temettuat defterlerine dayanarak kayda değer verilere ulaşmıştır. Buna göre, İstanköy'de XIX. yüzyılın ortalarında tarım ve hayvancılık gelir kaynakları açısından önemli bir yere sahip değildi.⁷⁹ Müslüman mahallelerinde zanaatın önemli bir yeri vardı. Toplam 70 hane reisi, zanaat kollarında faaliyet göstermekteydiler. Müslümanlar, özellikle bakkallık, balıkçılık, helvacılık, börekçilik, ekmekçilik, şerbetçilik, yoğurtçuluk, sakatatçılık, balcılık, katmercilik ve hamurculuk gibi gıda sanayisine yönelik alanlarda yoğunlaşmışlardı. Tekstil, kahve ve tütün sektörlerinde de aktiftiler.⁸⁰ Zanaat, gayrimüslimler arasında da yaygındı. 162 hane reisi zanaatla uğraşmaktaydı. Zanaat erbabı, % 42'lik bir orana tekabül etmekteydi. 162 hane reisinin 46'sı gıda, 28' i tekstil, 5'i kahve ve tütün, 3'ü metalürji sektörlerinde; 80 hane reisi ise diğer sanayi kollarında faaliyet yürütmekteydiler.⁸¹

Ada, Anadolu'ya, Girit'e ve Mora Yarımadası'na yakınlığı nedeniyle stratejik olarak önemli bir mevkide olmakla beraber, tedhiş hareketlerine rahat bir alan sağlamaktaydı. 1864 yılında, İngiltere tarafından yedi adanın Yunanistan'a verilmesi, Yunan ulusçularını Ege adalarına yönelik olarak umutlandırmıştı. Bu bağlamda Tukin, Yunanlıların "büyük Yunanistan" kurma hayallerinin, 1864 yılında yedi adanın kendilerine verilmesiyle tekrardan uyandığı ve bu doğrultuda Yunanistan'ın Girit'i Osmanlılardan koparmak için burada ayaklanma başlattığı kanısındaydı.⁸²

Esasen Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, Devr-i Hamid'de Ege adalarının Yunan ulusal hareketinin odağında ve hedefinde olduğu

⁷⁷ Mustafa Kaymakçı-Cihan Özgün, *Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi / Ege Denizinde Yükselen Sessiz Çığlık*, DT Yayıncılık, İzmir 2015, s. 16.

⁷⁸ Şakiroğlu, *a.g.m.*, s. 501.

⁷⁹ Yakup Ahabab, *Yakın Dönem Tarihimizde İstanköy Adası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 115.

⁸⁰ Ahabab, *a.g.t.*, s. 165-167.

⁸¹ Ahabab, *a.g.t.*, s. 176.

⁸² Cemal Tukin, "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 89.

somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yunanlılar birçok yöntem ve araçla adalarda yaşayan Rumları kışkırtmaya ve ayaklandırmaya çalışmışlardır. Bu muzır faaliyetlerde, cemiyetler önemli bir rol oynamıştır.

Sözgelimi “Dersaadet Esbak Müddeiumumisi Muavini Köleleri” İsmail Hakkı Bey imzalı 22 Ağustos 1892 tarihli belgede, “*Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetini teşkil eden adaların nezâket ve ehemmiyet-i mevkileri*”ne yönelik çok önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre, bazı Yunanlılar adalar halkını “*tahrîk ve daire-i fesâdlarına almak için*” hocalık sıfatıyla mekteplere girmekte; gizli gizli fesatlar çıkararak halkın zihnini bulandırmaktaydılar. Hatta Midilli Adası’nda “*büyük bir fesâdın alevlenmesine*” sebep olacakları haber alınmıştı. Bu tarz cemiyet ve komisyonların teşkili yasak olmasına rağmen “Mekâtib-i Hristiyâniye Cemiyeti” adıyla kurulan “*bir heyet-i fesâdiyyenin himayesiyle*” Midilli Mekatib-i Kebiri müdür ve muallimliğine tayin edilen ve Yunan tebaasından olan Giritli oğlu Ligor Vernardaki ismindeki fesede, birkaç bin kişiyle “*bir vukuat-ı müteessifâne çıkarmak üzere*”ydi. Durumu haber alan Osmanlı tebaası ahali, “*işin önünü almak için hemen cemiyetin*” dağıtılmasını ve fesat çıkarıcıların reisi olan Ligor Vernardaki’nin süratle oradan sürülmesini talep etmişlerdi. Durumun telafisi için (teskin ve asayişin muhafazası) gerekli muamelelerin bir an evvel yapılması elzem olduğu halde, konuyla ilgili Babıali’ye henüz malumat dahi verilmemişti.⁸³

Ege adalarında, Osmanlı Rumlarını kışkırtmaya yönelik faaliyetlerde bulunan bir cemiyet de Adelfotis Omonia’ydı (Kardeşlik Birliği). Sadrazam Ferid (Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa) imzasıyla Dahiliye Nezareti’ne gönderilen bir zeyilde, merkezi Atina’da olan mezkûr cemiyetin Osmanlı Rumları arasında “*bir ittihad-ı vatanperverâne husûle getirmek*” amacıyla olduğu, Anadolu’nun büyük şehirlerinde şubeleri ve “*Bahr-i Sefid Cezayir-i sagîresi gibi*” mevkilerde birer memuru bulunduğu, ancak cemiyetin dağıtıldığı bildiriliyordu.⁸⁴

Osmanlı adalarına yönelik Yunanistan merkezli yoğun silah kaçakçılığı da bölgede tansiyonu arttırmaktaydı. Serasker Rıza Paşa’nın bildirdiğine göre, Sakız Sancağı’na bağlı olan Kalimboz Adası ahalisine

⁸³ BOA. Y.PRK. AZN. 6/32, lef: 1 (H. 10.06.1308). Belgenin çevirisi için bkz. ek-1.

⁸⁴ BOA. DH.MKT. 593/7, lef: 17 (H. 02.12.1320). Belgenin çevirisi için bkz. ek-2.

Yunanistan'dan silah ve muzır maddeler ithal ve nakledilmekteydi. Kaçakçılar, "Reji Tenbakü İdare"sine dahi karşı duruyorlardı. Ada ahalisi, "her vakit bir gürültü çıkarmaya meyl" etmekte ve "bu cüretleri de" adada Osmanlı askerinin bulunmamasından ve zaptiyenin azlığından kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle "Rodos'taki iki bölükten yahud İzmir'de mevcut asâkir-i şâhânedan bir bölüğün daimî surette" adada bulundurulması ve "Rodos'a memur Hanya vapur-ı hümâyununun dahi" bir müddet Kalimboz'da demir atması yerinde olacaktı.⁸⁵

Yunanlıların özelde Cezayir-i Bahr-i Sefid ve genelde ise Osmanlı Rumlarına yönelik ifsat faaliyetlerinin önemli bir parçasını, kuponlar aracılığıyla topladıkları yardımlar oluşturmaktaydı. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilindeki Yunan mektepleri ve konsolosluklarınca toplanan yardımların büyük kısmı "teşekkül etmiş olan fesâd komitesine tahsis" ediliyordu.⁸⁶ Konuyla ilgili bir jurnalde, Yunanlıların aleyhlerine geliştiğini düşündükleri Makedonya meselesi nedeniyle hırslarına uyarak askerlerini düzenleyip talim ettirdikleri; "Etniki Eteryâ cemiyet-i fesâdiyesi"ne bağlı bir çetenin sınır tecavüzünde bulunduğu; dahası Makedonya, Yanya, Dersaadet ve Cezayir-i Bahr-i Sefid'de kuponlar aracılığıyla yardım toplanması işinde, yani "fesad îkâ"ında Yunan Hariciye Nezareti memurlarından olan Kaçaron'un görevlendirildiği bilgileri kayıtlıydı.⁸⁷

Muzır neşriyat da Osmanlı adalarında yaşayan Rumları kışkırtmada önemli bir propaganda aracıydı. Devlet, bu yayınları sistematik ve yoğun bir şekilde denetlemekte ve bunlara karşı gerektiğinde önleyici müdahalelerde bulunmaktaydı. Mesela "İstanköy Rüsûmât İdâresi'nce zapt edilip İstanköy Kaimmakamlığından" gönderilen on dokuz adet kitaptan Rumca olan on yedisi sakıncalı bulunup "muâmele-i lâzimesi îfâ olunmak üzere" iade edilmişti.⁸⁸

Bazı neşriyat, yapılan incelemeler sonucunda sakıncalı görülmemiş, hatta bu durum yetkililer tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştı. Öyle ki İstanköy Rüsûmat Müdüriyeti'ne bağlı Kalimnoz Rüsûmat İdâresi'ne

⁸⁵ BOA. Y. MTV. 105/76, lef: 2 (H. 26.03.1312).

⁸⁶ BOA. DH. MKT. 2445/67 (H. 21.09.1318).

⁸⁷ BOA. Y..PRK.AZJ. 38/104, lef: 1 (R. 09. 04. 1315). Belgenin çevirisi için bkz. ek-3.

⁸⁸ BOA. MF.MKT. 545/54, lef: 1 (H. 08.07.1318).

gelen yabancı kitap, risale ve diğer evrakta, mahalli hükümetçe yapılan muayeneler sonucunda, muzır bir duruma rastlanmadığı bildirilmişti:

“İstanköy Rüsûmât Müdüriyeti mülhakatından Kalimboz Rüsûmât İdaresi’ne vürûd eden kitap ve resâil-i ecnebiyye ve evrak-ı saire alelusul hükümet-i mahalleye gönderilen muayene ettirilmekte ise de bir gûnâ mazarratları olmadığı beyanıyla iade olunmakta idüğünün ve şimdiye kadar muayene olunan şeyler meyanında muzır olanlarına tesadüf edilmemesi şayan-ı dikkat olup (...).⁸⁹

Öte yandan arşivde, Yunan propagandalarına karşı bazı Rumların Osmanlı lehine faaliyette bulduklarına ve bunun sonucunda devlet tarafından ödüllendirildiklerine dair kayıtlar da mevcuttur. Şöyle ki Girit’te “*cemiyet-i fesâdiye tarafından neşredilmiş olan ilannâmeye*” uyarak bazı Hristiyan memurlar görevlerini terk etmiş, bir kısmı “eşkiyaya” katılmış ve bazıları da Yunanistan’a firar etmişlerdi. Bu süreçte, “*meclis-i idâre-i vilayet azasından Yani Lupa Efendi ile diğer iki*” arkadaşı Osmanlı yönetimi lehine “*bazı teşebbüsât-ı hayırhâhânedede*” bulunmuşlardı. Ancak bu girişimlerinin duyulması ve “cemiyet-i fesâdiyece” cezalandırılacakları ihtimali üzerine, bunlardan ikisi Dersaadet’e ve biri İzmir’e gizlice gitmişlerdi. Nihayetinde gösterdikleri “*sadakat ve hüsn-i hidmetleri*” nedeniyle uygun birer memuriyete yerleştirilinceye kadar bu şahıslara “atıyye-i seniyye” tahsis edilmiş ve Lupi Efendi’nin iki oğlu ücretsiz olarak Mekteb-i Sultânî’ye kabul edilmişti.⁹⁰

Tüm bu önlem ve girişimler bir yana, tarihsel arenada Yunan ulusçuluğunun adalardaki etkisine karşı Osmanlılar tarafından gösterilen reflekslerin belki de en ciddi ve sert: Dömeke Meydan Muharebesi’ydi (1897). Girit Adası’nda yaşayan Rumların Etniki Eterya Cemiyeti’nin de kışkırtmalarıyla 1866’da isyan etmeleri ve isyan akabinde adanın Müslüman halkının büyük bir zulme uğraması sonucunda çıkan savaş, Osmanlı zaferiyle sonuçlandı.⁹¹ Savaş

⁸⁹ BOA. MF. MKT. 777/56, lef: 1 (H. 20.02.1322).

⁹⁰ BOA. DH. MKT. 2204/37, lef: 1 (H. 06.01. 1317).

⁹¹ Sabri Can Sannav-Cem Turan, “Askeri Zaferden Diplomatik Yenilgiye Bir Örnek: 1897 Dömeke Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler”, *Turkish Studies*, Sayı 4, c. 14 (2019) s. 989-1000.

neticesinde, Yunanlıların Girit hayali geçici olarak hezimete uğradığı gibi Osmanlı askerlerine Atina yolu açıldı.

İşte Cemiyet-i Mezhebiye, böyle bir siyasal ve ideolojik ortamda kuruldu. Devlet, bu konjonktür nedeniyle cemiyetlere karşı şüpheyile yaklaşıyor ve savunma refleksleri geliştiriyordu. Bu itibarla Alkan'a göre, cemiyet kavramı, Osmanlı yöneticilerinin zihninde çetecilik, örgütçülük veya "cemiyet-i fesadiye" gibi olumsuz çağrışımlar uyandırıyor, hatta II. Meşrutiyet'e kadar cemiyet ile şirket genelde aynı anlamda kullanılıyordu.⁹²

Kuvveden Fiile Çıkamamış Bir Cemiyet: Cemiyet-i Mezhebiye

Resmiyet Kazanma Talebi ve Hedefleri

II. Abdülhamid devrinde Cemiyet-i Mezhebiye'nin kuruluşuna resmiyet kazandırma süreci, İstanköy metropolitenin girişimleriyle başlamıştır.⁹³ Metropolit tarafından Cezayir-i Bahri Sefid Kaymakamlığı'na iletilen M. 20 Ağustos 1900/ R. 7 Ağustos 1316 tarihli dilekçede/arıza, cemiyetin faaliyetlerini resmî olarak başlatma isteği bildirilmiştir. Dilekçede metropolit, padişahın cülusunun yirmi beşinci sene-i devriyesine erişildiğinden, bu hayırlı vesile münasebetiyle İstanköy'de kurulan, amaçları arasında "mezhebe" ve ahlakın ıslahına ilişkin öğretim (talim) faaliyetleri, İstanköy'deki arazilerin potansiyellerine göre değerlendirilmesi ve "fen-i ziraat" ve zanaatın (hurfet) ıslahı ile gelişimi olan "Cemiyet-i Mezhebiye" isimli esnaf cemiyetinin açılış töreninin kararlaştırıldığını ifade etmiş ve cemiyetin himayesini yetkililerden rica etmiştir.⁹⁴

Metropolid imzalı bir diğer dilekçede, padişahı metheden cümlelerden sonra, hem "ahlak ve dinîyye ve mâneviye" gibi alanlarda faaliyette bulunma hem de ziraatla meşgul olan ada ahalisine ziraat fenini yayma, öğretme ve geliştirme amacıyla olan cemiyetin himaye altına alınması talep edilmişti. Dilekçenin devamındaki bilgilere göre, fikirleri aydınlatan (münevverü'l- efkâr) bir zat olan padişahın ziraatın

⁹² Alkan, *a.g.m.*, s. 6.

⁹³ II. Abdülhamid Dönemi'nin detaylı bir incelemesi için bkz. Orhan Örs, *Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2019, s. 17-493.

⁹⁴ BOA. DH. TMIK.M. 97/29, lef: 9. Dilekçenin tam çevirisi için bkz. (ek-4).

gelişimine yönelik arzusu doğrultusunda ve “*fen-i ziraatın ıslahı ve terakkisi maksadıyla*” bölgeye özel bir heyetin tayin edilmesi de Cemiyet-i Mezhebiye’yi düzenlenme (tanzimat) çalışmalarını hızlandırmıştı.⁹⁵

Kanunnâmesi Işığında Kurumsal Kimliği

Cemiyetin kurumsal yapısına ve işleyiş mekanizmalarına dair çok önemli verileri içeren kanunnâmesinin Osmanlı Türkçesi ve Rumca nüshaları⁹⁶ da Osmanlı yetkililerine takdim edilmişti. Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınan ve çalışmamızın ekler kısmında tam çevirisini verdiğimiz yedi bölüm ve yirmi altı maddeden oluşan kanunnâmede⁹⁷, cemiyetin kuruluş amacı, faaliyetleri, kuralları, yönetim kadrosu, üyelerinin yetki ve sorumlulukları, gelirleri, kurulacak meclisin görevleri, seçim usulü, söylev ve fikirler ile ilgili maddeler yer almaktaydı.

Kanunnâmenin birinci maddesinde, üyelerinin terbiyeleri ve fikrî gelişimleri, faydalı bilgilerin yayımlanması ve yayınlştırılması, okullara yardım sağlayacak vasıtaların temini gibi hususlarla meşgul olmak üzere İstanköy’de “Cemiyet-i Mezhebiye” unvanıyla bir cemiyetin kurulduğu; ikinci maddede, cemiyetin doğrudan “*İstanköy metropolitinin nezâret ve riyâseti*” altında bulunacağı; üçüncü maddede, cemiyetin hayırlı amaçlarını temin edecek birer kiraathâne ve kütüphânenin kurulacağı, ziraat ilmi, zanaat ve diğer sanatların gelişimine yönelik kitapların hazırlanması ve bulundurulmasına gayret edileceği, “*bununla beraber münhasıran sanayi-i mezkûreye*” yönelik işlerde cemiyet yönetiminin onayı üzerine gerekli hocalardan (muallim) ders alınacağı; dördüncü maddede, cemiyet içerisinde mezhepsel ve siyasi tartışma ve çekişmelerin kesinlikle yasak olduğu; beşinci maddede ise cemiyetin gelirlerinin üye sıfatıyla kaydedilecek şahıslar tarafından verilecek bedelden, her üç veya altı ayda ödenecek iane bedellerinden, dışarıdan olağanüstü olarak tedarik edilecek paradan ve cemiyete “*ihsan veyahut veraset suretiyle verilecek akçeden*” oluşacağı bildirilmiştir.

Sırasıyla diğer maddelerin içeriği ise şöyledir: Cemiyet üyeleri, seçme ve seçilme hakkına ve sadece özel maddede (madde-i mahsûsa)

⁹⁵ BOA. DH.TMIK.M. 97/29, lef: 8 (R. 07.06.1316).

⁹⁶ BOA. DH.TMIK.M. 97/29, lef: 6.

⁹⁷ Bkz. (ek-5).

belirlenen ve sınırlanan kısımlarda yazılı meselelerden bahsetmek ve görüş bildirmek yetkisine sahip oldukları gibi, ayrıca kurulacak mecliste hazır bulunup cemiyetçe kendilerine verilecek görevlerin yerine getirilmesinden de sorumluydular. Üye olacak şahıslar, kayıt parası olarak *“bir çarık? ve iane bedeli olmak ve her üç ayda yahut altı ayda”* taksidde bağlanmak suretiyle yıllık altmış veya otuz altı kuruş ödeyeceklerdi (6. madde).

Fahrî olarak kabul edilecek üye, daimî üye gibi mecliste ve müzakerelerde bulunabilecek ise de şahsî/özel maddelerden kaynaklanan (mevâdd-ı zâtiyyeden münbais) müzakerelerde gizli oy olmayacaktı (7. madde).

Cemiyet üyesi olup işbu kanunnâmece belirlenen taahhüt edilmiş parayı ödemeyen veya davranışları ve hareketleri sebebiyle cemiyetin şanına, itibarına ve kuruluş amacına zarar veren şahsın, cemiyetin idare meclisinin teklifi üzerine kaydı silinebilecekti (8. madde).

Cemiyette -ikinci maddede beyan olunduğu üzere- başkandan (reis-i nizâmî), bir başkan yardımcısından, bir kâtipten, bir kütüphane memurundan, bir sandık eminden ve iki üyeden oluşan bir idare meclisi kurulacaktı. Meclis üyeleri, bütün cemiyet üyelerinin tamamı *“hazır olduğu halde”* gizli oy ve oy çokluğu usulü ile seçilecekti. Başkanın memuriyet süresi iki seneydi (9. madde).

İlk defa seçilen ve tayin edilen başkan, meclis huzurunda eski başkandan devraldığı muameleleri ve hesapları yönetecekti. İlk kurulan mecliste, cemiyetin gelir-gider durumunu (muvazene) düzenleyecek, ikinci mecliste ise her ikisini tasdik edecekti. Meclis başkanı ayrıca, cemiyetin kuruluş zamanına denk gelen günde *“vakte münasip bir”* konuşma yapacaktı (10. madde).

Meclis üyeliğinden kesin olarak vazgeçen şahısların yerine, seçimde en fazla oy alanlar tayin olunacaktı (11. madde).

Meclis başkan yardımcısının, mekteplerin teftiş heyeti üyesinden olması şarttı (12. madde).

Meclis, başkanın, başkanın bir engelinin (mâni-i şer’isi) olması durumunda başkan yardımcısının daveti üzerine her ayda iki veya icap ederse iki defadan fazla ve olağanüstü olarak toplanacaktı. Mecliste

başkan veya yardımcısı hazır bulunduğu kurula (heyet), usulünce teşekkül etmiş gözüyle bakılacaktı. Kişiye has/özel maddelere gizli olarak oy verilecekti (13. madde).

Cemiyetin işlerinde ve diğer hususlarda vekalet etmek, idare meclisinin toplantılarıyla müzakerelerinin başlangıcını ve sonunu bildirmek, hazır bulunanların önerilerini ret ve kabul ile üyelerden gereğinden fazla beyanatta bulunanları susturmak, üzerinde durulan konuları oya sunmak, *“tedârik edilecek lâyiha”* ve diğer evrakı imzalamak, *“zabıt varakasıyla diplomaları ve para poliçelerini”* onaylamak, sandık emininin kitap ve diğer defterlerini saymak ve imzalamak, kısaca *“işbu kanunnâmenin”* bütün şartlarını tamamen uygulamak görevleri meclis başkanına, başkanın bir engeli olması durumunda ise başkan yardımcısına aitti (14. madde).

Cemiyette istihdam edilecek başkatibin görevleri: cemiyetin evrak ve defterleriyle mührünü muhafaza etmek, haberleşmeler ve yazışmalarla (muhaberat) ilgili işlerle meşgul olmak, üye olacak şahısların isimlerini özel bir deftere kaydetmek, cemiyetin resmî evrakını (muhererât) cemiyet başkanıyla ortak olarak imzalamak ve *“gidip gelen kağıtların kaydını tutmaktan ibaret”* idi. Adı geçen başkatibin bir engeli olması durumunda, yerine geçici olarak üyelerden biri tayin olunacaktı (15. madde).

Cemiyette kurulacak kütüphanenin görevlisi, kitapların ve diğer evrakların muhafazasından ve kaybolan kitapların tazmininden sorumluydu (16. madde).

Meclis üyelerinin istifası meselesi, meclis başkanı veya yardımcısı aracılığıyla *“arz ve teklif”* olunacaktı. Adı geçen istifanâmelerin kabulü, cemiyet meclisinin oyuna tabi olacaktı (17. madde).

Cemiyetin müzakereleri açık (alenî) olacak; müzakerelerde sadece üyeler hazır bulunacak; mecliste üyelerin yarısından bir fazla üye hazır bulunursa kurul, tamamen teşekkül etmiş kabul edilecek ve bulunmadığı takdirde sonraki güne ertelenecekti. Ertelenen güne gelindiğinde üyelerden kaç mecliste bulunursa bulunsun kurul geçerli olarak kabul edilecek, ancak bu durumda toplanan üye sayısı dörtte birden az olmayacaktı (18. madde).

Cemiyetin toplantıları düzenli ve bazen olağanüstü şekilde olacaktı. Olağanüstü olarak yapılan müzakereler, meclis başkanının daveti üzerine icrâ edilecekti (19. madde).

Mecliste yapılan müzakerelerin zabıt varakası kayıt ve tasdik edilecek; bununla beraber tarih bakımından önemi ve faydası olan evrak okunacak ve gerektiğinde bahse konu olan maddeye yönelik öneriler başkan tarafından oylamaya sunulacaktı (20. madde).

Her sene temmuz ayının ilk pazar gününü cemiyet başkanı veya yardımcısı tarafından cemiyet üyeleri genel toplantıya davet olunacaktı. Tamamen kurulmuş olan heyet huzurunda, sona eren sene zarfında gerçekleşen muameleler ve hesap defterleri başkatip ile sandık emini tarafından ayrıntılı olarak mecliste hazır bulunan üyelere gösterilecek ve okunacaktı. Devamında meclis üyelerinin ilk defa seçimi şöyle olacaktı: gerekli vasıfları taşıyıp itibar ve genel güven kazanmış şahıslar, mecliste hazır bulunan cemiyet üyeleri tarafından seçilmiş meclis üyesi olarak gösterilecek ve teklif olunacaktı. Sonra meclis başkanının özel alametini (işaret-i mahsûsa) taşıyan beyaz bir kâğıt parçası üzerine vicdanen uygun görülen şahısların isimleri, oy kullanacak kişiler tarafından yazılacak ve buna göre seçim sonuçlanacaktı. Seçim varakalarının toplanması ve tasnifinden sonra, seçim zamanına kadar hazır bulunmayan cemiyet üyelerinin sonradan oy vermesi caiz değildi. İlk defa seçilen altı üye ve başkan tarafından müzakereyle başkan yardımcısı, sandık emini, başkatip ve kütüphane nazırı tayin edilecekti. Ayrıca zikredilen genel toplantıda başkanın "*tensib ve kararı üzerine geçen sene zarfında cereyan eden*" hesapların soruşturulması ve incelenmesi ile meşgul olmak üzere gizli veya açık oy ile bir teftiş heyeti seçilecek ve tayin edilecekti (21. madde).

Her sene sonunda teftiş heyeti tarafından incelenecek hesapların (muhasabât) sonucunu içeren layiha, ilk meclisin toplantısında okunacak ve yeni "*riyâset heyeti tarafından cemiyetin*" mevcut senesinin bütçesi (muvazene) düzenlenecek ve arz olunacaktı (22.madde).

Kanunnâmenin ilk maddesinde beyan edilen maddelerden bahisle söylenecek nutuk ve kaleme alınacak düşünceler, cemiyet başkanlığınca uygun görüldükten ve onaylandıktan sonra alenen okunacaktı (23. madde).

Cemiyetin kullanacağı mührün ortasında “*haç alameti ve etrafında da büyük*” harflerle “*add İstanköy fi sene 1900 ve ‘Cemiyet-i Mezhebiye’ ibaresi*” yazılı olacaktı (24. madde).

İdare meclisi üyeleri de dahil olmak üzere cemiyet üyeleri, on beş üyeden az ise cemiyet feshedilmiş sayılacağından böyle bir durumda ortaya çıkacak para, gelecekte “*öyle bir cemiyetin tesisine*” sarf edilmeyip, ancak senelik hasılat okulların yararına “*sarf ve hasr*” edilecekti (25. madde).

Son olarak kanunnâme, ana maddelerine “*halel gelmemek üzere*” değiştirilebilecek ve düzeltilebilecek ise de bu durum bütün cemiyet üyelerinin ve cemiyet başkanının hazır bulunduğu genel mecliste verilecek karar ile gerçekleşebilecekti (26. madde).

Kuruluş Talebi Sonrasında Gerçekleşen Bürokratik Süreç ve Faaliyete Geçememe Nedenleri

Cemiyetin resmi açılış töreni talebi ve kanunnâmesinin takdimi, Cezayir-i Bahr-i Sefid Kaymakamlığı, Maarif Nezareti, Dahiliye Nezareti ve Adliye ve Mezahib Nezareti arasında ciddi bir bürokrasi trafiğinin yaşanmasına neden olmuştur.

Öncelikle Cezayir Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa imzasıyla Maarif Nezareti’ne gönderilen 18 Eylül 1900 tarihli belgede, İstanköy metropoliteninin gönderdiği tahriratın valinin eline geçtiği, ancak talep edilen hususların örneğine geçmişte rastlanmadığı ve cemiyetin asıl amacının ne olduğunun “*vilayetçe de meçhul bulunmuş*” olduğu belirtiliyordu.⁹⁸

Dahiliye nazırından yine Maarif Nezareti’ne sevk edilen 27 Kasım 1900 tarihli bir diğer belgeden, cemiyetin yirmi altı maddeden oluşan talimatnâmesinin Tesrî-i Muamelât Komisyonu tarafından incelendiği ve cemiyetin teşkiline kuşku ile bakıldığı anlaşılmaktadır. Belgede, İstanköy metropoliti tarafından gönderilen yazıda ve yirmi altı maddeden oluşan talimatın başlığında (serlevha) “*İstanköy’de müteşekkil Cemiyet-i Mezhebiye ünvanlı esnaf cemiyeti*” tanımlamasının yapıldığı; talimatnâmenin birinci ve ikinci maddelerinde adı geçen cemiyetin

⁹⁸ BOA. MF.MKT. 534/15, lef:1 (H. 23.05. 1318).

kurucusunun ve başkanının metropolit olduğu; cemiyetin faydalı bilgilerin yayınlanması ve yayılmasıyla meşgul olacağı (malûmât-ı nâfia neşr ve tâtımına medâr olacak vesâitin istihsali) ve talimatnâmenin diğer maddelerinin cemiyet üyelerinin seçilme şekli, görevleri ve gelirlerin (toplanılacak akçenin) toplanma tarzıyla ilgili olduğu ifade ediliyordu.

Ancak belgenin devamında “cemiyet-i ilmiye” adıyla taşralarda kurulan ve kurulmakta olan “birtakım şirketlerin” durumlarının araştırılması ve hükümetten ruhsat alınmadıkça bundan böyle “hiçbir şirketin teşekkülüne müsaade” olunmayacağı gibi hususların padişah iradesiyle iktiza ettiği bildiriliyordu. Dahası Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti’den beyan edildiğine göre, cemiyetin asıl amacının ne olduğu bilinmemekteydi. Kaldı ki “Tesrî-i Muamelât Komisyonu”nda yapılan incelemeler sonucunda böyle bir cemiyetin kuruluşu sakıncalı bulunmuştu.⁹⁹

Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa imzasıyla Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 17 Aralık 1900 tarihli belgede ise cemiyetin hangi amaç ile kurulduğunun ve ilerideki tehlikeli girişimlerinin (hatar-ı harekât) “neden ibaret olacağı”nın keşfedilemeyeceği, üstelik cemiyetin nizamnâmesine bakıldığında “mektepe şeklinde bir ilmî heyetten” meydana gelmediğinin anlaşıldığı bildirilerek cemiyete ruhsat verilip verilmemesi ve üyelerinin araştırılması işinin Maarif Nezareti’nin uhdesinde olmadığı belirtilmiştir. Çünkü Ahmed Zühdü Paşa’ya göre, Cemiyet “Cemiyet-i Mezhebiye şeklinde” kurulduğundan ilgili muamelelerin Adliye Nezareti tarafından yürütülmesi gerekmektedir.¹⁰⁰

Bu sefer konu, Adliye ve Mezahib Nezareti’ne intikal etmiş ve Adliye ve Mezahib Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, önceki satırlarımızda ifade edilen hususlar tekrarlanarak gayrimüslimler tarafından “Cemiyet-i Mezhebiye unvanıyla bu gibi cemiyetler”in kurulmasının örneğine rastlanmadığı, cemiyete müsaade edilmesinin “mahzurdan salim olamayacağı

⁹⁹ “Müsaade itası mahzurdan gayr-ı salim görüldüğüne binaen”, BOA. MF. MKT. 534/15, lef: 3 (H. 04.08.1318). Belgenin tam çevirisi için bkz. (ek-6).

¹⁰⁰ BOA. DH.TMIK.M. 97/29, lef: 3 (H. 24.08.1318).

hakkında komisyonca beyan olunan” kanaatin isabetli olduğu ve bu bakımdan gereğinin yapılacağı bildirmiştir.¹⁰¹

Cemiyetin, eğitime ve ilme yönelik faaliyetlerde bulunacak bir esnaf cemiyeti olduğu iddiasıyla ortaya çıkışı, ancak kanunnâmesinde yapılan incelemeler sonucunda *“mektep şeklinde bir ilmî heyetten”* meydana gelmediğinin anlaşılması bir yana, isminde geçen *“mezhep”* ifadesi de bürokraside ciddi şüpheler yaratmıştır. Nitekim Arapça *“مذهب”* sözcüğü, *Kamus-ı Türkî*’de dört anlamı içeren bir sözcük olarak kayıtlıdır: *“Gidilen ve yürünen yer, yol, tarîk”; “İlim ve felsefede ittihâz olunan tarîk, meslek”; “Dîn” ve “Bir dinin şubelerinden beheri.”*¹⁰² Bu anlam genişliği dikkate alındığında, *“Cemiyet-i Mezhebiye”*’nin bir meslek, zanaat, ilim veya ekolle ilgili bir cemiyet mi yoksa dinî veya mezhepsel bir dernek ya da yapılanma mı olduğuna dair kesin bir şey söylenememektedir. Bununla birlikte, dönemin siyasal ve ideolojik hususiyetleri de hesaba katıldığında, *“cemiyet neden faaliyete geçememiştir?”* sorusunun cevabı ortaya çıkmaktadır.

Netice itibariyle *“Cemiyet-i Mezhebiye”* Sultan Abdülhamid’in cülusunun sene-i devriyesine denk getirmek istediği açılış törenini gerçekleştirememiş, Osmanlı topraklarında faaliyet yürütememiş, bu bakımdan da Osmanlı tarihinde ölü doğmuş bir cemiyet olarak kayda geçmiştir.

Sonuç

Modern sivil toplumun inşası, toplumsal bünyede ve devlet-toplum ilişkilerinde devrim niteliğinde gelişmelere yol açmıştır. Bilhassa cemaatten cemiyete geçiş olgusu, toplumsal ilişkileri daha bireysel, akılcı, seküler ve pratik bir hale getirmekle birlikte, ulusal kimliklerin gelişiminde dahi önemli bir rol oynamıştır. Bu yapısal dönüşüm, geleneksel cemaat yapısının tedricen tasfiyesine de neden olmuştur. Bu bakımdan 19. yüzyıl, cemiyetlerin ulusal hareketler ile kaynaştığı ve bu açıdan gelenekselin kısmen ve tedricen geri planda kaldığı bir yüzyıldır.

Kaldı ki mezkûr yüzyılda, modern toplum dinamikleri başta cemiyetler olmak üzere bütün değişkenleriyle Osmanlı bünyesinde dahi

¹⁰¹ BOA. DH.TMİK.M. 97/29, lef: 10 (H. 21.11.1318).

¹⁰² *Kâmûs-ı Türkî*, Müellifi: Şemdeddin Sami, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1317.

kuvveden fiile çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar cemiyetleşme olgusu, Osmanlı-Türk toplumunun çağdaşlaşmasında önemli bir işleve sahip olsa da imparatorluğun çok uluslu yapısının bir sonucu olarak etnisite merkezli bağımsızlık girişim ve taleplerini kurumsal bir temelde tetiklemiştir.

Bu girişimler, Ege adalarında da güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Nitekim İstanköy Adası da dahil, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunan Ege adaları, giderek Yunan ulusal hareketinin odaklandığı bir bölge haline gelmiştir. Yunan ulusçuları, bölgeyi "büyük Yunanistan"ın veya "kadim Bizans"ın bir parçası olarak görmekteydiler. Dolayısıyla bölgede yaşayan Rumlar, birçok araç, teknik ve yöntem ile imparatorluktan koparılmaya çalışılmıştır. Bu araçlardan birisi de ulusçu hareketlerle organik bağı bulunan cemiyetlerdi. Kültüre, bilime ve eğitime yönelik toplum kuruluşları imajı altında, Yunan ulusal kimliğini destekleyen ve geliştiren bu cemiyetlerin birçoğu, kısmen Yunan tedhiş ve ifsat hadiselerinin de faileriydiler. Haliyle Ege adalarında, merkez-çevre ilişkisi giderek sorunlu bir hale geldi.

Bu gelişmelerin farkında olan II. Abdülhamid ve yönetimi, azınlıklardan gelen her türlü cemiyet kurma taleplerine karşı temkinli ve mesafeli bir duruş sergilemişlerdir. Talepler, Osmanlı bürokrasisi tarafından büyük bir ciddiyet, titizlik ve dikkatle incelenerek mevcut cemiyetler ve cemiyet kurma teşebbüsleri devlet kontrolü altına alınmıştır.

Bir "esnaf cemiyeti" imajı çizen, eğitim-öğretim alanında ve ziraatın gelişimi noktasında girişimlerde bulunacağını beyan eden Cemiyet-i Mezhebiye, 1900 yılında tam da böyle bir atmosferde kuruluşuna resmîyet kazandırmaya çalışmıştır. Bu çabalar, İstanköy metropolinin ilgili makamlara gönderdiği ve cemiyet için resmî açılış izni istediği dilekçeyle somutlaşacaktır. Metropolün dilekçesinde, cemiyetin amaçlarının mezhebe ve ahlakın düzeltilmesine yönelik eğitim faaliyetleri, ziraat ve zanaatın islahı ve terakkisi olduğu bildirilmiş; metropolit imzalı bir diğer dilekçede ise "*ahlak ve dinîye ve mânevîye*"ye yönelik öğretim ve geliştirme faaliyetlerinin altı çizilmiştir.

Cemiyetin, esasen Osmanlı topraklarında cemiyetleşme sürecinin prosedürüne, hukukî alt yapısına veya cemiyetlerin kurumsal yapılanma ve işleyiş mekanizmalarına dair detayları tüm boyutlarıyla gözler önüne

seren yirmi altı (26) maddelik ve bir nüshası Rumca diğer nüshası Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınan kanunnâmesinde hedefleri, üyelik kriterleri, uyulacak kurallar, yönetim kadrosu, idare meclisinin personel yapısı, meclisin işleyiş süreci, meclis üyelerinin seçimi, azil şartları veya gelirleri gibi hususlar kayıtlıdır. Bu bakımdan cemiyetin, ciddi bir kurumsal planlama ve mevzuat ile yola çıktığı görülmektedir.

Ancak Osmanlı Rumlarının Yunan ulusçuları tarafından gerçekleştirilen müdahale ve operasyonlarla mütemadiyen kısıktıldığı bir bölgede, varlık sahasına girmeye çalışan cemiyetin kuruluş hamleleri, sistematik olarak denetlenmiş ve neticede cemiyete yönelik kaygı ve şüpheler, ilgili kurumlar arası yazışmalar aracılığıyla kayıt altına alınmıştır.

Nitekim yapılan incelemelerle, *“Cemiyet-i Mezhebiye unvanıyla bu gibi cemiyetler”*in kurulmasının örneğine rastlanmadığı, cemiyetin hangi amaç ile kurulduğunun ve ilerideki tehlikeli girişimlerinin (hatar-ı harekât) nelerden *“ibaret olacağı”*nın kestirilemeyeceği, cemiyetin *“mektepe şeklinde bir ilmî heyetten”* meydana gelmediğinin anlaşıldığı şeklinde sonuçlara ulaşılmış ve dolayısıyla cemiyetin faaliyetlerine izin verilmesinin *“mahzurdan salim olamayacağı”* kanaatine varılmıştır.

Bu kanaatin oluşmasında, diğer bir deyişle cemiyetin sakıncalı olarak görülmesinde, doğrudan Yunan ulusçuluğunun önemli bir dayanağı ve destekçisi olan Ortodoks kilisesine bağlı metropolitin nezareti ve himayesi altında bulunması, kanunnâmesindeki bazı muğlak ifadeler, kanunnâmesinde belirtildiği üzere gelir kaynaklarından birisinin de dışarıdan olağanüstü olarak temin edilecek paradan oluşması -ki bu durum da dışarıdan ve dış güçler tarafından finanse edilebileceğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir- veya kullanacağı mührün altında *“haç alameti”* olması gibi hususlar etkili olmuştur.

Şüphelerin diğer bir nedeni de cemiyetin adında bulunan *“mezhep”* sözcüğünün, meselenin muhatabı olan bürokratik çevrelerde yarattığı kafa karışıklığı olmalıdır. Öyle ki *“mezhep”* ifadesinin, lügatteki geniş anlamı da düşünüldüğünde, cemiyetin dinsel, mezhepsel, etnik veya meslek ve zanaata yönelik bir girişim olup olmadığı konusunda net bir karara varılamamış, dolayısıyla mesele Maarif Nezareti'nin uhdesinden, en nihayetinde cemaat işleriyle ilgilenen ve hükümet ile cemaatler

arasında iletişimi sağlayan Adliye ve Mezahib Nezareti'ne intikal etmiştir.

Ayrıca Ege adalarında aktarmaya çalıştığımız siyasal ve ideolojik atmosfer ve İstanköy'de demografik üstünlüğün Rumlarda olması gerçeği gibi etkenler de cemiyetin “muzır ve sakıncalı” bir imaj oluşturmasında doğrudan etkili olmuştur.

Son tahlilde Abdülhamid yönetimi, cemiyeti devletin bekasına, birlikte yaşama pratiğine ve kamu düzenine ilişkin potansiyel bir tehlike olarak görmüştür. Dönemin koşulları itibariyle zaten her türlü örgütlenme taleplerine ve kollektif organizasyonlara reaksiyoner ve güvenlik refleksleriyle yaklaşan devlet, meseleyi seri ve tavizsiz bir şekilde, riske girmeden çözmüştür. Bu tutum da konunun, idare-i maslahatçı bir anlayıştan ziyade, geleceği öngören, akılcı ve hikmet-i hükümetçi bir bakış açısıyla ele aldığı bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.) 2445/67 (H. 21.09.1318); 593/7,17 (H. 02.12.1320); 2204/37,1 (H. 06.01. 1317).

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M.) 97/29,3,5, 6, 8, 9,10, 12.

Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.) 545/54,1 (H. 08.07.1318); 777/56,1 (H. 20.02.1322); 534/15,1 (H. 23.05. 1318); 534/15, 3 (H. 04.08.1318).

Yıldız Mütenevvi Marûzât Kalemi (Y.MTV.) 105/76,2 (H. 26.03.1312).

Yıldız Perâkende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.AZN.) 6/32.1 (R. 10.06.1308).

Yıldız Perâkende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.) 38/104,1 (R. 09. 04. 1315).

Kitap ve Makaleler

Ahbab, Yakup, *Yakın Dönem Tarihimizde İstanköy Adası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

Alkan, Mehmet, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim. 2003, s. 4-12.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections On The Origin And Spread of Nationalism*, Published By Verso, New York 1991.

Aşıkpaşazade Tarihi, Haz. Nihal Atsız, Ötüken Neşriyat, Ankara 2011.

Aşıkpaşazade Tarihi, Neşr: Hafız-ı Kütüb Muavini Ali, Matbaa-ı Amire, 1332.

Başkutlu, Salih-Özçakır, Sabri, "Osmanlı İdaresi Zamanında Midilli Adasında Rumların Kurduğu Atlas ve Diagora Jimnastik Cemiyetleri ve Nizamnameleri", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 2 (Aralık 2020), s. 399-431.

Berman, Marshall, *All That is Solid Melts into Air : The Experience of Modernity*, Penguin Books, USA 1988.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Cilt II, Eren yayıncılık, İstanbul 1990.

Cartledge, Paul, *The Greeks A Portrait Of Self And Others*, Oxford University Press, New York 2002.

Clogg, Richard, *A Concise History of Greece (Cambridge Concise Histories)*, Cambridge University Press, New York 2013.

Çapa, Mesut, "Kızılay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara 2022, s. 544-546.

Emecen, Feridun, "İstanköy", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001, s. 308-310.

Emecen, Feridun, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 24-55.

Faroqhi, Suraiya, "18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul'da Hıristiyan ve Yahudi Esnaf", *Bir Allame-i Cihan Stefanos Yerasimos (1942-2005) içinde*, Cilt 1, İstanbul 2012, s. 289-308.

Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (içinde)*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Freeman, Charles, *The Greek Achievement The Foundation Of The Western World*, Penguin Books, England 2000.

Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, Çeviren: Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell Publishers, United Kingdom 1993.

Gezgin, Mehmet Fikret, "Cemaat-Cemiyet Ayırımı ve Ferdinand Tönnies", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 22, (1988). s. 183-201.

Giddens, Anthony, *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, Çeviren: Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, İstanbul 2010.

Halil İnalçık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Makaleler I* (İçinde), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 34-63.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Cemiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 329-331.

Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı (1789-1848)*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, Hazırlayan: Şerafettin Turan, TTK, Ankara 1991.

İnalçık, Halil, "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme", *Osmanlılar* (İçinde), Timaş Yayınları İstanbul 2010, s. 243-272.

İnalçık, Halil, "Adaletnameler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, TTK, C. II, Sayı:3-4, s. 49-93.

İnalçık, Halil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi", *Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 113-128.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300-1600)*, YKY, İstanbul 2003.

Kafadar, Cemal, *İki Cihan Aresinde; Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.

Kâmûs-ı Türkî, Müellifi: Şemdeddin Sami, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1317.

Kaymakçı, Mustafa – Özgün, Cihan, *Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi / Ege Denizinde Yükselen Sessiz Çiğlik*, DT Yayıncılık, İzmir 2015.

Kenanoğlu, M. Macit, "Osmanlılarda Zimmi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 438-440.

Kınalızade Ali, *Ahlak-ı Alai*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

Kitsikis, Dimitri, *Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış*, Çeviren Volkan Aytar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam, Cilt 1, Editör: Timur Kuran, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çevirenler: Mümtazer Türköne vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Marshall, Gordon, "Gemeinschaft (cemaat) ve Gesellschaft (toplum)", *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akinhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

Mateos, Natalia Ribas, *The Mediterranean In The Age Of Globalization: Migration, Welfare, And Borders*, Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A) 2005.

Mehmet Hacısalihoğlu, "Yunanistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 586-595.

- Millas, Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, Cilt: I, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. YY.)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", C.X, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlılarda Millet Sistemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, Ankara 2020, s.66-70.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.
- Örs, Orhan, *Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2019.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Roper, Brian S., *The History of Democracy A Marxist Interpretation*, Pluto Press, London 2013.
- Said, Edward, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Arayışları*, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- Sannav, Sabri Can-Turan, Cem, "Askeri Zaferden Diplomatik Yenilgiye Bir Örnek: 1897 Dömeke Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler", *Turkish Studies*, Sayı 4, c. 14 (2019) s. 989-1000.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 500-501.
- Şehir ve Cemiyet (*Weber-Tönnies-Simmel*), Hazırlayan: Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Tukin, Cemal, "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Yerasimos, Stefanos, "Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* (içinde), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 13-23.
- Yetiş, Kazım, "Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1992, s. 552-553.
- İnternet Kaynakları**
- Thomas Ambrosio, "Irredentism", <https://www.britannica.com/topic/irredentism>, Erişim Tarihi: 18.12.2024.
- Vladislav B. Sotirovic, " 'Megali Idea' and Greek Irredentism in the Wars for a Greater Greece, 1912–1923", <http://global-politics.eu/megali-idea-greek-irredentism-1912-1923/>, Erişim Tarihi: 16.12.2024.

EKLER

Ek 1. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ni Oluşturan Adalarda Yunanlıların Fesat Hareketlerinde Bulunduğu ve Mekatib-i Hristiyanıye Cemiyeti Adıyla Kurulan Heyetin Muzır Faaliyetleri (BOA. Y.PRK.AZN. 6/32, lef: 1)

“Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetini teşkil eden adaların nezâket ve ehemmiyet-i mevkileri malûm-ı âl-i hazret-i hilafetpenâhîleridir

Mücerred adalar ahalisini tahrik ve daire-i fesatlarına almak için bazı Yunanîlerin hacelik sıfatıyla mekteplere duhûl edip gizli gizli envâ-ı ifsâdat ilkasıyla halkın ezhânını tahrik ettikleri halde her nasılsa hükümet-i mahalliyece bu madde-i peyman nazar-ı ehemmiyet ve tecessüse alınmaması bu kere Midilli Cezire'sinde büyük bir fesadın alevlenmesine badi olacağı istihbar kılındı.

Böyle cemiyet ve komisyonlar teşkili memnû olduğu halde zahir halde Mekatib-i Hristiyanıye Cemiyeti namıyla teşekkül etmiş bir heyet-i fesadiyyenin himayesiyle Midilli mekatib-i kebiri müdür ve muallimliğine tayin edilmiş olan Yunan tebaasından Giritli oğlu Ligor Vernardaki namındaki fesedenin tesvilat-ı fitnecuyanesiyle birkaç bin kişiyi daire-i ifsadına alarak bir vukuat-ı müteessifane çıkarmak üzere buldukları esdikâ-i tebaa-i hazret-i şahanelerinden bulunan ahali haber almasıyla işin önünü almak için hemen cemiyetin lağvını ve reis-i fesede-i merkum Ligor Vernardaki'nin serian oradan tard ve ihracını istida etmekte iseler de iş anlaşılincaya kadar telafisi na-kabil bir vukuat zuhur edeceği ve halbuki? böyle şeylerin derhal teskin ve asayişin muhafazası için muamele-i lazimenin bilâ-ifâte-i vakt acilen icrası hikmet-i hükümet muktezasından iken belki daha Babialilerine bile malumat verilmemiş olacağı ve müdür-i merkum Ligor Vernardaki mukaddema dahi tard edilmiş sabıkalı makulesinden bulunduğu ahval-i mahalliye vukuatı?? olanlardan lede'l-tahkik anlaşılmağla muharrer malumat ali-i hazret-i tacidârîleri buyurulmak üzere maruzdur ferman zat-ı hazret-i hilafetpenâh efendimizindir Fî 10 Ağustos Sene 308

Dersaadet Esbak Müddeiumumisi Muavini Köleleri

İsmail Hakkı Bin Mustafa”.

Ek 2. Yunanlılar ile Osmanlı Topraklarında -Ege Denizi'ndeki Adalar da Dahil Olmak Üzere- Yaşayan Rumları Birleştirmek Amacıyla Kurulan Adelfotis Omonia Cemiyeti Hakkında Malumat. (BOA. DH.MKT. 593/7, lef: 17)

“Bâbîâlî

Daire-i Sadâret-i Uzmâ

Mektûbî Kalemi

Aded: 2889

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

26 Şevval sene (1)320 tarihli tezkireye zeyldir. Adelfotis Omonia namıyla Midilli’de teşekkül edip dağıtılan ve Hariciye Nezâret-i Celîlesine Atina Sefaret-i seniyyesi vâsıtasıyla istihsal olunan malumata nazaran Yunanlıların memalik-i şahane Rumları beyninde bir ittihad-ı vatanperverâne husule getirmek maksad-ı hafsine hadim ve merkezi Atina’da olduğu ve Anadolu’nun büyük şehirlerinde şubeleri ve Bahr-i Sefid Cezayir-i sagiresi gibi mevâkide yalnız birer memuru bulunduğu anlaşılan cemiyette zi-methal olmasından dolayı tebdili evvelce Rum patrikliğine tebliğ edilen mahalli Rum metropolidinin şu sırada cemaat metropoliten azasından müddet-i nizamiyeleri muktezi olanların yerlerine davet edilen metropolitler meyanında bulunduğu anlaşılmasıyla mumaileyhin cemaat-i mezkûre azalığında bulunması da muvafık-ı usul görülemediğine dair sebk eden tebliğe cevaben mezkur patriklikten bu kere verilen takirde mumaileyh metropolidin Atina’da bu nam ile bir cemiyet olduğundan ve bunun o cemiyetle irtibat ve münasebetinden malumatı olmadığı beyanıyla salifü’z-zikir azalıkla bu tarafa davetine müsaade itası istida edildiği Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîlesinden bâ-tezkire işar kılınmağla bu bâbda vaki olacak mütalaa-i devletlerinin ve cemiyet mezkûre hakkında Aydın ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetleriyle sair icab eden vilayata icrası evvelce te’kiden tavsiye kılınmış olan tebligata henüz cevap gelmediyse takib ve tesrî-i keyfiyetle neticesinin sûrat-i istihsal ve inbâsına himmet buyurulması siyâkinda tezkire-i senâveri terkim kılındı efendim

Fî 2 Zilhicce Sene 1320 Fî 17 Şubat Sene (1)318

Sadrazam Ferid”.

Ek 3. İçerisinde Cezayir-i Bahr-i Sefid Adalarının da Bulunduğu Bazı Osmanlı Topraklarında Fesat Çıkarılması İçin Kuponlar ile Yardım Toplandığı ve Yunan Hariciye Nezareti'nin Bu İş İçin Kaçaron'u Görevlendirdiği (BOA. Y..PRK.AZJ. 38/104, lef: 1)

"Aleyhlerine telakkî eyledikleri Makedonya mesele-i siyasîyesinden dolayı Yunaniler yine amal-ı harisânelerine tebaan askerlerini tensik ve talim ile Etniki Eterya cemiyet-i fesadiyesinin tertip ettikleri eşkiyadan şimdilik bir çete tecavüz-ı hududa cesaret eyledikleri ve melfûfen takdim kılınan kuponun zuhurunda muharrer olacağı vecihle mukaddema Dersaadet Yunan Konsolosu Mösyö Asayan memuriyetiyle Girit, Makedonya, Yanya, Dersaadet ve Anadolu ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinden celb ve cem-i ianeye muvaffak oldukları gibi eski kuponları iptal ile bu kere ihdas ettikleri yeni kuponların zuhurunda yalnız Makedonya, Yanya, Dersaadet, Cezayir-i Bahr-i Sefid adaları muharrer olduğu ve bu kuponlar ile iane tahsiline fesad îkâna Yunan Hariciye Nezareti memurlarından olup mülteci sıfatıyla evvelce Dersaadet'e gelmiş ve burda? İzmir ve İskenderiye gitmiş olan Kaçaron'a memur edilerek merkurum birkaç güne kadar Dersaadet'e avdet etmek üzere henüz İskenderiye'de bulunacağı mevşûkan mesmu'-ı çâkerânem olmağla hasbe'l- sadaka arzına mütecâsir oldum Ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü"l-emr efendimizindir

Fî 9 Haziran Sene (1)315 Abd memlukleri İmza".

Ek 4. İstanköy Metropolitdi Tarafından Cemiyet-i Mezhebiye'nin Resmi Olarak Açılma Talebini Bildiren 20 Ağustos 1900 Tarihli Arızanın Tercümesinin Özeti (BOA. DH. TMIK.M., 97/29, lef: 9)

**"İSTANKÖY METROPOLİDİ TARAFINDAN CEZİRE-İ MEZKÛRE
KAİMAKAMLİĞINA TAKDİM KILINAN Fİ 7 AĞUSTOS SENE (1)316 TARİHLİ
ARİZANIN HÛLÂSA-İ TERCÛMESİDİR:**

Cülûs-ı hümayûn meymenet makrûn hazret-i şehinşâhînin yirmi beşinci sene-i devriyesi şeref-hulûl ettiğiinden bu vesile-i hayriyye münasebetiyle burada teşkil edip asıl maksadı mezhebe ve tehzib-i ahlaka müteallik ahvâlin talimine ve buradaki arızanın istidadına göre bilhassa fen-i ziraat ve hırfetin ıslah ve terakkisi esbabının istikmâline mübtenî olacak olan ve Cemiyet-i Mezhebiye unvanı tahtında bulunan esnaf cemiyetinin resm-i küşâdının icrası takarrür ettiğiinden keyfiyetin arzıyla cemiyet-i mezkûrenin mazhar-ı himâyet ve sıyânet buyurulmasını rica ve bu vesile ile ihtiramata ubûdiyetkaranemin kabulünü temenni eylerim".

Ek 5. Cemiyet-i Mezhebiye'nin Yirmi Altı (26) Maddelik Kanunnâmesinin Çevirisi (BOA. DH.TMIK.M. 97/29, lef: 5,12)

“İSTANKÖY'DE MÜTEŞEKKİL CEMİYET-İ MEZHEBİYE ÜNVANLI ESNAF CEMİYETİ'NİN KANUNNÂMESİDİR

Bâb-ı Evvel

Cemiyet-i Mezkûrenin Maksad-ı Teşkili ve Avâidi Beyanındadır

Birinci Madde: Azasının terbiye ve tenzih-i hatırıyla malumat-ı nâfia neşir ve tâmimine ve mehmâemken mekâtibin muâvenetine medar olacak vesâitin istihsalıyla meşgul olmak üzere bu defa İstanköy'de Cemiyet-i Mezhebiye unvanıyla bir cemiyet teşekkül ve tesis etmiştir.

İkinci Madde: Cemiyet-i mezkûre doğrudan doğruya İstanköy metropolitinin nezâret ve riyâseti tahtında olacaktır.

Üçüncü Madde: Cemiyet-i mezkûrenin işbu maksad-ı hayrîsini temin edecek birer kırâathâne ve kütüphânenin tesisi ve fen-i ziraat ile hırfet ve sair sanatların husûl-i terakkisinden bahis kitapların ihzârı olduğundan bunların tedârikine bezl-i himmet ve gayret edilecektir. Bununla beraber münhasıran sanayi-i mezkûreye müteallik ahval ile külliyyen musikîsi cemiyet-i mezkûre riyâsetinin re'y ve tensibi olduğu halde icab eden muallimden tedris edilecektir.

Dördüncü Madde: Mezhepten ve politikadan münâzaa ve müşavere etmek katiyen memnûdur.

Beşinci Madde: Cemiyet-i mezkûrenin avâidi evvelen aza sıfatıyla kayd edilecek zevât tarafından verilecek bedel, sâniyen her üç veyahut altı ayda tediye edilecek iane bedelâtı, sâlisen haricen fevkalade olarak tedarik edilecek para ve râbian cemiyet-i mezkûreye ihsan veyahut veraset suretiyle verilecek akçeden ibaret olacaktır.

Bâb-ı Sâni

Cemiyet-i Mezkûrenin Azası Beyanındadır

Altıncı Madde: Cemiyet-i mezkûrenin azası intihâb etmek ve olunmak hakkına ve yalnız madde-i mahsûsada tayin ve tahdîd edilen mevâdda muharer mesâilden bahs ve beyan-ı re'y etmek salahiyetine malik olacakları gibi akd olunacak mecâlîste hazır bulunup cemiyetçe kendilerine tevdi edilen hizmetlerin ifasıyla mükelleftirler.

Aza olacak zat kaydiye harcı olarak bir çarık? ve iane bedeli olmak ve her üç ayda yahud altı ayda mukassatan tesviye edilmek üzere senede altmış yahut otuz altı kuruş tediye edeceklerdir.

Yedinci Madde: Fahrî olarak kabul edilecek azanın aza-yı daime misillü mecâlis ve müzâkerâtta ispat-ı vücut etmesine salahiyettar olacaklar ise de mevâdd-ı zâtîyyeden münbais müzâkerâtta re'y-i hafî olmayacaktır.

Sekizinci Madde: Cemiyet-i mezkûre azasından olup işbu kanunnâmece tayin edilen taahhüdat-ı nakdîyyeyi ifâ etmeyen yahut muamelât ve harekâtı sebebiyle cemiyetin şan ve itibarına ve maksad-ı tesisine hâlel getiren zat, cemiyet-i mezkûre meclis-i idaresinin teklifi üzerine terkîn edilir.

Bâb-ı Sâlis

Cemiyet-i Mezkûre Bir Meclis Teşkiliyle Vezâifi Beyanındadır

Dokuzuncu Madde: Cemiyet-i mezkûrede ikinci maddede beyan olunduğu üzere reis-i nizâmîden başka bir reis muavini, bir kâtip, bir kütüphane nazırı, bir sandık emini ve iki azadan mürekkep olmak üzere bir meclis-i idare teşkil edilecektir. Meclis-i mezkûrun azası cemiyet azasının kaffesi hazır olduğu halde re'y-i hafî ve ekseriyet-i ârâ ile intihâb olunur. Riyâsetin müddet-i memuriyeti iki senedir.

Onuncu Madde: Müceddeden intihâb ve tayin edilecek reis hâzir bi'l-meclis reis-i sabıktan devren teslim alacak muamelât ve hesabâtı rü'yet eder. İlk teşekkül edecek mecliste ise cemiyetin muvazenesini tertip ve ikinci mecliste her ikisini tasdik eder. Cemiyetin zaman-ı tesisine müsâdif günde ise meclis reisi olacak zat vakte münasip bir nutuk îrâd eder.

On Birinci Madde: Meclis azalığından katiyen feragat edecek zevâtın yerine intihâbta en ziyade re'y kazananlar tayin olunur.

On İkinci Madde: Cemiyet meclisinin reis muavini mekâtibin heyet-i teftişîye azasından olmak şarttır.

On Üçüncü Madde: Cemiyet meclis reisinin ve bunun bir mâni-i şer'isi olduğu takdirde reis muavininin daveti üzerine her ayda iki ve icab ederse iki defadan ziyade fevkalade olarak meclis akd ve içtima edeceklerdir. Meclis-i mezkûrda reis veyahut reis muavini hazır bulundukça heyet nizamen teşekkül etmiş nazarıyla bakılacaktır. Mevâdd-ı zatiyyeye hafiyen re'y verilir.

On Dördüncü Madde: Cemiyetin umûr ve husûsât -ı sairesi için vekalet etmek, meclis-i idarenin içtimaiyle müzâkerâtının mübâşeret ve hitamını tefhim etmek, hazır bulunanların teklifâtını red ve kabul ile azadan hadd-i lüzumundan ziyade beyanatta bulunanları sükût ettirmek, mevzubahis mevâddı ârâya

havale etmek, tedarik edilecek layiha ve evrak-ı sairesini imza ve zabt varakasıyla diplomaları ve para poliçelerini tasdik etmek, sandık emininin kitap ve defâtir-i sairesini tâdad ve imza etmek, velhasıl işbu kanunnâmenin kâffe-i şerâitini kamilen tatbik ve inbiasına? nezâret etmek vazifesi meclis reisine ve bunun bir mânisi olduğu halde reis muavinine ait olacaktır.

On Beşinci Madde: Cemiyet-i mezkûrede istihdam edilecek başkatibin vazifesi cemiyetin evrak ve defâtiriyle mührünü muhafaza etmek, muhaberâta ait işlerle meşgul olmak, aza olacak zevâtın esâmîsini bir defter-i mahsûsa tahrir ve kayd ile cemiyetçe yazılacak muharerâtı cemiyet reisiyle müştereken imza etmek ve gidip gelen kağıtların kaydını tutmaktan ibaret olacaktır. Mumaileyh başkatibin bir mâni-i şer'îsi olduğu taktirde yerine muvakkaten azadan biri tayin olunur.

On Altıncı Madde: Cemiyet-i mezkûrede müteşekkil kütüphâne nazırı kütüb ve evrak-ı sairenin muhafazasıyla mükellef olacak ve zâyî olacak kitapların tazmininden mesul olacaktır.

On Yedinci Madde: Meclis azasının istifası keyfiyeti meclis-i mezkûr reisi veyahut muavini marifetiyle arz ve teklif olunur. Mezkûr istifanâmelerin suret-i kabulü cemiyet-i mezkûre meclisinin re'yine ait olacaktır.

Bâb-ı Râbi

On Sekizinci Madde: Cemiyetin müzâkerâtı alenîdir. İşbu müzâkerâta yalnız aza olacak zevât hazır bulunur. Mecliste azanın nisfından bir aza ziyade hazır bulundukça heyet tamamen teşekkül etmiş addedilecek ve olamadığı taktirde yevm-i ahire tâlik edilecektir. Yevm-i mezkûrda azadan her ne kadar hazır bulunursa bulunsun heyet muteber bakılacak ise de bu halde içtima edecek azanın lâakal dörtte birinden dün olmayacaktır.

On Dokuzuncu Madde: Cemiyetin içtimaı muntazaman ve bazen fevkalade olarak vâki olacaktır. Fevkalade olarak vâki olacak müzâkerât meclis reisinin daveti üzerine icrâ edilecektir.

Yirminci Madde: Her bir mecliste sebk eden müzâkerât zabıt varakası kayd ve tasdik edilir. Bununla beraber tarihce ehemmiyeti ve menfaati olan evrak kıraat olunur. Lüzum görüldükçe mevzubahis madde üzerine beyan edilecek teklifât reis tarafından ârâya havale olunur.

Beşinci Bâb

İntihâbât Beyanındadır

Yirmi Birinci Madde: Her sene şehr-i temmuzun ilk Pazar gününde cemiyet reisi yahud reis muavini tarafından cemiyet-i mezkûre azası in'ikad-ı umûmiye

davet olunur. Tamamen teşekkül etmiş olan heyet huzurunda hitâm bulmuş olan sene zarfında cereyan eden muamelât ve hesabât defterleri müteferriatıyla beraber başkatip ile sandık emini tarafından hazır-ı bilmeclis olan azaya irâe ve kıraat olunur. Bunu müteakip meclis azasının müceddeden intihâbına şu vecihle mübâşeret edilir: evsâf-ı matlûbeyi haiz olup itibar ve emniyet-i umûmiyeyi ihrâz etmiş olan zevât hazır-ı bi'l-meclis olan cemiyet azası tarafından müntehab meclis azası olmak üzere irâe ve teklif olunur. Bade meclis reisinin işaret-i mahsûsasını hâmil olacak beyaz bir kâğıt parçası üzerine vicdananen münasip görülecek zevâtın esâmîsi intihâbcılar tarafından yazılır ve ona göre intihâbâta netice verilir. İntihâb varakaları cem ve tefrikten sonra intihâb zamanına kadar hazır bulunmayan cemiyet azasının muahharan re'y vermesi caiz değildir. Müntehab azadan alâ'n-nisbe ekseriyeti kazananlar riyâset heyetini teşkil ederler. Müceddeden intihab edilecek altı aza reisle beraber bi'l-müzakere reis muaviniyle sandık emininin ve başkatip ile kütüphane nazırının tayinine karar verirler. Mezkûr in'ikad-ı umûmîde reisin tensib ve kararı üzerine geçen sene zarfında cereyan eden muhasebatın tahkik ve tedkiki ile meşgul olmak üzere re'y-i hafî veyahut alenî ile bir heyet-i teftişiyeye intihâb ve tayin olunur.

Yirmi İkinci Madde: Her senenin hitâmında mezkûr heyet-i teftişiyeye tarafından tedkik edilecek muhasebât neticesini hâvî layiha ilk meclisin içtimasında kıraat ve mücedded riyâset heyeti tarafından cemiyetin sene-i haliye muvazenesi tanzim ve arz olunur.

Altıncı Bâb

Nutk ve Mütâlaanâmeler Beyanındadır

Yirmi Üçüncü Madde: İşbu kanunnâmenin ilk maddesinde beyan olunan mevâddan bahisle irâd edilecek nutuk ve kaleme alınacak mütâlaat cemiyet riyâsetince tensip ve tasdik edildikten sonra alenen kıraat olunur.

Yedinci Bâb

Mevâdd-ı Umûmiyye

Yirmi Dördüncü Madde: Cemiyet-i mezkûrenin istimâl edecek mührün ortasında haç alameti ve etrafında da büyük hurûfatla add? İstanköy fi sene 1900 ve "Cemiyet-i Mezhebiye" ibaresi mahkûk olacaktır.

Yirmi Beşinci Madde: Cemiyet-i mezkûrenin azası meclis-i idarenin azası dahi dahil olmak üzere on beş azadan dûn ise cemiyet-i mezkûre mefsuh ad edileceğinden böyle bir taktirde zuhûr edecek nükud müstakbelde öyle bir cemiyetin tesisine medar olmak üzere sarf edilmeyip ancak hasılat-ı senevîyesi mekâtibin menfaatine sarf ve hasr edilecektir.

Yirmi Altıncı Madde: İşbu nizamnâme mevâdd-ı esasiyesine hâlel gelmemek üzere tadil ve tashih edilebilecek ise de bu da cemiyet-i mezkûre azasının kâffesi ve cemiyet reisi hazır olduğu halde teşekkül edecek meclis-i umûmîde verilecek karar ile husûle gelecektir”.

Ek 6. Cemiyet-i Mezhebiye'nin Faaliyetlerine İzin Verilmemesi (BOA. MF. MKT. 534/15, lef: 3)

“Bâbîâfi

Daire-i Umûr-ı Dahiliye

Tesrî-i Muamelât Komisyonu

Aded:286

Maârif Nezâret-i Celîlesine

Devletlû Efendim Hazretleri

İstanköy metropoliti tarafından verilen müzekkere ve 26 maddeyi havi talimatın serlevhasında İstanköy’de müteşekkil Cemiyet-i Mezhebiye ünvanlı esnaf cemiyeti denilerek birinci ve ikinci maddelerinde ise cemiyet-i mezkûre metropolidin taht-ı riyâsetinde olarak müesses ve müteşekkil ve malûmat-ı nâfia neşr ve tâtımına medar olacak vesâitin istihsali ile meşgul olacağı gösterildiği ve mevâdd-ı sairesi cemiyet azasının suret-i intihap ve vezâifine ve toplanılacak akçenin cihet-i istîfâsına müteallik bulunduğu anlaşıldığı ve cemiyet-i ilmiye namıyla taşralarda teşekkül eden ve etmekte bulunan bir takım şirketlerin tahkik-i ahvaliyle hükümet-i seniyyeden ruhsat istihsal olunmadıkça badema hiçbir şirketin teşekkülüne müsaade olunmaması irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilafet-penâhî iktizâ-yı âliyyesinden olduğu ve bundan maksad-ı aslî ne olduğunun bilinemediği Cezayir Bahr-i Sefid Vilayet-i Celîlesinden bildirildiği beyanıyla icra-yı icabına dair tevârüd eden 24 teşrinievvel sene 316 tarihli ve 140 numarolu tezkire-i âliyye-i âsafâneleri ve melfufâtı tesrî-i muamelât komisyonunda lede’l- mütalaa böyle bir cemiyetin teşkiline müsaade itâsı mahzûrdan gayr-ı salim görüldüğüne binaen ifâ-yı muktezası rey’-i âlî-i âsafânelerine menut bulunduğu su-yı âlî-i dâverîlerine izbârî ifade ve evrak-ı mürsele leffen firistade kılındı ol bâbda emr u fermân hazret-i menlehül-emrindir.

Fî 4 Şaban Sene (1)318 ve Fî 13 Teşrinisani Sene (1)316

Nazır-ı Umur-ı Dahiliye Mehmed Memduh”.

Extended Abstract

The principles of justice and tolerance are among the concepts at the center of traditional Ottoman administrative philosophy. These concepts, which ensured harmony between elements in an ethnically heterogeneous empire and were directly related to the realpolitik concerns of the state, legitimized and functionalized the Ottoman administration in the eyes of society, and at the same time had the nature of a contract that determined the center-periphery relationship.

Moreover, with Fatih Sultan Mehmet, the "Ottoman Peace" (Pax-Ottoman) came into force; again, during this period, the "Millet Sistemi" (nation system), which was a result and extension of the unifying and syncretic tolerance policy pursued against segments of different beliefs, ethnicities and cultures, was put into practice. The nation system, which can also be defined as a rational power technology or a tool for social and political engineering, has integrated and adapted many different ethnic and religious groups into the empire within the framework of "zimmi" law. In this system, where each element is governed according to its own belief system and traditional community structure, the "nation" is a religious community with a certain autonomy in its internal laws, rather than being an ethnically-centered group. The nation symbolized a "religious affiliation"; the "nation organization" characterized a structure based on religion and sect, not ethnic or language specific.

In this respect, the millet system was a model of government that developed and supported multiculturalism and the culture of living together, and through this system, it also provided a privileged position to the Greek nation living in the empire. Essentially, the Ottoman Empire became a state of the peoples affiliated with the Orthodox Church towards the middle of the 15th century, and the Istanbul Patriarch was equipped with spiritual, financial and judicial authority over the Balkan Orthodox. Therefore, Orthodox Greeks became a privileged ethnic group in Ottoman lands. The culture of living together also accelerated cultural exchange between Turks and Greeks. Greek, which had almost reached its final form in the 15th century, was enriched with Turkish words during the years of Ottoman rule.

However, the emergence of a rational, individualist, secular, national and liberal culture in the Western world, influenced by events, movements and phenomena such as the Renaissance, Reformation, Humanism, Enlightenment, Industrial Revolution and the French Revolution, from the New Age onwards, transformed the classical and traditional imperial structures and paradigms. The processes of disintegration accelerated as traditional monarchies became

anachronistic. In particular, nationalism would quickly and effectively surround the Greeks, who were Ottoman subjects - almost like an epidemic disease.

There were many multi-layered and multi-dimensional motives that fed and triggered Greek (Rum) nationalism. The state and cultural heritage of the Balkan peoples in the Middle Ages was an important factor in the formation of their national consciousness. Facts such as a common historical past consciousness and the fact that the Greek language was still alive made the birth of the Greek nation possible. The Orthodox Church also triggered Greek nationalism and the process leading to independence. Indeed, the Greek nationalists attributed the roots of the Greek people to Orthodoxy and Byzantium. In addition, the Greeks had intense relations with Western Europe thanks to maritime trade, and this trade gave them the identity of being the first bourgeois people in the Balkans.

Moreover, at the beginning of the 18th century, legal and illegal maritime trade was carried out by the Greek bourgeoisie with a fleet of 600 ships. There was serious capital behind the nationalist ideology and it was essentially shaped by the Greek commercial bourgeoisie.

Another factor that prepared the historical, ideological and cultural conditions for the Greek revolt was the "Greek Enlightenment". This movement, which started in the mid-18th century and reached its peak in the 19th century and was centered on language and ancient Greek culture, was supported by many intellectuals. Nationalism, which was strengthened by the Enlightenment movement, was supported by Greek political and cultural centers in Europe, and the children of the Greek commercial bourgeoisie who were educated in Europe also fed this process. In fact, the real support for the Greek national movement came from Europe.

Finally, the European powers gave great support to the so-called heirs of the "founding civilization of Europe" in their war against the Ottoman Empire in 1821. Then, at the end of the Ottoman-Russian war, a Greek State was established in 1829 with the Treaty of Edirne, which included the Morea peninsula and Athens. However, the danger was not limited to this. There was still a vital and serious issue for the Ottomans: Greek expansionist nationalism, the "Megali Idea" (Great Idea). In this respect, Greek nationalism was also an irredentist (liberator) project, both ideologically and structurally. It was also aggressive and expansionist in essence. It aimed to include the Greeks living in the Ottoman Empire into the "motherland".

On the other hand, the transition from community to society was also one of the important parameters in the development of national identities. The construction of modern civil society was a revolutionary development in the

social structure and state-society relations. This process also caused the gradual liquidation of the traditional community structure in the Ottoman Empire. In this respect, the 19th century was a century of societies, especially in the Ottoman Empire, as it bore the signature of national movements. Modern society began to show signs of emerging within the Ottoman Empire with all its variables. In particular, minority societies continued their nationalist ambitions and actions under the guise of engaging in activities aimed at society, causing serious damage to the survival of the empire. Typical and striking examples of this situation were experienced even in the Aegean islands. The island of Kos, where the "Cemiyet-i Mezhebiye" (Society of Religious Affairs) was founded, which constitutes the main theme of our article, and the Aegean islands more generally, were a region where the Greek nationalist movement focused. Whereas these places were under Ottoman rule. Greek nationalism saw the region as a part of "Greater Greece" or "Ancient Byzantium". Therefore, the Ottoman Greeks living in the region were tried to be separated from the empire with many tools, techniques and methods. One of these methods was association. Minority societies had an organic connection with nationalist movements. These societies, which supported, updated and developed the Greek national identity under a cultural, scientific and educational veneer, supported Greek separatist and terrorist movements. Therefore, the Islands were gradually coming out of Ottoman rule.

For these very reasons, especially during the reign of Abdulhamid II, the state approached the concept of society, societies or demands to establish societies cautiously, skeptically and distantly. The Cemiyet-i Mezhebiye also had its share of this approach. The Cemiyet-i Mezhebiye, which portrayed an image of a "tradesmen's society" and declared that it would undertake initiatives regarding educational activities and the development of agriculture, began to make efforts to formalize its establishment in 1900.

These efforts were materialized with the petition sent by the metropolitan mayor of Istanbul to the relevant authorities and requesting permission for the official opening of the society. The metropolitan's petition stated that the aim of the society was educational activities aimed at improving the sect and morality and the improvement and advancement of agriculture and crafts. In another petition signed by the metropolitan, teaching and development activities aimed at "morality, religion and spirituality" were underlined.

The society had a code of laws consisting of twenty-six (26) articles, which essentially revealed the legal infrastructure of the society formation process in Ottoman lands and the details of the institutional structure and operational mechanisms of the societies in all its dimensions. One copy of the code was written in Greek and the other in Ottoman Turkish. In the relevant text, the

society's goals, the criteria for becoming a member of the society, the rules to be followed, the management staff, the personnel structure of the administrative board, the functioning process of the council, the election of the council members, the conditions for dismissal and the society's income were determined. In this respect, the society set out with serious institutional planning and legislation.

However, the efforts of the association to establish itself in a region where the Ottoman Greeks were constantly provoked by interventions and operations carried out by Greek nationalists were systematically monitored by the state through investigations and examinations. The concerns and suspicions towards the association were also recorded through correspondence between the relevant institutions.

Indeed, it has been stated in these records that there is no example of the establishment of such societies under the title of "Cemiyet-i Mezhebiye", that the purpose for which the society was established cannot be determined, and that it cannot be predicted what its future dangerous initiatives will "consist of". In addition, it has been understood that the society did not consist of "a scientific board in the form of a school" according to its code of laws. Therefore, it has been concluded that granting permission to the society "cannot be free from harm" (mahzurdan salim olamayacağı).

Moreover, the society was directly under the supervision of the metropolitan of Istanokoy, which was affiliated with the Orthodox Church, an important supporter and supporter of Greek nationalism. Additionally, as stated in the societys regulations, it was stated that one of the sources of income would consist of money to be provided from outside on an extraordinary basis. This situation was actually an indication that the society could be financed from outside and by external powers. In addition, the fact that the seal used by a structure claiming to be a society focused on crafts and education had a "cross symbol" under it caused the society to attract suspicion and be seen as problematic.

The word "Mezhebiye" (denomination) in the name of the society has also created confusion in the bureaucratic circles that are the addressees of the issue. So much so that due to the word "denomination", a clear decision could not be reached on whether the society was a religious, sectarian, ethnic or professional and craft-oriented initiative.

In the final analysis, in the eyes of the Abdulhamid administration; factors such as the society being under the auspices of a clergyman, the uncertainty

and lack of clarity in its expectations and goals, the ambiguity in its name or the religious emphasis in the emblem it used, created the impression that the society would pose a danger to the survival of the state and public order when it became active. Moreover, it can be said that the society was not allowed to operate due to the political and ideological chaos caused by nationalist provocations in the Aegean islands and the fact that the Greeks had the demographic superiority in the island of Kos. The state, which already approached all kinds of society structures with reactionary and security reflexes, ultimately chose to solve the issue quickly and without compromise, without taking any risks. This attitude can also be interpreted as an indication that it addressed the issue with a rational, state-interested and society-centered perspective that foresaw the future.

In this context, the first part of our five-part article will address the justice and tolerance-based millet system and the culture of living together in the Ottoman Empire. The second part will address the processes of Ottoman Greeks becoming a nation and breaking away from the empire. The third part will focus on the concept of modern society, the variables of the transition from community to society, and the manifestations of the process of becoming a society, which is a modern form of social organization, in the Ottoman Empire. In the fourth part, the Greek separatist movement in İstanköy, where the Cemiyet-i Mezhebiye emerged, and more generally in the Aegean islands, and the conjuncture in which the society emerged will be discussed in the light of Ottoman archive documents. In the last part, the efforts to officially establish the society, its institutional structure based on its twenty-six-article code, its operating system, findings regarding its legislation, and the factors that were effective in its failure to become operational will be discussed, again in the light of Ottoman archive sources.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Girit Jandarma Teşkilatının Organizasyonu 1896-1897

Serdar Bay*

(ORCID: 0000-0001-8484-8866)

Makale Gönderim Tarihi

26.09.2024

Makale Kabul Tarihi

29.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bay, S., "Girit Jandarma Teşkilatının Organizasyonu 1896-1897", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 172-231.

APA: Bay, S. (2025). Girit Jandarma Teşkilatının Organizasyonu 1896-1897. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 172-231.

Öz

Girit, bulunduğu stratejik konumu nedeniyle Osmanlı Devleti ile büyük devletler arasında özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir kriz merkezi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti büyük devletlerin Girit üzerinden yaptıkları baskılara daha fazla dayanamayarak 1878 Halepa Sözleşmesi'yle adaya geniş haklar tanımak zorunda kalmıştır. Sözleşmenin konumuz itibarıyla en önemli kararı, ihtiyacının yerli halktan karşılanması kaydıyla Girit'te jandarma alayının kurulması olmuştur. Ancak Yunanistan'ın dışarıdan müdahaleleri, bundan cesaret alan adadaki isyancı komitelerin silaha sarılmaları ve aynı zamanda malî alandaki eksiklikler, jandarmanın görevini zorlaştıran başlıca etkenler olmuştur. 1895'te meydana gelen isyan, büyük devletlerin müdahaleleri neticesinde 1896'ın yaz aylarında bastırılabilmiş ve nihayetinde yine bu devletlerin baskılarıyla Ağustos'ta adanın geleceğini yakından etkileyecek yeni birtakım kararlar alınmıştır. Bu anlamda Babiâli'nin tüm uyarılarına rağmen Girit'te yabancı bir kumandanın komutası altında, çoğunluğu Hristiyanlardan ve Osmanlı vatandaşı olmayanlardan oluşacak yeni

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, kau.serdarbay@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

bir jandarma teşkilatının kurulması kararı alınmıştır. İngiliz ve Osmanlı Arşiv belgeleri temelinde hazırlanan çalışmada, bu teşkilatın kurulması sürecinin nasıl işlediği, büyük devletler ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan gelişmeler ve son olarak teşkilatın başarısızlığının nedenleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Girit, Osmanlı Devleti, Büyük Devletler, Jandarma.

Organization of the Cretan Gendarmerie 1896-1897

Abstract

Due to its strategic location, Crete has become an important crisis center between the Ottoman Empire and the great powers, especially since the second half of the XIXth century. The Ottoman Empire had to grant wide rights to the island with the 1878 Halepa Convention could no longer withstand the pressures of the great powers over Crete. The most important decision of the convention was the establishment of a gendarmerie regiment in Crete, provided that its needs were met by the local people. However, Greece's external interventions, the rebel committees on the island, which were emboldened by this, and at the same time the deficiencies in the financial field were the main factors that made the task of the gendarmerie difficult. The rebellion that took place in 1895 could be suppressed in the summer of 1896 as a result of the interventions of the great powers, and finally, with the pressure of these states, some new decisions were taken in August that would closely affect the future of the island. In this sense, despite all the warnings of the Babiali, it was decided to establish a new gendarmerie organisation in Crete under the command of a foreign commander, consisting mostly of Christians and non-Ottoman citizens. This study, based on British and Ottoman archival documents, examines the process of the establishment of this organisation, the developments between the great powers and the Ottoman Empire, and finally the reasons for the failure of the organisation.

Keywords: Crete, Ottoman Empire, Great Powers, Gendarme.

Giriş

Osmanlı jandarma teşkilatı kendine özgü bir kurum ya da idari uygulama olarak doğmamıştır. Tanzimat öncesi dönemde, Osmanlı Devleti'nde jandarma sınıfı olarak bir kurum söz konusu değildi. Özellikle taşra için 1529'da yayınlanan bir kanunnameyle, Osmanlı sınırları içerisinde suçluların tespiti ve ortaya çıkarılması amacıyla

güvenlik işleri ilk kez yasal bir zemine oturtulmuştur.¹ Bu tarihten 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırıldığı tarihe kadar İstanbul ve taşrada asayişin sağlanması adına subaşı aktif görev alırken, yeniçerilerin lağvedilmesiyle ise yerel asayiş işleri ordu içerisindeki farklı birimler tarafından karşılanmaya devam etmiştir. Tanzimat Fermanı'yla birlikte modernleşme alanında daha radikal kararların alınmasıyla birlikte İstanbul'da kolluk işlerinin ifası amacıyla 1845'te Polis Teşkilatı kurulmuştur.² Ancak gerek başkentte gerekse Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde ve özellikle taşrada asayişin sağlanıp, kolluk hizmetlerinin yerine getirilmesi amacıyla farklı bir teşkilata ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu anlamda 1846'da kurulan Zaptiye Müşiriyeti'yle asayişin sağlanması için gerek duyulan kolluk kuvveti ilk kez bağımsız bir teşkilat tarafından üstlenilmiş oldu.³ Ancak ülke sınırlarının büyüklüğü, sürekli olarak artan iş yoğunluğu ve yerel isyanlar, bu teşkilatın zorlanmasına ve görevini layıkıyla yerine getirememesine neden olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti yerelde ve kırsal kesimde asayişin sağlanıp, kolluk hizmetlerinin eksiksiz yerine getirilmesi amacıyla Avrupa tipi bir "jandarma" teşkilatına ihtiyaç duymaktaydı.⁴

Jandarma teşkilatı, Avrupa'nın genelinde siyasi ve idari anlamda yaşanan değişimler bağlamında ortaya çıkmış ve tarihsel açıdan bakıldığında 1790'da kurulan *Fransız Ulusal Jandarması* başta Avrupa'nın büyük bir bölümü olmak üzere Osmanlı Devleti için de bir model oluşturmuştur.⁵ Yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi Osmanlı "jandarmasının" kendisine has bir durumu söz konusuydu. Osmanlı jandarmasının temellerinin atıldığı 1839'lardan⁶ 1879'a kadar birçok defa değişikliğe uğramak zorunda kalmıştır. Ancak 1864 Vilayet Kanunu

¹ Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara, 2008, s. 28-29.

² Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, (1985), s. 1269-1276.

³ Toprak, a.g.m., s. 1269-1276.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Özcan, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 32, S. 53, (2013), s. 173-194.

⁵ Clive Emsley, *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, New York; Oxford, 1999, p. 37-40.

⁶ Zekeriyâ Türkmen, "Jandarma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, (2020), s. 689-691.

ve 1869 Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi, tek tip ve merkezi bir jandarma teşkilatının yasal ve idari temellerinin atılmasında önemli adımlar olmuştur. Bu dönemde jandarma kuvvetlerinin sivil idare altına alınması, vilayetlerde hükümet kontrolünü daha da arttırmıştır. İhtiyaç duyulan birliklerin silah altına alınması görevi Zaptiye Müşiriyeti'nin sorumluluğunda iken, jandarmanın komutası ve vilayetlerde görevlendirilmesi yetkisi ise valilere verilmiştir. 1870'ten itibaren artan sosyal ve siyasi karışıklıklar, özellikle Balkanlar'da ve ardından doğu vilayetlerinde meydana gelen ayaklanmalarla aynı dönemde merkezi yönetimde yoğunlaşan bütçe zorlukları, sivil kontrol altında tek tip bir jandarma birliği oluşturma ve sürdürme girişimlerini zora sokmuştu. Bunlardan dolayı, Osmanlı Devleti'nin iç güvenlik mekanizması, tek tip bir yapıdan yoksunluğu nedeniyle XIX. yüzyılın son dönemine kadar dağınık ve paramiliter bir yapıda⁷ kalmıştı. 19 Kasım 1879'da alınan kararla birlikte vilayetlerin güvenliğinin sağlanması amacıyla Avrupa tipi jandarma teşkilatı kurulması yolunda önemli bir adım atılmıştır.⁸

1878 Halepa Sözleşmesi ve Girit Jandarması

Girit, Doğu Akdeniz'deki stratejik konumu itibariyle özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti ile büyük devletler arasında önemli bir sorun merkezi haline gelmiştir. *Megali İdea* adına Yunanistan'ın tahrikleri neticesinde burada çıkan isyanlar, Osmanlı'yı oldukça zor durumda bırakmıştır. Osmanlı Devleti, büyük devletlerin isyanları bahane ederek Girit üzerinden kurmaya çalıştıkları baskıları önlemek adına ilk olarak 1868'de Girit Vilayet Nizamnamesi adıyla adaya bazı haklar tanımıştır.⁹ Bu haklar bir süre adada sükûneti sağlamıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Rus Harbi'nden yenik ayrılması ve Yunanistan'ın tahrikleri neticesinde Girit tekrar gündeme gelmiş ve Osmanlı Devleti üzerinde baskı aracı olarak kullanılmasına neden olmuştur. Babıali, baskılara daha fazla dayanamayarak 1878 tarihli Halepa Sözleşmesiyle Girit'e daha geniş haklar tanımak zorunda

⁷ Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1 (Feb., 2008), p. 47-67.

⁸ Süleyman Tekir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Kuruluş Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*, İstanbul, 2020, s. 53-54.

⁹ Theodore George Tatsios, *The Megali Idea and the Greek-Turkish War of 1897: the impact of the Cretan problem on Greek irredentism, 1866-1897*, New York, 1984, p. 39.

kalmıştır.¹⁰ Bu haklar içerisinde valinin Hristiyan olması ve büyük devletlerin onayıyla beş yıllığına atanması, genel meclis üye sayısının 49 Hristiyan'a karşılık 31 Müslüman olması gibi maddeler yer almıştır.¹¹

1878 tarihli Halepa Sözleşmesi'nin çalışma konusu itibarıyla en önemli kararı, ihtiyacının yerli halktan karşılanması kaydıyla Girit'te Avrupa tarzı jandarma alayının kurulması olmuştur.¹² Bu tarihten itibaren Girit jandarması, Osmanlı polis teşkilatının 1879'a kadar İstanbul ve imparatorluğun diğer vilayetlerinde yerine getirdiği ikili işlevi üstlenmiştir. Bu tarihten sonra adadaki jandarma teşkilatının başındaki Albayın sözleşme gereği İstanbul'dan atanması¹³ ve komuta merkezinin de Girit'in başkenti Hanya olması kararlaştırılmıştır. Ayrıca jandarma kumandanının emri altındaki beş binbaşının her biri ise Girit'in idari bölgelerinden sorumlu olmuştur.¹⁴ Girit Genel Meclisinin 1879'da aldığı "Girit Adası Jandarmasının Teşkilatı" başlıklı sekiz sayfalık bir kanunda, jandarmayla alakalı kısa bir bölüm yer almıştır. Ancak kanunda jandarma efradının ve komuta kademesinin seçim süreci, görevlendirilmeleri ya da jandarma efradında aranacak kriterler hakkında hiçbir şeyden bahsedilmemiştir. Bu teşkilatsızlığa bir de Girit'in stratejik konumu, adadaki Hristiyan Rum yoğunluğu ve Yunanistan'ın adadaki çetecilere olan yardımlarının eklenmesi, jandarmanın görevini zorlaştıran başlıca etkenler olmuştur. Tüm bu olumsuzluklara bir de adadaki mali sorunlar eklenince 1880'lerde jandarmalar günlük işlerini ve genel görevlerini yerine getirmede isteksiz davranmışlardır. Girit yasama meclisi de bu durumu düzeltmek için harekete geçmiş ve sorunu jandarmaların genel yolsuzluğu ile kanunsuzluğuna bağlamış ancak jandarma teşkilatının daha iyi işleyebilmesi için bir adım yine atılamamıştır. Söz konusu tarihten sadece beş yıl sonra Girit Adası Jandarma Yönetmeliği adı altında yerel gazetede jandarma efradı için üç

¹⁰ Theocharis E. Detokrakis, *History of Crete*, (Translate John C. Davis), Iraklion, Heraklion 1994, p. 353-354.

¹¹ Ayşe Nühket Adıyeko, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara, 2000, s. 28-29.

¹² Halepa Sözleşmesi'nde yer alan tüm maddeler hakkında daha fazla bilgi için bakınız. *Düstur*, 1 Tertip, C. IV, İstanbul 1299, s. 559-863.

¹³ <https://mjp.univ-perp.fr/constit/crete.htm#2>

¹⁴ Kalliopi Kefalas, "Setting the wolf to protect the sheep"? *The Criminal Justice System in Late Ottoman Crete (1878-1913)*, (Unpublished Ph.D.), University of California San Diego, p. 104.

kriter belirtilmiştir. Buna göre jandarma teşkilatına alınacaklarla alakalı, 20 ila 50 yaş arasında olmak, zihinsel ve fiziksel engeli olmamak, bir yıldan fazla ağır suç, kabahat veya hırsızlıktan hüküm giymemiş olmak şartları aranmıştır.¹⁵

Bulgaristan Prensiğinin 1885'te Şark-ı Rumeli'yle birleşmesi ve ardından Makedonya'nın da aynı akıbete uğramasından endişe eden Yunanistan, Girit üzerindeki faaliyetlerini arttırmış ve bundan cesaret alan Giritli Rumlar Yunanistan'a ilhak için bir kez daha silaha sarılmışlardır.¹⁶ Büyük devletlerin olaya müdahale etmesinden çekinen Babıâli, 24 Temmuz 1887'de Girit ahalisine Halepa Sözleşmesine nazaran daha geniş haklar tanımak zorunda kalmıştır.¹⁷ Ancak Rumlar bu verilen haklardan da memnun olmayarak yeniden isyana kalkışmıştır. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında şiddetli çatışmaların yaşanması üzerine Sultan II. Abdülhamid Girit'e müdahalede bulunmuştur. Bu anlamda Sultan 1889'da Şakir Paşa'yı Girit vali vekili ve askerî kumandan sıfatıyla adaya göndermiştir.¹⁸ Adaya ayak basar basmaz sıkı yönetim ilan eden Şakir Paşa, bazı sert tedbirler aldıktan sonra jandarma alayını yeniden düzenlemiştir.¹⁹ Böylece Halepa Sözleşmesi'yle jandarmanın yerli halktan seçilmesinden vazgeçilmiştir. 26 Ekim 1889 tarihli yeni fermanla Girit Jandarmasına Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinden de efrat alınması kabul edilmiştir.²⁰ Bu tarihten itibaren jandarmanın mevcudu kademeli olarak artış göstermiş ve Kasım 1895'e geldiğinde Girit Jandarmasının mevcudu 1700'e ulaşırken, bu sayı içerisinde

¹⁵ Kefalas, *a.g.e.*, p. 104.

¹⁶ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1774-1912*, (Çeviri Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2017, s. 553.

¹⁷ Mehmed Selahi, *Girit Meselesi 1866-1889*, Yayına Hazırlayan Münir Aktepe, İstanbul, 1976, s. 22-23.

¹⁸ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993, s. 25

¹⁹ Hasan Ali Cengiz, "Halepa Fermanı ve Sonrası Girit'te Yapılan Düzenlemeler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 16, (Temmuz 2018), s. 74-89.

²⁰ Leonidas Kallivretakis, "A Century of Revolutions: The Cretan Question Between European and Near Eastern Politics" *In Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, edited by Paschalis M. Kitromilides, Edinburgh, 2008, pp. 11-35. 1889'dan 1896'ya kadar Girit Jandarma Alayı'nda seyyar kıtaat istihdam edilmiş ve en çok 15'er mevcutlu seyyar kolluklu jandarmalar gezdirilmiştir. Bu dönemde yerli Hristiyan efrat da mevcuttu hatta bazı karyelerde efradın tamamı Hristiyan'dı. İsyanlar artınca karyelerdeki Hristiyan efrat bile merkezlerdeki karakollara çekilerek buradaki hapisanelerde görevlendirilmişlerdir. *BOA, A.}DVN.MKL., 39/1.*

Müslüman Arnavutların sayısı yerli Giritli Müslüman ve Hristiyanlardan fazla olmuştur.²¹ Jandarmanın önemli bir kısmının imparatorluğun farklı vilayetlerinden karşılanması maddesi de ada için çözüm olmamıştır. Özellikle bu tarihlerde jandarmadan iyi bir hizmet beklemek mümkün değildi çünkü mali zorluklar nedeniyle jandarma efradının on iki ila on beş aydır birikmiş maaş borçları mevcuttu. Bu mali tablo jandarmadaki subay ve erlerin istifalarına ve suistimallerine yol açarken, bu olumsuzluklar adadaki Rum çetecilere daha fazla cesaret vermiştir.²²

Girit'te 1889'daki düzenlemelerin ardından bir süre sükûnet sağlanmış, hatta Osmanlı Devleti 1895'te bir süredir kapalı olan Girit Genel Meclisinin toplanmasına karar vermişti. Ancak 1894'te Anadolu'da baş gösteren Ermeni isyanları adadaki Rum çetecilere cesaret vermiş, çeteciler meclisin toplanmaması ve isteklerinin kabul edilmesi adına yeni bir isyanın hazırlıklarına başlamışlardır. Yunanistan'ın da açıktan destek verdiği çeteciler, Epitropi İhtilal Cemiyeti öncülüğünde Eylül 1895'te Halepa Sözleşmesi'nin yeniden yürürlüğe konulması gerekçesiyle isyan başlatmışlardır.²³ Babıali, isyanın bastırılmasında muktedir olamayan Karatodari Paşa'nın yerine 1896'da Turhan Paşa'yı adaya vali olarak atamıştır. Turhan Paşa'nın adadaki ilk icraatı, Babıali'nin de onayıyla meclisin açılmasını ertelemek olmuştur. Girit'teki İngiliz konsolosuna göre Babıali'nin meclisin açılışını ertelemesinin en önemli nedeni, meclisin son toplantısında jandarma ve maliyeye ilişkin verilen sözlerin yerine getirilmemesiydi. Nihayetinde bu durum adadaki Hristiyanlar üzerinde huzursuzluğa neden olmuştu.²⁴ Meclisin açılmamasını ve Halepa Sözleşmesi temelinde ıslahatların yapılmadığını bahane eden isyancılar, adadaki Hristiyanların desteğiyle isyanın boyutunu genişletmişlerdir. Babıali'nin yerinde ve hızlı müdahaleleriyle isyanı bastırmaya başladığı bir ortamda büyük devletler duruma müdahil olmuşlar, genel meclisin biran evvel toplanması ve Halepa Sözleşmesi'nde birtakım düzenlemelerin yapılması için İstanbul Hükümeti üzerinde baskı oluşturmuşlardır. Bu süre zarfında Halepa Sözleşmesi'nin tekrar yürürlüğe konulacağına yönelik iddialar, Müslümanlar üzerinde hayal kırıklığına ve öfkeye neden olmuştu. Çünkü

²¹ Turkey No. 7 (1896), No. 49.

²² Turkey No. 7 (1896), No. 75.

²³ Pınar Şenışık, *Girit Siyaset ve İsyân 1895-1896*, İstanbul, 2014, s. 129-130.

²⁴ Şenışık, *a.g.e.*, s. 136.

bu sözleşme, Müslümanlara kıyasla Hristiyanlara büyük ayrıcalıklar tanıyordu. Bu anlamda genel meclisin Müslüman üyeleri başta jandarma olmak üzere adalet sistemindeki aksaklıklar ve eksiklikler nedeniyle sözleşmeden istenilen sonucun alınamayacağına dair Babialî'ye görüş bildirmişlerdir.²⁵ Ancak gerek büyük devletlerin baskısı gerekse Anadolu'daki Ermeni olayları, Babialî'nin Girit'e yönelik daha aktif adımlar atmasına engel olmuştur. Bu koşullar altında Babialî meclisin açılmasını ve adaya Hristiyan bir vali atanmasını kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁶

13 Temmuz'da ilk toplantısını gerçekleştiren Girit Genel Meclisinin Hristiyan üyeleri 19 Temmuz'da bir araya gelerek hazırlamış oldukları layihayı adada bulunan altı büyük devletin konsoloslarına sunmuşlardır. Hristiyan meclis üyeleri birkaç gün sonra ise meclis toplantısının devam ettiği bir sırada dışarı çıkarak taleplerinin yazılı olduğu kâğıdı, Girit valisine ve konsoloslara verdikten sonra etraftaki Osmanlı askerlerine saldırıda bulunmuşlardır.²⁷ Adadaki Hristiyanlar büyük devletlerden de cesaret alarak verilen hakların yetersiz olduğunu ve Girit'in özerkliğinin arttırılmasını talep etmişlerdir. Aynı gün İstanbul'da gerçekleştirilen Meclis-i Vükela toplantısında, Hristiyan üyelerin bazı taleplerinin Sultan'ın hükümlerine aykırı olduğunun tespit edilmesinin ardından, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa vakit kaybetmeden büyük devletler nezdinde iletişime geçmiştir. Bu anlamda ilk olarak Fransa, adada isyanların yeniden baş göstermesi neticesinde, bazı devletlerin bu durumu bahane ederek Akdeniz'e donanma gönderebileceklerini ve sonrasında Girit'in muhtariyet idaresinin arttırılması gibi Osmanlı Devleti'nin hükümlerine aykırı taleplerin ortaya atılacağına dair Babialî'ye uyarıda bulunmuştur.²⁸ Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux her fırsatta Girit'te sükûnetin acilen sağlanmasına yönelik beyanatlarda bulunarak Osmanlı taraftarı bir politika takip

²⁵ Şenışık, *a.g.e.*, s. 147.

²⁶ Osmanlı Bankası baskını büyük devletlerin ilgisinin tekrardan İstanbul'a ve Ermeni olaylarına kaymasına neden olmuş ve bu nedenle Girit meseleleri ikinci plana atılmıştır. Ancak Avrupa Uyumuna zarar vermek istemeyen büyük devletler, Ermeni kozunu da kullanarak Girit'te istediklerini elde etmişlerdir. William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, New York, 1960, s. 320-327.

²⁷ BOA, Y.MTV., 144/52.

²⁸ BOA, Y.A.RES., 80/80

ettiğinin izlenimini veriyordu. Buna karşılık başta Fransa olmak üzere diğer büyük devletler, Yunanistan'ın adaya mühimmat ve erzak sevki ile Girit'teki Yunan Konsolosunun Rumları kışkırtıcı hareketlerinin engellenmesine yönelik herhangi bir girişimde bulunmamışlardır.²⁹

Hristiyan çetecilerin tekrardan silaha sarılması ve büyük devletlerin bu durumu bahane ederek adaya askerî müdahalede bulunması Girit'in Osmanlı'dan ayrılmasına neden olabiliirdi. Durumun ciddiyetinin farkında olan Babıali, Girit'teki karışıklıklara acilen bir çözüm bulmak ve adadaki büyük devletlerin konsoloslarıyla müzakerelerde bulunmak adına ilk olarak Hüdavendigâr Valisi Zihni Paşa ile Temyiz Mahkemesi Azası İkiadis Efendi'yi özel memuriyetle Girit'e göndermiştir. Büyük devletler Girit işlerine o kadar müdahil olmuşlardı ki Babıali Zihni Paşa'nın ve İkiadis Efendi'nin memuriyetlerinin içeriğiyle alakalı söz konusu devletleri bilgilendirmek zorunda kalmıştır.³⁰

Zihni Paşa'nın temaslarının ve adadaki konsolosların meclisin Hristiyan üyeleri ile çeteciler üzerindeki baskılarının ardından Hristiyan vekillerin 19 Temmuz tarihli taleplerinde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler, bir bakıma büyük devletlerin talepleri ve baskıları doğrultusunda yapılmıştır. Büyük devletler özellikle adanın jandarma ve adli teşkilatında kapsamlı bir reform yapılmasını talep ediyorlardı. Çünkü onlara göre adadaki karışıkların başlıca kaynağı jandarma teşkilatının yetersizliğiydi ve Hristiyan yoğunluğunun bulunduğu bir adada jandarma teşkilatında görev yapan Müslümanların sayısı oldukça fazlaydı. Aslına bakılacak olursa büyük devletlerin tam olarak isteği Doğu Anadolu'daki Ermeni projesinde olduğu gibi sadece yabancılardan oluşacak jandarma teşkilatının Girit'te hayata geçirilmesiydi.³¹ Bu devletlerin bu düşüncesinden destek alan Hristiyan vekiller jandarma teşkilatında görev alacak subayların Avrupalı olmasını isterken, Müslümanlar ise jandarma teşkilatının tamamına yakınının yerliden olmasını talep ediyorlardı.³²

1896 Ağustos Kararları Çerçevesinde Jandarma Teşkilatı

²⁹ BOA, Y.A.HUS., 355/72.

³⁰ BOA, İ.MTZ.GR., 30/1120.

³¹ Jorga, a.g.e., s. 554.

³² BOA, Y.A.HUS., 357/49.

Zihni Paşa ve İkiadis Efendi, büyük devletlerin Hanya'daki konsoloslarıyla birlikte Hristiyan vekillerle yaklaşık bir ay görüşmelerde bulunmuşlardır.³³ Babıali'nin temsilcileri Halepa Sözleşmesi'nin tekrar yürürlüğe konulması tekliflerini yinelerken, Hristiyan üyeler sundukları layihanın dışında hiçbir düzenlemeyi kabul etmeyeceklerini, teklifleri kabul edilmediği takdirde ise Hanya'yı terk edecekleri tehdidinde bulunmuşlardır. Hristiyan vekillerin bu uzlaşmaz tavırları artık büyük devletlerin de tepkisini çekmeye başlamıştı. Çünkü vekiller kalıcı bir çözümden ziyade, adanın özerkliğine yoğunlaşmışlardı ve bu da görüşmelerin gereksiz yere uzamasına neden olmaktaydı. Hanya'daki İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti 12 Ağustos'ta Londra'ya gönderdiği raporunda adadaki huzursuzluğun başlıca kaynağını, hazinenin boş olması ile jandarma teşkilatının yetersizliği olarak göstermiştir. Biliotti'ye göre bu iki duruma çözüm bulunamaması görüşmelerin uzamasında neden olacağı gibi büyük devletlere de daha fazla müdahale yetkisi verebilirdi.³⁴

Zihni Paşa ve İkiadis Efendi'nin Hristiyan meclis üyeleriyle yaptıkları görüşmelerin ardından 13 maddelik layihanın ilk altı maddesinin kabulü uygun görülmüştür. Layihanın 6. maddesinde yer alan jandarma teşkilatının ıslahatıyla ilgili olarak büyükelçilerin toplantılarında da kararlaştırdıkları şekliyle alanında uzman kişilerden kurulacak komisyon vasıtasıyla, ıslahın gerçekleştirilmesi şeklinde düzenlemeler yapılması istenmiştir.³⁵ Ancak Yunanistan'ın Girit'e mühimmat ve sivil göndermeye devam etmesi adadaki Hristiyanların güvenini arttırdığı gibi talep ettikleri hakların maiyetini de genişletmelerine olanak sağlamaktaydı. Babıali, tüm bu yaşananların Giritli Hristiyan vekillerin Halepa Sözleşmesi'ndeki bazı maddelerin yeniden düzenlenmesini istemelerinden ve büyük devletlerin de bu hususta onlara gizliden destek vermelerinden kaynaklandığının bilincindeydi. Böylesi bir ortamda Babıali, talep edilen düzenlemelerin Sultan'ın adadaki hükümlerlik haklarına ve Müslümanların durumlarına zarar vermeyecek şekilde biran evvel çözülmesini istiyordu.³⁶ Çünkü gün geçtikçe büyük devletler adaya daha fazla müdahalede bulunarak

³³ Zihni Paşa ve İkiadis Efendi 28 Eylül'e kadar Girit'te kalmışlardır. *BOA, İ.HUS.*, 49/121.

³⁴ Şenişik, *a.g.e.*, s. 158.

³⁵ *BOA, Y.PRK.BŞK.*, 47/14.

³⁶ *BOA, Y.MTV.*, 145/70.

Sultan'ın Girit'teki otoritesini baltalamaya çalışıyorlardı. Nitekim bu süreçte Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Goluchowski, Girit'e Sisam gibi geniş imtiyazların verilmesi gerektiğini yüksek sesle savunuyordu.³⁷

Girit'le İstanbul arasında süren görüşmelerin ardından büyükelçiler adada düzenin yeniden sağlanması adına Babialı'nın kabul edebileceğini düşündükleri 14 maddelik yeni bir taslak sunmuşlardır. Taslakta genel olarak, Girit valisi Osmanlı tebaasından Hristiyan olacak ve beş yıllık süreyle atanıp ikinci derece memurları doğrudan atayabilecekti. 8. madde ile içerisinde Avrupalı subayların da bulunacağı uluslararası bir jandarma komisyonu kurularak Girit Jandarma Teşkilatı'nın yeniden düzenlenmesi önerilmiştir.³⁸ Buna karşılık Osmanlı Devleti, sadece Halepa Sözleşmesi temelinde bir düzenlemeye taraftarken büyükelçiler 23 Ağustos'ta yeni tekliflerini sunmuşlardır. 3. 12. ve 14. maddelerde Babialı'nın talebi üzerine bazı değişiklikler yapılırken, jandarma ve adli teşkilatın düzenlenmesiyle alakalı olarak önceki maddelere sadık kalmıştır.³⁹ Girit Müslümanları, jandarma teşkilatının üçte ikisinin yabancıardan, üçte birinin yerlilerden oluşması (bu oran iki Hristiyan'a bir Müslüman şeklinde olacaktı) ve subayların Avrupalı olmasından bir hayli tedirgin olmuş ve düzenlemeye itiraz etmişlerdir.⁴⁰ Nihayet Babialı ile büyükelçiler arasındaki görüşmelerin ardından 27 Ağustos'ta anlaşma sağlanmış ve yeni düzenlemeler kabul edilmiştir.⁴¹

Girit'teki konsolosların anlaşma taslağını Babialı'nın bilgisi olmadan ahaliye duyurmaları, büyük bir soruna neden olmuştur. Müslümanlar ilk olarak valinin Hristiyan olmasından ve kendisine geniş yetkiler verilmesinde⁴² oldukça rahatsız olmuşlardı. İkinci olarak jandarma teşkilatının ıslahıyla ilgili maddede yeteri kadar açıklık bulunmuyordu bu nedenle Müslümanlar, taslağın tabi oldukları hukukun muhafazasını sağlayacak nitelikte olmadığına inanıyorlardı. Nitekim bu durum, Müslümanlar arasında büyük bir heyecan ve telaş yaratmıştı. Müslümanlar kendileri adına bir şeyler yapılmadığı takdirde, çıkabilecek

³⁷ BOA, Y.A.HUS., 357/90.

³⁸ BOA, Y.A.RES., 81/26.

³⁹ Turkey No. 7 (1896), No. 603.

⁴⁰ Turkey No. 7 (1896), No. 620.

⁴¹ Şenşık, a.g.e., s. 160.

⁴² Vali istediği kişiyi adadan sürgün edebilecekti.

taşkınlıklara müsaade edilmesini o da kabul olunmazsa Fransa'nın himayesini talep edecekleriyle alakalı Babıali'ye sitemde bulunmuşlardır.⁴³ Bu anlamda Girit Genel Meclisi'nin Müslüman üyelerinden dört kişi 3 Eylül'de adadaki konsoloslar nezdinde iletişime geçmiştir. Konsoloslar, Avrupalı subayların gözetiminde belirlenecek jandarma teşkilatının efrat ihtiyacının, Arnavutluk taraflarından karşılanacağını, komisyonda tarafından alınacak kararlarda Müslümanların haklarının muhafaza edileceğine dair onlara teminata bulunmuşlardır.⁴⁴ Buna karşılık Müslüman üyeler 5 Eylül akşamı konsolosların yanına tekrar giderek biri imzalı diğeri imzasız iki muhtıra vermişlerdir. Muhtırada jandarma subaylarının tamamının yerliler ve Yunanlılardan oluşmasına itiraz ederek bir kısmının Avrupalılardan oluşmasını, bir kısmının ise Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden temin edilecek jandarma efradından oluşmasını talep etmişlerdir.⁴⁵

Girit valisi ve buradaki büyük devletlerin konsoloslarının tamamı, adada barış ve huzurun tesisi için jandarma teşkilatına Avrupalı subayların⁴⁶ yanı sıra yabancı unsur alınmasının kaçınılmaz olduğu konusunda hemfikir idi. Onlara göre jandarmaların üçte biri, bölgeleri ve halkı tanıyan yerlilerden oluşmalıydı ancak en az üçte ikisi yabancılardan örneğin Kuzey Arnavutlardan hem Hıristiyan hem de Müslümanlardan ya da sadece Kuzey Arnavutluk'tan Müslümanlar ve Karadağ'dan Hristiyanlardan oluşmalıydı. Ancak her halükârda, bu birliğin oluşturulmasında üçte ikilik orana kesinlikle riayet edilmeliydi.⁴⁷ Babıali ise jandarmada görev yapacak Hristiyanların oranının Müslümanlardan fazla olmasına karşıydı ancak bu dönemde meydana gelen Osmanlı Bankası baskını Babıali'nin ve Sultan'ın adaya müdahale için elini kolunu

⁴³ BOA, Y.PRK.ASK., 114/80.

⁴⁴ BOA, Y.PRK.ASK., 114/86.

⁴⁵ BOA, İ.MTZ.GR., 30/1134.

⁴⁶ Avrupalı subay ve efradının jandarma teşkilatında görev almasının birçok nedeni vardır. Bunlardan ilki Osmanlı kolluk gücünün adada iki taraf arasında meydana gelen taşkınlıkları önleme ve yatıştırmadaki yetersizlikleriydi. Diğer bir neden ise Avrupa'da önemli bir deneyime sahip olan bu kolluk kuvvetinden faydalanmak istenilmiştir. Tabi tüm bunların yanı sıra 1894-1895 yılları arasında meydana gelen Ermeni olayları neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da oluşan olumsuz havanın da çok büyük etkisi olmuştur.

⁴⁷ Turkey No. 8 (1897), No. 12.

bağlamıştır. Çünkü baskının ardından İstanbul'da yaşanan taşkınlıklar, büyük devletlerin Ermeni meselesi üzerinden Sultan'a daha büyük bir baskı kurlmalarına neden olmuştu. Baskıya rağmen Babiali, talep edilen bu oranın adanın geleceği için hayırlı olmadığına dair itirazını en yüksek merciden söz konusu devletlere iletmiştir. Bu duruma çözüm bulmak adına duayen sıfatıyla Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Calice, Hariciye Mektupçusu Salih Münir Efendi'ye birkaç Avrupalı askerlerden oluşacak bir komisyon kurulmasını ve Girit'te bu komisyon tarafından bir nizamname kaleme alınmasını önermiştir.⁴⁸

Girit Jandarma Teşkilatı İçin Komisyon Kurulması

Babiali 10 Eylül 1896'da Girit için yapılması düşünülen düzenlemelerin kabul edildiğini resmî yollardan büyükelçilere duyurmuştur. Bu anlamda ilk yapılan icraat ise 1. maddenin gereği olarak⁴⁹ 17 Eylül'de Bulgar asıllı Corci Berovic Paşa beş yıllığına adaya vali olarak atanmıştır.⁵⁰ Vali atamasının hemen ardından adanın jandarma teşkilatının yeniden düzenlenmesi için çalışmalar başlatılmıştır.⁵¹ Büyükelçilerin 26 Eylül'de Büyükdere'de gerçekleştirdikleri toplantıda bu anlamda aldıkları ilk karar, jandarma teşkilatının düzenlenmesinde görev alacak Avrupalı subayların, İstanbul'daki büyükelçilik askerî atışelerinden oluşmasına yöneliktir.⁵² İngiliz, Fransız, Rus, İtalyan ve Avusturya büyükelçileri askerî atışelerini komisyona delege olarak atamayı kabul ederken, askerî atışesi olmayan Almanya'yı Avusturya'nın temsil etmesi kararlaştırılmıştır.⁵³ Büyük devletler delegelerini belirledikten sonra Babiali 15 Ekim'de Aydın Vilayeti Jandarma Alay Komutanı Tevfik Bey ile Tekfur Dağı Jandarma Taburu Binbaşısı Mustafa Efendi'nin⁵⁴ Girit Jandarma Teşkilatının yeniden düzenlenmesi için kurulacak komisyona Harbiye Nezareti'ni temsilen katılacak delegeler olarak yer alması kararlaştırmıştır.

⁴⁸ BOA, Y.A.HUS., 357/49.

⁴⁹ 1. madde ile Girit'e atanacak valinin Hristiyan olması ve beş yıllık süre ile atanması şartı kabul edilmişti.

⁵⁰ Turkey No. 8 (1897), No. 23.

⁵¹ BOA., Y.A.HUS., 357/49.

⁵² Turkey No. 8 (1897), No. 32.

⁵³ Komisyonunda görevli yabancı subaylar şunlardır. Albay Peschkof, Albay Chermside, Albay Baron de Vialar, Binbaşı Baron de Giesl, Yüzbaşı Ruggeri.

⁵⁴ BOA, Y.PRK.BŞK, 48/7.

Babialı'nın delegelerini belirlediği bir sırada komisyonun yabancı üyeleri büyükelçilerinin de onayıyla 22 Ekim 1896'da ön bir oturum yaparak aşağıdaki kararları almışlardır. Buna göre;

Genel Kararlar

1. Askeri delegeler kendi büyükelçiliklerinden ve Babialı'den, Osmanlı delegeleri ile yapılacak oturumlar için her birine resmi davetiye göndermesini rica ederler.
2. Yerelde görev yapan uluslararası komisyonların deneyimleri neticesinde bu komisyonlarda bulunan Osmanlı delegelerine yeterli talimat verilmediği için olay yerinde gereksiz zaman kaybedildiğinden ilk oturumlar İstanbul'da yapılmalıdır.⁵⁵
3. Girit'teki jandarma teşkilatının esasları İstanbul'da hazırlanmalı ve askeri delegelere teşkilatın sahip olduğu kanunu detaylandırma ve kanun üzerinde, bölgedeki koşullara göre, değişiklik yapabilme yetkisi verecek olan devletlerin temsilcilerinin onayına sunulmalıdır.
4. Komisyonun çalışma programı:

İstanbul'da:

(A.) Teşkilat Yasası'nın temelleri üzerinde çalışmak.

Girit'te:

(B.) Yerel koşulları incelemek. Bu amaçla adanın önemli noktaları büyük devletlerin askerî delegeleri tarafından ziyaret edilecek olan bölümlere ayrılacaktır.⁵⁶

(C.) Kanunun hem teşkilat hem de hizmet yönetmeliği ile ilgili ayrıntıları üzerinde çalışmak.

⁵⁵ Bu maddenin bir bakıma 1894'te meydana gelen I. Sason İsyanı neticesinde isyanı soruşturmak amacıyla kurulan uluslararası tahkik heyetinin karşılaşmış olduğu aksaklıklar ve zorluklardan dolayı eklenmiş olması yüksek muhtemeldir. Çünkü tahkikat heyetinde bulunan delegeler toplantılarını ilk olarak olay mahallinde yaptıkları için bu durum bazı zorluklara neden olmuş, bu zorlukları aşmak adına İstanbul'la gerçekleştirilen yazışmalar da sürecin uzamasında etkili olmuştur. Sason isyanı ve tahkikat heyeti hakkında bakınız. Nurettin Gülmez, "Tahkikat Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *BELLETEN*, Cilt 70, Sayı 258, Ağustos 2006, ss. 695-742.

⁵⁶ Ek 11.

(D.) Tüm mali koşulları tanımlamak.

(E.) Personelin hangi unsurlardan oluşacağını belirlemek ve bunları güvence altına almak için gerekli önlemleri kararlaştırmak.

(F.) Kendilerini tanıtan adaylar ya şahsen ya da referanslarını göndererek incelemek.

(G.) Tüm sistemi işler hale getirmek.

(H.) Büyük devletlerin askeri delegeleri tarafından teşkilat faaliyete konulduktan sonra üç ya da dört ay içinde, sistemin işleyişinin denetlenmesi ve uygulamada gerekli görülen değişikliklerin ortak mutabakatla yapılması için yetki verilmesi.⁵⁷

Büyükelçiler, Babıali'nin belirlediği delegelerin askerî ataşelerden daha düşük rütbeli oldukları ve hiçbir Avrupa dilini konuşmadıkları gerekçesiyle komisyonda bulunmalarını doğru bulmuyorlardı. Fransız Büyükelçisi Paul Cambon Tefvik Bey ve Mustafa Efendi'nin seçimleri hakkında "atanmalarını kabul edemeyeceğimiz Fransızca bilmeyen iki küçük subay..." şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁸ Bu nedenlerle söz konusu iki Osmanlı subayının komisyon başkanı olarak görev yapmasına izin vermeyeceklerini bildirerek, uygun statüye sahip, Fransızca bilen subayların atanmasını talep etmişlerdir.⁵⁹ Bu iletişimin ardından Babıali, Tefvik Bey yerine Erkan-ı Harbiye Mirlivası Şerafeddin Paşa'nın, Mustafa Efendi yerine ise Almanca ve Fransızca bilen Erkan-ı Harbiye Miralayı Ali Nizamipaşazade Osman Bey'in tayin edilmesini daha münasip görmüştür.⁶⁰ Zabıt kâtibi olarak ise Hariciye Tahrirat Kaleminden Sartinski Efendi atanmıştır.⁶¹ Yapılan bu son atamalar büyükelçiler tarafından da uygun görülmüş ve Seraskerlikle yürütülen yazışmaların ardından Mirliya Şerafeddin Paşa da Jandarma Tahkikat Komisyonu'nun başkanı olmuştur.⁶²

⁵⁷ *Turkey No. 8 (1897)*, No. 109.

⁵⁸ *MAE, DD 1897, Affaire de Crète*, No. 468.

⁵⁹ *Turkey No. 8 (1897)*, No. 59.

⁶⁰ *BOA, MV.*, 89/74; *BOA.*, *Y.PRK.BŞK.*, 48/53.

⁶¹ *BOA, Y.A.RES.*, 83/96.

⁶² *BOA, HR.TH.*, 184/38; *Turkey No. 8 (1897)*, No. 87; *BOA, HR.TH.*, 184/38. Girit'e giderken Mirliya Şerafeddin Paşa'ya 200, Osman Nizami Bey'e ise 150 lira harcırah verilmiştir. *BOA, Y.PRK.BŞK.*, 48/79.

Mirliva Şerafeddin Paşa başkanlığında İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus askeri ataşelerinin hazır bulunduğu ilk toplantı 16 Kasım 1896'da Harbiye Nezareti Jandarma Dairesinde gerçekleştirilmiştir.⁶³ Büyük devletler, adadaki birtakım hoşnutsuzlukların giderilmesi için toplantıların biran evvel İstanbul'dan ziyade Girit'te yapılması hususunda Babiali üzerinde baskı kurmuşlardır.⁶⁴ Diğer yandan jandarma teşkilatının düzenlenmesiyle alakalı Osmanlı Devleti ile büyükelçiler arasında yürütülecek müzakerelerden alınacak kararlara Girit Genel Meclisi'nin itiraz yetkisinin olmaması adadaki Yunan Konsolosunu telaşa düşürmüştür.⁶⁵ Çünkü konsolosun planı alınacak kararlar Yunan çıkarlarına uymadığı takdirde, meclisteki Hristiyan çoğunluğuyla bunlara itiraz edebilme üzerineydi ancak bu kararlar konsolosun planı suya düşmüş oldu.

Komisyonun İlk Çalışmaları

Komisyon üyelerinin Girit'e gittikten sonraki en önemli gündemi jandarma teşkilatına yabancı asker alımı meselesi olmuştur. Büyük devletler, teşkilatın sadece Müslümanlardan oluşmasını istemezken, Osmanlı Devleti yabancı askerlerin jandarma teşkilatına alınmasının sakıncalarına dikkat çekmeye çalışmıştır. Yabancıların teşkilatına alınmasını Ağustos düzenlemelerinin bir gereği olduğunu savunan büyükelçiler, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa nezdinde sürekli girişimde bulunmuşlardır. Sultan II. Abdülhamid, baskıların önüne geçebilmek adına yabancı efrat yerine Osmanlı'da yaşayan Sırp, Bulgar ve Karadağlılar arasından efrat alınması teklifinde bulunmuştur. Tevfik Paşa bu teklifi büyükelçilere sunmuş ancak onlar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanlar arasında bu iş için yeterli tecrübeye sahip kişiler olmadığı gerekçesiyle teklifi reddetmişlerdir.⁶⁶

Ağustos düzenlemeleri sırasında İstanbul'da yapılan ikili görüşmelerde, jandarma teşkilatına yabancı efrat alımının geçici bir süreyle olacağı ve burada sadece beş yabancı subayın istihdam edileceği, jandarma alay kumandanının da Osmanlı askerleri arasından seçilmesi kararlaştırılmıştı. Babiali özellikle bu hususlara dikkat çekerek

⁶³ BOA, Y.PRK.ASK., 116/19.

⁶⁴ Turkey No. 8 (1897), No. 80.

⁶⁵ BOA, Y.PRK.MYD., 18/6.

⁶⁶ BOA., Y.PRK.HR., 22/76.

büyükelçilere itirazda bulunmuştur.⁶⁷ Bu kabul edilmesi zor taleplere rağmen Babiali, komisyonun çalışmalarını akim bırakmamak ve kendisine karşı da Avrupa'da bir hoşnutsuzluk uyandırmamak adına bir bildiri yayınlamak zorunda kalmıştır. Bildiride jandarma alay kumandanının geçici olmak kaydıyla Avrupalı bir subay olabileceği ancak, onbaşı ve çavuşların yabancı olamayacağı net bir şekilde ifade edilmiştir.⁶⁸ Büyükelçiler ise Osmanlı'nın aksine jandarma kumandanının geçici bir süreyle olmayıp en az beş yıllığına Avrupalı olmasını ancak bir alt rütbedeki yardımcılardan birinin Müslüman diğerinin Hristiyan olmasını istiyorlardı.⁶⁹

Büyükelçilere göre Osmanlı Devleti'nde Hristiyanların askerlikten muaf olmaları nedeniyle jandarma teşkilatında görev alabilecek yeterli donanımına sahip adam bulmak imkânsızdı. Hem bu nedenle hem de adada kalıcı sükûnetin sağlanması adına jandarmanın büyük bir çoğunluğu yabancılardan oluşmalıydı. Hatta Hanya'daki Fransız Konsolosu Paul Blanc'a göre Girit'te çoğunluğu yabancılardan oluşan bir jandarma teşkilatı kurulmadığı takdirde gelecek baharda adada ciddi karışıkların çıkması kaçınılmazdı.⁷⁰

Komisyonun 30 Kasım 1896'daki toplantısında Osmanlı delegeleri, bir yabancıyı jandarma kumandanı olarak atanmasına ve geçici olarak bu birlik için belirli sayıda yabancı subayın atanmasına itiraz etmezken sadece erler, onbaşılar ve çavuşlar arasına yabancıların alınmasını kabul etmeyerek bu askerlerin devletin diğer bölgelerinde yaşayanlar arasından seçilmesini talep etmişlerdir. 25 Aralık'ta büyük devletlerin temsilcileri teşkilata jandarma istihdamı için bir dereceye kadar yabancı tebaaya başvurmanın gerekliliği konusunda hemfikir olduklarına dair Babiali'ye çağrıda bulunmuşlardır. Büyükelçiler, komisyondaki Osmanlı delegelerine yabancı delegelerin tavsiyelerine uymalarını öngören talimatların vakit kaybedilmeden verilmesini talep etmişlerdir. Bu sırada komisyonun Rus Delegesi Albay Peschkof da hazırlanan taslak metni büyükelçilere sunmak için 30 Aralık 1896'da Girit'ten ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. Peschkof'un getirdiği taslağı Osmanlı delegeleri

⁶⁷ BOA, MV., 90/21.

⁶⁸ BOA, HR.TH., 184/130.

⁶⁹ Archives Diplomatiques, 1897, s. 78.

⁷⁰ Archives Diplomatiques, 1897, s. 96.

yalnızca Osmanlı olmayan subay ve efradın istihdamına izin veren 13. madde ve bu ilkeden etkilenen diğer maddeler saklı kalmak kaydıyla onaylamışlardı.⁷¹ Babialı, 1 Ocak 1897 tarihli notasında itiraz konusu olan teklifi reddettiklerini yineleyerek büyükelçilerden, Osmanlı Devleti'ndeki Rum, Bulgar ve Sırp'lılar arasından jandarmanın Hıristiyan unsurunun seçimine devam etmeleri için delegelerine talimat vermelerini istemiştir. Ancak telgrafla kendilerine soru yöneltilen yabancı delegeler, Babialı'nın reddetmek için öne sürdüğü nedenlerin hiçbir dayanağı olmadığını belirterek teklifi reddetmişlerdir.⁷²

Hanya'da bulunan Kaymakam Mehmet Şakir Bey komisyon üyelerinin, esaslı herhangi bir müzakerede bulunmadığını, gerçekçi hiçbir adım atmadıklarını, lüzumsuz tahkikatlarla vakit geçirdiklerini ve görevleri olmadıkları halde sancaklardaki ahalinin ihtiyaçlarını tespit etmek maksadıyla Resmo ve Kandiye bölgelerine gitmeye karar verdiklerini Babialı'ya bildirmiştir. Mehmet Şakir Bey komisyonun müzakerelerinden ve icraatlarından his olunan rehabetin belli olduğunu, şayet mart ayındaki meclis toplantısına kadar jandarma meselesi neticelenmezse işlerin karışabileceğine dair uyarılarda bulunmuştur.⁷³ Bir süredir Girit'te görev yapan Mehmet Şakir Bey, hemen hemen her fırsatta İstanbul'a bu tarz raporlar göndermiştir. Gerek Girit halkını yakından tanıması gerekse konsoloslarla olan bağlantıları, onun bu tarz öngörülerini doğru çıkarmıştır.

Mehmet Şakir Bey'in uyarılarının bir benzerini Serasker Rıza Paşa yapmış, teşkilata yabancı efrat alınmasını Müslüman ve Hristiyan iki tarafın da arzusu olduğunun altını çizmiştir. Rıza Paşa, komisyonda bulunan yabancı delegelerin bu konu hakkında ısrar ettiklerini ve taleplerinden vazgeçmeyeceklerini sorunun çözümü biraz daha uzayacak olursa adada durumun karışabileceğini dair uyarıda bulunmuştur. Tüm bu uyarıların ardından Meclis-i Vükela, devletin hukukuna ve bağımsızlığına aykırı olmayacak şekilde teşkilata alınacak efradın Yunanlı olmaması kaydıyla Karadağ ve Bosna'dan istihdam

⁷¹ *Turkey No. 10* (1897), No. 13. İtiraza konu olan 13. maddenin içeriği şu şekildedir; subay, astsubay, onbaşı ve jandarma kadroları, adanın yerlisi olmayan Osmanlılara veya üçte ikisine kadar diğer kişilere verilebilir.

⁷² *Turkey No. 10* (1897), No. 10.

⁷³ *BOA, Y.PRK.UM.*, 36/60.

edilmesini uygun görmüştür.⁷⁴ Ancak jandarma efradının dışarıdan olması maddesi Hristiyanların ve adadaki Yunanlı çetecilerin arzu ve menfaatlerine aykırı bir durumdu. Bu anlamda Hristiyanlar Yunan konsolosunun da teşvikiyle bu kişilerin dışarıdan olmayıp yerli olmasıyla alakalı komisyona dilekçe vermişlerdir.⁷⁵

Babialı'nın uyarı ve önerilerini dikkate almayan büyükelçiler, Girit'teki jandarma komisyonunun hazırladığı nizamnameyi vakit kaybedilmeden onaylanması talebiyle 12 Ocak 1897'de Tevfik Paşa'ya vermişlerdir. Duayen sıfatıyla Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Calice, Tevfik Paşa'ya eğer bu iş daha fazla sürüncemede bırakılırsa, adada meydana gelebilecek olaylardan büyük devletlerin sorumlu tutulamayacağını belirterek Yunanlıların dahi işe karışarak Girit'in elden çıkabileceği uyarısında bulunmuştur. Calice'ye göre yabancı efradın teşkilata kabulüyle, tüm bu olumsuzlukların önüne geçilebilirdi. Buna karşılık Tevfik Paşa, yabancı efrat alımının ortaya çıkarabileceği sakıncalara değinirken, Girit Valisi Corci Berovic Paşa'nın teşkilata yabancı efrat alımının gerek Müslüman gerekse Hristiyan ahalide hoşnutsuzluk yaratacağıyla ilgili telgrafına dikkat çekmiştir.⁷⁶ Calice, Berovic Paşa'nın konsoloslara jandarma teşkilatına yabancı efrat alımının adada sükûneti sağlayacağına dair beyanatlarda bulunduğunu hatta Osmanlı delegelerinin dahi söz konusu maddeyi kabul ederek nizamnameyi imzaladıklarını söylemiştir. Görüşmenin ardından Meclis-i Vükela'da yapılan toplantıda Tevfik Paşa, bu işten kurtulmak için yabancı efrat kabulünde hiç olmazsa alınacak miktarın çok düşük tutulmasını, başka bir emsali olmamak üzere sadece Girit'e mahsus olmak kaydıyla bir maddenin büyükelçilere kabul ettirilmesinin uygun olacağına dair görüşünü paylaşmıştır.⁷⁷ Almanya, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'nin bu önerisini desteklerken en büyük itiraz

⁷⁴ BOA, MV., 90/73.

⁷⁵ BOA, Y.PRK.UM., 36/63.

⁷⁶ BOA, Y.A..RES., 84/47.

⁷⁷ BOA., İ.MTZ.GR., 31/1168; Aslında Jandarma Komisyon Başkanı Mirilva Şerafeddin Paşa 6 Ocak'ta Babialı'ya konu hakkında malumat vermiştir. Komisyonun yabancı delegelerinin de Calice'nin tehdidinde benzer bir tehditte bulunarak acilen yabancı askerlerden oluşan üç bölük Jandarmanın oluşturulmasını istediklerini bildirmiştir. Kendisi de buradaki olayların devamının yaşanmaması için bu tedbiri gerekli görmüştür. BOA., HR.TH., 187/36.

İngiltere'den gelmiştir.⁷⁸ Babialî'nin ve Sultan II. Abdülhamid'in en büyük endişesi, Girit Jandarmasına yabancı efrat ve subay alınmasının kabul edilmesiyle bu durumun imparatorluğun birçok bölgesi için emsal olarak kullanılması ihtimaliydi.⁷⁹ Nitekim bir süredir büyük devletler Makedonya'daki ve Doğu Anadolu'daki karışıkları bahane ederek buralarda ıslahat taleplerinde bulunuyorlardı.

Vali Berovic Paşa, Calice'nin iddia ettiği gibi adada Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında gerginliğin artmaya başlamasıyla, bu durumun genel bir isyana dönüşmesinden endişelenerek konsoloslara şehirde ve kırsal alanda düzeni sağlamak adına jandarma kumandanı ile üç bölük yabancı jandarmanın acilen atanması için çağrıda bulunmuştu. Benzer talep Piskopos başkanlığındaki Hristiyan heyeti aracılığıyla da sunulmuştu.⁸⁰ Konsololar, komisyon adadan ayrılmadan Avrupa standartlarına göre birkaç jandarma bölüğünün düzenlenmesini ve başına da Avrupalı bir subayın atanmasını zaruri görüyorlardı. Çünkü onlara göre komisyon hiçbir düzenlemede bulunmadan adadan geri çekilirse, Hristiyanlar ve Müslümanlar kendilerini büyük devletler tarafından terk edilmiş sayacaklar ve bu da büyük bir yıkıma neden olabilecekti.⁸¹

Adada iki taraf arasında görüşmeler sürerken, İstanbul'da da komisyonun hazırlamış olduğu layihanın değerlendirilmesi yapılıyordu. Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya göre layiha genel olarak devletin menfaatlerine münasipti. Diğer yandan büyükelçiler tarafından teklif olunan yabancı efrat talebi Yunanlı olmamak, sadece Girit'e özgü olmak ve bu durumu zorunlu kılan ortam bertaraf edildikten sonra yabancı efradın iade olunması şartlarının layihaya eklenmesiyle sorun rahatlıkla çözülebilirdi.⁸² Sadrazam'ın konuyla alakalı hazırlamış olduğu tavrın, Sultan'ın nezdinde de uygun görülmesinin ardından Babialî, konuyla alakalı büyük devletlerle iletişime geçmiştir. Büyükelçilerin ve Babialî'nin itirazlarının ardından komisyon, kurulacak beş jandarma bölüğüne Yunan olmamak kaydıyla Karadağ ve Bosna ahalisinden

⁷⁸ BOA, Y.A.RES., 84/47.

⁷⁹ BOA, Y.A.RES., 84/47.

⁸⁰ Turkey No. 10 (1897), No. 7.

⁸¹ Turkey No. 10 (1897), No. 8.

⁸² BOA, HR.TH., 187/74.

alınmasının münasip olacağına ve bunun ada maliyesine de daha uygun olacağına dair karar almıştı. Ancak yabancı delegeler bir miktar dahi olsa yabancı efrat alınmasını talep etmişlerse de Heyet-i Vükela jandarma teşkilatına yabancı efrat alınmasını kabul etmemiştir.⁸³

Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet Bey, Sultan'ın talimatıyla yabancı efrat istihdam etmenin sakıncaları üzerine büyükelçilerle özel görüşmelerde bulunmuştur. Büyükelçilerin neredeyse tamamı Osmanlı'daki Hristiyan tebaa arasında bu iş için uygun adam bulmanın mümkün olmadığı gerekçesiyle İzzet Bey'in imparatorluk dahilindeki Sırp, Bulgar ve Karadağlılar arasından efrat alınması teklifini geri çevirmişlerdir.⁸⁴ Jandarma komisyonunun Avusturyalı delegesi de yabancılardan müteşekkil olmak üzere üç bölük jandarmanın acilen kurulmasını talep etmiştir. Komisyon başkanı Mirliva Şerafeddin Paşa, teklifin kabul edilmesini aksi halde adada bu durumu bahane ederek yeni isyanların çıkabileceği konusunda İstanbul'u uyarmıştır.⁸⁵ Sultan II. Abdülhamid olanlar karşısında sükûnetini korumaya çalışmış, komisyondaki yabancı delegelerin taleplerini Yıldız'da oluşturduğu özel heyetle incelemiştir. Bu süreçte Sultan iki noktada ısrar ediyordu, bunlardan ilki yabancı subay alınmaması diğer ise devletin hükümlerine haklarına hâlel gelmemesi adına efradın imparatorluk dahilindeki Bosna-Hersek gibi mahallerden alınmasıydı. Ayrıca dışarıdan yabancı efrat alınması Halepa Sözleşmesi'ne de aykırı bir durumdu. Sultan'ı rahatsız eden bir diğer husus ise büyükelçilerin ve komisyondaki delegelerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine bu derece karışmalarıydı. Sultan bunun önüne geçilmesi adına Babıali'ye, ilgili devletler nezdinde girişimlerde bulunulması için talimat vermiştir.⁸⁶

İstanbul'da büyükelçiler ile Babıali arasındaki görüşmeler sürerken Girit'te durum gittikçe kritik bir hal almış, yaklaşık altı aydır vali ataması dışında somut hiçbir adımın atılmadığı adada, iki taraf arasında çatışmalar yaşanmaya başlamıştı. Adanın muhtelif yerlerinde çıkan ufak çaplı ayaklanmaların bastırılmasında yaşanan güçlükler, büyükelçilere ve komisyondaki delegelere aradıkları fırsatı fazlasıyla sunmuştur.

⁸³ BOA, Y.A.RES., 84/22.

⁸⁴ BOA, Y.A.HUS., 364/26.

⁸⁵ BOA, HR.TH., 187/36.

⁸⁶ BOA, İ.MTZ.GR., 31/1173.

Jandarma teşkilatının kurulmasının zaman alacağını göz önünde bulundurulmasını belirten büyükelçiler, şimdilik yabancı subay ve efrattan teşkil olunacak üç bölüğün kurulmasına dair Sultan'a çağrıda bulunmuşlardır.⁸⁷

Nihayet Girit Jandarma Teşkilatının yeniden düzenlenmesine yönelik hazırlanan yönetmelik, 11 Ocak 1897'de sözlü bir notayla Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya sunulmuştur. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Calice "Girit Jandarma Teşkilatı'nı Düzenleyen Yönetmelik"⁸⁸ adlı notayı sunarken, Babıali yönetmeliği reddetmekte ısrar ederse, büyükelçilerin askerî ataşelerini geri çağıracağını ifade etmiştir. Calice, böyle bir durumun jandarma sorununu çözümsüz bırakacağını, bundan dolayı da yeni karışıklıkların ortaya çıkacağını ve bu durumun Girit'in bağımsızlığına yol açacağına dair meslektaşları adına tehditte bulunmuştur. Calice komisyona da Babıali'nin rızası olmadan jandarmaya "yoldan geçenleri" ve yabancıları kaydetme talimatı vermek zorunda kalacaklarını belirtmiştir.⁸⁹ Ertesi gün Şuray-ı Devlet Reisi Said Paşa, Sultan'dan gelen bir talimatla büyükelçileri çağırış ve Girit Valisi Berovic Paşa'nın böyle bir önlemi kesinlikle onaylamadığını ifade eden telgrafını göstermiştir. Buna karşılık büyükelçiler bir yanlılık olması gerektiğini, zira edindikleri bilgilere göre Berovic Paşa'nın Osmanlı tebaasından olmayanların kabul edilmesini hararetle desteklediğini belirtmişlerdir. Bu nedenle Saray'a ulaşan telgraf metninde bir hata olabileceğine dikkat çekmişlerdir.⁹⁰ Ayrıca komisyonun elinde de Berovic Paşa'nın 6 Ocak'ta kendilerine gönderdiği ve Osmanlı tebaası olmayanlardan oluşan üç jandarma bölüğünü resmen çağırıldığına dair mektup mevcuttu.

Büyük devletlerin ve elçilerinin baskılarının ardından Babıali, Girit Jandarma Teşkilatına Yunan uyrukluların alınmaması şartıyla yabancı

⁸⁷ BOA, İ.MTZ.GR., 31/1169.

⁸⁸ Kuruluşun Temelleri 1-10. Madde, Organizasyon 11-32. Maddeler, Görev ve Yetkiler 33-43. Maddeler, Subayların ve Askerlerin İşe Alınması (Kumandan) 44-54. Maddeler, Erişim 55-67. Maddeler, Ödüller 68. Madde, Maaş 69. Madde, Üniforma ve Ekipmanlar 70-71. Maddeler. İmzalar Şerafeddin Paşa Albay Peschkof, Albay Chermiside, Miralay Osman Bey, Albay Baron de Vialar, Binbaşı Baron de Giesl, Yüzbaşı Ruggeri. *Turkey No. 10* (1897), Inclosure 1 in No. 28.

⁸⁹ *Turkey No. 10* (1897), No. 28.

⁹⁰ *Turkey No. 10* (1897), No. 28.

efrat alımının kabul edildiğini 16 Ocak 1897’de büyükelçilere bildirmiştir.⁹¹ Ancak Babıali Girit Jandarma Layihasının 15. 19. ve 29. maddelerinin değiştirilmesi için büyükelçilerle iletişime geçmiştir. Özellikle 19. maddede yer alan “*Jandarma kumandanı büyükelçiler tarafından seçilecek*” ibaresi yerine: “*mutlaka Avrupalı olmak üzere Sultan tarafından tayin buyrulacak ve Jandarma Kumandanının memuriyeti hakkında büyük devletler elçilerine malumat verecektir*” ibaresinin konmasına dair talepte bulunmuştur.⁹² Babıali adına Tevfik Paşa Girit Jandarmasına kabul edilen yabancı efradın, komisyon protokollerinde belirtildiği gibi Yunan uyruklu olmayacakları “sadece adaya özgü, geçici olmak ve istihdamlarını gerekli kılan sebepler ortadan kalktıktan sonra iade kılınmak üzere”⁹³ fıkrasının ilavesi ile ekli yönetmelikleri onaylamıştır.⁹⁴ Büyükelçiler 21 Ocak’ta Babıali’nin itiraz konusu olarak gördüğü yabancıların hizmet süresiyle alakalı “jandarmaya kabul edilmelerini gerekli kılan nedenlere bağlı olduğu açıktır” şeklinde cevap vermişlerdir.⁹⁵

Jandarmaya Teşkilatına Alınacak Personelin Sayısı ve Teşkilatın Bütçesi

Büyükelçiler jandarmaya alınacak adaylar için bir ilan yayınlanmasına karşıydılar. Çünkü onlara göre bu durum, kimliği belirsiz kişilerin başvurularıyla gereksiz iş yükü altında boşuna zaman kaybına neden olacaktı. Bu yüzden istihdam edileceklerin sayılarının ve uyruklarının önceden tespit edilmesi atılacak en doğru adım olarak görülüyordu.⁹⁶ Babıali bu fikri desteklemekle beraber istihdam edilecek efrat ve subaylara verilmesi planlanan maaşların az olduğunu düşünüyordu çünkü planlanan maaşla istihdam edilecek yabancı bulmak neredeyse imkansızdı. Diğer yandan Babıali, kabul edilebilecek tek yabancıların da Balkan devletlerinin Slavları olduğunu ancak bunlar arasında Karadağlıların Girit’te pek sevilmediğinin göz önünde bulundurulması gerektiğine dair uyarıda bulunmuştur.⁹⁷ Büyükelçiler de özellikle

⁹¹ BOA, HR.TH., 187/74. Şenişik, a.g.e., s. 165.

⁹² BOA, MV., 91/22; Turkey No. 8 (1897), Inclosure 1 in No. 74.

⁹³ BOA, MV., 91/22.

⁹⁴ Turkey No. 10 (1897), Inclosure in No. 29.

⁹⁵ Turkey No. 10 (1897), Inclosure 1 in No. 107.

⁹⁶ Turkey No. 10 (1897), No. 10.

⁹⁷ Turkey No. 10 (1897), Inclosure 2 in No. 13.

Sofya'daki konsoloslarıyla iletişime geçerek, Girit'te sınırlı sayıda istihdam edilecek jandarma efradı için Bulgar Prensiğiyle temasa geçmeleri için talimat vermişlerdir.⁹⁸

Komisyonadaki İngiliz delegesi Albay Chermside, Girit jandarma alayı için önerilen yapının ayrıntılarını 18 Ocak 1897'de İstanbul'a göndermiştir. Buna göre Girit Jandarma Alayı, 59 subay, 1.248 astsubay ve efrattan oluşacak, bunların üçte biri Müslüman, üçte ikisi ise 25 Ağustos 1896 tarihli düzenleme gereğince Hristiyan olacaktır. Yine önerilen tüzüğe göre, üçte ikiyi aşmayan bir oranda Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden veya Osmanlı olmayan yabancılardan oluşacaktır. Bu oran Hristiyanlar ve Müslümanlar her ikisini de içereceksen, mevcut durumda adada en fazla üçte iki oranında yabancı bulunabilecekti. Böylece Alaya kabul edilecek Giritliler, Müslümanlar ve Hristiyanlar 20 subay, 416 astsubay ve er, Giritli olmayanlar 39 subay, 832 astsubay ve er olarak belirlenmiştir. Kaydedilmesi düşünülen 832 Girit vatandaşı olmayan efrat için ise şu plan sunulmuştur. 278 Osmanlı uyruklu Müslüman, 277 Osmanlı uyruklu Hristiyan ve son olarak da 277 Osmanlı vatandaşı olmayan Hristiyan istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır. Bunların uyruklara göre önerilen oranları aşağıdaki gibidir ancak bu oranlar, bazı unsurlardan arzu edilen adayları temin etmekte güçlük çekilebileceğinden, yalnızca yaklaşık olarak kabul edilmiştir.⁹⁹

Tablo 1: Birinci Girit Jandarma Teşkilatına Alınacakların Miktarı

		Mevcut
Subay, Astsubay ve Er		832
Müslüman Boşnaklar		30
Osmanlı Arnavutları		100
Tebaa		
Kıbrıslılar		30
Bulgaristan Türkleri		40
Yunanca konuşulan bölgelerden, İzmir'den, Adalar'dan gelen diğer Türkler		78
Toplam		278
Hristiyan Boşnaklar		50
Osmanlı Arnavutları		50
Tebaa		

⁹⁸ Turkey No. 11 (1897), No. 8.

⁹⁹ Turkey No. 10. (1897), Inclosure 1 in No. 74.

Kimariots, Epir		50
Kıbrıslı		40
Yunan Bulgarları ¹⁰⁰		50
Rumenler ve Kontzo Ulahları		25
Sisamlı		12
Toplam		277
Hristiyan Karadağlılar		180
Hristiyan olmayan Dalmaçya Slavları		67
Osmanlı Romenleri		30
		277
Toplam		832

Osmanlı vatandaşı Müslüman ve Hristiyanlar 315, Osmanlı vatandaşı olmayan Hristiyan ve Müslümanlar ise 517 kişi olarak tespit edilmiştir. Komisyonun yabancı delegeleri son birkaç yılın jandarma bütçelerine göre belirlenen ortalama sınırlar içinde kalmakla birlikte, subay, astsubay ve efradın maaşlarının Osmanlı tebaasından olmayanların Girit'e davet edilmelerine olanak sağlayacak kadar yüksek bir oranda olması gerektiğini düşünüyorlardı. Diğer taraftan komuta kademesinin tamamının görev süresi üç yıl ile sınırlı tutulurken, jandarma efradının görev süresi ise dört yıl olarak belirlenmiştir.¹⁰¹ Buna göre komisyonun belirlediği bütçe ise şu şekildedir:

Tablo 2: Jandarma'da İstihdam Edileceklere Verilecek Maaşlar, Genel Giderler ve Bunların Toplam Maliyeti

Adet	Unvan	Personel ödemeleri	Kuruş
1	Kumandan	5,400	5,400
2	Yarbay	3,000	6,000
4	Binbaşı	2,400	9,600
18	Yüzbaşı	1,500	27,000
18	Teğmen	1,000	18,000
16	Asteğmen	800	12,800
54	Astsubay	400	21,600
99	Onbaşı	325	32,175
368	Birinci Sınıf Jandarma Eri	280	103,040

¹⁰⁰ Komisyon, ana dili Yunanca olan askerlik hizmetini Bulgaristan'da yapmış olması gereken Bulgar tebaayı kastetmektedir. *Turkey No. 10 (1897)*, Inclosure 2 in No. 74.

¹⁰¹ *Turkey No. 10 (1897)*, Inclosure 4 in No. 10.

727	İkinci Sınıf Jandarma Eri	250	181,750	
1,307			417,365×12	5,008,380
Genel Giderler				
Giyim, berberlik ve ayakkabı			339,243,84	
Isınma			15,000	
Aydınlatma			13,000	
Kira			40,000	
Ofis Giderleri			4,000	
Sağlık Giderleri			10,000	
Personel Nakil Giderleri 1/10			47,600	
At ve katır alımı 1/8			6,250	
At ve katırların bakımı			60,000	
Ödenekler ve ödüller			25,000	
%10 çeşitli giderler			56,009	
Olağan (Normal) Toplam				616.102,84
				5.624,482,84
Olağandışı Giderler				
Ayakkabı, başlık, kıyafet			429,312	
Personelin Seyahat Giderleri			428,400	
At ve katır alımı			50,000	907,712
Genel Toplam				6.532,194.84

Tablo 3: Jandarma'nın İhtiyacı Olan Kıyafetin Maliyeti

Kıyafet, Başlık ve Çizme Detayları	
Ceket için kumaş 2½ arşın, 18 kuruş	45
Pantolon için kumaş 2 arşın, 15 kuruş	30
İmalat	60
Süsleme ve düzenleme	15
Toplam	150
Pelerin için pamuk, 4 arşın, 18 kuruş	72
İmalat	16
Süsleme ve düzenleme	6
Toplam	94

Her yıl 1 ceket, 1 çift pantolon, 1 çift bot, 2 çift terlik. Her dört yılda bir pelerin; her üç yılda bir kalpak.¹⁰²

Tablo 4: Kıyafet ve Diğer Materyallerin Yıllık Maliyeti

Yıllık Giysi Hesabı	Kuruş	Olağanüstü Giderler.	Kuruş
1 ceket ve 1 çift pantolon	150	1. yıl için kıyafetler	
¼ Pelerin	23,50	1 Ceket ve 1 Pantolon	150
1/3 Kalpak	8,33	1 Pelerin	94
1 çift bot ve 2 çift terlik	90	1 Kalpak	25
	271,83 × 1,248	1 Çift bot 1 Çift terlik	60 15
			344 × 1,248
Toplam	339,243,14		429,312

Komisyon Başkanı Mirliya Şerafeddin Paşa kabul edilen düzenleme gereği Boşnak, Bulgar, Hırvat ve Karadağlılardan oluşacak üç bölük ile bu bölükler için lazım olan 77 Müslümandan 10 Boşnak'ın Hristiyanlarla beraber yabancı delegeler tarafından çağırılacağından, geriye kalan 67'sinin Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Yanya ve Aydın vilayetlerinden alınması uygun görülürse itirazların önüne geçilebileceğiyle alakalı Babialî'ye rapor göndermiştir. Şerafeddin Paşa'ya göre birkaç bölüğün acilen teşkili adada gün ve gün değişmekte olan hava için elzemdi.¹⁰³ Bu anlamda vakit kaybetmeden Karadağ ile temasa geçen Çetine Sefiri Ahmet Fevzi, talim taburundan bir subay ve çavuşla ancak bir ay evvel içtima etmiş olan efrattan kırk ve ahaliden kırk kişi seçilip prens tarafından yoklama edildikten sonra pazartesi günü yola çıkacaklarını Babialî'ye bildirmiştir.¹⁰⁴

¹⁰² Turkey No. 10 (1897), Inclosure 3 in No. 74.

¹⁰³ BOA, Y.PRK.ASK., 116/85.

¹⁰⁴ BOA, Y.PRK.EŞA., 25/88.

Babialı'nın komisyonun hazırlamış olduğu bu bütçeye ve alınacakların oranına herhangi bir itirazı yoktu. Fakat Girit'in muhtariyeti nedeniyle adanın jandarma tahsisatının daha önce olduğu gibi vilayet bütçesine dahil olmasını aksi halde bu tahsisatın merkezi hükümet tarafından karşılanmayacağını ilgili devletlere bildirmiştir.¹⁰⁵ Diğer taraftan önceleri İstanbul'dan imal edilen ve masrafı Babialı tarafından karşılanan jandarmaların üniformalarının artık Girit Vilayet Bütçesi'nden karşılanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Babialı jandarma subay ve efradı için ihtiyaç duyulan 1307 adet Amerika-kari revolverin Tophane-i Amire ambarında bulunmadığının tespit edilmesinden sonra süratle sorunun çözülmesi için gerekli yerlere emir göndermiştir.¹⁰⁶

Jandarma Teşkilatına Kumandan Tayini

Jandarmanın bütçesi ve teşkilata alınacakların sayısı belirlendikten sonra sıra kumandan tayinine gelmişti. Layihanın 29. maddesi gereği kumandanın tayini büyükelçilerin tavsiyesi üzerine Babialı'ye aitti. 21 Ocak 1897'de gerçekleştirilen büyükelçiler toplantısında jandarma kumandanının büyük devletler tebaası arasından seçilmeyip Hollanda veya Belçika'dan seçilmesi kararlaştırılırken, seçilecek kumandanın maaşının da aylık 1,243 frank ve rütbesinin binbaşidan düşük olmasına karar verilmiştir. Ancak komisyonda ilk olarak Rumca bilmesi, on dört sene jandarmada çalışmış olması ve Kıbrıs Polis Teşkilatı'nın düzenlenmesinde aktif rol almış olmasından dolayı İngiliz Kraliyet Deniz Piyadesi Binbaşı James Henry Bor'un ismi önerilmişse de Rus delegesi bu öneriye itirazda bulunmuştur. Komisyon Başkanı Şerafeddin Paşa, birkaç hafta sonra meclisin açılacağına da göz önünde bulundurulmasıyla Binbaşı Bor'un geçici bir süre adına da olsa kabul edilmesini ve atamanın bir an evvel yapılmasını tavsiye etmiştir.¹⁰⁷

Kumandanın Hıristiyan bir Avrupalı olması gerektiği zaten kabul edilmişti ancak bu kişinin seçimine gelince, Sultan'ın egemenlik haklarını ve saygınlığını korumak adına bunu Osmanlı Devleti'nin inisiyatifine bırakmak daha uygun olacaktı. Tefvik Paşa yönetmeliklerle belirlenen ilkeyi hiçbir şekilde etkilemeyen bu usulün onaylanmasını talep

¹⁰⁵ BOA, MV., 90/65.

¹⁰⁶ BOA, MV., 91/29.

¹⁰⁷ Turkey No. 10 (1897), No. 19.

etmiştir.¹⁰⁸ Bu iletişimin hemen ardından Babiali kumandan olarak gerekli niteliklere sahip olduğunu düşündüğü Belçikalı Binbaşı Poodts'u büyükelçilere önermiştir.¹⁰⁹ Büyükelçiler ise Belçika ve Hollanda hükümetlerinden bir yanıt gelene kadar Binbaşı Bor'un geçici olarak adaya giderek teşkilatın düzenlenmesine başlaması gerekliliğinin üzerinde durmuşlardır.

Babiali, büyük devletlerin kumandan atamasını bir oldubittiye getirmemeleri için büyükelçilerin ardından vakit kaybetmeden Belçikalı yetkililerle temasa geçmiştir. Bu anlamda büyük devletler de jandarma teşkilatına her üç senede bir yenilemek kaydıyla yıllık 14.000 frank maaş ile kumandan gönderip gönderemeyeceklerini dair Belçika hükümetinin fikrini sormuşlardır. Brüksel'deki Osmanlı sefiri de yetkililerle iletişime geçmiş ve aldığı malumata göre hükümetin Binbaşı Poodts'u göndermek istediğini İstanbul'a bildirmiştir.¹¹⁰ Hollanda Hükümeti, Fransızca, İngilizce ve Almanca bilen Hint Adalarındaki görevinde üstün bir başarı sergilemiş olan Yarbay Buys'u aday göstermiş ancak maaşının 1.500 franga yükseltilmesini olmazsa olmaz bir koşul olarak sunmuştur.¹¹¹

Çözülmesi gereken ilk sorunlardan biri jandarma komutanının atanmasıydı zira Belçika ve Hollanda hükümetlerine yapılan başvurular sonuçsuz kalmıştı. Albay Poodts¹¹² ve Kongo'da görev yapmış Binbaşı Christianens gibi bazı Belçikalı subaylar ile Yarbay Buys¹¹³ gibi Hollandalı subayların isimleri öne sürülmüşse de ödeneklerin yetersizliği nedeniyle kesin bir aday ortaya konulamamıştır. Hanya merkezli çatışmaların artmasıyla acil bir tedbir olarak jandarma kumandanlığına aslen biri atanana kadar komisyonun önerdiği Binbaşı Bor'un acilen adaya gelmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁴ Hatta İngiliz ve İtalyan büyükelçileri 2 Şubat'ta Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya Binbaşı Bor'un akşam adaya hareket edeceğini bildirmişlerdir. Alınan bir diğer tedbir üç bölük için bir yüzbaşı ile bir üsteğmen kumandası altında 80 Karadağlı jandarma efradının adaya gönderilmesi olmuştur. Komisyon, Karadağlı efradın karaya ayak

¹⁰⁸ *Turkey No. 10* (1897), Inclosure 2 in No. 107.

¹⁰⁹ *Turkey No. 10* (1897), Inclosure 3 in No. 107.

¹¹⁰ BOA, HR.İD., 2091/68.

¹¹¹ *Archives Diplomatiques*, Paris 1897, s. 112.

¹¹² MAE, DD 1897, Affaire de Crète, No. 529.

¹¹³ MAE, DD 1897, Affaire de Crète, No. 532.

¹¹⁴ BOA, HR.SYS., 491/5.

basar basmaz silah altına alınmasını istemiş, yeni nizamname gereğince talim ve terbiye görmemelerine ve üniformaları dahi olmamasına rağmen Karadağlı efrat hızlıca hükümet konağına götürülerek kendilerine silah ve cephane verilmiştir. Aslında bu durum bile büyük devletlerin ve komisyondaki delegelerinin üstlenmiş oldukları görevde samimi olmadıklarının göstergesidir. Serasker Rıza Paşa jandarma kumandanının ve yabancı efradın Girit'e gönderilmesinin karışıklıkları önlemek için yeterli bir tedbir olmadığını savunmuştu. Çünkü Rıza Paşa'ya göre büyükelçilik askerî ateşelerinden oluşan jandarma komisyonu, adada bulunduğu halde Hristiyanların bu şekilde taşkınlıklara ve cinayetlere devam etmesi Yunanistan'ın politikasıydı ve bu yüzden daha gerçekçi tedbirlerin alınması gerekiyordu.¹¹⁵ Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Paşa'ya göre ise adadaki olayların baş sorumlusu Yunan konsolosundan ziyade İngiliz konsolosuydu. Tam anlamıyla Osmanlı aleyhtarı olan İngiliz konsolosu, başta Londra ve Paris merkezli gazeteler olmak üzere birçok gazeteyle adadaki Müslümanların ıslahat karşılığı olduğuna dair yalan malumatlar vermiş hatta bu anlamda Mahmud Paşa'nın oğlu Paris Sefiri Salih Münir Bey de babasını destekler nitelikteki bilgileri İstanbul'a göndermiştir.¹¹⁶

Binbaşı Bor adada karışıklıkların iyice arttığı 6 Şubat'ta Girit'e ayak basmış, aynı gün askerî ateşeler iki hafta içerisinde adadan çekilme kararı almış ancak büyükelçiler mevcut koşullar altında ateşelerin adadaki varlıklarının düzenin sağlanmasına katkıda bulunabilecekleri sürece orada kalmalarını tavsiye etmişlerdir.¹¹⁷ Albay Bor'un¹¹⁸ onayıyla İngiliz Yüzbaşı William Sidney Churchill¹¹⁹ de binbaşı rütbesine terfi ettirilerek jandarma teşkilatının düzenlenmesinde görev alması için Girit'e gönderilmiştir.

¹¹⁵ BOA, İ.MTZ.GR., 34/1457.

¹¹⁶ BOA, Y.PRK.TNF., 4/71.

¹¹⁷ Turkey No. 10 (1897), No. 61.

¹¹⁸ James Henry Bor, Kraliyet Deniz Kuvvetleri Topçusunda Binbaşı rütbesinde görev alırken Yeni Girit Jandarma Komutanlığına geçici olarak atandığında rütbesi Albaylığa terfi ettirilmiş ancak teşkilatın dağılmasının ardından rütbesi tekrar Binbaşılığa düşürülmüştür. Bor Kraliyet Deniz Kuvvetlerinde General rütbesine ulaşmış 1914'te ise İrlanda'da ölmüştür. <https://britishinterventionincrete.wordpress.com/tag/major-bor/#ftn2>; *The London Gazette*, 27 July 1897.

¹¹⁹ Churchill daha sonra Osmanlı hizmetinde kalmaya devam etmiştir.

Binbaşı Bor ve komisyon tarafından kaydedilen jandarmalar 9 Şubat'ta görevlerine başlamışlardır.¹²⁰ Girit'teki Ortodoks Piskopos başta olmak üzere Hristiyan cemaatinin önde gelen dört üyesi İngiliz Konsolosu Biliotti'nin yanına gelerek Binbaşı Bor'un jandarma kumandanı olarak atanmasından duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir.¹²¹ 11 Şubat'ta Belçika Hükümeti Girit Jandarma Kumandanlığına Yüzbaşı Christianens'i görevlendirmiştir.¹²² Diğer yandan acilen teşkil olunacak 3 bölük ile kumanda ve idare heyeti için istihdam edilecek 12 subaydan altısının yabancı delegelerce tedarikine başlanılmışken, Osmanlı delegeleri tarafından belirlenecek diğer altı subay dahi üçü Müslüman üçü Hristiyan olacağından Girit'te bulunan 36. Alay 1. Taburu 2. Bölüğü Mülazım-ı Evveli¹²³ İstanbullu Hasan Tahsin'in ve adı geçen alayın 2. Taburu 2. Bölüğü Mülazım-ı Sanisi¹²⁴ Giritli İlhami, 36. Alayın 4. Taburunun 1. Bölüğü Mülazım-ı Sanisi Ahmet Hilmi ile diğer adı geçen subayların yerel lisanla beraber yabancı dile olan hakimiyetlerinden dolayı bu kişilerin jandarma alayına nakilleri gerçekleştirilmiştir.¹²⁵ Uluslararası bir yapı olması düşünülen Girit Jandarma teşkilatı için İtalya da bir yüzbaşı, iki teğmen ve bir astsubay görevlendirmeyi kabul etmişti. Bu anlamda İtalya 25 Ocak 1897'de Carabinieri¹²⁶ kolluk kuvvetinde görevli Yüzbaşı Federico Craveri, teğmenler Arcangelo De Mandato ve Candido Celoria ile Astsubay Giuseppe Pesavento'yu Girit'e göndermiştir.¹²⁷ Bosna vilayetini yöneten Avusturya-Macaristan makamları ocak ayı başlarında Girit'e bir teğmen ve bir asteğmen komutasında 15 Müslüman ve 35 Rum veya Romen jandarma efradı göndermeye hazırlanıyordu. Ancak 31 Ocak'ta Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Agenor Maria Goluchowski'den gelen bir emirle bu girişimden vazgeçilmiştir.¹²⁸ Bu son

¹²⁰ *Turkey No. 10* (1897), No. 84.

¹²¹ Piskoposun Binbaşı Bor'la daha önceden tanışıklığı bulunuyordu. *Turkey No. 10* (1897), No. 18.

¹²² *BOA, HR.ID.*, 2091/73.

¹²³ Üsteğmen.

¹²⁴ Teğmen.

¹²⁵ *BOA, İ.MTZ.GR.*, 31/1189.

¹²⁶ İtalyan Jandarması.

¹²⁷ <https://www.carabinieri.it/arma/arma-all'estero/proiezione-internazionale/vol-i-1855---1935/1897---1906/a-creta---craveri>

¹²⁸ MAE, DD 1897, *Affaires d'Orient*, No. 28.

gelişmeyle birlikte oluşturulan üç tabur arasında 9 subay ve 255 jandarma görev almış, subaylar arasında Albay Bor dahil iki İngiliz, bir Fransız (kimliği belirlenemeyen), yukarıda isimleri belirtilen dört İtalyan, iki Karadağlı Yüzbaşı Borovitch ve Teğmen Beşir Girit Jandarma Teşkilatı'nda görevlendirilen yabancı subaylar olmuşlardır.¹²⁹

Ağustos 1896'dan itibaren Girit'te huzurun yeniden tesis edilmesi için komisyonlar kurulup düzenlemeler yapılmaya çalışılıyordu. Bu anlamda yaklaşık yedi ay sonra somut bir adım atılmış ve jandarmaya Karadağlı efratla birlikte yabancı kumandan ataması yapılabiliyordu. Ancak bu adımlar için geç kalındığı, yapılan düzenlemelerin adanın gerçekliklerinden uzak olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır. Girit'te gün ve gün artan olaylar büyük bir tedirginliğe sebep olmuş, hatta bu durum İngiliz Parlamentosu gündemine de yansımıştır. Ashmead Bartlett 9 Şubat'ta Avam Kamarasında Babialı'nın kendisinden istenildiği tüm tavizleri Girit'e vermiş olduğu halde sükûnetin sağlanamamış olmasından dolayı büyük devletleri suçlamıştır. Bartlett daha sonra, büyük devletlerin Müslümanları Hristiyanların saldırılarından korumak adına etkili bir adım atıp atmayacaklarına dair Parlamento Dışişleri Müsteşarı Curzon'a soru yöneltmiştir. Bir diğer parlamento üyesi Stevenson, büyük devletlerin Babialı'den başta jandarma için talep ettikleri reformları uygulamaya koyup koymadığı sorusunu sormuştur. Curzon, Babialı'nın istenilen reformları uygulamaya koymak için yeterli zamanı olmadığını ve jandarma komisyonunun reformlarını hayata geçirmek için çalışmalarını halen sürdürdüğü cevabını vermekle yetinmiştir.¹³⁰ İngiltere Başbakanı Salisbury de Londra Sefiriyle yaptığı bir konuşmasında yabancı jandarma efradının adaya geldikten sonra halkın silah bırakıp sükûnetin sağlanacağını iddia etmiş ancak yabancı efrat geldikten sonra olayların boyutu daha da artmıştır.¹³¹ İngiliz Hükümeti'ne göre adada asayişin sağlanamamasından ve jandarma teşkilatının kurulamamasından Osmanlı Devleti sorumluydu. Hatta John Dillon Hristiyanların Müslümanlar karşısında zulme uğramasına Girit açıklarındaki İngiliz donanmasının sessiz kalmasını, adayı top ateşine tutmamasını ve halen asker sevk edilmemesini sert bir şekilde

¹²⁹ MAE, DD, 1897, *Affaires d'Orient*, No 23.

¹³⁰ HC Deb 09 February 1897 vol 46 cc22-4.

¹³¹ *BOA, İ.MTZ.GR.*, 34/1458.

eleştirmiştir.¹³² Macaristan parlamentosunda yapılan müzakerelerde ise adadaki olayların baş sorumlusu olarak Yunan komiteleri gösterilmiş, islahatların icraata konulmasının engellenmesinde yine Yunanistan'ın kışkırtmalarıyla adada hareket eden Hristiyanların sorumlu olduğu ifade edilmiştir.¹³³

Büyük devletlerin jandarmanın islahatı meselesini ağırdan almaları, gerçeklikten uzak düzenlemeler yapmaları ve samimi olmamaları, bu devletlerin bölgedeki emperyal çıkarları doğrultusunda anlaşılabilir bir durumdur. Ancak Osmanlı Devleti'nin komisyondaki delegeleri de durumun önemini ve üstlendikleri görevin bilincini tam anlamıyla kavrayamamışlardır. Girit'teki görevlerinin bittiğini düşünen Komisyon Reisi Mirliva Şerafeddin Paşa ve Miralay Osman Bey adada kalmaları emredilmelerine rağmen, komisyonun tüm arşivini de yanlarına alarak¹³⁴ Avusturya Posta Vapuruyla İzmir'e doğru yola çıkmışlardır. Fransa, Avusturya, İngiltere, İtalya askerî ateşeleri adada kalarak toplantılarına devam etmişlerdir. Yabancı delegelerin adada bulunup müzakerelerine devam ettikleri bir ortamda Osmanlı delegelerinin Girit'te bulunmamaları kabul edilebilir bir durum değildi. Gelişme karşısında öfkeye kapılan Sultan II. Abdülhamid, Şerafeddin Paşa ve Osman Bey'in haklarında cezai işlem uygulanacağı uyarısında bulunduktan sonra hemen Girit'e dönmelerini emretmiştir.¹³⁵ Nitekim Osmanlı delegeleri bu uyarının ardından İzmir'den derhal Girit'e geri dönmek zorunda kalmışlardır.

Jandarma Teşkilatının Dağılması

Yunanistan'ın adayı işgale kalkışması üzerine Girit Valisi Berovic Paşa 13 Şubat'ta yanına aldığı Karadağlı jandarma efradıyla birlikte Rus harp gemisine sığınmış ve bu beklenmedik durum adanın geleceği adına büyük bir dönüm noktası olmuştur.¹³⁶ Girit'teki Rus Konsolosunun da araya girmesiyle Rus harp gemisinde bulunan Karadağlı jandarma efradı 17 Şubat'ta Karadağ Prensi'nin talimatıyla gemiyi terk ederek Albay

¹³² HC Deb 12 February 1897 vol 46 cc319-64.

¹³³ BOA, Y.A.HUS., 366/76.

¹³⁴ MAE, DD 1897, *Affaires d'Orient*, No. 134.

¹³⁵ BOA, İ.MTZ.GR., 31/1181.

¹³⁶ Şenişik, *a.g.e.*, s. 158.

Bor'un yanına gitmişlerdir.¹³⁷ Yunanistan'ın adaya asker sevk etmesi ve ardından valinin adadan kaçması, kurulma aşamasında olan jandarma teşkilatının sonunu getirmiştir. Çünkü tüm bu gelişmeler büyük devletlerin gözü önünde yaşanmaktaydı ve sorunun önüne geçilmesi adına aktif hiçbir önlem alınmamaktaydı.¹³⁸ Ayrıca Hristiyanların taşkınlıklarına devam etmeleri ve Berovic Paşa'nın kısa süre önce teşkilata kaydedilen Karadağlı efradını yanına alıp adayı terk etmeye kalkışması, Babialı'nın çekincelerinde haklı olduğunu bir kez daha göstermiştir. Bu gelişmenin ardından yabancı delegeler 26 Şubat'ta büyükelçiliklerine gönderdikleri telgrafta, adanın mevcut durumunun jandarmanın düzenlenmesine asla imkân bırakmadığını bildirmişlerdir. Komisyonun hazırladığı nizamname gereğince ileride adada sükûnet sağlanıp düzen yeniden tesis edilse dahi Girit'teki yerli halktan jandarma teşkilatına yapılacak istihdam gibi bazı esasların külliyen değiştirileceği kararlaştırılmıştır.¹³⁹

Adadaki karışıklıkların yanı sıra Jandarma efradının maaşlarının düzgün ödenmemesi de büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Özellikle eski jandarma teşkilatından otuz dokuz Arnavut efrat 2 Mart 1897'de 15 ila 18 aylık ödenmemiş maaşlarını talep etmek için Girit Jandarma Dairesine gelerek maaşlarının tamamı verilmediği sürece görev yerlerine dönmeyeceklerini söyledikten sonra kasabayı ateşe vermekle tehdit etmişlerdir.¹⁴⁰ Teklifin kabul edilmemesiyle daireye saldırmışlar ve bir binbaşyı alıkoymuşlardır. Jandarma Kumandanı Albay Bor ve Süleyman Bey yanlarına aldıkları yabancı askerlerle asilere nasihat etmek için yanlarına gitmiş, isyancıların yabancı askerlere ateş açmasıyla iki taraf arasında çatışma çıkmış ve yabancı askerlerden biri jandarma efradından ise altısı ölürken, İtalyan bir denizci de elinden yaralanmıştır.¹⁴¹ Çatışmada asiler Jandarma Alay Beyi Süleyman Bey'i de şehit etmişlerdir. Süleyman Bey'i şehit eden üç efrat ile toplamda otuz

¹³⁷ BOA, Y.A.HUS., 367/7.

¹³⁸ Olumsuzluklar bununla da sınırlı kalmamış, Yunanistan'ın adaya asker çıkarmasının ardından çıkan karışıklıklarda hükümet konağının yanmasıyla komisyonun hazırlamış olduğu tüm nizamnameler ve eşyalar da yanmıştır. Yangının nasıl ve kimler tarafından çıkarıldığıyla ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır.

¹³⁹ BOA, Y.MTV., 151/149.

¹⁴⁰ MAE, DD 1897, *Affaires d'Orient*, No. 236.

¹⁴¹ BOA, Y.A.HUS., 367/134.

bir kişi tutuklanarak¹⁴² Girit açıklarında demirlemiş bulunan İtalyan gemisine götürülerek oradan İzmir'e sevk edilmişlerdir.¹⁴³ İzmir'e sevk edilen yabancı jandarma efradından on altısı tedariki yapıldığı ülkelere, bir yerli efrat ise Divan-ı Harbe sevk edilmiştir.¹⁴⁴

Jandarmanın bu hareketinden cesaret alan isyancılar saldırılarının şiddetini daha da arttırmışlardır. Çok geçmeden Babıali'nin korktuğu ve önemle üzerinde durup çekincelerini dile getirdiği durum oluşmuş ve yeni teşkilatta görev alan elli Hıristiyan'dan kırk sekizi isyancılara katılmak üzere firar etmiştir.¹⁴⁵ 49 jandarma subayı ve 535 Giritli Müslüman efrat, 9 yabancı subay ve 83 Karadağlı efrat ise yeni jandarma teşkilatında görev yapmaya devam etmiştir. Ancak disiplinsizliğin yanı sıra adanın olumsuz maddi ve idari durumu mevcut jandarmanın işini yapmasını zorlaştıran diğer büyük etkenlerdi. Bunlar içerisinde özellikle Girit'te suçluların yargılanması için mahkemelerin bulunmaması jandarmanın etkinliğine ciddi şekilde zarar vermekteydi. Diğer taraftan yeni örgütlenmeye göre 59 subay ve 1.248 efrattan oluşan etkin bir birlik için silah masrafları dışında ilk yıl 58.000 sonraki yıllar için ise yılda yaklaşık 50.000 liraya ihtiyaç duyulmaktaydı. Fakat Girit'te bu meblağı karşılamak için herhangi bir gelir kalemi yoktu ve bu nedenle büyükelçiler jandarmanın masrafları için %3 oranında ek vergi alınmasına izin vermişlerdi. Bu yolla yaklaşık 8.000 lira elde edilmişse de bu meblağın bir kısmı yerel hükümet tarafından çoktan kullanılmıştı.¹⁴⁶ Girit'te bulunan yabancı jandarma efradının ve subayların harcırahlarının ve aylıklarının toplamı yaklaşık 44.000 kuruştur. Şubat sonuna kadar olan maaşlarıyla harcırahlarının ve tazminatlarının resm-i munzamdan¹⁴⁷ karşılanması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁸ Ayrıca adadaki konsoloslar da jandarmanın biriken maaşlarının ödenmesi hususunda para yardımında bulunmuşlardır.¹⁴⁹ Maaşları ödenip terhis edilen

¹⁴² *Turkey No. 10 (1897), No. 233.*

¹⁴³ *BOA, Y.MTV., 151/184.*

¹⁴⁴ *BOA, MV., 91/66.*

¹⁴⁵ *MAE, DD 1897, Affaires d'Orient, No. 295.*

¹⁴⁶ *Turkey No. 10 (1897), No. 245.*

¹⁴⁷ Girit'te gümrük mallarına yapılan zammın ardından elde edilen gelir.

¹⁴⁸ *BOA, MV., 91/36.*

¹⁴⁹ *Turkey No. 10 (1897), No. 260.*

yabancı efrat ve subaylar daha sonra Girit açıklarında demirlemiş olan büyük devletlerin amirallerine teslim edilmişlerdir.¹⁵⁰

Komisyonun İngiliz delegesi Albay Chermside'e göre jandarma teşkilatının askerî kökenli bir yapı olması başlangıç noktası olarak kabul edilmişti. İngiltere hariç, komisyonda temsil edilen tüm ulusların jandarmaları bu şekilde örgütlenmişti. Chermside bunun İrlanda Polis Teşkilatı, Kıbrıs Polisi¹⁵¹ ve diğer İngiliz Sömürge polis güçleri gibi suçun önlenmesi ve tespiti açısından birçok açıdan daha iyi modeller sunduğunu düşünüyordu ancak bu teklifi komisyonun çalışmaları sırasında gündeme getirmeyi uygun görmemiştir. Kuvvetin üçte ikisinin Hristiyan olması şartı ve hiçbir Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların askerî eğitmeden geçmediği gerçeği de göz önüne alındığında, Karadağ, Bosna, Bulgaristan (Yunan bölgelerinden) Kıbrıs gibi bölgelerden jandarma olarak belirli sayıda eğitilmiş kişilerin işe alınması bir zorunluluk haline gelmişti. Chermside'e göre yerli Girit jandarması oldukça disiplinsiz ve taraflıydı ve bu nedenle tatmin edici olmayan sonuçlar vermişti. Nitekim Seraskerlik dahi tüm jandarmaların Giritli olmamasından yanaydı. Osmanlı Devleti'nin bu yöndeki görüşleri, daha önce disiplinsiz, karakter ve geçmişlerine özen gösterilmeden askere alınan ve daha sonra maaşsız ve eğitimsiz bırakılan büyük bir Arnavut birliğinin ithal edilmesiyle ortaya çıkmıştı. Gerek Hristiyanlar gerekse Müslümanlar 1896 sonbaharında konsoloslara verdikleri dilekçelerde jandarmanın yabancılardan oluşturulmasını talep etmişlerdi. Chermside ise subay kadrosunda yabancı ve Avrupalı unsurların mümkün olduğunca sınırlandırılmasından, hatta çok az sayıda belki de sadece iki ya da üç yüksek maaşlı Avrupalı subay ile sınırlandırılmasından yana olmuştur. Ayrıca komisyonun teşkilata efrat alımı ve örgütlenme konusunda büyük bir serbestliğe sahip olmalıydı. Çünkü Chermside, iki ya da üç İngiliz subayın bu sonucu verebileceğinin bilincinde olmakla birlikte, farklı milletlerden oluşan bir askerî birlik için böyle bir görevin ne kadar zor olacağına da farkındaydı. Chermside Mısır da dahil olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki genel deneyimlerine dayanarak Avrupalı

¹⁵⁰ BOA, Y.PRK.ASK., 119/34.

¹⁵¹ 1878 Kıbrıs Konvansiyonu'nun ardından Kıbrıs'ta kurulan Polis Teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Patrick Louvier, "L'occupation britannique de Chypre et la Cyprus Police (1878-1914)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 133, 2013, pp. 243-267.

yüzbaşı ve asteğmenlere karşı çıkmış ve Avrupalı binbaşılardan gerekliliği konusunda şüpheleri olduğunu birçok defa belirtmiştir. Nitekim Hanya'daki son kozmopolit jandarma çekirdeği denemesi, böyle bir organizasyonun pratik zorluklarını göstermeye yetmişti.¹⁵²

Chermside'in çözüm önerisi ise detayları ne olursa olsun, Girit'te güçlü bir Helen ahlaki yükselişle birlikte özerkliğin arttırılmasıydı. Bununla birlikte, komisyonun karar verme yetkisinin ötesinde adada sükûnetin sağlanması için pratikte şu iki nokta ele alınmalıydı;

1. Halkın silahsızlandırılması ya da silah taşımanın kesin olarak sınırlandırılması.

2. Otoriteye karşı örgütlü muhalefetin ya da suikastların sorumluluğunun, bu tür eylemlerin gerçekleştiği kasaba ya da köylere maddi tazminat ödenmesi yoluyla karşılanmasını sağlayacak bir sistem gereklidir. Daha sonra bu iki tedbirin de meclis tarafından yasa tasarısı olarak kabul edilmesi gerekmektedir.¹⁵³

Maaşların ödenmemesi ve yapılan saldırının ardından yukarıda da belirtildiği gibi jandarma teşkilatının görevine devam etmesi mümkün görünmüyordu. Bu nedenlerle Albay Bor 9 Mart'ta istifasını vermiştir.¹⁵⁴ İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Currie hükümetinden, Albay Chermside ve Albay Bor'un, kendilerinden istenebilecek her türlü hizmeti yerine getirebilmeleri için bir süre daha adada kalmaları gerektiğine dair tavsiyede bulunmuştur.¹⁵⁵ Nitekim Binbaşı Bor¹⁵⁶ adadan ayrıldıktan sonra bir süre Girit açıklarında demirleyen İngiliz zırhlısında kalmış, Albay Chermside ise adada kalmaya devam etmiştir. Binbaşı Bor'un istifasının ve Süleyman Bey'in de şehit edilmesinin ardından adada bulunan jandarmaların kumandanlığını devralması için ilk ismi geçen Mirliya Emin Paşa olmuşsa da onun da emekliye ayrılmasıyla kumandanlığa geçici süreliğine askeriyeden birinin atanması kabul edilmiştir. Bu anlamda Girit Kumandanlığı söz konusu

¹⁵² Turkey No. 10 (1897), Inclosure 1 in No. 341.

¹⁵³ Turkey No. 10 (1897), Inclosure 1 in No. 341.

¹⁵⁴ BOA, HR.TH., 189/115.

¹⁵⁵ Turkey No. 10 (1897), No. 266.

¹⁵⁶ Girit'teki görevi son erdikten sonra rütbesi tekrardan Binbaşılığa düşürülmüştür.

Jandarma Kumandanlığı için 5. Nizamiye Ordusu 34. Alay 1. Taburu Binbaşı Yusuf Cemil Efendi'nin tayinini münasip görmüştür.¹⁵⁷

Nihayetinde ilk oturumunu 16 Kasım 1896'da gerçekleştiren komisyon son oturumunu ise 10 Mart 1897'de yaparak yeni jandarma teşkilatının dağıtılmasına karar vermiştir.¹⁵⁸ Subay ve erler, gecikmiş maaşlarını ve dönüş yolculuklarının masraflarını 12 Mart'ta alırken subaylara üç aylık, Karadağlı efrada da bir aylık maaş tutarında tazminat verilmiştir.¹⁵⁹ Böylece adada artık yapacak bir işi kalmayan yabancı delegeler de İstanbul'a dönme kararı almışlar ancak Miraliva Şerafeddin Paşa'nın ve Miralay Osman Bey'in en az 10 gün daha adada kalması yönünde Babialı emir göndermiştir.¹⁶⁰ Jandarma teşkilatının dağıtılmasıyla adanın asayişi burada bulunan büyük devletlerin amirallerin emri altında olmak üzere İtalyan uluslararası kuvvet komutanına devredilmiştir. Böylece on İngiliz, Fransız, İtalyan ve Karadağlı subay tarafından komuta edilen ve yaklaşık üç yüz Giritli, Arnavut ve Karadağlıdan oluşan Birinci Girit Jandarma Teşkilatı'nın varlığı, adanın gerçekliklerinden uzak düzenlemeler, çıkan isyanlar ve Yunanistan'ın adaya müdahaleleri neticesinde 11 Mart 1897'de büyük devletlerin alayı görevden almaya karar vermesiyle sona ermiştir.¹⁶¹ Yalnızca altı ay gibi kısa bir süre faaliyette bulunan jandarma teşkilatı, uluslararası ilişkiler ve Osmanlı Devleti'nin tarihi açısından dikkat çekicidir. Bu birlik, Osmanlı Devleti'nin sorunlu bir bölgesinin Avrupa Uyumuna zarar vermesinin önüne geçebilmek adına bir kolluk gücü oluşturmak amacıyla büyük güçlerin subaylarını bir araya getiren ilk uluslararası misyonlardan biri olmuştur.¹⁶² Büyük devletlerin XIX. yüzyılın son çeyreğinde genel olarak iki rakip ittifak bloğu halinde konumlanmalarına rağmen altı büyük gücün jandarma teşkilatı

¹⁵⁷ BOA, İ.MTZ.GR., 31/1201; BOA, Y..PRK.MYD., 18/41.

¹⁵⁸ 16 Kasım 1896 ile 10 Mart 1897 arasında komisyon toplamda 65 oturum gerçekleştirmiştir. BOA, A.DVN.MKL., 39/1.

¹⁵⁹ Turkey No. 10 (1897), Inclosure 3 in No. 341.

¹⁶⁰ BOA, MV., 91/47. Babialı 7 Nisan'da Şerafeddin Paşa, Osman Bey ve Kâtip Sartinski'nin İstanbul'a dönmelerini emretmiştir. BOA, MV., 91/61.

¹⁶¹ Jean-Marie Delaroche, "La première réorganisation internationale de la gendarmerie crétoise (1896-1897)", *Afti inè i Kriti! Identités, altérités et figures crétoises, édité par Patrick Louvier et al., Ausonius Éditions*, 2015, pp. 263-277.

¹⁶² Delaroche, a.g.m., pp. 263-277.

etrafında müttefik olarak tek ses olmaları ve Avrupa Uyumunun halen iş başında olduğunu göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Sonuç

Bu çalışmada, Birinci Girit Jandarma Teşkilatı'nın kurulmasında iş birliği yapan büyük devletlerin teşkilatın işlevselliği konusunda aynı oranda istekli olmadıkları ortaya konulmuştur. Büyük devletler, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllardır sorunlu bir bölgesi olan Girit'te yaşanan gelişmeleri ilk etapta uzaktan izlemişler ancak kamuoylarının baskıları ve aynı zamanda bölgedeki çıkarları gereği uluslararası hukuku hiçe sayarak duruma müdahil olmuşlardır. Bağımsız bir devletin iç işlerine müdahil olmaktan çekinmeyen bu devletler, adanın gerçekliklerinden uzak birtakım kararlar alarak bunların kabul edilmesi için baskı ve tehditte bulunmaktan çekinmemişlerdir. Anadolu'da ve İstanbul'da yaşanan Ermeni olaylarıyla zor durumda olan Osmanlı Devleti, Girit'e müdahalede bulunmada yetersiz kalmış ve büyük devletlerin taleplerini gönülsüz bir şekilde kabul etmiştir. Avrupa kamuoyunda kendisine karşı büyük bir baskı uygulanan Sultan II. Abdülhamid önceliğini Anadolu'da yaşanan gelişmelere vermek mecburiyetinde kalmış ve bu anlamda Girit'i ikinci plana atmak zorunda kalmıştır. Diğer yandan Ermeni olayları büyük devletlerin Girit'in Osmanlı Devleti'nden kopmasına neden olabilecek ıslahatlar talep etmelerine de olanak sağlamıştır. Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in kabul edilmesinin ne adaya ne de Osmanlı Devleti'ne fayda sağlamayacağını belirttiği bu ıslahatlar kabul edilmiştir.

Avrupa'nın yavaş yavaş iki kutba ayrıldığı böylesi bir dönemde büyük devletlerin Girit için almış oldukları ıslahat kararları 19. yüzyılın son Avrupa uyumudur. Avrupa'nın ve dünyanın birçok bölgesinde neredeyse çatışma içerisinde olan bu altı devlet Girit meselelerinde tek ses olabilmişler ve münferit bir eylemle Avrupa uyumuna zarar vermekten kaçınmışlardır. Ancak bu altı devletten hiçbiri ıslahatların en önemli ayağı olan adanın jandarma teşkilatının düzenlenmesinde samimi değildi. Kendileri samimi olmadıkları gibi konunun birincil aktörü olan Osmanlı Devleti'nin talep ve önerilerini de dikkate almamışlardır.

Temelde Fransız ve İtalyan modellerinden yararlanılarak hazırlanan Girit Jandarma Teşkilatı'nın müzakere aşamaları da gereksiz yere uzun tutulmuştur. Altmış beş oturum yapan komisyon, zamanlarının çoğunu amaçlarının dışındaki faaliyetlerde harcayarak Girit'te 1896

Ağustos'undan itibaren gelişme gösteren huzursuzlukları ve isyan durumunu görmezden gelmiştir. Bu durumdan cesaret alan Yunanistan, ada üzerindeki emellerini daha rahat gerçekleştirme fırsatı bulmuştur. Osmanlı Devleti her fırsatta jandarma teşkilatına alınacakların oranı ile kumandanının tayininde belli kriterlere dikkat edilmesini, bunlara dikkat edilmediğinde Girit'in yakın gelecekte Yunan işgaline açık hale geleceğine dair endişesini dile getirmiştir. Çünkü kurulan jandarma teşkilatından beklenen en büyük hizmet, Girit'te Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında çıkacak çatışmaların önlenmesi ve suçluların süratle mahkeme önüne çıkarılmasıydı. Ancak gerek teşkilatın kuruluşunun uzun sürmesi gerekse kumandanın Avrupalı jandarma efradının büyük çoğunluğunun yabancı tutulması adadaki Hristiyan çetecilere cesaret vermiş ve onlar da isyanlarının boyutunu arttırmışlardır. İki taraf arasındaki çatışmaları bahane eden Yunanistan, büyük devletlerin gözleri önünde ırkdaşlarını koruma bahanesiyle adayı işgale kalkışmıştır. Çok geçmeden Osmanlı Devleti'nin teşkilatın kuruluş aşamasından itibaren üzerinde önemle durduğu ve yabancılar ile Hristiyanlardan efrat alınmamasına yönelik uyarıları dikkate alınmamış durum meydana gelmiş ve jandarma teşkilatında görevli Hristiyanların neredeyse tamamı firar ederek isyancılara katılmışlardır. Tüm bunlara adanın malî ve idari durumunun yetersizlikleri de eklendiğinde komisyonda görevli bulunan yabancı delegeler teşkilatın biran evvel dağıtılmasını talep etmişlerdir. Nihayetinde birkaç aylık ömrü olan Girit Birinci Jandarma Teşkilatı alınan ortak kararlar dağılmıştır.

Jandarma teşkilatının başarısızlığıyla yüzleşen büyük devletler, Yunanistan'ın uluslararası hukuku hiçe sayarak Girit'i işgale kalkışmasına daha fazla göz yumamayıp adayı geçici olarak işgal etmişlerdir. Ancak bu da yeterli olmamış Girit meselelerinden dolayı Yunanistan Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan tutumunu devam ettirerek savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu süre zarfında sağduyusunu ve uluslararası hukuku korumaya çalışması, Avrupa kamuoyunda takdir toplamışsa da galip ayrıldığı Yunan harbinin ardından adanın özerkliğinin genişletilmesine ve Yunan Prensinin vali olarak atanıp adada uluslararası yeni bir jandarma teşkilatının kurulmasına engel olamamıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.) 2091/68, 2091/73.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.) 491/5, 489/6.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.) 184/38, 184/130, 187/36, 187/74, 187/36, 187/74, 189/115.

İrade Eyalet-i Mümtaze Girid (İ..MTZ.GR.) 30/1120, 30/1134, 31/1168, 31/1173, 31/1169, 34/1457, 31/1189, 34/1458, 31/1181, 31/1201.

İrade Hususi (İ.HUS.) 49/121.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 89/74, 90/21, 90/73, 91/22, 91/22, 90/65, 91/29, 91/36, 91/47, 91/61.

Sadaret Divan Mukavelenameler (A.DVN.MKL.) 39/1.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV) 144/52, 145/70, 151/149, 151/184.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.) 114/80, 114/86, 116/19, 116/85, 119/34.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) 47/14, 48/7, 48/53, 48/79.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.) 25/88.

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF.) 4/71.

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.) 18/6, 18/41.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.) 22/76.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.) 36/60, 36/63.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.) 355/72, 357/49, 357/90, 357/49, 357/49, 364/26, 366/76, 367/7, 367/134.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.) 80/80, 81/26, 84/47, 84/22.

İngiliz Diplomatik Belgeleri (Blue Books)

British Accounts and Papers, Turkey No. 7 (1896), Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, (London 1896). No. 49, No. 75, No. 603, No. 620.

British Accounts and Papers, Turkey No. 8 (1897), Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, (London 1897), No. 12, No. 23, No. 32, No. 109, No. 59, No. 87, No. 80, No. 74

British Accounts and Papers, Turkey No. 10 (1897), Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, (London 1897), No. 13, No. 10, No. 7, No. 8, No.

28, No. 29, No. 107, No. 13, No. 74, No. 19, No. 107, No. 61, No. 84, No. 18, No. 233, No. 245, No. 260, No. 341, No. 266, No. 341.

British Accounts and Papers, Turkey No. 11 (1897), Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War Between Turkey and Greece, (London 1897), No. 8.

Fransız Diplomatik Belgeleri

MAE, DD 1897, Affaire de Crète, No. 468. Ministère des Affaires étrangères (MAE), Documents diplomatiques (DD), 1897, Affaire de Crète, juin 1894, février 1897, Paris, No. 468, No. 529, No. 532.

MAE, DD 1897, Affaires d'Orient, no 28. MAE, DD, 1897, Affaires d'Orient, Affaire de Crète, conflit gréco-turc, situation de l'Empire ottoman, février-mai 1897, Paris, No. 28, No 23, No. 134, No. 236, No. 295.

Archives Diplomatiques, Regueil Mensuel International de Diplomatie et D'histoire, Tome LXIV, Paris, 1897

Düstur, 1 Tertip, C. IV, İstanbul 1299

İngiliz Parlamento Tartışmaları

HC Deb 09 February 1897 vol 46 cc22-4.

HC Deb 12 February 1897 vol 46 cc319-64.

Gazeteler

L'illustre Soliel du Dimanche. 4 Avril 1897.

La Tribuna Illustrata Della Domenica. 14 Marzo 1897.

The Illustrated London News, 20 March 1897.

The London Gazette, 27 July 1897

Kitap ve Makaleler

Adıyeke, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara, 2000.

Alyot, Halim, *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara, 2008.

Cengiz, Hasan Ali, "Halepa Fermanı ve Sonrası Girit'te Yapılan Düzenlemeler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:8 Sayı:16, Temmuz 2018, ss. 74-89.

Delaroche, Jean-Marie, "La première réorganisation internationale de la gendarmerie crétoise (1896-1897)", *Afti inè i Kriti! Identités, altérités et figures crétoises, édité par Patrick Louvier et al., Ausonius Éditions*, 2015, pp. 263-277.

Detokrakis, Theocharis E., *History of Crete*, (Translate John C. Davis), Iraklion, Heraklion 1994.

Emsley, Clive, *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, New York; Oxford, 1999.

Gülmez, Nurettin, "Tahkikat Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *BELLETTEN*, Cilt 70, Sayı 258, Ağustos 2006, ss. 695-742.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1774-1912*, (Çeviri Nilüfer Eççeli), İstanbul, 2017.

Kallivretakis, Leonidas, "A Century of Revolutions: The Cretan Question Between European and Near Eastern Politics" *In Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, edited by Paschalis M. Kitromilides, Edinburgh, 2008, pp. 11-35.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993.

Kefalas, Kalliopi, "Setting the wolf to protect the sheep"? *The Criminal Justice System in Late Ottoman Crete (1878-1913)*, (Unpublished Ph.D.), University of California San Diego.

Langer, William L., *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, New York, 1960.

Louvier, Patrick, "L'occupation britannique de Chypre et la Cyprus Police (1878-1914)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 133, 2013, pp. 243-267.

Özbek, Nadir, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No. 1 (Feb., 2008), pp. 47-67.

Özcan, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 32, S. 53, (2013), ss. 173-194.

Selahi, Mehmet, *Girit Meselesi 1866-1889*, Yayına Hazırlayan Münir Aktepe, İstanbul, 1976.

Şenişik, Pınar, *Girit Siyaset ve İsyân 1895-1896*, İstanbul, 2014.

Tatsios, Theodore George, *The Megali Idea and the Greek-Turkish War of 1897: the impact of the Cretan problem on Greek irredentism, 1866-1897*, New York, 1984.

Tekir, Süleyman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Kuruluş Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*, İstanbul, 2020.

Toprak, Zafer, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, ss. 1269-1276.

Türkmen, Zekeriya, "Jandarma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, ss. 689-691.

İnternet Adresleri

<https://mjp.univ-perp.fr/constit/crete.htm#2>

https://britishinterventionincrete.wordpress.com/tag/major-bor/#_ftn2
<https://www.carabinieri.it/arma/arma-all'estero/proiezione-internazionale/vol-i-1855---1935/1897---1906/a-creta---craveri>
<https://britishinterventionincrete.wordpress.com/tag/major-bor/>
<https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2018/07/06/the-revolt-of-the-cretan-gendarmerie/>

EKLER

Ek 1. Girit Jandarma Teşkilatını yeniden yapılandırmakla görevli subaylar. Alt sırada soldan sağa: Yüzbaşı Borovitch, Binbaşı Bor ve Teğmen Beşir (<https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2018/07/06/the-revolt-of-the-cretan-gendarmerie/>)

Ek 2. Binbaşı James Bor.

Major James Bor, of the Royal Marine Artillery, Deputy Assistant Adjutant-General, who has been created a Companion of the Order of St. Michael and St. George, is forty-two years of age. In 1878-83 he was a Local Commandant of the Cyprus Military Police, and for the following year Adjutant and Second in Command. From 1884 to 1892 he was Chief Commandant of the Cyprus Military Police. He served on special duty in India during the plague of locusts, performing similar work also in Cyprus. During the Cretan troubles he served with the Mediterranean fleet, and was mentioned in despatches by Admiral Harris in terms of high commendation. He became Deputy Assistant Adjutant-General in May 1897.

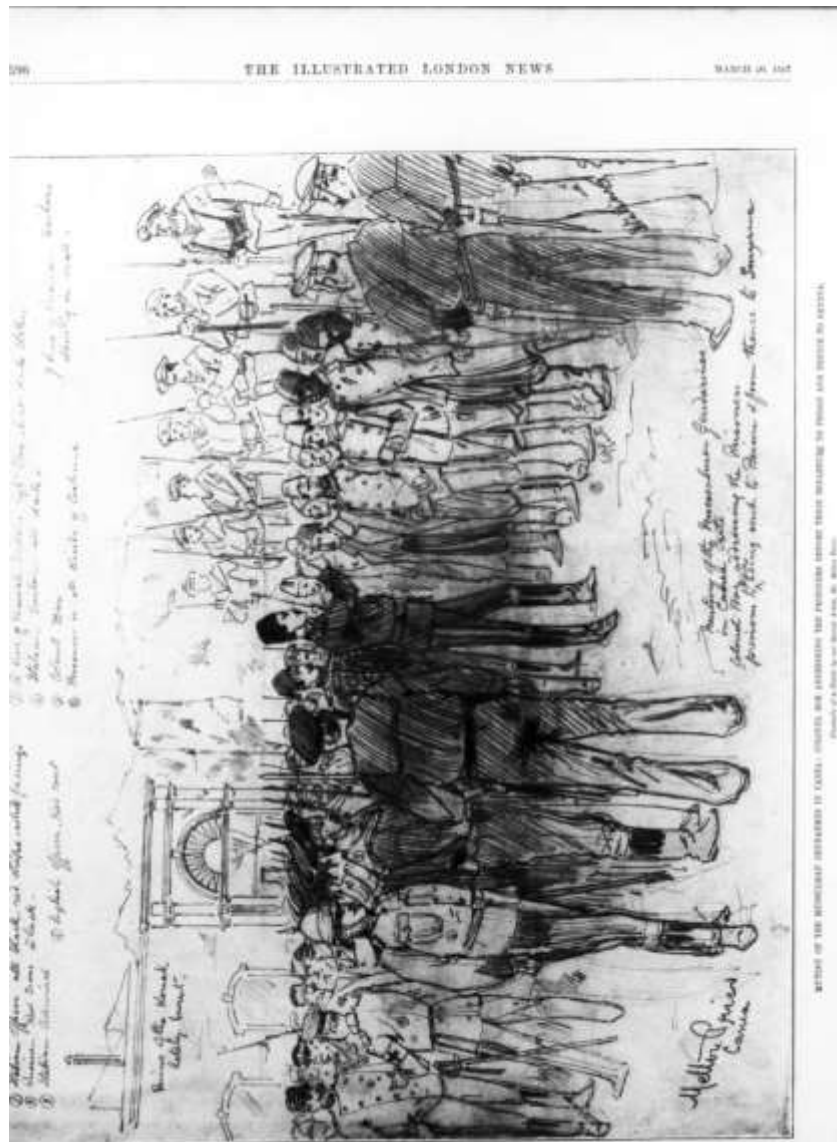
Photo. Elliott and Fry.

MAJOR JAMES BOR,
New C.M.G.

Ek 3. Ortada Binbaşı Bor, Girit'ten sınır dışı edilmeden önce isyancılara el kaldırmış bir şekilde nutuk çekiyor. Churchill onun arkasında, solunda (<https://britishinterventionincrete.wordpress.com/tag/major-bor/>)

Ek 5. Albay Bor isyancı jandarma efradına nasihatte bulunuyor. *The Illustrated London News*, 20 March 1897.

Ek 6. Karaya çıkarılan yabancı askerlerle jandarmanın isyanının bastırılması. *L'illustré Soliel du Dimanche*. 4 Avril 1897.

Ek 7. Girit açıklarında bekleyen İtalyan donanmasından karaya çıkarılan denizcilerin jandarmanın isyanını bastırması. *La Tribuna Illustrata Della Domenica*. 14 Marzo 1897.

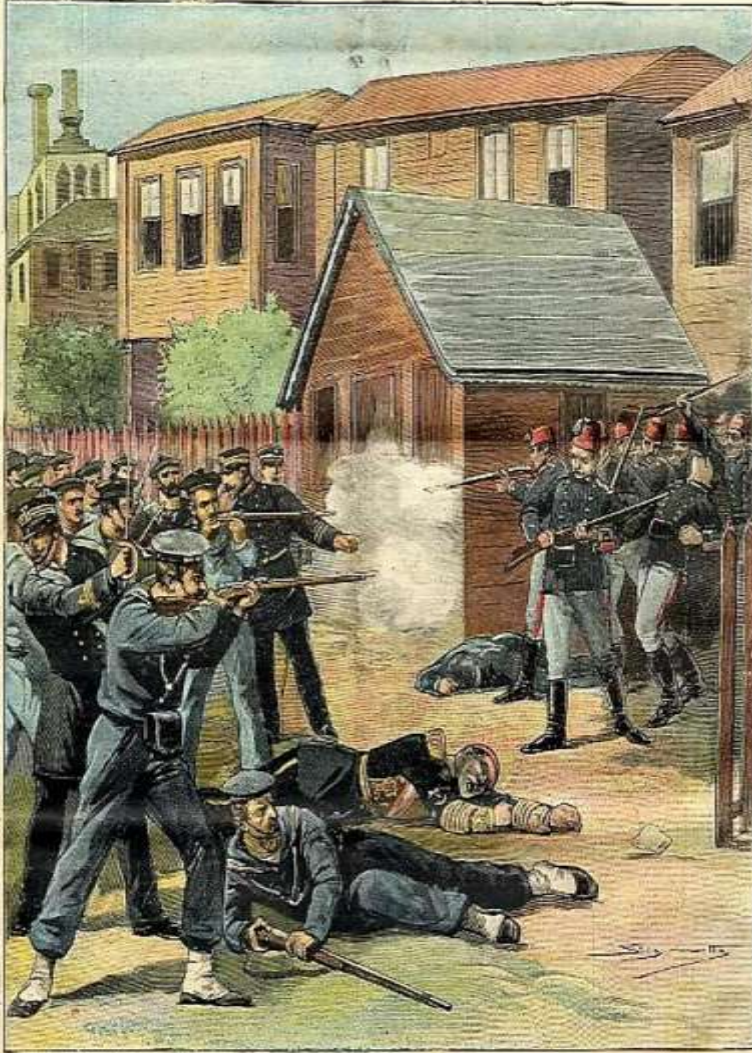
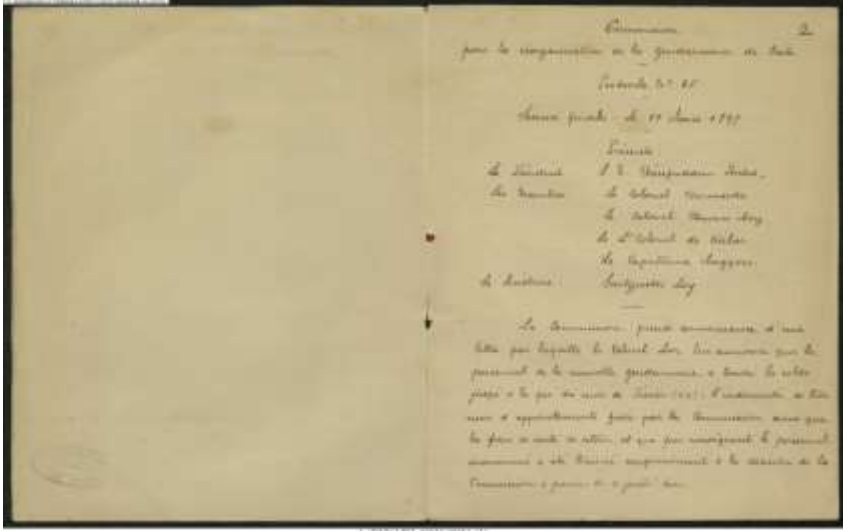

Illustrazione di Zanichelli e Zanichelli.

Gli avvenimenti di Candia - La ribellione dei gendarmi turchi a La Canea
nella quale rimase ferito gravemente un marinaio italiano.

Ek 10. Girit Jandarma Komisyonu'nun altmış beşinci ve son oturumu. Bu oturumda teşkilatın dağılmasına karar verilmiştir. BOA, A.}DVN.MKL., 39/1.

Ek 11. Yerel koşulları incelemek amacıyla Girit'in önemli noktalarının büyük devletlerin askeri delegeleri tarafından ziyaret edilecek olan bölümleri. BOA, A.}DVN.MKL., 39/1.

Extended Abstract

In the pre-Tanzimat period, there was no gendarmerie class in the Ottoman Empire. Until 1826, when the Janissary Corps was abolished, the subaşı was actively involved in maintaining public order in Istanbul and the provinces. With the abolition of the Janissaries, local public order affairs continued to be met by different units within the army, while the Police Organisation was established in 1845 to carry out law enforcement activities in Istanbul. However, a different organisation was needed both in the capital and in the other provinces of the Ottoman Empire, especially in the provinces, in order to maintain public order and perform law enforcement services. With the establishment of the Zaptiye Müşiriyeti in 1846, this law enforcement force was undertaken by an independent organisation for the first time. However, the size of the country's borders, the ever-increasing workload and local rebellions caused difficulties for this organisation. For this reason, the Ottoman Empire needed a European-type "gendarmerie" organisation in order to ensure public order in local and rural areas and to fulfil law enforcement services completely.

The Ottoman gendarmerie was by no means born as a unique institution or administrative practice. The gendarmerie organisation emerged in the context of political and administrative changes in Europe in general, and from a historical perspective, the French National Gendarmerie, which was established in 1790, served as a model for the Ottoman Empire as well as for most of Europe. In time, the Ottoman Empire also started to make use of this gendarmerie organisation for the security of regions far from the centre.

Due to its strategic location in the Eastern Mediterranean, Crete became an important problem between the Ottoman Empire and the Great Powers, especially since the second half of the 19th century. The revolts that broke out here as a result of the provocations of Greece in the name of Megali Idea put the Ottoman Empire in a very difficult situation. The Ottoman Empire first granted some rights to the island under the name of Cretan Vilayet Nizamnamesi in 1868 in order to prevent the pressures that the great powers tried to establish by using the revolts in the island as an excuse. Although these rights ensured tranquillity in the island for a while, the defeat of the Ottoman Empire in the Russian War of 1877-1878 caused Crete to come to the agenda again and to be used as a means of pressure on the Ottoman Empire. The Porte could not withstand the pressure any longer and had to wider rights for Crete with the Halepa Convention of 1878. Among these rights were articles such as the governor being a Christian and being appointed for five years with the approval of the great powers, and the number of members of the general assembly being 49 Christians and 31 Muslims. Another decision taken was the

establishment of a European-like gendarmerie organisation on the condition that the need would be met from Crete. Despite the amendments made at certain dates, this regulation remained in its original form until 1889.

With the resurgence of rebellions in Crete, the selection of gendarmes from the local population was abandoned with the Halepa Convention, and with the new edict dated 26 October 1889, it was accepted to recruit members from other provinces of the Ottoman Empire to the Cretan gendarmerie. From this date onwards, the size of the gendarmerie increased and by November 1895, the Cretan Gendarmerie had 1700 members, with Muslim Albanians outnumbering local Cretan Muslims and Christians.

Following the arrangements in 1889, calm was maintained in Crete for a while. In 1895, the Ottoman Empire even decided to convene the General Assembly of Crete, which had been closed for a while, but the Armenian revolts in Anatolia encouraged the Greek gangs in the island, and the gangs started preparations for a new revolt in order to prevent the assembly from convening and to accept their demands. The gangsters, openly supported by Greece, started a rebellion in September 1895 under the leadership of the Epitropi Revolutionary Society on the grounds of the re-enactment of the Halepa Convention. With the intervention of the great powers, the rebellion was suppressed, but it was decided to take some reform measures in order to prevent rebellions in Crete.

Following the negotiations between Crete and Istanbul, the ambassadors presented a 14-point draft that they thought the Porte might accept in order to restore order on the island. According to the draft, the governor of Crete would be a Christian Ottoman subject, appointed for a five-year term, and would be able to directly appoint second-level officials. Article 8 proposed the establishment of an international gendarmerie commission, which would include European officers, and the reorganisation of the Cretan Gendarmerie Organisation. On the other hand, the Ottoman Empire was in favour of an arrangement based only on the Halepa Convention. However, the ambassadors presented their new proposals on 23 August, and while some amendments were made in Articles 3, 12 and 14 upon the request of the Porte, the previous articles regarding the regulation of the gendarmerie and judicial organisation remained faithful. The Muslims of Crete were very disturbed by the fact that two-thirds of the gendarmerie would be composed of foreigners and one-third of natives (this ratio was to be two Christians to one Muslim) and that the officers would be European, and they objected to the arrangement. Finally, after negotiations between the Porte and the ambassadors, an agreement was reached on 27 August and the new regulations were accepted.

The governor of Crete and the consuls of the great powers all agreed that, for the sake of peace and tranquillity on the island, it was inevitable that the gendarmerie should be staffed with European officers as well as foreigners. According to them, one-third of the gendarmerie should be composed of natives familiar with the regions and the people, but at least two-thirds should be foreigners, for example, both Christians and Muslims from Northern Albania, or only Muslims from Northern Albania and Christians from Montenegro. In any case, however, the two-thirds ratio had to be strictly adhered to in the formation of this union. The Porte (Babıali) was against the fact that the proportion of Christians serving in the gendarmerie was higher than Muslims, but the Ottoman Bank raid that took place during this period tied the hands of the Porte and the Sultan to intervene in the island. Because the events that took place in Istanbul after the raid caused the great powers to put more pressure on the Sultan over the Armenian issue. However, the Sublime Porte still conveyed its objection from the highest authority to the states in question that the requested rate was not favourable for the future of the island.

On 10 September 1896, the Porte officially announced to the ambassadors the acceptance of the arrangements for Crete. The first action taken in this sense was the appointment of Corci Berovic Pasha of Bulgarian origin as governor of the island for five years on 17 September as required by the first article. Immediately after the appointment of the governor, efforts were initiated to reorganise the gendarmerie organisation of the island. The first decision taken by the ambassadors at the meeting held in Büyükdere on 26 September was that the European officers who would take part in the organisation of the gendarmerie would be the military attachés of the embassies in Istanbul. While the British, French, Russian, Italian and Austrian ambassadors agreed to appoint their military attachés as delegates to the commission, it was decided that Austria would represent Germany, which had no military attaché. The Porte appointed Erkan-ı Harbiye Mirlivası Şerafeddin Paşa and Erkan-ı Harbiye Miralayı Ali Nizamipaşazade Osman Bey, who knew German and French, as delegates to the commission.

Sartinski Efendi was appointed as the minutes clerk. These appointments were approved by the ambassadors and after correspondence with the Seraskerate, Mirliva Şerafeddin Pasha became the chairman of the Gendarmerie Investigation Commission.

The first difficulty that the members of the commission encountered after travelling to Crete was the recruitment of foreign soldiers to the gendarmerie. While the great powers did not want the gendarmerie to consist of only Muslims, the Ottoman Empire tried to draw attention to the drawbacks of

recruiting foreign soldiers to the gendarmerie. The ambassadors, who argued that the recruitment of foreigners into the gendarmerie was a requirement of the August regulations, constantly made attempts before Foreign Minister Tevfik Pasha. Sultan Abdülhamid II, who saw this situation as a violation of his sovereignty rights, proposed to recruit soldiers from among the Serbs, Bulgarians and Montenegrins living in the Ottoman Empire instead of foreign soldiers in order to prevent pressures.

According to the ambassadors, since Christians were exempt from military service in the Ottoman Empire, it was impossible to find adequately equipped men to serve in the gendarmerie organisation. Both for this reason and for the sake of ensuring permanent tranquillity in the island, the gendarmerie should be composed of foreigners. In fact, according to Paul Blanc, the French Consul in Chania, if a gendarmerie organisation consisting mostly of foreigners was not established in Crete, serious disturbances were inevitable in the island in the coming spring. Ignoring the Sublime Porte's warnings and suggestions, the ambassadors gave the regulations prepared by the Gendarmerie Commission in Crete to Tevfik Pasha on 12 January 1897 with the request that they be approved without delay.

Following the pressure of the great powers and their ambassadors, the Porte informed the ambassadors on 16 January 1897 that the Cretan Gendarmerie accepted the recruitment of foreign soldiers on the condition that no Greek nationals would be recruited. However, the Porte contacted the ambassadors for the amendment of the 15th, 19th and 29th articles of the Cretan Gendarmerie Layout. In particular, instead of the phrase "The commander of the gendarmerie will be selected by the Ambassadors" in Article 19, he requested that the phrase "the Gendarmerie Commander, who will be appointed by the Sultan, who will be European in nature, will inform the ambassadors of the foreign powers about his duties" be inserted. Tevfik Pasha approved the attached regulations with the addition of the clause that the foreign recruits admitted to the Cretan gendarmerie would not be of Greek nationality, as stated in the protocols of the commission, and that they would be "specific to the island, temporary and to be reinstated after the reasons necessitating their employment are removed".

The British delegate in the commission, Colonel Chermiside, sent the details of the proposed structure of the Cretan gendarmerie regiment to Istanbul on 18 January 1897. Accordingly, the Cretan Gendarmerie Regiment would consist of 59 officers, 1,248 non-commissioned officers and enlisted men, one third of whom would be Muslims and two thirds of whom would be Christians in

accordance with the regulation dated 25 August 1896. Again, according to the proposed statute, a proportion not exceeding two-thirds would be from different parts of the Ottoman Empire or non-Ottoman foreigners. This would include both Christians and Muslims. In addition, the commission recommended that there should be a maximum of two-thirds foreigners on the island. Thus, Cretans, Muslims and Christians were determined as 20 officers, 416 non-commissioned officers and enlisted men, and non-Cretans as 39 officers, 832 non-commissioned officers and enlisted men. The following plan was presented for the 832 non-Cretan citizens to be enrolled. 278 Muslims of Ottoman nationality were identified as Bosnians, Cypriots and Bulgarians (Turks were included as Ottomans).

277 Christians of Ottoman nationality were Bosnians, Cypriots, Greek-Bulgarians and Romanians (the Vlachs of Koutzo were included as Ottomans). Finally, it was decided to employ 277 non-Ottoman Christians. The proposed proportions of these by nationality are as follows, but these proportions are only approximate, as it may be difficult to obtain desirable candidates from some elements.

On 21 January 1897, at the meeting of the ambassadors, it was decided that the commander of the gendarmerie should not be chosen from among the subjects of the Great Powers, but from the Netherlands or Belgium, and that the salary of the commander to be chosen should be 1,243 francs per month and his rank should not be lower than major. However, the commission first proposed the name of Major James Henry Bor, a British Royal Marine, who was fluent in Greek, had served in the gendarmerie for fourteen years and had played an active role in the organisation of the Cyprus Police, but the Russian delegate objected to this proposal. The chairman of the commission, Şerafeddin Pasha, recommended that Major Bor be accepted, albeit temporarily, and that the appointment be made as soon as possible, taking into account that the parliament would open in a few weeks. Immediately after this communication, the Porte proposed to the ambassadors the Belgian Major Poodts, whom it considered to have the necessary qualifications as a commander. Some Belgian officers, such as Major Christianens, who had served in the Congo, and Dutch officers, such as Lieutenant Colonel Buys, were put forward, but no definite candidate could be put forward due to lack of funds. With the escalation of hostilities centred on Chania, as an urgent measure, it was decided that Major Bor, recommended by the commission, would come to the island immediately until a permanent gendarmerie commander was appointed.

From August 1896 onwards, commissions were established and arrangements were made to restore peace in Crete. In this sense, a concrete

step was taken after about seven months and a foreign commander was appointed to the gendarmerie along with 80 Montenegrin officers. However, it was soon realised that these steps were too late and that the arrangements made were far from the realities of the island. Upon Greece's attempt to occupy the island, Governor of Crete Berovic Pasha took refuge on the Russian warship on 13 February with his Montenegrin gendarmerie troops, and this unexpected situation became a major turning point for the future of the island. The inability to properly pay the salaries of the gendarmes was also a major problem. In particular, 39 Albanian soldiers from the former gendarmerie force came to the Cretan Gendarmerie office on 2 March 1897 to demand their unpaid salaries of 15 to 18 months and threatened to set fire to the town after saying that they would not return to their posts unless their full salaries were paid. When the proposal was not accepted, they attacked the apartment and had the impudence to detain a major. Gendarmerie Commander Colonel Bor and Süleyman Bey went to the rebels with foreign soldiers to advise them. When the rebels opened fire on the foreign soldiers, a clash broke out between the two sides and 1 of the foreign soldiers and 6 of the gendarmerie personnel were killed, while an Italian sailor was wounded in his hand. Unfortunately, the rebels also martyred Süleyman Bey, the head of the Gendarmerie Regiment, during the clash, and the 3 men who martyred Süleyman Bey and a total of thirty-one people were arrested and taken to the Italian ship anchored off the coast of Crete and transported to Izmir from there.

After the non-payment of salaries and the attack, it did not seem possible for the gendarmerie organisation to continue, as mentioned above. For these reasons, the Gendarmerie Commander Colonel Bor resigned on 9 March. Finally, the commission, which held its first session on 16 November 1896, held its last session on 10 March 1897 and decided to disband the new gendarmerie organisation. Officers and privates received their last month's salaries and the expenses of their return journey on 12 March, while officers were given three months' salary and Montenegrin soldiers were given one month's salary as compensation.

Thus, the existence of the First Cretan Gendarmerie, commanded by ten British, French, Italian and Montenegrin officers and consisting of approximately 300 Cretans, Albanians and Montenegrins, came to an end on 11 March, 1897, when the great powers that established it decided to dismiss the regiment as a result of regulations that were far from the realities of the island, riots that broke out and Greek interventions in the island. This experience, which survived for only six months, is remarkable in terms of international relations and the history of the Ottoman Empire. It was one of the first international missions to bring together officers of the great powers

to form a law enforcement force to prevent a troubled area of the Ottoman Empire from undermining the Concert of Europe.

Although the great powers were generally positioned as two rival alliance blocs in the last quarter of the XIXth century, the fact that the six great powers became one voice as allies around the gendarmerie organisation is very important in terms of showing that the Concert of Europe is still at work.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Atatürk'ün Ölümünün *The New York Times* ve *The Washington Post* Gazetelerinde Yansımaları

İlker Bayram*

(ORCID: 0000-0003-4830-7709)

Makale Gönderim Tarihi
31.01.2025

Makale Kabul Tarihi
26.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bayram, İ., "Atatürk'ün Ölümünün *The New York Times* ve *The Washington Post* Gazetelerinde Yansımaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 232-261.

APA: Bayram, İ. (2025). Atatürk'ün Ölümünün *The New York Times* ve *The Washington Post* Gazetelerinde Yansımaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 232-261.

Öz

Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan'ın işgallerine karşı Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde, önce vatan işgalden kurtarılmış ve ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Gazi Paşa bu hedefler doğrultusunda hiçbir engel tanımamıştır. Yeni devlet milliyetçi değerler ve Batı değerleri üzerine inşa edilmiştir. Bu yolda destekçileri olduğu gibi, yaptıklarına karşı çıkanlar da olmuştur. Bu süreç hem ülke içinde hem de ülke dışında ilgiyle takip edilmiştir. İlgilenen devletlerden biri de Amerika Birleşik Devletleri'dir. Mustafa Kemal Paşa'nın ülkesi ve vatandaşları için yaptıklarının Amerika'daki yansımalarını belirlemek amacıyla 1851'de kurulan *The New York Times* ve 1877'de kurulan *The Washington Post* gazeteleri incelenmiştir. Atatürk'ün ölümü sonrasında, ilgili gazetelerdeki Atatürk ve Atatürk'ün Türkiye'si için yazılanlar değerlendirilmiştir. Türkiye

* Öğr. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Rektörlük, Türkiye, ilker.bayram@bilecik.edu.tr.

Lecturer, Ph.D., Bilecik Seyh Edebali University, Rectorate, Türkiye.

Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu aşamasında yaşananların tarafsız bir gözle verilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır. Bu değerlendirmeler altı ayrı başlıkta ele alınmıştır. Atatürk'ün ölüm haberinin verilmesi ile birlikte çocukluk yıllarından, eğitim hayatından ve karakterinden bahsedilmiştir. Askerî ve siyasî dâhi olduğu çeşitli örneklerle vurgulanmıştır. Türkiye için öneminin altı çizilmiştir. Yeni cumhurbaşkanının İsmet İnönü'nün olacağı ön görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye, *The New York Times*, *The Washington Post*, Türk Siyasal Hayatı.

The Reflections of Atatürk's Death in *The New York Times* and *The Washington Post* Newspapers

Abstract

Following the Armistice of Mudros, the homeland was first liberated from occupation against the occupations of England, France, Italy and Greece, under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. Then the Republic of Türkiye was established Gazi Pasha did not tolerate any obstacles towards these goals. The new state was built on nationalist and Western values. There were supporters on this path as well as those who opposed what he did. This process was followed with interest both within the country and abroad. One of the states interested was the United States of America. To determine the reflection of what Mustafa Kemal Pasha did for his country and citizens in America, *The New York Times*, founded in 1851, and *The Washington Post*, founded in 1877, were examined. After Atatürk's death, the articles written about Atatürk and Atatürk's Turkey in the relevant newspapers were evaluated. It was understood that an attempt was made to present the events experienced during the establishment of the Republic of Türkiye from an impartial perspective. These evaluations were addressed under six separate headings. Along with the news of Atatürk's death, his childhood, education and character were mentioned. His military and political genius was emphasized with various examples. His importance for Türkiye was underlined. It was predicted that İsmet İnönü would be the new president.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye, *The New York Times*, *The Washington Post*, Turkish Political Life.

Giriş

Mondros Mütarekesi sonrası, ülkenin Mustafa Kemal Paşa liderliğinde işgalden kurtarılması sonrasında Gazi Paşa, önce yeni Türkiye'yi kurmuş ardından dizayn etmiştir. Yeni Türk devletinin şekillenmesi Gazi Paşa'nın öğrencilik yıllarına dayanan hayalleri doğrultusunda gerçekleşmiştir¹. Mustafa Kemal Paşa bu süreçte pek çok engelle karşılaşsa da hedefleri doğrultusunda kararlılıkla çalışmıştır. Cumhuriyet rejimiyle² ülkeyi yönetmek bu hedeflerden biri olmuştur³.

Gazi'nin ölümünden sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü ile Atatürk'ün mesai arkadaşlığı Çanakkale Muharebeleri sonrasında İkinci Ordu'da başlamıştır⁴. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın İnönü Muharebelerindeki gösterdiği başarılarından dolayı göndermiş olduğu telgrafta; "Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz." ifadelerini kullanmıştır⁵. Bununla birlikte Gazi Paşa, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uluslararası alanda varlığı için oldukça önem taşıyan Lozan Barış Antlaşması için Türkiye'den görevlendirilen heyetin başında İsmet Paşa'nın olmasını uygun görmüştür⁶. Atatürk'ün ölümünden

¹ Mustafa Kemal Paşa'nın, yeni Türkiye'yi kurarken esas aldığı yöntemlerin pek çoğu incelendiğinde İttihat Terakkicilerin politikaları ile benzeştiği görülmektedir. Bk. Abdüllatif Şener, "İttihat Ve Terakki Cemiyetinin İktisadi Ve Mali Politikaları (1908 - 1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8/1, Aralık 1990, s. 203-232; Ömer Çiçek, "İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/2, 2019, s.122; Zeki Arıkan, "İttihat-Terakki Ve Kapitülasyonlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/13, Aralık 2006, s. 217-220.

² Gazi Paşa, bu doğrultudaki emelini, Millî Mücadele'nin hazırlık aşaması olarak kabul edilen bir dönemde, Erzurum Kongresi öncesinde, yakın arkadaşı Mazhar Müfit Kansu'ya da açıklamıştır. Bk. İsmet Giritli, "Atatürk Ve Cumhuriyet", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/33, Kasım 1995, s. 779-807.

³ Görüldüğü üzere Gazi Paşa'nın Türkiye Cumhuriyeti hiç de tesadüfen kurulmamış, bu hedefin gençlik yıllarına dayandığı anlaşılmıştır. Bk. Selman Yaşar, "Atatürk Ve Cumhuriyet", *Kesit Akademi Dergisi*, 7, 2017, s. 54.

⁴ Gazi Paşa, bahsi geçen dönemde 2. Ordu komutanı iken İsmet Paşa ise aynı ordunun kurmay başkanı idi. Bk. <https://www.ismetinonu.org.tr/ataturk-ve-inonu> (12.03.2024).

⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Nisan 1921, s. 1.

⁶ Metin Tokar, "Atatürk Ve Barış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3/9, Temmuz 1987, s. 542.

önceki yıl İsmet İnönü ile münasebetlerinin soğuduğunu, İnönü yerine Celal Bayar'ı başbakanlık makamına uygun görmesinden anlamaktayız⁷. Ancak Türk milleti; devletin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'nın, İnönü'ye ne kadar güvendiğinin farkındaydı. Dolayısıyla kurucu liderin ardından gelecek cumhurbaşkanı, İsmet İnönü olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi sonrasında görev yaptığı Güney Cephesi'nden payitahta çağırılmıştır. İstanbul'a ulaştığı gün, ülkesini işgal eden İtilaf Devletlerine ait savaş gemilerini gördüğünde; "Geldikleri gibi giderler!" sözlerini sarf etmiştir. Bu ifadelerden, kendisinin; karamsarlığa kapılmayan ve öngörülü bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. İngilizlerin baskısıyla hakkında çıkarılan yakalama kararına rağmen çevresindekileri ve halkını Millî Mücadele'ye inandırmasından, kendisinin güçlü bir lider olduğu anlaşılmaktadır⁸. İsmet Paşa da Gazi Paşa'nın; kararlı bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca verdiği kararları uygulama ve uygulatma konusunda çok tesirli olduğunu ifade etmiştir⁹. Mustafa Kemal Paşa'nın bu özelliklerinin¹⁰ yabancı devletlerde de bilindiği, incelenen gazetelerde yer alan haberlerden anlaşılmıştır. Batı esas alınarak inşa edilen¹¹ Cumhuriyet Türkiye'si'ndeki hedef; halkın bir taraftan Avrupalı gibi dans edebilmesi diğer yandan da zeybek oyununu çok iyi bilmesiydi¹².

Atatürk'ün ölümü sonrasında *The New York Times* (TNYT) ve *The Washington Post* (TWP) gazetelerinde çıkan haberler; Atatürk'ün ölüm haberinin nasıl verildiği, Atatürk'ten sonra Türkiye için nasıl öngörülerde buldukları, Atatürk'ün kişiliği hakkında neler yazıldığı,

⁷ Kadri Unat, "Başbakan Celal Bayar'ın Atina Ziyareti Ve Türk-Elen Munzam Paketi'nin İmzalanması (27-30 Nisan 1938)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9/27, 2021, s. 494.

⁸ İnal Cem Aşkun, "Söylevdeki Kişiliği İle Atatürk", *Atatürk Yolu Dergisi*, 3/11, Ocak 1993, s. 259-270.

⁹ Askerî dehaya sahip birinin siyasi alanda da dâhi olması ender görülen durumlardandır. Bk. Cemal Enginsoy, "Gerçekçi Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9/27, Kasım 1993, s. 514.

¹⁰ Mehmet Özgüneş, "Devlet Adamı Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1/1, Kasım 1984, s. 194.

¹¹ Bekir Tünay, "Atatürk Ve Cumhuriyet", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3/7, Kasım 1986, s. 160.

¹² R. Hüsrev Gerede, "Atatürk", *Belleten*, 20/80, Ekim 1956, s. 566.

Mustafa Kemal'i askerî açıdan nasıl değerlendirdikleri, Atatürk'ün siyasi tutumları ve devlet adamlığı hakkında ne düşündükleri ve Atatürk'ün Türkiye için önemi konusundaki düşünceleri olmak üzere altı ayrı başlıkta sınıflandırılmıştır.

Bu çalışmada ele alınan Atatürk'ün ölümü, yalnızca Türkiye'de değil aynı zamanda dünya pek çok yerindeki gazetelerde yer bulmuştur. Bu ülkeler arasında bulunan Almanya¹³, İngiltere¹⁴, Macaristan¹⁵, Sovyetler Birliği¹⁶ ve Ukrayna¹⁷'da 10 Kasım'ı konu alan haberlerin incelendiği araştırma makaleleri yazılmıştır. Bununla birlikte *TNYT* ve *TWP* gazetelerinin konu ile ilgili değerlendirmeleri, daha önce akademik bir araştırma makalesinde tespit edilemediğinden, bu makalenin ilgili alana katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Atatürk'ün Ölüm Haberinin Verilmesi

TNYT'nin 11 Kasım 1938 tarihli sayısında; Atatürk'ün 58 yaşında öldüğü, Türklerin yeni cumhurbaşkanını seçeceği bununla birlikte yas tuttukları manşetten belirtilmiştir. Manşet altında yer alan haberin devamında ise Modern Türkiye'nin cumhurbaşkanı ve mimarı Kemal Atatürk'ün, 10 Kasım'da Dolmabahçe Sarayı'nda hayatını kaybettiği yazılmıştır. Ardından Mustafa Kemal'in savaşta aldığı on üç yaradan ve bir dizi suikast girişiminden sağ kurtulduğu ancak karaciğer sirozuna yenik düştüğü ifade edilmiştir. Aynı haberde; Atatürk'ün vefatının, sekiz doktorun imzasını taşıyan bir raporda şu şekilde aktarıldığı belirtilmiştir: *“Dün gece Başkan'ın genel durumu giderek kötüleşti ve 10 Kasım 1938 sabah saat 9.05'te büyük şefimiz derin komada son nefesini verdi.”* Ayrıca Atatürk'ün ölümünden üç dakika sonra, yakın arkadaşlarından olan eski yardımcısı Salih Bozok'un intihar girişiminde bulunduğu, ağır yaralandığı ancak ölmediği yazılmıştır. *“Vefatında*

¹³ Nejla Püren, “Atatürk'ün Ölümünün Almanya'daki Yansımaları”, *Tarih Ve Günce*, 6, Ocak 2020, s. 225-242.

¹⁴ Mustafa Sarı, “The Times Gazetesi'ne Göre Atatürk'ün Vefatı”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 10/2, 2008, s. 371-382

¹⁵ Melek Çolak, “Atatürk'ün Vefatı Ve Macaristan'daki Yankıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 19/57, Kasım 2003, s. 1009-1016

¹⁶ Elnur Agayev, “Atatürk'ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, 2010, s. 131-156

¹⁷ Çağatay Benhür, “Atatürk'ün Vefatının Ukrayna Basınına Yansımaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 2018, s. 369-383.

Başucunda Bulunanlar” ara başlığı altında verilen yazıda ise; Ölmeden önceki gece boyunca Londra Büyükelçisi Ali Fethi Okyar’ın, Atatürk’ün kız kardeşi Makbule Hanım’ın ve manevi kızı ünlü havacı Sabiha Gökçen Hanım’ın Mustafa Kemal Paşa’nın yatağının yanında bulunduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında; Atatürk’ün ölümü sonrası tutulan yas gereği Türkiye’de bulunan hükümet binalarındaki bayrakların yarıya indirildiği belirtilmiştir. Ardından limandaki gemilerin bayraklarının da yarıya indirildiği ve yavaş yavaş tüm dükkânlarda ve evlerde benzer yas işaretlerinin görülmeye başlandığı yazılmıştır. Ancak, bayrakların yarıya indirilmiş olmasına rağmen, İstanbul’daki bu renkli görünümün bir bayram havası izlenimi oluşturması sebebiyle yetkililerin, hükümet binalarındaki bayraklar haricindeki diğer bayrakların kaldırılmasını talep ettikleri bildirilmiştir. Akabinde, tüm eğlence mekânlarının kapatıldığı ve bir sonraki duyuruya kadar ülke genelinde alkollü içeceklerin satışının yasaklandığı beyan edilmiştir.

TNYT’nin ilgili sayısında ayrıca; Türkiye’deki hükümetin 10 Kasım 1938 sabahı:

“Atatürk’ün ölümüyle Türkiye’nin ve Türk milletinin büyük şefi ve insanlığın büyük bir evladı kaybedilmiştir. Bu sebeple halkımıza en derin taziyelerimizi sunuyoruz. Bu ıstırap içinde tek tesellimiz, onun büyük eserine ve aziz vatanımıza hizmetimizdir. Onun ölümsüz eserinin her şeyden önce Türkiye Cumhuriyeti olduğunu ilan ediyoruz. İçinden geçtiğimiz bu vahim dönemde hükümetiniz görevinin başındadır. Büyük Türk milleti, hiç şüphesiz, düzeni korumak için hükümetiyle tek vücut olarak çalışacaktır.” içerikli bir bildiri yayımladığı haberi verilmiştir¹⁸.

TWP’nin 11 Kasım 1938 tarihinde yayımlanan sayısında, Atatürk’ün resmiyle birlikte verilen bir yazı yer almıştır. İlgili yazıda; *“Modern Türkiye’nin Mimarı”* olarak nitelendirilen Atatürk’ün ölümcül karaciğer rahatsızlığından dolayı öldüğü haberi verilmiştir. Aynı sayfada Atatürk sonrası devlet başkanlığı yapacak kişinin büyük olasılıkla İnönü olduğu belirtilmiştir. İsmet Paşa’nın, Atatürk döneminde askerî yönüyle öne çıktığı yazılmıştır. Bunun yanında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin Meclis grubunun da İnönü’yü desteklediği ifade edilmiştir. İlgili yazıda

¹⁸ TNYT, 11 Kasım 1938, s. 1.

ayrıca; ekim ayının ortasından itibaren Dolmabahçe Sarayı'nda¹⁹ sekiz hekimin Atatürk'ün hastalığıyla mücadele ettiği belirtilmiştir. Ayrıca Atatürk'ün ölümü; *“Her zaman sert ve hızlı yaşayan bu adamın sağlam ruhu, iki ay süren ikinci krizde onu hayal kırıklığına uğrattı. 12 saatlik komadan sonra sabah 09.05'te hayatını kaybetti.”* sözleriyle bildirilmiştir. Bunun yanında; *“bir zamanlar Selanik'te bir çiftçinin çocuğu”* olduğu belirtilen Atatürk'ün naaşının Ankara'da bir mozolede bulunacağı ifade edilmiştir. Ankara'nın geçmişte bir köyden başkent hâline dönüştürüldüğünün de altı çizilmiştir. Ayrıca Atatürk'ün ölümü üzerine, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nden çok sayıda yetkilinin ve farklı ülkelerden diplomatların, Büyükelçi Ertegün'e²⁰ taziyelerini sunduğu belirtilmiştir. İlk taziyenin ise ABD Dışişleri Bakanı Hull²¹ tarafından verildiği ifade edilmiştir. Türkiye'nin ABD'deki Büyükelçilik binasının yakınlarında bulunan Romanya ve Yunan elçiliklerinin bayraklarının yarıya indirildiği haberi de verilmiştir²².

TWP'nin sonraki gün yayımlanan sayısında ise Mustafa Kemal Paşa'nın ölümü, *“dünyanın büyük hükümdarları arasından birinin ayrılması”* olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca *“Atatürk'ün, tüm sağduyulu insanların yasını tutması gereken bir kişi olduğu”* da vurgulanmıştır²³.

Atatürk Sonrası Türkiye İçin Öngörüler

TNYT'nin Atatürk'ün ölümünden sonraki gün yayımlanan sayısında; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM'de) yapılacak oylama sonucunda, eski başbakan ve Atatürk'ün silah arkadaşı Orgeneral İnönü'nün cumhurbaşkanı olması beklendiği ifade edilmiştir. Ayrıca, Türkiye'deki devlet yetkililerinin yaptığı açıklamalarda, yeni yönetim döneminde de Atatürk'ün belirlediği çizgide devam edileceğinin

¹⁹ İlgili yazıda Dolmabahçe Sarayı'ndan, Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğu'nun son padişahını kovduğu yer olarak bahsedilmiştir.

²⁰ Bahsi geçen kişi Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün'dür. Bk. George S. Harris, *“The Ambassadorship Of (Mehmet) Münir Ertegün (1934 1944)”*, *Studies in Atatürk's Türkiye: The American Dimension*, ed. George S. Harris, and Nur Bilge Criss, Brill Publishers, Leiden, 2009, s. 177-196.

²¹ Hull olarak belirtilen kişi, dönemin ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull'dur. Bk. <https://www.britannica.com/biography/Cordell-Hull> (11.032024).

²² TWP, 11 Kasım 1938, s. 14.

²³ TWP, 12 Kasım 1938, s. 6.

vurgulandığı belirtilmiştir. Haberin devamında ise; Anayasa gereğince, Kamutay²⁴ tarafından yeni cumhurbaşkanı seçilinceye kadar geçici cumhurbaşkanlığı görevini Kamutay Başkanı Abdulhalik Renda'nın üstlendiği yazılmıştır. Ayrıca Türk ordusunun ve halkının yeni cumhurbaşkanı etrafında birleşeceği ifade edilmiştir. Atatürk'ün Türk milletinin güvenini kazandığı belirtildikten sonra, onun miras bıraktığı eserlerin Türk milleti tarafından korunacağı, en değerli mirası olan Türkiye Cumhuriyeti'nin her zaman savunulacağı ve Atatürk'ün belirlediği yolda ilerlemeye devam edileceği vurgulanmıştır. Aynı yazıda cumhurbaşkanlığı için Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın ve Fethi Okyar'ın isimlerinin de geçtiği belirtilmiştir. Mareşal Çakmak'ın Genelkurmay Başkanı olarak yeni Türkiye'de büyük bir otoriteye sahip olduğu ve ordu içinde saygı gördüğü, buna karşın siyasi bir rol üstlenmek konusunda isteksiz olduğu ifade edilmiştir²⁵. Türkiye'nin eski başbakanı, son dönemde ise Londra Büyükelçisi ve deneyimli bir diplomat olan Fethi Okyar'ın, Atatürk'ün en yakın dostu olduğu belirtilmiştir. Okyar'ın lideri olduğu, kısa ömürlü Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 1930 senesinde kapatılmasından bu yana CHP'ye katılmadığı ve neredeyse tüm üyelerinin CHP'lilerden oluştuğu Kamutay'ın, partili olmayan bir cumhurbaşkanını seçmesinin pek olası görünmediği ifade edilmiştir. Ayrıca ne Mareşal Çakmak'ın ne de Okyar'ın cumhurbaşkanının seçileceği Kamutay üyesi olmamaları sebebiyle İnönü'nün büyük ihtimalle cumhurbaşkanı seçileceği yorumu yapılmıştır²⁶. İlgili yazıda, İnönü'nün uzun yıllar boyunca Atatürk'ün yakın iş arkadaşı ve yardımcısı yaptığı, on iki ay öncesine kadar on iki yıl boyunca aralıksız başbakanlık yaptığı, Türkiye'de onun deneyimine sahip başka kimsenin bulunmadığı ve Atatürk'ün ardından en popüler ikinci kişi olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, geçen yıl İnönü'nün başbakanlıktan istifa etmesinin ardından Atatürk ile arasının açıldığına dair birçok spekülasyon yapıldığı; ancak daha sonra bunun

²⁴ TBMM'nin o dönemdeki ismidir. Bk. *Ulus*, 15 Senteşrin (Kasım) 1938, s. 1.

²⁵ Haberin içeriğinde; Atatürk'ün ağır hastalığa yakalanmadan önce Mareşal'e, kendisinin istifa etmesi hâlinde cumhurbaşkanlığına aday olup olmayacağını sorduğu, Çakmak'ın da öneriyi reddettiği belirtilmiştir.

²⁶ Konu ile ilgili *TWP*'te yer alan haberde; İstanbul'dan gelen raporlarda, cumhurbaşkanlığı için adı geçen Mareşal Fevzi Çakmak ve Fethi Okyar'ın TBMM üyesi olmadığı ve Anayasa'ya göre cumhurbaşkanının Meclis içinden seçilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bk. *TWP*, 11 Kasım 1938, s. 14.

karşılıklı geçici kızgınlığın bir sonucu olduğunun anlaşıldığı yazılmıştır. Ayrıca İnönü'nün bahsi geçen dönemde Atatürk tarafından geri planda tutulmasına rağmen Türk halkının onu Atatürk'ün halefi olarak gördüğü belirtilmiştir. Bununla birlikte, yeni cumhurbaşkanlığına kim seçilirse seçilsin, Mareşal Çakmak, Fethi Okyar ve İnönü'nün arasındaki sadık işbirliğinin devam edeceğinin anlaşıldığı yazılmıştır²⁷.

Aynı haberde Atatürk'ün İnönü'ye, kendisi döneminde uygulanan tavizsiz Batılılaşma ve milliyetçilik doktrininde rehberlik edecek siyasi bir vasiyet bıraktığına dair doğrulanmamış iddiaların olduğu belirtilmiştir. Batılı devletlerin, Atatürk'ün halefi olacak kişiden, Türkiye'nin mevcut iç ve dış politikalarını sürdürmesini bekledikleri ifade edilmiştir. Ayrıca Atatürk'ün vefatından önce borç para alınan İngiltere ve Almanya'nın, gelecek cumhurbaşkanı liderliğinde izleyeceği politikalarla yakından ilgilendikleri²⁸ yazılmıştır²⁹.

"Aynı politika bekleniyor" ara başlığı altında verilen haberde ise, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün'ün *TWP*'ye verdiği demeçte, Atatürk'ün ölümünden sonra da Türkiye'nin mevcut anayasal hükümet biçimine ve Osmanlı Devleti sonrası başarıyla inşa edilen modern devlet çizgisine devam edileceğine dair sözlerine yer verilmiştir. Büyükelçi Ertegün'ün, Atatürk'ün halefi hakkında değerlendirme yapmaktan kaçındığı ancak kim seçilirse seçilsin Türkiye'nin dış politikasının değişmeyeceği ve Atatürk'ün ABD'ye karşı beslediği sıcak dostluğu vurguladığı da belirtilmiştir³⁰.

Mustafa Kemal'in Çocukluğu Ve Kişiliği

Atatürk'ün ölümünden üç gün sonra yayımlanan *TWP*'de Hedley Donovan tarafından kaleme alınan yazıda Mustafa Kemal Paşa'nın; Osmanlı Devleti'nin batı sınırlarındaki Selanik'te doğduğu, çocuk yaşta kaybettiği babasının Adolf Hitler'in babası gibi gümrük memuru olduğu belirtilmiştir. Donovan ayrıca, Mustafa Kemal'in annesinin, oğlunun bir din adamı olmasını istediğini belirtmiştir. Mustafa Kemal'in,

²⁷ *TNYT*, 11 Kasım 1938, s. 18.

²⁸ Haber, gazetede 11 Kasım 1938 tarihinde yayımlanmış olmakla birlikte, söz konusu haberin İstanbul'dan *Associated Press* vasıtasıyla 10 Kasım'da yazılarak gazeteye iletiliği belirtilmiştir.

²⁹ *TNYT*, 11 Kasım 1938, s. 18; *TWP*, 11 Kasım 1938, s. 14.

³⁰ *TWP*, 11 Kasım 1938, s. 14.

mahallelerindeki ilkokulda asiliği nedeniyle dövüldüğünü, daha sonra gittiği ortaokulda ise matematik öğretmenin, Türk erkek çocukları arasında yaygın olan Mustafa ismine Kemal adını eklediğini yazmıştır. Ardından Mustafa Kemal'in bir askerî akademiye kaydolduğunu ifade etmiştir. İlgili yazıda Kemal isminin "mükemmel" anlamına geldiği ifade edildikten sonra Kemal'in askerliğe yetenekli bir öğrenci olduğunun altı çizilmiştir. 1901'de teğmen olarak görevlendirilmek üzere Manastır'dan ayrıldığı belirtilmiştir. Mustafa Kemal'in askerî akademiden mezun olduktan sonra; Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine kadar zorlu bir yaşam sürdüğü, sert mücadelelerinin ve askerî terfilerinin yanında hararetli faaliyetlerle dolu karmaşık bir hikâyesinin olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen dönemde Jön Türk çevrelerinin genç subaylara; tutuklanmayacakları, devletin uzak bölgelerinde görevlendirilmek üzere sürgüne gönderilmeyecekleri ve ülkenin yabancı tahakkümünden kurtarılacağı gibi vaatlerde buldukları yazılmıştır.³¹ Bununla birlikte, "*parlak bir lider, stratejist ve aksiyon aşığ*" olarak nitelendirilen Mustafa Kemal'in; 1918'in başlarında Veliht Prens Vahdettin'in maiyetinde Almanya ziyareti sırasında, Almanların Türklere güvenlerini sağlamaya çalışmak bir yana, Alman Kayzeri ve Veliht Prensi'ne, hatta Hindenburg³² ve Ludendorff'a³³ zorlayıcı sorular sormaktan zevk aldığı belirtilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'in kendisine olan güveninin en üst düzeyde ve sürekli olduğunun altı çizilmiştir³⁴. Donovan, Atatürk'ün kendisine duyduğu bu üst düzey güven ile Türkiye'yi 15 yıl tek başına yönettiğini ve bu tür bir liderliğin nadirattan olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal'in, her zaman somut faydayı gözeten ve sarsıcı riskleri

³¹ Bu açıklamalardan Mustafa Kemal'in bahsi geçen dönemde İttihatçılar ile bağlantı kurmasının sebebi anlaşılmaktadır.

³² Paul von Hindenburg, 1911'de emekliye ayrılrsa da Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine yeniden göreve çağırılmıştır. Bk. Nida Kırömeroğlu. "Mizah Penceresinde Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)", *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2022, s. 163.

³³ Erich Ludendorff, bahsi geçen yıllarda Hindenburg ile Almanya adına önemli askerî görevler icra etmiş bir generaldir. Bk. a.g.t., s. 59.

³⁴ Aynı yazıda Donovan bu iddiasını; Mustafa Kemal'in Birinci Dünya Savaşı günlerindeki arkadaşlarına, kendisine hiçbir kurşunun isabet edemeyeceğinden tamamen emin olduğunu söylediğini, belirterek desteklemiştir.

soğukkanlılıkla üstlenen bir yapısının olduğu ve bu yapının hayatının her devresinde görüldüğü de belirtilmiştir³⁵.

Aynı gazetenin 11 Kasım 1938 tarihinde yayımlanan sayısında; Atatürk'ün İnönü için sarf ettiği: "O benim vicdanımdır, o her zaman tetiktedir ve yanlışı bulduğunda beni eleştirir." sözlerine yer verilmiştir³⁶.

Donovan, Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı yıllarında birçok defa, devlet işlerinden tamamen uzak durarak rahatladığını³⁷ ancak daha sonra kendini toparlayarak ve arkadaşlarını hayrete düşüren bir güçle liderliğe geri döndüğünü ifade etmiştir³⁸. Ayrıca, Atatürk'ün, arkadaşlarına, 1918 yılında bir doktorun kendisine, eğer içkiyi bırakmazsa iki yıl içinde öleceğini söylediğini, ancak 1920'de aynı doktorun öldüğünü keyifle anlattığı yazılmıştır. Bunun yanında Atatürk'ün; ülkesinde din ile devlet arasına geniş bir mesafe koyduğu, ilgili dönemde çok sayıda tekkenin ve dinî kurumun mülküne el konulduğu, kendisinin dinî inançlara sıcak olmadığı³⁹ ifade edilmiştir. Din ile ilgili bu tavrının, kendisi döneminde ve kendisinden sonra devlet içindeki yüksek mevkideki Türkler arasında örnek alındığı belirtilmiştir⁴⁰.

Aynı gazetenin 12 Kasım 1938 tarihli sayısında Mustafa Kemal'in gürültüsüz ve şaşaasız, ama yine de çok sert bir reformla; Türk şalvarını ve fesini, kadınların peçesini, Arap alfabesini ve "Konstantinopolis köpekleri"ni⁴¹ çöpe attığı ifade edilmiştir. Ayrıca Türkiye'yi yeniden

³⁵ TWP, 13 Kasım 1938, s. 5.

³⁶ TWP, 11 Kasım 1938, s. 14.

³⁷ Aynı yazıda Atatürk'ün devlet işlerinden ayrı duruşunun, özellikle yorucu siyasi faaliyetler sonrasında, birkaç hafta süren katı tecrit halinde olduğu belirtilmiştir.

³⁸ Haberde, 1927 yılında Millet Meclisi'nde altı gün boyunca, gelecekteki politikalarının ana hatlarını, 400.000 kelimelik bir konuşma ile çizmesini, Mustafa Kemal'in bu olağanüstü gücüne örnek olarak vermiştir. Bahsi geçen haberde belirtilen konuşma "Nutuk" olarak bilinen konuşmadır.

³⁹ Aynı yazıda; Atatürk'ün, 1937 senesinde geçirdiği hastalıklar sırasında, iyileşmesi için dua edilmesini yasakladığı belirtilmiştir.

⁴⁰ TWP, 13 Kasım 1938, s. 5.

⁴¹ İlgili dönemde İstanbul, uluslararası alanda sokak köpeklerinin çokluğu ile tanınmaktaydı. Bk. Özlem Kutkan. "Hatırlanmayı Bekleyen Bir Kitap Ve İstanbul Köpekleri Üzerinden Düşündürdükleri", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2, Eylül 2022, s. 904-923. Ne ilginçtir ki günümüzde Türkiye'de de sokak

dizayn ettiği ama bu sırada güç zehirlenmesine girmediği ve bencillikten sarhoş olmadığı değerlendirilmesinde bulunulmuştur⁴².

Mustafa Kemal'in Askerî Dehası

Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Hedley Donovan'ın kaleme aldığı yazıda⁴³ Mustafa Kemal Paşa'nın askerî yönüyle ilgili bazı tespitlerde bulunulmuştur. 1911 yılında İtalyan-Türk savaşının başlamasından hemen önce Mustafa Kemal'in askerî bir görevle Trablus'a gönderildiği ve orada terfi kazandığı, İkinci Balkan Savaşı sırasında Gelibolu Yarımadası'nda bulunan bir tümenin kurmay başkanı olarak görev yaptığı belirtilmiştir. Ardından Bulgaristan'ın Sofya Şehri'nde askerî ataşe olduğu ve Türkiye'nin Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer aldığı sırada albay rütbesinde bulunduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında Çanakkale Muharebesi sırasında Mustafa Kemal'in Çanakkale Boğazı'nın anahtarı olan Gelibolu'da 1915 senesinin Temmuz ayında hem Türk mevzilerini hem de düşman mevzilerini gözlediği sırada, bir İngiliz bataryasının yeni siperin menzilini tespit etmek amacıyla ateş açtığı belirtilmiştir. Ateş esnasında kurmay subayların Gazi Paşa'yı sipere girmesi için uyarmalarına rağmen, kendisinin bir sigara yaktığı, İngiliz topçularının başka bir hedefe yönelmesinin ardından sipere girdiği yazılmıştır. Bu durumu siperlerde bulunan askerlerin şaşkınlıkla izledikleri ifade edilmiştir. Atatürk'ün, konu ile ilgili sonradan yaptığı konuşmasında, düşman topçu ateşi başladığında kendisinin de mevzilere girmiş olsaydı komuta ettiği askerlerine kötü bir örnek olacağını, bu yüzden sipere girmeyerek askerlerin morallerini yükselttiğini belirttiği yazılmıştır. Ayrıca, Çanakkale Muharebeleri sırasında Mustafa Kemal'in benzeri tehlikeler karşısında sergilediği cesur duruşların, kendisi hakkında efsanelerin, gerçeğin ötesine geçmesine zemin hazırladığı belirtilmiştir. Donovan ayrıca Atatürk'ü Adolf Hitler ile kıyaslamıştır⁴⁴. 1920 senesinde, Hitler'in Birinci Dünya

köpekleri ile ilgili tartışmalar devam etmektedir. Konu ile ilgili TBMM'de 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu'nda yapılan değişiklikler tartışılmaktadır (20.08.2024).

⁴² TWP, 12 Kasım 1938, s. 6.

⁴³ Bahsi geçen yazının aslına EK 2'de yer verilmiştir.

⁴⁴ Hedley Donovan'ın bu kıyaslamayı yapmasının sebebi; her iki liderin iktidarlarının yaklaşık beş yılını aynı dönemde yaşamış olmaları ve Donovan'ın ilgili yazısının pek çok yerinde her iki liderin yönetim biçimlerini aynı olarak görmesidir. Ancak Atatürk, bir sofrada kendisinin Napolyon ile kıyaslanmasını "Napolyon'un canı olduğunu"

Savaşı sonrası terhis edilmiş eski bir onbaşı olarak, Almanya ile yapılan antlaşmaya⁴⁵ karşı duyduğu kızgınlıkla kara kara düşünürken, aynı dönemde Mustafa Kemal'in Anadolu'nun iç kesimlerine kadar ilerleyen Yunanlılara karşı bir saldırı düzenlemek amacıyla silah ve adam toplamak için çalıştığını yazmıştır. Donovan, yazısında ayrıca Mustafa Kemal'in bahsi geçen dönemde, kendine olan güveni ve öngörüsü sayesinde İngilizlerin ve Fransızların savaşa daha fazla devam etmeyeceklerini önceden tahmin edebildiğini belirtmiştir. Yazının devamında, Mustafa Kemal'in, askerî birliklerinin bir kısmını İzmir'e, bir kısmını İstanbul'a ve bir kısmını da Ege ve Marmara kıyılarındaki çeşitli şehirlere yerleştiren İngiltere ve Fransa'nın güçlerinin dağılık olduğunu fark ederek bu tespiti yaptığı belirtmiştir. Bu tespit sayesinde Mustafa Kemal'in, Yunanlıların işgali altındaki Anadolu'yu kurtarmayı başardığı ifade edilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin bu vesileyle İstanbul'a ve Massachusetts büyüklüğündeki topraklara⁴⁶ sahip olabildiği vurgulanmıştır. İncelenen yazıda Fransızların Suriye sınırındaki Kilikya'dan da çıkarıldığı ve 1923 yılında yapılan Lozan Konferansı'nda Batılı büyük güçlerin, Sevr Antlaşması'nı reddeden Türkiye'yi tanıdıkları ifade edilmiştir.

Donovan'a göre Atatürk, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılmasını büyük bir hata olarak görmüştür. Bununla birlikte Çanakkale Muharebeleri sırasında⁴⁷ sahada gösterdiği başarılar dolayısıyla bölgede bulunan Alman subayları tarafından Mustafa Kemal'in Türk kuvvetlerinin seçkin stratejisti olarak anıldığını belirtmiştir. Ayrıca, Çanakkale Muharebelerinin ardından general rütbesini alan Mustafa Kemal Paşa'nın hem "Fatih" hem de "Gazi" olarak anılmaya başladığını yazmıştır. Ardından Mustafa Kemal

belirterek kabul etmemiştir. Bu nedenle, Donovan'ın kendisini Hitler ile kıyaslamasını kabul etmeyeceği açıktır. Bk. Sadi Irmak, "Atatürk'ü Anarken", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1/1, Kasım 1984, s. 166.

⁴⁵ 1919 yılında yapılan Versay Antlaşması'ndan bahsedilmektedir. Bk. Ahmet Üste, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Avrupa'da Güç Dengesi ve Hitler'in Güç Dengesi Politikası". *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 3/1, 2018, s. 68-82.

⁴⁶ Bahsi geçen yer İstanbul'un batısında yer alan bugünkü Tekirdağ, Kırklareli, Edirne ve Çanakkale'nin bir kısmını içeren Doğu Trakya topraklarıdır. Bk. Yusuf Halaçoğlu, Halit Eren, Batı Trakya, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, s. 144.

⁴⁷ Donovan, Mustafa Kemal'in Çanakkale Muharebelerinde gösterdiği başarılarla kendisini ulusal bir kahraman hâline getirdiğini belirtmiştir.

Paşa'nın, Çanakkale Cephesi'nde bulunan komutanlarla anlaşamamasından dolayı Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı savaşmak üzere görevlendirildiğini ve oradan Arap coğrafyasına ve Filistin'e gittiğini ifade etmiştir. İlgili yazıda ayrıca Sultan Vahdettin'in, Anadolu Hareketi'ni isyancılar olarak gördüğü ve onları disipline etmek için zayıf bir kuvvet⁴⁸ gönderilmesi emrini verdiği ancak Kuvayı Milliye birliklerinin⁴⁹ onları sert bir şekilde Boğaz'a geri püskürttüğü belirtilmiştir. Ardından, Mustafa Kemal liderliğinde kurulan birliklere gizli silah, cephane ve üniforma temin edildiği belirtilmiştir. "Türkiye'nin Versay"ı olarak nitelendirilebilecek olan Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından beş hafta sonra⁵⁰, işgali sona erdirmek üzere Sakarya'da Yunanlıların mağlup edildiği ifade edilmiştir. Bahsi geçen yazıda ayrıca Mustafa Kemal'in tarihi emri verilmiştir: "Ordular! İlk Hedefiniz Akdenizdir! İleri!"⁵¹

Donovan, Gazi Paşa'nın bu askerî başarılarının ardından İzmir ve İstanbul'un Ankara Hükümeti'nin eline geçtiğini ve 1922'de Müttefiklerle Ankara Hükümeti arasında ateşkesin imzalandığını belirtmiştir. Sonrasında ise Mustafa Kemal'in, yeni Türkiye'yi inşa etmek amacıyla, geçmişten kalan unsurlara karşı kararlı bir güçle taarruz ettiğini ifade etmiştir⁵².

⁴⁸ Burada bahsedilen kuvvetin Kuvayı İnzibatiye olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Günay Çağlar. "Kuvây-ı İnzibatiye", *Atatürk Yolu Dergisi*, 4/15, Mayıs 1995. s. 343-365. Ancak bahsi geçen yazıda, Kuvayı İnzibatiye birliklerinin Sultan Vahdettin'in emri ile kurulduğu belirtilmiş olsa da bu birlikler İstanbul'u işgal eden İngilizlerin yönlendirmesiyle Damat Ferit Hükümeti tarafından kurulmuştur. Bk. Ayten Dirier. "Kuvayı İnzibatiye/Hilafet Ordusu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8/3, 2021, s. 968.

⁴⁹ Burada geçen Kuvayı Milliye birlikleri Ali Fuat Paşa komutasında bulunan askerî kuvvetlerdir. Bk. a.g.m., s. 977.

⁵⁰ Burada bahsi geçen Yunanlıların mağlup edilmesi hadisesi ilk olarak 6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında I. İnönü Muharebesi'nde gerçekleşmiştir. Bu da haberin metninde geçtiği gibi beş hafta sonra değil beş ay sonra gerçekleşmiştir. Ayrıca Sakarya'da değil Eskişehir sınırları dâhilindeki İnönü'de gerçekleşmiştir.

⁵¹ Mustafa Kemal Paşa bahsi geçen emrini, Sevr'den yaklaşık iki yıl sonrasında denk gelen Büyük Taarruz sırasında vermiştir. Dolayısıyla incelenen yazıda verilen bilginin tutarlı olmadığı anlaşılmaktadır.

⁵² *TWP*, 13 Kasım 1938, s. 5.

Atatürk'ün Siyasi Dehası

Atatürk'ün ölümünden sonra, ABD'de yayın yapan ve incelenen gazetelerde, kendisinin siyasi dehasına vurgu yapan ifadeler yer aldığı tespit edilmiştir. *TWP*'de yer alan haberde, dünyanın herhangi bir ülkesinde böylesi radikal reformları bu kadar sessiz ve incelikli yapan ve halktan bu kadar az direnç gören bir liderin görülmediği belirtilmiştir. İlgili yazıda, Atatürk'ün icraatlarını samimiyetle yapmasından dolayı, kendisine karşı eleştiri ve karşı duruşun az olduğu yorumu yapılmıştır⁵³.

Aynı gazetenin 13 Kasım 1938 tarihli sayısında, 1920 yılına gelindiğinde Atatürk'ün önde gelen isimlerinden biri olduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun, Ankara'da kendi başkentini kurduğu ve "tüm Doğu topraklarının yabancı işgaline karşı direneceğine" yemin ettiği belirtilmiştir. Ayrıca Çanakkale Boğazı'nın, Akdeniz havzasının kuzeydoğu kesimine hâkim konumundan dolayı, önümüzdeki on yılın dünya siyasetinin anahtarlarından biri olmaya aday görüldüğü, Atatürk'ün bu hayati önemin tamamen farkında olduğu ve bu durumu avantaja çevirmeye kararlı olduğu yazılmıştır. Bu doğrultuda, Atatürk'ün Lozan'da askerden arındırılan Çanakkale Boğazı'nın Türkiye tarafından tahkim edilmesi isteğini Milletler Cemiyeti'ne bildirdiği ve Montrö Konferansı'nda bu talebini elde ettiği belirtilmiştir. Ayrıca, uluslararası alanda 1930'ların ortalarına kadar geleneksel diplomasiyi tercih eden Atatürk'ün, Etiyopya meselesinde⁵⁴ Milletler Cemiyeti'nin zayıflığının açığa çıkmasıyla, Çanakkale Boğazı'nı asker ve silahla güçlendirmeye karar verdiği⁵⁵ ifade edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin konu ile ilgili uluslararası işleyişin inceliklerine saygı duyarak yaptığı girişimlerinin takdirle karşılandığı belirtilmiştir.

⁵³ *TWP*, 12 Kasım 1938, s. 6.

⁵⁴ 1935-1941 yılları arasında İtalya'nın Etiyopya Krallığı'nı işgal ettiği dönemden bahsedilmektedir. Bk. Amrela Sany Surur, "Etiyopya'da Modernizmin Başlangıcı: Başkent Addis Ababa'nın Kurulması ve Modernleşmesi Üzerinde Etiyopya-İtalya Savaşlarının Etkisi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 2015, s. 92.

⁵⁵ İtalya'nın Etiyopya'yı ilhaki üzerine, güçlü bir devletin kendinden daha zayıf bir devleti, uluslararası alanda sert yaptırım görmeden topraklarına katabildiğine şahit olan Atatürk'ün, Türkiye'nin kendi kendini koruyabilecek hâle getirilebilmesi için daha ciddi kararlar aldığı anlaşılmaktadır.

Bahsi geçen yazıda, Atatürk'ün siyasi alandaki kabiliyetine vurgu yapan bir başka icraatı olarak; 1938 senesinin yazında, girişimleri sonucunda Akdeniz kıyısında yer alan İskenderun Sancağı'nın⁵⁶ fiilî kontrolünün üstlenildiği ifade edilmiştir. Ayrıca, 1937 yılının sonbaharından itibaren devam eden müzakereler sonucunda, İskenderun'un Türklere siyasi, kültürel ve ticari haklar tanıyan "özerk" bir devlet olarak tanınmasına ve Sancak'ın Türk mü olacağı yoksa Fransız mandası altında bir Arap toprağı olarak mı kalacağını belirlemek üzere bir halk oylaması yapılmasına karar verildiği belirtilmiştir. Bunun yanında Atatürk'ün; İskenderun'daki Türk nüfusunun toplam nüfusun yüzde 40'ından az olduğunu bildiği, Türk askerî birliklerini sınır boyunca yığıdığı ifade edilmiştir. 5 Temmuz (1938)'da ise Türklerin, Fransızlarla birlikte ortak askerî kontrol uygulamak üzere bölgeye girdiği, halk oylamasının yapılmadığı ve Türk birliklerinin Sancak'ta kaldığı ifade edilmiştir. Ardından Atatürk'ün; Milletler Cemiyeti'nin uluslararası sorunların çözümünde kifayetsizliğini ve İskenderun ile ilgilenen Fransa'nın daha hayati cephelerde ciddi bir tehditle karşı karşıya kaldığında Türkiye ile çatışma riskine girmesinin ihtimal dışı olduğunu çok iyi anladığı belirtilmiştir⁵⁷. Bununla birlikte, uluslararası alanda Roma-Berlin Eksenini⁵⁸ döneminde⁵⁹, kendi taraflarına çekmek için çabalayan beş büyük devletin⁶⁰ tekliflerini Atatürk'ün değerlendirdiği ve Büyük Güçlerle yapılan her anlaşmanın ardından gelen kaçınılmaz kargaşa ortamına rağmen, oldukça muğlak taahhütler dışında, Türkiye'yi Büyük

⁵⁶ İlgili yazıda; bahsi geçen İskenderun Sancağı'nın, Türkiye ile Suriye arasında yer alan, "Arap dünyasına açılan kapı" olarak tavsif edildiği ifade edilmiştir,

⁵⁷ Bu açıklamalardan Atatürk'ün uluslararası siyasette zamanın şartlarını çok iyi okuyabildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁸ Almanya ve İtalya arasındaki "Roma-Berlin Eksenini" adı altındaki işbirliği Kasım 1936'da Mussolini tarafından ilan edilmiştir. Bk. Ettore Ancieri, "Roma - Berlin Mihverinin İç Yüzü (1937-1940)", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16, Mayıs 1959, s. 61.

⁵⁹ İlgili yazıda, bahsi geçen dönemin İkinci Dünya Savaşı öncesinde gerçekleştiği ve bu dönemde Atatürk'ün ustası olduğu kabul edilen diploması türü için ideal bir ortamın oluştuğu da belirtilmiştir.

⁶⁰ Beş büyük devlet olarak; ABD, İngiltere, Sovyet Rusya, Almanya ve İtalya'nın kastedildiği anlaşılmaktadır. Bk. Tuğrul Otaç, "İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları Ve Türkiye İçin Önemi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ocak 2019, s. 97-126.

Güçlerden herhangi birine bağlamadığı tespiti yapılmıştır. Ayrıca 1938 senesinin yaz aylarının başında Büyük Britanya'nın Türkiye'ye İngiltere'den silah, demiryolu teçhizatı ve madencilik makineleri satın alması şartıyla 80 milyon dolarlık kredi verdiğinde, Türkiye bazı çevrelerce İngiliz müttefiki olarak nitelendirildiği belirtilmiştir. Bu gelişme üzerine Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'ın, İngiltere ile olan ikili ilişkileri “koşulsuz bir ittifak” yerine “güven ve dayanışmaya dayalı bir dostluk” olarak değerlendirdiği ifade edilmiştir.

Bunun yanında aynı yazıda; üç büyük güç⁶¹ için Türk dış politikasının birinci derecede öneme sahip olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın Karadeniz üzerinden Akdeniz'e açılan kapısına hâkim olduğu ve Rusya'nın bu dış dünyaya açılan penceresinin, Japonya'nın Pasifik'teki Sovyet konumuna yönelik tehdidiyle daha da önem kazandığı yorumunda bulunulmuştur. Büyük Britanya'nın, Türkiye'yi Akdeniz ve Süveyş Kanalı üzerinden Hindistan'a uzanan İmparatorluğun can damarı boyunca, İtalya'nın doğusundaki en güçlü devlet olarak gördüğü değerlendirilmiştir. Almanya'nın ise Türkiye'yi Berlin'den Bağdat'a yönelik emellerinin önünde duran bir güç olarak gördüğü ifade edilmiştir. Yazının devamında, Almanya'nın Yakın Doğu'ya en barışçıl nüfuzu için bile Türkiye'nin dostluğunun vazgeçilmez olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Nazilerin doğuya doğru ilerlemesinin oluşturduğu, Alman baskısının Türkiye için henüz acil bir tehlike kaynağı haline gelmediği⁶² yorumunda bulunulmuştur. Ayrıca Türkiye'nin ihracatının yarısından fazlasının Almanya'ya yapılmasından dolayı Almanya'yla olan bu ticaretin kısıtlanmasının Türkiye'nin ekonomisini en azından geçici olarak sekteye uğratabileceği ifade edilmiştir. Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkileri konusunda verilen bu bilgilerle birlikte Atatürk'ün, Almanya'nın küçük komşularını ilhak eden politikasının farkında olduğu belirtilmiş ve Alman Hükümeti ile Atatürk'ün yaptığı anlaşmalar, “*iyi geçinme politikası*” olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Atatürk döneminde İngiliz tersanelerinde Türkiye için inşa edilen gemilerdeki deniz silahlarının yanında, Alman

⁶¹ İncelenen yazıdaki bahsi geçen güçlerin; Sovyet Rusya, İngiltere ve Almanya olduğu anlaşılmaktadır.

⁶² İlgili yazıda, bunun sebebi olarak Balkan uluslarının bağımsızlığı sayesinde Almanya ile Türkiye arasında oluşan tampon bölgenin varlığı belirtilmiştir.

silah üreticisi Krupp'un Türkiye için ürettiği topların⁶³ Türkiye'nin başka bir savaşa girmesine sebep olup olmayacağına hatta o topların teslim edilip edilmeyeceğinin garantisinin olmadığı belirtilmiştir.

İlgili yazının devamında, Atatürk dönemi Türk dış politikasıyla ilgili olarak, büyük güçlerin hâkimiyet mücadeleleriyle kendilerini yıpratmaları sırada Türkiye'nin tarafsız kalarak büyük kazanımlar elde etmeyi hedeflediği ifade edilmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin bu bitaraf tutumu sayesinde, sonraki yıllarda Avrupa'da çıkacak bir savaşta yine tarafsızlığını koruyabileceği ve kendini en faydalı konuma yerleştirebilme hakkını elinde tutabileceği yorumunda bulunulmuştur. Türkiye'nin dış politikadaki tutumunun Fransa ve İtalya'yı; Rusya, İngiltere ve Almanya'dan daha az ilgilendirdiği belirtilmiştir. Fransa'nın, Suriye üzerindeki doğrudan mandayı kaldırmaya kararlı olmasına rağmen, hâlâ Suriye'nin mevcut sınırlarının ve özerkliğinin korunmasıyla ilgilendiği ve Yakın Doğu'nun tamamında önemli bir ticari paya sahip olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında, Türk kıyıları yakınlarında bulunan On İki Ada'nın Mussolini tarafından önemli görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca Mussolini'nin son zamanlarda üstlendiği "İslam'ın Koruyucusu" rolü sebebiyle İtalya'nın Türkiye ile olan ilişkilerine daha fazla önem verdiği yorumunda bulunulmuştur. Donovan'a göre Atatürk'ün liderliği dönemindeki dış politikada⁶⁴, tamamen Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda siyaset yürütülmüştür. Donovan, ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın ardından büyük imparatorlukların çöküşü ile Osmanlı Devleti'nin de parçalanması sonucunda, Atatürk'ün hem ülkesini parçalayan Müttefik Güçleri⁶⁵ hem de eski Türk rejimini düşman olarak belirlediği yorumunda bulunmuştur⁶⁶.

⁶³ Atatürk dönemi Türk dış politikasının, dünya dengeleri gözetilerek yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

⁶⁴ Bahsi geçen yazıda Türkiye'nin, bu siyasetini özelde Avrupa'nın büyük devletlerine yönelik genelde ise tüm dış politikasında gerçekleştirdiği belirtilmiştir.

⁶⁵ Donovan her ne kadar böyle bir yorumda bulunsun da Atatürk döneminde, İngiltere ile sağlanan iletişim sonucunda Boğazların yönetimi Türkiye'ye verilmiş ve Fransa ile kurulan münasebetle Hatay'ın Türkiye sınırlarına katılması için uygun ortam oluşmuştur.

⁶⁶ *TWP*, 13 Kasım 1938, s. 5.

Atatürk'ün Türkiye için Önemi

J. O. Knott *TWP*'de kaleme aldığı yazısında, son zamanlarda İstanbul'a yaptığı pek çok ziyaretinde Atatürk'ün nüfuzunun ve ona duyulan saygının arttığını gözlemlediğini belirtmiştir. Türklerin Atatürk'ten, içinde buldukları maddi sıkıntıdan kurtulmalarını beklediklerini ifade etmiştir. Atatürk'ün Türkiye'yi modern dünya haritasına yerleştirmeyi ve halkına “kendine güven duygusu”nu kazandırmayı hedeflediğini ve bu doğrultuda çalıştığını belirtmiştir. Knott'a göre, Türk milleti bu duyguyu, Batılılar tarafından “korkunç Türk” olarak anıldığı ve Osmanlı Devleti'nin fetihlerle dolu güçlü günlerinden beri yaşamamıştır. Knott ayrıca, Atatürk'ün reformları arasında en önemlisinin, ünlü Ayasofya Camii'ni müzeye dönüştürmesi⁶⁷ olduğunu belirtmiştir. Ayasofya'nın geçmişte dünyanın büyük Hıristiyan kiliselerinin ilki olduğu, daha sonra ise bir nevi İslam'ın Mekke'si⁶⁸ hâline geldiği yorumunda bulunmuştur. Ardından müzeye çevrilmesiyle; duvarlarında yeniden ortaya çıkan eski yazıt ve fresklerle karşılaşan turistler için Ayasofya'nın dünyanın yedi harikasından biri hâline geldiğini ifade etmiştir⁶⁹.

Hedley Donovan, aynı gazetenin 13 Kasım 1938 tarihli sayısında kaleme aldığı “*Korkusuz Türk Lider Ülkeye Kendi Kendine Nasıl Yeteceğini Öğretti*” başlıklı yazısında, Atatürk'ün tek başına lideri olduğu Türkiye'nin 1922 yılında Avrupa ve Asya'nın büyük güçlerinin çaresiz bir piyonu konumunda olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, 16 yıllık iktidarının ardından Atatürk'ün vefatı sonrasında; güçlü, modernleşmiş, Batılılaşmış ve dünya siyasetinde stratejik konumunu sonuna kadar kullanabilen bir cumhuriyet bıraktığını ifade etmiştir⁷⁰.

⁶⁷ Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi, Bakanlar Kurulu'nun 24 Kasım 1934 tarihinde aldığı karar ile gerçekleşmiştir. Bk. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 30.18.1.2, Kutu: 49, Gömlek: 79, Sıra:6 (Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilerek, çevresinde bulunan dükkânların yıktırılması).

⁶⁸ Knott'un yaptığı bu yorumda, “İslam'ın Mekkesi” yerine “İslam'ın Kabes'si” denmesi daha doğru olacaktır. Zira bu yazıda bahsedilen bir şehir değil bir mabettir.

⁶⁹ *TWP*, 12 Kasım 1938, s. 6.

⁷⁰ Donovan'ın yazısının bulunduğu sayfada ayrıca, Atatürk'ün Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile konuşurken çekilmiş bir fotoğrafı, Türkiye'nin dünya üzerindeki stratejik önemini gösteren bir harita ve İstanbul Boğazı'nın yer aldığı bir İstanbul fotoğrafı yer almıştır.

Bahsi geçen yazıda, Atatürk'ün gerek kendine gerekse milletine duyduğu güvenini hiçbir zaman kaybetmediği, ülkesinin yükselişine şahitlik ettiği, ardında millî birliğini sağlamış modern ve Batılı bir Türkiye bıraktığı⁷¹ belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin; zayıflığından, Avrupalılar için "Hasta Adam" olarak anılmasından, iç çekişmelerle parçalanmış başkentinden ve Büyük Avrupalı Güçlerin entrikalarını gerçekleştirdikleri bir savaş alanı olarak kullanılmasından dolayı, Atatürk'ün gençliğinde utanç duyduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaş öncesindeki Osmanlı Devleti'nin sınırlarının Atatürk dönemindeki Türkiye'nin iki katından daha fazla olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin zayıf enerjisini çok sayıda millettten oluşan halkını kontrol etme çabalarına dağıttığı ve devletin emperyal operasyonlara dayanabilecek gücünün olmadığı ifade edilmiştir. Atatürk'ün liderliğindeki Türkiye'nin topraklarının büyük devletlerin çıkarlarının çatışma alanı olmadığını altı çizilmiştir. Türkiye'nin, Güneydoğu Avrupa ve Küçük Asya'nın diğer uluslarıyla kıyaslandığında, güç siyaseti oyununda kendi elini oynayabilen heybetli bir devlet olmayı başardığı belirtilmiştir. Geçmiş yıllardaki savaş kabiliyetlerini kaybetmiş olması ve iyi yönetilmemesi gibi sebeplerle gölgelenmiş 16 milyondan oluşan modern Türkiye'nin, sağlam bir ırktan gelen 150.000 kişilik yüksek eğitilmiş ve iyi donanımlı bir ordu ve büyüyen hava kuvveti ile savunulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, hızla gelişen demiryolu⁷² ve karayolu ulaşım sistemlerinden, imalat sanayiinin istikrarlı bir şekilde teşvik edildiğinden ve ülke ekonomisinin

⁷¹ İlgili yazıda ayrıca, Atatürk'ün öldüğü gün, Dolmabahçe Sarayı'nda sekiz doktor yanında dururken son kez kapanan mavi gözlerinin, çürümüş ve parçalanmış bir Doğu İmparatorluğu'nun yıkıntılarında dönmüşen, ateşli enerjisiyle harekete geçen, doğal kaynaklarını ve stratejik konumunu tam olarak kullanan modern bir Batı devletine dönmüşen Türkiye'yi gördüğü belirtilmiştir.

⁷² Donovan, 200 kilometre ile devralınan demiryollarının uzunluğunun Atatürk'ün yönetiminde 4.000 km. nin üzerine çıkarıldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Kurban Ünlüönen, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne toplam 4.138 km. uzunluğunda demiryolu kaldığını belirtmiştir. Ayrıca Ünlüönen, makalesinde yer alan Tablo:4'te; 1923 senesinde kullanıma açık demiryolu hattının uzunluğunun 3.756 km. 1940 yılında ise 7.381 km. olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla 1923 ile 1940 yılları arasında toplam 3.625 km. uzunluğundaki hattın faaliyete geçirildiği anlaşılmaktadır. Bk. Kurban Ünlüönen. "Türkiye'de Ulaştırma Sektörünün Tarihi Gelişimi (Karayolları-Demiryolları)", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5/5, Ekim 1992, s. 331-351.

temeli olan tarımın doğru bir şekilde organize edildiğinden bahsedilmiştir⁷³.

Donovan ayrıca, modern Türkiye'nin görünümünü; *"Tek bir adamın yeteneğinin ve acımasızlığının bir anıtı"* olarak nitelendirmiştir. Yeni Türkiye'nin, *"kapitülasyon prangalarından kurtulmuş ve yeterince güçlü olan modern bir devlet"* olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'nin güçlü olmadığı, zorda olduğu zamanlarda bile Atatürk'ün büyük güçlerle eşit şartlarda buluşmaktan çekinmediğini yazmıştır. İlgili yazıda ayrıca İngilizlerin ve Nazilerin Türkiye'ye kredi sağladığı, İngiltere'den alınan 16.000.000 sterlinlik kredinin büyük kısmının silahlanma için kullanılacağı, Almanya'dan alınan 150.000.000 marklık ticari kredinin ise endüstriyel ve askerî alanlardaki teçhizat ve malzemelerin satın alınması ve bayındırlık işleri için kullanılacağı yazılmıştır. Bu kredileri sağlayan ülkelerin Türkiye'ye bir dayatmasının olmadığına da altı çizilmiştir. Ayrıca, Türk gelirlerinin yabancı güçlerin kontrolüne verildiği kapitülasyonların kaldırıldığı ifade edilmiştir. Atatürk'ün; Türkiye'yi modern, Batılı bir hâle getirmek için inanılmaz bir enerjiyle reformlar yaptığı, bu sırada asla durmadığı ve geri adım atmadığı⁷⁴, 480 harf kombinasyonundan⁷⁵ oluşan eski Arap alfabesinin yerine 26 harflik modern Latin alfabesini uygulattığı, tüm nüfusa okuma-yazma imkânı sunduğu, bu gibi sebeplerle özellikle yaşlı Türk kadınları arasında pek çok düşman edindiği⁷⁶, halkına Latin alfabesini açık havada öğretmek için bir karatahtayı ülke çapında taşıdığı belirtilmiştir. Bunun yanında Mustafa Kemal'in, iyi eğitilmiş bir Millet Meclisi'nden, Atatürk soyadını aldığı yazılmıştır. Donovan, yazısının sonunda Atatürk'ün ölümü sonrasında, kurduğu düzenin Türkiye'de

⁷³ Görüldüğü gibi, Atatürk döneminde Türkiye, sınırlı alanlarda değil, çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak adına gereken pek çok alanda faaliyet göstermiş ve ilerlemiştir.

⁷⁴ Atatürk'ün, fes yerine Batı tarzı şapkalar taktırmasına karşı çıkanların itaatini sağlamak üzere askerleri devreye koyduğu ifade edilmiştir.

⁷⁵ Bu yazıda geçen "480 harf kombinasyonu" ifadesi ile ne demek istendiğine dair bir kaynak bulunamamıştır.

⁷⁶ Bu sebeple Mustafa Kemal'in zekice davranıp okuryazarlığı yalnızca 42 yaşın altındaki erkek ve kadınlar için zorunlu tuttuğu ve bunun sonucunda da kadınların okuma ve yazma derslerine yoğun bir şekilde kaydolduğu belirtilmiştir.

devam edip etmeyeceğinin Türkiye'nin bir imtihanı olduğu⁷⁷ yorumunda bulunmuştur⁷⁸.

Sonuç

Bu çalışmada, günümüzde de etkisini sürdüren *TNYT* ve *TWP* gazetelerinin Atatürk'ün ölümü üzerine yaptıkları yayınların incelenmesi gerçekleştirilmiştir. İlk bulgular, her iki gazetenin de Atatürk'ün ölüm haberini ayrıntılı olarak duyurduklarını göstermektedir. Değerlendirilme, "Atatürk'ün Ölüm Haberinin Verilmesi", "Atatürk Sonrası Türkiye İçin Öngörüler", "Mustafa Kemal'in Çocukluğu ve Kişiliği", "Mustafa Kemal'in Askerî Dehası", "Atatürk'ün Siyasi Dehası" ve "Atatürk'ün Türkiye İçin Önemi" olmak üzere altı başlık altında yapılmıştır.

10 Kasım 1938 tarihinden itibaren her iki gazete, Atatürk'ün ölüm haberini detaylı olarak vermiştir. Haberlerde, Gazi Paşa'nın ölüm sebebi, son nefesini verirken yanında kimlerin bulunduğu, ölümünün ardından Türkiye'de yaşanan yaslar ve Türk yetkililere verilen taziyeler yer almaktadır.

Ayrıca Atatürk sonrasında Türkiye'nin cumhurbaşkanı olma ihtimali bulunanlar arasında İsmet İnönü'nün öne çıktığı, belirtilmiştir. Türk milletinin İnönü'yü cumhurbaşkanı olarak görmek istediği belirtilmiştir.

Mustafa Kemal'in çocukluğu ve kişiliği, bağımsızlık tutkusu, askerî eğitime yönelme süreci ve seküler dünya görüşü ile bu anlayışının kendisinden sonraki Türkiye'de devam ettirildiği vurgulanmıştır.

Atatürk'ün askerî ve siyasi alanlarda dâhi olduğuna dair yapılan tespitler, Çanakkale Muharebeleri, Millî Mücadele ve Lozan Antlaşması'ndaki başarılarıyla doğrulanmıştır.

Gazi Paşa'nın, ülke topraklarının işgalden kurtarılmasındaki dirayeti ve Batılı aynı zamanda milliyetçi değerlere sahip, modern bir Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurmadaki rolü vurgulanmıştır.

⁷⁷ Donovan'ın bu değerlendirmesine Türk milleti, Atatürk'ün ölümünden 87 yıl geçmesine rağmen kurduğu cumhuriyeti devam ettirerek en güzel cevabı vermiştir.

⁷⁸ *TWP*, 13 Kasım 1938, s. 5.

Bu çalışma, Atatürk'ün ölümünün ardından ABD'de yayın yapan iki önemli gazetenin Türkiye ve Atatürk algısını nasıl yansıttığını ortaya koymuştur. Ancak dünyanın farklı bölgelerindeki henüz incelenmemiş diğer gazetelerin de benzer doğrultuda incelenmesi, Atatürk'ün küresel etkisinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Ayrıca, *TNYT* ve *TWP* gibi etkili yayın organlarının Atatürk'ün ölümüne dair yaptıkları yorumlar, onun yalnızca Türkiye için değil, dünya için de ne kadar önemli bir lider olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları⁷⁹

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Kitap ve Makaleler

Agayev, Elnur, "Atatürk'ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, 2010, s. 131-156.

Anchieri, Ettore, "Roma — Berlin Mihverinin İç Yüzü (1937-1940)". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(1), 1959, s. 58-70.

Aşkun, İnal Cem, "Söylevdeki Kişiliği İle Atatürk", *Atatürk Yolu Dergisi*, 3(11), 1993, s. 259-270.

Arıkan, Zeki, "İttihat-Terakki Ve Kapitülasyonlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 2006, s. 217-220.

Benhür, Çağatay, "Atatürk'ün Vefatının Ukrayna Basınına Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 2018, s. 369-383.

Çağlar, Günay, "Kuvây-ı İnzibatiye", *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(15), 1995, s. 343-365.

Çiçek, Ömer, "İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 2019, s. 107-123.

Çolak, Melek, "Atatürk'ün Vefatı Ve Macaristan'daki Yankıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 19(57), 2003, s. 1009-1016.

Dirier, Ayten, "Kuvayı İnzibatiye / Hilâfet Ordusu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(3), 2021, s.968-983.

⁷⁹ Arşiv kaynaklarının ayrıntılı künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

Enginsoy, Cemal, "Gerçekçi Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9(27), 1993, s. 513-522.

Gerede, R. Hüsrev, "Atatürk", *Bellekten*, 20(80), 1956, s. 565-570.

Giritli, İsmet, "Atatürk Ve Cumhuriyet", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI(33), 1995, s. 779-807.

Halaçoğlu, Yusuf – Eren, Halit, "Batı Trakya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, s. 144-147.

Harris, George S., "The Ambassadorship Of (Mehmet) Münir Ertegün (1934 1944)", *Studies in Atatürk's Türkiye: The American Dimension*, ed. George S. Harris and Nur Bilge Criss, Brill Publishers, Leiden, 2009, p. 177-196.

Irmak, Sadi, "Atatürk'ü Anarken", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1(1), 1984, s. 164-166.

Kırömeroğlu, Nida, "Mizah Penceresinde Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)", *İstanbul Ü. SBE, Doktora Tezi*, 2022, İstanbul.

Kutkan, Özlem, "Hatırlanmayı Bekleyen Bir Kitap Ve İstanbul Köpekleri Üzerinden Düşündürdükleri", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 2022, s. 904-923.

Otaç, Tuğrul, "İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları Ve Türkiye İçin Önemi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2019, s. 97-126.

Özgüneş, Mehmet, "Devlet Adamı Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1(1), 1984, s. 192-194.

Püren, Nejla, "Atatürk'ün Ölümünün Almanya'daki Yansımaları", *Tarih Ve Günce*, 6, 2020, s. 225-242.

Sarı, Mustafa, "The Times Gazetesine Göre Atatürk'ün Vefatı", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 10(2), 2008, s. 371-382.

Surur, Amrela Sany, "Etiyopya'da Modernizmin Başlangıcı: Başkent Addis Ababa'nın Kurulması ve Modernleşmesi Üzerinde Etiyopya-İtalya Savaşlarının Etkisi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 2015, s. 91-103.

Şener, Abdüllatif, "İttihat Ve Terakki Cemiyetinin İktisadi Ve Mali Politikaları (1908 - 1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1990, s. 203-232.

Toker, Metin, "Atatürk Ve Barış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3(9), 1987, s. 537-50.

Tünay, Bekir, "Atatürk Ve Cumhuriyet", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3(7), 1986, s. 155-70.

Unat, Kadri, "Başbakan Celal Bayar'ın Atina Ziyareti Ve Türk-Elen Munzam Paktı'nın İmzalanması (27-30 Nisan 1938)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(27), 2021, s. 489-505.

Ünlüönen, Kurban, "Türkiye'de Ulaştırma Sektörünün Tarihi Gelişimi (Karayolları-Demiryolları)", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(5), 1992, s. 331-351.

Üste, Ahmet, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Avrupa'da Güç Dengesi ve Hitler'in Güç Dengesi Politikası". *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 2018, s. 68-82.

Yaşar, Selman, "Atatürk Ve Cumhuriyet", *Kesit Akademi Dergisi*, 7, 2017, s. 49-77.

Sürelî Yayınlar⁸⁰

Hâkimiyet-i Milliye

The New York Times

The Washington Post

Ulus

Dijital Kaynaklar

<https://www.britannica.com/biography/Cordell-Hull> (11.03.2024).

<https://www.ismetinonu.org.tr/ataturk-ve-inonu/> (12.03.2024).

⁸⁰ Sürelî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

EKLER

Ek 1. Atatürk'ün ölümü sonrasında ABD'de yayın yapan *The New York Times*'ta yer alan Atatürk'ün ölümünü haber veren ve Atatürk sonrası Türkiye ile ilgili yazı (TNYT, 11 Kasım 1938: 1.)

ATATURK DIES AT 58; TURKS WILL ELECT A SUCCESSOR TODAY; NATIONAL ...
Wireless to THE NEW YORK TIMES.
New York Times (1923-), Nov. 11, 1938; ProQuest Historical Newspapers: The Washington Post.
#B 1

ATATURK DIES AT 58; TURKS WILL ELECT A SUCCESSOR TODAY

**National Assembly Expected
to Name Gen. Inonu, Former
Premier, as President**

NATION GOES IN MOURNING

**Peaceful Transition to New
Era Seen—Unity Is Stressed
Under Ideal of Founder**

Wireless to THE NEW YORK TIMES.
ISTANBUL, Turkey, Nov. 10.—
Kemal Ataturk, President and creator of modern Turkey, died today at Dolma Baghche Palace at the age of 58. He had survived thirteen wounds received in battle and a number of assassination attempts, but succumbed to cirrhosis of the liver.

It is expected that General Ismet Inonu, former Premier and President Ataturk's comrade-in-arms, will be chosen tomorrow morning by the Republican People's party to succeed the dictator-soldier, hero of the reborn nation.

The bulletin announcing the death of Ataturk and signed by eight doctors read:

"The President's general condition, the gravity of which was announced in a bulletin published last night, grew steadily worse. On Nov. 10, 1938, at 9:05 A. M., our great chief, in a deep coma, breathed his last."

Three minutes after his death Salih Bozuk, former aide and one of the President's closest friends, unsuccessfully attempted suicide by shooting. He was seriously wounded.

Ek 2. Atatürk'ün ölümü sonrasında ABD'de yayın yapan *The Washington Post*'ta yer alan, Hedley Donovan'ın kaleme aldığı Atatürk ve Türkiye ile ilgili yazı (TWP, 13 Kasım 1938: 5.)

THE WASHINGTON POST: SUNDAY, NOVEMBER 13, 1938

Fearless Turk Leader Taught Country How to Take Care of Itself

When Kemal Atatürk became president and director of Turkey in 1923, he created out of a hazy and chaotic state, during years of the great powers of Europe and Asia. Like some other World War leaders, he died at the end of his life. He left behind him a strong, stable, and independent movement, steadily rising to the full citizenship of the world. Atatürk is shown in the left picture in his uniform. He was the first of the great statesmen of the world who, through his own efforts, has raised his country to a position of respectability in the European world.

U.S.S.R. POLAND COCHINA HONGKONG PHILIPPINES JAPAN MEXICO GUATEMALA CUBA BRAZIL PANAMA COLOMBIA VENEZUELA

Kemal Atatürk Never Lost His Confidence

His Eyes Were a State-Kite
He Had Learned a United Country
Modern Turkey Is Western Land

By Hedley Donovan

Behind a lightning-bolt vision on the matter of national progress, by the late Atatürk, a determined movement of the Turkish people was leading the development of its own civilization.

Challenging one hour after another, he died, an Englishman would say, a true hero of the world. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

Like other leaders of the world, he was a man of the world. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

The eyes were a state-kite, and his eyes were a state-kite. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

State-Kite

His eyes were a state-kite, and his eyes were a state-kite. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

His eyes were a state-kite, and his eyes were a state-kite. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

Pursued Policy of Opportunism

Advances Lower
Turks British Aid
"State-Kite"
Ruth Defiance

By Hedley Donovan

With the collapse of the Allied Empire and the consequent of the Turkish nation in the process of the world, the Turkish nation was in a state of transition. The Turkish nation was in a state of transition, and its eyes were a state-kite.

With the collapse of the Allied Empire and the consequent of the Turkish nation in the process of the world, the Turkish nation was in a state of transition. The Turkish nation was in a state of transition, and its eyes were a state-kite.

With the collapse of the Allied Empire and the consequent of the Turkish nation in the process of the world, the Turkish nation was in a state of transition. The Turkish nation was in a state of transition, and its eyes were a state-kite.

Turkey Shows Policy of Opportunism

Kurdish Turkey Can Take Care of Itself

By Hedley Donovan

Kurdish Turkey can take care of itself, and his eyes were a state-kite. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

Kurdish Turkey can take care of itself, and his eyes were a state-kite. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

Kurdish Turkey can take care of itself, and his eyes were a state-kite. He was a man of the world, and his eyes were a state-kite.

With the collapse of the Allied Empire and the consequent of the Turkish nation in the process of the world, the Turkish nation was in a state of transition. The Turkish nation was in a state of transition, and its eyes were a state-kite.

With the collapse of the Allied Empire and the consequent of the Turkish nation in the process of the world, the Turkish nation was in a state of transition. The Turkish nation was in a state of transition, and its eyes were a state-kite.

With the collapse of the Allied Empire and the consequent of the Turkish nation in the process of the world, the Turkish nation was in a state of transition. The Turkish nation was in a state of transition, and its eyes were a state-kite.

Extended Abstract

After the Armistice of Mondros, when the country was liberated from occupation under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, Gazi first established and then designed the new Türkiye. This situation was realized in line with Gazi Pasha's dreams dating back to his student years. Although Mustafa Kemal Pasha encountered many obstacles during this process, he worked resolutely in line with his goals. Governing the country with a republican regime was among the greatest of these goals. As can be seen, Gazi's Republic of Türkiye was not founded by chance. After Gazi's death, Atatürk's work friendship with İsmet İnönü, who was elected as the second president of the Republic of Türkiye, began in the Second Army after the Battles of Çanakkale. In addition, Mustafa Kemal Pasha used the following expressions in the telegram he sent for İsmet Pasha's successes in the Battles of İnönü: "You defeated not only the enemy there, but also the ill fate of the nation." However, Gazi Pasha deemed it appropriate for İsmet Pasha to be the head of the delegation assigned from Türkiye for the Lausanne Peace Treaty, which is of great importance for the international presence of the Republic of Türkiye today. We understand that Atatürk's relations with İsmet İnönü had cooled down the year before his death, when he saw Celal Bayar as suitable for the prime ministry instead of İnönü. However, the Turkish nation was aware of how much the founder of the state, Mustafa Kemal Pasha, trusted İnönü. Therefore, the next president after the founding leader could not be anyone other than İsmet İnönü.

It is understood from the words of Gazi, "They will go as they came!" when he saw the warships belonging to the Allied Powers occupying his country on the day he arrived in Istanbul after being called to the capital from the Southern Front after the Armistice of Mudros, that he had a foresighted personality. It is understood that he was a strong leader, as he convinced those around him and even the public to believe in the National Struggle despite the arrest warrant issued against him under pressure from the British. İsmet Pasha also stated that Gazi had a determined nature and was very effective in implementing and having the decisions he made implemented. It is a rare situation for someone with a military genius to also be a genius in the political arena. These characteristics of Mustafa Kemal Pasha were known in Türkiye, as well as in foreign countries, as seen in the news in the newspapers examined. In a republican Türkiye built on the basis of the West, the public, just like Gazi Pasha, should be able to dance like a European on the one hand, and on the other hand, should know the Zeybek dance very well.

News in *The New York Times (TNYT)* and *The Washington Post (TWP)* newspapers after Atatürk's death; It is classified under six separate headings as how the news of Atatürk's death was given, what predictions were made for Türkiye after Atatürk, what was written about Atatürk's personality, how they evaluated Mustafa Kemal from a military perspective, what they thought about Atatürk's political attitudes and statesmanship, and their thoughts about Atatürk's importance for Türkiye. The death of Atatürk, which is the subject of this study, has found wide coverage in newspapers published in many parts of the world as well as in Türkiye. Research articles examining the news about November 10 have been written in Germany, England, Hungary, the Soviet Union, and Ukraine, which are among these countries. However, since the evaluations of *TNYT* and *TWP* newspapers on the subject have not been previously identified in an academic research article, it is thought that this article will contribute to the relevant field.

After Mondros, the first priority was to save the country from occupation. The first condition for this was to ensure national unity and unite the nation around the common denominator of the "National Struggle". His actions in this direction caused Gazi to be followed with interest abroad in the relevant period. In this article, in order to determine the interest in him and the state he left behind from abroad, the publications made by *TNYT* and *TWP*, which continue to be influential today, on Atatürk's death were examined. The evaluation of the articles in these newspapers was made under six separate headings: "The News of Atatürk's Death", "Predictions for Türkiye After Atatürk", "Mustafa Kemal's Childhood and Personality", "Mustafa Kemal's Military Genius", "Atatürk's Political Genius" and "Atatürk's Importance for Türkiye".

When the publications of both newspapers on the subject in the days following November 10, 1938 are examined; It was seen that the news of Atatürk's death was announced in detail. While this news was given; the reason for the Gazi's death, who was with him when he took his last breath, the mourning experienced in Türkiye after his death and the condolences given to the Turkish authorities were mentioned. It was stated that İsmet İnönü stood out more than others among those who had the possibility of becoming the president of Türkiye after Atatürk. It was stated that despite the coldness between İnönü and Atatürk, the Turkish nation wanted to see İsmet Pasha as the president. Regarding Mustafa Kemal's childhood and personality; it was stated that he was raised in a family of civil servants, that he had problems in the beginning of his school years due to the independence characteristic in his character, but that he had teachers who noticed the talent in him and that he continued his education life in military

school despite his mother's different wishes. It was also stated that Mustafa Kemal's determination and discipline in implementing the decisions he made were seen from his student years, that he was open to different ideas and that his secular worldview was also seen in his state administration. In addition, it has been observed that many observations have been made regarding Mustafa Kemal Pasha's genius in military and political fields.

In this context; it has been stated that after his successes in the Gallipoli Wars, his military talent was recognized within the country, thus creating the ground for the Gazi to achieve his goals. It has been emphasized that thanks to the great influence of Gazi Pasha's confidence in himself and his nation, and the sagacity he showed during the liberation of the country's lands from occupation, the Western Powers were forced to end the occupations. It has been stated that Mustafa Kemal demonstrated the genius he demonstrated in the military field during the National Struggle, also in Lausanne and afterwards. It has been stated that he designed Türkiye in line with Western and nationalist values after Lausanne. It has been stated that after the Ottoman Empire was invaded following the First World War and lost its statehood, Atatürk established a modern, self-sufficient and internationally respected Republic of Türkiye with Western values, while giving his people a sense of self-confidence again. As a result of this study, it is revealed that the reflections of November 10th can be investigated in newspapers published in different countries around the world that have not yet been studied. In addition, it is seen that the value of both Atatürk and Türkiye is understood in the articles published by *NYT* and *TWP*, which are published in the USA, one of the most influential states of both the period examined in this study and today, and whose influence is indisputable, after Atatürk's death.

Araştırma Makalesi/ Research Article

I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin Avustralya Basınındaki Yansımaları Taner Bilgin* – Talha Ağyar Altunay**

(ORCID: 0000-0001-6018-5957 / 0000-0001-5393-8316)

Makale Gönderim Tarihi

20.02.2025

Makale Kabul Tarihi

26.03.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bilgin, T., Altunay, T. A., "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin Avustralya Basınındaki Yansımaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 262-312.

APA: Bilgin, T., Altunay, T. A. (2025). I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin Avustralya Basınındaki Yansımaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 262-312.

Öz

I. Dünya Harbi sırasında Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletlerinin yanında yer alması, Ermenilerin Rus, İngiliz ve Fransızlarla iş birliği yaparak Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmalarına yol açmıştır. Bu ayaklanmaların ardından, Osmanlı Devleti 1915 yılında tehcir kararını almak zorunda kalmış, bu kararın uygulamaları ise Anadolu'da ciddi toplumsal ve siyasal değişimlere yol açmıştır. Ancak tehcir sonrası yaşanan gelişmelerin büyük bir kısmı, emperyalist güçlerin yönlendirmesiyle dünya kamuoyunda Ermeniler lehine bir manipülasyon ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik projeler kapsamında, yapay bir şekilde gündeme getirilen Ermeni Meselesi, Şark Meselesinin önemli bir

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, taner.bilgin@bilecik.edu.tr.

Prof. Dr., Bilecik Seyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

** Öğr. Gör. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Türkiye, taltunay@yildiz.edu.tr.

Lecturer, Ph.D., Yıldız Technical University, School of Foreign Languages, Türkiye.

unsuru haline gelmiştir. Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı gerçekleştirdiği eylemler ve işlediği suçlar çoğunlukla göz ardı edilerek, dünya basını tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı sürekli karalama yayınları yapılmıştır. Bu çalışmada, I. Dünya Harbi sırasında, Osmanlı Devleti'nin tehcir kararını ve Ermeni meselesini ele alan Avustralya basınının tutumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avustralya Basını, Ermeni Meselesi, Sevk ve İskân Kanunu, The Argus Nevspapaer, The Daily Newspaper, The Advertiser Newspaper, The Daily Telegraph.

Reflections of the Armenian Issue in the Australian Press During World War I

Abstract

The fact that the Ottoman Empire sided with the Central Powers during World War I, led to Armenians cooperating with the Russians, British and French to revolt against the Ottoman administration. Following these revolts, the Ottoman Empire was forced to make the deportation decision in 1915, and the implementation of this decision led to serious social and political changes in Anatolia. However, most of the developments following the deportation resulted in a manipulation in favor of the Armenians in the world public opinion under the direction of imperialist powers. The Armenian Issue, which was artificially brought to the agenda within the scope of projects aimed at disintegrating the Ottoman Empire, became an important element of the Eastern Issue. The actions and crimes carried out by the Armenians against the Ottoman administration were mostly ignored, and the world press constantly published slanderous articles against the Ottoman Empire. This study examines the attitude of the Australian press regarding the deportation decision of the Ottoman Empire and the Armenian issue during World War I.

Keywords: Australian Press, Armenian Issue, Deportation Law, The Argus Nevspapaer, The Daily Newspaper, The Advertiser Newspaper, The Daily Telegraph.

Giriş

Osmanlı Devleti, yayıldığı geniş coğrafyalardaki farklı etnik yapıdaki halkları bir devlet yönetimi altında birleştirmiştir. Bu sayede çokuluslu bir yapıya sahip olmuştur. Devletin tebaası bulunan gayrimüslim unsurlardan biri de Ermeni toplumdur. Uzunca bir müddet barış içinde yaşayan iki topluluk, daha sonra özellikle Osmanlı Devleti'nin son yarım

asrı boyunca en belirgin sorunlarından biri haline gelmiştir.¹ Ermeni meselesi, bilhassa 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, İngiltere ve Rusya arasındaki emperyal rekabetin bir yansıması olarak şekillenmiştir. Bu dönemde, bölgedeki güç mücadelesi, Ermeni meselesinin daha geniş bir emperyalist sorun olarak ele alınmasına yol açmıştır.² Ermeniler bu tarihten sonra bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayaline kapılmış ve bu amaç ile Osmanlı Devleti'ne karşı birçok bölgede ayaklanma başlatmıştır.³ Bu ayaklanmalar sırasında Türk ordusunu arkadan vurmaya, Müslüman tebaaya zarar vermek ve bölgede huzursuzluk çıkararak İtilaf Devletlerinin dikkatini çekmeye çalışmak gibi eylemlerde bulunmuşlardır.⁴

Aslında Ermeniler Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yüzyıllardır huzur içinde, cân, mâl, ırz ve namusları emniyet altında, ekonomik açıdan ise Müslüman tebaadan bile daha rahat bir şekilde yaşamışlardır.⁵ Ticaret ve sanatla uğraşan Ermeniler sarraflık ve kuyumculuk yapmış, Osmanlı idari teşkilatında önemli görevler almış ve “millet-i sâdika” olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle Ermeni sorununun ortaya çıkışı, Ermeni halkının kendi içinden veya ihtiyaçlarından ziyade,

¹ Halim Demiryürek, Taner Bilgin, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında Bilecik'te (Ertuğrul Sancağı) Ermeni Nüfus Hareketleri*, Tarihte Türkler ve Ermeniler, C. 7, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 149.

² Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s.18-25; Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.195-198; Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İrfan Yayıncılık, 2003, s.52-70.

³ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları Van, Basım Yeri Ankara 1990, s.50-51; Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Faaliyetlerinden Kısa bir Kesit*, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:12, ss.25-34, Kış, 2007, s.25.

⁴ Selma Çetinkaya, Taner Bilgin, *Tehcir Kanunu ve İzmit Ermenileri*, Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, İzmit, 2015, s. 1311.

⁵ Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ev sahipliği yapan Bilecik şehrinde, Ermeniler ile Müslüman ahalinin dostane bir şekilde yaşayışı ile ilgili çarpıcı bilgileri Refik Arıkan'ın 1840/1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Bilecik isimli eserinde görmek mümkündür. Refik Arıkan, *1840/1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Bilecik*, Bky Yay. İstanbul 2019, s.58-74; Ayrıca Ertuğrul Sancağında Gayrimüslimlerin yaşayışı için bkz. Halim Demiryürek, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yay. Bilecik 2015, s.150-154.

dönemin büyük devletlerinin bölge üzerindeki çıkar hesaplarından kaynaklanmıştır.⁶

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1914 yılına kadar küçük çaplı bazı çatışmalar yaşansa da ilişkiler genelde müttefiklik çerçevesinde seyretmiştir. Nitekim Kırım Harbi sırasında bu iki devlet Ruslara karşı cephede omuz omuza mücadele etmiştir.⁷ Bununla birlikte İngiltere, Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ni, her zaman tampon bir devlet olarak görmüş ve "Hasta Adam" olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmaya çabalamıştır. Ancak Almanya'nın siyasi birliğini kurarak dünya siyasetinde güçlü bir aktör haline gelmesi, 19. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikasını yeniden şekillendirmesine yol açmıştır. Bu gelişme, Avrupa'nın güç dengelerindeki değişim ve Almanya'nın artan etkisi ışığında, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik stratejik çıkarlarını yeniden değerlendirmesini zorunlu kılmıştır.

Ermeni Meselesinin günümüze kadar ulaşan bir sorun olarak ortaya çıkması yaşanan bu gelişmeler üzerinedir. Zira I. Dünya Harbinin patlak vermesiyle Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler özellikle İngiltere'nin desteğiyle birçok bölgede ayaklanarak, Türk halkına karşı zulümlerde bulunmaya başlamıştır. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti de bazı tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır.⁸ Osmanlı Hükümeti ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde bütün vilayetlere gönderdiği bir tebliğ ile Ermeni Komitelerinin kapatılarak evraklarına el

⁶ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.156; Ermeni Meselesinin ilk ortaya çıkışı ve yaşanan süreç ile ilgili ayrıntılı kronoloji için bkz. Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. İstanbul 2001; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. Ankara 2001; Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2007, s.77-86.

⁷ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım 1*, Emre Yay. İstanbul, 1993, s.142.

⁸ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* (Çev. Bilge Umar) İnkılap Yay. İstanbul, 1998, s.201-202; *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar*, (Yay. Haz. Ali Güler), Ankara, 2001, s.27-28; Refik Arıkan, *Bir Ermeni Köyü Çalkara, Yeni Türkiye Dergisi*, s.598-606, 60/2014, s.598; Taner Bilgin, *Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilim (1919-1922)*, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, ss. 37-91, Mart 2016, s.40.

konulmasını ve ileri gelenlerinin tutuklanmasını istemiş,⁹ ardından 27 Mayıs 1915 tarihinde Sevk ve İskân Kanununu çıkartarak devlete karşı isyan hareketinde bulunan Ermenilerin daha güvenli bölgelere sevk edilmesini istemiştir.¹⁰ Sevk ve İskân Kanununu, Meclis-i Vükelada 30 Mayıs 1915 tarihinde tertip edilen celsede kabul edilmiştir.¹¹

Zira Osmanlı hükümetinin uygulamaya çalıştığı ılımlı göç politikasına karşılık Ermenilerin isyan ederek karşılık vermesi olayları farklı bir boyuta taşımıştır. Özellikle Avrupa'nın en güçlü devletlerine karşı birçok cephede savaşıyor Osmanlı hükümetine karşı bu isyanların gerçekleştirilmesi, Müslüman kanı akıtılmasına karşı önlem alınmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Böylece ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından 14 Valiliğe ve 10 Mutasarrıflığa Ermeni komite merkezlerinin kapatılması ve evraklarına el konularak elebaşlarının tutuklanmasını emreden bildirimler gönderilmiştir. Nitekim alınan bu tedbirler olayları yatıştırmak yerine daha da alevlendirmiş ve böylece bölgedeki Ermeni halkın sevk ve iskânına karar verilmiştir.¹² Özellikle Rusya'nın bu isyanların çıkmasında etkin rol oynadığı görülmektedir. 1915 yılının Mart ayında Maraş'ın kuzeybatısında bulunana Zeytun bölgesinde başlayan Ermeni isyanı 1915 Nisan'ına kadar devam etmiş ve Van bölgesi Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Daha sonra bu bölgede Ermeniler tarafından çok ağır katliamlar yapılmıştır. Özellikle Erzurum, Sivas, Bitlis, Muş ve Beyazıt bölgelerinde gerçekleşen Ermeni katliamları Osmanlı Hükümetinin tüm uyarılarına rağmen devam etmiştir.¹³ Aslında Osmanlı Hükümeti 1915 yılında

⁹ BOA. DH.ŞFR, 52/96-52/97-52/98; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. Ankara, 1994, s.7; Arif Kolay, "1920'li Yıllarda Avrupa'da Sinema ve Tiyatroda Ermeni Propagandası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 2 (Kasım 2017), s. 175.

¹⁰ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay. Ankara, 2011, s.8-10; Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşından Lozan'a*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2004, s.68-76; Bülent Bakar, (2009), Ermeni Tehciri ... s.78; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babiali Kültür Yay. İstanbul, 2007, s.71.

¹¹ Selma Çetinkaya, Taner Bilgin, *Tehcir Kanunu ve İzmit ...* 2015, s. 1311.

¹² Azmi, Süslü, *Tehcir Olayındaki Gerçekler*, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 6(1), 2014, ss.277-286.

¹³ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, *Tehcir ve Sonrasında Ermeni Yetimlerine İlişkin Gözlemler (1915-1919)*, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 30, Güz 2019, s.393.

olayların daha başında iken, Van isyanının başlamasına kadar birtakım küçük tedbirlerle olayların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Ancak hemen ardından Zeyton isyanının başlamasıyla olaylar Antep bölgesini de etkilemiş ve bu durum artık bölgedeki olayların daha önceki isyanlarla kıyaslanamayacağını açıkça göstermiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti daha etkili tedbirler almaya çalışmıştır.¹⁴

Rusya ve Ermenilere karşı Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bu politikada şüphesiz Almanya'nın Şark Meselesine bakış açısı da önemli bir etkidir. Nitekim 1871 yılında Almanya'nın milli birliğinin kurulmasından sonra Otto Von Bismarck şark meselesini ön plan almış ve bu konuda Osmanlı Devleti ile ittifak yapmıştır. Bu ittifak, Osmanlı hükümetinin Ermenilere karşı politikasının oluşmasında isyanlar kadar önemli bir etken olmuştur. Kısaca Osmanlı'nın iskân politikası Ermeniler ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki gerilimi tırmandırmış olsa da bu süreçte rol oynayan perde arkası güçlerden birisinin de Almanya olduğu açıkça görülmektedir.¹⁵

Ermenilerin bir kısmı o dönem Osmanlı toprağı olan Halep, Şam, Musul gibi bölgelere sevk edilmiş ve iskânları sağlanmıştır. Bu süreçte yaşanan sıkıntılar ve Osmanlı Hükümetinin uyguladığı bazı politikalar ise yerli ve yabancı basın tarafından Ermeni Soykırımı olarak adlandırılmıştır.¹⁶ Özellikle Avrupa basınında yaşanan bu gelişmeler ise Osmanlı Devleti'ne karşı propaganda aracı olarak kullanılmıştır.¹⁷

Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra dahi 1915 yılında Ermeni iskân ve sevki sırasında yaşanan olaylar Almanya'da her zaman gündemde yerini korumuştur. 1921 yılı Mart ayında Talat Paşa'nın Berlin'de bir Ermeni tarafından öldürülmesinden sonra görülen davada da yine Almanların Ermeni olaylarına bakış açısı net bir şekilde

¹⁴ Ahmet Altıntaş, *Osmanlı İmparatorluğunun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması, Afyon Kocatepe Ün. Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 2005, s.79-80.

¹⁵ Mustafa. Nail Alkan, *1915 Ermeni Tehcir Kanunu ve Almanya'nın Etkisi, Gazi Ün. Akademik Bakış Cilt 8 Sayı 15 Kış 2014* s.93

¹⁶ Cemal, Sezer, *Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917), Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2011, Yıl:7, Sayı.13, s.30.

¹⁷ Feridun Ata, a.g.e.2011, s.8-10; Selvi, a.g.e. 2004, s.68-76; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ...* 2009, s.78; Halaçoğlu, a.g.e. 2007, s.71.

görülmektedir. Bu olay uzun süre *Talat Paşa Davası* olarak dünya ve Alman basınında yer almıştır.¹⁸

Tüm bunların yanı sıra I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Bu ateşkesle birlikte, savaşın ardından şekillenecek yeni siyasi düzenin temelleri atılmaya başlanmış, bu çerçevede, Osmanlı topraklarında çeşitli etnik grupların durumuna ilişkin önemli kararlar alınmıştır. Bu kararlar arasında, Ermeni nüfusunun, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski topraklarına geri dönmesi konusu da yer almıştır. Alınan bu kararlar birlikte aslında Osmanlı Devleti için olumlu bir imaj oluşturulmaya çalışılmaktadır. Nitekim Ermeni Olayları ve çıkartılan Sevk ve İskân Kanunu, Amerika ve Avrupa'da Osmanlı Devleti açısından olumsuz bir imaj çizmiştir. Ancak Ermenilerin geri dönüşü için alınan karardan sonra Osmanlı Ermeni ilişkilerinde bir nevi düzelme görülse de bu karar ülkedeki kargaşayı daha da artırmıştır. Çünkü Osmanlı topraklarındaki farklı güç odaklarının iktidarları gayrimüslim ve Müslüman halk arasında çatışmalara sebep olmuştur.¹⁹

Tıpkı Rusya ve Ermenistan gibi İngilizler de bu süreçte boş durmamış ve basın yoluyla Anadolu'da Ermenilere yönelik katliam yapıldığına dair asılsız haberleri dünya kamuoyunun gündemine taşıyarak hem ABD'nin desteğini almak hem de karşı cephede yer alan Osmanlı Devleti'ni yıpratmak için uğraşmıştır.²⁰ Propaganda meselesi sadece basınla sınırlı

¹⁸ N. Alkan, a.g.m. s.100

¹⁹ Hacer Çelik, *Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, Sayı. 16 ,2008: ss.147-148.

²⁰ Zira 1829 yılında Britanya'nın bir kolonisi haline gelen ve 1942 yılına kadar Britanya'nın denetiminde kalan Avustralya I. Dünya Harbi başlamadan kısa bir süre önce Alman tehdidinin de etkisiyle İngilizler, Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinden ANZAK (Anzac) isimli birlikler oluşturmuştur. İki tümenen oluşan Anzak Kolordusunun bir tümeni tamamen Avustralyalı askerlerden oluşmuş ve Çanakkale muharebeleri esnasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşarak Türk ordusunu yakından tanımıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda, İngilizlere destek vermek amacıyla oluşturulan birliklere ANZAK (Anzac) adı verilmiştir. Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu anlamına gelen (Australia and New Zeland Army Corps) kelimelerinin baş harflerinden meydana gelmiş bir kısaltmadır. Esra Sarıkoyuncu Değerli, *Millî Mücadele Sürecinde Avustralya Basınında Ermeniler (1919-1922)*, *Yeni Türkiye Dergisi*, 60/2014, ss.1-2.

kalmamış, daha 1919 gibi tehcirin hemen akabinde sinema gibi başka argümanlar da kullanılmaya başlanmıştır²¹.

Şunu açıkça belirtmeliyiz ki Türk ve Ermeni meselesi olarak dünyaya lanse edilen bu konu aslında Avrupalı emperyalist devletleri de çok yakından ilgilendirmektedir. Ancak dünyaya sadece Türk-Ermeni meselesi olarak yansıtılmıştır. Bunun altındaki asıl sebep ise Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasına kılıf uydurmasıdır. Özellikle Ermeni meselesinin arkasında İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika gibi güçlü devletlerin olduğu düşünülünce bu meselenin asıl sebebi açıkça görülmektedir.²²

Bu çalışmada I. Dünya Harbi sırasında İngiltere'nin dominyonlarından olan ve özellikle Çanakkale Cephesinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Avustralya'nın, Ermeni meselesine bakış açısının, dönemin basınına yansımaları incelenmiştir.

Avustralya Basınında Ermeni Meselesi

I. Dünya Harbi sırasında Ermeni faaliyetlerini büyük bir dikkatle takip eden devletlerin başında hiç şüphesiz İngiltere ve Rusya gelmiştir. Bu nedenle Ermeni Meselesi 1914-1918 yılları arasında hem Rus hem de İngiliz basınında Osmanlı Devleti'ne karşı propaganda aracı olarak fazlasıyla ele alınmıştır. Dolayısıyla İngiliz ve Rus gazeteleri ile ajansların haber kaynaklarında Ermeni Meselesi ile ilgili yazıları görmek son derece olağan bir durumdur.²³

Ermeni tehciri sonrası Anadolu'da yaşanan tüm gelişmeler dünya kamuoyunda emperyalist devletlerin algısına göre şekillendirilmiştir. Buna göre Ruslarla iş birliği yapan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı işledikleri suçlar görmezden gelinerek masum gösterilmesi

²¹ Sinema ve tiyatrodaki Ermeni propagandaları hakkında geniş bilgi için bkz. Arif Kolay, "1920'li Yıllarda Avrupa'da Sinema ve Tiyatrodaki Ermeni Propagandası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 2 (Kasım 2017).

²² Ramazan, Tosun, *Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti, Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14 2004: ss.144

²³ Fikretin Yavuz, *Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İlkadım Belediyesi Kültür Yay. ss. 91-110, Samsun 2017, s.91; Meral Kuzgun, *Yerel ve Yabancı Basında Ermeni Meselesi ve General Harbour'un Gözüyle Anadolu'nun Sosyo Ekonomik Görünümü, Turkish Studies*, Volume 9/4, ss.779-796, Ankara, 2014, s.779.

amaçlanmıştır. Bu amacın gerçekleşmesi için hem Avrupa’da hem de ABD’deki basın yayın organları sürekli olarak propagandaya yönelik Osmanlı Devleti’ni karalayan haberler yapmaya başlamıştır.²⁴ Birinci Dünya Savaşı’nda gerek Rus-Ermeni iş birliğine yönelik gerekse tüm dünya Ermenilerinin olanca güçleriyle İtilaf devletlerini desteklediklerine dair yabancı literatürde sayısız kanıt bulunmaktadır. Romen Dimenyeca gazetesinin 11 Haziran 1915 tarihli sayısında savaşın ilk gününden itibaren Ermenilerin itilaf devletleriyle iş ve çıkar birliği içerisinde olduğu yazılmıştır. Ayrıca yüzlerce Ermeni’nin Avusturya, Almanya ve Türklere karşı savaştığı dahası Rus-Türk-İran sınırında çalıştıkları belirtilmiştir. Yine Romen İndepandaus gazetesinin 12 Şubat 1915 tarihli sayısında Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı Ruslarla birlikte hareket ettikleri açıkça ifade edilmiştir. Basına yansıyan bu haberlerin yanı sıra Pierre Loti, I. Dünya Harbinin başlangıcında Ermenilerin Asya’daki eylemleri hakkında doğrulanmış bilgilerin bulunduğunu dile getirmiş ve *“Dünyada hangi toplum savaş ortasında bağrında işlenen böylesine büyük suçları şiddetle bastırmaz ki”* sözleriyle köylerde ve kentlerde işgalcilere sadece Türk evlerini göstermekle kalmayıp, aynı zamanda yakıp yıkan, işkence edenlerin başında gelen Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlara tepkisini ortaya koymuştur.²⁵

Ermeni üstün bir ırk olduğunu düşünen ve o tarihten sonra Ermeni sorununun en önemli savunucularından biri olan Eski Washington Büyükelçisi Lord Viscount Bryce yayımladığı kitabında Avrupalıların Sırp ve Bulgarlara gösterdiği ilgiyi Ermenilere reva gördüğünü ifade etmiştir. Bu şekilde tarafını belli ederek Ermeni yanlısı bir tavır sergileyen ve adeta propaganda yapan Lord Bryce The Times gazetesinde kaleme aldığı bir makalesinde, Ermenilerin problemlerinin Berlin’de ele alınmasının tam zamanı olduğunu belirterek İngiltere’de gördüklerinden daha fazla ilgiyi hak ettiklerini yazmıştır. Dahası Avrupa’nın, Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer Hristiyan tebaasına yönelik yaklaşımına paralel olarak, Ermenilere de yardım etmesi gerektiğini açıkça vurgulamıştır. The Times gazetesinin 1878 yılına ait Haziran ve Temmuz nüshalarına bakıldığı zaman Lord Bryce ve Lord Carnarvon gibi diğer devlet adamlarının birçok yazı kaleme aldığı görülür. Bunların her birinin dikkat

²⁴ Meral Kuzgun, (2014) *Yerel ve Yabancı Basında ...* s.779.

²⁵ Meral Kuzgun, (2014) *Yerel ve Yabancı Basında ...* s.782-783.

çeken yanı ise Ermenilere sempatiyle yaklaşan ifadeler içermeleridir. Nitekim kamuoyunda oluşturulmak istenilen algıda tam budur.²⁶ İsimleri verilmeksizin birtakım tanıkların ifadelerine yer verilerek, yayımlanan birçok haberde Ermenilerin Hristiyan olmaları hasebiyle din kardeşleri oldukları vurgusu yapılarak hemen hemen her fırsatta mağdur olan tarafın Ermeniler olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca, gerçekleştiği iddia edilen mezalimin en ufak ayrıntıları son derece edebi bir dille betimlenerek, “*Türklerin zalim, vicdansız, korkunç ve ahlaksız*” olduğu düşüncesi vurgulanmıştır. Yapılan haberlerde ise özellikle İngiliz basınının Avustralya basınına doğrudan yönlendirildiği tespit edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Avustralya basınında yayımlanan birçok haber ve makalenin aslında İngiliz Hükümeti’nin bir nevi sözcüsü olan The Times gazetesinden aktarıldığı açıkça görülmektedir. Dahası birçoğunda haberin güvenilirliğini artırmak için The Times’dan alındığı özellikle belirtilmiştir. Konu olarak incelediğimiz dönemde The Times gazetesinin sahibi Lord Northcliffe, aynı zamanda İngiliz savaş politikasına yön veren önemli isimlerden biridir. The Times’da yer alan ve özellikle Ermeni tehciri ile alakalı haberlerde kullanılan dilin, İngiliz Hükümeti tarafından 1916 yılında yazdırılmış olan “Mavi Kitap”²⁷ ile neredeyse aynı olduğu ve yapılan haberlerin hiçbir süzgeçten geçirilmeden Avustralya basınına aktarıldığı açıkça görülmektedir.²⁸

Özellikle The Argus, The Sydney Morning Herald, The Age, The Daily Telegraph ve The Mercury gazeteleri Ermeni meselesi konusunda Osmanlı Hükümetinin nabzını tutan haberlere yer vermiştir. The Sydney Morning Herald, günlük olarak yayınlanan Avustralya’nın önemli liberalizm çizgisindeki gazetelerinden biridir. Yayın hayatına 1831 yılında başlamıştır. 1831–1890 yılları arasında “Australian Free Press” ve 1890–1910 yılları arasında da “Sydney Herald” adlarıyla çıkarılmıştır. Gazetenin sahibi Charles Kemp ve John Fairfax’dır. The Argus, 1846

²⁶ Fikretin Yavuz (2017), “*Ermeni Propagandasını ...*” s.93

²⁷ “The Blue Book” ismiyle bilinen bu kitap, Ermeni meselesiyle ilgili özellikle yabancı literatürde yer alan eserlerin birçoğunun kaynak olarak kullandığı bir eserdir. I. Dünya Harbi sırasında İngiliz propaganda evi olarak faaliyet gösteren Wellington Hause tarafından James Bryce ve Arnold Joseph Toynbee’ye hazırlanmıştır. Bkz.: Osman Kılıç, *Mavi Kitap: Ermeni Soykırımı İddialarının Kutsal Kitabı*, Ermeni Araştırmaları, S. 31, 2008, s. 82.

²⁸ Esra Sarıkoyuncu Değerli, (2014), *Millî Mücadele Sürecinde ...* s.24-25.

yılında kurulan ve 1957 yılında kapatılan günlük bir gazetedir. Avustralya'nın en muhafazakâr gazetesi olarak tanınmaktadır. 1949 yılında İngiltere'de çıkarılmakta olan Daily Mirror gazetesi grubuna dahil olmuştur. Bu tarihten sonra gazetenin liberal bir söylev benimsediği görülmektedir. Gazetenin sahibi David Syme'dir.

Elimizde bulunan kaynaklar arasında sözde Ermeni katliamlarını haber yapan ilk gazete The Age gazetesidir. 15 Aralık 1914 tarihli sayısında “Şüpheliler Yargılanmadan Asıldı” başlığıyla verdiği Sen Petersburg kaynaklı verilen haberde, Ruslara duydukları sempatiden dolayı Türklerin Ermenileri katliam ile tehdit ettikleri ve Türkiye Ermenistan'ı olarak adlandırdıkları Erzurum'daki 20.000 Hristiyan'ın korkunç durumu, Rusya'ya kaçan Ermeni mülteciler tarafından tasvir edilmiştir. Yine bu habere göre, casuslukla suçlanan birçok Ermeni ve Rum, yargılanmadan idam edilmiştir. İdam edilenlerin cesetleri ise, toplumsal ve psikolojik bir etki yaratmak amacıyla haftalarca asıldıkları direklerde sergilenmiştir. Türkler, cesetlerin önünden gelip geçerken cesetlerin üzerine tükürdüğü gibi Hristiyanları da tükürmesi için zorlamıştır. Sarıkamış harekâtından bir hafta önce yayımlanan haberde Alman Subayların da Erzurum'da durumu kontrol ettiği ve bölgeye 500.000 Türk askeriyle birlikte 1500 subay yerleştirildiği iddia edilmiştir.²⁹

Yine Sen Petersburg kaynaklı başka bir haber 15 Ocak 1915 tarihli The Argus gazetesinin “Ermeni Katliamları” başlığıyla verdiği haberdir. Haberde, Türk ve Kürt güçlerinden oluşan bir birliğin, Mısırın işgali için Şam'da bulunan Türk ordusuna katılmak üzere güneye doğru ilerleyerek Halep'teki demiryolunun son noktasına 100 mil mesafedeki Maraş'a ulaştığı ve Urfa ile Van gölü arasında Türkler tarafından Ermenilere bir katliam yapıldığı rapor edilmektedir. Haberin devamında Azerbaycan, Kuzey Batı İran ve Rus sınırına yakın olan Eleşkirt vadisindeki pek çok Hristiyan'ın açlık ve soğuktan öldüğü bilgisi verilmiştir. Rusya'ya kaçan 50.000 mültecinin Kafkasya'ya ulaştığı belirtilirken başkumandan vekili Enver Paşa'nın da Erzurum'da Almanlara karşı saygısızlık yapan pek çok Türk subayını infaz ettiği açıklanmıştır. Dahası Kars'a getirilen Türk subaylarının, Kafkasya'da Osmanlıya zarar verdiği için Almanları

²⁹ The Age, “Suspects Hanged Without Trial” 15 December 1914, s.7.

suçladığı ve eleştirdiği yazılmıştır.³⁰ “Kars Sarıkamış Harekâtı: “Ermenilerin Katliamı” başlığıyla verilen bir haberde yine nüfuz sahibi bir Kürt Şeyhi olan Şah Madzinof’un Rus tarafına geçerek, Türklerin Eleşkirt vadisinde bulunan neredeyse tüm Ermeni nüfusunu katlettiği belirtilmiştir.³¹

Kronolojik olarak ele almaya çalıştığımız belgelere göre 24 Şubat 1915 tarihli The Argus gazetesinde çıkan bir diğer haberde “Korkunç Zulümler- Ermeniler Katledildi” başlığı ile Ermenilerin Tehorok Nehri olarak ifade ettikleri Çoruh Nehri üzerinde bulunan Ardanuç’un Türk birlikleri tarafından alınışı sırasında 150’ye yakın Ermeni’nin Türkler tarafından caddelerde sürüklenerek boğazlarının kesildiği ve uçurumdan atlamaya zorlandıkları iddia edilmiştir. Bu haberlere göre Türk sakinleri yıllardır birlikte yaşadığı komşularını soğukkanlılıkla öldürmüşlerdir. Dahası elli kadar Ermeni’nin üzerlerindeki kıyafetler çıkartılarak Şeytan Kalesi olarak bilinen yerde bir uçurumun içine doğru atlamaya zorlandığı ifade edilmiştir. Atlamayanlar ise Türkler tarafından vurulmuştur. Ayrıca kadınlar esir alınarak 250 Ermeni de Tamvot’ta katledilmiştir.³²

1831’de yılında yayın hayatına başlayan, Avustralya’nın en eski gazetesi olma unvanına sahip ve bugün hala yayın yapmaya devam eden bir başka gazete The Sydney Herald³³ ise Türklerin Ermenilere uyguladığı Sevk ve İskân Kanunu sonrası olayları The Argus gazetesine benzer haberlerle ele almıştır. Gazeteye ait elimizde bulunan ilk belge 11 Mayıs 1915 tarihine aittir. Gazete “Ermeni İsyanı” “Türkler Tarafından Yapılan Katliamlar” başlığıyla verdiği haberde Cemal Paşa’dan bahsederek paşanın Kürt aşiretleri tarafından desteklendiğini ve Türk Ermenistan’ındaki Van’ı kuşattığını yayımlamıştır. Burada Van bir zamanlar Ermeni Krallığının başkenti olarak ifade edilmektedir. Habere göre, Ermeni direnişçilerinin mühimmatlarının tükenmek üzere olduğu, önde gelen Ermeni liderlerinin büyük çoğunluğunun suikastlara kurban gittiği ve Amerikan misyonerleri ile ailelerinin hayatlarının ciddi şekilde

³⁰ *The Argus*, “Armenian Massacres” 15 January 1915, s.7.

³¹ *The Argus*, “Massacre of Armenians” 30 January 1915, s.19. *The Daily Telegraph*, “Armenians Massacred” 30 January 1915, s.9.

³² *The Argus*, “Fearful Cruelties-Armenians Massacred” 24 February 1915, s.9; *The Daily Telegraph*, “Armenians Massacred” 24 February 1915, s.9.

³³ Fehim Kuruloğlu, *Sydney Morning Herald Gazetesine Göre Gelibolu’da Savaş ve Barış*, III. International Gallipoli Symposium, 20-25 Nisan 2012, İstanbul, 2013, pp. 345-361.

tehdit altında olduğu bildirilmektedir. Dahası Ermenistan'ın her yerinde toplu katliamlar meydana gelmektedir. Görüldüğü üzere The Sydney Herald gazetesi de Ermeni meselesini The Argus gazetesi ile yakın başlıklarla ele almıştır. Bu haber aynı zamanda İngiltere'de 1994 yılı Kasım ayında yayın hayatına başlayan The Daily Telegraph³⁴ gazetesinde "Armenia Massacres" "Americans in Danger" başlığıyla 11 May 1915 tarihinde yayımlanmıştır. Aynı haber yine Avustralya'da basılan The Age gazetesinde, "Massacres in Armenia" ve "Missionaries in Danger" başlığıyla yer almıştır.³⁵

The Argus gazetesi Ermeni olaylarını haber yaparken Osmanlı Devleti ile müttefik olan Almanya'nın savaş politikası ile alakalı haberlere de yer vermiş ve benzetmeler yapmıştır. Gazetede "Bir Cinayet Hikâyesi" başlığıyla verilen bir haberde Almanların Belçika'da yaşayan insanlara yapmış olduğu zulmü, Osmanlı'da Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Kürtlerin, silahsız insanlara, kadın ve çocuk Ermenilere yaptığı katliama benzetmiştir. Burada yine katledilenlerin Ermeniler olduğu ifade edilmiş ve haber bu şekliyle birçok gazetede yer almıştır.³⁶

19 Mayıs 1915 tarihli haberde ise "Ermeniler Katledildi" başlığıyla İran Urmia'daki Rus konsolosunun ifadesine yer verilmiştir. Konsolosun ifadesine göre Türk Ermenistan'ı olarak ifade edilen Van şehrinde 6.000 Ermeni Türkler tarafından katledilmiştir.³⁷ Aynı haber aynı tarihte The Age gazetesinde "Armenians Massacred" ve "Victims Number 60.000" başlığıyla yer almıştır. Haberde bu vakia için Urmiye Rus Konsolosunun, Erzurum'un 140 mil kuzey doğusunda bulunan Van ilinde Kürt ve Türkler tarafından 60.000 Ermeni'nin katledildiğini bildirdiği şeklinde yer verilmiştir³⁸ Görüldüğü üzere İngiliz ve Avustralya basınında yer alan

³⁴ Ayşe Çetinkaya, *Basın İşletmelerinde Çevrimiçi Gazetecilik ile İstihdam ve İşgücü Becerilerinin Dönüşümü*, *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(1), 2017, ss.380-398.

³⁵ *The Sydney Morning Herald*, "Armenian Rising" "Massacres by Turks" 11 May 1915, s.9; *The Daily Telegraph*, "Armenia Massacres" "Americans in Danger" 11 May 1915, s.7; *The Age*, "Massacres in Armenia" "Missionaries in Danger" 11 May 1915, s.7.

³⁶ *The Sydney Morning Herald*, "Feeling Against Germany" 13 May 1915, s.8; *The Daily Telegraph*, "Record of Murder" 13 May 1915, s.7; *The Age*, "Excesses of Kurds Equalled" 13 May 1915, s.7; *The Advertiser*, "Inhumanity and Outrage" 13 May, 1915, s.7, *The Argus*, "A Narrative of Murder" 13 May 1915, s.7.

³⁷ *The Argus*, "Armenians Massacred" 19 May 1915, s.9.

³⁸ *The Age*, "Armenians Massacred" "Victims Number 60.000" 19 May 1915, s.9. *The Sydney Morning Herald*, "Armanians" "" "Massacres by Turk" 19 May 1915, s.11; *The*

iddialara göre Mayıs ayı sonlarına doğru katliam haberleri daha da artmış ve The Argus gazetesinin yanı sıra The Sydney Morning Herald, The Daily Telegraph, The Age ve The Advertiser gazetelerinde de manşetler “Ermenistan” ve “Türk Katliamları” şeklinde atılmıştır. Aynı tarihte yayımlanan ve aynı içeriğe sahip haberlerde “İtilaf Devletlerinin Çanakkale’de zafer olasılığı dolayısıyla çılgına dönen Osmanlı Hükümeti, Ermenileri bu korkunç savaştan dolayı suçluyor, bu yüzden Türk Ermenistan’ında katliamlar devam ediyor. Bu nedenle de Türk askerleri ve Kürtler, askerlik hizmetinden kaçan bütün Ermenileri ve erkek çocukların tamamını katlediyor. Bütün köyler yakılıp yok ediliyor Ermeni genç kızları ise alıp götürülüyor” şeklinde bilgilere yer verilmiştir.³⁹

İlgili gazete 25 Mayıs 1915 tarihli sayısının manşetinde İtilaf Devletlerinin basın açıklamasına yer vermiş ve Britanya, Fransa ve Rusya Hükümetlerinin yaptığı ortak duyurudan bahsetmiştir. Duyuruda Asya Türkiye’sinde yaşanan Hristiyanların uğradıkları katliamlarına ilişkin bir basın açıklaması yapılmıştır. Buna göre bir aylık süre zarfında Ermenistan’daki Türk ve Kürt halklarının, Ermenilere yönelik kitlesel öldürme eylemleri gerçekleştirdiği, Osmanlı Devleti’nin ise bu katliamlara göz yummakla kalmayıp, zaman zaman doğrudan destek sağladığı belirtilmiştir. Açıklamada ayrıca yapılan katliamların özellikle Erzurum, Bitlis, Sason, Tercan, Eğin ve Zeytun bölgesinde yaşayan Ermenilere karşı yapıldığı ve Van gölü ile İran sınırı arasında bulunan yaklaşık 100 Ermeni köyünün Kürt ve Türk halkı tarafından yakılıp, bölgedeki Ermenilerinde katledildiği bilgisi verilmiştir. Bölgedeki savunmasız ve zararsız Ermeni halka yapılan bu katliamın tek sorumlusu ise Osmanlı Hükümeti temsilcileri olarak gösterilmiştir.⁴⁰

The Sidney Morning Herald gazetesi de 24 Haziran’da verdiği “Türk Zulümleri” başlıklı haberinde diğer gazeteler gibi Osmanlı Hükümetini suçlayarak Türkler tarafından Ermenilere yapılan zulümlerin tarifini

Daily Telegraph, “Armenians Massacred” 19 May 1915, s.9; *The Advertiser*, “Armenians Slaughtered” 19 May, 1915, s.9.

³⁹ *The Sydney Morning Herald*, “Armania” “Turkish Massacres” 24 May 1915, s.8; *The Daily Telegraph*, “Turkish Atrocities” 24 May 1915, s.8; *The Age*, “The Massacre Of Armenians” 24 May 1915, s.10; *The Advertiser*, “Frightful Massacres Of Armenian Civilians” 24 May, 1915, s.9; *The Advertiser*, “The Position Summarised” 25 May 1915, s.7

⁴⁰ *The Argus*, “Armenian Massacres” 25 May 1915, s.7.

kelimelerle ifade etmenin mümkün olmadığı şeklinde yayımlamıştır. Habere göre Bitlis şehrindeki bütün Ermeni erkek nüfuzu Türkler tarafından katledilmiş, sonrasında Türkler, köylerden topladığı 9000 kadın ve çocuğu sürü halinde Bitlis merkezinde toplamıştır. Burada iki gün kalan Ermeniler Dicle nehrine doğru sürülmüş ve Dicle nehrine ulaşınca 9000 Ermeni'nin tamamı Türkler tarafından vurularak nehre atılmıştır. Türkler benzer şekilde 1000 kadar Ermeni'yi de Fırat Nehri kenarında toplayarak boğazlarını kesmişlerdir. 4 Türk taburu Muş vadisi boyunca ilerlemeye devam etmiş kendilerine karşı koymaya çalışan 12.000 Ermeni'de Türk taburu tarafından katledilmiştir. Ermenilerin elinde yeterli mühimmat olmadığı için ölümleri kaçınılmazdır. Öte yandan Diyarbakır bölgesindeki bütün Ermeniler de katledilmiştir. Bununla birlikte Anadolu'da yaşayan Rumlar da Ermenilerle birlikte zulüm görmüş, Türk Sefareti ise Rumların Anadolu'da zulme uğradığı iddialarını yalanlamıştır. Ancak Marmara'nın kıyı bölgelerinde yaşayan bazı Rum sakinler de düşmanla iş birliği yapar düşüncesiyle Anadolu içlerine sürgün edilmiştir.”⁴¹

Ermeni katliamı iddiaları giderek daha ağır ithamlara dönüşmüş ve basında oluşturulmak istenilen algı Osmanlı Hükümeti'ni de rahatsız eder hale gelmiştir. Nitekim *Binlerce Ermeni nehirlere atıldı, Ermeni katliamları, Türklerin iğrenç işleri* ve daha birçok başlık harbin içinde olan bir milleti her açıdan etkiliyordu. Nitekim bu iddialar İtilaf Devletlerinin harp sırasında gerçekleştirdiği işgallere uydurduğu kılıftan başka bir şey değildi. Ancak basında oluşturulan bu kamuoyu işgal güçlerine hiçte azımsanmayacak bir güç ve fırsat veriyordu.

Zira haberlerde “*Türklerin Ermenilere yapmış olduğu gaddarlıkları anlatabilmek için kelimeler kifayetsiz kalıyor*” şeklinde yorumlar dikkatleri çekiyor ve Türkler aleyhinde ciddi bir kamuoyu oluşmasına yardım ediyordu. Hem Osmanlı Devleti hem de Alman Hükümeti bu haberlerden nasibini fazlasıyla alıyordu. Örneğin “*Türk Zulümleri, Almanların Laneti*” başlıklı bir haberde Bitlis'te yaşanan olayların tek sorumlusu Almanlar olarak gösteriliyor ve Almanların Ermenilere yapılan katliamı ya teşvik ettiği ya da görmezden geldiği ifade edilerek,

⁴¹ *The Sydney Morning Herald*, “*Turkish Atrocities*” 24 July 1915, s.13.

Almanların bölgede varoluşunun hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar için bir lanet olduğu yorumu yapılıyordu.⁴²

Yapılan haberlerde göze çarpan bir başka önemli ayrıntı ise savaş esnasında bilhassa kadın ve çocukların işkenceye maruz kaldığı şeklinde bir algı oluşturulmasıdır.

Örneğin, 3 Ağustos'ta *The Argus* ve *The Daily Telegraph* gazetelerinde yer alan bir haberde, bu defa Yunan kadınlarına yönelik işkencelerin yapıldığına dair iddialar dile getirilmiştir. Söz konusu haberde, Asya bölgesinde Türkler tarafından Ermenilere uygulanan katliamların ayrıntıları, Atina'dan şu şekilde aktarılmaktadır: “*Merzifon bölgesinde 600 Ermeni silah saklamaktan dolayı suçlanmış ve bu Ermeniler şehir dışına çıkartılarak katledilmiştir. Ermenilerden bir kısmı silahların yerini göstermiştir. Merzifon'da yaşayan birçok Rum'a ise öldürülmeden önce mezarları kazdırılmıştır. Şehirde yaşayan Rum kadınlara ise ya Müslümanlığı seçmek veyahut ölmek noktasında seçenek sunulmuştur. Rum kadınlar ise dinlerini değiştirmektense ölmeyi tercih edeceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Türkler, Rum kadınlarının hayatlarını bağışlamış ve esir etmişlerdir. Rum kadınları askerlerle birlikte toplu bir şekilde esir tutulacakları yere doğru yürüyüşe zorlanmış, ancak bebekli kadınlar yolda yorgunluktan bitap düşmüş ve orada terk edilmiştir. Yolda bebekleriyle kalan bu Rum kadınlar bölgede bulunan Almanlara ait bir ambulans ile taşınmıştır. Merzifon'daki bomba ve silahların bulunması üzerine binlerce masum Hristiyan, Ermenistan bölgesinde Silah ve patlayıcıları teslim etmeye zorlanmış ve bu yüzden işkenceye maruz kalmıştır. Sivas sınırları içerisinde yer alan Bardizag köyünde (Bugün Bahçecik olarak bilinmekte) 20 kadar Ermeni erkek ölümüne dövülmüştür.*” Bu haber aynı zamanda yine Avustralya da yayın yapan *The Advertiser* gazetesinde “*Brutal Turks*” başlığıyla yer almıştır.⁴³

Sidney Morning gazetesinin aynı tarihte yani 3 Ağustos'ta yayınladığı “*Ermeni Katliamları*” başlıklı haberinde; Merzifon'da 600 kadar Ermeni silah saklamakla suçlanmış ve sonrasında şehrin dışına sürülmüştür. Kendilerini savunmak için saklamış oldukları bu silahları teslim etmeleri

⁴² *The Advertiser*, “*The German Curse*” 30 July 1915, s.8.

⁴³ *The Argus*, “*Armenian Atrocities*” “*Ghastly Stories*” 3 Agu 1915, s.7; *The Daily Telegraph*, “*Armenians Tortured and Killed*”, 3 Agu 1915, s.7; *The Age*, “*Atrocities in Armenia*” 3 Agu 1915, s.7; *The Advertiser*, “*Brutal Turks*” 3 Agu 1915, s.7

Türkler tarafından istenmiştir. Silahların yerini söylemek isteyen küçük bir grubun Merzifon'a dönmesine izin verilmiş ancak geride kalan bütün Ermeniler, Türkler tarafından katledilmiştir. Ayrıca Merzifon'daki pek çok Rum ise öldürülen Ermeniler için mezar kazmaya zorlanmıştır. Rum kadınlara ise ya İslam ya da ölüm noktasında kendilerine seçenek sunulmuştur. Rumlar ise dinlerini değiştirmeyi reddetmişlerdir. Hayatları bağışlanmış ancak Askerlerin merhametine bırakılmıştır.⁴⁴ Görüldüğü üzere yapılan haberlerin hepsi tek görüş altında toplanmış ve suçlu görülen taraf Osmanlı Hükümeti olmuştur.

Haberlere aynı pencereden bakan bir diğer gazete olan The Daily Telegraph, Sevk ve İskân Kanununun yayınlanmasından hemen sonra yaptığı haberde "İngiltere, Fransa ve Rus hükümetlerine şu konuda bir uyarı yapmıştır:

"Bir aydır Ermenistan'daki Kürt ve Türk nüfusu Osmanlı hükümetinin de desteği ile Ermeni halkını katletmektedir. Katliamlar Erzurum, Eğin, Sason, Zeytun ve bütün Kilikya da meydana geldi. Van yakınlarındaki yaklaşık 100 köyün sakinlerinin tamamı katledildi. Van'da Ermenilerin yaşadığı bütün kasabalar Kürtler tarafından kuşatılmıştır. İstanbul Hükümeti ise silahsız ve zararsız Ermenilere de benzer muamelenin yapılmasını istiyor. İtilaf Devletleri kamuoyuna Osmanlı hükümetinin bu katliamlardan sorumlu tutulacağı uyarısında bulundu."⁴⁵ Ayrıca Enver Paşa'nın "Türkiye Türkler içindir" sözüne yer vererek⁴⁶ Almanların da Belçika'daki tarafsızlığı çiğnemesi ve binlerce Belçikalı vatandaşı öldürmesinin askeri bir gereklilik olarak görmesi örneğiyle 9000 Ermeni'nin öldürülmesi olayı Enver Paşa'nın Türkiye Türkler içindir şeklindeki politikasının ilk başarısıdır."⁴⁷

İngiltere ve Avustralya merkezli bu yayınlarda bahsi geçen başka bir ülke de Bulgaristan'dır. The Argus gazetesi Bulgaristan hakkında 21 Ağustos tarihinde yaptığı haberde "Bulgaristan Katliamları Nefretle kınadı" başlığını atmış ve haberde Türk zulmüne uğrayan Ermeni kurbanları için Bulgaristan'ın her yerinde ağıtlar yakıldığı dualar edildiği

⁴⁴ The Sydney Morning Herald, "Armenian Massacres" 3 August 1915, s.7.

⁴⁵ The Daily Telegraph, "Armenian Massacres" 25 May 1915, s.7; The Age, "Cast on Turkish Government" 25 May 1915, s.7.

⁴⁶ The Daily Telegraph, "Turkey For The Turks" 7 August 1915, s.9.

⁴⁷ The Daily Telegraph, "Day by Day" 9 August 1915, s.8.

bilgisine yer verilmiştir. Ermeni mültecilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik eleştirilerini dile getirirken, Türklerin uyguladığı zulümlere karşı duydukları nefretin belirgin bir şekilde ifade edildiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Ermeniler, Osmanlı yönetiminin baskılarından kurtulmak amacıyla Bulgarların desteğine başvurarak, kendi durumlarını uluslararası alanda daha güçlü bir şekilde dile getirmeyi amaçlamışlardır.⁴⁸ Bu haberin devamı niteliğinde diğer bir haber ise *“Bulgaristan’ın Türkiye’den Ricası”* başlığıyla verilmiş ve Bulgaristan’da yaşayan Ermenilerin isteği üzerine Bulgaristan Başbakanının, Osmanlı Devleti ile aynı tarafta yer alması hasebiyle ricada bulunarak Anadolu’da yaşayan Ermenilere yapılan zulümlerin son bulmasını istediği aktarılmıştır.⁴⁹ *“Lord Bryce Harekete Geçilmesini İstiyor”* alt başlığıyla verilen haberde; Eski Washington Büyükelçisi ve Almanya’nın Belçika’daki zulmünü incelemek üzere Britanya adına bölgeye görevlendirilen komisyonun Başkanlığını yapan Viscount Bryce, Ermeni katliamlarının durdurulması ya da devam etmekte olan toplu katliamların protesto edilmesi için ABD’ye başvuru da bulunmuştur. Viscount Bryce göre Anadolu’daki birçok Ermeni kadın Türk haremleri için zorla alıkonulmakta ve Müslüman olmaları için zorlanmaktadır. Anadolu’da yaşayan çoğu Ermeni de Arap ve Suriye çöllerine sürülmektedir. Tüm bunların yanı sıra bir Karadeniz limanı olan Trabzon’da 10.000 Ermeni boğulmuş ve yalnızca 250.000’ni zulümlerden kurtulmak için Rusya’ya kaçmayı başarmıştır. Trabzon’da bulunan İtalyan konsolosu da şehirde yaşanan katliamlara tanıklık etmiştir.”⁵⁰

“Ermeni Katliamları- İğrenç Türk işi” başlığı ve *“10.000 kişi denize döküldü”* Alt başlığıyla verilen bir haberde Almanların tek başına bunu durdurabileceği iddia edilmiş ve haberin devamında *“Eski Washington Büyükelçisi Viscount Bryce, Türkler tarafından Hristiyanlığı yok etmek amacıyla merhametsizce yapılan bu zulmü naklediyor.”* açıklaması yer almıştır. Viscount Bryce göre Ermeniler isyan etmemiş ve silahsızdır. Ancak onlar arasında askerlik çağına gelen bütün Ermeni erkekler öldürülmüştür. Öte yandan genç kadınlar haremler için alıkonulmuş,

⁴⁸ The Argus, *“Bulgaria Abhors Massacres”* 21 Agu 1915, s.19.

⁴⁹ The Argus, *“Bulgaria pleads With Turkey”* 13 September 1915, s.7.

⁵⁰ The Argus, *“Armenian Massacres”* *“Appeal to United States”* 22 September 1915, s.9; The Age, *“Slaughter of Armenians”* 22 September 1915, s.9; The Age, *“Ten Thosand Drowned”* 23 September 1915, s.9.

çocuklarıyla beraber Muhammed'in ümmeti olmak için zorlanmış ve sonunda esir edilmiştir. Çoğu hapisane kaçınıklardan oluşan Türk Askerleri, Yaşlı Erkek ve kadınları Asya kıtasının sağlıksız bölgelerine ve Suriye-Fırat arasındaki çöllere sürgün etmiştir. Birçok Ermeni ise katledilmiştir. Söz konusu habere göre, yollar Ermeni cesetleriyle dolup taşmaktadır. Hayatta kalanların ise kaçınılmaz bir şekilde öleceği belirtilmektedir. Trabzon'daki İtalyan Konsolosunun tanıklığına göre, Türk birlikleri Trabzon'daki on binlerce Ermeni'yi, kadın ve çocuk demeden, Karadeniz'deki botlara bindirerek açık denizde boğulmaya terk etmiştir. 250.000 Ermeni Rusya'ya kaçmayı başarırken bazıları ise Müslümanlığı kabul ederek canlarını kurtarmıştır. Fakat yarım milyon Ermeni ya katledilmiş veya sınır dışı edilmiş ya da açlık ve hastalık dolayısıyla ölüme terk edilmiştir. Almanya, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olması nedeniyle aslında bu katliamları tek başına durdurabilir. ABD, Almanya'yı üzerindeki etkisini kullanarak onu buna ikna etmeli ve bu iğrenç ve korkunç işi durdurmalıdır.⁵¹ Bu konuda Ermenilerin hakkını savunan Lord Bryce daha sonra Britanya Lordlar Kamarasına başvurarak yardım istemiş ve şunları söylemiştir: *"Şu ana kadar sahip olduğumuz ve elimize geçen sayıları göz önüne alırsak Mayıs ayından bugüne kadar 800.000 Ermeni'nin yok edilmiş olduğu oldukça muhtemeldir. Geri kalanları kurtarmak için tek şansımız nötr devlet olan ABD'nin Almanya üzerindeki nüfuzunu kullanmaktır."*⁵²

Gazete haberlerinde Fransa ile alakalı yapılmış bir haber göze çarpmaktadır. The Argus gazetesi haberde *"Kurtarmaya gönderilen Fransız Kruvazörleri"* alt başlığıyla, Antakya körfezine sürgün edilen 5.000 Ermeni'nin Temmuz ayında bölgeye ulaştığını ancak Eylül ayına kadar bölgedeki Ermenilere herhangi bir yardım yapılamadığını ifade etmiştir. Sadece Fransızlar bölgeye Kruvazörlerle iase gönderebilmiştir.⁵³

İngiliz ve Avusturya basınında çıkan bu haberler sonucunda ABD'ye yapılan şikayetler ses getirmiş ve ABD Hükümeti İstanbul'da bulunan büyükelçisi Mr. Henry Morgenthau'ya Ermeni katliamlarını araştırması için talimat vermiştir. Nitekim Washington'dan alınan bilgilere göre

⁵¹ The Argus, "Armenian Massacres" "Ghastly Turkish Work" 23 September 1915, s.7.

⁵² The Argus, "Armenian Horrors" "Responsibility of Germans" 8 October 1915, s.7.

⁵³ The Argus, "Frence Cruiserez to Rescue" 23 September 1915, s.7.

450.000 Ermeni, Türkler tarafından öldürülmüş ve 600.000 Ermeni de evsiz kalmış veya sürülmüştür. Çoğu Amerikan hayırsever de Ermenilerin ABD'ye göç etmesi için açılan bir yardım fonuna destekte bulunmuştur.⁵⁴ Çıkan bu haber üzerine Almanya'nın Washington Büyükelçisi Count von Bernstorff, Amerikan halkına Ermenistan'da yaşanan sözde korkunç Türk zulümleri hakkında güven verme görevini üstlenerek Küçük Asya'daki katliam ve zulümlerle ilgili bütün raporların tamamen bir uydurmadan ibaret olduğunu ve Anadolu'da Türkler tarafından Ermenilere hiçbir zulmün yapılmadığını ifade etmiştir.⁵⁵

Bu haberlerin devamında soykırım iddialarını destekleyen Londra kaynaklı 27 Eylül tarihli bir haberde görgü tanıklarının ifadelerine yer verilmiş ve Nisan ayından Eylül kadar 500.000 Ermeni'nin tehirci tabi tutulduğu bilgisi verilmiştir. Buna göre ilk aşama Ermenilerin silahsızlandırılması olmuş ve bu bahane ile cinayet ve işkenceler başlamıştır. Akabinde Ermeniler toptan hapse atılmaya başlamış ve bunu sınır dışı edilmeler ve katliamlar takip etmiştir. Neredeyse geriye bir erkek bile kalmamıştır. Harput ilindeki Ermeni kadınlar satışa çıkarılarak en yüksek görevli memurdan en basit köylüye satılıp zorla Müslüman yapılmıştır. Küçük çocuklar yollara bırakılmış, başıboş dolaşan çocuklar aç kalmışlar ta ki çoğu açlıktan ölene kadar. Benzer sahneler Diyarbakır ilinde de görülmüştür. Ermenilerden kalan mallar ise bölgedeki Türk ve Kürt halkına bahşedilmiştir. Fakat soyguncular ve köylüler karavanları yağmalayarak boşaltmışlar ve az sayıda kalan gençleri de öldürmüştür. Kadınları ve kızları alı koyarak yorgunluktan bitkin düşene ve açlıktan ölene kadar yollar boyunca kırbaçlamışlardır. Bir görgü tanığı ise "Erzurum ilinden sınır dışı edilen kadınlar Harput'u düpedüz yiyeceksiz terk ettiler ve günde 50 ya da 60 oranında öldüler" şeklinde ifade vermiştir. Küçük bir Ermeni kız çocuğunun ifadesine de yer veren gazete, Şarkışla'da Vali binasının önüne geldiğinde konvoyda bulunan küçük çocuklardan bir kısmının indirildiğini ve daha sonra konvoyun yola devam ettiğini yazmıştır. Bu olay her bir köye varıldığında da devam etmiştir. Köylerde küçük çocuklar annelerinden koparılarak bu köylerdeki insanlara bırakılmış ve konvoy sayıca azalınca en son kalan

⁵⁴ *The Argus*, "Armenian Massacres" "America to take Action" 27 September 1915, s.7; *The age*, "Slaughter of Armenians" 27 September 1915, s.7.

⁵⁵ *The Argus*, "Armenian Massacres" "Denied by Bernstorff" 29 September 1915, s.9. *The Argus*, "Armenian Massacres" 29 September 1915, s.9.

kadın ve çocuklar Erzincan'a vardığında burada bulunan Fırat nehrine atılmıştır. İki Alman Kızılhaç hemşiresi ise gördükleri bu olay karşısında şok olmuş ve yaşanan bu olayları İstanbul büyükelçiliğine rapor ederek istifa etmişlerdir. Çoğu ilde yollar Ermeni cesetleri ile doludur. Gazetenin verdiği habere inandırıcılık kazandırabilmek amacıyla, yoldan geçen bir Müslüman seyyahın ifadesine de yer verilmiştir. Seyyah, Malatya'dan Sivas'a yaptığı 9 saatlik yolculuk sırasında yalnızca erkek ve kadın cesetlerine rastladığını belirtmiştir. Haberde ayrıca, yol yapımı için Erzurum ve Diyarbakır'a gönderilen Ermeni askerlerinin de benzer gözlemlerde buldukları aktarılmaktadır. Bu tür ifadeler, habere olan güveni pekiştirmeye yönelik bir strateji olarak tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde, olayların tanıklar aracılığıyla somutlaştırılması ve farklı perspektiflerin sunulması, gazetenin objektiflik iddiasını güçlendiren bir anlatım tekniği olarak ön plana çıkmaktadır. Türkler Harput'tan gelen 1800 Ermeni'nin de boğazını keserek öldürmüştür. Çoğu Ermeni de ölümden kurtulmak için din değiştirmek zorunda kalmıştır. Harput'taki yetkililer "*din değiştirmeyi arzulayan Ermeni kadınlar öncelikle bir Müslümanla evlenmesi gereklidir*" şeklinde emir yayınlamıştır. Çoğu kadın ise bu zulme karşı çıkmış ve çocuklarıyla birlikte Fırat nehrine atlayarak intihar etmiştir. Sivas'ta yaşayan Ermenilerin çocuklarını da ailelerinden sözde eğitim almaları için bırakmaları istenmiştir. Sonuç olarak yine habere göre Osmanlı Devleti Ermeni sorununu tüm Ermenileri yok ederek bir kerede kökten çözmekte kararlıdır.⁵⁶

Amerika'nın verdiği teminatı görmezden gelen eski Mısır Britanya temsilcisi Lord Cromer, Lordlar Kamarasında İngiliz hükümetine: "*Türkler tarafından yapılan Ermeni katliamlarını Alman konsolosluğu görevlileri de bilmektedir. Peki, bu konuda İngiliz Hükümeti resmi bir bilgiye sahip midir? Ermenistan bundan sonra biraz da olsa huzur bulmalı, bizim de Osmanlıya karşı savaşımızın amaçlarından birisi artık bu olmalıdır.*" der. Bunun üzerine Lordlar Kamarası Başkanı Lord Crewe, Britanya Hükümetinin Ermenistan'da yaşayan Ermeni nüfusuna yapılan zulümden haberdar olduğunu, ancak Alman Konsolos görevlilerinin bu vahşeti teşvik edip etmediklerine dair ellerinde resmi bir rapor

⁵⁶ The Argus, "Atrocities in Armenia" "Wholesale Massacres" 28 September 1915, s.7; The age, "The Unspeakable Turk" 28 September 1915, s.7.

bulunmadığını belirtir.⁵⁷ Bu süreçte İngiliz Lordlar Kamarasında Ermenilerle ilgili yaşanan konuşmalar Danimarka'ya da ulaşmış Danimarka basını da Ermenilere yapılan katliamları şiddetli bir şekilde kamuoyunda kınamıştır. Akabinde ABD'nin bu konu üzerinde ciddi bir duruş sergilemesi istenmiştir.⁵⁸ Görüldüğü üzere basının gücü burada açıkça görülmüş ve oluşan kamuoyu Türkler aleyhinde şekillenmiştir. Böylece Ermenilere yapılan sözde zulümler Amerika'da infial uyandırmış ve Amerika'daki başlıca gazeteler yayınladıkları suçlayıcı makalelerle Türklerin adeta Cermenlerin ayak izlerini takip ettikleri yorumunda bulunmuştur. Newyork Tribune gazetesi yaptığı bir haberde "*Amerika henüz tam olarak şu gerçeği kavrayamamıştır. İtilaf Devletleri yalnızca kendilerini değil aynı zamanda tüm dünyayı korumaya çalışıyor.*" şeklinde savunma yapmıştır.⁵⁹

İngiliz Amiral Lord Arthur James Balfour'un, milletvekili ve İrlandalı siyasetçi Thomas Power O'Connor'a gönderdiği mektubunda, "*Bu savaşın tüm dehşeti arasında hiçbir şey, Ermenilere yapılan muameleden daha korkunç olamaz; Almanlar bu utanç verici durumu kesinlikle sona erdirebilir.*" şeklindeki ifadeler, yalnızca savaşın getirdiği yıkımın bir yansıması olarak okunmamalıdır. The Daily Telegraph gazetesi ise; Türklerin Başkumandan Vekili olan Enver Paşa'nın Kafkaslardaki yenilginin öcünü almak için bölgedeki Ermenileri katlettiğini yazmış ve Enver Paşanın bölgede yaşayan Ermenilere karşı uyguladığı politikayı, Alman Politikacı Reknistblow'un vicdansız ve insanlık dışı yargılamalarına benzetmiştir.⁶⁰

ABD Dışişleri Bakanlığı yayımladığı açıklamada ABD İstanbul Büyükelçisinden aldıkları habere göre Türkler tarafından Ermenilere yapılan katliamların Bulgaristan'ın savaşa girmesiyle başladığını belirtmiştir. ABD'nin katliamlara ilişkin Türklerle yapmış olduğu başvurular önemsenmemiştir. Bunun karşısında Washington'un

⁵⁷ The Argus, "Armenian Horrors" "Responsibility of Germans" 8 October 1915, s.7. İlgili haberde ise 1.000.000 Ermeni'nin öldürüldüğü bilgisi verilmekteydi The Age, "Nearly 1.000.000 People Perish" 8 October 1915, s.7.

⁵⁸ The Argus, "Armenian Massacres" "Horror in Denmark" 11 October 1915, s.9; The Mercury, "The Armenian Atrocities" 11 October 1915, s.6.

⁵⁹ The Argus, "Armenian Massacres" "Feeling In America" 11 October 1915, s.9; The Mercury, "Turk Merely Following The Teuton" 12 October 1915, s.5.

⁶⁰ The Argus, "Armenian Massacres" "Appeal By Mr. Balfour" 11 October 1915, s.9.

Türklere karşı herhangi bir aksiyonda bulunulacağına inanılmamaktadır. Salı günü Avam kamarasında yapılan bir toplantı esnasında Dışişleri Bakanı Sekreteri Sir Edward Grey, zulümlere karşı öfke duyduklarını ifade etmiştir. “Papanın Sultana başvurusu” başlığıyla verilen haber, aynı zamanda İtalya Roma gazetesinde “Correspondenza” ismiyle yayımlanmış ve verilen haberde; Kutsal Papa makamının Ermeni soykırımlarına ilişkin olarak diplomatik kanallar yoluyla Türkiye’ye mükerrer protestolar yaptığı belirtilmiştir. Bu metotların da amacına ulaşmadığı görülünce Papa kişisel olarak Osmanlı Sultanına başvurmuş ve buna karşılık Osmanlı Sultanı bu zulümleri durduracağını vaat etmiştir.⁶¹

16 Ekim’de çıkan haberlerde ise Ermeni Zulümleri başlığı altında doktor ve hemşire ihtiyacından bahsedilerek, dışişleri bakanlığı sekreteri Sir Edward Grey’in Anglo-Ermeni Örgütüne yazmış olduğu mektup verilmiştir. Grey mektubunda doktor, hemşire ve erzak ihtiyacından bahsetmiştir. Ayrıca Tiflis’teki Britanya Konsolosluğu: *“Türk askerleri Sason bölgesindeki Ermeni halkı katletmektedir. Sason 1894’te Kürtler tarafından Ermenilere yapılan katliamla nam salmıştır.”* şeklinde duyuru yapmıştır.⁶² “Belçika ve Ermenistan” “Son 400 yılın en kötü suçları” başlıklarıyla verilen bir başka haberde ise Londra’da Belediye binasında, zulme uğrayan Ermeniler adına bir yardım fonu açmak amacıyla Cuma günü öğleden sonra bir toplantı yapıldığı, toplantının açılış konuşmasında Lord Bryce’in son bir yıldan beri işlenmiş olan iki uluslararası suçun son 400 yılda işlenen en kötü suç olduğunu ifade ettiği yazılmıştır. Dahası Almanların Belçika’yı istilasının bile Türklerin Ermenilere yapmış olduğu katliam yanında hafif kaldığı belirtilmiştir.⁶³ Bu durumla ilgili olarak New York Times gazetesinin 18 Ekim 1915 tarihli baskısında Türkler adına fikirlerini dile getiren Ziya Müfti Zade Bey; *“Ermenistan neresidir?” Ermenileri koruyanlar, bütün şehir ve illeri zihinlerinde canlandırabilirlerse Ermenistan hem Hindistan hem Yunanistan arasındaki bölgeyi kaplamalı ve çok sayıda Ermeni’nin oturduğu New York’u içermelidir. Ama sorun şu ki bu sayılan toprakların*

⁶¹ *The Argus*, “Armenian Outrages” “Fresh Cases Reported” “Pope Appeals to Sultan” 14 October 1915, s.7; *The Mercury*, “The Slaughter Resumed” 14 October 1915, s.5.

⁶² *The Argus*, “Armenian Atrocities” 16 October 1915, s.19.

⁶³ *The Argus*, “Belgium and Armenia” “Worst Crimes for 400 Years” 18 October 1915, s.9.

hiç birisi, makul bir Ermeni çoğunluğa sahip değildir. Türkiye'deki Ermeniler Osmanlı vatandaşıdır. Rusya'daki Ermeniler Rus vatandaşıdır. ABD'deki Ermeniler Amerikan vatandaşıdır. Yani bu ülkeleri yöneten kanunlara Ermeniler uymalıdır. Amerikan halkına bir şey hatırlatmak istiyorum...Amerika yabancı bir güçle savaştayken Ermenilerin siper alıp Amerikan birliklerine ateş ettiklerini görselerdi ne düşünürlerdi... Tehcir olayına gelince Ermenilerin Rusya'ya verdiği destekle Ruslar, Van ve çevresini işgal etmede başarılı olmuşlardır. Bu durum, hainliğin tekrarını engellemek için ciddi önlemler almayı gerektirmiştir. Elbette göç sırasında hastalık, kanunsuzluk gibi olayların yaşanması kaçınılmazdır" demiştir.⁶⁴

18 Ekim 1915 tarihli Argus gazetesinde yayımlanan ve "Müttefiklere yardımcı olmak için gönderilen birlikler" başlığı altında sunulan bir diğer habere göre, Türkiye dışında yaşayan Ermenilerin, Küçük Asya'daki kardeşlerine yönelik gerçekleştirilen katliamların intikamını almak amacıyla bir araya geldikleri bildirilmiştir. Özellikle İtalya, Mısır, Balkanlar, Büyük Britanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi farklı coğrafyalarda ikamet eden Ermeniler, bu amaç doğrultusunda bir gönüllü birlik oluşturmuşlar ve müttefik kuvvetlerle birlikte savaşmak için cepheye gitmeye karar vermişlerdir. Bu haber, dönemin siyasi ve askeri atmosferine dair önemli bir gösterge olarak, Ermeni diasporasının savaşın gidişatındaki etkilerini ve müttefiklerle olan ilişkilerini ortaya koymaktadır.⁶⁵ 22 Ekim tarihli başka bir gazetede ise "Ermeni Sorunu" başlığı verilmiş ve haberde; İstanbul muhabiri Bay John Reed'ten gelen aşağıdaki mesajı "The New York World" adlı gazete yayımlamıştır:

Sofya, 14 Eylül (İstanbul'dan kaçırıldı 7 Eylül)-Büyükelçi Morgenthau Türk hükümetine hayatta kalan Ermenilerin Amerika'ya taşınması için 200.000 pound toplaması teklifinde bulunmuş ve bu konunun ele alınması için başkan tarafından atanmış önde gelen Amerikalılardan oluşan bir komisyonun oluşturulması isteğini Washington'a telgraf ile göndermiştir. Bunun üzere 5 isim önerilir ancak kim oldukları söylenmeyecektir. Türk hükümeti 3 Eylül'de bu teklifi kabul eder, fakat

⁶⁴ Meral Kuzgun, (2014) *Yerel ve Yabancı Basında ...* s.784.

⁶⁵ *The Argus*, "Asia Minor Massacres" "Armenians Will Avange" 20 October 1915, s.9; *The Mercury*, "Avenging The Massacres" 20 October 1915, s.5.

Washington'dan cevap gelmez. Aynı günlerde yapılan bir röportajda ise büyükelçi konuyla alakalı şunları söylemiştir:

“ABD Ermenilerin yaralarını sarma hususunda Hz. Musa olabilirdi. Onlar Doğu Oregon, Idaho, Nevada ve California gibi Washington'un batı eyaletlerinin yerleşim olmayan bölgesine konulabilirlerdi. Onlar temiz, çalışkan, akıllı bir ırktı ve göçmenler için en iyi sınıf, eğitime istekli çiftçiler ve işçilerdi. 2 ya da 3 hafta önce Enver Paşa ve Talat Bey'le görüşüm (Türk Genel Kurmay Başkanı ve İçişleri bakanı ve bugünün iki fiili yöneticisi) ve onlara şunu önerdim: Ermenilerin toptan sınır dışı edilmesi salt(sadece) bir askeri tedbir olsaydı, belki (muhtemelen) onlar Amerika'ya sınır dışı edilmelerine itiraz etmeyeceklerdi. Onlar sonunda razı oldular (kabul ettiler). Araştırma sonucunda 1 milyon doların yeterli olmadığını keşfettim. Yalnızca 110.000'i İstanbul'da olmak üzere 500.000 Ermeni'nin yardıma ihtiyacı vardı. Önden verilecek adam başı 100 dolar onların giydirilmesi ve taşınması için gerekliydi. Bütün ırkın kurtarılması ve Amerika'nın ihtiyaç duyduğu iyi bir vatandaş profili adına Ermeniler Amerika adına muhteşem bir fırsattı. Yerleşimciye ihtiyaç duyan Birleşik Devletler eyaletleri Küçük Asya'ya gidecek bir gemi donatmalı ve her birinin bir kaynak (bağış) toplamasını öneriyorum. Belki de 1 milyon pound ihtiyaç duyulan toplam miktar olacaktır. Nisan ayından beri Türk hükümeti tarafından yapılan zulümde, 300 bin ile 700 bin arasında katliam, açlık ve hastalıktan ölen olduğu az çok tahmin edilmektedir.”

Bir başka haberde ise "Bütün nüfus gönderildi" başlığı altında şu ifadelere yer verilmiştir: *"Samsun, Mardin, Sivas ve Hajun illerinin sınırları içinde yaşayan Ermeniler, Halep ve Adana çevresine, İran'ın doğusundaki vilayetlere ve kuzeydeki Karadeniz bölgesine doğru tamamıyla sevk edilmiştir."* Bu metin, dönemin yerel ve bölgesel etkileşimlerini vurgularken, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusuna yönelik politikalarını ve bu politikaların coğrafi sınırlar üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Analiz, aynı zamanda bölgesel nüfus hareketliliği ile birlikte, 1915 Ermeni Tehcirinin daha geniş coğrafi bağlamını da gözler önüne sermektedir. Ayrıca Ermeniler göç bölgesine trenle gidecekse 180 Piastre (12 Paunt) ödemek zorunda bırakılmıştı. Parası olmayıp da trene binemeyen Ermeni çocuk, kadın veya hastalar ise yollarda perişan olmuştu. Kapalı yük vagonlarına tika basa konulan

Ermenilerin sayıları 45 kişiyi buluyordu. Şayet yanlarında yiyecek getirmemişlerse vagonlardaki Ermeniler yolculukları boyunca aç bir şekilde yol almak zorunda kalmışlardı. Vagonlarda hamile kadınlar çocuklarını bu zor şartlarda doğurmuşlar, hatta vagonlarda bu kötü şartlara dayanamayıp birçok insan hayatını kaybetmişti. Çoğu Ermeni trenden kendilerini atarak intihar etmiştir. Vagonlardaki Ermeniler soyulduğu gibi, kadınlar ise durulan her istasyonda Türk askerleri tarafından tecavüze uğramışlardır. Trenler tıka basa doluydu. Tren vagonları şehirlerden geçerken Ermeniler bir parça ekmek için vagonun pencerelerinden ellerini çıkararak yalvarıyordu. Ermeni erkekler kendi eşlerini tren vagonlarına bindirip yollamışlardı. Kendileri ise maddi imkânsızlık dolayısıyla yürümek zorunda kalmıştı. Bu insanlar ise yolculukları sırasında tepelerden inen eşkıyalar tarafından soyulmuştu. Halep için yola çıkanlardan sadece 1000 kadarı bölgeye ulaşabilmişti. Özellikle Afyon ve Konya’da trenlere binmek için bekleyen Ermeniler, tren vagonlarının yetersizliği nedeniyle istasyonlarda uzun bir zaman beklemek zorunda kalmıştı. Bu bekleyiş esnasında Ermeni kızlar ve genç kadınlar “Türk Haremleri” için alıkonulmuştu. Erkek çocuklar ise esir olarak satılmıştı. Geri kalanlar ise evsiz barksız çöle sürülmüştü.⁶⁶

Görüldüğü üzere Argus gazetesi haberlerine göre Ermeniler açıkça Türklerin uyguladığı iddia edilen soykırıma maruz kalmıştır. Konu ile alakalı bir diğer haberde yine bu olayları destekler niteliktedir. Haber “Erkek Öğretmenler Öldürüldü” başlığıyla verilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir:

“Afyon’da bulunan erkek öğretmenler ıssız bir tarlaya götürülmüş ve başları baltalarla parçalanmıştı. Afyon Karahisar Ermeni Okulunda okuyan kız öğrencilere ise Türkler tarafından tecavüz edilmiş ve sürgüne tabi tutulmuştu. İstanbul muhabiri olan Bay John Reed, bu bilgelerin çoğunu Alman doktorları ve muhabirlerinden aldığını ifade ederek bilgilerin güvenilirliğini ispata çalışmıştı. Öte yandan Bay John Reed, yaşanan bu tecavüz olayları ile ilgili bölgede bulunan Amerikalı misyoner ve diplomatların konuşmayacağını ifade etmişti.”

Haberin devamında ise yüksek mevkideki Türk devlet adamlarının Ermeni katliamlarını bütün yabancıları bölgeden uzaklaştırmak amacıyla

⁶⁶ The Argus, “Armenian Problem” 22 October 1915, s.5.

yaptığını, bu planlarının Balkan savaşlarından beri Türklerin götüğünü, sırada ise Yunanlılara işaret edildiği, ardından Yahudiler ile İtalyanlara benzer şeylerin yapılacağı ifade edilmişti. Bay John Reed, ayrıca Türk Devlet Adamlarının amaçlarının bütün Hristiyanları Anadolu'dan atmak olduğunu, ayrıca Amerikan Okul binalarını ve mülklerini istediklerini müttefikleri olan Almanları da savaş sonrasında Anadolu'dan atacakları yorumunda bulunmuştu. Dahası Bay John Reed, Ermenilerin sınır dışı edilmesinin İslam şeriatına da aykırı olduğunu ifade ederek Osmanlı Devleti'nde sultandan sonra en yüksek merteye olan Şeyhülislamın bile bu yapılara dayanamayarak istifa ettiğini söylemişti.⁶⁷

Gazeteler arasında San Jose California, ABD kökenli The Mercury gazetesi de Ermeni olayları hakkında haberler yapmıştır. Gazete 23 Ekim 1915 tarihinde "Ermeni Zulümleri" Bir milyondan fazla Ermeni sürüldü." başlığıyla verilen haberde; Washington Türk elçiliği yayınladığı resmi bir raporda şunları iddia etmiştir: Ruslar Müslümanlara karşı zulümler yapıyor ve Ermeniler de her fırsatta Türklere işkence ediyor. Türk Elçiliğinin iddiasına göre Ermeniler açlıktan ölsünler düşüncesiyle Türk bebeklerinin yanaklarını deliyorlar. Haberin devamında Washington'a ulaşan gayri resmi raporlar gösteriyor ki bir milyondan fazla Ermeni sürülmüş ve toplam Ermeni nüfusunun üçte ikisi de Türkler tarafından öldürülmüş veya esir edilmiştir. 200.000 Ermeni ise Rus topraklarına kaçmıştır.⁶⁸

"Türk Zulümleri-Ermenilerin Katliamı" başlıklarıyla verilen başka bir haberde; Viscount Bryce tarafından gönderilen bir mektuba yer verilmiştir. Mektupta Kuzey ve Doğu Anadolu'da Ermenilere yapılan zulümlerin son kanıtları daha önceden anlatılan dehşet hikâyelerin doğruluğunu onaylamaktadır. Medeni dünya ise yaşanan bu zulme müdahale etmede çaresiz kalmıştır. 15 Ağustos 1915'e kadar yarım milyonu aşkın Ermeni'nin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Türk polisleri sürekli olarak kırbaç ve cop kullanıyor ve çoğu kadını evire çevire dövüyor. Tiflis'ten bir muhabirin ifadesine göre, bir zamanlar Ermenistan Krallığının başkenti olan Van'dan insanlar sürülmüş ve çoğu güneye doğru kaçmak zorunda kalmıştır. Cavit Bey'in "Kasap Taburları" olarak tanımladığı 8.000 kişilik askerî birlik, Lairt'teki Hristiyan nüfusunun

⁶⁷ *The Argus*, "Men Teachers Killed" 22 October 1915, s.5.

⁶⁸ *The Mercury*, "Armenian Atrocities" "Over 1.000.000 Exiled" 23 October 1915, s.5.

büyük bir kısmını katletmiş ve bunun sonucunda, Cavit Bey, iki Ermeni piskoposunun şehir meydanına getirilip burada yakılmasına dair emir vermiştir. Temmuz ayının başında Muş'ta Türkler Ermenileri silahsızlandırarak, kasabanın tanınmış simalarını ve köy muhtarlarını alıkoyarak ailelerinden yüklü miktarda fidye talebinde bulunmuştur. Hatta fidyeleri getirmeleri için alıkoyduğu Ermenilerin el ve ayak tırnakları sökülmüş, dişleri çekilmiş ve burunları bıçakla kesilerek akıl almaz işkencelere tabi tutulmuştur. Muş'taki Ermeniler kendilerini Kiliselerde ve taştan inşa edilmiş evlerde 4 gün boyunca savunmaya çalışmışlardır. Fakat Alman subayları tarafından kullanılan toplara daha fazla dayanamamış ve bütün Ermeniler ölmüştür. Öte yandan Müslüman ahali de Ermenilerden kalan evlere akın etmişlerdir. Sağ kalan kadın ve çocuklar ise büyük kamplara sürülmüştür. Muş'taki Ermeni köylerinde de benzer durumlar yaşanmıştır. Türkler, Ermeni evlerini, içlerinde insanlar olmasına rağmen ateşe vermiştir. Ermeni kadınları, çocuklarını kurtarmak amacıyla cinnet geçirerek evlerinin dışına çıkarmaya çalışmışlardır. Bazı kadınlar, alevler arasında diz çökerek Tanrı'ya dua etmekte, diğerleri ise yardım çağrısı yapmak için bağırılmaktadır. Ancak katliamı gerçekleştiren Türkler, bu trajik duruma kayıtsız kalmış ve mağdurlara yönelik en küçük bir yardımda bulunmamıştır. Hatta yanmamak için dışarı çıkan çocukları tutarak tekrardan yanan evlerin içine atmışlardı. 30.000 Türk ve Kürt Muş'un tepelik bir Ermeni köyü olan Sahun 'da yaşayan 1.500 Ermeni'yi kuşatarak öldürmeye çalışmış, burada yaşayan Ermeniler, kendilerine doğru gelen Türk ve Kürtlere karşı ellerine geçirdiği taş tırpanlarla mücadele etmiş ve çok sayıda Türk ve Kürt'ü bıçaklayarak öldürmüştür. Ancak sonunda esir düşmemek adına kadınlar çocuklarını da kucaklarına alarak uçurumdan aşağı atlayarak hayatlarına son vermişlerdir.⁶⁹

ABD merkezli *The Mercury* Gazetesi, tıpkı İngiliz ve Avustralya kaynaklı diğer yayınlar gibi, Ermeni olaylarını Osmanlı Hükümeti'nin sorumluluğuna yüklemiştir. Bu gazeteler, Osmanlı'nın bu olaylardaki rolünü vurgulayarak, haberlerin sürekliliğini sağlamış ve sözde soykırımın görgü tanıklarının ifadelerini geniş bir şekilde yayımlamıştır. Örneğin, Sefer Kuvvetleri muhabiri C. E. W. Bean, 19 Ekim 1915 tarihinde

⁶⁹ *The Mercury*, "Turkish Atrocities" "Massacre Of The Armenians" 29 November October 1915, s.5.

Gabatepe'de sorgulanan bir Ermeni'nin ifadesine yer vererek, olayların tanıklarının anlatımlarını belgelemiştir. Bu ifadeler, dönemin tanıklıklarını ve olayların tarihsel bağlamını daha ayrıntılı bir şekilde sunmaktadır:

“Bu Ermeni savaşın başında Osmanlı Ordusu için Kafkaslarda Ruslara karşı savaşmaktaydı. Aynı zamanda kardeşi de kendisi ile beraberdirdi. Ön saflarda Osmanlı'nın başarısı için savaşan bu Ermeni asker hastalanmış ve kardeşiyle birlikte izinli olarak memleketine gönderilmişti. Fakat Kafkasya'dan memleketlerine dönüş yolculuğu sırasında bu zulümlere tanıklık etmişti. Macera dolu bir yolculuktan sonra Garnizonun bulunduğu kasabaya varan Ermeni kardeşler, burada 3 hafta kaldıktan sonra sahte isimlerle yeniden orduya katılmıştı. Yeni karargâhlarında 2 gün geçtikten sonra bir subay kışlaya gelerek bütün askerlerin sıraya geçmesi için emir vermişti. Daha sonra bu subay, iyi süngü kullanabilen 100 askere ihtiyaç duyduğunu ifade edince kendileriyle beraber 100'den fazla asker bir anda öne çıkmıştı. Öne çıkan bu askerler büyük bir binaya götürülmüş ve kendilerine Jandarma üniformaları giydirilerek Tüfek ve mühimmat verilmişti. 8-10 kişilik gruplara ayrılan bu askerler sözde düzeni sağlamak için şehirde devriye gezmeye başlamıştır. Bu görevde iştigal ederken 2 papaz ve 40 kadar Ermeni'nin polis tarafından sürüklenerek Hapishaneye götürüldüğünü gördük ancak ebetteki hiçbir müdahalede bulunmadık. Her sokak köşesinde bir jandarma nöbetçi olarak dikiliyordu. Biz devriye görevindeydik ve kaçış imkânsızdı. Sonra bir polis dükkânlara girerek dükkân sahiplerini kelepçeleyip hapishaneye götürdü. Hapishaneler artık yetersiz kalıyordu. 3. günün sonunda bir binbaşı gelerek, özel bir görev için içimizden iyi süngü kullanan 40 kişiye ihtiyacı olduğunu söyledi. Bunun üzerine ben bu işin arkasında iyi bir şey yatmadığını anladım ve öne çıkmadım. Ancak kardeşim olayın içyüzünü bilmediği için öne atılmak istedi. Fakat benim kendisini dirseğimle dürtmemle duraksadı. Bizim dışımızda 40 Türk askeri öne çıktı. Ertesi gün binbaşının verdiği görevi icra eden bu 40 asker geri döndü. Aradan birkaç gün geçtikten sonra yine aynı binbaşı gelerek tekrardan 40 askere ihtiyacı olduğunu ifade etti. Bu sefer 40 farklı asker öne çıkmıştı. Biz ise yine sessiz kalmıştık. Bu durumu fark eden binbaşı ise bizi azarlayarak sizde geçin aksi takdirde kafalarınızı kıracağım diyerek gruba bizi de dâhil etti. Bu emre itaat etmekten başkası yoktu. Neticede gece yarısı bir düdük sesi ile sıraya geçerek göreve başladık. Cadde boyunca

sırayla yürüyüşe başladık ve nihayet büyük bir binanın önünde durduk. Kapılar açıldı ve birbirine bağlı bir halde bulunan talihsiz 4 kişi dışarı çıktı. Ardından bir 4 kişi daha bu 800 kadar tutuklu çıkana kadar devam etti. Gecenin karanlığında biz bu esirleri sıraya sokup onlara eskortluk etmeye başladık. Gün doğumunda 6-7 polis birkaç jandarma ve 1 subayın bulunduğu bir yere vardık. İlk kez gördüğümüz ve 100 kişiden oluşan bir jandarma birliği karşımızda hazır bulunuyordu. Binbaşı bizlere emrederek geriye dön emrini verince bizler 800 kişiden oluşan Ermeni mahkûmları bırakarak geri döndük. 10 dakika sonra bir tepeye geldik. Başımızdaki komutan bize yeniden dur emri vererek şu ifadelerde bulundu. Her ne kadar Ermenileri öldürme zevkinden mahrum kalsanız da size ölümlerini izleme zevkini yaşatacağım dedikten sonra şimdi izleyin dediğinde gördüklerim tasvir edemeyeceğim kadar korkunçtu.”

Hikâye de tam bu noktaya gelindiğinde Ermeni görgü tanığı kendini koyuverip ağlamaya başlamıştı. Daha sonra gördüklerini anlatmaya devam eden bu Ermeni asker şöyle diyecekti:

“Gördüğüm yaklaşık 100 kadar kurt diyebileceğim insanın bu savunmasız durumda olan insana süngüleriyle defalarca vurduğunu gördüm. Bu savunmasız durumda bulunan Ermeniler 4’lü gruplar halinde birbirine bağlı olduğu için kaçmaları söz konusu olmamış ve süngülerle gaddarca katledilmişlerdi. Hiçbir silah sesi duyulmamıştı. Zira tercih olarak en sessiz metot olan süngüler kullanılmıştı”.⁷⁰

The Argus gazetesinin editörüne yazılmış olan başka bir haber ise “Ermenistan’ın Şehitliği” başlığıyla verilmişti. Haberde Belçika’da yapılan katliamdan sonra Osmanlı Devleti’nin de masum olan 800.000 Ermeni’yi katlettiği ifade edilmişti. Bu talihsiz topraklarda şehit olan Ermeniler 15 yüzyıldan beri, vahşi hükümdarlar için kolay bir yem olmuşlardır. Ermeniler, tarihsel süreç içerisinde, özellikle Farslar, Ruslar ve Türkler gibi büyük güçlerin egemenlik mücadelesi arasında varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Kürtler gibi bölgesel güçlerin etkisi altında da Ermeniler çoğunlukla maruz kaldıkları dışsal baskılarla baş etmeye çalışmışlardır. Bu durum, Ermenilerin varlık mücadelesinin, adeta aç gözlü güçlerin arasında bir kuzuya benzer şekilde hayatta kalma çabasıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ermenilerin II. Meşrutiyet

⁷⁰ The Argus, “Story of Eye-Witnesses” 2 December 1915, s.5.

ile yeşeren umutları 14-24 Nisan 1909 yılındaki katliamları ile son bulmuştur. Türkler toplam 1.500.000'lük nüfusun 800.000'ini Mayıs 1915'ten bugüne kadar katletmişlerdir.⁷¹

ABD kaynaklı The Mercury gazetesi de Avusturalya basınıyla benzer haberler yapmıştır. “Türk Zulümleri” “Ermenilerin Yok Edilmesi” gibi başlıklarla Türklerin Ermenilere sözde yaptığı katliamı okuyucularına duyururken, haberin devamında 5.000 Ermeni'nin kırbaçlarla dövülerek akli dengesini kaybettiğini ve yağma, cinayet, açlık, tecavüz ve kız kaçırmaya gibi korkunç vakalar görüldüğünü yazmıştır. Hatta iddiaya göre bir vakada 200 Ermeni kamyonlarla ırmak kenarına götürülmüş ve kurşuna dizilmiştir. Dahası bütün Ermeni erkeklerin üzerleri yarıya kadar soyulmuş ve götürülmeden önce birbirine bağlanmıştır. Ermeni kadın ve kızlar ise Türk köylerine dağıtılmış, isteyen istediğini seçmiştir. Karısının ve 3 kızının alındığını gören zengin bir Ermeni adam aklını kaybetmiştir. Bir görgü tanığı ise şu ifadelerle yer vermiştir:

“Bugün ben hastanede 21 tane kadın ve çocuğu yorgunluktan bitap bir şekilde yerde yatarken gördüm. Çocukların 3 tanesi ölmek üzereydi ve kalanların yarısı da muhtemelen ölmek üzereydi. 2 çocuğu zorla annelerinden ayırdılar. Bu olay üzerine acılı anne şuarsuz bir şekilde tren rayları üzerinde yürümeye başladı. Tam o esnada geçmekte olan tren kadının bacaklarının üzerinden geçti ve kadının bacağı kısmen koptu ve şu an o kadının akli dengesi yerinde değil. Bu insanların acıları ıstırapları son derece korkunç ve tarifî ise mümkün değil.”⁷²

Görüldüğü üzere yabancı basında Ermeni katliamı haberlerinin sonu gelmemektedir ve artık 1916 yılına girilmiştir. 1 Ocak 1916 tarihli bir haberde Türkiye'nin hızlı bir şekilde Almanlaştığı ifade edilerek, İstanbul'un yaşamak için korkunç bir yer olduğu belirtilir. Haberde ayrıca Türklerin Almanları örnek alarak ülkelerindeki bütün yabancıları temizlemekte kararlı oldukları özellikle Ermenilerin katliamı noktasında son derece istekli oldukları ifade edilir.⁷³

Ocak ayında çıkan diğer haberlerde ise Anadolu'nun doğusunda bulunan bazı vilayetlerden “Ermeni Katliamları” “Köylüler katledildi”

⁷¹ The Argus, “Armenia's Martyrdom” 9 December 1915, s.5.

⁷² The Mercury, “Turkish Atrocities” “Wiping out of Armenians” 16 December 1915, s.5.

⁷³ The Argus, “War Notes” 1 January 1916, s.5.

başlıklarıyla yeni haberler gelmiştir. Buna göre Viscount Bryce, Ermenistan'daki bir arkadaşıdan aldığı yeni zulüm haberlerini gazete sütunlarına taşımıştır. Haberde 10 Ocak'ta Elbistan'dan yazan meslektaşının verdiği bilgiye göre Muş şehrinden gelen Ermeni göçmenler, 1500 kişiden oluşan Sason Ermeni'sinin Kasım sonunda Türk yetkililerine açlık ve soğuktan dolayı teslim olduğunu ifade eder. Teslim olan bu Ermeniler Muş valisinin emri üzerine katledilmiş, kadın ve çocuklar ise Fırat nehrine atılarak boğulmuştur.⁷⁴

Aynı haberde güney bölgelerinden de benzer haberler alındığına dair satırlar yer alır. "Kadın ve Çocuklar Yakıldı" başlığıyla verilen haberde Viscount Bryce Mersin'den gelen bir görgü tanığına ait bilgiler gazeteye yansımıştır. Habere göre Mersin'den gönderilen Ermeni sayısının 25.000 olduğu ifade edildikten sonra şehirde bulunan Ermenilerin çekmiş oldukları acı, keder ve zorluklar tasvir edilemez şekilde nitelendirilmiştir. Şehirde, sayısız ölümün yaşandığı ve yüzlerce Ermeni çocuğunun ebeveynlerinden koparılarak yol kenarlarında terk edildiği belirtilmiştir. Türk kolluk kuvvetlerinin uyguladığı vahşi zulümler, Ermeni halkının yaşadığı acıyı daha da derinleştirmiştir. Bu olaylar, sadece fiziksel yok oluşla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda etnik kimliğin ve toplumsal yapının büyük bir tahribatına yol açmıştır. Yine Halep'ten gelen bir başka haberde 1 Ağustos 1915'ten beri 20.000 Ermeni'nin Halep'e ulaştığı ve hemen hemen hepsinin yaşamış olduğu zorluklar, istismar, soygunculuk ve yol boyu yaşadıkları zulümler anlatılmıştır. Urfa- Arappınar arasında yaklaşık 25 millik bir mesafede anayol boyunca 500'den fazla gömülmemiş ceset olduğu görgü tanıkları tarafından anlatılmaktadır. Olaya objektif ve soğukkanlı bakan ve konu hakkında doğru bir şekilde bilgilendirilmiş kişiler Ermeni tehciri neticesinde ölen insan sayısının 15 Ağustos 1915 tarihi itibarıyla 500.000'nin üzerinde olduğunu bildirmektedir. Haberlerde geniş şekilde yer alan konu şüphesiz tehcirden dolayı etkilenen ve katliamın yapıldığı 7 şehirdir. Ayrıca olumsuz hayat şartları nedeniyle de birçok insanın öldüğünden bahsedilir.

Örneğin Konya'dan gelen bir bilgide, Eskişehir'de 12.000-15.000 arasında Ermeni'nin en dayanıksız çadırlarda kaldığı ifade edilir. Pamuk kumaştan yapılan bu çadırların yağmur sularını geçirdiği ifade edilerek

⁷⁴ *The Argus*, "Armenian Massacres" "Peasantry Slaughtered" 17 January 1916, s.9.

şartların olumsuzluğuna dikkat çekilmiştir. Yaşanan bu olumsuzluklar nedeniyle her gün 30 ile 40 Ermeni'nin hayatını kaybettiği yazılmıştır. Tiflis'te bulunan başka bir Ermeni muhabiri ise şu bilgileri vermiştir:

“Mayıs ayının sonuna doğru Askeri Vali Cevdet Bey, Van'dan uzaklaştırıldı. Bunun üzerine güneye doğru kaçan Cevdet Bey 8000 askeriyle Sart-Sairt bölgesine girdi. Bu askerlere “Kassab Tabouri” (Kasap Taburu) denilmekteydi. Cevdet Bey Sairt'in Hristiyanların çoğunu katlettiği gibi Ermeni Piskoposu Eghishe Vartabed ve Çaldıran Piskoposu Addai Sherakunşer'i meydanda yakma emri verdiğini rapor etmişti. Yine Bitlis'te Cevdet Bey 15.000 Ermeni'yi öldürüp kendi kazdıkları hendeklere gömmüştü. Kadın ve çocukların Dicle nehrine atılarak boğulduklarına inanılırken, cesur olup karşı koyan Ermeniler ise Türk ordusuna karşı son kurşunlarına kadar mücadele etmişler ve Türk askerlerine esir düşmemek adına ya kendilerini zehirlemişler ya da kurşunla intihar etmişlerdi. Muş da ise Temmuzun başında Türk yetkililer Ermenilerden silah talep ettikleri gibi kimisinden de fidye talep etmişlerdi.”⁷⁵

12 Şubat 1916 tarihli *The Argus* gazetesinin 17. sayfasında yer alan "Daha fazla Ermeni zulümleri" ve "Türkiye'de Kadınlar Uluorta Satıldılar" başlıklı haberde, İsviçre gazetelerinin, Küçük Asya'da hayatta kalan az sayıdaki Ermeni'ye yönelik katliamların yeniden başladığını belirttikleri aktarılmaktadır. Genç kadınlar İstanbul'da açık pazarlarda satılırken, erkekler ve çocuklar vurularak öldürülmüştür.⁷⁶ Yine 21 Şubat 1916 tarihli *The Argus* gazetesinin 7. sayfasında "Amerika Türkiye'yi Tehdit Ediyor", "Ermeni Dehşetlerine Karşı Protesto" başlıklı haberde ABD Dış İşleri Bakanı'nın (Bay Lansing) Ermeni zulümlerine karşı protesto içeren bir telgraf mesajını İstanbul'a gönderdiği bildirilmektedir. Faillerin cezalandırılacağına dair ümidini ifa eder ve katliamların ve zulümlerin tekrarlanması durumunda sert (zorlayıcı) bir aksiyon almakla tehdit eder.

Erzurum'da “Daha Başka Katliamlar” başlığı ile verilen haberde ise “Erzurum tahliye edilmeden önce Türk Garnizonu ile beraber askerlik yapan Kürtler Ermenilerin merhametsizce katliamını gerçekleştirdiler. Bu

⁷⁵ *The Argus*, “Armenian Massacres” “Women and Children Burned” 22 January 1916, s.5.

⁷⁶ *The Argus*, “More Armenian Atrocities” 12 February 1916, s.17.

katliamlarda binlerce Ermeni öldürülmüştür diye yazar."⁷⁷ Bir gün sonra çıkan 22 Şubat 1916 tarihli "Ermeni Harekâtı" ve "Düşmanın Bağdat Ordusu Tehlikede" başlıklı haberde de Büyük Dük Nikolas'ın ana karargahını Erzurum'a transfer ettiği, Kafkas Rus ordusunun Türkler'in peşinden kovalamaya devam ettiği ve 2500 Türk askerinin silah ve mühimmatları ile ele geçirildiği bildirilmektedir. Rusların Karadeniz ile Van Gölü arasındaki tüm cephelere ağır hasarlar verdiği, Kâmil Paşa yönetimindeki orduyu ele geçirme mücadelesinin sınırları gerdiğini ve ölen Türk askerlerin silah ve mühimmatlarını geride bıraktıkları yazılan haberde ayrıca Enver Paşa'nın ordusunun destek amaçlı Sivas'tan Erzurum'a doğru ilerlemekte olduğu, Kâmil Paşa'nın kaçak ordusu kurtarılsa bile geriye bitap düşmüş ve savaşamayacak askerlerin kalacağı bildirilmektedir. Ruslar son birkaç günde 50 milden fazla ilerleyerek Fırat'ın üst sularını ele geçirmişlerdir. Ayrıca güneydeki başarıları ise Dicle'nin yukarısı sularında onları güvenceye almaktadır. Böylece onlar Türk Ordusunu Bağdat harekât alanından ve Küçük Asya'da İran'da bulunan ordularından tamamen kesip ayırmıştır.

"Amerikan Protestosu Gayri Resmî" başlığı ile devam eden haberde Amerikan Dışişleri Bakanı Bay Lansing'in açıklamasına göre ABD'nin Ermeni katliamlarına karşı Türkiye'yi protestosu da gayri resmidir. Amerika resmi bir şekilde herhangi bir yabancı güç tarafından kendi konularına ilişkin yapılan bu muameleyi duyuramaz (bildiremez).⁷⁸

Artık 1917 yılına gelinmiştir ve sözde soykırım haberleri gündemi oldukça meşgul etmiştir. Dahası yapılan haberler basında geniş yankı uyandırmış ve Osmanlı topraklarını işgal eden Avrupalı devletlerin istediği fırsat eline geçmiştir. Yapılan her haberde anlatılan Ermeni olaylarına ilişkin anlatımlar diğerinden daha ağır işkence ve ölümler içermektedir. Örneğin Sidney Morning ve Daily Telegraph gazetelerinin 2 Ocak 1917 yılında "*Ermenilerin Korkuları-Sistemik Katliam*" başlıklarıyla yaptıkları haberlerde Müslüman bir görgü tanığının Trabzon ve Muş bölgesinde yapılan Ermeni katliamını anlatmasına yer verildiği görülmektedir. Görgü tanığı Muş'un etrafındaki yerleşim yerlerinde pek çok sayıda tarlalarda yatan adam, kadın ve çocuk cesedi gördüğünü ve

⁷⁷ The Argus "America Threatens Turkey" 21 February 1916 page 7; The Daily Telegraph, "Day By Day" 22 February 1916, s.4.

⁷⁸ The Argus, "Armenian Massacres" 22 February 1916, s.7.

neredeyse hepsinin korkunç şekilde öldürüldüğünü ifade etmektedir. Kadınlar çoğunlukla çıplaktır. Ceset yığınları iki vadinin arasında toplanmıştır. Tahminen 15.000 olduğu tahmin edilmektedir. 500 tane Ermeni'nin Muş'ta bir ahırın içine sokularak kapılarının kitlendiğini, sonrasında çatıya çıkan askerlerin meşaleleri ahırdan içeriye attığını ve bütün Ermenilerin diri diri yakıldığını ifade etmiştir. Trabzon'da bir hükümet yetkilisi ise en güzel Ermeni kızlarını seçerek onlara tecavüz ettikten sonra katletmiştir. Tanığa göre katliamlar "Genç Türklerin" Türk olmayanları yok etme politikasının bir parçasıdır. Türkiye'deki Alman Askeri Yetkililer ise bu katliamları durdurmak için herhangi bir teşebbüste bulunmamışlardır.⁷⁹

The Daily Telegraph'da "*Hristiyan Ermenilerin Katliamı*" başlığıyla verilen bu haber: "*Muhtelif zamanlarda Dünya Küçük Asya Türkiye'sinde yaşanan suçlara tanıklık etmiştir. 1915'te meydana gelen Ermeni tehciri de bunlardan birisidir. Yüzbinlerce Ermeni, Türk Hükümetinin emriyle katledilmiş ya da sınır dışı edilmiştir. Bu doğu tarihine kanla yazılmış emsalsiz korku dolu zulümlerin bütün hikâyesi son zamanlarda İngiltere Parlamentosuna sunulan ciltli bir dosyada mevcuttur. Bu dosya Viscount Bryce tarafından bir araya getirilen ve By Arnold J. Toynbee tarafından düzenlenen pek çok sayıdaki görgü tanığının ifadelerinden oluşur. Bu ilk elden kanıt yığını kaçınılmaz bir şekilde bizi şu sonuca götürür. Müttetikleri Almanya'nın da sessiz kaldığı yol verdiği Türk yetkilileri tarafından kasti olarak amaçlanan bu politika Ermeni halkının yok edilmesinden başka bir şey değildir.*" şeklinde halka duyurulmuştur.⁸⁰

Artık I. Dünya savaşının ortalarına gelinmiştir ve savaşın gidişatı üzerine yapılan haberlerde güçlü devletlerin etkisi açıkça görülmektedir. Nitekim Sidney Morning gazetesinin yaptığı 31 Mart 1917 tarihli bir haberde yine Ermeniler ele alınmış ve *Armenia* başlığıyla Ermenilerin tarih sahnesine ilk çıkış anından itibaren kısa bir tarihçesi verilmiş, ardından Türklerin himayesinde yaşayan Ermenilerin ilk defa ulusal bir problem olarak gündeme geldiği tarih Ayestefanos antlaşmasına bağlanmıştır. Haberin devamında, Sultan II. Abdülhamit'in Ermenilere

⁷⁹ *The Sydney Morning Herald*, "Armanian Horrors" "Systemetic Massacre" 2 January 1917, s.7; *The Daily Telegraph*, "Armenian Massacres" 2 January 1917, s.5.

⁸⁰ *The Daily Telegraph*, "Armenian Massacres" "Horror Not Realised" 27 February 1917, s.5.

karşı büyük bir öfke beslediği ve bu dönemde, sistematik bir şekilde, Ermeni nüfusuna yönelik kitlesel katliamların başlatıldığı ifade edilmiştir. Bu katliamlar, 40 yıl boyunca masum, silahsız, savunmasız ve zarar vermeyen insanlara karşı devam etmiştir. Ayrıca, Türkler tarafından gerçekleştirilen bu kitlesel katliamlar için herhangi bir mazeret sunulmadığı, Ermenilere yönelik bu şiddet eylemlerinin hiçbir haklı gerekçeyle savunulmadığı vurgulanmıştır. Yine de bu süreçte yarım milyon Ermeni'nin Türkler tarafından katledildiği ve Türklerin bu nefretine Ermeniler tarafından bir anlam verilemediği yazılmıştır. Haberin devamında Sultan II. Abdülhamit'in alaycı bir şekilde: "Ermeni sorununu ortadan kaldırmanın tek bir yolu vardır. O da Ermenileri yok etmektir." dediği iddia edilmiştir.⁸¹

Yine Daily Telegraph tarafından yapılan "Ermeni Katliamları" "Bitmeyen korkular" başlığıyla verilen haberde, Dış İşleri Bakanı Sekreteri Bay Balfour Amerikan Ermeni Yardım Komitesine yazmış olduğu mektuba yer verilmiştir. Bay Balfour mektubunda, Osmanlı İmparatorluğunda savaştan önce 1.800.000 Ermeni'nin bulunduğunu, bunların 1.200.000'nin ya katledildiğini ya da sınır dışı edildiğini ifade etmiştir. Katledilenlerin çok kötü işkencelere maruz kalıp hayatlarını kaybetmesine rağmen sınır dışı edilenlerin daha uzun acılar yaşamış olduklarını dile getirmiştir. Haberde ayrıca "Ölüm Saçan Türk Milleti" "Trabzon'da Dehşet Dolu Anlar" başlıkları da yer almıştır. Sen Petersburg'dan gelen bir mesajda Türklerin Trabzon'da tehcire tabi tutulmayıp şehirde kalan bütün Ermenileri katlettiği bilgisi verilmiştir. Haberin devamında çoğu Ermeni'nin yakılarak öldürüldüğü, pek çok sayıda çocuğun ise çuvalların içine koyulup ağızları bağlanarak denize atıldığı, bütün kadınlara ve genç çocuklara bile kötü muamele edildiği bildirilmiştir. Bazı Ermenilerin de çarmığa gerildiği ifade edilmiştir.⁸²

The Advertiser, gazetesinin "The Turanian Movement" (Turan hareketi) başlığı ile 16 Mart 1918 tarihinde yayınladığı haberde ise Türk Birliğine vurgu yapılmıştır. Osmanlı'da 8.000.000 Türk, 14.000.000 Arap,

⁸¹ The Sydney Morning Herald, "Armania" 31 March 1917, s.8.

⁸² The Daily Telegraph, "The Murderous Turk" "Trebizond Horrors" 12 March 1918, s.8.

4.000.000 Yunan, 2.000.000 Ermeni ile Arnavut, Yahudi ve diğer ırklara ev sahipliği yaptığı bilgisi verilmiştir.⁸³

Açıkça gözlemlenebileceği üzere, Türklere karşı oluşturulan ittifak, her düzeyde kendisini belirgin bir şekilde hissettirmekteydi. Özellikle basın yoluyla yürütülen propagandalar, Osmanlı hükümetinin Ermenilere yönelik zulüm gerçekleştirdiği şeklindeki kamuoyu baskısını, hızla ve derinlemesine pekiştirmişti. Bu durum, sadece dönemin medya araçları aracılığıyla yayılan tek yanlı anlatılarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda uluslararası düzeyde de önemli bir etki yaratmış ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı güçlü bir psikolojik savaş ortamı oluşturmuştur. Yapılan haberler arasında dikkat çekenlerden biri de *“Rapor Edilen Katliam”* başlığıyla yer alan haberdir. The New York Times gazetesi Lahey muhabiri Küçük Asya'dan gelen bir bilgiyi gazete sütunlarına taşımıştı. Haberde çocuklar da dahil olmak üzere Samsun'daki tüm erkek nüfusun Türklere tarafından katledildiği ifade ediliyordu.⁸⁴ Bu haberler sonrasında hemen ay sonunda çıkan diğer haberler ise 4 Nisan 1918 tarihinde yayınlanmış olan Almanların artık savaşı kaybetmek üzere olduğu bilgisinin verildiği haberdir. Haberde şayet Almanlar savaşı kazanmış olsalardı hayatta kalan diğer Ermenilerin de Türklere verilip daha fazla katliam yapmaları sağlanacaktı şeklinde yorum yapılmıştı.⁸⁵

Yine Almanya ile ilgili dikkat çeken bir diğer haber ise The Daily Telegraph da yayınlanmıştır. *“Türkiye’de bir Alman”* *“Prusyanizmi Suçluyor”* başlıklarıyla verilen haberde I. Dünya Harbinde Alman ordusunda yer alarak Ruslara karşı savaşan Alman yazar, birkaç ay sonra sağlık sorunları nedeniyle muaf tutulmuş ve Cologne Gazette adlı gazetenin İstanbul muhabiri olmuştur. İstanbul’da Nisan 1915’ten 1916 Noel’ine kadar çok kritik olayları kapsayan bir dönemde İstanbul’da yaşamıştır. Alman yazar yazmış olduğu *“Two War Years in Constantinople”* (*İstanbul’da İki Savaş Yılı*) adlı kitabında Türkiye’deki Alman idaresini ele almıştır. Yazar kitabında ayrıca Ermenilerin korkunç

⁸³ *The Advertiser*, *“The Turanian Movement”* 16 March 1918, s.8.

⁸⁴ *The Sydney Morning Herald*, *“Reported Massacre”* 5 March 1918, s.7; *The Sydney Morning Herald*, *“Summary”* 6 March 1918, s.1. *The Daily Telegraph*, *“Massacre Of Armenians”* 6 March 1918, s.9; *The Advertiser*, *“Massacred by Th Turks”* 6 March 1918, s.7.

⁸⁵ *The Sydney Morning Herald*, *“The Pause in the Battle”* 4 April 1918, s.6.

şekilde katledilmesi meselesinde Almanların Türklere verdiği desteği işlemiştir. Yazar, Ermenilere yapılan katliamın sorumluları olarak Enver, Talat, Cemal ve diğer tanınmış Türklerin parmağı olduğunu iddia etmiştir. Kitapta ayrıca Ermenilere yapılan katliamın emrini veren bu ölümcül çeteye (Enver-Cemal-Talat) destek vererek onların suç ortağı olan Almanya, şiddetle kınanmıştır. İlk aşamada Ermenistan'da yaşayan 500.000 Ermeni'nin yerlerinden edilerek Suriye ve Kuzey Mezopotamya çöllerine zorla gönderildikleri, bu insanların sıtma ve tifüs gibi hastalıklara boğuşup ölüme terk edildiği ifade edilmiştir. Şu anda Anadolu coğrafyasının değişik bölgelerine dağıtılmış şekilde birkaç yüz bin Ermeni hala yaşamaktadır. Yaşananlardan anlaşıldığı üzere Anadolu'da kalan bu kişilerde öldürülecektir.⁸⁶

1918 yılı ortalarına doğru, I. Dünya Savaşı'nın seyri belirgin bir şekilde değişmiş ve bu dönüşüm, dönemin gazetelerinde geniş bir şekilde yer bulmuştur. Rusya, Berlin'e gönderdiği diplomatik notada, Türk birliklerinin Kafkas cephesindeki saldırılarının, tüm Ermeni nüfusunun kitlesel bir şekilde katledilmesiyle devam ettiğini bildirmiştir. Bu gelişme, savaşın insani boyutlarıyla birlikte, bölgesel çatışmaların ve etnik temizlik uygulamalarının tarihsel bağlamda nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Yine habere göre kadınlar ve çocuklar merhametsizce öldürülüp Ermeni malları yağmalanıp yakılmıştır. Rusların Brestlitowsk'da imzalamaya zorlandığı barış antlaşmasında Kars, Ardahan ve Batum'un geleceği orada yaşayan halkın oylamasına bırakılmışken Türkler bölgedeki bütün Ermenileri öldürerek bölgeyi elinde tutmak istemektedir.⁸⁷ Ermenilere yapılan katliam haberleri bunlarla sınırlı kalmıyor ve benzer haberler neredeyse savaş sonuna kadar çıkmaya devam ediyordu. Nitekim 25 Eylül 1918 tarihli The Sydney Morning Herald, haberinde: *"Avusturalyalılar Türklerin mahkûmlara nasıl davrandığını çok iyi bilirler. Bütün dünya 1915 yılında Ermenilere yapılan katliamdan dolayı Türkleri son derece iyi tanımaktadır. Bu katliamlar İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak bilinen ve başarılarında liderleri Enver ve Talat Paşa olan zalimler çetesi tarafından yürütülmüştür. Onların amacı Talat Paşa'nın dünyaya ilan ettiği üzere*

⁸⁶ The Daily Telegraph, "A German in Turkey" 13 April 1918, s.8.

⁸⁷ The Sydney Morning Herald, "Massacre of Armenians" "Atrocities By Turks" 15 April 1918, s.7.

*takip eden 50 yıl sürecinde Ermeni sorununun olmamasını garanti etmektir. Katliamlar Osmanlı Hükümetinin idaresinde yapılırken, Almanlardan da herhangi bir şekilde müdahale olmayacağına dair garanti alınmıştır.*⁸⁸ Haberlerde geçen iddialar öylesine ağırdır ki Türkler tarafından gerçekleştirilen katliamlara tanık olan bazı doktor ve hemşirelerin bu görüntüler karşısında daha fazla dayanamayarak intihar ettikleri dahi iddia edilmiştir.⁸⁹ 4 Kasım 1918 tarihindeki *“Bakü’de Dehşet Dolu Anlar” “Binlerce kişi Katledildi”* başlıklarıyla verilen Stockholm kaynaklı haberde; *“Bakü’yü boşaltmadan önce bölgede bulunan Türkler, tatarlarla bir olarak Hazar Denizinde 15.000 Ermeni kadın ve çocuğu katletti. Aynı zamanda hastanede yatmakta olan Ermeni hastalarda katledilenler arasındaydı. Yapılan bu mezalimi önlemek isteyen bazı doktor ve hemşireler yaşananlara daha fazla dayanamayarak intihar ettiler.”* ifadeleri yer almıştır.⁹⁰

Yine Kasım ayında çıkan bir diğer *“Ermeniler için Özgürlük”* başlığıyla verilen haberde, dış ilişkilerden sorumlu Lord Robert Cecil’in sözleri yer almıştı. Cecil pazartesi günü Avam kamarasında hapisanelerde yatmakta olan ve Türklerin elinde esir olan Ermenilerin ateşkes hükümleri gereğince serbest bırakıldığını ifade eder. Lord Robert Cecil konuşmasının devamında *“Müttefik Devletler kötülüğün devam etmesine asla izin vermeyecektir. Bu nedenle Çanakkale ve Boğazların tamamen ele geçirilmesi son derece önemlidir. Milletler Cemiyeti gelecekte Ermenilerin bu sorunlarıyla ilgilenmelidir. Yapılan bütün bu zulümlerin emri İstanbul’dan verilmiştir. Türk Politikası önce karışıklık yaratarak mezalim için uygun ortamın oluşmasını sağlamıştır. Şu an itibariyle Türkler tamamen egemenliğimiz altındadır ve yapılacak reformlara asla karşı çıkamazlar.”* şeklinde konuşmasını bitirir.⁹¹

Elimizdeki son belgelere göre, 1918 yılının Aralık ayına gelinmiştir. Bu dönemde, gazetelerde yer alan bir habere göre, Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin kesildiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Anadolu’da merkezden uzakta bulunan Türk halkının İtilaf Devletleri ve

⁸⁸ *The Sydney Morning Herald, “Turkey and Germany”* 25 September 1918, s.10.

⁸⁹ *The Sydney Morning Herald, “Massacre at Baku a Terrible Story”* 4 November 1918, s.7; *The Advertiser, “Massacre at Baku”* 4 November 1918, s.8.

⁹⁰ *The Argus, “Horrors at Bakü” “Thosands Massacred”* 4 November 1918, s.7.

⁹¹ *The Argus, “Freedom For Armenians”* 21 November 1918, s.7.

Ermeniler aleyhine kışkırtıldığı ifade edilmiş dahası Türklerin çok sayıda Ermeni'yi iğrenç bir şekilde katlettiği, kiliseleri soyduğu mezarları ise tahrip ettiği ifade edilmiştir.⁹² Nitekim kamuoyunda oluşturulan bu algı operasyonu Türkler dışında birçok devlet tarafından kabul görmüş ve harp boyunca yapılan işgalleri süsleyen haklı sebeplerden birisi olarak tarihe geçmiştir.

Sonuç

Avustralya basınının, özellikle Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı gerçekleştirdiği tehciri haberleştirirken sergilediği taraflı tutum, dönemin uluslararası siyasi dinamikleri ve basının propaganda gücüyle doğrudan ilişkilidir. 1915 ve sonrasındaki yıllarda, Avustralya gazetelerinin genellikle İngiltere ve Ermeniler lehine bir duruş sergilemesi, Osmanlı Devleti'nin tarihsel ve siyasi bağlamda eleştirildiği, taraflı bir habercilik anlayışını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, dönemin küresel güçlerinden biri olan İngiltere'nin yanında yer almak, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikalara, özellikle Ermeni nüfusuna yönelik tehcir ve katliamlara dair haberlerin biçimlenmesinde belirleyici olmuştur.

Avustralya basını, Osmanlı'nın politikalarını geniş bir dramatizmle ve derinlemesine bir şekilde haberleştirerek, gazeteciliğin yalnızca haber iletme aracı olmanın ötesinde, siyasi ve ideolojik bir araç olarak işlev gördüğünü gözler önüne sermektedir. Osmanlı Devleti'nin, bu dönemde uluslararası baskılara maruz kalmasının ve aleyhinde yapılan propaganda faaliyetlerinin sebeplerini anlamak açısından bu durum büyük önem taşır. Avustralya gazetelerinin bu süreci, Ermeni halkının maruz kaldığı soykırım iddialarıyla ilişkilendiren anlatılarla kamuoyuna sunduğu görülmektedir. Bu anlatılar, özellikle İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı savaş sırasında geliştirdiği düşmanlık ve Ermenilerin Osmanlı yönetiminden gördüğü davranışlar üzerinden şekillendirilmiştir.

Avustralya basınının bu yaklaşımı, Osmanlı'yı uluslararası alanda suçlayan bir söylem geliştirmekte ve bu söylem, genel olarak Ermeniler ve onlara destek veren güçlerin lehine sonuçlar doğurmuştur. Bu tutumun ardında, dönemin medya politikaları, İngiltere'nin dünya çapındaki diplomatik etkisi ve basının kendi ideolojik eğilimleri

⁹² *The Argus*, "Turkey and Germany" 28 December 1918, s.7.

bulunmaktadır. Avustralya, İngiltere'nin bir kolonisi olarak, İngiltere'nin çizdiği siyasi ve ideolojik hatlara daha yakın bir tutum sergilemiştir. Dolayısıyla, Osmanlı'yı hedef alan haberlerin, İngiltere'nin Osmanlı karşıtı propagandasını destekleyen bir biçimde şekillenmiş olması anlaşılır bir durumdur. Ayrıca, dönemin Ermeni nüfusunun bu tür medyatik baskılardan etkilenmesi ve uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmeye yönelik güçlü bir strateji izlemesi, bu taraflı tutumu pekiştiren faktörlerden biri olmuştur.

Bu tür bir basın tutumu, sadece Osmanlı Devleti'nin itibarını zedelemekle kalmayıp, aynı zamanda dünya çapında bir kamuoyu oluşturma amacı taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı medyatik saldırılar, sadece askeri bir tehdit oluşturmakla kalmamış, diplomatik ilişkilerde de ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Özellikle Avustralya basınının Osmanlı'yı suçlayan bir dil kullanarak, bu olayları soykırım olarak tanımlaması, dönemin propaganda savaşlarında kritik bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak, Avustralya basınının Osmanlı Devleti'ne karşı sergilediği taraflı tutum, uluslararası politikaların ve medyanın savaş zamanlarındaki manipülatif gücünü gözler önüne sermektedir. Bu durum, Avustralya'nın kendi politik çıkarları doğrultusunda İngiltere ve Ermeniler lehine bir haber dili geliştirdiğini ve Osmanlı Devleti'nin aleyhinde güçlü bir kamuoyu oluşturmak amacıyla sistemli bir medya stratejisi izlediğini ortaya koymaktadır. Bu tür bir medya yaklaşımı, sadece bir devletin değil, aynı zamanda bir halkın tarihsel ve kültürel imajını kalıcı bir şekilde etkileyebilme gücüne sahiptir.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

The Advertiser, "Frightful Massacres Of Armenian Civilians" 24 May, 1915, s.9

The Advertiser, "The Position Summarised" 25 May 1915, s.7

The Advertiser, "Orgy Of Massacre" 24 July 1915, s.15.

The Advertiser, "The German Curse" 30 July 1915, s.8.

The Advertiser, "Inhumanity and Outrage" 13 May, 1915, s.7.

The Advertiser, "Armenians Slaughtered" 19 May, 1915, s.9.

- The Advertiser, "The Turanian Movement" 16 March 1918, s.8.
The Advertiser, "Massacred by Th Turks" 6 March 1918, s.7.
The Advertiser, "Massacre at Baku" 4 November 1918, s.8.
The Age, "Suspects Hanged Without Trial" 15 December 1914, s.7.
The Age, "Armenians Massacred" "Victims Number 60.000" 19 May 1915, s.9.
The Age, "The Massacre Of Armenians" 24 May 1915, s.10.
The Age, "Massacres in Armenia" "Missionaries in Danger" 11 May 1915, s.7.
The Age, "Exterminating the Armenians" "Theosands Thrown into Rivers" 24 July 1915, s.11
The Age, "Atrocities in Armenia" 3 Agu 1915, s.7.
The Age, "Cast on Turkish Government" 25 May 1915, s.7.
The Advertiser, "Brutal Turks" 3 Agu 1915, s.7.
The Age, "Slaughter of Armenians" 22 September 1915, s.9
The Argus, "Bulgaria Abhors Massacres" 21 Agu 1915, s.19.
The Age, "Ten Thosand Drowned" 23 September 1915, s.9.
The Argus, "Armenian Massacres" "Ghastly Turkish Work" 23 September 1915, s.7.
The Argus, "Armenian Horrors" "Responsibility of Germans" 8 October 1915, s.7.
The Argus, "Frence Cruiserz to Rescue" 23 September 1915, s.7.
The Argus, "Armenian Massacres" "America to take Action" 27 September 1915, s.7.
The age, "Slaughter of Armenians" 27 September 1915, s.7.
The Argus, "Armenian Massacres" "Denied by Bernstorff" 29 September 1915, s.9.
The Argus, "Atrocities in Armenia" Wholesale Massacres" 28 September 1915, s.7
The age, "The Unspeakable Turk" 28 September 1915, s.7.
The Argus, "Armenian Massacres" 29 September 1915, s.9.
The Argus, "Armenian Massacres" 22 February 1916, s.7.
The Argus, "Armenian Horrors" "Responsibility of Germans" 8 October 1915, s.7.
The Age, "Nearly 1.000.000 People Perish" 8 October 1915, s.7.
The Argus, "Armenian Massacres" "Horror in Denmark" 11 October 1915, s.9.
The Argus, "Armenian Massacres" "Feeling in America" 11 October 1915, s.9
The Argus, "Armenian Massacres" "Appeal By Mr. Balfour" 11 October 1915, s.9.

The Argus, "Armenian Outrages" "Fresh Cases Reported" "Pope Appeals to Sultan" 14 October 1915, s.7

The Argus, "Armenian Atrocities" 16 October 1915, s.19.

The Argus, "Belgium and Armenia" "Worst Crimes for 400 Years" 18 October 1915, s.9.

The Argus, "Asia Minor Massacres" "Armenians Will Avange" 20 October 1915, s.9

The Argus, "Story of Eye-Witnees" 2 December 1915, s.5.

The Argus, "Armenia's Martyrdom" 9 December 1915, s.5.

The Mercury, "Avenging The Massacres" 20 October 1915, s.5.

The Argus, "War Notes" 1 January 1916, s.5

The Argus, "Armenian Massacres" "Peasantry Slaughtered" 17 January 1916, s.9.

The Argus, "Armenian Massacres" "Women and Children Burned" 22 January 1916, s.5.

The Argus, "More Armenian Atrocities" 12 February 1916, s.17.

The Argus "America Threatens Turkey" 21 February 1916 page 7.

The Argus, "Bulgaria pleads With Turkey" 13 September 1915, s.7.

The Argus, "Armenian Massacres" "Appeal to United States" 22 September 1915, s.9.

The Argus, "Armenian Atrocities" "Ghastiy Stories" 3 Agu 1915, s.7.

The Argus, "A Narrative of Murder" 13 May 1915, s.7

The Argus, "Friday July 30 1915" 30 July 1915, s.6.

The Argus, "Armenians Massacred" 19 May 1915, s.9.

The Argus, "Massacres in Armenia" 24 May 1915, s.9.

The Argus, "Armenian Massacres" 15 January 1915, s.7.

The Argus, "Massacre of Armenians" 30 January 1915, s.19.

The Age, "Excesses of Kurds Equalled" 13 May 1915, s.7

The Argus, "Armenian Massacres" 25 May 1915, s.7.

The Argus, "Armenian Massacres" "Hideous Turkish Deeds" 24 July 1915, s.17

The Argus, "Freedom For Armenians" 21 November 1918, s.7.

The Argus, "Turkey and Germany" 28 December 1918, s.7.

The Argus, "Armenian Problem" 22 October 1915, s.5.

The Argus, "Men Teachers Killed" 22 October 1915, s.5.

The Argus, "Horrors at Bakü" "Thosands Massacred" 4 November 1918, s.7.

The Argus, "Fearful Cruelties-Armenians Massacred" 24 February 1915, s.9

The Daily Telegraph, "A German in Turkey" 13 April 1918, s.8.

The Daily Telegraph, "Day By Day" 22 February 1916, s.4.

The Daily Telegraph, "Armenian Massacres" 2 January 1917, s.5.

- The Daily Telegraph, "Armenian Massacres" "Horrors Not Realised" 27 February 1917, s.5
- The Daily Telegraph, "The Murderous Turk" "Trebizond Horrors" 12 March 1918, s.8.
- The Daily Telegraph, "Armenians Massacred" 30 January 1915, s.9.
- The Daily Telegraph, "Armenians Massacred" 24 February 1915, s.9.
- The Daily Telegraph, "Armenia Massacres" "Americans in Danger" 11 May 1915, s.7
- The Daily Telegraph, "Turkish Atrocities" 24 May 1915, s.8
- The Daily Telegraph, "Record of Murder" 13 May 1915, s.7
- The Daily Telegraph, "Armenias Massacred" 19 May 1915, s.9
- The Daily Telegraph, "9000 Women and Chilren Shot" 24 July 1915, s.9
- The Daily Telegraph, "Armenians Tortured and Killed 3 Agu 1915, s.7
- The Daily Telegraph, "Armenian Massacres" 25 May 1915, s.7
- The Daily Telegraph, "Turkey For The Turks" 7 August 1915, s.9.
- The Daily Telegraph, "Day by Day" 9 August 1915, s.8.
- The Daily Telegraph, "Masscre Of Armenians" 6 March 1918, s.9
- The Mecury, "The Armenian Atrocities" 11 October 1915, s.6.
- The Mercury, "Turk Merely Following The Teuton" 12 October 1915, s.5.
- The Mercury, "The Slaughter Resumed" 14 October 1915, s.5.
- The Mercury, "Armenian Atrocities" "Over 1.000.000 Exiled" 23 October 1915, s.5.
- The Mercury, "Turkish Atrocities" "Massacre Of The Armenians" 29 November October 1915, s.5.
- The Mercury, "Turkish Atrocities" "Wiping out of Armenians" 16 December 1915, s.5.
- The Sydney Morning Herald, "Armenian Rising" "Massacres by Turks" 11 May 1915, s.9
- The Sydney Morning Herald, "Armania" "Turkish Massacres" 24 May 1915, s.8
- The Sydney Morning Herald, "Feeling Against Germany" 13 May 1915, s.8
- The Sydney Morning Herald, "Armanians" "Massacres by Turk" 19 May 1915, s.11
- The Sydney Morning Herald, "Turkish Atrocities" 24 July 1915, s.13.
- The Sydney Morning Herald, "Armenian Massacres" 3 August 1915, s.7.
- The Sydney Morning Herald, "Armanian Horrors" "Systemetic Massacre" 2 January 1917, s.7
- The Sydney Morning Herald, "Armania" 31 March 1917, s.8.
- The Sydney Morning Herald, "Reported Massacre" 5 March 1918, s.7
- The Sydney Morning Herald, "Summary" 6 March 1918, s.1.
- The Sydney Morning Herald, "The Pause in the Battle" 4 April 1918, s.6.

The Sydney Morning Herald, “Massacre of Armenians” “Atrocities By Turks” 15 April 1918, s.7.

The Sydney Morning Herald, “Turkey and Germany” 25 September 1918, s.10.

The Sydney Morning Herald, “Massacre at Baku A Terrible Story” 4 November 1918, s.7

Kitap ve Makaleler

Alkan, M. N., 1915 Ermeni Tehcir Kanunu ve Almanya'nın Etkisi, *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), 2014, s. 91-104.

Altıntaş, A., Osmanlı İmparatorluğunun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 2005, s.77-99.

Anadol, C., *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2007.

Ankan, R., *1840/1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Bilecik*, Bky Yay. İstanbul 2019.

Ankan, R., *Bir Ermeni Köyü Çalkara*, *Yeni Türkiye Dergisi*, 60/2014 s. 598-606.

Ata, F., *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay. Ankara, 2011.

Bakar, B., *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

Bilgin, T., Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem (1919-1922) *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, s. 37-91, Mart 2016.

Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, (Yay. Haz. Ali Güler), Ankara, 2001.

Çelik, H., Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, sy. 16 Haziran 2008. s.143-63.

Çetinkaya S., & Bilgin T., Tehcir Kanunu ve İzmit Ermenileri, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit, 2015, s. 1311-1322.

Çetinkaya, A., Basın İşletmelerinde Çevrimiçi Gazetecilik ile İstihdam ve İşgücü Becerilerinin Dönüşümü, *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(1),2017, s.380-398.

Demiryürek H., & Bilgin T., XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında Bilecik'te (Ertuğrul Sancağı) Ermeni Nüfus Hareketleri, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 7, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, ss. 149-165.

Demiryürek, H., *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yay. Bilecik 2015.

Durdu, M. B., Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Faaliyetlerinden Kısa bir Kesit, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:12, ss.25-34, Kış, 2007, s.25.

Halaçoğlu, Y., *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yay. İstanbul, 2007, s.71.

Karacakaya, R., *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. İstanbul 2001.

Kılıç, D., *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Kılıç, O., *Mavi Kitap: Ermeni Soykırımı İddialarının Kutsal Kitabı*, Ermeni Araştırmaları S. 31, 2008.

Kolay, Arif, "1920'li Yıllarda Avrupa'da Sinema ve Tiyatroda Ermeni Propagandası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 2 (Kasım 2017).

Kuruoğlu, F., Sydney Morning Herald Gazetesi'ne Göre Gelibolu'da Savaş ve Barış, Peace and War in Gallipoli According to Sydney Morning Herald, *III. International Gallipoli Symposium*, 20-25 Nisan 2012, pp. 345-361. İstanbul, 2003.

Kuruoğlu, F., Sydney Morning Herald Gazetesi'ne Göre Gelibolu'da Savaş ve Barış, Peace and War in Gallipoli According to Sydney Morning Herald, *III. International Gallipoli Symposium*, 20-25 Nisan 2012, İstanbul, 2013, pp. 345-361.

Kuzgun, M., Yerel ve Yabancı Basında Ermeni Meselesi ve General Harbour'd'un Gözüyle Anadolu'nun Sosyo Ekonomik Görünümü, *Turkish Studies*, Volume 9/4, ss.779-796, Ankara, 2014.

McCarthy, J., *Ölüm ve Sürgün* (Çev. Bilge Umar) İstanbul, 1998.

Metintaş, M. Y.; Kayıran, Mehmet, Tehcir ve Sonrasında Ermeni Yetimlerine İlişkin Gözlemler (1915-1919), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 30, Güz 2019, s. 391-415.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. Ankara 2001.

Orbay, R., *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım 1*, Emre Yay. İstanbul, 1993.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. Ankara, 1994, s.7.

Öke, M. K., *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İrfan Yayıncılık, 2003.

Sarıkoymuncu Değerli, E., Millî Mücadele Sürecinde Avustralya Basınında Ermeniler (1919-1922) *Yeni Türkiye Dergisi*, 60/2014.

Selvi, H., *Birinci Dünya Savaşından Lozan'a*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004.

Sezer, C., Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917). *CTAD*, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 30-53.

Süslü, A., *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları Van, Basım Yeri Ankara, 1990.

Tosun, R., Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (14), 2003, s.143-163.

Uras, E., *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

Yavuz, F., Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İlkadım Belediyesi Kültür Yay, Samsun, 2017.

Extended Abstract

The article titled "Reflections of the Armenian Issue in the Australian Press During World War I" deals with how the Australian press reacted to the policies implemented by the Ottoman Empire towards the Armenian population under war conditions in 1915 and how this period was shaped through the international media.

During World War I, the Armenian issue became a major topic of discussion around the world, especially in terms of the Ottoman Empire's behavior and attitudes during the war. In this period, the relations between both the Ottoman rule and the Central Powers were covered in many different newspapers and press organs, and various news, reports and comments were published on this issue. Particularly in the Australian press, a strong sensitivity and concern about the Armenian issue was observed in the midst of the difficulties and political uncertainties brought by the war. How Australian newspapers reflected the policies implemented by the Ottoman Empire towards the Armenian people and the emerging developments related to them is an important topic of discussion in this period.

The reflections of the Armenian issue in the Australian press played a role in determining the mutual strategic interests of the great powers that affected the course of the world war and also had an impact on the diplomatic relations that emerged after the war. As well as the forced migration and deportation policies, especially against Armenians, Australian newspapers widely treated the world public opinion reaction against these policies. These newspaper reports had a significant influence on shaping people's opinions about the Ottoman Empire, and the attitude of the Ottoman rule began to be discussed worldwide through newspaper headlines.

Various newspapers in Australia discussed the Armenian issue from different perspectives and tried to form public opinion about the Ottoman Empire through this issue. Sydney Morning Herald, The Daily Telegraph, The Advertiser, The New York Times and other important newspapers published comprehensive news on this issue from the middle of the world war on, and doubts about the practices of the Ottoman rule were expressed in these newspapers. In most of these newspaper reports, it was emphasized that the practices of the Ottoman Empire towards the Armenians were human rights violations and that the Armenian people were put in great danger.

The Sydney Morning Herald, one of the Australian newspapers, was the one that placed the Armenian issue at the center of the war. In a news article published by the Sydney Morning Newspaper dated March 31, 1917, Armenians were discussed again and a brief history of the Armenians from the

moment they first appeared on the stage of history was given under the title *Armenia*, and then the date when the Armenians living under the protection of the Turks first came to the fore as a national problem was attributed to the Treaty of San Stefano. In the continuation of the news, it was reported that Sultan II Abdülhamid was very angry with the Armenians and that the massacre of the Armenians in a planned and programmed way was started in this period. It was stated that these massacres, which had been carried out for 40 years, continued to be committed against innocent, unarmed, helpless and harmless people, and there was, moreover, no excuse for the massacres committed by the Turks against the Armenians. Nevertheless, it was written that half a million Armenians were massacred by the Turks in this process and this hatred of the Turks could not be given any meaning by the Armenians. In the continuation of the news, it was claimed that Sultan II. Abdülhamid sarcastically said: "There is only one way to eliminate the Armenian issue. And that is to destroy the Armenians."

The Daily Telegraph, on the other hand, published important news, especially after 1915, linking the events regarding the Armenians with the consequences of the war and its effects on the world. This newspaper brought up to the agenda the difficulties experienced by the Armenian people and the attitude of the Turkish government towards the Armenians by combining them with the developments in the world of the period. Also it was added that the Armenian deportation process began in 1915 and a large part of the Armenian population was subsequently killed and forcibly displaced. Within this period, it was reflected in the news that there was a great human tragedy and that many governments around the world treated this situation as an international issue. For example, in the news titled "Armenian Massacres" and "Endless Fears", the letter written by the Secretary of Foreign Affairs, Mr. Balfour, to the American Armenian Aid Committee was included. In his letter, Mr. Balfour stated that there were 1,800,000 Armenians in the Ottoman Empire before the war, and 1,200,000 of them were either massacred or deported. He stated that although those who were murdered were subjected to terrible torture and lost their lives, those who were deported escaped from the pain they experienced for a longer time. The news also included the headlines "The Murderous Turk" and "Trebizond Horrors". In a message from St. Petersburg, it was stated that the Turks massacred all the Armenians who remained in Trabzon without being subjected to deportation in Trabzon. It was further reported that most Armenians were burned to death, many children were put in sacks and thrown into the sea, and even all women and young children were mistreated. It was stated that some Armenians were also crucified.

In The Daily Telegraph, the attention was drawn to the human rights violations committed by the Ottoman rule against the Armenians by taking advantage of the war situation of other states in Europe. It was mentioned that Germany's silence against the policies of the Ottoman Empire and her support to the Turkish government were criticized by other great powers of the period.

In The Advertiser newspaper, ethnic and religious conflicts between the different peoples of the Ottoman Empire were also brought to the agenda. Tensions between Armenians and other peoples within the multinational structure of the Ottoman Empire turned into an important diplomatic problem after the war. This newspaper covered more than one news about the internal politics of the Ottoman Empire and the oppression applied to Armenians after 1915. In particular, the pressures exerted by the Turks on other peoples in the region were at the root of the problems that spread throughout the Armenian population. In addition, the articles in The Advertiser pointed out that the Turkish Union served a dividing function, not a unifying function, among the peoples in the region.

Another media organ is The Argus newspaper. In the news titled "More Armenian Persecutions" and "Women Are Openly Sold in Turkey" on page 17 of The Argus newspaper dated February 12, 1916, in Swiss newspapers, it was mentioned that the massacres of the few remaining Armenians in Asia Minor resumed. While young women were sold in open markets in Istanbul, men and children were shot to death. Again, on page 7 of The Argus newspaper dated February 21, 1916, in the news titled "America Threatens Turkey", "Protest Against Armenian Horrors", it was reported that the US Foreign Minister (Mr. Lansing) sent a telegram message to Istanbul protesting against Armenian atrocities. He expressed his hope that the perpetrators would be punished and threatened to take harsh action if the massacres and atrocities were repeated.

In the news titled "More Massacres in Erzurum", it was stated: "Before the evacuation of Erzurum, the Kurds who served with the Turkish Garrison carried out the merciless massacre of the Armenians. Thousands of Armenians were killed in these massacres." In the news titled "Armenian Operation" and "The Enemy's Baghdad Army in Danger" published a day later, dated February 22, 1916, it was reported that Grand Duke Nicholas transferred his headquarters to Erzurum, the Caucasian Russian army continued to chase the Turks and 2500 Turkish soldiers were captured with their weapons and ammunition. In the news, it is stated that the Russians inflicted heavy damage on all fronts between the Black Sea and Lake Van, that the struggle to capture the army under Kamil Pasha's leadership strained their nerves, and that the dead Turkish soldiers left their weapons and ammunition behind. It was also reported that Enver Pasha's army was advancing from Sivas to Erzurum for support purposes, and that even

if Kamil Pasha's fugitive army was rescued, there would be exhausted soldiers left behind who could not fight. The Russians had advanced more than 50 miles in the last few days and captured the upper waters of the Euphrates. In addition, their success in the south secured them in the upper waters of the Tigris. Thus, they completely cut off the Turkish Army from the Baghdad theater of operations and from the armies in Iran in Asia Minor. In the news titled "American Protest Unofficial", according to the statement of the US Foreign Minister Mr. Lansing, the USA's protest about Turkey against the Armenian massacres was also unofficial. The US could not officially announce this treatment by any foreign power concerning their own subjects

The Armenian issue also had great repercussions in Europe and America. In this period, the European and American press took a more critical and questioning approach towards the policies implemented by the Ottoman rule against the Armenians. In the news published in major newspapers such as The New York Times and The Sydney Morning Herald, the deportation policies implemented by the Ottoman Empire and the tragedies experienced during this process were described in more detail. In these newspaper reports, it was emphasized that the majority of the Armenian people could not raise their voices against the oppression they were subjected to in the Ottoman lands, and even in some cases, doctors and nurses who witnessed these events had to commit suicide.

Another noteworthy news about Germany is the article published in The Daily Telegraph newspaper, discussing Germany's support for the Ottoman Empire during the war. The German writer and journalist criticized the support given to the Ottoman Empire before and during the war and stated that Germany was one of the responsible for the suffering of the Armenian people. In these articles, it was expressed that Germany's Prussian style ruling mentality directly affected the violence in the Ottoman Empire and that these events were supported.

In conclusion, the Australian press during World War I treated the Armenian issue both as a part of the world war and as a situation that showed the deep problems in the internal politics of the Ottoman Empire. Australian newspapers evaluated the policies implemented by the Ottoman rule towards the Armenians during this period and the effects of these policies on the world from a broad perspective. The deportation policies implemented by the Ottoman Empire towards the Armenian people led to one of the most important international crises of the period and created a great debate around the world through the press. Journalism in this period not only reported on the development of the war, but also played an important role in criticizing the deportation of the Armenian people and the attitude of the Ottoman rule.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Tasvîr-i Efkâr ve Vakit Gazeteleri Gözünden Alman Gazeteciler Heyetinin 1917 Yılı İstanbul Seyahati

Sadık Çetin*

(ORCID: 0000-0003-3207-0751)

Makale Gönderim Tarihi
14.09.2024

Makale Kabul Tarihi
14.11.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çetin, S., "Tasvîr-i Efkâr ve Vakit Gazeteleri Gözünden Alman Gazeteciler Heyetinin 1917 Yılı İstanbul Seyahati", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 313-349.

APA: Çetin, S. (2025). Tasvîr-i Efkâr ve Vakit Gazeteleri Gözünden Alman Gazeteciler Heyetinin 1917 Yılı İstanbul Seyahati. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 313-349.

Öz

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında Almanya ile ittifakı iki devletin hemen her alandaki işbirliğini daha ileri bir noktaya taşımalarını sağlamıştır. Çanakkale zaferinin ardından savaş alanını ziyaret etmek amacıyla birçok Alman gazeteci, bölgeyi gezmiş ve gözlemlerini okuyucularına aktarmıştır. Bu süreçte Osmanlı gazetecileri de Almanya'ya giderek gezilerde bulunmuştur. 1917 yılı Kasım ayında ise bir grup halinde Alman gazeteciler gerek iade-i ziyaret gerekse seyahat amacıyla İstanbul'a gelmişlerdir. On iki gün devam eden ziyaretleri yoğun bir program halinde gerçekleşmiştir. İstanbul'daki tarihi eserleri ve sanayi kuruluşlarını gezmiş, önemli eğitim kurumlarında incelemelerde bulunmuşlardır. Ayrıca Çanakkale Savaşı'nın yaşandığı Gelibolu yarımadasına ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Bu seyahat sırasında Alman gazetecilere önemli devlet erkânı eşlik etmiştir. Alman gazeteciler

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Türkiye, sdkctn2@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Gaziantep Faculty of Education, Türkiye.

konuşmalarında Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerden hayranlıkla bahsetmişlerdir. Özellikle ziyaret edilen eğitim kurumlarındaki modernlik ve Alman dili eğitimindeki gelişmeler dikkatlerinden kaçmamıştır. Alman gazetecilerin bu çerçevedeki yaklaşımları Osmanlı-Alman yakınlaşmasının bir tezahürüdür. Ayrıca kesin bir zaferle kazanılan ve dünya siyasetinde büyük bir etkisi olan Çanakkale zaferinin getirdiği olumlu havanın yansımasıdır. Alman gazetecilerin on iki gün süren seyahati Osmanlı basınında geniş yer bulmuştur. İstanbul'da yayımlanan ulusal gazetelerden olan ve devrin önemli yayın organlarından Tasvîr-i Efkâr ve Vakit gazeteleri bu konuya özel bir yer ayırmıştır. Bu çalışmada Tasvîr-i Efkâr ve Vakit gazetelerinde yayımlanan Alman gazetecilerin 1917 yılı İstanbul seyahati ile ilgili haberler çerçevesinde Alman gazetecilerin izlenimleri, İstanbul'daki eğitim kurumları ve geleceğe yönelik temenniler ele alınarak savaş sürecindeki umumi efkâr tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Alman Gazeteciler, İstanbul Seyahati, Eğitim Kurumları.

The 1917 Istanbul Journey of the German Journalists' Committee from the Perspective of the Tasvîr-i Efkâr and Vakit Newspapers

Abstract

The alliance of the Ottoman Empire with Germany during the First World War enabled the two states to further their cooperation in almost every field. After the victory in Çanakkale, many German journalists travelled to the war zone and reported their observations to their readers. Ottoman journalists also travelled to Germany during this period. In November 1917, a group of German journalists came to Istanbul on both a return visit and a tour. Their visit, which lasted twelve days, was part of an intensive programme. They visited historical monuments and industrial sites in Istanbul and conducted research in important educational institutions. They also visited the Gallipoli peninsula, where the Battle of Gallipoli took place. During this trip, the German journalists were accompanied by important state officials. In their speeches, the German journalists spoke admiringly about the developments in the Ottoman Empire. In particular, the modernity of the educational institutions visited and the developments in German language teaching did not escape their attention. The approach of German journalists in this context is a manifestation of the Ottoman-German rapprochement. It was also a reflection of the positive atmosphere created by the decisive victory in Çanakkale, which had a great impact on world politics. The twelve-day journey of the German journalists was widely reported in the Ottoman press.

The newspapers Tasvîr-i Efkâr and Vakit, which were among the national newspapers published in İstanbul and important media organs of the time, devoted a special place to this issue. This study discusses the impressions of the German journalists, the educational institutions in İstanbul and their wishes for the future in the context of the news published in Tasvîr-i Efkâr and Vakit about the German journalists' trip to İstanbul in 1917 and tries to determine the public opinion during the war period.

Keywords: Ottoman Empire, German Journalists, Trip to İstanbul, Educational Institutions

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son yüz yılı, varlık mücadelesinin had safhaya çıktığı ve muvazene¹ politikasının esas alındığı bir dönem olmuştur. Osmanlı Devleti, üzerindeki yayılmacı politikalara karşı İngiltere'yi bir denge unsuru olarak kullanmıştır. Bu stratejik politika XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da yaşanan gelişmeler çerçevesinde yeni bir şekle bürünmüştür. Zira 1870 yılında Almanya yeni bir güç olarak Avrupa'da boy göstermiştir. Bu yeni gelişme dünya politik dengelerinde hatırı sayılır etkileri ve değişimi beraberinde getirmiştir.²

Almanya'nın siyasi birliğini sağlaması ve bunu takip süreçte Osmanlı coğrafyası Almanya için birçok açıdan stratejik bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Zira Alman endüstrisinin gelişmesi ile artan hammadde ihtiyacının karşılanması ve üretilen ürünlerin satılması için Anadolu uygun özellikleri ile öne çıkmıştır. Alman müteşebbisler bu hedef doğrultusunda Anadolu coğrafyasında Alman nüfuzunun artmasının gerektiğini düşünüyorlardı. Bunun yanında olası Almanya-İngiltere savaşı Alman askeri bürokrasisi için Anadolu'nun önemini bir kat daha artırıyordu. Böyle bir mücadelede İngiltere'nin mağlup edilmesi sömürgeleri ile bağlantısının kesilmesiyle mümkün olabilirdi. Bunun için Mısır'ın alınması gerekiyordu. Bu yolda yapılması gereken şey öncelikle Osmanlı Devleti ile dostluğun sağlanmasıydı. Ayrıca

¹ Muvazene, diğer ifadeyle denge politikasının Osmanlı tarihindeki ilk örneği III. Selim döneminde Fransız Harbi'nde yaşanmıştır. Napolyon'un Mısır'a saldırması üzerine Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile bir ittifak antlaşması imzalamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 2007, s. 35-36.

² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara, 1997, s. 299.

Berlin-İstanbul-Suriye-Mezopotamya demiryolu bağlantısının sağlanması büyük önem taşıyordu.³

1876 yılında Sultan II. Abdülhamit'in Osmanlı tahtına geçmesi ile Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan münasebetleri daha geniş bir perspektifte ele alınmış ve Almanya, Osmanlı denge politikasının önemli ve yeni bir unsuru olarak ön plana çıkmıştır. Kültürel faaliyetlerle başlayan Osmanlı-Almanya yakınlaşmasında Sultan II. Abdülhamit'in Almanya hakkındaki olumlu görüşleri etkili olmuştur. Bu arada Fransa'nın Tunus'u, İngiltere'nin de Mısır'ı işgal etmesi Osmanlı-Alman yakınlaşmasını güçlendirmiştir. Bu süreçte Alman savaş endüstri ürünleri Osmanlı Devleti'ne gönderilmeye başlanmıştır. Ayrıca 1888 yılında bazı demiryolu imtiyazları Almanlara verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzu gittikçe kendini hissettirir hale gelmiştir. Avrupalı devletlerle olan münasebetlerdeki söz konusu değişim Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.⁴ II. Abdülhamit devrinde (1876-1909) Alman kralı Kaiser II. Wilhelm'in iki kez İstanbul'u ziyaret etmesi de iki devlet arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesini sağlamıştır.⁵

³ Veli Yılmaz, *1 inci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul, 1993, s. 27.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 2007, Cilt, 8, s. 161-174.

⁵ Salih Kış, "Osmanlı Elitlerinin 1911 Almanya Araştırma Gezisi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37 (2017), s. 289; Kaiser II. Wilhelm'in bu seyahatleri tabii olarak Osmanlı basınında yer almış ve ilerleyen yıllarda da bu seyahatlerle ilgili haberler yapılmıştır. Almanya'da da bu seyahat ile ilgili bir seyahatname yayımlanmıştır. Mecmua-i Edebiyyede bu seyahatnamenin bir nevi tanıtımı olan bir yazı kaleme alınmıştır. Seyahatnamede birçok fotoğrafa yer verildiği belirtilmiştir. Bu fotoğraflardan özellikle Kudüs ziyareti sırasında çekilenlerin öne çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Seyahatnamenin satışından elde edilecek gelirin tamamıyla Kudüs'teki Protestan kilisesine bağlanacağı ifade edilmiştir. Bkz. "Almanya İmparatoru Hazretlerinin Seyahatnameleri", *Mecmua-i Edebiyye*, 23 Kanunuevvel 1315, Aded 30, s. 1; Seyahatle ilgili diğer bir yazı ise Türk Yurdu mecmuasında yayımlanmıştır. 1917 yılına ait olan bu yazı Alman imparatorunun üçüncü defa İstanbul'a gelmesi konusu ele alınmıştır. Savaş sürecinde yazılan bu seyahatte Birinci Dünya Savaşı ve Çanakkale Savaşlarındaki başarılar dile getirilmiştir. Bkz., "Alman İmparatoru İkinci Wilhelm Hazretlerinin İstanbul'u Ziyaretleri", *Türk Yurdu*, 8 Teşrinievvel 1333, Yıl 6, Cilt 13, Sayı 147, s. 3644-3645; İmparator Wilhelm İstanbul'a geldiği 8 Kasım 1889 tarihli telgrafında İstanbul seyahatinin çok güzel geçtiğini "hatırası hayal gibi olan Der-saadet" ifadeleriyle dile getirmiştir. BOA.Y.PRK.PT.5/115.

II. Wilhelm'in *dünya politikası* anlayışında Osmanlı Devleti'nin önemli bir yeri bulunuyordu. Nitekim Osmanlı geleneksel dış politikasında Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi ile Fransa yerini İngiltere'ye bırakmıştı. Ancak İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır'ı işgal etmesiyle Osmanlı-İngiliz ilişkileri gergin bir hal almıştı. İşte bu noktada II. Wilhelm bu boşluğu doldurabilirdi. II. Wilhelm'in 1889 yılındaki İstanbul ziyareti bu amacın oluşmasında önemli bir seyahatti.⁶

II. Wilhelm'in İstanbul, Kudüs ve Şam ziyaretleri sadece Bağdat demiryolu imtiyazının alınması ile sınırlı kalmamış iki devlet arasındaki münasebetlerin şekillenmesinde önemli tesirler icra etmiştir. Öyle ki II. Wilhelm, Şam ziyareti sırasında üç yüz milyon Müslümanın halifesi ile sıkı bir dostluğunun olduğunu belirtmiştir. Bu münasebetlerin neticesi olarak Osmanlı coğrafyası üzerinde Alman nüfuzunun artması Avrupa siyasetinin dikkatlerini bu meseleye çevirmelerine neden olmuştur.⁷ Bu meyanda Osmanlı-Almanya yakınlaşması her iki devletin tarihi süreçte birbirlerine olan ihtiyaçlarının bir neticesi olarak geliştiği ifade edilebilir. Zira Osmanlı ordusunun yenilenmesi Alman silah sanayisinin yeni pazarlar bulması konusunda Almanya'ya önemli fırsatlar sunmuştur. Bunun için Alman subayların Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi gerekmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti de orduda hedeflediği yenilenme hamlelerini gerçekleştirebilecekti.⁸

Bu süreçte birçok Alman subayı Osmanlı ordusunda görevlendirilmiştir. Söz konusu Alman askeri personelin II. Abdülhamit zamanında Osmanlı Devleti'ndeki istihdamları subayların hızlı bir şekilde terfilerinin de bir yolu haline gelmiştir. Türk paşaların bile nail olmakta büyük zorluklar çektiği *yâver-i ekremliğe* kadar yükselmeleri Osmanlı paşalarının tepkilerine neden olmuştur. Sultanın böyle bir

⁶ Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *TTK BELLETEN*, c. 69, sy. 254, (2005), s. 228-229.

⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 29.

⁸ Yüksel Kaştan, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti ile Almanya Arasında Askeri Alandaki İşbirliği Sürecinin I. Dünya Savaşı'nda Müttelikliğe Gidişi ve Bu Müttelikliğin Çanakkale Cephesindeki Rolü", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-* 16, (Ekim 2016), s. 289.

tercihte bulunması esasen Alman askeri yardımlarını görmek istemesinden kaynaklanıyordu.⁹

II. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından gelen süreç Türk siyasi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Meşrutiyet'in ilanından sonra Almanya, ilk etapta Genç Türkler hareketini İngiliz yanlısı bir yapı olarak değerlendirmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda bu fikrinden vazgeçerek bu hareketin Almanya karşıtı olmadığı düşüncesi ağır basmış ve bu hareket desteklenmiştir. Hatta yeni iktidar sahiplerinin karşılaştığı sorunlar Alman yanlısı politikaların daha da güçlenmesine neden olmuştur. Örneğin Balkan Savaşlarında yaşanan bozgun sonrasında İstanbul'a daha fazla ve etkili Alman askeri personeli gelmiş ve islahatlara ağırlık verilmiştir.¹⁰

II. Meşrutiyet devrinde gelişen Osmanlı-Alman ilişkileri basın hayatının dikkatlerinden kaçmamıştır. Gerek Alman basını¹¹ gerekse Osmanlı basınında bu gelişmelere yer verilmiştir. Örneğin 1905 yılı Rumeli Gazetesinde çıkan haberler dikkate değer olmakla birlikte Alman sanayisinin gelişmişliği ve terakki nedenleri konusunda ilgi çekicidir. Gazetede yayımlanan makalede 1882 yılında Almanya'nın Bavyera eyaletinde açılan bir sanayi sergisini gezen İngilizlerin fen eğitim komisyonu üyelerinin Alman sergilerindeki gelişmeyi takdirle karşılamakla birlikte İngilizlerin bu konuda daha ileri olduklarına dair bir layiha sunmuşlardır. On dört yıl sonra aynı komisyon Stuttgart'ta açılan başka bir sergiyi gezmiş ve Alman sanayisindeki gelişim karşısında şaşırıldıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca İngilizlerin artık birçok sanayi dalında Almanların gerisinde kaldıklarını belirtmişlerdir. 1896 yılında bu geziye katılan ve ilgili makamlara rapor sunan komisyon üyelerinin dikkat çektikleri diğer bir konu ise Almanların söz konusu başarısının altında yatan sebeplerdir. Bu etkenlerden öne çıkan ise Almanya'daki eğitim öğretim imkânlarıdır. Öyle ki açılan ame-

⁹ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981, s. 60-63.

¹⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s.117-118.

¹¹ Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları ve Cihan Harbi yıllarında Alman basınındaki görünüşü ve öne çıkan haberler konusunda özgün bir çalışma için Bkz. Uğur İyigünler, *Alman Basınında Osmanlı İmparatorluğu (1912-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.

mekteplerinde herkese okuma yazma öğretiliyordu. Ayrıca yabancı dil eğitimi veriliyor ve ihracat teşvik ediliyordu. Almanya'nın gelişiminden rahatsız olanlar sadece İngilizler ve Fransızlar değildi. Amerika ve Belçika'dan gelen heyetler de söz konusu gelişmişliği hayranlıkla izliyorlardı. Hatta Belçika başvekili bu konuda araştırma yapmak amacıyla bir heyet teşkil etmişti. Bu komisyon Almanya'yı dolaşmış ve sunduğu raporda Almanya'nın üretim kapasitesi ve satışlarının her geçen yıl arttığını belirtmiştir. Bu başarıyı sağlayan esas etkenin ise eğitimde yaşanan gelişmeler olduğuna yer verilmiştir. Zira devlet eğitime büyük önem vermekle birlikte sadece ileri gelenleri değil köylülerin bile gereken eğitimi almasını sağlamaktaydı. Netice olarak Belçika heyetinin sunduğu rapor ile İngilizlerin raporları örtüşmektedir. Raporunda belirtilen diğer bir husus ise Alman fabrikatörlerinin açmış olduğu mekteplerdir. Yalnız Prusya'da fabrikatörlerin açtığı mektep sayısı 252'yi bulmakta ve burada öğrenim gören talebe sayısı ise on üç bine ulaşmaktaydı. Bu durumda ortaya çıkan sonuç ise Almanya ile rekabet etmek isteyen devletlerin yapması gereken şeyin eğitime önem vermeleri gerçeğidir.¹²

Almanya'daki gelişimin sebebi olan eğitimdeki terakki aslında Alman maarifinin hemen her kademesinde görülmektedir. Nitekim 1886 yılına ait bir gazete haberine göre Almanya'da yirmi üniversite bulunuyordu. Bu üniversitelerde 28.021 talebe eğitim alıyordu. Bunlar içerisinde en fazla talebesi olan üniversite 4434 talebe ile Berlin Darülfünunuydu. Hatta son yıllarda talebe sayısında ciddi bir artış yaşanmıştı. Söz konusu haberde Tıp ve İlahiyat derslerine devam edenlerin sayısı diğer derslere devam edenlerden fazla olduğu belirtilmektedir.¹³

Almanya'nın sanayii, siyasi, sosyal ve kültürel hayatı ile ilgili Osmanlı basınında birçok haber göze çarpmaktadır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin artık stratejik hale geldiği ve Birinci Dünya Savaşı'nda aynı ittifak içerisinde mevzi alındığı yıllarda Almanya'dan gelen bir grup gazetecinin İstanbul'a yaptıkları seyahat Osmanlı basını gözünden ele alınmıştır. Bu geziyi dikkatle takip ederek

¹² M.V. "Almanya Sanayi ve Ticaretine Bir Nazar 2", *Rumeli*, 13 Kanunusani 1321.

¹³ "Alman Darülfünunları", *Ceridetü'l-Hakâyık*, 14 Ağustos 1886.

okuyucularına aktaran devrin iki önemli gazetesi olan Vakit¹⁴ ve Tasvîr-i Efkâr¹⁵ gazetelerinde yapılan haberler ve yazılan makaleler üzerinden Alman gazetecilerin 1917 yılı İstanbul seyahati irdelenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı basını üzerinde sıkı bir kontrol mekanizması kurulmuştur. Bir yandan söz konusu sıkıyönetim diğer yandan kâğıt temininde yaşanan güçlükler pek çok gazetenin kapanmasına neden olmuştur. Bu süreçte Tasvîr-i Efkâr gazetesi birçok

¹⁴ Vakit Gazetesi, gerek son dönem Osmanlı matbuatının gerekse Cumhuriyet dönemi basın hayatının önemli bir gazetesi olarak ön plana çıkmaktadır. 1917 yılında yayımlanmaya başlanan gazete günlük olarak çıkarılmıştır. Gazete Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Asım Us işbirliğiyle kurulmuştur. Vakit Gazetesi Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde devrinin etkili gazetelerinden birisi olmuştur. 1917-1923 yılları arasında gazetenin idarecileri Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Asım Us olmuştur. Ahmet Emin'in 1923 yılında bu görevinden ayrılması sonrasında Hakkı Tarık Us ve Hasan Rahmi Us gazetenin idari kadrosunda yer almışlardır. Bkz. Ömer Faruk Yücel, *Türk Matbuatında Vakit Gazetesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2022, s.1-21.

¹⁵ Tasvîr-i Efkâr gazetesi Osmanlı basın hayatında Türkçe olarak yayımlanan dördüncü gazetedir. Şinasi 14 Mayıs 1861 tarihinde gazetenin çıkarılması için padişah iradesi almışsa da gazetenin ilk sayısı ancak 27 Haziran 1862 tarihinde çıkarılabilmektedir. Gazete ilk olarak 1500 adet basılmıştır. Namık Kemal döneminde 10.000 daha sonra ise 24.000 tirajına ulaştığı ifade edilmektedir. Gazete Namık Kemal'in yönetiminde iken Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensubu gençlerin buluşma yeri olmuştur. 1867 yılında Kararnâme-i Âlî'nin yürürlüğe konması sonrasında Namık Kemal Avrupa'ya kaçmış böylece gazetede görevi sona ermiştir. 1868 yılında 830. sayısının çıkması sonrasında gazete kapatılmıştır. Tasvîr-i Efkâr 31 Mayıs 1909'da *Yeni Tasvîr-i Efkâr* adıyla yayımlanmıştır. 31 Mart hadiselerinin yaşandığı dönemde birçok defa kapatıldıysa da *Tasvîr-i Efkâr*, *Hak*, *İntihâb-ı Efkâr* ve *Tefsîr-i Efkâr* isimleriyle yayımlanmıştır. 1. Dünya Savaşı yıllarındaki sansür nedeniyle zorlu bir dönem geçiren gazete on yedi kez kapatılmıştır. Bu süreçte eldeki yedek imtiyazlarla *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, *Tasvîr-i Efkâr*, *Tasfir-i Efkâr*, *Tesvîr-i Efkâr*, *İntihâb-ı Efkâr* ve *Hak* gibi isimlerle yayımlanmaya devam etmiştir. Gazete Mondros Mütarekesinin imzalanması sonrasında milli mücadelenin sözcüsü olmuştusa da İstanbul'un işgali sonrasında yayım hayatına ara vermiştir. Velid Ebuzyiya'nın Malta'dan sürgün dönüşünde 1921 yılında *Tevhid-i Efkâr* ismiyle tekrar yayın hayatına başlamıştır. Gazete Takrir-i Sükûn kanununun sonrasında kapatılmıştır. Son olarak Ziyad Ebuzyiya tarafından 1940 yılında yayımlanmış, bu da uzun süreli olmamış ve kapatılmıştır. 1945-1949 arasında ise *Tasvîr* adıyla çıkarılmış ve yayın hayatı sona ermiştir. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Tasvîr-i Efkâr", *DİA*, (2011), Cilt 40, s. 138-140. 1917 yılı İstanbul seyahati ile ilgili yazıların yayımlandığı dönem olan 1917 Kasım ve Aralık aylarında gazetenin isminde daha önceden kullanılan *sad* harfi yerine *sin* harfi getirilmiş olup gazetenin adı *Tesvîr-i Efkâr* olarak geçmektedir. Bu nedenle makalede söz konusu tarihlerdeki haberlerde gazetenin adı *Tesvîr-i Efkâr* olarak kullanılmıştır.

defa isim değiştirerek yayın hayatına devam etmek zorunda kalmıştır. Diğer yandan Vakit gazetesi ise İttihat Terakki'ye daha yakın bir yayın politikası takip etmiştir. Çalışmada söz konusu iki gazetenin seçilmesi seyahati daha ayrıntılı biçimde ele almış olmalarından kaynaklanmıştır. Kısmi de olsa muhalif bir tavır sergileyen İkdâm gazetesinde ise bu seyahatle ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. Bu çerçevede Tasvîr-i Efkâr ve Vakit gazetelerinin seyahati takip edişleri, nasıl ele aldıkları ve yapılan haberler değerlendirilmek istenmiştir. Bu bağlamda Alman gazetecilerin İstanbul'a gelişi, heyet üyeleri ve önemli faaliyetleri, gezilen yerler, verilen demeçler ve Alman gazetecilerin izlenimleri söz konusu haberlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca dönemin efkâr-ı umûmîyesine gazetecilerin gözünden bakılabilmektedir.

Alman Gazetecilerin İstanbul Seyahati

Alman Gazeteciler Heyeti

Alman gazetecilerin İstanbul'a gelişi bundan yaklaşık üç ay önce Osmanlı gazetecilerinin Almanya seyahatinin iade-i ziyareti kapsamında gerçekleşmiştir.¹⁶ Vakit ve Tesvîr-i Efkâr Gazetelerinin 28 Teşrinievvel 1333/28 Ekim 1917 tarihli nüshalarında Alman gazetecilerin kimlerden oluştuğu ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Buna göre İstanbul'a gelen Alman gazeteciler on kişiden oluşuyordu ve bunlar Almanya'nın önemli gazetecilerindendi. Berlin'de yayımlanan *Tägliche Rundschau* gazetesinin müdürü Heinrich Rippler heyetin başkanı olarak seyahate katılmıştı. Herr Rippler, matbuat cemiyeti reisi olmakla birlikte Alman gazeteciler heyetinin de ikinci başkanı olarak görev yapıyordu.¹⁷ Herr Rippler, Alman Nasyonal Liberal Partisinin en önemli yayın organı olan kendi gazetesinde yayımladığı siyasi yazılarla tanınıyordu.¹⁸

¹⁶ M.S. "Matbuat Ziyaretleri", *Servet-i Fünun*, Numero 1365, 1 Teşrinisani 1333, s.198; "Alman Matbuat Heyeti", *Tesvîr-i Efkâr*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 2263, s.2; "Alman Misafirlerimizin Muvasaleti", 30 Teşrinievvel 1333, *Tesvir-i Efkâr*, Numero 2265, s.2

¹⁷ "Alman Gazetecilerin Ziyareti", *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 7, s. 1; "Alman Matbuat Heyeti", *Tesvîr-i Efkâr*, Numero 2263, s.2.

¹⁸ "Alman Gazetecilerin Ziyareti", *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 7, s. 1.

Heyette bulunan diğer bir gazeteci ise Dr. Ferdinand Garautoff idi. Dr. Ferdinand Garautoff *Leipziger Neueste Nachrichten* gazetesinin idarecisiydi. *Eski Dünya'nın Sükûtu* adında bir eser yazan Dr. Ferdinand Grautoff kitabında kısa bir süre sonra başlayacak olan büyük savaşı anlatmıştı.¹⁹

Otto Dreseman ise Merkez Katolik Fırkasının sağ kolunun yayın organı olan *Kölnische Volkszeitung* gazetesinin yabancı haberler servisinin muhabiriydi. Heyette bulunan diğer bir gazeteci Herr Arturyong, *Kölnische Zeitung* gazetesinin başyazarlığını yapıyordu. Ayrıca *Dutsche Tageszeitung* başyazarı Pavel Beger ve *Frankfurter Zeitung* gazetesinin başmuharriri Dr. Gaysen de heyete dâhildi. *Königsberger Allgemeine Zeitung* gazetesinin başmuharriri Aleksandr Wyneken²⁰ 1848 yılı doğumlu olup heyetin en yaşlı üyesi idi. Bu gazete Alman yerel gazeteleri içinde en önemlilerinden biriydi. Geziye katılan gazetecilerden Dr. Müller, Alman Gazeteleri Tabileri Cemiyeti'nin ikinci başkanı sıfatıyla geziye katılmıştı. Dr. Müller, Berlin'de Merkez Katolik Fırkası sol kolunun yayın organı olan *Germania* gazetesini çıkarıyordu. Dr. Müller'in Berlin siyasi ve sosyal hayatında özel bir yeri vardı. Türklerle olan yakınlığı sebebiyle arkadaşları Dr. Müller'e Müller Paşa ünvanını vermişlerdi. Bu ünvanı pek seven Dr. Müller meslektaşlarına yazdığı mektuplarda Müller Paşa şeklinde imza atıyordu. Bunların yanında *Vossische Zeitung* ve farklı günlük gazeteleri yayınlayan Herr Hermann Holstein, Büyük Şehir Tabileri Cemiyeti²¹ adına heyete katılmıştı.²² Ancak Münih gazeteleri adına kimin geleceğinin henüz belli olmadığı belirtilmişti.²³

¹⁹ "Alman Gazetecilerin Ziyareti", *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 7, s. 1.

²⁰ *Tesvîr-i Efkâr* gazetesinde kendisinin *Alman misafirlerinin en kıdemlisi* olarak ifade edilmektedir. Bkz. "Alman Matbuat Heyeti", *Tesvîr-i Efkâr*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 2263, s.2.

²¹ Bu cemiyetin adı *Tesvir-i Efkâr Gazetesinde Berlin Gazete Talipleri Cemiyeti* olarak geçmektedir. Bkz. "Alman Matbuat Heyeti", *Tesvîr-i Efkâr*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 2263, s.2.

²² "Alman Gazetecilerin Ziyareti", *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 7, s. 1; Tanin gazetesinin Berlin muhabiri Arif Cemil Bey ve yazı işleri müdürü Kazım Şinasi Bey'ler de mihmandar sıfatıyla Alman gazeteciler heyetine dâhil olmuştur.

²³ "Alman Matbuat Heyeti", *Tesvîr-i Efkâr*, 28 Teşrinievvel 1333, Numero 2263, s.2.

Alman Gazetecilerin İstanbul'a Gelişi

Alman gazeteciler 29 Teşrinievvel 1333/29 Ekim 1917 tarihinde Balkan Treniyle²⁴ İstanbul'a ulaşmışlardı. Ahmet Emin, aynı güne ait *"Alman Misafirlerimiz"* başlığıyla yayımlanan makalesinde bu ziyaretin kendileri için ne derece önemli olduğunu ifade etmektedir. Ahmet Emin, yazısında misafirlerin resmi bir sıfatla İstanbul'u ziyaret etmediklerini, gazeteciliğin dünyanın hiçbir yerinde resmi bir sıfatının olmadığını ancak her yerde önemli bir mevki işgal ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca matbuatın resmi bir vekâleti olmaksızın mensup olduğu yerdeki fikirlerin tercümanlığını yaptığını memleket adına dış dünyaya karşı bir dil kullandıklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla söz konusu resmi olmayan durum içinde basın hayatı ile milletler arasında sıkı bir işbirliğinden söz etmektedir. Ahmet Emin'e göre bu temsiliyet içerisinde Alman gazetecileri de sadece Almanya'nın değil tüm müttefik devletlerin temsilcileri olarak görmek doğru olacaktır.²⁵

Alman gazetecilerin İstanbul seyahati öncesinde Osmanlı gazetecileri de Almanya'ya seyahat etmişlerdi.²⁶ Daha önce de ifade edildiği gibi Almanların 1917 yılı seyahati bir anlamda iade-i ziyaretten ibaretti. Osmanlı gazetecilerin Almanya ziyaretinde yakın bir dostluk kurulmuştu. Ahmet Emin bu konuyu kaleme alırken *"Gazetecilerimiz Almanya'ya gittikleri zaman oradaki meslektaşlarıyla gazetecilere mahsus bir süratle anlaşmış ve tanışmışlardı. Birkaç gün içinde her iki taraf da müteaddid hâlisâne dostlukların temeli kurulduğu gibi, tabiat, ahlak ve bilhassa meslek telakkileri hususunda pek çok müşterek*

²⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında ittifak devletleri arasında önemli bir ulaşım vasıtası olarak ehemmiyetli görevler icra etmiş olan Balkan Treni hakkında kaleme alınan bir çalışma için bkz. Ökkeş Narinç, "Birinci Dünya Savaşında Müttefikleri Birbirine Bağlayan Balkan Treni (İstanbul-Sofya-Belgrad-Budapeşte-Viyana-Berlin)", *History Studies*, 12 (4), Ağustos 2020, s. 2065-2100.

²⁵ "Alman Misafirlerimiz", *Vakit*, 29 Teşrinievvel 1333, Numero 8, s. 1.

²⁶ 1911 yılında Alman gazeteci Dr. Ernst Jäckh tarafından düzenlenen bir seyahat ile Osmanlı üst düzey yetkililer ve münevverler Almanya'yı ziyaret etmişlerdir. Yirmi yedi gün süren bu araştırma gezisine elli iki Osmanlı eliti katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Kış, "Osmanlı Elitlerinin 1911 Almanya Araştırma Gezisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 37 (2017), s. 289-298; Ayrıca çalışma konusu olan 1917 yılı Kasım ayında Alman gazetecilerin İstanbul seyahatinden yaklaşık üç ay önce Osmanlı gazetecileri Almanya ziyaretinde bulunmuşlardır. Bkz. M.S. "Matbuat Ziyaretleri", *Servet-i Fünun*, Numero 1365, 1 Teşrinisani 1333, s.198.

cihetler ve kanaatlar keşf olunmuşdı” ifadelerine yer vermektedir. Bu ifadenin devamında bir başka çıkarımda bulunan Ahmet Emin, lisanlar farklı ve anlaşmak zor olsa da birbirini kolaylıkla anlayabilen ve seven iki milletin menfaat düşüncesinden uzak, hakiki bir dostluk kurma kabiliyetine haiz olmalarının gerektiğini belirtmektedir. Osmanlı gazetecileri Almanya’da kısa süre kalmalarına rağmen gereken malumatı almışlardı. İki millet arasındaki alakanın pekişmesinin ikinci adımı ise söz konusu Alman gazetecilerin seyahati olacaktı. Zira bu suretle Almanya ve Alman gazetecileri daha iyi tanınabilecekti. Diğer yandan Almanlar da Osmanlı ve İstanbul hakkında bilgi sahibi olacak ve döndüklerinde izlenimlerini Almanlara aktaracaklardı.²⁷

Ahmet Emin’in mezkûr yazısı Meşrutiyet yıllarında meydana gelen gelişmelerin harici bir teyidinin Alman basını tarafından yapılması ve takdir edilmesi ihtiyacının bir yansıması gibidir. Nitekim yazısının sonlarına doğru kullandığı şu ifadeler bu minvalde değerlendirilebilir:²⁸

“... Bilakis şurasıyla iftihar ideriz ki bu millet kusurlarını görecekle ve noksanlarını hissedecek bir hale gelmiştir. Avrupa’nın tekemmüllerini ve tecrübelerini nazar-ı dikkate almak şartıyla kendi hal ve ihtiyaçlarına göre noksanlarını bertaraf itmeğe âzim bulunmaktadır. Bu azm-i binnesebe az bir zaman zarfında müspet eserler husule getirmiştir. Alman misafirlerimiz şehrimizi dolaşub muhtelif müesseselerimizi gözden geçirirken bu kanaati peyda ider ve Almanya’daki kârîlerimizi de bizim azmimizden ve bu azmin şimdiye kadar virdiği mahsullerden haberdar iderlerse bizim için kâfidir”

Alman gazetecilerin İstanbul’u ziyaret ettiği günlerde Servet-i Fünûn mecmuasında yayımlanan bir yazıda hemen hemen aynı hassasiyetler görülmektedir. M.S. rumuzuyla kaleme alınan yazıdan Almanların Osmanlıyı tanıması ve elde edecekleri kanaatin önem arz ettiği anlaşılmaktadır. “*Matbuat Ziyaretleri*” başlığıyla yayımlanan yazı ile Ahmet Emin’in yazısı nazara alındığında Osmanlı basınının kendini batı dünyasına tanıtmaya ihtiyacı açıkça görülmektedir. Zira yaklaşık iki üç ay önce gerçekleşmiş olan Osmanlı gazetecilerin Almanya gezisi, ardından gelen Avusturya-Macaristan seyahatleri sırasında gösterilen ilgi ve alaka savaş

²⁷ Vakıf, “Alman Misafirlerimiz”, 29 Teşrinievvel 1333, Numero 8, s. 1.

²⁸ Vakıf, “Alman Misafirlerimiz”, 29 Teşrinievvel 1333, Numero 8, s. 1.

sırasında Osmanlı Devleti'nin cansiperane mücadelesine karşılık olarak bir takdir hissini gösterme amacına yönelikti. Osmanlı gazetecileri gittikleri yerlerde büyük bir ilgi ile karşılaşmışlar ve devlet erkânından bazı önemli isimler seyahat sırasında eşlik etmişti. Milletlerin hislerine tercüman olan basın mensupları bu takdir hislerini kendi milletine aktarabilirdi. Bu noktada yapılması gereken Almanlarla daha yakın bir ilişki kurmaktı. Her ne kadar iki devlet arasında askeri ve siyasi işbirliği gerçekleşmişse de Türk ve Almanların fikirlerini ve kültürlerini karşılaştırmak ve işbirliği yapmak için bir samimiyete ihtiyaç vardı. Bunun oluşması ise belli bir zamana ve zemine bağlı idi. Bu zeminin oluşması iki tarafın basını eliyle sağlanabilirdi. Yazının sonunda kullanılan şu ifadeler Osmanlı basınında Alman gazetecilerin davet edilmesinin amacını ifade etmektedir:²⁹

“Şu hale göre, İstanbul’ı ziyaret edecek olan Alman gazetecileri, eğer biz hakkıyla kendimizi bildirmek istiyorsak bu gayemize lütfen hizmet edebilecek kıymetdar misafirlerdir. Bu takdirde muhterem misafirlere, yalnız Türk matbuatının Alman matbuatına nazikâne mukabelesiyle kalmayarak, Türkleri ve Türkiye’yi hakkıyla, kemal-i safvetiyle terakki ve tekâmül yolundaki gayretiyle göstermeğe çalışalım ki onlar da böyle göstermeğe himmet itsünler!...”

Gezi Programı

29 Ekim 1917 tarihinde saat 06.00’da³⁰ Balkan Treniyle gelen Alman gazeteciler heyetine Tanin gazetesi Berlin muhabiri Arif Cemil Bey refakat etmişti. Heyeti Sirkeci istasyonunda kalabalık bir grup karşılamıştı. Grupta hükümet adına Matbuat Müdürü Hikmet Bey, Şehremaneti adına Fatih Belediye Dairesi Müdürü Faik Bey, Osmanlı Matbuat Cemiyeti Azası ve İstanbul’da çıkan gazetelerin başyazarları ile temsilcileri hazır bulunmuştu. Ayrıca Harbiye Nezareti İstihbarat Şubesinden Yüzbaşı Tevfik Bey de mihmandar sıfatıyla tayin edilmişti. Bunların yanında Milli Ajans Müdürü Hüseyin Tosun, Galip Bahtiyar

²⁹ M.S. “Matbuat Ziyaretleri”, *Servet-i Fünun*, Numero 1365, 1 Teşrinisani 1333, s.198-199.

³⁰ *Tesvîr-i Efkâr* gazetesinde misafirlerin İstanbul’a gelişi saat beş olarak ifade edilmiştir. “Alman Misafirlerimiz”, *Tesvîr-i Efkâr*, 30 Teşrinievvel 1333, Numero 2265, s.2.

Bey ve diğer bazı şahıslar da karşılama da bulunmuştu. Heyetin Sirkeci'ye varmasından sonra otomobiller ile Pera Palas'a gidilmiş ve heyet bu otelde konaklamıştı.³¹

Alman gazeteciler heyeti için yoğun bir program hazırlanmıştı. Gezi programına göre Alman gazeteciler heyeti salı günü öğleye kadar bazı ziyaretlerde bulunacak ve genel bir gezi yapacaktı. Öğleden sonra Topkapı Sarayı ve müze gezisine ayrılmıştı. Ayrıca Servet-i Fünûn gazetesi heyet adına bir çay ziyafeti vermişti. Akşam için Şehremaneti Fatih Belediyesinde bir ziyafet hazırlanmıştı. Ertesi gün, eğitim kurumlarının ziyaretine ayrılmıştı. Öğle yemeği için Umumi Karargâh İstihbarat Şubesi tarafından bir ziyafet verilmişti. Akşamleyin de Hariciye Nezareti heyet adına bir ziyafet tertip etmişti.³²

Perşembe günü için dini mekânlar ve Evkaf Müzesinin gezilmesi, öğleden sonra ise Meclis-i Mebusanın açılışına gidilmesi planlanmıştı. Akşamleyin Darülbedayide *Hisse-i Şayia* adlı piyes izlenecekti. Heyet cuma günü selamlık geçidinde bulunacak ve boğaz gezisi yapılacaktı. Akşam ise sefarethanenin ziyafetine gidilecekti. Cumartesi günü Halkalı Ziraat Mektebi gezisine ayrılmıştı. Aynı akşam Çanakkale'ye gidilecek, heyet Salı sabahı Çanakkale'den dönecekti. Öğleden sonrası için Meşihatta çay ziyafeti tertip edilmişti. Akşamleyin Türk gazetecilerin hazırlamış olduğu Alman İmparatoru'nun İstanbul'u ziyaretini gösteren fotoğrafların gösterisi sunulacaktı. Çarşamba günü adalar gezisine ayrılmıştı. Ayrıca burada bulunan Bahriye Mektebinin ziyaret edilmesi planlanmıştı. Ertesi gün Ahırkapı ve Defterdarlık Fabrikalarının gezilmesi ve Aynalıkavak'ta çay ziyafeti yapılması tertip edilmişti. Aynı günün akşamına ise Matbuat Cemiyetinin vereceği bir ziyafet vardı. Cuma günü için Üsküdar Hilal-i Ahmer Cemiyetinin yemekhanesi ve Tıp Fakültesi gezileri programa dâhil edilmişti. Ertesi gün ise otelde

³¹ "Alman Misafirlerimiz Heyetin Vürudu-Programın Esaslı Noktaları", *Vakit*, 30 Teşrinievvel 1333, Numero 9, s. 1; "Alman Misafirlerimizin Muvasaleti", *Tesvîr-i Efkâr*, 30 Teşrinievvel 1333, Numero 2265, s. 2.

³² "Alman Misafirlerimiz Heyetin Vürudu-Programın Esaslı Noktaları", *Vakit*, 30 Teşrinievvel 1333, Numero 9, s. 1.

verilecek veda ziyafetine katıldıktan sonra heyet İstanbul'dan ayrılacaktı.³³

Görüldüğü üzere heyet için yoğun ve dolu bir program hazırlanmıştı. Özellikle eğitim, kültür, tarih ve sanayinin yanında Türk misafirperverliği programda öne çıkarılmaya çalışılmıştı.

Saray ve Müze Ziyaretleri

Alman gazeteciler salı günü otomobillerle Beyoğlu-Şişli yoluyla Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne gidip; Hürriyet Şehitleri ve Mahmut Şevket Paşa'nın kabirlerini ziyaret ederek güne başladılar. Ardından Hariciye Nezareti, Almanya Sefarethanesi, Karargâh-ı Umumi Şubesi ve Matbuat Müdürlüklerine gittiler. Öğle yemeğinden sonra Topkapı Sarayı gezildi. Burada Hazine-i Hümayun Kethüdası Refik Bey tarafından karşılandılar. Heyet kahve ikramından sonra sarayı gezdi ardından Hamidiye ve Bağdat Kasırları, Harem ve Hazine-i Hümayun dairelerini ziyaret etti. Alman gazeteciler gezdikleri saray ve kasırlardan büyük bir memnuniyet duyduklarını ifade ettiler. Saraydan ayrılırken Ren Westefalya Basın Birliği İkinci Başkanı Herr Lorezman Alman gazeteciler heyeti adına Refik Bey'e teşekkür etti. Topkapı Sarayı'ndan sonra müze gezildi. Bu sırada heyete Müze Müdürü Halil Bey, muavinleri ve Maarif Nezareti Tedrisat-ı Taliye Müdürü Adil Bey refakat etti.³⁴

Saray ve müze gezisinden sonra Servet-i Fünûn gazetesinin onurlarına verdiği çay ziyafetine geçildi. Bu ziyafette Alman gazeteciler büyük bir grup tarafından karşılandı.³⁵ Ziyafetin sonlarına doğru verilen

³³ "Alman Misafirlerimiz Heyetin Vürudu-Programın Esaslı Noktaları", *Vakit*, 30 Teşrinievvel 1333, Numero 9, s. 1.

³⁴ "Alman Matbuat Heyeti, Ziyaretler, Ziyafetler, Nutuklar, Bugünkü Program", *Vakit*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 10, s. 1; "Muhterem Alman Refiklerimiz", *Tesvir-i Efkâr*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 2266, s. 2.

³⁵ Bu sırada İstanbul gazetelerinin başyazarları, Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü Seyfi Bey, Matbuat Müdürü Hikmet Bey, Milli Ajans Müdürü Hüseyin Tosun Bey, Hat Komiseri Şakir Nimet ve Galip Bahtiyar Bey, *Osmanicher Lloyd* Başyazarı Zübeyir Bey, *Berliner Tageblatt* muhabiri Feldmann, Almanya Sefarethanesi kâtiplerinden Herr Hentig, Ajans Wolef ve Korresbundeck büro muhabirleri ve diğer bazı şahıslar hazır bulunmuşlardır. "Alman Matbuat Heyeti, Ziyaretler, Ziyafetler, Nutuklar, Bugünkü Program", *Vakit*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 10, s. 1; "

nutuklar dikkat çekicidir. Şehremini Vekili Sezai Bey, yaptığı konuşmasında Kaiser Wilhelm'in İstanbul ziyareti sonrasında Alman gazetecileri selamlamasına dikkat çekerek bununla iftihar ettiğini belirtti. İki devletin şerefli bir barışa kadar savaşa devam edeceklerini söyledi. Sezai Bey, İstanbul'un önemine değinerek şehrin, düşmanların iştihasını kabarttığını ancak Çanakkale'de büyük bir savunma yapıldığını ifade etti. Bu sırada Sadrazam Talat Paşa'nın beyan ettiği gibi son Türk ferdi kalıncaya kadar İstanbul'un savunulacağı, *yedi asırdan beri* olduğu gibi İstanbul'un daima Osmanlı Devleti'nin başkenti olarak kalacağını ve doğu ile batıyı birbirine bağlayan çok özel bir mevki olarak varlığını devam ettireceğini belirtti. Ardından sözü İtalyanların saf değiştirmesine ve ihanetlerine getirerek İtalyanların karşılaştıkları mağlubiyetlerle cezalarını çektiklerini ifade etti. Sezai Bey konuşmasını "Hazret-i Fatih'in ârâmgâhı kurbunda içtima iden iki dost ve müttefik millete mensub zevatın sıhhati hakkındaki temenniyâtı" ile sonlandırdı.³⁶

Alman heyeti adına *Leipziger Neuste Nachrichten* gazetesinin başyazarı Dr. Ferdinand Garautoff söz alarak İstanbul'un güzelliğinden etkilendiğini ve bu şehrin Çanakkale Zaferi'nden sonra İlebet Osmanlı şehri olarak kalacağını anlaşıldığını belirtti. Gördükleri samimiyet için teşekkür etti. Her iki nutuk Almanca ve Türkçeye Arif Cemil Bey tarafından tercüme edildi.³⁷

İlerleyen günlerde de gezi programları içerisinde müze ziyaretleri devam etti. 1 Teşrinisani 1333/1Kasım 1917 Perşembe günü heyet Evkaf Müzesini gezdi. Burada kendilerine Darülfünun Sanayi-i Nefise Tarih Müderrisi Vahit Bey ve Tarih-i Osmani Encümeni azalarından Ahmet Refik Bey refakat etti. Heyet müzede gördükleri tarihi eserler,

Muhterem Alman Refiklerimiz", *Tesvîr-i Efkâr*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 2266, s. 2.

³⁶ "Alman Matbuat Heyeti, Ziyaretler, Ziyafetler, Nutuklar, Bugünkü Program", *Vakit*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 10, s. 1; "Muhterem Alman Refiklerimiz", *Tesvîr-i Efkâr*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 2266, s. 2.

³⁷ "Alman Matbuat Heyeti, Ziyaretler, Ziyafetler, Nutuklar, Bugünkü Program", *Vakit*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 10, s. 1; "Muhterem Alman Refiklerimiz", *Tesvîr-i Efkâr*, 31 Teşrinievvel 1333, Numero 2266, s. 2.

Kur'an-ı Kerim nüshaları ve minyatörlere büyük ilgi gösterdi. Müzenin özel defterine bu memnuniyetlerini gösteren yazılar yazdılar.³⁸

Eğitim Kurumları Ziyaretleri

Alman gazeteciler heyeti Çarşamba günü eğitim kurumlarını ziyaret ederek güne başladı. Heyet öncelikle Galatasaray, ardından İstanbul Sultanisine gitti. İstanbul Sultanisinde verilen Almanca eğitimindeki başarıya hayran kaldılar. Zira Almanca ders gören talebelerin dokuz ay³⁹ zarfında hatasız bir şekilde Almanca konuşabildiklerine şahit oldular. Bu ziyaretler sonrasında Darülfünun kimyahanesine gidilmişse de vakit yetersizliği nedeniyle Darülfünun ziyaret edilemedi. Bu arada heyet Darülmuallimatı ziyaret etme imkânı bulmuştu. Darülmuallimat binasının mükemmelliği heyet üzerinde büyük bir tesir bıraktı. Gezdikleri eğitim kurumlarından ne derece etkilendikleri konusunda heyetten bir gazeteci "*Dün müzeyi ve Topkapı Sarayını, yani, Eski Türkiye'yi görmüştük; Eski Türkiye'ye hayran kalmışdık. Bu gün yeni müessesât-ı ilmiyeyi, yani Yeni Türkiye'yi gördük; Yeni ve ileri giden Türkiye'yi de son derece şâyân-ı takdir bulduk*" dedi. Hatta yaşanan gelişmeleri İstanbul'a gelmeden önce hayal bile edemediklerini ifade etti.⁴⁰

Heyet Karargâh-ı Umûmi İstihbarat Şubesinde düzenlenen ziyafette öğle yemeğinden sonra Çamlıca İnas Mekteb-i Sultanisi⁴¹ ziyaret etti. Ziyaret için mektep Osmanlı ve Alman bayrakları ile baştanbaşa donatılmıştı. Misafirler mektebe geldiğinde bir kız talebe onları Almanca lisanıyla karşıladı. Heyet buradaki Almanca derslerini inceledi. Kız talebeler hep bir ağızdan Mektep Marşı ve Alman Marşı'nı söylediler. Ayrıca bu müzik ziyafetine bir piyano eşlik etti. Bu sırada Maarif Nezareti müşaviri olan Dr. Schmidt ve Tedrisat-ı Taliye Genel

³⁸ "Alman Matbuat Heyeti", *Vakit*, 2 Teşrinisani 1333, Numero 12, s. 2; "Alman Misafirlerimiz", 2 Teşrinisani 1333, *Tesvîr-i Efkâr*, Numero, 2268, s.2.

³⁹ *Tesvîr-i Efkâr* gazetesinde bu süre bir buçuk yıl olarak ifade edilmiştir. Bkz. "Alman Rufekamızın Ziyareti", *Tesvîr-i Efkâr*, 1 Teşrinisani 1333, Numero 2267, s. 2.

⁴⁰ "Alman Matbuat Heyeti, Mekteplerimizi Ziyaret-Tarihi Türkiye'den Sonra Yeni ve Canlı Türkiye-Ziyafet ve Nutuklar", *Vakit*, 1 Teşrinisani 1333, Numero 11, s. 2.

⁴¹ *Tesvîr-i Efkâr* gazetesinde ziyaret edilen mektep Acıbadem İnas Mektebi olarak geçmektedir. Bkz. "Alman Rufekamızın Ziyareti", *Tesvîr-i Efkâr*, 1 Teşrinisani 1333, Numero 2267, s. 2.

Müdürü Muslihiddin Adil Bey birer konuşma yaptı. Dr. Schmidt, eğitimde milli kültür sınırları içerisinde kalarak Avrupa'nın fenlerinden istifade ettiklerini ve Batıdan alınacak şeylere kendi milli damgamızı vurduktan sonra kabul ettiklerini ifade etti. Adil Bey ise özellikle Balkan Savaşlarından sonra eğitimde yaşanan gelişmeleri⁴² anlattı. Bu arada heyet mekteplerdeki düzen ve öğrencilerin el işi ürünlerini takdir etti.⁴³

Osmanlı maarifinde en azından İstanbul mekteplerinde Alman dili eğitimi konusundaki mezkûr gelişmelerin özellikle ifade edilmesi esasen Dr. Schmidt'in girişimlerinin başarılı olduğu konusunda Alman heyetine yapılan bir gösteri gayretinin tezahürüdür. Nitekim Alman Dr. Schmidt müşavirlik vazifesindeyken kendine görev addettiği bir mesele de Osmanlı mekteplerindeki Fransızca etkisinin kırılarak bunun yerine Almancanın ikame edilmesiydi.⁴⁴

Alman gazeteciler Cumartesi günü Halkalı Ziraat Mektebini ziyaret etti. Heyete bu gezilerinde Maâdin Müdürü Cemal Bey ile Yunus Nadi ve Muhiddin Bey eşlik etti. Heyet Mektep Müdürü Muhtar Bey ve muallimler tarafından karşılandı. Sınıflar, laboratuvarlar ve numune bahçeleri gezildi. Öğle yemeği yenildikten sonra Muhtar Bey Fransızca bir konuşma yaptı ve memleketimizin öncelikle bir ziraat memleketi olduğunu, ziraatın hayati bir mesele teşkil ettiğini ve savaştan sonra bu alandaki gelişmeler için Alman uzmanlardan faydalanılacağını belirtti. Heyet adına *Dutsche Tageszeitung* başyazarı Pavel Beger teşekkür ettikten sonra Almanya nasıl bir sanayi devleti ise Osmanlı'nın da

⁴² Balkan Savaşları sonrasında yenilginin nedenleri geniş bir perspektifte tartışılmıştır. Bu süreçte Osmanlı eğitiminin içinde bulunduğu durum da ele alınmıştır. Artık devletin eğitim ve öğretmenlerin eliyle kurtarılabilceği düşüncesi bir slogan haline gelmiştir. Bu süreçte eğitimde modernleşme hızlanmış, ilk resmi anaokulu ve kızlar için ilk kez bir yükseköğretim kurumu açılmıştır. Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru sıbyan mekteplerinin çoğu kapatılmıştır. 1913 yılında ise Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı çıkarılmıştır. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007*, Ankara, 2007, s. 265-268.

⁴³ "Alman Matbuat Heyeti, Mekteplerimizi Ziyaret-Tarihi Türkiye'den Sonra Yeni ve Canlı Türkiye-Ziyafet ve Nutuklar", *Vakit*, 1 Teşrinisani 1333, Numero 11, s. 2; "Alman Rufekamızın Ziyareti", *Tesvîr-i Efkar*, 1 Teşrinisani 1333, Numero 2267, s. 2.

⁴⁴ Ömer Faruk Demirel, "Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs - 6 Haziran 1915)". *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 7, sy. Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan (Aralık 2022), s. 1482-1483.

mükemmel bir ziraat memleketi olduğunu, iki devletin de piyasa arayışlarının bulunduğunu, bu durumun karşılıklı ilişkilerin gelişmesini sağlayacağını ifade etti.⁴⁵

Alman gazeteciler heyetinin eğitim kurumları gezileri ile ilgili yine bu günlerde Vakit gazetesinde müstakil bir haber yayımlanmıştı. Haberin başlığı dikkat çekicidir. “*Mekteblerimizi Takdir*” başlığıyla verilen haberde gezilen mekteplerdeki düzen, temizlik ve eğitim faaliyetleri övücü ifadelerle anlatılmıştı. Alman heyeti özellikle kız mekteplerindeki yeniliklerden oldukça etkilenmişti. Çamlıca İnas Sultanisinde verilen ziyafet sonrasında Adil Bey ve Dr. Schmidt’in konuşmaları sonrasında *Kölnische Zeitung* gazetesinin başyazarlığını yapan Mösyö Arturyong’un konuşması *Osmanischer Lloyd* gazetesinde neşredilmiştir. Konuşmanın Türkçesi Vakit gazetesinde de yayımlanmıştır. Konuşma metni dönemin genel fikrini yansıttasının yanında değindiği konular ve geleceğe yönelik mesajları açısından önemli olduğu için konuşmanın eğitim kurumları ile ilgili kısmı aşağıda sunulmuştur⁴⁶:

“Burada ibrâz itmiş olduğunuz hâl istikbale cevab virirken evvel emirde şunu beyan itmeliyim ki geçici bir ziyaretten sonra bir zâirin büyük bir şehir hakkında bir hüküm virmesi biraz cüretkarlık olur. Fakat yapabildiğimiz ve yapmak ihtiyacını his itdiğimiz şey bu son günlerin bizim üzerimizde bıraktığı tesir ve intibalara bir şekl-i ifade virebilmekdir.

Dün bize eski zamanların İstanbulunu gösterdiniz misilsiz ihtişamı içindeki İstanbullu. Tarihin sihriyle şuledâr olan emâkini dolaşdık onların mükemmel bir zevk ile güzellik hasebinin eseri olan haşmetlerini seyr itdik. Saraylarınız içinde muhafaza idilen harikulade şaheserleri bir vecdle seyr iderken hayran kaldık ve mülevven camlardan dökülen hülyâdar bir sihr bizi istila itdi. Dün Boğaziçi kıyılarında kadim medeniyetin ulaştığı geniş ulviyeti anladık. Üzerine güzel şehrinizi kurduğunuz bu eski toprağı dün etrafıyla tanıdık ve anladık ki babalarınız orada size muhafazası lazım gelen kıymetdar bir miras bırakmışlardır.

⁴⁵ “Alman Matbuat Heyeti”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1333, Numero 14, s.2; “Alman Gazeteciler”, *Tesvir-i Efkâr*, 4 Teşrinisani 1333, Numero 2270, s. 2.

⁴⁶ “Mekteblerimizi Takdir, Alman Misafirlerimizden Birinin Nutku”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1333, Numero 14, s. 2.

Bu gün bize gösteriyorsunuz ki bu mirası büyük bir maziye layık olacak suretde eyi idare itmeğe ve büyültmeğe azm itmişsiniz. Bu gün bizi bu gün ki İstanbul'a götürdünüz, sanaâtgâhlarında Türk milletinin istikbali için çalışan bu gün ki İstanbul'a! Ben pedagog değilim ve mektebleriniz hakkında bir hükm virmekliğim biraz tafuşluk olurdu. Fakat bütün meslekdaşlarım namına söylemeğe mecbur olduğum şey yeni Türkiye'de göze çarpan ibda'kâr azm ve iradenin bizde uyandırdığı heyecanın ifadesidir.

İbtidâî, tâli, âli mekteplerden başlayarak darülfünunla muhtelif darülmesâilerine kadar bu gün gördüğümüz şey bize isbat itdi ki cevval ve azimkar bir ruh iş başındadır ve ileride Türkiye'nin iftiharını muceb olacak bir bina inşa itmekdedir. Oralarda ulvi tecessüsler ve intibalarla memlû saatler geçirdik; ve bize gösterdiğiniz şeyler arasında bundan daha güzel ve daha büyük bir şey tasavvur ve tahattur idemiyoruz."

İfadelerden de anlaşılacağı üzere Alman gazeteciler heyeti Osmanlı Devleti'nin maziden gelen ihtişamına layık ve geleceği şekillendirecek gayretli bir yönetimin işbaşında olduğunu belirtmişlerdi. Ayrıca İstanbul'da gezilen mekteplerdeki gelişmişliğe vurgu yaparak istikbale yönelik büyük bir ümidin ve buna bağlı gayretli bir çabanın olduğunu dile getirmişlerdi.

Heyet 7 Teşrinisani 1333/7 Kasım 1917 tarihi Çarşamba günü Heybeliada'ya gidip buradaki eğitim kurumlarını ziyaret etti. Bunlardan ilki adadaki Çarkçı Mektebi olmuştur. Sabah çayı bu mektepte içildikten sonra iskele yakınlarındaki Fünûn-ı Bahriye Mektebi ziyaret edildi. Heyet Mektep Müdürü Binbaşı Cevat Bey ve yardımcısı Yüzbaşı Baha Bey tarafından karşılandı. Heyet yanlarında Harbiye Nezareti İstihbarat Şubesi Müdürü Kaymakam Seyfi ve Bahriye Kaymakamlarından Muzaffer Beylerle birlikte okulun sınıflarını, kütüphanesini, yatakhanesini ve salonlarını gezdi. Alman gazetecileri mektepteki intizam ve temizlik takdir etti. Buradan Büyük Ada'ya geçen heyet yemek yedikten sonra arabalarla adayı gezdi ve İstanbul'a döndü.⁴⁷

⁴⁷ "Alman Misafirleri", *Vakit*, 8 Teşrinisani 1333, Numero 18, s. 1; "Alman Gazetecileri", *Tesvir-i Efkâr*, 8 Teşrinisani 1333, Numero 2274, s. 2.

Alman gazetecilerin onuruna Perşembe akşamı Pera Palas otelinde şaşaalı bir ziyafet verildi. Bu ziyafete pek çok üst düzey isim katıldı.⁴⁸ Ziyafette Hariciye Nazırı Nesimi Bey Fransızca bir konuşma yaptı. Ardından Alman sefiri konuşmasında İmparator Wilhelm'in ziyareti ve iki devlet arasındaki askeri ve siyasi birlikten bahsetti. Bu konuşmaları Mahmut Sadık Bey'in ve *Külnische Zaytung* gazetesinin başyazarının konuşmaları takip etti ve konuşmalar büyük alkış aldı.⁴⁹ Ziyafete katılanların gerek mevki itibarıyla üst düzey yetkililer oluşu gerekse katılımdaki yoğunluk Alman heyetinin ziyaretine verilen önemin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Alman gazeteciler 9 Teşrinisani 1333/9 Kasım 1917 Cuma günü Tıp Fakültesini ziyaret etti. Fakülte Reisi Muallim Doktor Akil Muhtar, Muallim Bahaeddin Şakir, İsmail Emin, Ziya Nuri ve Asaf Derviş Paşa ile birlikte fakültenin laboratuvarlarını gezip memnuniyetlerini ifade ettiler. Heyet daha sonra fakültede şereflerine verilen ziyafete katıldı. Akil Muhtar Bey konuşmasında iki millet arasındaki dostluğun öneminden bahsetti ve bu gaye için memleketimizde çalışanların isimlerini söylerken vefat etmiş olan Von Der Goltz Paşa'nın da ismini zikretti. Heyet adına söz alan Herr Rippler her gün altı bin fakire ücretsiz yemek veren Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Türklerdeki teşkilatçılığın ne kadar gelişmiş olduğunu gösterdiğini, bundan etkilendiklerini, Almanya'ya döndüklerinde böyle bir teşkilatın kendi ülkelerinde de kurulması için gereken yayınları yapacaklarını söyledi.

⁴⁸ Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, Alman Elçisi Kont Biresderof, Dahiliye ve Hariciye Müsteşarları, Doktor Bahaeddin Bey, Mithat Şükrü Bey, Ziya Gökalp, Osmanlı sefirlerinden Ahmet Muhtar, Paris Sefareti Müsteşarı Rauf Bey, Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü Seyfi Bey, Ayan Meclisi Baş Katibi Müştak Bey, Meclis-i Mebusan Baş Katibi Asım Bey, Matbuat Umum Müdürü Hikmet Bey ve Alman elçiliği üst düzey personelleri katılmıştır. Bunların yanında İstanbul'da yabancı dillerde yayın yapan gazetelerin başyazarları ve muhabirleri de hazır bulunmuştur.

⁴⁹ "Alman Gazetecileri", *Vakit*, 10 Teşrinisani 1333, Numero 20, s. 2; Alman Misafirlerimiz Evvelki Akşam Ziyafet", *Tesvîr-i Efkar*, 10 Teşrinisani 1333, Numero 2276.

Ayrıca gezi sırasında gördükleri Türkiye'nin, genç, zinde ve gelişme azmindeki bir Türkiye olduğunu belirtti.⁵⁰

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Ziyareti

Heyet, 2 Teşrinisani 1333/2 Kasım 1917 tarihinde Perşembe günü Osmanlı Hilal-i Ahmeri (Kızılay)⁵¹ ziyaret etti. Burada ikinci başkan sıfatıyla Besim Ömer Paşa tarafından karşılandılar. Heyet, öncelikle Hanımlar merkezine bağlı bir sanat evi olan Darüssinâayı⁵² gezdi. Darüssinâada çalışan hanımların yaptıkları eserler incelendi ve takdir edildi. Buradan genel merkez binasına geçildi. Burada kendileri, Genel Merkez azalarından Azmi, Fazlı, Necip, Mehmet Ali ve Kemal Ömer Beyler tarafından karşılandı. Kahveler içildikten sonra Doktor Besim Ömer Paşa bir konuşma yaparak ziyaretten duydukları memnuniyeti ifade etti. Ayrıca Alman Salib-i Ahmer Cemiyetinin (Kızılaç) faaliyetlerini takdir ettiğini belirtti. Ardından Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin faaliyetlerinden bahsetti. Bunun yanında harp esirleri ile ilgili komisyonların çalışmaları hakkında bilgi verdi. Bu konuşma ve karşılamaya teşekkür eden heyet, öğle yemeğini otelde yedikten sonra Meclis-i Mebusana giderek meclisin açılışına katıldı. Ardından Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin çay ziyafetine geçen heyet Darülbeyde gösterilen *Hisse-i Şayia* adlı piyesi izledi.⁵³

⁵⁰ "Alman Gazetecileri", *Vakit*, 10 Teşrinisani 1333, Numero 20, s. 2; "Alman Misafirlerimiz Üsküdar Aşhanesi ve Mekteb-i Tıbbiye'yi Ziyaret", *Tesvîr-i Efkâr*, 10 Teşrinisani 1333, Numero 2276, s. 2.

⁵¹11 Haziran 1868 tarihinde imzalanan bir taahhütname ile *Mecrûhîn ve Marzâ-yi Askeriyyeye İmdad ve Muâvenet Cemiyeti* adıyla kurulmuştur. Cemiyetin 1877 yılına kadar beklenen faaliyetleri gösterememesi sebebiyle yeni bir cemiyetin kurulması düşünülmüştür. Sultan II. Abdülhamit'in himayesinde 14 Nisan 1877'de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti faaliyetlerine başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Çapa, "Kızılay", *DA*, (2022), Cilt 25, s. 544-545.

⁵² Balkan Savaşlarından sonra sayıları gittikçe artan göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve kadınların işgücüne katılımları için Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi tarafından kurulmuş bir sanat evidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ceren Çilek, "Balkan ve I. Dünya Savaşları'nda Kadın Emeği: Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Dârü's-sinâası", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2019, Sayı 305, s. 44-49.

⁵³ Vakit, "Alman Matbuat Heyeti", 2 Teşrinisani 1333, Numero 12, s. 2; *Tesvîr-i Efkâr*, "Alman Misafirlerimiz", 2 Teşrinisani 1333, Numero, 2268, s.2.

Alman gazeteciler heyeti 9 Teşrinisani 1333/9 Kasım 1917 Cuma günü Hilal-i Ahmer Cemiyetinin yemek dağıtımına katıldı. Bu sırada heyete ikinci başkanı Muallim Doktor Besim Ömer Paşa, Katib-i Umumi Doktor Adnan, Yunus Nadi, Ahmet Emin ve Kazım Şinasi Beyler refakat etti. Yemek dağıtımı Üsküdar'da Valide Sultan Camii havlusunda kurulmuş aşhanede yapıldı. Heyet ve misafirleri; Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel müfettişi Muallim Doktor Celalettin Muhtar Bey karşıladı. Heyet yemek dağıtımı bitene kadar cami avlusunda bekledi bu sırada Celalettin Muhtar Bey teşkilat hakkında heyete bilgi verdi. Buna göre din, dil, ırk ve mezhep ayrımı gözetilmeden İstanbul'da her gün altı bin kişiye yemek dağıtılmaktaydı. Bu işlem sadece bir saat içerisinde gerçekleşmekteydi. İstanbul'un genelinde ise günlük yaklaşık yirmi beş ila yirmi altı bin kişiye yemek dağıtımı yapılıyordu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti aşhanelerinden haberin yapıldığı tarih itibarıyla altı milyon kişiye yemek dağıtılmıştı. Cemiyetin teşkilatından memnuniyet duyan heyet, cemiyetin özel defterine takdir edici yazılar yazdı.⁵⁴

Sanayi Kuruluşları Ziyaretleri

Alman gazeteciler heyeti 2 Teşrinisani 1333/2 Kasım 1917 Cuma günü erken saatlerde kendilerine tahsis edilen bir istimbotla boğaz gezisi yaptıktan sonra Beykoz'daki askeri kundura fabrikası ve debbağhaneyi ziyaret etti. Burada müdür ve diğer zabıtlar tarafında karşılandı ve fabrika gezildi. Heyet fabrikalardaki düzenden etkilendiklerini ifade etti. Öyle ki Herr Rippler bu fabrikaların Almanya'daki en gelişmiş fabrikalardan herhangi bir farkını olmadığını söyledi. Heyet akşam yemeğini Pera Palas'ta yedikten sonra Alman sefarethanenin tertip ettiği resmî kabulde bulundu.⁵⁵

Çanakkale Savaş Alanı Ziyareti

⁵⁴ "Alman Gazetecileri", *Vakit*, 10 Teşrinisani 1333, Numero 20, s. 2; "Alman Misafirlerimiz Üsküdar Aşhanesi ve Mekteb-i Tıbbiyeyi Ziyaret", *Tesvîr-i Efkâr*, 10 Teşrinisani 1333, Numero 2276, s. 2. Bu muvaffakiyette en önemli payı olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel müfettişi Muallim Doktor Celalettin Muhtar Bey hakkında *Tesvîr-i Efkâr* gazetesinin mezkûr nüshasında övgü dolu ifadeler yer verilmiştir.

⁵⁵ "Alman Matbuat Heyeti", *Vakit*, 3 Teşrinisani 1333, Numero 13, s. 2; "Muhterem Alman Misafirlerimiz", *Tesvîr-i Efkâr*, 3 Teşrinisani 1333, Numero, 2269, s.2.

Heyet, 3 Teşrinisani 1333/3 Kasım 1917 Cumartesi günü akşam yemeğinden sonra saat dokuz sularında kendilerine özel olarak tahsis edilen Gülnihal adlı vapurla iki günlük Çanakkale gezisine çıktı. Bu gezide heyete Ahmet İhsan, Velit, Ahmet Emin, Osmanicher Lloyd muhabiri Doktor Zilberman, Arif Cemil, Yüzbaşı Tefvik Bey ve Kazım Şinasi Beyler refakat etti.⁵⁶ Gülnihal vapuru tamirhaneden çıktuktan sonraki ilk seyrini Alman gazeteciler heyeti için Çanakkale'ye gerçekleştirmişti. Vapur bu münasebetle yeni bir gemi gibi görünüyordu. Hatta vapur Seyr-i Sefain Dairesinin en güzel gemilerinden biri idi. Gülnihal vapurunun temizliği ve imkânları Alman gazetecilerin hayranlığına neden olmuştu.⁵⁷

Alman heyet Pazar sabahı Çanakkale'ye ulaştı ve burada kendilerini Boğaz kumandanlığı zabitleri karşıladı. İskele kumandanı, misafirleri karargâha davet edip burada bir müddet istirahat ettiler. Liman kumandanı; Çanakkale civarındaki gelişmelerden, özellikle mekteplerdeki gelişimden bahsetti. Alman heyete Çanakkale Savaşları harita üzerinde maketler eşliğinde anlatıldı. Ayrıca savaş sırasında yaşanan olaylarla ilgili zabitlerin anlattıkları da savaşın daha iyi anlaşılmasına imkân veriyordu.⁵⁸ Bu arada heyet Dardanos İstihkâmını ziyaret etti. Savaş sırasında en kanlı mücadelelerin yaşandığı bu istihkâma büyük fedakârlık gösteren ve şehit olan Hasan ve Mevsuf adlı Osmanlı askerlerin anısına Hasan-Mevsuf Tabyası adı verilmişti.⁵⁹

Yemek sonrası istimbotlarla Seddülbahir'e geçildi, Massena adlı bir Fransız zırhlısı, River Clayde ve eski bir mesajeri vapurundan yapılan

⁵⁶ "Alman Matbuat Heyeti", *Vakit*, 4 Teşrinisani 1333, Numero 14, s.2; *Tesvîr-i Efkâr* gazetesinde ise Çanakkale gezisine katılanların listesi dokuz alman misafirin yanında Servet-i Fünun sahibi Ahmet İhsan Bey, Vakit sermuharriri Ahmet Emin Bey, Cemil Arif Bey, Tanin gazetesi adına Kazım Şinasi Bey, *Tesvîr-i Efkâr* gazetesi yazarlarında bir kişi, Bahriye yüzbaşı Hüsametdin Bey ve Yüzbaşı Tefvik Bey ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti fotoğrafçısı Burhanettin Bey olarak belirtilmiştir. Bkz. "Alman Gazeteciler", *Tesvîr-i Efkâr*, 4 Teşrinisani 1333, Numero 2270, s. 2.

⁵⁷ "Alman Gazeteciler", *Tesvîr-i Efkâr*, 4 Teşrinisani 1333, Numero 2270, s. 2.

⁵⁸ "Alman Misafirlerimiz Çanakkale'de, Yeni Osmanlı Tarihinin Temeli Kurulan Sahalarda İki Gün-Dün Tekrar Şehrimizde", *Vakit*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 17, s.2.

⁵⁹ "Çanakkale Ziyareti", *Tesvîr-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 2273. s. 2.

sunî bir liman ve civardaki iskeleler gezildi. Alman gazeteciler duygularını ifade eden konuşmalar yaptılar.⁶⁰

Pazartesi günü Kemikli istikametine gidildi; Adalar Denizi'ne bakan bir tepe üzerinde bir zabıt, civarda yaşanan kara savaşları hakkında bilgi verdi. Heyet arabalarla Arıburnu'na gitti. Burada düşman kuvvetlerinin konuşlandığı yapılarda kalan savaş malzemeleri incelendi.⁶¹ Arıburnu ziyareti sırasında daha önce burayı ziyaret eden Alman imparatoru Wilhelm için hazırlanan çadır bu sefer Alman gazetecilerin yemek yiyeceği yer olarak hazırlanmıştı. Çadır esasen İngilizlerden ele geçirilmişti. Bu iki husus çadıra ayrı bir değer katıyordu.⁶² Yemekten sonra, savaş sırasında binlerce yaralı askerin tedavi edildiği bir mevki hastanesi gezildi ve bu hastane tüm gazetecilerin takdirini kazandı. Hastanenin müstemilatı ve temizliği yetkililerin ne derece gayretli bir ruha sahip olduklarının göstergesi olarak değerlendirildi. Zira hastanenin bu güzel durumu yaralı askerlerin geçici bir barınma yeri olan hastaneyi onlar için cazip bir mekân yapma düşüncesinden kaynaklanıyordu. Oradan sahile inilmişse de heyeti vapura götürecek istibot gelmemişti. Beklemek yerine zamanında gemi kaptanlığı yapmış olan Ahmet İhsan Bey iskeledeki küçük bir yelkenli gemiyi vapurun önüne kadar götürdü. Vapurda akşam yemeğinde asker erkânından bazı zabıtlar bulunmuş ve Çanakkale Savaşı ile ilgili hatıralarını anlatmıştı. Vapur ertesi sabah İstanbul'a gelirken misafirler İstanbul'un deniz tarafından görünüşünü seyretme imkânı buldu. Heyet İstanbul'un genel manzarasına hayran kaldığını ifade etti.⁶³

Alman gazeteciler heyetinin Çanakkale gezisi Ahmet Emin'in kaleminden de bir makale halinde yayımlanmıştır. Ahmet Emin, kaleme aldığı yazısında savaş sırasında Almanya ve Avusturya-Macaristan cephelerini gezmesine rağmen Çanakkale savaş alanını

⁶⁰ "Alman Misafirlerimiz Çanakkale'de, Yeni Osmanlı Tarihinin Temeli Kurulan Sahalarda İki Gün-Dün Tekrar Şehrimizde", *Vakit*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 17, s.2; "Çanakkale Ziyareti", *Tesvîr-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 2273. s. 2.

⁶¹ "Alman Misafirlerimiz Çanakkale'de, Yeni Osmanlı Tarihinin Temeli Kurulan Sahalarda İki Gün-Dün Tekrar Şehrimizde", *Vakit*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 17, s.2.

⁶² "Çanakkale Ziyareti", *Tesvîr-i Efkâr*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 2273. s. 2.

⁶³ "Alman Misafirlerimiz Çanakkale'de, Yeni Osmanlı Tarihinin Temeli Kurulan Sahalarda İki Gün-Dün Tekrar Şehrimizde", *Vakit*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 17, s.2.

gezme imkânı bulamadığını, bunun içinde bir ukde olduğunu, Alman gazetecilerin gezisinin kendisine bir fırsat sunduğunu ve bu vesileyle bu mübarek mekânı gezdiğini belirtmiştir. Böylece hem kendi hem de Alman gazetecilerin gözünden savaş bölgesini inceleme imkânı elde etmiştir. Ahmet Emin, İngiliz ve Fransızların bırakmış olduğu tesislerin iki yıl önce yaşanan savaşın büyüklüğü ve ne derece dehşetli düşmanlarla karşı karşıya kalındığının bir göstergesi olduğunu söylemektedir. Savaşta düşmanın çok geniş imkânlarla sahip olduğunu ifade eden bir zabit, tüm olumsuzluklara rağmen düşman karşısında kendi silahlarının fedakârlık ve imanları olduğunu belirtmiştir. Zabitin söylediği: “Çanakkale’yi geçmenin her şey demek olduğunu takdir iden iki muazzam devleti teşebbüslerinin neticesinden nevmîd bir hale getirdik ve şeref ve itibarlarını birçok levazımla beraber geriye bırakarak çekilüb gitmeğe mecbur itdik” sözleri Çanakkale’deki ruhun ve kazanılan başarının bir iftihar ifadesidir. Ahmet Emin, kazanılan büyük zaferin kendileri için tükenmez bir azim ve ebedi bir itimat kaynağı olmasının gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Çanakkale zaferi milletimizi ihtiraslardan ve küçüklüklerden uzak tutmalı ve ulvi amaçlara doğru sevk etmeliydi. Bunun gerçekleşmesi için kalemler çok daha fazla çalışmalı ve Çanakkale menbaından her bir ferдин iliklerine kadar mecraların açılması gerekir demektedir. Eğer Çanakkale zaferi tarihimiz için bu amaç uğrunda bir menba haline getirilmezse şehitlerimize karşı vazifemizi yerine getirmemiş olacağımızı söylemektedir.⁶⁴

Çanakkale gezisinde gerek Alman heyetinin konuşmaları ile ilgili haberlerde gerekse Ahmet Emin’in bu gezi için özel olarak kaleme aldığı yazısında duygu yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ayrıca Ahmet Emin’in Çanakkale Savaşları üzerinden bir ruh inşası gayreti ise müellifin tarih şuuru ve yeni nesle verilecek o ruhun vasıtaları konusundaki bilinçli halini göstermektedir. Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı devam ederken Osmanlı basınında Çanakkale zaferinin getirdiği olumlu havanın etkisi hissedilmektedir.

⁶⁴ Ahmet Emin, “Çanakkale’de”, *Vakit*, 7 Teşrinisani 1333, Numero 17, s.1.

Alman Gazetecilerin Dönüşü

Heyet, İstanbul'daki son gününü serbest bir şekilde şehri gezmeye ve alış veriş yapmaya ayırdı. Öğle saatinde Pera Palas'ta Alman gazeteciler onuruna veda yemeği verildi. Yemek sırasında heyetin en yaşlısı olan Herr Wyneken bir konuşma yaptı. Konuşmasında Türk gazetecilerle kendileri arasında tam bir uyumun olduğunu ifade etti. Ayrıca gazetecilerin vazifelerinin diplomatlar ve askerler tarafından yapılan ittifakı milletlerin kalbine ulaştırmak ve kamuoyunda bunu sağlamlaştırmak olduğunu belirtti. Bunun yanında İstanbul'a gelirken güzel şeyler göreceklerini düşünürken düşündüklerinin çok üzerinde bir manzara ile karşılaştıklarını, hiçbir şehrin İstanbul kadar güzel olamayacağını söyledi. Saraylar, müzeler, mektepler ve sanayi kuruluşlarının asrın ihtiyaçlarının ne kadar iyi anlaşıldığının göstergesi olduğunu ifade etti. Çanakkale'deki büyük zaferin Osmanlı ordularının ne kadar başarılı olabileceklerini gösterdiğini ve ittihat ve terakki amacıyla çalışan memleketin her açıdan büyük ümitler verdiğini, burada gördüklerini doğru bir şekilde Almanya'da anlatacaklarını belirtti. Bu konuşma üzerine Tanin Başyazarı Muhiddin Bey de kısa bir konuşma yaptı. Misafirlerini istedikleri gibi ağırlandıklarını ifade ederek Osmanlı misafirperverliğinin gerektirdiği bazı sözler ile konuşmasını bitirdi. Basın mensuplarının iki milletin ortak amaçları uğrunda çalışmaları temennisinde bulundu.⁶⁵

Alman gazeteciler heyeti Almanya'ya dönmek üzere 10 Teşrinisani 1333/10 Kasım 1917 Cumartesi günü Balkan Treni ile hareket etti. Heyet, Türk ve Alman gazeteciler, Matbuat Umum Müdürü ve diğer bazı şahıslar tarafından uğurlandı. Heyetin İstanbul'u gezerken çekilen fotoğraflarından oluşan bir albüm Müdafaa-i Milliye Cemiyeti adına kendilerine hediye edildi.⁶⁶

Alman Gazetecilerle Röportajlar ve İzlenimleri

Alman gazetecilerin dönüşlerinden sonra 13 Teşrinisani 1333/13 Kasım 1917 Pazartesi günü Vakit gazetesinde "Ziyaret İhtisasları"

⁶⁵ "Alman Gazetecilerinin Avdeti", *Vakit*, 11 Teşrinisani 1333, Numero 21, s. 2.

⁶⁶ "Alman Gazetecilerinin Avdeti", *Vakit*, 11 Teşrinisani 1333, Numero 21, s. 2; Tesvîr-i Efkâr, "Alman Gazetecileri", 12 Teşrinisani 1333, Numero 2277, s. 2.

başlığıyla bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazıda Alman gazetecilerin intibalarına yer verilmiştir. Yazının giriş kısmında “Alman gazetecilerinin hakkımızda ne gibi fikirler peyda itdiklerini anlamak her halde merakla değer bir şeydir” denilmektedir.⁶⁷ Bu cümle esasında Osmanlı Matbuat Cemiyetinin davetinin hangi gayeye matuf olduğunun da göstergesi olarak değerlendirilebilir. Zira cihan harbi sürecinde olan bir devletin özellikle Çanakkale zaferinden sonra bu motivasyonla kendini tanıtmaya gayretinin bir ifadesidir. Diğer yandan başkalarının gözünden içinde bulunduğumuz hayatın değerlendirilmesi de amaçlanmıştır. Bu gayelerle gazetecilerin Almanya’ya dönüşlerinden evvel röportajlar yapılmış ve yayımlanmıştır.

Tägliche Rundschau gazetesinin Başmuharriri Heinrich Rippler röportajında Alman tarihi üzerinden bir değerlendirme yaparak her iki milletin de düşmanlarla mücadelesine değinmiştir. İstanbul’daki şahit olduğu manzaranın kendisine Türk istikbalinin parlak bir şekilde tezahür edeceği konusunda kanaat verdiğini ifade etmiştir. İstanbul’a gelmeden önce aklında bir masal dünyası algısı varken bu gezi sonrasında asrın ihtiyaçlarına göre gayret ve kalkınma sahasında olan bir devletle karşılaştığını belirtmiş ve gördüklerini Almanya’da yayımlayacağını söylemiştir.⁶⁸

Heyetin en yaşlısı ve *Paşa* ünvanlı Herr Wyneken röportajında kendine has üslubuyla İstanbul’da en dikkat çekici olan şeyleri ardı ardına sıralamıştır. Mektepler, sanayi kuruluşları, sokak hayatı, Büyükkada, kadınların terakkisi ve Boğaziçi’nden bahsetmiş, bunlardan hangisinin en fazla dikkat çekici olduğuna karar veremediğini söylemiştir. Hatta “Memleketin her şeyini birden sevdim. Buradan istemeyerek ayrılıyorum. İlk fırsatta tekrar geleceğim.” demiştir. Herr Wyneken sanki bir kültür elçisi edasıyla Almanya’dan İtalya’ya giden turistlerin artık İstanbul’a geleceklerini ümit ettiğini belirtmiştir.⁶⁹

Dutsche Tageszeitung başyazarı Pavel Beger ise savaşın bir varoluş savaşı olduğunun anlaşıldığını, Almanya ile müşterek menfaatler sevgiyle samimi bir dostluk kurulduğunu, kalkınma için gereken

⁶⁷ “Ziyaret İhtisasları”, *Vakit*, 12 Teşrinisani 1333, Numero 22, s. 1.

⁶⁸ “Ziyaret İhtisasları”, *Vakit*, 12 Teşrinisani 1333, Numero 22, s. 1.

⁶⁹ “Ziyaret İhtisasları”, *Vakit*, 12 Teşrinisani 1333, Numero 22, s. 1.

kararlılığın var olduğunu ve kısa zamanda büyük bir başarı elde edildiğini söylemiştir. Hatta İstanbul'dan ayrılırken gelecek için tam bir itimat ve memnuniyet ile ayrıldığını dile getirmiştir.⁷⁰

Ren Westefalya basın birliği ikinci başkanı Lorezman “Burada bulunduğumuz güzel günler esnasında Türkiye'nin büyük gayeler uğrunda ne kadar azimkârane bir suretde çalışıldığını gördük. Almanya'ya avdetimizde gerek meslektaşlarımıza ve gerek halka karşı öğrendiklerimizin ve his itdiklerimizin sadık bir tercümanı olacağız” demiştir.⁷¹

Röportaj veren diğer bir gazeteci *Leipziger Neuste Nachrichten* gazetesi yazarı Garautoff, Türk tarihinin Genç Türklerin elinde bulunan mirasının kabiliyetli ellerde olduğunu söyleyerek Genç Türkiye'yi tebrik etmiştir. İstanbul'a tekrar geldiğinde İstanbul'un daha fazla Türkleşmiş olmasını ve İstanbul'u Türk sanatının ve kültürünün büyüklüğünü tamamen ihtiva etmiş olmasını temenni etmiştir.⁷²

Bayerische Staatszeitung Başmuharriri Herr Scharre, Türkiye'nin asrın gerekliliklerine uyumundan ve bu gayretin kısa zamanda elde ettiği başarılarından etkilendiğini ifade etmiştir. Başarı için Türk kadınlarına toplumsal ve hukuki hayatta iyi bir mevki hazırlanmasının gerektiğini belirtmiştir. Türkiye'nin geleceğinin güvenilir bir kadronun elinde olduğunu söylemiştir. Devamlı ve menfaat fikrinden uzak bir Türk-Alman dostluğunun geleceği temin etme konusunda en kuvvetli bir vasıta olduğunu ifade etmiştir. *Frankfurter Zeitung* gazetesinin yazarlarından Gaysen ise Türk teşkilatçılığın çok etkilendiğini belirtmiştir. Zira iki sene öncesine kadar Türkiye'de teşkilat fikrinin olmadığı sadece İttihat Terakki Cemiyeti kendi siyasi faaliyetleri için bir teşkilatın bulunduğu söylenmesine karşın; maarif, sanayi ve fikir dünyasındaki teşkilatçılığın çok dikkat çekici olduğunu belirtmiştir. Hatta yeni mekteplerde yetişen neslin eliyle memleketin çok hızlı bir şekilde ilerleyeceğini dile getirmiştir.⁷³

⁷⁰ “Ziyaret İhtisasları”, *Vakit*, 12 Teşrinisani 1333, Numero 22, s. 1.

⁷¹ “Ziyaret İhtisasları”, *Vakit*, 12 Teşrinisani 1333, Numero 22, s. 1.

⁷² “Ziyaret İhtisasları”, *Vakit*, 12 Teşrinisani 1333, Numero 22, s. 1.

⁷³ “Ziyaret İhtisasları”, *Vakit*, 12 Teşrinisani 1333, Numero 22, s. 1.

Röportajlarda dikkat çeken ortak vurgu İttihat Terakki Cemiyetinin elinde Osmanlı Devleti'nin kısa sürede kalkınacağına olan ümitvar yapıdır. Ayrıca İstanbul'a gelinceye kadar algıladıklarının aksine farklı bir dünya ile karşılaşmış olduklarıdır. Orta Doğunun masalsi dünyasının aksine kurumsallaşmış bir yapı, gerçekçi ve kalkınma kararlığında olan bir modern anlayışla karşılaştığı ifade edilmiştir.

Sonuç

Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişiminde Osmanlı Devleti'nin uluslararası denge siyasetinde yeni bir müttefik olarak Almanya yanlısı politika benimsemesi önemli bir etkidir. Ayrıca gelişmiş Alman sanayisinden yararlanma, kalkınma hamlelerini hayata geçirme ve askeri alanda gerçekleştirmek istenilen yeniliklerde Alman sanayisinin kullanılmak istenmesi de diğer önemli etkenlerdendir. Almanya açısından Osmanlı coğrafyası stratejik ve ekonomik hamlelerini hayata geçirmek için büyük bir önem arz etmiştir. Bu süreçte her iki devletin ortak menfaatleri aynı zeminde işbirliği yapmalarını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda hedeflenen şeylerin sadece askeri ve iktisadi işbirliği ile gerçekleştirilmesi uzun süreli neticeler vermekten uzak olacaktır. Osmanlı ile Almanya arasındaki münasebetlerin uzun vadeli olmasını sağlamanın yolu ise her iki tarafın birbirlerini yakinen tanımaları ve bunu kamuoylarına aktarmaları ile mümkün olacaktır. Bu çerçevede basın etkili bir araç olarak kullanılabilirdi. Bu bağlamda gazetecilerin yaptığı haberler kamuoyunun şekillenmesinde önem arz etmiştir. Bu açıdan bakıldığında gerek Osmanlı gazetecilerinin Almanya ziyaretleri gerekse makalenin konusu olan Alman gazetecilerin İstanbul seyahati söz konusu amacın bir parçası olduğu ifade edilebilir.

1917 yılında Alman gazeteciler heyetinin İstanbul'a yaptıkları ziyaret bundan yaklaşık üç ay önce Osmanlı gazetecilerin Almanya'ya yaptığı ziyarete bir iade-i ziyaret olarak gerçekleşmiştir. Osmanlı Matbuat Cemiyetinin daveti üzerine gerçekleşen bu ziyaretin resmi bir statüsü olmamakla birlikte gerek program gerekse heyeti karşılayan ve refakat eden Osmanlı görevlilerinin statüsü dikkate alındığında önemli bir ziyaret olduğu anlaşılmaktadır. Alman gazeteciler heyetinin de Alman matbuat hayatının en önemli şahsiyetlerinden oluşması

Almanların İstanbul gezisine verdikleri önemin göstergesidir. Osmanlı gazetecilerinin bu ziyaretten amacı karşılıklı münasebetlerin güçlendirilmesidir. Bu minvalde Almanların Osmanlı Devleti'ni ve Türk kültürünü yakından tanımaları önemsenmiştir. Bu gaye için Türk kültürünün öne çıkan örneklerinin harmanlandığı bir program hazırlanmıştır. Alman gazeteciler on iki gün boyunca karşılaştıkları manzaralardan oldukça etkilendiklerini ifade etmişlerdir. Alman gazeteciler Osmanlı Devleti'nin eski haline göre büyük değişikliklerin yaşandığını ve gelişmeye kararlı bir kadronun işbaşında olduğunu güçlü bir şekilde vurgulamışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda aynı blokta savaşan iki devletin her alanda işbirliği içinde olmalarının yanında savaştan sonra da münasebetlerin geliştirilmesi gazetecilerin vurguladıkları ortak konulardandır. Eğitim kurumlarındaki gelişme Alman gazetecilerin en fazla ilgi gösterdikleri konulardan olmuştur. Nitekim kısa bir süre içinde Almanca'yı öğrenen Osmanlı talebelerinin Alman gazetecilerle Alman lisanında konuşmaları doğal olarak heyetin dikkatini çekmiştir. Bu durum o yıllarda Osmanlı maarifinde müşavir olan Dr. Schmidt'in bir başarısı olarak ifade edilebilir. Zira Dr. Schmidt müşavir olarak Osmanlı mekteplerinde Almancanın yaygınlaşması ve bu suretle Fransızcanın etkisinin azaltılması konusunda etkin bir tavır sergilemiştir.

Alman gazeteciler heyetinin ziyareti 1917 yılı İstanbul'un efkâr-ı umumiyesi hakkında da bir fikir vermektedir. Gerek Osmanlı gazetecilerinin gerekse Alman gazeteciler heyetinin konuşmalarında savaş atmosferine rağmen geleceğe yönelik büyük bir umudun olduğu görülmektedir. Bu ümitvar yapının oluşmasında kesin bir zaferle kazanılmış olan Çanakkale Zaferinin büyük bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır.

Bu gezinin Osmanlı Matbuat Cemiyeti nezdinde Osmanlı aydınlarının ve iktidar mensuplarının kendilerini ifade etme konusunda bir propaganda aracı olarak kullanıldığı söylenebilir. Nitekim bu amaç seyahati yakinen takip eden gazetecilerin beyanlarında da görülmektedir. Öyle ki meşrutiyet devrinin kazanımlarının Alman kamuoyuna aktarılması Osmanlı yetkilileri ve gazetecilerinin seyahat sırasında en hassas olduğu konulardan olmuştur. Bununla birlikte Alman gazeteciler heyetinin on iki gün süren İstanbul seyahati, önemli

gazeteciler üzerinden Türk-Alman işbirliğinin geliştirilmesine katkı sunması yolunda bir araç olduğu da değerlendirilebilir. Zira Alman gazetecilerin verdiği beyanlar ve röportajlarda söz konusu işbirliğinin savaş sürecinde olduğu gibi savaştan sonra da devam ettirilmesinin önemine vurgu yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin başında bu işbirliğini gerçekleştirecek gayretli bir ekibin olduğu güçlü bir şekilde dile getirilmiştir. Bu çerçevede 1917 yılı Alman gazetecilerin İstanbul seyahati ve Osmanlı gazetecilerinin bu gezi öncesinde yapmış oldukları seyahatler Osmanlı-Alman yakınlaşmasının kültürel zemininin geliştirilmesinde ve kamuoyunun bilgilendirilmesinde önemli bir etken olduğu değerlendirilebilir. Diğer yandan verilen beyanatlarda nezaket kaygısının ve abartıya kaçan ifadelerin olduğu da unutulmamalıdır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA.Y.PRK.PT.5/115.

Sürelî Yayınlar (Gazeteler ve Mecmualar)

Ceridetü'l-Hakâyık
Mecmua-i Edebiyye
Rumeli
Servet-i Fünun
Tevsîr-i Efkâr
Türk Yurdu
Vakit

Kitaplar ve Makaleler

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007*, Ankara 2007.
Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997.
Çapa, Mesut, "Kızılay", *DİA*, 25 (2022), s. 544-546.
Çilek, Ceren, "Balkan ve I. Dünya Savaşları'nda Kadın Emeği: Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Dârü's-sînâası", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2019, Sayı 305, s. 44-49.

Demirel, Ömer Faruk, "Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs - 6 Haziran 1915)". *Vakanüvis-*

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 7, Sy. Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan (Aralık 2022), s.1482-1483

İyigünler, Uğur, *Alman Basınında Osmanlı İmparatorluğu (1912-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 8, Ankara 2007.

Kaştan, Yüksel, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Devleti ile Almanya Arasında Askeri Alandaki İşbirliği Sürecinin I. Dünya Savaşı'nda Müttefikliğe Gidişi ve Bu Müttefikliğin Çanakkale Cephesindeki Rolü", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-* 16, (Ekim 2016), s. 287-311.

Kış, Salih, "Osmanlı Elitlerinin 1911 Almanya Araştırma Gezisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37 (2017), s. 289-298.

Narinç, Ökkeş, "Birinci Dünya Savaşında Müttefikleri Birbirine Bağlayan Balkan Treni (İstanbul-Sofya-Belgrad-Budapeşte-Viyana-Berlin)", *History Studies*, 12/4 (Ağustos 2020), s. 2065-2100.

Ortaylı, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981.

Reyhan, Cenk, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *TTK Belleten*, c. 69, sy. 254 (2005), s. 217-266.

Yazıcı, Nesimi, "Tasvî-i Efkâr", *DİA*, 40 (2011), s. 138-140.

Yılmaz, Veli, *1 inci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul, 1993.

Yücel, Ömer Faruk, *Türk Matbuatında Vakıf Gazetesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2022.

Extended Abstract

The Ottoman Empire's alliance with Germany during the First World War allowed the two countries to cooperate in almost every field. After the victory in Çanakkale, many German journalists travelled to the war zone and reported their observations to their readers. Ottoman journalists also travelled to Germany during this period. In November 1917, a group of German journalists came to Istanbul on both a return visit and a tour. Their visit, which lasted twelve days, was part of an intensive programme. They visited historical monuments and industrial sites in Istanbul, and conducted research in important educational institutions. They also visited the Gallipoli peninsula, where the Battle of Gallipoli took place. In this study, the impressions of the German journalists, the educational institutions in Istanbul and the wishes for the future were discussed in the context of the news published in the *Tasvîr-i Efkâr* and *Vakit* newspapers about the German journalists' trip to Istanbul in 1917 and an attempt was made to determine the public opinion during the war period.

The arrival of German journalists in Istanbul in 1917, about three months before this visit, was a response to the visit of Ottoman journalists to Germany. The German journalist delegation consisted of ten leading German journalists. Prominent journalists in the delegation were Herr Rippler, director of the Berlin newspaper *Tägliche Rundschau*; Dr Ferdinand, director of the *Garautoff Leipziger Neueste Nachrichten*; Otto Dreseman, foreign correspondent of the *Kölnische Volkszeitung*; Herr Arturyong, editor-in-chief of the *Kölnische Zeitung*; Pavel Beger, editor-in-chief of the *Dutsche Tageszeitung*; and Aleksandr Wyneken, editor-in-chief of the *Königsberger Allgemeine Zeitung*, the oldest member of the delegation. Arif Cemil Bey, the Berlin correspondent of *Tanin* newspaper, and Kazım Şinasi Bey, the editor-in-chief of the same newspaper, were also included in the delegation of German journalists as guides.

German journalists arrived in Istanbul on the Balkan train on 29 October 1917. Prior to the German journalists' visit to Istanbul, Ottoman journalists had also travelled to Germany. The 1917 visit of German journalists, which was organised as a return visit, had no official structure.

The visit lasted twelve days. A full and busy programme was prepared for the delegation. In addition to education, culture, history and industry, the programme sought to highlight Turkish hospitality. The palace and museum visits included the Topkapi Palace, the Hamidiye and Baghdad Pavilions, the Harem and the Treasury. The German journalists expressed great satisfaction

with the palaces and pavilions they visited. In the following days, the delegation visited the Evkaf Museum. The delegation showed great interest in the historical artefacts, copies of the Holy Qur'an and miniatures. They wrote in the special book of the museum to show their satisfaction.

One of the most important issues for the German delegation was to visit educational institutions. The delegation first visited Galatasaray and then the Sultanate of Istanbul. They admired the success of the German education given here. They saw that the students who received German lessons were able to speak German without any mistakes in a short time. The excellence of the Darülmualimat building also made a great impression on the delegation. For the visit to Çamlıca Inas Mekteb-i Sultanisi, the school was decorated with Ottoman and German flags. When the guests arrived at the school, a student welcomed them in German. The delegation visited the German lessons. The students sang the school anthem and the German anthem in unison. A piano accompanied this musical feast. German journalists visited Halkalı Agricultural School. They visited classrooms, laboratories and sample gardens. On behalf of the delegation of German journalists, Pavel Beger, editor-in-chief of the German daily newspaper, thanked them and said that just as Germany was an industrial state, the Ottoman Empire was an excellent agricultural country, that both states were looking for markets and that this situation would ensure the development of mutual relations. The delegation went to Heybeliada on 7 November 1917 and visited the educational institutions there. The first was the Çarkçı School on the island. After having morning tea at this school, the delegation visited the Fünûn-ı Bahriye School near the pier. The delegation appreciated the order and cleanliness of the school. The delegation visited the Faculty of Medicine, visited the laboratories of the faculty and expressed their satisfaction with what they saw.

The Ottoman Hilal-i Ahmer Society was also on the itinerary of the German journalists. First, the delegation visited the Darüssinâa of the Ladies' Centre. They inspected and appreciated the work of the ladies who work here. From there, the delegation went to the headquarters. Dr Besim Ömer Pasha made a speech and expressed his satisfaction with the visit. On 9 November 1917, the delegation of German journalists visited the food distribution of the Hilal-i Ahmer Society. The delegation waited in the courtyard of the mosque until the food distribution was over, during which the General Inspector of the Hilal-i Ahmer Society, Dr Celalettin Muhtar Bey, gave the delegation information about the organisation. According to him, food is distributed to six thousand people in Istanbul every day without discrimination of religion, language, race or sect. This process takes only one hour. In the whole of Istanbul, food is distributed to around twenty-five to

twenty-six thousand people every day. At the time of writing, six million people have received food from the soup kitchens of the Hilal-i Ahmer Society. The delegation was pleased with the organisation of the society and wrote letters of appreciation in the society's special book.

As part of the industrial visits, a delegation of German journalists visited the military shoe factory and tannery in Beykoz. The delegation said they were impressed by the organisation of the factories. So much so that Mr Rippler said that these factories were no different from the most advanced factories in Germany.

One of the most important parts of the German journalists' itinerary was a visit to the Çanakkale battlefield. The delegation travelled to Çanakkale on a special ferry called Gülnihal for two days. The German delegation was received by the officers of the Bosphorus Command. The harbour commander invited the guests to the headquarters where they rested for a while. The harbour commander talked about the developments around Çanakkale, especially the progress in the schools. The German delegation was told about the Çanakkale wars on a map accompanied by models. The delegation also visited the Dardanos fortification where the bloodiest battles of the war took place. The delegation also visited the Seddülbahir, a French battleship named Massena, the River Clayde, an artificial harbour built from an old messenger steamer, and the piers in the area. German journalists gave speeches expressing their feelings. Afterwards, the group travelled to Kemikli and on a hill overlooking the Sea of Islands, an officer gave information about the land battles in the area. They went by car to Arıburnu and examined the war material left in the buildings constructed by the enemy troops.

The German journalists' visit to Çanakkale was also published in an article by Ahmet Emin. Ahmet Emin stated that the facilities left behind by the British and French were an indication of the magnitude of the war that had taken place two years earlier and the terrible enemies they had faced. Ahmet Emin said that the great victory won should be a source of inexhaustible determination and eternal confidence for them.

The last day was free for the German journalists for sightseeing and shopping. At noon, a special farewell dinner was held at the Pera Palas. During the dinner, Mr Wyneken, the oldest member of the delegation, gave a speech. In his speech he said that there was a perfect harmony between the Turkish journalists and themselves. He said that while they thought they would see beautiful things on their way to Istanbul, they encountered a view far beyond their expectations and that no city could be as beautiful as

Istanbul. He said that palaces, museums, schools and industrial plants were indicators of how well the needs of the century had been understood. He said that the great victory at Çanakkale showed how successful the Ottoman armies could be and that they would explain what they saw here in Germany in the right way.

Interviews with German journalists and their impressions were among the topics to which Ottoman journalists attached importance. The common emphasis in the interviews was the hopeful structure that the Ottoman Empire would develop in a short time in the hands of the Committee of Union and Progress. Moreover, contrary to what they had perceived before arriving in Istanbul, they found a different world. Contrary to the fairytale world of the Middle East, they found an institutionalised structure, a realistic and modern understanding that was determined to develop.

Although this visit, which took place at the invitation of the Ottoman Press Society, had no official status, it is understandable how important it was, given the programme and the status of the Ottoman officials who received and accompanied the delegation. The fact that the delegation of German journalists consisted of the most important figures in German press life is an indication of the importance the Germans attached to the visit to Istanbul. The aim of the Ottoman journalists' visit was to strengthen mutual relations. In this respect, it was important for the Germans to get to know the Ottoman Empire and Turkish culture. For this purpose, a programme was prepared that included the most prominent examples of Turkish culture. It can be said that this trip was used as a propaganda tool by Ottoman intellectuals and rulers to express themselves before the Ottoman Press Society. In addition, the twelve-day Istanbul trip of the German journalists' delegation can also be seen as a means to contribute to the development of Turkish-German cooperation through important journalists. On the other hand, it should not be forgotten that the statements of the German journalists were not without polite concerns and exaggerations.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Târîh-i Cihân-Ârâ'da Irak, Suriye ve Kirman
Selçuklularına Dair Bilgiler**

Ömer Çiftçi*

(ORCID: 0000-0002-8057-4615)

Makale Gönderim Tarihi
18.09.2024

Makale Kabul Tarihi
28.11.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çiftçi, Ö., "Târîh-i Cihân-Ârâ'da Irak, Suriye ve Kirman Selçuklularına Dair Bilgiler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 350-385.

APA: Çiftçi, Ö. (2025). Târîh-i Cihân-Ârâ'da Irak, Suriye ve Kirman Selçuklularına Dair Bilgiler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 350-385.

Öz

Tarih ilmine dair gerçeklerin ortaya çıkarılmasında tercüme faaliyetlerinin ehemmiyeti yadsınamaz bir gerçektir. Yaşadığı döneme damga vurmuş bir devlet, topluluk ya da kişi hakkında kaleme alınacak yazıların güvenilirliği o döneme ait kaynaklara ulaşip bunları tahlil etmekten geçmektedir. Siyasi olayların yanı sıra devletlerin ekonomik, kültürel, idari, mimari, ticari vb. yönlerinin tam anlamıyla ve doğru bir şekilde ortaya çıkarılması da yine kaynak eserlerin incelenebilmesiyle mümkündür. Tarihe damga vurmuş bir olay ya da olguyu araştırırken sadece çağdaş müelliflerin eserlerinde zikredilen kayıtlarla bir yargıya varmak, bilgilerin tekrarı ve taklidinden öteye gitmeyecektir. Modern tarihçiler tarafından birçok eser tercüme edilerek ilim alemine kazandırılmıştır. Bu minval üzere çalışmada konu edinilen *Târîh-i Cihân-ârâ* adlı eser, Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvîni (ö. 975/1567) tarafından Farsça olarak kaleme alınmış muhtasar umumi tarih kitabıdır. Eserin dördüncü bâbının altıncı faslı Selçuklulara ayrılmış ve Selçuklular tarihi dört bölüm halinde anlatılmıştır. Bu

* Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, omerciftci99@icloud.com.
Independent Researcher, Türkiye.

çalışmada eserin birinci bölümünde zikrolunan Irak Selçukluları, üçüncü bölümündeki Şam (Suriye) Selçukluları ve dördüncü bölümde zikredilen Kirman Selçukluları bahsinin tercümesi ele alınmış, bununla birlikte Irak Selçukluları, Şam (Suriye) Selçukluları ve Kirman Selçukluları dair bilgiler diğer ana kaynaklarla mukayese edilerek notlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadı Ahmed Gaffârî, Târîh-i Cihân-ârâ, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları, Kirman Selçukluları, Selçuklu Tarihinin Kaynakları.

Information on the Seljuks of Iraq, Syria and Kirman in Tarikh Jehan Ara

Abstract

The importance of translation activities in revealing the facts about the science of history is an undeniable fact. The reliability of the articles to be written about a state, community or person who left their mark on the period in which they lived depends on accessing and analyzing the sources of that period. In addition to political events, it is also possible to fully and accurately reveal the economic, cultural, administrative, architectural, commercial, etc. aspects of the states by examining the source works. While researching an event or phenomenon that has become a historical figure, making a judgment based only on the works of contemporary authors will not go beyond the repetition and imitation of information. Many works have been translated by modern historians and brought to the world of science. In this respect, the work called *Tarikh Jehan Ara*, which we have included in our study, is a concise public history book written in Persian by Ahmad b. Muhammad-i Ghaffârî-i Qazvîni (d. 975/1567). The sixth chapter of the fourth chapter of the work is devoted to the Seljuks and the history of the Seljuks is told in four parts. In this study, the translation of the mention of the Seljuks of Iraq described in the first part of the work, the Seljuks of Damascus (Syria) in the third part and the Seljuks of Kirman mentioned in the fourth part of the work is discussed, and the information about the Seljuks of Iraq, the Seljuks of Damascus (Syria) and the Seljuks of Kerman is compared with other main sources and graded.

Keywords: Qadi Ahmad Ghaffârî, Tarikh Jehan Ara, Seljuks of Iraq, Seljuks of Syria, Seljuks of Kerman, Sources of Seljuk History.

Eser ve Müellif Hakkında

Kadı Ahmed b. Muhammed Gaffârî Kazvîni (ö. 975/1567), Safevî (1501-1736) şahı I. Şah Tahmasb (ö. 984/1576) döneminde yaşamış İranlı edip ve tarihçidir. Araştırmacı Sâdık Seccâdî'ye göre Gaffârî 900 (1494-1495) yılında Kazvin'de doğmuştur. Ancak İngiliz şarkiyatçısı

Charles A. Storey, müellifin 920 (1514/1515) yıllarını anlatırken, “*Tanrı kullarının en kemteri olan bu hakirin doğumu, aynı senenin Zilhicce ayında (Şubat 1514) Kavs burcunda Rey yakınlarındaki Tahran’da gerçekleşti*”¹ şeklinde zikrettiği bölümü referans olarak doğum tarihinin 920 (1514/1515) olduğunu dile getirmektedir. Mensup olduğu aile yüzyıllar boyunca aydın bir soydan gelmektedir. Ünlü Şâfiî fakihî ve el-Hâvî’s-sagîr müellifi Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvîni (ö. 665/1266), onun atalarındandır. Müellif, Gaffârî ismini Abdülgaffâr’dan almıştır. Bazı âlimler Gaffârî ailesinin soyunun sahâbe Ebû Zer el-Gıfârî’den (ö. 32/653) geldiği söyleyerek onun ismini Gıfârî olarak da zikretmişlerdir. Babası Rey kadısı olarak tanınmış Kadı Muhammed’dir. Babası kadılık görevi dışında Visâlî mahlasında şiirler de yazmıştır. Çocukluğu ve eğitimi hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Gaffârî’nin eserleri ve üstlendiği görevlerden çok iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Gaffârî de babası gibi kadılık yapmış ve yine onun gibi Safevî hükümdar ve şehzadeleriyle yakın ilişkiler içinde olmuştur. Hac görevini yaptıktan sonra Deybül’e (Hindistan) giderek burada ikamet etmeye başlamıştır. Gaffârî, sadece İran ve Hint coğrafyasında tanınmış bir yazar değildir. *Nigâristân* adlı eserinin Osmanlı Türkçesine çevrilmesinden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti’nde (1300-1922) de tanınmış bir yazardır. Gaffârî, 975 (1567/1568) yılında Deybül’de vefat etmiştir. Gaffârî’nin ölüm tarihi bazı kaynaklarda 905 (1499/1500) veya 965 (1557/1558) şeklinde geçse de bu doğru değildir. Zira iki eser kaleme alan müellif, bunlardan birini 959’da (1551/1552), diğerini ise 972 (1564/1565) yılında tamamlamıştır.²

Kadı Ahmed Gaffârî, iki eser kaleme almıştır. Bunların ilki *Nigâristân (Târîh-i Nigâristân)* adlı eserdir. Müellif tarafından 959 (1551/1552) yılında tamamlanıp Safevî şahı I. Şah Tahmasb’a ithaf edilmiştir. Döneminde meydana gelmiş 330 tarihi hikâyeyi ve olayı ihtiva eden eser, *Nüzhet-i Cihân ve Nâdire-i Zamân (Nigâristân Tercümesi)* adıyla Altıparmak Mehmed Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. *Nigâristân*, 1829 ve 1859’da Bombay’da basılmış, ayrıca Murtaşâ Müderris-i Gîlânî tarafından *Târîh-i Nigâristân* adıyla neşredilmiştir.³

¹ Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahran 1342 hş., s. 277.

² Sâdik Seccâdî, “Gaffârî”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 280.

³ Cl. Huart, “Gaffârî”, *İA*, C. IV, İstanbul 1979, s. 706; Seccâdî, “Gaffârî”, s. 280.

Kadı Ahmed Gaffârî tarafından yazılan ikinci eser, *Târîh-i Cihan-ârâ'*dir. Bu eser, özellikle farklı bölgelere hükmeden ve az bilinen hanedanların tarihi hakkında değerli bilgiler içermesi ve hanedanlar arasındaki akrabalık ilişkilerine dikkat çekmesi nedeniyle son derece değerlidir. Eser dibaçenin (ön sözün) ardından unvan adlanan bir fasıldan ve nüsha diye isimlendirilen üç kısımdan müteşekkildir. Birinci kısım; Peygamberler ve On İki İmam hakkında bilgi vermektedir. İkinci kısımda; İslâmiyet'ten önceki hükümdarlar hakkında bilgiler ortaya konulduktan sonra İslâmiyet döneminin hanedanları hakkında malumatlar vermektedir. İslâmiyet öncesi hanedanlar üzerinde bilgi verilirken eski ve efsanevi Türk hakanları (Türk Han, Alınca Han, Tatar Han, Ordu Han, Baydu Han, Sevinç Han, Kara Han, Oğuz Han, Gün Han, Ay Han, Yulduz Han, Mengli Han, İl Han, Boğa Han vd.) da anılmıştır. İslâmiyet döneminde bilgi verilen Türk hanedanları olarak Tolunoğulları (868-905), İhşîdîler (935-969), Gazneliler (963-1186), Selçuklular (1040-1308), Hârizmşahlar (1097-1231), Karahanlılar (840-1212), Dulkadiroğulları (1337-1522), Karamanoğulları (1256-1474), Altın Orda Hanlığı (1241-1502), Çağatay Hanlığı (1227-1370), Timurlular (1370-1507), Şeybânîler (1500-1599), Osmanlılar, Karakoyunlu (1351-1469) ve Akkoyunlular (1340-1514) sayılabilir.⁴ Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ* adlı eserini kaleme alırken, Mîr Yahyâ Kazvînî'nin (ö. 962/1555), *Lübbü't-Tevârih*, Ebû Bekr-i Tihârî'nin (ö. 882/1477), *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, İbn Bezzâz'ın (ö. 759/1358), *Safvetü's-Safâ*, adlı eserinden yararlandığı anlaşılmaktadır. *Târîh-i Cihân-ârâ*'nın bilinen en eski nüshası İstanbul'daki Bayezid Kütüphanesi'nde 2397 arşiv numarasıyla kayıtlı olup, 990 (1582) tarihlidir. Pîşdâdîler, Keyânîler (MÖ 900-775) ve Sâsânîler (226-651) ilgili bölümler İngilizce çevirileriyle birlikte *Epitome of the Ancient History of Persia* adıyla W. Ouseley tarafından Londra'da (1799), Altın Orda Devleti (1241-1502) ile ilgili bölüm ise Rusça tercümesiyle birlikte *Sbornik Materialov* adı altında Leningrad'da (1941) neşredilmiştir. Eserin Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîlere ait bölümü, Buket Gündüz tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin tamamı Hasan-ı Nerâkî tarafından Tahran'da yayımlanmıştır (1342 hş.).

⁴ Buket Gündüz, *Kadı Ahmed Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler)*, (Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu 2019, s. 22-23.

Târîh-i Cihân-ârâ'nın dördüncü bâbının altıncı faslı Selçuklulara ayrılmış ve Selçuklular tarihi dört bölüm halinde anlatılmıştır. Birinci bölümde Selçukluların ortaya çıkışından başlayıp günümüzde Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları olarak isimlendirilen dönem, ikinci bölümde Rûm (Anadolu) Selçukluları, üçüncü bölümde müellifin Şam Selçukluları olarak isimlendirdiği Suriye Selçukluları, dördüncü bölümde ise Kirman Selçukluları hakkında bilgi verilmektedir. Bu çalışmada *Târîh-i Cihân-ârâ* adlı eserin Irak Selçukluları, Şam Selçukluları ve Kirman Selçukluları ile ilgili bölümünün Türkçe tercümesi yapılarak notlandırılmıştır.

Makalede Arapça ve Farsça pek çok müellifle eserlerine yer verilmiş ve isimlerde meydana gelecek farklılıkları engellemek adına *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan imla kurallarının kullanılması uygun görülmüştür. Eserin çevirisinde orijinal metne sadık kalmak şartıyla anlaşılır bir Türkçe düşüncesiyle gerekli yerlere parantez () içinde eklemeler yapılmıştır.

(TERCÜME)

Irak Selçukluları

Sultan Mahmûd

Muğiseddîn lakaplı, Sultan Mahmûd b. Muhammed b. Melikşah'ın,⁵ Melike Hâtun ve Emirseti Hâtun adında iki kızı vardı ve amcası Sencer'in

⁵ Sultan Muhammed Tapar'ın oğullarından biri olan Sultan Mahmûd, babasının vasiyeti üzerine Büyük Selçuklu Devleti'nin başına 15 veya 23 Zilhicce 511'de (9 veya 17 Nisan 1118) geçmiştir. Hâcib-i Büzürg Ali Bâr ve kâtibi Ebü'l-Kâsım Dergezî'nî gibi bazı devlet erkânı ve kumandanlar, Mahmûd'un küçük yaşından yararlanmak suretiyle devlet içerisinde nüfuzlarını genişletmek istemişlerdir. Mahmûd'u, amcası Sencer'e karşı kıskırtmaya çalışmalarının yanı sıra Zübdetü'n-Nusra adlı eserde zikrolunan bir çok yolsuzluğa da başvurmuşlardır. Sencer, devlet ileri gelenleri bu yaptıklarından haberdar olur olmaz devletin bekası için sultanlığını ilan ederek yeğenin üzerine yürümüştür. Sultan Mahmûd, amcası Sencer'e çeşitli hediyeler ve 20.000 dinar vergi ödemeyi önerse de amcasının gelişine engel olamamıştır. Sâve civarında yapılan meydan savaşında Mahmûd amcası Sencer'e yenilerek (2 Cemâziyelâhir 513/10 Eylül 1119) İsfahan'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bu galibiyetten sonra Abbâsî Halifesi Müstersîd-Billâh Bağdat'ta Sencer adına hutbe okutarak onun sultanlığını tasdiklemiştir. Sultan Sencer yeğeni Mahmûd'u annesi Seferiye Hâtun'un ısrarı ile affetmiştir. Mahmûd'u Irak Selçuklu sultanı ve kendisine veliaht olarak da tayin etmiştir. bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trk. trc. Kıvâmüddin Burslan, İstanbul

damadıydı.⁶ 497 yılı Şevval ayının 21'inde (17 Temmuz 1104) doğmuş⁷ ve 525 yılı Şevval ayının 11'i perşembe günü (6 Eylül 525) vefat etmiştir.⁸ Dilbilgisi, şiir ve tarihle ilgileniyordu, zarafet sahibi bir insandı. Avlanmayı severdi ve mücevherli tasmaları ve ince altınla dokunmuş üstleri olan

1943, s. 116-124; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, nşr. Henry F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XIV/X, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1863, s. 385-389; a. mlf., *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Bağdad-Kahire 1963, s. 20; Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevai, Tahran 1387 hş., s. 448; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, nşr. ve trk. trc. Ali Sevim, Ankara 2006, metin, s. 35; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II/I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 43-45; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II/I, nşr. Hasan İsmâil Merve ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999, s. 16; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XVIII/XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1995, s. 173; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Ayân*, XXIII/XX, nşr. Muhammad Anas Al-Khan vd., Beyrut 2013, s. 117. Krş. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 247-248; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 71; M. Th. Houtsma, "Mahmûd", *İA*, C. VII, İstanbul 1979, s. 170-171; M. A. Köymen, "Sencer", *İA*, C. X, İstanbul 1979, s. 486-493; Abdülkerim Özeydin, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 371.

⁶ Sultan Sencer, yeğeninini gönlünü almak adına kızlarından Mâhmelek Hâtun ile evlendirmiştir. Ancak Mâhmelek Hâtun'un ani bir şekilde ölmesi üzerine bu kez de diğer kızı Gevher Neseb Hâtun ile evlendirmiştir. bk. Zahirüddîn-i Nisâbüri, *Selcûknâme*, nşr. A. H. Morton, Chippenham 2004, s. 70; Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, C. I-II, trk. trc. Ahmed Ateş, Ankara 2020, s. 198; Özeydin, "Mahmûd", s. 371.

⁷ Sultan Mahmûd'un doğum tarihi, kaynaklarda 498 (1104/1105) yılı olarak da gösterilmektedir. bk. Özeydin, "Mahmûd", s. 371.

⁸ Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 471; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh: Selçuklular Tarihi*, II/5, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 108; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 196; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 454; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II/II, nşr. Seyyid Mahmûd Horasânî, Meşhed 1341 hş., s. 231; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 55; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II/II, nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997, s. 67; Ebû'l-Ferec (İbnü'l-İbrî), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II/II, Ö. R. Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1945, s. 364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV/XII, Beyrut 1991, s. 203; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II/II, nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, Beyrut 1970, s. 58; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ*, nşr. Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire 1999, s. 217. İbn Hallikân, İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin Târîhu Meyyâfârikîn adlı eserinden nakille, Sultan Mahmûd'un 15 Şevval 524 (21 Eylül 1130) yılında İsfahan'da vefat ettiğini ve oraya defnedildiğini belirtmektedir. Ancak kendisi, Sultan Mahmûd'un ölüm tarihini 15 Şevval 525 (10 Eylül 1131) olarak vermektedir. bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, VIII/V, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1977, s. 183. Krş. Houtsma, "Mahmûd", s. 170-171; Özeydin, "Mahmûd", s. 371.

dört yüz tazı köpeğine sahipti.⁹ Sûreti ve sîreti güzel, kırmızı beyaz çehreli, geniş omuzlu ve kolları güçlüydü. Saltanat yeri çoğunlukla İsfahan'dı ve devlet işleriyle bizzat ilgilenirdi.¹⁰

(I.) Tuğrul Rukneddîn Abûtâlib¹¹

Tuğrul Rukneddîn Abûtâlib b. Sultan Muhammed, çoğu zaman kardeşi Mahmûd ile mücadele içindeydi. Mahmûd'dan sonra diğer kardeşi Mesûd ile de bu anlaşmazlıklar devam etti.¹² 503 (1109/1110) yılında doğdu¹³ ve çarşamba 3 Muharrem 529 (24 Ekim 1134) senesinde

⁹ "Zağnos kuşu, av köpeği, şahin ve güvercine çok düşkündü; hepsine altın tasmlar takardı" (Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 197).

¹⁰ Sultan Mahmûd'un hükümdarlık süresini İbnü'l-Esîr ve Ebü'l-Fidâ, on iki yıl, dokuz ay ve yirmi gün olarak belirtmektedirler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 471; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 67). Buna mukabil Sadruddîn el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd, on üç yıl, sekiz ay ve sekiz gün olarak kaydetmektedirler (Sadruddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*. nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933, s. 99; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 55).

¹¹ Sultan Mahmûd'dan sonra Irak Selçuklu tahtına oğlu Davud geçmiş olsa da müellif burada onu zikretmemektedir. Müellifin Davud'un hükümdarlığından bahsetmemiş olmasının sebebi, birtakım kaynakların Sultan Mahmûd'un oğullarından herhangi birinin tahta geçmemiş olması yönündeki ifadelerinden dolayı olması muhtemeldir. Mesela Sadruddîn el-Hüseynî bu konuda, Sultan Mahmûd'un üç oğlu olduğunu, bunların hiçbirinin hükümdar olmadığını, sadece Melik olarak kaldıklarını zikretmektedir (Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 99; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 201). Ancak atabeg Aksungur el-Ahmedî tarafından tahta çıkarılan Davud'un bir süre Irak Selçuklularını yönettiğini ve adına hutbe okunduğu bilinmektedir (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 147-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 471; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 46; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 264; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 204; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, II/1, nşr ve trk. trc. Ali Öngül, İstanbul 2017, s. 165-166). Krş. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 174-181; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 76; Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 387.

¹² Irak Selçuklu sultanı Tuğrul döneminde meydana gelen iç çarışkılar hakkında geniş bilgi için bk. Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 201-213; Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 99-105; Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 454-455; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 55-60; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 217-218; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 166-169; M. A. Köymen, "Tuğrul I", *İA*, C. XII/2, İstanbul 1988, s. 15-19; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 76-77; Sümer, "Irak Selçukluları", s. 387; a.m.f., "Tuğrul I", *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 341-342.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 6; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 169.

vefat etti.¹⁴ Kırmızı yüzlü, geniş alınlı, uzun sakallı ve uzun boyluydu. Şair Emadi onun vafında şöyle demiş:

Şiir

Hikmetle yapılan sanata yol açar

Bahane kalmadı, Şah-ı Cihan Tuğrul'dur

Mesûd Gıyâseddin Ebü'l-Feth

Mesud Gıyâseddin Ebü'l-Feth b. Sultan Muhammed, kardeşi Tuğrul'un ardından tahta oturdu.¹⁵ Hafif esmer, son derece adaletli, affedicisi, dost canlısı ve iyi huyluydu. Onun saltanatı sırasında halk huzur içindeydi.¹⁶ 502 yılında Zilkade (Haziran/Temmuz 1109) ayı yay burcunda doğdu¹⁷ ve 547 yılının çarşamba günü Cemâziyelahir (Eylül/Ekim 1152) ayında Hemedan'da vefat etti¹⁸ (Güzel bir genç olan Hasbey, ondan aldığı terbiyeyle Cümletelmülk olmuştur).

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 11; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 201; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 454-455; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 209. Bündârî, Sadruddîn el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd, Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'un kulunç yüzünden 528 yılının Muharrem ayının ilk günleri (Kasım 1133) öldüğünü belirtmektedirler (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 159-160; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 105; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 60). İbn Hallikân ise Sultanın 527 yılında öldüğünü ifade etmektedirler (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, s. 183). Krs. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, II, s. 247; Sümer, "Irak Selçukluları", s. 387; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 77.

¹⁵ Irak Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemlerinden birisi Sultan Mesûd'un hükümdarlığı zamanında yaşanmıştır. Sultan Mesûd dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 160-163; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 215-238; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 106-126; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 455-458; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, s. 200-202; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 60-76; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 169-190; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 248-261; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 78-80; Faruk Sümer, "Mesûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 349-351.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, Irak Selçuklu sultanı Mesûd döneminden övgüyle bahsettiği gibi, kendisinin ölümüyle birlikte aslında Irak Selçuklu Devleti'nin yıkıldığını da söylemektedir. Bu konuyla ilgili iki satırlık şu şiiri zikretmektedir: "Kays'ın ölümü sıradan birinin ölümü gibi olmadı. O bir kavmin temelliydi, onun ölümüyle bir kavimde yok oldu" (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 105).

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 105; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 93.

¹⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 121; Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, s. 392; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, II/5, s. 134; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 457-458;

(III.) Melikşah

Melikşah b. Mahmûd b. Muhammed, amcasının ardından dört ay boyunca padişah oldu.¹⁹ Emîr Hasbey'in buyurmasıyla korkup Hûzistan'a kaçtı.²⁰ Daha sonra Emîr Hasbey Melikşah'ın kardeşi Muhammed'i saltanata çıkardı.²¹ Melikşah İsfahan'a varınca vezir Müktefî Abbâsî'nin desturuyla bir keniz²² onu zehirledi²³ ve 11 Rebiülevvel 555 (21 Mart

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 105; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 93; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 75; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 190. Bündârî ve Râvendî, Sultan Mesûd'un ölüm tarihini 546 (1151/1152) olarak zikretmektedirler (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 206; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 236). Sadruddîn el-Hüseynî ve İbn Hallikân, Sultan Mesûd'un Hâdim Cemâleddin İkbâl'in inşa ettirdiği medresede defnedildiğini nakletmektedirler (Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 122; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, s. 202). Krş. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 260-261; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 80; Sümer, "Mesûd", s. 351.

¹⁹ Sadruddîn el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd, Melikşah'ı tahta çıkışından bahsetmeyerek, Sultan Mesûd'dan sonra tahta Muhammed b. Mahmûd'un geçtiğini zikretmektedirler. bk. Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 126; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, 82-83.

²⁰ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 245; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 208.

²¹ Sultan Mesûd'un veliht bırakabileceği bir oğlu olmadığı için, ölmeden önce kardeşi Mahmûd'un oğlu Melikşah'ı veliht olarak tayin etmişti. Birçok kişi tarafından Melikşah hükümdar olarak kabul edilmek istenirse de Emir Hasbey'in güçlü siyaseti neticesinde Melikşah 547 (1152) yılında hükümdar olarak ilan edilmiştir. Her ne kadar tahta Melikşah olsa da onun basiretsizliğinden faydalanan Hasbey, arka planda devleti yönetmekteydi. Hasbey, Melikşah'ın zayıf yönetimine daha fazla dayanamayarak onu bir darbe ile yerinden ederek hapsedmiştir. Hasbey ardından Melikşah'ın kardeşi Muhammed'i saltanat merkezine davet ederek tahta çıkmasını istemiştir. bk. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 191; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 262-263.

²² Keniz = Hizmetçi

²³ "Melikşah İsfahan'daki taraftarları çoğalınca Bağdat'a haber gönderip amcası Süleyman Şah adına okunmakta olan hutbenin kesilerek kendi adına okunmasını ve Irak'taki idari düzenlemenin eski haline iade edilmesini istedi. Aksi halde üzerlerine yürüyeceğini bildirdi. Bunun üzerine vezir Avnuddin Hubeyre yakın adamlarından biri olan Gevherâyîn'e mensup Ağlebek adlı bir hadımını görevlendirdi. Ağlebek Acem diyarına gidip Hemedan kadısından bin dinara bir cariye satın aldı ve onu Melikşah'a sattı. Ağlebek onu Sultan'ı zehirlemekle görevlendirmiş ve ona büyük vaatlerde bulunmuştu. Cariye Ağlebek'in dediklerini yaptı ve Sultan'ı kızarmış etle zehirledi. Sultan sabahleyin zehirlenerek öldü" (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 173-174). Ayrıca bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 262-263; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 111.

1160) yılında vefat etti.²⁴ Yay burcu ydu, yüzü hafif sarı ve sivilceli, uzun ve yuvarlak sakallıydı.

Sultan (II.) Muhammed

Sultan Muhammed b. Mahmud, Hasbey'in yardımıyla tahta oturdu.²⁵ Ancak Hasbey'i de öldürüp müstakil oldu.²⁶ Bağdat'a da hükmetmek istedi ancak Müktefî Abbâsî onun karşısına çıktı. Sultan Muhammed Bağdat'ı kuşattı, fakat hedefine ulaşmadan geri döndü.²⁷ En

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 173-174; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 262-263; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 111.

²⁵ "Daha sonra Has Beg b. Belengeri, Mesûd'dan sonra Sultan olarak adına hutbe okunan Melikşah'ı tevkif etti ve 548 (1153-1154) yılında, Hûzistan'da bulunan kardeşi Muhammed'e haber gönderip davet etti. Onun gelmesi üzerine Has Beg safer ayı başlarında (28 Nisan-7 Mayıs 1153) onu saltanat tahtına oturttu" (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 106-107). Ayrıca bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 208-209; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 245; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 458. Krş. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 263; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 80; M. Th. Houtsma, "Muhammed b. Mahmûd", *İA*, C. VIII, İstanbul 1979, s. 480-481.

²⁶ Hasbey'in öldürülmesi sebebi kendisine yakın olan Emir Müşeyyidüddin b. Şahmelik ve Kemal Ebû Şücâ ez-Zencanî'nin ihanetidir. Bu her iki emîr de Sultan Muhammed'i kışkırtarak merkez şehir Hameden'a gidince onun öldürülmesi gerektiğini söylediler. Nitekim Sultan Muhammed tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Hasbey'i öldürmüştür. Hasbey'in ölümü kaynaklarda trajik bir son şeklinde zikredilmektedir. Nakil şöyledir: "Hasbey'in cesedi yerde atlı olarak kaldı. O öldürüldüğünde üzerine bir şey örtülmedi, kefen arandı bulunamadı. Sonunda cesedine köpekler yedi" (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 209-210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 106-107; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, II/5, s. 137; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 458; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, nrş. Abbas Pervîz, VII/IV, Tahran 1338 hş., s. 119; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 85; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 192). Krş. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 263-264; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 80; Houtsma, "Muhammed b. Mahmûd", s. 480-481; Faruk Sümer, "Has Bey", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 271-272.

²⁷ Sultan Muhammed ve Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişkiler hakkında geniş bilgi için bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 213-217; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 129-132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 128-130; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, II/5, s. 138-139; Ebü'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 394; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 84-90; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 192-195; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 265-267; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 80; Houtsma, "Muhammed b. Mahmûd", s. 480-481; Faruk Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, s. 549-550.

nihayetinde 554 senesinin Zilhicce (Aralık/Ocak 1159/1160) ayında²⁸ Hemedan’da vefat etti.²⁹ Yengeç burcu, kırmızı beyaz suratlı, güler yüzlü, uzun sakallı, orta boylu, hafif kilolu ve çevik biniciydi.

Süleyman Şah

Süleyman Şah b. Muhammed b. Melikşah el-Müknî bab-ül-Hâres’in sallantılı bir hükümeti vardı. Birkaç kere (devletin) hâkimleri onu saltanata istediler ancak hiçbir neden yokken devletin merkezinden kaçtı. Yeğenin ölümü (sırasında) Musul’daydı. Muhammed’in ölümünden sonra (emîrlere) iki atlıyı onu getirmek için göndererek (Süleyman Şah’ı) Hemedan’a getirdiler. Ancak 555 yılı Ramazan ayının sonunda (3 Ekim 1160) (devlet işlerinde kabiliyetsiz olduğu için) yakalanıp Hemedan kalesinde zindana atılmıştır.³⁰ 12 Rebiülevvel 556 (22 Mart 1160) yılında vefat etmiştir.³¹ 511 yılının Recep ayında (Ekim/Kasım 1117) koç burcuna doğmuş,³² esmer orta sakallı, kısa boylu ve geniştir omuzlu idi.

Arslanşah

²⁸ İbnü’l-Esîr, Sultan Muhammed’in doğum tarihini 522 (1128) yılı olarak kaydetmektedir. bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 166. Ayrıca bk. Münecimbaşı, *Câmiu’d-Düvel*, I, trk. trc. s. 195. Krş. Sümer, “Muhammed b. Mahmûd”, s. 549-550.

²⁹ Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra*, s. 257; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 166; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi’u’t-Tevârih*, II/5, s. 152; Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, s. 259; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 460; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 107. Sadruddîn el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd, Sultan Muhammed’in ölüm tarihini ay ve gün belirtmeksizin 553 (1158/1159) yılı olarak zikretmektedirler (Hüseynî, *Ahbârü’d-Devleti’s*, s. 143; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 99).

³⁰ Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra*, s. 257-258; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 168; Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, s. 262-268; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi’u’t-Tevârih*, II/5, s. 153-156; Hüseynî, *Ahbârü’d-Devleti’s*, s. 143-144; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 99-102; Münecimbaşı, *Câmiu’d-Düvel*, I, trk. trc. s. 198-199.

³¹ Bündârî, Süleyman Şah’ın 13 Rebiülevvel 556 (12 Mart 1161) yılında zehirlenerek öldürüldüğünü (Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra*, s. 264), Sadruddîn el-Hüseynî tarih belirtmeksizin boğularak öldürüldüğünü (Hüseynî, *Ahbârü’d-Devleti’s*, s. 144), Ebü’l-Fidâ, Rebîülâhîr 556’da (Nisan 1161) boğularak veya zehirlenerek öldürüldüğünü (Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 111), Râvendî ise 12 Rebîülâhîr 556’da (10 Nisan 1161) hapsedildiği kalede öldüğünü zikretmektedir (Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, s. 266). Krş. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 272-273; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 81.

³² Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, s. 262; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi’u’t-Tevârih*, II/5, s. 157.

Arslan b. Tuğrul Rükneddin Ebû Muzaffer, amcasından sonra tahta oturdu. Annesinin eşi atabeg (Şemseddin) İldeniz,³³ oğlu Cihan Pehlivan Muhammed ve dayısı Kızıl Arslan'ın³⁴ yardımlarıyla tam (anlamıyla) iktidara ulaşır çok sayıda fethe imza attı.³⁵ 558 (1162/1163) yılında Horasan'da onun adına hutbe okundu.³⁶ Şair Asîr-üddin Ahsikâtî onun şöyle methetmiş:

Şiir

Dini ve bayrağı yükseltti, kötü eli ortadan kaldırdı

Alp Arsalan II, Şah Arsalan Tuğrul

11 Cemâziyelevvel 571 (27 Kasım 1175) yılında vefat etmiş,³⁷ balık burcuna doğmuş, sûreti ve sîreti güzel, kırmızı beyaz çehreli, güler yüzlü,

³³ Sultan Arslan'ın üvey babası olup, İldenizliler hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Gülay Öğün Bezer, "Şemseddin İldeniz", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 81-82.

³⁴ Müellif burada Kızıl Arslan'ı Arslanşah'ın dayısı olarak zikrederek hataya düşmektedir. Aynı şekilde Bündârî de bu kişinin Arslanşah'ın amcası olduğunu belirtmektedir (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 268). Ancak Kızıl Arslan, Arslanşah'ın amcası veya dayısı değil üvey kardeşidir. bk. Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârîh: Târîh-i Âl-i Selçûk*, nşr. Muhammed Rûshan, Tahran 1385 hş., s. 110; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 346-347; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 279. Krş. Faruk Sümer, "Kızılarslan", *DİA*, C. XXV, Ankara 2022, s. 543-544; Bezer, "Şemseddin İldeniz", s. 81-82.

³⁵ Sultan Arslanşah dönemi olayları hakkında geniş bilgi için bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 264-267; Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 145-168; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 461-463; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 268-286; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 102-123; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 201-206; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 274-283; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 81-83; Mükrimin Halil Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, C. I, İstanbul 1978, s. 610-615; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 404-406.

³⁶ Sultan Arslanşah'ın adına hutbe 556 (1160/1161) yılında okunmuştur. bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 264; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 268; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârîh*, II/5, s. 157; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 102. Krş. Yinanç, "Arslan-Şah", s. 610-615; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", s. 404-406.

³⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 286; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 462-463. Sadruddîn el-Hüseyînî ve Ahmed b. Mahmûd, Sultan Arslanşah'ın ölüm tarihini ay ve gün belirtmeksizin 570 (1174/1175) yılı olarak zikretmektedirler (Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 168; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 121). Bündârî Arslanşah'ın atabeg Pehlivan tarafından zehirlenerek 571 (1175/1176) yılında öldüğünü zikretmektedir (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 268). Krş. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 283; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 83; Yinanç, "Arslan-Şah", s. 610-615; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", s. 404-406.

uzun sakallı, seyrek saçlı, geniş omuzlu ve kiloluydu. Bağışlayıcı ve cömertti. Hazinesinin giderlerinden ve gelirlerinden habersizdi. Fakat giyim ve yemek konusunda düşünceli davranırdı.

(II.) Tuğrul

Rükneddin lakaplı Tuğrul b. Arslan, babasının ardından tahta oturdu.³⁸ Gayet güzel yüzlü, top sakal, uzun bıyıklıydı, geniş omuzlu, oldukça iyi huylu ve şiir severdi. Muhammed Cihan Pehlivan b. İldeniz³⁹ hayatta olduğu müddetçe gayet başarılı bir saltanatı vardı.⁴⁰ Ancak 581 (1185/1186) senesinde⁴¹ onun vefatıyla birlikte saltanat işleri Cihan Pehlivan'ın kardeşi Kızıl Arslan'a kaldı. Sultan Tuğrul onun kibirli tavırlarını kaldıramadı. Bundan dolayı araları bozuldu. Sultan Tuğrul, Cihan Pehlivan'ın kardeşi Kızıl Arslan'a karşı bazen galip bazen de mağlup

³⁸ İbnü'l-Esîr, Sultan II. Tuğrul adına hutbenin 573 yılının Muharrem ayında (Haziran-Temmuz 1177) okunduğunu zikretmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 315). Ayrıca bk. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 141. Krş. Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 342.

³⁹ İldenizliler hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Şemseddin İldeniz'in büyük oğludur. Geniş bilgi için bk. Faruk Sümer, "Pehlivan", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 221-222.

⁴⁰ Her ne kadar Irak Selçukluları tahtında II. Tuğrul olsa da saltanatın yönetimi tamamen atabeg Muhammed Cihan Pehlivan'ın elinde bulunmaktaydı. bk. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 206. Krş. Sümer, "Tuğrul II", s. 342; a.mlf., "Pehlivan", s. 221-222.

⁴¹ Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, II/5, s. 182; Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 464. İbnü'l-Esîr, *Bündârî*, Ebü'l-Ferec ve Ebü'l-Fidâ, atabeg Muhammed Cihan Pehlivan'ın ölüm tarihini 582 (1186) yılı olarak zikretmektedirler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 346; *Bündârî*, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 268; Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, s. 439; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 154). Krş. Sümer, "Tuğrul II", s. 342; a.mlf., "Pehlivan", s. 221-222.

geliyordu.⁴² Kızıl Arslan'ın ardından⁴³ Kutluğ İnanç b. Cihan Pehlivan saltanata erişti.⁴⁴ Sultan Alâeddin Tekiş Hârizmşah, Kutluğ İnanç'a uyararak Sultan Tuğrul'a karşı muhalefete kalkıştı.⁴⁵ Sultan Tuğrul 590 yılı Reb'ülevvel ayının son perşembe (25 Mart 1194) gününde Rey'de

⁴² Sultan Tuğrul, Muhammed Cihan Pehlivan'ın ölümü ile birlikte saltanatın yönetimini ele geçiren Kızıl Arslan'a boyun eğmeyerek tahtın hâkimiyetini ele geçirmek için ona karşı mücadeleye girişmiştir. Kızıl Arslan'ın kibirli tavırlarından memnun olmayan birçok emîr ve asker de Sultan Tuğrul'un tarafına katılmıştır. Böylece güçlenen Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan'ı saltanattan uzaklaştırmayı başarmıştır. Kızıl Arslan bu yenilgiden sonra Abbâsî halifesi Nâsır-Lid'inillâh'tan Sultan Tuğrul'a karşı mücadele etmesi için yardım istemiştir. Bu yardım isteğini geri çevirmeyen Halife, 15 bin kişilik bir kuvveti onun emrine göndermiştir. Halife tarafından gönderilen orduyu karşılayan Sultan Tuğrul, sayıca az olmasına rağmen kazanmıştır. Bu yenilgiyi hazmedemeyen Halife, tekrardan bir ordu göndererek Sultan Tuğrul mağlup edilmesini istemiştir. Halifenin ordusu ile yapılan bu ikinci savaşta bu kez Sultan Tuğrul mağlup oldu ve tahtı bırakarak Azerbaycan'a kaçmıştır. Böylece saltanat tekrardan Kızıl Arslan'a geçmiştir. Saltanata tekrardan geçen Kızıl Arslan, Azerbaycan da bulunan Sultan Tuğrul'un üzerine giderek onu yakalamış ve bir kaleye hapsedmiştir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 371; XII, s. 15-16; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 465-467; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 332; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 124-130; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 206-208; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 83-84; Sümer, "Tuğrul II", s. 342-344.

⁴³ Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'u hapsedtikten sonra Irak Selçukluları tahtını ele geçirmiş olsa da bu makamda çok fazla kalamadan birtakım kaynakların ifadelerine göre karısı İnanç Hâtun tarafından tutulan bir suikastçı tarafından Şâban 587 (Eylül 1191) tarihinde öldürülmüştür. Geniş bilgi için bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 269; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 49-50; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 467; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 130; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 208; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 84; Sümer, "Kızılarslan", s. 81-82; Sümer, "Tuğrul II", s. 342-344.

⁴⁴ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 131; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 208.

⁴⁵ Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra 588 (1192) yılında (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 61; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 468; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 172), kimi kaynaklara göre ise 589 (1193) senesinde hapsedildiği kaleden kurtulmuştur (Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 335). Daha sonra saltanat merkezine gelerek Kutluğ İnanç ve kardeşlerinin elinde olan tahtı tekrardan ele geçirmiştir. Saltanat merkezinden uzaklaştırılan Kutluğ İnanç, Sultan Tuğrul'u defetmek için Hârizmşah devleti hükümdarı Alâeddin Tekiş'ten yardım talep etmiştir. Bu yardım talebinin geri çevirmeyen Alâeddin Tekiş, Sultan Tuğrul'un üzerine yürümüştür. Alâeddin Tekiş, Sultan Tuğrul'un elinde olan Rey şehrini ele geçirmiştir. Ancak daha fazla ilerleme şansı bulamadan kendi saltanat merkezinde kardeşi Sultanşah'ın çıkardığı isyan yüzünden geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu haberi alan Sultan Tuğrul, Rey şehrini tekrardan ele geçirmiş ve Alâeddin Tekiş'e bağlı askerleri öldürmüştür. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 69; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 209; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 84; Sümer, "Tuğrul II", s. 342-344.

Alâeddin Tekiş ile savaştı ve hayatını kaybetti.⁴⁶ O saltanat, onun ölümüyle sona erdi.

Şam (Suriye) Selçukluları Bâbında

Tâcüddevle Tutuş

Tâcüddevle Tutuş b. Alparslan,⁴⁷ Melikşah'ın emriyle 470 (1077/1078) yılında Şam'ın hâkimi oldu. Dımaşk'ı 471 (1078/1079) senesinde ele geçirdi.⁴⁸ Kardeşinin başına gelenleri duyunca kendi adına

⁴⁶ Sultan Tuğrul'un tekrardan harekete geçmesinden rahatsız olan Abbâsî halifesi Nâsır-Lidînillâh, Alâeddin Tekiş'e haber göndererek Sultan Tuğrul'un durdurulmasını ve bunun karşılığında Tuğrul'un ülkesini kendisine iktâ olarak vereceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Alâeddin Tekiş Rey'e doğru harekete geçmiştir. Alâeddin Tekiş'in üzerine geldiğini duyan Sultan Tuğrul, yanında bulunan az sayıda birlikte onun karşısına çıkmak için hazırlıklara girişmiştir. Ancak devlet adamları ona dağınık olan ordunun önce toplanmasını daha sonra Alâeddin Tekiş'in üzerine gidilmesi gerektiğini söyleseler de Sultan Tuğrul bu telkinleri dinlemeyerek yanında bulunan askerleriyle Alâeddin Tekiş'in karşısına çıkmıştır. İki ordu Rey yakınlarında karşı karşıya geldi. Kanlı geçen uzun bir muharebeden sonra Sultan Tuğrul Hârizmşah ordusunun merkezi saldırıya geçmiş ancak bu hareketi onun ölümüne sebep olmuştur. Atından düşürülen Sultan'ın kafası kesilerek Alâeddin Tekiş'e gönderildi. Geriye kalan bedeni büyük amcası Tuğrul Bey'in Rey'deki türbesine defnedilmiştir. Böylece İran da kurulan Selçuklu Devleti bir Tuğrul ile başlamış, bir Tuğrul ile son bulmuştur. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 70; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 269-270; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 341; Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, trk. trc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 273-274; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, II/5, s. 192-193; Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 468; Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârîh*, nşr. Âga Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 120-121; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi'l Beşer*, IV/II, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1380 hş., s. 538; Makrîzî, *es-Sülûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, I/XII, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1934, s. 40; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1991, s. 493; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 467; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 138-140; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 209-210; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 123-126; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 84; Sümer, "Tuğrul II", s. 342-344; Meryem Gürbüz, "Alâeddin Tekiş", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 364.

⁴⁷ İbn Hallikân ve Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Tâcüddevle Tutuş'un Ramazan 458'de (Temmuz-Ağustos 1066) doğdunu ifade etmektedirler (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, I, s. 295; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 229). Buna mukabil Ali Sevim, Bedreddin el-Aynî'nin İkdü'l-Cümân adlı eserine dayanarak onun 454 (1062) yılında doğdunu kaydetmektedir (Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, C. XII/2, İstanbul 1988, s. 134).

⁴⁸ Tutuş Dımaşk'a 471 (1078/1079) yılında hâkim olduğuna göre, Suriye Selçuklu Devleti'nin de saltanatının bu tarihte başlamış olması gerekmektedir. Tutuş'un Dımaşk'a

hutbe okuttu.⁴⁹ Halep ve Azerbaycan diyarına hâkim oldu ve Cemâziyelevvel 487 (Mayıs/Haziran 1094) senesinde Bağdat'ta hutbeyi kendi adına okuttu.⁵⁰ Terken Hatun⁵¹ ona (Tutuş) meyilli oldu. Terken Hâtun, 487 (1094/1095) senesinin Ramazan ayında İsfahan'dan çıkıp onun (Tutuş) yanına gitmek istedi ancak hastalanarak vefat etti.⁵² Tutuş

hâkim olma tarihini, İbnü'l-Esîr, Bündârî, İbnü'l-Kalânîsî, Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Fidâ, Zehebî ve İbn Kesîr, 471 (1078/1079) yılını kaydetmektedirler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 75-76; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 71-72; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dımaşk*, s. 112-113; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 340-341; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, III/II, nşr. Sâmî ed-Dehân, Dımaşk 1954, s. 57; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 5; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, s. 405; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 119). Buna mukabil İbn Hallikân, Tutuş'un 468 yılının Zilkade (Haziran/ Temmuz 1076) ayında Dımaşk'ı ele geçirdiğini zikretmektedir (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, I, s. 195). Krş. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 97; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 86; Abdülkerim Özeydin, "Tutuş", *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 446.

⁴⁹ Müellifin burada bahsettiği olay Sultan Melikşah'ın vefat etmesi ile ilgilidir. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 142; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 70; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, s. 288; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s. 121; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 71; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 439; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 143; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 29 Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, II/II, nşr. ve trk. trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015, s. 354; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, MEB Yayınları, İstanbul 1973, s. 188-190; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 217-218; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 133-136.

⁵⁰ Bu tarihte Tutuş, Kasîmüddeve Aksungur'u yenerek Azerbaycan'a, Kürboğa ve Bozan'ı da yenerek Halep'e hâkim olmuştur. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 157-158; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dımaşk*, s. 126-130; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 110-112; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 60; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, s. 419-420; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 145-149; Özeydin, "Tutuş", s. 447-448; Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 296.

⁵¹ Kaynaklarda Celâliye Hâtun'un ismiyle de zikredilmektedir. Muhtemelen Melikşah'ın "Celâlüddeve ve'd-din" lakabına nispeten bu isim kullanılmıştır. bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 118. Krş. Gülay Öğün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 510.

⁵² Terken Hâtun, Sultan Melikşah'ın vefatından sonra oğlu Mahmûd'u tahta geçirmek ve Berkyaruk karşısında güç kazanmak için Tutuş'la iş birliği içine girmek istemiştir. Tutuş'a onunla evlenmek istediğini ve böylece devleti beraber yönetmek istediğini söylemiştir. Ancak Terken Hâtun bu planını devreye sokmadan Ramazan 487 (Eylül-Ekim 1094) yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk. Nîsâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 37-38; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmî'u't-Tevârîh*, II/5, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 163; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 118; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 30-32; Bezer, "Terken Hâtun", s. 510.

ve Berkyaruk arasında Pazar 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) yılında Palangâbad Şehriyar'da⁵³ savaş oldu ve Tutuş öldürüldü.⁵⁴

Rıdvan

Melik Rıdvan b. Tutuş Bağdat'a bulunduğu sırada⁵⁵ babasına olanları duyunca Halep'e geri dönüp tahta oturdu.⁵⁶ Ancak Şam (Dimaşk) valisi

⁵³ Sadruddîn el-Hüseynî, bu savaşın Rey'e 12 fersah (60-70 km) uzaklıktaki Dâşilü mevkiinde yapıldığını zikretmektedir (Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 76). Buna mukabil Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvînî, savaşın Belengû sahrasında yapıldığını kaydetmektedir (Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 441). Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 155; Özaydın, "Tutuş", s. 448.

⁵⁴ Rey Savaşı ve Tutuş'un ölümü hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 166; İbnü'l-Kalânîsî, *Târihi Dimaşk*, s. 129-130; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 85-86; Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 75-76; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Vülâtü Dimaşk fi'l-Ahdi's-Selcûkî*, nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1981, s. 18-19; Yâfiî, *Mirâtü'l-Cenân ve İbretü'l-Vakzân fî Marifeti Havâdisi'z-Zamân*, IV/III, nşr. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1997, s. 111; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, I, s. 196; Azîmî, *Târihu'l-Azîmî*, metin, s. 23; *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. Hrnt D. Andreasyan, Ankara 2000, s. 183-184; Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 441; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 22; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, s. 422; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 150-158; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 86; Özaydın, "Tutuş", 448-449; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Belleten*, 27(107), 1963, s. 411-435.

⁵⁵ Tutuş, Berkyaruk ile savaşa girmeden önce oğlu Rıdvan'a haber gönderip, Irak'a gitmesini ve Bağdat'ta hükümet konağında kendi yerine naip olarak oturmasını emretmişti. Rıdvan, babasının bu emri üzerine İlgazi b. Artuk, Emir Vessâb b. Mahmûd b. Salih b. Mirdâs ve birkaç emirle beraber Bağdat'a doğru hareket etmiştir. Ancak Rıdvan Hît'e mevkisine yaklaşınca babasının ölüm haberini almış ve saltanata oturmak için Halep'e geri dönmüştür. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 167; İbnü'l-Kalânîsî, *Târihi Dimaşk*, s. 127; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 118-119; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 22. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 161-162.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 167; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 22; İbnü'l-Kalânîsî, *Târihi Dimaşk*, s. 130; Süryânî Mihail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, II, trk. trc. Hrnt D. Andreasyan, Yayınlanmamış TTK Nüshası, 1944, s. 50; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, XXIII/XIX, nşr. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut 1984, s. 315. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 162; a.mlf., "Rıdvan b. Tutuş", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 49-50.

olan kardeşi Dukak ile (arası) bozuldu ve Şam'a girmesine izin vermedi.⁵⁷ 507 (1113/1114) yılında vefat etti.⁵⁸

Alparslan

Alparslan b. Rıdvan (Ahras lakaplı),⁵⁹ babasının ardından Halep valisi oldu.⁶⁰ 508 (1114/1115) senesinde öldürüldü.⁶¹

⁵⁷ Melik Rıdvan, babası Tutuş'un Berkyaruk ile girdiği savaşta vefat etmesi üzerine Suriye Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir. Tutuş'un diğer oğlu Dukak ise babasının yanında savaş meydanında olduğundan dolayı Halep'e geç ulaşmıştır. Kardeşi Rıdvan'ın tahta ele geçirdiğini görünce babası Tutuş'un Dimaşk nâibi Emîr Savtekin el-Hâdim'in davetiyle gizlice Dimaşk'a doğru hareket etmiştir. Rıdvan kardeşinin kaçtığını duyunca arkasından onu yakalaması için asker yollasa da başarılı olamamıştır. Dimaşk'ta Emîr Savtekin ve diğer kumandanlar tarafından karşılanan Dukak, Dimaşk Selçuklu Melikliği tahtına oturturulmuştur. Böylece Suriye Selçuklu Devleti Halep ve Dimaşk Melikliği olarak ikiye ayrılmıştır. Rıdvan kardeşinin bu hareketinden dolayı onun hâkimi olduğu Dimaşk'ı muhasara etse de başarılı olamadan geri dönmüştür. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 168-169, 183-184; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dimaşk*, s. 130; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 120-121; İbn Asâkir, *Vülâtü Dimaşk*, s. 19; Süryânî Mihail, *Vakâyinâme*, II, s. 50; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad, Kahire 1959, s. 245; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 243-244; a.m.f., "Rıdvân b. Tutuş", 49-50; Abdülkerim Özeydin, "Dukak b. Tutuş", *DİA*, C. EK-1, Ankara 2020, s. 342-343.

⁵⁸ Melik Rıdvan 28 Cemâziyelevvel 507 (10 Aralık 1113) yılında vefat etmiştir. Kaynaklar onun Bâtınîler'le iş birliği yapması ve iki kardeşini öldürmesi yüzünden ağır biçimde eleştirmektedirler. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 348-349; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dimaşk*, s. 189; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 31; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n*, XIX, s. 315; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 164; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 47. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 221-223; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 90; Sevim, "Rıdvân b. Tutuş", s. 49-50.

⁵⁹ Antakya valisi Yağısyan'ın kızı Çiçek Hâtun'dan olan Melik Alparslan, konuşma yetisi olmasına rağmen, kekeme olmasından dolayı kaynaklarda ahras (dilsiz) lakabıyla zikredilmektedir (Alparslan Tâcüddevle el-Ahras). bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 348-349; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n*, XIX, s. 315; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 47. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 225.

⁶⁰ bk. Yukarıda not 59'daki eserlerde gösterilen yerler.

⁶¹ Melik Alparslan, on altı yaşlarında iken tahta geçmiştir (İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 348-349). Atabegi olan Lü'lü'de onun bu genç yaşından yararlanmak suretiyle devlet işleri eline almış ve çoğu kez Melik Alparslan'a dahi sormadan kararlar almıştır. En nihayetinde yönetimi tamamen ele geçirmek isteyen Atabeg Lü'lü, onu Halep kalesindeki köleleri aracılığıyla öldürtmüştür. bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 350; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 31; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 47. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 229-230; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 90; Faruk Sümer, "Suriye Selçukluları", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 385.

Dukak

Melik Dukak b. Tutuş, babasının ardından Şam'da (hâkimiyetini sağladı) ve (orada) her şeyi kontrol altına aldı.⁶² 496 (1102/1103) yılında Rahbe⁶³ ve Humus'u aldı. En nihayetinde Ramazan 496'da (Haziran/Temmuz 1103) vefat etti.⁶⁴

Sultanşah

Sultanşah b. Rıdvan, kardeşi Alparslan'dan sonra (Halep) valisi oldu.⁶⁵ (Ancak) saltanatı Lü'lü Hâdım'ın gölgesindeydi.⁶⁶ En sonunda (Halep)

⁶² bk. Yukarıda not 61'deki eserlerde gösterilen yerler.

⁶³ Rahbe, Orta Çağ kaynaklarında adı sıkça telaffuz edilen önemli kale şehirlerinden biridir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/III nşr. Dâr Sâder, Beyrut 1977, s. 34; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1873, s. 17; trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 190; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, trk trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 208.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 257; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 35; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dımaşk*, s. 144; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n*, XIX, s. 211; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 164; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 28. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir ve ondan nakille İbn Vâsıl, Dukak'ın annesi Saffetülmülk tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü zikretmektedirler (İbn Asâkir, *Vülâtü Dımaşk*, s. 20; İbn Vâsıl, *et-Târîhu's-Sâlihî*, II/II, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 2010, s. 159). Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 257-258; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 92; Özeydın, "Dukak b. Tutuş", s. 342-343. Dukak'ın ölümünden sonra Dımaşk Selçuklu Melikliği'nin başına II. Tutuş geçmiş, daha sonra onun yerine kardeşi Ertaş (Bektaş) geçmiştir. Ancak Ertaş tahta fazla durmayarak öldürülme korkusuyla kaçmış ve böylece Dımaşk Selçuklu Melikliği son bulmuştur. Geniş bilgi için bk. *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 259-260; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 91-92; Sümer, "Suriye Selçukluları", s. 385.

⁶⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 350; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 31; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 47. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 231; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 90.

⁶⁶ Sultanşah her ne kadar saltanat tahtına oturmuş olsa da Halep'in hâkimiyeti tamamen Atabeg Lü'lü'nün elinde bulunmaktaydı. bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 350; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 47. Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 230-231; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 90.

hâkimi Lü'lü Hâdım 510 (1116/1117) senesinde öldürüldü⁶⁷ ve İlgaz'i Halep'i kontrol altına aldı.⁶⁸

İbrahim

Şemsülmülk lakaplı İbrahim b. Rıdvan b. Tutuş, birkaç müddet Halep hâkimi oldu. Ancak İmâdüddin Zengî Halep'i İbrahim'den alarak onun

⁶⁷ Atabeg Lü'lü, Haçlıların Halep'e geldiğini duyduktan sonra hâkimiyeti sırasında elde ettiği servetiyle beraber Câber kalesi hâkimi Malik b. Salim'e sığınmak için kaçmış ancak kaçış sırasında yolda Selçuklu askerleri tarafından öldürülmüştür. Atabeg Lü'lü'nün kimler tarafından ya da nasıl öldürüldüğü hakkında kaynaklar farklı bilgiler zikretmektedir. İbnü'l-Esîr, Atabeg Lü'lü'nün Sultanşah'ın adamları tarafından 511 (1117/1118) tarihinde öldürüldüğünü zikrederken (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 372-373), İbnü'l-Adîm ise Aksungur el-Porsukî'nin adamlarının eliyle öldürüldüğünü kaydetmektedir (İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 177). Azîmî'ye göre ise Atabeg Lü'lü, Nâdir kalesi yakınlarında kendi hizmetkârları tarafından katledilmiştir (Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 33). Krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 236; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 90; Sümer, "Suriye Selçukluları", s. 385; M. Sobernheim, "Lü'lü", *İA*, C. VII, İstanbul 1979, s. 108.

⁶⁸ Halep Selçuklu Melikliği elinde bulunduran Atabeg Lü'lü, Melikliğin içinde bulunduğu iç ve dış sorunları halledebilmek amacıyla Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a başvurmuş ve Sultan'a kendisine yarım edileceği taktirde Halep'i vereceğini bildirmişti. Bu sıralarda Mardin Emiri İlgazi ve Dımaşk Emiri Tuğtekin, Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı baş kaldırmıştı. Bu durumu öğrenen Sultan Muhammed Tapar, Hemedan Emiri Porsuk b. Porsuk'a, önce İlgazi ve Tuğtekin sorununu halletmesini daha sonra da Haçlılar ile mücadele etmesini emretti. Sultan'ın emri üzerine harekete geçen Emir Porsuk 1115 tarihinde Halep önlerine geldi. Ancak Atabeg Lü'lü kendisine yardım edileceği taktirde Halep'i vereceğini söylemesine rağmen şehri teslim etmediği gibi İlgazi ve Tuğtekin ile iş birliği yapmıştır. Atabeg Lü'lü'nün İlgazi ve Tuğtekin ile ittifak yaptığını öğrenen Emir Porsuk, Sultan'ın ikinci emrini yerine getirmek için Haçlıların üzerine Hama'ya doğru hareket etmiştir. Ancak Emir Porsuk komutasındaki Selçuklu birlikleri Hama yakınlarında Haçlılar karşısında büyük bir bozguna uğramıştır. Selçuklu ordusunu yenen Haçlılar, Halep'e doğru hareket etmiştir. Haçlıların Halep'e doğru geldiğini öğrenen Atabeg Lü'lü şehirden kaçmıştır. Atabeg Lü'lü'nün gitmesiyle şehrin hâkimiyetini eline alan İlgazi ve Tuğtekin, Haçlılar ile iş birliği yaparak Halep'in hâkimiyetinin kendilerinde kalmasını sağladılar. Böylece Halep Selçuklu Melikliği son bulmuş oldu. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 372-373; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, s. 176-179; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 33; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 232-241; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 90; Sümer, "Suriye Selçukluları", s. 385; Sobernheim, "Lü'lü", s. 108.

yönetimine son verdi. En nihayetinde 505 (1111/1112) senesinde vefat etti.⁶⁹ Böylelikle onun ölümüyle bu fırka da son buldu.⁷⁰

Kirman Selçukluları Bâbında

Kavurd

Asıl adı Ahmet⁷¹ ve lakabı İmâdüddeve⁷² olan Kavurd b. Çağrı Bey, son derece bahadır (biri) olduğundan Kara Arslan diye de biliniyordu.⁷³ Şaban 442'de (Aralık/Ocak 1050/1051) Kirman valisi olup,⁷⁴ Sultan

⁶⁹ İbrahim, Melik Rıdvan'ın beş erkek çocuğundan biridir. Ancak kendisi ile alakalı kaynaklarda yeterli bilgi bulunmaktadır. bk. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 225, n. 679.

⁷⁰ Suriye Selçuklu Devleti'nin yıkılışı kaynaklarda 511 (1117/1118) yılı olarak kaydedilmektedir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 372-373; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 50-51. Krş. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 90; Sümer, "Suriye Selçukluları", s. 385.

⁷¹ Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938, s. 72. Müellifin Kavurd'un asıl isminin Ahmet olduğunu zikretmiş olması hatalı bir kayıttır. Ahmet ismi onun İslâmî ismidir. Bu duruma Selçuklu hanedan üyelerinde sıkça denk gelmekteyiz. Çağrı Bey'in, Davud ismi ile zikredilmiş olması bu duruma bir örnektir. Krş. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 8.

⁷² Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, onun lakaplarını "Rûkn ed-Dünyâ ve'd-Dîn İmâd el-İslâm" olarak zikretmesinin yanı sıra sadece "İmâdüddeve" şeklinde de kaydetmektedir (Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, *Târîh-i Efal yâ Bedâyi'u'l-Ezmân fi Vekâyi'i Kirmân*, nşr. Mehdî Beyânî, Tahran 1326 hş., s. 3). Buna mukabil Bündârî'de sadece "İmâdüddeve" lakabını zikretmektedir (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 50). Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 8; a.m.f., "Emir Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 6, 1975, s. 71.

⁷³ Ali b. Zeyd el-Beyhakî, Çağrı Bey'in oğullarının ismini zikrederken Kavurd ve Kara Arslan isimlerini ayrı zikretmektedir (Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 72). Ancak muhtemelen müellif Kavurd'un Kara Arslan olarak da isimlendirildiğini bilmediğinden, Kara Arslan'ı Çağrı Bey'in ayrı bir oğlu olarak göstererek hataya düşmektedir. Krş. Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 3; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 41; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 8-10; Abdülkerim Özeydin, "Kavurd Bey", *DİA*, C. XXV, Ankara 2022, s. 73; Mükrimin H. Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, C. III, İstanbul 1979, s. 327; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. III, 1971, s. 554-560. Öte yandan Kavurd'un Kara Arslan isminin onun bir ünvanı olduğu da ileri sürülmüştür. bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, AÜ Yayınları, Ankara 1972, s. 92, 98.

⁷⁴ Gazneli Devleti'ne karşı alınan Dandanakan Savaşı'ndan sonra kurdukları ülkenin idarisi hakkında bir araya gelen Selçuklu hanedan üyeleri, taksimat sırasında Kirman ve civarı Kavurd'a verilmiştir (Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 102; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, II/5, s. 20). Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvîni, Kavurd'un Kirman'a 433 (1041/1042) yılında hâkim olduğunu zikretmektedir (Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 471). Buna mukabil İbnü'l-Esîr, 434 (1042/1043) yılı olaylarını anlattığı bölümde, Kavurd komutanlığındaki Selçuklu ordusunun Kirman'a girdiğini belirtmektedir. Ancak burada

Alparslan'ın ölümünden sonra İran (Büyük Selçuklu Devleti) saltanatına göz dikti.⁷⁵ 4 Şaban 465 (15 Nisan 1073) senesinde Hemedan civarında Sultan Melikşah'a karşı saf tutarak (savaşarak) esir oldu⁷⁶ ve ok yayı ile boğdurularak öldürüldü.

ne Kavurd'un ne beraberinde gelen Selçuklu ordusunun tam anlamıyla Kirman'da bir hâkimiyet sağladığından bahsetmemektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 349-350). Kavurd'un Kirman'a hâkimiyeti ancak şehrin sorumlusu Büveyhî Emîri Ebû Kâlfîcâr'ın ölümü ile birlikte olmuştur. Ebû Kâlfîcâr'ın ölümünden sonra Kavurd, kendisine bağlı 5-6 bin kişilik bir kuvvetle şehri almıştır (Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, *İkdü'l-'ulâ Li'l-Mevkif'l-a'lâ*, nşr. Ali Muhammed Âmiri, Tahran 1311 hş., s. 68; Muhammed b. İbrâhim, *Târîh-i Selçûkiyân-ı Kirmân*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1886, s. 2; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, nşr. Abdülmuhammed Âyetî, Tahran 1346 hş., s. 173). Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 10-14; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 253; Özaydın, "Kavurd", s. 73-74; Faruk Sümer, "Kirman Selçukluları", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 377.

⁷⁵ Kavurd'un Büyük Selçuklu Devleti saltanatına karşı ilk isyanı Sultan Alparslan'ın hükümdarlığı zamanında olmuştur. Kavurd, Sultan Tuğrul'un ardından tahta çıkan kardeşi Alparslan'a ilk başta itaatini bildirirse de daha sonra hüküm sürdüğü bölgelerde hutbeyi kendi adına okutmaya başlamıştır. Bu durum karşısında oldukça kırılan Sultan Alparslan, Kavurd'un üzerine yürümüştür. Sultan Alparslan'ın üzerine geldiğini öğrenen Kavurd, Cîruft Kalesi'ne sığınmış ve savunmaya geçmiştir. Ancak Sultan Alparslan'ın yoğun saldırıları karşısında daha fazla dayanamayarak, Sultandan af dilemiştir. Sultan Alparslan'da Kavurd'un af isteğini kabul ederek saltanat merkezine geri dönmüş ve Kavurd'un sahip olduğu toprakları tekrardan ona bırakmıştır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 36-37; Hüseyî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 41; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 69-72; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 76-77, 214). M. A. Köymen ve İbrahim Kafesoğlu, Kavurd'un isyan sebebini oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmesi olarak açıklamaktadırlar (M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 46-48; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, C. VI, İstanbul 1977, s. 456-459). Ayrıca bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 25-27; Mükrimin Halil Yinanç, "Alp Arslan", *İA*, C. I, İstanbul 1978, s. 384-386; Özaydın, "Kavurd", s. 73-74.

⁷⁶ Sultan Alparslan'ın 465 (1072) yılındaki ölümünden sonra tahta oğlu Melikşah geçmiştir. Ancak Kavurd, tahta geçen Melikşah'ın çok genç ve tecrübesiz olduğunu düşünerek, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçmiştir. Ancak Melikşah'ın Emîr Savtegin kumandasındaki öncü kuvvetleri, Kavurd'u mağlup etmiştir. Melikşah'ın asıl birlikleri de arkadan gelerek Hemedan yakınlarındaki Kerec'de Kavurd'u kesin bir mağlubiyete uğrattı. Savaş meydanından kaçmayı başaran Kavurd, çok bir zaman geçmeden Emîr Temirek tarafından yakalandı ve Melikşah'ın huzuruna çıkarıldı. Melikşah'tan kendisinin affedilmesini istese de bu isteği geri çevrilerek hapsedilmiştir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 53-54; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 123-125; Hüseyî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 56; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, II/5, s. 43; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 48; Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 102; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 548; Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 472; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 326; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 116-121; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 215).

Sultanşah

Rüknüddevele lakaplı Sultanşah b. Kavurd, babasının vakasında esir oldu. (Daha sonra hapsedildiği yerde) gözünü şişlediler.⁷⁷ Ancak görme kabiliyetini kaybetmedi. Birisi onu gizlice elbise içinde saklayarak Kirman'a götürüp tahta oturttu.⁷⁸ Melikşah 472 (1079/1080) senesinde ordusuyla Kirmana gidip orayı 17 gün boyunca kuşattı.⁷⁹ Daha sonra Sultanşah (Melikşah'a) teslim olup vali oldu.⁸⁰ 477 (1084/1085) yılında vefat etti.⁸¹

Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 28-36; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 197-199; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 11-14; Özeydin, "Kavurd", s. 73-74.

⁷⁷ Kavurd, Melikşah ile girdiği savaşta bazı oğulları da kendisinin yanında savaşmış ancak babaları gibi onlarda tutsak edilmiştir. Daha sonra herhangi bir isyana sebep vermemeleri için Melikşah'ın emriyle gözlerine mil çekilerek hapsedilmişlerdir. Kaynaklar, Kavurd'un tutsak edilen çocuklarının kimler olduğu konusunda farklı kayıtlar zikretmektedirler. Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî ve Râvendî, *Sultanşah ve Emîrânşah'ın tutsak edildiğini kaydetmektedirler* (Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 3; a.mlf., *İkdü'l-'ulâ*, s. 63-64; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 125; Kirmânî, ikinci eserinde sadece Sultanşah'ın gözlerine mil çekildiğini zikretmektedir). Buna mukabil Vassâf ve Şebânkâreî ise, Sultanşah ve Turanşah'ın tutsak edilerek gözlerine mil çekildiğini zikretmektedirler (Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 174; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 102). Ayrıca bk. Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 120-121. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 37-39.

⁷⁸ Kaynaklar, Sultanşah'ın kim tarafından hapisten kaçırıldığı hakkında net bir bilgi vermemektedirler. Şebânkâreî, sadece bu kişinin Türkmen olduğunu kaydetmektedir. bk. Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 102; Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 16. Sultanşah'ın hapisten kurtulma şekli hakkında farklı bir rivayet için bk. Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 124-125. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 43-44.

⁷⁹ Kaynaklar, Sultan Melikşah'ın neden Sultanşah'ın üzerine sefere çıktı hakkında net bir sebep zikretmemektedirler. Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, Melikşah'ın Kavurd'un soyunu kurutmak için bu sefere çıktığını belirtmektedir (Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 16). Buna mukabil Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah ise bazı kimselerin Sultanşah'a karşı Sultan Melikşah'ı kışkırttıklarını ve bu yüzden sefere çıktığını kaydetmektedir (Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 216). Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 45; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 15.

⁸⁰ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 16-17; a.mlf., *İkdü'l-'ulâ*, s. 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 74-75; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 174; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 125-126; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 216. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 45-46; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 15.

⁸¹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 216. Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvîni ve Hândmîr, Sultanşah'ın 476 (1083/1084) tarihinde öldüğünü belirtmektedirler (Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 472; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, II, s. 537). Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 46-47.

(I.) Turanşah

İmâdüddin lakaplı Turanşah b. Kavurd, kadınlara beraber büyüdüğünden hâl ve tavrı kadın gibiydi.⁸² Bu yüzden Melikşah'ın eşi Terken Hatun (Emîr Üner'i) Kirman'ı almaya gönderdi. Orada (ok ile) vurulup mağlup olmasına (rağmen), ordusu onu bırakmadı.⁸³ Daha sonra (savaşta aldığı) ok yarası sonucu 487 (1094/1095) yılında vefat etti.⁸⁴

Îrânşâh

Îrânşâh b. Turanşah 27 Zilkade 487'de (8 Aralık 1094)⁸⁵ tahta oturdu ve bir şair onu şöyle methetmiş:

Şiir

⁸² Turanşah kadınlar ile beraber büyüdüğü için tavırları oldukça nazikti. Bundan dolayı devlet adamları onun hükümdarlık yapabileceğine inanmıyorlardı. Ancak Sultanşah arkasında veliaht bırakmadan öldüğü için hükümdarlık hakkı Turanşah geçmiş, böylece Ramazan 477 (Ocak 1085) tarihinde tahta oturmuştur. bk. Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 17; Muhammed b. İbrâhim, *Târîh-i Selçûkiyân-ı Kirmân*, s. 18; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 472. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 47; Sümer, "Kirman Selçukluları", s. 378.

⁸³ Terken Hâtun, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra küçük yaştaki oğlu Mahmûd'u tahta geçirmek için yayılmacı bir politika izleyerek güç kazanmaya çalışmıştır. Bu maksatla Emîr Üner komutasındaki birlikleri Kirman'ı ele geçirmek için göndermiştir. Emîr Üner komutasındaki birliklerin üzerine geldiği haberini alan Turanşah, Şebânkâre emîrlerinden yardım alarak onun karşısına çıkmıştır. Uzun bir mücadeleden sonra savaş meydanında Turanşah yaralanmış olsa da ordusunun yoğun saldırıları sonucunda Emîr Üner'i mağlup etmeyi başarmıştır. Gaffârî'nin "orada vurulup mağlup oldu" cümlesinde işaret ettiği konu Turanşah'ın savaş meydanında yaralanıp geri çekilmesi ile ilgilidir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 161; Hacı Mirza Hasan Fesâî, *Farsname-i Nasirî*, II/I, nşr. Mansur Restgar Fesâî, Tahran 1378, s. 235-236; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, nşr. M. İbrâhim Bâstânîyi Pârizî, Tahran 1961, s. 88-89; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 216-217. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 49.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 161. Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvîni ve Hândmîr, Sultanşah'ın 489 (1095/1096) yılında öldüğünü ifade etmektedirler (Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 472; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, II, s. 537). Buna mukabil Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî ise Zilkade 490 (Ekim/Kasım 1097) tarihini kaydetmektedir (Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 17, 19). Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 51; Sümer, "Kirman Selçukluları", s. 378.

⁸⁵ Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî ve Hasan-ı Yezdî, Îrânşâh'ın 27 Zilkade 490 (5 Kasım 1097) tarihinde tahta oturduğunu zikretmektedirler (Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 19; Hasan-ı Yezdî, *Câmiu't-Tevarîh-i Hasenî: Târîh-i Selçûkiyan*, nşr. Bülent Özkuzugüdenli, Tahran 1399 hş., s. 134). Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52; Sümer, "Kirman Selçukluları", s. 378.

Mirlerin mirşahı Kavurd

Yeryüzünün şahları ve zaman hükümdarılar

Îrânşâh'ın yanında bulunan Kâkâ (Belîmân) gibi kötü dostlar, onu kötü yola çekerek, ulemâdan birkaç kişinin ölüm emrini imzalattılar.⁸⁶ Bu fetva sonucu halk isyan etti ve şehir dışına kaçtı. Ferah Çakmak ardından gidip 494 (1100/1101) yılında (Köşk-i) Şîrûye (denilen) menzilde onu öldürdü.⁸⁷

(I.) Arslanşah

Arslanşah b. Kermanşah b. Kavurd tahta oturdu.⁸⁸ Aşırı alkol sonucu 536 (1151/1152) yılında vefat etti.⁸⁹ Öldüğünde yaşı yetmiş geçmişti.⁹⁰

Muhammedşah

⁸⁶ Îrânşâh, kendisine yakın tuttuğu Kâkâ Belîmân gibi dostları yüzünden dini yönden oldukça yozlaşmıştır. Hatta bu konuda o kadar ileri gitmiştir ki şer'an yasak edilmiş olan hususları dahi kendi kafasına göre helal etmekten çekinmemiştir. En sonunda Hûzistân'da kâtiplik yapan Ebû Zur'a adındaki şahıs, onu Bâtnî'ye çekmiş ve o günden sonra Bâtnî üyesi olarak yaşamaya başlamıştır. Bu durum yüzünden kendisine karşı çıkan ulemânın tanınmış bazı ilim insanlarını da öldürtmüştür. bk. Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 213-214; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 217. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52-53; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 254.

⁸⁷ Îrânşâh, kötü huyları yüzünden halk tarafından nefret edilen biri haline dönüşmüştür. Îrânşâh'ın yaptıklarına daha fazla dayanamayan halkın tanınmış bazı kimseleri aralarından oluşturdukları ittifakla Îrânşâh'ın yakalayıp hapsedmeyi başarmışlardır. Öldürüleceğini anlayan Îrânşâh, hapsedildiği yerden gece vakti kaçmayı başarmıştır. Bir süre kaçarak kurtulmaya çalışsa da bir Türk beyi olan Ferah Çakmak tarafından 494 (1100/1101) yakalanarak öldürülmüştür. bk. Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 21-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 213-214. Ayrıca bk. Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 472; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, II, s. 537; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 217. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 53-55; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 254.

⁸⁸ Arslanşah, 22 Muharrem 495 (16 Kasım 1101) tarihinde tahta oturmuştur (Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 22; Muhammed b. İbrâhim, *Târîh-i Selçûkiyân-ı Kirmân*, s. 25). Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 213-214; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 472; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, II, s. 537; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 217. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 55-56; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 254; Sümer, "Kirman Selçukluları", s. 378.

⁸⁹ Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 472. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 63-64.

⁹⁰ Arslanşah'ın siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 56-63; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 254-255; Sümer, "Kirman Selçukluları", s. 378.

Ebu'l-Fevâris⁹¹ Muhammed b. Arslanşah b. Kavurd vali oldu.⁹² Fazıl birisi olduğundan, onun devrinde sanat çok revaçtaydı. Kirman'da kütüphane yapıp 5 bin kitap hediye etti. Selçukşah iki kere ordusuyla ona saldırdı ve o (Muhammedşah) galip geldi.⁹³ 6 Cemâziyelevvel 551'de (27 Haziran 1156) vefat etti.⁹⁴

Tuğrulşah

Tuğrulşah b. Muhammed, (Muhammedşah'ın ardından) tahta oturdu.⁹⁵ Halk onun döneminde gayet huzur içerisindeydi. Onun hükümdarlığı zamanında yapılan fazlaca güzide (değerli) imaret ve tesis (günümüze) kaldı. 557 (1161/1162) senesinde Boğa burcunda korkutucu bir tutulma meydana geldi ve karanlık dünyayı kapladı, kuşlar ağaçlardan düştü.⁹⁶ Tuğrulşah hastalanıp 558'de (1162/1163) vefat etti.⁹⁷

Behramşah

Behramşah b. Tuğrulşah vali oldu. Büyük kardeşleri Turanşah ve Arslanşah onunla muhalefete girdiler.⁹⁸ Küçük kardeşi Terkenşah 559

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 138. Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, Muhammedşah'ın lakabını "Mugîs ed-Dünyâ ve'd-Dîn" olarak zikretmektedir. bk. Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 24.

⁹² Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 23; Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 472; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, II, s. 537; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 218. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 63-64.

⁹³ Muhammedşah ve kardeşi Selçukşah arasındaki mücadele hakkında geniş bilgi için bk. Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 25-27; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 64-66.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 138; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 218. Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî, Muhammedşah'ın 550 (1155/1156) yılında öldüğünü belirtmektedir (Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 472). Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 68-69.

⁹⁵ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 27; Muhammed b. İbrâhim, *Târîh-i Selçukîyân-ı Kirmân*, s. 34; Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 472; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 218-219. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 69.

⁹⁶ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 30-31. Gaffârî'nin burada verdiği yıl Harac yılı iledir. 557 Harac yılı Urdubehîst ayı hicri 564 (1168/1169) yılına tekabül etmektedir. O zamanlar Harac yılı ile hicri yıl arasında yaklaşık 7 yıllık bir fark bulunmaktaydı. Gaffârî bundan sonra Kirman Selçukluları'yla ilgili aktardığı tarihleri Harac yılına göre kaydetmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 219, n. 34; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 71.

⁹⁷ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 33-34. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 71-72.

⁹⁸ Behramşah, Turanşah ve Arslanşah arasında meydana gelen mücadeleler hakkında geniş bilgi için bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 74 vd.

(1163/1164) senesinde onun emriyle haksız yere öldürüldü.⁹⁹ En sonunda 564 (1168/1169) senesinin yazında istiskâ hastalığından vefat etti.¹⁰⁰

(II.) Arslanşah

Arslanşah b. Tuğrulşah, kardeşinin ardından tahta oturdu. 566 (h. 572/1176-1177) yılında kardeşi Turanşah ile girdiği savaşta yaralandı ve hayatını kaybetti.¹⁰¹

(II.) Turanşah

Turanşah b. Tuğrulşah yardım bulmak ümidiyle Irak'a gitti. Muhammed Cihan Pehlivan b. İldeniz onu iyi karşıladı ve tazim için atından indi. Ancak Turanşah at üzerindeydi ve Cihan Pehlivan'ı pek umursamadı.¹⁰² Turanşah, Cihan Pehlivan'dan pek ilgi görmeyerek Yezd'e gitti ve oraya yerleşti. (Yûsuf) Asîk, Arslanşah'ın elinde rencide olduğundan dolayı Turanşah'ı Kirman'a çağırdı¹⁰³ ve (ardından) kardeşi Arslanşah'tan sonra tahta oturdu. Her ne kadar Atabek Kutbeddîn saltanata Arslanşah'ın küçük oğlu Yavlak Arslan'ı oturtmuş olsa da (Yavlak Arslan) amcası (tarafından) gözlerine mil çekilerek katledildi.¹⁰⁴ Onun (Turanşah) zamanında Oğuzlar'dan 5 bin aile Kirman'a yerleşti. Yedi sene (boyunca) öyle büyük bir kıtlık oldu ki insanlar köpeği,

⁹⁹ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 42-43. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 82.

¹⁰⁰ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 60-61. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 94-95.

¹⁰¹ Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, s. 308; Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 60-61. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 106-107.

¹⁰² "Turanşah, Fars'tan Irak'a gitti. Sultan'ın kardeşi oraya vardığı zaman, Atâbeg İldeniz'in oğlu Pehlivan, onu karşıladı. Pehlivan, hizmette tevazu gösterdi. Turanşah atın üstünde onu kucaklayıp boynuna sarıldı ve attan inmedi. Bu ehemmiyetsizlik Pehlivan'ın gücüne gitti" (Hasan-ı Yezdî, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 289).

¹⁰³ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 105-106.

¹⁰⁴ Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, s. 309. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 107-108.

köpeklerde insanı bile yiyordu.¹⁰⁵ En nihayetinde Refüüddin Muhammed, Turanşah'ı 568 (h. 574/1172-1173) senesinde hastayken¹⁰⁶ öldürdü.¹⁰⁷

(II.) Muhammedşah

Muhammedşah b. Behramşah, Kutbeddîn Muhammed'in yardımıyla babasının ardından tahta oturdu.¹⁰⁸ Ancak amcası Arslanşah ona galip gelip Muhammedşah'ı kaleye gönderdi. Bu sırada Refüüddin, Turanşah'ı öldürüp Muhammedşah'ı tutulduğu kaleden aldı ve tahta oturttu.¹⁰⁹ Refüüddin, Muhammedşah'ın annesiyle evlenmek istedi ancak (Muhammedşah) bu duruma kızıp Refüüddin'i parçalayarak öldürdü. Guz (Oğuzlar) tayfası (Kirman'ı) istila ettiğinden dolayı Muhammedşah Şiraz'a yardım bulmaya gitti. Oradan yardım alamayınca Irak'a, sonra oradan Bem'e, daha sonra da Sîstan'a gidip Sultan Şihâbeddîn el-Gûr'nin¹¹⁰ yanına vardı ve onun hizmetine girdi.¹¹¹ Şihâbeddîn el-Gûr'nin yanında iken hayatını kaybetti.¹¹² Böylece Muhammedşah'ın ölümüyle birlikte bu silsile tamamıyla bitmiş oldu.

¹⁰⁵ "Kıtlık felaketi şehri sarmıştı. Halk hiçbir şeye sahip değildi. Hurma çekirdeğinden ve eski bir sofraya ile bir kovadan başka hiçbir şeyleri yoktu. Müslümanların binlerce bebek ve çocuğu kayboldu. Öldürüyor ve yiyorlardı. Harabelerde insan ile köpek birbirine saldırıyordu. Eğer insan köpeğe galip gelmeyi başarabilirse, köpeği öldürüp yiyordu. Yoksa köpek galip gelerek adamı yiyordu" (Hasan-ı Yezdî, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 300-301). Oğuzlar'ın Horasan'dan Kirman'a gelmesi ve bu Oğuz akınları yüzünden bölgede meydana gelen kıtlık hakkında geniş bilgi için bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 114-116, 117-118.

¹⁰⁶ II. Turanşah'ın burada zikredilen rahatsızlığı nikris hastalığıdır. bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 124.

¹⁰⁷ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 96-98; Hasan-ı Yezdî, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 300-301; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, s. 316; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 217. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 123-124; Sümer, "Kirman Selçukluları", s. 378.

¹⁰⁸ Hasan-ı Yezdî, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 278. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 96.

¹⁰⁹ Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 61-64; Hasan-ı Yezdî, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 283-284. Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 96-98.

¹¹⁰ 1203-1206 yıllarında hüküm sürmüş Gurlular hükümdarıdır. bk. C. Edmund Bosworth, *The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook*, Edinburgh 1967, s. 184; İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 207-211.

¹¹¹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 137-139.

¹¹² Kirmânî, *Bedâyi'u'l-Ezmân*, s. 107; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 473; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, trk. trc., s. 222; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 139-140; Kafesoğlu, *Harezmsahlara*, s. 107, n. 111; Sümer, "Kirman Selçukluları", s. 378.

Sonuç

Târîh-i Cihân-ârâ Türk-İslam devletleri çalışmalarında başvurulacak önemli kaynaklardan biridir. Eser Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvînî tarafından Farsça kaleme alınmış muhtasar umumi bir tarih kitabıdır. Eserin ikinci nüshası genel olarak Türk-İslam devletlerine ayrılmıştır. Eserin kronolojiye sadık kalınarak kaleme alınması ve zikrettiği devletlerin kendi aralarındaki akrabalık ilişkilerine de dikkat çekmesi olması eserin değerini artırmıştır. Eser, Selçuklular tarihi açısından geç dönem kaynaklarından biri olmasına rağmen bu özellikleri sayesinde Selçuklu tarihi çalışmalarında başvurulacak önemli eserlerden biri olmuştur.

Eserde Selçuklular dört başlık altında ele alınarak her Sultanın döneminde meydana gelmiş önemli olayları çok fazla detaya inilmeden zikredilmiştir. Eserde sultanların askerî-siyasi faaliyetleri ve ölüm yılları için verilen tarihlerin sağlam olması, diğer kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. Eser sadece sultanların askerî ve siyasi faaliyetlerini değil ahlakî yönlerini, fiziksel görünüşlerini ve nerede nasıl öldükleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Eserde Irak Selçukluları, Şam (Suriye) Selçukluları ve Kirman Selçuklularına dair kayıtların teyitti için Selçuklu tarihi hakkında bilgiler veren erken dönem ve geç dönem kaynakları ile mukayese edildiğinde, müellifin zikrettiği nakillerin doğruluğu açık bir şekilde tespit edilebilmektedir. Müellifin özellikle Kirman Selçukluları hakkında bilgiler vermiş olması son derece önemlidir. Çünkü Kirman Selçuklularına dair bilgilere Orta Çağ kaynaklarında pek fazla rastlamamaktayız. Bundan dolayı Irak Selçukluları ve Şam (Suriye) Selçukluları hakkında verdiği sağlam bilgilerin yanı sıra Kirman Selçukluları hakkında da diğer Orta Çağ kaynaklarına göre daha geniş nakiller veriyor olması, eserin Selçuklu tarihi çalışmalarındaki önemini artırmaktadır.

Kaynakça

Kaynak Eserler

Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, nşr. M. İbrâhim Bâstânîyi Pârîzî, Tahran 1961.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, trk. trc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938.

Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, nşr. ve trk. trc. Ali Sevim, Ankara 2006.

Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, trk. trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trk. trc. K. Burslan, İstanbul 1943.

Ebü'l-Ferec (İbnü'l-İbrî), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, trk. trc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1945.

Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.

Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Vülâtü Dimaşk fî'l-Ahdi's-Selcûkî*, nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1981.

Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, *İkdü'l-'ulâ Li'l-Mevki'f'l-a'lâ*, nşr. Ali Muhammed Âmiri, Tahran 1311 hş.

Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, *Târîh-i Efal yâ Bedâyi'u'l-Ezmân fî Vekâyi'i Kirmân*, nşr. Mehdî Beyânî, Tahran 1326 hş.

Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II/II, nşr. Seyyid Mahmûd Horasânî, Meşhed 1341 hş.

Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran 1387 hş.

Hândmîr, *Habîbü's-Siyer Fî Ahbâri Efrâdi'l Beşer*, IV/II, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1380 hş.

Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-Tevârîh-i Hasenî (Târîh-i Selcûkiyan)*, nşr. Bülent Özkuzugüdenli, Tahran 1399 hş.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968-1972.

İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1873; a.e.: *10. Asırda İslam Coğrafyası*, trk. trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1991.

İbn Vâsıl, *et-Târîhu's-Sâlihî*, II/II, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 2010.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XVIII/XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1995.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1851-1876.

İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsil*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Bağdad-Kahire 1963.

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad, Kahire 1959.

İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, X/VI, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut. 1991.

İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ*, nşr. Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire 1999.

İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhu Dimaşk*, nşr. Henry F. Amedroz, Beyrut 1908.

İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, nşr. Ahmed Rifat el-Bedrâvî, Beyrut 1970.

Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahran 1342 hş.

Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, III/II, nşr. Sâmî ed-Dehhân, Dimaşk 1954.

Makrîzî, *es-Sülûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, XII/I, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1934.

Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, trk. trc. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 2020.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ' ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, VII/IV, nşr. Abbas Pervîz, Tahran 1959.

Muhammed b. İbrâhim, *Târîh-i Selçûkiyân-ı Kirmân*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1886.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, nşr. ve trk. trc. Ali Öngül, İstanbul 2017.

Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, II/II, nşr. ve trk. trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015.

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh: Selçuklular Tarihi*, II/5, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1999; a.e.: *Câmiu't-Tevârîh: Târîh-i Âl-i Selçûk*, nşr. Muhammed Rûshan, Tahran 1385 hş.

Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933.

Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Ayân*, XXIII/XIX, nşr. Muhammed Anas Al-Khan vd., Beyrut 2013.

Süryânî Mihail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, II, trk. trc. Hrant D. Andreasyan, Yayınlanmamış TTK Nüshası, 1944.

Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârîh*, nşr. Âga Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1363 hş.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), trk. trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, nşr. Abdülmuhammed Âyetî, Tahran 1346 hş.

Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fi Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, VI/III, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1997.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/III, nşr. Dâr Sâder, Beyrut 1977.

Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, *Selcûknâme*, nşr. A. H. Morton, Chippenham 2004.

Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, XXIII/XIX, nşr. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut 1984.

Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II/I, nşr. Hasan İsmâil Merve ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999.

Kitap ve Makaleler

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, ss. 554-560.

Alptekin, Coşkun, "Aksungur", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 296.

Bezer, Gülay Öğün, "Şemseddin İldeniz", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 81-82.

Bezer, Gülay Öğün, "Terken Hatun", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 510.

Bosworth, C. Edmund, *The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook*, Edinburgh 1967.

Gündüz, Buket, *Kadı Ahmed Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler)*, (Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu 2019.

Gürbüz, Meryem, "Alâeddin Tekiş", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, ss. 364-365.

Houtsma, M. Th. "Mahmûd", *İA*, C. VII, İstanbul 1979, ss. 170-171.

Houtsma, M. Th. "Muhammed b. Mahmûd", *İA*, C. VIII, İstanbul 1979, ss. 480-481.

Huart, Cl. "Gaffârî", *İA*, C. IV, İstanbul, s. 706.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, MEB Yayınları, İstanbul 1973.

Kafesoğlu, İbrahim, "Kavurd", *İA*, C. VI, İstanbul 1977, ss. 456-459.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1984.

Köymen, M. A., "Sencer", *İA*, C. X, İstanbul 1979, ss. 486-493.

Köymen, M. A., "Tuğrul I", *İA*, C. XII/2, İstanbul 1988, ss. 15-19.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Merçil, Erdoğan, "Emir Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 6, 1975, ss. 63-74.

Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Özaydın, Abdülkerim, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 371-372.

Özaydın, Abdülkerim, "Tutuş", *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, ss. 446-449.

- Özaydın, Abdülkerim, “Dukak b. Tutuş”, *DİA*, C. EK-1, Ankara 2020, ss. 342-343.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kavurd Bey”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2022, ss. 73-74.
- Seccâdî, Sâdık, “Gaffârî”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, ss. 280-281.
- Sevim, Ali, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)”, *Bellekten*, 27(107), 1963, ss. 411-435.
- Sevim, Ali, “Tutuş”, *İA*, C. XII/2, İstanbul 1988, ss. 134-137.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Sevim, Ali, “Rıdvân b. Tutuş”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, ss. 49-50.
- Sevim, Ali ve Mercil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Siddiqui, İqtidar Husain, “Gurlular”, *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, ss. 207-211.
- Sobernheim, M. “Lü’lü”, *İA*, C. VII, İstanbul 1979, s. 108.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972.
- Sümer, Faruk, “Arslanşah b. Tuğrul”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, ss. 404-406.
- Sümer, Faruk, “Has Bey”. *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, ss. 271-272.
- Sümer, Faruk, “Mesûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, ss. 349-351.
- Sümer, Faruk, “Pehlivan”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 221-222.
- Sümer, Faruk, “Irak Selçukluları”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 387.
- Sümer, Faruk, “Kirman Selçukluları”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 377-379.
- Sümer, Faruk, “Suriye Selçukluları”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 385-386.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul I”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, ss. 341-342.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul II”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, ss. 342-344.
- Sümer, Faruk, “Muhammed b. Mahmûd”, *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, ss. 549-550.
- Sümer, Faruk, “Kızılarşan”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2022, ss. 543-544.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Alp Arslan”, *İA*, C. I, İstanbul 1978, ss. 384-386.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Çağrı Bey”, *İA*, C. III, İstanbul 1979, ss. 324-328.

Extended Abstract

Ahmad b. Muhammad-i Ghaffārī-i Qazvīnī (d. 975/1567) was an Iranian philosopher and historian who lived during the reign of the Safavid (1501–1736) shah Shah Tahmasb I (d. 984/1576). According to the researcher Sadiq Sajjadi, Ghaffārī was born in Qazvīn in 900 (1494-1495). However, the English orientalist Charles A. Storey, while describing the author's year 920 (1514/1515), said that his birth was 920 (1514/1515), referring to the passage in which he mentions that "the birth of this khakir, the most evil of the servants of God, took place in the month of Dhul-Hijjah (February 1514) of the same year in Tehran, near Rey in the sign of Kavs." The family to which he belongs has been descended from an enlightened lineage for centuries. The famous Shafī'i jurist and author of *al-Hawī's-sagīr*, Abd al-Ghaffār b. Abd al-Karim al-Qazvīnī (d. 665/1266) was one of his ancestors. The author took the name Ghaffārī from Abdulghaffār. Some scholars have also mentioned his name as Ghaffārī, saying that the descendants of the Ghaffārī family are descended from the companion Abu Zar al- Ghaffārī (d. 32/653). His father was Qadi Muhammad, who was known as the qadi of Rey. Apart from his duty as a qadi, his father also wrote poems under the pseudonym Visāfī. It is understood that Ghaffārī, whose childhood and education periods are not known, received a very good education from his works and the duties he undertook. Ghaffārī, like his father, served as a qadi and, like him, had close relations with the Safavid rulers and princes. On a trip to Kāshānī, he met the famous poet Muhtasham-ı Kāshānī. After performing the Hajj, he went to Deybul (India) and started to reside there. Ghaffārī is not only a well-known writer in Iran and India. As can be understood from the translation of his work *Nigāristān* into Ottoman Turkish, he was also a well-known writer in the Ottoman Empire (1300-1922). Ghaffārī died in 975 (1567/1568) in Deybul. Although the date of Gaffari's death is mentioned as 905 (1499/1500) or 965 (1557/1558) in some sources, this is not correct. Because the author, who wrote two works, completed one of them in 959 (1551/1552) and the other in 972 (1564/1565).

Qadi Ahmad Ghaffārī wrote two works. The first of these is the work called *Nigāristān* (Tārīh-i Nigāristān). The work was completed by the author in 959 (1551/1552) and dedicated to the Safavid Shah Tahmasb I. The work, which contains 330 historical stories and events that took place during the period, was translated into Turkish by Altıparmak Mehmed Efendi under the name of *Nuzhet-i Cihān ve Nādire-i Zamān* (*Nigāristān Translation*). *Nigāristān* was published in Bombay in 1829 and 1859 and was also published by Murtazā Mudarris-i Gīlānī under the name *Tārīh-i Nigāristān*.

Tarikh Jehan Ara is extremely valuable, especially because it contains valuable information about the history of little-known dynasties that ruled different regions and draws attention to the kinship relations between dynasties. The work consists of a chapter called Title after Dibace and three parts called Copy. First part; It gives information about the Prophets and the Twelve Imams. In the second part; After giving information about the Sultans before Islam, it gives information about the dynasties of the Islamic period. While giving information on pre-Islamic dynasties, he also mentioned the old and legendary Turkish khans (Turkish Khan, Alınca Khan, Tatar Khan, Ordu Khan, Baydu Khan, Sevinc Khan, Kara Khan, Oguz Khan, Gun Khan, Ay Khan, Yulduz Khan, Mengli Khan, İl Khan, Boga Khan etc.). Among the Turkish dynasties about which information has been given during the Islamic period, we can list the Tolunoğulları (868-905), the İkhshīds (935-969), the Ghaznavids (963-1186), the Seljuks (1040-1308), the Khwārazm-shāhs (1097-1231), the Karakhanids (840-1212), the Dhū'l-kadr (1337-1522), the Karāmān Oghlu (1256-1474), the Golden Horde Khanate (1241-1502), the Chagatai Khanate (1227-1370), the Timurids (1370-1507), the Shaybanids (1500-1599), the Ottomans, the Karā-Koyunlu (1351-1469) and the Āqqoyunlu (1340-1514).

Third part; It is entirely about the history of the Safavid dynasty. Here, the history of the first two Safavid shahs (Shah Ismail I and his son Shah Tahmasb I) is told, after including the life stories of the individuals in the lineage of the Safavids starting from Firuzshah, the ancestor of Shah Ismail from the 13th generation, and the life stories of the Safaviyya sheikhs starting from Sheikh Safiyeddin. We also come across the use of the Twelve-Animal Turkish Calendar, which has gained a firm place in Iranian historiography since the İlkanid period, in *Tarikh Jehan Ara*. Qadi Ahmad Ghaffārī, especially XIV-XV. While describing the events that took place in the centuries, he referred to the works of previous historians and made use of written sources as well as oral narrations. He even mentioned some of these sources. Just as Qadi Ahmad was influenced and benefited from the works of his predecessors, his *Tarikh Jehan Ara* also left its influence on the Safavid chronicles written after him and on Safavid historiography in general. One of the authors who benefited from *Tarikh Jehan Ara* is Zeynelabidin Ali Abdi Bey Şîrâzî, who was a contemporary of Kadi Ahmed. In addition, Skanderbeg Munşî is one of the historians who benefited from *Tarikh Jehan Ara*.

While writing his work *Tarikh Jehan Ara*, Ghaffārī benefited from the work of Mîr Yahyâ Qazvinî *Lubb al-Tawarikh*, Abû Bekr-i Tihrânî's *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, İbn Bezzâz *Safvetu's-Safa*. The oldest known copy of *Tarikh Jehan Ara* is registered in the Bayezid Library in Istanbul with archive number 2397 and is dated 990 (1582). The chapters on the Pîshdâdids, the Keyânids

(900-775 BCE) and the Sassanids (226-651) were published in London (1799) by W. Ouseley under the title *Epitome of the Ancient History of Persia with English translations*, and the chapter on the Golden Horde (1241-1502) was published in Leningrad (1941) under the name *Sbornik Materialov* with a Russian translation. The part of the work belonging to the Ottomans, Karâ-Koyunlu, Âqqoyunlu and Safavids was translated into Turkish by Buket Gunduz. The entire work was published by Hasan al-Narâqî in Tehran (1342 AH).

The sixth chapter of the fourth chapter of *Tarikh Jehan Ara* is devoted to the Seljuks and the history of the Seljuks is told in four parts. In the first part, information is given about the period starting from the emergence of the Seljuks and called the Great Seljuks and the Seljuks of Iraq today, in the second part about the Seljuks of Rûm (Anatolia), in the third part about the Syrian Seljuks, which the author calls the Seljuks of Damascus, and in the fourth part, about the Seljuks of Kirman. In this study, the chapter of the work named *Tarikh Jehan Ara* about the Seljuks of Iraq, the Seljuks of Damascus and the Seljuks of Kirman was translated into Turkish and annotated.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Bitmeyen Kavga: Padişahın İçkiyle Mücadelesi

Mustafa Demir*

(ORCID: 0000-0002-1952-6235)

Makale Gönderim Tarihi
22.11.2024

Makale Kabul Tarihi
04.01.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Demir, M., "Bitmeyen Kavga: Padişahın İçkiyle Mücadelesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 386-420.

APA: Demir, M. (2025). Bitmeyen Kavga: Padişahın İçkiyle Mücadelesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 386-420.

Öz

Osmanlı Devleti'nde içki yasağının sınırları İslam hukukunun kaidelerine göre belirlenmiştir. Hem bu kaidelerin itici motivasyonu ile hareket eden hem de sarhoşların kontrolden çıktığında çevreye verdiği zararı pasifize etme görevini yüklenen sultan, adaletle hükmetme isteğiyle 16. yüzyıl boyunca sayısız ferman yayınlamış, içkinin üretimi, kente sokulması, satılmasının yasaklanması, içki içenlerin mekânı olan meyhanelerin kapatılması iradesini ortaya koymuştur. Mücadele fasıllarla sürmüştür, kapatılan meyhanelerin yerine yenisi açılmış, kaçak içkiler satılmaya devam etmiştir. İslam hukukunun kuralları gereği toplumda yaşayan zimmîlerin hamr üretmesine, içmesine ve kendi aralarında satış yapmasına, sarhoşluk kaynaklı bir suç ortaya çıkmadığı durumda karışılmamıştır. Bu durum kadar meyhanelerden elde edilen gelirin boyutu da devletin mücadelede kanunsuz açılmış meyhanelerin kapatılması hedefine ulaşamamasında etkili olmuştur. Mücadelenin bir yüzyıl sonra hala devam ettiğini gösterir sayısız belge bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Hamr, Meyhane, Hadd Cezası, Tazir Cezası, Zimmî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, lopsangus@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

The Never-Ending Fight: The Sultan's Struggle with Drinking

Abstract

The limits of the forbiddance of alcohol in the Ottoman Empire were determined according to the rules of Islamic law. The sultan, who both acted with the driving motivation of these rules and undertook the task of pacifying the damage caused by the drunks to the environment when he got out of control, he issued numerous edicts throughout the 16th century with the desire to rule with justice, and put forward his will to prohibit the production, getting *hamr* into the city, its sale, and the closure of taverns, which are the places of drinkers. The struggle continued intermittently, new taverns were opened in place of the closed taverns, and illegal *hamr* continued to be sold. In accordance with the rules of Islamic law, *zimmîs* living in the society were not intervened in producing, drinking and selling *hamr* among themselves, unless there was a crime caused by drunkenness. As well as this situation, the size of the income obtained from the taverns was also effective in the state's failure to achieve the result it aimed at in the struggle. There are countless documents that show that the struggle is still valid a century later.

Keywords: Wine, Tavern, Hadd Punishment, Tazir Punishment, *Zimmîs*.

Giriş

Kavganın birden fazla tarafı ve her bir tarafın kendine has mücadele sebebi, motivasyonu bulunmaktadır. Ellerinde tuttukları güç ya da koz başkadır. Devlet bir taraftır, huzursuzluk yuvası haline geldiğinde, meyhaneler karşı taraftır. Nedeni olduğu kargaşanın toplumsal boyuta evrilmesi ya da daha küçük bir odağa rahatsızlık vermesi fark etmeksizin kavganın tarafıdır. 16. yüzyılın özellikle ikinci yarısında sarhoşluk kaynaklı taşkınlıklara işaret eden sayısız vaka belgelere yansımaktadır. Meyhane müdavimleri bazen camiye giden cemaate sataşmakta, yoldan geçenlere küfretmekte hatta kadınlar hamamına girmeye cüret etmektedir. Meyhanelerin sayıları kontrolsüzce çoğalmakta, her geçen sene taşkınlık, saldırganlık şikâyetleri artmaktadır. Devletin cevap verme yöntemine ait izler gerek mühimme kayıtlarında gerekse kadı sicillerinde görünmektedir. Öte yandan sonradan açılan ve devlete vergisini vermeyen kaçak meyhaneler ilk andan itibaren karşıdadır. Bu kez devletin yanında yasal meyhaneler bulunmaktadır. Zira onlar vergilerini vermekte, kendi aralarında anlaşmışları şekilde içki temin

edip, satış fiyatı belirlemektedirler. Ancak kaçak ve her mahalleye gizliden açılmış meyhaneler fazlasıyla düzenin dışındadır. Yasal olarak varlığını devam ettiren meyhanelerin kazancını engellemektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde meyhane gelirleri mukataaya verilmektedir. Belirli sürelerle ihaleye çıkan bu meyhane gelirleri alıcı tarafından peşin olarak devlete ödenmektedir. Yani alacağı geliri üç aşağı beş yukarı hesap etmekte ve böylece bir fiyat belirleyip ihale komisyonuna sunmaktadır¹.

Padişahın² bu mücadelesinin altında iki tür motivasyon olabilir. Birincisi hükümdarın adaleti sağlamakla yükümlü olmasına ilişkindir. Osmanlı padişahı bir Türk-İslam hükümdarı olarak gerek Türk gelenekleri gerekse İslam'la gelen düşünce tarzı ile adaleti sağlamayı kendisine görev edinmiştir. Bu sorumluluk Pers İran'ından itibaren ve Türk İslam dünyasında siyasetname yazarları tarafından hükümdara dönem dönem hatırlatılmıştır.³ Siyasetnamelerde, sultan, tebaasının

¹ 1534-1535 yıllarına ait kayıtlar Larende'deki meyhanenin yıllık 1000 akçeye işletilirken, iki yıl beş aylığına 5400 akçelik işletme teklifinden sonra, sürekli artan tekliflerle rakamın 8050 akçeye kadar vardığını göstermektedir. İhale süreci boyunca meyhanenin işletmesini alabilmek için taraflar tam 15 defa fiyat artırmışlardır. Bkz. *Kanuni Devrine Ait 939-941/ 1532-1535 Tarihli Lârende (Karaman) Şer'iyye Sicili*, haz. Alaaddin Akköz, Table Kitabevi, Konya 2006, s.22-24.

² Buradaki padişah hem birey olarak padişaktır hem de Osmanlı yönetimini ifade etmektedir. Bundan sonraki kullanımlarda da kasıt Osmanlı yönetimidir. Ele alınan dönemde Osmanlı Devleti'nin başında II. Selim, III. Murad ve son olarak III. Mehmed bulunmaktadır. II. Selim döneminde padişah yerine, devlet adına Sokullu Mehmed Paşa yönetimi vardır. III. Murad döneminde ise çok sayıda kişinin devlet yönetimine müdahalesi söz konusudur. Devlet el birliği ile yönetiliyor izlenimi vermektedir; eskiden vezir-i azamın yaptığı işler şimdi padişaha yazılan telhislere alınan cevaplara göre padişahın çevresindekiler tarafından icra edilmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3, TTK, Ankara 1995⁶, s.49-53 Yüzyılın son 5 yılında, III. Mehmed yönetiminde de padişahın annesinin yoğun etkisi vardır. Yumuşak mizaçlı bir padişah olarak bilinen III. Mehmed, yönetimde, bu sebeple annesi ve yakın çevresinin etkisinde kalmıştır. Bkz. Feridun Emecen, "III. Mehmed", *İA*, 28, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2003, s. 408-410. Yani incelediğimiz dönem büyük ölçüde etki gücü zayıf padişahların yönetimde olduğu bir zaman aralığını kapsamaktadır. Padişah tek başına tüm yönetilenlerin meşru lideri olduğu için güçlü olması, işlerin başında bulunması çözülmesi gereken sorunların halinde önemlidir. Aksi durumda birden fazla güç odağı bulunmakta, yönetimdeki çok seslilik, yapılması gereken icraatların gerçekleştirilememesi sorunun doğurmaktadır.

³ Örneğin XIV. Yüzyıl yazarlarından Şeyhoğlu Mustafa şöyle diyor "padişahlık baki olur küfr ile adl olıcak ve illa baki olmaz iman ile zulm olıcak". Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin*

can ve mal güvenliğini sağlayan, onların zulme uğramasını engelleyen, zayıf güçlülere ve yetki sahibi yerel yöneticilere karşı koruyan adil bir profil olarak resmedilir.⁴ Türk-İslam Devletlerinde zulme uğrayan tebaanın doğrudan sultan ile karşı karşıya gelip derdini anlatabildiği mezalim mahkemeleri, Osmanlı Devleti'nde benzer işlev gören divan-ı hümayun bu toplumlarda adalet dağıtma işinin hükümdar ile ilişkilendirildiğini göstermektedir. Adalet dağıtıcı olarak Osmanlı padişahı sarhoşluğun sebebiyet verdiği zulmü gidermek için tebaasının yanında yer almakta, onların bu konudaki yakınmalarına kulak vermektedir.

Padişahın meyhanelerin üzerine giderken, içki satışını kısıtlarken diğer itici gücü, 15. ve 16. yüzyıl tarih yazarlarının ifadesiyle ve resmi belgelerde kendisini tanımlamasıyla “halifetullah”, “zillullah fi'l arz”-Allah'ın yeryüzündeki gölgesi⁵ İslam hükümdarı olarak Allah'ın yasaklamış olduğu bir eyleme karşı mücadele isteğidir. Yasaklığın sınırları ise devletin 16. yüzyılda büyük ölçüde tabi olduğu İslam hukuku

Peşinde, Osmanlı'da “Çözölme” ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergah Yay., İstanbul 2010⁴, s. 186. Hint-İran geleneğini yansıtan Kabusname'de de hükümdarlığın asker ile varlığını devam ettirebileceğine ve bunun da ancak hükümdarın adil ve merhametli olmasına bağlı bulunduğuna işaret vardır. Bkz. Halil İnalçık, “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, ed. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul 2005, s.11. Nizamü'l Mülk Siyasetnamesinde padişahın haftada iki gün mazlumu dinlemesi ve zalimden hakkını alarak mazluma vermesi gerektiği ifade edilmektedir. Padişah halkı aracısız, doğrudan dinlemelidir. Bkz. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011³, s. 17. Benzer görüşlere Osmanlı yazarlarında da rastlanmaktadır. Kinalizade'nin daire-i adliye diye bilinen ve Orta-Doğu Devlet geleneklerinde de var olan ancak Kinalizade'nin Aristo'ya nispet ettiği adalet formülü şöyledir; “*Adalet cihanın salahının teminatıdır; cihan duvarı devlet olan bir bahçedir; devletin işlerini tanzim eden Şeriattır (kanun); Şeriati mülkten (hükümdarlık) başka bir şey koruyamaz; ancak mülkün hakimi olan hükümdar bunu asker olmadan başaramaz; asker ise ancak mal (para) ile sağlanır; malı kazanan reyadır; raiyeti alemin padişahına kul eden, ona bağlı kılan ise sadece ve sadece adalettir*”. Bkz. Fahri Unan, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar*, Lotus, Ankara 2004, s.60

⁴ İnalçık, s.11-27.

⁵ Osmanlı Devleti'nde İslam hükümdarlık teorisinin kroniklerde, resmi kayıtlar olan tahrir kayıtlarında ve vakfiyelerde kullanılan ifadelerle kendisini gösterme biçimlerine ve halifelik üzerindeki tartışmalara yönelik zengin bir çalışma için bkz. Feridun F. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, Kapı Yay., İstanbul 2020, s.13-88

tarafından çizilmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde hukuk iki kaynaktan beslenmektedir. Bunlardan birisi İslam hukuku iken diğeri de Örf yani kanun-ı Sultanidir.⁶ Kanun yapıcı İslam fihhının gösterdiği yoldan uzaklaşmamak için şeyhülislam, müftü vb. nin yol göstericiliğine başvurmakta örf-ü kanunu deyim yerindeyse “şeriat süzgecinden geçirmektedir”.⁷ “Fetva mucibince” hareket etme zorunluluğu, fetvaların da ne derece “kanun” gibi görüldüğünün ispatıdır.⁸ O kadar ki devlet, normal şartlarda zimmîlerin⁹ içki üretip, satmasına karışmaz iken işlerin raydan çıkması üzerine onlara da müdahale etmeyi düşünmüş ve belli ki bunun için Ebussuud Efendi'nin bir fetvası gerekli altyapıyı sağlamıştır.¹⁰ Dolayısıyla mesele sarhoş edici içkiler olduğunda Osmanlı Devleti'nin ve Müslüman tebaanın bunlara yaklaşımının İslâmî kaideler

⁶ Halil İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, sayı 13 (1958/2).

⁷ Yunus Koç, “Erken Dönem Osmanlı Hukuku: Yaklaşımlar, Temel Sorunlar”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 16 (2009), s.115-126.

⁸ Avlonya Belgrad kadısına yazılan hükümde şu ifadeler yer alır “...bu babdaki fetva mucibince amel edip hilaf-ı şer' kimseye müsaade ...” BOA, Mühimme Defteri, nr .55, h.21.

⁹ Zimmi terimi bir İslam Devleti fethinden sonra topraklarını terk etmeyip İslam kurallarına uymayı kabul ederek (zimmet anlaşması) orada yaşamaya devam eden gayrimüslimler için kullanılmaktadır. Dolayısıyla makale boyunca yerleşik gayrimüslimler için bilinçli olarak “zimmi” terimi tercih edilmiş, “gayrimüslim” terimi kullanıldığında ise kastedilen hem yerleşikler hem de Osmanlı Devleti bünyesinde düzenli olarak yaşamayan, ancak bir sebepten giriş çıkış yapan ve Müslüman olmayanlar ima edilmiştir. Zimmi terimi için Bkz. M.Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2020, s. 294.

¹⁰ İlgili fetvada açıkça, zimmîlerin Müslümanlara şarap satmaya başlamaları, her yerde fesadın yaygınlaşması sebebiyle zimmîlere yönelik bir yasaklama eyleminin meşruluğu sorulmuş ve Ebussuud Efendi'den buna onay çıkmıştır. Bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, Kapı Yay., İstanbul 2012, s. 115-116. Devamında da zimmîlerin buna uymayıp devam etmeleri halinde Müslüman cemaatin meyhanelere girip fiçileri parçalayıp, şarabı dökmesi söz konusu ise bu durumda bir tazminatın gerekli olup olmadığı sorusuna da buna gerek olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Zaman aralığını çok kestiremesek de belirli bir müddet sonra gayrimüslimlerin ellerinde bulunan şırayı şarap yapmayıp, sirkeye dönüştürmeleri emredilmiş, karara uymayanların cezalandırılacakları bildirilmiştir. Bkz. *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566 Tıpkıbasım*, yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994, h. 324; h.326; h.399; h.484.

çerçevesinde şekillenmiş olduğu şüphe götürmez. İncelenen kadı sicillerinin ve mühimme kayıtlarının içerikleri hem terminolojinin hem uygulamanın bahsi geçen sınırlar dahilinde kendisini gösterdiğini ispatlamaktadır. Bu makale 16. yüzyılda padişahın ve dolayısıyla devletin, tebaanın asayişini sağlamak için içkinin ve satışının yasaklanmasını, kanunsuz açılan meyhanelerin kapatılmasını, araçların menedilmesini ve süregiden mücadelede tarafların eylemlerinin değerlendirilmesini içermektedir. Bunu yaparken ne birinin ne ötekinin zihin dünyasının yansımalarını anlayabilmek imkânı pek yoktur. Ortaya konulmaya çalışılan olası gerçekler devletin kendi kayıtlarının yansımalarından ibarettir.

İçkinin Yasaklığı Meselesi

İslam hukuku sarhoşluk verici maddelere toptan “müskirât”¹¹ demektedir ve bunların herhangi birisini kullanmayı “haram” kabul etmektedir. Kur’an’ın söylemi ve Hz. Peygamber’in hadisleri çerçevesinde çizilen sınırlar, yeni bir durumla karşılaşıldığında ana kaideye tezat oluşturmayacak şekilde genişlemektedir.¹² İşte bu yüzden Kur’an-ı Kerim’de “hamr”ın haram olarak tanımlanması, hamrın¹³

¹¹ Türk dil kurumunun sözlüğünde de müskirat kelimesi “sarhoş eden şeyler, alkollü içkiler” anlamında bir Arapça sözcük olarak tanımlanmaktadır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr>. Ayrıca Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiye ve İstilahat-ı Fikhiye Kamusu*,3, Enes Sarmaşık Yayınevi, İstanbul, s.250; Mertol Tulum, *Arapça ve Farça’dan Osmanlı Türkçesine Alıntılar Sözlüğü*, Ketebe, İstanbul 2023, I, s.528.

¹² Burada kastedilen İslam fikhinin kaynaklarından ve araçlarından olan icma, kıyas, istihsan, maslahat, örf vb. dir. Bilindiği üzere sosyal yaşamda karşılaşılan yeni problemler her zaman ana kaynak olan Kur’an ve Sünnet ile çözülememekte, fakihler alternatif yöntemler kullanarak sorunları hal yoluna gitmektedir. Bkz. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul 2014. Mesela, içki içenlere uygulanacak ceza ile ilgili Hz. Ömer döneminde bazı ihtilaflar olmuşsa da Hz. Ömer’in sahabelerinin görüşünü alması sonucu, Hz. Ali’nin önerisi ile içki içene 80 değnek vurulması kararlaştırılmıştır. Bkz. Ebu’l Hasan Habib el-Maverdi, *el-Ahkâmü’s- Sultaniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994, s.428.

¹³ “Hamr (şarap) üzüm şirasından olan ham maddedir ki, bu şıra kendiliğinden köpürdüğü zaman ve şiddetlendiğinde (yani sekir vermeye-sarhoşlatmaya elverişli olduğunda) haram olur”. Bkz. İbrahim Halebi, *Mülteka el-Ebhur*, çev. Mustafa Uysal, 4, Çelik Yayınevi, İstanbul, s.202. Ayrıca Bkz. Ebu’L Hasan Ali b. Ebu Bekir Merginani, *El-Hidaye Tercümesi*, çev. Ahmed Meyalani, 4, Kahraman Yayınları, İstanbul 2013, s.183-184. Bu makalede “hamr” kelimesi çoğunlukla İslam hukuku ile ilgili bilgileri vermek için

sarhoşluk verici özelliğinden kaynaklandığından, diğer tüm sarhoşluk verici içeceklere de aynı minvalde yaklaşılmasını gerektirmiştir. Haddizatında Hz. Peygamber'in hadisleri de bu konuda yol göstericidir. Bu hadislerde sarhoşluk veren her şeyin, miktarına bakılmaksızın çoğunun ya da azının da haram olduğu vurgulanmaktadır.¹⁴ Ayrıca içenlere de ceza uygulaması yapmayı emretmektedir.¹⁵ Bu emir ile hadd-ı hamrın meşruluğu bir kaynakla teyit edilmiş olmaktadır. Osmanlı kadıları Hanefi okulunu takip ettiklerinden verilen kararlar da Hanefi imamlarının çizdiği yol paralelinde şekillenmektedir.¹⁶ Öte yandan eğer sarhoşluk sabit ise sarhoşluğun sebebine bakılmaksızın hadd cezası uygulanmaktadır. Örneğin 1515 yılının Şaban ayı tarihli bir kadı sicilinde sarhoşluğu şahitlilerle ispatlanmış şahsa "icra'-i şer'" uygulanmıştır.¹⁷ Bu hadd-ı sekirdir; hadd-i hamr gibi 80 değerlidir. Ancak sarhoşluğun sabit olması, suçlunun hukuken bazı belirtileri taşımasını gerekli kılmaktadır. İmam Azam'a göre hadd-ı sekri gerektiren sarhoşluk kadını erkekten, yeri gökten ayırt edemeyecek derecede olandır.¹⁸ Kişi sarhoş olmasa ancak hamr içse bunun da cezası haddir. Öte yandan hamr haricinde bir içki içilmiş ve sarhoşluk saptanmamışsa o takdirde, hadd cezası uygulanmamaktadır. Bu görüş Hanefi imamlarına aittir.¹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen arakın şarabın tortusundan yapılan bir içki olduğunu belirtmektedir. Tortunun içilmesi ise yine Hanefi imamlarına göre haram

ya da Osmanlı belgelerindeki kullanımına işaret edebilmek için tercih edilmiştir. Onun haricindeki kullanımlarda hamr yerine duruma göre şarap ya da daha kapsayıcı anlamda içki terimleri kullanılmıştır.

¹⁴ "Çoğu sarhoşluk veren şeyin azı da haramdır", "Bir küp dolusu sarhoşluk verdiği şeyin bir yudumu da haramdır". Bkz. Merginani, *a.g.e.*, s.191.

¹⁵ Abdulkadir Udeh, *Seküler Ceza Hukuku Kurumlarıyla Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku*, çev. Ali Şafak, Kayhan yay., İstanbul 2012, s.565; Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, çev. İbrahim Tüfekçi, Kitabevi, İstanbul 1994, s.158

¹⁶ İleriki bölümde buna ilişkin örnek verilecektir.

¹⁷ Şer' mucibince; icra'-i şer' vb. ifadeler şeriata atıf yapmaktadır. Bahsi geçen belgede içki içip sarhoş olduğu belirlenen kişi için şeriatın gereği olan cezanın uygulandığı anlaşılmaktadır.

¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, s.254. Şafilere göre ise sarhoşluk kişiyi kontrolsüzce konuşmaya sevk eden, kötü davranışlarda bulunduran, dengesizce yürüten durumdur. Kişinin kötü davranışlarının toplamı sarhoşluğun tarifini verir. Bkz. Maverdi, *a.g.e.*, s. 429.

¹⁹ İbrahim Halebi, *a.g.e.*, s.205.

kabul edilse de içene hadd cezası verilmemelidir.²⁰ Osmanlı şeriyye sicillerinden gördüğümüz kadarıyla arak tüketimi suçlunun sarhoşluğu sabit olmadığında kişiyi tazir cezası ile karşı karşıya bırakmakta, kadı bu durumda hadd cezasını tercih etmemektedir.

Osmanlı kadısı hamr içtiği için önüne getirilen suçluya öncelikle İslam fıkının belirlediği hadd cezasının uygulanabilirliği açısından yaklaşmakta, şartların oluşmadığı durumda ise belirli sınırlar içinde bulunmak koşuluyla bir yaptırım tercihinde-tazir cezası- bulunmaktadır. Ancak burada örfi sultani devreye girmekte ve kadının vereceği cezayı şekillendirmektedir. Örneğin I. Selim²¹ ve I. Süleyman²² Kanunnamelerinde “hamr” yaparken, satarken ya da içerken yakalananın tazir edilip, iki ağaca yani sopayla iki vuruşa, bir akçe cürüm vergisi alınması, içmese ancak içki meclisinde bulursa yine tazir edilip bu kez üç vuruş için bir akçe cürüm vergisi alınması yönünde madde bulunmaktadır. Yani, birincisi İslam hukukunun tanımlamadığı para cezasını müeyyideler içine eklemekte, ikincisi tazirin sınırları dahilinde olan azarlama, uyarma, sakal kesme vb. cezaları dışarıda bırakarak değnek ile dövme cezasını dayatmaktadır. Değneğin sayısı kadının takdirine kalmıştır. Ancak burada da İslam hukukunun tazir için çizdiği bazı sınırlar devreye girmektedir. Bunların en önemlisi ekseriyetle ortak görüş olarak kabul edilen, değnek sayısı itibarıyla, tazir cezasının hadd cezasından fazla olamayacağıdır. Osmanlı Devleti’nde kadı sicillerinde tazir edildi, hadd vuruldu ifadelerine rastlansa da sayı belirtilmemiştir. Ancak bazı anlatılarda vurulan değnek sayısına dair izahatlar bulunmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’da bir müddet

²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, s.252.

²¹ Yaşar Yücel, Selim Pulaha, *I. Selim Kanunnâmeleri (1512-1520)*, TTK, Ankara 1995, s.34.

²² Yunus Koç, *La fixation par écrit des lois ottomanes et le rôle des codes de lois. Etude accompagnée de l'édition du manuscrit de Munich: Tur 111 (XVe-XVIe siècles) (Basılmamış Doktora Tezi)*, Université de Paris I, Pantheon-Sorbonne, Paris 1997, fol.7r, Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L.Ménage, Clarendon Press, Oxford 1973, s.72.

zaman geçirdiği bilinen Stephan Gerlach günlüklerinde şarap içenlere ceza olarak 60-70 değnek vurulduğunu söylemektedir.²³

Şer'iyye sicillerinde hamr içtiği sabitken hadd-i hamr vurulmayıp, tazir cezası verilen kişilere ait kayıtlar bulunmaktadır. Kadının bu seçiminin altında muhtemelen hadd-ı hamr ya da hadd-ı sekri düşüren şüphelerden birisi vardır.²⁴ Bilindiği üzere şer'iyye sicillerinde kadınların karar gerekçesi genelde bulunmaz. Bu yüzden bu tip durumlarda dahi hangi sebeple hadd cezasının düştüğü bilinmemektedir. Öte yandan sarhoşluğun "fıkhi tanımıyla" kesin olarak ispatlanamadığı, mahkemeye çıkmaya sebep olan ağızdaki şarap kokusunun belli belirsiz olması yani kadının karar verme kesinliğinden uzaklaşmasını sağlayacak bir durumda kadı hadd cezasına hükmetmemekte ve bunun yerine tazir cezası vermektedir. 1515 tarihli belgede ağızda rayiha-i hamr-şarap kokusu- bulunduğu halde mahkemeye çıkarılan Başcı Ahmed b. Abdullah'ın hadd cezası yerine tazir olarak habs edilmesine karar verilmiştir.²⁵ Bu belgenin kayıt tarihi Rebi'ül-ahir ayının başlarıdır. İşin ilginç yanı aynı şahıs iki ay önce Sefer ayında yine ağızda suci-rakı-

²³ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.178. Bir sopaya bağlanmış ve sabitlenmiş ayaklar, sağdan ve soldan tutulmakta ve havaya doğru kaldırılmaktadır. Böylece suçlunun sadece omuzları yer değmekte ve yaklaşık bir parmak kalınlığında değnek ile ayak tabanına ve suçlunun kaba etine vurulmaktadır. Bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L. Menage, Clarendon Press, London 1973, s.273.

²⁴ Hz. Peygamber suçların mümkün olduğu kadar örtülmesini, şüphe bulunduğu hadların uygulanmamasını istemiştir. Fakihleri de bu düşünceyi merkeze alarak hadd cezasının uygulanabilirliğini mümkün olduğu kadar zorlaştırmış ve şüphenin izalesi için çok katı kurallar getirmişlerdir. Ali Bardakoğlu, "Had", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul 1996, s.547-551. Osmanlı uygulamasında da bu yüzden şarap içildiğinin şüphe götürmez bir şekilde tespiti mümkün ise ya da kişi açıkça sarhoş ise hadd cezası ile karşılaşmaktadır. Bunun için de kayıtlarda çok sayıda itiraf göze çarpmaktadır.

²⁵ "...ağızda suci rayihası olduğu....şehadetleri ile habs emr olundu" Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*, haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak, proje yönetmeni M. Akif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) İstanbul 2008, s.227, h.343. Mesela "...ağızda süci kokusu var ağızda kokan rayiha sucidir deyu....şehadet-i sahiha-i şer'iyye eylediler....şehadetleri kabul olunup tazir olundu" Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s.174, h.195.

kokusu olduğu gerekçesiyle mahkemeye çıkarılmıştır.²⁶ Ancak bu kayıta ne tür bir ceza verildiğine dair bir veri bulunmamaktadır.

Bahsi geçen yaptırımlar Müslümanlar için geçerli olup farklı milletlerden oluşan Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler için yasağın sınırları farklı çizilmiştir. Gayrimüslimlerin içki üretmesine, satmasına ve tüketmesine karışılmamaktadır. Hatta çevreye zarar vermedikten sonra istedikleri gibi içmeleri garanti edilmektedir. 1554 yılında Halep kadısına yazılan hükümde bazı zimmîlerin kimseye zararları yok iken, içki içmeleri sebebiyle buldukları yerden kovuldukları, eğer herhangi bir taşkınlık ve olay olmuyorsa bu kişilerin istedikleri gibi ve adetlerince içmelerine karşı gelinmemesi istenmektedir.²⁷ Ancak eğer içki Müslümana satılıyorsa ve eğer içki tüketimi ulu orta gerçekleşiyorsa, bu durum sınırın dışına çıkmak anlamına gelmektedir. 1560'ta Mihal veled Yuko ve Nikola veled Yorgi adındaki zimmîlerin bir tarlada şaraplarını yudumlarken tevkif edilmeleri üzerine kürek cezasına çarptırılmaları, tam da bu sebepten olmalıdır.²⁸

Zimmîlerin birbirilerine içki satışının önünde bir engel bulunmadığına işaret eden ve Kanuni Sultan Süleyman'ın iktidarının son yılına ya da II. Selim'in tahttaki ilk yılına tekabül eden, 1566 yılına ait kayıtları kapsayan mühimme defterindeki bir belge Manastır'daki Yahudilerin Müslümanlara içki satışı konusu ile ilgilidir. Oysa Yahudilerin ifade ettiğine göre subaşı haksız bir şekilde onları suçlamıştır zira onlar Müslümanlara değil, birbirlerine satış yapmaktadırlar.²⁹ Yahudi cemaatine dahil Osmanlı mensupları subaşının cerime almak için kendilerini haksız yere suçladığını oysa satış yaptıkları kişilerin zimmî olduğunu ifade etmektedirler. Aynı defter içindeki başka bazı belgeler bu kez Haslar, Üsküdar, Silivri, Çorlu kadılıkları yetki sınırları içerisinde yaşayan zimmîlerin ellerindeki üzümü şarap yapmamaları, turşu, pekmez yaparak tüketmeleri konusunda epeyce ısrarcı olduğunu

²⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 210, h.295.

²⁷ Mustafa Aslan, *1 Numaralı Halep Şer'îye Sicilinin Sosyal ve İktisadi Açılardan Değerlendirilmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2016, s.44.

²⁸ BOA, Mühimme Defteri, nr.4, s.69, h.219.

²⁹ *5 Numaralı Mühimme Defteri*, s.118, h.675.

göstermektedir.³⁰ Bu iki durum arasındaki farklılık devletin kalbi olan İstanbul'da içki sebebiyle karşılaşılan asayiş sorunlarını bertaraf etme isteği ile İstanbul'daki içki tüketimini kontrol altına alma girişiminden kaynaklanıyor olabilir. Başka bir olasılık ise küçük buzul çağına vurgu yapan Sam White'ın değerlendirmesinden anladığımız kadarıyla, bu durumun kitlığa karşı devletin aldığı tedbirler kapsamında bulunmasına ilişkindir.³¹ Belirli bir süre zarfında zimmîlerin şarap üretimi de denetim altına alınmak istenmiş olabilir. Ancak devletin genel eğilimi gayrimüslimlerin şarap üretmelerine, birbirlerine satmalarına, vergilerini verip devletin kurallarına göre meyhane açmalarına engel olunmamasıdır. Kural dışı açılan, kaçak meyhaneler ise kapatılmakta, bu durumda yasal meyhane sahipleri devletin yanında yer almaktadır.

Arada zimmîlerin de yoğun yasaklamalara maruz kaldığı dönemler olmaktadır. 1578'de Vidin Beyine yollanan emre göre meyhanelerin kapatılması, Müslümana içki satılmaması istenirken, gayrimüslimlerle ilgili kısıtlama ise sokaklarda sarhoş olarak gezmelerinin engellenmesidir.³² Ayrıca Müslümanlar için kutsal olan Ramazan ayında ve hatta üç aylarda gayrimüslimleri de içine alan genel bir içki satış ve tüketim yasağı olduğu gözlenmektedir.³³ Tüm bu yasaklamalara rağmen devletin bunları tevkif ederken, yargılarken bazı kaideleri vardır. Bazı durumlarda sarhoşluk alenidir ve sarhoş, alkolün etkisi altında mahkemede yer almaktadır.³⁴ Ancak genelde ağzından yayılan şarap –

³⁰ 5 Numaralı Mühimme Defteri, h.234; h.326; h.399; h.484.

³¹ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2013. White'ın iddiasını destekleyen 1584 tarihli bir kayda göre şarap yapımı sebebiyle üzüm fiyatları 40 akçeden 120 akçeye fırlamıştır ve İstanbul'un üzüm ihtiyacı açısından sorun oluşmaktadır, bu yüzden şarap yapılmasının önüne geçilmelidir. Bkz. BOA, Mühimme Defteri, nr.53, s.160, h.469.

³² BOA, Mühimme Defteri, nr.35, s.160, h.403.

³³ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türki Noyan, ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.178, s.185. İstanbul içki emini Yahudi Franko kutsal şaban ayında, içki satışının yasaklanmış olduğunu mahkemede ifade etmekte ve bazılarının bu yasağa uymadığını bildirmektedir. Bkz. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, ed. Timur Kuran, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010¹, s. 98-100.

³⁴ Beşiktaş Şeriyeye Sicili, nr.10, s.12 (Burdan sonra BŞS). Ayrıca *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536)*, haz. Kenan Yıldız, ed.

hamr- ya da arak kokusu, kişiyi ele vermektedir.³⁵ Başka bir olasılık ise içerken yakalanmaktır. İçkili eğlencelerin düzenlendiği evler, sohbet meclislerinin kurulduğu bahçeler, Üsküdar’dan Beşiktaş’a, Galata’ya yol alan ya da ıssız bir kıyıya yanaşmış kayıklar ve şüphesiz meyhaneler sıklıkla baskına uğramakta ve aseslerin, yasakçıların yakaladığı içiciler mahkemenin yolunu tutmaktadır.³⁶

Birçok suçun aksine şarap içen bir Müslümanın tevkif edilmesi için bir kolluk kuvvetinin müdahalesine ihtiyaç yoktur. Suçlu başka bir Müslüman tarafından kadı önüne çıkarılabilmektedir. Ancak suçun itiraf edildiği durumlarda bir askerînin bu itirafı kadı huzurunda kayda aldırma talebi sıkça karşılaşılan olaylardır. Subaşı, adamları ya da bir çavuş bu anlarda başrolde bulunmaktadır.³⁷ İşin içinde bir askerî olduğunda itirafın gelmesi zor kullanmanın emaresi olarak görülebilir. Zira delillendirilemeyen ve sonucunda ceza verilemeyen bir olası içkili ya da önceden sarhoştan cürmü cinayet vergisi tahsilatı yapılamayacaktır. Bilindiği gibi bu verginin bir kısmı cezalandırmayı yapan askerî tarafından alınmakta bir kısmı da cezanın icra edildiği kadılık bölgesinin-kaza- cürmü cinayet vergilerini almaya yetkili askerî tarafından tahsil edilmektedir.³⁸ Bu ve benzeri tüm vakalarda aynı askerîlerin aynı

Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010, s.231, h.528; s.253, h.600.

³⁵ Galata Şeriye Sicili, nr.1, s.77, s.295(Buradan sonra GŞS). Benzer kayıtlar için ayrıca Tophane Şeriye Sicili, nr.1, s.69; s.74(Buradan sonra TŞS).

³⁶ BŞS, nr.10, s.4; s.23.

³⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, h.764; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil*, s.102, h. 99, h.100; s.190, h.393; s.360, h. 899; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563)*, haz. Rifat Günalan, ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010, s.334, h.718. Ayrıca Bkz. Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s.185.

³⁸ 1519 yılına ait bir kayıta Üsküdar amili, mahkemede şarap içtiğini itiraf eden ve had cezasına çarptırılan İsmail b. Abdullah’tan kanun gereği- “ale'l kanun”- cerimesini almıştır. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s.412, h.764. Ayrıca bu konuda sancak kanunnamelerinde de sayısız madde bulunmaktadır. “Ve bir kimesne mücrim olsa, naib kanun üzere cürmün aldıktan sonra bir cürm dahî subaşı alurmuş. Nâibden gayrı kimesne cürm almaya” Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları: Kanunlar*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1945, s.43; “Temam resmi ağnamları timara kaydolundu. Heman timar olan yürüklerden sancak beyine nisif resmî 'arus ve nisif

motivasyonla hareket ettiğini söylemek mümkün değilse de içki içildiğinin itirafının suçluya hiçbir şey kazandırmadığı düşünüldüğünde öyle ya da böyle bir ikna yöntemi kullanıldığını varsaymak makuldür. Burada içkili şahıs hakkında “beyyine” bulunmadıkça ve kendi itirafı da olmadıkça hadd cezasının verilemeyeceğine dair kaideyi hatırlamakta fayda vardır.³⁹ Kişinin ağzında yayılan koku suçu ortaya çıkarmakta ancak her durumda kişinin hadd cezası almasına yetmemektedir. Bu koşullarda suçlu, kadı tarafından tazir cezasına çarptırılmaktadır.

İçki içme suçu bir askerî tarafından işlendiğinde ise reayanın müdahalesi söz konusu değildir. Hatta sorumlu kolluk kuvvetinin dahi suçlu askerîyi tevkif etmeye çalışması sorun çıkarmaktadır. Bunun örneğini Gerlach’ın anlatısında buluruz. Gerlach’ın ifadesine nazaran 1575 yılının Mayıs’ında gerçekleşen ve o güne kadar görülmemiş vakada subaşı içki yasağına uymayan bazı yeniçerileri yakalamıştır. Ancak bu eylemi diğer yeniçeri ve sipahilerin öfkesine neden olmuş, bu yüzden epeyce dayak da yemiştir. Çünkü padişahın kullarına göre, subaşı yetkisini aşmış, üstüne vazife olmayan bir işe girişmiştir. Zaten o güne değin böyle bir olay da vuku bulmuş değildir.⁴⁰ Bu yetki yeniçerilerin bağlı oldukları bölüğün başındaki çavuşta ve en son noktada yeniçeri ağasındadır. Cezalandırma kendi birliğinde diğerlerinin de göreceği şekilde bir meydanda gerçekleştirilmektedir.⁴¹ Eğer daha üst düzey bir askerî bu suçu işlerse bu kez onun üstleri tarafından bir cezaya mahkum edilecektir. Yine Gerlach’ın anlattığına göre Ramazan ayında içki içen bir çavuşun tımarı ceza olarak elinden alınmıştır.⁴²

Mücadelenin Odağı: Meyhane

Osmanlı tahrir kayıtlarında özellikle köy başlıklarının altında humhane bedeli ifadesine rastlanmaktadır. Zimmîlerin yaşadığı

cürüm ve cinayet yazıldı hilafı defter ta'addî olunmaya.” Barkan, *a.g.e.*, s.57; “Ve cürüm ve cinayet hususunda hisar eri timarlarına müte'allik köylerin cürüm ve cinayeti nisfi sancak beğinin ve nish sahib-i timarındır” Barkan, *a.g.e.*, s.239. Benzer maddeler için Barkan, *a.g.e.*, s. 207; s.216; s.286 vd. Ayrıca Bkz. Heyd, *a.g.e.*, s. 272

³⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.* s.256

⁴⁰ Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s. 192

⁴¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhis'ül Beyân fi Kavanin-i Al-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, s.153.

⁴² Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s.272

köylerdeki bu bedel, üretilen şaraptan alınan bir çeşit vergiyi göstermektedir. Humhane, meyhane ya da şarap mahzeni anlamı taşımaktadır. Özellikle 16. yüzyılın sonlarına kadar ikisi birbirinin yerine kullanılmakta, arasında da zaten pek bir fark bulunmamaktadır.⁴³ Meyhane üretilen şarabın satıldığı yerdir ve devletin şarap üretimi üzerindeki denetiminin göstergesidir. Çünkü bu sayede fazladan, ticari amaçla üretilen şarap devletçe vergilendirilebilmektedir. Üretimin zımmîlerin kendi ihtiyaçlarını ancak karşıladığı yerlerde yani pazar için üretim söz konusu değilse, muhtemelen bu yerlerde humhane ya da meyhane bulunmamaktadır. Üretilen artık şarap tahrir sırasında diğer ürünlerin vergilendirilmesi gibi vergilendirilmekte ve tamga-ı hamr, bac-ı hamr ya da resm-i hamr şeklinde kaydedilmektedir. Meyhane bulunan şehirlerde ise bu işletmeler mukataaya tutulmakta ve pazar için üretilen ve satılması için getirilen hamr burada fıçı ya da yük hesabıyla vergilendirilmektedir.⁴⁴ 1573-74 yıllarına ait 13 ayın içki (hamr ve arak) vergi rakamlarını içeren kayda göre örneğin İstanbul ve Galata hamr mukataasından toplam 1.407.587 akçelik gelir elde edilmiştir.⁴⁵

⁴³ Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli (haz.), *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, TTK, Ankara 1988, s.81

⁴⁴ A.g.y.

⁴⁵ BOA, Kâmil Kepeci (Zecriye), KK.d., nr. 5482., s.1-60. Bu defterde bazı sayfalar eksiktir. Kayıtlar 13 ayı ihtiva etmektedir ve bazı rakamlar siliktir. Bu yüzden kâtabin gün gün tuttuğu kayıttaki rakamlar toplanamamış bunun yerine her ay için yapılan hesaplar dikkate alınarak yukarıdaki rakama ulaşılmıştır. Yani kâtabin olası toplama hatalarını içeren bir sonuçtur. Bunun için hata payı göz önüne alınmalıdır. Ayrıca bir örnek olarak Ayıntab Meyhanesi mukataası gelirine de bakabiliriz. Bu mukataanın yıllık geliri 1536 tarihindeki bir kayda göre 16000 akçe iken, 1543 tarihli kayıta 32000 akçe olarak yazılmıştır. Bk BOA, Tapu Tahrir Defteri, TT.d., nr. 186, s.27; BOA, Tapu Tahrir Defteri, TT.d. 373, s. 47. Ayrıca bkz. *373 Numaralı Ayıntab Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543)*, *Dizin, Transkribe ve Tıpkıbasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.39. Bahsi geçen iki tahrir arasında Ayıntab meyhane mukataası geliri iki katına çıkmış ise de İstanbul ve Galata hamr mukataasından elde edilen gelire göre çok küçüktür. Bu durum elbette İstanbul'daki gayrimüslim nüfusun fazla olması ve İstanbul'un çok önemli bir ticari merkez konumunda bulunması dolayısıyla gayrimüslüm tüccarların da uğrak yeri olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca elbette tersi durumlar da söz konusudur. Muhtemel nüfus kaybı yüzünden meyhane gelirlerinin düştüğü örneklerin de var olduğunu tahmin etmek gerekir. Örneğin Çorum'da 1520'lerde meyhane ve bozahane gelirleri 10000 bin akçe iken, 1576'da 500 akçeye düşmüştür. Niksar'da 1520 tahrir kaydına göre 6000 akçelik

Meyhanelerin bir eğlence mekânına dönüşmesi büyük ihtimalle, gayrimüslimlerin Osmanlı öncesi yaşantısından kalma tavernaların birileri tarafından örnek alınmaya başlanmasıyla ve şaraba ya da kahvehane ve bozahanelerde olduğu gibi, “ortaklaşa eğlence” arayışına duyulan talebin artmasıyla alakalı olmalıdır.⁴⁶ Talepteki bu artışın tam olarak hangi tarihlerden itibaren belirginleştiğini kestirmek kolay değildir. Ancak Larende’de (Karaman) mukataaya verilen meyhane için yapılan ihalede her defasında ihale miktarının ciddi oranda artması yüzyılın ilk yarısında da şaraba göz ardı edilemeyecek bir talebin varlığının işareti olabilir. 1534-1535 yıllarına ait kayıtlar Larende’deki meyhanenin yıllık 1000 akçeye işletilirken, iki yıl beş aylığına 5400 akçelik işletme teklifinden sonra, sürekli artan tekliflerle rakamın 8050 akçeye kadar vardığını göstermektedir.⁴⁷ 1534-1535 yılları arasında bu mukataa için tam on beş defa fiyat arttırılmıştır.

16. yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtların yoğunluğu, ısrarla tekrar edilen emirlerin çokluğu her yere yayılan meyhanelerin özellikle Müslüman tebaa nezdindeki algılanış şeklini göstermektedir. Hızlı bir şekilde türemeye başlayan bu yapılar sadece zimmî mahallelerinde değil Müslüman mahallelerinde de görünür olmaya başlamıştır. Aslında Müslüman ve zimmîlerin ayrı ayrı mahallelerde yaşadığı biliniyor olsa da karışık yaşadıkları yerlerin de var olduğu bir muamma değildir.

meyhane yüzyılın sonunda doğru tamamen sıfırlanmıştır. Huricihan İslamoğlu buradaki meselenin Osmanlı Devleti’ne muhalif olan ve bahsi geçen bölgelerde yerleşik olan kızılbaş nüfusun muhalefetine dağıtılma çabası olarak görmektedir. Bkz. Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010², s. 313

⁴⁶ Bilindiği gibi Ebussuud Efendi Kanuni Sultan Süleyman’ın şeyhülislamıdır. O’nun fetvalarının birisinde meyhanelerde kurulan meclislere işaret vardır. Yani bu tarihte en azında İstanbul’da meyhaneler oturup, eğlenilen mekanlardı denilebilir. Bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı yay., İstanbul 2012, s.188. Bu konuda ayrıca Fikret Yılmaz’ın makalesine de başvurulabilir. Yılmaz’ın Edremit Şer'iyye Sicili kayıtlarına dayandırdığı belirttiğine göre 16. yüzyılın sonlarında bazı dükkanlar, kaçak bir meyhane gibi işlev görmek ve müdavimlerinin içki içip eğlendikleri kayıtlara geçmektedir. Bkz. Fikret Yılmaz, “Boş Vaktiniz var mı? veya 16. yüzyılda Anadolu’da Şarap, Eğlence ve Suç”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 1 (Bahar 2005), s.36-37.

⁴⁷ *Kanuni Devrine Ait 939-941/ 1532-1535 Tarihli Lârende (Karaman) Şer’iyye Sicili*, haz. Alaaddin Akköz, Table Kitabevi, Konya 2006, ss.22-24

Mahalleye sonradan göçen bir Hristiyan bir Müslümandan kiraladığı evde kalabilmekte ya da bir ev satın alabilmektedir. Ancak mahallenin düzenini bozacak gayri ahlaki davranışlarda bulunulması durumunda mahallelinin şikâyetine konu olmaktadır. Bu şikâyetlerden bazıları kiralanan evlerin mescide, camiye yakın olmasına rağmen kiracı ya da yeni ev sahibi tarafından bir nevi meyhaneye çevrilmesi ile ilgilidir.⁴⁸ Şüphesiz bu tip yapılar, devletin vergi aldığı klasik meyhaneler gibi olmayıp, kaçak yollarla içki temin eden ve satan, devlet tarafından vergilendirilemeyen, kontrol dışı, derme çatma yapılardır. Bu tip durumlarda devletin çözüm olarak; evin değeriyle Müslümanlara satılmasını zorlaması dikkate değerdir. Öte yandan farklı mahallelerde yaşasalar dahi bir Müslüman mahallesi ile zimmî mahallesinin duvar ya da kapıyla birbirinden ayrılmadığı, arada geçişlerin tabii olduğu, birbirlerine yakın komşuluk içinde evlerin var olduğu malumdur.⁴⁹ Dolayısıyla meyhane yapılan mekân zimmî mahallesinde olsa da komşuluğu içindeki Müslüman mahallesinden de rahatsızlık sesleri yükselbilmektedir. 1571 yılında Vidin kadısına gönderilen hükümde, inşa edilen mescidin yakınında bulunan zimmî evlerinin meyhaneye dönüştürüldüğü ve şarap sattıklarına yönelik şikâyetler olduğu bildirilmekte, bu durumun sonlandırılması için gerekenin yapılması istenmektedir.⁵⁰ Bu şikâyetler daha çok duygusal bir rahatsızlığın göstergesi gibi görünmektedir. Ancak işin diğer yönü daha şiddetli tepkilere neden olacak boyuttadır. Meyhanelerde toplanan grupların içkinin getirdiği kontrolsüzlük haliyle taşkınlıklar yapmaya başlamıştır. Camiden çıkan Müslümanlara sataşılmakta, gelip geçen kadınlara laf

⁴⁸ BOA, Mühimme Defteri, nr. 15, h.907; nr. 52, h.236

⁴⁹ Klasik İslam şehrinde mahalle aralarında zimmiler ile Müslümanları ayıran kapıların varlığı biliniyordu. Ancak 16. yüzyılda milletleri birbirinden ayırmak için kapı kullanımı söz konusu değildir. Bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "mahallenin" nin işlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, 4, (1984/ 04), s.70

⁵⁰ BOA, Mühimme Defteri, nr.15, h. 2173. Benzer tepkilerin Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinden de duyulduğunu söyleyebiliriz. Örneğin 1572 kayıtlı ve İstanbul Kadısına yazılan bir hükümde Yedikule civarında Sultan Mehmed Han'ın inşa ettirdiği mescid civarında bazı kimselerin dükkanlarına şarap getirip sattıkları belirtilmiş ve bunların engellenmesi istenmiştir. Bkz. BOA, Mühimme Defteri, nr. 19, h.184, s.83. Mesela 1570 tarihli kayıt: "Musul beyine ve kadısına hüküm ki...bazı mescid kurbunda meyhaneler olup müslimanlara hamr bey edip fisk ve fücürdan hali olmadıkları ..." BOA, Mühimme Defteri, nr.10, h. 498, s. 309. Ayrıca BOA, Mühimme Defteri, nr. 42, h. 819, s.263.

atılmakta, zaman zaman sarkıntılık yapılmaktadır.⁵¹ Hızını alamayan bir kısım sarhoş, kadınlar hamamına dalacak kadar yoldan çıkabilmektedir. Bazı meyhaneler fahişelerin tezgahlarını kurdukları yerler olarak nam salmaktadır.⁵² Padişahlık makamı sırf kötülük yapanların, fesat ehlinin toplanma mekânı olduğu için meyhanelerin kaldırılması gerektiğine dair iradesini Yeniçeri ağasına gönderdiği hükümde açık seçik beyan etmiştir.⁵³ Bu konuda alınan tedbir mahalle aralarına sonradan yapılan tüm bu meyhanelerin kapatılmasına yönelik emirler yollamak olmuştur. Ancak bu emirlerin kayıtsız şartsız yerine geldiğini iddia etmek zordur. 1594 yılında Bursa kadısına hitaben gönderilen hüküm bundan önce de benzer bir emrin gönderildiğini ancak Sedbaşı denilen mekân civarındaki meyhanelerin kapatılmamış olduğunu özellikle vurgulamaktadır.⁵⁴ Uygulama, merkezi yönetimin “zor” kullanma gücünün yerinde olup olmamasına, bir açıdan da mâli bakımdan sorunsuz bulunmasına bağlıdır.

Meyhanelerin yaygınlaşmasında, belki de işin icrası için öğrenilmesi gereken çok fazla bir meziyetin olmayışı, kaçak meyhanelerde emek ve kazanç arasındaki oranın kazanç lehine epeyce fazla olması dolayısıyla her meslek grubundan birileri tarafından açılabilmesi etkilidir. Selanik'te rahipler tarafından açılmış bir meyhane vardır ve Müslümanlara şarap sattıkları gerekçesiyle şikâyete konu olmuştur.⁵⁵ Daha ilginç ise bir müderris ve öğrencileri tarafından bir bahçenin meyhaneye dönüştürülmesidir.⁵⁶ Her türlü mekân da meyhane olarak kullanılabilir. Evinin bir kısmını meyhane yapılmak üzere

⁵¹ 5 Numaralı Mühimme Defteri, h.345.

⁵² Robert Mantran, XVI. Ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1991, s. 220

⁵³ BOA, Mühimme Defteri, nr. 58, s.325, h.834

⁵⁴ “Bursa kadısına hüküm ki mahmiyye-i mezburede Sedbaşı dimekle ma’ruf mahalde vaki camii kurbunda Nemçe kafirleri sakin olup evlerini meyhane idüp eşkiya cem’ olub şurb u hamr idub....bundan akdem emr şerif virilub men’ olunmalı ikenmeyhaneleri işledüb..... “ BOA, Mühimme Defteri, nr. 73, s.129, h.301.

⁵⁵ 5 Numaralı Mühimme Defteri, s.24, h.130

⁵⁶ Nazilli kasabasında müderris olan Nimetullah ve danışmendler Hamza ve Ahmed, bir bahçeyi meyhane olarak düzenlemişlerdi. Bahsi geçenlerin kasaba ahalisi ve uleması tarafından yapılan şikâyete cevapları mahkemeyi basıp kadıyı yaralamak oldu. Bkz. BOA, Mühimme Defteri, nr. 73, s.171, h.401

zimmîlere kiralayan Müslüman da vardır,⁵⁷ kendi evini sonradan meyhaneye dönüştüren de evinin alt katını meyhaneye çeviren de.⁵⁸

Devletin bu kavgada, meyhanelerin kapatılması söz konusu olduğunda, hassas davrandığı dört temel kaide var gibi görünmektedir. Bu kaidelere aykırı olan meyhanelerin kaldırılması istenmektedir. Kurallar genelde meyhanelerin bulunduğu mekân ile ilişkilidir. Buna göre Müslümanların yaşadığı mahallelerde kesinlikle meyhane bulunması uygun görülmemektedir. Yukarıda kimi durumlarda mahalle içinde zimmîlerle Müslümanların aynı mahallede yaşadığı durumların varlığından bahsetmiştik. Bu durumda, ortaya çıkan meyhanelerin kapatılması istenmektedir. İkincisi ana arterlerde de meyhane tasvip edilmemektedir. Bu tip caddeler Müslüman ya da zimmî olsun geçişlerin yoğun olduğu yerlerdir. Meyhaneler ise bu dönemde insanların sadece şarap aldığı yerlerden, toplanma ve eğlenme mekanına dönüşmeye başlamıştır. Müşteriler aleni olarak meyhanelerde oturmakta ve sarhoşluk haliyle taşkınlık yapmaktadırlar. Bu kadar yoğun kullanılan yolların üzerinde bu derece kontrolsüzlük devletin çizdiği sınırların dışına çıkmak anlamına gelmektedir. Ayrıca gayrimüslim dahi olsalar ulu orta içmek yasaklanmıştır. Bunun için meyhaneler zimmî mahallelerindeki aralarda bulunmalıdır; tabi ki kadimden varlığını sürdüren Galata vb. ticari limanlardakilerin bu koşula uyması mümkün değildir. Meyhanelerin kadınlar hamamı yolu üzerinde yer alması da yasaklanmaktadır. Zira hamama giderken sarhoş erkeklerin sataşmalarına, tacizlerine maruz kalanların yoğun şikâyetleri vardır. Hızını alamayıp hamama dalan, kadınlara saldıranlar dahi olmuştur.⁵⁹ Son olarak cami ve mescid yakınlarında da meyhane açılmamalı, var olanlar ise tez elden yıkılmalıdır. Buradaki temel düşünce dinin kutsiyetinin içkili kişilerin tazyikleriyle zedelenmemesi olsa gerektir. Ayrıca camilere gidip gelen halkın içki meclisinde bulunanlarca hakaretlere uğradığına yönelik şikâyetler de bu kararların alınmasında etkilidir.

⁵⁷ BOA, Mühimme Defteri, nr. 2, s.82, h.657

⁵⁸ BOA, Mühimme Defteri, nr. 9, s.103, h.233; BOA, Mühimme Defteri, nr.42, s.263, h. 819

⁵⁹ Gülay Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998, s. 162

Alınacak tedbirlere, salınan emirlere rağmen tüm meyhanelerin kapatılması da söz konusu değildir. Kadimden var olan sayısız meyhane, İstanbul'un zimmî mahallelerine, Galata gibi uluslararası ticaretin, dolayısıyla gayrimüslim tüccarların uğrak yerlerine yayılmıştır. 17. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğine dair görgü tanıklığına başvurabileceğimiz Evliya Çelebi'ye göre Galata meyhaneler diyarı olarak bilinmektedir ve irili ufaklı 200 meyhaneye ev sahipliği yapmaktadır.⁶⁰ Ayrıca Samatyakapı'da, Kumkapı'da, Yeni Balık Pazarı'nda, Unkapanı'nda, Cibalikapı'da, Fener'de, Balat'ta ve Hasköy'de meyhaneler çok yoğun olarak bulunmaktadır ve sayıları 1060'ı bulmaktadır.⁶¹ 16. yüzyılın son yirmi yılında, 5 farklı defada toplamda 7 yıl sadrazamlık yapmış olan Koca Sinan Paşa'nın ifadeleri eğer abartı taşımıyorsa sur içinde 500'ü aşkın irili ufaklı meyhane bulunmaktadır.⁶² Koca Sinan Paşa'nın telhisinden anladığımız kadarıyla meyhane sahipleri kapatılan yer olmamak için sadrazama ciddi rüşvetler teklif etmişler ancak paşa "zinhar" kabul etmemiştir. Paşa'nın planına göre Galata'daki meyhaneler önceden olduğu gibi işlerini yürütebilseler de sur içinde yer alanlar kapatılmalıdır; Hristiyan ya da Yahudi bile olsalar kimseye sur içinde içki satışı yapılmamalıdır.⁶³

Meyhanelerin kapatılması, Müslümanlara içki satışının durdurulmasına yönelik çok sayıda hükmün tekrar ve tekrar kayıtlara geçtiği görülmektedir. Yani ya önce verilen emir yerine gelmemektedir ya da açılanın yerine yenisi yapılmaktadır. 16. yüzyılın sonundan itibaren 17. yüzyılın başı da dahil Anadolu, Celali eşkiyasının saldırıları ile çalkalanmaktadır. Bu tarihlerden itibaren merkezden gönderilen adaletnameler, devletin adalet hususundaki hassasiyetini göstermesinin yanı sıra olayları umduğu gibi bastırmaktan aciz olduğu izlenimi vermektedir. Zira on yıllar boyunca emirler tekrar etmiş ancak işin sonu bir türlü gelmemiştir. Bu yorum, Celali İsyanları döneminde Amasya üzerine tez yazmış olan Oktay Özel'e aittir.⁶⁴ Yani Celali tehlikesi

⁶⁰ Mantran, *a.g.e.*, s. 19

⁶¹ Mantran, *a.g.e.*, s. 219

⁶² *Koca Sinan Paşa'nın telhisleri*, haz. Halil Sahillioğlu, İslam Tarih, Sanat ve kültür Araştırma Merkezi IRCICA, İstanbul 2004, s.44

⁶³ *A.g.e.*, s. 175.

⁶⁴ Ferdan Ergut, *Tarihin Hakikatleri*, İletişim Yay., İstanbul 2022², s.136

olan yerlerde devletin elinin zayıf olduğu düşünülebilirse de yerleşiklerin aynı tehlikeye karşı meyhaneler açmaya devam edeceklerini düşünmek pek mantıklı değildir. Huricihan İslamoğlu'nun Tokat, Çorum, Niksar bölgesi özelinde yaptığı çalışmalarda, bazı meyhanelerin boşaldığına dair tespitlerini hatırlamakta fayda bulunmaktadır.⁶⁵ Burada ise ele alınan mesele büyük ölçüde zaten İstanbul'a ait kayıtlar üzerinden okunmaktadır. Dolayısıyla devletin kalbi olması hasebiyle İstanbul'da bir iktidar zaafiyetinden bahsetmek de aynı ölçüde sağlıksızdır. Bir müddet önce I. Süleyman'ın şehzadeleri arasında taht için yapılan savaşlar gayet ciddi sorunlara sebebiyet verdiyse de bu durumun İstanbul'un asayişini kaçak dükkanların açılmasını denetleyemeyecek boyutlara getirdiğini iddia etmek de çok kolay değildir.⁶⁶ Ancak dönem boyunca baştaki padişahların karakterleri belki istenilen sonuçların alınamamasında etkindir. Örneğin III. Murad kararsız bir profildir ve çevresinde bulunan validesi Nurbanu Sultan'ın, zevcesi Safiye Sultan'ın, hocası Saadeddin Efendi'nin, başdefterdarı Kara Üveys Paşa'nın, şeyhi Şeyh Şuca'nın, Şeyhülislam Kadızade'nin vb. nin yoğun etkisindedir. Hatta birçok iş bahsi geçenlerin istekleri ile doğrudan padişahın iradesi ile gerçekleştirilmektedir.⁶⁷ Yani mücadelenin nihayete erdirilememesinde, işlerin ağırdan yürümesinde belki de ortaya konan iradeye karşı başka iradelerin varlığının etkisi vardır. Bu bir ihtimaldir ve bunun haricinde başka varsayımlarda da bulunulabilir.

Birincisi işin sorumlusu olan kişiler bir şekilde emrin yerine gelmesini geciktirmekte, ya da emri hasır altı etmektedir. Burada akla ilk gelen, bir menfaat karşılığında bu eylemin yapılmasıdır. Koca Sinan Paşa'nın sultana yazdığı telhislerde böyle bir imaya rastlanmaktadır. Sinan Paşa bazı meyhane sahipleri tarafından kapatılanlardan olmamak için rüşvet

⁶⁵ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 313

⁶⁶ I. Süleyman'ın oğulları şehzadeler Sarı Selim ve Bayezid arasındaki mücadele çok ciddi boyutlara ulaşmıştır. Anadolu'da iki gücün mücadelesi ileriki yılları da etkileyecektir. Konu ile ilgili 3 Numaralı Mühimme Defterinde sayısız hüküm bulunmaktadır. Bkz. 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), *Özet ve Transkripsiyon*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993

⁶⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 42-44

teklif edildiğini ancak kendisinin bunu kabul etmediğini ifade etmektedir. “ *Ref eyleme deyu halen bu kullarına on beş yük akçe virürler. Ammâ bu değil iki yüz yük akçe virseler, haşa sümme haşa dönüb bakarsam devletlü padişahımın ni’met-i şerifi bana haram olsun*”⁶⁸ Ayrıca Paşa kendisine sunulan miktarda “caize” nin başkalarına da teklif edilmesi halinde meyhaneleri koruyanların çıkacağına sultana yazdığı cevapta satır aralarına gizlemiştir.⁶⁹

Yasaklama işlerinde istenildiği gibi hareket edilemediğini ve ellerinde yetki bulunan bazı kişilerin bir sebepten keyfi hareket ettiğini gösterir başka belgelerden de bahsedilebilir. 1605 yılına ait ve Galata Şeriyeye Sicillerinde yer alan bir yargılama kaydında, meyhane açma işlerinde hamr emininin izin verme yetkisinin bulunduğu ve bahsi geçen bazılarına bu izni verdiği dair ima vardır. Hamr emini olan Mosi, Vasil adındaki zımmîyi hamr emininin izni olmadan meyhane açmakla suçlayarak kadı önüne çıkartmıştır.⁷⁰ Vasil ise cevabında izni önceki hamr emini Franko’dan aldığı ifade ile elindeki belgeyi ibraz etmiştir. İşin ilginç yanı ise bahsi geçen kayıttan bir sene öncesine ait başka bir belgede Vasil’in bahsettiği Franko’nun hamr emini olarak, izinsiz içki satışı yaptıkları gerekçesi ile başka bazı kişileri mahkeme önüne çıkarmasıdır.⁷¹ Yani, izin işi bir sebepten hamr emininin keyfiyetine kalmıştır. Franko’nun neden bazılarına mahkeme önüne çıkarırken Vasil’e meyhane açma izni verdiği ise malumumuz değildir. Belki kişisel bir iş ilişkileri vardır belki Koca Sinan Paşa’ya rüşvet teklifinde bulunduğu gibi Franko’ya da önerilen bazı menfaatler vardır.

Diğer yandan devletin meyhaneleri yasaklaması kendi kayıtlarından anladığımız kadarıyla ciddi gelir kaybına sebebiyet vermiş ya da verecektir. Bunu öncelikle Koca Sinan Paşa’nın telhisinden anlamaktayız. Paşa meyhaneleri kapatarak belirli bir gelirden

⁶⁸ *Koca Sinan Paşa Telhisleri*, s.45

⁶⁹ A.g.e., s. 175

⁷⁰ “..meyhaneci taifesi hamr emininin ma’rifeti ve izni yoğiken meyhane vaz’ itmek emri şerif ile memnû’ iken halen mezbur Vasil benim iznim ve ma’rifetim yoğiken mahmiyye-i Galata mahallatından merhum Sultan Bayezid Mahallesi’nde bir bâb meyhane ihdâs eylemiştir...” Bkz. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, s.125-126

⁷¹ *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, s.98-99

olacaklarını “gerçi bir mukataadır, bir miktar mal geliyor..” diyerek vurgulamakta, ancak buna rağmen bunu “mucib-i fitne ve fesad” olduğu sebebiyle gerçekleştirmeleri gerektiğini ayrıca kendisinin alternatif kaynaklar oluşturma yolunu bulduğunu ifade etmektedir.⁷² Sinan Paşa’nın bir miktar derken ne kadar maldan bahsettiğini bilmenin imkanı yoksa da yukarıda bahsi geçen İstanbul ve Galata hamr mukataasının 1573-1574 yıllarında 13 aylık gelirinin 1.407.587 akçe olduğunu hatırlamak aslında ciddi miktarda gelirden bahsedildiğini anlamak için yeterlidir. Zaten padişah da Koca Sinan Paşa’ya cevap verirken bu kapatmaların epeyce gelir kaybına neden olacağını, ona göre plan yapmasının elzem olduğunu söylemektedir.⁷³ Koca Sinan Paşa “ *Beytül-mala bir akçe zarar geldiğün ister kulları değilim...amma devletlü padişahım zaruret olursa sa’âdetlü padişahımdan gayrı kime söyleyeyim.*” diyerek bu yasaklarla zarar olmayacağını belirtse de tereddüdünü de gizlememektedir.⁷⁴ Devletin yüzyılın sonunda dönem dönem bütçe krizlerine düştüğü hatırlandığında meyhanelerin kapatılmasına yönelik hamlelerdeki olası çekinceler daha net anlaşılabilir.⁷⁵

Devletin mücadelesinde faydası gözetilen Müslüman tebaa da bu kavgada devletin yanında yer almaktadır. İki düşmandan birisi bireysel olarak mahallede, kendi evinde içen ancak içtiği bir şekilde dışarıya ayan beyan malum olmuş Müslüman ve eğer mahallede karışık bir yaşam söz konusu ise zimmî, ayrıca uluorta içenler ve diğeri de tüm bunları besleyen meyhanelerdir. Müslüman tebaa bu mücadelede devletin mahalledeki gözü konumundadır. İçki içeni, içip taşkınlık yapanı devlet adına mahkemeye çıkarmakta ya da görgü şahitliği yapmaktadır.⁷⁶

⁷² Koca Sinan Paşa Telhisleri, s.175

⁷³ “İstanbul içinde cidden meyhane olmayub cümlesi ref’ oluna...Fe-amma bu bâbda beytül’-mâla zarar gelmeyüb tedarük oluna, sonra akçe yokdur deyu şekva olunmaya. Zira akçe gelecek yerler böyle ref’ olunmuştur” .Bkz. Koca Sinan Paşa Telhisleri, s. 175

⁷⁴ A.g.e., s.45

⁷⁵ 1592 yılında gelir 2934 yük iken (1 yük 100.000 akçedir), gider 3600 yüktür ve 1597 yılında gelir 3000 yük ve gider 6000 yüktür. Yani bütçe epeyce açık vermektedir. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., 4, s. 334.

⁷⁶ İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, s.174, h.195; s.185, h.225; s.210 h.295; s.313, h.526; İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536), s.419 h. 1018, İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 14

Bazen içkilinin ağzından yayılan şarap ya da arak kokusunu alıp mahkemeye şikâyetçi olarak başvurabilmektedir.⁷⁷ Tüm bu eylemlerde Müslüman tebaanın motivasyon kaynağı bir tarafta dini hassasiyet ise, diğer yanda kendilerini potansiyel bir tehdiye karşı korumaktır. Bu tehlike, sarhoşluğun etkisi ile cinayete varacak suçları buldukları mahalleye çekecek sarhoşlardan gelmektedir.⁷⁸ İslam hukukunda ve Osmanlı uygulamasında cinayete sonuçlanan ve geride bir ceset bırakan eylemlerde, suçlu sırta kadem bastıysa maktulün bulunduğu mahalleli sorumluluk yüklenmektedir. Bu görev, katili bulmayı ve başarılı olunamadığı takdirde çok ciddi bir miktar olan ve mahalleli tarafından maktulün yakınına ödenmesi gereken kan parasını, diyeti içermektedir. Bu, çok ciddi bir miktardır ve mahalleli tarafından ortaklaşa ödenmektedir.⁷⁹ Mahalleli üstlenmeye niyetli olmayacağı bu bedelin yanında potansiyel suçluların oluşturacağı yukarıda bahsi geçen diğer tüm rahatsızlıklardan da azade olmak derindedir. Bunun için bireysel olarak kendi evinde küçük meclisler kuran yerleşiklere karşı da devleti uyarmakta bu güruhun mahallerinden ihracı için kadılığa başvurup, istemde bulunmaktadır. Bu tip taleplerin mahallelinin ortak aklı ile mahalle büyükleri tarafından mahkemeye ulaştırıldığında geri çevrilmediği de tespit edilebilmektedir. Kadı, bahsi geçen kişilerin gerçekten mahalleye rahatsızlık verip vermediğini, hal ve hareketlerinin mahallede kabul görüp görmediğini araştırmakta ve çoğunlukla bu kişileri mahalleden ihraç etmektedir.⁸⁰

Numaralı Sicil (H.953-955/ M. 1546-1549), haz.Nuray Güler, ed. Coşkun Yılmaz,Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010, s.122-123, h.153, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563)*, s.93, h. 51

⁷⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, s. 324, h. 558; s.374, h.677. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521)*. / haz. Rifat Günalan, Vildan Kemal, ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010, s. 148, h.234

⁷⁸ Mesela 1578 tarihli bir kayıтта Azablu Mahallesinde öldürülen birisinin katili mahallede aranmış ancak bulunamamış ve Beşiktaş Cami civarındaki meyhane müdavimlerinden şüphelenildiği için meyhanenin kapatılması istenmiştir. BOA, Mühimme Defteri, nr. 31, s.178, h.399.

⁷⁹ Mustafa Demir, *16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Suç ve Suçlular*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s.37-38.

⁸⁰ Ergenç, *a.g.e.*, s.74-75; Demir, *a.g.t.*, s.107-108

Meyhaneler suçluları barındıran, çeken odak merkezleri olduğundan Müslüman tebaa bunlardan kurtulmak için de devletle iş birliği yapmakta, açıldıkları gibi kapanmaları için merkeze şikâyetle bulunmaktadır.⁸¹ Bu şikâyetlerde de mahallelinin büyükleri ortak hareket etmektedir. Devletin sonradan açılan meyhanelere karşı tavrı bu şikâyetler çerçevesinde şekillenmekte, çoğunlukla bunların kapatılmasına hükmedilmektedir. Kadimden var olanlar ise genelde bu yaptırımların dışında kalmaktadır. Sonuçta bunlar gayrimüslimlerin yaşam alanlarında var olan meyhanelerdir ve Müslüman halka bir taciz söz konusu değilse müdahale için bir sebep bulunmamaktadır.

Bu mücadelenin taraflarından birisi ise yasal olarak devletin kabul ettiği, devlete düzenli olarak vergisini veren kadimden var olan ya da izin ile açılmış meyhanelerdir. Bunların sahipleri gelir kaybına uğradıkları gerekçesiyle kaçak meyhanelerin kapatılması için devlete başvurumaktadırlar. Düzenli olarak vergilerini vermelerinin yanı sıra belirli bir narha göre fiyatlandırma yapmakta bu da hiçbir yasal fiyata uymayan, vergisini de vermeyen, dolayısıyla ürünü daha ucuza satan kaçak meyhanelere karşı dezavantaj oluşturmaktadır; müşteri kaybı da kaçınılmazdır.⁸² Dahası işin ucu İstanbul hamr gümrüğü mukataasını elinde bulunduranlara da dokunmaktadır. Kaçak meyhaneler şarabı da kaçak yollarla temin etmekte dolayısıyla ürün için peşinen ücret ödeyen mukataa sahibi zarara uğramaktadır. Bu durumda mukataa sahibi de devletin yanında yer almakta ve kaçak meyhanelere savaş açmaktadır.⁸³

⁸¹ BOA, Mühimme Defteri, nr. 42, s.220, h 686; s.263, h.819; Gülay Kahveci, *a.g.t.*, s. 162.

⁸² *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, ed. Timur Kuran, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s.91

⁸³ BOA, Mühimme Defteri, nr.41, s.391, h.838; s. 397, h.848; s. 418, h.890.1579/1580 tarihli belgelerde İstanbul ve Galata hamr mukataasını işletme hakkını almış olan Abraham ve kardeşleri İstanbul'a kaçak yollarla getirilen ve bazı kaçak meyhaneler tarafından satılan alınan hamrın yasal yollarla İstanbul'a sokulması için şikâyetle bulunmakta ve devlet bu minvalde emrini iletmektedir. Benzer durumun 17. Yüzyıl başlarında da kayda geçtiğini görmek şaşırtıcı değildir. Zira mücadelenin bir sonu bulunmamaktadır. Bkz. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, s.91. Diğer yandan kaçak içki sorunu sadece İstanbul'un problemi de değildir. Edirne'de Manyas kapısından şehre şarap getirildiği tespit edilmiştir. 18 Mart 1565 tarihli belgede bu kapının kontrol altında tutulup şehre şarap sokulmasına kesinlikle izin verilmemesi gerektiği bildirilmektedir. Bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv*

Onun yaptığı da şikâyetlerini merkeze iletmekten ibaretmiş gibi görünmektedir.

Kavganın diğer tarafında yer alan; külli kaidelere, devletin nizamına uymadığı için suçlu bulunan, cezalandırılan sarhoşlar, şarap severler için, onların bakış açısıyla, söylenebilecek sözlerin azlığı Osmanlı Devleti'nde kayıt bırakma işinin devletin tekelinde yer alması sebebiyledir. Bu bilinçli bir kısıtlama değildir; mahkemenin kayıt tutma geleneğinin bir sonucu olduğu gibi kişisel hatırat tutma kültürünün Osmanlı'da yeterli olmamasına ilışıkindir. Öte yandan Yahudi ya da Hristiyan zımmilerin şarap ile olan ilişkisinin kendi inançları açısından bir anlam taşıdığı, dahası “*Tanrının onlara bir lütfu olarak algılandıkları*” ifade edilebilir.⁸⁴ Aracılar için durum farklıdır. İçkiyi kaçak yollarla temin eden, kaçak ve sonradan ihdas edilen meyhanelerin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren anormal şekilde kayıtlara konu olmasının altında kolay para kazanma dürtüsü yer almaktadır. Yüzyılın nüfus patlaması ile karakterize tanımı İstanbul için de caridir.⁸⁵ İş fırsatları, vergilerden halas olabilme ihtimali, vakıfların yarattığı olanaklar sebebiyle İstanbul

Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi, OSAV, İstanbul 1996, s.317. Mesela Bursa'ya gizlice şarap getirdikleri tespit edilen Abdurrahman ve Abbas isimli şahıslar bunun sonucunda küreğe mahkûm edilmişlerdir. Bkz. *6 Numaralı Mühimme Defteri, I, (972/1564-1565)*, *Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdetin Atik vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 356. Bu defterdeki kayıtlarda, birçok suça karşılık kürek cezası verildiği görülmektedir. Bu durum, devletin o sırada ihtiyacı olan kürekçi ihtiyacını gidermek için olmalıdır.

⁸⁴ Kürşat Demirci, “İçki”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, s.457-458

⁸⁵ Bu yüzyılda Akdeniz dünyasında nüfus artışına dikkat çeken Braudel, Türkiye için Barkan'ın verilerini esas almıştır. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı, Ankara 2017, s.519. Barkan'a göre Osmanlı'da bu dönemde % 60 oranında nüfus artışı olmuştur. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 10, 1953, s. 20. İstanbul'un 16. yüzyıldaki nüfusu meselesine dair kaynaklar fazlasıyla birbirleri ile çelişkili görünmektedir. Nüfusu yüzyılın sonuna doğru ciddi oranda arttığı bir vakiadır lakin metinde de değindiğimiz gibi buradaki Müslüman-gayrimüslim sayısı konusunda veriler kesinlikten uzaktır. Bu konuda Bkz. Mehmet Öz, İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar, *Antikçağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 3, İstanbul 2015, s.476-480.

fazlasıyla göç çekmektedir.⁸⁶ İstanbul'un aldığı göçün kaçta kaçının gayrimüslim olduğu yani içkinin potansiyel alıcısı, meyhanenin doğal müşterisinin sayısı bilinmemektedir.⁸⁷ Ancak kayıtlardan anladığımız sayının azımsanmayacak ölçüde olduğudur. Böyle bir durumda gerek sonradan gelen ve kendisine maişet arayanların gerekse yeni gelenlerde fırsat görenlerin içki satışına yönelik aracılık hizmetlerinde kendilerini konumlandırmaları şaşılabilecek bir gelişme değildir.

Yukarıda bahsedildiği üzere, ortadan kaldırılmalarına yönelik devletin yayınladığı hükümler de göstermektedir ki, kaçak meyhaneler kendilerini koruyacak bir çare bulmak mecburiyetindedirler. Bu hamlenin, devletin önemli kademelerindeki yöneticilerine ya da yerel düzeydeki doğrudan sorumlularla iletişime geçme ve muhtemel teklifler ve belki pazarlıklar peşinde koşmaya yönelik olduğu iddia edilebilir. Bu iddianın kanıtı ise Koca Sinan Paşa'nın padişaha arz ettiği telhislerde karşımıza çıkmaktadır. Bazı meyhaneler kapatılmamak için Sinan Paşa'ya rüşvet teklif etmişler ancak Paşa'nın ifadelerinden anladığımız ki kabul ettirememişlerdir. Yine de hem bu teklifin varlığı hem mücadelenin bir türlü nihayetlenmemesi ve her kapatılmanın yeni açılışlarla sonuçlanması kaçak meyhanelerin mücadelelerinden geri durmadığını düşündürmektedir.

Sonuç

16. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren şehir nüfuslarının artması, şehirlerdeki meyhanelere olan talebi de arttırmıştır. İstanbul sur içinde neredeyse her köşe başında yeni yeni ve kaçak meyhaneler türemektedir. Aslında zimmîlerin kendi hallerinde içki üretip, tüketmesi devletin müdahale alanına girmemektedir. Bu yüzden, içki kaynaklı asayiş sorunları olmadığı durumlarda ne gayrimüslime müdahale

⁸⁶ Öz, İstanbul Nüfusu, s.476

⁸⁷ Müslümanların da içki talep ediyor olduğunu kayıtlardan görebilmekteyiz. Ancak bu konuda daha önce yaptığımız bir çalışmada kadı önüne içki içmek suçundan çıkanların çoğunlukla sonradan Müslüman kişiler olduğunu göstermiştik. İddiamız odur ki bu kişiler eski alışkanlıklarını devam ettirme eğilimindeydiler. Bkz. Mustafa Demir, *a.g.t.* Bu ifadeleri doğrulayan başka bir delil de dönem anlatılarıdır. 1554'te İstanbul'da bulunmuş bir Alman seyyah olan Hans Derschwan meyhanelerde içen Türklerin köleler, askerler ve yeniçeriler olduğunu söylemektedir. Yani sonradan Müslüman olmuş kişilerdir bunlar. Bkz. Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yay., İstanbul 2007, s.157

edilmiş ne de onların fazladan ürettiği şarabı yine gayrimüslimlere satmalarına engel olunmuştur. Sam White'ın tespiti doğru ise, belki bir gıda krizi döneminde şıranın gıda maddesi olarak tüketilmesi için zimmilere şarap yapmamaları, şırayı sirkeye dönüştürüp tüketmeleri için baskı yapılmıştır.

Normal şartlarda sadece gayrimüslimlere satış yapması gereken ve varlıklarını devlete vergi verme mecburiyetine borçlu olan meyhanelerin oturulup eğlenen kamusal bir alana dönüşmesi ve müdavimlerinin taşkınlıkları sebebiyle dikkat çekici hale gelip, şikâyeteye konu olmaları devleti tedbir almaya yöneltmektedir. Sarhoşların kontrolden çıkan davranışları Müslüman tebaayı rahatsız etmekte, mahallelerinin içine kadar sızan bu fesat yuvalarının kapatılması için devletin kapsını aşındırmaktadırlar. Böylece meyhaneler kapatılmakta, ancak bir müddet sonra yeniden açılmaktadırlar. Devlet tekrar emir göndermekte ve bunların bir kez daha kapatılmasını istemektedir.

Kaçak meyhanelerle mücadelenin 16. yüzyılda nihayetlenmemiş olduğunu, 17. yüzyılda da devam ettiğini görmek için dönem kayıtlarına bakmak yeterlidir. Çok sayıda belge meyhane yasaklarının tekrar ve tekrar gündeme geldiğini göstermektedir. Normal şartlarda bir acziyet ifadesi olarak okunabilecek bu emir tekrarları devletin kalbi olan İstanbul'da ve henüz bir iktidar zafiyetinden bahsedemeyeceğimiz bir döneme ilişkin olduğundan, başka bazı anlamlara gelmelidir. Öyle görünüyor ki kaçak meyhaneler varlıklarını korumak için zaman zaman devlet görevlileri ile kimi zaman ise meyhanelerden sorumlu içki emini ile iletişime geçmektedir. Böylece emirler ya görmezden gelinmekte ya da yeni açılacak kaçak meyhanelere göz yumulmaktadır. Diğer tarafta ise devletin, vergi kaynaklarından olan meyhane gelirlerini tam anlamıyla kaybetmek istememesi çok zaman geri adım atmasına, ağırdan almasına sebebiyet vermekte ve keskin hamleler yapmasına mâni olmaktadır.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Kâmil Kepeci (Zecriye), 5482

Mühimme Defterleri, 2; 4; 9; 15; 31; 35; 41; 42; 53; 55; 58; 73

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), 186; 373

İstanbul Kadı Sicilleri

Beşiktaş Şeriyeye Sicili (BŞS), 10

Galata Şeriyeye Sicili (GŞS), 1

Tophane Şeriyeye Sicili (TŞS), 1

Basılmış, Yayınlanmış Birincil Kaynaklar

Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları: Kanunlar*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1945

Barkan, Ömer Lütfi -Enver Meriçli (haz.), *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, TTK, Ankara 1988

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhis'ül Beyân fi Kavanin-i Al-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521), haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak, proje yönetmeni M. Akif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) İstanbul 2008

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521). / haz. Rifat Günalan, Vildan Kemal, ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536), haz. Kenan Yıldız, ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (H.953-955/ M. 1546-1549), haz.Nuray Güler, ed. Coşkun Yılmaz,Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563), haz. Rifat Günalan , ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010

Kanuni Devrine Ait 939-941/ 1532-1535 Tarihli Lârende (Karaman) Şer'iyeye Sicili, haz. Alaaddin Akköz, Table Kitabevi, Konya 2006

Koca Sinan Paşa'nın telhisleri, haz. Halil Sahillioğlu, İslam Tarih, Sanat ve kültür Araştırma Merkezi IRCICA, İstanbul 2004

Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam, ed. Timur Kuran I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010¹

373 Numaralı Ayıntab Livası Mufassal Tahrir Defteri (950/1543), Dizin, Transkribe ve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565-1566 Tıpkıbasım, yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994

6 Numaralı Mühimme Defteri, I, (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995

Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010

Yücel, Yaşar- Selim Pulaha, *I. Selim Kanunnâmeleri (1512-1520)*, TTK, Ankara 1995.

Kitap ve Makaleler

Aslan, Mustafa, *1 numaralı Halep Şer'ıye Sicilinin Sosyal ve İktisadi Açılardan Değerlendirilmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2016

Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yay., İstanbul 2007³

Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul 2014.

Bardakoğlu, Ali, "Had", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul 1996, s.547-551

Barkan, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*,10, 1953, s.1-27

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslâmiye ve Istılahat-ı Fikhiye Kamusu*,3, Enes Sarmaşık Yayınevi, İstanbul

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. M.Ali Kılıçbay, I, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2021

Demir, Mustafa, *16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Suç ve Suçlular*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016

Demirci, Kürşat, "İçki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, s.457-458

Düzdağ, Ertuğrul, *Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, Kapı Yay., İstanbul 2012

Ebu'l Hasan Habib el-Maverdi, *el-Ahkâmü's- Sultaniye*, çev.Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994

Ebu'l Hasan Ali b. Ebu Bekir Merginani, El-Hidaye Tercümesi, çev. Ahmed Meylani, 4, Kahraman Yayınları, İstanbul 2013

Emecen, Feridun, "III. Mehmed", *İA*, 28, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2003, s.407-413

Emecen, Feridun, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, Kapı Yay., İstanbul 2020

Ergenç, Özer, " Osmanlı Şehrindeki "mahallenin" nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, 4 (1984/4), ss.19-84.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L.Ménage, Clarendon Press, Oxford 1973

İbrahim Halebi, *Mülteka El-Ubhur*, çev. Mustafa Uysal, Çelik Yay., 4, İstanbul İnalçık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13 (1958/2), s.102-126

İnalçık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", ed. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul 2005², s.11-23

İslamoğlu, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010²

Kahveci, Gülay, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998

Koç, Yunus, *La fixation par écrit des lois ottomanes et le rôle des codes de lois. Etude accompagnée de l'édition du manuscrit de Munich : Tur 111 (XV'é-XVI'é siecles) (Basılmamış Doktora Tezi)*, Université de Paris I, Pantheon-Sorbonne, Paris 1997

Koç, Yunus, *XVI. yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989

Koç, Yunus, "Erken Dönem Osmanlı Hukuku: Yaklaşımlar, Temel Sorunlar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 16 (2009), s.115-126.

Mantran, Robert, *XVI. Ve XVII. yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 991

Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011³

Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde, Osmanlı'da "Çözümle" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yay., İstanbul 2010⁴

Öz, Mehmet, *İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. yüzyıl Sonlarına Kadar, Antikçağdan XXI. yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 2015, s.476

Özel, Oktay, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A case Study of Amasya (1576-1642)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Manchester Üniversitesi, Manchester 1993

Öztürk, Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, OSAV, İstanbul 1996

Tulum, Mertol, *Arapça ve Farça'dan Osmanlı Türkçesine Alıntılar Sözlüğü*, Ketebe, İstanbul 2023¹

Udeh, Abdulkadir, *Seküler Ceza Hukuku Kurumlarıyla Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku*, çev. Ali Şafak, Kayhan yay., İstanbul 2012²

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3-4, TTK, Ankara 1995⁶

White, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2013

Yılmaz, Fikret, "Boş Vaktiniz var mı? veya 16. yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 1 (2005/Bahar), s.11-48

Zehra, Muhammed Ebu, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, çev. İbrahim Tüfekçi, Kitabevi, İstanbul 1994.

Extended Abstract

In the 16th century, there was an increase in the number of *meyhane*-taverns- in the Ottoman Empire, especially in the cities, and the drunks who gathered in front of these *meyhanes* exhibited behaviors that disturbed the peace of the society. The Ottoman Empire took some measures but could not get a definite result. The sultan, who both acted with the driving motivation of the rules of Islamic Law and undertook the task of pacifying the damage caused by the drunks to the environment when they got out of control, he issued numerous edicts throughout the 16th century with the desire to rule with justice, and put forward his will to prohibit the production, getting *hamr* into the city, its sale, and the closure of *meyhanes*, which are the places of drinkers. The struggle continued intermittently, new *meyhanes* were opened in place of the closed ones, and illegal *hamr and arak* continued to be sold. In accordance with the rules of Islamic law, *zimmîs* living in the society were not intervened in producing, drinking and selling *hamr* among themselves, unless there was a crime caused by drunks.

This article examines the motivation behind the sultan's desire to fight, the methods he used in his struggle, and his supporters and opponents in this conflict. It also examines why the success was only temporary despite all the efforts. The article also seeks answers to questions such as "Was the failure to completely close the *meyhanes* and their constant reopening a problem of will?" or "Was the power of the state insufficient to solve the problem?" or "Were there some forces preventing the problem from being solved?"

In terms of the subject we are dealing with, the main documents we use are the *kadı* registers - court records - and the *Mühimme Defter*s of the *Divan-ı Hümayun*, the central decision-making body of the state, which contain records capable of reflecting even the events in the remotest corners. Therefore, our point of view largely consists of reflecting the state's view on this subject. The lack of a tradition of personal record keeping in Ottoman society leads to a one-sided view. Nevertheless, through the *kadı* registers, one can at least have the chance to evaluate the reactions of the society to events in some situations. We also have the chance to see the legal sanctions for drinking or selling *hamr* through *kadı* registers. Although there are no detailed descriptions and clear statements, when considered together with the state's codes of laws and the limits set by Islamic law, the sanctions for unlawful behaviour can be understood in these registers. Thanks to the *Mühimme Defter*s, it is possible to have an idea of the extent to which a situation has had an impact on society. Complaints from different regions were discussed at the centre, in the *Divan-ı Hümayun*, and measures to solve the problem were

planned. It is also possible to determine the prevalence of the problem or the way it was formed at the local level and how it was shaped at the centre by evaluating the *mühimme* records together with the *kadı* registers. Since the earliest of these records date from the early to mid-16th century, the beginning of this century has been chosen as the beginning of the research period of this article. The only justification for not analysing a longer period of time and drawing the upper boundary of the article topic with the beginning of the 17th century is the difficulty of analysing such a period of time within the limits of an article.

According to Islamic law, the offences whose penalties are clearly defined in the Holy Qur'an and the Prophet's hadiths and which concern the right of Allah are called *hadd* offences and the penalties for them are called *hadd* penalties. Drinking wine and being drunk are *hadd* offences and are punishable by 80 strokes with a stick or whip on the non-sensitive parts of the body, legs, soles of the feet. However, in order for the punishment of *hadd-ı hamr* to be imposed, the person must either confess or two witnesses must clearly see the person drinking wine. According to Abu Hanifah, the punishment of *hadd-ı sekr*, i.e. the punishment of drunkenness, requires that the person's mind should be clouded to the extent that he cannot distinguish the earth from the sky and the woman from the man. Therefore, in some cases, even if there has been drinking, the *hadd* punishment is not imposed, and instead a punishment determined by the *kadı* is applied. This punishment, which is determined by the *kadı*'s initiative, is called *tazir* punishment and is generally lighter than the *hadd* punishment. Thus, the records that we frequently come across in the *kadı* registers of the Ottoman State, stating that sometimes the *hadd* penalty and sometimes the *tazir* penalty would be imposed for the offence of drinking, are related to the rules of the application of Islamic law.

In the 15th and 16th centuries, as an Islamic ruler, described by Ottoman historians as '*halifetullah*', '*zillullah fi'l arz*' (God's shadow on earth), the sultan had responsibilities arising from the Islamic faith. Since it was the duty of every Muslim to observe the rules of Islam, and since in an Islamic state it was forbidden for Muslims to drink and sell wine, the sultan, as a regulator, supervisor and enforcer, not only observed the prohibitions on wine as defined by Islamic law, but also made his own laws on the subject. The Sultan's laws filled the areas not regulated by the Sharia. Islamic law generally did not recognise a fine to be paid to benefit of individuals. At this point, the Ottoman sultan's law was in place and imposed some financial sanctions on the drinker. For example, in the Kanunnamas of Selim I and Süleyman I, there was an article stipulating that anyone caught making, selling or drinking '*hamr*'-wine- would be punished with a fine of one *akçe* for two strokes with a stick, and if he did

not drink but was present at the drinking place, he would be punished again with a fine of one *akçe* for three strokes. In other words, the first article added a fine, which was not defined by Islamic law, to the sanctions, and the second article imposed the punishment of beating with a stick by excluding the punishments such as reprimanding, warning, beard trimming, etc., which are within the limits of *tazir*. The number of strokes is left to the discretion of the *kadı*.

It is understood that the *meyhane*, which was referred to as '*humhane*' in some tahrir records, was actually a place built in the early period of the Ottoman Empire to tax the excess wine produced by non-Muslim subjects for the market. Later on, it was seen that they turned into a public place where people could sit and have drink, and became a structure similar to their European counterparts, the taverns. Muslims were forbidden to enter these buildings and the owner of the tavern was not allowed to sell to Muslims. However, it is understood from the records that the situation was not quite as in theory.

After the second half of the 16th century, it is noteworthy that illegal *meyhanes* and illegal *hamr* sales increased especially in Istanbul. It is thought that the increasing urban population due to migration was effective in this situation. Some of the immigrants adopted opening *meyhanes* in the houses they rented as a way of making easy money. The rest of the non-Muslim migrants were natural customers. Similar situations were observed in some cities of Anatolia and the Balkans. Increasing number of *meyhanes* and alcohol consumption brought with it uncontrolled behaviour and crime. The central government, unable to remain idle in the face of complaints and adopted a series of measures. Preventing the import of *hamr* and *arak* into the city, prohibiting the production and sale of drinks, closing down the *meyhanes* built afterwards, etc. were among these measures. In this struggle in which the public sided with the state as observers and supervisors, the *meyhanes*, which had existed immemorially and paid their taxes duly and *hamr emini* -drinks authorities- also sided with the state.

Meyhanes were either never closed or were closed from time to time, but new ones were opened in their place. The state was only temporarily successful in this struggle. We were able to identify some reasons for this. Firstly, these *meyhanes* generate significant tax revenues. Towards the end of the 16th century, it is assumed that the budget of the Ottoman State needed these revenues. Therefore, although it seems that there was a persistence in the struggle on theory, in fact the necessary measures may not have been taken. Secondly, there was evidence that the operators of these *meyhanes* used bribery as a weapon against the state's attempts in order to sustain their

existence. In other words, the orders to close down the *meyhanes* were perhaps ignored by the will of some corrupt administrators in charge who possibly taken bribe as Koca Sinan Pasha, the grand vezier, implied. As a result, by the beginning of the 17th century, the efforts to control the sale of *hamr* were still ongoing, while the struggle to close down the *meyhanes* opened later and illegally were not finalised.

Araştırma Makalesi/ Research Article

İsrail-Filistin Çatışmalarının Son 100 Yılı ve Oslo'daki Çözumsuzlük

Yunus Ekici*

(ORCID: 0000-0001-6300-6555)

Makale Gönderim Tarihi

08.10.2024

Makale Kabul Tarihi

03.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ekici, Y., "İsrail-Filistin Çatışmalarının Son 100 Yılı ve Oslo'daki Çözumsuzlük", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 421-450.

APA: Ekici, Y. (2025). İsrail-Filistin Çatışmalarının Son 100 Yılı ve Oslo'daki Çözumsuzlük. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 421-450.

Öz

XX. asrın en karmaşık milletlerarası meselelerinden biri şüphesiz İsrail-Filistin sorunudur. Bu sorun İslam dünyasının önemli uluslararası meselesi içerisinde yer almaktadır. Çünkü İsrail'in Filistin topraklarını işgal edip üzerinde hakimiyet kurması İslam dünyasında pek çok kusurun ve sorunun kaynağı olarak bilinmektedir. İngiltere, Ortadoğu'nun bu bölgesinin hâkimi Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbinde yenilgiye uğramasının ardından Filistin olarak bilinen bölgenin kontrolünü ele geçirmiştir. Uluslararası toplumun Büyük Britanya'ya Filistin'deki Yahudi halkı için bir 'ulusal yuva' kurma görevi vermesiyle iki ülke arasındaki gerilim daha da artmıştır. Gerilimler yıllar geçtikçe hız kazanınca çatışmaların barışçıl çözümü için çareler arandı. 1993 yılında başlayan Oslo görüşmeleri, İsrail ile Filistin'in karşılıklı olarak anlaşmaya

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Türkiye, yunusekici23@hotmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Kadirli Faculty of Social and Human Sciences, Department of Information Management, Türkiye.

varmak için başarısız bir şekilde müzakere ettiği çatışmada önemli bir dönüm noktası oldu. Oslo Anlaşmaları uyarınca İsrail ve Filistin birbirlerini resmi olarak tanımayı ve şiddet kullanımından vazgeçmeyi kabul ediyordu. 1995 yılında Oslo II barış sürecinin de başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından 2000 yılında El Aksa İntifadası olarak da izah edilen İkinci İntifada patlak verince barışa giden yollar tıkanma aşamasına gelmiştir. Bu makale, Arap-İsrail çatışmasının ve özellikle de Filistin sorununun yüzyılı aşkın bir süredir Ortadoğu'da bölgesel kaygıların ana konusu olduğunu ileri sürmektedir. Oslo "barış sürecini" ve bu sürecin Birleşmiş Milletler çerçevesinde adil ve sürdürülebilir bir barış sağlamadaki başarısızlığını eleştirel bir şekilde gözden geçirmekte yarar olduğu düşüncesi hasıl olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Filistin, İsrail, Oslo, Ortadoğu, Gazze.

The Last 100 Years of the Israeli-Palestinian Conflict and the Deadlock in Oslo

Abstract

One of the most complicated international issues of the 20th century is undoubtedly the Israeli-Palestinian issue. This issue is among the important international issues of the Islamic world. Because Israel's occupation and domination of Palestinian lands is known as the source of many flaws and problems in the Islamic world. After the Ottoman Empire, the ruler of this region of the Middle East, was defeated in World War I, the Great Britain took control of the region known as Palestine. When the international community gave the Great Britain the task of establishing a 'national homeland' for the Jewish people in Palestine, tensions between the two countries increased even more. As tensions accelerated over the years, solutions were sought for a peaceful resolution of the conflict. The Oslo negotiations, which began in 1993, were an important turning point in the conflict, in which Israel and Palestine unsuccessfully negotiated to reach a mutual agreement. According to the Oslo Accords, Israel and Palestine agreed to officially recognize each other and renounce the use of violence. Following the failure of the Oslo II peace process in 1995, the paths to peace came to a standstill when the Second Intifada, also known as the Al-Aqsa Intifada, broke out in 2000. This article argues that the Arab-Israeli conflict, and particularly the Palestinian issue, has been the main topic of regional concern in the Middle East for over a century. It has emerged that it would be useful to critically review the Oslo "peace process" and its failure to achieve a just and sustainable peace within the framework of the UN.

Keywords: Palestine, Israel, Oslo, Middle East, Gaza.

Giriş

Filistin adı milattan önceki dönemlerde bu bölgede yaşamını sürdüren kavmin adına tahsis edilmiştir. İbraniler bu kavme Pelishtin ve bölgelerine de Pelesheth olarak ifade etmişlerdir. Pelesheth ya da Pleshet Plishtin vatani ya da Filistinlerin devleti anlamını taşıyordu. Bu nedenle de ülke Filistin ismini almıştır. Filistinlerin M.Ö. XII. asırda Girit'ten ya da Güney Anadolu sahil şeridinden günümüzdeki Filistin topraklarına yerleştikleri söylenir. Romalılar ise bu topraklara Palestina demişlerdir. Yaklaşık 4000 yıldan beridir tarihte hüküm süren Filistin, istila ve fetihlerin o kadar çok etkisinde yer almış ki hudutları sürekli değişime uğramış ve bundan ötürü de Filistin denilen sınırlara göze çarpan siyasî hatlar çizmek ihtimal verilmemiştir.¹

Filistin'inde içinde yer aldığı Ortadoğu, tarihi ve kültürel faktörünün yanında dini faktörü açısından da önemli bölgeler arasındadır. İsrail Devleti içinde Yahudi Fundamentalizminin güçlü olması ve bu hususun İsrail- Filistin çatışmalarının ana unsurlarından biri olması da bu sebepler içerisinde yer almaktadır. Ayrıca Hamas'ın örgütsel düşüncesinin temellerinin oluşmasında yine dinin mühim bir yeri vardır. Ortadoğu, üç ilahi dinin ortaya çıktığı coğrafya olması nedeniyle bu dinlere mensup olanlar için kutsal sayılır. Bilhassa Kudüs tüm dinler açısından önemi büyük bir yere sahiptir. Yahudi devletinin krallarından Hazreti Süleyman tarafından yaptırılan Beytül Makdis adı verilen Kutsal Tapınak M.Ö. 586 tarihinde Babil Kralı Nebukadnezar aracılığıyla yıkıldı. Yahudiler de esaret altına alınarak Babil'e götürüldü. Babil esaretinden kurtulup Kudüs'e dönen Yahudilerin yıkılan kutsal tapınağın eski yerine inşa ettiği ikinci tapınak, MS 70. yılda Romalılar tarafından yıkılmıştır. Bugün Yahudi kutsal tapınağının dört duvarından üçü yıkılmış, geriye yalnızca "Ağlama Duvarı" olarak bildiğimiz "Batı Duvarı" ayakta kalabilmiştir. Filistin dahil Kudüs, Hıristiyan toplumlar için de önemli bir yere sahiptir. Çünkü batı kültürlerinin ana temellerini meydana getiren Hıristiyanlığın buradan yayıldığına ayrıca Hz. İsa'nın Filistin'de doğup peygamber oluşunun 27. yılında çarmıha gerilişinin 30. yılına kadar Kudüs'te yaşadığına inanılmaktadır. Ancak Roma'da ortaya çıkan ve batı kültürlerinde hızlıca yaygınlık gösteren Hıristiyanlık, Ortadoğu'da Müslümanlara ve

¹ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1994, s.15.

Yahudilere kıyasla etkisiz kalmıştır. Kudüs Müslüman toplumlar için Hz. Muhammed'in miraca çıkınca kayayı örten, Kubbetüs Sahra ile Mescid-i Aksa'nın yer aldığı Müslümanların Harem-i Şerif olarak adlandırdığı mukaddes mekandır.² Ayrıca Mekke ve Medine'den sonra Müslüman toplumlar için Kudüs, üçüncü büyük ehemmiyete sahip şehir olma niteliği taşımaktadır.³ 1099 tarihinde Haçlıların eline geçen Filistin, 1187 yılında Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethetmesiyle tekrar İslâmî bir niteliğe bürünmüştür. 1291 tarihinde Memluklerin boyunduruğuna geçen Filistin, Yavuz Sultan Selim'in 1516 tarihinde Mısır Seferi sonucunda Osmanlı egemenliğine geçmiş ve 1917 yılının aralık ayı süresince Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır.⁴

Ortadoğu günümüzde dünyanın en gergin kriz bölgelerinden biri haline gelmiştir. Buradaki zengin petrol rezervleri ve diğer doğal kaynaklar, büyük devletlerin ve uluslararası güç merkezlerinin dikkatini sürekli olarak bölgeye çekmektedir. Bölgede gerilimin keskin bir şekilde artması, askeri çatışmanın ortaya çıkması, devam eden İsrail-Filistin çatışması, Irak ve Suriye çevresindeki olaylara birçok ülkenin müdahil olması, çeşitli etnik çatışmalar, nüfusun savaş bölgelerinden kitlesel göçü vb. sorunlar tüm dünyanın dikkatini bu bölgeye çekmiştir. Son yıllarda Amerika ve Avrupa'da yeni "Şark Araştırmaları Merkezleri"nin kurulması ve bölgeye ilişkin yayınların sayısının artması tesadüf değildir.⁵

Uluslararası siyaseti doğrudan etki altına alan ve birçok devletin iç ve dış siyasetiyle doğrudan ya da dolaylı ilişkisi olan Filistin-İsrail sorunu bir asırdan daha fazla zamandır çözüme kavuşmayan bir mesele olarak sürmektedir.⁶ Ortadoğu bölgesindeki tüm sosyo-politik iklimi belirleyen

² Nərimin Miri, *İsrail-Fələstin Münaqişəsi Oslo Prosesindən Sonra: Yeni Problemlər və Münaqişənin Həlli Perspektivləri*, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistr Dissertasiyası, Bakü, 2015, s.15-16.

³ Marcin Szydzisz, "Israeli-Palestinian Conflict—a Catalog of Problems to Solve", *Review of Nationalities*, 6/1, (2016), 149.

⁴ Hasan Karaköse, "Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/2, (2018), s.151.

⁵ Gövhər Baxşəliyeva, "Müstəqil Azərbaycanın Şərqi Siyasəti", *Azərbaycan Qazeti*, 27 Oktyabr, 2016.

⁶ Ali Altun, "David Hare'in Bakış Açısıyla İsrail-Filistin Çatışması: Via Dolorosa", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24/4, (2020), 2009-2010.

bu mesele, bir asırdır devam eden İsrail-Arap çatışmasıdır. İslam dünyası ile İsrail arasındaki gerilimin halen devam etmesi ve Filistin sorununun henüz çözülmemiş olması, her iki taraf açısından da hayati çıkarlarını gözetilen bir politika yürütülmesinin önemini göstermektedir.⁷ Gerek kültürel değerler gerekse ortak tarihsel geçmiş bakımından Ortadoğu, birçok devlet açısından büyük öneme sahip bölgelerin başında bulunmaktadır.⁸

Filistin ve ilahi dinlerin kutsal saydığı Kudüs, I. Dünya Harbi sonuna kadar Osmanlı Devleti (1517-1917) egemenliğinde kalmıştı.⁹ Kudüs'ün içinde yer aldığı Filistin, tarih boyunca birçok kez işgale uğramış ve Filistin'e yerleşen pek çok medeniyete de kucak açan stratejik bir coğrafya olma özelliğini taşımaktadır.¹⁰ Filistinli Araplar ile Yahudiler arasındaki sorunlar XX. yüzyılın başlarında başlamıştır. Her ne kadar bu iki grup farklı dinlere sahip olsa da (Filistinliler arasında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Dürziler de yer almaktadır), çatışmanın nedeni dini farklılıklardan ziyade toprak mücadelesidir. 1948 yılına kadar her iki grubun da hak iddia ettiği bölge uluslararası alanda Filistin olarak bilinmektedir. Bu topraklar İsrail'in kurulduğu tarihlerde meydana gelen 1948-1949 savaşından sonra İsrail devleti, Batı Şeria ve Gazze Şeridi olarak üç parçaya bölünmüştür.¹¹

İngiltere mandacı bir ülke olarak her ne kadar Yahudi göçleri için birtakım kısıtlamalar koymuş olsa da 1922 tarihinde 590.000 Arap'a karşı 84.000 kadar olan Yahudi sayısının, 1932 tarihinde 770.000 Arap'a karşılık 181.000'e yükselmesine mâni olamamıştır. 1933 ile 1935 tarihlerinde Filistin topraklarına 134.540 Yahudi göç etmiştir. Yahudilerin gerçekleştirdikleri bu göçlere Filistinliler de bir nevi bilmeyerek ön ayak olmuşlardır. Dönemin Siyonizm Teşkilatı Başkanı

⁷ Gövhər Baxşəliyeva, "Azərbaycan Şərqi Parlayan Ulduzu", *Azərbaycan Qazeti*, 28 Oktyabr, 2018.

⁸ Fatma Sarıaslan, "Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 6, (2019), s.2.

⁹ Tahsin Yamak, "Filistin/İsrail Meselesinde Açmazlardan Çıkış İçin Bir Yol: Ekonomi Politik Perspektif", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 7, (2020), s.26.

¹⁰ Erden Kişi, "1948'den Bugüne, Tarihi ve Siyasi Yönleri ile "İsrail-Filistin Sorunu", *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 3/1, (2023), s.266.

¹¹ Joel Beinin and Lisa Hajjar, "Palestine, Israel and the Arab-Israeli Conflict", Middle East Research and Information Project, (2014), p.6.

Weizmann planına göre: Arap köylülerin işlemiş oldukları toprakların çevresi satılmayacak, bunun yerine kullanılmayan çorak topraklar bilimsel tarım yöntemleri ile işletilerek verimlilikleri sağlanacaktı. Fakat 1920 ile 1928 tarihleri arasında Arap toprak ağaları, önemli derecede topraklarını büyük paralar karşılığında Yahudilere satmaya hevesli hale gelmişlerdi. Çünkü Yahudi alıcılar toprak fiyatlarını öylesine yükseltmişlerdi ki topraklarını alış fiyatının 40 ile 80 katına kadar satanlar vardı.¹²

Bu makale, İsrail ile Filistin arasındaki anlaşmazlığın çözümü için tartışmalı üç meselenin (Kudüs'ün statüsünün belirlenmesi, Filistinli mülteciler meselesinin çözümü ve Yahudi yerleşimciler sorunu) çözülmesi gerektiğinin altını da çizmektedir. Oslo Barış Görüşmeleri barış literatürleri bakımından özellikle yabancı kaynaklar açısından son derece zengin bir kaynak oluşturduğunu açıkça belirtmek gerekir. Bu barış sürecindeki yanlış ve doğrular bir başka çatışmaların çözümüne ışık tutacaktır. Barış anlaşmaları teorik olarak özellikle devam eden bir çatışma içinde ne koşullarda hazırlandığı konusunu masaya yatırmaktadır. Çünkü yapılacak anlaşmalar barış sürecinin en mühim konularıdır. Dolayısıyla anlaşmaların sağlanması ve de uygulanması barış süreci kavramlarıyla yakından alakalıdır. Onun için Oslo da yapılan müzakere ve anlaşmalar her iki taraf için uygulanmaya alınmadığı sürece herhangi bir mana ifade etmemektedir. İsrail'in arabuluculuk görevi yürüten özellikle ABD, Rusya, AB ve Birleşmiş Milletler'in Filistinlilerin sorunlarını görmezden gelmeye ikna etmesi barış sürecinin çözümsüz bir şekilde günümüze kadar neden geldiği en ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiştir. Yine ABD'nin İsrail ile Arap devletleri arasındaki dengeleyici politikasını terk ederek İsrail yanlısı bir siyaset benimsemesi konumuzun bir diğer muhtevasını oluşturmaktadır.

İsrail Filistin Çatışmalarının Tarihsel Kökleri ve Siyonizm

Filistin-İsrail çatışmasının kökeni iki toplum arasındaki tarihi ve dini farklılıklarda yatmakta olduğu düşünülmektedir. Dünya tarihine baktığımızda birçok komşu ülke arasında husumet bulunduğunu, sorunların uluslararası aktörlerin ve toplumun desteğiyle çözüldüğünü,

¹² Kadir Kasalak, "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/25, (2016), s.72.

çözülemediği durumlarda ise en azından mevcut sorunların sıcak bir çatışma ortamına ulaşmasını engelleyerek çözüldüğünü görebiliriz. Ancak Filistin ile İsrail arasında bir yüzyıldan fazla süredir devam eden husumet ve çatışmalar gün geçtikçe artarak devam etmekte ve beynelmilel aktörlerin barış için sorumluluk almaması nedeniyle beynelmilel camianın baskısı da bir noktadan sonra durmaktadır. Çatışmanın kökeninde antisemitizm (Yahudi karşıtlığı-Yahudi düşmanlığı) ve Siyonizm'in rolü büyük olduğu düşünülmektedir. Antisemitizm, Yahudiler üzerinde travmalı bir tesir oluştururken Siyonizm; Yahudilerin tarih boyunca yaşadığı ızdırapları Filistinlilere yaşatmışlardır. Ancak batı medeniyeti antisemitizmi Yahudilere uygularken; Siyonizm, Filistinlileri hedef alıyordu. Hasebiyle Filistinlilerin bu çatışmanın içinde yer almalarının tek sebebi bu coğrafyalarda yaşıyor olmalarıdır.¹³ Ayrıca XIX. yüzyılın son çeyreğindeki sosyal, ekonomik ve siyasi şartlarıyla 1492'de Avrupa'nın zulmünden kaçan Yahudilerin şartlarının bir olmadığı unutulmamalıdır. 1492'de Osmanlı Devleti, kendi iradesiyle Yahudi göçmenlerini kabul etmişti. 1879-1892 tarihlerinde ise Bâbiâli'ye zorla dayatılmak istenmiştir. Dolayısıyla Bâbiâli, Düvel-i Muazzama'nın ve Siyonist teşkilâtlarının işbirliğinden korkmuştur.¹⁴

Siyonizm ya da Yahudi milliyetçiliği olarak bilinen bu siyasi hareket genel anlamda esas inançları, tüm Yahudilerin tek bir ulus (sadece dini ya da etnik bir topluluk değil) teşkil ettiği ve antisemitizmin tek çözümünün mümkün olduğu kadar çok Yahudi'nin Filistin'de toplanması ve orada bir Yahudi devleti meydana getirmesi olduğudur. Theodor Herzl'in 1897 tarihinde ortaya koyduğu bu düşüncenin temel gayesi "Yahudi halkı için kamu hukukuyla güvence altına alınan ulusal bir yurt" kurmak olduğunu ilan etmesidir. Siyonizm, Yahudilerin Kudüs'e ve İsrail topraklarına olan dini bağlılığından yararlandı. Ancak Siyonizm'in siyaseti milliyetçi ideolojiden ve Avrupalıların dünyanın diğer bölgelerine yerleşme ve hak iddia etme haklarına ilişkin sömürgeci düşüncelerden etkileniyordu. Siyonizm, XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında Rusya İmparatorluğu'nda meydana gelen Yahudi karşıtı

¹³ Miri, *a.g.t.*, s.7.

¹⁴ Bayram Kodaman ve Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha", *Bellefen*, 57/219, (1993), s.573-574.

kanlı ayaklanmaların bir neticesi olarak Yahudiler arasında taraftarlar ve Batı'dan destek kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupalı Yahudilere yönelik Nazi soykırımında (toplu katliam) altı milyonu aşkın insan katledilince Yahudi bir devletin kurulmasına yönelik uluslararası destekte artmıştır.¹⁵ Nihayetinde 19. yüzyıl sonlarında Avrupa'yı kasıp kavuran milliyetçi hareketlerden doğan Siyonizm, Batılı güçlerin yardımıyla Filistin'de bir Yahudi ulus devleti kurmayı amaçlayan bir yerleşimci sömürge projesi olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶

İsrail-Filistin çatışmaları olarak adlandırdığımız sorun en sade haliyle topraklarından koparılmış bir halkın tekrardan sahip olduğu topraklarına dönme ve bağımsız devletini kurma mücadelesi olarak tanımlanır. Bir asra yakın bir zamandır süren bu meselenin temelinde, İngiltere'nin I. Dünya Harbi sonrası stratejik çıkarları için Ortadoğu'da büyük öneme sahip bir bölgeyi kendi kontrolü içinde tutma gayesi bulunmaktadır. Balfour Deklarasyonu ile ihtiyaç duyulan ortamın hazırlanarak Filistin'de İngiliz mandater yönetimin hayata geçirilmesi bu gayelerinin gerçekleşmesini hazırlamıştır. II. Dünya Savaşı sonunda ABD ve Sovyetler Birliği, İngiltere ile Fransa'nın yerini alarak Ortadoğu'da yeni güç dengelerine uygun bir düzenin oluşturulmasını ortaya koymuştur. İngiltere bu koşullar altında manda rejimini sonlandırma kararı alarak meseleyi Birleşmiş Milletler'e götürüp, Filistin'in bölünmesi ve İsrail devletinin kurulmasına sebep olacaktır. Birleşmiş Milletler'in bu taksim kararını reddederek İsrail'e savaş ilan eden Arap devletlerinden Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak'ın yenilgileri, İsrail'in tüm Filistin topraklarına egemen olmalarına ve Filistin halkının yalnızca devletsiz değil aynı zamanda yurtsuz kalmalarına da yol açmıştır. Günümüzde milyonlarca Filistinli mülteci dünyanın değişik ülkelerinde hayatlarını sürdürmekte, büyük mücadelelerden sonra işgal altındaki topraklarının küçük bir bölümünde kurulan Filistin özerk yönetimi bağımsız devlet olma arayışlarını devam ettirmektedir.¹⁷ İngiliz manda dönemi ayrıca Osmanlı'nın son döneminde başlayan Filistin ulusal kimliğinin

¹⁵ Beinun and Hajjar, a.g.m., p.8.

¹⁶ Liron Mor, *Conflicts: The Poetics and Politics of Palestine-Israel*. Fordham Univ Press, 2024, p.5.

¹⁷ N. Neşe Kemiksiz, "Filistin Sorunu", *Akademik Ortadoğu*, 11/1, (2016), s.134-135.

kristalleşmesine de tanık olmuştur.¹⁸ Yine İngiliz manda döneminde (1920-1948) İngilizlerin Siyonist projeye olan destekleri Filistin'deki Yahudi yerleşimci topluluğu ile İngiliz yerel hükümeti arasındaki ilişki her zaman istikrarlı olmasa bile Siyonist ve İngiliz bireyler ve kurumlar arasındaki resmi bilimsel işbirliklerinde sıklıkla ortaya çıkmıştır.¹⁹

İsrail-Arap çatışmalarının temelinde önemli oranda Avrupa'da yaşayan Siyonistlerin, Filistin topraklarında bir devlet inşa etme çabasına dayanmaktadır. Filistin halkının büyük direniş göstermesine karşın nüfusun hemen hemen tamamına yakını, yaklaşık olarak iki asır süren bir dönemde topraksız bırakılmasına mâni olunamamıştır. Uzun zaman süresince Filistin topraklarının, Yahudiler tarafından işgal edilmesi neticesinde bu büyük çatışma daha da alevlenmiştir. Bir zamanlar toprak satın alma yöntemiyle Filistin'e yerleşen Yahudiler, sonraki süreçlerde ise savaşıarak toprak edinme yoluna yöneldikleri görülmüştür. Durumun bu boyuta gelebileceğini kestiremeyen Filistin halkı, büyük bir sıkıntılı süreç içine gireceği sonradan daha iyi anlaşılmıştır.²⁰ Çünkü Yahudi devleti Siyonistler için bir varoluş meselesiydi ve bütün güçlerini bu devletin kurulmasına adanmışlardı.²¹ Filistinliler ise İsrail Devleti'nin doğuşuna yol açan Siyonist girişimi rutin olarak sömürgeci bir proje olarak tanımlamaktadırlar. Onlara göre bu girişim, Siyonist planının himayesi altında meyvelerini veren zamanın en büyük sömürge gücü olan Büyük Britanya tarafından desteklenme şansına sahipti.²²

Siyonist örgütün politikası, esas olarak Filistinli Yahudiler tarafından değil dünya genelindeki 15.000.000 Yahudi veya en azından bunların Siyonizm'le ilgilenenler tarafından belirleniyordu. 1897'den bu yana düzenlenen dünya Siyonist konferanslarında Siyonizm'in siyasi ve kültürel olmak üzere iki anlayışı gelişti. Esas itibarıyla şu anda örgütün

¹⁸ Nathan Brown, *Palestinian politics after the Oslo accords: resuming Arab Palestine*. Univ of California Press, 2003, p.6.

¹⁹ Netta Cohen, *New under the Sun: Early Zionist Encounters with the Climate in Palestine*. Univ of California Press, 2024, p.5.

²⁰ Kişi, a.g.m., s.266-267.

²¹ İbrahim Karataş, "Was Israel a Western Project in Palestine?", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 20/2, (2020), s.201.

²² Benjamin Brown, "The Israeli-Palestinian Conflict", *World Affairs: The Journal of International Issues*, 23/3, (2019), p.59.

resmi amaçları daha çok kültürelidir. Muhtemelen Siyonizm'in kurucusu Herzl Filistin içinde ve dışındaki Siyonistlerin çoğunluğu Yahudi devletini nihai amaçları olarak gördükleri için acil hedeflerinin bir kültür eviyle sınırlamakla yetinmiştir.²³ Filistin toplumu üzerindeki Siyonizm'in etkileri, her ne kadar yerel düzeyde olsa da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra iyice hissedilmiştir.²⁴ İşgal altındaki Filistin topraklarında kurulan Siyonist rejim milliyetçi bir rejimdir. Dünyanın siyasi ve iktisadi güçleri tarafından kurulan bu rejim, Müslümanların birlik oluşturmaması ile Filistin için tehlikeli bir boyut oluşturmuştur. Dolayısıyla Siyonist rejim için her tartışma onun ilerlemesine açılan yeni bir kapı olmuştur.²⁵

Birinci Dünya Savaşı öncesi veya savaş sırasında ülkeyi terk eden on binlerce Filistin'in eve dönmesine izin verilmedi. Bu kişilerin ve onların yakınlarının durumu hiçbir zaman çözüme kavuşmadı. Tam tersine bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok sayıda Filistinli sınır dışı edilip Filistinli mülteciler sorunu yaşanmıştır. Filistinli mülteci sorununun benzersiz özelliği bu mültecilerin yerini dünyanın her yerinden gelen Yahudi göçmenler ve mültecilerin alması, yeni bir halk (İsraililer) oluşturması ve tarihte benzeri görülmemiş bir durumda 'yerlilerin' geri dönüşünün reddedilmesidir.²⁶ I. Dünya Harbi sonrası Filistin toprakları üzerinde manda hakkı Büyük Britanya'ya verilince 1922 yılından 1948 yılına kadar Büyük Britanya kontrolündeki bölge, Kudüs Yüksek Komiserliği (Kudüs) tarafından idare edilmiş ve burada Yahudi cemaatinin sayısı giderek artmaya başlamıştır.²⁷

Theodor Herzl'in kurucusu olduğu ilk Siyonist hareketin temel hedeflerinden biri uluslararası tanınırlık kazanmaktır. Yahudi nüfusunun toplam nüfus içinde yüzde 10'undan az olduğu ve geri kalan (Arap) yüzde 90'ın siyasi haklarının tamamen göz ardı edildiği göz önüne

²³ Quincy Wright, "The Palestine Problem", *Political Science Quarterly*, 41/3, (1926), s.399.

²⁴ Ilan Pappé, *A history of Modern Palestine*, Cambridge University Press, 2022, p.52.

²⁵ Səid Sələh Mirzai, *Fələstin*, (Tərcümə edən: Vüsal Hüseynzadə), Svet Yayınevi, Petersburg, 2017, s.65-66.

²⁶ Mutaz M. Qafisheh, "An Ongoing Anomaly: Pre-and Post-Second World War Palestinian Refugees", *International Journal of Refugee Law* 27/1, (2015), p.52.

²⁷ Musa Qasımlı, Elnur Kəlbizadə və Yeganə Baxşiyeva, *Ermənistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz Siyasətində (1991-2021-ci illər)*, Mütərcim Nəşriyyat, Bakü, 2022, s.18-19.

alındığında, bu durum Siyonist diplomasi için büyük bir zaferi temsil ediyordu. İngilizlerin Balfour vaadi, Milletler Cemiyeti tarafından meşrulaştırılan daha geniş bir sömürge sürecinin parçası olan İngiliz işgali ve mandası dönemi boyunca gerçekleşmiştir. İngilizler, Filistin'in kendi kaderini tayin hakkını destekleme yönündeki uluslararası sorumluluklarından vazgeçerek, Filistin'de ortaya çıkan Siyonist hareketi ideolojik ve maddi olarak da desteklediler.²⁸ İngiltere Balfour Deklarasyonu ile Ortadoğu'da meydana gelebilecek olayların da fitilini böylelikle ateşlemiştir.²⁹

İsrail Devleti'nin tek taraflı kurulduğunun ilanından sonra 1948-49 yıllarında ilk Arap-İsrail savaşı başladı ki buna Filistin Savaşı da denilmektedir. 15 Mayıs 1948 yılında İsrail Devleti'ne komşu olan Arap devletleri İsrail'e saldırmaya başladılar. Bu devletler Mısır, Ürdün, Suriye ve Lübnan'dı. Kısa süre sonra Irak, Suudi Arabistan ve Yemen de İsrail'e savaş ilan etti. Ortadoğu'daki bu duruma Birleşmiş Milletler müdahale etmek zorunda kaldı. Birleşmiş Milletler, Arap devletlerinin bu eylemlerini yargılayarak onları suçlu buldu. Dünyanın süper gücü ABD de Arap devletlerini suçladı. 29 Mayıs 1948'de Birleşmiş Milletler'in müdahalesi sonucu barış sağlandı. Barış antlaşması 11 Haziran 1948'de yürürlüğe girdi fakat barış uzlaşması uzun sürmedi. 8 Temmuz 1948'de İsrail ile Arap devletleri arasında çatışmalar tekrar başladı. 8 Temmuz'dan 18 Temmuz'a kadar süren çatışmalarda İsrail'in Arap ülkelerinin birliklerine yönelik başarılı saldırıları, bu ülkelerin savunmaya geçmesine neden oldu. İsrail, savaşın başında birçok yenilgiye uğramasına rağmen kısa sürede Arap ülkelerinin topraklarına girdi ve etkili operasyonlar gerçekleştirdi. Bunun sonucunda da Filistin'in geniş bir alanını ve ek olarak da 6,7 kilometrekarelik bir alanı da işgal etti. Ancak Birleşmiş Milletler kararına göre bu bölge Arap devleti Filistin'e aitti. Ancak bu hususta hem SSCB hem de ABD İsrail'i savundu. 8 Temmuz 1948 tarihinde imzalanan ateşkes 13 Ekim'e kadar sürdü. 17 Eylül 1948'de Birleşmiş Milletler'de Filistin konusunda arabuluculuk yapan diplomat Kont Folke Bernadotte'nin öldürülmesi, 15 Ekim 1948'de savaşın yeniden başlamasına yol açmıştır. İsrail bu kez başka

²⁸ Karim Makdisi, "Palestine and the Arab-Israeli Conflict: 100 Years of Regional Relevance and International Failure", *Barcelona: Menara*, 5 (2018), p.4.

²⁹ Turgay Murat, *Süper Güçlerin Ortadoğu Mücadelesi*, İdeal Kültür Yayıncılık, Ankara, 2020, s.64.

bölgeleri de işgal etti. 11 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler, ABD'nin girişimiyle bu konuyla ilgili 194 sayılı Kararı kabul etti. Savaş 20 Temmuz 1949'a kadar sürdü ve İsrail devletinin zaferiyle sonuçlanarak Kudüs'ün batısı da İsrail'in kontrolüne geçti.³⁰ İsrail Devleti'nin kurulması ile ilgili Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde yapılan oylamada ABD, Liberya, Haiti, Filipinler ve Batılı Devletler taraftar olarak oy kullanmış, İngiltere ise çekimser oy, Türkiye ise aleyhte oy kullanmıştı. Netice itibarıyla yapılan oylamada üçte iki çoğunlukla İsrail Devleti'nin kurulmasına dair karar alınmıştı.³¹

Bağımsızlığını yeni kuran İsrail ile Arap toplumları arasında zuhur eden savaş, İsrail'in bağımsızlığının ilanından hemen sonra başladı ise de o dönemde bu savaş bir İsrail-Filistin çatışmasından ziyade bir Arap-İsrail çatışmasıydı. Çünkü o dönemlerde Filistinli Araplar komşu Arap ülkelerin hükümetleri tarafından temsil ediliyordu. İsrail-Filistin çatışması Altı Gün Savaşı'nın ardından başladı. İsrail, 1967'de bu bölgelerin tamamında Filistinlilerin yaşadığı hem Batı Şeria'yı hem Doğu Kudüs'ü hem de Gazze'yi işgal ettiler. Paradoksal olarak Filistin'de yaşayan Arapların Yahudi komşularıyla olan temasları kimliklerinin oluşumunu etkilemiş ve gelişimlerini de hızlandırmıştır.³²

Bu dönemdeki Arap-İsrail çatışmaları, 1967'deki Arap Devletleri ile İsrail arasındaki Altı Gün Savaşı'na kadar uluslararası siyasi sistemle sıkı bir şekilde bağlantılıydı. ABD, Soğuk Savaş dengesini de göz önünde bulundurarak Arap devletlerinin SSCB'nin kontrolüne geçmesini engellemek amacıyla bazı müdahaleler gerçekleştirdi. İsrail'in bu dönemdeki mevcut stratejisi, ABD ve müttefiklerinin askeri ve siyasi çatısı altında korunmak ve güçlenmekti. Bu nedenle ABD'nin İsrail'e verdiği rol ile İsrail'in stratejisi arasında bir uyum vardı. İsrail'in dengeleri bozma girişimleri yine ABD tarafından susturuldu. Savaşın sona ermesinin ardından ABD ve SSCB'nin baskısıyla bölgede kalıcı barış sağlanana kadar Birleşmiş Milletler liderliğindeki Barış Gücü, Sina

³⁰ Səməyə Məmməd Mustafayeva, Şəhla Müzəffər Qurbanova və Zərifə Şamil Cavadova, *ABŞ-in Xarici Siyasəti (1945-2010-cu illər)*, Bakü, 2011, s.132-133.

³¹ Yüksel Kaştan, "Ortadoğu'da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, 4, (2012), s.1800.

³² Marcin Szydzisz, "The Meaning Of The Israeli-Palestinian Conflict In The Regional Security Complex", *Political Dilemmas of the Arab and Muslim World*, (Edited by: Rafat Ożarowski, Wojciech Grabowski), Warsaw, Rambler Press, 2017, p.106.

Yarımadası ve Gazze Şeridi'nde konuşlandırıldı. Barış Gücü, Altı Gün Savaşı'na kadar bölgede kaldı. Ayrıca Mısır'ın Sina'da konuşlu Birleşmiş Milletler Barış Gücü askerlerinin geri çekilmesi talebi ve Mayıs 1967'de Akabe Körfezi'nin deniz trafiğine kapatılması, İsrail Savunma Bakanı Moşe Dayan'ı harekete geçmeye sevk etti. Arapların İsrail tarafının çabalarından endişe duyması, İsrail'in üçüncü başbakanı Levi Eşkol'un ülkesine büyük miktarda yatırım sağlayarak İsrail'e büyük bir Yahudi göçünü sağlamaya yönelik etkili siyasetler yürütmesidir.³³

İsrail işgali altında yaşayan Arap azınlık üzerindeki asıl değişim Aralık 1987 yılında başlayan I. intifa hareketi ile ortaya çıkmıştır. İntifada ile beraber Arap azınlık, Filistinli kimliğini tamamen ön plana çıkarmıştır. İşgal altındaki topraklarda yaşayan Araplar İntifadaya büyük destek vermişler, nakdi yardımlar sağlamışlar ve direnişi destekleyen yayın ve gösteriler yapmışlardır. Filistin-İsrail meselesindeki gelişmelerde İsrail'de hayatını sürdüren Arapları doğrudan etki altına almıştır. Hasebiyle gelinen noktada İsraililikten giderek uzaklaşan ve Filistinlilere desteğini arttıran bir Arap azınlık olgusuyla karşı karşıya kalmıştır.³⁴ Filistin Milli Konseyi 15 Kasım 1988 yılında Cezayir'de gerçekleştirdiği toplantıda, müstakil bir Filistin Devleti'nin kurulduğunu duyurmuştur. Türkiye Filistin'i resmi olarak tanıyan ilk devletlerden biri oldu. Buna karşın devlet olduğunun ilanı milletlerarası camiada yeterince kabul görülmemesi sonucunda Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'nün o dönemdeki lideri Yaser Arafat, 14 Aralık 1988 yılında İsrail Devleti'ni tanıdığını ilan etmiştir.³⁵

Oslo Barış Müzakereleri ve Devam Eden Çözumsuzlük

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin'deki hem Araplar hem de Yahudiler İngiliz yönetiminden kurtulmaya kararlıydı. Her ikisi de Filistin topraklarında kendilerine ait bir devlet kurmak istiyordu. Bu bağlamda İngiltere manda yükümlülüklerini bırakınca 2 Nisan 1947 tarihinde Filistin sorununu Birleşmiş Milletler'e taşıyarak örgütün müdahalesini

³³ Miri, *a.g.t.*, s.26-27.

³⁴ Fatma Tunç Yaşar, Sevinç Alkan Özcan ve Zahide Tuba Kor, *Siyonizm düşünden işgal gerçeğine Filistin*, İHH İnsani Yardım Vakfı, 2003, s.32.

³⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, *Yüzyılın İşgali: Tek Taraflı Planların Gölgesinde Filistin*, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2020, s.13-14.

talep etti. Birleşmiş Milletler, 29 Kasım 1947 yılında Filistin'in Yahudi ve Arap olarak iki devlet şekline ayrılması kararını verdi. Devlet kurma yönündeki taraflar, büyük güçler tarafından desteklenen Yahudi milisler ile Filistin'deki o dönemde Arap devletleri tarafından siyasi olarak desteklenen Arap halklar arasında çatışmalara yol açtı. Güç dengesi açıkça İsrail Devleti'ni kurmayı başaran Yahudilerin lehineydi. Bu arada yüzlerce savaşın sonuçlarından korkan binlerce Filistinli Arap, Filistin'in İsrail'in kurulduğu bölgelerindeki evlerini terk ettiler. Pek çoğu da Yahudi milisler tarafından zorla sürüldü. Mülteci haline gelen bu kişilerin çoğu geri dönemedi.³⁶

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 1947 tarihinde Filistin'in bölünmesini onaylayan son derece tartışmalı 181 sayılı kararını kabul edince tüm Arap, Müslüman ve Afrika devletleri Birleşmiş Milletler'in bu kararını derhal reddettiler. Bölünme, ilk kez Siyonistlerin Filistin'in bir kısmına yönelik iddialarını uluslararası anlamda meşrulaştırdı ve Filistin topraklarının yalnızca yüzde 7'sine sahip olan Yahudi nüfusuna Filistin'in en verimli bölgelerinin yüzde 56'sına varan bir pay sağlamıştır. Arap dünyasında Filistin'in bölünmesi ve ardından gelen 1948 savaşı, Libya'dan Yemen'e, Irak'tan Mısır'a ve Suriye'ye kadar kitlesel protestolara yol açtı. Bu durum aynı zamanda Arap sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğini de ateşledi. Arap milliyetçileri ve Filistinliler için Arap-İsrail çatışması sorununun Arap-İsrail çatışmasında yattığını anlamak çok önemlidir.³⁷ 1948 savaşıdan sonra İsrail'in kontrolü altında kalan Filistin, Arap toplumunun parçalanmaya yüz tutmuş ve birçok açıdan İsrail'i çevreleyen mülteci kamplarındaki toplumsal açıdan harap olmuş kalıntılara benziyordu.³⁸ Dolayısıyla 1948'de Filistin'in büyük bir kısmının Siyonist etnik temizliğine uğraması ve sömürgeci gerçekliği göz önüne alındığında modern Filistin tarihinin 'bir toprak iki halk' fikri etrafında döndüğü şeklindeki liberal Siyonist sloganlarının içinin boş olduğu görülmektedir.³⁹

³⁶ Qafisheh, a.g.m., p.61-62.

³⁷ Makdisi, a.g.m., s.5.

³⁸ Baruch Kimmerling and Joel S. Migdal, *The Palestinian People: A History*, Harvard University Press London, 2003, p.172.

³⁹ Nur Masalha, *Palestine: A four Thousand Year History*. Bloomsbury Publishing, 2018, p.44.

Filistin-İsrail çatışmalarının çözüme kavuşmasının önündeki bir diğer engel, farklı İsrail hükümetlerinin yanı sıra birçok İsraili siyasi ve ideolojik grup tarafından onlara yönelik düşmanlığın devam etmesidir. Amerikan yönetimleri, uluslararası toplumun somut etkisinin olmayışı ve Arap dünyasının pasifliği ve gizli anlaşmalar İsrail tutumlarını desteklemektedir. Araplar çoğu zaman Filistinlileri mali açıdan desteklerken kendi ülkelerinde demokratik gelişmeleri yalnızca göstermelik bir siyasi dayanışmayla sonuçlanmaktadır. Filistinliler, sık sık yaşanan öldürme, işkence, fiziksel ve duygusal zarar verme, baskı, hapis, tahakküm ve işgal, topraklara ve mülklere el koyma ve ev yıkma eylemlerinin prizmasından orijinal travmalarının geri dönüşünü yaşıyorlar. İsraililerin elindeki insanlıktan çıkarmaları gerçekten de çok travmatiktir. İsraililer tarafından yerinden edilmeye yönelik devam eden tehditler mevcut korkularını ve 1948'in çözülmemiş anılarını ve ardından gelen olayları pekiştirmektedir.⁴⁰

Özellikle 1967 tarihindeki Altı Gün Savaşı'nda İsrail'in askeri yeteneğinden müteessir olan ABD, İsrail ile Arap ülkeleri arasındaki denge siyasetini bırakarak İsrail taraftarı bir siyaset benimsedi.⁴¹ İsraililerin "Altı Gün Savaşı" ve Arapların baştan sona "gerileme" olarak adlandırdığı 1967 Arap-İsrail savaşı, İsrail'in kesin zaferine ve bölgenin işgaline yol açmıştı. 1967 Arap-İsrail savaşının temsil ettiği kesin zafer, İsrail Dışişleri Bakanı Moşe Dayan'a göre "barış şansının olmadığı" anlamına geliyordu ve bu nedenle "aydınlanmış bir işgal" tavsiyesinde bulunuyordu. 1967 savaşının İsrail'de bugün hala geçerli olan iki önemli sonucunu maskeleymiştir. Öncelikle İsrail'in Filistin toprakları üzerindeki kontrolü birçok liberal İsraili arasında "huzursuzluğa" yol açmıştı. Böylesi bir miras 1990'larda Oslo barış sürecini başlatan İsraili aydınlar içerisinde tartışmaya yol açabilirdi.⁴²

İsrail-Arap mücadelesinin tarihi nazarında en çok eksik kalan tabir şüphesiz barış ifadesidir.⁴³ 1991 yılında Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru

⁴⁰ Adib Jarrar, "Palestinian Suffering: Some Personal, Historical, and Psychoanalytic Reflections", *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 7/3, (2010), p.200.

⁴¹ Miri, a.g.t., s.26.

⁴² Makdisi, a.g.m., p.5-6.

⁴³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 2 Cilt, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1999, s.862.

gelindiğinde uluslararası düzenin değişikliğe uğraması ve Irak'ın işgal yoluyla ele geçirdiği Kuveyt'ten çıkarıldığı Körfez Krizi'nin tesiriyle Filistin meselesinin uzlaşma aracılığıyla çözülebileceğine ilişkin kapsamlı ve geniş bir süreç başlamıştır.⁴⁴ Hatta bu süreç için ikili görüşmelerin daha uygun olduğu ve İsrail'in Ürdün, Suriye, Filistin ve Lübnan ile ayrı ayrı görüşme yapılması planlanmıştı.⁴⁵ Bir yandan ABD'nin İsrail'e, Filistinlilerle barış masasına oturması karşılığında, ekonomik yardımları artıracığına ilişkin telkinleri diğer yandan da İsrail'de Haziran 1992'de yapılan seçimlerde "barış için toprak" yaklaşımını sloganlaştıran İşçi Partisi lideri İzak Rabin'in iktidara gelmesi, sürecin hız kazanmasını sağladı. 1992 sonunda Washington'da yapılan Filistin-İsrail görüşmelerinde sonuç alınamaması üzerine tarafların üst düzey temsilcileri Oslo'da gizli görüşmelere başladılar.⁴⁶

İsrail ve Mısır, Gazze ve Batı Şeria'da Filistinliler için seçilmiş bir idari konsey kurulması konusunda görüşmelerin derhal başlatılması konusunda anlaştılar. Yeni özyönetim otoritesi, sakinlerine tam özerklik verilmesinin temelini oluşturacak ve beş yıllık bir geçiş dönemi boyunca mevcut olacaktı. O zaman işgal altındaki toprakların ve orada yaşayanların nihai statüsü belirlenecekti. İsrail, kuvvetlerini bölgelerden çekip, tüm tarafların üzerinde anlaştığı güvenli bölgelere yeniden konuşlandırma fikrine bile razı olmuştu. Filistin Ulusal Konseyi 1974 ve 1988 kararlarıyla birlikte Oslo sürecinin odak noktası olan Filistin Yönetimi'nin kurulması için 13 Eylül 1993 tarihinde Beyaz Saray bahçesi içinde imza edilen İlkeler Bildirgesi'nin bir nevi yasal dayanağı haline gelmişti.⁴⁷

Oslo görüşmeleri olarak bilinen İlkeler Bildirgesi uzun süreli Arap-İsrail çatışmasını sonlandıracak bir teşebbüs olarak öne sürülmüştür. 13 Eylül 1993 tarihinde İsrail Başbakanı İzak Rabin ve Filistin lideri Yaser Arafat'ın Beyaz Saray'da imzaladığı antlaşmayla her iki taraf birbirini

⁴⁴ Serhat, Erkmen, "Ortadoğu Barış Süreci", *Güvenlik Yazıları Serisi*, No.47, (Seri Editörü: Prof. Dr. Mustafa Aydın, Kadir Has Üniversitesi), (Kasım 2019), s.3-4.

⁴⁵ İlhan Aras, *Filistin-İsrail Arasındaki Temel Sorunlar ve Uluslararası Hukuk*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (2010), s.31.

⁴⁶ Erhan Çağrı, "Filistin-İsrail Barış Süreci Nereye Gidiyor?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56/2, (2001), s.173.

⁴⁷ Kimmerling and Migdal, *a.g.e.*, s.320.

karşılıklı olarak tanımayı, işgal altında yer alan toprakların müzakerelerle belirtilen sınırlar içinde bir Filistin özerk yönetimi kurulmasını ve beş yıl devam edecek bu geçiş döneminin başlamasından iki yıl sonra başlanacak nihai barış görüşmeleri ile meselenin çözümü düşünülmekteydi. Geçiş dönemi sonunda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin İsrail'in 1967 savaşında işgal ettiği topraklardan çekilmesini isteyen 242 ve 338 sayılı kararları esasında daimî bir antlaşmaya ulaşılacaktı. Filistin lideri Arafat ise İsrail'in barış ve güvenlik içinde var olma hakkını tanıırken işgal altındaki topraklarda İsrail karşıtı şiddete son vermeyi vaat etmiştir.⁴⁸

Birleşmiş Milletler ve diğer hükümetler arası kuruluşlar, Eylül 1993'ten bu yana tarafların imzaladığı ve nihai çözüme yönelik müzakerelerin bir parçası olarak Kudüs konusunda müzakere yapılmasını öngören anlaşmaları desteklerken, Kudüs'ün özel statüsünü ve konumunu defalarca teyit ettiler. İsrail'in Kudüs'ü işgalleri ve yasadışı eylemleri uluslararası hukuka göre geçersiz kılınmıştır. Ayrıca Yahudilerin işgali altındaki tüm topraklardan çekilmesi ve adil bir barışın sağlanması için gereken tüm koşulların sağlanması gerektiği savunulmuştur.⁴⁹

Çoğu Arap ülkesi İsrail-Filistin çatışmasını sadece özel bir durum olarak değil aynı zamanda umutsuz bir durum olarak görse de bu çatışmada diğer çatışmalarla ortak olan mevcut dinamiklerin bulunduğu farkına varmak ve dolayısıyla kendilerini karşılaştırma ve gözleme açmak önemlidir. Bu dinamiklerin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi, sürdürülebilir çözümler arayışında akıllı resmi ve resmi olmayan diplomasiyi teşvik etmek isteyen barış yapımcılar için faydalı olabilir. Barış sürecinin ilerlemesi, her iki tarafın da karşı tarafı çözüme dahil etmesi gerektiğini anladığında başlar. Gerçekte çözümler nadiren kazan-kaybet veya kazan-kazan şeklindedir. Çoğu zaman her iki tarafın da anlaşmaya varmak için taviz vermesiyle kaybet-kaybet durumu yaşanıyor. Böylece her iki tarafın da asıl görevi, istediklerini en az kaybetmek olur ve bu da çoğu barış sürecinin doğasını kısmen uzatır.

⁴⁸ Barış Esen, *Filistin'de Bölünmüşlüğü İsrail ile Çözumsuzlüğe Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s.112.

⁴⁹ United Nations, *The Origins And Evolution Of The Palestine Problem Part V (1989-2000)*, New York, 2014, p.46.

Taraflar çoğu zaman barış süreçlerinden kaçmak ve uzlaşmalardan kaçınmak için mümkün olan her fırsatı değerlendirecektir ancak bu bir anlaşmaya varmak için nelerden vazgeçilmesi gerektiği konusunda uzlaşmanın gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Bu amaçla, çatışmaların bitmediğini, değiştiğinin farkına varılması önemlidir; amaç, çatışmanın şiddetten siyasete taşınması ve böylece daha az yıkıcı hale getirilmesidir. Çoğu zaman bir anlaşmazlığa çözüm bulmak anlaşmanın önündeki en büyük engel değildir; aslında bir çatışmanın genellikle birçok çözümü vardır. Ancak liderlerin ve seçmenlerin çözümü birlikte ele almasını sağlamak sorunlu olabilir; zamanlama ve ilişkiler bunun anahtarıdır. Kalıcı bir barışın sürdürülebilmesi için uzlaşmalara zemin hazırlanmalıdır ve bu da genellikle çok zaman alır. İsrail-Filistin barış sürecine genellikle uzlaşmaya varılması halinde kaybedeceklerini düşünenler tarafından sıklıkla şiddet eşlik etmiştir.⁵⁰

İsraililer ile Filistinliler arasında 1993-1995 yıllarında bir dizi anlaşmanın imzalanması, anlaşmazlığın kısa sürede çözülebileceğini düşündürdü. 1996 yılında İsrail’de sağ partilerin iktidara gelmesi ve Filistin Ulusal Yönetimi ile çatışan ilişkilerin başlaması, sadece bu anlaşmaların hayata geçirilmesi değil Ortadoğu sorununun çözümünün de yeniden sorgulanmasına neden olmuştur.⁵¹ İsrail, II. Oslo sürecinde Filistinlilerin tavizlerine nadiren karşılık vermiştir. Örneğin, 1995 Geçici Anlaşması'nın (Oslo II Anlaşması) yeniden uygulamaya konmasını öngören 1998 Wye Nehri Mutabakatının uygulanması için İsrail, Filistin tarafından diğer hususların yanı sıra İsrail’in yok edilmesine ilişkin her türlü düşüncelerin silinmesini talep etmişti. Filistinliler, Bill Clinton Aralık 1998’de Gazze’ye yaptığı ziyarette bu düşünceleri ortadan kaldırmayı kabul ettiler. Ancak Filistinlileri hayal kırıklığına uğratan şekilde bu tarihi fedakârlık, İsrail’in işgal altındaki topraklardan çekilmesiyle karşılık bulmadı; bu husus İsrail’in Oslo II’deki taahhütlerinin ve Wye Nehri Mutabakatının ihlali anlamına geliyordu. ABD, Oslo müzakereleri sırasında partizan olmayan bir arabulucu olarak hareket etmek yerine sıklıkla İsraililerin yanında yer aldı. İsrail, tarafların üzerinde anlaşığı

⁵⁰ Bruce D. Jones, “The Israeli-Palestinian Conflict: Where Do We Stand?”, *The Israeli-Palestinian Conflict: Historical and Prospective Intervention Analyses*, Atlanta, 2003, p.9.

⁵¹ A.A. Güləliyeva, “XX Əsrin Sonu–XXI Əsrin Əvvəllərində Mısır–İsrail Münasibətləri (Fələstin Problemi Kontekstində)”, Bakı Universitetinin Xəbərləri, *Humanitar Elmlər Seriyası* No:3, (2010), s.132.

sınırlı tavizleri bile vermeyi reddederken, ABD “aracı” olarak İsrail’e somut bir baskı uygulamadı. Bu nedenle ABD, Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme diliyle ifade edilen isteklerini boşa çıkarmak için İsrail’le birlikte el sıkışmıştır.⁵²

Uzun yıllar boyunca her iki taraf, bir tarafın kazandığı her zaferin diğer taraf için bir yenilgi olarak değerlendirildiği sıfır toplamı bir ilişki içinde sıkışıp kalmıştı. Oslo ise tam tersine ağırlıklı olarak İsrail’in lehine dönen güç dengesine rağmen başından itibaren mümkün olduğu kadar çok kazan-kazan durumu yaratma çabalarıyla yönlendirildi. Ancak ilişkilerin niteliğindeki bu genel değişiklik sağlanamadı. Oslo tarafından belirlenen takvime göre Netanyahu hükümetinin üç yıllık görev süresi (1996-99), geçici anlaşmanın tam olarak uygulamaya konması ve kalıcı statüye ilişkin başarılı müzakerelerin gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Bunun yerine Netanyahu oyunun kurallarını yeniden yazdı ve kalıcı bir çözüme ulaşma açısından bu aşamayı tek kelimeyle başarısızlıkla sonuçlandırdı. Filistinlilere, Arap dünyasına ve daha geniş uluslararası topluluğa, İsrail'in gerçekten barış isteyip istemediğini sorgulamaları için her türlü fırsat verildi. Ancak siyasi koşullar Netanyahu’yu, isteksiz ve sınırlı da olsa süreci uygulamaya devam etmeye zorladı. Netanyahu barış sürecini acımasızca sabote etti ve Filistinli ortaklarının meşruiyetini ortadan kaldırmak için her türlü çabayı gösterdi. Filistinlilere karşı yürüttüğü kampanyanın ana silahı, Filistin tarafının anlaşmaların üzerine düşen kısmını yerine getirmediği yönündeki sözleriydi ve bu nedenle İsrail üzerine düşeni uygulamayacaktı. Gerçekte Netanyahu hükümeti döneminde her iki tarafta da anlaşmaya ilişkin ihlaller vardı. Filistinliler radyo, televizyon, yazılı basın ve okul kitapları aracılığıyla İsrail’e karşı yapılan sert propagandaları sonlandırmama konusunda İsrail ile bir anlaşmaya varamadı. Ancak İsrail’in ihlalleri hem sayıca daha fazla hem de daha kapsamlıydı. Her ne kadar anlaşmalar imzalanıp Filistinlilere çeşitli sorumluluklar ve yetki alanları devredildi ise de İsrail’in Filistinlilere yönelik işgalciden işgal edilene patronluk taslayan tutumu azalmadan devam etmişti. Filistinliler ise Hamas ve İslami Cihad’ın Oslo Anlaşması’nın imzalanmasının ardından yoğunlaşan kanlı saldırılarının ve Filistin tarafının açıkça yürüttüğü kışkırtmanın İsrail açısından acı

⁵² Berdal Aral, “Oslo ‘Peace Process’as A Rebuttal Of Palestinian Self-Determination”, *Ortadoğu Etütleri*, 10/1, (2018), p.20.

verici önemini hafife alma eğilimindeydi.⁵³ Zaten Netanyahu ve hükümeti bir felaket olarak nitelendirdikleri Oslo Anlaşmasına karşı çıkan aşırı sağcı bir politikacı özelliğini taşıyordu.⁵⁴

Oslo sürecinin mutlak bir barışı sağlayamaması Filistin'in İkinci İntifayı başlatmalarına yol açmıştır. Filistin'in 2000 yılı Eylül ayında İkinci İntifadayı başlatmalarının en büyük sebeplerinden biri hiç kuşku yok ki Oslo görüşmelerinin getirmiş olduğu söz konusu tatminsiz ve adaletten uzak bir ortamdır. Oslo müzakerelerinde basit konular ele alınırken, çözülmesi zor konular (Kudüs, yerleşimciler, mülteciler, sınırlar ve Filistin devletinin kurulması) nihai statü görüşmelerine bırakılmıştı. 2000 yılının temmuz ayında her iki taraf çözülmesi zor olan esas sorunları görüşmek üzere Camp David'de bir arada buluştuğunda Amerika Başkanı Bill Clinton'ın, bilhassa İsrail'i destekleyici teklifleri Filistin lideri Yaser Arafat tarafından kabul edilmemişti.⁵⁵ Camp David'den önceki diplomatik müzakerelerin doğuşunu ve bunu izleyen on yıldaki yankılarını inceleyerek barış sürecinin geleneksel dönemselleştirmesini 1970'ler ve 1980'li yılları daha iyi hesaba katacak şekilde düşünmesini sağlamıştır.⁵⁶ Ayrıca bu dönemde İsrail'deki bombalamaların ve diğer saldırıların çoğunun sorumluluğunu Hamas ve İslami Cihad üstlenmişti. Bu örgütler İsrail Devleti'ni tanımadıkları için Oslo anlaşmalarını da reddettiler.⁵⁷ Her iki taraf arasındaki yoğun tartışmalar Oslo Anlaşmalarının sona ermesine işaret ediyordu.⁵⁸ Dolayısıyla İsrail ile Filistinliler arasında Oslo görüşmelerine yol açan gizli görüşmelerin başlangıcındaki uluslararası koşullar, Filistin tarafının lehine olmaktan çok uzaktı.⁵⁹ Esasında Oslo müzakereleri Filistin-İsrail münasebetlerinde çözüme kavuşulacağı düşünülen bir engeli kaldırmak üzere alınacak

⁵³ Ron Pundak, "From Oslo to Taba: what went wrong?", *Survival*, 43/3, (2001), p.33.

⁵⁴ Ahmed Qurie, *Beyond Oslo, the struggle for Palestine: Inside the Middle East peace process from Rabin's death to Camp David*. Bloomsbury Publishing, 2008, p.13.

⁵⁵ Fatma Yaşar Tunç vd., *a.g.e.*, s.19-20.

⁵⁶ Seth Anziska, *Preventing Palestine: A Political History From Camp David to Oslo*. Princeton University Press, 2018, p.15.

⁵⁷ Joel Beinin and Rebecca L. Stein, *The Struggle for Sovereignty: Palestine and Israel, 1993-2005*, Stanford University Press, 2006, p.9-10.

⁵⁸ Lisa Hajjar, *Courting Conflict: The Israeli Military Mourt System in the West Bank and Gaza*, Univ of California Press, 2005, p.15.

⁵⁹ Aral, a.g.m., 16.

prensip hükümlerini muhafaza etmekteydi.⁶⁰ Filistin'in özerkliği hususunda 1993 yılında imzalanmış olan Oslo Barış Antlaşmalarını hiçbir şekilde benimsemeyen Ariel Şaron'un başbakan seçilmesiyle bu barış anlaşmasının hükümsüz olduğuna mutlak bir şekilde bakılabildi.⁶¹ Ayrıca tüm bu barış ve müzakere teşebbüsleri gerçek manasıyla bölgeyi huzura kavuşturmaya ve iki taraf arasındaki husumeti sonlandırmaya yetmediği görülmüştür.⁶²

Oslo'da başlayan İsrail-Filistin barış sürecinin çöküşünün üç olası açıklaması vardı. İsraililer ile Filistinliler arasında barışın kesinlikle imkânsız olduğu iddia edilebilir ya da barışın mümkün olduğu sonucuna varılabilir ancak her iki taraf da bunu henüz tek geçerli seçenek olarak kabul etmemekte ve bu nedenle gerekli acı verici tavizleri vermeye hazır değillerdi. Aslında barış için bir fırsat vardı ama yanlış hesaplamalar ve tüm sürecin kötü yönetilmesi nedeniyle bu fırsat heba edildi.⁶³

Barış diplomasisi İsrail ile Filistinliler arasında uzun zamandır çözülemeyen anlaşmazlıkları, Oslo I ve II, Camp David II gibi bir dizi düzenleme aracılığıyla çözmesi gerekiyordu. Gerçek şu ki bu süreç fiilen Filistinlilerin temel haklarının inkarına dayanıyordu. Uluslararası hukuk Filistinlilerin yanında olmasına rağmen İsrail, barış sürecinde arabulucu olarak yer alan ABD, Rusya, AB ve Birleşmiş Milletler dördüsünü Filistinlilerin şikâyetlerini görmezden gelmeye ikna etmişti. Aslında uluslararası hukuk, İsrail'i Filistinlilerin haklarını yerine getirmekle yükümlü kılıyordu. İsrail Filistinlilerin haklarını yerine getirmekle kalmayıp aynı zamanda Filistin halkına karşı geçmişte işlediği suçlardan kaynaklanan sorumluluklarıyla da yüzleşmeyi reddediyordu. Onun için uluslararası hukuka ve adalete dayalı bir çözüm aramak yerine Filistinlilerle güçlü bir konumdan pazarlık yapmayı istiyorlardı. Bir tarafın diğer taraf üzerindeki hakimiyetini yansıtan Oslo barış süreci, sonunda Filistin tarafının haklı taleplerinin yalnızca küçük bir kısmını karşılıyordu.

⁶⁰ Yusuf Yıldırım, "İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları", *OPUS International Journal of Society Researches*, 18/41, (2021), p.3856.

⁶¹ Tayyar Arı, "Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün mü?", *Akademik Orta Doğu*, 2/1, (2007), s.26-27.

⁶² Ümmiye Özbilek, *İngiliz Okulu ve Uluslararası Toplum: İsrail-Filistin Sorunu*, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ, 2020, s.52-53.

⁶³ Pundak, a.g.m., p.31.

Oslo sürecinin tamamı bir bakıma Oslo l'in tekrarı niteliğindedir. Gerçekten de Oslo anlaşmaları İsrail-Filistin sorununa ilişkin temel konularda kesin bir anlaşmaya varmayı başaramadı. Bu süreç nihai barış anlaşmaları yerine yalnızca geçici anlaşmaları üretti. Nihai formül aslında bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasından başka hiçbir şeyi içermiyordu.⁶⁴

Sonuç

Geçmiş Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan bu çatışmaların başlangıcı İsviçre'nin Bazel şehrinde tertiplenen ilk Siyonizm Kongresi ile başlamıştı. 1897'deki ilk Siyonizm Kongresi ve 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu da dahil edilerek Filistin'de bir Yahudi devletine ait düşüncelerin kamuoyu nezdinde ilan edilmesi bölgede gerginliğe neden oldu. Filistin'de az sayıda olan Yahudi nüfusu bu yeni kararlarla giderek arttı. İngilizlere "Filistin'de Yahudiler için ulusal bir yurt kurulması" yönünde bağlayıcı yükümlülük getiren Filistin mandasının uygulamaya konmasının ardından gerginlik, Araplar ve Yahudiler arasında mezhep çatışmasına yol açtı. Bu çatışmalar 1947-1949 Filistin savaşıyla doruğa ulaştı ve geniş kapsamlı Arap-İsrail çatışmalarının başlangıcına işaret etti. Uzun süre devam eden barış sürecine rağmen İsrail ile Filistin arasında nihai bir barış anlaşmasına varılamadı.

İsrail-Filistin çatışmaları, temelde aynı arazi üzerinde hak iddia eden iki ulusal kimlik arasındaki bir anlaşmazlık olarak görülse de İsrail Devleti ile Filistinliler arasında devam eden ve bölgedeki Arapları da birçok konuda etki altında bulandıran uluslararası bir anlaşmazlıktır. Bu anlaşmazlık aynı zamanda daha geniş Arap-İsrail çatışmasının da bir parçasını oluşturmaktadır. İki devletli çözüme arabuluculuk yapmak için birçok devlet girişimde bulunmuş olmasına rağmen İsrail'in olumsuz tavırlarından dolayı bir sonuca varılamamıştır. İstikrarlı bir barış ve iki devletli çözümün çatışmayı sona erdirmenin en iyi yol olduğu düşünülmektedir. Çoğu Filistinli, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni gelecekteki devletlerinin bölgesi olarak görmekte ve bu görüş çoğu İsraili tarafından da kabul edilmektedir.

Her iki taraf çatışmaların barışçıl yollarla sağlamak için 1993 tarihinde Oslo'da barış sürecine girişince çözüm için bir umut doğmuştu. Filistin

⁶⁴ Aral, a.g.m., s.18-19.

özerkliğinin kurulmasıyla sonuçlanıp 1995'te Gazze Şeridi'nin tamamı ve Batı Şeria'daki sekiz şehir Filistin yönetimi altına girmişti. Bu süreç esasında bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasıyla taçlandırılacaktı. 2000 yılında İsrail'in Başbakanı Ehud Barak, Camp David'de Filistin'in Devlet Başkanı Yaser Arafat ile ABD lideri Bill Clinton ile bir toplantı gerçekleştirdi. Toplantıda İsrail-Filistin çatışmasının nihai çözümü konusunda tekrar konuşuldu. Ancak ne yazık ki görüşmeler başarıyla sonuçlanamadı. Aynı yıl, barış umutlarını gömen yeni İntifadanın başlangıcına tanık oldu. Daha sonra durum daha da karmaşıklaştı. 2007 yılında Hamas Gazze Şeridi'ni yönetmeye başladı. Artık Batı Şeria El Fetih, Gazze Şeridi ise Hamas tarafından yönetiliyordu. Hamas ve İsrail arasında her zaman gerginlikler var. Yahudi yerleşim birimleri inşa etme süreci barış görüşmelerini daha da zorlaştırmaktadır.

Filistinlilerin beklentileri Oslo anlaşmalarıyla karşılanmadı. Oslo süreci, Filistinlilerin başlangıçta temel tavizler vermesini gerektirirken, İsrail'in temel tavizleri nihai statü görüşmelerine kadar verilmeyecekti. Tüm dünya barışçıl bir çözüm için bir araya gelmesi gerekiyor ancak İsrail hükümetinin ve ilgili diğer tarafların isteksizliği sorunu daha da ağırlaştırmaktadır. Dolayısıyla İsrail-Filistin meselesine dengeli bir yaklaşım, İsrail'in yanı sıra Arap ülkeleriyle de olumlu ilişkilerin sürdürülmesine yardımcı olacaktır. Filistin meselesine İslam dünyasının ayrı bir dikkati gerekmektedir. 11 Eylül olayından sonra New York ve Washington'daki Amerikan merkezlerine yapılan saldırı, halkın dikkatinin bu konulara çevrilmesi ve sonrasında yaşanan Afganistan olaylarından sonra Filistin meselesi ihmal edilmiş ve Siyonist rejim bu ilgisizlikten azami derecede yararlanmıştı. Siyonist rejim, son birkaç yıldır uyguladığı ağır baskılar ve seri suçlardan sonra öyle bir durum yarattı ki Filistin şehirlerindeki Filistin halkının evlerine askeri teçhizat ve tanklarla girmekte ve tereddüt etmeden suç işlemektedir.

Kaynakça

Altun, Ali, "David Hare'in Bakış Açısıyla İsrail-Filistin Çatışması: Via Dolorosa", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24/4, (2020), s.2009-2017.

Seth Anziska, *Preventing Palestine: A Political History From Camp David to Oslo*, Princeton University Press, 2018.

Aral, Berdal, "Oslo 'Peace Process' as A Rebuttal Of Palestinian Self-Determination", *Ortadoğu Etütleri*, 10/1, (2018), p.7-26.

Aras, İlhan, *Filistin-İsrail Arasındaki Temel Sorunlar ve Uluslararası Hukuk*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Arı, Tayyar, "Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün mü?", *Akademik Orta Doğu*, 2/1, (2007), s.11-34.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 2 Cilt, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1999.

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1994.

Barış, Esen, *Filistin'de Bölünmüşlüğü İsrail ile Çözumsuzlüğe Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

Baxşəliyeva, Gövhər, "Azərbaycan Şərqi parlayan ulduzu", *Azərbaycan Qazəti*, 28 Oktyabr, 2018. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/azerbaycan-sherqin-parlayan-ulduzu-190161> (Erişim Tarihi: 16.02.2024).

Baxşəliyeva, Gövhər, "Müstəqil Azərbaycanın Şərq siyasəti", *Azərbaycan Qazəti*, 27 Oktyabr, 2016. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/musteqil-azerbaycanin-sherq-siyaseti-179273> (Erişim Tarihi: 16.02.2024).

Beinin, Joel and Lisa Hajjar, "Palestine, Israel and the Arab-Israeli Conflict", Middle East Research and Information Project, 2014.

Beinin, Joel, and Rebecca L. Stein, *The struggle for sovereignty: Palestine and Israel, 1993-2005, 1948* Stanford University Press, 2006.

Brown, Benjamin, "The Israeli-Palestinian Conflict", *World Affairs: The Journal of International Issues*, Vol. 23, No. 3, (2019), p.58-65.

Brown, Nathan, *Palestinian Politics After the Oslo Accords: Resuming Arab Palestine*. Univ of California Press, 2003.

Cohen, Netta, *New under the Sun: Early Zionist Encounters with the Climate in Palestine*, Univ of California Press, 2024.

Çağrı, Erhan, "Filistin-İsrail Barış Süreci Nereye Gidiyor?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56/2, (2001), s.173-180.

Erkmen, Serhat, "Ortadoğu Barış Süreci", *Güvenlik Yazıları Serisi*, No:47, (Seri Editörü: Prof. Dr. Mustafa Aydın, Kadir Has Üniversitesi), Kasım 2019.

Güləliyeva, A.A., "XX Əsrin Sonu-XXI Əsrin Əvvəllərində Mısır-İsrail Münasibətləri (Fələstin Problemi Kontekstində)", Bakı Universitetinin Xəbərləri, *Humanitar Elmlər Seriyası* No:3, 2010, s.132-137.

Hajjar, Lisa, *Courting Conflict: The Israeli Military Mourt System in the West Bank and Gaza*, Univ of California Press, 2005.

Jarrar, Adib, "Palestinian Suffering: Some Personal, Historical, and Psychoanalytic Reflections", *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 7/3, (2010), p.197-208.

Jones, Bruce D., "The Israeli-Palestinian Conflict: Where Do We Stand?", *The Israeli-Palestinian Conflict: Historical and Prospective Intervention Analyses*, Atlanta, 2003.

Karaköse, Hasan, "Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/2, (2018), s.150-165.

Karataş, İbrahim, "Was Israel a Western Project in Palestine?", *Journal of Islamicjerusalem Studies*, Vol 20, No 2, 2020, p.189-206.

Kasalak, Kadir, "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/25, (2016), s.65-78.

Kaştan, Yüksel, "Ortadoğu'da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, 4, 2012, s.1797-1815.

Kemiksiz, N. Neşe, "Filistin Sorunu", *Akademik Ortadoğu*, 11/1, (2016), s.133-179.

Kimmerling, Baruch and Joel S. Migdal, *The Palestinian People: A History*, Harvard University Press London, 2003.

Kişi, Erden, "1948'den Bugüne, Tarihi ve Siyasi Yönleri ile "İsrail-Filistin Sorunu", *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 3/1, (2023), s.262-274.

Kodaman, Bayram ve Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha", *Bellekten*, 57/219, (1993), 565-580.

Makdisi, Karim, "Palestine and the Arab–Israeli Conflict: 100 Years of Regional Relevance and International Failure", *Barcelona: Menara* 5, 2018.

Masalha, Nur, *Palestine: A four Thousand Year History*, Bloomsbury Publishing, 2018.

Miri, Nərmin, İsrail-Fələstin Münaqişəsi Oslo Prosesindən Sonra: Yeni Problemlər və Münaqişənin Həlli Perspektivləri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistr Dissertasiyası, Bakü, 2015.

Mor, Liron, *Conflicts: The Poetics and Politics of Palestine-Israel*, Fordham Univ Press, 2024.

Murat, Turgay, *Süper Güçlerin Ortadoğu Mücadelesi*, İdeal Kültür Yayıncılık, Ankara, 2020.

Mustafayeva, Səmayə Məmməd, Şəhla Müzəffər Qurbanova ve Zərifə Şamil Cavadova, *ABŞ-in Xarici Siyasəti (1945-2010-cu illər)*, Bakü, 2011.

Özbilek, Ümmiye, *İngiliz Okulu ve Uluslararası Toplum: İsrail-Filistin Sorunu*, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ, 2020.

Pappe, Ilan, *A history of Modern Palestine*. Cambridge University Press, 2022.

Pundak, Ron, "From Oslo to Taba: what went wrong?", *Survival* 43/3, (2001), p.31-45.

Qafisheh, Mutaz M., "An Ongoing Anomaly: Pre-and Post-Second World War Palestinian Refugees", *International Journal of Refugee Law* 27/1, (2015), p.52-74.

Qasımlı, Musa, Elnur Kəlbizadə və Yeganə Baxşıyeva, *Ermənistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz Siyasətində (1991-2021-ci illər)*, Mütərcim Nəşriyyat, Bakü, 2022.

Qurie, Ahmed, *Beyond Oslo, the struggle for Palestine: Inside the Middle East peace process from Rabin's death to Camp David*, Bloomsbury Publishing, 2008.

Sarıaslan, Fatma, "Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 6, (2019), s.1-32.

Səid Sələh Mirzai, *Fələstin*, (Tərcümə edən: Vüsal Hüseynzadə), Svet Yayınevi 1. Baskı, Petersburg, 2017.

Szydzisz, Marcin, "Israeli-Palestinian Conflict—a Catalog of Problems to Solve", *Review of Nationalities*, 6/1, (2016), p.147-159.

Szydzisz, Marcin, "The Meaning Of The Israeli-Palestinian Conflict In The Regional Security Complex", *Political Dilemmas of the Arab and Muslim World*, (Edited by: Rafał Ożarowski, Wojciech Grabowski), Warsaw, Rambler Press, 2017.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, *Yüzyılın İşgali: Tek Taraflı Planların Gölgesinde Filistin*, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2020.

United Nations, *The Origins And Evolution Of The Palestine Problem Part V (1989-2000)*, New York, 2014.

Wright, Quincy, "The Palestine Problem", *Political Science Quarterly*, Vol 41, No 3, (1926), p.384-412.

Yamak, Tahsin, "Filistin/İsrail Meselesinde Açmazlardan Çıkış için Bir Yol: Ekonomi Politik Perspektif", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 7, (2020), s.25-48.

Yaşar, Fatma Tunç, Sevinç Alkan Özcan ve Zahide Tuba Kor, *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin*, İHH İnsani Yardım Vakfı, 2003.

Yıldırım, Yusuf, "İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları", *OPUS International Journal of Society Researches*, 18/41 (2021), s.3840-3884.

Extended Summary

The origin of the Palestine-Israel conflict is thought to lie in the historical and religious differences between two societies famous for their hostility. When we look at world history, we can see that there is hostility between many neighboring countries, that the problems are solved with the support of international actors and society, and that in cases where they cannot be solved, they are solved by at least preventing the existing problems from reaching a hot conflict environment. However, the hostility and conflicts between Palestine and Israel, which have been going on for more than a century, continue to increase day by day, and due to the international actors not taking responsibility for peace, the pressure from the international community also stops after a certain point. It is thought that anti-Semitism (anti-Semitism-hostility towards Jews) and Zionism play a major role in the origin of the conflict. While anti-Semitism has a traumatic effect on Jews, Zionism has made Palestinians experience the suffering that Jews have experienced throughout history. However, while Western civilization applied anti-Semitism to Jews, Zionism targeted Palestinians. Therefore, the only reason why Palestinians are involved in this conflict is because they live in these regions. In addition, a political anti-Semitism supported by organizations based on certain theories was initiated in Christian countries such as Germany, Austria, the Great Britain, Poland, Russia and France. As a result, a great "Jewish problem" that needed to be solved in Europe emerged.

This political movement, known as Zionism or Jewish nationalism, generally has the fundamental belief that all Jews constitute a single nation (not just a religious or ethnic community) and that the only solution to anti-Semitism is for as many Jews as possible to gather in Palestine and establish a Jewish state there. Theodor Herzl's main goal in this idea, put forward in 1897, was to establish "a national homeland for the Jewish people, secured by public law." Zionism took advantage of the Jews' religious attachment to Jerusalem and the Land of Israel. However, Zionism's politics were influenced by nationalist ideology and colonialist ideas about the right of Europeans to settle and claim other parts of the world. Zionism gained adherents among Jews and support in the West as a result of the bloody anti-Jewish riots that took place in the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. International support for the establishment of a Jewish state increased when more than six million people were killed in the Nazi genocide (mass killing) of European Jews during World War II.

The most missing term in the history of the Israeli-Arab struggle is undoubtedly the term peace. In 1991, towards the end of the Cold War, with

the change in the international order and the impact of the Gulf Crisis, in which Iraq was expelled from Kuwait, which it had captured through occupation, a comprehensive and comprehensive process began to resolve the Palestine issue through reconciliation. In fact, it was planned that bilateral meetings would be more suitable for this process and that Israel would hold separate meetings with Jordan, Syria, Palestine and Lebanon. On the one hand, the USA's suggestions that it would increase economic aid to Israel in exchange for sitting at the peace table with the Palestinians, and on the other hand, the Labor Party leader Yitzhak Rabin, who sloganized the "land for peace" approach in the elections held in Israel in June 1992, came to power. His arrival enabled the process to accelerate. After the Palestinian-Israeli talks held in Washington at the end of 1992 failed to yield any results, senior representatives of the parties started secret talks in Oslo.

Israel and Egypt agreed to immediately begin talks on establishing an elected administrative council for Palestinians in Gaza and the West Bank. The new self-governing authority would form the basis for granting full autonomy to residents and would exist for a five-year transition period. At that time, the final status of the occupied lands and their inhabitants would be determined. Israel even agreed to the idea of withdrawing its forces from the regions and redeploying them to safe areas agreed upon by all parties. Together with the 1974 and 1988 decisions of the Palestinian National Council, it became a kind of legal basis for the Declaration of Principles signed in the White House Garden on September 13, 1993, for the establishment of the Palestinian Authority, which was the focal point of the Oslo process.

The Declaration of Principles, known as the Oslo talks, was put forward as an attempt to end the long-standing Arab Israeli conflict. With the agreement signed by Israeli Prime Minister Yitzhak Rabin and Palestinian leader Yasser Arafat at the White House on September 13, 1993, both parties mutually recognized each other, established a Palestinian autonomous administration within the borders of the occupied lands specified by negotiations, and this transition would continue for five years. It was planned to resolve the issue with final peace talks that would begin two years after the start of the period. At the end of the transition period, a permanent agreement would be reached on the basis of UN Security Council resolutions 242 and 338, which demanded Israel's withdrawal from the lands occupied in the 1967 war. Palestinian leader Arafat, on the other hand, promised to end anti-Israeli violence in the occupied territories while recognizing Israel's right to exist in peace and security.

Although most Arab countries view the Israeli-Palestinian conflict not only as a special case but also as a hopeless situation, it is important to recognize that there are existing dynamics in this conflict that are common to other

conflicts and therefore open themselves to comparison and observation. Careful analysis of these dynamics can be useful for peacemakers who want to promote smart official and unofficial diplomacy in the search for sustainable solutions. Progress in the peace process begins when both sides understand that they must include the other side in the solution. In reality, solutions are rarely win-lose or win-win; Most of the time it is a lose-lose situation with both parties making concessions to reach an agreement. The main task of each side thus becomes the least loss of what they want, which in part prolongs the nature of most peace processes. Parties will often take every opportunity possible to evade peace processes and avoid compromises, but this does not eliminate the need to agree on what to give up reaching an agreement. To this end, it is important to realize that conflicts are not over, they are changing; the aim is to move the conflict from violence to politics and thus make it less destructive. Often finding a solution to a dispute is not the biggest obstacle to agreement; In fact, a conflict often has many solutions. But getting leaders and voters to consider the solution together can be problematic; timing and relationships are key to this. In order for a lasting peace to be maintained, compromises must be made, and this often takes a long time. The Israeli-Palestinian peace process has often been accompanied by violence, often by those who feel they stand to lose if a compromise is reached.

Peace diplomacy was supposed to resolve long-standing disputes between Israel and the Palestinians through a series of arrangements such as Oslo I and II and Camp David II. The truth is that this process was effectively based on the denial of Palestinians' basic rights. Although international law was on the side of the Palestinians, Israel persuaded the US, Russia, EU and UN quartet, which served as mediators in the peace process, to ignore the Palestinians' complaints. In fact, international law obliged Israel to fulfill the rights of the Palestinians. Israel not only failed to uphold the rights of Palestinians, but also refused to face its responsibilities for past crimes against the Palestinian people. Therefore, instead of seeking a solution based on international law and justice, they wanted to negotiate with the Palestinians from a position of strength. The Oslo peace process, which reflected the dominance of one side over the other, ultimately met only a small part of the Palestinian side's legitimate demands. The entire Oslo process was, in a way, a repetition of Oslo I. Indeed, the Oslo accords failed to reach a definitive agreement on fundamental issues regarding the Israeli-Palestinian conflict. This process produced only interim agreements rather than final peace agreements. The final formula actually included nothing other than the establishment of an independent Palestinian state.

This article also emphasizes that three controversial issues (determination of the status of Jerusalem, resolution of the Palestinian refugee issue and Jewish settler issue) must be resolved in order to resolve the conflict between Israel and Palestine. It should be clearly stated that the Oslo Peace Talks constitute an extremely rich source in terms of peace literature, especially in terms of foreign sources. The wrongs and rights in this peace process will shed light on the resolution of other conflicts. The peace agreements theoretically bring to the table the issue of under what conditions they are prepared, especially in an ongoing conflict. Because the agreements to be made are the most important issues of the peace process. Therefore, the achievement and implementation of agreements are closely related to the concepts of the peace process. Therefore, the negotiations and agreements made in Oslo do not mean anything unless they are implemented for both parties. The reason why the peace process has come to this day without a solution has been analyzed in the most detailed way, as Israel has convinced the mediators, especially the US, Russia, EU and UN, to ignore the problems of the Palestinians. Another aspect of our topic is that the US has abandoned its balancing policy between Israel and the Arab states and adopted a pro-Israeli policy.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Lozan'da İktisadi Bağımsızlık Mücadelesi ve İzmir Kamuoyu

Derya Genç Acar*

(ORCID: 0000-0003-1145-6911)

Makale Gönderim Tarihi
17.10.2024

Makale Kabul Tarihi
13.02.2025

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Genç Acar, D., "Lozan'da İktisadi Bağımsızlık Mücadelesi ve İzmir Kamuoyu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 451-494.

APA: Genç Acar, D. (2025). Lozan'da İktisadi Bağımsızlık Mücadelesi ve İzmir Kamuoyu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 451-494.

Öz

I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren Lozan Barış Antlaşması, 24 Temmuz 1923'te İsviçre'nin Lozan kentinde imzalanmıştır. Antlaşma için yapılan konferansta kapitülasyonlar, borçlar ve savaş tazminatının tartışıldığı ekonomik meseleler barışın önündeki en büyük engel olmuştur. Yaklaşık üç yüz yıllık meselelerin çözümü için diplomasi savaşı verilmiştir. Ekonomik sorunlarda uzlaşamamasının en önemli nedeni müttefik güçlerin yeni dönemde yarı sömürge bağlarını devam ettirmek istemeleridir. Özellikle kapitülasyonlar ve Osmanlı borçları birçok devleti yakından ilgilendirdiği için sert tartışmalara neden olmuştur. Bu süreçte basın kamuoyu oluşturmada ve yönlendirmede önemli bir görev üstlenmiş; konferans boyunca Türkiye'nin meşru haklarını tüm dünyaya duyurmaya çalışmıştır.

İzmir, Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlandırıldığı kenttir. Barış Konferansı, kent ve kentli için ayrı bir yer teşkil etmektedir. Kurtuluş sonrasında büyük bir

* Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Rektörlük, Türkiye, drygncacar@hotmail.com.

Lecturer, Ph. D., Aydın Adnan Menderes University, Rectorate, Türkiye.

yangın yaşayan kent için konferansın anlamı hem işgal ve sonrasında yaşadığı yıkımın hesabının sorulması hem de kapitülasyonlar vasıtasıyla kenti sömüren düzenin devam edip etmeyeceği sorularının cevaplanması bakımından önemlidir. Bu açıdan İzmir basını ekonomik gelişmelerle ilgili yaşananları yakından takip etmiş; İzmir kamuoyunu bilgilendirmiş aynı zamanda yönlendirmiştir. Bu çalışmada Lozan Barış Konferansı'nın yapıldığı dönemde İzmir'de yayın hayatına devam eden ve günümüze ulaşan gazeteler aracılığıyla mali ve iktisadi alanda gündeme getirilen konu başlıklarını ve bu konuların nasıl yorumlandığını haberler ve makaleler üzerinden değerlendirecektir. Çalışmada Ahenk, Sada-yı Hak, Türk Sesi ve Şark gazeteleri taranmıştır.

Yeni Türk devletinin ulusal varlığını kabul ettirme mücadelesi verdiği Lozan Barış Konferansı ile ilgili yapılmış çalışmalar daha çok İstanbul basınıyla sınırlıdır. İstanbul'dan sonra Anadolu'nun en önemli ekonomik ve kültür merkezi olan İzmir'de ekonomik sorunların çözümü aşamasında basının konuya yaklaşımını görmek başka bir bakış açısı sunması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Lozan Barış Konferansı, İzmir, basın, gazete, kamuoyu, Ahenk, Türk Sesi, Sada-yı Hak, Şark.

The Struggle for Economic Independence in Lausanne and Public Opinion of Izmir

Abstract

The Lausanne Peace Treaty, which ended World War I, was signed on 24 July 1923 in Lausanne, Switzerland. At the conference held for treaty, economic issues such as capitulations, debts and war compensation were discussed and were the biggest obstacles to peace. A war of diplomacy was waged to resolve nearly three hundred year old issues. The most important reason for not reaching an agreement on economic problems is that the allied Powers want to continue their semi-colonial ties in the new period. Especially the capitulations and Ottoman debts caused harsh debates as they closely concerned many states. In this process, the press played an important role in creating and directing public opinion; during the conference they tried to announce Turkey's legitimate rights to the whole world.

İzmir is the city where the War of Independence ended with victory. The Peace Conference constitutes a special place for the city and its citizens. The meaning of the conference for the city, which experienced a great fire after the liberation, is important in terms of both accounting for the occupation and subsequent destruction and answering the questions of whether the order that exploits the city through capitulations will continue. In this respect the İzmir press closely followed the economic developments; İzmir informed and guided

the public at the same time. In this study the topics that were brought to the agenda in the financial and economic fields through the newspapers that continued to be published in İzmir during the time of the Lausanne Peace Conference and how these issues were interpreted will be evaluated through news and articles. In the study Ahenk, Sada-yı Hak, Türk Sesi and Şark newspapers were scanned.

Studies on the Lausanne Peace Conference, where the new Turkish state struggled to establish its national existence are mostly limited to the Istanbul press. It is important to see the press's approach to the issue during the solutions of economic problems in İzmir, which is the most important economic cultural center of Anatolia after İstanbul, as it offers another perspective.

Keywords: Lausanne Peace Conference, İzmir, press, newspaper, public opinion, Ahenk, Türk Sesi, Sada-yı Hak, Şark.

Giriş

I.Dünya Savaşı sonunda Paris Barış Konferansı'nda bir araya gelen itilaf güçleri mağlup devletlere en ağır şartlarda antlaşmalar imzalatırdı. Osmanlı Devleti'nin payına düşen Sevr Barış Antlaşması'ydı. Böylece itilaf bloğu "Doğu Sorunu" adını verdikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi ve paylaşılması meselesini hallettiklerini varsayıyorlardı. Sevr Barış Antlaşması, Millî Mücadele'nin başlamış olması ve TBMM tarafından reddedilmesi dolayısıyla hiçbir zaman yürürlüğe girmede.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde üç yıl boyunca büyük fedakârlıklarla sürdürülen Millî Mücadele İzmir'in kurtuluşuyla başarıya ulaşmış, Yunan işgali sona ermiştir. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ise barışa bir adım daha yaklaşılmasını sağlamıştır. Daha sonra dünya kamuoyunun tüm dikkati barışın yapılacağı yere ve zamana çevrilmiştir. TBMM ve Mustafa Kemal Paşa konferansın İzmir'de toplanmasını istiyordu. Bu fikrin temelinde kazanılan zaferin özgüveni ile ev sahibi olarak görüşmeleri yürütmek; aynı zamanda uzak bir coğrafyadaki Türk heyeti ile yaşanabilecek iletişim zorluklarını ortadan kaldırılabilmek yatıyordu. Ancak İngiltere İzmir'in Türk hakimiyetinde olmasından dolayı TBMM hükümetinin konumunun güçlenmesini istemiyordu. Sonuçta tarafsız olduğu için İsviçre'nin Lozan kenti

seçilmiştir.¹ Konferansın yapılacağı yer belirlendikten sonra sıra Türk heyetinin kimlerden oluşacağına gelmişti. Herkesi meraklandıran bu konu son derece önemliydi. Nitekim konferans sadece Türkiye ile Yunanistan arasındaki meseleleri halletmek üzere toplanmıyordu. Barış konferansı Türkiye ve müttefikler arasında I. Dünya Savaşı'nı sonuçlandıracak antlaşmayı hazırlayacaktı. Dolayısıyla heyette yer alacak diplomatların savaş meydanlarında kazanılan başarıyı siyasi olarak tamamlayabilecek nitelikte olması gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa tam bağımsızlık için mücadele edecek heyeti, özellikle de bu heyetin başkanını bizzat seçmeyi uygun görmüştü.² Böylece Mudanya'da Türkiye'yi en iyi şekilde temsil eden İsmet Paşa baş delege olarak seçildi. İsmet İnönü'nün yanında Dr. Rıza Nur ve Hasan Saka ikinci ve üçüncü isim olarak yer aldılar. Ayrıca çok geniş bir danışmanlar grubu oluşturuldu. Celal Bayar, Zekai Apaydın, Lemi Saltık, Zülfü Tigrel, Münir Ertegün, Hikmet Bayur, Tevfik Bıyıklıoğlu, Şükrü Kaya ve Fuat Ağralı gibi birçok uzman bu heyette bulunuyordu.³ Delege seçiminin ardından konferansta izlenecek yolu belirlemek üzere 14 maddelik bir talimat hazırlandı. TBMM, Misak-ı Milli'nin gerçekleştirilmesi için bağımsızlığı kısıtlayan hiçbir dayatmanın kabul edilmemesini istiyordu. Özellikle kapitülasyonlar meclisin kırmızı çizgisi sayılıyordu. Öyle ki heyete kapitülasyonlar konusunda anlaşmazlık olması halinde konferansı terk etme yetkisi dahi vermişti. İlgili 8.madde şöyleydi: "Kapitülasyonlar kabul edilemez, görüşmeleri kesmek gerekirse gereken yapılır."⁴

Barış Konferansı'nda Osmanlı borçları meselesi diğer bir önemli sorundu. Osmanlı Devleti'nin 1853 Kırım Savaşı'yla başlattığı borçlanma

¹ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011, s. 62. Mustafa Kemal Paşa da konferansın İzmir'de olmasını çok istiyordu. Konferansı yakından takip edebilmek, delegelerle istediği zaman görüşebilmek ve Türk heyetine gerekli talimatları zamanında verebilmek istiyordu. Bu konuda Paris ve Roma temsilciliklerine birtakım talimatlar vermiş; ancak bu talep kabul edilmemişti. Salahi Sonyel, *Lozan'da Türk Diplomasisi*, Belleten Cilt: XXXVIII, Sayı: 149, (Ocak 1974'ten ayrı basım), TTK Yayınları, Ankara 1974, s. 42.

² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2023, s. 484-485; Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s. 53.

³ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, ???1998, s. 283.

⁴ Demirci, a.g.e., s. 60-61; Salâhi Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, TTK Basımevi, Ankara, 2006, s. 28.

süreklilik kazanmış geçen yılların ardından faizleri dahi ödenemez bir duruma gelmiş, batılı devletler alacaklarını tahsis etmek üzere Duyun-u Umumiye İdaresi'ni (Genel Borçlar İdaresi) kurmuşlardı.⁵ Bu kurum alınan borçlar karşılığında devletin gelir kaynaklarını ipotek altına alması nedeniyle Lozan Barış Konferansı'nın en önemli tartışma başlıklarından biri oldu. Türklerin konferanstaki öncelikli amacı, 1914 yılında 140 milyon lirayı aşan muazzam borcun Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan devletlerce paylaşılmasıydı. Borç taksimi sonrasında Türkiye, kendi payına düşen borcu maliyesini felce uğratmayacak uzun vadeli bir programla ödemeyi planlıyordu. Bu bağlamda yeni devlet için Lozan, yeni bir başlangıç için önemli fırsattı. Ancak büyük bir borç yükü ülkeyi zora sokabilirdi ve bu kabul edilebilir bir şey değildi.⁶

Barış konferansında mali meselelerin üçüncü başlığı ise savaş tazminatı sorunuydu. Yunanistan hem işgal sırasında hem de Anadolu'dan çekilirken büyük bir yıkım yaratmış; Batı Anadolu adeta küle dönmüş, yüzbinlerce insan evsiz barksız kalmıştı. Yaklaşık dört milyon altın olduğu hesaplanan savaş tazminatı büyük bir mali sorundu.

Konferansın İlk Dönemi

Lozan Barış Konferansı'nın 13 Kasım 1922 tarihinde açılması planlanmış; ancak açılış 20 Kasım 1922 tarihine ertelenmişti. Konferans ertelenince Fransa Başbakanı Raymond Poincare İsmet İnönü'yü Paris'e davet etti. İsmet Paşa Fransız başbakanın davetini kabul ederek 15 Kasım 1922 günü Paris'e geldi; konferans öncesi

⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı borçlanmalar iki türlüyü. Bunların bir kısmı "Muharrem Kararnamesi"e dahil edildi: 38 milyon tutan "Unifie" ile 12 milyon lira tutan "Lots Turques" ikramiyeli demiryolu tahvilleri. Diğer borçlar kararname dışındaki borçlardı ve Fransa'dan alınmıştı. Bu tahvillerin yüzde doksanı Fransız tebaası elindeydi. Duyun-u Umumiye idaresi, Muharrem Kararnamesi dışındaki borçlara ateşkesten beri hep Fransız frangı ile mahsuben faiz ödemişti. Muharrem Kararnamesi'ndeki borçlar İngiliz sterliniyle ödendiği için diğer borçların da İngiliz sterlini olarak ödenmesi isteniyordu. Antlaşmada buna dair bir madde yoktu. Bizim teklifimiz, Muharrem Kararnamesi içinde ve dışında bulunan bütün borçlanmaların faizini Fransız frangı olarak vermektir. Türkiye doğrudan tahvil sahipleriyle de görüşerek çözmek istiyordu. Ali Naci Karacan, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 320-321.

⁶ Demirci, a.g.e., s. 56. 1894'ten 1914'e kadar yeni borçlanmalar yapıldı. 70 yıl içerisinde devlet hazinesine 220 milyon lira para girdi 170 milyon lira kasadan çıktı. Savaş başladığı zaman devletin borcu 140 milyon lirayı aşmış bulunuyordu. Karacan, a.g.e., s. 330.

birtakım temaslarda bulundu. İsmet Paşa üç gün süren Paris ziyareti sırasında Fransa Başbakanı Poincare, Fransız Parlamentosu Dışişleri Komisyonu Başkanı Franklin Bouillon ve Harbiye Nazırı Painleve ile görüştü. Osmanlı borçları, kapitülasyonlar ve yabancı okullar gibi birçok sorunun gündeme getirildiği bu görüşmelerde, kapitülasyonlar ve borçlar meselesinde Fransa'nın son derece olumsuz bir tutum içerisinde olduğunu gördü. Hatıralarında Poincare'in sistemin devamını istediğine dair niyetini şöyle anlatıyordu:

“Poincare ile konuşmamızın asıl önemli noktasına, kapitülasyonlar sorununa geldim. Ona kapitülasyonları kaldırdığımızı söyledim. Kapitülasyonların antlaşmada yeri olmayacaktır” dedim. Poincare bu konuda olumlu yanıt veremiyor, kapitülasyonların ‘eski antlaşmalara bağlı olduğunu’ ticari ve mali kapitülasyonlar için bir çözüm yolu bulunacağını’ söylüyor; adli kapitülasyonlar için net olamıyor kaçamak konuşuyor bir intikal devrinden bahsediyordu.”⁷

İnönü, daha sonra birçok yerde kapitülasyonlar meselesinin barış konferansını zora sokacağını dile getirmişti. Hatta Türk dostu olarak tanınan Franklin Bouillon ve Fransa Savunma Bakanı Paul Painleve'ye “Her konu çözüme kavuşsa da yalnız kapitülasyonlar konusu askıda kalsa, yine barış olmayacaktır. Onun için, konferansta, kısa bir zamanda bütün sorunları ortaya koyup tartışmalıyız. Ne çözülebilir ne çözülemez o ortaya çıkmalı’. Eğer endişelerimde haklı olduğum anlaşılırsa, konferansı kesip memleketime gideceğim.”⁸ şeklinde düşüncesini açıklamıştı. Fransız politikacılar ise İsmet İnönü'ye zaman kazanması gerektiğini, Türk tezini müttefiklere uğraşa uğraşa, yıprata yıprata anlatması gerektiğini salık vermişlerdi.⁹

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922 günü Mont Benon Gazinosu'nda düzenlenen bir törenle açıldı. Türkiye; İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın içinde yer aldığı kalabalık bir grup devlete karşı haklarını savunacaktı. Harry Noward'ın hakiki bir Gordion düğümüne benzettiği barış konferansında çözülmesi gereken

⁷ İsmet İnönü, *Hatıralar*, C. 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 53-54.

⁸ İnönü, a.g.e., s. 55-56.

⁹ Alev Coşkun, *Diplomat İnönü Lozan (1922-1923)*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 50.

türlü türlü meseleler vardı: Trakya, Ege Adaları, Boğazlar, Ekalliyetler, ekonomik ve iktisadi sorunlar bunların başında geliyordu.¹⁰

İsmet İnönü Lozan'da yepyeni bir dünyaya girmiş oldu. Adına "diplomasi" denilen çetrefilli ve karmaşık bu dünyada savaş artık masa başında yürütülecekti.¹¹ İnönü bu savaşa ilk adımını iç tüzük tasarısının adını değiştirmekle attı. Müttefik güçler iç tüzük tasarısının adını "Doğu İşlerine İlişkin Konferansın İçtüzük Tasarısı" olarak koymuştu. İsmet Paşa bu isme itiraz ederek "Lozan Konferansı'nın İç Tüzük Tasarısı" olarak değiştirilmesini istedi. Yapılan görüşmeler sonunda konferansın adı Lord Curzon'un önerisiyle "Yakın Doğu İşlerine İlişkin Lozan Konferansı" şeklinde adlandırıldı.¹² Konferansa Türkiye ile birlikte sekiz devlet görüşmeci olarak çağrılmış, ABD gözlemci statüsünde yer almıştı. Müttefikler adına liderliği İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon yapıyordu. Konferans çalışmaları 21 Kasım Uşi Şatosu Oteli'nin büyük salonunda başladı. Konuların üç ayrı komisyonda görüşülmesi kararlaştırıldı. Birinci komisyonda İngiltere Baş delegesi Lord Curzon başkanlığında sınırlar, boğazlar ve askeri meseleler; ikinci komisyonda İtalya delegesi Eugenio Camillo başkanlığında Türkiye'deki yabancıların tâbi olacakları hukukî rejime dair konular vardı. Ekonomik meseleler üçüncü komisyonun işiydi. Fransa Baş delegesi Camille Barrere başkanlığında toplanacak üçüncü komisyonda ekonomik ve mali konular ele alınacaktı.¹³

Yaklaşık 300 yıllık hesapların masaya yatırıldığı Lozan Konferansı'nın kuşkusuz en sorunlu alanı ekonomik ve mali işlerdi. Tarihsel nedenlerinin yanında konu sadece birkaç devleti değil, konferansa katılan/katılmayan çoğu devleti ilgilendiriyordu.¹⁴ Asıl sorunu Avrupa devletlerinin özellikle ekonomik ve adli ayrıcalıklarından vazgeçmek istememeleri teşkil ediyordu. Mustafa Kemal Paşa da konuya dair düşüncelerini açıklarken konferansın yüzyıllarca birikmiş hesapların görüleceği yer olduğunu söylüyor; bu kadar eski bu kadar karışık ve pis

¹⁰ Harry N. Howard, *Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, TTK Yayınları, Çev: Salih Sabit Togay, Ankara, 2018, s. 361.

¹¹ Coşkun, a.g.e., s. 135.

¹² Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar -Belgeler, Takım: I, C. I, Kitap: I, YKY, İstanbul, 2001, s. 7; Karacan, a.g.e., s. 85-86.*

¹³ Sonyel, *Gizli...*, s. 53.

¹⁴ Coşkun, a.g.e., s. 122.

hesapların içinden elbette o kadar basit ve kolay çıkılamayacağı öngörüsünde bulunuyordu.¹⁵

Barış konferansında taraflar farklı düşünce yapısı içindeydiler. Türk heyeti muzaffer bir askeri başarı ile konferans masasına gelmişti ve kendine oldukça güveniyordu. İtilaf güçleri ise Türk tarafına I. Dünya Savaşı'nın kaybedeni gözüyle bakıyordu. Yani Yunanlılarla savaş başkaydı Avrupa'nın yüzyıllardır elde ettiği haklar başkaydı. Türkler Yunanlılarla yaptığı savaşı kazanmıştı; ancak sonuç olarak I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmıştı. Ayrıca karşılıklı anlaşmalarla elde edilen hakların savaşla ilgisinin olmadığı düşünülüyordu. İkisini birbirine karıştırmamak gerekiyordu. Bu temel düşünce Avrupa devletlerini Sevr Antlaşması'na götürüyordu. Türkiye yeni barış düzenini milletlerarası hukuka dayandırmaya çalışırken; Batılı devletler Sevr Antlaşması'nın hala geçerli olduğunu iddia ediyor, görüşmeleri "fedakârlık" olarak görüyorlardı. Dolayısıyla iki tarafın esas aldığı ölçülerde temel farklar bulunuyordu. Söz konusu kapitülasyonlar olunca da "Türkiye'nin bağımsızlığını ve egemenliğini tanımaya" hemen hiç yanaşmıyorlardı.¹⁶

İktisat ve Maliye komisyonuna getirilen ilk konulardan biri kapitülasyonlardı. İnönü'nün deyimiyle fırtınadan önceki tatlı bir yel niteliğinde¹⁷ başlayan görüşmelerde İtilaf bloğu kapitülasyon sisteminin bağımsız bir devletin egemenlik haklarını kısıtladığını ve çağdaş hukuk anlayışına uymadığını kabul etmelerine karşın; karşılıklı antlaşmalarla yapıldığı gerekçesiyle kaldırılmasını onaylamıyor, şirketleri güvence altına alacak¹⁸ yeni bir sistem üzerinde duruyorlardı. Ayrıca Türkiye'de yerleşik gayrimüslim haklarının kabul edilmesini; yabancıların davalarına Avrupa'dan gelecek yargıçlar tarafından bakılmasını talep ediyorlardı.¹⁹ Yani ara bir dönem olmalıydı ve bu ara dönemde başka bir sistem yürürlükte kalmalıydı. Müttefik cephenin bu tezlerine karşı İsmet Paşa ülkesinde yaşayan yabancıların uluslararası hukuk prensiplerine göre yaşadıklarını ve gerekli güvencelerin sağlandığını öne sürüyor;

¹⁵ Atatürk, *Nutuk*, s. 498.

¹⁶ Coşkun, a.g.e., s. 87; Gönübol, Sar, a.g.e., s. 54.

¹⁷ 27 Kasım 1922

¹⁸ "Yabancıların bağlı olacakları yeni rejim" adı altında bir sistemle devam etmesini istiyorlardı.

¹⁹ Sonyel, *Lozan'da...*, s. 76; Coşkun, a.g.e., s. 124.

ekonomik bağımsızlığı kısıtlayan hiçbir sınırlamayı kabul etmeyeceklerini kesin bir dille ifade ediyordu.²⁰ Türkiye karşısında İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği müttefik cephe kurulmuştu. Özellikle Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'nda en çok iş yapan şirketlere sahip oldukları için alacak-verecek ve ayrıcalıklar gibi meselelerde uzlaşmaz bir tavırla hareket ediyordu. Konuya dair İsmet Paşa Fransa'nın bu tutumuna dair şöyle bir çıkarımda bulunmuştu:

“Gerek Mösyö Poincare ile yaptığım konuşmada, gerek Lozan Konferansı'nda anladım ki, kapitülasyonlarla ilgili devletler Türkiye'de bunun kaldırılmasının Çin'e kadar bütün doğu milletlerini harekete geçireceği endişesindeydiler. Bu bakımdan bütün dünyayı saran egemenliklerinde bir gedik açılacağından ciddi surette sakınıyorlardı.”²¹

Konferansta yaşanan tüm bu gelişmeler gerek TBMM'de gerekse de basında tartışılıyordu. Yaklaşık sekiz aylık dönem boyunca Lozan Barış Konferansı basının baş gündem maddesi haline geldi. İzmir basını da ülkenin geleceğinin belirlendiği konferans boyunca gelişmeleri yakından takip etmeye kamuoyunu en doğru biçimde bilgilendirmeye gayret etti.

Lozan Konferansı ve İzmir Basını²²

İzmir basını önce işgalin daha sonra kentteki yangın ve ekonomik zorlukların etkisiyle çok zor zamanlar geçirmiştir. Basının bir kısmı işgal döneminde baskıya ve sansüre dayanamayarak kapanmak zorunda kalmış diğer kısmı tahrip olmuştu. İncelenen dönemde İzmir hemen tüm ekonomik faaliyetlerin yabancılar tarafından yürütüldüğü diğer bir deyişle kapitülasyonları en ağır biçimde yaşayan bir kentti. Yabancı şirketler kentin hemen tüm ekonomik kaynaklarını yağmalıyor buna karşın ürettikleri hizmetleri kente eşitsiz ölçekte dağıtıyor özellikle Türk kesimine pahalıya satıyorlardı. Kente adeta nefes aldırmayan bu şirketlerin düzen altına alınması gerekiyordu. Yunan ordusunun çekilmesinden sonra büyük yangınla sarsılan kent, yalnızca mekânsal olarak değil ekonomik olarak da çökmüştü. İzmir bir taraftan yangının

²⁰ Erkan Cevizliler, Seyhan Akbulut, “Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa”, *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*, C. VIII, S.2, (2019), s.161-193) s. 169.

²¹ İnönü, a.g.e., s. 53.

²² Araştırma için İzmir Ahmet Piriştina Kent Arşivi'nde bulunan gazete koleksiyonundan yararlanılmıştır.

yarattığı ağır tahribatı onarmaya çalışırken diğer taraftan ekonomik darboğazın pençesine düşmüştü. İzmir'in kurtuluşu başta İngiltere olmak üzere işgalci güçler için "Doğu Sorunu"nun yeni bir aşamaya geçmesi anlamına geliyordu. Bu bakımdan İzmir için işgalden kurtulmak ne kadar önemliyse verilecek siyasi ve ekonomik mücadele de o kadar önemliydi.

İzmir basını Lozan Konferansı'na muhabir göndermemiş Anadolu Ajansı ve İstanbul basınından edindiği bilgiler ve Ankara'daki muhabirleri aracılığıyla süreci değerlendirmiş, haberler yayınlamıştır.²³ Basında barışın bir an önce gerçekleştirilmesi en büyük özlemdir; ancak geçilmekte olan tarihi eşikte hak edilen alınabilmesi son derece hayati bir mesele olarak görülmektedir. Bu yüzden hükümetin konferans başlamadan evvel ki kararlı duruşu İzmir kamuoyunda olumlu karşılanmıştır.²⁴

Lozan Konferansı toplanıp mali ve ekonomik konuların gündeme gelmesine paralel olarak İzmir basınında da bu konuya dair yazılar çıkmaya başlamıştır. Elde edilen nüshalara bakıldığında basının üzerinde önemle durduğu konulardan birinin Yunanistan'ın ödemesi gereken savaş tazminatı olduğu anlaşılmaktadır. Konuya dair ilk yazılardan biri Sada-yı Hak gazetesi baş yazarı Mehmet Sırrı'ya aittir. Yazar, barışa olan özlem ve inancını belirtmekle birlikte Türkiye'nin sırtına yüklenmek istenen tazminat borcunu kabul edilemez buluyordu. Müttefiklerin Almanya'ya yakıp yıktığı yerlerin cezasını ödettilerken Yunanistan'a neden korumacı davrandıklarını soruyordu. Bu tavırlarının devam etmesi halinde Avrupa devletlerinin kendilerine hiç de şeref vermeyen "Çanların müdafisi, kundakçıların hamisi" unvanını alacağını belirtiyordu. Kendine medeni sıfatı veren Avrupa'nın haydut ve yangıncıların avukatı olmak zilletinden kurtulmak ister ve Yunanistan'ın bedel ödemesine razı olursa zaten sulhe kavuşulacak yolun yüzde doksan beşinin kat edilmiş olacağını da ekliyordu.²⁵

²³ Zeki Arıkan, "Lozan Barış Konferansı ve İzmir Kamuoyu", 70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri (1993), İnönü Vakfı Yayınları, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1994, s. 94.

²⁴ Mehmed Şevki, "Sulh Yolunda Türk", *Ahenk*, 5 Teşrinisani 1922.

²⁵ Mehmed Sırrı, "Sulha Kavuşuyor muyuz?", *Sada-yı Hak*, 13 Kanunuevvel 1922.

Borçlar ve kapitülasyonlar meselesinin çıkmaza girdiği Aralık ayı ortalarında bütün eleştiri okları Fransa'ya çevrilmişti. Mehmed Sırrı Fransız gazeteci Kalod Farrer'in makalesinden alıntılar yaparak Fransız hükümetine rağmen sesini yükseltebilen aydınları adilane tavırlarından dolayı takdir etmiştir. Farrer'in cümlelerinden güç aldıklarını ekleyerek Türk dostluğunu kazanmanın önemini hatırlatmıştır.²⁶ Avrupa'nın adli kapitülasyonların devamına yönelik taleplerini Türk adalet sisteminin yetersizliği ve din farklılığına dayandırdığı o günlerde tepki niteliğinde bir yazı yazmıştı. Mehmed Sırrı eski sistem konusunda ısrar eden Avrupa devletlerine, kazanılan zaferin yalnız Yunanlıları kovmaktan ibaret olmadığını altını çizmiş, Türklerin dünyadaki mevcut ırklar içinde en adili olduğunu iddia ederek bunu anlamayan Avrupalılara tavsiyede bulunmuştur:²⁷

“Adâlet isteyen, namusu ile gücenmek arzu iden, kavânîn ve nizâmât dâhilinde zahir terakki ve refah olmağı temenni eyleyen her ecnebi bilmelidir ki bu samimi emellerle memleketimizde geldiği zaman nemisâl adalet olan bayrağımıza sığınmak, onun için en gürültücü sefaret veya konsoloshanelerin müdahale ve iltimaslarından daha hayırlı, daha iyi ve müsemmir olur. İşte konferansta imtiyazatı ecnebiye mesaisini bir neticeye bağlamak isteyen Avrupa bu hakikati bilmeli ve memleketimizde yaşamak arzusunda düşen her Avrupalı da bunu ezber etmelidir.”²⁸

1922 yılının sonu gelirken uzayan görüşmeler hayal kırıklığı yaratmıştı. Dünyanın her köşesinde olduğu gibi İzmir'de de barış dört gözle bekleniyor; ancak müttefikler adli alanda kendilerine ait olduklarını düşündükleri ayrıcalıkları terk etmek istemiyorlardı. İzmir basınında İsmet Paşa'nın Uteminat-ı Adliye-yi havi öneriyi reddetmesi kahramanca bir hareket olarak karşılanmış²⁹ her şeye rağmen barış umudu şöyle dile getirilmişti:

“İtiraf idelim ki hepimiz o kara gözlü sulhu bekliyoruz. Yalnız biz değil bütün dünyanın gözü önde beklemiş, nereden ve ne zaman `arzdidâr edeceğine` arıyor. Bütün işler sulhun imzalanmasına, bütün teşebbüsler sulhun kararlaştırılmasına bırakılmış fabrikasını inşaya hazırlanan

²⁶ Mehmed Sırrı, Dost Böyle Olur”, *Sada-yı Hak*, 17 Kanunuevvel 1922.

²⁷ Mehmed Sırrı, “Avrupa Bilmelidir Ki”, *Sada-yı Hak*, 19 Kanunuevvel 1922.

²⁸ Mehmed Sırrı, a.g.m.

²⁹ *Sada-yı Hak*, 22 Kanunuevvel 1922.

*sermayedar kasasını açmış para saçmak için sulhu bekliyoruz. Mağazasının çeşidini tamamlamağa tasmîm iden **³⁰ listesini yazmış siparişi vermek için *** sulha intizar ediyor, tarlasında hayvanlarını durdurarak düşünceye dalan çiftçi önündeki geniş ovayı baştan başa sürmek için sulhu gözetliyor hülâsa her göz sulha matuf, her kulak sulha müteveccih her ruh sulha meftûn!"*³¹

Yazının devamında yazar, İngiltere ve Fransa'nın bu özleme kulaklarını tıkadıkları gibi dünyayı velleyle vereceklerinden, türlü türlü dolaplar çevireceklerinden emin olduğu için savaş ihtimaline karşı her zaman hazırlıklı olmak gerektiğini hatırlatmadan edemiyordu.³²

Lozan'daki görüşmeler devam ederken Mustafa Kemal Paşa 14 Ocak 1923'te Batı Anadolu gezisine çıktı. Gezideki tüm konuşmalarında ekonomik bağımsızlık vurgusu yaptı, kapitülasyonların kesinlikle kabul edilmeyeceği mesajını ilettili. 16/17 Ocak 1923 gecesi İzmir'te belli başlı gazetelerin başyazarlarının katıldığı bir basın toplantısı düzenledi. 25/26 Ocak 1923'te Alaşehir'de halkla buluştu ve iktisadi zaferin kazanılmasının zorunluluğuna dikkat çekti.³³ 27 Ocak 1923 günü İzmir'e geldiğinde itilaf güçleriyle kriz hat safhadaydı. Önce Karşıyaka'da - Soğukkuyu- annesi Zübeyde Hanım'ın mezarını ziyaret etti. Daha sonra hükümet konağında şerefine verilen yemekte bir konuşma yaparak ekonomik tam bağımsızlık taleplerini hem ulusal hem de dünya kamuoyu ile yeniden paylaştı.³⁴

Gazi Paşa, İzmir'e dördüncü gelişi olan bu ziyaretinde Göztepe Köşkü'nde İzmir gazetecileriyle bir araya geldi. 30 Ocak akşamı gerçekleşen bu önemli toplantıda Anadolu, Ahenk, Sada-yı Hak, Şark ve Yeni Turan gazetelerinin başyazarlarını kabul ederek konferansın gidişatı ve yaşanan son gelişmelere dair düşüncelerini kamuoyuyla paylaştı. İzmir gazetecileri endişeyle takip ettikleri konferansın kesilip kesilmeyeceği, kesilmesi durumunda neler olabileceğini sormuşlardı. Gazi Paşa, durumun henüz netlik kazanmadığını belirtmekle beraber

³⁰*işareti gazetelerde yıpranma, arada kalma gibi sebeplerden ötürü okunamayan kelimeler için kullanılmıştır.

³¹ Halil, "Sulh Nerede Kaldı", *Şark*, 23 Kanunuevvel 1922.

³² Halil, "Sulh Nerede Kaldı", *Şark*, 23 Kanunuevvel 1922.

³³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 2, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 75-76.

³⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 84-85.

itilaf devletlerinin konferanstaki yaklaşımları göz önüne alındığında zihniyetlerinde pek bir değişiklik olmadığını, inat ve ısrarda devam ettiklerini belirtiyordu. Fransız ve İtalyanların adeta yarışarcasına Türkiye aleyhinde hareket etmelerini anlaşılmaz buluyor; Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun tam istiklalini temin edecek bir sulh istediğini, gerçekleşene kadar da bu mücadeleyi devam ettireceklerini ekliyordu. Tekrar bir savaş olur mu sorusuna ise "Diplomasinin aciz kıldığı yerde tababetiyle askeri fa'âliyet başlar."³⁵ şeklindeki yanıtı Türk halkının her şeyi göze aldığını anlatmaya yetiyordu. Gazi Paşa'nın önemle üzerinde durduğu diğer bir konu BMM temsilcilerinin eski Osmanlı bürokratlarıyla karıştırılmaması gerekliliğiydi. BMM temsilcilerinin eski Babıalı ileri gelenleri ile bir tutulmak istenmesinin mutlaka yanlış olacağını, şimdiye kadar bütün dünyanın şahit olduğu olayların bunun en açık delili olduğunu ifade ederek; "Yeni Türkiye ileri gelenleri miskin ve vehimli (kuruntulu) değildir. Kendini bildiği gibi, karşındakilerin de yapabileceğini dikkate alır."³⁶ uyarısını yapıyordu.

Ocak ayının sonlarına yaklaşıldığında iktisadi ve mali konularda anlaşmaya varılamayacağı ve konferansın sonuçsuz kalacağı iyice belli olmuştu. Ankara hükümeti olası bir savaş ihtimaline karşı bir taraftan orduyu hazır hale getirmeye çalışmış diğer taraftan Trakya ve İzmir'e yönelik önlemler almıştı. İtilaf güçleri 31 Ocak'ta Türkiye'ye yeni bir "Sulh Projesi" sunmuştu. 161 maddelik metinde kapitülasyonlar kaldırılıyor ancak yabancı hakimlerin beş yıl Türk yargı sistemi içinde görev yapması öngörülüyordu. Aynı gün İzmir halkıyla buluşan Mustafa Kemal Paşa söz konusu bu projeyi gündemine almıştı. Konuşmasında İzmir'in iktisadi ve siyasi önemini belirtmiş; konferansa barış için gidildiği halde Batı dünyasının henüz Türk varlığını kabul bile etmek istemediklerinin altını çizmişti. Batılıların bu tavırlarına rağmen Türk devletinin istiklali tam bir barış için sonuna kadar mücadele edeceğini, bu uğurda her şeyi göze aldıklarını tekrarlamıştı.³⁷

Türk tarafı müttefik güçlere yanıtını 4 Şubat 1923'de karşı tasarı hazırlayarak verdi. Tasarıda kimi maddeler kabul edilmekle birlikte adli

³⁵ Halil Zeki, "Gazi Paşa ile Mülakatım", *Şark*, 2 Şubat 1923; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 85-86.

³⁶ Gökovalı, Çelikkanat, İlhan, a.g.e., s. 153.

³⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 93.

kapitülasyonların ülkenin milli hakimiyet ilkesine ters düştüğü bildirilmiş; mali ve ekonomik meselelerin sonra görüşülmek üzere anlaşmadan çıkarılması teklif edilmişti.³⁸ Müttefik güçler bu öneriyi reddetmiştir. İsmet Paşa ve Lord Curzon arasında yapılan görüşmeler sonuç vermezince Barış Konferansı 4 Şubat 1923 günü kesintiye uğramıştır.

Lozan Barış Konferansı dağıldıktan sonra BMM müttefik güçlere hem gözdağı vermek hem de tedbir amacıyla İzmir Limanı ve İzmit Körfezini 1000 tondan ağır itilaf savaş gemilerine kapatmış, savaş gemilerinin bu limanları boşaltmalarını istemiştir.³⁹ Zaten aralık sonuna doğru Fevzi Paşa İzmir Vilayeti'ne, İzmir Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na ve I. Kolordu Kumandanlığı'na İzmir'deki kuvvetlerin takviye edilmesini, konferansın kesilmesi halinde birtakım tedbirlerin alınmasını emretmişti. Ancak özellikle İzmir Limanı'nın kapatılması Türkiye ile müttefik devletler arasında birtakım gerginliklere sebep olmuştur.⁴⁰ İngiltere ve Fransa TBMM'nin aldığı kararı kabul etmedikleri gibi Mondros'un hala geçerli olduğunu ve çekmeyeceklerini bildirmişler; yaşanacaklardan TBMM'yi sorumlu tutmuşlardı.⁴¹ Yaşanan liman krizi bir süre sonra diplomatik görüşmelerle çözüme kavuşturulabildi. Buna göre; İngilizler İzmir Limanı'ndaki harp gemilerini çekmeyi ve burada hafif bir kruvazör bırakmayı kabul etti. Fransız Hükümeti de İzmir Limanı'ndan savaş gemilerini çekmeyi kararlaştırdı. Böylece 7 Şubat 1923'te TBMM Hükümeti'nin bir notası ile başlayan İzmir Limanı krizi 27 Şubat 1923'te müttefik devletlerin 1000 tondan daha büyük gemilerini limanlardan çekmeleri ile barışçıl yollardan çözümlenmiş oldu.⁴²

Konferansın kesilmesiyle yurda dönen İsmet İnönü ilk iş olarak Mustafa Kemal Paşa ile Eskişehir'de buluştu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre sulh ihtimali devam etmekteydi. İngilizlerin başını çektiği müttehit cepheyi dağıtmanın tek yolu önce İngilizlerle sorunları çözmek veyahut sonraya ertelemektir. Böylece İngilizler diğer ülkelerle fazla

³⁸ Sonyel, *Lozan'da...*, s. 85.

³⁹ Asaf Özkan, Hüseyin Kalemli, "Lozan Konferansı Sürecinde İzmir Limanı ve İzmit Körfezi Hadisesi", *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 2, 2014, s. 7. ss. 1-27.

⁴⁰ Özkan, Kalemli, a.g.m., s. 6, 8.

⁴¹ Özkan, Kalemli, a.g.m., s. 12.

⁴² İzmir Limanı ve İzmit Limanı meselesinin halledilmesi ile ilgili ayrıntılar için bkz., Özkan, Kalemli, a.g.m., s. 21-24.

ilgilenmeyecek ve müttehit cephedeki ülkelerin birliği bozulacak hatta belki İngilizlerden yardım bile görülebilecekti.⁴³ İsmet Paşa daha sonra Ankara'ya gitti. Mecliste uzun açıklamalar yaparak görüşmelerin neden kesildiğini hangi konular üzerinde tıkanıldığını anlattı. 27 Şubat-6 Mart tarihleri arasında devam eden oturumlarda mecliste şiddetli tartışmalar yaşandı. Muhafız kesim İsmet Paşa'nın üzerine düşeni yapmadığını, tavizler verdiğini ve barışı kaybettiğini söylemeye varan ağır ithamlarda bulundular.⁴⁴ Bütün bu gelişmelerle beraber devletin en yetkili makamı olarak Mustafa Kemal Paşa halka konferans sürecini anlatmaktan geri kalmadı. Milletın nabzını tutmak için tekrar İzmir'den hareket ederek Akhisar ve Balıkesir'e geçti. Akhisar'da Belediye'de ve Türk Ocağı'nda açıklamalarda bulundu. Konferansın kesilmesini karşı güçlerin Türkiye'nin müstakil bir devlet olarak kabul etmek istememelerine bağlıyordu. Kapitülasyonlarda ısrar edilmesi bunun bir göstergesiydi. Türk milletini imha etmek isteyenlerin amacına ulaşamayacaklarını çünkü istiklali tam ve bilakaydüşart hakimiyet için gerekirse yeni bir mücadeleye hazır olduklarını belirtti. İlimden fenden ve her türlü ihtiratu medeniyeden azami derecede faydalanarak çok çalışmak gerektiğini vurguladı.⁴⁵ Balıkesir'de de tam bağımsızlık vurgusu yaptı. Kapitülasyonlar meselesi bu bağımsızlığın önündeki en büyük engeldi ve Fransızlar bu konuda ısrar etmekteydi. Türkiye'ye sunulan sulh projesi tam bağımsızlığı gerçekleştirmekten uzak olduğu için kabul edilmemişti.⁴⁶

Bu ara dönemin en önemli gelişmelerinden biri de yabancıları kapitülasyonlardan faydalandırmamaktı. Ayrıca Türkiye'nin ekonomi politikalarını belirlemek ve dünyaya yeni devletin bağımsız ekonomi taleplerini iletmek için 17 Şubat 1923'de İzmir'de bir İktisat Kongresi toplanması kararlaştırıldı. Türkiye'de her kesimden grubun katıldığı bu kongrede gerek İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt gerek Atatürk gerekse de kongre başkanı Kazım Karabekir Türkiye'nin bağımsızlığı, egemenliği ve Türkiye'de yatırım yapmış olan yabancıların Türk kanunlarına tabi olmaları gerektiği üzerinde durarak iktisadi özgürlüğe

⁴³ İnönü, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., İnönü, *a.g.e.*, s. 97-99; Gönübol, Sar, *a.g.e.*, s. 58.

⁴⁵ Şark, "Paşamız Akhisar'da", 7 Şubat 1923.

⁴⁶ Atatürk'ün..., s. 101.

vurgu yaptılar.⁴⁷ 4 Mart 1923'e kadar süren kongre sonunda "Misak-ı İktisadi" belgesi kabul edildi. İzmir İktisat Kongresi zamanlaması bakımından çarpıcıdır. Tam da Lozan Konferansı'nın kesildiği bir dönemde dünyaya mesaj vermiştir.

Dönem Lozan Görüşmeleri

Lozan Konferansı'nın II. dönemi 23 Nisan 1923 günü Uşi'de başladı. İkinci dönemde müttefik devletlerin baş delegeleri değişmiş; siyasi, mali ve iktisadi sorunların tartışıldığı komisyonlar komite haline dönüştürülmüştü. Yeni dönemde İngiltere'yi Sir Horace Rumbold, Fransa'yı General Pelle, İtalya'yı ise Montagna temsil edecekti.⁴⁸ Komiteler şöyleydi: siyasi, arazi ve adli meselelerle ilgili birinci komiteye Sir Horace Rumbold; maliye ve sağlık konularının görüşüleceği ikinci komiteye Fransa baş delegesi General Maurice Pelle; iktisadi meselelerle ilgilenecek olan üçüncü komiteye ise İtalya baş delegesi Montagna'nın başkanlık etmesi kararlaştırılmıştı.⁴⁹

Türkiye'nin temsilcisi I. dönemde olduğu gibi İsmet Paşa'ydı. İsmet Paşa artık oyunun kurallarını kavramış deneyimli bir diplomat olarak görüşmeleri yürütecekti. İsmet Paşa, konferansa gitmeden önceki birkaç gününü İzmir'de geçirmişti. İzmir'de bulunduğu dönemde halkla bir araya geliyor zaman zaman açıklamalar yapıyordu. İzmir Belediye Salonu'nda yaptığı konuşmasında barış görüşmelerinin birinci dönemde olduğu gibi çok zorlu geçeceğinin altını çizmişti. Konuşmasının devamında Türk halkının bağımsız devlet olarak yaşama arzusuna saygı duyulması gerektiğini belirterek mali meselelerin ele alındığı projenin incelenerek ilgili devletlere iletildiğini aktarmıştı.⁵⁰

25 Nisan'da olumlu bir havada başlayan Lozan Barış Konferansı'nda İngiltere'nin başını çektiği müttehit cephenin devam edip etmediği meselesi kamuoyunu oldukça meşgul ediyordu. İzmir basınının da merakla gözlemediği bu konuyla ilgili olarak İsmet Paşa'nın stratejisi, müttefikler arasında bütünlüğü yaratan İngiltere ile sorunları halletmek

⁴⁷ Gönlübol, Sar, *a.g.e.*, s. 59. Konuşmaların tam metni için bkz., Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 57-69; 71-79; 86-90.

⁴⁸ Sonyel, *Gizli Belgelerle...*, s. 176.

⁴⁹ Demirci, *a.g.e.*, s. 162; Karacan, *a.g.e.*, s. 269-270; Sonyel, *Lozan'da...*, s. 99.

⁵⁰ *Vakit*, 17 Nisan 1923.

veya sonrasında ikili görüşmelere bırakmaktı. İngiltere'nin aradan çekilmesi sağlanabilirse müttehit cephe parçalanmış olacak böylece diğer ülkelerle süreci yönetmek daha kolay olacaktı.⁵¹

Bu stratejiyle görüşmelere başlayan İsmet Paşa, mali ve ekonomik meseleler söz konusu olduğunda ortamın yine çok gergin ve çatışmalı bir hal aldığını kavramakta gecikmedi. Fransa Türkiye'yi en çok uğraştıran devlet olmaya devam edecekti. Görünen oydu ki mali ve iktisadi meselelerin başında gelen kapitülasyonlar ve Osmanlı borçları ikinci dönemde de sert tartışmalara neden olacaktı. Kapitülasyonlar sorununun çözülemeyişinde söz konusu devletlerin ayrıcalıklı konumlarından vazgeçmek istememesi önemli bir nedendi. Kapitülasyonların kaldırılması durumunda yerine nasıl bir sistemin getirileceğinin belirsiz olması ise bu durumu iyice güçleştiriyordu. Ayrıca cevaplanması gereken çok soru vardı: Osmanlı borçları konusunda Türkiye'nin nasıl bir yükümlülük üstlenecekti? Bu borçların ne kadarını hangi para birimiyle ödeyecekti? Türkiye ve Yunanistan arasındaki tazminat meselesi nasıl halledilecekti? Özellikle Yunanistan'dan istenen savaş tazminatı sadece müttefikler ve Türkiye arasında değil Türk heyeti ve Ankara hükümeti başkanı Rauf Orbay ve İsmet İnönü arasında da gerginlik yaratıyordu. İsmet Paşa Yunanistan'ın ödeyemeyeceği ya da ödese bile çok uzun yıllara yayılacak olan tamirat bedeline karşılık Karaağaç'ı almak istiyordu. Tazminat meselesinde yapılacak fedakarlığın Türkiye'nin müttefiklerle ilişkilerini yumuşatacağını ve diğer iktisadi konularda kolaylık sağlayacağını düşünüyordu. Öte yandan ısrar edilmesi halinde Trakya'da başlayacak bir çatışmada Yunanistan'ın Müttefikler tarafından desteklenmesi ihtimali bulunuyordu ki bu da istenilen bir durum değildi. Hükümetin itirazlarına rağmen Mustafa Kemal Paşa bu konuda İsmet Paşa'yı destekliyordu.⁵²

Dünya kamuoyunun dikkatle takip ettiği konferansın ikinci döneminde kapitülasyonlar 27 Nisan'da görüşülmeye başlandı. İlk dönemde olduğu gibi en büyük zorluğu Fransızlar çıkarıyordu. Osmanlı'da yatırımların ve şirketlerin çoğunun Fransızlara ait olması nedeniyle Fransız şirketler eskiden sahip oldukları çıkarları ve imtiyazları kaybetmek istemiyorlardı. Yapılan tartışmalarda İsmet Paşa

⁵¹ İnönü, a.g.e., s. 96.

⁵² Gönübol, Sar, a.g.e., s. 60.

kapitülasyonların tüm yönleriyle kaldırılması taleplerini yineledi. Buna karşılık ABD temsilcisi Mr. Grew ve Fransa temsilcisi Pelle hükümetin tek taraflı kaldırmasını kabul etmeyeceklerini; yabancılara verilen hakların ancak yeni bir anlaşmayla değiştirilebileceği karşılığını verdiler.

Mayıs ayı sonunda kapitülasyonlar konusunda ilerleme kaydedilirken Yunanistan'ın ödemesi gereken tazminat meselesi çözüme kavuşturuldu. Buna göre Yunanistan Karaağaç karşılığında savaş tazminatı ödemeyecekti. İsmet Paşa'nın onayladığı bu formülle birlikte Trakya sınırı çizilmiş oldu. Tazminat meselesindeki uzlaşmayı barış yolunda önemli bir fedakârlık olarak gören İzmir basını, bundan sonra gündeme gelecek olan Osmanlı borçları ve kapitülasyonlar konusunda müttehit cephenin ileri gelenlerinden destek beklemekteydi.

Yunanistan'la tazminat sorunun halledilmesiyle birlikte Osmanlı borçları masaya yatırıldı. Osmanlı borçları ve bu borçların faizleri birinci dönemde olduğu gibi ikinci dönem barış görüşmelerinin de en tartışmalı konusuydu. I. dönemde çözülemeyen sorunun muhatabı kuponların önemli bir miktarını elinde bulunduran Fransa'ydı. Fransızlar Osmanlı Devleti'ne Frank olarak verdikleri borcun I. Dünya Savaşı ve sonrasında hızla değer kaybetmesinden dolayı sterlin ya da altınla ödenmesini istiyorlardı. Ödeme borç senetlerinde belirtildiği gibi, sterlin üzerinden yapılırsa Türkiye'nin her yıl yaklaşık olarak beş milyon, frank üzerinden yapılırsa bir milyon yedi yüz bin sterlin ödemesi gerekiyordu. Doğal olarak Türkiye, frank üzerinden ödeme yapmayı ve kupon sahipleri ile doğrudan müzakere hakkı talep ediyordu.⁵³

Lozan'da tartışılmaya başlayan kuponlar meselesi İzmir basınının da gündemine oturmuştur. Türk Sesi 14 Haziran tarihli sayısında Maliye Vekili Hasan Saka'nın 10 Haziran tarihli demecini yayınlamıştı. Demeçte Duyun-u Umumiye kuponlarının en yüksek kambiyo bedeli olan altınla ödenme talebinin haksızlık olduğu belirtiliyordu. Hasan Bey, bu ödeme şeklinin piyasaları alt üst edeceğini hatta maliyeyi iflasa götüreceğini; paranın değerinin korunmasının Türkiye'nin maliyesi kadar iş yapan sermayedarlar ve yabancılar için de gerekli olduğunu belirtmişti. Türkiye'nin hamiller lehine yapabileceği fedakârlık frankla ödemek

⁵³ Sonyel, *Lozan'da...*, s. 105.

şeklinde olabilirdi. Bunun dışında seçilecek herhangi bir yol devletin maliyesinin iflasına kadar gidecek gelişmelerin önünü açardı.⁵⁴

Türk Sesi Gazetesi'nin aynı sayısında Mehmet Esat "Faizler Meselesi" başlıklı bir yazısıyla gelişmeleri analiz etmişti. Esat'a göre Yunanlılara gösterilen tamirat fedakarlığından sonra Türkiye faizler konusunda kendisine vaat edilen kolaylığın kuru bir sözden ibaret kaldığını görmüştü. Yaşanan hayal kırıklığı müttefik güçlere olan inancı azaltmıştı. Mehmet Esad, Yunanistan'ın maliyesini bu kadar önemseyen devletlerin Türkiye'yi hiç umursamamalarını siyaseten haksızlık olarak görüyordu. Özellikle Fransız delegesi General Pelle'yi siyasetçiden çok tüccara benzetiyordu. Fransız heyetinin altın ısrarının boşuna olduğunu tekrarlarken; Türkiye'yi temelinden yıkacak bu gülünç teklifin altına imza atacak herhangi bir murahhas bulamayacaklarını belirtiyor yeni bir savaşa hazır olduklarını da ekliyordu:⁵⁵

*"Türk milleti dört seneden beri yaptığı fedakârlıkların böyle bir şekil hal ile heder olmasına muvafakat etmektense yeni bir harbi kabul etmeye razı ve hazırdır. Ve şüphesiz bu hareketin mesuliyeti bize değil Mudanya Mütarekesi'nden evvel cihanın sulhu namına bin türlü yalanlarla muzaffer ordularımızı tevkife çalışanlara râci` olacaktır. Unutmamak lâzım gelir ki umumi harp bütün devletlerin mâliyesinde muazzam rahneler açmıştır. Hiçbir devlet Duyun-u Umumiye'sinin faizlerini emniyet ve itimat ile karşılayamıyor. Türkiye'nin bu sahadaki müşkülâtı her devletten fazladır. Anadolu itilaf devletleri namına hareket iden bir ordu tarafından harap edilmiştir."*⁵⁶

Yazının devamında Türkiye'nin dünya barışı için tazminattan feragat ettiğini ve borcunu da ödemek istediğini ancak bu fedakarlığın karşılığında en azından daha fazla sıkıştırılmaması gerektiğini ekliyordu:

"Türkiye borçlarını münker değildir. Bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da nâmuskârâne bir surette ta'ahhüdâtını îfâ edecektir. Yeter ki devletler bu hüsn-i niyetin tahakkukuna meydan hazırlasınlar. Halbuki Türkiye'den borçlarının faizini altın olarak istemek ta'ahhüdâtını îfâ itmesine sebep olmak demektir. Maliye vekilimizin Anadolu ajansı muhabirine verdiği malumat da esasın ne kadar tatbik kabilinden mahrum olduğunu ispat eder. Bu vaziyet karşısında meselenin karşısında

⁵⁴ Türk Sesi, 14 Haziran 1923.

⁵⁵ Mehmed Esad, "Faizler Meselesi", Türk Sesi, 14 Haziran 1923.

⁵⁶ Mehmed Esad, a.g.m.

meselenin hali için tarafeynden birinin iddiasından rücu itmesi zaruridir. Türkiye daha fazla fedakârlık yapamaz. Kendisini yıkacak bir kararın altına imza etmektense sözü silâha bırakmağı tecîh eyler. Bu sefer de Cihan sulhu namına fedakârlık sırası itilaf devletlerine ve bilhassa Fransa'ya gelmiştir. Alacaklarının bir kısmını olsun kurtarmak için Rusya'ya yalvaran Fransızların Türkiye'yi daha fazla sıkıştırmayacaklarını ümit etmek isteriz.”⁵⁷

Bir sonraki gün yayınlanan General Pelle'nin demeci barış yolundaki umutları artırmıştı. Fransa dahil kimsenin barışı tehlikeye atmak gibi bir lüksü olmadığı yorumlarıyla birlikte aynı sorunun Türkiye yerine Yunanistan'la yaşanması durumunda çok farklı ilerleyeceğine dikkat çekiliyordu.⁵⁸ Türkiye'nin mali ve iktisadi konularda yeterince fedakârlık yaptığını ve bundan sonrası için ne müttefik güçlerin daha fazlasını istemeye hakkı olduğu ne de Türkiye'nin bu talepleri kaldırayabileceği tekrarlanmıştı.⁵⁹

Aynı günlerde İsmet Paşa'nın beyanatı aktarılmış ve İzmir'e haber akışının sağlıklı olmadığı üzerinde durulmuştur. Kritik günlerin yaşandığı haziran ayında ajanslar her olayı günü gününe duyururken anlaşıldığı kadarıyla İzmir'e haberler birkaç gün gecikmeyle ulaşıyor ve gelişmelerin önemi kayboluyordu. Türk Sesi bu konuda hassasiyet çağırısı yapıyordu: “Pek mühim olan bu hususun garbi Anadolu'nun yegâne muhavver merkezi olan İzmir için daha fazla bir itina nail edilmesine alakadarların vazîfeperverliklerinden bekleriz.”⁶⁰

Haziran sonuna gelinmesine rağmen henüz ne olacağı kestirilememektedir. İstanbul gazetelerinin Montagna formülünün işlediği yönündeki olumlu yorumlarına rağmen İzmir gazeteleri oyalama siyasetinin işlediğini düşünüyordu. Bu dönemde müttefik güçlerin işi uzatmalarından ve samimiyetsizlikten şikâyet eden çokça yazılar kaleme alınmıştır. Örneğin 20 Haziran tarihli yazıda ümitsizlik ağır basıyordu. Söz konusu yazıda Lord Curzon siyasetine atıfta bulunarak itilaf güçlerinin oyalama siyaseti eleştiriliyordu:

⁵⁷ Mehmed Esad, a.g.m.

⁵⁸ Mehmed Esad, “Tamirat Meselesi ve Faizler”, *Türk Sesi*, 15 Haziran 1923.

⁵⁹ Mehmed Esad, a.g.m.

⁶⁰ *Türk Sesi*, 18 Haziran 1923.

“Tek yaptıkları boş vaatlerdi: Vaat ettiler, vaat ettiler. Biz de inandık ve inanmak nezâketinde bulunduk. Müzâkerâtı kabul ettik. ...Meselâ Yunanistan'dan talep ettiğimiz tazminat meselesi bizim tarafımızdan gayet ehemmiyetle takip edilirken hassaten faizler meselesinde teshîlât gösterileceği vaat edilmemiş mi idi? Vaktiyle ki Kara Ağaç'ın tazminatı mukabil konu üzerine o vaatler hatırlatıldığı hâlde unutuldu. Hasan Bey Paris'e gitti, geldi; netice çıkmadı. İsmet Paşa altın olarak faizleri istemek demek, yeni Türkiye devletini tahammül edemeyeceği mali yükün altında inlemek demektir dedi. Kemâl-i cesaret ve saffetle bizim için acı olan bu hakikati (adalet) için harp iden devletler mümessillerine tekrar etti, anlattı. Yine bir semere hâsıl olmadı.”⁶¹

Konferansın çıkmaza girdiği o günlerde Fransa hemen her yazıda suçlanıyordu. Türkiye'nin karşısında adeta hasım vaziyeti alan Fransızlar sulhun gerçekleşmemesinin tek nedeni olarak görülmekteydi. Türk Sesi'ne göre Fransa Türkiye'nin yaptığı fedakarlığın kıymetini bilmiyor, sorumluluk almak istemiyor ve dünya barışını kendi çıkarları adına tehlikeye atmaktan çekinmiyordu. Sonuç olarak Fransızların husumete varan bu davranışları ne Ankara Antlaşması'na ne de barışı tesis etmeye yarıyordu:

“Konferans müzakeratının dâhil olduğu bu son safhanın ne gibi 'avâkıb tevhit edeceği şimdiden tahmin edilemezse de Fransız kabinesi nokta-i nazarından feragat itmediği takdirde konferansın bir inkıta maruz kalacağına ihtimâl verilebilir. Çünkü Fransızların bu günkü ısrarı karşısında müzakeratın bir adım bile ilerlemesine imkân kalmamıştır. Bakalım bir adım bir iki gün zarfında gelecek haberler bu nokta-i nazarı ne dereceye kadar teyit edecektir.”⁶²

Basında genel olarak kandırılmışlık hissi ağır bastığından yazılar öfkeyle kaleme alınmıştır. Türk Sesi mevcut durumun barış yapabilecek koşulları taşımadığını dolayısıyla da kimsenin inancı kalmadığını sık sık tekrarlıyordu. İnanç azaldıkça dedikoduyla karışık türlü teoriler de ortada dolaşıyordu. Bunlardan biri Yunanistan'ın Türkiye ile ayrı bir anlaşma yapacak olmasıydı.⁶³ Her ne kadar Yunanistan'ın İngiltere'nin izni olmadan müttehit cepheden kopmasının mümkün olamayacağı dolayısıyla da iddianın kaile alınmaması gerektiği düşünülse de

⁶¹ Türk Sesi, 20 Haziran 1923.

⁶² Türk Sesi, 21 Haziran 1923.

⁶³ Mehmed Esad, “Sulh Münferid ve Yunanistan”, Türk Sesi, 26 Haziran 1923.

kamuoyunda tartışılıyordu. Basına göre Türkiye'ye karşı oynanan oyun sahnelenmeye devam ediyordu. Sulh olmaması durumunda ise Türkiye'nin alacağı pozisyona şöyle dikkat çekiliyordu:

“Bu hususta şimdiden mütalaaya girişmek doğru bir hareket olmazsa da böyle bir vaziyet karşısında kendi topraklarımızın uzun bir müddet daha ecnebi işgali altında kalmasına tahammül edemeyeceğimiz muhakkaktır. Ve şüphesiz böyle bir hareket için ilk hedef Yunan ordusu olacaktır. Yunan ordusunu bulmak için de Türk ordularının ilk yapacağı şeyi karşıya geçmek hasmı orada bulup imha etmektir. Bu öyle bir zarurettir ki başka bir şekilde teminini düşünmek için mantıktan ve hakiki-i eşyadan tegâfül itmek lâzım gelir. Şüphesiz ki Avrupa diplomatları bu neticeyi pek iyi görüyorlar. Ve kendilerine ta'alluk iden mesâ'ilin hâlinde bin türlü müşkülât çıkarırlarken bir tarafta yine kendilerini mutazarrır edebilecek yolları kapamak için fırsatı kayıp itmek istemiyorlar.”⁶⁴

Haziranın sonuna gelindiğinde İzmir basınında barış umudu neredeyse sönmüştü. İtilaf güçlerinin oyalayıcı tavırlarının yanında sorunu yaratıp çözememeleri üstelik bir de bunun mesuliyetini Türkiye'ye atmaları tepki çekiyordu:

“Garp diplomatları, bahardan beri, havasını türlü türlü siyasi cereyanlarla, dalgalandırdıkları bu şehirde, dünyanın kendilerine bî sabırâne bir tevekkül, teveccüh ettiği nazarlara, emellere karşı bin bir gece hikayelerinin bin bir efsanesini söylüyorlar. Bahar bitti, yaz çıkacak fakat yalan ve masal bitmiyor. Bu, tûtünâmenin bir hikâyeden, bir münasebetle diğerine çekerek, nail vesile olmak arzusuyla tutuşan, bâkiri, tûtünün nâ mütênâhî oyalamasına, pek benziyor.”⁶⁵

Bu noktada Mehmed Esad gelişmeleri değerlendirirken samimiyetsizlik vurgusunu arttırmıştı: *“İtiraf itmeli ki Lozan Konferansı'nın akıbeti hakkında pek de nikbin değiliz. Mütteliklerin bu günkü kanaat ve zamirlerine göre Türk nokta-i nazarının ne suretle teklif olunacağını tahmin eylemek mümkün değildir. Ve bu şerait dairesinde de Lozan Konferansı'nın sulhu yapabileceğine inanmak safdillik olur.”⁶⁶* Ona göre çalışıldığı iddia edilen formül ikna edici değildi ve Fransız delegeler

⁶⁴ Mehmed Esad, a.g.m.

⁶⁵ Mahmud Nedim, “Lozan”, *Türk Sesi*, 28 Haziran 1923.

⁶⁶ Mehmed Esad, “Sulh Etrafında”, *Türk Sesi*, 29 Haziran 1923.

barışın sorumluluğunu almamakta adeta tüccarlarla iş birliği içerisinde tüccar gibi davranmaya devam etmekteydi:

“Diğer taraftan faizler meselesi münasebetiyle Fransız nazırları arasında nokta-i nazar ihtilâflarını ettiği haber veriliyor. Fransız maliye nâzırı sermayedarların tesiri altında bulunuyor. Ve faizlerin altın frankla tediyesi hususunda ısrar edip duruyor. Bu şerait dairesinde teklif edileceği söylenen yeni formülün nasıl bir şekilde devam edeceği pekâlâ anlaşılabilir.”⁶⁷

Mehmed Esad gidişata dair olumsuz kanaat beslemekle birlikte anlaşmaya varılamaması durumunda ne olacağını da merak ediyordu. Bir aydın olarak elbette savaş istemiyordu; ama itilaf güçlerinin alıştıkları çözüm yollarını Türkiye'ye kabul ettiremeyecekleri ortada olduğuna göre bundan sonra dünya barışı gibi ağır bir sorumluluğun itilaf güçlerinin elinde olduğu uyarısını tekrarlıyordu:

“Binâ'en aleyh mütteliklerin hazırlamakta oldukları formülün avutma siyasetinden mülhem bir çare olduğunu kabul ettikten sonra konferanstan bir netice beklemek zait bir hareket olur. Ve bu takdirde sözü silaha bırakmakta başka bir çare kalmamış demektir. Bakalım birkaç gün içinde gelecek haberler son vaziyeti takrir edebilecek mi? Temenni idelim ki vukuat bu akıbeti hazırlayacak bir cereyan takip etmesin. Çünkü böyle bir netice Türkiye'den fazla cihanın huzur ve asayışı namına feci bir badire olmaz mı?”⁶⁸

Lozan'da bıçak sırtında geçen Temmuz'un ilk günlerinde hala olumlu gelişmelerin kaydedilemeyişi barış umutlarının giderek sönmesine neden olmuş, 'barış' yakalanamayan periye benzetilmiştir:

*“Sulh perisini yalnız bu harp içinde bile sınırlarımızı gevşetip mevcudiyetimiz üzerindeki emellerine tevekkül olabilmek için bize kaç defa yakından gösterdiler. Kaç defa sarılmak için açılan kullarımıza kucak kucak boşlukla karşılaştı. Aldanan Türk zehirli tebessümlerle kıvrılan yüzlerde imhamızı istihdaf eden emellerin korkunç hatalarını okudu. Büyük Fikret'le beraber efkâr-ı umumiyeye karşı iştibâh, iştibâh ** haykırmak istiyoruz. Sulh yaklaşmıştır ihtimâl fakat yarın sulh konferansı akim kalıp dağılabilir de. Hatta hiç kimse beklemeden hiç kimse ummadan ve istemeden toplar gürlür, ordular yürür. Bütün kanaat ve dehşetiyle harb başlayabilir. Sulhun imzalanması, konferansın*

⁶⁷ Mehmed Esad, a.g.m.

⁶⁸ Mehmed Esad, a.g.m.

dağılması, harbin başlaması unutmamalıyız ki bugün de dün ve evvelisi gün olduğu gibi aynı derece ihtimâl dâhilindedir. Bu ihtimâllerden herhangi birine fazla kıymet vermek bizim için muzırdır.”⁶⁹

Temmuz başında henüz sonuca bağlanamayan borçlar ve faizler meselesi ile ilgili yeni bir iddia ortaya atılmıştı. Bu iddiaya göre Fransızlar boğazların müttefik güçlerin işgalinde kalması koşuluyla meselenin hallini sonraya bırakmayı teklif etmişlerdi. Apaçık Türkiye’yi rehin almayı tasarlayan bu teklif, İzmir basınında sinirleri iyice germişti. Türk Sesi, teklifin ihtiva ettiği tehlikelere dikkat çekerek Fransızların işgal döneminden beri yaşananlardan ders almadıklarını belirtmiş, güvenilmezliklerini öne çıkarmıştı.⁷⁰ Yapılan teklifin tutarsızlığına işaret eden Mehmed Esad, Fransızların mütareke döneminde yaşattıklarını anımsamalarını istiyor; Franklin Bouillon sayesinde düzelen ilişkilerin yeniden bozulabileceğini hatırlatıyordu. Bütün eleştiri oklarının yöneldiği Fransızlar müttehit cepheyi kendi çıkarları için kullanıyordu. Başından beri General Pelle’nin katlanılmaz tutumuna tahammül edildiğini ekleyerek bu tutumu dünya barışı adına değiştirmesinin zorunlu olduğunu;

“Ceneral Pelle iki aydan beri devam eden bir aldatma siyasetinden sonra bu noktada en kat’ı ve vâzıh sözlerini söylemiş oluyor. Avrupa sulhe muhtaçtır. Bunun için her ne suretle olursa olsun sulhu yapmak lâzım... Lozan Konferansı bu kanaatle mu’âhede-i sulhiyeyi imza edecek. Fakat bizim için hayati bir ehemmiyeti haiz olan faizler meselesini mu’âhede-i sulhiyeden ihraç ve talik suretiyle...”⁷¹ cümleleriyle aktarıyordu.

Türkiye’nin bu konudaki kararlılığını da şöyle ifade ediyordu: “Bir daha tekrar idelim ki Türkiye’nin bu mesele üzerinde yeniden yapacak fedakârlığı kalmamıştır. Ya nokta-i nazarımız kabul edilir. Veyahut da heyet-i murahasamız geriye döner. Gerisini biz biliriz. Temenni idelim ki heyet-i murahasamız bu noktada son celâdetini gösterecek ve Türkiye’nin sabrını suistimal etmeğe başlayan bu vaziyete kati bir netice versin.”⁷²

⁶⁹ M. M., “Harbin Son Günlerinde”, *Türk Sesi*, 1 Temmuz 1923.

⁷⁰ Mehmed Esad, “Faizler ve Boğazlar”, *Türk Sesi*, 2 Temmuz 1923.

⁷¹ Mehmed Esad, “Faizler ve Boğazlar”, *Türk Sesi*, 2 Temmuz 1923.

⁷² Mehmed Esad, a.g.m.

5 Temmuz'da Ahenk, Mancaster Guardian gazetesinde çıkan bir haberi ele almıştı. Yabancı basının gözünden Türklerin ekonomik mücadelesinin nasıl görüldüğünü merak eden kamuoyu için ufuk açıcı bir haberdir. Gazete, barış konferansı sürecinde Türklerin her ne pahasına olursa olsun ekonomik bağımsızlığı engelleyecek formülü kabul etmediklerini belirtiyordu. Formülün esası hakkında da açıklamalarda bulunan Mancaster Guardian, Türklerin İkinci Konferans'ta giriştikleri siyasi ve ekonomik mücadeleyi takdir ediyor, Lozan'da son zaferlerini de kazandıklarını ilan ediyordu.⁷³ Aynı gün İsmet Paşa'nın gazetelere verdiği beyanat yayınlanmıştı. Paşa, Fransızlarla yaşanan kuponlar meselesinin barışın önündeki tek engel olduğunu söylüyordu.⁷⁴ Bu açıklama İzmir basınında Fransa'ya karşı hissedilen öfkeyi gittikçe kabartmıştır. Mehmed Şevki "Sulh İşi" başlıklı makalesinde bu tepkiyi en yüksek perdeden gösteren isimlerden biridir. Türkiye'nin üzerine düşen fedakarlığı yaptığını ve hakkını alacağı inancını tekrarladıktan sonra verilen sözlerin tutulmamasına öfke duymaktaydı. Fransa'nın yaptıklarını çelişkili buluyor; hatta medeni milletler noktasında insanı şüpheye düşürecek dereceye vardığını aktarıyordu. Sözü Fransa temsilcisi General Pelle'nin tüccar tavırlarına getirerek, birkaç bankerin sözüyle hareket ettiğini, dünya barışını tehlikeye düşürmek pahasına onların çıkarlarını kolladığını söylüyordu. Aynı zamanda Ermenilerle mesai ederek Suriye'de Türkleri, Müslümanları ezip harap edebilmesini insanlık dışı buluyor, yaptıklarını medeni bir milletle son derece çelişkili görüyordu.⁷⁵

Barışa günler kala bütün dünya nefesini tutmuş son birkaç pürüzün aşılmasını bekliyordu. Eğer Fransa engel olmaya devam ederse yalnız kalacak, üstelik anlaşmazlığın temel sebebi olacaktı. Artık geriye dönülmez bir eşiğe gelinmişti ve atlanmak zorundaydı.⁷⁶ İzmir basınında barış ümidi artmıştı. Basın barışı müjdeleyecekleri günü iple çekiyordu.⁷⁷ M.M'nin yazdığı "Dokuz Sene Sonra" başlıklı yazıda barışa adım adım

⁷³ Ahenk, "Türklerin Lozan'da Son Zaferi", 5 Temmuz 1923.

⁷⁴ Türk Sesi, "İsmet Paşa'nın Notası", 9 Temmuz 1923.

⁷⁵ Mehmed Şevki, "Sulh İşi", Ahenk, 9 Temmuz 1923.

⁷⁶ Ahenk, "Sözle Değil", 10 Temmuz 1923.

⁷⁷ Ahenk, "Ankara'da Sulh Meselesi", 10 Temmuz 1923.

yaklaşmanın mutluluğu ve aynı zamanda mucizeyi yaratan Türk halkına olan inanç ve gurur yansıtılıyordu:

“Senelerden beri dünyayı kan dalgalarına boğan bu azgın ihtiras denizi sekiz dokuz ay daha çalkalanıp sükûna yüz tuttuktan sonra sulh kızı, nihâyet işte, kırına, nâzilâne on güne kadar katiyen geliyor. On gün sonra- telgraflara inanılırsa- imza merasimi yapılacak ve dünyanın dokuz seneden beri hasret çektiği güneş, ufuklarımızın üzerine dahi hayat bahşeden ışığını saçacaktır. Türk milleti, yaptığı mücadelenin harikuladeliğinden dolayı da sulh ve sükûna hürmet iştiafından dolayı da bütün cihanın takdir ve sitayişine hak kazanmıştır. On gün sonra, ufuklarımızı katiyen şenlendirecek olan sulh prensini selamlarken büyük ve sevgili milletimizi, geçirdiği muazzam gazadan dolayı hararetle tebrik eder ve alkışlarız.”⁷⁸

İzmir basınında barış umudu dalga dalga yayılmış imza günü için herkesi bir telaş almıştı. Basına göre kazanılan siyasi zafer, askeri zaferi doruğa ulaştırmıştı. Yüzyılların getirdiği talan zihniyetinin sona erdirilmiş olmasının haklı gururu gazete sayfalarında yer almaya başlamıştı. Anadolu Gazetesi sermayedarlar konusunda bir ayrıma giderek “bizi iliğimize kadar soymak maksadı taşımayan” şeklinde ifade ettiği yabancı sermayeye kapıların her zaman açık olduğu mesajını iletiyordu:

“Siyasi maksatlar gütmeyen ve bizi ta iliğimize kadar soymağa istihdaf itmeyen her sermayeye kapılarımız açıktır ve daima açık kalacaktır. Binaen aleyh imtiyaz sahiplerinin şimdiye kadar o imtiyazlarından kazandıkları fazla sermayeleri- ki bu kazançların büyük büyük yekûnlar tuttuğuna hiç şüphe yoktur- Bu gibi yeni teşebbüslere sevk ve tahsis itmeleri, akla en yakın ve en tabii bir ihtimâldir. Senelerden beri memleketimizde iş görmüş itimat kazanmış, halkı tanımış ve kendini tanıtmış, memleketi âdetâ ikinci bir vatan ittihaz itmiş müteahhit ve müteşebbisler, herhangi bir işe bittabi yabancı ve acemilerden daha kolay karar verecekler ve tuttukları işlerde muvaffak olabileceklerdir. `Avâmil muvaffakiyet olmak üzere saydığımız esbap unutulmamalıdır ki bir iktisatçı gözûyle bakılırsa manevi ve hakiki bir sermayedir.

...Şu hâlde netice-i sulhun olmasına esaslı hiçbir mâni kalmamıştır demek bugün pek doğrudur. Sulh, fevkalade bir hâdise çıkmazsa artık telgrafların bazılarında da yazıldığı veçhile bir haftalık on günlük denecek

⁷⁸ M. M. “Dokuz Sene Sonra”, *Türk Sesi*, 10 Temmuz 1923.

kadar yakınlaşmıştır. Her geçen dakika, bizi o mesut ana doğru götürüyor.”⁷⁹

Sulhu bekleyen İzmir halkının kalbi adeta ağzında atıyordu. Bunu fırsat bilen bir şahıs sulhun imzalandığına dair haberleri içeren matbu bir kâğıt ve bayraklarla esnafı dolaşarak bahşış toplamaya bile başlamıştı.⁸⁰ 12 Temmuz 1923'te Mehmed Şevki on gün öncesi yaptığı öngörünün doğru çıktığını sulhun imzalanmasının artık neredeyse kesin olduğunu aktarmıştı. Türkiye halk devleti olarak tanımladığı yeni rejimin temsilcisi BMM'nin kararlı tavrı sayesinde itilaf bloğunun dize getirildiğini; tamamen arzumuz doğrultusunda muvafık bir karara rabt olduğunu yazıyordu: *“Şu hâlde sulhun akdine mâni olan bu üç mühim mesele tamamen arzumuz veçhile hal ve bertaraf edilmiştir. Faizler meselesini muahedenin hâricine attık. Tahliyeyi de muahedeye geçirdik, imtiyazları da hal ettik... Bazı ufak tefek teferruatta bittabi bu üç mühim meselenin şekil hâline göre hal ve tespit olunuyor. Binaen aleyh itilaf tam ve katiyedir. Yakından da muahedename ikmal ve imza edilecektir.”⁸¹* Ardından siyasi ve iktisadi zaferin hayati rolünü tekrar vurguluyor, temennilerini şöyle iletiyordu:

“İşte Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetini kuran mücahitlerin [Yani bütün efrat-ı milletin] harp ve sulha ait zaferleri hitam buluyor. Bu zaferlerin iktisadi ve idari zaferle de tesvîci hepimiz için zaruridir. Zira hayat ve istiklâlimizin temadisi harp ve sulh zaferlerinin iktisadi ve idari zaferle tetvîc ve ikmal şartıyla kabil olur. Bununla beraber, fâizler ve Musul meselesini de hâl-i sulhta olarak hal edeceğiz. Binaen aleyh çalışmak çok çalışmak hatta sevinerek çalışmak lâzımdır. Sulhun akd edildiği gün şüphesiz zaferimizi iktisat ve İdare vadilerindeki mücadelemizin netâyic-i mesûdesiyle tetvîc fırsatına nail olacağız. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni takdis ederken bundan sonraki iktisadi, idari mücâdelâtda da muvaffak olmasını (yani olmamızı) Allahtan niyaz ederiz.”⁸²

Mehmed Şevki'nin “Esbab-ı Teehhür” adlı makalesi ise imtiyazlar hadisesinin uzun süre çözülememesinin hatta dünyayı yeniden savaşın eşliğine getirmesinin nedenlerinin sorgulandığı eleştirel bir yazıdır.

⁷⁹ M.M. “Sulh Arifesinde”, *Türk Sesi*, 11 Temmuz 1923.

⁸⁰ *Ahenk*, 11 Temmuz 1923.

⁸¹ Mehmed Şevki, “İtilaf Münasebetiyle”, *Ahenk*, 12 Temmuz 1923.

⁸² Mehmed Şevki, a.g.m.

Dünyada çoğunluğun küçük bir azınlığın ihtiraslarını teskin eden bir pozisyonda olduğunu üzülen ifade ettiği yazısında bunun en canlı örneğinin Lozan olduğunu söylüyordu. Türk topraklarındaki servetin belirli “zalim” ve “muhteris” şahıslara tahsis edilmesi uğruna milyonlar hiçe sayılmıştı:

“Onlar şimdiye kadar, şu petrol menâbi’i şu şirketin, şu şirketinin, şu hattı işletme hakkı falan şirketinin, bu menâbi’i şunun, ...şu menâbi’, bunun, olmalıdır ve bunlar muahedeye geçmelidir gibi bir takım mütâlebât-ı hasise üzerinde ısrar edip durdular, bunların ısrarlarıyla mürur iden zaman-ı milletlerin müşterek ve umumi haklarını, huzurlarını rencide ve ızrâr eyliyordu. Ve bu suretle tevellüt eden zararlar murahhasların beş on ve nihâyet mahdut şahsî ve zümrelere temin eylemek istedikleri menâfi’in kabil-i mukayese olmayacak derecede fevkinde değil midir?”⁸³

Barışın imzalanacağı günlerde bile Suriye’de hala yaşanmakta olan ölümler sermayedar kesimin doymazlığının ve açgözlülüğünün göstergesiydi. Mehmed Şevki, Fransızların Suriye topraklarında ne işi olduğunu ve halkı neden öldürdüklerini soruyordu:

“Fransızların kendi vatanlarındaki müşterek menfaatlerine de tecavüz itmemişler. O hâlde takrasından kalkarak denizler aşarak gelip Suriye ahalisine musallat olmakta ne mana vardır. Ve bu hareket sermayedarların tatmin hırsı için ihtiyar olunmuş değil de nedir? Bir Fransız, Fransa’nın umumi ve müşterek haklarını sıyanet ve muhafaza eder. Ve bu uğurda olur. Lakin bir Fransız’ın sermayedarlar namına ta Fransa’dan kalkarak gelip Halep’te olmasına ve öldürmesine ne denir?”⁸⁴

Şevki’ye göre bütün bu yaşananlar aslında sermayedarların hırslarını tatmin etmekten başka bir işe yaramadığını teyit ediyordu. Maalesef ilim, fen, marifet ve sanat dahi onların emrinde olduğu için onların amacına göre renk almıştı. Hepsinde riya vardı. Hepsi de yalnız insanların, mazlumların yıkılmasına vâsita olmuştu. İmtiyazlar meselesi de bunu açıkça ortaya koyuyordu. Sulhun şimdiye kadar gecikmesinin, insanlığın acı çekmesinin başlıca nedeni doymak bilmeyen her şeyi

⁸³ Mehmed Şevki, “Esbab-ı Teehhür”, *Ahenk*, 13 Temmuz 1923.

⁸⁴ Mehmed Şevki, a.g.m.

kendine alet eden ve yönetimleri dahi kendi çıkarları doğrultusunda şekillendiren sermayedar kesimdi.⁸⁵

Sonraki yazısında imtiyazlar meselesinde nasıl büyük bir mücadele verildiğini yineleyerek, yapılan mücadelenin boşa gitmemesi için herkese düşen sorumlulukları hatırlatıyordu:

“İmar ve himmete muhtaç olan memleket, ikmal ve temdit-i şan için bizden hizmet bekliyor. Hayatını, servetini, saadeti, huzurunu her şeyini fedaya kıyam ve fevkalade beşer bir celâdetle mevcudiyet-i hakikiyesini muhafaza iden halkta yine bizlerden temâd-i şan için faaliyet istiyor. Dünyada hiçbir millet, köylüsüyle, işçisiyle, çiftçisiyle, sanatkârıyla, tüccarıyla ve sair sanatlarıyla müteharrih bereket hâlinde kendi kendine yürüyemez. Sevk ve idare edilmeden hedefe doğru mertebeler aşamaz. Her millet kendi münevver evlâdı sevk ve idare eder.”⁸⁶

Yazının devamında her milleti sürükleyen ileriye götüren sınıftan bahsederken Türkiye için böyle bir zümrenin söz konusu olmadığını belirtmektedir. Burada yazar kendisiyle çelişkiye düşmektedir. Nitekim bir taraftan her zümrenin (sınıfın) kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini ve tarihin bunu kanıtladığını öne sürmekte diğer taraftan Türkiye için böyle bir durumun söz konusu olmayacağını çünkü toplumdaki tüm kesimlerin birbirini tamamladıklarını ve uyumlu bir bütünü oluşturduklarını ileri sürmektedir:

“Elyevm bütün Türkiye halkının hakk-ı hâkimiyeti bilâ kaydı şarttır. Her ferdin hakkı hâkimiyeti aynı derecededir. Türkiye’de zümre, şahıs, sınıf filân yoktur. Binaen aleyh milletin sevk ve idaresi meselesinde dahi herhangi bir sınıf milletin münevver evlâdı demek değildir.”⁸⁷

Kalkınmak için memlekette herkesin yapacağı iş belliydi. İhtiyacı duyulan tek şey doğru bir yönlendirme ve programdı. Diğer türlü ekonomik olarak belirli bir kesimin idareyi ele alması kendi çıkarları lehine memleketi ve halkı görmezden gelmelerine hatta bütün yetkiyi kendi lehlerine kullanmalarına sebep olacaktı. Halk münevverlerden plan, program ve yönlendirme beklemekteydi. Kimsenin sorumluluktan kaçmaya hakkı yoktu;

⁸⁵ Mehmed Şevki, a.g.m.

⁸⁶ Mehmed Şevki, “Mesuliyet Vardır”, *Ahenk*, 15 Temmuz 1923.

⁸⁷ Mehmed Şevki, a.g.m.

“Bu sevk ve idare işinde hükümetçilik yoktur. Hükümet sevk ve idare işinden hariçtir o doğrudan doğruya milletin heyet-i umumiyesine ait bir iştir. Bugün vaziyet tamamen bu vadideki vazifenin kıymet ve ehemmiyetini tespit ve ihtar eyliyor. Durmak, çalışmamak vazifeyi kemâliyle ifa ederek ikmal ve temdit-i şanı temin eylememenin mesuliyeti vardır.”⁸⁸

Toplumdaki her kesimin bir bütün olarak hareket etme zorunluluğu tekrar tekrar hatırlatılıyordu:

*“Teşkilat ve kuvvet hânına inkılap idelim. Ve her şeyden evvel bu vazifeyi ifa idelim ki memleket ve halkının talep ettiği ikmal ve temdit şanı temine muvaffak olabilelim. Lozan’da imtiyazlar münasebetiyle izhar olunan asabiyet ve efkâr-ı iktisadiyatımızın, mesaimizin ne hücumlara maruz kalacağını sarahaten ifade ediyor. Bunu ve mesuliyeti tekrar hatırlatırız.”*⁸⁹

17 Temmuz’da üç komisyonun yaptığı toplantılarda askıda kalan sorunlar çözümlendi.⁹⁰ Böylece barış anlaşması için hiçbir engelin kalmadığı yönündeki haberler gazete manşetlerindeki yerini aldı. Artık İzmir basınında da gözle görünür bir rahatlama olmuş, kara bulutlar dağılmıştır.⁹¹ Sert esen savaş rüzgarlarının döndüğü, ılık barış rüzgarlarının estiği bu tarihi günlerde Anadolu Ajansı tebliğ yayınlamıştı. Tebliğde mali meselelerin iktisadi bağımsızlığımızı ihlal etmeyecek makbul bir şekilde sonuçlandırıldığı; anlaşma metninin birkaç güne kadar imzalanacağı bildiriliyordu. Bütün bu olumlu gelişmeler İzmir basınında umudu yeşertmiş; ancak özellikle ekonomik meselelerdeki tereddüdü sona erdirememiştir. Nitekim batı basınında çıkan kimi yazılar hiç de barışçıl değildi. Barışa birkaç gün kala Times’ta çıkan bir yazı bunun bir örneğiydi. İngiltere’nin dünya çapındaki yayın organı olan Times, batı dünyasının bakış açısını yansıtan bir gazete olması bakımından önemliydi. Mehmed Şevki burada çıkan bir makaleden yola çıkarak İngilizlerin ve sermayedarların Müslüman ve mazlum halklara bakışını yeniden irdeliyordu. Söz konusu yazıda Ayasofya’ya çan takma fırsatının kaçırılmasına hayıflanılıyordu. Şevki, barışın konuşulduğu günlerde bu kadar basit ve bayağı bir fikrî-i taassubun Times’ın

⁸⁸ Mehmed Şevki, a.g.m.

⁸⁹ Mehmed Şevki, a.g.m.

⁹⁰ Sonyel, *Lozan’da...*, s. 114.

⁹¹ Mehmed Esad, “Vaziyete Bir Nazar”, *Türk Sesi*, 19 Temmuz 1923.

sayfalarında yer bulmasına teessüf ediyordu. Sermayedarlar kindar yüzlerini bir kez daha göstermişlerdi. Dolayısıyla yaşananlar hiçbir zaman unutulmamalı ve gelecek nesillere aktarılmalıydı.⁹² Müttefiklerin Türklere karşı bakış açısı asla değişmeyecekti. İtilaf güçlerinin sömürden asla vazgeçmeyecekleri gün gibi ortadayken Türk halkının ve Müslümanların ekonomik gücün ne kadar önemli olduğunu iyi kavraması, adımlarını bu doğrultuda atması gerekiyordu. Aksi taktirde uğruna büyük mücadele verilen özgürlük kısa zaman sonra yeniden kaybedilmeye mahkumdu:

*“Anlaşılır ki dünyada, insaniyet, medeniyet saadet gibi şeyler hiçbir mefhumu yoktur. Ve görüyoruz ki ilmin, marifetin yarattığı her şeyi sermayedarların vâsita-i tenfidir. Alet şeridir. Dünyada hakiki mefhumu olan bir şeyi vardır. Kuvvet ve yumruk... İnsan behemehâl mevcudiyet-i maddiye ve maneviyesini, hürriyetini, saadetini, istiklâlini korumak için kuvvetli bulunmağa ve yumruğunu yan gözle bakanların **** havale etmeye mecburdur. Bu hâli iktisap itmeyince aşağılık insanlar gibi Avrupalıların adâletinden (!) huzur ve nefis dilenmeğe mahkûm olur...”⁹³*

Şevki’ye göre Avrupa’daki “insanlık” ve “medeniyet” kavramları istendiğinde tek taraflı yorumlanabildiği için gelecek nesillere bu gözü doymaz güçlerin Türklere ve Müslüman toplumlara karşı bakışını vermek; ekonomik olarak gelişmek zorunluluktadır. Diğer türlü yeniden onların ellerine düşmek içten bile değildi:

“Mazlumların hâricinde kalanların hissi ihtiram yerine keskin dişlerini göstereceklerine, ciğerlerinden, kalplerinden, ruhlarından sızıp dişlerinin dibinde toplanan zehir-i gayzı en civanmert mazlumların hayatına kemire kemire dökmek isteyeceklerine kimsenin şüphesi olmasın.”⁹⁴

Ahenk Gazetesi’nin ekonomik kararların uygulanması noktasında çekinceleri vardı. Batılı ülkelerin samimi davranacaklarına güvenmiyordu. Hala devam etmekte olan faizler meselesi ne derece ısrarcı olabildiklerinin ispatıydı. O yüzden korkulu rüya görmemek için uyanık durmak gerekiyordu. Gazete başyazarı en azından anlaşma

⁹² Mehmed Şevki, “Bilelim ki”, *Ahenk*, 17 Temmuz 1923.

⁹³ Mehmed Şevki, a.g.m.

⁹⁴ Mehmed Şevki, a.g.m.

metnine son rötuşların yapıldığı son görüşmelerde samimi olmalarını istiyordu.⁹⁵

Yeni Türk Devleti'nin bağımsızlığının ve varlığının tanınmasını sağlayan Lozan Barış Antlaşması büyük çekişmeler ve tartışmalar sonucunda 24 Temmuz 1923'de imzalandı. Antlaşmayla Türkiye, Misak-ı Milli'yi büyük ölçüde gerçekleştirdi. Lozan Barış Antlaşması'nda kapitülasyonlar bütün yönleriyle kaldırıldı. İlgili 28.madde şöyleydi: "Bağıtlı Yüksek Taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye'de Kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler."⁹⁶ Böylece Bernard Lewis'in ifadesiyle; "Uzun süreden beri aşağılık ve kölelik sembolü olarak kızılan kapitülasyonlar tüm sonuçlarıyla kaldırılmış oldu."⁹⁷ Tazminat meselesi gerek Yunanistan gerekse de itilaf güçleriyle çözüme kavuşturuldu. Duyun-u Umumiye idaresi tamamen kaldırıldı ve Osmanlı borçları çoğu Türkiye'de olmak üzere Osmanlı devletinden ayrılanlar arasında paylaştırıldı.

Lozan Barış Anlaşmasının imzalandığı gün yazılar büyük bir heyecan, coşku ve şükran duygusuyla kaleme alınmıştı:

*"Bugün, mazlumlar aleminin şehnâme-i mefahiri olan büyük Türk milletinin askeri ve siyasi muzafferiyetleri teyit ve tasdik idildi. Bu münasebetle vicdanımızın şükranını aziz Mehmetçiklerimize ve aziz Mehmetçiklerimizi sevk ve idare eden zabıta ne bu müheyyib heyetin sahip ve validesi olan milletimize ve milletimizin icra kuvvetine arz ve yine bu münasebetle teheyüdlerin ruhlarını *** ve hizmetlerini takdis eylemek en şerefli ve müteyemmin bir vazife-i mefharettir."*⁹⁸

Gazeteye göre bu haklı gururu Mehmetçik kaniyla, dişıyla tırnağıyla bütün hilelere rağmen kazandırmıştı. Zaferi mümkün kılan Mehmetçiğe sözle teşekkür yeterli değildi. Onun kaybını tamamlamak ekonomik olarak yeniden üretici hale getirmek bu vatanın bu devletin borcuymdu. Vicdanlar ancak bu şekilde rahatlayacak; onlara karşı vazife ancak böyle yerine getirilebilecekti.⁹⁹

⁹⁵ Mehmed Esad, "Vaziyete Bir Nazar", *Türk Sesi*, 19 Temmuz 1923

⁹⁶ Düstur, III./5, (11 Ağustos 1339 – 19 Teşrinievvel 1340), Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1931 s. 130-131, 305.

⁹⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 254.

⁹⁸ Mehmed Şevki, "Vicdanın Şükranı", *Ahenk*, 24 Temmuz 1923.

⁹⁹ Mehmed Şevki, a.g.m.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla bütün yurttta taşkın bir heyecan yaşanmaktaydı. M. Kemal Paşa da Türk halkına ve onun ordusuna ilettiği mesajlarla bu gururu ve heyecanı paylaşmıştı.¹⁰⁰ 27 Temmuz-2 Ağustos 1923 arası İzmir'de bulunan Gazi Paşa halkın coşkun gösterilerine katılmış İzmirliyle bir konuşma yapmıştı.¹⁰¹ Gazi Paşa İzmirliyle seslenirken ekonomik kalkınmanın medeniyete kavuşmanın yegâne anahtarı olduğunun altını çizmiş, sonraki günleri işaret ederek iktisaden irfanen ve ahlaken kuvvetli olmak zaruretinin vurgulamıştı.¹⁰²

İzmir basını bu konuşmadan sonra yönünü işgal döneminde sessiz kalan, halka işgalcilerle eziyet eden, ortalığa umutsuzluk yayan şimdi de hiçbir şey olmamış gibi herkesten çok bu sevinci yaşayan işbirlikçilere çevirmiştir. Sulh bayramının kutlandığı o günlerde en çok ortalığa yılgınlık yayanlar, mücadeleden kaçanlar ve iş birliği yapanlar merccek altındaydı. İşbirlikçilere büyük tepki duyulmakta barışı kutlamaya hakları olmadıkları düşünölmekteydi. Gazi'nin konuşması buna vesile olmuştu.

Ahenk, Gazi Paşa'nın demecinden yola çıkarak İzmir'de bu kesimleri sert bir şekilde eleştiriyordu. İzmir'in kurtuluşundan sonra yaşananların ortada olduğunu, halkı umursamayan çıkarıcı kesimlerin her devirde kendisine yol açtığını; ancak buna izin verilmemesi gerektiğini savunuyordu. Artık gelecek için harekete geçme zamanıydı:

"Hani, o tesit ve sürur günlerinde de halka kurban gibi görünenler nerede? Gaziyi candan seviyor gibi görünen ateşliler nerede? Bu itap irşat karşısında beraber bulunalım... İşte sulh oldu. Mütekayyız, ahlâken, irfanen, iktisaden kuvvetli ve hazır bulunmak lâzım geliyor. Bu aşikâr lüzum üzerine programımızı fiilen tespit edelim... Hani, halkı çok sevenler vardı. Onları soruyoruz. Desinler de bu işe yapışalım... Halka hizmetin hakiki yollarında kafalarımızı beyinlerimizi yoralım..."¹⁰³

Gazete İzmirliyle Gazi'nin gösterdiği yolda yürümeleri gerektiğine işaret ediyordu. Bunun için de yapılacak şey şahısların peşinden koşmak değil; ahlâk, irfan ve iktisat kuvvetlerine telifen sevk ve idare edecek bütün hususi işlere kendilerinin sahip çıkmasıydı. Ayrıca Gazi'nin birkaç

¹⁰⁰ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.552.

¹⁰¹ 28 Temmuz 1923.

¹⁰² Ahenk, "*** Mebusumuz ve Biz", 30 Temmuz 1923.

¹⁰³ Ahenk, "*** Mebusumuz ve Biz", 30 Temmuz 1923.

gün daha İzmir’de olmasını fırsat bilerek onunla mutlaka görüşmelerini; “ahlâken, irfanen ve iktisaden” kuvvetli bulunma meselesini anlamalarını istiyor ardından teşkilatlanmanın önemini vurguluyordu:

“Biliniz ki, memleketinizle alakası mideden ibaret olanların hiçbir seyri terakkinizi eşkâlden başka şeye yaramaz... İktisaden, irfanen, kuvvetli ve hazır bulunmak mutlaka teşkilat ile kabil olur. Bu teşkilatı bizzat yapınız. Ve mide ile size ve memleketinize merbut olanlara yüz vermeyiniz ve oyunları işlerinize karıştırmayınız. Memleketin ve milletin teneffü’üne yan bakanları yeri denizlerin dibi yahut toprakların altıdır.”¹⁰⁴

Kurban Bayramı’nın dördüncü günü aynı zamanda “Sulh Bayramı” olarak kutlanıyordu. Türk Sesi de Gazi’nin konuşmasını değerlendiren bir yazı yazmıştı. Gazete, şimdiye kadar İzmir’in sömürülmesine göz yuman, düşmanlarla birlikte hareket eden üstelik bunu tek ve doğru yol olarak gösteren kitleye adeta nefret kusmaktaydı. İzmir’i sömüren bu kitlenin efendileri her ne kadar on bir ay önce süpürülmüşse de bir kısmı hala varlığını devam ettiriyordu. Lozan Barışı’ndan sonra ellerini kollarını sallayarak dolaşıyor, hiçbir şey olmamış gibi çalım satarak yaşayacaklarını; alıştikları hayatı devam ettireceklerini zannediyorlardı. Yeniden harekete geçmek için fırsat kollayan bu menfaat çetelerine bekledikleri fırsat verilmemeliydi:

“Fakat bu memleket milliyet derûnuna girdikten sonra, bu memleketin gençliği, dostunu düşmanının kara günlerde seçip anladıktan sonra bu netice o kadar kolay elde edilemez. Hatta kendilerine şurada sarîh olarak söyleyelim ki: Bu netice, hiçbir vakit ellerine geçmeyecektir. Çünkü onları ümide götürecek bu kapı, yüz binlerce istiklâl şehidinin kemikleriyle örüldü. Çünkü varmak istedikleri o menhus gaye ile buldukları mahal arasında bugün Türk kanından vücut bulmuş bir kızıl umman var... Türk milliyetperverlerinden adsız ve sayısız istiklâl şehitlerinin hâtırasına hıyanetimi istiyorlar? Bu efendiler, bu levantenler akıllarını mı kaybettiler yoksa? ...”¹⁰⁵

Gazeteye göre yapılacak tek şey vardı o da çalışmak. Aksini yapmaya kalkanların yeri Gazi’nin işaret ettiği gibi cehennemdi: “Memleketin ve milletin nefine yan bakanların yeri, denizlerin dibi veyahut toprakların

¹⁰⁴ Ahenk, “*** Mebusumuz ve Biz”, 30 Temmuz 1923.

¹⁰⁵ Mehmed Midhat, “Cehenneme Kadar”, *Türk Sesi*, 30 Temmuz 1923.

altıdır. Kalplerinde millet ve memleketimize en kirli bir düşmanlık hissi besleyenler mutlaka kahr edilecektir. Bizi sevenler dostluğumuzdan emin olabilirler, aksi takdirde cehenneme kadar yolları var..."¹⁰⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın Türk milletine ihanet edenlere karşı takındığı tavır, basın için büyük dayanak olmuştu. Savaş zamanı her türlü bozgunculuğu yapıp barışta hiçbir şey olmamış gibi herkesten çok sevinen bu 'Vazife firarileri'ne günleri gösterilmeliydi:

*"Firariler, evet her ne suretle olursa olsun vazife firarileri! Türk mevcudiyetinin en tehlikeli en buhranlı zamanlarda kânunun vatanın emirlerinden kaçmış, huzur ve rahatlarını fedadan çekinmiş ahlâk ve fazilet; kanun ve hamiyet firarilerinin hiç olmazsa bu büyük bayram tebrîkâtından mahrum edilmeleri suretiyle menfi hareketlerinin cezalarını görmek zamanı zan ettirmeye gelmiştir. Fakat muhakkaka daha dün meselâ vazife-i askeriyesinden kaçmak için bin türlü hile ve desise kullanmış olan bu insanların bu suretleri hiç yere gelmemiş hacı yatmazların bu sulh bayramında da vazifelerini yapmadıklarını hatırlayacaklarını zannetmeliyiz. Bilakis onlar her vaktinden daha büyük bir cüretle yanınıza gelecekler, hararetle vatandan, müdafaadan yaptıkları hizmetlerden bahsedeceklerdir. Çok istenir ki bu gibiler yukarıda da yazıldığı gibi hiç olmazsa bu sulh bayramının tebrîkâtından mahrum edilsinler."*¹⁰⁷

Ahenk'e göre bir tarafta varını yoğunu bırakmış her şeyiyle mücadeleye katılmış Mehmetçikler ve gaziler diğer yanda her devirde keyfi yerinde İzmir'i sömüren hacıyatmazlar vardı. Bu ayırımın mutlaka yapılması ona göre davranılması gerekiyordu.¹⁰⁸

Uzun savaş dönemini bitiren Lozan Barış Antlaşması, Türkler için yeni bir sayfa açıyordu. Antlaşma'nın imzalanması İzmir basınını olumlu yönde harekete geçirmişti. Gazeteler medeni bir devlet olma mücadelesinin başlayacağını söylüyor, toplumun her kesimini katkı sunmaya davet ediyorlardı:

"Asrî bir millet olmak emeliyle uzun bir yolculuğa çıkmak için hazırlandığımız şu dakikalarda dimağlarınızdan kopacak nur ve ziya şerareleriyle yollarımızı aydınlatınız. Gideceğimiz istikametlerin çok

¹⁰⁶ Mehmed Midhat, a.g.m.

¹⁰⁷ Ahenk, "Sulh Bayramı ve Firariler", 31 Temmuz 1923.

¹⁰⁸ Ahenk, Sulh Bayramı ve Firariler", 31 Temmuz 1923.

karanlık ve çok dikenli olduğunu biliyoruz. Fakat yüreklerimizde bu cidal için sarsılmaz bir iman var ve biz bu yeni hayatın kapısından girerken açacağımız yeni mücadeleden de muvaffak ve muzaffer çıkmaya yemin ediyoruz. Dün ve bugünü kazananlar eserleri ortada iken yarından niçin şüphe etsinler. Bize bu karanlık yollarda dimağlarınızla birer meş'al irşat olunuz.”¹⁰⁹

Atatürk'ün önderliğinde yeni bir ruh ve iman ile doğan yeni Türkiye için medeniyet savaşı başlayacaktı. Bu savaşta artık silahlar değişmişti. Süngüyle kazanılan zafer bu defa eğitimle, bilimle, fabrikayla, sanatla kazanılmak zorundaydı. Gidilecek bu zorlu yolda önce muallimlere daha sonra münevverlere, mütefekkilere hazır olup olmadıkları soruluyordu:

“Asırlardan beri her felâketin içinden muzaffer ve muvaffak çıkan büyük millet! Sulhi süngünle yaptın fakat unutma ki sulhan sonraki cidali ki dimağınla ve ellerinle yapacaksın fabrikalarının bacalarından çıkan dumanlar senin yarınki faaliyetinin şiarı olsun. Örsünün başında ter dökken demirciden motorunun önünde alnını silen mühendise kadar bütün öz çocuklarınla bu yoldan yürü! Yirminci asrın korkunç ve insafsız hükümlerinden kurtulmak için göklerin dumandan ve toprakların sabanda renk alsın. Bu cidale hazır mısın? Silah başına!”¹¹⁰

Zaman zaman dünya basınından çevirilerin değerlendirildiği gazete sayfalarında bu defa Lozan Barışı'nın dünyadaki yankılarını aktaran bir yazı yer almıştır. Güstav Lebon'dan Lezanal Mecmua'sından aktarılan makale,¹¹¹ İngiltere'nin Yunanlılar aracılığıyla Anadolu ve Ortadoğu'da kurmak istediği hegemonyanın iflas etmesinin dünyadaki güç dengesini olumlu yönde değiştirdiği iddia ediliyordu. Lozan Barışı İngiliz planlarını suya düşürmekle kalmamış, Türklerin Avrupa'ya kendi isteklerini kabul ettirdiği bir anlaşma olarak tarihe geçmişti. Mustafa Kemal Paşa, hem Türk-Yunan harbinin hem de sulhun muzaffer kumandanı olmuştu.¹¹²

Türkiye'nin yeni meclisi 11 Ağustos 1923'te çalışmalarına başladı. II. Dönemde I. Meclis'te muhalif olan isimlerden hemen hiç kimse yoktu. Mecliste Lozan görüşmeleri 21-23 Ağustos 1923 arasında üç gün sürdü. Görüşmelerin ardından yapılan oylamada, antlaşma 13 oya karşı 207

¹⁰⁹ Mehmed Esad, “Silah Başına”, *Türk Sesi*, 29 Temmuz 1923.

¹¹⁰ Mehmed Esad, a.g.m.

¹¹¹ Nuri, “Lozan Sulhu İstikbâl Cihan Üzerine Tesirâtı”, *Türk Sesi*, 2 Eylül 1923.

¹¹² Nuri, a.g.m.

oyla kabul edildi.¹¹³ TBMM'de ikinci ve üçüncü dönem İzmir milletvekilliği yapan Mustafa Necati Bey meclis görüşmelerinde anlaşmayı oldukça sert eleştiren ve ret oyu kullananlar arasındaydı. Necati Bey, Lozan barışının tamamlanmadığını, mali ve ekonomik meseleleri lehimize çözmediğini iddia ediyordu. Kapitülasyonlar Osmanlının yabancılara bahsettiği bir lütuftu. Tek taraflı bir anlaşma olduğu için kaldırılması devletin inisiyatifindeydi ve yedi sekiz yıl önce zaten kaldırılmıştı. Bu bağlamda kapitülasyonlar konusunda çıkan tartışmaları anlamsız buluyor kuponlar meselesinin tam olarak çözülmediğini, iktisadi millinin temin edilmediğini, tamirat meselesinin ise “gözleri yaşartacak derecede” aleyhte olduğunu söylüyordu.

Konuşmasının devamında İtilaf devletlerinin emriyle çıkan Yunanistan'ın ödemesi gereken dört milyar altının nasıl olup terk edilebildiğini soruyordu. Osmanlı borçlarına gelince: Duyun-u Umumiye kaldırılmıştı ancak borçların yüzde altmış beşi gibi büyük bir kısmının Türkiye'ye yüklenmesi doğru ve adilane değildi. Mustafa Necati'ye göre Osmanlı topraklarının terk edilen kısmının borçları Türk halkına ödettiliyordu. Borçların taksimatı Balkan Savaşı öncesinde Meclis-i Mebusan'ın aldığı karar gereği, dahil olan tüm devletleri kapsayacak şekilde yapılmalıydı. Kalan nüfus ile bize kalan yerler arasında orantı gözetilmemişti. İmparatorlukta bütün diğer devletlerin kabul ettiği borç taksimi uygulanmamış, adeta Türkiye bunun altında ezilmişti. Ayrıca gümrük sisteminde beş yıl daha aynı uygulamanın sürdürülmesi gümrüklerin atıl kalmasına neden olacaktı. Bu uygulama nedeniyle Türkiye zarar edeceği gibi ithalat azalmayacak elde edilen kazanç Avrupa'ya akmaya devam edecekti. Mustafa Necati, Anadolu'da sersefil ve aç halde yaşayan ocakları sönmüş milyonlarca insan varken vicdanının bu feryatları duymazdan gelemeyeceğini dolayısıyla da oyunun ret olacağını söylüyordu.¹¹⁴

22 Ağustos tarihli görüşmelerde son sözü İzmir Milletvekili Tevfik Rüştü Aras aldı. Tevfik Bey Dışişleri Komisyonu adına eleştirilere cevap vermek üzere kürsüye çıkmıştı. Eleştirilerin saygıyla karşılanması gerektiğini belirttikten sonra tartışmalı olan Musul, Boğazlar, Güney ve Trakya sınırı konularını yanıtladı. Aras, Duyun-u Umumiye'yi tasfiye

¹¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, D. I, C. 1, 9. Celse, 23.08.1339, s. 282-290.

¹¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 1923, 2. Dönem, C. I, 8. Birleşim, s. 245-249.

eden bir nesil olarak gururlu olunması gerektiğini belirtmişti. Kuponlar meselesinde altın ve sterlin üzerinden ödemek artık söz konusu değildi. Borç yükünün çoğunu Türkler almış olmakla beraber Osmanlı borçlarını ayrılan ülkelerin coğrafi genişliği ve nüfusu üzerinden tespit edebilmenin de gerçek dışı iddialar olduğunu savunmuştu. Ayrıca konunun birkaç ay sonra yapılacak ikili görüşmelerde Türkiye lehine sonuçlanacağı kanısındaydı. Netice itibarıyla Türkiye'nin istediği tüm şartları kabul ettiremediğini kabul etmekle birlikte genel olarak Misak-ı Milli'nin gerçekleştirildiğini; Doğu barışının Türkiye'ye bağlı olduğunun unutulmaması gerektiğini ekleyerek son noktayı koymuştu.¹¹⁵

Sonuç

Lozan Barışı yeni Türk devletinin çağdaş ve uygar dünya tarafından tanınmasını ve onaylanmasını sağlayan uluslararası bir anlaşmadır. Lozan Barışı, I. Dünya Savaşı'nı bitiren antlaşmalar içerisinde günümüze kadar geçerliliğini sürdüren tek antlaşmadır. Barış görüşmeleri sekiz aylık bir zamana yayılmıştır. Barış konferansı Türk ve dünya kamuoyu tarafından dikkatle takip edilmiş; gazeteler kamuoylarını doğru bilgilendirmek ve etkilemek için büyük çaba sarfetmiştir. Lozan Konferansı'nın en zorlu aşamasını kuşkusuz ekonomik meseleler oluşturmuştur. Kapitülasyonlar, Osmanlı borçları ve savaş tazminatı gibi belli başlıklar altında tartışılan bu konular barışın önündeki en büyük engel olmuştur. Barış Konferansı'na İstanbul basınının önde gelenleri katılmış, İzmir herhangi bir temsilci göndermemiştir. Gelişmeleri Ankara'da bulunan muhabirleri, İstanbul basınından edindiği bilgiler, resmi tebliğler ve hükümetin yaptığı açıklamalar aracılığıyla takip etmiştir.

Lozan görüşmelerine dair İzmir basınında yer alan haberler içerisinde iktisadi meselelere dair konuların en çok tartışılan ve en çok yorum yapılan başlık olduğu görülmektedir. TBMM'nin iktisadi bağımsızlık olmazsa siyasi ve askeri bağımsızlığın hiçbir anlamı olmayacağı düşüncesi savunulmuş bu konuda Türkiye'nin üzerine düşeni yaptığı ifade edilerek müttefik cephe içerisinde yer alan Fransızların düşmanca tavırları sert sözlerle eleştirilmiştir. Genel olarak tutarlı bir çizgide

¹¹⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, C. I, 7. Birleşim, s. 221-222; 2. Dönem, C. I, 8. Birleşim, s. 260-261.

yayınlanan haberler ve makalelerle ekonomik bağımsızlığın önemi vurgulanmıştır. Barış görüşmelerinin uzaması İzmir kamuoyunu ümitsizliğe sürüklemişse de barışa olan inanç her fırsatta tekrarlanmıştır. Tansiyonun yükseldiği zamanlarda halka sağduyu çağrıları yapılmış, nihayetinde anlaşmaya varılması büyük bir heyecan yaratmıştır. Bu gururu yaşatan Mehmetçiğe karşı devletin sorumluluğu hatırlatılırken; işbirlikçi kesimler de gündeme getirilmiştir. Savaş döneminde ihanet seviyesine varan davranışlar sergileyen zümrelerin barışın sağlanmasıyla birlikte hiçbir şey olmamış gibi hemen her yerde ortaya çıkmasından şikâyet edilmiş, bunlara karşı dikkatli olunması istenmiştir. Ayrıca antlaşmadan sonra başlayacak medeniyet savaşı için ekonomik kalkınmanın önemi vurgulanmış; toplumun her kesimi kendi alanında katkı sunmaya çağırılmıştır.

Sonuç olarak uzun savaş yıllarını yaşayan İzmir basını Lozan Barış Antlaşması'nda yer alan en önemli başlıklardan biri olan iktisadi meseleler konusunun önemini farkında olarak yayımlar yapmış, kamuoyunu gelecek noktasında hazırlanmaya çalışarak üzerine düşeni yerine getirmiştir.

Kaynakça

Resmi Kaynaklar

- TBMM Zabıt Ceridesi*, 1923, 2. Dönem, C. I, 8. Birleşim, s. 245-249.
TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, C. I, 7. Birleşim, s. 221-222; 2. Dönem, C. I, 8. Birleşim, s. 260-261.
TBMM Zabıt Ceridesi, D. I, C. 1, 9. Celse, 23.08.1339, s. 282-290.

Sürelî Yayınlar

- "Sözle Değil", *Ahenk*, 10 Temmuz 1923.
 "Ankara'da Sulh Meselesi", *Ahenk*, 10 Temmuz 1923.
 "Türklerin Lozan'da Son Zaferi", *Ahenk*, 5 Temmuz 1923.
 Halil, "Sulh Nerede Kaldı", *Şark*, 23 Kanunuevvel 1922.
 Halil Zeki, "Gazi Paşa ile Mülakatım", *Şark*, 2 Şubat 1923.
 "İsmet Paşa'nın Notası", *Türk Sesi*, 9 Temmuz 1923.
 Mahmud Nedim, "Lozan", *Türk Sesi*, 28 Haziran 1923.
 M. M., "Harbin Son Günlerinde", *Türk Sesi*, 1 Temmuz 1923.
 Mehmed Esad, "Faizler Meselesi", *Türk Sesi*, 14 Haziran 1923
 Mehmed Esad, "Tamirat Meselesi ve Faizler", *Türk Sesi*, 15 Haziran 1923.

- Mehmed Esad, "Sulh Münferid ve Yunanistan", *Türk Sesi*, 26 Haziran 1923.
 Mehmed Esad, "Sulh Etrafında", *Türk Sesi*, 29 Haziran 1923.
 Mehmed Esad, Faizler ve Boğazlar, *Türk Sesi*, 2 Temmuz 1923.
 Mehmed Esad, "Vaziyete Bir Nazar", *Türk Sesi*, 19 Temmuz 1923.
 Mehmed Esad, "Silah Başına", *Türk Sesi*, 29 Temmuz 1923.
 M. M., "Dokuz Sene Sonra", *Türk Sesi*, 10 Temmuz 1923.
 M.M., "Sulh Arifesinde", *Türk Sesi*, 11 Temmuz 1923.
 Mehmed Midhat, "Cehenneme Kadar", *Türk Sesi*, 30 Temmuz 1923.
 Mehmed Sırrı, "Sulha Kavuşuyor muyuz?", *Sada-yı Hak*, 13 Kanunuevvel 1922.
 Mehmed Sırrı, Dost Böyle Olur", *Sada-yı Hak*, 17 Kanunuevvel 1922.
 Mehmed Sırrı, "Avrupa Bilmelidir Ki", *Sada-yı Hak*, 19 Kanunuevvel 1922.
 Mehmed Şevki, "Sulh Yolunda Türk", *Ahenk*, 5 Teşrinisani 1922.
 Mehmed Şevki, "Sulh İşi", *Ahenk*, 9 Temmuz 1923.
 Mehmed Şevki, Esbab-ı Teehhür", *Ahenk*, 13 Temmuz 1923.
 Mehmed Şevki, "Mesuliyet Vardır", *Ahenk*, 15 Temmuz 1923.
 Mehmed Şevki, "Bilelim ki", *Ahenk*, 17 Temmuz 1923.
 Mehmed Şevki, "Vicdanın Şükranı", *Ahenk*, 24 Temmuz 1923.
 Nuri, "Lozan Sulhu İstikbâl Cihan Üzerine Tesirâtı", *Türk Sesi*, 2 Eylül 1923.
 "Paşamız Akhisar'da", *Şark*, 7 Şubat 1923.

Kitap ve Makaleler

- Arıkan, Zeki, "Lozan Barış Konferansı ve İzmir Kamuoyu", *70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri 1993*, İnönü Vakfı Yayınları, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara 1994.
 Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2023.
 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 2, TTK Basımevi, Ankara 1997.
 Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
 Atay, Çınar, *Tarih İçinde İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İzmir 1978.
 Cevzilliler Erkan, Akbulut Seyhan, "Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*, C. VIII, S.2, (2019), ss.161-193.
 Coşkun, Alev, *Diplomat İnönü Lozan (1922-1923)*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2020.
 Çolak, Filiz, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İzmir Şehrinde Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, İBB Kent Kitaplığı, İzmir 2013.
 Demirci, Sevtap, *Belgelerle Lozan*, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.
 Durgun, Bülent, *Erken Cumhuriyet Dönemi İzmir Ekonomisi (1923-1938)*, İBB Kent Kitaplığı, İzmir.

Gökovalı, Şadan, Çelikkat, Kaya, İlhan, Orhan, *Atatürk ve İzmir*, İzmir Gazeteciler Cemiyeti, İzmir 1981.

Gönlübol, Mehmet, Sar, Cem, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.

Howard, Harry N., *Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, TTK Yayınları, Çev: Salih Sabit Togay, Ankara 2018.

İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, C. 2, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987.

Karacan, Ali Naci, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar -Belgeler*, Takım: I, C. I, Kitap: I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

Özkan Asaf, Kalemli Hüseyin, "Lozan Konferansı Sürecinde İzmir Limanı ve İzmit Körfezi Hadisesi", *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 2, (2014), ss. 1-27.

Sonyel, Salâhi, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, TTK Basımevi, Ankara 2006.

Sonyel, Salâhi, *Lozan'da Türk Diplomasisi*, Belleten Cilt: XXXVIII, Sayı: 149, (Ocak 1974'ten ayrı basım), TTK Yayınları, Ankara 1974.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.

Yetkin Sabri ve Serçe Erkan, *Kuruluştan Günümüze İzmir Ticaret Borsası Tarihi*, İletişimevi, İzmir 1998.

Extended Abstract

The Lausanne Peace Treaty is the only treaty that ended World War I and is valid to this day. At the conference organized in Lausanne, Switzerland for the Peace Treaty, the winners of World War I were on one side the Government of the Grand National Assembly of Turkey on the other. At the peace conference which was held in two separate periods, century old issues were put on the table and the biggest debates were on financial and economic issues. The allied Powers attempted to maintain their old colonial ties at the expense of endangering the peace regarding capitulations and Ottoman debts. In this process, the Turkish delegation defended the view that independence could only be possible through economic independence; it acted in a clear line on the abolition of all kinds of privileges and the sharing of debts.

The Lausanne Peace negotiations were closely followed by the world public opinion. The press of the period reported the developments throughout the conference; it has undertaken an important role in creating and directing public opinion. Leading figures of the Istanbul press attended the conference talks, but Izmir didn't send any representatives. It followed the developments through its correspondents in Ankara, information obtained from the Istanbul press, official communiques and government statements.

Izmir, which experienced a great fire after the independence, collapsed both spatially and economically. The compensation to be received from Greece was one of the issues that was closely followed. Almost all economic activities in the city were carried out by foreigners; all resources were looted by foreign companies. In this environment, the abolition of capitulations and discussions on the new economic order were among the main agenda items. Additionally, the issue of debts was another issue that was followed carefully. During the peace conference the Izmir press closely followed the struggle for economic independence; Izmir informed and guided the public. Izmir press had a very difficult time after the occupation and liberation. Some of them had to be closed during the occupation period and copies of the other part belonging to the research period were either lost or burned. In this study, newspapers that were published in Izmir during the time of the Lausanne Peace Conference and have survived to the present day were scanned. The newspapers of the period are *Ahenk*, *Sada-yı Hak*, *Türk Sesi* and *Şark*. In the study, discussions on the financial and economic issues brought to the agenda through the newspapers in question were included and how the struggle for economic independence was reflected in the public opinion of Izmir was evaluated through news and articles.

In parallel with the Lausanne Conference being convened and financial and economic issues being on the agenda, articles on the subject have started to appear in the Izmir press. Economic issues appear as the most discussed and most commented topics among other topics. The idea of the Turkish Grand National Assembly that political and military independence will have no meaning if there is no economic independence has been defended but the attitude of the allied front has been harshly criticized which Turkey has done its part in this regard. There are very few newspapers available from the first period of the conference. In the first period, the focus was mostly on the war compensation that Greece had to pay. The protectionist behavior of the allied Powers that dominated the conference towards Greece was questioned. Fransa has been targeted in the issue of debts and capitulations. It was harshly criticized for causing a deadlock in the conference and preventing peace for its own interests.

The negotiations which lasted until the end of 1922, were disappointing. In the Izmir public opinion the bills proposed by the allied Powers on the issue of capitulations and debts were seen as the continuation of the old order under a new name; İsmet Pasha's rejection of these bills was approved as a heroic act. After the conference reached a deadlock, Mustafa Kemal Pasha went on a trip to Western Anatolia. During his stay in Izmir he met with the public and journalists and statements emphasizing full economic independence were shared with the Turkish and world public opinion.

In the second period of the peace conference, the settlement of the war compensation issue with Greece in exchange for Karaağaç was interpreted as Turkey's sacrifice on the path to peace. The biggest obstacle to peace in the second period was again the capitulations and Ottoman debts. Heavy criticism of France, which insists on its current policy on this issue has continued and it has been accused of endangering world peace. The developments experienced at the Lausanne Peace Conference brought about the questioning of the current economic system in the public opinion of Izmir. It has been argued that the massacres experienced in the world are caused by the ambitions of capitalists that large masses have been sacrificed for a small minority; the events in Lausanne are the most important indicator of this. The importance of economic independence was reiterated in publications that were generally consistent. Hesitation in the press continued until the Peace Treaty was signed; the sincerity of western states was questioned.

With the signing of the Peace Treaty, there was an overwhelming excitement in Izmir as in the whole country. The Izmir press thinks that the Turkish people have achieved the peace they deserve. In the articles published after the signing of the treaty efforts were made to raise awareness about the

issue where it was declared that a new war had begun. The war that Anatolia will embark on is a war of civilization. For this reason while the importance of economic development is conveyed; everyone is invited to contribute in their own field. Mustafa Kemal Pasha's statement to the Turkish and world public in Izmir was evaluated in various dimensions and the importance of walking on the path he will show was emphasized. As a matter of fact, according to the press if one wanted to be economically, intellectually and morally strong in the future, it was necessary to take action as soon as possible.

In these days when the peace day is celebrated one of the important agenda items of the public has been the collaborator group. The behavior of this group called deserters and collaborators amounting to treason during the occupation period was brought to the agenda. Now as if nothing had happened complaints were made about this segment which was ever where and it was requested to be careful so that they did not take over the order again.

As a result the public in Izmir which left the long years of war behind followed the peace talks with curiosity and concern. The press found the demands of the Turkish government justified and appropriate and made analyzes that many sacrifices were made for peace. With the signing of the Lausanne Peace Treaty the articles were written with excitement and enthusiasm. On the one hand while the peace day was celebrated on the other hand economic issues affecting the agreement process continued to retain their importance and publications were made on the path to be followed. In order for the future to be bright, the necessity of working in every field has been emphasized. In short during the Lausanne Peace Conference process which is the struggle of the new Turkish state to establish itself in the international arena, the Izmir press fulfilled its responsibility in informing and directing the public correctly. It supported the struggle for economic independence with its publications and raised awareness about the future by enlightening the public.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Manor Toprak Siteminin Temel Kavramlarından Hide ve Sulung'un Kökeni

Sultan Gürsoy*

(ORCID: 0000-0002-7689-0121)

Makale Gönderim Tarihi
10.09.2024

Makale Kabul Tarihi
17.02.2025

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Gürsoy, S., "Manor Toprak Siteminin Temel Kavramlarından Hide ve Sulung'un Kökeni", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 495-515.

APA: Gürsoy, S. (2025). v. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 495-515.

Öz

Sulung köken ve anlam bakımından Anglo-Sakson İngiltere'sinde kullanılan, "gavelkind, villainage, wergeld" gibi orijinal kavramlar arasında yer almayı hak etmektedir. Bede'den, eski İngiliz arazi kitaplarından, Domesday'den ve diğer kaynaklardan bildiğimiz gibi arazi, hanelerin veya ailelerin tipik mülkleri olarak parsellenip ve *hide* veya *hiwec* olarak adlandırılmaktadır. *Hide* veya *hiwec*, Anglo-Sakson İngiltere'sinde yaygın olarak kullanılan arazi kavramlarıdır. Bu kavramlar bir ailenin geçimlik mülkünü temsil etmektedir. Yani Erken Orta Çağ da bir ailenin hem aynî türden vergisini ödemesini sağlayan hem de kendi yiyecek ihtiyaçlarını karşıladıkları arazi ölçüsüyüdü. Bu ölçü bölgelere ve nüfus yoğunluğuna göre değişmekteydi. Ancak antik tüzük koleksiyonlarında arazi bilgi kayıtları çok net olan Kent belgelerinde *hide* yerine başka bir kavram kullanılmıştır. Bu belgelerde bir ailenin geçimini sağlayacak arazilerin *yorke* adı verilen alt bölümünde dört *yorke*'un bir *sulung*'a eşit olduğunu gösteren özel bir hesaplama yapılmaktadır. Yani dört *yorke* bir *sulung*'a eşittir. *Sulung* ve *hide*

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, griyagmur14@gmail.com.

PH. D., Independent Researcher, Türkiye.

kavramları genel anlamda birbirlerinin yerine kullanılabilir. Ancak zamanla *hide* ve *sulung* kavramlarının kullanımları ve buna bağlı olarak da anlamlarında değişimler olmuştur. Buna rağmen *hide* ve *sulung* başından beri tarımla ilgili kavramlardır ve bir ailenin geçimlik arazilerini ifade ederler. Bu çalışmada *hide* ve *sulung* kavramlarının kökeni ve anlamlarının tarihî gelişimi, birincil kaynaklara dayalı olarak özgün bir şekilde incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hide, Sulung, Orta çağ, Anglo-Sakson, İngiltere.

Origins of the Hide and Sulung: One of the Basic Concepts of the Manor Land System

Abstract

In terms of origin and meaning, Sulung is worthy of inclusion among the original concepts used in Anglo-Saxon England, such as "gavelkind, villainage, wergeld". As evidenced by Bede, Old English land books, Domesday, and other sources, land was parceled out and called hides or hiwiecs, typically holdings of households or families. The concept of hide or hiwec is a land concept widely used in Anglo-Saxon England. These concepts represent a family's subsistence property. In other words, in the early Middle Ages, the size of the landholding enabled a family to both pay taxes in kind and meet their own food needs. This measure varies according to regions and population density. However, in the Kent documents, whose land information records are very clear in the ancient charter collections, another concept was used instead of hide. In these documents, a special calculation is made showing that four yorke is equal to one sulung in the subsection of the land that will provide a family's livelihood, called yoke. Therefore, four yokes equal one sulung. The concepts of sulung and hide can generally be used interchangeably. However, over time, the use of the concepts of hide and sulung and their meanings have changed accordingly. Nevertheless, the concepts of hide and sulung are rooted in agricultural practices and refer to a family's subsistence land. This study presents an original analysis of the origin of the concepts of hide and sulung and their historical evolution.

Keywords: Hide, Sulung, Medieval, Anglo-Saxon, England.

Giriş

Anglo-Saksonlar, İngiltere'ye geldiklerinde güçlü kabileler işgal ettikleri bölgelerde Kent, Doğu Sakson, Doğu Angles, Northumbria, Mercia, Batı Sakson ve Wessex krallığı olmak üzere yedi krallık kurdular. Ancak bu krallıkların hepsi birbirinden tam olarak bağımsız değillerdi.

Heptarchy olarak adlandırılan bu sistemde dönemine göre güçlü krallığın kralı *Bretwalda* unvanıyla diğer krallar üzerinde söz sahibiydi. Bu yedi krallık içinde Kent krallığı diğerlerinden farklıdır. Bu bölgeye yerleşen Germen kabileleri Jütlerdi. Buradaki *manor* toprak sisteminde kullanılan bazı kavramlar diğer krallıklardan farklıdır. Bunlardan birisi çalışmamızın da konusunu oluşturan *sulung*dur. Diğer krallıklarda "aile toprağı" anlamında *hide* kullanılırken, Kent'te *sulung* kullanılmıştır. Neden böyle bir kavram farklılığı ortaya çıkmıştır, *sulung* ve *hide* aynı mı yoksa farklı kavramlar mı? Çalışmamızın ayrıntısında bu konulara değineceğiz.

Bu konulara geçmeden önce *manor* hakkında kısaca bilgi vermemiz konunun anlaşılması açısından önemlidir. Anglo-Sakson İngiltere'de kullanılan toprak sisteminin adı *manor*dur. Bu sistem ekonomik bir birimdir. *Manor* mülkünün merkezi olan *township*te lordun evi, kiracıları ve kiracıların kullanması için inşa ettirdiği kilise vardır. Bunların dışında lorda her yıl vergilerini aynı olarak ödeyen özgür ve hizmetine bağlı kiracıların evleri bulunmaktadır. Yani *manor* ile kastedilen şey vergilerin ödendiği, lord mahkemelerinin kurulduğu ve lordun kaldığı evdi.

Manor ekonomik bir birim olsa da aynı zamanda Anglo-Saksonların ve Jütlerin İngiltere'ye yerleşmelerinde önemli bir rol oynayan idari ve askeri bir sistemdi. Anglo-Saksonların, *hundred* ve *shire* gibi askeri yerleşim yerlerini İngiltere'ye geldikten sonra vergilerin daha kolay toplanmasını sağlayan idari merkezlere dönüştüler. Yeni gelen istilacılar ve yerli Kelt halkı geleneklerini birleştirerek hem siyasi hem de ekonomik bir sistem kurdular. Kurulan bu sistemin temelini toprak oluşturmaktaydı. Bu durum toplumdaki herkesin statüsünün sahip olduğu toprakla belirlenen bir sistemin oluşmasını sağladı.

Anglo-Sakson İngiltere'de oluşturulan *manor* toprak sistemi, ilk başlarda akrabalık ilişkisine, toplumun gelenek ve göreneklerine göre yürütülen siyasi ve hukuk sistemine dayanmaktaydı. Toplumun en kaçınılmaz ve doğal birlikteliği aileden yayılan akrabalık tarafından sağlanmaktadır. Anglo-Sakson toplumunda akrabalık ilişkileri Keltler ve Romalılara göre daha gevşek bir yapıya sahipti. Toplumun gelişiminde agnatik klan organizasyonu daha az etkilidir. Organizasyon bireylerin güçlü birlikteliğine ve birçok önemli açıdan hareket özgürlüklerine geniş kapsamlı sınırlamalar getiriyordu. Yani Anglo-Sakson toplumunun ana yapısı agnatikti.

Zamanla toplumun ihtiyaçları değıştikçe güçlü bir siyasi otoriteye ve daha bireysel ilişkilere ihtiyaç duyuldu. Diğer taraftan güçlü düşmanların (Vikingler, Normanlar) çıkmasına bağlı olarak düzenli orduya ihtiyaç arttı. Bu gelişmeler doğrultusunda kabile ve akrabalık ilişkileri giderek daha fazla düzensizleşiyordu. Bu önemli dönüşüm sonucunda farklı sosyal sınıflar ortaya çıkmakta ve eski kavramlar içinde yeni tanımlar aranmaktadır. Çalışmamızın konusunu oluşturan *hide* ve *sulung* kavramları da *manor* toprak sistemini ve toplumsal yapısını anlatan önemli kavramlardır. Bu kavramların anlamları da yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler doğrultusunda zaman içinde farklılık göstermiştir. Çalışmamızda *hide* ve *sulung* kavramlarının kökenlerini ve anlamlarının değışme sürecini inceleyeceğiz.

Kullandığımız kaynakları kısaca özetlemek çalışma dilinin anlaşılması açısından önemlidir. Birincil kaynaklarımız, Orta Çağ Latincesi kullanılarak kaleme alınan dönem kaynaklarıdır. Anglo-Sakson tarihinin en önemli orijinal referanslarından biri olarak kabul edilen Bede'nin "Ecclesiastical History of the English Nation" adlı eseri çalışmamızın en değerli kaynağıdır. Eser, İngiltere'nin dini, siyasi tarihini ele almaktadır, Julius Ceasar zamanından başlar ve 731 yılında tamamlanır. Bir diğer önemli eserimiz, "The Laws of the Earliest English Kings'dir". Eserde, Kent kralı Aethelberht (560-616), Wessex kralı Ine (689-726) gibi en eski Anglo-Sakson krallarının çıkardığı yasalarda dahil bütün Anglo-Sakson krallarının yasaları toplanmıştır. Çalışmamızın konusuyla doğrudan bağlantılı bir diğer kaynağımız "A Hand-Book to the Land Charters and Other Saxon Documents" adlı eserdir. Eserde, Anglo-Sakson dönem de kullanılan toprak imtiyazları ve bu imtiyazların kimlere verildiğine dair değerli bilgiler bulunmaktadır. "Cartularium Saxonicum" adlı eserde Anglo-Sakson dönemden günümüze ulaşan en eski tüzüktür. VII. yüzyılda yazılan "The Tribal Hidage" adlı eser bize Keltlerin kabile yaşamalarını ve sonrasında Anglo-Saksonlar geldikten sonra İngiltere toplumunda ve ekonomik hayatında yaşanan değışimleri göstermesi bakımından önemlidir. F. W. Maitland'ın "Domesday Book and Beyond" adlı eseri bu dönemde kullanılan *manor* toprak sisteminin hukuksal yönlerini anlatmaktadır. "Codex Diplomaticus" adlı eser Kent kralı Aethelberht döneminde Fatih William'a (1066 Norman işgali) kadar olan Anglo-Sakson tüzükleri, arazi izinleri ve toprak imtiyazı alanları kaydeden İngiltere'nin erken Orta Çağ belgelerinden oluşmaktadır. Eser, 1839 ve

1848 yılları arasında editör J. M. Kemble tarafından altı cilt olarak yayınlanmıştır. Ayrıca konuyla ilgili Thurneysen, R., "Aus dem irischen Recht I: das Unfrei-Lehen" (İrlanda Hukuku I: Özgür Olmayan Feodal Sistem), Liebermann, Felix, "Die Gesetze der Angelsachsen" (Anglo-Sakson Yasaları), Schlesinger, Walter, "Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte" (German-Alman Anayasal Tarihinde Yönetim ve Sadakat) gibi Almanca, Lot, Ferdinand, "Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire" (Geç İmparatorluk Döneminde Arazi Vergisi ve Kişisel Arazi Vergisi Üzerine Yeni Bir Araştırma), Émile, Benveniste, "Le Vocabulaire des institutions indo-européennes" (Hint-Avrupa Kurumları Sözlüğü) gibi Fransızca ve Aston, T. H., "The Origins of the Manor in England" (İngiltere'de Manorun Kökeni), Bethurum, Dorothy, "Six Anonymous Old English Codes" (Altı Anonim Eski İngiliz Yasaları) gibi İngilizce ikincil kaynaklarda kullanılmıştır.

Hide'in Kökeni

Hide'in kökeni; belirli bir statü sistemine bağlı, bir akrabalık biçiminin bölgesel ifadesidir. Burada öne süreceğimiz teori bu bağlamdadır. Ancak bu açıkça varsayımsal bir teoridir. Tarih öncesi döneme ilişkin, tarihî kanıtlara dayanan bir teoridir. Bunu destekleyen argümanlar yalnızca olası sonuçlara yol açabilir. Sorun, Maitland'ın gösterdiği gibi yalnızca erken dönem İngiliz tarihinin tüm büyük sorularına karşı değil, Batı Avrupa toplumunun kökenleri sorunsalı üzerine de bizi düşünmeye sevk etmektedir. Hristiyanlık öncesi dönemin son yüz yılında, Batı Avrupa, Roma İmparatorluğunun yanı sıra, iki Hint-Avrupa dil grubunun (German ve Kelt) dallarını konuşan halkların egemenliği altındaydı. Büyük ihtimalle Germence ve Keltçe konuşanlar birkaç yüzyıldır komşuydular. Dilleri, teknolojiden siyasi örgütlenmeye kadar uzanan bir sosyal etkileşimin kanıtlarını barındırmaktadır. Diller, toplumun aynasıdır. Diller, yalnızca sosyal sınıflandırma ve tanımlama sistemlerini içermekle kalmazlar aynı zamanda dillerdeki değişiklikler, toplumların değişme süreçlerinin bir parçasıdır. Dillerdeki bu değişimi bize karşılaştırmalı filoloji gösterir. Ancak filoloji dillerin bütününe yeniden inşa etmez, ana hatlarını ortaya çıkarır ve eski dillerin sözcük daracığının bazı kısımlarını yeniden oluşturur. Tarihsel dönemlerde *hide*, krallık ve lordluklarda kiralardan ve hizmetlerin vergilendirilmesi için bölgesel bir birim olarak

ortaya çıktı. *Hide* bu kullanımı İngiltere’de yedinci yüzyıla kadar geriye gider ve on *hidedan* yiyecek vergisi alınır. Yani on *hide* ekilebilir tarlası olan bir köylü bunun üç *hideni* aynî vergisi için eker¹.

Hide ve malikane, krallar ve lordlar tarafından kullanılması, bu arazi ölçü sisteminin kraliyet veya senyörlük idaresinin bir ürünü olduğu anlamına gelmez. Anglo-Saksonlar, yönettikleri toplumun eskiden beri kullandıkları arazi birimini kullanmışlar ve yeni bir birim oluşturmamışlardır. *Hide*, Roma İmparatorluğu’nun bir mirası değildi. Ancak imparatorluğun idarî veya kurumsal geleneklerinden etkilenmeyen bir ülke olan İrlanda’da bir *hide* biçiminin var olduğu tartışılacaktır. Diğer taraftan geç Roma İmparatorluğu’ndan bu yana sürekliliğini korumuş olma ihtimali var. Romalı yöneticiler İngiltere’ye geldiklerinde, büyük ihtimalle yerli halkın kullandığı vergilendirme sistemini kullandılar. Bu da Romalıların sadece malikanedan yararlandıklarını gösterir. Başka bir deyişle onu ortaya çıkarmadıkları anlamına gelmektedir. O zaman *hide*, Romalıların getirdikleri bir birim değil, Keltlerin eskiden beri kullandıkları bir birim olarak ortaya çıkmıştır².

*Hide*in kökenine ilişkin bir araştırma için en iyi başlangıç noktaları Anglo-Sakson ve eski İrlanda yasalarıdır. Anglo-Sakson yasaları, Germen halkının yerel dilde yazılan ilk ve tek yasalarıdır. Tam da bu nedenle, son zamanlarda erken Germen toplumlarında akrabalığın doğasına ilişkin bir tartışmanın merkezinde yer alırlar. Yerel dilde olmaları, karşılaştırmalı filolojinin kullanabileceği uygun materyali sağlamaktadır. Eski İrlanda yasaları da yerel dildedir ve erken orta çağ Avrupa yasaları arasında hem en kapsamlısı hem de en az incelenen yasa olma avantajına sahiptir. Yedinci yüzyılda İrlanda da ve İngiltere’de *hidela* ilgili bazı fikirler veya varsayımlar bulunmaktadır. Bunlar bir araya getirildiğinde bir *hide* teorisi oluştururlar. Bu teori arkaiktir yani toplumun en eski geleneğinde bulunmaktadır ancak hala geçerliliğini korumaktadır. Teori üç ana temele dayanır; *hide*in bir ailenin toprağı olduğu, sıradan özgür insanın (*ceorl*) toprağı ve tek sabanla işlenen toprak olduğudur.

¹ “The Laws of King Ine”, mad. 70:1, Attenborough, s. 59; Bede, *a. g. e.*, Book I, chapter XXV, Book II, chapter IX, Book III, chapter IV, XXIV.

² Ferdinand Lot, *Nouvelles recherches sur l’impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire*, Paris, 1955, s. 78-89.

Üç ana temele dayanan teoriden birincisi, *hide* bir ailenin arazisidir. Bede'nin bu "terra unius familiae" (aile toprağı) ifadesi, uzun zamandır çok değerli bir kanıt olarak kabul edilmektedir ancak bize ne tür bir ailenin toprağı olduğunu ifade etmemektedir. Maitland, 120 dönümlük arazinin yaklaşık olarak tipik bir köylü ailesinin mülkü olabileceğini açıklamaya çalışırken, bu ailenin evli erkek kardeşleri ve hatta evli kuzenleri içerebileceğini de öne sürer; Bede'nin ailesi ise evli bir çift, onların çocukları ve yaşlı veya evlenmemiş akrabalarından oluşan bir çekirdek aile değil de daha ziyade geniş bir aile olduğunu iddia eder³.

Elimizdeki kanıtlar Maitland'ın iddialarını desteklememektedir. Öncelikle aile toprağı için kullanılan kelimeleri ele alalım. *Hide*, *hid* ve *hiwiscipe* bu üç eski İngilizce kelime, sadece Germen dillerinde değil aynı zamanda diğer Hint-Avrupa dillerinde de bulunmaktadır. Bu üç eski İngilizce kelimeyi karşılaştırmalı olarak incelemek bu kelimelerin orijinalliklerinden emin olmamızı sağlar. Hint-Avrupa kökü *kei-*, Sanskritçe *sete* ile aynı kökenli olan Yunanca *Keitai'*de görülür. Bu kökten gelen, biri -w-, diğeri -m- son ekli iki oluşum, Germen lehçelerine çok sayıda kelime sağlar ve grup olarak açıkça tanımlanmış bir anlam aralığını kapsar. -W- son ekine sahip grupta örneğin eski İngilizce *hiwung* "evlilik", *hiwian* "evlenmek", eski İskandinav dilinde *hyski*, eski yüksek Almancada *hiwiski* "aile" (eski İngilizce *hiwisc* "hide" ile doğrudan aynı kökenlidir) vardır. Eski yüksek Almanca *hiwo* "koca", *hiwa* "karı", Gotik *heiwa-fruja* "aile reisi", eski İskandinav dilinde *hy-byli* "çiftlik, ev", *hy-nott* "düğün gecesi". Diğer Hint-Avrupa dillerindeki buna karşılık gelen oluşumlar arasında Latince *civis* "vatandaş" (*keiwos*'tan) ve -w- ek grubundaki Sanskritçe *seva* "sevgili", Yunanca *koimao* "yatmak (birlikte?)" ve eski İrlanda *coim* "çekici, sevimli"⁴.

Bu kelimelere dair inceleme kanıtlarından çıkarılacak iki temel sonuç vardır. Birincisi, Germen dilindeki anlam aralığı diğer Hint-Avrupa dillerine göre daha sınırlıdır. Germen dilinde karı-kocanın cinsel ilişkisine odaklanırlar, diğer dillerde cinsel ilişki o kadar belirgin değildir. Eski

³ Maitland, *a. g. e.*, 519.

⁴ Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Munich, 1959, s. 539-540; Benveniste Émile, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, Éditions de Minuit, Paris, 1969, s. 335-337; K. Brunner, *Altenglische Grammatik*, Max Niemeyer, 1965, s. 176; A. Campbell, *Old English Grammar*, Oxford, 1959, s. 168-169.

İngilizce de *hæman*, “koca” anlamına gelirken eski Yüksek Almanca da *hiwo*, eski İrlandaca da *ceile* “koca” anlamına gelir ama sadece bu anlamda kullanılmaz aynı zamanda “arkadaş”, “yoldaş” anlamlarında da kullanılmaktadır. İkincisi, diğer Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi Germen dilinde de bu gruptaki bir veya iki kelime, çekirdek aileden daha geniş sosyal birimler için kullanılmasına yol açan, iyi tanımlanmış bir anlam değişikliği göstermektedir. Karı-kocanın yaşadığı ev veya ev için kullanılan kelimelerin kullanımı, eski İskandinav dilindeki *hy-byli* “ev, çiftlik evi” bileşiğinin *hy-nott* “düğün gecesi” ile paralel olan çarpıcı örneğinde olduğu gibi doğal bir uzantısıdır. Aynı anlamsal gelişimin iyi kanıtlanmış örnekleri, İngilizce *town* “kasaba” eski İngilizcedeki *tun*’dan ve Galce de *tref* “kasaba” da eski Galcedeki *treb* “ev, çiftlikten” gelmektedir. Bu dil değişiklikleri, nüfus artışının eski yerleşim birimlerinin boyutunu değiştirmesinin bir sonucudur.

Eski İngilizcedeki *hid*, *hiwisc* ve *hiwscipe* ile kastedilen aile anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileydi. Karı ve kocanın oluşturduğu sosyal bir birimdi. Öte yandan Anglo-Sakson döneminin sonlarında *hide* bir toprak birimi haline geldi. Bu anlam değişikliğinin tarihi dilsel kanıtlarla, bu kez söz dizimiyle de gösterilebilir. Mercia kralı Bertwulf’un (840-852) dokuzuncu yüzyılın ortalarındaki tüzüğünde, *hid* (çoğulu *higida*) sözcüğünün anlamı “dokuz *hidedan* oluşan bir mülk veriyorum” şeklindedir. Bu yapı hem Bede’nin “terra unius familiæ” ifadesine hem de daha önceki Latince tüzük örneğindeki “terram trium cassatorum.... Largitus sum’a” karşılık gelir. Burada *hid*, *familia*, *cassati*’nin toprakları değil, insanları kastettiği açıktır. Daha sonraki yapı, Alfred’in (871-899) hükümdarlığı sırasında yerel dilde yazılmış yasalarda kanıtlanmıştır. Bu örnek, kral Offa’nın (757-796) hükümdarlığı kadar eski bir zamanda ortaya çıkar. Yasalarda sözdiziminin en eski örneği yedinci yüzyılın sonlarına aittir. Görünüşe göre, yasaların geleneksel anlatımında, *hid*, Anglo-Saksonların İngiltere’ye ilk yerleştiklerinde hala eski “çekirdek aile” anlamında kullanılmıştır. Ancak yedinci yüzyılın sonlarında, Wessex’te bir toprak birimi anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişiklik daha sonra Northumbria ve Mercia’da da görülmüştür⁵.

⁵ E. Harmer, *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, Cambridge, 1914 s. 5-6; *Cartularium Saxonicum*. Ed. G. Birch, London, 1885, s. 369; “The Laws of King Ine”, mad. 32, Attenborough, s. 47.

Tarihsel kanıtlar da aynı hikâyeyi anlatır. Anglo-Sakson İngiltere'de normal miras türünde (vasiyete dayalı olmayan) en büyük oğul, ebeveynin evini alma hakkına sahiptir. Bede'nin Historia'sındaki bir pasaj, Benedict başpiskoposunun ölüm döşeğindeyken keşişleriyle yaptığı konuşmayı aktarıyor. "Başpiskopos oğulları arasında bir karşılaştırma yapıyor. Karşılaştırmanın şartları mirasın oğullar arasında paylaşılması ancak en büyük oğluna ayrıcalıklı muamele göstermektedir". Batı Saksonya kralı Ine'nin yasalarından biri, bu ayrıcalıklı muamelenin ne olduğunu açıklıyor. Kanun; geride dul bir eş ve henüz reşit olmayan bir oğul bırakarak ölen bir adamın durumuna ilişkin kuralları belirlemektedir. Akrabaları, çocuk reşit olana kadar baba evinin yani *frumsto*'un, kelimenin tam anlamıyla "ilk koltuğun (first seat)" sorumluluğunu üstleneceklerdir. İlk koltuk, ilk doğan çocuğun ayrıcalığıdır. Burada ilk doğan erkek çocuk kastedilmekte. Diğer miras alan erke çocuklardan her biri kendi evini kurmaktadır⁶.

Teorinin üç ana temelinden ikincisi ise, *hide*in sıradan bir özgür insanın toprağı olduğudur. "Sıradan özgür insanlar" ifadesini tam olarak tanımlamak zordur ancak bu erken dönem İngiltere ve İrlanda hukukçuları tarafından kullanılan temel fikirlerden birini ifade eder. Her ikisinde de hiyerarşide yukarı doğru ilerledikçe, kanunların tüm yasal hakları atfettiği bir insan sınıfına geliyoruz. Toplum yaşamına tam olarak katılma hakkına sahip insanlar. Bu sınıfın üstünde soylular, altında ise yasal statülerine zarar verecek derecede efendilerine bağımlı bir sınıf bulunmaktadır. Sıradan özgür insanın bağımsızlığı muktedirdir, alt sınıfa mensup adamlar ekonomik olarak efendilerine bağımlıdır. Soyluların ise kendi çiftlikleri dışında, diğer çiftliklerde de toprakları bulunmaktadır. Genel olarak bu türden bir sosyal sistemin mutlaka statik olması gerekmez. Sosyal hiyerarşideki ayrımlar değişiklik gösterir ve bu farklılıklar sıradan özgür insanın (normal freeman) tam olarak yeterli bir tanımını yapmayı imkânsız hale getirdiği gibi toplumların gelişme yönünü şekillendiren değişikliklerin çoğunu da sağlar. Anglo-Saksonlar sıradan özgür insana "ceorl", İrlandalılar ise "boaire" diyorlardı⁷.

⁶ Bede, *Ecclesiastical History*, ed. Charles Plummer, Oxonii, 1896, s. 364; "The Laws of King Ine", mad. 38, Attenborough, s. 49.

⁷Felix Liebermann, "Ceorl", *Die Gesetze der Angelsachsen*, Halle, 1912; *Crith Gablach*, ed. D. A. Binchy, Dublin, 1941, s. 77.

Sıradan özgür insanın yani *ceorlun* altındaki sınıfların da dereceleri bulunmaktadır. Ne tamamen özgür ne de köle olan, bu ikisi arasında bir konuma sahip bir sınıf bulunmaktadır. Bunun altında da tamamen köle olan bir sınıf vardır. Bu yasalardaki köle tanımı Roma doktrinlerinden farklıdır. Roma'da köleler insan yerine sayılmadığı için "bir şey" olarak adlandırılırken, burada "birey" olarak muamele görmektedir. Köle, sadece efendisine bağımlıdır. Özgür insan ile köle arasında kalanlar içinde "yarı-özgür" terimini kullanacağız. Yarı-özgür adamlara Kent'te (Anglo-Saksonlarda) *læt*, İrlanda da *fuidir* denilmektedir⁸.

Yedinci yüzyılda İrlanda'nın hiyerarşik sosyal sınıf sistemi, muhtemelen nüfustaki artışın etkisiyle değişiyordu. İrlanda'daki statü zenginliğe bağlıydı ve bazı akraba toplulukları, üyelerinin statüsünü korumaya yetecek kadar arazi ve stok bulmakta zorlanıyordu. Çünkü bir *boaire* statüsünde dört veya beş kişi mirasçı olabiliyordu ve bunların her birinin aynı zenginliğe sahip olması çok zordu. Bu duruma bir çare olarak statü üzerinde bir değişiklik yapıldı ve sıradan özgür insanlardan daha küçük mülkiyete sahip yeni özgür insan sınıfları yaratıldı⁹. Eski yasa muhtemelen, üyelerine *boaire* rütbesi için gerekli mülkü sağlayamayan bir akrabanın yarı-özgür hale gelmesiydi. Yedinci yüzyıldaki değişikliklerin sonucu olarak, kendine ait toprağı olmayan bir insan hala özgür bir insan olarak kalabilmekteydi. İrlanda'da yedinci yüzyılda zenginlik ile statü arasındaki bağın gevşediği anlamına gelmektedir¹⁰.

Aynı gevşemenin farklı bir şeklinin Wessex'te de yaşandığını görüyoruz. *Hide* sözcüğünün basit bir "aile" yerine standart bir toprak birimi anlamında kullanıldığını, Batı Saksonya kralı Ine'in yedinci yüzyıldaki yasalarında bulunduğunu daha önce görmüştük. Aynı kanunlarda statü ile zenginlik arasındaki ilk gevşemeleri de görüyoruz. Bu iki durum birbirleriyle yakından ilişkilidir. *Ceorl* kelimesi hem "koca" hem de "sıradan özgür insan" anlamına gelir ve bu iki anlam yasalarda birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Örneğin Ine'in, çağdaşı Kent kralı Withred'in yasalarında şöyle diyor:

⁸ Liebermann, *a. g. e.*, s. 93; Tolgahan Karaimamoğlu, *Kara Ölüm*, İstanbul, 2022, s. 201-216.

⁹ Crith Gablach, 6.

¹⁰ R. Thurneysen, "Aus dem irischnen Recht I: das Unfrei-Lehen", *Zeitschrift für celtische Philologie*, XIV (1923), s. 361-362.

Burada ceorl, hem karısına göre “koca” hem de köleye göre “özgür adam” anlamına gelmektedir. Bu pasajdan hemen önce kanunda *friman* yani özgür adam ifadesi kullanılıyordu; koca ve aile reisi anlamında *ceorlū* kullanmışlardır. O halde *hide* herhangi bir aile değil, sıradan özgür adamın ailesidir. Bu bağlantıyı anlayabilirsek, bir insanın sıradan bir özgür insan statüsünden yararlanmasını sağlayan standart bir toprak birimi için *hide*n nasıl kullanıldığını da anlayabiliriz. Ine yasaları, bir *hide*n sıradan özgür bir adamın statüsünü nasıl desteklediğini gösteren kurallar içerir. Bir *ceorlū*n iki yüz şilinlik bir *wergeldi* varken, bir soylunun ise bin iki yüz şilinlik bir *wergeldi* vardır. Genişleyen krallığında Gal unsurlarıyla başa çıkabilmek için Ine'in yasaları paralel bir hiyerarşi sağlar. Bir Galli'nin eğer bir *hide*i varsa, yüz yirmi şilinlik bir *wergeldi*, beş *hide*i varsa altı yüz şilinlik bir *wergeldi* vardır. Diğer yasal kaynaklar, beş *hide*n bir soyluya, bir *hide*n da sıradan özgür bir insana ait olduğunu söylemektedirler¹¹. Aynı standartlar hem İngiliz hem de Galliler için geçerlidir, buradaki farklılık, aynı zenginliğin Gallili birine daha düşük statü sağlamasından kaynaklanmaktadır.

Bu mülkiyet niteliklerinin işleyişinde İngiliz ve Galliler için başka bir fark daha vardır. Bir Galli, arazinin tamamına sahip değilse statüsünü kaybeder. Bir Gallili 'nin yarım *hide*'ı varsa, *wergeldi* seksen şilin, eğer arazisi yoksa *wergeldi* altmış şilindir. Aynı şey İngilizler için geçerli değildir. Bir İngiliz asilzadesi topraksız olabilir ama yine de asil olarak kalabilirdi. İki ülke için statünün temeli farklıdır. Gallili için mülkiyet zorunludur. Eğer mülkü varsa statüyü kazanmıştır, yoksa statüsünü kaybetmiştir. Bir İngiliz için ise mülkiyete sahip olması yeterlidir. Eğer mülkü varsa statüyü kazanır ancak mülkiyetini kaybederse de statüsünü kaybetmez¹².

Bu sadece İngilizlere üstün bir hukuki konum kazandırmanın yollarından biri değil. Toplumdaki bir değişime yanıt olarak yasadaki bir değişikliğin etkisidir. Buradaki durumu şöyle açıklayabiliriz, kral Ine'nin Wessex bölgesinde yasal olarak özgür olmasına rağmen *manor* lordunun kiracısı olan birçok köylünün bulunduğunu gösteren ikna edici

¹¹ “The Laws of King Ine” mad. 24;2, 32, Attenborough, s. 45,47; Dorothy Bethurum, “Six Anonymous Old English Codes”, *The Journal of English and Germanic Philology*, 49/4 (October,1950), s. 449-463; Liebermann, *a. g. e.*, s. 646.

¹² “The laws of King Ine”, mad. 32, 51, Attenborough, s. 47,53, Lieberman, *a. g. e.*, s.118.

argümanlar bulunmaktadır. Yani *ceorlün*, statüsünü korumak için gereken standart arazi ile arasındaki bağ da ortadan kalktı¹³.

Yedinci yüzyılın başında yayımlanan Kent kralı Aethelberht'in (865-871) yasalarında durum oldukça farklıydı. Tarih olarak kral Ine (688-726) yasalarından daha eski olan bu yasalar aynı zamanda toplumun daha eski bir durumunu ortaya koyuyor. *Læt*, adı ve statüsü bakımından Frenk *litus* veya *lidus*'una karşılık gelmektedir. Ayrıca arazi sahibine uygun bir pozisyona sahip olduğunu varsayan, *ceorl* hakkında bilgilerde içerirler. Kentli *ceorl*, bir anlamda, başlı başına bir lorddu. Bu kanıtlar toplumu yüzeysel olarak değerlendirmiyor aksine en eski İngiliz yasaları olan bunlar, farklı eksiltili bir tarzda, sıkı sıkıya örülmüş bir birlik oluşturuyorlar. Kilise ve laik mahkemeyeyle ilgili birkaç kısa kuralın ardından Aethelberht'in hukuk kitabının ana bölümü başlar. Ana bölüm üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm kralla ilgili kuralları, ikinci bölüm soylulara yani *ceorllere* ilişkin kuralları içerir. Bu yasaların üslubu eksiltilidir. Bazı kuralların, söylenenlerden, özellikle de bir sınıfa uygun kuralın, bir başka sınıf için belirtilenenden çıkarsanarak çıkarılabileceği için belirtilmemiştir. Örneğin, bir soylunun korumasının ihlali nedeniyle ödenen tazminatın on iki şilin olduğu hiçbir zaman belirtilmemiştir ancak bu soyluya ödenen tazminatla ilgili iki kuraldan, kral ve prens için verilen paralel kurallarla karşılaştırıldığında çıkarılmaktadır¹⁴.

*Loaf-eater*lerden birini öldürmek, *ceorlün* korumasını ihlal etmektir. Hlaford veya hlafæta'ya hediye verme ve koruma sağlama şeklindeki iki işlev yani mund¹⁵, Erken Orta Çağ lordluğunun özüdür. *Loaf-laeter*lerle ilgili kanunun hemen ardından, bir adamın bir *læti* (yarı-özgür insan) öldürmesi durumunda *wergeld* ödemelerini belirleyen kanunlar gelmektedir. *Læt*'in üç sınıfı vardır. Birincisinin *wergeldi*, seksen şilin, ikincisinin *wergeldi* altmış şilin, üçüncüsünün *wergeldi* kırk şilindir.

¹³ "The Laws of King Ine", mad. 64, Attenborough, s. 57; Walter Schlesinger, "Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte", *Historische Zeitschrift* 176, no. 2 (1953): 232.

¹⁴ Henry Gerald Richardson- George Osborne Sayles, *Law and Legislation from Aethelberht to Magna Carta*, Edinburgh, 1966, chapter i ve appendix; "The laws of King Aethelberht", mad. 2-32, Attenborough, s. 5-9.

¹⁵ Mund: Anglo-Sakson toplumunda lordun koruması ve himayesi. Bir diğer anlamı, gelinin ailesine, damadın ailesi tarafından, özellikle kabile toplumlarında, verilen bir miktar para veya mal.

Buradaki zorluk, yarı-özgür insan hakkındaki bu kanunların neden özgür insanla ilgili kanunların bir kısmına dahil edildiğini açıklamaktır. Bu ilişkinin ne olduğu Aethelberht yasalarının diğer bölümleri karşılaştırılarak açıklanabilir. Üç sınıf yarı-özgür adam için üç *wergeld* veren kanunlar, bir erkeğin üç sınıf hizmetçi kızdan biriyle cinsel ilişkiye girmesi durumunda bir kralın *mundunun* ve bir *ceorlün mundunun* ihlali için üç ceza veren kurallarla karşılaştırılmalıdır. Kralın korumasının ihlali durumunda tam tazminat elli şilin, *ceorlün* korumasının ihlali durumunda tam tazminat altı şilindir. En yüksek sınıftan kraliyet hizmetçisi kıza ilişki için elli şilin, ikincisi için otuz beş şilin, üçüncüsü için on iki şilin ödenmesi gerekiyor. *Ceorlün* hizmetçilerinden birincisi için altı şilin, ikincisi için elli *sceatta*¹⁶ ve üçüncüsü için otuz *sceatta* ödenmesi gerekiyor¹⁷. Bu üç grup bölünmeye karşılık, 26. bölümde *læt* sınıfında kendi içinde üç gruba ayrıldığını görüyoruz. O halde, *ceorlün*, üç yarı-özgür sınıftan birine ait olan *læt*'in lordu olabileceği yönünde bir çıkarımda bulunma hakkına sahibiz¹⁸.

Maitland'ın sorunu, eğer bir hide, boyutları oldukça geniş aralıkta değişse de genellikle yaklaşık olarak 120 dönümlük ekilebilir tarla ise bunun sıradan özgür bir insanın standart olarak sahip olamayacağı kadar büyük bir tarla olmasıydı. Kent yasalarının sorunu çözdüğünü görmekteyiz. Bu büyüklükteki bir tarla için *ceorlün* çekirdek ailesi dışında bir iş gücüne ihtiyaç vardı. Maitland, akrabalık ilişkine değindi ancak Kent yasalarının, *ceorlün* gerekli iş gücünü sağlamak için bakmakla yükümlü olduğu kişilere, *hlaƿetasına* ve *lætine* başvurabileceğini gösterdiğini, gözden kaçırdı. Ayrıca yasalar, *ceorlün* zenginliğine karşılık gelecek bir sosyal konumda olduğunu da göstermektedir. *Ceorl*, bir *hlaƿord* yani lorddu.

Aynı şekilde, İrlandalı sıradan özgür adam yani *boaire*, statüsüne ilişkin en ayrıntılı Eski İrlanda yasalarında toprakları ve varlıkları hakkında verilen bilgilere bakılırsa, birinci dereceden ailesinin dışında iş gücüne ihtiyaç duyduğu görülmektedir¹⁹. Onun da bakmakla yükümlü

¹⁶ Sceatta: Anglo-Sakson dönemde kullanılan, 0,8-1,3 gram ağırlığında küçük, kalın bir gümüş sikke.

¹⁷ "The Laws of King Aethelberht", mad. 10,11,16, Attenborough, s. 5,7.

¹⁸ Benveniste, *a. g. e.*, s. 27,28; Schlesinger, *a. g. m.*, s. 13-14,29.

¹⁹ *Crith Gablach*, s. 7-10.

olduğu köle ve yarı-özgür kimseler vardı. İrlandalılarla İngilizler arasındaki temel fark, başladıkları sosyal sistem değil, daha sonra meydana gelen değişikliklerde yatmaktadır. İrlanda'da görüldüğü gibi, *boaire*'nin altında yeni özgür insan sınıfları ortaya çıktı, İngiltere'de ise *ceorl* için mülkiyet yeterliliği gerekli bir nitelik olarak değil, yalnızca yeterli bir nitelik olarak kaldı.

Teorinin üç ana temelinden sonuncusu, *hidein*, tek sabanla işlenebilir bir toprak parçası olmasıdır. İrlandalı *boaire*'in mülkiyet niteliklerinden biri de tam bir saban takımına sahip olmasıdır. İngiltere'ye döndüğümüzde ise Kent'teki standart toprağa (ortaklığa) *sulung* adı verildi. Kelimenin Latince çevirisi "terra aratri" olması kelimenin etimolojik anlamını hala koruduğunu gösteriyor; *sulung*, Latince *sulcus* ile ortak kökten gelen *sulh* "pulluk" kelimesinden türemiştir. İngiltere'nin başka yerlerinde kanıtlar daha geç dönemlere ait ve daha dolaylıdır. Danelaw'da kullanılan Latince terim, eski İngilizce *plogesland* "sürülmüş arazi" anlamına gelen *carucata*'dır. *Plogesland*, eski Norman *plogesland*'ının İngilizleştirilmiş halidir. Bu kelimenin İskandinavya'dan ithal olduğu açıkça görülüyor. Karar vermemiz gereken şey, İskandinavlar tarafından yeni bir arazi ölçü birimi mi getirildi yoksa eski ölçü birimini tanımlamak için yeni bir kelime mi üretildi. Bir çiftlik alanı standart saban takımının sekiz öküzüne karşılık gelecek şekilde sekiz *bovates*'e bölünmüştür.

Bununla birlikte, *hidein bovates* olarak bölündüğüne dair örnekler vardır. Kral Athelstan (924-927), Grately'den çıkarılan yasalarda, *hideli* adamlardan ziyade *sabanlı* adamların yükümlülüklerinden söz eder. O halde, saban arazisinin veya sürülmüş arazinin *hidela* aynı birim olduğuna dair genel bir inanış vardır²⁰. *Hidein* kökeni ile ilgili öne sürdüğümüz teorinin sonucunda, sıradan özgür insanın *hidein* gelişimindeki önemini göstermektedir.

Sulung'un Kökeni

Kent toprak kayıtlarında kullanılan birim *sulung*dur. Ancak bazen Kent toprak kayıtlarında *hidelerden* söz edildiğine rastlanılmaktadır. Bu belgeler ya şüphelidir ya da Kent terminolojisine yabancı terimler

²⁰ *Crith Gablach*, s. 7; A. J. Robertson, *Anglo-Saxon Charters*, Cambridge, 1956, s. 74, 164; "The Laws of King II Athelstan", mad. 16, Attenborough, s. 137.

kullanılmıştır. Mesela, Bede'nin kayıtlarında bu durumla ilgili örnekler bulmaktayız. Bede *familiae* hesaplarını Kent'e taşıdığına *sulung* arazisini ortak araziden ayırmayı gerekli görmemişti. Böylece Bede'nin kayıtlarında kastettiği şeyin Kent'teki ekili araziler mi olduğu, yoksa Kent standardı olan *sulungun* yerine ortak arazileri mi kastettiğini pek bilmiyoruz²¹. Diğer taraftan Bede'nin iki hesaplama modu arasındaki farkı göz ardı ederek o zamandan beri, okuyucularını yanlış anlamaya sürükleyen bir hata yapıp yapmadığıyla ilgili net bir açıklamada da bulunamıyoruz. Bu tür belirsizlikler kafa karıştırıcıdır çünkü bu teknik sorunun doğru çözümüne pek de bağlı kalınmamaktadır. Birkaç noktaya değinmek gerekirse; Domesday'i derleyenlerin *hide* ve *carucate* yanında Kent terminolojisine ait olan *solin* kavramını da kullandılar. Bu kavramlarla 120 geld dönümlük bir araziye mi kastediyorlardı yoksa üç farklı arazi kayıt standardı mı kullandılar? Bunları bilmek kayıtları anlamak açısından önemlidir²². Şöyle ki, Bede ve Tribal Hidage'da eski İngiliz bölgelerindeki ve özel olarak Kent'te bulunan *hidelerin* sayılarını analiz ederken hangi büyüklükte olduklarını bilmemiz gerekir²³ çünkü bu hane sayıları yerel bilgilere dayanan gerçekçi tahminlerden mi yoksa tam tersine merkezi otoritenin zayıf temellere dayanarak yaptığı tahminlerden mi oluştuğunu öğrenmemizi sağlayan önemli kanıtlardır²⁴. Gerçekten de iki terim arasında, yani *hide* ve *sulung* arasında belirli bir ilişkinin mevcut olması gerektiği, bu kavramları kullanan araştırmacılar tarafından düşünülmüş ancak tam olarak açıklanmamıştır. Uzun zamandır araştırmacıların aklında olan ve kullanılması konuyla ilgili spekülasyonları önemli ölçüde kolaylaştırabilecek kesin bir ipucuna dikkat etmek isterim; Canterbury'deki Christchurch kilise tüzüğünün 1278 yılındaki kayıtları, Ordnance Survey koleksiyonunda (i.6) tıpkıbasım olarak yayınlanmış ve Kemble (Codex Dipl. s. 199), Earle (Land Charters, s. 89) ve Birch (Cartul. Saxonum, i. 476) tarafından yeniden basılmıştır. Tüzük, Mercia kralı Cenwulf ile başpiskopos Wulfred arasındaki M.S. 812 tarihli orijinal bir takas belgesidir. Mercian kralının Kent'teki mülklerle

²¹ Bede, *Ecclesiastical History of the English Nation*, www.internethistorysourcebooks.com, chapter XXV.

²² Frederic Maitland, *Domesday and Beyond*, Cambridge, 1897, s. 360,395,400.

²³ W. J. Corbett, "The Tribal Hidage", *Transaction of the Royal Historical Society*, 14 (1900), s. 187.

²⁴ Maitland, *a. g. e.*, s. 507.

ilgili olarak Canterbury başpiskoposuyla uğraşmak zorunda kalması, araziye hem ortak hem de Kent standartlarına göre değerlendirme girişimine fırsat vermiş olmalıdır. Başpiskoposun krala bir parça toprak vereceği söylenmektedir. Kent terminolojisinde bir *sulung*, tam olarak iki *manente* yani alışlagelmiş “toprak dağılımının” iki *hidena* karşılık gelecek şekilde hesaplanır ve *sulungun* dördüncü kısmı *yoklet*, *viansiuncula* olarak kaydedilir. Bu da bir aile arazisinin yarısına eşittir. Başpiskoposun, krala vereceği toprak parçasını bu şekilde yorumlamalıyız. Başpiskopos bu toprakların karşılığında aldığı mülk, Faversham yakınlarında ve aynı standartlarla takdim edilmiştir. Dolayısıyla bu tüzük kayıtlarına dayanarak dokuzuncu yüzyılın başında bir *sulungun* iki *hide*'a eşdeğer olduğunu söyleyebiliriz²⁵.

Sulung ve *hide* arasındaki bu ilişkinin daha sonra da çok fazla değişmediği gözlenmektedir. Arazi kayıtlarında Domesday ve sonrasına kadar *hide*in sürekliliğine ilişkin güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Bunun yanında Kent'in hesaplama yöntemlerinde radikal bir değişikliğe de rastlanmamaktadır²⁶. Tam tersine tüzüğün kurduğu ilişki feodalizmin geç döneminden gelen kanıtlarla mükemmel bir şekilde örtüşmektedir. Aziz Augustine'in (354-430) on üçüncü yüzyılın başlarında yazılmış olan “Kara Kitabı’nda (Black Book), araziler, 200 dönüme bölünmüş *sulunglar* şeklinde kiracılara dağıtılmıştır²⁷. Bu bakış açısına göre Domesday kayıtlarındaki 450 dönüm ile iki buçuk *sulung* arasındaki fark görülmektedir. Yani gerçekte 500 dönüm olan tarla Domesday kayıtlarında iki buçuk *sulung* yani 450 dönüm şeklinde kaydedilmiştir. Öyle görünüyor ki Domesday’deki pasajlarda 40 ve 42 dönümlük araziler

²⁵ Johannis Kemble, *Codex Diplomaticus*, Londra, 1839, s. 199, 425; John Earle, *A Hand-Book to the Land Charters and Other Saxon Documents*, Oxford, 1888, s. 185.

²⁶ Gerçek araziler ile mali araziler arasındaki ilişkiyi büyük ölçüde bozan vergi muafiyetleri veya avantajlı vergilendirme sorunu elbette tamamen farklı bir sorundur. Ancak alt bölümlere ilişkin olarak *soiling* arazi ve *geld sulung*'un aynı prensip üzerine inşa edilmiş olması gerektiği söylenebilir.

²⁷ *Cotton MS. Faustina, A.*, London: British Library, mad. 46: Chistelet'ten elde edilen gelir...quelibet *sulunga* habet 200 acras... Quelibet acra istarum solingarum dat curie unum ovum in Cena Dobini, exceptis 50 acris apud Chelde. Summa ovorum 1050. (Chistelet de 5 *sulung* vardır.)

yarım *sulung* olarak kabul edilmiştir. Bu durumda da 50 dönüm ve ondan az olan yerler *yoke* olarak kaydedilmiştir²⁸.

Kral Cenwulf'un (757-796) bu hareketi belki de her zaman aynı anlamı taşıdığı varsayılan ev arazisi ile pulluk arazisi ya da ekili arazi için kullanılan eski terimler arasındaki orijinal karşıtlığın farkına varmak adına da olsa, dikkate değer görünüyor. Bede ve Tribal Hidage'ın *hide* hesaplamaları dahil edildiğinde ekili arazi sayısının iki katına çıktığı listelerden veri getirmeleri ihtimal dışı görünmüyor ve Kent'in vergilendirilebilir kapasitesine ilişkin Domesday tahmini, hâlâ imtiyazlı olmasına rağmen, daha büyük birimlerle ifade edilse de gerçeklerle aşırı derecede orantısız değildir.

Sonuç

Burada, Anglo-Sakson İngiltere'de kullanılan iki farklı toprak kavramından bahsettik. *Hide*, Heptarchy yönetimindeki altı krallıkta da ortak olarak kullanılan ve bir ailenin geçimlik toprağını ifade eden bir toprak birimi iken *sulung* ise sadece Kent'te kullanılan bir toprak birimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hidela ilgili önerdiğimiz teoriyi anlamak için, Germen toplumundaki akrabalık ilişkilerinin bilinmesi önemlidir. Aksi takdirde bireysel akrabaların, sıradan özgür insan statüsünü sürdürmek için ihtiyaç duydukları standart toprağı sağlamak için hak talep edebilecekleri kurumsal bir akraba grubu olmayacaktı. Aslında Anglo-Sakson İngiltere toplumu Kelt ve Germen akrabalık sistemi üzerine kurulmuş, zamanla ihtiyaçlar doğrultusunda bu akrabalık sistemi kurumsallaşmıştır. *Ceorl* ve *hide* ilişkisi de bunu kanıtlamaktadır. Anglo-Sakson kanıtlarına dayanarak akrabalık ilişkisinin toplum üzerindeki etkisi bu çalışmada anlatılmaya çalışılmıştır. Buradan *hide*in başlangıçta İrlanda'daki eşdeğeriyle aynı şekilde işlev gördüğü teorisi ortaya çıkar. *Hide*, sıradan bir özgür adamın statüsünü korumak için gereken araziydi. Kardeşlerinden ayrı bir evi vardı ve bir asilzade olmasa da düşük statülü bir lorddu. Akrabalarının ona standart toprağı sağlama görevi vardı. Eğer öyle olmasaydı o zaman bir tür yarı-özgür adam statüsünde olurdu. *Hide*, soyu, statü hiyerarşisini ve belki de lord ile tebaa arasındaki ilişkiyi tutarlı bir sistemde bir araya getiren toprak birimidir. Bu teori doğruysa, erken

²⁸ Maitland, *a. g. e.*, 2, 12; Charles Elton, *The Tenures of Kent*, London, 1867, s. 183.

orta çağ döneminin sosyal değişimlerden önce Avrupa’da Germenler ve Keltler arasında var olan akrabalık sistemi, yerleşim düzeni ve statü hiyerarşisi hakkında bir şeyler ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Aston, T. H., “The Origins of the Manor in England”, *Transactions of the Royal Historical Society*, 8 (1958), s. 59-83.

Bede, *Ecclesiastical History of the English Nation*, www.InternethistorySourcebooks .

Bede, Ecclesiastical History, editor Charles Plummer, Oxonii 1896.

Bethurum, Dorothy, “Six Anonymous Old English Codes”, *The Journal of English and Germanic Philology*, 49/4 (October 1950), s. 449-463.

Brunner, K., *Altenglische Grammatik*, Max Niemeyer, 1965.

Campbell, A, *Old English Grammar*, Oxford 1959.

Cartularium Saxonicum, editor G. Birch, London 1885.

Corbett, W. J., “The Tribal Hidage”, *Transaction of the Royal Historical Society*, 14 (1900), s. 187-230.

Cotton MS. Faustina, A. London: British Library.

Crith Gablach, editor D. A. Binchy, Dublin 1941.

Earle, John, *A Hand-Book to the Land Charters and Other Saxon Documents*, Oxford 1888.

Elton, Charles, *The Tenures of Kent*, London 1867.

Émile, Benveniste, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris 1969.

Harmer, F. E., *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, Cambridge 1914.

Karaimamoğlu, Tolgahan, *Kara Ölüm*, İstanbul 2022.

Kemble, M. Johannis, *Codex Diplomaticus*, London 1839.

Liebermann, Felix, *Die Gesetze der Angelsachsen*, Halle 1912.

Lot, Ferdinand, *Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire*, Paris 1955.

Maitland, Frederick, *Domesday and Beyond*, Cambridge 1897.

Pokorny, Julius, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959.

Richardson, Henry Gerald and Sayles, George Osborne, *Law and Legislation from Aethelberht to Magna Carta*, Edinburgh, 1966.

Robertson, A. J., *Anglo-Saxon Charters*, Cambridge 1956.

Schlesinger, Walter, "Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte", *Historische Zeitschrift*, 176/2 (1953), s. 225-275.

The Laws of the Earliest English Kings, editor F. L. Attenborough, Cambridge 1922.

Thurneysen, R., "Aus dem irischen Recht I: das Unfrei-Lehen", *Zeitschrift für celtische Philologie*, XIV (1923), s. 335-394.

Extended Abstract

In terms of origin and meaning, Sulung is worthy of inclusion among the original concepts used in Anglo-Saxon England, such as "gavelkind, villainage, wergeld". As evidenced by Bede, Old English land books, Domesday, and other sources, land was parceled out and called hides or hiwiecs, typically holdings of households or families. The concept of hide or hiwiec is a land concept widely used in Anglo-Saxon England. These concepts represent a family's subsistence property. In other words, in the early Middle Ages, the size of the landholding enabled a family to both pay taxes in kind and meet their own food needs. This measure varies according to regions and population density. However, in the Kent documents, whose land information records are very clear in the ancient charter collections, another concept was used instead of hide. In these documents, a special calculation is made showing that four yorke is equal to one sulung in the subsection of the land that will provide a family's livelihood, called yoke. Therefore, four yokes equal one sulung. The concepts of sulung and hide can generally be used interchangeably. However, over time, the use of the concepts of hide and sulung and their meanings have changed accordingly. Nevertheless, the concepts of hide and sulung are rooted in agricultural practices and refer to a family's subsistence land. This study presents an original analysis of the origin of the concepts of hide and sulung and their historical evolution.

The term "hide" is a regional expression that denotes a specific form of kinship associated with a particular status system. The following section will present the theoretical framework that will be discussed in this paper. It should be noted, however, that this is a hypothetical theory. The theory is based on historical evidence from the prehistoric period. The arguments put forth in support of this hypothesis can only lead to possible conclusions. The issue is not merely one that concerns the great questions of early English history, as Maitland demonstrates, but also the origins of Western European society. During the last hundred years of the pre-Christian era, Western Europe was dominated by peoples speaking branches of two Indo-European language groups (Germanic and Celtic), as well as the Roman Empire. It seems plausible to suggest that Germanic and Celtic speakers had been in close proximity for several centuries. The languages in question provide evidence of social interaction, encompassing a range of topics, including technology and political organisation. It can be argued that languages reflect the social structures of their speakers. It can be argued that languages not only reflect social classification and description, but also reflect the processes of societal change. Comparative philology provides evidence of this linguistic change. Nevertheless, philology does not attempt to reconstruct entire languages;

rather, it reveals their fundamental structures and reconstructs selected elements of the vocabulary of ancient languages. In historical times, the hide emerged as a territorial unit for the taxation of rents and services in kingdoms and lordships. The term "hide" was first used in the seventh century in England, where a food tax was collected from ten hides. In other words, a villager who has ten hides of arable land can cultivate three hides of it for the same tax.

The most fruitful starting points for an investigation into the origins of hide are Anglo-Saxon and ancient Irish law. The earliest extant laws of the Germanic peoples were written in the vernacular, in the case of the Anglo-Saxons. This fact has recently prompted a debate about the nature of kinship in early Germanic societies. The reason for this debate is that the laws are in the local language, which provides suitable material for comparative philological analysis. Additionally, the ancient Irish laws are also in the vernacular and have the advantage of being both the most comprehensive and the least studied of the early medieval European laws. There are a number of ideas and assumptions about hidel in Anglo-Saxon England and seventh-century Ireland. When these elements are considered collectively, they form a unified theory of concealment. This theory is of an archaic nature, deriving from the earliest traditions of society. Nevertheless, it remains a valid hypothesis. The theory is based on three main foundations: hidel is the land of a family, it is the land of the common free man (ceorl), and it is the land cultivated by a single plough.

The hide is the fundamental unit of social organization that integrates lineage, status hierarchy, and the relationship between lord and vassal into a unified system. If this theory is correct, it reveals something about the kinship system, settlement pattern, and status hierarchy that existed among the Germanic and Celtic populations in Europe before the social changes of the early medieval period.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Türk Bozkır Kültüründe Cerrahi Bir Müdahale:
Trepanasyon***

Gülay Hoştaş*

(ORCID: 0000-0001-8951-1998)

Makale Gönderim Tarihi
17.09.2024

Makale Kabul Tarihi
14.11.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Hoştaş, G., "Türk Bozkır Kültüründe Cerrahi Bir Müdahale: Trepanasyon", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 516-556.

APA: Hoştaş, G. (2025). Türk Bozkır Kültüründe Cerrahi Bir Müdahale: Trepanasyon. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 516-556.

Öz

Paleopatolojik anlamda iskeletler üzerinde en dikkat çekici travmatik durumlardan biri olarak kabul edilen trepanasyon, antik çağlarda birçok toplum tarafından tedavi ya da ritüel gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda uygulanmış bir yöntemdir. Kesici ve delici olmak üzere birtakım aletlerin kullanılmasıyla kafatasından kemik parçası çıkarma, kafatası üzerinde delik açma ya da kafatasını kazıma trepanasyonun en temel hali olarak kabul edilmiştir. Geçmişten günümüze bilim insanları trepanasyonun sınıflandırılmasına dair birçok görüş ileri sürmüşler ve bu kapsamda araştırmalar yapmışlardır.

* Bu çalışma trepanasyonun Türk kültürü açısından önem ihtiva ettiği düşüncesinden hareketle "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Arkeolojik İmzası: Kemik Dönüşümü ve Deformasyonu" adlı çalışmada konunun dağılmaması amacıyla kısaca bahsedilen kafatası trepanasyonu bölümünün genişletilmiş ve detaylandırılmış hâlidir. Bakınız. Gülay Hoştaş, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Arkeolojik İmzası: Kemik Dönüşümü ve Deformasyonu", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/12, (2024), s. 311-330.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, gulayhostas@gmail.com.
Ph.D., Independent Researcher, Türkiye.

Dünyada birçok toplulukta izleri olduğu bilinen trepanasyonun Türkler tarafından da uygulandığı kurganlarda yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde trepanasyona dair elde edilen bulguların değerlendirilmesi Türk kültürü açısından oldukça önem arz etmektedir. Çalışmamızda oldukça geniş kapsamlı bir konu olan trepanasyonun ne olduğu, hangi amaçlarla yapıldığına dair genel bilgi vermeyi ve özelde Türklerde bu uygulamanın varlığını ortaya koymayı amaçlamaktayız. Bu bağlamda bilgi verdiğimiz trepanasyonun Türklere ait çeşitli kurganlardaki örneklerini vererek bunları Türk kültürü çerçevesinde değerlendirmeyi gayret edindik.

Anahtar Kelimeler: Trepanasyon, Kraniyotomi, Türk Bozkır Kültürü, Doğu Avrupa, Türkistan.

A Surgical Intervention in Turkish Steppe Culture: Trepanation

Abstract

Trepanation, considered one of the most remarkable traumatic conditions on skeletons in the paleopathological sense, is a method applied by many societies in ancient times for various purposes such as treatment or ritual. The most basic form of trepanation is the removal of bone fragments from the skull with the use of cutting and piercing tools, drilling holes in the skull, or scraping the skull. From the past to the present, scientists have put forward many views on the classification of trepanation and have conducted research in this context. It has been determined as a result of archaeological research in the kurgans that trepanation, which is known to have traces in many communities in the world, was also practiced by the Turks. As a result of these studies, the evaluation of the findings on trepanation is very important for Turkish culture. The aim of our study is to provide general information about what trepanation is, which is a very comprehensive subject, for what purposes it is performed, and to reveal the existence of this practice among the Turks in particular. In this context, we have endeavored to give examples of trepanation in various kurgans belonging to the Turks and to evaluate them within the framework of Turkish culture.

Keywords: Trepanation, Craniotomy, Turkish Steppe Culture, Eastern Europe, Turkestan.

Giriş

En eski cerrahi müdahale yöntemlerinden biri olan trepanasyon genel anlamıyla beyne zarar vermeden kafatası kemiği üzerinde delme,

kazıma ya da kafatasından kemik çıkarma gibi işlemlere verilen isimdir.¹ Trepanasyon için kullanılan bir diğer terim ise kraniyotomidir.² Trepanasyonun çeşitli yöntemleri olduğu gibi uygulanma noktasında da farklı amaçlar taşıdığı görülmüştür. Trepanasyon iskelet üzerinde görülen en ilgi çekici travmatik durumlardan biri olarak kabul edilmesi dolayısıyla bilim dünyasının bir hayli dikkatini çekmiştir. Ayrıca trepanasyon bilim adamlarının görüşlerine göre kafatası kemiği üzerinde yapılan hassas ve oldukça tehlikeli bir işlemdir. Öte yandan antik dünyanın ilkel cerrahi işlemi olarak görülen trepanasyon günümüzde beyin ve sinir hastalıklarıyla ilgilenen bir uzmanlık alanı olan nöroşirürji ve nörocerrahinin gelişmesine katkısı olduğu ifade edilmiştir.³

Bilim insanları tarafından yapılan araştırmalar doğrultusunda trepanasyonun sınıflandırılması noktasında birtakım öneriler ileri sürülmüştür. Bu öneriler doğrultusunda genel olarak trepanasyon tıbbi/cerrahi, sembolik ve kült/ritüel amaçlı trepanasyon olmak üzere 3 başlık altında araştırılmaya ve değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur.⁴ Oldukça uzun zamanda ve geniş coğrafyada görülmüş olan trepanasyon bu topluluklar tarafından çeşitli amaçlar doğrultusunda uygulanmıştır. Elbetteki bu durum toplumların gelenekleri ve hayata bakış açıları ile de ilgilidir. Trepanasyonun uygulanma hususunun farklı olduğu durumlar olduğu kadar ortak olduğu durumlar da olmuştur. Trepanasyon yöntemleri, başvurulma amaçları gibi unsurlarla toplumun geleneğine dair bilgi vermesi bakımından önemli olduğu kadar tıbbi bilgilerine dair bir ipucu niteliğindedir. Ayrıca “*hassas ve tehlikeli*” olarak kabul edilen bu uygulamanın antik çağlarda uygulanması ve kafataslarında iyileşme belirtilerinin varlığı uygulamada başarılı sonuçların elde edildiğini ve

¹Ali H. Bayat, *Tip Tarihi*, (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul, 2016, s. 42.

²José Manuel González-Darder, “Cranial Trepanation in Primitive Cultures”, *Neurocirugía*, 28/1 (2017), s. 29, 36.

³William T. Clower, Stanley Finger, “Discovering Trepanation: The Contribution of Paul Broca”, *Neurosurgery*, 49/6 (2001), s. 1417; Symeon Missios, “Hippocrates, Galen and The Uses of Trepanation in The Ancient Classical World”, *Neurosurg Focus*, 23/1 (2007), s. 2, 8.

⁴F. Peter Lisowski, “Prehistoric and Early Historic Trepanation”, *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*, (Ed. Don Brothwell-A.T. Sandison), USA, 1967, s. 659.

ilkel cerrahların yeterliliklerini ve cesaretlerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁵

Trepanasyon Nedir?

Kafatası (kranial) trepanasyonu bir yöntem doğrultusunda, belirli aletlerin kullanılması suretiyle gerçekleştirilen cerrahi işleme verilen bir isimdir. Kelimenin kökeni Yunanca “*burgu, delici*” anlamına gelen “*tyrpanon*”dur.⁶ En eski cerrahi müdahalelerden birini temsil eden ve insanlar tarafından gerçekleştirilen ilk nöroşürji uygulaması olarak kabul edilen trepanasyonda kafatası kubbesinin kasıtlı olarak kazınması, açılması, delinmesi ya da kafatası kemiğinin bir kısmının çıkarılması gibi teknikler uygulanmıştır. Trepanasyona dair en eski bilgiler İlkçağ’ın ünlü hekimi ve tıbbın babası sayılan Hipokrat ile Roma İmparatorluğu’un şifacısı olan hekim Galen⁷ tarafından kayda geçirilmiştir. Bilim dünyasında keşfedilmesi ve tanım olarak kazandırılması ise Fransız hekim ve antropolog Paul Broca⁸ ile Amerikalı hekim ve arkeolog Ephraim George Squier tarafından yapılmıştır. Tarihî açıdan bakıldığında en eski trepanasyon vakalarının Neolitik döneme kadar tarihlendirildiği görülmektedir. Trepanasyonun coğrafi dağılımının ise Avrupa, Asya, Kuzey Afrika, Amerika, Orta Doğu ve Avusturalya gibi geniş bir sahayı

⁵ Lisowski, *a.g.m.*, s.651.

⁶Clower, Finger, *a.g.m.*, s. 1417.

⁷Hipokrat (M.Ö. 460-370) eserinin 9. Bölümü olan “*On Injuries of the Head: Baş Yaraları Hakkında*” adlı bölümde trepanasyon hakkında bilgi vermektedir. Bu bölümde antik dönemde yapılan trepanasyonların nedenleri ve yapıma ve tedavi yöntemlerine dair ifadeler de bulunmaktadır. Ayrıca bu eser trepanasyonun kafa yaralanmalarını tedavi etme yöntemi olarak ayrıntılı bir biçimde açıklandığı tek kaynak olma özelliğine sahiptir. Romalı hekim olan Galen (M.S. 129-200) “*Kafa Hasarı*” adlı eserinde Hipokrat gibi trepanasyondan ve trepanasyonda kullanılan aletlerden bahsetmektedir. Missios, *a.g.m.*, s. 2-7; Tatyana A. Chikisheva, Alisa V. Zubova, vd. “*Trepanation among The Early Nomads of Gorny Altai: A Multidisciplinary Study*”, *Archaeology, Ethnology& Anthropology of Eurasia*, 42/1 (2014), s. 136.

⁸Paul Broca histeri, epilepsi gibi bazı hastalıkların tedavisinde bazen canlı kişiler üzerinde trepanasyon yaptığını öne süren ilk bilim insanlarından biridir. Yine Broca bu durumu kafada var olduğuna inanılan özel bir ruhun hastalıklara da sebebiyet verebileceğine inanılması ile ilişkilendirmiş, kafatasında açılan delik vasıtasıyla ruhun kişiden uzaklaşacağına inanıldığını ifade etmiştir. Maria B. Mednikova, *Trepanatsii u Drevnikh Narodov Yevrazii*, Moskva, 2001, s. 18.

kapsadığı belirlenmiştir.⁹ Trepanasyon için başlangıçta çakmaktaşı, obsidyen veya hayvan kemikleri, ilerleyen süreçlerde ise daha dayanıklı olan demir, bakır gibi metal bıçaklar gibi malzemeler kullanılmıştır.¹⁰ Bu durum zamanla artan bilgi birikimi ve teknolojik gelişmelerin sağlık alanıyla da bütünleştirildiğinin işaretidir. Öte yandan gündelik yaşamı kolaylaştıran nesnelere tıbbi amaçlarla kullanılması toplumlarda sağlığın ne denli önemli olduğunu gösteren bir husustur.

Trepanasyon 5 yöntem kullanılarak yapılmıştır. Bunlardan ilki kafatası kemiğinin uçları keskin bir alet tarafından delik açılmadan kazınması ile yapılan “kazıma yöntemi”dir. Amerikalı antropolog Donald Ortner tarafından tanımlanan kazıma tekniğinde, keskin bir alet belirli bir açı ile kafatası kemiğinde istenilen derinliğe kadar çizilmek suretiyle kazınmaktadır. Bazı durumlarda kazınma sonrası serbest kalan kemik parçası çıkarılabilmektedir.¹¹ “Oluk açma yöntemi”nde kafatası keskin bir aletle oluk haline getirilene kadar oyulur. Bir diğer yöntem “oyma” ya da “kesme” adı verilen yöntemdir. Bu yöntemde kafatasından alınacak kemiğin etrafı matkap gibi delici bir aletle sık aralıklarla delinir, dairesel bir oluk açılır ve kemik disk kaldırılır. “Dikdörtgen delik açma” adı verilen yöntemde dört çizgi boyunca (dikdörtgen şekilde) çizilir ve keskin bir aletle aşındırılan kemik parçası çıkartılır. Diğer yöntemde ucu sivri keskin bir nesne (bazen de bir testere) ile kafatası delinir ya da kafatasında birbirine yakın delikler açılarak arada kalan kemikler kesilir. Nihayetinde kafatasında bir oyuk/delik oluşturulur.¹²

⁹Clower, Finger, *a.g.m.*, s. 1417-1418,1421; Stanley Finger, Hiran R. Fernando, “E. George Squier and the Discovery of Cranial Trepanation: A Landmark in the History of Surgery and Ancient Medicine”, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 56/4 (2001), s. 353; Donald J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Second Edition, USA, 2003, s. 169; Missios, *a.g.m.*, s. 1; Evgeniy V. Pererva, “Trepanation in The Sarmatians of The Lower Volga Region”, *Archaeology and Early History of Ukraine*, 36/3 (2020), s. 465.

¹⁰Bayat, *a.g.e.*, s. 43.

¹¹Ortner, *a.g.e.*, s. 172.

¹²Kazıma tekniği en yaygın kabul edilen yöntemlerden biridir ve antik Mısır’dan Rönesans dönemine kadar İtalya’da uygulanmıştır. Oluk açma tekniği dünyanın birçok yerinde sıklıkla kullanılmıştır. Günümüzde ise Kenya’da uygulanmaya devam etmektedir. Delme ve kesme yöntemi Peru’da kullanılmıştır. Orta Çağ’da yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Dikdörtgen şeklinde yapılan trepanasyon ise yine Peru’da yaygın olarak benimsenmiş, az da olsa Neolitik dönem Fransa’da, Demir Çağı Filistin ve

Bilim dünyasında oldukça dikkat çeken trepanasyonun sınıflandırılması noktasında pek çok görüş ileri sürülmüştür. Trepanasyon klasik anlamda 3 ana başlık altında gruplandırılmıştır. Şöyle ki: birincisi kafatasındaki yumuşak dokuyu etkileyen hastalıkların iyileştirilmesi, kafatası travmaları gibi hastalıkların tedavisine dayanan gerçek terapötik/cerrahi müdahaleler, ikincisi kötü ruhların sebep olduğuna inanılan baş ağrısı, baş dönmesi, deliryum ve psikolojik rahatsızlıkların tedavi edilmesi için yapılan büyü-terapötik müdahaleler, üçüncüsü ise ritüel-büyü müdahaleleridir.¹³ Bir diğer sınıflandırılma yöntemi ise cerrahi, sembolik ve kült müdahaleler olmak üzere yine üç başlık altında değerlendirilmiştir.¹⁴ Bu sınıflandırmanın birincisi gerçek trepanasyon olarak adlandırılan canlı kişi üzerinde terapötik yani tıbbi amaçla yapılan cerrahi işlemdir. İkincisi yine canlı kişi üzerinde kafatasında delik açmadan kazıma yöntemi ile yapılan “işaretlendirme” olarak düşünülen sembolik trepanasyondur. Üçüncüsü ise hem kafatasının “büyülü” olduğuna inanılması hem de kült ve ritüel amacı taşıması dolayısıyla ölü kişinin kafatasından kemik alınması işlemidir.¹⁵ Ritüel amacı taşıyan kafatasından kemik alınma işlemi ölüm sonrasında kişilere yapıldığı gibi canlı kişileri de uygulandığı düşünülmüştür. Canlı olarak trepanasyon, ameliyat ya da farklı şekillerde tedavi edilen ve iyileşen kişilerin bu operasyonlar sonucu elde edilen kafatasından kemik muskaların sahiplerine “doğüstü” bir güç

Afrika’da uygulanmıştır. Stanley Finger, William T. Clower, “On the Birth of Trepanation: The Thoughts of Paul Broca and Victor Horsley”, *Trepanation History, Discovery, Theory*, (Ed. R. Arnott, S. Finger), Lisse, 2003, s. 27; Tatyana A. Chikisheva, Pavel V. Volkov, vd., “Early Iron Age Surgical Technologies: Ante-mortem Trepanation Among The Early Nomads of Gorny Altai”, *Archaeology Ethnology&Anthropology of Eurasia*, 42/4 (2014), s. 147; Maria B. Mednikova, “Post-Mortem Trepanations in Central Asia: Types and Trends”, *Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*, (Ed. J. D. Kimball, E.M. Murphy vd.), Oxford, 2016, s. 269; Bayat, a.g.e., s. 43; Király, Váradi, vd., “New Insights in The Investigation of Trepanations from The Carpathian Basin”, *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14/75 (2022), s. 1.

¹³Kitty Király, Orsolya A. Váradi, vd., a.g.m., s. 2.

¹⁴János Nemeskéri, Alán Kralovánszky, vd., “Trepined Skulls from The Tenth Century”, *Acta Archaeol Acad Sci Hungaricae*, 17 (1965), s. 343.

¹⁵Jordan Jordanov, Bistra Dimitrova, vd. “Symbolic Trepanations of Skulls from the Middle ages (IXth-Xth Century) in Bulgaria, *Acta Neurochirurgica*, 92/1-4 (1988), s. 15; Király, Váradi vd., a.g.m., s. 2; Gülay Hoştaş, *Türk Bozkır Kültüründe Gizemli Unsurlar*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2024, s. 215.

verdiği görüşü ileri sürülmüştür.¹⁶ Öte yandan kült uygulaması olarak yapılan trepanasyon için savaş sırasında öldürülen bir kurbanın kafatasından kemik parçasının da muska olarak kullanıldığı yorumu da yapılmıştır.¹⁷ Bu düşüncede güçlü görülen ve öldürülen düşmanın gücünün elde edilmesi işlevini, kullanılan kemiğin sağlamış olabileceğine dair inancın var olduğu ihtimâl dâhilindedir. Trepanasyonu bilim dünyası ile tanıştıran ve bu işlemin canlı bireyler üzerinde de yapıldığına dair teoriyi ortaya atan Fransız hekim ve antropolog Paul Broca “*cerrahi trepanasyon*” ve “*postmortem trepanasyon*” olmak üzere trepanasyonu iki türe ayırmıştır. Broca’nın sınıflandırmasındaki cerrahi trepanasyon kafatası kırıkları, baş ağrıları, yaralanmalar gibi tıbbi sebeplerle yapılmıştır. Postmortem trepanasyon ise ölüm sonrasında yapılan belirli bir ritüele dayanan, mahiyetinde dinî-büyülü bir amacın olduğu bir işlemdir. Ayrıca bu türde kafatasından alınan kemik parçasının koruyucu bir role sahip muska olarak kullanıldığı da belirtilmiştir.¹⁸ Tüm bu görüşlere bakıldığında trepanasyonun toplumun yaşam alanında, hem tedavi edici olarak şifacı-faydacı bir amaç doğrultusunda hem de kült ve ritüel anlamda manevî/dinî alanda yararlandığı ortadadır. Ayrıca dünyada oldukça yaygın bir alanda uygulanan bu operasyon sağlık noktasında birçok ortak yöneme sahip olsa da manevî anlamda her toplumun kendi dinamiği, inanışları ve geleneksel özellikleri kapsamında şekillendirilmiş olduğu da ifade edilmelidir. Zira bu durumun göstergesi farklı gömü alanlarında oldukça değişik trepanasyon şekillerinin olmasıdır.

¹⁶ Jordanov, Dimitrova, vd., *a.g.m.*, s. 17.

¹⁷Géza Czékus, “Presentation of the Trepanned Skull Labelled MO-90, Found in the Avar Cemetery on the Territory of Settlements Ómoravica-Kopláló in Serbia”, *International Journal of Morphology*, 36/1 (2018), s. 244.

¹⁸Paul Broca, Peru’da trepanasyonlu kafatasları üzerinde yaptığı çalışmaları neticesinde bu kişilerin toplum içinde önemli bir role sahip olabileceği düşüncesinin doğal olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yine Broca ruhun yaşadığına inanılan kafatasının, ruhun çıkabileceği bu açıklığın doğaüstü bir mühürle işaretlendiğine inanıldığını da aktarmıştır. Öte yandan trepanlanmış kişinin kötü ruhları uzaklaştırma, ailenin ve bireyin kötülüklerden uzaklaştırabilecek özelliğe sahip olduğunu ifade etmiştir. Stanley Finger, William T. Clower, “On the Birth of Trepanation: The Thoughts of Paul Broca and Victor Horsley”, *Trepanation History, Discovery, Theory*, (Ed. R. Arnott, S. Finger), Lisse, 2003, s. 27-28; Angela Simalcsik, “New Cases of Symbolic Trepanation from the Medieval Period Discovered in the Space between Pruth and Dniester”, *Anastasis Research in Medieval Culture and Art*, 5/1 (2018), s. 147-148.

Canlı veya ölü birey üzerinde büyü ya da ritüel için yapılan trepanasyonların çeşitli amaçlarla gerçekleştirildiği ortadadır. Kişinin öte dünyaya geçiş ya da ruhların girişi-çıkışı, kafatasından çıkartılan kemiğin doğaüstü güçler doğrultusunda kullanılması bu amaçlar arasında yer almıştır. Canlı olarak yapılan trepanasyonda özellikle ilkçağlarda kişinin bilincinin ya da davranışlarının değiştirilmesi, büyücü gibi toplum üzerinde etkiye sahip kişiler tarafından bu bireyin yönlendirilebilmesi de yine bu amaçlar arasında olabileceği varsayılmıştır.¹⁹ İlkçağlarda insanlar ruhun ve kişiye ait yeteneklerin kafatası içinde toplandığını düşünmüşlerdir. Bu sebeple kişinin kafasının içine girdiği düşünülen kötü ruhların dışarıya çıkarılması için kafatasında delik açmak gerektiğine inanmışlardır. Burada amaçlanan şey kişiyi esir aldığına ve hasta olmasına sebep olan ruhun kişinin kafasından çıkartılmasıdır. Böylece kişi eski sağlığına kavuşacaktır. Ayrıca bu inanca sahip toplumlarda kafatasında delik açma işlemi sadece canlı kişiler üzerinde değil ölü kişiler üzerinde de yapılmıştır.²⁰ Burada da ölümden sonra kişinin kötü ruhlar tarafından esir alınması belki de kötü ruhların o kişiyi yeraltı dünyasına götürmesi için yapılmış olduğunu akıllara getirmektedir. Ölü bireylere yapılan kafatası trepanasyonu kafatasında açılan delik ile beynin boşaltıldığı düşünülerek cenaze törenleri ve otopsi işlemleri ile de ilişkilendirilmiştir. Ölüm sonrası beden üzerinde yapılan çeşitli uygulamalar ya da ritüel eylemler vücuttaki yumuşak dokuların çabuk tahrip olması/bozulması dolayısıyla görülememe ihtimâli yüksekken, kemikler üzerinde yapılan uygulamalar ise bir kanıt olarak arkeolojik araştırmalarda karşımıza çıkmaktadır. Kafatası üzerinde yapılan trepanasyonlar da bu bağlamda değerlendirilebilir. Dolayısıyla trepanasyonlar her şeyden önce ölümlerin kafatasının özel olarak işlendiğini gösteren ve günümüze ulaşan kanıtların en önemlilerindendir.²¹ Bir nevi ritüel olarak düşünülen bu uygulama mumyalamaya hazırlık aşamasında yapılan bir işlem olarak da kabul

¹⁹Tatyana A. Chikisheva, Alexey L Krivoshapkin, vd., "Craniotomy as a Prehistoric Medical Practice: A Case of Antemortem Cranial Trepanation in Southern Siberia in the Late Bronze Age", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 46/1 (2018), s. 134.

²⁰Bayat, *a.g.e.*, s. 42.

²¹Yevgeniya N. Uchaneva, Anna A. Malyutina, vd., "Trasologicheskoye izucheniye posmertnykh trepanatsiy na cherepakh iz tashtykskogo gruntovogo mogil'nika Oglakhty", *Sibirskiye istoricheskiye issledovaniya*, 3 (2023), s. 238.

edilebilir ve bu yönüyle de ritüel alanını temsil ettiği söylenebilir. Mumyalama yapılmadan önce postmortem (ölüm sonrası) uygulamalar içine dâhil edilen trepanasyon, kafatasının boşaltılması ve bu delikler vasıtasıyla ruhun serbest kalması noktasında bir aracı olarak düşünülmüştür.²² Mumyalama amacıyla yapılan trepanasyonların kafatası üzerinde genellikle temporal ya da oksipital kemik²³ üzerinde yapıldığı görülmüştür.²⁴ Kafatasının arka kısmını oluşturan oksipital kemik üzerindeki trepanasyonlar kafatasının tabanına kadar devam eden ve kafatası tabanındaki foramen magnumu²⁵ etkiler düzeydedir. Oksipital bölgedeki trepanasyonun temel tekniği bu bölgedeki kemiğin bir parçasını kesilip ardından diğer kemikleri içe ya da dışa doğru çıkarmak suretiyle delik oluşturulmaktadır.²⁶

Resim 1. Oksipital Kemik Üzerinde Trepanasyon Uygulamasına Dair Bir Çizim²⁷

Geniş bir coğrafyada uygulanmış olan trepanasyon, cenaze ritüelleri açısından değerlendirildiğinde gömü alanlarında bazı belirgin özelliklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Avrupa’da trepanasyonlu kişilerin bazen

²²Chikisheva, Zubova vd., *a.g.m.*, s. 132.

²³Temporal kemik kafatası tabanı ile yan alt duvarların birleştiği kemiktir. Yüzdeki şakak adı verilen kısmı destekleyen alandır. Oksipital kemik ise kafatasının arka alt kısmında yer alan kavisli bir yapıya sahiptir.

²⁴Irina K. Reşetova, “Trephination Cases from The Early Bulgarian Population (Saltovo-Mayaki Culture)”, *The European Archaeologist*, 38 (2012), s. 10.

²⁵Kafatasının alt kısmındaki boyun deliğine verilen isimdir.

²⁶Bu çalışmada yazarlar tarafından oksipital bölgede yapılan trepanasyonların “*derin trepanasyonlar*” olarak adlandırılması önerilmiştir. Uchaneva, Malyutina vd., *a.g.m.*, s. 236, 249.

²⁷Uchsaneva, Malyutina vd., *a.g.m.*, s. 259.

çömelme ve oturma pozisyonundaki cenazeleri, o mezar alanının merkez noktasını oluşturduğu gibi bir izlenimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazı mezar alanlarında da trepanasyonlu kafatasları daha izole halde bulunmuştur. Bu tarz davranışın nedeni büyüdü ya da dinî uygulamalara bağlanmıştır. Bu büyüdü ya da dinî uygulamalar içerisinde iskelet bütünlüğünün kasıtlı olarak bozulması da dâhil edilmiştir. Kafatası kemiklerinden muska yapma durumu da bu ritüel durumlarının örneği olarak değerlendirilmiştir. Dahası bu yaklaşım ile yapılan uygulamalar geniş coğrafyada ve uzun sürede var olmuştur.²⁸

Arkeolojik araştırmalar neticesinde elde edilen kafataslarının değerlendirilmesi sırasında trepanasyon ile karıştırılabilecek durumlar mevcuttur. Kafatasında balta, bıçak ve kılıç gibi kesici aletlerle ortaya çıkan yaralanmaların, doğuştan gelen hastalıkların, enfeksiyonların da kafatası üzerinde delikler ya da trepanasyona benzer lezyonlar oluşturabildiği bilinmektedir. Ayrıca her trepanasyon canlı bir birey üzerinde yapılan bir cerrahi müdahale de olmayabilir. Zira bazı bulgular kafatasından kemik alınması işleminin ölümden sonra yapıldığını da göstermektedir. Kafatasındaki kemiğin alındığı kenarların kasıtlı ya da kasıt dışı düzleştirilmesi yüzeysel bir iyileşme görüntüsünü ortaya çıkarabilmektedir. Dolayısıyla kafatası üzerindeki deliklerin nedeninin her zaman belirlenemeyeceği durumlar da mevcuttur. Bu belirsizliğin ortadan kaldırabilmesi ya da kafatasındaki deliklerin hangi sebeple yapıldığının belirlenebilmesi noktasında birtakım sorular sorulabilir. Bu noktada netleştirilmesi gereken ilk husus trepanasyonun canlı bir birey üzerinde mi yoksa ölüm sonrasında yapılan bir işlem olup olmadığıdır. Bir diğer husus ise bu deliğin bir alet ile mekanik bir müdahale sonucu yapıp yapılmadığıdır. Trepanasyonun çevresindeki herhangi bir iyileşme belirtisi ya da enfeksiyon durumu bu uygulamanın ölüm öncesinde ya da canlı bir birey üzerinde yapıldığını göstermektedir. Elbette her trepanasyon işlemi sonucunda enfeksiyon durumu oluşmayabilir. Bununla birlikte trepanasyon uygulaması sonrası kişi hemen ölmüş de olabilir tüm bu belirsiz durumlar karşısında trepanasyon izinin ve kafatasının bulunduğu coğrafyadaki diğer bulguların bir arada yorumlanması gerekmektedir.²⁹ Büyü amacıyla

²⁸Mednikova, *a.g.e.*, s. 259.

²⁹Ortner, *a.g.e.*, s. 170.

yapılan trepanasyonlarla tıbbi amaçla yapılan trepanasyonlar birbirleri ile iç içe geçtiği ve net olarak ayırt edici özellikleri olmaması dolayısıyla birbirleri ile karıştırılabilmektedir. Zira ikisinde de kafatasından kemik parçasının alınması söz konusudur. Bu durumda yanlış yorumlamayı en aza indirmek için iskeletin arkeolojik durumu, çevresindeki eşyalar ve onu diğer buluntulardan ayırabilecek gömü gelenekleri dikkate alınmalıdır.³⁰ Bunların yanı sıra toplumun gelenekleri ve toplumsal dinamiklerinin de bu değerlendirmeye dâhil edilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca bir toplum için kabul edilen, oldukça önemli bir yere sahip olan uygulama diğer toplum için aynı anlamı ifade etmeyebilir hatta sıradan bir durum olarak da kabul edilebilir. Bu sebeple trepanasyonlu kurganların o toplumun dinî, sosyal yaşamları gibi tüm özellikleri ile değerlendirilmesi gerekmektedir.³¹

Trepanasyonun Bir Türü: Sembolik Trepanasyon

“Sembolik trepanasyon” ya da “sahte trepanasyon” olarak adlandırılan bu uygulama kafatası kubbesi üzerine yapılan yüzeysel müdahaleyi ifade eden işlemdir. Bu uygulamada esas olan kafatası kubbesinin dışında herhangi bir delik olmaması, kafatasının açılmamasıdır. Sembolik trepanasyon terimi çeşitli cerrahi ve sembolik müdahalelerin bağlantısına yönelik çalışmalar yapmış olan Macar antropolog Lajos Bartucz tarafından öne sürülmüştür. O, bu işlemi “*delici olmayan ve tehlikesiz*” olarak tanımlanmıştır.³² Sembolik trepanasyon için “*tamamlanmamış trepanasyon*” adlandırılması da yapılmış fakat bu tanıma antropologlar János Nemeskéri, Alán Kralovánszky, László Harsányi “*Trephined Skulls from The Tenth Century*” adlı çalışmalarında “*amacına ulaşılan tam bir cerrahi müdahale*” olması gerekçesi ile karşı çıkmışlardır.³³ Başlangıçta bilim

³⁰Chikisheva, Krivoschapkin vd., *a.g.m.*, s. 134.

³¹Bu noktada belirtilmesi gereken bir husus da mezar alanlarındaki trepanasyonların ait olduğu topluluktur. Konumuz dâhilinde Türklerin geniş bir coğrafyaya göç ettikleri ve güçlü hâkimiyet kurdukları düşünüldüğünde buralardaki topluluklarla etkileşim içine girdikleri muhakkaktır. Bu yüzden de kurganlarda Türkler dışında farklı etnik gruplara ait kafatasları, gömü malzemelerinin olabileceği de unutulmamalıdır.

³²Zsolt Bereczki, Erika Molnár, vd. “Rare Types of Trephination from Hungary Shed New Light on Possible Cross-cultural Connections in the Carpathian Basin”, *International Journal of Osteoarchaeology*, 25/3 (2013), s. 323; Simalcik, *a.g.m.*, s. 148.

³³Nemeskéri, Kralovánszky vd., *a.g.m.*, s. 344.

insanları trepanasyon için görünür herhangi bir tıbbi neden tespit edemedikleri durumda kafatası üzerinde yapılan kazıma gibi müdahalelerle, kesici aletlerle yapılan deliklerin ritüel ya da sembolik olarak adlandırılmasına zemin hazırlamışlardır.³⁴ Yine hem kült amacıyla yapılan trepanasyonlar hem de sembolik trepanasyonların yanı sıra tedavi amaçla yapılan bazı trepanasyonların da meydana gelmesinde bir tür ritüel amacının olduğu varsayılmıştır.³⁵

Trepanasyonlar kasıtlı olarak belirli bir riske sahip operasyonlar olarak kabul edilmiştir. Öte yandan trepanasyonların yapılma amacı günümüz modern cerrahi operasyonlardan farklı amaçlarla gerçekleştirilmiştir. Antik dünyanın kültürel olgusu olan trepanasyon coşkulu danslar, maskeler, psikotrop maddeler³⁶ gibi bir “*dönüşüm yöntemi*” olabileceği üzerinde durulmuştur.³⁷ Çeşitli hastalıkların tedavi edilmesini amaçlayan cerrahi trepanasyona nazaran sembolik trepanasyonların uygulanma sebebinin daha çeşitli olduğu düşünülebilir. Birçok görüş öne sürülmüştür. Bir sosyal gruba ait olma, inisiyasyon ayininin³⁸ (ergenlik-olgunluğa geçiş, çeşitli geçiş dönemleri) bir parçası olma durumu, bir “*işaret*” olarak sosyal statü göstergesi, dinî-büyülü bir ritüel şekli bu görüşler arasındadır.³⁹ Yine sembolik trepanasyon olarak değerlendirilen işlemin geçiş dönemi için yapılması durumunda kemiğe herhangi bir delik açılmadan yapıldığı da ifade edilmiştir.⁴⁰ Tüm bu görüşlerin yanı sıra trepanasyonda yüksek riskin ve ölümün olması bazı toplumların bu uygulamayı sembolik hale getirmelerine zemin hazırladıklarını düşünülmesine sebep olmuştur.⁴¹ Trepanasyonun ritüel anlamı yani sembolik trepanasyonun insanın ruhuna ilahî erişim

³⁴Victoria Russeva, “Religion, Magic or Medicine? New Finds of Trepanned Skulls from Southeastern Bulgaria, 11th-13th”, *Archaeologia Bulgarica*, 16/2 (2012), s. 85.

³⁵Király, Váradi vd., *a.g.m.*, s. 2. Varsayım olarak ileri sürülen bu görüşlerin temellendirilmesi noktasında bilim dünyasının yol katetmesi gerekmektedir.

³⁶Psikotrop madde ya da psikoaktif madde merkezi sinir sistemi üzerinde etkiye sahip, beynin işlevini değiştirmek suretiyle bilinçte, davranışta ve ruh halinde değişikliğe neden olan kimyasal maddelere verilen addır.

³⁷Mednikova, *a.g.e.*, s. 264.

³⁸Özel bir tören ile kişinin resmî olarak bir gruba tanıtılması, bir grubun içine dâhil olması veyahut yetişkinliğe hazırlanma sürecini içermektedir.

³⁹Reşetova, *a.g.m.*, s. 10; Simalcsik, *a.g.m.*, s. 148.

⁴⁰Mednikova, *a.g.e.*, s. 125.

⁴¹Jordanov, Dimitrova vd., *a.g.m.*, s. 17.

sağlamak için açılan bir kapı olarak görüldüğü noktası da bir başka görüştür.⁴² Söz konusu sembolik trepanasyon olduğunda bu eylemin genellikle kült uygulamalarda ya da ritüel sırasında yapıldığı, bu sırada da trepanasyon gibi kafatasından herhangi bir kemik alınmadığı sadece kafatasını dış katmanına küçük yuvarlak ya da oval şekillerin yapıldığı görülmüştür.⁴³ Sembolik trepanasyonların bulunduğu mezar alanlarında demir, gümüş gibi metallere yapıma levhaların bulunması oldukça dikkat çekicidir. Bu levhaların trepanasyon sonrası hem kafatasında açıkta kalan bölgenin korunması hem de iyileşme sürecinin hızlandırılması için kullanıldığı ileri sürülmüştür.⁴⁴

Trepanasyonun Türklerdeki Örnekleri

Oldukça geniş bir coğrafyada uygulama alanına sahip olan trepanasyonun Türklerde de var olduğu görülmüş ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Avrasya'nın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde neredeyse tüm Erken Demir Çağı kültürleri ile ilişkilendirilen mezarlarla trepanlanmış kafatasları bulunmuştur. Bazı bölgelerde bu uygulama 12000-10000 yıl öncesine kadar tarihlendirilmiştir. Hatta Batı Sibirya'da yaklaşık M.Ö. 8000 yıllara tarihlendirilen Erken Neolitik dönemi mezarda da trepanasyonlu kafatası tespit edilmiştir.⁴⁵ Kuzeybatı Moğolistan, Tuva, Altay ve Kazakistan'da karşılaştırmalı analizler sonucunda bu bölgede trepanlanmış kafataslarının dağınık ve düzensiz olduğu belirlenmiştir. Bu coğrafyadaki trepanasyonların farklı amaçlar doğrultusunda uygulandığı belirtilmiştir. Örneğin Tuva'daki Saglin Kültürü⁴⁶ ile Altay'daki Pazırık Kültürü trepanasyonlarının mumyalama amacı taşıdığı, Batı Sibirya'da ise ritüel trepanasyonların daha yaygın olduğu düşünülmüştür. Türkistan'daki ritüel amaçlı ölüm sonrası trepanasyonlarının geniş bir coğrafyada var olması ve yaygınlığı ortak manevî inanç, dinin bu nüfus için karakteristik olduğu hatta ortak genetik kökenlere sahip olmaları ile ilişkilendirilmiştir. Bu coğrafyadaki

⁴²Russeva, *a.g.m.*, s. 85.

⁴³Czékus, *a.g.m.*, s. 243.

⁴⁴Király, Váradi vd., *a.g.m.*, s.2.

⁴⁵Chikisheva, Zubova vd., *a.g.m.*, s. 136.

⁴⁶Bu kültür Tuva'nın iki kültür evresinden biri olarak tanımlanmıştır. Uyük-Saglin ise yerel kültür olarak kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Marina Y. Kilunovskaya, Pavel M. Leus, "Iskusstvo Kontsa Pervogo Tsyacheletiya Do N. E. V Tuve", *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii*, 247 (2017), s. 87-88.

ritüel amaçlı yapıldığı düşünülen trepanasyonların özellikle Türk cenaze gelenekleri düşünüldüğünde mumyalama ile ilişkili olabileceği ihtimâl dâhilindedir. Öte yandan Kızıl-Kul'daki kafataslarının, Tuva'daki İskit dönemi ve Orta Kazakistan'ın Sakaların kafatası ölçümlerinin benzer olması dikkat çekici görülmüştür. Bu yüzden de Tuva üzerinden Minusinsk Havzası'na bir göç hareketi olduğu ve böylece cenaze gelenekleri ve trepanasyon uygulamasının yayıldığı ileri sürülmüştür.⁴⁷ Türkistan coğrafyasında Geç Tagar dönemine tarihlendirilen mezarda çoğu sembolik/tamamlanmamış 100'den fazla kafatası bulunmuştur. Güney Sibiry'a'daki Minusinsk Havzası'nda Erken Demir Çağı/Tagar Kültürü'nün sonuna tarihlendirilen kafataslarında yaklaşık 270 kafatasında 46 trepanlanmış kafatası belirlenmiştir.⁴⁸ Türkistan'daki trepanasyon türleri ise şu şekilde sınıflandırılmıştır: parietal ve temporal kemiklerde büyük, simetrik delik, parietal kemiğin tamamen çıkartıldığı delik (bu tipte kafatasında büyük oranda tahribat vardır), parietal kemik üzerinde kısmen büyük delik hem parietal hem de oksipital bölgede küçük-oval delikler, kafatasında oksipital kemikte büyük delik/ temporal kemiklerde küçük delik, kazıma ile yapılan küçük açıklıklar.⁴⁹

Avrupa coğrafyasında ise günümüze değin Karpat Havzası, Bulgaristan'da 200'den fazla sembolik trepanasyonlu vakası bildirilmiş, İtil Nehri, Kafkasya'nın kuzeyinde de sembolik trepanasyonlu kafataslarının olduğu görülmüştür. Macaristan coğrafyasında Macarların erken tarihinde (M. 9-11. yüzyıl) sembolik trepanasyonların yaygın olarak görülmesinin yanı sıra bu bölgede hâkimiyet tesis etmiş Avarların (M. 6-9. yüzyıl) mezarlarında da tespit edilmiştir.⁵⁰ Bu trepanasyon türünün Karpat Havzası ve Karadeniz çevresinde görülmesi Türkistan'dan Avrupa'ya gelen Türk devletleri ve boylarına bağlanmıştır. Bu görüş ile ilişkilendirilen husus sembolik trepanasyonun 9. ve 10. yüzyıllarda Avrupa'yı etki altına almış ve nüfuz sahibi olan Türk askerlerinin statüsünü gösteren bir işaret ile bu gölgede yaşayan diğer etnik gruptaki nüfusa karşı kendilerini güçlendirme veya vurgulama

⁴⁷Mednikova, *a.g.m.*, s. 271.

⁴⁸Mednikova, *a.g.m.*, s. 270.

⁴⁹Mednikova, *a.g.m.*, s. 271.

⁵⁰Bereczki, Molnár vd., *a.g.m.*, s. 322.

amacıyla yapıldığı noktasındadır.⁵¹ Nitekim bu görüşe destek olarak verilen bir diğer görüş ise Avrupa coğrafyasında (örneğin Macaristan topraklarında) Hristiyanlığın güçlenmesi ile trepanasyon uygulamasının azalması hatta ortadan kalkmaya yüz tutmasıdır. Trepanasyonun yasaklanma durumu çeşitli sebeplerle yapılan kafatası operasyonu sonrası komplikasyonlardan korunma gayesi ile değil, trepanasyonun bu topraklarda Hristiyanlık öncesi belirgin dinî inanışın geçmişi ile ilişkilendirilmesi ile bağdaştırılmıştır.⁵²

Konumuz dâhilinde sormamız gereken bir soru trepanasyonun Türkler tarafından hangi amaçla kullanılmış olduğudur. Bilindiği üzere Türk bozkır kültürünün cenaze geleneklerinde önemli ritüellerinden biri vücudun bütünlüğünü sağlama ve koruma hususunda önemli bir uygulama olan mumyalamadır.⁵³ Mumyalamada iç organların, kasların ve beynin çıkarılması, bedendeki yumuşak dokunun çürümelerini engellemek için çeşitli karışımların kullanılması ve vücut boşluklarının antiseptik bitkisel karışımlarla doldurulması gibi aşamalarla yapılmıştır.⁵⁴ Bu aşamalardan biri olan kafatasının boşaltılması ritüel amacıyla yapılan trepanasyon ile ilişkilendirilmiştir. Trepanasyonun ritüel amacıyla yapılmış olduğu düşünülen bir diğer durum ise

⁵¹Mednikova, *a.g.e.*, s. 245; Bereczki, Molnár vd., *a.g.m.*, s. 322-323; Simalcsik, *a.g.m.*, s. 149.

Karpat Havzası'nda 5. yüzyıla tarihlendirilen trepanasyonsuz 86, sembolik trepanasyonlu 19 kafatası karşılaştırılmıştır. Bu araştırma neticesinde trepanasyonsuz kafataslarının daha homojen bir grubu oluşturduğu ve bu sebeple endogami ile karakterize edilebileceklerini, trepanasyonlu kafataslarının ise bu gruptan hem etnik hem de sosyal anlamda daha farklı olduğunu ve bu bireyler arasında ekzogaminin daha yaygın olduğu ifade edilmiştir. Trepanasyonlu kafatasları gömü alanlarındaki zengin mezar eşyalarının da değerlendirilmesi ile toplumun üst tabakasına ait olduğu varsayılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. László Szathmáry, Antónia Marcsik, "Symbolic Trephinations and Population Structure", *Memórias do Instituto Oswaldo Cruz*, 101 (2006), s. 129-131.

⁵²Mednikova, *a.g.e.*, s. 245; Irina K. Rešetova, "Trephination of the Skull among the Population of the Khazar Kaganate", *Student Archaeology in Europe 2014*, (Ed. P. Krištuf, D. Novák vd.), Pilsen, 2014, s. 163.

⁵³Trepanasyonun kült-ritüel amaçlı ölüm sonrası uygulaması Avrupa'da kemiklerin muska olarak kullanıldığı, bu uygulamanın Türkistan coğrafyasında ise daha çok mumyalama gibi cenaze gelenekleri ile ilişkilendirilmiştir. Mednikova, *a.g.m.*, s. 270.

⁵⁴Sergei I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley&Los Angeles, 1970, s. 279; Mednikova, *a.g.e.*, s. 210; Chikisheva, Zubova vd., *a.g.m.*, s. 136-137.

inisiyasyon (geçiş dönemi) ritüelleridir. Buluntular arasında bu husus çok yaygın olmasa da Hazar Kağanlığı dönemi mezarlığında yetişkin bireye göre düzenlenmiş törenle, oldukça zengin mezar eşyalarıyla gömülmüş 12 yaşlarında erkek çocuğun kafatası bulunmuştur. Trepanasyonun ölümünden kısa süre önce ya da hemen ölüm sonrasında yapıldığı düşünülmüştür. Buluntunun inisiyasyon ritüeli ile bağdaştırılma hususu yetişkin bireye yönelik yapılan defin törenidir. Bireyin inisiyasyon ritüeli sonrası ergin olarak kabul edildiği ve bu bağlamda da yetişkin bir bireye yönelik defin töreni yapıldığı düşünülmüştür.⁵⁵ Türklere ait kurganlarda yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen trepanasyonlu kafatasları incelendiğinde cerrahi/tıbbi amaçla yapılan trepanasyonlar da tespit edilmiştir. Bu trepanasyon türünü tedavi etmek amacıyla sıklıkla kullandıkları elde edilen bulgularla desteklenmektedir. Travmaların, yaralanmaların tedavi edilmesinin yanı sıra Türklerin özellikle sara, melankoli, delilik gibi psikişik hastalıklara karşı büyük ilgi gösterdiklerini böylece tedavi etmek amacıyla kulak arkasını kesip kan akıtmak gibi bazı tıbbi operasyonların yanı sıra cerrahi/tıbbi trepanasyonları da kullandıkları ifade edilmiştir.⁵⁶ Türk kurganlarında bulunan bir diğer trepanasyon türü ise sembolik trepanasyondur. Bu uygulamanın sosyal statü göstergesi olarak yapılmasının yanı sıra ritüel ve dinî bir amaçla yapılmış olabileceği de imkân dâhilindedir. Özellikle sara, baş dönmesi, bağ ağrısı gibi hastalıkların cerrahi trepanasyon gibi sembolik trepanasyon ile de tedavi edilmiş olabileceği belirtilmelidir. Nitekim bu tür hastalıklara kötü ruhların sebebiyet vermiş olabileceği düşüncesi hem şifalanmayı hem de göksel korumayı sağlayıcı bir uygulama olarak sembolik trepanasyonun yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Türklerin kesici ve delici olması bakımından trepanasyon için kullandıkları aletlerin hem dayanıklı olmaları hem de günlük hayatlarında yaygın olarak kullandıkları bıçaklarla yapıldıkları yüksek ihtimâl dâhilindedir. Zira kurganlarda bıçakların sayısı ve şekil olarak

⁵⁵Mednikova, *a.g.e.*, s. 254.

⁵⁶Gregory Tsoucalas, “*kafatası delme işleminin*” Hipokrat’ın Corpus Hippocratiu adlı eserinde geçtiğini ve bu tedavi yöntemini İskit topraklarına seyahati sırasında ödünç alabilmiş olduğunu ifade etmektedir. Gregory Tsoucalas, “The Siberian Lancet: One More Possible Innovative Example of Scalpel’s Contribution to the Evolution of Surgical Anatomy and Neurosurgery”, *World Neurosurgery*, 121 (2019), s. 171.

çeşitli olması bu görüşü desteklemektedir. Öte yandan Altay Dağları'ndaki kurganlarda bıçakların yanı sıra trepanasyonlu kafataslarının da bulunması günlük ve askerî yaşamda oldukça fazla yere sahip olan bu aletin tıbbi açıdan da kullanılmış olabileceği yorumunun yapılmasına imkân tanımaktadır. Ayrıca Hun-Sien-Pi dönemi kurganı olan, M. 2.-5. yüzyıla tarihlendirilen Altaylarda yer alan Çultukov Log l' de hem ev eşyalarının arasında hem de mezarların içinde bir dizi demir bıçak keşfedilmiştir. Yapılan analiz ve çeşitli çalışmalar sonucunda bu bıçaklardan bazılarının amacına uygunluğu da göz önüne alındığında trepanasyon için kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır.⁵⁷ Aletlerin kullanımı ve trepanasyonun yaygın bir şekilde uygulanması Türklerin oldukça hassas bir operasyon olan trepanasyona sıklıkla başvurduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla bu durum Türklerin tıbbi anlamda gelişmişliği hakkında bilgi verici düzeyde olduğu söylenebilir.⁵⁸

Türlere ait kurganlarda trepanasyona dair ilk örneğimiz Güney Sibirya'da M.Ö. 3.-2. yüzyıllara tarihlendirilen ve İskitlere ait olduğu ileri sürülen Aymyrlıg'dir. Bu bölgedeki ilk vaka 35-45 yaş aralığında yüksek ihtimâlle bir kadına ait kafatasındadır. Sol frontal kemikte 23.5x24.4mm ölçülerinde trepanasyondan kaynaklanmış olabilecek dairesel bir lezyonun kenarları oldukça düzgün ve iyileşme belirtilerine sahip yapıdadır. Kafatasındaki bu izin morfolojisi kazıma ya da oyma tekniği ile yapıldığını göstermektedir. Trepanasyonun sebebi bireydeki diş apsesi sebebiyle yaşayabileceği baş ağrısına bağlanmıştır.⁵⁹ Bu noktada birçok görüş öne sürülebilir. Lezyonun konumu itibarıyla şiddet dolayısıyla kafasına aldığı darbenin tedavi edilmesi amacıyla yapıldığı da söylenebilir. Bu mezar alanında bulunan bir diğer trepanasyon bulgusu kafatası sütürü⁶⁰ üzerinde 12-14 yaşları arasındaki genç birey kafatasındadır. 18x8 mm ölçüsünde oval yapıya sahip lezyon eğilimli

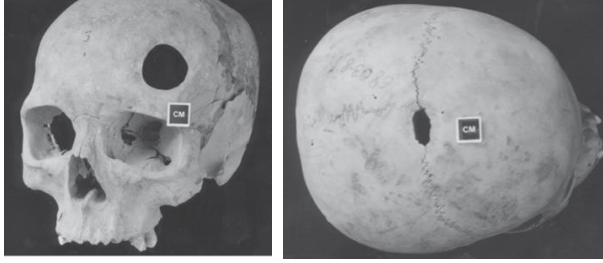
⁵⁷Tsoucalas, *a.g.m.*, s. 169; Ali Toraman, "Türk Tarihinin Kaynakları: Altay'da Hun Maddi Kültürünün Arkeolojik Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (2020), s. 22.

⁵⁸Gülay Hoştaş, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Arkeolojik İmzası: Kemik Dönüşümü ve Deformasyonu", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/12 (2024), s. 325.

⁵⁹Eileen M. Murphy, *Iron Age Archaeology and Aymyrlıg, South Siberia*, Oxford, 2016, s. 76.

⁶⁰Kafatasındaki kemiklerin birbirleriyle bağlantı yerlerinde oluşan ve bu kemikleri birbirlerine bağlayan çizgisel hatta verilen isimdir.

kenara sahiptir. Ayrıca eğimli ve parlak kenara sahip yapısı lezyonun metal bir alet kullanılarak yapıldığını düşündürmüştür. Bu lezyonun kazıma yöntemi ile ritüel bir amaçla yapıldığı, başlangıçta genç bireyin hayattayken (ölümünden hemen önce) yapılmış olabileceği ya da ölümünün hemen ardından yapılmış olabileceği tahmin edilmiştir.⁶¹ Bu vakadaki trepanasyon izi diğer vakaya göre oldukça farklı konumdadır. Dolayısıyla farklı amaçlarla yapılmış olabileme ihtimâli yüksektir.

Resim 2. İskit Dönemi Trepanasyonlu Kafatasları (Aymyrylg/Güney Sibirya)⁶²

Altay bölgesindeki Pazırık kültürüne ait 3 adet trepanasyonlu İskit kafatası oldukça dikkat çekicidir. Bu kafataslarının ilkinin 40-45 yaşları arasındaki bir erkeğe ait olduğu tespit edilmiştir. Bu trepanasyonların Pazırık cerrahları tarafından tıbbi amaç doğrultusunda yapıldığı düşünülmüştür. Ayrıca buradaki trepanasyonların kafatasında sütürlere yakın bölgedeki yaralanmaların tedavisinin trepanasyon ile gerçekleşeceğini ifade eden Hipokrat'ın görüşlerine uygun bir şekilde gerçekleşmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Bu buluntular arasındaki 30 yaşlarındaki genç bir kadına ait kafatasında trepanasyonun yapılma sebebi kırık şeklinde ciddi bir yaralanmaya bağlanmıştır. Bu yaralanmanın sebebinin ise yüksekten düşme sonucunda meydana geldiği varsayılmıştır. Bu kafatası üzerinde yeniden kemik oluşumu gibi belirtiler görülmediğinden trepanasyonun bu kişi için ya operasyon sırasında ya da sonrasında öldüğünün düşünülmesine yol açmıştır. Bulunan son kafatası ise 50-60 yaşlarında bir erkeğe aittir. Kafatası üzerindeki incelemeler sonucunda bu kişinin trepanasyon sonrası uzun bir süre yaşadığı tespit edilmiştir. Pazırık kültürüne atfedilen bu

⁶¹Murphy, a.g.e., s. 76.

⁶²Murphy, a.g.e., s. 77.

trepanasyonlu bulguların yapılması sırasında kullanılan aletin incelemeler sonucunda bronz bir bıçak olabileceği kanaati uyanmıştır. İki aşamalı olarak yapıldığı düşünülen trepanasyonların gerçekleştirilme şeklinin ilk aşamasının kafatası delinmeden kemiğin yüzeysel bir şekilde kesildiği, sonraki aşamada ise kullanılan aletin daha dik tutulması suretiyle kemiğin tamamının çıkarılması olarak tarif edilmektedir. Bu trepanasyonların özellikle kafa içindeki hematoma (kan birikmesi) giderilmesinin amaçlanan bir tıbbi operasyon olduğu ile operasyonu yapan İskit şifacılarının da iyi bir teşhis uzmanı ve anatomi bilgisine sahip cerrahlar olabilecekleri düşünülmüştür.⁶³ Bu buluntular Altay coğrafyasında oldukça hassas bir cerrahi müdahalenin milattan önceki devirlerde de yapıldığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Trepanasyonlu kafatasının bir diğer örneği İskit önemine tarihlendirilen Belsk⁶⁴ yerleşim yerinde bulunan trepanasyonlu kafatasıdır.⁶⁵

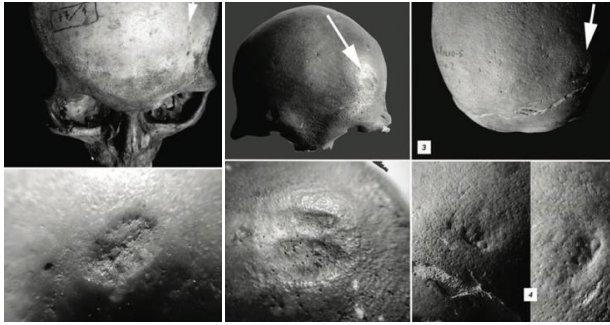
Altay Dağları'ndaki Ukok platosunda Ak Alaha kurganları arasında (Ak Alaha I/Ak Alaha V) 3 erkek kafatası üzerinde sığ oluklara benzer yapıya sahip iyi düzeyde iyileşmiş izler bulunmuştur. Kafatasının frontal kemik bölgesindeki bu izlerin yapılan mikroskobik incelemeler sonucunda sert ve sivri uçlu bir alet ile yapıldığı ortaya koyulmuştur. Delme amacıyla yapılmayan bu izin nispeten aynı kuvvet ve aynı noktaya odaklanan darbelerle oluşturulduğu düşünülmüştür. Aynı bölgede bulunan çocuk kafataslarında ise herhangi bir iz tespit edilememiştir. Ak Alaha I'deki kafatası 40-45 yaşlarındaki bir erkeğe aittir ve kafatasındaki iz kaş sırtının üst bölgesindedir. Yine Ak Alaha V'deki kafatası da 25-30 yaş

⁶³Alexey L. Krivoshepin, Tatiana A. Chikisheva, vd., "Trepanations in The Population of The Altai Mountains in The Vth-IIIrd Centuries B.C.", *Burdenko's Journal of Neurosurgery*, 78/3 (2014), s. 59-63.

⁶⁴Bu yerleşim yeri Ukrayna'nın doğusunda Harkov'un yaklaşık 100 km batısındadır. Avrupa'nın Erken Demir Çağı'ndan kalma olduğu düşünülen mezar alanı Herodot'un bahsettiği Gelonus yerleşimi ile aynı zamana denk geldiği düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Henning Zöllner, Burkart Ullrich, vd., "Results of Geophysical Prospection in the Scythian Settlement of Belsk (Bol'shoe Belskoe Gorodišče)", *Layers of Perception Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) Berlin* (Ed. A. Posluschny, K. Lambers, vd.), Bonn, 2008, s. 1.

⁶⁵Bu yerleşim yeri günümüz Ukrayna'sında yer almaktadır. Marina N. Daragan, Petr A. Gavriş, "On Manifestations of the Cult of Human Skulls in the Knışshovskoe Settlement Dating from the Scythian Period", *Ancient Civilizations From Scythia to Sibeia*, 23 (2017), s. 306.

arasındaki erkeğe aittir. Bu kafatasındaki iz diğer kafatasındaki ize nazaran daha farklıdır ve iki ayrı oluk şeklindedir. Aynı mezar alanındaki bir diğer iz ise 25-30 yaş aralığındaki bir erkeğe aittir. Bu izin yapısı yarı dikdörtgen şeklindedir. Bu izlerin kafatasında belirgin bir deliğin olmaması, aynı höyük alanında benzer izlere sahip iki kişinin varlığı (bunların akraba kişiler olarak düşünüldüğü), izlerin birbirlerine yakın bölgelerde olması ve travmatik yaralanma gibi basit bir tesadüf sonucu oluşma ihtimâlinin zayıflığı gibi hususlar çerçevesinde sembolik trepanasyon amacıyla yapıldığının varsayılmasına sebep olmuştur.⁶⁶

Resim 3. Sembolik Trepanasyon Olduğu Düşünülen İzler (Ak Alaha Kurganları/Altaylar)⁶⁷

Altay Dağları'nın batısında yer alan Berel mezar alanındaki 11 numaralı kurganda trepanasyon izi olan ve 30-40 yaş aralığında olduğu tahmin edilen bir erkeğe ait kafatası bulunmuştur. Kafatasında bulunan yaklaşık 70 mm ölçüsündeki trepanasyon izinin muhtemel bir darbe sonrası kafatasında oluşan travmanın yaradan kemik parçalarının çıkarılması ve birikmiş kanın boşaltılması gibi tedavi etmek amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Kafatasındaki deliğin kenarlarının farklı şekillere sahip olduğu görülmüştür. Darbe alınan bölgedeki kenarlar zikzak şeklinde ve daha köşeliyken trepanasyon yapılan bölgedeki kenarlar daha oval bir yapıya sahiptir. Kafatasındaki trepanasyon

⁶⁶Tatyana A. Chikisheva, Pavel V. Volkov, "Sluchai vozmozhnogo ritualnogo prizhiznennogo travmirovaniya cherepov pazyrykskoy kulturi (Gorniy Altay)", *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnih territoriy*, XXIV (2018), s. 367-370.

⁶⁷Chikisheva, Volkov, *a.g.m.*, s. 368-369.

deliğinin sağ alt kenar yüzeyinde aletin kemik üzerinde bıraktığı çentik ve çizikler belirgindir. Bir beye ya da kağana ait olduğu düşünülen bu iskelet buluntusunun çeşitli bölgelerinde bulunan ve keskin aletten kaynaklanan kısa kesiklerin mumyalama işlemi için yapıldığı düşünülmektedir. Yine bu iskeletteki trepanasyon izine benzer bulgular aynı mezar alanındaki 10 numaralı höyükte de tespit edilmiştir.⁶⁸

Resim 4. Berel Kurganında Bir Bey ya da Kağana Ait Olduğu Düşünülen Kafatasındaki Trepanasyon İzi⁶⁹

Aşağı İtil’de Sarmatlara ait olduğu ifade edilen 4 trepanasyonlu kafatası tespit edilmiştir. Glazkov⁷⁰ mezar alanında bulunan oval şekilli trepanasyonun ise ritüel amacıyla yapıldığı düşünülmüştür. Trepanasyon delikleri üzerinde yapılan incelemelerde Verbovski⁷¹ mezarlığındaki 35-45 yaşlarında olduğu düşünülen kadın kafatasının tıpkı Glazkov’daki gibi müdahale sonrası delik çevresinde herhangi bir iyileşme belirtisinin görülmemesi dolayısıyla ölümden hemen önce ya da ölümden hemen sonra yapıldığı yorumu yapılmıştır. Ayrıca yine bu gömü bölgesinde zengin mezar envanterinin olması ve kafatasında 3

⁶⁸Kurgan, Kazakistan sınırları içerisindeki Doğu Kazakistan vilayetindedir. Detaylı bilgi için bkz. Zaynolla Samaşev, *Berel*, Almatı, 2011, s. 123.

⁶⁹Samaşev, *a.g.e.*, s. 21.

⁷⁰Glazkov Kültürü Geç Neolitik ya da İlk Tunç çağına tarihlendirilmektedir. A.P. Okladnikov’a göre Glazkov Kültürü Kitoy kültürünün devamıdır. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, (2. Baskı), İstanbul, 2019, s. 68; Aleksey P. Okladnikov, “Tarihin Şafağında İç Asya”, *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Alâeddin Şenel, Der. Denis Sinor), İstanbul, 2003, s. 99.

⁷¹Bu kültür MS. 1. yüzyıl ile 2. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Bkz. Evgeniy V. Pererva, Natalia Berezina, vd. “Trepanations in Sauromato-Sarmatian Crania from the Lower Volga”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 48/2 (2020), s.144.

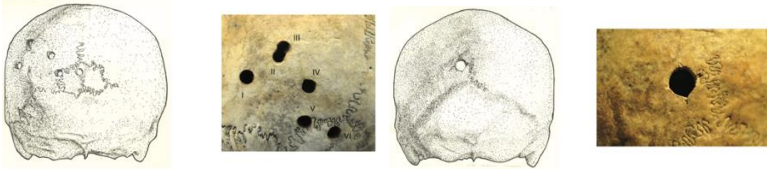
adet trepanasyon deliğinin bulunması bu müdahalenin ritüel amacı taşıdığına öne sürülmesine sebep olmuştur.⁷²

Ölüm sonrası trepanasyon uygulamalarının mumyalamayla ilişkilendirildiğine dair örnekler çeşitli kurganlarda tespit edilmiştir. Kazakistan topraklarında Erken Saka dönemine tarihlendirilen mezarlarda (Taldi-2 4 ve 5 numaralı höyükler, Akbeit 1 numaralı höyük, Karaşoki mezarlığı 1 ve 7 numaralı höyük) kafatasının oksipital bölgesinde trepanasyon izi olan kafatasları bulunmuştur. Taldi 2'deki 4 numaraları höyükte 35-45 yaş arasında erkeğe ait kafatasında 6 adet trepanasyon izi kaydedilmiştir. Kenarları keskin yapıda olan trepanasyon izlerinde herhangi bir iyileşme belirtisi yoktur. Aynı mezar alanının 5 numaralı höyükte ise 35- 45 yaş aralığında erkek kafatasında sol parietal kemik üzerinde 1 adet trepanasyon izi vardır. Akbeit mezarlığındaki höyük 1'de 55 yaşlarında olduğu düşünülen erkek kafatasında ise 3 adet trepanasyon izi belirlenmiştir. Oksipital kemik yakınlarında olan bu izlerde diğerlerinde olduğu gibi iyileşme belirtisi yoktur ve kenarlar keskin yapıdadır. Bu kafatasındaki trepanasyon izlerinin kafa derisinin yüzülmesi için yapılmış olabileceği yorumu yapılmıştır. Karaşoki mezarlığı 1 numaralı höyükteki kafatası yaklaşık 1 yaşlarında bir çocuğa aittir. Bu kafatasında tüm trepanasyon izleri oksipital kemik üzerinde yer almıştır. Aynı mezar alanında yer alan 7 numaralı höyükte ise 35-45 yaş aralığında erkek kafatasında iyileşme belirtisi olmayan 7 adet trepanasyon izi tespit edilmiştir.⁷³ Değerli eşyaların varlığı dolayısıyla statü bakımından yüksek kişilere ait olduğu düşünülen bu mezarlarda bulunan kafataslarındaki oksipital bölgede ya da bu bölgeye yakın yerlerde açılan küçük deliklerin cenaze törenine kadar vücudun bütünlüğünü koruması için mumyalama aşamasında açıldığı kabul edilmiştir. Bu küçük delikler kafatasındaki yumuşak dokuların boşaltılması ve oluşan boşluğa koruyucu bir birleşimin eklenmesini sağlayacak bir işlev ile ilişkilendirilmiştir.⁷⁴

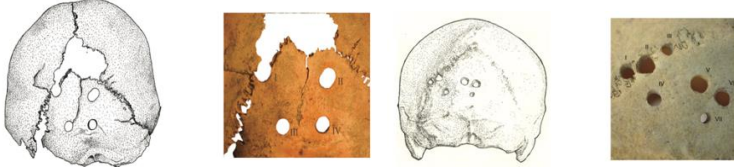
⁷²Mariya A. Balabanova, Pererva, Evgeniy V., "Special Rituals, Rites and Customs of Treatment of Human Bodies (A Case Study Of Sarmatian Cultures)", *The Lower Volga Archaeological Bulletin*, 18/2 (2019), s. 130; Pererva, *a.g.m.*, s. 467-468.

⁷³Yegor P. Kitov, Arman Z. Beysenov, "Posmertnaya trepanatsiya cherepov v elitnih zahoroneniyyah saksxoy epokhi Tsentral'nogo Kazakhstana", *Izvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 84/4-2 (2014), s.33-35.

⁷⁴Kitov, Beysenov, *a.g.m.*, s. 38.

Resim 5. 1) 4 Numaralı Höyükte Bulunan Kafatası Üzerindeki Trepanasyon İzleri, 2) 5 Numaralı Höyükte Bulunan Kafatası Üzerindeki Trepanasyon İzleri (Taldi 2/Kazakistan)⁷⁵

Resim 6. 1) 1 Numaralı Höyükteki Çocuk Kafatası Üzerindeki Trepanasyon İzleri, 2) 7 Numaralı Höyükte Erkek Kafatası Üzerindeki Trepanasyon İzleri (Karaşoki/Kazakistan)⁷⁶

Pazırık kurganında bulunan 2 trepanlı kafatasının da ölüm sonrasında mumyalama işlemi için yapıldığı düşünülmüştür. Pazırık kurganında 5. höyükteki kadın ve erkek kafataslarının mumyalama işlemi için trepanlandığı, höyük 2'deki kadının kafatasının sol parietal kemiğin üzerinde düzensiz şekilde trepanlandığı ve kemik diskinin çıkarıldığı görülmüştür.⁷⁷ Pazırık'taki mumyalama işlemi için trepanlanmış kafataslarına ek olarak Hun Türklerinin kültürüne ait Yenisey bölgesindeki Oğlaktı kurganında Altay coğrafyasında da kaydedildiği şekilde kafatası delme geleneğinin benzerleri ve ölüm sonrası trepanasyon yapıldığı belirlenmiştir.⁷⁸ Oğlaktı kültürü dâhilinde bulunan 29 kafatasında yapılan incelemelerde 21 kafatasının çoğunda oksipital bölgede olmak üzere temporopariteal ve pariteal bölgelerde

⁷⁵Kitov, Beysenov, *a.g.m.*, s. 33-34.

⁷⁶Kitov, Beysenov, *a.g.m.*, s. 35.

⁷⁷Rudenko, *a.g.e.*, s. 279-280.

⁷⁸Svetlana V. Pankova, Sergey S. Vasiliev, vd. "Radiocarbon Dating of Oglakhty Grave Using a Wiggle Matching Method", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 38/2 (2010), s. 48; Murphy, *a.g.e.*, s. 101.

trepanasyon izi tespit edilmiştir. Bu kafataslarının bazılarında beyin çıkarılması için yapılan trepanasyon dışında kafataslarına yapılan ek müdahalelerin işareti olan belirgin düzeltme izlerinin varlığı dikkat çekicidir.⁷⁹ Bu müdahalenin ölüm sonrasında mumlayama dışında kafatası üzerinde farklı ritüel eylemlerin yapılmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Yine aynı kurganda 5 kafatasından ikisinin trepanlanmış ve yüzleri de alçı maske ile kapatılmıştır. Bu kurganda mumyalama işlemi için özel operasyon ile kafatasının boşaltıldığı düşünülmüştür.⁸⁰ Kafatasının boşaltılması için yapılan özel operasyonun trepanasyon olduğu akıllara gelmektedir.

Macaristan'daki Avar dönemi trepanlanmış kafataslarının sayısına dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Macar bilim insanı Péter Tomka bu coğrafyada 10 trepanasyonlu kafatasının varlığını tespit ederken, Macar bilim insanları Erzsébet Fóthi ve László G. Józsa da Karpat Havzası'nda 130 trepanasyonlu kafatasından 13'ünde cerrahi trepanasyon olduğunu bildirmişlerdir. Zsolt Bereczki'nin diğer bilim insanlarıyla birlikte hazırladığı "*Evidence of Surgical Trephinations in Infants from the 7th-9th Centuries AD Burial Site of Kiskundorozsma-Kettôshatár*" adlı çalışmada bu vakalardan 10'unun erkek 3'ünün ise yetişkin kadına ait olduğunu ifade edilmiştir. Ayrıca bu vakalardan ikisinin perimortem⁸¹ lezyonlar oldukları ile ritüel amacıyla yapıldıklarını varsayımlardır. Yine bu çalışmada Erzsébet Fóthi ve László G. Józsa Macaristan'ın güneydoğu bölgesindeki Szeged-Fehértó, Szeged-Kundomb, Szőreg, Nagykamarás, Vedresháza'da cerrahi amaçla yapılan trepanasyonların varlığından ve bunların tamamının yetişkin erkeklere ait olduğundan bahsetmişlerdir. Tüm bu buluntular Avarların cerrahi trepanasyonu bildiklerini göstermektedir.⁸² Kanaatimizce diğer kurganlarda olduğu gibi Avar

⁷⁹Uchaneva, Malyutina vd., *a.g.m.*, s. 236.

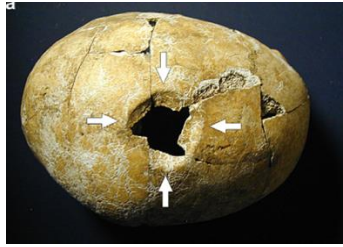
⁸⁰Svetlana V. Pankova, "One More Culture with Ancient Tattoo Tradition in Southern Siberia: Tattoos on a Mummy from the Oglakhty Burial Ground, 3rd-4th Century AD", *Tattoos and Body Modifications in Antiquity, Proceedings of the Sessions at the EAA Annual Meetings in The Hague and Oslo, Zurich Studies in Archaeology*, (Ed. P. D. Casa, C. Witt), C. 9, 75-86, Zurich, 2013, s. 76; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara, 2014, s. 87.

⁸¹Ölümün hemen öncesinde ya da ölüm sırasındaki süreci ifade eder.

⁸²Bereczki Zsolt, Erika Molnár vd., "Evidence of Surgical Trephinations in Infants from the 7th-9th Centuries AD Burial Site of Kiskundorozsma-Kettôshatár", *Acta Biologica Szegediensis*, 54/2 (2010), s. 97.

mezarlarında da cerrahi trepanasyonlu erkek kafataslarının sayıca fazla olması askerî anlamda etkili olduklarına ve haliyle düşmanla sık sık karşılaşmış olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Zira bu durumun bir göstergesi de kurganlarda bulunan savaş aletleridir.⁸³

İtalya'da (Compochiaro/Morrione) M. 6-8. yüzyıllara tarihlendirilen ve Avarlara ait olduğu düşünülen bir mezarda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu trepanasyonlu kafatası tespit edilmiştir. İlk trepanasyonlu kafatasının 55 yaş üzeri bir erkeğe ait olduğu belirlenmiştir. Kafatası sütürü üzerinde (kafatası kubbesinin ortasında) yaklaşık 6 cm boyutunda yarı dairesel antemortem (ölüm öncesi) bir kemik kırığı görülmüştür. Kemik kırığının olduğu bölgede yaklaşık 1 cm boyutunda yeni bir kemik oluşumu bireyin bu travma sonrasında hayatta kaldığının işareti olarak kabul edilmiştir. Bu travmatik lezyonun sebebi şiddet sonucu yaralanmaya bağlanmıştır. Kafatası üzerindeki bu lezyonun düzenli oluşu ve muhtemel yaranın genişlemesi sebebiyle kemiğin çıkarılması, yaranın temizlenmesi ve tedavi edilmesi amacıyla cerrahi bir operasyon yapıldığını lezyonun çok hassas bölgede olması sebebiyle kasıtlı/ritüel amaçlı trepanasyon olmadığını düşündürmüştür. Zira o dönemin trepanasyona dair görüş bildiren Hipokrat kafatası sütürleri üzerinde trepanasyonun tehlikeli ve ölümcül olduğunu bildirmiştir. Bu sebeple bu vakada da trepanasyonun kafatası sütürü üzerinde olması zorunlu cerrahi trepanasyon yapıldığını ve bunun da iyi bir cerrahi tekniğinin bilindiğini göstermesi bakımından önemlidir.⁸⁴

⁸³Avar Kağanlığı'nın arkeolojik buluntu yerleri ve buluntuları hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatma A. Ilgın, *Avarlar Avrupa'da 250 Yıllık Hâkimiyetin İzleri*, İstanbul, 2023.

⁸⁴Mauro Rubini, Zaio, Paola, "Warriors from The East. Skeletal Evidence of Warfare from a Lombard-Avar Cemetery in Central Italy (Campochiaro, Molise, 6th-8th Century AD)", *Journal of Archaeological Science*, 38/7 (2011), s. 1552-1556.

Resim 7. Kafatası Kubbesi Üzerinde Yer Alan Travmanın Tedavisi İçin Yapılan Trepanasyon (Avar Dönemi / İtalya-Compochiaro/Morrione)⁸⁵

Avar dönemine ait en dikkat çekici trepanlanmış kafatasları bulgusu Kiskundorozsma-Kettóshatár'dadır. Bu gömü alanında çocuklara da trepanasyon yapıldığı elde edilen 3 çocuk kafatasıyla tespit edilmiştir. Bu alandaki ilk vaka 8-11 yaşlarında erkek olduğu düşünülen kafatasındadır. 26 mm ile 11 mm aralığında böbrek şekline benzer yapıda olan bu trepanasyon izinin çevresinde önemli ölçüde iyileşme belirtisi bulunmuştur. İyileşme belirtisinin olduğunu gösteren yeni kemik oluşumları dolayısıyla uzun süre hayatta kaldığı düşünülmüştür. Dolayısıyla bu vakada trepanasyonun cerrahi bir amaçla yapıldığı söylenebilir. Bir diğer vaka 2-3 yaşları arasındaki çocuk kafatasındaki trepanasyon izi yuvarlak şekilde dış çapı 11x9 mm iç çapı ise 7x6 mm'dir ve açıklık içten dar dış yüzeye doğru genişleyen yapıdadır. Son vaka ise 11-13 yaş aralığındadır ve kemiklerin erkeksi özellik göstermesi dolayısıyla erkeğe ait olduğu yorumu yapılmıştır. Trepanasyon izi sağ frontal kemiği⁸⁶ üzerinde 22x16 mm olan oval bir şekle sahiptir. Bu gömü alanında bulunan kafatasları arasında cerrahi amaçla yapıldığı belirgin olan en net trepanasyon bu vakadır.⁸⁷

Geç Avar dönemine ait olduğu düşünülen Bélmegyer-Csömökidomb⁸⁸ mezar alanı M. 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Mezar alanında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda trepanasyonlu 40-45 yaş aralığında olan erkek kafatası önemlidir. Bu kafatası üzerinde cerrahi trepanasyona ek olarak 4 sembolik trepanasyon olduğu görülmüştür. Sembolik trepanasyonların badem, huni ve oval şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Kafatasındaki trepanasyon izlerine bakıldığında saat yönündeki izlerin ince oluklarına dayanılarak, bu deliğin muhtemelen saat yönünde hareket eden ve sağ elini kullanan bir kişi tarafından küçük keskin bir bıçak yardımıyla yapıldığı düşünülmüştür. Yine bu kafatası üzerinde yapılan sembolik trepanasyonların ise tüberkülozla bağlantılı olarak terapötik ya da büyümlü amaçlarla oluşturulduğu ileri sürülmüştür.

⁸⁵Rubini ve Zaio, *a.g.m.*, s. 1553.

⁸⁶Kafatasının ön yüzünde yer alan göz çukurunun üst kısmında alın kemiğinin olduğu yerdir.

⁸⁷Berezcki, Molnár vd., *a.g.m.*, s. 94-96.

⁸⁸Bu mezar alanı 1985-1989 yılları arasında Pál Medgyesi liderliğinde kazılmıştır. Kazı çalışmaları boyunca 243 mezar tespit edilmiştir. Király, Váradi vd., *a.g.m.*, s. 4.

Bu buluntu sembolik trepanasyonun ritüel boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Kafatasındaki sembolik trepanasyonların başlangıçta kişinin iyileşmesi için şifalandırma ritüeli sırasında yapıldığı ancak bu müdahalenin yeterli olmaması sonrasında cerrahi müdahaleye başvurulduğu düşünülmüştür.⁸⁹ Bu trepanasyon bulgularının düşündürdüğü bir diğer şey ise yapılan sembolik trepanasyonların kişinin iyileşmesini belki de hayatta kalmasını sağlayacak ritüel eylemi ifade etmesidir. Avarlara dair trepanasyonlu kafataslarının bulunduğu diğer gömü yerlerinden bazıları ise şu şekildedir: Ömoravica-Kopplaló, Szitányi, Bačky Sokolac, Csardaszallas.⁹⁰ Bu mezarlarda bulunan trepanasyonlu kafataslarının cerrah/tıbbi ve sembolik amaçlarla yapıldığı görülmüştür.

Odartsı'deki 10. ve 11. yüzyıllardan kalma iyi korunmuş 113 kafatasından 36 tanesinde sembolik trepanasyonun izlerini taşıdığı belirlenmiştir. Trepanasyonlu kafataslarının 20-55 yaş aralığındaki yetişkinlere yapıldığı görülmüş, çocuk ve genç kafataslarında ise trepanasyonun varlığına dair herhangi bir bulgu elde edilememiştir. Bu gömü alanında cinsiyet bağlamında bir ayırım yapılmamıştır. Bunun göstergesi ise 17 erkek ve 19 kadın kafatasında trepanasyon izinin varlığı olmuştur.⁹¹ Yine 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen ve Peçeneklere ait olan Odartsı II mezarlığında dikkate değer sayıda trepanlanmış kafatasları tespit edilmiştir. Kadın ve erkek fark etmeksizin 94 kafatasının 42 tanesinde sembolik trepanasyon izinin olduğu görülmüştür.⁹² Odartsı'de bulunan bu yüksek orandaki sembolik trepanasyonlu kafataslarının ritüel amacıyla yapıldığı düşünülmüştür.⁹³

Kafatası trepanasyonu Hazar Kağanlığı'nın bir parçası olan Saltovo-Mayatsk kültüründe ve yine Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyet altına aldığı

⁸⁹Király, Váradi vd., *a.g.m.*, s. 6, 9, 14.

⁹⁰Berezki, Molnár vd., *a.g.m.*, s. 93; Orsolya László, "Detailed Analysis of a Trepanation from the Late Avar Period (Turn of the 7th–8th Centuries—811) and its Significance in the Anthropological Material of the Carpathian Basin", *International Journal of Osteoarchaeology*, 26/2 (2014), s. 359,362-363; Czékus, *a.g.m.*, s. 243; Hoştaş, *a.g.m.*, s. 318.

⁹¹Mednikova, *a.g.e.*, s. 245-246.

⁹²Bu mezarlıktaki trepanlanmış kafatasları oranının Avrasya coğrafyası için en yüksek dağılıma sahip olduğu belirtilmiştir. Russeva, *a.g.m.*, s. 87.

⁹³Florin Kurta, "Obraz i Arkheologiya Pechenegov", *Stratum Plus*, 5 (2013), s. 216.

topraklarda yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Hazarlar, Bulgarlar ve Alanlar olmak üzere farklı toplumlarda da olduğu görülen bu uygulamanın herhangi bir topluluğa özgü olmadığı ifade edilmiştir.⁹⁴ Kaldı ki birçok toplum tarafından bu operasyonun uygulanması bu görüşü destekler niteliktedir. Orta Ten (Don) bölgesinde trepanasyonun çeşitli türleri bulunmuştur. Bu kültüre ait mezarlar arasında Türk nüfusu ile ilişkilendirilen çok sayıda sembolik trepanasyon da bu türler arasında yer almıştır.⁹⁵ Saltovo-Mayatsk kültürüne ait trepanasyon bulgu Yukarı Saltov (Verhniysaltov)'da bulunan trepanlanmış kafatasıdır. Bu mezar alanı Saltovo-Mayatsk kültüründeki trepanasyonlu kafataslarının ilk kanıtı olarak düşünülmüştür. 1999 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında 30-35 yaşlarında bir erkek kafatasında düzensiz oval şekilli trepanasyon deliği tespit edilmiştir. 2004 yılında Yukarı Saltov'da yapılan arkeolojik araştırma sırasında beş kişilik bir mezar bulunmuştur. 3 numaralı mezarda erkek kafatasındaki trepanasyonun yaşamı sırasında gerçekleştirilmiştir.⁹⁶ Bu kültürdeki diğer gömü alanı olan Dmitriyev'deki trepanasyonlu kafataslarının yine canlı bir kişi üzerinde yapıldığı belirlenmiştir.⁹⁷ Dmitriyev'deki ilk trepanasyon bulgusu 40-45 yaşlarında erkek kafatasında bregma⁹⁸ bölgesindedir. Bir diğer sembolik trepanasyon bulguları 30-34, 45-49 yaş aralığındaki kadın kafataslarında bregmadaki sembolik trepanasyon izleridir.⁹⁹ Zlivka mezar alanında Kuzey Doneç (Seversky Donets)'te ve Büyük Tarhan (Bolşoy Tarhanskiy)'de sembolik trepanasyonlu kafatasları bulunmuştur.¹⁰⁰ Zlivka'da 20-35 yaş aralığında erkek kafatasında ve 30-35 yaş aralığında kadın kafatasında sembolik trepanasyon izi bulunmuştur. Bu mezar alanının ilgi çekici bir diğer sembolik trepanasyon bulgusu 7-14 yaş

⁹⁴Irina K. Reşetova, "Opisaniye individov s trepanirovannymi cherepami sredi nositeley saltovo-mayatskoy kul'tury: meditsinskaya praktika ili kul't?", *Etnograficheskoye obozreniye*, 5 (2012), s. 13.

⁹⁵Reşetova, "Trephination of the Skull among the Population of the Khazar Kaganate" s. 160.

⁹⁶Bu alan günümüz Ukrayna'nın Horkov'un Volchansk bölgesindedir. Reşetova, *a.g.m.*, s. 161-162.

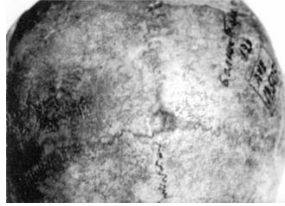
⁹⁷Bu bölge Rusya Federasyonu'nun Belgorod bölgesindedir. Reşetova, *a.g.m.*, s. 162.

⁹⁸Kafatasının üstünde tam orta kısımda sagittal sütürlerin birleştiği yere verilen addir.

⁹⁹Mednikova, *a.g.e.*, s. 252.

¹⁰⁰Bu mezar alanı Orta Donets'tedir. Mednikova, *a.g.e.*, s. 247; Reşetova, *a.g.m.*, s.162.

aralığında öldüğü düşünölen çocuk kafatasındadır.¹⁰¹ Büyük Tarhan'da 35-39 yaş aralığında erkek kafatasında sembolik trepanasyon sonucu oluşmuş olarak yorumlanabilecek geniş çaplı iyileşmiş bir iz bulunmuştur. Aynı bölgede 20-29 yaş aralığında erkek kafatasında kafatasının bregma bölgesinde düzensiz oval şekilli büyük bir deliğın keskin bir nesne ile oluşturulduğı düşünölmüştür. Aynı zamanda deliğın bulunduğu konum sembolik trepanasyonlar için oldukça geleneksel bir noktada yer almıştır. Dolayısıyla bu operasyonun sembolik trepanasyon için yapılmış olma ihtimâli oldukça yüksek görölmüştür. Bir diğeri sembolik trepanasyon bulgusu 20-35 yaş aralığında olduğı düşünölen kadın kafatasındadır. Yuvarlak yapıdaki iz sagittal sütür üzerinde bregma bölgesindedir. Yine 45-49 yaş aralığında erkek kafatasında yuvarlak yapıda iyileşmiş sembolik trepanasyon izinin varlığı tespit edilmiştir.¹⁰²

Resim 8. Kadın Kafatasındaki Sembolik Trepanasyon İzi (Büyük Tarhan)¹⁰³

Yine Saltovo-Mayatsk költürüne ait 9. yüzyıla tarihlendirilen Rubezna mezarlığında da 25-30 yaş arasında erkek bir bireyin kafatasında da trepanasyon izi tespit edilmiştir.¹⁰⁴ Bu költür genelinde yapılan çalışmalarda yaklaşık 13 trepanlanmış kafatası ortaya çıkarılmıştır.¹⁰⁵ Aynı költüre ait olan Lısogorov mezarlığında 29-34 yaş arasında olduğı düşünölen erkek kafatasında iki trepanasyon izi tespit edilmiştir. Kafatası kubbesinde yer alan ilk trepanasyon muhtemelen bir yaralanma sonucu uygulanan cerrahi trepanasyondur. Diğeri

¹⁰¹Mednikova, *a.g.e.*, s. 252-253.

¹⁰²Mednikova, *a.g.e.*, s. 248-251.

¹⁰³Mednikova, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁰⁴Harkov'un Volchansky bölgesinde olan mezar alanıdır. Reşetova, "Opisanıye individov s trepanirovannyimi cherepami sredi nosıteley saltovo-mayatskoy kul'tury: medıtsınskaya praktıka ili kul't?", s. 182-183,185.

¹⁰⁵Tespit edilen 13 kafataslarının bu költür içerisindeki toplam kafataslarına oranı henüz hesaplanmamıştır. Alex M. Feldman, *The Monotheisation of Pontic-Caspian Eurasia*, UK, 2022, s. 53.

trepanasyon ise kafatasının arka kısmında sagittal suture üzerinde yapılan sembolik trepanasyondur.¹⁰⁶

Resim 9. Cerrahi Trepanasyon İzi (Saltovo-Mayatsk Kültürü/ Lisogorov Mezarlığı)¹⁰⁷

Resim 10. Sagittal Suture Üzerinde Sembolik Trepanasyon İzi (Saltovo-Mayatsk Kültürü/Lisogorov Mezarlığı)¹⁰⁸

25-30 yaş arasındaki bir erkeğe ait olan kafatasında sol parietal kemiği¹⁰⁹ (kafatasının sol yan kısmı) üzerinde oval şekilli bir trepanasyon izinin varlığı tespit edilmiştir. Saltovo-Mayatsk kültürüne ait Jelta (Sarı)'da 15 numaralı mezarda tespit edilen muhtemelen tamamlanmamış bu trepanasyon izinin etrafında daire şeklinde çizginin olması oldukça dikkat çekicidir. Bu şeklin düşündürdüğü trepanasyonun bir şablon üzerinden yapıldığıdır. Trepanasyon çevresinde iltihap ya da iyileşme belirtisi yoktur. Trepanasyonun tamamlanamama sebebi kişinin bu operasyon sırasında ölmesi durumuna bağlanmıştır. Bu bölgedeki bir mezarda yuvarlak gümüş şablon ve iki bıçağın bulunması bu buluntu ile ilişkilendirilmiştir. Jelta mezarlığındaki trepanasyon şekli

¹⁰⁶Rešetova, "Trepination Cases from The Early Bulgarian Population (Saltovo-Mayaki Culture)", s. 10.

¹⁰⁷Rešetova, *a.g.m.*, s. 11.

¹⁰⁸Rešetova, *a.g.m.*, s. 11.

¹⁰⁹Kafatası kenarı ile kafatası çatısının birleştiği kemiktir.

ile uyumlu olan bu gümüş şablonun oval şekilli diğer trepanasyonlar için kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür.¹¹⁰ Jelta'da 28 numaralı mezarda ise 25-30 yaş aralığında bir kadın kafatasının sağ temporal kemiğinde¹¹¹ düzensiz şekilde yuvarlak hale getirilmiş bu trepanasyon izinin 15 numaralı mezardaki gibi bir şablon ile yapılmış olabileceğini akıllara getirmiştir. Trepanasyon çevresinde iyileşme belirtisi tespit edilememiştir.¹¹² Bu durum trepanasyonun ya hemen ölüm öncesinde cerrahi amaçla yapıldığını ya da bu operasyon sırasında ölmüş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Resim 11. Tamamlanmamış Trepanasyon (Saltovo-Mayatsk Kültürü/ Jelta Mezarlığı), Gümüş Şablon ve İki Bıçak¹¹³

Sonuç

İskelet kalıntıları çevresel koşulları, travmatik durumları, yaralanmaları ya da şiddeti göstermesi bakımından birtakım işaretler barındıran önemli kanıtlardır. Travmatik durumların ya da yaralanmaların tedavisi bu iskeletler üzerindeki izlerden tespit edilebildiği gibi konumuz dâhilindeki trepanasyonun varlığı da yine iskeletler üzerinde görülebilmektedir. Ayrıca trepanasyonun vaka üzerinde tanımlanmasında (sembolik ya da cerrahi gibi) kafatası üzerindeki izler oldukça önemlidir. Örneğin trepanasyon izinde iyileşme

¹¹⁰Reşetova, *a.g.m.*, s. 12.

¹¹¹Temporal kemik kafataslarının yan kısmında (temporal lobların yanında) bulunan kemiktir. Yüzdeki şakak adı verilen kısmı destekleme özelliğine sahiptir.

¹¹²Reşetova, *a.g.m.*, s. 13.

¹¹³Reşetova, *a.g.m.*, s. 11-12.

belirtisine sahip bulgunun görülmesi bu operasyonun cerrahi amaçla yapıldığına dair yorum yapılması için bir ipucu olarak kabul edilebilir. Birey üzerinde belirgin bir nevi “işaret” olarak kabul edilen trepanasyonun amacına dair bilim dünyasında birçok çalışma yapıldığı ve birtakım görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Çeşitli sınıflandırmalara tâbi tutulan ve üzerinde araştırmalar yapılan trepanasyon genel anlamıyla cerrahi/tıbbi ve ritüel olmak üzere iki amaç doğrultusunda yapıldığı kanaatimizdir. Cerrahi/tıbbi amaçla yapılan trepanasyonlar sağlıklı olma içgüdüğü ile canlı birey üzerinde uygulanan tedavi edici trepanasyonlardır. Özellikle kurganlarda cerrahi trepanasyon sayısının fazla olma durumu o toplumun düşmanla sıkça karşılaşma gibi askerî durumlarıyla açıklanabilir. Zira kafatasında travmatik anlamda olan yaralanmaların çoğu o bölgeye alınan darbeden kaynaklanmaktadır. Elbette ki bu durum sadece bu bakış açısıyla açıklanamaz. Günlük hayatta şiddet ile karşılaşmada da kafatasına benzer bir darbe alınabilir. Özetle bu noktada asıl husus kafatasına alınan darbenin tedavi edilmesi için trepanasyonun bir yöntem olarak kullanılmasıdır. Ritüel amaçlı canlı ya da ölü bireyler üzerinde yapılan trepanasyonların oldukça karışık ve iç içe durumları ihtiva ettiği görülmektedir. Kafatasından kemik parçasının alınmadığı ya da delik açılmadığı sembolik trepanasyonlarda olduğu gibi yine terapötik olmalarının yanı sıra birtakım mistik, simgesel amaçlarla yapıldığı da kabul edilmektedir. Yine ritüel amaçla baş ağrısı, deliryum, baş dönmesi gibi hastalıkların tedavisinde kullanıldığı gibi ölüm sonrası defin töreninin bir parçası olan mumyalamada da trepanasyonun uygulandığı görülmektedir. Ayrıca bazı toplumlar tarafından trepanasyon ritüel bir işlem olarak tedavi sonrası iyileşen bireyden alınan kemik parçasının ya sahibine doğaüstü güç vermesi için ya da ölü kişinin kafatasından alınan kemik parçasının koruyucu olarak muska gibi kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun en önemli açıklayıcısı o toplumun sahip olduğu değerler, gelenekler ve toplumsal dinamikleridir. Dolayısıyla trepanasyonun uygulanma yöntemi doğrultusundaki (sembolik-kült/ritüel) farklılıklar toplumun gelenek ve göreneklerine dair yorum yapılmasını da olanak tanımaktadır. Oldukça geniş coğrafyada ve uzun tarihî süreçte uygulandığı görülen trepanasyonda çeşitli yöntemler ve aletler kullanılması yine o toplumun tıbbi bilgisine dair de değerlendirme yapılmasına imkân vermektedir.

Gerek Türkistan gerek Doğu Avrupa coğrafyasında Türkler tarafından trepanasyon uygulanmıştır. Tarihî süreç içerisinde değişik coğrafyalarda hâkimiyet tesis etmiş olan Türklerin trepanasyonu uygulama amaçları cerrahi/tıbbi ve kült/ritüel boyuttadır. Özellikle Türkistan sahasında Türklerin ölü bireyler üzerinde yaptığı trepanasyonlar cenaze ritüelleriyle bağdaştırılabilir ve mumyalamanın ilk aşaması olarak kabul edilebilir. Doğu Avrupa coğrafyasında trepanasyonun yaygın olarak görülmesi Türklerin Avrupa'ya yaptıkları göç hareketi ile ilişkilendirilmektedir. Bu görüşü destekleyici kanıt olarak ise bu coğrafyada Hristiyanlığın artmasıyla trepanasyonun uygulanma sıklığının azalması gösterilmektedir. Avrupa coğrafyasında Türklerin trepanasyonu uygulama sebebi statü göstergesi ya da etnik gruptan kendilerini ayırmayla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu hususların aydınlatılması yapılacak birçok araştırmaya bağlıdır. Trepanasyonun cinsiyet bakımından bir ayırım göstergesi olmadığı dikkat çekicidir. Mezar alanlarının çoğunda trepanasyonlu kafataslarının erkek bireylere ait olduğu görülsede azımsanmayacak derecede kadın kafataslarının da trepanasyonlu olduğu görülmektedir. Cerrahi/tıbbi ya da sembolik amaçla yapılan trepanasyonların bir ayırım olmadan herkese uygulanması bu durumun göstergesi olarak kabul edilebilir. Yine bu durum trepanasyonun Türklerde sadece erkek bireylere uygulandığı gibi bir yorumun yapılamayacağını da bir işarettir. Öte yandan istisnâ olsa da çocuk kafataslarında da trepanasyon izlerinin bulunmuş olması dikkat çekicidir. Özellikle Hazar dönemine atfedilen mezar alanında gömü biçiminin yetişkin bireye yönelik olması, bunun inisiyasyon ritüeli doğrultusunda uygulanmış olabileceğine dair görüşleri desteklemektedir. Nitekim 12 yaşlarında bir çocuğa ait olan kafatasındaki trepanasyon da bunun en net göstergesidir.

Kaynakça

Balabanova, Mariya A., Pererva, Evgeniy V. "Special Rituals, Rites and Customs of Treatment of Human Bodies (A Case Study Of Sarmatian Cultures)", *The Lower Volga Archaeological Bulletin*, 18/2 (2019), s. 125-144.

Bayat, Ali H., Tıp Tarihi, (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul 2016.

Bereczki, Zsolt, Molnár, Erika vd., "Evidence of Surgical Trephinations in Infants from the 7th-9th Centuries AD Burial Site of Kiskundorozsma-Kettôshatár", *Acta Biologica Szegediensis*, 54/2 (2010), s. 93-98.

Bereczki, Zsolt, Molnár, Erika vd., "Rare Types of Trephination from Hungary Shed New Light on Possible Cross-cultural Connections in the Carpathian Basin", *International Journal of Osteoarchaeology*, 25/3 (2013), s. 322-333.

Chikisheva, Tatyana A., Zubova, Alisa V. vd., "Trepanation among The Early Nomads of Gorny Altai: A Multidisciplinary Study", *Archaeology, Ethnology& Anthropology of Eurasia*, 42/1 (2014), s. 130-141.

Chikisheva, Tatyana A., Volkov, Pavel V. vd., "Early Iron Age Surgical Technologies: Ante-mortem Trepanation Among The Early Nomads of Gorny Altai", *Archaeology Ethnology&Anthropology of Eurasia*, 42/4 (2014), s. 146-154.

Chikisheva, Tatyana A., Krivoshapkin, Alexey L. vd., "Craniotomy as a Prehistoric Medical Practice: A Case of Antemortem Cranial Trepanation in Southern Siberia in the Late Bronze Age", *Archaeology, Ethnology& Anthropology of Eurasia*, 46/1 (2018), s. 133-143.

Chikisheva, Tatyana A., Volkov, Pavel V., "Sluchai vozmozhnogo ritualnogo prizhiznennogo travmirovaniya cherepov pazyrykskoy kulturi (Gorniy Altay)", *Problemi arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnih territoriy*, XXIV (2018), s. 367-370.

Clower, William T., Finger, Stanley, "Discovering Trepanation: The Contribution of Paul Broca", *Neurosurgery*, 49/6 (2001), s. 1417-1426.

Czékus, Géza "Presentation of the Trepanned Skull Labelled MO-90, Found in the Avar Cemetery on the Territory of Settlements Ómoravica-Kopláló in Serbia", *International Journal of Morphology*, 36/1 (2018), s. 243-247.

Çoruhlu, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, (2. Baskı), İstanbul 2019.

Daragan, Marina N., Gavrish, Petr A., "On Manifestations of the Cult of Human Skulls in the Knýshovskoe Settlement Dating from the Scythian Period", *Ancient Civilizations From Scythia to Sibeia*, 23 (2017), s. 251-328.

Feldman, Alex M., *The Monotheisation of Pontic-Caspian Eurasia*, UK 2022.

Finger, Stanley, Fernando, Hiran R., "E. George Squier and the Discovery of Cranial Trepanation: A Landmark in the History of Surgery and Ancient Medicine", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 56/4 (2001), s. 353-381.

Finger, Stanley, Clower, William T., "On the Birth of Trepanation: the Thoughts of Paul Broca and Victor Horsley", *Trepanation History, Discovery, Theory*, (Ed. R. Arnott, S. Finger), Lisse 2003, s. 19-42.

González-Darder, José M., "Cranial Trepanation in Primitive Cultures", *Neurocirugía*, 28/1 (2017), s. 28-40.

Hoştaş, Gülay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Arkeolojik İmzası: Kemik Dönüşümü ve Deformasyonu”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/12 (2024), s. 311-330.

Hoştaş, Gülay, *Türk Bozkır Kültüründe Gizemli Unsurlar*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2024.

Ilgın, Fatma A., *Avarlar Avrupa’da 250 Yıllık Hâkimiyetin İzleri*, İstanbul 2023.

Jordanov, Jordan, Dimitrova, Bistra vd., “Symbolic Trepanations of Skulls from the Middle ages (IXth-Xth Century) in Bulgaria”, *Acta Neurochirurgica*, 92/1-4 (1988), s. 15-18.

Kilunovskaya, Marina Y., Leus, Pavel M. “Iskusstvo Kontsa Pervogo Tysyacheletiya Do N. E. V Tuve”, *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii*, 247 (2017), s. 87-104.

Király, Kitty, Váradi, Orsolya A. vd., “New Insights in The Investigation of Trepanations from The Carpathian Basin”, *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14/75 (2022), s. 1-17.

Kitov, Yegor P., Beysenov, Arman Z., “Posmertnaya trepanatsiya cherepov v elitnih zahoroneniyah saks koy epokhi Tsentral'nogo Kazakhstana”, *Izvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 84/4-2 (2014), s. 31-41.

Krivoshapkin, Alexey L., Chikisheva, Tatiana A. vd. “Trepanations in The Population of The Altai Mountains in The Vth-IIIrd Centuries B.C.”, *Burdenko’s Journal of Neurosurgery*, 78/3 (2014), s. 57-65.

Kurta, Florin, “Obraz i Arkheologiya Pechenegov”, *Stratum Plus*, 5 (2013), s. 203-234.

László, Orsolya, “Detailed Analysis of a Trepanation from the Late Avar Period (Turn of the 7th–8th Centuries—811) and its Significance in the Anthropological Material of the Carpathian Basin”, *International Journal of Osteoarchaeology*, 26/2 (2014), s. 359-365.

Lisowski, F. Peter, “Prehistoric and Early Historic Trepanation”, *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*, (Ed. Don Brothwell, A.T. Sandison), USA 1967, s.651, s. 651-672.

Mednikova, Maria B., *Trepanatsii u Drevnikh Narodov Yevrazii*, Moskva 2001.

Mednikova, Maria B., “Post-Mortem Trepanations in Central Asia: Types and Trends”, *Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*, (Ed. J. D. Kimball, E.M. Murphy vd.), Oxford 2016, s. 269-278.

Missios, Symeon, “Hippocrates, Galen and The Uses of Trepanation in The Ancient Classical World”, *Neurosurg Focus*, 23/1 (2007), s. 1-9.

Murphy, Eileen M., *Iron Age Archaeology and Aymyrylg, South Siberia*, Oxford 2016.

Nemeskéri, János, Kralovánszky, Alán vd., “Trephined Skulls from The Tenth Century”, *Acta Archaeol Acad Sci Hungaricae*, 17 (1965), s. 343–367.

Okladnikov, Aleksey P., “Tarihin Şafağında İç Asya”, (Çev. Alâeddin Şenel, Der. Denis Sinor), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2003, s. 61-140.

Ortner, Donald J., *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, (Second Edition), USA 2003.

Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 2014.

Pankova, Svetlana V.; Vasiliev, Sergey S. vd., “Radiocarbon Dating of Oglakhty Grave Using a Wiggle Matching Method”, *Archaeology, Ethnology& Anthropology of Eurasia*, 38/2 (2010), s. 46-56.

Pankova, Svetlana V., “One More Culture with Ancient Tattoo Tradition in Southern Siberia: Tattoos on a Mummy from the Oglakhty Burial Ground, 3rd-4th Century AD”, *Tattoos and Body Modifications in Antiquity, Proceedings of the Sessions at the EAA Annual Meetings in The Hague and Oslo, Zurich Studies in Archaeology* (Ed. P. D. Casa, C. Witt), C. 9, Zurich 2013, s. 75-86.

Pererva, Evgeniy V., “Trepanation in The Sarmatians of The Lower Volga Region”, *Archaeology and Early History of Ukraine*, 36/3 (2020), s. 465-475.

Pererva, Evgeniy V., Berezina, Natalia vd., “Trepanations in Sauromato-Sarmatian Crania from the Lower Volga”, *Archaeology, Ethnology& Anthropology of Eurasia*, 48/2 (2020), s. 140-148.

Reşetova, Irina K., “Trephination Cases from The Early Bulgarian Population (Saltovo-Mayaki Culture)”, *The European Archaeologist*, 38 (2012), s. 9-14.

Reşetova, Irina K., “Opisaniye individov s trepanirovannymi cherepami sredi nositeley saltovo-mayatskoy kul'tury: meditsinskaya praktika ili kul't?”, *Etnograficheskoye obozreniye*, 5 (2012), s. 182-188.

Reşetova, Irina K., “Trephination of the Skull among the Population of the Khazar Kaganate”, *Student Archaeology in Europe 2014*, (Ed. P. Krištuf, D. Novák vd.), Pilsen 2014, s. 160-164.

Rubini, Mauro, Zaio, Paola “Warriors from The East. Skeletal Evidence of Warfare from a Lombard-Avar Cemetery in Central Italy (Campochiaro, Molise, 6th-8th Century AD)”, *Journal of Archaeological Science*, 38/7 (2011), s. 1551-1559.

Rudenko, Sergei I., *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley&Los Angeles 1970.

Russeva, Victoria, “Religion, Magic or Medicine? New Finds of Trepanned Skulls from Southeastern Bulgaria, 11th-13th”, *Archaeologia Bulgarica*, 16/2 (2012), s. 77-95.

Samaşev, Zaynolla, *Berel*, Almatı 2011.

Simalcsik, Angela, “New Cases of Symbolic Trepanation from the Medieval Period Discovered in the Space between Pruth and Dniester”, *Anastasis Research in Medieval Culture and Art*, 5/1 (2018), s. 146-174.

Szathmáry, László, Marcsik, Antónia, “Symbolic Trephinations and Population Structure”, *Memórias do Instituto Oswaldo Cruz*, 101 (2006), s. 129-132.

Toraman, Ali, “Türk Tarihinin Kaynakları: Altay’da Hun Maddi Kültürünün Arkeolojik Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (2020), s. 11-28.

Tsoucalas, Gregory, “The Siberian Lancet: One More Possible Innovative Example of Scalpel’s Contribution to the Evolution of Surgical Anatomy and Neurosurgery”, *World Neurosurgery*, 121 (2019), s. 169-172.

Uchaneva, Yevgeniya N., Malyutina, Anna A. vd. “Trasologicheskoye izucheniye posmertnykh trepanatsiy na cherepakh iz tashtyetskogo gruntovogo mogil'nika Oglakhty”, *Sibirskiye istoricheskiye issledovaniya*, 3 (2023), s. 236-271.

Zöllner, Henning, Ullrich, Burkart vd., “Results of Geophysical Prospection in the Scythian Settlement of Belsk (Bol'sho Belskoe Gorodišče)”, *Layers of Perception. Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) Berlin*, (Ed. A. Posluschny, K. Lambers, vd.), Bonn 2008, s. 1-4.

Extended Abstract

Trepanation considered the most interesting of the traumatic conditions of the human skeleton in paleopathological terms, is a surgical method used by many societies in ancient times. Although this method has been used for many years, it is considered that it has not been completely abandoned today and is still used by some societies. Trepanation is generally the name given to the surgical procedure performed by various methods such as drilling, scraping, and opening a hole in the skull without damaging the brain. It is also called craniotomy. Trepanation was considered by scientists as a very delicate and quite dangerous practice and was accepted as the primitive surgical method of the ancient age. It has been said that this practice, considered to be the primitive surgical procedure of the ancient world, contributed to the development of neurosurgery, a specialty that today deals with diseases of the brain and nerves. From a historical point of view, it has been established that the geographical distribution of trepanation, the oldest cases of which date back to the Neolithic period, covers a wide area such as Europe, Asia, North Africa, America, the Middle East, and Australia. In addition, this surgical practice has been a phenomenon mentioned in the works of ancient physicians such as Hippocrates and Galen.

In this context, it has attracted the attention of scientists and has become a subject of research. The pioneer scientists who defined trepanation and introduced it to the scientific world were physician and anthropologist Paul Broca and physician and anthropologist Ephraim George Squier. Along with these pioneering studies, other studies have enabled the research of this method and the formation of knowledge. As a result of the research conducted by scientists, different views have been put forward on the classification of trepanation. In general terms, trepanation has been evaluated and researched under 3 main headings: surgical/medical, symbolic, and cult/ritual. The reasons for resorting to trepanation have varied. The first of these is surgical/medical trepanation as a healing (therapeutic) intervention in the treatment of diseases such as hard blows, traumatic events, and injuries.

The other is magical-healing interventions in the treatment of various psychological disorders such as headaches, dizziness, and delirium, and the other is ritualistic interventions. In addition, symbolic trepanations such as "marking" and "transformation method" have been seen to be used, and it is thought that they may have been applied in various initiation ceremonies. There are various methods of trepanation. The first of these is the scraping method, which is done by scraping the ends of the skull bone with a sharp tool without opening a hole. In the groove opening method, the skull is carved with

a sharp tool until it is shaped into a groove. The bone to be taken from the skull is drilled at frequent intervals with a piercing tool such as a drill, a circular groove is opened, and the bone disc is lifted, which is called the carving-cutting method. In the rectangular hole opening method, four lines are drawn along (rectangular) and the bone piece that is worn with a sharp tool is removed. Again, it has been seen that trepanation is applied with multiple methods such as piercing the skull with a sharp object with a sharp tip or opening holes with a hard object by opening holes close to each other in the skull and cutting the bones in between.

A remarkable situation about this surgical intervention is that it was applied to living or dead individuals. It has been accepted that trepanations performed on living individuals were applied for surgical and symbolic purposes. It is thought that the high risk and death in trepanation paved the way for some societies to make this practice symbolic. It has been suggested that trepanations performed on dead individuals were performed for ritualistic purposes, such as mummification before burial. In ancient times, people thought that the soul and the abilities of the person were collected in the skull. For this reason, they believed that a hole should be opened in the skull to release the evil spirits that were thought to have entered the person's head. Therefore, the person's transition to the afterlife the entrance and exit of spirits, and the use of the bone removed from the skull as an amulet were also considered among the reasons for trepanation. Skull trepanation performed on dead individuals was also associated with funeral ceremonies and autopsy procedures, as it was thought that the brain was evacuated through the hole opened in the skull.

Some situations can be confused with trepanation during the evaluation of skulls. It is known that injuries caused by cutting tools such as axes, knives, and swords, congenital diseases, and infections can also create holes or lesions similar to trepanation on the skull. In addition, it should be considered that not every trepanation is a surgical intervention performed on a living individual. Considering that there are situations where the cause of the holes in the skull cannot always be determined, it is natural to ask some questions to eliminate this uncertainty or to determine the reason for the holes in the skull. The first issue that needs to be clarified at this point is whether trepanation is a procedure performed on a living individual or after death. The person may have died immediately after the trepanation application. In the face of all these uncertain situations, the trepanation mark and other findings in the geography where the skull was found should be interpreted together. In order to minimize misinterpretation, the archaeological condition of the skeleton, the surrounding objects, and the burial traditions that can distinguish it from other

findings should also be taken into consideration. In addition, the purpose of trepanations, which are deliberately considered operations with a certain risk, has been carried out for different purposes than today's modern surgical operations. It has been emphasized that trepanation, which is a cultural phenomenon of the ancient world, can be a "transformation method" such as enthusiastic dances, masks, and psychotropic substances. The materials used for trepanation have varied over time. Initially, flint, obsidian, or animal bones were used, and in later processes, more durable metal blades such as iron and copper were used.

As a result of archaeological research conducted in kurgans, it has been determined that trepanation, which is known to have been found in many societies in the world, was also practiced by the Turks. The main subject of our study, the existence of trepanation in the Turks, was tried to be evaluated through the findings in the kurgans. It has been observed that trepanned skulls belonging to very early periods such as the Early Iron Age were found in kurgans in Turkestan. In addition, trepanned skulls were found in the kurgans of the Turks who came to Europe and established their sovereignty here. This situation is an important finding in terms of the practice of trepanation by the Turks. On the other hand, these findings are an indication that it is also important for Turkish culture. Trepanation is a stage of mummification in Turkic funeral ceremonies, and the use of surgical trepanation for healing traumatic conditions or various diseases can be given as an example. The prevalence of trepanation in European geography has been associated by some scientists with the increase in the number of trepanned skulls of Turks in this geography.

The purpose for which trepanation was used by the Turks is an important question. It has been observed that it was also applied by the Turks for surgical/medical, symbolic, and ritual purposes. Mummification is important for these purposes. It has been suggested that holes were opened to drain the soft tissues in the skull and to inject certain materials into the skull. Another finding regarding the methods of applying this intervention by the Turks is the interpretation that it was done for the initiation ceremony. On the other hand, it is also important that diseases such as epilepsy, dizziness, and headaches may have been treated with symbolic trepanation, such as surgical trepanation. It has been stated that the Turks used knives during the application of this surgical method, as they were cutting, piercing, and durable. The abundance and variety of knives found in the graves have been put forward as support for this view. The rate of surgically trepanned skulls in male Turks can be seen as related to warrior characteristics. In addition, trepanation is important in terms of providing information about the traditions and beliefs of the society and in terms of commenting on the culture of the society. On the

other hand, it should be known that the tools used for trepanation can also provide comments on the medical knowledge of that society. Within the framework of all these views, we tried to determine the existence of this intervention in the Turks through archaeological materials (skulls) that we provided information about trepanation, together with the information available in the literature, and to conclude by interpreting the trepanned skulls in the kurgans and evaluating them within the Turkish culture.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Rıza Şah'ın İran'ı Modernleştirme Politikası: Kadınların Örtü ve Çarşafının Yasaklanması

Kamuran Karabalık*

(ORCID: 0000-0003-4703-8412)

Makale Gönderim Tarihi
01.10.2024

Makale Kabul Tarihi
21.01.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karabalık, K., "Rıza Şah'ın İran'ı Modernleştirme Politikası: Kadınların Örtü ve Çarşafının Yasaklanması", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 557-586.

APA: Karabalık, K. (2025). Rıza Şah'ın İran'ı Modernleştirme Politikası: Kadınların Örtü ve Çarşafının Yasaklanması. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 557-586.

Öz

Rıza Şah, İran'da iktidarı ele geçirdikten sonra amacı, Batı'yı örnek alarak siyasi, iktisadi, toplumsal ve ideolojik alanlarda ülkenin modernleşmesini sağlamaktı. Bunun için ordu, bürokrasi, ekonomi ve sanayi başta olmak üzere birçok alanda reformlar yaptı. Daha sonra erkek ve kadın giyiminin de modern bir görünüme kavuşması için yeni düzenlemeler yaptı. Bu sebeple önce erkeklere tek tip kıyafet giymeyi zorunlu kıldı. 1934 yılında Türkiye'yi ziyaret ettikten sonra ise Atatürk reformlarından ve Türk kadının giyiminden çok etkilenen Şah, ülkesine döndükten sonra İranlı kadınların Türk kadınları gibi giyinmeleri için hazırlıklara başladı. Şah'a göre kadınların örtü ve çarşafı hem ülkenin ilerlemesi önünde büyük bir engel hem de "gericiliği" çağırıyordu.

* Arş. Gör. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, kamurankbalik@gmail.com.

Ph.D., Res. Assist., Bülent Ecevit University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

Bu sebeple İranlı kadınların örtülerini çıkarmaları için bilhassa gazete ve dergiler üzerinden propagandalar yaptı. Şah'ı, bu süreçte Avrupa'da eğitim görmüş bazı aydınlar, bazı kadınlar ve bürokratlar desteklediler. Nihayet Şah, Ocak 1936'da İranlı kadınların örtü giyerek sokağa çıkmalarını yasakladı. Örtü yasağına başta bazı kadınlar olmak üzere din adamları da tepki gösterdiler. Şah'ın örtü yasağı kararından vazgeçmesi için din adamları büyük çaba harcadılar. Ancak Şah, bu kararından vazgeçmeyince din adamları, Şiraz, Horasan ve Meşhed gibi İran'ın bazı şehirlerinde protesto gösterileri düzenlediler. Bu gösteriler sırasında birçok muhalif hayatını kaybetmesine rağmen Şah, geri adım atmadı.

Anahtar kelimeler: İran, Rıza Şah, modernleşme, kadın, örtü yasağı

Reza Shah's Policy to Modernize Iran: The Ban on Women's Veils and Burqas

Abstract

After Reza Shah took power in Iran, his aim was to modernize the country in political, economic, social and ideological areas by taking the West as an example. To this end, Reza Shah made reforms in many areas, especially in the army, bureaucracy, economy and industry. Afterwards, Reza Shah made new regulations so that men's and women's clothing would have a modern appearance. For this reason, Reza Shah first made it mandatory for men to wear a uniform. After visiting Turkey in 1934, Reza Shah was greatly impressed by Atatürk's reforms and the clothing of Turkish women. After returning to his country, Reza Shah began preparations for Iranian women to dress like Turkish women. According to Reza Shah, women's veils and chadors were both a major obstacle to the country's progress and also evoked "reactionism". For this reason, Reza Shah, who made propaganda, especially through newspapers and magazines, for Iranian women to take off their veils, was supported by some intellectuals, women and bureaucrats who had studied in Europe during this process. Finally, in January 1936, Reza Shah banned Iranian women from going out wearing veils. Notably some women and the clergy reacted against the ban on veils. The clergymen made great efforts to get Reza Shah to reverse his decision to ban veils. However, when Reza Shah did not reverse his decision, the clergymen organized protest demonstrations in some cities in Iran, such as Shiraz, Khorasan, and Mashhad. Although many opponents lost their lives during these demonstrations, Reza Shah did not back down.

Keywords: Iran, Reza Shah, modernization, women, veil ban

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra İngiltere, 1919 Antlaşması¹ ile İran ekonomisi ve siyasi alt yapısı üzerinde fiili denetim kurmaya başladı. Ancak İran kamuoyundaki tepki neticesinde İngilizlerin bu planı başarısız olunca İran'da kurdukları nüfuzun devamı için askeri diktatörlük idaresini getirmede karar kıldılar. İngiltere'nin iktidara getirmeyi düşündüğü kişi Rıza Mirpençe (Han)'ydi.² Nitekim Rıza Han'ı destekleyen İngiltere, 21 Şubat 1921'de bir darbe neticesinde iktidarı ele geçirmesine ön ayak oldu.³ Rıza Han, kısa sürede ülke içerisindeki konumunu güçlendirerek önce Savunma Bakanı⁴, Kasım 1923'te ise Başbakan oldu.⁵ İran Meclisi, 31 Ekim 1925'te Ahmed Şah'ı resmen görevden aldıktan sonra ise Rıza Han, Meclis tarafından İran şahı ilan edildi ve 12 Aralık 1925'te de Pehlevi Hanedanı'nın ilk şahı oldu.⁶

Rıza Şah 1921'de siyaset sahnesinde yerini aldıktan sonra amacı, milliyetçi ve anayasacı hedefleri benimseyerek odağında milli bir ordunun olduğu güçlü, modern ve merkezi bir devlet kurmaktı. Şah'a göre modern bir devletin kurulmasının tek yolu iç karışıklığı, gerilimi çözmek ve ulusal kimlik ve kültürü yaratmaktan geçmekteydi. Nitekim sivil ve askeri muhalefeti bastırarak yeni ordu ve devlet içerisinde kendi kişisel nüfuzunu da tesis eden Şah, kısa sürede ülkedeki iç karışıklığı (1922'deki Azerbaycan, Horasan, Gilan isyanları vb.) sona erdirmedeki

¹ 9 Ağustos 1919 İngiliz-İran antlaşmasına göre; İran'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı tanınacak, İran hükümetine idari ve askeri alanda destek, danışmanlık eğitimi ve İran ordusunun modernizasyonunu sağlanacaktı. Ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz Karadeniz: "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk", *Turkish Studies*, 6/3 (2011).

² Rıza Han için ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Mekki, *Zendegani Siyasi Sultan Ahmed Şah* (yayın yeri yok) 1323). İktidarı ele geçirdiği 12 Aralık 1925'e kadar olan dönem için kendisini "han", daha sonraki tarihler için ise "şah" olarak anmak gerekiyor.

³ Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul, 2007, s. 129.

⁴ Monika Gronke, *İran Tarihi, Yedinci Yüzyıldan Günümüze*, Çev. Remzi Avcı, Runik Kitap, İstanbul 2023, s. 100.

⁵ Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, Der. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, (Çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 21-22.

⁶ Yahya Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt: 4, İntişarat-ı Attar, Tehran 1362, s. 253; Kaveh Farrokh, *Iran at War, 1500-1988*, Osprey Publishing, Oxford 2011, s. 258.

başarısı ile birlik ve siyasi düzenin yeniden tesis edilmesini sağladı.⁷ Ayrıca bu durum kendisinin halk arasındaki popülaritesini büyük ölçüde artırdı. Nitekim bu dönemin aydınları, politikacıları, elitleri İran'ı bölünme ve çözülme riskiyle karşı karşıya bırakan siyasi-toplumsal gerilimini sona erdiren güçlü ve merkezi bir hükümeti ve ülkeyi reforma eden Şah'ı desteklediler.⁸ Dolayısıyla Şah, toplumsal güç odakları, din adamları, aşiretler ve büyük toprak sahiplerinin desteğini aldıktan sonra⁹ ülkenin modernleşmesi için çalışmaya başladı. Bu amaçla sanayi, ekonomi, ordu ve bürokrasi başta olmak üzere birçok alanda reformlar yapmaya başladı.¹⁰ Bunlar dışında Şah'ın modernleşmesinin bir ayağını ise erkeklerin ve kadınların giyimi oluşturmaktaydı. İlk etapta erkek giyimi üzerinde düzenleme yapan Şah, kadın giyimi üzerinde de değişiklik yapmak istedi. Kadınların örtü ve çarşaflarının "gericiliği" çağrıştırdığını düşünen Şah, kadın giyiminin değiştirilmesi için hazırlık yapmaya başladı. Bilhassa dergi ve gazete gibi yayınlar üzerinden örtü ve çarşafın kaldırılması ile ilgili yayınlar yaptıran Şah, toplumu buna hazırlamaya çalıştı. Ancak onun 1934 yılındaki Türkiye ziyareti, örtü ve çarşafın kaldırılması hazırlıklarını hızlandırdı. Bu ziyaret sırasında Türkiye'deki kadınların giyiminden çok etkilenen Şah, İranlı kadınların da aynı şekilde giyinmeleri gerektiğini düşünüyordu. Ona göre modernleşmek için kadın giyiminin değiştirilmesi gerekiyordu. Hatta O, kadınların örtünmesini İran'ın ilerlemesi önünde büyük bir engel olarak görüyordu. Ayrıca ona göre, İranlı kadınların geleneksel kıyafeti olan örtü ve çarşaf çağdıydı. Üstelik örtü ve çarşaf, Batı'da dalga konusu olmaktaydı. Bu sebeple İran'ın ilerlemesi ve gelişmesi için kadınların örtü ve çarşaflarını çıkarmaları gerektiğini düşünen Şah'ı, Batı'da eğitim gören aydınlar, bazı kadınlar, bürokratlar destekliyorlardı. Nihayet Ocak 1936'da Tahran'da bir okulda katıldığı mezuniyet töreninde örtünün yasaklandığını duyuran Şah'ı, bazı aydınlar, bazı kadınlar ve bilhassa din

⁷ Stephanie Cronin "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, Der. Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher, (Çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, 115.

⁸ Ferið Dilmekeñi-Muhammed Ali Kasimi Torki, "Jayegah-i Hüviyet-i Milli der İran; Nigahi Tetur-i Tarihi Olguha ve Siyasetha-yı Hüviyet-i Milli ez Zeman-ı Bastan ta Dovreyi Pehlevi Evvel", *Fesılname-i İlmî Pojoheşi*, 5/19 (96), s. 166.

⁹ Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme (Türk Modernleşmesi ve İran 1800-1941)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011, s. 247.

¹⁰ Dilmekeñi-Torki, a.g.m., s. 166.

adamları tepki gösterdiler. Buna rağmen bu yasak, 1941 yılında Rıza Şah iktidarı sona erene kadar devam etti.

Bu çalışma, Rıza Şah döneminde kadın örtü ve çarşafının yasaklanma sürecini ele almayı amaçlamaktadır. Çalışma, yasağın uygulanma sürecini, yasağın altında yatan modernleşme anlayışını ve İran toplumundaki etkilerini analiz etmektedir. Bu bağlamda çalışma, kadın giyimi üzerinden şekillenen bir modernleşme projesinin toplumsal dinamiklerle nasıl çatıştığını derinlemesine incelemeyi hedeflenmektedir.

İran'da Modernleşme Çabaları

İranlıların emperyalizm ile tanışmaları askeri alanda modernleşmenin elzem olduğunu ortaya koydu. Nitekim XIX. yüzyılda Rusya karşısında alınan ağır askeri yenilgiler (1804-1813) İran'ı, askeri ve siyasal sorunlar ile iktisadi çöküşü içine alan meselelerle karşı karşıya bıraktı. Bu sebeple İranlı yetkililer, bu sorunlarla başa çıkmak amacıyla çözüm arayışına giriştiler.¹¹ İlk etapta İranlılar, XIX. yüzyılın başlarında Batı teknik ve malzemelerini alarak veya üreterek işe başladılar. Bu reform girişimleri daha çok askerî alanda oldu.¹² Nitekim Fransız askeri danışmanlarından oluşan bir grup, 1807'de İran'a geldi. İranlılar, bu danışmanların komutası altında askerlerin eğitimi, yolların, geçitlerin ve limanların haritasını çıkarmak, askeri haritalar hazırlamak ve top inşa etmek üzerinde çalıştılar. Fransızlardan sonra İngilizler de İran'a askeri danışmanlar göndererek İranlı askerlerin eğitimiyle meşgul oldular.¹³

İranlıların Batı ile etkileşimi sadece askeri alanda olmadı. Aynı dönemde matbaacılık gibi bazı Batı endüstrileri de alınmaya başlandı.¹⁴ Batı ile İran arasındaki bu etkileşim diplomatik ilişkileri de başlattı. Nitekim ilk sürekli elçilik 1809'da Londra'da kuruldu ve bunu diğer Avrupa başkentleri izledi.¹⁵ Diplomatik ilişkiler başladıktan sonra Abbas

¹¹Celal Metin, "Modernleşme Perspektifinden Türkiye ve İran (1800-1941): Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", Ed. Haydar Çakmak, *Denge*, 5 (2018), s. 86.

¹²Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s. 33.

¹³Mehdi Salah, *Keşf-i Hicab (Zemineha, Vakonişha ve Peyamedha)*, Muse-i Mutaalat ve Pojoheshayı Siyasi, Tehran 2005, s. 73-74.

¹⁴Salah, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹⁵Ertürk, *a.g.e.*, s. 35.

Mirza (1789-1833)¹⁶, Avrupa'ya öğrenci gönderdi. Avrupa'daki fikri hareketlerden etkilenen bu öğrenciler, ülkelerine döndükten sonra fikirlerini halk arasında yaymaya başladılar. Ayrıca bilhassa Fransız hocaların İran okullarında görev yapmaya başlamaları ve batıda basılan kitaplardan faydalanılması, öğrencilerin Batı medeniyeti ile tanışmasının yolunu açtı.¹⁷ Bunun neticesinde İran'da "aydınlanmış düşünürler" olarak tanımlanan bir grup ortaya çıktı. Bu aydınlar, şahın mutlak hâkimiyetinin aksine; özgürlük, eşitlik ve insan haklarını baz alıyorlardı. Bunun dışında bu aydınlar kutsal kitaplar yerine; akıl ve bilim gibi kavramlara önem veriyorlardı.¹⁸

İranlı aydınlar sadece Batı'yı örnek almadılar. Osmanlı'daki gelişmeler de kendilerini etkiledi ve yol gösterici oldu. Bu gelişmelerden biri Tanzimat Fermanı (1839) diğeri de Kanuni Esasi'nin ilanıydı (1876). İranlı aydınlar bu gelişmelerden etkilenerek kendi ülkelerinde de aynı ıslahatların yapılmasını istediler.¹⁹ Batı'yı ve Osmanlı'yı örnek alan aydınlar dışında Kahire, Tiflis ve Kalküta ile temas halinde olan, bir dizi düşünür de İran'a geldi. Bunlar İran halkının aydınlanması için çalışmaya başladılar. Bu aydınlar arasında Mirza Melkum Han, Ahundzade, Seyyid Cemaleddin Afgani, Talibov ve diğerleri yer alıyordu. Bunlar, "bilgi kitleler arasında yayıldığında; modernite ve sosyal ilişkiler, eski ve geleneksel toplumun yerini alır. Cehalet ortadan kalktığında; otoriterlik, özgürlük ve hukuka yol açacağını"²⁰ düşünüyorlardı.

Batılılaşma İranlıların giyim-kuşamı üzerinde de etkili oldu. Geleneksel olarak örtünen İranlı kadınlar, İslam dininin kabulünden sonra da bu dini tasdik ederek örtünmeyi kabul etmişlerdi. Safevi gibi

¹⁶ Abbas Mirza için detaylı bilgi için bk. "Abbas Mirza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1 (1988), s. 27-28.

¹⁷ Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) İdarî, Askerî, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 154-155.

¹⁸ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (Çev., Dilek Şendil), Türkiye İş Yayınları, İstanbul 2019, s. 49.

¹⁹ Fariba Zarinabaf, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 28/1 (2008), s. 157.

²⁰ Abdüladeem Naziri, *Afganistan ve İran'ın Amanullah Han ve Rıza Şah Hükümetleri Döneminde (1919-1941) Modernleşme Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2021, s. 31-32.

dindar Şii yönetimlerin yükselişi de kadınların örtünmeden toplantılar da bulunmasını doğru bulmamıştı.²¹ Ancak İngiliz ve Fransız heyetler, İran'a geldikten sonra ilk olarak Batı'nın sosyal gelişmelerine aşına olmaya başlayan İran sarayında değişimler başladı. Nitekim Fransızlar, İran'da nüfuz kazanmak amacıyla teknik ilerlemelerini yaymalarının dışında Kaçar sarayına çok sayıda Fransız terzi gönderdiler. Bu terziler, Kaçar prensleri için Avrupa kesim ve tasarımlarından ilham alan kıyafetler dikmeye başladılar. Bu durum İran'ın geleneksel toplumunda Avrupalı kıyafetlerin tanınmasına sebep oldu. Ancak giyim-kuşam üzerindeki etkileşim erkek giyimi üzerinde etkili olsa da İranlı kadınların giyim tarzı ve şekli üzerinde çok fazla etki bırakmadı. Kadın giyimi üzerindeki etki daha çok oryantal zevke dayanıyordu.²²

Kadınların giyim tarzı Nasireddin Şah'ın (d. 1831-ö.1896) Avrupa seyahatinden sonra değişmeye başladı. Bu değişim önce kadınların ev içindeki giyim tarzını etkiledi. Bu dönemde kadınların giysileri; boynuna altın düğmeler ve incilerle bağlanan kısa, yakasız ve açık bir gömlekten oluşuyordu. Bu gömlek erkek pantolonu ve kısa şort gibi bol pantolonlarla tamamlanıyordu.²³ Nasireddin Şah'ın Avrupa seyahatinden sonra ise giyimdeki değişim yavaş yavaş kraliyet ailesinden soyluların ve toplumun diğer kesimlerine yayılmaya başladı. Nitekim Şah'ın Avrupa gezisi ve Rusya'da Petersburg balerinlerinin ince goblen pantolon ve üstüne çok kısa bir elbise giyerek parmak uçlarında dans ettiğini görmesi, Şah'ı harem kadınlarını özel olarak giydirmeye sevk etti. Ancak kadın giyiminde batılı modelleri takip etme eğilimine rağmen, bu giyim ev dışında değiştirilmesi koşullarının henüz gerçekleşmediğini ve peçe ile örtünmenin Feth Ali Şah döneminde (1797-1834) olduğu gibi devam ettiğini belirtmek gerekir.²⁴ Hatta meşrutiyet dönemine (1906) kadar İranlı kadınların giyimi geleneksel örtü şeklindeydi.²⁵

²¹ Amir Ghorbani, *Keşf-i Hicab*, Musei Ferhengi ve Etna Resani Tebiyan, Kum 1395, s. 60.

²² Salah, *a.g.e.*, s. 87.

²³ Mehmed Menan Reisi ve Zehra Ensaripur, "Mutalaa-yi Tatbiki-yi Hicab-zadayi ve Harim-zadayi der Albese ve Abniye-yi İrani Kabl ve Bad ez Zuhur-ı Silsile-yi Pehlevi", *Feslname-i Pojoheshayi Ma'mari İslami*, 7/22 (1398), s. 8.

²⁴ Salah, *a.g.e.*, s. 102.

²⁵ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 60.

Kadınların durumu üzerindeki değişim ve dönüşüm meşrutiyet hareketinin gerçekleşmesiyle birlikte daha geniş bir kesim tarafından daha ciddi şekilde talep edilmeye başlandı.²⁶ Bilhassa siyasi partiler ve aydınlar kadınları gündemlerine almaya başladılar. Bunlar, kadın eğitimi konusunu gündeme getirerek onların durumlarını iyileştirmeye ve toplumsal alandaki varlığını uygarlaşmanın temel faktörlerinden biri olarak görmeye başladılar. Bu amaçla kadınların esaretten kurtulması ifadesiyle gizli ama sürekli bir eğilim ortaya çıktı ve kadınların sosyal alandaki varlıklarını savunmaya başladılar.²⁷ Bu sebeple gündem ve düzenlemelerde kadının sosyal politik arenadaki rolünün değişmesi, kadınların eğitimine duyulan ihtiyaç ve kız okullarının kurulması sonucunda İranlı kadınların ev dışında yaşamasında bir değişikliğe yol açtı. Ayrıca bu dönemin yayınlarında kadının ev içindeki geleneksel rolüne karşı çıkan, kadının evde yalnız vakit geçirmemesi gerektiği yönünde yazılar yazıldı.²⁸ Bu amaçla en çok bu konuyu körükleyen yeni kız okulları açıldı ve bu durum kadınların giyimi üzerinde de etkili oldu. Ayrıca bu dönemde İran'daki yabancı kadınların İranlı kadınlarla etkileşimleri de yeni orta sınıf kadınlarda Avrupa kıyafetlerinin kullanımının yaygınlaşmasına neden oldu.²⁹

Rıza Şah'ın Otoriter Modernleşmesi ve Kadın Örtüsünün Yasaklanması

İran'da iktidarı ele geçiren Rıza Şah modernleşmesinin ideolojik temellerini üç maddede özetlemek mümkündür: a) Batıcılık, b) Eski İran'ın büyüklüğüne vurgu yapan İrancılık, c) Şah merkezli devlet.³⁰ Rıza Şah, tahta geçtikten kısa bir süre sonra mesaini bu maddeler çerçevesinde İran'ın modern bir seviyeye ulaşması için harcamaya başladı. Şah'ın başlıca hedefi, siyasi, iktisadi, toplumsal ve ideolojik olmak üzere bütün alanlarda ülkenin modernleşmesini sağlamaktı.³¹

²⁶ Somiyeh Abbasi-Mansur Musavi, "Nigahi be Mevkiyet-i Zenan-i İran der Devre-i Pehlevi ez Sal 1330 ta 1332ş", *Pojoheşname-i Zenan, Pojoheşgah-i Ulum-i Ensani ve Mutalaat-i Ferhengi*, 5/1 (1393), s. 61.

²⁷ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 60.

²⁸ Salah, *a.g.e.*, s. 87.

²⁹ Salah, *a.g.e.*, s. 88.

³⁰ Emin Nevahti Mukaddem-Hamid Anurya Asel, "Mebani İdolojik Siyasetha-yi Ferhengi Rejim Pehlevi", *Fesilname-i İlmi-Pojoheşi Mutalaat-i İnkılab-ı İslami*, 6/19 (1388), s. 118.

³¹ Abrahamian, *a.g.e.*, s. 85-88, 97.

Bundan sonra Şah, siyasi söylem olan modernleşmeyi katı bir şekilde uygulamak istedi. Şahın modernleşme söylemi; İran nasyonalizmi, ulus devlet, kültürel modernleşme, sekülerizm ve sanayide kalkınma üzerineydi.³²

Rıza Şah'ın modernleşme konusundaki ilk girişimi cumhuriyetin ilanı konusunda oldu. Nitekim Rıza Şah, 1923'te Başbakan olup hükümeti kurduktan sonra amacı Türkiye'de olduğu gibi cumhuriyet ilan etmeyi ve buna yönelik bir kampanya başlattı. Ancak 1924 yılı başlarında yoğunlaşan bu kampanya bilhassa din adamlarının yoğun muhalefeti sebebiyle başarısız oldu.³³ Cumhuriyetin ilanı meselesi başarısız olduktan sonra İran'da yeni bir dönem başladı. Rıza Şah, devletin içinde bulunduğu durumdan çıkarak modern bir duruma geçmesi için geniş çaplı reform hareketlerine girişti. İlk olarak nüfus sayımı ve zorunlu askerlik uygulaması için çalışmalar başlatıldı, yargı sistemi yeniden düzenlendi. Bu reformların arkasında dönemin önemli isimlerinden Mirza Abdülhüseyin Han Teymurtaş, Ali Ekber Han Daver ve Firuz Fermanferma üçlüsü vardı.³⁴

Rıza Şah, modernleşme çalışmaları kapsamında İran halkının kılık kıyafetine de el attı. Nitekim Ağustos 1927'de İran hükümeti, Fransız kasketine benzeyen "Pehlevi başlığını" (külâh-ı Pehlevi) İranlı erkelerin resmi şapkası yapmaya karar verdi. Aslında 1930'lü yılların sonuna kadar sınıfı ve statüsüne bakılmaksızın İranlı erkeklerin kamuya açık mekânlarda ve resmi kapalı mekân toplantılarında başlarını örtmeleri katı bir görgü kuralıydı.³⁵ Yeni yasaya göre ise yetişkin erkekler fes yerine "Pehlevi başlığı" adı verilen ön tarafı siperlikli bir şapka takacaklardı.³⁶

³² Hüseyin Beşiriye, *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset (Devrim Sonrası)*, Çev. Mehmet Koç, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 64.

³³ Cumhuriyet fikrinin başarısız olmasının en önemli sebebi; Şii ulemanın cumhuriyet karşıtı muhalefeti idi. Ulemaya göre cumhuriyetin ilan edilmesi, hem Bolşevizm'e kapı aralayacak hem de İngilizlerin ülkedeki faaliyetlerini arttıracaktı. Mohammad H. Faghfoory, "The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941", *International Journal of Middle East Studies*, 19/4 (1987), s. 415. Bunlar dışında 3 Mart 1924'te Türkiye'de Hilafetin kaldırılması hususu da etkili oldu. Ayrıntılı bilgi için bk. Kamuran Karabalık, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanının İran'daki Yansımaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVIII/2 (2023), s. 573-593.

³⁴ Teymurtaş, Daver ve Ferma için bk. Abrahamian, *a.g.e.*, s. 101-102.

³⁵ Katouzian, *a.g.m.*, s. 34.

³⁶ Abrahamian, *a.g.e.*, s. 110.

Ancak Pehlevi şapkasındaki siperlik namaz sırasında secdeye engel oluyordu. Bunun üzerine Tahranlı bir kısım din adamı ve esnaf durumu protesto etseler de sonuç alınamadı.³⁷ Daha sonra 25 Aralık 1928'de Teymurtaş tarafından hazırlanan ve İranlı erkekler için Pehlevi şapkasının yanı sıra kısa paltonun giyilmesini zorunlu kılan bir kanun (*Kanun-i Vahdet-i Libas*) taslağı meclise getirildi.³⁸ Aslında İran'da Meşrutiyet devriminden sonra Batı ile etkileşimden dolayı yavaş yavaş takım elbise, kravat gibi batılı kıyafetleri kullanma eğilimi ortaya çıkmıştı.³⁹ Ancak bunun resmileşmesi ise Teymurtaş'ın hazırladığı kanunun, 25 ve 27 Aralık'taki meclis müzakeresinden sonra mebusların çoğunluğunun kabul etmesiyle oldu.⁴⁰ Böylece bu kanun gereğince geleneksel kıyafetler, aşiret giysileri ve fes yasaklandı.⁴¹ Ayrıca bu yasaya göre ülkenin tüm erkekleri aynı kıyafetleri giyecekler⁴², icazeti bulunan müçtehitler, devletin uyguladığı imtihanı geçerek taşrada ve köylerde görevli mollalar, Sünni müftüler, kürsüsü olan vaizler, fıkıh ve usul hoca ile talebeleri ve gayrimüslim din adamları haricindeki tüm erkekler Pehlevi başlığı giyeceklerdi.⁴³

Rıza Şah, erkek giyimine yönelik bu reformları kadın giyimi üzerinde de yapmak istedi. Ancak bundan önce kadınlara yönelik bazı hukuki düzenlemeler yapıldı. Nitekim İran'da 1928'de medeni kanun kabul edildi. Bu kanuna göre kızlar için yasal evlilik yaşı 9'dan 13'e yükseltildi. Ancak çok eşlilik ve geçici nikah muhafaza edildi. Buna ilave olarak evliliklerde hem kızın hem de erkeğin rızasının olması, kadınların ilk evliliklerinde ailelerinin onayını alması, Müslüman kadınların

³⁷ Houchang E. Chehabi, "Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building Under Reza Shah", *Iranian Studies*, 3/4/26 (1993), s. 200.

³⁸ Stephanie Cronin, "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhafızları (1927-1929)", *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev. Serhan Afacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 105.

³⁹ Mahdi Javdani Moghadam, "Berersi Seyr-i Tetur Goftaman-ı Hicab der Sepehr Siyaset ve Ferheng İran", *Fesilname-i İlmî-Tehsîsi Sepehr Siyaset*, 6/20 (1398), s. 116.

⁴⁰ Cronin, a.g.m., s. 105.

⁴¹ Selami Kılıç, "Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4/16 (1995), s. 547.

⁴² Moghdaham, a.g.m., s. 116.

⁴³ Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran- Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 142.

gayrimüslim erkeklerle evlenmesinin yasaklanmasıydı. İranlı kadınların başka ülke erkekleriyle evlenmeleri ise devlet iznine bağlı olacaktı. Bunlara ilave olarak boşanma hakkı sadece evin reisi sayılan erkeğe bırakıldı.⁴⁴

Medeni Kanun kabul edildikten sonra Şah, kadınların örtü ve çarşaflarını çıkarmaları için hazırlık yapmaya başladı. Bu döneme kadar İranlı kadınlar, bir çarşaf (çador), yüz örtüsü (rubandah), ve çakçur (çarşafı rüzgârdan koruyan kıyafet) giyerlerdi.⁴⁵ Örtü ve çarşafın yasaklanması düşüncesinden önce kendisini modern olarak tanımlayan bir kesim çarşafı gönüllü olarak çıkarmak için uğraşmışlardı. Dolayısıyla bir grup orta sınıf kadın, örtü ve çarşafı yavaş yavaş terk etmişti ve birçok kız örtü ve çarşaf giymeden okula gidiyordu.⁴⁶ Bu süreçte kadınlar sistematik olarak örtülerini çıkarmaları için teşvik edildiler. Hatta Şah, kadınların sokakta yabancı erkelerle konuşmalarına, sinemalara girmelerine ve lokantalarda yemek yemelerine göz yumulması doğrultusunda polise özel talimat verdi.⁴⁷ Fakat en önemlisi 1928 (1307) yılında Nevruz'u kutlamak için aralarında Şah'ın eşinin de bulunduğu bir dizi saray mensubu İslami kurallara göre giyinmeden Hz. Fatıma'nın türbesini ziyaret ettiler. Bazı din adamlarının bu durumu protesto etmeleri üzerine ilk kez kadınların örtünmesi meselesi devlet-toplum ilişkilerinde bir mesele haline geldi.⁴⁸

Kadınlarla ilgili bu kararlar alındıktan sonra Rıza Şah, 1934 yılında Türkiye'yi ziyaret etti. Şah'ın bu ziyareti İranlı kadınlar için bir dönüm noktası oldu. Çünkü Şah, örtü ve çarşafın yasaklanması meselesini ciddi bir şekilde düşünmeye başladı. Nitekim Rıza Şah, bu ziyaret sırasında Atatürk'ün yaptığı reformlardan çok etkilendi. İddiaya göre Şah, Ankara ziyareti sırasında resmi ziyafet bittikten ve buradaki ikametgâhına

⁴⁴ Ercan Çağlayan, *Yakın Akrabalar Kemalist Türkiye ve Pehlevi İran*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2022, s. 279.

⁴⁵ Afsaneh Najmabadi, "Güç ve Fail: Rıza Şah Dönemi Kadın Aktivizmini Yeniden Ele Almak", *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev. Serhan Afacan, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 209.

⁴⁶ Naziri, *a.g.t.*, s. 104.

⁴⁷ Gürakar, *a.g.e.*, s. 142.

⁴⁸ Chehabi, *a.g.m.*, s. 200; Hamid Nassaj, "Mogayese-yi Nosazi-ye İran ve Türkiye der Dovran-i Reza Şah ve Atatürk", *Feslname-yi Pozohşehayı Rehbari*, 2/5 (1392), s. 120.

döndükten sonra gece geç saatlere kadar uyumadı. Salonda yürüyen ve düşünen Şah, şöyle diyordu: *“Doğrusunu söylemek gerekirse Türklerin bu kadar ilerlediğini ve Avrupa medeniyetini edinme konusunda ilerlediklerini hayal etmiyordum. Şimdi görüyorum ki özellikle kız çocuklarının eğitimi alanında çok gerideyiz. Bir an önce tüm gücümüzle yola çıkmalıyız. Başta kadınlar olmak üzere insanların hızlı gelişimi için yola çıkmalıyız”*.⁴⁹

Türkiye’deki gezisi sona erdikten sonra ülkesine dönen Şah, şu açıklamayı yaptı: *“çok muhteşem bir insanla karşılaştık. Bizim insanlarımızı da onunki gibi aynı gelişme ve ilerleme seviyesine getirmeliyiz.”*⁵⁰ Böylece Türk kadınının giyiminden oldukça etkilenen Şah, Türkiye’de örtü ve çarşaflarını bir kenara bırakıp yan yana yürüyen kadınları gördükten sonra bunların kaldırılması meselesinin düşüncelerini meşgul ettiğini, örtü ve çarşafın insanların gelişmesinin ve ilerlemesinin önündeki engel olduğunu söylüyordu.⁵¹ Ancak Yahya Devletabadi, Şah’ın örtü ve çarşafı kaldırmak istemesinin temel sebebinin Atatürk’ün İran’ı ziyaret etmek istemesinden kaynaklandığını söylemektedir. Ona göre Atatürk, İran’ı ziyaret edeceği için Şah, bu ziyaret gerçekleşene kadar İran’ı hızla modernleştirmek istemiş böylece Atatürk, İran’ın geri kalmışlığına tanık olmayacaktı.⁵²

Rıza Şah’a göre sadece örtü ve çarşaf değil aynı zamanda göçer aşiretlerin kampları, deve kervanları ve molla türbanları da utanç verici bir görüntüyüdü. Ona göre bunlar, geri kalmışlığın bir göstergesiydi.⁵³ Ayrıca Ona göre Kur’an’da kadınlar için örtü yoktu ve örtü ile çarşaf kadınların hareket ve etkinlik özgürlüğünü ve sosyal işlere katılmalarını kısıtlıyordu. Bu sebeple örtü ve çarşaf kaldırılmalıydı. Bu süreçte kendisini destekleyen önemli isimler de vardı. Bunlardan biri Said Nefisi’ydi. Nefisi’ye göre İran’ın geri kalmışlığının sebebi, kadınların örtüsüydü. Örtü kaldırıldığı zaman ülkenin ilerlemesi yolundaki en büyük engellerden birisi de ortadan kalkmış olacaktı. Ayrıca ona göre örtü, kendi kızlarını diri diri gömen Arapların eski bir âdetiydi ve

⁴⁹ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁵⁰ Sami Zubaida, *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, Çev. Burcu Koçoğlu -Birinci-Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 293-294.

⁵¹ Moghdaham, *a.g.m.*, s. 117.

⁵² Devletabadi, *a.g.e.*, s. 431.

⁵³ İskender Gökalp-François Georgeon, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 89.

uygarlığın başlangıcından beri kadını yaşamın önderi kılan İranlılarla ilgisi yoktu. Bu sebeple İranlı kadınlar, örtüyü attıkları ve toplumsal yaşama katıldıkları gün İran'ın gidişatında büyük bir devrim olacaktı ve İran halkının kaderi ondan sonra değişecekti.⁵⁴ Dolayısıyla Şah'ı bu konuda destekleyen modernleşmeciler ilerleme için İslami zincirlerden kurtulmak gerektiğini düşünüyorlardı.⁵⁵ Elbette başlangıçta bu hareketin liderleri şunu iddia ettiler: "*Bizim niyetimiz İranlı kadınların Batı'yı takip etmesi değil, amacımız İranlı kadınların çalışması, öğrenim görmesi ve sonunda bir insan gibi dünyada insan haklarından yararlanmasıdır.*" Ancak bir süre sonra onlar, kadınlara yönelik bu yoksunlukların ve ihmallerin asıl nedeninin örtü ve peçe olduğunu kadınların haklarını ve sosyal statülerini kazanmaları için örtü ve peçenin kaldırılmasının gerekli olduğunu düşündüler.⁵⁶

Nefisi dışında Şah'ı destekleyen birçok grup vardı. Çoğunluğunu aydınların başını çektiği hükümet yetkilileri, soylular, Avrupa tarzı kurumlarda eğitim görenler kadınların örtüsünün kaldırılmasını savunuyorlardı. Ancak bu grubu oluşturanlar azınlıktaydılar. Aydınlar bilhassa dergi ve yayınlarında toplumda kadınlara karşı yapılan ihlalleri yazdılar ve onları modernleşme ve hukukun savunuculuğu şeklinde desteklediler. Bunlar arasında Melik'ül Şuarayı Behar, Arif Kazvini, Aşığı, Parvin Etisami gibi aydın ve şairler vardı. Bunlara göre örtü ilerlemenin önünde bir engeldi ve örtü kaldırıldığı takdirde İranlı kadınlar sosyal hayatta yeni bir aşamaya geçeceklerdi. Bu şekilde fikirlerini halk arasında yaymaya çalışan bu aydınlar, Şah'ın planlarının ilerlemesine ön ayak oldular.⁵⁷ Ayrıca aydınlar, bilhassa örtü karşıtı şiirler yazarak örtünün iffetin garantisi olmadığını, iffetli olmanın kadına bağlı olduğu düşüncesindeydiler. Bu aydınlara göre örtülü bir kadın da kolaylıkla suç işleyebilirdi. Bunun dışında aydınlar, İslam karşıtı ve eski İran'a istek duyuyorlardı. Onlara göre ideal bir İran imajı oluşturmak ve bununla gurur duymak o döneme ait eserlerde görülmekteydi. Dolayısıyla örtünün İranlıların hayatına girmesi Araplar, İran'a geldikten sonra

⁵⁴ Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I*, Tehran: 1376, s. 84-85.

⁵⁵ Naziri, *a.g.t.*, s. 131.

⁵⁶ Salah, *a.g.e.*, s. 104.

⁵⁷ Salah, *a.g.e.*, s. 191.

onların hayatında popüler olmuştu. Yine onlara göre İranlı kadınların sefaletinin sebebi de bu örtüydü.⁵⁸

Örtünün yasaklanmasını savunan önemli bir kesim de bazı kadınlardı. Bu kadınlar Batı'da eğitim görmüş ya da batılı eğitim sisteminden etkilenenlerden oluşuyordu. Bunlar, Batı'da kadın haklarına gösterilen saygı ile İranlı kadınların mevcut statüsünü kıyasladıktan sonra onların haklarını savunduklarını söylüyorlardı. Bu kadınlardan biri aydın Sedigheh Devletabadi idi. Devletabadi, örtünün yasaklanmasını sert bir şekilde savunan birisiydi. Öyle ki kendi vasiyetnamesinde: *"Benim cesedimi Kadınlar Derneğinden mezara götürün. Cenaze törenimde örtü takan bir kadının bile girmesine izin vermeyin"*⁵⁹ diyordu. Ayrıca bu yasağı savunanlar, fikirlerinin diğer kadınlar arasında yaymak için çalışıyorlardı. Nitekim ilk olarak bu kadınlar örtülerini çıkardılar. Yalnız bu kadınların örtülerini çıkarmaları sadece aydın oldukları için değildi. En önemli amaçlarından biri de eşlerinin siyasi konumlarını korumaktı. Aksi takdirde eşlerinin siyasi pozisyonları tehlikeye girecekti.⁶⁰

Örtünün yasaklanmasını savunan önde gelen gruptan biri de devlet adamlarıydı. Aslında bu grubun "şaha itaat" uğruna böyle bir plana karşı çıkacak iradeleri yoktu. Ayrıca bu planın tasarımcıları da devlet adamlarıydı. Dolayısıyla bunların örtünün yasağına destek vermeleri doğaldı. Örneğin bunlardan biri Eğitim Bakanı Ali Asgar Hikmat'tı. Kendisi örtünün kaldırılmasını eğitim kapsamında duyuran ve gerçekleştiren kişiydi. Diğer ise İçişleri Bakanı Zaman Alam Kashfahjab'dı. Bu bakan da örtü yasağına karşı çıkanların toplandığı Meşhed'deki Goharshad Camii'nde müdahale eden ve birçok kişinin kanının akmasına sebep olan kişiydi. Bu bakan ayrıca görevi icabı örtü yasağına ilişkin yasayı duyuran ve uygulayan kişi olarak biliniyordu.⁶¹

Rıza Şah'ın bu aşamadaki diğer destekçileri de dergi ve gazetelerdi. Bu dergi ve gazeteler yayınlarında ideal İran kadını

⁵⁸ Muhammed Emir Ahmedzade, "Erzeyabi ve Nokd-i Mesele-i Keşf-i Hicab ez Menzer, Rabita-i Kudret ve Siyasetha-yı Ferhengi 1305-1320ş", *Camepojohi Ferhengi, Pojoheshgahi Ulum-ı Ensani ve Mutalaati Ferhengi*, 6/1 (1394), s. 18.

⁵⁹ Samaneh Asgari, *İran ve Türkiye Modernleşmesinde Kadın Hareketi (1830-1965)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2020, s. 219.

⁶⁰ Salah, *a.g.e.*, s. 201.

⁶¹ Salah, *a.g.e.*, s. 195.

yaratma çabası içerisindeydiler. Bu dergilerden biri Alem-i Nisevan Dergisi'ydi (1920-1933). Bu dergi yazılarında kadınların eğitimi, sağlığı, giyimi, nasıl çocuk yetiştirilmesi gerektiğini ve en önemlisi vatansever olmaları gibi konuları ele alıyordu. Bir diğer dergi de İranşehr Dergisi'ydi. Bu dergi bir sayısında yine Zerdüşt inancına başvurarak "antik İran" halkının kültüründe erkek ile kadının eşit olduğu propagandasını yapıyordu.⁶² Name-i Banuvan ve Cihan-ı Zenan adlı dergiler de kadın örtüsü üzerinden yayınlar yapıyorlardı. Örneğin; Name-i Banuvan'ın yazarı Şehnaz Azad, açık bir şekilde örtünün kaldırılmasını savunmuş, Cihan-ı Zenan adlı derginin editörü Fahr Afak Parsa ise "*kendi kıyafetlerini bile seçme hakkına sahip olmayan kadınlar... temiz hava ve özgürlük solumaktan bile mahrumdurlar*" diyordu. Bu tartışmaların en belirgin tarafı açılma mevzusunun kadınların istihdamı ile ilişkilendirilmesiydi. Açılmanın taraftarları kadınların istihdam edilmemesinin ülkenin refahını tehlikeye sokacağını savunurken muhalifleri ise kadınların temel görevinin ev kadınlığı ve annelik olduğunu ve kadınların değerli olan memurlukları erkeklerin elinden alabilecek bir tehlike olarak görüyorlardı.⁶³ Bu arada sarayın desteğiyle başı açık köylü kadın imajının yansıtıldığı Duhter-i Lor (1933) filminin ülke çapında gösterime girmesi, kadın örtüsünün yasaklanacağını habercisiydi.⁶⁴

Bütün bu propagandalardan sonra örtü ve peçenin kaldırılmasına ilişkin talimat Ocak 1936'da illere gönderildi. Böylece bu yılın ilk gününde peçenin kaldırılmasına ilişkin kanunun gayri resmi olarak uygulanmasına ilişkin talimat verilmiş oldu.⁶⁵ Daha sonra Rıza Şah, yasağın resmileşmesi için ilk adımı attı. Nitekim birkaç gün sonra Şah, eşi ve en büyük kızı başörtüsüz ve Avrupa kıyafetleri giyerek mezunlara diploma vermek üzere bir okula gittiler.⁶⁶ Bu törene okul müdürleri ve üst düzey yetkililerin eşleri ve kızları başörtüsüz olarak katıldılar.⁶⁷ Bakanların da eşleriyle katıldığı bu tören sırasında öğrencilere

⁶² Aras Kahraman, *İran'da Modernizasyon, Ulus İnşası ve Mimari Araçsallaştırma (1848-1941)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 153-154.

⁶³ Najmabadi, a.g.m., s. 222.

⁶⁴ Dabashi, a.g.e., s. 136-137.

⁶⁵ Moghdaham, a.g.m., s. 117-119.

⁶⁶ Ghurbani, a.g.e., s. 96-97.

⁶⁷ Moghdaham, a.g.m., s. 117-119.

diplomaları takdim edildi. Törenden sonra Şah, kadınların toplumdaki statüsünün önemi ve kadınların geri kalmışlığı ve erkelerle eşitliliği konularına değindi.⁶⁸ Burada başörtüsü yasağından bahseden Şah, kadınlara hitaben; başarı ve mutluluk günü olan bugünü büyük bir gün olarak değerlendirmelerini ve elde ettikleri bu fırsatı ülkelerine hizmet için kullanmaları gerektiğini vurguladı. Ayrıca bundan sonra İranlı kadınların görevlerinin vatan için çalışmak olduğunu ve ülkenin geleceğinin kendilerine bağlı olduğunu belirtti.⁶⁹ Bundan sonra 17 Ocak 1936'da bir tüzükle örtünün yasaklanması kanunu (Keşf-i Hicab Kanunu) yürürlüğe girdi.⁷⁰ Yasağın ilan edildiği güne "Kadın Özgürlük Günü" adı verildi.⁷¹ Bunun dışında Şah, bundan sonra İran milletinin medeni milletler sınıfına girdiğini, Avrupalıların İranlı kadınların başörtüsü ve bilgisizliklerinden kendilerine hep hakaret ettiklerini ama artık bu kusurun ortadan kaldırıldığını ve bunu başardıklarını söyledi.⁷²

Bu yasaya göre İranlı kadınlar dışarı çıktıklarında örtülerini giymeyeceklerdi. Sadece hayat kadınları örtü ve çarşaflarını muhafaza edebileceklerdi.⁷³ Buradaki amaç, hiç şüphesiz kadınların çarşaf giymelerini bıraktırmak ve onu itibarsızlaştırmaktı.⁷⁴ Bir diğer sebep de çarşaf dolaşan kadınların herhangi bir polis müdahalesine maruz kalmadan dolaşabilmesi için hayat kadını olması, değilse hayat kadını olarak algılanmayı göze alması gerektiğiydi. Tahran yönetimi, "*hayat kadınlarının ancak evlenmeleri ve bir erkeğin koruyuculuğunun altında saygıdeğer kadınlar gibi çarşaflarını açabileceklerini*" ilan etti.⁷⁵

Yasağın ertesi günü Tahran sokaklarına örtü giymek yasaklandı. Bu planın diğer illerde uygulanması için de hükümet diğer yürütme

⁶⁸ Ghurbani, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁶⁹ Ahmedzade, *a.g.m.*, s. 12.

⁷⁰ Daryoush Rahmian, *İran Between Two Coups d'etat*, Samt Yayınları, Tehran 2021, s. 275.

⁷¹ Moghdaham, *a.g.m.*, s. 117.

⁷² Ali Asgar Hekmat, *Sî Hatıra ez Asr-ı Ferhunde Pehlevî*, Pars, Tehran 1972, s. 88-97.

⁷³ Chehabi, *a.g.m.*, s. 220.

⁷⁴ Alireza Alisoufi-Safiullah Safaei-Shahram Ghafoori, "Faraz ve Forud Keşf-i Hicab der Hemedan", *Pojoheşname-i Tariha-yı Mahali İran*, 4/1 (2016), s. 76.

⁷⁵ Camron Michael Amin, *The Making of the Modern Iranian Woman: Gender, State Policy and Popular Culture 1865-1946*, University Press of Florida, Gainesville 2002, s. 40.

organlarına emirler verdi. Örtülü kadınların otobüse binmesine izin verilmedi.⁷⁶ Örtünün terk edilmesini teşvik etmek için Eğitim Bakanlığı okullara mektup gönderdi.⁷⁷ Buna göre öğretmenlerin ve kız öğrencilerin örtülü bir şekilde okula gitmeleri yasaklandı.⁷⁸ Ayrıca örtü yasağının uygulanması için polisler de son derece dikkat edeceklerdi⁷⁹ ve hatta yasağa uymayanlara karşı güç kullanabileceklerdi. Nitekim sokak aralarında başörtüsüyle gezen kadınların örtüleri polis tarafından zorla çıkarılmaya başlandı.⁸⁰ Hatta polislerin peçeli kadınları kovalamasına, evlerine girmesine, kıyafet kutularını aramasına, örtü bulursa almasına, yırtmasına⁸¹ ve hatta kadınları dövmelelerine izin verildi.⁸² İranlı kadınlar sokakta polis şiddetine maruz kalmamak ve elit hemcinsleri tarafından ayıplanmamak için çoğu zaman uzun ve bol elbiseler, fularlar, kalın mantolar giyerek çıplaklık hissini azaltmaya çalıştılar.⁸³ Bu kurallara uymayan kadınlara para ya da işten çıkarma cezaları verildi.⁸⁴

Örtü yasağı çıktıktan sonra hemen hepsi Tahran'da olmak üzere en az dört bin kadın halka açık alanlarda örtüsüz ve çarşafsız dolaşıyorlardı. Bu dört bin kişinin çoğu yüksek tabakadan gelen ailelerin Batı eğitimi almış kızları, Avrupa'dan yeni dönen İranlıların yabancı eşleri ve dinsel azınlıkların orta sınıf kadınlarıydı. Hükümet bu şekilde Avrupai tarzda giyim kuşamı halk arasında hızla yaymak için yeni kararlar da aldı. İlk etapta kumaş ve kıyafetlerin ithalini kolaylaştırıp onları ucuz fiyatlara sattırdı.⁸⁵ Örtü giymeyen kadınların sinema ve lokantalara serbest

⁷⁶ Moghdaham, a.g.m., s. 117-119.

⁷⁷ Asgari, a.g.t. s. 218.

⁷⁸ Rahmanian, a.g.e., s. 275.

⁷⁹ Mohsen Sadr, *Hatırat-ı Sadr'ül Eşraf*, İntaşarat-ı Vahid, Tehran 1364, s. 305.

⁸⁰ Mehdi Kulli Han Hedayat, (Muhbir Al-Salnatah), *Hatırat ve Hatırat Kuşeyay ez Tarih-i Şeş Padişah ve Kuşeyay ez Devre Zendeği Men*, Zevar, Tehran 1388, s. 407.

⁸¹ Seyyide Razieh Yasini, "Siyasetha-yı Goftamani Puşak-ı Zenan der İran der Dove-re-i Pehlevi Evel (Amrane) ve Devvom (Aşah Gerayane)", *Fesılname-i İlmi Mutalaat-i Ferheng*, 21/52 (2021), s. 99.

⁸² Gökalp-Georgeon, a.g.e., s. 92.

⁸³ Shahla Haeri, *Law of Desire: Temporary Marriage in Shi'i Iran*, Syracuse University Press, New York 1989, s. 25.

⁸⁴ Yasini, a.g.m., s. 97.

⁸⁵ Ebru Çakmak, *The Modernization Policies of Atatürk and Reza Shah: A Comparative Content Analysis*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022, s. 98.

girmelerine yabancı erkelerle konuşmalarına, aynı faytona binmelerine polisin müdahale etmemesi istendi.⁸⁶ Buna karşılık park, sinema ve tiyatro gibi yerlere başörtülü kadınların girmeleri yasaklandı.⁸⁷ Bunun dışında bakanlar tarafından toplantılar organize edilmesi istendi. Bu toplantılar haftada iki defa yapılacaktı. Yapılan bu toplantılara bakanlar eşleriyle birlikte katılacaklardı. Bakanların eşleri toplantılarda örtü ve çarşaf giymeyeceklerdi.⁸⁸ İçişleri Bakanlığı tarafından 16 Şubat 1936'da şehirlere gönderilen bir emirde tüm devlet memurlarının düzenlenen etkinliklere eşleriyle birlikte katılmaları istendi. Bu etkinliklerde memur eşleri sade ve çarşafsız olacaklardı. Bu şekilde diğer kadınlara cesaret vereceklerdi. Bunun dışında memur eşleri ay sonunda eşlerinin maaşlarını almak üzere çarşafsız halde devlet dairelerine gideceklerdi. Yazının devamında bu kurala uymayan yani eşleri gelmeyen memurların açığa alınacağı belirtiliyordu.⁸⁹ Bunun üzerine eşlerini çarşafsız dışarı çıkartmak istemeyen erkekler yeni yöntemler bulmak zorunda kaldılar. Bu yöntemlerden biri geçici evlilikler (mut'a nikahı) yaparak toplantılara katılmaktı.⁹⁰

Eğitim Bakanlığı ve bir grup aydınının çalışmaları neticesinde 1935 yılında Rıza Şah'ın kızının öncülüğünde Kadın Kültür Merkezi kurulmuştu. Bu kurumun başındaki kadınlar eğitilmiş kişilerdi. Bu kurumun da en önemli görevi toplantılar, konferanslar düzenlemektir.⁹¹ Ayrıca okullarda öğretmen ve öğrenciler başörtüsü giymeyecekler ve şayet reddederlerse okula alınmayacaklardı.⁹² Bunun üzerine bazı aileler gönüllü bir şekilde örtülerini çıkardılar. Bunun dışında okullarda etkinlikler düzenlenecekti. Bu etkinliklerin amacı şuydu: *"Ülkemizin yarısının anası olan kadınlarını, diğer uygar ülkelerin kadınlarını bilimin, bilginin ve medeniyetin nimetlerine sahip olarak yetiştirmek ve ülke için sağlıklı yurtsever aileler ve çocuklar yetiştirebilmektir"*. Bu etkinliklerde kadın öğretmenler görev alacaktı. Etkinliklere öğrenci ve öğretmenlerin yanı sıra önde gelen kadınlar eşleriyle birlikte davet edileceklerdi.

⁸⁶ Abrahamian, *a.g.e.*, s. 111.

⁸⁷ Gökalp-Georgeon, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁸⁸ Sadr, *a.g.e.*, s. 302-303.

⁸⁹ Çağlayan, *a.g.e.*, s. 268.

⁹⁰ Haeri, *a.g.e.*, s. 25.

⁹¹ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 88-91.

⁹² Yasini, *a.g.m.*, s. 99.

Düzenlenecek olan konferanslar da ekonomik konular, kişisel hijyen ve diğer bilimsel konular işlenecekti. Ayrıca burada öğrencilere, dünyanın medeni ülkelerinde mütevazı ve soylu aileler arasında yaygın olan oturma-tanışma, kıyafet giyme, sosyalleşme adabı öğretilenecekti. Bunun dışında yeni tip kıyafetlerin sadece batılılara özgü olmadığını göstermek amacıyla toplantıdaki konuşmacılar İranlı kadınların giydiği kıyafetlerin batılılara özgü olduğunu özellikle vurgulayacaklardı. Bu tür toplantıların başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için belediye başkanı ve hükümet yetkilileri, konferansı düzenleyenlerle iş birliği yapacaklardı.⁹³

Rıza Şah ve taraftarlarının örtünün kaldırılması konusundaki propagandaları meyvelerini vermeye başlamıştı. Nitekim, Mart 1936'da Hemedan valisi şehirde birçok kadının örtülerini çıkardığını haber veriyordu. Ayrıca habere göre şehirde birçok ilerleme kaydedilmişti. Bir süre sonra da şehirdeki yerel idareciler ve polisin çalışmalarıyla son günlerde Hemedan'da siyah örtülü tek bir kadının kalmadığı ifade ediliyordu. Bu durum örtü yasağı konusunda büyük ilerlemelerin kaydedildiğinin, rejimin kadınlar üzerindeki baskısının başarıya ulaştığının bir göstergesiydi.⁹⁴

Örtü ve Çarşaf Yasağına Karşı Bazı Tepkiler

Rıza Şah'ın örtü ve çarşaf yasağına destek veren kesimler olduğu gibi bazı kesimler tarafından da sert tepkiyle karşılandı. Bu kesimler arasında bazı kadınlar, bazı aydınlar, din adamları, iş insanları ve esnaf vardı. Bu yasağın toplumda etkilediği en önemli grup kadınlardı. Katozian, Rıza Şah'ın "*geri kalmışlığın bir diğer simgesi*" olarak gördüğü örtü ve çarşafın yasaklanması meselesini "*Avrupalı kadınlara üstsüz dolaşmanın emredilmesi gibi bir kanun*" olarak yorumlamaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla örtü olmadan sokağa çıkmak istemeyen bazı İranlı kadınlar vardı. Her ne olursa olsun örtülerini çıkarmayı reddeden bu kadınlar, dinsel ve geleneksel motivasyonu olan, kapalı ortamlarda yetişmiş ve şah tarzı modern bir yaşam akımını kabul etmeyenlerdi.⁹⁶

⁹³ Salah, *a.g.e.*, s. 144-146.

⁹⁴ Alisoufi-Safaei-Ghafoori, *a.g.m.*, s. 75.

⁹⁵ Katouzian, *a.g.m.*, s. 13.

⁹⁶ Salah, *a.g.e.*, s. 202.

Yasağa tepki gösteren kadınlar arasında üst düzey bürokrat ve eşleri vardı. Nitekim Rıza Şah, toplantılara bakanların eşleriyle birlikte katılmalarını istediğinde bazı bakan ve eşlerinin tepkisine sebep oldu. Bazı bakanlar eşleriyle toplantıya katılmayı reddettiklerinde Şah bu bakanlara hesap sorardı. Şah, bakanlara hitaben, bu işi reddettiğinizde doğal olarak halk da bunu yapmayı reddedecektir diyordu. Buna karşılık bakanlar mecburen bir sonraki toplantıya eşleri ve kızlarıyla katılmak zorunda kalıyorlardı. Ancak zorunlu olarak bu toplantılara katılan bazı kadınların toplantıdan sonra hastalandıkları ve bir yıl sonra evden cesetlerinin çıkarıldığı söylenmektedir. Buna rağmen bazı kadınlar toplantılara katılmayı reddettikleri gibi sokağa da örtüleriyle çıkmaya devam ettiler. Ancak bu kadınlar, polis şiddetine maruz kaldılar.⁹⁷ Örtülü kadınlara hakaret eden ve döven polis bilhassa şehirlerde yaşayan kadınların örtülerini çekip parçalıyordu. Kaçan kadınları evine hatta kadınlar tuvaletine kadar takip eden polisler, kadınların elbise dolaplarını arayıp herhangi bir örtü veya çarşaf görseler ya onları parçalıyor ya da el koyuyordu.⁹⁸ Polisin kadınlara yönelik bu şiddetini Farah Pehlevi anılarında doğrulamakta ve polisin kadınlara çok sert davrandığını yazmaktadır.⁹⁹ Bu baskılardan dolayı bazı İranlılar, ülkenin Hürremşehir gibi sınır şehirlerinden Irak veya diğer Müslüman komşu ülkelere göç etmek zorunda kaldılar.¹⁰⁰ Bu durumu dönemin Basra konsolosu doğrulayarak geri dönüşler için önlem alınması gerektiğini hükümetine bildiriyordu. Ancak göç eden ailelerin çoğu ülkelerine geri dönemediler.¹⁰¹

Örtü ve çarşaf yasağına karşı çıkan bazı aydınlar da vardı. Bilhassa Batı dünyasındaki kadınların durumlarından haberdar olan aydınlar, Rıza Şah'ın bu eyleminin bireysel bir nitelik taşıdığını ve meclisin onayına dayalı kanunlarla uygulanmaması nedeniyle karşı çıkıyorlardı. Dr. Muhammed Musaddık bu aydınlardan biriydi. Musaddık, Rızaşahi tarzı bir kadın özgürlüğüne karşı olduğunu söylüyordu. Ona göre, “güç

⁹⁷ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 55.

⁹⁸ Sadr, *a.g.e.*, s. 305.

⁹⁹ Farah Pehlevi, *Anılar*, Çev. Rukiye Öke, Dünya Kitapları, İstanbul 2003, s. 120.

¹⁰⁰ Kasem Zairi-Fatma Yusufzade, “Berersi Çekunegi Tecdid Nazar der Kanun “Keşfi Hicab” der Mukatti 1320-1322 ba Tekiye ber Mukavemethayı Ferdi ve Nihadi”, *Zen der Tevsie ve Siyaset*, 17/2 (1398), s. 179-180.

¹⁰¹ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 56-58.

*kazanmış veya güç bulmuş biri aracılığıyla ve bunu istiyorum bu da böyle olmalı” şeklinde bir düzenleme olmamalıydı.*¹⁰²

Kadın ve aydınlar dışında örtü ve çarşaf yasağına karşı çıkan asıl önemli kesim din adamlarıydı. Bu aşamada örtü yasağına karşı en büyük tepki Şiraz, Kum ve İsfahan'daki din adamlarından geldi.¹⁰³ Aslında din adamları, ilk başta Rıza Şah'ın tahta geçmesini sevinçle karşılamış ve onu İslam'ın kurtarıcısı olarak görmüşlerdi. Ancak 1927 sonrası yargı sisteminin sekülerleştirilmesi sonucunda din adamları kendi yetkilerinin azaldığını düşünerek isyan bayrağını açmışlardı. Ayrıca “Kılık Kıyafet Kanunu” ile Batı tarzı giyim din adamlarına dayatılması bu kesimin rejime karşı tavrını değiştiren sebeplerden biri oldu.¹⁰⁴

Din adamlarına göre örtüsüz kadınlar, emperyal güçlerin İran'a karşı bir komplosuydu.¹⁰⁵ Ayrıca din adamları geleneksel gruplar, örtünmeyi edep ve iffetle eş değerde, toplum sağlığının garantörü olarak görüyorlar ve örtünün kaldırılmasıyla birlikte fitnenin topluma hâkim olacağı kanaatindeydiler.¹⁰⁶ Bu sebeple din adamlarının çoğu bu planın uygulanmasına karşıydılar. Bazı din adamları ise muhalefetini daha geniş düzeyde dile getiriyordu. Şah'ın örtü karşıtı hareketine henüz örtü ve çarşaf yasaklanmadan önce başlamıştı. Nitekim daha önce de bahsettiğimiz gibi Şah'ın eşi ve bazı saray mensupları Kum'da bulunan Hz. Fatıma'nın türbesini o dönemin giyim tarzına uygun olmayan kıyafetlerle ziyaret etmişlerdi. O sırada orada bulunan Şeyh Muhammed Taki Bafki buna itiraz etmişti. Bu tepki üzerine Rıza Şah da onu dövüp hapse atmıştı. Bafki'nin tutuklanması halkın protestolarına sebep olmuştu. Halk, Şah'ın kutsal mekâna saygısızlığına ve Bafki'yi hapse atmasını tepkiyle karşılamıştı.¹⁰⁷

Örtü ve çarşaf yasaklandıktan sonra din adamlarının ilk tepkisi Şiraz'da başladı. Şiraz'da bir okulda Eğitim Bakanının da olduğu bir tören

¹⁰² Salah, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁰³ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 56-58.

¹⁰⁴ Chehabi, *a.g.m.*, s. 209.

¹⁰⁵ Haideh Moghissi, “Troubled Relationships: Women, Nationalism and the Left Movement in Iran”, der. S. Cronin, *Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left*, Routledge Curzon, London 2004, s. 209-229.

¹⁰⁶ Ahmedzade, *a.g.m.*, s. 18.

¹⁰⁷ Nassaj, *a.g.m.*, s. 120.

sırasında bazı kız öğrenciler, bir anda örtülerini çıkarıp gösteri yapmaya başladılar. Ertesi gün bu durum Şiraz'ın Vekil Camii'nde bir din adamı tarafından protesto edildi. Bu din adamı Seyyid Hüsamüddin Fal Esiri'ydi. Bu din adamı düzenlediği bir toplantıda Rıza Şah rejimini eleştirerek halkı komplolara karşı dikkatli olmaları yönünde uyardı. Ancak Esiri'nin bu eleştirisi tutuklanıp hapse atılmasına sebep oldu.¹⁰⁸ Yine örtü yasağına bir tepki de Horasan'dan geldi. Muhalefet, Horasan eyaletinde daha fazlaydı. Buradaki mollalar örtü yasağı kararnamesine karşı gelip İslam'a aykırı olduğunu söylediler. Örtü ve çarşafı bırakan kadınların günahkâr olduğunu söyleyen din adamları, halkı kıskırtmaya çalıştılar. Buna karşılık hükümet, bu din adamlarını tutuklattı.¹⁰⁹

Şiraz ve Horasan dışında Meşhed'in önde gelen din adamları da örtü yasağını protesto ettiler.¹¹⁰ Bu din adamları arasında Şeyh Muhammed Ağazade, Şeyh Haşim Kazvini, Seyyid Ali Ekber Hoyi, Seyyid Ali Sistani ve başka din adamları vardı. Bu din adamlarının da içerisinde bulunduğu 31 din adamı örtü ve çarşafın yasaklanmasından dolayı Rıza Şah'a protesto telgrafı gönderdiler.¹¹¹ Bu arada Molla Muhammed Veli Esedi öncülüğünde bir grup din adamı da Rıza Şah ve rejim aleyhinde vaazlar vermeye başladılar. Özellikle bu vaazlarda Rıza Şah ve hükümetinin, şapka kanunu ve örtü yasağı ile ilgili halka zulmettiğini, cezalandırdığını dile getirdiler.¹¹² Bu din adamları daha sonra örtü yasağının kaldırılmasını protesto için üst düzey din adamı olan Ayetullah Şeyh Yunus Erdebili'nin evinde bir toplantı düzenlediler. Bu toplantı sırasında seriata aykırı olan örtü yasağının uygulanmasından vazgeçilmesi için Rıza Şah ile görüşmesi için Tahran'a bir temsilci göndermeye karar verdiler.¹¹³ Din adamı Ayetullah Hacı Ağa Hüseyin Kumi, bu görev için seçilip Tahran'a gönderildi. Ancak Kumi, Hz. Abdülazim, türbesinde tutuklandı. Bu olayın ardından Meşhedli din adamları Goharshad Camii'nde toplandılar. Din adamları halkı rejimin bu eylemini protesto

¹⁰⁸ Salah, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁰⁹ Asgari, *a.g.t.*, s. 218.

¹¹⁰ Sadr, *a.g.e.*, s. 305.

¹¹¹ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 97-99.

¹¹² Hasan Gamsabadi, "Kıyam-ı GevherÇad", *Faslname-i Mutalaat-ı Tarihi*, 29 (1389), s. 114.

¹¹³ Salah, *a.g.e.*, s. 198.

etmeye çağırıldılar.¹¹⁴ Halk Goharshad Camii'nde toplanıp Şah'ı protesto edince Şeyh Muhammed Taki de yaptığı konuşmalar ile Şah'ı sert şekilde eleştirdi. Taki, konuşmasında Batı kültürünün tehlikesinden bahsetti ve insanları ayağa kalkmaya çağırdı. Taki'ye göre buradaki insanlar Şah'ın İslam karşıtı rejimine duygu ve nefretlerini dile getiriyorlardı. Ancak bu protestolar ve Taki'nin rejim karşıtı konuşmaları hükümeti harekete geçirdi. Hükümet hemen camide toplanan kalabalığa müdahale emri verdi. Bu müdahale oldukça sert oldu. Nitekim, camide toplanan kalabalığa hükümet güçleri silahlarla saldırdı. Kurşuna dizilen kalabalıktaki birçok kişi hayatını kaybetti. Buna rağmen birçok protestocu örtü meselesi çözülünceye kadar meydanı terk etmeyeceklerini açıkladılar. Fakat askerler göstericilerin dağıtılması için üzerlerine yeniden ateş açtılar ve burada da 25 kişi öldü. Kırk kişi de yaralandı. Tüm bunlara rağmen protestocular, direnmeye devam ettiler. Hükümet güçleri ise her seferinde kalabalığa müdahale etti ve burada yine birçok kişi ya yaralandı ya da öldü. Din adamlarının başını çektiği kalabalık, monarşi ve örtü yasağına karşı sloganlar attılar. Şah güçleri protestoculara yeniden müdahale ederek onlara acımasız şekilde davrandılar. Rıza Şah, buna karşı yeni bir ayaklanma ihtimaline karşı Meşhed'deki din adamlarını sürgüne gönderdi. Birçok kişi de tutuklanıp hapsedildi.¹¹⁵ Meşhed'deki olayların kanlı şekilde basılması diğer şehir halkının sessiz kalmaya ve itaat etmeye zorladı. Bu yasak 1941'de Şah'ın tahttan indirilmesine kadar devam etti. Bundan sonra orta sınıf İranlı kadınların çoğu yeniden örtülerine kavuştular.¹¹⁶

Sonuç

İran'daki modernleşme çabalarının 19. yüzyılda devletin acil ihtiyaçlarına yönelik olarak ortaya çıktığı bir gerçektir. Nitekim Rusya karşısında alınan askeri yenilgiler, devletin bu alanda yenilikler yapmasına sebep olmuştur. Ancak bu dönemki modernleşme çalışmaları her ne kadar devletin ve toplumun dönüşümünü amaçlamış olsa da önüne geçilemeyen bir sürecin de başlangıcı oldu. Nitekim askeri alandaki modernleşme daha sonra toplumu ilgilendiren birçok alana yansımaya başladı. Toplumun diğer alanlarına yansımaları da aydınların

¹¹⁴ Sadr, *a.g.e.*, s. 305.

¹¹⁵ Ghorbani, *a.g.e.*, s. 97-99.

¹¹⁶ Katouzian, *a.g.m.*, s. 21.

ve onların Batı düşünce tarzını toplumda yer edinmesi neticesinde oldu. Batı düşünce tarzının toplumda yer edinmesi halk giyimi üzerinde de etkili oldu. Nitekim daha ilk dönemlerden itibaren erkek giyiminden başlayan değişim kadına giyimine de yansdı.

Kaçar Hanedanlığının sona ermesi ve Rıza Şah'ın iktidara gelmesi İran'da sancılı bir dönemin başlamasına sebep oldu. İran'ın modern bir görünüm kazanmasını isteyen Rıza Şah, toplumun her alanında modernleşme çalışmalarına başladığı gibi kadın giyimine de el attı. Rıza Şah'ın kadın giyimini değiştirmek istemesi İran toplumunun kutuplaşmasına sebep oldu. Nitekim örtünün yasaklanması kamuoyunda "örtünün siyasi rolünü" ortaya çıkardı. Bunun dışında halk ile devlet arasında önemli bir mesele haline gelen kadın örtüsü ülkedeki çatışmanın da ortaya çıkmasına sebep oldu. Örtünün yasaklanması geleneksel ve modern kadınlar arasında derin bir ayırımı yol açtı.

Örtü yasağı neticesinde İranlı kadınlar, yeni toplumsal hiyerarşide herhangi bir sosyal statüye sahip olmadılar. Ancak toplumsal güç hiyerarşisinde örtü giymeyen kadınlara ayrıcalıklar tanındı. Örtülü kadınlar ise bu ayrıcalıklara ulaşmak için en alt katmanda yer aldılar ve aşağılanmış duruma düştüler. Kendilerini dışlanmış hisseden örtülü kadınlar, evlerinden çıkmak istemediler. Bu durum zaten İran toplumunda dışlanmış olan kadınları daha da zor durumda bıraktı. Modern bir toplum yaratma ideali ile ortaya çıkan Rıza Şah, bilhassa İran'ın elit olmayan grupları üzerinde yıkıcı etkiye sebep oldu.

Rıza Şah'ın dayattığı bu zorunlu modernleşme girişimi Batı modasına ayak uydurma sürecinde olan Batı eğitimi almış kesim tarafından memnuniyetle karşılandı. Bu grup, kültürel kimliği korumayı ve ona bağlı kalmayı, kalkınma ve modernleşme programında bir tür engel olarak görüyordu. Ancak kendi rollerinin ve kimliklerinin küçümsendiğini, dışlandığını düşünen büyük bir kesim tarafından protesto edildi. Bilhassa din adamları İslam'a aykırı olduğu gerekçesiyle kadın örtüsünün yasaklanmasına şiddetle karşı çıktılar. Fakat din adamlarının örtü yasağına karşı çıkmaları Rıza Şah tarafından büyük baskılara maruz kalmalarına sebep oldu. Buna rağmen din adamları geri adım atmaya reddettiler.

Rıza Şah'ın 1941'de iktidardan düşmesiyle kadınlar örtülerine yeniden kavuştular. Bu durum Rıza Şah modernleşme planlarının

yüzeysel olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Nitekim üst düzey hükümet liderleriyle başlayan daha sonra toplumun eğitilmiş kesimlerine ulaşan bu akım sıradan insanlara ulaşamadı. Bu nedenle bu hükümette kadına saygı duymayan değer vermeyen ve tek amacı kadınları hedeflerine ulaştırmak amacıyla bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir.

Kaynakça

- “Abbas Mirza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1 (1988), s. 27-28.
- Abbasi, Somiyeh-Musavi, Mansur, “Nigahi be Mevkiyet-i Zenan-i İran der Devre-i Pehlevi ez Sal 1330 ta 1332ş”. *Pojoheşname-i Zenan, Pojoheşgah-i Ulum-i Ensani ve Mutalaat-i Ferhengi*, 5/1 (1393), s. 59-72.
- Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Yayınları, İstanbul 2019.
- Ahmedzade, Muhammed Emir, “Erzeyabi ve Nokd-i Mesele-i Keşf-i Hicab ez Menzer, Rabita-i Kudret ve Siyasetha-yı Ferhengi 1305-1320ş.” *Camepojohi Ferhengi, Pojoheşgahi Ulum-ı Ensani ve Mutalaati Ferhengi*, 6/1 (1394), s. 1-24.
- Alisoufi, Alireza-Safaei, SafiUllah-Ghafoori, Shahram, “Faraz ve Forud Keşf-i Hicab der Hemedan”, *Pojoheşname-i Tariha-yı Mahali İran*, 4/1 (2016), s. 69-79.
- Amin, Camron Michael, *The Making of the Modern Iranian Woman: Gender, State Policy and Popular Culture 1865-1946*, University Press of Florida, Gainesville 2002.
- Asgari, Samaneh, *İran ve Türkiye Modernleşmesinde Kadın Hareketi (1830-1965)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2020.
- Beşiriye, Hüseyin, *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset (Devrim Sonrası)*, Çev. Mehmet Koç, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Chehabi, Houchang E., “Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building Under Reza Shah”, *Iranian Studies*, 3/4/26 (1993), s. 209-233.
- Cronin “Stephanie, İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26”, *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, Der. Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher, Çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 115-145.
- Cronin, Stephanie, “Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)”, *Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev., Serhan Afacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 93-119.

Çağlayan, Ercan, *Yakın Akrabalar Kemalist Türkiye ve Pehlevi İran*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2022.

Çakmak, Ebru, *The Modernization Policies of Atatürk and Reza Shah: A Comparative Content Analysis*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022.

Dabashi, Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul 2007.

Devletabadi, Yahya, *Hayat-ı Yahya*, 4, İntişarat-ı Attar, Tehran 1362.

Dilmekani, Ferişt-Torki, Muhammed Ali Kasimi, "Jayegah-i Hüviyet-i Milli der İran; Nigahi Tetur-i Tarihi Olguha ve Siyasetha-yı Hüviyet-i Milli ez Zeman-ı Bastan ta Dovre-yi Pehlevi Evvel", *Fesilname-i İlmi Pojoheşi*, 5/19 (96), s. 155-176.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.

Faghfoory, Mohammad H., "The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941", *International Journal of Middle East Studies*, 19/4 (1987), s. 413-432.

Farrokh, Kaveh, *Iran at War, 1500-1988*. Osprey Publishing, Oxford 2011.

Gamsabadi, Hasan, "Kıyam-ı GevherÇad". *Fesilname-i Motalaat-ı Tarihi*, 29 (1389), s. 110-127.

Ghorbani, Amir, *Keşf-i Hicab*, Musei Ferhengi ve Etila Resani Tebiyan, Kum 1395.

Gökalkp İskender -Georgeon, François, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

Gronke, Monika, *İran Tarihi, Yedinci Yüzyıldan Günümüze*, Çev. Remzi Avcı, Runik Kitap, İstanbul 2023.

Gürakar, Tolga, *Türkiye ve İran- Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

Haeri, Shahla, *Law of Desire: Temporary Marriage in Shi'i Iran*, Syracuse University Press, New York 1989.

Hedayat, Mehdi Kulli Han, (Muhbir Al-Salnatah), *Hatırat ve Hatırat Kuşeyay ez Tarih-i Şeş Padişah ve Kuşeyay ez Devre Zendegi Men*, Zevar, Tehran 1388.

Hekmat, Ali Asgar, *Sî Hatıra ez Asr-ı Ferhunde Pehlevi*, Pars, Tehran 1972.

Kahraman, Aras, *İran'da Modernizasyon, Ulus İnşası ve Mimari Araçsallaştırma (1848-1941)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022.

Karabalık, Kamuran, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanının İran'daki Yansımaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVIII/2 (2023), s. 573-593.

Karadeniz, Yılmaz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk", *Turkish Studies*, 6/3 (2011), s. 1011-1027.

Karadeniz, Yılmaz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925) İdarî Askerî Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013,

Katouzian, Homa "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, Der. Touraj

Atabaki-Erik J. Zürcher, Çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 13-40,

Kılıç, Selami, "Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4/16 (1995), s. 529-547.

Mekki, Hüseyin, *Zendegani Siyasi Sultan Ahmed Şah*. (yayın yeri yok), 1323.

Metin, Celal, "Modernleşme Perspektifinden Türkiye ve İran (1800-1941): Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", Ed. Haydar Çakmak, *Denge*, 5 (2018), s. 80-113.

Metin, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme (Türk Modernleşmesi ve İran 1800-1941)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011.

Moghadam, Mahdi Javdani, "Berersi Seyr-i Tetur Goftaman-ı Hicab der Sepehr Siyaset ve Ferheng İran", *Fesılname-i İlmi-Tehsisi Sepehr Siyaset*, 6/20 (1398), s. 99-133.

Moghissi, Haideh, "Troubled Relationships: Women, Nationalism and the Left Movement in Iran", *Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New perspectives on the Iranian Left*, Der. S. Cronin, Routledge Curzon, London 2004, s. 209-229,

Mukaddem, Emin Nevahti-Asel, Hamid Anurya, "Mebani İdolojik Siyasetha-yi Ferhengi Rejim Pehlevi", *Fesılname-i İlmi-Pojoheşi Mutalaat-ı İnkılab-ı İslami*, 6/19 (1388), s. 115-140.

Najmabadi, Afsaneh, "Güç ve Fail: Rıza Şah Dönemi Kadın Aktivizmini Yeniden Ele Almak", *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Der. Touraj Atabaki, Çev., Serhan Afacan, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 205-233.

Nassaj, Hamid, "Mogayese-yi Nosazi-ye İran ve Türkiye der Dovran-i Reza Şah ve Atatürk", *Fesılname-yi Pozoşehayı Rehbari*, 2/5 (1392), s. 101-130.

Naziri, Abdüladeem, *Afganistan ve İran'ın Amanullah Han ve Rıza Şah Hükümetleri Döneminde (1919-1941) Modernleşme Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2021.

Nefisi, Said, *Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I*, Tehran 1376.

Pehlevi, Farah, *Anılar*, Çev. Rukiye Öke, Dünya Kitapları, İstanbul 2003.

Rahmanian, Daryoush, *İran Between Two Coups d'etat*, Samt Yayınları, Tehran 2021.

Reisi, Mehmed Menan ve Ensaripur, Zehra, "Mutalaa-yi Tatbiki-yi Hicab-zadayi ve Harim-zadayi der Albese ve Abniye-yi İrani Kabl ve Bad ez Zuhur-ı Silsile-yi Pehlevi", *Fesılname-i Pojoheşhayi Ma'mari İslami*, 7/22 (1398), s. 1-22.

Sadr, Mohsen, *Hatırat-ı Sadr'ül Eşraf*, İntaşarat-ı Vahid, Tehran 1364.

Salah, Mehdi, *Keşf-i Hicab (Zemineha, Vakonişha ve Peyamedha)*, Muse-i Mutalaat ve Pojoheşhayı Siyasi, Tehran 2005.

Yasini, Seyyide Razieh, "Siyasetha-yı Goftamani Puşak-ı Zenan der İran der Dovre-i Pehlevi Evvel (Amrane) ve Devvom (Aşah Gerayane)", *Feslname-i İlmî Mutalaat-ı Ferheng*, 21/52 (2021), s. 89-108.

Zairi, Kasem-Yusufizade, Fatma "Berersi Çekunegi Tecdid Nazar der Kanun "Keşfi Hicab" der Mukatti 1320-1322 ba Tekiye ber Mukavemethayı Ferdi ve Nihadi", *Zen der Tevsie ve Siyaset*, 17/2 (1398), s. 173-192.

Zarinebaf, Fariba, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 28/1 (2008), s. 154-169.

Zubaida, Sami, *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, Çev. Burcu Koçoğlu Birinci-Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

Extended Abstract

Reza Shah, who began to take part in politics in 1921, aimed to establish a strong and modern state. According to Shah, the only way to establish a modern state was to end internal disturbance and create a national identity and culture. Reza Shah, who began to work for this purpose, established his own personal influence within the army and state and suppressed the opposition. Afterwards, he ended the internal disturbance in the country (the Azerbaijan, Gilan and Khorasan rebellions of 1922) and reestablished unity and political system. This situation increased Reza Shah's popularity among the people. As a matter of fact, the intellectuals, politicians and elites of the period supported Reza Shah during this period. After gaining sufficient support among the people, Reza Shah began to work for the modernization of the country. Reza Shah began to make reforms in many areas, primarily in industry, economy, army and bureaucracy, and not only that, Reza Shah began to take steps to modernize men's and women's clothing, and first regulated men's clothing. Later, Reza Shah began to work to change women's clothing, and according to Reza Shah, women's veils and chadors were reminiscent of "reactionism". For this reason, according to him, the dressing style of Iranian women needed to change. During this process, some magazines and newspapers began to support Reza Shah. These magazines and newspapers began to publish articles about the abolition of veils and chadors. However, Reza Shah's efforts to ban the veil and chador gained momentum after his visit to Turkey in 1934. During his visit to Turkey, Reza Shah was very impressed by the way Turkish women dressed, and he began to think that Iranian women should dress the same way. According to him, in order to modernize, the way Iranian women dressed had to change. In fact, according to him, the veil and chador were a major obstacle to Iran's progress. During this process, Reza Shah was supported by some intellectuals, some women, and bureaucrats in the West. Finally, Reza Shah announced the ban on the veil at a graduation ceremony he attended in Tehran in January 1936.

After Reza Shah announced the ban on veil some Iranian women agreed to take off their veils, while others refused to do so. Women who refused to take off their veils were exposed to police violence. The police, who committed violence to veiled women, would pull off the women's veils. In fact, the police, who followed these women to their homes, searched their wardrobes and found any veils or chadors, and either tore them apart or confiscated them. Apart from these women, another important group who opposed the ban on veil was the clergymen. According to these clergymen, the ban on veil was a conspiracy of the imperial powers against Iran. In addition, the clergymen believed that if the veil was banned, unrest would prevail in society. For this

reason, the clergymen made great efforts to have Reza Shah reverse his decision to ban on veil. However, when Reza Shah did not reverse his decision, the clergymen organized protest demonstrations in some cities such as Khorasan, Shiraz, and Mashhad. Although many opponents lost their lives during these demonstrations, Reza Shah did not back down. In fact, Reza Shah's ban on veil continued until 1941, when he left power.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Bismarck'tan II. Abdülhamid'e Tavsiyeler

Sadık Emre Karakuş* – Ahmet Özcan**

(ORCID: 0000-0003-0781-8019 / 0000-0002-6264-5977)

Makale Gönderim Tarihi
24.01.2025

Makale Kabul Tarihi
05.03.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karakuş, S. E., Özcan, A., "Bismarck'tan II. Abdülhamid'e Tavsiyeler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 587-625.

APA: Karakuş, S. E., Özcan, A. (2025). Bismarck'tan II. Abdülhamid'e Tavsiyeler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 587-625.

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde alınan ağır yenilgi ve İngiltere ile Fransa'nın oluşturduğu tehditler, Berlin Kongresi'nin sonuçlarıyla birlikte değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'ni uluslararası arenada yalnız bırakmıştı. II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında yaşanan bu diplomatik yalnızlık, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın güçlü devletlerinden biriyle ittifak kurma arayışına yöneltti. Bu arayış sürecinde Osmanlı'nın menfaatleri bakımından ittifaka en uygun ülke, Almanya olarak öne çıkmaktaydı. Almanya, siyasi birliğini sağladıktan sonra güçlü sanayisinin hammadde ihtiyacını karşılayıp ürünlerini pazarlamak için Osmanlı Devleti'nin mevcut imkânlarından istifade edebilirdi. Ayrıca bazı Avrupa devletlerinin Rusya ile örtüşen Balkan politikaları, Almanya'yı bu devletler karşısında Osmanlı ile yakın ilişkiler kurmaya

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Tarih Bölümü, Türkiye, sadikemre@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., National Defence University, Turkish Military Academy, Department of History, Türkiye.

** Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Tarih Bölümü, Türkiye, kitapcigezgin@yahoo.com.

Prof. Dr., National Defence University, Turkish Military Academy, Department of History, Türkiye.

yöneltmekteydi. Zira Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da zayıflaması, başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu artırarak Alman ekonomik çıkarlarına zarar verebilir, Avusturya ilişkilerini zora sokabilirdi. Öte yandan Osmanlı Devleti de birbirinden farklı yapıdaki geniş coğrafyasının dış müdahalelere açıklığı karşısında sanayileşmiş, uluslararası politikada güçlü bir devletin desteği olmaksızın ayakta kalma şansına uzun yıllardır sahip değildi. Bu nedenlerle ittifak için tercih edilen ülke, bir bakıma zorunlu olarak Almanya oldu. Nihayetinde uzun yıllar sürecek Türk-Alman ittifakının önemli bir aşaması olarak elçilik heyeti görüşmeleri başladı. İttifak sürecinin başlarında iki tarafın da beklentilerini ortaya koyması açısından önem arz eden diplomatik görüşmeler arasında, bilhassa bu makalenin konusunu teşkil eden 1881 yılındaki görüşmeler dikkat çekicidir. Ali Nizami Paşa başkanlığında 30 Kasım 1881'de Berlin'e giden Osmanlı heyeti, yaklaşık bir ay boyunca Almanya'da kalarak başta İmparator I. Wilhelm ve Başbakan Bismarck olmak üzere pek çok kişiyle görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler esnasında, Birleşik Almanya'nın ilk şansölyesi olan Bismarck'ın Osmanlı Devleti'nin iç ve dış meseleleri hakkındaki yorum ve tavsiyeleri birçok açıdan kayda değerdir. Osmanlı heyetinin çoğu zaman birebir ifadelerle aktardığı bu gizli görüşmelerde Bismarck'ın söyledikleri, dönemin uluslararası politikalarının arka planını gösterdiği gibi Osmanlı'nın iç meseleleri hakkında da ilginç değerlendirmeler içermektedir. Avrupa diplomasisinin etkili isimlerinden, ciddi bir entelektüel olan Bismarck'ın bu görüşmelerde ifade ettikleri Türk-Alman ittifakına giden yolun daha iyi anlaşılması açısından da incelemeye değer bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Türk-Alman İlişkileri, II. Abdülhamid, Bismarck, Uluslararası İlişkiler.

Recommendations to Abdulhamid II from Bismarck

Abstract

The heavy defeat in the Russian War of 1877-1878 and the threats posed by Britain and France, together with the results of the Berlin Congress, left the Ottoman Empire alone in the international arena. This diplomatic isolation in the early years of the reign of Abdul Hamid II led the Ottoman Empire to seek an alliance with one of the powerful states of Europe. In this search process, Germany stood out as the most suitable country for an alliance in terms of Ottoman interests. After achieving political unity, Germany could utilise the existing opportunities of the Ottoman Empire to meet the raw material needs of its powerful industry and market its products. In addition, the Balkan policies of some European states overlapping with Russia led Germany to close relations with the Ottoman Empire against these states. The weakening of the Ottoman Empire in the Balkans would have increased the influence of Russia,

Britain and France in the region, which could have harmed German economic interests and put Austrian relations in difficulty. On the other hand, the Ottoman Empire did not have the chance to survive for many years without the support of an industrialised and powerful state in international politics in the face of the openness of its vast geography with a different structure to foreign interventions. For these reasons, Germany was, in a sense, the country of choice for the alliance. Eventually, as an important stage of the long-lasting Turkish-German alliance, the embassy delegation talks began. Among the diplomatic negotiations, which are important in terms of revealing the expectations of both sides at the beginning of the alliance process, the negotiations in 1881, which constitute the subject of this article, are particularly noteworthy. The Ottoman delegation, which went to Berlin on 30 November 1881 under the leadership of Ali Nizami Pasha, stayed in Germany for about a month and held meetings with many people, especially Emperor Wilhelm I and Prime Minister Bismarck. Among these meetings, especially the comments and recommendations of Bismarck, the first chancellor of the United Germany, on the internal and external affairs of the Ottoman Empire are noteworthy in many respects. Bismarck's remarks in these secret meetings, which the Ottoman delegation often quoted verbatim, not only show the background of the international politics of the period, but also contain interesting assessments about the internal affairs of the Ottoman Empire. What Bismarck, one of the influential figures of European diplomacy and a serious intellectual, expressed in these meetings is worth analysing in order to better understand the path leading to the Turkish-German alliance.

Keywords: Ottoman History, Turkish-German Relations, Abdülhamid II, Bismarck, International Relations.

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti için yalnızca askerî bir yenilgi değil aynı zamanda uluslararası dengelerde ciddi bir kırılma noktası olmuştur. Savaşın ardından kaybedilen büyük topraklar¹, Ermeni sorununun giderek derinleşmesi, Arabistan bölgesinde başlayan huzursuzluklar, Tunus'un Fransa tarafından işgali, Mısır ve Kıbrıs'ın İngiliz kontrolüne girmesi, Trablusgarp üzerindeki artan endişeler, Berlin

¹ 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması neticesinde Kars, Ardahan, Batum, Artvin ve Iğdır civarı Rusya'da kalmış; Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığı tanınmış, Bulgaristan'ın özerkliği kabul edilerek Bosna-Hersek'in yönetimi de Avusturya'ya bırakılmıştı. Detaylı bilgi ve kaynak için bkz. Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1992, s. 516-517.

Kongresi'nin sonuçlarıyla birlikte değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'ni birçok açıdan zorlayarak uluslararası alanda müttefiksiz bırakmıştır. 1878 Berlin Antlaşması sonrasında değişmeye başlayan dengeler ise uluslararası arenada yalnızlığa sürüklenen Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin yakınlaşmasına zemin hazırladı.²

Dönem şartları düşünüldüğünde, her iki devletin de kendi stratejik çıkarları doğrultusunda birbiriyle yakınlaşmasını gerektiren güçlü sebepleri vardı. Almanya, Osmanlı Devleti'nin sunduğu ekonomik ve jeopolitik fırsatları değerlendirmeyi amaçlarken Osmanlı yönetimi ise büyük güçlerin baskısı karşısında sanayileşmiş ve uluslararası politikada etkili bir müttefikin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Almanya, siyasi birliğini sağladıktan sonra hızla endüstrileşerek güçlü bir ekonomik yapıya kavuşmuştu. Ancak bu gelişme, sanayisinin hammadde ihtiyacını karşılayarak üretilen mallar için yeni pazarlar bulmak gibi ekonomik zorunlulukları da beraberinde getirmişti. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin sunduğu imkânlar, Almanya açısından büyük bir fırsat olarak değerlendirilebilirdi. Öte yandan bazı Avrupa devletlerinin Balkanlara yönelik dönem politikaları, büyük ölçüde Rusya'nın istekleriyle örtüşmekteydi. Bu durum, zamanla Almanya'nın Osmanlı Devleti ile daha yakın ilişkiler kurmasına zemin hazırlayan temel etkenlerden biri hâline geldi. Zira Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda güç kaybetmesi, başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu artırarak Almanya ile beraber müttefiki Avusturya'nın da siyasi ve ekonomik çıkarlarına zarar verebilirdi. Osmanlı Devleti ise geniş ve çok parçalı yapıdan oluşan topraklarının dış müdahalelere açıklığı karşısında, sanayileşmiş ve uluslararası politikada etkin bir devletin desteği olmadan varlığını sürdürebilme şansına uzun süredir sahip değildi. Nitekim 1853'te başlayan Kırım Harbi sürecinde de Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı koyabilmek için Avrupa devletleriyle ittifak kurmak zorunda kalmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin diplomatik yansımaları ise Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi ile netlik kazanarak Osmanlı Devleti için ittifakları çok daha hayati dereceye getirdi. Özellikle güçlü devletler karşısında savaş yoluyla kaybettiği toprakları geri kazanma ihtimalinin zayıflığını fark eden Osmanlılar,

² Dönem gelişmeleri hakkında genel bilgi için bkz. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 3321-3348.

yalnızca mevcut vaziyetini korumak amacıyla değil varlığını sürdürebilmek için de uluslararası dengeleri gözeterek stratejik ilişkiler yürütmek zorunda kaldı.³

Ayastefanos Antlaşması sonuçları itibarıyla sadece Osmanlı Devleti'ni değil İngiltere, Fransa ve Almanya'yı da rahatsız etmişti.⁴ Nitekim Berlin Kongresi bu genel rahatsızlık üzerine düzenlendi; Kongre'de Bismarck'ın Osmanlı Devleti aleyhine konuşuyormuş gibi görünen tutumu ise zaman içerisinde değişecekti.⁵ Bu tutum değişikliğinin, Almanya'nın Rusya ve Uzakdoğu'dan umduğunu bulamamasıyla alakalı olduğunu da unutmamak gerekir. Zira Almanya, Rusya ile ittifak yapabilmek için 1878'de gizlice İstanbul'u bile Rusya'ya vaat etmekten çekinmemişti.⁶ Neticede Bismarck'ın değişen fikirleri,⁷ II. Abdülhamid'in Almanya ile yakın ilişki kurma arzusunun önündeki engelleri ortadan kaldırarak iki ülke arasındaki diplomatik yakınlaşmanın başlamasına yol açmıştır.

Diplomatik yakınlaşmanın yollarından biri de daimi elçiliklerle sürdürülen statik ilişkilerin, yeri geldiğinde fevkalade elçilik heyetleri vasıtasıyla dinamik bir şekilde yürütülmesidir. Tunus işgal edilmiş, Kıbrıs İngiliz kontrolüne girmiş, Mısır işgal edilmek üzereyken bir yandan da islahat bahanesiyle Hristiyan ahaliyi öne çıkararak dış müdahaleler gibi sebeplerle Osmanlı Devleti'ni sürekli bir teyakkuz hâlinde bulunmaya zorluyordu. İç ve dış politikada karşı karşıya kalınan bu kargaşa ve belirsizlik ortamı, Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki güçlü destek arayışını ise her geçen gün daha da zaruri hâle getiriyordu. II.

³ Sina Akşın, "Siyasal Tarih (1789-1908)", *Türkiye Tarihi III Osmanlı Devleti*, ed. Sina Akşın, 10. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul 2009, s. 162-163; Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, 8. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 260-265; Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü*, çev. Yücel Aşkoğlu, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2021, s. 28-30.

⁴ Ayastefanos Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ne bindirdiği ağır yük için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, 52/202 (1988), s. 199-202; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1940, s. 12-15.

⁵ Baykal, *a.g.m.*, s. 195-208.

⁶ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981, s. 5-20.

⁷ Bismarck'ın bu süreçteki söylem ve düşünceleri için bkz. Jonathan Steinberg, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.424 vd.

Abdülhamid'in öncelikle Alman İmparatoru I. Wilhelm'e devletin en üst dereceli nişanını vermek bahanesiyle Ali Nizami Paşa başkanlığında bir fevkalade elçilik heyeti göndermesi, mevcut durumdan çıkışı arayışının bir yansımasıydı. Fevkalade heyet, bu kapsamda Berlin'de yaklaşık bir ay süren diplomatik görüşmelerde bulundu. Görüşmelerin ana gündemi, bahsettiğimiz uluslararası konjonktürde şekillenen güncel reel politik konular üzerinde uzlaşmaya varılarak güçlü bir ittifak için ilk adımların atılmasıydı. Sağlanacak ittifaktan sonra atılacak ilk adımlar ise Almanya'nın Osmanlı'ya göndereceği askerî ve mülki uzmanlardan oluşan danışmanlar olacaktı. Osmanlı heyeti, Berlin'de gerçekleştirilen görüşmelerin sonuçlarını da göz önünde bulundurarak daha sonra Avusturya'ya geçti. Diplomatik temaslarını Viyana'da devam ettiren heyet, burada da karşılıklı iyi niyet ve uzlaşma temennilerinde bulunulmasının ardından İstanbul'a döndü.⁸

Ali Nizami Paşa başkanlığında Berlin'e gönderilen heyetin diplomatik faaliyetleri, literatürde daha çok Ali Nizami Paşa'nın görevleri içinde küçük bir safha olarak ele alınmıştır. Örneğin; Rıdvan Kaşıkçı, Ali Nizami Paşa'nın askerî ve diplomatik faaliyetlerini ele alan makalesinde, Berlin'e giden heyete sadece bir başlık altında yer vermiştir.⁹ Yine Ali Nizami Paşa'nın oğlu Osman Nizami Paşa hakkındaki kitabında da benzer şekilde görüşmelerin genel kapsamından bahsetmiştir.¹⁰ Konuyla ilişkili diğer bir çalışma ise Kemal Beydilli'ye aittir; Beydilli de bahsi geçen diplomatik faaliyeti, kendi araştırma konusu bağlamında detaylara girmeden ele almıştır.¹¹ Bu makalenin esas kaynağını oluşturan arşiv belgeleri ise Osmanlı sarayı ile fevkalade elçilik heyeti arasındaki telgraf yazışmaları ve sunulan raporlar bütünüdür. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının *Yıldız Esas Evrakı* içinde bulunan yazışmalar, biri defter ikisi dosya olmak üzere üç ayrı

⁸ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 1; Akşin, a.g.e., s. 163.

⁹ Rıdvan Kaşıkçı, "Ali Nizami Paşa'nın (1821-1893) Askerî ve Diplomatik Görevleri ve Osmanlı Siyasetindeki Yeri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 20 (2022) s. 73-103. Kaşıkçı heyette bulunan subaylardan birinin Ali Nizami Paşa'nın oğlu Osman Nizami Bey olduğunu belirtmekteyse de heyetle ilgili yazışmalarda bununla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁰ Rıdvan Kaşıkçı, *Osman Nizami Paşa Asker ve Diplomat (1856-1939)*, Çizgi Kitapevi Yayınları, İstanbul 2023, s. 33-37.

¹¹ Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 481-494.

yerde bulunmaktadır.¹² Toplam 67 sayfadan oluşan bu belgeler yekûnu, yapılan tüm görüşmelerin çoğu zaman birebir ifadeleriyle kayıt altına alındığı şifreli telgraflarla veya ulaklarla gönderilen gizli belgelerdir. Bismarck gibi, dönemi için Avrupa'nın önemli siyasi aktörlerinden kabul edilen bir devlet adamının, Osmanlı Devleti ve diğer devletlerin tutumuyla ilgili görüşlerini içeren belgelerin detaylı incelenmesi, Osmanlı-Almanya veya II. Abdülhamid-Bismarck arasında kurulan diyalogun niteliğini¹³ ve sonraki süreçte Türk-Alman ittifakına giden yolu daha iyi anlamak açısından çok önemli görülmektedir.

Bu makale, Bismarck ile yapılan görüşmelerin ayrıntıları üzerinden Türk-Alman ittifakına giden yolun başlangıcını ve Bismarck'ın Osmanlı Devleti'nin sorunlarının çözümüne dair yorum ve tavsiyelerini ortaya koymakla birlikte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu dönem kaygılarını, çare arayışlarını ve politik yaklaşımlarını anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Makale, Berlin'e gönderilen fevkalade elçilik heyeti ile haberleşmeyi içeren elçilik safahatı, Bismarck ile bu heyetin ilk görüşmesinde ortaya çıkan düşünceler, Ali Nizami Paşa ve Reşid Bey ile ayrı ayrı yapılan görüşmelerin raporları ve bu raporlara yansıyan dönem fikriyatını ele alacak şekilde planlanmıştır. Heyetin toplu ve bireysel görüşmelerinde benzer konular gündeme gelmiş olsa da konuşmaların akışına göre her görüşmede yorum ve bilgi bakımından bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bundan dolayı çalışmamızda her bir görüşme ayrı başlık altına alınmış ancak tekrara düşmemek için içeriği aynı olan bilgilerden ziyade diğer görüşmelerde yer almayan detaylar üzerinde durulmuştur. Konuşma ve olaylar, mümkün olduğunca cereyan ettiği sırayla verilerek diyaloglardaki ifade biçimleri ve vurgular da aslına uygun şekilde aktarılmaya çalışılmıştır.

¹² BOA, Y.EE.d, 1205 (50 varak); BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3 (6 varak); BOA, Y.EE, 7 / 6 (11 varak).

¹³ Kızı Ayşe Osmanoğlu'nun babası II. Abdülhamid'in, "Bismarck hakikî diplomattı ve Avrupa'nın ruhunu bilirdi. Kendisiyle hususî muhaberatım vardır. Aramızda karşılıklı birçok mektuplar gönderilmişti" dediğini aktarmaktadır. Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım), Selçuk Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1986, s. 55. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Altıntaş, "II. Abdülhamid Özelinde Osmanlı'da Bismarck Algısı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 15/29 (2016), s. 1-23.

Fevkalade Elçilik Heyeti Berlin’de

Ali Nizami Paşa¹⁴ ve Reşid Bey¹⁵ ile maiyetlerinde iki subayın bulunduğu heyet, 24 Kasım 1881’de Varna’ya geldikleri bilgisini Yıldız Sarayı’na ulaştırdılar. Ardından 29 Kasım’da çekilen telgraf ise heyetin Viyana’ya vardığını, buradan Berlin’e hareket edeceklerini İstanbul’a bildiriyordu. Elçilik heyetinin misyonuyla alakalı olmasa da Bulgaristan’dan geçerken kayıtsız kalamadıkları manzara; Bulgaristan’daki Müslümanların acınacak durumu, askere alındıkları ve iki yıllık verginin birden istendiği konusuydu. İstanbul’a bu bilgiyi iletmışlerdi¹⁶ ancak Yıldız Sarayı’ndan gelen telgraf, bu konuyla kimsenin ilgilenmiş olduğunu göstermiyordu.¹⁷

30 Kasım 1881’de Berlin’e ulaşan heyet, Alman Dışişleri Bakanı Paul Graf von Hatzfeldt’e geldikleri haberini illetiler. Alman Bakan, Türk heyetine parlamentodaki meşguliyeti mazeretiyle sonraki gün için randevu verdi.¹⁸ Gelişmelerin İstanbul’a bildirilmesi üzerine gelen cevap, heyetten o güne kadar sadece üç kez haber alındığı, bundan sonra gönderilecek telgraflara sıra numarası yazılarak sık sık malumat verilmesi yönündeydi. Yıldız Sarayı’ndan gelen telgrafın devamında, heyetin Almanya’ya gönderiliş maksadı bir kez daha hatırlatılarak bunun için harcayacakları mesainin önemine dikkat çekiliyor; Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor durumdan bahisle Devlet-i Aliye’ye dost ve muhipler kazandırılması gerektiği tekrar vurgulanıyordu. Ayrıca,

¹⁴ Ali Nizami Paşa (1821-1893), Harbiye Mektebinden sonra Erkan-ı Harbiye sınıflarında okuyarak 1851’de kolağası rütbesiyle mezun oldu. Viyana Harp Akademisinde öğrenim gördü. Belgrat’ta Askerî Komiserlik, Peşte’de şehbenderlik görevlerinin yanı sıra Paris’te kurulan Mekteb-i Osmanî Müdürlüğü ile Mekteb-i Sultanî Müdürlüğü gibi vazifelerde bulundu. İngilizlerin Mısır’ı işgal etmesiyle Sultan II. Abdülhamid tarafından fevkalade elçi olarak Almanya ve İngiltere’ye gönderilmiş, son görevi olan Teftiş-i Askerî Komisyon Azalığı sırasında vefat etmiştir. Kaynak ve detaylı bilgi için bkz. Rıdvan Kaşıkçı, *a.g.m.*, s. 73-103.

¹⁵ Reşid Bey, Bağdatlıdır. Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Mülkiye’de eğitim görmüştür. 1879’da mütercim ve daha sonra ûlâ evvel payesiyle II. Abdülhamid’in hususi kâtibi olmuştur. 3 Nisan 1888’de genç yaşta vefat etti. Yahya Efendi Türbesi’ne defnedildi. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani V*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1378-1379.

¹⁶ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 2b.

¹⁷ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 3a.

¹⁸ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 2b.

Anadolu ve Arabistan topraklarının işgal edilme tehlikesinden bahsedilerek heyetten, yalnızca Almanya'nın değil aynı zamanda Avusturya, İtalya ve Rusya'nın bakış açılarının da mümkün olduğunca öğrenilmesi isteniyordu.¹⁹

Almanya Dışişleri Bakanı Hatzfeldt'le gerçekleştirilen görüşmenin ardından İmparator I. Wilhelm, Osmanlı heyetini kabul etmek üzere 4 Aralık 1881 gününe randevu verdi. Heyet, I. Wilhelm'e nişan takdimi ile İmparator'un kendileri için düzenleyeceği ziyafet konusunda İstanbul'u bilgilendirdi.²⁰ İstanbul'dan gelen cevap, davetten duyulan memnuniyeti belirtmekle beraber son günlerdeki uluslararası politik gelişmelerin de gündeme getirilmesiyle alakalıydı. Zira aynı günlerde Paris'te yayınlanan bir gazete haberi, İngiltere'nin Mısır'ı işgali konusunda Almanya'nın herhangi bir engel çıkartmayacağını ve Almanya'nın hiçbir şekilde İngiltere-Fransa ittifakına zarar vermek istemediğini yazmıştı. Osmanlı Hükümeti, bu tür haberlerin Osmanlı-Almanya ittifakına hanel getirmek için kullanıldığını tahmin etse de son gelişmeler hakkında heyeti bilgilendirerek yine de durumun tahkik edilmesini istiyordu.²¹ Heyetin bilgilendirildiği diğer bir konu da İngiltere ve Rusya elçilerinin Anadolu ıslahatı²² meselesiyle ilgili olarak birkaç gün

¹⁹ Telgraftaki ifadeler şöyledir: “Devlet-i Aliye’ye yani Zât-ı Şâhâne’ye hayırhâh dost ve muhibler kazandırmak için sarf-ı mesai eylemeniz matlûb ve mültezemdir. Zira Anadolu ve Arabistan kıtalarının birer bahane ile istila niyet-i fasidesinde bulunanlar sizce tamamıyla malum mudur ve işte şuralarının mülâhazasıyla Almanya ve Avusturya ve İtalya ve Rusya devletlerinin Devlet-i Aliye’ye ne derece lüzum-ı muavenetleri olduğu bedihidir. Sizin bu sefer ol tarafa izâmınız esbâbı ise Anadolu ve Arabistan kıtalarını şu vesile ile tehlikeden kurtarmaktan ibaret olduğundan şuralarını unutmanız için hatıra getiriliyor”. BOA, Y.EE.d, 1205, s. 3a.

²⁰ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 3b.

²¹ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 4a.

²² Bu görüşmelerde, “Anadolu ıslahatı” veya bazen sadece “ıslahat” olarak kastedilen; 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi gereği Osmanlı Devleti'nin özellikle Doğu Anadolu'daki Ermenilerin yaşadığı bölgelerde gerçekleştirmesi beklenen idari, hukuki, mali ve güvenlik reformlarını kapsayan bir dizi uygulamadır. Berlin Antlaşması'na taraf ülkelerin Osmanlı'nın içişlerine her fırsatta müdahale hakkı tanıyan bu madde ile Osmanlı Devleti birçok açıdan büyük sıkıntıya girmişti. bkz. “Fahri Maden, Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları”, *History Studies*, 5/1 (2013), s. 267-286.

önce Babıali'ye verdikleri notaydı. İngiltere Elçisi Dufferin, Hobart Paşa²³ vasıtasıyla islahatın bir an evvel icrası için devletinden aldığı emri, gayri resmi olarak Osmanlı Hükümeti'ne ulaştırmıştı. Osmanlı Hükümeti ise İngiltere ve Rusya'nın ısrarlı islahat taleplerinin arkasında her hangi bir iyi niyet olmadığının farkındaydı.²⁴

Elçilik Heyetinin Alman İmparatoru İle Görüşmesi

4 Aralık Pazar günü Alman İmparatoru I. Wilhelm'in yemekli davetine katılan Osmanlı heyeti, I. Wilhelm'e Osmanlı Devleti'nin en üst dereceli nişanını Sultan II. Abdülhamid adına takdim etti. Nişan itası töreninde Ali Nizami Paşa ve İmparator I. Wilhelm birer konuşma yaptılar. Wilhelm bu konuşmasında, "*dost ve muhibbim*" olarak nitelendirdiği II. Abdülhamid'e teşekkür ederek şükranlarını sunmuş, hükümetler arasındaki pek hâlisane ve dostane ilişkilerin "*teyit ve tahkimi için şansölyeme yani başvekilime emirler verdim*" diyerek nutkunu sonlandırmıştı. Heyet üyeleriyle görüşmeye başlayan İmparator, Sultan II. Abdülhamid'in hususi kâtibisi olan Reşid Bey'le iltifat içeren ifadelerin olduğu kısa bir sohbet yapmıştı. İmparatoriçe ise II. Abdülhamid ile 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında tanıştıklarından bahisle aile üyelerinin hatırlarını sordu. Davet programının oldukça iyi geçtiği, İmparatoriçe'nin de kendilerine ihtimam gösterdiği konusunda heyet Yıldız Sarayı'nı bilgilendirdi. İmparator'un davetinde yaşananların anlatıldığı telgrafta, "*gerek onlar için ve gerek bizim için hâsıl olan hüsn-i tesiri tariften kalem acizdir*" denilerek ayrıntıların bir sonraki gün aktarılacağı belirtildi. Bilhassa Berlin Sefiri Sadullah Bey'in ilk günden beri heyete olan yardımlarından ise dikkat çeken şekilde övgüyle bahsediliyordu. Ayrıca heyetin harcırah konusunda yaşadığı sıkıntı; günlük masraflarının yirmi beş lirayı geçtiği, bahşiş vs. gibi ekstra masraflar olduğundan kendilerine beşer yüz lira gönderilmesi şeklinde ifade edilen bir talebi de vardı.

Heyet, I. Wilhelm'in davetinden gayet memnun ayrılarak programın detaylarıyla birlikte ertesi günlerdeki gelişmeleri de İstanbul'a

²³ Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Hobart Paşa [Augustus Charles Hobart-Hampden (1822-1886)]

²⁴ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 4a-4b; Emel Demir Görür, *Osmanlı Belgeleri İle İngiliz Elçilik Ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte İslahatı (1878-1899)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 66.

aktarmaya devam etti: Paris basınındaki Mısır'la ilgili Almanya'nın görüşlerini içeren haberin tamamen asılsız olduğu; I. Wilhelm'in oğlu Prens III. Friedrich²⁵ ile görüşüldüğü; Berlin'deki sarayların gezilerek Alman Parlamentosunun ziyaret edildiği bilgisi verildi. Heyet Parlamentoda, Dışişleri Bakanı Kont Hatzfeldt'le görüşme hâlindeyken Başbakan Bismarck'ın kendilerini akşam yemeğine davet ettiği haberinin gelmesi ise heyet üyelerini şaşırttı.²⁶ Heyet şaşkınlıkla karışık memnuniyetlerini, "*Prens Bismarck kendisiyle görüşmek niyetiyle Avrupa'dan gelmiş olanları nihayet beş dakika bile görüşmeksizin savdığı cümlece malum iken bu defa bizi suret-i mahsusada yemeğe davet eylemesi*" şeklinde ifade ederek durumu İstanbul'a bildirdi.²⁷ Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid de Berlin'de yaşanan gelişmelerden duyduğu memnuniyeti, İstanbul'daki Almanya Maslahatgüzarı Hirschfeld'i Yıldız Sarayı'nda yemeğe davet ederek gösterdi. Heyete ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu müşkül vaziyet hatırlatılarak sağlayacakları ittifakın ne kadar önemli olduğu bir kez daha ifade edildi.²⁸

Bismarck İle İlk Görüşme

Osmanlı Fevkalade Elçilik Heyeti, 10 Aralık 1881'de Bismarck tarafından toplu olarak kabul edildi. Yemekli davette başta Bismarck'ın aile efradı²⁹ olmak üzere çok az kişi bulundu. Heyet bunu kendilerinin de dâhil olduğu bir aile yemeği şeklinde yorumlayarak diplomatik konulara girmekte çekingen davrandı.³⁰ Bismarck ise günlük sohbetlerin ardından

²⁵ Friedrich Wilhelm Nikolaus Karl (1831-1888). 9 Mart 1888'de babasından sonra Almanya İmparatoru oldu. 15 Haziran 1888'de gırtlak kanserinden hayatını kaybetti. bkz. Mary Fulbrook, *Almanya'nın Kısa Tarihi*, çev. Sabri Gürses, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 137.

²⁶ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 7a; 7b; 8a; 8b; 9a.

²⁷ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 5a; 5b; 6a; 6b.

²⁸ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 9b.

²⁹ Bismarck'la ilgili Ali Reşad ve İsmail Hakkı tarafından kaleme alınarak 1898'de İstanbul'da basılan biyografik eser, Bismarck'ın özel hayatını ele aldığı gibi siyasi hayatını da dönem matbuatı üzerinden kaleme alması yönüyle o günlerdeki Bismarck algısını gayet iyi yansıtmaktadır. Detaylı bilgi ve kaynak için bkz. Ali Reşad ve İsmail Hakkı, *Bismarck. Hususi ve Siyasi Hayatı*, yay. haz. Erol Kılıç, Ötügen Yayınları, İstanbul 2018.

³⁰ "*Ziyafetde haremi [Johanna von Puttkamer] ve kerimesi [Marie Grafın] ve oğlu [Herbert veya Wilhelm] ve damadı [Kuno von Rantzau] ile [Dışişleri Bakanı] Kont Hacfeld [Hatzfeldt] ve sabık Dersaadet Almanya sefaret müsteşarı Kont Ranolinski vardı. Prens*

parlamentodaki zorlukların yarattığı yorgunluktan bahsederek konuyu siyasete getirdi. Bismarck'ın Osmanlı Mebusan Meclisinin feshi üzerine yaptığı tespit, bir bakıma kendi meclislerinde karşılaştığı stresin yansımaları gibiydi. Osmanlılar için parlamentonun kapatılmasının ne kadar gerekli olduğunu, bundan dolayı Osmanlıların bahtiyar olduklarını: “*Evet siz bahtiyarsınız, parlamentonuzun lüzumsuzluğunu ve mazarrâtını hiss ile bertaraf edtiniz ve bunu bertaraf etmekle iyi edtiniz*”³¹ diyerek ifade etti. Osmanlı'nın bu konuda izlediği politikanın Bismarck tarafından takdir edilmesi Reşid Bey'in hoşuna gitmiş olmalı ki sohbe Bismarck'ı destekler mahiyette sözleriyle dâhil oldu.

Reşid Bey'e göre Sultan, ahalinin hürriyet ve serbestliğini Kanun-i Esasi vasıtasıyla sadık tebaasına vermişti ancak tebaanın bu türden bir serbestlik nimetini uygulayabilecek yetenekleri henüz gelişmiş değildi. Tebaaya verilen bu hakkın, bir çocuğun eline silah vermek gibi olduğunu, mebusların dahi kendi üzerine düşenleri unutup başka işlere meylettiğini, gidişatın ülkeye bir menfaat sağlamak yerine zarar verebileceği endişesiyle kargaşa içindeki Meclisin feshi yoluna gidildiğini söyledi. Reşid Bey'in ifadelerine göre, ülkede muhtelif millet ve dinlerin bulunması, bunların her birinin sadece kendi menfaatleri için uğraşması Devlet-i Aliye'ye ve dolayısıyla Sultan'a zarar vermeye başlamıştı. Bu durumun önüne geçilmesi ise ancak Meclisi kapatmakla mümkün olmuştu.³²

Bismarck, kendisiyle hemfikir olan Reşid Bey'in konuşmasını takdir ederek bu konuyla ilgili bahsi İngiltere'yi örnek göstererek devam ettirdi. İngiltere'nin yaklaşık dört yüz yıllık parlamento geleneğiyle önemli bir ilerleme yaşadığını ve bu sayede dünyanın en güçlü devletlerinden biri olduğu tespitini yaptı. Fakat o günkü İngiltere'nin durumunu, yine parlamentosundaki duruma bakarak pekiyi görmediğini, bunun da İngiltere Parlamentosundaki İrlanda ve müstemele parlamenterlerden kaynaklandığını ifade etti. Bismarck'a

[Otto von Bismarck] bu cemiyetde ecnebi hiç kimseyi bulundurmak istemediğinden ziyafet hususi ve familyacaymış adeta biz dahi familya azasından bulunmuş idik. Bizim cemiyet de [Berlin] Sefir[i] Sadullah [Rami Paşa] ve Ali Nizami Paşa'lar ile [Mehmed] Reşid Bey kullarından ibaret idi". BOA, Y.EE.d, s. 10a.

³¹ BOA, Y.EE.d, s. 10b.

³² BOA, Y.EE.d, 1205, s. 10b; 11a.

göre, parlamentolarda farklı etnik grup, millet ve mezheplerin bulunması bir tehlike kaynağıydı. Hatta bu durumu İngiltere'nin çöküşüne neden olacağı şeklinde yorumlamaktaydı.³³ Bismarck'ın İngiltere Parlamentosu örneği, esasında Osmanlı Devleti'nin de benzer bir durumda olduğuna işaret etmekteydi. Osmanlı ülkesindeki çoklu etnik ve dini yapının kaçınılmaz sorunları konusunda tavsiyesi ise devletin esasını oluşturan Türk unsurun her yerde öne çıkarılmasıydı. Bismarck'a göre Osmanlı'nın bekası, kuvvetini toplayarak daha da güçlenmesi ancak devletin asıl kavmi olan Türklerle mümkün olabilirdi. Osmanlı Devleti için parlamentodan ziyade Sultan'ın hükümet işlerini güçlü bir şekilde ele alıp tebaasını adalet ve hakkaniyetle idare etmesi zaruruydu. Sultan, ülkesi için her türlü terakkinin önünü açmalı ve tebaanın ihtiyaçlarına cevap vermeliydi; devletin ve ahalinin hakiki ihtiyaçlarını tespit ederek ıslahata böylece girişmeliydi. Her işle Sultan'ın kendisi meşgul olamayacağından güvendiği ve sadakatinden şüphe etmediği ehil devlet adamlarına bu işleri havale etmeliydi. Bismarck, bu türden devlet adamlarının özellikle Türk asıllı kişilerden seçilmesinin önemini ise; *“Türkler sadık ve esas-ı kavmiyet ü devletdir, onlarla idare etmeli”* şeklinde tekrar vurguluyordu. Çünkü Bismarck'a göre Türkler, hükümet ve saltanatın bekasında kendilerine bir hisse bulabilirlerdi. Oysa devlet bürokrasisinin birçok alanında görev alan Rum, Ermeni ve sairlerin menfaatleri başka başka olduğundan tarif edilen bir bürokrat onların içinde bulunamazdı.³⁴

Reşid Bey, Bismarck'ın hemen ardından söze girerek; tespit ve yorumlarında son derece haklı olduğunu, ülkesindeki genel kanaatin de

³³ Ali Nizami Paşa ve Mehmed Reşid Bey tarafından aktarılan Bismarck'ın birebir ifadesi: *“İşte bakınız İngilizler bugün ne hâldedir. Dört yüz seneden beri parlamento ile idare olunmakta ve bu sayede dünyanın en kuvvetli devletlerinden madûd bulunmakta iken bugün cinsen İngiliz olmayan İrlanda ve müstemlekât ahali mebusları İngiltere hükümetini fena ve mühlik mevkiye bırakmaktadırlar. Benim fikr-i mahsusum bu hâl İngiltere'nin inkırazına sebep olacaktır. İhtilaf-ı tabâyi ve mezâhib muhataralı bir şeydir. Osmanlı Devleti'nin bekası ve kesb-i kuvvet ve miknet eylemesi ancak Türkler ile olabilir [...]”*. BOA, Y.EE.d, 1205, s. 11a.

³⁴ Ali Nizami Paşa ve Mehmed Reşid Bey tarafından aktarılan Bismarck'ın birebir ifadesi: *“[...] onu da Zât-ı Şâhâne yalnız Türk unsuru miyânında bulabilir. Çünkü Rum ve Ermeni ve saire bu hissiyât-ı cemil-i vatan-perverâneye mâlik olamazlar, onların her birisinin menfaati başkadır. Türkler sadık ve esas-ı kavmiyet ü devletdir, onlarla idare etmeli [ve] onlarla devleti vadi-i takyide sevk etmelidir”* dedi.” BOA, Y.EE.d, 1205, s. 11a; 11b.

aynı minvalde olduğunu söyledi. Ancak Osmanlı Devleti için kendilerinin de hemfikir olduğu bu düşüncelerden ziyade hâlen içinde bulunulan müşkül durumdan çıkarak terakki yoluna girmek için acilen müttefik bulması gerektiğini ifade etti. Reşid Bey'e göre, Avrupalı devlet ve milletlerin terakki derecesine ulaşılması için bir takım ihtiyaçların karşılanmasıyla, Osmanlı Devleti'nin eksiklikleri giderilebilirdi; Osmanlı'nın acil ihtiyacı, hakiki dost olacak bir devletin yardımıydı. Reşid Bey'in ifadelerine göre, Osmanlı Devleti birçok defa aldanmış, birçok engel ile karşılaşmıştı. Dolayısıyla terakki yolunda ilerlemesi için hakiki ve manevi bir istinatgâh olarak gördüğü Almanya Hükümeti'nden yardım talebinde bulunulmaktaydı. Yardımın ilk görünümü olarak öncelikle mülki ve askerî danışmanlık yapacak memurlar gönderilmesi gerekiyordu. Daha önce yapılan danışman talebine kısmen cevap verilse de gönderilenler yeterli değildi.³⁵ Görüldüğü üzere Reşid Bey, Bismarck'ın genel değerlendirmelerinde hemfikir olduklarını kısaca ifade ederek esas konuyu yine Almanya'yla olan ittifaka ve yardım taleplerine getirmiştir. Ancak konuşmalarından da anlaşıldığı gibi Bismarck, meseleleri ele alırken detaylar üzerinden durmadan daha genel bir çerçevede değerlendirmeler yaparak çözümleri de yine daha geniş bir perspektifte temellendiriyordu.

Tekrar konuşmaya başlayan Bismarck'a göre, Osmanlı askeri oldukça gayretli ve cesurdu; liyakat sahibi subaylar da peyderpey artmıştı. Ancak askerî noksanlar kendini emir-komuta ve disiplin alanlarında göstermekteydi. Ordunun farklı birlikleri için levazım ve mühimmatla birlikte diğer işler için de özel memurlara ihtiyaç vardı. Ayrıca Osmanlı ülkesindeki bayındırlık işlerinin yanı sıra orman ve maden gibi kaynakların ıslah edilerek düzenlenmesi, ziraatın da geliştirilmesi gerekiyordu. Almanya'dan talep edilen memurların bu konularda katkısı olacak kişiler olması kâfi gelirdi, diğer işler içinse Osmanlı memurlarının kendi kendine yeteceği düşüncesindeydi.³⁶ Bismarck'ın, Osmanlıların daha önceki danışman memur talebini, sanki bin beş yüz kişilik bir heyet isteniyormuş gibi zannetmesinden dolayı beklentilerin karşılanamadığı, bu görüşme sırasında anlaşıldı. Bismarck'a Almanya'dan talep edilen

³⁵ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 11b; 12a; Osmanlı Devleti'ne gönderilen yardım heyetlerinin ilk dönemi için bkz. Beydilli, *a.g.m.*, s.481-494; Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914), *Belleten*, 69/254 (2005), s. 235-240.

³⁶ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 12a; 12b.

memurlar konusunda verilen cevap konuyu açıklığa kavuşturdu. Cevapta, Almanya'dan beklenen memur sayısının on beş kişiyi geçmediği, bunların yarısının asker ve diğer yarısının ise mülki memurlar olduğu belirtildi. Bir kez daha isim pusulalarının takdim edileceği ifade edildi. Osmanlı heyetine göre, bu sayede birçok iş ikmal ve islah edilebilecekti; yeni bir terakki yoluna girildiği ve bu yolda yürünebilmesi için Almanya'nın desteğine olan ihtiyaç tekrar vurgulandı.³⁷

Davetin sonuna doğru Bismarck, Osmanlı Devleti hakkındaki düşüncelerinde İmparator I. Wilhelm ile hemfikir olduklarını; Osmanlı'nın bekasını, kuvvetlenmesini ve nüfuzunun artmasını arzu ettiklerini ifade etti. Karşılıklı tekrar görüşmek temennileriyle birlikte heyet salondan ayrıldı. Detaylarını aktardığımız bu görüşmeyle ilgili olarak İstanbul'a çekilen telgrafta, davette konuşulanların yanı sıra Berlin Sefiri Sadullah Paşa ve diğer elçilik personeline rütbe tevcih edilmesinin önemi üzerinde de durulmuştu.³⁸ Yıldız Sarayı'ndan gelen cevapta ise telgraf ücretlerinin arttığı, rütbe tevcihi gibi gereksiz tafsilata girilmemesi uyarısı vardı.

Elçilik heyetinin görevi bitip Berlin'den Viyana'ya doğru ayrılmadan önce, İmparator Wilhelm ve Başbakan Bismarck ile bir kez daha görüşmeleri oldu. Heyet, İmparator Wilhelm'in bir hafta içinde ikinci defa kendilerini davet etmelerinden dolayı oldukça memnundu. Almanya'nın Devlet-i Aliye'ye olan meylinin ise Rusya ile iyi ilişkilerden ümit kestikleri için arttığını ve Avusturya ile anlaşma sağlanmadan Almanya ile ittifak kurulamayacağını da anlamışlardı.³⁹ İmparator I. Wilhelm ile alışlageldik merasimlerle gerçekleşen klasik diplomatik görüşmelerinin ardından Başbakan Bismarck, Ali Nizami Paşa ve Reşid Bey ile ayrı ayrı tekrar görüştü. Bu görüşmelerde, heyet hâlindeyken gündeme gelen bazı konular da dâhil olmak üzere yeni konular üzerinde de duruldu.⁴⁰

Ali Nizami Paşa ve Bismarck Görüşmesi

³⁷ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 12b; 13a.

³⁸ Heyetin, Berlin Sefiri Sadullah Bey ile ilgili İmparator I. Wilhelm'in daveti rapor edilirken kullandığı övgüler işe yaramış ve Sadullah Bey'e hemen akabinde paşalık payesi tevcih edilmişti. BOA, Y.EE.d, 1205, s. 13a-13b.

³⁹ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 13b; 14a; 15a.

⁴⁰ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 16a.

Bismarck'ın Ali Nizami Paşa ile 17 Aralık'taki ikinci görüşmesi yetmiş beş dakika sürdü. Heyetle olan ilk görüşmede talep edilen danışman memur meselesine tekrar değinildi. Bismarck, bu konuda kendilerinden yazılı talepte bulunulmasını, buna karşılık mümkün olduğu kadar işinin ehli, uzman memur gönderileceğini taahhüt etti. Böylece Türk askerî tarihinde önemli bir kırılma noktası⁴¹ yaratacak beklentilerden biri çözüme kavuşmuş oluyordu. Bismarck, ilk görüşmede olduğu gibi kendi parlamentolarında yaşadığı sıkıntıları yeniden dile getirdi. Bismarck, Alman Parlamentosunun faaliyetlerini kısaca “*ezâ ve cefâ*” olarak nitelendiriyordu. II. Abdülhamid'in Meclisi feshetmesi ise tekrar övgü konusu oldu.⁴² Bu durumu; “*Siz iyi ettiniz, Parlamentoyu bertaraf eylediniz. Çünkü bir devlet, tek milletten mürekkep olmadıkça onun parlamentosunun faydasından ziyade zararı olur*” şeklinde tekrar ifade etti.⁴³

Bismarck parlamento bahsinden sonra Ali Nizami Paşa'dan Osmanlı Devleti'nin dışişlerini özetlemesini rica etti. Ali Nizami Paşa; Osmanlı Devleti'nin durumunun malum olduğunu, büyük bir tehlike atlatıldığını, devletin kendini toparlamaya çalıştığını ifade ederek söze başladı. Bazı devletlerin Osmanlı'ya karşı tutum ve hareketlerinden tehlike sezdiklerini, Avrupa devletlerinin farklı farklı olmasına rağmen her devletin bir diğeriyle ittifakları olduğunu ve ilişkilerinin de bütünlükçü bir yaklaşımla yürütüldüğü tespitinde bulundu. Buna karşı Devlet-i Aliye'nin uluslararası arenada yalnız kaldığını, desteğe ihtiyacı olduğunu, destek alınabilecek ülkenin ise Almanya olduğunu yineledi. Yardımdan daha fazlasına giderek hakiki ve samimi bir ittifak kurma düşüncesinin Sultan'ın arzusu olduğunu ve bu konuda Alman İmparatoru'nun

⁴¹ Türk Ordusunda Alman ekolü ile ilgili olarak bkz. Kazım Karabekir, *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*, Emre Yayınları, İstanbul 2001; Gerhard Grübhaber, *Türk Ordusunda Alman Ruhu*, Çev. Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul 2022.

⁴² “*Demir Şansölye*” olarak da anılan Bismarck'ın 1862'de Prusya Parlamentosunda yaptığı meşhur “*Kan ve Demir*” konuşması hatırlanırsa, Bismarck'ın parlamentolar hakkındaki fikirlerinde samimi olduğu ifade edilebilir. Zira Bismarck'a göre, “*zamanın büyük meseleleri müzakereler ve çoğunluk kararlarıyla değil, kan ve demirle karara bağlanacak*”tır. Detaylı bilgi ve kaynak için bkz. Katja Hoyer, *Kan ve Demir, Alman İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü (1871-1918)*, çev. Sinan Çakır, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2024, s. 47.

⁴³ BOA, Y.EE.d, 1205, 16a; BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 1.

kendilerine yardım etmesinin beklendiğini belirtti.⁴⁴ Ali Nizami Paşa'ya cevaben Bismarck, Osmanlı Devleti'nin bekasını son derece arzu ettiklerini ancak Osmanlı'nın Avusturya ile mevcut durumunun⁴⁵ bir sorun teşkil ettiğini, İtalya'nın da yaptığı gibi Avusturya'yla uzlaşılması gerektiğini ifade etti. Bismarck açıkça Avusturya ile uzlaşmayı, Almanya ile uzlaşma olarak değerlendiriyor ve Türk-Alman ittifakı için ön koşul olarak Avusturya'yı işaret ediyordu.⁴⁶

Konuşma, Osmanlı'nın hâlihazırdaki tehlike ve tehdit olarak gördüğü diğer konulara geldi. Sözüne devam eden Almanya Başbakanı, 1881 baharında Fransa'nın Tunus'u işgalinden⁴⁷ bahisle Osmanlı Devleti'nin Afrika politikasını zamana bırakmasını, şimdilik Fransa ile gayet dostane geçinmesini tavsiye etti ve aynı görüşmede birkaç defa daha bu tavsiyeyi yineledi. Mevcut durumda, kendilerinin de Fransa ile bir savaşa teşebbüs etmeyeceklerini ifade ederken Fransızlarla ilgili eleştirilerini de gizlemedi. Bismarck, Fransızların ahlakının bir garip olduğu ve politikalarının ise öngörülemez olduğu kanaatindeydi. Eğer Fransa, Almanya ile savaşa kalkışırsa bu durumda doğudan Devlet-i Aliye gibi bir dostunun *diversion* (şaşırtma/yanıltma) harekâtı yapmasını beklediklerini, bunun kendileri için çok kıymetli olacağını belirtti. Şimdilik bu konuda asla şüphe uyandırılmaması, aksine Fransa ile iyi geçinmeye gayret edilmesi tavsiyesinde bulundu.⁴⁸ Bismarck'ın

⁴⁴ BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 2.

⁴⁵ Burada kastedilen mevcut durum; 1878 Berlin Antlaşması ile Bosna-Hersek üzerindeki egemenlik hakkı Osmanlı Devleti'nde kalsa da Bosna-Hersek yönetiminin fiili olarak Avusturya'ya geçmesi ve bunun iki ülke arasında yarattığı çeşitli anlaşmazlıklardır.

⁴⁶ Almanya-Avusturya ittifakı için bkz. Kennedy, *a.g.e.*, s. 223.

⁴⁷ Bismarck için Tunus meselesi aslında Fransa ile İtalya'yı karşı karşıya getirme politikasının argümanlarından biriydi. Fransızlar, İtalyanlardan önce harekete geçerek Tunus sınırındaki düzmece bir kavgayı bahane edip 1881 yılı Mart ayında bölgeyi işgale başladı. 12 Mayıs 1881'de Tunus beyi ile Bardo Antlaşması'nı imzalayarak bu eyaleti kendi himayelerine aldıklarını duyurdular. Detaylı bilgi için bkz. Mustapha Stiti, *Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2008.

⁴⁸ Ali Nizami Paşa tarafından aktarılan Bismarck'ın birebir ifadesi: "[...] 'Fransa ile bir muharebeye teşebbüs etmeyiz. Fakat Fransızların ahlâkı acayıbdır, politikalarının ilerisi görülemez. Şayed Fransa tarafından bizimle bir muharebeye girilmeğe kalkışılır ise ol vakit şark tarafından Devlet-i Aliyye gibi bir dostumuzun bir *diversion* [şaşırtma/yanıltma harekâtı] yapmasını arzu ederiz ve bu *diversion* bizim için pek kıymetlidir. İşte Devlet-i Aliyye'nin Afrika hakkındaki emel ve arzusu dahi ol vakte

sözlerinden anlaşılın, Osmanlı Devleti ancak Almanya-Fransa savaşı gibi bir durum ortaya çıkarsa Afrika hakkındaki düşüncelerini gerçekleştirebilme şansına sahip olurdu. Osmanlı Devleti'nin Fransa ile Afrika'da yaşanan sorunun zamana bırakılması tavsiyesinin arka planında bu stratejik düşünce vardı.

Konuşmada geçen bahislerden bir diğeri İtalya, İngiltere ve Rusya üzerineydi. Bismarck'a göre İtalya, Fransa kadar önemli değildi. Ancak iyi takip edilmeli ve şimdilik onunla da iyi geçinmeliydi. İngiltere'nin ise Osmanlı için bir sıkıntı doğurmayacağını, hatta İngilizlerin Mısır'ın Osmanlılarda kalmasını istediğini söyledi. İngiltere'nin şark sularındaki ticaretinin Osmanlı bandırası himayesinde muhafaza edilmesinin İngiliz menfaatlerine uygun olduğu kanaatindeydi. Bismarck'a göre, İngiltere ancak Mısır'ın başka bir devletin eline geçme ihtimali doğarsa o vakit Mısır'ı işgal edebilirdi. Kendilerinin de endişe ve şüpheyle yaklaştığı Rusya'nın içişlerine bakıldığında, ileride ne olacağı belirsiz bir manzara görse de birkaç sene boyunca Rusların da Osmanlı için herhangi bir tehdit yaratmayacağını düşünüyordu. Yine de Rusya'ya karşı ihtiyatlı davranılmalı, tedbiri elden bırakmadan iyi geçinilmeliydi.⁴⁹

Bismarck, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan Berlin Antlaşması'nın ıslahatla ilgili maddeleri hakkında da çeşitli tespit ve tavsiyelerde bulundu. Bismarck'a göre, Avrupa devletlerinin ıslahat talepleriyle oluşturduğu baskı, Anadolu ıslahatı konusunda ısrarcı olan bir iki devletle⁵⁰ ilişkilerin düzeltilmesiyle çözümlenebilirdi. Görünürde onları kırmadan, ıslahat yapıyormuş gibi veya mesele üzerinde düşünüyoruz, tetkik ve müzakere ediyoruz şeklinde açıklamalar ile mevcut baskılar geçirilebilirdi. Alman Şansölye, İngiltere ve Rusya'nın istediği ıslahatlar bir yana, Osmanlı Devleti'nin aslî unsuru olan Türklere yararı dokunacak ıslahatlar yapması gerektiği düşüncesindeydi. Yine, Anadolu ıslahatı konusunda bir vali atanmasıyla ilgili; *"İngilizlerin*

bırakılmalıdır fakat şimdilik bu bâbda asla ser-rişte [ipucu] vermeyerek Fransa ile hoş görünmeğe ve geçinmeğe say etmelisiniz, burasını hassaten tavsiye ederim' dedi." BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 2-3.

⁴⁹ BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 3-4.

⁵⁰ Bismarck'ın burada ismini vermeden kastettiği devletler İngiltere ve Rusya'dır.

ağızlarını kapamak için bir adam tayin etmeli ve fakat bu zât Türk ve sadık bir adam olmalıdır” diyerek benzer bir görüşünü de dile getirdi.⁵¹

Ali Nizami Paşa, Bismarck'ın yorum ve tavsiyelerine teşekkür ederek övgülerde bulunduktan sonra konuyu benzer sıkıntılar üzerinden devam ettirdi. Osmanlı Devleti'nin son günlerde karşılaştığı zorluklardan birinin de İstanbul'da bulunan bazı elçiliklerin Osmanlı Devleti'ni müşkül vaziyette bırakacak konularda hemfikir olmayı adet hâline getirmeleri olduğunu belirtti. Ali Nizami'ye göre, bunlar zaman zaman Babialı'ye ortak notalar vererek sürekli bir şekilde Osmanlı Devleti'ni baskı altına almaya çalışmaktaydılar. Mesela, baskı yapılan konulardan biri Ermeni meselesiydi. Ona göre, Osmanlı Devleti'ni sorunların çözümü karşısında asıl zor durumda bırakan bu devletlerin sürekli kıskırtan yaklaşımıydı. Osmanlı Devleti'ni parçalamaya dönük talepleri Bismarck'a yeniden hatırlatan Ali Nizami, Almanya'nın bu konudaki bakışının ne yönde olduğunu sorarak sözü Bismarck'a bıraktı. Alman Şansölye, devletlerin genelinin istediği bir konunun kabulü, Osmanlı Devleti'nin de menfaatine olacağı cevabıyla söze başladı. Ermeni islahatı meselesinin sadece iki devletin ısrarı olduğunu belirtti. Devleti Aliye'nin bir iki güvenilir dost devlet ile anlaşır ilişkilerini iyi duruma getirdiğinde, islahat konusunda ısrarcı olanların da istediklerini alamayacağı kanaatindeydi. Daha önce önerdiği gibi Osmanlı Devleti'nin menfaatini gözetken sadık bir vali tayiniyle bu işi geçiştirmeleri gerektiğini tekrarladı. Bismarck'ın Osmanlı'nın karşılaştığı problemlerle ilgili stratejik hedefleri göstermeyecek sulha dayalı diplomatik tutum tavsiyesi ve uluslararası ilişkiler analizi oldukça pragmatik görünüyordu. Ancak Ali Nizami Paşa, Osmanlı Devleti'nin birçok baskıyı göğüsleyerek yaşadığı bu problemler karşısında Bismarck'ın gösterdiği soğukkanlı yaklaşımdan tatmin olmamış olmalı ki özellikle Ermeni meselesinin ülke içinde doğurduğu problemleri ayrıntılı olarak yeniden dile getirdi.

Ali Nizami'ye göre bir süredir gündeme gelen Ermenistan konusu, Berlin Kongresi'nden önce Osmanlı Devleti tarafından bilinmek, duyulmak bir tarafa tasavvur bile edilmemiş ve hâlâ tasavvur edilemiyordu. Çünkü Ermenistan denilen yerde ahalinin üçte ikisi Müslümanlardan oluşuyordu; herkesin demografik durumunu bildiği bir coğrafyaya nasıl olur da Ermenistan denilebilirdi. Sözlerine İngilizlerin

⁵¹ BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 4.

kışkırtıcı tavrına örnekler vererek devam eden Ali Nizami Paşa'ya göre, İngilizler kendi menfaatleriyle birlikte Hristiyan oldukları için Ermenilerin menfaatleriyle uyuşan taleplerde bulunuyordu. Oysa bölgedeki Müslümanların şartları Ermenilerden daha aşağı seviyedeydi. Ayrıca İngilizler, Ümit Burnu'ndan başlayarak Anadolu'nun her tarafına gönderdikleri genç ve tecrübesiz konsoloslarıyla vilayetlerde vali ve mutasarrıflara tahammül edilemeyecek muamelelerde bulunuyorlardı. Her konuda Müslümanları itham ederek Ermenileri haklı göstermeye çalışıyorlardı. Vali ve mutasarrıfların sözlerine itibar olunmazken konsolosların söyledikleri her tarafta kabul görmekteydi. Bütün bu gelişmeler sonrasında Ermeni maddesi konularak Osmanlı Devleti için büyük bir sorun icat edilmiş oluyordu.⁵² Ali Nizami Paşa'nın Ermeni meselesi konusundaki Batı dünyasına sitem içeren ve tarihi gerçekliğe uygun konuşması karşısında Bismarck ayrıntılarla ilgilenmemiş, bu konuda tedbir almak ve doğruların öne çıkarılıp uluslararası kamuoyunun ikna edilmesi için matbuatın önemine dikkat çekmiştir. İngiltere'de gazeteler ile kamuoyunun devlet idaresi üzerindeki etkisini anlattıktan sonra Osmanlıların da İngiliz gazetelerinden bir iki tanesini kendi tarafına çekerek hakikatin neşriyat vasıtasıyla ortaya konulmasını, böylece uluslararası kamuoyunun fikrinin değişerek gerçekleri göreceği tavsiyesinde bulunmuştur.⁵³

Konuşmalardan anlaşılan, Ali Nizami Paşa diğer devletlerin Osmanlı üzerindeki emel ve tutumları konusunda Bismarck'ın görüşleriyle ilgili dikkat çeken bir yorum yapmazken iyice büyümeye başlayan⁵⁴ Ermeni sorunu konusunda uğranılan haksızlığı ana hatlarıyla dile getirmiştir.

⁵² BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 4-5; Bu konuda bkz. Emel Demir Görür, *Osmanlı Belgeleri İle İngiliz Elçilik Ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

⁵³ BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 5.

⁵⁴ Bismarck'ın "her sektörde Türklerin hâkim olması" tavsiyesiyle de alakalı olmak üzere Ermeni meselesinin en çarpıcı ve ibretlik örneklerinden biri İstanbul'un Ermeni hamallarıdır. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aralarında örgütlenen Ermeni hamallar, çok geçmeden diğer din, mezhep ve milletlerden olan hamalları işinden etmiş, tekelleşerek İstanbul'daki bütün hamallık sektörünü ele geçirmiş ve nihayetinde Ermeni komitaları safına katılarak silah ve patlayıcı sevkiyatından isyan organize etmeye kadar terör faaliyetlerine girişmişlerdi. Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Lüleci, "Yük Taşımacılığında Devlete İsyana: Ermeni Hamallar", *Vakanüvis*, 3 (Ekim 2018), s. 230-48.

Dönem itibarıyla Osmanlı Devleti için tehdit ve tehlike oluşturan bahse konu devletlere, Osmanlı'nın mevcut hâliyle askerî güç kullanarak karşı koyması da mümkün görünmüyordu. Bu durumun farkında olan Bismarck, uluslararası alanda oyalama, geri çekilme ve neşriyat gibi taktikleri tavsiye ederek kendi menfaatleriyle de örtüşebilecek bir stratejiye Osmanlı'yı dâhil etmeye çalışıyordu. Bismarck'ın Osmanlı Devleti'nin içişlerine dönük tavsiyelerini de yine bu stratejinin bir parçası olarak görmek mümkündür. Toprağını işgal eden Fransa ile şimdilik iyi geçinmesi ve ileride şartlar oluştuğunda kendi menfaatlerine uygun bir müdahalenin yapılması düşüncesi dahi henüz birçok alanda çağdaş imkânları ülkesinin kaynaklarıyla buluşturamayan Osmanlı Devleti için esasında oldukça gerçekçi bir dış politika tavsiyesiydi.

Görüşmenin sonuna doğru Bismarck bazı tavsiyelerini yineleyerek eğitim, ziraat ve ticaretin geliştirilmesini, yol ıslahı ile yenilerinin açılmasını, milli servet olan orman ve madenlerin iyi idare edilerek bayındırlık işlerinin de güçlendirilmesini tavsiye etti. Bu işler Türkler ile yapıldığında, devletin esas unsuru olan Türkler öne çıkarak zenginleşecek, ülkenin ekonomik kaynakları da artacaktı. Yoksa bazı devletlerin ıslahat diye ileri sürdüklerinin Türkistan için bir ıslahat olmadığı vurgusuyla birlikte fikirlerini yeniden dile getirdi.⁵⁵ Ali Nizami Paşa, Bismarck ile hemfikir olduklarını, Bismarck'ın yardım talebine olumlu baktığını anladığını söyleyerek bu konuda yol göstermesini rica etti. Bismarck ise daha önce olduğu gibi yine Avusturya'yı işaret ederek Avusturya'yla birlikte hareket edebileceklerini ifade etti. Ayrıca aralarında geçen konuşmanın gayet mahremane kalmasını özellikle rica ederek konuşmaya bitirdi.⁵⁶

Reşid Bey İle Bismarck Görüşmesi

Ali Nizami Paşa'nın Bismarck ile 17 Aralık Cumartesi günü yaklaşık bir saat on beş dakika süren görüşmesi sırasında Reşid Bey de Dışişleri

⁵⁵ “İşte asıl ıslahât budur, bunlar Türklere meydana çıkarır, servetlerini tezyid eder, varidât-ı devleti artırır, kuvvet ve miknet-i hükümeti tezyid eder yoksa ecnebi devletlerden bazılarının ıslahât nâmıyla istedikleri şeyler Türkistân için ıslahat değildir dedi.”, BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 5-6.

⁵⁶ BOA, Y.EE, 7 / 5 – 3, s. 6.

Bakanı Hatzfeldt⁵⁷ ile iki saat süren bir görüşme yapmıştı. Reşid Bey Hatzfeldt'e, Devlet-i Aliye'nin Almanya ile yakınlaşma isteğinin nedenlerini anlatmış, Hatzfeldt ise iki devletin yakınlaşmasının faydalarından bahsederken kendisinin de İstanbul'da büyükelçi olarak bulunduğundan bu yana aynı düşüncede olduğunu ve bu amaca uygun hizmette bulunmaktan geri durmadığını söylemişti. 18 Aralık'ta Parlamentoda olan Bismarck ise 19 Aralık Pazartesi günü saat 16:00'da Reşid Bey ile baş başa görüşmek için randevu vermişti. Reşid Bey, bir buçuk saat süren görüşmeyi aşağıda ayrıntıları verildiği şekliyle İstanbul'a rapor etti.

Bismarck ilk olarak, Ali Nizami Paşa'ya da beyan ettiği gibi söylediklerinin harfiyen Sultan II. Abdülhamid'e arz edilerek görüşmelerin gizli tutulmasının öneminden bahsetti. Görüşmede gündeme gelen ana konular, Ali Nizami Paşa görüşmesiyle hemen hemen aynıydı. Görüşmenin ilk konusu, Almanya'dan talep edilen memurlar üzerine oldu. Bismarck, en iyi memurların gönderileceğini, bunların Osmanlı Devleti'ne sadık yetenekli memurları yetiştireceklerini ve bunların Türk olmasına dikkat edileceğini söyledi.⁵⁸ Osmanlı Devleti'ni oluşturan farklı kavimlerin menfaatlerinin Osmanlı yönetimiyle çeliştiğini, bu grupların sorunlarının kaynağını Türklere aradığını ve bugüne kadar yaşananların da bunu doğruladığını belirtti. Konuşmanın vurgusu yine Türklerin gücünün, refah seviyesinin ve servetlerinin artırılmasına gayret edilmesi gerektiğiydi. Bismarck'ın benzer ifadelerle savunduğu, tüm alanlardaki hâkimiyetin Türklere geçerek diğer unsurlar arasından Türklerin öne çıkarılması ve devletin Türkler tarafından yönetilmesi idi.⁵⁹

⁵⁷ Döneminin önde gelen diplomatlarından olan Paul von Hatzfeldt (1831-1901), Almanya büyükelçisi olarak 1878-1881 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş ardından Temmuz 1881'de İstanbul'daki görevinden ayrılarak Almanya Dışişleri Bakanı olarak atanmıştı.

⁵⁸ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 1; Hatzfeldt, 1880 yılında İstanbul'da Almanya elçisi olarak bulunurken II. Abdülhamid memur isteğinde bulunmuştu. Bu istek üzerine dört kişiden oluşan bir askerî heyet gönderilmişti. Reyhan, *a.g.m.*, s. 237.

⁵⁹ Türklük vurgusuyla ilgili Reşid Bey tarafından aktarılan Bismarck'ın ifadeleri şöyledir: “[...] bunu da ancak Türklere bulursunuz. Mezâhib-i saire efrâdının menâfii sizin menâfiinize külliyyen mugayirdir, onlar menfaatlerini Türklerin mazarrâtında ararlar ve şimdîye kadar vâki olan hareketleri bunu isbata kâfidir. Hiçbir tarafın sözlerine ve nümayişlerine bakmayarak ve fakat üss-i harekâtınızdan dahi ser-rişte vermeyerek

Bismarck bu görüşmede, Halifelik ve Osmanlı idaresi altındaki Hristiyanların hamiliğinin üstlenilerek siyasi bir güç olarak kullanılması konularını da gündeme getirdi. Bismarck'a göre Osmanlı Sultanı, Müslümanların halifesi olduğu gerçeği ihmal edilmeden Türkler ile hükümet etmeliydi. Hristiyanların koruyuculuğunu iddia eden devletlere karşı da bizzat Osmanlı Hristiyanlarının hamisi olduğu iddiasında bulunmalıydı. Uygulanması gereken yönetim tarzını ise konuşma esnasında üç defa dile getirdiği şu benzetmeyle ifade etmişti: *"harirden [ipekten] mamul eldiven ile mestur [kaplı] arslan pençesiyle idare-i hükümet eylemelidir"*. Bismarck'a göre, bu şekilde tedbirli bir yönetim tarzıyla hareket edilirse kısa sürede Hristiyanların nüfuzu ve önemi kaybolacak belki tamamıyla Türklerin hükmü hâkim olacaktı. Bu sayede Osmanlı Devleti, tamamen bağımsız bir Türk devleti olacağından kuvveti artacak, az bir çaba ile önceki yüzyılların şan, şeref ve azametini yeniden kazanacak ve hatta daha fazlasına sahip olacaktı. Eğer kendisi Osmanlı Sultanı'nın maiyetinde hizmet eden bir görevli olsaydı Sultan'ı daima bu yönde teşvik edip özendireceğini, gönüllü olarak gece gündüz bunu esas fikir olarak Sultan'a kabul ettirmeye çalışacağını söyledi.⁶⁰

Bismarck'ın bu fikirleri üzerinde durmayan Reşid Bey, Osmanlı Devleti'nin ittifak arzusu ile ilgili Almanya'nın ne düşündüğü konusunu yeniden gündeme getirdi. Esasında heyetin Berlin'e gelme amacı, bu konunun netliğe kavuşmasıydı. Ali Nizami Paşa da, Reşid Bey de görüşmelerde konuyu buraya çekme konusunda gayretliyidiler. Ancak Bismarck bazen entelektüel bir tartışma yapıyormuş gibi heyetin konuşmak istediği konulardan uzaklaşıyor, devlet yönetimiyle ilgili açık tavsiyelerde bulunuyordu. Konuşmasına devam eden Bismarck, Osmanlı Devleti'nin ittifak arzusunun farkında olduğunu, kendilerinin öteden beri Avusturya ile birlik beraberlik içinde olduklarını, Sultan'ın da Avusturya ile uzlaşmasını ümit ettiklerini belirtti. Bismarck'a göre Avusturya ile birlik olunca Almanya ile de zaten olunmuş demektir. İtalya'nın da benzer bir ittifak arzusu içinde olduğunu, bunun için

Türklerin kuvvet ve nüfuzunu tezyîd etmeğe ve refah ve servetlerini ziyadesizleşdirmeye say edüb mezâhib-i saire efrâdı üzerinde hâkimiyetlerinizi teyid ve tahkim eylemeli. Zât-ı Şâhâne kendileri Müslümanların ve Türklerin halife ve padişahı olduklarını nazar-ı hümayunlarından bir an bile dur tutmayarak Türkler ile hükümet etmeli ve Türkler ile bünyan-ı saltanatlarını teyid buyurmaldırlar". BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 2-3.

⁶⁰ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 3.

İmparator Wilhelm’le görüşmek istediklerini, fakat kendilerinin bunu gereksiz görerek İtalyanlara Viyana’ya gitmelerini önerdiklerini söyledi. Daha sonra Avusturya ile olan ittifaklarını, “*Viyana, Berlin demektir çünkü Almanya ile Avusturya bir bakıma tek vücuttur*” şeklinde özetledi. Reşid Bey, İtalya örneği verilince İtalyanların ittifak dâhilinde olup olmadığını sordu. Bismarck, İtalya’nın şimdilik tereddütte olduğunu bu konuda ayrıntılı bilgi vereceğini söyleyerek konuşmasına devam etti. Hâlihazırda Avusturya ile esas maksatlarının sulhun devamının sağlanması olduğunu, bu konuda Rusya ile de aynı düşüncede olduklarını, barışı ihlal etmek şöyle dursun, ihlal edenlerin kabahatli görülerek asla yardım edilmeyeceğini söyledikten sonra “*fakat dünyanın ahvâli acayıptır*” diye de ekledi.

Bismarck, özellikle Fransa’nın tuhaf olarak gördüğü yaklaşımını bir örnek ile açtı. Bu anlamda şahsi tecrübeleri çok fazla olsa da en garip olanın 15 Eylül 1870’de kendi başından geçenler olduğunu ifade etti. O zamanlar Fransa ile aralarında ilerleyen dostane ilişkilerin gayet iyi olduğunu, bu nedenle sulhun devamı konusunda tamamıyla emin olduğunu fakat aradan on beş gün geçmeden Prusya-Fransa Savaşı çıktığını söyleyerek şöyle devam etti: “*Fransızların ahlaki acayıptır, politikaları ise ya ifrat veya tefrittir. Kim bilir, yarın bize tekrar ilan-ı harp edebilirler*”. O zaman menfaatimiz için bahsettiğimiz tedbirler bizim için pek kıymetli olur, doğudan Osmanlı bir *diversion* (şaşırtma/yanıltma) harekâtı ile Fransa’yı bir miktar işgal ederse bize büyük bir hizmet yapmış olur. Osmanlı da bu durumda özellikle Tunus kozunu kullanabilir, biz de onaylar ve yardımcı oluruz ama o vakte kadar Fransa ile iyi geçinerek vakt-i merhunu gözetmeli, şüphe ve infial yaratacak hiçbir şey yapılmamalı dedi. Neticede Osmanlı’ya tavsiyesi, şimdilik Fransa’yla hoş geçinmesi ve Tunus harekâtını kabullenmediğini beyan etmenin ötesine geçilmemesiydi.⁶¹

Bismarck, Fransa’dan sonra sözü İtalya ve Kuzey Afrika’ya getirdi. Fransa’nın kesinlikle Trablusgarp’ı işgal düşüncesi olmadığını, İtalyanların Trablusgarp konusundaki düşünceleri içinse bir şey söyleyemeyeceğini ifade etti. İtalyanların bir fırsat bulursa Trablusgarp’ı işgal edebileceğini ancak o zaman İtalyanların Fransız desteğine ihtiyaç duyacağını belirtti. Bismarck’a göre, İtalya politikacılarının bir kısmı

⁶¹ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 4-5.

Fransızlarla işbirliğini tercih ederken diğer bir kısım da Fransa'ya karşı temkinliydi; Trablusgarp'a yönelik politikalarda bir şekilde İtalya'yı Fransa'dan ayırmak gerekirdi. İtalya konusunu ileriye bırakmak lazımdır diyen Bismarck, İngiltere'nin Mısır politikası konusunda ise Ali Nizami'ye söylediklerini Reşid Bey'e biraz daha ayrıntılı bir biçimde ifade etti. Özet olarak, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin elinde kalmasının İngilizlerin menfaatine olduğunu, Osmanlılar dışında başkasının eline geçme ihtimali olursa ancak o vakit İngiltere'nin her şeyi göze alarak Mısır'ı işgal edeceğini söyledi.⁶²

Fransa, İngiltere ve İtalya konusundaki tespitlerinde rahat bir tavır sergilediği konuşmalarından anlaşılan Bismarck'ın, Rusya bahsi geldiğindeyse daha şüpheci ve temkinli bir dil kullanması⁶³ dikkat çekmektedir. Nitekim Osmanlı heyeti, Rusya konusunda Berlin'deki genel havayı daha önce İstanbul'a bildirmişti.⁶⁴ Bismarck'ın Rusya hakkındaki düşünceleri de bu havayı yansıtır gibiydi; Bismarck, Rusya'yı diplomatik açıdan şüpheli görüyor, Rusya'nın içişlerindeki belirsizliğe dikkat çekiyordu. Ancak Rusya'nın Osmanlı Devleti için en azından dört beş seneye kadar bir sorun çıkarmayacağını düşünüyordu. Yine de Rusya konusunda dikkatli ve tedbirli olunarak iyi geçinilmesini tavsiye etti.⁶⁵

Reşid Bey, konuyu yeniden İngiltere'ye getirerek İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle ilişkilerindeki güvenilmez tavırları konusunda genel bir değerlendirme yaptı; İngilizlerin hep kendi menfaatleri için çalışmaktan çekinmediklerini, gerçekten dost olduklarına inandırarak Osmanlı'yı aldattıklarını ifade etti.⁶⁶ Reşid Bey'e göre İngiltere, hedeflerine ulaşmak için her türlü fırsatı değerlendiren bir politika izlemekten çekinmiyordu. Hindistan yolundaki önemli noktaları ele geçirmişlerdi. Almanya'nın iyi bildiği Kıbrıs sorununda olduğu gibi,

⁶² BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 6.

⁶³ 1873'te Almanya, Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları arasında kurulan ittifakın (Üç İmparatorlar Ligi, Dreikaiserbund) 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra iyice zayıflaması, Rusya'ya karşı her zaman ihtiyatlı olan Bismarck'ı bu yıllarda artık tedirgin etmeye başlamıştı. bkz. Ali Reşad ve İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 207-224.

⁶⁴ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 6.

⁶⁵ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 7.

⁶⁶ İngilizlerin 1870'lerden itibaren iyice Osmanlı aleyhine dönmeye başlayan dış politikası için bkz. Taha Niyazi Karaca, "Dostluktan Çatışmaya Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz ilişkileri", *Journal of Anglo-Turkish Relations*, 1 (Ocak 2020), s. 11-32.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı sürekli hukuki ihlalleri olmuştu. İngilizlerin Arabistan'da çıkardığı kargaşanın ise Bismarck tarafından bilinmediğini dile getiren Reşid Bey, konuşmasının sonlarına doğru bir soruyla birlikte konuyu Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yardımına getirdi. Fakat Bismarck, bu soruya vereceği cevabı erteleyerek İngilizlerin Hindistan'daki durumu hakkında konuşmayı tercih etti. Bismarck'ın Devlet-i Aliye'ye tavsiyesi ise terakki yolunda ilerlemesi, ıslahat ve hukuki düzenlemeler yapması, güçlü bir devlet olmasıydı. Böylece İngilizlerin amaçlarının da kendiliğinden boşa çıkmaya başlayacağını düşünüyordu. Bismarck'a göre, Osmanlı tebaasının eğitim seviyesinin yükseltilmesi, Osmanlı memurlarının sadakat ve liyakat eksikliğinin çözülmesi gerekiyordu; şimdilik, şiddet ve kaba kuvvetten uzak durulmasını da bilhassa tavsiye ediyordu.⁶⁷

Bismarck'ın İngiltere'nin Osmanlı politikasını belirleyen niyetin ne olduğu konusunda Osmanlılardan farklı bir bakışı yoktu. Hatta daha kesin konuşarak İngilizlerin talep ettiği ıslahatın ıslahat olmadığı, sürekli sorunlar çıkararak devleti zayıflatmak, parça parça ederek her parçasını Osmanlı'dan ayırmak niyetinde olduklarını da açıkça söyledi. Bismarck göre, sadece Osmanlı değil bütün devletler her gün ıslahata ihtiyaç duyardı fakat yapılacak ıslahat, devlet menfaatine uygun olduğu gibi ahalinin de vaziyeti düşünülerek yapılmalıydı. Tebaanın içinde özellikle Türk ahalinin menfaati öne çıkarılmalı, Türklerin vaziyeti ıslahata konu edilmeliydi, Türk olmayan ahali ise adil ve hakkaniyetli bir şekilde idare edilmeliydi. ıslahat istenilen bölgede bir vali değişikliğiyle sorun çözülebilirdi, atanacak vali ise sadık ve devlet menfaatini koruyacak Türk asıllı biri olmalıydı.⁶⁸

⁶⁷ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 7-8.

⁶⁸ Reşid Bey tarafından aktarılan Bismarck'ın birebir ifadesi: “Şurasını beyan ile tekrar ederim ki İngilizlerin talep eyledikleri ıslahat ıslahat değildir. Bu bir takım mazarratdır ki devleti zayıflandırmak ve parça parça ederek her parçasını birer birer vücud-ı devletden tefrik eylemek maksadına mübtenidir. ıslahat icra etmelidir, her devlet her gün ıslahata muhtacdır fakat bu ıslahat menâfi-i memlekete muvafık olmakla beraber istidad-ı ahaliye dahi mütenasib surette bulunmalıdır ve bu bâbda Zât-ı Şâhâne evvel be-evvel Türk tebaa-i seniyyelerinin menafiini gözetmelidir. Bunların hâlini ıslah etmelidir, maa-zalık Türk olmayan sair tebaa-i şahanelerini dahi kemal-i adalet ve hakkaniyetle idare buyurmalıdır”. BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 8.

Bismarck'ın bu sözlerinin ardından Reşid Bey, konuşmayı ıslahat meselesi üzerinden devam ettirdi. Reşid Bey'e göre, İstanbul'da ıslahat konularında bir iki devletin müdahalesine, diğer devletlerin de ortak olması adeta moda hâline gelmişti. Bunlar tazyike varan müdahalelerini, Avrupa konseyi adına konuştukları iddiasıyla yapıyorlardı. Bu vaziyet karşısında Bismarck'ın yorum ve tavsiyelerinin neler olduğunu soran Reşid Bey, Almanya'nın bu konudaki tercihlerinin de açıklanması gerektiğini ayrıca ifade etti.⁶⁹ Bismarck, Avrupa devletlerinin genelini arzu ettiği ciddi taleplerin yerine getirilmesinin Osmanlı Devleti'nin menfaatine olacağını, bunun sulhun devamı için önemli olduğunu ancak Ermeni ıslahatı konusunda İngiltere ve Rusya'nın müdahillliğinin açık olduğunu belirtti. Diğer devletlerin bu durumun farkına varması gerektiğini, Osmanlı'nın bir iki dost devleti yanına çekip iyi ilişkiler kurmasıyla müdahalede bulunan devletlerin etkisinin azalacağı düşüncesindeydi. Bu durumdan kurtulmanın yollarından birini de Ali Nizami'ye söylediği gibi Avrupa gazetelerine müracaat etmek olduğu kanaatindeydi. Zira Osmanlı'nın uzun süredir Avrupa kamuoyunda küçük düşürülmesi için yapılan her türlü şeyde basın büyük etkisi olduğunu, mevcut durumdan kurtulabilmek için özellikle İngiltere gibi bir ülkede, bir iki önemli gazeteye nüfuz etmek gerektiğini söyledi. Böylece, Osmanlı Devleti aleyhindeki haberlerin kamuoyunda etkisi görülmeden önünün alınabileceğini, hatta kamuoyunun Osmanlı menfaatleri çerçevesinde şekillendirilebileceğini; her türlü yalan ve taraflı haberin önüne ancak hakikatleri ortaya koyacak gazete gibi araçlarla geçmenin mümkün olacağını ifade etti.⁷⁰

Bismarck, konuyu yeniden Osmanlı içindeki faaliyetlere getirerek daha önceki görüşmelerde geçen tavsiyeleri yineledi. Bu tavsiyeler özetle, Osmanlı ülkesi gece gündüz çalışılarak ıslah edilmeli, refah artırılmalı, tebaanın memnuniyeti ve eğitim seviyesi yükseltilmeli şeklindeydi. Bismarck'ın Osmanlı için yinelediği tavsiyeler; ticari ve zirai hayatın geliştirilmesi, orman ve madenlerin iyi idare edilmesi, aynı zamanda karayolu, demiryolu, geçitler ve köprüler yapılmasıydı. Bismarck'a göre, bu işlerin yürütülmesinde Osmanlı tebaasına ait şirketlerin tercih edilmesi, olmadığı takdirde dost ve müttefik milletler

⁶⁹ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 8-9.

⁷⁰ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 9.

arasından işin erbabı, dürüst adamlar bulunması lazımdı. Ancak yabancılarla sözleşme yaparken dikkat edilmeli, daima Osmanlı menfaatleri göz önünde bulundurulmalıydı. Böylece çalışarak emniyetli, adaletli ve huzurlu bir memleket ortaya çıkarılabildi. Fakat her konuda Türklerin diğerlerine göre tercih edilmesi gerekiyordu. Tabii ki diğer tebaa da gözetilirse kısa zamanda Osmanlı ülkesi daha da zenginlik kazanır, gelir kaynakları artar ve devlet güçlenirdi. Düşüncelerini özetle bu şekilde ifade eden Bismarck, son cümlelerini “*bunlar yapıldığı takdirde Osmanlı Devleti, Avrupa ile Asya’nın en güvenilir ve kudretli devletleri arasında olacaktır*” şeklinde bitirdi. Bu düşüncelerinin harfiyen Sultan II. Abdülhamid’e anlatılmasını tekraren istedi. Reşid Bey teşekkür edip salondan çıkarken Bismarck, iyi devlet adamlarının her türlü zorluğun üstesinden geleceğini ve sıklıkla ifade ettiği gibi Avusturya ile ittifak konusunun dikkate alınmasını hatırlattı.⁷¹

Berlin’den İstanbul’a Dönüş

Osmanlı Fevkalade Elçilik Heyeti, 20 Aralık 1881 günü Alman İmparator ve İmparatoriçesinin huzuruna veda için kabul edildikten sonra aynı gün Berlin’den ayrıldı.⁷² Bismarck’ın tavsiyelerine uyararak temaslarını devam ettirmek üzere 21 Aralık’ta Viyana’ya gittiler.⁷³ Ancak telgraf şifrelerindeki güvenlik problemini fark ettiklerinden Bismarck ile yapılan son görüşmeleri telgrafla göndermemişler, “*buraca iş matlûb-ı hümûyûn vechile oldu bitdi, bir yeni şifre hakkında irâde-i seniyye*” beklediklerini ifade eden kısa bir telgrafla İstanbul’u bilgilendirmişlerdi.

Viyana’ya geldiklerinde, Bismarck ile yapılan son görüşmenin tüm detayları, yeni telgraf şifresiyle gelen “*Şarlo kullarına*” verilerek mülakat layihaları doğrudan Sultan II. Abdülhamid’e teslim edilmek üzere Yıldız Sarayı’na gönderildi. Yine “*Şarlo kulları vasıtasıyla*” gelen talimatlar uyarınca da başta Avusturya İmparatoru Franz Jozeph (1848-1916) ve Avusturya Başvekili Kont Gustav Kalnoky (1832 – 1898) ile görüşmelere devam ettirdiler. Almanya’nın yönlendirmesi üzerine iki taraf da ittifaka hazır ve istekliydi. Bilindik diplomatik sohbetlerde, alışlageldik karşılıklı iyi niyet ve hakiki dostluk temennilerinde bulunuldu. Berlin’de olduğu

⁷¹ BOA, Y.EE, 7 / 6, s. 9-10.

⁷² BOA, Y.EE.d, 1205, s. 17a.

⁷³ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 18b.

gibi detaylı görüş alışverişine gerek kalmadan detaylar hükümetlere bırakılarak uzlaşma sağlandı.⁷⁴

Heyetten, daha önce Almanya'nın jandarma, polis ve ordu mevzuatıyla birlikte iki adet güzel tüylü av köpeği temin edilmesi istenmişti.⁷⁵ Almanya'dan temin edilen mevzuat İstanbul'a gönderilmişse de istenilen özelliklere sahip av köpeği ne Berlin'de ne de Viyana'da bulunamadığından talep Paris'e sipariş edilmişti. Heyet, bu nedenle Viyana'da bir müddet daha kalacaklarını para istekleriyle birlikte İstanbul'a bildirdi. İstanbul'dan gelen cevapta para talebi, *"köpekler matlûb-ı hümâyûna muvafık bulunmadığı görülür ise masarifi size tazmin ettirilip köpekler de size iade kılınmak şartıyla"* kabul olundu denildi. Heyet, bu yazışmadan üç gün sonra 5 Ocak 1882'de Viyana'dan ayrılarak Varna üzerinden İstanbul'a doğru yola çıktı.⁷⁶

Sonuç

Ali Nizami Paşa başkanlığındaki fevkalade elçilik heyetinin yaklaşık bir ay süren Berlin temaslarının en önemli safhası, Bismarck ile gerçekleştirilen görüşmelerdir. İmparator I. Wilhelm'in ziyaret edilmesi ve diğer devlet adamlarıyla yapılan temaslar da Türk-Alman ilişkilerinin geleceğinin şekillenmesine elbette dolaylı katkı sağlamıştır. Ancak görüşmelerin içeriğinden de anlaşılacağı üzere, Bismarck'ın bu süreçteki belirleyici rolü barizdir.

Ele alınan dönem ne kadar güçlü olsalar da Avrupa devletleri açısından da tahmin edilmesi zor risklerle doluydu. Önceki tecrübelerin savaşlarla görünen yüzü, barışın kendi ülkeleri açısından anlamını ve barışın korunması için ittifakların gerekliliğini ortaya koyuyordu. Dönemi itibarıyla müttefik arayışı sadece Osmanlıların çabası değildi. Osmanlı Devleti'nin müttefik arayışı çabalarında diğerlerinden farklı olarak ülkenin terakkisini sağlayacak alanlarda danışmanlık yapacak yetişmiş uzman ihtiyacı da bulunmaktaydı. Her ne kadar Osmanlı sınırları, farklı coğrafyaların insan ve tabii kaynaklarını barındıracak kadar geniş olsa da Almanları diğer Avrupa devletlerinden ayıran fark, güçlerini başta endüstriyel olmak üzere Bismarck'ın Osmanlı'ya tavsiye ettiği her türlü

⁷⁴ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 19a-23a.

⁷⁵ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 4b.

⁷⁶ BOA, Y.EE.d, 1205, s. 23b; 24a.

gelişmişliğe sahip olmalarından almalarıydı. Dolayısıyla müttefik olunacak ülkeyle kurulacak ilişki, sadece uluslararası alandaki askerî ve politik görünümüne katkı sunmayacak, tercih edilebilir güçler içerisinde diğerleriyle aradaki farkı kaldıracak her türlü gelişmeye de hizmet etmiş olacaktır.

Makalemizin konusu olan dönem hakkında Osmanlı Devleti ve idarecileri açısından ne derece güçlüklerle dolu olduğunu gösteren zengin bir literatür bulunmaktadır. Ancak makalemizin esas kaynağını teşkil eden görüşme raporlarındaki bire bir diyalog metinleri, dönemin Osmanlı devlet adamlarının içinde bulunduğu ruh hâlini, devletin çare arayışlarını, Bismarck gibi Almanya'ya olduğu kadar dönemin uluslararası politikalarına da damga vurmuş bir politik aktörün düşüncelerini bizzat kendilerinin şahitliğiyle sunması itibarıyla önemli bir niteliğe sahiptir. Konuşmalardan anlaşılan, fevkalade elçi olarak Ali Nizami Paşa görevlendirilmiş olsa da II. Abdülhamid'in hususi kâatibi Reşid Bey ondan daha etkindir. Her iki Osmanlı bürokratinin de birçok konu görüşülürken en fazla merak ettiği, Almanya'nın kendilerine yardım konusundaki tutumunun ne olacağıdır. Gerçi bu konuda gösterilen çaba, heyetin misyonuyla doğrudan alakalıdır. Bismarck'ın tavsiyelerini dikkatlice dinlemişler ancak her fırsatta konuyu Almanya'nın tutumuna ve ittifaka getirmişlerdir. Bismarck'ın sık sık dile getirdiği Türklük vurgusu ve Türk olmayan tebaayla ilişkilerin nasıl yürütülmesi gerektiği ise esasında sonraki dönemin fikri zemininde uygulama alanı bulmuştur. Bu kapsamda, Reşid Bey ile konuşurken bahsi geçen Hilafet konusu ve Hristiyanların hamiliği sohbeti de dikkat çekicidir. Zira Osmanlı Devleti'nin politikalarında Türkçü, Osmanlıcı, İslamcı düşüncenin bir arada tezahürünün bir zorunluluk olarak devletin çöküşüne kadar devam ettiği de bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin Batılı devletler tarafından özellikle Ermeni sorunuyla iç içe geçen ıslahat konusunda ne derece haksızlığa uğradığı konusunda Bismarck, Reşid Bey ile hemfikirdir. Reşid Bey'in ıslahat konusunda sitemkâr konuşması karşısında Bismarck, Osmanlı'nın haklılığını dile getirirse de rasyonel bir yol olarak matbuatı işaret etmiştir. Bismarck'ın ülkesinin belirli bölgelerini işgal eden devletlere karşı Osmanlı'ya tavsiye ettiği politikalar ise Osmanlı Devleti'nin mevcut durumu göz önüne alındığında oldukça rasyonel, stratejik bir bakış açısını göstermektedir. Almanya'nın çıkarlarını da gözeten bu tavsiyeler, Bismarck'ın Avrupa'da

yürütmeye çalıştığı dengeli, reel politik çerçeveye uygun olduğu gibi Fransa'nın izole edilmesine de dolaylı katkı sağlayacak niteliktedir.

“Demir Şansölye” olarak anılan Bismarck'ın, ülke parlamentolarını gereksiz ve hatta tehlikeli bulan yaklaşımı ise elbette tartışmaya açıktır. Ancak Bismarck'ın 1862'de Prusya Parlamentosunda yaptığı meşhur “Kan ve Demir” konuşması hatırlanırsa, Bismarck'ın parlamentolar hakkındaki fikirlerinde samimi olduğu ifade edilebilir. Zira Bismarck'a göre, “*zamanın büyük meseleleri müzakereler ve çoğunluk kararlarıyla değil kan ve demirle karara bağlanacak*”tır. Yine yönetim modeli olarak sürekli önerdiği “*ipek eldiven giymiş arslan pençesi*” ile idare etmek ve Türklerin her alana hâkim olarak zenginleşmesi gibi tavsiyeleri de bir bakıma Bismarck'ın Almanya'da zaten uyguladığı politiklardır. Dolayısıyla Bismarck'ın Osmanlı Devleti'ne yönelik tavsiyelerinde büyük oranda samimi olduğunu ifade etmek mümkündür.

Son olarak ifade edebiliriz ki; Bismarck'ın uluslararası ilişkiler, Avrupa'nın büyük güçlerinin muhtemel tutumları ve Osmanlı Devleti'nin gelişimine yönelik yorum ve tavsiyeleri, onun yalnızca politik bir aktör olmanın ötesinde zamanın ruhunu kavrayan bir düşünce adamı olduğunu da ortaya koymaktadır. II. Abdülhamid'in ise önemli bir devlet adamı olarak fikirlerine değer verdiğini bildiğimiz Bismarck'tan gelen bu tavsiyelerin ne kadarını dikkate aldığı ve ne ölçüde hayata geçirdiği ayrı bir tartışma konusudur. Bununla birlikte, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) topyekûn değerlendirildiğinde, bir kısmı dönemin koşulları ve ülke dinamiklerinin gerektirdiği zorunlu değişimler olmak üzere, gündeme gelen tavsiyelerin farklı sebeplerle de olsa belirli ölçüde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 7 / 5 – 3 ; 7 / 6.

Yıldız Esas Evrakı Defterler (Y.EE.d): 1205.

Kitap ve Makaleler

Akşin, Sina, *Türkiye Tarihi III Osmanlı Devleti*, 10. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul 2009.

Altıntaş, Yusuf Ziya, “II. Abdülhamid Özelinde Osmanlı’da Bismarck Algısı”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 15/29 (2016) s. 1-23.

Baykal, Bekir Sıtkı, “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Bellekten*, 52/ 202 (1988), s. 195-208.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1940.

Beydilli, Kemal, “II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32 (1979), s. 481-494.

Demir Görür, Emel, *Osmanlı Belgeleri İle İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Fulbrook, Mary, *Almanya’nın Kısa Tarihi*, çev. Sabri Gürses, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

Gencer, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1992, s. 516-517.

Grübhaber, Gerhard, *Türk Ordusunda Alman Ruhı*, çev. Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul 2022.

Hoyer, Katja, *Kan ve Demir, Alman İmparatorluğu’nun Yükselişi ve Çöküşü (1871-1918)*, çev. Sinan Çakır, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2024.

Karabekir, Kazım, *Türkiye’de ve Türk Ordusunda Almanlar*, Emre Yayınları, İstanbul 2001.

Karaca, Taha Niyazi, “Dostluktan Çatışmaya Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri”, *Journal of Anglo-Turkish Relations*, 1 (Ocak 2020), s. 11-32.

Kaşıkcı, Rıdvan, “Ali Nizami Paşa’nın (1821-1893) Askerî ve Diplomatik Görevleri ve Osmanlı Siyasetindeki Yeri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 20 (2022), s. 73-103.

Kaşıkcı, Rıdvan, *Osman Nizami Paşa: Asker ve Diplomat (1856-1939)*, Çizgi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2023.

Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, 8. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Lüleci, Abdullah, “Yük Taşımacılığından Devlete İsyana: Ermeni Hamallar”, *Vakanüvis*, 3 (Ekim 2018), s. 230-248.

Maden, Fahri, “Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması’nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları”, *History Studies*, 5/1 (2013), s. 267-286.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani V*, Yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Ortaylı, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, 3. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara 1986.

Reynolds, Michael A., *İmparatorlukların Çöküşü*, çev. Yücel Aşıkoğlu, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2021.

Reyhan, Cenk, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)" *Belleten*, 69/254 (2005), s. 235-240.

Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Steinberg, Jonathan, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Stiti, Mustapha, *Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2008.

Reşad Ali ve İsmail Hakkı, *Bismarck: Hususi ve Siyasi Hayatı*, yay. haz. Erol Kılıç, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Extended Abstract

The Ottoman-Russian War of 1877-1878 was not only a military defeat for the Ottoman Empire, but also a serious breaking point in international balances. The territorial losses in the Balkans, the deepening of the Armenian question, the unrest in Arabia, the occupation of Tunisia by France, the control of Egypt and Cyprus by Britain, and the growing concerns over Tripolitania, together with the results of the Berlin Congress, left the Ottoman Empire in an extremely weak diplomatic position and without allies. The developments after the 1878 Treaty of Berlin paved the way for the rapprochement of relations between the Ottoman Empire, which had drifted into isolation in the international arena, and Germany.

Both states had strong reasons for rapprochement in line with their strategic interests. While Germany aimed to exploit the economic and geopolitical opportunities offered by the Ottoman Empire, the Ottoman administration sought the support of an industrialised and influential ally in international politics against the pressure of the great powers. After achieving political unity, Germany rapidly industrialised and gained a strong economic structure. However, this development also brought along economic obligations such as meeting the raw material needs of its industry and finding new markets for the goods produced. In this sense, the opportunities offered by the Ottoman Empire could be considered as a great opportunity for Germany. On the other hand, among the European states of the period, the policies towards the Balkans largely overlapped with Russia. This situation became one of the main reasons that pushed Germany to establish closer relations with the Ottoman Empire. This was because the Ottoman Empire's loss of power in the Balkans would increase the influence of Russia, Britain and France in the region, which could harm German economic interests. The Ottoman Empire, on the other hand, in the face of the vulnerability of its vast and fragmented territory to foreign interventions, did not have the chance to survive without the support of an industrialised and influential state in international politics for a long time. As a matter of fact, during the Crimean War, which started in 1853, the Ottoman Empire had to form an alliance with European states in order to resist Russia. The diplomatic repercussions of the 1877-1878 Ottoman-Russian War became clear with the Treaty of Ayastefanos and the Berlin Congress. Throughout the 19th century, the Ottoman Empire realised the weakness of the possibility of regaining the territories it had lost through war, especially against the great powers, and therefore sought to preserve its power through diplomatic relations with allies. More precisely, the Ottoman Empire had to carry out strategic relations by taking into account international balances not only to increase its power but also to maintain its current existence.

The Treaty of Ayastefanos had disturbed not only the Ottoman Empire but also Britain, France and Germany. The Berlin Congress was organised in response to this general discomfort; Bismarck's attitude, which seemed to speak against the Ottoman Empire at the Congress, would change in time. It should not be forgotten that this change in attitude was more related to Germany's failure to find what it hoped for from Russia and the Far East. Because Germany had not hesitated to secretly promise even İstanbul to Russia in 1878 in order to make an alliance with Russia. As a result, Bismarck's changing ideas removed the obstacles in front of Abdülhamid II's desire to establish close relations with Germany and led to the start of diplomatic rapprochement.

One of the ways of diplomatic rapprochement was to maintain static relations through permanent ambassadors, and when necessary, to conduct them dynamically through extraordinary ambassadorial delegations. France occupied Tunisia, Britain occupied Egypt, Cyprus came under British control, and foreign interventions in the Balkans and Anatolia, especially favouring the Christian population, forced the Ottoman Empire to be in a constant state of vigilance under the pretext of reform. This environment of turmoil and uncertainty in domestic and foreign policy made the Ottoman Empire's search for strong support in the international arena more and more necessary. Abdülhamid II's sending an extraordinary embassy delegation headed by Ali Nizami Pasha to the German Emperor Wilhelm I on the pretext of presenting the highest honour of the state to him was a reflection of his search for a way out of the current situation. In this context, the extraordinary delegation held diplomatic talks in Berlin for about a month. The main agenda of the talks was to establish an alliance on the basis of current real political issues shaped in the aforementioned international conjuncture. Taking into consideration the results of the talks held in Berlin, the delegation then travelled to Austria and continued its diplomatic contacts in Vienna.

The archival documents, which constitute the main source of this article, contain the telegraphic correspondence and reports between the Ottoman palace and the delegation of the extraordinary embassy. The correspondence in the *Yıldız Esas Evrakı* of the The Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye is found in three different places, one of which is a notebook and the other two are files. Consisting of a total of 67 pages, these documents are confidential documents sent via encrypted telegrams, in which all the negotiations were recorded, often in their first-person accounts. A detailed examination of the documents containing the views of a statesman such as Bismarck, who was considered one of the most important political actors of Europe for his time, on the attitude of the Ottoman

Empire and other states is considered very important in terms of better understanding the nature of the dialogue established between Ottoman-Germany or Bismarck and Abdülhamid II and the path leading to the Turkish-German alliance in the following process.

This article aims to reveal the beginning of the road to the Turkish-German alliance through the details of the meetings with Bismarck and Bismarck's comments and recommendations on the solution of the Ottoman Empire's problems. At the same time, it helps us to understand the concerns, remedies and political approaches of the Ottoman Empire at the time. Our article is planned to deal with the embassy proceedings including the communication with the extraordinary embassy delegation sent to Berlin, the thoughts that emerged in the first meeting of this delegation with Bismarck, the reports of the separate meetings with Ali Nizami Pasha and Reşid Bey, and the intellectual ideas of the period reflected in these reports. Although similar issues were raised in the collective and individual meetings of the delegation, there are some differences in terms of interpretation and information. Therefore, in this article, each interview has been included under a separate heading, but in order to avoid repetition, details that are not included in other interviews have been emphasised rather than information with the same content.

To summarise these recommendations; the Ottoman country should be rehabilitated by working day and night, welfare should be increased, the satisfaction and education level of the subjects should be raised. Commercial and agricultural life had to be developed, forests and mines had to be well managed, roads, railways, passes and bridges had to be built. In the execution of these works, companies belonging to Ottoman subjects should be preferred, and if not, competent and honest men should be found among friendly and allied nations. However, care had to be taken when making contracts with foreigners, and Ottoman interests had to be taken into consideration at all times. By working in the way he recommended, a safe, just and peaceful country could be created. However, Turks had to be favoured over others in all matters. He said that the Armenian reforms demanded by England and Russia from the Ottoman Empire were not reforms and that they wanted to break up the Ottoman Empire. Of course, if other subjects were also favoured, the Ottoman country could gain more wealth in a short time, the state's sources of income would increase, and the sultanate could be strengthened. Bismarck summarised his thoughts in this way and concluded his last sentences by saying that if these were done, the Ottoman Empire would be among the most reliable and powerful states of Europe and Asia. He also asked that these thoughts be conveyed to Sultan Abdülhamid II.

Bismarck also had many evaluations about England, Russia, France, Italy and Austria in terms of foreign policy. He advised the Turks to use the international press to prove their rightness in the Armenian issue. However, he stated that the intervention of England and Russia in a matter such as the Armenian reform article was obvious. Bismarck was of the opinion that other states should realise this situation, and that the influence of the intervening states would decrease if the Ottoman Empire attracted one or two friendly states and established good relations with them. The current pressures could be avoided by making statements as if they were making reforms or that they were thinking, examining and negotiating on the issue, without offending them on the surface. Aside from the reforms demanded by England and Russia, Bismarck was of the opinion that reforms that would benefit the Turks, the main element of the Ottoman Empire, should be made. According to Bismarck, an alliance with Austria meant an alliance with Germany. He said that Italy also desired a similar alliance and that they wanted to meet Emperor Wilhelm for this purpose, but that they considered this unnecessary and suggested the Italians to go to Vienna. He then summarised their alliance with Austria as "Vienna means Berlin, because Germany and Austria are in a sense one body".

The most important stage of the embassy delegation headed by Ali Nizami Pasha in Berlin, which lasted approximately one month, was the meetings with Bismarck. The visit to Emperor Wilhelm I and the contacts with other statesmen certainly contributed indirectly to the shaping of the future of Turkish-German relations. However, as can be seen from the content of the meetings, Bismarck's decisive role in this process is evident.

The period we are dealing with was full of unpredictable risks for the European states, no matter how powerful they were. The face of previous experiences with wars revealed the meaning of peace for their own countries and the necessity of alliances for the preservation of peace. At the time, the search for allies was not only an Ottoman endeavour. Unlike others, the Ottoman Empire's efforts to seek allies also the need for trained civil servants to provide counselling in areas that would ensure the country's progress. Although the Ottoman borders were large enough to accommodate the human and natural resources of different geographies, the difference that distinguished the Germans from other European states was that they derived their power from their possession of all kinds of development, especially industrial, which Bismarck recommended to the Ottomans. Therefore, the relationship to be established with the country to be allied with would not only contribute to the military and political appearance in the international arena, but would also serve all kinds of developments that would remove the difference between it and others among the favourable powers in this respect.

There is a rich literature on the period that is the subject of our article, which shows how full of difficulties it was for the Ottoman Empire and its statesmen. However, the one-to-one dialogue texts in the interview reports, which constitute the main source of our article, have an important quality as they present us the state of mind of the Ottoman statesmen of the period and the state's search for remedies, as well as the thoughts of a political actor like Bismarck, who left his mark not only on Germany but also on the international politics of the period, with their own testimony. It is understood from the speeches that although Ali Nizami Pasha was appointed as ambassador extraordinary, Reşid Bey, Abdülhamid II's personal clerk, was more influential than him. While discussing many issues, both Ottoman bureaucrats were most curious about Germany's attitude towards helping them. The efforts made in this regard were directly related to the mission of the delegation. They listened carefully to Bismarck's advice, but at every opportunity, they brought up the subject of Germany's attitude and assistance to them. Bismarck's frequent emphasis on Turkishness and how relations with non-Turkish subjects should be conducted, in fact, found application in the intellectual ground of the following period. In this context, the issue of the Caliphate and the patronage of Christians mentioned during the conversation with Reşid Bey is also noteworthy. It is also known that the manifestation of Turkist, Ottomanist and Islamist thought together in the policies of the Ottoman Empire continued until the collapse of the state as a necessity. Bismarck agreed with Reşid Bey on the extent to which the Ottoman Empire had been wronged by the Western states, especially on the issue of reform, which was intertwined with the Armenian question. In the face of Reşid Bey's reproachful speech on the subject of reforms, Bismarck expressed the Ottomans' righteousness, but pointed to the press as a rational way. The policies that Bismarck recommended to the Ottoman Empire against the states occupying certain regions of his country show a very rational and strategic point of view considering the current situation of the Ottoman Empire. These recommendations, which also favoured Germany's interests, were in line with the balanced, realpolitik framework that Bismarck was trying to pursue and would indirectly contribute to the isolation of France.

The approach of Bismarck, known as the "Iron Chancellor", who considered national parliaments unnecessary and even dangerous, is of course open to debate. However, if we recall Bismarck's famous "Blood and Iron" speech in the Prussian Parliament in 1862, it can be stated that Bismarck was sincere in his views on parliaments. For according to Bismarck, "the great issues of the time will not be decided by negotiations and majority decisions, but by blood and iron". In a way, Bismarck's recommendations such as governing with a "lion's paw in a silk glove" and the enrichment of Turks by dominating every

field are policies that Bismarck was already implementing in Germany. Therefore, it is possible to state that Bismarck was largely sincere in his recommendations to the Ottoman Empire.

Bismarck's comments and recommendations on international relations, the possible attitudes of the great powers of Europe and the development of the Ottoman Empire reveal that he was not only a political actor but also a man of thought who grasped the spirit of the time. It is a matter of debate to what extent Abdülhamid II took into account and implemented these recommendations from Bismarck, whose ideas we know that he valued as an important statesman. However, when the period of Abdülhamid II (1876-1909) is evaluated in its entirety, it is seen that the recommendations, some of which were compulsory changes necessitated by the conditions of the period and the dynamics of the country, were realised to a certain extent, albeit for different reasons. .

Araştırma Makalesi/ Research Article

**19. Yüzyılda Prens Grigory Grigoryeviç Gagarin'in
(1810-1893) Eserlerinde Kafkasya**

Ömer Karataş*

(ORCID: 0000-0001-7177-8547)

Makale Gönderim Tarihi

18.01.2025

Makale Kabul Tarihi

13.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karataş, Ö., "19. Yüzyılda Prens Grigory Grigoryeviç Gagarin'in (1810-1893) Eserlerinde Kafkasya", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 626-663.

APA: Karataş, Ö. (2025). 19. Yüzyılda Prens Grigory Grigoryeviç Gagarin'in (1810-1893) Eserlerinde Kafkasya. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 626-663.

Öz

Kafkasya'da işgale yönelik faaliyetlerini sürdüren Rus İmparatorluğu'nun askerî hareketlerine bu yeni toprakları çeşitli yönleriyle belgelemekle görevli bilim insanları askeri ressam ve sanatçılar da eşlik etmiştir. Rus ordusunun Kafkasya seferini ve bölgenin doğal, kültürel, etnografik değerlerini belgelemekle savaş ressamı görevlendirilmiştir. Savaş ressamlarının eserlerinde görülen Rus hâkimiyetini yüceltme yönündeki vurgular, oryantalist geleneğe uygun bir tutumu anlatır. Onlar bu vurguyu güçlendirmek için eserlerinde genellikle yerel ve etnografik unsurları detay titizliğiyle yansıtmıştır. Rus güzel sanatlarında Kafkasya teması "Kafkas Savaşı (1817-1864)" olarak adlandırılan dönemde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda romantik ve kahraman bir ruha sahip olan Kafkasya, sadece askerlerin değil, aynı zamanda bilim adamları

* Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, omerkaratas4510@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Bandırma Onyediy Eylül University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

ile gezginlerin, tarihçilerin, şairlerin, seyyahların, yazarların ve tabii ki ressamların da ilgi odağı olmuştur. Onlar sadece savaş sahnelerini ve tarihi olayları değil, aynı zamanda dağlıların portrelerini, günlük yaşamın yanı sıra görkemli manzaraları da resmetmişlerdir. Tüm bunların sonucunda her biri bölgenin büyüklüğü, güzelliği, gizemi ve benzersizliğini ortaya koyan bir sanat mirasının ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Prens Grigory Grigorieviç Gagarin (1810-1893) Kafkasya'nın söz konusu özelliklerini resmeden ilk sanatçılardan birdir. Gagarin 1840-1842 ve 1848-1854 yıllarında Kafkasya'daki savaşın ve yaşamın görgü tanığıdır. Bu özellikler Kafkasya yakın dönem tarihi için oldukça büyük önem arz eder. Çalışmada Gagarin'in Kafkasya'ya dair çizim ve eserleri ele alınmıştır. Bu eserler vasıtasıyla Rus perspektifinde Kafkasya ve halklarının görünümü ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Rusya İmparatorluğu, Savaş Ressamları, Orientalizm, Prens Grigory Grigorieviç Gagarin.

Caucasus in the Works of Prince Grigory Grigoryevic Gagarin in the 19th Century (1810-1893)

Abstract

The military movements of the Russian Empire, which continued its occupation activities in the Caucasus, were accompanied by military painters and artists, scientists tasked with documenting various aspects of these new lands. War painters were tasked with documenting the Caucasus campaign of the Russian army and the natural, cultural and ethnographic values of the region. The emphasis on the glorification of Russian domination in the works of war painters is in line with the orientalist tradition. To reinforce this emphasis, they often reflected local and ethnographic elements in their works with meticulous attention to detail. The Caucasian theme in Russian fine art emerged during the so-called "Caucasian War (1817-1864)". In the 19th century, the Caucasus, with its romantic and heroic spirit, became the center of attention not only for soldiers, but also for scientists and travelers, historians, poets, poets, travelers, writers and, of course, painters. They depicted not only battle scenes and historical events, but also portraits of highlanders, everyday life, as well as majestic landscapes. The result is a legacy of art, each of which reveals the greatness, beauty, mystery and uniqueness of the region. Prince Grigory Grigorievich Gagarin (1810-1893) was one of the first artists to depict these features of the Caucasus. Gagarin was an eyewitness to the war and life in the Caucasus in 1840-1842 and 1848-1854. These characteristics are of great importance for the recent history of the Caucasus. This study focuses on Gagarin's drawings and artifacts about the Caucasus.

Through these works, it is tried to reveal the view of the Caucasus and its peoples from the Russian perspective.

Keywords: Caucasus, Russian Empire, War Painters, Orientalism, Prince Grigory Grigorievich Gagarin.

Giriş

1817'de başlayıp 1864'te sona eren dönem literatürde “Kafkasya Savaşları” olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Ruslar, bölgedeki dağlık arazilerde direnen yerel halklarla yoğun çatışmalara girişmiştir. Bu savaşlar sırasında özellikle Çerkesler, Çeçenler, Dağıstanlılar ve diğer Kafkas halkları büyük bir direniş göstermiştir. Mesela Gazavat ya da Müridizm olarak isimlendirilen silahlı direniş hareketi Rusların bölgeyi işgalini geciktirmiştir. Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik saldırılarına karşı en büyük direnişi, Müridizm hareketinin son temsilcisi İmam Şeyh Şamil liderliğinde yapılmıştır. Ama buna rağmen direniş Ruslar tarafından kırılmış ve 1859'da Şeyh Şamil Ruslara teslim olmuştur. Böylece Ruslar, Kuzey Kafkasya'nın doğu kısmının işgalini tamamlamıştı. Ardından 21 Mayıs 1864'te Çerkeslerin son direnişi de kırılmış ve tüm Kafkasya, imparatorluğun işgaline uğramıştır.¹

19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya uyguladığı dış politika Rus edebiyat ve tarih yazarlarının eserlerine yansır. Rus aydınlarının ve yazarlarının ilgisi savaşın, kargaşanın, kederin, kayıpların yaşandığı Kafkasya'ya yoğunlaşır. Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, Mihail Yureviç Lermontov, Aleksandr Aleksandroviç Bestujev-Marlinski gibi Rus şairleri tarafından askeri seferler ve sürgünler nedeniyle Kafkasya defalarca ziyaret edilmiş, şiirlere, poemalara ve romanlara konu edinmiştir. Kafkasya'nın engebeli, dağlık coğrafyası ve özgürlüğün, cesaretin timsali olan dağlı halkı Rus şairlerinin dikkatinden kaçmaz. Söz konusu temanın popüler olmasının nedeni, Rus düşüncesinde ve

¹ Bk. Yakov Gordin, *Kafkas Anlatısı 300 yıl Süren Savaş*, (çev. Uğur Yağanoğlu), CSA Global Publishing, İstanbul 2014, s.19-383; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829*, II. C, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023, s.263-538; Abdullah Temizkan, “Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/2, 2006, s.447-462; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, “Çarlık Rusya'nın Kafkas Hattı'nı İnşası ve Kuzey Kafkasya'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi”, *Bellefen* 86/306, 2022, s.717-754.

edebiyatında oryantalist bakış açısının gelişmesi ve Aralıkçılar sonrası dönemin baskıcı Rus yönetiminin yarattığı boğucu atmosferin içinde kendini kapana kısılmış hisseden yazarların Kafkas dağlılarının mizacının ayrılmaz bir parçası olan “özgürlük” hissini duyumsamasıdır. 19. yüzyılın ilk yarısında Rus edebiyatının romantizm döneminde Puşkin'in kaleme aldığı “Kafkas Tutsağı” adlı poema söz konusu Kafkasya temasının popüler olmasında önemli bir katkı sağlar. Eleştirimen Vissarion Belinski uzun süredir Rusya ile kahramanca savaşan, kan döken Kafkas halkının ve Kafkasya'nın Puşkin'in şiirinin önemli bir parçası olduğunu söyler ve ekler: “Puşkin'in şiirinin beşiği olan Kafkasya, daha sonra Lermontov'un şiirinin beşiği haline geldi”.² Dönemin Rus kalemlerinin oluşturduğu “Kafkasya İmaji” diğer güzel sanatlar alanlarının da ilgi odağı haline gelir. Böylece Rus Akademisi ya da askeriyesinde görevli ressam ve savaş ressamı yüzünü bölgeye çevirir. Bu ressam ve sanatçılardan bir kısmı bizzat bölgeye gitmiş olayların tanığı olmuş ve eskizler/resimler çizmişlerdir. Bir diğer kısmı ise bölgeden Rus sanat çevrelerine akan yazı, şiir, resim gibi Kafkasya temalı çalışmalardan esinlenerek yeni çalışmalara imza atmışlardır.

Rus güzel sanatlarında Kafkasya teması “Kafkas Savaşı (1817-1864)” olarak adlandırılan dönemde ortaya çıktı. Özellikle Kafkasya valisi Mihail Semyonoviç Vorontsov'un (1782-1856) önerisiyle, sanatçılar Kafkasya'da konuşlanmış Rus birliklerine vakanüvis olarak dâhil edilmişlerdi. Onlar sadece savaş sahnelerini ve tarihi olayları değil, aynı zamanda dağlıların portrelerini, günlük yaşamı ve tabii ki görkemli manzaraları da resmettiler. Doğrudan izlenimlere dayanarak yaptıkları resimler, suluboyalar ve çizimler büyük bir gerçekçilikle karakterize edilir. Tüm bunların sonucunda her biri bölgenin büyüklüğü, güzelliği, gizemi ve benzersizliğini ortaya koyan bir sanat mirasının ortaya çıkmasına vesile oldular. Ayrıca savaş ressamlarının eserleri, 19. yüzyıl Kafkasya'sının genel durumu hakkında da detaylı birer görsel belge hüviyetinde de görülebilir. Bu belgelendirmeyi yapan sanatçıların başında Prens Grigory Grigorieviç Gagarin (1810-1893) gelir.³

² İren Dilara Kongaz, “M. Y. Lermontov'un Şiirlerinde Kafkasya İmgesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/39 (2024), s.79-80.

³Ayrıca bk. Nikanor Grigoryeviç Çernetsov (1805-1879), Mihail Yuryeviç Lermantov (1814-1841), Theodor Gorşhelt (1829-1871), Polidor İvanoviç Babaev (1813-1870),

Sanatçı Gagarin, 29 Nisan 1810'da Prens Grigory Ivanoviç Gagarin'in gayri meşru oğlu olarak doğdu. Doğuştan, imparatorluk ailesine yakın, edebi ve bilimsel çevrelerde tanınmış, resmi bir diplomat olan Grigory İvanoviç Gagarin'in ailesine mensuptu. Baba Gagarin, Nikolay İvanoviç Turgenev ve Vasily Andreyeviç Zhukovskiy ile birlikte Moskova Üniversitesi Noble Pension'da okudu.⁴ Eğitim seviyesi yüksek olan baba daha sonra çocuğunu da bu bilinçle yetiştirdi. Fakat Gagarin'in babası İmparator Napolyon'un sevgilisi Mariya Antonovna Naryskina ile tutkulu bir romantizm yaşadı. Bu durum onun ve ailesinin yurt dışına sürgüne gitmesine sebep oldu. Sürgün nedeniyle Prens Grigory, Roma, Paris ve daha sonra Münih'te büyüdü. Genç Rus ressamların Rusya'dan İtalya'ya gönderildiğinde onların Roma'daki himayesini üstlenen sanatsever olan babası onun eğitim için bir şansı. 13 yaşına kadar ailesiyle birlikte Paris ve Roma'da bulundu ve daha sonra Sienna'daki Tolomei Koleji'ne kayıt oldu. Gagarin okul günlerini Siena'daki, aristokrat ailelerin çocukların eğitim aldığı bir Cizvit mektebi olan ünlü Tolomei (Siena) dini kolejinde tamamladı. Babası oğlunun yeteneklerini biliyordu ve onu Siena'da özel dersler veren dünyaca ünlü ressam Orest Kriprenskiy ve Karl Bryullov ile tanıştırdı. Bryullov, portreleri, suluboyaları ve anıtsal çalışmalarıyla uluslararası tanınırlığa sahip bir sanatçıydı. Gagarin, bu kurumdan 1826'da ayrıldıktan sonra sırasıyla Paris, Roma ve İstanbul'daki Rus elçiliklerine atandı.⁵ Prens, Paris'teki diplomatik birliğinin üyeliğini yapmış (1829-1830), ardından Avrupa'da seyahat ettikten sonra (1830-1832) küçük erkek kardeşiyle birlikte Rusya'ya dönmüştü.⁶

Genç Prens Grigory 1832'de Petersburg'a döndüğünde şair ve yazar Aleksandr Puşkin ile tanıştı. Puşkin, Grigory'nin çalışmaları konusunda o

Vasily Fedoroviç Timm (1820-1895), İvan Fedoroviç Alekandrovskiy (1817-1894), İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy (1817-1900), Lev Feliksoviç Lagorio (1826-1905), Konstantin Nikolaeviç Filippov (1830-1878), Pyotr Nikolayeviç Gruzinskiy (1837-1892), Vasily Vasilyeviç Vereşçagin (1842-1904). <https://it-s-a-wonderful-world.ru/kavkaz-v-proizvedeniyax-xudozhnikov-19-nachala-20-vv/>. (Erişim: 10.05.2024).

⁴ Anastasiya Aleksandrovna Bezgubova, grigoriy gagarin i vivo litorografçeskiy albom "Le Caucase pittoresque", *kulturnaya jizn yuğa rossii*, №5/43 (2011), s.84. <https://cyberleninka.ru/article/n/grigoriy-gagarin-i-ego-litograficheskiy-albom-le-caucase-pittoresque> (Erişim 25.07.2024).

⁵ <http://www.rulex.ru/01040783.htm> (Erişim 31.07.2024).

⁶ <https://www.meisterdrucke.com.tr/sanatci/Grigori-Grigorevich-Gagarin.html> (Erişim 30.07.2024); Bezgubova, a.g.m., s.83.

kadar hevesliydi ki, “Maça Kızı” ve “Çar Saltan'ın Masalı” adlı eserlerinin resmetmesine izin verdi.⁷ Eski bir prens ailesine mensup, bir elçinin ve soylu bir diplomatın oğlu olan Gagarin, rütbe ve mevkilerin birbirini takip etmesinin söze dökülmemiş kuralına göre, Petersburg'un en yüksek bürokratik çevresinde değerli bir pozisyon almaya hazırlanıyordu ve bu nedenle kendisinden önce A. S. Puşkin ve A. S. Griboyedov'un görev yaptığı Dışişleri Bakanlığı'na atandı. Önünde parlak bir kariyer ve toplumda en iyi şekilde karşılanma şansı vardı. Sadece soylu köken değil, çizim yeteneği de büyük önem taşıyordu.⁸ Prens Gagarin de mensup olduğu soylu ailesi nedeniyle sanat alanında eğitim almış daha sonraki askeri kariyeriyle beraber aldığı sanat eğitime uygun eserler ortaya koymuştur.

1833'ten itibaren Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nde (St. Petersburg) protokol memuru olarak çalıştı ve 1834'te İstanbul'a diplomatik bir göreve gönderildi. Uzun yolculuğu sırasında Küçük Asya'da birçok ülkeyi ziyaret etti, ardından İtalya'ya döndü (1836) ve babasının Rusya'nın olağanüstü elçisi olarak görev yaptığı Almanya'yı ziyaret etti.⁹ İki yıl boyunca Münih'teki elçilikte sekreterlik yaptı ve 1839'da Petersburg'a tekrar döndükten kısa bir süre sonra Kafkasya'ya gitti ve burada dağlılara karşı mücadelede kişisel olarak yer aldı.¹⁰ Sanatçı ülkesine döndüğünde, kırsal bölgeleri tanımak için Rusya'yı baştanbaşa dolaşmayı hedefledi. Eylül 1839 - Ocak 1840 arasında yapılan bu gezinin sonucu, V. Sollogub'un “Tarantas” (1845) öyküsünü resmetmiştir.¹¹

Prens Gagarin 1841'de askerlik hizmetine alınmış, 1842'de Prens Aleksandr İvanoviç Çernişev'in (1785-1857) Dağıstan seferine katılmıştır. Daha sonra 1848'de Kafkasya Valisi Prens Vorontsov'un kadrosuna dâhil edilmiştir. 1855'e kadar geçen süre içinde çeşitli askeri rütbelerin yanı sıra yüzbaşı ve albay rütbelerini almıştır. 1855'te Büyük

⁷<https://www.meisterdrucke.com.tr/sanatici/Grigori-Grigorevich-Gagarin.html> (Erişim 30.07.2024); Anna Kornilova, uroki volnosti blagoy k 200 letiyu so dnya rojdeniya G. G. Gagarina, prilagamayrmie v pečatom izdaniı almanaha, almanah russkiy mir, *proctranctvo i vremya russkoy kulturi*, № 5 (2011), s.8. <http://almanax.russculture.ru/5-2011> (Erişim 29.07.20024).

⁸ Kornilova, a.g.m., s.8-9.

⁹ Bezgubova, a.g.m., s.84.

¹⁰ <http://www.rulex.ru/01040783.htm> (Erişim 31.07.2024).

¹¹ Bezgubova, a.g.m., s.84.

Düşes Maria Nikolayevnaya Sanat Akademisi başkanı olarak atanmıştır. 1858’de tümgeneralliğe terfi etmiş ve 1859’da adı geçen akademinin başkan yardımcısı olmuş, 1864’te özel danışman rütbesiyle tekrar kamu hizmetine geri dönmüştür. Gençliğinde uzun süre yurtdışında kalması, oradaki sanatsal gelişmelerden haberdar olması onun sanat sevgisinin gelişmesine katkısı olmuştur. Çizim ve resimle uğraşan Gagarin özellikle Bizans tarzı ikona boyama ve süsleme sanatına ilgi duymuş ve pek çok eser ortaya koymuştur.¹²

Gagarin’in kilise resmi eskizlerinden oluşan bir seri III. Aleksandr Müzesi’nde muhafaza edilmektedir. Ayrıca, buraya nakledilen savaş resimlerinin yanı sıra başka birçok eseri de bulunmaktadır. Gagarin’in III. Aleksandr Müzesi’nde bulunan bazı eserleri şunlardır: “Kafkasya’nın Fethinden Bir Sahne: Karagaç”, “Nijny Novgorod Süvari Alayı’nın Ana Merkezi”, “8 Mayıs 1841’de Akhatla’da Rus birlikleri ile Çerkesler arasındaki Savaş”, “Bely Klyuch - Mingrelskiy Alayı’nın Ana Merkezi”, “Geçiş”. Ayrıca Gagarin’den kalan tüm sanatsal materyaller ve kütüphanesi III. Aleksandr Müzesi’ne aktarılmıştır. “General Kluka von Klugenau’nun Şeyh Şamil ile Görüşmesi” adlı tablosu Moskova’daki Tretyakov Galerisi’nde, bazı çizimleri ise Rummyantsev Müzesi’nde bulunmaktadır.¹³

Prens Gagarin, yetenekli sanat araştırmacısı, mimar, koleksiyoncu, diplomattı. Kafkasya’da Gagarin aktif olarak resimle uğraştı ve askerî harekâtlara katıldı ve hatta savaşta cesaret için bir emirle ödüllendirildi. Gagarin sadece fırçayla değil, kurşun kalemle de çalıştı ve son derece yetenekli bir grafik sanatçısı olduğu ortaya çıktı. Kafkasya’dan getirdiği resimleri, onun için kasvetli bir savaş alanından çok daha fazlası olan bu bölgeye sanatsal ve nazik bakışını gösteriyordu. Hassas renkli litografiler ile suluboyalar ve yoğun renkli yağlı boya tablolar arasındaki ustaca geçişi, sanat dünyasına ilham verdi. Askerlik hizmetinin bir parçası olarak, sanatsal yaratıcılığını serbest bıraktığı Tiflis’e gitti. Sioni Katedrali’nde freskler yaptı, çeşitli kiliselerde freskleri restore etti ve bir tiyatro inşa etmiştir. Gagarin iki kez evlendi. İlk evliliğinde bir ikinci evliliğinden dokuz olmak üzere toplam on çocuğu dünyaya gelmiştir. Gagarin hayatının geri kalanını Fransa’da geçirmiştir. Orada

¹² <http://www.rulex.ru/01040783.htm> (Erişim 31.07.2024).

¹³ <http://www.raruss.ru/rossica/757-gagarin-caucase.html> (Erişim 12.06.2024).

Châtellerauld'da, babasının büyükelçilik yaptığı dönemde satın aldığı evde yaşadı. Gagarin 1893'te ölmüştür.

Sanatçı, 1845 yılında Paris'te yayınlanan "Kafkasya Kostümleri" adlı bir litografi albümünü Kafkasya'da bir araya getirdiği sayısız çizime dayanarak hazırladı. Sanatçının Kafkas dağ manzarasının arka planındaki Kafkas halkları (dağlılar) ve liderleri ile Rus askeri komutanların portrelerindeki kompozisyon, renk düzeni gibi oryantalist bakışı, bölgenin o dönemdeki en önemli siyasi konularının (Kafkas Savaşı'nın) anlaşılmasına sebeptir. Gagarin, Rus sanatında Kafkasya'nın kâşifi olarak gösterilmektedir. O, savaş resminin geleneksel yönünden uzaktı. Tarihsel olayların, askeri eylemlerin, aktarımında gerçekliği yakalamıştır. Askeri kariyerindeki başarısının yanında Gagarin, 1847'de Fransızca olarak renkli ve siyah-beyaz resimlerle "Pitoresk Kafkasya, Prens Grigory Grigorieviç Gagarin'in Hayatından Çizimler" adlı bir kitap yayınlamıştır. Kitap sanatçıya büyük bir ün kazandı ve kitabın yayınlanmasıyla birlikte yurtdışındaki sanat çevresi dağlıların özelliklerini hem görmüş hem de öğrenmiştir. Askeri seferler sırasında henüz girilmemiş Kafkasya'nın belirli yerlerinin genelleştirilmiş sanatsal imajını çizmiş ve sanatçı on yıl yayın hayatını sürdüren 20 sayılık büyük ölçekli projesini yaratmıştır. Sanatçının çalışmasıyla Rusya'nın bu yeni "kolonisini" yani Kafkasya'yı Avrupalı sanat çevresi ve okurlar yakından tanımıştır. Resimli Kafkasya'nın 20 sayısının her biri tabur, manzara-mimari, aul, ev ve bazen de portre türünde yapılmış 4'er gravür içerir.¹⁴

Gagarin, sadece Rus ordusunda Kafkas Savaşına doğrudan katılmış bir kanat emir subayı değildi. O ayrıca grafik tekniğinde çalışan son derece profesyonel bir sanatçıydı. Sanatçı yönünü kullanan Gagarin, A. S. Puşkin, M. Y. Lermantov ve Vlademir Aleksandroviç Sollogub'un (1813-1887)¹⁵ yazı ve şiirlerini de resmetmiştir.¹⁶ Bu çalışmada, Prens

¹⁴ Bezgubova, a.g.m., s.84.

¹⁵ Rus yazar Kont Vladimir Aleksandroviç Sollogub, Aleksandr İvanoviç Sollogub'un (1787-1843) oğlu, Litvanyalı Sollogub ailesinden Rusya'ya göç eden Litvanyalı-Polonyalı asilzade İvan Antonoviç Sollogub'un torunudur. On altı yaşında Dorpat Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi ve mezun olduktan sonra önce Dışişleri Bakanlığı'nda, ardından İçişleri Bakanlığı'nda görev yaptı. 1829-34 yılları arasında Dorpat Üniversitesi'nde öğrenim gördükten sonra Petersburg'a dönerek Dışişleri Bakanlığı'nda görev yaptı. <https://www.livelib.ru/author/252301-vladimir-sollogub> (Erişim: 05.07.2024).

¹⁶ Akiyeva, a.g.m., s.202.

Grigory Grigorieviç Gagarin'in çizim, eskiz ve tablolarında yer alan Kafkasya ve Kafkas kültürünün Rus perspektifinde görünümü ele alınmıştır. Çalışmanın kaynakları, sanatçının "Kafkasya Kostümleri"¹⁷ ve "Pitoresk Kafkasya, Prens Grigory Grigorieviç Gagarin'in Hayatından Çizimler (1847-1857)"¹⁸ adlı eserleri ve ilgili literatürden meydana gelmektedir.

Prens Gagarin'nin Kafkasya'ya Gidişi ve Savaş

Dekabristler (Aralıkçılar), 1805 yılı itibariyle Rusya ile Fransa arasındaki gerginliğin neticesinde yaşanan çatışmalara katılır ve son olarak 1812 Anayurt Savaşı'nda ülkelerini savunurlar. Tüm bu çatışmalarda yüzyıllardır hor görülen serf köylülerle omuz omuza olan soylu Dekabristler, köylülerin içinde buldukları durumu yakından görür ve serfliğin kaldırılmasının elzem olduğunu fark ederler. Avrupa'daki Aydınlanma Hareketi'nin genç soylular arasında ününü iyice arttırmasıyla da çarlık karşıtı görüşler hızla yaygınlaşır ve isyana doğru gidişat başlar. Rus eski takvimine göre 14, yeni takvime göre 26 Aralık 1825 tarihinde, Rus ordusundaki soylu kökenli ve demokrat askerler tarafından gerçekleştirilen isyan, Rus literatüründe Dekabristlerin (Aralıkçıların) isyanı olarak tanımlanır.¹⁹

¹⁷ Prince G.G. Gagarine, *Scenes, Paysages Meurs Et Costums Du Caucase*, Ed. Chez A. Hauser, Par Le Prince Gregoire Gagarine, Et Accompagnes Comte Ernest Stackelberg, Dedie Par Permission Speciale A Sa Najeste Nicolas I. Emperour De Tautes Les Russies, 11. Boulevard Des Italiens, Livraisons 1-6, Paris, 1845.

¹⁸ Grigory Grigorieviç Gagarin, *Le Caucase Pittoresque, Dessine D'apres Nature Gregoire Gagarine*, Avec une introd, Et texte explicatif Ernest Stackelberg, Paris, 1847, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21916-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847> (Erişim 25.07.2024).

¹⁹ Dekabrist isyanının nedenleri şöyle sıralanır: Rusya'da kölelik kurumunu kaldırmaması, sarayın toplum ve özellikle aydın kesimden uzak kalması, değişen dünya ile kapitalist üretim koşullarına Rus devletinin uyumsuzluğu, şehirlerin gerektiği kadar büyümemiş ve sanayinin gelişmemiş olması, I. Aleksandr'ın (1777-1825) ölümünden sonra tahta kimin geçeceği ile ilgili tartışmalar ve mutlakiyet yönetimine karşı itirazlar. İsyanın başlaması soylu sınıftan gelen askerlerin tahtta meşru varis olan Konstantin'i görmek istemelerine karşın, Konstantin'in kendi isteği ile tahtan feragat etmesi sonucu I. Nikolay'ın (1796-1855) tahta geçmesini istemeyen askerlerin direnişiyle başlar. 14 Aralık 1825 günü, I. Nikolay'ın taç giyme töreninde bir grup Rus subay Senato Meydanı'na çıkar ve çarlığa karşı ayaklanır. Bir günlük isyan aynı günün gecesinde çok kanlı bir şekilde bastırılır. İsyanın bastırılması sonrasında, isyana katılanlardan sağ kalanlar bir süre hapisanelerde tutulur, ancak 1826 yılında yargı sürecini başlatılır. 1826 yılı yazında 121

Rusya'da yaşanan Dekabrist ayaklanma sonucunda, Çar I. Nikolay'ın baskıcı tutumu şiddetlenir. Bu duruma bağlı olarak Rusya'daki aydın ve özgürlük savunucuları ya sürgün ya da farklı alt düzey görevlerle merkez dışına kaçarcasına gider. Bunlardan biri de Rusya'da 19. yüzyılın önemli şairlerinden Lermontov idi. Onun için Kafkasya hem köklerinin bulunduğu hem de anavatanından ayrıldığında özgürlük hissini soluduğu, yaratıcılığı için esin kaynağı olarak gördüğü bir mekân olarak benimsenmektedir. Yazarın hem sürgün hem de askeri seferler nedeniyle bulunduğu, "öteki" kimlik olarak gördüğü Kafkasya'ya karşı hem oryantalist hem de sanatsal bakış açısı şiirlerinde yer alır. Kafkasya, söz konusu dönemde "vahşi", "karanlık" ve "kudretli" sıfatları ile nitelenen, şairlerin romantik duyguları ve hayranlık dolu sözleri ile betimlenir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya İmparatorluğu'nda sosyal, siyasi ve edebi faaliyetler gösteren devrimci Dekabristlere büyük destek veren şairlerden biri Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'dir (1799-1837).²⁰ Puşkin dışında, Vasili Grigoryev, Vilhelm Karloviç Kyuhelbeker, Aleksandr Odoyevski gibi Dekabrist (Aralıkçı) şairler dönemin popüler edebiyat akımı romantizmin bir getirisi olan Rus milliyetçiliğinin değerlerini vurgulamak bağlamında Kafkasya'yı "öteki" kimlik olarak değerlendirirler. Doğu özellikle Dekabristler tarafından "öteki" topraklardan gelen fetihçilerin hainliği ve vahşiliği karşısında tezat olarak sunulur, aynı zamanda mevcut yönetime, toplum üzerindeki baskıcı atmosfere karşı protesto biçimi olarak ele alınır. Puşkin ve Dekabrist şairlerin Kafkasya'ya olan yaklaşımlarından ilham alan Lermontov ise Rusya'nın Kafkasya seferine katılan bir şair olarak söz konusu coğrafyayı ve halk yaşayışını çağdaşlarına göre daha gerçekçi ve objektif bir bakış açısıyla yansıtır. Kafkasya Lermontov'un kaderinin keşiştiği bir coğrafya olarak şairin hayatında önemli bir mekândır. Lermontov, Puşkin'in ölümünün sorumlusu olarak gördüğü, otoriter ve baskıcı Rus yönetimini eleştirdiği "Şairin Ölümü" (Smert poeta) şiirinin

kişi Dekabrist harekete katılma suçlaması ile yargılanır ve yargılama sonucunda beş kişi idam edilir, geri kalanlar ise sürgün ve çalışma cezalarına çarptırılır. Orlando Figes, *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s.93-111; Sevgi İlica, "Puşkin ve Dekabristler", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 4/2 (2016), s.204-205; Muvaffak Duranlı, "Rus Yazar Aleksandr Alekseyeviç Bestujev-Marlinskiy'in Hayatında Ve Sanatında Yakutistan/Yakutlar", *Folklor Akademi Dergisi*, 5/1 (2022), s.29-32.

²⁰ İlica, a.g.m., s.204.

yayınlanmasından sonra 1837 yılında askeri görev adı altında sürgüne gönderildiği Kafkasya'yı küçüklüğünde tanık olduğundan daha farklı bir gözle inceleme fırsatı bulur. Farklı etnik kökenden halkların oluşturduğu Kafkasya'nın çeşitli dillere, kültürlere, geleneklere ev sahipliği yapmasından etkilenen şair özellikle Gürcüler, Kazaklar, Çerkesler ve Çeçenler hakkında araştırmalar yapar, söz konusu etnik farklılar ve benzerlikler üzerinde duran Lermontov edindiği bilgileri şiirlerine konu edinir. 1828 yılında yayınladığı "Kafkas Tutsağı" (Kavkazskiy plennik) şiiri, yine 1828 yılında yayınlanan "Çerkesler" (Çerkesı) adlı poema, 1830 yılında kaleme aldığı "Kafkasya" şiiri, 1832 yılında kaleme aldığı "İsmail-Bey" (İzmail bey) poeması ve 1833-34 yıllarında yayınlanan "Bastunci Aulu" (Aul Bastundji) ve "Hacı Abrek" (Hadji Abrek)²¹ eserlerindeki Kafkasya imajı dekabiritslere yeni bir kapı aralar. Onlar, 14 Aralık 1825 Aralıkçı Ayaklanmasının hezimetini sonrasında kendi anavatanında yok olan özgürlüğü bu sefer Kafkasya'da ve dağlı halkın ruhunda aramaya koyulur.

Rus edebiyatının yukarıda değindiğimiz önemli kalemlerin yazıları özgürlüğün yeni adresi olarak Kafkasya'yı işaret eder. Nitekim 1840 yılında Gagarin de dahil olmak üzere "on altıların" (*Dekabrist-Aralıkçılar*) çoğu Petersburg'u terk ederek Kafkasya'ya gitmiştir.²² Bu uzaklaştırma işlemi başkentten kovulan Lermontov'un Kafkasya'ya gidişiyile aynı zamana denk gelmesi tesadüf değildi. Görünüşe göre, "On Altı Çember" ortaya çıkmıştı. Üyelerinden birine Petersburg'u terk etmesi doğrudan "tavsiye" edildi, diğerleri kendi özgür iradeleriyle onların peşinden Kafkasya'ya gitmişlerdi. Araştırmacılar Lermontov'un Onaltılar Çemberi üyelerini çeken ve birleştiren merkez olduğunu düşünmektedir. Nitekim Onaltıların çoğu şairle neredeyse eşzamanlı olarak Petersburg'dan ayrılmakla kalmayıp Lermontov ile orada yeniden bir araya gelmişlerdir. Gagarin 13 Mayıs 1840'ta güneye doğru yola çıkmıştır. Arkadaşlarını takip etme arzusu, resmi bir atama biçimi kılıfı giydirilmiş ve Senatör Baron P. V. Gan'ın Transkafkasya Komisyonu'na özel görevli olarak göndermiştir. Bu, Dışişleri Bakanlığının Asya Dairesi'nde görev yapan bir kişi için alışılmadık bir durum değildi. Ancak, On Altı Çember'in diğer

²¹ Kongaz, a.g.m., s.79-83.

²² Kornilova, a.g.m., s.22.

üyelerinin ayrılmasına yol açan nedenlere ek olarak, Gagarin'in böyle bir atama için kendi nedenleri de vardı.²³

On Altı Çember üyeleri, 1840'larda Kafkasya'daki yaşamın ve günlük hayatın resimlerini yeniden yaramıştır. Bu bölgenin "Rus özgür düşüncesinin sığınaklarından" biri haline geldiği zamana denk gelmektedir. Kafkasya Onaltılar Çemberi üyelerinden bazıları şunlardır: A. Vasilchikov, K. Lambert, S. Dolgoruky, A. Dolgoruky, Y. Arseniev, A. Stolypin. Genç subayların hepsi Kafkasya'ya daha yeni gitmiş olsalar da, çoğu zaten "eylemde" bulunmuştur. Küçük Çeçenistan'a 1840 yılında yapılan tehlikeli yaz seferine katılmışlar ve Valerik Nehri savaşında Lermontov'un yanında topçu saflarında yer almışlardır. Savaşın acımasız ve kanlı olduğu, aşırı güç gerektirdiği bilinir bu yüzden Gagarin, Valerik Nehri savaşı çiziminde askerlerin çoğu hasta ve yorgun görünmektedir. Prens Gagarin'in, Kafkasya'ya dair ilk sanatsal çalışması Mikhail Lermontov ile birlikte yaptığı ve Çeçenlerin anlatıldığı "Valerik Nehri Savaşından Bir Kesit" adlı suluboya çalışmasıdır. Her iki sanatçı tarafından çalışma şu sözlerle imzalanmıştır: 'Lermontov çizdi, Gagarin boyadı' ya da "Lermontov tarafından boyandı ve Gagarin tarafından renklendirildi". Sanatçının Küçük Çeçenistan'a yapılan yaz seferine katılması gerekmediği gibi, ünlü Valerik Nehri savaşında da bulunmamıştır. Ama çizim, 11 Temmuz 1840'ta²⁴ Pyatigorsk ya da Kislovodsk'ta, Gagarin'in seferden dönen şairle bulunduğu yerde yapılmıştır. Canlı izlenimlerle dolu olan Lermontov, izlenimlerini bu olayların doğrudan tanığı olmayan arkadaşlarıyla paylaşmaya çalışmıştır. Orada bulunanlar arasında Gagarin de vardı. Gagarin'in Kafkas savaşının günlük yaşamına, kendisinin katılmadığı ünlü muharebeye duyduğu gerçek ilgi, bunu görgü tanıklarından, özellikle de Lermontov'dan dinleme arzusunu doğal olarak belirlemiştir. Şair de sanatçıyı, dünya görüşü, sanatsal ve estetik konumları açısından kendisine yakın (dekabrist) bir kişi olarak görmüştür. Ortak çalışma için seçilen konunun Valerik Nehri savaşının doruk noktası olması şaşırtıcı

²³ Kornilova, a.g.m., s.23.

²⁴Kornilova'nın makalesinde Valerik Nehri Savaşından sonra Gagarin ve Lermantov'un buluşması Ağustos 1840 olarak geçmektedir. Fakat savaşın oluş yılı 11 Temmuz 1840, eserini yapılışı ise 23 Temmuz 1840 yılıdır. <https://kulturamgo.ru/kalendar-sobytij/den-v-istorii/8827-23-iyulya-1840-vo-vremya-kavkazskoj-vojniy-proizoshlo-krovoprolitnoe-srazhenie-u-reki-valerik> (Erişim 12.02.2025).

değildir. Konu: Rusların cepheden saldırısı ve düşmanın geri çekilmesidir. Çizim, ifade gücüne rağmen ayrıntılı ve titiz bir şekilde, dibinde “Ölüm Nehri” olarak tercüme edilen hızlı ve soğuk bir akarsuyun aktığı kayalık bir dağ geçidinin kenarında meydana gelen savaşı tasvir etmektedir.²⁵ Süngü takan sıra sıra askerler ve mevzilere yerleşmiş bir grup Çeçen’in savunma yaptığı kompozisyonun anlatıldığı resim Gagarin’in Kafkasya ile ilk çalışmasıdır. Kafkasya’daki iki sanatçının ortak çalışmasında modern üniforma ve silahlarla donanımlı Rus askerleri diğer taraftan yöresel kıyafetler ve ilkel silahlarla Çeçenlerin oryantalizm klişeleri kullanılarak resmedildiği görülmektedir.

Resim 1: “Valerik Nehri Savaşından Bir Kesit”, (23 Temmuz 1840).²⁶

Lermontov bu savaşa ithafen bir şiir de yazmıştır. Resme konu olan olay sadece şairin şiirinde canlandırılmakla kalmadığı gibi tüm Kafkasyalılar tarafından geniş bir şekilde tartışıldı. “Evet, 11 Temmuz’da görkemli bir olay oldu. Tüm Çeçenistan Valerik deresinde bizi bekliyordu. Uygun bir anda saldırıya geçtik. Askerler, müzik sesiyle, bir mermi yağmuru altında ortaya koştular, gerçek bir katliamın yaşandığı enkazı aldılar. Biz 23 subay ve 345 askerimizi kaybettik, Çeçenler 600 askerini kaybetti ve bizimkilerin yeniden toparlanması bir haftayı

²⁵ Kornilova, a.g.m., s.24-28.

²⁶ <https://it-s-a-wonderful-world.ru/kavkaz-v-proizvedeniyax-xudozhnikov-19-nachala-20-vv/>. (Erişim: 10.05.2024).

almıştı.²⁷ Her iki taraftan verilen kayıpların sayısı saldırının şiddetini bize anlatır.

Gagarin'in "Resimli Kafkasya" kitabındaki 4'er gravür içeren 20 sayının her biri tabur, manzara-mimari, günlük yaşam ve bazen de portre türündedir. Bunlardan en fazla sekiz tanesi Rus-Kafkas Savaşı'ndaki olaylara ayrılmıştı: "Sulak Nehri'nden Ahatlı'ya Geçiş (1841)", 'Azak Kazakları Türk Korsanları Yakalarken', 'Komutanın Kızılale'ye (Karadeniz kıyı şeridi) ıkarma Yapması', 'Siukh'ta (Dağıstan) Askeri Yemek', 'Kızılyar Bozkırında Konvoy', 'Tsypanykh'a (Kuzey Dağıstan) Varış'. Litografilerin geri kalanı, birçok açıdan Kafkas halklarının askeri yaşam tarzını yansıtmalarına rağmen, ağırlıklı olarak manzara ve mimari çizimler olarak nitelendirilebilir.²⁸

Gagarin'in Dağıstan'daki "Sulak Nehri'nden Ahatlı'ya Geçiş (1841)" adlı alışması Eugene Ciceri (1813-90) ve Adolphe Jean-Baptiste Bayot (1810-66) tarafından biraz değiştirilerek Kafkasya zerine adlı kitapta yer alan 66 taşbaskı levha olarak Alfred Leon Lemercier tarafından 1847'de Paris'te yayınlanmıştır.²⁹ Resimde Dağıstanlıların mevzilerinde yaralı ya da ölmüş askerler ile telaş, korku ve az sayıdaki yöresel giyimli Kafkasyalılar görülmektedir. Diğer tarafta ise Sulak nehrini geçmeye çalışan ve modern giyimli, düzenli birliklere sahip Rus ordusu resmedilmiştir. Bu anlatım oryantalizm klişelerini çağrıştırır. Ayrıca doğal kale görünümündeki Kafkasya'nın zorlu coğrafyasını da anlatır. Zira Rus orduları Kafkasya'da sadece Kafkasyalılar ile savaşmamış ayrıca coğrafyanın zorluklarıyla da savaşmıştır.

²⁷ Kornilova, a.g.m., s.28.

²⁸ Bezgubova, a.g.m., s.84.

²⁹ <http://www.raruss.ru/rossica/757-gagarin-caucase.html> (Erişim 12.06.2024).

Resim 2: Sulak Nehri'nden Ahatlı'ya Geçiş (1841).³⁰

Gagarin eğer profesyonel bir ressam olsaydı, bir yığın “tipolojik” büyük, anıtsal bir resmin temelini oluşturmak için mükemmel bir çalışma malzemesine sahipti. Hatta bunlarla büyük, anıtsal bir eser yaratmak mümkün olabilirdi. Ancak Gagarin için çizimler bir amaçtı, araç değildi. Yaşam tarzı ve dünya görüşü, kamu hizmeti, kalıcı bir atölyenin olmaması, hayatının zorlukları ve birtakım sakıncaları ona kendini tamamen sanata adama fırsatı vermedi. Ancak yıllar sonra, Saint Petersburg’da, Kafkasya konularını işlediği birkaç resim yapacaktı. Kafkasya’daki eski yaşamını konu alan eserleri: “Nijniy Novgorod Süvari Alayı’nın Karagaç yakınlarındaki Yaz Kampı”, “Beyaz Anahtar. Mingrelsky Alayının Ana Merkezi”, “General Klukka von Klugenau’nun Şeyh Şamil ile görüşmesi” ve diğerleri. Bu resimlerin değeri belgesel niteliklerinde yatmaktadır. Ancak olayların yeniden üretimindeki doğruluk bazen büyük ölçekli bir savaş resmi için gerekli olan yaratıcı çözümü gölgede bırakmaktadır.³¹ Sanatçının Kafkasya’da elde ettiği, biriktirdiği ve çizdiği eskizlere dayalı olarak aşağıda görselleri verilen (resim 3,4 ve 5) resimleri daha sonraları yapmıştır.

³⁰ Gagarin, Le Caucase Pittoresque, Numeros des Planches: LXI, Livraisons 2.

³¹ Kornilova, a.g.m., s.32.

Resim 3: “Beyaz Anahtar. Mingrelsky Alayının Ana Merkezi”.

Resim 4: “General Klukka von Klugenau’nun Şeyh Şamil ile Görüşmesi”³²

³² <https://www.meisterdrucke.com.tr/sanatci/Grigori-Grigorevich-Gagarin.html> (Erişim 30.07.2024).

Resim 5: Nijniy Novgorod Süvari Alayı'nın Karagaç yakınlarındaki Yaz Kampı.³³

Kafkasya çizimlerinde sanatçı “on altıların” yaşamının somut gerçek atmosferini yeniden yaratmıştır. Gençler, kendilerini G. Kovalev’in romanlarında hayal ettikleri gibi Kafkasya’nın romantik ve kahramanca dünyasında değil, metropol hayatının gösterişinde bulmuşlardı. Daha sonra Metropol hayatının boşluğundan ve gösterişinden uzaklaşan gençler, kendilerini A. Bestuzhev-Marlinsky’nin romanlarında hayal ettikleri gibi Kafkasya’nın romantik ve kahraman dünyasında değil, kanlı bir katliamın içinde bulmuşlar ve bu da onlarda acı ve hayal kırıklığı hissi yaratmıştır. S. N. Karamzin, “Subayların her zaman hasta ve on yıl yaşlanmış olarak döndükleri, katliamdan tiksinti duydukları, özellikle de amaçsız ve sonuçsuz olduğu için üzüntü verici olan bu Kafkas savaşı ne kadar korkunç” diye yazmıştır. Bu duygu Gagarin tarafından “Kislovodsk Grubu”ndakinden bile daha keskin bir şekilde, Kafkasyalı tanıdıklarından oluşan bir başka grubu resmettiği suluboyada aktarılmıştır.³⁴ Gagarin’in bu çizimindeki tasviri onun Kafkas Savaşı’nı gerçekliğini temsil eden sanatçılar sınıfına sokmuştur.

On Altı Çember üyelerinin birçoğu kendi aralarında amatör sanatçılar olarak tanınmış ve birlikte ortak çizimler yapmışlardı. Mesela

³³ <https://www.meisterdrucke.com.tr/sanatci/Grigori-Grigorevich-Gagarin.html> (Erişim 30.07.2024).

³⁴ Kornilova, a.g.m., s.26.

Gagarin de Dolgoruky ile birlikte ortak eskizleri çizimlerin altındaki açıklayıcı yazılardan anlaşılır. Aynı şekilde Sergey Trubetskiy ile de "işbirliği" yapmıştır. Eskizlerin konuları çoğunlukla askeri ve sefer hayatından sahnelerdi: saz ve çalıların başındaki askerler, ateş başındaki dağlılar, Çerkes sakinler. Belki de uzak ve tehlikeli seferlere doğrudan katılmayan sanatçı, görgü tanıklarının yardımıyla bu seferler hakkında malzeme toplamış ve bu "grafik" bilgileri kendisine bildiren kişinin adını çizimin altına yazmıştır. Fakat "ortak eskizler" yalnızca taslak çizimlerle sınırlı kalmıştır. Zira portre resimlerini Gagarin her zaman yalnız olarak çizmiştir. Lermontov'un eserinin temelini oluşturan imgeler yani Lermontov'un Kafkasya'sı, sanatçının grafik mirasında "sihirli bir kristalde" olduğu gibi kırılır. "Kazak Chebotaryov", "Kazak Fedyushkin", "Çervlenaya Stanitsa Kazağı Aksinya Fedyushkina" bunlar Gagarin tarafından resmedilen sıradan insanların isimleridir. Sanatçı, çizimlerinde Kafkasya'daki Rus ordusunun komutanları yerine genellikle sıradan askerleri konu edinmiştir. Bu da Kafkasya'nın işgalinde görev alan isimsiz kahramanların ortaya koyduğu tarihsel ve kültürel rolü anlatmakta dikkat çekici bir yaklaşım olmuştur.³⁵

Kafkasya'da Gagarin ve 'Onaltılar Çemberi' sanatsal ilgileriyle birleşmişlerdi. Sadece Lermontov'un kendisi değil, yakın çevresindeki pek çok kişi de resim yapmayı severdi. Aleksandr Dolgoruky, Sergey Trubetskoy, Dmitry Palen ve Nikolay Polivanov'un "Uçan sayfalar" adında ünlü eskiz defterleri vardı. Onlar çalışmalarını bir sanat eseri olarak görmemişlerdi. İşlevleri daha mütevazı ve faydacıydı. Geçmiş toplantıların ve geçmiş olayların bir anısı olarak değer verirdiler. Onlar, karakollarda at beklerken, çadırlarda, kamp ateşinin ışığında, dumanı tüten yulaf lapasının başında yani müsait oldukları her yerde çizim yaparlardı. Gagarin, Dolgorukov, Palen ve diğer ressamaların çizimlerinde Svaneti dağları ve Kakheti vadileri, Nijniy Novgorod Süvari alayı ve Tenga piyade bölüklerinin zorunlu yürüyüş yaptığı bir yer tarihi bir manzara haline geldi. "Amaçsız ve sonuçsuz" Kafkas savaşı, sadece Lermontov'un şiirine ve dünya görüşüne hayal kırıklığı damgasını vurmakla kalmadı, tüm neslin kaderini etkiledi ve dönemin tüm önde gelen insanları tarafından eşit derecede keskin bir şekilde hissedildi. Lermontov ve Gagarin'in eserlerinin temeli derin bir yaşam gerçeği idi, dolayısıyla

³⁵ Kornilova, a.g.m., s.30.

sahte romantik etkilerden yoksundu ve Kafkas Savaşı'na karşı tutumları diğer savaş ressamlarına kıyasla alışılmadığı.³⁶

Gagarin'nin Çizimlerinde Kafkasya: Halklar, Yerleşimler ve Sosyal Yaşam

Gagarin, Kafkasya'ya ilk kez 1840 yılında arkadaşı/fikirdaşı M. Y. Lermontov'un peşinden gitmiştir. Lermontov ile birlikte Gagarin geleneksel savaş resimlerinden çok Kafkasya halklarının yaşamıyla ilgilenmişlerdi. Sanatçı, Kafkas halklarının (dağlıların) tarihini, etnografyasını, sanatını ve geleneklerini dikkatle incelemiştir. Eserlerini genellikle Kafkas halklarının günlük yaşamından meydana getirmiştir. Sanatçı, Kafkas yerel halkı dışında Gürcü aristokrasisinin temsilcileri, eşleri ve kızları, Rus subayları ile askerlerin ve Rus Kazakların portrelerinin yanı sıra manzaralar, askeri sahneler, eski zamanların mimari anıtların eskizlerini de çizmiştir. Gagarin daha sonra çizimlerinden oluşan iki önemli albüm yayımlamıştır. Yayım sonrasında ise bu albümlerdeki çizim ve eskizleri yeniden kullanarak kurgusal tablolar yapmıştır. Sanatçının olayları dolaysız ve gerçekçi bir şekilde aktarmasının yanı sıra lirik ve şiirsel bir tonlama ile karakterize edilen eserler vermiştir.³⁷ Gagarin'in 1840-1842 ve 1848-1854 yıllarında Kafkasya'daki savaşın ve oradaki yaşamın bizzat görgü tanığı olması sanatçının eserlerinin o dönem için çok değerli belgesel malzeme hüviyetinde görülesini mümkün kılar.

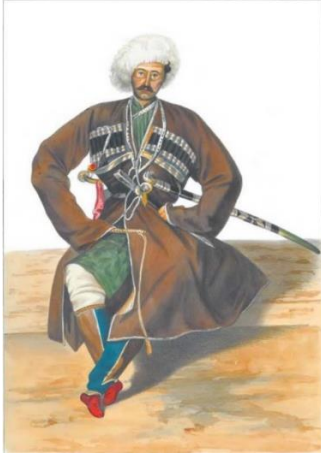
Kafkasya'nın egzotizmi ve cazibesi o kadar büyüktü ki, amatör sanatçılar bile flora ve faunayı, dağcıların portrelerini ve savaş sahnelerini çizerek yeteneklerini en iyi şekilde göstermeyi istemişlerdi. Burada her şey romantizm kokmuş ve onu çevreleyen gerçekliğin kendisini, anın eşsizliğini yakalamak ve duygularını başkalarına aktarmak için sanatçılar kalem ve fırça almışlardır. Gagarin, Kafkasya'ya giderek, uzun zamandır ilgisini çeken hem antik doğu mimarisi anıtlarını tanıma fırsatını yakalamış hem de "vahşi Kafkasya'nın el değmemiş doğası, halklarının özgünlüğü, asi ve gururlu ruhlarını yakından görmüştür. Bunlar Doğu hakkındaki fikirlerini zenginleştirmesini sağlamıştır. Rusya'da dönemin en iyi yazarlarından olan, Puşkin,

³⁶ Kornilova, a.g.m., s.27-30.

³⁷<https://it-s-a-wonderful-world.ru/kavkaz-v-proizvedeniyax-xudozhnikov-19-nachala-20-vv/>. (Erişim: 10.05.2024).

Lermontov, Polezhaev, Bestuzhev-Marlinsky, genç Tolstoy gibi Kafkasya hakkında dikkate değer eserleri veren sanatçılar Gagarin'in çalışmaları üzerinde güçlü bir etkiye sahipti. Onun Kafkasya dönemi eserleri, grafik ve resimsel mirasının en iyi bölümünü oluşturan portre, tür ve manzara eskizleri döngüleriyle ilişkilidir.³⁸ Bu bağlamda Kafkasya, Prens Grigory Grigorieviç Gagarin'in yaşamında ve çalışmalarında önemli bir rol oynamıştır.

Gagarin Kafkasya'nın cazibesini somutlaştırmak için çizimlerinde, Gürcüler, Ermeniler, Çerkesler (Adigeler), Çeçenler, Kabardeyler, Şapsıglar ve daha birçok Kafkas topluluğunun günlük yaşamından kesitlere yer vermiştir. Sanatçı, "Kafkasya'dan Sahneler, Manzaralar, Görgü Kuralları ve Kostümler" isimli albüm çalışmasında bölgedeki yerel yöneticiler, askeri idareciler, naip, kadın-erkek gibi Kafkasyalılara ait kostümlü çizimler yer alır. Bu çizimlere dayalı olarak Kafkasya'nın o dönemdeki sosyal yaşamı, yönetim biçimi, giyim-kuşam ve kadının toplumda görünümü gibi konularda fikir sahibi olmak mümkündür. Aşağıda ressamın albümünde yer alan bu kesitlerden bazıları verilmiştir.

Resim 6: Prens Kazbek.³⁹

Resim 7: Çerkes Kadın ve Kölesi.⁴⁰

³⁸ Kornilova, a.g.m., s.23.

³⁹Gagarin, Scenes, Paysages Meurs Et Costums Du Caucase, Resim/Gravür 20, Livraisons 3.

⁴⁰ Gagarine, Scenes, Paysages Meurs Et Costums Du Caucase, Resim/Gravür 4, Livraisons 1.

Resim 8: Tarku Şamhalı.⁴¹

Resim 9: Kabardian (Kabardey).⁴²

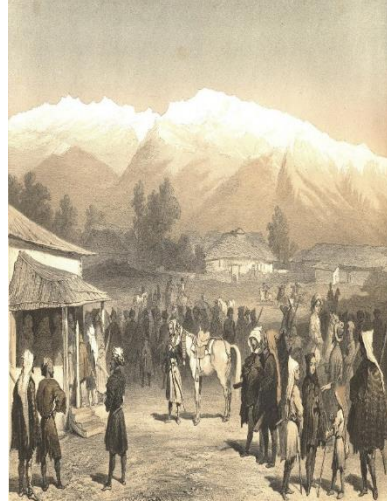
Suluboya, ince renk çözümü, hafifliği ve şeffaflığı ile ayırt edilir, ancak içindeki asıl şey derin yaşam gerçeği ve ikna ediciliğidir. Bu izlenim sadece sanatsal erdemler- kompozisyonun inceliği ve rengin yumuşaklığı- sayesinde değil, aynı zamanda tüm görüntüye nüfuz eden ve sanatçıyı portre özneleriyle birleştiren anlayış ve empati sayesinde elde edilmiştir. Resim 3, 6, 7, 8 ve 9'a bakıldığında bu özellikler net olarak görülmektedir. Kadın ve erkeğin sosyal statüsüne göre giyim-kuşamı ve tavrı net bir şekilde resmedilmiştir.

Gagarin'in çizimlerinde, ceza sistemi, günlük yaşam, dini yaşam ve mürdizim, din adamları ve faaliyetleri, eğlence, baskın gibi Kafkasya'nın sosyal yaşamına ait özellikleri takip etmek mümkündür. Mesela bölgede hapishanenin olmayışı ve suçlunun ölüm cezasının infazını resim 10'daki gibi çizmiştir. Bu resmin yorumunu E. Stackelberg şöyle yapmıştır:

⁴¹ Şamhal, Dağıstan'da kaleler içinde yaşayan halkların bağlı oldukları soylu ailelerden gelen yöneticilere verilen unvan. Abdullah Temizkan, *Araftaki Kafkasya*, İdeal Kültür yayıncılık, İstanbul 2018, s.135; Gagarine, *Scenes, Paysages Meurs Et Costums Du Caucase*, Resim/Gravür 50, Livraisons 5.

⁴² Gagarine, *Scenes, Paysages Meurs Et Costums Du Caucase*, Resim/Gravür 3, Livraisons 22.

“Dağıstan’ın Kuzeyinde yer alan Hunzah, Avar Hanlarının eski ikametgâhidir. Dağlık bir ülkenin ortasında yer alan, derin vadilerle bölünmüş çapraz bir yerleşimde bulunan bu küçük kasaba, vahşi, korkutucu ve görkemli bir alanı kaplar. Avar Hanlarının kalesi korku daima düşülecek bir uçurumun kenarında yükseliyor. Ölümcül infaz aygıtlarını son derece basitleştiren bu hanlar, ölüme mahkûm edilenleri resimdeki Terpeian kayasının köşesine gönderirler. Orada önce mahkûmun cezası söylenir, sonra cellat yalnızca mahkûma bir tekme vurur ve aşağıya atar gerisi ölümcül uçurumun işidir. Bu infaz yöntemi Avarya’nın Ruslar tarafından işgali sırasında sona ermiştir”.⁴³

Resim 10: Terpeian İnfaz Uçurumu.⁴⁴

Resim 11: Çerkesler (Adigeler).⁴⁵

Kafkasya’da büyük nüfusa sahip olan Çerkes toplumu Gagarin’in çizimlerinde kendisine yer (resim 11) bulmuştur. Bu resmîM 11’İN yorumuna E. Stackelberg yanlış bir şekilde Çerkes olarak adlandırılan Adigeler, Kafkas dağlılarının gerçek tipolojisini temsil eder diyerek başlamıştır. Ardından Çerkeslerin yaşam alanlarını, ana Adige kabilelerini (Kabardeyler, Natuhaçlar, Şapsığlar, Abzehler, Temirgoylar, Besleneyley vb.) yazar. Devamında bölgede güçlü bir siyasal teşekkülün

⁴³<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/33/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

⁴⁴ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: LXXI, Livraisons 1.

⁴⁵ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: II, Livraisons 9.

olmadığını hangi dinlere inandıkları, yerleşim yerleri ve sosyal yaşam biçimlerini açıklar.⁴⁶

Kafkas kökenlilerin kadim geleneği olan hayvan sürme ve baskın teması Gagarin'in aşağıdaki resim 12'deki çiziminde görülmektedir.

Resim 12: Çerkes Savaşçıları ve Baskın.⁴⁷

E. Stackelberg resim 12'nin açıklamasında, Kafkas dağlılarının hayvan yağmacılığı ve hırsızlığı meslek edindiğini, her kabileden bunlara katılımının olduğunu, baskına katılanların haydutluktan başka mesleği olmayan, cesur, savaşçı ve savaş tecrübeleri sayesinde bazen halkların yönetiminde büyük etkiye sahip kötü tebaalardan oluşan bir çekirdek birlik içerdiğini, baskın sırasında dikkat edilen kuralları ve baskın sonrasındaki harekât tarzını anlatır.⁴⁸

Çerkesler Kafkasya'da kabilevi bir yaşam sürdürmekteydi. Bu yönetim şekli Ortaçağ Avrupa'sındaki "derebeylik" sistemine benzetilmektedir. Çerkes kabilelerinin başında, geniş yetkilerle donanımlı olan Pışı (=Kinyaz/Prens) adı verilen asilzadeler yer alırdı. Bu pışılar, tüm Çerkes toplumuyla ilgilendiren önemli meselelerin (savaş da

⁴⁶<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/46/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

⁴⁷ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: IV, Livraisons 3.

⁴⁸<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/37/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

dahil) çözüldüğü toplantıları toplum tarafından kutsal sayılan “kodeş” adı verilen bir ağacın altında bir araya gelerek yaparlardı. Bu yaşam formu Gagarin'in çizimlerinde resim 13'te yer almaktadır.

Resim 13: Çerkes Prenslar Bir Araya Gelişi.⁴⁹

Rus İmparatorluk ordusunun Kafkasya işgalini geciktiren ve imparatorluğa büyük zararlar veren Müridizm hareketinin doğuş yeri ve hareketin temsilcisi olan İmamalar sanatçının dikkat çektiği önemli konulardandır. Sanatçı bunları “Molla Muhammed” ve “Şeriat” adını verdiği resimlerle işaretler. E. Stackelberg resmin açıklamasında, Güney Dağistan'da fakir bir köy olan Yeragi'de “Müridizm” hareketinin doğduğunu, müridizm hareketinin amacı, Molla Muhammed'in (1823) harekete nasıl önder olduğu ve öğretileri, Gazavatı, arzulaması, harekete mürit kazandırma usullünü, müritlerin ayırt edici unsurları ve silahları ile müridizmin geliştikçe ulaştığı seviyeyi anlatır.⁵⁰

⁴⁹ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: III, Livraisons 5.

⁵⁰ <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/45/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

Resim 14: Molla Muhammed.⁵¹

Şeriat ismi verilen resmin yorumunu E. Stackelberg şöyle yapmıştır:

“Şeriat, kadınların ve mollaların yargılamak zorunda oldukları davalarda başvurdukları, Kur’an’dan çıkan bir tür kutsal kitap yorumudur. Şeriatın kurallarını okumak âlimlerin temel mesleki konularından biridir. Dağistan’ın pitoresk⁵² köylerinde, genellikle bir caminin ön kısmındaki alanda, bir evin çatısında veya bir çeşmenin (şadırvanın) kenarında bir grup dağlının, şeriat kurallarını okuyan yaşlı bir adamın etrafında daire şeklinde çömelmiş olduğunu görürsünüz. Bazı çağdaş olaylara uygun açıklamalar ve çıkarımlar eklenebilir. Böylece savaşmak isteyen, fanatik doğaçlamalarla heyecanlanan genç taraftarlar oluşuyor. Ardından ilk müritler koşarak, Gazavat yani din için savaş ilan etmek için silaha sarılıyorlar”.⁵³

⁵¹ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: XLVII , Livraisons 9.

⁵² Pitoresk tabiri, durumu, görünüşü bir tablo konusu olamaya degecek güzelliği ifade etmede kullanılır.

⁵³ <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/35/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

Resim 15: Şeriat.⁵⁴

Kafkasya'nın doğu tarafında daha çok zaman geçiren Gagarin, buradaki halklar, sosyal yaşam, dini yaşam, coğrafya gibi temaları çizimlerine daha çok konu etmiştir. Bu yerlerden biri de Avar bölgesidir. Zira o dönemde Rus İmparatorluk orduları bölgeyi yavaş yavaş işgal ederken sanatçılar da bu işgallere eşlik etmiştir. Avarya hakkındaki açıklamalar ve yorumlar E. Stackelberg'e resim ise Gagarin'e aittir. E. Stackelberg'in resim 16 hakkındaki yorum şöyledir:

“Avar olarak bilinen yer, korkutucu kaosu karakterize eden ihtişam ve ıssızlığın bu yönlerini en yüksek derecede sunar. Bu ülkenin ortasında yer alan ve karlı dağlarla çevrilen Avar, fareden daha üzündür. Kartaca'dan daha sert, Svan'dan daha izole, Kafkasya'nın kötü yeri, muazzam uçurumların, çorak kayaların, derin çatların ortasında, insanların izini keşfetmek ve doğayı yetersiz ürünlerden koparmak için doğaya karşı verdikleri mücadeleye tanık olmak bizi hayrete düşürüyor. Orman yok ve sert kışları geçirmek için ocağı yakacak sadece çalılıklar var. Verimli araziler yok, uçurumların üzerinde asılı kalan tarla artıkları, dağların yamaçlarına oyulmuş ve taşıma yoluyla getirilen üstü toprakla kaplı teraslar var. Dünyanın bilmediği, gezgin/seyyahların unuttuğu ve yüzyıllar boyunca yalnızca üç önemli ziyarete uğramış olan bu gizemli yalnızlık işte böyle bir şeydir. Dağıstan'ı mağlup eden ve herkesin önünde eğildiği Timur (Tamerlane), sadece orada ortaya çıkan ve Anadalal'da yenilgiye uğrayan Nadir Şah ve son olarak 1837'de Avar'ın başkentini işgal eden Ruslar. Kafkasya ordusu da bu vahşi yerde birkaç

⁵⁴ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: L, Livraisons 2.

kuruluş daha kurdu. Belokane ve Avar vadilerine açılan Zirani’de yollar, köprüler yaparak ve Koissou geçidini güçlendirerek daha erişebilir hale getirdi”.⁵⁵

Resim 16: Avarya’dan Görünüm (Dağistan).⁵⁶

Oryantalist klişelerin kullanıldığı ve bölge halkının perişan, kural bilmez, batıya karşı merak ve ilgisinin anlatıldığı resim albümde yer almıştır. E. Stackelberg’in resim 17’ye dair yorumu şöyledir:

“Siokuh, kuru taş duvarları, kuleleri, boşlukları, her şeyin savaş ve savunma açısından evleriyle gerçekten sefil bir köy. Bu konutların tamamı su geçirmez kil ile kaplı düz çatılara sahiptir. Burası dağlıların akşam esintisini solumak ve düşünceli yaşamın tadını çıkarmak için geldiği yerdir. Evlerin düzeninin yaklaşık olarak aynı olduğu Asya, Kuzey Afrika ve Yunan takımadalarının tüm halklarında ortak olan rahatlama. Burası aynı zamanda Rus subaylarının, burjuvalarla/tüccar/zenginlilerle dinlenmelerine izin verilen molalar sırasında bulunduğu yerdir. Avar burjuvazisi Avrupa’da zorlu bir öcü olabilir, ancak Kafkasya’da onu nasıl takdir edeceğimizi biliyoruz. Özellikle de Çeçen ve İnguşları tanıdığımızda. Ancak bu cesur dağlıların tüm ilkel halkların ortak bir kusuru vardır ki o da çocuksu ve doyumsuz bir meraklarıdır. Öğle yemeği yiyen bir grup subayın etrafı her zaman düşüncesiz seyircilerden oluşan

⁵⁵<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/39/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

⁵⁶ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: XLIX , Livraisons 17.

bir çember tarafından çevrenir ve bu karışık kalabalığın içinde jurnalcilik için bulunan kulaklardır. Onlar inceden inceye incelenir sonrada dedikodu tarzı yorumlarda bulunulur".⁵⁷

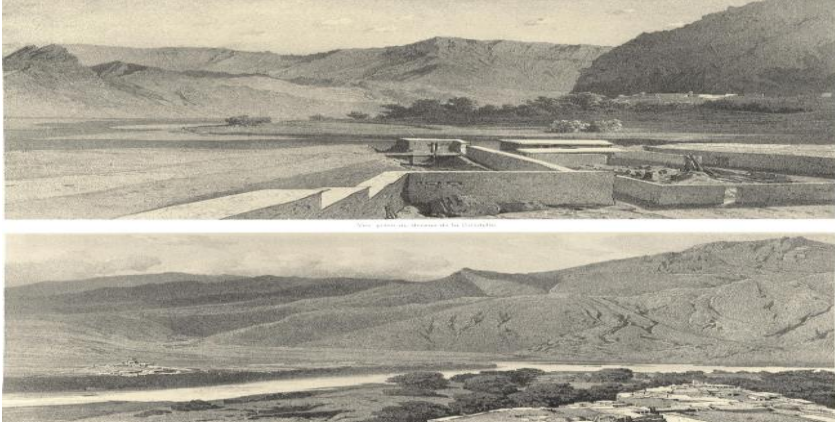
Resim 17: Bölge Halkı⁵⁸

E. Stackelberg resme dair açıklamasında, Dağıstan'da yer alan Kumuk bölgesi (Türklerin yoğun yaşadığı yer) sanatçının albümünde bulunmaktadır. E. Stackelberg resim 18'in açıklamasında Kumuk bölgesi, sınırları, nüfusu⁵⁹, yönetim biçimi ve Arapların bölgeye gelişini anlatmaktadır. Aynı zamanda zorlu coğrafyanın bir parçası sayılan, Arapların (Ebu Müslüm'ün) ele geçiremedikleri ve 10. asırda Arap yazar Mesudi tarafından Kâfir Kumuk/kâfir bölgesi diye adlandırılan Gazi Kumuk'un Rus işgali öncesi yaşanan tarihi süreç anlatmıştır. Rus subayların bu adı geçen yer ve kalede resmeden sanatçı bu zorlu yerin ele geçirilişini Rus başarısı olarak sanat çevresine sunmuştur.⁶⁰

⁵⁷<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/39/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

⁵⁸ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: LXIX, Livraisons 15. ⁵⁹ 103 köy 30.000 nüfus.

⁶⁰<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/80/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

Resim 18: Kumuk Bölgesi.⁶¹

Kafkasya'daki aullar, halkın yaşadıkları mekânlar, uçurumlar, korkutucu manzaralar gibi temalar, Gagarin'in en çok etkilediği ve çizimlerinde yer verdiği konular arasında sayılabilir. Tsoudakhar Köyü, Holotle yerleşimi ve Arakane aul (resim 19-20 ve 21) bunlara örnektir. E. Stackelberg, Dağıstan merkezde yer alan Tsudakhar ilçesine ait tarihi süreç anlatmıştır. Sırasıyla Hazarların, Cengiz Han'ın, Timur'un ve Nadir Şah'ın bölgedeki faaliyetlerine yer vermiştir. Ayrıca buradaki toprağın verimliliği mısır, buğday, üzüm ve meyve ağaçlarının bolluğuyla anlatılmıştır. Ayrıca Rusların bölgeye gelişinden önceki yönetim, inanç ve sosyal yaşam ile insanların yapısını, Rusların burayı işgalini ve Gazi Molla'nın müridizim⁶² hareketinin çabalarıyla bölgenin Ruslardan 1832'de alındığı bilgisi eklenmiştir. Devamında İmam Hamzat ve İmam Şeyh Şamil'in çabalarıyla bölgeyi Rus otoritesinden tekrar kurtarıldığı, ama yine de Rus General Grabbe'nin başarıları nedeniyle Müridizim hareketinin imamlarının burada başarıya ulaşmadığını anlatılmıştır. Daha sonra bölgeyi Rus Genel Argotinskiy'in işgal etmesiyle çatışmaların sona erdiği ve 1847'de tekrar Rus işgaline uğradığı, Tsudakhar'da 20 bin nüfusun ve Ermeni ile Yahudi tüccarların varlığı,

⁶¹ Gagarin, *Le Caucase pittoresque*, 1847, Numeros des Planches: LI, Livraisons 17.

⁶² Bk. Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları* 25 (2010), s.77-92.

Tsudakhar'ın ana meydanında güzel bir minareyle öne çıkan mimari yapısı gibi diğer bilgiler de verilmiştir.⁶³

Resim 19: Tsoudakhar Köyü.⁶⁴

Resim 20: Holotle Yerleşimi (Kasabası).⁶⁵

⁶³<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/61/zoom/6>; <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/76/zoom/6> (Erişim 25.07.2024).

⁶⁴ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: LII, Livraisons 16.

⁶⁵ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: LXVIII, Livraisons 12.

Resim 21: Dağıstan Arakane Aul.⁶⁶

Dağıstan'da ölüm ve eğlence ritüelleri Gagrin tarafından resmedilmiştir. Bir ölüm töreninde ağıt yakılması (resim 22) ve eğlence ortamını gösteren (resim 23) sahneler aşağıdaki gibi çizilmiştir.

Resim 22: Ölüm Töreni ve Ağıt Yakılması.⁶⁷

⁶⁶ Gagrin, *Le Caucase pittoresque*, 1847, P Numeros des Planches: LXV, Livraisons 15.

⁶⁷ Gagrin, *Le Caucase pittoresque*, 1847, Numeros des Planches: LXX, Livraisons 5.

Resim 23: Dağıstan Eğlence.⁶⁸

Müridizim Hareketinin son ve Ruslar karşısındaki en başarılı İmamı Şeyh Şamil'in doğduğu yer olan Gimri'ye giden patika yol ve uçurumun görünüşü Prens Gagarin tarafından ıskalanmamıştır. Yol üzerinde süvariler ve kayaların ürkütücü görüntüsü resimde öne çıkan ayrıntılardandır.

Resim 24: Gimri Görünüşü.⁶⁹**Sonuç**

Grigory Grigorieviç Gagarin, 19. yüzyıl ortası Rus sanatının herhangi bir tarzına veya yönüne uymayan, ancak yine de dönemin birçok eğilimini ve fikrini anlamak için vazgeçilmez olan çok yönlü bir tarihi figürdür. Kariyerine Puşkin'in eserlerinin illüstratörü olarak başlayan Gagarin'in çalışmalarında Kafkasya, sadece büyüleyici bir sanatsal tema olarak değil, aynı zamanda kültürel değerler hazinesi olarak da görülebilir. Sanatçının eserleri 19. yüzyılda Rus işgallerinin yoğunlaştığı Kafkasya ve halkları ile ilgili önemli görsel kaynak olarak görmek mümkündür. Zira o dönemlerde Kafkasya hakkında bilinelere oldukça sınırlı bilgilerdi. Bu yüzden Sanatçının Kafkas kültür mirasına katkısı da göz ardı edilmemelidir. Çünkü Kafkasya çizimleri, özellikle portreler,

⁶⁸ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: LV, Livraisons 4.

⁶⁹ Gagarin, Le Caucase pittoresque, 1847, Numeros des Planches: LXXII, Livraisons 14.

halklar, savaş, sosyal yaşam, dini yapı, müridizm, dağların ve üzüm bağlarının renkli manzaraları belgesel bir envanter hüviyetindedir.

Gagarin'in çalışmalarında egzotik ve gizemli Kafkasya Rus ve Avrupa sanat çevrelerine tanıtılmıştır. Ayrıca bu çalışmalarla Rusların işgal ettiği bölgede oluşturduğu kolinin meşrulaştırma ve propagandası da yapılmıştır. Hatta sanatçı Kafkasya'yı, o dönemde Avrupalılar için Hindistan, Cezayir, Küçük Asya ve diğer sömürge toprakları gibi, dünya üzerinde az keşfedilmiş yerler panoramasına yerleştirmiştir.

Sanatçı her ne kadar çarlık rejimine karşı olsa da yine de çalışmalarıyla bölgenin keşfine, işgallerin meşrulaştırılmasına, medeniyet misyonu söylemine katkısı göz ardı edilmemelidir. Çünkü Gagarin, bir yandan Rus ordusunda subay olarak diğer yandan da sanatçı kimliğiyle imparatorluğun bölge üzerindeki hedeflerine hizmet etmiştir.

Kaynakça

Bezgubova, Anastasiya Aleksandrovna, grigoriy gagarin i yivo litorografçeskiy albom “Le Caucase pittoresque”, *kulturnaya jizn yuğa rossii*, №5/43 2011, s.83-85, <https://cyberleninka.ru/article/n/grigoriy-gagarin-i-ego-litograficheskii-albom-le-caucase-pittoresque> (Erişim 25.07.2024).

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829*, II. C, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, “Çarlık Rusya'nın Kafkas Hattı'nı İnşası ve Kuzey Kafkasya'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi”, *Belleterin* 86/306, (2022), s.717-754.

Duranlı, Muvaffak, “Rus Yazar Aleksandr Alekseyeviç Bestujev-Marlinskiy'in Hayatında ve Sanatında Yakutistan/Yakutlar”, *Folklor Akademi Dergisi*, 5/1, (2022), s.29-40.

Figes, Orlando, *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

Gagarin, Grigory Grigorieviç, *Le Caucase Pittoresque, Dessine D'apres Nature Gregoire Gagarine ; Avec une introd. et texte explicatif Ernest Stackelberg*, Paris 1847. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21916-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847> (Erişim 25.07.2024).

Gagarin, Grigory Grigorieviç, *Scenes, Paysages Meurs Et Costums Du Caucase*, Ed. Chez A. Hauser, Par Le Prince Gregoire Gagarine, Et Accompagnes Comte Ernest Stackelberg, Dedie Par Permission Speciale A Sa Najeste Nicolas

I. Emperour De Tautes Les Russies, 11. Boulevard Des İtaliens, Livarasion 1-6, Paris 1845. <https://runivers.ru/upload/iblock/4cc/Gagarin-%20Kostyumi%20Kavkaza.pdf> (Erişim 13.05.2024.)

Gordin, Yakov, *Kafkas Anlatısı 300 yıl Süren Savaş*, (çev. Uğur Yağanoğlu), CSA Global Publishing, İstanbul 2014.

Ilica, Sevgi, "Puşkin ve Dekabristler", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 4/2, (2016), s.204-223.

Kongaz, İren Dilara, "M. Y. Lermontov'un Şiirlerinde Kafkasya İmgesi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/39, (2024), s.77-91.

Kornilova, Anna, uroki volnosti blagoy k 200 letiyu so dnya rojdeniya G. G. Gagarina, prilagamayrmie v pečatom izdanii almanaha, almanah russkiy mir, *proctrantvo i vremya russkoy kulturi*, № 5 (2011), s.6-33. <http://almanax.russculture.ru/5-2011> (Eriřim 29.07.20024).

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları*, 25 (2010), s.77-92.

Temizkan, Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/2, (2006), s.447-462.

Temizkan, Abdullah, *Araftaki Kafkasya*, İdeal Kültür yayıncılık, İstanbul 2018.

İnternet Kaynakları

<https://it-s-a-wonderful-world.ru/kavkaz-v-proizvedeniyax-xudozhnikov-19-nachala-20-vv/>. (Erişim: 10.05.2024).

<https://www.meisterdrucke.com.tr/sanatci/Grigori-Grigorevich-Gagarin.html> (Erişim 30.07.2024).

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21916-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847> Erişim 25.07.2024.

<https://www.livelib.ru/author/252301-vladimir-sollogub> (Erişim: 05.07.2024).

<http://www.rulex.ru/01040783.htm> (Erişim 31.07.2024).

<http://almanax.russculture.ru/5-2011> (Erişim 29.07.20024).

<https://runivers.ru/upload/iblock/4cc/Gagarin-%20Kostyumi%20Kavkaza.pdf> (Erişim 13.05.2024.)

<http://www.raruss.ru/rossica/757-gagarin-caucase.html> (Erişim 12.06.2024)

<https://kulturamgo.ru/kalendar-sobytij/den-v-istorii/8827-23-iyulya-1840-vo-vremya-kavkazskoj-voyny-proizoshlo-krovoprolitnoe-srazhenie-u-reki-valerik> (Erişim 12.02.2025).

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/inspect/page/1/zoom/6>(Erişim 25.07.2024).

Extended Abstract

The Caucasus takes its name from the mountain 'Kavkasos' mentioned in the tragedy Prometheus Desmotes/Prometheus in Chains, written by the ancient Greek tragedy writer Aiskhylos in 490 BC. Medieval Islamic geographers and historians call the region 'Kabk'. The word 'Caucasus', which is used for the Caucasus in Latin and taken from Greek, is expressed as 'Caucase' in French, 'Kaukasus' in German, 'Caucaso' in Italian and 'Кавказ/Kafkaz-Kafkas' in Russian. In addition, the names Caucasus and Caucasia, which are used for the region referred to as 'Küh-ı Elburuz' Elburuz Mountain in the works of medieval Islamic Geography and historians and Ottoman documents and sources, are used for the first time in Ahmet Cevdet Pasha's information note prepared for the delegation attending the Paris Conference held in 1856. Although the issue of the naming of the region does not fully overlap in the literature of various nations, the name 'Caucasus' still stands out as a common term.

The peoples of the Caucasus are often, but incorrectly, referred to as Circassians or Circassians. However, Circassians constitute the largest group among the peoples of the region. Besides Circassians, Abaza, Karachay-Malkar, Osset, Chechen-Ingush, Dagestanis, Kumuks, Nogai and other communities are other major ethnic elements of the region. The nations that dominated the Caucasus throughout history have also contributed to the formation of today's Caucasian ethnic structure.

In the historical process, the struggle for dominance of the great powers over the Caucasus has continued, but no power has been able to fully conquer the Caucasus. In the last few centuries, the most important power trying to dominate the Caucasus has been the Russian Empire. Russian efforts to conquer the region started in the late 18th century and intensified after the mid-19th century. Alexander II (1855-1881), who succeeded Nicholas I (1825-1855), who died during the Crimean War, focused on the Caucasus as a compensation for the defeat in the Crimean War. After the Crimean War, Russian pressure in the region increased. In 1859, with the surrender of Imam Shamil, some of the Abaza, Besleneys, Temirgveys and Kabardians west of the Kuban gave up the struggle. In 1860 the Natukhais surrendered, and in 1863 most of the Abzehs, Shapsheviks and Ubykhs laid down their arms. On 21 May 1864, the occupation of the Caucasus was completed with the end of the last Circassian resistance at Kbaade. Thus, Russia, by massing 250.000 troops, had finished the last resistance movement of the Caucasus, which it had tried to take patiently.

In the Caucasus, which was occupied as part of the official programme of the Russian state, Russia's military actions were accompanied by scientists and artists tasked with documenting various aspects of the new territory. War painters, who were tasked with documenting the Caucasus campaign of the Russian army and the natural, cultural and ethnographic values of the region, exhibited an attitude in line with the Orientalist tradition. In their works, war painters generally reflect local and ethnographic elements with meticulous attention to detail. However, the emphasis on glorifying Russian domination in the region is also evident in many of their paintings. The Caucasus-themed paintings of war painters provide clues to Russia's view of Caucasian peoples and history at the time, and how Russia conceptually positioned itself vis-à-vis the Eastern world. In addition, the works of the artists can be seen as a detailed visual document about the situation of the Caucasus in the 19th century.

The position of Russian identity between East and West also determined the character of Russian orientalism. In this sense, the annexation of the Caucasus to Russian territory after the second half of the 19th century was interpreted in various ways by Russian writers. Despite the anti-Western rhetoric, which was widely felt in the undertones, the understanding that Russians represented Europe in the Caucasus is noteworthy. Dostoevsky, who wrote that Russians, who were 'Easterners' in the eyes of Europe, would be the 'masters' representing Europe in the Caucasus, clearly expressed the complex intellectual environment of those years.

In the 19th century, writing, painting and photography, the most useful propaganda tools, were used extensively during the invasions of the Russian Empire in the Caucasus. In colonial subordination relations, the power acting with the desire to maintain its sovereignty can function as an attempt to usurp the rights of the other, to aim for the destruction of the other, to legitimise this usurpation and destruction, and to make the cultural hegemony of the coloniser superior and dissipate it.

The Caucasus is called the cradle of Russian poetry. The amazing landscapes of flora and fauna beauty, the original culture of the peoples living in it, their ancient history, language and art always arouse special interest. This feature was noted by the great poet M.Y.Lermontov. 'Everything in this land, everything is beautiful...' - Lermontov wrote about the Caucasus. 'The North Caucasus is one of the most complex and peculiar regions of Russia in terms of its history, geopolitical significance, socio-economic and ethno-political situation'.

The Caucasus and the peoples of the North Caucasus are vividly and expressively reflected in many genres: landscapes, portraits, historical and

everyday themes, ballistics, although there are other types of art, - history and military themes. Both professional and non-professional artists have been fascinated by the uniqueness of the Caucasus, the history of its peoples, the originality, individuality and uniqueness of their culture. Western European and Russian artists have created many first-class paintings in the Caucasus.

The exoticism and glamour of the Caucasus was so great that even amateur artists could not refuse to capture the flora and fauna, portraits of mountaineers and battle scenes to the best of their abilities. Here everything breathed romance, and the surrounding reality itself made them pick up the pen or brush to capture the uniqueness of the moment and convey their feelings to others. All military operations cost the lives of many mountaineers. They died in expeditions while accompanying a delegation to petition the Russian Tsar. The events that took place here became the centre of attention of a creative personality, the artist Prince Grigory Grigorievich Gagarin. He is the explorer of the Caucasus in Russian art. Gagarin was far from the traditional direction of official war painting. He achieved immediacy and realism in the transmission of historical events. In 1841 he was appointed to the military department and participated in the Caucasian War. 'He achieved immediacy and realism in conveying the events of military actions. Gagarin's sketches were not exhibited in exhibition halls, their first viewers and connoisseurs were witnesses of the events depicted by the artist. On the basis of numerous drawings collected in the Caucasus, G. Gagarin prepared a lithograph album entitled 'Caucasian Costumes', published in Paris in 1857. In terms of composition, colour scheme, type of mountaineers, leaders, military leaders on the background of the mountain landscape - not standard, the artist originally solves one of the most important political issues. Along with the growth of his military career, in 1847 Gagarin published a book 'Picturesque Caucasus, drawings from the life of Prince Grigory Grigorievich Gagarin' with colour and black-and-white illustrations in French. The book brought the artist wide fame, and with the publication of the book, the creative circle abroad learnt and saw the peculiarities of the highlanders. The personality of Prince Grigory Grigorievich Gagarin is universal and worthy of imitation. He was not only a highly professional artist who directly participated in the Caucasian war, reached the heights in the army - as a wing adjutant and as an artist, working in the technique in graphics. He illustrated the works of A.S.Pushkin, M.Y.Lermontov, V.A.Sollogub. He was an Honorary Member of the Archaeological Society of the Russian Academy. The reader is presented with an image of G. Gagarin's painting.

Prince Gagarin's long stay abroad in his youth contributed to the development of his love of art. Gagarin, who was engaged in drawing and

painting, was particularly interested in Byzantine-style icon painting and ornamentation and produced many works. A series of Gagarin's sketches of church paintings is preserved in the Alexander III Museum. There are also many other works, as well as war paintings, which have been transferred here. Some of Gagarin's works in the Alexander III Museum are: 'A Scene from the Conquest of the Caucasus: Karagach', "Main Centre of the Nijny Novgorod Cavalry Regiment", "Battle between Russian troops and Circassians at Akhatla on 8 May 1841", "Bely Klyuch - Main Centre of the Mingrelskiy Regiment", "Crossing". In addition, all the artistic materials left by Gagarin and his library were transferred to the Alexander III Museum. His painting 'General Kluka von Klugenau's Meeting with Shamil' is in the Tretyakov Gallery in Moscow, and some of his drawings are in the Rumyantsev Museum. Gagarin's artistic personality was debated in art circles in Russia. Russian art circles have always regarded Prince Gagarin as an amateur artist. One of them is V.G. Belinskiy. Belinskiy first described Gagarin as an amateur painter. Then he praises Gagarin with words like '...he is not only a master of drawing, but also a great artist and knows Russia well'. This change of view is a recognition of Gagarin's identity as an artist. Sobolevsky's 1833 and Belinsky's 1845 reviews have a beneficial effect on the formation of the artist's personality and creativity. They also determined Gagarin's role in the history of local culture.

The focus of this study is on Prince Gagarin's travelling to the Caucasus, the Caucasian War and his sketches and drawings depicting the way of life of the Caucasian peoples.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Osmanlıdan Günümüze Üsküp Rufai Tekkesi ve Etrafında Gelişen Halk Kültürü Unsurları

Selçuk Kürşad Koca*

(ORCID: 0000-0001-5974-7553)

Makale Gönderim Tarihi
14.02.2025

Makale Kabul Tarihi
13.03.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Koca, S. K., "Osmanlıdan Günümüze Üsküp Rufai Tekkesi ve Etrafında Gelişen Halk Kültürü Unsurları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 664-701.

APA: Koca, S. K. (2025). Osmanlıdan Günümüze Üsküp Rufai Tekkesi ve Etrafında Gelişen Halk Kültürü Unsurları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 664-701.

Öz

Bu makale, K. Makedonya'daki tekkelerin genel olarak tarihi ve kültürel rolünü, özelde ise Üsküp Rufai Tekkesi'nin toplum açısından önemini incelemektedir. Çalışmanın amacı, Üsküp Rufai Tekkesi etrafında şekillenen maddi ve manevi kültürel unsurları kayıt altına almak ve bu tekkenin Osmanlı döneminden günümüze kadar süregelen etkilerini ortaya koymaktır. Araştırma, metin merkezli yöntemlerin yanı sıra sahada yapılan gözlem ve görüşmelerden elde edilen verilerin yorumlanmasına dayanmaktadır.

Balkan Türkleri arasında tekkeler, tarih boyunca dini ve kültürel kimliğin korunmasında ve toplumsal dayanışmanın pekiştirilmesinde önemli roller üstlenmiştir. Osmanlı döneminde Bektaşî, Nakşibendi, Rufai ve Halvetî gibi tasavvuf yollarına mensup tarikatlar, Makedonya'da kurdukları tekkelerle

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye, kursadkoca@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Türkiye.

İslam'ın yayılmasında ve kültürel kimliğin şekillenmesinde etkili olmuştur. Tekkeler, sadece ibadet mekânları olarak değil, aynı zamanda eğitim, sanat, kültür ve sosyal dayanışma merkezleri olarak da toplumları etkilemiş, Balkanların Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli birer araç olarak görev yapmıştır.

Üsküp'teki Rufai Tekkesi, 1818 yılında Şeyh Mehmet bin İsmail Efendi tarafından kurulmuş ve o tarihten günümüze kadar manevi eğitim merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Kurucusundan günümüze kadar geçen süreçte postnişinlik makamı, tarikatın gelenekleri doğrultusunda nesilden nesile aktarılmıştır. Tekke, sadece dini bir merkez olmanın ötesinde, Üsküp'te kültürel ve sosyal dayanışmanın merkezi haline gelmiş; şiir, edebiyat ve sanatla iç içe bir edebi muhit oluşturmuştur.

Osmanlı sonrası dönemde, Yugoslavya yönetimi altında baskı görmesine rağmen Üsküp Rufai Tekkesi, yerel halkın manevi gücü ve bağlılığı sayesinde varlığını korumuştur. Günümüzde de Makedonya'daki Müslüman topluluklar için önemli bir dini ve kültürel miras olarak kabul edilmekte, Balkanlar'da Osmanlı'dan devralınan tasavvuf geleneğinin canlı bir sembolü olarak işlevini sürdürmektedir.

Makalede ayrıca, Rufai Tekkesi etrafında şekillenen halk kültürü unsurları ve toplumsal ritüeller gibi kültürel öğeler detaylı şekilde analiz edilmiştir. Tekkenin tarihsel gelişimi, onarım süreçleri ve günümüzdeki işlevleri incelenerek, Üsküp Rufai Tekkesi'nin kültürel kimliğin korunmasındaki rolü ve Balkanlardaki tasavvuf geleneğinin sürdürücüsü olarak önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rufai Tekkesi, Üsküp, Tasavvuf Geleneği, Kültürel Kimlik, Osmanlı Mirası.

The Skopje Rufai Tekke and the Folk Culture Elements that Developed Around it from the Ottoman Period to the Present

Abstract

This article examines the historical and cultural role of tekkes (Sufi lodges) in Macedonia in general, and specifically the significance of the Üsküp (Skopje) Rufai Tekke in terms of its social impact. The study aims to document the tangible and intangible cultural elements shaped around the Üsküp Rufai Tekke and to reveal its enduring influence from the Ottoman period to the present day. The research is based on text-centered methods as well as the interpretation of data obtained from field observations and interviews.

Among the Balkan Turks, tekkes have historically played significant roles in preserving religious and cultural identity and strengthening social solidarity. During the Ottoman period, Sufi orders such as the Bektashi, Naqshbandi, Rufai, and Halveti established tekkes in Macedonia, which contributed to the spread of Islam and the formation of cultural identity. These institutions served not only as places of worship but also as centers of education, art, culture, and social solidarity, influencing communities and playing a crucial role in the Islamization and Turkification of the Balkans.

The Rufai Tekke in Üsküp was founded in 1818 by Sheikh Mehmet bin İsmail Efendi and has continued to operate as a center for spiritual education since then. Over the years, the leadership (postnişin) has been passed down through generations according to the traditions of the order. Beyond being a religious center, the tekke became a hub of cultural and social solidarity in Üsküp, fostering a literary environment intertwined with poetry, literature, and art.

During the post-Ottoman era, despite facing oppression under Yugoslav rule, the Üsküp Rufai Tekke managed to survive due to the spiritual strength and loyalty of the local community. Today, it is regarded as an important religious and cultural heritage site for Muslim communities in Macedonia, continuing to function as a living symbol of the Sufi tradition inherited from the Ottoman Empire in the Balkans.

The article also provides a detailed analysis of the cultural elements and social rituals shaped around the Rufai Tekke. It examines the historical development, restoration processes, and current functions of the tekke, emphasizing its role in preserving cultural identity and its significance as a sustainer of the Sufi tradition in the Balkans.

Keywords: Rufai Tekke, Üsküp(Skopje), Sufi Tradition, Cultural Identity, Ottoman Heritage

Giriş

Bu çalışma genel olarak Makedonya’da bulunan tekkelerin özelde ise Üsküp Rufai Tekkesinin toplum açısından tarihi ve kültürel rolünü ve önemini ortaya koyarak, Üsküp Rufai Tekkesi etrafında şekillenmiş maddi ve manevi kültürel unsurların kayıt altına alınmasını amaçlamaktadır. Çalışma daha çok metin merkezli araştırma yöntemine dayalı olmakla beraber, Makedonya’da görev yaptığım iki buçuk yıllık dönemde sahada yaptığımız gözlem ve görüşmelerle elde edilmiş verilerin yorumlanmasına da dayanmaktadır.

Bilindiği üzere Balkan Türkleri arasında tekkeler, tarih boyunca hem dini hem de kültürel kimliğin korunmasında ve toplum içerisinde dayanışmanın pekiştirilmesinde önemli bir rol oynar. Osmanlı'nın Balkanlar'daki egemenliği öncesinde kurulmaya başlayan ve Osmanlı döneminde de yaygınlaşan bu tarz dini merkezler, yalnızca ibadet edilen yerler değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin nesilden nesile aktarıldığı birer eğitim ve sosyal dayanışma kurumları haline gelir¹. Tekkeler, bölgedeki Türk ve Müslüman kimliğinin inşasında etkili olur; ilim, irfan, ahlak ve tasavvuf ekseninde bir araya gelen insanlar için birer buluşma noktası görevi üstlenir. Savaşlar, göçler ve kültürel değişimlerin yaşandığı Balkan coğrafyasında tekkeler, yalnızca dini görevleri yerine getirmekle kalmaz, aynı zamanda dil, kültür ve geleneklerin yaşatılmasında merkezi bir yer de edinir. Nedim Bakırcı ve H. Kürşat Türkan'a göre² tekkeler tarihsel süreçte çok yönlü işlevlere sahiptir. Bu yapılar yalnızca birer ibadet mekânı değil, aynı zamanda eğitim, sanat, kültür ve toplumsal dayanışma gibi birçok alanda toplumları etkileyen merkezlerdir. Tekkeler, özellikle Osmanlı döneminde, sadece bireysel manevi gelişime katkı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal yapının şekillenmesinde de rol oynar. Balkanların Türkleşmesi ve İslamlaşması bağlamında ise bu kurumlar, kültürel ve dini kimliğin yayılmasında etkili bir araç olarak öne çıkar. Bu durum, tekkelerin sadece dini değil, siyasi ve sosyal anlamda da önemli bir misyona sahip olduğunu göstermektedir. Tekkelerin Balkan Türk toplumu üzerindeki rolünü anlamak, toplumun kültürel hafızasını ve sosyal yapısını daha iyi kavramak açısından büyük önem taşımaktadır.

Makedonya'da bulunan tekkeler, Osmanlı döneminden bu yana bölgedeki kültürel ve dini yapının şekillenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da genişlemesi öncesinde kurulmaya başlayan bu tekkeler, Makedonya'daki Müslüman toplulukların ibadet, eğitim ve sosyal dayanışma merkezleri olarak öne çıkar. Osmanlı'nın bölgeye nüfuzu arttıkça, Bektaşî, Nakşibendi, Rufai ve Halvetî gibi tasavvuf yollarına mensup tarikatlar Makedonya'ya yerleşir;

¹ Kara, Mustafa (2011). Tekke Maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40, s.:369

² Bakırcı, Nedim; Hüseyin Kürşat Türkan (2013) Tekke ve Zaviyelerin Balkanlar'daki Rolü ve Önemi, *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, Sayı:1, s.:159.

burada kurdukları tekkeler aracılığıyla İslam'ı bölge halkına tanıtarak manevi bir etki de yaratır.

Makedonya'daki tekkelerin tarihi sürecine bakıldığında, özellikle 15. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğiyle kurulan tekkeler, İslam'ın Balkanlar'da kökleşmesine yardımcı olur. Osmanlı'nın son dönemlerinde ve imparatorluğun çökmesiyle birlikte, tekkeler üzerinde baskıların artması sonucu birçoğu ya kapatılır ya da faaliyetlerini sınırlamak zorunda kalır. Ancak buna rağmen, halk arasında tekkelerin manevi etkisi devam eder, bazıları gizli ya da yarı açık bir şekilde varlıklarını sürdürür.

Makedonya'da günümüze kadar varlığını sürdüren tekkeler, tarih boyunca bölgedeki Türk ve Müslüman kimliğinin muhafaza edilmesinde büyük bir rol oynar. Ohri'de Halveti Hayati Tekkesi, Kırçova'da Halveti Hayati Çullu Baba Tekkesi, Üsküp'te Yahya Paşa Tekkesi ve Kalkandelen'de Harabati Baba Tekkesi, Kanatlar Köyü Bektaşî tekkesi gibi önemli tekkeler, bugün hala ziyaret edilmekte ve Balkan Türkleri arasında derin bir saygı görmektedir. Kültürel kimliğin ve geleneklerin yaşatıldığı birer hafıza mekânları olan bu tekkelerin tarihsel serüveni, bölgedeki Müslüman topluluklarının kimliklerini koruma mücadelesini ve inançlarına bağlılıklarını gözler önüne sermektedir.

Makedonya'da faaliyet gösteren tekkeler içerisinde Rufai Tekkelerinin olduğu da bilinmektedir. Bu tekkeler, Makedonya'nın Manastır, Kavadarci ve Üsküp şehirlerinde faaliyet gösterirler³. Günümüzde faaliyetine devam eden sadece Üsküp Rufai tekkesidir. Bu tekke, Makedonya'daki önemli tasavvuf merkezlerinden biri olarak bilinir. Osmanlı döneminde kurulan ve Nakşibendi tarikatına bağlı olarak faaliyet gösteren tekke, Üsküp'teki Türk ve Müslüman topluluğun manevi hayatında önemli bir yere sahiptir.

Üsküp'te 19. yüzyılda kurulan Rufai Tekkesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bölgede köklü bir tasavvufi etki yaratarak Müslüman topluluğun manevi gelişiminde önemli bir merkez haline gelmiştir. Tekke, tarikatın kurucusu olan Ahmed er-Rufai'nin⁴

³ TDV İslam Ansiklopedisi (2008), Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, Cilt 35, s.100.

⁴ Rufai'likle ilgili detaylı bilgi için bakınız: TDV İslam Ansiklopedisi, (2008), Cilt 35, Sayfa:99-103

izinden giderek Üsküp'te hem ibadet edenlerin hem de tasavvuf yolunda eğitim almak isteyenlerin buluşma noktalarından birisi konumundadır. Fahri Kaya'ya göre⁵ tekke Üsküplülerin gözünde sadece bir tekke olmanın ötesinde bir kültür ve bilgi ocağı konumundadır. Bu sebeple de çok sayıda şair, yazar ve yerli ve yabancı araştırmacıların da uğrak yeri konumundadır.

Rufai Tekkesi, manevi eğitimin yanı sıra sosyal yardım faaliyetleri ile de dikkat çekmektedir. Tekke, yoksul ve kimsesizlere destek sağlayarak toplumsal dayanışmayı pekiştirir, bölgedeki Müslüman halkın birlik ve beraberliğini güçlendirirdi. Özellikle Osmanlı'nın Balkanlardan çekilmeye başlamasıyla artan siyasi ve sosyal zorluklar içinde, Rufai Tekkesi topluluk için bir moral kaynağı ve güvenli bir liman olarak öne çıkmıştır. Burada düzenlenen çeşitli etkinlik ve törenlerle Müslüman topluluğa maneviyat kazandırmış, aynı zamanda bölgedeki tasavvuf kültürünün yaşatılmasına katkıda bulunmuştur. Tekke, aynı zamanda bir edebi muhit oluşturarak birçok şairin yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Osmanlı sonrası dönemde, Yugoslavya yönetimi altında birçok dini kurum gibi tekkeler de baskı altına alınmış ve birçok tasavvufi merkez kapatılmıştır. Ancak Üsküp Rufai Tekkesi, bu zorlu dönemde halk arasındaki manevi gücünü koruyarak yerel halkın desteği ve bağlılığı sayesinde gizli veya yarı resmi olarak varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Makedonya ve Balkanlar'daki Müslümanlar için önemli bir kültürel ve dini miras olan Üsküp Rufai Tekkesi hem tarihi hem de manevi derinlik sunarak, Osmanlı'dan devralınan kültürel mirasın canlı bir sembolü olarak günümüzde de önemini korumaktadır.

Rufai Tekkesinin Tarihi Süreci

Günümüzde yerel halk tarafından Üsküp Rufai Tekkesi olarak bilinen tekke Şeyh Mehmet bin İsmail Efendi tarafından kurulmuştur. Bu sebeple "Şeyh Mehmet Efendi Tekkesi" olarak da bilinmektedir⁶. Şeyh Mehmet Efendi 20 Nisan 1818'de tekkeyi kurmuş 1822'de irtihâl etmiş.

Tarikat mensupları tarafından Baba İsmail olarak anılan Şeyh Mehmet bin İsmail Efendi aslen Kalkandelen'in Grupçin köyündendir.

⁵ Kaya, Fahri (2010). *Hüseyin Süleyman Üsküp'te Osmanlı Mirası*, Yeni Balkan Yayınları, Üsküp, s.:3-4.

⁶ Tuna, Tuğçe (2013), *Balkanlardaki Miras Tekkeler*, H Yayınları, İstanbul, s.:259.

Osmanlı maliye memuru olarak görev yapan Mehmed Efendi'nin İstanbul'da mı yoksa Üsküp'te mi çalıştığı kesin olmamakla birlikte, memleketi Üsküp'te çalışmış olma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülmektedir. Şeyhi, Şeyh Seyyid Hacı Mustafa'dır. Mehmed Efendi, tekkenin bulunduğu binayı satın alıp 1818 yılında tekkeye dönüştürmüştür⁷. Vefatından sonra 1822'de oğlu Şeyh Sadüddin Efendi postnişin olmuştur.

Saadeddin Efendi, 1822'yılında Sirozlu Şeyh Ali Efendi'den icazet almıştır. Tekkede bulunan çeşmeni onun tarafından yaptırıldığı çeşmenin kitabesinden anlaşılmaktadır. 1853'de irtihâl etmiş. Tekkenin kitabelerinin Şeyh Sadüddin Efendi zamanında koyulduğu kitabelerden anlaşılmaktadır. Şeyh Sadüddin Efendi'nin vefatından sonra postnişinlik makamına 1853'de oğlu Şeyh Hacı Mehmed Bakir Efendi geçmiştir. Sofyalı Abdullah Efendi'den icazet almıştır. 1852'de şeyh olmuştur. 1896'ya kadar şeyhlik yapmıştır. Alim bir kişi olması sebebiyle dönemim ulema, eşraf ve devlet adamları kendisini sık sık ziyaret ederdi. Babası döneminde yaptırılan çeşme onun döneminde tamir görmüştür⁸. Yaklaşık kırk yıl boyunca bu görevi sürdüren Şeyh Hacı Mehmed Bakir Efendi'nin vefatının ardından postnişinlik makamı oğlu Şeyh Sadettin Sırrî Efendi'ye devredilmiştir.

Şeyh Sadettin Sırrî Efendi, 1316 (1898/1899) yılında postnişin olmuş ve hilafetnamesini Manastır Rufai Dergâhı postnişini Hacı Bedreddin Efendi'den almıştır. Bu durum tarikatın bir bölgesel merkezle olan bağlantısını ve hiyerarşik yapısını gözler önüne sermektedir. Şeyh Sadettin Sırrî Efendi 1936'da irtihâl etmiş. Şeyh Sadettin Sırrî Efendiden sonra Şeyh Ahmet Efendi geçmiştir.⁹

Ahmet Efendi Şeyh Mehmet Bakır'ın kız kardeşinin oğlu aynı zamanda Sadeddin Sırrî'nin de kuzenidir. Prizrenli Hüseyin Efendi'den icazet almıştır. Şeyh Ahmet Efendi'den sonra postnişinlik makamına Mustafa Haznedar Baba geçmiştir. Şeyh Musatafa'nın 1956 yılında

⁷ Deniz, Şefaattin; İbrahim Şirin (2018). *Şeyh Sadeddin Sırrî Er-Rifai - Armagan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli, s.:161.

⁸ Üskübi, M. Zihni (1983). "Üsküp Rifâi Dergâhının Tarihçesi", *Yönelişler*, C. II, S. 22, İstanbul, s.:43.

⁹ Ercan, Emine Hilal (2006). *Makedonya'da Adak ve Ziyaret Yerleri*, Ege Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s.:120-121

Türkiye'ye göç etmiş ve 1978'de İstanbul'da irtihâl etmiş. Onun İstanbul'a göç etmesinden sonra tekke yaklaşık yedi yıl boyunca sahipsiz kalmıştır. Bu boşluk, 1963 yılında Halvetî-Ramazânî tarikatına mensup Şeyh Haydar'ın tekkeye sahip çıkmasıyla doldurulmuştur. Şeyh Haydar'ın bu girişimi, Rufailik geleneğinin yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır. Şeyh Haydar'ın vefatının ardından postnişinlik makamı oğlu Şeyh İbrahim (Erol)'a geçmiştir. Şeyh İbrahim, Kosova'nın Rahovça Rufai Tekkesi postnişini Şeyh Baki'den aldığı hilafetname ile Üsküp Rufai Tekkesi'nde postnişinlik görevini üstlenmiştir. Onun vefatından sonra ise postnişinlik, 22 Mart 2006'da Rahovça Rufai Tekkesi postnişini Şeyh Mehdi'den hilafet alarak göreve başlayan oğlu Şeyh Murtazan'a intikal etmiştir.¹⁰

Günümüzde Şeyh Murtazan, Üsküp Rufai Tekkesi'nde postnişin olarak hizmetlerine devam etmektedir. Bu süreklilik, Rufailik geleneğinin bölgedeki önemini ve tarikatın toplumsal hafızadaki güçlü yerini koruduğunu ortaya koymaktadır. Rufai Tekkesi'nin tarihî süreci, Balkanlardaki tasavvufî yapıların kuşaklar boyu devam eden etkisini ve işlevselliğini anlamak adına önemli bir örnek teşkil etmektedir.

1818'de kurulan tekke yıllar içerisinde birtakım onarımlar da görmüştür. Tekkenin dışarıdan ana duvarı üzerinde bulunan levhalarda tekkenin onarım gördüğü yıllar not düşülmüştür. Bu levhalardan hareketle tekkenin 1996 yılında Şeyh Erol Efendi tarafından, 2012 yılında ise Bursa Büyükşehir Belediyesi önderliğinde Makedonya İslam Din Birliği ve Çayır Belediyesi iş birliğinde Bursalı hayırsever iş adamlarının katkılarıyla tamir ve bakımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Tekkenin kuruluşundan levhaların belirttiği tarihe kadar geçen sürenin fazlalığı dikkate alındığında bu levhalarda belirtilmeyen tamiratlarında olması muhtemeldir.

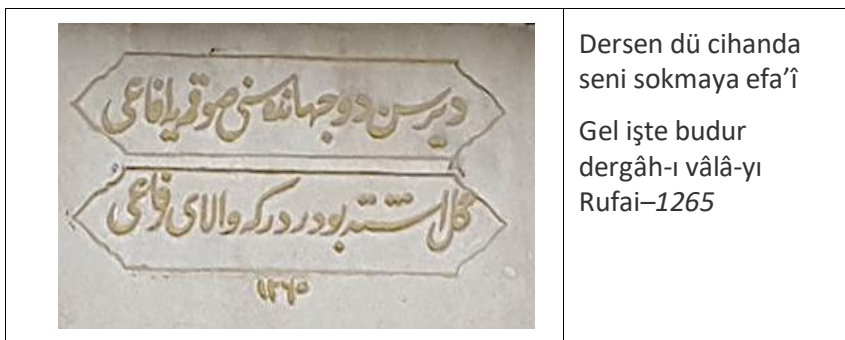
¹⁰ Ercan, Emine Hilal (2006). *Makedonya'da Adak ve Ziyaret Yerleri*, Ege Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s.: 121

Resim 1: Tekke'nin onarımlarını gösteren levhalar.

Rufai Tekkesinin Kitabeleri

Tekkenin giriş kapısının üzerinde aşağıdaki dizelerin yazdığı bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin orijinal görüntüsü, Latin harfleriyle ve günümüz Türkçesiyle şu şekildedir:

	<p><i>(İki dünyada zehirli yılanların seni sokmasını istemiyorsan buyur gel yüce Rufai Dergâhına. 1265/1848)</i></p>
--	--

Resim 2: Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe.

Tekkede bulunan bir diğer kitabe dergâhın çeşmesinde olup kitabeden anlaşıldığı kadarıyla çeşme Şeyh Sadeddin Efendi zamanında yaptırılmıştır. Kitabede bulunan şiir de Kemalî mahlaslı bir şaire aittir. Kitabenin orijinal görüntüsü, Latin harfleriyle ve günümüz Türkçesiyle şu şekildedir:

	<p><i>Bu kuru çeşmeye bak! El Hâc Saduddîn kim</i></p> <p><i>Yem-i himmet ile ihyâ idip ol şeyh-i zâman</i></p> <p><i>Meh-i mâtemde idi çünkü sebîl ittiği dem</i></p> <p><i>Kerbelâ erleri ervâhını kıldı şâdân</i></p> <p><i>Bir hisapta çıkarp ben de Kemalî tarih</i></p> <p><i>Hüseyn aşkına cârî ola bu mâ-i revân</i></p>
--	--

	<p><i>Fi gurre-i muharrem li sene-i 1265</i></p> <p>(Bu kuru çeşmeye bak! Hacı Saduddin gibi. Hizmet aşkıyla bu çeşmeyi ihya eden o zamanın şeyhi. Çeşmenin sebil edildiği vakit, matem ayında olduğu için, Kerbela şehitlerinin ruhlarını mutlu etti. Bir hesapla ben de kemalî tarih çıkardım: Hüseyin aşkına bu akan su sonsuz olsun! <i>Muharrem ayının ilk günleri sene 1265/ 27 Kasım 1848)</i></p>
--	---

Resim 3: Çeşme kitabesi.

Kapının iç tarafındaki taş levhada bir kitabe bulunduğu kaynaklarda¹¹ mevcut olmakla birlikte kitabe günümüzde yerinde bulunmamaktadır.

¹¹ Kara, Mustafa (2012). Basra Bursa Bosna Güzergâhında Bir Mola: Üsküp Rifâî Tekkesi, *Bursa'da Zaman*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, S.4, Bursa, s.:43.

Şeyh Sadeddin Sırrî'ye ait olan kitabede yer alan mısralar Latin harfleriyle ve günümüz anlamıyla şu şekildedir:

<i>Kutb-ı âlem Hazret-i Seyyid Rufai kimodur</i>	(Kutbu alem Hazreti Seyyid Rufaî odur ki,
<i>Çifte sancak birle ehlullâh içinde bîbedel</i>	Çifte sancağıyla Allah dostları arasında benzeri yoktur.
<i>Şüphe yoktur, vâsıl-i kurb-i Resûlullâh olur.</i>	Rasulullah'a yakınlığında şüphe yoktur. Samimi niyetle kim ondan el alırsa,
<i>Niyet-i ihlasile her kim ki ondan aldı el</i>	Tarikatın sırrına vakıf olmak istersen,
<i>Vâkıf-ı sırr-ı tarîki olmak istersen eğer</i>	Doğrulukla Şeyh Hacı Sadeddin Efendi"ye gel)
<i>Sıdkile dergâh-ı Hacı Şeyh Saduddîne gel</i>	

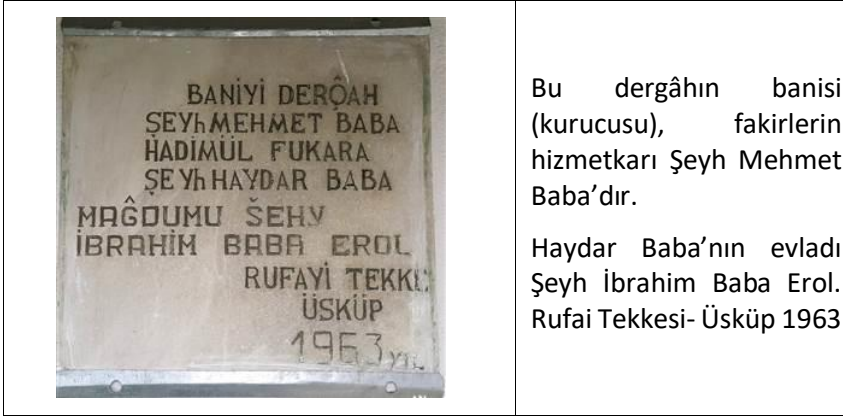
Tekkenin Türbe bölümünde bir kitabe daha bulunmaktadır. Türbe kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla bu kitabe de Şeyh Sadeddin tarafından koydurulmuştur. Kitabenin orijinal görüntüsü, Latin harfleriyle ve günümüz Türkçesiyle şu şekildedir:

	<i>Be-bâğ-ı fazl ü irfân-ı düvazde hazret-i pîrân</i>
	<i>Hem-i âyende mirevend devîşân-ı dilrişân</i>
	<i>Der in dem Şeyh Sâdedîn ibn-i Şeyh Mehmed hem</i>

	<p><i>Güzer kerd zîn güzergeh bâ- civâr-ı hazret-i Rahmân</i></p> <p><i>Eğer gû-yi turâ dânîm gulâm-ı Şîr-i Yezdânem</i></p> <p><i>Mekân-ı sa'd şeyh a'lâ bûd târih-i rihlet dâî</i></p> <p><i>Binâ kerd Mîr Seyfullâh binâ-i türbelillâh</i></p> <p><i>Çi câ-yı hûb ziyâtetgâh zimen târih-i o bistân</i></p> <p><i>Rihleti fî 2 Şaban 1269. Binâ-i türbe 1273</i></p> <p>(Fazilet ve irfan bahçesinde, on iki büyük pirin huzurunda, Gönülleri teskin eden dervişler gelip geçer. İşte o sırada, Şeyh Mehmed'in oğlu Şeyh Sadeddin, Rahman'ın himayesiyle bu dünyadan göçtü. Eğer bana Sen</p>
--	--

	<p>kimsin? diye sorarsan, Ben Allah'ın Aslanı'nın kölesiyim, derim. Şeyhin yüce makamını ve vefat tarihini hatırla. Mîr Seyfullah, Allah için bu türbeyi inşa etti. Ne güzel bir mekân, ziyaret yeri; tarih de bu bahçede saklıdır. Şeyh Sadeddin'in vefatı 11 Mayıs 1853'te, Türbenin inşası ise 1856/1857 yılında tamamlanmıştır.)</p>
--	---

Resim 4: Türbe bölümünde bulunan kitabe

Resim 5: Bina girişinde bulunan ve 1963 yılına tarihlenen Latin harfli kitabe.

Rufai Tekkesinin Sosyal ve Kültürel Rolü

Türk toplumu içerisinde üç kıtaya yayılan ve geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren tekkeler, insanların bir araya getirerek ibadet etme, toplumsal birlikteliği sağlama, dirlik ve düzeni koruma, ortak bir kültürü oluşturma gibi ilmi, fikri, edebi ve siyasi işlevleri yerine getirmiştir.

Bu tekkeler, dinî hayatı sohbet, ibadet, muhabbet ve hizmet ekseninde şekillendirmiş; toplumsal ve bireysel düzeyde mânevî bir dönüşümün merkezleri haline gelmiştir. Tekkelerin işlevselliği, yalnızca dinî ritüellerle sınırlı kalmamış, farklı toplumsal ihtiyaçlara yönelik hizmetleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir. Örneğin, cüzzamlılar için kurulan tecrit yerlerine "miskinler tekkesi", okçuların talim alanlarına ise "okçular tekkesi" adı verilmiştir. Bu kurumlar, mânevî, sosyal ve kültürel pek çok faaliyeti bünyesinde barındırmış, kimseyi ayırmadan herkese hizmet sunmuştur. Ayrıca, uzak diyarlardan gelen kişilere dahi kapılarını açan bu tekkeler, XIV. yüzyılda Tarsus'ta kurulan Türkistan zâviyeleri ile farklı şehirlerde faaliyet gösteren Özbekler ve Hindîler tekkeleri gibi örneklerle uluslararası bir bağlam kazanmıştır.¹²

¹² Kara, Mustafa (2011). Tekke Maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40, s.: 369.

Tekkeler, dinî ilimlerin öğretildiği ve yayıldığı merkezler olmanın yanı sıra, sanatın özellikle şiir ve mûsiki gibi dallarında da öncü bir rol üstlenmiştir. Bu sanat dallarındaki büyük ustaların tekkelerde yetişmesinin ardında, zikir meclisleri, âyin merasimleri ve bu merasimlerde okunan ilâhilerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Tekkeler, bu yönleriyle sanat ve edebiyatın gelişimine katkıda bulunmuş, aynı zamanda kültürel hafızanın inşasında etkili olmuştur. Genellikle sakin ve şehir gürültüsünden uzak mekânlarda inşa edilen tekkeler, tevekkül ve teslimiyet duyguları içinde mânevî bir cihadın ve gönül yolculuğunun mekânı olmuştur. Bununla birlikte, ihtiyaç hâlinde savaşa katılabilecek cesur ve inançlı dervişlerin yetiştirildiği birer eğitim merkezi işlevi de görmüştür. İslâm medeniyetinin şekillenmesinde tekkeler, dinî, sosyal, kültürel ve sanat alanlarındaki çok boyutlu işlevleriyle önemli bir yer tutmuştur. Toplumunu bir arada tutan bu kurumlar, sadece kendi dönemlerinde değil, sonraki nesillere de ışık tutan bir miras bırakmıştır.¹³

Üsküp Rufai tekkesinin bu süreç içerisinde çevresinde edebi bir muhit oluştuğu da bilinmektedir. Bu edebi muhit içerisinde yetişenlerden birisi de Yahya Kemal'dir. Çocukluk yıllarında şairlik yeteneğinin gelişmesinde tekke şeyhi ve çevresinin ciddi katkıları olmuştur.¹⁴ Ertuğrul Karakuş'a göre "Üsküp Rufai Tekkesi ... genel olarak korunmuş yapısıyla, her ayrıntısında şairle ilgili izler taşıyan bir mekândır."¹⁵ Yahya Kemal tekke ile ilgili şunları söylemektedir: "Rufai tekkesi, Üsküp'ün eski, güzel, ziyaretgâh, çeşmeli ve şadırvanlı oldukça zengin bir dergâhıydı; cuma günleri zikir ve devran olduğu saatlerde seyircilerle dolar, erkek mahfilleri gibi, kadınlara mahsus kafeslerinde iğne atılsa yere düşmez derecede kalabalık olurdu."¹⁶

¹³ Kara, Mustafa (2011). Tekke Maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40, s.:368-370.

¹⁴ Erdaş, Safiye Şeyda (2020). Üsküp Rifâi Âsitânesi Şeyhi Sa'deddîn Sırrî Efendi'nin Mûsikî Yönü ve Bestelenmiş Eserleri, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:1, s.:222.

¹⁵ Karakuş, Ertuğrul (2016). Yahya Kemâl Beyatlı'nın İlk Şiir Hocası Şeyh Sâdeddin Sırrî'nin Aile Efrâdına Ait Üsküp Rifâi Tekkesi Haziresinde İki Adet Kitâbeli Mezar Taşı, *Dede Korkut*, S.9, s: 49.

¹⁶ Beyatlı, Yahya Kemâl (2008). Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, s.:96.

Yahya Kemal'in Üsküp Rufai Tekkesi'ne dair bu gözlemi, tekkenin sadece dini bir merkez değil, aynı zamanda sosyal bir buluşma noktası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Tekkenin "eski, güzel, ziyaretgâh, çeşmeli ve şadırvanlı" olarak tasvir edilmesi, mekânın fiziksel güzellikleri kadar manevi çekiciliğini de vurgular. Bu tanımlama, tekkelerin Osmanlı dönemi şehir kültüründe nasıl önemli bir yer tuttuğunu hem ibadet hem de sosyalleşme alanı olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Yahya Kemal'in "Cuma günleri zikir ve devran olduğu saatlerde seyircilerle dolar" ifadesi, tekkenin özellikle zikir meclislerinde geniş bir katılım sağladığını ve bu ritüelin, hem erkekler hem de kadınlar için önemli bir dini ve toplumsal etkinlik olduğunu gösterir. Kadınlar için ayrılmış kafeslerin de dolup taşması, tasavvufî ritüellerin kadınlar arasında da yaygın bir kabul gördüğünü ve kadınların bu tür manevi etkinliklere aktif olarak katıldığını yansıtır.

Tekkenin toplumsal hayat üzerindeki etkisi, sadece ritüellere katılanların yoğunluğu ile değil, aynı zamanda bu tür etkinliklerin halk üzerinde bıraktığı manevi izlerle de ölçülebilir. Zikir ve devran gibi tasavvufî uygulamalar, bireylerin ruhani arayışlarına cevap verirken, aynı zamanda toplumsal bağları güçlendiren bir rol üstlenmiştir. Erkek ve kadın mahfillerinin dolup taşması, Rufai tekkesinin Üsküp halkının manevi ihtiyaçlarını karşıladığı kadar, onları bir araya getiren önemli bir mekâna dönüştüğünü de göstermektedir.

Tekke ile ilgili bilgilerden birisini de 1896 yılında bir dönem Üsküp Belediye Reisliği de yapan ve Üsküp'le ilgili eserler de kaleme alan Sâlih Âsım Bey vermektedir. 1932 yılında yayımlanan Üsküp Tarihi ve Civarı adlı eserde o dönemde Üsküp'te Mevlevî, Rufai, Kâdirî, Sinânî, Celvetî, Halvetî tarikat ve teklerinin olduğu, bunlardan ikisinin yıkık, birisinin yerinde imalathane yapılmış olduğu, diğer dördünün harap, geriye kalanların ise mevcut olup, âyin icra edildiğinden bahseder. Bu tekkeler içerisinde en sağlam olanı Rufai Dergâhı olduğunu da belirtir.¹⁷

¹⁷ Salih Âsım Bey (2004). Üsküp Tarihi ve Civarı, Sadeleştiren: Süleyman Baki, Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, s.: 33.

Rufai tekkesinin sosyal ve kültürel rollerinden birisi de önemli gün ve gecelerde bölge halkını buluşturmasıdır. Bunlar içerisinde Nevruz, Hıdırellez ve Muharrem etkinlikleri ön plana çıkmaktadır.

Nevruz, bölgede Sultan Nevruz olarak isimlendirilmektedir. Sultan Nevruz kutlamaları tekkenin kurulduğu günden günümüze kadar devam etmektedir. Kültürel belleğin devamı ve toplumsal dayanışmanın bir göstergesi olarak özel anlamlar da yüklenerek Nevruz kutlamalarının yapıldığı görülmektedir.

22 Mart 1996 tarihli Vardar gazetesine çıkan ve Burhan Sait'e ait bir haber metninde fotoğraflarda verilerek Nevruz kutlamalarının tekkede yapıldığı hakkındadır. Haberde bu etkinliklere 200'e yakın mürid katıldığı da vurgulanmaktadır. Bu kutlamalar sırasında müridlerin tarikat çeyizleriyle şişlenerek zikir yaptıkları, tarikat ve Allah c.c'ye bağlılıklarını bu yollarla tekrar dile getirdikleri vurgulanmaktadır.¹⁸

Resim 6: Üsküp Rufai Tekkesinde Nevruz Kutlaması (Sait, 1996:15)

¹⁸ Gezin, Faruk (2023). *Kosova'nın Yiğit Oğlu Burhan Sait*, Post Yayınevi, İstanbul, s.:125; Sait, Burhan (1996) Üsküp'ün Rufai Tekkesi'nde Fotoğraflarda Nevruz, Vardar, S. 22, Üsküp, s.: 15.

14.10.2024 tarihli Yeni Balkan gazetesinde yayımlanan bir habere göre, Üsküp Rufai Tekkesi'nde Sultan Nevruz kutlamaları devam etmektedir. Üsküp Rufai Tekkesi Şeyhi Mürtezan Murteza'nın aktardığına göre, her yıl 21 Mart'ta düzenlenen bu etkinliklere yaklaşık 500 misafir katılmaktadır. Sultan Nevruz, Hz. Ali'nin doğum günü olarak kabul edilmekte ve bu özel gün, büyük zikir halkalarının oluşturulduğu kalabalık katılımlarla kutlanmaktadır. Bu kutlamalar, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve kültürel mirası yaşatan önemli ritüeller arasında yer almaktadır.¹⁹

Üsküp Rufai Tekkesi'nde gerçekleştirilen Sultan Nevruz kutlamaları, bölgedeki kültürel ve dini mirasın canlılığını koruduğunu göstermektedir. Hz. Ali'nin doğum günü olarak kabul edilen bu özel günün, büyük zikir halkaları ve yoğun katılımı kutlanması, sadece dini bir ritüel olmanın ötesine geçerek toplumsal dayanışmayı ve kimlik aidiyetini pekiştiren bir etkinlik olarak öne çıkmaktadır.

Bu kutlamaların her yıl düzenli olarak 21 Mart'ta yapılması, bu törene özel ritüellerin gerçekleştirilmesi, Nevruz'un baharın gelişiyile ilişkilendirilen yenilenme temasını, İslami ve tasavvufi bir çerçevede yeniden yorumlama imkânı sunmaktadır. 200'e yakın derviş ve yaklaşık 500 kişinin katıldığı bu etkinlikler, Üsküp Rufai Tekkesi'nin bölgedeki manevi ve sosyal merkez olma rolünü sürdürdüğünü göstermektedir.

Hıdırellez, Türk ve Balkan kültürlerinde bolluk, bereket ve doğanın yeniden uyanışını kutlayan önemli bir gelenek olarak yerini korumaktadır. Yörede kız çocuklarının kulaklarının delinmesi de Hıdırellez günü gerçekleştirilirdi. Bu geçmişte Üsküp Rufai Tekkesi'nde bir şeyh tarafından yapılmaktaydı.²⁰ Hıdırellez etkinlikleri, aynı zamanda Balkanlar'daki Müslüman toplulukların etnik ve dini kimliklerini ifade etme biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Günümüzde tekke Hıdırellez'le ilgili bir kutlama yapılmamaktadır.

¹⁹ Yeni Balkan (2024). Üsküp Rufai Tekkesi Aşure Geleneğini Sürdürüyor, <https://www.yenibalkan.com>, Erişim Tarihi: 14-10-2024

²⁰ Eren, İsmail (1984). Üsküp'te Hıdırellez Adetleri, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl XX, Sayı 190, s.: 109; Ruşid, Feyhan (2022). Üsküp Türklerinin Somut Olmayan Kültürel Mirası, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Edirne, s.: 343)

Muharrem ayına özel Üsküp Rufai Tekkesi'nde Aşure etkinliği düzenlenmektedir. Muharrem ayının manevi atmosferini yaşatmak ve toplumsal dayanışmayı pekiştirmek amacıyla gerçekleştirilen bu etkinlik tekkenin önemli bir buluşma merkezi olmasını sağlamaktadır. Yeni Balkan gazetesinin bir haberinde,²¹ Şeyh Murtezan Mureteza'nın aktardığına göre, etkinlik kapsamında 10 gün oruç tutulmakta ve ardından Aşure pişirilmektedir. Bu süreçte sohbetler yapılmakta, zikir çekilmekte ve ilahiler okunmaktadır. Tüm bu ritüellerin İslam'ın esaslarına uygun şekilde gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır.

Muharrem ayın kapsamında yapılan etkinliklerden bahsetmektedir. Üsküp Rufai Tekkesi'nde gerçekleştirilen Aşure etkinliği, sadece dini bir ritüel olmanın ötesinde, toplumsal birlikteliği güçlendiren ve kültürel mirası yaşatan önemli bir etkinlik olarak değerlendirilebilir.

Özellikle Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesini anmak amacıyla yapılan matem oruçları, tasavvufi yorumla hüznün ve sabrın derin anlamlarını yansıtmaktadır. Aşure etkinlikleri ise farklı malzemelerin bir araya getirilerek birlik ve beraberliği simgelemesi bakımından, toplumsal dayanışmayı güçlendiren sembolik bir anlam taşımaktadır.

²¹ Yeni Balkan (2024). Üsküp Rufai Tekkesi Aşure Geleneğini Sürdürüyor, <https://www.yenibalkan.com>, Erişim Tarihi: 14-10-2024

Resim 7: Üsküp Rifai Tekkesi Aşure Etkinliği.²²

Üsküp Rufai Tekkesi'nde gerçekleştirilen Nevruz ve Muharrem ayı etkinlikleri, Balkanlar'daki sosyo-kültürel yapının güçlenmesine önemli katkılar sunmaktadır. Bu ritüeller, sadece dini uygulamalar olarak değil, aynı zamanda kültürün kuşaklar arası aktarımının sağlanması açısından da büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Nevruz kutlamaları, geleneksel değerleri yaşatarak kültürel sürekliliği desteklemekte ve modernleşme ile küreselleşmenin etkilerine karşı kültürel direnci göstermektedir.

Bu etkinlikler, topluluk içindeki bağları güçlendirmekte ve ortak inanç pratiklerini canlı tutarak, Balkanlar'daki tasavvufi geleneklerin devamlılığını sağlamaktadır. Ayrıca, bu ritüeller Üsküp Rufai Tekkesi'nin bölgedeki sosyo-kültürel rolünü daha da güçlendirmektedir.

Dolayısıyla, Üsküp Rufai Tekkesi'nde gerçekleştirilen Nevruz ve Muharrem ayı etkinlikleri, sadece dini ritüeller olarak görülmemeli; aynı zamanda kültürel kimliğin korunması, toplumsal birlikteliğin güçlendirilmesi ve geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarılması açısından önemli sosyo-kültürel işlevler üstlenmektedir. Bu yönüyle,

²² Yeni Balkan (2024). Üsküp Rufai Tekkesi Aşure Geleneğini Sürdürüyor, <https://www.yenibalkan.com>, Erişim Tarihi: 14-10-2024

Balkanlar'daki kültürel mirasın yaşatılmasında ve tasavvufi geleneğin sürekliliğinin sağlanmasında kilit bir rol oynamaktadır.

Rufai Tekkesinin Etrafında Şekillenen İnanış ve Pratikler

Üsküp Rufai Tekkesi çevresinde şekillenen inanış ve pratikler, dini ve kültürel bir arka plana dayanan halk inanışlarının etkisiyle oluşmuş zengin bir ritüel çeşitliliği sergiler. Bu çeşitlilik içerisinde tekkenin türbe bölümüne gelenlerin daha çok sağlık dilemek, kısmet açtırmak, nazardan korunmak, korku gidermek için geldikleri görülmüştür.

Emine Hilal Ercan'ın gözlemlerine göre, türbeye ziyarete gelenler tarafından mezarların tek tek öpülüp etraflarında dönüldüğü belirtilmektedir. Bu uygulamanın bir saygı ifadesi olduğu düşünülmektedir. Ziyaretçiler genellikle Haznedar Mehmet Efendi'nin başucunda dua etmektedir. Ayrıca, iki mezar arasındaki boşlukta bulunan bir çukurda, insanların oturtularak dua ettirildiği ifade edilmiştir. Bu ritüelin, felçli hastaların eski sağlıklarına kavuşacaklarına dair bir inançla gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Türbeye kişisel eşyalar bırakma adeti de bulunmaktadır. Türbeye bırakılan eşyalar arasında iç çamaşırı, gömlek ve havlu gibi kıyafetler dikkat çekmektedir. Bu eşyalar üç gün mezarın üzerinde bekletildikten sonra şeyh tarafından sahiplerine teslim edilmektedir. Sahipleri, bu kıyafetleri besmele ile giyip birkaç gün üzerinden çıkarmamaktadır. Ziyaretçiler, türbeye genellikle arka arkaya üç kez gelmekte ve adak olarak kurban sunmaktadır. Dileği gerçekleşen kişiler, tekkenin avlusunda kurbanlarını kesmektedir. Bunun dışında, nezir olarak havlu, gömlek, şeker ve lokum gibi hediyeler de türbeye bırakılmaktadır. Ercan ayrıca, türbe bölümünde bulunan eski şeyhlere ait tespihlerin şifa amacıyla kullanıldığını belirtmektedir. Bu tespihlerin, içinden geçen kişileri nazardan ve kötü ruhlardan koruduğuna inanılmaktadır.²³

Furkan Kurt'un tespitlerine göre gebe kalma veya doğumu kolaylaştırma düşüncesiyle ölmüş olan atanın kutundan faydalanma düşüncesiyle Üsküp Rufai Tekkesine gidilmektedir. Bunun yanında nazarın, çocukların geç konuşması, sürekli ağlaması veya geç yürümesinin, çocukta bulunan korkunun sağaltımı için de tekkeye

²³ Ercan, Emine Hilal (2006). *Makedonya'da Adak ve Ziyaret Yerleri*, Ege Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s.: 120-121.

gidilmektedir. Tüm bunlar için genellikle türbede yatan kut sahibi kişiye dua edilmektedir. Bu amaçla belirli bir süreliğine elbise (başörtüsü, havlu vb.) türbeye bırakılmaktadır. Ayrıca mekândaki kut sahibi kişi aracılığıyla etrafında bulunan nesnelere de kutsal olduğu düşüncesiyle bebeğin çeşitli elbiseleri de belirli bir süreliğine mekâna bırakılmakta, mum yakılmakta, mekânda bulunan sudan çocuğa içirilmekte, eli ve yüzü yıkanmakta.²⁴

Yukarıda verilen bilgiler, Türk inanç kültüründe “kut” kavramının önemini ve bunun günlük yaşamla nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Kut, eski Türklerde ilahi güç, kutsallık ve bereket anlamına gelir ve özellikle hükümdarların Tanrı tarafından kutsandığına inanılırdı. Zamanla bu inanç, İslamiyet'in etkisiyle velilere ve ermişlere atfedilen kutsallıkla birleşmiştir. Üsküp Rufai Tekkesi gibi mekânlara gidilerek, burada yatan kut sahibi kişilere dua edilmesi ve onların kutsallığından medet umulması, Ataların kutundan faydalanma düşüncesinin devamıdır. Türbeye elbise bırakmak, mekânların kutsallığının nesnelere bütünleştiği düşüncesine dayanır. Bu uygulama, eski Türklerdeki göçürme ve çevirme²⁵ adetiyle de ilişkilidir. Bu uygulama ile türbeye bırakılan eşyalarda bulunan kötü etkilerden kurtulma söz konusudur. Özellikle kıyafet, başörtüsü veya havlu gibi eşyaların belirli bir süre bırakılması, daha sonra bu eşyaları kullanacak kişiye kötülüklerin, hastalıkların musallat olmaması ve kişinin dileğinin kabul edilmesi beklentisine dayanmaktadır. Çocukların geç konuşması, sürekli ağlaması veya korkularının giderilmesi amacıyla türbeye gidilmesi, Türk halk inanışlarındaki “şifa” ve “nazardan korunma” ritüellerini yansıtır. Türbede mum yakmak veya kutsal kabul edilen sudan içirmek, İslamiyet öncesi inancın etkisiyle gelişen su ve ateşin arındırıcı gücü inancını sürdürmektedir.

Üsküp bölgesinde çalışma yapan isimlerden birisi olan Mensur Nureddini, Üsküp ve civarında yaşayan Müslümanların kısmetlerinin açılması için değişik türbelere gittiğinden bahsetmektedir. Buralarda

²⁴ Kurt, Furkan (2022). Kuzey Makedonya'da Türk Kimliğinin Yaşatılmasında Kültür, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, s.: 77-78.

²⁵ İnan, Abdulkadir (1998). *Makaleler ve incelemeler 1*. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, s.455, 478.

mum yakıldığını ve türbelere para atıldığını ifade eder. Bu türbeler arasında Gazi Baba, Kadı Baba ve Rufai Tekkesinde bulunan türbenin olduğunu ifade etmektedir. Bu yerlerin Üsküp'te en çok ziyaret edilen ve kismetlerinin açılması için adak adanan yerler olduğunu da vurgulamaktadır.²⁶

Nureddini'nin bu gözlemleri, Üsküp ve çevresindeki Müslüman toplulukların inanç ve pratiklerinde, halk inanışlarının önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kismet açma amacıyla türbe ziyareti, İslamiyet'in farklı yorumlarına ve halk kültürüyle kaynaşmış pratiklere işaret etmektedir. Türbelerde mum yakma ve para bırakma gibi ritüeller, bir yandan kutsal mekânlara saygıyı ifade ederken, diğer yandan ziyaretçilerin dileklerinin kabul edileceğine dair manevi bir beklentiği yansıtmaktadır. Gazi Baba, Kadı Baba ve Rifaî Tekkesi'ndeki türbelerin bu bağlamda sıklıkla ziyaret edilmesi, bu mekânların toplumsal hafızadaki özel yerini ortaya koymaktadır.

Feyhan Ruşid'in Eren'den aktardığına göre Üsküp'te, Hidrellez günü kız çocuklarının kulaklarını delmek bir gelenektir. Bu gelenek, kulak delme işleminin bir şeyh tarafından gerçekleştirilmesi durumunda ağrı ve yara oluşmayacağına dair inanca dayanır. Bu nedenle, geçmişte Hidrellez günü birçok kız çocuğu, bu işlemi yaptırmak üzere Üsküp Rufai Tekkesi'ne götürülürdü.²⁷

Bu gelenek, toplumsal inançlar ve ritüellerin bireylerin günlük hayatındaki etkisini yansıtan bir örnektir. Hidrellez gibi önemli bir bayramda gerçekleştirilen bu uygulama, dini otoritelerin kutsallık atfedilen rolünü ve onların toplumda sağlığı ve güvenliği temin eden kişiler olarak algılanışını gösterir. Şeyh tarafından gerçekleştirilen kulak delme işleminin, ağrı ve yara oluşumunu önleyeceğine dair inanç, tıbbi bir açıklamadan ziyade manevi bir bağlama dayanır. Bu inancın yerleşmesinde özellikle Rifaî Tekkesi bünyesinde yapılan zikirlerde

²⁶ Nuredini, Mensur (2007). Makedonya'daki Müslümanlarda Doğum, Evlenme ve Ölüm ile İlgili İnanışlar ve Uygulamalar, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, s.:113.

²⁷ Ruşid, Feyhan (2022). Üsküp Türklerinin Somut Olmayan Kültürel Mirası, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Edirne, s.:343; Eren, İsmail (1984). Üsküp'te Hedirellez Adetleri, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl XX, Sayı 190, s.:109.

kullanılan demir aletlerle vücuda yapılan işlemlerin etkisinin olduğu muhakkaktır.

Bu tür gelenekler, geçmişte hem dini hem de kültürel hayatın iç içe geçtiğini, ayrıca kadınların ve çocukların ritüel yoluyla topluluk aidiyetlerini güçlendirdiğini ifade eder. Bununla birlikte, modern tıbbi anlayışın ve teknolojinin gelişimiyle, bu tür uygulamaların giderek yerini profesyonel sağlık hizmetlerine bıraktığı da görülmektedir.

Bu uygulamalar, Türk inanç kültürünün eski Türk dini unsurları ile İslami tasavvuf anlayışının sentezini yansıtır. Atalardan yardım isteme, kutsal mekânların gücüne inanma, şifa arayışı ve adak adama gibi unsurlar hem eski Türk inançlarının hem de İslami etkilerin bir devamıdır. Böylece, kültürel sürekliliğin korunduğu ve yeni dinî formlarla harmanlandığı gözlemlenmektedir.

Rufai Tekkesi ile İlişkilendirilen Anlatmalar/Efsanelere

1. Anlatma: Şeyh Mürteza tarafından aktarılan bir olaya göre, cin tarafından çarpıldığına inanılan bir genç kız, türbeye getirilerek türbenin etrafında döndürülmüş ve mezarların arasına oturtulmuştur. Bu ritüelin ardından genç kızın sağlığına kavuştuğu ifade edilmektedir.²⁸

Bu anlatı, geleneksel halk inançları ve türbelerin şifa merkezi olarak görülmesi bağlamında değerlendirilebilir.

Türbeler, Balkanlar ve Türk-İslam coğrafyasında önemli şifa merkezleri olarak kabul edilmektedir. Halk arasında, türbelerde yatan kişilerin ermiş olduklarına ve bu kişilerin manevi gücü sayesinde hastalıkların iyileşebileceğine inanılmaktadır. Genç kızın türbeye getirilmesi, bu şifa arayışının somut bir örneği olarak görülebilir.

Türk halk inançlarında cinler, doğaüstü varlıklar olarak kabul edilir ve genellikle insanlara zarar verebilecek güçlere sahip olduklarına inanılır. Cin çarpması, çoğunlukla açıklanamayan fiziksel hastalıkların veya psikolojik rahatsızlıkların nedeni olarak görülür. Bu olayda da genç kızın cin tarafından çarpıldığı düşüncesi, bu inancın bir yansımasıdır.

²⁸ Ercan, Emine Hilal (2006). *Makedonya'da Adak ve Ziyaret Yerleri*, Ege Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s.: 121.

Türbe ziyareti sırasında gerçekleştirilen ritüeller, bu inançlarla yakından ilişkilidir. Türbenin etrafında döndürmek ve mezarların arasına oturtmak, sembolik anlamlar taşır. Döndürme hareketi, kötü ruhların şaşırtılması veya uzaklaştırılması amacı taşıyabilirken, mezarların arasına oturtma eylemi, koruyucu bir alan yaratma veya manevi güçlerden yardım talep etme anlamına gelebilir.

Bu tür ritüeller, toplumsal düzeyde manevi dayanışmayı güçlendirmekte ve bireyin iyileşeceğine olan inancını pekiştirmektedir. Aynı zamanda psikolojik bir rahatlama sağlayarak kişinin kendini daha iyi hissetmesine katkıda bulunabilir. Nitekim genç kızın “sapasağlam” çıkması, bu inançların ve ritüellerin sağladığı psikolojik destekle açıklanabilir.

Bu olay, geleneksel tedavi yöntemlerinin hâlâ etkisini sürdürdüğünü ve kültürel hafızada güçlü bir yer edindiğini göstermektedir. Türk halk kültüründe cin inancı, türbe ziyaretleri, ritüel uygulamalar ve geleneksel tedavi yöntemleri, mekânsal kutsallık kavramıyla bütünleşmekte ve bu bağlamda değerlendirildiğinde toplumsal ve kültürel sürekliliğin önemli bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Anlatma: Kurt'un, Üsküp Rifai Tekkesi şeyhinden aktardığına göre, 1996-97 yıllarında tekkeye ziyaretçi gelmemesi nedeniyle ekonomik sorunlar baş gösterir. O dönemdeki tekke şeyhi, günümüzdeki şeyhin babasıdır. Şeyh, bu sıkıntılar karşısında tekke mezarlığında yatan Hazinedar Mehmed Baba'ya hitap ederek, “Mehmed Baba, eğer bana yardımcı olmazsan türbene bir daha girmem” der. Şeyh, mezarlıktan ayrılırken Şeyh Nazım Kıbrisi'nin iki dervişinin tekkeye geldiğini görür. Dervişler, tekkeye 650 pound bağış getirdiklerini bildirirler. Bu olay, tekke şeyhinin, dileğinin Hazinedar Mehmed Baba aracılığıyla kabul olduğuna inanmasına yol açar.²⁹

Bu anlatı, Türk halk inançları ve tasavvuf kültürü bağlamında değerlendirildiğinde çeşitli anlamlar içermektedir.

Türk Halk Kültürü'nde, özellikle Anadolu ve Balkanlar'da, evliyalar ve onların türbeleri kutsal kabul edilmekte ve bu kutsal mekanlar şifa,

²⁹ Kurt, Furkan (2022). Kuzey Makedonya'da Türk Kimliğinin Yaşatılmasında Kültürler, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, s.:52.

yardım ve manevi destek arayışının merkezleri olarak görülmektedir. Halk arasında, türbelerde yatan ermiş kişilerin ölmediklerine, ruhlarının güçlü ve etkin olduğuna inanılmaktadır. Bu bağlamda, şeyhin Hazinedar Mehmed Baba'ya yönelmesi ve ondan yardım dilemesi, Türk-İslam coğrafyasında yaygın olan evliya kültürünün bir yansımasıdır.

Şeyhin, “Eğer bana yardımcı olmazsan türbene bir daha girmem” şeklindeki ifadesi, Türk halk inançlarında sıkça görülen adak ve manevi pazarlık temalarını barındırmaktadır. Bu tür söylemler, kutsal kabul edilen varlıklarla doğrudan iletişim kurarak dilekte bulunma ve karşılığında bir söz verme şeklinde gerçekleşir. Şeyhin bu ifadesi, bir tür sitem ve pazarlık olarak değerlendirilebilir. Bu durum, halk inançlarında görülen duygusal ve kişisel bağların derinliğini göstermektedir.

Şeyhin duasının hemen ardından iki dervişin gelerek maddi yardımda bulunması, keramet olarak yorumlanır. Keramet, evliyaların ya da Allah dostlarının doğaüstü güçleriyle gerçekleştiğine inanılan olayları ifade eder. Bu olayda, Hazinedar Mehmed Baba'nın manevi gücü sayesinde yardımların ulaştığına inanılması, Türk tasavvuf kültüründeki keramet inancını desteklemektedir. Bu tür anlatılar, halk arasında evliya türbelerinin manevi gücünü pekiştirmekte ve bu mekanlara olan bağlılığı artırmaktadır.

Rufai Tekkesi ve dervişler, Türk tasavvuf kültürünün önemli unsurları arasında yer almaktadır. Rufailik, Anadolu ve Balkanlar'da yaygın olan bir tasavvuf ekolüdür ve tekkeler yalnızca ibadet mekanları olarak değil, aynı zamanda sosyal yardımlaşma ve eğitim merkezleri olarak da işlev görmüştür. Dervişlerin uzaklardan gelerek bağış yapması, tasavvufun uluslararası manevi bağlarını ve dayanışma ağlarını göstermektedir. Bu durum, tasavvufun toplumdaki sosyal ve kültürel işlevini gözler önüne sermektedir.

Şeyhin, Hazinedar Mehmed Baba'ya müracaatı, tasavvuf kültüründeki manevi hiyerarşiyi ve bağlılık ilişkisini yansıtmaktadır. Yaşayan bir şeyhin, vefat etmiş bir şeyhe danışması ve ondan yardım dilemesi, o şeyhin manevi gücünü ve otoritesini kabul ettiğini gösterir. Bu olay, tarikatlarda silsile yoluyla aktarılan manevi otoritenin sürekliliğini ve bağlılığın derinliğini göstermektedir.

Tekkede yaşanan ekonomik sıkıntının doğrudan bir bağışla çözülmesi, halk kültüründe maddi problemlere manevi çözümler aranmasının bir örneğidir. Özellikle kutsal mekanlar ve dini liderler aracılığıyla bu tür çözümlere ulaşılmaya çalışılması, halkın ekonomik sorunları bile maneviyatla ilişkilendirdiğini göstermektedir. Anlatının 1996-97 yıllarında geçmesi, bu tür halk inançlarının modern dönemde de varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum, geleneksel inançların zamana direnç göstererek çağdaş toplumda da etkisini sürdürdüğünü göstermektedir.

3. Anlatma: Dergâhın türbe bölümünde bir geyik boynuzu asılı bulunmaktadır. Bu boynuzun hikayesini şöyledir: Eskiden beri Dergâhta her zaman kurban kesilir. 1970’li yıllarda bir kıtlık olur ve kurban için bir imkân olmaz. Dedem Şeyh Haydar Efendi bu duruma çok üzülür. Kurban Bayramı gelir ve kurban yoktur. O zamanlar Gazi Baba tepesi dağlık ve ormanlıktır. Oradan bir geyik tekkeye gelir ve içeriye girer. Bu geyik tekkeye kurban olmak için gelir. Allah’ın hikmetiyle o bayram da kurbandsız geçmemiş olur.³⁰

Üsküp Rifai Tekkesi'nin türbe bölümünde asılı bulunan geyik boynuzu, dergâhın manevi atmosferini güçlendiren önemli bir semboldür. Bu boynuzun varlığı, sadece tarihsel bir olayın hatırasını yaşatmakla kalmaz, aynı zamanda Türk kültüründe geyiğin sahip olduğu derin anlamları da yansıtır. Şeyh Haydar Efendi'nin döneminde gerçekleşen olay, geleneksel kurban ibadetinin yapılamadığı zor zamanlarda ilahi bir hikmet olarak yorumlanmış ve geyiğin gönüllü olarak tekkeye gelmesi, bu olayın kutsallığını pekiştirmiştir. Bu anlatı, Türk mitolojisi ve İslami tasavvuf geleneği içinde geyiğin sembolik anlamlarını anlamak açısından önemli bir örnektir.

Geyik, Türk kültüründe köklü bir geçmişe sahip olup, Orta Asya’dan Anadolu’ya, oradan da Balkanlar’a kadar kültürel sürekliliğini korumuştur. Orta Asya’da koruyucu ruh ve kutsallık sembolü olarak görülen geyik, Türk mitolojisinde kutsal sayılan hayvanlardan biri olarak kabul edilmiştir. Mezolitik dönemlere kadar uzanan bu inanç, geyiğin Türk toplumlarında kötülüklerden koruyan bir ruh olarak algılanmasına

³⁰ KK1: Murtazan Mureteza, Üsküp Rifai Tekkesi Şeyhi, Derleme tarihi 31 Mayıs 2017

neden olmuştur.³¹ Günümüzde de nazardan korunmak amacıyla geyik boynuzlarının evlerde asılması, bu inanışın devam ettiğini göstermektedir.³²

Türk mitolojisinde geyik, sadece kutsal bir varlık olarak görülmele kalmaz, aynı zamanda rehberlik eden bir figür olarak da karşımıza çıkar. Özellikle Anadolu’da anlatılan birçok efsanede, geyikler kutsal kişilere veya evliyalara yol gösteren³³, evliyalara yardım eden³⁴ bir hayvanlar olarak betimlenir. Bu anlamda, Üsküp Rifai Tekkesi’nde anlatılan geyiğin tekkeye gelerek kurban olması, geyiğin manevi rehberlik rolünü sürdürdüğünü gösterir. Şeyh Haydar Efendi’ye manevi bir işaret vermesi ve kurban olarak kendini sunması, bu geleneğin Balkanlar’da da devam ettiğini göstermektedir.

Geyik, tasavvuf öğretisinde saflık, masumiyet ve ilahi aşka teslimiyetin sembolüdür. Allah’a yakınlık arayışında olan dervişler, geyiği doğanın ve yaratılışın mükemmelliğini temsil eden bir varlık olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda, geyiğin gönüllü olarak dergâha gelmesi, tasavvuf felsefesindeki teslimiyet ve tevekkül anlayışını yansıtmaktadır. Ayrıca, geyiğin bu hareketi, şeyhlerin keramet göstermesiyle ilişkilendirilmiş ve Şeyh Haydar Efendi'nin maneviyatının gücünü simgelemiştir. Tasavvuf geleneğinde şeyhlerin duasının kabul edilmesi ve mucizevi olayların yaşanması, onların Allah katındaki makbuliyetini kanıtlayan kerametler olarak kabul edilir. Bu olay, Şeyh Haydar Efendi'nin maneviyatının gücünü ve dergâhın kutsiyetini artırmıştır.

Efsanede anlatıldığı gibi, geyiğin kurban edilmesinden sonra boynuzunun türbede saklanması, Türk kültüründeki koruyucu ruh ve kutsal emanet anlayışıyla ilişkilidir. Orta Asya Türk inancında kutsal kabul edilen hayvanların parçaları, koruyucu tılsım olarak kullanılırdı.³⁵

³¹ Çoruhlu, Yaşar (2017). Türk Mitolojisinin Ana Hatları. Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, s.:147.

³² Sayın Alsan, Şenay; Sinem Akın (2020). “Türk Kültür ve Sanatında Geyik Sembolizmi”. Ulakbilge, S. 45, s.:222

³³ Gürbüz, Duru Özden (2016). Ritüelden Tiyatroya “Geyik” Motifi ve Geyikler Lanetler Oyunu, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 31, s.:439.

³⁴ Ögel, Bahaeddin (2014). Türk mitolojisi II. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.: 24.

³⁵ Kumartaşlıoğlu, Satı (2015). Geyik boynuzlarının yatırlarda şifa için kullanımı. Milli Folklor Dergisi, (107), s.: 144.

(Kumartaşlıoğlu, 2015: 144). Bu bağlamda, boynuzun türbede muhafaza edilmesi, geyiğin kutsal gücünün ve koruyuculuğunun mekâna sirayet ettiğine inanılmasını sağlamıştır. Ayrıca, boynuzun kutsal bir hatıra olarak saklanması, dergâhın manevi atmosferini güçlendirmiş ve ziyaretçiler için dini bir sembol haline gelmiştir.

Sonuç

Üsküp Rufai Tekkesinin tarihsel süreci, sadece bir dini kurum olarak değil, aynı zamanda bölgedeki sosyal ve kültürel yapıyı güçlendiren önemli bir sosyal ve kültürel miras olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeyh Mehmet Efendi'nin 1818 yılında kurduğu tekke, zaman içinde geçirdiği çeşitli onarımlar ve işlevsel değişikliklerle, Rufailik geleneğinin sürekliliğini sağlamış ve bu geleneğin halk arasında nasıl yaşadığını gözler önüne sermiştir. Tekkenin manevi ve kültürel katkıları, sadece dini ritüellerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal dayanışma, kültürel kimlik ve geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında da önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Üsküp Rufai Tekkesinin, sadece dini bir merkez olmanın ötesinde, toplumsal ve kültürel işleviyle de büyük bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Şeyh Mehmet Efendi tarafından 1818'de kurulan Üsküp Rufai Tekkesinin bir yüzyıldan fazla bir süredir faaliyet göstermesi, Rufailik geleneğinin sürekliliği ve bu geleneğin halk arasında benimsenmesi açısından dikkate değerdir. Bu süreklilik, tekkenin zaman içinde birçok onarımdan geçmesine rağmen, sosyal ve dini işlevlerini koruyarak bölgedeki halkla bağlarını sürdürmesinin bir göstergesidir.

Üsküp Rufai Tekkesinin en önemli katkılarından biri, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve halkı bir araya getiren etkinlikler düzenlemesidir. Tekkenin düzenlediği Nevruz, Hıdırellez ve Muharrem ayı gibi dini ve kültürel kutlamalar, sadece manevi pratiklerin yerine getirilmesiyle kalmamış, aynı zamanda bölgedeki kültürel kimliğin korunmasına ve toplumsal bağların güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu etkinlikler, tekkenin bir ibadet merkezi olmanın ötesinde, sosyal hayatın önemli bir buluşma noktası haline gelmesini sağlamıştır.

Tekke, sadece dini bir mekân değil, aynı zamanda sosyal yardımlaşmanın pekiştirildiği, toplumsal dayanışmanın sağlandığı ve kültürel değerlerin yaşatıldığı bir kurum olarak da büyük bir rol

oyunmaktadır. Zikir meclisleri, sohbet toplantıları, düğünler ve diğer toplumsal etkinlikler, tekkenin halkla olan bağına güçlendirmiştir. Şeyhlerin halkla kurduğu yakın ilişkiler, tarikat üyelerinin manevi yolculuklarında önemli bir yer tutmuştur. Bu yönüyle, Rufai Tekkesinin sosyal işlevi, bölgedeki dini ve toplumsal yapının biçimlenmesinde büyük bir etkiye sahiptir.

Tekke, aynı zamanda bir kültürel üretim merkezi olarak da işlev görmüştür. Yahya Kemal gibi önemli bir şairin gelişiminde etkili olan bu tekke, sadece dini bir merkez değil, aynı zamanda edebi ve kültürel gelişimin teşvik edildiği bir ortam olmuştur. Şairlerin, yazarların, sanatçıların, bilim insanlarının sıkça ziyaret ettiği bu tür yerler, kültürel ve manevi değeri olan üretimlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Yahya Kemal'in aktardığı zikir ve devran meclislerinin yoğun katılımı, tekkenin toplumsal bir fonksiyon üstlendiğini ve kültürel üretim açısından önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Üsküp Rufai Tekkesinin, halk arasında inanç ve ritüel pratiklerinin yaşatılması açısından önemli bir rol oynadığı bulgulanmıştır. Özellikle türbelerin halk inançlarındaki şifa merkezi rolü, cin inancıyla bağlantılı ritüeller ve dua-adak temaları, halk arasında manevi bir güven ortamı sağlamaktadır. Bu tür ritüeller, sadece fiziksel iyileşme sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda psikolojik bir rahatlama da sunmaktadır. Ayrıca, tekkenin içerisinde bulunan kutsal hayvan sembollerinin, halk inançlarıyla ve Türk mitolojisindeki kutsallık inançlarıyla ilişkilendirilmesi, kültürel hafızanın güçlü bir biçimde yaşatıldığını ortaya koymaktadır.

Üsküp Rufai Tekkesinin, modernleşme ve küreselleşme karşısında kültürel bir direnç gösterdiği, özellikle 1963 yılından sonra Halvetî-Ramazânî tarikatına mensup Şeyh Haydar'ın tekkeye sahip çıkmasıyla belirginleşmiştir. Şeyh Haydar'ın çabaları, Rufailik geleneğinin yeniden canlanmasına zemin hazırlamış ve tekkenin tarihsel sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu durum, tekkenin sadece dini bir yer olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir işlev taşıdığını bir kez daha kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak, Üsküp Rufai Tekkesinin tarihi ve toplumsal işlevleri, bölgedeki dini ve kültürel yaşamın önemli bir parçasıdır. Tekke, halkın manevi ihtiyaçlarına cevap verirken, aynı zamanda sosyal yapıyı

güçlendiren ve kültürel kimliği koruyan bir merkez olarak rol oynamaktadır. Bu süreklilik, Rufailik geleneğinin bölgedeki toplumsal hafızada nasıl kök saldığını ve günümüze kadar nasıl aktarıldığını göstermektedir. Tekkenin dini, kültürel ve toplumsal işlevleri, onun tarihsel önemini ve bölgedeki yerini pekiştirmekte olup, Rufailik geleneği ve Üsküp Rufai Tekkesinin rolü, bu mirasın korunması ve yaşatılması açısından büyük bir değere sahiptir.

Kaynakça

Bakırcı, Nedim; Hüseyin Kürşat Türkan (2013) Tekke ve Zaviyelerin Balkanlar'daki Rolü ve Önemi, *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, Sayı:1, s:145-160.

Beyatlı, Yahya Kemâl (2008). Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Çoruhlu, Yaşar (2017). Türk Mitolojisinin Ana Hatları. Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Deniz, Şefaattin; İbrahim Şirin (2018). *Şeyh Sadeddin Sırrı Er-Rifai - Armagan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, s.157-170, Kocaeli

Ercan, Emine Hilal (2006). *Makedonya'da Adak ve Ziyaret Yerleri*, Ege Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir

Erdaş, Safiye Şeyda (2020). Üsküp Rifâî Âsitânesi Şeyhi Sa'deddîn Sırrî Efendi'nin Mûsikî Yönü ve Bestelenmiş Eserleri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:20, Sayı:1, s.2020-239.

Eren, İsmail (1984). Üsküp'te Hedirellez Adetleri, *Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi*, Yıl XX, Sayı 190, 105-110.

Gezgin, Faruk (2023). *Kosova'nın Yiğit Oğlu Burhan Sait*, Post Yayınevi, İstanbul

Gürbüz, Duru Özden. Ritüelden Tiyatroya "Geyik" Motifi ve Geyikler Lanetler Oyunu, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 31 (2016): 436-451.

İnan, Abdulkadir (1998). *Makaleler ve incelemeler 1*. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara Kara, Mustafa (1990). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Kara, Mustafa (2011). Tekke Maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40, s.: 368-370.

Kara, Mustafa (2012). Basra Bursa Bosna Güzergâhında Bir Mola: Üsküp Rifâî Tekkesi, *Bursa'da Zaman*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, S.4, s.42-45, Bursa.

Karakuş, Ertuğrul (2016). Yahya Kemâl Beyatlı'nın İlk Şiir Hocası Şeyh Sâdeddin Sırrı'nın Aile Efrâdına Ait Üsküp Rifâî Tekkesi Haziresinde İki Adet Kitâbeli Mezar Taşı, *Dede Korkut*, S.9, s: 48-54

Kaya, Fahri (2010). *Hüseyin Süleyman Üsküp'te Osmanlı Mirası*, Yeni Balkan Yayınları, Üsküp.

KK1: Murtazan Mureteza, Üsküp Rifai Tekkesi Şeyhi, Derleme tarihi 31 Mayıs 2017

Kumartaşlıoğlu, Satı (2015). Geyik boynuzlarının yarıllarda şifa için kullanımı. *Milli Folklor Dergisi*, (107), s. 137-148.

Kurt, Furkan (2022). Kuzey Makedonya'da Türk Kimliğinin Yaşatılmasında Kültler, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Nuredini, Mensur (2007). Makedonya'daki Müslümanlarda Doğum, Evlenme ve Ölüm ile İlgili İnanışlar ve Uygulamalar, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir

Ögel, B. (2014). Türk mitolojisi II. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ruşid, Feyhan (2022). Üsküp Türklerinin Somut Olmayan Kültürel Mirası, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Edirne

Sait, Burhan (1996) Üsküp'ün Rufai Tekkesi'nde Fotoğraflarda Nevruz, *Vardar*, S. 22, s. 15, Üsküp.

Sâlih Âsım Bey (2004). Üsküp Tarihi ve Civarı, (Sadeleştiren: Süleyman Bâkî), İstanbul: Rumeli Türkleri Vakfı-Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Salih Âsım Bey (2004). Üsküp Tarihi ve Civarı, Sadeleştiren: Süleyman Baki, Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.

Sayın Alsan, Şenay; Sinem Akın (2020). "Türk Kültür ve Sanatında Geyik Sembolizmi". *Ulakbilge*, S. 45, s. 215-226.

TDV İslam Ansiklopedisi (2008), Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, Cilt 35, Sayfa:99-103

Tuna, Tuğçe (2013), Balkanlardaki Miras Tekkeler, H Yayınları, İstanbul

Üskübi, M. Zihni (1983). "Üsküp Rifâî Dergâhının Tarihçesi", *Yönelişler*, C. II, S. 22, s. 43-46, İstanbul.

Yeni Balkan (2024). Üsküp Rufai Tekkesi Aşure Geleneğini Sürdürüyor, <https://www.yenibalkan.com/haber/uskup-rufai-tekkesi-asure-geleneğini-surduruyor-33132.html>, Erişim Tarihi: 14-10-2024

Extended Abstract

Macedonia has historically been a meeting point for various cultures, civilizations, and religious beliefs. The coexistence of multiple cultures in this land has deeply influenced the region's cultural and social structure. Following the Ottoman Empire's conquest of Macedonia at the end of the 14th century, the region underwent a significant transformation. Ottoman rule affected the region's religious, cultural, and social structures, leading to the strengthening of social bonds, especially through Sufi traditions and religious orders. During this period, tekkes in Macedonia not only became places of worship but also vital centers that shaped people's daily lives, reinforced social solidarity, and played a key role in preserving cultural identity. Among these tekkes, the Skopje Rufai Tekke holds a special place and has made a substantial contribution to the spiritual and cultural life in the region.

After the Ottoman Empire's conquest of Macedonia, the region was integrated into the Empire's system of governance and cultural norms, fundamentally changing its religious and social relations. Under Ottoman rule, the spread of Islam accelerated, and Sufi teachings gained significant influence among the people. During the Ottoman period, religious orders became not only centers for religious education but also integral institutions in social life. Tekkes functioned as places where people learned religious practices, fostered social solidarity, and preserved cultural values while providing education.

In line with the Ottoman Empire's policy of tolerance, the coexistence of different religious groups was encouraged, allowing local people to preserve their cultural identities. The tekkes in Macedonia were among the most significant products of this tolerant environment. Sufi traditions, especially through orders such as the Bektâşi, Nakşibendi, Halveti, and Rufai, permeated the region. These orders, with their religious rituals as well as their cultural and social functions, left a strong mark on the people. The Skopje Rufai Tekke, as part of these movements, became an important center supporting the spiritual education and cultural development of the local population.

The Skopje Rufai Tekke was established in 1818 by Sheikh Mehmet Efendi. Sheikh Mehmet Efendi introduced the teachings of the Rufai order to the people and laid the foundation for the social functions of the tekke. The Rufai order, while adhering to Islam, carries a deep spiritual meaning and is especially known for its rituals such as dhikr, sema, and devran. These rituals aim to bring individuals to spiritual maturity and deepen their inner journey.

Since its establishment, the Skopje Rufai Tekke has functioned as both a religious worship center and a space that addressed the social and cultural needs of the people. Over time, it became a central institution in the region's

religious, cultural, and social life. It went beyond being merely a place of worship and evolved into a vital institution for social solidarity, the preservation of cultural identity, and the continuation of traditions. The teachings and activities of the Rufai order were widely accepted by the people, and the tekke became a meeting point for people from various segments of society.

The social function of the Skopje Rufai Tekke, especially through the creation of a sense of spiritual security among the people, was crucial. The prayers and dhikr sessions held at the tekkes formed a spiritual bond between individuals, helping to strengthen social cooperation and solidarity. Additionally, the social activities within the tekke allowed the people to preserve their cultural values and contributed significantly to the preservation of cultural memory. In this context, both the religious and cultural functions of the tekke played an essential role in shaping the way of life and identity of the people in the region.

The Skopje Rufai Tekke also played a significant role as a center that promoted cultural production. This tekke was influential in the development of notable poets such as Yahya Kemal, who was inspired by the spiritual atmosphere of the dhikr meetings he attended there. The tekke became a place where poets, writers, and artists could develop their ideas and produce cultural works.

In addition to its role in cultural production, the tekke also contributed to the preservation of traditional arts among the local population. The events and sohbet sessions held at the tekke provided a space for the development of artistic expressions and the creation of poetry, music, and other cultural products.

From the mid-20th century, especially during Yugoslavia's socialist period and in the face of globalization, the Skopje Rufai Tekke displayed significant cultural resilience. After 1963, when Sheikh Haydar of the Halvetî-Ramazanî order took over the tekke, the Rufai tradition was revitalized, and the tekke reached an important turning point in its historical process. Sheikh Haydar's efforts ensured the preservation of the tekke's spiritual values and laid the groundwork for the continuation of the Rufai tradition.

During this period, despite the secular policies of the socialist government that forced religious activities to be conducted secretly, the people continued to gather at the tekke to fulfill their spiritual needs and preserve cultural values. Even during this challenging time, the Skopje Rufai Tekke remained a spiritual and cultural meeting point for the people.

The Ottoman Empire, not only in military and political terms but also in its impact on religious, cultural, and social structures, created a profound influence. The Ottoman expansion into the Balkans at the end of the 14th century led to a restructuring of the social structures of the people in the region, and especially through the Empire's tolerance policy, the coexistence of different ethnic and religious groups became possible. The Ottoman Empire, not only accepted religious diversity in the lands it governed but also developed a governance model that encouraged the coexistence of this diversity. In this context, Macedonia, one of the regions ruled by the Ottoman Empire, became one of the clearest examples of this cultural interaction.

In the Ottoman period, Macedonia was a region where multiple cultures coexisted, playing a key role in shaping the region's social structure. Under Ottoman influence, religious orders and tekkes became not only religious institutions but also central in shaping social and cultural life. The spread of Sufism and religious orders in the Ottoman territories left lasting marks on the region's religious and cultural structures. During this time, Sufi orders became an important force in shaping society, particularly in the spiritual and cultural development of the people.

The Ottoman administration, largely shaped by the influence of religious orders, made these institutions essential centers for the people to learn about religious practices and achieve spiritual maturity. Orders such as the Bektâşi, Nakşibendi, Rufai, and Halveti played significant roles not only in religious education but also in shaping the people's daily lives through their cultural, literary, and social functions. These orders strengthened the people's connection to art and literature, influencing the cultural life of the region.

The tekkes in Macedonia during the Ottoman period were not only religious centers but also contributed to shaping the social and cultural life. Tekkes promoted social solidarity, preserved cultural identity, and protected traditional values. The tekkes of the Rufai, Bektâşi, and Nakşibendi orders became key centers for the spiritual education of the people. The dhikr sessions, sohbet gatherings, and other religious rituals held at these tekkes contributed to the people's spiritual development while strengthening social bonds.

The religious rituals performed at the tekkes helped the people learn the teachings of Islam and organized their religious lives. At the same time, these activities strengthened social solidarity. Tekkes became places where people could easily participate in public meetings and establish strong bonds with the local community. This process also played an important role in the transition of the people in Macedonia to Islam. The Ottoman Empire's efforts to spread

Islam, through these religious orders, strengthened the people's religious affiliation.

Among the tekkes in Macedonia, the Rufai Tekke played a significant role in contributing to the spiritual development of the people. Rufaiism had a broad influence in the Ottoman Empire, especially known for its rituals such as dhikr and sema. The Rufai Tekke in Macedonia not only served as a religious center but also functioned as an important cultural gathering point.

Rufaiism provided a structure that not only addressed the spiritual needs of the people but also strengthened social ties. The tekke facilitated cultural communication among the people, preserved traditional arts, and supported the creation of literature and art. Dhikr meetings, sema performances, and sohbet sessions became tools for strengthening social solidarity and preserving cultural values. The teachings of the Rufai order contributed to the spiritual development of the people while also strengthening their cultural identity.

Tekkes in Macedonia were not just places of worship but also spaces that encouraged the people's artistic and cultural expressions. The sohbet sessions, literary activities, and other cultural events held at the tekkes supported the people's artistic production. The Skopje Rufai Tekke had an influence on the development of important poets such as Yahya Kemal Beyatli, who found inspiration for their literary works in the spiritual atmosphere of the tekke. Additionally, the events held at the tekkes helped preserve traditional arts and protect cultural memory.

The Skopje Rufai Tekke was established in 1818 by Sheikh Mehmet Efendi. During the Ottoman period, religious orders played a key role in the spiritual education of the people and in shaping the social structure. The Rufai order aimed to help individuals achieve spiritual maturity through its teachings, which included rituals like dhikr, sema, and devran.

One of the distinguishing features of the Rufai order is its dhikr ritual. Dhikr, through the invocation of Allah's names, seeks to achieve spiritual purification. The dhikr performed at the Rufai Tekke is a collective ritual often accompanied by melodies. Additionally, sema, a spinning dance, symbolizes a spiritual journey. The sema performances at the Skopje Rufai Tekke were not only a form of worship but also a social activity.

The Skopje Rufai Tekke was not only a religious worship place but also a cultural and social center. Under the leadership of Sheikh Mehmet Efendi, this tekke became an important school of spiritual education, a cultural center, and a platform for strengthening social solidarity. The tekke played a crucial role in

educating the people spiritually and keeping them united. Furthermore, it played a unifying role in the cultural diversity among the people.

The events held at the Skopje Rufai Tekke went beyond religious rituals and included activities that reinforced social life. Important cultural and religious celebrations, such as Nevruz, Hidirellez, and the month of Muharram, were events that strengthened social solidarity. These celebrations marked important periods when the tekke connected with the people and reinforced social bonds.

The Skopje Rufai Tekke played a key role during the Ottoman period in shaping the social structure in Macedonia, preserving cultural values, and responding to the spiritual needs of the people. Tekkes paved the way for social harmony and the development of a culture of cooperation among the people.

Dhikr sessions were one of the most important religious activities at the Rufai Tekke. People from different walks of life gathered in dhikr meetings, creating a spiritual atmosphere that strengthened their social ties. These events increased social solidarity and reinforced the awareness of living together.

In times of crisis, the Skopje Rufai Tekke became a place where the people could find spiritual support. The tekke played an essential role as a center where people helped one another, strengthening their sense of spiritual security.

The Skopje Rufai Tekke has been a place that keeps the cultural memory of the people alive and preserves traditions. It has made significant contributions to preserving traditional arts and cultural values. The events held at the tekke helped to sustain the artistic expressions and literary works of the people, providing a space for the preservation and development of culture in Macedonia.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Doktor Abdullah Cevdet'in Hekimlik Hayatı ve Tıp Konulu Eserleri*

Ali Okumuş*

(ORCID: 0000-0002-4615-4932)

Makale Gönderim Tarihi
22.11.2024

Makale Kabul Tarihi
11.03.2025

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Okumuş, A., "Doktor Abdullah Cevdet'in Hekimlik Hayatı ve Tıp Konulu Eserleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 702-791.

APA: Okumuş, A. (2025). Doktor Abdullah Cevdet'in Hekimlik Hayatı ve Tıp Konulu Eserleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 702-791.

Öz

Bu araştırma, Türkiye'de Batılılaşma düşüncesinin önde gelen temsilcilerinden Doktor Abdullah Cevdet'in hekimlik hayatını ele almakta ve onlarca eseri arasından tıpla ilgili olanlara yoğunlaşmaktadır. Abdullah Cevdet, 1894 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezun olduktan sonra bazı dönemlerde ara verse de hayatının sonuna kadar göz hekimi olarak çalıştı. Önce sürgüne gönderildiği Trablusgarp'ta askeri hastanede, daha sonra Viyana Sefareti'nde hekimlik yaptı. Mısır'a kaçtığı 1905'te, Kahire'de göz hekimliği yapmaya başlayan Abdullah Cevdet, 1910'da İstanbul'a gelince Çağaloğlu'nda kurduğu İctihad Evi'nin bir katını muayenehane olarak kullandı.

* Bu araştırma, 5-8 Haziran 2024 tarihlerinde Bilecik'te gerçekleştirilen XV. Türk Tıp Tarihi Kongresinde sunduğum "Abdullah Cevdet'in Tabipliği ve Türk Tıp Tarihi Literatürüne Katkıları" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve makale olarak hazırlanmış halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ali.okumus@bilecik.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

1919'da tayin edildiği Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevi esnasında köy hekimlik mektepleri kurmaya çalışsa da kısa bir süre sonra İstanbul'da başlayan veba salgını Abdullah Cevdet'i de görevinden etti. 1920 ortalarında yeniden Sıhhiye Umum Müdürü olarak tayin edildi. Doktor Cevdet, müdürlüğünün ikinci döneminde dispanserler açtı ve sanatoryumlar kurdu. Bu dönemde İstanbul'da işgal gücü olarak bulunan İngilizlerle iyi geçinmeye çalışan doktor, düzenlediği tiyatro gösterilerinde usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle Eylül 1921'de yeniden görevinden azledildi.

Hekimlik faaliyetlerine ilaveten tıp konusunda yayınlar da yapan Abdullah Cevdet, öğrencilik yıllarında başladığı neşriyat hayatını ömrünün sonuna kadar sürdürdü. Kitaplarında halk sağlığını ön plana çıkarmış, *İçtihad* mecmuasında yayımladığı makalelerinde ise daha çok güncel sağlık meselelerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada Doktor Abdullah Cevdet, hekimlik yönüyle incelenmekte ve tıp konulu eserleri hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doktor Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye, İçtihad Mecmuası, Tıp Literatürü

Dr. Abdullah Cevdet's Medical Career and Works in Medicine

Abstract

This research examines the medical career of Doctor Abdullah Cevdet, one of the leading representatives of Westernization movement in Turkey and focuses on his works related to medicine. After graduating from the Military Medical School in 1894, Abdullah Cevdet worked as an ophthalmologist until the end of his life, although he took some breaks. He first worked as a physician in a military hospital in Tripoli, where he was exiled, and later in the Vienna Embassy. After fleeing to Egypt in 1905, Doctor Abdullah Cevdet began practicing ophthalmology in Cairo. After coming to Istanbul in 1910, he used one floor of the İjtihad House he built in Cağaloğlu as a clinic.

While he was assigned to the General Directorate of Health in 1919, he tried to establish village medical schools, but a plague epidemic that started in Istanbul shortly afterwards forced Abdullah Cevdet out of office. In the middle of 1920, he was reassigned as the Director General of Health. During his second term as director, Dr. Cevdet opened dispensaries and attempted to establish sanatoriums. During this period, the doctor tried to get along well with the British occupying forces in Istanbul, but was dismissed from his post again in September 1921 due to irregularities in the theater plays he organized.

In addition to his medical activities, Abdullah Cevdet also continued his publications about medicine, which he had started during his student years,

until the end of his life. Prioritizing public health in his books, he mostly addressed current health issues in his articles published in the journal *İçtihad*. This study examines Abdullah Cevdet's medical career, providing insights into his contributions to the field and an overview of his medical works.

Keywords: Doctor Abdullah Cevdet, School of Medicine, Journal of *İçtihad*, Medical Literature.

Giriş

Türk modernleşmesi ve Batılaşmasının öncü isimlerinden olan Doktor Abdullah Cevdet, 1869 yılında Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti (Elâzığ) vilayetine bağlı Arapgir'de doğdu. Şair, yazar, tercüman, yayıncı, matbaacı ve göz doktorudur. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularındandır. İlk öğrenimlerini civar okullarda tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek önce Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'ne kaydoldu, daha sonra da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de eğitim aldı. 1894 yılında tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu.

Hayatı hakkında hayli kalem oynatılmış olan Abdullah Cevdet'in en çok gölgede kalan özelliği, zaman zaman ara verse de yaşamının hemen her döneminde icra ettiği hekimlik mesleği ve tıp konusunda telif ve tercümelere oluşan onlarca çalışmasıdır. Tıpla ilgili ilk eserlerini henüz Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye talebesi olduğu 1890'ların başlarında yayımlamaya başlayan Cevdet, Trablusgarp'a sürüldüğü 1895'e kadar bu alandaki yayınlarını aralıksız sürdürdü. Viyana'da elçilik doktoru olarak çalıştığı yıllarda ve İsviçre ile Mısır'da bulunduğu zamanlarda ise daha çok şiirle, edebi tercümelemlerle ve *İçtihad* mecmuasını yayımlamakla meşgul oldu. 1910 yılı sonlarında İstanbul'a dönünce yeniden tıpla ilgili yayınlar yapmaya başladı. Özellikle iki defa getirildiği Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevinden (1919-1922) sonra *İçtihad* mecmuasında "Sıhhiyeye Ait Mesaim" ve "Sıhhi Sütun" başlıkları altında, topluma halk sağlığı konusunda bilgi aktarmayı hedefleyen çeşitli makaleler kaleme aldı.

Doktor Abdullah Cevdet, meslek hayatına göz doktoru olarak başladı. Her ne kadar meslektaşları kendisinden başarılı bir hekim olarak bahsetmese de 1932 yılındaki ölümüne kadar maişetini yayıncılığın yanı

sıra bu mesleğinden temin etti. Neşrettiği tıp konulu eserlerinden dolayı literatür derlemelerinde zaman zaman kendisinden söz edilmesine rağmen çoğu zaman hekim biyografilerinde ismi dahi geçmemektedir.¹

Bunun en önemli sebebi yaşamı boyunca ortaya koyduğu görüşler ve karıştığı tartışmalardır. Özellikle Hollandalı oryantalist Reinhart Pieter Anne Dozy'nin (1820-1883) *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (571-1863)* isimli kitabını², *Tarih-i İslamiyet* adıyla Türkçeye tercüme ederek 1908'de Kahire'de yayımlaması³ Abdullah Cevdet'i sert eleştirilerin hedefi haline getirdi. Ayrıca Bahailik hakkındaki düşünceleri⁴ ve Avrupa'dan damızlık adam getirtmek şeklinde yanlış anlaşılan görüşleri⁵ kendisini adeta siyasi bir figüre dönüştürdü. Vaktiyle şiddetli bir Abdülhamid muhalifi olan Abdullah Cevdet, zamanla benzer bir muhalefeti kuruluşunda rol oynadığı İttihat ve Terakki Cemiyeti için de sergiledi. Türk aydınları tarafından uzun yıllar tartışılan Doktor Abdullah Cevdet, inişli çıkışlarla dolu yaşamında Batıcılık fikrinin yılmaz bir savunucusuydu.

¹ Doktor Rıza Tevfik, 1914 yılında *Nevsal-i Milli'*de Abdullah Cevdet hakkında kaleme aldığı makalede kendisini bir tıbbiyeli olarak tanıdığını ifade etmektedir. (*Nevsal-i Milli*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet, 1330, s. 99-100.) *Nevsal-i Milli'*de ayrıca Abdullah Cevdet'in Doktor Rıza Tevfik hakkında bir makalesi (s. 37-40) ile "Tevhide gidelim" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. (s. 101-103) Bursalı Mehmed Tahir, tabip müellifler arasında Abdullah Cevdet'i göstermemektedir. (Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul, 1923, s. 202-249) Bununla birlikte IRCICA tarafından neşredilen tıp literatürü tarihinde Abdullah Cevdet'in hekimlik yönü kısaca ele alınmakta ve bazı eserlerine yer verilmektedir. Bkz. *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 2008, s. 1040-1045.

² Kitap Dozy tarafından Flemekçe yazılmış ve Belçikalı şarkiyatçı Victor Chauvin (1844-1913) tarafından Fransızcaya 1863'te tercüme edilerek Leiden ve Paris'te basılmıştı. Abdullah Cevdet kitabın Fransızca tercümesini Türkçeye aktarmıştır.

³ Reinhart Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, 2 Cilt, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1908, ss. 733.

⁴ Abdullah Cevdet "Mezheb-i Bahauullah-Din-i Ümem", *İctihad*, 1 Mart 1922, s. 3015-3017. Konu hakkında tartışmalar için bkz: Necati Alkan "The Eternal Enemy of Islam': Abdullah Cevdet and the Bahá'í religion", *Bulletin of SOAS*, 68:1, 2005; Zikrullah Aykaç, *Osmanlı Devleti Döneminde Bâbîlik/Bahâîlik Hareketi'nin Gelişimi ve Faaliyetleri (1844-1922)*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.

⁵ M. Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 389-390.

Bu araştırmanın amacı Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasını şekillendiren fikirlerin izini sürmek değildir. Zaten bu konuda pek çok çalışma yapılmıştır.⁶ Bunun yerine, Abdullah Cevdet bir göz hekimi olarak merkeze alınacak ve tıpla ilgili çalışmaları yaşamının akışı içerisinde değerlendirilecektir. Ancak baştan söylemek gerekir ki Abdullah Cevdet, siyaset, tarih, sosyoloji, din gibi konularda kaleme aldığı çalışmalarında sıklıkla tıbbi meselelere temas etmekte veya bunlardan örnekler vermektedir. Benzer şekilde tıp konusunda yazmaya başladığında da siyasi konular hakkında kanaatler ileri sürmektedir. Disiplinler arasında sık sık geçişler yapan, konuları iç içe anlatmayı tercih eden Abdullah Cevdet gibi bir yazar ve şairin çalışmalarını kesin çizgilerle ayırmak neredeyse imkânsızdır. Her ne kadar bu çalışmada tıpla ilgili hemen her eseri değerlendirilmiş olsa da bu özelliğinden dolayı gözden kaçan çalışmalarının olması muhtemeldir.

Abdullah Cevdet'in hekimlik mesleğiyle ilgili ayrıntıları ve bununla ilgili yaptığı çalışmaları ortaya koymak hiç şüphe yok ki onun biyografisine daha yakından bakma imkânı sağlamaktadır. Her şeyden önce hekimlik mesleği Abdullah Cevdet'in hem analitik düşünmesini hem de pozitivist ve eleştirel bir bakış açısıyla konuları ele almasını sağlamıştır. Bu yaklaşımı, Hüseyinzade Ali'ye yazdığı ve onun eserlerini tenkit ettiği mektuplarında açıkça görülmektedir.⁷ Buna rağmen hayatını konu alan biyografik çalışmalarda bile Abdullah Cevdet'in hekimlik yönü en az incelenen konulardandır. Özellikle Sıhhiye Umum Müdürlüğü döneminin aydınlatılması Doktor Cevdet'i yakından tanımak için son derece önemlidir.

Bugüne kadar Abdullah Cevdet, erken Cumhuriyet ideolojisinin dine yaklaşımının bir sonucu olarak, ateizm ve din düşmanlığı kıskacında ele alınmış, bundan dolayı ortaya koyduğu fikirler tam manasıyla ve

⁶ Bu konuyla ilgili geniş literatürde ön plana çıkan eserler şunlardır: Hanioglu, *a.g.e.*; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 163-183; M. Şükrü Hanioglu, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", *Late Ottoman Society, The Intellectual Legacy*, Ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, Londra, 2005, s. 39-61; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 350-366.

⁷ Şerife Çiğın, "Abdullah Cevdet'ten Hüseyinzade Ali'ye Mektuplar ve Kartpostallar", *Yeni Türk Edebiyatı*, Sayı: 1, Mart 2010, s. 205-206.

derinlemesine anlayışamamıştır.⁸ Bugün, Abdullah Cevdet'i siyasi, dini ve ideolojik tartışmaların dışında tutarak daha kapsayıcı bir bakış açısıyla ele almak artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu araştırma, Abdullah Cevdet'in mesleki hayatına yoğunlaşarak bu istikamette bir adım atmaya hedeflemektedir.

Mektebi Tıbbiye Yılları

Abdullah Cevdet'in çocukluk ve mektep hayatıyla ilgili ilk bilgilere Karl Süsseim'in 1938 yılında, muhtemelen aileden edindiği malumata dayanarak yazdığı bir ansiklopedi maddesinden ulaşılabilmektedir.⁹ Kısmen arşiv belgeleriyle ve sonraki araştırmalarla da doğrulanabilen bu bilgilere göre Abdullah Cevdet, bugün Malatya'nın bir ilçesi olan Arapgir'de 9 Eylül 1869'da dünyaya geldi.¹⁰ Babası askerlikten emekli Hacı Ömer Efendi'dir.¹¹ Annesinin ise Mustafa kızı Lâmia olduğu İsviçre'de görülen bir mahkeme tutanağında zikredilmektedir.¹²

⁸ M. Şükrü Hanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57.

⁹ Karl Süsseim, "Abd Allah Djewdet", *Encyclopédie de l'Islam*, Supplément, 1938, s. 59-64

¹⁰ Abdullah Cevdet'in Çağaloğlu'nda göz hekimliği yaptığı yıllarda, kaybettiği nüfus tezkeresini yeniden talep için Dahiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçesinde doğum tarihi ve yeriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: "Bin iki yüz seksen beş sene-i hicriyesi cemaziyülevvelinde Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne tabi Arapkir kazasının Ulupınar mahallesinde doğmuşumdur. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti merkez nüfus defterinde kaydım vardır. Oradan alınmış olan nüfus defterinde kaydım vardır. Oradan alınmış olan tezkirem zayi olmuştur. Mahallinden sual olunarak yeniden yedime nüfus tezkiresinin verilmesini istida ederim." Abdullah Cevdet'in Hicri Cemaziyülevvel 1285 olarak verdiği doğum tarihi Miladi olarak Ağustos/Eylül 1868 tarihine karşılık gelmektedir. Bu bilgilere göre Abdullah Cevdet, şimdilerde Elâzığ'ın Keban ilçesinde ve Arapgir merkeze yaklaşık 50 kilometre uzaklıkta bulunan Ulupınar köyünde dünyaya geldiğini söylemektedir. BOA. *DH.SN.THR.* 55/95, 24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914.

¹¹ BOA. *DH.SN.THR.* 55/95. Başka bir belgede Abdullah Cevdet'in babasına uygun bir nişan verilmesi istenirken Hacı Ömer'in otuz sene askerlik mesleğinde çalıştığı ve emekli askerlerden olduğu ifade edilmektedir. BOA. *DH.SN.THR.* 55/95, 24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914. Hacı Ömer Efendi, 1900 yılında İstanbul'da seyahat ettikten kısa bir süre sonra vefat etmiştir. BOA. *DH.MKT.* 2356/5, 24 Mart 131/5 Haziran 1900; BOA. *DH.MKT.* 2405/62, 9 Eylül 1316/22 Eylül 1900.

¹² BOA. *Y.A.HUS.* 482/27, 5 Kasım 1904, lef 3. Aynı dava dosyasında Abdullah Cevdet'in İsviçre'den çıkarılmasıyla ilgili kararda ailesi hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Hacı

Ailesi Arapgir’de Ömeroğulları lakabıyla tanınmaktaydı. Ailenin tek çocuğu olan Abdullah Cevdet, bilindiği kadarıyla Arapgir ve Hozat’ta birkaç yıl yaşadktan sonra ailesiyle Elazığ’a taşındı. Orada askeri okula kaydoldu ve 8 Haziran 1885’te bu okuldan mezun oldu. Bu tarihlerde, on beş yaşında olduğu halde İstanbul’a geldi. Kuleli Askeri Tıp Mektebi’ne başlayarak 1888 yılında buradan mezun oldu. Aynı yıl Gülhane Askeri Tıbbiye Mektebi’ne geçti. 1894 yılında Askeri Tıbbiye’den yüzbaşı rütbesiyle diplomasını alan Abdullah Cevdet, öğrencilik yıllarında uzun süre devam ettireceği siyasi faaliyetlere karıştı.¹³

1890’lı yıllarda tıbbiye mektebi, hürriyetçi fikirlerin yayıldığı ve revaçta olduğu yerlerdi. Mektepte bulunan öğrenciler Avrupa’dan bir şekilde getirttikleri kitapları okuyor ve gizlice arkadaşlarına veriyordu. Abdullah Cevdet’in de Askeri Tıbbiye Mektebi’nde bulunduğu dönemde Felix Insard’ın *Spiritualisme et matérialisme* (1879) isimli kitabı ile Ludwig Büchner’in Fransızca *Force et matière* (1869) isimli çevrilen kitaplarını incelemesi, batılılaşmaya ve pozitivistliğe yönelmesinde etkili oldu.¹⁴ Bu sırada tıbbiye mektebinde birlikte okuduğu arkadaşları Diyarbakırlı İshak Sükûti, Çerkez Mehmed Reşit ile Arnavut İbrahim Edhem Murad Efendi (İbrahim Temo) başkanlığında -daha sonra İttihat ve Terakki adını alacak olan- gizli bir cemiyet kurdular.¹⁵

Abdullah Cevdet, kendi ifadesine göre on dört yaşındayken ve henüz İstanbul’a gelmediği bir tarihte, Fatma Hanım ile evlenmişti.¹⁶ 4 Temmuz

Ömer ve Lamia bin[ti] Mustafa’dan 17 Kânunusani 1869 tarihinde Memalik-i Şahane dahilinde vaki Arapgir’de tevellüt eden Doktor Abdullah İsviçre toprağından matruttur.”

¹³ Süsheim, a.g.m., s. 59-60; Hanioğlu, a.g.e., s. 5.

¹⁴ Hanioğlu, a.g.e., s. 12-15. Abdullah Cevdet sonraki yıllarda Büchner’in bu eserinden tercüme de yapmıştır.

¹⁵ Süsheim, a.g.m., s. 60.

¹⁶ Abdullah Cevdet’in bu evliliğinden bir yıl sonra Mehmed Emin isimli bir oğlu dünyaya geldi. Behiye isimli bir kızı doğmuşsa da uzun bir süre yaşayamadı. Fatma Hanım ise 8 Mart 1898 tarihinde vefat etti. K. Süsheim, a.g.m., s. 63. 1902 yılının ortalarında Londra’da bir İngiliz kadınla evlenmeye teşebbüs ettiği arşiv belgelerine yansımıştır. (BOA. BEO. 2082/156122, 20 Mayıs 1318/2 Haziran 1902) Abdullah Cevdet, Mısır’da bulunduğu tarihlerde Hüseyinzade Ali’ye gönderdiği 11 Kasım 1906 tarihli mektupta aile hayatından bahsetmektedir. Biyografisi açısından önemli ayrıntılar barındıran bu mektupta Cevdet on dört yaşında iken evlendirildiğini, evliliğin şirine bir melankoli kattığını, eşinin kendisine tam bir refik olmaktan uzak ve ümmi bir kız olduğunu

1894 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezun oldu ve 27 Ağustos 1894'te Haydarpaşa Hastanesi'nde çalışmaya başladı. Burada göz hekimliği branşında görev yapan Doktor Dikran Acemyan'ın asistanı ve yardımcısıydı.¹⁷

Osmanlı Devleti 1892-1895 yılları arasında tıbbi anlamdaki mesaini, imparatorluğun neredeyse bütün vilayetlerinde ortaya çıkan kolera salgınına harcamıştı.¹⁸ Kısa sürede Osmanlı başkentine de yayılan salgın ilk defa 16 Ağustos 1893'te Hasköy'de görüldü. Buradan Üsküdar'ı ve sonrasında bütün İstanbul'u etkisi altına aldı. Koleralı hastalar, tedavi amacıyla Selimiye Kışlası'ndan Haydarpaşa Hastanesi'ne gönderilince bu

söylemekteydi. On yıl kadar önce eşinin vefat ettiğini de belirten doktor, on senedir kendisine uygun bir eş aradığından bahsetmektedir. Cevdet'e göre bu yeni eş, Müslüman olmalı ki onun vasıta ve yardımıyla İslam aleminin kadınları üzerinde ıslahat ve tadilat yapabilmeliydi. (Çiğın, a.g.m., s. 216.) 1908 yılında ise Abdullah Cevdet Mısır'dayken yeniden evlendi fakat bu evlilik bahsettiği beklentilere uygun olmamalı ki uzun sürmedi. 1913'te İstanbul'da bulunan Cevdet, üçüncü defa yine Fatma isimli bir hanımla evlendi. Ölüncüye kadar yanı başında bulunan bu hanımdan Gül isimli bir kız çocuğu dünyaya geldi. K Süsseim, a.g.m., s. 63

¹⁷ Haniöğlü, a.g.e., s. 30. Şükrü Haniöğlü'nun sehven Diran şeklinde ismini zikrettiği Dikran Acemyan, 1852 yılında Yenikapı'da dünyaya geldi. 1873'te Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olduktan sonra eğitim için Viyana'ya gönderildi. Eğitimini tamamladıktan sonra bir süre Selanik Hastanesinde çalıştı. Arkasından Haydarpaşa Hastanesi'ne atandı ve uzun süre burada çalıştı. (*Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, s. 802; Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, 1453-1953, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953, s. 223.) Gazetelerde kehhal (göz hekimi) miralay ve kaymakam olarak zikredilen Dikran Acemyan, işinde ehliyetli bir hekimdi. Örneğin Kosova vilayeti Alay Beyi Asaf Bey'in gözlerine arız olan perdenin tedavisi için padişahın emriyle Dikran Acemyan Haydarpaşa Hastanesi'nde ameliyat yaptı. (*Sabah*, nr. 572, 30 Mart 1891, s. 2.) Başka bir gün ise Kumrulu Mescit mahallesinde gözleri görmeyen, hatta çeşitli doktorlardan şifa bulamayan bir kadını, Haseki Nisa Hastanesi'nde yaptığı bir ameliyatla iyileştirdi. Bunun üzerine mahallenin imam, muhtar ve ahalisi bu hadiseden duydukları memnuniyeti padişaha bildirdi. (*Sabah*, nr. 770, 17 Ekim 1891, s. 3.) Bu tarihten sonra Dikran Acemyan, Bahçekapısı'nda 18 numarada bulunan Merhametçiyen eczanesinde ihtiyacı olan hastalara bakmaya devam etti. (*Sabah*, nr. 1541, 28 Kasım 1893, s. 3.) Ayrıca Beyoğlu Emniyet Amirliği'nin de doktoru olan Dikran Acemyan 1911 yılında emekliye ayrıldı. (Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 224.)

¹⁸ Bu dönemde koleranın vilayetlerde nasıl ortaya çıktığı ve hastalığa karşı alınan tedbirlere dair pek çok araştırma yapılmıştır. Geniş literatür ve detaylı bilgiler için salgını İstanbul merkezli ele alan Mesut Ayar'ın *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007) başlığı ile yayımlanan doktora tezine müracaat edilebilir.

sefer hastane personeli arasında da kolera yayıldı. Salgınla mücadele için Fransa'dan Dr. André Chantemesse İstanbul'a davet edildi. 26 Eylül 1893'te İstanbul'a gelen Dr. Chantemesse, Haydarpaşa Hastanesi'nde birtakım tedbirlerin alınmasını sağladı. Bu sırada özverili çalışmalarından ötürü Dr. Dikran Acemyan'ın da aralarında bulunduğu bazı doktorlar nişan ve madalyalar ile taltif edildi.¹⁹

Kolera salgınının İstanbul'da yayıldığı tarihlerde Dr. Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin son sınıfında bulunmaktaydı. Yine aynı tarihlerde Haydarpaşa Hastanesi'nin göz branşında arkadaşı Dr. İbrahim Temo ile çalışmaya başladı. Ne var ki Abdullah Cevdet, kısa bir süre sonra Haydarpaşa Hastanesi'nden ayrılmak zorunda kaldı. Kasım 1894'te Diyarbakır'da kolera vakalarının görülmeye başlaması üzerine, civar vilayetlerden doktorlar acilen davet edilmesine rağmen alınan tedbirler yetersiz olunca Haydarpaşa Hastanesi'nden aralarında Yüzbaşı Abdullah Cevdet'in de bulunduğu bir hekimler heyeti Diyarbakır'a gönderildi.²⁰

Diyarbakır'a giden Abdullah Cevdet, burada çok aktif değildir. Adının karıştığı tek olay nizamiye eczacısı Yorgi Efendi'nin bir şikâyet dilekçesinde tanık olarak gösterilmesidir.²¹ Kolera salgınının yaşandığı yaklaşık iki yılın sadece son birkaç ayında Diyarbakır'da bulunan Abdullah Cevdet, buradaki görevi bitince redif elli ikinci alayın Harput taburunda görevlendirilmişti.²²

¹⁹ Nuran Yıldırım, "Yeni Belgeler ve İlmühaber Defteri Işığında Haydarpaşa Askeri Hastanesi", *Üsküdar Sempozyumu VI*, Bildiriler, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2008, s. 613.

²⁰ Oktay Bozan, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: 218, Ekim 2015, s. 6.

²¹ Buna göre, 4 Ocak 1895 tarihinde Diyarbakır'da bulunan belediye tabibi Bedros Efendi ve Dr. Leboviç ile diğer doktorların işlerinde suistimal olduğu gerekçesiyle eczacı Yorgi Efendi, Diyarbakır mahkemeleri tarafından konunun araştırılmasına yönelik bir şikâyet dilekçesi yazmıştı. Yorgi Efendi'ye göre vilayette ortaya çıkan hastalık kolera değil, başka bir hastalıktır. Bunun üzerine Dr. Leboviç Efendi'nin hazırladığı savunma raporunda mevcut hastalığın kolera olduğu, vilayette bulunan Abdullah Cevdet, Amerikalı Dr. Thomas, Dr. Mardiros ve Josef efendiler tarafından teyit ve tasdik edildiği belirtilmekteydi. BOA. A.İMKT.MHM. 571/25, lef 4. Sadeleştirerek aktaran Oktay Bozan, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri", s. 230-231.

²² Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 29, 5. dipnot.

Abdullah Cevdet'in yıllar sonra anlattıklarına bakılırsa Diyarbakır'a gitmesi bambaşka bir sebebe dayanmaktaydı. Ona göre 1894 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den yüzbaşı rütbesiyle mezun olunca memleketi olan Harput'a "tebdil-i hava" için gönderilmişti. Hava değişimi için kendisine sekiz ay süre tanındığını söyleyen Abdullah Cevdet, bu sürenin iki haftasını o sırada Diyarbakır'da bulunun dostu Süleyman Nazif'in yanında geçirmeye karar verdiğini kaydetmektedir. Bunun üzerine iki günlük yolu atıyla bir günde katederek Diyarbakır'a varmıştı. Kolera salgınıyla ilgili hiçbir bilgi vermeyen Abdullah Cevdet, bunun yerine Diyarbakır'da şair Ziya Gökalp Bey ile tanıştığını anlatmaktadır. Hatta o sırada Gökalp'in intihara teşebbüs etmesi üzerine onu bizzat tedavi ettiğini ve bir hafta boyunca baş ucundan hiç ayrılmadan pansumanını yaptığını da ifade etmektedir.²³

Tıp Konulu İlk Eserleri

Mekteb-i Tıbbiye ve Haydarpaşa Hastanesi'ndeki ilk çalışma yıllarında Abdullah Ömer ismiyle tanınan Dr. Abdullah Cevdet, bu dönemde

²³ Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp ile tanışıklığı ve anılarını, 24 Ekim 1924 tarihinde gerçekleştirilen Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yıllık kongresinde yaptığı konuşmasında anlatmıştı. Bu tarihte Ziya Gökalp hastadır ve bir gün sonra vefat edecektir. Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp'in hastalığı için "1310 senesinden beri kendisini tanıdığım bu mümtaz şahıs ya bugün ölmek üzere yahut da yarın ölüme namzettir ve yatağında her nev ıstırap ve ihtilaç içinde kıvrınmaktadır. İşte bu nadir yetişen adamı kaybetmemize sebep pederinin alkolik bir kimse olmasıdır." demektedir. Abdullah Cevdet'in açıklamaları için bkz: "Ziya Gökalp Etrafındakileri Tanıyor, Etbba Hayatından Ümidi Kesmişlerdir", *Cumhuriyet*, nr. 168, 25 Teşrinievvel 1924, s.1; "Ziya Gökalp Bey", *İleri*, nr. 2400, 25 Teşrinievvel 1924, s.1; "Ziya Gökalp Bey, Dün Akşam Verilen Bir Rapor" *Tanin*, nr. 731, 25 Teşrinievvel 1924, s. 1; "Ziya Gökalp Bey'in Babası", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 4226, 25 Teşrinievvel 1924, s. 3; "Hilâl-i Ahdar'ın Senelik Kongresi", *Vakit*, nr. 2452, 25 Teşrinievvel 1924, s. 5. Abdullah Cevdet'in gazetelere yansıyan anlattıklarının değerlendirmesi için bkz: Erdal Aydoğan, "Ziya Gökalp'in Ölümünün Türk Kamuoyu ve Basındaki Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2007, 181-182. Abdullah Cevdet'in Ziya Gökalp ile tanışıklığı hakkında ayrıca bkz. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism, The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Luzac and Company Ltd. and The Harvill Press, 1950, s. 24.

çoğunluğu şiir olmak üzere bazı eserler kaleme aldı.²⁴ Abdullah Cevdet'in tıp konusundaki ilk çalışmaları da yine talebelik yıllarında yayımlanmıştır.

Mesleğiyle ilgili hazırladığı ilk eseri *Dimağ, Dimağ ile Ruh Arasındaki Münasebât-ı Fenniyeyi Tedkik* ismiyle yayımlanan kitabıdır. Kitabın özsözüne düştüğü nota bakılırsa kitabı, 10 Kasım 1890 tarihinde kaleme almıştı. Fakat kitap ancak 1892'de İsteban Matbaası'nda basılabildi.²⁵ Kitapla ilgili *Musavver Cihan* mecmuasından çıkan tanıtım yazısında, on dokuzuncu asrın Almanya'da yetiştirdiği dâhilerden biri olarak zikredilen Doktor Ludwig Büchner'in (1824-1899) eserinden iktibas ve tercüme yoluyla Cevdet ibn Ömer'in bu eseri vücuda getirdiği ifade edilmektedir.²⁶ Ancak Abdullah Cevdet ne kitabın kapağında ne de kitaba yazdığı önsözünde bunun bir tercüme olduğunu belirtmekteydi. Tıbbiye-i Askeriye'de ilm-i hayat dersi muallimi Doktor Kaymakam Şakir Bey'e takdim ettiği bu eser, Cevdet'in ifade ettiğine göre, esasen beyin demek olan, aynı zamanda akıl ve şuur anlamına da gelen dimağ üzerine yoğunlaşmaktadır.

Bundan kısa bir süre sonra Ekim 1891'de hâlâ Mekteb-i Tıbbiye öğrenciliği devam ederken, *Maarif* mecmuasında "Uyku: Tıp ve tedavi nokta-i nazarından" başlıklı, arka arkaya iki sayıda tefrika ettiği bir makale kaleme aldı. Henri-Étienne Beaunis'in (1830-1921) *Le somnambulisme provoqué: études physiologiques et psychologiques* (Paris 1886) isimli kitabından yararlanarak hazırladığı makalesinde Cevdet uykuyu "*hissiyet, akıl, hareket-i faaliyatin suret-i muvakkatada tatil olunması*" şeklinde tanımlıyordu. Çok uyuma veya uykusuz

²⁴ Bu makalede, Abdullah Cevdet'in tıp konusu dışında kalan eserleri üzerinde durulmayacaktır. Abdullah Cevdet, 63 yıllık hayatı boyunca başta şiir olmak üzere, tarih, maarif, sosyoloji, felsefe, din, ziraat, uluslararası politika gibi pek çok konuda eserler vermiştir. Eserlerinin çoğunu İctihad Kütüphanesi adını verdiği yayın serisinden çıkarmış olmasına karşılık farklı yayınevleri tarafından neşredilen Osmanlıca, Fransızca ve Türkçe çalışmaları bulunmaktadır. Eserlerinin tam bir listesi henüz yapılmamış olsa da derli toplu bir bibliyografya için bkz: Mustafa Nihad, "Abdullah Cevdet (Abdullah Djevdet) 1869-1932", *Bibliyografya II 1932*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 40-47; Süssheim, a.g.m., s. 59-64; Hanioğlu, a.g.e., s. 415-419.

²⁵ *Dimağ, Dimağ ile Ruh Arasındaki Münasebât-ı Fenniyeyi Tedkik*, Sahip ve Naşiri Vatan Kütüphanesi Sahibi Ohannes Ferid, İsteban Matbaası, İstanbul, 1308, ss.46.

²⁶ "Yeni Kitaplar, Dimağ", *Musavver Cihan*, nr. 17, 11 Kânunuevvel 1307/23 Aralık 1891, s. 136.

kalmanın insan fizyolojisi üzerindeki etkisine değindikten sonra konuyu *somnambulisme*'e yani uyurgezerliğe getiriyordu. Cevdet'e göre uyurgezerlik öyle bir uykudur ki devam ettiği müddetçe zekâ ve hafıza da durmadan çalışır. Fakat bu faaliyetten uyuyan kişi haberdar olmaz ve bunu hissetmez. Kendisi, Fransızca bir ifade olan *somnambulisme* kelimesini, "*seyr-i fi'l-menam*" şeklinde tercüme etmeyi uygun bulduğunu söylüyor ve "*uyurken yürümek*" anlamına geldiğini aktarıyordu.²⁷ Makalenin son kısmında uyurgezerliğe karşı yapılacak tedavilere değinen Cevdet, jimnastik yapmanın, soğuk su, deniz suyu, ıhlamurlu veya afyonlu suların biriyle yıkanmanın bir çare olabileceğini ileri sürerek çeşitli ilaçlar önermektedir. Cevdet'in son derece yüzeysel olan bu çalışması daha çok bir derleme niteliğindedir.²⁸

Abdullah Cevdet'in Haydarpaşa Hastanesi'nde çalışırken ve henüz Diyarbakır'a gitmeden önce tıp konusunda hazırladığı bir başka çalışması ise *Fizyolocya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye* isimli kitabıdır.²⁹ Biraderlerim olarak zikrettiği Dr. İsmail Şükrü ve birlikte gizli cemiyet kurdukları yakın arkadaşı Dr. Mehmed Reşid Beylere ithaf ettiği bu eseri, 16 Temmuz 1894 tarihinde tamamlamış³⁰ ancak kitap

²⁷ Abdullah Cevdet her ne kadar kendisi tercüme ettiğini söylese de bu tarihten önceki sözlüklerde "*somnambulisme*" kelimesi zaten "*seyr-i fi'l-menam*" şeklinde anlamlandırılmaktadır. Örnek için bkz: *Lûgat-ı Tibbiye*, Mekteb-i Tibbiye Matbaası, İstanbul, 1290/1873, s. 559.

²⁸ Yazılar için bkz: Abdullah Cevdet, "Uyku: Tıp ve Tedavi Nokta-i Nazarından", *Maarif*, nr. 7, 4 Rebiülevvel 1309/8 Ekim 1891, s. 107-108; Abdullah Cevdet, "Mevadd-ı Tibbiye: Seyr-i Fi'l-menâm- Somnambulisme", *Maarif*, nr. 8, 11 Rebiülevvel 1309/15 Ekim 1891, s. 123-124. Abdullah Cevdet, *Maarif* mecmuasının sahibi Mahmud Sadık Bey'in 1930 yılında ölümü üzerine kaleme aldığı bir yazısında, Sadık Bey'i otuz altı yıl önce Kasbar Efendi'nin kitaphanesinde tanıdığını ve ziraatçı olmasına rağmen ziraat işlerinde kullanılmadığını söyledikten sonra kendisinin henüz yirmi beş yaşındayken Mekteb-i Tibbiye diploması aldığı tarihlerde "Doktor" unvanıyla ilk yazısını Mahmud Sadık Bey'in mecmuasında uyku ve *somnambulisme* hakkında yazdığını belirtmekteydi. Abdullah Cevdet, "Büyük ölümler: Mahmud Sadık Bey", *İctihad*, nr. 303, 15 Ağustos 1930.

²⁹ Bu kitabın baş kısmı Abdullah Cevdet daha sonra *Musavver Cihan* mecmuasında tefrika edecektir. Tefrika için bkz: Abdullah Cevdet, "Hıfz-ı Sıhhat ve Fizyolocya-ı Dimağ yahut Fenn-i Terbiye-i Etfale Mukaddimeden Dimağ Yani Beyin-Kıhf Yani Kafatası", *Musavver Cihan*, 8 Nisan 1308, s. 258. Tefrika 35 ve 37. sayılarda devam etmiştir.

³⁰ Mukaddime kısmının sonuna düştüğü tarih "*fi 4 Temmuz sene 1310, Gülhane*" şeklindedir. Bkz: Abdullah Cevdet, *Fizyolocya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1312, s. 7.

kendisinin sürgünde bulunduğu 1896 (1312) yılında İstanbul'da basılabilmisti. Kitaba, bilimsel yaklaşımını ortaya koyan bir mukaddime yazan Abdullah Cevdet, dimağ meselesinin tıp ve antropoloji bilimlerinin inceleme sahasında bulunduğunu söylemekteydi. Kitapta daha çok terbiye, beynin çalışması (gûşîş-i dimaği), hasılat-ı akliye, akîl melekelerin gelişimi (tekemmûlat-ı melekât), tefekkür, muhakeme, hesap, hafıza, zihni yormak ve zihin yorgunluğu (taab-ı zihni ve ittiab-ı zihni) gibi konuların mütalaa edileceğini haber vermektedir.

Kitabın üzerinde her ne kadar Abdullah Cevdet'in ismi yazar olarak görülse de metnin içerisinde beyan ettiğine göre eser adeta Guyot-Daubès'in 1890 yılında yayımlanan *Physiologie et hygiène du cerveau et des fonctions intellectuelles* isimli kitabının bir tercümesi mahiyetindedir.³¹ Bundan başka Cevdet, Gustave Le Bon (1841-1941) ve Ludwig Büchner'in eserlerinden de hayli faydalandığını ifade etmektedir. Kendisi ise sadece dipnotlarda A. C. rumuzuyla yaptığı bazı ilavelerle esere katkıda bulunmaktadır.³² Kitabın sonuna konuyla ilgili terimlerden oluşan bir "Lugatçe" koymayı gerekli gören Abdullah Cevdet, metinde geçen bazı terimlerin açıklanma ihtiyacı olduğunu söylemektedir.³³ Kitap, 20 bölümden ve 230 sayfadan oluşmakta, içerisinde neredeyse

³¹ Abdullah Cevdet, kitabın Fransızca orijinalinde altıncı bölümünde yer alan ancak kendi tercümesinde beşinci bölümde verdiği bilgileri *Maarif* mecmuasında da yayımlamıştı. Mecmuadaki yazısına, kitap bölümündeki gibi "Vezn-i Dimağ" başlığını koyduktan sonra "Müktesebat-ı Fenniyemden" notunu düşmüştü. Bu ifade yazıya telif intibai katmaktadır. Ancak hem makale hem de kitap bölümü Guyot-Daubès'den tercümedir. Makale için bkz: Abdullah Cevdet, "Vezn-i Dimağ, Müktesebat-ı Fenniyemden", *Maarif*, Nr: 49, 4 Haziran 1308, s. 358. Karşılıklı: Guyot-Daubès, *Physiologie et hygiène du cerveau et des fonctions intellectuelles*, Paris, Bibliothèque D'éducation Attrayante, 1890, s. 50-57.

³² Bu dipnotların birinde Dr. Ludwig Büchner'in *Kuvvet ve Madde* isimli eseri hakkında "Hayat-ı Akli-i Hayvanat" adıyla Ma'mûretü'l-Azîz gazetesinde bir yazı kaleme aldığını söylemektedir. Bkz: Abdullah Cevdet, *Fizyolocia ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye*, s. 60. Ne var ki bu Ma'mûretü'l-Azîz gazetesinin nüshalarını bulup inceleme imkânım olmadı. Ludwig Büchner'in, Charles Darwin tarafından ortaya atılan evrim teorisini ele aldığı *Madde ve Kuvvet (Kraft und Stoff)* isimli eseri ise II. Meşrutiyet yıllarında Baha Tefik- Ahmed Nebil tarafından Türkçeye çevrildi ve Arsen Efendi tarafından Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi matbaasında neşredildi. Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye yıllarında bu kitabın Fransızcasını okuduğu yukarıda zikredilmişti.

³³ Abdullah Cevdet, *a.g.e.*, s. 7.

tamamı Guyot Daubres'in kitabından alınan çeşitli çizimler ile tablolar yer almaktadır.³⁴

Bu dönemde Abdullah Cevdet'in kaleme aldığı bir başka tıp konulu eser de *Kolera ve Koleraya Karşı Tedabir* ismiyle önsözünü Amid'de (Diyarbakır) 17 Kasım 1894'te yazdığı eseridir.³⁵ Yıllar sonra, 1914'te, *Salgın Hastalıklardan Kolera* başlığıyla yeniden bastığı bu eserini daha çok halk için yazmıştı ve eserinde hastalığa karşı alınabilecek genel tedbirleri anlatmıştı. Enveri harflerle dizilen ve İctihad matbaasında basılan 1914 yılındaki edisyonun son sözleri şöyleydi "*Temiz ol, bil, korkma!*"³⁶

Trablusgarp'a Sürgün Edilmesi

Diyarbakır'dan 15 Ocak 1895 tarihine İstanbul'a dönen Dr. Cevdet, "*erbab-ı faside ashabından olduğu*" gerekçesiyle beraberinde otuz üç arkadaşı bulunduğu halde Zaptiye Nezareti'nde göz altına alındı. Burada kırk beş gün, arkasından umumi hapisshanede on gün ve Beşiktaş Karakolu'nda bir gün kaldıktan sonra 21 Aralık 1895 tarihinde Sakarya vapuruyla Trablusgarp'a sürgün edildi.³⁷

Haydarpaşa Hastanesi'nde çalışan hekimler ile hukuk, tıp ve mülkiye öğrencileri hakkında, bu tarihlerde tutulduğu anlaşılan ve tahkikat amaçlı hazırlanan istihbarat raporunda Abdullah Cevdet için şu ifadeler yer almaktaydı: "*Haydarpaşa Hastanesi etibbasından Yüzbaşı Abdullah Cevdet Efendi: Mumaileyhin efkâr-i hainane erbabından olduğu Mekteb-*

³⁴ Abdullah Cevdet, kitabın lügatçe kısmının arkasına "İtizar ve İstirham" başlıklı kısa bir bölüm daha ekledi. Burada kendisinin sürgünde bulunduğu vurgu yaparak baskı provalarını görme imkânı olmadığını, tashihlerin farklı kişiler tarafından yapıldığını belirtmekteydi. Abdullah Cevdet, *Fizyolocia ve Hıfz-ı Sihat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye*, s. 230.

³⁵ Süsheim, a.g.m., s. 60. Abdullah Cevdet'in kolerayla ilgili eseri, 1896'da İsmail İbrahim Bey'le hazırladıkları *Osmanlıca Cep Lügati*'nin arkasındaki diğer eserleri listesinde görülebilmektedir. Bkz. Kasbar Matbaası, Dersaadet,1313, son sayfa.

³⁶ *Salgın Hastalıklardan Kolera*, Matbaa-yı İctihad, İstanbul, 1330/1914, s. 32. Abdullah Cevdet, Sıhhiye Umum Müdürü olduğu tarihlerde konuşmalarında ve mülakatlarında bu sözleri ara sıra tekrarlayacaktır. Örnek için bkz. "Sıhhiye Müdür-i Umumi", *İkdam*, nr. 7962, 10 Nisan 1919, s. 1.

³⁷ Hanioglu, a.g.e., s. 29-30.

i Tibbiye-i Şahanece anlaşıl原因 olarak mukaddema tevkif edilmiş ve bu defa teşekkül eden ‘Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiyeye’ dahil olduğu Beyoğlu mahkemesi zabıt ketebesinden Muharrem Efendi’nin ifadesinden anlaşılmıştır.”³⁸ İstihbarat raporunda Abdullah Cevdet’e ilaveten İbrahim Temo’nun da “efkâr-i hainane erbabından” ve “erbab-ı faside ashabından” olarak zikredilmesi ve her ikisinin de yeni kurulan İttihat-ı İslam Cemiyeti’ne bağlı bulduklarının ifade edilmesi sürgüne gönderilmeleri için yeterli sebep görüldü.

Abdullah Cevdet, Trablusgarp’ta bir süre kalede tutulduktan sonra askeri hastanede göz doktoru olarak çalışmaya başladı.³⁹ Bu sırada, Mekteb-i Tibbiye’de arkadaşlarıyla kurmuş oldukları cemiyetin, Trablusgarp’ta 7 numara olarak bilinen güçlü bir şubesi bulunuyordu. Abdullah Cevdet bu şubenin önemli isimlerden biri oldu ve cemiyette aktif bir şekilde çalışmaya başladı. Bundan dolayı kendisiyle beraber 104 kişi, 15 Ocak 1897’de Trablusgarp’ta hapsedildi. Kısa bir süre sonra hapisten çıkan Abdullah Cevdet, Ağustos 1897’de Marsilya’ya kaçacağı tarihe kadar yine askeri hastanede göz doktoru olarak çalıştı.⁴⁰

Serasker Rıza Paşa (Seraskerliği 1891-1908) tarafından yazılan 19 Eylül 1897 tarihli bir tezkirede ifade edildiğine göre, bozuk fikirlerden dolayı Trablusgarp’a sürülen Abdullah Cevdet, oradaki zabıtlar ve memurları fasit düşüncelerle zehirlediğinden dolayı padişah iradesiyle divan-ı harp tarafından mahkemeye alındı. Neticede mahkeme beraatine karar verdi ve tahliye edildi. Ancak Yüzbaşı Cevdet Efendi birkaç gün ortadan kaybolunca bulunması için İstanbul’a gidecek olan vapurların hareket kumandanlığına tebligat gönderildi. Kumandanlık tarafından yapılan tahkikat üzerine yazılan 21 Ağustos 1897 tarihli yazıda, Abdullah Cevdet’in, *La Dépêche tunisienne* gazetesinde çıkan bir habere göre Tunus’ta Mehdiye şehrine firar ettiği anlaşılmıştı. Yakalanması durumunda bu tür hareketleri yapan askeriye mensuplarına uygulanacağı gibi kendisine de askeri ceza kanununun yüz otuz ikinci maddesi uyarınca altı ay hapis cezası verilecek ve Osmanlı

³⁸ BOA. Y.PRK.BŞK. 61/94, tarihsiz, s. 1.

³⁹ Süsseim, a.g.m., s. 60.

⁴⁰ Süsseim, a.g.m., s. 60.

memleketlerinde bundan sonra hekimlik yapmaması için elindeki tabip diplomasına el konulacaktı.⁴¹

Abdullah Cevdet ise Serasker Rıza Paşa'nın bu tezkireyi yazdığı tarihlerde çoktan Fransa'ya firar etmişti. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın Paris Sefiri Salih Münir Paşa'ya 9 Eylül 1897 tarihinde haber verdiğine göre Abdullah Cevdet, Tunus'ta değildi; Trablusgarp'tan Fransa'ya kaçıyordu ve yakalandığında iade edilmeliydi.⁴²

Viyana Sefareti Tabipliği

Trablusgarp'tan firar eden Abdullah Cevdet, Ağustos 1897'de Fransa'nın Marsilya şehrine geldi. Oradan 6 Eylül 1897'de İsviçre'nin Fransızca konuşulan *Romandie* bölgesindeki Cenevre şehrine geçti. Burada arkadaşları İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, Nuri Ahmed, Serezli Mithad ve Reşid Bey ile buluşarak *Osmanlı* ismiyle çıkartılmakta olan gazetede çalışmaya başladı.⁴³

İsviçre'ye geldiğinde, ilk iş olarak *Kahriyat* ismi altında, II. Abdülhamid'i sert bir dille eleştirdiği şiirlerini bir araya getirdiği kitabını neşretmek oldu. Başta Yıldız Sarayı olmak üzere Avrupa'da bulunan Osmanlı diplomatik temsilcilerinin büyük tepkisini toplayan bu kitabı Osmanlı diplomatları, yazışmalarda "*müfsidatkârane*" olarak tanımlanmaktaydı. Ayrıca Osmanlı topraklarına sokulmamasına dair derhal bir irade çıkartıldı.⁴⁴

⁴¹ BOA. *Y.MTV.* 168/192, 20 Eylül 1313/2 Ekim 1897, lef 1.

⁴² BOA. *HR.SYS.* 1790/1, 9 Eylül 1897.

⁴³ Süssheim, a.g.m., s. 60; Hanioglu, a.g.e., s. 65.

⁴⁴ BOA. *İ.HUS.* 66/24, 15 Temmuz 1314/27 Temmuz 1898. Abdullah Cevdet, bu şiir kitabını daha sonra genişleterek 1906 yılında *İçtihad* mecmuasında tefrika etti. (Tefrikanın ilk sayısı için bkz. *İçtihad*, nr. 2, Teşrinievvel 1906, s. 232-239) Ayrıca *Kahriyat* aynı yıl Mısır'da kitap olarak neşredildi. (Neşir için bkz. Abdullah Cevdet, *Kahriyat*, İkinci baskı, Matbaa-yı İçtihad, Mısır, 1906) 1906 yılında Mısır'da yayımlanan ikinci baskının da Osmanlı topraklarına girişi yasaklandı. Konuyla ilgili postanelere gönderilen tezkirede "*Abdullah Cevdet namında biri tarafından 'Kahriyat' ünvanıyla Türkçe risale şeklinde güya manzum bir hezeyanname tab ve neşrolunduğu*" ifadeleri kullanılmıştır. BOA. *HR.TH.* 362/3, 8 Nisan 1324/21 Nisan 1908; BOA. *DH.MKT.* 1249/52, 8 Nisan 1324/21 Nisan 1908.

20 Ağustos 1898 tarihinde II. Abdülhamid'in bir iradesi ile *Osmanlı* gazetesinde çalışan ve talebeden olduğu ifade edilen Sükûti, Cevdet ve Hilmi efendilerin de dahil olduğu firarilere ömür boyu (*ba kayd-ı hayat*) aylık on ikişer lira maaş bağlandı. Bunun karşılığı olarak neşriyattan vazgeçmeleri istenmekteydi.⁴⁵ Kendisine tahsis edilen ödeneği alan Abdullah Cevdet, muhalefetini kesmediği gibi *Osmanlı* gazetesine maaşından yardım etmeye de başladı.⁴⁶

Abdullah Cevdet'in Hüseyinzade Ali'ye 10 Nisan 1905'te gönderdiği bir mektupta Avrupa'da gittiği ilk yıllarda ekonomik sıkıntılar çektiğini, sadece ekmek peynirle yetindiğini, sefalet içerisinde ezildiğini, zevcesi ve evladının kahırlarından vefat ettiklerini söylemektedir.⁴⁷ Abdullah Cevdet'in muhalefeti kesmesi karşılığında, II. Abdülhamid yönetiminin kendisine teklif ettiği ödeneği düştüğü bu durumdan kurtulabilmek için almayı kabul ettiği düşünülebilir. Buna rağmen maaşı kendi ihtiyaçlarına ayırmak yerine fikirlerini yaymaya çalıştığı *Osmanlı* gazetesine aktarmaktaydı.

Sadakat yoluna girerek padişaha itaat ettikleri söylenen İshak Sükûti, Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet'e daha sonra çeşitli memuriyetler de teklif edildi. 20 Eylül 1898 tarihli yazısında Başkâtip Tahsin Paşa memuriyetlerin ne olduğunu açıklamasa da sadece bu üç kişiye ömür boyu maaş verileceği ve Hazine-i Maliye tarafından yapılacak olan ödemeleri Avrupa'da buldukları müddetçe her ay Crédit Lyonnais Bankası vasıtasıyla alabilecekleri kaydedilmekteydi. Bu şekilde belirlenen şartlar dahilinde artık işin kesinlikle bitmiş olduğuna hükmeden Yıldız Sarayı, sadakatten ayrılmayacaklarına ve neşriyatta bulunmayacaklarına dair kendilerinden taahhüt ve teminatlarını içeren bir senet talep etmekteydi. Böyle olmasına rağmen, *Osmanlı* gazetesinin son nüshası Yıldız Sarayı'na ulaşmış, hatta başka bir nüshasının da basılmak üzere olduğu haber alınmıştı.⁴⁸

⁴⁵ BOA. Y.PRK.BŞK. 57/35, 8 Ağustos 1314/20 Ağustos 1898. Kendilerinden başka, Şefik, İrfan, Sadık, Halil Muvaffak ve Mithad Efendilere de maaş bağlanmıştı. BOA. Y.PRK.EŞA. 31/58, 24 Eylül 1898.

⁴⁶ Hanioğlu, a.g.e., s. 36-37 ve 67.

⁴⁷ Çiğın, a.g.m., s. 206.

⁴⁸ BOA. Y.EE.d. 116, varak 16-17, nr. 46, 20 Eylül 1898.

Yaklaşık bir ay sonra Paris Sefiri Salih Münir Paşa Yıldız Sarayı'na, *Osmanlı* gazetesinin Viyana'da çıkmaya devam ettiğini ve kolaylıkla dağıtıldığını haber vermekteydi. Sefir, kendilerine ömür boyu maaş bağlanan kişilerin verdikleri sözlerde durmadıkları için ödeneklerini bizzat kestiğini de aktarmaktaydı. Salih Münir Paşa'ya göre yapılacak şey üç dört ay bunları kendi hallerine bırakıp neşriyatlarına da ehemmiyet verilmemesiydi.⁴⁹

Kendilerine bağlanan maaşa karşılık muhalefeti kesmeyen Abdullah Cevdet'e bu sefer Cenevre sefaretı tabipliği, arkadaşı İshak Sükûti'ye ise Roma sefaretı hekimliği teklif edildi. Teklifi kabul eden genç hekimler, 26 Eylül 1899 tarihli irade ile görevlerine tayin edildi ve doktorlara, Yıldız Sarayı aylık biner franklık bir maaş uygun gördü.⁵⁰ Ayrıca derhal görevlerine başlamaları için kendilerine tebligat gönderilmesini istedi.⁵¹

Diğer taraftan söylentiler de artarak devam etmekteydi. Atanmalarının üzerinden daha bir ay geçmemişti ki Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa, Cenevre'de bulunan Abdullah Cevdet Bey'e ulaşamadığını ve onunla ilgili gazetelerde "*kendilerine Genç Türk namı verilenlerden*" olduğunun yazdığını haber vermekteydi. Ayrıca her ne kadar padişah tarafından affedilerek sefarette memur yapılmışlarsa da mevcut hareketlerine devam edeceklerinin anlaşıldığını söylemekteydi.⁵²

Muhtemelen bu sebeple Abdullah Cevdet'in tabip olarak Viyana Sefaretı'ne atanmasına rağmen bu atama kendisine tebliğ edilmemiş, bu yüzden de görevine başlayamamıştı. Konudan haberdar olan Abdullah Cevdet, 29 Ekim 1899 günü Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa'nın huzuruna çıktı ve sert bir tavır takınarak ertesi güne kadar kendisine irade-i seniyye tebliğ edilmediği takdirde sonraki cuma günü Viyana'dan

⁴⁹ BOA. *Y.EE.d.* 116, varak 20-21, nr. 57, 18 Ekim 1898.

⁵⁰ BOA. *İ.HR.* 364/34, 14 Eylül 1315/26 Eylül 1899, lef 1 ve 3. Abdullah Cevdet Bey'e ayrıca iki bin frank harcırah gönderildi. BOA. *İ. HUS.* 77/71, 19 Eylül 1315/1 Ekim 1899. Kendilerine ödenen bin frangın Osmanlı parası olarak karşılığı 8,667 kuruş, 20 paraydı. BOA. *Y.PRK.ML.* 19/23, 15 Teşrinievvel 1315/17 Ekim 1899; BOA. *BEO.* 1387/103956, 15 Teşrinievvel 1315/16 Ekim 1899.

⁵¹ BOA. *HR.SYS.* 1790/3, 21 Eylül 1315/3 Ekim 1899.

⁵² BOA. *Y.PRK.HR.* 28/23, 1 Teşrinievvel 1315/13 Ekim 1899, lef 2.

ayrılacağı tehdidinde bulundu.⁵³ Dediğini yapan Abdullah Cevdet, cumayı beklemeden Viyana'dan ayrılarak Paris'e gitti.⁵⁴

Peşinde casuslarla Avrupa'da birkaç ay dolaşan Abdullah Cevdet⁵⁵ Bey'in görevine başlayıp başlamadığına dair Hariciye Nezareti'nden sefaretlere yazılar yazılmaktaydı.⁵⁶ Bir ara Cenevre'de olduğu haber alınan Abdullah Cevdet,⁵⁷ 23 Mart 1900 tarihinde tekrar Viyana'ya döndü.⁵⁸

Sefaretlere tabip olarak tayin edileceklerine dair karar verilmesinin üzerinden beş aydan uzun bir süre geçtikten sonra 22 Şubat 1899 tarihinde çıkartılmış olan yeni irade ile genç hekimler görevlerine başlayabildi.⁵⁹ Daha önce bin frank aylık maaş ile atanacağı söylenen Tunalı Hilmi, iradede belirtildiğine göre bu sefer aylık bin beş yüz frank ile Madrid Sefaretinin Türkçe başkatipli olarak istihdam edilmesi istenmekteydi.⁶⁰ Benzer şekilde doktorlardan Abdullah Cevdet Bey aynı maaş ile Viyana ve İshak Sükûti ise yine aynı maaşla Roma sefaretlerinde hekim olarak çalışmalarına karar verilmişti.⁶¹

⁵³ BOA. Y.PRK.HR. 28/23, 29 Ekim 1899, lef 1.

⁵⁴ Cenevre baş şehbenderliğinden çekilen telgrafta, bu bilginin ne kadar önemsendiğini gösteren şu bilgi eklenmişti: *"Bu telgrafi çekmek için saat ile gözlüğümü sattım. Para alır almaz Genç Türklere dair zat-ı ali-i asafanelerine tafsilat verilmek üzere Dersaadet'e azimet etmek arzusunda'yım."* BOA. Y.MTV., 195/111, 28 Ekim 1899. Kimliği belirtilmeyen bir kişi tarafından çekilen telgrafın o sırada Cenevre şehbenderi olarak görev yapan Ahmed Kami Bey tarafından gönderilmiş olması muhtemeldir. Ahmed Kami Bey'in sicil dosyası için bkz. BOA. DH.SAİDd. 77/3307.

⁵⁵ BOA. Y. MTV. 197/98, 17 Kânunuevvel 1899.

⁵⁶ BOA. HR.SYS. 1790/5, 25 Ekim 1899.

⁵⁷ BOA. HR.SYS. 1790/8, 13 Şubat 1315/26 Şubat 1900.

⁵⁸ BOA. Y.PRK.HR. 28/59, 23 Mart 1900.

⁵⁹ BOA. DH.MKT. 2340/106, 20 Nisan 1316/3 Mayıs 1900. Bu atamalar yabancı basının da dikkatini çekmişti. Bkz. BOA. HR.SYS. 40/2, 3 Mayıs 1900

⁶⁰ BOA. DH.MKT. 2335/72, 10 Nisan 1316/23 Nisan 1900.

⁶¹ BOA. Y.PRK.HR. 28/59, 11 Mart 1316/24 Mart 1900, lef 2; BOA. HR.SYS. 1790/8, 14 Şubat 1315/26 Şubat 1900. Kendilerine tahsis edilen bu aylıklar tayinlerine dair iradenin çıktığı 22 Şubat 1899 tarihi esas alınarak üç ay öncesinden başlatılmış ve tek seferde ödenmesi gereken meblağ dört bin beş yüz frank olarak tespit edilmişti. BOA. DH.MKT. 2337/100, 4 Nisan 1316/17 Nisan 1900; BOA. DH.MKT. 2340/106, 20 Nisan 1316/3 Mayıs 1900.

Bu sefer görevlerine başladıkları anlaşılan doktorlardan Abdullah Cevdet Bey 30 Nisan 1900 tarihinde padişah II. Abdülhamid tarafından kendisine ihsan buyrulan 150 liradan dolayı teşekkür ettiği ve bir miktar daha gönderilmesi istirhamında bulunduğu bir dilekçe kaleme aldı. “*Viyana Sefaret-i Seniyeleleri Tabibi*” olarak imzaladığı dilekçesine “*Şevketlü, kudretlü velinimetimiz padişah-ı İslam-penah efendimiz hazretleri*” hitabıyla başlayan Cevdet, padişahın ömür, afiyet, kudret ve şevketini arttırması ve hilafetin devamı duasında bulunmaktaydı. Ayrıca en büyük emelinin padişahın rızasını kazanmak, ubudiyetinin ise padişah tarafından takdir edildiğini görmek olduğunu söylüyor ve üç dört gün önce Memduh Paşa vasıtasıyla padişaha gönderdiği arzuhalinin tesviye ve icrası istirhamında bulunuyordu.⁶²

Padişahla yaptığı bir tür anlaşmanın işe yaradığını düşündüren bu dilekçe ile para istedikten bir süre sonra Abdullah Cevdet, Yıldız Sarayı'ndan başka taleplerde de bulundu. 8 Mart 1898 tarihinde vefat eden ilk eşi Fatma Hanım'dan doğan ve o sırada Ma'mûretü'l-Azîz'de bulunan oğlu Mehmed Emin Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin leyli kısmına meccanen kaydının kabul olması için bir irade-i seniyye talep etti.⁶³ Abdullah Cevdet'in bu talebi padişah tarafından karşılanınca hekim olarak sefarete atandığı günden itibaren biriken ve kendisine ödenmeyen altı bin franklık maaşından iki bin frangın Ma'mûretü'l-Azîz valisine, geri kalan dört bin frangın ise kendisine gönderilmesini istedi. Vali bu parayı orada bulunan, kitabet-i askeriyeden emekli babası Hacı Ömer Efendi'ye ulaştıracaktı. Böylece Abdullah Cevdet'in babası, torunu Mehmed Emin Efendi beraberinde olmak üzere İstanbul'a gelmek için gerekli masrafı karşılayabilecekti.⁶⁴ Ayrıca çıkartılan irade, 7 Mayıs 1900

⁶² BOA. Y.EE. 15/140, 30 Nisan 1900. Dilekçenin transkripsiyonu için ayrıca bkz: Hanioglu, a.g.e., s. 89.

⁶³ BOA. MF.MKT. 504/26, 21 Nisan 1316/4 Mayıs 1900.

⁶⁴ BOA. DH.MKT. 2341/37, 22 Nisan 1316/5 Mayıs 1900; BOA. Y.MTV. 202/54, 25 Nisan 1316/8 Mayıs 1900. Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti 26 Eylül 1899 tarihli irade ile görevlerine tayin edildikleri göz önünde bulundurularak göreve başladıkları Mart 1900 tarihine kadar biriken maaşları hesaplanmış ve buna göre bakiye ödenekleri belirlenmişti. İlk iradede bin frank almasına karar verilen doktorlara şubat ayındaki irade ile bin beş yüz frank ödeneceği dikkate alınmıştı. Bu durumda kendilerine toplam 126,262 kuruş, 10 para ödeme yapılması gerekiyordu. BOA. BEO. 1484/111297, 23 Nisan 1316/9 Mayıs 1900; BOA. DH.MKT. 2363/99, 8 Haziran 1316/21 Haziran 1900; BOA.

tarihinde Mekteb-i Mülkiye-i Şahane idaresine tebliğ edilmişti.⁶⁵ Mehmed Emin Efendi haziran ayı başlarında İstanbul'a gelerek Mekteb-i Mülkiye'ye kayıt işlemlerini başlattı.⁶⁶

Daha önceki yazılarda kendisinden firari olarak bahsedilen Abdullah Cevdet'e, Cenevre'de hekimlik görevine başladıktan sonra izzetli sıfatıyla hitap edilmeye başlanmıştı.⁶⁷ Doktor Cevdet'e yönelik bu olumlu muameleden aile fertleri de nasipleniyordu. Önce oğlu Mektep-i Mülkiye'nin leyli şubesine meccanen kaydedildi, daha sonra babası Hacı Ömer Efendi'ye münasip bir nişan verilmesi talep edildi.⁶⁸

Ne var ki Hacı Ömer Efendi taltif edildiğini göremeden, Haziran 1900 yılı başında, yani İstanbul'a geldikten birkaç hafta sonra vefat etti. Torunu Mehmed Emin Efendi irade-i seniyyede de belirtildiği gibi mektebin leyli kısmına nehariye (yatsız) olarak kaydedilmişti.⁶⁹ Fakat büyükbabasının ölümüyle artık barınacak bir yeri kalmadığından kendisine şifahi Mekteb-i Sultani'ye ücretsiz yatılı olarak nakledileceği söylendi.⁷⁰ Bunun üzerine Mehmed Emin Efendi, Mekteb-i Sultaniye'ye giderek kaydını yaptırdı.⁷¹ Mektepte bir yıl kadar okuduktan sonra İstanbul'da kalacak yeri olmadığından tatil süresini babasının hekimlik yaptığı Viyana'da geçirdi.⁷²

DH.MKT. 2366/100, 15 Haziran 1316/28 Haziran 1900. Ödemelerin Maliye Nezareti tarafından yapılacağına dair irade için bkz. *BOA. İ.HR.* 367/42, 4 Haziran 1316/16 Haziran 1900.

⁶⁵ *BOA. DH.MKT.* 2342/3, 24 Nisan 1316/7 Mayıs 1900.

⁶⁶ *BOA. TSMA.E.* 1371/83, 22 Mayıs 1316/4 Haziran 1900.

⁶⁷ *BOA. DH.MKT.* 2355/79, 22 Mayıs 1316/4 Haziran 1900.

⁶⁸ *BOA. DH.MKT.* 2356/5, 23 Mayıs 1316/5 Haziran 1900.

⁶⁹ *BOA. DH.MKT.* 2405/62, 9 Eylül 1316/22 Eylül 1900.

⁷⁰ *BOA. DH.MKT.* 2407/122, 13 Eylül 1316/26 Eylül 1900; *BOA. MF.MKT.* 527/63, 13 Eylül 1316/29 Eylül 1900, lef 1 ve 2.

⁷¹ Mektebe giden Mehmed Emin Efendi'ye bir yatak tahsis edilmediği ve ondan elbise parası adıyla on beş lira istendi. Halbuki kendisi ücretsiz ve yatılı olarak okula kaydedilesine dair irade olduğundan bunların kendisinden talep edilmemesi gerektiği bizzat Dahiliye Nezareti tarafından Maarif Nezareti'ne tebliğ edildi. *BOA. DH.MKT.* 2418/84, 10 Teşrinievvel 1316/23 Ekim 1900.

⁷² Mehmed Emin Efendi, pasaport alabilmek için okul idaresinden ilmühaber talep etmişti. Ancak idare Mehmed Emin Efendi'ye istediği belgeleri vermeyince araya Maarif Nezareti girdi. Böylece kendisine Viyana'da bulunan babası Abdullah Cevdet'in yanına

Oğlu Mehmed Emin Efendi, Galatasaray mektebinden okurken Abdullah Cevdet de bu tarihlerde Avrupa'da dolaşıyordu. 17 Eylül 1900'de, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı bir şehir olan ve o tarihlerde altın çağını yaşayan Marienbad'a gitti.⁷³ Daha sonra Viyana'ya⁷⁴ oradan da Cenevre'ye geçti.⁷⁵ 15 Ekim 1900'de tekrar Viyana'ya döndü.⁷⁶ Hatta Aralık 1900 başlarında Mahmud Nedim Paşa'dan izin talep ederek Budapeşte şehrinin "*şayan-ı temaşa mahallerini görmek*" arzusunda olduğunu söyleyip birkaç günlüğüne bu şehre gitmek istediğini belirtti. Ancak önceki seyahatlerini izinsiz yaptığı anlaşıldığından bu sefer kendisine onay verilmedi.⁷⁷

Bunun üzerine Abdullah Cevdet sefaret tabipliği görevinden ayrılmak ve Viyana ya da başka bir sefarette en azından ikinci başkatiplik vazifesine tayin edilmek talebinde bulundu. Ancak o sırada açıkta ikinci başkatiplik kadrosu bulunmadığı gerekçesiyle bu talebi de gerçekleşmedi.⁷⁸ Yine aynı tarihlerde kitaplarının Avusturya imparatorluk kütüphanesine verilmesini sefir Mahmud Nedim Paşa'dan istedi.⁷⁹

Taleplerine arzu ettiği şekilde cevap alamayan Doktor Abdullah Cevdet, yeni talepleri için daha üst makamlara yöneldi. Doğrudan Dahiliye Nazırı Mehmed Faik Memduh Paşa'ya (Görevi: 1895-1908) hitaben yazdığı bir dilekçede hem padişaha olan ubudiyet ve sadakatini tekrarlıyor hem de kendisi gibi padişaha yakın zümreden olmakla iftihar

gidebilmesi için pasaport çıkarttı. BOA. *DH.MKT.* 2517/128, 19 Temmuz 1317/1 Ağustos 1901; BOA. *MF.MKT.* 575/9, 21 Temmuz 1317/3 Ağustos 1901.

⁷³ BOA. *HR.SYS.* 1790/10, 3 Eylül 1316/17 Eylül 1900, lef 2.

⁷⁴ BOA. *HR.SYS.* 1790/10, 20 Eylül 1900, lef 3.

⁷⁵ BOA. *HR.SYS.* 1790/11, 13 Ekim 1900.

⁷⁶ BOA. *HR.SYS.* 1790/12, 15 Ekim 1900.

⁷⁷ BOA. *HR.SYS.* 1790/14, 7 Aralık 1900; BOA. *BEO.* 1602/120078, 7 Kânunuevvel 1316/20 Aralık 1900, lef 2 ve 3; BOA. *HR.SYS.* 1790/15, 14 Kânunuevvel 1316/27 Aralık 1900.

⁷⁸ BOA. *HR.SYS.* 1790/13, 19 Teşrinisani 1316/2 Aralık 1900.

⁷⁹ BOA. *HR.SYS.* 195/64, 19 Şubat 1901; BOA. *HR.SYS.*, 195/65, 4 Mart 1901.

edenlere bir teşvik olmak üzere uygun bir rütbeden nişan ile taltif edilmesini istiyordu.⁸⁰

Abdülhamid Muhalifi bir Tabip

4 Şubat 1902 tarihinde Paris'te toplanan birinci Jön Türk Kongresi, Abdullah Cevdet için önemli bir dönüm noktası olacaktı. Kahire'den Paris'e gelen Prens Sabahaddin Bey'in organize ettiği kongreye, Mısır, Kıbrıs, Bulgaristan gibi yerlerden davet edilen ve Abdülhamid muhaliflerinin en tanınmış simalarından olan 60-70 kadar kişi iştirak etti. Fakat cemiyetin ilk kurucularından İbrahim Temo, Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti kongreye çağırılmadı.⁸¹

Birinci Jön Türk Kongresi'ne Abdullah Cevdet Bey'in davet edilmeyişinin en önemli sebebi, kendisi ile sefaretlerde memur yapılan İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi beylerin II. Abdülhamid ile anlaşmış olduklarının düşünülmesiydi. Cemiyetin önemsiz üyelerinin II. Abdülhamid'in hizmetinde çalışmaları dikkate bile alınmazken lideri konumunda bulunan bu kişilerin padişahın hizmetine girmeleri cemiyete ihanetle suçlanmalarına neden olmuştu. Abdullah Cevdet kendini haklı çıkarmak için sonraki hayatı boyunca türlü yollara başvuracaktı.⁸² Hatta tabiplik görevini, Trablusgarp'ta sürgünde bulunan yetmiş Genç Türk'ün affedilmesine karşılık kabul ettiğini söylese de kimseyi inandıramadı.⁸³ Gerekçesi her ne olursa olsun Abdullah Cevdet bu tarihten sonra

⁸⁰ BOA. Y.EE. 88/9, 28 Mayıs 1901. Daha önce de benzer taleplerde bulunan Abdullah Cevdet'e (bkz. BOA. Y.EE. 88/9, 29 Mayıs 1317/11 Haziran1901, lef 2.) nişan verildiğine dair arşivlerde bir kayıt bulunmamaktadır.

⁸¹ M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford university Press, 1995, s. 182. 1902'de toplanan Birinci Jön Türk Kongresi hakkında bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959, s. 344-353; M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, 2001, s. 8-11.

⁸² Karl Süsseim, Abdullah Cevdet'in hiç söz etmese de yirmi yıl boyunca hainlik suçlamasının acısını çektiğini, ancak hayatının sonuna doğru üstesinden gelebildiğini kaydetmekteydi. K. Süsseim, "Abd Allah Djewdet", s. 60.

⁸³ II. Abdülhamid ile anlaşma yapmasından dolayı İttihatçılar tarafından hain olarak yaftalanınca Trablusgarp'ta onun sayesinde mahkûmiyetten kurtulan kişiler ona hitaben bir teşekkür mektubu yazmışlardı. Ölümünden sonra çıkan *İctihad* mecmuasının son sayısında bu mektup yayımlanmıştır. Bkz. *İctihad*, nr. 358, s. 5882.

cemiyetin faaliyetlerinde aktif bir rolü olmayacaktı. Suçlanmasına rağmen sefaretteki hekimliğinden vazgeçmeyecek ve kongreden sonra bir müddet daha Cenevre'deki doktorluk vazifesine devam edecekti.

Kendisine yönelik bu tutum Abdullah Cevdet'i, sefaret tabipliği görevine ilaveten sanki II. Abdülhamid'e yaranmaya çalışan bir hafiye haline getirmişti. Hatta 1903 yılı başlarında bir tür istihbarat toplamaya teşebbüs ettiği anlaşılmaktadır. Kıbrıslı Mehmed Faik Bey'e⁸⁴ 14 Şubat 1903 tarihinde gönderdiği mektup şöyledir:

"Azizim Faik Bey,

Cevabınızı beklemekteyim. Bugün, Makedonya ve Albanya isyancılarıyla münasebette bulunan bir gazeteci ile görüştim. Bunun ismini galiba diğer bir mektupta yazmıştım. Gerek hükümet-i seniyye için gerekse bizzat zat-ı şahanenin şahs-ı hümayunlarına müteallik pek mutena maruzatı olduğunu söyledi ve bunun için hükümetçe mutemet bir kimse Viyana'ya gönderildiği halde ona tevdi edeceğini söyledi. Bu adamın münasebatı pek çok olduğundan kendisinden istifade edileceği memuldür. Zannedersem başka bir vasıta ile de kendisi saray-ı hümayunca son zamanlarda malum olmuştur. Bu kadar. Eğer bir cevap alıp veremeyecek olursanız bana lütfen yazın. Çünkü bundan devlet-i aliyeye ve zat-ı celil-i şehriyarice mühim netayic alınmak muhtemeldir. Evvela bilir ki tehir ve imhal semere iktıfına meydan vermez. Hüsn-i niyetle yazılan ve hiçbir şahsi emele müstait olmayan şu satırları itina ile okumanızı temenni ederim azizim Faik Bey"⁸⁵

Abdullah Cevdet yazdığı mektubun arkasına 22 Şubat'ta Makedonyalıların Viyana'da bir balo vereceğine dair bir not düşerek kendisinin de buna katılmak niyetinde olduğunu aktarmaktaydı.⁸⁶ Abdullah Cevdet muhtemelen padişaha yaranma kaygısıyla veyahut Jön Türklere karşı intikam duygusuyla İstanbul'u uyarmaya çalışsa⁸⁷ da Viyana sefiri Mahmud Nedim Paşa doktorun *"Bin beş yüz frank aylık maaşı Osmanlı Hükümeti aleyhine çalışmak karşılığı"* aldığını iddia etmekteydi. Sefir Nedim Paşa, Abdullah Cevdet'in izin almadan çok fazla

⁸⁴ Kıbrıs Mahkeme-i Şeriye Hâkimi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin oğlu olan Mehmed Faik Bey, 1869'da (1286) Kıbrıs'ta dünyaya gelmiştir. Abdullah Cevdet ile mektuplaştığı tarihlerde cemiyet-i rüşûmiye azalığı yapmaktaydı. Sicil dosyası için bkz. BOA. *DH.SAİDd.* 92/251.

⁸⁵ BOA. *İ.HUS.* 103/158, 14 Şubat 1903.

⁸⁶ BOA. *İ.HUS.* 103/158, 22 Şubat 1903, lef 3.

⁸⁷ BOA. *Y.EE.* 15/142, 2 Mayıs 1903.

seyahat ettiğini söylüyor ve görevinden alınması gerektiğini düşünüyordu.⁸⁸ Dahası Cevdet'in, izin almadan Viyana'dan ayrılıp Londra'ya gittiğini ve Londra'da İngiliz bir kadın ile izdivaç teşebbüsünde bulunduğunu ileri sürmekteydi.⁸⁹

Bu konudan Paris Sefareti de haberdar edilmişti. Yıldız Sarayı'ndan Asım imzasıyla Paris'e 2 Haziran 1903 tarihinde gönderilen yazıda Viyana Sefareti'nde tabip olan Abdullah Cevdet'in izin almadan Londra'ya gittiği haber veriliyor ancak evlilik meselesine değinilmiyordu. Buna karşılık orada İsmail Kemal Bey ile buluşmak arzusunda olduğu belirtiliyordu. Hatta müsteşar Cemil Paşa'nın teşvikiyle Londra'ya gitmiş olabileceği kaydedilmekteydi. Paris Sefareti'ne göre Abdullah Cevdet muhtemelen müsteşar olmak arzusundaydı.⁹⁰

Mahmud Nedim Paşa'nın kendisi aleyhinde İstanbul'a gönderdiği yazılardan henüz habersiz olduğu anlaşılan Abdullah Cevdet, artık tabip olarak sefarette çalışmak istemiyor daha yüksek bir memurluğu talep ediyordu. Bu amaçla önce Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne bir yazı yazarak ekte sunduğu arizasının padişaha takdim edilmesi istirhamında bulundu.⁹¹ 14 Temmuz 1903 tarihli arizasında padişaha olan sadakat ve ubudiyetini yineliyor ve mevcut memuriyetin ehliyetini göstermeye müsait olmadığı gibi terakkisi de bulunmadığını ileri sürerek Viyana Başşehbenderi olarak kendisinin atanmasını talep ediyordu.⁹²

Bu girişimlerde bulunduğu tarihlerde Abdullah Cevdet, Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa'nın kendisi aleyhinde İstanbul'a gönderdiği yazılardan haberdar oldu. Böylelikle sefir ile Cevdet arasında bir süredir var olan husumet Eylül 1903 tarihinde iyice tahammül edilemez bir hal aldı. Hiddetlenen Abdullah Cevdet, 13 Eylül'de sefarethaneyi basıp, sefir

⁸⁸ BOA. HR.SYS. 1790/19, 19 Mayıs 1903, lef 1.

⁸⁹ BOA. HR.SYS. 1790/19, 20 Mayıs 1903, lef 2; BOA. HR.SYS. 1790/22, 28 Mayıs 1903; BOA. HR.TH. 284/82, 2 Haziran 1903. Abdullah Cevdet, Mısır'dan Hüseyinzade Ali'ye gönderdiği tarihsiz bir mektupta peşinde iki ay dolaştığı bir Avrupalı kadından bahsederek ve bundan pişmanlık duyduğunu söylemektedir. Cevdet'in bahsettiği Avrupalı kadın bu belgede bahsedilen İngiliz kadın olmalıdır. Çiğın, a.g.m., s. 220.

⁹⁰ BOA. Y.EE.d. 119, varak 47, nr. 129, 2 Haziran 1903.

⁹¹ BOA. Y.EE. 15/142, 1 Temmuz 1319/14 Temmuz 1903.

⁹² BOA. Y.EE. 15/141, 1 Temmuz 1319/14 Temmuz 1903. Abdullah Cevdet'in arizasının transkripsiyonu için bkz. Hanioglu, a.g.e., s. 98-99.

Nedim Paşa'ya hakaretler yağdırdı, hatta öfkesini alamayıp sefire birkaç tokat da vurdu.⁹³

Sefarethanede yaşanan bu tatsız olaya karşı İstanbul'un ilk tavrı orta bir yol bulmaya çalışmak oldu.⁹⁴ Diğer taraftan Yıldız Sarayı, Abdullah Cevdet'in derhal İstanbul'a gelmesini istemekteydi. Tahsin Paşa imzalı tezkirede *"Edepsiz bir şerir"* olarak zikredilen Abdullah Cevdet, şayet İstanbul'a dönmeyi kabul etmezse devlet hizmetinden tamamen çıkartılacağına dair padişahın irade buyurduğu belirtilmekteydi.⁹⁵

Bir süre sonra Paris'e giden Abdullah Cevdet orada Paris Sefiri Salih Münir Paşa ile görüştü. Görüşme sonrasında Münir Paşa Hariciye Nezareti'ne şu bilgiyi ilettili: *"Viyana Sefirimiz, Abdullah Cevdet hakkındaki telgrafname-i asafanelerini bendenize isal etti. İrade-i seniyye-i hazret-i padişahiye kendisine tebliğ eylediğimde merkur emri-ferman-ı canab-ı mülükânenin hükm-i celiline itbadan imtina etmiş ve canib-i hükümet-i seniyyeden verilecek evamire inkıyat etmeyeceğini ilave ve izbar eylemiştir."*⁹⁶

Salih Münir Paşa, her ne kadar Abdullah Cevdet'i Viyana sefiri olarak zikretse de Cevdet'in İstanbul'a dönmeyi kabule yanaşmadığını ve padişahın emrine uygun hareket etmeyeceğini belirtmekteydi. Bunun üzerine ilk iş olarak kendisine tahsis edilen sefaret tabipliği maaşı resmi olarak kesildi.⁹⁷ Doktor Abdullah Cevdet'in görevden alınması üzerine açılan kadroya ise Doktor İzzeddin Efendi getirildi.⁹⁸

Bu tarihten sonra Abdullah Cevdet hekimliğe ara vererek neşriyata başlayacak ve mevcut muhalefetini daha da arttıracaktı. Neşriyat dünyasına ilk iş olarak Bulgaristan'dan hurufat sipariş ederek⁹⁹ girişen

⁹³ BOA. Y.A.HUS. 457/44, 14 Eylül 1903, lef 3; BOA. Y.A.HUS. 457/134, 15 Eylül 1903, lef 3.

⁹⁴ BOA. Y.A.HUS. 457/44, 2 Eylül 1319/15 Eylül 1903, lef 1; BOA. Y.A.HUS. 457/67, 3 Eylül 1319/16 Eylül 1903, lef 1.

⁹⁵ BOA. İ.HUS. 109/123, 3 Eylül 1319/17 Eylül 1903. Yıldız Sarayı'nın bu yazısının içeriği Sadaret makamına da haber verildi. BOA. Y.A.HUS. 457/134, 7 Eylül 1319/20 Eylül 1903.

⁹⁶ BOA. Y.A.HUS. 458/44, 24 Eylül 1903.

⁹⁷ BOA. HR.SYS. 1790/24 Eylül 1903, lef 1; BOA. BEO. 2188/164074, 25 Eylül 1319/8 Ekim 1903.

⁹⁸ BOA. DH.MKT. 754/61, 1 Teşrinievvel 1319/14 Ekim 1903.

⁹⁹ BOA. HR.SFR.04. 228/4, 14 Temmuz 1320/27 Temmuz 1904.

Abdullah Cevdet, hayatının sonuna kadar birtakım aksamalara rağmen bu işi devam ettirecekti. Kendisiyle özdeşleşen *İçtihad* mecmuası ise bu dönemde, yani Eylül 1904 tarihi itibarıyla yayın hayatına başladı.

Abdullah Cevdet'in Viyana Sefareti'ndeki tabiplik görevi, Karl Süsseim'in ifadesiyle "*İşi az, parası çok bir arpalık*" gibiydi ve ona kolay seyahat ve bol bol yazma imkânı verdi. Bu dönemde, Byron, Alferi, Gustave Le Bon gibi Fransız şair ve yazarlar ile William Shakespeare üzerine çalışmalar ve tercümelere yaptı. Kendisine vaat edilen maaşın yarısını bile alamayan Cevdet, gittikçe II. Abdülhamid'e karşı muhalefeti şiddetlendirmekteydi. 1903 yılına gelindiğinde feryat eden bir yazar ve nefret dolu bir şaire dönüştü.¹⁰⁰

Ekim 1903'ten itibaren yaklaşık on üç ay boyunca Cenevre'de yaşayan Abdullah Cevdet, 4 Ağustos 1904 tarihinde yerel yetkililerden izin alarak *İçtihad* mecmuasını ve aynı isimle matbaasını kurduktan sonra adeta tek başına muhalefete soyunmuş gibiydi. Mecmuanın ilk sayılarında ismini değişik kombinasyonlarda kullanarak yazıların çoğunu kendi başına yazmaktaydı. Ağustos 1904'te İstanbul'a dönme talebini kesin bir dille reddettikten sonra Abdullah Cevdet bütün servetini kurduğu mecmua ve matbaaya yatırdı.¹⁰¹

Hekimlikle Matbuat Arasında Kahire Günleri

Abdullah Cevdet'in Eylül 1904 tarihinde yayın hayatına başlayan *İçtihad* mecmuasında, daha ilk sayısından itibaren sert bir muhalefet gütmesi, Osmanlı hükümetinin Cevdet'e karşı yeniden harekete geçmesine neden oldu. Öncelikle mecmuanın Osmanlı topraklarına girişi yasaklandı.¹⁰² Hakkında ortaya atılan iddialar üzerine yapılan gıyabi yargılama sonucunda Doktor Cevdet, Ceza Kanunu'nun elli sekizinci

¹⁰⁰ Süsseim, a.g.m., s. 60. Hatta öfkesini kontrol edemeyen doktor, Mahmud Nedim Paşa'ya saldırdığı gün onu düelloya davet ettiği de rivayet edilmektedir. Hanioglu, a.g.e., s. 103.

¹⁰¹ Süsseim, a.g.m., s. 60-61.

¹⁰² BOA. Y.EE.KP. 22/2188, 19 Eylül 1320/2 Ekim 1904 lef 1 ve 2; BOA. MF.MKT. 807/31, 19 Eylül 1320/2 Ekim 1904; BOA. MF.MKT. 808/60, 19 Eylül 1320/2 Ekim 1904; BOA. BEO. 2526/189421, 1 Mart 1321/14 Mart 1905;

maddesinin birinci fırcasına göre müebbet kalebent cezasına çarptırıldı.¹⁰³ Ayrıca vatandaşlıktan atıldı ve malları müsadere edildi.¹⁰⁴

9 Mart 1905'te, Fransa'nın doğusunda bulunan Annemase'den arkadaşı Hüseyinzade Ali'ye yazdığı bir mektupta, Abdülhamid'in Cenevre'de bulunan vekilini ayakları altına altığını ve bundan dolayı kendisini Avusturya'dan çıkardıklarını söyledikten sonra “Niyetim ya Marakko'ya yahut Mısır'a gidip tabiplik ederek hem kendi maişetimi hem matbaanın hayatını temin etmektir” demektedir. Hatta Batum'a gitme ihtimalinden bahsetmekteydi. 10 Nisan 1905'te yazdığı başka bir mektupta, Avrupa ülkelerine güvenmediği ve tabipler için en uygun yer olarak gösterilen Mısır'a gitmeye karar verdiğini ifade etmekteydi. Zira Mısır'da bulunan İsmail Hakkı Bey, kendisine gönderdiği bir mektupta hekimlerin Mısır'da işsiz kalmayacağı teminatını vermişti. Hüseyinzade Ali'yi de oraya davet eden Doktor Cevdet, kendisinin iyi kötü göz hastalıklarından anladığını, onun ise iyi bir sigilograf ve dermatolog olduğunu söyleyerek müşterek bir klinik açabilecekleri teklifinde bulunmaktaydı. Teklifi kabul etmesi halinde Paris'e giderek alet edevat tedarik edip mütehasısların yanında mesleki yeterliliklerini arttırabileceklerini ilave etmekteydi. Hatta Abdullah Cevdet, mükemmel bir operatör olarak tarif ettiği Kerim Sebati'nin de Mısır'da bulunduğunu ve kendilerine iştirak edebileceğini de belirtmektedir., 16 Ekim 1905 tarihli mektubunda Abdullah Cevdet, Mısır'a vardığını Hüseyinzade Ali'ye haber vermektedir.¹⁰⁵ Bir süre sonra *İçtihad* mecmuası ve matbaasını da Kahire'ye taşıdı. Ayrıca Hüseyinzade Ali'ye söylediği gibi Kahire'de göz doktorluğu yapmaya başladı.

Kahire'ye giden ve yerleşen Abdullah Cevdet, II. Abdülhamid'e yönelik muhalefetine devam etmekteydi. Ekim 1906'da yayımlanan *İçtihad* mecmuasında Osmanlı hanedanının verasete sahip olmadıklarına yönelik sert eleştiriler yayımlandı.¹⁰⁶ Kahire'de genç

¹⁰³ BOA. Y.A.HUS. 482/27, 5 Kasım 1904, lef 3; BOA. Y.A.HUS. 481/20, 2 Teşrinisani 1320/15 Kasım 1904; BOA. HR.TH. 315/96, 7 Mart 1905; BOA. HR.TH. 316/20, 26 Şubat 1320/11 Mart 1905.

¹⁰⁴ Süssheim, a.g.m., s. 61; Hanioglu, a.g.e., s. 51-53, 119-120; Kasım Hızlı, *Salih Münir Paşa, II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*, Timaş Akademi, İstanbul, 2022, s. 122.

¹⁰⁵ Çiğın, “a.g.m.”, s. 202, 207, 211.

¹⁰⁶ Abdullah Cevdet, “Hanedan-ı Osman”, *İçtihad*, nr. 2, Teşrinievvel 1906, s. 217-219.

Türklere yanaşmaya çalışan doktor, 1908’de II. Abdülhamid’i eleştiren risaleler neşretti. Buna karşılık Kahire’deki günleri oldukça sakindi; yetkililer tarafından zulüm görmüyor, polis takibatına uğramıyor ve yayınları aksamıyordu.¹⁰⁷

Osmanlı Hükümeti, Abdullah Cevdet’e karşı bu sessizliğini doktorun, Hollandalı şarkiyatçı Reinhart Pieter Anne Dozy’in (1820-1883) 1863 yılında Fransızcaya çevrilen *Essai sur l’Histoire de l’Islamisme* isimli eserini *Tarih-i İslamiyet* ismiyle Türkçeye tercüme edip, 1908 yılında Mısır’da yayımlamasıyla bozdu. İki cilt halinde İçtihad Kütüphanesi’nin on beşinci kitabı olarak neşrettiği bu esere Abdullah Cevdet, “İfade-i Mütercim” başlıklı bir takdim ile çeşitli dipnotlar ekledi. Kitapta Müslümanlar için rencide edici ifadelerin bulunması ve Abdullah Cevdet’in bunları tasvip edercesine *Tarih-i İslamiyet*’ten daha faydalı bir kitap olmadığını söylemesi hem Dozy’e hem de Abdullah Cevdet’e sert eleştirilerin yazılmasına yol açtı.¹⁰⁸ Sonuçta kitabın mevcut nüshaları toplatıldı ve basımı yasaklandı.¹⁰⁹

Bu tarihlerde Abdullah Cevdet, bir taraftan yayınlarıyla ilgili sıkıntılarla uğraşırken diğer taraftan da yeniden evlenme teşebbüslerinde bulunmaktaydı. Daha önce bahsedildiği gibi Viyana’da sefaretinde hekimlik yaparken ilk eşi Fatma Hanım vefat etmiş, birkaç yıl sonra da İngiliz bir hanımla evlenmek için Londra’ya gittiğine dair şayialar yayılmıştı. Hatta yeniden evlenme isteğine dair Hüseyinzade Ali Bey’e mektup yazarak aracı olmasını istemişti.

Abdullah Cevdet Mısır’dayken, benzer bir mektubu İstanbul’da bulunan Şair Nigâr Hanım’a da gönderdi. Şair Nigâr ile o tarihlerde yüz yüze bir kere dahi görüşmeyen¹¹⁰ Abdullah Cevdet kendisini tarif ettiği mektubunda Mısır’daki hekimlik hayatını aydınlatacak detaylar da yer

¹⁰⁷ Süsseim, a.g.m., s. 61.

¹⁰⁸ Geniş bir literatürü olan bu konudaki tartışmalar için bkz: Hanioglu, a.g.e., s. 285-301.

¹⁰⁹ BOA. BEO. 3529/264617, 22 Şubat 1324/7 Mart 1909, lef 4; BOA. MV. 137/50, 4 Şubat 1325/17 Şubat 1910. Bu kitaba karşı cevap teşkil etmesi için bir eserin hazırlanması amacıyla ayrıca bir komisyon da kurulmuştu. BOA. MF.MKT. 1149/4, 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910.

¹¹⁰ Sonraki yıllarda Abdullah Cevdet ve Şair Nigâr Hanım sık sık görüşmeye başlayacaktır. Bkz. Şair Nigâr Hanım, *Günlük*, C: II, Haz. Zeynep Berktaş, Timaş, İstanbul, 2023, s.182 ve 272.

almaktadır. Şair Nigâr Hanım'a "Şimdi size gayet mühim bir mesele-i hayatiye açacağım" dedikten sonra Abdullah Cevdet, Müslüman bir kız ile evlenmek istediğini, tanıdıkları arasında böyle biri olup olmadığını sormaktaydı. Kendisini hiç görmediği için Nigâr Hanım'a "Evvla kendimi takdim edeyim" diyerek şu bilgileri aktarmaktadır:

*"39 Yaşındayım. Güzel değilsem de çirken de denecek kadar değilim. Zekâm, cismim, ilmim, hünerim hep mutavassıttır. Sizin gibi 14 yaşında iken evlenmişdim. Birkaç sene sonra vefat etmişdir. Ve bana bir erkek çocuk bırakmıştır ki Sultaniye'de iken Viyana'da vâkî olan muhalefet üzerine memleketim olan Harput'a gönderildi ve orada validem ile beraber arazimizin idaresiyle meşguldür. Şimdi getirip bir Avrupa lisesine koyacağım. Bendeniz Mısır'da yerleştim. Muntazam bir "klinik"im var. Her ay vasatî olarak 30-35 İngiliz lirası kazanmaktayım. Mükemmel bir de matbaam vardır ki o da ayda 10 İngiliz lirası getirir."*¹¹¹

Bu mektubunda Abdullah Cevdet'in Viyana'daki görevinden alınmasından sonra oğlunun da muhtemelen mektebi tamamlayamadan Harput'a döndüğü anlaşılmaktadır. Ancak daha da önemlisi Doktor Cevdet Mısır'da matbaasından üç kattan daha fazla bir geliri tabiplikten kazanmaktaydı.

Viyana Sefareti Tabipliğinden Arda Kalanlar

*Tarih-i İslamiyet'*i yayımladığı ve bununla ilgili tartışmaların en şiddetli olduğu bir dönemde, 1910 yılının temmuz ayında Abdullah Cevdet daimî olarak İstanbul'a döndü ve ilk olarak yeni postane karşısında Fındıkzade Hanı'nda ikamet etmeye başladı.¹¹² Bir süre sonra Cağaloğlu'nda, bugün hâlâ ayakta duran İçtihad Evi'ni kurar kurmaz, sonraki yıllarda tıp konulu

¹¹¹ N. Nazan Bekiroğlu, "Bir Şaireye Mektuplar", *Journal of Turkish Studies, Festschrift in Honor of Orhan Okay I*, 30/1, 2005, s. 146-147. Mektubun değerlendirmesi için ayrıca bkz. Nazan Bekiroğlu, *Şair Nigâr Hanım, Güftesi Garplı, Bestesi Şarklı*, Timaş, İstanbul, 2024, s. 342-343.

¹¹² BOA. ŞD. 3069/10, 20 Haziran 1326/13 Temmuz 1910, lef 3. Abdullah Cevdet, İstanbul'a daimî olarak taşınmadan iki yıl kadar önce, 1908 yılı sonlarında İstanbul'a gelmiş ve bir ay kadar ikamet ederek dört yüz arşınlık bir arsa satın almıştı. Bu arazinin üzerine geniş bir matbaa kurmayı ve sonraki yılın baharında İstanbul'a olmayı planlamaktaydı. Zira ona göre Mısır'da artık refah yoktu ve ancak kitaplarıyla geçinebilmekteydi. Çığın, "a.g.m.", s. 224-226.

pek çok makalesini yayımlayacağı *İçtihad* mecmuası ile matbaasını buraya taşıdı. Ayrıca aynı binada bir klinik açarak göz hekimliği yapmaya başladı. *İçtihad* mecmuasına bu tarihler ilanlar vererek göz rahatsızlığı yaşayanları tedaviye davet etmekteydi. Mecmuanın ilk kez yirmi altıncı sayısında yayımlandığı ilan şöyleydi:

“İlan

Göz hastalıkları tedavihanesi

Doktor Abdullah Cevdet

Emraz-ı ayniyye mütehassısı

Şehremaneti karşısında Matbaa-yı İçtihad fevkinde daire-i mahsusada cuma ve pazardan maada her gün alafranga saat 9’dan 11’e kadar ve bade’z-zuhur 3’ten 5’e kadar hasta kabul olunur. Ameliyat icra edilenlerin yatırılmalarına mahsus oda tedavihanede hazırdır. Taşradan gelen hastalar otellerden müstağni olurlar.”¹¹³

İstanbul’a yerleşen Abdullah Cevdet, bir taraftan hekimlik yaparken diğer taraftan da gerek Trablusgarp’ta gerekse Viyana’da tabiplik yaptığı tarihlerde maaşlarını tam olarak alamadığı gerekçesiyle hukuki girişimlerde bulunmaya başladı. Öncelikle 28 Nisan 1910 tarihinde Maliye Nezareti’ne bir başvuruda bulundu. Dilekçe, Abdullah Cevdet adına imzalanmıştı ancak ne yazı ne de imza kendisine ait değildi. Dilekçenin yazıldığı kâğıdın antetine bakılırsa Abdullah Cevdet, Dava Vekili olarak Haydar Rifat Bey’i tutmuştu ve muhtemelen onun eliyle yazılan dilekçede Abdullah Cevdet’in o tarihe kadar hekimlik hayatı özetlenmekteydi:

“311-312 senesinde tabip yüzbaşısı olduğum halde Trablusgarp’a nefyedilmiştim. Bir müddet sonra orada taht-ı istintaka alınarak Fizan’a sevk olunacağım sırada Avrupa’ya firar ettim. Senelerden sonra rütbe-i askeriyem mülkiyeye tahvil olunarak Viyana Sefareti tababetine altı bin kuruş maaşla tayin edilmiştim. Yüzbaşılık zamanımdan iki senelik ve sefaret tababeti maaşımdan on sekiz aylık mütedahil maaşım vardır. Şimdiye kadar Mısır’da olduğumdan duyun-i gayr-i muntazamaya kaydettirilmemiş idi. İşbu matlubat-i acizanem hakkında tahkikat-i acizanemin icra ile Harbiye ve Hariciye nezaretlerine ve oradan alınacak

¹¹³ *İçtihad*, nr. 26, İstanbul, 1 Temmuz 1911, İlan kısmı. Abdullah Cevdet bu tür ilanları mecmuasının ileriki sayılarında da yayımlamaya devam edecektir. Başka bir örnek için bkz. *İçtihad*, nr. 189, İstanbul, 15 Kânunusani 1930, İlan kısmı.

cevaplara göre muamele-i kaydiye ifa edilmesine müsaade-i celile-i nezaret-penahilerini istirham ederim efendim."¹¹⁴

Abdullah Cevdet bu dilekçesinde Fizan'a sürülmek istenmesi üzerine Avrupa'ya firar ettiğini söylemesi oldukça ilginçtir. Ayrıca askeri rütbesinin mülkiyeye dönüştürülmesiyle Viyana Sefareti tabipliğine atandığı da anlaşılmaktadır. Dahası Viyana Sefareti tabibi olduğu sırada Paris Sefiri Salih Münir Paşa tarafından maaşlarının kesildiği, bizzat sefirin ifadeleriyle sabitti ama ne kadar süreyle bu kesintinin devam ettiği bilinmiyordu. Bu dilekçeyle Abdullah Cevdet, çeşitli dönemlerde askeri tabip ve Viyana Sefareti'nde hekim olarak çalıştığı zamanlarda alamadığı maaşları Mısır'da bulunmasından dolayı duyun-i gayr-i muntazamaya kaydettiremediğini belirtiyor ve kendisine ödemenin yapılabilmesi için alacağı meblağın deftere kaydedilmesini istiyordu.

Abdullah Cevdet haklı olarak ödenmeyen maaşlarını geriye dönük olarak talep etse de ortada başka bir sorun vardı. Bu maaşlar, 19 Haziran 1909'da yürürlüğe giren tensikat kanunu çerçevesinde 16 Haziran 1909 kabul edilen duyun-i gayr-i muntazama kanunu kapsamında ödenecekti. Bu kanunun birinci maddesine göre Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği Temmuz 1908 tarihine kadar devletin eksik bıraktığı maaşların ödeneceği duyurulmaktaydı. Bunun için iki aylık başvuru süresi tanınmıştı ve vaktinde yapılmayan müracaatlar kabul edilmeyecekti.¹¹⁵ Abdullah Cevdet'in ise zamanında yapılmış böyle bir başvurusu bulunmamaktaydı.¹¹⁶

Abdullah Cevdet'in böyle bir eksiklik karşısında savunması gayet basitti. Kendisi deftere kayıtların açık olduğu tarihte Mısır'da bulunduğunu ileri sürüyor ve *"İki sene evveline kadar dört beş senedir Kahire'de ve iki seneden beri İskenderiye'de ve Mısır-ı ulyada (Farşut'ta) bulunuyordum"* demektedir. Ayrıca kanunda hiçbir şekilde Mısır'dan

¹¹⁴ BOA. ŞD. 3069/10, 15 Nisan 1326/28 Nisan 1910, lef 6.

¹¹⁵ Kanun layihası için bkz. BOA. HR.HMŞ.İŞO. 226/27, 3 Haziran 1325/16 Haziran 1908. Bu kanuna dayanarak Avrupa'ya gidenlerden bazıları geriye dönük ödeme almıştı. Buna dair ifadelerin yer aldığı dahiliye mazbatasına için bkz. BOA. HR.SYS. 1790/30, 28 Kânunusani 1330/10 Şubat 1915, lef 2.

¹¹⁶ BOA. ŞD. 3069/10, 15 Nisan 1326/28 Nisan 1910, lef 6'nın arka sayfasında Maliye Nezareti, Muhasebe-i Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi mührüyle düşülen not.

bahsedilmediğini ve Mısır'ın tebligattan mahrum olduğunu iddia etmekteydi. Abdullah Cevdet'in hesaplarına göre iki yüz lira kadar alacağı vardı.¹¹⁷

Aradan birkaç ay geçmesine rağmen kendisine cevap verilmeyince 13 Temmuz 1910'da bu sefer Sadrazamlık makamına yazdığı dilekçesinde *"Maliye Nezareti'ne üç ay evvel bir istida verdim"* diyerek haklarının yenildiğini ve iade edilmesini talep etmekteydi¹¹⁸ Konu Şura-yı Devlet'te görüşülmeye başlayınca Maliye Nezareti'ne, Abdullah Cevdet'e yapılan ödemelerin akıbeti de soruldu. Nezaretin 6 Eylül 1910 tarihli cevabına göre Abdullah Cevdet, kanunun yürürlüğe girdiği tarihte Mısır'da bulunduğunu usulen ispat etmedikçe maaşından bakiye kalan meblağın deftere kaydedilmesi kanuna aykırı olacaktı.¹¹⁹ Fakat Abdullah Cevdet bunu ispat etse bile kendisine yapılacak ödeme resmi olarak hangi nezaretin defterine kaydedilecekti? Diğer bir ifadeyle hangi nezaret ödemeyi yapacaktı?

Şura-yı Devlet'in 22 Aralık 1910 tarihli mazbatasına göre Abdullah Cevdet, Viyana Sefareti tabipliğine fevkalade bir surette atanmıştı. Çünkü Osmanlı sefaretlerinde böyle bir memuriyet kadrosu bulunmamaktaydı. Bundan dolayı da doktorun yaptığı işi bir hariciye memurluğu olarak düşünmek doğru olmazdı. Buna rağmen kendisine yapılan ödemenin hangi bütçeden çıktığına dair bir tahkikat yapılmış ve Abdullah Cevdet'e hariciye bütçesinden maaş ödemesi yapıldığı anlaşılmıştı. Sonuç olarak Abdullah Cevdet'in Hariciye Nezareti tensikat muamelesine tabi tutulabilmesi mümkün görülmekteydi.¹²⁰

Nitekim 17 Nisan 1911 tarihinde Maliye Nezareti'nin hazırladığı tezkirede *"Abdullah Cevdet Efendi hakkında yapılan muamelenin muvafık-ı nefsu'l-emr bulunduğu ve emsali hakkında da bu yolda muamele ifası icap edeceği"* ifadeleri kullanılmaktaydı.¹²¹ Daha sonra yapılan yazışmalardan anlaşılmaktaydı ki Abdullah Cevdet'e yapılacak

¹¹⁷ BOA. ŞD. 3069/10, 27 Nisan 1326/10 Mayıs 1910, lef 4 ve 5.

¹¹⁸ BOA. ŞD. 3069/10, 20 Haziran 1326/13 Temmuz 1910, lef 3.

¹¹⁹ BOA. ŞD. 3069/10, 24 Ağustos 1326/6 Eylül 1910, lef 2.

¹²⁰ BOA. ŞD. 3068/52, 9 Kânunuevvel 1326/22 Aralık 1910.

¹²¹ BOA. ŞD. 3140/27, 4 Nisan 1327/17 Nisan 1911, lef 13.

olan ödeme “*kadro harici*” olarak tanımlanmış¹²² ve “*mazuliyet maaşı*” adı altında yapılmaya başlanmıştı.¹²³

Abdullah Cevdet oldukça dolambaçlı bir yoldan eksik olan maaşlarını almaya başlamıştı ancak bir müddet sonra yeni aksaklıklar ortaya çıkmıştı.¹²⁴ Zira Abdullah Cevdet, kendisine dilekçe tarihinden başlatılmak suretiyle ödeme yapıldığını halbuki tensikat kanununun başlangıç olarak alınması gerektiğini düşünmekteydi.¹²⁵

Abdullah Cevdet, diğer taraftan da Avrupa’da bulunduğu esnada maruz kaldığı hukuki sorunları çözüme kavuşturmaya çalışıyordu. 15 Şubat 1913 tarihinde Hariciye Nezareti’ne yazdığı bir dilekçede, II. Abdülhamid hükümetinin kendisini İsviçre’den çıkartmak için bir karar aldığını söylemekteydi. Doktor Cevdet, böyle bir kararı aldırarak siyasi gücün beş seneden beri artık mevcut olmadığını düşünerek doğrudan İsviçre Hükümeti’ne kendisine uygulanan yasağın kaldırılması için başvuruda bulundu. İsviçre Hükümeti’nden 30 Eylül 1912 tarihinde aldığı cevaba göre adresini belirlemek şartıyla istediği kadar İsviçre’de kalabileceğini öğrenmişti. Bunun için Hariciye Nezareti’nden izin kâğıdı ve tavassut talep etmekteydi.¹²⁶

Mazuliyet maaşını alan ve hukuki sorunları da halletmiş gibi görünen Doktor Abdullah Cevdet, Birinci Dünya Savaşı’nın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerin birinde, 16 Mayıs 1915 tarihinde, eski defterleri açtıracak yeni bir başvuruda bulundu. “*Viyana Sefaret-i Seniyyesi Tabibi Sabıkı Doktor Cevdet*” imzasıyla kaleme aldığı dilekçesine tabiplik mesleğinin serencamını anlatarak başlamaktaydı.¹²⁷ Daha sonra

¹²² BOA. ŞD. 3100/1, 15 Nisan 1328/28 Nisan 1912, lef 3.

¹²³ BOA. ŞD. 3140/27, 19 Nisan 1327/2 Mayıs 1911, lef 12; BOA. ŞD. 3140/27, 25 Mayıs 1327/7 Haziran 19011, lef 24.

¹²⁴ İlgili yazışmalar için bkz. BOA. ŞD. 3100/1, 27 Şubat 1327/11 Mart 1912, lef 5.

¹²⁵ BOA. ŞD. 3113/9, 3 Kânunusani 1328/16 Ocak 1913.

¹²⁶ BOA. HR.SYS. 1790/29, 2 Şubat 1328/15 Şubat 1913, lef 2. 25 Şubat’ta Paris Sefareti’ne konuyla ilgili bilgi veren Hariciye Nezareti, 25 Nisan 1913’te Sefir Rifat Paşa’dan onay cevabı aldı. Yazışmalar için aynı tasnifin lef 1 ve lef 3’e bakınız.

¹²⁷ Dilekçesinde Abdullah Cevdet Viyana Sefareti’nde tabip olarak görevlendirildiği tarihe kadarki hekimlik yaşamını şöyle özetliyordu: “1310 senesinden Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’den tabip diploması ve tabip yüzbaşısı rütbesiyle neşet edenlerdenim. O zaman fesad addolunan içtihad-ı siyasiyemden dolayı rütbe-i haliyemle Trablusgarp merkez

Trablusgarp'tan ayrılışı ile Viyana Sefareti tababetine tayini arasından geçen sürede askeriye ile bağının kesilip kesilmediğini Harbiye Nezareti'ne sorduğunu ancak muallak bir cevap aldığını belirtmekteydi. Halbuki kendisi *"flan tarihte iradeye iktiran eden karar mucibince tard olunmuştur"* yahut *"sefaret-i seniyye tababetine tayinine kadar rütbe ve nisbet-i askeriyesi ref' ve kat' olunmamıştır"* şeklinde kati bir cevap beklemekteydi. Önceki idare zamanında mecburen firar ettiğini söyleyen doktor, beş-altı sene yurt dışında kaldığını ve inkılaptan sonra ülkesine dönebildiğini ifade etmekteydi. Abdullah Cevdet sözlerini şöyle bitirmekteydi: *"Tabip arkadaşlarımın hariçte geçirdikleri seneler tamamen müddet-i hizmet itibar edilmiş ve hiçbirinin matrut [kovulmuş] muamelesi görmemiş olmasına nazaran bendenizin de aynı suretle muamele görmem tabiidir."*¹²⁸

Abdullah Cevdet, sadece tabiplik yaptığı dönemde alamadığı maaşlarının kendisine ödenmesini yeterli görmüyor ve dilekçesinde isimlerini vermediği doktor arkadaşları gibi yurt dışında bulunduğu dönemin de hizmet süresi olarak kabul edilmesini talep ediyordu. Kendisini teyit edercesine dilekçesinin arkasında askeriye ile ilişkisinin kesildiğine dair kat'i bir kaydın bulunmadığı ve bu durumun kendisine bildirildiğine dair bir not düşülmüştü.¹²⁹ Bu konuyla ilgili daha önce tahkikat yapan maarif dairesi Abdullah Cevdet'in Viyana Sefareti'nde göreve başladığı tarihe kadar askeri rütbesini muhafaza ettiğini kanaatine ulaşmıştı.¹³⁰ Bu durumda rütbesi mülkiyeye dönüştürülmeden ataması yapılmış olmalıydı. Belki de kendisine mülkiyeden atandığı şifahen tebliğ edilmiş ancak resmiyette askeri rütbesi korunmuştu.

hastanesine memur ve oraya tahtü'l-hıfz sevk olunmuştum. Bir buçuk sene kadar ifa-yı vazifeden sonra aynı içtihad-ı siyasiye yüzünden dört ay kadar hapsedildikten sonra Fizan'a sevk olunmak üzere iken hayatımı tehlikede görerek Tunus'a ve oradan Avrupa'ya geçmeye mecbur oldum. Avrupa'da iki sene kadar kaldıktan sonra mülkiye sınıfına ve hariciye mesleğine nakl ve rütbe-i askeriyem rütbe-i saniyyeye tahvil edilerek Viyana Sefareti tababetine tayin olunmuştum." BOA. ŞD. 3140/27, 3 Mayıs 1331/16 Mayıs 1915, lef 10.

¹²⁸ BOA. ŞD. 3140/27, 3 Mayıs 1331/16 Mayıs 1915, lef 10.

¹²⁹ Belgenin arkasında bu bilgilendirmenin Abdullah Cevdet'e bizzat yapıldığını gösteren 16 Ocak 1916 tarihli imzası bulunmaktadır. BOA. ŞD. 3140/27, 3 Kanunusani 1331, lef 10.

¹³⁰ BOA. BEO. 4407/330492, 20 Mart 1331/2 Nisan 1915, lef 2.

Dilekçesinden bir gün sonra Dahiliye Nezareti tarafından kaleme alınan karar suretinde Abdullah Cevdet'in tabiplik hayatını aydınlatan bazı bilgilere yer verilmekteydi. Örneğin Viyana Sefareti'nde tabiplik görevini kabul etme gerekçesi şöyle açıklanıyordu: *“Neşriyat ve teşebbüsât-ı mezkûreden feragati hakkında idare-i sabıka tarafından vuku bulan teklifi Trablusgarp'ta ve Fizan'da mahpus olan yetmiş mütecaviz mahkûmiye-i siyasiyenin tahliye-i sebaya şartıyla kabul etmesi üzerine sefaret-i müşarunileyha tababetine 17 Mart sene [1]316 tarihinde bin beş yüz frank maaş ile tayin olunduğu...”* Ayrıca dilekçede Abdullah Cevdet'in mahkûmların salıverilmesi karşılığında kendisine yapılan teklifi kabul etmesi de iyi bir davranış olarak zikredilmekteydi. Şu hâlde, Abdullah Cevdet'in mahkûmların salıverilmesi karşılığında memuriyeti kabul ettiği iddiasının resmi bir belgede teyit edildiğini belirtmek gerekir. Dilekçede, aldığı maaşı neşriyat ve teşebbüsleri uğruna harcamış olduğuna dair duyular alındığı da kaydedilmekteydi. Son olarak da Abdullah Cevdet'in Sefir Mahmud Nedim Paşa'ya saldırmaya ilgili olarak faklı bir iddia gündeme getiriliyordu. Buna göre komşu hükümetlerden birisi Avrupa'da bir fabrikaya harbiye mühimmatı sipariş etmişti. Ancak bu meseleyi Mahmud Nedim Paşa'nın Osmanlı menfaatine uygun değerlendirmeyişi Abdullah Cevdet ile husumet yaşamasına neden olmuştu. Buna bir de sefirin doktor aleyhinde İstanbul'a malumat vermesi eklenince mesele Cevdet'in sefire saldırmaya kadar varmıştı.¹³¹

Burada, Avrupa'dan mühimmat-ı askeriye sipariş eden komşu hükümet şeklinde bahsedilen meselenin ne olduğu açık bir şekilde belirtilmemektedir.¹³² Bununla birlikte kararda Abdullah Cevdet'e ait hukukun korunmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Abdullah Cevdet, Haziran 1915 tarihinden itibaren bütün haklarını kazanmak için hukuki yolları zorlamaya devam edecekti. Çeşitli nezaretlere onlarca dilekçe yazan ve neredeyse tamamını *“Doktor Cevdet”* şeklinde imzalayan Abdullah Cevdet, aldığı kadro harici maaşın, verdiği dilekçeden değil de

¹³¹ BOA. ŞD. 3140/27, 4 Mayıs 1331/17 Mayıs 1915, lef 22.

¹³² Bulgaristan Emareti tarafından Avrupa'ya bu tür bir mühimmatın sipariş edildiğine dair Paris, Viyana, Londra ve Brüksel sefaretlerinden Temmuz 1897'de Hariciye Nezareti'ne çeşitli telgrafların çekildiği görülmektedir. BOA. A.İMTZ.(04). 46/72, 1 Temmuz 1313/13 Temmuz 1897.

tensik kanunundan itibaren başlatılmasını talep etmekteydi. Doktor, bu seferki talebini Mağdurin-i Siyasiye Kanunu'na dayandırmaktaydı.¹³³ 1 Haziran 1911 tarihinde kabul edilen bu kanuna göre siyaseten mağdur olanların sürgün veya firarda geçirdikleri günlere ait maaşların geriye dönük ödemeleri yapılacaktı.¹³⁴ Abdullah Cevdet'in hesabına göre bu kanun ile dilekçesi arasındaki süre on dört ay kadardı.¹³⁵

Yazdığı bir dilekçesinde Abdullah Cevdet Avrupa'dan çıkartıldığı ve kalebent cezasına çarptırıldığı günlerde yaşadıklarını şöyle anlatıyordu: *"Halbuki idare-i sabıkanın aleyhimdeki takibatı, vech-i maruzu üzerine azlimi müteakip başlamış ve bu suretle hapis ve kahredilmek tehlike-i katiyesine atılmış olmaksızın vatanıma avdet edebilmem ihtimali şöyle dursun, düvel-i mütehabbeden hiçbirinin hududu dahilinde dahi serbest yaşamama imkân bırakılmamıştır."*¹³⁶ Sonuç itibarıyla her ne kadar istediği tarihten başlatılmasa da kendisine mazuliyet maaşı ödemesi yapılmıştı.¹³⁷

İttihat ve Terakki Hükümeti'nin iktidarda olduğu bir dönemde yapılan bu yazışmalarda dikkat çeken ilk husus, Abdullah Cevdet'e yönelik Viyana Sefareti'nden ayrıldıktan sonraki dönemde kullanılan dilin tamamen yumuşamasıdır. II. Abdülhamid dönemi yazışmalarda *"melun"*, *"edepsiz"* ve tahkir edercesine *"Abdullah Cevdet nam şahıs"* gibi kendisine hitap edilirken bu dil büsbütün terk edilmiş ve hakaret içerikli ifadeler yazışmalarda kullanılmaz olmuştu. Hatta Viyana Sefirine yönelik tavrından dolayı görevinden alınmasına, hakkında gıyaben dava açılmasına ve kalebent cezasına çarptırılmasına rağmen bunlardan söz edilmeksizin *"infisal"* kelimesi kullanılarak memuriyete ara verdiği çok daha yumuşak bir dille ifade edilmekteydi.¹³⁸

¹³³ BOA. BEO. 4402/330118, 22 Kânunuevvel 1331/4 Ocak 1916, lef 2.

¹³⁴ Mağdurin-i Siyasiye Kanunu ve uygulanması esnasında yaşanan sorunlar hakkında bkz. Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasî Sürgünler (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 148-154.

¹³⁵ BOA. ŞD. 3140/27, 3 Nisan 1332/16 Nisan 1916, lef 3.

¹³⁶ BOA. ŞD. 3140/27, 3 Nisan 1332/16 Nisan 1916, lef 3.

¹³⁷ Abdullah Cevdet'in dilekçeleri ve Şura-yı Devlet ile nezaretlerin mazbataları için bkz. BOA. ŞD. 3140/27; BOA. BEO. 4379/328406, 27 Eylül 1331, 10 Ekim 1915.

¹³⁸ Örnek için bkz. BOA. ŞD. 3140/27, 4 Nisan 1327/17 Nisan 1911, lef 13.

Artık kırk beş yaşını dolduran doktor, bir taraftan haklarını elde etmek için hukuk mücadelesi verirken diğer taraftan da İstanbul'a taşıdığı *İçtihad* mecmuasını yayımlamaktaydı. *İçtihad* mecmuasının 12 Şubat 1915 tarihinde neşredilen 127. Sayısında yayımlanan Abdullah Cevdet'in "Yara ve Tuz" başlıklı makalesinden dolayı kapatılan mecmua, yayınına Mondros Mütarekesi'ne kadar süren uzun bir ara verdi.¹³⁹ Bu arada Doktor Abdullah Cevdet Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevine tayin edildi.

Sıhhiye Umum Müdürlüğü

Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilanından sonra kurulan Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiliği'ne Abdullah Cevdet'ten önce, 1 Ocak 1917 tarihinde Adnan Bey [Adivar] tayin edilmiş ve görevinden istifa ettiği 27 Mart 1919 tarihine kadar Sıhhiye Umum Müdürlüğü yapmıştı.¹⁴⁰ Abdullah Cevdet ise 9 Nisan 1919 tarihli Padişah Mehmed Vahdettin'in bir iradesi ile Sıhhiye Umum Müdürü olarak atandı.¹⁴¹

Hıfzıssıha Müessesesinin kurulması, sıhhi müzelerin açılması, kız öğrencilerin tbbiyeye girebilmesi için kolaylık sağlanması gibi çeşitli düzenlemelere imza atan Adnan Bey'den¹⁴² sonra Abdullah Cevdet'in bu göreve getirileceği duyulunca dönemin gazeteleri bu haberle yakından ilgilenmişti. Zira Abdullah Cevdet, kamuoyunun tanıdığı ve aşına olduğu isimlerden biriydi. Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Umum Müdürü olarak atanacağı duyulunca *Yeni Gün* gazetesi, bir fotoğrafı ile tercüme-i halini okuyuculara sunarak hayatını kısaca özetledikten sonra ironik bir üslupla "Bu yeni vazifede muvaffak olup olamayacağı şimdilik keşfedilemez." demektedir.¹⁴³

¹³⁹ Ali Okumuş, "Abdullah Cevdet ve İçtihad Mecmuası", *İstanbul Basın Tarihi, Osmanlı İstanbul'unda Gazetecilik*, Haz: Belkis Ulusoy, Suat Gezgin, Cilt: 1, İBB Yayınları, İstanbul, 2023, s. 682.

¹⁴⁰ Nuran Yıldırım, "Hekim Kimliği ile Abdülhak Adnan Adivar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Müderrisliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/2, 2006, s. 68.

¹⁴¹ BOA. BEO. 4565/342358, 10 Nisan 1335/1919; *Takvim-i Vekayi*, nr. 3522, 14 Nisan 1919, s. 1.

¹⁴² Yıldırım, a.g.m., s. 68-69.

¹⁴³ "Abdullah Cevdet Bey'in Tayini, Sıhhiye Müdüriyeti", *Yeni Gün*, nr. 196, 20 Mart 1919, s. 1.

Serbesti gazetesi ise Abdullah Cevdet'in bu göreve getirileceğini memnuniyetle öğrendiklerini ve hayatıyla ilgili eksik bilgiler aktaran gazeteleri tashih edeceklerini söyleyerek ilave bilgiler aktarmaktaydı.¹⁴⁴ Haberde, İstanbul'dan Trablusgarp'a genç bir hekimken sürgün edildikten sonra Avrupa'ya firarı, sefaret hekimliği ve Mısır'da hem mecmua neşredip hem de göz mütehassısı olarak çalışmasına kısaca değiniliyor ve Meşrutiyet'ten bir yıl sonra İstanbul'a geldiği kaydediliyordu. Ayrıca mecmua ve matbaasıyla beraber muayenehanesini İstanbul'a getiren Doktor Cevdet hakkında gazete şöyle bir temennide bulunmaktaydı: "*Doktor Abdullah Cevdet Bey gibi alim, münevver, serbest fikirli bir zatın bihakkın mütehassıs olduğu bu işler ile tazvif edilmesi şayan-ı teşekkürdür. Kendisinin vatanımıza büyük hizmet ibrazına muvaffak olacağına eminiz.*"¹⁴⁵

Alemdar gazetesinde 29 Mart 1919 tarihinde yayımlanan bir ilanda Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesine atandığına dair irade çıktığı ifade edilmekteydi.¹⁴⁶ 2 Nisan 1919'da ise makamına giderek işe başladığı belirtilmekteydi.¹⁴⁷

Tasvir-i Efkâr gazetesindeki yazısında Milaslı Doktor İsmail Hakkı Bey'in¹⁴⁸ aktardığına göre Abdullah Cevdet, görevine başlar başlamaz ele

¹⁴⁴ İsmi zikredilmese de eksik bilgiler içerdiği söylenen haberle, *Yeni Gün*'de çıkan yazı kastedilmiş olmalıdır. Ayrıca *Serbesti* gazetesini çıkaran Süleymaniye kökenli Mevlânzâde Rifat Bey (1869-1930) de Abdullah Cevdet gibi bir Kürt gazeteci ve şairdi. Muhtemelen Abdullah Cevdet'ti tanıyordu ve ondan edindiği bilgiler ile kendi gazetesindeki haberi yayımlamıştı.

¹⁴⁵ "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi", *Serbesti*, nr. 236, 22 Mart 1919, s. 2. Aynı gün çıkan *Söz* gazetesinde Doktor Cevdet Bey hakkında şöyle denilmektedir: "*Doktor Abdullah Cevdet Bey'in Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisine tayin olduğu memnunen haber alınmıştır. Doktor Abdullah Cevdet Bey memleketimizin en eski ahrarındandır. Kendisiyle gerek gazetecilikte gerek fırkacılıkta meslektaş bulunduğumuz muhibbimiz Cevdet Bey'in öteden beri sıhhat-i umumiemiz hakkında esaslı fikirleri vardır. Ümit ederiz ki doktor, bu pek mühim, en büyük muzafferiyetlerden daha büyük olan meseleyi halledecek ve sıhhat-i umumiemizi perişanlıktan kurtaracak esaslar vazetmeye muvaffak olacaktır.*" "*Doktor Abdullah Cevdet Bey*", *Söz*, nr. 126, 22 Mart 1919, s. 1.

¹⁴⁶ *Alemdar*, nr. 1408, 29 Mart 1919, s. 1.

¹⁴⁷ "Abdullah Cevdet Bey", *İkdam*, nr. 7954, 2 Nisan 1919, s. 2.

¹⁴⁸ Milaslı İsmail Hakkı (Aksoy, 1870-1938), Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra çeşitli bölgelerin sıhhiye müdürlüklerinde çalıştı. 1929 yılında emekli olduktan sonra vefat tarihine kadar pek çok alanda eser yazmakla meşgul oldu.

aldığı ilk mesele, köylülere hekimlik öğretmek için mektep açma planı olmuştu. Sıhhiye müdürüne göre köylülerin kişisel sağlıklarını koruyabilmeleri için onlara hıfzıssıhhatin temel kaideleri öğretilmeliydi. Doktor Abdullah Cevdet köylülerden, köy hekimi yetiştirilebileceği ve bunlara insan tıbbından başka baytarlık da öğretilebileceğini hatta bütün bunların bir yıl içerisinde yapılabileceğini düşünmekteydi. İsmail Hakkı Bey ise işin bu kadar basit olmadığı kanaatindeydi. Kendisinin yirmi dokuz yıldır sıhhiye işiyle meşgul olduğunu ve daha ziyade köylülerle temas ettiğini söyledikten sonra şu ifadeleri kullanmaktadır: “...bir sene içinde köylülerimizden hem hekimlik hem baytarlık hem nafia umuru tahsil etmiş adamlar yetiştirebileceğini bilmiyordum.”¹⁴⁹

Çok geçmeden Sıhhiye Umum Müdürü Doktor Abdullah Cevdet basının ilgisini daha da çekmeye başladı. *İkdam* gazetesinden bir muharrir kendisiyle yaptığı bir mülakatı 10 Nisan 1919 tarihinde yayımladı. Muharririn Cevdet'e sorduğu ilk soru tartışmaya konu olan köylüler arasında yetiştirilmesi planlanan sıhhiye çavuşları meselesi oldu. Doktor bu meseleyi gazetelerin yanlış anladıklarını ifade ettikten sonra bunlara yalnız sâri (bulaşıcı) hastalıkların yayılmasını engellemeyi öğretmeyeceklerini aynı zamanda gerekli olan basit tıbbi bilgilerin de anlatılacağını söylemekteydi. Ayrıca vilayet ve liva merkezlerinde mektepler açılarak sıhhiye çavuşlarına aşı yapmanın da öğretileceğini kaydetmekteydi. Bu amaçla Neşet Ömer Bey¹⁵⁰ başkanlığında, İstanbul Sıhhiye Müdürü Ekrem¹⁵¹, Bakteriyolog Osman Şerafettin¹⁵² ve -birkaç gün önce *Tasvir-i Efkâr* gazetesindeki yazısıyla doğrudan kendisini eleştiren- malarya (sıtma) mütehasısı Milaslı İsmail Hakkı Bey'den oluşan bir komisyon oluşturulduğunu duyurmaktaydı.

¹⁴⁹ İsmail Hakkı, “Bir Senede Köy Hekimi Olur Mu?” *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2692, 1 Nisan 1919, s. 2.

¹⁵⁰ Kurtuluş Savaşı yıllarında Mustafa Kemal Paşa'nın hususi doktoru olan Ömer Neşet Bey (İrdelp, 1882-1948), İstanbul Üniversitesi rektörlüğü (1933-1934) ve 5. dönem İstanbul milletvekilliği (1935-1938) yaptı.

¹⁵¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de 1907 yılında mezun olan Ekrem Hakkı (Üstündağ, 1885-1956), 9. ve 10. dönem İzmir milletvekilliği yaptı.

¹⁵² Osman Şerafettin Bey (Çelik, 1881-1945), Galatasaray Lisesi ve Mekteb-i Tıbbiye'de okuduktan sonra İstanbul'da Sıhhiye Umum Müdürlüğü'nden Hıfzıssıha Umum Müdürü olarak çalıştı ve Gureba Hastanesi'nde uzun yıllar bakteriyoloji uzmanı olarak görev yaptı.

Mülakatın devamında, bir program dahilinde hareket edeceklerini söyleyen Doktor Cevdet, bunun ilk olarak Bursa'da uygulanacağını bildirmekteydi. Doktor Cevdet'in Sıhhiye-i Nahiye Teşkilatı kuracaklarını söylemesi üzerine muharrir, bütçe meselesini gündeme getirdi. Cevdet bu soruya *"Bütçeden bazı tensikat yapmışlar. Bunun da sebebi aksam-ı memleketimizden bazılarının istila olunması imiş."* şeklinde cevap verdi. Devamında şu sözleri ekledi: *"Her ne kadar memleket azaldıysa da dünyanın her tarafında olduğu gibi paranın kuvveti bizde de azalmıştır. Bu babda Maliye Nazırı ile görüşeceğim. Kendisi münevver ve insaf sahibi bir zattır. Bunun için tensikat icra edileceğini ümit ediyorum."*¹⁵³

Doktor Cevdet bu sözleriyle, o sırada Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yaşanan işgalleri kabullenmiş gibidir. Hatta İstanbul'daki işgali de meşru görmüş gibi davranan doktor, İngilizlerin sıhhiye müdürü Johnson ile görüştiklerini ve İstanbul'da ortaya çıkması muhtemel sâri hastalıklara karşı yardım önerisinde bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁵⁴ Diğer taraftan, *Serbesti* gazetesi, 1 Mayıs 1919 tarihinde yayımladığı haberde Abdullah Cevdet'in oğlu Mehmed [Emin] Cevdet Bey'in, Harput'ta Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bir şubesini açtığını bildirmekteydi.¹⁵⁵

15 Nisan 1919 tarihinde *Yeni Gazete*'de Abdullah Cevdet'in başka bir mülakatı yayımlandı. Konu daha çok hıfzıssıhha hakkındaydı. Doktor Cevdet, memlekette hemen her sahada kendini geliştirmiş hekimler bulunurken özellikle hıfzıssıhha konusunda mütehassısların azlığından yakınmaktadır. Fakat bu durumu tabii gören doktor şu tespitte bulunmaktadır:

"Bu memleket, menafi-i umumiye ömrünü, hayatını, zamanını vakf ve hasretmiş olanları geçindirememiştir. Yalnız sıhhat-i umumiye düşünenecek, bu hususta tedbirler, yollar gösterecek olan bir mütefennin, bir doktor, hastaya bakıp ücret alamayacaktır. Kendisine varidat-i hususiye temin edemeyecektir. Ancak maişetini ilme hürmetkâr olan memlekette milletten bekleyecektir. Hakku'l-insaf söyleyeyim ki

¹⁵³ "Sıhhiye Müdür-i Umumisi", *İkdam*, nr. 7962, 10 Nisan 1919, s. 1.

¹⁵⁴ "Sıhhiye Müdür-i Umumisi" ..., s. 1.

¹⁵⁵ "Harput'ta Şube Küşadı", *Serbesti*, nr. 482, 1 Mayıs 1919, s. 2.

memleket bu hususta kadir-şinas, nimet-şinas mıdır? İşte biz de hıfzıssihha mütehassıslarının az olmasını buna hamlediyoruz.”¹⁵⁶

Bu fiili duruma reçete olarak memlekette hıfzıssihha teşkilatı kurulmasını öneren Doktor Abdullah Cevdet “Bütün dünya için bu teşkilat lazım ise bizim memleketimiz ve milletimiz için elzendir, labeddir.” diyordu.

Sihhiye Umum Müdürü Doktor Cevdet Bey ile mülakat yapan gazetelerden bir başkası da *İstiklal*'di. Bu mülakatında da ağırlıklı olarak sıhhat-i umumiye meselesi üzerinde duran Doktor Cevdet, hastane ve doktor eksikliğinden bahsettikten sonra Muğla Gureba Hastanesi sertabibinden “şayan-ı dikkat” bir mektup aldığını söyleyerek bunu şu şekilde aktarmaktaydı:

“Müteaddit takrirlerle makam-ı mutasarrıfıyeye müracaat ederek sırf sancak merkezinde alenen icra-yı fuhş eden ve adetleri otuza baliğ olan kadınların haftada bir defa muayeneye tabi tutularak hasta olanların hastaneye yatırılması ve yedlerine birer muayene defteri verilmesini istirham etmiştim. Bunlardan maalesef şimdiye kadar sekiz kişi getirilebildi. Gelenlerin hepsi emraz-ı eferenciyyeden herhangi birisine müpteladır. Diğerlerinin ekserisinin de frengi, bel soğukluğu olduğunu hususi surette öğrendim. Bu manabi-i intan mülhakatta daha mebzuliyetle mevcuttur. Burası tamamıyla bir frengi mintkası halini almıştır. Burada vasi miyasta bir tarama hareketiyle bütün frengililer tecrit edilip taht-i tedaviye alınmazsa bu muhitin istikbali pek muzlim ve vahimdir.”

Frenginin büyük bir sorun olduğuna vurgu yapan Abdullah Cevdet, sadece iki günde on beş polisin frengi şikâyetiyle kendilerine müracaat ettiğini söylemekteydi. Ayrıca her hafta neşrettikleri sıhhiye cetvellerine bakılırsa İstanbul'un ne kadar endişe edilecek bir yer olduğunun anlaşılacağını belirtiyordu. Anadolu'yu ve İstanbul'u kavuran hastalıklardan birinin de verem olduğunu söyleyen doktor, “bugün doğan çocukların yüzde seksini ölüyor.” demektedir. Doktora göre Anadolu'yu kökünden sarsan ve önü alınması gereken bir başka illet de içkiydi.

¹⁵⁶ “Sihhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Hıfzıssihha-i Umumiye”, *Yeni Gazete*, nr. 1699 (135), 15 Nisan 1919, s. 1.

Bu problemlere dikkat çektikten sonra Abdullah Cevdet “Benim yapacağım şey mümkün merteye bu sefalet-i hayatiye ve sıhhiyeyi tedricen ıslah çarelerini tatbik etmektir.” demektedir. Ona göre bu çareler İstanbul’a ve Anadolu’ya ayrı ayrı uygulanacaktı. Anadolu için öteden beri düşündüğü en pratik çare ise sıhhiye çavuşları ve sıhhiye memurları teşkilatıydı. Bu çavuşlar köylülerin en zekileri arasından seçilecek ve liva ile sancak merkezlerinde açılacak olan mekteplere bir sene devam ettikten sonra köylerine dönerek verilecek talimata göre görevlerini yapacaklardı. Ayrıca bunlara okuma ve yazma da öğretilenkti.¹⁵⁷

Çok geçmeden Cevdet, projesine resmîyet kazandırdı. 18 Mayıs 1919’da köylüler arasında yetiştirilecek sıhhiye çavuşları mektebi hakkında kaleme alınan ve Abdullah Cevdet’in de imzasının bulunduğu bir nizamname sadarete takdim edildi.¹⁵⁸ Sıhhiye Nazırı adına imzaladığı bir tezkirede Doktor Cevdet’in Şura-yı Devlet’e yazdığına göre bu işin masrafı Sıhhiye Nezareti tarafından karşılanacaktı.¹⁵⁹ Zira devlet bütçesinde ciddi sıkıntıların yaşandığı bu dönemde birinci derecede önemli görülmemeyen bu meseleye maliyenin bütçe ayırması mümkün görünmüyordu.¹⁶⁰ 20 Mayıs 1919’da hazırlanan ve on maddeden ibaret olan mektep nizamnamesinde, talebelerin on sekiz yaşından küçük olmayacağı, kendilerinden hiçbir ücret talep edilmeyeceği, bir yıllık eğitim alacakları ve şahadetname aldıktan sonra aylık üç yüz kuruşa çalışacakları belirtilmekteydi.¹⁶¹

Sıhhiye Umum Müdürü kimliğiyle Abdullah Cevdet’in göreve başlamasının üzerinden bir buçuk ay kadar geçtikten sonra başka işlere de imza attı. Önce İstanbul’da bir muavenet-i umumiye teşkilatı kurma işini Cemal Paşa, Abdullah Cevdet’e havale etti.¹⁶² Daha sonra Harbiye Nezareti’nden sıhhiye dairesinin bimarhanede kurulan laboratuvarı için

¹⁵⁷ “Abdullah Cevdet Bey’le Mülakat”, *İstiklal*, nr. 130, 3 Mayıs 1919, s. 1.

¹⁵⁸ BOA. ŞD. 51/14, 18 Mayıs 1335/1919, lef 9.

¹⁵⁹ BOA. ŞD. 51/14, 31 Temmuz 1335/1919, lef 3.

¹⁶⁰ BOA. DH.UMVM. 80/34, 7 Haziran 1335/1919; BOA. ŞD. 51/14, 17 Haziran 1335/1919, lef 6.

¹⁶¹ BOA. ŞD. 51/14, 20 Mayıs 1335/1919, lef 11.

¹⁶² “Muavenet-i Umumiye”, *Yeni Gazete*, nr. 1730 (166), 16 Mayıs 1919, s. 1.

gerekli teçhizatı temin edilmesini sağladı.¹⁶³ Ayrıca hastalık yaydığını düşündüğü umumhane çalışanlarına vesika verilmesi talebinde bulundu.¹⁶⁴

Bütün bunlarla birlikte köy hekimliği veya sıhhiye çavuşları meselesi Abdullah Cevdet'in en önemli gündem maddesiydi. Cevdet'in bunu önemsemesindeki temel neden ise köy hekiminin basit tıbbi bilgilerle bir hastalığı yayılmadan engelleyebilme imkanına sahip olmasıydı. Zira bırakın her köyü, devletin sekiz-on köye bile bir hekim gönderme imkânı bulunmamaktaydı. Köy hekimi yetiştirildiği takdirde bunlar, tedavi edemese bile vaktinde yetkililere haber verebilir ve hastalığın önü alınabilirdi. Sıhhiye çavuşlarının bir yılda yetiştirilmesinin mümkün olduğunu düşünen Abdullah Cevdet, harp zamanında dört ay eğitim alarak sıhhiyeciler olarak örnek göstermekteydi.¹⁶⁵

Abdullah Cevdet'in planladığı köy hekimliği teşkilatının bir diğer yönü de kadınlarla ilgiliydi. *Yeni Gazete*'nin kendisine kurulacak olan teşkilatta hanımların da bulunup bulunmayacağı sorması üzerine Doktor Cevdet, kadınların tıp eğitimi almalarına tamamen taraftar olduğu cevabını vermişti. Bunun üzerine *Yeni Gazete*, dişçilik yapan bir hanımın hikâyesini okuyucularıyla paylaşmaktaydı. Hatta Şehremini Doktor Cemil Paşa ile muallim Doktor Asaf Derviş Paşa'nın da hanımların tıp öğrenmesine önem verdiklerini aktaran *Yeni Gazete*, Asaf Derviş Paşa'nın büyük kızının Almanya'da tıp tahsilini tamamlamak üzere olduğunu, *Servet- Fünun* sahibi Ahmed İhsan Bey'in akrabasından bir hanımın da Avrupa'da tıp eğitimi aldığını kaydetmekteydi. Ayrıca padişah yaverlerinden merhum Ali Fırat Paşa'nın kızı Safiye Hanım'ın Almanya'da Würzburg

¹⁶³ "Bimarhanede laboratuvar", *Yeni Gazete*, nr. 1731 (167), 18 Mayıs 1919, s. 2.

¹⁶⁴ "Vesika Meselesi hakkında", *İstiklâl*, nr. 183, 25 Haziran 1919, s. 1. Abdullah Cevdet'in bu girişimi çeşitli tepkilerle karşılandı. *Sebilü'r-Reşad*'in tepkisi için bkz. "Abdullah Cevdet Bey'in İcraatı!", *Sebilü'r-Reşad*, nr. 427 (428), 10 Temmuz 1919, s. 96. Abdullah Cevdet *Sebilü'r-Reşad*'a cevabı çok gecikmedi. Memleket gazetesinin "Pek Mühim Bir Cevap" olarak yayımladığı Doktor Cevdet'in mektubu için bkz. "*Sebilü'r-Reşad* Mecmua-yı İslamiyesi Müdüriyetine", *Memleket*, nr. 159, 20 Temmuz 1919, s. 1. Bu mektup üzerine *Sebilü'r-Reşad*'in cevabı için bkz. "Fuhuş Vesikaları Mürevvicinin Cevabı ve Cevabımız", *Sebilü'r-Reşad*, nr. 431 (432), 24 Temmuz 1919, s. 122-125. "Fuhuş Vesikaları Mürevviçlerine ve Cevabımız", *Sebilü'r-Reşad*, nr. 435 (436), 14 Ağustos 1919, s. 159-160.

¹⁶⁵ "Sıhhiye Çavuşları ve Sıhhat Hemşerileri", *Yeni Gazete*, nr. 1700 (136), 16 Nisan 1919, s. 1.

Darülfünununda, Yemen sıhhiye müdürlüğünde çalışan Doktor Şükrü Kâmil Bey'in kızı Bedriye Hanım'ın ise Münih Darülfünununda tıp tahsillerini ikmal etmek üzere olduklarını eklemekteydi. Bu iki kızın İstanbul Amerikan Kız Koleji'nden mezun olduklarını belirten gazete, mevcut anlayışın değişmesi gerektiğini savunan Abdullah Cevdet'in şu sözlerini iktibas etmekteydi: *"Hiçbir zaman unutmamalıyız ki yirminci asırda yaşıyoruz. Yirminci asır milletlere yaşamak ve medeni olarak yaşamak için kati şartlar vazetmiş, istinaf ve temyiz kabul etmez hükümler vermiştir."* Buna rağmen gazetenin endişeleri vardı: *"Ya burada, kadınlarımıza, kızlarımıza bir daha tababet tahsil ettirmiyoruz, diye herhangi bir makam herhangi bir daire bu kızları icra-yı tababetten menederse..."* Böyle bir durumda gazete, ülkeden gitmek zorunda kalacaklarını düşünmektedir. Buna rağmen gelecekte umutludur: *"Her halde Doktor Abdullah Cevdet Bey gibi hürriyet efkârıyla yanmış bir zatın Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinde buldukları zaman, kadınlarımızın ve kızlarımızın tıp tahsil etmeleri meselesini halledeceğinden ümitvarız, bunu himmetlerinden bekliyoruz."*¹⁶⁶

Projelerini hayata geçirme konusunda Abdullah Cevdet'in önündeki en büyük engel bütçeydi. Mesela Trabzon'da salgın hastalıklara ve özellikle frengiye karşı harcanmak üzere talep edilen on bin lira Maliye Nezareti'nden temin edilemediği için gönderilemiyordu. Kendisi bunun daha büyük bir soruna dönüşebileceğini şöyle ifade etmekteydi: *"Eğer biz oradaki ahaliyi hastalıktan kurtarmaz, onları diriltmezsek çalışamayacaklar. Vergi verecek kimse kalmayacak. Maliye büsbütün boşalacak. Onun için maliye ne yapıp yapmalı ahaliyi ölümden kurtarmalıdır."* Kolerayla ilgili tedbirler de alındığını belirten Doktor Cevdet, 1914 yılında Enveri harflerle basılan kitabının sonunda yer alan tavsiyesini tekrarlıyordu: *"Temiz ol, korkma."*¹⁶⁷

Abdullah Cevdet, Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevinin bu devresinde sık sık Sıhhiye Nezareti'ne vekalet ediyordu.¹⁶⁸ Ayrıca Doktor, göreve ilk

¹⁶⁶ "Hanım Kızlarımız ve Tababet Meselesi", *Yeni Gazete*, nr. 1755 (191), 11 Haziran 1919, s. 1.

¹⁶⁷ "Frengi, Kolerâ", *Memleket*, nr. 159, 20 Temmuz 1919, s. 1.

¹⁶⁸ BOA. *DH.UMVM*. 113/35, 8 Nisan 1335/1919; BOA. *DH.UMVM*. 96/24, 19 Nisan 1335/1919, lef 1; BOA. *DH.UMVM*. 81/8, 3 Haziran 1335/1919, lef 5; BOA. *ŞD*. 3154/28,

geldiği günlerde şeffaf davranmaya çalışıyor ve bu amaçla zaman zaman gazetecilerle görüşerek gündemde olan sıhhiye meseleleriyle ilgili çeşitli açıklamalarda bulunuyordu. Bir defasında gazetecilerin “Anadolu’da ahval-i sıhhiye ne merkezdedir” sorusuna şöyle karşılık vermişti: “Büsbütün metruk bir haldedir. Köylerimiz, nahiyelerimiz, bazı vilayetlerimizin kaza ve livaları tamamıyla doktorsuzdur.” İstanbul’da kırk bin frengili kadının olduğu iddiasını ise kabul etmekle beraber tek başlarına buna çözüm bulamayacaklarını belirtmekte ve polis müdürlüğüne bağlı zabıta-i ahlakiye dairesi ile müşterek hareket edilmesi gerektiğini söylemekteydi.¹⁶⁹

İstanbul’da Veba

Eylül 1919 sonlarında Galata’da Haşim Bey’in un fabrikasında veba hastalığı tespit edilmesi üzerine harekete geçen Sıhhiye Umum Müdürlüğü, 4 Ekim 1919’da bir komisyon kurarak hastalığa yakalanan kişileri Şişli Etfal Hastanesi’nde tedavi altına almaya karar verdi.¹⁷⁰ Doktor Abdullah Cevdet’in nezarete 5 Ekim tarihinde yazdığına göre son yirmi dört saatte herhangi bir vakaya rastlanmadığı gibi komisyon çalışmalarına başlamıştı. Komisyonun hazırladığı raporlar ise düzenli olarak nezarete gönderilecekti.¹⁷¹ Bundan bir gün sonra yine Doktor Cevdet tarafından hazırlanan tezkirede Etfal Hastanesi’nde gerekli hazırlıkların yapıldığı ve vebalı hastalar için pavyonların ayrıldığı belirtilmekteydi.¹⁷²

Ne var ki bütün bu tedbirlere rağmen hastalık yayılmaya devam ediyordu. 7 Ekim’de bir bakkal dükkanında vebalı bir hastaya rastlandığı, 11 Ekim’de ise Galata’da Arap Caddesinde iki vaka tespit edildiği

19 Temmuz 1335/1919, lef 5; BOA. DH.UMVM. 81/18, 10 Temmuz 1335/1919, lef 3; Aynı dosya lef 7; BOA. DH.UMVM. 80/36, 11 Ağustos 1335/1919; BOA. DH.UMVM. 81/11, 18 Ağustos 1335/1919, lef 1, BOA. DH.UMVM. 81/15, 31 Ağustos 1335/1919, lef 4; BOA. DH.UMVM. 96/27, 8 Teşrinievvel 1335/1919, lef 4.

¹⁶⁹ “Ahval-i Sıhhiye”, *İkdâm*, nr. 8126, 26 Eylül 1919, s. 1.

¹⁷⁰ Hasan Türker, “1919 Sonbaharında İstanbul’da Görülen Veba Vakaları ve Vebaya Karşı Alınan Önlemler”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt: 16, Sayı: 96, 2023, s. 423.

¹⁷¹ BOA. DH.KMS. 56/47, 5 Teşrinievvel 1919, lef 4.

¹⁷² BOA. DH.KMS. 56/47, 6 Teşrinievvel 1335/1919, lef 6.

Abdullah Cevdet tarafından rapor edilmişti.¹⁷³ Son vakaya rastlandıktan sonra beş gün boyunca vebalı hastaya rastlanmamış, dokuz gün boyunca da vefat eden olmamıştı.¹⁷⁴ Çok geçmeden vebanın boğazın karşı yakasındaki Erenköy'e ulaşması ise epey endişe uyandırmıştı. Sıhhiye Müdürü Abdullah Cevdet Bey ise bizzat kendilerine herhangi bir müracaat bulunmadığını, Erenköy'de veba görüldüğüne dair iddiaların katiyen doğru olmadığını, vebalı sanılan bir hastaya yapılan muayyenin olumsuz sonuçlandığını, hatta beş gündür hiçbir vakanın tespit edilmediğini ileri sürmekteydi.¹⁷⁵

Aradan on beş gün geçmesine rağmen hiçbir vakanın görülmemesi vebanın son bulduğunu düşündürmüştü ve İstanbul halkı biraz olsun rahatlamıştı. Bu dönemde Doktor Abdullah Cevdet Bey, makamında gazetecileri toplayıp onlara bazı hastalıklar hakkında ilmi ve tarihi bilgiler aktarmıştı. Ne var ki bu rahatlık uzun süremedi. On altıncı günde hem Galata hem Şişli hem de Sirkeci'de toplam altı kişide veba tespit edildi. Daha önce İstanbul Sıhhiye Müdürü olan ve bu tarihlerde bulaşıcı hastalıklarla mücadele heyeti reisliği yapan Doktor Ekrem Hayri Bey, yeni vakaların Akdeniz sahillerinden gelen vapurların beraberlerinde İstanbul'a getirdikleri farelerden yayıldığını açıkladı. Bu durum, tedbirlerin neden zamanında alınmadığı sorusunu akla getiriyor ve Abdullah Cevdet gevşek hareket ettiği için sorumlu tutuluyordu:

"Bunu böylece kabul edersek Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinden, aşığıya derç ettiğimiz beş tedbiri¹⁷⁶ neden vebanın ilk çıktığı günden beri

¹⁷³ BOA. DH.KMS. 56/47, 7 Teşrinievvel 1335/1919, lef 8; Aynı dosya, 11 Teşrinievvel 1335/1919, lef 10.

¹⁷⁴ BOA. DH.KMS. 56/47, 19 Teşrinievvel 1335/1919, lef 13; Aynı dosya, 23 Teşrinievvel 1335/1919, lef 15. Abdullah Cevdet, kendi yazısıyla bu tezkirenin altına düştüğü nota göre İstanbul'daki vebanın ortaya çıkışıyla ilgili özet Türkçe ve detaylı Fransızca raporlar hazırlanmıştı.

¹⁷⁵ "Veba, Erenköy'de Veba Var mı?", *Alemdâr*, nr. 2609, 20 Ekim 1919, s. 1.

¹⁷⁶ Burada kastedilen tedbirler şunlardı: "1- İstanbul'dan çıkacak sefain ilk uğradıkları osmanlı limanında muayene-i tıbbiyeye tabi tutulacaktır. Karantina tabibi bulunmayan limanlarda işbu muayene belediye etıbbası tarafından icra edilecektir. 2- İstanbul'dan çıkarak boğazlar haricine gidecek sefain Tuzla yahur Manastır ağzı tahaffuzhanelerinin birinde veya mersa-yı Dersaadet'te azami 24 saati geçmemek üzere 180 numaralı tamimname mucibince itlaf fa'r ameliyesine tabi tutulacaktır. 3- Marmara sevahiline işleyen sefain için itlaf-ı fa'r ameliyesinin her otuz günde bir tekrar edilmesi mecburidir.

tatbik etmediğini sormaklığımız lazım gelmez mi? Bu ihmal ve tesseyyüb-bahş olan Abdullah Cevdet Bey'in tetebbuat arasında vakit bulunulamaması ise Dahiliye Nezareti'nin nazar-ı dikkatini celbederiz. Halkı bu kadar müzayaka ve ızdıraplar arasında bir de müthiş bir hastalıktan kurtulayım diye şaşkınlığa, perişanlığa sevk etmekte mana yoktur. Bir kişinin bir buçuk milyonluk nüfusun hayatına garip itiyatlarıyla tahakküm edebilmesi Patagonya'da bile mümkün olan şeylerden değildir.”¹⁷⁷

Bu gazete haberinde, Doktor Cevdet Bey ağır bir dille eleştirilerek kendisi başıboşlukla suçlanıyor, işiyle değil de araştırmalarıyla meşgul olduğu ileri sürülüyordu. Ayrıca garip alışkanlıkları olduğu söylenerek böyle bir kişinin bir şehre hükmetmesi, Güney Amerika'da bir bölge olan Patagonya'da bile rastlanılmayacak bir durum olduğu belirtiliyordu. Haberin devamında da doğrudan Abdullah Cevdet kastedilerek veba konusunda alınacak ilk tedbirin öncelikle gerekli mamulata sahip olmayan, bütün icraatı laftan ibaret olan, dediğim olsun diye iş yapacak kabiliyetteki kişileri sıhhiyeden çıkarmak olduğu ileri sürülüyordu. Ayrıca Sıhhiye Müdüriyeti'nin, vebanın yayılmasını engellemek için Maliye Nezareti'nden elli bin liralık yeni bir tahsisat talep ettiği, nezaretin şimdilik elli bin kuruş avans verdiği belirtiliyordu.¹⁷⁸

Vakaların süratle artması üzerine Hilal-i Ahmer'in karşısında bulunan bulaşıcı hastalıklarla mücadele merkezi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi binasına nakledildi.¹⁷⁹ Ayrıca veba ile mücadele için Doktor Abdullah Cevdet başkanlığında bir komisyon kuruldu. Komisyon, ikinci toplantısında aldığı karar üzerine, hastalığın görüldüğü mahalleler, liman ve ticaret işiyle meşgul olan esnaf tedricen aşılana başlanacaktı. Galata ve Tophane gibi vebanın yoğun olduğu yerlerde ve liman yakınlarında bulunan mektepler kapatılacaktı. Veba mıntıkası olarak

4- İtlaf-ı fa'r şehadethamesini haiz olan sefain rıhtıma ancak palamar ve halatlarına dikenli çalı ve huni gibi mevad koymak şartıyla yanaşmaya mezun olacaktır. 5- İstanbul'dan hareket eden merakib-i sagire meyanında ambarı bulunmayanlar itlaf-ı fa'r amelîyesine tabi değildir.” “Veba Yeniden Baş Gösterdi”, *Türk Dünyası*, nr. 64, 2 Kasım 1919, s. 1.

¹⁷⁷ “Veba Yeniden Baş Gösterdi” s. 1.

¹⁷⁸ “Veba Yeniden Baş Gösterdi” s. 1.

¹⁷⁹ “Emraz-ı Sariye Mücadelesi”, *Peyam*, nr. 335, 5 Kasım 1919, s. 3.

belirlenen bu yerlerde sinema ve tiyatro da kapalı tutulacaktı.¹⁸⁰ Ayrıca veba konusunda mütehassıs olan doktorlardan Tevfik Rüştü Bey ile Abdülkadir ve Ömer Lütfi beylerden oluşan daimî mücadele heyeti kurulacak, Anadolu ve Rumeli cihetlerinde iki veba hastanesi tesis edilecekti.¹⁸¹

Bu tedbirlere rağmen hastalık kontrol altına alınamıyordu. Abdullah Cevdet'e karşı tepki ise giderek büyümekteydi.¹⁸² Doktor Cevdet, bu şartlar altında makamında daha fazla oturamadı. 21 Kasım 1919'da *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, altı ay kadar Sıhhiye Umum Müdürlüğü yapan Abdullah Cevdet'in azledilmesiyle ilgili ironik bir üslupla *"uzun süren bir müddetten sonra azledildi"* diyerek şunları yazmıştı:

*"Memleketimizde birçok emraz ile malûl olduğu bir zamanda kendi umumi sıhhati ile meşgul olacak erbab-ı ilm-i vukufa cidden muhtaçtı. Böyle en mühim bir zamanda veba gibi müthiş ve menhus bir hastalığın ferman-ferma olduğu sıralarda bununla uğraşacak başka kuvvetli ve her türlü ilim ve irfan ile mücehhez zevatın bulunması icap ediyordu. Kendi işlerimizde yar ve ağyarı güldürecek vaziyetten kurtulmak için vazifeleri ehline tevdi ve teslim etmek en eslem tariktir. Veba her tarafta cirit oynarken ona lakayd kalınamazdı. Bunun için Sıhhiye Müdüriyeti'ne Abdullah Cevdet Bey'in yerine Arif Paşa getirilmiştir."*¹⁸³

Tipki göreve atandığı zaman gibi azledildiğinde de Abdullah Cevdet basının büyük ilgisini çekti. Bunca eleştiri karşısında bazı gazeteler onu gayretli ve işinin ehli olarak göstermeye çalışıyordu. Örneğin 22 Kasım 1919 tarihli *Peyam* gazetesi Abdullah Cevdet Bey hakkında uzun bir makale yayımladı. Makalede belirtildiğine göre altı aylık sıhhiye müdürlüğü boyunca üç layiha hazırlayarak sadarete sunmuştu. Bunlar, sıhhiye müesseselerinin birleştirilmesi, sıhhiye memuru yetiştirecek mekteplerin düzenlenmesi ve sıhhiye çavuşları diğer bir ifadeyle köy hekimleri hakkındaydı. Ayrıca hıfzıssıhha müzesini düzenlemiş ve ziyarete açmıştı. Önceden kırk ile yetmiş kişi arasında günlük ziyaretçisi olan müze bu düzenlemeler sayesinde günlük yedi yüz kadar ziyaretçiyi

¹⁸⁰ "İsyانبul'da Veba", *İkdâm*, nr. 8172, 11 Kasım 1919, s. 4.

¹⁸¹ "Veba Mücadelesi", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2900, 13 Kasım 1919, s. 2.

¹⁸² Doktor Server Kâmil Bey'in (Tokgöz, 1881-1943) tepkisi için bkz. "İstanbul'da Veba", *İleri*, nr. 667, 17 Kasım 1919, s. 2.

¹⁸³ "Abdullah Cevdet Bey", *İleri*, nr. 671, 21 Kasım 1919, s. 4.

ağırlamaya başlamıştı. O zamana kadar olmayan istatistikler de Abdullah Cevdet'in talimatıyla bu müessesede tutulmaya başlanmıştı. Hakkında iddia edildiği gibi gelip geçici işlerle meşgul olmamış esaslı bir teşkilat vücuda getirmeye çalışmıştı. Hatta İstanbul'da veba çıkar çıkmaz memleketin bütün uzmanlarını toplayarak bir komisyon kurmuştu. Ne var ki veba bir yere girdiğinde çıkması kolay olmuyordu. Londra'da bile vebanın mevcudiyeti düşünülürse Abdullah Cevdet'e sitem etmek insafsızlık olacaktı. Gazete, haberini şu sözlerle sonlandırıyor:

“Binaenaleyh Abdullah Cevdet Bey kendisine Damad Ferid Paşa Kabinesi zamanında tefviz edilmiş vazifenin bihakkin ari olarak kalmış ve parasızlığa, vasitasızlığa rağmen müşkülât-berendaz bir iman ve hamiyetle çalıştığı bir sırada sıhhat-i umumiye işi başından alınması sıhhat-i umumiye namına şayan-ı esef görülmüştür. Sabık sıhhiye müdürünün mücadele-i sıhhiyesinde devamı ve lâhikanın da iş başında muvaffak olması cümle-i temenniyatımızdandır.”¹⁸⁴

Peyam gazetesinin Abdullah Cevdet'e karşı bu olumlu yaklaşımı sonrasında aynı gazete kendisiyle bir de mülakat yaptı. Mülakata, on beş senedir zihninde geliştirdiği bir programla Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiliği'ne geldiğini söyleyerek başlayan Abdullah Cevdet, I. Dünya Savaşı öncesinde *İctihad* mecmuasındaki muhtelif yazılarında söz konusu programın detaylarını ele aldığını ifade etmekteydi. *İctihad*'da yayımlanan “Köylülerimiz için”¹⁸⁵ başlıklı yazısından bazı yerleri iktibas ederek asıl hedefinin Anadolu halkının afiyetini iade etmek ve çok senelerden beri Avrupa'da, Mısır'da ve İstanbul'da hep bu emek sevk ve şevkiyle çalıştığını söylemekteydi. Abdullah Cevdet, müdürlüğe gelir gelmez bu yüzden köy hekimleri nizamnamesini gündeme getirdiğini belirtmekteydi. Ne var ki tam işe başlayacağı sırada görevinden azledilmişti.

Yeni Sıhhiye Müdürü Arifi Paşa'nın Abdullah Cevdet'e sorulması üzerine, onunla ilgili şöyle bir kanaati olduğunu söylüyordu: *“Terbiyeli, derviş mizaç bir zattır. İhtirassız, kani bir adam görünürdü. Hüsn-i niyet sahibi olduğuna kaniyim.”* Mülakatında Damad Ferid Paşa Kabinesi ve

¹⁸⁴ “Sıhhiye Müdür-i Umumiliğindeki Tebdil”, *Peyam*, nr. 352, 22 Kasım 1919, s. 3.

¹⁸⁵ Abdullah Cevdet, “Köylülerimiz İçin”, *İctihad*, nr. 62, 8 Mayıs 1913, s. 1362-1365.

Prens Sebahaddin Bey hakkında düşündüklerini de aktaran Doktor Cevdet, Türkiye için İngiliz yardımını ümit ettiğini kaydetmekteydi.¹⁸⁶

Doktor Cevdet, veba konusunda büyük çabalar sarf ettiğini ileri sürüyor, teşkilat kurduğunu ve İstanbul'da aşılmanmayı teşvik ettiğini rakamlar vererek açıklıyordu. Ayrıldığında sıhhiyenin nasıl bir halde bulunduğundan da bahseden doktor, bir zamanlar kurucuları arasında bulunduğu ittihatçılara ağır suçlamalarda bulunmaktaydı:

“Ben kaynayan ve köpüren bir gayz ve nefretle ittihatçılığı, milletimin yarısını öldüren, vatani berbat ve perişan eden, gayr-ı mazur ve şuuru bir menfaat ve hırs-ı tagallüple Türkiye’yi İngiltere ve Fransa gibi tarihi dostlarımız aleyhine harbe sürükleyen katliamcı, muhtekir, hırsız ittihatçılığı tel’in ettim, göğsümde nefes oldukça tel’in edeceğim. Saniyen ben müstakil bir adamım. Memuriyet sandalyesine müftekir değilim. Azledilmekten korkum olmaksızın maslahat-ı ammeden başka hiçbir şey düşünmeyerek hatıra gönle bakmayarak icra-yı vazife ediyordum. Böyle bir amir mahbub olmaz, mağzub olur.”¹⁸⁷

Nitekim Doktor Cevdet, görevde olduğu zamanlarda İttihat ve Terakki karşıtlığını yansıtan soruşturmalar da yaptırmıştı. Örneğin Konya’ya sıhhiye memuru olarak gönderilen Cevdet Bey, oradan Niğde’ye bir aylığına teftişe gitmişti. Niğde’de, mensup olduğu İttihat ve Terakki lehinde propaganda yaptığının haber alınması üzerine Abdullah Cevdet,

¹⁸⁶ Abdullah Cevdet Bey’in İngiliz yardımını ümit ettiği yönündeki ifadesi, kendisine “Hangi mandayı tercih edersiniz?” şeklinde yöneltilen soruya verdiği cevapta geçmektedir. Ayrıca “İngiliz ve Fransız dostlukları hakkında reyiniz nedir?” sorusunu şöyle yanıtlamıştı: “Bundan beş altı ay evvel bir mahfel-i yaranda söylediğim sözleri tekrar edeceğim. Fransa ruhumun anasıdır. Onu bir valide için mahsus muhabbet ve şefkatle severim. İngiltere bu yükseklerin vatanıdır. Onu bir baba için mahsus muhabbet ve tazimle severim. Paris bir belde-i nur ve şefkattir. Londra bir belde-i nur ve kuvvettir. Fransa harpten çok yaralı çıktı. Kendi yaralarını sarmayınca başka yaralarla meşgul olamaz. İngiltere irfanına, harsına, edebiyatına gözlerim hayran bakar. Fakat İngiltere’nin büyüklerini Fransa’nın verdiği nur-i nazar sayesinde gördüm.” Bu açıklama üzerine gazete muhabiri hangi mandayı tercih edeceğini sorunca Cevdet: “Bizim tercih ve tahayyülümüz mevzu bahis olamaz. Biz intihap değil, kabul mevkiindeyiz ve benim ümidim İngiliz yardımına matuftur.” cevabını vermişti. “Abdullah Cevdet Bey’le Mülakat”, *Peyam*, nr. 355, 25 Kasım 1919, s. 2.

¹⁸⁷ “Abdullah Cevdet Bey’le Mülakat” ..., s. 2.

hakkında tahkikat yapılmasını talep etmişti.¹⁸⁸ Bunun üzerinde Dahiliye Nezareti Umur-ı Mülkiye Müfettişliği yaptığı tahkikat sonucunda Cevdet Bey'in görevinden azledilmesine karar verilmişti.¹⁸⁹

İkinci Sıhhiye Umum Müdürlüğü

20 Kasım 1919'da azledilmesinin üzerinden yaklaşık beş buçuk ay geçtikten sonra, 12 Mayıs 1920 tarihinde Abdullah Cevdet yeniden Sıhhiye Umum Müdürü olarak tayin edildi.¹⁹⁰ Bu arada İstanbul'daki veba büyük oranda kontrol altına alınmıştı. Yeniden koltuğuna oturan Doktor Abdullah Cevdet ise öncelikle teftişler yaparak görevine başladı.¹⁹¹ Bir süre sonra bazı kişileri "*esbab-ı zarureden dolayı azilleri lazım geldiği*" gerekçesiyle görevinden aldı.¹⁹²

Nispeten sakin geçen ikinci müdürlüğün ilk günlerindeki ilk somut adım Divanyolu'nda İstanbul merkez dispanserinin açılışını yapmak oldu. 14 Eylül 1920'de icra edilen açılış töreninde bir konuşma yapan Cevdet Bey, beşeriyet için en büyük tehlikenin top ve tüfek olmadığını, göze görünmeyen ancak bütün insanlığı tahrip eden hastalıklar olduğunu söyledi. Açılan dispanser de bu düşmana karşı harpte bir siper rolünde olacağını beyan etti.¹⁹³

Aynı tarihlerde bademciklerinden rahatsızlanan Doktor Cevdet Bey, birkaç gün istirahat çekildi. Eylül sonlarına işinin başına dönen Sıhhiye Müdürü¹⁹⁴ birkaç ay sonra veremle mücadele için kollarını sıvadı. Bir gazeteciye yaptığı açıklamada Sıhhiye Müdüriyeti'nin veremli çocuklar için bir hastane yapmayı düşündüğünü söylemekteydi. Hastanenin masraflarını karşılamak amacıyla bir gösteri düzenleneceğini de ilan etti

¹⁸⁸ BOA. DH, ŞFR. 102/154 ve 155, 17 Ağustos 1335/1919.

¹⁸⁹ BOA. DH.İ.UM. 11.3/4.48, 1 Teşrinisani 1335/1919, lef 10.

¹⁹⁰ BOA. BEO. 4632/347373, 12 Mayıs 1920

¹⁹¹ "Sıhhiye Müdürünün Teftişi", *Alemdâr*, nr. 2826, 30 Mayıs 1920, s.2; "Camilerin Teftişi", *İleri*, nr. 855, 30 Mayıs 1920, s. 2.

¹⁹² Bu konuyla ilgili şikâyetler, yapılan tahkikatlar ve Abdullah Cevdet'e gönderilen bilgiler için bkz. BOA. DH.İ.UM., 11.3/4.48, 1920; "Sıhhiyedeki Son Tebdiller", *İleri*, nr. 885, 2 Temmuz 1920, s. 2.

¹⁹³ "Divanyolu Dispanseri Açıldı", *Dersaadet*, nr. 62, 15 Eylül 1920, s. 1.

¹⁹⁴ "Abdullah Cevdet Bey", *İleri*, nr. 966, 26 Eylül 1920, s. 2.

ve bütün halkı gösteriye davet etti.¹⁹⁵ Dahası gösteride William Shakespeare'nin *Antony ve Cleopatra* tiyatrolarının da temsil edileceğini duyurdu.¹⁹⁶ Ne var ki Abdullah Cevdet Bey'in himayesinde 10 ve 11 Şubat 1920 tarihlerinde gerçekleştirilmesi planlanan bu gösteri bazı eksikliklerin giderilememesi yüzünden 24 ve 25 Mart tarihlerine ertelendi.¹⁹⁷

Bu sefer gösteri planlandığı tarihte yapılabildi. Ancak hazırlıklar sürerken ortaya çıkan bazı iddialar Abdullah Cevdet açısından rahatsız edici olacaktı. Konuyla ilgili hazırlanan müfettiş raporunda, kurulması planlanan sanatoryum için Abdullah Cevdet Bey'in himayesinde bir ianene kampanyası düzenlendiği belirtildikten sonra resmi memurlar görevlendirilerek biletlerin, yasak olmasına rağmen cebren sattırıldığı belirtilmekteydi. Dahası ianenin, yardım toplama nizamnamesine istinat edip etmediğinin belli olmadığı ifade ediliyordu. Bu durum zaten zor durumda olan milletin hükümet hakkında dedikodu çıkmasına da sebep olmaktaydı.¹⁹⁸

1 Nisan 1921'da Abdullah Cevdet, nezarete yazdığı tezkirede, vereme karşı ve veremliler için kurulmaya çalışılan bir tedavihanenin masraflarını karşılamak amacıyla müsamerenin tertip edildiğini söylemekteydi. Hatta kendi himayesinde düzenlenen müsamere için 13 Aralık 1920 tarihinde nezaretten izin aldığını hatırlatmaktaydı. Daha sonra bu iş için bir komisyon oluşturduğunu ve komisyonun altı aya yakın hazırlıklar yaptığını ifade ediyordu. Kendilerine yönelik yolsuzluk iddialarına komisyonun hazırladığı raporda cevap verildiğini belirten Doktor Cevdet, raporu da gönderdiğini söylemektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ "Müteverrim Çocuklar için Hastahane", *İkdâm*, nr. 8577, 27 Ocak 1921, s. 3. Bu haberin transkripsiyonu için bkz. Şeref Etker, "Dr. Johannes Rabnow ve Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin Kuruluşundaki Rolü", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 26-28, 2023, s. 26.

¹⁹⁶ Bizzat Abdullah Cevdet'in bazı dipnotlar ile ederek tercüme ettiği bu eser 1921 yılı başlarında yayımlandı. Kütüphane-i İçtihad'ın 43. eseri olarak neşredilen bu kitaba "mütercimin ifadesi" başlığıyla yazdığı dokuz sayfalık sunuş yazısının sonunda 9 Kasım 1920 tarihi bulunmaktadır.

¹⁹⁷ "Müsamere Tehiri", *Alemdâr*, nr. 3069, 9 Şubat 1921, s. 4.

¹⁹⁸ BOA. *DH.İ.UM.* 11.4/6.78, 21 Mart 1337/1921, lef 4.

¹⁹⁹ BOA. *DH.İ.UM.* 11.4/6.78, 5 Nisan 1337/1921, lef 2.

Komisyon raporu arşiv dosyasında bulunmamaktadır. Bundan dolayı nasıl bir savunma sunulduğunu şimdilik tespit etmeye imkân yoktur. Bu ithamlara rağmen Abdullah Cevdet'in düzenlediği müsamerenin ilk meyvesi Veremle Mücadele Komisyonu'nun kurulması olacaktır. Komisyon kurulduktan hemen sonra, 16 Haziran günü Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nde, Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa başkanlığında yapılan ilk toplantı adeta komisyonun açılışı mahiyetindeydi. Abdullah Cevdet, yaptığı uzun konuşmada memlekette veremin sebep olduğu tahribatı ortaya koymaktaydı. Avrupa'ya nazaran Türkiye'de çok fazla kişinin verem sebebiyle öldüğünü söyleyen doktor, sadece İstanbul'da yıllık vefat sayısının 2,500 ila 3,500 arasında olduğunu belirtmekteydi. Konuşmasında ayrıca vereme çare için derhal bir verem hastanesi ve bir sanatoryumun kurulması gerektiğini vurgulamaktaydı.²⁰⁰

Abdullah Cevdet Bey'in girişimleriyle kurulan Veremle Mücadele Komisyonu daha sonra cemiyete dönüştü. Birtakım dispanserler açılrsa ve sanatoryumlar için girişimlerde bulunulsa da Abdullah Cevdet'in bunları tamamlaması mümkün olamayacaktı.²⁰¹ Yardım toplamak amacıyla düzenlediği gösteride tekrarlanan suiistimler yeniden başını ağrıtmaya başladı. 2 Eylül 1921 tarihinde basına yansıdığına göre Doktor Abdullah Cevdet Bey tarafından Beyoğlu'nda düzenlenen gösteride "mugayyirü'l-nizam" hareketler görülmüştü. Hatta verem ve frengi için düzenlediği gösterilerde Abdullah Cevdet, kendi tercümesi olan William Shakespeare'in *Antony ve Cleopatra* isimli eserini temsil ettirdiği ve bilet gişesine bu kitaplardan da sattırmak suretiyle usulsüzlük yaptığı anlaşılmıştı.²⁰² Tekrarlanan ve giderek artan iddialar üzerine bu sefer Şura-yı Devlet, Doktor Cevdet'i mahkemeye almaya karar vermişti.²⁰³

Bunun üzerine bir açıklama yayımlayan Abdullah Cevdet, yapılan müsamerelerin hıfzıssıhha şubesi sabık müdürü Ekrem Bey

²⁰⁰ Konuşmanın tamamı için bkz. "Abdullah Cevdet Bey'in Nutku", *Alemdâr*, nr. 83, 20 Haziran 1921, s. 3; *Alemdâr*, nr. 84, 21 Haziran 1921, s.2. "Veremle Mücadele Komisyonu'nun İçtimal", *İleri*, nr. 1216, 18 Haziran 1921, s. 4.

²⁰¹ Şeref Etker, "Dr. Johannes Rabnow ve Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin Kuruluşundaki Rolü" ..., s. 28.

²⁰² "Abdullah Cevdet Bey Taht-ı Muhakemeye Alınacak", *Tevhîd-i Efkâr*, nr. 3200, 1 Aralık 1921, s. 3.

²⁰³ "Bir Müsameredeki Sui İstimalat", *İleri*, nr. 1279, 2 Eylül 1921, s. 2.

başkanlığında ve kendisi tarafından oluşturulan komisyon tarafından icra edildiğini söylemekteydi. Herhangi bir suistimal olmadığını belirtmekle beraber sadece maliye muhasebe usulü ve yardım toplama nizamnamesi usullerine şeklen bir uyumsuzluk olduğunu kabul etmekteydi.²⁰⁴

Şura'yı Devlet'in Nazif Bey başkanlığında yaptığı inceleme sonucunda hazırladığı mazbatada, Tepebaşı tiyatrosunda gerçekleştirilen müsamerelerde “*muamelat ve hesabatta*” usulsüzlük yapıldığı tespit edilmişti. Bununla birlikte Abdullah Cevdet'in gösteriyi izin alarak yapmış olduğu belirtiliyor ve dava açılmasına yer olmadığına hükmediliyordu. Ancak yardım toplama nizamnamesinde katiyen memurlar ve resmi dairelerde çalışanların bu tür işleri yapamayacakları hatta himayelerine bile alamayacakları belirtilmekteydi. Halbuki Abdullah Cevdet kendi himayesinden bu işi yapmış dahası bir memur görevlendirmişti. Bu kurala uymayan memurlar ise aynı nizamnameye göre derhal azledilecekti.²⁰⁵ Nitekim öyle de oldu. Mart 1921'dekine benzer bir şekilde tekrar eden bu olay üzerine, 1921 yılının eylül ayı sonlarında Abdullah Cevdet yeniden Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevinden azledildi. Yerine daha önce de müdür yapılan Arifi Paşa bir kez daha getirildi.²⁰⁶

Sıhhiye Müdürlüğü'nün birinci döneminde olduğu gibi ikinci devresinde de Abdullah Cevdet sık sık Sıhhiye Nezaret'i'ne vekaleten bakmaktaydı.²⁰⁷ Abdullah Cevdet'in ikinci defa görevinden azledilmesi üzerine vaktiyle kendisinin görevden aldığı bazı kişiler “*gayr-i kanuni olarak*” memuriyetten atıldıkları gerekçesiyle mahkemelere başvurarak haklarının iadesini talep etmişlerdi.²⁰⁸ Hatta Sıhhiye Müdürlüğü döneminde kanunlara aykırı olarak, imtihan etmeden bazı kişilere

²⁰⁴ “Bir Müsamereye Ait İzah”, *İleri*, nr. 1291, 4 Eylül 1921, s. 2.

²⁰⁵ BOA. ŞD. 56/10, 27 Kasım 1337/1921 ve aynı dosyada 12 Haziran 1338/1922, lef 1, 2 ve 3.

²⁰⁶ “Abdullah Cevdet Bey'in Azli”, *Tevhîd-i Efkâr*, nr. 3144, 5 Ekim 1921, s. 1.

²⁰⁷ BOA. ŞD. 3164/75, 19 Temmuz 1336/1930, lef 7; Aynı dosya, 18 Ağustos 1336/1920, lef 4; BOA. DH.MB.HPS. 95/11, 1 Eylül 1336/1920, lef 4 ve 5; BOA. ML.EEM. 1355/26, 19 Eylül 1337/1919; BOA. DH.UMVM. 120/17, 18 Kânunuevvel 1336/1920, lef 7; BOA. DH.UMVM. 96/29, 12 Kânunusani 1337/1921, lef 5;

²⁰⁸ BOA. DH.İ.UM. 11.3/4.45, 26 Teşrinisani 1337/1919, lef 2.

tababet ve eczacılık diploması verdiği iddiasıyla Doktor Abdullah Cevdet Bey'e dava açılması talep edilmişti.²⁰⁹

Damad Ferid Paşa'nın sadrazamlık dönemlerine denk gelen Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Umum Müdürlüğü zamanında veremle mücadeleye ek olarak sıhhiye müesseselerinin birleştirilmesine de çalışmıştı.²¹⁰ Ayrıca mesleklere göre hizmet verebilecek olan esnaf hastaneleri projesi de bulunmaktaydı.²¹¹ Dispanserler ise Abdullah Cevdet'in üzerinde en çok durduğu meselelerin başında gelmekteydi.²¹²

Gazetelere yaptığı açıklamalarda ve kendisiyle yapılan mülakatlarda Abdullah Cevdet'in devamlı surette Avrupa ile bir kıyaslama yapması ve durmadan memleketin geri kalmışlık ve fakirliğine vurgu yapması dikkat çekicidir. Mesleğiyle ilgili bilgiler verirken bile siyasi konularda hiçbir zaman fikrini söylemekten geri durmuyordu. Abdullah Cevdet, yaklaşık iki yıllık Sıhhiye Müdürlüğü zamanında köy hekim mektepleri kurmak, sanatoryum ve dispanserler açmak gibi birtakım girişimleri olmuştu. Ancak İstanbul ve Anadolu'daki işgallerin getirdiği ekonomik darboğaz; veba, salgın hastalıklar gibi aciliyeti olan sağlık sorunları dışında herhangi bir projenin gelişmesine imkân vermemekteydi.

Azledilmesinden birkaç gün sonra, 10 Ekim 1921 Pazartesi günü, *Güleryüz* gazetesine konuşan ve *"Sebeb-i azlimi bir türlü anlayamıyorum."* diyen Abdullah Cevdet, kendisini azledenlere şu şekilde sitem ediyordu:

"Benim gibi faal, metin, yorulmak bilmez bir müdürü öpüp de başlarına koyacaklarına tutup azlediyorlar. Ben azlolunduğuma yanmam, memleketimizin sıhhiye işleri altüst olacak. Ona yanıyorum. Mamafih emin ol ki pek az zaman sonra beni kırmızı bal mumu ile arayacaklar. Buna hiç şüpheniz olmasın! Fakat o zaman ben nazlanacağım. Değil müdüriyet hatta Sıhhiye Nezareti teklif etseler yine kabul etmeyeceğim. Artık bu memuriyetim sonucudur. Şimdiden sonra hücre-i mesaime çekilip tedkikat-ı tıbbiyede bulunacağım. Şimdiye kadar emraz-ı ayniye mütehassısı idim, şimdiden sonra çalışarak fenn-i tıbbin

²⁰⁹ BOA. DH.HMŞ. 6.1/11.170, 2 Kânunusani 1338/1919.

²¹⁰ "Yeni Sıhhiye Müdürünün Beyanati", *Tevhîd-i Efkâr*, nr. 3145, 6 Ekim 1921, s. 3.

²¹¹ "Esnaf Hastaneleri", *Payitaht*, nr. 51, 31 Mart 1921, s. 2; "Sıhhat-i Umumiye ve Hamallar", *Alemdâr*, nr. 40, 6 Mayıs 1921, s. 3.

²¹² "Dispanserler", *Alemdâr*, nr. 82, 19 Haziran 1921, s. 2.

diğer şubelerinde ihtisas sahibi olacağım. Bilhassa emraz-ı dahiliyeden verem, akciğer hastalıklarını son derece tetkik ve tettebbu edeceğim ve İnşallah önümüzdeki yaz veremliler menfaatine iki müsamere daha tertip ve memlekete bu suretle hizmetten geri durmayacağım. Eğer vakit bulabilirsem, arada sırada Toptaşı'na giderek emraz-ı akliye ve asabiye hakkında Mazhar Osman Bey'in yanında staj göreceğim. Ümit edyorum ki az zaman içinde emraz-ı mezkurede de meleke ve ihtisas peyda edeceğim ve o zaman İstanbul'un mutena bir yerinde muhteşem bir muayenehane açarak şehrimiz hasta-gânını haftada altı gün meccanen, bir gün dahi ücretli olarak tedaviye çalışacağım. Sai' ve gayret bizden muvaffakiyet Allah'tan"²¹³

Abdullah Cevdet'in sitem dolu bu açıklaması aynı zamanda elli yaşını aşmış olmasına rağmen çalışma aşkı ve şevkini göstermesi bakımından son derece ilginçtir. Hatta kendisinden on beş yaş küçük Mazhar Osman Bey'in yanında staj görmek istemesi bilgiye ve öğrenmeye karşı duyduğu merakı göstermektedir. Araştırmalarına devam edip tıp konusunda kendisini geliştireceği yönündeki vaadini hayatının bundan sonraki kısmında yerine getirdiği rahatlıkla söylenebilir. Zira, bu tarihten itibaren özellikle *İçtihad* mecmuasında sık sık tıp konulu makaleler kalem almıştır. Dediği gibi Eylül 1921'de Sıhhiye Müdürlüğü'nden ayrıldıktan sonra bir daha herhangi memurluk yapmadı. 1924'te bir ara, kendisine Sıhhiye Müsteşarlığı teklif edilmek istenmişse²¹⁴ de bu iddia, ortaya atılan bir sözden ibaret kaldı. 29 Kasım 1932 tarihindeki vefatına kadar bir taraftan da Cağaloğlu'ndaki İçtihad Evi'nde göz muayenesi yapmaya devam etti diğer taraftan da pek çok meseleyle birlikte tıp konulu makaleler yayımladığı *İçtihad* mecmuasını çıkardı.

Ölümünden Sonra Meslektaşlarının Görüşleri

Abdullah Cevdet'in, hayatındaki hemen her olay gibi ölümünden sonra cenaze merasimi de tartışmalı geçti. İçtihad Evi'nde kalp krizi sonucu aniden ölünce, cenaze namazı kılınmak üzere naaşı evinden alınıp Ayasofya Camii'ne getirilmişti. Tam namaz kılınacağı esnada, cemaatten birisi ortaya atılarak Abdullah Cevdet'in yaşamı boyunca din ile ilgisi olmadığını dolayısıyla namazının kılınmaması gerektiğini söyledi.

²¹³ "Abdullah Cevdet Bey", *Güteryüz*, nr. 2, 10 Teşrinievvel 1921, s. 2.

²¹⁴ Zeki Arıkan, "Doktor Abdullah Cevdet'in Bir Mektubu, "Gazi Paşa ile Dört Saat Görüşük", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 136, Nisan 2005, s. 103.

Hazır bulunan başkaları da bu kişiye katılınca münakaşa büyüdü. Nihayet araya giren bir imam efendi, ortalığı yatıştırarak cenaze namazının kılınmasını sağladı. Daha sonra Merkezefendi Mezarlığı'na götürülen cenazesi, defnedileceği esnada da dua okumaya gerek olmadığı şeklinde itiraz sesleri yükseldi.²¹⁵ Bu tartışmalı merasimden sonra Abdullah Cevdet'in dostları mezarı başında onu öven konuşmalar yaptı ve şiirler okudu. Peyami Safa, dinsiz olduğuna yönelik iddialara nazire olarak Abdullah Cevdet'in yıllar önce yazdığı "Naat-ı Şerif" isimli şiirini okudu. Mezarı başında yapılan konuşmalar ve okunan şiirler kısa bir süre sonra yayımlanan *İçtihad* mecmuasının son sayısında bir araya getirilerek bu sayı adeta bir armağana dönüştürüldü.²¹⁶

Öldükten sonra tıp dergilerinde çıkan bazı yazılarda Abdullah Cevdet, doktor olarak tanıtılmaktaydı. Bu yazıların biri *Tedavi Notları* mecmuasında yayımlandı. Yazıda iyi bir göz mütehassısı olduğu belirtilen Abdullah Cevdet için aynı derecede iyi bir idealist ve muharrir olduğu söyleniyordu. Mesleki düşüncesinde Gustave le Bon'u takdir ettiği, hekimlikte iyi olduğu ve körlüğün sebepleri ve bundan korunma çareleri hakkında bir kitabı bulunduğu ifade edilmekteydi.²¹⁷

Tıp Dünyası dergisinin 15 Aralık 1932'de çıkan 8. sayısında ise çok daha uzun ve detaylı bir makale yayımlanmıştı. F. K. [Fahrettin Kerim (Gökay), 1900-1987] imzalı yazıda, 1932 yılının son ayını matemle geçirildiğini kaydedildikten sonra memleketin hekimlik sahasında yetişen önemli isimlerin vefat ettiği söyleniyordu. Bunlar arasında Abdullah Cevdet, Sait Cemil, Samih Rifat, Musa Süreyya isimlerini sıralayan Fahrettin Bey, her birinin kendi şubelerinde ve yollarında birer ışık olduklarını belirtmekteydi.

Öncelikli olarak Abdullah Cevdet'i ele alan Fahrettin Kerim, onu nev'i şahsına münhasır olarak tanımlıyordu. Hatta pek çok hücumu uğramasına rağmen hiç yılmadan yolunda devam ettiğini söylüyor ve Abdullah Cevdet için "*Biz onu hekim olarak tanımadık. İçtihad sahibi ve*

²¹⁵ Abdullah Cevdet'in cenaze merasiminde yaşananlar için bkz. "Namazının Kılınmamasını İsteyenler Oldu", *Son Posta*, nr. 847, 2 Kânunuevvel 1932, s. 1 ve 9; "Abdullah Cevdet Merhum Dün Defnedildi", *Vakit*, nr. 5352, 2 Kânunusani 1932, s. 1 ve 2.

²¹⁶ *İçtihad*, nr. 258, tarihsiz, s. 5877-5902.

²¹⁷ "Dr. Abdullah Cevdet Bey", *Tedavi Notları*, Cilt: 8, nr. 5, İkinci Kanun 1932, s. 125.

memlekette taassuba, haksızlığa karşı harp ilan etmiş bir mütefekkir olarak gördük ve selamladık.” diyordu. Daha sonra siyasi hayatını mevzu bahsetmek istemediğini çünkü o hayatın hesabını acı bir şekilde idrak etmiş olan Abdullah Cevdet’in bu tarafını tarihin tetkikine bıraktığını ifade ederek siyasi talihsizliklerden sonra Cevdet’in göz hekimliğine dönmek istediğini belirtmekteydi. Fahrettin Kerim Bey, Cevdet’in mecmuasında muayene günleri ve saatlerini ilan etmesine rağmen bu işe ne kendisinin ne de dostlarının ısınmadığını belirtmekteydi. Ayrıca iki defa Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevine getirildiğini de hatırlatarak bu görevinin memleketin buhranlı zamanlarına denk gelmesinden dolayı Cevdet’in düşünce ve dileklerini başarıyla hayata geçiremediğini ilave etmektedir.

Fahrettin Kerim, çocukluğundan beri Cevdet’i tanıyanların önceleri dindar olduğunu, Avrupa’ya firar ettikten sonra istibdata karşı başlattığı savaşın kendisini dinsizliğe kadar götürdüğünü kaydetmekteydi. Hatta vefatında yakılmasını vasiyet ettiği, fakat ölü yakan bir fırın bulunmadığı için bu vasiyetinin yerine getirilemediğini aktarmaktaydı.²¹⁸ Memlekette batıl inanç ve körü körüne taassuba karşı gür sesiyle ilk isyan edenin Abdullah Cevdet olduğunu söyleyen Fahrettin Kerim Bey, fikirlerini yayımladığı mecmuası *İçtihad*’ı en kalıcı eseri olarak değerlendirmekteydi

Fahrettin Kerim’e göre Abdullah Cevdet, kindar değildi. Kendisi gibi düşünmeyenlere hürmet etmesini biliyor, acı günler yaşamasına karşın çalışmaktan hiç geri durmuyor ve mesleğine ait yayınlar yapıyordu. Ayrıca dostlarına da vefakârdı. Her çarşamba günleri onları evinde çaya davet eder ve fikri hasbihallerde bulunurdu. Dostlarının da ona vefayı cenazesinde gösterdiğini söyleyen Fahrettin Kerim, öldükten sonra hekim arkadaşları; Tababet-i Akliye, Oftalmoloji, Yeşil Hilal Cemiyeti mensupları ile Kerim Sebati’nin gönderdiği çelenkler arasında Cevdet’i

²¹⁸ Bu iddiayı Karl Süsseim de dile getirmektedir. Süsseim’in Abdullah Cevdet’in bu talebi ve vefatından sonra yaşananlarla ilgili ifadeleri şöyledir: *“1901’lere dayanan öldükten sonra yakılma isteği vardı. Fakat kısa sürede bulun olmayacağı anlaşıldı. Dul eşinin isteği üzerine ‘İslam’ın bu ebedi düşmanı’ dinin bütün kurallarına uyularak defnedildi: Ayasofya Camii’nde namazı kılındı, Kozlu’da bulunan Müslüman mezarlığına defnedildi. (Mevlevihane’nin batısında, İstanbul Kapısı’nda, şehrin Bizans surlarının dışında) Cevdet’in 1890’da yazdığı naat-ı şerifin mezarı başında okunması orada hazır bulunanlar üzerinde derin bir tesir bıraktı.”* Süsseim, a.g.m., s. 63.

omuzlarında Ayasofya'ya taşıdıklarını ve Ayasofya'dan iki yüze yakın otomobilin takip ettiği tabutu Merkez Efendi kabristanına defnedildiğini aktarmaktaydı. Mezarı başında konuşmalar yapıldığını da belirten Fahrettin Kerim, Mazhar Osman'ın Abdullah Cevdet'in hayatı ve meziyetlerinden bahseden bir konuşma yaptığını kaydetmekteydi. İçkinin candan düşmanı olan Abdullah Cevdet hakkında Yeşil Hilal Cemiyeti başkanı ile pek çok dostları ve arkadaşları da konuşmalar yapmıştı.²¹⁹

Diğer Tıp Konulu Eserleri

Doktor Abdullah Cevdet Bey'in tıp konusunda yaptığı çalışmaları iki döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan birisi talebelik yıllarında ve hemen sonrasında hekimlik yaptığı dönemde neşrettiği ilk eserlerdir. İkinci dönemdeki eserler ise Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevine getirildiği Nisan 1919 tarihinden itibaren yayımladığı çalışmalardır. İlk grupta yer alan makale ve kitapları bu araştırmada yeri geldikçe değerlendirilmiştir. Özellikle Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevi sonrasında ise daha çok *İçtihad* mecmuasında yayınlar yaparak güncel sağlık sorunlarını ve tartışmaları ele almıştır.

Bu iki dönem dışında Abdullah Cevdet'in İstanbul'a geldikten hemen sonraki yıllarda yaptığı yayınlar arasında tıpla ilgili bazı eserler de göze çarpmaktadır. Bunların ilki 1908 yılında Mısır'da, 1911 yılında İstanbul'da yayımladığı *Musiki ile Tedavi* isimli tercümesidir. Eserin son sayfasına düştüğü nota bakılırsa Abdullah Cevdet bu eserin çevirisini 25 Ekim 1906 tarihinde Mısır'da tamamlamıştı. İçtihad kitaplarının on sekizincisi olarak çıkan bu eser, M. Daubresse'nin 1906 yılında *La Revue* dergisinde iki sayı halinde yayımlanan "la musicothérapie" isimli makalelerinin²²⁰ tercümesinden oluşmaktadır. Müziğin özellikle psikolojik bazı hastalıkları tedavide kullanılabileceğini iddia eden M. Daubresse'in makalelerine Abdullah Cevdet, sadece birkaç dipnot ilave etmekle yetinmişti.

²¹⁹ F. K., "Tıbbi Şuun, Apdullah Cevdet-Sait Cemil", *Tıp Dünyası*, Cilt 5, nr. 8, 15 Birinci Kanun 1932, s. 1894-1898.

²²⁰ Makalelerin Fransızca orijinaleri için bkz. M. Daubresse, "la musicothérapie", *La Revue*, 1 Ekim 1906, s. 344-355; M. Daubresse, "la musicothérapie", *La Revue*, 15 Ekim 1906, s. 481-491.

Bu dönemde yayımladığı bir diğer eser ise *Fenn-i Ruh, Dimağ ve Ruh-Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür* adlı kitaptır. Ludwig Büchner'in *Kraft und Stoff* (Madde ve Kuvvet) isimli kitabının bölümlerinden çeviriler içeren eserine Abdullah Cevdet, 1 Haziran 1911 tarihli uzun bir "Dibace" yazdı. Bu önsözünde Doktor Cevdet, "Elime kalemi aldığım şu anda İstanbul halkı bir humma ve hezeyan içinde yanıyor: İspirtizm, ispartizm" diyerek İstanbul'da insanların ruh çağırma ile meşgul olmalarına hayret ettiğini belirtmekteydi. Bunun üzerine dimağları mahveden bu hastalığa karşı *Fenn-i Ruh* isimli bu kitabı hazırlamayı gerekli gördüğünü söylemekteydi.²²¹

Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Umum Müdürlüğü'ne atandığı ilk dönemde, ilk neşriyatı hıfzıssıhha konusunda bir kitap yayımlamak olmuştur. *Dimağ ve Melekât-i Akliyenin Fizyolocya ve Hıfz-ı Sıhhası* ismini verdiği bu kitap aslında yaklaşık 25 yıl önce, talebelik yıllarında neşrettiği *Fizyolocya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye* isimli eserinin genişletilmiş bir versiyonuydu. 1894'te gençlik çağının heyecanı ve biraz aceleyle yayımlandığı anlaşılan bu eserini Abdullah Cevdet, 1919'da yeniden gözden geçirerek bir kez daha okuyucu karşısına çıkarıyordu. İkinci baskı için yazdığı önsözünde yeni bir ruh ile eseri gözden geçirdiğini, iki baskı arasında konu itibarıyla bir değişiklik olmamasına rağmen "büyük bir merhale-yi tekemmülât" gözlemlenebileceğini, dolayısıyla ikinci baskının "taze bir eser halini almış" olduğunu ifade etmekteydi.²²² Kitap yayımlandığında, Abdullah Cevdet Sıhhiye Umum Müdürü'yü. Ancak önsözde belirttiğine göre kitabının bu ikinci edisyonunu 9 Ağustos 1915 tarihinde tamamlamıştı. 470 sayfaya çıkan kitabın yeni edisyonu hakikaten daha dikkatle hazırlanmış, çizim ve şekillerin sayısı artırılarak altı bölüm daha ilave edilmiş, kaynakça eklenmiş ve fihrist hazırlanmıştır.

Abdullah Cevdet, bu çalışmalarının yanı sıra doğrudan tıpla ilgili olmayan fakat içerisinde tıbbi konulara geniş bir şekilde yer verilen eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan ilki yine Ludwig Büchner'in *Kraft*

²²¹ Ludwig Büchner, *Fenn-i Ruh, Dimağ ve Ruh-Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür*, [Kraft und Stoff], Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1911, s. 4-5.

²²² *Dimağ ve Melekât-ı Akliyenin Fizyolocya ve Hıfzıssıhhası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335-1337, s. 5-7.

und Stoff aslı eserindeki tefekkür bahsinin çevirisi olan *Fizyolociya-yı Tefekkür* isimli kitabıdır.²²³ Kitapta aklın fizyolojisi ve dimağla ilgili bahisler yer almaktadır. Buna benzer başka bir çalışması da *İstanbul'da Köpekler* adlı risalesidir. Kahire'de bulunduğu tarihlerde kaleme aldığı bu çalışmada köpeklerin temizlik açısından sakıncalarını ele almakta ve sokakların temizliğinin önemine değinmektedir.²²⁴ Gustave Le Bon'dan tercüme ettiği *Avrupa Harbinden Alman Psikolociyâî Dersleri* isimli çalışması, bu kategoride değerlendirilebilecek bir başka eserdir. Kitapta harbin sebepleri ele alınırken bunun psikoloji ile ilgisini kurulmakta ve harbin psikolojik unsurları üzerinde durulmaktadır.²²⁵

Bu yayınlarla birlikte Abdullah Cevdet'e yakıştırılan ancak ona ait olmayan eserler de vardır. Örneğin *Üç Muzır, Tütün, Müskirat, Cehalet* isimli Türkçeye çevrilen kitap²²⁶ her ne kadar kaynaklarda Abdullah Cevdet tarafından tercüme edildiği kayıtlı olsa da²²⁷ kitabın üzerinde mütercim olarak yazılan Abdullah Cevdet, bilinen Doktor Abdullah Cevdet değildir. Kitap, üzerinde de açıkça belirtildiği gibi Hazine-i Maliye'nin tercüme kaleminde çalışan İstanbul doğumlu ve Mekteb-i Sultani mezunlarından Abdullah Cevdet isimli başka bir şahsın tercümesidir.²²⁸

Abdullah Cevdet'in tıp konusunda sıklıkla yayın yaptığı en önemli mecra kendisinin çıkardığı *İçtihad* mecmuasıdır. Mecmuanın, Cenevre ve Mısır'da yayımlanan sayılarında tıp konulu çok fazla yazı görülmezken İstanbul'a geldikten ve özellikle Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Müdürlüğü görevlerinden sonra mecmuada bu tür yazıların yoğunlaştığı görülmektedir.

²²³ İsteban Matbaası, İstanbul, 1308/1892, ss. 71.

²²⁴ Matbaa-yı İçtihad, Kahire, 1909, ss. 16.

²²⁵ Naşiri: İlyas, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1918, ss. 715. Kitaplarla ilgili genel değerlendirmeler için bkz. *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi ...*, s. 1040-1045.

²²⁶ Adolf Ribon, *Üç Muzır, Tütün, Müskirat, Cehalet*, Osmaniy Matbaası, 1311, ss. 41.

²²⁷ Süleymaniye Kütüphanesi'nde 01060 nolu koleksiyonda, 212743 bibliyografik numarada kayıtlıdır. Ayrıca bkz. Ali Birinci, "Abdullah Cevdet: Dr. M. Şükrü Hanioglu'nun Abdullah Cevdet Hakkındaki Kitabının Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1987, Sayı: 40, s. 62; *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi ...*, s. 1045.

²²⁸ Sicil dosyası için bkz. BOA. DH.SAİDd., 31/13.

Abdullah Cevdet, müdürlük görevine gelmeden kısa bir süre önce *İçtihad* mecmuasının, 14 Temmuz 1912 tarihli 49. sayısında yayımlanan “Yangın Var” başlıklı yazısında ülkedeki sağlık sorunlarını ele almaktadır. Yazısında kıyamet koparacağını belirten Doktor Cevdet, kötü sağlık koşullarından dolayı nüfusun azalması karşısında adeta isyan etmekteydi.²²⁹

İçtihad'ın 132. sayısında Abdullah Cevdet'in kaleme aldığı “Yara ve Tuz” makalesinden dolayı mecmua Ocak 1919'da yayınına ara verdi. Yaklaşık iki yıl sonra, ancak 30 Kasım 1921'de çıkmaya mecmua yeniden yayın hayatına dönebildi.²³⁰ Bu arada iki defa atandığı Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevini de tamamlamıştı.

İçtihad'ın mecmuasının yeniden çıkmaya başladığı 30 Kasım 1921'deki 139. sayısında yer alan yazıların -Doktor Mazhar Osman'ın bir yazısı dışarıda tutulursa- tamamı Abdullah Cevdet tarafından yazılmıştı. Aynı sayıda Abdullah Cevdet'in “Ruhumun Anası Fransa” yazısı, Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevinde bulunduğu sırada neden devamlı bir şekilde Avrupa ile Türkiye'yi kıyasladığını açıklayacak mahiyettedir.²³¹ Ayrıca Doktor Cevdet, *İçtihad*'ın bu sayısından başlayarak “Sıhhiyeye Ait Mesaim” başlığı altında ve daha çok Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevinde bulunduğu dönemlerde meşgul olduğu işleri ele aldığı makaleler tefrika etmeye başladı.

Dokuz sayı devam eden bu tefrikanın altıncı sayısının bulunduğu 144 numaralı *İçtihad*'da müdürlük zamanında epey uğraştığı köy hekimleri yetiştirmek amacıyla kurulması düşünülen mektebin 12 maddeden oluşan eğitim programını yayımladı. Programda, öngörülen eğitimlerin mekteplerde hangi usuller doğrultusunda uygulanacağı yer

²²⁹ “Yangın Var”, *İçtihad*, nr. 49, 1 Temmuz 1328/14 Temmuz 1912, s. 1132-1136. Bu yazı ayrıca Hak gazetesinde de yayımlanmıştır. Bkz. Zeki Arıkan, “Dr. Abdullah Cevdet Hak Gazetesinde”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 25, Bahar 2009, s. 16-17.

²³⁰ Ali Okumuş, “Abdullah Cevdet ve *İçtihad* Mecmuası” ..., s. 683.

²³¹ Abdullah Cevdet, “Ruhumun Anası Fransa!”, *İçtihad*, nr. 139, 30 Teşrinisani 1921, s. 2937-2938.

almaktaydı.²³² Aynı yazı serisinde Anadolu'nun havası, suyu, gıdası ile Anadolu'da ortaya çıkan hastalıkları ele aldığı ve üç yazıdan oluşan "Büyük Hastalık" başlıklı makaleleri de bulunmaktadır.²³³

İçtihad'ın 15 Haziran 1926 tarihli 206. sayısından itibaren de "Sihhi Sütün" başlığı altında ilki uzun ömürlülük konusunda olmak üzere muhtelif meseleler hakkında çeşitli aralıklarla yazılar yazmaya başladı. Bu seride veremle ilgili yazıları özellikle ön plana çıkmaktadır. "Vereme Harp İlanı" başlıklı ilk yazısında genç Cumhuriyet'in manevi fetihlerinden biri olarak tanımladığı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'ni ele alarak mutlakiyet ve meşrutiyet zamanların böyle kurumların olmadığını, halbuki devlet daireleri arasında en mühimin sıhhiye olduğunu ifade etmekteydi. Samsun'da veremle mücadele cemiyeti kurulduğunu söyleyen Cevdet, gecikmiş olduğunu söylediği bu tür girişimlerin önemine vurgu yapmaktadır.²³⁴

Bir sonraki yazısında sanatoryumu ele alarak veremin sadece Türkiye'nin başına musallat olmadığını başta Amerika olmak üzere dünyanın gelişmiş pek çok ülkesinde de sıklıkla görüldüğünü ifade etmekteydi. Bu hastalığa karşı dünyada çok ciddi çabalar sergilendiğini ifade eden doktor, Avrupa'da ve Amerika'da yüzlerce sanatoryum ve dispanser bulunduğunu kaydetmekteydi. Ancak Cevdet'i aslı ilgilendiren kendi ülkesindeki durumdu. Bunu da ele alan doktor, 1921'de Sıhhiye Müdürü iken aralarında Doktor Hakkı Şinasi Paşa'nın ([Erel],1871-1941) da bulunduğu bir heyet teşkil ettiğini söylemekte ve o tarihlerde hazırladığı programı makaleye ilave etmektedir.²³⁵ Veremle ilgili son yazısında ise alınan tedbirler sayesinde hastalığın gözle görülür biçimde azaldığından söz etmektedir. Ülkelerin bu konuda yaptıkları

²³² "Köy Hekimleri Sıhhiye Çavuşları yahut Mektebi Tedris Programı [Mebzulen Musaver] Program" *İçtihad*, nr. 144, 1 Mart 1922, s. 3023. Karşılatır: BOA. ŞD. 51/14, 20 Mayıs 1335/1919, lef, 11.

²³³ "Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 3, Büyük Hastalık", *İçtihad*, nr. 141, 14 Kânunusani 1922, s. 2976-2978. "Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 4, Büyük Hastalık", *İçtihad*, nr. 142, 31 Kânunusani 1922, s. 2991-2992. "Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 5, Büyük Hastalık", *İçtihad*, nr. 143, 15 Şubat 1922, s. 3009-3012.

²³⁴ "Vereme Harp İlanı", *İçtihad*, nr. 247, 1 Mart 1928, s. 4707-4709.

²³⁵ "Verem-Sanatoryum", *İçtihad*, nr. 256, 15 Temmuz 1928, s. 4857-4862.

harcamalardan da bahseden Abdullah Cevdet, Türkiye'nin derhal bir verem hastanesi ve dispanseri kurması gerektiğini söylemektedir.²³⁶

Abdullah Cevdet'in gündeme getirdiği bir başka konu da kanserdir. *İçtihad* Mecmuasının 265. sayısının başında yer alan makalesinde kanserin son zamanlarda ve özellikle harb-i umumiden sonra çok arttığını ve pek çok insanın ölümüne sebep olduğunu söylemekteydi. Otuz beş yıl önce Mekteb-i Tıbbiye sıralarında öğrenciyken hocalarının “Veremin ilacını bulana insanıyet gümüştten, fakat kanserin devasını keşfedene altından heykel yapacaktır” dediğini aktarmaktaydı. Abdullah Cevdet'e göre insanlık nihayet vereme yüzde doksan oranında çare bulmuştu ancak kanser öyle değildi. Yıllara oranla kanser rakamlarını veren doktor, kansere en çok kurban veren ülkenin İsviçre olduğunu kaydetmekteydi. Abdullah Cevdet makalesini, Ömer Vasfi ve Kâzım İsmail beylerin Fransız operatör Henri Albert Hartmann'dan (1860-1952) *Başlıca Kanserlerin Teşhis*²³⁷ ismiyle, “Küçük Kanserler Kütüphanesi” serisinin birinci eseri olarak tercüme ettikleri kitap üzerine yazdığını söylemektedir.²³⁸

Abdullah Cevdet'in *İçtihad*'da yayımladığı tıp konusuyla ilgili son yazıları ise aslında doğrudan mütehasısı olduğu ve hekimliğini icra ettiği amalık (körlük) üzerinedir. “Amalığın Sebepleri ve Amalıktan Korunma Çareleri” başlığıyla *İçtihad*'ın 1 Ağustos 1931 tarihli nüshasıyla (nr. 326) başlayıp, 1 Kânunuevvel 1931 (nr. 334) tarihine kadar dokuz sayı devam eden tefrikasında farklı açılardan göz sağlığını ele almaktadır. Cevdet, tefrikanın ilk sayısında belirttiğine göre bu tefrikasını Viyana Üniversitesi Tıp Fakültesi Göz Hastalıkları Profesörü, Dr. Ernst Fuchs'ın (ö. 1930) mükâfat kazanan göz kitabı²³⁹ ile Dr Etienne Ginestous'un (ö. 1945) *Traité pratique d'hygiène oculaire* isimli kitabı²⁴⁰ ve Armand

²³⁶ “Verem Sanatoryum Meselesi”, *İçtihad*, nr. 258, 15 Ağustos 1928, s. 4895-48-98.

²³⁷ İlhami-Fevzi Matbaası, İstanbul, 1928, ss. 110.

²³⁸ “Cancer”, *İçtihad*, nr. 265, 30 Teşrinisani 1928, s. 5095-5096.

²³⁹ Dr. Ernst Fuchs'un Almanca yazdığı bu kitabı Abdullah Cevdet muhtemelen Fransızca çevirisinden kullanmıştı. Fransızca çeviri için bkz. Ernst Fuchs, *Causes et prévention de la cécité*, Çeviren: Docteur Fieuzal, Paris, 1885, ss. 220. Bu kitap aynı yıl İngilizceye de çevrilmiştir. Ernst Fuchs, *The Causes and the Prevention of Blindness*, Çeviren Dr. R. E. Dudgeon, Bailliére, Tindall & Cox, Londra, ss. 247.

²⁴⁰ Paris, Vigot Frères, 1920, ss. 404.

Trousseau'nun (ö. 1867) *Ophtalmologie. Hygiène de l'oeil* başlıklı kitaplarından faydalanarak hazırlamıştı. Abdullah Cevdet tefrikasının kitap halinde basılacağını intibasını uyandırarak amacını şöyle açıklamaktaydı: *"Bu kitabımızın gayesi memleketimizde amaların adedini azaltmak ve her suretle yerin ve göğün nur nimetlerinden herkesin hisse almasını temin etmeye çalışmaktır."*²⁴¹ Nitekim çok geçmeden makaleleri bir araya getirerek kitap olarak da neşretmiştir.²⁴² Abdullah Cevdet, uzun yıllar göz hekimliği yapmasına rağmen konuyla ilgili tek yayınları bunlardır.

İçtihad mecmuasında Abdullah Cevdet'ten başka Doktor Mazhar Osman, Doktor Muhib Nureddin, Doktor İbrahim Temo, Doktor Fahrettin Kerim gibi hekimlerin de yazıları yer almaktadır. Ayrıca muhtemelen Abdullah Cevdet'e ait olan imzasız yazılar yahut İçtihad imzalı makalelere de derginin çeşitli sayılarında rastlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında denilebilir ki, tıp ve psikoloji gibi alanlarda çok sayıda makaleyi ihtiva ettiğinden dolayı *İçtihad* mecmuası, tıp tarihi özelinde baştan sona incelenmeyi hak etmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada, Doktor Abdullah Cevdet'in hekimlik hayatına yoğunlaşarak tıp konulu eserleri ele alınmıştır. Tıbbi konulardaki ilk eserlerini Mekteb-i Tıbbiye'de henüz talebeyken neşreden Abdullah Cevdet, mezuniyetinin hemen sonrasında da hekim olarak çalışmaya başladı. Önce Haydarpaşa Hastanesi'nin göz branşında görev yaptı. Kısa bir süre sonra Diyarbakır'a kolera tedavisi için gönderilen heyette yer aldı ve İstanbul'a dönünce sürgün edildiği Trablusgarp'ta askeri hastanede göz hekimi olarak çalıştırıldı.

Hayatının yirmi beş yıllık bu ilk döneminde fikir dünyası da değişen ve gelişen Abdullah Cevdet, Avrupa'ya firar ettikten sonra çok daha sert ve muhalif bir karaktere dönüştü. II. Abdülhamid'i düşmanca eleştirmesine rağmen, kendisi ve arkadaşlarına önce maaş, sonrasında çeşitli memuriyetler teklif edildi. Bu süreçte aksaklıklar ve hoşnutsuzluklar olsa

²⁴¹ "Amalığın Sebepleri ve Amalıktan Korunma Çareleri -1", *İçtihad*, nr. 326, 1 Ağustos 1931, s. 5519-5520.

²⁴² Abdullah Cevdet, *A'malık Sebepleri ve Korunma Çareleri*, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul, 1932.

da sonunda Viyana Sefareti tabipliğine atanan Abdullah Cevdet, yaklaşık dört yıl boyunca bu görevde bulundu. Avrupa'daki Jön Türkler, Cevdet'in kendisine yapılan teklifi kabul etmesini II. Abdülhamid ile anlaştığı şeklinde yorumladığı için onunla yollarını ayırdılar. Diğer taraftan Abdullah Cevdet, yanaşmaya çalışsa da Yıldız Sarayı'na hiçbir zaman kendisini kabul ettiremedi. Bunun yanı sıra Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa'ya elçilikte saldırınca görevinden azledildi ve Avrupa'dan çıkarılmasına karar verildi.

Bu durumun bir sonucu olarak Abdullah Cevdet II. Abdülhamid'e muhalefete ve fikirlerini yaymaya tek başına soyundu. Önce Cenevre'de *İçtihad* isimli bir mecmua ile aynı isimde bir matbaa kurdu. Avrupa'dan çıkarılınca mecmua ve matbaasını Mısır'a taşıdı. Yılmadan çalışmaya kararlı olan Abdullah Cevdet, kendisine gelir temin etmek için Kahire'de göz hekimliği yaptı. 1910 yılı sonlarında İstanbul'a gelince İçtihad Evi'ni kurarak, hekimlik ve neşriyat faaliyetlerini burada devam ettirdi.

Bütün bu süreçte tıpla ilgili yayınlar da yapan Abdullah Cevdet 1919 yılında atandığı Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevini altı ay arayla Eylül 1921'e kadar devam ettirdi. Bu zaman zarfında *İçtihad* mecmuası kapatılmıştı. Müdürlük görevinden azledildikten sonra yeniden çıkarmaya başladığı mecmua sayılarında tıp konulu pek çok makale neşretti.

Bu makalede, hekimlik hayatı incelenirken Abdullah Cevdet'in bugün bile tartışılmaya devam eden dini, sosyolojik ve siyasi görüşlerinden mümkün mertebe uzak durulmaya çalışıldı. Ayrıca Abdullah Cevdet'in hekimlik hayatının önemli bir kısmını oluşturan konular ile daha önce literatürde ele alınan Abdullah Cevdet'in hayatı özellikle Osmanlı arşivinde son zamanlarda açılan fonlarda ortaya çıkan belgeler sayesinde yeni bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevi hem fikir dünyasını hem de karakterini doğrudan yansıtan gelişmeleri barındırmaktadır. Bu dönemde sık sık gazetelere mülakatlar vererek Türkiye'nin geri kalmışlık ve fakirliğine vurgu yapmakta, devamlı surette Avrupa ile Türkiye'yi kıyaslamaktadır. İstanbul ve Anadolu'nun kurtuluşunu ise İngiliz mandasında gören Doktor Abdullah Cevdet, bu

dönemde Anadolu'daki Millî Mücadele'ye mesafeli bir tavır sergilemektedir.

Abdullah Cevdet, tercüme yoluyla yayımladığı tıp konulu eserlerinde doğrudan çeviri yapmak yerine başka eserlerden aktarımlarda bulunmakta ve kendisi gerek dipnotlarla gerekse metin için açıklamalarla eserlere katkı sunmaktadır. Dolayısıyla eser, tek bir kitaptan yapılan aktarımın ötesine geçerek konuyla ilgili bir derlemeye dönüşmektedir. Özellikle tıbbiye yıllarında yaptığı ilk çalışmalarda bu durum daha çok göze çarpmaktadır.

Hayatı boyunca çeşitli dönemlerde göz hekimliği yapmasına rağmen ona muayene olan veya kendisinin tedavi ettiği neredeyse hiç kimse bu araştırmada tespit edilememiştir. Ölümünün ardından hakkında yazılan bazı makalelerde hekimlik yönü ön plana çıkarılsa da bu vasfının hemen her zaman gölgede kaldığı anlaşılmaktadır.

Abdullah Cevdet'in, yaptığı yayınlar incelendiğinde tıp literatürüne önemli katkılar sunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Fransız kaynaklardan gerek doğrudan tercüme gerekse derleme yaparak Türkçeye kazandırdığı eserler ile döneminde meslektaşları tarafından takdir edilmiştir. Ne var ki karıştığı tartışmalar, Abdullah Cevdet'in hekimlik alanında gelişmesini engellediği gibi hiç vazgeçemediği tabiplikte ihtisaslaşmasının önüne de geçmiştir. Her halükârda Doktor Abdullah Cevdet, Türk tıp tarihi literatürüne girmesi icap eden, telifleri ve tercümeleriyle aynı zamanda bir doktor olarak kabul edilmesi ve zikredilmesi gereken bir isimdir.

Kaynakça²⁴³**Arşiv Kaynakları****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Babrali Evrak Odası (BEO): 1387/103956; 1484/111297; 1602/120078; 2030/152190; 2082/156122; 2188/164074; 2526/189421; 3529/264617; 3644/273233; 4379/328406; 4402/330118; 4407/330492; 4565/342358; 4632/347373.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ): 6.1/11.170.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM): 11.3/4.45; 11.3/4.48; 11.4/6.78.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH.KMS): 56/47.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT): 1249/52; 2335/72; 2337/100; 2340/106; 2340/106; 2341/37; 2342/3; 2355/79; 2356/5; 2356/5; 2363/99; 2366/100; 2405/62; 2407/122; 2418/84; 2517/128; 2776/68; 754/61; 830/82.

Dahiliye Nezareti Müteferrik (DH.MB.HPS): 95/11.

Dahiliye Nezareti Sicil Defterleri (DH.SAİDd): 181/411; 31/13; 77/3307; 92/251.

Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR): 55/95.

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM): 113/35; 120/17; 80/34; 80/36; 81/11; 81/15; 81/18; 81/8; 96/24; 96/27; 96/29.

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH, ŞFR): 102/154; 102/155.

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO): 226/27;

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.04): 228/4.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS): 1790/1; 1790/10; 1790/11; 1790/12; 1790/13; 1790/14; 1790/15; 1790/19; 1790/19; 1790/22; 1790/29; 1790/3; 1790/30; 1790/5; 1790/8; 1790/8; 1800/13; 1800/8; 195/64; 195/65; 40/2.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH): 284/82; 284/82; 300/11; 315/96; 316/20; 362/3.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM): 376/48.

İrade Hususi (İ. HUS): 77/71; 364/34; 367/42; 103/158; 109/123; 196/15; 66/24; 96/167.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT): 1149/4; 504/26; 527/63; 575/9; 770/43; 807/31; 808/60.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM): 1355/26.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 137/50.

Sadaret Mühimme Kalemi Ekrakı (A.}MKT.MHM): 571/25.

Sadaret Mümtaz Vilayetler, Bulgaristan (A.}MTZ.(04)): 46/72.

²⁴³ Dr. Abdullah Cevdet'in tıp konulu eserleri bir arada görülebilmesi için kaynakçadan çıkartılarak ekler kısmına alınmıştır. Bkz. Ek 1.

Şura-yı Devlet (ŞD): 3068/52; 3069/10; 3100/1; 3113/9; 3140/27; 3154/28; 3164/75; 51/14; 56/10.

Topkapı Sarayı Müzesi Evrakı (TSMA.E): 1371/83.

Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK): 57/35; 61/94; 31/58.

Yıldız Sarayı Esas Evrakı (Y.EE): 15/137; 15/140; 15/141; 15/142; 15/142; 88/9.

Yıldız Sarayı Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d): 116; 118; 119.

Yıldız Sarayı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR): 28/23; 28/59; 28/59.

Yıldız Sarayı Hususi Maruzat (Y.A.HUS): 444/103; 445/65; 457/134; 457/134; 457/44; 457/67; 458/44; 481/20; 482/27; 502/34.

Yıldız Sarayı Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KP): 22/2188.

Yıldız Sarayı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML): 19/23.

Yıldız Sarayı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK): 22/27.

Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV): 197/98; 168/192; 195/111; 196/132; 202/54.

Sürelî Yayınlar

Alemdâr

Dersaadet

Güleryüz

İçtihad

İkdam

İleri

İstiklal

Memleket

Nevsal-i Milli

Payitaht

Peyam

Sabah

Sebilü'r-Reşad

Selamet-i Umumiye

Serbesti

Söz

Takvim-i Vekayi,

Tevhîd-i Efkâr

Türk Dünyası

Vakit

Yeni Gazete

Yeni Gün

Kitap ve Makaleler

“Abdullah Cevdet Bey Taht-ı Muhakemeye Alınacak”, *Tevhîd-i Efkâr*, nr. 3200, 1 Aralık 1921.

“Abdullah Cevdet Bey’in Azli”, *Tevhîd-i Efkâr*, nr. 3144, 5 Ekim 1921.

“Abdullah Cevdet Bey’in İcraatı!”, *Sebilü'r-Reşad*, nr. 427 (428), 10 Temmuz 1919.

“Abdullah Cevdet Bey’in Nutku”, *Alemdâr*, nr. 83, 20 Haziran 1921.

“Abdullah Cevdet Bey’in Tayini, Sıhhiye Müdüriyeti”, *Yeni Gün*, nr. 196, 20 Mart 1919.

“Abdullah Cevdet Bey’le Mülakat”, *İstiklal*, nr. 130, 3 Mayıs 1919.

“Abdullah Cevdet Bey’le Mülakat”, *Peyam*, nr. 355, 25 Teşrinisani 1919.

“Abdullah Cevdet Bey”, *Güleryüz*, nr. 2, 10 Teşrinievvel 1921.

“Abdullah Cevdet Bey”, *İkdam*, nr. 7954, 2 Nisan 1919.

“Abdullah Cevdet Bey”, *İleri*, nr. 671, 21 Teşrinisani 1919.

“Abdullah Cevdet Bey”, *İleri*, nr. 966, 26 Eylül 1920.

“Abdullah Cevdet Merhum Dün Defnedildi”, *Vakit*, nr. 5352, 2 Kânunusani 1932.

“Ahval-i Sıhhiye”, *İkdâm*, nr. 8126, 26 Eylül 1919.

“Bimarhanede laboratuvar”, *Yeni Gazete*, nr. 1731 (167), 18 Mayıs 1919.

“Bir Müsameredeki Sui İstimalat”, *İleri*, nr. 1279, 2 Eylül 1921.

“Bir Müsamereye Ait İzah”, *İleri*, nr. 1291, 4 Eylül 1921.

“Camilerin Teftişi”, *İleri*, nr. 855, 30 Mayıs 1920.

“Dispanserler”, *Alemdâr*, nr. 82, 19 Haziran 1921.

“Divanyolu Dispanseri Açıldı”, *Dersaadet*, nr. 62, 15 Eylül 1920.

“Doktor Abdullah Cevdet Bey”, *Söz*, nr. 126, 22 Mart 1919.

“Emraz-ı Sariye Mücadelesi”, *Peyam*, nr. 335, 5 Teşrinisani 1919.

“Esnaf Hastaneleri”, *Payitaht*, nr. 51, 31 Mart 1921.

“Frengi, Kolera”, *Memleket*, nr. 159, 20 Temmuz 1919.

“Fuhuş Vesikaları Mürevvicinin Cevabı ve Cevabımız”, *Sebilü'r-Reşad*, nr. 431 (432), 24 Temmuz 1919.

“Fuhuş Vesikaları Mürevviçlerine ve Cevabımız”, *Sebilü'r-Reşad*, nr. 435 (436), 14 Ağustos 1919.

“Hanım Kızlarımız ve Tababet Meselesi”, *Yeni Gazete*, nr. 1755 (191), 11 Haziran 1919.

“Harput’ta Şube Küşadı”, *Serbesti*, nr. 482, 1 Mayıs 1919.

“Hilâl-i Ahdar’ın Senelik Kongresi”, *Vakit*, nr. 2452, 25 Teşrinienel 1924.

“İlan”, *İctihad*, nr. 189, İstanbul, 15 Kânunusani 1930.

“İlan”, *İctihad*, nr. 26, İstanbul, 1 Temmuz 1911.

“İstanbul’da Veba”, *İleri*, nr. 667, 17 Teşrinisani 1919.

“İsyambul’da Veba”, *İkdâm*, nr. 8172, 11 Teşrinisani 1919.

“Muavenet-i Umumiye”, *Yeni Gazete*, nr. 1730 (166), 16 Mayıs 1919.

“Müsamere Tehiri”, *Alemdâr*, nr. 3069, 9 Şubat 1921.

- "Müteverrim Çocuklar için Hastahane", *İkdâm*, nr. 8577, 27 Ocak 1921.
- "Namazının Kılınmamasını İsteyenler Oldu", *Son Posta*, nr. 847, 2 Kânunuevvel 1932.
- "*Sebilü'r-Reşad* Mecmua-yı İslamiyesi Müdüriyetine", *Memleket*, nr. 159, 20 Temmuz 1919.
- "Sihhat-i Umumiye ve Hamallar", *Alemdâr*, nr. 40, 6 Mayıs 1921.
- "Sihhiye Çavuşları ve Sihhat Hemşerileri", *Yeni Gazete*, nr. 1700 (136), 16 Nisan 1919.
- "Sihhiye Müdür-i Umumiliğindeki Tebdil", *Peyam*, nr. 352, 22 Teşrinisani 1919.
- "Sihhiye Müdür-i Umumi", *İkdam*, nr. 7962, 10 Nisan 1919.
- "Sihhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Hıfzıssihha-i Umumiye", *Yeni Gazete*, nr. 1699 (135), 15 Nisan 1919.
- "Sihhiye Müdürünün Teftişi", *Alemdâr*, nr. 2826, 30 Mayıs 1920.
- "Sihhiyedeki Son Tebdiller", *İleri*, nr. 885, 2 Temmuz 1920.
- "Veba Mücadelesi", *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 2900, 13 Teşrinisani 1919.
- "Veba Yeniden Baş Gösterdi", *Türk Dünyası*, nr. 64, 2 Teşrinisani 1919.
- "Veba, Erenköy'de Veba Var Mı?", *Alemdâr*, nr. 2609, 20 Teşrinievvel 1919.
- "Veremle Mücadele Komisyonu'nun İçtimarı", *İleri*, nr. 1216, 18 Haziran 1921.
- "Vesika Meselesi hakkında", *İstiklâl*, nr. 183, 25 Haziran 1919.
- "Yeni Sihhiye Müdürünün Beyanata", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 3145, 6 Ekim 1921.
- "Ziya Gökalp Bey, Dün Akşam Verilen Bir Rapor" *Tanin*, nr. 731, 25 Teşrinienel 1924.
- "Ziya Gökalp Bey'in Babası", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 4226, 25 Ekim 1924.
- "Ziya Gökalp Bey", *İleri*, nr. 2400, 25 Teşrinienel 1924.
- "Ziya Gökalp Etrafındakileri Tanıyor, Etibba Hayatından Ümidi Kesmişlerdir", *Cumhuriyet*, nr. 168, 25 Teşrinienel 1924.
- Abdullah Cevdet, *Hadd-ı Tedip*, Paris, 190
- Abdullah Cevdet "Mezheb-i Bahaullah-Din-i Ümem", *İctihad* (1 Mart 1922), s. 3015-3017.
- Abdullah Cevdet, "Büyük ölümler: Mahmud Sadık Bey", *İctihad*, nr. 303, 15 Ağustos 1930.
- Abdullah Cevdet, "Doktor Rıza Tevfik" *Nevsal-i Milli*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası (1330), s. 37-40.
- Abdullah Cevdet, "Hanedan-ı Osman", *İctihad*, nr. 2, Teşrinievvel 1906, s. 217-219.
- Abdullah Cevdet, "Kahriyat", *İctihad*, nr. 2, Teşrinievvel 1906, s. 232-239.
- Abdullah Cevdet, "Köylülerimiz İçin", *İctihad*, nr. 62, 8 Mayıs 1913, s. 1362-1365.
- Abdullah Cevdet, "Ruhumun Anası Fransa!", *İctihad*, nr. 139, 30 Teşrinisani 1921, s. 2937-2938.

Abdullah Cevdet, "Tevhîde gidelim" *Nevsal-i Milli*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası (1330), s. 101-103.

Abdullah Cevdet, İsmail İbrahim Bey, *Osmanlıca Cep Lügati*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1313.

Abdullah Cevdet, *Kahriyat*, Matbaa-yı İctihad, Mısır 1906.

Alemdar, nr. 1408, 29 Mart 1919.

Alkan, Necatî "The Eternal Enemy of Islam': Abdullah Cevdet and the Bahá'í religion", *Bulletin of SOAS*, 68/1 (2005), s. 1-20.

Arıkan, Zeki, "Doktor Abdullah Cevdet'in Bir Mektubu, "Gazi Paşa ile Dört Saat Görüşük", *Toplumsal Tarih*, 136 (Nisan 2005), s. 98-102.

Arıkan, Zeki, "Dr. Abdullah Cevdet Hak Gazetesinde", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 25 (Bahar 2009), s. 1-32.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

Aydoğan, Erdal, "Ziya Gökalp'in Ölümünün Türk Kamuoyu ve Basındaki Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2 (2007), s. 177-190.

Aykaç, Zikrullah, *Osmanlı Devleti Döneminde Bâbîlik/Bahâîlik Hareketi'nin Gelişimi ve Faaliyetleri (1844-1922)*, Atatürk Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2021.

Bayraktar, Kaya, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *Bilig*, 69 (2014), s. 1-28.

Bekiroğlu, N. Nazan, "Bir Şaireye Mektuplar", *Journal of Turkish Studies, Festschrift in Honor of Orhan Okay I*, 30/1 (2005), s. 143-170.

Bekiroğlu, Nazan, *Şair Nigâr Hanım, Güftesi Garplı, Bestesi Şarklı*, Timaş, İstanbul, 2024.

Birinci, Ali, "Abdullah Cevdet: Dr. M. Şükrü Hanoğlu'nun Abdullah Cevdet Hakkındaki Kitabının Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 40 (1987), s. 58-63.

Bozan, Oktay, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 218 (Ekim 2015), s. 219-241.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1923.

Çark, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.

Çiğın, Şerife, "Abdullah Cevdet'ten Hüseyinzade Ali'ye Mektuplar ve Kartpostallar", *Yeni Türk Edebiyatı*, 1 (Mart 2010), s. 195-232.

Dozy, Reinhart, *Tarih-i İslamiyet*, Tercüme: Abdullah Cevdet, 2 Cilt, Matbaa-i İctihâd, Mısır 1908.

Etker, Şeref, "Dr. Johannes Rabnow ve Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin Kuruluşundaki Rolü", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 26/28 (2023), s. 17-31.

Fuchs, Ernst, *Causes et prévention de la cécité*, Çeviren: Docteur Fieuzal, Paris 1885.

Fuchs, Ernst, *The Causes and the Prevention of Blindness*, Çeviren Dr. R. E. Dudgeon, Baillièrè, Tindall & Cox, Londra 1885.

Guyot-Daubès, *Physiologie et hygiène du cerveau et des fonctions intellectuelles*, Paris, Bibliothèque D'éducation Attrayante, 1890.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", *Late Ottoman Society, The Intellectual Legacy*, Ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, Londra 2005, s. 28-116.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, 2001.

Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, Oxford university Press, 1995.

Hızlı, Kasım, *Salih Münir Paşa, II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*, Timaş Akademi, İstanbul 2022.

İsmail Hakki, "Bir Senede Köy Hekimi Olur Mu?" *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2692, 1 Nisan 1919.

Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1959.

Ludwig Büchner, *Madde ve Kuvvet (Kraft und Stoff)*, Terüme: Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983

Mustafa Nihad, "Abdullah Cevdet (Abdullah Djevdet) 1869-1932", *Bibliyoğrafya II 1932*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 41-47.

Nevsal-i Milli, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası (1330), s. 99-100.

Okumuş, Ali, "Abdullah Cevdet ve İçtihad Mecmuası", *İstanbul Basın Tarihi, Osmanlı İstanbul'unda Gazetecilik*, Haz: Belkıs Ulusoy, Suat Gezgin, Cilt: 1, İBB Yayınları, İstanbul 2023, s. 672-699.

Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2008.

Polat, Hasan Ali, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasî Sürgünler (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020,

Ribon, Adolf, *Üç Muzır, Tütün, Müskirat, Cehalet*, Osmaniye Matbaası 1311.

Süssheim, Karl, "Abd Allah Djewdet", *Encyclopédie de l'Islam*, Supplément (1938), s. 59-64.

Şair Nigâr Hanım, *Günlük*, C: II, Haz. Zeynep Berktaş, Timaş, İstanbul, 2023.

Şenişik, Pınar, "Osmanlı Makedonya'sında Şiddet ve Nisan 1903 Olayları", *Türkiyat Mecmuası*, 27/1 (2017), s. 289-303.

Tugay, Asaf, *İbret, Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler, Jurnalcilerin Tam Listesi*, Okat Yayınevi, İstanbul.

Türker, Hasan, "1919 Sonbaharında İstanbul'da Görülen Veba Vakaları ve Vebaya Karşı Alınan Önlemler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 16/96 (2023), s 419-440.

Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism, The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Luzac and Company Ltd. and The Harvill Press, 1950.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Yıldırım, Nuran, "Hekim Kimliği ile Abdülhak Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Müderrisliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 7/2 (2006), s. 55-86.

Yıldırım, Nuran, "Yeni Belgeler ve İlmühaber Defteri Işığında Haydarpaşa Askeri Hastanesi", *Üsküdar Sempozyumu VI*, Bildiriler, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2008, s. 605-630.

EKLER

EK 1. Abdullah Cevdet'in Tıp Konulu Eserleri

A. Telif

Dimağ, Dimağ ile Ruh Arasındaki Münasebât-ı Fenniyyeyi Tedkik, Sahip ve Naşiri Vatan Kütüphanesi Sahibi Ohannes Ferid, İstegan Matbaası, İstanbul 1308, (Önsöz 29 Teşrinievvel 1306/10 Kasım 1890 tarihlidir) ss.46.

“Uyku: Tıp ve Tedavi Nokta-i Nazarından”, *Maarif*, nr. 7, 4 Rebiülevvel 1309/8 Ekim 1891, s. 107-108.

“Mevadd-ı Tıbbiye: Seyr-i Fi'l-menâm- Somnambulisme”, *Maarif*, nr. 8, 11 Rebiülevvel 1309/15 Ekim 1891, s. 123-124.

“Hıfz-ı Sihat ve Fizyolociya-ı Dimağ yahut Fenn-i Terbiye-i Etfale Mukaddimededen Dimağ Yani Beyin-Kıhf Yani Kafatası”, *Musavver Cihan*, 8 Nisan 1308/20 Nisan 1892, s. 258. (Tefrika 35 ve 37. Sayılarda devam etmiştir.)

“Başın Büyüklüğü”, *Maarif*, nr. 47, 21 Mayıs 1308/2 Haziran 1892, s. 323-325.

Kolera, Amid (Diyarbakır), 1312, (Önsöz 17 Kasım 1894).

İstanbul'da Köpekler, Matbaa-yı İctihad, Kahire, 1909, ss. 16.

Salgın Hastalıklardan Kolera, Matbaa-yı İctihad, İstanbul, 1330/1914, s. 32.

Dimağ ve Melekât-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzısıhhası, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335-1337, ss 478.

Amalık Sebepleri ve Korunma Çareleri, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul, 1932.

B. Tercüme

Ludwig Büchner, *Fizyolociya-yı Tefekkür*, [Kraft und Stoff], İstanbul, İstegan Matbaası, 1308/1892, ss. 71.

Guyot-Daubès, *Fizyolociya ve Hıfz-ı Sihat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1312, ss. 232.

M. Daubresse, *Musiki ile Tedavi*, Matbaa-yı İctihad, Mısır, 1908, ss. 63.

Ludwig Büchner, *Fenn-i Ruh, Dimağ ve Ruh-Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür*, [Kraft und Stoff], Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1911, ss. 136.

Gustave Le Bon, *Avrupa Harbinden Alman Psikolociyaî Dersleri* [Enseignements psychologiques de la guerre europeenne], Naşiri: İlyas, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1918, ss. 715.

Gustave Le Bon, *İlm-i Ruh-ı İctimai* (Psychologic des foules), Âmedi Matbaası, İstanbul, 1924, ss. 287.

C. *İctihad* Mecmuasındaki Tıp Konulu Yazıları ve Çevirileri

“Yangın Var”, *İctihad*, nr. 49, 1 Temmuz 1328/14 Temmuz 1912, s. 1132-1136.

“Sıhhat-i Umumiye işi ve Gidişi”, *İctihad*, nr. 112, 26 Haziran 1330/9 Temmuz 1914, s. 225-227.

“Büyük Hastalık”, *İctihad*, nr. 117, 21 Ağustos 1330/3 Eylül 1914, s. 213-217.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesaim”, *İctihad*, nr. 139, 30 Teşrinisani 1921, s. 2940-2941.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai”, *İctihad*, nr. 140, 31 Kânunuevvel 1921, s. 2959-2960.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 3, Büyük Hastalık”, *İctihad*, nr. 141, 14 Kânunusani 1922, s. 2976-2978.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 4, Büyük Hastalık”, *İctihad*, nr. 142, 31 Kânunusani 1922, s. 2991-2992.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 5, Büyük Hastalık”, *İctihad*, nr. 143, 15 Şubat 1922, s. 3009-3012.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 6”, *İctihad*, nr. 144, 1 Mart 1922, s. 3022-3023.

“Köy Hekimleri Sıhhiye Çavuşları yahut Mektebi Tedris Programı [Mebzulen Musavver] Program” *İctihad*, nr. 144, 1 Mart 1922, s. 3023.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 7”, *İctihad*, nr. 145, 15 Mart 1922, s. 3037-3038.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 8”, *İctihad*, nr. 146, 1 Nisan 1922, s. 3050-3051.

“Sıhhat-i Umumiyyeye Ait Mesai 9”, *İctihad*, nr. 147, 15 Nisan 1922, s. 3074-3075.

"Mabadür'r-ruhiyat-Le Métapsychisme", *İçtihad*, nr. 153, 1 Mayıs 1923, s. 3159-3160.

"Uzun Ömürlü Olmak", *İçtihad*, nr. 206, 15 Haziran 1926, s. 4016-4017.

"Mektep Hastalıkları", *İçtihad*, nr. 241, 1 Kânunuevvel 1927, s. 4609-4610.

"Vereme Harp İlanı", *İçtihad*, nr. 247, 1 Mart 1928, s. 4707-4709.

"Verem-Sanatoryum", *İçtihad*, nr. 256, 15 Temmuz 1928, s. 4857-4862.

"Verem Sanatoryum Meselesi", *İçtihad*, nr. 258, 15 Ağustos 1928, s. 4895-48-98.

"Cancer", *İçtihad*, nr. 265, 30 Teşrinisani 1928, s. 5095-5096.

"Amaliğin Sebepleri ve Amalıktan Korunma Çareleri -1", *İçtihad*, nr. 326, 1 Ağustos 1931, s. 5519-5522.

"Amaliğin Sebepleri ve Amalıktan Korunma Çareleri -2", *İçtihad*, nr. 327, 15 Ağustos 1931, s. 5531-5534.

"Amaliğin Sebepleri ve Amalıktan Korunma Çareleri -3", *İçtihad*, nr. 328, 1 Eylül 1931, s. 5543-5546.

"Amaliğin Sebepleri ve Amalıktan Korunma Çareleri -4", *İçtihad*, nr. 329, 15 Eylül 1931, s. 5555-5558.

"Amalık Sebepleri ve Korunma Çareleri -5", *İçtihad*, nr. 330, 1 Teşrinievvel 1931, s. 5567-5570.

"Amalık Sebepleri ve Korunma Çareleri -6", *İçtihad*, nr. 331, 15 Teşrinievvel 1931, s. 5579-5582.

"Amalık Sebepleri ve Korunma Çareleri -7", *İçtihad*, nr. 332, 1 Teşrinisani 1931, s. 5591-5594.

"Amalık Sebepleri ve Korunma Çareleri -8", *İçtihad*, nr. 333, 15 Teşrinisani 1931, s. 5504-5606.

"Amalık Sebepleri ve Korunma Çareleri -9", *İçtihad*, nr. 334, 1 Kânunuevvel 1931, s. 5515-5617.

EK 2. Abdullah Cevdet Tibbiye'den mezun olduktan sonra,
1311/1894. (*içtihad*, nr. 358, s. 5898)

EK 3. Abdullah Cevdet İshak Sükûti ile, muhtemelen Cenevre'de.
(*içtihad*, nr. 358, s. 5888)

EK 4. Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, İshak Sükûti, Cenevre, 1904.
(*İçtihad*, nr. 358, s. 5891)

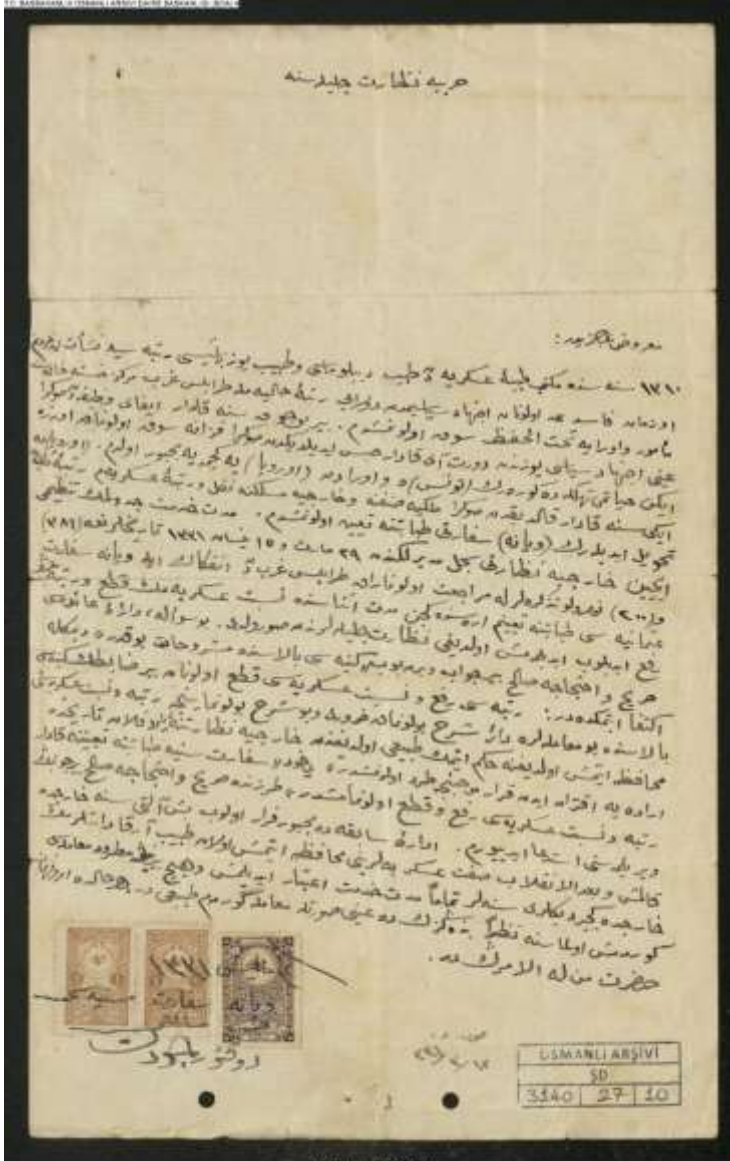
EK 5. Abdullah Cevdet Cenevre'de Jön Türklerle, soldan 2. sırada, 1898. (*İçtihad*, nr. 358, s. 5899)

EK 6. Abdullah Cevdet İstanbul'a döndüğü yıllarda, 1910 sonları.
(*İçtihad*, nr. 358, s. 5898)

EK 7. Abdullah Cevdet'in İstanbul'a döndükten sonra Viyana Sefareti tabiliği görevinden eksik kalan maaşlarını almak için yazdığı onlarca dilekçeden biri. (BOA. ŞD., 3140/27, 3 Mayıs 1331/16 Mayıs 1915, lef 10.)

SD.03140.00027.010

EK 8. Abdullah Cevdet'in İctihad evinde göz rahatsızlığından muzdarip hastaları kabul ettiğine dair ilan. (*İctihad*, nr. 26, 1 Temmuz 1910,)

EK 9. Abdullah Cevdet, İctihad Evi'nde uzun yıllar hasta kabul etmişti. (*İctihad*, nr. 289, 31 Kânunusani 1930)

EK 10. Divanyolu Dispanseri açılışıyla ilgili gazete haberi. Fotoğrafta görülen sıhhiye erkânı: Etfal Hastane Sertabibi Beha Bey, Emanet-i Sıhhiye Müdürü Petraki Efendi, Sıhhiye Müfettişi Ekrem Bey, Sıhhiye Müdür-i Umumisi Abdullah Cevdet Bey, Müdür-i Sani Zeki Bey, Dispanser Sertabibi Ali Rıza Bey. (“Divanyolu Dispanseri Açıldı”, *Dersaadet*, nr. 62, 15 Eylül 1920, s. 1.)

EK 11. Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Umum Müdürlüğü görevinden ikinci defa azledildikten sonra *Güleryüz* gazetesini verdiği ve "*Beni kırmızı bal mumu ile arayacaklar*" dediği beyanattı. ("Abdullah Cevdet Bey", *Güleryüz*, nr. 2, 10 Teşrinievvel 1921, s. 2. Hakkı Tarık Us Koleksiyonu)

عبدالله جودت بك

صحة مدیریت عمومی سنند انفسكا کی اسبابی غزته منزه بیلدی ریور .

مدرس محترم : بنی قیرمزی بال موصی ایدر آیدم قدر ریور .

مع مافیه امین اولکه بک آزی زمان سوکرا
بنی قیرمزی بال موصی ایدر آیدم قدر ریور .
نه هیچ شبهه کز اولماین ا فقط اوزمان
بن نازلانمضم ، ککل مدیریت حتی صحه
نظارتی تکلیف ایتلر نه قبول ایجه حکم ،
آرتق بومأموریم سوکنجیدر . شیمدن
سوکرا حجره مناصبه چکیلوب تدقیقات
طیعهده بولانمضم . شمدی به قدر امراض
عیینه متخصصی ایدم ، شمدن سوکرا
بیالنهشوق فن طیک دیگر شعبه لرندن ده
اختصاص صاحبی اولانمضم .. بالحاسه
امراض داخلیه دن ورم ، آتی جگر خسته
قلربی سوکدره ندقیق وتبع ایدم حکم
وانشالله اوکمزدهکی یاز ورمیلر منفعتنه
ایکی مسامره دها ترتیب وعللکته بوسوه
رتنه خدمتدن کری طوریه حکم . اگر
وقت بولایلیرسه ، آراده صبراهه طوب
طاشنه دخی کیدم دک امراض عقلیه وعصیه
حقتنه مظهر عثمان بکک باشنده ستاز
کوردم حکم . امید ایدم بومکه آزی زمان
ایچنده امراض مذکوره ده ده ملکه
واختصاص پیدا ایدم حکم واوزمان استا .
نیولک معتبرا برنده محتمم برمصایه خانه
آجهرق شهریمز خسته کاتی هفته ده آتی
کون بیانا برکون دشو اجرتلی اولاراق
تداوی به جالیاشم . سعی وغیرت بزدن
موقیت اللهمدن ...

دوره محرور مردن برقی صحه مدر
عمومی اسبق عبدالله جودت بکک تزدینه
اعزام ایدر اسباب اشکا کی حقتنه معلومات
طلب ایتدک مدر مشارالیهک بیاناتی عیناً
درج ایدم ریور :

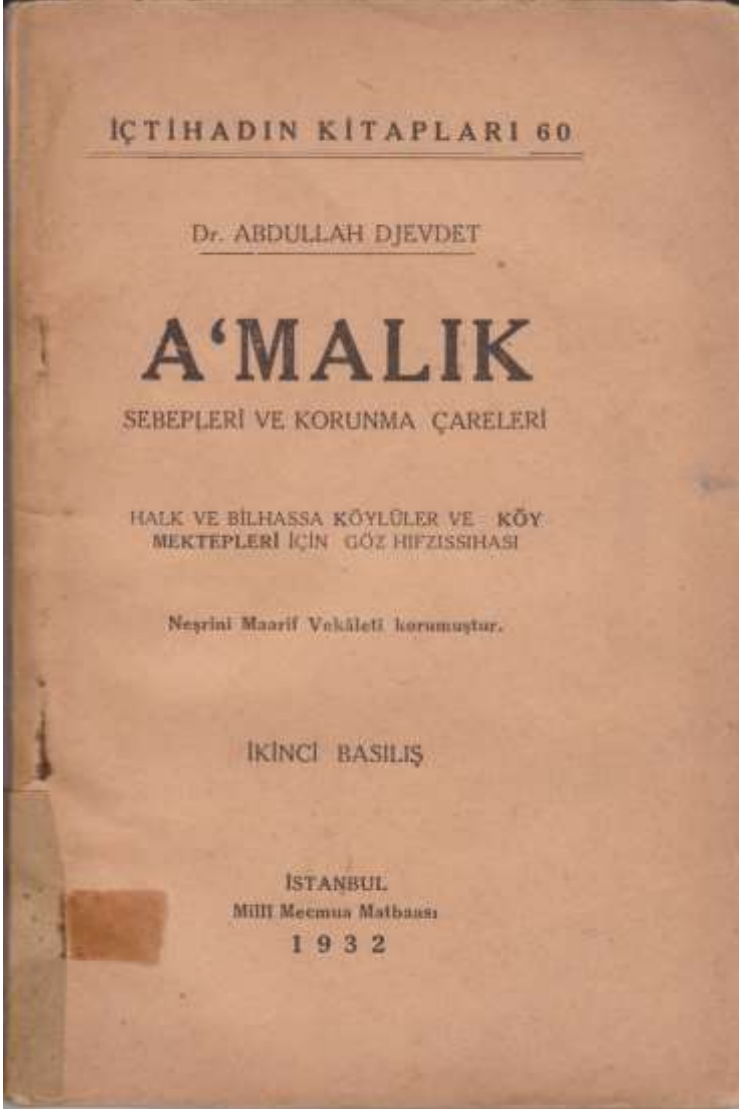

سابق صحه مدر عمومی

عبدالله جودت بك

سب عزلی بریورولو آکلایامادم .
بیم کھی فعال ، متین ، بورولماق بیلدی بر
مدرب او بوبده باشلرته قویاجلرته
طوتوب عزل ایدم ریور . بن عزل اولند .
پنه باعام ، مملکتیزک صحه ایشلری
آلت اوست اولاجق . اوکا بانیورم .

EK 12. Abdullah Cevdet'in körlüğün sebepleri ve bundan korunma çareleriyle ilgili ölümünden kısa bir süre önce yayımladığı kitabının kapağı.

Extended Abstract

Multifaceted figure in the late Ottoman and early Republican periods, has often been remembered for his political activism, intellectual contributions, and controversial stances rather than his medical career. However, his role as a medical professional is equally important and deserves closer scrutiny. This study delves into the medical life of Doctor Abdullah Cevdet, particularly his contributions to medicine through his practice, writings, and translations.

Born on September 9, 1869, in Arapgir, Abdullah Cevdet's educational journey began in his hometown, where he completed his primary education. He later moved to Istanbul, where he enrolled at the Kuleli Military Medical School, followed by the Gülhane Military Medical School. His decision to pursue a career in medicine, particularly military medicine, aligned with the needs of the Ottoman Empire at the time, which sought to modernize its medical services.

The education Cevdet received at these institutions was comprehensive, blending traditional medical practices with modern techniques that were being adopted in Europe. The medical curriculum at the time included not only the study of medicine but also a strong emphasis on scientific thought, something that would later reflect in Cevdet's intellectual output. In 1894, he graduated from the Military Medical School with the rank of captain, officially marking the beginning of his medical career.

Despite his promising medical career, Abdullah Cevdet's life was marked by his early involvement in political activities. During his years as a medical student, he became interested in politics and social issues, joining secret organizations that opposed the authoritarian regime of Sultan Abdulhamid II. His political activism would often clash with his medical duties, leading to several disruptions in his career.

After completing his medical education, Cevdet began working at the ophthalmology department of Haydarpaşa Hospital, a military hospital in Istanbul. Ophthalmology, the branch of medicine dealing with the eye and its diseases, became his specialization, and it was a field he would return to throughout his life. However, his medical career was interrupted when he was part of a delegation sent to Diyarbakır to help contain a cholera epidemic. This experience in public health during an outbreak of a deadly disease showcased his capability and commitment as a physician, a theme that would recur in his later work.

Unfortunately, his political activities caught up with him. On December 21, 1895, Abdullah Cevdet was exiled to Tripoli due to his involvement in opposition activities against Sultan Abdulhamid II. This exile marked the first of many interruptions in his medical career.

In early January 1896, Abdullah Cevdet arrived in Tripoli, where he was initially held in a fortress before being allowed to work as an ophthalmologist in a military hospital. Despite the hardships of exile, Cevdet continued to practice medicine and remained dedicated to his profession. However, his stay in Tripoli was marked by intermittent breaks, and in August 1897, he escaped from Tunis to Marseille, marking the beginning of his long stay in Europe.

While in Europe, Cevdet, along with his colleagues İshak Sükûti and Tunali Hilmi, continued their opposition to the Ottoman regime through publications. Despite efforts by the Ottoman authorities to silence him, including offers of a salary and civil service positions, Cevdet remained defiant, refusing to give up his political writings. He was eventually appointed as the physician of the Vienna Embassy on February 22, 1899. While in Vienna, Cevdet continued to work as a physician, but his primary focus shifted to intellectual and political activities.

During his time in Europe, Abdullah Cevdet's intellectual pursuits flourished. He traveled across European cities, publishing numerous works, many of which were translations. These publications, although often political, also included medical texts, reflecting his continued interest in the field of medicine. His publishing career, particularly through the journal *İctihad*, would become one of his most lasting contributions to Turkish intellectual life.

However, Cevdet's tenure as a physician at the Vienna Embassy ended abruptly on September 13, 1904, after he attacked and insulted the ambassador, Mahmud Nedim Pasha, over a disagreement. This incident led to his dismissal, and Cevdet found himself traveling through various European cities before finally settling in Geneva, Switzerland. In Geneva, he founded the *İjtihad* Printing House and continued publishing the *İjtihad* Journal, which became a platform for his political, social, and medical writings.

Abdullah Cevdet's stay in Switzerland was short-lived. The Swiss Federal Court ordered his expulsion from the country due to a book he had printed that insulted the Ottoman sultan. Following his expulsion from Switzerland, Cevdet moved to Egypt, where he established himself as both a medical professional and an intellectual. In Cairo, he opened a clinic where he practiced as an ophthalmologist, using the income from his medical work to support his publishing activities. His dual career as a physician and publisher was

emblematic of his ability to straddle different worlds, combining his medical expertise with his intellectual pursuits.

In late 1910, Abdullah Cevdet returned to Istanbul, where he founded the İjtihad House in Cağaloğlu. In Istanbul, he resumed both his medical and publishing activities, playing an active role in shaping public health discourse. He contributed numerous articles to the journal *İçtihad*, many of which focused on public health issues, including hygiene, sanitation, and disease prevention. His articles, written under titles like “Mesaim of Sıhhiye” and “Sıhhi Sütun,” aimed to educate the public on health matters, reflecting his deep concern for the health and well-being of the Ottoman population.

After his return to Istanbul, Cevdet also sought to recover the unpaid salaries he was owed from his time in Tripoli and at the Vienna Embassy. His persistence paid off, and after numerous correspondences, he was awarded a retroactive salary. This marked a rare financial victory in a life that was often fraught with economic difficulties due to his political and intellectual activities.

Abdullah Cevdet's most significant contribution to public health came during his tenure as the Health Director General from 1919 to 1922. This period coincided with the tenure of Damad Ferid Pasha as Grand Vizier, a time of great political upheaval and economic difficulty in the Ottoman Empire. As Health Director, Cevdet proposed several ambitious reforms, including the establishment of village medical schools, the opening of sanatoriums and dispensaries, and efforts to unify the country's health institutions.

Cevdet's proposals, such as village hospitals that could cater to the specific needs of local professions, demonstrated his forward-thinking approach to public health. However, the economic challenges posed by the occupation of Istanbul and Anatolia severely limited the implementation of these reforms. Urgent health crises, such as the spread of plague and other epidemics, took precedence, and many of Cevdet's projects remained unrealized.

During this period, Cevdet often drew comparisons between the health systems of Europe and the Ottoman Empire, highlighting the latter's backwardness and poverty. His frustration with the state of Ottoman medicine and public health is evident in his interviews and writings, where he consistently emphasized the need for modernization.

Abdullah Cevdet's contributions to medical literature are an often-overlooked aspect of his career. From the early 1890s, when he was still a student at the Military Medical School, Cevdet began publishing medical works, many of which were translations of European texts. His ability to translate

complex medical ideas from French into Turkish helped make modern medical knowledge accessible to the Ottoman intelligentsia.

In his later years, particularly after his two-term tenure as Health Director, Cevdet continued to write on medical topics. His articles in *İçtihad* often addressed public health issues, with a focus on improving the health and hygiene of the population. His works were not mere translations; Cevdet added his own commentary and explanations, enhancing the accessibility and relevance of the medical knowledge he was disseminating.

Despite his significant contributions to medical literature, Cevdet's medical skills were often overshadowed by his political activities. He was not widely regarded as a particularly successful physician, and few of his patients or colleagues could be identified in the research conducted for this study. Nevertheless, his medical writings, particularly his translations, were highly regarded by his contemporaries.

Abdullah Cevdet's life as a physician was closely intertwined with his political and intellectual activities. While he may not have been a renowned or particularly successful practitioner of medicine, his contributions to medical literature and public health were significant. His translations and writings helped introduce modern medical knowledge to the Ottoman Empire, and his efforts to reform public health during his tenure as Health Director General demonstrated his commitment to improving the health of the population. Despite the overshadowing of his medical career by his political and intellectual pursuits, Abdullah Cevdet is an important figure in the history of Turkish medicine.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Kafkasya Arkeografî Tutanakları'nda Osmanlı Fermanları (XVI. ve XVIII. Yüzyıllar)

Sibel Orhankazi* – Arzu Memmedova**

(ORCID: 0000-0003-3327-7949 / 0009-0008-1103-195X)

Makale Gönderim Tarihi
04.10.2024

Makale Kabul Tarihi
01.01.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Orhankazi, S., Memmedova, A., “Kafkasya Arkeografî Tutanakları'nda Osmanlı Fermanları (XVI. ve XVIII. Yüzyıllar)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 792-819.

APA: Orhankazi, S., Memmedova, A. (2025). Kafkasya Arkeografî Tutanakları'nda Osmanlı Fermanları (XVI. ve XVIII. Yüzyıllar). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 792-819.

Öz

Rusya İmparatorluğu, Kafkasya işgalini gerçekleştirirken, tam hâkimiyet için bölgenin ayrıntılı şekilde araştırılması işlemine ehemmiyet vermiştir. Rusya bu doğrultuda, öncelikle Kafkasya'nın nüfusu, idarî yapısı, gelenek-görenekleri, maddi ve manevi kültürü ile tarihine dair çok sayıda belge toplayarak mecmualar yayınlamıştır. Kafkasya tarihinin araştırılmasında önemli role sahip olan kaynaklardan birisi 1866 yılında basımına başlanan on iki ciltlik Kafkasya Arkeografî Komisyonu Tutanakları'dır (AKAK). Tutanaklarda 1398 yılından itibaren kronolojik olarak sıralanan belgeler arasında Osmanlı'nın Kafkasya siyasetine ışık tutmasına olanak sağlayan fermanlar mevcuttur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, sibelorhankazi@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

** Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, arzuashraf74@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Baku State University, Azerbaijan.

Bu çalışmada, Tutanaklar'da yer alan XVI-XVIII. yüzyıllara ait Osmanlı tarihine dair belgeler, bu belgelerin ortaya çıkma nedenleri ve tarihi öneminden bahsedilmiştir. Çalışmada Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanaklarının yanı sıra Gürcistan Milli Arşivi kaynaklarından da istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Osmanlı, Rusya, Kafkasya Arkeografi Komisyonu, Şeki, İlisu, Sahur.

Documents Related to Ottoman History in the Acts of the Caucasian Archeography Commission (XVIth and XVIIIth Centuries)

Abstract

During the occupation of the Caucasus, the Russian Empire attached great importance to the detailed research of the region for complete domination. In this direction, Russia firstly collected a large number of documents on the population, administrative structure, traditions, customs, material and spiritual culture and history of the Caucasus and published magazines. One of the sources that played an important role in the study of the history of the Caucasus was the twelve-volume Proceedings of the Archaeographic Commission of the Caucasus (AKAK), which was published in 1866. Among the documents listed chronologically from 1398 onwards, there are edicts that shed light on the Ottoman policy towards the Caucasus.

In this study, the documents on Ottoman history of the XVI-XVIII centuries in the Minutes, the reasons for their appearance and their historical significance are discussed. In addition to the Minutes of the Caucasus Archeological Commission, the sources of the National Archives of Georgia were also utilised in the study.

Keywords: The Caucasus, Ottoman, Russia, Caucasian Archeographic Commission, Sheki, İlisu, Sakhur.

Giriş

Rusya XVI. yüzyılın ortalarında ve nihayetinde 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Türk hanlıkları ve bilhassa Osmanlı üzerindeki politikasını askeri ve siyasi olarak lehine dönüştürmeyi başarmıştır. Bu başarı Rusya'nın Türk hanlıkları ile Osmanlı Devleti'ni iyi tanınmasıyla ve halk üzerinde nüfuz elde etmesiyle söz konusu olmuştur. Rusya'nın bölgedeki halkları ve coğrafyayı tanıma süreci daha sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Nitekim bu çalışma Rusya'nın bölgeyi tanıma ve

paylaşması amacına yönelik faaliyetlerden birisini ihtiva eden tutanakları kapsamaktadır.

XVIII. yüzyılda Rusya'nın siyasi, askeri ve sosyal çevrelerinin gündeminde olan önemli tartışma konularından biri Osmanlı topraklarının paylaşılması meselesi ve güneye yayılımdı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın askeri alanda ve diplomasi sahasında zayıflaması, özellikle XIX. yüzyılın 20'li yıllarında askeri başarısızlıkları, batıda ve bununla birlikte Rusya'da özel Osmanlı siyaseti oluşmasına sebep olmuş, Osmanlı toprakları yeni koloniler uğruna mücadelelerin ana hedefi haline gelmiştir. Sonuç olarak, Batı'da ve bununla birlikte Rusya diplomasisinde doğrudan Osmanlı ile ilgili siyaseti ifade eden "Doğu Meselesi" adlı özel siyasi bir terim ortaya çıkmıştır. Bu terim zamanla anlam değişikliğine uğramış, XIX. yüzyılın ortalarında daha çok Osmanlı'nın Avrupa topraklarından bahsedilirken kullanılmışsa da, daha sonraki dönemlerde tüm Osmanlı topraklarını kapsayan bir kavram haline gelmiştir¹.

XIX. yüzyılda Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki iddialarını gerçekleştirmek için devletin iç işlerine müdahalesi, Osmanlı-Rus ilişkilerinde düşmanlık tutumu daha da güçlenmiştir. Bu tutum, o dönemin Rus basınında ve tarih yazımında Osmanlı konusuna olan ilgiyi artırmıştır. Böylece XIX. yüzyıl Rusya tarih yazımına dâhil olan eserlere Osmanlı konusu yansımıştır. Bu bilgiler bir taraftan Rusya'nın resmî siyasi kurumlarının ve seçkinlerinin, diğer taraftan da sosyal-siyasi figürlerinin Osmanlı'ya bakış açısını ve buna bağlı olarak gelecekteki planlarının açığa çıkmasını sağlayacaktır².

¹ Oreškova S. F. Tureçskiy dokument pervoy poloviny XVIII v. o mejdunarodnoy situasii v yevrope i vneşnepolitiçeskikh selyah Osmanskoy imperii // Tyurkologičeskiy Sbornik 1976, izdatelstvo "Nauka" //http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1976_1978_08_oreshkova.pdf, s. 110.

² Rusça kaynaklarda Osmanlı Devleti'nden söz edilirken Osmanlı, Türkiye ve Porta (İstanbul bu şekilde isimlendirilmekteydi.) isimleri aynı zamanda kullanılmaktaydı. Resmî ve askeri raporlarda bazen Osmanlı ismi geçse de, daha çok Türkiye tercih edilmekteydi. Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografi Çeskoynu Komissiyeyu, C. V, s. 181, 779, c. VI, ç 2, s. 885.

Çalışmamızda temel alınan ve Rusça kısaltılması AKAK³ olan "Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanakları" çok ciltli özel belgeler topluluğu, Osmanlı konusunun geniş kapsamda yansıtıldığı koleksiyonlardan biridir. Kafkasya Arkeografi Komisyonu'nun kararlarının yayınlanmasına, Rusya'nın 1859 yılında Kafkasya'nın işgalini bitirdikten sonra başlanmıştır. Rusya İmparatorluğu, yeni işgal ettiği topraklara tam olarak sahip olmak amacıyla bir taraftan yerel devletlerin varlığına son verip, bölgede dini ve etnik ortamı değiştirme politikası uygularken, diğer taraftan da yürüttüğü bu politikanın başarılı bir şekilde sonuçlanması için, yukarıda bahsettiğimiz gibi, bölgeyi ve halkını daha yakından araştırmaktaydı. Bu dönemden itibaren Kafkasya halklarının tarihi, kültürü, yaşantısı, edebiyatı, gelenek ve göreneklerinden bahseden farklı isimlerde mecmuaların arka arkaya yayınlanması dikkat çekmektedir. Rusya'nın yeni işgal ettiği ve işgal etmek niyetinde olduğu toprakları, ülkeleri öğrenmek girişiminin en iyi açıklaması 1836 yılında yayımlanan "Rusya'nın Kafkasya'nın Arkasındaki Mülklerinin İstatistiksel, Etnografik, Topografik ve Ekonomik Tasviri" adlı çalışmada verilmiştir: *"Eğer bilgili değilseniz, yönetimin herhangi bir kısmını geliştirmek mümkün olabilir mi? Halkın ihtiyacını, durumunu, imkânlarını bilmeden, insanların refahına yardım etmek mümkün mü? Mevcut finansal sistemin tam açık olmaması durumunda hükümet, gelirlerin artmasına ümit verebilir mi? Hiçbir şeyi araştırmadan, kök salmadan isyan ve cinayetlerin önlemine alabilecek etkili yollar bulabilir mi? Halkın ruhundan, manevi ahlakından, vilâyetin imkanlarından söz etmeye hiç gerek yok: aralıksız askeri operasyonların ortasında bu sorunları gözlemlene fırsatı olmamıştır"*⁴.

Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanakları, Kafkasya Baş Canişini (Kafkasya Genel Valisi) Büyük Knyaz Mihail Nikolaeviç'in emri ile 1864 yılında faaliyete başlamış olan Kafkasya Arkeografi Komisyonu tarafından yayınlanmıştır. Komisyon üyeleri arasında ünlü Azerbaycanlı

³ 1866-1904 yılları içerisinde Rus oryantalist A. Berje'nin editörlüğü ile basılmış ve 12 ciltten oluşan Kafkasya Arkeografi Komisyonu Belgeleri (Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu) bilim dünyasında kısaca AKAK adıyla tanınmaktadır.

⁴ Obozreniye rossiyskix vladeniye za Kavkazom v statističeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyax : proizvedyennee i izdannoye po vısaçayşemu soizvoleniyu. –SPb, 1836, ç. 1. s. 10-11.

bilgin Mirza Fethali Ahundov da vardı. Komisyon başkanı ve belgeler topluluğunun editörü olan Rus oryantalist Adolf Berje'nin (1828-1886) kaydettiğine göre I. cilde dâhil edilen "Doğu Belgeleri"nin (Safevî, Avşar ve Osmanlı Padişahlarının fermanları) tamamı kendisinin redaktesi ile Mirza Fethali Ahundov ile birlikte yeniden Rusçaya çevrilmiştir⁵.

Kafkasya Arkeografi Komisyonu'nun kurulması, komisyonun yürüttüğü faaliyetler, toplanan belgelerin yayınlanması konusu Adolf Berje'nin editörlüğünü yaptığı mecmuanın *Giriş* yazısında ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Mecmuada yer alan bilgilere göre komisyon üyeleri iki yıl boyunca Kafkasya Genel Valiliği arşivinde⁶ Rus işgalinin başlangıcında toplanmış 128.000 belgeyi araştırmış, bunları sistemleştirmiş, aynı konuda belgelerden en zaruri kabul ettiklerini yayınlamak için seçmiştir⁷.

1866 yılında Kafkasya Arkeografi Komisyonu Başkanı Adolf Berje'nin editörlüğünde basımına başlanmış Kafkasya Arkeografi Komisyonu

⁵ Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu, C. II, 1866, s. 9.

⁶ Kafkasya Valiliği Baş İdaresi Arşivi önceleri Kafkasya Baş Hâkimi Ofisi Arşivi, 1859 yılında Kafkasya Genel Valiliği Arşivi olarak isimlendirilmiştir. Kafkasya Arkeografi Komisyonu'nun iki yıllık çalışmasından sonra belgeleri dönemlere göre tasnif ettirmiş ve üç döneme ayırmıştır: Bunlardan birincisi 1801 yılında Rusya'nın Kartli-Kaheti Çarlığı'nı ilhakından 1816 yılında General Yermolov'un Kafkasya Baş Hâkimi olarak atanmasına kadar; ikincisi 1816 yılından 1827 yılına kadar; üçüncüsü 1827 yılında mecmuanın yayınlandığı yıla kadar olan belgelerdir. I. Dönemde henüz Rusya Güney Kafkasya'ya tam olarak yerleşemediği ve işgal süreci tamamlanmadığından buradaki belgeler de Kafkasya'da sınır çizgisine yakın olan arazilerin ismi ile tasnif edilmiştir. Örneğin Heşterhan, Kafkasya, Gürcistan, tam olarak boyun eğdirilemeyen Hanlıklar ise Sınır Hanlıkları ismi altında tasnif edilmiştir. II. dönemde bu sistem muhafaza edilmiş, lakin III. Dönemden itibaren Sınır Hanlıklar adı altındaki grupta Karabağ, Şeki, Şirvan, Bakü, Derbent hanlıklarının, İmeret, Guriya, Mingrel, Abhaz hâkimliklerinin sadece iç yönetimi ile ilgili belgeler toplanmıştır. 1830 yılının başlarında Baron Rozen'in baş hâkimliği döneminden itibaren yeni işgal altına alınmış arazilerin yönetim sistemine değişiklikler yaşanmış ve bunun sonucunda Baş Hâkimlik Ofisi arşivinde muhafaza edilen belgelerin tasnifatında değişiklikler yapılmıştır: 1. Gürcistan, 2. İmeret (Guriya, Mingreli, Abhaz, hatta Azerbaycan devlet sistemine ait olan Car-Balaken Cemaatliği'ne dair belgeler de bu ad altında tasnif edilmişti), 3. Akhalkkek. 4. Ermeni. 5. Müslüman. 6. Dağıstan. 7. Kafkasya. (AKAK, C. I, 1866, s. 4-5).

⁷ Gürcistan Milli Arşivi'nde Kafkasya Arkeografi Komisyonu Fonu ayrıca muhafaza edilmektedir. Bu Fonda Kafkasya tarihinin en hassas meselelerine ışık tutan yüzlerce önemli belgeler mevcuttur.

Tutanakları (AKAK)⁸ 12 ciltten oluşmaktadır. Tutanakların içeriğinde X. yüzyıldan 1862 yılına kadarki döneme ait çeşitli dillerde mevcut olan belgeler bulunmaktadır⁹. Her ciltte Kafkasya'daki Rusya valilerinin birinin dönemine ait resmî belgelerin yanı sıra mecmuanın son sayfalarında "Ekler" başlığı altında daha erken döneme ait belgeler, Safevî, Kaçar, Osmanlı padişahlarının fermanları, hükümleri, yerel hanların ve sultanların soy ağacı, yerel hâkimlerin toprak mülkiyetleri ve haklarını kanıtlayan belgeler yer almaktadır.

Tutanaklara dâhil edilen Osmanlı tarihine dair belgeleri muhtevasına göre dört ana gruba ayırmak mümkündür:

1. Osmanlı'nın aralarında Azerbaycan'ın da bulunduğu Kafkasya'nın yerel hâkimlerine gönderdiği ve devletin bölge siyasetinin temel yönlerini belirleme imkânı veren fermanlar.

2. Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın bölgedeki işgalci çıkarlarına ters olan siyasi adımlarını, askeri potansiyelini, diğer devletlerle müttefikliğini, var olduğu coğrafyadaki gücünü ve tüm bunlara Rusya tarafının bakışını yansıtan yazışmalar, sivil ve askeri raporlar ile gizli bilgiler.

3. Osmanlı-Rus savaşları, savaşlar süresince Rus cephesinde reel durum ve Osmanlı tarafının söz konusu durumuna dair değerlendirmeler.

4. Rusya'nın Osmanlı'dan koparmak istediği ve işgal ettiği araziler, bu arazilerdeki durumla ilgili bilgiler.

Tutanaklarda kronolojik sıralamayla takdim edilen belgeler incelendiğinde Rus yönetim çevrelerinin yeni toprakların işgali düşüncesini nasıl şekillendirdiklerini, düşünceden gerçekliğe dönüştürmek için arka plandaki faaliyetlerini, işgal edecekleri toprak ve ülkelerle ilgili en küçük bir bilgiyi bile gözden kaçırmadıklarını açık şekilde görmek mümkündür. Bu yüzden Osmanlı'nın Kafkasya topraklarının Rusya tarafından işgalinden 20-30 yıl öncesine ait

⁸ AKAK

⁹ Belgelerin ekseriyeti Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali dönemine ait olduğundan Rusça olsa da, burada Ermeni, Gürcü, Türk, Arap, Fars dillerinde de çok sayıda belge bulunmaktadır.

belgelerde Ahalkelek, Erzurum ve Kars vilayetlerine dair kronolojik bilgiler şaşırtıcı değildir. Şunu da ilave edelim ki, Tutanakların I. ve II. cildinde “Türkiye Vilayetleri” başlığı altında özellikle Ahalkelek, Erzurum ve Kars vilayetlerine dair belgeler sunulmuştur¹⁰.

Belgelerde Osmanlı topraklarından Türkiye vilayetleri, Türkiye mülkleri ve hatta Yarbay Simonoviç’in General Lazarev’e gönderdiği 16 Aralık 1802 tarihli raporunda Osmanlı padişahından da Türkiye sultanı olarak bahsedilmektedir¹¹. Bunun en büyük sebebi şüphesiz imparatorluk olan ve birçok milleti barındıran Osmanlı’nın coğrafi ve siyasi hâkimiyet alanını daraltmaktı. Bu şekilde Osmanlı Devleti’ni ayrıştırmının temeli atılmış olacaktı.

1811-1816 yıllarına ait belgelerin dâhil edildiği V. ciltten itibaren ise daha önce kaydettiklerimize ek olarak “Türkiye Gürcistan’ı”, “Türkiye Ermenistan’ı” ve “İran Ermenistan’ı” kavramları kullanılmaya başlanmaktadır¹². Adları geçen kavramların resmî devlet matbaasında resmî belgelerin basımı sırasında kullanılması bir tesadüf değildi; bu durum yapılacak olan işgaller için oluşturulan bir ortamdı. V. cildin diğer ciltlerden farklı tarafı ise Osmanlı Devleti ile ilgili belgelerin aynı ciltte iki yerde “Türkiye” başlığı altında takdim edilmesiydi. Kronolojiye dayanan yazarlar, birinci başlık altında 1811 yılının, ikinci başlık altında ise 1812 yılının belgelerini sunmuşlardır.

VII. ciltte “Türkiye” başlığı altındaki belgeler, sadece bir konuya, söz konusu dönemde iki devlet arasındaki ilişkilerin en güncel meselelerinden olan Rusya İmparatorluğu’nun Kars’ı işgaline aittir¹³. Burada Rusların işgal siyaseti ve askeri operasyonları, kalenin muhafazası, askeri kayıplar, yerel halka dair bilgilerin olduğu belgeler bir araya getirilmiştir. Bu belgeler özellikle Erzurum ve Kars civarında Ermeni halkının nasıl kışkırtılabileceği ve Rusya’ya bunun nasıl fayda sağlayabileceği ile ilgilidir. 1885 yılında basılan 982 sayfalık X. ciltteki “Türkiye” başlığı altında takdim edilen belgeler ise Kırım savaşı arifesinde Rus askeri çevrelerinin Osmanlı ordusunun hazırlık düzeyi,

¹⁰ AKAK, C. I, s. 816; C. II, s. 871.

¹¹ AKAK, C. II, s. 892, 896.

¹² AKAK, C. V, s. 181, 779, c. VI, ç. 2, s. 885.

¹³ AKAK, C. VII, s. 747-851.

hareket planlarına dair elde ettikleri bilgileri içermektedir¹⁴. Belgelerin tahlili, Rusya'nın topraklarını genişlettikçe resmî belgelerdeki kavramlar, resmî olarak kullanılan coğrafi terimlerin hızla değiştiğini göstermektedir. X. ciltte 762 sayılı belgenin başlığı -Kn Bebbutov'un Kafkasya- Türkiye sınırındaki kolorduya emri (29 Temmuz 1854 tarihli) bu açıdan son derece dikkat çekicidir. Rusya, Osmanlı'nın Kafkasya'daki topraklarını işgalinden sonra Kafkasya'nın tek sahibi, Kafkasya ise Rusya'nın tartışmasız güney bölgesi olarak tanımlanmaktaydı.

12 ciltlik geniş hacimli Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanakları'nda yer alan Osmanlı tarihine dair belgelerin tarihi kronolojisini izlersek, bu tutanaklarda Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 300 yıllık dönemine ışık tutan ve araştırmacısını bekleyen çok sayıda belgenin mevcut olduğu görülür.

Bu çalışmada hakkında ayrıca bahsedilen 11 Osmanlı fermanı "Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanakları"nın II. ve VI. ciltlerinde *Ekler* başlığı altında yer almıştır. Bu bölüm Osmanlı'nın bölgede izlediği siyasi çizginin belirlenmesi bakımından önem arz etmektedir.

Araştırmanın en önemli kaynakları Kafkas Arkeografi Komisyonu Tutanakları'nda yer alan belgelerdir. Ancak Kafkas Arkeografi Komisyonu'nun Gürcistan Tarih Arşivi'ndeki bölümünde korunan ve Tutanaklara dâhil edilmemiş belgeler de çalışmamızda kullanılmıştır.

Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanakları'ndaki XVI-XVII. Yüzyıllara Ait Osmanlı Fermanları ve Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da Uc Toprakları Politikası

Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanakları'nda (AKAK) yer alan Osmanlı padişahlarının fermanları 1591-1731 yılları arasındaki döneme denk gelmektedir. Bu fermanlar belgeler mecmuasının II. cildinin "*Dokumentı na Persidskom i Tureçkom Yazıkakh*" (Fars ve Türk Dillerinde Belgeler) isimli ekler bölümüne ve VI. cildin II. bölümünde "*Gramoti, Firmanı i Drugie Aktı (1398-1800)*" (Taltifler, Fermanlar ve Diğer Belgeler (1398-1800)) başlığı altında verilmiş ekler kısmına dâhil edilmiştir.

¹⁴ AKAK, C. X, s. 753.

Gürcistan Milli Arşivi'nde muhafaza edilen Kafkasya Arkeografi Komisyonu fonundaki belgelerin tahlili, komisyon üyelerinin ellerindeki tüm fermanları tutanaklara dâhil etmediğini göstermektedir. Tutanaklara dâhil edilen fermanlarla birlikte dâhil edilmeyenlerin kopyaları GMA'nın 2. ve 236. fonlarında muhafaza edilmektedir¹⁵.

Tutanaklarda kaydedilen Osmanlı fermanları arasında en eskisi 1591 yılına ait fermandır¹⁶. Bu ferman, Sahur Hâkimi (sonralar İlisu Sultanlığı gibi tanınacaktır) Adıgörlü Bey'e gönderilmiştir¹⁷. Bu fermanın çıkarılması, Safevî-Osmanlı mücadelesi döneminde Osmanlı'nın kontrolü altında bulunan Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da yürüttüğü siyasetle ilgilidir.

Bilindiği üzere, Osmanlı ve Safevî arasında 1514 yılında Çaldıran Savaşı'yla başlayan askeri-siyasi gerginlik, 1639 yılına kadar aralıklarla devam etmiş ve daha sonraki savaşlar da bu sürece eşlik etmiştir. Safevî-Osmanlı askeri mücadelesi 11 yıl, 11 ay, 16 günlük bir sürecin ardından (1578-1590) İstanbul Barışı'nın imzalanmasıyla sona ermiştir. 21 Mart 1590 tarihinde Şah I. Abbas'ın talebi üzerine imzalanan Barış Anlaşması'na göre Güney Kafkasya ve neredeyse kuzeyden güneye tüm Azerbaycan Osmanlı'nın kontrolüne girmiştir. Safevî Devleti, 590.000 km² genişliğindeki Osmanlı fütuhatını tanımıştır. Yıllarca süren ve çok büyük insani kayıplara yol açan Osmanlı-Safevî savaşı toprak kazanımı bakımından Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlanmıştır¹⁸.

Osmanlı Devleti, kendi topraklarına kattığı yerlerde güçlenmek ve aynı zamanda büyük kaynak harcamadan durumu tam kontrolü altına almak için yerel hâkimlerin gücünü seferber etmeye çalışmıştır. Sahur Hâkimi Adıgörlü Bey adına verilen ferman, bu sürecin izlenmesi bakımından önemlidir. Fermana, Osmanlı'nın 1590 yılı barışıyla

¹⁵ AKAK, C. II, Tiflis, 1868, s. 1085-1094; C. VI, h. 2, Tiflis, 1875, s. 769-817; Gürcistan Milli Arşivi (GMA), F. 2, Lis. 1, Dos. 10322, Gürcistan Milli Arşivi (GMA), F. 2, Lis. 2, Dos. 1414, Gürcistan Milli Arşivi (GMA), F. 236, Lis. 2, Dos. 88.

¹⁶ AKAK, C. VI, h.2, s. 771.

¹⁷ Söz konusu dönemde Adıgörlü Bey Büyük Kafkas Dağları'nın kuzeyinde bulunan Sahur Hâkimliği'ni yönetmekteydi. Sonraları bu hâkimliğin arazisi genişlemiş ve İlisu Sultanlığı adı ile anılmıştır.

¹⁸ Sadık Müfit Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), Kitabevi, 2015, s. 105-106.

denetim altına aldığı Safevî topraklarındaki Şeki Hâkimliği'ne ait Kah ve Meşebaşı köylerinin tüm gelirleri ile birlikte Adıgörlü Bey'in mülkiyetine verilmesinden bahsedilmektedir. Bunun karşılığında Adıgörlü Bey, söz konusu iki köyün farklı yerlere dağılmış halkını yeniden toparlamalı ve Şeki'yi Lezgi boylarının ve düşman halkların yağma seferlerinden ebedi olarak muhafaza etmeli, Osmanlı tahtına sadakat ve hizmette bulunmalıydı.

Görüldüğü üzere, Adıgörlü Bey'in karşısında üç önemli görev bulunmaktaydı. Bu görevler yerine getirildiğinde Sahur Hâkimliği'nin yerleştiği karmaşık, ancak stratejik açıdan önemli coğrafyanın Osmanlı Devleti'nin siyasi-politik yönetim sistemine entegrasyonu sağlanmış olacaktı. Aynı zamanda Sahur Hâkimi de bu fermanla kendi yetkisini korumuş ve hâkimiyet alanını genişletmiş olacaktı.

Sahur hâkimleri, Azerbaycan'ın kuzeybatısında ilk defa Safevîler tarafından uygulanan uc toprağı siyaseti sonucunda özel ayrıcalık kazanmış aile veya ocak olarak görülmekteydi. Nitekim Osmanlı sınırlarına yeni katılmış kuzeybatı Azerbaycan topraklarında iki tür sınır koruyucusu statüsü gözlenmekteydi: Yalnız bir ayrıcalıklı aileye ya da nesle verilen uc hâkimi statüsü. Sahur hâkimleri, tahminen 300 yıla yakın bir süre bu statüyü taşımış hem Safevî hem de Osmanlı hükümdarları bu geleneğı devam ettirmişlerdir. Diğer tür ise belirli bir hâkimliğe verilen sınır koruyucusu statüsüydü. Erken dönemde Şeki Hâkimliği, daha sonraları Car-Balaken caamatlığı bu statüyü taşımışlardır. Birinci türde sorumluluğı bu statüyü taşıyan hâkim ve onun varisleri taşımışlarsa da ikinci türde toplu sorumluluk vardı. Bu, o bölgede sonraları oluşturulan Car-Balaken camaatlığı örneğinde de görülür.

Sahur Hâkimi Adıgörlü Bey'e uc hâkimi statüsünün verilmesi ilk 1562 yılına denk gelmektedir. Şöyle ki, 1555 yılında Safevîlerle Osmanlılar arasında imzalanan Amasya barışı ile Gürcistan'ın doğusundaki yerel hâkimlikler (Kartl-Kaheti) Safevîlerin, batıdakiler (Megrel, Guria, İmereti, Samtshe) ise Osmanlıların kontrolüne geçmiştir. Safevîlerin kendi kontrollerine geçen bölgelerde kurdukları Gürcistan valiliğine hâkim olacakların atamalarında Müslüman olmalarını ve Safevî devletine sadakat göstermelerini dikkate almalarına rağmen uzun süreli istikrar sağlanamamıştır. Onların zaman

zaman valilikle sınırdaki Şeki Hâkimliği'ne yağma yürüyüşleri ise devam etmiştir. Şah I. İsmail devrinde Şeki Hâkimliği merkezi yönetimin özel korumasına dâhil olmuşsa da bu süreç İsmail'in ölümüyle yarım kalmıştır. Sonraları bu politika Şah I. Tahmasb tarafından devam ettirilmiştir. Tahmasb, Gürcistan valiliğinin sınırındaki Müslüman Sahur Hâkimliği'nin konumunu güçlendirecek ve bölgenin kontrolünü sağlayacak ferman vermiştir. 1562 yılında Sahur Hâkimi Adıgörlü Bey'in adına verilen fermanla ona Şeki Hâkimliği'ne ait olan üç köy bağışlanmıştır. Gürcistan valiliğinin memurlarına ise Sahur hâkimlerinin mülkiyetine verilmiş toprakların sınırlarına dâhil olmaları yasaklanmıştır¹⁹. Böylelikle, Osmanlı Devleti Kah ve Meşebaşı köylerini Sahur hâkimlerinin sorumluluğuna vermekle burada var olan uc toprağı politikasını devam ettirmiş oluyordu. Adıgörlü Bey'in mülkiyetine verilen köyler, Büyük Kafkasya Dağları'nın dağlık kısmında mevcut olan Sahur Hâkimliği'nin topraklarının Kafkasya'nın güneyine doğru genişletilmesi ve Gürcistan valiliğinde yaşananları daha yakından gözlemek ve zamanında tepki vermek olanağının doğmasını sağlıyordu. Bu durumu sonraki fermanla daha açık gözlemek mümkündür.

Osmanlı padişahı II. Osman'ın, Adıgörlü Bey'den sonra Sahur Hâkimliği'nin başına geçen oğlu Ali Bey'e verdiği fermanla Sahur hâkimlerinin yetkisi daha da güçlendirilmiş, uc toprak koruyucusu statüleri kalıtsal hale gelmiş, aynı zamanda kontrollerindeki bölgeler genişletilmiştir. AKAK'da gösterilmiş tarihi Hicri takvimle 1016 yılının Şaban ayı, yani Miladi takvimle 1607 yılı olarak kaydedilen fermanla, Osmanlı sarayına sadakati ve hizmetleri mukabilinde Ali Bey'e altı köyün (Kah, Meşebaşı, Zerine, Kum, Ledit, Alagöz'ün) irsen bırakılmasından bahsedilmektedir. Bahsi geçen köylerden Kah ve Meşebaşı yukarıda belirttiği gibi, önceden Ali Bey'in babasının mülkiyetine verilmiş, bu fermanla tekrar onaylanmıştı²⁰. Diğer köyler ise Ali Bey'in mülkiyetine yeni verilmiş ve Ali Bey bu toprakları başkalarının gaspından korumakla görevlendirilmiştir. Hâkimliğin sınırlarının dağlık bölgeden dağ eteklerine ve ovalara kadar daha da

¹⁹ GMA, F2, I.2,d.1414; F.236,I.2,d. 88; AKAK, C.II, s.1085; Memmedova A. Osmanlı'nın Güney Kafkasya'da Uç Bölge Politikası Osmanlı-Safevî Paralelinde (Arşiv Belgeleri Örneğinde), s.417.

²⁰ AKAK, C.II, s. 1085.

genişletilmesiyle Ali Bey'in faaliyet kapsamı büyütülmüştü. Bu sayede Osmanlı'nın kontrolündeki riskli bölgelerin birinde devletin çıkarları ve güvenliği temin edilecekti.

Fermanın 1603 yılında başlayan Safevî-Osmanlı askeri mücadelesi döneminde verilmesi, Osmanlı tarafının Safevîlerle savaşta yerli hâkimliklerin de gücünü seferber etme çabasını ve Sahur Hâkimliği'nin Osmanlı tarafından verilen görevleri yerine getirdiği bölgelerdeki gelişmeleri göstermektedir. Bu da uc toprağının veya sınır koruyucusu statüsünün yararlılığını göstermektedir.

1603-1612 yıllarında Safevî-Osmanlı askeri mücadelesi süreciyle Şah I. Abbas (1587-1629) Safevîlerin arazi bütünlüğünü geri kazanmayı başarmış, Osmanlı ise 1590 yılında barış anlaşmasında adı geçen geçen toprakları kaybetmiştir. Safevîler, Sahur hâkimliği ile iletişimde aynı siyaseti devam ettirmiştir. Böylece 1607 yılında Safevî hükümdarı Şah I. Abbas Şirvan'ı Osmanlıdan geri alabilmiştir. Şamahı'nın fethinden sonra Haytak Usmisi Rüstem Han ve Tabasaran Masumu, Osmanlı yetkisinden çıkararak Safevîlere tabi olmuştur. Şah I. Abbas, her iki hükümdara hilat ve hediyeler yollamıştır. Haytak Usmisi ve Tabasaran Masumu'nun dağlardaki geçitleri aşması için kılavuzluk yaptıkları ve askerleriyle destek verdikleri Safevî komutanı Menuçehr Bey, Ağustos 1607'de 60-70 kişilik bir Osmanlı birliğinin bulunduğu Derbend'i geri almıştır. Bundan sonra Kazıkumuk, Şamhalı ve Akuşa Kadısı Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış ve Şemahı'daki Safevî ordugâhına gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Şah'a tabi olduklarını bildirmişlerdir. Kaheti hâkimi Teymuraz'ın annesi de Gürcü beylerbeyiyle birlikte ordugâha gelerek oğlu adına Şah'a itaatini arz etmiştir²¹. Bu hareketle Safevîler Güney Kafkasya'da sınırlarını yeniden tesis etmişlerdir.

1607 yılının sonlarında Şah I. Abbas, Sahur Hâkimi Ali Bey'in adına dış saldırılardan korunması şartıyla yeni bölgelerin bağışlanması hakkında ferman vermiştir. Fermanın verildiği dönemde artık Safevîler Güney Kafkasya'da önemli askeri operasyonları tamamlamış ve yerel hâkimlere sadakat yeminleri ettirmiştir. 1607 yılının sonlarında Sahur hâkiminin adına böyle bir fermanın gönderilmesi, Safevîler için vurgulanan olumlu şartlara rağmen Sahur hâkimliğinin kendi stratejik

²¹ Bilge. a.g.e., s. 114.

özelliğini korumakta olduğunu göstermektedir²². Böylelikle, Safevîlerin kurduğu uc toprağı politikasının Osmanlı tarafından da hiçbir değişiklik yapılmadan kaldığı yerden devam ettirilmesi, bölgede uc enstitüsünün geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu sebeple tutanaklarda vurgulanan söz konusu iki Osmanlı fermarı, Safevî fermanlarıyla birlikte Azerbaycan'ın kuzeybatısında devam eden siyasi süreçleri ve Safevî-Osmanlı saraylarının bu siyasi süreçlere verdikleri tepkileri göstermektedir.

Kafkasya Arkeografi Tutanaklarında XVIII. Yüzyıla Ait Osmanlı Fermanları

Rusya ile Osmanlı arasında imzalanmış olan 3 Temmuz 1700 tarihli İstanbul Anlaşması'ndan sonra iki taraf arasındaki ilişkilerde Kafkasya ve bununla birlikte Azerbaycan kısmen ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda Rusya, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatı elde etmiştir. 12 Temmuz 1711 tarihinde taraflar arasında imzalanmış olan Prut barışı, Osmanlı'nın durumunu iyileştirip pozisyonunu güçlendirse de Rusya'yı Kafkasya ve Azerbaycan'a dair işgal planlarından vazgeçirememiştir²³. 1722-1723 yıllarında Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki toprakları, sıcak denizlere ulaşma niyetinde olan Rusya'nın işgaline maruz kalmıştır²⁴. O dönemde Safevî Devletinin kendi sınırları içinde olan bu toprakları işgallerden korumak gibi bir şansı yoktu; çünkü ülkeyi merkezi yönetime karşı isyanlar sarsmıştı. Mevcut durum, Güney Kafkasya'yı Osmanlı-Rus rekabetinin merkezlerinden birine dönüştürmekteydi. Rusların Hazar Denizi kıyısında ilerlemesi Osmanlı Devleti'nin temel siyasi ve askeri ilkelerinden olan "hiç bir Hristiyan devletin Hazar Denizi ve Karadeniz'e hâkim olmaması, bu denizlerin kıyısındaki ülkelerde ahirun tasarrufuna tahammül gösterilmemesi, yalnız Devlet-i Aliyye'nin hâkimiyetinde olması" ilkesine aykırı olduğundan²⁵ bu topraklardaki karışıklıklar yakından takip ediliyordu. Hazar kıyısındaki toprakların Rusların kontrolüne geçmesi, Osmanlıyı

²² AKAK, C. II, s..1085.

²³ Mahmudov Y., Şükürov K, Azerbaycan: beynelhalk münasibetler ve diplomatiya tarihi (1639-1828),c.1, Bakı, 2009, s. 74.

²⁴ Aliyev F., Antiiranskiye vustupleniya i borba protiv Tureskoy okkupasii v Azerbaydjane v pervoy polovine XVIII veka, Bakı, 1975, s. 16-94.

²⁵ Bilge, a. g. e., s. 192.

doğu sınırları için yarattığı tehditten dolayı endişelendirmektedir. Bu nedenlerden dolayı Rusya'nın işgal siyaseti, Osmanlı'yı Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da aktifleşmeye itti. Osmanlı, 1723 yılında Güney Kafkasya'nın yanı sıra Azerbaycan'a ordu sevk ederek Rus işgalinin büyümesine izin vermedi. 12 Haziran 1724'te Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan İstanbul Anlaşması ile Güney Kafkasya, Safevî topraklarını kendi sınırlarına katan taraflar arasındaki yeni temas hattının geçtiği bölgeye çevrildi²⁶. Bununla Batı Hazar bölgeleri Rusya'da; Doğu Gürcistan (Kartli ve Kaheti), Kuzey Azerbaycan (Şirvan, Gence, Revan, Karabağ, Nahçıvan), Güney Azerbaycan ve Irak-ı Acem Osmanlılarda kaldı²⁷. Azerbaycan'ın kuzeybatı topraklarına yerleşen Sahur-İlisu Sultanlığı ve Şeki Hâkimliği de Osmanlı'nın kontrolüne geçti. Bununla hem işgal öncesi hem de işgal sonrası yerel hâkimlerin Osmanlıya sadakatini temin edebileceği, aynı zamanda güçlerinden devletin bölgedeki mevkiilerini kuvvetlendirebileceği görülmektedir. XIX. yüzyılda Azerbaycanlı tarihçi Abbaskulu Ağa Bakıhanov bu konuda kısa bir bilgi vermektedir: "Sahurlu Ali Sultan iki tuğlu Paşa unvanı ile Şeki ve Sahur Beylerbeyi olarak atanmıştır"²⁸.

Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da, özellikle de Kuzey Azerbaycan'da güçlenme siyaseti Rusya İmparatorluğu'nu ciddi şekilde rahatsız etmekteydi. 1722 yılının mart ayında İsfahan yakınlarında Şah ordularının Mir Mahmud liderliğindeki Afganlar tarafından yenilgiye uğratıldığı haberini alan I. Petro, durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti'nin Safevîlerin mirasına sahip çıkma amacıyla askerî operasyonlara başlamasından ve bu meselede Rusya'dan önce hareket etmesinden çekinmekteydi. Külbilge'nin yazdığı gibi, I. Petro'nun korkusu Safevî ordusu ya da Afganlılar değildi. Asıl tehlike, bölgeyle çok uzun zamandır dinî ve siyasî bağları olan Osmanlı Devleti'yd²⁹. 1723 yılında Hazar kıyılarında Azerbaycan topraklarına yürüyüşün planlanan zamandan daha erkene çekilmesinin önemli bir sebebi de I. Petro'nun Osmanlı'nın Safevî sarayında yaşananlardan haber alarak Rus tehlikesini aşması ve Safevî mirasını sahiplenmek niyetiyle askeri

²⁶ Mahmudov Y., Şükürov K., a. g. e., s. 122.

²⁷ Latifova E. 1720-1730'lu Yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyasetinde Azerbaycan'ın Kuzeybatı Topraklarının Yeri ve Rolü, s. 108-109

²⁸ Bakıhanov A., Gülüstan-i-İrem, Bakü, 1991, s..126.

²⁹ Latifova E. 1720-1730'lu, s. 105.

operasyonlara başlayacağına dair endişesiydi³⁰. Bu endişe XVI-XVII. yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Azerbaycan üzerindeki Safevî-Osmanlı rekabetinin XVII. yüzyılda Osmanlı-Rusya rekabetine dönüşmesine neden olmuştur.

Tutanakların II. cildinde yayınlanmış olan 1706, 1722, 1729, 1731 yıllarına ait beş ferman, Osmanlı-Rusya rekabeti, aynı zamanda Safevîlerin yeniden kendi topraklarını geri alma çabalarının arka planında olayların gözlemlenmesi ve Osmanlı'nın burada yürüttüğü siyasetin özünün anlaşılması açısından önemli rol oynamaktadır. Eski Sahur hâkimleri, yeni İlisu sultanları adına verilmiş bu fermanlardan Sahur Hâkimi Ali Bey'in torunu Ali Sultan adına gönderilmiş 1722 yılı fermanı üzerinde özellikle durmamız gerekiyor. Söz konusu fermanla Osmanlı Devleti Sahur Hâkimi Ali Sultan'ın denetimi altında bulunan arazileri genişletmiş, onun mülkü olan Sahur Hâkimliği'ni Sancaklık kısmında Şeki Hâkimliği ile birleştirerek Ali Sultan'ı bu hâkimliğin Beylerbeyi görevine atamıştı³¹. Üç yıl sonra, yani 1725 yılında Osmanlı padişahı Ahmet, İlisulu Ali oğlu Muhammed Bey'in adına gönderdiği diğer bir fermanla Şeki Hâkimliği ile komşu olan Ereş Hâkimliği'nin yönetimini de Muhammed beye vermişti. Karşılığında ise Gence, Şirvan ve diğer eyaletlerde askeri operasyonlara başlama ihtiyacı doğduğu zaman 300 seçkin savaşçı ile orada hizmet vermeye her zaman hazır olmalıydı³².

Sahur Hâkimliği'nin Osmanlı sancağı olduktan sonra Şeki Hâkimliği'ne dâhil edilmesi, Sahur Hâkimi Ali Sultan'ın ise Şeki Hâkimliği'nin Beylerbeyi tayin edilmesi iki hâkimliğin birleştirilerek tek bir güç haline getirilmesi açısından önemli bir idari değişiklikti. Bu tür değişiklikler, genellikle idari yapının daha etkili bir şekilde yönetilmesi için yapılır ve yönetimin merkezileştirilmesini amaçlar. Bu

³⁰ Mustafazade T. Azerbaydjan i Russko-Tureskiye Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII v. Elm., Baku, 1993, s.42

³¹ AKAK, C. II, s. 1091. Ali Bey'in ailesi bölgedeki etkinliği, gücü ve sadakati ile hem Safevî hem de Osmanlı sarayının dikkatini çekmişti. Sahur Hâkimi Adıgörlü Bey'den (Ali Sultan'ın babası) itibaren kendilerine güvenin artması, Safevî ve Osmanlı Padişahlarının hükümleri ile denetimleri altındaki arazilerin genişlenmesinde açık şekilde görülmektedir.

³² AKAK, C. VI, 2. h, s.775.

değişikliklerin sonuçları, yönetim süreçlerinin basitleştirilmesi ve kaynakların daha verimli kullanılmasında olumlu etkiler yaratabilirdi.

Osmanlı Devleti, Rus işgallerinin genişlemesini önlemek için yerel hâkimlerin Ruslara karşı birlikte mücadeleye seferber edilmesine önem vermekteydi. Bu maksatla yeni atanan Şeki Beylerbeyi Ali Sultan'ın Kırım Hanı ile aynı statüde olan Şirvan Beylerbeyi Davud Han'la birlikte düşmana karşı mücadelesi sağlanmaya çalışılıyordu. Ali Sultan'a kendisine duyulan güvenin mukabilinde Davud Han'la birlikte hareket etmesi ve adaletli yöneticilik yapma görevi verilmekteydi³³.

1728-1730 yıllarında Osmanlı sarayından ardı ardına gönderilen birkaç ferman daha, bölgede yaşanan siyasi süreçlerin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bunlardan birincisi, İlisu sultanlığından doğuda oluşmuş ve sınır koruyucusu statüsü taşıyan Car-Tala (sonraları Car-Balaken) Cemaatlığı'ne gönderilmiş 1728 tarihli fermandır. 1728 yılına kadar Car-Talalılarla Osmanlılar birbirine karşı cephede yer alıyorlardı. Bu, Osmanlıların kendi güçlerini başka sorunların çözümüne daha rahat yöneltmelerine izin vermediği gibi, Car-Talalılar için de durumu zorlaştırıyordu. Ancak, 1728 yılının ocak ayında Car-Talalılarla Osmanlılar ve Kaheti halkı arasında barışın imzalanması mümkün oldu. Osmanlı hükümdarına başvurarak ondan yer isteyen Car-Tala Cemaatlığı'nın Cebel el-Feth Kavaz nehri ve Kapı nehri arasındaki topraklar üzerinde hâkimiyeti tanındı. Osmanlı padişahı III. Ahmet'in (1703-1730) çıkardığı ferman, Osmanlı'nın Car-Tala Cemaatlığı'nın kontrol ettiği bölgelerde varlığını yasal açıdan onaylayan, aynı zamanda bölgedeki sınır koruyucusu görevini tayin eden önemli bir belgeydi. Cebel el-Fethten (Büyük Kafkasya dağları) Kara Tubala (Kurtumani), Şeki tarafından Gobu nehrinden, Kaheti tarafından Gabırrı nehri ve Kavaz suyu etrafında olan İnisel, Padar, Akilo, Bey Ahmedli, Leleli toprakları da dâhil olmak üzere mevcut bölge, Osmanlı'nın itaatini kabul etmek, devletin bölgedeki siyasetini desteklemek, doğuda dağlardan Bulkadar haydutlarının yollarını kesip zararı önlemek,

³³ GMA, F.2,siy.2, iş 1414, l.30,30(a),31,31 (a).

Gürcistan ve Şirvan'a hazırlık yapılan seferlere tam katılmak şartıyla Car-Tala'nın toprakları tanınmıştır³⁴.

1729 yılında Şeki Beylerbeyi Ali Sultan'a Osmanlı sarayından sadakati ve hizmetini göstermesi talep edilen iki ferman daha gönderilmiştir. Fermanların gönderilmesinin sebebi, Osmanlı denetiminde bulunan Sığnak'ta çıkan isyandı. Sığnak isyanı, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da ve Gürcistan'da etkisinin artmasını istemeyen Rusya tarafının bozgunculuk faaliyetlerinden kaynaklanmaktaydı. Söz konusu olayı araştıran araştırmacı Elvira Latifova, "İlisu Sultanlığı" eserinde Abram'ın Rusya'nın Safevî Devleti'ndeki temsilcisi olduğuna, Osmanlı'nın denetiminde olan Sığnak'a yerli halkı Osmanlı'ya karşı isyana teşvik etme niyetiyle geldiğine dair bilgilere yer vermektedir³⁵. Sığnak'ın dışarıdan gelenler tarafından karıştırılmasının ve devlete karşı isyan çabalarının önlenmesi amacıyla fermanla Ali Sultan'dan güvenilir bir askeri birlik oluşturarak Vezir İbrahim Paşa komutasında Abram'ın ortadan kaldırılma planının uygulanmasına destek vermesi istenmiştir:

*"Sığnaklılardan Abram isimli bir yaramaz orada (yani Sığnak'ta) ortaya çıkmış, İsfahan Şahi'nden sahte bir ferman takdim etmiş ve nüshalarını farklı yönlerle göndermiştir. Şiilerin ekseriyeti bu fermana inanmasalar da bir kısım genç onun sahih olduğunu kabul ederek yukarıda ismi zikredilen bedhah Abram'ın etrafında toplanmışlardır. Bu konuda Gence Hâkimi Vezirimiz İbrahim Paşa sarayımıza detaylı bilgi verdi. Sonuç itibariyle bizim yüce irademizle ismi zikredilen vezirimiz o Abram'ı ve çetesini ortadan kaldırmak için görevlendirildi. Orduların bir kısmı ona devredildi ve buna göre de size emrediyoruz: Ey pašamız, güvenli birlikler toplayarak silahlanmış vezire katılarak onunla birlikte hareket edin..."*³⁶.

³⁴ S.Süleymanova Zakatala Tarih-Diyarşünaslık Muzeyinin XVIII-XIX Eserlere Aid Arheografik Senedleri. s.50-55; Arzu Eşrefqızı. Car-Balaken camaatlığı (XVII esrin sonu – XIX esrin 30-cu illeri), s. 39-43.

³⁵ Elvira Latifova, İlisuyskoe Sultanstvo, Bakı, 2010, s. 61.

³⁶ AKAK, c. II, s.1092. GMA, F. 236, siy..2, l. 88, 34-34(a). Fermanın bir nüshası AKAK, diğer bir nüshası da GMA, F. 2, l. 2, d. 1414-de bulunmaktadır.

Söz konusu fermanın iki nüshası da Gürcistan Milli Arşivi'nin 236'ncı fonunun 88 numaralı dosyasında ve 2'nci fonunun 1414 numaralı dosyasında korunmaktadır³⁷.

1730 yılında da Sıĝnak'taki karışıklıklar devam etmekteydi. 1730 yılının ilk aylarında Ali Paşa'nın adına bir fermanın daha gönderilmesi bunun göstergesidir:

"...Âlîmezhep Paşamız, size buyururuz ki, hemen cesur savaşıçılarınızı toplayarak ismini zikrettiğimiz vezirimize katılınız, Sıĝnak kıyamcılarına karşı sefere iştiarak edesiniz. Kesin olarak yerine getirilmesini talep ettiğimiz bu fermanı ordu komutanının tüm emirlerine uygun hareket etmeniz ve bizim padişah merhametimizi kazanmanız için gönderdik"³⁸.

1731 yılında Osmanlı sarayından Şeki Paşası Ali Sultan adına gönderilen bir ferman daha, 1729 yılında başlayan Sıĝnak olaylarının henüz tam olarak yatışmadığını ve Osmanlı sarayını kaygılandırıldığını göstermektedir. Fermanın muhtevasından Sıĝnak'taki isyanın bastırılmasına rağmen halkın Osmanlıya itaatinin tam olarak temin edilmediği ve yıllardır verginin ödenmediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden de Sıĝnak'a tam olarak boyun eğdirmek amacıyla Revan Hâkimi vezir İbrahim Paşa komutasında yeniden ordu hazırlandığı bildirilmekte ve Ali Sultan'dan da devletin itibarlı emiri olarak birlikleri ile bu sefere katılması istenmekteydi. Sıĝnaklıların Osmanlı Devleti'ne hem sözde hem de faaliyette sadakat ve itaatlerini göstermeleri, Gence hazinesine ödemeleri gereken vergiyi ödemeleri ve sadakatli emanetler vermeleri durumunda sefere son verilmeli, aksi takdirde onların evleri, sığınakları yıkılmalı, bölge boşaltılmalydı³⁹.

1730 yılında Osmanlı sarayından Şeki Hâkimi Ali Paşa'ya Sultan Mahmud'un Osmanlı tahtına çıkması vesilesi ile ferman gönderilmiştir. Fahri hilatla birlikte gönderilen fermanında I. Mahmud'un tahta çıkmasından, adına para basılmasından bahsedilmekte ve Ali Paşa'ya

³⁷ AKAK, c. II, s. 1092.

³⁸ GMA, F. 2., siy. 2, iş 1414, l.8-8(a)); Arzu Memmedova, Osmanlı'nın Güney Kafkasya'da Uç Bölge Politikası Osmanlı-Safevî Paralelinde (Arşiv Belgeleri Örneğinde), s.424.

³⁹ AKAK, c. II, s.1093.

gönderilen fermanı ve hilatı törenle karşılaması, giyinerek tüm Müslüman ahaliye bu haberi ulaştırması, Osmanlı silahının namağlup, ebedi galibiyeti, devletin gücünün mahvolmaması için tüm müminlerin halkla birlikte Allah'a ibadet etmesi emredilmekteydi⁴⁰. Aslında bu olay basit bir olay değildi. Aynı yıl, aynı olayla ilgili gönderilen iki ferman Şeki Hâkimi Ali Sultan'ın bölgedeki etkisini, gücünü ve Osmanlı sarayının kendisine olan güvenini açık şekilde göstermektedir.

I. Mahmud Kafkasya uğruna Rusya-Osmanlı-Safevî arasında ciddi mücadelenin yaşandığı bir dönemde tahta oturmuştu. Onun adıyla Şeki Hâkimi Ali Paşa'ya gönderilen 1730-1731 tarihli fermanlar Kafkasya'daki karmaşık askeri-siyasi süreçlerin araştırılması açısından önemlidir.

Rusya girdiği savaşta iki rakibinden-Osmanlı ile Safevîlerden kurtulmak için bu ikisini karşı karşıya getirme ve aralarında düşmanlığı derinleştirme siyaseti yürütmekteydi. Osmanlı padişahı I. Mahmud 1730 yılı fermanını böyle bir tarihi ortamda vermişti. Fermanında Safevî-Osmanlı devletleri arasında varılan anlaşmadan, taraflar arasında barış anlaşmasının imzalanmasından, daha sonra Safevî Devleti'nin toprak bütünlüğü uğruna mücadele veren Tahmasbkulu Han'ın (Nadir Şah) Osmanlı'nın ele geçirdiği arazileri tekrar Safevîlerin yönetimine geri kazandırması amacıyla askeri seferlerden ve Tebriz'i ele geçirmesinden bahsedilmektedir. Tahmasbkulu Han'ın seferlerinin önlenmesini isteyen ve Tebriz'i tekrar geri almak amacıyla sefer düzenlemeye karar veren Osmanlı padişahı, Başkomutan Vezir İbrahim Paşa komutasında 40.000 kişilik ordunun hazırlanması emrini vermişti. Fermanında Revan muhafızı Vezir Mustafa Paşa, Gence muhafızı İbrahim Paşa ve Tiflis muhafızı İshak Paşa'nın Başkomutan Vezir İbrahim Paşa eşliğindeki seferine Şeki Hâkimi Ali Paşa'nın da katılması emredilmekte, Osmanlı Devleti'nin ve İslam'ın konumunun güçlendirilmesi, Sultan'ın emrinin yerine getirilmesi için onun ortaya koyacağı tüm girişim ve hizmetlere göre layığına mükâfatlandırılacağı kaydedilmişti⁴¹.

Fermanında geçen “...devletimize değişmez sadakatinden emin olduğumuzdan...” ifadesinden Osmanlı himayesinde olan Şeki Hâkimi

⁴⁰ AKAK, c. VI, ç.2,s.775.

⁴¹ AKAK, C. VI, h. 2, s.776.

Ali Paşa'nın Osmanlı'ya sadakatini tüm durumlarda muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Fakat sonraki yıllarda Kafkasya'da durum daha da gerginleştikçe, yerel hâkimler için bu sadakati muhafaza etmek de zorlaşmaktaydı. Osmanlı'nın bölgeyi kaybetmesi durumunda, onlar hâkimiyetlerini, hatta mülklerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumu en iyi açıklayan fermanlardan biri Tutanaklarda yer alan 1731 yılı padişah fermanıdır. Burada siyasi nedenlerden kaynaklanan küçük Usmi Muhammed Paşa'dan alınan Sahur ve Kah vilayetlerinin Şirvan hâkimi Surhay Han'ın isteği dikkate alınarak Şeki Hâkimi Ali Paşa'ya hizmetleri karşılığında bağışlanılmasından bahsedilmektedir. Ali Paşa fermanı alır almaz bu vilayetlerin idaresini eline almalı, oradaki halkı himaye ve müdafaa etmeli, fakir tabakalara zulmetmemeli, Osmanlı Devleti'nin tüm talep ve isteklerini yerine getirmeye hazır olmalıydı.

Söz konusu Tutanaklarda yer alan 11 ferman Osmanlı Devleti'nin aynı sülalenin temsilcileri, yani Sahur (İlisu) hâkimleri adına vermiş oldukları fermanları ihtiva etse de Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da yürütölen siyasetin önemli noktalarını açıklama açısından oldukça önemlidir.

Sonuç

Kafkasya Arkeografi Komisyonu'nun 12 ciltlik tutanaklarında da yer alan belgeler Osmanlı Devleti ile Rusya için konu ve kapsam açısından önem arz eder. Tutanakların yayınlandığı ilk yıllarda Güney Kafkasya uğruna Osmanlı-Rus mücadelesi hız kazanmakla birlikte, Rusya tarafı Osmanlı'da yaşanan her bir olayı dikkatle takip etme çabasına devam etmekteydi. Bu yüzden de komisyonun arşivden yayınlamak için seçtiği binlerce resmî belge arasında "Türkiye" başlığı altında takdim edilen Osmanlı tarihine dair belgeler, çoğunluğu oluşturan belgeler arasındadır. Mecmuada yer alan ve bizim çalışmamızda üzerinde özellikle durduğumuz Osmanlı tarihinin XVI-XVIII. yüzyıllarına dair 11 ferman Güney Kafkasya tarihinin ait olduğu dönemin genel manzarasının, Osmanlı'nın bu bölgede güçlenmek için izlediği siyasi çizginin belirlenmesi açısından son derece önemlidir.

Tutanaklarda yer alan Osmanlı fermanlarının araştırılması aşğıdaki sonuçların elde edilmesine imkân vermektedir:

1. Osmanlı Devleti 1590 yılından itibaren himayesi altına aldığı Güney Kafkasya'da, aynı zamanda Azerbaycan'da güçlenme siyasetinde kuvvetli ve etkili yerel hâkimleri tercih etmiş, kendilerine her türlü ayrıcalığı tanımıştır. Bu siyaset söz konusu bölge hâkimlerinin konumunun güçlenmesinde önemli rol oynamış, onları Osmanlı'nın çıkarlarını destekleyen kesime dönüştürmüştür.

2. 1590 yılı Osmanlı-Safevî, 1724 yılı Osmanlı-Rus, 1730 yılı Osmanlı-Safevî barışlarından sonraki dönemi kapsayan fermanlar, Osmanlı'nın iki yüz yıl boyunca bölge siyasetinde ciddi değişiklik yapmadığını, bölgede aynı aileleri, nesilleri desteklediğini, Osmanlı'nın direkt askeri ve diğer müdahalesi gerekmedikçe, siyasetini kendileri aracılığıyla hayata geçirdiğini göstermektedir. Örneğin söz konusu 11 Osmanlı fermanı ile Azerbaycan'ın kuzeybatısında mevcut İlisu Sultanlığının (Sahur Hâkimliği) kurucusu ve yöneticisi olan sülale temsilcilerine farklı dönemlerde idare verilmiş, kendileri bölgede etkili hale getirilmiştir.

3. Osmanlı ile Safevî arasında uzun süre zarfında yaşanan büyük gerginliğe, zaman zaman düşmanlığa ve savaflara rağmen, farklı dönemlerde Güney Kafkasya'yı denetim altına alan Safevî ve Osmanlılar birbirinin bölgenin hassas noktalarında yaşama geçirdikleri "Uc toprak siyasetini değiştirmemiş, tam tersi verdikleri fermanlarla bu kurumu daha da geliştirmişlerdir. Belki de iki devletin Güney Kafkasya siyasetinin tek ortak noktası bu siyasetti.

Kaynakça

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu(AKAK), c.I, Tiflis 1866.

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK), c. II, Tiflis, 1868.

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK), c. V, Tiflis, 1875.

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK), c. VI, k.2, Tiflis, 1875.

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK), c. VII, Tiflis, 1878.

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK), c. IX, Tiflis, 1884.

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK), c. X, Tiflis, 1885.

Aliyev F., Antiiranskiye vıstupleniya i borba protiv Tureskoy okkupasii v Azerbaydjane v pervoy polovine XVIII veka, Bakı, 1975.

Bakıhanov A., Gülüstan-i-İrem, Bakü, 1991.

Bilge, Sadık Müfit, Osmanlı Çağı'nda Kafkasya (1454-1829). Tarih, Toplum, EkonomiKitabevi, 2015.

Eşref Kızı A. Car-Balaken camaatlığı (XVII esrin sonu – XIX esrin 30-cu illeri), Bakı, Uniprint, 2009.

Gürcistan Milli Arşivi (GMA), F. 2, Lis. 1, Dos. 10322.

Gürcistan Milli Arşivi (GMA), F. 2, Lis. 2, Dos. 1414.

Gürcistan Milli Arşivi (GMA), F. 236, Lis. 2, Dos. 88.

Latifova E, İlisuyskoe Sultanstvo, Bakı, 2010.

Latifova E. 1720-1730'lu Yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyasetinde Azerbaycan'ın Kuzeybatı Topraklarının Yeri ve Rolü//Bilig, 2023, Sayı: 107, s. 101-125.

Mahmudov Y., Şükürov K, Azerbaycan: beynelhalk münasibetlər və diplomatiya tarihi (1639-1828), c. 1, Bakı, 2009

Memmedova A. Osmanlı'nın Güney Kafkasya'da Uç Bölge Politikası Osmanlı-Safevî Paralelinde (Arşiv Belgeleri Örneğinde)//XIX. Türk Tarih Kongresi bildirileri. III. Cilt-I. Kısım. s.413-426.

Mustafazade T. Azerbaydjan i Russko-Tureskiye otnoşeniya v pervoy treti XVIII v. Bakü, Elm, 1993.

Obozreniye rossiyskih vladeny za Kavkazom v statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah: proizvedyennoye i izdannoye po vısaçayşemu soizvoleniyu. – Spb, 1836, ç.1.

Oreşkova S. F., Tureçskiy dokument pervoy polovini XVIII v. O mejdunarodnoy situasii v yevrope i vneşnepolitiçeskih selyah Osmanskoy imperii // Tyurkologiçeskiy Sbornik 1976, izdatelstvo "Nauka", Moskva, 1978.http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1976_197_8_08_oreshkova.pdf

Süleymanova S. Zagatala Tarih-Diyarşünaslıg Muzeyinin XVIII-XIX esrlere Dair Arheografik Senedleri / Azerbaycan EA-nın Heberleri. Tarih, felsefe, hüguğ seriyası. No. 4, 1990, ss. 50-55.

Şükürov K., Kavkaz v Sisteme mejgosudarstvennih Dogovorov: k 180-letiyu Turkmançayskogo Traktata 1828 goda // Kavkaz & Globalizasiya , 2008, t.2, vip. 4.

EKLER

Ek 1. Kafkasya Arkeografi Tutanakları'nda 1085. Sayfa, 2. Maddeden Örnek.

Kıdvetü'l-umerâ'i'l-kirâm 'izzetü'l-küberâ'i'l-fühhâm ...? Ali Sultan dâme 'izzuhu tevki' refi' hümâyün vasıl olacak ma'lûm ola ki siz yarar ve namdâr ve asitan-ı saadetmedârımın kadimi hayr-ı hevahi olduğun ecilden hakkında mezid-i merhamet malukânem zuhura getirilib karye-i Meşebaşı ve Kah ...? ve Kum ve ...? Alagözü nam karyeler ocaklık üzere sana verilmek babında ferman-ı âlişanım sadr olunmuşdur buyurdum ki zikr olunan belde-i karyeye ocaklık üzere mutasarrıf olub bâ'de'l-yevm neslen ba'de'n-nesl zabt ve tasarruf idub ve ba'de'l-ân bu aheri tevcih mine'l-vücut dâhil ve taarruz ettirmeyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimad kılâsız tahiren fi evahir-i şehri-şa'banü'l-muâzzam sene-i sitte ve işrin ve elf mine'l-hicretü'l-tesviye-i ileyh ifsalü's-...? ve ikmalü't-teslimat?

Ek 2. Kafkasya Arkeografi Tutanakları'nda 1091. Sayfa 19.
Maddeden Örnek.

19. Тоже, Турецкаго султана на имя Шехинскаго бег-
лербека Али-паши, отъ послѣднихъ чиселъ зиль-хидже
1142 (1729) года. — Константинополь.

..... توقيع ربيع هياين واصل اوليحو معلوم اولي
كه دستور مكرم كنه محاطي دريم ابراهيم ياسا معيتي ايله
صفاق اسقياسنك كوسمال و ترتيب نكالر ايجون مأمور تيكي
مسعراصدلر و ارسال اولنان امر سر يعم وصولند، در حال
خدمت دين و دولت عليه كمال رغبت و اظهار غيرت
و حقيقت ايله عطا كر ريد علمهم و اوغللرك ريد عزم و بكر اوللر
و ساير غزا و جهاد قائل اولن بهادر لر ين بيك سيور مقدار سي
طاسنان عسكريله قالقوب كنه صحرا سنه در ير مشار اليهك
يانه كلوب اشجار جمال يپراقلمدين موجود اولن عسكرايله
اسقيلى مرقومه نك اولر لر يه حركت و قهر و تنگيل لر يه
مادريت اولمو ادره اولدو غلر بوندن اقدام طرفكس و امير
الامراء الكرام قاج نكلر كي سي كوكك اسمي محتد ياسا نام
اقباله طرفدن اعلام اولمغله بوكونه رضاي يمن اقتضاي
ياد سا هانه مه موافق حركتك سرور و مشكور اولوب الحاقه هذه
طايغه احكام ندر حامين مر مقدار قزلباس ادناسك فراخان
نام محله تحتع و تحريلر ين ممالك محروسه مه سؤ قصد
فاسد لر سي معهم اولمغله سمد يكي حالت محاطه مملكت و اكر
مزير لر ممالك محروسه مدن مر محله سؤ قصد ايله حركت ايدر لر
ايسه مداهنه و تدبير لر يه اهتمام و دقت اولمو ايجون همدان
و تدبير طرفا ر يه در راي عظام و مير ميران كرامتدن و قيوم
قوللر سي و ساير دن بعض طوائف عسكر تعيين و تدبير اولمغله
بعون الله تعالى صفاق اسقياسي عائله سي بر طرف قلندقدن
صكوه سر دحي نو اسناده اردبيله واروب آنده اقامت و دستور
مكرم تدبير محاطي اولوب تدبير خاسنه مأمور طوائف
عسكرو نامس نوع اولن دريم مصطفي ياسا امام الله تعالى
احلاله نك راي رتيبي ادره حركت ايسكك و دركون اول
ارديله وار يكر مقصدي اولمغله اعلام حال ايجون اسو امر سر يعم
اصدار اولمصدر

..... tevki'-i refi' hümâyün vâsil olacak ma'lum ola ki düstûr-ı
mükerrerem Gence muhafızı vezirim İbrahim Paşa ma'iyeti ile Sıgnak
eşkiyasının guşmal ve tertib ...? için me'muriyetini müş'ir ısdar ve irsal
olunan emr-i şerifim vusulünde derhal hıdmet-i din ve devlet-i âliyeme
kemâl-i rağbet ve izhar-ı gayret ve hamiyet ile ulemâkir zeyd-i ilmihim

ve oğulların zeyd-i izzihim ve beyzadeler vesair gaza ve cihada kadir olan bahadırlardan bin beşyüz miktarı Dağıstan askeriyle kalkup Gence sahrasına vezir-i müşar-ı ileyhin yanına gelip eşhâz-ı hal ...? mevcut olan asker ile eşkiyayı merkumenin üzerlerine hareket ve kahır ve tenkillerine mübaderet olmak üzere olduğunu bundan akdem tarafından ve emirü'l-umerâ'i'l-kirâm Kah beylerbeyisi küçük ismi Muhammed Paşa dame ikbâluhu tarafından ilâm olunmağla bu güne rızayı yemin iktizayı padişâhaneme muvaffak hareketler mebrûr ve meşkûr olup el-haletü hazihi ta'ife'i i'câm bed ferhâmdan bir miktar kızılbaş obasının ferahat dâm mahallde ...? ve tahariblerinden memalik-i mahruseme suikast kasıtları mütemmihim olmağla şimdiki halet-i muhafaza'i memleket ve eğer mezburlar memalik-i mahruseden bir mahale suikast ile hareket ederler ise müdafa'a ve tedmirlerine ihtimâm ve dikkat olumak için Hemedan ve Tebriz taraflarına ve rızâyı izâm ve mir-i miran-ı kiramımdan ve kapum kulları vesairden bazı tavaif asker tayin ve tesir olunmağla Allah-u teâla Sığnak eşkiyası ailesi bertaraf kılındıktan sonra siz dahi bu esnada Erdebil'e varub anda ikâmet destur-ı mükerrem Tebriz muhafızı olub Tebriz hassına me'mur tavaif-i askere başbuğ olan vezirim Mustafa Paşa ademalah-ı te'alâ iclâlenin re'y-i üzere hareket etmeniz ve gün evvel varmanız muksâ olmağla ilâm-ı hal için işbu emr-i şerifim ısdar olunmuştur.

Extended Abstract

After completing the occupation of the Caucasus, Russian Empire mobilised a detailed study of the region in order to fully dominate the region. In this direction, firstly, it collected extensive information about population, administrative structure, traditions, material and spiritual culture and history of the Caucasus. One of the most important sources of this information is the Minutes of the Caucasus Archaeological Commission (AKAK), which was published in 1866 and consists of twelve volumes. Among the documents listed chronologically from 1398 onward, there are valuable documents that enable us to shed light on the Ottoman policy in the Caucasus.

The Ottoman issue was one of the important topics on Russia's agenda in the XVIII century. The weakening of the Ottoman Empire in the military and diplomacy from the second half of this century and especially its military failure in the 20's of XIX century onwards led Russia to pursue a new Ottoman policy towards the XIX century. Ottoman lands became the main target of the struggle for new colonies. Thus, a special political term, known as the 'Eastern Question', emerged in the West and in Russian diplomacy in relation to the Ottoman Empire. But, the term changed its meaning over time. In the mid-nineteenth century, this term was used mostly when referring to the European territories of the Ottoman Empire, and later on it was used to refer to the entire Ottoman territory.

The multi-volume collection of specialised documents, such as the Minutes of the Caucasian Archaeological Commission, which is the basis of this study, is one of the collections in which the Ottoman subject is widely reflected. The publication of the decisions of the Caucasian Archaeological Commission began after Russia completed its occupation of the Caucasus in 1859. While Russia, in order to fully possess the newly occupied territories, on the one hand, put an end to the existence of local states and implemented a policy of changing the religious and ethnic environment in the region, on the other hand, in order to ensure the successful outcome of these policies, it was investigating the region and its people more closely. From this period onwards, it is noteworthy that a succession of magazines with different names, which talked about the history, culture, life, literature, traditions and customs of the Caucasian peoples, were published one after another.

The Proceedings of the Archaeological Commission of the Caucasus were published by the Archaeological Commission of the Caucasus, which began its activities in 1864 by order of the Governor General of the Caucasus, Grand Knyaz Mikhail Nikolaevich. For two years, the members of the commission searched 128,000 documents collected at the beginning of the Russian

occupation in the archive of the Governor-General's Office of the Caucasus, systematised them, and selected the most essential documents on the same subject for publication.

Published in 1866 under the editorship of Adolf Berje, Chairman of the Caucasus Archaeological Commission, the Proceedings of the Caucasus Archaeological Commission (AKAK) consists of 12 volumes. They contain documents in various languages from the X century to 1862. In each volume, in addition to the official documents of the period of one of the Russian governors in the Caucasus, in the last pages of the collection, under the heading 'Appendices', documents from earlier periods, edicts and decrees of Safavid, Qajar, Ottoman rulers, genealogies of local khans and sultans, documents proving the land ownership and rights of local judges are given.

The documents presented in chronological order in the Minutes clearly show how the Russian administrative circles shaped the idea of occupation of new lands, their activities in the background to transform the idea into reality, and how they did not overlook even the smallest information about the lands and countries they would occupy. In Volumes I and II of the Minutes, under the heading 'Provinces of Turkey', documents on Ahalkalek, Erzurum and Kars provinces are presented.

In the documents, the Ottoman lands are referred to as Turkish provinces, Turkish estates and even the Ottoman sultan is referred to as the sultan of Turkey in Lieutenant Colonel Simonovic's report to General Lazarev dated 16 December 1802. The main reason for this was to narrow the geographical and political dominance area of the Ottoman Empire, which was an empire and harboured many nations. In this way, the foundation for the separation of the Ottoman Empire would be laid. As of Volume V, which includes documents from the years 1811-1816, the terms 'Turkish Georgia', 'Turkish Armenia' and 'Iranian Armenia' are used in addition to the ones we have recorded before. It was not a coincidence that these terms were used during the printing of official documents in the official state printing press; this was the environment created for the upcoming invasions.

The documents in Volume VII under the heading 'Turkey' pertain to only one issue, the occupation of Kars by the Russian Empire, which was one of the most topical issues in the relations between the two states at that time. Here, documents containing important information on the Russian occupation policy, military operations, the defence of the fortress, military losses, and the local population are brought together. The 982-page Volume X, published in 1885, contains documents presented under the title 'Turkey', which contain information obtained by the Russian military circles on the eve

of the Crimean War about the level of preparation of the Ottoman army and its plans of action. The title of the document numbered 762 in volume X - Kn Bebbutov's Caucasus-Turkey.

If we follow the 12-volume chronology of the documents on Ottoman history in the Minutes of the Caucasus Archaeographic Commission, we can see that there are many documents that shed light on the 300-year period of the Ottoman Empire and are waiting for the researcher.

The 11 Ottoman edicts in the minutes are included in Volumes II and VI under the title of Annexes and include the tracing of the political line followed by the Ottomans in the region.

The study of the Ottoman edicts in the minutes allows the following conclusions to be drawn:

1. The Ottoman Empire in its policy of consolidation in the South Caucasus and Azerbaijan, which it took under its protection since 1590, favoured strong and influential local rulers and granted them all kinds of privileges. This policy played an important role in strengthening the position of the rulers of the region and transformed them into those who supported the interests of the Ottomans.

2. Edicts covering the period after the Ottoman-Safavid peace of 1590, Ottoman-Russian peace of 1724, Ottoman-Safavid peace of 1730 show that the Ottomans did not make any serious changes in their regional policy for two hundred years, supported the same families and generations in the region, and implemented their policy through them, unless direct military and other intervention of the Ottomans was required. For example, the 11 Ottoman edicts in question were issued on behalf of the dynasty that was the founder and ruler of the Ilisu Sultanate (Sahur hakemliyi) that existed in the north-west of Azerbaijan.

3. Despite the great tension, enmity and wars between the Ottomans and the Safavids over a long period of time, the Safavids and the Ottomans, who controlled the South Caucasus in different periods, did not change or abolish each other's 'Tip' territorial policy in the sensitive points of the region, on the contrary, they further developed this institution with their edicts. Perhaps the only common point of the South Caucasus policy of these two states was this policy.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Lozan Barış Konferansı'na Verilen Aradan Sonra Türk Heyetinin Anadolu'ya Dönüşü

Hüseyin Baran Pekmen*

(ORCID: 0009-0004-1984-0824)

Makale Gönderim Tarihi
29.09.2024

Makale Kabul Tarihi
19.12.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Pekmen, H. B., "Lozan Barış Konferansı'na Verilen Aradan Sonra Türk Heyetinin Anadolu'ya Dönüşü", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 820-856.

APA: Pekmen, H. B. (2025). Lozan Barış Konferansı'na Verilen Aradan Sonra Türk Heyetinin Anadolu'ya Dönüşü. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 820-856.

Öz

Lozan Barış Konferansı'ndaki faaliyetlere ve görüşmelere rağmen anlaşmaya varamayan taraf ülkelerin heyetleri, teker teker memleketlerine dönmeye başlamışlardır. Bu çerçevede, İsmet Paşa'nın başkanlığını yaptığı Türk heyeti de 6 Şubat 1923 tarihinden itibaren dönüş için yol arayışına girmiştir. İsmet Paşa ve beraberindeki heyet, 7 Şubat gününün sabahı Lozan'dan hareket etmiş, 10 Şubat günü Bükreş'e ulaşmıştır. Heyet, 14 Şubat'a kadar Bükreş'te ikamet etmek durumunda kalmıştır. 14 Şubat'ta Köstence'ye gitmek üzere yola çıkan kafilenin yolcuğu, 16 Şubat gününün sabahı, kendileri için hükümet tarafından gönderilen Gülcemal vapuruna binmeleri ile devam etmiş, vapur 16 Şubat akşamında İstanbul'a yanaşmıştır. Ankara'ya dönmek üzere 17 Şubat gününün akşamında İstanbul'dan trenle yola çıkan kabile, 18 – 19 Şubat'ı Eskişehir'de geçirmiş, 20 Şubat'ta ise Ankara'ya ulaşmıştır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye, mstrpacman@outlook.com.

MA Candidate, İstanbul University, Institute of Social Sciences, Türkiye.

Olumsuz hava şartlarının oldukça etkili ve belirleyici olduğu bu yolculuk esnasında hem Lozan'dan dönen heyetin hem de Ankara'da ve İstanbul'da heyeti bekleyen devlet erkanının, dönüşün ne zaman tamamlanacağına dair olan tahminleri tutmamıştır. Genel vaziyetin oldukça nazik olması, bazı meselelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur; dönüş yolunun nasıl olacağı, İzmir limanı meselesi nedeniyle İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki sürtüşme, İsmet Paşa'yla görüşmek isteyen devlet erkanı ve yerli – yabancı gazeteciler gibi meseleler gündemi meşgul etmiştir.

Doğrudan ulaşılan Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesinin yanı sıra ikinci el kaynaklardan ulaşılarak kullanılan Foreign Office evrakı ve Paris Büyükelçiliği Arşivi bu çalışmanın temelini oluşturacaktır. Bunların yanında hatırat, basından örnek olarak Tevhid-i Efkâr Gazetesi ve araştırma eserlerinin kullanıldığı bu çalışmayla birlikte bahsedilen süreç, kronolojik olarak aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Barış Konferansı, İzmir Limanı Hadisesi, Yabancı Gazeteciler, İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa, Rauf Bey, Rıza Nur.

Return of the Turkish Delegation to Anatolia after the Interruption of the Lausanne Peace Conference

Abstract

Despite the activities and discussions at the Lausanne Peace Conference, the delegations of the countries involved, who were unable to reach an agreement, began to return to their home countries one by one. In this context, the Turkish delegation led by İsmet Pasha started its search for a way back home starting from 6th of February 1923. İsmet Paşa and the accompanying delegation left Lausanne on the morning of February 7th and arrived in Bucharest on February 10th. The delegation had to stay in Bucharest until February 14th. On February 14th, the delegation set off for Constanța, and their journey continued the morning of February 16th, when they boarded the Gülcemal steamer sent by the government for them. The steamer reached İstanbul on the evening of February 16th. On the evening of February 17th, the delegation set off from İstanbul by train to return to Ankara. They spent February 18th to 19th in Eskişehir and reached Ankara on February 20th.

During this journey, which was heavily influenced by adverse weather conditions, both the returning delegation from Lausanne and the state officials waiting for the delegation in Ankara and İstanbul were unable to accurately predict when the return would be completed. The delicate nature of the situation led to the emergence of several issues; matters such as how the return

journey would unfold, the conflict between Ismet Paşa and Rauf Bey over the Izmir port issue, state officials and local and foreign journalists wanting to meet with Ismet Paşa, among others, occupied the agenda.

The primary sources for this study will include direct access to the archives of the Directorate of State Archives, the Republic Archives, the Ottoman Archives, the Turkish Foreign Ministry's Diplomatic Archives, and the records of the Grand National Assembly of Turkey. In addition, secondary sources, such as the Foreign Office documents and the Embassy Archives in Paris, will also be used. This study will attempt to present the mentioned process chronologically, with the inclusion of memoirs, newspapers such as the *Tevhid-i Efkâr* newspaper, and research works.

Keywords: Lausanne Peace Conference, Izmir Port Issue, Foreign Journalists, Ismet Pasha, Mustafa Kemal Pasha, Fevzi Pasha, Rauf Bey, Rıza Nur.

Giriş

Türkiye, İmparatorluk tecrübesinin son dönemleri de sürece dahil edildiğinde 1911'den 1923'e kadar kesintiniz olarak savaşmak durumunda kalmıştır. Bağlamları ve neticeleri farklı olan bu savaş silsilesinin, toplanacak olan Lozan Barış Konferansı ile nihayete ermesi ümit edilmiştir. Bütün bu yaşanan mücadelelerden sonra Türkiye kendisini, kurtuluş mücadelesi vererek düşmanı toprağından atmış, zafer sahibi bir devlet olarak görürken; masanın diğer ucunda oturan devletler Türkiye'yi, I. Dünya Savaşı'nın mağlup devleti olarak görmüşlerdir. Bu temel görüş farkı, sonrasında yaşanan olaylar da göz önüne alındığında Lozan Barış Konferansı'nın pek de sağlam temel üzerinde toplanmadığını göstermiştir.

Kasım 1922'de görüşmelerin başlamasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçlar, sınırlar (özellikle Musul), azınlıkların hakları, Boğazlar ve kapitülasyonlar hakkında uzun ve çetin görüşmeler yapılmıştır. Görüşülen meseleler hakkında uzlaşma sağlanan noktalar olmuş olsa da genel görünüşte her iki tarafında kendilerinden taviz vermemesi, süreci görüşmelerin kesintiye uğramasına doğru götürmüştür.

Doğrudan Lozan Barış Konferansı'nın faal olduğu döneme odaklanan, bu çalışmanın kaynakçasında da yer alan eserler, literatürümüzde ilgili

boşlukları doldurmuş olsa da görüşmelerin kesildiği dönemi konu alan eserler yok denecek kadar azdır. Yine, bu çalışmanın kaynakçasında yerini almış olan, Serpil Sürmeli'nin "Ebuzziyazade Velid Bey'in Kaleminden Lozan Konferansı Dönüşü İsmet Paşa'yı Gülcemal Vapuru'nda Köstence'de Beklerken (10-16 Şubat 1923) isimli eseri, sürecin belirli bir kısmını gazeteci gözüyle aktarması açısından önemlidir. Serpil Sürmeli'nin çalışması haricinde, Lozan Barış Konferansı'nın kesintiye uğradığı bu süreç, Konferans ile ilgili eserlerde yalnızca iki dönem arasında bir geçiş süreci olarak nitelendirilmiş ve ayrıntı verilmemiştir.

Girişi yapılan bu çalışmayla birlikte, Öz, dipnotlar ve Kaynakça kısımlarında belirtilen kaynaklar esas alınarak, Lozan Barış Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönem ayrıntılarıyla birlikte aydınlatılmaya çalışılacaktır. Bu noktada, "ayrıntı" olarak bahsedilen olguların da aslında detaylı olarak ayrı çalışmalar kapsamında değerlendirilebileceğini belirtmekte fayda vardır. Bu çalışmayla hedeflenen; Lozan'dan Türkiye'ye dönüş yapan Türk heyetinin gözünden, çalışmanın esas aldığı döneme bir kapı açarak literatüre katkı sağlamaktır.

Görüşmelerin kesilmeye doğru gittiği süreçte İsmet (İnönü) Paşa, 5 – 6 Şubat gecesi Konferansın akıbetine dair Konferans Genel Katibi Massigli'ye yönelttiği sorulara, Konferansın yalnızca araya girdiği cevabını almıştır.¹ Bunun üzerine bir rapor kaleme alarak Ankara'ya göndermiştir.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Hariciye Vekaleti Vekili Rauf (Orbay) Bey, 6 Şubat günü öğle vaktinde İsmet Paşa'dan aldığı raporu² saat 12:30'da İstanbul Murahhası Adnan (Adıvar) Bey ve Refet (Bele) Paşa'ya göndermiştir. Raporda ve Rauf Bey tarafından ilgililere gönderilen yazıda;³ İsmet Paşa'nın Yunan askerlerinin içinden geçmemeyi göz

¹ Ali Naci Karacan, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, İstanbul, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1943, s. 213.

² İsmet Paşa'dan Rauf Bey'e 6 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, Bilal N. Şimşir, Lozan Telgrafları, Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 502.

³ "Dakika tehiri caiz değildir" derkenarıyla makine başında bulunan Rauf Bey'den Adnan Bey ve Refet Paşa'ya 6 Şubat 1923 tarihli şifre, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet

önünde bulundurarak Anadolu'ya gelmek için – bir iki gün geç kalmayı da göz önüne alarak – Köstence (Romanya) ya da Burgaz (Bulgaristan) üzerinden bir yol aradığı belirtiliyor. Lozan'dan hareket tarihi ise Lozan'da bir katip bırakmak suretiyle 7 Şubat sabahı olarak belirlenmiş görünüyor. Bunların yanında, İsmet Paşa'nın, Ankara tarafından yerine getirilmesini istediği bazı maddeler ilgililere tebliğ edilmiştir. İlk olarak vaziyeti kısaca özetleyen İsmet Paşa; konferansın resmen kesintiye uğramadığını ve bir ara verildiğini, diğer heyetlerin bu aralıktan faydalanarak memleketlerine döndükleri gibi Türk heyetinin de memleketine döneceğini ve – kendisine getirilen arabuluculuk tekliflerine karşın – hükümetle mülakat yapması gerektiğini beyan etmiştir.⁴ İsmet Paşa, ordunun “manen ve maddeten kavi ve hazır” bulundurulmasını, henüz barış antlaşması imzalanmamasının getirebileceği endişe ortamının engellenmesini ve İngilizlerle hiçbir noktada çatışmaya meydan verilmemesini istemiştir.

Bahsedilen süreç ve Lozan heyetinin yolculuğu ana hatlarıyla birlikte, Taha Akyol'a göre “Lozan Barış Konferansı'nı en ayrıntılı veren gazete”⁵ olan ve daha sonra başyazarı Velid Ebuzziya Bey'i Köstence'ye gönderecek Tevhid-i Efkâr'da da aktarılmıştır.⁶

Rauf Bey aynı tarihte, aynı nitelikte başka bir yazıyı Tiflis Mümessilliğine ve diğer mümessilliklere de iletacaktır.⁷ Bir öncekinden farklı olarak bu yazıda, İsmet Paşa'nın Yunanlar içinden geçmemesi “uhud-ı mevcude” adı altında bir gerekçeye bağlanmış ve saat verilerek 7 Şubat günü saat sabah 07:00'da Lozan'dan hareket etmeyi ümit ettiği belirtilmiştir. Bir diğer eklenen maddeyle ise, bu bilgilerin Roma ve Paris mümessilliklerine gönderilerek orada bulunan Afgan elçiler aracılığıyla Türkiye'nin Kabil elçisine ulaştırılması istenmiştir.

Arşivi (daha sonra BCA olarak gösterilecektir), 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 38, lef 2 – 3.

⁴ İsmet Paşa aynı mahiyetteki bir telgrafı Paris Mümessilliğine de yollamıştır, bkz.: İsmet Paşa'dan Paris Mümessilliğine 4 Şubat 1923 tarihli telgraf (gönderilişi 7 Şubat 1923), Şimşir, a.g.e., s. 508.

⁵ Taha Akyol, Bilinmeyen Lozan, İstanbul, Doğan Kitap, 2014, s. 204.

⁶ “İsmet Paşa Çarşamba Günü Hareket Ediyor”, Tevhid-i Efkâr, 6 Şubat 1923, s. 1.

⁷ Rauf Bey'den Tiflis Mümessilliğine 6 Şubat 1923 tarihli şifre, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (daha sonra DBTDA olarak gösterilecektir), SSCB (571), 36080 – 142533 – 86, 1. görüntü.

Bu noktada, “uhud-ı mevcude” meselesini biraz irdelemek gerekecektir. Evvela bakıldığında, “mevcut anlaşmalar” manasına gelen bu tamlama, 6 Şubat 1923 tarihine kadar yapılan antlaşmaların – özellikle Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın – bir neticesi olarak görülebilir. Ancak, bahsi geçen antlaşmaya bakıldığında demiryolu hattının kullanımının engellenmesine dair bir maddenin olmadığı görülmektedir. Hatta, demiryolunun kullanımı için, taraf ülkelerden müteşekkil “Muhtelit Demiryolu Komisyonu” namı altında bir komisyonun kurulduğu ve bu komisyon marifetiyle – arada bazı problemler ortaya çıksa da – 15 Aralık 1922 tarihinden itibaren seferlerin başlatıldığı bilinmektedir.⁸

Durum böyle iken, İsmet Paşa ve heyetin Yunanlar içinden geçmeme tavrını kendilerinin koyduğunu ve meseleyi Ahd-ı Milli (Misak-ı Milli) gibi ahdi olarak gördüğünü ve ahd – uhud kelimesini bu manada kullandığını belirtmek mümkündür. Bu durumun kaynağı şöyle izah edilebilir; Lozan'da barış görüşmeleri sürerken, Yunan tarafının Meriç boyunda askeri yığınak yapmaya başlaması,⁹ Türk tarafını oldukça tedirgin etmiştir. Bu tedirginliğin bir sonucu olarak ise dönüş yolunda heyetin bir suikasta uğrama ihtimali kafaları meşgul etmeye başlamıştır.

Heyette bulunan Rıza Nur, rotayı Sofya – Varna üzerinden çizmek istemiş ve Romanya yolu meselesine İsmet Paşa'nın suikasttan “korktuğunu” belirterek yaklaşmıştır.¹⁰ Daha sonra Köstence'de İsmet Paşa'yı karşılayanlardan olan Tevhid-i Efkâr gazetesi sahibi ve başyazarı Velid EbuZZiya Bey ise, Eleftherios Venizelos'un teminat vermesine rağmen İsmet Paşa'nın Karaağaç üzerinden “Yunan kıtaat-ı rasıtından” geçmemeyi tercih ettiğini, İsmet Paşa'nın ağızından aktarmaktadır.¹¹ Ali

⁸ Tafsilatlı bilgi için bkz.: Veysi Akın, "Trakya'nın Türklere Devir Teslimi", Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1994, s. 153 – 163.

⁹ Adnan Bey'den Hariciye Vekaletine 20 Ocak 1923 tarihli cevabı şifre, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (daha sonra BOA olarak gösterilecektir), Hariciye – İstanbul Murahhaslığı (daha sonra HR. İM. olarak gösterilecektir), 235 – 57, lef 1.

¹⁰ Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, Ed. Heidi Schmit, Cilt: 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967, s. 1160.

¹¹ Serpil Sürmeli, “EBUZZİYZADE VELİD BEY'İN KALEMİNDEN LOZAN KONFERANSI DÖNÜŞÜ İSMET PAŞA'YI GÜLCEMAL VAPURU'NDA KÖSTENCE'DE BEKLERKEN (10-16 ŞUBAT 1923)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 53, 2013, s. 278.

Naci Karacan da bu argümanı desteklemiştir.¹² Yazar Taha Akyol ise heyetin suikast endişesi taşıdığını fakat diğer argümanlara ek olarak Karaağaç İstasyonu'nun Türklere ait olduğu savunulduğu için istasyonun kullanılmak istenmediğini belirtmektedir.¹³ Nihayetinde, Köstence (Romanya) üzerinden gitme kararı alınmıştır.¹⁴ Lozan – Belgrad – Bükreş – Köstence yolu, heyetin rotasını oluşturmuştur.

6 Şubat gününün devamında Heyet-i Vekile yaptığı toplantıdan sonra, gönderdiği yazılarda bir tadil yapmıştır. İsmet Paşa'nın verdiği; konferansın resmen kesintiye uğramadığı, bir ara verildiği ve bu aradan istifadeyle heyetlerin merkeze döndüğü hakkındaki beyan değiştirilmiştir. Heyet-i Vekile aldığı kararla; barış görüşmelerinde “sulha vasıl olmak için vaki olan fevkalade mesaiye rağmen hiçbir netice hasıl olmadığından vazifeleri hitam bulmuş olan” heyetteki görevlilerin döndüğünü beyan etmiştir. Bu mahiyetteki yazı, “bu yolda beyanatta bulunulması menafi-i vataniye iktizasındandır” ifadesiyle saat 18:00'da cevaben İsmet Paşa'ya,¹⁵ Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'ya ve Fevzi (Çakmak) Paşa'ya,¹⁶ Adnan Bey'e ve Refet Paşa'ya,¹⁷ ayrıca Tiflis Mümessillğine gönderilmiştir.¹⁸ 7 Şubat'ta Adnan Bey tarafı, gönderilen şifreli telgrafnamenin halledilemediğini belirtmiş ve hangi şifre cetveli ile yazıldığını sormuştur.¹⁹

¹² Karacan, a.g.e., s. 218.

¹³ Akyol, a.g.e., s. 195.

¹⁴ İsmet İnönü, Hatıralar, Ed. Sabahattin Selek, Cilt: 2, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s. 93; Nur, a.g.e., s. 1160.

¹⁵ “Fevkalade müstaceldir” ve “Makine başında bir memur çektirecek ve takib edecektir” derkenarıyla Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya 6 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 503; Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya 7 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 1, lef 2.

¹⁶ “Makine başında” derkenarıyla Rauf Bey'den Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'ya 6 Şubat 1923 tarihli şifre, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 38, lef 1.

¹⁷ “Makine başında” derkenarıyla Rauf Bey'den Adnan Bey ve Refet Paşa'ya 6 Şubat 1923 tarihli şifre, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 37, lef 1.

¹⁸ Rauf Bey'den Tiflis Mümessillğine 6 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, DBTDA, SSCB (571), 36080 – 142533 – 87, görüntü 1.

¹⁹ Adnan Bey'den İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine 7 Şubat 1923 tarihli telgraf, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 37, lef 2.

6 Şubat gününden itibaren İzmir limanı ile ilgili bir hadise kendisini hissettirmeye başlayacaktır. Rauf Bey, Paris Mümessilliğine;²⁰ İzmir limanında ancak 1000 tonluk gemilerin bulunabileceğini, 1000 tondan büyük gemilerin limana giremeyeceğini ve bu sınırdan aşkın gemilerin 7 Şubat gece yarısına kadar limanı terk etmesi gerektiğini beyan etmiştir. Paris Mümessilliği, bu telgrafa istinaden Fransa Dışişleri Bakanlığına bir nota sunacaktır. 7 Şubat günü, notanın Fransız tarafına sunulduğu beyan edilmiştir.²¹ Aynı gün saat 14:30'da Fransız Dışişleri Bakanlığı karşı bir nota vererek;²² Türk notasına boyun eğilemeyeceğini belirtmiş ve gemilerin çekilmeyeceğini ifade ederek taarruza uğramaları halinde de kendilerini savunacaklarını beyan etmiştir. Saat 22:00'da ise Rauf Bey, 7 Şubat sabahından itibaren İzmir limanının torpille kapatıldığını ve durumun alakadarlara tebliğini rica etmiştir.²³ Ankara'nın aldığı bu karar hiç şüphesiz, Lozan'daki görüşmeler esnasında özellikle mali konularda zorluk yaşadığı Fransa'ya karşı koyduğu bir tepki idi.²⁴

İzmir limanı hadisesi, yolculuk boyunca İsmet Paşa'yı ve Ankara'yı meşgul edecek hadiselerden biri olup, sonraki süreçte İsmet Paşa'nın Rauf Bey'le arasının açılmasına neden olan meselelerden olacaktır. Bunun yanında, yolculuk boyunca İsmet Paşa ve heyetini Ankara'ya kadar takip etmek isteyen gazeteciler ile İsmet Paşa'yla görüşmek isteyen devlet erkani özellikle muhaberratta göze çarpmaktadır.

7 Şubat günü itibarıyla, İsmet Paşa ve heyeti halen Lozan'dadır. İsmet Paşa son kez, hükümetin görüşünü öğrenmek için rapor yazmıştır.²⁵ Aynı gün Rauf Bey tarafından İsmet Paşa'ya cevaben gönderilen yazıda;²⁶ Heyet-i Vekile'nin yaptığı tadile istinaden, İsmet Paşa'nın döndüğünün ilan edilmesinin istendiği belirtilerek, bu ve diğer meselelerde hükümet

²⁰ Rauf Bey'den Paris Mümessilliğine 6 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 503.

²¹ Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekaletine 7 Şubat 1923 tarihli telgraf, a.e., s. 508.

²² Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekaletine 7 Şubat 1923 tarihli telgraf, a.e., s. 508 – 509.

²³ Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine 7 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – telgraf, a.e., s. 509.

²⁴ Akyol, a.g.e., s. 198.

²⁵ İsmet Paşa'dan Rauf Bey'e 7 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 506 – 507.

²⁶ Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya 7 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 1, lef 2; Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya 7 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf, Şimşir, a.e., s. 507.

ve meclisin görüşlerinde hiçbir değişiklik olmadığının Meclis gizli oturumunda belirlendiği ifade edilmiştir.

Türk Heyetinin Lozan'dan Hareketi

Muhaberat neticesinde heyet, sabah saatlerinde saat 06:00'da²⁷ Lozan'dan hareket etmiştir.²⁸ İsmet Paşa, 91919 ve 14141 numaralı şifre cetvellerinin, Lozan'da bıraktıkları Mustafa Şeref (Özkan) Bey'e devredildiğini ve bunlarla yolda olan heyete telgraf şifrelenmemesini istemiştir.²⁹ İsmet Paşa'nın yola çıkmasından sonra yapılan Meclis gizli oturumunda Rauf Bey, İsmet Paşa'nın yazdıkları ışığında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni bilgilendirmiştir.³⁰

Ayrıca 7 Şubat gününden itibaren İsmet Paşa'yı ve heyetini Ankara'ya kadar takip etmek isteyen yabancı gazetecilerin ilgili makamlardan izin alma çabaları başlamıştır. Bu manada Lozan heyeti içerisinde de yer alan Nihad Reşad (Belger) Bey, şahsına ait kartvizitin üstüne bir yazı kaleme alarak Türk davasını "muhabbetle müdafaa eden dost bir organ" olan Daily Mail'in muhabiri Price'ın "hüsni kabul" buyrulmasını Adnan Bey'den rica etmiştir.³¹

8 Şubat günü İzmir limanı hadisesi gündemi meşgul etmeye devam etmiştir. Rauf Bey, İzmir limanına ticaret gemilerinin girişi ve çıkışı için – Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine verilen talimata uygun olarak – gerekli boşluğun bırakıldığını Paris Mümessilliğine aktarmıştır.³² Günün devamında Paris Mümessilliği, İzmir limanı ile alakalı gelen emirnamelerin alakadarlara tebliğ edildiğini fakat cevap beklenmediğini, Fransızların tarama bahanesiyle limana girmeye çalışacaklarını tahmin

²⁷ Karacan, a.g.e., s. 216; Akyol, a.g.e., s. 195 ve 197.

²⁸ Bilal N. Şimşir, Lozan Günlüğü, Bilgi Yayınevi, 2012, s. 417.

²⁹ İsmet Paşa'dan Rauf Bey'e 7 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – şifre, Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 507.

³⁰ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 3, s. 1284 – 1288. 188. Birleşim, 7 Şubat 1923; Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 417.

³¹ Nihad Reşad'tan Adnan Bey'e kartvizit üzerine 7 Şubat 1923 tarihli yazı, BOA, HR. İM., 16 – 61, lef 1.

³² Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine 8 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – telgraf, Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 510.

ettiklerini ve Fransız basınında Türklerin şiddetle tenkit edildiğini belirtmiştir.³³

8 Şubat tarihinde, Adnan Bey'in halledilemediğini bildirdiği³⁴ şifreli telgrafname için cevap verilmiştir. Rauf Bey bahsi geçen telgrafnamenin, 1923 yılının Şubat ayının ilk yarısına ait dört numaralı şifre cetveliyle kapatıldığını belirtse de,³⁵ Adnan Bey aynı gün yazdığı cevabi yazısında bahsedilen şifre cetvelinin de iş görmediğini belirtmiş ve telgrafnamenin bahsi geçen şifre cetveliyle tekrar şifrenmesini rica etmiştir.³⁶

8 Şubat günü yapılan Heyet-i Vekile toplantısında, İsmet Paşa'nın seyahatine devam ederek Ankara'ya dönüşünün faydalı görüldüğü ve 7 Şubat'ta Rauf Bey tarafından kendisine gönderilen yazıya³⁷ göre hareket edeceği kararlarının alındığı, Rauf Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmiştir.³⁸

9 Şubat günü İngiltere'nin Bükreş Elçisi Dering, Lord Curzon'a bir telgraf yollayarak İsmet Paşa'nın 10 Şubat akşamı Bükreş'e geleceğini belirtmiş ve Curzon'un kendisine bir mesajının olup olmadığını sormuştur.³⁹ Curzon ise 10 Şubat tarihli cevabında,⁴⁰ İstanbul aracılığıyla

³³ Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekaletine 8 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – iki ayrı telgraf, a.e., s. 511.

³⁴ 19. dipnot.

³⁵ Rauf Bey'den Adnan Bey'e 8 Şubat 1923 tarihli şifre, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 37, lef 3.

³⁶ Adnan Bey'den İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine 8 Şubat 1923 tarihli telgraf, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 37, lef 4. Bahsedilen yazı ancak 11 Şubat'ta tekrar şifrelenecektir bkz.: Adnan Bey'den İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine 7 Şubat 1923 tarihli telgrafın 11 Şubat tarihli derkenarı, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 37, lef 2. Eğer Adnan Bey başka bir yerden malumat edinemediyse Heyet-i Vekile'nin bahsi geçen tadilini ancak 11 Şubat'ta öğrenebilmiştir.

³⁷ 26. dipnot.

³⁸ "Makine başında" derkenarıyla Rauf Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 8 Şubat 1923 tarihli şifre, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 1, lef 1 – 2; "Makine başında" derkenarıyla Rauf Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 8 Şubat 1923 tarihli şifre, Şimşir, a.g.e., s. 510.

³⁹ Dering'ten Curzon'a 9 Şubat 1923 tarihli telgraf, Foreign Office (daha sonra FO olarak gösterilecektir), 424/256, s. 524, No. 285; Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 418.

⁴⁰ Curzon'dan Dering'e 10 Şubat 1923 tarihli telgraf, FO, 424/256, s. 5245, No: 285; Şimşir, a.e., s. 419.

9 Şubat'ta bir mesaj yolladığını⁴¹ ve iletişim kanallarını daha fazla arttırmamak gerektiğini belirtmiştir.

Türk Heyetinin Bükreş'e Ulaşması ve Bükreş'te Mahsur Kalması

10 Şubat günü oldukça hareketli geçmiştir. Üç günlük tren yolculuğundan sonra İsmet Paşa ve beraberindeki heyet Lozan'dan Bükreş'e ulaşmıştır.⁴² Rıza Nur, İsmet Paşa'nın Bükreş'te Mehmed Tevfik (Bıyıklıoğlu) ile birlikte "en iyi otel" olan Atene Palas'a⁴³ yerleştiğini, kendisine yer kalmadığının söylendiğini ve başka otelde kaldığını iddia etmiştir.⁴⁴

Bükreş'e gelir gelmez vaziyeti Heyet-i Vekile Riyasetine bildiren İsmet Paşa,⁴⁵ Lozan heyetinin bir kısmı ile Bükreş'e geldiğini belirterek 13 Şubat günü Köstence'den hareketle 14 Şubat günü İstanbul'a varmayı beklediğini ve durmadan Ankara'ya gitmeyi planladığını ifade etmiştir. İzmir limanı ile ilgili hadiseye de değinen İsmet Paşa, vaziyetin gerginleştiğini gazetelerde gördüğünü belirtmiştir. Barış konferansında bu kadar yol alınıp devamının da alınması umuluyorken vaziyetin bu hale gelmesinden endişe duymaktadır. Bu yüzden, Hariciye Vekili ve Lozan heyeti reisi olarak genel vaziyetin mevcuttaki gibi muhafaza edilmesini istemiştir. Bunun yanında, İsmet Paşa yerine Hariciye Vekilliğine vekalet eden Rauf Bey'in, kendisinin söylediklerine önem vermeksizin karar verdiğini söylemektedir. Örnek olarak da Lozan Barış Konferansı'nda kesinti değil ara olduğunu belirten ifadesinin Heyet-i Vekile tarafından kendisine sorulmadan değiştirilmiş olmasını göstermektedir. İsmet Paşa ayrıca, yolculuğuna uygun olarak Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'nın Ankara'da bulunmalarını talep etmiştir.

İsmet Paşa aynı zamanda İcra Vekilleri Riyaseti kanalıyla Mustafa Kemal Paşa'ya da bir yazı yollamıştır;⁴⁶ vaziyetin dünyaya bir harp

⁴¹ Sevtap Demirci, Belgelerle Lozan, İstanbul, Alfa Yayınları, 2011, s. 131.

⁴² Akyol, a.g.e., s. 198.

⁴³ Sürmeli, a.g.e., s. 274.

⁴⁴ Nur, a.g.e., s. 1161.

⁴⁵ İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine 10 Şubat 1923 tarihli telgraf (varışı 11 Şubat 1923), Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 512 – 513.

⁴⁶ İsmet Paşa'dan İcra Vekilleri Riyasetine 10 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf (varışı 11 Şubat 1923), a.e., s. 513.

endişesi yaşattığını belirtmektedir. Türklerin, konferansta büyük kısmını elde ettiği barış sonucuna çok yakın olduğunu fakat ufak sebeplerle kimse istemediği halde sonucun savaş da olabileceğini ifade etmektedir. Bu noktada, Mustafa Kemal Paşa'dan vaziyete hakim olmasını ve süreci "tesadüf ve feverana" terk etmemesini istemektedir. Heyet-i Vekile'ye yazdığı yazıya uygun olarak mevcut durumun korunmasını istemiştir. Yaşanan İzmir limanı hadisesi üzerine karşı tarafta savaşın ihtimal olarak düşünüldüğünü belirten İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan derhal Ankara'ya gelmesini istirham etmiştir.

Aynı zaman içinde İsmet Paşa'dan taraflara gönderilen yazılarda, büyük bir endişe göze çarpmaktadır. İsmet Paşa'nın özellikle, yerine vekalet eden Rauf Bey'e karşı olan güvensizliği bu safhada iyice artmış görünmektedir. Bu yüzden, Mustafa Kemal Paşa'dan devreye daha çok girmesini istemektedir.

İsmet Paşa'nın Bükreş'e vardığından haberdar olan Adnan Bey de, derhal Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e yazı göndertmiştir;⁴⁷ İsmet Paşa'nın isteği üzerine⁴⁸ İstanbul'a ulaşabilmesi için Hüseyin Lütfi Bey'in süvariliğinde⁴⁹ Gülcemal vapurunu Köstence'ye gönderteceğini belirten Adnan Bey, heyetin İstanbul'da olabildiğince az kalarak Ankara'ya gideceğini 10 Şubat günü İstanbul'a varan heyet üyelerinden Reşid Safvet (Atabinen) Bey'den öğrendiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen yazıda ek olarak, kendisinin verdiği emirlerin İsmet Paşa gelince tebliğ edileceği ibaresi mevcuttur.

Rauf Bey ile yazışmaya devam eden Adnan Bey;⁵⁰ Reşid Safvet Bey'in ifadesinden, "İsmet Paşa'nın İstanbul'da belki bir saat bile kalmadan yola devam" edeceğinin anlaşıldığını belirtmektedir. Ayrıca, çeşitli meseleler hakkında İsmet Paşa ile görüşmek için 10 Şubat gecesi Gülcemal vapuru ile Köstence'ye kadar gidip 11 Şubat akşamı dönmesinin uygun olup olmayacağını sormaktadır.

⁴⁷ Adnan Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 10 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, Rauf Bey'e 10 Şubat 1923 tarihli telgraf, BOA, HR. İM., 16 – 50, lef 3.

⁴⁸ İnönü, a.g.e., s. 93.

⁴⁹ Sürmeli, a.g.e., s. 268.

⁵⁰ "Makine başında" derkenarıyla Adnan Bey'den Rauf Bey'e 10 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 47, lef 1.

Bu noktada, Lozan'a giden heyetin içerisinde bulunan Reşid Safvet Bey'in, İsmet Paşa'dan önce Türkiye'ye ulaşması ve İsmet Paşa'nın yolculuğu hakkında bilgi vermesi dikkate şayandır. Öyle görünüyor ki Reşid Safvet Bey – ve belki birkaç kişi daha – direkt olarak Yunanistan üzerinden demiryolunu kullanarak Türkiye'ye avdet etmişlerdir.

Diğer noktada Rauf Bey, Adnan Bey'in Gülcemal ile Köstence'ye gitmesi meselesini Mustafa Kemal Paşa'ya açmış olacak ki, Mustafa Kemal Paşa Balıkesir'den Rauf Bey'e bir yazı göndertmiştir;⁵¹ Adnan Bey'e yolladığı bir telgrafnameden bahseden Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın İstanbul'a ne vakit geleceğine dair kendisinden haber beklediğini ve düşmanları askeri hareketliliğe sevk edecek bir davranıştan kaçınmak için Adnan Bey'in son karara kadar İstanbul'da kalması gerektiğini ifade etmiştir. İsmet Paşa'yla görüşme hususunda ise toplu bir görüşme ve sonucunda çıkacak kararın en sağlıklı olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, o görüşmeye kadar sakin kalınmasını ve düşmanlara hiçbir şey sezdirilmemesini istemiştir. Buradan hareketle, Adnan Bey'in Köstence'ye değil ama İstanbul'dan İsmet Paşa'yla birlikte Ankara'ya gelmesini uygun görmektedir ve ciddi bir durum karşısında yalnız Adnan Bey'in değil başka kişilerin de gelmesinin gerekeceğini beyan etmiştir.

Gülcemal vapuru, 10 Şubat saat 19:00'da İstanbul basınından yolculuğuna izin verilen gazetecilerle birlikte Sirkeci Rıhtımı'ndan⁵² ayrılarak heyeti almak üzere Köstence'ye gidecektir.⁵³

10 Şubat gününden itibaren, İsmet Paşa ile görüşmek isteyenlerin yazışmaları göze çarpmaktadır. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yla Ankara'da görüşmek tasavvurundayken Adnan Bey İsmet Paşa'ya gönderdiği yazıda,⁵⁴ İsmet Paşa Ankara'ya gelmeden evvel, Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'nın kendisiyle görüşmek istediğini arz etmiştir.

İsmet Paşa'yla görüşmek isteyen bir diğer kişi ise Refet Paşa'dır. İsmet Paşa'nın Bandırma ya da Mudanya üzerinden Anadolu'ya geçeceğini

⁵¹ Mustafa Kemal Paşa'dan Rauf Bey'e 10 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 2, lef 1.

⁵² Sürmeli, a.g.e., s. 271.

⁵³ "İsmet Paşa Bu Akşam Geliyor", Tevhid-i Efkâr, 11 Şubat 1923, s. 1.

⁵⁴ Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 10 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 52, lef 1; Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 10 Şubat 1923 tarihli şifre, Şimşir, a.g.e., s. 514.

gazetede gördüğünü söyleyen Refet Paşa, Anadolu kıyılarında İsmet Paşa'yla görüşmenin uygun olabileceğini söylemiş, geliş – gidiş yol ve zamanına dair Adnan Bey'den malumat talep etmiştir.⁵⁵

Adnan Bey ise bu yazıya cevaben,⁵⁶ İsmet Paşa'nın Bükreş'te olduğunu, İstanbul'dan yollanan Gülcemal vapuru ile yarın gece İstanbul'a geleceğini ve trenle Ankara'ya geçeceğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın da İsmet Paşa'yla görüşmek istediğini söyleyen Adnan Bey, İsmet Paşa'nın seyahat rotasını tam olarak bilmediğini ancak kesin olacak geçeceği yerin İstanbul olduğunu, sonraki süreçte daha fazla bilgi verebileceğini ifade etmiştir.

Sürece bakıldığında Refet Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'dan ayrı olarak İsmet Paşa'yla görüşmek istemesi dikkat çekicidir.

Aynı gün Adnan Bey İsmet Paşa'ya iletmiş bir yazısında;⁵⁷ İngiliz Komiser Vekili Henderson'ın Lord Curzon adına İsmet Paşa'ya bir tebligatı⁵⁸ olduğundan bahsetmiş ve Vekilin İsmet Paşa İstanbul'dan geçerken, İşgal Kuvvetleri Komutanı General Charles Harington'la bir görüşme yapma ihtimalini sorguladığını belirtmiştir. Adnan Bey, bu görüşmeyi sağlamak için çalışacağını vaad etmiştir.

10 Şubat günü, süreci takip etmek isteyen gazetecilerin girişimlerini artırdığı görülmektedir. Adnan Bey'den Hariciye Vekaletine gönderilen yazıda;⁵⁹ Jurnal gazetesinden Fransız "Pol Eryu" namındaki gazetecinin,⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'nın buluşacakları yere giderek kendileriyle görüşmek istediği ifade edilmektedir. Bahsi geçen gazeteci "lehdar", Ali Fethi (Okyar) Bey'in tanıdığı ve bazı kaymakamlar tarafından teveccüh ve iltimas gören birisi olarak tanımlanmıştır.

10 Şubat ayrıca, İzmir limanı hadisesinin de hararetle gündemi meşgul ettiği bir gündür. Hariciye Vekaleti, düşman gemilerinin İzmir

⁵⁵ Refet Paşa'dan Adnan Bey'e 10 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 50, lef 1.

⁵⁶ Adnan Bey'den Refet Paşa'ya – kuvvetle muhtemelen – 10 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 50, lef 2.

⁵⁷ Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 10 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 51, lef 1.

⁵⁸ Lord Curzon'dan İsmet Paşa'ya 9 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 523.

⁵⁹ Adnan Bey'den Hariciye Vekaletine 10 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 53, lef 1.

⁶⁰ Vesikada Türkçe olarak okunuşu yazmaktadır.

limanındakiler de dahil olmak üzere atılan torpilleri toplamaya başladığını belirterek İzmir'in herhangi bir yerine çıkartma yapılması halinde bunun düşmanlık olarak algılanacağını ve gerekirse savunulacağını belirtmiştir.⁶¹ Paris Mümessilliği aynı gün bu telgrafın Fransa'ya nota olarak verilir verilmeyeceğini sormuş ve Rauf Bey'den gelen "olur" ile nota olarak verilmiştir.⁶² Yaşanan gerilim kendisini basında da hissettirmektedir.⁶³

11 Şubat günü, tıpkı 10 Şubat günü gibi hararetle muhaberata sahne olmuştur. İsmet Paşa'nın 10 Şubat günü yolladığı yazıyı⁶⁴ 11 Şubat saat 08:30'da alan Rauf Bey aldığı yazıya cevaben Adnan Bey aracılığıyla bir yazı göndermiştir;⁶⁵ Köstence'den⁶⁶ İsmet Paşa tarafından gönderilen telgrafnameyi 11 Şubat saat 10:30'da⁶⁷ aldığını belirten Rauf Bey, yazılanları aynen Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'ya ilettiğini belirtmiştir. Gülcemal vapuru gönderildiğinden ötürü de heyetin beklenenden daha önce gelmesinin ihtimal dahilinde olduğunu söylemiştir. Kendisine yöneltilen eleştirilere de değinen Rauf Bey, İsmet Paşa meselelere tamamen vakıf olduğunda bütün soru işaretlerinin ortadan kalkacağı hususunda ümitlidir.

Bahsedildiği gibi, Rauf Bey, İsmet Paşa tarafından göndertilen yazıyı aynen Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'ya iletmış; İsmet Paşa'ya meselelerle alakalı endişelenmemesi ve rahat olması gerektiğini yazdığını ifade etmiştir. Rauf Bey, Köstence'ye Gülcemal vapuru gönderildiğinden ötürü heyetin sanıldığından daha evvel gelmesinin muhtemel olduğunu belirtmiştir.⁶⁸

⁶¹ Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine 10 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 511 – 512.

⁶² Rauf Bey'den Paris Mümessilliğine 10 Şubat 1923 tarihli telgraf, a.e., s. 512.

⁶³ "Devletler, Harb Gemilerini Limanlarımızdan Çıkarmamak İsrar Ediyorlar", Tevhid-i Efkâr, 10 Şubat 1923, s. 1.

⁶⁴ 27. dipnot.

⁶⁵ "Makine başında" ve "Dakika tehiri caiz değildir" derkenarıyla Rauf Bey'den Adnan Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 515 – 516.

⁶⁶ Bükreş olmalı.

⁶⁷ Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya ve Fevzi Paşa'ya yollattığı yazısında telgrafnameyi saat 08:30'da aldığını söyleyecektir.

⁶⁸ "Dakika tehiri caiz değildir" derkenarıyla Rauf Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya ve Fevzi Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – şifre, Şimşir, a.g.e., s. 514 – 515.

İsmet Paşa tarafından 10 Şubat'ta göndertilen yazının 11 Şubat'ta Anadolu'ya ulaşması ve heyetin ulaşımı için derhal gönderilen Gülcemal vapuru, yolculuğun hal-i hazrının aydınlatılması gerekliliğini doğurmuştur. Anadolu'da İsmet Paşa'yı bekleyenler, bu hususta malumat almaya çalışmışlardır. Çünkü Gülcemal vapuru 11 Şubat saat 09:30 – 10:00'a doğru Köstence limanına yanaşmış idi.⁶⁹ Nitekim basın da İsmet Paşa ve heyetinin 11 Şubat akşamı İstanbul'a varması tasavvurundaydı.⁷⁰

Adnan Bey, İsmet Paşa'nın seyahatine dair malumat istediğini belirten Mustafa Kemal Paşa'ya bir yazı göndertmiştir. Yazıda,⁷¹ Mustafa Kemal Paşa'nın talebine uygun olarak İsmet Paşa'dan bilgi istediğini söyleyen Adnan Bey, Bükreş ile Köstence arasındaki karın çokluğundan ötürü heyetin ancak 11 Şubat günü öğleden sonra Bükreş'ten hareket edebileceğini söylemiş ve buna göre belki 12 Şubat akşamının geç vakitlerinde İstanbul'a ulaşabileceğini belirtmiştir. Toplu görüşmeye dair de emirlerin iletildiği aktarılmıştır.

Aynı mahiyetteki bir yazı Adnan Bey'den Rauf Bey'e de yollanmıştır. Bu yazıda ise,⁷² Bükreş ile Köstence arasındaki durumdan bahsedildikten sonra İsmet Paşa'nın 11 Şubat günü öğleden sonra hareket edebileceğini, gece hareket eder ise 12 Şubat öğlene doğru İstanbul'da olacağını belirtmiştir. Bahsi geçen telgraf, Rauf Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderilmiştir.⁷³

Aynı gün içerisinde Adnan Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e gönderilen yazılarda farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu noktada – belki bizim ulaşamadığımız – İsmet Paşa tarafından Adnan Bey'e, muhaberatın arasında gönderilen bir yazı bu farklılığı oluşturmuş olabilir.

⁶⁹ Sürmeli, a.g.e., s. 273.

⁷⁰ "İsmet Paşa Bu Akşam Geliyor", Tevhid-i Efkar, 11 Şubat 1923, s. 1.

⁷¹ "Makine başında" derkenarıyla Adnan Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 71, lef 1.

⁷² Adnan Bey'den Rauf Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli telgraf, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 4, lef 3; Adnan Bey'den Rauf Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli telgraf, BOA, HR. İM., 16 – 76, lef 3.

⁷³ Rauf Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli şifre, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 4, lef 4.

İsmet Paşa'yla görüşme talebini aktaran bir diğer kişi de Refet Paşa idi. Refet Paşa'ya da bir yazı gönderten Adnan Bey;⁷⁴ İsmet Paşa'nın 12 Şubat gecesi İstanbul'a gelebileceğini, eğer mümkünse İsmet Paşa'yla hep birlikte görüşülmesinin uygun olduğunu ve Mustafa Kemal Paşa'yla İsmet Paşa'nın henüz nerede buluşacaklarının belli olmadığını ifade etmiştir.

Yazışmalarda gün ve zamanlar verilse de bu tarihten itibaren hava koşullarından ötürü gecikmelerin başladığı görülmektedir. Son durumu öğrenen Adnan Bey, İsmet Paşa'nın 12 Şubat saat 16:00'da Bükreş'ten hareket edeceğini Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e bildirmiştir.⁷⁵ Rauf Bey, kendisine ve Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen yazının aynı 11 Şubat'ı 12 Şubat'a bağlayan gece Mustafa Kemal Paşa'ya tekrardan gönderecektir.⁷⁶ Gülcemal vapurunda bekleyenlere de demiryolu hattı karla kapalı olduğunu için İsmet Paşa'nın gecikeceği tebliğ edilmiştir.⁷⁷

Günün devamında İsmet Paşa, askıya alınan konferansın Türkiye ya da diğer devletler tarafından tamamen kesintiye uğradığının ilan edilip edilmediğini ve İzmir hadisesinin sonuçlanıp sonuçlanmadığı Adnan Bey'e sormuştur.⁷⁸ Adnan Bey ise cevaben;⁷⁹ kesintinin resmi olarak ilan edilmediğini, İzmir limanı meselesinin ise henüz neticelenmediğini ancak yumuşamaya başladığını ifade etmiştir. Sorulan sorulara verdiği cevapların yanında Adnan Bey, 15 Şubat'ta İzmir'de olma mecburiyeti bulunan Mustafa Kemal Paşa'yla nerede buluşmak istediğini İsmet Paşa'ya sormuştur.

⁷⁴ Adnan Bey'den Refet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 71, lef 2.

⁷⁵ “Dakika tehir edilemez” derkenarıyla Adnan Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya ve Rauf Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 60, lef 1; “Dakika tehiri mucib-i mesuliyet” derkenarıyla Adnan Bey'den Rauf Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli telgraf, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 4, lef 1 – 2.

⁷⁶ Rauf Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 11 – 12 Şubat tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 4, lef 1.

⁷⁷ Sürmeli, a.g.e., s. 274.

⁷⁸ İsmet Paşa'dan Adnan Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 65, lef 1.

⁷⁹ Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 65, lef 1; Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, Şimşir, a.g.e., s. 516.

Yazışmalarda ve basında 11 Şubat itibariyle İzmir limanı ile ilgili hadisenin konuşulmaya devam ettiği görülmektedir. Basın 11 Şubat itibariyle krizin devam ettiğini belirtse de,⁸⁰ liman krizi gün içerisinde bu tarih itibariyle yatışmaya başlamıştır.⁸¹ Rauf Bey, şifahen İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderdiği mesajında – İsmet Paşa'nın da raporlarına uygun olarak – Türkiye'nin İngiltere'yle bir meselesi olmadığı belirtmiş ve bunun üzerine İngiltere, İzmir limanındaki gemilerini azaltmış, bu durum İngiltere ile olası bir krizi önlemiştir.⁸² Aynı zamanda Adnan Bey, Rauf Bey'den aldığı şifreye istinaden İzmir limanı ile ilgili mevcut durumun İsmet Paşa'nın istediği gibi on beş gün müddetle ve Lozan heyeti memlekete dönüncüye kadar korunacağını, endişe buyurmaması gerektiğini Bükreş'te bulunan İsmet Paşa'ya bildirmiştir.⁸³

Aynı gün, Rauf Bey'in İsmet Paşa'ya gönderilmesi için Adnan Bey'e yazdığı bir yazı da dikkate şayandır. Yazıda,⁸⁴ Meclisin İsmet Paşa'yı Ankara'da dört gözle beklediğini belirten Rauf Bey, Fransızların İsmet Paşa aleyhinde çalıştığının gizli (şifreli) şekilde kendisine söylenmesini rica etmiştir.⁸⁵

11 Şubat gününün devamında Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya mahsus olarak İstanbul Murahhaslığı aracılığıyla bir yazı yollamıştır;⁸⁶ Rauf Bey'e ve doğrudan kendisine gönderilen telgrafnameleri aldığını belirten Mustafa Kemal Paşa, 11 Şubat'ta İzmir'e vardığını aktarmıştır. İsmet Paşa'yla görüşene ve bir netice ortaya çıkana kadar mevcut

⁸⁰ "Limanlarımızın Seddinden Mütevellid İhtilaf Devam Ediyor", Tevhad-i Efkar, 11 Şubat 1923, s. 1.

⁸¹ Akyol, a.g.e., s. 202.

⁸² Demirci, a.g.e., s. 130.

⁸³ "Bizzat açılacaktır" derkenarıyla Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 38, lef 1; "Pek aceledir" derkenarıyla Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, Şimşir, a.g.e., s. 514.

⁸⁴ Rauf Bey'den Adnan Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 55, lef 1; Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli şifre, Şimşir, a.e., s. 515.

⁸⁵ BOA, HR. İM., 16 – 55, lef 2'deki Adnan Bey'den İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihinde gönderilen şifre bununla ilgili olmalıdır.

⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli şifre (şifre ediliş tarihi 12 Şubat 1923), BOA, HR. İM., 16 – 62, lef 1 – 2; "Gayet müstaceldir" derkenarıyla Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet Paşa'ya 11 Şubat 1923 tarihli şifre (Bilal Şimşir bu şifrenin tarihini 13 Şubat 1923 olarak düştür), Şimşir, a.g.e., s. 520.

durumun korunması için gerekli tedbirlerin alındığı ifade edilmiştir. Özellikle İsmet Paşa'nın kafasını kurcalayan İzmir limanı hadisesi de buna dahil olmalıdır. Mustafa Kemal Paşa 10 Şubat'ta gönderdiği yazısına ek olarak burada da Ankara'ya varmadan evvel bir görüşmenin faydalı olacağını belirtmektedir. Bunun için iki farklı seçenek ortaya koymaktadır: İlki, İsmet Paşa'nın Gülcemal vapuruyla doğrudan Bandırma ve oradan İzmir'e gelmesidir. İzmir'de Fevzi Paşa'nın da huzuruyla kısa bir görüşmeden sonra 15 Şubat'ta İzmir İktisat Kongresi'ne katılacaktır. Mustafa Kemal Paşa, 15 Şubat günü kongreye katılımını zorunlu görmektedir ve 19 Şubat günü Ankara'ya hareket etme niyetindedir. O esnada hasta olan Fevzi Paşa sağlığına kavuşursa birlikte Ankara'ya hareket edilecektir. Mustafa Kemal Paşa'nın ortaya koyduğu bir diğer seçenek ise, kendisinin 15 Şubat akşamı kongreye katıldıktan sonra İzmir'den ayrılıp Eskişehir'e gelmesidir. Aynı anda İsmet Paşa'nın da İstanbul'dan hareketi öngörülmüştür. İkinci seçenikle birlikte, bahsedilen mülakat Eskişehir'de yapıp birlikte Ankara'ya hareket edilecektir. Mustafa Kemal Paşa, Kazım (Karabekir) Paşa'nın da kendileriyle olduğunu belirtmiştir.

11 Şubat, süreci takip etmek isteyen gazetecilerin de girişimlerinin arttığı bir tarihtir. Adnan Bey, meseleyle ilgili Rauf Bey'e 4 maddelik bir yazı göndermiştir,⁸⁷

İlk maddede, daha önceden, 7 Şubat günü Nihad Belger Bey'den kartvizit üzerine yazı aldığını ifade ettiğimiz Daily Mail gazetesi muhbir Price'tan bahsedilmektedir.⁸⁸ "İngiltere'nin en fevk okunan ve en ziyade lehimizde bulunan gazetesi" olarak lanse edilen gazetenin muhbirinin Lozan'dan İstanbul'a geldiği ve "fevkalade Türk muhibbi olan" bu gazetecinin İsmet Paşa ile Ankara'ya gitmek istediği aktarılıyor. Belirtildiğine göre bahsi geçen gazeteci, bu fikri İsmet Paşa'ya da açmış ve muhalefet görmemiştir. Adnan Bey, İsmet Paşa İstanbul'a gelmeden gazeteciye bir cevap verilmesini rica etmektedir.

İkinci maddede başka bir gazeteci karşımıza çıkmaktadır. Buenos Aires'te çıkan Prensa namındaki gazeteye mensup birinin de aynı suretle

⁸⁷ Adnan Bey'den Rauf Bey'e 11 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 61, lef 3.

⁸⁸ BOA, HR. İM., 16 – 61, lef 2'de bahsi geçen Price'ın Adnan Bey'e hitaben yazdığı 11 Şubat 1923 tarihli Fransızca bir yazısı vardır.

Ankara'ya gitmek istediğinden bahsedilmektedir. Bu hususta da verilecek cevabın beklendiği aktarılmıştır.

Üçüncü maddede ise Ankara tarafından bilindiği belirtilen Mösyö Galabsi⁸⁹ ile Türk lehdarı olarak görülen Chicago Tribune gazetesinin muhabiri Larry'nin, yine, İsmet Paşa ile Ankara'ya gelmek istediği ve cevabın beklendiği belirtilmektedir.

Dördüncü madde, 10 Şubat günü bahsi geçen Fransız gazeteci "Pol Eryu" ile alakalıdır. "Pol Eryu" namındaki gazetecinin de seyahatini Ankara'ya kadar uzatmak istediği ve bu hususta Fethi Bey'den müsaade aldığı aktarılmaktadır.

11 Şubat akşamı Romanya Dışişleri Bakanı Duca, İsmet Paşa ve beraberindeki heyete akşam yemeği vermiştir,⁹⁰ yemekte; Lord Curzon'un İsmet Paşa'ya İstanbul'da iletilmek üzere bir mesajı olduğu aktarılmıştır.⁹¹ Dışişleri Bakanının Curzon'dan aldığı talimatla İsmet Paşa'yı mevcut şartlarda bir barışa zorladığı söylenebilir.⁹²

12 Şubat'ta, Rumenlerin Lozan için arabuluculuk yapmak istediğini bildiren İsmet Paşa, karla kaplı olan Köstence yolunun henüz açılmaması nedeniyle halen Bükreş'tedir.⁹³ Bükreş'ten Tuna Nehri'ne kadar karın yüksekliği dört metreye ulaşmıştır.⁹⁴ İsmet Paşa, dönüşünün daha fazla gecikmesini engellemek için Gülcemal vapuruna telgraf yollatarak vapurun Tuna Nehri'ne girip İbrail'den heyeti alıp alamayacağını sormuş⁹⁵ fakat vapurun Tuna'ya dahil olamayacağı cevabını almıştır.⁹⁶ Bunun üzerine tekrar Gülcemal vapuruyla iletişim

⁸⁹ Vesikada Türkçe olarak okunuşu yazmaktadır.

⁹⁰ Nur, a.g.e., s. 1161; Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 420.

⁹¹ Dering'ten Curzon'a 11 Şubat 1923 tarihli telgraf, FO, 424/256, s. 537, No: 271; Şimşir, a.g.e., s. 420.

⁹² Demirci, a.g.e., s. 131.

⁹³ İsmet Paşa'dan İcra Vekilleri Riyasetine 12 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 516 – 517; "İsmet Paşa Hala Köstence'ye Gelemedi", Tevhid-i Efkar, 13 Şubat 1923, s. 1.

⁹⁴ Sürmeli, a.g.e., s. 279; Karacan, a.g.e., s. 218.

⁹⁵ Sürmeli, a.g.e., s. 278.

⁹⁶ A.e., s. 275; Karacan, a.g.e., s. 218.

kuran heyet, 12 Şubat akşamı yolun açılmasının beklendiğini ve 13 Şubat sabahı yola çıkılmasının ümit edildiğini aktarmıştır.⁹⁷

Aynı gün Rauf Bey, Adnan Bey aracılığıyla İsmet Paşa'ya bir yazı yollamıştır.⁹⁸ Bahsedilen yazı,⁹⁹ İsmet Paşa'nın 10 Şubat'ta kaleme alıp Rauf Bey'in eline 11 Şubat'ta geçen yazıya¹⁰⁰ şahsi bir cevap olarak kaleme alınmıştır. Rauf Bey, İsmet Paşa'nın endişelerine değinerek, kendisinin yerine vekalet ettiğini hatırlatmış ve – bir hata yaptıysa dahi – o hatanın tamamen Hariciye Vekilliğine vekalet eden kişiye – yani Rauf Bey'e – ait olduğunu ifade etmiştir. Rauf Bey'in diğer değindiği bir mesele, İsmet Paşa'nın, kendisinden habersizce karar aldığı noktasındaki düşüncesidir. Konferansa dair alınan kararlarda İsmet Paşa'nın fikirlerinin esas alındığını belirten Rauf Bey, yalnızca son birkaç gündür yaşanan meselelerde inisiyatif alındığını belirtmiş ve bu kararların isabetli olduğunun anlaşılacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte, yazışmalarda İsmet Paşa'nın karşı çıktığı ve endişelendiği noktalardan bahseden Rauf Bey, bunlara uygun olarak İsmet Paşa dönene kadar meseleler hakkında kesin kararlar verilmediğini ve dolayısıyla hata da yapılmadığını belirtmiştir. İzmir limanı hadisesinde de İsmet Paşa dönünceye kadar kesin bir karar verilmeyeceğinin altını çizmiştir.

İzmir limanı meselesiyle ilgili ise, Paris Mümessilliği son durumu Hariciye Vekaletine aktarmış;¹⁰¹ 10 Şubat'ta yazılıp ardından alınan "olur" ile verilen notadan¹⁰² bahsetmiştir. Buna göre Fransız kanadı; çıkartma yapmak gibi bir düşüncelerinin asla olmadığını fakat limanın torpillenmesi noktasındaki vaziyetin asla kabul edilebilir olmadığını belirtmiştir. Buradan hareketle de limanda bulunan gemilerin her zaman korunacağını altı çizilmiştir.

⁹⁷ Sürmeli, a.g.e., s. 276.

⁹⁸ Rauf Bey'den Adnan Bey'e 12 Şubat 1923 tarihli şifre, Şimşir, a.g.e., s. 517 – 518.

⁹⁹ Rauf Bey bu yazının, İsmet Paşa'yla buluşulduğu zaman verilmesini rica etmiştir. Ancak İsmet Paşa beklenenden geç bir zamanda İstanbul'a gelebilmiştir. Bu durumda yazının, İsmet Paşa'ya geldiğinde mi verildiği yoksa gelişi geciktiği için şifre mi edildiği bilinmemektedir.

¹⁰⁰ 27. dipnot.

¹⁰¹ Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekaletine 12 Şubat 1923 tarihli telgraf, Paris Büyükelçiliği Arşivi (daha sonra PBA olarak gösterilecektir), K.372/1; Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekaletine 12 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 519.

¹⁰² 38. ve 39. dipnot.

12 Şubat'ta İngilizlerin, antlaşmanın imzalanması için çabaları devam etmektedir. 9 Şubat'ta Lord Curzon, İngiltere'nin Bükreş Elçisine İsmet Paşa ile daha fazla iletişim kanalı kurmamak gerektiğini aktarmış idi. Ancak fikrini değiştirmiş olacak ki, 12 Şubat'ta Curzon adına İngiliz Elçiliği tarafından İsmet Paşa'ya "bir sır gibi gizli tutulmuş, dostane yazılmış" bir mesaj ulaştırılmıştır;¹⁰³ Curzon, barışa olan ümidini belirtmiş ve İsmet Paşa'nın barış için Lozan'da çalıştığı gibi Ankara'da da çalışacağına olan inancını ifade etmiştir. İsmet Paşa ise teşekkürlerini cevaben yollatmıştır.

Aynı zamanda İngiliz Hariciye Vekaletinin, İsmet Paşa'ya Curzon'ın mesajını ulaştıracak olan Henderson'a gönderdiği yazıda da,¹⁰⁴ Türklerin bir bölümünün barışa meyilli olduğundan bahsedilerek İsmet Paşa'nın barış için Mustafa Kemal Paşa'yı ikna edebileceği ifade edilmiştir.

13 Şubat günü itibariyle, İsmet Paşa karın çokluğundan ötürü halen Bükreş'ten hareket edememiştir. Süreci Hariciye Vekaletine aktaran Adnan Bey;¹⁰⁵ hareket saatini de henüz öğrenemediğini ekleyerek Hariciye Vekaletinden gönderilen şifreleri Bükreş'e gönderdiğini belirtmiştir.

Aynı nitelikteki bir yazı Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderilmiştir.¹⁰⁶ Yukarıdaki yazıya ek olarak, İsmet Paşa ile görüşmeyi bekleyen Mustafa Kemal Paşa'ya, İsmet Paşa'nın 15 Şubat'tan evvel Anadolu'ya geçebilmesinin beklenmediği ifade edilmiştir. Mevcut durumda, Mustafa Kemal Paşa'nın ikinci görüşme seçeneği olarak sunduğu Eskişehir senaryosunun ancak, mümkün olduğu belirtilmiştir.

Bu yazışmalar sürerken Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya İzmir'deki programının son durumunu aktarmış;¹⁰⁷ 15 Şubat'ta İzmir İktisat

¹⁰³ İnönü, a.g.e., s. 94; Akyol, a.g.e., s. 202.

¹⁰⁴ Foreign Office'ten Henderson'a 12 Şubat 1923 tarihli telgraf, FO, 371/9065; Foreign Office'ten Henderson'a 12 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 422.

¹⁰⁵ Adnan Bey'den Hariciye Vekaletine 13 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 80, lef 1.

¹⁰⁶ Adnan Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 80, lef 1.

¹⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet Paşa'ya 13 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 520.

Kongresi'nin açılışını yapmayı çok önemli gördüğünü söylemiştir. Buna ek olarak ancak 15 Şubat akşamı İzmir'den hareket edebileceğini eklemiş ve Ankara'ya birlikte hareketi uygun bulduğunu ifade etmiştir.

Nitekim İsmet Paşa saat 11:30'da Adnan Bey aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği yazıda ilgili telgrafları aldığını belirterek teşekkür etmiş ve birlikte Eskişehir'de birleşecek surette Ankara'ya hareket edilmesinin uygun olacağını bildirmiştir.¹⁰⁸

Yazışmaların sürdüğü diğer bir tarafta; Mustafa Kemal Paşa'dan Rauf Bey'e gönderilen yazı dikkate şayandır;¹⁰⁹ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın aleyhinde çalışanların mahcup olacakları günün çok uzakta olmadığını söylemektedir. Bu noktada hiç şüphesiz, Rauf Bey'in de dikkat çektiği üzere, Fransız faaliyetlerini ve Meclis'te – özellikle 7 Şubat'ta yapılan gizli oturumda¹¹⁰ – yapılan eleştirileri kastetmektedir. Başkumandanın, İsmet Paşa'ya güveni tamdır. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya İsmet Paşa'yla girişini bu olumsuz tabloya karşı bir tedbir olarak gördüğünü ifade etmektedir. İzmir'deki kongrenin önemine de dikkat çeken Başkumandan, kongreyi açıp İsmet Paşa'yla görüşükten sonra karar almak için acele edilmeyeceğini ifade etmiş ve Rauf Bey'den de müsterih olmasını rica etmiştir.

İsmet Paşa ile görüşmek isteyen bir diğer kişi de Refet Paşa idi. Refet Paşa, kendisinin Karargahının Kurmay Başkanı olan Abdurrahman Nafiz (Gürman) Paşa'ya gönderdiği yazısında, İsmet Paşa'nın malum olan sebeplerden ötürü hareket edemediğini belirtmiş ve İsmet Paşa'yı İstanbul'da bekleyeceğini ifade etmiştir.¹¹¹

¹⁰⁸ İsmet Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya 13 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf, a.e. s. 521.

¹⁰⁹ “Derhal çekilecektir” derkenarıyla Mustafa Kemal Paşa'dan Rauf Bey'e 13 Şubat 1923 tarihli şifre, Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 15 (1923), Kaynak Yayınları, 2005, s. 132; Mustafa Kemal Paşa'dan Rauf Bey'e 13 Şubat 1923 tarihli şifre, Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 424.

¹¹⁰ Akyol, a.g.e., s. 198.

¹¹¹ Refet Paşa'dan Abdurrahman Nafiz Paşa'ya 13 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 76, lef 1.

13 Şubat gününün devamında Adnan Bey, gazetelere gelen bir telgraftan söz etmektedir.¹¹² Telgrafa göre; İsmet Paşa 13 Şubat günü saat 17:00 itibarıyla Köstence'ye ulaşmamış vaziyettedir ve kendisinin ancak yarın Köstence'ye ulaşması ümit edilmektedir.

13 Şubat'ta İzmir limanı ile ilgili hadise, Fransa'da tırmanmaya devam etmiştir. Paris Mümessilliğinin Hariciye Vekaletine aktardığına göre;¹¹³ Fransız basını, İzmir limanındaki gemilerin ayrılması için Türk hükümetinin 3 gün verdiğini ve 3 günün sonunda aksiyon alacağını yazmaktadır. Bu hususta mümessilliğin malumat talebi mevcuttur.

Paris Mümessilliği aynı gün, İstanbul'da olacağını tahmin ettiği İsmet Paşa'ya da bir yazı göndertmiştir;¹¹⁴ Mümessillik, heyete refakat eden Daily Mail gazetesi muhabirinin¹¹⁵ kendi gazetesine İsmet Paşa ile Rıza Nur arasında anlaşmazlık bulunduğu noktasında beyanatı olduğunu belirtmiş ve bu hususta malumat talep etmiştir.

Türk Heyetinin Bükreş'ten Ayrılıp Köstence'ye Ulaşması

14 Şubat günü İsmet Paşa ve beraberindeki heyet Bükreş'ten Köstence'ye gitmek üzere yola çıkmıştır.¹¹⁶ 14 Şubat'ta Rauf Bey, İzmir limanı ile ilgili en son durumu öğrenmek isteyen Paris Mümessilliğine bir yazı yazmıştır. Yazıda;¹¹⁷ İtilaf devletlerinin barışa kadar savaş gemilerini çekmeyeceğine dair nota verdiklerini söyleyen Rauf Bey, bu notanın açıkça tekrardan yazılması için üç gün süre verildiğini ifade etmiştir. Bahsi geçen üç günün bundan ibaret olduğunun altını çizmiştir. Meselenin, Türk tarafının Mudanya ateşkesine, İtilaf tarafının ise Mondros

¹¹² Adnan Bey'den Hariciye Vekaletine 13 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – telgraf, BOA, HR. İM., 16 – 76, lef 2.

¹¹³ Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekaletine 13 Şubat 1923 tarihli telgraf, PBA, K.372/1; Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekaletine 13 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 522.

¹¹⁴ Paris Mümessilliğinden İsmet Paşa'ya 13 Şubat 1923 tarihli telgraf, PBA, K.372/1; Paris Mümessilliğinden İsmet Paşa'ya 13 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.e., s. 523.

¹¹⁵ Eğer meseleyi takip eden birden fazla Daily Mail gazetesine mensup muhabir yok ise, bahsi geçen Price olmalı.

¹¹⁶ "İsmet Paşa Bükreş'ten Hareket Etti", Tevhid-i Efkar, 15 Şubat 1923, s. 1.

¹¹⁷ Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine 14 Şubat 1923 tarihli telgraf, PBA, K.372/1; Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine 14 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., s. 525.

ateşkesine dayanmasıyla ortaya çıktığını söyleyen Rauf Bey, İsmet Paşa gelinceye kadar karşı cevap verilmeyeceğini söylemiştir.

Bu noktada, İsmet Paşa'nın muhaberatı takındığı tavır etkili olmuş gibi gözüküyor. Nitekim, basında da vaziyetin korunacağı haberleri çıkmıştır.¹¹⁸

15 Şubat günü, süreci takip etmek isteyen gazetecilerle ilgili gelişmelerin yaşandığı bir gündür. – Tespit edilene göre – 7 ve 11 Şubat tarihlerinde müracaatlarını yapan Daily Mail gazetesi muhabiri Price hakkında Adnan Bey tarafından yapılan tahkikat gazetecinin lehine çıkmıştır ve İsmet Paşa'yla Ankara'ya gitmesinde bir sıkıntı görülmemiştir.¹¹⁹ Bu noktada, Paris Mümessilliği tarafından Daily Mail muhabiri hakkında gönderilen yazının¹²⁰ – o esnada İstanbul'da olmayan İsmet Paşa'ya hitaben gönderildiği için – ya yerine ulaşmadığı ya da Adnan Bey tarafından göz ardı edildiği yorumu yapılabilir.

– Tespit edilene göre – ilk kez 10 Şubat günü, gerekli izinleri almak için müracaatta bulunan ve 11 Şubat'ta girişimlerine devam eden Jurnal Gazetesinin muhabiri "Pol Eryu" namındaki gazeteciye ise Ankara'ya gitmesi için izin çıkmıştır, ancak, kendisinin İsmet Paşa refakatinde gitmesi hususunda Adnan Bey'in ilgili makamdan konu hakkında detaylı bilgi alma talebi olmuştur.¹²¹

Bahsedildiği üzere, aslında 14 Şubat'ta Bükreş'ten yola çıkan İsmet Paşa ve heyeti, Bükreş – Köstence arasında bulunan 3.5¹²² saatlik yolu kardan ötürü 36 saatte alabilmiştir¹²³ ve ancak arkadan gelen bir lokomotifin ittirmesiyle¹²⁴ 16 Şubat sabahı saat 06:00'da¹²⁵ Köstence'ye varabilecektir. Gülcemal vapurundaki gazeteciler, İsmet Paşa ve heyetini 15 Şubat'tan itibaren heyecanla beklemekte olduklarını ve sürekli gelen

¹¹⁸ "İzmir'de Muvakkaten Vaziyet Muhafaza Edilecek", Tevhid-i Efkâr, 15 Şubat 1923, s. 1.

¹¹⁹ Adnan Bey'den – kuvvetle muhtemelen – Hariciye Vekaletine 15 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 92, lef 1.

¹²⁰ 112. dipnot.

¹²¹ Adnan Bey'den – kuvvetle muhtemelen – Hariciye Vekaletine 15 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 67 – 7, lef 2.

¹²² İsmet Paşa 5 saat olarak söylemektedir bkz.: Sürmeli, a.g.e., s. 279.

¹²³ Karacan, a.g.e., s. 218; Şimşir, a.g.e., 512; Akyol, a.g.e., s. 204; Sürmeli, a.g.e., s. 279.

¹²⁴ Sürmeli, a.g.e., s. 279; Karacan, a.g.e., s. 218.

¹²⁵ Sürmeli, a.g.e., s. 278.

kar – çığ haberlerinin artık bitkinlik yarattığını aktarmaktadır.¹²⁶ Heyette bulunan Rıza Nur da yolculuğun belli kısımlarında trenin kara saplandığını, Romanya hükümetinin Bükreş'ten amele ve asker göndererek birkaç günde yolu açtığını söylemektedir.¹²⁷ Rıza Nur ayrıca, Gülcemal vapurunu istettiği ve “milletin parasını israf ettiği” için de İsmet Paşa'ya tepkilidir.¹²⁸

Türk Heyetinin İstanbul'a Gelişi

Gülcemal vapurunun gönderilmesinden 6 gün sonra heyet, 16 Şubat saat 08:00'da¹²⁹ vapura binmiştir.¹³⁰ Yolculuk boyunca İsmet Paşa, Gülcemal vapuruyla birlikte Köstence'ye gelen 10 kadar gazetecinin¹³¹ sorularını cevaplamıştır.¹³² 16 Şubat gecesi saat 22:00'da¹³³ ise İstanbul'a gelmiştir.¹³⁴

Rıza Nur'un aktardığına göre; İstanbul Şehremaneti heyet için Pera Palas'ı hazırlamıştır fakat Rıza Nur şahsen kabul etmemiştir.¹³⁵ Nitekim 17 Şubat günü, Rıza Nur'un Adnan Bey aracılığıyla gönderdiği yazı ile Tevfik Rüşdü (Aras) Bey'den oda talebi mevcuttur.¹³⁶

¹²⁶ A.e., s. 277.

¹²⁷ Nur, a.g.e., s. 1161; Ali Naci Karacan da bunu tasdiklemektedir bkz.: Karacan, a.g.e., s. 218.

¹²⁸ Nur, a.g.e., s. 1161 – 1162.

¹²⁹ Akyol, a.g.e., s. 204.

¹³⁰ Adnan Bey'den – kuvvetle muhtemelen – Harciye Vekaletine 16 Şubat 1923 tarihli telgraf, BOA, HR. İM., 16 – 96, lef 1; “İsmet Paşa Köstence'den Hareket Etti”, Tevhid-i Efkar, 17 Şubat 1923, s. 1.

¹³¹ Sürmeli, a.g.e., s. 269.

¹³² Akyol, a.g.e., s. 204. Bkz.: Sürmeli, a.g.e., s. 278 – 282; Karacan, a.g.e., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1943.

¹³³ “İsmet Paşa İle Heyet-i Murahhasamız Dün Gece Şehrimize Muvasalat Ettiler”, Tevhid-i Efkar, 17 Şubat 1923, s. 1; Akyol, a.g.e., s. 204.

¹³⁴ Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 425; Karacan, a.g.e., s. 218.

¹³⁵ Nur, a.g.e., s. 1162.

¹³⁶ Adnan Bey'den Hariciye Vekaletine 17 Şubat 1923 tarihli – muhtemelen – telgraf, BOA, HR. İM., 16 – 98, lef 1.

17 Şubat'ta Lord Curzon'un, İsmet Paşa'ya vermesi için mesaj yollattığı Henderson ve Harington¹³⁷ ile İsmet Paşa görüşmüştür;¹³⁸ Henderson, İsmet Paşa'ya bir dostluk mesajı sunmuştur. Curzon mesajda, taraflar arasındaki problemlerin büyük bir kısmının Lozan'da çözüldüğünü ve özellikle Türk – İngiliz heyetleri arasında dostluğun hüküm sürdüğünü belirtmiştir. Curzon, “bir dost olarak hatırlanmayı” istediğini belirterek yakında İsmet Paşa'yla el sıkışmak istediğini ifade etmiştir. İsmet Paşa ise mukabil olarak yine Henderson aracılığıyla teşekkürlerini iletmiştir.

17 Şubat günü saat 21:00'da İsmet Paşa'nın Haydarpaşa Garı'ndan hareket ederek 18 Şubat öğleninde Eskişehir'e varacağı Adnan Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa ve Hariciye Vekaletine bildirilmiştir.¹³⁹

İsmet Paşa'nın da dahil olduğu 26¹⁴⁰ kişilik heyetin ve eşyalarının taşınmasının sağlanması için İstanbul Murahhaslığından İzmit'te bulunan 1. Ordu Kumandanlığına bir yazı gönderilmiştir. Yazıda;¹⁴¹ İsmet Paşa'nın da içinde bulunduğu 26 kadar kişinin Haydarpaşa'dan Ankara'ya doğru hareket edeceği belirtilmiştir. Kumandanlıktan, Bilecik'ten Karaköy'e¹⁴² kadar heyetin ve eşyalarının nakli için mümkün olduğu kadar binek otomobil ve üç yük otomobilinin hazır bulundurulması rica edilmiştir.

Rıza Nur eşyaların nakil meselesinden bahsederken;¹⁴³ “Büyükköprü'ye” geldiklerinde köprü dinamitlendiği için geçişin yapılamadığından ve diğer trene binmek için buldukları trenden inmek zorunda kaldıklarından bahsetmiştir. Ayrıca, kendi eşyasını kendi taşımak zorunda kaldığını iddia etmiştir.

¹³⁷ “İsmet Paşa Dün Müttefikin Mümessilleri İle Görüştükten Sonra Ankara'ya Hareket Etti”, Tevhid-i Efkâr, 18 Şubat 1923, s. 1.

¹³⁸ Henderson'dan Curzon'a 17 Şubat 1923 tarihli telgraf, FO, 424/256, s. 552 – 553, No: 402; Şimşir, a.g.e., s. 426 – 427; Akyol, a.g.e., s. 205.

¹³⁹ Adnan Bey'den Mustafa Kemal Paşa'ya ve Hariciye Vekaletine 17 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – şifre, BOA, HR. İM., 16 – 100, lef 1.

¹⁴⁰ Basında Lozan'dan gelen heyetin 18 kişi olduğu yazmakta, gazetecilerle ve refakatçilerle birlikte 26'ya ulaşmış olmalı.

¹⁴¹ – Kuvvetle muhtemelen – Adnan Bey'den 1. Ordu Kumandanlığına 17 Şubat 1923 tarihli şifre, BOA, HR. İM., 16 – 100, lef 2.

¹⁴² Bilecik ilinin Pazaryeri ilçesine bağlı Karaköy.

¹⁴³ Nur, a.g.e., s. 1162.

Türk Heyetinin Eskişehir Üzerinden Ankara'ya Dönmesi

İsmet Paşa ve heyeti 18 Şubat saat 16:30'da Eskişehir'e ulaşmış¹⁴⁴ ve aynı gün,¹⁴⁵ planlandığı gibi Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ile Eskişehir'de buluşmuştur.¹⁴⁶ Buluşmaya Rauf Bey'in çağırılmaması dikkat çekmektedir.¹⁴⁷ Eskişehir'de trenin içindeki görüşme saatlerce sürmüştür.¹⁴⁸ Görüşmenin ardından Ankara'ya doğru yola çıkılmıştır.

20 Şubat günü saat 10:00'da¹⁴⁹ Hariciye Vekili İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'yla beraber Ankara'ya dönmüş¹⁵⁰ 20 Şubat akşamı yapılan Heyet-i Vekile toplantısına katılmış¹⁵¹ ve 21 Şubat tarihinden itibaren görevine başladığı tamim olarak beyan olunmuştur.¹⁵² 20 Şubat'ta Henderson da Curzon'a, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'nın buluşup Ankara'ya gittiğini bildirmiştir.¹⁵³

21 Şubat günü, İsmet Paşa ve heyetine tahsis edilen trenin Bilecik'e kadar olan ücretinin 63,887 kuruş olduğu ve meblağın Anadolu Şimendifer Kumpanyası tarafından talep edildiği Hariciye Vekaletine bildirilmiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁴ "İsmet Paşa Eskişehir'e Vasil Oldu", Tevhid-i Efkar, 19 Şubat 1923, s. 1.

¹⁴⁵ Taha Akyol bu buluşmanın 19 Şubat sabahı gerçekleştiğini söylemektedir bkz.: Akyol, a.g.e., s. 205.

¹⁴⁶ İnönü, a.g.e., s. 95; Gazi M. Kemal, Nutuk, Ankara, Kaynak Yayınları, 2015, s. 550; Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 427.

¹⁴⁷ Akyol, a.g.e., s. 205.

¹⁴⁸ İnönü, a.g.e., s. 96.

¹⁴⁹ Karacan, a.g.e., s. 223.

¹⁵⁰ Şimşir, a.g.e., s. 429; Akyol, a.g.e., s. 207.

¹⁵¹ Akyol, a.g.e., s. 207 ve 212.

¹⁵² Hariciye Vekili Suad'tan Tiflis Mümessilliğine 21 Şubat 1923 tarihli şifre, DBTDA, SSCB (571), 36080 – 142533 – 83, görüntü 1; Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine 21 Şubat 1923 tarihli telgraf, PBA, K.372/1; Hariciye Vekaletinden Paris Mümessilliğine 21 Şubat 1923 tarihli telgraf, Şimşir, a.g.e., Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 526.

¹⁵³ Henderson'dan Curzon'a 20 Şubat 1923 tarihli telgraf, FO, 371/9067/E.2030 ve FO 424/256, s. 576, No: 328; Şimşir, a.g.e., Bilgi Yayınevi, 2012, s. 429. Henderson Curzon'a, Taha Akyol'un belirttiği gibi İsmet Paşa'yla Mustafa Kemal Paşa'nın Eskişehir'de 18 Şubat'ta değil, 19 Şubat'ta buluştuklarını yazmıştır.

¹⁵⁴ Adnan Bey'den Hariciye Vekaletine 21 Şubat 1923 tarihli – kuvvetle muhtemelen – telgraf, BOA, HR. İM., 16 – 113, lef 3; BOA, HR. İM., 16 – 113, lef 1 – 2'de faturalar bulunmaktadır.

Sonuç

Lozan Barış Konferansı'na ara verilmesiyle birlikte yola çıkan İsmet Paşa ve beraberindeki heyetin yolculuğu, olumsuz hava koşulları nedeniyle oldukça sıkıntılı geçmiştir. 10 Şubat günü Bükreş'e ulaştıklarında heyetin tasavvuru 14 Şubat günü İstanbul'da olup hiç durmadan Ankara'ya gitmek idi. Heyetin Bükreş'e ulaştığı haber alınır alınmaz Gülcemal vapurunun gönderilmesi, sürecin daha hızlı ilerlemesi beklentisini doğurduysa da, heyet kendi tasavvurundan 2 gün sonra, basın ve devlet erkanının tasavvurundan ise 4 – 5 gün sonra İstanbul'a varabilmiştir. Heyetin dönüş yolculuğu sadece lojistik açıdan değil, aynı zamanda siyasi açıdan da sıkıntılıdır. Oldukça nazik bir durumda olan Lozan süreci ve akabinde yaşananlar göz önüne alındığında, bu gecikme bazı sıkıntıların ve meselelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

İlk olarak, daha başlangıçta dönüş yolunun nasıl olacağına dair heyet içerisinde çatlak sesler çıkmış; heyette bulunan Rıza Nur, Bulgaristan üzerinden bir güzergah çizmek istemiştir. Bu düşünce pek kayda değer bulunmamakla birlikte, diğer bir güzergah noktasında Eleftherios Venizelos'un güvence vermesine karşın İsmet Paşa'nın hem siyaseten hem de emniyet açısından Yunanistan'ın içinden geçmek istemediği göze çarpmaktadır. Bu karar, yalnızca güvenlik kaygılarından kaynaklanan pratik bir tercih değil, aynı zamanda yolculuğun daha geniş siyasi ve sembolik anlamını yansıtmaktadır. Milli Mücadele'den ve kesintiye uğramış Lozan Barış Konferansı'ndan yeni çıkmış olan Türkiye, uluslararası alanda egemenliğini ve onurunu sağlam bir şekilde savunmaya kararlıydı. Yunanistan'ın kontrolündeki bölgelerden geçmek, savaşın hatıralarının taze olduğu yerlerde, bir taviz verme veya zayıflık olarak algılanabilirdi. İsmet Paşa, heyetin ve ülkenin onurunu korumanın önemini kavrayarak, alternatif bir güzergahın daha uygun olacağına karar vermiştir. Ancak, heyet içerisindeki bazı kimselerin ve yabancı gazetecilerin Yunanistan üzerinden Karaağaç vasıtasıyla direkt Türkiye'ye ulaştığı da tespit edilmiştir. Sonuç olarak heyet için Romanya üzerinden deniz yolunun da kullanılacağı bir rota çizilmişse de yolculuk esnasında yaşanan sıkıntılardan ötürü yolculuğun ortasında alternatif yollar aranmıştır.

İkinci mesele, İzmir limanı ile alakalıdır. Lozan Barış Konferansı'nda görüşmelerin kesilmesinden sonra ve yolculuğun başından itibaren

Türkiye'nin Müttefik devletlere bir cevabı olarak kendisini hissettirmeye başlayan İzmir limanı hadisesi İsmet Paşa'yı oldukça tedirgin etmiştir. Yolda çektiği sıkıntıların üstüne Hariciyeyle ilgili meselelerin yoğunlaşmaya başlaması, İsmet Paşa ve kendisinin yerine vekalet eden Rauf Bey'in arasını açmaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın da isteğiyle sürece el atmak durumunda kalmıştır. İsmet Paşa ve Rauf Bey arasına giren bu soğukluk Lozan Barış Konferansı'nın ikinci döneminde kendisini daha net şekilde hissettirecektir.

Üçüncü olarak, İsmet Paşa'yla temas kurmak isteyen devlet erkani ve gazeteciler göze çarpmaktadır. Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa, özellikle konferansın kesilmesinden sonra atılacak adımlar noktasında İsmet Paşa ile toplu bir görüşme niyetindeyken, Refet Paşa ve Adnan Bey gibi isimler İsmet Paşa'yla herkesten evvel temas kurmak istemişlerdir. İsmet Paşa Eskişehir'e vardığında Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa ile görüşürken, bu görüşmede dönemin İcra Vekilleri Heyeti Reisi olan Rauf Bey'in olmaması dikkat çekicidir. Görüşme taleplerinin bazılarının böyle dağınık ve kimi bireysel girişimlerle yapılmış olması devlet yöneticilerinin içinde belli noktalarda anlaşmazlıklar olduğunu ve İsmet Paşa'yı sonraki süreç için etkilemek istediklerini göstermektedir.

Temasları yakından takip etmek isteyen gazeteciler de daha heyet Lozan'dan ayrılır ayrılmaz faaliyete geçmişlerdir. Bu hususta Adnan Bey ve Rauf Bey'le süreci yürüten yabancı gazeteciler, sürece "tanıdık" dahil etmek suretiyle imtiyazlar elde etmeye çalışmış ve İsmet Paşa'yı Ankara'ya kadar takip etmek istemişlerdir. Yabancı gazetecilerin bu ilgisi, kesintiye uğrayan barış konferansına ve yeni kurulacak olan Türk devletine duyulan uluslararası ilgiyi göz önüne sermektedir. Türk basınına mensup gazeteciler de Gülcemal vapuruyla birlikte Köstence'ye kadar İsmet Paşa'yı almaya gitmiş ve 5 gün boyunca heyeti Köstence limanında beklemişlerdir.

Bu çalışma; Özde, dipnotlarda ve Kaynakçada belirtilen arşiv kaynakları temel alınarak kaleme alındığından, diğer tür kaynaklar, özellikle – seyahat sürecini detaylı verdiği ve başyazarını Gülcemal vapuru ile gönderdiği Tevhid-i Efkâr örneği üzerinden – gazete destekleyici olarak kullanılmıştır. Çalışmanın konu aldığı süreç, farklı basın kaynakları temel alınarak yapılır ise literatüre ayrıca bir katkı da sağlanmış olacaktır.

Sonuç kısmında üç madde olarak verilen; yolculuk esnasında ortaya çıkan mesele ve tartışmaların takibi de hem arşiv kaynaklarında hem basında hem de araştırma eserlerinde ayrı ayrı yapılabilir. Bu takip neticesinde elde edilecek verilerin fazlalığı, her meselenin ayrı birer çalışma konusu yapılabileceğini gösterecektir. Literatürdeki benzer çalışmalardan farklı olarak, konusu doğrudan Lozan Barış Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönem olan bu çalışmayla birlikte, bahsi geçen dönemle ilgili çalışmaların artması ümit edilmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 37.
- BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 472 – 38.
- BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 1.
- BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 2.
- BCA, 30-10-0-0 / Muamelat Genel Müdürlüğü, 218 – 473 – 4.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA, HR. İM., 16 – 38.
- BOA, HR. İM., 16 – 47.
- BOA, HR. İM., 16 – 50.
- BOA, HR. İM., 16 – 51.
- BOA, HR. İM., 16 – 52.
- BOA, HR. İM., 16 – 53.
- BOA, HR. İM., 16 – 55.
- BOA, HR. İM., 16 – 60.
- BOA, HR. İM., 16 – 61.
- BOA, HR. İM., 16 – 62.
- BOA, HR. İM., 16 – 65.
- BOA, HR. İM., 16 – 71.
- BOA, HR. İM., 16 – 76.
- BOA, HR. İM., 16 – 80.
- BOA, HR. İM., 16 – 92.
- BOA, HR. İM., 16 – 98.
- BOA, HR. İM., 16 – 100.
- BOA, HR. İM., 16 – 113.

BOA, HR. İM., 67 – 7.

BOA, HR. İM., 235 – 57.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

DBTDA, SSCB (571), 36080 – 142533 – 83.

DBTDA, SSCB (571), 36080 – 142533 – 86.

DBTDA, SSCB (571), 36080 – 142533 – 87.

Foreign Office (Bilal Şimşir aracılığıyla ulaşılmıştır)

FO, 371/9065.

FO, 371/9067/E.2030.

FO, 424/256.

Paris Büyükelçiliği Arşivi (Bilal Şimşir aracılığıyla ulaşılmıştır)

PBA, K.372/1.

Zabıt Ceridesi

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 3.

Sürelî Yayınlar

“Devletler, Harb Gemilerini Limanlarımızdan Çıkarmamakta İsrar Ediyorlar”, *Tevhid-i Efkar*, 10 Şubat 1923.

“İsmet Paşa Bu Akşam Geliyor”, *Tevhid-i Efkar*, 11 Şubat 1923.

“İsmet Paşa Bükreş'ten Hareket Etti”, *Tevhid-i Efkar*, 15 Şubat 1923.

“İsmet Paşa Çarşamba Günü Hareket Ediyor”, *Tevhid-i Efkar*, 6 Şubat 1923.

“İsmet Paşa Dün Müttefikîn Mümessilleri İle Görüştüktan Sonra Ankara'ya Hareket Etti”, *Tevhid-i Efkar*, 18 Şubat 1923.

“İsmet Paşa Eskişehir'e Vasıl Oldu”, *Tevhid-i Efkar*, 19 Şubat 1923.

“İsmet Paşa Hala Köstence'ye Gelemedi”, *Tevhid-i Efkar*, 13 Şubat 1923.

“İsmet Paşa İle Heyet-i Murahhasamız Dün Gece Şehrimize Muvasalat Ettiler”, *Tevhid-i Efkar*, 17 Şubat 1923.

“İsmet Paşa Köstence'den Hareket Etti”, *Tevhid-i Efkar*, 17 Şubat 1923.

“İzmir'de Muvakkaten Vaziyet Muhafaza Edilecek”, *Tevhid-i Efkar*, 15 Şubat 1923.

“Limanlarımızın Seddinden Mütevellid İhtilaf Devam Ediyor”, *Tevhid-i Efkar*, 11 Şubat 1923.

Kitap ve Makaleler

Akın, Veysi, "Trakya'nın Türklere Devir Teslimi", Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1994.

- Akyol, Taha, *Bilinmeyen Lozan*, İstanbul, Doğan Kitap, 2014.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt: 15 (1923), Kaynak Yayınları, 2005.
- Demirci, Sevtap, *Belgelerle Lozan*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2011.
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, Kaynak Yayınları, 2015.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Ed. Sabahattin Selek, Cilt: 2, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.
- Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1943.
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, Ed. Heidi Schmit, Cilt: 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967.
- Sürmeli, Serpil, "Ebuzziyazade Velid Bey'in Kaleminden Lozan Konferansı Dönüşü İsmet Paşa'yı Gülcemal Vapuru'nda Köstence'de Beklerken (10-16 ŞUBAT 1923)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 53, 2013.
- Şimşir, Bilal N., *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, 2012.
- Şimşir, Bilal N., *Lozan Telgrafları*, Cilt: 1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Extended Abstract

After the Lausanne Peace Conference adjourned without a final agreement being reached, delegations from the participating countries began the process of returning to their homelands. The conference, which had commenced in November 1922, was a crucial platform for post-war negotiations aimed at settling territorial and diplomatic disputes between Türkiye and the Allied powers, especially following the rejection of the Treaty of Sèvres by the Turkish National Movement. The Turkish delegation, led by İsmet (İnönü) Pasha, was tasked with representing the will be newly established Turkish Republic in these negotiations. Although progress had been made in Lausanne, the lack of a final settlement meant that the Turkish delegation had to temporarily return home, a journey that would take place between February 7 and 21, 1923.

İsmet Pasha, who played a central role in the peace negotiations, led the Turkish delegation during a highly sensitive time for Turkish foreign policy. The delegation's journey back to Anatolia was not merely a logistical challenge but also a politically charged event, as the international and domestic political environment was fraught with tension. The delegation departed from Lausanne on February 7, 1923, and began their long and complex journey back to Türkiye. Their route took them first to Bucharest, where they arrived on February 10 after a three-day train ride. The journey was immediately beset by difficulties, including harsh weather conditions and delays. Upon reaching Bucharest, the delegation found themselves stranded due to the unfavorable weather, forcing them to stay in the city until February 14.

During their extended stay in Bucharest, the Turkish delegation was not idle. While awaiting better weather conditions to continue their journey, they remained in constant communication with Ankara. The political situation was precarious, and İsmet Pasha was in close contact with the Turkish government to provide updates on the delegation's progress and address ongoing diplomatic concerns. The Turkish leadership in Ankara, including Mustafa Kemal (Atatürk) Pasha, closely monitored the delegation's journey, as the outcome of the Lausanne Conference and the decisions made in the coming weeks would have a significant impact on Türkiye's future.

One of the primary concerns of the Turkish delegation and government during this period was the route the delegation would take to return to Anatolia. İsmet Pasha was particularly determined to avoid traveling through Greek-controlled territories, given the tense relations between Turkey and Greece following the Greco-Turkish War. This decision was not merely a practical one driven by safety concerns but also a reflection of the broader political and symbolic significance of the journey. Turkey, having recently

emerged from a brutal war of independence, was keen to assert its sovereignty and dignity on the international stage. Traveling through Greek-controlled areas, where the memory of the recent conflict was still fresh, would have been seen as a concession or a sign of weakness. Ismet Pasha, understanding the importance of maintaining the delegation's dignity, decided that an alternative route would be more appropriate.

Thus, the delegation opted to travel through Romania, specifically via the port city of Constanta, rather than risk passing through Greek territory. This decision demonstrated Ismet Pasha's diplomatic acumen and his ability to navigate the delicate political landscape of the time. It also reflected Türkiye's broader foreign policy goals, which were centered around maintaining sovereignty and avoiding any appearance of submission to foreign powers. The Lausanne Conference was itself a testament to Türkiye's determination to renegotiate the harsh terms of the Treaty of Sèvres and to emerge from the post-war settlement with its territorial integrity and sovereignty intact. The delegation's route home, therefore, was not just a matter of logistics but a significant political statement about Türkiye's position in the world.

The delegation's journey continued on February 14, when they departed from Bucharest for Constanta. Upon arriving in Constanta, they boarded the *Gülcemal*, a steamship that had been sent by the Turkish government to transport the delegation safely back to Türkiye. The ship set sail for Istanbul, and after a two-day journey across the Black Sea, the delegation arrived in Istanbul on the evening of February 16. The *Gülcemal*'s arrival in Istanbul was a significant event, as it marked the return of the delegation to Turkish soil after months of intense negotiations in Lausanne.

Upon their arrival in Istanbul, the delegation was greeted with great anticipation by Turkish officials and the public alike. The Turkish leadership, including Mustafa Kemal Pasha, awaited the delegation's return with a sense of urgency, as the next steps in the peace process hinged on the delegation's insights and experiences from Lausanne. The political climate in Türkiye was tense, with many crucial decisions needing to be made regarding the ongoing negotiations with the Allied powers. Ismet Pasha, as the head of the delegation and a key figure in Turkish diplomacy, was expected to brief the government on the latest developments and help shape the country's foreign policy strategy moving forward.

The delegation did not linger long in Istanbul, as their ultimate destination was Ankara, where they would report directly to the Turkish Grand National Assembly and the country's leadership. On the evening of February 17, the delegation boarded a train for the final leg of their journey to Ankara. The

delegation spent the night of February 18-19 in Eskişehir, where they rested and prepared for the final stretch of their journey.

One of the most significant aspects of the delegation's journey was the level of international attention it garnered. As the Lausanne Peace Conference had been a major diplomatic event, the Turkish delegation's return was closely followed by both local and foreign journalists. Reporters from various countries sought interviews with Ismet Pasha and other members of the delegation, hoping to gain insight into the Turkish position on key issues and the broader geopolitical implications of the conference. The intense media attention reflected the global significance of the Lausanne negotiations, which were seen as a pivotal moment in the post-World War I order.

The delegation's return journey became a focal point for the international press, as it symbolized not only the end of the first phase of the Lausanne negotiations but also the beginning of a new chapter in Turkey's foreign relations. The outcome of the conference would have far-reaching consequences for the balance of power in the region and the future of Türkiye's relationship with the Allied powers. Journalists eagerly followed the delegation's movements, seeking any clue about the direction the peace talks would take when they resumed.

Additionally, the return of the delegation was fraught with diplomatic and political issues, most notably the dispute over the Izmir Port Issue. The disagreement between Ismet Pasha and Rauf (Orbay) Bey, a key political figure in Ankara, over the blocking of foreign ships in Izmir's port during this period intensified tensions between the two.

Throughout the journey, Ismet Pasha remained in close contact with Turkish officials, providing regular updates on the delegation's progress and addressing concerns related to both the logistical aspects of the trip and the broader political situation. His leadership during this time was characterized by a careful balancing act between maintaining Turkey's sovereignty and avoiding unnecessary conflicts with foreign powers. Ismet Pasha's cautious approach to diplomacy reflected his understanding of the delicate nature of the negotiations and the importance of preserving Türkiye's newfound independence while navigating the complex international landscape.

The delegation's arrival in Ankara on February 20 was a momentous occasion. After a journey that had spanned two weeks and crossed multiple countries, the Turkish delegation finally returned to the heart of the Turkish Republic. Their arrival was met with great anticipation by the Turkish government and the public, as it marked the culmination of months of diplomatic efforts in Lausanne. The delegation immediately set to work briefing

the government on the latest developments in the peace process and preparing for the next phase of negotiations.

Ismet Pasha's leadership was instrumental during this period, as he provided the Turkish leadership with valuable insights into the dynamics of the Lausanne negotiations and the positions of the Allied powers. His diplomatic experience and strategic thinking helped guide the government's decision-making process as they prepared for the resumption of the peace talks. The delegation's return also provided an opportunity for the Turkish government to reflect on the progress made thus far and to consider the best path forward in securing a favorable peace settlement.

The political climate in Türkiye during this period was marked by both hope and uncertainty. The Lausanne Conference had provided an opportunity for Türkiye to renegotiate the terms of its post-war settlement, but the outcome of the negotiations was still far from certain. The delegation's return was seen as a crucial moment in this ongoing process, as it signaled the end of one phase of the negotiations and the beginning of another. The Turkish leadership was acutely aware of the stakes involved, and they approached the next phase of the negotiations with a sense of urgency and determination.

In conclusion, the Turkish delegation's journey from Lausanne to Ankara in February 1923 was a pivotal moment in Turkish history. It reflected the broader political and diplomatic challenges facing the newly established Turkish Republic as it sought to assert its sovereignty and negotiate a favorable peace settlement with the Allied powers. The delegation's return, marked by both logistical difficulties and political tensions, was a key step in Türkiye's efforts to secure its place in the international order and establish itself as a sovereign nation. The leadership of Ismet Pasha, coupled with the determination of the Turkish government, ensured that this journey was not just a physical return but a symbol of Turkey's resilience and strength in the face of adversity.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Emevîler Döneminde İktidarın Dönüşümü: Velihtlık Meselesi ve Yıkılış Sürecine Etkileri

Shaban İsmael Raouf Raouf* – Efe Yeşildurak**

(ORCID: 0009-0008-5406-2414 / 0000-0003-4924-7998)

Makale Gönderim Tarihi
21.05.2024

Makale Kabul Tarihi
25.11.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Raouf Raouf, S. İ., Yeşildurak, E., “Emevîler Döneminde İktidarın Dönüşümü: Velihtlık Meselesi ve Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 857-886.

APA: Raouf Raouf, S. İ., Yeşildurak, E. (2025). Emevîler Döneminde İktidarın Dönüşümü: Velihtlık Meselesi ve Yıkılış Sürecine Etkileri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 857-886.

Öz

Tarihin muhtelif dönemlerinde pek çok lider ortaya çıkmış ve bu liderler arasında özellikle siyasi veya dini bir sistemin kurulmasında rol oynayanlar ön planda olmuştur. Hatta günümüzde de bu tarihi karakter ve olaylarla ilgili tartışmalar devam etmektedir. Orta Çağ'da İslam'ın ortaya çıkışı ve yayılmasıyla birlikte tarihi akışın değiştiğini söylemek mümkündür. Bilhassa Hz. Muhammed'in vefatı ardından siyasi ve dini pek çok karışıklık meydana gelmiştir. Tarihçiler ise bu tür karışıklıkların sebep ve sonuçlarını tespit etmek için çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Emevî devletinde velihtlık meselesi ise en

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye, shahbanismail5611@gmail.com.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Türkiye.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, eyesildurak@sakarya.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

çok tartışılan konulardan birisidir. “Velihtlık” kavramı, araştırmacıların öznel yorumları nedeniyle farklı şekillerde izah edilmiştir. Bu makalenin amacı, Emevîler’de velihtlık meselesinin tarihsel sürecini, bu meselenin doğurduğu sorunları ve halifelerin bu sorunları çözmeye yönelik yetersiz kalan tedbirlerini ele almaktır. Bu kapsamda, velihtlık meselesi ve sonuçları birincil kaynaklar ve araştırmalardan istifade edilerek izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Emevîler, Velihtlık, Şii, Halife.

The Transformation of Power during the Umayyad Period: The Issue of Succession and Its Impact on the Downfall Process

Abstract

Throughout various periods of history, numerous leaders have emerged, with prominence given to those who played a role in the establishment of political or religious systems. Discussions surrounding these historical figures and events continue even today. The emergence and spread of Islam during the Middle Ages marked a significant shift in the course of history. Following the death of Prophet Muhammad, numerous political and religious conflicts arose. Historians have undertaken various studies to determine the causes and consequences of these conflicts. The issue of succession in the Umayyad Caliphate stands out as one of the most debated topics. The concept of "succession" has been interpreted in different ways due to the subjective analyses of various scholars. This article aims to examine the historical process of the succession issue within the Umayyad period, the problems it generated, and the inadequate measures taken by the caliphs to address these challenges. In this context, the issue of succession and its consequences are analyzed through primary sources and scholarly research.

Keywords: Islam, Umayyads, Succession, Shi'a, Caliph.

Giriş

Velihtlık sistemi, tarih boyunca hükümdarlar ve hanedan üyeleri arasında yaygın bir olgu olmuştur. Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye döneminde ise, İslam dünyasının izleyeceği yeni bir yol haritası belirlenmiş ve velihtlık sistemi kurulmuştur. Halifeler, genellikle oğullarını veya aile üyelerinden birini veliht olarak atamışlardır. Emevî Devleti'ndeki bu uygulama, bazı halifelerin yönetimine karşı isyanlar çıkmasına neden olmuştur. Halifelerin bu makamın gerekliliklerine

uymadığı, suç işlediği ve uygunsuz davranışlarda buldukları gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Bu durum, Müslümanlar arasında ayrışmaları ortaya çıkarmış ve nitekim günümüzde dahi etkisi devam eden çeşitli grupların veya mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İslam tarihindeki bu farklılıkların birleştiği makam olan halifelik, Emevilerin iktidarı boyunca çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu geçiş ve dönüşüm sürecinde, veliahtlık meselesinden kaynaklanan sorunlar karşısında halifelerin tutumu veya bu konuda sorumluluk almamaları, veliahtlık kavramına yönelik farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu görüşler, hilafet, veliaht gibi kavramlar yanı sıra Emevî tarihiyle ilgili de yeni araştırmaları doğurmuştur.

Hilafet Kavramı

Hilafet, sözlükte “geri ve değiştirme” veya “birinin ardından gelmek/gitmek” gibi ifadelerle açıklanır.¹ Terim olarak ise İslam dünyasının liderliği, yöneticiliği anlamına gelmektedir.² Halifelik, hem dünyayı hem de ahireti yöneten şeriat kanunu anlamına gelir; çünkü dinî perspektifle bu dünyadaki olaylar ahiretle ilgilidir.³ Halife toplum işlerinin sorumluluğunu üstlenen kişidir.⁴ Hz. Peygamber’in vefatından sonra yönetimle ilgili bazı tartışmaların sonucunda ortaya çıkan yeni siyasi düzen bu terimle ifade edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatı ardından ortaya çıkan durum karşısında sahabeler, bir halife seçmek ve Müslümanlara önderlik etmenin bir yolunu bulmak zorunda kalmışlardı. Bu süreçte Müslümanlar tamamen dağılmış durumdaydı. Ensarın ileri gelenlerinden bazıları Mescid-i Nebevî'nin kuzeyinde, Sa'da bölgesinde bulunan Sakîfetü Benî Sâide (Benî Sâide Gölgelediği) denilen yere gittiler.

¹ Rahîm el-Haşemî, *Pûkhtey Şaristaniya İslamî*, trc. Nihad Hebîballah (Silêmanî: Çapxaneyê Çwareçira, 2013), s. 6; Casim Avci, “Hilâfet”, *DîA*, XVII, s. 539.

² İbrâhîm Mustafa vd., *el-Mu 'cemü'l-vasîf*, nşr. Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, (Kahire: Dâru'd-Da'Ve, 2010), C.1, s. 251.

³ Ahmed Ebû Şaban, *Hilafati Umaviyakan la nevan rasti v-çawaşakarida*, trc. Cemil Hacî Abdullah (Silêmanî: Çapxaneyê Çwareçira, 2013), s. 6.

⁴ İbnü'l-Ferâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, nşr. Muhammed Hâmid al-Fikî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), C.1, s. 38.

Burada Müslümanların ilk halifesi olarak -Hz. Peygamber'den sonra- Hz. Ebû Bekir'i tayin etme konusunda anlaşılardır.⁵

Velihtlık Kavramı

Velî-ahd, “bir yükümlülüğü üstlenen, taahhüt eden kimse” anlamına gelen velî ile “antlaşma, yükümlülük” anlamına gelen ahd kelimelerinden oluşmaktadır. Terim olarak ise hükümdarların ve halifelerin tahta geçmek üzere seçtikleri kişileri ifade eder. “Veliht” terimi, Müslümanların yönetimini üstlenen kişi anlamına gelen “veliyü ahdî'l-müslimîn” ifadesinin kısaltmasıdır. Hükümdarın oğlu veya kardeşi yanı sıra hanedanın diğere üyeleri de veliht olarak seçilmişlerdir.⁶ Bu anlayışa göre yöneticinin ölümünden önce halife seçilen kişi, ölümünden sonra onun yerine geçmektedir.⁷ İslam Devleti de bu anlayışı râşid halifelerden sonra Emevî Devleti'nde sürdürmüştür.⁸

Emevîler ve İslam Dünyası

Emevî Devleti 93 yıllık hakimiyet sürecinde pek çok tarihi dönüm noktası barındırır. Başa geçen on üç halifenin yönetimi ardından zayıflama ve çökmeye neden olan birçok olay yaşanmıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın öncülüğünde başlayan velihtlık meselesi ve bu yönetim sisteminden kaynaklanan sorunlar, Emevî devletinin zayıflamasına ve çökmesine yol açan sebepler arasındadır. Çünkü bir grup zayıf halife iktidara gelmiş ve hilafet görevini ihmal etmiştir. Bu da Suriye'de yeni bir devletin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ümeyye b. Abdüşems'in nesli olan Ümeyye Oğulları kabilesi İslam öncesi dönemde Mekke idaresini üstlenen önemli aileler arasında yer alıyordu. Hâşim oğulları Kabe'ye gelenlere su ve yiyecek temini görevini üstlenmişken Ümeyye oğulları başkomutanlık görevini elinde tutuyordu. Kureyş kabileleri ise bu konuda onlarla eşit değildi. Bütün Kureyş bunu farkındaydı ve liderlikleri kabul edilmişti⁹ Ümeyye

⁵ Hemê Emin Ahmed, *Cengî Helgerawkân û Kêweshê Havâric* (Silêmanî: Çapxaneyê Çwareçira, 2013), s. 29.

⁶ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, nşr. İsmâil es-Sâvî (Beyrut: Kahire, 1970), s. 155.

⁷ İbn Battâl el-Kurtubî, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), C. 5, s. 233.

⁸ Ali es-Sallâbî, *Mu'âviye b. Ebî Süfyân şahsiyyetühü ve 'aşruhu*, trc. Ebû Bekir Muhammad (Hewlêr: Chapkhane Naren, 2013), s. 716.

⁹ Sallâbî, *a.g.e.*, s. 17.

oğullarının ileri gelenlerinden olan Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde vahiy katipliği, ordu komutanlığı ve valilik gibi önemli görevler üstlendi. Hz. Osman'ın şehadetinden sonra meydana gelen olaylarda Sıffin'de Hz. Ali ile savaştı. Sıffin, Hakem olayı ve Hz. Ali'nin Hâricîler tarafından şehit edilmesinden sonra hicri 40/660 yılı sonlarına doğru kendisini Müslümanların halifesi ilan etti ve iktidarını güçlendirmek için rakiplerini ve taraftarlarını kendisine biat etmeye zorladı.¹⁰ H. 41/661 yılında, Hasan b. Ali halifeliği Muâviye'ye bıraktı. Kufe'ye gelen ve halkından biat alan Muâviye b. Ebû Süfyân, Emevî devletini kurdu. O yıl, bütün Müslümanlar ona biat ettiler. Bütün Müslümanların ona biat etme konusunda birleşmesinden dolayı bu sene "Birlik Yılı" (âmü'l-cemâa) olarak adlandırıldı.¹¹ Emevîler, yaklaşık doksan yıl (H. 41-132/M. 661-749) boyunca İslam dünyasında hüküm sürdü. Hz. Osman'ın kuzeni olan Muâviye b. Ebû Süfyân da Emevî hanedanının ilk halifesi oldu.

Hz. Osman'ın vefatından sonra en güçlü ve en yaşlı vali olan Muâviye, Sıffin Savaşı'nda Ali b. Ebû Tâlib ile karşı karşıya gelmişti. Savaşın sonucunda iki taraf da tam bir zafer elde edemedi. Bazı kaynaklar, Muâviye'nin halifeliğini desteklemek için siyasi ve dini argümanlar kullandığını belirtmiştir. Muâviye, dönemin İslam toplumunda tartışmalı bir figürdü. Çünkü kendisini halife ilan etmek için bazı gerekçeleri ve icraatları vardı.¹² Bunların başında kendi kabilesini tutması geliyordu. Kabilecilik, Emevî Devletinin kurulmasına yol açan başlıca faktörlerden birisiydi. Bu kabilecilik anlayışı, sadece mevâlî karşısında değildi. Aynı zamanda Araplar arasında da vardı. Araplar, mevâlîden üstün olduklarını iddia ediyorlardı. Mevâlî ise İslam'da ayrımcılık olmadığını belirtmek için Emevî Devletinde Araplarla aynı statüye tabii tutulmayı

¹⁰ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ'ü'l-Umr (Riyad: Dâru't-Ṭayyibe, 1985), s. 243. Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, nşr. Abdülemir Mihne (Beyrut: Şeriketü'l-A'lam li'l-Matbûât, 2010), C. 2, s. 149-150.

¹¹ Taberi, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, nşr. Sıdki el-Attâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), C. 6, s. 165. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, nşr. Abdulkâdir el-Arnaût ve Muhammad el-Arnaût (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), C. 1, s. 152.

¹² Sâbit er-Râvî, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, (Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, 1976), s. 115-120.

bekliyorlardı. İki tarafı keskin bir kılıca benzeyen asabiyet, bir taraftan Arapların dış güçlere karşı birlikte hareket etmelerine izin verirken, diğer taraftan Arap olmayan toplumların kendi içlerinde başka bir asabiyetin gelişmesine ve “Şuûbiyye” hareketinin ortaya çıkmasına neden oldu.¹³ Sonuç olarak bütün Emevî halifeleri, muhalefet eden her bir kesimle mücadele etmeye sürdürdü.

Emevîler döneminde Horasan'a yapılan seferlerin çoğu genellikle ganimet içindi. Daha önce İslam Devleti tarafından fethedilen Horasan topraklarına mevâlî politikası uygulanıyordu. Kuteybe b. Müslim, Haccâc b. Yusuf ve Ziyâd b. Ebîh'in Horasan'a vali olarak gönderildiği dönemlerde, İslam'a aykırı bir şekilde insanların öldürüldüğü ve şehirlerin yıkıldığı görüldü. Bu durum Horasan halkının, Emevîlere karşı ayaklanan Abbâsîlerin yanında yer almasına sebep oldu. Hatta Ebû Müslim el-Horasânî bu ayaklanmanın liderliğini yaptı. Abbâsîlerin Emevîlere karşı ayaklanıp onları yıkılışa sürüklemesinin önemli gerekçeleri vardı. Bunların başında, Emevîlerin Horasanlılar ve Arap olmayan Müslümanlara karşı ayrımcı bir politika izlemeleri geliyordu.¹⁴ Nitekim Arap olmayan Müslümanlara karşı pek çok ayrımcılık yapılmış ve köle gibi davranılmıştı. Ayrıca Emevîler döneminde iktidar, siyasi temellere dayanıyordu. Muâviye'nin “Ben meliklerin ilkiyim, yani İslam'da kralların ilkiyim” dediği rivayet edilmiştir. Emevîlere karşı yürütülen mücadele, esas olarak onların adaletsiz yönetim politikasıyla ilgiliydi.

Öte yandan İslam'ın ilkeleri ile Emevî devletinin yönetim politikası arasında önemli bir fark vardı.¹⁵ Helen medeniyeti ve Sâsânî mirasının Emevî yönetim sistemi üzerinde ciddi etkisi olmuştu. Siyasi ve kültürel yaklaşım, eski bir fikir olan dünya imparatorluğu veya yönetimi fikri üzerine kuruluydu.¹⁶ Bununla birlikte Emevî politikası ve uygulanışı incelendiğinde, babadan oğula veya kardeşe hilafetin intikal etmesi

¹³ Ali Delice, “Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerinde Bazı Mülâhazalar” (Cumhuriyet Üniversitesi: İlahiyat Fakültesi Dergisi / 3 (Aralık, 1999), s. 299-320.

¹⁴ İzzetullah Zeki, “Emevîlerin Horasan Politikası: Valiler Dönemi” (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (1), 2020), s. 7-24.

¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmü's-siyâsî*, (Beyrut: Dâru'l-Cebel, Kahire: Meketebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1996), C. 1, s. 257.

¹⁶ Gibb Hamilton, *Dirâsât fî hadâretü'l-İslâm*, nşr. William Polk, trc. Muhammad Necmo, Mahmud Zeyd, İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyin, 1974), s. 58.

meselesi, Bizans ve Sâsânî politikalarından daha fazlasını içerdiğini göstermektedir. Bu sistem, hükümdarın gücünü korumak için aile bağlarını korumak üzerine kuruluydu. Hz. Peygamber'den bu yana henüz yarım asır geçmiş olan bir din devletinin bu şekilde kural değiştirmesi kolay değildi. Muâviye'nin oğlu Yezîd'i halefi olarak ataması, bazı Emevîler tarafından bile kabul edilmemişti. Örneğin Mervân b. Hakem “هرقلية، بايعون لابنائكم”. (Bizanslılar gibi çocuklarınıza biat ettiriyorsunuz.) demiştir.¹⁷

Müslümanlar ilk etapta bu sistemi kabul etmekte zorlandılar. Çünkü bu, İslam'ın temel ilkelerine aykırıydı. Özellikle de bazı Emevî halifeleri, İslam'ın değerlerinden uzak davranıyordu. Ayrıca kendisinden sonra gelecek kimseyi seçmek, idarecinin hakkı değildi. Hz. Peygamber kendisinden sonra Müslümanlara idarecilik yapacak kişiyi tayin etmemişti. Müslümanların çoğu, ancak çeşitli müzakereler sonucunda dört halifeyi seçmişlerdi.

Muâviye Döneminde Velihtlık Sisteminin Başlaması ve Ortaya Çıkan Problemler

Muâviye'nin Velihtlık Sistemini Meşrulaştırma Girişimleri

Muâviye'nin kendisinden sonra oğlu Yezîd'e biat ettirmesi, çok sayıda insanın onu eleştirmesine neden olmuştu. Çünkü bunu yaparak Müslümanların Hz. Ebû Bekir'in hilafetinden bu yana halife seçmek için izledikleri yoldan sapmış oluyordu.¹⁸ Bununla birlikte bazı araştırmacılar velihtlık sistemi fikrinin Muğîre b. Şu'be'den çıktığını belirtmişlerdir.¹⁹ Muğîre, Muaviye'nin Kûfe valiliği hususunda ona güvenmediğini ve yerine Said b. el-Âs'ı vali atama niyeti taşıdığını hissedince, görevden alınmak yerine istifa etmenin daha iyi olacağını düşündü. Bununla birlikte Yezîd b. Muaviye'nin yanına giden Muğîre, ona: “Rasûlullah'ın en yakın arkadaşları ve Kureyş büyüklerinin hepsi öldü. Geriye ise

¹⁷ Ali Özbekî, *Dirâsât fi'n-nizâmü'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, (Câmiatü'l-Mûsul: Vizâratü't-Ta'lîmî'l-Âlî ve'l-bahsî'l-İlmî, 1988), s. 52.

¹⁸ Muhammed Takkûş, *Puhtay mejuy İslami*, trc. Nihad Habibullah (Erbil: Çapxaneyâ Hewî, 2015), s. 123.

¹⁹ Hendek Savaşı sırasında Müslüman olan Muğîre b. Şu'be, Maliki İbn Ka'b es-Sekafiye'nin oğlu Ebu Âmir b. Mes'ud İbn Mu'tebî'nin oğludur. Muaviye'nin hükümdarlığı sırasında Kûfe'nin valisiydi. İbn Hibbân, *Târîhu's-Şahâbe*, nşr. Bûrân el-Fatâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), s. 23.

onların evlatları kaldı. Sen, bu evlatlar içinde en faziletli, ileri görüşlü olan; sünneti, siyaset ve yönetim işlerini en iyi bilen kişisin. Hal böyleyken, müminlerin emîrini, kendisinden sonra senin için biat almaktan alıkoyan nedir, bilmiyorum” diyerek, veliaht tayin edilmesi için teşvik etti. Yezîd de babasının yanına gitti ve ona bu konuyu açtı. Muâviye Muğîre’yi çağırıp, “Yezîd neden bahsediyor?” diye sordu. O da “Senden sonra, Osman'ın başına gelenin yeniden olmasından korkuyorum” dedi. Muâviye, “Bana kim yardım edecek? ” diye sorduğunda Muğîre, “Ben Basra’yı ve Kûfe’yi de ikna ederim. Bu iki şehirden sonra hiçbir sorunuz kalmaz.” dedi.²⁰ Bu tartışmanın ardından Yezîd ve babası, Muğîre’yi Kûfe’ye vali olarak atamaya karar verdiler.²¹

Ya’kübî, diğer kaynaklardan farklı olarak veliahtlık olayını şu şekilde anlatmaktadır: “Muğîre, Muâviye'nin yanına gelerek ‘Ey Müminlerim emiri! Yaşım ilerledi, eski gücümde değilim ve işimi gerektiği gibi yapamaz oldum. Ölmeden önce sana yardım etmekten başka bir şey istemiyorum. Dünyadan hiçbir beklentim kalmadı. Kûfe'nin ileri gelenlerini Yezîd'e biate çağırdım ve bu davetimi kabul ettiler. Bununla birlikte, bu işin sizden habersiz olmasını istemedim. Bu durumu size bildirmek ve Kûfe valiliğinden istifamı istemek için geldim.” dedi. Bunun üzerine Muâviye, Ebû Abdurrahman'a, “Sübhanallah! Ey Ebû Abdurrahman! Yezîd senin de akrabandır. Başladığın işi bitirmelisin.” diyerek görevine geri dönmesini istedi., Muğîre çıkışta katibine “Öyle bir iş ortaya attım ki, onu kandan başkası temizlemez.” dedi.²² Muğîre görünüşe göre Muâviye'nin babalık duygusunu ve güç inşa etmedeki rolünü kullanarak Yezîd'den başka kimsenin iktidara gelmemesi için çalışmıştı. Bununla birlikte, veliahtlık sisteminin yürürlüğe getirilmesinin başka nedenleri de vardı. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

²⁰ Muhammed Tehsîn Hewseni, *Sistemî Pêştâu Pêş Lê Dêwletî Ebasî* (Hewlêr: Çapxaneyê Rojhelat, 2014), s. 46.

²¹ Taberi, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, trc. Zanar Mohammad (Silêmanî: Çapxaneyê Çareçira, 2012), C. 8, s. 2811.

²² Ya’kübî, *a.g.e.*, C. 8, s. 220

Halife Atanmasına Yönelik Bir Düzenlemenin Olmaması

Hz. Peygamber vefat etmeden önce bir halife atamamıştır. Ayrıca halifenin nasıl atanması gerektiğini veya hilafet süresini belirtmemiştir. Kur'an'da veya Hz. Peygamber'in sünnetinde halifenin nasıl atanması gerektiği açıklanmamıştır.²³

Ümmetin Birliğini Koruma Amacı

İslam Devleti birkaç yıl boyunca istikrarsız ve kaotik bir durumdan geçmişti. Muâviye bir yandan güç kazanmak ve Emevî hanedanı üzerindeki kontrolünü güçlendirmek için çalışırken, diğer yandan bu kaosu ve siyasi istikrarsızlığı sona erdirmek için de uğraşmıştı.²⁴ Muâviye, ölümünden sonra İslam Devleti'nde hilafet makamı konusunda kardeş savaşının yeniden ortaya çıkmasından²⁵ ve Hz. Peygamber'in ümmetini çobansız bir sürü gibi bırakmaktan endişe duyuyordu.²⁶

Kabilecilik Anlayışı

Arap kabileleri, İslam'ın ekonomik, sosyal ve siyasi yapısında önemli bir yere sahipti. Arap siyaseti o zamanlar kabilesel olduğu için bu biraz kabul edilebilirdi.²⁷ Emevîler döneminde Arapların rütbeleri çok yüksekti. Kendilerinden başkasını bilhassa yönetim kademesinde kabul etmeyen bir hanedandı.²⁸

Emevî Devletinin Ortaya Çıkışı (Muaviye'nin Halife Olma Yöntemi)

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın iktidarı ele geçirmesi, diğer ifadeyle Emevî hanedanının H. 41/M. 662'de iktidarı ele geçirmesi normal yollarla olmamıştı. Çünkü halifeliği üstlenen Muâviye'ye halk tarafından biat

²³ Hamd Sabri, *ed-Dîn ve'd-devle ve taṭbîku's-Şerî'a*, trc. Fûad Sadık (Hewlêr: Dezgay Mûkryan, 2006), s. 67

²⁴ Ali Nêrîman, *Azadi Raderbirin lê Seretakanî İslamewê ta Salî 132/749* (Hewlêr: zankoy Selâhaddin Kolêja Adabiyat, 2011), s. 156

²⁵ Sallâbî, *Mu'âviye b. Ebî Sufyân*, s. 695.

²⁶ Taberi, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, C. 8, s. 2813.

²⁷ Samuel, *Peykêdadaniya Şaristaniyekan*, trc. Mamend Roje (Hewlêr: Çapxaneyâ Rojhelat, 2009), C. 6, s. 146.

²⁸ İbn Haldûn, *el-Muḳaddime*, nşr. Derviş el-Cüveydî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002), s. 262-263.

edilmemişti. Ancak Hz. Hasan'ın halifelikten çekilmesi ile ona biat edildi. Bu da şura yapılmamasına neden olmuştu.²⁹

Diğer Medeniyetlerin Etkisi

İslam devletinde veliahtlık sistemin ortaya çıkmasında hem Bizans hem de Sâsânî medeniyetleri etkili olmuştu. Bu medeniyetlerde veliahtlık sistemi yaygındı. Bu etki, her iki imparatorluğun yönetimi altındaki toprakların Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle ortaya çıkmıştı.³⁰

Muâviye'nin Velihta Biat Çağrısı ve İkna Etme Yolları

Muâviye, H. 56/677'de halkı Yezîd'e biat etmeye ikna etmek için Muğire'yi Kufe'ye geri gönderdi.³¹ Daha sonra, Basra halkını Yezîd'e biat etmeye ikna etmek için Ziyâd b. Ebîh'e bir mektup yazdı. Ziyâd, Muâviye'ye Yezîd'in davranışları hakkında bir tavsiye mektubu gönderdi.³² Bazı Iraklılar ise Hz. Peygamber'in ailesinin halifelik ve miras makamına sahip olduğunu düşünüyordu.³³ Çeşitli bölgelere heyetler gönderildikten sonra Muâviye b. Ebû Süfyân büyük bir toplantı düzenledi. Gelen temsilciler Şam'da buluştu. Dahhâk b. Kays el-Fihri, Sevr b. Maan es-Sülemî, Abdullah b. Uzât el-Eş'ar, Abdullah b. Mesâde el-Fezârî, Abdurrahman b. Osman es-Sekafî ve diğer Arap kabilelerinden birçok kişi bu heyetlerde yer aldı. Toplantıda ayrıca Medine halkını temsil eden Amr b. Hazm el-Ensârî ve Basra halkını temsilen Ahnef b. Kays et-Temîmî de vardı. Bu temsilcilerin her biri, birlik ve ülfeti korumak için en iyi yolun bu olduğunu söyledi.³⁴ Amr b. Hazm el-Ensârî, Medine halkının bu sürece karşı olması nedeniyle toplantıya katılmadı. Muâviye bunu biliyor ve onun toplantıda hazır bulunmasını istemiyordu. Bu nedenle onu yalnız kabul etti, eleştirilerini ve önerilerini dinledi.

²⁹ Vecîh Tâlib Zûkân, *Velâyetü'l-'Ahd fi'l-'aşri'l-Ümewî* (Filistin: Câmîatü'n-Necâh el-Vataniyye, 2005), s. 42.

³⁰ Şerko Amanj, *Be Sîsâkirdinî İslam* (Silêmanî: Çapxaneyâ Pêkşi Serdem, 2005), s. 118.

³¹ Ahmed Ebû Şabân, *Hilafati Umawiyakan*, s. 87.

³² Muhammad el-Khachri, *Dewlêti Ümewî*, werger. Luqman Bapîr (Hewlêr: Çapxaneyâ Rojhelat, 2011), s. 54.

³³ Sallâbî, *Mu'âviye b. Ebî Sufyân*, s. 682.

³⁴ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümewiyye*, (Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 2005), C. 1, s. 437.

Sonra ona bol miktarda para verdi.³⁵ Muâviye, geçmişin sefaletini tekrarlamamak, topluma ve Müslümanlara yararlı olmak için bu yola gireceğini söyledi.³⁶ Muâviye'nin kendisine uzak olanları ödüllendirmesi, yakınındakilere ise paye vermesi, onları kendine çekme konusundaki becerisini göstermektedir. Böylece Muâviye, Yezîd'in sonraki halife olması noktasında Suriye ve Irak heyetinin güvenini kazanmayı başardı. Daha sonra Şam'da bölge heyetiyle bir araya geldi ve ardından bin atıyla birlikte Yezîd'e biat edilmesi için Hicaz'a gitti. Medine'ye vardktan sonra, onlara Yezîd'e biat etmelerini emretti.³⁷ Hz. Peygamber'in sahabelerinden bazıları Yezîd'e biat etmeyi reddetti. Bazıları da Mekke'ye gitti. Bu nedenle Muâviye her biriyle ayrı ayrı görüştü. Abdullah b. Abbas Muâviye'ye karşı yumuşak davrandı. Muâviye ise uyguladığı politika ve zenginliğin onları ikna edeceğini düşünüyordu. Bu yüzden ilk olarak Hüseyin b. Ali ile başladı. Hüseyin, "Eğer herkes benim onlardan biri olduğum konusunda hemfikirse, benim hakkımda yanlış bir karar verdiniz." dedi.³⁸ Muâviye "Başsız bir gece geçirmek istemezsin" dedi ve onu Abdullah b. Ömer'e gönderdi. İbn Ömer, "Sizden önce oğullarını yerlerine koymayan halifeler vardı" dedi. Daha sonra Muâviye, Abdurrahman b. Ebû Bekir'e seslendi ve onunla konuşmaya çalıştı. Ancak Abdurrahman Muâviye'nin sözünü kesti ve "Oğluna biat etme meselesini dışarıdakilere devretmek istiyorsun." dedi. Muâviye ise onu tehdit ederek, "Dışarda bekleyen Suriyelilere gitmeyin." dedi. Sonra "Onlara Ebû Bekir'in oğlunun biat ettiğini bildireceğim."³⁹ "Davranışlarımı gördünüz, sizinle akrabalığımı nasıl güçlendirdiğimi gördünüz, size bildiklerimi söyledim, size iyilik teklif ettim." dedi. Muâviye Mekke'de onlarla görüştü. Abdullah b. Zübeyr Muâviye'ye "Kureyş'e uzak biriyle veya altı kişiyi görevlendiren Ömer gibi biriyle yönetmeyi seçtiğinde size üç seçenek vereceğiz." dedi. İstişare sırasında Muâviye, onları tehdit ederek, "Ben bir konuşma yapacağım." dedi. Her birinin başına kılıçlı iki muhafız koyduktan sonra konuşmasını yaparak "Ey insanlar, biz istişarede bulduk. Onlarla

³⁵ Sallâbî, *Mu'âviye b. Ebî Sufyân*, s. 683.

³⁶ Râgıb es-Sircânî, *et-Târîhu'l-İslâmî*, (Kahire: Müessesetü İkra, 2014), C. 1, s. 167.

³⁷ Khachri, *Dewlêti Ümewî*, s. 58.

³⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, C. 8, s. 2812-2813.

³⁹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), s. 157-158.

Yezîd'e biat konusunda anlaştık.” dedi.⁴⁰ Muâviye'nin politikası, tehditler ve ödenen paralarla güçlü hale geldi. Yezîd'i kabul etmeyen Abdullah b. Zübeyir ve Hüseyin b. Ali, Muâviye tarafından Yezîd'in velihtliğini tanımaya ikna edildi.⁴¹ Nitekim Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyir'in daha sonra Yezîd'in yönetiminden çekilmesine neden olan şey budur.⁴²

İslam Dünyasındaki Karışıklıklar ve Mervân Oğullarının Velihtliği

İslam Dünyasındaki Karışıklıklar

Muâviye, vefat etmeden önce oğlu Yezîd'in veliht tayin edilmesiyle birlikte onun idari, siyasi ve askeri hataları, özellikle de Hüseyin b. Ali ve oğlu Abdullah gibi önde gelen şahsiyetlerin ortaya çıkması nedeniyle Müslümanlar arasında şiddetli bir çatışmaya sebep oldu. Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebû Bekir, Yezîd'in hilafetini tanımayı reddettiler.⁴³ Muâviye'den sonra halife olan Yezîd döneminde Hüseyin b. Ali'nin başı kesilerek ona gönderildi. Ayrıca Medine yağmalandı ve Mekke'ye saldırı düzenlendi. Kâbe'nin örtüsü ve çatısı ateşe verildi. Kaynaklara göre Yezîd'in ölüm haberi gelmeseydi şehir yerle bir olacaktı.⁴⁴ H. 61 (M. 683) yılında Hüseyin b. Ali ve ailesinin öldürülmesiyle sonuçlanan Kerbela olayı, Müslümanlar arasında büyük tepkilere neden olmuştu. Bu olay Müslümanlar arasında ayrılık ve bölünmelere yol açtı.⁴⁵ Medine halkının Yezîd'in otoritesini reddetmesinden dolayı Yezîd'in ordusu, zor kullanarak onlara boyun eğdirdi. H. 63'te (M. 685) Harre trajedisi meydana geldi. Bu olay Medine'nin ve sakinlerinin şerefine indirilmiş bir darbeydi. Çünkü pek çok âlim, büyük şahsiyet ve Hz. Peygamber'in ashâbı bu olayda hayatını

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, trc. Zahir Raşid (Silêmanî: Çapxaneyâ Çwareçira, 2012), C. 5, s. 1993-1995.

⁴¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, nşr. Muhammad el-Fâî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016), C. 1, s. 153-154.

⁴² Muhammad el-Hajrî, *Çand Waneiyeye le Mezhuî İslamî*, werger. Nihad habiballah (Hewlêr: Chapkhaneî Naren, 2011), s. 95-96.

⁴³ Ali Verdî, *Galatejarîya Eqlî Mirov*, trc. Feysel Halîl (Hewlêr: Çapxaneyâ Rojhilat, 2014), s. 332-333.

⁴⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, nrş. Affî Hâtûm (Beyrut: Dâru Sâdır, 2012), C. 2, s. 282-288.

⁴⁵ Ya'kûbî, *a.g.e.*, C. 2, s. 159-160.

kaybetmişti.⁴⁶ Bu olaydan sonra H. 64/686 yılında Mekke kuşatıldı ve Abdullah b. Zübeyr şehri savundu. Ancak Kâbe'nin duvarları mancınıklarla yıkıldı. Yezîd b. Muâviye'nin bu ve benzeri kötü politikaları, Müslümanlar arasında ihtilaf çıkmasına neden oldu.⁴⁷ Onun hükümdarlığı döneminde yaptığı büyük hatalar nedeniyle H. 64 / M. 686 yılındaki vefatı ardından İslam dünyası bölündü ve Emevî devletini daha kötü bir yöne sürükledi. Yezîd'in yerine oğlu II. Muâviye geldi. Babası gibi o da zayıf ve yönetim konusunda tecrübesizdi. Bu nedenle yalnızca iki aydan daha az bir süre görevde kalabildi.⁴⁸

Mervân Oğullarının Velihtlığı ve Çatışmaların Devam Etmesi

Muâviye b. Yezîd "Halifeliğin tatlılığını tatmadım. Acısına da katlanmayacağım." diyerek iktidarın kendisi için bir bela kaynağı olduğunu belirtmişti.⁴⁹ Bu nedenle Emevîler'in hilafet makamı risk altına girmeye başladı. Hicaz, Basra, Kûfe, Mısır ve Şâm'da bazı insanlar, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmişti.⁵⁰ İnsanlar Hüseyin b. Ali ve ailesinin öldürüldüğünü henüz unutmamışlardı. Harre olayının⁵¹ kanı da henüz kurumamıştı. Kâbe'nin yıkılması, Emevî idaresinin alnında bir lekeydi. Mervân oğulları, insanları iktidarı Emevîlere vermeye ve Abdullah b. Zübeyr'e biat etmemeye ikna etmeye çalışıyorlardı.⁵² Emevî ailesinin ileri gelenleri ve Yemenliler Şam'ın Cebiyeye bölgesinde Mervân civarında toplandılar.⁵³ Emevîlerin içinde bulunduğu buhranı aşmak için kimin halife olması gerektiği konusunda farklı görüşler vardı. Bazıları Hasan b. Malik veya Halid b. Yezîd'in halife olmasını istiyordu. Ancak Hüseyin b. Nemir, Mervân b. Hakem'in halife olmasını düşünüyordu. Bazı Araplar da hilafetin gençlere uygun olabileceğini düşündü. Sırasıyla

⁴⁶ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dâru Şâdir, 1858), s. 65-66.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Ahmed b. Ali ve Abdurrahman Fehmî (Kahire: Dâru'l-Gadi'l-Cedîd, 2007), C. 8, s. 232-233.

⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, C. 8, s. 232-233.

⁴⁹ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 168.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. 2, s. 161.

⁵¹ Emevîler ve Medineliler arasında 63/683 yılında Harretüvâkım'da gerçekleşen şiddetli bir savaştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, XVI, İstanbul 1999, s. 245-247.

⁵² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 6, s. 2169-2170.

⁵³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, C. 8, s. 3101-3102.

Mervân b. Hakem daha sonra Halid b. Yezîd ve ardından Amr b. Saîd b. Âs'ın halife olmasına karar verdiler. Bu şekilde Mervân'dan sonra iki halifenin veliaht olması kararlaştırıldı. Ancak Halid b. Yezîd'in Şam, Amr'ın da Humus valisi olması konusunda tartışmalar çıktı.⁵⁴ H.64/686 yılının Zilkade ayının ortasında Mervân halife oldu ve Şam halkı ona biat etti.⁵⁵ Halife Mervân, siyasi gücünü daha da pekiştirmek için Yezîd b. Muâviye'nin karısıyla evlendi. Bunu Mervân oğullarının halifeliğini korumak için yapmıştı.⁵⁶ Mervân dindar biri olmaktan ziyade siyasi bir adamdı. Devleti din adına değil, kendisi ve ailesi için güç kazanmak ve bu gücü devam ettirebilmek amacıyla yönetti.

Böylece hilafet Emevîlerin Süfyânî kolundan Mervânî koluna geçti.⁵⁷ H. 65/M. 687'de Mervân b. Hakem'in ölümünden kısa bir süre önce oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'e biat edildi. Bu durum daha önce Halid b. Yezîd ve Amr b. Saîd'in halife olması yönünde alınan kararı ihlal etti.⁵⁸ Mervân b. Hakem'in bu eylemi, Amr b. Saîd b. Âs'ın Filistin'de Musab b. Zübeyr'i mağlup etmesinin ardından gerçekleşti. O sırada Mervân b. Hakem Suriye ve Mısır'ı ele geçirmişti. Saîd, Suriye halkına Mervân b. Hakem'den sonra Emevî halifesi ilan edileceğini söylemişti. Mervân'ın bu adımı ise iki oğlu üzerinde hakimiyet kurmasını engellemekle kalmamış, aynı zamanda daha önce alınan kararı da bozmuştu. Bu karara göre Mervân, Halid b. Yezîd'e yerini bırakacaktı. Bu da Emevîler arasında halifelik için kişisel bir mücadele olduğunu gösteriyordu.⁵⁹ Halife Mervân bu haberleri duyunca, Hasan b. Mâlik aracılığıyla Amr b. Saîd'e karşı çıkmaya devam etti.⁶⁰ Amr'ın halk arasındaki konumunu ve rolünü azaltmayı başardılar. Böylece Halife Mervân'ın ölümünden sonra Abdülmelik'in devleti yönetmesini sağladılar.⁶¹ Halife Mervân, bunu yaparak sadece Abdülmelik'in Halid b. Yezîd veya Amr b. Saîd'in yerine

⁵⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 8, s. 244-245.

⁵⁵ Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 259.

⁵⁶ Abdulmunim Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabîyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Misriyye, 1975), s. 103.

⁵⁷ Muhammed Ziyaeddin er-Rays, *en-Nazariyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, (Kahire: Dâru't-Turâs, 2017), s. 202-203.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C 2, s. 292-293.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 6, s. 2218.

⁶⁰ Rays, *en-Nazariyât*, s. 202-203.

⁶¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, C. 8, s. 3108.

geçmesini sağlamakla kalmadı, aynı zamanda kardeşi Abdülmelik'in yerine diğer kardeşi Abdulaziz'in geçmesine de karar verdi.⁶² Öte yandan bu dönem, Abdullah b. Zübeyr'in İslam dünyasının bazı bölgelerindeki insanlardan biat aldığı bir dönemdi. Bu nedenle veliahtlık meselesi İslam dünyasında kaos ve bölünmenin artmasına neden oldu.⁶³ Mervân b. Hakem'in eylemleri Mervâni kolu ile Emevî kabilesi arasında halifenin atanması konusunda anlaşmazlıklar çıkmasına neden oldu. Bu da Muâviye'nin ölümünden sonra yönetim ve devri hususunda birçok soruna yol açtı.⁶⁴

Abdülmelik b. Mervân, babasının 65 H./687'de ölümünden sonra halifeliği devraldı. O dönemde sadece Suriye ve Mısır'ı kontrol ediyordu. Bu süreçte Emevî devleti en zayıf halindeydi ve İslam dünyası isyan ve çatışmalarla doluydu. Devlet, bazı grup ve kişilerin kendisini tanımaması nedeniyle siyasi ve askeri gerginlik altındaydı.⁶⁵ Bu kesim kendilerini Mervân oğullarından ve Emevîlerden daha değerli görüyorlardı. Abdülmelik döneminde Tevvâbîn hareketinin ortaya çıkışı, Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî'nin isyanı, Abdullah b. Zübeyr ile savaş, Hâriciler ile savaş, İbn Eş'as'ın ayaklanması ve Afrika'nın tekrar Emevî yönetimine girmesi gibi birçok önemli olay meydana geldi. Abdülmelik ayrıca kendisinden sonra halife olması beklenen kardeşi Abdülaziz yerine oğlu Velîd ve Süleyman'ı veliaht olarak atadı. Onun döneminde halifelik talep eden Amr b. Saîd öldürüldü. Abdullah b. Zübeyr'in halife olduğu Mekke kuşatıldı ve şehir mancınıklarla vuruldu. Abdülmelik'in görevlendirdiği Haccâc b. Yusuf es-Sekafî çok sayıda ileri gelen kişiyi öldürdü. Haccâc, zulümlerinin çoğunu Abdülmelik'in emriyle gerçekleştirmişti. Abdülmelik oğlu Velid'e yazdığı vasiyetnamede Haccâc'dan vazgeçmemesini ve ona güvenmesini söylemişti.⁶⁶ Nitekim Abdülmelik idaresini savunmak için Haccâc'ın İslam dışı olan tüm davranışlarını görmezden gelecekti.

⁶² Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, nşr. Süheyl Zükkâr, (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1996), C. 6, s. 333.

⁶³ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 169.

⁶⁴ Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, C. 1, s. 615.

⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C.2, s. 292-293. Süyûtî, *a.g.e.*, s. 171-172.

⁶⁶ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 172-177.

Önemli Olaylar

Tevvâbîn Hareketi: H. 64-65/M. 686-687 yılları arasında gerçekleşen bu hareket, İslam dünyasında yaşanan gerginlikler, Emevî yönetimini kabul etmeme ve Hüseyin b. Ali'nin intikamını alma girişimlerinin bir sonucuydu. Hareket Emevî ordusuyla karşı karşıya geldiğine bastırıldı ancak olumsuz sonuçlar doğurdu.⁶⁷

Muhtar b. Ubeyd es-Sekaff'nin Hareketi: H. 65 / M. 687'de Şîlik iddiasıyla Emevî yönetimine karşı çıkmıştır. Muhtar iktidarı ele geçirmek amacını taşıyordu. Küfe'yi ele geçirdi. H. 67/689'da Erbil ile Musul arasındaki Hazir bölgesinde Emevîlere ölümcül bir darbe indirmeyi başardı. Ancak bu hareket, Abdülmelik b. Mervân'ın çıkarına ve politikasına uygun olarak Musab b. Zübeyr'in eliyle ortadan kaldırıldı.⁶⁸

Amr b. Saïd'in Öldürülmesi: H. 69/M. 688'de Abdülmelik, Şam'ın kontrolünü ele geçirip halkı kendisine biat etmeye çağırdı. Daha önce zulme uğradığına inanan Amr ile kuşatmadan sonra sulh yaptı. Abdülmelik hilafetin Amr'a verilmesi konusunda onunla anlaşma yapmasına rağmen daha sonra öldürülmesini emretti.⁶⁹

Abdullah b. Zübeyr'in Hareketi: Abdullah b. Zübeyr, Yezîd b. Muâviye, Muâviye b. Yezîd ve Mervân b. Hakem'in iktidarı sırasında Emevî yönetimini tanımayı reddetmişti. Emevî Halifesi Abdülmelik, Emevîlerin iktidarda kalabilmesi için sürekli olarak kaybettikleri bölgeleri silah gücüyle geri almak için orduyu hazırlamıştı. H. 73/M. 692'de Abdullah b. Zübeyr'i iki savaşta mağlup etmeyi, bu toprakları yeniden ele geçirmeyi ve Emevî devletini yıkımın eşiğinden kurtarmayı başardı.⁷⁰

Hâricîler: Hâricîlerin başından itibaren hilafetle sorunları vardı. Onlara göre hilafet, saltanat olarak veya Kureyş kabilesinin tekelinde

⁶⁷ Takkûş, *a.g.e.*, s. 133.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. 2, s. 197-198. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Muhammed el-Maraşlî, (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2008), C. 1, s. 337; Sircânî, *a.g.e.*, C. 1, s. 173.

⁶⁹ Ebû Şaban, *a.g.e.*, s. 248-249; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 8, s. 301-302.

⁷⁰ Ya'kûbî, *a.g.e.*, C. 2, s. 172-173. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 6, s. 2169; Takkûş, *a.g.e.*, s. 133-134. Ziriklî, *el-A'lâm* (Beirut: Dar al-İlm lil-Malayin, 1980), C. 3, s. 218.

devam etmemeliydi. Abdülmelik devrinde devletin zayıfladığı süreçte yeniden faaliyetlerine başlamış, İslam dünyasındaki gerginlikler ve Haccâc'ın sert politikası nedeniyle devlete karşı çıkmışlardı. Abdülmelik de Irak ve Yemâme'de onları bastırmak için çeşitli önlemler aldı.⁷¹

Abdurrahman b. Eş'as'ın Hareketi: Halife Abdülmelik'i sarsan ve Emevî yönetimine karşı çıkan önemli hareketlerden biriydi. Kısa sürede Irak'ın bazı kısımlarını ele geçirdi. Abdülmelik, siyasi sahnedeki gücünü korumak için Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'yi hareketi bastırmak için görevlendirdi. H. 83/M. 702'de bu hareket ortadan kalktı.⁷²

Böylece Halife Abdülmelik, hareketlerin sona ermesinden sonra sert bir politika ve aldatma yoluyla zaferler kazanarak Emevîler ve ailesi adına iktidarı ele geçirmeyi başardı.⁷³ Bu, saltanatını ve ailesinin konumunu güçlendirmesini sağladı. Velîd'in iki oğlu ve ardından Süleyman'ı veliaht tayin etti. Abdülmelik Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz'e sormak zorunda kaldı. Zira Mervân b. Hakem, Abdülmelik'in ardından Abdülaziz'i veliaht tayin etmiş ve bunu bir mektupla bildirmişti. Abdülaziz, oğlunun daha uygun olduğunu düşünmüş ve onu Ebubekir'e benzetmişti. Abdülmelik'in babacan duyguları ve hükümdarlığı sırasındaki büyük çabaları, Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasını engelledi ve böylece Emevî hanedanının yeniden iktidarda kalmasını sağladı.⁷⁴

Halifeler Arasındaki Çatışmalar ve Emevî Halifeliğinin Sonu

İktidara Gelen Bazı Halifeler ve Devam Eden Çatışmalar

Velihtlık sisteminin başlangıcından itibaren bazı olumsuz durumlar meydana geldi. Emevîler devletin kuruluşundan itibaren hilafet sistemini oğulları, torunları ve ailelerine miras bırakmaya çalıştılar ve bunu başardılar. Amaçları İslam toplumu üzerinde mutlak otoriteye sahip olarak hem kendilerini hem devleti güçlendirmekti. Yezîd b.

⁷¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, 8/387. Takkûş, *a.g.e.*, 135. Müberred, *el-Kâmil fi'l-luğa*, nşr. Muhammed İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997), C. 3, s. 301-303.

⁷² Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, C. 1, s. 195.

⁷³ Sallâbî, *a.g.e.*, C. 1, s. 195.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 7, s. 2563-2564. Süyûtî, *a.g.e.*, s. 177-178. İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-siyâse*, C. 2, s. 222-223.

Muâviye döneminde, Müslümanlara ve kendilerini halifelik görevine daha uygun görenlere karşı savaşmışlardı. Abdülmelik b. Mervân'ın hükümdarlığı sırasında itirazlar çok artmış, birçok kişi onlara isyan etmiş ve hatta halife olduklarını iddia etmişti.

Suriye'de tahtta olan Velîd b. Abdülmelik, Mes'ûdî tarafından çok sert biri olarak tanımlanmıştır. Ona göre Velîd, sinirlendiğinde durmuyor ve öfkesinin sonuçlarını önemsemiyordu.⁷⁵ Ayrıca Irak'ta Haccâc b. Yusuf, Hicaz'da Osman b. Cebbâr ve Mısır'da Kureyş b. Şerik'in valiliği sırasında, Halife'nin kararıyla bu kişilerden bazıları ülkeyi zulme boğmuşlardı.⁷⁶ Benzer şekilde Süleyman b. Abdülmelik döneminde siyasi, askeri ve idari hatalar yapıldı. Bazı bölgelerin valileri değiştirildi ve komutanları öldürüldü.⁷⁷ Öte yandan Halife Süleyman kendi sarayını inşa etmiş, burada eğlencelere dalmış, çok sayıda kadınla evlenmiş ve halifelik işlerini ihmal etmişti.⁷⁸ Süleyman'dan sonra halife olan ve H. 101'de vefat eden Ömer b. Abdülaziz, kısa bir süre iktidarda kalmasına rağmen İslam toplumunda önemli değişiklikler yaptı. Yorgunlukla dolu ve uykusuz geçen geceler boyunca Müslümanların hizmetini gördü. Hatta bu kısa zaman dilimindeki sorumluluk duygusu, Allah korkusu ve geç uyuması nedeniyle erken vefat ettiği ifade edilmektedir.⁷⁹ Ancak ölümünün asıl nedeni, bir hizmetkarının onu zehirlemesiydi. Ömer b. Abdülaziz, Yezîd b. Abdülmelik'i halefi olarak atayan Emevîler tarafından zehirleneceğini hissetmişti. Nitekim genç bir insanın aniden ölmesi, zehir şüphesini güçlendirmektedir.

Bu dönem, Emevî ailesinin velihtlik konusundaki şiddetli çatışması ve bu meseleyle yüzleşmesi açısından önemli bir aşama oldu.⁸⁰ Devlet

⁷⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, (Beyrut: Dâru'l-Hilal, 1981), s. 290.

⁷⁶ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 178-179.

⁷⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 9, s. 138.

⁷⁸ Kalkaşendî, *Me'âşirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, nşr. Abdsüettâr Ferrâc (Riyad: Dâru'l-İlm el-Kütüb, 2006), C. 1, s. 70.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 7, s. 2700; Ya'kübî, *a.g.e.*, C. 2, s. 226-227; Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 220-221. İmâdüddin Halîl, *Melâmihu'l-inkılâbî'l-İslâmî fi hilâfeti 'Ömer b. 'Abdi'l-'Azîz*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010), s. 79-80; Mahmud İsmail, *el-Haraketü's-sirriyye fi'l-İslâm*, (Dimaşk: Müessesetü İkra, 2006), s. 41; Ali Verdî, *Vü'âzü's-Selâtîn*, (Londra, Dâru Kevkeb, 1990), 222-225.

⁸⁰ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 194-195; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 9, s. 172; Sallâbî, 'Ömer b. 'Abdi'l-'Azîz, (Kahire: Müessesetü İkra, 2005), s. 108-109.

yönetimindeki tecrübe eksiklikleri ve şahsi zevklerle meşguliyet gibi faktörler İslam toplumunu yeniden inşa etmek için Müslümanları bir araya getirecek olan hilafet görevini yerine getiremeyen bazı Emevî halifelerine yansıdı.⁸¹ Halifelik, sürekli dünya zevkleri ve arzularıyla meşgul olan Yezîd b. Abdümelik döneminde iyice zayıfladı. Yezîd halifelik görevlerini ihmal ediyor, sorumluluk almak yerine şahsi zevkleriyle meşgul oluyordu. İçki içmek ve kadınlarla vakit geçirmeyi esas uğraşı haline getirmiş gibiydi. Bu tür davranışlar, İslam'a uygun olmaması yanı sıra Müslümanların işlerinden sorumlu olan halife ve hatta herhangi bir Müslüman için de uygun değildi.⁸² İçki meclisleri kurmak, kadınlarla işret, dans etmek ve şarkı söylemekle o kadar meşguldü ki, Müslümanların işleriyle ilgilenmeye fırsat bulamadı. Yezîd Seleme ve Habab adlı iki kadına âşık oldu. Bu iki kadının ölümü, Yezîd'in aklında ve kalbinde derin izler bıraktı. Bu, onun davranışlarını ve yönetimini doğrudan etkiledi.⁸³ Halifeliği döneminde diğer halifeler gibi hareket etmediği için kabileler arasındaki ayrılıkların, özellikle Kays ve Yemen kabileleri arasındaki bölünmelerin yeniden ortaya çıkmasına neden oldu. Bazı kabileleri kendisine yaklaştırıp Yemenlileri uzaklaştıran Yezîd, halifeliği etkileyecek, adalet ve toplum dengesini bozacak adımlar attı. Bu nedenle Yemenli kabileler, Yezîd'in idaresinden tamamen bıkmışlardı. Bunlar, Suriye ordusunun çoğunluğunu oluşturuyordu. Daha sonra velihtlık meselesinde de nüfuz sahibi olmuşlardı.⁸⁴

Emevî Devleti tarihi boyunca iktidar savaşları yanı sıra muhaliflerin tasfiyesi, pek çok komutan, vali ve önde gelen şahsın yöneticilerin emriyle ölümü gibi durumlar gerçekleşmiştir. Bütün bunlar tahtta kalmak ve iktidarı oğullarına bırakmak içindi. Örneğin Yezîd b. Abdümelik, hükümdarlığı sırasında, Emevî devletinin idaresinde ve gelişmesinde önemli payı olan Mühelleb ailesini ortadan kaldırmıştı.⁸⁵

⁸¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. 2, s. 278-279.

⁸² Hasan İbrahim, *Târîhu'l-İslam*, C. 1, s. 270-272.

⁸³ Şevkî Ebû Halîl, *Fî't-Târîh'il-İslâmî*, (Dimişk: Dâru'l-Fikr, 2006),s. 318.

⁸⁴ Muhammad Kürd Ali, *el-İslam ve'l-Ḥaḍâratül-'Arabîyye*, (Dimişk: Dâru'l-Fikr, 2011), C. 2, s. 810.

⁸⁵ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, C. 3, s. 202-203.

Yezîd'in ölümünden önce kardeşi Hişâm ve ardından oğlu Velîd veliaht olarak tayin edildi. Bu da veliahtlık meselesi üzerindeki gerilimi iyice arttırdı.⁸⁶ Yezîd H. 105/722'de öldü. Yerine kardeşi Hişâm geçti. Hişâm, Emevî Devletinin siyasi sahnesinde önemli bir figürdü. Selefleri, özellikle de kardeşi Yezîd, ülkede çok fazla kan dökülmesine sebep olmuştu. Bu yüzden Hişâm, dengeleri yeniden kurmakta zorlandı. Onun döneminde halifelîğe ve Emevî yönetimine karşı isyanlar arttı. Özellikle bazı bölgelerde isyanları bastırmak zordu. İtiraz ve isyanların içinde bilhassa Abbasîler tehlikeli bir durum oluşturmuş ve Emevîlere karşı mücadelenin bayrağı haline gelmişti.⁸⁷ İsyânların bastırılması sırasında çok büyük zulümler yapıldı. Hişâm hem bu durumun üstesinden gelemedi hem de Müslümanları hilafet ve şeriat bayrağı altında birleştiremedi. Ardından H. 125/742 yılında vefat etti. Oğlu Mesleme'yi yerine geçirmeye çalıştı ancak başarısız oldu. Bu durum, Emevî hanedanı arasında yaygın bir durumdu. Zira Emevî halifeleri, ölmeden önce oğullarını veliaht tayin ederek halife olmalarını güvence altına almaya çalışıyorlardı.⁸⁸ Hişâm'ın vefatı ardından Velîd b. Yezîd halife oldu.⁸⁹

Emevî Hilafetinin Çöküş Sebebi Olarak Veliahtlık

Hişâm b. Abdümelik'in 125/743 yılında ölümünden sonra Emevî Devleti'nin malî yapısı yaklaşık yedi yıl boyunca nasıl işledi? Bu dönemden itibaren, devlet aleyhine işlenen siyasî propagandalar ve veliahtların iktidarı ele geçirme çabaları nedeniyle tamamen kaos hakimdi. Bu süre boyunca, nedenleri bile oldukça karmaşık olan çok sayıda isyan meydana gelmiştir. Bu kargaşa ve yıkım döneminde, devletin belirli politikalar oluşturma ve uygulama yeteneğini ortadan kalkmıştır.⁹⁰ Velîd b. Yezîd H. 125/742'de, amcası Hişâm'ın ölümünden on gün sonra halife oldu. Ancak veliahtlık sistemi giderek zayıflamıştı. Devlet de çöküşün eşiğine gelmişti.⁹¹ Dolayısıyla o günden itibaren

⁸⁶ Takkûş, *a.g.e.*, s. 146.

⁸⁷ Ebû Şaban, *a.g.e.*, s. 405-406. Takkûş, *a.g.e.*, s. 147-148.

⁸⁸ Khachri, *Dewlêti Ümewî*, s. 293.

⁸⁹ Adnan Salih, *Meşâ'iru'l-ĥulafâ' b. Ümeyye* (Ürdün: Müessesetü'l-Fürsân, 2010), 263. Süyûtî, *a.g.e.*, s. 197-198.

⁹⁰ Seyfullah KARA, "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", *Atatürk Üniversitesi: İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, 2006, s. 145- 170.

⁹¹ Ya'kübî, *a.g.e.*, C. 2, s. 261.

Emevî devletinin güneşi, iktidara gelen ve zayıf bir sistemle yöneten birçok halifenin davranış ve eylemlerinin gölgesinde batmaya başlamıştı. Ehil olmayan bu kişiler veliahtlık sistemi sayesinde iktidarı ele geçiriyorlardı. Emevî hanedanı, kendi içlerinde birçok güçlü kabilenin desteğiyle sürekli olarak birbirlerine karşı darbeler gerçekleştirerek iktidarı birbirlerinden gasp ettiler. Velîd'in kişiliği ve eylemleriyle ilgili olarak bazı kaynaklar, onun yönetmek değil, zevk peşinde koşmakla meşgul olduğunu söylemektedir. Kendisine ve devletine kötü bir itibar bırakan Velîd, sonunda ailesi tarafından öldürüldü.⁹² Aslında Emevî devletinin bazı halifelerinin tarihine ve hayatına bakıldığında bazı şüpheler ve sorular ortaya çıkmaktadır. Örneğin Halife Hişâm öldüğünde, Velid onun ölümüne sevinmiş ve malına el koymuş, devletin zenginliğini ve hazinesini israf etmişti.⁹³ Zevk peşinde koşması, haksız yere çok sayıda kişiyi öldürmesi, Kays kabilesine yaklaşması ve hatta Yemenlileri ihmal etmesi sonucunda Yemenlilerin çok öfkeleniği ve Yezîd b. Velîd b. Abdümelik'i halife olmaya teşvik ettikleri nakledilir. Bu kişiler, Halife Velid'e karşı darbe yapmasını istemişlerdi. Bunun üzerine 1 yıl 2 ay ve 20 gün sonra Halife tahttan indirildi ve öldürüldü. Böylece Yemenliler, H. 126/743'te hilafeti devralan yeni Halife Yezîd b. Velid'in yönetimi altında yeniden bir araya geldiler.⁹⁴ Ancak bu halifenin Yemenlilere sığınması ve Suriye'nin çeşitli bölgelerindeki Kays isyanlarını bastırmak zorunda kalması nedeniyle bu kabileler, otoritesini tanımayı reddettiler. Yezîd yönetiminde Kays kabilesinin konumunun gerilemesine karşılık Yemenlilerin ağırlığı ve halifeye yakınlığı arttı. Ancak bu sırada Humus ve Filistin halkı Yezîd'in otoritesini tanımayı reddederek ona karşı isyan ettiler. Yezîd Müslümanlara önderlik ve halifelik yapma konusunda selefinden daha adil olmasına rağmen bir yıldan az bir süre halifelik yapabildi. H. 126/743'te öldü. Ölümünden önce yerine kardeşi İbrahim'i veliaht tayin etti. Ancak kısa sürede gerilim doruğa ulaştı ve veliahtlık sistemi Emevîler için ölümcül bir hastalık haline geldi.⁹⁵

⁹² Süyûtî, *a.g.e.*, 199-200; Takkûş, *a.g.e.*, s. 150; Hasan Baram, *Lapara tarikakani mejwy dewleti umawi* (Hawler: çapxanay rahend, 2016), s. 291.

⁹³ Will Durant, *Kışşatü'l-ħađâre*, trc. Muhammed Bedrân, (Beyrut: Dâru Nablus, 2008), C. 21, s. 106.,

⁹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C. 2, s. 286-287.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 8/2965. Ebû Şaban, *a.g.e.*, s. 465.

Bu dönemde devletin durumunun iyice karmaşık hale geldiği, İslam dünyasının çoğu yerinde isyanların çıktığı ve zaman zaman şiddetli çatışmaların meydana geldiği görülmektedir. Ayaklanmalar ve darbelerle iktidara ulaşmak isteyen kişiler, bu yola başvurmayı adet haline getirmişti. Bu da devletin krize girmesine, savaşımlardan ve kaostan dolayı daimi sorunlar çıkmasına neden olmuştu. Bu çatışmaların büyük bir kısmı veliahtlık sistemi ve halifelerin gücünden kaynaklanıyordu. İbrahim b. Velid, iktidara gelip halife olduğunda durum daha da kötüleşti. Çoğunluk onun otoritesini tanımayı reddetti.⁹⁶ Bazı kaynaklara göre İbrahim dört ay hilafette kalabildi. Ermenistan'dan güç toplayıp Kayslıların yardımıyla Suriye'ye doğru yola çıkan Mervân b. Muhammed, İbrahim'e karşı darbe yapıp onu halifelik görevinden azletti ve yerine kendisi geçti.⁹⁷ Bunun üzerine İbrahim kaçtı. Mervân b. Muhammed, Emevîlerin rızası olmadan devleti yönetti.⁹⁸ Halife Mervân, H. 127/M. 744'te iktidara geldikten sonra Emevîlerin on dördüncü ve son halifesi oldu. Onun ölümüyle Emevî hakimiyeti sona erdi ve Abbasiler iktidara geldi.⁹⁹ Halife Mervân seleflerinin bazılarında daha tecrübeli ve güçlü olmasına rağmen devlet onun döneminde her bakımdan başarısız olmuş ve birkaç parçaya bölünmüştü. Bunun asıl nedeni, Emevî hanedanı içindeki iktidar mücadelesi ve iç çatışmalarıdır. Öte yandan Müslümanların talepleri göz ardı ediliyordu. Bunun sonucunda Emevî Devletinin varlığı sona ermiş oldu. Ancak yine de Halife Mervân'ın, seleflerinin yaptıklarını tekrarlamayıp farklı kabilelere ve bölgelere dengeli davrandığını belirtmekte fayda vardır. Ancak Yemenliler aleyhine diğer kabileleri kendine yaklaştırarak bu dengeyi koruyamamıştır. Bu dönemde Emevîlerin içinde itirazlar artmış, ülke içinde ve dışında birtakım hareketler ve ayaklanmalar meydana gelmişti. Örneğin Süleyman b. Hişam asker toplayarak Halife Mervân ve ordusuyla savaştı. Sonunda bütün itirazları hilafet çatısı altında toplamak zorlaştı. Bu da devletin halihazırda zayıf olan bünyesinin

⁹⁶ Ebû Şaban, *a.g.e.*, s. 466.

⁹⁷ Takkûş, *a.g.e.*, s. 152.

⁹⁸ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, nşr. Müfid Kumeyha, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), C. 3, s. 434. Süyûtî, *a.g.e.*, s. 202-203.

⁹⁹ Baram, *a.g.e.*, s. 306.

tamamen çökmesine, farklı bir yer ve kıtada, başka bir şekilde ortaya çıkmasına neden oldu.¹⁰⁰

Yıllarca Emevîlere karşı davette bulunan Abbasîler, halkı gizli ve açık bir şekilde kendi etraflarında toplamaya çalıştılar. Bu sayede çok sayıda insanın desteğini almayı başardılar. Gittikçe güç kazanan Abbasîler, Halife Mervân döneminde Emevîlerin zayıflığından faydalanarak isyan ettiler. Yukarıda ifade edildiği üzere İslam toplumunun kaygıları Halife Mervân döneminde zirveye ulaşmıştı.¹⁰¹ Bu da Abbasilerin bütün isyan ve itirazları, bir güç altında toplamalarına imkan sağladı. Halife Mervân, durumlarının elverişsizliğinden dolayı bu güçlüklerle baş edemedi. Mervân H. 132/M. 749 yılında Cezire bölgesinde Erbil ile Musul arasında meydana gelen Büyük Zap Suyu Savaşı'nda mağlup oldu. Bu savaşta Abbasiler yeni bir plan ve güçle Mervân ve ordusunun karşısına çıkmıştı. Son Emevî Halifesi olan Mervân kaçmak zorunda kaldı. Bu savaşta Emevî ailesinden birçok kişi ortadan kaldırıldı. Halife Mervân da çeşitli yerlere kaçtıktan sonra Mısır'da öldürüldü.¹⁰²

Sonuç

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, İslam tarihinde veliahtlık sistemini ilk defa ortaya koyan kişi olduğu bilinmektedir. Velihtlık sisteminin getirilmesi, İslam tarihinde büyük bir hata olmuş ve Emevî halifelerinden bazılarının, Müslümanları bölen birçok tarihi olayı tetiklemesine neden olmuştur. Bununla birlikte Emevî devletinin çöküşünün en belirgin nedenlerinden biri de Emevîler içindeki veliahtlık problemiydi. Ehil olmayan kişilerin, veliahtlık sistemi nedeniyle halife olması ve bir kısmının İslam'ın esaslarına aykırı birtakım davranışlar sergilemesi, müelliflerin ağır tenkitlerine maruz kalmıştır.

Emevî yönetimi sırasında meydana gelen isyan ve itirazların çoğu, Emevî halifelerinin ihmalkarlığı ve Müslümanların ihtiyaçlarıyla gerektiği gibi ilgilenmemelerinden kaynaklanmıştır. Bu da Emevî hanedanı başta olmak üzere binlerce Müslümanın ölmesi gibi vahim sonuçlara neden

¹⁰⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, C. 3, s. 233. İbnü'l-İbrî, *Tārîhu muhtaşar'id-düvel*, nşr. Anton Malhânî (Beyrut: Dâru's-Şark, 1992), s. 119.

¹⁰¹Takkûş, *a.g.e.*, 152. Baram, *a.g.e.*, s. 307.

¹⁰² Halife b. Hayyât, *a.g.e.*, s. 403. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, C. 3, s. 246. Takkûş, *a.g.e.*, 152.

olmuştur. Ayrıca isyanlar bastırılırken Mekke ve Medine gibi İslam'ın mukaddes mekanlarına saldırılar düzenlenmiştir.

Hız. Hüseyin'in Yezîd b. Muâviye döneminde şehit edilmesi olayı, Müslümanlar tarafından yüzyıllar boyunca unutulmamış büyük bir siyasi ve dini etki bırakmıştır. Müslümanlara ve Arap olmayanlara eşit ve adil muamele edilmemesi, Arap olmayan Müslümanların her fırsatta Emevî devletine ve Emevî ailesine karşı çıkmalarına neden olmuştur. Emevîler dönemindeki hilafet sistemi, Müslümanların sorunlarını çözüp onlara hizmet etmeye yönelik kapsamlı bir sistem olmaktan çok, kişisel ve ailevi amaçlara yönelik siyasi ve askeri bir yönetim biçimi olarak öne çıkmıştır. Emevî hanedanı içinde hilafet makamı üzerine yaşanan çatışmalar da devletin bekâsı açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Daha sonra kurulan İslam devletlerinin çoğu da Emevî devletinin etkisi altında veliahtlık sistemini uygulamışlardır.

Kaynakça

Ali, Nêrîman, *Azadi Raderbirin lê Seretakanî İslamewê ta Salî 132 k / 749 z*, Hewlêr: Zankoy Salahaddin Kolêja Adabiyat, 2011.

Amanj, *Be Sîasîkirdinî İslam*, Silêmanî: Çapxaneyaya Pêkşî Serdem, 2005.

Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 539-546.

Baram, Hasan, *Lapara tarikakani mejwy dewleti Ümewi*, Hawler: çapxaney rahend, 2016.

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-êsrâf*, nşr. Süheyl Zükkar, Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1996.

Delice, Ali, “Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerinde Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, Aralık 1999, 299-320.

Durant, Will, *Kışşatü'l-ħadâre*, trc. Muhammed Bedrân, (Beyrut: Dâru Nablus, 2008.

Ebû Halil, Şevkî, *Fî't-Târîh'il-İslâmî*, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2006.

Ebû Şaban, Ahmed. *Hilafati Umawiyakan la newan rasti w-çawaşakarida*, trc. Cemîl Hacî Abdullah, Silêmanî: Çapxaneyaya Çwareçira 2013.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe ibn Hayyât ibn Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ'ü'l-Umr (Riyad: Dâru't-Ṭayyibe, 1985.

Halil, İmâdüddin, *Melâmihu'l-inkılâbi'l-İslâmî fî ħilâfeti 'Ömer b. 'Abdi'l-'Azîz*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010.

Hamilton, Gibb, *Dirâsât fî hadâreti'l-İslâm*, nşr. William Polk, trc. Muhammad Necmo, Mahmud Zeyd, İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-İlm il-Melâ'în, 1974.

Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmü's-siyâsî*, Beyrut: Dâru'l-Cebel, Kahire: Meketebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1996.

Haşemî, Rahîm, *Pûkhtey Şaristaniya İslamî*, trc. Nihad Hebîballah, Silêmanî: Çapxaneyâ Çwareçira, 2013.

Hemê Emin, Ahmed, *Cengî Helgerawkân û Kêweshê Xewarîc*. Silêmanî: Çapxaneyâ Çwareçira, 2013.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-'İkdü'l-ferîd*. nşr. Müfid Kumeyha, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî, *el-Muqaddime*, nşr. Derviş el-Cüveydî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Târîhu's-Şahâbe*, nşr. Bûrân el-Fatâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmail ibn Şihâbiddîn Omer ibn Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Ahmed b. Ali ve Abdurrahman Fehmî, Kahire: Dâru'l-Gadi'l-Cedîd, 2007.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, nşr. Muhammad el-Fâî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*, nşr. M. İsmâil es-Sâvî, Beyrut, Kahire: 1970.

İbnü'l-'İbrî, Ghrihuryus Ebü'l-Ferece ibn Harun et-Tabib el-Milati, *Târîhu muhtaşar'id-düvel*, nşr. Anton Malhânî, Beyrut: Dâru's-Şark, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerim Muhammed İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-târîh*, trc. Zahir Raşid, Silêmanî: Çapxaneyâ Çwareçira, 2012.

İbnü'l-Ferrâ, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Bağdadi el-Hanbeli, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, nşr. Muhammed Hâmid al-Fikî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Aḥmad b. Muḥammad el-Ḥanbelî, *Şezerâtü'z-zehab fî aḥbâri men zehab*, nşr. Abdulkâdir el-Arnaût ve Muhammad el-Arnaût, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.

İbnü't-Tıktakâ, Muḥammad ibn 'Alî, *el-Faḥrî fî âdâbi's-sultânîyye ve'd-düvelî'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Şâdir, 1858.

İsmail, Mahmud. *el-Ḥaraketü's-sirriyye fi'l-İslâm*, Dimaşk: Müesseetü İkra, 2006.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Me'âşirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*. nşr. Abdüssettâr Ferec, Riyad: Dâru'l-İlm el-Kütüb 2006.

Khachri, Muhammad. *Chand Waneiyeye le Mezhoi Islami*, trc. Nihad Habiballah. Hewlêr: Chapkhaneî Naren, 2011.

Khachri, Muhammad *Dewlêti Ümewî*, trc. Luqman Bapîr, Hewlêr: Çapxaneyaya Rojhelat, 2011.

Kurtubî, Ebû'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik İbn Battal, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", *DİA*, XVI, İstanbul 1999, s. 245-247.

Kürd, Muhammad Ali, *el-İslam ve'l-Ĥadâratü'l-'Arabiyye*, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2011.

Mâcid, Abdulmunim, *et-Târîĥu's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısıriyye, 1975.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Beyrut: Dâru'l-Hilal, 1981.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî, *Mürûcû'z-zehab*, nrş. Affî Hâtûm, Beyrut: Dâru Sâdir, 2012.

Mustafa, İbrahim vd., *el-Mu 'cemü'l-vasîf*, nrş. Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, (Kahire: Dâru'd-Da've, 2010.

Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Kâmil fi'l-luġa*, nrş. Muhammed İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997.

Özbekî, Ali, *Dirâsât fi'n-nizâmü'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, Câmîatü'l-Mûsul: Vizâratü't-Ta'lîmî'l-Âlî ve'l-bahsî'l-İlmî, 1988.

Râvî, Sabit, *Târîĥü'd-devleti'l-'Arabiyye*, Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, 1976.

Rays, Muĥammad Ziyâeddin, *en-Nazariyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire: Dâru't-Turâs, 2017.

Sabri, Hamd, *ed-Dîn ve'd-devle ve taṭbîku'ş-Şerî'a*, trc. Fûad Sadık, Hewlêr: Dezgay Mûkryan, 2006.

Salih, Adnan, *Meşâ'iru'l-ĥulafâ' b. Ümeyye*, Ürdün: Müessesetü'l-Fürsân, 2010.

Sallâbî, Ali, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 2005.

Sallâbî, Ali, Ali, *Mu'âviye b. Ebî Sufyân şahsiyyetühü ve 'aşruhu*, trc. Ebû Bekir Muhammad, Hewlêr: Chapkhane Naren, 2013.

Sallâbî, Ali, *Ömer b. 'Abdi'l-'Azîz*, Kahire: Müessesetü İkra, 2005.

Samuel, *Peykêdaniya Şaristaniyekan*, trc. Mamend Roje, Hewlêr: Çapxaneyaya Rojhelat, 2009.

Sircânî, Ragîb, *et-Târîĥu'l-İslâmî*, Kahire: Müessesetü İkra, 2014

Süyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân ibn Ebî Bekr ibn Muhammed el-Hudayrî, *Târîĥu'l-Ĥulefâ*, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2003.

Seyfullah, KARA, "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevîleştirilmesi" *Atatürk Üniversitesi: İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 2006, 145 - 170.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, nşr. Sıdkî el-Attâr, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1998.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, trc. Zanar Mohammad, Silêmanî: Çapxaneya Çwareçira, 2012.

Takkûş, Muhammed, *Puhtay mejuy İslami*, trc. Nihad Habibullah, Erbil: Çapxaneya Hewî, Çapî. 2, 2015.

Tâlib Zûkân, Vecîh, *Velâyetü'l-'Ahd fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Filistin: Câmiatü'n-Necâh el-Vataniyye, 2005.

Tehsîn Hewseni, Muhammed. *Sîstemî Pêştâû Pêş Lê Dêwletî Ebasî*, Hewlêr: Çapxane ya Rojhelat, 2014.

Verdî, Ali, *Galtejarîya Eqlî Mirov*, trc. Feysel Halîl. Hewlêr: Çapxaneya Rojhilat, 2014.

Verdî, Ali, *Vü'âizü's-Selâtîn*, Londra, Dâru Kevkeb, 1990.

Ya'kûbî, Ahmed b. Wa'ad ibn Ja'far ibn Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, nşr. Abdulemir Mihne, Beyrut: Şeriketü'l-A'lâm li'l-Matbûât, 2010.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Muhammed el-Maraşlî, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2008.

Zeki, İzzetullah. "Emevîlerin Horasan Politikası: Valiler Dönemi", *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1) 2020, 7-24.

Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimaşkî, *el-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, 1980.

Extended Abstract

The succession system has been a cornerstone of governance across various historical dynasties, and its implications in the Islamic world became particularly prominent during the Umayyad Caliphate. The practice of designating a successor, which began with Muawiya b. Abu Sufyan, the founder of the Umayyad dynasty, played a crucial role in shaping the political landscape of early Islamic history. This system, while designed to provide continuity and stability, also led to significant controversies and conflicts, reflecting deeper issues within the Muslim community regarding leadership and governance. The establishment of a hereditary succession system by Muawiya marked a departure from the earlier practice of collective decision-making or election, leading to both support and opposition among different factions.

Muawiya's establishment of the Umayyad Caliphate in 661 CE after the abdication of Hasan b. Ali, marked a significant shift in Islamic governance. His move to appoint his son Yazid as his successor was a groundbreaking development in Islamic political history. This hereditary succession system was intended to create stability and ensure a smooth transition of power. However, it also introduced a series of challenges and controversies. The designation of Yazid as the successor led to significant dissent among various segments of the Muslim community. Key figures such as Abdullah b. Zubayr, Abdullah b. Umar, and Abdurrahman b. Abu Bakr opposed Yazid's succession, questioning both the legitimacy and the implications of such a hereditary system. Their resistance was based on a broader ideological and political disagreement with the notion of hereditary rule in a system that was traditionally guided by a different set of principles.

Yazid's reign was marked by several contentious events that further complicated his position. The martyrdom of Hussein b. Ali at the Battle of Karbala in 680 CE was a pivotal moment that significantly impacted Yazid's rule. This event, along with the subsequent plundering of Medina and the attacks on Mecca, fueled widespread outrage and criticism. The repercussions of these events extended beyond immediate political opposition; they deeply affected the religious and social fabric of the Muslim community. The brutal suppression of dissent and the harsh measures taken against opponents contributed to growing discontent and further divisions within the Muslim ummah.

Following Yazid's death in 683 CE, his successor, II. Muawiya, faced the task of navigating the turbulent political landscape created by his predecessor's actions. His brief reign was characterized by ongoing struggles to maintain control and address the widespread dissatisfaction that had accumulated. II. Muawiya's short-lived tenure exemplified the difficulties inherent in sustaining

a dynasty under such strained conditions. His inability to effectively address the underlying issues led to further instability within the Umayyad Caliphate.

The succession crisis intensified with the refusal of Muawiya b. Yazid to accept the caliphate. His reluctance to assume the role of caliph contributed to a power vacuum and further internal divisions within the Umayyad state. This period saw a rise in opposition movements and factionalism, reflecting the deepening fractures within the Umayyad regime. Marwan b. Hakem emerged as a key figure during this time, leading efforts to stabilize and preserve Umayyad rule. Marwan's leadership was marked by attempts to address the various challenges facing the dynasty, including internal dissent and external threats.

Marwan b. Hakem's caliphate faced numerous challenges, including ongoing internal conflicts and crises. His efforts to consolidate power and address the growing unrest were met with mixed results. Despite his attempts to restore stability, the Umayyad Caliphate continued to grapple with significant issues, including resistance from various factions and regional challenges. Marwan's death in 750 CE led to the succession of Abd al-Malik b. Marwan, who faced a series of formidable challenges during his reign.

Abd al-Malik b. Marwan's tenure was marked by a series of critical events and challenges. His administration was characterized by efforts to strengthen the Umayyad state amidst growing internal and external pressures. Notable events during this period included the Tevâbîn movement, the revolt led by Muhtar b. Ubaid al-Sakafi, and the continued resistance of Abdullah b. Zubayr. These events highlighted the difficulties faced by the Umayyad regime in maintaining control and addressing the various sources of dissent within the empire.

In response to these challenges, Abd al-Malik implemented a series of policies aimed at consolidating his authority and stabilizing the state. His administration focused on addressing the internal conflicts and external threats that had plagued the Umayyad Caliphate. This included military campaigns, administrative reforms, and efforts to strengthen the central authority of the caliphate. Despite these efforts, the Umayyad regime continued to face significant obstacles, including ongoing resistance and internal strife.

The final years of the Umayyad Caliphate were marked by a continued struggle to maintain control and address the various challenges facing the dynasty. The succession of Abd al-Malik's sons, Velid and Suleyman, represented an attempt to sustain Umayyad rule amidst ongoing internal and external pressures. However, the challenges facing the dynasty persisted, and

the final period of the Umayyad Caliphate was characterized by continued instability and unrest. The combination of internal dissent, leadership struggles, and external threats contributed to the gradual weakening of the Umayyad state.

The eventual collapse of the Umayyad Caliphate in 750 CE marked the end of a significant era in Islamic history. The internal divisions, leadership challenges, and external pressures that had plagued the dynasty ultimately led to its downfall. The final years of the Umayyad Caliphate were characterized by ongoing efforts to address these challenges, but the inability to effectively manage the growing discontent and external threats ultimately led to the dynasty's demise. The fall of the Umayyad Caliphate paved the way for the rise of the Abbasid Caliphate, which brought about a new era in Islamic history. The legacy of the Umayyad period, marked by its successes and failures, continued to shape the political and social dynamics of the Islamic world in the subsequent centuries.

Araştırma Makalesi/ Research Article

II. Meşrutiyet Dönemi III. Dönem Meclis-i Mebusan Seçiminde (1908-1912) Osmanlı Rumlarının Seçim Tartışmaları ve Rum Mebuslar

Çağrı Sağun*

(ORCID: 0000-0002-9114-141X)

Makale Gönderim Tarihi
23.09.2024

Makale Kabul Tarihi
19.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sağun, Ç., "II. Meşrutiyet Dönemi III. Dönem Meclis-i Mebusan Seçiminde (1908-1912) Osmanlı Rumlarının Seçim Tartışmaları ve Rum Mebuslar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 887-932.

APA: Sağun, Ç. (2025). II. Meşrutiyet Dönemi III. Dönem Meclis-i Mebusan Seçiminde (1908-1912) Osmanlı Rumlarının Seçim Tartışmaları ve Rum Mebuslar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 887-932.

Öz

II. Meşrutiyet dönemi birçok açıdan bir laboratuvar işlevi görmüştü. Bu alanlardan en önemlisi de siyasi alandır. Meşrutiyetin ilanı her kesim tarafından sevinçle karşılanmakla birlikte süreç her Osmanlı milletinin meşrutiyetten beklentisinin de farklı olduğunu ortaya çıkarmıştı. Özellikle uzun bir aradan sonra başlayan seçim heyecanı her kesimi yoğun bir seçim çalışması atmosferi içine sokmuştu. Bu süreçte yapılan seçimler özellikle İttihat ve Terakki'nin güçlü bir siyasi aktör olarak rol almasıyla beraber, Meclis-i Mebusan'da hangi Osmanlı milletinin ne oranda temsil edileceği de önemli bir tartışma konusu olmuştu. Özellikle bu konuda İttihatçılar ve Rumlar arasındaki pazarlık dönemin en önemli siyasi olaylarından biri haline gelmişti. En nihayetinde İttihat ve Terakki

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, pyonter@anadolu.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

ile Rumlar arasında seçim bölgesi ve seçilecek mebuslar konusunda uzlaşa olsa da seçilenler bazen seçilen bölgenin halkı tarafından bazen de seçilen Rum mebusların kimlik karışıklıkları nedeniyle çeşitli itirazları da beraberinde getirmişti. Bu çalışma özellikle Rum mebus adaylarının seçim çalışmaları ve bu seçilen Rum mebuslara yönelik çeşitli itirazları ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Seçim, İttihat ve Terakki, Rumlar, Meclis-i Mebusan.

Discussions of Ottoman Greeks in the 3rd Election of Deputy Assembly Election of the 2nd Constitutional Period and Greek Deputies (1908-1912)

Abstract

II. The Constitutional Monarchy period served as a laboratory in many aspects. The most important of these areas is the political area. Although the declaration of the Constitutional Monarchy was welcomed by all segments of society, the process revealed that each Ottoman nation had different expectations from the Constitutional Monarchy. The election excitement, which started especially after a long time, put everyone in an intense atmosphere of election work. The elections held during this period, especially with the Committee of İttihat and Terakki acting as a strong political actor, became an important topic of discussion as to which Ottoman nation would be represented in the Parliament and to what extent. Especially on this issue, the negotiation between the Unionists and the Greeks became one of the most important political events of the period. Ultimately, there was an agreement between the Committee of İttihat and Terakki and the Greeks regarding the electoral region and those to be elected. Despite this, the elected officials sometimes faced various objections from the people of the chosen region and sometimes from the identity confusion of the elected Greek deputies. This study specifically deals with the election efforts of Greek parliamentary candidates and various objections to these elected Greek parliamentarians.

Keywords: II. Constitutional Monarchy, Committee of İttihat and Terakki, Greeks, Election, Parliament.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğunda Rum cemaati millet sistemine göre yönetilmekteydi. Rum milletinin başında patrik bulunmaktaydı. Rum milleti, Osmanlı toplumu içerisinde oldukça geniş ayrıcalıklara sahipti. Rum milletinin özellikle ticaretle ilgili ileride gitmeleri daha sonra onların

eğitim alanında da gelişmesi toplum içindeki konumlarını daha da güçlendirecekti. Tanzimat Fermanı ile birlikte Rumların gerek ekonomik ve gerekse demografik durumlarında önemli bir değişiklik olmuştu.¹ Osmanlı Rumlarının eğitim ve ekonomik alanda ilerlemeleri Fransız İhtilali'nin etkilerini de ilk hissedilen millet olmalarına neden olmuştu. Rumlarda ulusçuluk düşüncesinin gelişmesi beraberinde bazı gizli derneklerinde kurulmasına neden oldu. Ticaretle zenginleşen Rumlar bu dernek ve cemiyetlerle birlikte birçok yerde Rum okulları ve kulüpleri açmış ve Rum gençlerin milliyetçilik düşüncesinin gelişmesini sağlamıştı. Bu cemiyetlerden ilki ve en çok bilineni 1814 yılında, Odesa'da, İpsilanti, Ksantos ve Çakalof tarafından Paris'te kurulan "Filiki Eteria" (Dostluk Cemiyeti)'dir. Cemiyetin görünüşteki amacı Rumların eğitim ve öğretimini geliştirmektir. Gerçekte ise büyük Yunanistan (megali idea) hayalini gerçekleştirmektir.² Bu cemiyetin ideallerinin en önemli savunucusu Patrikhane olmuştu. Patrikhane eğitim kurumlarıyla ve yayın organlarıyla bu düşüncenin aynı zamanda uygulayıcısı da olmuştu. Daha sonra cemiyetin liderliğine Aleksandr İpsilanti getirilmişti. Cemiyetin onursal başkanı ise Rus çarının bizzat kendisiydi. 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra dış politikasının temeli olan "megali idea" Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Rumları da oldukça etkilemişti.³

Yunanistan'ın bağımsızlığı, Osmanlı yöneticilerini de etkileyecek ve Osmanlı Rumlarına karşı kuşku ve güvensizlik duygusu oluşacaktı. Bu durum Rumların devlet yönetimindeki yerlerini sarsarken, yerlerini Ermeniler doldurmaya başlayacaktı.⁴ Yunanistan ise adeta Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Rumlara "Hellen" kimliğini aşılabilmek için

¹ Salahi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Uyrakları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara, 1994, s. 345-346.

² Michael L. Smith, *Yunan Düşü*, Ankara, 2002, s. 17.

³ Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler (1912-1913)*, C. I, Ankara, 1976, s. XXXI; Salahi Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, C. XLIX, Ankara, 1986, s. 195-653; Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, (Çev: Devrim Evci), Ankara, 1997, s. 326.

⁴ Cemal Kutay, *Etnik-i Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk Kalma Savaşı*, İstanbul, 1980, s. 23-24; Sonyel, a.g.m., s.195-653; Herkül Milas, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar Dil, Din ve Kimlikleri*, İstanbul, 2004, s. 219; Augustinos, a.g.e., s. 326; Hasan T. Kerimoğlu, *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914*, İstanbul, 2009, s. 27.

her yolu denerken, özellikle eğitim kurumlarını kullanmıştı. Bu nedenle XIX. Yüzyıldan itibaren Anadolu'nun birçok yerinde Rum okullarının sayısında ciddi bir artış olmuştu. Bunun yanında Atina Üniversitesi de adeta Anadolu'dan gelen Rum gençlerin eğitim aldığı en önemli merkezlerden biri haline gelmişti. XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda başlayan ıslahatlar döneminde ise Rumlar Osmanlı toplumu içinde en rahat dönemlerini yaşamışlardı.⁵

Rumlar, Mora isyanından (1821) sonra I. Meşrutiyet ile birlikte tekrar devlet yönetiminde yer almaya başlamışlardı. Örneğin 1876 Anayasası'nın ilanı ve beraberinde açılan meclislerden Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da Rumlar da yer almıştı. Rumların Osmanlı İmparatorluğundaki konumlarının güçlenmesiyle devlete olan bağlılıklarında da değişiklikler olmuştu. Özellikle ticaretle uğraşan, laik eğitim sisteminde yetişmiş olan ve Osmanlı bürokrasisi içinde çeşitli görevlerde yer alan Osmanlı Rumları -ki bunlara Fenerliler ismi verilmekteydi- Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına karşı çıkmışlardı. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkanlarda Rusya destekli Panslavist hareketlerin yoğunlaşması, Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin düzelmeye başlaması bu grubun gücünü daha da arttırmıştı. Bu dönemde Helen Osmanlılığı (*Hellenothomanizm*) yani İstanbul ve Atina'yı tek bir projede birleştiren, Rumların hâkim ya da başat bir güç olacağı bir doğu imparatorluğu düşüncesi de yaygınlaşmıştı.⁶ Fakat Osmanlı İmparatorluğun giderek güç kaybetmesi tekrar Yunanlılığı ön plana çıkarmış ve bu akım diğerinden daha geniş tabanlı bir destek bulmuştu.⁷

II. Abdülhamid döneminde de Rumlar ayrıcalıklı konumlarını sürdürmeye devam etmişlerdi. Bu dönemde Rumlar özellikle eğitim alanında adeta altın çağını yaşamıştı. Fakat bu dönemde İttihatçılar ile

⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1999, s. 103; Kerimoğlu, a.g.e., s. 28.

⁶ Foti Benlisoy; Stefo Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce-I*, İstanbul, 2001, s. 370-373; Nilüfer Erdem, "Yunan Osmanlılığının En Önemli Temsilcilerinden Suliotis-Nikolayidis'in Kaleminden "İstanbul Örgütü" ve II. Meşrutiyet Dönemindeki Etkinlikleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 12 (2007), s. 90.

⁷ Milas, a.g.e., İstanbul, 2004, s. 221.

Rum cemiyet ve dernekleri arasında ciddi anlamda bir birliktelik oluşmamıştı. Bunun nedeni, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçi politikası ve Rumların ayrıcalıklarını kaybetme endişesiydi. Bu nedenle Rumlar daha çok Prens Sabahattin'in âdem-i merkezîyetçi görüşlerine yakın durmuşlardı. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti, anayasanın tekrar ilanını sağlamak için Rumların da desteğini almaya çalışmıştı. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1902 I. Jön Türk Kongresi'ne Rumların da katılmasını sağlamaya çalışmış fakat bunu başaramamıştı.⁸ Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1907'deki II. Jön Türk kongresinde de Ermenilerden başka bir ulusla anlaşmanın mümkün olmayacağını anlamıştı.⁹

Rumların bu tutumu ülke sınırları içinde de geçerliydi. Selanik merkezini ayrı tutarsak Makedonya'da da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Rumlardan beklenen destek yeterli nitelikte olmamıştı. II. Meşrutiyet öncesinde de Fener Rum Patrikhanesi ve Yunanistan, Osmanlı Rumlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hareket etmelerinin önüne geçmek için çeşitli çalışmalar yapmıştı.¹⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Rum milleti arasındaki bu anlaşmazlık, II. Meşrutiyetin ilanı sonrası da kendini göstermiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Rum milleti sürekli bir sürtüşme içinde olmuştur.

II. Meşrutiyetin İlanı, 1908 Seçimleri ve Rumlar

II. Meşrutiyetin İlanı

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıla gelindiğinde bir modernleşme sürecine girmişti. Yapılan ıslahatlarla Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması önlenmeye çalışılmış, Osmanlılık ideolojisi bir kurtuluş reçetesi olarak ilk kez ortaya atılmıştı. "Yeni Osmanlılar" olarak adlandırılan bir grup aydın ise Osmanlı kimliği çerçevesinde, devlet yönetimini anayasal temellere dayandırmayı hedeflemişlerdi.¹¹ Bu aydınlar, hedeflerine 1876 Anayasasının ilanı ile ulaşmışlardı. Bu örgütlü muhalefetin çalışmaları sonucu 13 Aralık 1877'de ilk Meclis-i Mebusan açılmıştı. Fakat daha sonra meclis 1878'de Osmanlı-Rus savaşını nedeniyle kapatılmış, sonra

⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, 2001, s. 96.

⁹ Yusuf H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, K. IV, Ankara, 1991, s. 139-140.

¹⁰ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul, 2001, s. 116; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1908-1918)*, İstanbul, 2008, s. 151-152.

¹¹ Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, C. 3, İstanbul, 2006.

da anayasa uzun bir süre askıya alınmış ve 1908 yılına kadar süren istibdat dönemi başlamıştı.

II. Abdülhamid rejimine karşı 1889 yılında İttihad-ı Osmani Cemiyeti kuruldu.¹² Ülke içinde başlayan muhalif hareketler, daha sonra yurt dışına taşınmış ve 1902’de ilk Jön Türk kongresi Paris’te toplanmıştı. Ardından 1907’de de II. Jön Türk kongresi yine Paris’te toplandı.¹³ Kongre’de alınan kararların yanında ülke içinde yaşanan bazı gelişmeler de hürriyetin ilanını hızlandırmıştı. Bu olayların başında Makedonya meselesi gelir. Diğer bir önemli olay ise Firzovik toplantısıydı (Haziran 1908). II. Meşrutiyeti hazırlayan diğer nedenler ise bazı tarihçilere göre 1908 yazı başlarında başlayan ağır iktisadi krizler, adaletsiz alınan vergiler, yozlaşmış idareciler ve bunların halk üzerinde oluşturduğu yaygın nitelikli huzursuzluklardı. Bu huzursuzluklar ordunun içinde de kendini gösterdi.¹⁴

1908 ihtilalinin oluşumunda uluslararası bir gelişme de etkili olacaktı: Reval Görüşmesi (9 Haziran 1908).¹⁵ Bütün bu gelişmeler neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçerek 22 Haziran 1908 Beyannamesini Manastır’da şehrin sokaklarına astırmış ve anayasanın yürürlüğe girmesi isteğini tekrarlamıştı.¹⁶ Nihayet ihtilal fiilen 3 Temmuz 1908 günü başlayacak ve amacına 10 Temmuz (23 Temmuz 1908) günü 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe girmesi ile ulaşacaktı.¹⁷

¹² Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul, 1982, s. 33.

¹³ Ahmet B. Kuran, *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 2000, 2. bs., s. 85-88/287-288; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, 2001.

¹⁴ Tarık Z. Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul, 1996, s. 7; Tarık Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1984, 2. bs., s. 116; İsmail H. Uzunçarşılı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Bellekten*, C. 20, Ankara, 1956, s. 103-174; Ahmet T. Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul, 2001, s. 87-106; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul, 1995, s. 18; H. Zafer Kars, *1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği*, İstanbul, 1997, 2. b., s. 43-56; Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri, 1906-1907*, Ankara, 1990, s. 9 vd; Kansu, *a.g.e.*, s. 35-95; Kuran, *a.g.e.*, s. 273-286; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 149-150; Bayur, *a.g.e.*, C. 1, K: 1, s. 338-339/429-478.

¹⁵ Zekeriyâ Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul, 1993, s. 15; Kuran, *a.g.e.*, s. 306; Ahmad, *a.g.e.*, s. 17; Alkan, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁶ Bayur, *a.g.e.*, C. 1, K. 1, s. 448-449; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 116-117.

¹⁷ Paul Dumont; François Georgeon, “Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)”, (Ed: Robert Mantran), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, (Çev: Server Tanilli), İstanbul,

II. Meşrutiyetin İlanı ve Rumlar

II. Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı gayrimüslimleri arasında bölgelere göre farklılıklar gösterse de imparatorluğun her tarafında günlerce süren olağanüstü coşkulu bir ortam oluşmuştu.¹⁸ Bu kutlamalarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Rum cemaatlerinin temsilcileri, karşılıklı saygı ve dostluk gösterilerinde bulunmuştu.¹⁹ Örneğin, II. Meşrutiyet sonrası birçok şehirde gayrimüslimlerle Müslümanların katıldığı yemek davetleri olmuştu. Bu davetlerden biri de Atina'dan Eylül 1908'de yeni Osmanlı yönetiminin yöneticileri kutlamak için gazeteci ve akademisyenlerden oluşan bir heyet onuruna verilen yemektir. Bu yemeğe İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Muhiddin Bey de katılmış ve bir konuşma yapmıştı. Muhittin Bey konuşmasında, mutlakiyete karşı özgürlük için savaşan Yunanlılardan, Türklerin eski kardeşleri olarak bahsetmesi ilgi çekmiş ve bu sırada salonda bulunan Pavlos Karolidis de söz katılarak, "Yunan devrimi sadece Yunan milleti için değil, tüm şark ve hatta Türk milleti içinde özgürlüğe geçiş olmuştur" karşılığını vermişti.²⁰

II. Meşrutiyetin ilk aylarındaki ılımlı havayı en iyi yansıtan diğer örnek ise Konstantinopolis adındaki bir Rum cemiyetinin en önemli kolu olan Osmanlı Siyaset Cemiyeti'nin liderlerinden Nikolaidis ve İon Dragumis'in bile siyasi amacının Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasını temin

1995, s. 219; İlanı Resmî, "Babialiye Tebliğ Olunan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Hilafetpenahi'nin Suret-i Münifesidir", (Sabah'ın İlavesi), 14 Temmuz 1324; Meclis-i Mebusanın Toplantıya Çağırılması" hakkındaki irade 23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324), *Düstur*, Tertip: 2, C. 1, No: 2, s. 2; Hüseyin Cahit, "Meclis-i Meb'ûsânımızın Vazifesi", *Tanin*, No: 26, 13 Ağustos 1324, s. 1; Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s. 5; Kansu, *a.g.e.*, s. 35/134-153; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.148-151; *Tanin*, 7-8 Ağustos 1908; *İkdam*, 10 Ağustos 1908.

¹⁸ Hacısalihioğlu, *a.g.e.*, s. 204-218; Kansu, *a.g.e.*, s. 137-153.

¹⁹ Panayot Noutsos, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğunun Rolü: 1876-1925", (Der: Mete Tunçay, Eric J. Zürcher), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul, 2008, s. 122-123.

²⁰ V. Kechriotis, Greek-Orthodox, Ottoman Greeks Or Just Greeks? Theories Of Coexistence In The Aftermath Of The Young Turk Revolution, *Académie Des Sciences De Bulgarie Institut D'études Balkaniques Études Balkaniques*, No. 1, (2005), s. 53-59-65.

etmek yönündeki söylemleri idi.²¹ Bu nedenle bu dönemde Osmanlılık ile milli kimlik söylemleri birbirinin içine girmiş adeta orta bir yol arayışına gidilmişti. Bu durum kafaları olduğundan daha da karıştıracaktı. Çünkü özellikle Rumların Osmanlılık söylemlerine rağmen ayrıcalıklar konusu meşrutiyet hükümetlerini en çok meşgul eden konular içinde yer alacaktı. Tanin baş yazarı Hüseyin Cahit bunun sebebini, Rumların hala Yunanistan ile gönül ve ticari iş birliği içerisinde olmasına bağlamış ve Rumları, Yunanistan'ın kirli emellerine uymamaya çağırılmıştı.²²

Meşrutiyetin ilanı ile Rum çoğunluğun olduğu İzmir'de de coşkulu kutlamalar oldu.²³ Rumların bu tavırları, siyasi açıdan farklı şekillerde değerlendirildi. Örneğin, o dönemde Fransız dışişlerinde görevli Mr. Blank, Rum milletinin meşrutiyetin ilanına neden bu kadar sevindiğini anlayamadığını yazmıştı.²⁴ Britanya İzmir konsolosu ise Rumların yapılan kutlamalara Yunan bayraklarıyla geldiklerini, Osmanlı bayraklarının ise ikinci planda yer aldığını söylemişti.²⁵ Yunanlı gazeteci Hercule Diamantopulo ise meşrutiyetin ilanının Türk ve Rum milletleri arasındaki yakınlaşma için son derece önemli bir fırsat olduğunu, bu sayede Türkiye'de ileriye doğru büyük bir atılımın gerçekleşeceğini yazmıştı.²⁶ Yine İzmir'de Ahenk gazetesindeki bir habere göre Manisa'da Sipilos Jimnastik kulübünün madalya merasiminde Metropolit konuşmasında ortak vatan, ortak düşman vurgusu yaparak kardeşlik sloganları atmıştı.²⁷ Hatta Tanin'den Hüseyin Cahit bu konuşmayı överek istenenin bu örnekteki gibi Osmanlı milleti oluşturabilmek olduğunu yazmıştı.²⁸

²¹ A. S. Nikolaidis ve H. Organosis, *Konstantinoupoleos [Konstantinopolis Derneği]*, Atina, 1984, s. 10-12; Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, İstanbul, 1996, s. 200-201; Smith, *a.g.e.*, s. 18; Kechriotis, *a.g.e.*, s. 56.

²² Hüseyin Cahit, "Rumlar'da Eser-i İntibah", *Tanin*, 20 Haziran 1324, s. 1.

²³ Herve Georgelin, *Smyrna'nın Sonu, İzmir'de Kozmopolitizmden Miliyetçiliğe*, (Çev: Saadet Özen), İstanbul, 2008, s. 217-218; H. Siren Bora, "II. Meşrutiyet'in İlanı ve İzmir Rumları" (24 Temmuz 1908-31 Mart 1909), *CTTAD*, 1/2, 1992, s. 290-293;

²⁴ Georgelin, *a.g.e.*, s. 218.

²⁵ Evangelia Ahladi, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar: Yunan-Rum Boykotu (1908-1911), *Kebikeç*, 26 (2008), s. 180.

²⁶ Hercule Diamantopulo, *Le Reveil de la Turquie*, (Türkiye'nin Uyanışı), İskenderiye, 1908.

²⁷ "Mağnisa Rum Metropolitidi", *Tanin*, 22 Ağustos 1324.

²⁸ "Rum Matbû'âtından Şikâyet, Bir Mektup", *Tanin*, No: 710, 10 Ağustos 1326.

İlk günlerin coşkulu kutlamaları kısa süre sonra yerini yeni rejimden beklentilere bıraktı. Yeni rejimden beklentiler noktasında; Osmanlı Rumları, meşrutiyetin ilanından sonra ortak bir tutum sergileyememişti. Bunun nedeni, bağımsız bir Yunan devleti kurulduktan sonra Osmanlı Rumlarının İmparatorluğunun tekrar güçlenmesinden endişe duymalarıydı.²⁹ Bu durum aynı zamanda Bizans ayarında modern, Hristiyan bir Yunanistan'ın doğmasını engelleyebileceği gibi Rumların meşrutiyet öncesi sahip oldukları ayrıcalıkları da ortadan kaldırılabiliirdi.³⁰

Rumlar, 1839, 1856 ve 1876'da olduğu gibi II. Meşrutiyet'in de herkes için getirdiği eşitlik ilkesinin, cemaat liderlerinin imtiyazlarına gölge düşürebileceği endişesine kapıldılar.³¹ Nitekim Patrik III. Yovakim tüm Hristiyanların Osmanlı adı altında birleşmesini, din ve mezheplerine saldırı şeklinde nitelemişti. Bu yüzden patrik, İttihat ve Terakki'ye baştan itibaren mesafeli olmuş, var olan imtiyazlarını kaybetmemenin mücadelesini vermişti. Bu nedenle de sık sık Babiâli ile ters düşmüştü.³² İttihat ve Terakki ise patriğin sadece dini hayat ile ilgilenmesini istemiş, ancak Patrikhane, *İttihad-ı Osmaniye* karşıt konuşmalarla meşrutiyetten duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmeye devam etmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise "eşitlik" konusunda öncelikle Patrikhane ile uyuşmanın yollarını aramış ve hatta bir üyesini Rum Patrikhanesine göndermiş ve bir uzlaşma yolu aramıştı.³³ Ancak hem Türkçe hem de Rumca basında yoğunlukla yer alan *Rumlar ve imtiyazları* konusu bu uzlaşmaya gölge düşürmüştü.³⁴

Rumca basın da meşrutiyetin ilanını ilk başta olumlu karşılamış hatta Patrikhaneyi sergilediği tutum nedeniyle meşrutiyet yanlısı olarak

²⁹ Ahmad, *a.g.e.*, s. 85.

³⁰ Georgelin, *a.g.e.*, s. 219-220; Kansu, *a.g.e.*, s. 151.

³¹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. bs., Ankara, 1996, s. 111-169; Adnan Sofuoğlu, *Fener Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul, 1996.

³² Ahladi, *a.g.e.*, s. 179.

³³ *Tanin*, No: 32, 19 Ağustos 1324, s. 3.

³⁴ Erdal Taşbaş, "Tanin Gazetesi ve Hüseyin Cahit'in Görüşleri Doğrultusunda İttihat ve Terakki Politikaları (1908-1914)", *Folklor/Edebiyat*, 15/60 (2009), s. 209-212.

göstermişti.³⁵ Ancak meşrutiyetin getirdiği coşku ortamı bir süre sonra yerini karamsarlığa bırakacaktı. Daha sonraları ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlılık kimliğini inşa etmek için "eşitlik" ilkesi temelli düzenlemeleri, Patrikhane ile birlikte Rum basınında da hayal kırıklıklarına neden olmuştu.³⁶ Kilisenin süreli yayın organları zamanla, İttihatçılara karşı söylemini iyice sertleştirmiş, hatta bütün Osmanlı cemaatlerini bir araya gelmeye çağırarak yazılar yayınlamıştı.³⁷

Diğer bir sıkıntı oluşturan konu ise Rumların, Yunanlılık politikası güttükleri söylentileriydi. Bu tür söylentiler, Rum milleti tarafından da tepkiyle karşılanmış, hatta II. Meşrutiyetin ilk yıllarında bu yanlış anlamaları ortadan kaldırmak için, Burduri Yorgaki Efimyanidi "Ciddiyet" isimli bir gazete yayınlanacağını açıklamıştı.³⁸

1908 Seçimleri İttihat ve Terakki ve Rumlar

1908 Seçim Sistemi ve Uygulanması

Tanzimat dönemi ile Türk siyasal hayatında seçim olgusunun ilk uygulamalarıyla karşılaşmıştı. Tanzimat dönemi boyunca, yeni yerel yönetim örgütlerinin oluşturulması sırasında hazırlanan nizamnamelerde ilk kez seçim ilkesi yer almıştı.³⁹ Ülke geneli için seçim olgusu ilk kez I. Meşrutiyet dönemiyle gerçekleşmişti. Osmanlı İmparatorluğunda genel seçimlerle ilgili ilk yasal düzenleme 1876 tarihlidir. 24 Ekim 1876 günü *Talimat-ı Muvakkate* ile mebusların nasıl seçileceği belirtilmişti. Bu talimata göre idare meclislerinin azaları daha önce halk tarafından seçildiği için bunların seçeceği mebuslar da halkın temsilcisi sayılacaklardı. Seçimlerden sonra oluşan Meclis-i Mebusan ilk

³⁵ Ali Arslan, "Türkiye'de Rum Basını", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, 3 (2003), s. 49-113; "Siyasal Değişimin Yıldönümü", *Kilise Gerçeği*, Yıl: 39, No: 28, 15 Temmuz 1909.

³⁶ "Quid Leges Sine Mores (Ahlaktan Yoksun Kanunlar Nedir?)", *Kilise Gerçeği*, Yıl: 31, No: 30, 30 Temmuz 1911.

³⁷ "İyi Duruyoruz", *Kilise Gerçeği*, Yıl: 31, S. 36, 10 Eylül 1911; "Yine Neologos", *İttihat ve Terakki*, S. 80, 14 Kanunuevvel 1324, 27 Kanunuevvel 1908, s. 1-2; "Rum Matbu'âtı", *Tanin*, No: 183, 21 Kânunusani 1324, 3 Şubat 1909; "Meşrûtiyyetten Ne Fâide Gördük", *Tanin*, 19 Temmuz 1326, 1 Ağustos 1910, s. 1.

³⁸ "Türkçe-Rumca Bir Gazete", *Tanin*, No: 236, 28 Mart 1909, s. 3; Burduri Yorgaki Efimyanidi, *Sevgili Türk Kardeşlerimize Takdim Rum Kardeşleriniz*, Dersaadet, 1324.

³⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 37.

oturumunu, 20 Mart 1877'de gerçekleştirdi.⁴⁰ Meclis'i Mebusan'ın ilk işi bir seçim kanunu hazırlama çalışmalarıydı. Ancak Osmanlı-Rus savaşının (1877-1978) başlamasıyla kanun tasarısı tamamlanamadan, meclis 28 Haziran 1877'de dağıldı.⁴¹ 13 Aralık 1877 Meclis yeniden açıldı. Meclis 14 Aralık 1877'de Filibeli Gümüşgerdan Mihaliki Bey başkanlığında toplanarak kâtipler seçildi, mebusların çalışacakları şubeler belirlendi ve seçim mazbataları incelenmeye başladı.⁴² 1877 Meclis-i Mebusan'ın da mebuslar Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan göçmenler sorunu, Osmanlı ordusunun kayıpları, Rusların ilerleyişinden duydukları endişeleri sürekli olarak hükümete iletmışler, ama hükümetin aldığı tedbirleri yeterli görmemişler, hatta uğranılan felaketlerden de hükümeti sorumlu tutmuşlardı.⁴³ Meclis-i Mebusan'ın bu tutumu beraberinde sonunu da getirmiş ve Sultan II. Abdülhamid meclisi kapatmıştı (13 Mart 1878).⁴⁴ Böylece seçim kanunu müzakerelerine girişmesine rağmen, bu tasarı yine kanunlaştırılmadan meclis kapatılmıştı.⁴⁵ Türk tarihinde üçüncü kez bir genel seçim sürecine, II. Meşrutiyetin ilanından sonra girilmiş, 1908 seçimleri de bu geçici seçim talimatına göre yapılmıştı.⁴⁶ Fakat birçok açıdan eksiklikleri bulunan bu geçici tasarı ile seçimlere gidilirken, bir yandan da mevcut eksiklikler giderilmeye çalışıldı.⁴⁷

Seçimler başlayınca, seçim kanunundaki bazı eksiklikler daha net ortaya çıktı. Özellikle seçmen olabilmek için vergi verme konusu ve

⁴⁰ Seçimler "müntehib-i evvel" ve "müntehib-i sani" şeklinde iki dereceli şekilde uygulanmıştır. Bk. Servet Armağan, "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", *Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı, Armağan*, Ankara, 1987, s. 149-168.

⁴¹ Zafer Toprak, "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", *TCTA*, C. 4 (1985), s. 973.

⁴² Hakkı T. Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1293/1877*, İstanbul, 1939, s. 22-23.

⁴³ Us, *a.g.e.*, 126-215.

⁴⁴ *y.a.g.e.*, s. 401-403.

⁴⁵ Saim Sezen, *Seçim ve Demokrasi*, Ankara, 1994, s. 220-221.

⁴⁶ *Düstur*, 2. Tertip, C. 1, s. 14; 1324 *Senesi İntihabında Meriü'l-icra Olan İntihab-ı Mebusan Kanunu*, İstanbul, 1324; *Meclis-i Mebusan Birinci Devre-i İçtimaiye (4 Kanun-i Evvel 1324-5 Kanun-i Sani 1327)*, İstanbul, 1328; Y. Doğan Çetinkaya, "İstanbul'da 1908 Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, Mayıs, 2001, C. XV, No: 89, s. 15-24.

⁴⁷ Suna Kili; Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri, (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, Ankara, 1985, s. 31-45; Tunaya, *Siyasi Partiler*, C. 3, s. 205.

köylerin dağınık halde olması seçimleri zorlaştıran temel etkenlerdi.⁴⁸ Seçimler sırasında seçim talimatındaki eksiklikler vilayetlerden Dahiliye Nezaretine birçok soru gelmesine neden oldu.⁴⁹ Kısacası 1908 seçimlerinin hukuki zeminini, 1876 Anayasası, Seçim Kanunu ve Seçim Kanununun Tatbikine Dair Talimat oluşturmuştu. Ayrıca 1876 Anayasası'nın 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72. Maddeleri de genel seçimlerle ilgiliydi.⁵⁰

Payitaht merkezi olan İstanbul için ise ayrı bir düzenlemeye gidilmişti. Böylece seçim talimatlarının Dâhiliye Nezareti tarafından, mülki ve yerel yöneticilere göndermesiyle seçim çalışmaları başlatılmıştı.⁵¹ En son iş ise seçimin yapılabilmesi için seçmen sayısını saptaması oldu. Bunun için her kazadaki erkek nüfusu kapsayan nüfus defterleri hazırlanmaya başlandı.⁵²

1908 Seçim Kampanyaları ve Fırkalar

II. Meşrutiyetin ilanı ve hemen arkasından başlayan ilk genel seçim rüzgârı, Türk demokrasi tarihimiz bakımından ilk kez çok partili rejime geçişi ifade eder. Bu seçimler çok partili yaşama geçiş özelliği gösterse de seçimlerin en önemli unsurlarından biri olan fırkalar, teşkilatlarını ülke düzeyinde tam olarak oluşturacak zamanı bulamamışlardı. II. Meşrutiyet ile birlikte ülke içinde İttihat ve Terakki dışında başka fırkalar olsa da bunlar ya seçimlere katılmamışlar ya da bu fırka liderleri bağımsız olarak seçimlere katılmışlardı.⁵³ Örneğin, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Demokrat Fırkası 1908 seçimlerine katılmadığı gibi

⁴⁸ Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanının Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara, 2008, s. 36; Tefvik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1991, s. 40; Tefvik Çavdar, *Müntehib-i Sani'den Seçmene*, Ankara, 1987, s. 6.

⁴⁹ "Bil Vasıta-i İntihab", *MV*, 128/30 17 Cemaziyülevvel 1327 (6 Haziran 1909).

⁵⁰ *MMZC*. D. 1, C. 6, İ: 121, (18 Temmuz 1325), s. 3-15; Kenan Olgun, "1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)*, (Haz: T. Cengiz Göncü), İstanbul, 2010, s. 34-36; Kili, Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 50; Demir, *a.g.e.*, s. 50-51;

⁵¹ Zafer Toprak, *İlan-ı Hürriyetin 80. Yıl Dönümünde 1908 Seçimleri ve Mebusan Hatıraları*, (Tarih ve Toplum Kitaplığı), İstanbul, 1988, s. 6-7; Demir *a.g.e.*, s. 53-54.

⁵² Toprak, *a.g.e.*, s. 4.

⁵³ Stanford J. Shaw, Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, C. 2, İstanbul, 1983, s. 334-335.

seçimlere de ilgisiz kalmış ya da sadece kurucuları tek başına aday olmuştu. Ahrar Fırkası ise seçimlerden önce Eylül 1908'de kurulmasına rağmen 1908 seçimlerine katılma başarısını göstermişti.⁵⁴

Ahrar Fırkası, seçimler boyunca İttihat ve Terakki muhalefetine yanına çekmeye çalıştı. Ahrar'ı savunan basın (İkdam, Yeni Gazete, Sabah, Osmanlı...) ise Ahrar Fırkasının gayrimüslim unsurlarla ittifak yapmasını desteklemiş, Prens Sabahattin Bey'in görüşlerine sayfalarında geniş yer ayırmışlardı.⁵⁵ Ahrar Fırkası, teşkilatlanmasını her yerde tamamlayamadığı için seçimlere sadece İstanbul'da katılmış, ama mebus çıkarmayı başaramamıştı. Fakat Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki'nin gösterdiği gayrimüslim adayları da desteklemekten geri durmamıştı.⁵⁶ Seçimlerden sonra özellikle gayrimüslim mebusların bazılarının Ahrar Fırkasına geçmesi Ahrar Fırkasının kendini Meclis-i Mebusan'da da hissettirmesine neden olmuştu.⁵⁷ Ahrar Fırkasının temel prensipleri olan yerinden yönetim (âdem-i merkezîyet) ve etnik unsurlara eşitlik tanınması (teşebbüs-ü şahsi) İttihat ve Terakki ile aralarındaki rekabetin en önemli nedeni olmuştu. Gerek seçimlerde gerekse seçimlerden sonra bu konudaki tartışmalar devam etmişti. İttihat ve Terakki bu prensiplerinden dolayı Ahrar Fırkasını siyasi birliği parçalamakla suçlamış ve fırkanın patrikhane ile ilişkisini eleştirmişti.⁵⁸ Diğer taraftan 31 Mart olayı sonrası fırka kurucularının bir kısmının tutuklanması, yargılanması veya ülke dışına kaçması nedeniyle, Ahrar Fırkası'nın siyasal hayat içindeki etkinliği azalmıştı.⁵⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti ise önce yeraltında illegal bir örgüt olarak, daha sonra 1906-1908 yılları arasında gelişmiş bir cemiyet olarak karşımıza çıkmıştı. Cemiyet 1908 seçimlerine adeta halk nezdinde prestiji zirvede olarak girmiş, fakat seçimler sırasında da hala cemiyet mi? Fırka mı olduğu? İkilemini sonlandıramamıştı.⁶⁰ Muhtemelen bunun en önemli nedeni cemiyetin başlangıçta bir ihtilal komitesi olarak

⁵⁴ M. Şükrü Haniöğlü, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı", *TCTA*, C. 4, İstanbul, 1987, s. 382; Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 167/188-191/207; Olgun, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁵ *Yeni Gazete*, 11 Ağustos 1324; *İkdam*, 12 Kasım 1908.

⁵⁶ Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 177.

⁵⁷ *y.a.g.e.*, s. 177.

⁵⁸ Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 180; *Tanin*, 24-26 Şubat 1324.

⁵⁹ Tunaya, *a.g.e.*, C. 1, s. 186-187.

⁶⁰ *y.a.g.e.*, s. 59.

kurulmuş olmasında yatmaktaydı. Daha sonra cemiyetin bu ikileminin en çok eleştiri aldığı yer Meclis-i Mebusan olacaktı.⁶¹

İttihat ve Terakki, 1908 seçim kampanyasına büyük önem vermişti. Fakat İttihat ve Terakki bile Rumeli'nin bazı şehirleri (Selanik, Manastır...) dışında örgütlenememişti.⁶² İttihat ve Terakki seçimlerde, içeride ve dışarıda büyük zorluklarla karşılaşılıyordu. Bu durumun en önemli nedenleri: halen gücünü devam ettiren rejim destekçilerinin varlığı, Girit'in Yunanistan'la birleşme kararı, Bulgar bağımsızlık bildirgesi ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhaki sayılabilir. İttihat ve Terakki bu sorunların üstesinden gelebilmek için mecliste yeterli sayıda mebus elde etmeyi amaçlamaktaydı.⁶³ Bu nedenle İttihat ve Terakki, seçimlere girerken yirmi bir maddeden oluşan bir parti programı yayınlamış ve 1908 Kongresinde almış olduğu kararları kamuoyuyla paylaşmıştı.⁶⁴ İttihat ve Terakki'nin bu programında, seçimlerle ilgili hedefleri arasında özellikle eşitlik vurgusu ön plandaydı. Örneğin;

- “1. 20 yaşında olan her erkek Osmanlı tebaasının vergi versin veya vermesin birinci seçmen sayılması,
2. Seçimlerin serbest bir şekilde yapılması,
3. Seçilmeye uygun her Osmanlı'nın, ülkenin her yerinden seçilebilmesi.”⁶⁵

İttihat ve Terakki seçimi kazanabilmek için tüm teşkilatını seferber etmişti. Örneğin İttihat ve Terakki'nin adeta basın sözcülüğünü yapan Tanin gazetesi, seçimler sırasında Osmanlı vatandaşlarını bilinçlendirmeye çalışmış ve seçilecek mebusların niteliği ile ilgili bilgiler vermişti. İttihat ve Terakki yanlısı olan basın yayın organları, (Tanin,

⁶¹ *y.a.g.e.*, s. 252.

⁶² Sevinçli, Efdal, “II. Meşrutiyet Seçimleri Öncesinde İzmir'den Bir Ses”, *Tarih ve Toplum*, C. 3, S. 15, (1985), s. 16-17.

⁶³ Hüseyin Cahit, “İntihabat”, *Tanin*, 26 Temmuz 1324.

⁶⁴ “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Vatandaşlara Seçim Öncesi Bildirisi”, *İkdam*, No: 5101, 25 Temmuz 1324, s. 1; “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Programı”, *İttihat ve Terakki*, 25 Eylül 1324; *Şurayı Ümmet*, 6 Ekim 1908; Hüseyin Cahit, “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Siyasi Programı”, *Tanin*, No: 56, 11-12 Eylül 1324, s. 1; “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi Programı”, *İttihat*, No: 7, 15 Ekim 1908, s. 1-2.

⁶⁵ *Şurayı Ümmet*, 6 Ekim 1908.

İttihat ve Terakki... gibi) özellikle İttihat ve Terakki'nin İstanbul adayı mebusların resimlerini yayınlamış, isimlerini her gün halka duyurmuş, seçimlerle ilgili olası hilelere karşı halkı uyarıyordu. Gazeteler, seçmenlerin oy kullanırken ülke çıkarlarını ön planda tutmasının gerekliliği üzerinde sıklıkla durmuş ve Ahrar Fırkasının seçim politikasını çöktürmeye çalışmıştı.⁶⁶

İttihat ve Terakki'nin *hürriyeti getiren bir cemiyet* olarak tanınması nedeniyle, halk adayları tanımadığı halde sadece İttihat ve Terakki'ye mensup oldukları için cemiyetin adaylarına oy vermişlerdi. Gayrimüslim mebus adaylıkları ise çoğu kez cemaatlerle yapılan müzakereler sonrası kararlaştırılmıştı. Fakat bu pazarlıklar her zaman İttihat ve Terakki'nin kendi siyasetine yakın adayları seçmesiyle sonuçlanmamıştı.⁶⁷

1908'de uygulanan seçim sistemi ile seçilenlerin birçoğu aslında İttihat ve Terakki'ye mensup olmak şöyle dursun, meşrutiyeti ve Kanun-ı Esasi'nin anlamını bilmeleri bile beklenemezdi.⁶⁸ Fakat İttihat ve Terakki kendi siyasi politikasına uygun aday bulmakta zorlandığı için çoğu zaman bu kişilerle uzlaşmak zorunda kalmıştı.⁶⁹ Bulgar, Rum, Ermeni siyasi cemiyetlerinin programları, İttihat ve Terakki'nin programıyla ters düşmediği takdirde, başka muhalif adaylara karşı, İttihat ve Terakki bu cemiyetlerin adaylarını da desteklemişti.⁷⁰ Örneğin, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum'dan seçilen mebus Vartkes buna güzel bir örnek oluşturmuştu. Ama buna rağmen, İttihat ve Terakki istemediği adayların da meclise girmesine neden olmuştu. Çünkü

⁶⁶ "Mebûslarımız", *Tanin*, No: 27, 14 Ağustos 1324, s. 1; Hüseyin Cahit, "Anasır-ı Osmaniye", *Tanin*, 17 Ağustos 1324; Hüseyin Cahit, "Mebuslarımız Nasıl İntihab Edilecek", *Tanin*, 10 Ağustos 1324; *Tanin*, 21 Teşrinisani 1324; *Tanin*, 26 Teşrinisani 1324.

⁶⁷ Charles R. Buxton, *Turkey in Revolution*, New York, 1909, s. 189; Kili, Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁸ Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde; İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu?", *Akşam*, No: 8759, 11 Mart 1943, s. 4.

⁶⁹ *İntihab-ı Mebusan Kanunu*, 1324; Feroz Ahmad; Dankward A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5 (1975), s. 256; Haluk Oral; Erol Şadi Erdinç, *Meclis-i Mebusan Birinci Seçim Dönemi*, İstanbul, 2008.

⁷⁰ Hüseyin C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, Tefrika No: 19, Yıl: 2, C. 4, S. 89, (6 Temmuz 1935), s. 165-166; Georgelin, *a.g.e.*, s. 236-237; Ahmad, Rustow, *a.g.m.*, s. 252.

Tanin’de yazan Cenap Şahabettin Bey’in de belirttiği gibi her millet kendi milletine dayanarak mebus seçtirmeye çalışmıştı. Şahabettin Beye göre bunun nedeni, istibdat nedeniyle Osmanlı milletlerinin birbirinden ayrı yaşamaları ve Osmanlılık idealinden uzaklaşmasıydı.⁷¹ Tanin’den Hüseyin Cahit de bu noktadan hareketle umut aşılama çalışmış ve istibdat döneminde Osmanlı unsurları arasında açılan derin uçurumların, meşrutiyet ile birlikte *eşitlik, adalet ve kardeşlik* uygulamalarıyla kapanacağını, toplumun birbiriyle kaynaştırılarak, bir Osmanlı milletinin oluşacağını belirtmişti.⁷²

Osmanlı Rumlarının Seçim Çalışmaları, Seçimler ve Seçim Sonuçlarına İtirazları

Rum cemaati, İttihat ve Terakki’nin en güçlü ve en örgütlenmiş rakibiydi.⁷³ Bu cemaatin Ermeni cemaatinden farkı Rum Patrikhanesi’nin Rum cemaati üzerinde daha etkin olması ve Yunan hükümetince desteklenmesiydi.⁷⁴ Rumların uzun zaman önce başlamış olan milli duyguları harekete geçirme çalışmaları, meşrutiyetin ilanı ile hız kazanmış ve ülkenin her yerinde Rumların kurduğu cemiyetlerin sayısı da artmıştı.⁷⁵

II. Meşrutiyetin ilanının ardından hızla seçim çalışmalarına başlanmıştı. Rumlar da yönetimde etkin olabilmek için seçimlerde olabildiğince fazla Rum mebus seçtirmeye çalışacaklardı.⁷⁶ Seçimler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile gayrimüslim milletler arasındaki *hürriyetin ilanından* beklentilerin ne kadar farklı olduğunu, seçim programlarıyla kendini açıkça ortaya koymuştu.⁷⁷ Seçimlerde en etkili kampanyayı da yine Rumlar yapmıştı.

⁷¹ *Tanin*, 19 Teşrinievvel 1911.

⁷² Hüseyin Cahit, “Osmanlı Unsurları”, *Tanin*, No: 298, 18 Haziran 1325, s. 1; Hüseyin Cahit, “Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık”, *Tanin*, No: 387, 16 Eylül 1325, s. 1.

⁷³ Kerimoğlu, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁴ Kansu, *a.g.e.*, s. 242.

⁷⁵ Ahladi, *a.g.e.*, s. 181.

⁷⁶ Douglas Dakin, *Makedonya’daki Yunan Mücadelesi, 1897-1913*, Selanik Balkan Çalışmaları Enstitüsü, Selanik, 1966, s. 317-378.

⁷⁷ Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Mustafa Reşit Paşa Dönemi ve Semineri*, Ankara, 1985, s. 22.

Örneğin Rum Namzed Albertrika'nın seçim programı bunun güzel bir örneği idi.

"1291'de Milas'ta doğdum. Rüştüye'yi orada okuduktan sonra İzmir İdadisini bitirdim. Dersaadet Hukuk Mektebi'ne bir sene devam edip ardından Fransa'daki Aix Darülfünununda hukuk ve felsefe kısmına başladım. Hukuk kısmında başarılarımdan dolayı çeşitli ödüller aldım. Merakım ticari hukuka idi. İzmir'e döneli on yıl oldu. İlk yedi yılı vekâletle son üç seneyi banka muameleatı ve ticaret yaparak geçirdim. Bu arada İstanbul Hukuk Mektebinden sınavla diploma sahibi oldum. Mecliste uzmanlık alanım olan ticari hukuk alanında katkı olacağı kanaatindeyim. Programım iki kelimeyle özetlenebilir: hürriyet ve intizam. Hürriyetin olduğu yerde adalet, adaletin olduğu yerde müsavat, müsavatın olduğu yerde uhuvvet olur. İntizamsa insanın kendinden başlayarak hükümetin yapısına kadar her yerde lazımdır. Öncelikli olarak hürriyetin sağlanması gerekir. Bu da Kanun-ı Esasi'nin kalıcılığıyla mümkündür. Kanun-ı Esasi'nin kalıcılığı iki şeye bağlıdır: 1. Kanun-ı Esasi'nin bazı ahkâmının tağyir ve tadili, 2. Maarifin ilerletilerek okullarda vatan evladına hürriyetin benimsetilmesi. Tağyir ve tadil bahsi hâkimiyet-i milliyenin genişletilmesi içindir. 7, 60 ve 113'üncü maddeler en çok tadile ihtiyaç duyanlardır. Maarifin ilerlemesi için her düzeyde okullar açılmalı, Türkçe'nin yanı sıra yabancı diller de öğretilmelidir. İkinci olarak intizamın sağlanması gerekir. İntizam içerde emniyet ve asayiş ile refahın artırılması, dışarda hükümetin itibarının yükselmesiyle gerçekleşir. Emniyet ve asayiş iyi idare ve adaletli olmaya bağlıdır. Refahın sağlanması ülkenin doğal kaynak ve olanaklarından iyi istifade ile olur. Memleketimiz tarım ülkesi olduğundan -sanayi ihmal edilmeden- öncelikle tarımın ilerlemesi sağlanmalıdır. Refahın artması için tesisat-ı maliye oluşturulmalı, milli bankalar kurulmalıdır. Yeterince önemsenmeyen taşınmaz mallar konusu üzerinde durulmalıdır. Bu mallarla ilgili bütün işlemler taşınır mallar gibi olsun. Genel serveti artırmak için bazı tedbir alınmalıdır. Örneğin Fransa'da Radikallerin programında olan demiryollarının bir kısmının özelleştirilmesi konusu tedbirlerden biridir. Devletin mali işleri ıslah edilmeli. Büyük memuriyetlerin maaşı azaltılıp küçük memuriyetlerinki geçimlerine yetecek şekilde artırılmalı. Dolaylı vergi doğrudan vergiye tercih edilmeli, içki vb.'nin vergi oranları artmalıdır. Hükümetin itibarının artması için asker güçlü olmalıdır. Her vatandaş askerlik görevini yapabilmelidir. Dış politikada metin ve sulh yanlısı bir dil kullanılmalıdır. Dış politikanın İngiliz politikasına temayülü lazımdır. Kapitülasyonları kaldırmaya çalışalım, fakat önce

gereksiz olduklarını Avrupa'ya hissettirelim. Yurt dışına görevli olarak gönderilen kişilerin üstün vasıflı olmasına dikkat edilmelidir. Harbiye, bahriye, maliye tensikati için Avrupa'dan uzman getirilmelidir. Özetle programım; vatanseverlik, aşırılıktan kaçınma, İttihat ve Terakki, intizam, zamanın gereklerine uyma esaslarına dayanmaktadır.”⁷⁸

Gayrimüslimler kendi cemaat işlerinin yürütülmesinde uyguladıkları sistem nedeniyle seçimlerde daha deneyimli olmalarına yol açmıştı.⁷⁹ Bu nedenle özellikle Rumlar, seçimler başlar başlamaz, mebus adaylarını tespit etmişler, verilecek oy pusulalarını bastırmışlar, İttihatçı Tanin yazarı Hüseyin Cahit'in ifadesiyle, adeta *ordu gibi savaşa hazırlanırcasına* çalışmışlardı.⁸⁰

Rumların 1908 seçimlerinde izleyecekleri programın temelinde bütün Osmanlıların eşitliği ilkesi olsa da yine program var olan ayrıcalıklarının korunması noktasında düğümlemekteydi.⁸¹ Bu programa, İttihat ve Terakki tarafından tepki gelmesi gecikmemişti. İlk önce programa verilen isim sorun oluşturmuştu; “Rumların Programı” başlığı. Çünkü İttihat ve Terakki'ye göre artık herkes Osmanlıydı ve bir siyasi fırka, belli bir Osmanlı milletinin isteklerine göre değil, ülkenin iç ve dış konulardaki siyasetine göre farklılaşmalıydı. İttihatçı basın da özellikle Osmanlı milletleri arasındaki eşitliğe dikkat çekmiş, Kanun-ı Esasi'nin Osmanlı'nın tüm unsurları için olduğunu ve bu nedenle de bir unsura diğerinden daha fazla hak verilemeyeceğini yazmıştı.⁸² Bu yüzden İttihatçı basın bu programı, Rumların var olan ayrıcalıklarını daha da arttırarak adeta Patrikhanenin *hükümet içinde hükümet* olmak istemesine yeterli bir delil olarak görmekteydi.⁸³

Nitekim seçimlerde Patrikhane adeta Rumların siyasal önderliğini yapmıştı. Patrikhaneden bağımsız olarak çalışan İstanbul Örgütü de

⁷⁸ “Mebus Namzedi Albertrika Efendi'nin Programı”, *Ahenk*, No: 3731, 17 Teşrinievvel 1908, s. 1-2.

⁷⁹ Fevzi Demir, “II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'nda Müslüman Unsurların Temsiline İlişkin Sorunlar”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 3, K. 3, Ankara, 2002, s. 1761-1777.

⁸⁰ Hüseyin C. Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, *Fikir Hareketleri*, Tefrika No: 15, Yıl: 2, C. 4, S. 85, (6 Temmuz 1935), s. 102.

⁸¹ Bk. “Rumların Programı”, *Sabah*, No: 6803, 20 Ağustos 1324, s. 3.

⁸² Hüseyin Cahit, “Rumların Programı”, *Tanin*, No: 34, 21 Ağustos 1324, s. 1.

⁸³ y.a.g.m., s. 1.

seçimler nedeniyle Patrikhane ile birlikte hareket etmişti. İstanbul Örgütü, Rumların seçimle ilgili çalışmalarını organize ederek, mecliste olabildiğince çok Rum temsilini sağlama amaçlı, “Helen Politik Birliği” adıyla bir çalışma komitesi de kurmuştu. Bu birliğin amaçları arasında şunlar yer almaktaydı:

“Anayasal düzenin güçlendirilmesi ve anayasal hak ve özgürlüklere riayet edilmesi, farklı etnik ve dini topluluklar arasında barışçıl ilişkilerin tesis edilmesi, uluslararası alanda ve özellikle de Osmanlı ve Yunan Krallığı arasında barışçı ilişkilerin ve iş birliğinin savunulması birey ve cemaatlerin dini ve kültürel hak ve imtiyazlarına saygı duyulması.”⁸⁴

Patrik ile İstanbul örgütünün, seçimler boyunca organize bir çalışma içinde olması Türkçe basın da dikkatini çekmiş, karşı bir cevap olarak, Türk ve Müslüman seçmen bilinçlendirilmeye çalışılmıştı.⁸⁵ Seçimler boyunca Rumca ve Türkçe basın sürekli olarak, sütunlarına seçimlere hile karıştırıldığına dair haberlere yer vermişlerdi. Örneğin Rumca basın seçimlerde, Rum nüfus oranlarının az gösterildiğini iddia etmişti.⁸⁶ Her iki basında bu haberlerden yola çıkarak birbirlerini vatanperverlik noktasında eleştirmişlerdi. Özellikle Rumca basından Prodos ve Tanin’in arası seçimler boyunca hep açık olacaktı.⁸⁷ Gazeteler arasındaki sürtüşmeye dikkat çeken Sabah gazetesi, Rumca basınının sürekli olarak geçmişi hatırlatarak, seçimler sırasında iki milleti birbirine düşürecek bir dil kullanılmasını eleştirmişti. Sabah ayrıca mebus seçilecek Rumların, Müslüman arkadaşlarıyla birlikte vatanın menfaatini sağlamak için Meclis-i Mebusan’da beraber çalışmaları gerektiğini yazmıştı.⁸⁸

⁸⁴ Politikos Syndesmos-PB: Helen Politik Birliği; bk. Katerina Boura, “II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri, Rum Mebuslar (1908-1918)”, (Çev: Yorgo Benlisoy), *Toplumsal Tarih*, S. 56, Ağustos 1998, s. 24-27; Faruk Ilıkan, “Meclis-i Mebusân-ı Osmani Rum A’zâsının Siyasi Programı”, *Tarih ve Toplum*, S. 118, Ekim 1993, s. 198-200.

⁸⁵ Hüseyin Cahit, “İntihabat Meseleleri”, *Tanin*, No: 58, 14 Eylül 1324, s. 1; Hüseyin Cahit, “Millet-i Hâkime”, *Tanin*, No: 97, 7 Kasım 1908, s. 1; Hüseyin Cahit, “İntihabata Dikkat Ediniz!”, *Tanin*, No: 60, 16 Eylül 1324, s. 1.

⁸⁶ Feroz Ahmad, “İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğundaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri (1908-1914)”, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev: Fatmagül Berktaş), İstanbul, 1996, s. 112-174; *Tanin*, 14 Teşrinievvel 1324.

⁸⁷ Hüseyin Cahit, “İntihaba Dikkat Ediniz”, *Tanin*, No: 60, 16 Eylül 1324, s. 1; “Rumların Nümayişi”, *Sabah*, No. 6882, 9 Teşrinisani 1324, s. 1.

⁸⁸ “Rumca Refikimiz ve Tadili Lisan”, *Sabah*, No. 6904, 1 Kânunuevvel 1324, s. 3.

Seçimler sırasında, İttihat ve Terakki'nin sayısı pek de fazla olmayan İttihatçı Rumların desteklenmesi yönündeki telkinlerinin başarısızlığa uğraması, Girit sorununun yeniden alevlenmesi, Rumların gayrimüslim seçmenlerin sayılarının Osmanlı yöneticileri tarafından düşük tutulduğu şeklindeki şikâyetleri, İttihat ve Terakki ve Rum cemaati arasındaki gerginliği daha da arttırmıştı.⁸⁹

Rumlar, seçimlerle ilgili şikâyetlerini patrikhaneye gönderdikleri telgraflarla da ortaya koymaya çalışmışlardı.⁹⁰ Bu süreçte Rum Patriği de Dâhiliye Nâzırı ile görüşerek, Rumların seçimler sırasındaki şikâyetlerini iletmışti. Patrik özellikle Yanya vilayetindeki Rumların sayısının 25 bin civarında olduğunu ispata çalışmıştı.⁹¹ Rum Patrik Yovakim daha sonra tekrar seçimlerle ilgili olarak Sadrazam Kâmil Paşayı ziyaret etmiş ve seçimlerde Rumlara karşı haksızlıklar yapıldığına dair bir de takrir vermişti. Patrik aynı zamanda dış basına da röportajlar vermiş Türk idaresine karşı sert bir eleştiride bulunmuş ve Rumların mazilerini unutmayacağı uyarısında bulunmuştu.⁹² Ayrıca Patrik Yovakim isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda istifa edeceğini ve Rumların seçimlere katılmayacağı tehdidinde de bulunmuştu. Sadrazam Kâmil Paşa ise Patriğin ileri sürdüğü iddiaların araştırıldığını, fakat bu iddiaların doğru olmadığını Patrikhaneye bildirmişti.⁹³

Rumların gerek Patrikhaneye ve gerekse Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgraflarda en çok şikâyet ettikleri konu; seçim kanunuydu. Seçim kanunu ile ilgili bu kadar çok şikâyet gelmesi, İttihatçı basını da harekete geçirmiş ve kanunun lehinde haberler yaparak, kanunun cemaat farkı gözetmediği noktasına vurgu yapmışlardı.⁹⁴ Rum basınının seçimler sırasında sıkça kullandığı var olan imtiyazlarının korunması

⁸⁹ "Rum Matbuatı", *Tanin*, No: 91, 1 Kasım 1908, s. 3-4; "Ne Kadar Rum Var?", *Sabah*, 11 Teşrinisani 1324; Boura, a.g.m., s. 23.

⁹⁰ "Rum Gazetelerinin Mesleği", *Sabah*, No: 6854, 23 Ekim 1908, s. 3-4.

⁹¹ "Rum Patriğinin Teşebbüsâtı", *Tanin*, No: 96, 24 Teşrinievvel 1324.

⁹² "Rumlar ve Müslümanlar ve Rum Patriği", *Tanin*, No: 22, 9 Ağustos 1324, s. 1.

⁹³ "Babıali ve Rum Patriği", *Tanin*, No: 86, 12 Teşrinievvel 1324, s. 7; "Konstantinopolis Gazetesinden", *Sabah*, No: 6854, 23 Ekim 1908, s. 4.

⁹⁴ Hüseyin Cahit, "İntihabatta Gayrimüslim Unsurlar", *Tanin*, No: 87, 13 Teşrinievvel 1324, s. 1.

konusu ise İttihatçı basın tarafından *şımarıklık* olarak değerlendirilmişti.⁹⁵

Patrikhane ise seçimler sırasında özellikle iki seçim bölgesinden gelen şikâyetleri Avrupalı devletlere iletmışti. Bu şikâyete neden olan seçim bölgelerinden biri Yanya diğeri ise Kırkkilise seçimleriydi. İttihatçı basın, Patrikhanenin bu seçimleri Avrupa devletlerine şikâyet etmesini eleştirmiş ve Patrikhanenin Rum cemaatinin başı olmakla birlikte aynı zamanda Osmanlı tabiiyetinde olduğunu hatırlatmışti.⁹⁶ Patrikhanenin şikâyetleri üzerine; Sadrazam Kâmil Paşa'nın, anayasa güvencesi altında olan imtiyazlara kimsenin dokunamayacağına yönelik beyanatı ortalığı biraz olsun yatıştırmışti.⁹⁷

Bir yandan bu gelişmeler olurken bir yandan da İttihat ve Terakki, seçimlerde başarı kazanabilmek ve mecliste çoğunluğu elde edebilmek için gayrimüslimlerin yoğun yaşadığı bölgelerde, kendi adaylarını seçtirmeye çalışmış, bu amaçla etnik ve dini unsurların temsilcileriyle görüşmeler yapmışti.⁹⁸ Örneğin İttihat ve Terakki, Rumlarla anlaşmak için cemiyetten Fazlı Bey'i, Rum Patrik Yovakim ile 1908 Ekim ayı başlarında görüşmeye göndermişti. Bu görüşme sonrası patrik, Rum milletinin anayasayı büyük bir sevinçle karşıladığını yönünde bir basın açıklaması yapmışti.⁹⁹

Rumca basın ise Patrikhane ve İttihat ve Terakki arasındaki mebus sayısı ve seçilecek mebus ismiyle ilgili anlaşma girişimlerine olumsuz bakmış ve böyle bir anlaşmaya varılamayacağını, çünkü Patrikhanenin var olan imtiyazlarından ve haklarından vazgeçmeyi düşünmediğini yazmışti. Özellikle Prodos gazetesi seçimlerde İttihat ve Terakki'nin seçimi kazanabilmek için uyguladığı siyasetin, Rumların aleyhine olduğunu, İttihat ve Terakki'nin anlaşma çağırısına güvenilmemesini ve İttihat ve Terakki'nin bu anlaşma için de geç kaldığını yazmışti. Prodos

⁹⁵ Hüseyin Cahit, "Rum Matbuatı", *Tanin*, No: 88, 14 Teşrinievvel 1324, s. 1.

⁹⁶ Hüseyin Cahit, "İntihabat Meselesi ve Rumlar", *Tanin*, No: 92, 20 Teşrinievvel 1324, s. 1.

⁹⁷ y.a.g.m., s. 1.

⁹⁸ Boura, a.g.m., s. 23; Ahmad, a.g.e., s. 94.

⁹⁹ "Osmanlı Komitesinin Ekümenik Patrikhaneye Verdiği Resmi Beyan", *Kilise Gerçeği*, Yıl: 28, No: 33, 21 Ağustos 1908; "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Patrikhanesine Beyanatı", *Sabah*, No: 6856, 25 Ekim 1908, s. 3-4; "Bâb-ı âli ve Rum Patriği", *Tanin*, No: 86, 12 Teşrinievvel 1324, s. 7.

ayrıca yazısında sert bir dil kullanarak, Rumların mazisine ve nüfus oranlarına vurgu yapmış, Rumların ayrıcalıklarını savunmuş ve İttihatçıları eleştirmiş, Rumların var olan hakları içinde “dilencilik etmiyoruz” serzenişinde bulunmuştu.¹⁰⁰ Rumca basın tarafından “ayrıcalıklar” konusunun sürekli olarak gündemde tutulması, İttihat ve Terakki’nin programındaki eşitlik ilkesinin uygulanmaya başlanacağı endişesiydi. Özellikle zorunlu askerlik ve eğitim konusu Rumları oldukça endişelendirmişti. Bu konular Meclise taşındığında da Rumlar için korkulan olmuştu.

Rumların seçimler sırasında İttihat ve Terakki ile anlaşamadıkları diğer önemli konulardan bir diğeri de Rumların İttihat ve Terakki listesinden İstanbul’dan 3 Rum mebus istemeleri, ama İttihat ve Terakki’nin 2 mebus çıkarmalarına izin vermeleriydi. İttihatçı basın Rumların bu isteklerini haklı görmemekteydi. Çünkü İstanbul’daki nüfuslarına bakılırsa İstanbul’dan hiç mebus çıkaramayacaklarını, bu nedenle İttihat ve Terakki ile anlaşmalarının onlar açısından daha kârlı olacağını yazmıştı.¹⁰¹

Seçimlerde haksızlık iddiaları o kadar alevlenmişti ki İstanbullu Rumlar, 21 Kasım 1908’de bir miting düzenlemişlerdi.¹⁰² Rumlar mitingde; “Beyoğlu seçimlerinin feshedilmesi, seçimlerde nüfus tezkeresinin aranmaması¹⁰³ ve seçimlerin süresinin sekiz gün uzatılması” gibi isteklerini dile getirmişlerdi.¹⁰⁴ Rumlar mitinglerde “haklarımız elimizden alınıyor” sloganlarını da sıkça kullanmışlardı.¹⁰⁵ Ayrıca, Rumların mitinglerde taşıdığı pankartların üst kısmında, “yaşasın hürriyet, müsavet” yazarken, pankartların aşağısında ise “yaşasın Yunan kralı” yazmaktaydı. Rumların ellerinde Yunan bayraklarını taşımaları,

¹⁰⁰ Hüseyin Cahit, “Rum Matbuatı”, *Tanin*, No: 88, 14 Teşrinievvel 1324, s. 1.

¹⁰¹ “Dersaadet Rum Mebusları”, *Tercüman-ı Hakikat*, No. 9949, 8 Kanunuevvel 1908, s. 1.

¹⁰² “Rumların Nümayişi”, *Sabah*, No: 6882, 22 Kasım 1908, s. 2; “Resolution of the First Meeting of the Citizens from Shtip, Held on September 13th, 1908, Protesting Against Malpractices during the Elections to the Ottoman Parliament”, *Macedonia Documents and Material, Bulgarian Academy of Science, Sofya*, 1978, s. 561-566.

¹⁰³ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Boxtton, 1986, s. 168-169.

¹⁰⁴ *Sabah*, No: 6895, 22 Teşrinisani 1324.

¹⁰⁵ “Rumların Nümayişi”, *Sabah*, No. 6882, 9 Teşrinisani 1324, s. 1.

Türkçe basın tarafından şiddetle eleştirilmişti. Türkçe basın, Rumların bu tutumunu Osmanlılık için değil Yunanlılık için çalışmak olarak değerlendirmişlerdi.¹⁰⁶ Türkçe basın ayrıca Rumları uyararak, bu tutumlarının kendilerine zarar vereceğini de yazmıştı.¹⁰⁷

Rumların gerek Patrikhane yoluyla gerekse miting ve protesto yoluyla seçimlerde oynadıkları aktif tutumları onların eskiden beri kendi cemaatleri içinde seçim sistemine alışık olmasından kaynaklanmaktaydı. İttihatçı basın da bu durumdan ders çıkarmış ve Müslüman seçmeni daha da bilinçlendirmeye çalışmıştı.¹⁰⁸ Örneğin Tanin'den Hüseyin Cahit, "ittihâd kuvvettir, nifâk ise mağlûbiyettir" diyerek, Müslümanları seçimlerde ortak hareket etmeye çağırmış ve aksi takdirde bütün İstanbul mebuslarının Rum Patrikhanesine bağlı olacağı uyarısında bulunmuştu.¹⁰⁹

Rumlar daha sonra mitinglerle ortaya koydukları bu istekleri bildirmek ve seçimlerin iptaline yönelik olarak oluşturdukları bir heyeti sadrazama göndermişlerdi. Çünkü Rumlar seçimler sırasında seçim kanununa göre istedikleri sayıda Rum mebus çıkaramayacakları endişesi içine girmişlerdi. Sadrazam Kâmil Paşa ise yaptığı açıklamada seçimlerin kanuna uygun olduğunu, bu nedenle iptal edilemeyeceğini bildirmişti.¹¹⁰ Daha sonra Rum cemaati İttihat ve Terakki ile anlaşmaya karar vermiş ve İttihat ve Terakki ile yapılan ikinci görüşme sonunda Ekim 1908'de bir uzlaşma sağlanmıştı.¹¹¹

Bu antlaşmaya göre İstanbul'dan 4 Müslüman, 3 Rum seçilecekti. Bu sayı daha sonra 2'ye düşecekti. Bunun yanında taşrada yaşanan seçimle

¹⁰⁶ "Rum Vatandaşlarımız", *Sabah*, No: 6895, 22 Teşrinisani 1324; "İntihabat ve Yunanlılar", *İttihat ve Terakki*, No: 41, 28 Teşrinievvel 1324, s. 2; "İntihabat ve Rumlar, Rum İntihabı ve Yunanistan", *İttihat ve Terakki*, No: 61, 20 Teşrinisani 1324, s. 1-2.

¹⁰⁷ Hüseyin Cahit, "Rumların Mesleği", *Tanin*, No: 114, 11 Teşrinisani 1324, s. 1.

¹⁰⁸ Hüseyin Cahit, "İntihabat Meselesi", *Tanin*, No: 58, 14 Eylül 1324, s. 1.

¹⁰⁹ Hüseyin Cahit, "İntihabat Entrikaları", *Tanin*, No: 129, 26 Teşrinisani 1324, s. 1.

¹¹⁰ *Sabah*, No: 6895, 22 Teşrinisani 1324.

¹¹¹ "Rumca Gazetelerden", *Sabah*, No: 6860, 31 Ekim 1908, s. 4; *Servet-i Fünun*, No: 161, 24 Kasım 1908; *Servet-i Fünun*, No: 175, 10 Aralık 1908; "Ermeni Patrik-i Sabık İzmirliyan Efendi", *Sabah*, No: 6797, 14 Ağustos 1324, s. 1; "İzmirliyan Efendi", *Şurayı Ümmet*, No: 140-43, 4 Teşrinisani 1324, s. 6; "İzmirliyan Efendi", *Şurayı Ümmet*, No: 140-55, 16 Teşrinisani 1324, s. 6.

ilgili diğer sorunlar da giderilmeye çalışılacaktı.¹¹² Fakat İttihat ve Terakki ve Patrikhane temsilcileri arasındaki bu anlaşma fazla uzun sürmemişti.¹¹³ Seçimler konusundaki bu uzlaşmanın bozulması, Rum ve İttihatçı basın arasında büyük bir polemik de başlamasına neden olacaktı.¹¹⁴ İşte tam bu sırada Ermeni ve Rumlar arasında zaman zaman ittifak kurmaya yönelik teşebbüs hareketleri de basına yansımaya başlamıştı.¹¹⁵ Öncelikle ilk teklif Ermeni Patrikhanesinden gelmiş ve bu ilk görüşmede seçim ve seçim kanunu gündeme gelmişti.¹¹⁶

Seçimlerle ilgili şikâyetlerin yoğunlaşması üzerine Rum Patrik Yovakim ikinci kez bu konudaki şikâyetleri Dâhiliye Nazırına iletmışti. Fakat Rum Patriğinin, Dâhiliye Nazırı ile görüşmesinden olumlu bir sonuç çıkmamışti.¹¹⁷ Bunun üzerine Rumlar, Ermenilerle görüşmeye yeniden başlamışlardı. Bu sefer de Rum ve Ermeni önderler, seçimlerle ilgili şikâyetlerini bildirmek üzere bir heyet oluşturup, hükümete göndermişlerdi.¹¹⁸

Bu ortamdan faydalanmak isteyen Ahrar Fırkası da Patrikhaneye bir heyet göndermiş ve Patrikhane ile seçimlerde ortak hareket etmek için anlaşmaya çalışmışti.¹¹⁹ Patrikhane, Ahrar Fırkasının programını kendi programına daha uygun bulsa da siyasi çıkarları nedeniyle bundan vazgeçmişti.¹²⁰ Ahrar ise aday göstermediği yerlerde Rum adayları destekleyeceğini açıklamışti.¹²¹ Rum Patrikhanesinin İstanbul'dan 3 mebus çıkarmak istemesi ve Ahrar Fırkası ile iş birliğine yönelmesi,

¹¹² "Rumca Gazetelerden", *Sabah*, No: 6860, 31 Ekim 1324, s. 4.

¹¹³ "Rum ve Ermeni Patrikhaneleri", *Şurayı Ümmet*, No: 25, 30 Ekim 1908, s. 7; "İntihabat", *Şurayı Ümmet*, No: 28, 2 Kasım 1908, s. 2.

¹¹⁴ "İntihabat ve Patrikhane", *Şurayı Ümmet*, No: 30, 4 Kasım 1908, s. 4; Hüseyin Cahit, "İntihabat Meselesi ve Rumlar", *Tanin*, No: 92, 2 Kasım 1908, s. 1.

¹¹⁵ *Servet-i Fünun*, No: 139, 30 Ekim 1908.

¹¹⁶ "Rum ve Ermeni Patrikhaneleri", *Şurayı Ümmet*, No: 25, 30 Ekim 1908, s. 7.

¹¹⁷ "Rum Patriğinin Teşebbüsâtı", *Tanin*, No: 96, 6 Kasım 1908, s. 3; "İntihabat Meselesi", *Sabah*, No: 6866, 6 Kasım 1908, s. 4.

¹¹⁸ "Rum ve Ermeni Cemaatleri tarafından Makam-ı Sadarete Verilen Arzuhalin suretidir", *Tanin*, No: 101, 11 Teşrinisani 1908, s. 3.

¹¹⁹ "Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Beyanâtı", *Sabah*, No: 6874, 14 Kasım 1908, s. 2.

¹²⁰ "Ahrar Fırkası ve Patrikhane", *Şurayı Ümmet*, No: 41, 15 Kasım 1908, s. 6; "Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Hakkında", *Tanin*, 9 Mart 1909, s. 1.

¹²¹ Akşin, *a.g.e.*, s. 555; Kansu, *a.g.e.*, s. 297.

İttihat ve Terakki tarafından hoş karşılanmamıştı.¹²² İttihatçı basın ise Rum Patrikhanesinin Ahrar ile anlaşmaya çalışmasını, Ahrar'ın âdemi merkezîyet politikasını takip etmesinden kaynaklandığını yazmıştı.¹²³

Rumların seçimlerle ilgili çalışmaları hızla sürerken Hüseyin Cahit, "Millet-i Hâkime" başlıklı bir yazı yazarak, duruma yeni bir boyut kazandırmıştı. Bu yazıda, Türklerin imparatorluğun içerisinde bir *milleti hâkime* olduğunu vurgulamış, Müslüman ve Türklerin ülkede gerçek çoğunluğa sahip olduğunu ifade etmişti. Cahit her ne kadar *bu vatan Türk'tür ve Türk kalacaktır* diye yazsa da bu devletin *Osmanlı namı altında birleşeceğinin* de altını çizmekten geri durmamıştı.¹²⁴ Hüseyin Cahit ayrıca seçimlerde Türk ve Müslüman seçmeni bilinçlendirmek ve oylarının parçalanmaması için benzer yazılarına devam etmişti. İttihatçı basınının bu tavrı; Rumca basından Neologos'un tepkisini çekmiş, bu nedenle Neologos da Tanin'i ve Hüseyin Cahit'i hedef alan yazılar kaleme almıştı.¹²⁵

Rumların seçimlere ilişkin itirazları, sadece İstanbul ile sınırlı olmamıştı. Rumlar birçok yerde itirazlarını sürdürmüşlerdi. Gayrimüslimler bazı vilayetlerde seçim şubelerinde köylerin birbirlerine yakınlığının dikkate alınmadığına dair Dahiliye Nezaretine şikâyetle bulunmuşlardı. Dâhiliye Nezareti bu şikâyetlerin doğruluğuna dair vilayetlerden bilgi istemişti. Bazı gayrimüslim mebus adayları da seçildikleri halde seçimlerinin iptal edilmesini protesto etmişler ve şikâyetlerini Dâhiliye Nezaretine iletmışlerdi. Örneğin bir itiraz dilekçesinde şunlar yer almıştı:

"Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine, Niğde intihâbâtı gibi bâzîçe-i itiraz olmuş bir intihâb farz edilemez birinci ve ikinci defa meb'ûs intihâb edildiğim halde muvaffakiyetimi çekemeyen bazı câhillerin kendisini intihâb ettirmek emeliyle vâki' olan ilkââtı mutasarrıflıkça tervîc edilerek ikinci intihâb dahi

¹²² Hüseyin C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, Tefrika No: 14, Yıl: 2, C. 4, S. 84, (30 Mayıs 1935), s. 85.

¹²³ Hüseyin Cahit, "İntihâbât Entrikaları", *Tanin*, No: 129, 26 Teşrinisani 1324, s. 1.

¹²⁴ Hüseyin Cahit, "Millet-i Hâkime", *Tanin*, 30 Teşrinievvel 1324, s. 1.

¹²⁵ Hüseyin Cahit, "Rum Matbuatı", *Tanin*, No: 100, 10 Kasım 1908, s. 1; "Rum Matbuatı", *Tanin*, No: 113, 13 Kasım 1908, s. 3; *Tanin*, 15 Teşrinisani 1324; "Rum Matbuatı ve İttihat ve Terakki", *Tercümanı Hakikat*, 21 Şubat 1324, s. 2; Hüseyin C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, Tefrika No: 20, Yıl: 2, C. 4, S. 90, (13 Temmuz 1935), s. 181-182.

bozulmuştur. Ayakları altına alınan Kânûn-i Esâsî'nin hukûk-ı milletin hakk-ı sarîhin muhâfazası için mutasarrıflığa teblîgât-ı mü'essire icrâ buyurulması ma'rûz ve müsterhamdır, fermân."¹²⁶

Özellikle gayrimüslim ahalinin yoğun olarak yaşadığı yerler en çok itirazın ve değişimin yaşandığı yerler olmuştur. Örneğin Limni Sancağı mebusu Mihalaki'nin seçimi gibi.¹²⁷ Mihalaki'nin seçimi öncelikle ilk seçimde gerçekleşmemiştir. İlk seçimde Limni sancağınca gerçekleştirilen mebusan seçimleri öncesinde oy çokluğu ile Bozcaada'lı Vasil Kandi seçilmişti. Vasil Kandi'nin istifası üzerine kanuna uygun şekilde seçimlerin tekrar yenelenmesine karar verilmiş (1 Teşrinisani 1324/14 Kasım 1908) ve yapılan ikinci seçim sonucu kanunuevvelin ikinci salı günü 12 oy ile Yanya Vilayeti ahalisinden ve Bitlis eski vali muavini Mihalaki mebus seçilmişti. Fakat sorunda bundan sonra başlamıştı. Çünkü bu sonuç üzerine ahalden ardı ardına itirazlar yükselmişti. Bu itirazlardan biri de bu şahsın seçilmesinin kanuna aykırı olduğu noktasıydı. İlk olarak yapılan itiraz bu şahsın başka bir vilayet ahalisinden olduğu ve Kanun-i Esasî'nin 72. Maddesi gereğince mebusluğunun uygun olamayacağı ve kendisinin eski memuriyetinden beri gerekli izin tutanağı belgesi olmadığı ve başka vilayetten olduğundan mebusluğu İntihabat Nizamnamesi'nin 17. Maddesine muhalif olduğu şeklindeydi. Bu nedenle seçilmesine rağmen durumu meçhul olan Mihalaki'nin durumunun aydınlığa kavuşması ve Mihalaki'nin Limni vatandaşlığına nakledilmesi için gayrimüslim ahali mutasarrıflığa müracaat etmişti.¹²⁸

Mihalaki'nin seçim süreci hem karmaşık hem de oldukça tepkileri üzerine çeken bir seçim olmuştur. Mihalaki'ye karşı Dahiliye Nezaretine gönderilen şikâyet mektupları ve telgrafları oldukça uzun ve teferruatlıydı. Limni halkının ortaklaşa gönderdiği itirazlarda Mihalaki'nin bütün geçmişi ortaya serilmiş, böyle bir kişinin meclise mebus diye alınmasının doğru olmadığı vurgulanmıştı. Mihalaki hakkında telgraf ve mektupların ilgili mercilere ulaşması üzerine bu konu incelemeye alınmıştı. Limni Valisi Ekrem Bey tarafından 19 Aralık 1910 tarihli Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta Vali durumu

¹²⁶ Ticâret Mahkemesi Reisi Nevşehirli Anazyası (Atanya!). BOA. DH.MKT. 2654/29. Tarih: 1326.L.16; BOA, DH.MKT. 2675/7. Tarih: 1326. Za.11.

¹²⁷ BOA, DH.MKT. 2701/70. Tarih: 1326.Z.14; BOA, DH.MKT. 2689/92. Tarih: 1326.Za.29

¹²⁸ Meclis-i Mebusan Riyaset-i Canib-i Alisine. İmzalar: GM isimleri. Cezayir-i Bahri Sefid Meb'usu. TBMM Arşivi. Mihalaki Efendi; Limni, Cezayir-i Bahri Sefid: No: 67.

tekrar analiz etmişti. Vali, Limni halkının 15 Aralık 1908 tarihli telgrafında Limni'den seçilen Mihalaki'nin seçimine itirazı üzerine Limni mutasarrıflığı tarafından soruşturma yapıldığı ve Heyet-i Teftişîye'nin de seçimlerin yeniden yapılması kararına vardığını bildirmişti. Bunun üzerine tekrar seçim yapılmış ve Limni mebusluğuna çoğunluk oyuyla tekrar Mihalaki seçilmişti. Vali, Dahiliye Nezaretine durum ve sonuç hakkında izahat vererek sonucun bundan ibaret olduğunu belirtmişti.¹²⁹

Meclis-i Mebusan riyasetine gönderilen bir şikâyet mektubunda Mihalaki ile ilgili birçok bilgi yer almış ve neden Mihalaki'nin istenmediği açıkça ortaya konmuştu. Mektupta öncelikle Mihalaki'nin Cezayir Bahr-i Sefid eski valisi merhum Abidin Paşa'nın bahçıvanının oğlu olduğu, paşa sayesinde devr-i istibdatta Limni mutasarrıflık muavinliğine tayin olduğu, memuriyeti sırasında köylerinde Hristiyan halkına kanun haricinde çeşitli telkinlerde bulunduğu, hatta vali tahsildarları tarafından hakkında şikâyetler olduğu, her nasılsa bu şikâyetlerin devr-i istibdatta Abidin Paşa'nın sayesinde hasıraltı olduğu belirtilmişti. Mektupta bu şahsın aynı zamanda ahlak dışı ilişkilerine de ayrıntılarıyla yer verilmişti. Şöyle ki: Mihalaki'nin hizmetçilerinden iki defa çocuk düşürtüp denize ve köpeklere yedirdiği de iddia edilmişti. Mektupta ayrıca halkın bu kişiye karşı olan nefreti de dile getirilmiş ve bu zatın halka etmiş olduğu gaddarlıklar, fenalıklar öyle bir noktaya çıkmıştır ki halk galeyana gelip kendisini tam katledecekleri zaman, Mihalaki mukaddes olan bir türbe-i şerife saklanmış, her nasılsa oradan Dersaadet'e firar etmişti. Ahali bu konunun aynı zamanda zabıtlara da geçtiğini ve soruşturulması gerektiğini de ihtar etmişti. Mihalaki seçim öncesi tekrar livaya gitmiş ve burada evlenmiş ve mebus seçimleri sırasında (1 Teşrinisani 1324/14 Kasım 1908) metropolit Tunadiüz (!) ve Rum cemaatinden tüccarlardan ve ahaliden önde gelenlerin desteğiyle seçimlere dahil olmuş ve ekseriyetle kazanmıştı. Mektupta ayrıca Mihalaki'nin devr-i istibdatta dört sene zarfında çok para kazandığı bu kadar paraya sahip olmasının da legal yoldan olmadığı örneklenmiş ve hanesinde üç dört yüz liralık halı ve çeşitli eşyaların mevcut olduğu da vurgulanmış ayrıca bu konunun da incelenmesi istenmişti. Mektubun sonunda ahali; "böyle bir müstebitin, mürtekibin milletvekili olmasına hangi sahib-i vicdan kabul eder" diye şikâyetlerini tekrar iletmişlerdi. Bu

¹²⁹ Telgrafname: Adet: 268. 6 Kanunuevvel 326 Vali Ekrem, *TBMM Arşivi*.

arada mektup bazı konulara da değinmişti. Çünkü Mihalaki'ye yönelik seçim sonuçlarına daha önce de itiraz edildiği; ama Heyet-i Teftişiyeye verilen ihbarnamelerin yüzüstü durduğu özellikle belirtilmişti. Ahali daha sonra Mihalaki'nin böyle bir geçmişe rağmen ve ispatlı delillere rağmen mebusluğunun kanunen olamayacağını da tabii olduğunu, bu nedenle bu durumun Meclis-i Mebusan tarafından da tetkik edilerek "böyle müstebit ve mürtekipten vatanımızı muhafazasını adalet namına olarak ihbar-ı keyfiyyet eylerim" diyerek mektup sonlanmıştı.¹³⁰

Limni sancağındaki seçimlerin kanuna uygun sonuçlanmadığı ile ilgili Dahiliye Nezaretine yapılan şikayetler üzerine vilayetten tekrar bilgi istenmişti. Bunun üzerine vilayetten iletilen mektupta seçimlerin ilkinde kazanan ismin istifa etmesi üzerine ikinci kez seçim yapılmasına karar verilmiş ve ikinci seçimler yapılmıştı.¹³¹

Seçimlerden sonra seçim heyeti ile birlikte 15 Aralık 1908 tarihinde seçmen sandıkları açılmış ve iki aday arasından Mihalaki 12 oy alarak rakibini 1 oy farkla geçmiş ve seçimi kazanmıştı.¹³² Cezayir-i Bahri Sefid Valisi 30 Aralık 1908 tarihinde Dahiliye Nezaretine tekrar bilgi vermişti. Vali telgrafında ikinci seçim sonucunda oy çokluğu ile seçilen Mihalaki'ye teftiş heyeti tarafından mazbatasının takdim edildiğini bildirmişti.¹³³ Dahiliye Nezareti olayı tekrar tetkik ve teyit etmişti.¹³⁴

¹³⁰ Meclis-i Mebusan Riyaset-i Canib-i Alisine. 15 Kanunuevvel 1324 Cezayir Bahr-i Sefid Vilayetine bağlı Limni Sancağı ahalisinden. (Mühür). *TBMM Arşivi*.

¹³¹ *BOA. DH.MKT.* Aded: 3827. Huzur-u Ali-yi Hazret-i Sadaretpenahiye. Nazır-ı Umur-u Dahiliye 29 Zilhicce 326 ve 10 Kanunuevvel 324. İmza.

¹³² Sabık Bitlis Vali Muavini Mihalaki Ef.

Yorgi Kalidi Ef.

Rey

11

Merkez Livadan: 6

/

Bozcaada Kazasından: 2

/

İmroz Kazasından: 4

11

Toplam: 12

İmzalar 2 Kanunuevvel 324 Heyet-i Teftiş-i Reisi

İmzalar: İşbu suret aslına mutabıktır. 3 Kanunuevvel 324.

¹³³ Cezayir Bahr- Sefid Vilayet- Mektubi Kalemi: Aded: 290. Dahiliye Nezaret-i Celilesine. Cezayir-i Bahri Sefid Valisi (mühür). 7 Zilhicce 326 ve 17 Kanunuevvel 324. *TBMM Arşivi*.

¹³⁴ Bab-ı Ali Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi: Aded: 18. Meclis-i Mebusan Riyaset-i Alisine. Nazır-ı Umur-u Dahiliye 14 Zilhicce 326 v3 25 Kanunuevvel 324. imza." *TBMM Arşivi*.

Mihalaki en nihayetinde Osmanlı Meclis-i Mebusanına girmeyi başarmıştı: “Cezayir-i Bahri Sefid Meb’usu Mihalaki Efendi” olarak.¹³⁵

Rumların İstanbul’dan sonra en çok itirazlarının yükseldiği yerlerden biri diğeri de İzmir olmuştu.¹³⁶ Rumlar, İzmir’de de İstanbul’da olduğu gibi teşkilatlı bir şekilde hareket etmişler, mebus adayları programlarını hazırlamışlar, mebus adaylarını görüşlerini, konuşmalarla, el ilanlarıyla ve afişlerle seçmenlerine duyurmuşlardı.¹³⁷ Rumların İzmir’deki adayları arasında ise en çok ses getiren isim Karolidi olmuştu. Çünkü Karolidi Atina Darülfünun’da öğretmen ve Yunan tebaasından olması tartışma konusu olmuştu.¹³⁸ Karolidi seçimler sırasında Rum cemaatine, önce metropolithanenin büyük salonunda sonra da İdadi mektebinde birer konferans vererek seçim çalışmalarına başlamıştı.¹³⁹

Fakat İttihat ve Terakki, Karolidi’nin seçim kanununa aykırı olarak *yabancı devlet vatandaşlığında* olduğunu ileri sürerek adaylığına karşı çıkmıştı.¹⁴⁰ Karolidi’nin seçilememesi üzerine bu sefer de Rumlar seçimi protesto etmişlerdi.¹⁴¹ İzmir ve Aydın basını yaşanan bu nümayişleri *Yunan sermayeli* Rumca basının kışkırtıcı söylemlerinden kaynaklı olduğunu iddia ederek eleştirmiş ve bu konudaki teessüflerini dile getirmişlerdi. Metropolithane önüne asker gönderilmesiyle ortam iyice gerginleşmişti. Daha sonra Karolidi’nin mebus seçilmesi ile gösteriler de

¹³⁵ Osmanlı Meclisi Mebusanı, S. No: 67, D. 1, İntihap Dairesi: Limmi; Mebusun İsmi, Mihalaki Efendi. Babasının Adı: Doğduğu Yer ve Tarihi: Yanya. Tahsil Durumu: Rum Mektebi. İntihaptan Evvel Bulunduğu İş veya Memuriyeti: Bitlis Vali Muavini. Mazbatasını: Rey Adedi: 12. Tarihi: 12 Kanunuevvel 1324. Mecliste Tasdik Tarihi: 18 Kanunuevvel 1324. Ayrılış Tarihi: 5 Kanunusani 1327. Not: Rusimat bu ... katipliğini yapmıştır. Vazifesi: Cezayir-i Bahri Sefid Meb’usu. *TBMM Arşivi. Mihalaki Efendi; Limmi, Cezayir-i Bahri Sefid: No: 67.*

¹³⁶ Sabahattin Çağın, “1908 İzmir Seçimlerinde Azınlıkların Tutumu”, *Türk Yurdu*, No: 36 (382), C. 10, Ağustos 1990, s. 40-46.

¹³⁷ Sevinçli, a.g.m., s. 15.

¹³⁸ Bk. Nikolaidis ve Organosis, *a.g.e.*, s. 17; M. Kâmil Dursun, *İzmir Hatıraları*, İzmir, 1994, s. 49.

¹³⁹ *İttihat*, 10 Teşrinievvvel 1908; *İttihat*, 18 Teşrinievvvel 1908.

¹⁴⁰ Fevzi Demir, “İzmir Sancağında 1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *CTTAD*, II/4-5 (1995), s. 150; “İzmir İntihabatında Rumların Telaşı”, *Yeni Gazete*, No: 90, 5 Teşrinisani 1324, 18 Teşrinisani 1908, s. 3; “İzmir Mebusu ve Yunan Tabiiyeti”, *Yeni Gazete*, No: 97, 11 Teşrinisani 1324, s. 1.

¹⁴¹ Bk. Bora, a.g.m., s. 300-303.

sona ermişti.¹⁴² Bu olaylar sırasında Rumca basın Karolidi için yoğun bir çalışma içine girmesine rağmen Türkçe basın konuyla çok fazla ilgilenmemişti. Fakat İzmir basınından İttihat gazetesi *bilinçli Rum seçmene* karşın, Türk seçmenleri bilinçlendirmeye çalışmıştı.¹⁴³ Yine de Türkçe basında da Karolidi hakkında bazı bilgiler verilmişti. Örneğin Hizmet gazetesi Karolidi'nin Yunanistan'a hizmet ettiği ve "Türkçeyi unutacak kadar Yunanlılaştığını" yazmıştı.¹⁴⁴ İzmirli taraftan mebus seçilen Karolidi'nin¹⁴⁵ Osmanlı tebaasından olmadığına dair şikâyetleri değerlendiren Dâhiliye Nezareti, Karolidi ile ilgili inceleme başlatmıştı.¹⁴⁶ Karolidi konusunda Dâhiliye Nezaretine birçok itirazlar da gelmişti. İtirazlarda yine seçim kanununa aykırı olan tabiiyet konusu ele alınmıştı.¹⁴⁷ Bu tartışmalar Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra da devam etmişti.¹⁴⁸ İzmir'de seçimleri kazanan diğer Rum mebus Aristidi Paşa ise İttihatçıların listesinden girerek seçimi kazanan isim olmuştu.¹⁴⁹

Seçimlerde bazen bir mebusun seçilmesine rağmen başka görevlere atanması nedeniyle tekrar seçim yapıldığı da olmuştu. Örneğin Emanuel Emmanuilidis, 22 Şubat 1326 (7 Mart 1911) tarihinde Aydın sancağı mebuslarından Aristidi Paşa'nın¹⁵⁰ meclisi ayan azalığına tayin

¹⁴² "İzmir'de Nümayişler", *Sabah*, No: 6876, 16 Kasım 1908, s. 1; *Ahenk*, No: 3753, 14 Kasım 1908, s. 3; *Hizmet*, No: 2498, 14 Kasım 1908, s. 2; "İzmir Mebusları", *Anadolu*, No: 20, 6 Teşrinisani 1324, s. 1.

¹⁴³ "Bizde İntihabat", *İttihat*, 2 Teşrinisani 1908, s. 1.

¹⁴⁴ Bk. Hüseyin Fehmi, "Tahlil-i Mekâsid", *Hizmet*, No: 2499, 16 Kasım 1908, s. 1.

¹⁴⁵ "Kayseri 1264 doğumlu, Amirgen Darülfünunu, Atina'da darülfünun muallimliği yapmış. Mazbatasının rey adedi: 40. Tarihi: 30 Teşrinievvel 1324. Tasdik tarihi: Kanunuevvel 1324. Ayrılış tarihi: 5 Kanunusani 1327", *TBMM Arşivi*, Pavli Karolidis Efendi, Aydın- İzmir, No: 30, D. 1-2.

¹⁴⁶ Bk. *BOA, DH.İ.UM.* 124-1/63, Tarih: 1326.Za.26

¹⁴⁷ Bu konuda Hariciye Nezareti ile Dâhiliye Nezareti arasındaki telgraflaşmalar için bk: *BOA. Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi.* 2872/10, Tarih: 1326.Za.7; Karolidis'in tabiyeti için Dâhiliye Nezareti ile Meclisi Mebusan Riyaset-i Aliyesi arasındaki bilgi alışverişi için bk: *BOA, DH.İ.UM.* 124-1/53, Tarih: 1326.Za.26.

¹⁴⁸ Bk. *MMZC, D. 1, C. 1, İ. 4,* (10.12.1324), s. 33-34; *MMZC, D. 1, İ. 24, C. 2,* (26 Kânunusani 1324), s. 515-516; *MMZC, D. 1, C. 1, İ. 7,* (18 Kânunuevvel 1324), s. 91-94; *MMZC, D. 1, C. 1, İ. 11,* (31 Kânunuevvel 1324), s. 172-173.

¹⁴⁹ Bk. *BOA. DUİT,* 11/94. Tarih. 1326. Z. 3./ Fi 2 Zilhicce 1326 ve 13 Kânunuevvel 1324.

¹⁵⁰ Mazbatasının rey adedi: 109. Tarihi, 30 Teşrinievvel 1324. Meclisi Mebusan 2. Vekili 25 Nisan 325'de Orman Maadin ve Ziraat Nazırı olmuş ve 30 Kanunuevvel 325'de istifa etmiş ve tekrar reis vekilliği yapmış ve 8 Kanunusani 326'da da Ayan azalığına tayin edilmiştir. *TBMM Arşivi*, Aydın, Aristidi Paşa, No: 25, D. 1.

buyurulmasından dolayı yerine İzmir mebusluğuna seçilmişti.¹⁵¹ İzmir'deki seçimler 3 aday arasından oldukça gergin geçmişti.¹⁵² Rumca basından Tahidramos atmosferi şöyle yorumlamıştı:

“Hakkında çok şey söylenen İzmir'deki seçim hakkında, aynı anda karmakarışık bir mesele ortaya çıkmıştır. Bir yandan, İzmir Metropoliti İliupoleos – Denizli Metropolitiyle birlikte Bay N. Aristovulos'u diğer yandan ise Efes Metropolitiyle Krinis Metropoliti Bay Petridis'i aday göstermişlerdir. Büyük bir söz düellosu başlamıştır. İzmir gazetelerinin bazıları inisiyatifin derece olarak daha yüksek olan Efes Metropolite ait olduğunu desteklemişler, bazı gazeteler ise yönetiminin ilin merkezi yerinde bulunduğu ve daha önceki seçimden de ortaya çıktığı gibi İzmir Metropolit hanesinin maruz kaldığı kuşatma dolayısıyla daha büyük bir mesuliyeti bulunan İzmir'in elinde bulunduğunu savunmuşlardır. Bu üzücü karşıtlıklar Rumlar arasında bir uçurum oluşturmuş ve daha önce kendi adayının seçilmesini öneren komite olaya müdahale etmiş ve Yorgancioğlu Paşanın akrabası olan üçüncü bir aday Bay Emmanuilidis'i önermiştir. Bu olay meseleyi doruğa taşımıştır. Özellikle İzmir Metropolitinin yanında olanlar seçimlere katılmayacaklarını ifade etmişlerdir. Ancak bu talihsiz noktaya gelen bu durum, en baştan gerekli olan kontrol baştan yapılmadığı ve uygun olan kişilerin seçilmesi için fikir birliği içinde bulunulmadığı için olmuştur. İki parçaya bölünme ve oluşan çatlaklar ancak üçüncü kişilere yaramaktadır.”¹⁵³

Diğer farklı bir örnek ise Bergama'dan gelmişti. İzmir Bergama'da yapılan seçimlerde Müslüman adayın seçilmesine Rumlar tarafından itiraz gelmişti.¹⁵⁴ Bazı yerlerde ise Rumların seçimlerin sonucunu etkilemek için hileli yollar kullandıkları ileri sürülmüştü. Örneğin Karesi'de Mutasarıf muavinliği yapan Dimitraki'nin kendisini mebus

¹⁵¹ Kayseri: 1275 doğumlu, Atina'da hukuk okumuş, dava vekili ve gazetecilik yapmış, mazbatasının rey adedi: 177, Tarihi: 22-26 Şubat 1326, Tasdik tarihi, 7 Mart 1327. Ayrılış tarihi, 5 Kanunisani 1327. *TBMM Arşivi*, Dosya: Emanuelidi Efendi, İzmir- Aydın, D. 1-2-3, No: 26.

¹⁵² “İzmir'in Yeni Milletvekilleri”, *Tahidramos*, S. 3847, 4 Mart 1911.

¹⁵³ “İzmir'deki Seçim”, *Tahidramos*, Yıl: 14, S. 3824, 18 Şubat 1911-5 Şubat 1911; Daha sonra, “İzmir meb'ûslarından Aristidi Paşa'nın Meclis-i A'yân azâlılığına tayin olunmasından dolayı inhilâl eden meb'ûsluğa Emanuel Emanuelidi Efendi” seçilmiştir. *BOA, HR. SYS. 49/33*, Tarih: 1329.3.A.

¹⁵⁴ Kansu, *a.g.e.*, s. 301.

seçtirebilmek için zorlamalar yaptığı ve halkın serbest seçim hakkını kötüye kullandığına dair şikâyetler Dâhiliye Nezaretine iletilmişti.¹⁵⁵

Seçimlerle ilgili bir sorun da Serfice'den gelmişti. Dahiliye Nezaretine gönderilen haber de seçimlerin istenilen bir şekilde gerçekleşmediği anlaşılmaktaydı. Manastır valisi mektubunda seçimlerin sonucunun teftiş heyetini ikiye ayırdığını, kimin seçildiğinin tasdik edilemediği bilgisi verilmişti.¹⁵⁶ 1 Kanunusani 1325 (14 Ocak 1910) tarihli mektupta ise kaza teftiş heyeti mazbataları mebusan kanununun 52. Maddesine uygun şekilde tetkik etmiş ve tekrarlanan sayıma göre Kozanlı Haris Vamvaka 50 oy, Serfice Mutasarrıfı Celal Bey: 40 oy ve Petro Vamvaka'ya 1 oy çıkmıştı. Kazanan kişinin Vamvaka olduğu belirtilmişti. Kaza meclis azalarının mühürlerinin bulunduğu bu mektup da ayrıca not düşülerek, "seçimlere yapılan itirazların anlamsız olduğu anlaşılmıştır" diye belirtilmişti.¹⁵⁷

Rumların seçiminde genellikle kıyı şeridi ve adaların ön plana çıkması beraberinde ulaşım ve iletişimin de kısıtlı olması nedeniyle bazı aksaklıklarda yaşanmıştı. Örneğin Midilli ve Sakız adası ve seçimlerinde olduğu gibi. Bu adalara sadece Yunan vapur işletmesi hizmet etmiş ve bu gemilerdeki aksamalar doğal olarak ana karayla olan iletişimi de olumsuz etkilemişti. Sakızlı mebus Çelebidis de aynı sorunları yaşayan ve ayrıca birde sağlık sorunları olduğu için sürekli izin almak zorunda kalan bir mebustu. Çelebidis hakkındaki esas sorun ise bunlardan çok farklı olarak Türkçeyi bilmemesinden de kaynaklanmaktaydı.¹⁵⁸

Rumlar Sakızdan iki aday çıkarmıştı. Bunlar: Mihalaki Çelebidis ve Teodoraka Beydi. Bu iki isim teftiş heyetince de kayıtları ve kabulleri yapılmıştı. Yalnız bu iki kişi de yine Karolidis'te olduğu gibi Yunanistan'da hukuk eğitimi almış ve ana dilleri de Rumcaydı. Bu kişiler ara sıra Osmanlı mahkemelerinde tercüman aracılığıyla vekalet ettikleri de olmuştu. Fakat bu iki aday her ne kadar kendi meramlarını anlatacak

¹⁵⁵ BOA, DH.MKT. 2629/97, Tarih 1326. N. 17/5 Eylül 1324.

¹⁵⁶ TBMM Arşivi, Haris Vamvaka Manastır- Serfice, No: 202, D. 1, (30 Kanunusani 1325).

¹⁵⁷ Doğum yeri ve tarihi: Kozana 1873. Hukuk tahsili yapmış, dava vekilliğinde çalışmış. Mazbatasının rey adedi: 50. Tarihi: 6 Kanunusani 1325. Tasdik tarihi: 16 Şubat 1325. Ayrılış tarihi: 5 Kanunusani 1327. TBMM Arşivi, Haris Vamvaka Manastır- Serfice, No: 202, D. 1, (1 Kanunusani 1325).

¹⁵⁸ TBMM Arşivi, Sakız-Cezayir-i Bahri Sefid, Mihalaki Çelebidis Efendi, No: 71, D. 1.

kadar Türkçe bilseler de Türkçeyi akıcı ve düzgün bir şekilde kullanamadıkları yani Kanun-u Esasi'nin 68. Maddesinde ve İntihap Kanununun 17. Maddesinde “mümkün merteye değil, her halde Türkçe bilmek” kaydına rağmen ortaya atılmaları da tartışma konusu olmuştu. Bu durum nedeniyle Sakızlılar bu seçimin iptalini talep etmişlerdi. Sakızlı ahalinin mektubunda bu duruma gerekçe olarak gösterdikleri de önemli bir vurguydu. Bu şikayetlerde layıkıyla Türkçe bilmedikleri halde hatta zaruri bir halde dahi “pek iyi demekten başka bir şey söyleyemeyen” bu kişilerin mecliste de “ihtiyarı sükûn” edecekleri ve vatanın ve milletin selameti için Türkçe bilen kişilerin mebus seçilmesi istenmişti.¹⁵⁹ Sonuç olarak Sakız sancağı mebusan seçimi teftiş heyeti Sakız Belediye dairesinde toplanarak mazbataları tasdik etmiş, kimin çoğunluk oyuyla kazandığını anlamak için toplanmışlardı. Oylar açılıp sayılmış ve Mihalaki Çelebidis'in 28 oy; Mihaliç Teodokas'ın ise bir oy olduğu anlaşılmış ve Çelebidis'in kazandığı açıklanmıştı.¹⁶⁰

Yukarda da örneklendiği gibi Rumların yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki seçim çalışmaları sırasında yaşanan şikâyetler ve buna mukabil yapılan mitingler İttihatçı basın tarafından Yunanlılık politikası olarak değerlendirilmişti.¹⁶¹

1908 seçimlerine Yunanistan da büyük ilgi göstermişti.¹⁶² Türkçe basın da sık sık Yunan hükümetinin seçimlerde Rum Patrikhanesiyle yakın ilişki içinde olduğunu yazmıştı. Özellikle İzmir basınından Hizmet gazetesi, Karolidi'nin seçimi sırasında Rumların yaptığı nümayişte Yunan konsolosluğunun tahriki olduğunu iddia etmişti.¹⁶³ Bu durum Türkçe basında eleştiri konusu olmuştu.¹⁶⁴ Hatta Sabah gazetesi başyazarı

¹⁵⁹ Sakız kasabasından mukim dava vekili. Fi Teşrinievvel 324. *TBMM Arşivi*, Sakız-Cezayir-i Bahri Sefid, Mihalaki Çelebidis Efendi, No: 71, D. 1.

¹⁶⁰ Fi 10 Mayıs 324 Belediye ve Heyet-i Teftişye Reisi imzaları, İstanbul 1273 doğumlu, Atina'da hukuk okumuş, dava vekilliği yapmış. Mazbatasının rey adedi: 28, tarihi: Teşrinisani 1324. Tasdik tarihi: Kanunuevvel 1324. Ayrılış tarihi: 5 Kanunusani 1327, *TBMM Arşivi*, Sakız-Cezayir-i Bahri Sefid, Mihalaki Çelebidis Efendi, No: 71, D. 1.

¹⁶¹ Hüseyin Cahit, “Rum Patrikhanesi”, *Tanin*, No: 100, 10 Kasım 1908, s. 1.

¹⁶² Richard Clogg, “The Greek Millet in the Ottoman Empire”, Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a plural Society*, Holmes and Meier, The Central Lands, New York, 1982, s. 199-200.

¹⁶³ *Hizmet*, No: 2500, 18 Kasım 1908, s. 3; *İttihat ve Terakki*, No: 41, 10 Teşrinisani 1908, s. 2.

¹⁶⁴ “İntihabat ve Rum Patrikhanesi”, *Hizmet*, No: 2495, 5 Kasım 1908, s. 1.

Dikran Kelekyan, Rum Patrikhanesinin bu tutumuyla *ittihad-ı anasır ideali* dışında hareket ettiğini yazmıştı.¹⁶⁵

1908 seçimleri boyunca bir taraftan Türkçe basın bir taraftan Rumca basın, seçimleri yönlendiren en önemli kamuoyu oluşturma araçları haline gelmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Patrikhane arasındaki 1908 seçimlerindeki bu çekişme örnekleri daha da şiddetlenerek ve çeşitlenerek 1912 seçimlerinde de kendini gösterecekti.¹⁶⁶

Sonuç

1908 seçimleri yasal örgütlenmenin yetersizliği nedeniyle, meclisin mebus sayısı için kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir.¹⁶⁷ Enver Ziya Karal, bu sayıyı 240 olarak verirken; Hüseyin Nail Kubalı, Recai Okandan ve Tarık Z. Tunaya bu sayıyı 275 olarak göstermektedir. Feroz Ahmad ve Rustow ise bu sayıyı 288; Zafer Toprak'ta 226; Fevzi Demir'de 281; Ahmet Bedevi Kuran'da 266; Kenan Olgun ise 281 olarak vermektedir.¹⁶⁸ Bu sayıların farklılık göstermesinin nedeni seçilmiş mebusların İstanbul'dan uzak olması, hastalık, ölüm ve istifalardan kaynaklanmaktadır. Ahmad ve Rustow'a göre 288 mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum,¹⁶⁹ 14'ü Ermeni, 4'ü Yahudi, 9'u Slav'dır.¹⁷⁰ Bu rakamlara baktığımızda gayrimüslim mebusların oranlarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir.¹⁷¹

II. Meşrutiyet döneminin ilk seçimleri 2 Ağustos 1908 tarihinde başlamış ve 17 Aralık 1908 tarihine kadar sürmüştü.¹⁷² Seçimlerde İttihatçılar ile Rumlar arasındaki mebus aday sayısı ve mebusların

¹⁶⁵ D. K., "Patrikhaneler ve Kabine", *Sabah*, No: 7184, 11 Eylül 1325, 24 Eylül 1909, s. 1.

¹⁶⁶ *Tanin*, No: 1249, 10 Şubat 1327, 23 Şubat 1912.

¹⁶⁷ *Şurayı Ümmet*, No. 68-140, 29 Teşrinisani 1324, 12 Kanunuevvel 1908.

¹⁶⁸ Bk. Hüseyin N. Kubalı, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1960, s. 105; Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, Birinci Kitap: *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, İstanbul, 1977, s. 269-270; Ahmad; Rustow, a.g.m., s. 247; Toprak, a.g.e., s. 7; Demir, a.g.e., s. 146-161; Kuran, a.g.e., s. 477; Olgun, a.g.e., s. 102.

¹⁶⁹ Bk. *TBMM Arşivi*, (mehus dosyaları).

¹⁷⁰ Ahmad; Rustow, a.g.m., s. 247.

¹⁷¹ Ahmet Demirel, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı I. Devre (1908-1912) Mebusları", *Osmanlı*, C. 2, Ankara, 1999, s. 410; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, Ankara, 1992, s. 176-179.

¹⁷² Demir, a.g.e., s. 61.

kimliğine yönelik çeşitli sorunlar yaşanmıştı. Bazı noktalarda seçim kanununa ve anayasanın ilgili maddesine uygun olmayan adaylar çıkmış bu adaylar yöre halkı tarafından ilgili nezaretlere iletilmişti. Bazen de Rumlar istedikleri adayların mebus seçilmemesi üzerine tepki göstermiş ve mitingler düzenlemişti. Bu yoğun seçim atmosferi özellikle Rumların seçim sistemine olan yatkınlıkları, basın unsurlarını sürekli yönlendirmeleri, patrikhanenin tutumu ve hatta Yunanistan'ın da çeşitli kanallardan etkisiyle gündemi önemli bir şekilde etkilemişti.

Seçimlerden sonra başkente gelen mebuslar büyük bir coşkuyla karşılanmıştı.¹⁷³ Seçimlere İttihatçı listesi dışında katılan Ahrar Fırkasının adayları ile müstakil adayların hiçbiri seçimi kazanamamıştı.¹⁷⁴ Mebusların çoğu ya İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti desteğini alan adaylardan oluşmuştu.¹⁷⁵ Seçilen mebuslar içinde İttihat ve Terakki dışında siyasal kimliği olanlarda seçilmişti.¹⁷⁶ Bu konuda özellikle Rumlar dışında Ermeniler ve Bulgar Sosyalist mebuslar da dikkat çekmekteydi.¹⁷⁷ Örneğin daha sonra meclis oturumlarında sürekli olarak İttihat ve Terakki listesinden seçimlere girse de Sosyalist ve Taşnak üyesi olduğunu sıklıkla vurgulayan Ermeni kökenli mebus Ohannes Vartkes bunlardan biriydi.¹⁷⁸

İttihat ve Terakki 1908 seçimlerine *hürriyeti getiren* bir cemiyet olarak girmiş, kazanmış olduğu zaferin gücünü hiç çekinmeden

¹⁷³ Toprak, *a.g.e.*, s. 7-8.

¹⁷⁴ "Dersaadet Mebusları", *Sabah*, 29 Teşrinisani 1324.

¹⁷⁵ "II. Meşrutiyet Mebus Seçimleri ve II. Abdülhamit'in Hal'i", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul; 23-28 Eylül 1985, Tebliğler II. Türk Tarihi, C. 2, İstanbul, 1989, s. 576-584.

¹⁷⁶ Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu", *Akşam*, No: 8759, 11 Mart 1943, s. 4; Hüseyin Cahit, "Meclis-i Meb'ûsânda Fırkalar", *Tanin*, No: 422, 23 Teşrinievvel 1325, s. 1.

¹⁷⁷ Mecliste Sosyalist kimliği ile ön plana çıkan Selanik Mebusu Dimitri Velahof bu isimlerin başında yer alır. Bk. Mazbatasının rey adedi: 100. Tarihi: 4 Teşrinisani 1324. Tasdik tarihi: Kanunuevvel 1324. Ayrılış tarihi: 5 Kanunusani 1327. *TBMM Arşivi*, Dimitri Velahof Efendi, D. 1, No: 216- Selanik.

¹⁷⁸ Ohannes Vartkes'de yine Türkçe bilmediği için Erzurum halkı tarafından şikâyet edilmiş, ama daha sonra heyeti umumiye tarafından yapılan Türkçe okur yazar olduğu anlaşılmıştır. Bk. Doğduğu yer: Erzurum 1870. Gedik Paşa Ermeni Mektebi mezunu. Mazbatasının rey adedi: 162. Tarihi: 3 Teşrinisani 1324. Tasdik tarihi: Kanunuevvel 1324. Ayrılış tarihi: 5 Kânunusani 1327. *TBMM Arşivi*, Vartkes Efendi: Erzurum, No: 97, D. 1-2-3.

kullanmıştı.¹⁷⁹ Ahrar ise seçimlerde hiçbir varlık gösterememişti.¹⁸⁰ Seçimi İttihat ve Terakki kazanmış gibi görünse de gerçekte bu seçilen mebuslardan İttihat ve Terakki'ye bağlı olmayanların sayısı oldukça fazlaydı. Çünkü farklı mebus adayları seçilebilmek için farklı cemiyetten de olsalar İttihat ve Terakki'den aday koyarak mebus seçilebilmişlerdi. Bu gerçek meclis açıldıktan hemen sonra kendini göstermeye başlamıştı.¹⁸¹ Meclis açıldıktan sonra İttihat ve Terakki'nin izlediği politikalar bazı mebusların kısa sürede Ahrar, Mutedil Hürriyetperveran, Ahali ve Hürriyet ve İtilaf Fırkalarına geçmelerine neden olmuştu. Daha sonraki süreçte mecliste İttihat ve Terakki'nin güvenebileceği mebus sayısının 54'e düştüğü bile söylenmişti.¹⁸²

Meclis-i Mebusan'da seçilen gayrimüslim mebuslardan en kalabalık grubu ise Rumlar oluşturmuştu. Gayrimüslim mebuslar içinde ikinci kalabalık grup ise Ermenilerdi. Fakat Ermenilerin kendi aralarında da bir birlikten söz etmenin mümkün olmadığı gibi Ermeni mebusların büyük bir çoğunluğu ise sosyalist eğilimler taşımaktaydı. Mebusan Meclisinde Slav mebusların sayısı 9'du. Bulgar mebuslarda da sosyalist eğilim ağırlık kazanmıştı. Meclisi Mebusan'da temsil edilen diğer grup ise Yahudilerdi. Yahudilerin sayısı ise 4'dü. Yahudiler bu oranlarını diğer seçimlerde de korumuştular. Çünkü Yahudiler siyasal alanda İttihat ve Terakki'ye mensup tarafta yer almışlardı. Kanun-u Esasi'nin 71. Maddesinde Osmanlı Meclis-i Mebusanındaki mebusların her birinin sadece kendini intihap eden bölgenin değil umum Osmanlıların vekili kabul edilmişti. Türkçe basın da seçimlerden sonra mebusların görev ve sorumluluklarının neler olduğuna dair yazılar yazmaya başlamış ve mebuslardan istekler sıralanmıştı. Özellikle İttihatçı basın, İttihat ve Terakki'nin listesinden seçilen mebuslardan İttihat ve Terakki'nin programına uygun davranmalarını istemişti.¹⁸³

M. Kemal Öke de Osmanlılığın, Mebusan Meclisinde gerçekleşemediğini, adeta mebusların "bir etnik emredici bir vekâlet"

¹⁷⁹ Şükrü Hanioglu, "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, 1. bs., İstanbul, 1998, s. 295-296.

¹⁸⁰ Hüseyin Cahit, "Fırkalar Meselesi", *Tanin*, 1 Kanunevvel 1324; Olgun, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁸¹ Ahmad; Rustow, *a.g.m.*, s. 247.

¹⁸² Kansu, *a.g.e.*, s. 352.

¹⁸³ Hüseyin Cahit, "Meb'ûsların Mes'ûliyeti", *Tanin*, No: 331, 4 Ağustos 1909, s. 1.

alarak hareket ettiklerini yazmıştı. Öke, ayrıca gayrimüslim mebuslar için önemli olanın ait oldukları etnik gruba olan sadakat olduğunu da belirtmişti.¹⁸⁴ Gayrimüslim mebusların gerçek düşünceleri ise Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla kendini gösterecekti. Yine bu görüşmelerde Rum mebusların ayrıcalıklar konusunu sürekli gündemde tutmaları siyasi atmosferi oldukça gerginleştirmişti.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, DUİT. 11/94. Tarih. 1326. Z. 3./ Fi 2 Zilhicce 1326 ve 13 Kânun-ı evvel 1324

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi. 2654/29. Tarih: 1326.L.16.

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi. 2675/7. Tarih: 1326. Za.11

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi. 2701/70. Tarih: 1326.Z.14.

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi. 2689/92. Tarih: 1326.Za.29

BOA, DH.İ.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı. 124-1/63, Tarih: 1326.Za.26

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi. 2872/10, Tarih: 1326.Za.7.

BOA, DH.İ.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı. 124-1/53, Tarih: 1326.Za.26.

BOA, HR. SYS. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı. 49/33, Tarih: 1329.3.A.

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi. 2629/97. Tarih 1326. N. 17/5 Eylül 1324.

TBMM Arşivi Mebus Dosyaları

Resmi Yayınlar

Düstur, Tertip: 2, C. 1, No: 2, 1324, s. 2.

¹⁸⁴ M. Kemal Öke, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Parlamentarizm Uygulamasında Azınlıkların Etkisi (1908-1918), *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, "Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı, 6-8 Kasım 1985, V. 4, S. 1, Yıl. 1986, s. 125.

“II. Meşrutiyet Mebus Seçimleri ve II. Abdülhamit’in Hal’i”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul; 23-28 Eylül 1985, Tebliğler II. Türk Tarihi, C. 2, İstanbul, 1989, s. 576-584.

İntihab-ı Mebusan Kanunu, 1324.

Meclis-i Mebusan Birinci Devre-i İçtimaiye (4 Kanun-i Evvel 1324-5 Kanun-i Sani 1327). İstanbul. 1328.

MMZC, D. 1, C. 6, İ: 121, (18 Temmuz 1325), s. 3-15.

MMZC, D. 1, C. 1, İ. 4, (10.12.1324), s. 33-34.

MMZC, D. 1, İ: 24, C. 2, (26 Kânunusani 1324), s. 515-516.

MMZC, D. 1, C. 1, İ. 7, (18 Kânunuevvel 1324), s. 91-94.

MMZC, D.1, C.1, İ. 11, (31 Kânunuevvel 1324), s. 172-173.

MV, 128/30 17 Cemaziyülevvel 1327 (6 Haziran 1909).

Türk-Yunan İlişkileri ve Megola İdea, Ankara, 1975.

“Resolution of the First Meeting of the Citizens from Shtip, Held on September 13th, 1908, Protesting Against Malpractices during the Elections to the Ottoman Parliament”, *Macedonia Documents and Material, Bulgarian Academy of Science*, Sofya, 1978, s. 561-566.

Sürelî Yayınlar

Ahenk

Anadolu

Hizmet

İttihat

İttihat ve Terakki

İkdam

Kilise Gerçeği

Sabah

Servet-i Fünun

Şurayı Ümmet

Tanin

Tahidramos

Tahidramos-İstanbul Gazetesi

Tercüman-ı Hakikat

Yeni Gazete

Kitap ve Makaleler

Ahladi, Evangelia, “İzmir’de İttihatçılar ve Rumlar: Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)”, *Kebikeç*. S. 26, Ankara, 2008, s. 175-200.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul, 1995.

Ahmad, Feroz ve Rustow, Dankward, A., "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5 (1975), s. 245-284.

Ahmad, Feroz, "İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğundaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri (1908-1914)", *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev: Fatmagül Berktaş), İstanbul, 1996, s. 112-174.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, 2001.

Alkan, Ahmet Turan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul, 2001.

Armağan, Servet, "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", *Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı Armağan*, Ankara, 1987, s. 149-168.

Arslan, Ali, "Türkiye'de Rum Basını", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, S. 3, Yıl: 2/2003, s. 49-113.

Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, (Çev: Devrim Avcı), Ankara, 1997.

Bayur, Yusuf, H., *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, K. IV, Ankara, 1991.

Benlisoy, Foti, Stefo Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-I*, İstanbul, 2001.

Bora, H. Siren, "II. Meşrutiyet'in İlanı ve İzmir Rumları" (24 Temmuz 1908-31 Mart 1909), *CTTAD*, I/2, (1992), s. 290-293.

Boura, Katerina, "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri, Rum Mebuslar (1908-1918)", (Çev: Yorgo Benlisoy), *Toplumsal Tarih*, S. 56, Ağustos 1998, s. 24-27.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin İşığı Altında, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. b., Ankara, 1996.

Burduri Yorgaki Efimyanidi, *Sevgili Türk Kardeşlerimize Takdim Rum Kardeşleriniz*, Dersaadet, 1324.

Buxton, Charles R., *Turkey in Revolution*, New York, 1909.

Clogg, Richard, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", Benjamin Braude and Bernard Lewis. *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a plural Society I*, Holmes and Meier, The Central Lands, New York, 1982, s. 199-200.

Çağın, Sabahattin, "1908 İzmir Seçimlerinde Azınlıkların Tutumu", *Türk Yurdu*, No: 36 (382), C. 10, Ağustos 1990, s. 40-46.

Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1991.

Çavdar, Tevfik, *Müntehib-i Sani'den Seçmene*, Ankara, 1987.

Çetinkaya, Y. Doğan, "İstanbul'da 1908 Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2001, C. XV, No: 89, s. 15-24.

Dakin, Douglas, *Makedonya'daki Yunan Mücadelesi, 1897-1913*, (Selanik Balkan Çalışmaları Enstitüsü 1966), s. 317-378.

Demir, Fevzi, II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'nda Müslüman Unsurların Temsiline İlişkin Sorunlar", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 3, K. 3, Ankara, 2002, s. 1761-1777.

Demir, Fevzi, "İzmir Sancağında 1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *CTTAD*. II/4-5 (1995), s. 137-156.

Demirel, Ahmet, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı I. Devre (1908-1912) Mebusları", *Osmanlı*, C. 2, Ankara, 1999, s. 410-419.

Demirel, Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, 1906-1907*, Ankara, 1990.

Diamantopulo, Hercule, *Le Reveil de la Turquie*, (Türkiye'nin Uyanışı), İskenderiye, 1908.

Dumont, Paul ve Georgeon, François, "Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)", (Ed: Robert Mantran), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, (Çev: Server Tanilli), İstanbul, 1995, s. 217-310.

Dursun, M. Kâmil, *İzmir Hatıraları*, İzmir, 1994.

Erdem, Nilüfer, "Yunan Osmanlılığının En Önemli Temsilcilerinden Suliotis-Nikolayidis'in Kaleminden "İstanbul Örgütü" ve II. Meşrutiyet Dönemindeki Etkinlikleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Yıl. 6/2007, S. 12, s. 89-105.

Ezherli, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, Ankara, 1992.

Georgeon, François, "Son Canlanış 1878-1908", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Server Tanilli), İstanbul, 1995, s. 145-216.

Georgelin, Herve, *Smyrna'nın Sonu, İzmir'de Kozmopolitizmden Milyetçiliğe*, (Çev: Saadet Özen), İstanbul, 2008.

Hacısalihioğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1908-1918)*, İstanbul, 2008.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı", *TCTA*, C. 4, İstanbul, 1987, s. 382-386.

Hanioğlu, Şükrü, "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, 1. b., İstanbul, 1998.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul, 2001.

Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, Ankara, 1999.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Boxtton, 1986.

Kars, H. Zafer, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, 2. b., İstanbul, 1997.

Kechriotis, V., Greek-Orthodox, Ottoman Greeks Or Just Greeks? Theories Of Coexistence In The Aftermath Of The Young Turk Revolution, *Académie Des*

Sciences De Bulgarie Institut D'études Balkaniques Études Balkaniques, No. 1, (2005), s. 53-59-65.

Kerimoğlu, Hasan Taner, *İttihat Terakki ve Rumlar 1908-1914*, İstanbul, 2009.

Kili, Suna; Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri, (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, Ankara, 1985.

Kitsikis, Dimitri, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, İstanbul, 1996.

Kubalı, Hüseyin N., *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1960.

Kuran, Ahmet B., *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. b., İstanbul, 2000.

Kutay, Cemal, *Etnik-i Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk Kalma Savaşı*, İstanbul, 1980.

Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa Dönemi ve Semineri*, Ankara, 1985, s. 13-23.

İlkan, Faruk, "Meclis-i Mebusân-ı Osmani Rum A'zâsının Siyasi Programı", *Tarih ve Toplum*, S. 118, Ekim 1993, s. 198-200.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, 2001.

Milas, Herkül, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar Dil, Din ve Kimlikleri*, İstanbul, 2004.

Nikolaides, A. S. ve Organosis, H., *Konstantinoupoleos [Konstantinopolis Derneği]*, Atina, 1984.

Noutsos, Panayot, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Oluşmasında ve Gelişmesinde Rum Topluluğunun Rolü: 1876-1925", (Der: Mete Tunçay-Erik J. Zürcher) *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul, 2008, s. 122-123.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.

Olgun, Kenan, "1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)*, (Haz: T. Cengiz Göncü), İstanbul, 2010.

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara, 2008.

Oral, Haluk; Erdinç, Erol Şadi, *Meclis-i Mebusan Birinci Seçim Dönemi*, İstanbul, 2008.

Okandan, Recai. G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), Birinci Kitap: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, İstanbul, 1977.

Öke, M. Kemal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Parlamentarizm Uygulamasında Azınlıkların Etkisi (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, "Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı", Ankara, 6-8 Kasım 1985, V. 4, S. 1, Yıl. 1986, s. 125.

Ramsaur, Ernest E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul, 1982.

Sevinçli, Efdal, "II. Meşrutiyet Seçimleri Öncesinde İzmir'den Bir Ses", *Tarih ve Toplum*, C. 3, S. 15, (1985), s. 16-17.

Shaw, Stanford. J.; Shaw, Ezel K., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, C. 2, İstanbul, 1983.

Smith, Michael L., *Yunan Düşü*, Ankara, 2002.

Sofuoğlu, Adnan, *Fener Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul, 1996

Sonyel, Salahi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Uyrıkları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara, 1994, s. 339-353.

Sonyel, Salahi, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, C. XLIX, (1986), s. 195-653.

Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu-Belgeler (1912-1913)*, C. I, Ankara, 1976.

Tekeli, İlhan; Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1999.

Tevfik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, C. 3, İstanbul, 2006.

Tunaya, Tarık Z., *Hürriyetin İlanı*, İstanbul, 1996.

Tunaya, Tarık Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 2. b., İstanbul, 1984,

Türkmen, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul, 1993.

Taşbaş, Erdal, "Tanin Gazetesi ve Hüseyin Cahit'in Görüşleri Doğrultusunda İttihat ve Terakki Politikaları (1908-1914)", *Folklor/Edebiyat*, 15/60(2009), s. 209-212.

Toprak, Zafer, "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", *TCTA*, C. 4, İstanbul, 1985, s. 973-975.

Toprak, Zafer, *İlan-ı Hürriyetin 80. Yıl Dönümünde 1908 Seçimleri ve Mebusan Hatıraları*, Tarih ve Toplum Kitaplığı, Ağustos (1988), s. 6-7.

Uzunçarşılı, İsmail H., "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Bellekten*, C. 20 (1956), s. 103-174.

Us, Hakkı T., *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1293/1877*, İstanbul, 1939.

Sezen, Saim, *Seçim ve Demokrasi*, Ankara, 1994.

Yalçın, Hüseyin C., "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, Tefrika No: 14-15-19-20, Yıl: 2, C. 4, S. 84-85-89-90, (1935).

Extended Abstract

The Greek Patriarchate was at the top of the hierarchy within the nation system of the Ottoman Empire. The Patriarchate would preserve these privileges for a very long time. The extensive economic and educational freedoms of the Greeks within the empire also led to their national awakening. For this reason, the 19th century was a century of uprisings for the Ottoman Empire. The process that started with the Serbian rebellion made itself felt even more with the Mora rebellion, and with the intervention of the great powers in internal events, the Mora rebellion became a milestone for the establishment of Greece. In the process that started with the establishment of Greece, there were also changes in the relations of the Ottoman Greeks with the empire. The empire had produced various formulas to prevent separatist movements of nations. In particular, the Tanzimat Edict, the Reform Edict, and ultimately the proclamation of the Basic Law emerged with the claim of keeping the Ottoman idea alive. However, many internal and external issues faced by the empire prevented these projects from coming to life.

Especially during the First Constitutional Monarchy, Ottoman nations had the right to say over the future of the empire for the first time. During this period, the holding of general elections for the first time and the opening of the Parliament served as a tool for the cohesion of societies. During the First Constitutional Monarchy period, Ottoman Greeks were among the most effective groups both in the election phase and in terms of the performance of the elected Greek deputies in the parliament. The important reason for this was that this community used the election and parliamentary system effectively in organizing itself. However, the First Constitutional Monarchy period ended due to the Ottoman-Russian War and the Constitution was suspended for nearly thirty years. In this process, although the Ottoman Greeks experienced losses in prestige within the empire during the Ottoman-Greek war, the community managed to maintain its strong position within the nation system. Especially the uncompromising attitude of the Greek Patriarchate in terms of churches and schools and the effective work of the Ethnic Eteryä Society in the Ottoman lands pushed the Ottoman Greeks into new searches. This separation would also manifest itself in the 1902 and 1907 congresses of the Committee of İttihat and Terakki, and the Committee of İttihat and Terakki would not succeed in gaining the support of the Greeks in the congresses.

II. Although the declaration of the Constitutional Monarchy was welcomed with great joy in every segment of the society, it would clearly show itself during the election process that the world that each community dreamed of within the framework of the principles of freedom, equality and brotherhood

was different from each other. The Committee of İttihat and Terakki, which would be the most effective organization and later the party of this process, would hold fast to the issue of equality and try to revive the Ottomanism movement for the last time by rejecting the privileges of the communities.

During the election campaign, the Committee of İttihat and Terakki intensified its efforts to find a middle ground, especially with the Greeks, and even made concessions, when necessary, at this point. In particular, the issue of how many deputies the Greeks would send to the parliament and who would be deputies was closely followed by the Ottoman press. Although the Committee of İttihat and Terakki was in close contact with the Patriarchate on this issue, the Patriarchate had difficulty in taking a clear stance and did not refrain from meeting with the Ahrar Party from time to time. The Greeks, on the other hand, had entered the election campaign with more experience and preparation than other Ottoman nations. Especially in this regard, the Greek press served as a very important tool. The Greek press introduced the Greek parliamentary candidates who were wanted to be elected and served as a school by raising the awareness of the Greeks about the election. The fact that the Greeks prepared an election program for themselves during the election process and demanded the continuation of their privileges further fueled the existing conflict with the Committee of İttihat and Terakki, and the Greek and Turkish press competed to refute each other's theses throughout the election process.

Although the İttihat and Terakki and the Unionist press tried to find a middle ground with the Greeks, the Greeks were aware that they had to cooperate with the İttihat and Terakki in order to enter the parliament during the elections. For this reason, negotiations were focused on where and how many Greek deputies would come from. This issue challenged the Ottoman election law in many ways. Because during this period, a new election law could not be made and election-related problems were tried to be resolved with temporary regulations. One of the most common problems that comes to the Ministry of Internal Affairs in this regard is the issue of the MP to be elected paying taxes. This issue brought with it objections from many places. For the Greeks, the issue took a different path. Greeks faced difficulties regarding the obligation of being an Ottoman citizen, living in that region and knowing Turkish, which was included in the election law. Because the cultural, religious and commercial ties of many Ottoman Greeks with Greece led them to ask what nation they were from. The identity issue of Greeks, especially those who had a Greek passport and were educated in Greece, became a serious problem. Karolidi, one of the Greek deputies, is an important example in this regard. Karolidi is an identity who studied at Athens Darülfünun. That's why he was

quick to raise objections. These objections continued even after the parliament was opened. Again, Mihalaki's election was the one that made the most noise. The objections made to Mihalaki were that this person was not from the Sanjak of Lemnos and was Greek. However, despite these objections, these candidates managed to be elected. Sometimes the Greeks objected to the election results and asked for a rerun of the elections. The objections were taken into consideration by the state, a special commission was formed and examined, and sometimes the elections were repeated when necessary. It was also observed from time to time that there was public pressure on the results. When the candidate they wanted was not elected, the Greeks protested the election with rallies and demonstrations, with the guidance of the Greek press and the participation of local religious leaders, virtually putting pressure on the government. The Unionist press played a very active role in the elections in order to create this intense interest and work of the Greeks in the elections among the Muslim voters. Especially Tanin undertook an important task in this regard.

As the elections took place in a very intense and long period, the parliamentary ratios became clear. When we looked at the election results, it was clear how much the election was made in accordance with Ottoman criteria. Especially the Greeks managed to elect as many people as they wanted (26) as deputies. Compared to other non-Muslim deputies in the parliament, Greeks constituted the largest group. The second dense non-Muslim group in the parliament was Armenians (14). After the elections, although the entire Parliament (240) seemed to have been elected from the İttihat and Terakki list, as soon as the parliament opened, the ranks would change again and new sects and groups would form in the parliament. Because it was almost impossible to be elected without being from the İttihat and Terakki list, the people to be elected followed another party and program on their political map, even though they were from the İttihat and Terakki list. For example, the majority of Bulgarian and Armenian deputies were Socialist inclination and they expressed their own party's views publicly in the parliament on every occasion. In this regard, Bulgarian deputy Whalof and Erzurum deputy Vartkes, who constantly stated that he was a member of the Armenian Dashnak, were important examples.

In Article 71 of the Constitution, each member of the Ottoman Parliament was deemed to be the representative of not only the region that elected him, but also the general Ottomans. After the elections, the Turkish press started to write articles about the duties and responsibilities of the deputies and listed their requests from the deputies. In particular, the Unionist press had asked the deputies to act in accordance with the program of the İttihat and Terakki,

since they were elected from the list of the Committee of İttihat and Terakki. However, as was understood from the sessions held after the opening of the parliament, it became clear that what was important for non-Muslim deputies was loyalty to the ethnic group they belonged to. Especially the struggle of Greek deputies in the parliament regarding churches and schools and the military service of non-Muslims seemed to be the most important evidence of this.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Londra Basınına Göre 1821'de "Yunan" Kimdir ve "Yunanistan" Neresidir?

Oğuz Satır*

(ORCID: 0000-0002-7700-6166)

Makale Gönderim Tarihi
22.11.2024

Makale Kabul Tarihi
16.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Satır, O., "Londra Basınına Göre 1821'de "Yunan" Kimdir ve "Yunanistan" Neresidir?", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 933-995.

APA: Satır, O. (2025). Londra Basınına Göre 1821'de "Yunan" Kimdir ve "Yunanistan" Neresidir?. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 933-995.

Öz

1821'de Osmanlı topraklarında üç ayaklanma gerçekleşti: Alexander İpsilanti liderliğinde Boğdan'da başlayan "Rum İsyanı," Tudor Vladimirescu önderliğindeki Eflaklı Pandurları tarafından Eflak'ta çıkarılan "Eflak İsyanı" ve Mora'da başlayan "Yunan İsyanı." Mora'daki ayaklanma başlangıçta, esas Rum İsyanı'nın devamı niteliğindedir, Eflak'taki ayaklanma Filiki Eterya ile bağlantılı olmasına rağmen yerel hedeflere sahipti. Ancak Türkçe literatürde bu üç ayaklanma çoğunlukla tek bir başlık altında, "Rum İsyanı" veya "Yunan İsyanı" olarak ele alınmaktadır. İngilizce kaynaklarda ise *Greek Insurrection of 1821* veya *Greek War of Independence* olarak geçmektedir.

İngilizcede "Rum" ve "Yunan" ayrımının olmaması, bu ayaklanmaları aynı terimle (*Greek*) ifade etmeye neden olmakta ve ayaklanmaların farklı amaç ve

* Arş. Gör. Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, oguz.satir@marmara.edu.tr.
Res. Assist., Marmara University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

nedenlerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu çalışma, ayaklanmaların dönemin Londra gazetelerinde (*The Times*, *Morning Post* ve *Morning Chronicle*) nasıl ele alındığını inceleyerek, *Greek* ve *Greece* terimlerinin o dönemde İngiliz kavram dünyasında neye tekabül ettiği analiz edecektir. 1821 olaylarını tek bir isyan olarak ele alan yaklaşıma alternatif olarak, birbirine bağlı ama “üç farklı ayaklanma” tezi ileri sürülecek ve bu doğrultuda Türkçe ve İngilizce olarak yeni adlandırma önerileri yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1821 Rum İsyanı, 1821 Yunan İsyanı, 1821 Eflaklı İsyanı, Rum, Yunan, Londra Basını.

Who is “Greek” and Where is “Greece” According to the London Press of 1821?

Abstract

In 1821, three uprisings occurred within Ottoman territories: the "Greek Insurrection" led by Alexander Ypsilanti in Moldavia, the "Wallachian Insurrection" initiated by Tudor Vladimirescu and the Pandurs in Wallachia, and the "Hellenic Insurrection" in the Morea. Initially, the Morea uprising was a continuation of the main Greek Insurrection, while the Wallachian uprising, though associated with the Filiki Eteria, had local objectives. In historical literature, these three uprisings are generally analyzed under a single heading, such as the *Rum İsyanı* or *Yunan İsyanı*, while English sources refer to them as “the Greek Insurrection of 1821” or “the Greek War of Independence.”

The absence of a distinction between *Rum* and *Yunan* in English has led to the use of the same term, "Greek," for all these uprisings, which obscures their distinct causes and objectives. This study examines how these events were represented in leading London newspapers of the time (*The Times*, *Morning Post*, and *Morning Chronicle*), analyzing the conceptual understanding of the terms "Greek" and "Greece" in early 19th-century British thought. As an alternative to viewing the events of 1821 as a single uprising, this study proposes that they be recognized as "three interconnected uprisings," thereby suggesting a new framework for classification in Turkish and English.

Keywords: Greek Insurrection of 1821, Hellenic Insurrection of 1821, Wallachian Insurrection of 1821, Greek, Hellen, London press

Giriş

1821 yılında Osmanlı İmparatorluğu tebaası olan Rum-Ortodoks mezhebine bağlı bütün topluluklar etnik köken farketmeksizin “Rum”

şeklinde adlandırılıyorlardı. İngilizcede ise Rum tabirinin karşılığı *Greek* idi. Bu kavramsal bağlamda o tarihte Rumlar arasında çıkan birbirine bağlı olsa da imparatorluğun muhtelif bölgelerinde farklı amaçlarla çıkan ya da ileriki aşamalarda farklı amaçlar edinen üç ayaklanma meydana gelecekti: Esas ayaklanma, Filiki Eteryay Cemiyeti'nin Boğdan'da başlattığı "Rum İsyanı," Eflak'ta zaten örgütlü bir şekilde harekete geçmiş olan yerli Pandurların çıkardığı "Eflak(lı) İsyanı" ve Mora'da bölgenin yerlisi Mainotlar başta olmak üzere etnik Yunanlıların başlattığı "Yunan İsyanı."

Alexander İpsilanti önderliğinde Filiki Eteryay Cemiyeti'nin Boğdan'da 21 Şubat'ta başlattığı isyan, hedefleri açısından devrin yerleşik anlayışına uygun olarak etnik farklılıkları göz ardı eden Osmanlı İmparatorluğu tebaası olan bütün Rumlara hitap etmek ve onları imparatorluktan kopartmak üzere planlanmıştı. Ayaklanma merkezi olarak Boğdan'ın seçilmesinin nedeni ise hem Eteryay'nın merkezi olan Rus topraklarındaki Odessa'ya yakınlığı hem de ayaklanmanın lideri Alexander İpsilanti'nin Rus ordusunda görevli bir subay ve Rus Çarı I. Alexander'ın yaveri olması hasebiyle Rus desteğinin bu bölgede kolaylıkla sağlanabileceği düşüncesi idi. Aynı zamanda Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı-Rus antlaşmalarıyla belirlenen özel statüsü de Osmanlı müdahalesini zorlaştıran ve dahi Rus müdahalesini kolaylaştıran önemli bir unsurdu. Dolayısıyla Eteryay'nın isyan vizyonu, imparatorluğun Rum nüfusu baskın olan Avrupa'daki eyaletlerinin tamamını kapsayacak tek bir "Rum İsyanı" şeklindeydi. Rum nüfusun yoğun olduğu diğer eyaletlerde çıkacak ayaklanmalar da esas isyanın amacına hizmet edecek bir nevi destekleyici hareketler olacaktı. Ancak Eteryay'nın beklediği, diplomatik ve askeri destek Rusya'dan gelmeyince ve hatta isyan patladığı sırada, Avrupa'daki devrim hareketlerine karşı statükoyu korumak üzere Laybach'ta toplanan Kutsal İttifak'ın önde gelen hükümdarı Çar Alexander tarafından bu isyan açıkça kınanıp derhal sona erdirilmesi istenince genel bir Rum İsyanı tasarısı suya düşecekti. Bu durumda Eteryay ile irtibatlı olarak çoktan (30 Ocak'tan itibaren) harekete geçmiş bulunan Tudor Vladimirescu önderliğindeki Eflaklı Pandurların isyan hareketi, sınırlı yerel amaçları haiz bölgesel bir ayaklanma şeklinde tezahür edecekti. Bizzat Alexander İpsilanti'nin, Rum İsyanı'nı genişletmek için Mora'ya gönderdiği kardeşi Dimitri İpsilanti'nin bölgedeki Yunanlı lider ve gruplarla beraber 6 Nisan'da

başlattıkları ayaklanma da Eteryâ'nın ana isyanı Boğdan'da çökünce etnik Yunanlıların "anavatanı" (antik Yunanistan [ancient Greece]) üzerinde kapsamı bakımından bölgesel ve amaçları açısından da ulusal bir isyana dönüşerek farklı bir hal alacaktı. Fakat Osmanlı Avrupa'sında birbiri ardına patlayan bu ayaklanmalar, devrin kavramsal zihniyeti gereği etnik veya bölgesel veyahut ayaklanmaların birbirleriyle olan bağları göz önüne alınarak tek bir isyan gibi ele alınacaktı. Dahası, Boğdan ve Eflak'taki iki ayaklanmanın bölgesel yakınlığı ve birbiriyle olan yakın ilişkisi, Vladimirescu ayaklanmasının farklı sebep ve hedeflerini İpsilanti ayaklanması içinde eriterek literatürde görünmez kılacaktı. Ayrıca Mora'daki ayaklanmanın esas isyan olarak 1829'a kadar devam etmesi de söz konusu hadiseye bakışı, bu minvalde değiştirecekti.

Ne var ki, 1821'in başında meydana gelen bu isyan hareketlerinin, kısa süre içerisinde birbirleriyle irtibatlı bir şekilde gerçekleşmeleri ve hem devrin kavramsal zihniyetine hem de modern dönemin ele alış tarzına göre olayları algılama ve adlandırma konusundaki istikrarsızlıklar nedeniyle Türkçe ve İngilizce tarih yazımında bir takım tutarsızlıklara sebep olmuştur. Bu bağlamda, modern tarih yazımında bu ayaklanmaların, kavramsal açıdan muğlaklık arz edecek şekilde, özellikle İngilizce literatürde "Greek Revolution¹ [Rum/Yunan Devrimi]" veya "Greek War of Independence² [Rum/Yunan Bağımsızlık Savaşı]" şeklinde

¹ Örn. bkz. Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 cilt, Londra, 1844; George Finlay, *History of the Greek Revolution*, 2 cilt, Oxford, 1877; Samuel G. Howe, *An Historical Sketch of the Greek Revolution*, New York, 1828; Theophilus Christopher Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution*, DeKalb, Illinois, 1994; Edward Blaquiére, *The Greek Revolution*, Londra, 1824; Douglas Dakin, "The Origins of the Greek Revolution of 1821", *History* 37(131) (1952), s. 228-35; Mark Mazower, *The Greek Revolution: 1821 and the Making of Modern Europe*, New York, 2021.

² Örn. bkz. Richard Clogg (ed.), *The Struggle for Greek Independence*, Londra, 1973; Richard Clogg, *The Movement for Greek Independence 1770-1821*, Londra, 1976; "Charles W. Crawley, *The Question of Greek Independence*, Cambridge, 1930; William St Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Oxford, 1972; Nina Athanassoglou-Kallmyer, *French Images from the Greek War of Independence 1821-1830*, New Haven, 1989; Christopher Montague Woodhouse, *The Greek War of Independence*, Londra, 1952; David Brewer, *The Flame of Freedom: The Greek War of Independence, 1821-1833*, Londra, 2001; H. Şükrü İlicak (ed.), "Those Infidel Greeks" *The Greek War of Independence through Ottoman Archival Documents*, Leiden, 2021; Paschalis Kitromilides (ed), *The Greek Revolution in the Age of Revolutions (1776-1848)*, Londra, 2022.

adlandırılmaları, kavramların tarihi kesinliğini yakalamak noktasında karışıklığa yol açmaktadır. Türkçede ise bu muğlaklık veya gevşek kullanım, dini köken için "Rum" etnik köken için ise "Yunan" tabirlerinin var olması hasebiyle aşılabilir durumdadır. Ancak hadiseye çoğunlukla Osmanlı kaynakları ve perspektifinden bakan Türkçe literatürde 1821 ayaklanmalarının, ya ayaklanmaları tek bir isyan gibi ele alıp devrin kavramsal zihniyetine uygun olarak "Rum İsyanı" veya ayaklanmaların sonucunda Yunan ulus-devletinin kurulmasını ön plana alarak "Yunan İsyanı" şeklinde adlandırılması da benzer bir sorun teşkil etmektedir.³ Dolayısıyla 1821'de Osmanlı Devleti'ne karşı isyan bayrağını kaldıranlar için "Rum" mu yoksa "Yunan" tabiri mi kullanılmalıdır?⁴ Ayrıca

³ Örn. bkz. Meral Bayrak, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı*, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 1999; Meral Bayrak, "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", *Osmanlı*, II, Ankara, 1999, s.71-86. Mübahat Kütükoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1986, s.133-161; Ali Fuat Öreç, "1821 Rum İsyanı Sonrası Sisam Adası'na Verilen Yeni Statü" *Tarih Dergisi*, 36, İstanbul, 2000, s.335-346; Yücel Özkaya, "1821 Yunan (Eflak-Buğdan) İsyanları ve Avrupalıların İsyan Karşısındaki Tutumları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1986, s.114-130; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yunan İhtilali ve II. Mahmud'un Politikaları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2004, s.49-56; Hamiyet Sezer, "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829)", *Osmanlı*, II, Ankara, 1999, s.87-93; Fikret Sarıcaoğlu, "Örfi Paşa'nın Rum İsyanı'nda Ege Adaları'na Dair Çalışması:Coğrafya-yı Örfi", *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, (ed. Z.T. Ertuğ), İstanbul, 2006, s.155-168; Salahi Sonyel, "Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?", *Bellekten*, LXII/233, 1998, s.107-135; Arzu Yoğurtçu, *Rum İsyanı ve Yunanistan Devletinin Kuruluşu (1821-1830)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

⁴ Literatürde bu soruyu farklı bağlamlarla olsa da soran iki çalışma zikredilebilir. Edhem Eldem, Türk Tarih Yazımında Yunanistan ve Rumlar/Yunanlıların nasıl ele alındığını irdelediği İngilizce yazdığı makalesinde *Greek* teriminin tam olarak neye tekabül ettiği sorununa da değinmektedir. Eldem, bir sempozyumda sunulan bildirinin yazıya dökülmüş hali olan bu çalışmanın (kendi tabiriyle deneme) konusuyla alakalı düşüncelerini ifade ederken birden o da tarihsel süreç içerisinde farklı manalara gelen *Greek* tabirinin İngilizcenin azizliğine uğradığını belirterek söz konusu farklı anlamların İngilizce metinde "oldukça düz bir 'Greek' teriminin ardında kaybolduğunu" ifade etmektedir. Bu durum şayet makalesini Türkçe yazmış olsaydı Türkçedeki Yunan ve Rum terimlerinin varlığı sayesinde *Greek* terimiyle neyin kastedilmek istediğinin açıkça ortaya konacağından "bu karışıklık önlenmiş olacaktı." Buradan hareketle Eldem, Rum tabiri için *Greeks of the Empire*, Yunan ya da Helen tabiri için de *Greeks of Greece* karşılığını kullanmaktadır. Fakat inanca, kültüre, dile ve vatandaşlık temelinde politik ve ideolojik imalara sahip olarak bu terimler, tam anlamıyla "kimin nereye ait olduğuna" cevap vermez. Ona göre teleolojik veya anakronik bakış açılarından muzdarip bu adlandırma

makalemizin odaklandığı İngiliz gazetelerinin kullanımı bağlamında İngilizce literatür için *Greek* tabiri 1821 şartlarında nasıl bir kavramsal karışıklığa yol açmaktadır? Bundan başka o tarihte yine İngiliz gazeteleri üzerinden *Greece* [Yunanistan] neresidir? Bu soruların cevabını vermek veya Rum/Yunan İsyanı ya da Rum/Yunan Bağımsızlık Savaşı başlıklarının kavramsal çerçevesini daha net bir biçimde çizmek için hem hadiselerin nasıl cereyan ettiğini hem de bu süreçte söz konusu adlandırmaların nasıl yapıldığını tahlil etmek son derece önemlidir. Bu amaca ulaşmak üzere, olayları yaşandığı tarihte periyodik şekilde aktaran gazetelere müracaat etmek ufuk açıcı olacaktır. Bu konuda, bilhassa devrin İngiliz gazetelerine başvurmak, yukarıda bahsedildiği gibi, hem İngilizce-Türkçe adlandırma meselesindeki fark ve imkânları bakımından mukayeseyi doğrudan yapabilmek hem de tarihi sürecin nereye varacağı henüz meçhul iken tercih edilen kavramları tespit etmek, hadise ile kavramları arasındaki arzu edilen dakikliği yakalamayı sağlayacaktır. Böylece adlandırma noktasında modern tarih yazımının içine düştüğü “Whiggism” tuzağı ve ironik bir şekilde bu makalenin ana kaynağı olan İngiliz gazetelerinin olayları aktarırken kısmen İngilizcenin azizliği, kısmen de olayların bağlamını isabetle tespit edememekten kaynaklı tabir ve terimlerin “anakronik” kullanımı vurgulanmaya çalışılacaktır.

Bu doğrultuda, tarih yazımında kavram ve tabirlerin isabetli kullanımı hakkında gazetelerin önemi mevzusunu biraz daha açmak faydalı

meselesi, tarihçiler tarafından ele alınmayı beklemektedir. Bkz. Edhem Eldem, “Greece and the Greeks in Ottoman History and Turkish Historiography” *The Historical Review/La Revue Historique*, 6, 2009, s. 27–40. Diğer çalışma ise Victor Roudometof’un, Rum Milleti’nden Yunan Ulusu’nun inşa sürecini “Osmanlı Balkan Toplumu” üzerinden incelediği makalesidir. Yazar, İngilizce yazdığı makalesinde *Greek* teriminin muğlaklığından kurtulmak için Türkçe *Rum* tabirini kullanmaktadır. Ayrıca “Osmanlı Balkan Toplumu” [Ottoman Balkan Society] olarak ifade ettiği Osmanlı’nın Ortodoks cemaatini ifade eden Rum kimliğinin, Aydınlanma devrinde ve özellikle Fransız Devrimi’nden sonra antik Yunan’dan esinlenen etnik Yunanlı aydınların bu dini kimliği sekülerleştirerek Yunan veya Helen kimliği inşa etmeleridir. Bu süreç Rum manasındaki *Greek* tabirinin seküler bir etnik kimliği imler hale gelmesidir. Bu nedenle *Rum milleti* ayırmış, sadece etnik Yunanlıları kapsayan bir Yunan halkı/ulusu ortaya çıkmıştır. Victor Roudometof, “From *Rum Millet* to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821”, *Journal of Modern Greek Studies*, 16 (1998), s.11-48. Ancak Roudometof makalesinde, İngilizcedeki sorundan bahsetmez. Bu sorunu, Türkçeye başvurup “Rum” terimini alarak aşmaya çalışır.

olacaktır. Zira gazeteler yaşanan tarihi olayları her şey olup bittikten sonra değil günü gününe yazmakta, dolayısıyla tarihi bir hadisenin gidişatı hakkında ihtimaller okyanusunda gezinerek muhayyel tahminlerde bulunabilmektelerdir. Böylece söz konusu hadise, bizatihi yaşanır veya gerçekleşirken yazılan, “aktüel tarih” olarak ifade edilebilecek periyodik gazete haberlerinde olaylar, hadise gerçekleştikten sonra tarih yazımının bir nevi zorunluluğu olan geçmişe “sadakat” ilkesi gereğince ele alınmadan muhayyel bir geleceğin sonsuz ihtimallerinin verdiği serbestlikte değerlendirilmektedir. Bu da hadisenin gerçekleştiği ve olayların nihayete erdiği bir gelecekte bakan bize, tarihi hadisenin yaşanmakta olduğu zamandaki çağdaşlarınca ne surette algılandığını anlamamız açısından çok daha ayrıntılı veriler sağlamaktadır. Yani, 1821’de patlayan “Rum/Eflaklı/Yunan” ayaklanmalarının safahatını o devirde yaşayanların bakış açısından günü gününe takip etmek fırsatını vererek bu günün tarihçisini, o günkü hadisenin müşahidi haline getirmektedir. İşte bu çerçevede, 1821 yılında önde gelen Londra gazetelerinden *The Times* (merkez), *Morning Chronicle* (Whig/liberal) ve *Morning Post* (Tory/muhafazakâr) üzerinden Rum/Yunan İsyanı’nı takip etmek hem bahsedilen aktüel tarih ufkunu yakalamaya hem de farklı -ideolojik- bakış açılarından isyanı periyodik bağlamda okumaya imkân tanımaktadır.

Bu maksatla, öncelikle İpsilanti ve Vladimirescu’nun Boğdan ve Eflak’ta çıkardıkları ayaklanmaların tarihsel seyirinin, kronolojik olarak Londra basınına nasıl yansıdığı ve zikredilen gazetelerin bu ayaklanmaları kamuoyuna ne şekilde aktardıklarından bahsedilerek adlandırma hususunda tercih ettikleri tabir ve terimlere odaklanılacaktır. Daha sonra ise yine aynı şekilde Mora’ya sıçrayan isyan ateşi ele alınarak 1821 ayaklanmalarının adlandırılmasıyla ilgili gazeteler üzerinden *Greek-Greece* tabirlerinin o tarihteki İngiliz zihniyetinde, İngilizcenin imkânları çerçevesinde ne manaya geldiği örneklerle gösterilmeye çalışılarak buradan hareketle de 1821 hadisesinin hem kavramsal hem de tarihsel açıdan adlandırılmasıyla alakalı öneriler sunulacaktır.

İpsilanti ve Vladimirescu: Boğdan ve Eflak Ayaklanmaları ya da “Rum İsyanı” Anlatısı

Filiki Eteryaya Cemiyeti, Çar'ın yaveri ve Fenerli bir soylu olan Alexander İpsilanti'nin liderliğinde Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı, Rus sınırındaki Boğdan bölgesinde başlatma kararı almıştı. 21 Şubat 1821'de harekete geçen İpsilanti, Eteryaya mensuplarıyla birlikte Prut'u aşım Boğdan'a girdi. Önce İbrail'e sonra Mart ayı başında Yaş'a saldırarak isyanı fiilen başlattılar. 12 Mart'ta ise Eflak'a geçim 9 Nisan'da Bükreş önlere geleceklerdi. Fakat İpsilanti'nin umduğu gibi Rus yardımı gelmeyip bölgede bekledikleri yerel desteği elde edemeyince üzerlerine gönderilen Osmanlı kuvvetleri karşısında tutunamayacaklar ve İpsilanti Avusturya'ya kaçarak sığınma talep edecek ancak Avusturya hükümeti 26 Haziran'da İpsilanti'yi tutuklayacaktı.⁵

Tudor Vladimirescu'nun liderliğindeki Pandurların çıkarttığı Eflak ayaklanması ise, Eteryaya'nın isyan hareketiyle irtibatlı olarak hemen hemen aynı zamanda Eflak'ın batı kısmı olan Oltenya'dan başlayarak eyalet merkezi olan Bükreş'e doğru genişleyecekti. Ancak Eteryaya'nın Eflaklı isyancılara vadettiği Rus desteğinin, Çar Alexander'ın aynı tarihlerde devam etmekte olan, Avrupa'daki devrimci liberal ayaklanmalara karşı 1815'te Viyana'da kurulan devrim karşıtı Avrupa statükosunu korumak üzere toplanmış Laybach Kongresi'nde İpsilanti'nin hareketini kınaması neticesinde gelmeyeceği anlaşılınca Vladimirescu, Eteryaya ile olan anlaşmasını bozarak ayaklanmanın hedefini, Türk karşıtlığından Eflak'ın idaresini elinde bulunduran Fenerli yönetimine, yani Rum karşıtlığına çevirecekti. Bunun sonucunda da Vladimirescu ile İpsilanti karşı karşıya gelecek ve Vladimirescu Mayıs ayının sonunda Eteryaya tarafından yakalanıp öldürülecekti. İsyanı bastırmak için Eflak'a giren Osmanlı ordusunun harekâtı neticesinde de Eflak ayaklanması çökecekti.⁶

İngiliz gazetelerine, İpsilanti önderliğinde Boğdan'da başlayan Rum İsyanı'nıyla ilgili ilk haber, Mart ayının sonunda ulaşacaktı. İlk olarak 30 Mart'ta, *The Times*'in Kıta'dan gelen haber mektuplarının yayınladığı başlıkta "Rum [Greek] vilayetlerinin bir kısmında Türklere karşı bir ayaklanmanın meydana geldiği bildirilmektedir. İsyanın Eflak ve

⁵ Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı, 3. baskı, 2020, s.29-31.

⁶ Radu Florescu, "Lord Strangford and the Problem of the Danubian Principalities, 1821-4," *The Slavonic and East European Review*, c.39, no. 93, (1961), s.473-474.

Boğdan'da başladığı söyleniyor"⁷ şeklinde kısaca İngiliz kamuoyuna duyurulan isyan haberi, ertesi gün muhalif Whig gazetesi *Morning Chronicle*'da da aynı ifadelerle yer alıyordu.⁸

Morning Chronicle, 31 Mart'taki isyan duyurusundan bir hafta sonra 6 Nisan'da bu sefer, Tepedelenli Ali Paşa meselesi etrafında İyon Denizi'ndeki Yedi Ada'da çıkan karışıklıklara karşı bölgedeki Rum ahalinin olası bir Rus müdahalesine yol açmak için ayaklanması ihtimaliyle ilgili ayrıntılı bilgi veren ve gazetenin editoryal yorumunu da içeren bir yazı yayımlıyordu. İç politikada Lord Liverpool başbakanlığındaki Tory hükümetine (1812-1827) karşı Whig muhalefetinin en etkili sesi olan gazete, dış politikadaki hemen her meseleyi de Tory hükümetini yıpratmak amaçlı olarak kullanmakta ve Kıta'daki hadiseleri, ideolojik bakımdan Avrupa'nın "muhafazakâr" güçlerini Tory hükümetiyle özdeşleştirerek Whig/liberal yaklaşımın penceresinden tarafsız bir tavır takınmaktaydı. Bu doğrultuda, muhafazakâr Tory hükümetini müttefiki olduğu, Kıta'nın en muhafazakâr ve otokrat devleti Rusya'nın faaliyetleri üzerinden vurmaya çalışıyordu. Bu itham ve iddialara Tory hükümetinin gayri resmi yayın organı olarak görülen *Morning Post* editörünün karşılık vermesi suretiyle iki editör arasında başlayan polemik takip etmek son derece mühimdir. Zira bu polemik, olayların değerlendirilmesindeki ideolojik farklılıkları ortaya koyarken aynı zamanda taraflar için kullanılan tabir ve terimler ile yapılan tarihi benzetmeler dolayımında editörlerin tarihsel referans ve kavramsal arka planlarını gözler önüne sermektedir.⁹

⁷ *Paris Papers* başlıklı Paris gazetelerinden alınan Kıta haberleri 28 Mart tarihlidir. *The Times*, 30 Mart 1821, s.3.

⁸ *Morning Chronicle*, 31 Mart 1821, s.2.

⁹ "Çok önemli bir olayı duyurmak zorundayız. Dün Korfu'dan gelen mektuplarda, Yunan Adaları'nda [Greek islands] çok çetin bir ayaklanmanın patlak verdiği ve bunun için uzun süredir gizli hazırlıkların yapıldığı bildiriliyordu. İsyanlılara Odessa'dan her türden savaş malzemesi sağlandığı ve çok sayıda subayın Rus pasaportu aldığı anlaşılmaktadır. Adalara geçmek için Rus pasaportları aldıkları ve girişimi ilerletmek için ciddi bir maddi güce sahip oldukları da anlaşılmaktadır. Rumların [Greeks] Rusya ile birlikte hareket ettiğinden ve her yetenekli devlet adamının öngördüğü şeyin hızla gerçekleşeceğinden şüphe yoktur. İmparator Alexander, Rumların kurtuluşunu [emancipation of Greeks] İstanbul'a saldırmak için bir bahane haline getirecek ve büyük olasılıkla bu, İtalya'nın Avusturya tarafından boyunduruk altına alınmasını kabul etmesinin karşılığı olacaktır. O

Yazıda da görüldüğü üzere, muhafazakâr İngiliz ve Fransız hükümetlerinin “pusulasızlığı”ndan istifade eden Rusya’nın, Osmanlı tebaası olan Rum ahalisini kendi siyasi emellerine alet ederek Osmanlı Devleti’ni yıkmak için “bahane” olarak kullandığı şeklinde yorumlanıyordu. Ayrıca *Chronicle*, Rusya’nın gadrine uğrayan Osmanlı Devleti’nin de Rus destekli bir Rum ayaklanması karşısında mağdur durumda olduğunu üstü kapalı ifade etmiş oluyordu.

Chronicle’ın 7 Nisan’daki editoryal makalesinde ise Rusya’nın kışkırtacağı Rum ayaklanması ihtimalini önemsiz gören ve Torylerin önde gelen gazetesi ve bir bakıma hükümetin sesi olan *Morning Post*’a (diğer adı “The Courier”) sert bir cevap veriliyordu. Editöre göre Rum meselesini kaşıyan Rus tehdidi, harekete geçmiş vaziyette ve son derece ciddiydi. “Avrupa Türkiyesi”ne yönelik Rus saldırısı, Rum ayaklanmasıyla birlikte başlayacaktı. İngiliz hükümeti ise eli kulağındaki Rus harekâtı karşısında büyük bir aymazlık içerisindeydi:

“*The Courier* [Morning Post], Yunanistan'daki [Greece] ayaklanma tehdidi konusunda son derece şakacı ve küstahtır; bu ayaklanma olduğu gibi kışkırtılmış ve tüm Rusya İmparatoru'nun meşru gücü tarafından desteklenmiştir! Evrensel bir savaşı tehdit eden komplo, *The Courier*'nin editörüne sadece ahlaksız ve terbiyesiz bir neşe konusu sunuyor. Sanki patronları gerçeklerden habersizmiş gibi -Odessa'daki ajanlarından ya da İstanbul'daki elçilerinden hiçbir haber almamışlar gibi ve sanki İyonya'daki Rus elçilerinin tüm gizli hareketlerinden habersizlermiş gibi- ayrıntılar istiyor. Ancak, belirttiğimiz gerçekler hakkında daha fazla

halde, bize yüksek makamların mektuplarıyla iletilen bu haber doğrulanırsa, bu Despotların dizginlenemez hırslarına boyun eğmeye ve Türk egemenliklerinin, İyonya Adaları'nın, Malta'nın, İtalya'nın ve Sicilya'nın sessizce onlara teslim edildiğini görmeye istekli olmadığımız sürece, dahil olmaktan kaçınamayacağımız bir savaşın başlangıcına şahit oluyoruz. Hükümet Gazetelerinin, halkın kendi işlerinin idaresini düzeltmek için gösterdiği sakin çabalardan ne kadar soğukkanlı ama kin dolu bir düşmanlıkla bahsettiğini gördük. Şimdi, bir halkı Efendilerine karşı kışkırtan, örgütleyen ve silahlandıran mutlak hükümdarların sinsî davranışlarına hangi terimleri uygulayacaklarını göreceğiz. Biri kesinlikle diğerinden daha alçaktır; ama hem İngiltere'nin hem de Fransa'nın pusulasızlığı öylesine büyüktür ki, bu iki ülke, Kutsal İttifak'ın dünya barışına karşı komplosunun devasa gücünü birleştirmesine ve bu yıkımdan kaçınmak için gösterdiğimiz tüm çabaları etkisiz hale getirmesine seyirci kalmışlardır.” *Morning Chronicle*, 6 Nisan 1821, s.3. Gazete haberleri ve yazılarının Türkçe tercümesi bağlama göre yapılarak vurgulanmak istenen terimlerin orijinal halleri köşeli parantezle gösterilecektir.

bilgiye sahip olduğunu söylemek zorundayız. Bilindiği gibi, Alexander'ın politikası Odessa'daki Rumları [Greeks] teşvik etmek olmuştur. Odessa'nın başlıca nüfusu Rumlardan oluşmaktadır ve bu şehir, komponun fuayesi olmuştur, orada beslenmiş ve şimdi olgunluğa erişmiştir. Planları artık gizlenmiyor. İsyancılara şehrin Rum sakinleri tarafından bağışta bulunmuş ve son bildirilerin gönderildiği 9 Mart'a kadar 300.000 ruble bağışlanmıştır. Yunanistan'ın kurtuluşunu [liberation of Greece] gerçekleştirme kararlılığını ortaya koyan bir bildiri basılmış ve ertesi Pazar günü Rum Kilisesi'nde halka okunacaktı, ancak bu şimdilik Vali tarafından engellendi, ancak sakinlere, buluşma yeri olarak belirlenen ve Rus subaylarının onları alay etmeye ve disipline etmeye hazır olduğu Yaş yakınlarındaki Kershmar'a gitmeleri için pasaportlar serbestçe verildi. 200.000'den fazla Rus askeri Karadeniz sınırlarında fiilen toplanmıştır ve Rumların ayaklanması, Rusya'nın *Tuna'daki Türk vilayetlerine* saldırısıyla eşzamanlı olacaktır. Haberler böyle diyor! Eğer bu doğru çıkarsa, bunun ne anlama geldiğini biliyoruz. Neyse ki dünya için, artık devletlerarası anlaşmalar diye bir şey kalmadı. Biliyoruz ki, Avrupa'nın tüm hükümdarları arasında, nerede olurlarsa olsunlar özgürlükten kurtulmak için varılan ortak anlaşmadan bağımsız olarak, kabinelerinin değişmez, daimi politikasını oluşturan belirli hedefler vardır. Avusturya'nın İtalya'nın tamamını istediği bir sır değildir. İskit Çarı'nın [Scythian Czar] da tüm Polonya'yı, tüm Boğdan'ı ve tüm Eflak'ı istediği bir sır değildir. "Mütekabiliyet ilkesi" İttifak üyeleri tarafından bir kez terk edilirse, İttifak'ın kutsal olduğu kadar uyum içinde devam edemeyeceği de bir sır değildir. Avusturya, Napoli sorunlarında (bilindik bir tabiri kullanmak gerekirse) bir tür Tanrı vergisine sahipti ve şimdi Rusya, Türk komşusunun içinde kopardığı fırtınanın rüzgârları arasında içeri girecek. Bununla birlikte, Tomris'in halefi [Rus Çarı], çeşitli projelerini hazırlayan önlemler konusunda, en azından görünüşte, sırdaşı Hun Kralı'na [Avusturya İmparatoru] üstün gelmiştir. Rusya, Osmanlı Babıâlisi ile yaptığı son anlaşmayı [1812 Bükreş Antlaşması] hiçbir zaman tam olarak uygulamamıştır. Türkiye'yle yaptığı antlaşmalarda ya da bu antlaşmaların uygulanmasında, zamanı ve mevsimi geldiğinde düşmanlıklara yeniden başlayabileceği önemsiz bir noktayı geride tutmak her zaman onun politikası olmuştur ve neredeyse tamamen kendisiyle aynı mezhepten Hıristiyanların yaşadığı bölgelerde, bu tür noktalar her zaman gündeme getirilebilir. Avusturya'nın, biraz da heyecanının yardımıyla, Napoli'yle çatışmak zorunda kaldığını gördük. İskit'in Türkiye ile kavgası da hazırdır. Son üç ay içinde, İstanbul'dan gelen raporlar, büyükelçisi ile Türk Hükümeti arasında zaman zaman öfkeli görüşmeler yapıldığını gösteriyor. Şimdi, eğer bu elçi kendisini

Yedikule'ye göndermeyi başarabilirse, efendisi yazdan önce Roma [Greek] İmparatoru Konstantin olarak kendisini taçlandırabilir. Avusturya buna razı olmalı. Fransa, Taç'ın meşru verasetini güvence altına almak uğruna gerçek Kıta politikasını terk etti ve İngiltere meselenin tamamen dışındadır. İngiltere bu konuda hiçbir şey yapamaz. İtiraz bile edemez. Avam Kamarası'nda her gün konuşulan "üstün konumu" ve "uluslar arasındaki yüksek rütbesi" vs. vs. hakkındaki saçmalıklar, Sir Thomas Lethbridge'e [Tory milletvekili] bile değil, hiç kimseye bir şey ifade etmiyor. İngiltere, şimdiki yöneticilerinin idaresi altında, kesinlikle hükümsüzdür ve eğer Rusya, Avrupa Türkiye'sine sahip olmayı seçerse, hükümsüzlüğünün sonuçlarına boyun eğmek zorundadır. Ama kim buna üzülebilir ki? Hükümet daha düşük hangi bedelle desteklenebilir ya da Lord Sidmouth [İçişleri Bakanı] mutlu edilebilir?"¹⁰

Chronicle editörünün *Post* editörüne yönelik bu uzun yazısında, Boğdan'da başlayan ayaklanmacıların kimliğini belirtmek üzere "Greek" tabiri kullanılıyordu. Türkçeye "Rum" veya "Yunan" şeklinde çevrilebilecek bu tabirin gönderimi bağlam içinde belirlenmeliydi. Zira Türkçede Ortodoks mezhebine mensup Osmanlı tebaası anlamına gelen Rum terimiyle, etnik gönderimi olan Yunan terimini karşılayacak tek tabir bugün olduğu gibi o zaman da "Greek" idi. Dolayısıyla Boğdan'daki ayaklanmacılara "Greek" demek, aynı anda hem bütün Ortodoksları kapsayacak bir ayaklanmanın olduğunu ifade etmek ya da hadiseyi, etnik Yunanlıların çıkarttığı bir ayaklanma gibi sunmak anlamına gelebilirdi. Yani editörün bu kullanımına göre bütün Osmanlı Ortodoksları (Rum) "Greek" olarak adlandırılıyordu. Bu kullanım, devrin anlayışına göre "Greek" tabiri, Osmanlı anlayışındaki mezhep veya dinlerine göre birbirinden ayrılan imparatorluk unsurları için düşünülen kullanıma da uygundu. Ancak mesele, başka etnisitelerden olan Ortodoks halkları tanımlarken karışıyordu. Boğdan'ın yerli Ortodoks halkı, yani Türkçe tabirle "Boğdan Rumları" etnik olarak "Yunan" olmadığından buradaki ayaklanma ya bölgenin adıyla Boğdan İsyanı [Moldavian Insurrection] ya da ayaklanmacılar buranın Ortodoks ahalisi olduğu için "Rum İsyanı" olarak adlandırılmıyordu. İngilizcede bu nüans bulunmadığından söz konusu fark, ancak bağlamdan yakalanabilirdi. Bu durum da hem o tarihte hem de modern dönem tarih yazımında

¹⁰ *Morning Chronicle*, 7 Nisan 1821, s.3.

Boğdan'da başlayan "Rum İsyanı"yla Mora'da çıkan "Yunan İsyanı" arasındaki mahiyet farkını, adlandırma noktasında özellikle İngilizce literatürde kavram kargaşasına yol açacaktı. Türkçe literatür açısından ise terimsel anlamda bu sorunun aşılması daha kolayken bu sefer iki ayaklanmanın amaçları ve referans noktaları arasındaki farkların ihmal edilmesi, yani sürecin tek bir isyan gibi ele alınmasıyla ya "Rum İsyanı" ya da "Yunan İsyanı" şeklinde ele alınacaktı.

Bundan başka makalede geçen *Greece* [Yunanistan] tabiri de modern Yunanistan'ın buradan çok farklı bir bölgede kurulmuş olması nedeniyle editör tarafından aynı şekilde Rum-Ortodoksların yaşadığı ve isyan çıkarttıkları bölge anlamında kullanılıyordu. Aynı zamanda, henüz bir Rum/Yunan [Greek] devleti var olmadığı için editörün zihninde *Greece* [Yunanistan] doğal olarak muhayyel bir ülkeydi. Bu nedenle, "Yunanistan'ın kurtuluşu" [liberation of Greece] ifadesiyle de ayaklanma bölgesi olan "Boğdan'ın kurtuluşu" kastediliyordu. İsyanın arkasında Rusya'yı gören editör "aynı mezhepten Hıristiyanlar" diyerek Ruslar ile Yunanlıları Rum-Ortodoks çatısı altında birleştirirken aralarındaki mezhepdaşlığın bilincinde olduğunu göstermiş oluyordu. Dahası, isyanın başarılı olması halinde Rus Çarı Alexander'ın, İstanbul'u kuran İmparator Konstantin'e atfen, "Roma İmparatoru Konstantin" [Greek Emperor Constantine] olarak kendisini taçlandırabileceğini söylerken de bu sefer, *Greek* tabirini Roma/Bizans anlamında kullanarak bu terime bir anlam daha atfediyordu. "İngilizcede Türkçedeki Rum ve Yunan terimleri için tek bir terimin bulunması bütün bu dini, etnik ve hatta idari farkların mefhumlarının isabetle karşılanmasını zorlaştırarak bağlam bağımlı hale getiriyordu. *Post* editörü de *Chronicle* editörüne verdiği cevapta söz konusu terimleri aynı şekilde kullanıyordu.¹¹

¹¹ "Meslektaşlarımızdan biri, çok sevdiği bir spekülasyona geri döndü ve Rusya'nın İyonya Adaları'nı ele geçirme, Rumları özgürleştirme [liberation of Greeks] ve tüm bunları İstanbul'un fethiyle taçlandırma yönündeki muazzam planını bir kez daha kamuoyuyla paylaştı. 1815'ten bu yana her yıl en az bir ya da iki kez hızla girişileceği söylenen bu önemsiz girişimin, sonunda, şimdi, derhal uygulamaya konulacağından eminiz. Hayır, fiilen devam ediyor. Yunan adalarında [Greek islands], 'uzun süredir gizli hazırlıkları yapılan çok korkunç türden bir ayaklanmanın' patlak verdiği söyleniyor. İsyançılara Odessa'dan her türden savaş malzemesi sağlandığı, çok sayıda subayın adalara geçmek için Rus pasaportu aldığı ve girişimi ilerletmek için hatırı sayılır bir maddi güce sahip olduğu da ekleniyor. 'Rumların [Greeks] Rusya ile birlikte hareket ettiğinden

Makalede *Chronicle* editörünün Rus Çarı için “İskit Çarı” ve İskitlerin meşhur hükümdarı Tomris’e atfen “Tomris’in halefi” gibi yakıştırmalar yapması ve aynı zamanda Avusturya İmparatoru için de “Hun Kralı” ifadesini kullanması, Kıta’daki muhafazakâr hükümdarları, Avrupa’yı tedhiş eden eski çağ göçebe ya da Avrupalı zihniyetine göre -genellikle Türkler için kullanılan- “barbar” hükümdarlarıyla özdeşleştirilmesi de liberal bir İngiliz gazetesi editörünün tarihsel arka planını yansıtmaları bakımından ilginçti. Bu bakımdan Türkler, yani Osmanlıların barbar hükümdarların tehdidi altında gösterilmesi de ironikti.

9 Nisan’da 25 Mart tarihli Viyana’dan gelen bir mektuba dayanan haberde hem *Chronicle* hem de *Post*, Eflak ve Boğdan’daki isyanın ciddiyet kesbettiğini, söz konusu isyanın “Rumların kendilerini Osmanlı egemenliğinden tamamen çıkarmak için tasarladıkları bir planın parçası” olduğunu, isyana “Prens İpsilanti”nin liderlik ettiğini ve Avusturya ile

ve her yetenekli devlet adamının öngördüğü şeyin hızla gerçekleşeceğinden şüphe yoktur. İmparator Alexander, Rumların kurtuluşunu İstanbul’a saldırmak için bir bahane haline getirecektir; büyük olasılıkla bu, Avusturya’nın İtalya’ya boyun eğdirmesine razı olmasının karşılığı olacaktır.’

Bütün bunların Korfu’dan gelen mektuplara dayandığı söylenmektedir, ancak bunların ne zaman yazıldığı belli değildir, çünkü üstlerinde tarih yoktur, zaman görünmezdir ve sonuç olarak ikinci görüşün en uzun mesafesinin ötesindedir. Ayaklanmanın tam olarak gerçekleştiği yer de aynı ihtiyatlılıkla geçiştirilmiştir; ancak küçük öneme sahip pek çok durum, yazarın harika bir dikkat ve doğruluk derecesine işaret eden bir titizlikle detaylandırılmıştır. İsyancılara hangi kaynaklardan silah sağlandığını, Rus elçi ve konsololar tarafından hangi pasaportların verildiğini, bu girişimi ilerletmek için ne kadar para sağlandığını biliyor ve bize çekinmeden söylüyor. Rumların, Rusya ile birlikte hareket edeceğinden, onların özgürleştirilmesinin İstanbul’a saldırı için bir bahane oluşturacağından ve Avrupa Türkiye’sinin İtalya’nın Avusturya tarafından boyunduruk altına alınmasına eşdeğer olacağından kuşku duymuyor. Yine de, eğer gerçekse, kötü sonuçlarını düzeltebilmemiz için, ölüm gerçeğini tespit etmekle en çok ilgilenen bizlere, bu ‘korkunç ayaklanmanın,’ antlaşmalara olan inancın bu kadar büyük bir ihlali ve Avrupa’da bu kadar büyük bir devrimin işaretinin hangi adada gerçekleştiğini söylemeyecektir. Bu kadar çok şey bilen ve bu kadar az şüphe duyan bir yazarın, bilgisinin yararlı olacağı tek noktaya bu kadar uzak durması gerçekten vatanseverce değildir. Ancak kendisi son derece cömertçe konuşmuştur. Hatasını ya da ihmali telafi etmek için acele edeceğini ve bir sonraki mesajında isyancılara ‘yerel bir yerleşim yeri ve bir isim’ vereceğini ve ayrıca Rusya’nın Yunanistan’da [Greece] ve Konstantinopolis’te bu tür harikaları hangi orduyla gerçekleştirdiğini bize nazikçe söyleyeceğini umalım, çünkü 1812’de Türkiye ile bir barış antlaşması imzaladığından beri Karadeniz’deki garnizonlarına tek bir asker eklediğini bilmiyoruz.” *Morning Post*, 7 Nisan 1821, s.3.

özellikle Rusya'nın Babiâli'yi isyana karışmayacaklarına temin" ettiğini yazıyordu.¹² Bu haberle, Rum İsyanı'nın lideri olan Alexander İpsilanti'nin adı ilk defa İngiliz basınında geçiyordu. İki gazete editörü de isyan haberini aynı şekilde mektuptan iktibas edip iki farklı yorumda bulunuyorlardı. *Post* editörü, "Rusya'nın sadece eyaletlere değil, Türkiye'nin başkentine yönelik girişimlerine ilişkin hayalleri, öncekiler gibi duman olup uçacak olan meslektaşımız için oldukça talihsiz bir durumdur" diyerek Rusya'nın teminatını *Chronicle*'ın işgâl iddialarına karşı tatmin edici buluyordu.¹³ *Chronicle*'ın editöryal köşesinde yapılan değerlendirmede ise, "Rumların gözüne kestirdiği tek güç Babiâli midir?" ve Avusturya ile Rusya'nın verdikleri güvence hakkında da "bu güvencelere kim inanır?" soruları soruluyor ve ardından doğrudan *Morning Post* editörünü hedef alıp kendisini "Hükümetin yazarı" olarak niteledikten sonra Eflak ve Boğdan'da çıkan isyanın istihbaratının doğru olduğunu, bunu hükümet nezdinde soruşturursa öğrenebileceğini ve her ne kadar hükümetten bu haberi ciddiye almaması talimatı almış olsa da "8 Mart'ta, tam da Boğdan'da patlak verdiği gün, Konstantinopolis'te Rumların ayaklandığını, hükümetin bu kargaşa hakkında bilgi aldığını ve eğer isterlerse partizanlarına bu konuda doğru bilgi verebileceğini" yazıyordu.¹⁴

¹² *Morning Chronicle*, 9 Nisan 1821, s.2.

¹³ *Morning Post*, 9 Nisan 1821, s.3.

¹⁴ "Eflak ve Boğdan'daki ayaklanma, Perşembe günkü Paris gazetelerinde Viyana'dan gelen bir mektuba dayanarak bahsedilmektedir. Orada bunun ciddi bir nitelik taşıdığı ve Rumların kendilerini Osmanlı Babiâlisi'nden azat etmek için oluşturdukları genel bir planla bağlantılı olduğu söyleniyor. Bu tür genel bir planda Rumların gözüne kestirdiği tek güç Babiâli midir? Ancak Rusya ve Avusturya'nın Babiâli'ye bu işle hiçbir ilgileri olmadığına dair ciddi güvenceler verdiği söyleniyor. Bundan zerre kadar kuşumuz yok; ama bu güvencelere kim inanır? Daha önemli konulara ayırabileceğimiz yerimizi, *The Courier*'nin alaycı üslubunu uzun uzadıya irdeleyerek boşa harcamayacağız. Editör, tüm alaycılığına rağmen, Yunanistan'da devrim için bir komponun olgunlaştığı gibi önemli bir gerçeği inkâr etmedi. İstihbaratımızın bize, Parlamento'daki bakanlarını Rusya'nın sinsî planları konusunda uyarmayı görev bilen cesur bir subaydan geldiğini varsayıyor. Ülkesinin refahı için onurlu bir gayretle hareket ettiğini bildiğimizden, bu cesur subayın herhangi bir zamanda bize lütfedeceği her türlü haberi minnetle karşılız, ancak Hükümet yazarını temin ederiz ki bu haber bize başka bir yerden geldi ve soruşturduğunda bakanların yaklaşan fırtınanın tüm ayrıntılarından tamamen haberdar olduğunu öğrenecektir. Kendisine ayrıca şunu da söyleyeceğiz, her ne kadar bu meseleyi etkilenmiş bir ciddiyetsizlikle ele alması talimatı verilse de, 8 Mart'ta, tam da Boğdan'da

Vienna Court Gazette'in 29 Mart'ta yayınladığı Laybach Kongresi'nden 25 Mart tarihli istihbaratı muhtevi yazı, 11 Nisan'da İngiliz basınında neşrediliyordu. *Times*, *Chronicle* ve *Post*'ta bu kaynaktan alınarak yayınlanan haberlerde, ilk defa Eflak'taki ayaklanmanın başında bulunan Pandurların şefi Tudor Vladimirescu'nun adı veriliyordu. Eflak'taki durum hakkında bilgiler veren haberde, Memleketeyn'deki isyan sürecinin Eflak'taki Pandurların harekete geçmesiyle başladığı, sonra Boğdan'ın karıştığı bildiriliyor¹⁵ ve Memleketeyn'de başlayan Rum isyanı hakkında Rus Çarı'nın resmi açıklamasını da ihtiva ediyordu. Çar, açıklamasında isyanın arka planına değiniyor ve Memleketeyn'deki karışıklığın nedenlerinden bahsettikten sonra İpsilanti'nin isyan girişiminin nasıl geliştiğini değerlendiriyordu. Nihayetinde de Çar, dört maddelik bir bildiriyle isyana karşı olduğunu beyan ediyordu. Mezkûr gazetelerde haberin devamında bu açıklama aynen yayınlanarak *Chronicle* ve *Post* gazeteleri arasında isyan ile ilgili süregelen polemik kaldığı yerden devam ediyordu.¹⁶ Haberde bahse

patlak verdiği gün, Konstantinopolis'te Rumların bir ayaklanması oldu. Bakanlar bu kargaşa hakkında bilgi aldılar ve eğer isterlerse partizanlarına bu konuda doğru bilgi verebilirler." *Morning Chronicle*, 9 Nisan 1821, s.2.

¹⁵ "Frankfurt, 2 Nisan., 29 Mart tarihli *Vienna Court Gazette*'in haberini içeren aşağıdaki istihbaratı, ekspres olarak aldık: Laybach, 25 Mart. Prens Alexander Suzzo'nun ölümünden kısa bir süre sonra, Eflak'ta bir ayaklanma patlak verdi ve bu ayaklanmanın başında Theodore [Tudor] adında bir yerli vardı; bu kişi Rus hizmetinde gönüllü olarak çalışmış, subay rütbesine terfi etmiş ve daha sonra Wladimerisco [sic] adını almıştı. Sadece Pandurların ve Arnavutların katıldığı ve liderlerinin kendi beyanlarına göre Babîâlî'ye karşı değil, ülkenin boyarlarına ve kamu görevlilerine karşı yöneltilen bu ayaklanma, yeni prens gelene kadar geçen dönemde [interregnum] o kadar geniş bir alana yayıldı ki, Theodore, Küçük Eflak [Oltenya] (Karayova civarındaki bölge) olarak adlandırılan bölgenin önemli bir kısmını serbestçe dolaştı ve daha sonraki operasyonları konusunda belirsizlikler bulunuyordu. Bununla birlikte, yeni atanan Eflak Hospodarı Prens Callimachi'nin yaklaşan gelişinin bu karışıklıklara bir son vereceği umuluyordu; aniden Boğdan'da çok daha önemli sorunlar patlak verdi." *Morning Chronicle*, 11 Nisan 1821, s.3 ve *Morning Post*, 11 Nisan 1821, s.3

¹⁶ "[...]Bu ayın 6'sında. Eski Boğdan Hospodarı'nın oğlu ve Rus ordusunda Tümgeneral olan Prens Alexander İpsilanti geçen bir yıl boyunca fiili hizmetten uzak kaldı, Besarabya'dan Yaş'a çok sayıda Arnavut'tan [Arnouts] oluşan maiyetiyle ilerledi ve kendisini Türk Hükümeti'nin boyunduruğundan Rumların [Greeks] kurtarıcısı olarak ilan etti. Aynı akşam, Yaş'da bulunan ve sayıları otuz kadar olan Türkler silahsızlandırılıp görünüşe göre katledildi. Prens İpsilanti'nin gelişinden üç gün önce Galacz'da [Galata] kanlı bir ayaklanmanın meydana geldiği, kaçarak kendilerini kurtaramayan şehirdeki tüm Türklerin katledildiği ve şehrin neredeyse küle döndüğü kesindir. 7 Mart'ta Prens

konu İpsilanti'nin "Boğdan ve Eflak sakinlerine ve Türk imparatorluğunun eyaletlerindeki Rum milletine [Greek nation] yönelik çok sayıda bildiri yayınladı" cümlesinde görüleceği üzere isyana teşvik amacını haiz olan bildiride seslenen *Greek nation* ibaresinden kastın Osmanlı tebaası olan bütün Rum-Ortodokslar olduğu ve ayrıca

İpsilanti, Boğdan ve Eflak sakinlerine ve Türk imparatorluğunun eyaletlerindeki Rum milletine [Greek nation] yönelik çok sayıda bildiri yayınladı.

En yüce şiir diliyle kaleme alınan ve binlerce vatandaşı tarafından kurtuluşlarını üstlenmeye çağrıldığı ilan ettiği bu bildirimlerde, tüm Rum kabilelerinin/kavimlerinin [Greek tribes] ayaklanması, uzun zamandır kararlaştırılmış -gizli vatansever Cemiyetler tarafından uzun yıllardır hazırlanmakta olan- ve şimdi her yerde icra edilmek üzere olgunlaştırılan bir devrim olarak tanımlanıyor ve aynı şekilde, girişimin büyük bir komşu gücün güçlü desteğini beklemesi gerektiği açıkça iddia ediliyor.

Aynı zamanda Prens İpsilanti, Majesteleri Rusya İmparatoru'na aynı tarzda kaleme alınmış bir dilekçe göndererek, bu yüce hükümdardan Rum Milleti'ne ve özellikle de büyük bir tehlikeye maruz kalan iki Prenslük'e güçlü desteğini esirgememesini talep etti. Önceki haber Laybach'a ulaşır ulaşmaz, İmparator Alexander, Prens İpsilanti'nin bu girişimini sadece içinde bulunduğumuz zamanı karakterize eden huzursuz ruhun ve bu genç adamın deneyimsizliğinin ve ciddiyetsizliğinin bir çabası olarak değerlendirebileceğini beyan etmekten memnuniyet duydu; ancak aynı zamanda Majesteleri aşağıdaki şekilde karar verdi:

1. Prens İpsilanti Rus hizmetinden çıkarılmıştır.
2. Majesteleri İmparator'un, girişimini tamamen onaylamadığı ve bu konuda Rusya'dan hiçbir şekilde destek beklememesi gerektiği kendisine bildirilmiştir.
3. Prut ve Besarabya'daki Rus birliklerine komuta eden General Kont Wittgenstein'a, Boğdan ve Eflak prensliklerinde patlak veren sorunlarda en katı tarafsızlığı gözetmesi ve hiçbir bahaneyle doğrudan ya da dolaylı olarak bu sorunlarda yer almaması için açık emirler verilmiştir.
4. Bu kararlar, Babiâli'ye iletilmesi ve Eflak'taki son ayaklanma vesilesiyle kendisine verilen açık ve samimi güvencelerin teyit edilmesi emriyle İstanbul'daki Rus Büyükelçisine iletilmiştir. Baron von Strogonoff [Rusya'nın İstanbul büyükelçisi, Grigory Alexandrovich Stroganov], Majesteleri İmparator'un politikasının, her ne olursa olsun, herhangi bir ülkenin huzurunu tehdit edebilecek her türlü entrikaya karşı olduğunu, böyle bir kargaşaya katılmanın Majesteleri İmparator'un dürüst ilkelerine aykırı olacağını ve İmparator'un Babiâli ile ilişkilerinde, iki Güç arasında var olan antlaşmaların sürdürülmesi ve zamanında uygulanmasından başka hiçbir amacı ve isteği olmadığını açıkça beyan eder.

Aynı şekilde, Hükümetimiz tarafından İstanbul'daki Avusturya İmparatorluk Elçiliği'ne de, kendisini aynı şekilde ifade etmesi ve Babiâli'ye, Majesteleri İmparator'un, Antlaşmalara dokunulmaz bir şekilde uyarak, Avusturya ile Babiâli arasında şu anda mevcut olan barış ve dostluk ilişkilerini sarsılmadan sürdürme konusundaki samimi arzusunu en dostane terimlerle belirtmesi için emirler verilmiştir." *Morning Post*, 11 Nisan 1821, s.3; *Morning Chronicle*, 11 Nisan 1821, s.3 ve *The Times*, 11 Nisan 1821, s.2.

gazetelerde *Greece* olarak tabir edilen bölgenin de söz konusu Rum tebaanın yaşadığı bütün Osmanlı eyaletleri olduğu anlaşılıyordu. Üstelik, ayaklanması beklenen “bütün Rum kabileleri/kavimleri” [Greek tribes] için de *tribe*, yani “kabile” tabirinin kullanılması dikkate şayandı. Zira yine günümüz Türkçesinde olduğu gibi “ulus” ve “millet” şeklinde iki kelimeyle karşılanabilecek olan İngilizce *nation* tabirinin karşılığı devrin kavramsal zihniyetine göre “aynı din veya mezhebe mensup halk” manasında “millet” kavramına tekabül ederken, “kabile” anlamındaki *tribe* tabiri ile aynı din, yani millet içerisinde olan farklı etnik unsurlar yani “kavimler veya uluslar” ifade edilmek isteniyordu.

Bu haberden başka aynı günün *Times* gazetesinde, Flandre postasından gelen haber de aktarılıyordu. *Times*'ta, isyan münasebetiyle Rum meselesine dair yapılan yorumda, Osmanlı yönetimi Hıristiyan tebaasına karşı bir “tiranlık” [tyranny] olarak tanımlanıp Rum isyanının bugüne kadar çıkmamış olmasının hayret verici olduğu ifade edilerek, *Chronicle*'in “Rus komplosu” şeklinde değerlendirdiği olayların “yabancı hükümetlerin entrikalarına atfetmeye zorlayacak kadar garip ya da doğal olmayan hiçbir şey olmadığını düşünüyoruz” diyerek mesele, dini veçhesini ön plana çıkartmak suretiyle Osmanlı kötü yönetimi altında ezilen Hıristiyan tebaanın isyan etme hakkı açısından ele alınıyordu. Son olarak Rusya ve Avusturya'nın mesele karşısındaki pozisyonlarını da Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesinden kazançlı çıkmayı düşünmekten ziyade kendileri gibi “despotik” bir idareyi destekleyen devletler olarak görülüyordu.¹⁷

¹⁷ “Rumların, Türkiye'nin prangalarından kurtulmak için kurdukları iddia edilen bu komplonun kökenine gelince, bundan sonra ne ortaya çıkarsa çıksın, ki bunu tahmin etmek hiçbir şekilde bizim işimiz değildir, bu girişimde bizi yabancı hükümetlerin entrikalarına atfetmeye zorlayacak kadar garip ya da doğal olmayan hiçbir şey olmadığını düşünüyoruz.

Türklerin yüzyıllar boyunca Rum tebaalarını köleleştirdikleri ve bunun karşılığını her Rum'un kalbinde tiksintiye varan bir nefretle ödedikleri bilinmektedir.

Türk İmparatorluğu'nun durumunu ve barbar ve kısıktıcı zulmünün Hıristiyan tebaası üzerindeki etkilerini gören ve aynı şekilde bu tebaanın sayısal olarak Avrupa Türkiyesi'ndeki Müslümanlara eşit olduğunu düşünen herkes, Rumların ayaklanmak ve özgürlüklerini geri almak için ilk fırsatı değerlendireceklerini yıllardır bekliyor olmalıdır. Bu koşullar altında hayret edilecek şey, bu girişimin en sonunda denenmiş olması değil, bu kadar uzun süre gecikmiş olmasıdır. Ve bize öyle geliyor ki, bu kadar olası bir olayın

Bu bağlamda ana akım üç Londra gazetesinin Yunan isyanına ilişkin ilk haberlere getirdikleri yorumlar esasında söz konusu gazetelerin iç politikada benimsedikleri editoryal çizginin bir bakıma yansıması olarak okunabilir. Zira hem İngiltere'deki muhafazakâr/Tory hükümetine hem de Kıta'daki muhafazakâr/despotik devletlere karşı olan Whig/liberal tandanslı *Morning Chronicle* meseleyi iktidar-muhalefet karşıtlığının Kıta'daki yansıması olarak değerlendirirken iktidara yakın muhafazakâr gazete *Morning Post*, *Chronicle*'ın ele aldığı çizgiden İngiliz hükümetini koruma amaçlı reaktif bir yaklaşım sergiliyordu. *Times* ise "tarafsız" muhalif/liberal olarak nitelenebilecek editoryal çizgisini koruyarak Rum meselesine daha ziyade Osmanlı yönetimi ve bu yönetim altında yaşayan Hıristiyan halkların sorunları zaviyesinden bakarak *Post* ve *Chronicle*'dan farklı bir yayın tarzını tercih ediyordu. Haberler ve yorumlarda her ne kadar iki isyan bölgesinden malumat düzenli olarak aktarılıyor olsa da kullanılan kavramların muğlaklığı ve İngilizcenin bu husustaki elverişsizliği yüzünden ciddi bir kavram kargaşası yaşanıyor.

12 Nisan'da *Times*'ta yayınlanan haberde Eflak isyanının lideri Tudor Vladimirescu, bu sefer "Sırp" [Servian] olarak ifade ediliyordu. "Komplo" [conspiracy] ve bir alt satırda "devrim" [revolution] olarak adlandırılan ayaklanmanın, "tüm Rum eyaletlerine" [all Greek provinces] sirayet ettiğinden ve ayaklanmacıların hedefinin "yeni bir Rum/Roma İmparatorluğu" [new Greek Empire] kurmak olduğu bildiriliyordu. Ayrıca Eflak ve Boğdan'ın yanı sıra "Bulgaristan" [Bulgaria] da bahsedilmesi, aslında İngiliz basınında Osmanlı eyaletlerindeki hakim etnik unsura göre bölgesel adlandırma yapılabildiğini göstermesinden hareketle, *Greece* tabirinin ayaklanmacıların kurmak istedikleri "yeni Rum/Roma İmparatorluğu"nun tıpkı "Osmanlı İmparatorluğu" için

nedenlerini, nefret edilen bir tiranın giderek artan embesilliğinden ve onun zulmünden acı çekenlerin birikmiş yanlışlarının ve artan gücünün bilincinden daha fazla araştırmak oldukça gereksizdir.

Herhangi bir toprak kazanımı, egemenlikleri zaten belki de gereğinden fazla geniş olan ülkeler için kârlı sayılabildiği sürece, Rusya ve Avusturya belki de Türk İmparatorluğu'nun çözülmesinden kazançlı çıkabilir, ancak her ikisi de yabancı despotizmi savunmakta, onun ganimetlerini paylaşmaktan daha yakın bir çıkarları olduğunun anlaşılmasını istiyor gibi görünüyorlar." *The Times*, 11 Nisan 1821, s.2-3.

“Türkiye” denmesiyle aynı maksada sahip bir kullanım olduğu çıkarımına olanak sağlanıyordu.¹⁸

İlk olarak *Times*’ın 12 Nisan’daki sayısında muhtevastından özetle bahsedilen İpsilanti’nin meşhur isyan bildirisi, 14 Nisan’daki *Post*’ta tamamının tercümesi neşrediliyordu. 7 Mart tarihinde Boğdan’ın başkenti Yaş’ta ilan edilen bu bildiride İpsilanti, isyanın nedenlerini ve esas amacını açıklıyordu. Fransız Devrimi ve aydınlanma devrinin kavramlarına sıkça başvuran bu bildiride İpsilanti, aynı zamanda bütün Rumları birleştirme gayesine uygun olarak dini atıflara da yoğun bir şekilde başvuruyordu. Uygur-barbar karşıtlığı ile Haç-Hilal karşıtlığını aynı potada eritiyordu. Bunların yanı sıra, doğrudan doğruya “klasik Yunanistan toprakları” [classic land of Greece] vurgusu yaparak da hem aydınlanmacı Avrupa’nın antik kökenlerinin dayandığı toprakların Rumların tarihî “anavatanları” olduğunu hatırlatıyor hem de “modern Yunanistan”ın çok daha geniş bir alana, yani bütün Rumların yaşadığı topraklara yayıldığını ifade ederek isyanının yeniden Rum İmparatorluğu’nu kurmak olduğunu ima ediyordu.¹⁹ Rum kavimlerine

¹⁸ “Eflak’ta, Sırp Theodore 6.000 ya da 7.000 adam topladı, Türklere saldırdı ve şimdi Bükreş’i tehdit ediyor. Bu olayların nedeninin Konstantinopolis’teki Rum Patriğinin başının kesilmesi olduğu söyleniyor. İyi bilgilendirilmiş kişiler, komplonun tüm Rum eyaletlerine [Greek provinces] yayıldığını ve hedefin yeni bir Rum/Roma İmparatorluğu [Greek Empire] kurmaktan başka bir şey olmadığını iddia etmektedirler. Not: Devrim [revolution] tüm Boğdan [Moldavia], Eflak [Walachia] ve Bulgaristan’ı [Bulgaria] kapsamaktadır. Birçok Türk dağlara sığındı. Bazıları Arnavutlar [Arnouts] tarafından takip edildi ve öldürüldü. Yeni Rum ordusu [Greek army] için askere alma çalışmaları her yerde devam ediyor. Yaş’ta birkaç bin kişi toplanmış durumda; bunların büyük bir kısmı Rus [Russian].” *The Times*, 12 Nisan 1821, s.3.

¹⁹ “Prens İpsilanti’nin Rumlara Bildirisi.

Ülkemiz [Country] ve Dinimiz [Religion] için Silaha Sarılın.

Vakit geldi, yiğit Rumlar [Greeks]! Uzun zamandır hakları ve özgürlükleri [rights and liberties] için savaştan Avrupa halkı, bizi de kendilerini takip etmeye davet etti. Onlar, neredeyse özgür olmalarına rağmen, tüm güçleriyle özgürlüklerini ve dolayısıyla mutluluklarını arttırmaya çalıştılar. Kardeşlerimiz ve dostlarımız her tarafta hazır. Sırp [Serbians], Suliotlar [Suliot] ve tüm Epir, silahlanmış olarak bizi bekliyorlar. Coşkuyla birleşelim, ülkemiz bizi çağırıyor. Avrupa’nın bakışları üzerimizde ve sükunetimiz karşısında hayrete düşmüş durumda. O zaman savaş borularımızın sesi bütün dağlarda yankılsın, vadiler silahlarımızın korkunç gürültüsünü tekrar duysun! Avrupa yiğitliğimize hayran kalacak, titreyen ve aşağılanmış düşmanlarımız önümüzden kaçacak.

dini, Yunan kavmine ise ayrıca seküler bir üslupla hitap eden bildirinin İngilizce tercümesinde, metnin seküler ve dini söyleminin iç içe geçmesi neticesinde *Greek* tabirinin mana ve mefhumunun algılanması son derece zorlaşıyordu.

Toplanın, yiğit ve cömert Rumlar! Bırakın vatansız lejyonlar [patriotic legions] kendilerini gösterecek, milli birlikler [national phalanxes] oluşsun ve göreceksiniz ki Despotizmin eski devleri muzaffer sancaklarımızın önünde yıkılıp gidecekler. Borazanımızın sesine, İyonya [Ionia] ve Ege [Egean] denizlerinin tüm kıyılarından yankılar cevap verecektir. Barış zamanında ticaret yapmayı, savaş zamanında ise savaşmayı bilen Yunan gemileri [Greek ships], Tiran'ın [Tyrant] tüm limanlarına ateş ve kılıç, terör ve ölüm saçacak. Hangi Rum kardeş ülkesinin çağrısına kayıtsız kalabilir ki? Roma'da Sezar'ın bir dostu, Tiran'ın kanlı giysisini göstererek halkı coşkuya sevk etti. O zaman siz ne yapacaksınız, Rumlar? Giysilerinden soyunmuş ülkesi yaralarını gösteren ve kırık bir sesle yardım ya da çocukları için yalvaran sizler! Sevgili yurttaşlarımız, talihsizliklerimizde acıyan Tanrı, işleri öyle birleştirdi ki, az bir zahmet ve çabayla, özgürlükle birlikte her türlü mutluluğu elde edebileceğiz. Eğer affedilmez bir kayıtsızlıkla bunlardan yararlanmazsak, öfkelenen Tiran gücünü artıracak ve biz de bütün milletlerin [nations] en zavallısı olacağız. Gözlerinizi çevirin yurttaşlarımız [fellow-citizens] ve içler acısı durumumuzu gözlemleyin; tapınaklarımızın kirletildiğini, çocuklarımızın barbar zorbalarımız tarafından utanç verici zevkleri için kucaklarımızdan alındığını; evlerimizin yağmalandığını; ambarlarımızın harap edildiğini; hepimizin aşağılık köleler olduğumuzu görün. Dayanılmaz bir boyunduruğu kıranın, ülkemizi kurtarmanın; Hilal'i yüksekliğinden aşağı atmanın; hâlâ zafer kazanabileceğimiz sancak olan Haç'ı yükseltmenin ve böylece Ülkemizin ve Kutsal Dinimizin intikamını barbarların saygısızlığından ve alaylarından almanın zamanı geldi.

Sevgili Yurttaşlar! Birlik, Kutsal Dinimize saygı, Yasalara ve Şeflere itaat, asil bir cesaret ve kararlılık, bize zaferi garanti eder. Kahramanca çabalarımızı defne yapraklarıyla taçlandıracaktır. Gelecek nesillere örnek olması için isimlerimizi Ölümsüzlük Tapınağı'na silinmez harflerle kazıyacaktır. Ülke, sesine itaat eden gerçek çocuklarını şan ve şerefle ödüllendirecektir. Ama onun çağrısına sağır ve itaatsiz kalanları gayrimeşru ve Asyalı piçler [Asiatic bastards] olarak azarlayacak, isimlerini hainlerinki gibi gelecek nesillerin lanetine terk edecektir. Cesur ve cömert Rumlar, klasik Yunanistan topraklarının [classic land of Greece] özgürlüğünü; Marathon ve Thermopylae savaşlarını hatırlayalım; bizi özgür bırakmak için savaşan ve ölen atalarımızın mezarları üzerinde savaşalım. Tiranlarımızın kanı, Thebalı Epaminondas'ın, otuz Tiran'ı fethedip yok eden Atinalı Thrasybulus'un, Pisistratus'un boyunduruğunu kıran Harmodius ve Aristogiton'un, Timoleon'un kanı kadar değerlidir, Korint'e ve Siraküza'ya özgürlüğü geri getiren Miltiades'in, Themistokles'in, Leonidas'ın ve barbar Perslerin acımasız ordusundan kendi sayılarının kat kat fazlasını katleden üç yüz kişinin, daha barbar ve daha iğrenç olan ardılarını yok etme zamanı geldi. Ya bunu yapalım ya da yok olalım. O halde silahların dostlarımız, Ülkenizi çağırıyor. 7 Mart, (İmza) Alex İpsilanti." *Morning Post*, 14 Nisan 1821, s.2.

Morning Post aynı sayısında Eflak ve Boğdan'daki iki ayaklanmanın detaylarını verirken hadiseyi tek bir isyan gibi sunuyordu. İsyanı önce Eflak'ta "meçhul lider Eflaklı [Wallachian] Theodore [Tudor]" başlatmıştı ancak daha sonra onun yerine isyan bayrağını "Rumlar arasında eşit derecede seçkin ve onurlu bir isim olan genç İpsilanti" devralmıştı. Bu anlatıya göre ortada tek bir Rum İsyanı vardı ve Tudor Vladimirescu'nun Eflak'ta başlattığı bu isyan²⁰ daha sonra İpsilanti marifetiyle Boğdan'a kadar uzandığı ve şimdise "İmparatorluğun Müslüman olmayan tüm ülkelerine" [all non-Muslim countries] genişlemesinin söz konusu olduğu ifade ediliyordu. Hemen ardından da isyanın amacının ne olduğu sorusunun "tüm Rum eyaletlerini [all Greek provinces] Osmanlı hâkimiyetinden ayırma planının bir sonucu" olduğu cevabı veriliyordu. Ayrıca isyanın yeni ve genç lideri Prens İpsilanti'nin de isyan etmek için birisi şahsi olmak üzere iki hedefi bulunuyordu: Babiâli tarafından öldürülen dedesinin ve sürülen babasının intikamını almak ve "hepsinden önemlisi, bütün Rum milletinin [all Greek nation] kaderini değiştirmek."²¹ Hadiseyi, tek bir isyanmış gibi kurgulayan *Post*'un anlatısında, hem Eflak'taki "Eflaklı" ayaklanmacıların yerel veya bölgesel kimlikleri siliniyor hem de isyanın din/mezhep üzerine kurulu olduğundan hareketle "Müslüman olmayan bütün ülkelere" sirayet

²⁰ *Post* ve *Times*, sonraki günlerde Eflak ayaklanmasının ne zaman, nerede ve kimler tarafından başlatıldığı detayını verecekti: "Eflak'taki isyancıların Theodore Studzier [Tudor Vladimirescu] ve Demetrius Mudekouski adlı iki şef tarafından komuta edildiği söylenmektedir. Operasyonlarına 30 Ocak'ta sadece 40 kişilik bir kuvvetle Tismann manastırını ele geçirerek başladılar." *Morning Post*, 16 Nisan 1821, s.3 ve *The Times*, 16 Nisan 1821, s.3.

²¹ "...Osmanlı hükümeti zaten pek çok yükün altında ezilirken, Eflak'ta bir ayaklanma patlak verdi; başlangıçta hızla bastırılacağı umuluyordu, ancak şimdi Boğdan'a kadar uzandığını ve İmparatorluğun Müslüman olmayan tüm ülkelere [all non-Muslim countries] yayılma tehdidinde bulunduğunu ve bunun tüm Rum eyaletlerini [all Greek provinces] Osmanlı hâkimiyetinden ayırma planının bir sonucu olduğunu öğreniyoruz. İsyan bayrağını ilk yükselten meçhul lider Eflaklı Theodore'un yerine, Rumlar arasında eşit derecede seçkin ve onurlu bir isim olan genç İpsilanti geçti ve uzun süre Rusya'da mülteci olan Hospodarlardan biri, gençliğinin baharındaki bir Prens'in iki amacı olabilir: ve beraber kaçıp sürgün cezasını paylaştığı bir babanın uzun süren sürgününün intikamını almak ve yaşlılığında Boğaz'daki inzivasından koparılan ve neredeyse tüm ailesinin ortasında, zincirlere vurulan, malları elinden alınan ve Babiâli tarafından insanlık dışı bir şekilde öldürülen dedesinin kanının davasını gütmek ve hepsinden önemlisi, Tüm Rum milletinin [all Greek nation] kaderini değiştirmek. Böyle bir düşman Babiâli için çok zorlu olabilir..." *Morning Post*, 14 Nisan 1821, s.3.

edecek ve bütün Rumların katılacağı bir "Rum İsyanı" şeklinde tasvir ediyordu. Bir tarafta imparatorluğun Müslüman yönetimi ve halkı, diğer tarafta ise bunların dışında kalan ve *Greek* diye adlandırılan Hıristiyan tebaa, yani "Rumlar" vardı. Amaç da tekti: Müslüman olmayan tüm ülkelerin, yani Rum eyaletlerinin imparatorluktan kopartılarak bir "Rum İmparatorluğu" [Greek Empire] kurmak. Dolayısıyla Eflak ayaklanması, büyük Rum İsyanı içerisinde eritilmiş oluyordu.

Post editörü bu haberin devamında yaptığı yorumda Osmanlı Devleti'nin genel durumunu değerlendirerek bu isyana karşılık nasıl hareket edebileceğini tartışıyordu. Meseleyi tıpkı isyan anlatısındaki gibi dini bir zeminde ele alan editör, hadiseyi Müslüman-Rum karşıtlığı üzerinden okuyordu. Dolayısıyla aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde iki temel unsurun olduğunu, bunların da Müslümanlar ve Rumlar şeklinde adlandırıldıklarını söylemiş oluyordu. Tıpkı Avrupa'nın zihin dünyasında Türk kavramının da "Müslüman" kavramıyla özdeşleşmesi gibi Ortodoksluk veya Doğu Hıristiyanlığı da aynı anda "Yunan" manasına gelen *Greek* kavramıyla ifade ediliyordu.²²

²² "Ayrıca, şu anda üstünlüğünü ancak yarı yarıya tanıyan Eflak ve Boğdan'ın, onu, tüm eylem araçlarını felce uğratabilecek derecede bir çekingenlikle hareket etmeye zorlayabileceğini ve böylece bu eyaletlerdeki sorunların imparatorluğun kaderi için en ölümcül sonuçları doğurabileceğini düşünmek için her türlü neden vardır. Bu kadar çok neden bir araya gelerek Şark'ta önemli olaylara yol açabilir. En azından Divan'ı her zamanki ilgisizliğinden uyandırmaya ve politikasının tüm kaynaklarını ve emrindeki askeri gücün büyük kısmını tedarik etmesine neden olmaya yeter de artar bile. Osmanlı gücünün Avrupa'nın çıkarları açısından çok hafif bir öneme sahip olduğuna dair genel kabul gören görüşe göre Müslüman gururunu ve dinini rencide edebilecek her şeyle doğrudan çatışarak bile olsa, Osmanlıların tüm enerjisini ve gücünü tek bir odakta toplayabilecek herhangi bir durumun ortaya çıkması imkânsızdır.

Bu varsayımına göre, Hilal İmparatorluğu'nun [Empire of Crescent] çeşitli bölgelerinde bir anda patlak veren sorunları bastırmak için güçlerinin harekete geçirilip geçirilmemesi önemsiz görünebilir. Bize en yakın Hıristiyan güçler, askeri güçlerinin büyük bir bölümünü Doğu ülkelerinden uzak tutacak bir yön vermek zorunda olduklarına karar verdiklerinden, Babîli bu yolu daha güvenli bir şekilde izlemektedir. Fakat Babîli'nin bu durumunun sonucu ne olacaktır? Güçlü bir el, koşulların zorluğundan yararlanarak devletin temellerini tehdit mi edecek, yoksa dönüşümlü olarak Avrupa eyaletlerindeki yenicilerinin Asya'daki isyancılarla savaşmaya çağrıldığını ve imparatorluğun bu kısmındaki sadık eyaletlerdekilere Avrupa'daki isyancıları bastırmak için harekete geçtiğine mi şahit olacağız? Kısacası, İmparatorluğun çöküşüne zemin hazırlamak amacıyla, birbirlerini yok etmek için, gizli ajanlar gibi, kendi topraklarında karşı karşıya

Ayaklanma haberlerinin basına yansıdığı günden bu yana olayları önemsiz gösteren ve Rusya'nın meseleye dahlini inkâr eden *Post* editörünün kendisini eleştiren yorumlarına karşı *Chronicle* editörü, İpsilanti ile Vladimirescu liderliğindeki, Memleketeyn merkezli Rum ve Eflak İsyanlarının büyümesiyle beraber *Post*'u hükümetin talimatıyla kamuoyunu, yanlış yönlendirmeye çalışmakla itham ediyordu. 16 Nisan'da *Post*'un yayınladığı isyan istihbaratı haberlerini alıntılıyarak en başından beri olayların *Chronicle*'in kamuoyuna aktardığı şekliyle geliştiğini ifade ediyor ve *Post*'un da artık bunu kabul etmek zorunda olduğunu söylüyordu.²³ *Post* ise isyanın genişlemesi üzerine Osmanlı Devleti'ne karşı bir tavır sergileyerek Osmanlı'nın "aşağılık tiranlığına" karşı isyanın başarılı olmasını dilemek gerektiğini ve *Chronicle*'in liberalliğine alaycı bir göndermeyle "saf demokrasi"nin de bu demek olduğunu ileri sürüyordu.²⁴

gelen Müslümanları ve Rumları [Muslims and Greeks] mı göreceğiz? Bunu ancak zaman bilebilir." *Morning Post*, 14 Nisan 1821, s.3.

²³ "Okuyucularımız, *Courier*'nin bu ayaklanmayla ilgili ilk haberimizi nasıl bir ciddiyetsizlikle ele aldığını ve haberin doğruluğunu nasıl bir küstahlıkla tartışmaya devam ettiğini unutmamıştır. Haberlerin bize bu kadar çok ve bu kadar çeşitli kanallardan geldiği otoriteye direnmek artık Hükümet yandaşlarının gücünde değildir ve bu, kamuoyuna, Bakanların partizanlarının, bazı çevrelerde despotizmlerine karşı ulusların kendi meselelerini düzenlemelerini engellemek için birleşirken, diğerlerinde gizlice insanları efendilerine karşı kıskırtan ve koruyan Kıta Güçleri ile ülkeyi karıştırma tehdidinde bulunan tüm olayları kamuoyunun bilgisinden saklama arzusunun yararlı bir örneğini verebilir. Bu çirkin sistemin, sonuçlarına bizi de dahil etmeden sürdürülmesi mümkün değildir." *Morning Chronicle*, 16 Nisan 1821, s.2.

²⁴ "İçinde bulunduğumuz anın, Rum isyancıların eylemleri için elverişli olduğuna şüphe yok. Babiâli'nin askeri zayıflığı, Ali Paşa'yı tedip girişiminin başarısızlığa uğramasıyla ortaya çıkmıştır; ve bu cesur Şef ile Eflaklı İsyanlılar arasında bir iletişim kurulursa, Yunanistan'ın geri kalanı [rest of Greece] büyük olasılıkla bu hareketi takip edecek ve Türk boyunduruğunu atmamak için kitlesel olarak ayaklanacaktır. Bu konuyla ilgili olarak, şu anın Türkiye'de hüküm süren aşağılayıcı tiranlığın bile yıkılmaya çalışıldığını görmeyi arzulayacağımız bir an olmadığını belirtmeyi gerekli görüyoruz; ancak girişim başlatıldıysa ve bize ulaşan haberlerde belirtilen geniş ölçekte ise, dünyada daha kötü bir baskıya sahip olan bir despotizmin daha da güçlenmesiyle sonuçlanmasından ziyade başarılı olmasını dilemeliyiz – 'saf bir demokrasi.' Belki de Avrupa'nın bölgesel dengesinin bozulmasını şu anda özellikle endişe verici kılan ulusların iç huzursuzluğu, hükümdarlara yeni bir denge kurmada itidal ve dürüstlük politikasını öğütleyerek tehlikelerini gerçekten azaltabilir." *Morning Post*, 16 Nisan 1821, s.3.

10 Nisan tarihli Hamburg'dan gelen haberlerde Rum İsyanı'nın, Fransız Devrimi'ne öykünen "gizli cemiyetlerin kapsamlı bir komplosu" olduğu ve Fransız devrimcileri gibi üç renkli kokartlar taşıdıkları bildiriliyordu. İsyanın ardındaki Filiki Eteryä Cemiyeti'nin ismi ise İngiliz basınında henüz bilinmiyordu. İmparatorluğun "tüm Rum nüfusunu" Türk boyunduruğundan kurtarmak amacıyla Boğdan'da ayaklanmayı başlatan "bu gizli Rum cemiyetinin, Yunanistan'ın farklı eyaletlerini" (Teselya, Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk, Mora, Rumeli ve Adalar Denizi'ndeki adalar) de ayaklandırmak üzere birbiriyle irtibatlı olarak "kapsamlı bir komplo" organize etmişlerdi.²⁵ Ayrıca iki gün sonraki *Post*'ta ise yine Hamburg postasından alınan habere dayanılarak Tepedelenli Ali Paşa'nın da ayaklanmaya katıldığı ve Hıristiyanlığa geçtiği bilgisi yer alıyordu. Bir habere göre Ali Paşa, "Alexander," diğer haberlere göre ise "Constantin" adını almıştı. Ali Paşa'nın da katıldığı ayaklanma, bütün Osmanlı Rum-Ortodoks milletinin geneline sirayet etmiş gibi görülüyordu.²⁶

9 Nisan'da Viyana'dan gelen haberlere göre ise kapsamlı komplo diğer "Rum eyaletlerine" de sirayet etmeye başlamış gibiydi. Zira bu amaçla "isyancı şefler" anlaşmışlardı. Vladimirescu Niğbolu'yu almak için Tuna'ya doğru yürüyor, İpsilanti ise Rus vilayetlerindeki Rumlarla iletişim sağlamak için Karadeniz kıyısına, Silistre'ye doğru ilerliyordu. 19 Mart tarihli Yaş'tan gelen istihbarata göre İpsilanti emrindeki "20.000 Arnavut [Arnouts], Boğdanlı [Moldavians] ve Yunanlıdan [Greeks] oluşan bir birliğin başında 15 parça topla yürüyüşe geçmişti." Burada ilk defa olarak isyancı ordunun hangi unsurlardan müteşekkil olduğuyla ilgili detay veriliyordu. Ordu mevcudu içerisinde Arnavutlar, Boğdanlılar ve bu sefer *Greek* tabiri, "Yunanlı" manasına gelecek şekilde yine kullanılıyordu.²⁷ Vladimirescu grubu, isyanı Sırbistan'a [Servia] yaymak üzere propaganda yapmaya gitmişlerdi. Niş civarında bir Sırp birliğinin örgütlendiği ve Makedonya ahalisinin de karıştığı iddia ediliyordu.

²⁵ "Boğdan'dan gelen haberlere göre bu eyaletteki ayaklanma, Türk boyunduruğundan kurtulmak amacıyla Türk İmparatorluğu'nun tüm Rum nüfusu [all Greek population] arasında genel ve kapsamlı bir komployla bağlantılıdır ve gizli cemiyetler tarafından desteklenmektedir. Ayın 11'inde ayından sonra Yaş'ta üç sancak takdis edildi. Yeni Rum bayrağı/kokartı siyah, beyaz ve kırmızıdır." *Morning Chronicle*, 17 Nisan 1821, s.1.

²⁶ *Morning Post*, 19 Nisan 1821, s.3 ve *Morning Chronicle*, 19 Nisan 1821, s.3.

²⁷ *Morning Chronicle*, 26 Nisan 1821, s.3.

Bunların yanında geçen seneden beri Babîlî'ye karşı isyan halinde bulunan Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın da söz konusu tek ve büyük Rum İsyanı'yla irtibat halinde hareket ettiği ileri sürülürken bu iddiayı güçlendirmek üzere Ali Paşa'nın Hıristiyanlığı kabul ederek "Alexander" adını aldığı tekraren belirtiliyordu.²⁸

Chronicle editörü bu haberleri yine, *Post* editörüyle olan polemliğini devam ettirmek ve onun isyanın gidişatıyla ilgili yanlış değerlendirmelerde bulunduğunu kamuoyuna göstermek üzere kullanacaktı: "Ne tarihlere ne de yerlere dikkat eden bazı meslektaşlarımızın bu istihbaratla ilgili yorumları elbette yeterince gülünçtür." Editör, *Post* editörünün yeterli bilgi elinde olmadan isyanın kapsamı ve gücünü, önemsiz gösteren tavrını eleştiriyordu.²⁹ Tam bu noktada editör, "Avrupa Türkiyesi" [European Turkey] hakkında İngiliz basınının malumat açısından ciddi eksiklikleri olduğunun farkına vararak bir bakıma bu durumu itiraf ediyordu. İngiliz basını için "Avrupa Türkiyesi," büyük ölçüde "bilinmez bir bölgeydi [*a terra incognita*]" ve "Greek" kelimesi de "gevşek bir şekilde" kullanılıyordu:

"Avrupa'nın Türkiye'deki büyük bölümü bizim için hâlâ büyük ölçüde bir *terra incognita*dır ve bu konuda sahip olduğumuz bilgiler ne kesin ne de doğrudur. Örneğin, Greek kelimesinin kullanımındaki gevşeklik nedeniyle çok fazla karışıklık yaşanmaktadır. Bununla bazen Yunan dilini

²⁸ *Morning Chronicle*, 25 Nisan 1821, s.2 ve *The Times*, 25 Nisan 1821, s.2.

²⁹ "Örneğin *The Courier*, Yaş'tan gelen 12 Mart tarihli istihbaratı alıp şu gözlemde bulunuyor: 'Beklenebileceği gibi, Rum isyancıların sahip olduğu insan, cephanes vb. ile ilgili abartılı tahminler ortadan kalkmaya başladı. Şimdi bize Prens İpsilanti'nin sadece 3.000 kişiyle Tuna'ya doğru yola çıktığı ve yeni Rum ordusunun sadece iki topa sahip olduğu söyleniyor.' Sağduyu adına soruyorum, Prens İpsilanti'nin Türk Moldavyası'ndaki [Boğdan] toplanma yerine ulaştığında yayınladığı bildiri tarihinden yalnızca bir ya da iki gün sonra yazılan bir makaleden Rum kuvvetlerinin durumuyla ilgili nasıl bir sonuç çıkarılabilir? Rus Moldavyası [Besarabya] boyunca ilerlemesi ve büyük bir ordu ve güçlü bir topçu birliğiyle Prut'u geçmesi kesinlikle beklenemezdi. Ayaklanmanın kapsamı ve ilerleyişi hakkında henüz kesin bir bilgiye sahip değiliz, ancak daha şimdiden en müthiş nitelikte olduğuna şüphe yok. Avrupa'nın her yerindeki Rumlar mücadeleye katılmak için ülkelerine koşuyorlar." *Morning Chronicle*, 26 Nisan 1821, s.3. *Post* editörü, isyanın son derece başarılı bir şekilde bütün eyaletlere sirayet ettiğini büyük bir iştiaikle kamuoyuna aktarırken aynı anda özellikle muhalif gazetelerde isyanın Rus yayılmacılığının bir eseri olarak ele alınmasına karşı da meseleyi küçük göstermeye çalışıyordu.

konuşan bir kişi, bazen de Rum Kilisesi'ne mensup bir kişi kastedilmektedir.”³⁰

İsyanın hemen başında Rum meselesinin gündemde önemli bir yer tutmaya başladığı henüz o tarihte kavram kargaşasına yol açan sorunu dile getiren *Chronicle* editörünün bu konudaki farkındalığı takdire şayandır. O da dış haberlerin bir numaralı gündem maddesi olan bu hadisenin faillerini adlandırmakta İngilizcede var olan terim ve kavramların yeterli gelmediğini anlayarak *Greek* tabirinin anlamlarını okuyucuya açıklamak durumunda hissetmiştir. Şayet bu izahat yapılmazsa, isyanın tarihi manasını kavramak mümkün olamayacağından kamuoyu yanlış bilgilendirilebilirdi. Editör makalesinde, *Greek* kelimesinin tanımlarını yaptıktan sonra Alman coğrafyacı ve istatistikçi Georg Hassel'e (1770-1829) dayanarak Avrupa Türkiye'sindeki etnik Yunanlar ile “Yunan dinine” mensup olan nüfusla ilgili istatistikler üzerinden Rumları etnik ve dini olarak ayırıyor ve daha net bir adlandırma yapıyordu:

“Alman istatistik yazarı Hassel, en iyi ve en yeni verilere dayanarak Türkiye'nin Avrupa'da 9.482.000 nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Bu nüfusun üçte birini bile Türkler oluşturmaz ve sadece Yunanlılar [Greeks] yaklaşık 5 milyondur. Ancak Yunan dinine [Greek religion] mensup nüfus 5 milyondan çok daha fazladır. Örneğin, Bulgarlar [Bulgarians], yaklaşık 1.8 milyonluk bir Slav halkıdır [Slavic people] ve kısmen Yunan ve kısmen de İslam dinine [Mahomedan religion] mensuptur. Yaklaşık 960.000 Sırp [Servians] ve diğer Slav halklarının tamamı Yunan dinine mensuptur. Yaklaşık 850.000 Boşnak [Bosnians] da Yunan dinine mensuptur. Arnavutlar, Slavca ve eski İliya dilini konuşurlar ve kısmen Yunan kısmen de İslam dinine mensupturlar. Hassel'e göre 1.230.000, Mr. Wilkinson'a göre ise yaklaşık bir buçuk milyon olan Eflaklılar [Walachians] ve Boğdanlılar [Moldovians] da sadece dini anlamda Yunan'dırlar.”³¹

³⁰ “The greatest part of European Turkey is still in a great measure a *terra incognita* to us, and the information we possess respecting it is neither definite nor accurate. Much confusion, for instance, has been occasioned by the loose way in which the Word Greek is used. Sometimes by a Greek is meant a person speaking the Greek language, and at other times a person belonging to the Greek Church.” *A.g.e.*

³¹ *A.g.e.* Editör bu pasajda Türkçede var olan Rum-Yunan ayrımını İngilizcede ifade etmek için, Yunan teriminin karşılığı olarak *Greek*, Rum teriminin karşılığı olarak ise “Yunan dinine mensup olan nüfus” anlamındaki *the population professing the Greek*

Chronicle'da yer alan İngiliz basınına kelime tercihi konusunda uyarı mahiyetindeki bu editör makalesi, okuyucuya da kullanılan terim ve kavramlar üzerinden tarihi bağlamı yakalama şansı veriyordu. O halde devam etmekte olan isyanın failleri kimlerdi? Editör, Avrupa Türkiyesi'nin etnik ve dini istatistiksel panoramasını çizdikten sonra halihazırdaki isyanın faillerini tespit etmeyi değil, isyanın muhtemel ve müstakbel failleri hakkında tahminde bulunmayı tercih ediyordu: "Avrupa Türkiyesi'nin Yunan dinine mensup nüfusunun tamamının Türklere karşı ortak hareket etmesi kuvvetle muhtemeldir. Türkler, Avrupa'da nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturmalarına rağmen, her zaman asıl güçlerini aldıkları Asya'da çok kalabalıktırlar. Afrika'dan ise şu anda herhangi bir yardım almaları mümkün değildir."³² Bu yoruma göre Avrupa Türkiyesi'nin beşeri coğrafyası, her ne kadar etnik kimliklerin bilincinde olursa da devrin zihniyetine uygun olarak dini kimlikler üzerinden ele alınarak, "Yunan dinine mensup olan nüfus"un, yani Rumların lehine olduğundan kuvvetle muhtemel bu coğrafyadaki bütün Rumlar birlikte hareket edeceklerdi. Özetle İngiliz basının algılamasına göre bölgedeki ayaklanmalar, bir "Rum İsyanı" idi.

İngiliz basınının tek bir Rum İsyanı anlatısına uygun olarak gelişmeler kamuoyuna aktarılmaya devam ediyordu. 1 Mayıs tarihli *Morning Post*, *Morning Chronicle* ve *Times*'ta yer alan haberlerde "Rum İsyanı'nın ilerleyişiyle ilgili olarak" İpsilanti'nin 6 Nisan tarihli yeni bildirisinde

religion ifadesini kullanıyor. Aynı zamanda Ortodoks Hıristiyanlığı için de "Yunan dini" olarak çevrilebilecek *Greek religion* ibaresini öneriyor. Editörün gevşek kullanımdan kaçınmak üzere verdiği bu çabadan, İngilizcede, *Greek* kelimesinin, Türkçede "Rum" manasına gelecek şekilde kullanmak için ne kadar uzun bir ibareye ihtiyaç olduğu görülecektir. Dolayısıyla bu makaleden sonra da adlandırma konusundaki kavram kargaşası *Chronicle* dahil İngiliz basınında devam edecek ve kastedilen manayı yakalamak okuyucunun kavrayışına kalacaktır. *Chronicle*'ın bu hassasiyetine karşın *Post*, daha ileri bir tarihte "yabancı gazetelerden" iktibasla Avrupa Türkiyesi'nin nüfus karşılaştırmasını etnik veya bölgesel kimlikleri ihmal ederek yapacaktı. Dini mensubiyete göre "Rum [Greek] ve Türk" şeklinde yapılan tasnifte eyaletlere göre Osmanlı nüfusu şöyleydi: "(Trakya ve İstanbul da dahil) Makedonya 724.000 Rum, 244.000 Türk; Teselya 579.000 Rum, 89.000 Türk; Arnavutluk 691.000 Rum, 363.000 Türk; Mora 300.000 Rum, 35.000 Türk; Bulgaristan 620.000 Rum, 170.000 Türk; Eflak 360.000 Rum, 18.000 Türk; Boğdan 225.000 Rum, 30.000 Türk; Sırbistan 780.000 Rum, 160.000 Türk; Bosna ve bağluları [dependencies] 420.000 Rum, 140.000 Türk. Toplam 5.228.000 Rum, 1.592.000 Türk." *Morning Post*, 28 Temmuz 1821, s.3.

³² A.g.e.

kendisini "İmparatorluk Prensi" [Prince of the Empire] ilan ettiği bilgisi paylaşıyordu. Önceki haberlerde zikredildiği gibi bir "Rum/Roma İmparatorluğu" kurmak hedefinde olan Rum İsyanı, böylece İpsilanti'nin kendisini bütün Rumların lideri olarak göstermesi veya Eflak ve Boğdan'da sürmekte olan iki ayaklanmanın da başında gibi sunmasına paralel şekilde kurgulanmaya devam ediliyordu. Fakat aynı zamanda, Eflak'taki diğer ayaklanmanın gidişatı hakkında gelmeye devam eden istihbarattan da Vladimirescu'nun başka bir isyan gündemi olduğu yavaş yavaş anlaşılmaya başlanıyordu. Daha doğrusu, "Theodore'un belli bir plana göre hareket etmediği görülüyor" ifadesiyle Vladimirescu'nun harekât tarzı konusunda belirsizliklerin olduğu zikrediliyordu.³³

23 Mart tarihli Odessa'dan gelen istihbaratta İpsilanti'nin, Boğdan'ın kontrolünü isyana katılan Boğdan Voyvodası Michael Suzzo'ya bıraktıktan sonra Eflak'a yöneldiği ve Vladimirescu grubuyla Bükreş'te birleştikleri bilgisi veriliyordu. Daha sonra ise, İpsilanti'nin buradan Tuna'ya doğru indiği ve "herhangi bir engelle karşılaşmadan Bulgaristan'ın başkenti [capital of Bulgaria] Tırnova'ya girerek Mart'ın başından beri silahlarına sarılmış olarak hazır bekleyen Bulgarlarla [Bulgarians] buluştuğu" bildiriliyordu.³⁴ Aynı gün yayınlanan bu haberlerle, farklı tarihlerde farklı yerlerden alınan malumatın arka arkaya aktarılması nedeniyle isyancıların faaliyetlerinin tutarlı bir şekilde takip edilmesini zorlaştırarak hadiseyi kavramak açısından sorunlara yol açıyordu.

Times'in 8 Mayıs'taki sayısında ise isyan haberleri geldikçe İngiliz gazetelerinin, kavram ve terimleri daha isabetli bir şekilde kullanmaya ve Memleketeyn'deki ayaklanmaların mahiyetini daha iyi kavramaya başladıklarını gösteriyordu. Örneğin "Moldavya Sınırları" başlıklı 2 Nisan'da gönderilen haberde, Boğdan'daki isyancı ordu, "Yunan-Moldavyalı ordusu" [Greco-Moldavian army] olarak niteleniyor ve bu ordunun, "Yunanistan'ın farklı bölgelerinden" [different parts of Greece] gelen gönüllülerden oluştuğunu ifade ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumlarla meskûn coğrafyasını mutat olduğu üzere, *Greece* şeklinde adlandırılan gazete, aslında Paskalya günü çıkartılması planlanan fakat planın ifşa olmasıyla 6 Nisan'da başlatılan Mora

³³ *Morning Post*, 1 Mayıs 1821, s.3 ve *The Times*, 1 Mayıs 1821, s.2.

³⁴ *Morning Chronicle*, 1 Mayıs 1821, s.3 ve *The Times*, 1 Mayıs 1821, s.2.

ayaklanmasını da 7 Nisan'da Ragusa'dan gönderilen haberde, "Yunanistan'ın bu bölgesinin isyanı" [that part of Greece] diye tanımlayarak bütün Yunanistan'a şâmil Rum İsyanı'nın bir parçası olarak sunuyordu. Ayrıca *Times*, Mora'daki ayaklanmacıları ise spesifik olarak bölgenin güney ucundaki Mani yarımadasının sakinleri olan Mainotlar [Mainotes] şeklinde adlandırıyordu.³⁵

Haberin devamında bu sefer 24 Nisan'da Viyana'dan ulaşan malumata dayanarak Memleketeyn'deki iki ayaklanmacı liderin, Bükreş'te buluştuktan sonra yayınladıkları bildirilerde "çok farklı görüşler ifade ettikleri" bildiriliyordu. Vladimirescu'nun 17 Mart tarihli bildirisinden alıntılar yapan gazete, iki ayaklanma arasındaki gündem ve amaç farkını ilk defa olarak dile getiriyordu. Vladimirescu'nun açıklamasına göre Eflaklıların isyan nedeni ve amacı şöyleydi:

"Bu prenslik, en yüksek ve güçlü imparatorluğun lütfuyla verilmiş, ancak Boyarların kendi çıkarları için yeni atanan her Hospodar'a verdikleri imtiyazlarla ortadan kaldırdıkları önemli ayrıcalıklara sahiptir. Halk, yalnızca bu ayrıcalıklarını geri almak için ayaklandı. Bükreş'te, Babî'î'nin, acıklı durumumuzu incelemek, haklarımızı ve iyi idari düzenimizi [our good constitution] yeniden tesis etmekle görevli komiserlerinin gelişini bekleyecekler."³⁶

Vladimirescu'nun beyanatını yorumlayan *Times* editörü, "bundan anlaşılıyor ki, Theodore tarafından yönetilen hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrıcalıklı eyaletlerinde zaman zaman meydana gelen ve amaçları her zaman yerel özgürlüklerini geri kazanmak ya da genişletmek olan, ancak imparatorluğu asla devirmek olmayan diğer birçok kısmi ayaklanmaya benziyor" diyerek Eflak ayaklanmasını, İpsilanti'nin ayaklanmasından ayırıyordu. Böylece yeni gelen istihbarat ve beyanatlar ışığında İngiliz basını için, birbiriyle irtibatlı ve zaman zaman ortak düşmana karşı birlikte hareket edilmiş olsa da bölgede iki farklı ayaklanma olduğu ortaya çıkmış oluyordu.

Editör, İpsilanti'nin beyanlarıyla ilgili olarak ise, iki ayaklanmayı amaçları bakımından mukayese etmeye ve olayların bundan sonra nasıl gelişebileceğini tahmin etmeye girişiyordu:

³⁵ *The Times*, 8 Mayıs 1821, s.3.

³⁶ *The Times*, 8 Mayıs 1821, s.3.

“İpsilanti ise tam tersine oldukça farklı bir dil kullanmaktadır. Yunanistan'ın [Greece] yeniden canlandırılabilceğini ve Osmanlı birliklerinin kovulabileceğini ya da boyun eğdirilebileceğini düşünen Avrupalıların üslubuyla konuşuyor. Ancak Bükreş'te yayınlanan bildiri sadece Boyarların ya da Soyluların kaçıyla ilgili şikâyetler içeriyor. Eflak'ı eski Daçya [Daecia] olarak adlandırıyor ki bu, hitap ettiği insanlar için pek anlaşılır değildir. Görünüşe göre Theodore [Tudor Vladimirescu], İpsilanti'nin bildirilerinin yayınlanmasına karşı çıkmadı; ancak ona iltifat da etmedi. Şefler arasındaki bu amaç farklılığı, ayaklanmaya verilen önemi büyük ölçüde azaltmaktadır. Eğer Babîâli Theodore'la anlaşır ve Hospodarların zorbalıklarına sınır koyarsa, Eflak sakinleşecek ve İpsilanti, Boğdan'da kendini koruyamayacaktır. Bu iki prensliğin, zengin hediyelerle Hospodarlık makamını satın alan ve bu görevlerinden son derece zengin olarak dönen Fener'in [Fanari] (Konstantinopolis'in mahallesi) Yunan [Greek] prensleri için altın madenleri olduğu hatırlandığında, doğal olarak Yunanlılar [Greeks] ile Theodore arasında bir anlaşma olasılığının çok az olduğu sonucuna varılacaktır, çünkü Theodore'un imparatorluğa olan düşmanlığı Hospodarların tiranlığından [tyranny] daha azdır.”³⁷

Editörün bu yorumunda, Vladimirescu'nun Eflak'ta Osmanlı hâkimiyetini yıkmak amacını gütmeyeceği ve sadece yönetici kesime karşı daha iyi bir idare talebinde bulunan sınıfsal karakterli ve yerel bir ayaklanmanın lideri olduğunu tespit ettikten sonra İpsilanti'nin ise “Yunanistan'ın yeniden canlandırılmasını,” yani Roma İmparatorluğunu hedeflediğini belirtiyordu. Zaten en başından beri hem İpsilanti'nin motivasyonu hem de bölgeden gelen haberlere dayanarak İngiliz basınının anlatısı da söz konusu amaca sahip “tek bir Rum İsyanı” idi. Ancak şimdi İpsilanti'nin bu hedefiyle Eflak'taki durum birbiriyle uyuşmuyordu. Hatta İpsilanti'nin, Eflak'ı antik zamandaki adı olan “Daçya” olarak adlandırarak Eflaklılarla, Yunanlılar arasında dindaşlık, yani Rumluk bağının ötesinde tarihi bir bütünlük hissiyatı yaratma çabasının da bölge halkında hiçbir karşılık bulmadığı anlaşılıyordu. Neticede iki ayaklanma liderinin amaç farklılığı, “ayaklanmaya” yani Rum İsyanı'na “verilen önemi büyük ölçüde azaltmakta” idi. Editör, iki ayaklanma arasındaki farkları vurguladıktan sonra *Greek* terimini “Yunanlı” manasına gelecek şekilde kullanıyordu. Zira “Rum” olmak bakımından *Greek* olarak adlandırılan bu iki grup, bu noktada İpsilanti-

³⁷ *The Times*, 8 Mayıs 1821, s.3.

Vladimirescu veya Eteryay-Pandur karşıtlığında “Yunanlılar ile Eflaklılar” şeklinde birbirlerinden ayrılıyordu. Osmanlı hâkimiyetinden ziyade “Hospodarların tiranlığından” muzdarip Eflaklı isyancılar ile amaçları doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkarak bir Rum İmparatorluğu kurmak olan Eteryalı Yunanlı isyancıların anlaşması mümkün görünmüyordu.

Times’ın bu haberinden bir gün sonra yine *Times* ve *Post*’ta yayınlanan 12 Nisan tarihli Eflak’tan (yani önceki günkü haberden -24 Nisan- 12 gün önce) gelen haberler, kronolojik bir karmaşa yaratıyordu. İpsilanti’nin Bükreş’e girdiği ve onu Tudor Vladimirescu ve Eflak’ın önde gelen boyarları karşıladığı bildiriliyordu. “Bu giriş gerçek bir zaferdi.” Eflak halkı, iki liderin birlikteliğinden son derece memnundular. Birleşik Rum İsyan Ordusu’nun ihtiyaçlarını karşılamak için Bükreş’te bir “konsey” kurulmuştu. Bu konsey de elindeki bütün imkânları, “Yunan-Eflaklı” [Greek-Walachian] liderlerinin emrine vermişti.³⁸ Öncekilerde olduğu gibi bu haberde de Rum İsyanı anlatısı devam ediyordu. Bunun nedeni de ya gazete editörlerinin yaşananları isabetle kavrayamaması ya da gazetelerin eline haberlerin kronolojik olarak sırayla geçmemesi veyahut da ideolojik olarak Rum İsyanı’nın başarısından yana olmalarıydı. Yani gazete sayılarının kronolojisiyle aktarılan haberlerin kronolojisi birbirini tutmuyordu. Bir sonraki gün, bir önceki gün verilen haberden daha önceki bir tarihte yollanan istihbarat yayınlanabiliyordu. Bu da gazete okuyucusu için ciddi bir kafa karışıklığına sebep oluyordu.

Bu duruma başka bir örnek de 16 Mayıs’ta Paris’ten gelen haberleri 18 Mayıs’taki sayısında yayınlayan *Post* gazetesi ile Boğdan’dan 18 Nisan’da gönderilen istihbaratı, 23 Mayıs’taki sayısında aktaran *Times* gazetesinin haberleriydi. *Post*’un iki gün önce aldığı “taze” haberlerde, Avusturya ve Rusya İmparatorları tarafından Rum İsyanı’na [Greek Insurrection] karşı yapılan tarafsızlık açıklamaları üzerine Boğdan Voyvodası Michael Suzzo’nun Yaş’tan kaçtığından “Eflak ve Boğdan sakinlerinin Türk Hükümeti’nin gücüne bırakıldığını düşünmek için büyük nedenler olduğu anlaşılıyor” deniyordu. Ayrıca boyarların da Babîlî’ye eski görevlerine dönmek için başvuruda buldukları ifade edilen haberde İpsilanti ve Vladimirescu’nun Bükreş civarındaki

³⁸ *The Times*, 9 Mayıs 1821, s.3 ve *Morning Post*, 9 Mayıs 1821, s.3.

mevzilerini terk ettikleri de bildiriliyordu.³⁹ *Times* ise *Post*'un haberinden beş gün sonra Rus Çarı Alexander'ın, Rum birliklerinin Eflak ve Boğdan'dan çekilmeleri ve Rus tebaası olan Rumların da ülkeye geri dönmeleri için yedi günlük süre tanıdığı ve bu müddetin 16 Nisan'da dolmasına rağmen "emre uyma yönünde hiçbir adım atılmadığı" ve Eflaklıların da affedilmeleri halinde Vladimirescu başta olmak üzere "karışıklık çıkaranları teslim etmeye hazır olduklarını" bildirdikleri aktarılıyordu.⁴⁰ Aslında İngiliz kamuoyu, bu haberden bir ay sonra Eflak ve Boğdan'daki ayaklanmaların çökmek üzere olduğunu beş gün önce *Post* gazetesinden öğrenmişti.

İngiliz gazetelerindeki söz konusu kronolojik karmaşanın yanı sıra gelişmelerle ilgili isyan bölgelerinden gelen istihbaratla özellikle İngiliz basının Kıta haberlerini çoğunlukla takip ettiği Paris gazetelerinden ulaşan malumat arasında da büyük farklar bulunabiliyordu. Bölgeden gelen haberler yaşananları daha isabetle bildirirken Paris gazetelerinden gelen haberler ise daha geç tarihli olmalarına rağmen büyük olasılıkla ideolojik nedenlerle ayaklanmaların başarıya ulaşmasını arzulayan bir yaklaşımın eseri olarak daha olumlu bir tablo çiziyordu.

Örneğin *Post*'un 25 Mayıs tarihli sayısında, bir gün önce Paris'ten gelen malumata dayanarak verilen haberlerde "Eflak önde gelen şeflerinin, İpsilanti lehine ve tabii ki Babiali'nin aleyhine hareket edeceklerini ilan ettiklerini öğreniyoruz" deniyordu. İpsilanti'nin ordusunun 36.000 mevcuda ulaştığı ve bunun yanı sıra, "başta Yunan ulusundan [Greek nation] olmak üzere gönüllülerin her yönden sürekli olarak ona katıldığı ve Akdeniz kıyısındaki tüm eyaletlerde Rum isyancıların [Greek insurgents] sayısının her geçen gün arttığı" belirtiliyordu. Öte yandan yine, Tepedelenli Ali Paşa'nın da "Rum dinini" benimseyerek "İpsilanti'nin emrine girdiği" iddia ediliyordu. Ayrıca İpsilanti'nin, Boğdan ve Eflak boyarlarına "bu eyaletlerde devrim [revolutinizing those provinces] yapma niyetini fiilen reddettiği bir bildiri yayınladığı," fakat girişimlerinin "Yunanistan'ın kurtuluşu" [deliverance of Greece] amacına yönelik olduğu ve "şimdiye kadar bu iki eyalette ikamet eden önemli sayıda Rum'un, ülkelerinin kutsal topraklarını almak için silahlandığını" ifade ettiği aktarılıyordu.

³⁹ *Morning Post*, 18 Mayıs 1821, s.3.

⁴⁰ *The Times*, 23 Mayıs 1821, s.2.

Dolayısıyla “yerli Eflaklılar ve Moldavyalıların” [native Wallachians and Moldovians] onlardan korkacak bir şeyleri olmadığını, sadece “Yunan birliklerinin [Greek troops] Eflak’tan geçmesi gerektiğinden, güzergahları boyunca onlara erzak ve kalacak yer sağlamanın kesinlikle gerekli olduğunu” söyleyerek yerli halkı temin ve teskin etmeye çalıştığı belirtiliyordu.⁴¹

Paris gazetelerinin Rum İsyanı’nın gayet iyi gittiğini iddia eden haberlerine karşın yaklaşık bir ay önce (28 Nisan) ayaklanma merkezi Bükreş’ten gönderilen istihbarat da ise 14 Nisan’da Boğdan Voyvodası Suzzo’nun “Yaş’tan kaçtığı” ve İpsilanti’nin de burayı terk ederek “dağlara çekildiği” bildiriliyordu. Vaadettiği Rus desteğinin gelmeyeceği anlaşılan İpsilanti, “tarafdarlarını Rusya’nın gizli korumasından emin olduğuna ikna etmeye” çalışıyordu. Fakat “aklı başında herkes bunun tersine ikna olmuş durumda” idi. Vladimirescu da Bükreş’i terk ederek buraya yakın Kotrozeng’e gitmişti. İpsilanti’nin birlikleri Bükreş’te büyük karışıklıklar çıkartarak şehri yağmalamaya kalkmışlardı. Vladimirescu da bu olaylar nedeniyle 18 Nisan’da İpsilanti’yi tehdit eden bir mektup yazmıştı.⁴²

Gazetelerin gelişmelerle ilgili iki farklı tablo sunmalarının sebebi, bu gazetelerin sadece ellerine ulaşan haberleri yorumsuz paylaşımlarından dolayı değildi. Özellikle *Morning Post*’un hükümete yakın olması hasebiyle iç politikadaki ideolojik duruşuna yarayacak şekilde haberleri çıkarlarına uygun olarak “seçerek” yayınladığı anlaşılıyordu. Zira liberal-Whig muhalefeti *Morning Chronicle* vasıtasıyla muhafazakâr Tory hükümetini, dış politikada Avrupa’nın en muhafazakâr veya en despot devleti olan Rusya’nın yanlısı olmakla itham ediyor ve Rum İsyanı’nın arkasında Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişleme emellerinin yattığını öne sürüyordu.⁴³ Buna karşın *Post* ise esas

⁴¹ *Morning Post*, 25 Mayıs 1821, s.3.

⁴² *The Times*, 26 Mayıs 1821, s.3.

⁴³ Örneğin “Bir Rum İsyanı [Greek Insurrection] ancak Rus yardımı ile başarılı olabileceğinden, başarılı bir ayaklanmanın etkisi sadece Rum Eyaletlerini [Greek Provinces], Rusya’nın kollarına atmak olacaktır. Ancak [İngiliz] Bakanların tiksindikleri sadece Anayasal Hükümetlerin kurulması için yapılan Ayaklanmalardır ve aşırı büyümüş bir Askeri Despotizmi güçlendirme eğiliminde olduklarında onları teşvik etmek isteyebilirler. Eskiden Türkiye’deki Rus üstünlüğünü biraz kıskanırdık; ama bu yeni bir dönemdir. Bununla birlikte, İmparator Alexander, onun hırslı planlarına karşı çıkmaya

despotun Rumlara baskı uygulayan Babiâli olduğu teziyle Rumların yanında yer alıyordu. Bu ortamda, bizzat *Post* editörünün yorumlarından da anlaşılacağı üzere, Rum İsyanı'nın başarılı bir şekilde ilerlediğini ifade eden dış haberleri seçmesi kuvvetle muhtemeldi. *Post*'un bu minvalde aktardığı bir başka haber de 1 Haziran'daki sayısında yer alan Viyana kaynaklı (17 Mayıs) haberi idi. Buna göre Vladimirescu Eflak'a doğru harekete geçen Vidin Paşası'nı 1 Mayıs'ta Crajowa (Karayova) yakınlarında mağlup etmişti. Ayrıca "bütün Sırbistan [all Servia] Bosna ve Belgrad Paşası'na karşı" ayaklanmış ve "Sırlar, Rum isyancıların davasını desteklediklerini ilan ederek Prens İpsilanti'ye bir heyet" göndermişlerdi.⁴⁴ Görüldüğü üzere *Post*'a göre Rum İsyanı diğer eyaletlere de yayılarak güçlü bir şekilde devam ediyordu.⁴⁵

istekli olsak bile, bunu yapmak için çok geç olduğunu ve Polonya'nın bölünmesini önleyemediğimiz gibi, şimdi de Türkiye'nin yağmalanmasını önleyemeyeceğimizi düşünebilir. Avusturya onu dizginleyebilirdi; ama Avusturya aynı anda İtalya'yı zapt edip Türkiye'yi gözetemez ve bunu hiç kimse kurnaz Rus otokratından daha iyi bilemez." *Morning Chronicle*, 11 Nisan 1821, s.3; ve *Chronicle* ile aynı imtiyaz sahibine ait haftalık yayınlanan Whig gazetesi *Examiner* da meseleyi aynı şekilde değerlendiriyordu: "...Rus elçisinin talimat almadan hareket etmemiş olma ihtimalini güçlendiren şey, Karadeniz'de büyük bir hızla hatırı sayılır güçte bir Rus filosunun teçhiz edilmiş olması ve Türk sınırındaki birliklerin sayısının sürekli artmasıdır. İpsilanti'nin Eflak'ta sancağını Rus desteğiyle yükselttiğini ilk duyduğumuzda tam da bunu bekliyorduk. Alexander'ın, Laybach'tan hemen bir bildiri yayınladığı ve bu bildiri de Rum isyancıları İtalya'dakiler gibi kınadığı doğrudur, ancak Despot, Tanrı'nın huzurunda barıştan başka bir şey düşünmediğini söylerken, dünya el altından hilelerle savaşı kıskırtmanın kutsal politikasını çok iyi anlıyor. Gerçek şu ki, fetih açgözlülüğü, devrimle ilgili bazı içgüdüsel endişelerin önüne geçmiştir; ve majesteleri, Rumlara, savaşı her iki taraf da tükenene kadar uzatmaya yetecek kadar yardım sağlamayı amaçlamaktadır; o zaman, üstün süngü sayısına göre uygulanabilir görünen eyaletlerin ilhakiyle kendini ödüllendirecektir." *The Examiner*, 22 Temmuz 1821, s.9.

⁴⁴ *Morning Post*, 1 Haziran 1821, s.3. Ayrıca İpsilanti, emrindeki kuvvetlerin mevcudu abartılarak olduğundan çok daha kudretli bir pozisyonda gösteriliyordu: "Sadece İpsilanti'nin gerçek gücünün 12.000 düzenli piyade ve 8000 süvari olduğu, bunların dışında 40.000 kadar düzensiz asker, Pandur ve diğerlerinin onu takip ettiği ve [Eflak] hükümetin[in] ona bol miktarda erzak sağladığı belirtilmektedir." *Morning Post*, 20 Haziran 1821, s.3.

⁴⁵ Hatta aynı haberin devamında 12 Mayıs'ta Trieste'den gönderilen malumata dayanılarak "Patras'tan [Balyabadra] gelen 23 Nisan tarihli haberine göre Mora Yarımadası'nın tamamı Türklerin boyunduruğundan kurtulmuştur. Kaleler ve hisarlar ayın 19'unda Yunanlılara ve Maniotes'e [Greeks and Mainotes] teslim oldu ve tüm ülke silahlandı. Eflak'ta komutanlık yapan Prens İpsilanti'nin kardeşi, bir Yunan gemisiyle

Times ise her ne kadar liberal bir tavırla Osmanlı'nın kötü idaresine karşı isyanı haklı bulup isyancıları desteklediğini ifade etse de hadiseye daha soğukkanlı yaklaşarak göreceli olarak nitelikli bir yayıncılık sergiliyordu. Bu doğrultuda *Times*, çoğunlukla bölgeden gelen haberleri aktarmaya dikkat ediyordu. 21 Haziran'daki sayısında 28 Mayıs tarihli Bükreş'ten gelen istihbarata istinaden "Eflak'ın başkentinin asiler tarafından boşaltıldığı ve Türk ordusunun öncü birliklerinin barışçıl bir şekilde şehre girdiği" haberini aldıklarını yazıyordu. Vladimirescu'nun önderliğindeki Pandurlar, Türklerin gelişini haber alınca 27 Mayıs'ta Bükreş'i aceleyle boşaltmışlardı. 28 Mayıs'ta, 200 mevcutlu bir Türk müfrezesi şehre girmiş ve "disiplinlerini en sıkı bir şekilde koruyarak kendilerini onurlandıran itidalli bir tavır" sergilemişlerdi. "Öyle ki, halk tarafından kurtarıcıları olarak görülüyorlar; zira son zamanlarda başlarına gelen tehlikeler ve yağmalardan tehdit altında yaşıyorlardı." Türklerin bölgeye huzur getirdiğini aktaran *Times*, haberin devamında kaçan Vladimirescu grubunun "Türklerle çatışmaya girmeye cesaret edemeyeceklerinin tahmin edildiğini" bildiriyordu. İpsilanti ise Boğdan'da ilerlemekte olan Türk birliklerine engel olamayarak Tergovişte'de kalmıştı. Yaş'ı terk eden Eteryalılar [Hetaristler] ise "haydutlar gibi yağmaladıkları ve harap ettikleri ülkede dolaşıyorlar" idi. İsyanın bastırılmasının an meselesi olduğu bu tarihte artık *Times*, isyancılar için *Greek* adlandırmasını bırakarak bir nevi "yasadışı örgüt mensubu" izlenimi veren *Hetarist* tabirini kullanmaya başlıyordu. Bu noktada yağma ve talana başvuran bu "haydutlar" haber dilinde adeta Rum milletinden dışlanıyorlardı. Buna mukabil Boğdan'da ilerleyen İbrail Paşası Serasker Yusuf Paşa'nın komutasındaki Türk birlikleri ise "Yaş'a doğru farklı yollardan ilerliyor" ve "göründükleri yerde düzen ve huzur geri dönüyor, çünkü sadece Hetaristleri takip ediyorlar, ülke halkını koruyorlar ve her şey için nakit para ödüyorlar" idi.⁴⁶

Post gazetesi ise Türk karşıtı tavrını sürdürmeye devam ediyordu. 26 Haziran'daki sayısında yine Fransız gazetelerinden iktibas ettiği 23 Haziran tarihli haberlere göre, Türklerin Boğdan'da Galacz (Galata)

Mora'ya geldi" deniyordu. 23 Nisan'da Mora'nın tamamının Türklerden alınması bir yana, ayaklanmanın henüz başlamış olduğu düşünülecek olursa *Post* özelinde bu tarz haberler kaynağın yanlış yönlendirmesinden ziyade arzu edilen sonuca yönelik seçilmiş haberler olduğu daha makul görünmektedir.

⁴⁶ *The Times*, 21 Haziran 1821, s.3.

şehrine saldırarak “korkunç taşkınlıklarda” bulduklarını bildiriyordu. Altı bin civarında Rum nüfus bulunan bu şehri alan Türkler, “Rumların yenilgisinden sonra, kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere tüm sakinleri katletmiş ve ardından kasabayı ateşe vermişlerdi.”⁴⁷ *Times*’ın Bükreş kaynaklı haberine ve haber diline kıyasla *Post*’un Fransa kaynaklı yanlı haberleri ve Türk düşmanı üslubu, bu anlatılarda iyiden iyiye açığa çıkıyordu.

Buradan sonra İngiliz basınında isyancıların akıbetiyle ilgili haberler yer alıyordu. *Times*’ın 29 Haziran tarihli sayısında “halen Tergovişte’de bulunan İpsilanti’nin Hacı Ahmet Paşa ile İbraili Yusuf Paşa’nın birleşik kuvvetleri tarafından saldırıya uğramak üzere olduğu” ifade ediliyordu. Alman postasına dayanan bu haberde, Vladimirescu’nun da “İpsilanti’nin bir subayı tarafından tuzağa düşürülerek Eteryaya’ya esir düştüğü ve Tergovişte’deki karargâha götürüldüğü” bildiriliyordu.⁴⁸ Aynı gün yayınlanan *Chronicle* da ise Viyana’dan alınan (16 Haziran) daha ayrıntılı malumat neşrediliyordu. Bir görgü tanığının ifadesine göre, “Tudor Vladimirescu, Pitercht’e varışından kısa bir süre sonra Kaptan Jordali [Eteryaya mensubu] tarafından şaşırtılmış, tutuklanmış ve zincire vurularak, eskort eşliğinde Tergovişte’deki İpsilanti’ye götürülmüştü.” Ayrıca tenkil harekâtı sırasında Türk birlikleri, “silahlı Hetaristleri” çok sert cezalandırmıştı. Yakalanan “siyah üniformalı Hetaristler” idam edilmişlerdi.⁴⁹

Bütün bu haberlere rağmen *Post* gazetesi taraflı yayın çizgisini koruyarak adeta isyanın zorla devam etmesini sağlamaya çalışıyordu. O tarihte Rus toprağı olan Polonya’nın Semlin şehrinden gelen malumata göre, “Sırpların Vidin Paşası’nın Belgrad’a gönderdiği 600 kişilik bir takviye kuvvetine geçit vermeyi reddettiklerini ve hatta yüz kadar Türk’ü öldürdüklerini” bildiriyordu. Eflak’tan gelen isyanın bastırıldığına dair haberlere ise ihtiyatla yaklaşan *Post*, -“...ki bunların doğruluğuna kefil olmaksızın aktarılmaktadır”- Vladimirescu’nun da Türklerin eline düşerek öldürüldüğünü söylüyordu. İpsilanti ise Avusturya toprağı olan Transilvanya’daki Cronstadt’a doğru kaçmıştı.⁵⁰ Eteryaya ile Pandurlar

⁴⁷ *Morning Post*, 26 Haziran 1821, s.3.

⁴⁸ *The Times*, 29 Haziran 1821, s.3.

⁴⁹ *Morning Chronicle*, 29 Haziran 1821, s.3

⁵⁰ *Morning Post*, 30 Haziran 1821, s.2.

arasındaki çatışmayı görmezden gelen gazete son anda bile Rum isyanı'nın bütünlüğünü korumaya çalışıyordu.

Chronicle'ın 6 Temmuz tarihli *Austrian Observer* gazetesine dayanarak aktardığı haberde 2 Haziran itibariyle Memleketeyn'de isyanın sona ermiş olduğu belirtiliyordu. Avusturya sınırında görülen Hetaristlerin ifadelerine göre İpsilanti birliklerini dağıttıktan sonra kaçmıştı. Ancak kaçmadan önce isyanı sürdürmek için "Sırbistan'a gitmeye çalıştığı ama engellendiği" bildiriliyordu.⁵¹ *Chronicle*'ın iki gün sonra yayınlanan sayısında ise bu sefer, İpsilanti'nin akıbetiyle ilgili kesin bilgiler kamuoyuyla paylaşılıyordu.⁵² 24 Temmuz tarihli *Times*'ta da Bükreş'ten alınan 20-21 Haziran tarihli ayrıntılar üzerine *Austrian Observer*'da çıkan, isyan bölgelerinin ahvalini aktaran uzunca bir yazının tercümesi veriliyordu. Eteryá'nın karargâhından Türk valisine hitaben yazılan bir mektupta, isyancıların, "İpsilanti'nin aldatici entrikaları ve baştan çıkarıcı vaatleriyle yoldan çıkarıldıklarını" ifade ederek "itaate geri dönmeye hazır olduklarını" ve "af için yalvardıklarını" beyan ettikleri bildiriliyordu. Silistre Paşası'nın silahları bırakanların affedileceğini ilan ettiğini ve yeni "Hospodar'ın kaymakamının" [Caimacan] eyalette düzeni yeniden tesis etmek üzere işe koyulduğunu ifade ediyordu. Zira "önce Pandur Şefi Theodore'un ayaklanmasıyla, sonra Hetaristlerin ortaya çıkmasıyla ve son olarak da Türk ordusunun ilerlemesiyle" ülke harap olmuştu. "Eskiden çok zengin olan Eflak, halktan ve yerel ilişkilerden habersiz olarak girişilen kötü bir girişimin bu eyalete getirdiği acıları en az 20 yıl" yaşayacaktı. *Austrian Observer*, Eflak'ın bu hale gelmesinin müsebbibi olarak hesapsızca girişilen ayaklanmayı göstermesine karşın "şimdiye kadar Türk ordusunun komutanlarına karşı hiçbir şikâyetle bulunulamaz" diyerek isyanı bastırmak üzere bölgeye giren Türk birliklerinin son derece sorumlu hareket ettiklerini teslim ediyordu. "Zavallı Eflak köylüsü," olayların

⁵¹ *Morning Chronicle*, 20 Temmuz 1821, s.3.

⁵² "Augsburg 16 Temmuz 'Prens İpsilanti, aldığı ciddi yenilgiler sonucunda Avusturya topraklarına ulaştı. Kendisini çok sayıda Rum takip ediyor. Hükümetlerinden bu yönde talimat almış olan yerel yetkililer, bu mültecilere son derece misafirperver bir karşılama yaptılar. Bütün bunların sonucunda Eflak'ta örgütlenmiş olan Rum ordusu tamamen dağılmıştır.' *Journal de Paris.*" *Morning Chronicle*, 26 Temmuz 1821, s.2.

sebeplerinden bîhaber bir vaziyette “Pandur Şefi Theodore’un partizanlarından” en çok zararı gören olmuştu.⁵³

Neticede Vladimirescu, İpsilanti’nin emriyle Eteryalılar tarafından kaçırılıp öldürülmüş ve geri kalan Pandurları da Osmanlı birlikleri etkisiz hale getirerek Eflak ayaklanması bastırılmıştı. İpsilanti ise Avusturya’ya iltica etmek istese de Avrupa’daki statükoyu bozmaya yönelik ayaklanmalara şiddetle karşı olan Avusturya hükümeti tarafından tutuklanıp hapse atılmıştı. Eterya birlikleri de ya Osmanlı ordusunca katledilecek ya da kaçabilenleri Mora’daki ayaklanmaya katılacaklardı. Ayaklanmalar arasındaki görüş ve amaç farkları da böylece açığa çıkınca İngiliz basınında özellikle hükümete yakın muhafazakâr gazete *Morning Post*, son ana kadar “büyük ve birleşik Rum İsyanı” anlatısını sürdürmeye çabalasa da *Times*’ın hadiseler yaşandığı merkezlerden aktardığı haberler “gerçekleri” ortaya koyacak ve *Morning Chronicle* da hem *Post*’un hükümeti savunmak amacıyla takip ettiği Rus yanlısı yayın çizgisini ideolojik bir mücadeleyle kamuoyu önünde ifşa edecek hem de ayaklanmacıları daha dakik terimlerle ifade etmeye çalışarak kavramsal farkındalık yaratmaya çalışacaktı. 1821 yazı itibarıyla İpsilanti’nin “Rum İsyanı” ve Vladimirescu’nun “Eflak(lı) İsyanı” çökünce, elde kalan tek ayaklanma Mora ve Adalar’da devam eden “Yunan İsyanı” olacaktı.

1821 Yunan İsyanı

6 Nisan’da Kalavrita’da ayaklanan Yunanlılar, İpsilanti’nin önderliğinde Boğdan ve Eflak’ta başlayan Osmanlı Avrupası’ndaki bütün Rum/Ortodoksları imparatorluktan koparmayı hedefleyen hareketin bir parçası olarak isyanı, etnik Yunanlıların kadim toprakları Mora’ya (Peloponez) taşıyordu. Fakat aynı zamanda Mora’daki isyancı unsurların yerel amaçları da bulunuyordu.⁵⁴ Rum İsyanı’nın Mora’ya sıçramasıyla ilgili Londra basınında ilk haber, neredeyse iki hafta sonra 14 Nisan tarihli Paris gazetelerine atıfla *Times*’ın 19 Nisan tarihli sayısında

⁵³ *The Times*, 24 Temmuz 1821, s.2.

⁵⁴ Mora’daki ayaklanmacılar hem dini mensubiyetleri hem de İpsilanti’nin hareketiyle irtibatları bakımından Türkçede “Rum” şeklinde tesmiye edilebilseler de bu bölgedeki ayaklanmacılar etnik olarak “Yunan” olup çıkardıkları isyanın ileriki aşamalarında ulusal bir karaktere evrileceğinden ve hatta Mainotlar örneğinde görüleceği gibi, yerli Yunan toplulukların kendi özel isyan gündemleri de bulunduğundan Mora’daki ayaklanma, “Yunan İsyanı” olarak adlandırılmalıdır.

çıkacaktı. Haberde bu ayaklanma, yine büyük Rum İsyanı'nın bir parçası olarak sunuluyor ve muhayyel "Yunanistan"ın kuzeyinde çıkan ayaklanmayla "aynı ruha" sahip olduğu vurgulanıyordu:

"Aynı 14'ünde Paris'ten gelen bir mektupta, İyonya Adaları'ndan çok yeni tarihli raporlar alındığı ve bu raporlara göre Mora ve Yunanistan'ın güney vilayetlerinin [southern provinces of Greece], Türk gücüne karşı kuzeydekilerle aynı ayaklanma ruhunu sergilediğinin tespit edildiği belirtilmektedir. İngiliz hizmetinde askeri taktikler konusunda deneyim kazanmış olan bazı Yunan subayları [Greek officers], büyük gruplar halinde toplanan isyancıların başındadır."⁵⁵

Mora ve Adalardaki vaziyetle ilgili haberler, yaklaşık bir haftalık kesintiden sonra *Times*, *Chronicle* ve *Post*'un 24 Nisan'da yayınlanan sayılarında yer buluyordu. *Times*'ta 7 Nisan tarihli Malta üzerinden Livorno kaynaklı ticari mektuplardan [commercial letters] gelen haberlerde, "Adaların [Archipelago] ayaklanma halinde olduğu, Girit yerlilerinin bu güzel adanın tüm kalelerini ele geçirdikleri ve İdra'nın [Mora yarımadasının doğu kıyısına yakın Çamlıca adası] bir deniz buluşma noktası olarak belirlendiği" söyleniyordu.⁵⁶ Aynı şekilde *Chronicle* ve *Post* da 9 Nisan tarihli Roma'dan gelen istihbarata dayanarak "Adaların ayaklanma halinde olduğu, Kandiye'nin [Girit] Yunanlıların [Greeks] eline geçtiği ve Adalar'daki bütün Yunanlıların İdra [Çamlıca] Adası'na giderek orada bir tür filo oluşturdıkları" belirtiliyordu.⁵⁷ Çamlıca Adası'nın Yunanlı isyancılar için bir deniz üssü haline getirildiği bilgisinin ardından *Times*, Adalar ticaretinin Yunanlıların elinde olduğunu ve yaklaşık 1.500 gemiye sahip olduklarını ifade ederek isyancıların deniz gücünü aktardıktan sonra Çamlıca Adası'nda toplanan Yunanlılar için "muhtemelen eşzamanlı bir darbe ile tüm ana adaları Müslüman zorbaların elinden almanın zor olmayacağı" tahmininde bulunuyordu.⁵⁸ Bu noktada *Times*'ın Türkler için "Müslüman zorbalar" tabirini kullanması meseleyi, dini perspektiften ele almasının devamı niteliğindedir. Ayrıca *Chronicle* aynı gün, Paris'ten gelen 19 Nisan tarihli, ayaklanma haberi İstanbul'a ulaşır ulaşmaz yeniçerilerin, bazı Rus sefaret mensuplarıyla beraber erkek, kadın ve çocuk bütün

⁵⁵ *The Times*, 19 Nisan 1821, s.3.

⁵⁶ *The Times*, 24 Nisan 1821, s.2.

⁵⁷ *Morning Chronicle*, 24 Nisan 1821, s.2 ve *Morning Post*, 24 Nisan 1821, s.2.

⁵⁸ *The Times*, 24 Nisan 1821, s.2.

Rumları [Greeks] kılıçtan geçirdiklerini ve Paris'te bulunan, aileleri ise İstanbul'da olan Rumların ise büyük bir endişe içinde olduklarını ifade eden hususi bir mektubu neşrediyordu.⁵⁹

28 Nisan'da ise *Times*'ın yayınından on gün sonra *Chronicle* ve *Post*, Paris gazetesi *Constitutionnel*'de yayınlanan haberi aracılığıyla Mora'da başlayan isyan ve katledilen Türklerin haberini veriyordu.⁶⁰ Aynı gün bir başka başlıkta bir önceki gece *Courier Francais*'den alınan mektupta ise, "Mani, Mora'dan (Mainotes'in ülkesi) gelen haberde, Mora'nın en seçkin aileleri korunmak için bizim bölgemize (silahlı Mainotların bölgesi) geldiler. Spartalıların torunları olan bu cesur ulus silahına sarıldı. Korint Kıstağı'nın [Isthmus of Corinth] ötesindeki Sulyotlara [Suliototes] katılmaya hazır" deniliyordu.⁶¹ 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 1770'te Rus Donanması Amiralisi Alexey Orlov'un Mora'nın güney ucundaki Mani yarımadasında başlattığı isyanla ortaya çıkan Mani sorunu, savaşın ardından bölgenin yerlisi Mainotlara, Kaptan-ı Derya'ya bağlı olarak özerk bir Mani Beyliği'nin kurulmasıyla bölgede istikrar sağlanmıştı. 1821'de Mani Beyi, Mora İsyanı'nda önemli rol oynayacak Mainotların lideri Petrobey Mavromichalis idi. Yaklaşık elli yıldır devam eden bu özerklik neticesinde savaşçı bir Yunan topluluğu olan Mainotların beyliği, Yunan haydutları (kleftler) için bir sığınak olmuştur. Bu bağlamda söz konusu haberde, 1821'de Mora'nın kuzeyinde yer alan Kalavrita'da başlayan isyanın ardından bölgedeki Yunanlıların, Osmanlıların isyana müdahalesinden korunmak üzere Mani

⁵⁹ *Morning Chronicle*, 24 Nisan 1821, s.2

⁶⁰ *Morning Chronicle*, 28 Nisan 1821, s.2 ve *Morning Post*, 28 Nisan 1821, s.2.

⁶¹ *The Times*, 28 Nisan 1821, s.3; *Morning Chronicle*, 28 Nisan 1821, s.3 ve *Morning Post*, 28 Nisan 1821, s.3. Eflak ve Boğdan'daki ayaklanmaları aktarırken yerel unsurları adlandırma mevzusunda oldukça genel tabirler kullanan İngiliz gazeteleri, antik Yunan topraklarına karşı kavramsal ve terimsel açıdan daha net tabirler kullandıkları hemen göze çarpmaktadır. Bunun nedeni ise, malumat noktasında İngiliz kültürü ve zihin dünyasının, antik Yunan'a olan ilgisinin daha yüksek olması olmalıdır. Bu konudaki bir başka örnek de 2 Temmuz tarihli *Post* gazetesinde yer almaktadır. Gazete, Adalar'daki isyan haberlerini aktarırken Yunan deniz gücünün dört filoya ayrılmış 350 gemiden oluştuğu ve bu filolardan ilkinin "Pelopennesos kıyılarında," ikincisinin "Çannakkale Boğazı'nın [Dardanelles] girişindeki Tenodos Adası [Bozcaada] yakınlarında (3000 yıl önce Truva'yı kuşatmaya hazırlanan Yunanlıların toplandığı yer)" olduğunu belirtirken Yunan filosunun Bozcaada yakınlarındaki toplanma yerini İngiliz zihninde canlandırmak için yine antik Yunan tarihindeki meşhur Truva Savaşı'na gönderme yapıyordu. *Morning Post*, 2 Temmuz 1821, s.3.

yarımadasına gittikleri ifade edilirken isyan çerçevesinde ilk defa Mainotlardan bahsedilmiş oluyordu.

4 Mayıs'ta ise *Times*'ın Trieste ve Livorno'dan gelen ticari mektuplardan elde ettiği Mora'daki durumla ilgili daha ayrıntılı malumat aktarılıyordu. Bu haberde, Mora'daki isyanın aslında planlanandan erken başlatıldığıнын yanı sıra gelişmeler hakkında önemli bilgiler veriliyordu. Bilhassa Memleketeyn ve Mora'yı "Yunanistan'ın kuzey ve güney eyaletleri" olarak telakki eden *Times* editörünün, büyük Yunanistan vurgusu devam ederken iki ayaklanma arasında "mükemmel bir mutabakat" bulunuyordu:

"Çarşamba (2 Mayıs) günü Patras'tan [Balyabadra], Mora'daki Türkler ve Yunanlılar [Turks and Greeks] arasındaki mücadeleye ilişkin bazı ilginç bilgiler geldi. Ayrıntıları doğrudan o yerden gelen mektuplardan ve hem Trieste hem de Livorno'dan gelen ticari mektuplardaki pasajlardan topluyoruz. Yunanistan'ın [Greece] kuzey ve güney eyaletleri arasında mükemmel bir mutabakat olduğu ve kuzeydeki liderler tarafından Mora'da Türklere karşı genel bir ayaklanma için bir gün belirleneceği anlaşılıyor. Bu önemli görevle görevlendirilen iki elçi geçen ayın başında Patras'a ulaşmış ve Yunanlıların liderleri kendilerine iletilen talimatlar sonucunda Türklere ayın 5'inde ya da 6'sında saldırmaya karar vermişlerdi. Ne var ki, gizlilik içinde hareket eden bazı kişilerin ihanetiyle, niyetleri Türkler tarafından öğrenilmiş ve tüm halkın isyancı ruhunun direnişine karşı güçleri yetersiz kalan Türkler, kaleye çekilerek orada kendilerini tahkim etmişlerdir. Şehrin görünürdeki sükunetinden güven kazanarak, kısa bir süre sonra siperlerinden çıkmaya cesaret ettiler ve Türk iktidarını yıkma planlarında göze çarpan bir rol oynadıklarından şüphelenilen sakinlerin evlerine karşı bazı saldırı eylemlerinde bulundular. Bunlar arasında, ateşe verilen ve tahrip edilen psikoposun sarayı da vardı. Bu hakaretler Yunanlıları öfkelenirdi: kalabalık bir şekilde toplandılar ve Türklerin üzerine umutsuzca saldırarak onları önemli kayıplarla kaleye geri püskürttüler. Raporlar geldiğinde şehir bu durumdaydı. Türk garnizonu kaleden şehri topa tutuyordu; Yunanlıların elinde top olmadığı için, Türklere takviye kuvvetler gelmeden önce herhangi bir etki yaratmaları mümkün değildi."⁶²

⁶² *The Times*, 4 Mayıs 1821, s.2.

Aynı gün *Chronicle* ise, Mora'da isyanın patlamasıyla "Mora Paşası'nın [Mora Valisi Hurşid Paşa] Ali Paşa'ya karşı yürüyüşünü" durdurmak zorunda kaldığını bildirdikten sonra İyonya Adaları sakinlerinin de Yunan İsyanı'na sempati duyduklarından şüphe duyulmadığını ifade ediyordu. Ayrıca "Yedi Adalar'daki İngiliz otoritesine herhangi bir düşmanca saldırı yapılacağını" düşünmüyordu. Her zaman olduğu gibi yine bütün bu yaşananlarda Rusların parmağı olduğu iddiasını tekrarlıyordu. Editöre göre aksini düşünen "saf bir mümindir" ve "zaman, bu konudaki görüşlerinin ne muğlak ne de yanıltıcı olduğunu gösterecekti."⁶³

Times'ın 5 Mayıs tarihli sayısında 4 Mayıs'ta yapılan Avam Kamarası görüşmelerinin zabitleri yayınlanıyordu. "Avrupa'nın Durumu" (*State of Europe*) başlıklı görüşmede söz alan Napolyon Savaşlarında generallik yapmış bir asker ve o tarihte Whig milletvekili olan General Sir Robert Wilson (1777-1849), Avrupa'yı sarsan devrimleri değerlendirirken konuşmasında Rum meselesine de değiniyordu. Avusturya ve Rusya bağlamında meseleye temas eden Wilson, "Avusturya'ya 800 millik bir sınır oluşturan Yunanistan'da [Greece] meydana gelen olayları da unutmamız mümkün mü?" diyerek *Times* editörünün kullanımıyla paralel bir şekilde bütün Rumların yaşadığı coğrafyayı "Yunanistan" olarak adlandırıyordu. Dolayısıyla o da Mora'da ulusal bir ayaklanmaya dönüşecek olan söz konusu ayaklanmayı İpsilanti'nin, Rum İsyanı vizyonunun güneydeki ayağı olarak görüyordu. Konuşmasının devamında bir "Avrupa halkı"ndan da bahsediyordu. Bu Avrupa halkıyla İngiliz halkı "tek bir dava ve ortak kaygılar ile ortak sempatiler altında birleşmişti." Bu dava, bir "özgürlük mücadelesi" idi. Liberal ideolojinin tipik özgürlükçü söylemiyle Avrupa'daki durumu ele alan Wilson, bu nokta-i nazardan hareketle Rum meselesiyle ilgili "Şayet Rumlar [Greeks] özgürlüklerine kavuşurlarsa ve gerçekten bu özgürlüğe layık olurlarsa, başarılarına sevinmekten başka çare olmadığını belirtmek istiyorum" diyordu. Ancak tıpkı Whig partisinin sesi *Chronicle* editörü gibi o da Avrupa'daki bu özgürlük mücadelesinin Rum ayağının üzerine bir şerh düşüyordu: Rus tehlikesi. Wilson'a göre Rum İsyanı, bir cihetten liberal bir mücadeleyken diğer bir cihetten, yani Akdeniz'deki İngiliz çıkarları açısından tehlikeli sonuçları olabilecek bir teşebbüstü: "Ancak

⁶³ *Morning Chronicle*, 4 Mayıs 1821, s.2.

bu değişimde [Rum İsyanı'nda], çeşitli düşüncelerden ve özellikle de dini duygulardan kaynaklanan ve Rusya'ya Akdeniz'de üstünlük sağlayacak bir şey var ve Majestelerinin bakanları böyle bir sonuca hazırlıklı olmalı." Böylece konuşmasının sonunda İngiliz ordusunun Avrupa'daki bu ortak dava için kullanılmasını dahi salık verecek olan Wilson, liberal mücadelenin karşıtı olarak gördüğü Rusya'nın parmağı olan bu girişim karşısında İngiltere'nin dikkatli olması gerektiğini ileri sürüyordu. Bu bağlamda, Londra basınında var olan çelişkili ideolojik tutumlar Avam Kamarası'nda da seslendiriliyordu.⁶⁴

8 Mayıs'taki *Times*'ta Mora'daki isyanın neden 6 Nisan'da başladığıyla ilgili 7 Nisan tarihli Ragusa'dan gelen haber paylaşılıyordu. Buna göre isyan hazırlığı "bir Avrupalının ajanları tarafından Türklere ifşa edilmişti."⁶⁵ Ragusa'dan gelen istihbaratta bir Avrupalı diye bahsedilen kişi İstanbul'daki İngiliz büyükelçisiydi.⁶⁶ Mora isyanı, İpsilanti'nin bölgeye gönderdiği kardeşi Dimitri İpsilanti'nin liderliğinde olarak bütün Mora'da 22 Nisan'daki Paskalya gününde başlayacaktı. Babiâli'nin İngiliz büyükelçisinin bilgilendirmesiyle bölgeye Divan-ı Hümayun tercümanı Nikola Moruzi'yi göndermesi ayaklanmanın erkene

⁶⁴ "Avusturya'ya 800 millik bir sınır oluşturan Yunanistan'da [Greece] meydana gelen olayları da unutmamız mümkün mü? Bu sınır Avusturya'nın 80.000 askerinden daha azını gerektirmiyordu. Böylece 180.000 asker komşu ülkeleri izlemekle meşguldü ve Avusturya egemenliğinin koşullarını bilen herkes, Avusturya'nın toplamda 300.000 kişilik bir orduya ihtiyaç duyduğunu kabul ederdi. Bu durumda Avusturya'nın zafer kazanması, Avrupa halkının da umutsuzluğa kapılması için hiçbir neden yoktu. Avrupa halkından bahsediyorum çünkü biz onlarla birlikteyiz. Bu tek bir dava ve ortak kaygılar ile ortak sempatiler altında birleştik. Özgürlük mücadelesinde yer almak için can atan inanılmaz kalabalıklara sahibiz. Kendimizi doğanın zapt edilemez kıldığı bir konumda görüyoruz ve bağımsızlık davasında başkalarına yardım etmek için gayretliyiz. Örneğin İspanya, eski Romalıların diliyle ülkelerinin tehlikede olduğunu söyleseydi, bu ülkede kendi davaları uğruna acı çekmeye ve insanlığın özgürlükleri için kurban olmaya hazır binlerce kişi bulurdu. Rumlarla ilgili olarak, eğer özgürlüklerine kavuşurlarsa ve gerçekten özgürlüğe layık olurlarsa, başarılarına sevinmekten başka çare olmadığını belirtmek istiyorum. Ancak bu değişimde, çeşitli düşüncelerden ve özellikle de dini duygulardan kaynaklanan ve Rusya'ya Akdeniz'de üstünlük sağlayacak bir şey var ve Majestelerinin bakanları böyle bir sonuca hazırlıklı olmalı. Askerlerimizin İngiltere'den Avrupa'ya gönderilmeli, ki İngiltere kendi yasalarına göre müdahalede bulunabilin ve İngiliz askerleri Avrupa'nın özgürlüğü için savaşacaklarını kanıtlayabilsinler." *The Times*, 5 Mayıs 1821, s.2.

⁶⁵ *The Times*, 8 Mayıs 1821, s.3.

⁶⁶ BOA, C.DAH. no:1451, aktaran Örenç, a.g.e., s.35 dn.61.

çekilmesine neden olmuştu.⁶⁷ Aynı haberde, yine “Yunanistan’ın bu kısmının isyanı” ifadesi geçiyor, Mainotların da isyana katıldıkları bildiriliyor ve Mainot ordusunun antik dönemde Sparta olarak adlandırılan Mistra’yı kuşatırken diğer kısmının ise Mora’nın merkezi Tripoliçe’ye doğru ilerlediği söyleniyordu.⁶⁸

9 Mayıs’ta *Post* editörü, Rus ordusunun İspanya ve İtalya’daki devrimleri bastırmak üzere harekete geçmeyeceğiyle alakalı İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Castlereagh’ın açıklaması üzerine yaptığı yorumda *Chronicle*’a saldırarak hem Çar’ı savunmaya hem de polemige devam ediyordu. Bu açıklamayı son derece tatmin edici bulan editör, “böylece, iftiranın izin verdiği ölçüde, İspanya’nın işgali, İtalya’nın Avusturya ve Rusya arasında paylaşılması ya da (bunun gerçekleşmemesi halinde) Avusturya’nın İtalya’ya sahip olacağı, Rusya’nın ise İngiltere’den İyonya’yı, Türklerden ve Yunanlılardan Mora’yı koparacağı yönündeki tüm yaygaracı tahminler sona erdi!” diyordu. Rusya’nın, sadece Avusturya’nın talebine iyi niyetle karşılık verdiğini ve bu hareketi dahi “sınırlı sayıda birlikle” icra etmeyi düşündüğünü ve artık buna gerek kalmayınca söz konusu harekâttan vazgeçtiğini ifade ediyordu. Sözlerini alaycı bir üslupla “İngiltere’yi yorucu bir savaştan ve Kıta’yı ticaret karşıtı bir baskıdan kurtarmak için bir araya gelenlerin muhbirleri, şimdi başka yanlış suçlama konuları aramak için ustalıklarını kullanmalıdır” diyerek bitiriyordu.⁶⁹

Chronicle’dan *Post* editörüne cevap, hemen ertesi gün gelecekti. *Chronicle* editörü Laybach’tan gelen Rusya’nın askeri müdahalesiyle ilgili resmi bildiriye şüpheyle yaklaşıyordu. Uzun değerlendirmesinde editör, Rusya’nın liberal ayaklanmalara müdahaleden bu kadar istekliken vazgeçmeyi neden kabul ettiğini sorguluyordu. İngiliz hükümetinin Parlamento’daki tartışmaların seyrine bakarak daha fazla bu girişime ses çıkarmadan duramayacağını hissettiğini ve bu örnekle Parlamento tartışmalarının ne kadar önemli

⁶⁷ Örenç, *a.g.e.*, s.35.

⁶⁸ *The Times*, 8 Mayıs 1821, s.3. Zira İngiliz burjuva kamuoyunun zihninde, Mistra değil, antik Yunan’ın meşhur şehri Sparta bulunuyordu.

⁶⁹ *Morning Post*, 9 Mayıs 1821, s.3.

olduğunun bir kez daha ortaya çıktığını belirtiyordu.⁷⁰ Ardından Rum meselesi hakkında önkilerden daha açık bir şekilde görüşlerini ifade ediyordu. Rumların bağımsızlığına asla karşı değildi. Karşı olduğu, Rusya'nın bu durumu kullanarak Avrupa Türkiyesi'ni ilhak etme gayesiydi:

“...Rumlar [Greeks] bağımsızlıklarını elde etmek için yoğun çaba sarf ediyorlar. Sadece Türk Hükümetine akredite oldukları için tüm konsoloslar Patras'ı [Balyabadra] terk etmek zorunda kalmışlardır. Bütün anlatılanlara göre, Rus ajanları her yerde Rumların zihnini bu ülkeye karşı düşmanlıkla doldurmaya çalışmakta, bizi Türkleri desteklemeye ve onların özgür olmalarını engellemeye kararlıymışız gibi göstermeye çalışmaktadırlar. Avrupa Türkiye'sinin kısmen ya da tamamen Rusya'ya ilhak edilmemesi Avrupa'nın özgürlüğü açısından önemlidir, ancak insanlık bir halkın sonsuza kadar aşağılayıcı bir kölelik durumuna mahkum edilmesi fikrine isyan etse de ne politika ne de genel çıkarlar böyle bir fedakârlığı gerektirmez. Biz Yunanistan'ın bağımsızlığına değil, Rusya'nın güçlenmesine düşmanız ve eğer İmparator Alexander'ın bu konudaki niyetinin dürüstlüğüne dair güçlü bir kaniya sahip olan Lord Londonderry [Lord Castlereagh], Avrupa'yı bu tehlikeye karşı korumayı üstlenirse, Türk gücünün devrilmesi konusunda

⁷⁰ “Özgürlüğe [liberty] ve iyi yönetime saygısı olan herkesi böylesine memnun eden Rus Ordusu ile ilgili resmi bildiri, aynı zamanda bir dereceye kadar şaşkınlığa da neden oldu. İnsanlar, Rusya İmparatoru'nun İspanya'daki yeni düzenle ilgili olarak kullandığı dilden, bu düzeni tanımayı reddetmesinden ve kesin düşmanlık ilanından sonra, o kadar kötülediği ve tehdit ettiği şeyin varlığıyla neden bir anda uzlaşmış görüldüğünü merak ediyor. Laybach ve Viyana'dan gelen, İspanya'yı nelerin beklediğine dair yarı resmi bildiriler ve bazı hükümet gazetelerinde yer alan aynı ruha sahip pasajlar, doğal olarak, insanların yukarıdaki bildirilerin kendilerinde oluşturduğu fikirleri doğruladı. İmparator Alexander'ın İspanya'yı işgal etmeyi gerçekten düşündüğüne ve bu niyetinden isteyerek vazgeçmediğine dair çok az şüphe olduğuna inanıyoruz. Duyduğumuza göre, Bakanların çok hoşuna giden bir durumu memnuniyetle ifade ediyoruz: Rusya ve Avusturya İmparatorları ile Prusya Kralı tarafından dile getirilen tiksindirici ilkeler konusunda Parlamento'da her iki tarafın bağımsız kesiminin duygularının ifade edilmesinden sonra, Müttefiklerin planlarına karşı gelemeğe daha fazla gecikemeyeceklerini hissettiler. Eğer durum böyleyse, bu, Bakanlar zaman zaman ne kadar ucuza mal ederlerse etsinler, Parlamento'da bu tür konuların tartışılmasının ne kadar büyük bir avantaj sağladığının bir başka kanıtıdır. Bu ülkenin Hükümeti bu olayda Fransa tarafından desteklenmiştir; çünkü Ultra Kralcı partinin Rus birliklerinin bu ülkeye girmesine isteyerek razı olacağına şüphe olmasa da, anladığımız kadarıyla Fransız Hükümeti, halkın bu girişimi denemeyi güvenli kılabilecek kadar acınacak derecede alçalmadığına tamamen ikna olmuş durumda.” *Morning Chronicle*, 10 Mayıs 1821, s.3.

uzlaşmaya varmayı çok kolay bulacaktır. Tanrı korusun ki, Avrupa'nın en güzel bölgesini neredeyse bir çöl haline getiren böylesine korkunç bir kötü yönetimden muzdarip bir halkın bağımsızlığını elde etmesini engellemeye yönelik herhangi bir girişimi asla tavsiye etmemeliyiz.”⁷¹

Böylece *Chronicle* editörü en nihayetinde, meseleye ve Osmanlı idaresine bakışını açıkça ortaya koyarak ideolojik bakımdan çelişkili tavrının sebebinin izah ediyordu. Onun için “Avrupa özgürlüğü” [*European liberty*], ideolojik bir amaç olarak her şeyin üstündeydi ve her ne kadar Osmanlı idaresi korkunç derecede kötü olsa da Rusya'nın bu amaca karşı teşkil ettiği tehdit karşısında daha kabul edilebilir bir mahiyetteydi.

Editörün Rumların bağımsızlığına düştüğü şerh, 16 Mayıs'taki *Chronicle* sayısında da tekrar ediliyordu. İsyanla ilgili kısa ama genel bir değerlendirme yapan editör, Osmanlı Rumlarının [Greeks] Osmanlı Devleti'nin hemen hemen her eyaletinde sorunlar ve ayaklanmalarla boğuştuğu bu tarihi “moment”te, başkenti İstanbul olan eski devletlerini yeniden kurmaları için “uygun bir zaman” olduğunu dile getiriyordu. Üstelik, ona göre şayet bu hedefe Rusya'nın eline düşmeden ulaşırsa her liberal bundan mutlu olmalıydı.⁷² Dolayısıyla şayet isyanın Rus bağlantısı kopar ve despotik bir idare altında ezilen mazlum bir ulusun isyanına, yani “Rum İsyanı”ndan “Yunan İsyanı”na dönüşürse, böyle bir davayı desteklememek için hiçbir sebep kalmayacaktı.

Mora ve Adalar'daki Yunan İsyanı tüm hızıyla devam ederken *Times* editörü, özellikle Yunanlıların denizdeki üstünlüğünün altını çizerek bu

⁷¹ A.g.e.

⁷² “...Tuna'yı geçen Prens İpsilanti'ye karşı koymak için Babiâli tarafından büyük hazırlıklar yapılıyor, ancak Türkler isyancıları karşılayabilecek bir ordu kurulana kadar harekete geçemeyeceklerdir. Bütün uzak eyaletleri ya açık bir isyan ya da gizli bir hoşnutsuzluk halinde olduğu için bunu başarmak kolay olmayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu daha önce hiçbir dönemde bu kadar güçsüz ve dikkati dağınık olmamıştı. Eğer Rumlar uzun süren köleliklerinin aşağılayıcı sonuçları yüzünden enerjileri tükenmemiş olsaydı, bağımsız bir krallığın başkentini İstanbul'da kurmaları için uygun bir zaman olurdu ve kısa sürede eski güçlerine kavuşurlardı. Tüm Rum nüfusuyla birlikte Avrupa topraklarının Rusya'nın eline geçmemesi koşuluyla, Türkiye'nin korkunç gücünün yıkıldığını görmek her liberal kalbi sevindirmelidir.” *Morning Chronicle*, 16 Mayıs 1821, s.3.

isyanın başarıya ulaşma ihtimalinin yüksek olduğu yorumunu yapıyordu. Ancak editörün başarıdan kastı bu sefer “Rum İsyanı” anlatısında olduğu gibi Avrupa Türkiye’si’ni kapsayan “bütün Yunanistan”ın bağımsızlığı değildi. Artık hedef küçülmüş ve “Yunan İsyanı”na dönüşmüştü. Buna uygun olarak da Adalar Denizi’ndeki adaların [Archipelago] “özgürlüğüne kavuşturulması [liberation] yakında gerçekleşmesi muhtemel bir olay” idi ve bu bir kez gerçekleştiğinde, “bütün Yunan kıtasının [whole Greek continent] hızla özgürlüğüne kavuşmasını çok güçlü bir şekilde destekleyecekti” şeklindeki değerlendirmesinde “bütün Yunan kıtası” olarak Yunan etnisitesinin anavatanı olan Mora Yarımadası’nı kastediyordu. Yorumun devamında, denizdeki Yunan galibiyetlerinden sonra İstanbul’daki “Rumlara” yönelik eylemlerden bahsederken ilk defa olarak *Greek Christians* tabirini kullanması da ulusal karakterli Mora ayaklanması bağlamında, Rum ile Yunan terimlerini ayırt etme ihtiyacı hissetmesinden kaynaklanıyordu.⁷³

Mora’daki isyanla ilgili haberler yayınlanmaya devam ederken⁷⁴ büyük bir kaos ortamı yaşanan İstanbul’daki vaziyet hakkında ise, Londra gazetelerinde hemen hemen her gün Rumlara karşı işlenen katliamların ve hatta büyükelçilere kadar varan şiddet eylemlerinin haberleri veriliyordu. Bu haberlerin yarattığı etkiyle *Chronicle* ve *Times*’in dili de iyiden iyiye Türk aleyhtarlığında *Post*’un üslubuna

⁷³ *The Times*, 23 Temmuz 1821, s.3. Buna benzer keskin bir kullanım ihtiyacına da İpsilanti’nin kaçmasıyla alakalı olarak diğer Rum kavimlerinden Yunanlıları ayırmak için *Times*’ın 4 Ağustos’taki sayısında şahit olunmaktadır: “İpsilanti kuvvetlerinden bir kısmının utanç verici bir şekilde kaçmasının Yunanlılara [Greeks] bağlanmaması gerektiği anlaşılıyor. Kaçanlar Arnautlar [Arnauts] ve Eflaklılardı [Walachians]: Hattın merkezini oluşturan Yunanlılar yerlerinde durdular ve cesurca öldüler.” *The Times*, 4 Ağustos 1821, s.2. Görüldüğü gibi Rum İsyanı bastırılınca *Greek* tabiri, “Rum” değil, “Yunan” kastiyle kullanılmaya başlanmıştı.

⁷⁴ “Rum isyanıyla ilgili anlatılanlar son derece önemlidir; Trieste’den gelen raporlara göre Mora’nın neredeyse tamamı Türk boyunduruğundan kurtarılmıştır; hatta Yunan şefinin kardeşi Dimitri İpsilanti’nin, [Tepedelenli] Ali Paşa’nın kalesini uzun süredir kuşatan Türk ordusunu bozguna uğrattığı ve dağıttığı bildirilmiştir. Sırların da aynı şekilde isyan bayrağını kaldırdıkları eklenmiştir ve genel olarak, bu ifadeler doğru olduğu takdirde, Rumların Osmanlı Babî’î’sinin zalim egemenliğini atmayı başarması hiç de ihtimal dışı değildir.” *Morning Post*, 1 Haziran 1821, s.3. *Post*, isyanın başarıya ulaşması konusundaki aceleci tavrını sürdürerek Rum İsyanı’nın bütün “Rum” eyaletlerinde son sürat ilerlediğini ve özellikle Mora’nın “Türk boyunduruğundan” kurtarıldığını ifade ederek Rum İsyanı anlatısını devam ettirmekteydi.

benzer bir tona evrilmekteydi.⁷⁵ Fakat aynı zamanda *Chronicle*, İstanbul kamuoyunun öfkesine neden olan haberleri, kısa da olsa aktararak daha dengeli bir yayıncılık yapmaya çalışıyordu.⁷⁶ *Post* gazetesi ise, Rum Patriği Gregorius'un idamıyla ilgili detayları yayınlanmaya devam ederek Mora'daki Yunan İsyanı'nın "haklı bir dava" olarak kamuoyunda yankı uyandırmasını sağlamayı amaçlıyordu.⁷⁷

⁷⁵ "Konstantinopolis'ten gelen mektuplar, bu başkentteki durumun içler acısı bir tablosunu sunmaya devam ediyor. Mora ve Arşipel adalarının isyanı, Türklerin fanatizmini ve öfkelerini doruğa çıkardı; kana susamış bu halk, savunmasız Hıristiyanlara karşı kendilerini en büyük aşırılıklara bıraktı. Babiâli, İslamın tarihçesinin çağlar boyunca bir örneğini sunmadığı amansız bir zalim kalabalıklar gibi hareket etmektedir. Rum patriği ve diğer piskoposlar Büyük Senyörün emriyle tutuklandıkları anda, tapınaklarda toplanan Rumlar dehşete kapılarak komşu din adamlarının evlerine sığındılar; ancak öfkeli halk tarafından takip edilip katliama uğradılar." *Morning Chronicle*, 1 Haziran 1821, s.3; "26 Mayıs tarihli Brüksel gazeteleri, son zamanlarda Konstantinopolis'te işlenen korkunç aşırılıkların başka örneklerini de sunmaktadır. Türklerin vahşi öfkesinden ne yaş ne de cinsiyet muafı. Yabancı elçilere bile saygı gösterilmiyordu. İkamet ettikleri Pera'nın tamamının yakıldığı ve İngiliz büyükelçisi Lord Strangford'un hanımının komşu bir eve kaçarken başından yaralandığı söyleniyor, ancak bu iddianın en azından asılsız çıkacağını umuyoruz." *Morning Post*, 1 Haziran 1821, s.3; Haberlere göre Rus elçisi de şiddet ortamından nasibini almıştı: "6.000 yeniçeri Boğdan'a giderken bu barbarlar Boğaz'dan geçerken Türklere ve Rumlara ait evleri darmadağın ettiler. İspanya Büyükelçiliği'nin sarayını yağmaladılar ve iki İspanyol hayatını kaybetti. Rus Büyükelçiliği Müsteşarı M. Souton, konağını ancak pencerelerden bir avuç altın atarak kurtarabildi. Elçilik rezidansı üzerinde dalgalanan Rus bayrağı kurşunlarla delik deşik edilmiştir." *Morning Chronicle*, 4 Haziran 1821, s.2; Bu olaylar nedeniyle Strangford da dahil olmak üzere İstanbul'daki yabancı elçiler yazlık ikamethanelerinin bulunduğu Büyükdere'ye taşınmışlardı: "Konstantinopolis'teki yabancı elçiler, artık ikametgâhlarının güvende olmadığını düşünerek, gemilere binip Boğaz'da bir köy olan Büyükdere'ye çekildiler." *Morning Post*, 6 Haziran 1821, s.3; "Ayrıca 1 Haziran tarihli Hamburg gazetelerinde İstanbul'da Hıristiyanlara yönelik katliamlar devam ediyor. Binlerce Hıristiyan bu olaylarda kurban gitti. 10-12 Türk, bir kişinin başına üşüşüp hakaretler ederek dövüyorlar ve "nie bolze!" (korkma!) diye bağıryorlar. İstanbul sokaklarında "nie bolze" lafı, Rumların yaşadığı yerlerde dehşet verici bir katliam parolası haline geldi." *Morning Post*, 7 Haziran 1821, s.3.

⁷⁶ "[13 Mayıs] Birkaç gün önce buraya, Boğdan'da Rumlar tarafından burunları, kulakları ve iki elleri kesilmiş 14 Türk geldi. Bu manzaranın halk üzerinde nasıl bir etki bıraktığı tahmin edilebilir." *Morning Chronicle*, 4 Haziran 1821, s.2.

⁷⁷ "İstanbul'da Patriğin hunharca öldürülmesinin Rumlar arasında yarattığı dehşet anlatılamaz. Görünüşe göre, boğazlandıktan sonra, bir grup rezil sefilin ipi kesmesi ve ayaklarından bağlı cesedi tophaneye sürüklemesi ve celladın onu Boğaz'a atması

Aynı zamanda Mora'daki isyanın liderlerinden Patras Başpsikoposu Germanicus'un Yunanlılara hitaben yaptığı konuşma *Post* ve *Times* tarafından ilgiyle karşılanıyordu. Germanicus'un "Yunanlılara ayağa kalkmaları ve Yunanistan'ı şu anda altında inlediği korkunç baskıdan kurtarmaları çağrısında bulunduğu" ve Türklere karşı silahlanarak, "köleyi ve kölenin oğlunu kovmalarını, kâfir boyunduruğuna daha fazla boyun eğerek 'kilisenin ve ülkenin utancını' görmektense, ellerinde kılıçla ölmelerini öğütlemek amacıyla kaleme aldığı," sonuç olarak da "Haçın Askerleri! Savunmaya çağrıldığınız şey Cennet'in davasının ta kendisidir. Tanrı'nın, Oğul'un ve Kutsal Ruh'un adıyla kutsanın ve tüm günahlarınızdan arının," diyerek bitirdiği hutbesi, "muhafazakâr" *Morning Post* editörünün dini karakterli Rum İsyanı anlatısı için son derece kullanışlıydı. *Times* da bu hitabı, "olağanüstü bir belge" olarak değerlendirilirken, isyana daha serinkanlı yaklaşan *Chronicle*'ın "liberal" editörü ise bu ateşli hutbeye sayfalarında yer vermiyordu. *Post* editörü bu hitaptan, bir Yunanlı kadar etkilenmiş gibi görünüyordu. Her ne kadar "vatanseverlik duygusu kadar fanatizmiyle" öne çıkar görse de "yine de muhatap olduğu insanların zihinleri üzerinde önemli bir etki yaratmayı hedeflediğini düşünüyoruz," diyor ve "gerçekten de, Avrupa'da liberal eğitim almış her insanın en kadim ve en sıcak hayranlık duygularını yönelttiği, en saf vatanseverlik ve erdem derslerimizi aldığımız bu topraklarda ortaya çıkan böyle bir mücadeleden kim en derinden etkilenmez ve ona yakınlık duymaz?" diye soruyordu.⁷⁸ *Times* editörü de meslektaşları gibi "bu ruhani hitabın tonunun, vatanseverlerden ziyade şehitlerin çoğalması için tasarlanmış gibi görüldüğü doğrudur" diyerek Başpsikoposun üslubunu, bir nebze yadırgasa da Türklerin, Patriğin idamıyla gösterdikleri dini fanatizme misliyle cevap vermesini mantıklı buluyordu. Fakat *Post* editöründen farklı olarak, modern ve liberal görüşün, kökleri antik Yunan felsefesine dayanan aydınlanmış çizgisinde metni tevil ediyor ve Yunan davasının dini olmaktan çok ulusal bir karaktere sahip olması gerektiğini ima ediyordu. Din, ancak pratikte fayda sağladığı sürece bir motivasyon unsuru olarak kullanılabilirdi. Yine de her koşulda, modern Yunanlıların "bozulmuş doğasına" rağmen, Türk

emredildi. Evrensel olarak saygı duyulan din adamı yaklaşık 80 yaşındaydı." *Morning Post*, 11 Haziran 1821, s.3.

⁷⁸ *Morning Post*, 11 Haziran 1821, s.3.

idaresine karşı müstakbel “Yunanistan, iyi bir idareye muktedir olabilirdi.”⁷⁹

Bilhassa *Times* editörünün, “Yunan davasını” dini arka plandan neşet eden bir “Rum İsyanı”ndan zamanın ruhuna uygun olarak modern, yani ulusal karakteri baskın “Yunan İsyanı”na dönüştürme hususundaki hassasiyeti, aydınlanmış Yunan liderlerinden de karşılık bulacaktı. Bu bağlamda, 1 Ağustos tarihli *Times* gazetesinde, *Remarks on the Present State of Turkey, Considered in its Commercial and Political Relation with England* [İngiltere ile Ticari ve Siyasi İlişkileri Göz Önüne Alındığında Türkiye'nin Mevcut Durumu Üzerine Notlar] başlıklı, yazarının ismi verilmeyen Yunan davası hakkında “son zamanlarda” Londra’da basılan bir risaleyi uzun bir alıntıyla değerlendiren bir editoryal makale yer alıyordu. Editör, makalesine “Yunan davası, doğal bir yardımcı olarak basına başvurmaya başladı. Hizmetinde kullanılacak iki büyük güç, Avrupa uluslarının kalpleri ve hükümetlerinin politikasıdır” diyerek başlıyordu. Görünüşe göre Yunanlı aydınlar özellikle İngiltere’de dördüncü kuvvet haline gelmiş burjuva kamuoyu müessesesinin, davalarına destek sağlamak için elzem olduğunu kavramışlardı. Bu amaçla da içlerinden biri⁸⁰, İngiliz kamuoyunun desteğini celbetmek

⁷⁹ “Okuyucularımız, Patras Başpiskoposu Germanicus'un, Peloponnesos'un Yunan sakinlerine hitaben, Türklere karşı silahlanmalarını, "köleyi ve kölenin oğlunu kovmalarını", kâfir boyunduruğuna daha fazla boyun eğerek "kilisenin ve ülkenin utancını" görmektense, ellerinde kılıçla ölmelerini öğütlemek amacıyla kaleme aldığı Allocution'u (hutbe) olağanüstü bir belge olarak fark edeceklerdir. Bu ruhani hitabın tonunun, şehitlerden çok vatanseverlerin çoğalması için tasarlanmamış gibi görüldüğü doğrudur. Ancak Türklerin Konstantinopolis'te Rum milletinin başlarına yaptıkları zulümler, zorbalığın öfkesi kadar fanatizmin çılgınlığını da tam olarak gösterdiğinden, savaştı piskoposun [Türk] fanatiğe kendi silahlarıyla saldırması belki de en mantıklı yoldu. Eğer bir halkı direnişe teşvik edebilecek bir şey varsa -korkarız ki modern Yunanlılar [modern Greeks] gibi bir halkı herhangi bir şeyin teşvik edip edemeyeceği bir sorudur- bu, vatanseverliğin ve aşağılanmanın, köleleştirilmiş bir ülkenin ve zulme uğramış bir inancın çifte uyarıcısı olmalıdır. Yine de, kurtarıcılarının davasının, Yunanlıların bozulmuş doğasına, ölümsüz atalarının görkemi kadar gevşek bir şekilde oturduğuna dair kendi şüphelerimizi gizleyemeyiz. Başpiskopos'un onları teşvik etmekte tereddüt ettiği bir tema. Savaş bir kez dinsel bir nitelik kazanırsa, Yunanistan, yozlaşmışlığı içinde bile, yine de iyi idareye muktedir olabilir.” *The Times*, 11 Haziran 1821, s.2-3.

⁸⁰ *Times* editörü risale yazarının ismini vermese de Hellenic History Foundation (IDISME), İngiliz kamuoyuna hitap etme amaçlı yazılan bu risaleyi Konstantinos Polychroniadis adlı Yunanlı bir aydının yazdığını belirtmektedir. Hatta IDISME, 20 sayfalık

maksadıyla ona doğrudan hitap eden bir risale kaleme almıştı. Risalenin esas gayesi, “İngiliz ulusunun kalbi” mesabesindeki kamuoyuna seslenerek “İngiliz hükümetinin politikasını” değiştirmektir. Nasıl İngiliz basınında *Morning Post*, dini referans ve hedefleri öne çıkan Rus destekli Rum İsyanı vizyonunun ana yayın organıysa, *Times* da isyanın antik Yunan çağrışımlarına sahip aydınlanma ilkelerinden beslenen ulusal karakterli bir Yunan İsyanı düşüncesini İngiliz kamuoyunda dillendiren vasat rolüne girmeye hazırdı. Editör, gazetesinin bu rolünü, “kâfirlerin [infidels] barbarlığı” ve “tiranlığı”na karşı mücadele verirken, “halkın duygularının güçlü bir şekilde harekete geçirilmesiyle yok etme çabasına” hizmet etmek görevi olarak ifade ediyordu. Basına yansıyan Başpsikopos Germanicus’un hutbesinden daha anlamlı gördüğü bir içeriğe sahip olan bu risaleyi, tam da söz konusu amaca ulaşmak üzere kazanılması gereken iki müesseseye -kamuoyu ve siyaset- yönelik bir metin şeklinde değerlendiriyordu. Ayrıca risalenin başlığında da yer aldığı gibi burjuva kamuoyu ve hükümetinin varoluşsal ilkesi olan “ticari çıkar”ın da Yunan davasına yardım edildiği takdirde sağlanabileceği vaadini de şayan-ı dikkat buluyordu:

“Yazar, ulusal duygulara hitap eden bir yazıyı, devletin daha sağlam çıkarlarına hitap eden bir yazıyla birleştirmeyi amaçlıyor gibi görünmektedir ve mücadele eden Yunanlılara aktif ve kararlı bir destek vererek İngiltere'nin ticari büyüklüğüne ve refahına bol miktarda katkı sağlayacağını göstermeye çalışmaktadır. Çevresindeki tüm devletler barış ve savaş sanatlarında ve evrensel bilgide ilerlerken, Türkiye'nin, sabit hükümetinin sefil ilkesi nedeniyle, devamlı nüfus kaybederek çürümeye yüz tuttuğunu ve bu nedenle komşularına uygar ilişkinin ortak avantajlarını sunma yeteneğinin giderek azaldığını gösterdikten sonra, Yunanlıların durumunu belirtmeye ve Büyük Britanya'nın ve Avrupa'nın desteğini hangi amaçlarla ve hangi araçlarla almaları gerektiğini göstermeye devam ediyor.”⁸¹

Editör, bu kısa değerlendirmeden sonra Yunan ulusal mücadelesinin genel amaçlarını, kendi bakış açısına uygun olan ve tevile gerek kalmayacak şekilde ifade eden aydınlanmış ve modern bir kaleme ait bu

bu risaleyi 2021 yılında İngilizce, Türkçe ve Fransızca olarak yayınlamıştır. Bkz. Hellenic History Foundation (IDISME) *The Unknown Contribution of Konstantinos Polychroniadis to the Promotion of the Greek Revolution*, Atina, 2021.

⁸¹ *The Times*, 1 Ağustos 1821, s.2.

risaleden aldığı uzun pasajları aynen makalesine taşıyordu.⁸² Risale yazarına göre, inşa edilme sürecinde olan modern ve uygar “Yunan ulusu” [Greek nation], modern Avrupa uluslarının teşekkülünü sağlayan ilkelerin neşet ettiği antik Yunan uygarlığının tarihi mirasçısıydı ve buradan hareketle de küllerinden doğarak modern Avrupa ulusları arasına katılmak istemekteydi. Zira modern Avrupa’nın dayandığı böyle bir uygarlığın çocukları, barbarların elinde esir kalamazdı. Bu durumda Avrupa ulusları da Yunan davasını desteklemekten imtina edemezlerdi.

⁸² “Avrupa'nın mutluluğunu ve gururunu oluşturan neredeyse her şeyi borçlu olduğu Yunan ulusu [Greek nation], ne yazık ki uzun süre Türk egemenliği altında kalmış olsa da, talihsizlikleri yüzünden hiçbir zaman tamamen alçalmamış ve siyasi bağımsızlığını yitirmemiştir. Bu ulus hiçbir zaman kurtuluşundan ya da özgürlüğünden umudunu kesmemiş, her fırsatta soylu kökenine ve inandığı kutsal dinin yararlarına layık olduğunu göstermiştir. Her türlü siyasi ve medeni hakkı insanlık dışı bir şekilde elinden alınmış, askeri ve fanatik bir yönetim altında, en keyfi ve acımasız muamelelere maruz kalmış olmasına rağmen, kendisini tüm uygar Avrupa uluslarıyla [all civilized European nations] birleştiren kutsal dini ve ölümsüz diliyle birlikte bütünlüğünü korumasını bilmiştir.

Avrupa medeniyetinin gerçek ilkelerinden ilham alan bu mutsuz ulus, yaşadığı felaketler karşısında karakterini yeniden şekillendirmiş ve sonunda zalimlere karşı başını kaldırmaya cesaret etmiştir. Doğal haklarını geri almak ve kendisini yok edenlerden sayısız zulümlerinin hesabını sormak için uygar dünyanın karşısına çıkmıştır.

Bununla birlikte, umutsuzluğunun son çabalarında, topluma ve insanlığa karşı borçlu olduğu görevleri unutmuyor ve ellerinde silahlarla yakalanan Türklere *lex talionis* (kısas yasası) uygulanmış olmasına rağmen, tiranlarına, kendisine asla izin vermedikleri kişi, mal güvenliği ve dinin özgürce uygulanmasını garanti ederek huzurlu bir yaşam beklentisi sunuyor. Kendisine (Yunanlılara) gelince, tüm görüşleri, Hıristiyan uygarlığının evrensel faydalarından yararlanabilmesi için meşru ulusal özgürlüğünü geri kazanmaya yöneliktir. O halde hangi Avrupalı güç, Avrupa'daki tüm diğer ulusların yararlandığı bu nimetleri talep etme ayrıcalığını bu ulusa vermeyi adaletle reddedebilir? Yunanlılar, Hıristiyan güçlerin yardımıyla uygar uluslar arasındaki yerlerini yeniden kazanmayı bir kez başarırlarsa, diğer Avrupa hükümetlerini hiçbir şekilde engelleyemeyeceklerini ve bu olayla siyasi ve ticari ilişkilerine herhangi bir rahatsızlık veremeyeceklerini varsaymak doğaldır. Davranışlarının, dinlerinin ve çıkarlarının Avrupa'nın geri kalanıyla uyuşması, bir Hıristiyan Hükümeti altında bağımsız bir ulus haline gelerek, yalnızca diğer homojen hükümetlerin ilkelerine uygun bir siyasi ve ticari sistemi benimseyecekleri ve sonuç olarak Avrupa'nın gerçek çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun zararlı ve saçma sisteminden bin kat daha elverişli ve daha avantajlı olacakları konusunda aynı kesinliği sağlar. Bu yeni düzene katılmakla İngiltere, denizci ve ticari bir güç olarak, kazanacak her şeye sahip olacak ve kaybedecek hiçbir şeyi olmayacaktır; ve kesinlikle, hem konumu hem de ilahi takdirin gücüne yerleştiği büyük araçlar sayesinde, Yunanlıların yenilenmesine ve Avrupa'nın Türk barbarların belasından kurtulmasına en özel şekilde katkıda bulunabilecektir...” A.g.e

Kaldı ki aydınlanmacı ilkelerle kurulacak olan modern Yunanistan, köhnemiş Osmanlı düzenine göre Avrupa uluslarının iktisadi ve siyasi çıkarlarıyla çok daha uyumlu olacaktı. Özellikle İngiltere, Yunan davasının başarıya ulaşması konusunda imkân ve kabiliyetleri bakımından özel bir konuma sahip olacak ve bölgede ortaya çıkacak yeni statükodan da en çok İngiltere faydalanacaktı. Bu halde *Times* editörü, hem risaleyi tanıtırken yaptığı yorumla hem de metne gazetesinde uzun uzadıya yer vermesiyle modern bir ulus yaratma hedefini haiz bir Yunan davası fikrine sıcak baktığını ve süreç içerisinde İngiliz hükümetini bu yönde hareket etmeye teşvik edeceğini ikrar etmiş oluyordu.

Son olarak *Morning Post* da İpsilanti önderliğindeki hareketin kesin olarak çökmesinden sonra, 1821'in sonbaharına girerken Mora'daki ayaklanmanın karakterini kavramaya ve buna göre dilini güncellemeye başlıyordu. *Greek* tabirinin kullanıldığı bağlam değişince manası da artık "Rum" değil, "Yunan" gelecek şekilde kavramsal açıdan netlik kazanıyordu. Yalnız yeni adlandırmada *Greek* isminin önüne zaman zaman "modern" sıfatı ekleniyordu. Böylece önceki kullanıma nazaran kastın, terimin "Yunan" manası olduğunu vurgulamaktı. Bu konuda *Post*'un 13 ve 14 Eylül'de tefrika ettiği, yazar ismi vermese de Mora'nın tarihine ve bölgenin güncel dinamiklerine hâkim olan bir kalemin elinden çıktığı anlaşılın "Peloponessus" başlıklı yazı dizisi, tipik bir örnek arz ediyordu:

"Bir zamanlar Avrupa'nın çeşitli uluslarına bilginin, dehanın ve ihtişamın yolunu açan, ama aynı zamanda toplumsal yozlaşma ve siyasi çürüme yollarında onlardan önce gelen bir halkın bu talihsiz kalıntıları için Tanrı tarafından saklanan kaderin ne olduğu, şimdi tüm zihinlerin dikkatini meşgul eden bir sorudur. Modern Yunanlılar [modern Greeks], kendi yasalarına aykırı olarak toplumsal varlıklarını yeniden sürdürebilecekleri ve dünyaya kendi küllerinden yeniden doğan bir ulusun öğretici ve benzeri görülmemiş görüntüsünü sunabilecekleri bir sığınak elde edebilecekler mi? Eğer Konstantin'in tahtı, İskender'inki gibi, bir daha asla yükselmek üzere düşmüşse ve eğer yeni bir Bizans İmparatorluğu fikri, mevcut koşullar altında sadece hayali bir proje ise, daha ılımlı görüşlerin, Türkiye halkının [people of Turkey] durumuna daha uygun planların, saygı duymamız gereken anlaşmalara ve uzlaştırmamız gereken çıkarlara daha uygun hedeflerin gerçekleştiğini göreceğ miyiz? Yunan vilayetlerinin bir köşesinde, ölümsüz antik çağın cumhuriyetçi devletlerinin [republican States] ya da Bizans

İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla oluşan despotik hükümetlerin ya da son olarak Haçlı Seferleri sırasında birkaç soylu ailenin hatta hükümdarların kadim haklarına sahip olduğu dükalıkların yeniden ortaya çıkışına tanık olacak mıyız? Bütün bu durumlarda, şimdi Mora [Morea] olarak adlandırılan Peloponessus'un güzel yarımadası, sadece savaş alanı olarak değil, aynı zamanda Helen bağımsızlığının [Hellenic independence] ilk tohumlarını almaya en uygun ülke olarak da iyi bilgili ve mantıklı insanların dikkatini çeker..."⁸³

Yukarıda alıntılan giriş paragrafında yazar, Avrupa uluslarının teşekkülünü sağlayan "halkın," modern Yunanlılar [modern Greeks] adıyla tarih sahnesine yeniden çıkmak suretiyle modern bir ulus haline gelebilme ihtimalinden bahsediyordu. Şayet bu ihtimal gerçekleşecekse Yunan ulusunun bağımsızlığı antik Yunan uygarlığının anavatanı "Peloponessus"ta kurulacaktı. En önemlisi de ifade edildiği gibi, Rum İsyanı'ndaki "Bizans İmparatorluğu" hedefinin "mevcut koşullar altında sadece hayali bir proje" diye nitelenip terk edilerek, genel vaziyete, uluslararası anlaşmalara daha uygun olan ve Avrupalı devletlerin çıkarlarının da uzlaştırılmasıyla kurulacak Mora merkezli bir Yunan devletinin hedeflendiği belirtiliyordu.

Yazının tamamında antik Yunan kavram ve terimlerine yapılan atıflar bolca bulunurken, bunların en önemlisi *Helen* teriminin tercihiydi. *Helen* tabiriyle, dinin esas alındığı uzun yüzyıllara dayanan bir anlam yüküne sahip *Greek* terimi yerine, Mora bölgesinde antik Yunan uygarlığını kuran halkın adını kullanmayı tercih ederek modern Yunan ulusunun tarihi kökeni vurgulanıyordu. Böylece var olan kavram kargaşasının yol açtığı sorunlar da ortadan kaldırılıyordu. Bu minvalde, modern Yunan ulusunun inşası sürecinde modern Avrupa uygarlığının başlangıç devri olan antik Yunan uygarlığıyla doğrudan bir bağ kurmak üzere *Helen* tabirinin benimsenmesi son derece kullanışlı bir kavramsal netlik ile tarihsel derinlik sağlıyordu. Avrupa'da bu anlayış içerisinde Yunan davasına sempati duyan aydınlar da *philhellen* [filhelen] olarak adlandırılacaklardı. Bu bakımdan "Helen bağımsızlığı"

⁸³ *Morning Post*, 13 Eylül 1821, s.4. 14 Eylül'de devam eden bu yazı Mora Yarımadası'nın tarihini, antik devirden 1821'e kadar ele alarak bu bölgenin dinamiklerini veya Yunan İsyanı'nın nedenlerini okuyucuya sunarken özellikle buradaki yerel etnik unsurların aralarındaki kültürel ve tarihsel farklılıklara uzun uzadıya değiniliyordu. Bkz. *Morning Post*, 14 Eylül 1821, s.4.

kavramsallaştırmasıyla sadece isyan halindeki Mora halkının muhayyel bir cemaat olarak modern Yunan ulusu şeklinde tesis edilme teşebbüsü, esasında Avrupa uygarlığının zincirlerinden kurtarılması gayesine matuf bir Avrupa meselesine dönüştürülmüş oluyordu. *Helen* tabiriyle yapılan ima, *Greek* teriminin ihtiva ettiği dini karakterli tarihi yükü paranteze alarak modern Avrupa kamuoylarına ve Avrupa aydınlarına doğrudan doğruya hitap eden bir adlandırma vasfını haiz oluyordu. Böylece despotik rejimlerin babası kabul edilen Rusya'nın dindaşlık hukukuyla doğal destekçisi ve hamisi olduğu Rum davasına olan aydınlanmacı modern Avrupa'nın şerhi de ortadan kaldırılıyordu. Artık Yunan davası, doğal olarak filhelen olan aydınlanmış her Avrupalının bilâkaydüşart benimseyeceği bir harekete evrilmiş oluyordu.

Sonuç

1821 ayaklanmalarının İngiliz basınında ele alınışı, *Greek* teriminin hem "Rum" hem de "Yunan" anlamına gelmesi nedeniyle ciddi bir adlandırma sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu terimin, dinî bir kimlik olan "Rum" manasıyla mı, yoksa etnik bir aidiyeti ifade eden "Yunan" kastıyla mı kullanıldığı konusundaki muğlaklık, isyanların çeşitli coğrafyalarda birbiriyle irtibatlı fakat farklı amaçlarla ortaya çıkan yapısını kavramayı zorlaştırmıştır. Bu nedenle Eflak, Boğdan ve Mora'daki ayaklanmaların ayrı hedef ve dinamiklere sahip olmasına rağmen, dönemin İngiliz basını isyanları, tek bir çerçeveye sıkıştırarak homojen bir *Greek* başlığı altında sunmuştur. Bu yaklaşım, yalnızca kavramsal bir karmaşaya yol açmakla kalmamış, aynı zamanda İngiliz kamuoyunda algılanma biçimini de belirlemiştir. Şayet isyan, "Yunanlıların klasik ülkesi" olan Mora'ya sığırayıp ulusal bir mücadeleye dönüşmeseydi, *Greek* tabiri sadece "Rum" manasına gelecek şekilde anlaşılabilir ve ele aldığımız adlandırma problemi büyük oranda ortadan kaldırılabilirdi. Ne var ki, Eflak ve Boğdan'daki ayaklanmalar 1821 yazına gelindiğinde bastırılıp İngiliz basınındaki söz konusu "tek isyan" anlatısı, Mora ve Adalar'daki isyanın üzerine kapsamı daraltılmış bir şekilde giydirilince, isyanın *Greek* tabiriyle adlandırılması, tarihsel bağlam farkı ihmal edilerek devam etse de mana ve mefhumu değişmiş oldu.

Rum tabiri, tebaasını dinî ve mezhepsel açıdan tasnif ve muamele eden Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idari zihniyetinin bir ürünü olduğu gibi, bu anlayışı bütün Ortodoks mezhepdaşlarını Osmanlı

İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale ve hatta onun aleyhine genişleme arzusu için bir enstrüman olarak istifade etmek politikasını güden Rusya'nın bakış açısına göre de son derece kullanışlıydı. 1768-74 savaşında Osmanlı'yı dize getiren Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'yla imparatorluğun, Rum tebaasının hâmesi olduğunu söz konusu anlayışa uygun olarak Babiâli'ye kabul ettirmişti. İpsilanti'nin isyan planının en önemli unsuru da Rumlar lehine Rus müdahalesini sağlamaktı. Bu nedenle isyan bölgesi olarak -ahalisi etnik bakımdan Yunan olmasa da- Rus sınırındaki Boğdan seçilmişti. Fakat Mora'daki isyan, Rus etkisinin uzağında kaldığından ve hatta İyonya Adaları'nın İngiltere hâkimiyetinde bulunması nedeniyle İngiliz nüfuz alanında bulunuyordu. Ayrıca Boğdan'ın aksine bu bölgenin ahali de etnik Yunan'dı. Dolayısıyla İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın diğer büyük devletlerinin desteğini alabilmek için Mora'daki, yani kadim Yunan kavminin klasik ülkesindeki isyanın, Rum yerine Yunan kimliğini benimsemesi ve Rus himayesini de talep etmemesi gerekiyordu. İlhamlarını antik Yunan'dan alan "modern Yunan ulusu," dinî düzlemde Rusya ile olan bağlantısından kurtarılarak aydınlanmacı-liberal Avrupa'nın veya özel olarak İngiltere ve İngiliz modern/burjuva kamuoyu ile doğrudan doğruya bir bağ kurabilirdi. Özetle anlatı, bir "Rum İsyanı" şeklinde kurgulanırsa hadise Rusya'nın güdümünde kalacak, şayet antik Yunan/Helen medeniyetinin varislerinin "barbarlara" karşı verdiği bir "özgürlük" [liberty] mücadelesi şeklinde kurgulanırsa, yani ulusal karakterli bir "Yunan İsyanı" haline gelirse, mesele Rusya'nın elinden alınarak İngiliz kamuoyunun destekleyebileceği bir hikâyeye dönüşecekti. Böylece hem Rumları kullanarak Akdeniz'e inme planları yapan Rusya'ya mani olunacak hem de İngiliz kamuoyundaki, Rusya'nın hâmesi olması yüzünden isyana duyulan antipati ortadan kaldırılacaktı. Ele aldığımız İngiliz gazetelerinden *Morning Chronicle* ile *Morning Post* arasındaki polemğin nedeni de meselenin bu veçhesiydi. *Times* gazetesi ise Rum İsyanı'nın Yunan davası haline gelmesine İngiliz kamuoyu nezdinde dikkatle nezaret etmesiyle ve *Greek* teriminin İngilizce manasını, ulusal boyuta indirilmesiyle öncü rol oynamıştı. Ayrıca Rus sınırındaki Memleketeyn'de bastırılan ayaklanmaların, yalnızca Mora'da devam etmesiyle *Chronicle-Post* polemğinde açıkça görülen Rus müdahalesi imkânını da azalttığından bundan sonra hadise, "modern Avrupa'nın mimarı mağdur ve mazlum Yunan ulusu" ile "despot Osmanlı idaresi"

çerçevesine yerleştirilerek İngiliz gazetelerinde ideolojik açıdan ittifakla Türk aleyhtarı bir yayın çizgisi takip edilecekti.

Bu bağlamda, 1821’de İngiliz basınına göre *Greek* kimliği, “Rum” dan “Yunan” a evrilecek ve *Greece* şeklinde tabir edilen muhayyel ülkeden kasıt da Rumların nüfus olarak baskın olduğu “Avrupa Türkiyesi” nin tamamından etnik Yunanlıların kadim ülkesi olan Mora Yarımadası’na dönüşecekti. Dolayısıyla Türkçe tarih yazımında Şubat 1821’de Etery’a’nın Boğdan’da çıkarttığı ayaklanmayı Rum İsyanı, Nisan 1821’de Mora ve Adalar’da başlayan ayaklanmayı da “Yunan İsyanı” şeklinde adlandırmak ve bu iki isyanı birbirinden ayırmak tarihi keskinlik açısından isabetli olacaktır. Buna mukabil, İngilizce literatürde ise “Rum İsyanı” nı *Greek Insurrection*, “Yunan İsyanı” nı ise *Hellenic Insurrection* başlığıyla ele almak da hem anakronizme düşmemek hem de kavramsal netliği sağlamak açısından daha uygun olacaktır.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Morning Chronicle

Morning Post

The Times

Kitap ve Makaleler

Athanassoglou-Kallmyer, Nina, *French Images from the Greek War of Independence 1821–1830*, New Haven, 1989.

Bayrak, Meral, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı*, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 1999.

Bayrak, Meral, “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, *Osmanlı*, II, Ankara, 1999, s.71-86.

Brewer, David, *The Flame of Freedom: The Greek War of Independence, 1821–1833*, Londra, 2001.

Blaquiere, Edward, *The Greek Revolution*, Londra, 1824.

Clogg, Richard (ed.), *The Struggle for Greek Independence*, Londra, 1973.

Clogg, Richard, *The Movement for Greek Independence 1770–1821*, Londra, 1976.

Crawley, Charles W., *The Question of Greek Independence*, Cambridge, 1930.

Dakin, Douglas, “The Origins of the Greek Revolution of 1821”, *History* 37(131) (1952), s. 228–35.

Eldem, Edhem, "Greece and the Greeks in Ottoman History and Turkish Historiography" *The Historical Review/La Revue Historique*, 6, 2009, s. 27-40.

Finlay, George, *History of the Greek Revolution*, 2 cilt, Oxford, 1877.

Florescu, Radu, "Lord Strangford and the Problem of the Danubian Principalities, 1821-4," *The Slavonic and East European Review*, c.39, no. 93, (1961), s.472-488.

Gordon, Thomas, *History of the Greek Revolution*, 2 cilt, Londra, 1844.

Howe, Samuel G., *An Historical Sketch of the Greek Revolution*, New York, 1828.

Ilicak, H. Şükrü (ed.), "Those Infidel Greeks" *The Greek War of Independence through Ottoman Archival Documents*, Leiden, 2021.

Kitromilides, Paschalis (ed), *The Greek Revolution in the Age of Revolutions (1776-1848)*, Londra, 2022.

Kütükoğlu, Mübahat, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1986, s.133-161.

Mazower, Mark, *The Greek Revolution: 1821 and the Making of Modern Europe*, New York, 2021.

Örenç, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2020.

Örenç, Ali Fuat, "1821 Rum İsyanı Sonrası Sisam Adası'na Verilen Yeni Statü" *Tarih Dergisi*, 36, İstanbul, 2000, s.335-346.

Özkaya, Yücel, "1821 Yunan (Eflak-Buğdan) İsyancıları ve Avrupalıların İsyan Karşısındaki Tutumları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1986, s.114-130.

Prousis, Theophilus Christopher, *Russian Society and the Greek Revolution*, DeKalb, Illinois, 1994.

Roudometof, Victor, "From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821", *Journal of Modern Greek Studies*, 16 (1998), s.11-48.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Örfî Paşa'nın Rum İsyanı'nda Ege Adaları'na Dair Çalışması: Coğrafya-yı Örfî", *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, (ed. Z.T. Ertuğ), İstanbul, 2006, s.155-168.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Yunan İhtilali ve II. Mahmud'un Politikaları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2004, s.49-56.

Sezer, Hamiyet, "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829)", *Osmanlı*, II, Ankara, 1999, s.87-93.

Sonyel, Salahî, "Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?", *Belleten*, LXII/233, 1998, s.107-135.

St Clair, William, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Oxford, 1972.

Yoğurtçu, Arzu, *Rum İsyanı ve Yunanistan Devletinin Kuruluşu (1821-1830)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

Woodhouse, Christopher Montague, *The Greek War of Independence*, Londra, 1952.

Extended Abstract

In 1821, all communities belonging to the Greek-Orthodox sect that were subjects of the Ottoman Empire were referred to as "Rum" regardless of their ethnic origin. In English, the equivalent of the term Rum was Greek. In this conceptual context, there were to be three uprisings among the Greeks at that time, which, although interconnected, had different aims in various parts of the empire or had different aims in the later stages: The main uprising was the "Greek Insurrection," initiated by the Filiki Eteria Society in Moldavia. The "Wallachian Insurrection" in Wallachia by the native Pandurs, who were already mobilized in an organized manner, and the "Hellenic Insurrection" in the Peloponnese by ethnic Greeks, especially the native Mainots.

The rebellion launched on February 21 in Moldavia by the Filiki Eteria Society under the leadership of Alexander Ypsilanti was planned to appeal to all Greeks who were subjects of the Ottoman Empire and to break them away from the empire, disregarding ethnic differences in accordance with the established understanding of the period in terms of its goals. The reason why Moldavia was chosen as the center of the uprising was both its proximity to Odessa in Russian territory, which was the center of Eteria, and the fact that the leader of the uprising, Alexander Ypsilanti, was an officer in the Russian army and an aide to the Russian Tsar Alexander I. It was thought that Russian support could be easily provided in this region. At the same time, the special status of Wallachia and Moldavia, determined by the Ottoman-Russian treaties, was an important factor that made Ottoman intervention difficult and even enabled Russian intervention. Therefore, Eteria's vision of rebellion was a single "Greek Revolt" that would encompass all the European provinces of the empire with predominantly Greek populations. in the form of a rebellion. The uprisings that would break out in other provinces where the Greek population was dense would be a kind of supportive movement that would serve the main purpose of the rebellion. However, when Russia did not provide the diplomatic and military support that Eteria had expected, and even when the rebellion broke out, Tsar Alexander I, the leading ruler of the Holy Alliance, who had gathered in Laibach to preserve the status quo against the revolutionary movements in Europe, openly condemned the rebellion and demanded an immediate end to it, the plan for a general Greek Revolt would fall apart. In this case, the rebellion of the Wallachian Pandurs led by Tudor Vladimirescu, who had already mobilized (as of January 30) in conjunction with Eteria, would manifest itself as a regional uprising with limited local aims. The uprising of his brother Dimitri Ipsilanti, sent to the Peloponnese by Alexander Ypsilanti himself to expand the Greek Revolt, together with Greek leaders and factions in the region, launched on April 6, would also take a different turn,

becoming regional in scope and national in its aims in the “homeland” of ethnic Greeks (ancient Greece) when the main insurgency of Eteria collapsed in Moldavia. However, due to the conceptual mindset of the time, these successive uprisings in Ottoman Europe would be treated as a single insurrection, whether ethnic or regional, or even considering the interconnectedness of the uprisings. Moreover, the regional proximity and close relationship between the two uprisings in Moldavia and Wallachia would render the different causes and objectives of the Vladimirescu uprising invisible in the literature by dissolving them within the Ypsilanti uprising. Moreover, the fact that the uprising in the Peloponnese continued as the main insurrection until 1829 would also change the view of the event in question.

However, the interconnectedness of these uprisings at the beginning of 1821 and the inconsistencies in the perception and labeling of the events according to both the conceptual mentality of the period and the modern era's way of handling them have led to some controversies in Turkish and English historiography. In this context, in modern historiography, these uprisings are conceptually ambiguously referred to as “Greek Revolution of 1821” or “Greek War of Independence”, especially in English literature, which leads to confusion in terms of capturing the historical accuracy of the concepts. In Turkish, this ambiguity or loose usage can be overcome by the existence of the terms *Rum* for religious origin and “Greek” for ethnic origin. However, in the Turkish literature, which mostly looks at the event from Ottoman sources and perspectives, the 1821 uprisings are referred to as either *Rum İsyanı* in line with the conceptual mentality of the period by treating the uprisings as a single revolt, or *Yunan İsyanı* by emphasizing the establishment of the Greek nation-state as a result of the uprisings. The term “Greek” also poses a similar problem. Therefore, should the term “Greek” or “Greek” be used for those who raised the flag of rebellion against the Ottoman Empire in 1821? Moreover, in the context of the use of English newspapers, which is the focus of our article, how does the term “Greek” in the English literature lead to conceptual confusion in the conditions of 1821? Furthermore, where was Greece at that time, again through the use of English newspapers? In order to answer these questions or to draw the conceptual framework of the titles Greek Insurrection or Greek War of Independence more clearly, it is crucial to analyze both how the events unfolded and how these designations were made during this process. In order to achieve this goal, it would be enlightening to consult the newspapers that periodically reported the events as they unfolded. In this regard, especially consulting the English newspapers of the period, as mentioned above, will enable us to make a direct comparison in terms of the differences and possibilities of English-Turkish nomenclature, as well as to identify the preferred concepts when the historical process was still unknown,

and to achieve the desired punctuality between the event and its concepts. Thus, the "Whiggism" trap that modern historiography has fallen into at the point of nomenclature and the "anachronistic" use of terms and phrases by the British newspapers, which ironically are the main source of this article, partly due to the poverty of English and partly due to the inability to accurately determine the context of the events, will be emphasized.

In this respect, it would be useful to further elaborate on the importance of newspapers in the accurate use of terms and concepts in historiography. This is because newspapers write about historical events day by day, not after everything has happened, and therefore they can make imaginative predictions about the course of a historical event by navigating in the ocean of possibilities. Thus, in periodical newspaper reports, which can be referred to as "actual history" and which are written while the event in question is happening or has happened, the events are evaluated in the freedom given by the infinite possibilities of an imaginary future, without being dealt with in accordance with the principle of "fidelity" to the past, which is a kind of obligation of historiography after the event has taken place. This provides us with much more detailed data for understanding how the historical event was perceived by contemporaries at the time of its occurrence, looking from a future in which the event took place and the events were finalized. In other words, by giving us the opportunity to follow the progress of the "Greek/Wallachian/Hellenic" uprisings that erupted in 1821 from the point of view of those living at the time, the historian of today becomes an observer of the events of that day. In this framework, following the Greek Insurrection in 1821 through the leading London newspapers *The Times* (center), *Morning Chronicle* (Whig/liberal) and *Morning Post* (Tory/conservative) not only allows us to capture the horizon of current history but also to read the insurrection in a periodic context from different -ideological- perspectives.

For this purpose, first of all, the historical course of the uprisings of Ypsilanti and Vladimirescu in Moldavia and Wallachia, how they were chronologically reflected in the London press, and how the aforementioned newspapers conveyed these uprisings to the public will be mentioned, focusing on the terms and phrases they preferred in terms of labeling. Then, the fire of rebellion that spread to the Peloponnese will be discussed in the same way, and the meaning of the terms Greek-Greece in the British mentality at that time, within the framework of the limits of the English language, will be shown with examples through the newspapers related to the characterization of the 1821 uprisings, and from this point of view, suggestions will be presented regarding the conceptual and historical nomenclature of the 1821 events.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Serbest Cumhuriyet Fırkası Bibliyografyası

Fatih Selçuk*

(Orcid: 0000-0002-0505-0539)

Makale Gönderim Tarihi

10.09.2024

Makale Kabul Tarihi

19.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Selçuk, F., "Serbest Cumhuriyet Fırkası Bibliyografyası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 996-1053.

APA: Selçuk, F. (2025). Serbest Cumhuriyet Fırkası Bibliyografyası. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 996-1053.

Öz

Serbest Cumhuriyet Fırkası, tek parti döneminin önemli dönüm noktalarından biridir. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından yakın dostu Paris Büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey'e kurdurulan bu siyasi parti, ilk başta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hükümeti denetleyebilecek bir muhalefet partisi olarak düşünülürken, kısa bir süre içerisinde geniş halk kitlelerinin desteğini almıştır. Bu destek, hükümetin uygulamalarından ve ekonomiden şikayetçi olan kitlelerin kısa sürede bu partiye akmasıyla somut bir hal almaya başlamıştır. 1930 Belediye Seçimleri'ne de katılan bu parti, tek parti döneminin açık bir rekabete dayalı ilk ve tek seçiminde iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nı çok zor durumda bırakmış ve iktidar açısından rejimin tehlikede görülmesine neden olacak ölçüde bir manzara ortaya çıkmıştır. Bu ortam içerisinde Serbest Cumhuriyet Fırkası, Gazi'nin de tarafını Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan yana olacak şekilde açık etmesinin ardından, kurucusu Fethi Bey tarafından 17 Kasım 1930 tarihinde feshedilmiş ve böylelikle tek parti döneminin üç aylık çok partili tecrübesi son bulmuştur. Tarih yazımında Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesi, resmi olarak ilk kez 1931 tarihli Lise Tarih Ders Kitabı'nda ele alınmıştır. Akademik literatürde ise Serbest Cumhuriyet Fırkası üzerine yapılan değerlendirmeler ilk olarak Türkiye'nin çok partili hayata yeniden geçiş yaptığı 1945-50 sonrası dönemde başlamıştır. O tarihten bugüne kadar geçen yaklaşık

* Doktora Öğrencisi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye. fatihselcuk35@gmail.com. Ph.D. Candidate, Ege University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Türkiye.

yetmiş yıllık süre zarfında Serbest Cumhuriyet Fırkası, çok sayıda kitaba, teze, makaleye ve süreli yayına konu olmuş, hakkında çokça değerlendirme yapılmıştır. Fakat Serbest Cumhuriyet Fırkası'na dair literatür, bütünsel olarak bir araya getirilmemiştir. Bu makale, Serbest Cumhuriyet Fırkası üzerine yazılmış kitap, tez, makale ve diğer yayınları bir araya getirerek araştırmacıların ilgisine sunmaktadır. Bu konuda mevcut literatürün bir arada incelenmesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na dair tarih yazımında gelineen noktayı ve eksiklikleri tespit etmek noktasında önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Serbest Fırka, Türk siyasi tarihi, Bibliyografya, SCF.

Free Republican Party Bibliography

Abstract

The Free Republican Party is one of the important turning points of the single-party era. This political party, which was founded by President Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) to his close friend Fethi (Okyar) Bey, the Ambassador to Paris, was initially conceived as an opposition party that could control the government in the Grand National Assembly of Türkiye, but in a short period of time, it gained the support of the masses of the people. This support became tangible as the masses who complained about the government's practices and the economy started to flow to this party in a short period of time. Participating in the 1930 Municipal Elections, this party put the ruling Republican People's Party, the Republican People's Party, in a very difficult situation in the first and only election of the one-party era based on open competition, and a view emerged that caused the regime to be seen in danger for the government. In this environment, the Free Republican Party was dissolved by its founder Fethi Bey on November 17, 1930, after Gazi declared his side in favor of the Republican People's Party, and thus the three-month multi-party experience of the single party regime came to an end. In the historiography, the Free Republican Party experience was officially discussed for the first time in the 1931 High School History Textbook. In the academic literature, evaluations on the Free Republican Party first began in the post-1945-50 period when Türkiye transitioned to multi-party life. In the nearly seventy years that have passed until today, the Free Republican Party has been the subject of numerous books, theses, articles and periodicals, and many evaluations have been made about it. However, the literature on the Free Republican Party has not been brought together as a whole. This article brings together books, theses, articles and other publications on the Free Republican Party and presents them to the attention of researchers. Examining the existing literature on this subject together is important in terms of determining the point reached and the deficiencies in the historiography of the Free Republican Party.

Keywords: Free Republican Party, Free Party, Turkish political history, Bibliography, SCF.

Giriş

1923 yılında ilan edilen Cumhuriyet'in kurucu Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Genel Başkanı Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), Cumhuriyet'in erken dönemlerinde karşılaşılan ekonomik, siyasi ve sosyal meselelerin yarattığı şikayetlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) içerisinde dile getirilmesi, hükümetin denetlenmesi ve yurtdışında kendisine yönelik yapılan “diktatör” benzetmelerinin bertaraf edilebilmesi amacıyla bir muhalefet partisi kurulması fikrini öne sürmüştür. Gazi'nin bu fikri ilk olarak 1930 yılının Nisan ayında Başvekil İsmet (İnönü) Bey ile paylaştığı anlaşılmaktadır. Gazi'nin aklında, parti içerisinden çıkmak suretiyle TBMM'de temsil edilecek, rejim¹ ve inkılaplar müstesna olmak kaydıyla gündelik siyaset ile ilgili konularda görüş bildirecek, sadık bir muhalefet partisinin kurulması vardır. Bunun için de gençlik yıllarından beri tanıdığı yakın dostu Paris Büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey'i uygun görmüştür. Fethi Bey 1930 yılının Temmuz ayında tatil için ailesiyle birlikte Türkiye'ye geldiği zaman Gazi, Yalova'da kendisine yeni bir parti kurulması konusunu açmış, bu konuda tarafsız kalmak başta olmak üzere çeşitli güvenceler vermiş ve nihayet Fethi Bey'i yeni bir parti kurmak konusunda ikna etmiştir. Karşılıklı görüşmelerin ardından Fethi Bey, basın üzerinden göstermelik bir açık mektup kaleme alarak siyasi parti kurmak üzere Cumhurbaşkanı'ndan izin istemiş, Gazi de aynı sıfatla ve yine basın üzerinden bir açık mektup ile bu izni vermiştir. Böylelikle Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) olarak kararlaştırılan muhalefet partisi, 12 Ağustos 1930 tarihinde resmen kurulmuştur. Bu fırka, Gazi'nin de iki parti arasında tarafsız olacağına güvencesini vermesinin ardından kısa sürede halk kitlelerinden yoğun bir destek görmüştür. İnkılaplar ve ekonomi başta olmak üzere pek çok konudan memnuniyetsizlik duyan ya da yeni düzen içerisinde kendisine yer edinemeyen kimselerin başını çektiği kitleler, SCF saflarındaki esas kitleyi oluşturmuştur. Fethi Bey'in SCF'nin Batı Anadolu teşkilatlarını kurmak üzere 4 Eylül 1930 tarihinde İzmir'den başlamak üzere gerçekleştirdiği bir gezi, iktidar açısından toplumsal hoşnutsuzluğun somut bir şekilde görülmesi ile sonuçlanmıştır. Bu süreç içerisinde 1930 Ekim'inde gerçekleştirilen ve SCF'nin de katıldığı belediye seçimleri, halkın bu yeni fırkaya olan desteğini daha da açığa vurmuştur. Tüm bu siyasi manzara karşısında CHF iktidarı büyük bir endişeye kapılmış ve bu endişe

¹ Makale boyunca genel olarak “tek parti rejimi” ve kısaca “rejim” kavramı yaygın olarak kullanılmış olup, bu kavramın, ilgili dönemde bizzat resmi ağzlar tarafından da dile getirildiği şekliyle, siyasi sistemi ve düzeni tanımlamak için kullanıldığını belirtmek gerekmektedir. Örnek olarak bkz. Nihat Erim, “Prensipler, Metodlar ve Şahıslar”, *Ulus*, 3 Ağustos 1947, s. 1, 3.

Gazi tarafından da paylaşılmıştır. İnkılaplardan kaynaklı hoşnutsuzluk, ekonomik darboğaz ve hükümetin pek çok politikasının halk tarafından eleştirilmesi, iktidar açısından meselenin bir rejim meselesi halini almasına neden olmuştur. Bu ortam içerisinde gerek daha önce iki parti arasında tarafsız kalacağını ifade etmiş olan Gazi'nin CHF Genel Başkanlığını açıkça vurgulamak zorunda kalması gerekse belediye seçimleri esnasında yaşananlar neticesinde Fethi Bey, 17 Kasım 1930 tarihinde SCF'yi feshetmiştir.²

Ömrü üç ay kadar süren SCF, Türk Siyasi Tarih'inde son derece önemli bir yer tutmaktadır. Onun önemi öne sürdüğü yahut icra ettiği politikalarından değil, içerisinde çıktığı tek parti iktidarında bıraktığı izlerden kaynaklanmaktadır. SCF'nin üç ay gibi kısa bir süre faaliyet gösterebildiği göz önüne alındığında, kendisinden beklenenden çok daha farklı ve büyük bir etki bıraktığı söylenebilir. Tek parti sistemi ile ülkeyi idare eden CHF, 1924 yılının Kasım ayında TBMM içerisinde çıkan ve özellikle İstanbul'da kısa sürede etkin bir hale gelen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) ardından,³ 1930 yılındaki SCF tecrübesi sayesinde toplumun fırkaya ve inkılaplara bakışını çok daha açık bir

² Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 65 vd.; Emine Gürsoy Naskali, *Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015; Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1949; Feridun Kandemir, *Serbest Fırka Nasıl Kuruldu-Nasıl Kapatıldı?*, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1955; Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008; Eyüp Öz, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, İletişim Yayınları, 2019, ss. 37-127; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982; Tekin Erer, *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, Ticaret Borsası Matbaası, İstanbul, 1963, ss. 47-68; Falih Rifki Atay, *Çankaya*, Sena Matbaası, İstanbul, 1980, ss. 461-466; Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitabevi, İstanbul, 1998; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1968, ss. 101-113; Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, der. Hulüsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 255-279; Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul, 1951; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 193-202; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt:3, Remzi Kitabevi, 33. Baskı, İstanbul, 2017, ss. 339-375; Ahmet Gülen, *Kronolojik Serbest Cumhuriyet Fırkası Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

şekilde görme imkanı bulmuştur.⁴ Öyle ki, SCF'nin kendisini feshetmesinden yaklaşık bir ay sonra mehdilik iddiasıyla Menemen'de ortaya çıkan bazı kimselerin bir asteğmeni (Kubilay) katletmeleri dahi iktidar nezdinde SCF'nin yarattığı etkiye bağlanmış ve bu görüş uzun bir süre boyunca tarih yazımını etkilemiştir.⁵ CHF açısından bir tür uyarı sinyali olan bu gelişmelerin ardından Gazi, bir yurt gezisine çıkmış ve halk nezdindeki manzarayı bizzat gözlemlemiştir.⁶ Bu sürecin sonunda CHF iktidarının düşündüğü çözüm, inkılapları halka götürmek ve tek parti rejimine bir istikamet vermek yönünde adımlar atmaktır. 1930'lu yılların ilk yarısında gerek CHF gerekse devlet nezdinde alınan kararlar bunun doğrudan bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁷

Diğer yandan, SCF'nin tek parti dönemi açısından uzun vadede de önemli bir tecrübe olduğunu da vurgulamak gerekir. Kısa ömürlü SCF'nin akıbeti zihinlerde o denli bir yer edinmiştir ki, 1945 yılından itibaren yeni siyasi partiler kurulmaya başlandığı zaman kamuoyu bu üç aylık tecrübeyi bir kere daha hatırlamıştır. Bu süreçte SCF'nin de bir zamanlar danışıklı dövüş (muvazaa) partisi olarak kurulduğunun düşünülmesi, 1946 yılında Demokrat Parti (DP) bizzat Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde çıkan isimler tarafından kurulduğu zaman

⁴ Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], "C. H. Fırkası", *Hâkimiyeti Milliye*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1; Ali Naci [Karacan], "Halk Muztarıdır!", *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1; Ali Naci [Karacan], "Bizim Fırkanın Acınacak Hali", *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

⁵ Buna dair örnekler için bkz. *Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, ss. 195-197; *C.H.P. 25 Yıl*, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 21; Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1965)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 147; Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 229-233; Öz, *Serbest*, ss. 193-234; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, ss. 328-337.

⁶ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Efil Yayınevi, Ankara, 2023; Gürbüz Tüfekçi (haz.), *Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

⁷ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931; *C.H.F. Programı (Fırkanın Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Olunmuştur)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931; *Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931; *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*, Ulus, Basımevi, Ankara, 1935; *C.H.P. Tüzüğü (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır Mayıs 1935)*, Ulus Basımevi, 1935; Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, ss. 7-8; Esat Öz, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi Ve Siyasal Katılım: 1923-1945*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 141; Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, ss. 31-42.

kamuoyunda bu yeni partinin de SCF ile aynı akıbeti paylaşabileceğine dair tereddütlere yol açmıştır.⁸

SCF'nin kuruluşundan ve kendisini feshedişinden sonraki dönemlerde hafızalarda yer edinmesini sağlayan esas unsur, üç aylık tecrübe esnasında yaşananların ardından, SCF konusundaki resmi tarih yazımı olmuştur. Bu yazıma ilk olarak 1931 tarihli Lise Tarih Ders Kitabı'nın dördüncü cildinde rastlanmaktadır. SCF tecrübesinin ve onu takiben ortaya çıkan Menemen hadisesinin hemen ardından liselerde okutulmak üzere yayımlanan bu resmi ders kitabında SCF, dolaylı olarak bahis konusu yapılmaktadır. Burada SCF'nin öyküsü 1927 seçimlerinden beri üçüncü devresi içerisinde bulunan TBMM'nin bir olağandışılık içerisinde kendisini feshederek yeniden seçimlere gitme kararı almasının gerekçesi olarak anlatılmaktadır. Koçak'a göre bu, TBMM'nin kendisini feshetmesi aktarılırken SCF'nin adeta "araya sıkıştırılm[asından]" ibarettir.⁹ Nitekim SCF, tam da kitabın bu kısmında bir anda ortaya çıkan bir sürecin adı olarak sunulmaktadır. Buna göre, ortada hiçbir neden yok iken, bir anda "1930 Ağustosunda 'Serbest Cümhuriyet Fırkası' adıyla [adıyla] yeni bir siyasi teşekkül kurul[muştur]."¹⁰ Fırkanın kim ya da kimler tarafından veya neden kurulduğuna dair ise en ufak bir ifade yoktur. Daha da ilginç olanı, kitapta Gazi'nin SCF'nin kurulmasındaki başat rolüne ya da hiç olmazsa Fethi Bey ile mektuplaşmalarına dair de en ufak bir atıf yapılmamıştır. Gazi ve "CHF Reisleri", kendiliğinden kurulan bu yeni fırkayı yalnızca "eyi [iyi]" karşılamakla yetinmişlerdir.¹¹ SCF ile ilgili verilen tek ayrıntı, bu yeni partinin Devletçilik ve diğer ekonomi politikaları hariç olmak üzere tüm ilkelerde CHF ile aynı çizgide bulunuyor olmasıdır. Buna rağmen, resmi ders kitabındaki ifadeyle, "Serbest Cümhuriyet Fırkasının, cümhuriyetçi ve laik olduğunu ilanına rağmen, memlekette baş kaldırmağa takat bulamıyarak ötede beride sinmiş olan mürteci unsurlar, Halk Fırkasını devirmeği maksatlarının birinci kademesi sayarak, meydana atıl[mışlar]; yeni bir fırkanın teşekkülünü ve bir kısım münevverlerin ona girişini

⁸ Cemil Koçak, *İkinci Parti: Türkiye'de İki Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 371-377, 527-534, 677; Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, ss. 74-75; Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973)*, Cilt:1, Yayınevi, Ankara, 1990, ss. 83-84, 96.

⁹ Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 52.

¹⁰ *Tarih IV*, s. 196.

¹¹ *Tarih IV*, s. 196; Koçak, *Serbest*, ss. 49-54.

inkılap hayatında tefrika alameti sanarak her yerde nifak tohumu saçmağa koyul[muşlardı]. Cümhuriyet Halk Fırkasının ilga ettiği tarikatlar, şeyhleri ve dervişlerle yeniden canlan[mışlardı].”¹² Böylelikle, “yeni fırkanın siperi arkasında gizli irtica faaliyeti başlamıştı[...].”¹³ Bu bakımdan, her ne kadar SCF’ye yönelik doğrudan bir suçlama olmasa da, yaşanan olumsuzluklar SCF’nin kabahati olarak gösterilmektedir; bir diğer ifadeyle SCF gerici akımlara vesile olarak kendi akibetini biraz da kendisi hazırlamıştır.¹⁴ Bu bakımdan “İrtica[n]ın son mezbuhane saldırısı demek olan Menemen hadisesi bu fesih kararının ne kadar vaktinde, yerinde ve isabetli olduğunu göster[miştir].”¹⁵ 1931 tarihli resmi ders kitabında SCF’ye yönelik yapılan bu değerlendirmelerin, SCF ile ilgili ilk eserlerin yayımlanmaya başladığı 1945-50’li yıllara kadar bu konuya dair temel anlatı olageldiği söylenebilir.¹⁶

İlgili ders kitabının SCF ile ilgili öne sürdüğü tezde dikkat çekici olan bir diğer husus, SCF ile Türkiye’nin çok partili demokrasiye geçiş hedefi arasında herhangi bir bağ kurulmamış, hatta buna dair en ufak bir imada dahi bulunulmamış olmasıdır.¹⁷ İleride görüleceği üzere, daha sonraki dönemlerde oluşacak olan literatür SCF ile Türkiye’nin çok partili demokrasiye geçişi arasında doğrudan bir bağ kuracak ve SCF’yi sürecin bir aşaması olarak sunacaktır. Bu durum, tarih yazımındaki dönemsel değişkenliği göstermesi bakımından dikkat çekici olmakla birlikte, nedenleri ve sonuçları ile birlikte irdelenmeyi hak etmektedir.

SCF ile ilgili tarih yazımı açısından dönüm noktasının Türkiye’nin çok partili düzene yeniden geçiş yaptığı 1945 ve sonrasındaki dönem olduğu söylenebilir. II. Dünya Savaşı’nın hemen ardından CHP iktidarının çok partili demokrasiye geçiş yönünde aldığı karar ile birlikte SCF, resmi tarih anlatısında farklı bir yer bulmaya başlamıştır.¹⁸ CHP’nin resmi yayınları başta olmak üzere pek çok resmi kaynaktan gözlemlenebilen bu söylem değişimi, tek partili rejimin kendi tarihini 1945

¹² *Tarih IV*, ss. 196-197.

¹³ *Tarih IV*, s. 197.

¹⁴ Koçak, *Serbest*, s. 51.

¹⁵ *Tarih IV*, ss. 196-197; Koçak, *Serbest*, s. 51.

¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Koçak, *Serbest*, ss. 21-54.

¹⁷ *Tarih IV*, ss. 196-197.

¹⁸ Aynı dönemde 1931 yılından beri yerleşmiş olan resmi anlatının karşıt tezi olarak değerlendirilebilecek hatırat eserler de ilk defa yayımlanmaya başlanmıştır. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1949; Süreyya İmren, *Dört Ay Yaşamış Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul, 1951; Koçak, *Serbest*, ss. 54-75.

sonrasının şartları çerçevesinde yeniden yorumlaması ile alakalı görünmektedir. Bu süreç içerisinde tek partili rejim, çok partili demokrasiye geçişi en başından beri hedeflenen fakat türlü sebeplerle hayata geçirilemeyen nihai bir inkılap hedefi olarak kamuoyuna sunmuştur. Bu yeni teze göre tek partili rejim, çok partili demokrasi hedefi doğrultusunda geçici olarak düşünülmüştür; diktatörlük hiçbir zaman hedeflenmemiş ve prensip olarak da benimsenmemiştir. Bu hedef doğrultusunda 1945 yılı ile birlikte nihai amaç olan çok partili demokrasiye ulaşılmış ve daha önce hayata geçirilmiş olan inkılaplar dizisine bir yenisi daha eklenmiştir.¹⁹ Bu söylem ilk olarak II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından CHP içerisinde ortaya çıkmaya başlayan muhalefet tarafından dile getirilmiştir.²⁰ Akabinde aynı söylem, kısa bir süre zarfında yeni siyasi partilerin (Milli Kalkınma Partisi) de kurulmasına paralel olarak, devletin en üst makamı tarafından daha kapsamlı bir şekilde dile getirilmiş ve benimsenmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1945 tarihli TBMM açılış nutkunda şu ifadeleri kullanmaktadır:

"[...] Bizim tek eksiğimiz, hükûmet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hattâ iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevkiyle, hür[r]iyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasî partinin de kurulması mümkün olacaktır. Bununla beraber, Mecliste çokluğu teşkil eden parti üyelerinin hükümeti tenkidde, devlet ve millet işlerini denetlemede, hiç bir kayda, hattâ hiçbir ölçüye bağlı bulunmadıkları herkesin gözü önünde bir gerçektir (Bravo sesleri). Memleketimizin hürriyet ve güvenlik içinde halk idaresini bütün şartlarıyla geliştirebilecek bir yolda ilerlediğini inanla söyleyebiliriz. Demokrasinin her millet için

¹⁹ Koçak, *Serbest*, ss. 613-692. Ayrıca bkz. Koçak, *İkinci Parti; Cemil Koçak, İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

²⁰ Türkiye'deki tek partili rejimin en başından beri demokrasiye (çok partili anlamda) hedeflediğine dair ifadeler CHP'nin bizzat kendisinden önce, CHP içerisinde muhalefet bayrağını açan milletvekilleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün kaleme aldığı "*Dörtlü Takrir*" bildirgesinde yer bulmuştur. Bahsi geçen dört isim, 7 Haziran 1945 tarihli takrirlerinde Atatürk'ün idealinin demokrasiyi tesis etmek olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bakımdan, tek partili rejimin demokrasiye en başından beri hedeflediği tezinin CHP'nin bizzat kendisinden önce CHP içerisindeki muhalefet tarafından dile getirildiği ve ancak bundan sonra CHP tarafından kullanıldığı da söylenebilir. Dörtlü Takrir hakkında bkz. Koçak, *İkinci Parti*, ss. 313-317.

müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine ve kültürüne göre bir çok özellikleri de vardır (Alkışlar). Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmağa mecburdur.”²¹

İnönü'nün bu konuşması tek partili rejimden çok partili rejime geçiş sürecinde önemli bir kırılma olarak kabul edilmelidir. Bu konuşmasında İnönü, 1945 yılının getirdiği şartlar içerisinde geçmişini yeniden yorumlayarak, Türkiye'deki tek partili rejimin bir tür zaruretten doğduğunu, aslında rejimin en başından beri demokratik karakteri esas tuttuğunu ve diktatörlüğün hiçbir zaman hedeflenen bir yönetim tarzı olmadığını ifade etmektedir. Bunlara kanıt olarak da İnönü, TCF'yi ve SCF'yi kastederek, geçmişte bizzat hükümet teşvikiyle bazı denemeler yapıldığını ve bir “*talihsizlik*” olarak bunların başarılı olamadığını vurgulamaktadır. İnönü, daha önceki denemelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından şimdi “*Türk milleti[nin] kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmağa mecbur*” olduğunu ifade ederek yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Böylelikle CHP'de parti içi muhalefetin tek partili rejimin çok partili demokrasi hedefine dair söyleminin ardından İnönü, 1 Kasım 1945 tarihli konuşmasıyla bu söylemi sahiplenmekte, genişletmekte ve TCF ile SCF'yi de (her ne kadar adını doğrudan zikretmese de) bu yeni söylemin birer kanıtı olarak sunmaktadır.

İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli konuşmasının ardından, tek partili rejimin birtakım zaruretlerden dolayı uygulandığı ve aslında esas hedefin çok partili demokrasiye geçmek olduğu şeklindeki söylem CHP'nin yayın organı olarak bilinen *Ulus* gazetesi ve bu gazetenin başyazarları, partiye yakın kalemler olarak bilinen diğer gazeteciler ve CHP'nin resmi yayınları, daha sonra da ders kitapları olmak üzere her türlü resmi mecrada kendisine mutlak bir alan bulmaya başlamıştır.²² Bu söylemi kısa sürede benimseyen tarih yazımı, İnönü'nün

²¹ *Ulus*, 2 Kasım 1945.

²² Tek parti rejimi boyunca iktidarın önemli bir kalemi olarak bilinen Falih Rıfkı Atay, Demokrat Parti'nin kurulduğu günlerde *Ulus* gazetesindeki başyazısında şu dikkat çekici ifadeleri kullanmaktadır: “*Demokrasi hayatımızın hep hissetmekte olduğumuz bir eksiği böylece ortadan kalkmaktadır. Bizim daima iki korkumuz ve bir dileğimiz olmuştur: iki korkumuz, devrim iktidarına karşı yabancı ideolojilere hizmet eden veya bizzat rejim düşmanı olanların, bir demokrasi memleketi vatandaşlarının en tabii hakkını, serbestçe tartışmak, beğendikleri prensipleri etrafında toplanmak veya benimsedikleri topluluklardan ayrılmak haklarını sömürmeleri ve Türkiye'de demokrasi tekâmülünü baltalamaları idi. Dileğimiz de, bu memlekette garplı bir demokrasi düzeninin kurulması*

konuşmasına paralel bir şekilde, SCF'yi tek partili rejimin bir gün çok partili demokrasiye geçmeyi amaçladığına dair teleolojik bir kanıt olarak ele almaya başlamıştır.²³ Böylelikle tarihi yazımı, 1931 tarihli resmi ders kitabında rastlanmayan bir şekilde,²⁴ “*çok partili hayata geçiş çabaları*” yahut “*demokrasi*

idi. Çünkü bu olmazsa, Türk devrimciliği, başlangıçtanberi yapmağı üstüne aldığı vazifeleri yerine getirmemiş olacaktı.” Bkz. Falih Rifkî Atay, “Yeni Parti Dün Kuruldu”, *Ulus*, 8 Ocak 1946, ss. 1-2; *Ayin Tarihi*, Sayı:146, Ocak 1946, ss. 16-17. İlgili tarihlerde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün en yakınlarından olan Nihat Erim de 3 Ağustos 1947 tarihli *Ulus* gazetesindeki başyazısında çok partili hayata geçiş ile ilgili olarak aynı tezi ifade etmektedir: “*Bu olay, C.H.P. nin tek partili sistemi sadece muvakkat [geçici] bir ana inkılâplar devri mütalâa etmesiyle izah olunabilir. Biz o kanaatteyiz ki, Halk Partisi, tek parti ve tek şef rejimini hiçbir zaman daimî müessese halinde düşünmemiştir.*” Bkz. Nihat Erim, “Prensipler, Metodlar ve Şahıslar”, *Ulus*, 3 Ağustos 1947, s. 1, 3. Her iki ismin bu söylemini daha önceki resmi yayınlar ile karşılaştırınız: *Tarih IV*, ss. 196-197; *Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi: Cumhuriyet Halk Partisinin 20 nci yılı münasebetiyle yayınlanmıştır*, Ulus Basımevi, Ankara, 1943, ss. 30-31.

²³ Koçak, *Serbest*, ss. 613-692; Koçak, *İkinci Parti*; Koçak, *İktidar ve Demokratlar: C.H.P. 25 Yıl*, s. 31; *Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P.*, 1973, ss. 31-42. Aşağıdaki dipnotlarda bulunan kaynaklarda da görüleceği üzere, bu tez zaman içerisinde özellikle Türk yazarlar tarafından büyük oranda doğrudan kabul görmüştür. Bu konuda Türkiye'deki ilk akademik yazıma Tarık Zafer Tunaya tarafından 1952 yılında kaleme alınan “*Türkiye’de Siyâsî Partiler*” adlı kitapta rastlanmaktadır. Tunaya, SCF örneğine dayanarak, tek parti rejiminin çok partili demokrasiyi samimi bir şekilde arzuladığı tezini savunmaktadır. Bkz. Koçak, *Serbest*, s. 76. Tunaya ile benzer yıllarda kaleme alınmış olmakla birlikte daha sonraki akademik çalışmalarda SCF-çok partili demokrasi ilişkisi noktasında temel referans kaynağı olan esas çalışma ise Fransız siyaset bilimci Maurice Duverger’in *Siyasi Partiler* adlı kitabı olmuştur. İlk olarak 1951 yılında, yani Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçmesinden beş, CHP'nin iktidarı muhalefete bırakmasından bir sene sonra (Koçak'ın ifadesiyle, bir bakıma hikayenin sonunu da bilerek) yayımlanan eserinde Türkiye'yi diğer tek partili rejim örneklerinden ayıran Duverger, SCF örneğinden de yola çıkarak Türkiye'deki tek partili rejimin en başından beri çok partili demokrasiyi hedefleyen ve bu bakımdan da geçici olarak düşünülen bir rejim olduğu tezini savunmaktadır. Duverger gibi bir dış gözün (ki bu Duverger'in Türk yazarlarca ayrıca önemsenmesinin sebeplerinden biri olarak görülebilir) Türkiye'deki tek partili rejimi 1945 sonrası dünya içerisinde olumlayan anlatısı, ilgili eserin Türkiye'deki İnkılap Tarihi yazımında temel bir kaynak olarak tercih edilmek istenmesinde etkili olmuş olmalıdır. Eser için bkz. Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, çev. Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, ss. 359-364. Bu konu hakkında yukarıdaki değerlendirmelerimizin dayanağı olarak kapsamlı bir eleştiri için bkz. Koçak, *Serbest*, ss. 633-657.

²⁴ 1931 tarihli Lise Tarih Ders Kitabı'nın yanında aynı tarihte yayımlanan diğer bir resmi kaynak olan “*Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I*” başlıklı ders kitabında demokrasi kavramının işlenmiş oluşu ilk bakışta dikkate değerdir. Resmi anlatı, geçmişten o güne dünya üzerindeki yönetim şekillerini monarşi, oligarşi ve demokrasi olarak üç kısma ayırırken, açık bir şekilde demokrasiden yana taraf olmaktadır. Fakat burada SCF'ye dair

denemeleri” adları altında yeni birer alt başlık ile tanışmıştır.²⁵ Bu nedenledir ki, SCF, ilerleyen dönemlerde de Türk İnkılap Tarihi’ni kronolojik bir şekilde inceleyen hemen her türlü çalışmada sürecin bir parçası olarak yer bulabilmiştir.²⁶

herhangi bir atıf olmadığı gibi, demokrasi, büyük oranda Rousseau’cu (halk iradesi) bakış açısıyla, monarşinin (saltanatın) zıttı olarak ele alınmaktadır. Bu değerlendirmeler içerisinde siyasi partilerin ve çok partili demokrasinin olumlandığına dair açık bir ifade yoktur; hatta “*menfaatlerin temsil*” noktasında farklı sınıf ve meslek gruplarının mecliste farklı şekillerde temsil edilmesine olumsuz bakılmaktadır. Bkz. *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, ss. 22-46.

²⁵ Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1953)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1954, ss. 217-218; Karal, *(1918-1965)*, ss. 237-238; Sadi İrmak, *Devrim Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1967, s. 220; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Devrim Tarihi (Harp Okulları İçin Ders Kitabı Olarak Hazırlanmıştır)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1971, ss. 146-148.

²⁶ Cemil Koçak, ilgili çalışmasında, 1931 tarihli Milli Eğitim Lise Tarih Ders Kitabı’ndan itibaren SCF ile ilgili kaleme alınan çalışmaları ve bu çalışmalarda dile getirilen resmi, gayri resmi ve akademik tezleri kronolojik bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Gerek Koçak’ın kronolojik incelemeleri gerekse bizim bu çalışmada yer verdiğimiz eserlerin içerikleri, SCF’nin 1945’ten sonraki süreç içerisinde zamanla Türk İnkılap Tarihi yazımının ayrılmaz bir parçası olarak görülmeye başladığına işaret etmektedir. Bkz. Koçak, *Serbest*, ss. 21-165. İçerik olarak yalnızca İnkılap ve Türk Siyasi Tarihi konularını ihtiva etmekle birlikte SCF’yi bir alt başlık olarak inceleyen eserler için bkz. Koçak, *Serbest*, ss. 54-165; Neriman Serdarlar ve Fahriye Çetinkanat, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1964)*, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul, 1975, s. 180; Turan, *a.g.e.*, ss. 228-310; Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2006, ss. 189-191; Lewis, *a.g.e.*, ss. 278-280; Kili, *a.g.e.*, ss. 229-233; Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Saner, Altın Kitaplar, İstanbul, b.t.y., ss. 606-621; İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 271; Cemalettin Taşkıran, “Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:4, Nisan 1994, ss. 255-265; Fehmi Akın, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, ss. 11-18 vd.; Necdet Ekinci, *İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 346-351; Mustafa Albayrak, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Tarihsel Gelişimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 89 vd.; Ali Hocaoğlu, Duygu Kara, Emrullah Alemdar ve Savaş Keleş, *T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 12 (Ders Kitabı)*, Milli Eğitim Bakanlığı, İzmir, 2024, ss. 147-149; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 151-155; Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 53-54; Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1923-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009; ss. 299-330; Turhan Feyzioğlu, “Les Partis Politiques En Turquie Du Parti Unique A La Démocratie”, *Revue Française De Science Politique*, 4-1, 1955, ss. 131-155; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Cilt:3, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, ss. 228-310; Ergun Aybars,

SCF'ye yönelik tarih yazımı Türkiye'nin çok partili hayata yeniden geçişi ile birlikte teleolojik bir özellik kazanırken, bu konuyu yalnızca bir alt başlık olarak değil, müstakil şekilde inceleyen eserler de zaman içerisinde kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu eserler yurt dışında 1960'lı,²⁷ Türkiye'de ise 1970'li yıllardan itibaren yayımlanmaya başlamıştır.²⁸ 1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye'de SCF ile ilgili olarak yayımlanan eserlerin sayısı ve kapsamı artmaya başlamıştır.²⁹ 1990'lı ve 2000'li yılların ise SCF'ye dair tarih yazımı konusunda en üretken dönemler oldukları söylenebilir. Bu tarih aralığı içerisinde SCF ile ilgili yayımlanan eserlerin sayısı, yelpazesi ve niteliği hiç olmadığı kadar artmıştır.³⁰ Tek parti döneminde iktidara yönelik kitlesel muhalefetin en

Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi, haz. Erkan Serçe, İleri Kitabevi Yayınları, İzmir, 1994, ss. 61-62; Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, ss. 32-37; Kili, *a.g.e.*, ss. 229-233; Karal, (1918-1965), s. 147; Çavdar, *a.g.e.*, ss. 328-337; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, ss. 278-280; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, ss. 175-178; Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, ss. 117-125; Öz, *Siyasal Katılım*, ss. 106-107; Hakkı Uyar, *Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2011, ss. 118-123. Bu konudaki çalışmaların hepsinin resmi bakış açısı ekseninde olmadığını da eklemek gerekir. Örnekler için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, ss. 245-282; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Samer Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 259-261.

²⁷ Walter Fritz Weiker, *The Free Party Of 1930 in Turkey: Loyal Opposition in a Rapidly Modernizing Nation*, Princeton University Press, 1962; Walter Fritz Weiker, *Political Tutelage And Democracy In Turkey: The Free Party And Its Aftermath*, Brill, 1973.

²⁸ Mehmet Emin Buhur, "Cumhuriyet Gazetesinde Çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası İle İlgili Haberler", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, 1977. Kemal Tahir'in 1971 yılında yayımlanan ve SCF dönemini ele alan *Yol Ayrımı* adlı romanı 1970'li yıllarda SCF üzerine edebi eserlerin de yayımlanmaya başladığını göstermektedir. Bkz. Kemal Tahir, *Yol Ayrımı*, Sander Yayınları, İstanbul, 1971.

²⁹ Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982; Sevil Kaya, "Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Ekonomik Görüşü", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 1985; M. Taner Bayazit, "İzmir Basınında 'Serbest Cumhuriyet Fırka' Olayı", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 1987.

³⁰ 1990'lı yıllar ve 2000'li yılların başlarına kadar olan süreçte yayımlanan temel eserlerden bazıları için bkz. Avşar, *a.g.e.*; Koçak, *Serbest*; Öz, *Serbest*; Emrence, *a.g.e.*. Ayrıca bkz. Bu makalede "2. Tezler" başlığı; bu makalede "3. Makaleler, Bildiriler ve Kitap Bölümleri" başlığı.

somut örneklerinden biri olan SCF tecrübesine olan ilginin 1980'li yıllardan 2000'li yıllara giden süreçte bu denli artmış olması dikkate değer bir durumdur. Bu durum, zaman içerisinde arşiv kaynaklarına ulaşımın kolaylaşmasının³¹ da payı olmakla birlikte, esas olarak, ilgili tarih aralığında tek parti dönemine dair yaygınlık kazanmış olan “*Post-Kemalist*” tarih yazımının etkisinden bağımsız düşünülmemelidir.³²

³¹ 2000'li yılların başlarından itibaren araştırmacıların kullanımına açılan Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde SCF ile ilgili olarak tasnif edilmiş olan arşiv belgeleri çeşitli kurumlara ait kataloglar içerisinde bulunmaktadır. Fakat bu belgelerin SCF'den ziyade, CHF'nin ve devlet bürokrasisinin kaleminden çıkan belgeler olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Bir diğer ifadeyle arşiv, genel olarak SCF'yi merkezin gözünden aktaran bir görünüme sahiptir. Belgelerin neredeyse tamamı, SCF'nin kuruluşu, faaliyetleri, teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri ile sınırlıdır. Bunlara, gerek CHF'nin gerekse emniyet birimlerinin SCF teşkilatları üzerine hazırladığı takip, izleme ve fişleme raporlarını da zikretmek gerekmektedir. Son olarak, ilgili arşivde dış basının SCF ile ilgili kaleme aldığı yazıların devlet bürokrasisi tarafından ilgili kurumlara sunulduğuna dair raporlar söz konusudur. Örnekler için bkz. *BCA*, 30-10-0-0, 37-226-8; *BCA*, 30-10-0-0, 78-519-2; *BCA*, 30-10-0-0, 78-519-4; *BCA*, 30-10-0-0, 78-519-5; *BCA*, 30-10-0-0, 79-520-2; *BCA*, 30-10-0-0, 83-550-2; *BCA*, 30-10-0-0, 83-550-8; *BCA*, 30-10-0-0, 108-712-17; *BCA*, 490-1-0-0, 1-4-11; *BCA*, 490-1-0-0, 1-4-7; *BCA*, 490-1-0-0, 435-18-04-2; *BCA*, 490-1-0-0, 435-18-05-1; *BCA*, 490-1-0-0, 1-4-14; *BCA*, 490-1-0-0, 1-4-5.

³² İlker Aytürk'ün ifadesiyle ilk örneklerine 1980'li yılların başlarında rastlanan Post-Kemalist tarih yazımı, tek parti dönemini ve Kemalizmi sorgulamaya ve eleştiriye açmayı amaçlayan bir yazım türüdür. Aytürk, Post-Kemalist yazımı “[...] *Türkiye'nin en önemli birkaç sosyal bilimcisi tarafından 1980'li yılların başında ortaya atılan, daha sonra da entelektüeller, gazeteciler, düşünce kuruluşları ve yayınevleri tarafından benimsenerek hızla dolaşıma sokulan bir fikirler bütünü*” olarak tanımlamaktadır. Bkz. İlker Aytürk, “Post-Post Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken”, *Post-Post Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, der. İlker Aytürk ve Berk Esen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 24. Aytürk'e göre Post-Kemalist yazım, “1960'lı ve 1970'li yıllarda askerî darbe ve müdahalelere meşruiyet kazandırmak amacıyla Atatürk'ü ve Kemalist devrimleri sahiplenen ve askerce bir tutumla kutsallaştırılıp tartışılmaz hale getiren generaller[e] [...]” ve onların getirdikleri sisteme karşı bir tepki olarak doğmuştur. Bkz. Aytürk, “Post-Post Kemalizm...”, s. 25. 1980'li yılların başlarından itibaren tek parti dönemi, Atatürk ve Kemalizm üzerine hiç olmadığı kadar eleştirel ve sorgulayıcı bir tarih yazımı geliştiğine dikkati çeken Aytürk'e göre Post-Kemalizm, özellikle 2000'li yıllara gelindiğinde Kemalizmi eleştirmek ya da sorgulamaya açmak isteyen çeşitli siyasi fraksiyonlar arasında giderek yaygınlık kazanmış ve adeta bir koalisyona dönüşmüştür. Aytürk bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır: “1980'lerin sonunda ve 1990'lı ve 2000'li yıllarda, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi olan Kemalizme karşı bir yandan İslâmcı-muhafazakâr, diğer yandan da Kürt muhalefetin güç kazanması sonucunda post-Kemalist düşünce akımı sadece akademik bir tartışma olmaktan çıktı ve gittikçe genişleyen halkalarla Türkiye aydınları arasında popülerleşti. Liberaller ve bazı sol aydınlar post-Kemalist

Netice olarak, SCF'nin ilk olarak partinin feshedilmesinin ardından 1930'lar, akabinde yeniden çok partili hayata geçiş yapılan 1945-1950'ler ve son olarak "Post-Kemalist" tarih yazımının ön plana çıkmaya başladığı³³ 1980-2000'li yıllarda çeşitli tezler konu olduğu söylenebilir. Özellikle 2000'li yıllar ile birlikte SCF üzerine kaleme alınan mikro ölçekli çalışmalar, bu üç aylık kısa tecrübenin ulaştığı literatür genişliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.³⁴ Tüm bu literatürü bütünsel

harekette gene başı çektiler, jargonu oluşturdular, temel argümanları ve eleştirileri çattılar. Fakat artık yalnız değildiler. Post-Kemalizm bu aşamadan itibaren liberallerin yanı sıra solun bir kesimi ile birlikte muhafazakâr/İslâmcı sağı ve Kürt siyasi hareketini de içine alan geniş bir koalisyonla dönüştü." Bkz. Aytürk, "Post-Post Kemalizm...", s. 27. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Aytürk, "Post-Post Kemalizm...", ss. 23-48. Burada yer verdiğimiz *Bibliyografya*'ya Aytürk'ün Post-Kemalist tarih yazımı ile ilgili değerlendirmelerinden yola çıkılarak bakıldığında, SCF üzerine kaleme alınan eserlerin sayısındaki artışın Post-Kemalist tarih yazımının yaygınlık kazandığı dönemler ile paralellik arz etmiş olduğu söylenebilir. Bu bakımdan, tek parti dönemini ve Kemalizmi sorgulamaya ve eleştiriye açmayı amaçlayan Post-Kemalist tarih yazımı içerisinde SCF'nin esaslı bir yer tuttuğu açıktır. Bize göre SCF tecrübesinin tek parti döneminde halkın rejim ve inkılaplar karşısında nasıl bir duruş sergilediğine dair önemli bir örnek olması, ilgili dönem ile adeta bir hesaplaşma içerisinde olan Post-Kemalist tarih yazımının SCF örneğine sıkı bir şekilde sarılmasının ve buna bağlı olarak ilgili tarih aralığında SCF ile ilgili çalışmaların hiç olmadığı kadar artmasının temel nedeni olduğu söylenebilir. Bir diğer ifadeyle SCF, tek parti dönemini ve Kemalizmi sorgulamaya ve tartışmaya açıldığı bir dönem aralığında bu tür argümanların temel dayanak noktalarından biri olmuş ve adeta bir "cephanelik" görevi görmüştür.

³³ Aytürk, "Post-Post Kemalizm...".

³⁴ SCF'ye yönelik ilgi günümüzde de sürmektedir. Fakat 2000'li yılların ilk yarısının ardından oluşmaya başlayan güncel literatürün tamamının Post-Kemalist literatür içerisinde ele almak yanlış olacaktır. Nitekim Aytürk de, 2015 tarihli makalesinde, Post-Kemalist yazımın ardından bu alanda yeni bir paradigma arayışından bahsetmektedir. Bkz. Aytürk, "Post-Post Kemalizm...". Güncel literatüre bakıldığında, üç ay gibi kısa bir süre faaliyet yürütebilen SCF ile ilgili ayrıntılı bir kronolojinin yakın bir zamanda yayımlanmış olması, SCF'ye dair tarih yazımının geldiği noktaya bir örnektir. Bkz. Ahmet Gülen, *Kronolojik Serbest Cumhuriyet Fırkası Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022. Ayrıca yabancı gözlemcilerin görüşlerini konu edinen akademik çalışmalar da SCF'yi ayrı bir başlık olarak ele alarak bu konuya farklı bir perspektif getirilmesine katkı sunmuşlardır. Bkz. Ufuk Erdem, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:12, Sayı:23, 2016, ss. 270-292; Aydın Çakmak, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Yabancı Kamuoyunda Değerlendirilişi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 2012, ss. 151-176; Müjdar Karagülmez, "Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:43, 2018, ss. 471-489; İhsan Sabri Balkaya, "1930

olarak bir arada görmek, ilgi gördüğünü değerlendirdiğimiz bu alanda araştırmacılara büyük bir kolaylık sağlayacak ve literatürün genişlemesine katkı sunacaktır.

Bu makale, ilk defa bütünsel olarak bir *SCF Bibliyografyası* sunmaktadır. Bu *Bibliyografya* yalnızca doğrudan SCF'yi konu edinen çeşitli türde kitap, makale, bildiri, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve süreli yayınlarda yer alan yazılar üzerinden oluşturulmuştur. Bunun yanında, SCF'nin doğrudan müdahil olduğu 1930 Belediye Seçimleri'ni hususi olarak ele alan çalışmalara da yer verilmiştir. *Bibliyografya*'da, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, SCF'yi (son derece yaygın bir şekilde) bir alt başlık olarak ele alan Türk İnkılap Tarihi ve Türk Siyasi Tarihi konulu eserler dışarıda bırakılmıştır. Zira bu tür bir tercihte bulunulmaması durumunda *Bibliyografya*'nın bir "*SCF Bibliyografyası*"ndan ziyade "*Türk İnkılap Tarihi Bibliyografyası*" veya "*Türk Siyasi Tarihi Bibliyografyası*" haline dönüşmesi kaçınılmazdır; zira sıklıkla dikkat çektiğimiz üzere genel olarak SCF her iki konu ile iç içe geçmiş bir şekilde ele alınmaktadır. Bu noktada SCF'yi müstakil bir şekilde inceleyen eserlerin seçilmesi bir zorunluluk halini almaktadır.

Bibliyografya beş başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlık SCF ile ilgili kaleme alınan her türlü kitabı, ikinci başlık SCF ile ilgili kaleme alınan akademik tezleri, üçüncü başlık SCF ile ilgili kaleme alınan makale, bildiri ve kitap bölümlerini, dördüncü başlık SCF ile ilgili ansiklopedi maddelerini, beşinci ve son başlık ise SCF ile ilgili kaleme alınan gazete yazılarından oluşmaktadır. Özellikle beşinci başlık altındaki gazete yazılarının SCF'nin faaliyet yürüttüğü 1930 Ağustos-Kasım dönemlerine dair önde gelen gazetelerin başyazılarından oluştuğunu ifade etmemiz gerekir.³⁵ Böylelikle, *Bibliyografya*'nın SCF'yi çeşitli yönlerden ele almak

Türkiye'sinde Oluşan Muhalefet Hareketinin Dış Basındaki Akisleri (Rusya, İngiltere, Mısır Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:15, 2007, ss. 80-102. SCF yalnızca tarih yazımında artan bir ilgiye mazhar olmakla kalmamış, aynı zamanda edebi eserlere de konu olmuştur. Bkz. Tahir, *a.g.e.*; Tarık Buğra, *Yağmur Beklerken*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981; Zekeriya Yıldız, *1930 Yalancı Bahar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.

³⁵Gazeteler arasında SCF döneminin önde gelen aktörlerinden olan Arif Oruç'un *Yarın* gazetesinin nüshalarına ulaşma imkanı bulamadığımızı ve bunun da bibliyografyanın eksik bir yönünü oluşturduğunu en başından ifade etmek isteriz.

isteyen araştırmacılara kolaylık sağlaması ve onları yönlendirebilecek bir içeriğe sahip olması amaçlanmıştır.

Kitaplar

1. AğAOğLU, Ahmet, *Serbest Firka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1949.
2. Lİ, Bűrhanettin, *Serbest Firka Tarihęesi Nasıl Açıldı, Nasıl Kapandı?*, Derin Tarih Kùltür Yayınları, İstanbul, 2020.
3. AVşAR, Abdùlhamit, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitabevi, İstanbul, 1998.
4. AVşAR, Abdùlhamit, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Maarif Mektepleri, Ankara, 2018.
5. BALKAYA, İhsan Sabri, *1930 Sonun Başlangıcı: Serbest Firka'nın İzmir'de Teşkilatlanma Serüveni*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.
6. BALKAYA, İhsan Sabri, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Arşiv Belgelerine Göre 1930 Belediye Seçimleri*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2006.
7. BUğRA, Tarık, *Yağmuru Beklerken*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.
8. DİNę, Fadime Tosik, *Milliyet Gazetesi Güncesiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2023.
9. EMRENCE, Cem, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
10. GÜLEN, Ahmet, *Kronolojik Serbest Cumhuriyet Fırkası Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.
11. GÜZ, Nurettin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Sonrası Basında Muhalefet ve 1931 Matbuat Kanunu*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakùltesi Yayınları, Ankara, 1993.
12. İLMEN, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Zavallı Serbest Firka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul, 1951.
13. KACAR, Murat, *Belgeleriyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı Anlamak: İlk Sosyopsikolojik Tarihi Araştırma*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2021.
14. KANDEMİR, Feridun, *Serbest Firka Nasıl Kuruldu-Nasıl Kapatıldı?*, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1955.
15. KOç, İlknur, *Serbest Cumhuriyet Fırkası İstanbul Teşkilatı ve Azınlıklar*, Hiper Kitap, İstanbul, 2020.
16. KOçAK, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
17. KUTAY, Cemal, *Mustafa Kemal'in Önlenecek Demokrasi Girişimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İklim Yayınları, İstanbul, 2004.

18. NASKALİ, Emine Gürsoy, *Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.
19. OKYAR Osman, ve SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet , *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
20. OKYAR, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, İstanbul, 1987.
21. ÖZ, Eyüp, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
22. SABİH, İzzet, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Türk Milleti*, [b.y.y.], 1930.
23. SAMUR, Mustafa ve SOFUOĞLU, Adnan, *Türk Millî Basınında ve Karikatürlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2023.
24. *Serbest Cumhuriyet Fırkası Programı*, Serbest Cumhuriyet Fırkası, İstanbul, 1930.
25. *Serbest Cumhuriyet Fırkasının Teşekkülü Üzerine Dahili Vaziyet Hakkında Rapordur*, Hariciye Vekaleti Matbuat Umumi Müdürlüğü, Ankara, 1930.
26. *Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yasası*, Serbest Cumhuriyet Fırkası, İstanbul, 1930.
27. ŞAKİR, Ziya, *Fethi Okyar ve Serbest Fırka: Serbest Fırka Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, haz. İlker Dere, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2020.
28. TAHİR, Kemal, *Yol Ayrımı*, Sander Yayınları, İstanbul, 1971.
29. TEMİZER, Abidin, *Şefik Avni Özüdoğru'nun Serbest Fırka Hatıratı*, Libra Kitapçılık, İstanbul, 2014.
30. WEIKER, F. Walter, *Political Tutelage And Democracy In Turkey: The Free Party And Its Aftermath*, Brill, 1973.
31. WEIKER, Walter Fritz, *The Free Party Of 1930 in Turkey: Loyal Opposition in a Rapidly Modernizing Nation*, Princeton University Press, 1962.
32. YETKİN, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982.
33. YILDIZ, Zekeriya, *1930 Yalancı Bahar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.
34. YILMAZ, Ahmet Yusuf, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Eskiyeşi Yayınları, Ankara, 2009.

Tezler

1. AKINTÜRK, Merve Safa, "Ali Naci Karacan'ın İnkılap Gazetesi'nde Serbest Cumhuriyet Fırkası Sunumunun İncelenmesi (1930-1931)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, Ankara, 2022.

2. ARITÜRK, Mustafa, “Serbest Cumhuriyet Fırkası İstanbul Teşkilatı ve 1930 Belediye Seçimleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın, 2022.
3. AVŞAR, Abdülhamit, “Serbest Fırka-Basın İlişkileri (Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1996.
4. BAYAZIT, M. Taner, “İzmir Basınında ‘Serbest Cumhuriyet Fırka’ Olayı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987.
5. BUHUR, Mehmet Emin, “Cumhuriyet Gazetesinde Çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası İle İlgili Haberler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, 1977.
6. CENGİZ, Yasin, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Ve Kapanışı Sonrasında Mutedil-Muhalif Bir Kimlik Olarak Ahmet Ağaoğlu Ve Basındaki Sesi: ‘Akın’”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2008.
7. ÇAKIRBAŞ, Engin, “İzmir Basınındaki Yansımalarıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aksaray, 2015.
8. ÇANAĞCI, Halis, “Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yarın Gazetesine Yansıması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 2008.
9. ÇAPARLAR, Mehmet, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Akdeniz Teşkilatlanması Ve Faaliyetleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2020.
10. ÇOLAK, Hikmet, “1930 Belediye Seçimleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2007.
11. ELYİĞİT, Gamze, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Karadeniz Teşkilatlanması Ve 1930 Belediye Seçimleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2021.
12. EMRENCE, Cem, “Politics Of Discontent In The Great Depression: The Free Republican Party Of Turkey (1930)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 2000.
13. GÖZCÜ, Alev, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Siyasal Söylemleri Işığında İktidar Muhalefet İlişkileri Ve Kamuoyu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İzmir, 2006.
14. GÜLCAN, Yılmaz, “Serbest Fırka İle Demokrasi Girişimi ve Sonuçları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 1991.

15. GÜLER, Gülten, “Serbes Cumhuriyet Gazetesi’nin (26 Ekim 1930-14 Ocak 1931) İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırklareli, 2013.
16. KARTAL, Cemile Burcu, “Türkiye’de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Süreci Ve 1930 Belediye Seçimleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2005.
17. KAYA, Sevil, “Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Ekonomik Görüşü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 1985.
18. KIPÇAK, Ali, “Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Cumhuriyet Ve Son Posta Gazetelerinde Serbest Cumhuriyet Fırkası Ağustos 1930-Ocak 1931”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2020.
19. KOÇ, İlknur, “Serbest Cumhuriyet Fırkası İstanbul Teşkilatı Ve Azınlıklar”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2018.
20. ÖZ, Eyüp, “Le Parti Libéral Républicain Dans La Région Égéeenne En Turquie Histoire Politique D’une Grande Mobilisation Contestaire [Du 12 Août Au 17 Novembre 1930]”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) Yurtdışı Enstitü*, 2014.
21. ÖZAR, Ergun, “Gazete Polemikleriyle Serbest Cumhuriyet Fırkası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, 1972[?].
22. ÖZCAN, Elifnur, “Ali Naci Karacan’ın Yayımladığı Politika Ve İnkılap Gazetelerinin Serbest Fırka Tartışmalarındaki Rolü (1929-1931)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2021.
23. ÖZCAN, Nesrin, “Serbest Cumhuriyet Fırkası”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1988.
24. ÖZEN, Hava, “Türk Basınında Serbest Cumhuriyet Fırkası (Ağustos-Kasım 1930)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1988.
25. ÖZİPEK, Bekir Berat, “Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1991.
26. ÖZKÖK, Alper, “Türk Basınında 1930 Belediye Seçimleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2009.
27. SEL, Devran, “Erken Cumhuriyet Döneminde Bir Demokrasi Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Kuruluş Sebepleri Ve Kapanışına Giden Süreç”,

Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, Ankaa, 2023.

28. SÖNMEZLER, Burak, "Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Çok Partili Hayat Denemesinde Bir Gazete: Zekeriye Sertel Yönetiminde Son Posta", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2002.

29. TABAK, Serap, "Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İzmir Vilayeti", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 1990.

30. UZMAN, Ş. Figen, "Serbest Cumhuriyet Fırkası", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, 1982.

31. YILMAZ, Ahmet, "1930 Belediye Seçimlerine Katılma Haklarının Tanınması Sürecinde Kamuoyunda Kadın Algısı", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İzmir, 2011.

32. YILMAZ, Meşküre, "Serbest Cumhuriyet Fırkası," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 1990.

33. YÜKSEL, Mehmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Araştırılması", Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Niğde, 2008.

Makaleler, Bildiriler ve Kitap Bölümleri

1. AFŞAR, Erkan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Programları Ekseninde Mukayesesi", *Journal of History Studies*, Cilt:12, Sayı:4, 2020, ss. 1351-1380.

2. AGHAYEVA, Natavan, "The Free Republican Party in Ahmed Ağaoğlu's Socio-Political Life", *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, Sayı:1, 2024, ss. 96-105.

3. AKIN, Mahmut Hakkı, "Bir Muhalefet Tasfiyesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı Ve İttihatçılık Meselesi Üzerine Notlar", *Türkiye Notları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:3, 2019, ss. 61-63.

4. AKIN, Mahmut Hakkı, "Farklı Bir Serbest Cumhuriyet Fırkası Okuması", *Tezkire*, Sayı:46-47, Ankara, ss. 233-240.

5. AKIN, Mahmut Hakkı, "Laiklik Sözleşmesi Temelinde Gülümlü Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, 2012, ss. 49-62.

6. AKSANYAR, Necati, "Türkiye'de Çok Partili Demokrasi Denemeleri İçinde Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Ekim 1987, ss. 77-93.

7. AKŞİN, Sina, "Serbest Fırka", *Türkiye'nin Beş Dönemeci*, ed. Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal, Sergi Yayınevi, İzmir 1984, ss. 25-29.

8. ALTINKAŞ, Evren, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İki Demokrasi Deneyimi: TıpCF ve SCF", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:29, Mart-Nisan 2012, ss. 1-16.
9. ARMAĞAN, Mustafa, "Cumhuriyetin 'İnkılap Yarası'", *Derin Tarih*, Sayı:15 (Serbest Fırka Dosyası), Haziran 2013, ss. 60-71.
10. ASLANTEPE, Cengiz, "Türk Demiryolu Tarihinden 100 Günlük Bir Kesit. Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Cumhuriyet Halk Fırkası Tartışmalarında Demiryolları", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, 2000, ss. 205-221.
11. ATATÜRK, Mustafa Kemal, "Serbest Cumhuriyet Partisi Nasıl Kuruldu? Fethi Bey'in Mektubu ve Cevabım (10/11 Ağustos 1930)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:99-101, 2005, ss. 4-7.
12. AYDIN, Ayhan, "Cumhuriyet Döneminde Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi: Ortaya Çıkış Sebepleri, Kurucuları, Nizamnâmesi, Kapanması ve Basınla İlişkiler", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı:8, Ekim 1994, ss. 261-275.
13. AYDIN, Ayhan, "Cumhuriyet Döneminde Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi," *Marmara İletişim Dergisi*, Cilt:8, Sayı:8, 1994, ss. 261-276.
14. AYDIN, Ayşe, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Ve Adnan Menderes'in Siyasi Hayatının Başlaması", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:8, 2011, ss. 1-9.
15. AYDOĞAN, Pınar, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Modernleşmesi İçindeki Yerinin Dönemin Karikatürleriyle Analizi", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt:17, Sayı:37, 2022, ss. 171-200.
16. AYSAL, Necdet, "Yönetsel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler 'Serbest Cumhuriyet Fırkası - Menemen Olayı'", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:11, Sayı:44, 2009, ss. 581-625.
17. BALCIOĞLU, Nur, "Kemal Tahir'in Yol Ayrımı Romanında Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi ve Gazetecilik", *Sosyologca*, Cilt:8, Sayı:15-16, 2018, ss. 194-199.
18. BALI, Rıfat, "1930 Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, Sayı:167, Kasım 1997, ss. 25-34.
19. BALKAYA, İhsan Sabri, "1930 Türkiye'sinde Oluşan Muhalefet Hareketinin Dış Basındaki Akisleri (Rusya, İngiltere, Mısır Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:15, 2007, ss. 80-102.
20. BALKAYA, İhsan Sabri, "Antalya'da 1930 Belediye Seçimleri ve Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:22, Sayı:2, 2018, ss. 1075-1091.
21. BALKAYA, İhsan Sabri, "Cumhuriyetin İkinci Muhalif Partisi SCF'nin Eskişehir'de Teşkilatlanması Ve Eskişehir'de 1930 Belediye Seçimleri", *Atatürk Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 2015, ss. 2-27.

22. BALKAYA, İhsan Sabri, "İsparta'da Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kurulma Çabaları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:12, Sayı:30, 2006, ss. 215-237.

23. BAŞARAN, İnce G., "The Free Republican Party In The Political Cartoons Of The 1930s", *New Perspectives on Turkey*, Vol. 53, 2015, pp. 93-136.

24. BAŞARAN, Sinan, "Serbest Cumhuriyet Fırkasının Rize Teşkilatı ve 1930 Belediye Seçimlerinde Rize", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:47, Haziran 2017, ss. 381-389.

25. BEDİR, Ayşe, "Türk Kadınının 1930 Belediye Seçimlerine Katılımı ve Bir Amerikan Diplomat Raporuna Yansımaları", *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı:108, 2022, ss. 63-84.

26. BENHÜR, Çağatay ve YÜKSEL, Erol, "Konya'nın 1930'daki Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Görünümü ile Belediye Seçimleri Üzerine Bir İnceleme", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı:23, 2017, ss. 93-117.

27. BEYAZIT, Taner, "İzmir'de Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Basın Üzerine Düşünceler", *Tarih ve Toplum*, Sayı:98, Şubat 1992, ss. 54-56.

28. BIÇAK, Hilal, "Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademisi Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Aralık 2021, ss. 152-169.

29. CEYLAN, Okan, "Kırklareli İlinde Serbest Cumhuriyet Fırkası: Parti Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sayı:54, 2021, ss. 459-482.

30. CEYLAN, Okan, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Edirne Serüveni: Türkiye Demokrasi Tarihinden Notlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:21, Sayı:42, 2021, ss. 269-294.

31. ÇAKICI, Derya, "Çok Partili Hayata Geçişin İkinci Ayağı: Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri", *Zamanın İzleri: Demokrasi ve Cumhuriyet*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, b.s.y., 2023, ss. 103-137.

32. ÇAKMAK, Aydın, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Yabancı Kamuoyunda Değerlendirilişi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 2012, ss. 151-176.

33. ÇAPARLAR, Mehmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Kastamonu Teşkilatı ve 1930 Belediye Seçimleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:54, 2021, ss. 427-458.

34. ÇAVDAR, Tevfik, "Serbest Fırka ve Arif Oruç'un Yarın Gazetesi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt:14, Sayı:122, 1990, ss. 44-48.

35. ÇELİK, Bilgin, "Aydın'da Serbest Fırka ve Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı:84, Aralık 2000, ss. 13-23.

36. ÇETİŞLİ, İsmail, "'Yağmuru Beklerlen' ve Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Türk Edebiyatı*, Sayı:164, 1987, ss. 33-36.

37. ÇINAR, Ömer, “Siyasal Yaşamımızda Serbest Cumhuriyet Fırkası Tek Partiden Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Denemesi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, Sayı:10, 2015, ss. 207-229.

38. ÇOMU, Aslı Emre, “Ahmet Remzi Yüreğir ile Ferit Celal Güven’in Serbest Cumhuriyet Fırkası Tartışmaları”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:12, 2023, ss. 1505-1517.

39. DEMİRTAŞ, Bahattin, “Türk Basınındaki Yansımalara Göre Serbest Cumhuriyet Fırkası ve 1930 Yerel Seçimleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı:73, 2018, ss. 303-316.

40. DURAN, Mehmet Ali, “1930 İstanbul Belediye Seçimlerinde Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Yahudi Adayları Ve Yahudi Seçmenler”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:71, 2022, ss. 124-145.

41. ELYİĞİT, Gamze, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Giresun Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8, Sayı:15, 2022, ss. 387-401.

42. ELYİĞİT, Gamze, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Trabzon Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:13, 2024, ss. 95-105.

43. EMRENCE, Cem, “Buhanlı Yıllar: Ödemiş’te Serbest Cumhuriyet Fırkası”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:72, 1999, ss. 28-32.

44. EMRENCE, Cem, “Muhallif Bir Perspektiften 1930 Belediye Seçimleri: CHP’nin Baskı ve Propaganda Yöntemleri”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:200, Ağustos 2000, ss. 47-50.

45. EMRENCE, Cem, “Politics of Discontent in the Midst of The Great Depression: The Free Republican Party of Turkey (1930)”, *New Perspectives on Turkey*, No:23, September 2000, pp. 31-52.

46. EMRENCE, Cem, “Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt:7 (Liberalizm), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 213-216.

47. ENGELOĞLU, Hafsa Nur, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası Özelinde II. Ve III. Meclis’te Parlamento İçi Muhalefet Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yasama Dergisi*, Sayı:42, 2020, ss. 183-212.

48. ERASLAN, Cezmi, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Siyasi Hayatında Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi Üzerine Düşünceler”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı:9, 2000, ss. 77-96.

49. ERDEM, Çiğdem, “Tek Parti Döneminde Muhalefet Algısı: Serbest Cumhuriyet Fırkası Hareketi Üzerinden Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı:1, 2013, ss. 1-22.

50. ERDEM, Ufuk, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:12, Sayı:23, 2016, ss. 270-292.
51. ERGUN, A. Yavuz, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu Üzerine 'İktisadi' Bir İnceleme", *Belgi Dergisi*, Sayı:7, 2014, ss. 837-844.
52. ERTEM, Barış, "Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2010, ss. 71 - 92,
53. ERTEM, Barış, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk On Yılında Parlamento İçi Muhalefet Ve Bir Örnek: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 172, Sayı: 172, 2013, ss. 345 – 362.
54. GÜÇLÜ, Muhammet, "Antalya'da 1930 Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 1999, ss. 19-23.
55. GÜÇLÜ, Muhammet, "Antalya'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt:9, Sayı:1, ss. 327-337.
56. GÜÇLÜ, Muhammet, "Dr. Burhanettin (Onat) Bey'in Raporuna Göre Antalya'da 1930 Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı:65, Mayıs 1999, ss. 19-23.
57. GÜLEN, Ahmet, "1930 İstanbul Belediye Seçimleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:39, Sayı:107, 2023, ss. 177-210.
58. GÜLEN, Ahmet, "Karşılaştırmalı Bir Yöntemle SCF ve DP'nin Kuruluşuna Bakış", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı:54, Mart 2016, ss. 129-149.
59. GÜLEN, Ahmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda Genel Sekreterlik Kurumu ve Nuri Conker'in Genel Sekreterliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:41, Sayı:72, 2022, ss. 439-460.
60. GÜLEN, Ahmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Faaliyetleri", *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışının 100. Yılı*, Edirne, Türkiye, 12-14 Mart 2020.
61. GÜLER, Çağfer, "Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte (1945-1950) Serbest Fırka Deneyiminin İzleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:34, Sayı:577, 2015, ss. 291-315.
62. GÜNEŞ, Günver, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:25, Sayı:39, 2006, ss. 117-147.
63. GÜNEŞ, Günver, "Serbest Cumhuriyet Partisi Döneminde Türk Ocakları ve Siyaset", *Tarih ve Toplum*, Cilt:11, Sayı:65, 1999, ss. 11-16.
64. GÜNGÖR, Hakan, "ABD Konsolosluk Belgeleri Işığında Serbest Fırkanın Değerlendirilmesi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:35, 2020, ss. 457-492.

65. GÜRBÜZ, Cazim, "Dört Romanda Serbest Fırka", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:84, Bahar 2006, ss. 113-118.
66. HALICI, Şaduman, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu Sırasında Ali Fethi (Okyar) Bey ile Mahmut Esat (Bozkurt) Beyin Polemikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:20, Sayı:59, 2004, ss. 429-451.
67. İPEKÇİ, Abdi, "Atatürk'ün Demokrasi Tecrübesi", *Milliyet*, 13-30 Kasım 1961, s. 3.
68. KALAYCI, Hakkı, "Bir Parti ve Bir Yerel Gazete: SCF ve Çankırı Duygu Gazetesi Örneğinde Dönemin Siyasi Olaylarının Sosyolojik Bir Analizi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, 2020, ss. 211-226.
69. KALPAKÇIOĞLU, Naci, "Serbest Fırka Karşısında İki Romancı: Kemal Tahir ve Tağrik Buğra", *Gösteri*, Cilt:2, Sayı:17, 1982, ss. 22-25.
70. KARACAGİL, Ö. Kürşad, "Süreyya (Paşa) İlmen ve Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Turkish Journal of History*, Sayı:57, 2014, ss. 127-145.
71. KARAGÜLMEZ, Müjdar, "Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:43, 2018, ss. 471-489.
72. KARAKAŞ, Ömer, "Balıkesir'de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri (1930)", *Turkish Studies*, Volume: 8/5, Spring 2013, pp. 357-375.
73. KARAKAŞ, Ömer, "Dönemin Yerel Basınına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Manisa Vilayeti'nde Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri", *Journal of History Studies*, Volume: 2/3, 2010, ss. 201-222.
74. KARAKAŞ, Ömer, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Muğla'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Dolayısıyla Oluşan Tartışmalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı:31, 2014, ss. 355-369.
75. KARATAŞ, Murat, "Atatürk Döneminde Gündümlü Bir Muhalefet Denemesi Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Türk Demokrasi Tarihi (1876-1945): Liderler, Partiler ve Seçimler*, ed. Murat Karataş, Efe Akademi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2023, ss. 203-222.
76. KARTAL, Cemile Burcu, "Türkiye'de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin Faaliyetleri", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:3, 2016, ss. 165-197.
77. KEMAL, Mehmet, "Serbest Fırka Deneyi", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1982, s. 8.
78. KESKİN, Ömer Ali, "Türk Siyasi Tarihinde 'Dörtlü Takrir' ve Takiire Kaynaklık Etmesi Bakımından Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, 2021, ss. 718-737.

79. KILINÇKAYA, Derviş, “Serbest Cumhuriyet Fırkasının Toplumsal Tabanı ve Cumhuriyet Halk Partisi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı:5, 2012, ss. 3-18.

80. KOÇ, Nurgün, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Kuruluşunda Dış Politik ve Ekonomik Gelişmelerin Etkileri”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı:13, 2012, ss. 39-56.

81. KOÇAK, Cemil, “1930 Belediye Seçiminde Sabiha Sertel’in Adaylığı”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:51, Mart 1988, ss. 28-29.

82. KOÇAK, Cemil, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Hakkında Bir Propaganda Broşürü”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:53, Mayıs 1988, ss. 69-71.

83. KUŞÇI, Ahmet ve DURAN, Mustafa, “Arşiv Belgelerine Göre Serbest Cumhuriyet Fırkası”, *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2022, ss. 1-18.

84. KUYAŞ, Ahmet, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Üzerine”, *Yeni Gündem*, Sayı:29, 1985, ss. 36-37.

85. KÜÇÜKYILMAZ, M. Mücahit, “First Rallies In Our Multi-Party Political Communication History: Addresses By İsmet Pasha in Sivas And Fethi Bey in İzmir”, *Journal of History Studies*, Volume:11, Issue:4, Ağustos 2019, ss. 1285-1297.

86. ORTAYLI, İlber, “Fethi Okyar’ın Kaleminden Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Feshedildi?”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:52, Nisan 1988, s. 57.

87. ÖZ, Eyüp, “İzmir ve Serbest Cumhuriyet Fırkası [12 Ağustos-17 Kasım 1930]”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:5, 2015, ss. 409-440.

88. ÖZCAN, Nesrin, “58 Yıl Önce Bir Demokrasi Denemesi: SCF ve Kapanışı”, *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1988, s. 2.

89. ÖZER, Mehmet Halis, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nda İktisadi Düşünce”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:51, 2014, ss. 77-92.

90. ÖZİPEK, Bekir Berat, “‘Ayak Takımı’ Sandığı Sarmış ‘Erbabı Haysiyet’ Oy Kullanamıyor”, *Derin Tarih*, Sayı:15 (Serbest Fırka Dosyası), Haziran 2013, ss. 79-81.

91. PINAR, Mehmet ve KOÇ, İlknur, “1930 İstanbul Belediye Seçimlerinde Gayrimüslimler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:42, 2018, ss. 321-344.

92. PINAR, Mehmet, “1930 İstanbul Belediye Seçimlerinde Gayrimüslimler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:42, 2018, ss. 321-344.

93. PINAR, Mehmet, “Bozkır’da Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası Konya Teşkilatı”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cumhuriyet Özel Sayısı, 2023, ss. 115-129.

94. PINAR, Mehmet, "Bursa'da Serbest Cumhuriyet Fırkası Teşkilatı ve İktidar ile Çekişmesi", *Journal of History Studies*, Volume:6, Issue:3, April 2014, ss. 295-310.

95. PINAR, Mehmet, "Cumhurbaşkanlığı Arşiv Belgeleri Işığında İzmir'de 1930 Belediye Seçimleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:44, 2019, ss. 325-345.

96. PINAR, Mehmet, "Cumhurbaşkanlığı Arşiv Belgeleri Işığında İzmir'de 1930 Belediye Seçimleri", *3. Uluslararası Tarih Sempozyumu*, İzmir, Türkiye, 5-07 Nisan 2018, ss. 347-364.

97. PINAR, Mehmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Gaziantep Teşkilatlanması ve Faaliyetleri", *Uluslararası Gaziantep Sempozyumu*, Gaziantep, Türkiye, 25-27 Aralık 2018, ss. 123-138.

98. PINAR, Mehmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Doğu Anadolu Bölgesi Teşkilatlanması", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:4, Sayı:11, 2017, ss. 101-118.

99. PINAR, Mehmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kocaeli Teşkilatlanması ve Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli, Türkiye, 5 Mart 2016 - 27 Mart 2017, ss. 1261-1275.

100. PINAR, Mehmet, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kütahya Teşkilatlanması ve Faaliyetleri", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:14, 2015, ss. 277-298.

101. R., "Serbest Fırkanın Doğuşu, Yaşayışı, Kapanışı", *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı:15, Mart 1951, ss. 644-646.

102. SAMUR, Mustafa ve SOFUOĞLU, Adnan, "Karikatürlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:73, 2023, ss. 321-347.

103. SELÇUK, Fatih, "Kronolojik Serbest Cumhuriyet Fırkası Tarihi", *Tarih ve Kritik Dergisi*, Cilt:10, Sayı:4, 2024, ss. 302-312.

104. SENEMOĞLU, Olkan, "Türkiye'nin Demokrasiye Geçişte İkinci Başarısız Girişimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 2016, ss. 44-66.

105. SUVACI, Mediha Seda ve Bozkurt, İbrahim, "Adana Yerel Basınından Yeni Adana ve Türk Sözü Gazetelerine Göre Serbest Cumhuriyet Fırkası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademisi Dergisi*, 2/1, 2022, ss. 123-141.

106. ŞAHİN, Mehmet Serkan, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Malatya Teşkilatı ve 1930 Belediye Seçimleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı:195, 2010, ss. 82-85.

107. ŞEKER, Kadir, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Gelişmelere Bakışı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:32, 2014, ss. 1-14.

108. ŞİRİN, Funda Selçuk, “İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:Prof. Dr. Süleyman Büyükkaracı Özel Sayısı, 2021, ss. 197-245.

109. ŞİRİN, Funda Selçuk, “The Foundation of the Free Republican Party and Subsequent Developments According to the British Embassy Reports”, *Archiv Orientalni*, Cilt:89, Sayı:1, 2021, ss. 85-121.

110. TABAK, Serap, “Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinden Önce İzmir’de Cumhuriyet Halk Fırkası (1928-1930)”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:16, 1995, ss. 42-47.

111. TABAK, Serap, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın İzmir Vilâyetindeki Teşkilatı ve Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, 1993, ss. 183-202.

112. TABAK, Serap, “Serbest Fırka ve İzmir’de 1930 Yılı Belediye Seçimi”, *Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:3, 1991, ss. 177-197.

113. TAŞDEMİR, Serap, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Aylık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:19, Sayı:39, 2019, ss. 613-634.

114. TEKİN, Yusuf ve SARIALİOĞLU, İrşat “Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinin Uluslararası Yansımaları: Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması”, *Belleten*, Cilt:86, Sayı:307, 2022, ss. 1077-1116.

115. TOKSOY, Fatma, “1930 Yerel Seçim Skandalları”, *Derin Tarih*, Sayı:84, Mart 2019, ss. 62-65.

116. TUNÇAY, Mete, “Fethi Beyin Anıları”, *Yeni Ufuklar*, 22 Aralık 1980.

117. ULU, Semanur, “Kemal Tahir Romanlarında Muhalefet: ‘Yol Ayrımı’ Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası Tecrübesi”, *Türkiye Notları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:18, 2021, ss. 57-66.

118. UYAR, Hakkı, “SCF’nin Yayın Organı: Serbes Cumhuriyet Gazetesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt:7 (Liberalizm), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 217-223.

119. UYAR, Hakkı, “Serbes Cumhuriyet Gazetesi Üzerine Bazı Düşünceler ve Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması”, *Tarih ve Toplum*, Cilt:17, Sayı:102, 1992, ss. 50-52.

120. UZUN, Nazlı Elif, “1929 Ekonomik Buhranının Türk Siyasal Hayatına Etkileri; Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Menemen Olayı”, *The International New Issues in Social Sciences*, Cilt:11, Sayı:2, 2023, ss. 217-238.

121. ÜNÜVAR, Süleyman ve YILDIZ, Zeynep Özlü, “1930 Yılında Gaziantep’te Yapılan Yerel Seçimlere Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Katılması Ve Yaşanan Tartışmalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt:122, Sayı:240, 2019, ss. 131-154.

122. VARLIK, Bülent, "1930 İzmir Grevleri", *Kebigeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Cilt:52, Sayı:52, 2021, ss. 463-472.
123. WEIKER, Walter F., "Serbest Fırka-Başarı ve Başarısızlık I", *Forum*, Cilt:13, Sayı:167, 1961, ss. 9-10.
124. WEIKER, Walter F., "The Free Party, 1930", *Political Parties and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper and Jacop M. Landau, I. B. Tauris, London-New York, 1991, pp. 83-98.
125. YAVAŞÇA, Kerem, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Liberalizm Anlayışı", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, Cilt:14, Sayı:28, 2023, ss. 139-155.
126. YILMAZ, Ahmet, "1930-Belediye Seçimleri Sürecinde Kamuoyu'nda 'Kadın'a Yönelik Söylemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:10, Sayı:22, 2011, ss. 141-164.
127. YILMAZ, Murat, "Bir Partinin Fişlenmiş Üyeleri: Devletin Kayıtlarında Serbest Fırkalılar", *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2013, ss. 133-147.
128. YILMAZ, Murat, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Kötülerin Partisi Mi?", *Derin Tarih*, Sayı:15 (Serbest Fırka Dosyası), Haziran 2013, ss. 73-77.
129. YÜRÜK, Hüseyin, "Serbest Fırka Senaryosu", *Derin Tarih*, Sayı:128, Kasım 2022, ss. 26-32.

Ansiklopedi Maddeleri

1. ÇAVDAR, Tefik, "Serbest Fırka", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:8, İletişim Yayınları, 1983, ss. 2052-2059.
2. EKİNCİ, Necdet, "Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçiş Sürecinde İkinci Durak: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Dönem Basını", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 562-568.
3. GÜNEŞ, İhsan, "Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/serbest-cumhuriyet-firkasi/>, (Erişim Tarihi: 18.08.2024).
4. TABAK, Serap, "Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 993-1011.

Gazete Yazıları

1. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Açık Mektup: Reiscumhur Gazi M. Kemal Hz.ne", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930, s. 1.
2. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Belediye İntihabatı", *Cumhuriyet*, 9 Teşrinivel [Ekim] 1930, s. 1.
3. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Bitarafılık Mes'elesi", *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1930, s. 1, 3.

4. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Blok Fikri", *Cumhuriyet*, 9 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
5. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Cumhuriyet Halk Fırkasına Gelince", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1930, s. 1, 3.
6. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Daha Geçen Seneden!..", *Cumhuriyet*, 6 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 3.
7. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Ecnebi Sermayesi", *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1930, s. 1, 4.
8. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fesih Kararının Esbabı Mucibesi Çürüktür!", *Cumhuriyet*, 20 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
9. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fethi B. Geldi", *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1930, s. 1.
10. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fethi B.in Nutku", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930, s. 1.
11. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırka Ciddî Esaslara İstinat Etmelidir", *Cumhuriyet*, 5 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
12. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırka Grubu Müzakerelerinden Sonra!...", *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1930, ss. 1-2.
13. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırka Hareketleri", *Cumhuriyet*, 16 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
14. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırka İçtimai Tafsilâtı", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1930, ss. 1-2.
15. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırka İnfisahında Müsbet Taraf!", *Cumhuriyet*, 22 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
16. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırka Teşkilâtı", *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1930, s. 1, 4.
17. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırka ve Hükûmet", *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1930, s. 1, 4.
18. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Fırkacılık Münakaşaları", *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1930, s. 1.
19. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Günün Muhavereleri", *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1930, ss. 1-2.
20. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "H. Fırkası Grupunda", *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1930, s. 1, 5.
21. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Hakikî Vaziyet", *Cumhuriyet*, 19 Teşrinisani [Kasım] 1930, ss. 1-2.
22. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Hatıralar ve Hakikatler," *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1930, ss. 1-2.
23. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İkinci Adım", *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1930, s. 1, 4.

24. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İkinci Fırka", *Cumhuriyet*, 13 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 3.
25. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İktidar Mevkii", *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1930, s. 1.
26. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İktisadî Buhran", *Cumhuriyet*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 4.
27. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İnsafın O Yerde Namı Yok Mu?", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1930, s. 1.
28. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İş İşten Geçmeden!", *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1930, s. 1.
29. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İzmir Hâdiseleri", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930, s. 1, 4.
30. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İzmir Tezahüratı", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930, s. 1, 5.
31. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "İzmir ve C. H. Fırkası", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930, s. 1, 3.
32. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Meclise Bir Nazar", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1930, ss. 1-2.
33. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Muhalefetin Şikâyetleri", *Cumhuriyet*, 12 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
34. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Muhitten Merkeze, Merkezden Muhite!", *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1930, s. 1, 3.
35. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Müthiş Bir Mübareze", *Cumhuriyet*, 4 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
36. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Nasıl İnfisah Etti?..", *Cumhuriyet*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1930, ss. 1-2.
37. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Ölçüsüz Sözler", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930, s. 1.
38. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Önümüzdeki İmtihan!", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1930, s. 1.
39. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Reisicumhur Hz. Dahilî Siyasette Bitaraftırlar", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1930, s. 1.
40. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "S.C. Fırkası Niçin Yaşamadı?..", *Cumhuriyet*, 21 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
41. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "S.F. Umumî Kâtibi", *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1930, s. 1, 4.
42. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "65 Milyon Marklık İstikraz", *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1930, ss. 1-2.
43. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Safsata", *Cumhuriyet*, 13 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

44. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Siyasette Tekâmül", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1930, s. 1, 3.
45. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Siyasî Terbiye İşi", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1930, s. 1.
46. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Söyliyiniz: Hangi Vergiler Ve Niçin Ağırdır?", *Cumhuriyet*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
47. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Şimendifer Boylarında", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1930, s. 1.
48. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Şimendifer," *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930, s. 1.
49. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Tahattur ve Tahlil", *Cumhuriyet*, 8 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
50. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Teşkilâtı Esasiyeye Muhalif Kanun Var Mı?", *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1930, s. 1.
51. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Tevkifat", *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1930, s. 1.
52. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Türk Gençliği", *Cumhuriyet*, 14 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
53. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Türk Vatandaşlığı", *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1930, s. 1.
54. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Vesikalar ve Rakamlar," *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1930, s. 1.
55. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Yağımızla Kavrulmak Efsanesi", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1930, s. 1.
56. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Yeni Fırka Fesholundu Diye Kızmakta Haklı Mıyız?..", *Cumhuriyet*, 23 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
57. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Yeni Fırka Teşkili Muhal Midir?..", *Cumhuriyet*, 26 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
58. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Yeni Fırkanın Mahiyeti," *Cumhuriyet*, 2 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
59. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Yeni Fırkanın Umumî Telâkkisi", *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1930, s. 1.
60. [ABALIOĞLU], Yunus Nadi, "Yeni Kabinenin Siması", *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1930, s. 1, 4.
61. "Ağaoğlu Ahmet Beyin (1926) Da Verdiği Bir Rapor..", *Son Posta*, 6 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 6.
62. AĞAOĞLU, Ahmet, "Gazi'nin Nutku", *Son Posta*, 7 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 4.
63. AĞAOĞLU, Ahmet, "İki Hakikat", *Serbes Cumhuriyet*, 26 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
64. AĞAOĞLU, Ahmet, "İkinci Fırkaya Lüzum Var Mıdır?", *Son Posta*, 11 Teşrinievel 1930, s. 1, 7.

65. AĞAOĞLU, Ahmet, "Millî İrade Bu Mudur?", *Son Posta*, 31 Teşrinievvel 1930, s. 1, 4.
66. AĞAOĞLU, Ahmet, "S. Fırkaya Meş'um Diyorlar, Şeamet Nerededir?", *Son Posta*, 18 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 1, 7.
67. AĞAOĞLU, Ahmet, "Yangın Var", *Son Posta*, 9 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 4.
68. AĞAOĞLU, Ahmet, "Yine Prensip Meselesi", *Son Posta*, 10 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 7.
69. A.S., "Ankara Belediye İntihabatı", *İnkılâp*, 22 Eylül 1930, s. 3.
70. ARİF, Behzat, "Galiplerin Hicabı", *Serbes Cumhuriyet*, 20 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
71. ASAF, Burhan, "Fırka İdeolojisi", *İnkılâp*, 28 Eylül 1930, s. 3.
72. [ASLAN], Zeki Mesut, "Büyük Millet Meclisi", *Hakimiyeti Milliye*, 8 Teşrinisani [Kasım] 1930, ss. 1-2.
73. [ASLAN], Zeki Mesut, "Büyük Millet Meclisi", *Milliyet*, 8 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
74. [ASLAN], Zeki Mesut, "Fırka Ahlakı", *Hakimiyeti Milliye*, 13 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
75. [ASLAN], Zeki Mesut, "Fırka Ahlâkı", *Milliyet*, 14 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
76. [ASLAN], Zeki Mesut, "Fırka Disiplini", *Hakimiyeti Milliye*, 14 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
77. [ASLAN], Zeki Mesut, "Fırka Disiplini", *Milliyet*, 15 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
78. [ASLAN], Zeki Mesut, "Fırkalarda Kemiyet ve Keyfiyet", *Hakimiyeti Milliye*, 12 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
79. [ASLAN], Zeki Mesut, "Fırkalarda Kemiyet ve Keyfiyet", *Milliyet*, 13 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
80. [ASLAN], Zeki Mesut, "İçtimaî Cümhuriyet", *Hakimiyeti Milliye*, 30 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
81. [ASLAN], Zeki Mesut, "İçtimaî Cümhuriyet", *Milliyet*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
82. [ASLAN], Zeki Mesut, "İstihzah Münasebetiyle", *Hakimiyeti Milliye*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
83. [ASLAN], Zeki Mesut, "Millî Birlik", *Hakimiyeti Milliye*, 11 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
84. [ASLAN], Zeki Mesut, "Millî Birlik", *Milliyet*, 10 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
85. [ASLAN], Zeki Mesut, "Millî ve Beynelmîlel Vaziyetimiz", *Hakimiyeti Milliye*, 6 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

86. [ASLAN], Zeki Mesut, "Millî ve Beynelmilel Vaziyetimiz", *Milliyet*, 7 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
87. [ASLAN], Zeki Mesut, "Takip Edilecek Faaliyetler", *Hakimiyeti Milliye*, 15 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
88. [ASLAN], Zeki Mesut, "Tenkit ve Mürakabe", *Milliyet*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
89. [ATATÜRK], Gazi M. Kemal, "Ben Halk Fırkasının Umumî Reisiyim", *Akşam*, 11 Eylül 1930, s. 1.
90. [ATATÜRK], Gazi M. Kemal, "Gazi Hz.nin Fethi Beyin Mektubuna Cevapları", *Akşam*, 12 Ağustos 1930, s. 1.
91. [ATAY], Falih Rıfki, "'Yaşasın Hürriyet!'", *Hakimiyeti Milliye*, 20 Eylül 1930, s. 1.
92. [ATAY], Falih Rıfki, "'Yaşasın Hürriyet!'", *Milliyet*, 20 Eylül 1930, s. 1.
93. [ATAY], Falih Rıfki, "Bir Tebliğ", *Hakimiyeti Milliye*, 10 Eylül 1930, s. 1.
94. [ATAY], Falih Rıfki, "Bir Tebliğ", *Milliyet*, 12 Eylül 1930, s. 1.
95. [ATAY], Falih Rıfki, "Bizim Politikamız", *Hakimiyeti Milliye*, 26 Ağustos 1930, s. 1.
96. [ATAY], Falih Rıfki, "Bizim Politikamız", *Milliyet*, 26 Ağustos 1930, s. 1.
97. [ATAY], Falih Rıfki, "Emniyet Tezi", *Hakimiyeti Milliye*, 19 Ağustos 1930, s. 1.
98. [ATAY], Falih Rıfki, "Emniyet Tezi", *Milliyet*, 19 Ağustos 1930, s. 1.
99. [ATAY], Falih Rıfki, "Faziletli Hükûmet", *Milliyet*, 23 Ağustos 1930, s. 1.
100. [ATAY], Falih Rıfki, "Faziletli Hükümet", *Hakimiyeti Milliye*, 23 Ağustos 1930, s. 1.
101. [ATAY], Falih Rıfki, "Fesih", *Hakimiyeti Milliye*, 18 Kasım 1930, s. 1.
102. [ATAY], Falih Rıfki, "Hiç Bir Tehlike Yoktur", *Hakimiyeti Milliye*, 4 Eylül 1930, s. 1.
103. [ATAY], Falih Rıfki, "Hiç Bir Tehlike Yoktur", *Milliyet*, 4 Eylül 1930, s. 1.
104. [ATAY], Falih Rıfki, "Mazlûm ve Maznun", *Hakimiyeti Milliye*, 17 Eylül 1930, s. 1.
105. [ATAY], Falih Rıfki, "Mazlûm ve Maznun", *Milliyet*, 16 Eylül 1930, s. 1.
106. [ATAY], Falih Rıfki, "Politika", *Hakimiyeti Milliye*, 11 Eylül 1930, s. 1.
107. [ATAY], Falih Rıfki, "Politika", *Hakimiyeti Milliye*, 17 Eylül 1930, s. 1, 3.
108. [ATAY], Falih Rıfki, "Politika", *Hakimiyeti Milliye*, 18 Eylül 1930, s. 1, 2.
109. [ATAY], Falih Rıfki, "Politika", *Hakimiyeti Milliye*, 28 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
110. [ATAY], Falih Rıfki, "Politika", *Hakimiyeti Milliye*, 29 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
111. [ATAY], Falih Rıfki, "Sivas Nutku", *Hakimiyeti Milliye*, 2 Eylül 1930, s. 1.
112. [ATAY], Falih Rıfki, "Teşhis", *Hakimiyeti Milliye*, 2 Teşrinisani [Kasım] 1930, ss. 1-2.

113. [ATAY], Falih Rıfki, "Uçurumun dibinde" *Milliyet*, 11 Kasım 1930, s. 1, 6.
114. [ATAY], Falih Rıfki, "Uçurumun Dibinden", *Hakimiyeti Milliye*, 11 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
115. [ATAY], Falih Rıfki, "Vergi Usulleri", *Hakimiyeti Milliye*, 1 Eylül 1930, s. 1.
116. [ATAY], Falih Rıfki, "Yeni Fırka Doğarken", *Hakimiyeti Milliye*, 17 Ağustos 1930, s. 1.
117. [ATAY], Falih Rıfki, "Yeni Fırka Doğarken", *Milliyet*, 17 Ağustos 1930, s. 1.
118. [ATAY], Falih Rıfki, "Yıkılıp Yapılan", *İnkılâp*, 15 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 2.
119. B. A., "Halk Fırkası Tek Fırka Kalabilir Mi?", *Serbes Cumhuriyet*, 27 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
120. B. A., "Mucizeler", *Serbes Cumhuriyet*, 28 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
121. B. A., "Nahoş Hakikatler", *Serbes Cumhuriyet*, 6 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
122. B. A., "Reis Aranıyor!", *Serbes Cumhuriyet*, 21 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
123. B. A., "Türkiyede Fikir Var ve Matbuat Vardır!", *Serbes Cumhuriyet*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
124. "Başvekilimizin Mühim Nutku", *Vakit*, 4 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 2.
125. "Bir Noktanın İyice Anlaşılması Lâzımdır", *Akşam*, 10 Eylül 1930, s. 1.
126. "Bu Gidiş Nereye?", *Hakimiyeti Milliye*, 16 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
127. [ÇİNER], Sivas Mebusu Remzi, "S.C. Fırkasının tenkitleri karşısında", *Milliyet*, 28 Ağustos 1930, s. 4.
128. DAVER, Abidin, "Başvekil Paşa Hazretlerine", *Cumhuriyet*, 20 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
129. EDİP, Habip, "İktisadî Buhran", *Cumhuriyet*, 17 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
130. F. M., "Bir Dereceli İntihap", *Serbes Cumhuriyet*, 14 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
131. F. M., "Blok", *Serbes Cumhuriyet*, 9 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
132. F. M., "Fethi Bey Öldü! Yaşasın Hürriyet", *Serbes Cumhuriyet*, 19 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
133. F. M., "Gazinin Nutkundan Alınacak Dersler", *Serbes Cumhuriyet*, 4 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
134. F. M., "Halk Fırkası", *Serbes Cumhuriyet*, 13 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

135. F. M., "Halk Fırkasının Yeni Teşkilâtında Canlı Noktalar-1", *Serbes Cumhuriyet*, 25 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
136. F. M., "Halk Fırkasının Yeni Teşkilâtında Canlı Noktalar-2", *Serbes Cumhuriyet*, 26 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
137. F. M., "Hükûmetin Vaziyeti", *Serbes Cumhuriyet*, 27 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
138. F. M., "İzmir Meb'usu Hakikatleri Tahrif Etmiştir", *Serbes Cumhuriyet*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
139. F. M., "Kalem Hürriyeti", *Serbes Cumhuriyet*, 5 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
140. F. M., "Kuvvetli Hükûmet", *Serbes Cumhuriyet*, 2 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 3.
141. F. M., "Neden Ürküyorlar?", *Serbes Cumhuriyet*, 16 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
142. F. M., "Umumî Hoşnutsuzluğun Hakikî Sebepleri", *Serbes Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
143. F. M., "Vaziyetin İç Yüzü", *Serbes Cumhuriyet*, 7 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
144. F. M., "Yine Blok", *Serbes Cumhuriyet*, 12 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
145. F. N., "Bir Fırka Doğarken", *Hakimiyeti Milliye*, 13 Ağustos 1930, s. 1.
146. "Fethi Bey Gazi Hazretlerine Cephe Almamak İçin Fırkasını Feshetti", *Serbes Cumhuriyet*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
147. "Fethi Bey, Halk Fırkası Mebusu!...", *Akşam*, 18 Eylül 1930, s. 1.
148. GALİP, Reşit, "Dalâlet", *Hakimiyeti Milliye*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2
149. "Gazi Hz.nin Beyanatı", *Vakit*, 4 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
150. "Geçmiş Olsun Talihsiz İzmir", *Serbes Cumhuriyet*, 28 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
151. GENÇOSMAN, Kemal Zeki, "Serbest Cumhuriyet Partisi", *Dünya*, 6-7 Aralık 1980.
152. "Haber Doğrudur: S. Fırka Kendi Kendisini Feshetmeye Lüzum Gördü", *Son Posta*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
153. "İsmet Paşa Hz. nin Beyanatı", *Akşam*, 29 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
154. "İsmet Pş. Hükûmetinin Beyannamesi", *Hakimiyeti Milliye*, 3 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
155. "İzmir Cevabı", *Hakimiyeti Milliye*, 9 Eylül 1930, s. 1.
156. "İzmir Nutku", *Milliyet*, 9 Eylül 1930, s. 1.
157. [KARACAN], Ali Naci, "Anarşi", *İnkılâp*, 9 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.

158. [KARACAN], Ali Naci, "Ankaradan Vaziyeti Hülâsa", *İnkılâp*, 17 Eylül 1930, s. 1, 3.
159. [KARACAN], Ali Naci, "Avrupa'ya Benziyoruz", *İnkılâp*, 8 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
160. [KARACAN], Ali Naci, "Biz Hürriyet Değil, Faşizm Gibi Bir İdare İstiyoruz!", *İnkılâp*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 3.
161. [KARACAN], Ali Naci, "Bizi Mustafa Kemal Kurtardı ve O, Daima Başımızdadır!", *İnkılâp*, 18 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
162. [KARACAN], Ali Naci, "Bizim Fırkanın Acınacak Hali", *İnkılâp*, 25 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
163. [KARACAN], Ali Naci, "Evet, Esen Hava İhtilâl Havasıdır!", *İnkılâp*, 13 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
164. [KARACAN], Ali Naci, "Faşizm Nedir?", *İnkılâp*, 21 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
165. [KARACAN], Ali Naci, "Gazi Hazretleri Dün Ankarayı Teşrif Buyurdular", *İnkılâp*, 21 Eylül 1930, s. 1.
166. [KARACAN], Ali Naci, "Gazi Mustafa Kemal Millî Bir Mefhumdur", *İnkılâp*, 17 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
167. [KARACAN], Ali Naci, "Halk Muztarıptır!", *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
168. [KARACAN], Ali Naci, "İhtilâl, Daha Başka Türlü Nasıl Olur?", *İnkılâp*, 16 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
169. [KARACAN], Ali Naci, "İki Suale Bir Cevap", *İnkılâp*, 28 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
170. [KARACAN], Ali Naci, "İzmir Tezahürü", *İnkılâp*, 6 Eylül 1930, s. 1.
171. [KARACAN], Ali Naci, "Meclis Bugün Açılıyor, Hararetili Müzakere Başlıyor", *İnkılâp*, 22 Eylül 1930, s. 1.
172. [KARACAN], Ali Naci, "Meşhur Nutuk", *İnkılâp*, 9 Eylül 1930, s. 1, 3.
173. [KARACAN], Ali Naci, "Meşrutiyet Hortluyor!", *İnkılâp*, 12 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
174. [KARACAN], Ali Naci, "Rusyada Nasıl Bir Komünizm, İtalyada Nasıl Bir Faşizm Varsa Bizde de Bir Kemalizm Olmalıdır", *İnkılâp*, 2 Kanunuevel [Aralık] 1930, s. 1.
175. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Bu Muydu?", *İnkılâp*, 8 Eylül 1930, s. 1.
176. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "C. H. Fırkası", *Hakimiyeti Milliye*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
177. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "C. H. Fırkası", *Milliyet*, 30 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
178. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Cümhuriyet Halk Fırkası", *İnkılâp*, 2 Eylül 1930, s. 1.

179. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Dağın Doğurabildiği.", *İnkılâp*, 11 Eylül 1930, s. 1.
180. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Fesihten Sonra", *Hakimiyeti Milliye*, 23 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
181. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Fesihten Sonra", *Milliyet*, 22 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
182. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Fethi Beye Düşen Büyük Vazife", *İnkılâp*, 4 Eylül 1930, s. 1.
183. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri Münasebetiyle", *Hakimiyeti Milliye*, 20 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
184. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Gazi Hazretlerinin Seyahatleri", *Milliyet*, 20 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
185. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Güzel İzmirin Çirkin Manzarası", *İnkılâp*, 10 Eylül 1930, s. 1, 3.
186. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Halk Fırkası Perçinleniyor", *İnkılâp*, 19 Eylül 1930, s. 1.
187. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Hür Millet", *İnkılâp*, 19 Eylül 1930, s. 1.
188. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Hürriyet İnkılâpçıların Malıdır", *İnkılâp*, 25 Eylül 1930, s. 1.
189. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Hürriyet İsteriz", *İnkılâp*, 18 Eylül 1930, s. 1.
190. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "İki Lider Arasında", *İnkılâp*, 5 Eylül 1930, s. 1.
191. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Radikal Tedbirler", *Milliyet*, 1 Kânunuevel [Aralık] 1930, s. 1.
192. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Sağ, Sol", *İnkılâp*, 3 Eylül 1930, s. 1.
193. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Son İstifalar Münasebet[i]le", *İnkılâp*, 27 Eylül 1930, s. 1.
194. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Türk Gençliği ve Türk İnkılâbı", *İnkılâp*, 21 Eylül 1930, s. 1.
195. [KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Zavallı Fethi Bey", *İnkılâp*, 7 Eylül 1930, s. 1.
196. "Liderin Nutku," *Serbes Cumhuriyet*, 17 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
197. "Muhitten Merkeze Doğru Yeni Fırka İhtiyaçları", *Serbes Cumhuriyet*, 23 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
198. NERMİ, M., "Fırka ve Devlet," *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1930, s. 1.
199. NESİP, Ahmet, "Bütçe ve Milliyet", *Serbes Cumhuriyet*, 3 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 3.

200. NESİP, Ahmet, "Ne İstiyorlar?", *Serbes Cumhuriyet*, 10 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
201. [ÖKTEM], Haydar Rüştü, "Kirkor Efendi", *İnkılâp*, 9 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
202. [ÖKTEM], Haydar Rüştü, "Tehdit ve Tahrik!", *İnkılâp*, 23 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
203. [ÖKTEM], Haydar Rüştü, "Unutamayız!", *İnkılâp*, 12 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
204. SADIK, Necmeddin, "Dikkat!", *Akşam*, 14 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
205. SADIK, Necmeddin, "Fırkaların Mahiyeti ve Mânası", *Akşam*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
206. SADIK, Necmeddin, "Fırkaların Programları ve Gayeleri", *Akşam*, 19 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
207. SADIK, Necmeddin, "Gazi Bitaraf Olsun, Diyenler Şimdi: 'Başvekil olsun!' Diyorlar", *Akşam*, 18 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
208. SADIK, Necmeddin, "Gazi Hazretlerinin Çok Mühim ve Çok Kıymetli Beyanâtı", *Akşam*, 4 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
209. SADIK, Necmeddin, "Hakikat", *Akşam*, 14 Eylül 1930, s. 1.
210. SADIK, Necmeddin, "Halk Fırkasının Hatalarından", *Akşam*, 21 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
211. SADIK, Necmeddin, "Kaydı Hayat Şartile Reisicumhurluk", *Akşam*, 26 Eylül 1930, s. 1.
212. SADIK, Necmeddin, "Meclisteki Dünkü Münakaşalardan Çıkan Netice", *Akşam*, 6 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
213. SADIK, Necmeddin, "Muhalefetsiz Bir Cumhuriyetin Tasavvuru Kabil Değildir!", *Akşam*, 13 Eylül 1930, ss. 1-2.
214. SADIK, Necmeddin, "Yeni Fırka Hakiki Bir İhtiyacın Mahsulüdür", *Akşam*, 19 Ağustos 1930, ss. 1-2.
215. "Serbes Fırka Dağıldı", *Cumhuriyet*, 17 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
216. "Serbest Cümhuriyet Fırkası Kendi Kendini Lağvetti," *Vakit*, 17 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
217. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bir Tashih Münasebetile", *Son Posta*, 27 Eylül 1930, s. 3.
218. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bir Temizlik Mücadelesi Lâzımdır", *Son Posta*, 26 Ağustos 1930, s. 3.
219. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bitarafa Mukalifi Ayrılalım", *Son Posta*, 31 Ağustos 1930, s. 3.
220. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bizde De Faşizm İstiyenler Var!", *Son Posta*, 14 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.

221. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bizde ve Onlarda Hürriyet", *Son Posta*, 16 Eylül 1930, s. 3.
222. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bize Hücum Edenlerin Zihniyeti", *Son Posta*, 14 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
223. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bu da İnhisarın Başka Türüsü", *Son Posta*, 20 Ağustos 1930, s. 3.
224. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bu İntihabata Kanunî Denilebilir Mi?", *Son Posta*, 18 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
225. [SERTEL], M. Zekeriya, "Bu Milletin İstirabına Kim Cevap Verecek", *Son Posta*, 18 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
226. [SERTEL], M. Zekeriya, "Demokrasi Tecrübeleri Yapıyoruz", *Son Posta*, 20 Eylül 1930, s. 3.
227. [SERTEL], M. Zekeriya, "Demokraside Fırkaların Faydaları", *Son Posta*, 25 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
228. [SERTEL], M. Zekeriya, "Demokraside Fırkaların Zararları", *Son Posta*, 26 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
229. [SERTEL], M. Zekeriya, "Demokrasiyi Nasıl Anlıyorlar?", *Son Posta*, 27 Ağustos 1930, s. 3.
230. [SERTEL], M. Zekeriya, "Demokratik Cümhuriyet Ne Demektir?", *Son Posta*, 12 Kânunuevvel 1930, s. 3.
231. [SERTEL], M. Zekeriya, "Devlet İdaresinde İnhisarcılık Zihniyeti", *Son Posta*, 22 Eylül 1930, s. 3.
232. [SERTEL], M. Zekeriya, "Efkârı Umumîyeyi Aldatmak Günahdır", *Son Posta*, 8 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
233. [SERTEL], M. Zekeriya, "En Muzır Unsurlar Politikacılarıdır", *Son Posta*, 13 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
234. [SERTEL], M. Zekeriya, "Fethi Beyin Yeni Fırkası", *Son Posta*, 10 Ağustos 1930, s. 3.
235. [SERTEL], M. Zekeriya, "Fırka Kavgasını Millet Kavgası Yapmamalıyız", *Son Posta*, 5 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
236. [SERTEL], M. Zekeriya, "Fırkacı Olmak Ne Demektir", *Son Posta*, 16 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
237. [SERTEL], M. Zekeriya, "Fırkaların Şehir Programı Nedir?... ", *Son Posta*, 7 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
238. [SERTEL], M. Zekeriya, "Fikirlere Hürmet Etmeliyiz...", *Son Posta*, 18 Eylül 1930, s. 3.
239. [SERTEL], M. Zekeriya, "Gafçı Bir Vekil", *Son Posta*, 21 Eylül 1930, s. 3.
240. [SERTEL], M. Zekeriya, "Gayri Müslimler Bu Memleketin Vatandaşı Değil Midir?", *Son Posta*, 11 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
241. [SERTEL], M. Zekeriya, "Halk Fırkası Devletçi Bir Fırka Mıdır?", *Son Posta*, 28 Eylül 1930, s. 3.

242. [SERTEL], M. Zekeriya, "Halk Fırkasının Devletçi Siyaseti", *Son Posta*, 25 Eylül 1930, s. 3.
243. [SERTEL], M. Zekeriya, "Halk Fırkasının Hataları", *Son Posta*, 22 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
244. [SERTEL], M. Zekeriya, "Halk Reyini Veriyor", *Son Posta*, 10 Eylül 1930 1930, s. 3.
245. [SERTEL], M. Zekeriya, "Halk Yeni Bir Fırka İstiyor", *Son Posta*, 28 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
246. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hariçten Bizi Nasıl Görüyorlar?", *Son Posta*, 17 Ağustos 1930, s. 3.
247. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hava Bulutlu İmiş Diyorlar", *Son Posta*, 1 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
248. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hükûmet Halktan Niçin Uzaklaştı?", *Son Posta*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
249. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hükûmet Hangi Kuvvete İstinat Eder?", *Son Posta*, 12 Eylül 1930, s. 3.
250. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hükûmet Kanunu Bozamaz", *Son Posta*, 9 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
251. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hükûmetlerin En Fenası Hangisidir?", *Son Posta*, 11 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
252. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hürriyeti Anarlı Zannediyorlar", *Son Posta*, 15 Eylül 1930, s. 3.
253. [SERTEL], M. Zekeriya, "Hüsnü Niyet ve Menfaati Memleket", *Son Posta*, 13 Ağustos 1930, s. 3.
254. [SERTEL], M. Zekeriya, "İktisadî Program Nerde Kaldı", *Son Posta*, 21 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
255. [SERTEL], M. Zekeriya, "İmtihandan Nasıl Çıktık?", *Son Posta*, 3 Eylül 1930, s. 3.
256. [SERTEL], M. Zekeriya, "İntihabat Kanununun Noksanları", *Son Posta*, 10 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
257. [SERTEL], M. Zekeriya, "İntihabata Müdahale Cümhuriyete Fenalıktır", *Son Posta*, 8 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
258. [SERTEL], M. Zekeriya, "İrticai Kimler Yapıyor?", *Son Posta*, 13 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
259. [SERTEL], M. Zekeriya, "İsmet Paşadan İzahat Bekliyoruz", *Son Posta*, 12 Ağustos 1930, s. 3.
260. [SERTEL], M. Zekeriya, "İstibdattan Kalmış Fena An'aneler", *Son Posta*, 19 Ağustos 1930, s. 3.
261. [SERTEL], M. Zekeriya, "İzmirdeki Hadiselerin Hakikî Sebebi", *Son Posta*, 8 Eylül 1930, s. 3.

262. [SERTEL], M. Zekeriya, "Kanun Nazarında Vatandaşlar Müsavi Olmalıdır", *Son Posta*, 11 Eylül 1930, s. 3.
263. [SERTEL], M. Zekeriya, "Matbuat Küsiyetine Hürmet", *Son Posta*, 2 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
264. [SERTEL], M. Zekeriya, "Meraklı Bir Hikâyenin İç Yüzü", *Son Posta*, 29 Eylül 1930, s. 3.
265. [SERTEL], M. Zekeriya, "Mesuliyet Kime Aittir?", *Son Posta*, 1 Eylül 1930, s. 3.
266. [SERTEL], M. Zekeriya, "Müddei Umumi B. İzah Ediniz?", *Son Posta*, 14 Eylül 1930, s. 3.
267. [SERTEL], M. Zekeriya, "Ne Bekliyorduk? Fakat Ne Gördük?", *Son Posta*, 5 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
268. [SERTEL], M. Zekeriya, "Neden Bahsedelim Söyler Misiniz?", *Son Posta*, 16 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
269. [SERTEL], M. Zekeriya, "Niçin Sustunuz Sorabilir Miyiz?", *Son Posta*, 16 Ağustos 1930, s. 3.
270. [SERTEL], M. Zekeriya, "Program Maddeleri Arasında", *Son Posta*, 14 Ağustos 1930, s. 3.
271. [SERTEL], M. Zekeriya, "Serbes Fırkanın Hataları", *Son Posta*, 23 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
272. [SERTEL], M. Zekeriya, "Serbes Fırkanın İnfisahı", *Son Posta*, 19 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
273. [SERTEL], M. Zekeriya, "Serbest Fırka Hak Kazandı", *Son Posta*, 3 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 3.
274. [SERTEL], M. Zekeriya, "Serserilerle Yapılan Mukavelelerin Zararı", *Son Posta*, 9 Eylül 1930, s. 3.
275. [SERTEL], M. Zekeriya, "Şahsiyattan Kimler Korkarlar?", *Son Posta*, 12 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.
276. [SERTEL], M. Zekeriya, "Şehri Halk İdare Etmezse...", *Son Posta*, 21 Ağustos 1930, s. 3.
277. [SERTEL], M. Zekeriya, "Şimdi İzahat Bekliyoruz", *Son Posta*, 5 Eylül 1930, s. 3.
278. [SERTEL], M. Zekeriya, "Şimendifer Siyasetinin Hataları", *Son Posta*, 2 Eylül 1930, s. 3.
279. [SERTEL], M. Zekeriya, "Teşkilâtı Esasiye Kanununu Yapanlar ve Bozanlar", *Son Posta*, 22 Ağustos 1930, s. 3.
280. [SERTEL], M. Zekeriya, "Tevkifhanede Üçüncü Geceyi De Geçirdik, Fakat...", *Son Posta*, 17 Eylül 1930, s. 3.
281. [SERTEL], M. Zekeriya, "Türk Gençliği İş Başına!", *Son Posta*, 21 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 3.

282. [SERTEL], M. Zekeriya, "Uyanık ve Dikkatli Olalım", *Son Posta*, 28 Ağustos 1930, s. 3.
283. [SERTEL], M. Zekeriya, "Üçüncü Bir Fırkaya İhtiyaç Vardır", *Son Posta*, 18 Ağustos 1930, s. 3.
284. [SERTEL], M. Zekeriya, "Üçüncü Bir Fırkaya İhtiyaç Yok Mu?", *Son Posta*, 25 Ağustos 1930, s. 3.
285. [SERTEL], M. Zekeriya, "Yeni Fırka Sağ Mıdır? Sol Mudur?", *Son Posta*, 15 Ağustos 1930, s. 3.
286. [SERTEL], M. Zekeriya, "Yeni Fırka Şimdi Kuvvetlendi", *Son Posta*, 13 Eylül 1930, s. 3.
287. [SERTEL], M. Zekeriya, "Yeni Fırkanın Manası", *Son Posta*, 11 Ağustos 1930, s. 3.
288. [SERTEL], M. Zekeriya, "Yeni Nesil İnanmak İstemiyor...", *Son Posta*, 19 Eylül 1930, s. 3.
289. SEYYAH, "Yeni 'Boşo'lar Mı?", *Vakit*, 14 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
290. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Ben Tahrib Etmeyorum, Onlar Muğalata Yapıyorlar", *Milliyet*, 13 Eylül 1930, s. 1.
291. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Ben Tahrib Etmeyorum, Onlar Muğalata Yapıyorlar", *Hakimiyeti Milliye*, 13 Eylül 1930, s. 1.
292. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Bir Hakikat" *Milliyet*, 22 Ağustos 1930, s. 1.
293. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Bir Hakikat", *Hakimiyeti Milliye*, 22 Ağustos 1930, s. 1.
294. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Bir Vazife", *Hakimiyeti Milliye*, 23 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
295. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Bir Vazife", *Milliyet*, 23 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
296. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Buhran", *Hakimiyeti Milliye*, 27 Eylül 1930, s. 1.
297. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Buhran", *Milliyet*, 27 Eylül 1930, s. 1.
298. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Ciddî ve Samimî Olalım", *Hakimiyeti Milliye*, 21 Ağustos 1930, s. 1.
299. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Ciddî ve Samimî Olalım", *Milliyet*, 21 Ağustos 1930, s. 1.
300. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Daima Aynı Prensipler Üzerinde...", *Milliyet*, 14 Ağustos 1930, s. 1.
301. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Daima Aynı Prensipler Üzerinde...", *Hakimiyeti Milliye*, 14 Ağustos 1930, s. 1.
302. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Devlet Bankası", *Hakimiyeti Milliye*, 16 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.

303. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Devlet Bankası", *Milliyet*, 15 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
304. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fethi Bey Tekzip Ediyor. Fakat Geç Kaldı!", *Hakimiyeti Milliye*, 6 Eylül 1930, s. 1.
305. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırka Mücadeleleri", *Hakimiyeti Milliye*, 5 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
306. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırka Mücadeleleri", *Milliyet*, 5 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
307. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırkalar Karşısında Gazi", *Hakimiyeti Milliye*, 8 Eylül 1930, s. 1.
308. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırkamız Ekseriyette Kaldıkça...", *Milliyet*, 25 Ağustos 1930, s. 1.
309. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırkamız Ekseriyette Kaldıkça...", *Hakimiyeti Milliye*, 25 Ağustos 1930, s. 1.
310. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırkamız", *Hakimiyeti Milliye*, 29 Eylül 1930, s. 1.
311. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırkamız", *Milliyet*, 29 Eylül 1930, s. 1.
312. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırkamızın Kuvveti", *Hakimiyeti Milliye*, 30 Eylül 1930, s. 1.
313. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fırkamızın Kuvveti", *Milliyet*, 30 Eylül 1930, s. 1.
314. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fikirlerin Müsademesinden", *Hakimiyeti Milliye*, 4 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
315. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Fikirlerin Müsademesinden", *Milliyet*, 4 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
316. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Gayri Müslim Türkler", *Hakimiyeti Milliye*, 14 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
317. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Gayri Müslim Türkler", *Milliyet*, 14 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
318. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Gazi ve Başvekâlet", *Hakimiyeti Milliye*, 25 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
319. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Gazi ve Başvekâlet", *Milliyet*, 25 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
320. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Gazi'nin Aziz Şahsiyeti", *Hakimiyeti Milliye*, 20 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
321. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Gazinin Başvekâleti Rivayetlerinin İçyüzü", *Milliyet*, 20 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
322. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Hakikati Unutmıyalım", *Hakimiyeti Milliye*, 24 Ağustos 1930, s. 1.

323. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Hakikati Unutmıyalım", *Milliyet*, 24 Ağustos 1930, s. 1.
324. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Haricî Politikamız", *Hakimiyeti Milliye*, 27 Ağustos 1930, s. 1.
325. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Haricî Politikamız", *Milliyet*, 27 Ağustos 1930, s. 1.
326. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İstırabın İçyüzü", *Hakimiyeti Milliye*, 7 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
327. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İstırabın İçyüzü", *Hakimiyeti Milliye*, 7 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
328. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İstırabın İçyüzü", *Milliyet*, 7 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
329. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İlk Gün", *Hakimiyeti Milliye*, 23 Eylül 1930, s. 1.
330. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İlk Temas", *Hakimiyeti Milliye*, 26 Eylül 1930, s. 1.
331. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İlk Temas", *Milliyet*, 26 Eylül 1930, s. 1.
332. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İntihaptan Sonra", *Hakimiyeti Milliye*, 27 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
333. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "İntihaptan Sonra", *Milliyet*, 26 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
334. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Karşı Karşıya", *Hakimiyeti Milliye*, 31 Ağustos 1930, s. 1, 4.
335. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Meclisin Toplanması", *Hakimiyeti Milliye*, 15 Eylül 1930, s. 1.
336. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Meclisin Toplanması", *Hakimiyeti Milliye*, 22 Eylül 1930, s. 1.
337. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Meclisin Toplanması", *Milliyet*, 22 Eylül 1930, s. 1.
338. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Mecliste", *Hakimiyeti Milliye*, 2 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
339. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Mecliste", *Milliyet*, 2 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
340. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Nutuk Etrafında", *Hakimiyeti Milliye*, 3 Eylül 1930, s. 1.
341. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Nutuk Etrafında", *Hakimiyeti Milliye*, 3 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
342. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), "Nutuk Etrafında", *Milliyet*, 3 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

343. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Ölçüsüz Sözler”, *Milliyet*, 10 Eylül 1930, ss. 1-2.
344. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Politikacılık, Vatandaşlık”, *Hakimiyeti Milliye*, 12 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
345. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Politikacılık, Vatandaşlık”, *Hakimiyeti Milliye*, 13 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1, 5.
346. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Prensipiler Üzerindeyiz!”, *Hakimiyeti Milliye*, 11 Eylül 1930, s. 1.
347. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Reisicumhurun Nutku”, *Hakimiyeti Milliye*, 2 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
348. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Reisicumhurun Nutku”, *Milliyet*, 2 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
349. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Rüşvet”, *Hakimiyeti Milliye*, 28 Ağustos 1930, s. 1.
350. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Samimî Olalım”, *Hakimiyeti Milliye*, 5 Eylül 1930, s. 1.
351. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Samimî Olalım”, *Milliyet*, 5 Eylül 1930, s. 1.
352. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Sivas Nutkunun Tesirleri”, *Hakimiyeti Milliye*, 7 Eylül 1930, s. 1.
353. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Sivas Nutkunun Tesirleri”, *Milliyet*, 6 Eylül 1930, s. 1.
354. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Söz Fethi Beyindir!”, *Milliyet*, 7 Eylül 1930, s. 1.
355. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Şimendifer Politikası”, *Hakimiyeti Milliye*, 19 Eylül 1930, s. 1.
356. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Şimendifer Politikası”, *Milliyet*, 19 Eylül 1930, s. 1.
357. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Türkiyede Faiz Niçin Pahalıdır?”, *Hakimiyeti Milliye*, 24 Eylül 1930, s. 1.
358. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Vergiler, İnhisarlar, Millî Parayı Koruma ve İsmet Pş. Hükümeti”, *Hakimiyeti Milliye*, 1 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
359. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Vergiler, İnhisarlar, Millî Parayı Koruma ve İsmet Pş. Hükümeti”, *Milliyet*, 1 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
360. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Vuzuh İçindeyiz”, *Hakimiyeti Milliye*, 6 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
361. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Vuzuh İçindeyiz”, *Milliyet*, 6 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
362. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Fırka Etrafında”, *Hakimiyeti Milliye*, 18 Ağustos 1930, s. 1.

363. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Fırka Etrafında”, *Milliyet*, 18 Ağustos 1930, s. 1.
364. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Fırka ve Vergiler”, *Hakimiyeti Milliye*, 21 Eylül 1930, s. 1.
365. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Fırka ve Vergiler”, *Milliyet*, 21 Eylül 1930, s. 1.
366. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Hükûmet”, *Milliyet*, 28 Eylül 1930, s. 1.
367. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Hükümet”, *Hakimiyeti Milliye*, 28 Eylül 1930, s. 1.
368. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Safha”, *Milliyet*, 16 Ağustos 1930, s. 1.
369. [SOYDAN], Mahmut (Siirt Mebusu), “Yeni Vaziyet”, *Hakimiyeti Milliye*, 16 Ağustos 1930, s. 1.
370. ŞAKİR, Ziya, “Serbest Fırka Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü”, *Tasvir*, 25 Haziran-15 Ağustos 1945.
371. ŞÜKRÜ, Ahmet, “Meclisteki İstizah”, *Milliyet*, 16 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
372. ŞÜKRÜ, Ahmet, “Niçin Buhran İçindeyiz?”, *Milliyet*, 5 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
373. ŞÜKRÜ, Ahmet, “Yeni Fırkanın İnfisahı”, *Milliyet*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
374. [TANRIÖVER], Hamdullah Suphi, “Bu Sesi Koruyacaksınız”, *Akşam*, 12 Eylül 1930, ss. 1-2.
375. [TANRIÖVER], Hamdullah Suphi, “Karşı Taraf,” *Akşam*, 30 Eylül 1930, s. 1, 11.
376. T.B., “Demokrat ve Demagog”, *Vakit*, 17 Eylül 1930, s. 4.
377. [US], Hakkı Tarık, “Gazinin Mevkii”, *Vakit*, 18 Teşrinievel [Ekim] 1930, ss. 1-2.
378. [US], Hakkı Tarık, “S. C. Fırkası Niçin Yaşiyamadı 2”, *Vakit*, 19 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 6.
379. [US], Hakkı Tarık, “S.F. Fırkasının Son Sözleri 1”, *Vakit*, 18 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 4.
380. [US], Hakkı Tarık, “Ya Bu Sözler...”, *Vakit*, 21 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 6.
381. [US], Mehmet Asım, “Cemil Paşa Namzet Olabilir Mi?”, *Vakit*, 8 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
382. [US], Mehmet Asım, “Doğru Yoldan Şaşmıyalım”, *Vakit*, 19 Ağustos 1930, s. 4.
383. [US], Mehmet Asım, “Fethi Beye Cevap”, *Vakit*, 9 Eylül 1930, s. 1, 6.

384. [US], Mehmet Asım, "Fethi Beyin Programı," *Vakit*, 14 Ağustos 1930, s. 4.
385. [US], Mehmet Asım, "Gazinin İzahı", *Vakit*, 11 Eylül 1930, s. 4.
386. [US], Mehmet Asım, "Gazinin Nutku Önünde", *Vakit*, 2 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
387. [US], Mehmet Asım, "Gazinin Takdiri", *Vakit*, 3 Eylül 1930, s. 4.
388. [US], Mehmet Asım, "Gazinin Vaziyeti", *Vakit*, 13 Ağustos 1930, s. 4.
389. [US], Mehmet Asım, "H. Fırkasının Zaferi", *Vakit*, 5 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
390. [US], Mehmet Asım, "İdarede Tenkit ve Murakabe", *Vakit*, 11 Ağustos 1930, s. 4.
391. [US], Mehmet Asım, "İnhisarlardan Cepleri Dolan Kimdir?", *Vakit*, 2 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.
392. [US], Mehmet Asım, "İntihabat Propagandaları", *Vakit*, 12 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
393. [US], Mehmet Asım, "İntihabat Şikâyetleri", *Vakit*, 10 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
394. [US], Mehmet Asım, "İsmet Pş. Hz. nin Yeni Kabinesi", *Vakit*, 28 Eylül 1930, s. 4.
395. [US], Mehmet Asım, "İzmir Hadiseleri", *Vakit*, 7 Eylül 1930, s. 4.
396. [US], Mehmet Asım, "İzmir İntihabı", *Vakit*, 21 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1
397. [US], Mehmet Asım, "İzmirdeki Grevler", *Vakit*, 12 Eylül 1930, s. 4.
398. [US], Mehmet Asım, "İzmirdeki Hadise Münasebetile", *Vakit*, 5 Eylül 1930, s. 4.
399. [US], Mehmet Asım, "Recep B.in Beyanâtı", *Vakit*, 20 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
400. [US], Mehmet Asım, "S. Cümhuriyet Fırkası Liderine Cevap", *Vakit*, 24 Ağustos 1930, s. 1, 5.
401. [US], Mehmet Asım, "Serbest Fırkanın Namzetleri", *Vakit*, 6 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
402. [US], Mehmet Asım, "Sis Basıyor", *Vakit*, 19 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
403. [US], Mehmet Asım, "Sivas Yolunda," *Vakit*, 28 Ağustos 1930, s. 4.
404. [US], Mehmet Asım, "Şimendifer Siyaseti ve Yeni Fırka", *Vakit*, 22 Ağustos 1930, s. 4.
405. [US], Mehmet Asım, "Şimendifer Siyasetimiz ve Şark Vilâyetlerimiz", *Vakit*, 16 Ağustos 1930, s. 4.
406. [US], Mehmet Asım, "Tenkitler", *Vakit*, 26 Eylül 1930, ss. 1-2.
407. [US], Mehmet Asım, "Tezvirçiler ve Tahrikçiler", *Vakit*, 20 Eylül 1930, s. 4.

408. [US], Mehmet Asım, “Üçüncü Fırka Mı?” *Vakit*, 21 Ağustos 1930, s. 4.
409. [US], Mehmet Asım, “Vilâyetlerdeki Hadiseler”, *Vakit*, 17 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 4.
410. “Yeni Fırkanın Avrupadaki İlk Tesirleri” *Vakit*, 10 Eylül 1930, s. 4.
411. YILMAZ, “İtiraf Ediyorlar”, *Serbes Cumhuriyet*, 1 Kânunuevel [Aralık] 1930, s. 1.
412. YILMAZ, “Uç Gruplu Fırka”, *Serbes Cumhuriyet*, 30 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.
413. ZİYA, Yusuf, “İntihabat”, *İnkılâp*, 14 Teşrinievel [Ekim] 1930, s. 1.

Sonuç

Tek parti döneminin önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen SCF tecrübesi, Türk İnkılap Tarihi ve Türk Siyasi Tarihi yazımının ilgi gören konularından biridir. 1930 yılındaki bu üç aylık kısa tecrübe, ilk olarak resmi yayınların sunduğu anlatı çerçevesinde şekillenmiştir. Tek partili dönemin ardından yeniden çok partili döneme geçilen 1945-1950 döneminden itibaren ise SCF, ilk olarak anılara, daha sonra da basın gibi diğer bazı birinci el kaynaklara dayanarak yapılan çeşitli değerlendirmelere konu olmuş ve zamanla geniş bir literatür zenginliğine ulaşmıştır.

Bu makalede yayımlanan bibliyografyada, doğrudan SCF üzerine yayımlanmış çeşitli türlerde 34 kitap, 33 tez, 129 makale, 4 ansiklopedi maddesi ve 413 gazete yazısı tespit edilmiştir. Bu eserlerin sayısının daha sonra yapılacak olan incelemelerde artabileceği muhakkaktır. Yine de mevcut haliyle bibliyografya, SCF ile ilgili literatür ve bu literatürün içeriğine dair birtakım sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır.

Tek parti dönemi boyunca büyük oranda 1930’lu yıllardaki resmi anlatı çerçevesinde kendisine yer bulabilen SCF, Türkiye’nin çok partili hayata geçişi ile birlikte farklı bir resmi anlatı içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu yeni anlatıda SCF, en başından beri arzulandığı ifade edilen çok partili hayatın adeta bir müjdecisi ve bir kanıtı olarak sunulmuştur. Böylelikle SCF, 1945 sonrası tarih yazımında, daha önceki resmi anlatıda bahsi geçmeyen bir şekilde, “*çok partili hayata geçiş denemeleri*” şeklindeki yeni bir alt başlık altında ele alınmaya başlanmıştır. Bu bakımdan SCF’ye dair tarih yazımının siyasi konjonktürdeki değişime de bağlı olarak değişiklik gösterdiği

söylenbilir. 1945 sonrası dönemde şekillenen teleolojik SCF anlatısının güncel çalışmalarda dahi etkisini göstermeyi sürdürdüğünü de ifade etmek gerekir.

SCF, zaman içerisinde müstakil akademik çalışmaların önemli bir araştırma konusu olmuştur. Bu konudaki ilk çalışmalar 1960'lı yıllardan itibaren yurtdışı kaynaklı isimlerce kaleme alınmıştır. SCF'nin Türkiye'de müstakil bir çalışma olarak incelenmesi ise ilk olarak 1970'li yıllardan itibaren lisansüstü tezler çerçevesinde başlamış ve 1980'li yılları takiben çeşitli türlerde (tez, kitap makale vs.) artarak devam etmiştir. SCF ile ilgili çalışmalarda esas artışın ise 1990'lı ve 2000'li yıllardan itibaren gerçekleştiği görülmektedir. Tek parti döneminde toplumsal muhalefetin somut bir şekilde tezahür ettiği üç aylık SCF tecrübesinin bu dönemlerde gördüğü ilgi dikkat çekici olmakla birlikte, bunun arşiv kaynaklarına ulaşımın kolaylaşmasının yanında, İlker Aytürk'ün de dikkat çektiği üzere, ilgili tarih aralığında yaygınlık kazanan "*Post-Kemalist*" tarih yazımının etkisi ile alakalı olduğu söylenebilir.³⁶ Buna ek olarak, SCF'nin Türk İnkılap Tarihi yazımının "*Latin harfli*" dönemine (yani 1928 sonrasına) tekabül etmesi de bu konunun tarih dışındaki akademik disiplinlerce (sosyoloji, siyaset bilimi vs.) de ele alınmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

Genel olarak SCF ile ilgili çalışmalarda akademik makalelerin sayısının, akademik tez ve kitaplardan daha çok olduğu görülmektedir. İlk bakışta bu durum, SCF'nin yalnızca üç ay gibi kısa bir süre faaliyet yürütmüş olmasına bağlı olarak, makale ölçeğindeki çalışmalar için daha uygun bir içerik yelpazesine sahip olması ile açıklanabilir. Diğer yandan, SCF'nin bilinen bir arşivi olmaması ve diğer kaynaklara erişimde yaşanan buna benzer sıkıntılar, SCF'nin akademik inceleme kapsamı olarak daha çok makalelerde yer bulmasının bir diğer sebebi olarak gösterilebilir. Tüm bunların yanında, SCF'nin yalnızca akademik değil, aynı zamanda edebi türlerin de bir konusu olabildiğine ayrıca dikkat çekmek gerekir.

SCF'ye dair çalışmalar genel olarak süreli yayınlar, anılar ve ikinci el kaynaklara dayanmıştır. Arşiv belgesi olarak SCF'den geriye çok az birinci el kaynağın kaldığı anlaşılmakta olup, sınırlı sayıda yazarın –aile vs. aracılığıyla- bu belgelere ulaşabilmiş olduğu söylenebilir. Yine de

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bu makalede 32 numaralı dipnot.

araştırmacıların 2000’li yılların başlarından itibaren Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’ni (BCA) ayrıntılı bir şekilde kullanmaları da SCF ile ilgili literatürün zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Halihazırda kaleme alınan çalışmalar açısından basın, hatırat ve BCA bünyesindeki çeşitli belgeler hala temel kaynaklar olmayı sürdürmektedirler.

SCF literatürü içerisinde 1930 Belediye Seçimleri’nin SCF ile iç içe geçtiği görülmektedir. SCF sayesinde ki, tek parti döneminin üzerinde en çok durulan seçimlerinden biri (bir belediye seçimi olmasına rağmen) 1930’daki Belediye Seçimleri olmuştur.

SCF üzerine kaleme alınan çalışmalar uzun yıllar boyunca merkezin gözü ile olayları aktarırken, SCF’nin yereldeki örgütlenmeleri üzerine literatür görece daha geç oluşmaya başlamış ve önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Geline nokta SCF’nin taşradaki varlığı üzerine yapılan çalışmalarda İzmir ve İstanbul açık bir farkla başı çekmekte olup, halihazırda üzerinde çalışılmış olan diğer il ve ilçeler şunlardır: Antalya, Isparta, Eskişehir, Rize, Kırklareli, Edirne, Kütahya, Kastamonu, Aydın, Giresun, Trabzon, Çankırı, Bursa, Balıkesir, Konya, Kocaeli, Malatya, Manisa, Muğla, Ayvalık ve kısmen Adana. Bunların yanında SCF’nin Ege, Akdeniz, Karadeniz ve Doğu Anadolu teşkilatlanmalarını bütünsel olarak ele alan çalışmalar da mevcuttur. Fakat genel olarak gerek SCF’nin İç Anadolu başta olmak üzere ülke genelindeki varlığı üzerine yapılabilecek nice akademik çalışma araştırmacılarını beklemektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi, Sayı:146, Ocak 1946.

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931.

C.H.F. Programı (Fırkanın Üçüncü Büyük Kongresi Tarafından Kabul Olunmuştur), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

C.H.P. 25 Yıl, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

C.H.P. Tüzüğü (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır Mayıs 1935), Ulus Basımevi, 1935.

Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931. *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*, Ulus, Basımevi, Ankara, 1935.

Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938.

Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P., 1973.

Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

Vatandaş İçin Medenî Bilgiler I, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi: Cumhuriyet Halk Partisinin 20 nci yılı münasebetiyle yayınlanmıştır, Ulus Basımevi, Ankara, 1943.

Sürelî Yayınlar

Ulus

Kitaplar ve Makaleler

[Karacan], Ali Naci, "Bizim Fırkanın Acınacak Hali", *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

[Karacan], Ali Naci, "Halk Muztarıptır!", *İnkılâp*, 24 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

[Karaosmanoğlu], Yakup Kadri, "C. H. Fırkası", *Hâkimiyeti Milliye*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1.

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1949.

Akın, Fehmi, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2006.

Albayrak, Mustafa, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Ali, Kılıç, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, der. Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Atay, Falih Rıfki, "Yeni Parti Dün Kuruldu", *Ulus*, 8 Ocak 1946, ss. 1-2.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, Sena Matbaası, İstanbul, 1980.

Avşar, Abdülhamit, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitabevi, İstanbul, 1998.

Aybars, Ergun, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, haz. Erkan Serçe, İleri Kitabevi Yayınları, İzmir, 1994.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt:3, Remzi Kitabevi, 33. Baskı, İstanbul, 2017.

Aytürk, İlker, "Post-Post Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken", *Post-Post Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, der. İlker Aytürk ve Berk Esen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 23-48.

Balkaya, İhsan Sabri, "1930 Türkiye'sinde Oluşan Muhalefet Hareketinin Dış Basındaki Akisleri (Rusya, İngiltere, Mısır Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:15, 2007, ss. 80-102.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Efil Yayınevi, Ankara, 2023.

Bayazıt, M. Taner, *İzmir Basınında 'Serbest Cumhuriyet Fırkası' Olayı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987.

Buğra, Tarık, *Yağmuru Beklerken*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.

Buhur, Mehmet Emin, *Cumhuriyet Gazetesinde Çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası İle İlgili Haberler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1977.

Çakmak, Aydın, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Yabancı Kamuoyunda Değerlendirilişi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 2012, ss. 151-176.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler*, çev. Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Ekinci, Necdet, *İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Erdem, Ufuk, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:12, Sayı:23, 2016, ss. 270-292.

Erer, Tekin, *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, Ticaret Borsası Matbaası, İstanbul, 1963.

Erim, Nihat, "Prensipler, Metodlar ve Şahıslar", *Ulus*, 3 Ağustos 1947, s. 1, 3.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Feyzioğlu, Turhan, "Les Partis Politiques En Turquie Du Parti Unique A La Démocratie", *Revue Française De Science Politique*, 4-1, 1955, pp. 131-155.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Devrim Tarihi (Harp Okulları İçin Ders Kitabı Olarak Hazırlanmıştır)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1971.

Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Gülen, Ahmet, *Kronolojik Serbest Cumhuriyet Fırkası Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

Hocaoğlu, Ali, KARA, Duygu vd., *T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 12 (Ders Kitabı)*, Milli Eğitim Bakanlığı, İzmir, 2024.

Irmak, Sadi, *Devrim Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1967.

İlmen, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul, 1951.

Kabasakal, Mehmet, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

Kandemir, Feridun, *Serbes Fırka Nasıl Kuruldu-Nasıl Kapatıldı?*, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1955.

Karagülmez, Müjdar , “Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:43, 2018, ss. 471-489.

Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1953)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1954.

Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1965)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1968.

Karatepe, Şükrü, *Tek Parti Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Karpat, Kemal, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Kaya, Sevil, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Ekonomik Görüşü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1985.

Kili, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Kinross, Lord, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Saner, Altın Kitaplar, İstanbul, b.t.y.

Koçak, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Koçak, Cemil, *İkinci Parti: Türkiye’de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Koçak, Cemil, *İktidar ve Demokratlar: Türkiye’de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Naskali, Emine Gürsoy, *Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.

Okyar Osman, ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Ortaylı, İlber, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Öz, Esat, *Türkiye’de Tek-Parti Yönetimi Ve Siyasal Katılım: 1923-1945*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

Öz, Eyüp, *Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Muhalif Ege*, İletişim Yayınları, 2019.

Serdarlar, Neriman ve ÇETİNKANAT, Fahriye, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1964)*, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul, 1975.

Tahir, Kemal, *Yol Ayrımı*, Sander Yayınları, İstanbul, 1971.

Taşkıran, Cemalettin, “Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:4, Nisan 1994, ss. 255-265.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 2013.

Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları (1944-1973)*, Cilt:1, Yayınevi, Ankara, 1990.

Tunçay, Mete, *Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Cilt:3, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.

Tüfekçi, Gürbüz (haz.), *Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2011.

Weiker, F. Walter, *Political Tutelage And Democracy In Turkey: The Free Party And Its Aftermath*, Brill, 1973.

Weiker, Walter Fritz, *The Free Party Of 1930 in Turkey: Loyal Opposition in a Rapidly Modernizing Nation*, Princeton University Press, 1962.

Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982.

Yetkin, Çetin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983.

Yıldız, Zekeriya, *1930 Yalancı Bahar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.

Zürcher, Erik Jan, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Samer Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Extended Abstract

In 1923, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), the founding President of the Republic and Chairman of the Republican People's Party (CHF), put forward the idea of establishing an opposition party in order to voice public complaints about economic, political and social issues in the early years of the Republic within the Grand National Assembly of Turkey (TBMM), to supervise the government and to eliminate the "dictator" comparisons made against him abroad. It is understood that Gazi first shared this idea with Mr. İsmet (İnönü), the Prime Minister, in the first half of 1930. Gazi had in mind the establishment of a loyal opposition party that would emerge from within the party, be represented in the Grand National Assembly of Türkiye, and express opinions on issues related to daily politics, with the exception of the regime and reforms. For this purpose, he found his close friend Fethi (Okyar) Bey, Ambassador to Paris, whom he had known since his youth, suitable. When Fethi Bey came to Türkiye with his family for a vacation in July 1930, Gazi raised the issue of the establishment of a new party with him in Yalova, gave him various assurances and finally convinced Fethi Bey to establish a new party. Following the mutual negotiations, which could be called "bargaining" in a sense, Fethi Bey asked the President for permission to establish a political party by writing a token open letter through the press, and Gazi granted this permission in the same capacity and again through an open letter through the press. Thus, on August 12, 1930, the opposition party, the Free Republican Party, officially took its place on the stage of history. Following Gazi's assurances, this party quickly gained the support of the masses of the people. The crowded masses, led by those who were uncomfortable with the reforms, who complained about many issues, especially the economy, or who could not find a place in the regime, quickly joined the ranks of the Free Republican Party at the first opportunity they found. Fethi Bey's trip in September 1930 to establish the Western Anatolian organizations of the Free Republican Party resulted in a concrete demonstration of social discontent for the government. The October 1930 municipal elections, in which the fledgling opposition Free Republican Party participated, further revealed the public's support for this new party. In the face of all this, the Republican People's Party was deeply concerned and this concern was shared by Gazi. Discontent with the reforms, the economic bottleneck, and many policies of the government that were criticized by the public evolved into a protracted process that became a regime issue for the government. In this environment, in the face of Gazi, who had to explicitly reiterate that the Republican People's Party was his party, Fethi Bey dissolved the Free Republican Party on November 17, 1930, as if refraining from directly opposing him.

The Free Republican Party should be considered as one of the turning points of the single party era. This political party, which was founded by President Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) to his close friend Fethi (Okyar) Bey, the Ambassador to Paris, was initially conceived as an opposition party that could control the government in the Grand National Assembly of Türkiye, but in a short period of time, it gained the support of the masses of

the people. This support became tangible as the masses who complained about the government's practices, the economy and the economy began to flow to this party in a short period of time. Participating in the 1930 Municipal Elections, this party put the ruling Republican People's Party, the Republican People's Party, in a very difficult situation in the first and only election of the one-party era based on open competition, and a view emerged that caused the regime to be seen in danger for the government. In this environment, the Free Republican Party was dissolved by its founder Fethi Bey on November 17, 1930, after Gazi declared his side in favor of the Republican People's Party, and thus the three-month multi-party experience of the single party came to an end. The Free Republican Party is one of the most popular topics in Turkish Revolutionary History and Turkish Political History. The first reason for this is that in the post-1945 period when Türkiye made the transition to multi-party life, the regime presented this process as the final outcome of the process of reforms and since then, the Free Republican Party has been presented as a part of the democratization reforms in academic historiography. According to this narrative, Türkiye's one-party regime desired the transition to multi-party life from the very beginning, but failed to realize it for various reasons, but finally reached the expected end in 1945. The most important indicator of this was the two previous attempts to transition to multi-party life: the Progressive Republican Party in 1925 and the Free Republican Party in 1930. Before 1945, there was no such historiography on the Free Republican Party. Until this date, the only historical source on the Free Republican Party was the 1931 High School History Textbook published by the State Printing House. While the Free Republican Party was largely presented from the perspective of the Republican People's Party, this historiography began to change with the works written after 1945. While the historiography on the SCF has been reshaped over time, academic works that examine this issue in a detached manner have begun to be written. The works on this subject started to be published abroad in the 1960s and in Turkey in the second half of the 1970s. In the 1980s, the number and scope of works written in Turkey began to increase, albeit slowly. It can be said that the 1990s and 2000s were the most productive periods in terms of historiography on the SCF. During this period, the number, range and quality of works on the SCF increased more than ever before and continued steadily until recently. It is noteworthy that the interest in the SCF experience, which can be seen as perhaps the only example of mass opposition to the government during the one-party period, increased rapidly in the 1990s and 2000s. Although the ease of access to archival sources in the relevant period also contributed to this situation, it should not be considered independent from the "Post-Kemalist" historiography, as İlker Aytürk points out.

In these academic studies, which are mostly written in the form of articles, the Free Republican Party has been analyzed on a local scale, especially in İzmir and İstanbul. Due to the lack of a special archive of the Free Republican Party, such studies were mostly written through the press, memoirs, documents on the Free Republican Party in the State Archives and second-hand sources.

In the bibliography published in this article, 34 mostly scientific/academic books, 33 academic theses, 124 articles, 4 encyclopedia articles and 413 newspaper articles published directly on the SCF were identified. It is certain that the number of these studies may increase in future studies. As it stands, this bibliography allows us to reach some conclusions about the literature on the SCF and the content of this literature. At this point, it can be said that the Free Republican Party is a subject of interest in the writing of Turkish Revolutionary History and Turkish Political History, that many special studies have been conducted on it, and that there is still much to be done. However, the literature on the Free Republican Party has not been brought together in a holistic manner. This article is an attempt at a bibliography on the Free Republican Party and brings together books, theses, articles and periodicals written directly on the Free Republican Party and presents them to the attention of the literature. Analyzing the existing literature together is important in terms of determining the point reached and the deficiencies in the historiography of the Free Republican Party.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**1993 Kağıthane Direnişi ve Bir Toplumsal Hareket
Olarak Kısa Bir Analizi**

Olkan Senemoğlu*

(Orcid: 0000-0001-6290-6631)

Makale Gönderim Tarihi
19.09.2024

Makale Kabul Tarihi
19.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Senemoğlu, O., "1993 Kağıthane Direnişi ve Bir Toplumsal Hareket Olarak Kısa Bir Analizi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1054-1109.

APA: Senemoğlu, O. (2025). 1993 Kağıthane Direnişi ve Bir Toplumsal Hareket Olarak Kısa Bir Analizi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1054-1109.

Öz

1993 yılında Kağıthane Belediyesi'nden 340 işçinin işten çıkarılması, sendikal yapıların ve yerel yönetimlerin iç içe geçtiği önemli bir kriz dönemini işaret etmektedir. İşçilerin kurduğu Direniş Komitesi, toplumsal hareketlerin organizasyonu ve dayanışması açısından dikkat çekici bir örnek sunmuştur. Direnişin ilk günlerinden itibaren işçiler, mahallelerde bilgilendirme çalışmaları yapmış, demokratik kitle örgütleriyle ilişkiler kurmuş ve medya desteği sağlamaya çalışmıştır. İşçilerin mücadelesi, Tilly'nin toplumsal hareket teorisinde belirttiği birçok özelliğin yanı sıra "kampanya" özelliğini taşıyarak geniş bir kitleye ulaşma çabasını yansıtmaktadır. Ayrıca, işçilerin direnişini bastırmak amacıyla polis müdahaleleri gerçekleşmiş, bu da toplumsal hareketin geniş kesimlere duyurulmasına yol açmıştır. Kağıthane işçilerinin mücadelesi

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye, olkansenemoglu@gmail.com.
Assist. Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Political Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Türkiye.

sadece yerel bir işçi direniş değil, aynı zamanda Türkiye işçi sınıfı mücadelesi için de önemli bir sembol olmuştur. Ancak bu toplumsal hareketin uzun vadeli başarısı, siyasi ve ekonomik dinamikler nedeniyle sınırlı kalmıştır. Direniş, toplumsal hareketlerin dayanışma, örgütlenme ve direnç gerektiren süreçler olduğunu göstermiştir ve işçi sınıfının örgütlenmesinin önemini vurgulamıştır. Bu çalışma yapılan görüşmeler temelinde, literatürün ve basılı yayının analizi üzerinden hareketle Kağıthane işçilerinin direnişlerini ortaya koymakta ve bu direnişin bir toplumsal hareket olduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kağıthane Direniş, İşçi Eylemleri, Toplumsal Hareketler, Tilly,

The 1993 Kağıthane Resistance and Its Brief Analysis as a Social Movement

Abstract

The dismissal of 340 workers from Kağıthane Municipality in 1992 marked a significant crisis in which union structures and local governments were intertwined. The Resistance Committee established by the workers has provided a remarkable example regarding the organization and solidarity of social movements. From the first days of the resistance, workers have carried out information activities in the neighborhoods, established relations with democratic mass organizations and tried to gain media support. The workers' struggle, besides many features that Tilly stated in his social movement theory, reflects the "campaign" feature and the effort to reach a wide audience. In addition, police interventions were carried out to suppress the workers' resistance, which led to the social movement being announced to a wider audience. The struggle of Kağıthane workers was not only a local worker resistance but also an important symbol of the working-class struggle in Turkey. However, the long-term success of this social movement was limited due to political and economic dynamics. The resistance has shown that social movements are processes that require solidarity, organization and resistance, and has emphasized the importance of organizing the working class. This study reveals the resistance of Kağıthane workers based on the interviews and the analysis of literature and printed publications and argues that this resistance is a social movement.

Keywords: Social Movement, Tilly, Kağıthane Resistance, Workers' Actions.

Giriş

1980'lerden itibaren uygulanmaya başlayan neoliberal politikalar, kamu sektöründe özelleştirme, taşeronlaştırma ve sendikasılaştırma

süreçlerini tetiklemiş; bu durum, işçi sınıfı üzerinde derin ekonomik ve sosyal baskılar yaratmıştır.* 1990'lı yılların başında Türkiye'de, sendikalar ve işçi hakları üzerine tartışmalar, işten çıkarma süreçleri ve yerel yönetimlerdeki değişikliklerle daha da yoğunlaşmıştır. Bu dönemde, Kağıthane Belediyesi'nde işten çıkarılan 340 işçi, sendikal mücadele ve toplumsal dayanışmanın bir örneği olarak direniş başlatmıştır. İşten çıkarmalar, işçilerin sendikal ve siyasal kimliklerine dayanılarak yapılmış gibi görünürken, bu süreçte işçilerin kurduğu direniş komiteleri, toplumsal hareketler bağlamında önemli bir eylemsel model sunmuştur. Direnişin bir "direniş komitesi" çevresinde organize edilerek önce şehir sonra tüm ülke genelinde geniş kitlelere ulaşma çabası, hareketin toplumsal boyutunu öne çıkarmaktadır. Bu çalışma, direnişin hem sendikal hem de toplumsal bir hareket olarak nasıl şekillendiğini, işçilerin örgütlenme pratikleri ve dayanışma ağları üzerinden incelemektedir. Refah Partisi (RP) yönetimindeki belediyenin uygulamaları ve işçilerin tepkileri, Türkiye'deki sendikal hareketlerin ve toplumsal dayanışmanın yapısını ve sınırlarını gözler önüne sermektedir.

Kağıthane'de SHP Belediye başkanırken 1991 genel seçimlerinde Sivas'tan Milletvekili adayı olan Mahmut Özdemir'den boşalan koltuğa, Aralık 1991'de yapılan ara seçimlerle Refah Partili Arif Calban geçmiştir. Daha sonrasında 1 Kasım 1992'de bazı ilçelerde ara seçimler yapılmıştır. RP'li Calban'ın Kağıthane'deki bu başarısı, Türkiye siyasetini belirleyecek olan siyasi hareketin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu siyasi hareketi Ruşen Çakır o dönem şöyle açıklmaya çalışmıştır:

Belediye Meclisi'nde ezici çoğunluğu oluşturan muhalefetin, SHP'li Anakent Belediyesi'nin ve merkezi iktidarın çıkarttığı sorunlara rağmen, Calban'ın tüm RP teşkilatından aldığı destekle gerçekleştirdikleri 1 Kasım 1992'de yapılan ara seçimlerde RP'nin kampanyasına epey malzeme sağladı. Nitekim Güngören, Bahçelievler, Bağcılar ve Tuzla'nın RP'li başkanları Kağıthane'nin kendilerine örnek olduğunun altını ısrarla çizdiler. Ancak Kağıthane'nin örnek işleri sorulduğunda, halka götürülen

* Bu çalışma yakın zamanda kaybettiğimiz dönemin Sivas Cevher-İş Sendikası Şube Başkanı Murtaza Yıldırım'a ithaf edilmiştir. Mücadelesinin Türkiye işçi sınıfının mücadelesini güçlendirmesi ümidiyle. Murtaza Yıldırım ile görüşme yapmama yardımcı olan Uygur D. Yıldırım'a teşekkürü borç biliyorum.

somut belediye hizmetlerinden ziyade, yönetim ve çalışma anlayışını gösterdiler. Ve her yerde karşımıza halk meclisleri çıktı.¹

1990'larda Arif Calban döneminde ilçe başkan yardımcılığı yapmış, Hedef 2000, Sadabad gibi Kağıthane'de çıkan yerel gazetelerin yayın kurulunda yer almış ve Milli Gazate'nin Kağıthane'deki dağıtımını yapmış olan Cemil Ögütçü, RP'nin seçimlerdeki durumunu ve süreci şöyle değerlendirmektedir;

“Yerel seçimler 1989'da yapıldı. O zamanlar Refah Partisi güzel bir oy aldı. O zamanki ilk aday da Kağıthane'den Mukadder Başeğmez'di. %18,5 gibi bir oy aldı. Daha sonra Mukadder Başeğmez 3. Bölgeden Refah Partisi'nden milletvekili olmuştu. Seçimi SHP'den Mahmut Özdemir kazandı. Daha sonra istifa etti. 1991 yılındaki genel seçimlere girmek için Sivas'a gitti. Bakanlık yapmış birisidir. O zaman Sözen zamanı SHP'nin rüzgâr estirdiği zamandı. 1991'de ara seçim oldu... Kağıthane'de Refah Partisi'nin adayı Arif Calban'dı. O zaman Refah Partisi'nin en büyük rakibi de ANAP'tı. Sanırım 626 ile ya da %29'la bütün Refah Partisi teşkilatları buraya akın etti ve o ara seçimi biz Arif Calban'la kazandık. Arif Calban 2,5 yıl belediye başkanlığı yaptı, tekrar 1994 yılında yine yerel seçimlere girildi. Tekrar kazanıldı. Ben de o dönem il genel meclisi üyesi oldum.”²

RP'li Belediye Başkanı Arif Calban göreve başlayınca Halk Meclisi adı verdikleri politikalarını uygulamaya koymuştur. Böylece yereldeki halk, siyasetin içinde canlı tutulabiliyordu. Halk meclislerinin bir diğer rolüne ise Çakır şöyle dikkat çeker;³

Görüldüğü kadarıyla, RP'li belediye başkanları, halk meclisine “kendilerinden olmayan belediye kadrolarını” denetleme işlevi de yüklüyorlar. Kağıthane Belediyesi'nde büyük ölçüde ANAP'lı ve SHP'li başkanlar döneminde alınan kadrolarla iş görülüyor; Güngören, Bahçelievler ve Bağcılar, bölünmenin ardından Bakırköy'ün ANAP'lı Belediye Başkanı Ali Talip Özdemir'in, Tuzla ise Pendik'in SHP'li Başkanı Burhan Köseoğlu'nun yolladığı işçi ve memurlarla çalışmak zorundaydı.

¹ Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, 2. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 1994, s.183.

² Hüseyin İrmak, *Sözlü Tarih Görüşmeleriyle Kağıthane*, İstanbul, 2014, s.39.

³ Çakır, *a.g.e.*, s.185.

Görüldüğü kadarıyla dönem, Belediye Başkanlarının usulsüzlüklerle yargıldığı, belediyeye işe alımların eş dost kayırmacılığı üzerinden yapıldığı iddialarının kesilmediği veya rüşvetle iş yaptırıldığına dair söylentilerin olduğu bir dönemdir. Nitekim Calban seçilir seçilmez Kağıthane belediye binasının kapısına “Burada kesinlikle rüşvetle iş görülmez” plaketi astırılmış ve bu durum Belediye Meclisi üyeleri ve belediye çalışanları nezdinde ciddi gerginlikler yaratmıştır. Bağcılar’da ise, rüşvet alırken suçüstü yakalatılmış bazı belediye çalışanlarının halen yargılanmakta olduğu⁴ tespit edilmiştir.

RP’nin o dönem kullandığı en önemli sloganı “Önce ahlak ve maneviyat”tır. Böyle bir ilkeyle hareket eden bir partinin, rakip partilerin yolsuzluk ve usulsüzlüklerini en önemli kampanya malzemesi yapması ve rüşvetle mücadelesinin, görüldüğü kadarıyla çok somut maddi nedenleri de vardı. Her şeyden önce RP’li Belediyeler parasızlıktan kıvranıyordu. Arif Calban, Kağıthane’yi kasada 100 milyon lira para ve 40 milyar borçla devralmıştı. Bakırköy ve Pendik’ten ayrılma sonucu oluşan diğer dört belediye ise hakları olduğunu iddia ettikleri araç gereçleri alamadıkları bir yana, ihtiyaçlarının çok üstünde kadronun kendilerine devredildiğinden şikâyetçydiler.⁵ Daha sonrasında uzun bir süre boyunca ülke gündemini belirleyecek ve kitlesel bir eyleme dönüşecek olan Kağıthane işçileri böyle bir ortamda işten çıkarıldılar.

1993 yılının Ocak ayında Kağıthane Belediyesinde 340 işçinin Refah Partili belediye başkanı Calban tarafından işten çıkarılmasından sonra işçilerin örgütlenerek geniş kesimlere seslerini duyurma çabaları uzun bir süre ülke gündeminde kalmış ve her geçen gün çoğalarak yayılmıştır.

20 Ekim 1991 genel seçimlerindeki afişlerde yaşlısı genci hep bir ağızdan “Bu sefer Refah” diyordu. Bir başka afişte ise ağlayan bir kız çocuğu “Babamı” diyordu, “işten attılar.” Çocuğa RP’nin afişinden karşılık veriliyordu: “Refah Partisi İktidarında babalar işsiz kalmayacak.” Söylem düzeyinde Refah Partisinin *Adil Düzeni* insanların işini kaybetmeyeceği ve hakça bir yönetim sunuyordu. Fakat Büyük bir kentte kazandığı ilk ilçe belediyesi olan Kağıthane’de Refah Partili Belediye Başkanının ilk faaliyetinden biri belediyede çalışan işçilerin

⁴ Çakır, a.g.e., s.185.

⁵ Çakır, a.g.e., s.185.

sözleşmelerini yenilememek olmuştur. Sadece 55 işçinin işine devam etmesine izin verilmiş, 340 kişinin ise işten atılması kararlaştırılmıştır. İşten atılan işçiler, bu işten atılmanın hukuki bir dayanağının olmadığını belirtip, siyasi bir karar olduğuna dikkatleri çekerek örgütlenmiş ve ses getiren eylemlerde bulunmuşlardır.

Bu çalışmada, bu işten çıkarılan 340 kişinin işten atılması temelinde şekillenen eylemler, "Toplumsal Hareketler" kuramları açısından ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Kağıthane işçilerinin bu eylemlerinin siyasi kurucu bir rolünün olup olmadığı, böyle bir eylemin toplumsal hareket olarak ne tür sonuçlar doğurduğu da tartışmaya açılmaktadır.

Toplumsal hareketler terimini ilk kez on sekizinci yüzyılın başlarında Fransa'da Saint Simon kullanmıştır. Toplumsal hareketler terimini Saint Simon "kendi ülkesinde ve daha sonra başka yerlerde baş gösteren toplumsal protesto hareketlerini nitelendirmek için, statükoya karşı çıkan yeni siyasal güçlerin bir özelliği olarak kullanmıştır."⁶ Ayrıca toplumsal hareketin en yaygın biçimde, "siyasal sistemin ana gövdesinin dışında kalan gruplar ve örgütleri karşılayan bir terim"⁷ olduğu söylenebilir. Tarrow, toplumsal hareketleri, elitlere, otoritelere veya kültürel kodlara karşı yönelen, ancak aynı zamanda bu unsurlarla kalıcı bir etkileşim içinde olan; ortak hedefler doğrultusunda hareket eden ve dayanışma gösteren bireyler tarafından geliştirilen toplu eylemler olarak tanımlar.⁸ Toplumsal Hareket nitelendirmesini Marshall, "dikkate değer sayıdaki insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek (ya da değiştirilmesine karşı direnmek) için örgütlü çaba harcamalarını gösteren bir terim" olarak kullanır.⁹ Ayrıca sadece sayısal bir çoğunluğun hareketini değil, Toplumsal hareketler nitelendirmesi "insanlar arasında var olan olağan ilişki ve etkileşimlerin ötesinde, belirlenen ortak bir hedefe doğru, ortak bir adımı ve konumlanışı ifade

⁶ Gordon Marshall, "Toplumsal Hareketler", *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s.746.

⁷ Marshall, *a.g.e.*, s.746.

⁸ Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, 3. Basım, Cambridge University Press, 2011, 7.

⁹ Marshall, *a.g.e.*, s.746.

etmektedir.”¹⁰ Bu yönüyle toplumsal hareket bir sayısal çoğunluktan çok, zaten olağan bir etkileşim ve ilişkinin gerçekleşmesinden ayrı, özellikle ortak bir hedefi amaç edinmesi itibariyle tanımlanmaktadır.

Melucci, ise sosyal hareketi şu kriterler doğrultusunda tanımlamaktadır: i. Dayanışmaya dayalı, ii. Bir çatışma yaşıyan, iii. Yer aldığı sistemin sınırlarını zorlayan bir kolektif hareket biçimi.¹¹ Burada yine göz önünde tutulması gereken nokta bir amaç etrafında dayanışmanın olması, bu dayanışmanın bir çatışma yaşıyan insanlar tarafından gerçekleştirilmesi ve mevcut sistemin o kitleye dayatmalarına karşı eylemde bulunmuş olmaları itibariyle bir hareket toplumsal hareket olarak nitelendirilebilir. Bu noktada Türkdöğan kolektif talepleri dile getiren bu hareketlerin, bireylerin toplum düzeninde haksız veya olumsuz gördükleri durumlara karşı tepki göstermeleriyle doğru orantılı olarak geliştiğini belirtir. Bu hareketlerin gücünü ise, kitleler tarafından benimsenmiş olmasından aldığı vurgular.¹² Ayrıca bir olayın "toplumsal hareket" olarak değerlendirilebilmesi için, toplumu değerştirme veya değerşimi engelleme amacı taşıması, belirli bir ölçüde örgütlenmiş, süreklilik arz eden gruplar tarafından gerçekleştirilen kolektif eylemler içermesi gibi unsurların gerekli olduđuna¹³ dikkat çekilmektedir.

Türkdöğan ise, toplumsal hareketlerin, toplumda ortaya çıkan sorunları ele alıp bu sorunlara karşı bir çözüm üreten hareketler olarak nitelendirir. Türkdöğan'a göre, “sosyal hareketler, toplumda yeni bir hayat tarzını, yeni bir modeli oluşturmak için eylemde bulunulan kollektif bir davranış biçimidir. Bu bakımdan, sosyal hareketler bir yanda hayatın akışıyla yetinmeyen toplumsal rahatsızlıkları dile getirirken, öte yanda bunların çözömlenmesi için yeni çareler önerir.”¹⁴ Aynı şekilde Castells'e göre, toplumsal hareketler hem yenilikçi hem de eylemsel

¹⁰ Tanay Sıdkı Uyar, “Toplumsal Hareketler ve Çevre”, *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*, Haz. Leyla Sanlı, İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003, s.135.

¹¹ Alberto Melucci, “Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması”, Derleyen: Kenan Çayır, *Yeni Sosyal Hareketler-Teorik Açılımlar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009, s.87.

¹² Orhan Türkdöğan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1997, s.11.

¹³ Yüksel Taşkın, *Siyaset, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 275.

¹⁴ Türkdöğan, age, s. 11.

özelliklere sahiptir.¹⁵ Yoksunlar kolektif bir temelde seferber olmadıkları ve mücadeleleri daha geniş toplumsal hareketlere ve sivil toplum örgütlerine bağlanmadığı sürece, bunların daha geniş anlamda etkin olmaları muhtemel değildir.

Peki toplumsal hareket ne değildir? Toplumsal hareketlerde en büyük yanılgılardan birisine Karakaş şöyle dikkat çeker; “Hareket konusundaki en temel yanılgı, hareketi eylemle eş tutmak. ...hareket, fikrin ilk ortaya çıkışından, hazırlık toplantılarına, paneller, tartışma forumlarından işyerleri, mahalle ve okullarda bildiri dağıtmaya, protesto gösterilerinden eylemlerin değerlendirilmesi toplantılarına, ağlar oluşturmaktan sonuç bildirgesi yazmaya kadar tüm adımları kapsayan sürecin adıdır.”¹⁶ O zaman basitçe bir eylemde bulunmak veya bir, bir araya gelip bir dağılan gruplar bir toplumsal hareketi oluşturmaz. O zaman buradan hareketle 2 önemli kıstasın göz önünde bulundurulması gerektiği söylenebilir; bir araya gelen grupların ortak bir hedef oluşturmaları ve bu hedef için sürekli bir eylem halinde olmaları gerekmektedir. Anthony Giddens'in dikkat çektiği noktada burasıdır. Giddens'a göre bir toplumsal hareket, “yerleşik kurumlar alanının dışındaki toplu eylemler yoluyla, ortak bir çıkarı korumak ya da ortak bir hedefe erişmeyi sağlayabilmek için girişilen toplu bir çabadır”¹⁷ Giddens'ın şu vurgusuna tekrar dikkat çekmek gerekmektedir: “yerleşik kurumlar alanının dışındaki toplu eylemler” sözü, toplumsal hareketlerin biçimsel veya niceliksel bir örgütlenmenin dışında bir niteliği olduğunu göstermektedir.

Bir hareketin toplumsal hareket olması için amaçladığı şeyler farklılık gösterebilir veya her toplumsal hareket farklı bir niteliğe sahip olabilir. Fakat toplumsal hareketler, daha geniş örgütlenme biçimleri gerçekleştirmediğinde etkinliği azalabilir. “Yoksunlar kolektif bir temelde seferber olmadıkları ve mücadeleleri daha geniş toplumsal hareketlere ve sivil toplum örgütlerine bağlanmadığı sürece, bunların

¹⁵ Manuel Castells, " İletişim Gücü". İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

¹⁶ Şenol Karakaş, “Yeni Bir Hareket, Yeni Bir Sol: Türkiye’de”, *Birikim Dergisi*, Sayı 197, (2005), s.28-29.

¹⁷ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Böl. çev. Işıl Bayar, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000, s.540-541.

daha geniş anlamda etkin olmaları muhtemel değildir.¹⁸ Fakat bir toplumsal hareket illa bütün bir ülkeyi veya ülkenin birçok sorununu dile getirmek gibi bir amacı, amaç edinmek zorunda değildir. Bir toplumsal hareketin hedefi Marshall'a göre, “marihuanayı yasallaştırmak gibi dar kapsamlı olabilesinin yanı sıra, kapitalist dünya sisteminin hegemonyasını yıkmak kadar geniş de olabilir. ...Tek tek pek çok toplumsal hareket, genel bir toplumsal hareket bayrağı (rneğin ‘barış hareketi’ gibi) altında görece bağımsız bir yol izleyebilir, bazen de hareketin içinde karışıklığa ve çatışmalara neden olabilirler.”¹⁹

Toplumsal hareketlerin ne olduğu veya niteliğinin nasıl olması gerektiği konusunda biraz daha açıklayıcı bilgi verecek olursak Charles Tilly'nin ufuk açıcı açıklamasına da bakmak yerinde olacaktır. Tilly'e göre 1750'den sonra Batı'da geliştiği şekliyle toplumsal hareketler şu üç unsurun, çeşitli sonuçlar doğurmuş yenilikçi bir sentezinden doğmuştur:²⁰

1. Hedef alınan otoritelere karşı ortak hak taleplerinde bulunan, sürgit, organize halk girişimi (buna kampanya diyebiliriz). Bu anlamda bir toplumsal hareket olabilmesi için, organize olmuş topluluğun hedefe aldığı otoriteye karşı belirli hak taleplerinin olması gerekmektedir. Örneğin işten atılan işçilerin, işlerine geri dönme talepleri gibi.

2. Çeşitli politik eylem türlerinin gerçekleştirilmesi. Bu eylem türleri şunlardır: Özel amaçlı dernekler ve birlikler kurmak, halk mitingleri düzenlemek, resmi kortejler, nöbetler, birlikler, gösteriler, dilekçe göndermek, medyaya demeç vermek ve afişleme (eşitli girişimler topluluğunu toplumsal hareket repertuarı diye adlandıran). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, politik bir eylem türünün benimsenmesi ve bu eylemlerin diğer kitlelerin dikkatini çekecek şekilde düzenlenmiş ve belirli bir süre organize olmasıdır.

¹⁸ Asef Bayat, *Ortadoğuda Maduniyet*, ev. Özgür Gökmen, İstanbul: İletişim yayınları, 2006, s. 60.

¹⁹ Marshall, *a.g.e.*, s. 747.

²⁰ Charles Tilly, *Toplumsal Hareketler*, ev. Orhan Düz, İstanbul: Babil Yayınları, 2008, s. 17.

3. MBSB (Makul olma, birlik, sayı ve kendilerine ve/veya seçmenlerine bağlılık) ilkelerini katılımcıların halk önünde uyumlu şekilde sergilemeleri (bunlara MBSB gösterileri diyebiliriz).

Tilly, yukarıda 3. maddede anmış olunan MBSB'yi şöyle açıklamaktadır. *Makul olma*: Ölçülü davranışlar; düzgün kıyafetler, din görevlilerinin, yüksek rütbelilerin ve çocuklarıyla birlikte annelerin katılımı. *Birlik*: Benzer rozetler, bandajlar, ilanlar ve kostümler; saflar halinde yürüyüş, şarkı söyleme ve dua etme. *Sayı*: Kişi sayısı, dilekçelerdeki imzalar, seçmenlerin mesajları, sokakları doldurmak. *Bağlılık*: Kötü hava koşullarına karşı koymak; yaşlı ve engellilerin görünür katılımı, baskıya direnç; gösterişli fedakârlık, bağış ve yardımı nitelendirmek için kullanılmıştır.

Diğer taraftan Uncu, toplumsal hareketlerin genel olarak tanımının şöyle yapılabileceğini dile getirir: "Birbirleriyle dayanışan, ortak bir fikri ve duyguyu paylaşan, haksızlık veya eşitsizlik olarak gördükleri bir meseleyi çözmek için seferber olup sorunlarının kaynağı olarak belirledikleri aktör ve/veya kurumlara yöneltilmiş protestolar düzenleyen, süreklilik kazanmış enformel toplumsal ağlar"dır.²¹ Tüm bu tanımlardan hareketle toplumsal hareketlerin temel özelliklerini ortaya koyacak olursak 4 ana özellik söylenebilir. Bir hareket; i. Bir amaç uğruna bir araya gelmiş birkaç kişi değil bir topluluktur; ii. Bu amaç uğruna stratejik kararlar alır ve hareket ederler; iii. Hemen yok olmazlar, belirli bir süre gündem oluşturmuş birbirine bağlı insanlardan oluşur; iv. Genel anlamda siyasal karar alma mekanizmalarını etkileyip, demokratik bir düzenin kurulmasını hedefleyebilirler. Türkiye'de toplumsal hareketler üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır ve bu çalışmalar hem Türkiye'deki tarihsel olaylar hem de dünya genelindeki hareketler bağlamında önemli katkılar sunmaktadır.

Küçük ve Bilgiç'in çalışması, Türkiye'de 2000'li yıllarda yaşanan toplumsal hareketlere teorik bir çerçeve sunar. Gezi Parkı olaylarından işçi hareketlerine kadar geniş bir yelpazede, Türkiye'nin güncel toplumsal hareketlerini hem tarihsel hem de sosyolojik olarak değerlendirir. Küçük ve Bilgiç, Türkiye'de toplumsal hareketlerin,

²¹ Baran Alp Uncu, Gezi Parkını Nasıl Okumalı, <http://kitap.radikal.com.tr/makale/haber/gezi-parkini-nasil-okumali-364722>

küresel hareketlerle paralel bir şekilde, neoliberal politikalara karşı geliştirdiğini öne sürerler.²²

Ünsal ise, kentsel dönüşüm projeleri ve bu projelere karşı gelişen toplumsal hareketleri derinlemesine inceler. Özellikle İstanbul'da kentsel dönüşümün yol açtığı toplumsal çatışmalar ve direnişler, hareketlerin nasıl ortaya çıktığına dair somut örneklerle sunulmuştur. Ünsal bu çalışmada, kentsel dönüşüm projelerinin yerel topluluklar üzerinde yarattığı baskının, örgütlenmiş toplumsal hareketlerin doğmasına zemin hazırladığını vurgular.²³

Şen çalışmasında, Türkiye'de toplumsal hareketlerin medyadaki temsili üzerine odaklanmaktadır. Özellikle Gezi Parkı protestoları sırasında sosyal medyanın nasıl kullanıldığını ve hareketlerin medya tarafından nasıl şekillendirildiğini analiz eder. Şen, Gezi Parkı olaylarının, sosyal medyanın toplumsal hareketler üzerindeki etkisinin ne kadar büyük olduğunu gösterdiğini öne sürer.²⁴

Ertuğrul, Türkiye'de kadın hareketlerinin tarihsel gelişimi ve feminist mücadelelerin evrimini kapsamlı bir şekilde incelediği kitabında, özellikle 1980 sonrası dönemdeki feminist hareketleri, yerel ve küresel bağlamda değerlendirmiştir. Ertuğrul, Türkiye'de feminist hareketlerin hem yerel hem de uluslararası kadın hareketlerinden etkilenerek şekillendiğini ifade eder.²⁵

Özkazanç, Neo-liberal politikaların Türkiye'de toplumsal yapı üzerinde yarattığı değişimler ve bu değişimlere karşı gelişen hareketler üzerine kapsamlı bir analiz sunar. Özellikle 1980 sonrası dönemi ele alan bu kitap, ekonomik politikaların toplumsal hareketler üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Özkazanç, neo-liberal politikaların, ekonomik

²² Bülent Küçük-Tolga Bilgiç, *Türkiye'de Toplumsal Hareketler: Teori ve Pratik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

²³ Özlem Ünsal, *Kentsel Dönüşüm ve Toplumsal Hareketler: İstanbul'da Fikirtepe ve Sulukule Örnekleri*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2014.

²⁴ Ahmet Şen, *Toplumsal Hareketler ve Medya: Gezi Parkı Örneği*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

²⁵ Emre Ertuğrul, *Türkiye'de Feminist Hareketler: Geçmişten Günümüze*, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

eşitsizliklerin derinleşmesine ve bunun sonucunda toplumsal direnişlerin yükselmesine neden olduğunu belirtir.²⁶

Göle'nin çalışmasına baktığımızda ise, modernleşme ve İslam'ın toplumsal hareketler üzerindeki etkilerini incelediği görülür. Özellikle Türkiye'de İslami hareketlerin toplumsal dinamiklerini anlamak için önemli bir kaynaktır. Göle, İslami hareketlerin, modernleşme süreçleri ile çelişen bir toplumsal tepki olarak ortaya çıktığını savunur.²⁷

Bu çalışmada ele alacağımız Kağıthane işçilerinin direnişlerini, toplumsal hareket bağlamında değerlendiren herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışma, o dönem dışarıdan örgütlenmenin her aşamasında bulunduğu için Murtaza Yıldırım'la* yapılmış olan sözlü tarih görüşmesinin yanı sıra basılı yayının ve o dönem gün be gün tuttıkları notları daha sonrasında kitaplaştıracak olan Yıldırım ve Turgay'ın çalışmalarının analizine dayanmaktadır. 1993 Kağıthane Direniş, sendikal hakların korunmasının ötesine geçerek şekillenen bir toplumsal hareket örneği sunmaktadır. Sendikal bir eylem olarak başlamış olmasına rağmen, direnişin mahalle sakinleri, sivil toplum örgütleri ve geniş kamuoyu desteğini kazanan bir mobilizasyon dinamiği kazandığı gözlemlenmiştir. Direniş, sadece ekonomik hakların talep edilmesiyle sınırlı kalmamış; yerel siyasetin ve toplumsal dayanışmanın önemli bir sahnesi haline gelmiştir. Bu çalışma, Kağıthane Direniş'i ni bir toplumsal hareket olarak öne çıkaran dinamikleri, Tilly'nin toplumsal hareket teorisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Çalışma, Tilly'nin toplumsal hareketler teorisinden hareketle Kağıthane işçi direnişini analiz etmekte ve bu eylemlerin bir toplumsal hareket olarak tarihe geçmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

İşçi Eylemlerinin Anatomisi

“Sadabat'a gidelim sevgilim

²⁶ Alev Özkazanç, *Türkiye'de Neo-liberal Dönüşüm ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

²⁷ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

* Bu görüşme 2015 yılında yapılmıştır.

Devir Nedim'in Lale devri değil

İşçilerin direniş devri.

Abdullah Kuşkan, Direniş Ziyaretçi Defterinden bir şiir.

340 işçinin işten çıkarıldığı yıllarda belediye işçilerini de kapsayan genel hizmetler iş kolunda örgütlü 220.000 işçiden 180.000'i Türk-iş'e bağlı Belediye-iş Sendikasının üyesi olduğu görölmektedir. O dönem sendika yapılanmalarına baktığımızda; Genel Merkez, Merkeze bağlı şubeler ve şubelere bağlı işyeri sendika temsilcilikleri şeklinde yapılandığı görölmektedir. Sözleşmeleri yenilenmeyerek işten çıkarılan 340 işçinin sendikalı ve siyasal olarak "yüzde sekseni sosyal demokrat, yüzde onu sağ eğilimli, yüzde beşi sosyalist, geri kalan yüzde beşi de sosyalist çevrelerle sosyal demokratlar arasında gidip gelenler"²⁸ diye nitelendirilmektedir.

1980 sonrası neoliberal politikalar, kamusal hizmetlerin özelleştirilmesi, sendikal yapıların zayıflatılması ve esnek çalışma rejiminin yaygınlaşması ile karakterize edilir. Bu politikaların bir sonucu olarak, Kağıthane Belediyesi'nde 340 işçinin işten çıkarılması, yerel yönetimlerin bu reformları hayata geçirme aracı haline geldiğini göstermektedir. RP'li belediyenin bu kararı, neoliberal dönüşümlerle uyumlu şekilde iş gücü maliyetlerini düşürmeyi amaçlıyordu. Bu doğrultuda belediye başkanı birçok demecinde "yüz kişi hiç işe gelmeden maaş alıyor"²⁹ demiş, her fırsatta işçilere yönelik açıklamalar yaptığı tespit edilmiştir. Belediye başkanının böyle bir açıklaması olmasına rağmen, yani işçi fazlalığı olduğuna vurgu yapmasına rağmen, seçildikten sonra işçi alım ilanına çıktığı da görölmektedir (bkz. şekil 1).

Resim 1: Kağıthane Belediyesi İşçi Alım İlanı

²⁸ Cengiz Yıldırım- Yaşar Turgay, *Adil Düzen*, İstanbul: FTY Yayınları, 1994, s.34.

²⁹ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 25.

KAĞITHANE BELEDİYE BAŞKANLIĞI'NDAN

Belediyemize bağlı birimlerde istihdam edilmek üzere 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 48. maddesindeki şartlara haiz aşağıda sınıfı, ünvanı ve derecesi belirtilen 22 adet memur alınacaktır.

1- a) 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 48. maddede sayılan genel şartları taşımak.
b) Türk vatandaşı olmak,
c) Kanun haklarından yoksun bulunmamak.
d) Erkek adayların askerlikle ilgili ilişkisi bulunmamak.
e) Memurluk sıfatına yakışmayacak bir özürü bulunmamak.

Bu şartları taşıyan adayların ilan tarihinden itibaren 15 gün içinde Belediyemiz Personel İşleri Müdürlüğü'ne bizzat müracaat ederek iş talep formu doldurmaları gerekmektedir.

2- Adaylar için yapılacak yazılı sınav yeri ve tarihi müracaatları sırasında kendilerine bildirilecektir.

SINIFI	ÜN VANI	DERECESİ	ADET	ÖZEL ŞARTLAR
G.İ.H.	ZABITA MEMURU	13	5	İLKOKUL
G.İ.H.	ZABITA MEMURU	13	5	ORTAOKUL
G.İ.H.	ZABITA MEMURU	12	10	LİSE
G.İ.H.	MEMUR	9	1	YÜKSEKOKUL
G.İ.H.	MUFETTİŞ	6	1	YÜKSEKOKUL (İk. ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi)

Basın: 20747

Kaynak: *Milliyet* Gazetesi, 28 Şubat 1992, Sayfa 10.

İşçiler işten atılmalarının haksız olduğunu anlatabilmek ve direnişlerinin sıkıntısız devam edebilmesi için komiteleşme temelinde hızla örgütlenilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu çerçevede ilk iş olarak 4 komite oluşturmuşlardır. Her komitenin kendi içinde seçtiği bir kişi ve 5 kişilik yürütmenin bileşimi ile 9 kişilik üst komite oluşturulmuştur. Direnişi yönlendirecek olan bu yapının bütününe "Direniş Komitesi"³⁰ adı verilmiştir. İşçilerin kurmuş olduğu bu komitedeki görevleri arasında halkla ilişkiler gelmektedir. Böylece Kağıthane halkına yönelik bilgilendirme çalışması yapılarak, direnişe destek ve katılımın sağlanması için her türlü çalışmayı yürütme hedeflenmiştir. Ayrıca demokratik kitle örgütleriyle ilişkileri sağlamak, öncelik Kağıthane'de olmak üzere çalışma alanı bütün İstanbul olarak belirlenmiştir. Diğer örgütlü çevrelerle bağ kurmak, direnişle dayanışmalarını sağlamak Direniş Komitesinin bir başka görevidir. Ayrıca Belediye yönetiminin geliştireceği propagandayı kırma, kamuoyu oluşturma, tüm eylemlerini basın-yayın organlarının izlemesini ve belgelemesini sağlama amacıyla da başka bir komite kurulmuştur.³¹ Bu yönüyle eylemin örgütlenme şekli, Toplumsal Hareketler bağlamında yukarıda açıklandığı şekliyle, Tilly'nin kampanya olarak nitelendirdiği özelliği gösterdiği söylenebilir. Kağıthane Direnişi'nde, baskıya karşı

³⁰ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 35.

³¹ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 35.

örgütlenen işçilerin, sadece sendikal bir talep etrafında değil, daha geniş bir toplumsal dayanışma hareketi etrafında mobilize oldukları görülmektedir. Bu durum, Tilly'nin "toplumsal hareket" tanımına uygun olarak, ortak hak talepleri ve şeffaf bir organizasyonla sürgit eylemlerin çeşitli kitlelerle buluşmasının önemini ortaya koyar.

Komitelerin belirlenmesinden sonraki günlerde birçok mahallede eylemler yapılmış, özelde ise Kağıthane'de "girilmeyen sokak, çalınmayan kapı bırakılmıyor. İlçe çapında imza kampanyası yürütülüyor. Bildiriler dağıtılıyor, belediye yönetiminin yalanlarını usulsüzlüklerini ve yolsuzluklarını ortaya çıkarmak için tüm belgelere ulaşmaya çalışılıyor. Yerel düzeyde siyasal partiler ve demokratik kitle örgütleriyle ve mahalle muhtarlarıyla bağ kuruluyor."³² Bu eylemler hareketin yerel halkla güçlü bir bağ kurma çabasında olduğunu göstermektedir. Ayrıca, siyasal partiler, sendikalar, demokratik kitle örgütleri ve mahalle muhtarlarıyla kurulan bağlar, hareketin yatay bir örgütlenme yapısına işaret ediyor. Bu, Castells'in "ağ toplumu"³³ kavramına uygun bir şekilde, hareketin geleneksel hiyerarşik yapılardan ziyade, işbirlikçi ve ağsal bir örgütlenme biçimini tercih ettiğini göstermektedir. Yerel düzeyde imza kampanyaları, bildiriler ve belgelerin toplanması gibi yöntemler, hareketin örgütlenme sürecini disiplinli ve hedef odaklı bir yapıya dönüştürdüğünü ortaya koyuyor. Görüldüğü üzere Kağıthane işçilerinin direnişi daha ilk günden kitlelere ulaşmayı hedeflemiş ve planlı bir şekilde ilerlemiştir. Bu doğrultuda ilk bilgilendirme şu metinle dile getirilmiştir;

SİYASAL PARTİLERE, SENDİKALARA, DEMOKRATİK KİTLE ÖRGÜTLERİNE VE İSTANBUL HALKINA ÇAĞRI

Güçsüz oldukları her yerde ve her zamanda kendini hoş görülür olarak lanse eden fakat güçlendiği oranda tahakküm kuran ve totaliter davranan Refah Partisi'nin kendini şirin göstermeye yönelik propagandalarının salt bir demagojiden ibaret olduğu açık bir gerçektir. Ayrımsız ve aracsız bir yönetimden bahsedenlerin gerçekte emek ve işçi düşmanı olduğu uygulamalarından bellidir. Yaptıkları artık hiçbir şeyi saklayamayacak kadar açıktır. Kağıthane Belediyesi'nde kendi

³² Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 36-37.

³³ Manuel Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi*, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

kadrolaşmasını gerçekleştirmek isteyen Refah Partisi yasaya, vicdana ve ahlaka dönüp bakmayacak şekilde 343 işçiyi işten attı.

Yıllardır Kağıthane Belediyesi'nde çalışan fakat hep "Geçici İşçi" statüsünde tutulmuş bu kadar insanı iş yasasına göre kadrolu işçi ve sürekli eleman sayılma hakları bulunurken, sanki iki ay önce ve bir dönemlik işe alınmış gibi göstererek kapı önüne koymaya çalışıyor.

343 insanı yani yaklaşık 2000 kişilik bir kitleyi açlığa mahkum edenler, yaptıklarına demagojik kılıflar geçirmekten de geri durmuyorlar. İş hukuku gereği sahip olunan hakları görmezden gelen Refahlı zalimleri her yerde teşhir etmek ve karşılarına çıkmak demokrasi mücadelesi için acil bir zorunluluktur. Bu misyonun gelişmesine seyirci kalmanın vebali ilerde çok ağır olacaktır.

6 gündür devam eden ekmek, onur ve hak direnişimize hepinizden destek ve katkı bekliyoruz. Nazist propaganda yöntemleriyle halkı şartlandırmaya ve aldatmaya kalkışan bu zalimlere hiç unutamayacakları bir darbe vurma şansı ve ortamı doğmuştur.

Açıkça ilan ediyoruz ki, Kağıthane Belediyesi'ni Refahlı zalimlerin başına yıkacağız.

İnsan haklarından ve demokrasiden yana olan tüm kuruluşları ve İstanbul halkını 18 Ocak Pazartesi günü saat 13.00'te Kağıthane'de başlatacağımız 'Zalimleri Protesto' yürüyüşüne katılmaya çağırıyoruz.

Kağıthane Direnişçileri

Metin incelendiğinde işçilerinin amacının, işçi haklarının ihlal edilmesine karşı bir direniş başlatmak ve Refah Partisi'nin yerel yönetimdeki politikalarını teşhir ederek toplumsal farkındalık yaratmak olduğu görülmektedir. İşçilerin, işten çıkarılma sürecinde yasal haklarının hiçe sayıldığına dair güçlü bir vurguyla, hareketin temel motivasyonunun "onur, ekmek ve hak" olduğu belirtiliyor. Bu durum, Tilly'nin toplumsal hareket tanımında yer alan "hak talepleri" unsuruna doğrudan uygundur.³⁴ Hareket, yalnızca ekonomik bir talep değil, aynı zamanda siyasi ve ahlaki bir duruş sergileyerek geniş çaplı bir toplumsal değişim hedeflemektedir.

³⁴ Tilly, *a.g.e.*, s. 32.

Hareketin stratejileri, bir yandan toplumsal destek oluşturmayı, diğer yandan ise hedef alınan siyasi yapıların meşruiyetini zedelemeyi amaçladığını göstermektedir. Metinde, Refah Partisi'nin yerel yönetimdeki "yalanları, usulsüzlükleri ve yolsuzlukları" teşhir etme çabası açıkça vurgulanıyor. Bu, hareketin kendisini yalnızca hak arayan bir grup olarak değil, aynı zamanda kamuoyunu aydınlatma misyonu üstlenen bir kolektif olarak konumlandığına işaret etmektedir. Nazist propaganda yöntemlerine yapılan gönderme, güçlü bir retorik stratejisinin devreye sokulduğunu gösteriyor ve harekete katılım çağrısını etkili hale getiriyor.

Bu metin, işçilerin yalnızca ekonomik adaleti değil, aynı zamanda demokrasiyi ve insan haklarını savunma iddiasında olduklarını da göstermektedir. Refah Partisi'nin politikalarının "işçi düşmanı" olarak nitelendirilmesi, hareketin temel hedefinin, yalnızca bir işçi eylemi olmanın ötesine geçerek, siyasi bir mücadeleye dönüştüğünü gösteriyor. Asef Bayat'ın "sokak siyaseti" kavramıyla ilişkilendirilebilecek bu eylemler, marjinalleştirilmiş grupların taleplerini kamusal alanda görünür kılmaya çabasını yansıtmaktadır.³⁵ Fakat metinde radikal bir dil ve güçlü bir ideolojik çerçeve kullanılması, toplumsal destek oluşturmak açısından hem bir avantaj hem de risk barındırdığını da söylemek gerekmektedir. Daha geniş kitleleri harekete geçirmek için daha kapsayıcı bir söylem gerekliliği, hareketin başarısı için kritiktik bir öneme sahiptir. Çünkü, Refah Partisi'ne yönelik sert eleştiriler, hareketi yalnızca bir "karşı duruş" eylemi olarak sınırlandırmaya neden olabilir.

27 Ocak'ta atılan işçilerin aileleri ve çevre mahallelerden kadınların yoğun katılımıyla 'Boş Tencere' gösterisi düzenlenmiştir. 29 Ocak'ta ise daha geniş katılımlı bir gösteri düzenlenmiş, bu gösteriye polis müdahale etmiştir. 29 Ocak saldırısı "Kağıthane direnişini bitirme saldırısıydı. Olayda otuz kişi yaralanmış yirmi beş kişi gözaltına alınmıştı... 29 Ocak'ta polisin işçilere müdahalesi, işçilerin direnişini bütün ülkeye duyurmuştu. Cumhuriyet gazetesi, anasayfadan "Polis, işsiz işçileri böyle durdurdu" başlığı atarak, Kağıthane Belediyesi'nden atılan 342 işçinin yürüyüş yapmak istemesi üzerine polisle çatışma çıktı. 25 kişi gözaltına alındı, bir kişi beyin kanaması geçirdi" diyerek haber

³⁵ Bayat, *a.g.e.*, s. 143

yapmıştır.³⁶ Aynı haberde İşçilerin aileleri ve diğer işçiler ile birlikte eylem yapmayı planladıkları ve bin kadar işçinin toplandığını ve polisin Kağıthane'nin giriş çıkışını kontrol edip, geniş çaplı toplanmaları engellemeye çalıştığına vurgu yapılmıştır. Ayrıca işçilerin toplanmak için kullandıkları lokal de kapatılır.

İşçilerin direnişleri devam ederken birçok sendika sessizdir. Direniş komitesi üyeleri ve bir grup işçi Belediye-İş Genel Başkanı Mustafa Solmaz'ı ziyarete gitmiş "kıyımı kınadıklarını ve direnişe sahip çıktıklarını gösteren bir basın açıklaması yapılmasını talep etmişlerdir."³⁷

İşçilerin bir diğer talepleri ise tüm işçilerin iş bırakma eylemiyle protestolara destek vermeleriydi. Sonunda 25 Şubat Kağıthane direnişini destekleme mitingi gerçekleşir, böylece Belediyelerde bir gün iş bırakma eylemi yapılır. Milliyet Gazetesi "Kapıcılar da İşi Bırakıyor" başlığıyla verdiği haberi, Tüm Belediye ve Konut İşçileri Sendikası (Emek-İş) Genel Başkanı Muzaffer Ünlü'nün, ülke çapında çöp almama, servis ve apartman hizmetlerini durdurma eylemi yapacaklarını duyurduğu açıklamaya değinir. Ünlü, yaptığı yazılı açıklamada, yeni asgari ücret yürürlüğe girmeden zam furçasının başladığı, en son da İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin, bilet ve mavi kart ücretlerine zam yaptığını hatırlatır, ayrıca Belediye-İş Sendikası'nın aldığı eylem kararlarını destekleyeceklerinin de altını çizerek, "66 gündür şanlı direnişini sürdüren Kağıthane Belediyesi işçileri için, ülke genelinde işi yavaşlatma kararı aldığını beyan eden Belediye-İş Sendikası Genel Başkanı Fuat Alan'ı ve memur sendikalarını destekliyoruz, Belediye-İş Sendikası ne zaman eylem kararı alırsa, sendikamız da ülke çapında çöp almama, servis ve apartman hizmetlerini durdurma eylemi yapacaktır,"³⁸ diyerek Kağıthane işçilerine destek verir.

Refah Partisi, Polis saldırısı ve lokalin kapatılmasıyla direnişin biteceği umundadır. Direniş bitmediği gibi bir ay sonra lokal de mahkeme kararıyla açılır. Direnişçiler davul zurna eşliğinde halaylar çekerek lokale yeniden giriş yaparlar.³⁹

³⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Ocak 1993.

³⁷ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 64.

³⁸ *Milliyet Gazetesi*, 28 Şubat 1993, 10.s.

³⁹ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, s.68.

Bir hareketin Toplumsal Hareket halini alabilmesi için afişlemeler ve kampanyalara dikkat çekiyordu Tilly ve bir de MBSB'nin birlik maddesinde, benzer rozetler, bandajlar ilanlar kostümler vb. işaretlerle hareketin bir sembolünün olmasına vurgu yapıyordu.⁴⁰ Kağıthane işçilerinin sembolleri de "Beyaz Gömlek" olur. "Beyaz gömlek, zulme uğramış 340 kişiydi. Beyaz gömlek, haksızlığa isyanın sembolüydü. Beyaz gömlek, Kağıthane direnişiydi. Kamuoyu artık bizi bu gömlekle tanıyordu."⁴¹ "Mart ayı aynı zamanda İstanbul'u afişleme ayı oldu. Hemen her gün birkaç grup, sırtımızda eylem sembolü beyaz gömlekler, ellerimizde uzun saplı fırçalar... Bir hafta içerisinde İstanbul'un her yerinde ve hatta Türkiye'nin pek çok yerinde öne çıkan bir Afiş vardı: 'Sosyal Cinayet'.⁴² İlerde de göreceğimiz gibi işçi eylemlerinde Beyaz gömlekler bir sembol halini almış ve artık Kağıthane işçileri "Beyaz Gömlekliler" olarak nitelendirilmiştir. Bu da hareketin Toplumsal Hareket olma yolundaki önemli göstergelerden birisidir.

Yukarıda da değindiğimiz üzere Tilly, toplumsal hareket repertuarlarının bir de makul olma: ...çocuklarıyla birlikte annelerin katılımı; Bağlılık: kötü hava koşullarına karşı koymak; ...gösterişli fedakârlık, bağış ve yardımı da içermesi gerektiğine vurgu yapmıştı. Kağıthane direnişinin özneleri bu iki seçeneği de karşılamaktadırlar. Kıyım uğrayan 340 kişiden 52'si kadınlardan oluşmaktadır. Bu kadınlar direnişin 'Kadınlar Komisyonu'nu oluşturmuşlardır. Kadınlardan kimi çeyiz sandıklarından çıkardıkları ürünlerini, kimi evinin bir köşesindeki çocuk giysilerini toplayarak kermes düzenlemiş ve gelirlerini direniş fonuna⁴³ aktarmışlardır.

Diğer taraftan maddi destek sadece işçilerin yakınlarından gelmemiştir. İşçilere en büyük desteğin Sivas ilindeki meslek veya Sivas'la ilgili Sivil Toplum Örgütlerinden geldiği görülmektedir. Bunun nedeni muhtemeldir ki, İstifa etmeden önceki SHP'li Başkan Mahmut Özdemir'in ve Kağıthane'de yaşayan yurttaşların büyük çoğunluğunun

⁴⁰ Tilly, *a.g.e.*, s.17.

⁴¹ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, s.73.

⁴² Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, s.70.

⁴³ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, s.71.

Sivaslı olmasıdır.⁴⁴ Murtaza Yıldırım ile yapılmış olan görüşmede süreci şöyle anlatmaktadır:

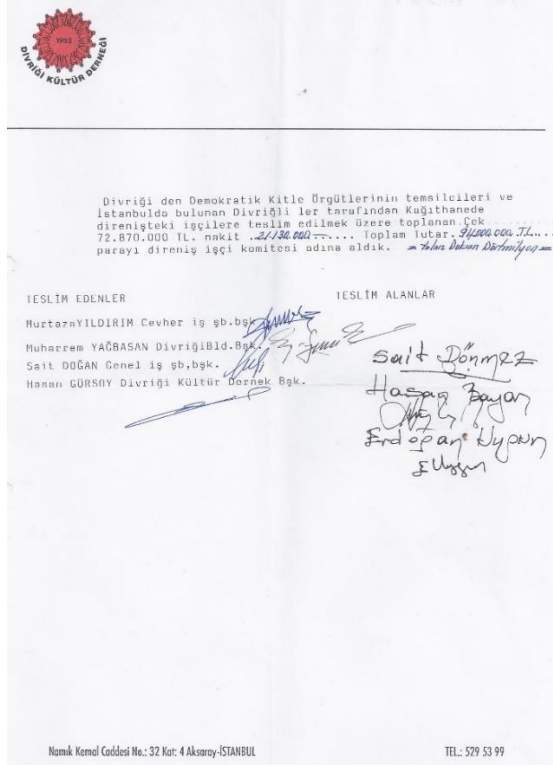
“Divriği'de biz bir platform oluşturduk. Bu platformda toplanarak kararlar veriyorduk. Tabi biz sadece bu olayla ilgili değil birçok kere işçilerle dayanışmaya geçtik mesela bir keresinde bir işçi arkadaşımız kaza yaptı biz de para topladık. O zaman 30 Milyon lira topladık. Sonra götürüp işçinin eşine teslim etti. Biz o dönem sendikada işçilerle ilgili her türlü hareketliliği veya değişimi takip ediyorduk. Herhangi bir eylemde bizlerde eylem yapardık. Yemek boykotları yapardık. Atılan işçileri de takip ediyorduk. Tabi ayrıca İstanbul'a gidip geldikçe, Divriği Yardımlaşma Derneğine de uğruyorum. Sonra işçileri ziyarete gittik hep beraber. Döndüğümde arkadaşlara durumu anlattım. Refah Partisi bu kadar işçiyi attı destek olmamız gerekiyor dedim sonra eyleme geçtik.”

Bu süreçten sonra toplanan gruplar kampanyalar yaparak toplam 94 milyon TL (dönemin Dolar-TL kuru ile 7,659,46 dolar) toplayıp işçilere teslim etmişlerdir” (bkz. Sekil 2).⁴⁵

Resim 2. Para Teslim Tutanağı

⁴⁴ İrmak, *a.g.e.*, s.40.

⁴⁵ Bu kampanya 1993 senesinin aralık ayında yapılmış ve toplanan paralar bu tarihte teslim edilmiştir. Burada yer verilmesinin nedeni, desteğin çeşitli yerlerden ve çeşitli şekilde gerçekleştiğini göstermek amacıyla. Aşağıda bu süreç yeniden ele alınacaktır.

Ayrıca burada şuna da dikkat çekmek gerekiyor, yukarıda Sivaslıların daha çok destek verdiğini söylemiştik, fakat bu sadece bir hemşerilik refleksi olarak anlaşılmamalıdır. Zira Murtaza Yıldırım böyle bir durumun olup olmadığı sorulduğunda şu cevabı vermiştir;

“Bizim eylemlerde bulunmamızın tek nedeni tamamen işçi sınıfı refleksidir. Ben işten atılan işçilerin hiçbir zaman hangi gruptan, hangi memleketten geldiklerini falan bilmem. Bizimkisi tamamen işçi sınıfının toptan hareket etmesi. Biz Türkiye'nin neresinde olursa olsun toplanıp destek vermeği tartıştık. Bu da muhtemelen güçlü bir sendikal örgütlenme içinde olmamızdan kaynaklıdır.”⁴⁶

Görüldüğü üzere, işçilere destek herhangi başka bir kimlik nedeniyle değil, bir işçi dayanışması temelinde gerçekleşmiştir. Ayrıca işçilere verilen desteğin nedeni işten çıkarılan belediye başkanının RP'li olmasının

⁴⁶ Murtaza Yıldırım ile yapılan sözlü tarih görüşmesi.

da bir etkisi olmadığını Yıldırım şöyle dile getirir; “Herhangi bir partinin olması da bizim bu desteğimizi değiştirmezdi. Mesela RP değil de CHP veya SHP de olsa yine bu eylemde bulunurduk. Çünkü o dönem belirli bir işçi sınıfı bilinci oluşmuştu. Dönemin ruhu da buna müsaitti.”⁴⁷

Desteğin bir sınıf dayanışması olarak algılandığı, gerçekleştirilen yardımlardan sonra Kağıthane işçilerinin yapmış olduğu açıklamaya da yansımıştır. Söz konusu açıklamada Merhaba Divriği, Merhaba Sınıf Kardeşlerimiz diye hitap edilmiş ve yine yaşasın işçi sınıfının birliği ve mücadelesi diye sonlandırılmaktadır (bkz: Ek: 1).

İşçilerin işten atılmalarından yaklaşık 4 ay sonra, Nisan 1993'te yavaş yavaş direnişin etkisinin azaldığı hissedilince, işçiler yeni kararlar almak zorunda kalmıştır. İstanbul'daki iş bırakmalar tüm İstanbul'u kapsamadığı gibi eylemlerin artık kamuoyunda ses getirmede düşünülmüyordu. Hem bu durgunluğu bozmak hem de daha etkili eylemler yapmak için Takvimler 9 Nisan'ı gösterdiğinde, işçiler sendikayla görüşerek Ankara'ya yürüme kararı almışlardır. Ankara yürüyüşü 13 Nisan olarak belirlenir.⁴⁸

Ankara Yürüyüşü

13 Nisan 1993. Kağıthane polis ablukası altında... “Tüm giriş çıkışlar tutulmuş. Yürüyüşçüleri uğurlamaya toplu gelenler geri çevriliyor. Yürüyüş için gerekli spor ayakkabıları sendika tarafından sağlanmamış.”⁴⁹

Sendika genel başkan vekili Mustafa Solmaz basın açıklaması yaparak o dönemki şartlara şöyle dikkat çeker: Kağıthane direnişçilerinin 96 gündün beri ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını belirterek, “bütün bunlara karşın sorun hala çözümlenmemiştir. Bu sadece 340 işçinin sorunu değildir. Türkiye'nin her yerinde yaşanan iş güvenliği sorunudur. Vergi kaçakçılarının bir gecede aklandığı Türkiye'de işçilerin güvenliğini sağlayacak yasa bir türlü meclisten geçmiyor. Arkadaşlarımız bunları

⁴⁷ Murtaza Yıldırım ile yapılan sözlü tarih görüşmesi.

⁴⁸ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 86.

⁴⁹ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 88.

haykırmak için Ankara'ya gidiyor."⁵⁰ İşimiz, ekmeğimiz, onurumuz için Ankara'ya yürüyoruz pankartıyla yola çıkarlar (bkz. Ek: 2).

Yürüyüş otobüslerin işçileri Gebze'ye götürüp bırakmasıyla başlar. Girilen her ilçede işten atılan işçiler bir kalabalıkla karşılanıyor, destek gösterileriyle moral buluyorlardı. "Saat 12.00'de büyük melen köprüsünü geçiyoruz. Ağaç-İş, Las-Petkim-İş, Tüm Bel-Sen, SHP, CHP, DSP ve İP üyelerinden oluşan 300 kişilik bir grup ellerinde pankartlar ve çiçeklerle karşıyor bizi. Sloganlarımızı birlikte haykırıyoruz, bir süre birlikte yürüyoruz."⁵¹

Ayrıca diğer belediyelerdeki Sendikalı işçiler de 20 Nisan 1993'te iş bırakma eylemi kararı alırlar: "Belediye-İş Sendikası'na bağlı işçiler 20 Nisan'da iş bırakma eylemi yapacak. Kağıthane Belediyesi'nde işten atılan 340 işçiden 120'sinin Ankara yürüyüşü 4. Gününe girdi."⁵²

İşçilerin yürüyüşü mayıs ayında da devam eder. "Kağıthane Belediyesi'nden atılan 120 belediye işçisinin Ankara Yürüyüşleri 18. gününü doldurdu. İşçiler Bolu-Gerede yakınlarına ulaştılar" (Milliyet Gazetesi, 1 Mayıs 1993. 5.s).⁵³ İşçiler Kızılcahamam'dan sonra yürüyüşün temposunu yavaşlatırlar. Ön görüşme heyeti Kazan'dan Ankara'ya hareket eder. 5 Mayıs'ta belediye işçilerinin ülke çapında iş bıraktığı gün İşten atılan Kağıthane İşçileri dört yüz elli kilometrelik yolu yirmi üç günde yürüyerek geride bırakıp Ankara'ya varmış olmayı hedeflemektedirler."⁵⁴

Ankara'ya kadar gerçekleştirilmesi planlanan yürüyüş basılı medyada da yer bulmakta ve onlar tarafından takip edilmektedir. Yürüyüş Kızılcahamam'a kadar devam etmiştir. "Buraya Kadar gelebilmek, bedenlerine karşı verdikleri savışımın zaferi. İşçi kıyımlarına karşı Türkiye'ye verilen bir mesaj. Tüm yorgunluklarına karşı adımları Ankara'ya yaklaştıkça hızlanıyor, mola süreleri giderek kısalıyor. Kala

⁵⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, 14 Nisan 1993, 3.

⁵¹ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 99.

⁵² "Belediye-İş Sendikası'na Bağlı İşçiler 20 Nisan'da İş Bırakma Eylemi Yapacak", *Milliyet Gazetesi*, 17 Nisan 1993, s.5.

⁵³ *Milliyet Gazetesi*, 1 Mayıs 1993.

⁵⁴ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, s.109-110.

kala doksan kilometre kaldı. Yüzler kavruk, pul pul olmuş. Tabanlar şiş.”⁵⁵

Şu ana kadar ele alınan süreci Toplumsal Hareketler teorisi üzerinden tartışmak yerinde olacaktır; Tilly, Toplumsal Hareketin üç unsuru barındırdığına vurgu yapar. Tilly’e göre, “i. Hedef otoritelere yönelik yapılan ortak hak talebi kampanyaları; ii. Özel amaçlı dernekler, halk mitingleri, medya demeçleri ve gösterileri içeren hak talebi girişimleri; iii. Amacın makul olması, birlik, sayı ve bağlılığı halkın temsil etmesi.” Tilly, ben bu tarihsel açıdan kendine özgü yapıyı toplumsal bir hareket diye adlandırıyorum”⁵⁶ diye belirtir. Tilly’nin bahsettiği bütün şartları kendi içinde barındıran Kağıthane işçilerinin eylemlerinin artık bir toplumsal hareket halini aldığı söylenebilir.

İşçilerin Ankara’ya varmalarıyla birlikte ülke çapında ses getirebilmek ve ilgiyi azaltmamak adına açlık grevine başlama kararı alınır. Böylece hedeflerini gerçekleştirmede elleri bir kat daha güçlenecektir. Süresiz açlık grevine başlarken yapılan basın açıklaması şöyledir:

BASIN AÇIKLAMASI

Direnşimizin 115, Ankara Yürüyüşümüzün 21. Günündeyiz. Yürüyüşçü arkadaşlarımız 5 Mayıs Çarşamba günü Ankara’ya gireceklerdir.

İstanbul’daki direnişçiler olarak, bugün süresiz açlık grevi başlatıyoruz.

Taleplerimiz Şunlardır:

Yürüyüşçü arkadaşlarımızın Ankara’ya girişi engellenmesin.

Refah Partisi’nin siyasi bir kararıyla kırıma uğratılan 340 işçiye derhal işbaşı yaptırılın.

Vurgunculuğu, soygunculuğu ve yağmacılığı belgelerle kanıtlanan Kağıthane Belediye Başkanı Arif Calban ve diğer yöneticiler hakkında adli ve idari soruşturma açılın.

IMF ve Dünya Bankası reçeteleri doğrultusunda, bir devlet politikası olarak gündeme getirilen ve uygulamaya konulan özelleştirme-taşeronlaştırma uygulamalarına son verilsin.

⁵⁵ Hatice Tuncer, “İşçi Adım Adım Hak Peşinde”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Nisan 1993. s.4.

⁵⁶ Tilly, *a.g.e.*, 22.

Ülkemizde İLO standartlarına uyulsun ve iş güvencesi yasası bir an önce çıkarılsın.

Açlık grevimiz süresizdir.

Sonuna kadar direneceğiz.

Hayatımızı Türkiye işçi sınıfına emanet ediyoruz.

Hayatımızı tüm demokrasi güçlerine emanet ediyoruz.

Kağıthane Direnişçileri

Bu talepler, hareketin yalnızca yerel bir işçi direnişini olmadığını, aynı zamanda sistem karşıtı bir hareket niteliği taşıdığını göstermektedir. Hareket, yalnızca ekonomik hak talepleriyle sınırlı kalmayarak, siyasal hesap verme, yapısal reform ve uluslararası standartlara uyum talepleriyle geniş bir toplumsal dönüşüm hedeflemektedir. Bu yönüyle toplumsal hareket olma özelliği göstermektedir.

İşçiler 13.04.1993 tarihinde başlatmış oldukları 450 kilometrelik İstanbul-Ankara yürüyüşünü 23 günde tamamlayarak, yürüyüş protesto eylemlerini gerçekleştirmişlerdir. 03.05.1993 tarihinde ise 8 işçi süresiz açlık grevine başlamıştır (Bkz: Ek: 3).

Ölüm orucundaki işçilerin durumu gittikçe kötüye gitmektedir. Peş peşe sağlık raporları düzenlenip yetkililere gönderilir. 1 Haziran 1993 Dini Bayram günüdür. Bayram olmasına rağmen işçiler evlerine gitmemiş Ankara'da bir düğün salonunu direniş evine çevirmiş ve gelen ziyaretçileri karşılamaya başlamışlardır. "Sandalyelerin yatak, pencere parmaklıklarının çamaşır askısı olduğu düğün salonu da koğuşa dönüşmüş. Ama işçi, bundan hiç yakınmıyor. Yıkınma ve çamaşır problemlerini ziyaret edenler ve sendika aracılığıyla çözen işçiler, kadın-erkek bir arada sorunları ve mutlulukları paylaşıyor. "Bizim için asıl bayram, kazandıktan sonra olacak" diyen kadın işçiler, bu olayı 'bir deneyim' düğün salonunu da 'okul' olarak nitelendiriyorlar. Mücadelede erkek çalışma arkadaşlarıyla omuz omuza olan kadın işçiler 'onurlu mücadeleyi paylaşmaktan mutluluk' duyarken, ihtiyaçlarını da iş bölümü yaparak karşılıyorlar. (...)"⁵⁷

⁵⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 02 Haziran 1993, s.3.

İşçiler, bayramda da Ankara'da çeşitli girişimlerde bulunmuş, eylemlerinin kitleselleşmesi için girişimlerde bulunmuşlardır (bkz. Şekil 3).

Resim 3. İşçiler İnönü'yü Ziyaret Ediyor

Kağıthane Belediyesi işçileri, İnönü'yü ziyaret ederek bayramını kutladılar. (Fotoğraf: Kenan TUMER)

Kaynak: *Milliyet Gazetesi*, 03 Haziran 1993, *Milliyet*, s.17.

Destek eylemleri gittikçe örgütleniyordu. "Belediye işyerlerinde eylemsizliğin bahanesi ilk kez Şişli'de kırıldı. İki ayrı sendikanın (Genel-İş ve Belediye-İş) üyeleri taban inisiyatifi oluşturarak, Kağıthane direnişini desteklemek için dönüşümlü süresiz açlık grevi başlatırlar. "Kağıthane İşçisine Şişli'den destek: İşten atılan 340 Kağıthane işçisinin 153 gündür süren direnişine Şişli Belediyesi işçilerinden destek geldi. Şişli Belediyesi işçileri 10'ar kişilik gruplar halinde ikişer günlük açlık grevi başlattı."⁵⁸

Gaziosmanpaşa Belediyesi işçileri ile İstanbul Tekel Bira Fabrikası işçileri destek için açlık grevine başlarlar. Belediye-İş Sendikası Anadolu

⁵⁸ Kağıthane İşçisine Şişli'den Destek, *Milliyet Gazetesi*, 15 Haziran 1993. 5.s.

Yakası Şubesi, Bahariye Caddesinde oturma eylemi örgütler ve imza kampanyası açarlar, yine Tüm Bel-Sen Kağıthane işyeri temsilciliği imza kampanyası başlatır: “Ölümlere izin vermeyelim.” Tüm Sağlık-Sen üyeleri hastane girişlerine direnişe yardım sandıkları koyuyor; benzer bir kampanyayı SHP Sarıyer İlçe Örgütü yürütüyor, üniversitelerde açlık grevleri ve yardım kampanyaları örgütleniyordu.”⁵⁹

Başta doktorlar olmak üzere çeşitli meslekler de iş bırakıp, miting düzenleyerek işçilerin direnişine destek vermişlerdir. Bu yönde en önemli eylemlerden biri doktorlardan gelmiştir (bkz. Ek: 4).

Resim 4. Açlık Grevi Sürüyor

Kaynak: *Milliyet Gazetesi*, 14 Haziran 1993, s.3.

Artık eylemler ve protestolar birçok kitle örgü tarafından desteklenir hale gelmiştir. Bunun en büyük nedenlerinden biri işçilerin, özellikle açlık grevindeki işçilerin sağlık durumlarının giderek bozulmasıdır (bkz. Şekil 4).

Eylemin 158. Açlık grevinin 42. Gününde 6 işçiden 2'si hastaneye kaldırılmış, 4'ünün ise ölüm sınırına yaklaştığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda İHD bir bildiri yayınladı: “Ekmeklerini kaybeden işçilerin bugün yaşamları da tehlike altındadır. ...biz insan hakları savunucuları

⁵⁹ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 137.

atılan işçiler derhal işlerine geri alınmalı; uğradıkları maddi zarar ve kayıplar karşılanmalı, diyor; başta hükümet olmak üzere bütün ilgili kurumları acil çözüm için harekete geçmeye çağırıyoruz.”⁶⁰

16 Haziran günü büyük bir gösteri düzenlenmiş, bu gösteriye çok sayıda kitle örgütü katılmıştır. “Kağıthane Meydanı dün belki de yıllardır tanık olmadığı bir kalabalıkla karşılaştı. Binlerce çalışan dün Kağıthane Belediyesi’nden atılan 340 işçinin direnişine destek vermek için bir gösteri yaptı. (...) Polisin yoğun güvenlik önlemleri aldığı dikkat çekerken, işçiler bazı grupların Kağıthane’ye sokulmadığını ve otobüsleriyle geriye gönderildiklerini söylediler. (...) Çalışanlar sık sık “Yaşasın işçilerin birliği”, “Kağıthane işçisi yalnız değildir”, “İşçi memur el ele genel greve”, “İşçiyiz, memuruz, haklıyız, kazanacağız” sloganlarını atarken...”⁶¹

Elbette bu eylemlerin diğer işçilerin dirençlerini artırdığı söylenebilir. Birçok iş kolunda yapılan toplu iş görüşmeleri, işçilerin iş bırakma tehdidine tanık olmuştur. İşçiler Kıpır Kıpır: “İşlerine son verilen ve Ankara’da 27 gündür açlık grevinde bulunan Kağıthane Belediyesi’nden 110 kişi, İçişleri Bakanlığı’na telgraf çekerken, İstanbul’da toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde ilerleme sağlanamamasını protesto eden Haliç ve Camialtı tersaneleri işçileri dün toplu halde viziteye çıktılar. Haliç Tersanesi işçilerinin de katılımıyla sayısı bin 500’e ulaşan işçiler, polis kordonu altında Tepebaşı SSK Dispanseri’ne kadar yürüdüler. İşçiler, sık sık ‘Ana-baba dediler, kanımızı emdiler, Radyoları açtılar, işçileri sattılar, İşçiler el ele genel greve - KİT’ler bizimidir, satılmaz’ şeklinde sloganlar attılar. SSK Okmeydanı Hastanesi’nde çalışan bir grup sağlık personeli, hemşire ve doktorlar slogan atıp bordrolarını yaktılar.”⁶²

Tilly bazı toplumsal grupları, “kampanyalar, toplumsal hareket girişimleri ve MBSD gösterilerini bir arada yürütmüş olsalardı, o zaman toplumsal hareket kapsamına girmiş olurlardı” diye nitelendirir.⁶³ Yukarıda örneğini verdiğimiz MBSD gösterilerinin yanı sıra toplumsal

⁶⁰ İstanbul İnsan Hakları Bülteni, Özel Sayı: 5, 11.06.1993.

⁶¹ *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Haziran 1993, s. 15.

⁶² İşçiler Kıpır Kıpır, *Milliyet Gazetesi*, 16 Mayıs 1993.

⁶³ Tilly, *a.g.e.*, s.27.

hareket girişimlerinin de bir arada yürütölmüş olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu açıdan Kağıthane işçilerinin direnişlerinin bir Toplumsal Hareket kapsamında ele alınması gerektiği ileri sürülebilir.

Bu olaylar gerçekleşirken işçileri işten çıkaran Arif Calban tarafına bakacak olursak, çeşitli açıklamalarla kamuoyu oluşturmaya çalıştığı görölmektedir. Yukarıda da değinmiş olduğumuz “belediyede zaten fazla işçi var” söylemine ek olarak, "Refah Partisi'nden Kağıthane Belediye Başkanı Arif Calban, iki aydan bu yana açlık grevinde bulunan belediye işçileriyle ilgili olarak, 'Bunlar işçi değil, eylemci, ölürlerse ölsünler' diye konuştu." RP'li belediye başkanlarının Ankara'da düzenlenen bir toplantıda bir araya geldiği sırada konuşmaktadır Calban, sözlerine şöyle devam eder; “İşçileri Bakanı Gazioğlu, bana, bu adamların terörist olduklarının yüzlerinden belli olduğunu söyledi. Ancak bu işe çözüm aradığını ve benim de olayları yakından izlemem gerektiğini belirtti” diye konuşur ve ekler Calban, “bunlar belediye işçisi değil, eylem işçisi. Geçmiş yönetim döneminde bu militanları belediyeye doldurmuşlar. Ankara'da hastaneye gidiyorlar, yalandan kollarına serum takıyorlar. Gazeteciler gelmeyince de serumu kırıyorlar. Bunları bana, orada çalışan bir doktor anlattı. Bana bu işçiler ölürse ne olur? diyorlar. Ölürlerse ölsünler. Kimse onlara, açlık grevi yapın demiyor' dedi.”⁶⁴

Kağıthane direnişçileri 1 ve 2 Temmuz 1993'te Meclis önünde sedyeli eylem yaparak ülke gündemine otururlar. Temmuzun 21'inde Türk-İş basın açıklaması yapar (bkz. Ek: 5)

Yapılan açıklamada 30 işçinin görüşmeler sonunda geri döndüröldüğü, diğer parti liderleri ve sendika başkanının girişimleriyle de sorunun çözümü için gerekli temasların sağlandığı dile getirilir. Bu açıklama kamuoyunda, Kağıthane sorunu çözölüyor havası yaratmış, o hava içerisinde de 66. Gününe ulaşan süresiz açlık grevinin bir basın açıklamasıyla sona erdirildiği ilan edilir. Bu durum Kağıthane İşçileri Açlık Grevine Son Verdi. Başlığıyla gazetelerde şöyle yer edinmiştir; Kağıthane Belediyesi işçileri yedi aydır sürdürdükleri eylemlerine ve açlık grevine son verdiler. Belediye-İş Sendikası Genel Başkanı Fuat Alan, işçilerin sorununun çözölmemesi halinde, önümüzdeki günlerde daha etkin

⁶⁴ Milliyet Gazetesi, 19 Haziran 1993.

eylemlere başvuracaklarını, ulaşım dahil bütün hizmetlerde işi bırakma eylemi yapacaklarını söyledi."⁶⁵

Bu gelişmelerden bir gün sonra 7 kişilik bir grup ses getirecek bir eyleme kalkışır; işlerinden olan Kağıthane işçilerine destek olmak için. 29 Temmuz saat 07.30'da Belediye-İş Sendikası'nın Aksaray Bukali Dede Sokak'taki genel merkez binasına gelen yedi kişi, binanın giriş kapısını zincirledikten sonra, arkasına eşyalar yığarlar. Daha sonra binanın üçüncü katına çıkan bu 7 kişi, pencereden dışarıya 'Zafer direnen emekçinin olacak- Direniş Harekatı', 'Kağıthane işçisi yalnız değildir. Devrimci işçi birliği ve Özelleştirmeye Hayır -Direniş Harekatı' yazılı bez pankartları asarlar. "Olay sırasında binada bulunan Recep Bayraktar, İhsan Kılız, Muzaffer Soysal ve İsmail Cıvaoğlu isimli görevlileri de rehin alan göstericiler, olay yerine gelen polis çevrede geniş güvenlik önlemleri alırken, 'Kağıthane işçisi yalnız değildir. Kahrolsun teslimiyet, yaşasın direnişimiz' diye slogan atmaya başladılar. Ayrıca polislerin binaya yaklaştığını gören göstericiler daha önceden hazırladıkları molotof kokteyllerini attılar"⁶⁶ (bkz. Ek: 6)

Kasım ayına gelinceye kadar çeşitli kurumların liderliğinde yardım geceleri düzenlenir. DİSK'in Kağıthane Belediyesi'nden atılan işçiler için Kartal Maltepe Stadi'nda düzenlediği "Yaşasın Dayanışma" adlı müzik ziyafeti bunlardan biridir. Geceye, Mazlum Çimen, Banu, Sadık Gürbüz, Edip Akbayram, Yavuz Top, Arif Sağ ve Selda Bağcan katılır. Gecenin açılış konuşmasını yapan DİSK Genel Başkanı Kemal Nebioğlu, 12 Eylül'de tüm demokratik haklarla birlikte işçilerin mücadelesinin de önüne set çekilmek istendiğini hatırlatarak "İşte bu yüzden işçi sınıfı, demokrasi mücadelesinin içinde değil, en önünde olmalıdır. Sadece ekonomik haklar için mücadele işe yaramaz" dedi Türk-İş'li ve Hak-İş'li işçileri de demokrasi mücadelesine çağırın Nebioğlu... Bazı olayların öneminin sonradan anlaşıldığını, Kağıthane işçilerinin uzun direnişinin de böyle olaylardan olduğunu söyleyen Nebioğlu, işçileri birleşmeye ve dayanışmaya çağırdı. Kağıthane Belediyesi'nden atılan işçilerden Cengiz Yıldırım da yaptığı konuşmada. "Kağıthane direniş 90'lı yıllardan beri beşinci sınıf televizyon yorumcularının başlattığı 'çöpçüler'

⁶⁵ Kağıthane İşçileri Açlık Grevine Son Verdi, *Milliyet Gazetesi*, 29 Temmuz 1993.

⁶⁶ *Milliyet Gazetesi*, 30 Temmuz 1993.

kampanyasına karşı bir onur çığlığıdır" dedi. "...Direnişimiz durgun göle atılan bir taştır. Kağıthane direnişini hepimizindir. Artık Kağıthane işçileri kazanacak demiyoruz, kazanmak zorundadır diyoruz" diye konuştu. ...Sanatçıların türkülerine ortak ederek coşturduğu topluluk sık sık, "Kağıthane işçisi yalnız değildir, "Sivas'ın hesabı sorulacak" sloganlarını attılar."⁶⁷

Kasım ve aralık ayında da işçilere destekler devam eder. Yukarıda paylaştığımız para tutanağında da görüleceği gibi, Divriği'den demokratik kitle örgütleri para toplayıp işçilere teslim etmiş ve bir basın açıklaması ile desteklerini bir kez daha dile getirmişlerdir (bkz. Ek: 7). 26 Kasım 1993 yılında toplanarak destek açıklaması gerçekleştirilir.

Ayrıca aynı gün pankartlı eylemler gerçekleştirilir ve bir kez daha işçi sınıfı dayanışması içinde oldukları dile getirilir (bkz. Ek: 8).

Yapılan açıklamalarda, verilen desteklerde işçi sınıfı dayanışması adına bunların gerçekleştirildiğine dair vurgu göze çarpmaktadır. Bu anlamda Kağıthane işçilerinin mücadelesi veya kazanımı aslında Türkiye işçi sınıfının bir kazanımı olacaktır, diye görülmektedir. Bu durum o dönem dile getirilen birçok açıklamada karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi de Mücadele Gazetesi'nin haberidir (bkz. Şekil 5).

Resim 5. Mücadele Gazetesi Haberi

⁶⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 16 Ağustos 1993.

Divriğililer Kağıthane İşçileriyle Dayanışmada

Divriği'den gelen çeşitli kurumların, sendikaların ve DKO'lerin temsilcileri 26 Kasım günü Kağıthane Belediye işçilerini ziyaret ettiler. 11 aydır direnişte olan Kağıthane işçileri ellerinde dövizlerle Belediye-İş Kağıthane Bölge Temsilciliği'nden "İşçiyiz Haklıyız Kazanacağız" sloganıyla Kağıthane Belediyesi önüne kadar yürüdüler. Aynı anda Divriği'den dayanışmaya gelenler belediyenin karşısında bekleyerek Kağıthane işçileriyle burada birleştiler. "İşçi Kıyımına Son", "İşçiyiz Haklıyız Kazanacağız" sloganlarıyla 800'e yakın kişinin katıldığı bir kortejle tekrar Belediye-İş Kağıthane Bölge Temsilciliği'nin önüne geldiler. Burada dayanışmaya gelen Divriği Belediyesi, DISK Genel-İş Sendikası Sivas Şubesi, Divriği Taşiyiciler Kooperatifi, EĞİT-SEN, Tüm Bel-Sen ve Demiryol-Sen Divriği Temsilcilikleri, Türkiye Maden-İş Sendikası, Divriği Cevher-İş Şubesi, İstanbul Divriği Kültür Derneği, demeğin Divriği şubesi, Divriği Demiryolu işçileri adına bir basın açıklaması yapıldı.

Basın açıklamasında her gün işlenen fahi meçhul cinayetler, Lice'nin ya-

kılması, sendikalaşmak isteyen işçilerin işten atılmaları, Sivas katliamı, Kağıthane Belediyesi'ndeki 340 işçinin işten atılması gibi amacı belli olan bu saldırılara karşı sol güçlerin yapması gerekenin "Birleşmek, Örgütlenmek, Dayanışma İçine Girmek ve Mücadele Etmek" olduğu vurgulandı. Açıklamada ayrıca Kağıthane işçilerinin haklı direnişleri başarıyla sonuçlandığında "Başarı sadece Kağıthane işçilerinin olmayacak, tüm işçi ve emekçilerle birlikte demokrasi güçlerinin olacaktır. Onların yenilgisiz demokrasi güçlerinin yenilgisidir." denildi.

Daha sonra lokale girerek ziyaret sürdürüldü. Divriğililer tarafından Kağıthane Belediye işçilerine toplam 94 milyon lira değerinde çek ve para verildi. Ayrıca İstanbul Belediyesi Su Ürünleri ve Mal Müdürlüğü çalışanları da 2 çuval pirinç getirerek dayanışmada bulundular.

Divriği Belediye Başkanı Muharrem Yağbasan, Cevher-İş Şube Başkanı Murtaza Yıldırım ve Genel-İş Sivas Şube Başkanı Sait Doğan'ın da katıldığı ziyaret sırasında Kağıthane Belediye işçileri adına konuşma yapan Cengiz Yıldırım "Bizi işten atanlar Sivas'ta Madımak Otel'i yakanlardır. Bizim mücadelemiz emek, hak ve onur mücadelesidir. Karayüzümleri sevindirmemek için direneceğiz. Ülkemizin her yanındaki emekçilerin katılımını ve mücadelemizi desteklemelerini bekliyoruz." dedi.

Kaynak: Mücadele Gazetesi, 4 Aralık 1993.

Bu haber, Kağıthane işçi direnişinin toplumsal bir harekete dönüşme potansiyelini göstermektedir. Dayanışma ağlarının genişlemesi, eylemin görünürlüğünün artması ve hak arayışının sınıf mücadelesi ekseninde geniş bir perspektife taşınmasının hareketin gücünü artıran unsurlar olduğu söylenebilir. Özellikle yerelden ulusala yayılan bu direniş, işçi sınıfının hak mücadelesinin geniş bir toplumsal tabana dayanarak örgütlendiğini göstermektedir. Haberde de görüleceği üzere, hareket, yalnızca yerel bir mücadele olmaktan çıkmış, çeşitli kurum ve sendikaların ortak katılımıyla genişlemiştir.

1993'ün sonuna yaklaşılmına rağmen işçilerin eylemleri ve onlara karşı destekler devam eder. Fakat istenen sonuç elde edilemez işçiler işlerine geri dönemezler.

Şimdi biraz geriye gidelim ve 16 Kasım 1993 yılında yapılan basın açıklamasına bakalım: 16 Kasım günü yapılan basın toplantısında şöyle deniyordu: “Kağıthane direnişini sonuç almak zorundadır. Soğuğa ve açlığa rağmen direniş devam edecektir. Yerel seçimlerde bizim de söyleyecek sözlerimiz var. Kağıthane'nin caddelerinde sokaklarında ve toplantı yerlerinde bizler de olacağız. Yerel seçim döneminde kahve toplantılarından ev toplantılarına, yürüyüşlerden bildiri dağıtımına, afişlemeye kadar her türlü eylemi hayata geçireceğiz.”⁶⁸ Temenniler bu yönde olsa da 8 Ocak 1994 günü direnişin yıl dönümünde işçi lokali tıklım tıklım dolar fakat sonrasında ses getiren bir eylem olmaz.

Bir Yıldır İşlerini Bekliyorlar. Cumhuriyet Gazetesinin Kağıthane İşçilerinin direnişinin birinci yılında attığı haber başlığı budur. Ayrıca haberde Kağıthane Belediyesi'nden atılan işçiler, bir yıldır işlerine dönebilmek için direniyorlar. “İşçiler, zaferlerinin Türkiye işçi sınıfının zaferi olacağını söylediler” açıklamasına yer verilir. İşçilerin açıklamış olduğu bildiriye yer verilerek, “İstanbul gibi bir kentte işçi direnişini uzun süre devam ettirmenin zorluklarının vurgulandığı bildiride; 8 Ocak 1993'te, Refah Partili Belediye Başkanı Arif Calban tarafından işlerinden atılan işçilerin tüm yılı işlerine geri dönme mücadelesiyle geçti. Direnişlerine İstanbul'da yaptıkları miting ve protesto gösterileriyle başlayan işçiler, nisan ayında 450 kilometre yolu adım adım kat ederek Ankara'ya gittiler. Ancak Ankara'da çeşitli siyasi partilerin temsilcileriyle görüşmeleri sonuç vermedi. 1993 yılını işe dönme mücadelesiyle geçiren Kağıthane işçileri, "Bir onur çığlığı" adını verdikleri direnişlerinde 40 günü aşan süreli açlık grevi yaptılar. 1994 yılında da bu mücadeleleri sürdüreceklennini basın açıklamasıyla bildirdiler. Bu açıklamada "8 Ocak 1993 tarihinde kıyımaya uğradığımızda uzun süreli ve etkili bir direniş yürütmek zorunda olduğumuzu biliyorduk. Çünkü biliyorduk ki özelleştirme, taşeronlaştırma, işçi kıyımları ve sendikasılaştırma bir devlet politikasıdır" denildi. İşçiler bildirilerinde, Refah Partisi'nin siyasi bir kararıyla işten atıldıklarını hatırlatarak şöyle devam ettiler. "Ülkemizin en üst düzeydeki yöneticileri, işimize döndürüleceğimizi aylar önce kamuoyuna açıkladıkları halde, bu doğrultuda hiçbir ciddi girişimde bulunmadılar. Biz bu oyunların hesabını da soracağız. Kağıthane'nin zaferi Türkiye işçi sınıfının zaferi olacaktır". İşçiler ayrıca

⁶⁸ Yıldırım ve Turgay, *a.g.e.*, 187.

direnişlerinin öyküsünü anlatan "Umudu inanca, inancı dirence, direnci zafere taşıyalım" sözlerinin yer aldığı beş bin adet takvim bastırıp, bunları partilere, sendikalara, demokratik kuruluşlara ve vatandaşlara dağıtacaklarını söylediler.⁶⁹

İşçiler seçime yaklaşık 5 ay kala ümitli olduklarını en azından yenilenecek seçimlerde mevcut belediye başkanının kaybetmesini sağlayacaklarını düşünmektedirler. Bunun için mücadele edeceklerini ve bunu başarabileceklerini düşünürler. 27 Mart 1994 yerel seçimler olur. Refah Partisi sandıktan lider parti olarak çıkar (bkz. Tablo 1).

Tablo 1. 27 Mart 1994 Yerel Seçimleri Kağıthane Belediyesi Sonucu

Adaylık				
Kıs.	Parti	Aday	Oy sayısı	Oy oranı
RP	Refah Partisi	Arif Calban	52.842	%35,46
ANAP	Anavatan Partisi	İbrahim Sezgin	31.509	%21,14
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti	Mehmet Aslan	25.697	%17,24
DSP	Demokratik Sol Parti	Mustafa Kenan	20.661	%13,86
DYP	Doğru Yol Partisi	Selahattin Kaya	11.732	%7,87
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi	Adnan Karakurt	2.655	%1,78
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi	Gökhan Zeybek	1.955	%1,31
BBP	Büyük Birlik Partisi	Kazım Kayhan Durna	684	%0,46
MP	Millet Partisi	<i>Bilinmiyor</i>	617	%0,41
YDP	Yeniden Doğuş Partisi	Nagehan Kürem	236	%0,16
SBP	Sosyalist Birlik Partisi	<i>Bilinmiyor</i>	221	%0,15
İP	İşçi Partisi	Şeref Avseren	211	%0,14
Toplam seçmen sayısı: 180.733		Toplam:149.020	Geçersiz ya da boş: 9935	

Kaynak: YSK verilerine dayanarak düzenlenmiştir.

Bütün bu eylemlerin sonucunda Türkiye işçi sınıfının refleksinin daha hassas hale geldiği söylenebilir. Zira birçok sendika toplu iş sözleşmeleri kapsamında yaptıkları görüşmelerde anlaşmaya varamamış ve grev ve iş bırakma kartını masaya sürmüşlerdir (bkz. Şekil: 6).

⁶⁹ Bir Yıldır İşlerini Bekliyorlar, *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Ocak 1994, s.3.

Resim 6. RP'li Belediyelerde Toplu Sözleşme Krizi Haber K p r 

Kaynak: *Milliyet Gazetesi*, 14 Kasım 1994, s16.

Elbette Kağıthane işçi direnişinin bir diğer etkisinin diğer RP'li belediyeleri temkinli davranmaya ittiği söylenebilir. Nitekim o dönemi yakından takip eden isimler bu noktaya dikkat çeken yazılar yazmışlardır. Örneğin Çakır bu yöndeki düşüncesini şöyle dile getirir: "Direniş, işçi fazlalığından sıklıkla şikâyet eden diğer RP'li belediyeleri temkinli davranmaya da itmişti. Tüm başkanlar, fazlalığa rağmen personellerinden memnun olduklarını ısrarla belirtiyorlardı. Hatta Bağcılar'da maaşları az olan belediye memurlarına 1993 Ağustos ayına kadar iki maaş ikramiye dağıtılmıştı ve bunun düzenli bir hale getirilmesi düşünülüyordu.⁷⁰ İşçilerin eylemlerinin diğer belediye başkanlarının davranış ve politikalarına etki ettiği söylenebilir. Tabi burada yeniden işten çıkarmaların, toplumsal eylemleri daha da artıracağından korkulması mı, yoksa zaten yakın zamanda yapılacak seçimlere olumsuz etkisinin olacağına etkili olduğunu seçmek zor, fakat her ikisinin de etki ettiği söylenebilir. Zira eylemlerden sonra duruma Çakır şöyle dikkat çeker:

"1994 Mart ayında yapılacak olan yerel seçimlere kadar kimsenin işçi çıkartmaya niyeti yoktu. Ancak seçimlerden sonra büyük çaplı işçi çıkartmaların olacağı yolunda büyük işaretler vardı. Örneğin Güngören

⁷⁰ Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, 2. basım (İstanbul: Metis Yayınları, 1994), s186

Belediye Başkanı Yahya Baş acık konuştu: “Belediyeler istihdam yuvası haline getirilmiş. Bu yükte ayakta durmak mümkün değil. Kağıthane bu konuda öncülük yaptı, aslında akıllı bir işti ama siyasi istismar konusu yapıldı. Biz şu anda idare ediyoruz. Ancak seçimlerden sonra yine işbaşına gelirse durum değerlendireceğiz. Zaten tüm belediyeler bu yöne yönelecek, buna mecburlar.”⁷¹

Sonuç

Bu çalışmada, Kağıthane Belediyesi'nde işten çıkarılan işçilerin bir yılı bulan, 1993 yılında gerçekleştirmeye başladıkları protesto eylemleri, açlık grevleri ve bu eylemlerin Türkiye genelindeki işçi dayanışması üzerindeki etkileri ele alınmıştır. 450 kilometrelik İstanbul-Ankara yürüyüşüyle başlayan direniş, işçilerin işten çıkarılmalarına karşılık olarak çeşitli sendikalar, kitle örgütleri ve meslek gruplarının desteğiyle büyüyen bir hareket haline gelmiştir.

Özellikle açlık grevi yapan işçilerin sağlık durumu giderek kötüleşmiş, doktorların ve çeşitli meslek gruplarının eyleme katılmasıyla kamuoyunun ilgisi çekilmiştir. Eylemlerin etkisi, birçok iş kolundaki toplu iş görüşmelerine ve işçi hareketlerine yansımış, farklı sektörlerdeki işçiler de dayanışma eylemleri yaparak protestoları desteklemiştir.

Ancak, Refah Partili Kağıthane Belediye Başkanı Arif Calban'ın işçiler hakkında yaptığı sert açıklamalar ve hükümetin duruma müdahale etmemesi sonucunda işçilerin istekleri tam olarak karşılanamamıştır. 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde de Refah Partisi yeniden birinci çıkmış ve Arif Calban belediye başkanlığını kazanmıştır. Eylemler, sonuçta işçilerin işlerine geri dönmesini sağlayamamış, ancak Türkiye işçi sınıfı tarihinde önemli bir direniş olarak kayda geçmiştir.

Kağıthane işçilerinin direniş, sendikal hareketlerin toplumsal dayanışma ile nasıl şekillendiğini ve yerel yönetimlerin işçileri baskı altına alma politikalarının nasıl karşılık bulduğunu göstermektedir. İşçilerin işten çıkarılmalarına karşı verdikleri mücadele, sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasal bir direniş olarak da tanımlanabilir. Direnişin örgütlenme biçimi ve topluma ulaşma çabaları, toplumsal hareketlerin temel dinamiklerinden biri olan kitle

⁷¹ Çakır, a.g.e., s186-187

mobilizasyonunun nasıl gerçekleştiğini gözler önüne sermektedir. Kağıthane Direnişi, toplumsal hareketler literatüründe belirtilen temel unsurları da içeren kapsamlı bir mücadele olarak değerlendirilebilir. Ekonomik bir temelde başlayan hareket, siyasal ve ahlaki boyutlar kazanarak daha geniş bir toplumsal muhalefete dönuşmüştür. Örgütlenme biçimi, yatay dayanışma ağlarını ve yerel katılımı merkeze alırken, stratejileri halk desteğini genişletmek ve yönetici elitlerin meşruiyetini zayıflatmak üzerine kuruludur.

Bu direniş, işçilerin yalnızca sendikal değil, aynı zamanda toplumsal bir dayanışma içinde nasıl örgütlendiğinin somut bir örneğidir ve Türkiye'deki toplumsal hareketler tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Direnişin toplumsal boyut kazanması, sınırlı bir işçi grubunun ötesine geçerek geniş kitlelerin katılımıyla mümkün olmuştur. Kağıthane halkından Sivaslı hemşeri derneklerine kadar farklı grupların harekete desteği, toplumsal dayanışmanın işçi direnişlerini nasıl desteklediğini göstermektedir. Bu destek, Melucci'nin dayanışma ve çatışma kriterlerine uygun bir çerçeve sunar.

Kağıthane işçilerinin 1993 yılında gerçekleştirdikleri direniş, klasik bir toplumsal hareket örneği olarak değerlendirilebilir. İşten çıkarılmalarının ardından işçiler, sadece ekonomik taleplerin ötesine geçen bir mücadele başlatmışlar; açlık grevleri, yürüyüşler ve protesto eylemleriyle hem haklarını savunmuş hem de toplumsal dayanışmayı güçlendirmışlerdir. Tilly'nin toplumsal hareket kavramına dayandırdığımızda, işçilerin kampanyaları, toplumsal hareket girişimleri ve MBSD (muhalif bilgilendirme ve destek) gösterileri, direnişi bir toplumsal hareket çerçevesine oturtmaktadır. Tilly'ye göre hak taleplerine dayalı kampanyalar düzenlemek, dernek vb. kurumlar aracılığıyla propaganda eylemleri tertiplemek ve makul, birlik içinde, kalabalık ve sadık bir görüntü sergilemek şeklinde özetleyebileğimiz üç unsurun ve bunların alt unsurlarının, ancak tek bir unsurun değil, bu unsurlardan tamamının birleşmesi, toplumsal hareketleri oluşturur. Tilly'nin toplumsal hareket tanımlaması Kağıthane işçilerinin direnişini bir toplumsal hareket olarak ele almamızı zorunlu kılmaktadır. Kağıthane Direnişi'nin en önemli yönlerinden biri, medyanın ve kamuoyunun harekete verdiği destektir. Beyaz gömlek sembolü ve öne çıkan "Sosyal Cinayet" afişleri, direnişin toplumsal hafızada yer etmesini

sağlamıştır. Bu durum, hareketin mobilizasyon kapasitesini artırmış ve geniş bir destek çevresi oluşturmuştur.

Bu süreçte işçilerin direniş, sadece işten çıkarılmaya karşı bir tepki olmamış; aynı zamanda Türkiye işçi sınıfının ve emek mücadelesinin sembolü haline gelmiştir. Açlık grevi ve kitlesel protestolar gibi eylemler, kamuoyunun dikkatini çekmiş ve çeşitli meslek grupları, sendikalar, üniversiteler ile sivil toplum örgütlerinin desteğiyle geniş çaplı bir direnişe dönüşmüştür. Özellikle sağlık sorunları ve insan hakları ihlalleriyle ilgili kaygılar, bu eylemleri daha da kitleselleştirmiştir.

1993 Kağıthane Direniş, sendikal bir eylemin toplumsal harekete evrilmesinin çarpıcı bir örneğidir. Direniş, işçilerin sadece ekonomik hak taleplerine odaklanmak yerine, daha geniş bir toplumsal dayanışma ve örgütlenme süreci yürütmüş olmalarıyla dikkat çekmektedir.

Neoliberal politikaların yarattığı baskılar altında şekillenen bu direniş, Tilly'nin kampanya, repertuar ve MBSB kriterlerini karşılamaktadır. Ancak, yerel yönetimlerin çatışmacı yaklaşımları ve örgütlenme zorlukları nedeniyle hareketin uzun vadeli başarısı sınırlı kalmıştır. Yine de bu direniş, işçi sınıfının dayanışma örneği olarak Türkiye toplumsal hareketler tarihine önemli bir katkı sunmuştur.

Kağıthane Direniş'nden çıkarılan dersler, toplumsal hareketlerin sadece yerel eylemlerle sınırlı kalmaması, daha geniş örgütlenme ve dayanışma stratejileri benimsenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle, sendikal ve toplumsal hareketlerin bir araya geldiği bu tarz direnişler, gelecekteki toplumsal eylemler için önemli bir model sunmaktadır.

Bu direniş, 1990'ların Türkiye'sinde özelleştirme, sendikasızlaştırma ve işçi kısımları gibi neoliberal politikaların işçi sınıfı üzerindeki etkilerini açığa çıkarırken, aynı zamanda işçi sınıfının birliği ve örgütlülüğünün ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Direniş, politik ve sosyal bir dayanışmanın güçlenmesine zemin hazırlamış; ancak yerel ve ulusal siyasetin karmaşık dinamikleri nedeniyle talepler tam anlamıyla karşılanamamıştır. Kağıthane işçilerinin mücadelesi, toplumsal hareketlerin uzun soluklu, direnç gerektiren ve başarıya ulaşmasının sadece işçi sınıfı için değil, daha geniş bir toplum için kazanım olarak görülecek bir süreç olduğunu kanıtlamıştır.

Kaynakça

Bayat, Asef, Ortadoğuda Maduniyet, ev. zğür Gökmen, İstanbul: İletişim yayınları, 2006.

“Belediye-İş Sendikası'na Bağlı İşçiler 20 Nisan'da İş Bırakma Eylemi Yapacak”, *Milliyet Gazetesi*, 17 Nisan 1993.

Bir Yıldır İşlerini Bekliyorlar, *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Ocak 1994.

Castells, Manuel, İletişim Gücü, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Castells, Manuel Ağ Toplumunun Yükselişi, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Cumhuriyet Gazetesi, 02 Haziran 1993.

Cumhuriyet Gazetesi, 14 Nisan 1993.

Cumhuriyet Gazetesi, 16 Ağustos 1993.

Cumhuriyet Gazetesi, 17 Haziran 1993.

Cumhuriyet Gazetesi, 30 Ocak 1993.

Çakır, Ruşen *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, 2. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 1994.

Ertuğrul, Emre, *Türkiye'de Feminist Hareketler: Geçmişten Günümüze*, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, ev. Işıl Bayar, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.

Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.

Hatice Tuncer, “İşçi Adım Adım Hak Peşinde”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Nisan 1993.

Irmak, Hüseyin, Sözlü Tarih Görüşmeleriyle Kağıthane, İstanbul, 2014.

İstanbul İnsan Hakları Bülteni, Özel Sayı: 5, 11.06.1993.

İşçiler Kıpır Kıpır, *Milliyet Gazetesi*, 16 Mayıs1993.

Kağıthane İşçileri Açlık Grevine Son Verdi, *Milliyet Gazetesi*, 29 Temmuz 1993.

Kağıthane İşçisine Şişli'den Destek, *Milliyet Gazetesi*, 15 Haziran 1993.

Karakaş, Şenol, “Yeni Bir Hareket, Yeni Bir Sol: Türkiye’de”, *Birikim Dergisi*, Sayı 197, (2005), s. 24-31.

Küçük, Bülent, Bilgiç, Tolga, *Türkiye’de Toplumsal Hareketler: Teori ve Pratik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Marshall, Gordon, “Toplumsal Hareketler”, *Sosyoloji Sözlüğü*, ev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

Melucci, Alberto “Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması”, Derleyen: Kenan Çayır, *Yeni Sosyal Hareketler-Teorik Açılımlar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Milliyet Gazetesi, 1 Mayıs1993.

Milliyet Gazetesi, 19 Haziran 1993.

Milliyet Gazetesi, 28 Şubat 1993.

Milliyet Gazetesi, 30 Temmuz 1993.

Özkazaç, Alev, *Türkiye’de Neo-liberal Dönüşüm ve Toplumsal Hareketler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Şen, Ahmet, *Toplumsal Hareketler ve Medya: Gezi Parkı Örneği*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Tarrow, Sidney, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, 3. Basım, Cambridge University Press, 2011.

Taşkın, Yüksel, *Siyaset, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Tilly, Charles, *Toplumsal Hareketler*, çev. Orhan Düz, İstanbul: Babil Yayınları, 2008.

Touraine, Alain, “Toplumdan Toplumsal Harekete”, (Der: Kenan Çayır), *Yeni Sosyal Hareketler, Teorik Açılımlar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Türkdoğan, Orhan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1997.

Uncu, Baran Alp, Gezi Parkını Nasıl Okumalı, <http://kitap.radikal.com.tr/makale/haber/gezi-parkini-nasil-okumali-364722>

Uyar, Tanay Sıdkı, “Toplumsal Hareketler ve Çevre”, *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*, Haz. Leyla Sanlı, İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003.

Ünsal, Özlem, *Kentsel Dönüşüm ve Toplumsal Hareketler: İstanbul’da Fikirtepe ve Sulukule Örnekleri*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2014.

Yıldırım, Cengiz, Turgay, Yaşar, *Adil Düzen*, İstanbul: FTY Yayınları, 1994.

EKLER**Ek 1. İşçilerin Divriği Halkına Mektubu**

Merhaba Divriği,

Merhaba sınıf kardeşlerimiz!

9 aydan beri İstanbul'da ve Ankara'da işe dönüş mücadelesi yürüten Kağıthane direnişçilerinden hepimize selam getirdik.

8 Ocak 1993 tarihinde Refah Partili Belediye yönetimi tarafından kıyıma uğratılan bizler;kendi sorunlarımızı Türkiye işçi sınıfının ve emekçilerinin acil sorunlarından hiç bir zaman ayrı görmedik, ayrı düşünmedik.Çünkü biz bu sınıfın bir parçasıyız ve savaş bu sınıfa karşı açılmıştır.Özelleştirmeye,taşeronlaştırmaya,işçi kıyımlarına ve hak gasplarına karşı bir tavır geliştirdiğimiz direnişimizde,sınıf kardeşlerimizle zihin manevi desteğinide her zaman arkamızda hissettik.

İşçi sınıfının alınına Kağıthane'de kara leke sürmek isteyenlerin hevesini kursağında bıraktık.Tavrımızı bundan sonrıda aynı doğrultuda sürdüreceğiz.

Sömürü ve zulüm düzeninin bekçileri hangi ad altında ve hangi sloganlarla yönetime gelirse gelsin; işçilere ve emekçilere sunduğu açlıktır, kandır ve gözyaşıdır...

Emperyalizme ve bugünkü düzene karşı olduğunu iddia eden "Adil Düzen"çilerin işçi ve emekçi düşmanlığınıda bizler tanığız.

Ülkemizde özelleştirmelerin ve işçi kıyımlarının yoğunlaşacağı bir döneme girmektedir.Türkiye işçi sınıfının ve tüm emekçilerinin prestiji ve onuru haline gelen Kağıthane direnişi kazanmak zorundadır. Bu başarıyı hep birlikte yaratalım;işçi sınıfının onurunu çiyetmeyelim!

Divriği'li sınıf kardeşlerimizden daha fazla destek ve dayanışma bekliyoruz.

YAŞASIN İŞÇİ SINIFININ BİRLİĞİ VE MÜCADELESİ

KAĞITHANE DİRENIŐÇİLERİ

Ek 2. Pankart

Kaynak: Murtaza Yıldırım Arşivi

Ek 3: Ölüm Orucundaki İşçiler

Kaynak: Murtaza Yıldırım Arşivi.

Ek 4. Doktorlar da Destek Verdi.

Kaynak: Milliyet Gazetesi,16 Haziran 1993, s.13.

Ek 5. Türk-İş'in Açıklaması

Türk-İş

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu

21 Temmuz 1993

EYLEMCI İŞÇİLER İÇİN UMUT DOĞDU

**REFAH PARTİSİ, İŞÇİLERİN BİR KISMİNİ
BELEDİYELERE GERİ ALDIRIYOR**

**BAYRAM MERAL'İN TEMASLARI SONUNDA, SHP VE CHP'LI
BELEDİYELER DE DİĞER İŞÇİLERİ İSTİHDAM EDECEKLER**

TÜRK-İŞ Genel Başkanı Bayram MERAL'i ziyaret eden Refah Partisi Tokat Milletvekili Ahmet Fevzi İNCEOZ ile Konya Milletvekili Ahmet Remzi Hatip; Kağıthane Belediyesinden çıkarılan işçilerden 30'unun yeniden işe alınması için parti yetkilileri ile partilerine mensup bazı belediye başkanları arasında mutabakat sağlandığını bildirdiler.

İşten çıkarılan işçilerden 123'ünün Ankara'ya yürüyerek gelmeleri sırasında, TÜRK-İŞ Genel Başkanı Bayram MERAL'in Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin ERBAKAN'la yaptığı görüşmenin ardından, işçilerin geriye alınması yolunda girişimlerde bulunduğu belirten milletvekilleri, şimdilik 30 işçinin dönüşünü sağlayabildiklerini söylediler.

İNÖNÜ VE BAYKAL'LA GÖRÜŞME

TÜRK-İŞ Genel Başkanı Bayram MERAL; SHP Genel Başkanı, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İNÖNÜ ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Deniz BAYKAL ile ayrı ayrı görüştü.

Kağıthane Belediyesinden çıkarılan işçilerin geri kalanının da bu partilere mensup belediye başkanlarıyla temas kurularak işe aldırılabilmesi için yardımcı olmalarını İNÖNÜ ve BAYKAL'dan isteyen MERAL, bu konuda her iki liderin de duyarlı davranarak gereken temaslara başladıklarını bildirdi.

Ek 6. İşgal Başlıklı Milliyet Haberi

Kaynak: Milliyet Gazetesi, 30.07.1993, s. 2.

Ek 7. Divriği Kitle Örgütleri Açıklaması

İLERİCİ, DEVRİMCİ, DEMOKRAT KAMUOYUNA DUYURU

Ülkemiz halkı gerici ve faşist bir saldırının baskısı ve zorbalığı altındadır. Devletin resmi güçleri ve onların yandaşları olan gerici odaklar ilerici aydınları öldürmekte, faili meçhul cinayetler işlemekte, Kürt halkı üzerinde kıyım uygulamakta ve işçileri sokağa atarak açlıkla karşı karşıya bırakmaktadır. Tüm bu yapılanlar bilinçli bir çabanın ürünüdür. Bu örgütlü saldırının birinci derecede sorumlusu ABD emperyalizmi ve onun ortadoğu'daki temsilcisi olan Suudi sermayesi, ülkemizdeki terörcü sermaye ve tefeci tüccarlardan oluşmaktadır. Bunların bir tek amacı vardır ; ülkeyi istedikleri gibi barbarca sömürmek, dilediklerini yapabildikleri " dikensiz bir gül bahçesi " yaratmaktır.

Hergün işlenen faili meçhul cinayetler, Lice'nin yakılması, sendikalaşmak isteyen işçilerin işten atılmaları, Sivas Katliamı, Kağıthane Belediyesi'ndeki 340 işçinin işten atılması gibi daha yüzlercesini sayabileceğimiz olaylar bunun en somut örnekleridir.

İşçiler, emekçiler, yurtseverler ve Kürt ve Kürt halkı zalim bir barbarlık saldırısı ile karşı karşıyadır. Devlet bu şer güçlerinin emrinde ve denetimindedir. Meclis de bu şer güçlerinin denetimindedir. En son çıkarılmak istenen yeni bir " Takrir-i Sükun " yasası olan " Anti-terör " yasasının komisyonda görüşülmesi sırasında " Laiklik karşıtı eylemlerin suç sayılmaması" yönünde ANAP, DYP ve RP'nin ortak hareket etmesi Meclisin de bu güçler tarafından denetlenmesi değil midir ?

Tüm bu saldırıların tek bir amacı vardır; o da, emekten yana devrimci, demokrat ve sol güçleri yok etmektir.

Amacı belli olan bu saldırılara karşı sol güçler ne yapmalıdır ?

Bu sorunun yanıtı **BİRLEŞMEK, ÖRGÜTLENMEK, DAYANIŞMA İÇİNE GİRMEK VE MÜCADELE ETMEKTİR.** Başka bir yolu yoktur.

Kağıthane işçileri işten atıldıktan bu yana bir yıla yakın bir zaman geçti. 340 kişi açlıkla mücadele ediyorlar. Değil devrimci, demokrat, ilerici olmak, "İnsanım" diyen herkes bu haklı direnişi desteklemelidir. "Yaşama ve çalışma hakkı" insanın en doğal hakkıdır. Bu hak her insanın hakkı olduğu için her insan da Kağıthane işçilerinin başarısı için çalışmalı, onların çalışma hakkının geri verilmesini sağlamalıdır.

Kağıthane işçilerinin çalışma ve yaşamı hakkını yok ederek onları işten atan gerici Belediye Başkanı ve destekçileri insan olma özelliklerini yitirmişlerdir. İnsan haklarını savunmayanlar "Allah'ı" savunsalar da bu onların yaptığı pislikleri gizleyemez. "Allah" adı onlar için bir sömürü ve baskı aracı olan kalkandan öte birşey değildir. Bunlar bu davranışları ile "Allah'ı da" sömürmektedirler.

Kağıthane işçilerinin haklı direnişleri mutlaka başarıyla sonuçlanmalıdır. Başarı sadece Kağıthane işçilerinin olmayacak, tüm işçi ve emekçilerle birlikte demokrasi güçlerinin olacaktır. Onların yenilgisi demokrasi güçlerinin yenilgisidir. Emekten yana olan demokrasi güçleri pasif kalmayı, boyun eğmeyi terk etmelidirler. Gün dayanışma ve mücadele günüdür.

Biz Divriği'deki ve tüm yurttaki Divriği halkı ve onların oluşturduğu sivil toplum örgütleri olarak bugün Kağıthane işçilerine yapılanların yarın bize de uygulanacağı bilinciyle , Kağıthane Belediyesi İşçilerinin mücadelesini destekliyor, başarılar diliyoruz.

KAHROLSUN FAŐIZM , YAŞASIN KAĞITHANE İŐİLERİNİN MÜCADELESİ.

DİVRİĞİ BELEDİYESİ

TÜRKİYE MADEN- İŞ SENDİKASI
DİVRİĞİ CEVHER-İŞ ŞUBESİ

DİSK GENEL-İŞ SENDİKASI
SİVAS ŞUBESİ

İSTANBUL DİVRİĞİ KÜLTÜR DERNEĞİ

DİVRİĞİ TAŐIYICILAR KOOPERATİFİ

İSTANBUL DİVRİĞİ KÜLTÜR DERNEĞİ
DİVRİĞİ ŞUBESİ

EĞİT-SEN, TÜM-BEL-SEN VE
DEMİRYOL-SEN DİVRİĞİ
TEMSİLCİLİKLERİ

DİVRİĞİ DEMİRYOLU İŐİLERİ

Kaynak: Murtaza Yıldırım Arşivi

Ek 8: Divriğı Destek Gösterileri

Kaynak: Murtaza Yıldırım Arşivi

Extended Abstract

In the early 1990s in Turkey, debates on trade unions and labour rights intensified with the layoff processes and changes in local governments. In this period, 340 workers dismissed from their jobs in Kağıthane Municipality started a resistance as an example of trade union struggle and social solidarity. While the dismissals seem to have been based on the union and political identities of the workers, the resistance committees established by the workers in this process provided an important activist model in the context of social movements. The practices of the municipality under the Welfare Party administration and the reactions of the workers reveal the structure and limits of trade union movements and social solidarity in Turkey

Mahmut Özdemir, who had been the SHP mayor of Kağıthane and became a parliamentary candidate from Sivas in the 1991 general elections, was replaced by Arif Calban from the Welfare Party in the by-elections held in December 1991. Subsequently, by-elections were held in some districts on 1 November 1992. This success of RP's Calban in Kağıthane can be considered as the beginning of the political movement that would determine the politics of Turkey.

When RP Mayor Arif Calban took office, they put into practice their policy called the People's Assembly. Thus, local people could be kept alive in politics.

As far as we can see, this was a period in which mayors were put on trial for irregularities, allegations of favouritism in municipal recruitment or rumours of bribery were rife. As a matter of fact, as soon as he was elected, Arif Calban hung a plaque on the door of the Kağıthane municipality building saying 'There is absolutely no bribery here', which created serious tensions among the members of the Municipal Council and municipality employees. In Bağcılar, it was known that some municipality employees who had been caught red-handed taking bribes were still on trial.

The most important slogan of the RP at that time was 'Morality and spirituality first'. There were also very tangible material reasons for a party acting on such a principle to make the corruption and irregularities of rival parties its most important campaign material and to fight against bribery. First of all, RP municipalities were running out of money. Arif Calban had taken over Kağıthane with 100 million liras in the coffers and 40 billion in debt. The other four municipalities, which were formed as a result of the separation of Bakırköy and Pendik, complained that not only did they not receive the equipment they claimed they were entitled to, but also that they had been given much more staff than they needed. It was in such an environment that the Kağıthane

workers were dismissed from their jobs in what would later become a mass action that would set the agenda of the country for a long time.

In January 1993, after the dismissal of 340 workers in Kağithane Municipality by the mayor Arif Calban of the Welfare Party, the efforts of the workers to organise themselves and make their voices heard by large groups of people remained on the agenda of the country for a long time and spread more and more every day.

On the posters of 20 October 1991 general elections, young and old alike were saying 'This time Welfare' in unison. On another poster, a crying girl was saying, 'My father,' she said, 'was fired from his job.' The child was responded with the RP's poster: 'Fathers will not be unemployed under the Welfare Party's rule.' At the level of discourse, the Fair Order of the Welfare Party offered a just administration where people would not lose their jobs. However, one of the first actions of the Welfare Party Mayor in Kağithane, the first district municipality he won in a big city, was not to renew the contracts of the workers in the municipality. Only 55 workers were allowed to continue their jobs and 340 people were dismissed. The dismissed workers stated that there was no legal basis for this dismissal and that it was a political decision, and they organised themselves and took actions that made an impact.

In this study, the actions shaped on the basis of the dismissal of 340 dismissed workers are analysed and evaluated in terms of the theories of 'Social Movements'. Whether these actions of the Kağithane workers have a political constitutive role or not, and what kind of results such an action has as a social movement will also be discussed.

In order for a movement to be a social movement, what it aims for may differ or each social movement may have a different characteristic. In this sense, a social movement does not necessarily have to aim to address the whole country or many of its problems. According to Marshall, the goal of a social movement 'can be as narrow as legalising marijuana or as broad as overthrowing the hegemony of the capitalist world system. ... Many individual social movements can follow a relatively independent path under the banner of a general social movement (such as the 'peace movement'), sometimes causing confusion and conflict within the movement itself.'

If we want to give a little more explanatory information about what social movements are or what their nature should be, it would be appropriate to look at Charles Tilly's seminal explanation. According to Tilly, social movements, as they developed in the West after 1750, emerged from an innovative synthesis of the following three elements that produced various results:

1. a sustained, organised popular initiative (we can call it a campaign) making common demands for rights against the targeted authorities. To be a social movement in this sense, the organised community must have specific demands against the targeted authority. For example, dismissed workers demanding their jobs back.

2. The realisation of various types of political action. These types of action include: Forming special-purpose associations and unions, organising public rallies, official processions, vigils, pickets, demonstrations, sending petitions, making statements to the media, and placarding (the so-called social movement repertoire of various initiatives). It is important to note here that a political type of action is adopted and that these actions are organised in such a way and for such a period of time as to attract the attention of other audiences.

3. The harmonised public demonstration by participants of the MBSB principles (reasonableness, unity, numbers and loyalty to themselves and/or their constituents) (so-called MBSB demonstrations).

Tilly explains the MBSB mentioned in point 3 above as follows. Moderation: Moderate behaviour; proper dress, participation of clergy, dignitaries and mothers with their children. Unity: Similar badges, bands, banners and costumes; marching in ranks, singing and praying. Number: Number of people, signatures on petitions, messages from voters, filling the streets. Commitment: Resistance to bad weather; visible participation of the elderly and disabled; resistance to repression; ostentatious sacrifice, donations and aid.

Anatomy of Labour Action In the years when 340 workers were dismissed, 180.000 out of 220.000 workers organised in the general services branch, including municipal workers, were members of the Belediye-iş Union affiliated to Türk-İş. When we look at the structure of the union at that time, we see that it was structured in the form of headquarters, branches affiliated to the headquarters and workplace union representations affiliated to the branches.

The mayor said in many statements that 'a hundred people receive salaries without coming to work' and made statements against the workers at every opportunity. Although the mayor made such a statement, i.e. he emphasised that there was a surplus of workers, it is seen that after he was elected, he made a recruitment announcement.

The workers thought that in order to explain that their dismissal was unjust and to continue their resistance without any problems, they should be organised rapidly on the basis of committees. In this framework, they formed 4 committees as a first step. With the combination of a person elected by each

committee and a 5-person executive committee, a 9-person executive committee was formed. The whole of this structure, which would direct the resistance, was called the 'Resistance Committee'. Among the duties of this committee established by the workers is public relations. Thus, it is aimed to carry out all kinds of work to inform the people of Kağithane and to ensure support and participation in the resistance. In addition, to maintain relations with democratic mass organisations, the working area has been determined as the whole of Istanbul, with priority in Kağithane. Establishing ties with other organised circles and ensuring their solidarity with the resistance is another task of the Resistance Committee. In addition, another committee has been established to break the propaganda of the municipal administration, to create public opinion, and to ensure that all actions are monitored and documented by the press and media organs. In this respect, it can be said that the way the action was organised, as explained above in the context of Social Movements, shows the characteristics of what Tilly describes as a campaign.

Tilly drew attention to posters and campaigns for a movement to become a Social Movement, and in the MBSB's article on unity, he emphasised that the movement should have a symbol with similar badges, banners, banners, costumes, etc. The symbol of the Kağithane workers was the 'White Shirt'. 'The white shirt was 340 people who were persecuted. The white shirt was the symbol of rebellion against injustice. The white shirt was the Kağithane resistance. The public now recognised us with these shirts.' 'March was also the month of posterising Istanbul. Almost every day several groups, white shirts on our backs, long-handled brushes in our hands... Within a week there was a poster that stood out everywhere in Istanbul and even in many parts of Turkey: 'Social Murder'. As we will see in the following, white shirts became a symbol in the workers' protests and the Kağithane Workers were labelled as "White Shirts". This is one of the important indicators of the movement becoming a social movement.

As mentioned above, Tilly also emphasises that social movement repertoires should also be reasonable: ...the participation of mothers with their children; Commitment: resisting bad weather; ...ostentatious sacrifice, donations and aid. The subjects of the Kağithane resistance fulfil both of these options. Of the 340 people who were massacred, 52 were women. These women formed the 'Women's Commission' of the resistance. Some of the women organised a bazaar by collecting the products they took out of their dowry chests, some collected children's clothes from a corner of their homes and transferred the proceeds to the resistance fund.

If we consider the process we have given so far through the theory of Social Movements; Tilly emphasises that a Social Movement has three

elements. According to Tilly, 'i. Campaigns for common demands for rights against the target authorities; ii. Demand initiatives including special purpose associations, public rallies, media statements and demonstrations; iii. Reasonableness of purpose and popular representation of unity, numbers and commitment.' Tilly states that 'I call this historically specific structure a social movement'. It can be said that the protests of the Kağıthane workers, which fulfil all the conditions mentioned by Tilly, have now become a social movement.

About 5 months before the elections, the workers are hopeful that they will at least ensure that the current mayor loses in the renewed elections. They think that they will struggle for this and that they can achieve it.

Of course, it can be said that another effect of the Kağıthane workers' resistance was to push other RP municipalities to act cautiously. As a matter of fact, names who closely followed that period wrote articles drawing attention to this point. For example, Çakır expresses his opinion in this respect as follows: 'The resistance also pushed other RP municipalities, which often complained about the surplus of workers, to act cautiously. All mayors insisted that they were satisfied with their staff despite the surplus. In Bağcılar, two salary bonuses had even been distributed to municipality officials whose salaries were low until August 1993 and this was planned to be regularised. It can be said that the workers' protests influenced the behaviour and policies of other mayors. Of course, it is difficult to choose whether it was the fear that further dismissals would increase social protests or the fear that they would have a negative impact on the upcoming elections, but it can be said that both had an impact.

Conclusion

In this study, the protests and hunger strikes of the dismissed workers of the Kağıthane Municipality, which started in 1993 and lasted for a year, and the effects of these protests on workers' solidarity across Turkey are discussed. The resistance, which started with a 450-kilometre march from Istanbul to Ankara, became a growing movement with the support of various trade unions, mass organisations and professional groups in response to the dismissal of the workers.

In particular, the health condition of the hunger striking workers deteriorated and public attention was attracted by the participation of doctors and various professional groups. The impact of the protests was reflected in collective labour negotiations and labour movements in many sectors, and workers in different sectors supported the protests with solidarity actions.

However, the demands of the workers could not be fully met as a result of the harsh statements made by Refah Party Kağıthane Mayor Arif Calban about the workers and the government's failure to intervene in the situation. In the 27 March 1994 local elections, the Welfare Party came first again and Arif Calban won the mayorship. The protests did not result in the workers returning to their jobs, but they were recorded as an important resistance in the history of the Turkish working class.

The resistance of Kağıthane workers shows how trade union movements are shaped by social solidarity and how local governments' policies of oppressing workers are met with resistance. The workers' struggle against their dismissal can be defined as not only an economic but also a political resistance. The way in which the resistance was organised and the efforts to reach out to the community reveal how mass mobilisation, one of the basic dynamics of social movements, is realised. This resistance is a concrete example of how workers organise not only in trade union but also in social solidarity and occupies an important place in the history of social movements in Turkey.

The resistance of Kağıthane workers in 1993 can be considered as a classic example of a social movement. Following their dismissal, the workers launched a struggle that went beyond economic demands; they both defended their rights and strengthened social solidarity through hunger strikes, marches and protests. Based on Tilly's concept of social movement, the workers' campaigns, social movement initiatives and MBSD (dissident information and support) demonstrations place the resistance within a social movement framework. According to Tilly, the combination of the three elements and their sub-elements, which can be summarised as organising campaigns based on demands for rights, organising propaganda actions through associations, etc., and displaying a reasonable, united, crowded and loyal image, but not a single element, but all of these elements, constitute social movements. Tilly's definition of social movement necessitates us to consider the resistance of Kağıthane workers as a social movement.

In this process, the workers' resistance was not only a reaction against dismissal; it also became a symbol of the Turkish working class and labour struggle. Actions such as hunger strikes and mass protests attracted public attention and turned into a large-scale resistance with the support of various professional groups, trade unions, universities and non-governmental organisations. Concerns about health problems and human rights violations, in particular, made these protests even more massive.

While this resistance revealed the effects of neoliberal policies such as privatisation, deunionisation and purges on the working class in Turkey in the

1990s, it also showed how important the unity and organisation of the working class is. The resistance paved the way for the strengthening of political and social solidarity; however, due to the complex dynamics of local and national politics, demands could not be fully met. The struggle of the Kağıthane workers proved that social movements are long-lasting processes that require resistance and whose success will be seen as a gain not only for the working class but also for the wider society.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Tanin Gazetesi'ne göre Sultan Mehmed Reşad'ın
Rumeli Seyahatinden İstanbul'a Dönüşü: Karşılama
Hazırlıkları**

Turgut Subaşı* – Funda Özidoruk**

(ORCID: 0000-0003-1677-0440 / 0009-0004-1192-4345)

Makale Gönderim Tarihi
17.01.2025

Makale Kabul Tarihi
19.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Subaşı, T., Özidoruk, F., "Tanin Gazetesi'ne göre Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahatinden İstanbul'a Dönüşü: Karşılama Hazırlıkları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1110-1148.

APA: Subaşı, T., Özidoruk, F. (2025). Tanin Gazetesi'ne göre Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahatinden İstanbul'a Dönüşü: Karşılama Hazırlıkları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1110-1148.

Öz

Modern devlet anlayışı çerçevesinde devlet-toplum ilişkilerini güçlendirmek amacıyla halkın sorunlarını yerinde dinlemek için yurt içi gezilerine çıkan ilk Osmanlı padişahı Sultan II. Mahmud'dur. Sultan Mehmed Reşad da iktidarı döneminde, Osmanlı Devleti'nin iç işlerinde karşılaştığı sorunları çözmek ve vatandaşların devlete olan bağlılıklarını güçlendirmek amacıyla çeşitli seyahatler düzenlemiştir. Bu seyahatlerin en önemlisi, 5-26

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, subasi@sakarya.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye, funda.ozidoruk@ogr.sakarya.edu.tr.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Türkiye.

Haziran 1911 tarihleri arasında gerçekleştirilen Rumeli seyahatidir. Bu seyahat, Rumeli bölgesindeki karışıklıkları sona erdirmek ve başta Arnavutlar olmak üzere diğer etnik grupların devlete bağlılıklarını güçlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli seyahati, yerli ve yabancı basın tarafından ilgiyle takip edilmiş, Tanin Gazetesi ise padişahın Rumeli'den dönüşü için yapılan hazırlıkları detaylarıyla birlikte okuyucularına aktarmıştır. Tanin Gazetesi'ni diğer gazetelerden farklı kılanda yapılan hazırlık safhalarını okuyucularına ayrıntılarıyla aktarmış olmasıdır. Bu durum padişahın gezisini yakından takip eden okuyucuların Tanin Gazetesi'ne olan ilgisinden anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli seyahatinin ardından İstanbul'a dönüşü münasebetiyle yapılan hazırlıklar ve karşılama törenleri, Tanin Gazetesi'nin perspektifinden ele alınarak incelenmiş, dönemin siyasi, sosyal ve kültürel dinamikleri çerçevesinde yapılan haberlerin ve duyuruların kamuoyunda nasıl bir algı oluşturduğu üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda, İstanbul'da gerçekleştirilen hazırlıkların Tanin Gazetesi'ne yansımaları, gazetede yer alan ilanlar, haberler ve yazarların kaleme aldığı makaleler ayrıntılı bir şekilde analiz edilerek, basın, siyaset ve toplum ilişkileri açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, II. Meşrutiyet, Padişahın Rumeli Seyahati, Sultan Mehmed Reşad, Tanin Gazetesi.

Sultan Mehmed Reşad's Return to Istanbul From His Rumelian Trip According to Tanin Newspaper: Preparations for Welcome

Abstract

Sultan Mahmud II was the first Ottoman sultan to go on domestic trips to listen to the problems of the people on the spot in order to strengthen state-society relations within the framework of modern state understanding. Sultan Mehmed Reşad also organized various trips during his reign in order to solve the problems faced by the Ottoman Empire in its internal affairs and to strengthen the citizens' loyalty to the state. The most important of these trips was the Rumelia trip between June 5-26, 1911. This trip was organized in order to end the unrest in the Rumelia region and to strengthen the loyalty of other ethnic groups, especially Albanians, to the state.

Sultan Mehmed Reşad's Rumelia trip was followed with interest by the local and foreign press, and the Tanin Newspaper reported the preparations made for the sultan's return from Rumelia to its readers in detail. What made the Tanin Newspaper different from other newspapers was that it reported

the preparation stages in detail to its readers. This can be understood from the interest shown in the Tanin Newspaper by the readers who followed the sultan's trip closely.

In this study, the preparations and welcoming ceremonies for Sultan Mehmed Reşad's return to Istanbul after his Rumelia trip are analysed from the perspective of Tanin Newspaper, and the public perception of the news and announcements made within the framework of the political, social and cultural dynamics of the period is emphasized. In this respect, the reflections of the preparations in Istanbul on Tanin Newspaper, the announcements, news and articles written by the writers in the newspaper are analysed in detail and evaluated in terms of the relations between the press, politics and society.

Keywords: İstanbul, Constitutional Monarchy, Sultan's Rumelia Travel, Sultan Mehmed Reşad, Tanin Newspaper.

Giriş

Fransız İhtilali'nin etkisiyle güç kazanan milliyetçilik hareketleri, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasında önemli değişimlere yol açmıştır. Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı gelişen muhalefet hareketlerinin örgütlenmesi ve çetecilik faaliyetlerinin artması gibi iç politikada meydana gelen olaylar, devletin siyasal yapısını bir hayli zayıflatmıştır. Diğer taraftan Rumeli coğrafyasında güçlü örgütlenmeye sahip olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, devleti iç ve dış tehditlere karşı koruma gerekçesiyle, çalışmalarına hız vererek II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlamıştır. Ancak beklenenin aksine II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra yaşanan toprak kayıpları, iç siyaseti ciddi bir şekilde etkilemiş, halk arasında da endişelere yol açmıştır. İstanbul'da gerçekleştirilen 31 Mart Olayı ise İstanbul'da bir kargaşa ortamı oluşturarak, siyasi krizin daha da derinleşmesine neden olmuştur. Payitahttaki bu olumsuz hava, Harekât Ordusu'nun İstanbul'a gelmesiyle sona ermiştir. Bu gelişmelerin sonucunda da Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmiş yerine hanedanın en yaşlı üyesi

olan Mehmed Reşad, "Sultan Mehmed Hân-ı Hâmîs" unvanıyla 27 Nisan 1909 tarihinde tahta çıkmıştır.¹

Buhranlı bir dönemde tahta çıkan Sultan Mehmed Reşad, ilerlemiş yaşına rağmen Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü sağlamak ve tebaasını bir arada tutmak için özel bir çaba içerisine girmiştir. Padişah, milliyetçilik faaliyetlerinin ortaya çıkardığı karışıklıkları sonlandırmak ve ayrılıkçı hareketlere karşı halkın devlete olan bağlılığını daha da güçlendirmek amacıyla bazı bölgelere seyahatler düzenlemiştir. Sultan Reşad'ın bu amaçlarla gerçekleştirdiği ilk seyahati ise Bursa²'ya olmuştur. Bursa'nın ardından 27-28 Ekim 1909 tarihleri arasında İzmit³, 27 Ekim-3 Kasım 1910 tarihlerinde de Edirne'ye⁴ bir seyahat gerçekleştirmiştir. Ancak Sultan Reşad'ın seyahatleri yalnızca bu bölgelerle sınırlı kalmamış, farklı etkinlikler sebebiyle de birçok ziyaret de bulunmuştur.

Padişahın gerçekleştirdiği bu seyahatler arasında en çok önem verilen ve özen gösterilen ise Rumeli seyahatidir. Rumeli seyahati, başta Arnavutlar olmak üzere bölge halkı ile padişah arasındaki bağları kuvvetlendirmek ve merkezi otoritenin gücünü bölgede pekiştirmek amacıyla yapılmıştır.

5-26 Haziran 1911 tarihleri arasında Selanik, Üsküp, Kosova sahrası, Priştine, Manastır vilayetlerini kapsayan Rumeli seyahati esnasında, padişah bölge halkı tarafından büyük bir ilgi ve sevgi gösterileriyle karşılanmıştır. Farklı etnik gruplardan oluşan bölge halkı, padişaha

¹ Fatih Tetik, *İttihad ve Terakki Kısacasında bir Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918)*, 2. Basım, Semerkand Basım Yayın, İstanbul, 2020, s. 17-42.

² Fatmagül Demirel, "Sultan Mehmed Reşad'ın Bursa Seyahati ve Kamuoyuna Yansımaları", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, Haz. Fahrettin Gün vd., Cilt 2, TBMM Milli Saraylar, İstanbul, 2018, s. 844-853.

³ Haluk Selvi, "Sultan Mehmed Reşad'ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt 2, Kocaeli, 2016, s. 925-946.

⁴ Yunus Özger, "Sultan V. Mehmed Reşad'ın Edirne Seyahati", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 15/22 (2017), s. 135-162.

sadece sevgi gösterilerinde bulunmakla kalmamış, her fırsatta Sultan Reşad’a olan bağlılıklarını açıkça ifade etmiştir.⁵

Geçmiş dönemde, Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz’in seyahatlerinden İstanbul’a dönüşleri için yapılan karşılama törenleri artık bir gelenek haline geldiğinden dolayı Sultan Mehmed Reşad’ın, gerçekleştirdiği Rumeli seyahatinden dönüşü için de İstanbul’da büyük hazırlıklar yapılmıştır. Seyahat süresince İstanbul gazeteleri başta olmak üzere, dış basın da padişahın bu seyahatinde, yaşanan gelişmeleri büyük bir ilgiyle takip ederek kamuoyuna ulaştırmıştır. Bu gazetelerden biri de Tanin Gazetesi’dir. Tanin, Rumeli seyahati dönüşü için yapılan hazırlıkları takip ederek en ince ayrıntılarına kadar okuyucularına aktarmıştır. Söz konusu gazetenin, bu detaylı aktarımı onu diğer gazetelerden ayıran temel özellik olmuştur.

Tanin Gazetesi

Sultan Reşad’ın İstanbul’a dönüşü için yapılan hazırlıkları detaylarıyla okuyucularına aktaran Tanin Gazetesi, II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte yayın hayatına başlamıştır. Hüseyin Cahit Yalçın’ın başyazarlığında üç devrede toplam on yedi yıl yayımlanan gazetenin ilk dönemi 1 Ağustos 1908- 31 Ekim 1918 tarihleri arasında olup 3550 sayı çıkmıştır.

Yayın hayatının başlarında “Osmanlılık” çizgisinde olan Tanin Gazetesi, gelişen siyasi olaylardan sonra “Türkçülük” düşüncesine kaymıştır. Gerek Prens Sabahaddin, Ali Kemal, Mizancı Murad, Rıza Nur ve Lutfi Fikri gibi muhalif fikir adamı ve gazetecileriyle, gerekse dönemin Rum ve Ermeni gazeteleriyle yaşanan tartışmalar neticesinde gazetenin yayını sık sık kesintilere uğrayarak kapatılmıştır. Ancak gazete yılmadan mücadelesini “Tanin, Senin, Cenin, Renin ve Hak” gibi farklı isimlerle devam ettirmiştir.⁶

⁵ Kemalettin Kuzucu, “Balkanlar’da Son Osmanlı Padişahı: Sultan V. Mehmed Reşad’ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahati”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (2017), s. 1-39.

⁶ Padişahın Rumeli seyahati, Tanin Gazetesi’nin ilk yayın periyodu içerisinde yer almaktadır. Bu zaman diliminde, Tanin Gazetesi, devrin hükümetlerinin uyguladığı politikalar sebebiyle sık sık kapatılmış lakin her defasında farklı isimlerle yayın hayatına devam etmiştir. Bu çalışmada, gazetenin 5-27 Haziran 1911 tarihleri arasındaki sayıları incelenmiş olup söz konusu gazete, padişahın Rumeli seyahati süresince Senin ismi

Tanin Gazetesi ülkedeki siyasi gelişmeler, dış politika haberleri, eğitim, kültür gibi geniş bir yelpazede yayın yapmış ve sunduğu haberler toplum tarafından da ilgiyle takip edilmiştir. Tanin Gazetesi'ni dönemin diğer gazetelerinden ayıran fark ise toplumun ilgisini çekebilecek haberlere daha fazla yer vermesi olmuştur. Bu haberlerden birisi de Sultan Mehmed Reşad'ın 1911 yılındaki Rumeli seyahatidir. Hiçbir ayırım olmadan her kesimden insanın bir araya geldiği kutlamalara ilişkin haberler toplum tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Bu seyahati tüm ayrıntılarıyla sayfalarına taşıyan Tanin Gazetesi, padişahın İstanbul'a geri dönüşü için yapılan kutlamalara ilişkin haberleri de ayrıntılarıyla okuyucularına aktarmak için yoğun bir şekilde çalışmıştır. Padişahı karşılama hazırlıkları gazetenin sayfalarında yer almış ve cemiyetlerin ilanları aracılığıyla halka iletilmiştir. Padişahı karşılama törenleriyle ilgili haberlere ise gazetenin ilk sayfalarından itibaren "*Avdet-i Hümayun*", "*İstikbal-i Şahane*" ve "*Avdet-i Şahane*" başlıkları altında yer verilmiştir. Ancak Tanin Gazetesi'nin seyahat ve karşılama töreni hazırlıklarına ilişkin haber ve yorumlarında en dikkat çekici durum ise diğer gazetelerin aksine eleştirel bir bakış açısının olmamasıdır. Tanin Gazetesi gerek seyahat ve gerekse dönemin siyasi gelişmelerinin detaylarını aktarırken daha çok olumlu bir yaklaşımla konuları ele alarak hükümet ve yeni padişah lehine kamuoyu oluşturmaya çalıştığı görülmektedir.

Rumeli Seyahatini Gerekli Kılan Gelişmeler

20. yüzyılın başlarında Avrupalı devletler ve özellikle Rusya'nın Osmanlı topraklarında yaşayan farklı etnik kökene mensup halkı kıskırtması sonucunda, Osmanlı Devleti'nin sınır bölgelerinde milliyetçi isyanlar patlak vermiştir. Bu isyanlar arasında Osmanlı ile Avrupa arasındaki stratejik konuma sahip bir bölgede yaşayan Arnavutların

altında yayın hayatına devam etmiştir. Tanin Gazetesi'nin ikinci yayın dönemi 14 Ekim 1922-16 Nisan 1925 tarihleri arasında 903 sayı ve üçüncü yayın dönemi ise 30 Ağustos 1943-14 Kasım 1947 tarihleri arasında olup 1512 sayı yayınlanmıştır. Ömer Faruk Huyugüzel, "*Tanin*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, s. 566.

başlattığı ayaklanmalar, kritik bir öneme sahiptir. Çünkü burası “fethedildiği andan itibaren Rumeli’nin kalesi”⁷ konumundaydı.

Çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlar, yaklaşık yarım asır boyunca Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetinde yaşamış, II. Meşrutiyet’in ilanında belirleyici rol üstelenmiştir. Özellikle bu süreçte, Firzovik’te biraraya gelen yaklaşık 30.000 Arnavut, kritik öneme sahiptir.⁸ Ancak Arnavutlar bu desteklerine rağmen yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki hükümetlerinden, alfabe, vergi ve askerlik konularında yeterli desteği görememiştir. Bölge okullarında Arapça alfabeyle eğitimin zorunlu kılınması, vergi ve askerlik uygulamalarının yürürlüğe konulması, Arnavutlar ile İstanbul’daki merkezi hükümet arasındaki ilişkileri zayıflatmıştır. Her ne kadar Arnavutların bu sorunları Osmanlı parlamentosuna taşınmış, meclis kürsüsünden Osmanlı Devleti’nin birlik ve bütünlüğü açısından Arnavutların önemine vurgu yapılmış olsa da merkezi hükümetin Arnavutlara yönelik tutumu değişmemiştir.⁹ İttihat ve Terakki yönetiminin bu tutumu sonucunda Arnavutlar ile devlet ilişkileri içinden çıkılmaz hale gelmiştir.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra da Osmanlı hükümetlerinin, Arnavutları siyasetten uzaklaştırma girişimleri ve aynı zamanda vergi, askerlik, alfabe konularında uyguladığı politikaları nedeniyle, 1909 ve 1910 tarihlerinde Arnavutların yaşadığı topraklarda Osmanlı yönetimine karşı isyan faaliyetleri başlamıştır. Osmanlı hâkimiyeti açısından bir tehdit oluşturan bu isyanlar, hükümeti askeri önlemler almaya zorlamıştır.¹⁰ Alınan askeri tedbirler neticesinde isyanlar bastırılmış, ancak bu zorlu süreç, Arnavut halkı ile Osmanlı yönetimi arasındaki ilişkilerin daha da zayıflamasına sebep olmuştur.

⁷ Kemalettin Kuzucu, “Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk’un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12/2 (2012), s. 309-332.

⁸ Remzi Çavuş, “Firzovik Toplantılarının Meşrutiyetin İlanına Katkısı”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/5 (2015), s. 65-72.

⁹ Banu İlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 108-116.; Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu*, Bûke Kitapları, İstanbul, 2004, s. 168-177.

¹⁰ Fahri Maden, “Arnavutluk’un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)” *Avrasya Etüdleri* 39/1 (2011), s. 155-196; Suat Zeyrek, “II. Meşrutiyet’te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/33 (2012), s. 299-336.

Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahati

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Arnavutlar arasında gelişen isyan faaliyetleri neticesinde bölgeye sevk edilen askeri birlikler, Arnavut-devlet ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Yaşanan bu zorlu süreçten sonra İttihat ve Terakki yönetimi, Arnavutların ve Rumeli bölgesinde yaşayan diğer farklı ulusların devlete olan bağlılığını arttırmak için çözüm arayışına girişmiştir. En iyi çözümün padişahın bizzat bölgeye gitmesi olduğuna inanan hükümet, bu doğrultuda Rumeli seyahati hazırlıklarına başlamıştır.¹¹ Sultan Mehmed Reşad'ın bu seyahatine, sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Şehzade Ziyaeddin ve Şehzade Ömer Hilmi Efendiler de iştirak etmiştir.¹² Tanin Gazetesi'nin ifadesiyle, "tebaasının babası" rolünü üstlenen padişah, Rumeli seyahatiyle bölgede yaşayan farklı unsurların birlik ve beraberliğinin pekiştirilmesini hedeflemiştir.

Rumeli seyahatine 1911 yılının ilk aylarında karar verilmiştir. Selanik, Üsküp, Manastır, Priştine ve Kosova Sahrası gibi Rumeli coğrafyasının önemli merkezleri seyahatin güzergahı olarak belirlenmiş, bu gezi için detaylı bir hazırlık yapılmıştır. Seyahat sürecinde padişahın korunması amacıyla Anadolu'dan ve İstanbul'dan seyahatin duraklarına takviye güçler gönderilmiştir.¹³ Ayrıca seyahatin planlanması aşamasında, yolculuğun deniz yoluyla gerçekleştirilecek kısmı için gerekli gemilerin temini, yemek hizmeti ve gezi sırasında ikamet edilecek binaların hazırlıkları da titiz bir şekilde yapılmıştır.¹⁴

Osmanlı Devleti açısından birlik ve beraberliğin sağlanması adına önem arz eden bu seyahat, ilk günden itibaren yerli ve yabancı basın

¹¹ Cemal Kutay, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, Cilt 2, 2. Basım, Kültür Matbaası, İstanbul, 1983, s. 691-692.

¹² Lütfi Simavi, *Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerimiz*, ed. Fatih Akyüz- Fatih Tetik, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022, s. 114.

¹³ BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR.), 99/46, 16 Cemazeyilevvel 1329 (15 Mayıs 1911).; BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO), 3894/292040, 19 Cemazeyilevvel 1329 (18 Mayıs 1911).; BOA, DH.EUM.THR, 65/25, 16 Cemazeyilevvel 1329 (15 Mayıs 1911); Mehmet Ali Karaman, "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati", *Balkan Tarihi*, ed. Zafer Gölen- Abidin Temizer Cilt 1, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları 1, 2016, s. 61-62.

¹⁴ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, haz. Necati Tonga, 2. Basım, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2022, s. 347-351.

tarafından dikkatli bir şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi Rumeli seyahatini planlarken özellikle gazetecilerin İstanbul'daki merkezlerine daha rahat haber aktarabilmeleri amacıyla bazı tedbirler almayı da ihmal etmediği görülmektedir. Bu amaçla yolculuk süresince gazetecilere hem kolaylık sağlanması hem de seyahate yakından tanıklık etmeleri maksadıyla seyahatin tren yoluyla yapılacak kısmı için özel bir vagon tahsis edilmiştir.¹⁵ Buna ilaveten seyahatin her aşamasının kamuoyuna ulaştırılmasının sağlanması amacıyla İstanbul'a günlük telgrafla bilgilendirmenin yapılması ve bu detayların gazeteler vasıtasıyla halka ulaştırılması kararlaştırılmıştır.¹⁶

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından seyahatin, 5-26 Haziran 1911 tarihleri arasında, düzenlenen plan çerçevesinde gerçekleştirilmesine karar verildi.¹⁷ Bu karar doğrultusunda 5 Haziran 1911'de, toplumun çeşitli kesimlerinin katılımıyla yapılan padişahı uğurlama töreninin ardından, Barbaros Zırhlısı ve ona refakat eden gemilerin İstanbul'dan hareket etmesiyle padişahın Rumeli Seyahati başlamıştır.¹⁸ İstanbul'dan Selanik'e doğru hareket Sultan Mehmed Reşad, güzergâh üzerinde bulunan Çanakkale ile Gelibolu'da halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılanmıştır. Padişah, burada karaya çıkarak resmi kabullerini de gerçekleştirmiştir. Ardından seyahatin ilk durağı olan Selanik'e hareket edilmiştir.¹⁹

Padişah 7 Haziran günü Selanik'e ulaştığında büyük bir kalabalık tarafından sevinç gösterileriyle karşılanmıştır. Sultan Mehmed Reşad'ın Selanik'te bulunduğu süre zarfında Selanik'in süslenmiş ve taklar²⁰ inşa

¹⁵ BOA, BEO, 3896/292198, 24 Cemazeyilevvel 1329 (23 Mayıs 1911).

¹⁶ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mütenevvia Evrâkı (DH. MTV.) 25/39, 9 Cemazeyilahir 1329 (7 Haziran 1911).

¹⁷ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, (İ.MMS.), 139/8, 4 Cemazeyilevvel 1329 (3 Mayıs 1911).; programın Türkçesi için bk. Cengiz Göncü, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 197-215.

¹⁸ BOA, Mabeyn-İrade (MB. İ.), 152/59, 30 Cemazeyilevvel 1329 (29 Mayıs 1911).; BOA, BEO, 3898/292276, 26 Cemazeyilevvel 1329 (25 Mayıs 1911).

¹⁹ Simavi, a.g.e., s. 114-115.

²⁰ Türk Dil Kurumunun sözlüğüne göre; millî bayramlarda veya önemli bir olayı anmak için düzenlenen şenliklerde, geçit yapılacak caddelere geçici olarak kurulan, yazılar ve çiçeklerle süslenen kemere tak denilmektedir.

edilmiş cadde ve sokaklarında resmi geçit törenleri düzenlenmiştir.²¹ 11 Haziran'a kadar Selanik'te kalan Sultan Reşad, burada bulunduğu süreçte Ayasofya Camii'nde Cuma selamlığına katılmış, kendisini karşılamak için gelen heyetleri kabul etmiş ve halkla yakından temas kurmuştur. Ayrıca Selanik'te ziyaret hatırası olarak bir abidenin temelini de atmıştır.²² Padişahın seyahatinin Selanik bölümündeki ziyaretlerinden birisi de ailesiyle birlikte Alâtinî Köşkü'nde kalan sabık Sultan II. Abdülhamid'e yapılan ziyarettir. Sultan Reşad, bu ziyarete kendisi bizzat gitmemiş, başkâtibi Halid Ziya Bey ile II. Ordu Müfettişi Hadi Paşa'yı göndermiştir.²³

Selanik ziyaretini tamamlayan padişah buradan 11 Haziran günü Üsküp'e hareket etmiştir. Selanik'te olduğu gibi Üsküp'te de halk tarafından büyük bir ilgi ve coşkuyla karşılanmıştır. Seyahat programı çerçevesinde, 11-15 Haziran tarihleri arasında Üsküp'te bulunan padişah burada çeşitli heyetleri kabul etmiş, bazı görüşmeler yapmış ve şerefine düzenlenen resmi geçit törenlerine katılmıştır.²⁴ Buradaki programını tamamlayan Sultan Reşad, 15 Haziran'da Üsküp'ten hareket edilerek, Perşembe günü Priştine'ye geçmiş ve ertesi günü Kosova'da bulunan Sultan Murad Hüdavendigar'ın türbesini ziyaret ederek, Kosova sahrasında toplanan binlerce²⁵ Müslümanla birlikte Cuma namazını kılmıştır.²⁶

²¹ Rumeli seyahati münasebetiyle Selanik'te inşa edilen taklara ve bunların fotoğraflarına, 1911 tarihinde Sam M. Levy'in "*Sevgili padişahımız, Efendimiz Sultan Mehmed Han Hamis Hazretinin Selanik'i Teşrihi Hatırasıdır*" adlı eserinde ulaşılabilmektedir. Bk. Sam M. Levy, *Sevgili padişahımız, Efendimiz Sultan Mehmed Han Hamis Hazretinin Selanik'i Teşrihi Hatırasıdır*, İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, Bel_Osm_0.00359; Sam M. Levy'in bu eseri günümüzde düzenlenerek Türkçeye aktarılmıştır. Bk. Üzeyir Karataş, *Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahati Albümü*, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul, 2017.

²² Mevlüt Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999, s. 30-38.; Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. Ergün Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 126-129.

²³ Halid Ziya (Uşaklıgil), hatıratında Sabık Sultan II. Abdülhamid'le yaptığı görüşmeyi hatıratında detaylı bir şekilde anlatarak bu görüşmenin olumlu geçtiğini belirtmiştir. Uşaklıgil, a.g.e., s. 360-372.

²⁴ Çelebi, a.g.e., s. 40-45.; Simavi, a.g.e., s. 118.

²⁵ Kosova sahrasında Cuma namazı için toplanan Müslümanların sayılarına ilişkin farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Tanin Gazetesi, sahrada, 300.000 kişinin yer aldığını

Kosova sahrasında ki Cuma namazından önce, Manastırlı İsmail Hakkı Bey tarafından, birlik ve beraberliği vurgulayan Arapça bir vaaz verilmiştir.²⁷ Namazdan sonra da Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa tarafından, Arnavutlara yönelik, yine birlik, beraberlik ve kardeşlik mesajlı içeren padişahın beyannamesi okunmuştur.²⁸ Padişahın beyannamesinin ardından Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa kendi adına da bir konuşma yapmış, o da benzer ifadelerle konuşmasını tamamlamıştır.²⁹

Padişahın burada okunan beyannamesi ve yapılan konuşmaların Arnavut halkı tarafından daha iyi anlaşılması için Arnavutçaya çevrilmesi planlanmış ve bu amaçla seyahat heyetine Manastırlı İsmail Hakkı Bey dahil edilmişti. Ancak Manastırlı İsmail Hakkı Bey'in Arnavutçasının bu konuşmaları çevirmeye yetmediği görüldüğü için padişahın beyannamesi ve konuşmalar maalesef Arnavutçaya çevrilememiştir.³⁰ Birlik ve kardeşlik mesajı içeren padişahın beyannamesine ilaveten Sultan Mehmed Reşad, Kosova'da birde geçmiş suçlara ilişkin genel af ilan etmiştir.³¹

Padişah ve heyeti, Kosova'da kılınan Cuma namazının ardından, 17 Haziran'da Selanik'e geri dönmüş ve ardından 20 Haziran'da Manastır'ı

bildirmiştir. "Pristine'de", *Senin*, 17 Haziran 1911, nr: 1003-27, s. 1.; Halid Ziya (Uşaklıgil), hatıratında bu sayının 50.000 kişiden az olmadığını belki daha fazla olabileceğini belirtmektedir. Uşaklıgil, a.g.e., s. 390-391.; Lütü (Simavi) ise 100.000 kişi olduğunu ifade etmektedir. Simavi, a.g.e., s. 119-120.

²⁶ Çelebi, a.g.e., s. 46-69.; Göncü, a.g.e., s. 173-189.; Zürcher, a.g.e., s. 133-134.

²⁷ "Kibleye Karşı", *Senin*, 20 Haziran 1911, nr: 1006-30, s. 1-2.; Nesimi Yazıcı, "İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyahat'inde Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti: Kosova", *Belleten* 78/ 283 (2014), s. 1126-1127.; Süleyman Baki "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kosova Sahrası'ndaki Vaazı Üzerine", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, haz. Fahrettin Gün vd. İstanbul, Milli Saraylar, 2018, s. 796-798.

²⁸ *Senin*, 20 Haziran 1911, nr: 1006-30, s. 2.; Padişahın beyannamesinin günümüz Türkçesi için bk. Yazıcı, a.g.m., s. 1128.

²⁹ "Hakkı Paşa'nın Beyanati", *Senin*, 19 Haziran 1911, nr: 1005-29, s. 1.; sadrazamın Kosova sahrasında cemaate yaptığı konuşmanın günümüz Türkçesi için bk. Yazıcı, a.g.m., s. 1129-1130.

³⁰ Karaman, a.g.m., s. 68.; Uşaklıgil, a.g.e., s. 391.; Mevlüt Çelebi, "Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahati" adlı eserinde, bu nutukların daha sonrasında tercüme edilerek Arnavutların yaşadığı bölgelere dağıtılması tasarlandığını fakat bu gelişmeden bir sonuç alınmadığını belirtmektedir. Çelebi, a.g.e., s. 59.

³¹ "Pristine'de", *Senin*, 17 Haziran 1911, nr: 1003-27, s. 1.

ziyaret etmiştir. Manastır'da heyetleri kabul eden padişah, 21 Haziran'da, halkın, askerlerin, öğrencilerin ve memurların yer aldığı "10 Temmuz Alayı" törenine katılmıştır. Törene katılanlar arasında Resneli Niyazi ve Eyüb Sabri Beyler de yer almış ve törende II. Meşrutiyet'in ilanı canlandırılmıştır.³² Sultan Reşad, maiyetiyle birlikte 23 Haziran'da İshâkiye Camii'nde Cuma selamlığına katılmıştır.³³ 24 Haziran'da Manastır'dan Selanik'e hareket eden padişah ve maiyeti aynı gün Barbaros Zırhlısı 'yla İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Padişahın bulunduğu filo 26 Haziran pazartesi günü İstanbul'a varmıştır.

Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahati Dönüşü İstanbul'da Yapılan Hazırlıklar

Sultan Mehmed Reşad'ın 21 günlük Rumeli seyahatini³⁴ tamamlayarak İstanbul'a geri döneceği haberi üzerine İstanbul'da padişahı karşılama hazırlıkları başlamıştır.³⁵ Sadrazam İbrahim Hakkı

³² Çelebi, a.g.e, s. 70-82.; Simavi, a.g.e., s. 121.

³³ Seyahat gerçekleştirilmeden önce Manastır'da Cuma selamlığı yapılacağı ve buna müteakip gerekli hazırlıkların yapılması gerektiği bildirilmiştir. BOA, MB.İ., 152/5, 4 Cemazeyilevvel 1329 (3 Mayıs 1911).; BOA, İrâde Mâbeyn-i Hümâyün (İ..MBH.) 6/4, 4 Cemazeyilevvel 1329 (3 Mayıs 1911).

³⁴ Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahatine ilişkin, gezi esnasında padişahın yanında bulunan resmi fotoğrafçıların çekmiş oldukları fotoğrafların yanı sıra başka fotoğraflar da bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Manaki Kardeşler olarak tanınan Yanaki Manaki ve Milton Manaki tarafından çekilmiştir. Bk. BOA, Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021), 113/6, (30 Aralık 1909).; BOA, YB.021, 113/3, (30 Aralık 1911).; BOA, YB.021, 114/17, (31 Aralık 1911).; BOA, YB.021, 113/10, (31 Aralık 1911).; Bu fotoğrafların yanı sıra, Manaki Kardeşler, padişahın seyahatinin Selanik ve Manastır ziyaretlerinin bir bölümünü film kaydına almışlardır. Bu film kayıtları, Sinematek Makedonya tarafından dijital restorasyonu yapılarak 2013 yılında DVD olarak yayınlanmıştır.; Seyahat esnasına ait diğer fotoğraflar için bk. *Resimli Kitab*, Milli Kütüphane Koleksiyonu, 13 Mayıs 1911, nr: 30.

³⁵ İstanbul'da padişahın karşılanması için yürütülen hazırlıklara ilişkin ilk bilgiler, Tanin Gazetes'i'nin 18 Haziran 1911 tarihindeki sayısında yer almaktadır. Bu habere göre yaklaşık bir ay süren seyahatten dolayı İstanbul'dan uzakta kalan padişahın, büyük bir törenle karşılanması için hazırlıklara başlandığı bilgisine yer verilmiştir. Devletin resmi karşılama töreniyle birlikte İttihat ve Terakki Fırkası da kendi taraftarlarının karşılama törenlerine katılmasını sağlamak için programlar yapmıştır. Bunun yanında bazı kurumların karşılama törenleri için Şirket-i Hayriye'den vapur kiralama talepleri de olmuştur. "Büyük Padişahımızı İstikbal", *Senin*, 18 Haziran 1911, nr: 1004-28, s. 2; Ayrıca, Tanin Gazetes'i'nde 18 Haziran 1911 tarihinden itibaren hazırlıklara ilişkin detaylar yer alarak kamuoyunun gelişmeler hakkında bilgilendirildiği görülmektedir.

Paşa tarafından sadaret kaymakamlığı görevinde bulunan Necmeddin Efendi'ye çekilen telgrafta, padişahın 26 Haziran pazartesi günü saat beşte donanma ile İstanbul'a varacağı bildirilmiştir. Sadrazamın telgrafı, Tanin Gazetesi'nde yayınlanarak İstanbul halkı da bu gelişmeden haberdar edilmiştir.³⁶

Bunun üzerine İstanbul halkı başta olmak üzere devlet erkânı, cemiyetler ve okullar karşılama hazırlıklarına başlamıştır. İstanbul'daki bütün dükkânlar, mağazalar, evler, sokaklar ve caddeler kırmızı-yeşil Osmanlı sancaklarıyla donatılmış, İstanbul adeta bir bayram yerine dönüşerek, bu tarihi ana şahitlik etmek üzere hazırlanmıştır. Sultan Mehmed Reşad'ın dönüş hazırlıkları kapsamında İstanbul Evkaf Müdürlüğü, padişahın 26 Haziran pazartesi günü İstanbul'a dönüşü münasebetiyle cami minarelerinin aydınlatılacağını halka duyurmuştur.³⁷ Donanma Cemiyeti de padişahın geçiş güzergâhında olan Sarayburnu'ndaki aydınlatma ve diğer hazırlıklar için bir ihale düzenlemiştir.³⁸ Bu ihale ile padişahın İstanbul'a teşrif ettiği günün gecesi yapılan şenliklerin daha görkemli olması amaçlanmıştır.

Sultan Mehmed Reşad'ın dönüş güzergâhı, seyahat öncesinde oluşturulan program çerçevesinde gerçekleşmiştir. Buna göre padişah Selanik'ten hareket ederek önce Çanakkale'ye geçerek burada İstanbul'dan gelen vapurlar tarafından karşılanacaktır. Yolculuk İstanbul Sarayburnu'nda son bulacak, burada yapılacak karşılama töreninin ardından Sultan Mehmed Reşad Dolmabahçe Sarayı'na çıkacaktır. Hazırlıklar kapsamında bazı cemiyetler programlar hazırlamış, İstanbul'un çeşitli yerlerinden karşılama töreninin yapılacağı alana vapur seferleri düzenlenmiş, idari ve askeri yöneticiler için ise hususi vapurlar tahsis edilmiştir. Ayrıca İstanbul'da bulunan bütün okullardaki öğrenci, öğretmen ve yöneticileriyle birlikte tam kadro olarak karşılama törenine katılmaları kararlaştırılmıştır.³⁹

³⁶ "Avdet-i Şahane", *Senin*, 24 Haziran 1911, nr: 1010-34, s. 2.

³⁷ "İstanbul Vilayeti Evkaf Müdüriyetinden", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 3.

³⁸ "Donanma Cemiyetinden", *Senin*, 21 Haziran 1911, nr: 1007-31, s. 4.

³⁹ *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 3-4.

Cemiyet Programları

Tanin Gazetesi, Sultan Reşad'ın İstanbul'a teşrifi için cemiyetler tarafından hazırlanan dönüş programlarına da yer vermiştir. Bu programlardan ilki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Merkezi Kulüpleri adına yapılmıştır. Bu programa göre, Çanakkale açıklarında yapılacak olan resmi karşılama töreni için kulüplerce seçilen heyetler vapurla İstanbul'dan hareket ederek padişaha saygılarını sunacaklar, ardından da padişahın İstanbul'a teşrifi ile gece çeşitli kutlamalar düzenlenecektir.⁴⁰ Bu programda ayrıca Çanakkale'ye gidecek olan heyetin karşılama töreni sırasında mutlaka siyah ceket giymeleri gerektiği de özenle vurgulanmıştır. Tanin Gazetesi'nde ki bu haber, dönemin siyasi gücüne elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin bu seyahate ve padişahın karşılanmasına ne kadar büyük bir önem verdiğini göstermektedir.

Tanin Gazetesi'nde yer alan bir diğer program ise Kasımpaşa Donanma-ı Osmanî Cemiyeti Şubeleri ve İstanbul Yük Arabacıları Cemiyeti tarafından hazırlanmıştır. Programda, Osmanlı sancağına sahip vapurların padişahı Çanakkale'de karşılamak üzere cuma günü Galata rıhtımından hareket edeceği ve resmi karşılama töreninde padişaha saygılarını sunacakları ifade edilmiştir. Vapurların Çanakkale'de padişahı karşılayan diğer gemilerle birlikte Barbaros Zırhlısı'nın öncülüğünde İstanbul'a hareket edecekleri ve İstanbul'da yapılan resmî törenlere de katılacakları dile getirilmiştir.⁴¹ Tanin Gazetesi'nde yer alan bu iki programla, padişahın dönüşü için sadece İstanbul'da değil Çanakkale açıklarında da resmi karşılama törenlerinin yapılacağı ve bu törenlere katılmak üzere sevk edilen heyetlerin önceden belirlenerek gönderildiği anlaşılmaktadır. Hazırlanan bu programlardan anlaşıldığına göre cemiyetler de karşılama törenleri için titiz bir çalışma yapmıştır. Törende uyumu sağlamak için katılacak olan heyetlerin giysilerinin bile detaylandırılması ve uyum içinde olunması karşılama gösterilen özen ve hassasiyeti işaret etmektedir.

⁴⁰ "Padişahımızın İstikbal", *Senin*, 22 Haziran 1911, nr: 1008-32, s. 2.

⁴¹ "Padişah-î İstikbal", *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 4.

Vapurlarla İlgili Düzenlemeler

Padişahın İstanbul'a dönüşü Barbaros Zırlı ile deniz yoluyla gerçekleştirileceğinden dolayı, yolcu ve yük taşımacılığı yapan Şirket-i Hayriye'nin bazı vapurları dönüş hazırlıkları hizmetine sunulmuştur. Bu kapsamda, Şirket-i Hayriye'nin vapurlarından, dönüş gününe özel oluşturulan seferler doğrultusunda ve kiralama suretiyle istifade edilmiştir. Bu açıdan karşılama töreni için büyük önem taşıyan vapurların seferlerine ilişkin detaylı bilgiler, Tanin Gazetesi aracılığıyla halka duyurulmuştur. Şirket-i Hayriye, padişahı Yeşilköy açıklarında ve İstanbul'da karşılamak amacıyla 61 numaralı, 62 numaralı, 65 numaralı, 66 numaralı vapurlar ve yalnızca kadınlara mahsus olmak üzere Araba vapuru olmak üzere beş adet yeni ve büyük vapur tahsis etmiştir.⁴²

Şirket-i Hayriye'nin tahsis ettiği bu beş vapur, Yeşilköy açıklarına hareket edip padişahı karşılama törenine katılarak, sevinç gösterilerinde bulunmuş ve sultana saygılarını iletmiştir. Şirket-i Hayriye'nin tahsis ettiği vapurların sefer saatleri ise Tanin Gazetesi'nin 25 Haziran'da yayımlanan nüshasında şu şekilde ilan edilmiştir; padişahın İstanbul'a ulaşacağı gün olan 26 Haziran pazartesi günü, 61 ve 62 numaralı seferler saat 10.00'da 66 ve 65 numaralı seferler saat 11.00'de, arabalı vapur ise 9.30'da hareket edeceği bildirilmiştir.⁴³

Şirket-i Hayriye gündüz yapılan resmi karşılama törenlerinden sonra gece yapılacak şenlikler için halkın iştirakini sağlamak amacıyla üç vapur tahsis etmiştir.⁴⁴ Aynı zamanda vapurlarda gece şenliklerini izlemek isteyen kadınlara mahsus özel alanlar da ayrılmıştır. Şirket-i Hayriye'nin, karşılama törenleri için tahsis ettiği vapurlar ve bazı kurumların şirketten vapur talep etmeleri üzerine şehir içinde Rumeli ve Anadolu vapur seferleri de birleştirilmiştir.⁴⁵

⁴² "Şirket-i Hayriye", *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 5.

⁴³ "Şirket-i Hayriye'den", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁴⁴ "Şirket-i Hayriye'den", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁴⁵ "Zat şevket-i hazret-i hilafet penahinin avdet-i şahaneleri esnasında hakk hümayunlarında icra edilecek resmi mahsus istikbal için bazı devâirden vapur talep edilmiş ve şirkette bu babda mümkün olduğu kadar ibraz-ı asar teshîlât edilebilmiş ise de şu suretle Bizzarûre yalnız o güne mahsus olmak üzere bazı Anadolu ve Rumeli

Şirket-i Hayriye'den vapur kiralayarak padişahın karşılama törenlerine katılan kurumlar, Tanin Gazetesi'ne ilan vermek suretiyle kamuoyunu bilgilendirmişlerdir. Gazetede yer alan ilanlar incelendiğinde, Ziraat Bankası'nın resmi karşılama törenlerine katılmak için Şirket-i Hayriye'den kiraladığı vapurlarla padişahı Gelibolu'da karşılayacakları anlaşılmaktadır.⁴⁶ Kiralanan vapurlar bayraklarla süslenmiş ve bankanın ismi de vapurlara yazılmıştır. Ziraat Bankası padişahı karşılamak için kiraladığı vapurlarla 26 Haziran pazartesi günü Kartal'dan hareket ederek, oradan Maltepe'ye sonra Adalara uğrayarak Yeşilköy açıklarına gidip resmi karşılama törenine katıldığı görülmektedir.⁴⁷ Ziraat Bankası haricinde Çanakkale'de padişahı karşılamak için İstanbul Ticaret Odası da vapur kiralamıştır. Ticaret odası için Şirket-i Hayriye'nin 64 numaralı vapuru tahsis edilmiştir.⁴⁸

Padişahı karşılama törenlerinde resmî kurumlar da yerlerini almıştır. Bunlardan birisi de İstanbul Belediyesi'dir. İstanbul Belediyesi memurları için Reşit Paşa Vapuru tahsis edilmiştir.⁴⁹ Törene iştirak eden bir diğer memur sınıfı da Hariciye Nezareti Muhasebe Müdüriyeti'ndeki memurları olup bu memurlar Osmanlı Deniz İşletmesinin başlattığı bir vapurla padişahı karşılama törenine katılacağı bildirilmiştir.⁵⁰ Buna ek olarak, gazetede yer alan bilgiye göre, resmi karşılama törenine katılan memurların siyah ve koyu renk elbise giymeleri gerektiği özellikle belirtilmiştir. Bununla birlikte Üsküdar İttihat ve Terakki Kulübü, hasılatı Donanma-yı Osmani Muavenet Cemiyeti'ne bağışlanmak üzere Kalamış Vapuru'nu kiralayarak Yeşilköy açıklarında padişahı karşılayacaklarını bildirmiştir.⁵¹ Padişahı karşılama töreni için tahsis edilen vapurlar arasında Bezm-i Âlem Vapuru, İttihat ve Terakki Fırkası üyelerini taşıyan Ali Paşa Vapuru, Harbiye Nezareti

seferleri birleştirilerek tertibatı vechle tadilat icra olunmuştur..., "Şirket-i Hayriye", *Senin*, 24 Haziran 1911, nr: 1010-34, s. 5.

⁴⁶ "Padişahımızı İstikbal", *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 2.

⁴⁷ "Kartal ve Maltepe'den", *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 2.

⁴⁸ "Dersaadet Ticaret Odası", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁴⁹ "Mithad ve Reşid Paşa Vapuru", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 3.

⁵⁰ " Hariciye Nezareti Muhasebe Müdüriyetinden Varid Olmuştur ", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁵¹ *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

memurları için Selamet Vapuru ve İhsan Vapuru ile Şehzade Vahideddin Efendi ve İstanbul'da bulunan diğer şehzadeleri taşıyan⁵² İstanbul ve Trablusgarp Yatları da resmî törenlerde yerlerini almışlardır.⁵³

Karşılama törenine katılmak isteyen Osmanlı sultanları ve kadınlar için de Romanya Denizcilik Şirketi'nden Prenses Mariya Vapuru kiralanmıştır.⁵⁴ Sadece kadınlara mahsus olan bu vapur, padişahın dönüşüyle yaşanacak ihtişamlı ve coşkulu güne şahit olmak, sevgilerini ve heyecanlarını ifade etmek istemeleri üzerine Donanma Cemiyeti tarafından temin edilmiştir. Ancak, resmî törenlerin yapıldığı gün Prenses Mariya Vapuru, Büyükada yakınlarında karaya oturmuş, vapurda bulunanlar Marmara ve Neveser Vapurları tarafından kurtarılmıştır.⁵⁵

Padişahın İstanbul'da karşılanması sürecinde denizde bir kaza yaşanmaması amacıyla vapur kaptanları sık sık uyarılmış ve gerekli tedbirleri almaları istenmiştir.⁵⁶ Şirketi Hayriye'nin ve kiralanmış diğer vapurların detayları ile ilgili Tanin Gazetesi'nde yer alan ilanlar ve bilgilendirmeler halkın törenlere katılımını kolaylaştırmıştır. Gazetede yer alan haber ve bilgilendirme ilanları sayesinde padişahı karşıma törenindeki organizasyonun doğru bir şekilde yürütülmesi sağlanmış ve böylece Tanin Gazetesi de üzerine düşen kamu görevini yerine getirerek hükümete destek olmuştur. Özellikle gazetede vapurlara ilişkin sefer saatlerinin ve biletlerin satıldığı yerlerin ilan edilmesi önemli bir ihtiyaca hizmet etmiştir.

Eğitim Kurumları ve Cemiyetlerin Hazırlıkları

Padişahı karşılamak için yapılan hazırlıklarda, eğitim kurumlarının da önemli bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Denizde ve karada

⁵² Kuzucu, a.g.m., s. 28.

⁵³ "...Zat-ı hazret-i padişahiya Çanakkale'den istikbal etmek üzere Şehzadegan hazretini hamilen İstanbul, Trablusgarp yadları dün limanımızdan hareket etmiştir. Harbiye Nezareti memurine hamil olan Selamet Vapuru'da dün limanımızdan hareket etmiştir..." "Ayin-i İstikbal", *Senin*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36, s. 4.

⁵⁴ "Donanma-ı Osmani Muavenet Milliye Cemiyeti Üsküdar Liva Şubesinde", *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 5.

⁵⁵ "Donanma Vapuru Kazası", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.

⁵⁶ "..... İdaresinden", *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 5

yapılacak törenlere öğrenciler ve öğretmenler de iştirak etmiştir. İstanbul'da bulunan okullar, kendi cemiyetleri ve toplulukları aracılığıyla, padişahı denizde karşılamak için vapurlar kiralamıştır. Mekteb-i Hukuk Mezunları Cemiyeti istimbolot kiralayarak padişahı karşılamıştır.⁵⁷ Darülfünun Talebe Cemiyeti ve Darüşşafaka öğrencileri, öğretmenleri ve mezunları da padişahı karşılamak için Donanma-Osmanî Cemiyeti'nin Mithat Paşa Vapuru ile Gelibolu'ya seyahat düzenleyerek padişaha saygılarını ifade etme fırsatı bulmuştur.⁵⁸ Vefa Lisesi de bazı öğretmenlerini törenlere katılmak üzere görevlendirmiştir.⁵⁹ Öğrenciler de padişahı karşılamak için törenlerde en önde yerlerini almış, coşkulu bir şekilde ellerinde bayraklarla saygı ve sevgilerini göstermiştir. Bu tarihi günde öğrenciler şiirler okuyarak ve yürüyüşler yaparak törene eşlik etmişlerdir.⁶⁰

İstanbul'daki öğrencilerin deniz ve karada gerçekleştirilen resmî törenlere katılabilmesi amacıyla okullar sınavlarını ertelemiştir. Bu çerçevede, Darülfünun Osmanî Talebe Cemiyeti,⁶¹ Darüşşafaka, İstanbul Sultanîyesi ve Mekteb-i Kudât sınavlarının daha sonraki bir tarihe ertelendiği duyurulmuştur.⁶² Ayrıca, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk,⁶³ Darülfünun⁶⁴ ve Mercan Mekteb-i İdadisi de sınavlarını "salı" gününe kadar ertelemiştir.⁶⁵ Padişahın İstanbul'a dönüşü münasebetiyle sadece okullardaki sınavlar ertelenmemiş o güne denk gelen gün yapılacak memur imtihanları da tehir edilmiştir.⁶⁶

İstanbul'da bulunan eğitim kurumlarının Tanin Gazetesi aracılığıyla yaptığı duyurular ve gazetede ki ilanları sayesinde bu kurumlarda

⁵⁷ "Mekteb-i Hukuk Mezunları Cemiyetinden", *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 5.

⁵⁸ *Senin*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33, s. 5.

⁵⁹ "Vefa İdadisi Müdüriyetinden", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁶⁰ *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.

⁶¹ "Darülfünun Osmanî Talebe Cemiyetinden", *Senin*, 24 Haziran 1911, nr:1010-34, s. 5.

⁶² "Darüşşafaka Müdüriyetinden", İstanbul Sultanîyesi Müdüriyetinden", "Mekteb-i Kudât Müdüriyetinden", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁶³ "Mekteb-i Mülkiye Müdüriyetinden", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁶⁴ "Darülfünun Osmanî Ulum-u Hukuk Şubesinden", *Senin*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36, s. 5.

⁶⁵ "Mercan Mekteb-i İdadî Mülkiyesi Müdürlüğünden", *Senin*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36, s. 5.

⁶⁶ "Bab-ı Fetva Memurin Kaleminden", *Ziya*, 25 Haziran 1911, nr: 91, s. 4.

eğitim gören öğrenciler ve görevlilerde padişahı karşılama törenlerine katılarak padişaha olan saygılarını ve bağlılıklarını göstermişlerdir. Bununla birlikte, toplumun her kesiminin katıldığı karşılama törenlerinde eğitim kurumlarının da idarecileri ve öğrencileriyle birlikte bulunması, birlik, beraberlik ve toplumsal dayanışma ruhunu göstermesi bakımından önemlidir.

Sultan Mehmed Reşad'ın İstanbul'da Karşılması

Sultan Mehmed Reşad, ilk olarak Çanakkale açıklarında yerel halkında katılımıyla İstanbul'dan gelen vapurlar tarafından karşılanmıştır. Çanakkale'de padişahı karşılayanlar arasında devlet erkânı ve memurlar dışında seyahatin gerçekleşmesinde önemli rol oynayan Arnavutlar da vardır. Tanin Gazetesi'nin naklettiğine göre, padişahı karşılamak isteyen bir grup Arnavut, Bandırma Vapuru'nu kiralayarak padişahı karşılamak için Gelibolu'ya kadar gitmiştir.⁶⁷ Çanakkale'de yapılan karşılama töreninin ardından bütün vapurlar, padişahı taşıyan Barbaros Zırhlısı'nı takip ederek İstanbul'a dönmüşlerdir.

Diğer taraftan, 26 Haziran 1911 pazartesi günü sabahın erken saatlerinden itibaren yaşlı-geç, Müslüman-gayrimüslim İstanbul halkı padişahı görmek ve törene katılmak için Sarayburnu sahilini doldurmuştur. Meclis kararı doğrultusunda, padişahın İstanbul'a ulaştığı gün, devlet dairelerinde de resmî tatil ilan edilmiştir.⁶⁸ Bu suretle devlet memurları da padişahı karşılama törenine katılabilmişlerdir. Babanzade İsmail Hakkı'nın 26 Haziran 1911 tarihli Tanin Gazetesi'nde ki "Avdet-i Hümayun" başlıklı yazısında; İstanbul halkının 20 gündür padişahlarına hasret kaldığını, padişahın gelişiyle birlikte şehirde bir şenlik ve bayram havası oluştuğunu, hazırlıklarını tamamlayan İstanbul halkının büyük bir sevinç ve coşkuyla Padişahları Mehmed Reşad'ı beklediklerini dile getirmiştir.⁶⁹ Payitaht da yaşanan

⁶⁷ "Hariciye Memurları", "Arnavud Vatandaşlarımız", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.

⁶⁸ "Devair-i Resmîyenin Tatili", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 3.; BOA, DH.MTV., 25/57, 26 Cemazeyilahir 1329 (24 Haziran 1911).; BOA, DH.MTV., 25/58, 26 Cemazeyilahir 1329 (24 Haziran 1911).

⁶⁹ Babanzade İsmail Hakkı, "Avdet-i Hümayun" *Senin*, 26 Haziran 1911, nr:1012-36, s. 1.

bu coşkuyu Yeni Gazete de sayfalarına taşıyarak, 20 gündür Rumeli'de bayram havasının olduğunu ve padişahın gelişiyle bu durumun İstanbul'a taşındığını ifade etmiştir.⁷⁰

Barbaros Zirhlısı ve beraberindeki vapurlar Yeşilköy açıklarına geldiğinde bölgedeki vapurlarda bulunan halk arasında büyük bir coşku yaşanmıştır. İstanbul'da bulunan Ayan ve Mebuslar da Şıpka Yatı ile Yeşilköy'e giderek padişahı burada karşılamışlardır.⁷¹ Ayrıca, resmî törenlere katılan Meşihat memurları, Şirket-i Hayriye'den kiraladıkları bir vapurla Yeşilköy açıklarında yerlerini almıştır.⁷² Yeşilköy'de yapılan geniş katılımlı karşılama törenlerinin ardından padişahın ikamet ettiği Dolmabahçe Sarayı'na doğru hareket edilmiştir.

Sultan Mehmed Reşad İstanbul'a ulaştığında Kadıköy, Haydarpaşa, Sarayburnu ve Harem gibi sahil bölgelerde büyük kalabalıklar toplanmış, Kadıköy, Haydarpaşa ve Harem iskeleleri bayraklarla süslenmiştir. Sahil boyunca inşa edilen taklarla daha görkemli bir atmosfer oluşturmuştur. Takların üzerinde "Padişahım Çok Yaşa" ve "Yaşasın Sultan Mehmed Hamis"⁷³ levhaları yerleştirilmiştir. İstanbul'un her iki yakasında da bandolar, marşlar ve müzikler çalarak karşılama törenine renk katmıştır. Böylece, Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli seyahati dönüşünde, İstanbul büyük bir coşkuya ev sahipliği yapmıştır.

Padişahın İstanbul'a dönüşü münasebetiyle bir de bayrak açılmıştır.⁷⁴ Aynı zamanda İttihat ve Terakki Sultan Ahmet Merkez Kulübü tarafından da Sarayburnu'nda bir koç kesilmiştir. Sarayburnu'nda icra edilecek şenliklerde sandalye, su, gazoz, dondurma, simit, kahve satışı yapılmış ve elde edilen gelir, Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'ne bağışlanmıştır.⁷⁵ Padişahın İstanbul'a dönüşü için organize edilen etkinliklerden elde edilen

⁷⁰ "Sevgili Padişahımız Geliyor", *Yeni Gazete*, 26 Haziran 1911, nr:1019, s. 1.

⁷¹ "Ayan ve Mebusan", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.; BOA, BEO, 3908/293049, 29 Cemazeyilahir 1929 (27 Haziran 1911).; BOA, BEO, 3908/293050, 29 Cemazeyilahir 1929 (27 Haziran 1911).

⁷² "Meşihat Memurları", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.

⁷³ "Üsküdar Ciheti", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.

⁷⁴ "Bayrak Müzayedesi", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 4.

⁷⁵ "Saray Burnunda", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

gelirlerin donanma yararına bağışlanması oldukça dikkat çekicidir. Bununla Osmanlı toplumunda milli bilincin pekiştirilmesi ve dayanışmanın sağlanmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Padişahı karşılamak için tahsis edilen vapurlar Sarayburnu ile Dolmabahçe önlerine kadar padişah ve maiyetine refakat etmiştir. Diğer taraftan padişahı karşılamak için deniz üzerinde bulunan bütün vapurlar düdüklarini çalarken, bütün sandallar ve istimbotlardan da “Padişahım Çok Yaşa” sesleri yükselmiştir. Bunun yanı sıra, denizde gerçekleştirilen resmi karşılama törenleri esnasında da Feth-i Bülend Korveti, Silivri açıklarında yirmi bir pare top atışı⁷⁶ ile padişahı selamlamıştır.

Bu sırada Sarayburnu çevresi, büyük-küçük, kadın-erkek, sivil-asker, esnaf-tüccardan oluşan halk tarafından doldurulmuştur. Halkın elinde bayraklar, levhalar yükselerek, sevinçlerini ve saygılarını padişaha göstermeye çalışmıştır. Resmi karşılama törenlerinde bulunan askerler padişahın gelişi ile “sümgü tak” emriyle selamlama vaziyetini almış ve hazırlanan topların ateşlenmesiyle padişah selamlanmıştır. Bu tören Barbaros Zırhlısı ‘nın Dolmabahçe civarına gelişine kadar devam etmiştir.⁷⁷ Bu bağlamda, padişahın Yeşilköy’den ikamet ettiği Dolmabahçe Sarayı’na kadar yapılan törenlerde, Müslüman ve gayrimüslim halkın, memurların, öğrencilerin ve askerlerin de resmi selamlama ile biraraya gelmeleri, padişaha saygılarını ifade etmelerinin yanında beraberlik ruhunun da ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

Dolmabahçe önlerine gelen padişah, Barbaros Zırhlısı ‘ndan inerek saltanat kayığı ile saray rıhtımına ulaşmıştır. Burada padişahı, saray erkânı, memurlar, askerler, Meşihat memurları, ayan ve Mebusan tarafından karşılanmıştır. Padişahın rıhtıma ayak basmasıyla kurbanlar da kesilmiştir.⁷⁸ Dolmabahçe Sarayı’nın önü padişahı karşılamak için gelen halk ve öğrencilerle dolmuştur. Darüşşafaka ve Esmâ Sultan Okulu öğrencileri ellerinde “Padişahım Çok Yaşa” levhaları ile padişaha

⁷⁶ “Payitaht padişahına Kavuşurken”, *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 1.

⁷⁷ “Saray Burnunda”, *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.

⁷⁸ Arnavutlar da padişahın toprağa ayak bastığı bir sırada kesilmesi için bir koç müzayedesi düzenlemiştir. “Hariciye Memurları”, “Arnavud Vatandaşlarımız”, *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2.

sevgilerini göstermiş⁷⁹ ve bu coşkulu güne iştirak etmek amacıyla 110 vapur tahsis edilmiştir.⁸⁰ İstanbul'da yaşanan bu coşkuya bağlı olarak, Yeni İkdam Gazetesi sayfalarında, İstanbul sokaklarının kalabalığına vurgu yaparak, Kapalı Çarşı ve Mısır Çarşısı başta olmak üzere şehirdeki mağazaların çoğunun kapalı olduğunu belirtmiştir.⁸¹ Bunun yanında padişahın gelişi münasebetiyle, İstanbul halkının gün boyu törenlerde olması nedeniyle boş kalan evlerin korunmasına yönelik bazı tedbirlerde alınmıştır.⁸²

Dolmabahçe Sarayı, akşam olduğunda da kalabalığından bir şey kaybetmemiş, halk ellerindeki meşaleler ve fenerlerle geceyi aydınlatmıştır. Sarayın önünde davul-zurna eşliğinde eğlence devam etmiş, padişahın şerefine pazartesi akşamı denizde kayık alayı ve meşale alayı düzenlenmiştir. Geliri Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'ne verilmek üzere kiralanan bir römorkör ile de şenlikleri denizden izlemek isteyenler için gece seyahati tertip edilmiştir.⁸³ Gece yapılan şenliklerde şiirler okunmuş, müzik ve meşalelerle çok sayıda etkinlik gerçekleştirilmiştir.⁸⁴ Dolmabahçe Sarayı'nın önlerinde toplumun bütün kesimlerden insanların bulunması padişaha ve devlete olan bağlılığın yanı sıra İstanbul halkının birlik ve beraberliğinin de bir simgesi olmuştur.

İstanbul'da yapılan ve geceyi ışıl ışıl aydınlatan etkinlikler sırasında yaşanan coşkuyu Tanin Gazetesi şu şekilde dile getirilmiştir; *"...gazetemiz makineye verilinceye kadar dışarıda hala fişenkler atılıyor, tarrâkaları semaya tutuyordu.*⁸⁵". Törene iştirak eden halk gecenin ilerleyen saatlerine kadar eğlenerek padişaha saygı ve sevgilerini ifade etmiştir. 27 Haziran 1911 tarihli Tanin Gazetesi'nin, "Dün Gece" başlıklı yazısında da Haydarpaşa İstasyonu, Kadıköy, Adalar, Göztepe, Erenköy, Sarayburnu'ndan Yeşilköy'e kadar

⁷⁹ "Esmâ Sultan Mektebi", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 2

⁸⁰ "Ayın-i İstikbal", *Senin*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36, s. 4.

⁸¹ "İstihzarat Tertibat", *Yeni İkdam*, 27 Haziran 1911, nr: 468, s. 1.

⁸² "Polis Müdüriyetinden Rica" *Ziya*, 26 Haziran 1911, nr: 92, s. 3.

⁸³ "Sultan Ahmed Donanma Şubesinden", *Senin*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36, s. 5.

⁸⁴ "Donanma-ı Osmanî Muavenet Milliye Cemiyeti", *Senin*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35, s. 5.

⁸⁵ "Dün Gece", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 3.

İstanbul'un her tarafında bu tarihi gecenin coşkusunun yaşandığı ifade etmektedir.⁸⁶

İstanbul'da yaşanan bu coşkuyu sadece Tanin Gazetesi sayfalarına yansıtmamış, Tanin Gazetesindeki kadar teferruatlı olmasa da diğer gazeteler de bu coşkuya şahitlik etmiştir. Mesela Yeni İkdam Gazetesi, 27 Haziran tarihindeki sayısında, padişahın İstanbul'a dönüşüyle ilgili yapılan törenlere İstanbul da yaşayan her kesimden halkın büyük bir heyecan ve coşkuyla bu törenlere iştirakini sayfalarına taşıyarak, dönemin atmosferini yansıtmaya çalışmıştır.⁸⁷ Tercüman-ı Hakikat Gazetesi ise, denizde ve karada yapılan karşılama etkinliklerde, padişahın onuruna layık bir çalışma yürütüldüğünü ve yapılan törenlerin büyük dikkat ve özenle gerçekleştirildiğini belirtmektedir.⁸⁸ Diğer taraftan Sabah Gazetesi de bu tarihi güne şahitlik ederek, törende yaşanan coşkuyu, dönemin ünlü şairi Üsküdarlı Talat Bey'in padişahın İstanbul'a dönüşü münasebetiyle yazdığı manzumeyi yayımlayıp,⁸⁹ toplumun dayanışma ruhuna katkıda bulunmaya çalışmıştır.

Netice itibariyle, Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli seyahatinin ardından İstanbul'a dönüşü için yapılan törenler, toplumun her kesiminin katılım sağladığı büyük bir coşku içinde gerçekleşmiştir. Bu gerçekleşen törenler, güç gösterisi ve kamuoyu nezdinde moral kaynağı niteliği taşımaktadır. Bayram havasında gerçekleştirilen bu törenlerle ilgili padişah da çeşitli vesilelerle memnuniyetini dile getirmiştir.⁹⁰ Tanin Gazetesi bu seyahatin bütün aşamalarında olduğu gibi padişahın İstanbul'a dönüş süreci için yapılan plan ve hazırlıkları yakından takip ederek, padişahı karşılama sürecinde herhangi bir aksaklığın yaşanmaması adına yaptığı haber ve duyurularla kamuoyunu bilgilendirerek yönetimin işlerini kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte, padişahın Rumeli Seyahatinden dönüşüne ilişkin yapılan haber ve değerlendirmelerle, padişahın İstanbul'a avdetini ortak bir payda

⁸⁶ "Boğaziçinden", *Senin*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37, s. 3.

⁸⁷ *Yeni İkdam*, 27 Haziran 1911, nr: 468, s. 1-3.

⁸⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Haziran 1911, nr: 10859, s. 1-2.

⁸⁹ *Sabah*, 27 Haziran 1911, nr: 7819, s. 1-2.

⁹⁰ BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî (MF. İBT.), 332/24, 18 Recep 1329 (15 Temmuz 1911).

olarak kabul edip, Osmanlı toplumunda birlik ve beraberliğin pekiştirilmesine katkıda bulunmuştur.

Ancak diğer gazetelerin aksine Tanin Gazetesi'nin haber ve değerlendirmelerinde eleştirel bir yaklaşımda bulunmaması, karşılama törenleriyle ilgili eksik ve kusurları göz ardı ederek dile getirmemesinden dolayı İttihat ve Terakki'nin yayın organı suçlamalarına muhatap olmuştur. Mesela Tanin Gazetesi, İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilenen eski Maliye Nazırı Cavid Bey'in Selanik'te gerçekleştirdiği konferansı hiçbir eleştiri ve yorum yapmadan sayfalarına aynen taşıırken, Tazminat Gazetesi⁹¹ ise Cavid Bey'in bu konferansını padişahın Selanik'te bulunduğu bir sırada yapmasını eleştirmiştir.⁹² İlâveten, Tazminat Gazetesi seyahat esnasında Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Musevi Kulübü'nü ziyaretinde Fransızca bir konuşma yapmasını ve seyahat süresince yaşanan bazı olayları sert bir dille eleştirilirken,⁹³ Tanin gazetesi bu konuları gündeme bile taşımamıştır. Aynı Gazete, Osmanlı hükümetinin, seyahatin gerçekleştiği bölgelerde uyguladığı politikalarının yanlış olduğunu dile getirirken, Tanin Gazetesi bu yanlışlara yer vermemiştir.⁹⁴

Tanin Gazetesi'yle aynı dönemde İstanbul'da yayın hayatını sürdüren Yeni Gazete, Rumeli bölgesinde görev yapan memurların halka uyguladığı kötü muamele sonucu, devletle bölge halkı arasında ki ilişkilerin bozulduğunu, bu yanlışlar düzeltilmediği müddetçe Rumeli seyahatinden sonuç alınamayacağını, bu seyahatin padişahı yormaktan başka bir işe yaramayacağını dile getirerek İttihat Terakki yönetimini

⁹¹ Lütfi Fikri'nin başyazarlığında II. Meşrutiyet Döneminde çıkarılan Tanzimat Gazetesi, basım hayatına Zühre, Teşkilat, Matbuat, Takdirat gibi birçok farklı isimle devam etmiştir. Seyahatin gerçekleştiği dönemde ise *Tazminat* ismiyle yayın hayatını sürdürmüştür.

⁹² Tazminat Gazetesi, Cavid Bey'i, padişahın Selanik'te bulunduğu bir dönemde, çiçekler ve bayraklarla süslenmiş bir arabayla konferansın yapılacağı yer olan Beş Çınar bahçesine gelmiş olduğundan ve yapılan konferansın zamansız gerçekleştirdiğini belirtmiştir. "Gözetilmesi Lazım Gelen İncelikler", "Dünkü Senin Gazetesinde şu Telgrafı Okuduk" *Tazminat*, 11 Haziran 1911, nr: 44, s. 3.; "Selanik'te Cavid Bey'in Kırdığı Potlar" *Tazminat*, 13 Haziran 1911, nr: 46, s. 3.; "Cavid Bey'in Nutku" *Tazminat*, 14 Haziran 1911, nr: 47, s. 3.

⁹³ "Sadrazam Paşa Birinci Gafur!", *Tazminat*, 24 Haziran 1911, nr: 57, s. 3.

⁹⁴ "Ferdâ-ı Te'dib", *Tazminat*, 14 Haziran 1911, nr: 47, s. 1.

eleştirmektedir.⁹⁵ Sabah Gazetesi de Rumeli'ye yapılan bu ziyareti desteklemekle birlikte, hükümetin bölgede gerekli reformları yapmadığı takdirde, bu ziyaretin tek başına bölge halkı ile devlet arasındaki ilişkileri normalleştirmeye yetmeyeceği uyarısında bulunmuştur.⁹⁶ Tanin Gazetesi ise ne Yeni Gazete'nin gündeme getirdiği konuları ne de Sabah Gazetesinin uyarılarını sayfalarına taşımamıştır. Bütün bunlara rağmen padişahın Rumeli seyahati ve bu seyahatten İstanbul'a dönüşündeki karşılama törenleriyle ilgili en detaylı bilgi, haber ve değerlendirmeleri, her ne kadar İttihat ve Terakki'nin yayın organı eleştirisine muhatap olsa da Tanin Gazetesi vermektedir.

Sonuç

Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli'ye gerçekleştirdiği seyahat, devlet ile bölge halkı arasındaki bağları kuvvetlendirmek amacıyla büyük bir titizlikle hazırlanan bir program çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Selanik, Manastır, Üsküp ve Kosova sahrası gibi Balkan coğrafyasının önemli merkezlerini kapsayan bu seyahat bölgede bulunan farklı unsurların özellikle Arnavutların devletle bağlarının güçlendirmeyi amaçlamıştır. Sultan Mehmed Reşad, seyahat süresince ziyaret ettiği birçok noktada büyük coşkuyla karşılanmış ve buna ek olarak ziyaret esnasında gerek yapılan yardımlar gerekse konuşmalarla birlik ve beraberlik mesajları verilmiştir. Stratejik öneme sahip olan bu seyahat, yerli ve yabancı basın tarafından da dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. İttihat ve Terakki politikalarını benimseyen Tanin gibi gazetelerde daha çok seyahate ilişkin olumlu izlenimler yer alırken, İktidara muhalif gazetelerde ise hükümetin gerekli islahatları bir an önce yapmadığı takdirde bölgede isyanların tekrardan ortaya çıkacağı uyarı ve eleştirisi yapılmıştır.

Rumeli seyahati süresince padişah ve beraberindeki seyahat heyeti ziyaret edilen her noktada büyük bir coşkuyla karşılanmış ve seyahatin amacına uygun olarak beraberlik ve kardeşlik vurgusu yapılmıştır. Her ne kadar İttihat ve Terakki yönetimi tarafından bu seyahatin büyük bir başarı olduğu, hedeflerine ulaştığı ve bölge halkıyla devlet arasındaki

⁹⁵ "Nasıl istifade edeceğiz", *Yeni Gazete*, 6 Haziran 1911, nr: 999, s. 1.

⁹⁶ "Seyahat-ı Şahane Te'sirâtı", *Sabah*, 15 Haziran 1911, nr: 7807, s. 2

mesafenin kapandığı haberleri topluma yansıtılmaya çalışılmışsa da bu olumlu hava, Trablusgarp Savaşı ve 1912 genel seçimleri ile ortadan kalktığı görülmektedir. Seyahatin yapılmasının ana hedefi bölge halkının devletle olan ilişkilerini tamir etmek olsa da İttihat ve Terakki yönetiminin 1912'de yapılan genel seçimlerde, Rumeli coğrafyasından Arnavut mebusların seçilmemesi üzerine uyguladığı politikalar sebebiyle, seyahatle başlayan bu olumlu hava kısa sürmüştür, Arnavutların merkezi yönetime güvenleri tekrar sarsılmıştır. İlaveten Arnavutların vergi ve askerlikle ilgili şikayetleri hükümet tarafından ciddiye alınıp çözülmediği için Arnavutlar Osmanlı yönetimine karşı tekrar yüz çevirmeye başlamıştır. Merkezi hükümet tarafından çözüme ulaştırılmayan sorunlar ve bölgeye uygulanan politikalar neticesinde, tekrar seçilemeyen Arnavut mebuslarının da katılımıyla 1912 Arnavut İsyanı başlamıştır.

Bu isyanla birlikte padişahın Rumeli seyahati ile giriştiği birlik ve beraberlik çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Maalesef Yeni Gazete'nin uyarısı gerçekleşerek, bu seyahat "padişahı yormaktan" başka bir işe yaramamıştır. Nitekim 1912 Arnavut İsyanının çıktığı aynı yıl başlayan I. Balkan Savaşı'yla birlikte Sultan Reşad'ın seyahat güzergâhında yer alan topraklar Osmanlı kontrolünden çıkmıştır.

Tanin Gazetesi, padişahın Rumeli Seyahatinden dönüşü için yapılan karşılama törenlerinin halka duyurulması ve halkın bu törenlere katılımını sağlamak amacıyla yaptığı detaylı ve bilgilendirici haber ve duyurularıyla diğer gazetelerden bir adım öne çıkarak hem hükümete hem de kamuoyuna karşı görevini yerine getirmiştir. Gazete gerek ilan, duyuru ve gerekse resmî kurumlarca yapılan açıklamaları yayımlayarak İstanbul halkını bu hazırlıklar hakkında bilgilendirmiştir. Nitekim padişahı karşılama törenleri sırasında Sarayburnu çevresinin büyük-küçük, kadın-erkek, sivil-asker, esnaf-tüccar gibi farklı kesimlerden oluşan halk tarafından doldurulması ve farklı kesimlerin bir araya getirilerek birleştirici bir etki oluşturulması Tanin Gazetesi sayesinde gerçekleşmiştir. Özellikle hükümet tarafından titizlikle hazırlanmış karşılama programının detaylarını sayfalarına taşıması sayesinde karşılama törenleri adeta bir bayram havasında gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca gazete sadece ilan, haber ve duyurularla sınırlı kalmamış, sayfalarında yer alan makaleleriyle de halkı birlik ve beraberliğe davet

ederek halkın hükümet lehine düşüncelerini şekillendirmiştir. Nitekim Tanin Gazetesi'nde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa hükümetiyle ilgili olumsuz bir haber görmek neredeyse imkansızdır. Gazete yaptığı haberlerle siyasi yapının toplum nezdinde ki pozitif imajına katkıda bulunarak, halkın hükümete güvenini arttırmayı hedeflediği görülmektedir. İlaveten Tanin Gazetesi hazırlıklara ilişkin vermiş olduğu bilgilerle, yönetime katkıda bulunup, tören hakkında halkı düzenli ve detaylı bir şekilde bilgilendiren bir kamu görevi yaparak, törenlerinin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesine olduğu gibi, aynı zamanda devletin ve toplumun ihtiyaç duyduğu birlik ve beraberlik ruhunun güçlenmesine de önemli katkılar sağlamıştır.

Diğer taraftan Tanin Gazetesi iktidar yanlısı tutumuyla birlik ve beraberliğe, toplumsal dayanışmaya katkıda bulunarak önemli bir kamu görevi yapmışsa da Yeni Gazete ve diğerleri gibi hükümetin yanlış politikalarını eleştirip, kötü uygulamalar karşısında sessiz kalmayıp hükümete gerekli uyarıları yapmış olsaydı, sadece dönemin kamuoyuna karşı görevini yapmakla kalmayıp, tarihe karşıda görevini yerine getirmiş olacaktı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Dâhiliye Nezâreti Mütenevvîa Evrâkı (DH. MTV.), 25/39, 25/57, 25/58.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî (MF. İBT.), 332/24.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO), 3894/292040, 3908/293049, 3908/293050, 3896/292198, 3898/292276.

Mabeyn-İrâde (MB.İ.), 152/59, 152/5.

İrâde Mâbeyn-i Hümâyun (İ.MBH.), 6/4.

İrade Meclis-i Mahsus, (İ.MMS.), 139/8.

Dâhiliye Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemî (DH.EUM.THR.), 99/46, 65/25.

Makedonya Arşivi (YB.021), 113/6, 113/3, 114/17, 113/10.

Sam M. Levy, *Sevgili padişahımız, Efendimiz Sultan Mehmed Han Hamis Hazretinin Selanik'i Teşrihi Hatırasıdır*, İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Kitap, Bel_Osm_0.00359.

Sürelî Yayınlar

"Ayan ve Mebusan", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37.

"Darülfünun Osmanî Talebe Cemiyetinden", *Tanin (Senin)*, 24 Haziran 1911, nr:1010-34.

"Darülfünun Osmanî Ulum-u Hukuk Şubesinden", *Tanin (Senin)*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36.

"Darülfünun Talebe Cemiyetinden", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33.

"Darüşafaka Müdüriyetinden", İstanbul Sultaniyesi Müdüriyetinden", "Mekteb-i Kudât Müdüriyetinden" *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.

"Dersaadet Ticaret Odası", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.

"Devair-i Resmîyenin Tatili", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.

"Donanma Vapuru Kazası", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37.

"Donanma-ı Osmanî Muavenet Millîye Cemiyeti Üsküdar Liva Şubesinden", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33.

"Dün Gece", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37.

"Hariciye Memurları", "Arnavud Vatandaşlarımız", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37.

"Hariciye Nezareti Muhasebe Müdüriyetinden Varid Olmuştur ", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr:1011-35.

"İstanbul Vilayeti Evkaf Müdüriyetinden", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr:1011-35.

"Kartal ve Maltepe'den", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33.

"Mekteb-i Hukuk Mezunları Cemiyetinden", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33.

"Mekteb-i Mülkiye Müdüriyetinden", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.

"Mercan Mekteb-i idadi Mülkiyesi Müdürlüğünden", *Tanin (Senin)*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36.

"Meşihat Memurları", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr:1013-37.

"Mithad ve Reşid Paşa Vapuru", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.

"Padişahımızı İstikbal", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33.

"Padişah-i İstikbal", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr:1009-33.

"Payitaht padişahına Kavuşurken", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37.

"Saray Burnunda", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.

"Şirket-i Hayriye", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr:1009-33.

"Şirket-i Hayriye", *Tanin (Senin)*, 24 Haziran 1911, nr:1010-34.

"Şirket-i Hayriye'den", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr:1011-35.

- "Üsküdar Ciheti", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr:1013-37.
- "Üsküdar İttihad ve Terakki Kulübünde", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.
- "..... İdaresinden", *Tanin (Senin)*, 23 Haziran 1911, nr: 1009-33.
- "Avdet-i Şahane", *Tanin (Senin)*, 24 Haziran 1911, nr:1010-34.
- "Ayin-i İstikbal", *Tanin (Senin)*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36.
- "Babanzade İsmail Hakkı, "Avdet-i Hümayun" *Tanin (Senin)*, 26 Haziran 1911, nr:1012-36.
- "Bab-ı Fetva Memurin Kaleminden", *Ziya*, 25 Haziran 1911, nr: 91.
- "Bayrak Müzayedesini", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.
- "Boğaziçi'nden", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37
- "Büyük Padişahımızı İstikbal", *Tanin (Senin)*, 18 Haziran 1911, nr:1004-28.
- "Donanma Cemiyetinden", *Tanin (Tanin (Senin))*, 21 Haziran 1911, nr:1007-31.
- "Donanma-ı Osmani Muavenet Milliyet Cemiyeti", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.
- "Esmâ Sultan Mektebi", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr:1013-37.
- "Ferdâ-ı Te'dîb", *Tazminat*, 14 Haziran 1911, nr:47.
- "Gözetilmesi Lazım Gelen İncelikler", "Dünkü Senin Gazetesinde şu Telgrafı Okuduk" *Tazminat*, 11 Haziran 1911, nr: 44.
- "Hakkı Paşa'nın Beyanati", *Tanin (Senin)*, 19 Haziran 1911, nr: 1005-29.
- "İstihzarat Tertibat", *Yeni İkdâm*, 27 Haziran 1911, nr: 468.
- "Kibleye Karşı", *Tanin (Senin)*, 20 Haziran 1911, nr: 1006-30.
- "Nasil İstifade edeceğiz", *Yeni Gazete*, 6 Haziran 1911, nr: 999.
- "Padişahımızın İstikbali", *Tanin (Senin)*, 22 Haziran 1911, nr:1008-32.
- "Polis Müdüriyetinden Rica" *Ziya*, 26 Haziran 1911, nr: 92.
- "Priştine'de", *Tanin (Senin)*, 17 Haziran 1911, nr:1003-27.
- "Sadrazam Paşa Birinci Gafur!", *Tazminat*, 24 Haziran 1911, nr: 57.
- "Saray Burnunda", *Tanin (Senin)*, 27 Haziran 1911, nr: 1013-37.
- "Selanik'te Cavid Bey'in Kırdığı Potlar" *Tazminat*, 13 Haziran 1911, nr: 46.
- "Cavid Bey'in Nutku" *Tazminat*, 14 Haziran 1911, nr: 47.
- "Sevgili Padişahımız Geliyor", *Yeni Gazete*, 26 Haziran 1911, nr:1019.
- "Seyahat-ı Şahane Te'sîrâtı", *Sabah*, 15 Haziran 1911, nr: 7807.
- "Sultan Ahmed Donanma Şubesiinden", *Tanin (Senin)*, 26 Haziran 1911, nr: 1012-36.
- "Vefa İdadisi Müdüriyetinden", *Tanin (Senin)*, 25 Haziran 1911, nr: 1011-35.
- Resimli Kitab*, 13 Mayıs 1911, nr: 30.
- Sabah*, 27 Haziran 1911, nr: 7819.
- Senin*, 27 Haziran 1911, nr:1013-37.
- Tanin (Senin)*, 20 Haziran 1911, nr: 1006-30.

Tanin (Senin), 25 Haziran 191, nr:1011-35.

Tercüman-ı Hakikat, 26 Haziran 1911, nr: 10859.

Yeni İkdam, 27 Haziran 1911, nr: 468.

Kitap ve Makaleler

Baki, Süleyman, "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kosova Sahrası'ndaki Vaazı Üzerine", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, haz. Fahrettin Gün vd., Cilt 2, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 788-799.

Çavuş, Remzi, "Firzovik Toplantılarının Meşrutiyetin İlanına Katkısı". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/5 (2015), s. 65-72.

Çelebi, Mevlüt, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.

Çelik, Bilgin, İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu, Büke Kitapları, İstanbul, 2004.

Demirel, Fatmagül, "Sultan Mehmed Reşad'ın Bursa Seyahati ve Kamuoyuna Yansımaları", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, Haz. Fahrettin Gün vd. Cilt 2, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2018, s. 844-852.

Göncü, Cengiz, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul, 2017.

Huyugüzel, Ömer Faruk, "Tanin". TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 39, 2010, s. 565-567.

İşlet, Sönmez, Banu, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Karaman, Mehmet Ali, "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati", *Balkan Tarihi*, ed., Zafer Gölen- Abidin Temizer, Cilt 1, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları 1, 2016, s. 57-76.

Karataş, Üzeyir, *Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahati Albümü*, TBMM Milli Saraylar Yayınları, Ankara, İstanbul, 2017.

Kutay, Cemal, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, Cilt 2, 2. Basım, Kültür Matbaası, İstanbul, 1983.

Kuzucu, Kemalettin, "Balkanlar'da Son Osmanlı Padişahı: Sultan V. Mehmed Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahati". *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2 (2017), s. 1-39.

Kuzucu, Kemalettin, "Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk'un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12/2 (2012), s. 309-332.

Maden, Fahri, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)" *Avrasya Etüdleri* 39/1 (2011), s. 155-196.

Özger, Yunus, "Sultan V. Mehmed Reşad'ın Edirne Seyahati", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 15/22 (2017), s. 135-162.

Selvi, Haluk, "Sultan Mehmed Reşad'ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt 2, Kocaeli, 2016, s. 925-946.

Simavi, Lütü, *Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin Dönemlerinde Sarayda Gördüklerim*, ed. Fatih Akyüz- Fatih Tetik, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022.

Tetik, Fatih, *İttihad ve Terakki Kısacasında bir Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918)*, 2. Basım, Semerkand Basım Yayın, İstanbul, 2020.

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, haz. Necati Tonga, 2. Basım, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2022.

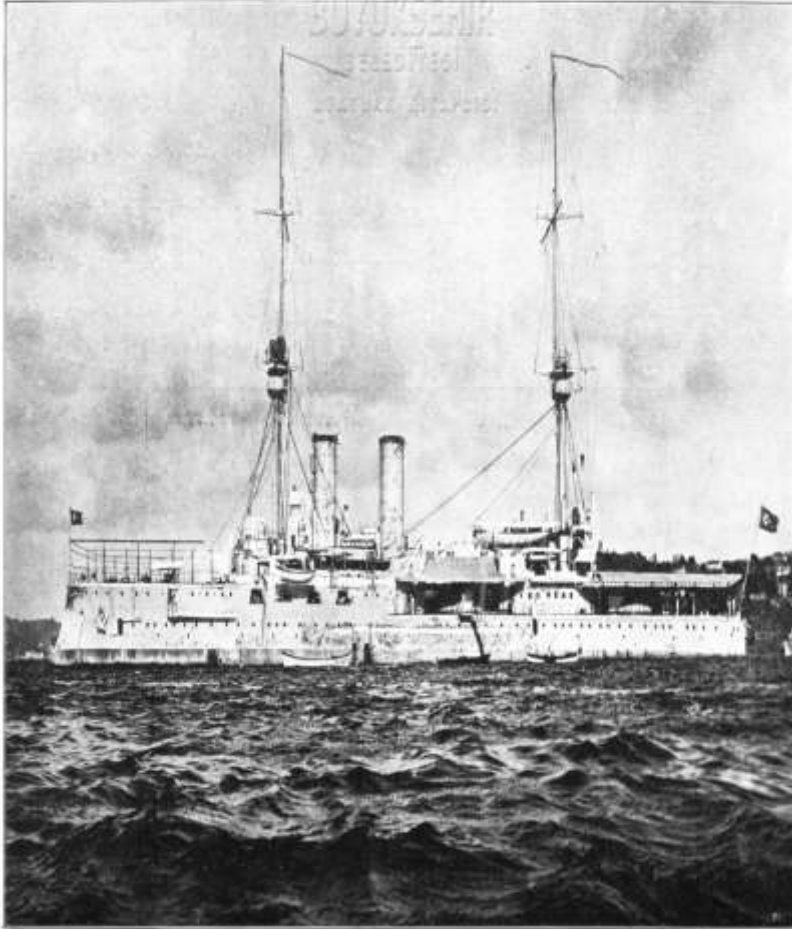
Yazıcı, Nesimi, "İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyahat'inde Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti: Kosova", *Bellekten* 78/ 283 (2014), s. 1099-1134.

Zeyrek, Suat, "II. Meşrutiyet'te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/33(2012), s. 299-336.

Zürcher, Erik Jan. *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. Ergün Aydınöğlü, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

EKLER

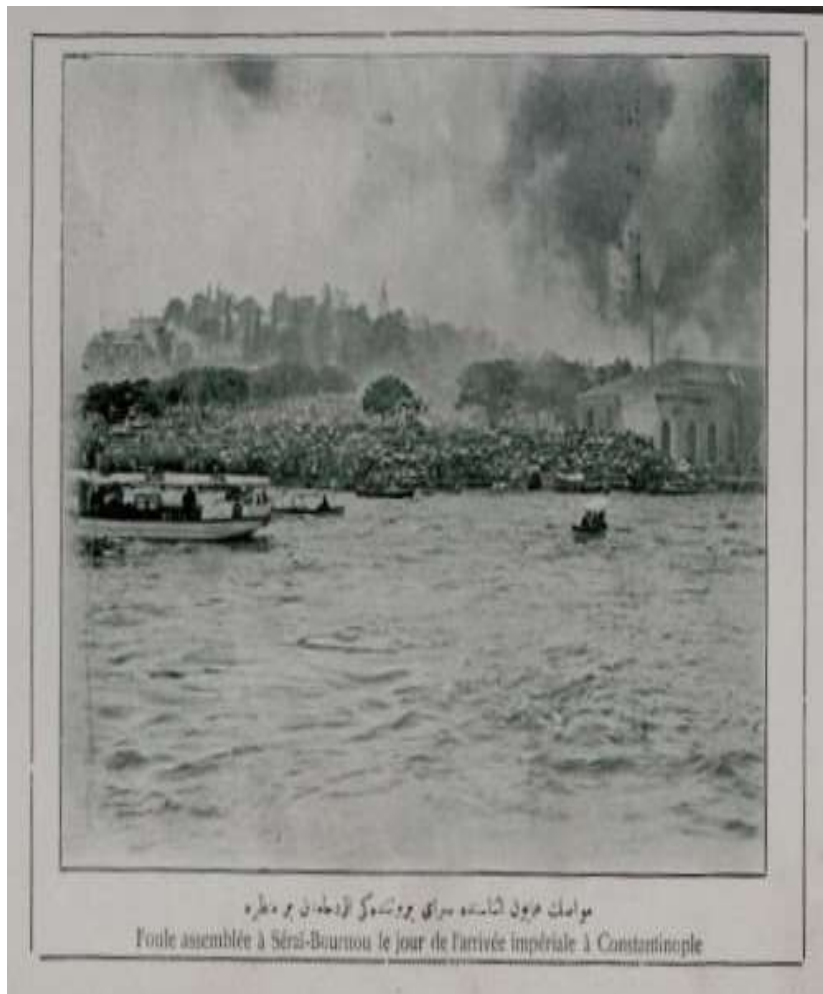
Ek 1. Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahatini Gerçekleştirdiği Barbaros Hayreddin Zırhlısı. (İBB Atatürk Kitaplığı, 1 Teşrin-i Sani 1326 k.1, Koleksiyon No: SHB_002841.)

Ek 2. Sultan Mehmed Reşad'ın İstanbul'da Vapurlarla Karşılması. (Milli Kütüphane Koleksiyonu, Resimli Kitab, nr. 30, 13 Mayıs 1911, s. 529.)

Ek 3. Padişahın, Rumeli Seyahati Dönüşünde İstanbul Halkı Tarafından Karşılması. (Milli Kütüphane Koleksiyonu, Resimli Kitab, nr.30, 13 Mayıs 1911, s. 530.)

Extended Abstract

Although the Ottoman Empire took some measures to protect its unity and solidarity, it could not prevent separatist movements from the 19th century onwards, and nationalist movements manifested themselves strongly especially in the Balkan geography of the country and started revolts against the Ottoman administration.

The proclamation of the Constitutional Monarchy was greeted with joy in many parts of the state, especially in Rumelia. However, in the first years of the Constitutional Monarchy administration, which had high hopes, Greece annexed Crete, Austria-Hungary annexed Bosnia-Herzegovina and Bulgaria declared its independence, which weakened the reputation of the Constitutional Monarchy administration. In the parliamentary elections held during this period, although the Committee of Union and Progress won the parliamentary majority, these losses strengthened the opposition against it in a short time.

This opposition against the Union and Progress Party included Albanians, who had previously fought with the Union and Progress Party for the declaration of the Constitutional Monarchy. Albanians, the vast majority of whom were Muslims, were known as a nation that lived under Ottoman rule for a long time and were loyal to the state. At the same time, Albanians lived in a region of strategic importance. During the disintegration process of the Ottoman Empire, Albanians started to organize among themselves in order to claim their own lands. Therefore, they took an active role in the proclamation of the Constitutional Monarchy, but since the Constitutional government could not meet their expectations, they took action against the Constitutional government.

Although 25 Albanian deputies were elected from the lists of the Committee of Union and Progress, due to the central policies of the Committee of Union and Progress, such as the disarmament of the Albanians, the efforts carried out in the field of military service, and the compulsory teaching of Turkish in schools, Albanian deputies joined the ranks of other opposition parties such as the Ahrar Party and the Hürriyet ve İtilaf Party, which were established against the Committee of Union and Progress.

The distancing of Albanians from the Committee of Union and Progress during the Second Constitutional Monarchy period was not limited to Albanian MPs, but the Albanian people also began to distance themselves from the Ottoman administration and the state. The nationalist feelings that existed among Albanians due to the governance approach of the Committee of Union and Progress resulted in the mobilization of Albanians.

Shortly after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, in 1909, the first Albanian revolt against the Ottoman Empire began in the Rumelia region. This rebellion was suppressed with military intervention by the then Minister of War Mahmud Şevket Pasha, who personally went to the region in 1910. Some of the practices during the suppression of the rebellion through military intervention alienated Albanians who still had good feelings towards the Ottoman Empire, who did not want to leave the Ottoman Empire and who were loyal to the Ottoman Empire.

Upon this, it was decided that Sultan Mehmed Reşad would personally visit the region in order to eliminate the resentment of the Albanians, who had lived together as brothers for many years, against the state, to reconnect them to the state and to strengthen the relations of the Albanians with the state. Upon this decision, preparations for the Sultan's trip began in the first months of 1911. After a long preparation and planning, it was decided that this trip would take place between June 5-26, 1911.

The Sultan's Rumelia voyage began on June 5, 1911 with the departure of the Battleship Barbaros and its escort ships from Istanbul. Since the voyage started by sea, the people in Çanakkale and Gallipoli, which were on the route of the voyage, welcomed the Sultan with great enthusiasm. The Sultan landed here and made his official receptions.

Sultan Mehmed Reşad was in Thessaloniki between June 7-11 and was welcomed with great joy by the people. During his stay in Thessaloniki, Sultan Reşad participated in the Friday salute at the Hagia Sophia Mosque, accepted the delegations that came to welcome him and made contact with the public. He also laid the foundation of a monument to commemorate his visit to Thessaloniki.

After his visit to Thessaloniki, the sultan arrived in Skopje by train, where he was welcomed with great interest by the people. The Sultan stayed in Skopje between June 11-15, where he received delegations and participated in official parades. On June 15, the Sultan left Skopje for Pristina and the following day he visited the tomb of his great-grandfather Sultan Murad Hüdavendigar in Kosovo and performed Friday prayers with thousands of Muslims gathered there. Speeches emphasizing unity, solidarity and brotherhood were read to the Albanian people gathered in the Kosovo field and a general amnesty was declared here.

The Sultan and his entourage returned to Thessaloniki on June 17 and then visited Bitola on June 20. After receiving the delegations in Bitola, the Sultan and his entourage attended the Friday salute at the "İshâkiye Mosque" on June 23. The sultan and his delegation departed from Bitola to

Thessaloniki the following day and set sail for Istanbul on the battleship Barbaros on the same day. The fleet with the Sultan reached Çanakkale on June 25 and arrived in Istanbul on Monday, June 26.

Sultan Mehmed Reşad's trip to Rumelia was followed with interest by the local and foreign press of the period. Both the impressions of the correspondents in the region and the telegrams sent from the region were included in the pages of newspapers and the public was informed. The local and foreign press also followed the sultan's return to Istanbul with great interest.

Tanin Newspaper published in Istanbul is also among these newspapers. Tanin Newspaper draws attention with its comprehensive coverage of the preparations made both during the trip and for the ceremony to welcome the Sultan in Istanbul. In addition to special headings such as "Avdet-i Şahane", "Avdet-i Hümayun", "İstikbal-i Şahane", Tanin Newspaper carries the preparations in the form of advertisements, announcements and articles. In addition to this, the travel process and the sultan's reception in Istanbul were conveyed to the readers in detail through articles in which prominent columnists such as Hüseyin Cahid, Hakkı Tarık, Babanzade İsmail Hakkı shared their impressions and made evaluations. However, Tanin Newspaper, which reflected the developments to the public in detail, continued to be published under the name "Tanin (Senin)" due to the ban it received during this period.

With the telegram sent by the Grand Vizier that the Sultan would arrive in Istanbul on June 26, 1911, preparations to welcome the Sultan accelerated. The details of these preparations were also reported in Tanin Newspaper. Accordingly, the people of Istanbul were informed about the ships and ferries rented to meet the Sultan at sea. The "Şirket-i Hayriye" also organized special voyages to ensure that the people convey their love and respect to the Sultan.

As planned, Sultan Mehmed Reşad and the accompanying fleet were welcomed off Yeşilköy by ferries carrying Instabilities and government officials. Great enthusiasm was experienced off Sarayburnu. Upon the arrival of the Sultan in Istanbul, the first salute cannons were fired in his honor. Meanwhile, the sea surface was filled with the ferries of the Şirket-i Hayriye, other rented ferries, boats and rowboats. In order for women to witness these historic moments, the Şirket-i Hayriye's car ferry, which was exclusively for women, and the Princess Mariya Ferry from the Romanian Maritime Company were rented and they shared in this enthusiasm. In addition, Albanians, who played a major role in the realization of the Rumelia voyage,

welcomed the Sultan by renting the Bandırma Ferry and thus showed their trust and loyalty to the state.

The coasts of Istanbul were decorated and banners reading "Long Live the Sultan" were hung at different points. On Monday, June 26, 1911, the day of the Sultan's arrival in Istanbul, from the early hours of the morning, the coasts, especially Kadıköy, Haydarpaşa and Harem piers, were filled with the people of Istanbul. Young and old, Muslims and non-Muslims came together to welcome the Sultan and expressed their excitement and love. Anthems and music played on both sides of Istanbul added colour to the welcoming ceremony. Students studying in Istanbul were at the forefront of these ceremonies. The presence of the students both in the welcoming ceremony at sea and in the ceremonies on land caused the postponement of their exams that coincided with the day of the welcoming ceremony.

After arriving in Istanbul, the sultan went to the Dolmabahçe pier accompanied by prayers and official ceremonies were held here. This atmosphere of euphoria in Istanbul continued until the late hours of the night. The minarets of mosques were illuminated and night ferry services were organized near the palace for the sultan's return to Istanbul. At the same time, events were organized at various locations, and despite the darkness, the attendance continued to increase. During this period, donations were also collected for the "Donanma-ı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti".

In short, Sultan Mehmed Resad's return from his Rumelia voyage took place in a magnificent manner. There was great enthusiasm and joy both in the ceremonies at sea and on land. For the preparations to welcome the Sultan, many institutions and individuals, especially government offices, worked in a devoted and organized manner.

Tanin Newspaper, with its detailed and informative news and announcements to announce the welcoming ceremonies for the sultan's return to Istanbul from his Rumelia trip and to ensure the public's participation in these ceremonies, took a step ahead of other newspapers and fulfilled its duty to both the government and the public. Moreover, the newspaper was not limited to advertisements, news and announcements; it also invited the public to unity and solidarity through its articles and shaped public opinion in favor of the government. It is seen that the newspaper aimed to increase public confidence in the government by contributing to the positive image of the political structure in the eyes of the society. However, unlike other newspapers, Tanin Newspaper was accused of being the organ of the Committee of Union and Progress because it did not take a critical

approach in its news and evaluations and did not ignore the deficiencies and flaws related to the welcoming ceremonies.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Haydar Aliyev'in TBMM Konuşmaları ve Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2003)*

Gökçe Süzgün Işık*

(ORCID: 0000-0002-4679-2862)

Makale Gönderim Tarihi
17.09.2024

Makale Kabul Tarihi
27.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Süzgün Işık, G., "Haydar Aliyev'in TBMM Konuşmaları ve Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2003)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1149-1190.

APA: Süzgün Işık, G. (2025). Haydar Aliyev'in TBMM Konuşmaları ve Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1993-2003). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1149-1190.

Öz

Bu çalışmada modern Azerbaycan Devleti'nin kurucusu Haydar Aliyev'in (Aliyev) 1994, 1997 ve 2001 yıllarında TBMM çatısı altında milletvekillerine yaptığı konuşmalardan yola çıkarak 1993 ve 2003 yılları arasında Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerinin genel bir değerlendirmesini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmanın araştırma sürecinde resmi kaynakların taraması yapılmış, pek çok telif eserin yanı sıra dönemin gazetelerine de başvurulmuştur.

* Bu çalışma, 1-3 Mayıs 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen "Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Haydar Aliyev'in Doğumunun 100. Yılı" Kongresinde sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Atatürkçü Düşünce ve Haydar Aliyev'in TBMM'ndeki Konuşmaları" başlıklı tebliğin içeriği geliştirilerek ve değiştirilerek üretilmiştir.

* Öğr. Gör. Dr., Bursa Teknik Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü, Türkiye, gokcesuzgun@gmail.com.
Lecturer, Ph.D., Bursa Technical University, Rectorate, Department of Common Courses, Türkiye.

Bu sayede tarihsel ve kültürel anlamda derin bağları olan iki ülkenin 20. yüzyılda birbiriyle kurduğu yakın ilişki ortaya konulmuştur.

Azerbaycan'da istikrardan uzak bir ortamda, 1993 yılında iktidara gelen Haydar Aliyev, takip ettiği politikalarla kısa sürede iç güvenliği sağlamış ve ülkede istikrara dayalı bir ortam oluşturmuştur. Bu dönemde ekonomik alanda uygulamaya koyduğu enerji politikalarıyla Azerbaycan, ülke olarak kısa sürede kalkınmıştır. Böylece, Azerbaycan'ı tekrar ayağa kaldıran lider olma konumuna erişmiştir. Haydar Aliyev, uluslararası alanda aktif bir dış politika izleyerek Azerbaycan'da iktidarda bulunduğu 10 yıllık süre içerisinde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ikili ilişkilerin gelişmesine büyük önem vermiştir. Türkiye'yi sıklıkla ziyaret ederek iki ülke arasındaki uluslararası iş birliğinin ön plana çıkarılmasında etkili olmuştur. Bu ziyaretleri sırasında TBMM'de gerçekleştirdiği konuşmaların, Azerbaycan tarafından takip edilen siyasi, sosyal ve ekonomik politikalara ışık tuttuğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Haydar Aliyev, TBMM, Azerbaycan, Türkiye.

Heydar Aliyev's GNAT Speeches And Azerbaijan-Turkey Relations (1993-2003)

This study aims to present a general assessment of Turkey-Azerbaijan relations between 1993 and 2003, based on the speeches of Heydar Aliyev, in the GNAT in 1994, 1997 and 2001. The research process of the study was completed by scanning official sources and referring to many copyrighted works as well as newspapers of the period. In this way, the close relationship between the two countries, which have deep historical and cultural ties, at the 20th century was revealed.

Heydar Aliyev, who came to power in Azerbaijan in 1993. Quickly ensured internal security and created an environment based on stability. He followed an active foreign policy in the international arena. During this period, Azerbaijan developed as a country in a short time with the energy policies. During the 10 years that Aliyev was in power, attached great importance to the development of relations between Turkey and Azerbaijan. Aliyev's visits was effective in bringing international cooperation between the two countries. In this context, it is seen that Haydar Aliyev's speeches in the GNAT shed light on the political, social and economic policies followed by Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, GNAT, Azerbaijan, Turkey.

Giriş

Azerbaycan, sahip olduğu stratejik konum nedeniyle Kafkas coğrafyasında Türk Kapısı olarak adlandırılmıştır. Ülke, bağımsızlığına uzanan süreçte pek çok sıkıntılı dönem yaşamışsa da 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Doğu'nun ilk demokratik Cumhuriyeti olarak tarihe geçmiştir. Bu noktada 1923 yılında temelleri atılan Türkiye Cumhuriyeti'ne de önemli bir model niteliği taşımıştır. Ancak ülke topraklarının kısa süre sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)¹ tarafından işgaliyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi sona ermiştir.

Azerbaycan'ın Sovyet boyunduruğundan kurtularak bağımsızlığını ilan etmesi ancak yetmiş yıl sonra SSCB'nin dağılmasıyla mümkün olabilmektedir. Azerbaycan, SSCB'nin 1991 yılının 18 Ekim gününde çöküşüyle bağımsızlığını yeniden elde etmiştir. Bu aşamadan itibaren ortaya çıkan süreçte çeşitli dış baskılara maruz kalmış ve iç karışıklıklar yaşamıştır. İç istikrardan uzak bir ortamda 1993 yılında ülke yönetimini devralan Haydar Aliyev (Aliyev), ivedilikle iç güvenliğin sağlanması ve toprak bütünlüğünün korunmasında etkili olmuştur. İzlediği ve uyguladığı politikalarla modern Azerbaycan'ın kurucusu olarak ön plana çıkan Aliyev, yönetime geldiği ilk andan itibaren uluslararası alanda aktif bir dış politika yürütmüştür.

Aliyev, iktidarı yıllarında hayata geçirilen çeşitli uygulamalarla Azerbaycan'ı yeniden inşa etmiştir. "İnsanlara hürriyet, devletlere istiklal" ilkesi üzerine kurulan Azerbaycan'ın iktidarında bulunduğu 10 yıllık süre içerisinde Türkiye ile ikili ilişkilerin gelişmesine de büyük önem vermiştir. Bu doğrultuda Türkiye'yi sıklıkla ziyaret ederek iki ülke arasındaki uluslararası iş birliğinin ön plana çıkarılmasında etkili olmuştur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 23 Nisan 1920 tarihindeki açılışından itibaren pek çok devlet adamını konuk olarak ağırlamış, pek çok ülkenin lideri, TBMM Genel Kurulu'nda milletvekillerine hitap etmiştir. Modern Azerbaycan'ın kurucu lideri Aliyev, TBMM'ye en fazla seslenen ülke liderleri arasında yer alması dolayısıyla söz konusu liderler

¹ Dağılmadan önceki durum için Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ifadesi ve SSCB kısaltması, çalışmanın ilerleyen kısımlarında, dağılma sonrasında ele alınan süreç için ise Rusya ifadesi kullanılmıştır.

içerisinde ayrı ve özel bir yere sahiptir. Kendisi; 1994, 1997 ve 2001 tarihlerinde Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaretlerde TBMM'de konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalarında milletvekillerine hitap eden Aliyev, 1993 yılı öncesinde Azerbaycan'da var olan tablo ile iktidarı sırasında takip edilen iç ve dış politikalar hakkında pek çok ayrıntılı bilgi vermiştir.

Diğer yandan Aliyev'in TBMM'de gerçekleştirdiği konuşmalar, tarihsel ve kültürel anlamda derin bağları olan iki ülkenin 20. yüzyılda birbiriyle kurduğu yakın ilişkinin de bir göstergesidir. Aliyev, Türkiye ve Azerbaycan'ın siyaset, kültür, bilim ve ekonomi başta olmak üzere daha pek çok alanda birlikte hareket etmesinin yararına ve önemine inanmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirdiği faaliyetleriyle iki ülkenin uluslararası siyasette stratejik ortaklığının da temellerini atmıştır.

İktidarı yıllarında Azerbaycan'da anayasaya dayalı çok partili yapının güçlendirilmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiş, bu dönemde kültürel, ekonomik ve sosyal birçok reformun hayata geçirilmesi, Azerbaycan'ın Sovyet etkisinden çıkarak yeni bir hayat tarzı ve yaşam görüşüne adaptasyonunu da sağlamıştır. Aliyev döneminden itibaren gerçekleştirilen uygulamalar, Azerbaycan'ı günümüz dünyasına taşıyan önemli adımlar bütünü oluşturmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın 1993-2003 arası dönemde ilişkilerinin ele alındığı bu çalışma, yakın zamanda (2020) gerçekleşen ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı olarak adlandırılan, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgaline son veren, savaş süreci ile savaş sonrası süreçte meydana gelen gelişmeleri ve sonuçları anlamamıza katkı sağlayacaktır.

1993 Öncesinde Azerbaycan'da Genel Yapı ve Türkiye'yle İlişkiler

Aliyev, Azerbaycan'ın iktidarında bulunduğu 1993-2003 yılları arasında Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaretlerinde TBMM Genel Kurulu'na hitap ederek Azerbaycan hakkında çeşitli bilgiler vermiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Aliyev'in konuşmalarında öncelikle bahsettiği noktalardan biri, ülkenin kendi iktidarı öncesindeki durumu olmuştur. Bu bilgiler ve açıklamalar, Aliyev'in iktidarı döneminde ne kadar yol alındığını karşılaştırmalı olarak ortaya koyma işlevine de sahip olmuştur.

Aliyev'in açıklamalarına göre, yirminci yüzyıl öncesinde Azerbaycan'da birkaç siyasi odak, ülkenin bağımsızlığı yolunda çalışmalarını sürdürürken istiklal ve bağımsızlığın elde edilmesi aşamasında Türkiye'yle de sıkı bir ilişki içerisinde bulunmuştur. Tüm bunların sonucu olarak 1918 yılında Azerbaycan'da ilk demokratik devlet kurulmuştur.² Böylece, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti³, Doğu'nun ilk demokratik Cumhuriyeti olarak tarihe geçmiştir.⁴

Yaklaşık iki yüz yıl SSCB kontrolünde kalan Azerbaycan, bu dönemde pek çok zorlu şartla karşı karşıya kalmıştır. Devlet Başkanı Aliyev, bağımsızlığa giden yol hakkında şunları ifade etmiştir:

“Şüphesiz ki, Azerbaycan'ın hayatında cürbecür [çeşitli] merhaleler, cürbecür [çeşitli] çetinlikler [zorluklar] olmuştur. Nihayet 1918 yılında Azerbaycan'da ilk demokratik cumhuriyet yaranmıştır [kurulmuştur]. Bu, tarihi proseslerin [süreçlerin] neticesi olmuştur.”⁵

Bu devlet, I. Dünya Savaşı sonunda, 11 Ocak 1920 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı'nda alınan ortak karar sonucunda uluslararası alanda tanınarak bağımsız bir Cumhuriyet konumuna ulaşmıştır.⁶ Osmanlı Mebusan Meclisi ise 22 Ocak 1920 tarihinde aldığı karar ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kesin olarak tanımıştır.⁷

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasının tarihin bir sonucu olarak niteleyen Aliyev, konuşmasının devamında Bolşevik Devrimi ardından Rusya coğrafyasında var olan halkların kendi yollarını seçerken tıpkı onlar gibi Azerbaycan'ın da bağımsız bir devlet olma yolunu seçtiğini belirtmiştir.⁸

² *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* [Buradan sonraki dipnotlarda 'TBMM ZC' olarak kısaltılacaktır.], Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.14-22.

³ Bazı kaynaklarda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti biçiminde de geçmektedir.

⁴ Ali Asker, “Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri”, *Yeni Türkiye*, 75 (2015), s.535.

⁵ *TBMM ZC*, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.16.

⁶ Murteza Hasanoglu, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Dövlət İdarəçiliyi”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1 (2018), s.20.

⁷ Şeyda Çevikel, “Resulzade'den İlham Aliyev'e Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Anasay*, 26 (2023), s.158.

⁸ *TBMM ZC*, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.16.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, siyasi ve hukuki açıdan çağdaş olan devletlere göre ileri bir demokrasi anlayışının temsilcisi olmuştur. Bunun yanında hem Türk-İslam dünyasına hem de Güney Kafkasya'ya örneklik eden bir konumda yer almıştır. Sahip olduğu demokratik yapı, laiklik ve hukukun üstünlüğü anlayışına dayalı güçler ayrılığı ilkesini benimsemiş şekli ile de 1923 yılında temelleri atılan Cumhuriyet Türkiye'sinde önemli bir model konumunda olmuştur.⁹

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade, Mustafa Kemal'in iktidar yıllarında Türkiye'de yaşamıştır. İki liderin birbirlerine yaklaşımlarında saygı ön planda olmuştur. Mehmet Emin Resulzade, 1923 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti" başlıklı çalışmasında büyük Türk önderini "Kurtulan Doğunun Sembolü" olarak nitelemiştir. Bu eser, Mustafa Kemal'in Dolmabahçe'deki özel kütüphanesinde yer almakla birlikte kendisi bu eserin sayfalarına şu notları almıştır:

"Ben dünyaya senden üç sene erken göz açtım. Ama tüm Türk dünyasında ilk kez Türk'ün Cumhuriyet ve bağımsızlık bayrağını sen yükselttin. Bayrak inmesin diye onu senin ellerinden alıp Türkiye üzerine ben salladım. İnmez demişsin, bu bayrak aşağı inmeyecektir."¹⁰

Azerbaycan'da Halk Cumhuriyeti'nin ilk temellerinin atıldığı yıllarda Türkiye'nin Azerbaycan'a olan desteğini, Aliyev, konuşmalarında şu sözleriyle vurgulamıştır:

"Azerbaycan Halkı, ilk demokratik devlet yarattığı bir devirde, Türkiye, Azerbaycan ile yanyana olmuş, beraber olmuş, Türkiye'nin Azerbaycan'a çok kömeği [yardımı] olmuştur. Bunu, Azerbaycan Halkı hiçbir vakit unutmamıştır ve unutmayacaktır."¹¹

Aliyev'in açıklamalarına göre bu dönemde Azerbaycan, ayrı ayrı düşmanların saldırılarına maruz kalırken Türk Ordusu, Bakü'ye gelerek Azerbaycan halkını Ermenilerin zulmünden kurtarmıştır. Ancak ilerleyen süreçte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığı SSCB hakimiyeti ile

⁹ Esmâ Özdaşlı, "Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 255 (2021), s.336.

¹⁰ Telli Korkmaz, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-azerbaycan-iliskileri-1919-1938>.

¹¹ TBMM ZC, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.16.

ortadan kalkmıştır. Bu aşamadan itibaren ülke coğrafyasındaki SSCB kontrolü yetmiş yıl sürmüştür.¹²

SSCB döneminde devlet, toplum yaşamının tüm alanlarına etki ederek, merkezi otorite ve bürokrasiyi kemikleştiren bir yönetim kurmuştur. SSCB'nin bu dönemde uyguladığı iktisadi ve siyasi eritme politikası, kültürel alanda da önemli bir etkiye sahip olmuştur. Asimilasyon söz konusu olduğunda bu alan üzerinde hassasiyetle çalışılmıştır. SSCB ilk olarak köklü tarihi bir geçmişe sahip olan Azerbaycan Türklerinin bağımsız yaşamasının kaynağı olan Azerbaycan Türkçesinin kullanımına yönelik engeller çıkarmış, uygulanan baskıyla Rusça zorunlu eğitim dili haline gelmiştir. Bu süreçte Azerbaycan'ı kendi kültürü ve tarihinden koparmak amaçlanmıştır.¹³

SSCB'nin Azerbaycan'a uyguladığı tüm baskı ve zora karşın Azerbaycan halkı, milli ve manevi değerlerini, dillerini ve dinlerini korumayı başarmıştır. Milli geleneklerini, milli değerlerini yaşatan Azerbaycanlılar özellikle yüksek eğitime önem vermişler böylece uygar dünyanın değerleri ile bir sentez oluşturmuşlardır. Aliyev'e göre 20. yüzyılda Azerbaycan:

“Dünya medeniyetine, dünya ilmine büyük tayfalar vermiştir [çok sayıda insan yetiştirmiştir]; büyük âlimler, büyük yazıcılar, büyük şairler, büyük mimarlar, büyük ressamalar, büyük bestekârlar, musikiciler, hem Azerbaycan halkının millî ilmini, medeniyetini, tahsilini zenginleştirmişler, hem de bütün dünya medeniyetine, dünya ilmine büyük tayfalar vermişlerdir.”¹⁴

Azerbaycan aydınları 20. yüzyılın başlarında Avrupa'da eğitim alarak entelektüel olarak olgunlaşmış ve milli kimlik farkındalığını geliştirerek ulusal burjuvazinin oluşmasında etkili olmuşlardır.¹⁵

Aliyev, TBMM konuşmalarında çağdaş dünyanın bir parçası haline gelen Azerbaycan ile ilgili şunları söylemiştir:

¹² TBMM ZC, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.16.

¹³ Ülker Yakar, “1920-1930 Yıllarında Azerbaycan'ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (2018), s.309.

¹⁴ TBMM ZC, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.17.

¹⁵ Yakar, a.g.m, s.321.

“Böyük iftihar hissiyle deyirem ki, Azərbaycan Halgı, bugün, yüksek medeniyete, yüksek ilme, yüksek bilgiye malik olan halgtır ve bizim halgımızın simasını bugün teşkil eden, bizim millî, manevî değerlerimizin umumi beşeri, umumi dünya değerleriyen birleşmesi, sintezi teşkil ediyir. Azərbaycan, bugün millî bir ülkedir; eyni zamanda dünyevî [lâik] sivilizasyalı [medenî]bir ülkedir.”¹⁶

Genel kurul konuşmalarında Aliyev, ülkenin SSCB hakimiyetinde olduğu 1990'lara uzanan süreçte bağımsızlık yolunda zorlu aşamalardan geçtiğini de belirtmiştir. Buna göre:

“1987'nci yılın sonunda, 1988'inci yılda Azerbaycan'ı parçalamak, dağıtmak niyetinde olan düşman kuvveler, Karabağ problemini ortaya atmışlar ve sürekli olarak Ermenistan'ın, Azerbaycan'a tecavüzü devam etmiştir.”¹⁷

Ülkede ulus bilincinin ön plana çıkması da bu gelişmelere bağlı olarak kendini göstermiştir. Bu aşamada Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin, Ermenistan Devleti'nin hakimiyeti altında yaşamak isteğini dile getirmesi ülkede büyük tepki mitinglerinin gerçekleştirilmesinde etkili olmuştur. Bu sayede Azerbaycan'da Sovyet Rusya'ya karşı ilk düzenli ve örgütlü mücadelenin de temelleri atılmış, böylece Halk Cephesi Hareketi ortaya çıkmıştır.¹⁸

1990'lı yılların başında bağımsızlığın ilan edilmesi aşamasında birçok baskıya maruz kalan Azerbaycan, yaşadığı tüm sıkıntılara karşın zorlukların üstesinden gelebilmiştir.¹⁹ Aliyev, Azerbaycan'ın bağımsızlığa olan tutkusunu;

“Bizim müstekilliğimiz [bağımsızlığımız] ebedidir. Bu müstekilliği heç vakt, her berçle [hiçbir zaman hiçbir şekilde] biz elden veremeyeceğiz ve Azerbaycan halkı daimî müstekillik [bağımsızlık] yoluyla gidecek, millî azattık yoluyla gidecektir.”²⁰

sözleriyle TBMM'ye seslenerek vurgulamıştır.

¹⁶ TBMM ZC, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.17.

¹⁷ TBMM ZC, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.18.

¹⁸ Ayça Ergun, “Azerbaycan'da Sovyet Sonrası Dönemde Değişim ve Dönüşüm”, *Kafkasya'da Değişim, Dönüşüm* (Der. Mustafa Aydın), Ankara, 2012, s.10.

¹⁹ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.483.

²⁰ TBMM ZC, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.19.

Aliyev, 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akdi'nin kabul edilmesiyle, Çarlık idaresi döneminde topraklarının hukuksuz olarak işgale uğradığını ve bu süreçte Azerbaycan'a karşı sömürge politikası izlendiğini açıkça dile getirerek tam bağımsız bir devlet olma idealini ortaya koymuştur. Türkiye ise Azerbaycan'ı 9 Kasım 1991'den itibaren tanıdığını ilan etmiş, böylece Azerbaycan'ı dünyada tanıyan ilk ülke olma konumunu üstlenmiştir.²¹ Aliyev, üçüncü TBMM konuşmasında Türkiye'nin Azerbaycan'a olan desteğine şöyle dikkat çekmiştir:

“Türkiye, Azerbaycan'ın istiklâliyetini [bağımsızlığını] dünyada tanıyan ilk devlet olmuştur ve Azerbaycan'a o vaktan [andan itibaren] daima destek vermiştir ve destek vermekte devam eder.”²²

Azerbaycan'da 1991'de bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından Komünist Parti birinci sekreteri Ayaz Muttalibov, yeni devletin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Ancak bu dönemde devletin ulus devlet kimliğinin pekişmesi ve sistemin demokratikleştirilmesi noktasında herhangi bir adım atılmamıştır. Birinci Dağlık Karabağ Savaşında, 26-27 Şubat 1992 tarihinde Ermenilerin Hocalı Katliamı'nı gerçekleştirmesi ve Şuşa'nın 1992 Mayıs'ında işgal edilmesinin ardından Ayaz Muttalibov, Moskova'ya kaçmıştır.²³

Muttalibov'un ülkeyi terk etmesinin ardından 1992 yılının Haziran ayı itibariyle gerçekleştirilen ikinci cumhurbaşkanlığı oylamasında Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey, oyların %59'unu kazanarak Cumhurbaşkanı olmuştur. 1993 yılındaysa Dağlık Karabağ'da ortaya çıkan gelişmelerin etkisi ile Gence kentinde Suret Hüseyinov önderliğinde gerçekleştirilen bir ayaklanma büyüyerek başkent Bakü'yü de etkisi altına almıştır. Böylece Ebulfeyz Elçibey ile iktidarda temsil edilen Halk Cephesi, yönetimden uzaklaştırılmıştır. Söz konusu isyan günlerinde Meclis Başkanlığı görevini üstlenen Aliyev, 3 Ekim 1993 tarihine gelindiğinde, halk oylaması ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁴

²¹ Özdaşlı, a.g.m, s.347.

²² TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s. 481.

²³ Ergun, a.g.e, s.11.

²⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Azerbaycan Ülke Raporu*, Ankara, 1996, s.8.

Bu dönem Türkiye açısından değerlendirildiğinde, Türkiye'nin SSCB ardılı ülkelere hem var olan rejimi hem de liberal ekonomiye dayalı yapısıyla rol model olma ve bu ülkelere yönelik liderliği üstlenmek eğilimi içinde olduğu görülmektedir.²⁵

Başkent Bakü'de iki ülke ilişkilerini geliştirmeye elverişli bir iktidarın kurulması, Kafkasların güneyinde Rusya'nın yoğun nüfuzunun etkisini kırabilmek, Ermeni işgali altında bulunan Dağlık Karabağ bölgesinde Azerbaycan egemenliğinin sürmesi ve bu ülkenin yapacağı olası enerji anlaşmalarında yer alabilmek, Türkiye'nin bu dönemdeki hedefleri olmuştur. Bu hedefler, aynı dili konuşan ve aynı milletten olan ülkelerin iş birliğine yönelik önemli beklentilerin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur.²⁶

Türkiye'nin ortak dil ve milli köken noktasında bulunduğu ülkelerle iş birliği yapma beklentisi doğrultusunda, SSCB'nin dağılması ardından 1990'ların başında kurulan Türki Cumhuriyetler ile yakınlaşma politikasında, kültürel iş birliği önemli bir yere sahip olmuştur. Bu iş birliğinin ilk adımı eğitim ve alfabe alanında atılmıştır. Özellikle dil yakınlığı nedeniyle Azerbaycan'a ayrı bir önem verilmiştir.

Türkiye ve Azerbaycan'ın kültürel iş birliği noktasındaki çalışmalarına SSCB henüz parçalanmadan önce başladığı görülmektedir. Bilhassa 10 Ocak 1990 tarihinde imzalanan, "Türkiye ile Azerbaycan Arasında 1990-1992 Dönemi Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı" başlıklı protokol bu alanda atılan ilk adım olmuştur.²⁷

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla, 1992'de kültürel iş birliği konusunda ortak fikir birliğine varılmıştır. Bu sayede Türkiye, Azerbaycan'a alfabe değişiminde yardımcı olmayı ve eğitim reformuna destek vermeyi kabul etmiştir. Diğer yandan ülkede Türk dilinde eğitim yapacak kurumların oluşturulması ve bunların her türlü ihtiyacının giderilmesiyle çeşitli eğitim araçlarının sağlanmasında da yardımcı olunacaktır. Bunun yanında Azerbaycan'dan gelen öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmeleri vb. önemli konularda gerekli her

²⁵ Giray Saynur Derman, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi ve Ekonomik Boyutları ve Kamu Diplomasisi", *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2022), s.124.

²⁶ a. g. m., s.125.

²⁷ *Azerbaycan Ülke Raporu*, s.109.

düzenlemenin yapılacağı da açıklamıştır. Bu açıklamayı takiben 3 Mayıs 1992'de iki ülke arasında Bakü'de Eğitim Öğretim Uzmanlık Hizmetleri Teknik ve Bilimsel iş birliğine yönelik anlaşma imzalanmıştır.²⁸

Aliyev, 1994 yılında TBMM'de gerçekleştirdiği ilk konuşmasında “Azerbaycan ile Türkiye arasında alakalar, dostluk, kardeşlik alakaları aynı zamanda bir halktan, bir kökten gelen halkların alakalarıdır” diyerek iki ülke ilişkilerinin aynı kökten gelen halkların dostluk ve kardeşlik değerleri bağlamında ilerlediği üzerinde durmuş ve bu iş birliğinin gelecekte de süreceğini ifade etmiştir.²⁹ Konuşmasının devamında Türkiye ile Azerbaycan'ın tarihi, milli ve geleneksel bağlarının gücüne değinen Aliyev, iki ülkenin tarih boyunca pek çok zorlukla karşılaşmasına rağmen birbirinden ayrılmadığını ilerleyen yıllarda da hiçbir gücün bunu başaramayacağını ifade etmiştir.³⁰

Azerbaycan İç Politikasındaki Gelişmeler ve Türkiye'yle İş Birliği

Haydar Aliyev'in 3 Ekim 1993'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmesiyle ülke tarihine damgasını vuracak iktidarı da başlamıştır.³¹ İktidara geldiği ilk yıllarda her ne kadar meşruluğu ve popülerliği tartışılmaz bir lider konumunda bulunuyorsa da Aliyev, çeşitli iç problemlerle karşılaşmış ve ülke içinde siyasi istikrarı kurma çabası içerisinde olmuştur.³² Kendisi, ülkede ortaya çıkan bu gelişmeleri 1994 ile 2001 yılları arasında TBMM'de bizzat anlatmıştır. Milletvekillerine Azerbaycan'ın iç siyasetine yönelik pek çok bilgi verdiği gibi kendi iktidarı döneminde çeşitli alanlarda yapılan birçok reform hakkında da açıklamalar yapmıştır.

Aliyev, TBMM'ye yaptığı ikinci hitabında;

“Her halkın her devletin çerçevesinde, özüne mahsus nailiyetleri [hedefleri]de var itkileri [güdöleyicileri] de var; Türkiye, bizim için hem işe cazibedar [ilgi çekici] olmuştur.”³³

²⁸ Tayfun Atmaca, *Küreselleşme Çağında Türkiye-Azerbaycan*, Ankara, 2003, s.61-62.

²⁹ TBMM ZC, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994, s.16.

³⁰ a.g.e.

³¹ *Azerbaycan Ülke Raporu*, s.8.

³² Ergun, a.g.e., s.15.

³³ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.481.

sözleriyle Türkiye'nin Azerbaycan nezdindeki özel konumuna değinmiş,

“Büyük Millet Meclisinin tecrübesi Azerbaycan için yeni demokrasiye yoluyla giden, müstakillik yoluyla giden devletler için, Türk dilli, Türk köklü devletler için çok büyük tecrübe mabdadır”

diyerek TBMM'nin Azerbaycan başta olmak üzere tüm Türki devletler için büyük bir tecrübe kaynağı olduğunu ifade etmiştir.³⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi ve demokrasiye dayalı yönetim şekli, hukuka dayalı kurumları ve uygulamalarıyla hem Türki Cumhuriyetler hem de Azerbaycan Cumhuriyeti için önemli bir örnek olduğu konusunda Aliyev şunları söylemiştir:

“Türkiye'nin büyük demokrasiye [demokrasi]tecrübesi var. Türkiye'nin cumhuriyet olarak, demokratik devlet olarak yaşaması, bütün başka Türk dilli devletler için örnektir. Sizin, cumhuriyet tarihindeki geçtiğiniz yol da bizim için örnektir; sizin devlet kuruluşunuz da bizim için örnektir, sizin demokrasiye da bizim için örnektir. Sizin, bütün kanun, gaydalarınız [kaideleriniz] da bizim için örnektir.”³⁵

Yine bu konuşmada;

“Men, size, muayyen manada hesabat verirem; çünkü, siz, Türkiye'nin Büyük Millet Meclisisiniz; bizimle dost ülkenin Millet Meclisisiniz. Men, öz Parlamentimin [parlamentomun] karşısında da hesabat verirem, size de hesabat verirem.”³⁶

sözleriyle TBMM nezdinde Türkiye'ye duyduğu yakınlığı dile getiren Aliyev, TBMM'nin Azerbaycan'ı yakından tanımasına büyük önem vermiştir. Bu nedenle açıklamalarında ülkesinin tarihi ve iç siyaseti üzerinde ayrıntılı bir biçimde durmuştur.

Aliyev' in yönetime geldiği ilk aşamada iç politika alanında var olan sancılı durum ülkede başta siyasi olmak üzere sosyal ve ekonomik alanlarda da dengesizliği beraberinde getirmişti. Bu nedenle iktidarın öncelikli hedefi siyasi otoritenin güçlendirilmesi ve yönetimde istikrarın sağlanması olmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü koşullar

³⁴ TBMM ZC, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.12.

³⁵ a.g.e., s.22

³⁶ a.g.e., s.15.

ülke bütünlüğünün korunması ve iktidarın meşruiyetini kazanması noktasında sert önlemlerin alınmasını gerektirmiştir.³⁷

Aliyev, bu süreci yine TBMM konuşmalarında ayrıntılı bir biçimde gündeme getirerek açıklamıştır. Buna göre 1992'den 1993 Haziranına kadar geçen sürede ülke yönetiminde Halk Cephesi temsilcileri bulunmaktaydı. Ancak Haziran 1993'te, Suret Hüseyinov'un Gence Ayaklanmasıyla, bir devlet krizinin kendini göstermesi ve bir takım silahlı güçlerin iktidarı devirerek yönetimi ele geçirmek istemesi durumu değiştirdi. Söz konusu silahlı güç odaklarının Ermenistan ile savaşırken cepheden elde ettikleri silah, tank, top gibi mühimmatlarla Gence şehriden Bakü'ye harekete geçmesiyle Ermeniler de bu fırsattan yararlandı ve daha fazla bölgeyi ele geçirdiler. Bu aşamada ülkede iç karışıklığın yaşanması üzerine Aliyev, halkın talebiyle birleştirici bir lider olarak o zaman bulunduğu Nahçıvan'dan Bakü'ye geçerek, Azerbaycan Parlamentosu Başkanlığı görevini üstlenmiştir. Aliyev, bu süreci şu sözlerle özetlemektedir:

"1993'üncü yılın İyun [haziran] ayında, bildiğiniz gibi, böyle bir kritik vaziyette, halkın talebiyle, men, Nahçıvan'dan Bakü'ye davet olundum ve 15 İyun 1993'üncü yılda, Azerbaycan Parlamentinin sadri [parlamentosunun başkanı] vazifesini üzerime götürdüm."³⁸

Kısa süre sonra Cumhurbaşkanı Ebülfeyz Elçibey'in makamını bırakarak Bakü'yü terk etmesiyle Aliyev, Cumhurbaşkanı vekili olarak tek yetkili haline gelmiştir.³⁹

Aliyev'in açıklamalarına göre Ebülfeyz Elçibey'in Ermenistan cephesinde yüksek yetkiler vererek önemli bir konuma yükselttiği Suret Hüseyinov, elindeki cephe mühimmatı ile Gence'den Bakü'ye harekete geçerek yönetimi ele geçirip devlet başkanı olmayı amaçlamıştı. Bu aşamada Bakü'de bulunan Aliyev, kriz yönetimini stratejik bir biçimde gerçekleştirerek kendisi Cumhurbaşkanı olurken, Suret Hüseyinov ile yaptığı uzun görüşmeler sonrasında onu da ülkenin Başbakanı konumuna getirmiştir. Böylece ülke yönetiminde ortaya çıkacak büyük bir buhranın önüne geçen Aliyev, bu stratejik hamleyi Suret

³⁷ Azerbaycan Ülke Raporu, s.12.

³⁸ TBMM ZC, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.15.

³⁹ a.g.e.

Hüseynov'un elinde çok büyük bir silahlı güç bulunmasından dolayı başka bir çözüm bulunamaması ile açıklamakta ve şu cümleyi kurmaktadır: "Ben onu Başbakan tayin ettim ki, belki terbiye edeyim!"⁴⁰

Fakat tüm çabalara rağmen elindeki gücü koruyan Suret Hüseynov, 1994 Kasım'ında tekrar harekete geçerek yönetimi ele geçirmeye çalışmıştır. Bu aşamada silahlı güç Suret Hüseynov'un elinde olsa bile halkın Aliyev'in arkasında durduğu görülmektedir. Başkanlık sarayı önünde ve Azatlık Meydanı gibi birçok yerde Azerbaycan halkı, lideri Aliyev'in yanında durarak coşkun gösteriler yapmış böylece darbe girişimi boşa çıkarılmıştır. Daha sonra Suret Hüseynov vatana ihanet suçundan ömür boyu hapse mahkûm edilmiş, 2004 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından affedilmiştir.⁴¹

Azerbaycan'da büyük bir sıkıntıya sebep olan bazı odakların ülke yönetimini ele geçirme teşebbüsü Aliyev'e göre hastalık haline gelmişti:

"Azerbaycan'da bu zaraza, bu hastalık o kadar derin kök salmıştı ki, öyle her bir parça silahlı olan adam, hesap edir ki, bu silah gücüyle gelip hâkimiyeti ele geçirebilir."⁴²

Bu durum kısa süre sonra 1995 yılında Aliyev iktidarının bir darbe girişimi ile daha sınanmasına sebep olacaktır. Açıklamalarının devamında iktidarını devirmeye yönelik girişime bazı Türkiye vatandaşlarının da katıldığını ifade eden Aliyev, bu durumun iki ülke ilişkilerini zedelemeyeceğinin altını çizmiştir.⁴³

Ülkede çeşitli tarihlerde sıklıkla gerçekleştirilen darbe girişimleri ekonomiye zarar verdiği gibi Ermenistan'ın ülke topraklarını işgalini de kolaylaştırmıştır. İşgali takiben 1994 Mayıs ayında iki ülke arasında ateşkes imzalanmıştır. Ancak kesin barışın sağlanamaması ve bir milyonun üzerinde insanın ülkede mülteci durumuna gelmesi sosyal istikrarı da etkilemiştir. Azerbaycan, her ne kadar bu sorunu uluslararası

⁴⁰ a.g.e., s.16

⁴¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Fermanı "Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı" https://frameworks.e-qanun.az/5/f_5852.html (ET 22.08.2024)

⁴² TBMM ZC, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.17

⁴³ a.g.e.

hukuk çerçevesinde çözümlenememişse de Ermenistan'ın buna yanaşmaması durumu daha da zorlaştırmıştır. Söz konusu tablo nedeniyle özellikle iktidarının ilk yıllarında birçok darbe girişimini boşa çıkaran Aliyev, Azerbaycan'da iç istikrarı en erken 1995 yılında sağlayabilmiştir⁴⁴ Geride kalan süreçte yönetime istikrar hâkim olmuştur. Aliyev, bu durumu “dahili, içtimai ve siyasi vaziyet tam sabittir” sözleri ile ortaya koymuştur.⁴⁵

Azerbaycan, ilk anayasasını 1995 yılının Kasım ayında kabul etmiştir.⁴⁶ Bu anayasa hukuk, demokratik ve laik devlet prensiplerini içermesiyle hukuka dayalı demokratik bir devlet yapısının kurulmasını sağlamıştır. Aliyev'e göre Azerbaycan'da

“Bütün insan azatlıkları [insan hakları] bu konstitusiyadan [anayasadan] temin olunur; söz azatlığı, matbuat azatlığı, fikir azatlığı, vicdan azatlığı, din azatlığı, bütün insanların beraber hukukluğu, hamsi [hepsi] temin olunur; çok partiyalı [partili] sistem temin olunur.”⁴⁷

Ayrıca anayasa Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı açısından da garantisi sayılmıştır.

Azerbaycan'ın halen yürürlükte olan söz konusu anayasası, Haydar Aliyev tarafından başkanlık edilen bir devlet komisyonunca oluşturulmuştur. Buna göre ülkenin yönetim biçimi cumhuriyettir. Devlet başkanı konumunda olan cumhurbaşkanı yedi yıl süreyle görev yapar. Anayasa, Azerbaycan'a laikliğin, demokrasinin ve hukukun üstünlüğünün benimsendiği bir karakter kazandırır. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsendiği anayasaya göre yasama, yürütme ve yargı yetkileri sırasıyla milli meclise, cumhurbaşkanına ve bağımsız mahkemelerce kullanılır. Milli meclis, kanun kabul etmekle görevlidir ve denetleme yetkisi sınırlıdır. Anayasaya göre devletin egemenliğinin tek kaynağı halktır.⁴⁸

⁴⁴ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.486.

⁴⁵ TBMM ZC, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.18.

⁴⁶ Azerbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” <https://e-qanun.az/framework/897> (ET 17.08.2024)

⁴⁷ TBMM ZC, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.19.

⁴⁸ Murteza Hasanoğlu, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2020), s.215-216.

Anayasa'nın ve Seçim Kanunu'nun çıkarılmasının ardından ülkedeki ilk çok partili seçimler, Aralık 1995'te gerçekleştirilmiş ve Aliyev, %62'lik oy oranıyla önemli bir zafer kazanarak yönetimini pekiştirmiştir.⁴⁹ Aliyev'e göre iktidarı döneminde hayata geçirilen sosyal, siyasal ve hukuki, iktisadi düzenlemeler Azerbaycan ekonomisinin gelişimini sağlayan büyük ve önemli adımlar olmuştur. Böylelikle elde edilen ekonomik gelişmelerle halkın yaşam seviyesi yükseldiği gibi toplum refahı da artmıştır.⁵⁰

Milenyuma girilirken Aliyev'in kanatları altında olan Azerbaycan'da otuzdan fazla siyasi parti ve çok sayıda gazete faaliyet gösteriyordu. Aliyev bu durumu şöyle ifade ediyordu:

“Azerbaycan'da altı yüz kadar gazet[e] var, bunların iki[si], Azerbaycan'ın devlet gazetidi, galan gazetler hamsi, ayrı ayrı teşkilatların gazetiydi ve ekseriyetiye, muhalefet mevkiinde olan gazet[e]lerdir.”

Konuşmasının devamında ise Azerbaycan'da demokratik devletin kurulması sürecinin anayasa ve kanunlar aracılığıyla garanti altına alındığının altını çiziyordu.⁵¹

Diğer yandan Aliyev'in iktidarı yıllarında ülkede eğitim ile tarih alanında yeni düzenlemeler ve değişiklikler yapma yoluna da gidilmiştir. Bu doğrultuda bağımsızlığın kazanılmasından önceki Sovyet hakimiyetinin izlerini taşıyan tarih anlayışı terk edilerek milli tarih ön plana çıkmıştır. Bu politika ile para birimi manatın üzerine Türk büyüklerinin ve önemli Türki mekanların resimleri basılmıştır. Ülkedeki pek çok resmi kurumun başına “Milli” ibaresi eklenerek değiştirilmiştir. Ayrıca, Kasım 1995'te kabul edilen Anayasa ile ülkenin resmi dilinin Azerbaycan dili olduğu ifade edilerek milliyetçi kimlik ve imaj da pekiştirilmiştir.⁵²

Aliyev döneminde iki ülkenin eğitim alanındaki iş birliği önemli boyutlara ulaşmış, Türkiye de eğitim ve kültür alanında birçok

⁴⁹ *Azerbaycan Ülke Raporu*, s.8.

⁵⁰ *TBMM ZC*, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.486.

⁵¹ *TBMM ZC*, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.19.

⁵² Zeynep Salmanlı, *1991 Sonrası Türkiye- Azerbaycan İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s.42-43.

girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde Türkiye ile Azerbaycan'ın eğitim ve kültür alanındaki iş birliği aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- 29 Şubat 1992, Mutabakat Zaptı, 11 anlaşma ve protokol imzalandı.
- 1992-2001, orta öğrenimde 604, yüksek öğrenimde 3490 öğrenci kontenjanı sağlandı.
- 24 Ocak 1994, Bakü Türk Anadolu Lisesi inşa ettirildi.
- 21 Temmuz 1994, Bakü Türkiye Türkçesi öğretim merkezi açıldı.
- 1995, Kafkas Üniversitesi kuruldu.
- 1991, Türk Dünyası İşletme Fakültesi açıldı.
- 1992, İlahiyat Fakültesi açıldı.
- Toplam 14 lise, 1 ilk okul açıldı.

İki ülkenin eğitim ve kültür alanındaki iş birliği dolayısıyla Türkiye'nin 1992-2001 yılları arasında Azerbaycan'a ortaöğretim ve yüksek öğretime önemli sayıda öğrenci kontenjanı ayırdığı görülmektedir. Bunun yanında 1991-1997 yılları arasında Türk Millî Eğitim Bakanlığı, Azerbaycan Eğitim Bakanlığı'na yaklaşık 1.220.000 dolarlık yardımda bulunmuştur. Öyle ki, bu alandaki çalışmalar iki ülkenin en iyi iş birliği alanını oluşturduğu ifade edilebilir.⁵³

Haydar Aliyev'in Dış Politikası ve Türkiye'yle İlişkiler

Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinin genel yapısına bakıldığında köklü ve çok boyutlu bir tablo ile karşılaşılmaktadır. SSCB'nin dağılacağına açıklanmasıyla Azerbaycan'da birliğe dahil olan diğer devletler gibi 1991 yılının 18 Ekim günü istiklale kavuşmuştur. Türkiye ise hiç vakit kaybetmeksizin 9 Kasım'da Azerbaycan'ı bağımsız bir ülke olarak tanıdığını açıklamış ve Bakü'de konsolosluk açmıştır. 14 Ocak 1994'te bu temsilcilik seviyesi büyükelçiliğe yükseltilmiştir.⁵⁴

Bağımsızlığını ilan ettiği ilk günlerde aynı zamanda zorlu bir süreç içerisinde olan Azerbaycan topraklarının bir kısmı, Ermenistan'ın işgali altındaydı. Bu yıllarda her ne kadar Ermenistan da SSCB'den henüz bağımsız olmuşsa da arkasında Ermeni diasporasının maddi ve manevi

⁵³ Bahadır Karimov, *Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1993-2003)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.69.

⁵⁴ *Azerbaycan Ülke Raporu*, s.9.

gücünü bulunduruyordu. Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı işgal etmeden önce iç politikasındaki tüm anlaşmazlıkları ortadan kaldırmış, bu bölgeyle Ermenistan'ın birleşmesine yönelik takip ettiği politikayı "Miatsum" olarak adlandırarak bu amaç etrafında birleşmişti Aliyev, TBMM'ye yaptığı konuşmalarda bu durumu şöyle özetlemektedir:

"Ermeniler bu zaman Dağlık Karabağ'ı ele geçirtmek için dahilde olan bütün ziddiyetleri aradan kaldırdılar, hamisi bir idea etrafında -Ermenice buna mihatsum [Miatsum] deyidiler [diyorlar]; yani, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi- "mihatsum, mihatsum" sözü diyerek, hamisi [hepsi] birleşti."⁵⁵

Oysa bu aşamada Azerbaycan topraklarındaki iktidar kavgası ve istikrarsızlık sürüyordu. Bu durum Ermenistan'a Azerbaycan topraklarının %20'den fazlasını işgal etmesi noktasında fırsat yaratmıştı. Böylece işgalci Ermenistan bir milyonun üzerinde Azerbaycan vatandaşını da sınır dışı etmiş ve Azerbaycan'ı daha da zor bir duruma sokmuştu.⁵⁶

Yukarıda özetlenen gelişmeler bağlamında söylenebilir ki, Haydar Aliyev'in iktidara geldiği ilk yıllarda dış politikadaki dengesinde Rusya ön planda olmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan dış politikasında batıdan ziyade Rusya'nın ağırlığı artmıştır.⁵⁷ Bu nedenle Aliyev dönemi dış politikasının 1993'ten 2003'e kadar süren 10 yıllık zaman içerisinde iki bölüme ayrıldığı görülmektedir. İlk bölüm, Haziran 1993'ten Şubat 1994'e kadar ele alınabilecekken ikinci bölüm, Aliyev'in 8 Şubat 1994 tarihinde ilk resmi Türkiye Cumhuriyeti ziyaretiyle başlamış ve iki ülkeyi yakınlaştırmıştır.⁵⁸ Bu dönemde ilişkiler istikrarlı ve güvene dayalı bir yapıya kavuşturulurken, Aliyev, Türkiye'ye üçü resmi ve ikisi gayri resmi olmak üzere toplamda on beş gezi gerçekleştirmiştir.⁵⁹

Aliyev'in iktidar süreci incelendiğinde erken bağımsızlık döneminden itibaren Azerbaycan dış politikasının esaslarının ülkenin toprak bütünlüğü ve egemenliğin güçlendirilmesi esasları üzerine kurulduğu

⁵⁵ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s. 482.

⁵⁶ a.g.e., s. 483.

⁵⁷ Özdaşlı, a.g.m., s.354.

⁵⁸ Karimov, a.g.t., s.62.

⁵⁹ Fatma Rezzan Ünalp, "Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinde Haydar Aliyev Dönemi: 'Tek Millet-İki Devlet'", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 60 (2023), s.192.

görülmektedir. Bu noktada bağımsız bir dış politikanın takip edilmesi, Azerbaycan ve Ermenistan arasında var olan işgal sorununun uluslararası örgütlerce belirlenen prensipler çerçevesinde çözümlenmesi, Ermenistan'ın Karabağ'ı işgaliyle kendini gösteren sorunların ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Bunun yanında devlet, uluslararası sistemin bir parçası olmayı amaçlamış ve NATO başta olmak üzere çeşitli uluslararası örgütlerle iş birliğine yönelmiştir.⁶⁰

Bu doğrultuda Azerbaycan, bir yandan Rusya ve ABD'nin çıkarlarını koruyan ve destekleyen bir politika takip etmiş diğer yandan Türkiye'yle olan istikrarlı ilişkileri korumaya yönelik bir dış politika yürütmüştür.⁶¹ Her ne kadar Aliyev, iktidarının ilk yıllarında Türkiye'yi, Elçibey yanlısı olarak gördüğünden mesafeli davranmışsa da Türkiye, Aliyev iktidarının kalıcı olduğunu görmüş ve ilişkileri geliştirmek amacıyla yakın bir politika takip etmiştir. Ancak Azerbaycan, Türkiye'ye olan söz konusu mesafeli tavır doğrultusunda öncelikle Türkiye ile Ebülfeyz Elçibey döneminde imzalanan ikili anlaşmaları askıya almış, ardından Türk vatandaşlarına vize uygulaması getirerek ülkede görevli olan çok sayıdaki Türk askeri danışmanının görevini sonlandırmıştır.⁶²

İlerleyen dönemde Azerbaycan dış politikasında denge unsurunun ön plana çıktığı görülmektedir. Buna göre Rusya'yla ilişkilerin uzlaşmaya ve iş birliğine dayalı bir politikayla yürütülmesi, Türkiye ve Batı ile ilişkilerin azami seviyede geliştirilmesi ve komşu ülkelerle barışçıl ilişkilerin kurulması anlayışı uluslararası politikayı yönlendiren unsur haline gelmiştir.⁶³

Bu doğrultuda atılan ilk adım, Aliyev'in 9 Şubat 1994'te Türkiye'ye yaptığı ziyaret olmuştur. Aliyev'in Rusya baskılarının arttığı bir sırada gecikmeli Türkiye ziyaretini gerçekleştirmesi ayrı bir önem taşıırken iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve güvenlik alanındaki ilişkileri pekiştirmesi beklenen bu ziyaret sırasında Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yaklaşık 15 anlaşmanın da yenilenmesi görüşülmüştür. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında imzalanması beklenen sınırların dokunulmazlığı protokolüyle Nahcivan'ın da Azerbaycan topraklarının

⁶⁰ Ergun, *a.g.e.*, s.36.

⁶¹ Derman, *a.g.m.*, s.139.

⁶² Salmanlı, *a.g.t.*, s.34-35.

⁶³ Ergun, *a.g.e.*, s.37.

bir bölümünü işgal altında tutan Ermenistan karşısında toprak bütünlüğünün ve sınır güvenliğinin vurgulanması amaçlanıyordu. Ayrıca bu anlaşma, Bakü'ye Nahcivan'daki Rusça isimlerin Azeri isimleriyle değiştirilmesi olanağını da verecekti. Sınırların değişmezliği anlaşması saldırgan komşulara iki ülke arasındaki dayanışmayı gösteren siyasi sembolik bir mesaj mahiyeti de taşıyordu.⁶⁴ Bu yıllarda özellikle ülkenin toprak bütünlüğünün ve sınır dokunulmazlığının Ermenistan tarafından ihlali dış politikanın ana gündem konusunu oluşturmuştur.⁶⁵

6 Mayıs 1997'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in (Demirel) resmi konuğu olarak Ankara'ya gelmiş, bu ziyareti sırasında Türkiye'yle stratejik iş birliğinin derinleştirilmesine yönelik bir deklarasyon da imzalanmıştır. Buna göre iki ülke, Karabağ'a özerklik verilmesi gerekliliği üzerinde durmuş ve Ermenistan'ın bölgedeki işgali kesin bir dille reddedilmiştir. Ayrıca Aliyev, Ermenistan'ın Rusya'yla yapacağı olası iş birliğine önlem olarak Türkiye'yle bir savunma anlaşmasının imzalanacağını da açıklamıştır.⁶⁶

Her ne kadar Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkes anlaşması 1994'te imzalanmışsa da kesin barış için nihai bir anlaşma sağlanamamıştır. Bu nedenle Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözümlenmesi talebini tüm bölgesel ve uluslararası platformlarda dile getirerek sorunun uluslararası hukuk normlarına göre çözümlenmesini savunmuştur. Bu tutumu sebebiyle Aliyev, 1999 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından Atatürk Uluslararası Barış Ödülüne layık görülmüştür.⁶⁷ Barış ödülü, kendisine 2 Kasım 1999 tarihinde Cumhurbaşkanı Demirel tarafından törenle takdim edilmiştir. Demirel ödülü takdim ederken, Aliyev'in bir devlet ve politika adamı olarak yirminci yüzyıla imzasını atan kişilerden olduğunu ifade etmiştir. Devamında Azerbaycan'ın önündeki en büyük sorunun Yukarı Karabağ anlaşmazlığı olduğuna işaret eden Demirel, bu sorunun vakit kaybetmeksizin ülkenin çıkarlarının gerçekçi bir biçimde korunarak çözümlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁸

⁶⁴ "Azerilerle Güven Tazeleniyor", *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1994.

⁶⁵ Ergun *a.g.e.*, s.39.

⁶⁶ "Azerbaycan ile Stratejik İş Birliği", *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1997.

⁶⁷ BCA, 30.18.1.2/876.958.1, 29. 04. 1997.

⁶⁸ "Aliyev'e Atatürk Barış Ödülü Verildi," *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1999.

Aliyev, Ermenistan'la var olan sorunlara karşın barış yanlısı bu tutumunu 2001 yılındaki Türkiye ziyaretinde TBMM'de yaptığı açıklamalarda da devam ettirmiştir. "Biz meseleyi barış yoluyla, sulh yoluyla çözümlenmek istiyoruz" sözleriyle barıştan yana kesin tavrını ortaya koyan Aliyev, konuşmasını şöyle devam ettirmiştir:

"Uluslararası kuruluşlar kararlar vermişlerdir. BM güvenlik Konseyi'nin aldığı karara göre Ermenistan işgal olunmuş Azerbaycan topraklarını boşaltmalıdır. 1992 yılında oluşturulan Avrupa Güvenlik ve İş birliği Konferansı (AGİK) Türkiye'nin de içinde yer aldığı Minsk Grubu ile Ermenistan-Azerbaycan çatışmasını barış yoluyla çözümlenmek için çalışıyor. Ancak Minsk grubunun eş başkanı olan Rusya, Amerika ve Fransa gibi ülkelerin etkili olduğu söylenemez."⁶⁹

Aliyev, bu ülkelerle Ermenistan'a tesir etmeleri noktasında pek çok kez görüşmeler yapıldığının altını çizerek sözlerine şöyle devam etmiştir:

"Ermenistan'a etki edin, baskı yapın ki, uluslararası hukuk normlarına tabi olsunlar, işgal edilen topraklardan çıksınlar ve Dağlık Karabağ'ın statüsü uluslararası hukuk normlarına göre belirlensin."⁷⁰

Bu bağlamda dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ile de görüşüğünü belirten Aliyev, tüm çabalara rağmen Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları şart olarak masaya koyduğundan çözüme bir türlü ulaşamadığını söylemiştir.

Azerbaycan'ın bilhassa siyasi ve stratejik olarak Türkiye'nin desteğine ihtiyaç olduğunu şu sözlerle belirtmiştir:

"Bizim, Türkiye'nin kömeğine ihtiyacımız var. Yani iktisadi noktayı nazardan burada bizim bir problemimiz yoktur, il [yıl]be il bizim bu işler gidir ve gidecektir; ancak Ermenistan-Azerbaycan konfliktinin [çatışmasının] hallolması noktayı nazarından, bizim, Türkiye'nin yardımına çok ihtiyacımız var."⁷¹

Açıklamalarının devamında Aliyev, Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının çözümlenmesi açısından Türkiye'nin desteğine önemle dikkat çekmiştir. Konu hakkında Paris'te Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ile çeşitli

⁶⁹ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.482

⁷⁰ a.g.e., s.483.

⁷¹ a.g.e., s.486.

seçenekler hakkında görüşüklerini fakat Azerbaycan'ın bu seçeneklerden hiçbirini kabul edemeyeceğini ifade eden Haydar Aliyev, Avrupalı devletlerin ve Ermeni diasporasının desteğini arkasında bulan Ermenistan'ın yalnızca Azerbaycan ile Türkiye açısından değil tüm Kafkas coğrafyasına yönelik bir tehdit oluşturduğunun altını çizmiştir.⁷²

Konuşmasının devamında Fransa parlamentosunun o tarihlerde sözde Ermeni soykırımı hakkında Türkiye aleyhine aldığı karara da değinen Aliyev, "Fransa'nın son kararı bizi çok hiddetlendirdi, bizi çok, çok rahatsız etti. Ona göre biz beyanatlar verdik, itirazlarımızı bildirdik." sözleriyle kendisinin ve Azerbaycan Parlamentosu'nun Fransa'nın aldığı bu karara şiddetle tepki gösterdiğini hiçbir devletin başka bir devletin içişlerine karışmaya hakkı olmadığını altını çizerek Fransa'nın uluslararası hukuk normlarını ihlal ettiğini vurgulamış ve Azerbaycan'ın Türkiye'nin yanında olduğunu belirtmiştir.⁷³

Açıklamalarını sürdüren Aliyev, 1921 yılında Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile imzalanan Kars Antlaşması'nın, Ermenistan'daki bazı gruplar tarafından gündeme getirilerek iptal edilmek istendiğini "Ermenistan'da bazı Taşnaklar mesele kaldırır ki, Kars Anlaşmasını iptal etmek lazımdır, bu, Türkiye'nin doğu hissesi Ermenistan'ındır, Ermenistan'a verilmelidir, Nahcivan Ermenistan'a verilmelidir." sözleriyle dile getirmiştir. Buna göre Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan aleyhine pek çok söylem dile getirilmektedir.⁷⁴ Ayrıca Nahcivan Özerk Cumhuriyeti, doğrudan bağlantı noktasını oluşturduğundan iki ülkenin ilişkileri açısından önemli bir konuma sahiptir.⁷⁵ Bu nedenle Aliyev, Ermenilerin Nahcivan konusundaki iddialarına karşı Azerbaycan ve Türkiye'nin birlikte hareket etmesi gerektiğinin altını çizmiş, bu bağlamda propaganda ve kamuoyu desteğinin elde edilmesinin önemini belirtmiştir. Azerbaycan'ın Ermenistan işgalinden kurtulmasına TBMM'nin tüm imkanlarını seferber edeceğine olan inancını dile getiren Aliyev, sözlerini "Türkiye –

⁷² a.g.e.

⁷³ a.g.e.

⁷⁴ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.487.

⁷⁵ Hasanoğlu, "Azerbaycan Cumhuriyeti", s.225.

Azerbaycan dostluğu ebedidir, sarsılmazdır." Cümlesiyle sonlandırmıştır.⁷⁶

Aliyev'in iktidarı yıllarında Azerbaycan, Ermenistan işgalini sona erdirmek ve toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla ekonomi başta olmak üzere siyasi ve askerî alanlarda gelişmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda Aliyev, iktidara gelmesinden itibaren geliştirilen enerji politikalarıyla Rusya, sistemin dışında bırakılarak enerjinin uluslararası sermaye piyasalarına ulaştırılması başarılmıştır. Bu amaçla inşa edilen Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı bu politikanın en önemli sonuçlarından olmuştur. Türkiye ise diğer pek çok alanda da Azerbaycan'ın yanında olmuş bağımsızlığını ilan ettiği ilk günden itibaren Azerbaycan ordusunun teknolojik gelişimi ve modern askeri eğitimi noktasında destek vermiştir.⁷⁷

1990'lı yılların ilk yarısına Türkiye tarafından bakıldığında, Sovyet Rusya'nın çöküşü ardından dış politikada soğuk savaşın uluslararası çıkarlarının yerini kendi coğrafyasına yönelik güvenlik ve iş birliği anlayışının aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye için yeni şartlar küresel ittifakların önüne geçmiştir.⁷⁸ İki ülke ilişkileri kardeşlik bağlamında başlarken ilerleyen süreçte ortak tarihi ve milli değerlerin etkisiyle daha da gelişerek güçlenmiştir.⁷⁹ Bu dönemde Rusya'yla ilişkileri düzeltmek ve Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmak Azerbaycan için zorunlu hale gelirken Türkiye, daha önceki süreçlerde olduğu gibi Aliyev yönetimi nezdinde Azerbaycan'a olan desteğini sürdürmüştür.⁸⁰ Türkiye, özellikle Azerbaycan'ın Batı ile kuracağı temasta aracılık rolü üstlenmiş, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in girişimiyle Aliyev 1993'te önce Paris'i sonra diğer Avrupa başkentlerini programına almıştır.⁸¹

Ermenistan işgali karşısında Türkiye'den askeri müdahale talebinde bulunanlara Cumhurbaşkanı Demirel, Türkiye'nin savaşa girmeyeceğini, Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı direnmedikçe sonuç alamayacağını

⁷⁶ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.488.

⁷⁷ Özdaşlı, a.g.m., s.358.

⁷⁸ Atmaca, a.g.e., s.36.

⁷⁹ Salmanlı, a.g.t, s.41.

⁸⁰ Atmaca, a.g.e., s.82.

⁸¹ Salmanlı, a.g.t., s.37.

açıklamıştır. Bu süreçte askerî açıdan resmi yardım yapılmamışsa da Türkiye’den pek çok gönüllünün bölgeye gittiği bilinmektedir.⁸² Aliyev, özellikle askerî açıdan Türkiye’ye olan güvenini ortaya koyarak Azerbaycan ordusunun yeniden yapılanmasında destek talep etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycanlı subayların eğitiminde Türkiye’nin önemli bir etkisi olmuştur.⁸³

Türkiye’nin, Azerbaycan’ın uluslararası camiada bulunması ve tanınması noktasında her zaman destekleyici bir tutum sergilediği ifade edilmişti. Aliyev, 1999 yılının Kasım ayında İstanbul’da toplanan AGİT zirvesine katılım amacıyla Türkiye’ye gelirken ertesi yıl Süleyman Demirel de Azerbaycan’a resmi ziyarette bulunmuştur. İlerleyen günlerde onuncu Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in de Azerbaycan’a resmi ziyaretini 11 Temmuz’da gerçekleştirdiğini görmekteyiz. İlerleyen süreçte 9 Ocak 2000 tarihinde Türkiye’ye iki gün süreli ziyarette kısa bir bulunan Aliyev’in, Demirel ile Kafkasya’daki gelişmeler konusunda görüştüğünü görmekteyiz.⁸⁴ Bu bağlamda, ülke ilişkilerinde sıklıkla gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerin itici gücü oluşturduğu ifade edilebilir.

Ekonomi Politikaları ve Türkiye

Azerbaycan coğrafyasında bulunan zengin enerji rezervleri ülke ekonomisinin merkezinde yer almaktadır. Bu sebeple ülkenin ekonomi politikalarına ayrıca değinmek yerinde olacaktır. Devlet Başkanlığı görevini yürüten Aliyev, iktidarını kapsayan on yıllık süreçte izlediği politikalar ve hayata geçirdiği uygulamalarla bugünkü güçlü Azerbaycan’ın temellerinin atılmasını sağlamıştır. Modern Azerbaycan’ın kurucusu, Türkiye ziyaretlerinde yaptığı meclis konuşmalarında Azerbaycan’ın iktisadi durumuyla takip ettiği ekonomi politikaları üzerinde önemle durmuş ve bunları açıklamıştır.

Buna göre ülke bağımsızlığının ilk aşamasında SSCB’den ayrılan diğer cumhuriyetler gibi ruble alanında kalmayı sürdürmüş ancak 1993’ten itibaren takip edilmeye başlanan milli politikaların etkisiyle 1994’te

⁸²Atmaca, *a.g.e.*, s.82

⁸³ *a.g.e.*

⁸⁴ Salmanlı, *a.g.t.*, s.40.

kendi para birimi olarak manat kullanımına geçilmiştir.⁸⁵ Azerbaycan'ın bu aşamada attığı önemli adımlardan bir tanesi de art arda uygulamaya koyduğu iktisadi reformlar olmuştur. Aliyev, TBMM konuşmalarında bu süreci şu sözlerle açıklayarak Azerbaycan'ın iktisadi reformlar noktasındaki kararlığı üzerinde durmuştur:

“Azerbaycan'da geçilen son yıldaki iktisadî ıslahatlar, öz müspet neticelerini veriyor. Sovyet ittifakına mensup olmuş, imdi müstakil devlet olan devletlerin hiçbirinde böyle müterakki ve böyle cesaretli kanun kabul olunmadı. Biz, üç yıl müddetinde, bu kanunu yerine getireceğiz, bütün topraklar şahsi mülkiyete geçecektir.”⁸⁶

Buna göre ülkede serbest piyasa ekonomisine geçilmiş, özelleştirme programı kabul edilerek uygulamaya konulmuş ve tüm mülkiyet ilişkileri özelleştirilmiştir. Üçüncü TBMM konuşmasında Aliyev, bu süreci şöyle özetlemektedir:

“Özelleştirme geçirttik; bütün ticaret özelleştirildi, bütün başka sahaların çoğu özelleştirildi. Bunların neticesinde, indi, Azerbaycan'ın, ticareti 98 faiz özel sektördedir; kentte -siz tarım diyorsunuz- onun 98 faizi özel sektördedir; sanayi istihsalinin 40 faizi özel sektördedir; nakliyatla yük taşımalarının tahminen 60 faizi özel sektördedir. Bu son beş yıl içerisinde çok süratle, hızla bunu ilerledik ve bunların neticesinde iktisadiyatımız inkişaf etti.”⁸⁷

Azerbaycan'da bu sayede pek çok alan yenilenirken ilerleyen aşamada ülkede tüm ticari ve iktisadi ilişkilerin alanlarının hakimiyeti özel sektöre geçmiştir.

Ülkede 1990'lı yılların başından itibaren uygulamaya konulan fiyat liberasyonu ile ekmek ve bebek maması dışındaki tüm tüketim mallarıyla telefon dışındaki iletişim hizmetlerinin fiyatları serbest bırakılmıştır. Ayrıca petrol ve petrol ürünleri, ulaştırma, elektrik, gaz, ev kiralari kontrol altında tutulurken bunların dışında kalan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesi de anti-tekel komitesi tarafından sıkı bir biçimde denetime tabi tutulmuştur. Bunun yanında tarım ürünlerinin fiyatları da 1992 yılında serbest bırakılarak üzüm, tütün, pamuk ve çay

⁸⁵ Azerbaycan Ülke Raporu, s.11.

⁸⁶ TBMM ZC, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.19.

⁸⁷ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.485.

ile tahıl, ipek ürünleri alıcıları ve devlet kuruluşu tarafından belirlenmiştir.⁸⁸

Aliyev'in iktidarı öncesindeki SSCB hakimiyeti yıllarında Azerbaycan'ın besin tedariki noktasında yaşadığı sıkıntıları şu sözlerle dile getirdiğini görüyoruz:

“Sovyetler ittifakı zamanı, Azerbaycan Respublikası [Cumhuriyeti], özü özünü, etinen, sütünen temin edebilmirdi. Biz, pamuk istihsal ederdik, Rusya'ya verirdik. Rusya ise bize et gönderirdi; ama, eti de vaktinde göndermirdi, ona göre de, biz, mesela ehalimizi istenilen kadar etinen temin edebilmirdik.”

Bu sıkıntılar ilerleyen yıllarda kendisinin gerçekleştirdiği ekonomik reformlarla hayvancılık özelleştirilmesiyle ortadan kaldırılmış özellikle kentlerde et, yağ ve süt gibi ürünlerin tedariki problemi çözülmüştür.⁸⁹ Bu bağlamda 1994 yılından itibaren Ermenistan ile imzalanan ateşkesin de etkisiyle ülkede iç politikada ve ekonomide istikrarının sağlanmasına çalışıldığı ifade edilebilir.

Aslında ülke ekonomisi çok erken yıllardan beri temelde petrol ve buna bağlı sanayi dalları üretimine dayanıyordu. Ancak kara altın olarak adlandırılan petrolün üretimi her ne kadar çok olsa da Sovyet Rusya'nın kendisine bağlı ülkelerde hâkim kıldığı ekonomik sistemin etkisiyle Azerbaycan, ancak 1990'lı yılların ortalarından itibaren Bakü petrolerinden sadece %3 kadarını kendi ihtiyacı için kullanabilmiştir.⁹⁰

İktisadi tablo coğrafi açıdan değerlendirildiğinde ise Azerbaycan için dünyaya açılmanın üç yolunun mevcut olduğunu görmekteyiz. Birincisi, güneyden İran yolu; ikincisi, batıdan Gürcistan-Türkiye yolu ve üçüncüsü, kuzeyden Rusya yoludur. Bu bağlamda güncel durum da dikkate alındığında batı yolu, Azerbaycan'ın dünyayla temas kurmasında temel bir stratejik öneme sahip olmuştur.⁹¹ Bu doğrultuda Aliyev yönetimi, 1994'te petrol anlaşmaları imzalayarak yürürlüğe koymuş ve pazar ekonomisine geçişin hukuki alt yapısını oluşturmuştur. Bu

⁸⁸ *Azerbaycan Ülke Raporu*, s.11.

⁸⁹ *TBMM ZC*, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.19.

⁹⁰ Betül Aslan, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5 (1996), s.48.

⁹¹ Nazım Caferov ve Araz Aslanlı, “Kuzey Kafkasya: Azerbaycan İçin Riskler ve Fırsatlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, 50 (2017), s.6.

çalışmaların gerçekleştirilmesiyle uluslararası finans kuruluşları da Azerbaycan'a kredi kullanılmaya başlamıştır. Böylece Azerbaycan'ın uluslararası finans alandaki görünümü olumlu yöne evrilerek yatırım yapılabilecek ülke konumuna gelmiştir.⁹² Ele aldığımız on yıllık süreçte atılan bu adımlarla Aliyev yönetimi, modern ve güçlü Azerbaycan'ı ortaya çıkaracak en önemli hamleleri yerine getirmiştir.

Azerbaycan'ın petrol stratejisini geliştirilmesi Aliyev'in iktidarı döneminde gerçekleştirilen en hayati uygulamalardan biri olmuştur. Aliyev, 1994'te Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde bulunan petrol yataklarının on bir şirketle birlikte işlenmesini içeren anlaşmayı imzalamıştır. Dünyada büyük ses getiren bu anlaşma "Asrın Anlaşması" olarak adlandırılmış, bu bölgeden elde edilecek petrol ihracatının Azerbaycan tarafından gerçekleştirilmesi kabul edilmiştir.⁹³

Azerbaycan'ın enerji kaynakları ihracatında petrol üretimi başı çekerken ülkenin en önemli ekonomi kalemini oluşturan bu ihracatın aracı iktisadi yapısı ve köprü niteliğindeki konumu dolayısıyla Türkiye olmuştur.⁹⁴ Haydar Aliyev de imzalanan petrol anlaşmaları doğrultusunda Türkiye'nin ihraç noktasında sahip olduğu konumunun önemini şu sözlerle vurgulamıştır:

"Bugün, diyebilirim [diyebilirim] ki, bu kontrakt [anlaşma] işliyor[yor]. Büyük memnuniyet hissiyle demek istiyem [istiyorum] ki, bu kontraktlar da Türkiye de iştirak ediyor. Men bilirem ki, Türkiye'de, bu petrolün [petrolün] dünya pazarına çıkarılması yolu daima müzakere olunur ye büyük merak doğurur. Bildirmek istem ki, evvelden de biz hesap edirik ki, Azerbaycan'ın petrol mahsulünün harice çıkarılmasının birinci yolu Türkiye'dir."⁹⁵

Dolayısıyla bu doğrultuda inşa edilen Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol hattı iki ülke için de büyük önem arz etmiştir. Aliyev'in açıklamalarına göre 60 milyon ton petrol üretilip ihraç edilmesi planlanan bu projede, iki ülkenin siyasi ve stratejik açıdan birlikte hareket etmesi gerekliliği hayati olmuştur. İlerleyen aşamada yapılan çalışmalarla petrolle ilgili anlaşmalarda Türkiye'nin sahip olduğu pay miktarı da önemli ölçüde

⁹² *Azerbaycan Ülke Raporu*, s.12.

⁹³ *TBMM ZC*, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.485.

⁹⁴ Hasanoğlu, "Azerbaycan Cumhuriyeti", s.223.

⁹⁵ *TBMM ZC*, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26, 6.05.1997, s.20.

artırılmış ve Türkiye, Şahdeniz yatağı projesine de önemli bir sermayeyle dahil edilmiştir.⁹⁶

Yaptığı açıklamalarda, “Azerbaycan sadece petrol ülkesi değildir gaz da vardır. Bu gaz Türkiye üzerinden ihraç edilmelidir.” sözleriyle Aliyev, Azerbaycan’ın gazının Gürcistan üzerinden Türkiye’ye geleceğini, imzalanan anlaşmalar ve yapılan ortaklık sayesinde hem Türkiye’nin petrol payından gelirleri olacağını hem de gaz noktasındaki ihtiyacını çözümleneceğini ifade etmiştir. Azerbaycan’da uygulanmakta olan petrol stratejisinin beş ila altı yılda meyvelerini verdiğini belirten Aliyev, bu alana 6 milyar dolar sermaye koyulduğunu elde edilen gelirin yarısının enerji sektörüne ayrıldığını kalan yarısının da diğer sektörlerle paylaştırıldığı bilgisini vermiştir.⁹⁷ Böylece, Doğu–Batı enerji koridorunu gerçekleştirme konusunda çok önemli bir aşama daha yerine getirilmiş bulunuyordu.⁹⁸

Azerbaycan, 1994 yılında Asrın Anlaşması’nı imzalayarak Rusya’nın dahil olmadığı boru hatlarıyla enerji kaynaklarını Türkiye üzerinden uluslararası sermaye piyasalarına ulaştırmıştır. Böylece Türkiye’nin hem enerjide Rusya’ya olan bağımlılığı azalmış hem de güvenilir enerji geçiş ülkesi olma konumu güçlenmiştir.⁹⁹ Bu bağlamda, Kuzey Kafkasya Bölgesi’nin Azerbaycan’a için güvenlik açısından bazı fırsatlar da yarattığı ifade edilebilir. Rusya’nın çeşitli sorunlar nedeniyle bu bölgede tam olarak kontrol sağlayamaması Moskova’nın Azerbaycan üzerinde istediği baskıyı kurmasını da engellemektedir. Azerbaycan’ın 1994’te attığı büyük adım bu durumun en önemli göstergelerinden sayılabilir. Petrol ihracına ilişkin bu ortaklıkta en önemli pay Batılı şirketlere aitse de Rusya’ya %10 oranında pay verilerek denge politikasının işletilmesi ihmal edilmemiştir. Rusya yolunun açık tutulması hem Azerbaycan’ın stratejik manevra imkanını artırmakta hem de Kafkasya’ya Rus baskısını yumuşatma fırsatı yaratmaktadır.¹⁰⁰

Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinde siyasal ve askeri alan her zaman ön planda olmuştur. Ancak ekonomi alanı iki ülke arasındaki en önemli

⁹⁶ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s.485.

⁹⁷ a.g.e.

⁹⁸ “Bakü ile Enerjide İkinci Aşama”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 2001.

⁹⁹ Özdaşlı, a.g.m, s.337.

¹⁰⁰ Caferov ve Aslanlı, a.g.m., s.8-11.

köprü niteliğindedir. Ülkelerin ekonomik ilişkileri irdelendiğinde Azerbaycan'ın bağımsızından itibaren iki ülke arasında gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerin iktisadi ve ticari ilişkilerin hukuki zeminini oluşturduğu görülmektedir. Özellikle Aliyev'in Türkiye'ye ilk resmi ziyaretini gerçekleştirdiği 1994'ün 9 Şubat gününde Süleyman Demirel ile on yıl süreli çok kapsamlı "Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma" imzalaması bu yönde atılan ilk adım olmuştur.¹⁰¹ Bilhassa anlaşmanın 11. ve 14. maddeleri arasında kalan bölümde iki ülkenin ekonomik ilişkileri düzenlenmiştir. Buna göre taraflar birbirleriyle olan ticari faaliyetlerini artırarak ortak geliştirilmesi düşünülen sahalar için uygun bir alt yapı oluşturacaklardı. Bunun yanında iktisat ile ticarete birlikte hareket edilebilecek bir ortam sağlayacaklar ve iktisadi ilişkilere katkı sağlamak noktasında tüm kara, deniz ve hava yollarını seferber edeceklerdi.¹⁰²

Diğer yandan, Karşılıklı Teşviklerin Korunması ile Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması, Aliyev'in bu ziyareti sırasında imzaladığı bir başka belge olmuştur. İlerleyen süreçte ise ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik çok sayıda anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Bu bağlamda, Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkiler Karma Ekonomik Komisyonu kurulmuş ve ilk toplantısını 25 Şubat 1997'tarihinde gerçekleştirmiştir.¹⁰³ İki ülkenin ekonomik ilişkileri açısından önemli bir konuma sahip olan bu komisyon, ikinci toplantısını ise 29 Mart 2001'de gerçekleştirmiştir.¹⁰⁴

Aliyev'in 2001 yılında TBMM'de yaptığı konuşmasında da yeni bin yıla uzanan süreçte Azerbaycan potansiyeli ve Türkiye'nin konumu hakkında açıklamalarda bulunmuştur:

"Azerbaycan'ın potansiyali büyüktür. Eğer, biz, bu topraklarımızı işgalden azat etsek. 1 milyon kaçgını, köçgünü [mülteciyi] biz yerlerine kaytarabilirsek ve bu muharebe şeraitinden kurtulabilirsek, Azerbaycan'ın iktisadiyatı çok inkişaf edecektir ve Türkiye'nin yakın dostu, gardaşı kimi,

¹⁰¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi*, 1994, s.122

¹⁰² Caferov ve Aslanlı, a.g.m, s.18.

¹⁰³ *Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi*, s.47.

¹⁰⁴ Derman, a.g.m, s.140.

Azerbaycan daima Türkiye'ynen bütün sahalarda bir olacaktır, alakadar olacaktır.”¹⁰⁵

Buna göre büyük bir devlet olan Azerbaycan, topraklarında var olan Ermeni işgaline son vermeli ve sınırları içerisinde yaşayan çok sayıda mülteciyi göç ettikleri topraklara yeniden yerleştirebilmeliydi. Bu başarılı olduğu takdirde ülkedeki savaş şartları ortadan kaldıracak ve ekonomik gelişimde önemli bir ivme yakalanacaktı. Bu aşamada Azerbaycan, ilgili tüm alanlarda Türkiye'yle ortak hareket edecekti.

Bu duruma paralel olarak Aliyev'in Türk iş adamlarının Azerbaycan'a yatırım yapması konusuna ayrıca önem verdiğini görmekteyiz. Bu doğrultuda, 13 Ekim 2002' de Ekonomik İş birliği Örgütü'nün toplantısına katılmak için Türkiye'de bulunan Aliyev, Türk iş adamları ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve yaklaşık bir ay sonra önde gelen Türk iş adamlarını Devlet Başkanlığı sarayında kabul etmiştir.¹⁰⁶

Aliyev'in iktidarının son yıllarında Azerbaycan, zengin enerji kaynaklarıyla nitelikli ve ucuz işgücü yanında liberal ekonomiye geçme kararlığıyla geleceği parlak bir ülke konumunda olmuştur. Ülke liberal ekonomiye geçiş amacıyla birçok yeni düzenleme gerçekleştirme çabasında olmuştur. Türkiye'yle gerçekleştirdiği eğitim, kültür ve ekonomi alanlarındaki iş birliğine askeri iş birliğini de eklemiştir.¹⁰⁷ Böylece bölgenin daha güvenli olmasının temelleri de atılmıştır.

Aliyev'in ortaya koyduğu “Bir millet iki devlet” söyleminin yanında iki ülke ilişkilerinin ilerleyen süreçte stratejik ve jeostratejik boyutunun daha da ön plana çıktığı söylenebilir. Günümüze yaklaşan süreçte iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin en önemli alanlarını karşılıklı yatırımlar, ikili ve bölgesel ticaret, global ulaştırma ve enerji tasarımları oluşturmaktadır.¹⁰⁸ Takip ettiği ekonomi politikalarıyla iktisadi alanda gittikçe daha da güçlenen Azerbaycan, bu duruma paralel olarak savunma sanayiine de yatırımda bulunmuş, bu sayede daha güçlü ve gelişmiş bir askeri güce sahip olmuştur. Nihayetinde enerji gelirleri ile

¹⁰⁵ TBMM ZC, Devre: 21, Birleşim: 68, C. 56, 13.03.2001, s. 485.

¹⁰⁶ Caferov ve Aslanlı, a.g.m., s.19.

¹⁰⁷ Atmaca, a.g.e, s.87.

¹⁰⁸ Caferov ve Aslanlı, a.g.m., s.17.

büyüyen ekonomi, askeri gelişimi ve modernleşme sonucunu beraberinde getirmiştir.

Sonuç

1990'ların başında Azerbaycan, iç karışıklıklar içerisinde ve istikrardan çok uzak bir halde bulunuyordu. 3 Ekim 1993 tarihinde Aliyev'in Cumhurbaşkanı seçilmesi, ülkede yaklaşık on yıl sürecek tarihi bir dönemin de başlangıcını oluşturmuştur. İç çalkantıların yoğun olduğu bir dönemde Meclis Başkanlığı görevini üstlenen Aliyev, iktidara geldiğinde popülerdi ve meşruluğu sorgulanamaz bir konumda yer alıyordu. Ancak yine de yönetimde bulunduğu ilk yıllarda ülkede siyasi otoritenin sağlanması ve toprak bütünlüğünün korunması iç politikanın öncelikli hedefi olmuştur. Her şeye rağmen Aliyev, kendisine yönelik pek çok darbe girişiminin de üstesinden gelerek ülke yönetiminde istikrarı sağlayabilmiştir.

Modern Azerbaycan'ın kurucu Devlet Başkanı Aliyev, Cumhurbaşkanlığı görevini yürüttüğü on yıllık süreçte 1994, 1997 ve 2001 tarihlerinde Türkiye'ye üç resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerin tümünde TBMM Genel Kurulunda konuşmalar yaparak uzun saatler boyunca milletvekillerine seslenmiştir. Bu yönüyle Haydar Aliyev TBMM'de, KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın altı konuşmasından sonra en çok konuşan devlet adamı olmuştur.

Yaklaşık 14.232 sözcükten oluşan bu konuşmalarında Aliyev, içerik olarak Azerbaycan tarihi ve kendisinin iktidar yıllarında takip edilen politikalardan bahsetmiştir. Bu durum Azerbaycan dış politikasında Türkiye'nin sahip olduğu ayrıcalıklı konumun bir göstergesi niteliğindedir. Bunun yanında çalışmada Aliyev'in 1994 ve 2001 yılları arasında TBMM'de gerçekleştirdiği üç konuşma sözcük analizi yapılarak aşağıdaki tablo elde edilmiştir:¹⁰⁹

Sözcük/ler	Sayı
Azerbaycan-	251
Türkiye-	196
Müstakil-	46
Mustafa Kemal Atatürk	20

¹⁰⁹ Lexos v4.0 yazılımı kullanılarak metin analizi yapılmıştır.

Bu bağlamda ilgili tablo irdelendiğinde konuşmalara ilişkin analiz ve değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Buna göre sözcük olarak Azerbaycan'ın en üst sırada yer alması doğal olarak karşılanmalıdır. Ülkesini yeniden inşa eden Aliyev'in konuşmalarında Azerbaycan merkezde yer almıştır. Zira Aliyev, TBMM'de yaptığı konuşmalarda tarihten iç politikaya, takip edilen uluslararası siyasetten uygulanan iktisadi stratejilere kadar ülke hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmış ve üç konuşmasında da ülkenin çok yönlü analizini gerçekleştirerek milletvekillerini geniş bir biçimde bilgilendirmiştir.

Sıralamada Azerbaycan ve Türkiye sözcüklerinin peşi sıra gelmesi iki ülke ilişkilerine verilen büyük önemin göstergesidir. Aliyev, ilk olarak kendisinin ortaya koyduğu "iki devlet-bir millet" söylemi bağlamında "iki ülke ilişkilerinin aynı kökten gelen halkların dostluk ve kardeşlik değerleriyle sürdürüleceğini" ifade etmiştir. Bu doğrultuda başta ekonomi olmak üzere, eğitim ve kültürden dış politikaya kadar Türkiye'yle pek çok alanda iş birliği yapılmış söz konusu ortaklık ilerleyen aşamada jeostratejik bir niteliğe kavuşmuştur.

Tabloda dikkati çeken bir diğer husus müstakil ve Mustafa Kemal Atatürk sözcüklerinin konuşmalarda dikkate değer bir biçimde tekrar edilmiş olmasıdır. Bu durum modern Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Aliyev'in dönemin siyasi ve konjonktürel yapısı ile uyumlu olarak bağımsızlığını henüz kazanmış Azerbaycan'ın, Mustafa Kemal Atatürk'ün kayıtsız, şartsız egemenlik ve istiklal prensibi doğrultusunda hareket ettiğini göstermesi açısından da önemlidir. Zira Aliyev, üç konuşmasında da Mustafa Kemal Atatürk'ten pek çok alıntı yaparak onu ön plana çıkarmış bağımsızlığın korunması ve iki ülkenin stratejik iş birliğinin geliştirilmesi noktasının altını pek çok kez çizmiştir. Aliyev buna yönelik olarak şunları söylemiştir:

"Mustafa Kemal Atatürk bugünleri görmüştür. Türkiye, en yakın dost ve gardaş, Azerbaycan müstakil bir devlettir. Onun dostluk gardaşlık münasebetlerine bundan sonra daha da çok ihtiyacı var ve bugünler, dün ve bugün apardığımız [yaptığımız] ve aparacağımız [yapacağımız] danışıklar [görüşmeler] onu gösterir ki, biz, Türkiye'nin, Azerbaycan'a

garşı olan münasebetlerinin bundan sonra da yükselmesine ve bundan sonra da genişlemesine tam ümit besleyebilenk. [besleyebilelim.]”¹¹⁰

Müstakillik sözcüğünün tekrarı noktasında göz önünde bulundurulması gereken diğer bir husus, konuşmaların yapıldığı yıllarda Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmının Ermenistan işgali altında olmasıdır. Bu durum dikkate alındığında bağımsızlıkla ilgili sözcük tekrarlarının önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan’da anayasa aynı zamanda ülke bütünlüğü ve bağımsızlığın da garantisi sayılmıştır. Bu yönüyle Haydar Aliyev dönemi ülke tarihinde aynı zamanda hukuka dayalı demokratik devletin temellerinin atıldığı ve modern anayasanın yapıldığı bir süreci de oluşturmuştur.

Yine bu yıllarda uygulamaya konulan sosyal, siyasal ve hukuki düzenlemeler, ülkede istikrarı sağlayarak güven ortamını oluşturmuştur. Bu aşamada başta özelleştirme olmak üzere devreye sokulan iktisadi uygulamalar Azerbaycan ekonomisinin gelişimini sağlamışsa da Haydar Aliyev iktidarının şüphesiz en kritik hamlesi Azerbaycan’ın petrol stratejisinin oluşturulması olmuştur. Ülke coğrafyasında yer alan yer altı ve yer üstü kaynakların optimize edilmiş fiyat ve koşullarla global piyasalara ulaştırılması hedef olarak belirlenmiştir. 1994 yılında imzalanan Asrın Anlaşması ile Aliyev, Rusya’yı devre dışı bırakarak Azerbaycan enerjisini Türkiye üzerinden küresel piyasalara ulaştırmayı başarmıştır. Böylece ülkenin bağımsızlığı bir kat daha güçlenmiştir.

Son olarak Aliyev’in konuşmalarında, TBMM’ye sıklıkla gönderme yapmış olmasının da bir rastlantı olmadığı ifade edilmelidir. Bu durum 1920 yılından beri kesintisiz olarak faaliyet gösteren TBMM’nin Azerbaycan başta olmak üzere geçmişte SSCB egemenliği altında yaşamış tüm Türki Cumhuriyetler için bağımsızlığın ve demokrasinin bir sembolü olması ile açıklanabilir. Bu yönüyle TBMM her zaman merak edilen ve ilgi uyandıran bir konuma sahip olmuştur. Diğer yandan Alivey’in TBMM nezdinde Türkiye’nin Azerbaycan’ı yakından tanınmasına önem verdiği daha önce ifade edilmişti. Bu bağlamda Türkiye’yle yakın ilişkiler geliştirilerek uluslararası alanda aktif bir dış politika takip edilmesine

¹¹⁰ TBMM ZC, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53, 9.02.1994. s.19.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
BCA, 30.18.1.2/876-958-1, 29. 04.1997.

Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 19, Birleşim: 69, C. 53,
9.02.1994. s.14-22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 20, Birleşim: 89, C. 26,
6.05.1997. s.10-21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 21, Birleşim 68, C. 56,
13.03.2001. s.480-488.

Sürelî Yayınlar

“Azerilerle Güven Tazeleniyor”, *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1994.

“Azerbaycan ile Stratejik İş Birliği”, *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1997.

“Aliyev’e Atatürk Barış Ödülü Verildi”, *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1999.

“Bakü ile Enerjide İkinci Aşama”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 2001.

Kitap ve Makaleler

Asker, Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri”, *Yeni Türkiye*, 75 (2015), s.516-535.

Aslan, Betül, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5 (1996), s.47-75.

Atmaca, Tayfun, *Küreselleşme Çağında Türkiye-Azerbaycan*, Ankara 2003.

Caferov, Nazım ve Aslanlı, Araz, “Kuzey Kafkasya: Azerbaycan İçin Riskler ve Fırsatlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, 50 (2017), s.1-16.

Çevikel, Şeyda, “Rezultade’den İlham Aliyev’e Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Anasay*, 26 (2023), s.156-171.

Derman, Giray Saynur, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi ve Ekonomik Boyutları ve Kamu Diplomasisi”, *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2022), s.123-143.

Ergun, Ayça, “Azerbaycan’da Sovyet Sonrası Dönemde Değişim ve Dönüşüm”, *Kafkasya’da Değişim, Dönüşüm* (Der. Mustafa Aydın), Ankara 2012. s.7-38.

Hasanoğlu, Murteza, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2020), s.213-228.

Hasanoğlu, Murteza, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Dövlət İdarəçiliyi”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1 (2018) s.16-22.

Karimov, Bahadur, *"Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1993-2003)"*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Özdaşlı, Esmâ, "Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 255 (2021), s.335-362.

Salmanlı, Zeynep, *"1991 Sonrası Türkiye- Azerbaycan İlişkileri"*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Azerbaycan Ülke Raporu*, Ankara 1996.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi*, Ankara 1994.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi*, Ankara 1997.

Ünalp, Fatma Rezzan, "Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinde Haydar Aliyev Dönemi: "Tek Millet-İki Devlet", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 60 (2023), s.184-195.

Yakar, Ülker, "1920-1930 Yıllarında Azerbaycan'ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (2018), s.306-325.

İnternet Kaynakları

Azerbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Aktların Vahid Elektron Bazası. "Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası" <https://e-qanun.az/framework/897> (Erişim Tarihi 17.08.2024)

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Fermanı "Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı" https://frameworks.e-qanun.az/5/f_5852.html (Erişim Tarihi 22.08.2024)

Korkmaz, Telli, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-azerbaycan-iliskileri-1919-1938>. (Erişim Tarihi 17.08.2024).

Ekler

Ek 1. Haydar Aliyev'in İlk Resmi Türkiye Ziyareti 8-11 Şubat 1994.
Cumhuriyet Gazetesi 9 Şubat 1994.

Ek 2. Haydar Aliyev'e Takdim edilen T.C. Devlet Nişanı töreni 5 Mayıs 1997.

Ek 3. Haydar Aliyev'in II. Resmi Türkiye Ziyareti. Cumhuriyet Gazetesi 5- 8 Mayıs 1997.

Ek 4. Haydar Aliyev'e 2 Kasım 1999 tarihinde sunulan Uluslararası Atatürk Barış Ödülü Töreni. Cumhuriyet Gazetesi 1- 2 Kasım 1999.

Ek 5. Haydar Aliyev'in Türkiye'yi son ziyareti. Cumhuriyet Gazetesi 13 Mart 2001.

Extended Abstract

Azerbaijan is called the Turkish Gate in the Caucasus region due to its strategic location. Although the country experienced many difficult periods in the process leading up to its independence, it went down in history as the first democratic republic of the East with the establishment of the Azerbaijan People's Republic on May 28, 1918. This state became independent by participating in the Paris Peace Conference held at the end of World War I on January 11, 1920, and as a result of the joint decision taken in the general assembly of the conference, was recognized internationally. The Azerbaijan People's Republic became the representative of an advanced understanding of democracy compared to its contemporary states in terms of politics and law. It has been an example for both the Turkish-Islamic world and the South Caucasus. In addition, its democratic structure, secularism and the principle of separation of powers based on the understanding of the rule of law have made it an important model for the Republic of Turkey, the foundations of which were laid in 1923. However, the Azerbaijan People's Republic period ended with the occupation of the country's territory by Soviet Russia shortly thereafter .

During the USSR period, the state was established to influence all areas of social life and to ossify the central authority and bureaucracy. The economic and political dissolution policy implemented by Soviet Russia during this period also had an important share in the cultural field. During the end of 1987 and the beginning of 1988, when the Soviet administration continued, the forces that intended to divide Azerbaijan were effective in Armenia's attack on Azerbaijan by creating the Karabakh problem. In this way, the foundations of the first regular and organized sörüyle against Soviet Russia in Azerbaijan were laid, and thus the People's Front Movement emerged. On October 18, 1991, the Constitutional Contract on the Independence of the Republic of Azerbaijan was agreed on, and the goal of becoming a fully independent state was put forward.

Turkey, has recognized Azerbaijan since November 9, 1991. Thus, it became the first country in the world to recognize Azerbaijan.

In the second presidential vote held in June 1992, the leader of the People's Front, Abu Faiz Elchibey, won and became President. In 1993, an uprising in the city of Ganja, influenced by the developments in Nagorno-Karabakh, also affected the capital Baku. For this reason, the Popular Front, represented in power by Abu Faiz Elchibey, was removed from power. Heydar Aliyev, who served as the Speaker of the Parliament during the days of the uprising, was elected President of Azerbaijan on October 3, 1993.

Turkey's goals in this period have been to establish a government in the capital Baku that would be conducive to developing relations between the two countries, to break the influence of Russia's intense influence in the south of the Caucasus, to ensure that Azeris continue to rule the Karabakh region under Armenian occupation, and to take part in potential energy agreements that this country will make.

The official rapprochement between the two countries began with Haydar Aliyev's first official visit to the Republic of Turkey on February 8, 1994. During this period, Aliyev paid a total of fifteen visits to Turkey, three of which were official in 1994 and 1997 and 2001, and two unofficial visits in 1999 and 2001. During these years, relations were established with a stable and trust-based structure. Haydar Aliyev attached great importance to the development of bilateral relations between Turkey and Azerbaijan. For this reason, his working visits to Turkey were effective in bringing international cooperation between the two countries to the forefront. It is seen that the speeches Haydar Aliyev made in The Grand National Assembly of Türkiye (GNAT) during these visits shed light on the political, social and economic policies followed by Azerbaijan.

In fact, it can be seen that the steps taken towards Turkey's rapprochement with Azerbaijan were first taken in the early 1990s with the Cultural and Scientific Exchange Protocol signed on January 10. In the following process, with Azerbaijan gaining its independence in 1992, a common consensus was reached on cultural cooperation. Thanks to this, Turkey agreed to help Azerbaijan with the alphabet change and to support the education reform. On the other hand, it will also help with the establishment of institutions that will provide education in the Turkish language in the country and with meeting all their needs and with the provision of various educational tools. Moreover, it was decided to make all necessary arrangements on important issues such as educating students from Azerbaijan in Turkey. Following this development, an agreement was signed between the two countries in Baku on May 3, 1992 for Education, Training, Expert Services, Technical and Scientific Cooperation.

Heydar Aliyev came to power in 1993, the painful situation in domestic politics has brought about imbalances in the country, especially in the political, social and economic areas. For this reason, the primary goal of the government has been to strengthen political authority and ensure stability in the administration. The extraordinary conditions in which the country is located have necessitated the taking of tough measures in terms of preserving the unity of the country and gaining legitimacy for the government.

Aliyev personally explained these developments in the country in the GNAT between 1994 and 2001. He provided the deputies with a lot of information

about Azerbaijan's domestic politics and also made statements about the many reforms that were carried out in various areas during his rule. Aliyev attached importance to the GNAT getting to know Azerbaijan closely. The frequent coup attempts in the country at various dates damaged the economy and facilitated Armenia's occupation of the country's territory. Following the occupation, a ceasefire was signed between the two countries in May 1994. However, the failure to achieve a definitive peace and the fact that over a million people became refugees in the country also affected social stability. Although Azerbaijan wanted to resolve this issue within the framework of international law, Armenia's reluctance to do so made the situation even more difficult. Due to this situation, Aliyev, who thwarted many coup attempts especially in the early years of his rule, was able to achieve internal stability in Azerbaijan in 1995 at the earliest.

Thus, Azerbaijan adopted its first constitution in November 1995. This constitution included the principles of law, democracy and secular state, thus establishing a democratic state structure based on law. The social, political, legal and economic regulations implemented during this period were major and important steps in the development of the Azerbaijani economy. Thus, with the economic developments achieved, the standard of living of the people increased, as did the welfare of the society.

During the Aliyev years, the cooperation between the two countries in the field of education reached significant dimensions, and Turkey also took many initiatives in the field of education and culture. Between 1992 and 2001, it allocated a significant number of student quotas for secondary and higher education to Azerbaijan. In addition, between 1991 and 1997, the Turkish Ministry of National Education provided financial assistance to the Azerbaijani Ministry of Education .

Azerbaijan, which has solved many political, economic and social problems under the leadership of Heydar Aliyev, has continued the revival process with the steps it has taken. In this process, the sustainability of the state's independence was ensured and the country achieved political stability. Institutional steps were taken to establish a free market by removing structures from the Soviet period in the economy. In this direction, state property was privatized and new property relations were developed. In addition, by signing agreements with important companies in the oil market, the way was opened for the use of the country's energy resources for the people. It has increased the welfare of the people with positive economic policies by ensuring stability in domestic politics. Thus, it has strengthened its power by winning the presidential elections repeated in Azerbaijan in 1998.

In the first years when Heydar Aliyev came to power, Russia was at the forefront in foreign policy, and the focus was on the Russian factor. When Aliyev's period in power is examined, it is seen that the principles of Azerbaijan's foreign policy, from the early period of independence, were based on the principles of strengthening the country's territorial integrity and sovereignty. At this point, it was aimed to pursue an independent foreign policy, to solve the occupation problem between Azerbaijan and Armenia within the framework of the principles determined by international organizations, and to eliminate the problems that emerged with Armenia's occupation of Karabakh. In addition, the state aimed to be a part of the international system and to cooperate with various international organizations, especially NATO.

The founder of modern Azerbaijan, in his parliamentary speeches during his visits to Turkey, emphasized the economic situation of Azerbaijan and the economic policies he followed, and explained them. Azerbaijan signed the Contract of the Century in 1994, and transported its energy resources to international capital markets via pipelines that did not include Russia, via Turkey. Thus, Turkey's dependence on Russia for energy decreased, and its position as a reliable energy transit country was strengthened.

The economic sphere of Turkey and Azerbaijan is the most important bridge between the two countries. When the economic relations of the countries are examined, it is seen that the high-level visits between the two countries since the independence of Azerbaijan have formed the legal basis of economic and commercial relations. The Agreement on the Protection of Mutual Incentives and the Avoidance of Double Taxation was another document signed by Aliyev during this visit. In the following process, many agreements and protocols were signed to develop economic relations. In this context, the Joint Economic Commission for Economic and Commercial Relations between Turkey and Azerbaijan was established and held its first meeting on February 25, 1997.

In the last years of Aliyev's rule, Azerbaijan has become a country with a bright future with its determination to transition to a liberal economy, along with its rich energy resources and qualified and cheap labor force. In the process approaching today, the most important areas of economic relations between the two countries are mutual investments, bilateral and regional trade, global transportation and energy designs. The increasing economic development has paved the way for military successes to be achieved against occupation in the future and has laid the groundwork for victories to be won. Ultimately, Azerbaijan emerged victorious from the Second Nagorno-Karabakh War against Armenia in 2020, with the support of Turkey.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Исследования Научного И Культурного Развития
Азербайджана В XI.-XV. Веках**

Vesile Şemşek*

(ORCID: 0000-0002-9800-4557)

Makale Gönderim Tarihi
23.08.2024

Makale Kabul Tarihi
04.03.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Şemşek, V., "Исследования Научного И Культурного Развития Азербайджана В XI.-XV. Веках", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1191-1235.

APA: Şemşek, V. (2025). Исследования Научного И Культурного Развития Азербайджана В XI.-XV. Веках. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1191-1235.

Абстрактный

Азербайджан, занимающий важное место в исламской истории Турции, с начала Средневековья всегда находился в центре внимания в политическом и культурном плане. В период «арабов», начавшийся с исламского завоевания, особенно с арабского завоевания, Азербайджан вступил в длительный период арабского господства. Как и в других странах Ближнего и Среднего Востока, в Азербайджане достигнуты определенные успехи в области религии, языка, литературы и истории. В местных же источниках с приходом арабов в регион меняется политическая, социальная, экономическая, культурная жизнь страны, в процессе политики «арабизации» применяется в целом религиозно-этническая и религиозно-этническая и культурная жизнь страны. Культурная структура

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türkiye, vsemsek@gmail.com.
Assoc. Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Türkiye.

ухудшилась, развитие остановилось, и даже войны, которые происходили в регионе, претерпели значительный регресс. Однако с приходом ислама исламская цивилизация, распространившаяся во всех завоеванных регионах, представляет собой поворотный момент в мировой истории, и в этом контексте исламская цивилизация составляет основу истории средневековой цивилизации. В целом применяется подход, фокусирующийся на основных событиях и явлениях, составляющих основную динамику средневекового периода, и объясняющий их в контексте причинно-следственных связей. В период, который на протяжении XI-XIV. веков считается процессом развития ислама, исламская цивилизация переживала период "золотого века" и "научного возрождения мусульман". По этой причине также известно, что в общей завоевательной политике ислама были достигнуты улучшения во всех географических регионах, находившихся под доминированием халифата, будь то в политико-экономическом или социально-культурном контексте. Фактически, в исторических данных имеется обширная информация о том, что география Азербайджана стала частью исламской цивилизации в ходе исторического процесса, развития во многих областях и значительного вклада в общую исламскую цивилизацию. В частности, До XI. века арабский язык стал использоваться в научной, религиозной и литературной сферах. Важнейшим фактором, влияющим на это, является тот факт, что различные народы, проживающие в разных регионах, обладают многоязычной культурой и может быть показано отсутствие единого языкового элемента. Основная цель исследования – раскрыть научное и культурное развитие Азербайджана в средние века и представить это богатое наследие, осветив его в научном мире.

Ключевые слова: История Ислама, Азербайджан, наука, культура.

Studies on Scientific and Cultural Developments in Azerbaijan in XI-XV. Centuries

Abstract

Azerbaijan, which has an important place in the history of Turkish Islam, has always been at the center of attention with the beginning of the Middle Ages in political and cultural terms. Beginning with the Islamic conquests During the Arab period, especially with the Arab conquest, Azerbaijan entered a long period of Arab domination. As in other countries of the Near and Middle East, Azerbaijan had some developments in the fields of religion, language, literature and history. According to local sources, with the arrival of the Arabs in the region, the political, social, economic and cultural life of the country was generally practiced. In the process of the "Arabization" policy, it is stated that

the religious-ethnic and cultural structure deteriorated and developments stopped and even significant regressions were experienced with the wars that took place in the region. However, with the advent of Islam, Islamic Civilization, which spread in all conquered regions, constitutes the turning point of world history and in this context, Islamic Civilization constitutes the basis of the history of medieval civilization. In general, it takes a centered approach to the main events and phenomena that constitute the basic dynamics of the medieval period and explains them in the context of cause-and-effect relationships. In the XI-XIV centuries, a period considered to be the period of Islamic development, Islamic civilization experienced its "Golden Age" and "Muslim scientific Renaissance". Therefore, it is also known that in the general conquest policy of Islam, all geographies that came under the rule of the Caliphate, both political-economic and social-cultural development was achieved. As a matter of fact, in historical data, it is widely known that the geography of Azerbaijan has become a part of the Islamic civilization in the historical process and has made significant contributions to the general Islamic civilization. In particular, Arabic was used in scientific, religious and literary fields until the XI century. The main factor that influenced this was the multilingual culture of various peoples living in geographically different regions and the absence of a single language. The main purpose of the study is to reveal the scientific and cultural developments of Azerbaijan in the Middle Ages and to promote this rich heritage by highlighting it in the scientific world.

Keywords: History, Azerbaijan, science, culture.

XI.-XV. Yüzyıllarda Azerbaycanda İلمي ve Kültürel Gelişmeler Üzerine İncelemeler

Öz

Türk İslam tarihinde önemli yere sahip Azerbaycan, siyasi ve kültürel anlamda Orta Çağın başlamasıyla daima dikkat merkezinde olmuştur. İslam fütuhâtı ile başlayan "Araplar" döneminde, özellikle, Arap fütuhâtı ile birlikte, Azerbaycan, uzun süren Arap hakimiyeti sürecine girdi. Yakın ve Orta Doğunun diğer ülkelerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da din, dil, edebiyat, tarih alanlarında birtakım gelişmeler sağlandı. Yerel kaynaklar da ise, Arapların bölgeye gelmesiyle birlikte, ülkenin siyasi sosyal iktisadi, kültürel hayatında, genel olarak uygulanan "Araplaştırma" politikası sürecinde, dini- etnik ve kültürel yapının bozulduğu ve gelişmelerin durduğunu hatta bölgede meydana gelen savaşlar birlikte, önemli ölçüde gerilemelerin yaşandığı ifade edilmektedir. Oysaki, İslam dinin gelişmesiyle birlikte, fetih olunan bütün bölgelerde, yayılan İslam Medeniyeti dünya tarihinin dönüm noktasını teşkil etmekte ve bu

bağlamda İslam Medeniyeti, Orta çağ medeniyet tarihinin temelini oluşturmaktadır. Genel olarak, Orta çağ dönemin temel dinamiklerini oluşturan başlıca olay ve olguları merkeze alan bir yaklaşım sergileyerek bunları, sebep-sonuç ilişkileri bağlamında açıklanmaktadır. XI. -XIV. Yüzyıllar, İslam'ın gelişim süreci olarak kabul edilen bir devirde, İslam medeniyeti, kendisinin "Altın çağı" ve "Müslümanların bilimsel Rönesans" dönemini yaşamıştır. Bu nedenle, İslam'ın genel fetih politikasında, hilafetin hakimiyeti altına geçen bütün coğrafyalarda ister siyasi-ekonomik, ister sosyal-kültürel bağlamda bir gelişme sağlandığı da bilinmektedir. Nitekim, tarihi verilerde, Azerbaycan coğrafyası da, tarihi süreç içerisinde, İslam medeniyetinin bir parçası haline gelerek, bir çok alanda gelişmeler yaşandığını ve genel İslam medeniyetine önemli katkılar sağlandığı konusunda geniş bilgilere rastlanılmaktadır. Özellikle, XI. yüzyıla kadar ilmi, dini, edebi alanlarda Arapça kullanmaya başlandı. Bunu etkileyen en başlıca unsur, coğrafi bakımında farklı bölgelere yaşayan çeşitli halkların çok dilli bir kültüre sahip olmaları, tek dil unsurunun olmaması da gösterilebilir. Çalışmanın başlıca amacı Orta çağda Azerbaycan'ın ilmi ve kültürel gelişmelerini ortaya çıkarmak ve bilim dünyasında öne çıkararak bu zengin mirası tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Azerbaycan, ilim, kültür.

Введение

Присоединение Азербайджана к империи Великих Сельджуков в XI веке сыграло важную роль в формировании азербайджанского народа. В начале XI века регион постепенно заполнили волны тюрков-огузов из Средней Азии, которые в то время приняли этноним туркмен. Первой из этих турецких династий была Сельджукская империя, которая вторглась в Азербайджан в 1067 году. Ширваншахи, одна из региональных династий, помогли Тимуридам в войне против Золотой Орды после того, как они стали государством под крышей Государства Тимуридов. После смерти Тимура в регионе возникли два независимых и соперничающих тюркских государства: Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу — конфедерация азербайджаноязычных тюркских племен. С другой стороны, Ширваншахи в этот период вновь обрели независимость и укрепили свою местную администрацию.

Родным языком правителей Сефевидов был азербайджанский, на котором говорили во дворце Сефевидов вплоть до распада государства. Феодалы государства состояли из азербайджаноязычных племен кызылбашей. и они имели преимущество в государственном управлении. Они также сформировали государственную армию Сефевидов.

Научная деятельность

В XI-XII веках, как и во всех странах Востока, научная жизнь в Азербайджане достигла пика своего развития. В качестве примеров столиц, достигших высокого уровня, можно назвать Тебриз, Шемаху, Баку, Гянджу, Нахчыван и Бейлекан. Во дворцах Ширваншахов, Ильденизлера и других провинциях самые известные ученые того периода добивались больших успехов, работая во многих областях. В частности, звание учёного присваивалось тем, кто был сведущ во всех областях науки, не имея подробных сведений. Бертельс в своих сведениях по этому поводу, особенно упомянув имя Низами Гянджеви, заявил, что он был активен в различных отраслях всех наук своего периода, что он тесно интересовался астрономией, астрологией, математикой, физикой, химией, биологией, особенно философией и литературой, и что в своих произведениях он интересовался медициной и биологией, подчеркивает, что имеются ценные сведения о естественных науках.

На протяжении XI.-XIII. веков Азербайджанские ученые своими научными и культурными работами во многих областях внесли важный вклад в историю мировой цивилизации, проводя исследования, которые прольют свет даже на последующие периоды. В частности, Фариддин Ширвани, тридцать лет работающий в области астрономии, представил научному миру важную информацию о движении орбит и планет, нарисовав карты звездной системы. Сегодня в качестве примера таких исторических исследований, обнаруженных в более поздний период, во время археологических раскопок, проводившихся недалеко от Оренкале, были обнаружены работы, которые он нарисовал на глиняных пластинах, принадлежавших Фериддину Ширвани. В качестве примера можно привести Медресей Тыббие (Медицинское

медресе) в городе Мельхем города Шамахи Азербайджана, продолжавшее свое влияние и в более поздние периоды и внесшее значительный вклад в историю мировой медицины. Известный как великий врач-локман и философ того периода, Кафиеддин Омер бин Осман (дядя Хагани) открыл больницу с койками в медресе, вместе объясняя своим ученикам философию и медицинскую науку, а также силу понимания и созерцания человеческого существа, который был создан как высшее существо, и физические болезни быстрее с помощью духовной силы. Он преподавал глубину этой науки на своем жизненном опыте, давая уроки о процессе своего выздоровления.

В период III. Ширван Шах Менучехира известный локманский врач Махмут Ходжа в Ширванской области был удостоен "Чести Ширвшана", "Славных врачей" и "Рашидендин-и медицины", которые были одними из величайших званий того времени. спасая Хакана из тисков тяжелой болезни. Еще одним врачом, удостоенным этого звания, был частный врач Атабея Озбея Джалаледдин Табип. Атабей Озбей о нем: "Этот врач, спасший мне жизнь, быстро вылечивает меня простым и маленьким лекарством, которое он готовит не только благодаря своим успехам в лечении моей болезни, но и благодаря диагнозу, который он поставил еще в латентная фаза всех заболеваний. Он врач, который принес огромную пользу человечеству, и в этот период не было второго врача, подобного ему". Эти заявления, которые он сказал, показывают, какое значение он ему придавал. (Муккадеси, 1876: 45-46).

Обширные сведения о лечении многих заболеваний имеются в трудах «Эль-Мухтар» и "Эль-Китаби Тибби аль-Джамали" Мюхзебета Тебризи, одного из известных врачей XII. века, жившего в Тебризе. Махмуд бин Ильяс, другой врач по имени Махмуд бин Ильяс, подготовил общий труд о методах лечения всех болезней, предоставив информацию о лекарствах, используемых при лечении медицины и фармацевтической науки. В книге все препараты перечислены в алфавитном порядке. Другой важный врач-локман того периода, эль-Экмеледдин Нахчиван-и Мевлана, стал близким другом и врачом Джелаледдина Руми.

Средневековые мудрецы называли его "Отцом врачей, лидером врачей мира". Одним из выдающихся врачей Локмана, выросшим в Нахчыване, был Фахреддин Эбу Абдулла Ахмед бин Арап Шах бин Али бин Джебраил Нахчивани. Наряду со всем этим в Азербайджане работали и иностранные врачи. Одним из них был Самуэль бин Яхья бин Аббас аль-Мегриби аль-Энделуси, который был еврейского происхождения, но принял ислам. В источниках он приехал на восток вместе со своим отцом и поселился в Багдаде, где прославился своей медициной. Самуэль, являющийся автором многих трудов по медицинской науке, позже приехал в город Марага в Азербайджане и служил государственным чиновником династии борцов. Самуэль, проведший здесь свою жизнь, женится и воспитывает здесь своих детей. Он умер в Мараге в 1174 году. Другим иностранным врачом был Али Бин Ахмед Абу Хусейн, известный под прозвищем Ибн-и Хабаль, приехавший в Азербайджан из Багдада. Али, один из выдающихся врачей Азербайджана, занимался медицинской практикой до 1222 года и умер здесь. Хотя в Средние века было написано множество работ на темы истории, филологии и философии, большинство из них не дошло до наших дней. Это одна из таких работ того периода. Крупнотомная "История Азербайджана", написанная Фахреддином Эбу Фазлом Исмаилом бин Мусанной Тебризи, является одной из важных рукописей, которые не сохранились. По данным источников, этот великий учёный был великим учёным в медресе Низамие в Багдаде. Он учился и читал лекции в Мухазаре в 1185 году, вернулся в Тебриз в 1185 году и умер здесь. О нем Ибн аль-Фувати сказал: Они показали мне Ибн аль-Мусанна как самого известного ученого в Тебризе и сказали, что не было ученого более знающего, чем он.

Благодаря поддержке, оказываемой государством развитию науки и цивилизации на протяжении XI и XIII. веков, культурная жизнь в Азербайджане, как и во всех регионах великого государства Сельджуков, достигла высокого уровня. Замечательны исследования Низами Мулька, знаменитого визиря сельджуков. Правители Сельджуков придавали большое значение знающим ученым, чтобы предотвратить политические конфликты того периода, а также распространение шиизма, который

проповедовали Фатимиды. По мнению современного арабского ученого Абу аль-Хади Мехбубе, Низами Мульк использовал науку как альтернативу оружию, чтобы ослабить своих противников. Против распространения множества религиозных сект и сект он выдвинул бы на передний план обучение суннизму и повел бы против них религиозную, политическую и идеологическую войну по каждому предмету. Для этой цели во многих областях Азербайджана построены медресе. На самом деле эти медресе были названы в честь того, кто заложил фундамент здания XI. и XII. Например, медресе, построенное в городе Хой в 1127 году, было названо в честь Эбу Руха эль-Фереса бин Абдаллаха бин Халефа эль-Хувейи и стало называться медресе Фереч эль-Хувейи.

Упоминание названий трех медресе, открытых в Мараге в XII веке Ахмет-ага рассказывает о медресе Атабе Кийе и аль-Кады. Крупнейшим научным центром того периода действовало важнейшее средневековое медресе — медресе Низамия, открытое в Багдаде 22 сентября 1067 года по инициативе Низами Мулька и носящее собственное имя. Сразу после завершения строительства медресе выдающийся ученый того времени назначил директором библиотеки медресе Хатиба Тебризи, азербайджанца по происхождению. Русский востоковед Крачковский называет Хатиба Тебризи термином "профессор кафедры литературы". Фактически, Эбу Зекерия Яхья бин Али Хатип эт-Тебризи, который считается одним из самых известных ученых и писателей Средневековья, написал множество работ по истории литературы восточных народов и развитию турецкий язык в течение 40 лет. Своими интерпретациями в области фольклора и этнографии он создал произведения, которые проливают свет от его периода до наших дней. (Табари, 1879–1901: 87-88).

Якут Хатип, один из учёных XVII века, утверждает, что Хатип эт-Тебризи был учёным науки следующим образом: Положив рукописи в мешок, он понёс их из Тебриза в город Мерре на своей спине, так как не смог найти деньги на горе. С мыслью не навредить сохранности, в пути не отдыхают, потеют и книги мокнут. Когда он достигает тира, те, кто его видит, думают, что мешок упал в воду." Преподавал также Исмаил бин Мусанна эт-Тебризи, автор книги"

История Азербайджана впервые в средние века”, один из других азербайджанских ученых, работавших в медресе Низамийе, наиболее перспективном научном центре Востока. в медресе в провинциях Хамадан и Рей и преподавал на полевых курсах. Рукописная копия произведения” Эль-Хасил”, написанная Эбу Омером бин Османом бин Шуайб аль-Чензи (ум. в 1160 г.), родом из Гянджи, но умершим в городе Мерве, еще одним из учителей Низамийе, одним из известных ученых того периода. Это одно из редких произведений средневековья в Парижской национальной библиотеке, сохранившееся до наших дней. Опять же, в качестве примера можно привести Тачеттина Эбу Федаила Мухаммеда бин эль-Хусейна бин Абдаллаха эль-Урмави (ум. в 1225 г.), который считается одним из важных мастеров фикха того периода. Он отправился в Низамию, затем в Египет, и преподавал шариат в медресе” Насирие эс-Салахия” в Каире. Эминуддин Музаффер бин Эбу Мухаммед бин Исмаил Али эт-Тебризи (1163-1225), Эбу Фадл Махмут бин Ахмет бин Мухаммед эль-Эрдебиль (азербайджанского происхождения), который преподавал в медресе” эль-Кемалие” в Багдаде. ум.: 1228), Кевамеддин Эбу Наср Юнус бин Мансур бин Ибрагим аль-Ширвани (1225 г.), принявший мученическую смерть во время монгольского нашествия, и другие. Хатип Тебризи привнес новаторство в восточную литературу с теорией единства в литературном искусстве. По его словам, ученый, который проводит исследования по критике науки, должен хорошо знать турецкий, персидский и арабский языки, а также иметь право голоса в области истории, фольклора, теологии и философии. Во вступительной части комментария Хатиба Тебризи к дивану Абу Таммама каждый учёный должен внимательно изучить труды своих предшественников, подчеркнуть их положительные стороны, а не повторять ошибки и недостатки. Ученый говорил о трудности литературной критики и говорил:” Критиковать стихи труднее, чем писать их». Комментируя стихи Хатиба Тебризи, лишь один Он считал его не только литератором, но и глубокомыслящим мыслителем.

Азербайджанский учёный Эбул Фазл Хюбейиш и тбилисский учёный, работавший в XII веке, провёл большие научные

исследования в области арабской лексикологии и подготовил арабо-персидский аннотированный словарь. Другой ученый, Шемседдин Эбул Аббас Ахмед бин Халил аль-Хувейи (1187-1240), провел множество исследований в области литературы, языка, фикха, философии и медицины в странах Ближнего и Среднего Востока. Во время своих путешествий султан Иса б. Абу Бакр б. Он был приглашен в Димышк по предложению Айюбида и читал лекции в медресе "Адилией". Книга "О Эль-Китап фил Усул" (Книга о методе), "Аль-Китап фенн эн-Нахв" (книга Синдаксис), книга «Аль-Китап Йештемилю ала Румуз аль-Хикмийе" (Оснащенная философскими символами) писал свои произведения. Юсуф бин Тахир Абу Якуп аль-Хувайи, живший в первой половине XII. века, был одним из важнейших переводчиков арабского языка и литературы в средние века. Его произведение "Шехр эт-Тенвир", написанное им в 1146 году, представляет собой один из ярчайших образцов литературного поля того периода. В этой работе Юсуф бин Тахир прежде всего рассмотрел произведения арабского поэта и мыслителя Эбул Ала эль-Маарри в области литературы и представил его литературную критику как образец собственного искусства с прекрасным стилем. Кроме того, Юсуф бин Тахир помимо литературы занимался также медициной, психологией, астрономией и хэндезе.

Примерами медресе, действовавшими на протяжении XIII.-XV. веков, являются Газание, Фелекие, Шейх Кемалеттин Хокавенди, Дамаск Гази Шейх, Гази Шейх Али, Максудие, Музафферийе, Насрийе, в Тебризе. Кроме того, важными учебными заведениями считались медресе Шафие и Ханифийе, медресе Шах Масджид и Медресе Комплекс и Сейит Яхья во дворце Ширваншахов в Баку, медресе Шейха Сафи Дарул Иршад и медресе Дербенд в Ардебиле. По историческим данным, только в медресе Раби Рашида работало около пятисот профессоров-магистров. Учебная программа в этих медресе была определена с учетом вопросов книги "Адабул Муталлимин вель Мухассилин" знаменитого Хадже Насируддина Мухаммеда Туси, известного в области математики и астрономии. После Низамие Мадерессина в Багдаде, "Дару'л Фунун", расположенный на северо-востоке Тебриза, считался одним из важнейших медресе Ближнего и Среднего Востока. Шесть тысяч из

семи тысяч студентов, получивших здесь образование, жили в Тебризе, и почти тысяча из них прибыли из Раби Рашида и остались в "Талебе Махалеси". Обучение провели пятьдесят преподавателей из Китая, Индии, Египта и Сирии. Кроме того, среди этих ученых лечением в больнице интересовались и врачи-специалисты. Наряду с религиозными науками в медресе Дару'л Фунуне преподавали естественные науки, философию, историю, логику, медицину и естественные науки. Особенно среди 12 студентов, получивших медицинское образование в течение пяти лет было наложено условие, обязывающее их лечить пациентов в Даруш-Шифе в Аби Рашиде. Лицензионное свидетельство получали только студенты, добившиеся успеха в лечении пациентов по своей специализации. Повторный прием к новому студенту начался только через пять лет. В некоторых районах города открыты экспериментальные тренировочные полигоны. Кроме того, активно действовали каллиграфы, музехибы и монументалисты, которые писали новые книги, дублируя информацию курса, даваемого учеными и преподавателями в медресе. Благодаря этим большим и серьезным усилиям и стараниям в библиотеках сохранилось около шестидесяти тысяч книг по различным дисциплинам. Историк того периода Вассаф Шенби сказал, что в Казани было две большие библиотеки, и назвал их "сокровищницей ценных книг". Крупные библиотеки действовали в Тебризе, Ардебиле, Гяндже, Шамахе и Баку. К лучшим образцам того периода можно отнести библиотеку во Дворце Ширваншахов и медресе Шейха Сафи в Ардебиле, дворцовые библиотеки Аккоюнлу Узун Хасана и Султана Якуба.

На протяжении XIII.- XV. веков в медресе наряду с арабским и персидским языками преподавали азербайджанский турецкий язык. На этом языке написано множество произведений, некоторые из них переведены с персидского. Знаменитая обсерватория Ближнего и Среднего Востока была построена на высоком холме вокруг пещерного города в 1259 году по приказу азербайджанского учёного Хадже Насреддина Мухаммеда Тусини и при его собственном участии в 1201-1274 годах. Его работа "Зичи Ильхани" (правитель Ильхани) по науке о ядерном ядре содержала темы, связанные с планетами и другими небесными телами. В ходе

своей научной деятельности ученый написал философские, морально-логические произведения, называемые моральной прозой, моральным мохтешеминном, афсафальными знатными людьми, посланиями философскими, дающими научную медицину. Известный учёный также имеет работы по финансовым вопросам и музыке. После того, как Туси заложил фундамент знаменитой астрономо-математической школы Ближнего Востока, многие представители этого медресе пользовались большим спросом. Примерами могут служить такие ученые, как Фахреттин из пещеры и Шемсеттин из Ширвана, которые находились под влиянием пещерной обсерватории и оказали важные услуги. Пещерная обсерватория была крупным научным и образовательным центром того периода. Это медресе, действующее уже около пятидесяти лет, изучалось исследователями из стран Ближнего и Среднего Востока и Китая. Под руководством Насреддина Тусини в этом заведении получали образование студенты из зарубежных стран. Опять же под его руководством ценные книги были переведены с греческого на арабский и персидский языки. Переведены и написаны учебники по астрономии и геометрии. В качестве учебника долгое время использовался учебник по геометрии Алимина Евклидина. После смерти Насреддина Туси дело обсерватории продолжили его сыновья Садреддин Али и Асилеттин Хасан (ум. 1317).

В XIV. веке в Шенби-Казанском районе, который был одним из важных научных центров, построенный по инициативе Казанского постоянного двора рестатан, оснащенный самыми передовыми техническими устройствами того периода, был превращен в важный научный центр. Ближнего Востока. Одними из важных работ в области астрономии являются «Эт-Тезкире», написанные Иззеттином Эбу Мухаммедом Абдулвехабом и «Эль-Ихья валь Асар» по философии и науке Хасе Фазлуллаха Рашидуддина (1247-1318) по предложению Туси", "Джамиут-Таварих", "эр-Рисале султание", "Латаифу'л-Хакаи", "Тевзихат", "Беян'уль Хакаи" Преподавалось в знаменитые медресе. Кроме того, среди важных произведений библиотеки было "Тансуднаме" в переводе с китайского. Некоторые из работ, написанных в области медицины-это Махмуд бин Ильяс (1247-1314), "Ильмут-Тыб" (Медицинская

наука), "Инайетуль фит-Тип" (Дополнение) к медицинской науке), "Китабюль-эль-хафи фил-Медави" (Книга о лечении) и др. Своими работами он внес значительный вклад в мир науки.

Научному миру был представлен многотомный труд под названием "Джамиут-Тарарих" (журнал "Салнамелер"), подготовленный историками Тебриза в начале XIV. века. Эта работа, которая считается еще одним важным источником того периода, была написана под руководством государственного сановника и ученого Фазлуллы Рашудиттина. Действительно, над подготовкой этого произведения, считающегося шедевром Средневековья, трудились многие историки, просветители, художники и писатели. Кешанлы Эбу Касым, который также был одним из важных ученых того периода и отвечал за дворец Ильханилер, участвовал в делегации, где была написана работа XI.-XIII. века "Джами эт-Теварих", а также Зейл Джами эт-Теварих, "Зюбдет 'ül Tevarih" и "Historyu'l Olcayto". Он также является автором своих произведений.

В работе Абдуррашида Салиха бин Бакуви (1402-1473), автора важных трудов, написанных в области истории и географии XV. века, Тальхусул Асар (Оригинал сочинений) упоминает города того периода и их архитектура. Многие ученые и учёные были приглашены для научной деятельности во дворец правителя Аккоюнлу Султана Якуба. Абу Бакр Тегерани, Идрис Битлиси, Фазлулла Рузибихан Хунечи и др. пример можно привести о дворце Тегерани Узун Хасан, Тариту'л Диярибекрие, султан Фазлуллы. В период Иакова они написали свои труды "История Алем Арайи Эмини". . (Ализаде, 1956: 102-103).

В Азербайджане период расцвета науки, культуры и искусства. XV. века была открыта школа каллиграфии и иллюминации, которую можно показать как пример важнейших произведений искусства того периода. Сади Эрдебили, один из врачей Ардебиля середины века, известен как автор многих работ в области медицины. С другой стороны, Шукрулла Ширвани приехал в Стамбул после изучения медицины в Египте и служил дворцовым врачом султана Фатихи. Большим спросом в Азербайджанских медресе пользовались также труды Ибн Сины, одного из

крупнейших ученых Востока. Однако видно также, что некоторые учёные придерживаются критического подхода. Один из них, Неджмеддин бин Ахмед Нахчивани, один из выдающихся ученых того периода, написал трактат на эту тему. Его работа, всемирно известная "Убейд Тебризи Рисалетуль Хисаб" в области математики и геометрии, была переведена на многие языки и преподавалась в важных учебных заведениях того периода. Историк Абу Касим Кашани использовал фразу "он не имел себе равных в религиозных и мирских науках" об Убайде. Шейх Абдулла Себустери и Мухаммед Тебризи, которые были другими учеными того периода, приписывали его работу под названием "Китабул Иршад фи Марифетул Адед", которую он написал в области математики, Ширваншаху Шей Ибрагиму. В области философии шейх Махмут Себустери (1252-1320), "Гюльшени Раз" (Роза тайн) и "Саадетнаме" (Трактат о счастье) и др. можно привести примеры работ.

Один из выдающихся ученых XV. века Сейит Яхья Бакуви (ум. 1464) написал философские комментарии к книгам "Гюльшени Раз" и "Эсрар-и Талибин" (Тайны поиска истины). Он написал успешные работы в области астрономии-физики, а также истории-философии. Его ученики Зияфеттин Ширвани и Абдулмеджид Ширвани можно назвать одними из выдающихся ученых того периода. Бедреттин Сейид Ахмет Лалеви (ум. 1506) из Тебриза приобрел репутацию в области логики, литературы, нахива и математики. Важные работы по исламскому праву того периода были написаны Неджметтином Мухаммедом Йекуном и Ибрагимом Сельмасом. Философ-историк Джелалеттин Мухаммед Деввани написал свой труд "Ахлак-и Джелали", который он писал некоторое время вместе с уроками философии в медресе Насрия в Тебризе. Написанное в стиле Насреддина Туси "Мораль-и Насыр", произведение, преподаваемое в школах Ближнего и Среднего Востока, является одним из известных произведений того периода. Ильханисы пригласили во дворец выдающихся историков, чтобы зафиксировать научные и культурные события того периода. Некоторые из важных работ, которые фигурируют в исторических записях, но не сохранились,- это "Исторический Азербайджан" Эбул Хасе эль-Реввади, "Исторический Арран" в Барде, "История

Аль-Мараги” Ибн аль-Мусены и т. д. можно привести в качестве примера. (Месуди, 1894: 67).

В XIV. веке Азербайджанский историк Мухаммад бин Хиндушах Нахчивани написал в своем труде” Дестур аль-Катип”. Предметом являются события, происходившие в политической, социальной и экономической истории страны на протяжении веков. Большое значение для этого периода также имеют работы Ахмета бин Мухаммеда Тарихула Невадира и Шахена Шахнаме, историков из Тебриза. Работа приписывалась султану Эбу Саиду в 1337-1338 годах. В качестве примеров можно привести Хамидуллу Газвини,” Историческое Гузиде”,” Ньюжетюль Кулуп”.

В XI-XII веках, как и во всех странах Востока, научная жизнь в Азербайджане достигла пика своего развития. В качестве примеров столиц, достигших высокого уровня, можно назвать Тебриз, Шемаху, Баку, Гянджу, Нахчыван и Бейлекан. Во дворцах Ширваншахов, Ильденизлера и других провинциях самые известные ученые того периода добивались больших успехов, работая во многих областях. В частности, звание учёного присваивалось тем, кто был сведущ во всех областях науки, не имея подробных сведений. Бертельс в своих сведениях по этому поводу, особенно упомянув имя Низами Гянджеви, заявил, что он был активен в различных отраслях всех наук своего периода, что он тесно интересовался астрономией, астрологией, математикой, физикой, химией, биологией, особенно философией и литературой, и что в своих произведениях он интересовался медициной и биологией, подчеркивает, что имеются ценные сведения о естественных науках. (Шерифли, 1978: 212- 216).

На протяжении XI.-XIII. веков азербайджанские ученые своими научными и культурными работами во многих областях внесли важный вклад в историю мировой цивилизации, проводя исследования, которые прольют свет даже на последующие периоды. В частности, Фариддин Ширвани, тридцать лет работающий в области астрономии, представил научному миру важную информацию о движении орбит и планет, нарисовав карты звездной системы. Сегодня в качестве примера таких исторических исследований, обнаруженных в более поздний период, во время

археологических раскопок, проводившихся недалеко от Оренкале, были обнаружены работы, которые он нарисовал на глиняных пластинах, принадлежавших Феридедину Ширвани. В качестве примера можно привести Медресеи Тыббие (Медицинское медресе) в городе Мельхем города Шамахи Азербайджана, продолжавшее свое влияние и в более поздние периоды и внесшее значительный вклад в историю мировой медицины. Известный как великий врач-локман и философ того периода, Кафиеддин Омер бин Осман (дядя Хагани) открыл больницу с койками в медресе, вместе объясняя своим ученикам философию и медицинскую науку, а также силу понимания и созерцания человеческого существа. , который был создан как высшее существо, и физические болезни быстрее с помощью духовной силы. Он преподавал глубину этой науки на своем жизненном опыте, давая уроки о процессе своего выздоровления. (Шекер, 1985: 56).

Якут Хатип, один из учёных XIII. века, утверждает, что Хатип эт-Тебризи был учёным науки следующим образом: Положив рукописи в мешок, он понёс их из Тебриза в город Мерре на своей спине, так как не смог найти деньги на горе. С мыслью не навредить сохранности, в пути не отдыхают, потеют и книги моknут. Когда он достигает тира, те, кто его видит, думают, что мешок упал в воду". Преподавал также Исмаил бин Мусанна эт-Тебризи, автор книги "История Азербайджана впервые в средние века", один из других азербайджанских ученых, работавших в медресе Низамийе, наиболее перспективном научном центре Востока. в медресе в провинциях Хамадан и Рей и преподавал на полевых курсах. Рукописная копия произведения "Эль-Хасил", написанная Эбу Омером бин Османом бин Шуайб аль-Чензи (ум. в 1160 г.), родом из Гянджи, но умершим в городе Мерве, еще одним из учителей Низамийе, одним из известных ученых того периода. Это одно из редких произведений средневековья в Парижской национальной библиотеке, сохранившееся до наших дней. Опять же, в качестве примера можно привести Тачеттина Эбу Федаила Мухаммеда бин эль-Хусейна бин Абдаллаха эль-Урмави (ум. в 1225 г.), который считается одним из важных мастеров фикха того периода. Он отправился в Низамию, затем в Египет, и преподавал шариат в медресе «Насирие эс-Салахия» в Каире. Эминуддин Музаффер бин

Эбу Мухаммед бин Исмаил Али эт-Тебризи (1163-1225), Эбу Фадл Махмут бин Ахмет бин Мухаммед эль-Эрдебель (азербайджанского происхождения), который преподавал в медресе «эль-Кемалие» в Багдаде. ум.: 1228), Кевамеддин Эбу Наср Юнус бин Мансур бин Ибрагим аль-Ширвани (1225 г.), принявший мученическую смерть во время монгольского нашествия, и другие. Хатип Тебризи привнес новаторство в восточную литературу с теорией единства в литературном искусстве. По его словам, ученый, который проводит исследования по критике науки, должен хорошо знать турецкий, персидский и арабский языки, а также иметь право голоса в области истории, фольклора, теологии и философии. Во вступительной части комментария Хатиба Тебризи к дивану Абу Таммама каждый учёный должен внимательно изучить труды своих предшественников, подчеркнуть их положительные стороны, а не повторять ошибки и недостатки. Ученый говорил о трудности литературной критики и говорил: "Критиковать стихи труднее, чем писать их". Комментируя стихи Хатиба Тебризи, он был не только литератором, но и человеком кожи. Он также оценивал его как вдумчивого и созерцательного мыслителя.

Азербайджанский учёный Эбул Фазл Хюбейиш и тбилисский учёный, работавший в XII. веке, провёл большие научные исследования в области арабской лексикологии и подготовил арабо-персидский аннотированный словарь. Другой ученый, Шемседдин Эбул Аббас Ахмед бин Халил аль-Хувейи (1187-1240), провел множество исследований в области литературы, языка, фикха, философии и медицины в странах Ближнего и Среднего Востока. Во время своих путешествий султан Иса б. Абу Бакр был приглашен в Димышк по предложению Айюбида и читал лекции в медресе "Адилиие". Книга "О Эль-Китап фил Усул" (Книга о методе), "Аль-Китап фенн эн-Нахв" (книга Синдаксис), книга "Аль-Китап Йештемилю ала Румуз аль-Хикмийе" (Оснащенная философскими символами) писал свои произведения.

Юсуф бин Тахир Абу Якуп аль-Хувайи, живший в первой половине XII. века, был одним из важнейших переводчиков арабского языка и литературы в средние века. Его произведение

“Шехр эт-Тенвир”, написанное им в 1146 году, представляет собой один из ярчайших образцов литературного поля того периода. В этой работе Юсуф бин Тахир прежде всего рассмотрел произведения арабского поэта и мыслителя Эбул Ала эль-Маарри в области литературы и представил его литературную критику как образец собственного искусства с прекрасным стилем. Кроме того, Юсуф бин Тахир помимо литературы занимался также медициной, психологией, астрономией и хэндезе. (Велиханлы, 1993: 167-168)

С периодом XII. и XIII. возрождения эмирата Хачин-Арса, известного в многовековой истории как Албанское государство, в политической и культурной сфере появилось множество ученых. Албанская литература вступила в процесс развития с приходом к власти в одной из них Хасана Джелала. Однако, в отличие от предыдущих периодов, они вели деятельность в политико-идеологическом контексте, реконструировали древний армянский язык, использовавшийся в старых албанских церквях, и проводили исследования в этой области. При этом албанцы сохранили свою независимость в религиозной и культурной жизни и продолжили традиционную албанскую церковную деятельность. Видно, что на протяжении XI и XII. веков на землях южного и северного Азербайджана бурно развивалась научная жизнь, и многие произведения, написанные в различных областях, были написаны на арабском языке в соответствии с условиями того периода. Видно, что азербайджанские учёные играют важную роль в развитии исламской цивилизации на Ближнем и Среднем Востоке и внесли свой вклад в важные исследования во многих областях. Можно сказать, что этот процесс развития связан с социально-экономическим развитием страны, а также повышением уровня благосостояния городской цивилизации. (Йылмаз, 1977: 13-14).

В результате многовековой монгольской оккупации в области культуры и цивилизации, как и во всех областях Азербайджана, произошли серьезные разрушения. Несмотря на то, что в период господства монголов в Азербайджане, одном из важных цивилизационных центров Востока, продолжалась научная деятельность высших алийских школ и медресе, развитие образования и науки задерживалось, а многовековая цивилизация

народа была подорвана. нанес удар. Учреждения, где давалось начальное образование, назывались начальными школами, а места, где давалось среднее образование, - медресе. После того, как студенты получили первую информацию о различных курсах, их готовили к поступлению в медресе, сдавая экзамен. В медресе принимались студенты, достигшие 15-летнего возраста. Начальное образование также давалось в благотворительных целях в строевых домах, где находились дети-сироты. Оно начинается с изучения Корана и базовых религиозных знаний без прохождения специальной учебной программы, однако оно будет завершено. (Колесникова, 1978: 203-204).

Примерами медресе, действовавшими на протяжении XIII.-XV. веков, являются Газание, Фелекие, Шейх Кемалеттин Хокавенди, Дамаск Гази Шейх, Гази Шейх Али, Максудие, Музафферийе, Насрийе, в Тебризе. Кроме того, важными учебными заведениями считались медресе Шафие и Ханифийе, медресе Шах Масджид и Медресе Комплекс и Сейит Яхья во дворце Ширваншахов в Баку, медресе Шейха Сафи Дарул Иршад и медресе Дербенд в Ардебиле. По историческим данным, только в медресе Раби Рашида работало около пятисот профессоров-магистров. Учебная программа в этих медресе была определена с учетом вопросов книги "Адабул Муталлимин вель Мухассилин" знаменитого Хадже Насируддина Мухаммеда Туси, известного в области математики и астрономии. (Минорский, 1953: 34-44).

После Низамие Мадерессина в Багдаде, «Дару'л Фунун», расположенный на северо-востоке Тебриза, считался одним из важнейших медресе XIV. Ближнего и Среднего Востока. Шесть тысяч из семи тысяч студентов, получивших здесь образование, жили в Тебризе, и почти тысяча из них прибыли из Раби Рашида и остались в "Талебе Махалеси". Обучение провели пятьдесят преподавателей из Китая, Индии, Египта и Сирии. Кроме того, среди этих ученых лечением в больнице интересовались и врачи-специалисты. Наряду с религиозными науками в медресе Дару'ла Фан преподавали естественные науки, философию, историю, логику, медицину и естественные науки. Даруш-Шиф, который находился в Раби Рашиде в течение года, был особенно из 12

студентов, получивших медицинское образование в течение пяти лет. (Минорский, 1953: 45-46). Поставлено условие, согласно которому они обязаны лечить пациентов. Лицензионное свидетельство получали только студенты, добившиеся успеха в лечении пациентов по своей специализации. Повторный прием к новому студенту начался только через пять лет. В некоторых районах города открыты экспериментальные тренировочные полигоны. (Страбон, 1964: 88-89).

Кроме того, активно действовали каллиграфы, музехибы и монументалисты, которые писали новые книги, дублируя информацию курса, даваемого учеными и преподавателями в медресе. Благодаря этим большим и серьезным усилиям и стараниям в библиотеках сохранилось около шестидесяти тысяч книг по различным дисциплинам. Историк того периода Вассаф Шенби сказал, что в Казани было две большие библиотеки, и назвал их «сокровищницей ценных книг». Крупные библиотеки действовали в Тебризе, Ардебиле, Гяндже, Шамахе и Баку. К лучшим образцам того периода можно отнести библиотеку во Дворце Ширваншахов и медресе Шейха Сафи в Ардебиле, дворцовые библиотеки Аккюнюлу Узун Хасана и Султана Якуба. (Тоган, 1981: 267-269).

На протяжении XIII-XV. веков в медресе наряду с арабским и персидским языками преподавали азербайджанский турецкий язык. На этом языке написано множество произведений, некоторые из них переведены с персидского. Знаменитая обсерватория Ближнего и Среднего Востока была построена на высоком холме вокруг пещерного города в 1259 году по приказу азербайджанского учёного Хадже Насреддина Мухаммеда Тусини и при его собственном участии в 1201-1274 годах. Его работа «Зичи Ильхани» (правитель Ильхани) по науке о ядерном ядре содержала темы, связанные с планетами и другими небесными телами. В ходе своей научной деятельности ученый написал философские, морально-логические произведения, называемые моральной прозой, моральным мохтешеминном, афсафальными знатными людьми, посланиями философскими, дающими научную медицину. Известный учёный также имеет работы по финансовым

вопросам и музыке. После того, как Туси заложил фундамент знаменитой астрономо-математической школы Ближнего Востока, многие представители этого медресе пользовались большим спросом. Примерами могут служить такие ученые, как Фахреттин из пещеры и Шемсеттин из Ширвана, которые находились под влиянием пещерной обсерватории и оказали важные услуги. Пещерная обсерватория была крупным научным и образовательным центром того периода. Это медресе, действующее уже около пятидесяти лет, изучалось исследователями из стран Ближнего и Среднего Востока и Китая. Под руководством Насреддина Тусини в этом заведении получали образование студенты из зарубежных стран. Опять же под его руководством ценные книги были переведены с греческого на арабский и персидский языки. Переведены и написаны учебники по астрономии и геометрии. В качестве учебника долгое время использовался учебник по геометрии Алимину Евклидина. После смерти Насреддина Туси дело обсерватории продолжили его сыновья Садреддин Али и Асилеттин Хасан (ум. 1317).

В XIV. веке в Шенби-Казанском районе, который был одним из важных научных центров, построенный по инициативе Казанского постоянного двора рестатан, оснащенный самыми передовыми техническими устройствами того периода, был превращен в важный научный центр. Ближнего Востока. Одними из важных работ в области астрономии являются "Эт-Тезкире", написанные Иззеттином Эбу Мухаммедом Абдулвехабом и «Эль-Ихья валь Асар» по философии и науке Хасе Фазлуллаха Рашидуддина (1247-1318) по предложению Туси». "Джамиут-Таварих", "эр-Рисале султание", "Латаифу'л-Хакаик", "Тевзихат", "Беян'уль Хакаик" Преподавалось в знаменитые медресе. Кроме того, среди важных произведений библиотеки было "Тансуднаме" в переводе с китайского. Некоторые из работ, написанных в области медицины-это Махмуд бин Ильяс (1247-1314)," Ильмут-Тыб" (Медицинская наука), "Инайетуль фит-Тип" (Дополнение). к медицинской науке), "Китабюль-эль-хафи фил-Медави" (Книга о лечении) и др. Своими работами он внес значительный вклад в мир науки.

Научному миру был представлен многотомный труд под названием " Джамиут-Таварих" (журнал Салнамелер), подготовленный историками Тебриза в начале XIV. века. Эта работа, которая считается еще одним важным источником того периода, была написана под руководством государственного сановника и ученого Фазлуллы Рашудиттина. Действительно, над подготовкой этого произведения, считающегося шедевром Средневековья, трудились многие историки, просветители, художники и писатели. Кешанлы Эбу Касым, который также был одним из важных ученых того периода и отвечал за дворец Ильханилер, участвовал в делегации, где была написана работа " Джами эт-Теварих", а также Зейл Джами эт-Теварих,"Зюбдет". "ül Tevarih" и "Historyu'l Olcayto". Он также является автором своих произведений.

В работе Абдуррашида Салиха бин Бакуви (1402-1473), автора важных трудов, написанных в области истории и географии XV. века, Тальхусул Асар («Оригинал сочинений») упоминает города того периода и их архитектура. Многие ученые и учёные были приглашены для научной деятельности во дворец правителя Аккоюнлу Султана Якуба. Абу Бакр Тегерани, Идрис Битлиси, Фазлулла Рузибихан Хунечи и др. пример можно привести. Во дворце Тегерани Узун Хасан, «Тариту'л Диярибекрие», и во время правления Фазлуллы султана Якупа " Тариту'л Эль".

XV, период расцвета науки, культуры и искусства. В Азербайджане XIX века была открыта школа каллиграфии и иллюминации, которую можно показать как пример важнейших произведений искусства того периода. XV. Сади Эрдебили, один из врачей Ардебилля середины века, известен как автор многих работ в области медицины. С другой стороны, Шукрулла Ширвани приехал в Стамбул после изучения медицины в Египте и служил дворцовым врачом султана Фатихи. Большим спросом в азербайджанских медресе пользовались также труды Ибн Сины, одного из крупнейших ученых Востока. Однако видно также, что некоторые учёные придерживаются критического подхода. Один из них, Неджмеддин бин Ахмед Нахчивани, один из выдающихся ученых того периода, написал трактат на эту тему. Его работа,

всемирно известная «Убейд Тебризи Рисалетуль Хисаб» в области математики и геометрии, была переведена на многие языки и преподавалась в важных учебных заведениях того периода. Историк Абу Касим Кашани использовал фразу «он не имел себе равных в религиозных и мирских науках» об Убайде. Шейх Абдулла Себустери и Мухаммед Тебризи, которые были другими учеными того периода, приписывали его работу под названием «Китабул Иршад фи Марифетул Адед», которую он написал в области математики, Ширваншаху Шей Ибрагиму. В области философии шейх Махмут Себустери (1252-1320), «Гюльшени Раз» (Роза тайн) и «Саадетнаме» (Трактат о счастье) и др. можно привести примеры работ.

XV. Один из выдающихся ученых XX века Сейит Яхья Бакуви (ум. 1464) написал философские комментарии к книгам "Гюльшени Раз" и "Эсрар-и Талибин" (Тайны поиска истины). Он написал успешные работы в области астрономии-физики, а также истории-философии. Его ученики Зияфеттин Ширвани и Абдулмеджид Ширвани можно назвать одними из выдающихся ученых того периода. Бедреттин Сейид Ахмет Лалеви (ум. 1506) из Тебриза приобрел репутацию в области логики, литературы, нахива и математики. Важные работы по исламскому праву того периода были написаны Неджметтином Мухаммедом Йекуном и Ибрагимом Сельмасом. Философ-историк Джелалеттин Мухаммед Деввани написал свой труд «Ахлак-и Джелали», который он писал некоторое время вместе с уроками философии в медресе Насрия в Тебризе. Написанное в стиле Насреддина Туси «Мораль-и Насыр», произведение, преподаваемое в школах Ближнего и Среднего Востока, является одним из известных произведений того периода. Илханисы пригласили во дворец выдающихся историков, чтобы зафиксировать научные и культурные события того периода. Некоторые из важных работ, которые фигурируют в исторических записях, но не сохранились- это "Исторический Азербайджан" Эбул Хасе эль-Реввади, "Исторический Арран" в Барде, "История Аль-Мараги" Ибн аль-Мусены и т. д. можно привести в качестве примера. (Эфендиев, 1981:197-199).

В XIII.- XV. веке азербайджанский историк Мухаммад бин Хиндушах Нахчивани написал в своем труде "Дестур аль-Катип". - XIV. Предметом являются события, происходившие в политической, социальной и экономической истории страны на протяжении веков. Большое значение для этого периода также имеют работы Ахмета бин Мухаммеда Тарихула Невадира и Шахена Шахнаме, историков из Тебриза. Работа приписывалась султану Эбу Саиду в 1337-1338 годах. В качестве примеров можно привести Хамидуллу Газвини, "Историческое Гузиде", "Нюжетюль Кулуп"(Эфендиев, 1981:197-199).

Течения Религиозно-Философской Мысли

На протяжении XI. и XII. столетий важное значение имеют события в религиозно-социальной, научно-философской сфере Азербайджана. С приходом ислама в этот регион старым верованиям и религиозным верованиям, существовавшим до ислама, потребовалось много времени, чтобы полностью исчезнуть. В северо-западных районах Азербайджана (Арран) христианство по-прежнему считалось официальной религией. В южных регионах страны преимущественно обнаружены остатки костного мозга Месус. Приход новой религии вызвал большое развитие в научной и философской сфере страны. Особенно в области исламского права (фикха), схоластики (науки калам) и мистицизма (мистицизма) возникли различные взгляды. В культурной сфере появились образцы фольклора и литературного искусства. Эпос Деде Коркута сочетается с народным поэтом, возрождающим философский идеал, несущим традиции веков. Науки фикх, калам и мистицизм, преподаваемые в медресе, повысят интерес к новым религиозно-философским течениям в стране. Хотя исламское право (шариат) окружало религиозную жизнь мусульман, теологические (схоластические) и философские течения со временем стали отличаться друг от друга. Факихы (кади) в основном работали в государственных учреждениях. Однако время от времени наблюдалось, что те, кто был связан с противостоящим этому мутазилианским движением, также занимались тайной деятельностью. (Нафиси, 1993: 45).

К концу XI века в Азербайджане ашаризм (православный, схоластический) получил широкое распространение и стал приниматься в официальных учреждениях. Шире действовали бы шафиитские правоведы, следовавшие срединным путем, вместе с членами секты Ханифит, отдававшими предпочтение рассуждениям ашаритов о раи и логике, и строгими, радикальными и фанатичными хамбалитами. . Абу Исхак аль-Ширази аль-Фирузабади (1003-1083), Эбу Хамид Мухаммед аль-Газзали (1059-1111), Фахреддин Мухаммед эр-Рази (1148-1209), прославившиеся на Ближнем и Среднем Востоке, входили в число величайших Ученые калама и фикха того периода посещали медресе, преподавали и работали на государственных должностях. Опять же, судья Тебриза Будейл бин Али аль-Берзенди (ум. 1082) получил титул «Факихи Багдада», а его сын Абу Мансур Салих (ум. 1099) получил титул «Факихус-Салих», потому что он был просто судите. Другие ученые, Эбу Омер Осман ад-Дербенди (ум. 1106) и Абдулазиз бин Али аль-Ушнухи (ум. 1111), провели важные исследования в области наследственного права. Эбул Фазл Мухаммед Ибн-и Омер эль-Урмеви (1067–1152) Эбу Хафс Омер бин Ахмед ез-Зенджани аль-Хатиби (1098–1171), один из выдающихся судей того периода, преподавал фикх, религиозное обучение, метод и сектантский закон.

Хотя суннизм (шафиит) был официальной сектой в Азербайджане на протяжении XI. и XII. веков, исмаилизм, одна из строгих и радикальных ветвей шиизма, действовал тайно. Низами Гянджеви (1141-1209), великий мыслитель исмаилизма, не пользовавшегося популярностью в народе, в знак оскорбления назвал тех, кто выступал против Бахрам Шаха, «исмаилитами». Суфизм, одно из других научных и философских движений того периода, действовал в двух направлениях: мутедил и преувеличение. Мутедил-суфии выступали за исламский монотеизм, в то время как другие склонялись к пантеизму. Абу Хафс Омер бин Мухаммед эс-Сухреверди (1063-1137), входящие в число суфийских ученых, внесших значительный вклад в развитие суфизма в Азербайджане и сын его брата Эбу Наджиб Абдулгахир бин Абдуллах эс-Сухреверди (1097-1168). приведены в качестве примеров. Эбу Неджип эс-Сухреверди родился в деревне

Сухреверди Зенджана, уехал в Багдад и учился в медресе Низами и считался хорошим знатоком фикха, а также мистиком. Некоторое время он преподавал в медресе Низамийе, где учился, и даже некоторое время работал менеджером в медресе. Он был человеком, пользовавшимся большим спросом среди народа и имевшим право на неприкосновенность, поскольку был кади. Якут аль-Хамави рассказывает, что свою юность он провел в бедности и жил на халяльные деньги, нося воду во время учебы в Багдаде.

Абу Наджиб ас-Сухраварди был известен в народе как «суфийский шейх», имевший большое влияние. Шариатские суды даже предоставили ему особый иммунитет. Настолько, что он мог иногда защищать тех, кто у него укрывался, спасаясь от султана, сопровождаемого халифом, в свою дервишскую ложу. Сын Эс-Сухреверди по имени Абдуррахим был известен как великий юрист того времени, а другой сын Абдуллатиф был известен как знаменитый суфий. Основные работы Сухраварди следующие; "Адабул-Муридин фит-Тасаввуф" (Поведение учеников в суфизме), "Шерху аль-Асма" (Аннотация прекрасных имен Аллаха), "Гарибул-Месабих". (Странности подмастерьев) и другие. По мнению ученых религиозного направления суфийского учения, суфизм начинается с шариата, достигает совершенства с сектой и заканчивается истиной. Первое из них совершается знанием, второе — делами, а последнее — открытием сердца. Основная идея Сухраварди раскрывает намерение познания на пути мистики, действие определяет требование, а открытие сердца ведет к цели надежды. Обучение Абу Неджипа эс-Сухраварди продолжил и усовершенствовал сын его брата Эбу Хафс Ибни Мухаммед эс-Сухреверди (1145–1234), названный в честь своего дяди детские годы. (Бахаддин, 1962:78-79).

Шихабеттин Эбу Хафс эс-Сухреверди, живший в деревне Сухреверди, изучал различные науки у других ученых того периода в медресе Низамие в Багдаде. Он был также известен как суфийский мыслитель, добродетельный правовед, мудрец и шейх науки истины. Настолько, что он завоевал благосклонность халифа того периода Насыра Диниллы и был назначен главным шейхом Багдада. Он выполнял важные обязанности посла халифата,

выполняя важную работу как в политической сфере, так и в общественной жизни. Богатое научное наследие Шихабеттина Эбу Хафса эс-Сухревердина сохранилось до наших дней.

Основы науки суфизма, его происхождение и природа, толкование суфия, определение ранга шейха, самосознание человека и т. д. был просветлен. Придавая значение моральным соображениям при толковании суфизма, суфий, идущий по этому пути, должен обрести высокие моральные ценности (Календарь Ахсен-ю) и дистанцироваться от всякого рода дурных качеств (эс-Сефилин). Таким образом, это значит подняться на путь становления совершенным человеком, очистив свою душу от зла.

В письме Абу Хафса эс-Сухреверди, написанном Кемалеттину аль-Исфахани (1170-1238), поэту того периода, когда человек избавляется от ненависти, зависти и лицемерия, в его сердце проникает божественный свет, и он уходит от всего. зло. Желание встретиться с Аллахом сбывается искренне и искренно. Некоторые нравственные и социальные идеи суфизма получили распространение вместе с существовавшими в то время течениями мелами, писца и ахизма. Некоторые суфийские мыслители были приверженцами этих течений. Другие будут их критиковать. Абу Касым аль-Кусейри (986-1073) "эр-Рисале фил Ильме Суфизм" (Письма о суфийской науке), Ибнул Араби (1165-1240) "аль-Футухату'л-Маккийе" (В книгах о завоевании Мекки большое место уделено объяснению понятия «Футувве» (молодость и храбрость), которое является основной идеей ахи. Эбу Хафс эс-Сухреверди написал главы о Мелами, календаре и футувве в своих работах "Футувватнаме" и Аварифу-ул Меариф. По мнению Сухраварди, Меламис не раскрывает добра и не скрывает зла, то есть говорит о том, что Меламин обладает искренней верой и является верным человеком. Однако видно, что некоторые календари не соблюдают законы шариата и небрежно подходят к религиозным церемониям. Другая цель будущего – управлять захваченными политикой регионами посредством честной торговли. В средние века ахи действовали в разных сферах общества. Они стремились жить с халяльным доходом и халяльными средствами к существованию, прилагая усилия в области торговли и искусства. Организация Ахи

ни от кого не принимала милостыню и жила своими силами. (Эфендиев, 1981:201-203).

В средние века ахизм, являвшийся одной из наиболее активных организаций общественной жизни, проявлял политическую, религиозную и общественную деятельность. Членами организации Ахи были сельские жители, ремесленники и торговцы. Суфий, собиравший учеников вокруг своего Ахи, также преподавал учение и мораль ислама как богослов. Члены этой организации, состоявшей из торговцев и ремесленников, зарабатывали на жизнь халяльным доходом и не принимали благотворительность. Рассказывая о «Фютюввете», Эбу Касим эль-Кусей отмечает, что не имеет значения, святой он или неверующий, который ест в доме ахи. Это представляет собой гуманизм, социальную сплоченность и справедливость на основе организации Ахи. Ахи сначала воспитывает себя и будет справедливым, а затем потребует справедливости от других.

Основой этой идеологии являются гуманизм, социальное равенство и справедливость. Принцип футува требует, чтобы сам был справедлив, а затем справедливы и другие. В отличие от мелаимизма, темноты пера и ахи-порядка, меланхолия придавала значение не только практическому, но и постижению теоретических знаний. Ахи – это также крестьянин, купец, суфий, эмир, кади, ремесленник и ремесленник. Хотя ахи в основном были членами суннитской секты, свобода вероисповедания также была обычным явлением. По мнению суфиев, осознание человеком абсолютной истины возможно при развитии его ума и сердечных чувств. Хотя путь перехода от шариата к истине продвигается собственными усилиями и стараниями, но завершается он развитием сердечных чувств впоследствии. В таких случаях слуге необходимо самосовершенствоваться посредством учета (самоанализа), муракабы (контроля над собой) и наблюдения (наблюдения за своим поведением и действиями). Это путь, который должен пройти каждый мистик, как стихия, приближающая суфийского путешественника к истине. Другой элемент – «Абсолютная Фена» (гибель, принесение в жертву своей души) вдали от мирских дел и приближение к Богу, понимание

того, что все, кроме Бога, смертно, и таким образом «аль-Бакийе» достигает вечности. Подобно умеренному (срединному) суфию Абу Хафса эс-Сухревердина, суфизм также отрицает пантеистическое воображение. По его словам, когда Абу Язид аль-Бистами сказал "Субхани" (Спасибо мне) и «Халлач Анель-Хак» (Я прав), он выразил, что они думали об Аллахе, а не о себе.

Одним из мыслителей, принадлежавших к экстремистской ветви суфизма в Азербайджане, был Ахи Эбу Ферек ез-Зеккани (ум. 1065). Основные мысли других суфиев-экстремистов, мыслящих так же, как он, составляют философскую теорию пантеизма софизма Айн'л-Гузат аль-Миячани. Родом из города Мияне в Азербайджане, XII. Миянеджилер. Это замечательная семья, которая за год воспитала выдающихся поэтов и ученых. Отец Айн'ла Гузата аль-Мияки, Абу Бакр Мухаммад аль-Мияначи, был важным юристом того периода и главным судьей города Хамадан. Мухаммед Мияначи, принявший титул Айнель Кудат (глаз женщины), также считался сторонником титула Абул Меали "Отец добродетелей". Айнель Кудат аль-Мияначи начал свою образовательную жизнь с юных лет и брал уроки у Омера Хайяма (1048-1131), Ахмеда аль-Газали (ум. 1126), Мухаммеда аль-Джувейни (1057-1135) и других важных ученых того времени. период. Даже вдумчивый азербайджанский философ аль-Мияначи с критикой относился к научным и философским воззрениям того периода, развивал различные теории о православной исламской схоластике, различных религиозных течениях и сектах. Свободомыслящий философ объясняет разницу между религиями тем, что все религии одинаковы: "Если вы посмотрите на Иисуса как на христианина, вы станете христианином. Если бы вы посмотрели на Моисея глазами евреев, вы бы стали евреем. Если ты помотришь на идола глазами язычника, то станешь язычником". Из-за этих взглядов философ подвергся преследованию со стороны государства, и его приказали убить из-за его взглядов на Бога. Ученый, пойманный в 1128 году и отправленный в Багдад, написал письмо под названием '2Шеква аль-Гариб Анил Афтану'л Улама аль-Булдан" (Жалоба к ученым чужих стран, оторвавшихся от родины), богатому с глубокими научными и философскими мыслями. 1131 г. Он был доставлен в Хамадан 6 мая и казнен в возрасте 32 лет в медресе, где он

преподавал. Айнель Гудат аль-Мияначи в своей научной жизни придавал большое значение литературе, хадисам, фикху и каламу. Гениальный философ заложил основу пантеистической философской теории суфизма в письмах, которые он разослал ученым со своими "Зюбдетуль Хагайк" (Сливки Истина), "Тенхидат" (Мукаддимелер) и другими произведениями, которые он написал в возрасте 24 лет. Пантеизм – философская практика, имеющая Бога в себе и имеющая одно и то же начало. В этом упражнении Мияначи объединил пантеистические мысли суфиев-экстремистов с научными взглядами на природу и представил общий взгляд. В этом взгляде он привнес оригинальный взгляд на вопросы как онтологии, так и гинологии. Согласно пантеистической философии Мияначи, свое понимание существования он завершает идеей Бога. Однако Бог рассматривается как источник и место зарождения существования. Царство отдельных вещей ведет к абсолютному вечному существованию, которое есть Бог, который есть и откровение, и множественность в единстве. Его теория познания принимает ментальные и эмоциональные формы. Он относил объективную истину, такую как эмоции и разум, к числу вопросов, которые невозможно объяснить в рамках логики. Диалектические элементы ярко выражены в упражнениях философа-пантеиста. Мыслитель представляет события как постоянно меняющиеся и исчезающие. Несмотря на их внутренние раздоры, они, похоже, затаили на них обиду. Айнель Гудат аль-Миясенин оказал большое влияние на распространение свободомыслия и пантеистических взглядов в мусульманских странах Востока, оставил глубокий след в истории философии и литературы. (Кропнов, 1980: 83-85).

На протяжении столетий философия Аристотеля получила широкое распространение XI. и XII. веков. В отличие от стран Запада-христианского мира, эта точка зрения не ограничивалась, но и распространялась как научно-философское обучение. После таких известных ученых, как Якуб аль-Кинди и Абу Наср аль-Фараби, входящих в число восточных философов, его ученики развивали Абу Али Ибн-и Сина. Известно, что еще одним крупным ученым того периода был выходец из Азербайджана Эбу Хасан Бехманьяр бин Мерзибан (963-1066). Хотя в источниках упоминается, что он был

волхвом, утверждается, что позже он принял религию ислама. (Кропнов, 1980: 78-79).

Культура и Литературные Движения

Спорный период в политической истории Азербайджана на протяжении XIII.-XV. веков нашел отражение и в области литературы. Из-за монгольской оккупации в различных областях литературы и искусства в тяжелых условиях происходили некоторые события. В целом некоторые жанры дворцовой литературы - касыда, газель и др. Видно, что искусство поэзии частично ослаблено. Несмотря на все это, Несими, Наими, Авхеди, Сейид Зюльфюкар Ширвани, Ариф Эрдебили и другие. Выдающиеся поэты того периода, такие как, написали множество произведений в этой области, придерживаясь дворцовых традиций. Зюльфюкар Ширвани родился в 1292 году в городе Шемахи, расположенном на северо-востоке Азербайджана, и получил образование на очень высоком уровне. Помимо литературы, он изучил основы философии, логики и астрономии, писал стихи на шести языках, кроме родного. Также видно, что он часто включает в свои произведения мысли Аристотеля, Платона и Сократа. Поэт, который был чувствителен к политическим, социальным и культурным событиям того периода, написал успешные произведения, отражающие его интерес к области суфизма как искусного художника, особенно к религиозным и идеологическим темам. Он также имел теплые отношения с придворными. "Дивануль Кеби", состоящий из од, газелей, медхий и рубаи, благодаря которым Ширвани приобрел известность в области литературы, был написан в 1345 году. Это произведение, сохранившееся до наших дней. Оно сохранилось в институте. Хотя мы не располагаем точными сведениями о дате смерти мыслителя, Известно, что он умер в первых годах XIV. века и был похоронен на кладбище Сорхаб в Тебризе.

Другой крупный поэт и мыслитель, Ариф Эрдебиль, приехал в Ширван по приглашению Ширваншаха Кавуса бин Кейкубата (1345-1373) и как придворный поэт написал множество стихов XIV. века. В частности, его работа "Ферхаднаме", которую он написал со ссылкой на "Хусрев ве Ширин" Низами, сыграла важную роль в

приобретении ему известности. В этом произведении, занимающем важное место в истории азербайджанской литературы, раскрывается уникальное творчество поэта, хотя традиция Низами продолжается. В произведении главный герой Ферхат предстает новым персонажем, отличным от Хюкрева. В продолжении темы видно, что поэт, вдохновленный словесной (словесной) народной литературой, писал события, драматизируя их. Произведение написано в стиле эпического эпоса, отличающемся от литературно-художественных образцов предыдущих периодов стилем, и рассматривается как новый жанр в этой области. Также видно, что «Ферхатнаме» Арифа Эрдебили имеет те же черты, что и стихотворение Ассара Тебризи «Мехр и клиент». Шемсеттин Хаджи Мухаммед Ассар Тебризи, помимо того, что был мастером слова, также написал важные работы в области математики и астрономии. Наибольшим вкладом поэта, который в своих стихах преимущественно использует рифму аруз, в область литературы стал его рифмованный словарный труд под названием «эль-Вафи фи Тедаду'л Гавафи». Завершенное в 1376 году произведение «Мехр и Заказчик» является одним из важнейших произведений ближневосточной литературы переходного периода к письменной литературе, вдохновленной народным эпосом. В качестве примера можно привести другого поэта-мыслителя Марагали Авхеда (1274-1338), находившегося под влиянием литературной школы Низами. Он остался верен поэтической традиции того периода и, как и другие поэты, писал свои произведения на персидском языке. Придерживаясь суфийской традиции, поэт в своем произведении «Джамиул Джем» рассказывает о жестокости правителей того периода, подкупе дворцовых чиновников, несправедливых решениях судей. Подчеркивая в каждом стихотворении религиозно-нравственные ценности, поэт прекрасно пел в этом литературном искусстве.

В целом с распространением суфийской мысли на Ближнем и Среднем Востоке XIII.-XIV. веков. Оно нашло отражение в суфийской литературе на протяжении веков и стало пользоваться большим спросом среди больших масс людей. Шейх Махмут Шеббюстер (1287-1320), один из выдающихся ученых и поэтов того периода в этой области, получил хорошее образование в медресе

и преподавал арабский и персидский языки, одновременно он занимался философией, астрономией и естественными науками. После путешествий по многим странам Востока поэт написал произведение «Гюльшен-и Раз», в котором отражены теория суфизма и философская мысль пантеизма. Произведение было переведено на немецкий язык и опубликовано в Вене в 1836 году. Среди других важных произведений поэта: "Рисалейи Хаккюль Якин фи Марифетюль Раббуль Алемин" (Владыка моих миров, Шухеданаме, (стихи мучеников), "Мирату" (Истины) Примеры научных и философских работ, таких как "Зеркало" и т. д. Он также перевел «Minhasü'l Abidin» (Путь Абидов) Имамы Газали с арабского на персидский язык.

XIV. Прежде чем тяжелые последствия монгольского нашествия в XIX веке были полностью ликвидированы, Азербайджан, как и многие другие страны Ближнего Востока, столкнулся с новой опасностью - нашествием Тимуридов. Непрерывающиеся войны затрудняли борьбу за жизнь народа материально и морально. В этих сложных условиях, с возникновением в стране движения хуруфизм, оно проявило свое влияние в области литературы. Основу этой новой секты заложил Фазлулла Наими (1330-1396) из Тебриза, вдохновленный суфийско-хурифитской философской мыслью. Наими, получивший образование в области восточной и греческой философии, истории религий, арабского, персидского и греческого языков, начал открыто проповедовать хуруфизм в 1385-1386 годах. Произведение «Кавид-наме», в котором в стихах изложены философские взгляды хуруфизма, было воспроизведено близким другом Наими шейхом Абу Хасаном, разослано в различные страны и получило широкое распространение. Большая часть стихов Фазлуллулы Наими находится в Санкт-Петербурге. В Петербургском институте рукописей, а его диван, состоящий из таких стихов, как «рубай», «терцибенд», «кита», находится в Стамбуле. Основы этого религиозно-политического движения, инициированного Наими, были заложены и в короткие сроки распространились по всему Ближнему и Среднему Востоку и в этом контексте оказали глубокое влияние на восточные литературные движения. (Минорский, 1953: 23-24).

Между XIII-XIV веками стали включаться образцы литературного искусства, написанные на родном языке Азербайджана. Все чаще арабские и персидские произведения заменялись турецкими писаниями. На эту тему произведение под названием «Кисайы Юсуф», завершённое Шаиром Али в 1233 году, известно как единственное произведение, сохранившееся до наших дней. Работа занимает важное место в плане изучения азербайджанской, турецкой и народной литературы. Произведения Газели, написанные на азербайджанском турецком языке Иззеттином Хасаноглу и Насыром Бакуви, являются первыми произведениями этого периода.

В исторических источниках представлены газели и стихи, написанные на родном языке Насыра Бакуви, которого пригласил во дворец третий сын Аргун-хана султан Мухаммед Ольчайто (1304-1316) и вручил ему высокую награду. Кроме того, среди первых образцов выделяется эпос «Деде Коркут», написанный на его родном языке.

Гази Бурханеддин (1344-1398), живший в XIV. веке, внес важный вклад в историю литературы как азербайджанский государственный служащий, поэт и ученый. Поэт, отдавший приоритет теме любви, поддержал область фольклора искусством народной литературы. Имаматтин Несими (1369-1417), выдающийся поэт-размышлятель того периода, занимает важное место в истории науки и цивилизации на Ближнем и Среднем Востоке. Родившийся в Шамахинской области, поэт получил высшее образование, на хорошем уровне изучил математику, астрономию, медицинские науки, писал произведения на арабском и персидском языках, а также азербайджанском турецком. Поэт, использовавший словеище Гусейни в своих первых стихах, познакомился с хуруфизмом, когда Наими приехал в Ширван в 1394 году, и находился под глубоким влиянием его взглядов. До наших дней сохранились произведения Несими, отводящие большое место божественной любви среди своих произведений, являющихся образцами литературного искусства. Несими, внесший важный вклад в развитие национальной литературы, соответствует подъему его политической, социальной, экономической, научной и

культурной жизни в XV-XVI годах. Около столетия он писал произведения на родном языке.

Еще одним государственным евнухом, сыгравшим важную роль в политической и культурной жизни XV. века, является Хойлу Джиханшах Хакики, третий сын правителя Каракоюнлу Кара Юсуфа. (1397-1467) Поэт оказал важную поддержку развитию национального притока в области традиционного фольклора, написав лирические стихи о любви и беседе, связанные с устной классической народной литературой. Правитель Аккоюнлу Узун Гасан и сын поэта Пири Будак, погибший в полевой войне в 1467 году, пошли по пути своего отца и дали важную фору национальной литературе. Опять же, по сведениям историков Средневековья, Ниметулла Кишвери, один из важнейших поэтов того периода, живший в Тебризе, приехал во дворец по приглашению султана Якуба (1478-1490), правителя государства Аккоюнлу, остался в стороне от секты и продолжил традицию Насими своими стихами о божественной любви и вошёл в национальную литературу. (Озтуна 1977: 89-90).

Искусство и Архитектура

В XI. и XII. веке Азербайджанская цивилизация находилась на пике своего развития. Этому отвечают остатки материальных элементов культуры, обнаруженные при археологических раскопках. Исторические здания Средневековья являются показателем богатой цивилизованной жизни, особенно в городах. В качестве примеров можно привести Бакинский девичий замок, сохранившийся с того периода до наших дней, могилы Мумине Хатун и Юсуфа бин Гусайра в Нахчыване, хозяйственные постройки на реке Пирсаат. Опять же, строительные технические материалы, принадлежащие тому периоду; саман, специальный камень, изразцы, глазурованный кирпич имеют важное значение с точки зрения истории искусства. В XII использовался в стенах замка Бейлекан. Чтобы усилить оборону города, стены великих замковых башен XIX века были перестроены из обожженного сырцового кирпича и приобрели особый внешний вид. Эти стены замка предназначены не только для защиты, но и считаются одним из самых важных произведений архитектуры и искусства того

периода. Опять же, в исследованиях, проведенных в Гяндже, крепостные стены, мосты, штаб-квартиры и караван-сарай, относящиеся к этому периоду, рассматриваются как произведения высокой архитектуры. В частности, обращает на себя внимание мотив «Гянджинское вязание», принадлежащий гянджинским мастерам. Этот вязаный каменный и обожженный саманный мотив вязались попеременно и придавали зданиям особую эстетику. Мечеть Миль Минаре, построенная в этот период в Бейлекане, является образцом произведений, выполненных в этой художественной технике. Эта художественная техника – геометрические фигуры широко использовались не только в религиозных и социальных сооружениях, но и в домах на улицах городов. Эта техника встречается также в работах в городах Бейлекан, Гянджа, Баку и Гебеле. Этот художественный стиль также можно увидеть в водяных колодцах, водных каналах, каменоломнях ремесленников, мастерских, дверях особняков и других социальных объектах в городах. Водные каналы в Гяндже, Баку и Габале являются образцовыми произведениями инженерного искусства и архитектуры. (Вахидов, 1995: 56-57).

Каллиграфия, Эпиграфические Произведения, Надписи

Арабские надписи (эпографические памятники) в архитектурной истории Азербайджана можно рассматривать как показатель богатого наследия политической и культурной жизни страны. Используя этот художественный образец во всех видах строительства, он иногда рассказывает исторические события с подписью художника, а иногда и с простым стилем. В 1987 году на капителях каменных колонн, найденных при археологических раскопках в селе Еникент Шамкирского района Ханнарского района, были обнаружены надписи, выполненные кувфической каллиграфией. В тексте «Суверенитет принадлежит Аллаху» было подготовлено аль-Мудеббиром Имамуллоу бин Мухаммадом в 442 году с арабскими цифрами в конце надписи. Да будет милость Аллаха к нему. Хиджра 442/1051. Город Гянджа, спрятанный в монастыре Гелати в Кутаиси, Грузия

На каменной плите на дверях 8 строк кувфического письма на арабском языке: «Во имя прощающего и милосердного Бога эти

двери были построены правителем Эмиром Шеуром Ибн-и бин Фазлуллахом под руководством судьи Эбу Фереча. Мухаммед бин Абдулла. Эти двери изготовил кузнец Ибрагим Ибн-и Осман (h. 455/1063). Он был помещен на северной стене мечети Мухаммеда, расположенной в центре Баку, с резной куфической надписью на пушистом камне. В надписи: «Во имя Прощающего, Милосердного Бога... Это здание представляет собой мечеть, построенную по приказу Главнокомандующего Мухаммеда бин Абу Бакра (р. 471/1079). Плита, расположенная под балконом минарета мечети, украшена куфической письменностью по 81-му и 82-му аятам суры Исра из Корана. Все эти примеры являются наиболее яркими примерами ближневосточной каллиграфии. Особенно о дате постройки Шамкирской башни дают информацию арабские куфические надписи, выбитые на белом камне, и резные буквы. Шейх Мюлю бин Афшин построил это сооружение на свои деньги (Н. 493/1100).

Работы Эбул Хасана Бахменьяра Ибн-и Берзимана относятся к XI и XII годам. Это работа века. «Эт-Тихсил» (Сборник), «Эз-Зин фил Логик» (Украшение науки логики), «Эль-Бехче вессеаде» (Красота и счастье), «Китабу» I fi'l Его основные работы - «Мусига» (книга «Музыка»), «Маудул Ильми Мебеде ет-Табийя» (предмет метафизики) и «Мератиб аль-Мауджудат» (уровни существования). Кроме того, на некоторые вопросы, заданные Бехмениаром, ответил Ибн Сина, и письма имеют серьезную научную ценность. В медресе средневековья преподавали труды по логике и естественным наукам. Знаменитый Арабский философ Абдуллатиф аль-Багдади (1062-1131) говорил о значении трудов Бехменьяра и перевел их на персидский язык науки того периода. В философии Бахманьяра широко освещены практика бытия, теория познания и логическая система. Бахменьяр, придающий большое значение обучению Аристотеля и Авиценны, добавил к этим взглядам свою собственную мысль. Таким образом, он был известен как логик-философ в странах Ближнего и Среднего Востока. Абу Аббас аль-Левкери Эбу Фет бин Хайям, один из его учеников, продолжил эту практику в развитии восточной философии. снова XI. и XII. Выдающийся азербайджанский философ и логик, живший в веках, известный под прозвищем "Шариф", написал труд под названием

Эль-Седель (Диалектика) Шихабеттина эль-Магари. Эбу Саад Тебризи — один из ученых, написавших труды по мудрости и философии. Историк философии Захируддин Бейхаки Абдулла Урмеви, живший в XIX веке, был известен как философ и литератор, достигший вершины мудрости, написав труды в области медицины и философии, а Эбу Сайд Урмеви - в области медицины. философия и математика (Математика). В частности, «Рисале фил логик» (Работа над логикой), «Китап фил божественный» (Книга о Боге), "Шерхул Магалетайн аль-Уле Вессание мин Китабил Углидис". (Озтуна,1977: 89-92).

Шихабеттин Эбул Футух Яхья бин Хабеш эс-Сухреверди — основатель философии иракилика, а также бодибилдер. Он изучал фикх и философию в пещерном городе у Мекдеттина эль-Чили и получил глубокие знания. Шихабеттин Сухреверди побывал во многих странах Востока, встретился с учеными в Исфahanе, Диярбакы, Конье и других городах и приобрел большой опыт. Он отправился в город Алеппо в 1183 году и имел право голоса на научных собраниях. Сухревердин, обладавший высоким научным интеллектом среди своих современников, также стал одним из самых выдающихся ученых того периода благодаря своей дальновидности и большой наивности. II 1191 года. Философ XII, наполовину казненный в возрасте 37 лет. Свободомыслящий философ века вошел в историю как «аль-Файлесуф аль-Мактул» (Убитый философ). Основные произведения Шихабеттина Сухреверди написаны на арабском и персидском языках; "et-Telvihat el-Lauhiyye ve'l Arşiiyye"(Левхи и архивные записи), "el-Meşari ve'l Mutarahat» (Введение и вопросы, требующие решения),"Mukavamat" (Сопротивление) о постпантеизме), на философия мистицизма, "Кисса эль-Гарбийе" (Части об изгнании на Западе), "Аваза-е Пар-е Джебраил» (Голос крыла Габриэля), "Фи-Хакикат-и Ишк Йа Мунисе'л Ушшак". (Истина любви и муниси влюбленных),"Рузи ба Джамаат-е Суфиян", (День с суфийской общиной). Лугатул Муран" (Язык муравьев),"О философии просветления. Примерами являются Хикмет эль-Ишрак (Философия Исрака), Хаякил ан-Нур (Световые скульптуры), "Пертова-Имя" (Имя Света) и т. д.

Заключение

С периодом XII. и XIII. веки возрождения эмирата Хачин-Арса, известного в многовековой истории как Албанское государство, в политической и культурной сфере появилось множество ученых. Албанская литература вступила в процесс развития с приходом к власти в одной из них Хасана Джелала. Однако, в отличие от предыдущих периодов, они вели деятельность в политико-идеологическом контексте, реконструировали древний армянский язык, использовавшийся в старых албанских церквях, и проводили исследования в этой области. При этом албанцы сохранили свою независимость в религиозной и культурной жизни и продолжили традиционную албанскую церковную деятельность. Видно, что на протяжении XI и XII. веков на землях южного и северного Азербайджана бурно развивалась научная жизнь, и многие произведения, написанные в различных областях, были написаны на арабском языке в соответствии с условиями того периода. Видно, что азербайджанские учёные играют важную роль в развитии исламской цивилизации на Ближнем и Среднем Востоке и внесли свой вклад в важные исследования во многих областях. Можно сказать, что этот процесс развития связан с социально-экономическим развитием страны, а также повышением уровня благосостояния городской цивилизации.

В XIII.- XIV. веков результате многовековой монгольской оккупации в области культуры и цивилизации, как и во всех областях Азербайджана, произошли серьезные разрушения. Несмотря на то, что в период господства монголов в Азербайджане, одном из важных цивилизационных центров Востока, продолжалась научная деятельность высших алийских школ и медресе, развитие образования и науки задерживалось, а многовековая цивилизация народа была подорвана. нанес удар. Учреждения, где давалось начальное образование, назывались начальными школами, а места, где давалось среднее образование-медресе. После того, как студенты получили первую информацию о различных курсах, их готовили к поступлению в медресе, сдавая экзамен. В медресе принимались студенты, достигшие 15-летнего возраста. Начальное образование также давалось в

благотворительных целях в строевых домах, где находились дети-сироты. Оно начинается с изучения Корана и базовых религиозных знаний без прохождения специальной учебной программы, однако оно будет завершено.

В суфийских философских трактатах философа тема экзистенциального обучения, теории познания и естествознания выражалась символами и символами в суфизме. Философия просвещения Сухраварди занимает свободное место в истории философии. Это учение, которое переносит материальный и духовный мир из тьмы в свет, используя философский термин, происходящий от слова Исрак (тот, кто излучает свет). Здесь, хотя объекты и приобретают разные измерения, они движутся к единству. Эти элементы заменяются друг другом без установления границ. Другими словами, он говорит, что преобразование материальных вещей означает, что в природе ничего не потеряно. Рожденный каждым бизнесом

Библиография

Ализаде, Али, Экономическая и политическая наука Азербайджана. Т. XIII-XIV изд., Баку, 1956, с. 98, 99, 102, 103, 106, 107, 108, 111, 112.

Буниятов, Зия, Азербайджан в VII-IX веках, Баку, 1965, с. 110-111, 133, 162, 163, 179, 204.

Буниятов Зия, История Азербайджана, БАКУ, 1991.

Минорский, Владимир, Исследования по истории Кавказа, Лондон, 1953 г.

Минорский, Владимир, История Шимани Дербенда (История Дербенда и Ширвана) Москва 1963 г.

Минорский, Владимир, Гаксука Ив-Кафкашунаслык (перевод 15 выпусков), Лондон, 1953 г.

Минорский, Владимир, Худуд аль-Алам (Регионы мира), Лондон, 1937 г.

Муккадеси, Ахсенют Текасим Фи Марифетюль Акалим Лейден 1876 г.

Месуди, Тенбих Валь-Исрафв111, Лейден, 1894 г.

Месуди, Мурукуз Зехеб, 1-1X, Париж, 1887 г.

Нафиси Саид, Бабек, Баку, 1993 г.

Низамьюльмюльк Эбу Али Хасан Политическое имя, перевод с персидского Р. Султанова, Баку, 1987 г.

Низамюльмюльк Эбу Али Хасан «Перевод политики на русский язык»
Б. Захадорева Ленинград, 1949 г.

Огель Бахаддин, История турецкой культуры до ислама, Анкара, 1962
г.

Озтуна Йылмаз, Великая история Турции, Стамбул, 1977 г.

П.М. Холд- А.К.С. Лэмбтон-Б. Льюис, История ислама, культуры и
цивилизации, Стамбул, 1989 г.

Страбон, География I-XVI, Перевод К.А. Стратанов, Москва 1964 г.

Шекер Мехмет, Туркизация и исламизация Анатолии с завоеваниями,
Анкара, 1985 г.

Табари Эбу Кафер Мухаммед Б. Джарир, История, 1–111, Лукдунни —
Батаворм, 1879–1901 гг.

Табари Эбу Кафер Мухаммед Б. Джарир, История Табари, I-XVI EJ Bri1,
1965 г.

Тоган, Зеки Велиди, «Введение в общую турецкую историю», Стамбул,
1981 г.

Томаро Бабек, Москва 1936 г.

Велиханлы, Наиле, Арабский Халифат и Азербайджан, Баку, 1993 г.

Вахидов Р.А. Итоги исторических раскопок в Азербайджане, Баку, 1995

г.

Языджи, Несими, Турецкие государства, Анкара, 1992 г.

Калкасанди, Субх Аль Аша Фи Марифат Аль Инша, В. Каир, 1914 г.

Кропнов, Е.И. Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1980.

Колесникова, Государство Атабеков Азербайджана, Баку 1978, с. 23, 33,
34, 37, 111, 126, 133, 179, 189-192, 204.

Кырзыюглу, Фахреттин, Османское завоевание Кавказа-Эллери: 1451-
1590, Анкара 1976, см. Индекс.

Велиханлы, Наила, IX-XII. Век арабской географии путешественников об
Азербайджане, Баку 1977, с. 89, 91.

Шерифли, М, IX. Вторая половина XI века. Феодалные государства
Азербайджана в веках, Баку 1978, с. 192-193, 212, 216, 219, 220, 225, 228,
305, 306.

Эфендиев, Осман, Азербайджанское государство Сефевидов в XVI
веке, Баку, 1981, с. 138, 156, 157, 197, 199, 271.

Bibliography

Minorsky, Vladimir, Studies in Caucasian History, London, 1953.

Minorsky, Vladimir, History of Shimani Derbend (History of Derbend and
Shirvan), Moscow, 1963.

Minorsky, Vladimir, *Gakssuka Iv-Kafkasshunasyk* (Translation of 15 Issues), London, 1953.

Minorsky, Vladimir, *Hudud al-'Alam* (The Regions of the World), London, 1937.

Muqaddasi, *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, Leiden, 1876.

Masudi, *Tanbih wa-l-Ishraf*, Leiden, 1894.

Masudi, *Muruj al-Dhahab*, I-IX, Paris, 1887.

Nafisi, Said, Babak, Baku, 1993.

Nizam al-Mulk Abu Ali Hasan, *Political Name*, translated from Persian by R. Sultanov, Baku, 1987.

Nizam al-Mulk Abu Ali Hasan, *Translation of "Siyasatnama" into Russian*, by B. Zakhadorev, Leningrad, 1949.

Ogel, Bahaeddin, *History of Turkish Culture Before Islam*, Ankara, 1962.

Oztuna, Yılmaz, *Great History of Turkey*, Istanbul, 1977.

P. M. Holt – A. K. S. Lambton – B. Lewis, *History of Islam, Culture, and Civilization*, Istanbul, 1989.

Strabo, *Geography I-XVI*, translated by K. A. Stratanov, Moscow, 1964.

Şeker, Mehmet, *Turkification and Islamization of Anatolia with the Conquests*, Ankara, 1985.

Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir, *History*, I-III, Lugduni – Batavorum, 1879–1901.

Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir, *History of Tabari*, I-XVI, E. J. Brill, 1965.

Togan, Zeki Velidi, *Introduction to General Turkish History*, Istanbul, 1981.

Tomaro, Babak, Moscow, 1936.

Velikhanli, Naile, *The Arab Caliphate and Azerbaijan*, Baku, 1993.

Vahidov, R. A., *Results of Historical Excavations in Azerbaijan*, Baku, 1995.

Yazıcı, Nesimi, *Turkish States*, Ankara, 1992.

Al-Qalqashandi, *Subh al-A'sha fi Ma'rifat al-Insha*, Cairo, 1914.

Krupnov, E. I., *Ancient History of the North Caucasus*, Moscow, 1980.

Extended Abstract

With the Arab conquests, Azerbaijan came under prolonged Arab rule. As in other countries of the Near and Middle East, various developments took place in the fields of religion, language, literature, and history in Azerbaijan. However, local sources indicate that with the arrival of the Arabs, the country's political, social, economic, and cultural life was disrupted due to the general "Arabization" policy. It is stated that the religious, ethnic, and cultural structure deteriorated, progress came to a halt, and significant regressions occurred, especially due to the wars in the region. However, with the arrival of Islam, the spread of Islamic civilization in all conquered regions marked a turning point in world history. In this context, Islamic civilization laid the foundation for medieval civilization. A general approach is adopted, focusing on the main events and phenomena that shaped the fundamental dynamics of the medieval period and explaining them within the framework of cause-and-effect relationships.

The 11th-14th centuries, considered the period of Islam's development, witnessed the "Golden Age" of Islamic civilization and the "Scientific Renaissance of Muslims." Therefore, it is well known that in all geographies under the rule of the Caliphate, whether in political-economic or socio-cultural contexts, progress was achieved as part of Islam's general conquest policy. Historical records reveal that Azerbaijan, as part of the historical process, became an integral part of Islamic civilization, experienced significant advancements in many fields, and made substantial contributions to the broader Islamic civilization. Notably, by the 11th century, Arabic had begun to be used in scientific, religious, and literary fields. One of the main factors influencing this was the multilingual culture of various peoples living in different regions, preventing the dominance of a single language. The primary aim of this study is to examine the scientific and cultural developments in medieval Azerbaijan and to present them to the academic world.

In the 11th-12th centuries, as in all Eastern countries, scientific life in Azerbaijan reached its peak. Cities such as Tabriz, Shamakhi, Baku, Ganja, Nakhchivan, and Beylagan were among the capitals that attained a high level of development. In the palaces of the Shirvanshahs, the Ildenizids, and other provinces, the most renowned scholars of the period achieved great success, working in various fields. Notably, the title of "scholar" was granted to those who possessed knowledge in all branches of science, even without detailed specialization. Bertels, in his research on this subject, particularly mentioned the name of Nizami Ganjavi, stating that he was actively engaged in various fields of science during his era. He had a deep interest in astronomy, astrology,

mathematics, physics, chemistry, biology, and especially philosophy and literature. In his works, he also showed a keen interest in medicine and biology, highlighting valuable information about natural sciences.

Between the 11th and 13th centuries, Azerbaijani scholars made significant contributions to world civilization through their scientific and cultural works in various fields. Their research shed light even on subsequent periods. For example, Fariduddin Shirvani, who worked in the field of astronomy for thirty years, provided the scientific world with important information about planetary orbits and movements by drawing star system maps.

One such historical discovery, found in later periods, includes the works he inscribed on clay tablets, which were uncovered during archaeological excavations near Orenkale. Another notable example is the Madrasa-i Tibbiyah (Medical Madrasa) in the city of Melhem in Shamakhi, Azerbaijan. This institution continued to exert influence in later periods and made a significant contribution to the history of world medicine.

Kafiyuddin Umar bin Osman, a renowned physician and philosopher of that era (and the uncle of Khaghani), established a hospital with patient beds within the madrasa. Alongside teaching philosophy and medical sciences to his students, he emphasized the power of human comprehension and contemplation, as well as the role of spiritual strength in the healing of physical ailments. He conveyed the depth of this knowledge through personal experience, providing lessons based on his own recovery process. During the 12th and 13th centuries, with the revival of the Khachin-Ars emirate, known throughout history as the Albanian state, many scholars emerged in the political and cultural spheres. Albanian literature began to develop under the rule of Hasan Jalal. However, unlike previous periods, scholars of this era worked within a political-ideological framework, reconstructing the ancient Armenian language used in old Albanian churches and conducting research in this area. At the same time, the Albanians preserved their independence in religious and cultural life, continuing their traditional Albanian church activities. It is evident that during the 11th and 12th centuries, scientific life flourished in the southern and northern regions of Azerbaijan, with numerous works written in various fields, primarily in Arabic, in accordance with the conditions of that period. Azerbaijani scholars played a crucial role in the development of Islamic civilization in the Near and Middle East, contributing to significant research in many fields. This process of development can be attributed to the country's socio-economic growth and the increasing prosperity of urban civilization. During the 13th and 14th centuries, as a result of centuries-long Mongol occupation, serious destruction occurred in the fields of culture and civilization, as in all other aspects of Azerbaijan. Although

scientific activities in higher education institutions and madrasas continued during Mongol rule in Azerbaijan, one of the important centers of Eastern civilization, the progress of education and science was hindered, and the country's centuries-old civilization suffered a significant blow.

Institutions providing primary education were known as elementary schools, while places offering secondary education were called madrasas. After acquiring basic knowledge in various subjects, students were prepared for admission to madrasas through an entrance examination. Madrasas accepted students who had reached the age of 15. Primary education was also provided for charitable purposes in dormitories where orphans resided. It began with the study of the Quran and basic religious knowledge without following a specialized curriculum, yet it was still completed systematically.

Araştırma Makalesi/ Research Article

The Ottoman Influence on the Formation of Balkan Cities in the Classical Age from the Perspective of Hasan Kaleshi

Selçuk Ural*

(ORCID: 0000-0002-5734-8302)

Makale Gönderim Tarihi
12.10.2024

Makale Kabul Tarihi
31.12.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ural, S., "The Ottoman Influence on the Formation of Balkan Cities in the Classical Age from the Perspective of Hasan Kaleshi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1236-1262.

APA: Ural, S. (2025). The Ottoman Influence on the Formation of Balkan Cities in the Classical Age from the Perspective of Hasan Kaleshi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1236-1262.

Abstract

The basic idea behind the Ottoman political dominance that became permanent in the Balkans in the XVth and XVIth centuries should be explained through the acceptance of Ottoman-style urbanism among the peoples of the region and the cities that were tried to be built in the Eastern-style. Thus, it can be better understood how this new belief and culture of Eastern origin reached societies of different ethnic origins in the Balkan geography. In this study, perspective Hasan Kaleshi, the approach of city and urbanism, which is one of the important factors in the settled of this political, socio-cultural and faith-based sovereignty accepted by the Balkan peoples, was focused on. The characteristic features of the cities founded by the Ottomans in the Balkans

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye, sural@sakarya.edu.tr.
Assist. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences Education, Türkiye.

with their beliefs and traditions have been tried to be read and interpreted from Hasan Kaleshi's work "Orient Civilization in the Yugoslav Lands from the XV Century to the End of the XVII Century". It is quite rare to evaluate the Ottoman influence on Balkan cities from the perspective of researchers from the region. For this reason, it is thought that the present study will support studies in this approach. The method of the study is based on the examination of Ottoman archive documents and secondary sources in order to support the views on the inspired study.

Keywords: Ottoman, Kaleshi, City, Civilization, Classical Age.

Hasan Kaleşi Perspektifinden Klasik Çağda Balkan Şehirlerinin Oluşumunda Osmanlı Etkisi

Öz

XV. ve XVI. yüzyıllarda Balkanlarda kalıcı hale gelen Osmanlı siyasi hâkimiyetinin arkasındaki temel fikir, Osmanlı tarzı şehirciliğin bölge halkları arasında kabul görmesi ve Doğu tarzında kurulmaya çalışılan kentler üzerinden açıklanmalıdır. Böylece Doğu kökenli bu yeni inanç ve kültürün Balkan coğrafyasındaki farklı etnik kökene sahip toplumlara nasıl ulaştığı daha iyi anlaşılabilir. Bu çalışmada Hasan Kaleşi'nin bakış açısıyla Balkan halklarının kabul ettiği bu siyasi, sosyo-kültürel ve inanç temelli egemenliğin yerleşmesinde önemli etkenlerden biri olan şehir ve şehircilik yaklaşımı üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda Osmanlıların inanç ve gelenekleriyle Balkanlarda kurdukları şehirlerin karakteristik özellikleri, Hasan Kaleşi'nin "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti" isimli çalışması özelinden okunmaya ve anılandırılmaya çalışılmıştır. Balkan şehirleri üzerindeki Osmanlı etkisini bölgeden araştırmacıların bakış açısıyla değerlendirmek oldukça nadirdir. Bu nedenle mevcut çalışmanın bu yaklaşımdaki çalışmaları destekleyeceği düşünülmektedir. Çalışmanın yöntemi, esinlenen çalışmaya ilişkin görüşleri desteklemek amacıyla Osmanlı arşiv belgelerinin ve ikincil kaynakların incelenmesine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kaleşi, Şehir, Medeniyet, Klasik Çağ.

Introduction

Hasan Kaleshi was born in 1922 in the village of Serbiça in the city of Kicevo, North Macedonia. During the Ottoman rule in the Balkans, in this city, which was called Kırçova in Turkish, Kiçevo (Кичево) in Macedonian and Kërçovë in Albanian, his interest in eastern languages

increased thanks to the lessons he received from his father in Arabic and religious sciences at a young age. In line with this interest, he has completed his higher education in the Department of Eastern Languages of the Faculty of Philology at the University of Belgrade between 1946-1951. Kaleshi (1952), who turned to the branch of Arabic Philology with the support of Fahim Bajraktarevic at the faculty, has complete master's and doctoral theses on Arabic foundation documents in Yugoslavia. Kaleshi, who continued his specialization life in Germany for a period, has worked here at the Chair of Turcology (1965). On his return to Albania, has worked as a specialist at the Pristina Albanology Institute (1967-1970). Later, he then has started working as an academic at the Department of History, Faculty of Philosophy, University of Pristina. Hasan Kaleshi, who helped found the Department of Eastern Languages in the same faculty (1973), has passed away in 1976. Throughout his academic career, Hasan Kalesi has focused extensively on the Ottoman administration in the Balkans. The works he wrote on the Islamic Culture and Civilization that the Ottomans managed to establish in the region were published has in different languages (Turkish, German, Albanian, French, Italian, Bosnian¹).

The beginning of the Eastern civilization dominance in the Balkans from the Kaleshi perspective

Although the Ottoman State was founded in Anatolia, in the second half of the XIVth century, it took root in Europe, thus becoming a great empire capable of ruling both continents. The Ottoman Turks, has treated the Balkan peoples with tolerance and were thus able to establish social, cultural and religious institutions as well as new administrative structures in the cities. They were has also able to easily mobilize the economic resources of the Balkan geography by bringing populations from Anatolia and thus succeeded in establishing developed cities in the region. In this way, they have able to quickly dominate a part of the Balkans even during the establishment period of their state². Hasan Kaleshi, in his article titled "Eastern civilization in

¹ Mustafa İsen, "Hasan Kalesi", *DİA.*, 24 (2001), p. 258.

² Halil İnalçık, "Bayezid I", *DİA.*, 5 (1992), p. 232; Hava Selçuk, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora

Yugoslav lands from the XVth to the end of the XVIth century", has addressed the Ottoman civilization in the Balkans and the process of reconstruction of the Balkans through cities. By the term "Yugoslav" he has meant the Balkans, and he evaluated the entry of Turks into the region as a process that continued from the beginning of the XIV century until the end of the XV century³.

Albanian-born researcher who describes the history of Ottoman rule in the Balkans in this way has described this situation as a historical beginning that caused a radical change in religious, social and economic life from the point of view of his own society. According to him, this radical change in the Balkans has endured on the beliefs, languages, management styles, social institutions and social relations that the Ottomans brought to the region. Kaleshi has shown as an example of this political approach that the Ottoman State placed various civil servants, craftsmen and religious leaders from its own culture in Yugoslav cities in the Balkans, granted economic privileges to local people and appointed some of them as managers after converting⁴.

He even drew attention to the fact that the peoples of the region were able to accept Islam more easily thanks to such political approaches that the Ottomans implemented in the Balkans. Thus, the Turks has managed to increase their influence in the Balkans thanks to a new approach of civilization unique to them. Kaleshi has set out his views on the subject without directly referring to the records of tahrir, muhimme and şeriyye ledgers from the Ottoman archival statistics, which are the main source of this issue. His views on this issue, L. Lape, B. Durdev, N. It is based on researchers such as Filipovic. He has expressed his views by utilizing examples showing the Muslim/non-Muslim exchange in the population statistics of the cities of İpek,

Tezi, Kayseri 2002, p. 64; F. W. Hasluck, *Bektaşiliğin Coğrafi Dağılımı*, çev. T. Koca, İstanbul, p. 8-10; Zafer Kazıcı, "Osmanlıların Balkanlardaki Muvaffakiyet Sebepleri", Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Konya 7-9 Nisan 1999, *Bildiriler*, ed. A. Aköz, B. Ürekli, R. Özcan, Konya 2000, p. 743.

³ Hasan Kaleşi, "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti", çev. Ali Aksu, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (1979), p. 73.

⁴ Hasan Kaleşi, "Türklerin Balkanlara Girişi Ve İslamlaştırılma", trans. Kemal Beydilli, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1980), p. 190.

Skopje, Kalkandelen, Manastir, Prizren, Vojvodina, Semendere and Mitrovica in Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Kosovo and Serbia in the XVth and XVIth centuries. The main has issue he emphasizes and wants to draw attention to is that Islam was able to spread in the Balkans with a rapid acceleration after the conquest of the region by the Ottoman Turks. Kaleshi has also noted that this new belief system brought by the Ottomans to the Balkans and the accompanying national-spiritual cultural structure showed a development in favor of the Islamic faith among the peoples of the region simultaneously with the aforementioned political conquest process⁵.

The Main factors in the settlement of the Ottoman style urbanism concept in the Balkan cities

Kaleshi has stated even during the Roman, Byzantine, Serbian and Bosnian Kingdoms period in the Yugoslav geography, there was no significant urbanization except for small-scale settlements and Dalmatian cities⁶ around famous castles and mines such as Olovo, Srebrenica, Kratovo, Novo Birdo on the banks of the Drava, Sava and Danube rivers. Based on this, has attributed the settlement and development of the Eastern Civilization in the Balkan geography to the realization of some factors. The first of these, as we have tried to express before, is the achievement of the acceptance of the Islamic faith and the Turkish tradition in the region. The other is that the Ottoman-style urbanization can be realized in the Balkans⁷. The examples of cities and urban life established in the Balkans in accordance which teh Easretn Civilization and Turkish-Islamic traditions were realized in accordance with these factors and thanks to the success by the Ottomans of political dominance the region.

According to Kaleshi, another factor in the successful implementation of Eastern-Style urbanization in the Balkans is the Islamic culture inherited from the Seljuks to the Ottomans and the rich Turkish traditions that have developed in the Anatolian geography. Thus, thanks to the zoning-settlement-centered practices of the

⁵ Kaleshi, op. cit., pp. 74-75.

⁶ Zafer Gölen, "Münif Paşanın Karadağ Risalesi", *İnsan Ve Toplum Bilimlerinde Akademik Çalışmalar*, ed. Türkan Erdoğan, M. Fatih Sansar, Lyon, 2021, p. 11.

⁷ Kaleshi, op. cit., p. 75.

Ottoman Turks, the social, economic and political representatives of this new religion encountered in the Balkans, many castles in the Balkans and villages, small residential areas (villages) on the outskirts of these castles have been able to turn into crowded cities. Thus, these settlements, which are located at the center of a great economic and social union in the Ottoman Empire⁸ created the most important examples of Eastern-type urbanization in the Balkans with their structural features such as mosques, schools and madrasas, tekke, bridge, inn and bath, bazaars and marketplaces, and this situation XVI It has been seen in all Balkan cities until the end of the century. Another factor mentioned by Kaleshi for the permanence of Eastern Civilization in Balkan cities has is it was the human and settlement-based approach style that the Ottomans applied in the region. At the center of these policies are efforts to bring the military units, civil servants, immigrant communities, artisans and religious scholars they brought to the region during the Balkan conquests to a settled life. At this stage, the main purpose of the Ottoman Turks was to ensure that the peoples of the region adopted the Eastern type management approach both in terms of faith and is to facilitate the adaptation of the urbanism practices of Turkish-Islamic civilization to Balkan cities. Thus, thanks to the Muslim neighborhoods established in the Balkan cities in the first twenty years after their conquest, the Balkan cities in could be optimized to the Turkish-Islamic approach of urbanism⁹.

Kaleshi he has counted the areas where cities in the Balkans were founded as another factor that attracted attention. According to him unlike the typical village-town settlements that developed around mines before the Ottomans in the Balkans, the establishment of most of the cities established by the Turkish-Islamic method at important intersections and strategic military positions in the region indicates an important approach style of Turkish-Islamic civilization in the establishment of cities. This kind of planning has emerged as a strategic route area that the Ottomans want to implement in terms of expanding

⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik Ve Ulaşım*, ed. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, N. 31, İzmir, 1984, p. 2.

⁹ Kalesi, op. cit., pp. 75-76; Yusuf Halaçoğlu, "XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri", *Bellekten*, 53/207-208 (1989), pp. 637-638.

with new conquests in the Balkans and successfully managing the region. In addition, it is planned that this direction of conquest will also take place on the northern and western axis, and the use of selected cities as bases and reinforcement centers for the regions that are the next conquest target has explained this approach¹⁰.

Characteristic features and defining structures of the Balkan cities founded in the Ottoman style

From the perspective of Kaleshi, two distinct features stand out in the practices during the zoning and settlement of Balkan cities in the Turkish-Islamic type under Ottoman influence. The first of these is neighborhoods where members of different religions and sects live together, are responsible for their behavior to some extent, and are made up of people who are in social solidarity. The other is the bazaars, which are formed and established from various handicrafts and at the same time assume an economic function¹¹.

Neighborhoods have always been the main actor in the formation of an Ottoman-style Balkan city. Thus, neighborhoods been an indispensable element of Ottoman urban settlement in the Balkans and usually consisted of a certain number of houses around a masjid or mosque. Muslims have developed the city or neighborhood round this mosque by building mosques in the neighborhoods they have newly established. For this reason in Ottoman urbanism, neighborhoods were usually has referred to by the name of the mosque or masjid located inside them. Bazaars, which are another characteristic feature of Balkan cities, have also become the commercial and social heart of the city. The Ottomans have never chosen these areas randomly. Strategic fortresses, city walls, important roads and proximity to cultural sites played a decisive role in determining the location of the bazaars. These areas, which make up 15-20% of the total urban area, are the places where most of the economic activities in the cities are carried out¹².

¹⁰ Kalesi, op. cit., p. 75.

¹¹ Kalesi, op. cit., p. 80; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev Ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 4 (1984), pp. 69-78.

¹² S. Hilmi Özkan, "Balkanlarda Bir Osmanlı Şehri: Sofya (1385-1878)", *Avrasya Etüdlere Dergisi*, 22/ 50 (2016/2), p. 287; Sait Şahinalp-Veyisi Günay, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal

These bazaars, which marked the center of Ottoman-style cities in the Balkans, were also home to the city's largest and most spectacular temples, which the Islamic community called "Bazaar Mosque, Friday Masjid, Masjid al-Juma" and which brought the Muslim population together on certain days and at certain¹³.

According to Kaleshi, providing plenty of light and green space to buildings in the zoning of neighborhoods in Balkan cities is another characteristic feature of Ottoman cities. He has stated that the Balkan cities of the Ottoman period were therefore mostly and built on the edge of lakes, streams and waterways and in places with plenty of views. Kaleshi also expressed his views on the security of districts formed by neighborhoods where people live together in Balkan cities. According to him, the fact that the construction of high castle fortress walls have not given importance in the protection and defense of these Balkan cities founded in the Ottoman style reveals the negligence and carelessness of the Turks. This is an important mistake. He has claimed that this mistake was the reason why the feeling of revenge could always remain alive in the enemies who were looking for opportunities against the Ottoman rule in the Balkans. In support of this view, he gave as an example the fact that some Ottoman cities in the Balkans fell to the Austrians one after another without any resistance during the Ottoman-Austrian wars that took place at the end of the XVII century and the beginning of the XVIII century¹⁴.

Analizi", *Milli Folklor Dergisi*, 24/ 93 (2012), p. 155; Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5 (1999), p. 516.

¹³ Özer Ergenç, op. cit., p. 69-75; Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kenti", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/ 6 (2005), p. 59; Mehmet Karagöz, "Osmanlı'da Şehir ve Şehirli Mekân-İskân Beşeri Münasebetler XV-XVIII Yüzyıllar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV (1999), p. 105.

¹⁴ Kaleşi, op. cit., p.92. In this regard, he has stated that in 1683-1699 and 1717-1737, soldiers belonging to the Austrian army under the command of Evgeniya Sayosk destroyed 6 thousand households and 160 mosques in Sarajevo. He has also stated that Skopje was completely burned down by Piccolo mini and that Prizren, along with Köprülü, Istip, Kalkandelen, was also subjected to great destruction. He even has stated that although these cities were tried to be rebuilt throughout the XVIII century, they could never reach their former beauty. He has noted that many monuments belonging to the Turkish-Islamic Civilization in the Balkan cities were destroyed in this way, and the Ottoman architectural heritage did not remain much. Kaleşi, op. cit., pp. 78-79.

Kaleşi has also tried to explain the rapid development process that occurred with the establishment of Ottoman cities in Yugoslavian territory by giving some examples specific to Balkan cities. He has provided examples in this regard, stating that Novi Pazar was built by Isa Bey, the governor of Bosnia, and that Visegrad owed its city potential at that time (especially the presence of the Visegrad Bridge and Caravanserai) to Sokullu Mehmet Pasha. He has also mentioned that Sarajevo (the fortress of Vrhbosna) gained city status during the reign of Fatih Sultan Mehmet, and many buildings were constructed in Bosnia thanks to Isa and Hüsrev Bey, who took inspiration from Kanuni Sultan Süleyman's urbanization practices in Istanbul. In fact, he has provided examples specific to some Balkan cities to better illustrate the level of development that Ottoman-style urban planning had reached at that time. Firstly, he has mentioned that Sarajevo in Bosnia and Herzegovina, as a Turkish sultan city, was the best example of how advanced Ottoman civilization was in urban planning. So much so that; He has stated that the population of the city in the re-establishment by the Ottomans consisted of only 7-8 thousand people, while the population in the middle of the XVII century reached almost 50 thousand. He has also made a comparison with Caesar's Vienna to better understand the development of the city. He has pointed out that the populations of these two cities were equal, and at this point, he stated that the populations of Augsburg, Cologne, Nuremberg, Frankfurt, and Hamburg, which were the leading cities in Europe in terms of population, were behind Sarajevo.

The author, who expanded on these samples, wrote that Banja Luka, which was referred to as a "township" before Ottoman rule, made great progress in terms of urbanization after Kanuni's victory in the Battle of Mohac in 1526, and that Mostar also made significant progress in urbanization especially in the 16th century. He also has argued that even the city of Foça, although it was the capital of the Sanjak of all Herzegovina and one of the largest commercial centers of the region between 1470 and 1570, really developed in terms of urbanization only with the Ottoman administration. Even, referring to Rumelia, he has stated that the city of Prizren in European Turkey, was remembered as

a "Sultan city" thanks to the Ottomans, and that it was one of the important administrative and cultural centers of the region. The author also mentioned that Prishtina, which was classified as a village in 1342, became an important intersection on the Sarajevo-Istanbul route during the period when it was administered by the Turks, and that it gained an exemplary city status in the 15th century with the settlement of Muslim people in Prishtina. The author also stated that during the Turkish administration period between 1586-1608, Kaçanik, which was originally a small village in the Kosovo region, was significantly settled by Koca Sinan Pasha and his son Mehmed Pasha from Kaçanik, and thus, it was able to become a town. Finally Kaleshi also he has stated, that cities in the Balkans such as Thessaloniki, Skopje, and Bitola became significant settlements during Turkish rule and reached a level of population and commercial development comparable to Istanbul, the capital of the Ottoman Empire.

Kaleshi he has provided examples of Ottoman influence in the development of Balkan cities while also giving an additional explanation has to better understand the style of urban planning. In this explanation, he stated that during the Byzantine period, Bulgarian, Serbian and Macedonian cities in the Balkans were built inspired by the Byzantine capital Istanbul, while during the Turkish rule in the Balkans, Balkan cities were tried to be built inspired by the Ottoman capital Istanbul¹⁵.

Thus the Balkan cities, which emerged as a Turkish cities, experienced their brightest periods in the XV and XV centuries, when the Ottomans were the most powerful politically, militarily, economically and socially. In these centuries, when the economic and social development accelerations of the cities¹⁶, which were also seen as the gathering centers of people with a certain legal status in the Ottomans, increased rapidly, the Ottoman Balkan cities also turned into a natural center of attraction and their populations increased rapidly in this direction. Kaleshi he has also stated that this structural mobility in

¹⁵ Kaleshi, op. cit., pp. 75-78.

¹⁶ Feridun Emecen, "Osmanlılarda Yerleşik Hayat: Şehirliler Ve Köylüler", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, 4 (1999), p. 47; Emine Erdoğan, "Tahrir Defterlerine Göre Ankara Şehri Yerleşmesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, IV/ 1 (2005), p. 257.

the Ottoman Balkan cities was usually carried out in a sequence. Kaleshi stated the structural sequence followed in urbanization as follows: first, the mosque and the bathhouse were built, then the imarethane was built, and then the bath and the tekke were built. In order to support her explanations, he has stated that the construction of the Hadım Mosque was started in the Yakova region in 1600, then a bath and an inn were built, and a town called Yakova was established around these structures¹⁷.

According to Kaleshi, the first of the buildings of religious character in Yugoslav cities, which he refers to as "monuments of Islam", are "mosques" and "tekkes". Mosques and tekkes in Ottoman cities in the Balkans are spectacular in terms of revealing the level reached by Turkish-Islamic culture. Especially XVI. they also have an overwhelming superiority in terms of number per century. For this reason, the mosques and tekkes built by the Ottomans in the places they conquered in the Balkans have become populated settlements in the region where they are located and have contributed to the transformation of these regions into modern urban centers¹⁸. In addition, it is understood that the Ottomans provided a complete system security in terms of communication with the people of the region by building these flashy mosques and tekkes in some cities and towns in the Balkans¹⁹. Most of these buildings, some of which are Sultan's works, were built in the XVth and XVIth centuries. In this regard, Kaleshi has shown the Sultan Murad Bazaar Mosque in Prishtina, which Sultan Yildirim Bayezid dedicated to his father Sultan Murad the Conqueror of Kosovo due to the victory of the Kosovo War and whose construction was completed during the reign of Fatih Sultan Mehmet (1461-1462), as one of the oldest mosques in the Yugoslav lands. According to him, this building is the most important example of Ottoman-Bursa architecture among the

¹⁷ Kaleshi, op. cit., pp. 78-82.

¹⁸ Yaşar Yücel, "Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Sempozyumu*, Ankara 7 Haziran 1985, *Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, pp. 67-80; M. Bojiç, *Historija Bosne i Bosnjaka*, TKD Şahinpaşić Yayınları, Bosna-Hersek 2001, p. 59; Behiye Zlatar, "16. Yüzyılda Saraybosna Camileri", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu*, Sofya 2000, *Bildiriler*, ed. Ali Çaksu, IRCICA Yayınları, İstanbul, 2006, pp. 421-422.

¹⁹ A. Handziç, *Studije o Bosni*, İstanbul, 1994, p. 91.

Ottoman-Islamic artifacts in Yugoslavia with its dimensions, architectural style and sultanate elements. Also the Alaca Ishak Bey Mosque and Mustafa Pasha Mosque in Skopje, built in accordance with the Ottoman-Istanbul architectural style and counted among the most beautiful Turkish-Islamic monuments of the Balkans in terms of their domes, Husrev Bey Sarayova Mosque, Gazi Mehmed Pasha Mosque in Prizren (Bayrakli Mosque), Sinan Pasha Mosque, Foça Alaca Mosque, Yakova Eunuch Mosque, Banya Luka Ferhad Pasha Mosque, Mostar Kara Mosque has gave examples of the mosque, Poçitel Şiş İbrahim Pasha Mosque and the Monastery Haydar Kadi Mosque. Additionally, Kaleshi briefly mentioned the structural features of these works, generally describing them as having a single minaret, three small domes on the front roof, and a cone-shaped roof covering the upper part of the cube-shaped prayer area. In this context, he also stated that a small Ottoman mosque can carry an important artwork value and exemplified this issue through the Alaca Mosque in Foça. Kaleshi also has mentioned tekkes (dervish lodge) among the structures that were built in the style of Turkish-Islamic urbanism in Balkan cities and which he claimed to have the characteristics of religious monuments. It is known that the tekkes established by the Ottomans in the Balkan cities are also supported by non-Muslim people with their approaches such as not considering religion, language, race difference in their economic and social activities, approaching people with love, calling society to unity and togetherness, taking a stand against injustice²⁰. Kaleshi also, stating that tekkes were mostly built at crossroads in the Balkans, has defined these structures as places where dervishes gather, are trained in their own ways, and learn and perform Islamic worship under the supervision of tekke sheikhs. According to him, with these qualities, tekkes have took an important role in the spread of Islam in the Balkans. However, he has also stated that many of them disappeared because the tekkes were not built in a big and solid style like the mosques in the region.

²⁰ Metin İzeti, "Balkanlarda İslam'ın Yapıcı Ve Evrensel Paradigması Ve Osmanlı Döneminden Günümüze İrfan Ocakları: Tekkeler VE Tarikatlar", *Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut Türkistan'dan Balkanlara*, V.2, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, TİKA İnceleme Araştırma Dizisi Yayınları, Ankara, 2016, p. 201; Mustafa Kara, "Tekke", *DİA*, 40 (2011), pp. 370-371; Rifat Özdemir, "Osmanlı Devletinin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5 (1994), p. 310.

Among the tekkes that he considered to have an architectural value in the Yugoslav lands, the Khosrev Bey Hankah in Sarajevo²¹ and Hacı Sinan Tekke, Sadi Tekke in Yakova²², Halveti Tekkes in Ohrid and Prizren²³ and the Decapitated Ali Baba Tekke in Tetovo²⁴. Kaleshi has also included

²¹ Hasan Kaleshi also has expressed the idea that this Ottoman structure made a great reputation in the Balkans and that it served as a kind of school teaching Islamic mysticism (riddles), Kaleşi, op. cit., p. 82. About the construction date of the Hüsrev Bey Hankah: We can state that it consists of an imaret, a mosque, a madrasa, a hangah, a school and a mausoleum under the auspices of the Gazi Hüsrev Bey Foundation. Even also though the name of this structure is not included in the Ottoman land registry tahrir book record dated 1531, we can say that the structure was established between these dates due to the fact that it exists in the book record dated 1568, BOA, TTD. 462, p. 31 (H.976/M.1568).

²² From Kaleshi's example here, we assume that it is the largest structure of the Sadi Sect in Yakova and indicates the Great Sadi Tekke, where all Sadi tekkes are connected. In addition, while the idea that the structure was built by a person named Incapable (Incapable) Papa, who belongs to the Sadi Sect and whose tomb is located in Prizren, is widespread, Ayverdi pointed to 1699-1700 and Krasniqi pointed to the dates of construction as 1732-1733 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, V. III, 3. Kitap, İstanbul, 1981, p. 211; Nehat Krasniqi, "Kosova'da Sadi Tarikatı İle Önemli İki Silsile Belgesi", *Medeniyet Bilim Araştırma Dergisi*, 1/ 2 (2002), pp. 91-103.

²³ Evliya Celebi has claimed that the Ohrid Halveti tekes was the Kanuni Sultan Süleyman Foundation. E.Hakkı Ayverdi stated that this structure was built by Zeynel Abidin Pasha, the son of Ali Ağa, the administrator of Ohrid, in 1685. In addition, the records of the Ottoman tahrir book numbered 126 also mark the last quarter of the XVII century. Reşat Ören also mentioned that this mosque, which was built by Zeynulahidin Pasha in the XVII century, was founded by a person named Pir Mehmed Hayati, who is thought to have come to Ohrid from Khorasan in 1667. Zeki İbrahimgil also has stated that this probably became a complex along with the construction of adjacent structures by Zeynel Abidin, and all of the structures are mentioned both in official records and among the public with the name of Zeynel Abidin. S.Ali Kahraman-Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, İstanbul, 2003, p. 330; Ayverdi, op. cit., pp. 142-143; BOA, TT.126, p. 78; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İstanbul, 2000, pp. 19-25; Zeki İbrahimgil, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ohri Sancağı", *Sanat Tarihi Dergisi*, XXII/ 1 (2013), pp. 117-118.

²⁴ Kaleshi, for the construction date of the tekke, XVIII. He pointed to the century, and Krasniqi gave the date of 1793. Kaleshi he has stated that the inscriptions of this structure are still preserved and that it is one of the last examples of such monuments on the Balkan Peninsula. He has also stated that the structural value of this artifact does not arise from its physical size, but from the uniformly arranged buildings (mosques, skullcaps, mansions, residences, agricultural buildings) that offer a uniformity built with walls and are compatible with one another, Kaleşi, op. cit., pp. 80-83; Nehat Krasniqi,

monumental tombs (mausoleums) and tomb ruins bearing a monumental feature, in which there are illustrated ornaments and knitted beautiful verses written with inlay technique in the gardens of these structures among the tekkes (dervish lodges) in the Balkan cities.

Kaleshi has also claimed that from the inscriptions and embroideries on these shrines, it can be understood that the medieval style is reflected in the Ottoman-Islamic style. He has also mentioned that examples of this style, which usually date from the XV, XVI and XVII centuries in Bosnia and Herzegovina, that it is not well protected today. In the mausoleums (tombs) the tekkes founders and tekke sheikhs are usually buried. Kaleshi he has also mentioned that it is not possible to talk about architectural value in most of these structures that he describes as interesting. The interesting nature of these structures is due to the fact that there are legends and some superstitious beliefs derived from them. Kaleshi has drawn attention out that these mausoleums (tombs) are visited by both Muslims and Non-Muslims on some religious special occasions. The author also has noted that among these visitors there are those suffering from various diseases, infertile women and mentally ill people. But Kaleshi according has there are also some mausoleums (tombs) in the Balkans that are not commemorated in this way and symbolize different values in terms of content. These are: the Tomb of Sultan Murad located on the Kosovo Plain where the internal organs of Sultan Murad Hudavendigâr, the hexagonal tomb with a lead-covered dome in the Ishak Bey Mosque cemetery in Skopje²⁵, built on four open columns and the subject of many legends Mustafa Pasha's mausoleum (tomb), known as the "King's Daughter Monument" in the same city, the octagonal domed Gazi Baba mausoleum (tomb), Gazi Baba Mausoleum (tomb) with an octagonal dome where Ashik Celebin from Vulcitrin, Kosovo, the author of the work "Tezkire about the Poets" was medfun, Tombs of Hüsrev Bey and Mehmet Bey in Sarajevo, it is the Mausoleum (tomb) of Halil Pasha, the general admiral of the Ottoman navy in Banja Luka and the Mausoleum (tomb) of Gazi Mehmed Pasha in Prizren. Another defining structure

op. cit., pp. 91-103; Ekrem Hakkı Ayverdi, op. cit., p. 157; Filiz Yenişehirlioğlu, "Balkanlarda Osmanlı Mimarisi", *Tarih Çevresi Dergisi*, 11 (1994), p. 29.

²⁵ In his statement, which he based on a rumor, Kaleshi gave the information that the treasurer of Isaac brain was lying in this tomb, Kaleshi, op. cit., p. 84.

that Kaleshi mentions in the form of the second group of works in the formation of Ottoman-style Balkan cities and which has an educational feature are schools, madrasas and libraries. Stating that such structures do not have much architectural significance the author expressed these as educational structures bearing a religious character based on the idea that science is considered a service of religion in Islam. Has stating that some of them have been preserved to this day, Kaleshi has also have mentioned that boarding education is usually provided and in these institutions and that students have bedrooms, dining halls and of libraries. As the most well-known among them, he has also showed the Kursunlu Madrasa, which he mentioned as having been built in Sarayova in 1537, as an example²⁶.

It is known that the Ottomans have added a new texture to the cities life in the Balkans thanks to the inns, imarets and bedestens built on the water's edges with the road routes in the Balkans²⁷. In this context, Kaleshi has expressed that the Ottomans attached importance to transportation, economics and social life in Balkan cities and showed the bridges, bezistans, caravanserais and inns built in Turkish style under the name of the third group of monuments. He also has wrote that these types of structures, which he stated have a separate value with their architectural features, have a unique tourist attraction of their own. Among these monuments are the Mostar Bridge, built in the form of a single semicircle over the Neretva River in 1566, the Drina Bridge built by Sokullu Mehmed Pasha in Visegrad in 1571, the Stone Bridge over the Vardar River in Skopje, the Arslanaga Bridge in Trebishniça, a small stone bridge known as the Goat Bridge over the Milaski River in Sarajevo and the characteristic bridge built by the poet Sucudi in 1535 over the Bistricha River in Prizren has showed example. Kaleshi has also mentions bedesten, which he considers to play an important role in the development of the commercial activities of the Balkan cities. Stating that these structures were built inspired by the examples in Edirne, Bursa and Istanbul, the author has said that commercial activities usually take place here on cloth and other

²⁶ Kaleshi, op. cit., pp. 83-85.

²⁷ Nimetullah Hafız, *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Priştine Üniversitesi Felsefe Fakültesi Şarkiyat Bölümü Yayınları, Kosova, 1985, pp. 5-10.

weavings. In his own words, he has counted Mustafa Pasha Bezistan in Skopje, Chief Bazaar Bursa Bezistan in Sarajevo, Ferhad Pasha Bezistan in Banya Luka, Mehmet Pasha Bezistan in Belgrade and Belgrade Bezistan built by Mustafa Pasha, the Governor of Budin, among the monumental Ottoman Bezistans in Yugoslavia. Kaleshi also has mentioned the inns and caravanserais located on the roads connecting the Ottoman cities in the Balkans and built to provide overnight has accommodation for passengers. Stating that the caravanserais were built with an approach inherited from the Seljuks in Anatolia, Kaleshi has stated that these structures were built by taking an example in this form in the Balkans as well. He has also stated that KukliBeg of Prizren built 14 caravanserais on Istanbul and Dukakin roads, but these have not been able to reach today. Has stated that inns are relatively more comfortable structures than caravanserais and that they provide shelter to travelers, foreigners, businessmen in cities and towns. He has wrote that there were rooms around the courtyards in the middle of the inns built by the Ottomans in a grand style and on the upper floor of the inn, the lower parts of these rooms were used as warehouses for commercial goods and stables for animals. Ottoman inns are surrounded by porticoes around their courtyards and have an inward-facing structure with the only entrance for security reasons. However, despite this structure, inns are relationship areas that feed the outside of the bazaar and even the city²⁸. As an example of caravanserais and inns built in the Ottoman style in the Balkans; pointed the great Caravanserai (Sokullu Mehmet Pasha Caravanserai) built by Sokullu Mehmet Pasha in Belgrade in 1572-1576. As he examples who has been able to stand on their feet until today; Sulu Inn and Kursunlu Inn in Skopje and Morich Inn in Sarayova has shown²⁹.

Kaleshi has counted baths, fountains and waterways as another characteristic feature of the Turkish-Islamic approach of urbanism in Balkan cities. Kaleshi, who stated that the Ottomans tried to place the cleaning sensitivities of their beliefs in the Balkans along with the Turkish-style urbanism approach, he has also expressed that the Balkan

²⁸ Osman Tural, "Balkan Coğrafyasında Osmanlı Konut Kültürü", *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu*, Tiran 2003, *Bildiriler*, ed. Ali Çaksu, İstanbul, 2006, p. 169.

²⁹ Kaleshi, op. cit., pp. 84-86.

peoples were treated carefully in their access to water. He has wrote that even many Balkan cities without streams were decorated with aqueducts and waterways whose lengths changed according to geographical conditions thanks to the Ottomans who understood the importance of water both in terms of social and health. Thus, Kaleşi has stated that the center of the Balkan cities (the Ottoman city centers were called nafs) constituted an integrity with the mosques, bazaars, inns built on the four corners of the streets, baths and fountains formed around neighborhoods. It is known that in the Ottoman understanding of urbanism in the Balkans, the "Ottoman Baths" was founded before or during the construction of mosques in the region and primarily for the purpose of ensuring the cleanliness of construction workers³⁰. Thus has the Ottomans equipped Balkan cities and towns with baths from head to toe. Drawing attention to the structural features of these baths, Kaleshi has stated that these structures have a double dome. In addition, he has expressed that one of the two compartments in such baths, which are referred to as "Double Baths" in the Balkans, is used by ladies thanks to this. The Ottomans also has decorated the region with the "Ottoman Fountains", known by the name of "sebili hayrat" (charity fountain). According to Kaleshi, the fact that the benefactors who built the fountains addressed those who drank water from these fountains accompanied by inlaid inscriptions on the structure and asked them to pray for their souls after death showed the richness of Ottoman architectural art in Balkan cities. He has stated that these fountains, built by philanthropists, are usually made in the centers of cities and towns and on the main roads connecting Balkan cities. The castle also has stated that tea and coffee were drunk with great pleasure accompanied by the beautiful flowing waters of these fountains which have masterpiece-like features. Kaleshi also has mentioned that waterways and aqueducts were built by the Ottomans in Balkan cities that did not have a stream. Kaleshi, who also mentioned baths, waterways and fountains, which are important features of Turkish-Islamic culture in Balkan cities, thus mentioned the subject in his study, also included examples about some structures built in this direction. These examples are the waterway built in the 15th century from the

³⁰ Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5 (1999), p. 516.

village of Banyana to Skopje, a 6-kilometer-long waterway with 143 water distribution lines built in Sarajevo in the 16th century, and 40 fountains built by Hüsrev Bey in Sarajevo. As an example for the baths, he has showed the Double Bath with the Grand Vizier Davud Pasha Bath (1578) in Skopje, which he placed in a separate place among the Turkish baths in the Balkans. The author also has mentioned the Gazi Husrev Beg Bath in Sarajevo (1560), the Mehmet Beg Bath in Prizren (1545), the Ali Pasha Bath in Vulcitrin (1445) and the Sultan Suleyman Bath in Belgrade. Kaleshi has argued that with all these views, explanations and examples, the Turks have revealed a water-based understanding of cleanliness in the Balkan cities. He has stated that this understanding was realized thanks to the aforementioned structures built by the Turks in the Balkan cities. He has stated that such an approach also places an Oriental-type urbanization on the territory of Yugoslavia³¹.

According to Kaleshi, another characteristic property of the Balkan cities that the Ottomans revived in accordance with Turkish-Islamic culture and tradition is the imarets and guesthouses established in cities or towns and again with the understanding of Turkish-Islamic charity. In accordance with the expansion policy of the Ottoman Empire in the Balkans, the potential neighborhoods of a new city or an existing city to be established in the region have developed around the imarets (complexes) in the region³². Kaleshi also has stated that these structures, called imarets, had a very important role in the formation and economic-social life of Ottoman cities that were being established in the Balkans. Kaleshi has also mentioned that thanks to the foundations established by the Ottomans in the Balkan cities, all their needs are met and meals are provided free of charge to the poor and passengers every day in these imaret structures, which can be called a refectory or a large kitchen³³. In addition, it was possible to have provide

³¹ Kaleshi, op. cit., pp. 86-88.

³² Zekiye Yenen, "Osmanlı Dönemi Türk Kentinde Planlama Kültürü", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu*, İstanbul 1999, *Bildiriler*, İstanbul, 2000, p. 441.

³³ Ömer Lütfü Barkan, "Şehirlerin Teşekkülü ve İnkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluşu Ve İşleyiş Tazına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/ 1-2 (1963), pp. 239-241; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik Ve Ulaşım*, ed. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No 31, İzmir, 1984, p. 3.

accommodation for people for 3 days in guesthouses built right next to the imarets. He has stated that there are structures serving in this style built of very solid materials in almost every Ottoman Balkan city. As examples of these structures, he gave Ohrid Sinanuddin Yusuf Celebi Imarethane and Sarayova Hüsrev Bey Guesthouse, which had been working in this way until the Second World War³⁴.

In his article, Kaleshi has qualified the Clock Towers in the Balkan cities as architectural monuments and showed them as has another of the main features of the Ottoman-style urbanization in the Balkans. Author, who mentioned that most of these structures have been preserved to this day, stated that the information about the clock towers belonging to the XVI and XVII centuries is quite little. Speaking about the Saryaev Clock Tower, which he stated was built at the end of the XVI century, Kaleshi surprisingly has not mention structures such as the Skopje Clock Tower (1566-1573) and the Banya Luka Ferhad Pasha Mosque Clock Tower (1577), which are known to have been built in the same century³⁵. He has pointed out that the Clock Towers in the Balkans that have survived to this day mostly belong to the end of the XVI century and the beginning of the XVII century. He has emphasized that the clock towers in Travnik and Banja Luka are also structures left over from the XVIII and XIX centuries³⁶.

Kaleshi has also focused on the structural features of the houses of the people of the region in order to reveal more clearly the influence of the Ottomans in the formation of Balkan cities. In this direction, he stated that first of all, this structural effect manifests itself in the homes of urban and wealthy Muslims rather than houses in villages and towns. He also has divided the houses belonging to wealthy Muslim gentlemen in Balkan cities into three separate categories in the form of houses with towers, gazebos and hearths. He has stated that Ottoman-style tower-shaped houses were usually built on two or three floors circular or

³⁴ Kaleshi, op. cit., p. 88.

³⁵ Mehmet İnbaşı, "Üsküp", *DİA*, 42 (2012), p. 380; Hakkı Acun, "Saat Kulesi", *DİA*, 35 (2008), p. 325; Lidya Kumbaracı Bogoyeviç, *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*, çev. Suat Engüllü, İstanbul, 2008, p. 168; M. Zeki İbrahimgil, "Sultan Murad Külliyesi", *DİA*, 39 (2009), p. 511.

³⁶ Kaleshi, op. cit., p. 89.

rectangular foundations. He also has stated that there are small windows on the lower floors of these houses that can fit rifles, they are made of solid materials, when viewed from the outside, they look like a small castle with walls, and the family of Ottoman gentlemen resided in these houses. Has recorded that the houses with gazebos partly belonged to rich families and were made of stone and wood with two floors. The author has said that the houses with hearth are larger than the houses with gazebos, and stated that there are wooden ball-shaped chimneys with embroidered or carved on the roofs of these houses. In this regard, for example, he mentioned the Ohrizade Palace in Ohrid and the gazebo and hearths in Belgrade, whose windows face the Sava and Danube Rivers and the Zemun Plain. Kaleshi also stated that the Ottoman-style architecture of these residences of Balkan cities, the interior arrangement of houses and even the clothing of people were personally influenced by the Turkish-Islamic Civilization to a "respectable degree", in his own words. In this direction, he has mentioned that the courtyards of Turkish-Islamic style houses were paved with marble or white cut stones, that there were gardens or fruit trees behind the house, that colorful flowers appeared on the corners of the houses and in the middle of the courtyard of the house. He has expressed the internal structural features of the dwellings as the appearance of an Eastern style effect along with additional room sections, guest rooms (divanhane), separate sections for men and women, cabinets and cushions where things are placed³⁷. Thus, this residence typology, known as the Turkish house and attributed to different ethnic origins, has created different and the most advanced examples of the Ottomans in the Balkans. For this reason, traces of the Ottoman settlement style, which sometimes reveals a local appearance, sometimes enriched with different cultures, are still found today in a wide area extending to Bulgaria, Greece, the Peloponnese and the surrounding Islands, Albania, Macedonia and Bosnia. Finally, Kaleshi stated that the Ottoman food culture (cuisine) also greatly improved the art of cooking in the Yugoslav lands and has gave the following examples on this subject. He also has mentioned a lot of sweets, kadayif, ice

³⁷ Osman Tural, "Balkan Coğrafyasında Osmanlı Konut Kültürü", *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu*, Tiran 2003, *Bildiriler*, ed. Ali Çaksu, İstanbul, 2006, p. 201.

cream, palm sweets, sütluş, halva, kebabs, pitas, breads, dolmas, loafs, crisp, sahleþ, sorbet and coffee, which he stated were of Eastern origin. He has even stated that the names of items such as cups, coffee pots, bowls, trays, pots, pans, coffee cups used in the Balkans are also of Eastern origin. Kaleshi has stated that even the names of the fruit trees and industrial herbs in the region are of Eastern origin due to the Ottoman influence. In this context, he has mentioned the names of fruit trees used by Albanians of Macedonian such as “dardha Türke” (Turkish pear) and also green plum, peach, mulberry, şamdudu fruit, yeribasma pear fruit trees. He also has mentioned opium, tobacco, cotton, rice, eggplant, okra and spices as industrial herbs and some vegetables, and gave examples of boxwood and cypress tree varieties. Kaleshi he also stated that the rich Muslim people in the Balkans use cosmetics of the East and has mentioned that rose water, pomade, creme, amber, musk scent are consumed in daily life and mostly by Muslim women³⁸.

Conclusion

Hasan Kaleshi, a researcher of Balkan origin, has also tried to interpret the culture and civilization that the Ottoman Empire managed to keep alive in the Balkans through these Turkish cities and structures established in the region. Of the civilization of Eastern origin, founded by the Ottoman Turks in the Balkans, was founded by the XIV. from the second half of the century XVI. he started his evaluations with the explanation that it was carried out in the period leading up to the end of the century. The mentality of establishing sovereignty with this kind of urbanization in the Balkans is also, XIV he based it on the policy of expansion with successful military conquest and settlement activities that began in the century. Thanks to this, the dominance of the Ottomans over the geographies they conquered and their peoples could was continue until the beginning of the XX century. After considering the Ottoman rule in the Balkans in a historical process and basing it with this perspective, Kaleshi has focused on the main factors of the Turkish-style settlement in the region. As the first of these factors, he has pointed out the manpower that the Ottomans brought by to the region during the conquest of the Balkans. He even has categorized this manpower, which was brought to the Balkans in this direction and tried

³⁸ Kalesi, op. cit., pp. 90-94.

to be put into settled life, into military (armies), ecclesiastical (religious scholars, dervishes), political (administrative officers) and economic (artisans). As another factor, he pointed to the acceptance of the Islamic faith and the Turkish tradition by the peoples of the region without exception and easily. After this acceptance, he has argued that the Eastern type urbanization development has been successfully realized in the Balkans. Thus, according to Kaleshi, on the one hand, new cities were founded in the Balkans in the Ottoman style, and on the other hand, the administrative, economic and social style that the Turkish state will implement in the region has achieved a longterm structure. Kaleshi also has evaluated the settlement geographies of the cities established by the Ottomans in the Balkans in the Turkish-Islamic tradition in a geostrategic sense. According to his opinion, the Ottomans has determined crossroads points by taking into account the routes of conquest in the Balkans as a settlement area, thus establishing base points for the next influx, as well as evaluating new areas where they could expand their borders and increase their economic activities at the same time. According to him, the Ottomans has determined strategic crossroads by taking into account the routes of conquest in the Balkans as a settlement area, thus creating new base points for the next expedition, at the same time evaluating new regions where they could expand their borders and increase their economic activities. Kaleshi has also stated that with this idea, he sees the transformation of the Turkish administration into a permanent administration in the Balkans as the beginning of radical changes in religious and social terms for the peoples of the region. According to him, the basis of this radical change observed in the Balkan peoples lies in the fact that the Ottoman Turks came to the region with a new approach of culture and civilization unique to them, zoned and settled this geography from a completely human-centered point of view. Thus, has from the point of view of the Ottomans, the process of Eastern type urbanization and development in the Balkans could be maintained for many years in a healthy way.

Kaleshi also expressed the manifestations of this approach style of the Ottoman civilization in the Balkan cities in the form of characteristic features peculiar to them. Among them, he has counted mosques, neighborhoods and bazaars in cities designed according to Turkish-Islamic traditions, which put forth for the first time the value of the

ability of the Balkan peoples, who are multinational and of different religions, to live peacefully Dec Decently together. According to him, in the cities founded on the Balkans, has the indicators of Ottoman civilization first appeared in the neighborhoods, then in the Sunday places, which are common areas of social and commercial activity. These neighborhoods, which the Ottomans established in the cities they conquered in the Balkans, were built around mosques, which are quite an important example in terms of showing the point reached by their civilization and which they built ostentatiously in the most central areas of the cities. Thus, many neighborhoods in Balkan cities are has been recognized by the names also of these mosques built in the city center. According to Kaleshi, the important issue here is the approach of Turks to be able to quickly make Turkish-Islamic culture dominant over Balkan cities by facilitating the fusion of society through the social and economic activities that take place around these places of worship.

He has mentioned that as a result of these Ottoman-style urbanization activities, many settlement areas in the Balkans became a vital attraction force in the XIV-XVI centuries. In this direction, he compared the populations of cities such as Skopje, Sarayova, Banya Luka, Mostar, Prizren, Pristina before and after the Ottoman administration and stated that the reason for the interest in these cities was due to the attraction that Turkish-Islamic style urbanization brought to the region. In this respect, Augsburg, which was founded in the European style of the period, has made comparisons in this style with the leading cities such as Cologne, Frankfurt and Hamburg. He has tried to highlight the point reached by the Ottoman-style cities in the region in areas such as population and economic activities and in the context of the level of development.

Evaluating the establishment of Balkan cities in the Ottoman style from another point of view, Kaleshi has stated that the Bulgarian, Serbian and Macedonian cities built under Byzantine rule were influenced by the Byzantine capital Istanbul. Evaluating the cities established in the Balkans with the Ottoman style from another point of view, Kaleshi has stated that the Bulgarian, Serbian and Macedonian cities were built under the influence of the Byzantine capital of the period, Istanbul. Kaleshi, who again mentioned the presence of

Istanbul's influence in the construction of the Ottoman cities established in the Balkans, he has pointed out that this time too Istanbul was taken as an example as a Turkish capital. However, he has also stated that there are important differences in the process of urbanization in the context of culture, civilization and faith, and these differences reveal themselves in the structures that are built.

Kaleshi also, has he emphasize the security too of the residential areas of the Ottoman cities, which were designed in the way he mentioned in the Balkans. Criticizing that most of the Ottoman cities in the Balkans were not surrounded by solid and high walls, the author has claimed that this condition of the cities caused them to be easily occupied in later dates in terms of political sovereignty. Criticizing the fact that most of the Ottoman cities in the Balkans was not surrounded by strong and high walls, the author has claimed that this situation of the cities caused them to be easily occupied at later dates in terms of political sovereignty. In order to support this claim, he also has mentioned the Turkish lands that easily fell into the hands of the Austrians in the Balkans. In order to support this claim, he also has mentioned the Turkish lands that easily fell into the hands of the Austrians in the Balkans.

Kaleshi also, to mentioned has the religious, economic and social unity of vital functions in cities, towns and villages built in the Turkish style in the Balkans, and the structural transformation that stands out for the public benefit in this way. He has stated that this structural mobility is also realized by following a certain sequence. According to him, this ranking has developed in the form of mosques, baths, marketplaces, soup kitchens, bedestens, inns, caravanserais, guesthouses and dervish lodge. Kaleshi has stated that an approach of Turkish-Islamic urbanism was tried to be established with such structures in the conquered cities, and thus the Ottoman administrative approach began to settle in the Balkans. He has even praised such structures in many Ottoman Balkan cities such as Skopje, Tetovo, Belgrade, Prizren, Saratov, Mostar, Banya Luka, Yakova, Visegrad. He has also, mentioned that rivers, streams, lakes, sea edges and waterways are more preferred when choosing the establishment location of cities. Thus, he stated that most of the dwellings in the

Ottoman cities established in the Balkans also have a Turkish-Islamic style character in this direction.

Ultimately, Kaleshi mentioned the origin of the Ottoman-style approach of urbanism in the Balkans along with the Turkish-Islamic approach in his research. According to him, thanks to the Turks, new Ottoman cities were revealed in the Balkans on the axis of Oriental culture and within the scope of a new management approach. Stating that the Balkans were built by the Ottomans as civilized living spaces with this kind of approach, Kaleshi has tried to explain the most decisive influence on the development of all these cities with the Islamic faith and culture. According to Kaleshi, the Balkans, with the arrival of the Ottomans in the region, have fully felt the approaches unique to Turkish-Islamic civilization and the touches of this new style in administrative, religious, economic and social areas.

Bibliography

Archival Sources

Republic Of Turkey, Presidency Directorate Of State Archives, Ottoman Archives

The Tahrir Notebooks (TTd)

BOA, TTD. 126 (H.980/M.1572)

BOA, TTD. 462 (H.976/M.1568)

Books and Articles

Acaroğlu, Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 2006.

Acun, Hakkı, "Saat Kulesi", *DİA*, 35 (2008), pp. 325-326.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, V. III, İstanbul 1981.

Barkan, Ömer Lütfi, "Şehirlerin Teşekkülü ve İnkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluşu Ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1963), pp. 239-296.

Bojiç, Mehmedalija, *Historija Bosne i Bosnjaka*, Bosna-Hersek 2001.

Bogoyeviç, Lidya Kumbaracı, *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*, trans. Suat Engüllü, İstanbul 2008.

Cansever, Turgut, "Osmanlı Şehri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5 (1999), s. 509-527.

Emecen, Feridun, "Osmanlılarda Yerleşik Hayat: Şehirli ve Köylüler", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, 4 (1999), pp. 91-97.

Erdoğan, Emine, "Tahrir Defterlerine Göre Ankara Şehri Yerleşmesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, IV/1 (2005), pp. 257-268.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev Ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 4 (1984), pp. 69-78.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerindeki Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara Ekim 1976, Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1981, pp.1265-1275.

Gölen, Zafer, "Münif Paşanın Karadağ Risalesi", *İnsan Ve Toplum Bilimlerinde Akademik Çalışmalar*, ed. Türkan Erdoğan, M. Fatih Sansar, Publisher Livre de Lyon, 2021, pp. 1-30.

Halaçoğlu, Yusuf, "XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri", *Bellekten*, LIII/207-208 (1989), pp. 637-678.

Handzic, Adem, *Studije o Bosni*, İstanbul 1994.

Hafız, Nimetullah, *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Kosova 1985.

Hasluck, Frederick William, *Bektaşiliğin Coğrafi Dağılımı*, trans. T. Koca, N. Ergindoy, İstanbul 1991.

İbrahimgil, Zeki, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ohri Sancağı", *Sanat Tarihi Dergisi*, XXII/1 (2013), pp. 107-129.

İbrahimgil, Zeki, "Sultan Murad Külliyesi", *DİA*, 39 (2009), pp. 509-511.

İnbaşı, Mehmet, "Üsküp", *DİA*, 42 (2012), pp. 377-381.

İnalçık, Halil, "Bayezid I", *DİA*, 5 (1992), pp. 231-234.

İsen, Mustafa, "Hasan Kaleşi", *DİA*, 24 (2001), pp. 258.

İzeti, Metin, "Balkanlarda İslam'ın Yapıcı Ve Evrensel Paradigması Ve Osmanlı Döneminden Günümüze İrfan Ocakları: Tekkeler Ve Tarikatlar", *Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut (Türkistan'dan Balkanlara)*, V.2, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, TİKA Yayınları, Ankara 2016, p. 187-238.

Kahraman, Seyit Ali, Dağlı, Yücel, Dankoff, Rainhold, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, İstanbul 2003.

Kaleşi, Hasan, "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti", trans. Ali Aksu, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (1979), pp. 73-129.

Kaleşi, Hasan, "Türklerin Balkanlara Girişi Ve İslamlaştırılma", trans. Kemal Beydilli, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (1980), pp. 177-194.

Kara, Mustafa, "Tekke", *DİA*, 40 (2011), pp. 370-379.

Karagöz, Mehmet, "Osmanlı'da Şehir ve Şehirli Mekân-İskân Beşeri Münasebetler XV-XVIII Yüzyıllar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV (1999), pp. 130-110.

Kazıcı, Zafer, "Osmanlıların Balkanlardaki Muvaffakiyet Sebepleri", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Konya 7-9 1999, Bildiriler*, ed. A. Aköz, B. Ürekli, R. Özcan, Konya 2000, pp. 743-745.

Krasniqi, Nejat, "Kosova'da Sadi Tarikatı İle Önemli İki Silsile Belgesi", *Medeniyet Bilim Araştırma Dergisi*, 1/2 (2002), pp.91-103.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik Ve Ulaşım*, ed. Salih Özbaran, İzmir 1984.

Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İstanbul 2000.

Öz, Mehmet, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kenti", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi Özel Sayısı*, 3/6 (2005), pp. 57-88.

Özdemir, Rifat, "Osmanlı Devletinin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5 (1994), pp. 259-310.

Özkan, S. Hilmi, "Balkanlarda Bir Osmanlı Şehri: Sofya (1385-1878)", *Avrasya Etüdları Dergisi*, 22/50 (2016), pp. 279-314.

Selçuk, Hava, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002.

Şahinalp, Sait, Günal, Veysi, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi", *Milli Folklor Dergisi*, 93 (2012), pp. 149-168.

Trifunovska, Snezana, *Seoska Naselija I Stanovnistvo*, Izdae Aytpo, Skopje 1968.

Tatal, Osman, "Osmanlı Kent Mekânında Hanlar Ve Üsküp Hanları", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu, Sofya 2000, Bildiriler*, ed. Ali Çaksu, İstanbul, 2000, pp. 167-180.

Tatal, Osman, "Balkan Coğrafyasında Osmanlı Konut Kültürü", *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu, Tiran 2003, Bildiriler*, ed. Ali Çaksu, İstanbul, 2006, pp. 191-217.

Yenen, Zekiye, "Osmanlı Dönemi Türk Kentinde Planlama Kültürü", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu, 28-30 Mayıs 1999, Bildiriler*, İstanbul, 2000, pp. 438-445.

Yenişehirlioğlu, Filiz, "Balkanlarda Osmanlı Mimarisi", *Tarih Çevresi Dergisi*, 11 (1994), pp. 27-37.

Yücel, Yaşar, "Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Sempozyumu, Ankara 7 Haziran 1985, Bildiriler*, Ankara, 1992, pp. 67-91.

Zlatar, Behiya, "16. Yüzyılda Saraybosna Camileri", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu, Sofya 2000, Bildiriler*, ed. Ali Çaksu, İstanbul, 2002, pp. 421-425.

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Kamakura Dönemine (1185-1333) Geçiş Sürecinde
Değişim ve Süreklilik: Minamoto ve Fujiwara
Üzerinden Bir Değerlendirme**

Gaye Yavuzcan*

(ORCID: 0000-0003-1018-4256)

Makale Gönderim Tarihi
06.10.2024

Makale Kabul Tarihi
07.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yavuzcan, G., "Kamakura Dönemine (1185-1333) Geçiş Sürecinde Değişim ve Süreklilik: Minamoto ve Fujiwara Üzerinden Bir Değerlendirme", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1263-1295.

APA: Yavuzcan, G. (2025). Kamakura Dönemine (1185-1333) Geçiş Sürecinde Değişim ve Süreklilik: Minamoto ve Fujiwara Üzerinden Bir Değerlendirme. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1263-1295.

Öz

Japonya tarihinde Heian döneminden (794-1185) Kamakura dönemine (1185-1333) geçiş, köklü sosyal, ekonomik ve siyasal etkileriyle önemli bir inceleme sahası teşkil etmektedir. Bu süreci iktidar kullanımı açısından değerlendirdiğimizde, söz konusu geçiş bir yönüyle Japonya'da iktidar uygulama sistem ve anlayışının kökten değiştiği, diğer taraftan da hem uygulama hem anlayış açılarından sürekliliğin olduğu girift bir aşamaya karşılık gelir. Bu çalışmada Heian döneminden Kamakura dönemine geçişte iktidar kullanımının değişim ve sürekliliği, her iki yönü sembolize edebilecek iki klan olan Minamoto ve Fujiwara klanları odağında değerlendirilecektir. Bu sayede

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, gaye.yavuzcan@idu.edu.tr.
Assist. Prof. Dr., İzmir Democracy University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

Japon tarihinin belirli bir döneminin yanında otorite tesisi ve iktidar ilişkilerinin doğası ile verili bir dönem ve coğrafyada iktidarın süreklilik ve kırılımı üzerine bir değerlendirme yapılabilmesi de hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Heian, Kamakura, Minamoto, Fujiwara, İktidar.

Change and Continuity in the Transition to the Kamakura Period (1185-1333): An Evaluation through Minamoto and Fujiwara

Abstract

In the history of Japan, the transition from the Heian period (794-1185) to the Kamakura period constitutes an important field of study with its deep-rooted social, economic and political effects. When we evaluate this process in terms of the use of power, the transition in question corresponds to an intricate stage in which, on the one hand, the system and understanding of the application of power in Japan changed radically, and on the other hand, there was continuity in terms of both application and understanding. In this study, the change and continuity in the use of power in the transition from the Heian period to the Kamakura period will be evaluated with the focus on the Minamoto and Fujiwara clans, two clans that can symbolize both aspects. This study also aims to evaluate the nature of power relations in a specific period of Japanese history and the continuity and rupture of power in a given period and geography.

Keywords: Heian, Kamakura, Minamoto, Fujiwara, Power.

Giriş

Japon tarihi, modern tarih tasnifinin yanı sıra sosyal ve ekonomik kalıplara dayalı sınıflandırmalar, belirli dönemlerde üretilen aletler, idare merkezini temel alan mekâna dayalı adlandırmalar ya da yöneten tabaka ve onun kültürüyle ilişkili terimler esasında dönemlere ayrılabilir. ¹ Bunlardan Kamakura dönemi, adlandırma temeli

¹ Mashaide Ishizuka, “正倉院籍帳に読まれる家父長像の歴史知的二類型” (Shosoin Kayıtlarında okunan ataerkil imajın iki tarihsel ve entelektüel türü), 頸城野郷土資料室 学術研究部研究紀要 (Kubikino Enstitüsü Halk Arşivi Bülteni), C.7/No.3 2022, s. 1. Japonya tarihinin siyasi merkezle göre ayrılması Meiji döneminde, zorunlu eğitimle ilgili yeniliklerle gerçekleşmiştir. Harumi Yoeda'nın kültür temelli tarih tasnifine ilişkin açıklaması Kamakura döneminin Orta Çağ kapsamında olduğuna işaret eder. Buna göre, “yalnızca ayrıcalıklı bir sınıfın ve kendilerinin anlayabileceği yazı karakterleri kullanarak kültürden yararlandığı dönem *antik* (Nara ve Heian dönemleri), isteyen herkesin

idare merkezi olmakla beraber yönetici tabaka ve onun kültüründe de başkalaşımın yaşandığı, Japon tarihinde özgün geçiş aşamalarından birine karşılık gelir. Günümüz Tokyo'su yakınlarındaki Kamakura merkez olmak üzere tesis olunan ve başında bir shogunun yer almasından dolayı "shogunluk" olarak da anılan Bakufu askerî hükûmeti ile başlayan dönem Kamakura dönemi (1185-1333) olarak anılmaktadır.² Bunlardan Kamakura dönemi, adlandırılma bakımından idare merkezi olmanın yanı sıra, yönetici sınıfın ve onun kültürünün dönüşüm geçirdiği, Japon tarihinde özgün bir geçiş aşamasını temsil eder. Bu dönem, günümüz Tokyo'su yakınlarındaki Kamakura'da kurulan ve başında bir shogunun yer alması nedeniyle "shogunluk" olarak da bilinen askerî hükümetin (Bakufu) egemenliğini sağladığı 1185-1333 yıllarını kapsar. Kamakura dönemi, Heian döneminin (794-1185) ardından gelir; Heian dönemi, adını 749 yılında inşa edilen yeni başkent Heian-kyō'dan (sonradan Kyoto) alarak, Japonya'nın klasik dönemi olarak kabul edilmiştir.³

Bu çalışmada Heian döneminden Kamakura dönemine geçişte iktidar kullanımının değişim ve sürekliliği, her iki yönü sembolize edebilecek iki klan olan Minamoto ve Fujiwara klanları odağında ele alınacaktır. Bu incelemenin Japon tarihinin belirli bir döneminin yanında iktidar ilişkilerinin doğası ile belirli bir dönem ve coğrafyada iktidarın süreklilik ve kırılımı üzerine bir değerlendirme sağlaması da hedeflenmektedir. Otorite ve gücün farklı odalarda toplandığı bir örnek sağlamasıyla geleneksel hiyerarşik güç yapılarından farklı bir görünüm arz eden söz konusu geçiş döneminde, bir ilişki biçimi olarak iktidar yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkiyle sınırlı olmayıp diğeri olmadan varlığını meşru olarak sürdürmesi kolay görülmeyen yahut berikinin desteğine muhtaç katmanlar arasındaki karmaşık bir ilişkiler yumağı

kültürden faydalanabildiği dönemler *modern öncesi* ve *modern* (Edo dönemi ve Meiji döneminden Showa döneminde Pasifik Savaşı'nın sonuna kadar olan dönem), ikisi arasında kalan yani Kamakura döneminden Kuzey ve Güney Sarayları, Muromachi ve Sengoku dönemlerine kadar, *Orta Çağ'a* karşılık gelirdi. Bkz. 四重田陽美 (Harumi Yoeda), 平家物語』「安徳入水」について (Heike Monogatari'de Antoku'nun Boğulması Üzerine). 大阪大谷大学 STEAM Lab 紀要 (Osaka Ohtani Üniversitesi STEAM Araştırma ve Eğitim Dergisi) (2), 2022, s. 3.

² William E. Deal, *Medieval & Early Modern Japan*, Facts On File, New York 2006, s. 3.

³ Donald H. Shively, "Preface to Volume 2", *Cambridge History of Japan*, C. 2, Ed. Donald Shively, William McCullough, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. xv.

görünümündedir. Bu bağlamda iktidarın muhtaç olduğu karşılıklı rıza olgusu da sadece yönetenler ve yönetilenler arasında değil, yönetim katmanları arasında da zorunlu olarak gerçekleşmiş görünmektedir. Her iki katmanın da teorik güç kaynağı olarak meşru imparatorluk ailesini odağa aldığımızda Fujiwara ve Minamoto klanlarının güç tesis ve kullanımları ile bunun sürekliliğini değerlendirmek, Kamakura dönemindeki iktidar ilişkilerini daha derinlemesine anlamayı da mümkün kılmaktadır. Çalışmanın mukayeseli tarih çalışmaları açısından Japonya tarihinin özgün bir örnek teşkil ettiğine de dikkati çekmesi ve bu yönüyle ülkemizdeki Japonya tarihi çalışmalarına katkı sağlaması umulmaktadır.

Heian Dönemi (794-1185)

7. yüzyılın şafağında, Japonya'nın çoğu, Yamato hanedanının eşitler arasında birinci olduğu bölgesel şefler konfederasyonu tarafından gevşek bir şekilde bir araya getirilmişti. Diğer hanedanların bazıları konumları için tamamen Yamato'ya bağımlıydı, ancak çoğunluğun kendi coğrafi güç temelleri vardı ve bunlar içinde büyük ölçüde özerktiler.⁴ 7. yüzyıldan itibaren *tennō*⁵ unvanına sahip ve insan görünümünde bir tanrı yani *kami* olarak anılan imparatorlar idaresinde bulunan Japonya, giderek gücün merkezileşmesine tanıklık etti. Japonya için *Nihon* yani *Güneşin Kaynağı* ismi benimsendi. Aynı yüzyılın sonunda imparatorun soyunun güneş tanrıçası *Amaterasu*'dan geldiği inancı ve *İse*

⁴ Karl Friday, "They Were Soldiers Once, The Early Samurai and the Imperial Court," *War and State Building in Japan*, Ed. John A. Ferejohn ve Frances McCall Rosenbluth, Stanford University Press, Stanford, California, 2010, s. 22.

⁵ Bir dilin kavramlarını başka bir kültür dairesinin dilinde karşılamanın zorluklarını hatırd tutmakta fayda vardır. *Tennō*, "imparator" olarak çevrilmekle birlikte Japon kültürüne özgün bir unvan ve kendi tarihsel süreci olan bir sistemdir. Terimin "imparator" olarak tercüme edilmesini eleştiren Hall, Japon *tennō*'sunun özellikle orta çağ döneminde Avrupa yahut Çin için kullanıldığı şekliyle "imparator"un otokratik kişisel kudrete malik olmaması hasebiyle doğru bir kullanım olarak görülmediğini kaydeder. Bkz. John Whitney Hall, "Terms and Concepts in Japanese Medieval History: An Inquiry into the Problems of Translation", *The Journal of Japanese Studies*, C. 9, No. 1 (Winter, 1983), ss. 1-32. Terim üzerine genel bir değerlendirme için bkz. Akira Yanabu, "The Tennō System as the Symbol of the Culture of Translation," *Japan Review*, 1996: 7, ss. 147-157.

tapınağında imparatorun yüceltilmesi geleneği yerleşti.⁶ Bu gelişmeler dış bir tehdidin endişesi gölgesinde gerçekleştirilen eylemlerin bir ürünüydü. 600'lü yılların başından itibaren Tang Çini'nin askerî yayılmasının yol açtığı yaygın endişenin de büyük ölçüde yardımıyla 645 yılında geleceğin İmparatoru Tenji'nin önderlik ettiği bir darbeyle Taika Reformları olarak bilinen bir dizi merkezileştirme önlemi başladı. Büyük bölgesel güçler giderek devletin yetkililerine dönüştürülürken, Yamato hükümdarları tüm siyasi otoritenin kaynağı olarak Çin imparatorlarının imajı örneğinde yeniden şekillendirildi.⁷

Japonya'da Çin'deki Tang hanedanının yasacı uygulamaları örnek alınarak geliştirilen hem idari hem de adli yasaları içeren *ritsuryō* sistemi kullanımdaydı. Buna göre bütün arazilerin mülkiyeti saraydaydı; kullanımları ise nüfus sayımı sonuçlarına göre, işlenmek üzere ailelere dağıtıldı. Saray tohumluk pirinç ile tarım aletleri yardımlarında da bulundu. Karşılığında vergi (*chō*) talep etti.⁸ Bununla arazi mülkiyetinde soylulara ayrıcalıklar tanındı ve üst tabaka klan mensuplarının malikânelerine dokunulmadı. *Shōen* olarak bilinen bu vergiden muaf malikâneler giderek mülklerini genişletti.⁹ Heian döneminde önceki dönemi karakterize eden hükûmetin ailesel yapısı tamamen terk edilmeyip bürokratik prosedürlerin üzerine yerleştirildiği iskelet olarak kaldı. Heian dönemi hükûmeti, oldukça aristokratik bir toplum anlayışı ile Çin'den ithal edilen belirli bürokratik teknikler arasındaki kaynaşmanın bir örneği oldu.¹⁰ *Ritsuryō* düzenlemeleri son derece karmaşıktı. Fiili arazi mülkiyeti modelleri ile yasaların tahsis sistemi her zaman örtüşmediği gibi vergilendirmede eşitlik sağlanamadı. Bu dönemde hiyerarşi ilkesi giderek yerleşti ve pekişti. Japonya'nın soyları güneşe dayanan imparatorlarının yönetme hakları derinden

⁶ Mikiso Hane, *Kısa Japonya Tarihi*, Çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 23-25; Charles Holcombe, *Doğu Asya Tarihi Çin Japonya Kore, Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar*, Çev. Muhammed Murtaza Özeren, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2019, s. 147-148.

⁷ Friday, *a.g.e.*, s. 22-25.

⁸ Ethan Isaac Segal, *Coins, Trade and the State, Economic Growth in Early Medieval Japan*, Harvard University Press, Cambridge ve Londra 2011, s. 4.

⁹ Hane, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰ John Whitney Hall, *Government and Local Power in Japan 500 to 1700, A Study Based on Bizen Province*, Princeton University Press, New Jersey 1966, s. 8.

benimsendi.¹¹ Bu bağlamda, Heian döneminin bürokratik yapısı, aristokratik toplum düzeni ve Çin'den ithal edilen bürokratik tekniklerin birleşimi, Japonya'da sosyal hiyerarşinin pekişmesine zemin hazırlamıştır. Ancak, ritsuryō sisteminin fiilî uygulamada karşılaştığı zorluklar ve vergi sistemindeki eşitsizlik, arazi mülkiyeti ile ilgili farklılıkların ortaya çıkmasına ve feodal yapının temellerinin atılmasına yol açmıştır. Bu süreç, Kamakura döneminde daha belirgin hâle gelen shogunluk yönetiminin ortaya çıkışı için de önemli bir ön hazırlık süreci olmuştur.

Japon devletinin ihtiyaçları ve öncelikleri giderek önemli ölçüde farklılaşmaya başladı. Ritsuryō askeriyesi, algılanan iki tehdit karşısında tasarlanmıştır: Çin'in işgal ihtimali ve eski eyalet reislerinin önderlik ettiği bölgesel ayaklanmalar. Sistemin mimarları, her iki tehlikeye karşı cevabı önemli bir parçası olarak köylülüğün büyük ölçekli, doğrudan seferberliğinde bulmuşlardı.¹² Bu dönemde Japonya'da toprak idaresindeki gelişmeler, güçlü bir askerî sınıfın doğuşuna zemin hazırladı. 9. yüzyıl başlarından itibaren *Emishi* barbarlarına¹³ karşı savaşmak için alınan tedbirler yerel askerî güçlerin doğuşuna katkıda bulundu. Taşrada eyalet yetkilileri asayişî sağlayabilmek için atlı okçular istihdam ettiler.¹⁴ 10. yüzyıla doğru güçlü yerel aileler ortaya çıktı. Yerel yetkililerin hareketlerini kısıtlayan ve birbirleriyle mücadelelere girişen bu aileler özel askerlere sahipti.¹⁵ Süvari olmanın ön koşulu yay ve ata ilişkin becerilerdi. Dolayısıyla süvariler yalnızca at besleyen ailelerden gelebilirdi. Bu koşullar altında süvariler yalnızca toplumun seçkin unsurlarının soyundan gelenlerden oluşuyordu.¹⁶

¹¹ James L. Huffman, *Japan in World History*, Oxford University Press, Oxford New York 2010, s. 23.

¹² Friday, a.g.m., s. 24.

¹³ Ezo da denilen Japonya'nın kuzeyindeki kabilelerden oluşan Emishi'nin kökeni tartışmalıdır. Atlı okçular olan Emishi'nin isyan ve mücadeleleri Japon tarihini derinden etkilemiştir.

¹⁴ David Spafford, "Emperor and Shogun, Pope and King: The Development of Japan's Warrior Aristocracy", *Bulletin of the Detroit Institute of Arts*, 2014, C. 88, No. 1/4, Japanese Art at the Time of the Samurai (2014), s. 12.

¹⁵ Tasuke Kawakami, "Bushidō in its Formative Period," *The Annals of the Hitotsubashi Academy*, October 1952, C. 3, No. 1 (October 1952), ss. 65-83, s. 66.

¹⁶ Friday, a.g.e., s. 24.

Özellikle Japonya'nın doğu bölgelerinde, imparatorluk ailesinin küçük oğulları veya başkentte ikbal imkânı görmeyen saray soyluları tarafından yönetilen yerel askerî savaştıcı sınıfı ortaya çıktı.¹⁷ İmparatorluk merkezi tarafından kendilerine bırakılan topraklarının denetimi karşılığında vergi muafiyetine sahip ve hakları kalıtsal olarak intikal eden savaş ağaları *daimyolar* giderek güçlendiler. Saray artık zorunlu askerliği kaldırmış olduğundan ve daimî orduya sahip bulunmadığından, *daimyoları* boyunduruk altına almaktan da barış ve düzeni sağlamaktan da âcizdi. İmparatorluk onayını alan yerel yetkililer, barış ve düzeni koruma görevini bu yerel savaşçıların en güçlülerinden bazılarının uhdesine bıraktılar.¹⁸

Her ne kadar erken aşamalarda idarede merkezileşmeden söz edilse de 8. yüzyıldan itibaren idari işler fiilen imparatorluk naiplerinin uhdesine geçti. Başlangıçta sadece küçük yaştaki imparatorlar adına idari işleri yürütüp denetleyen naipler, giderek mevkilerini sağlamlaştırdılar. 9. yüzyıl sonlarına gelindiğinde imparatorun yaşından bağımsız olarak naipler idari görevlerini sürdürdüler.¹⁹ İmparatorlara kalıtsal naiplik, bir avuç yüksek rütbeli saray mensubu ve ailelerinden ibaret olan Fujiwara'nın eline geçti. Eyalet valisi sınıfının adamları ve diğer düşük ve orta rütbeli soylular, hamileri olacak ve saraydaki ilerlemelerini destekleyecek Fujiwara naiplerine veya diğer kıdemli saray mensuplarına bağlanırdı. Bu karşılıklı bağlanma-himaye ilişkisi her iki taraf için de fayda sağlıyordu.²⁰ Gücünü sadece imparator vekâletinden elde etmekte kalmayıp imparatorluk ailesiyle de çok sayıda evlilik bağı tesis etmiş bulunan Fujiwara saray naipliğini âdeta tekellerine almayı başardı.²¹

Heian döneminde Japonya, aristokrasinin, özellikle Fujiwara ailesinin kontrolü altında olsa da giderek aristokrasi tarafından kontrol edilen özel kurumların hem toprağın hem de halkının kontrolü için

¹⁷ Kubilay Atik, "A Review of Feudalism in Japan," *Journal of Oriental Studies*, C. 9, S. 2, 2022, s. 87.

¹⁸ Kawakami, a.g.m., s. 66

¹⁹ Hane, a.g.e., s. 23-25.

²⁰ Friday, a.g.e., s. 30.

²¹ Holcombe, a.g.e., s. 153.

merkezi hükûmetle rekabet ettiği²² bir ortam doğmaya başladı. 782-1068 yılları arasında Fujiwara devri olarak tespit eden Eberhard, bu ailenin hâkimiyetinin söz konusu dönemde sadece bir kez, 9. yüzyılın son çeyreğinde kısa süreliğine tehlikeye düştüğünü kaydeder. Bu badirenin atlatılmasından sonra 1068 yılında imparatorluk makamına annesi Fujiwara ailesinden olmayan bir imparatorun çıkmasıyla saray Fujiwara başta olmak üzere büyük ailelerin nüfuzunu kırmaya dönük politikalar izledi.²³

Heian döneminin sonlarına doğru aristokratların yönetimdeki güçlerini tahkim çabalarının imparatora dek uzanan etkileri, *Emekli İmparatorlar* gibi kanalların tesisiyle açığa çıktı.²⁴ Japon tarihi boyunca imparatorların çeşitli nedenlerle tahttan çekildikleri biliniyordu, ancak ulusu itibari hükümdarların arkasında yönetme amacıyla tahttan çekilme yeniydi. İmtiyazlarını nominal olarak hüküm süren imparatorların anne tarafından akraba olmaları gerçeğinden alan Fujiwara naiplerinin aksine, emekli hükümdarlar imtiyazlarını ataerkil

²² Sangaralingam Ramesh, *China's Economic Rise, Lessons from Japan's Political Economy*, Palgrave Macmillan, Oxford 2020, s. 35.

²³ W. Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, TTK, Ankara 2010, s. 61-64. Eberhard, imparatorluk ailesi mensuplarının Fujiwara ailesinden eş almasının ilk olarak 7. yüzyıl sonunda gerçekleştiğine ve bundan sonra da imparatorların çoğunun Fujiwara ailesinin kızlarıyla evlilik yaptığına dikkati çeker. Eberhard, *a.g.e.*, s. 42.

²⁴ Emekli İmparatorlar ya da Manastır İdaresi sistemi (Japonca 院政, insei) 1086-1185 yılları arasında Japonya'da eski imparatorların idarede bulunduğu dönem için kullanılır. Makamlarından feragat eden imparatorların maiyetlerindeki çok sayıda alt büroyla malikânelerinden ya da dinî merkezlerden (*in*) siyaseti (*sei*) sürdürmeleri anlamındadır. Bkz. G. Cameron Hurst III, "Insei", *The Cambridge History of Japan*, C. 2, Heian Japan, Ed. Donald H. Shively, William H. McCullough, Cambridge University Press, Cambridge 1999, ss. 576- 643. Özünde sistem genç imparatorun yaşlı bir akrabasının, genellikle babasının, onun yerine fiilen iktidarı kullanması manasındadır. Bauer, sistemin dinî-siyasi boyutunu şöyle izah eder: "İmparatorluk ailesinin reisleri, ancak özel bireyler olarak hareket eden emekli imparatorlar, kamu hukuku ile Budist hukukunun yani Dharma'nın birliğini simgeleyen tek bir ritüel mikro-küre içinde birleştirerek tüm büyük Budist kurumları denetlemeye ve bunlar üzerindeki etkilerini genişletmeye çalıştılar. Emekli imparatorlar, prensleri aracılığıyla Dharma ve imparatorluk soylarını bir araya getirdiler ve makro kürenin ekonomik, dinî ve kurumsal özünü kapsayan bir manastır ve ritüel ağın tepesinde durmaya çalıştılar." Mikael Bauer, "Conflating Monastic and Imperial Liensage, The Retired Emperors' Period Reformulated," *Monumenta Nipponica* 67 (2), s. 257.

ilkeden aldılar. Bu imparatorlar emekli olduklarında da ataerkil imparatorluk ailesinin meşru başı olarak sarayın işlerini hâlâ kontrol edebiliyordu.²⁵

Uzun vadede bu tedbir, emekli imparatorların yetkisini tedricen yitirmesiyle sonuçlandı. 12. yüzyıl ortalarında taht ve emekli imparator etrafında kümelenen aristokrat sivil yönetim arasında gerilimlerin ortaya çıkışı sistemin aşınmasına yol açtı. Fujiwara yönetiminden hoşnutsuz olan aristokrat aileleri ve yerel ileri gelenlerin yanı sıra bazı emekli imparatorların rahiplik yemini etmesiyle zaman zaman din kurumlar da emekli imparatorların yanında yer aldılar. Oluşan güç mücadelesinde itibari imparatorlarsa doğal olarak Fujiwara'ya daha da yakınlaştılar.²⁶ Dolayısıyla askerî sınıfın üzerinde yükseleceği zeminin şartları olgunlaşırken Fujiwara da mevkiini kısmen koruyordu. Onlar, Hane'nin ifadesiyle, *Heian döneminin sonunda savaşçı sınıfın yükselmesiyle imparatorluk sarayı gerçek iktidarı kaybettikten sonra bile üst düzey saray yetkilileri olarak kaldılar. Onların soyundan gelenler, modern dönemin kilit kişileri olup çıktılar.*²⁷

Heian döneminde sivil aristokrat iktidarın bozulması, büyük ölçüde alt aristokrasinin yaratılmasıyla açığa çıkan üçüncü bir ayırt edici siyasi örgütlenme geleneğine yol açtı. Askerî işlevlerle giderek daha fazla meşgul olan bu grup, 11. yüzyılda ayrı bir sınıf, *bushi* veya *samuray* olarak tanımlanıyordu.²⁸ Aslında Japonya'daki savaşçıların resmî eğitimi, 782 yılında ilk askerî eğitim kurumunun tesisıyla başlamıştı. 850 ile 880 arasında, tamamen profesyonel askerlerin eğitimine ayrılmış okullar ortaya çıkmış, daha sonra samuray²⁹ olarak bilinecek olan bu savaşçılar,

²⁵ Joseph M. Kitagawa, "Monarchy and Government: Traditions and Ideologies in Pre-Modern Japan," *Kingship in Asia and Early America: 30. International Congress of Human Sciencesin Asia and North Africa*, Ed. Arthur Llwellyn, Basham, El Colegio de Mexico 1981, s. 227.

²⁶ Kitagawa, a.g.m., s. 227.

²⁷ Hane, a.g.e., s. 25.

²⁸ Hall, a.g.e., s. 8.

²⁹ Samuray (*samurai*) hizmet etmek anlamındaki *saburau* kelimesinden gelir. Bushi, onunla aynı anlamda olup 8. yüzyılda (Nara döneminde) kullanıldığı tespit edilebilen, samuray'dan birkaç yüzyıl daha eski bir kelimedir. Orta Çağ Japonya'sında genellikle Bakufu ile müttefik olmayan güçlü ailelerin hizmetindeki savaşçı kastı için kullanılan bir diğer kelime de *ji-samuray* idi. Bkz. Anthony Bryant, *The Samurai*, Osprey Publishing, 2000, s. 3.

başlangıçta aristokratlar ve hanedanın hizmetinde görev yapmışlardı. Ancak zaman geçtikçe, bu yüksek eğitilmiş savaşçıların etrafında yeni bir askerî hükûmet sistemi ve yeni bir savaşçı ahlakı oluştu. 1100'lere gelindiğinde, daha sonra *bushido* olarak adlandırılacak olan bir savaşçı kodu sağlam bir şekilde tesis edilmişti.³⁰ Bushi tarzı otoriteyi özellikle ayırt eden şey, savaşan aristokrasinin üyeleri arasındaki anlaşmalardan kaynaklanan efendi-bağlı ilişkilerine dayanmasıydı. Askerî bağ, tehlikeli bir şekilde düzensiz hâle gelen bir dünyada bir otorite ve nizam ihtiyacından kaynaklanıyordu.³¹ 10. yüzyılın sonundan 12. yüzyılın başına kadar, Minamoto kökenli savaşçılar, savaşma kabiliyetleri ve Fujiwara naipleriyle kalıtsal bir himaye ilişkisinin birleşimi sayesinde başkentin askerî dünyasına hâkim oldular. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde, Taira klanı sarayda Minamoto ile tam bir prestij eşitliğine erişti. Bu durum 1150'lere kadar sürdü.³² Bu dönüşüm, Japonya'da feodal yapının gelişmesinin temellerini atarken, aynı zamanda askerî aristokrasinin ve onun etrafında şekillenen yeni yönetim biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bushido'nun yaygınlaşması, savaşçı sınıfının toplumdaki yerini sağlamlaştırırken, aristokratik bağlar ve askerî otorite arasındaki ilişkinin daha da derinleşmesi, sonraki dönemde Kamakura shogunluğunun askerî yönetiminin pekişmesine olanak sağlamıştır. Bu süreç, Japonya'nın siyasi yapısındaki feodalizasyonun hızlanmasına ve Kamakura döneminin askerî yönetim biçiminin biçimlenmesine yol açmıştır.

Fujiwara ailesi modern öncesi Japonya'nın en seçkin aristokrat klanı olarak yüzyıllar boyunca sarayın en yüksek rütbelerinin çoğunu işgal etmiş ve Fujiwara no Michinaga (966–1027) gibi isimler Heian döneminin kültürüyle eşanlamlı hâle gelmişti.³³ Bauer, onların hükümdar soyu ile ilişkisinin kökenine atfedilen önemi izah eder:

Tarihsel olarak, Fujiwara'nın kökleri Nakatomi ailesine dayanır ve hem Nihon Shoki hem de Kokiji'de yer alan pasajlar onları yalnızca

³⁰ Ryon F. Adams, *Outfought and Outthought: Reassessing the Mongol Invasions of Japan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College, Kansas 2009, s. 46.

³¹ Hall, *a.g.e.*, s. 8.

³² Friday, *a.g.m.*, s. 33.

³³ Mikaël Bauer, *The History of the Fujiwara House, A Study and Annotated Translation of the Tōshi Kaden*, Renaissance Books, Kent, 2020, s. 1.

egemenlik soyunun doğuşuyla değil aynı zamanda Japon adalarının yaratılışıyla da ilişkilendirir. Sembol bir pasajda, Güneş Tanrıcısı Amaterasu kendini bir mağaraya kilitler ve dünyayı karanlığa sürükler. Fujiwara'nın ilahi atası Ame no Koyane no Mikoto, onu mağaradan çıkarmada ve dünyaya ışığı geri getirmede önemli bir rol oynar. Mitten tarihe, Nakatomi/Fujiwara böylece zamanın başlangıcından beri mevcut gibi görünüyor. Kökenleri, Kasuga parşömenlerinden alınan aşığıdaki sahne gibi daha sonraki kaynaklarda da ele alınmaktadır; bu sahne, Kamakura (1185-1333) dönemine dayanan ayrıntılı bir emaki, resim parşömeni. "Amaterasu Göksel Kaya Mağarası'nı açtığında, dünyayı saran karanlığı aydınlattı... Bu, onun ve Ame no Koyane no Mikoto'nun derin bir birlik içinde birleştiği anlamına geliyor..." Nihon Shoki, bu tanrıyı açıkça 'Nakatomi no Muraji'nin atası' olarak açıklıyor. Başka bir deyişle, Fujiwara ve hükümdarlar soyu her zaman birlikte anılıyor ve onların kırılmaz birliği en başından itibaren vurgulanıyor.³⁴

Kitagawa da dünyanın herhangi bir yerinde bir monarşinin hayatta kalmasının bunu destekleyen bir yapı ile beraber sadık ve uyumlu memurların hizmetini gerektirdiğini belirterek Japonya'da imparatorluk ailesinin uzun ömürlülüğünün arka planında Fujiwara ailesinin varlığı ve onun prestijini desteklemesi olduğuna dikkati çeker. Yüzyıllar boyunca evlilik ve siyasi ortaklık yoluyla iç içe geçmiş olan imparatorluk ve Fujiwara ailelerinin her ikisinin de kendi varoluş nedenlerini ortak bir mitolojik tarih açısından haklı çıkartırken, imparatorluk ailesinin ulus üzerinde hüküm sürme ayrıcalığını asla sorgulamayan Fujiwaralar tahtı ele geçirme cazibesinden kaçınmakla birlikte Japon tarihinin belirli dönemlerinde imparatorluk ailesini gölgede bırakan bir güce erişmişlerdir.³⁵ Fujiwara ailesinin imparatorluk ailesiyle kurduğu stratejik bağlar, Japonya'nın feodal yapısının ve siyasi dengesinin temellerini atarken, aynı zamanda aristokrasinin güç yapıları içindeki rolünü de pekiştirmiştir. Fujiwara'nın tarihsel kökenlerinin mitolojik bir temele dayandırılması, bu ailenin Japon toplumu ve devletin kültürel ve politik sürecinde uzun süreli bir prestij ve meşruiyet kazandığını

³⁴ Bauer, *a.g.e.*, s. 3.

³⁵ Joseph Mitsuo Kitagawa, "The Shadow of the Sun: A Glimpse of the Fujiwara and the Imperial Families in Japan," *On Understanding Japanese Religion*, Princeton University Press, Princeton 1988, s. 98.

göstermektedir. Ailenin, tahtı ele geçirme arzusundan kaçınarak emperyal hükûmetin arka plânında kritik bir denetim gücü elde etmesi, Japon monarşisinin sürekliliğini sağlarken, feodal Japonya'daki elitlerin iç içe geçmiş ilişkilerinin de karakteristik bir örneği olmuştur.

Bourdieu'nun belagat, zekâ ve bilim kültürel sermayesine sahip olanların spontan bir biçimde meşru bir otoriteye sahipmiş gibi algılandıkları ifadesi Fujiwara ailesinin güç sahipliğini anlaşılır kılmayı kolaylaştırmaktadır. "Bilim ya da kültürle ilintili bir otoriteye sahip olan yöneticiler, doğanın kendilerine verdiği, hakkıyla kazandıkları ya da bir erdem olarak sahip oldukları bir beceri adına, iktidarlarını icra etmeye layık olarak kabul görürler."³⁶ Fujiwara ailesi de bir taraftan kendi var oluşlarının sürekliliğini temin eden imparatorluk ailesi üzerindeki etkilerini korumak adına bu ailenin meşru yönetme hakkını desteklerken, diğer taraftan iktidar uygulamaya layık meşru bir odak halinde öne çıkmıştır denebilir.

Bununla beraber ne imparatorluk ne de Fujiwara aileleri uzak eyaletlerdeki karışıklıkları tek başlarına dindirmeye muktedir değillerdi. Fujiwara klanı başkentte iktidar kurmaya yoğunlaşırken, kırsal yönetim giderek gevşedi. Yerel yetkililerin suistimalleri giderek daha sık ve yoğun hâle geldi ve özel mülkler büyüdü. Taika Reformları uyarınca kendilerine tahsis edilen toprakları işleyen çiftçiler yoksullaştıkça topraklarını özel mülklere sahip etkili yerel ailelerin himayesine verdiler. Gidişat Heian dönemini savaşçıların etkin olduğu bir döneme sürükledi.³⁷ Kendi özel ordularından yoksun olan Fujiwaralar, başkente dahi yönelebilen taarruzlar karşısında Taira ve Minamoto savaşçı ailelerinden yardım talep etmek durumunda kalmışlardı. Nihayet Fujiwaraların daha ziyade siyasi olan kudreti Taira ve Minamoto klanlarının askerî kudreti ile tehdit edilecektir.³⁸

Heian dönemine adını veren başkent değişikliğine dönüp baktığımızda bir devrin Fujiwara ile başlayıp Fujiwara ile sona erdiği

³⁶ Pierre Bourdieu, *Devlet Üzerine, Collège de France Dersleri (1989-1992)*, Çev. Aslı Sümer, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 233.

³⁷ Osamu Shimizu, *Nihon Montoku Tenno Jitsuroku, An Annotated Translation, With a Survey of the Early Ninth Century in Japan*, Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, New York, 1951, s. 13.

³⁸ Eberhard, *a.g.e.*, s. 63.

ifade olunabilir. 781 yılında tahta çıkan İmparator Kammu (781-806), başkenti Nara'dan taşıma kararı aldığında muhalefetle de karşılaşmıştı. 785 yılında yeni başkent inmarından sorumlu olan Fujiwara no Tanetsugu, taşınmaya karşı çıkan Otomo ve Saeki ailelerinin kışkırtmasıyla öldürüldü. Kammu, Nagaoka olarak düşünülen yeni başkent için Heian'da karar kıldı ve taşınma gerçekleşti. Kammu'nun halefi Heijo'nun (806-809) saltanatında, Fujiwara ile diğer hayatta kalan klanlar arasında rekabet yeniden başladı ve sonunda Fujiwara'nın zaferiyle sonuçlandı.³⁹ Her ne kadar bundan sonra klanın kendi içerisinde rekabet ve mücadeleler söz konusu olsa da yükselen merkezî Japonya idaresinin kaderi, bir önceki dönemden miras kalan ve bir sonrakine de aktarılacak olan Fujiwara ile âdeta birleşti. Savaşçıların Fujiwara'nın da etkili olduğu yükselişinin doğurduğu bir sonraki döneme ad veren Kamakura shogunluğu iktidara geldiğinde Fujiwara, sarayla değil, iktidarla iç içe geçmiş olduğunu kanıtlayacaktır. Hiyerarşik iktidar modelinin tek yönlü doğasına dikkati çeken Han, bir muktedirin gücünün arttığı ölçüde gerek astlarının görüşlerine gerekse işbirliğine daha bağımlı hâle geldiğine dikkati çeker. Buna göre gücün yukarıdan aşağıya yayıldığı modelde muktedirin danışma ihtiyacının artmasıyla gerçek iktidar da emredenden ziyade ona neyi emredeceğini söyleyen danışmanlarına geçer.⁴⁰ Fujiwara'nın zaferi de görünüşe göre muktedirin emirlerini yönlendirme gücünden kaynaklanmıştır.

Bununla birlikte söz konusu zaferin geniş yönetilen kesim ya da taşra için olumlu bir yansımasından söz etmek zordur. Balandier, iktidarın, kolektif bir gönenc ve emniyet durumu yaratarak doğrulandığını ifade eder ve bunun iktidarı ellerinde bulunduranların ödedikleri bedel olduğunu kaydeder.⁴¹ 12. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Japonya'da sarayın yahut Fujiwara ailesinin bu bedeli ödeyebileceği ifade olunamaz. Heian dönemi, Fujiwara ailesinin etkisiyle şekillenen bir dönem olup, başkent değişikliği ve ardından gelen siyasi yapılar, Fujiwara'nın hegemonik gücünü pekiştiren önemli adımlar olarak görülebilir. Ancak, bu sürecin taşradaki geniş halk kesimleri üzerinde

³⁹ Shimizu, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁰ Byung-Chul Han, *İktidar Nedir*, Çev. Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 13.

⁴¹ Georges Balandier, *Siyasal Antropoloji*, Çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 39.

olumlu bir etkisi olduğu söylenemez. Fujiwara ailesinin zafere ulaşması ve ardından gelen Kamakura shogunluğunun iktidara gelişini, Gramsci'nin organik bunalım kavramıyla açıklamak mümkündür. Gramsci'ye göre, hegemonya bunalımı yaşayan toplumlar, bu bunalımı aşmak için yeni bir kurtarıcı önder arayacaklardır.⁴² Japonya'daki savaşçı sınıfın yükselişi ve Kamakura'nın kuruluşu, mevcut yönetim sınıfının içsel bunalımını çözme çabası olarak değerlendirilebilir; zira, mevcut muktedirler bu yeni savaşçı gücüne hem bağımlı hâle gelmiş, hem de onu meşrulaştırma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu süreç, Japonya'da yeni bir güç odağının belirmesine yol açan tarihî bir dönüm noktasıdır.

Kamakura Dönemi'ne Geçiş (1185-1333)

11. yüzyılın sonlarında Fujiwara klanı içinde tahta kimin geçeceği konusundaki anlaşmazlıkların yaşanması, nispi bir güç yitimine yol açtı. İmparatorluk merkezi Kyōto'da yaşanan paralel bir zafiyet bir yandan başkentteki saray ve taht odaklı merkezdeki çekişmelerde, diğer taraftan çekişmelerin merkezî baskıyı zayıflatmasıyla çeperdeki isyankâr eğilimler ve kargaşalarda, merkeze bağlılığını sürdüren askerî ailelerin gücünü ön plana çıkardı. Kantō merkezli Minamoto klanı ve merkezi Kyōto'nun batısında yer alan Taira klanı, Kyōto'nun hizmetinde ve onu korumak için öne çıktıklarında, sürecin bu iki klanın kendi gücünün farkına varmasıyla sonuçlanacağını dâhil olan tarafların hiçbiri ön görememiş olmalıdır.⁴³

Japonya'nın ilk savaşçı hükûmetinin doğuşuna yol açan olaylar, Minamoto klanından Yoshitomo'nun sarayın kontrolünü ele geçirmek için beceriksiz bir girişimde bulunmasıyla 1159'da başladı. Yoshitomo uzun zamandır rakibi olan Taira klanından Kiyomori tarafından yenildi, Taira no Kiyomori daha sonra Yoshitomo'nun müttefiklerini ve akrabalarını idam ve o sırada 13 yaşında olan Yoritomo da dâhil oğullarını sürgün etti.⁴⁴ Taira klanının güçlenmesi yeni bunalımlara gebeydi. Nihayetinde 12. yüzyılın sonlarında Taira klanının üyelerinin

⁴² Antonio Gramsci, *Felsefe ve Politika Sorunları*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul: Payel Yayınları 1975, s. 294-295.

⁴³ Hane, *a.g.e.*, s. 28, Curtis Andressen, *A Short History of Japan, From Samurai to Sony*, Allen&Unwin, New South Wales 2002, s. 45-46, Kawakami, *agm*, s. 66.

⁴⁴ Friday, *a.g.e.*, s. 39.

elinde bulunan çok sayıdaki mülk, Kamakura dönemini başlatan 1180-1185 ayaklanmalarında önemli bir etken hâline geldi.⁴⁵

Taira no Kiyomori, torununun İmparator Antoku olarak tahta çıktığı 1180’de gücünün zirvesine ulaştıysa da aynı yıl, taht iddiası Prens Mochihito, Minamoto no Yoritomo’ya intikam alma fırsatı verdi. O, Mochihito’nun silahlanma çağrısını bahane olarak kullandı ve doğu eyaletlerinde kendi yönetimi altında sıkıyönetim ilân ederek kendisine bağlılık yemini karşılığında, askere alınan bir vasalın⁴⁶ kendisine ait topraklarının ve idari haklarının kendi idaresinin garantisi altında olduğunu ilân etti. Savaşçılar tarafından savaşçılar için yönetilen bir siyasi yapı tesis ederken kendisini, hizmet etmesi gereken kurumlari kurtarmak için yasaları çiğneyen bir adalet savaşçısı olarak sundu. Sonuç kaçınılmaz şekilde Minamoto ve Taira savaşı oldu.⁴⁷

Her ne kadar Gempei Savaşı adı verilen bu mücadele Minamoto ve Taira (ya da Genji ve Heishi) arasında bir anlaşmazlık gibi görünse de, arka planında zamana yayılmış sosyal gerilimlerin bulunduğu, önemli klan içi çatışmaları içeren ve ayrıca yerel çıkarları merkez çıkarlarıyla karşı karşıya getiren ulusal bir iç savaşı.⁴⁸ 1180-1185 dönemi Japonya’da yeni bir hükûmet biçiminin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. 1183 yılında Taira’yı Kyoto’dan kovmayı ve şehri ele geçirmeyi başaran Minamoto no Yoritomo, kendisinden öncekiler gibi sarayı korumuş gibi davranmak yerine Mass’ın ifadesiyle onun kalıntıları üzerinde askerî bir idare tesis etti. Doğudaki merkezinde kalmayı ve sarayla ilişkilerini buradan sürdürmeyi yeğledi. Süreç içerisinde iki kalıcı güç merkezi ve erken Kamakura dönemini karakterize eden ikili bir idare

⁴⁵ Cornelius J. Kiley, “Provincial Administration and Land Tenure in Early Heian”, *Cambridge History of Japan*, C. 2, Ed. Donald Shively, William McCullough, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 248.

⁴⁶ Tennō teriminin imparator şeklinde kullanımı için vurguladığımız husus aslında vasal kelimesinin kullanımı için de geçerlidir. Hall, Kamakura ve Muromachi dönemlerinde özellikle merkezî ve Batı Japonya’da bushi dâhilindeki üst ve ast ilişkilerinin, saray merkezli taşra idaresi sistemi ile iç içe bulunduğu için, “lord” ve “vasal” genel terimlerinin kullanımının dahi genellikle uygun düşmediği kanısını kaydeder. Hall, a.g.m., s. 1-32.

⁴⁷ Friday, a.g.m., s. 39.

⁴⁸ Jeffrey P. Mass, “The Kamakura Bakufu,” *Cambridge History of Japan*, C. 3, Medieval Japan, Ed. Kozo Yamamura, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 47.

biçimi ortaya çıktı.⁴⁹ Yoritomo'nun iki merkezi birlikte yürümesinden başka seçeneği yoktu, muhalefet sadece düzensizliği sürdürecekti. Onun temel önceliği Kamakura'nın savaşçıları adına büyümek değil, saray mensuplarıyla yeni bir tür uzlaşma sağlamaktı.⁵⁰ Yoritomo, bağımsızlık talebi yerine sarayla bir dizi anlaşma müzakere etti ve doğunun saray merkezli ulusal siyasete dahlini sağladı. Bu anlaşmanın kurduğu rejim hem sarayın bir parçası hem de ondan ayrı bir tür hükûmet tesisini getirdi.⁵¹

Yoritomo'nun askerî hâkimiyetini kurması, idare mekanizmasındaki bürokrat gereksinimini ortadan kaldırmadı; dolayısıyla mevcut bürokratik yapıyı tamamen tasfiye etmek mümkün olmadı. Eski aristokrasi üyeleri, yeni sisteme çeşitli derecelerde dâhil edilerek uyum sağladılar ve zamanla, yeni yönetim merkezi ile saray arasındaki ilişkilerin sürdürülmesinde kritik bir aracı rol üstlendiler. Kısa süre içinde, saray soylularının hizmetlerinden elde ettiklerinden daha fazlasını arayan pek çok saray mensubu, Kamakura'ya geldi.⁵²

Kamakura'daki askerî yöneticiler fiilen idareyi ellerinde tutanlardı. Hem sivil hem de askerî işleri kendi uhdelerinde toplamışlardı. Dolayısıyla savaşçı sınıfı bushi siyasi kontrolü eline almıştı. İmparatorluk sarayı ise ancak onların kararlarını onaylamak durumundaydı. Ancak bu sadece ilk bakıştaki tabloydu. Kamakura hükûmeti, askerî ve sivil yönetimin bir karışımıydı. Yoritomo rakiplerini ortadan kaldırmak yerine, kendi safına çekmeyi tercih etti. Saray da özellikle meşruiyetini sağlaması için önemliydi.⁵³ Saray ise Bakufu'yu Minamoto no Yoritomo ve onun bağlılarından oluşan savaşçı tabakanın disiplininin sürdürülmesiyle ilgili bir aracı olarak kabul etti. *Shogun* unvanı

⁴⁹ Jeffrey P. Mass, *The Development of Kamakura Rule, 1180-1250: A History with Documents*, Stanford University Press, Stanford 1979, s. 3.

⁵⁰ Jeffrey P. Mass, *Yoritomo and the Founding of the First Bakufu, The Origins of Dual Government in Japan*, Stanford University Press, Stanford, California 1999, s. 253.

⁵¹ Friday, *a.g.m.*, s. 40.

⁵² G. Cameron Hurst III, "The Kōbu Polity: Court-Bakufu Relations in Kamakura Japan," *Court and Bakufu in Japan, Essays in Kamakura History*, Ed. Jeffrey P. Mass, Stanford University Press, California 1995, s. 6-7. Hurst, durumun aslında en başından beri böyle olduğunu ifade ederek Yoritomo'nun artık doğu topraklarının idaresinin kendi uhdesinde bulunduğunu ilan ettiği fermanın dahi Fujiwara Kunimichi tarafından hazırlanmış olduğuna dikkati çeker. Hurst, aynı yer.

⁵³ Atik, *a.g.m.*, s. 89.

Minamoto no Yoritomo'yu saray imtiyazlarının askerî hamisi kıldı. Yoritomo, yükselen savaşçı sınıfın ihtiyaçlarını karşılamak üzere saraydan iki yeni resmî makam kurulmasını talep etti. Bunlar her bir eyalete askerî idareci *shugo* ve her büyük özel *shōen* mülkü için askerî vekilharç *jitō* idi. Bu görevliler eyalet ya da mülkün bütün askerî ve siyasi işlerinin idaresinde bulunacak ve hizmetleri karşılığında vergi toplayabileceklerdi.⁵⁴ Dolayısıyla bu aşamada söz konusu olan silahlı kuvvetle düzeni tesis eden savaşçı grupları değil, bu grupların örgütlenmesi ve iktidarın kurumsallaştığı toplumsal kontrol araçlarıdır. Bölgesel yönetimde saray kaynaklı bürokratik atamaların yerini hiyerarşik yapıları belirlenen savaşçı örgütlenmelerinin ilişki kümeleri almaya başladı. Yeni örgütlenme ve kontrol araç ve kalıpları Minamoto'yu baskın güç odağına taşıdı.⁵⁵ *Shugo* ve *jitō* mevkileri olmasaydı Minamoto hegemonyası kendisinden önceki Fujiwara ve Taira'ninkinden belirgin bir şekilde farklılık arz etmeyecekti. Bu atamalar sivil idareleri yerinden etmese de shoguna tüm ülkeyi kapsayan bir yönetim ağı sağladı. Yoritomo'nun Kamakura karargâhını salt bir güç olmaktan öteye taşıyan ve ona ülke çapında yetke sağlayan işte bu ağ oldu. Yoritomo, uzak bölgelere kendi bağlıları yani *gokenin* (御家人, Minamoto'nun vassalları) arasından *shugo* ve *jitō* atamak suretiyle takipçilerini vergi tahsilatı ve kanun yaptırımı olmak üzere iki hassas noktada hükûmet işlerine temas eden mevkilere yerleştirdi.⁵⁶ *Jitō shiki*, sadece Bakufu'ya itaatten sorumluydu ve öngörülen idari görevleri yerine getirmekle yükümlüydü. *Jitō* olarak görev süreleri tamamen Kamakura'nın lütfuna bağlıydı. Bu sayede yeni savaşçı rejiminin temel ödül ve kontrol aracı hâline geldiler.⁵⁷ *Jitō*nun görevi, imparatorluk yönetimi altında sivil valilerin elinden giderek artan bir şekilde kayan toprak zenginliğini yönetmekle ilgiliydi. *Jitō*, denetlediği mülklerin sahipleri adına gerçekleştirdikleri hizmetler için ücret alırdı.⁵⁸ *Jitō* olarak

⁵⁴ Nancy K. Stalker, "The Rise and Rule of the Warrior Class 12th–15th Centuries", *History and Culture from Classical to Cool*, University of California Press, s. 81.

⁵⁵ John Owen Haley, *Authority without Power, Law and the Japanese Paradox*, Oxford University Press, New York, Oxford 1991, s. 34.

⁵⁶ Hall, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁷ Christina Laffin, *Rewriting Medieval Japanese Women, Politics, Personality, and Literary Production in the Life of Nun Abutsu*, University of Hawaii Press, Honolulu 2013, s. 147.

⁵⁸ Andrew Cobbing, *Kyūshū: Gateway to Japan, A Concise History*, Brill, 2009, s. 108.

atanan savaşçılara, kolluk kuvveti ve vergi tahsildarı olarak çalışmaları karşılığında mülkten elde edilen ürünün belirli bir yüzdesi ödenirdi. Ancak bunların bazıları, haklarından daha fazlasını elde etmek için konumlarından yararlandı. Savaşçılar Kamakura'ya bağlı olduğu için toprak sahiplerinin böyle bir durumda ellerinden tek gelen onları Kamakura'ya Şikâyet etme⁵⁹.

Benzer Şekilde ödöl ve kontrol aracı olarak gelişen *shugo*, eyaletlerde Bakufu'nun temsilcileri olarak hizmet edecek ve belirli kolluk görevlerinin yerine getirilmesine ek olarak yerel vasalları denetleyecekti. Bununla birlikte, çok güçlenmemeleri için onlara arazi ayrıcalıkları verilmesi zorunlu değildi ve görevin kalıtsal olması beklenmiyordu.⁶⁰ İllere askerî vali olarak atanan *shugo* ve mülklere askerî vekilharç olarak gönderilen *jitō*, Kamakura dışında da Bakufu'ya askerî bir varlık imkânı verdi ve *gokeninin* sadakat ve hizmet karşılığında fayda sağladığı ilişkiyi güçlendirdi. Bu, Bakufu'nun saraylı mülk sahiplerinin yetkisini kademeli olarak sınırlamak amacıyla eyaletlerdeki faaliyetlerini takip etmesine olanak verdi.⁶¹

Bakufu, savaşçıların itaatkâr aslar olduğu yolundaki aristokratik inancın temelini zayıflatmıştı. Bushi liderleri kendilerine yönelik aristokratik güvensizlik ve küçümsemeyi kendi değerlerini yükselterek karşıladılar. Nihayet, *ritsuryō* geleneğinin sivil aristokratlarını Bakufu'ya bağlı güçlü savaşçı ailelerden ayırmak için *kuge* ve *buke* terimleri ortaya çıktı.⁶² Kamakura döneminde hukuk üç ana kategoriye ayrılabilir: Saray hukuku, *kuge hō*; savaşçı hükümetin yasası, *buke hō*; ve büyük soylu aileler ile dinî kurumların özel toprakları ve bağlıları üzerindeki yasa, *honjo hō*. Bunlar temelde örfe dayanıyorlardı. *Kuge hō*, imparatorluk kodlardan kaynaklanan birçok özel kuralı muhafaza etmesine rağmen, temelde emsallere dayanan ve tüm yazılı kuralların nasıl uygulanacağını

⁵⁹ Ethan Segal, "Kamakura and the Challenges of Governance", *Japan Emerging, Premodern History to 1850*, Ed. Karl F. Friday, Westview Press, 2012, s. 205.

⁶⁰ Jeffrey P. Mass, "The Origins of Kamakura Justice", *The Journal of Japanese Studies*, Summer, 1977, Cilt. 3, No. 2 (Yaz, 1977), s. 299-300.

⁶¹ Laffin, *a.g.e.*, s. 147.

⁶² Conrad Totman, *A History of Japan*, Blackwell Publishing, 2. Baskı, 2005, s. 112.

belirleyen bir sistemdi.⁶³ Ritsuryō yasası, teorik açıdan son derece aristokratikti. Yüksek rütbeli hükûmet yetkililerinin, geniş bir maiyeti ve seçkin bir yaşam tarzını destekleyebilecek ayrıcalıklardan yararlanmalarına izin veriyor, karşılığında onlardan devletin birçok işlevini yerine getirmeleri bekleniyordu. Yüksek soylular âdeta yarı resmî kurumlar hâline gelmişlerdi.⁶⁴ İlk bakışta ritsuryōya dayanan kuge hukuku ise toprak üzerindeki hakların satış veya miras yoluyla dağıtımını temel aldı.⁶⁵ Savaşçılar ve aristokratlar birbirlerini ayrı ve farklı sosyal gruplar olarak görmeye başladıkça, savaşçılar buna eşlik eden bir özsayıgı retoriği geliştirdiler; bu retorik giderek bukeyi yetkin yönetici aileler ve kugeyi değeri şüpheli kültürlü züppeler olarak tanımladı.⁶⁶ Kyōto'nun azalan siyasi önemi, kuge üzerinde, yaşam tarzlarını çevreleyen prestijde ve estetik standartlarında eşlik eden bir düşüşü beraberinde getirdi. Bunların yerine, savaş alanından ve olası ölümden uzak olmayan bir savaşçı sınıfının katılımı ortaya çıktı. Kamakura, bu ruh hâlinin somut bir simgesi oldu. Bu dönemde tarımsal üretim düzeyi, muhtemelen, kibar zevklere sahip bir savaşçı sınıfını destekleyemezdi ve bukenin aristokratlaşması için Muromachi dönemine kadar beklemek gerekecekti.⁶⁷ Dolayısıyla 12. yüzyılda Japonya, Kamakura ile Kyōto, *buke* ile *kuge* arasındaki karşıtlıklarda yeni bir ilişkinin doğuşuna tanıklık etti. Shogunluğun tesisi, yeni bir sınıfla bağlantılı yeni bir güç odağı yarattı.⁶⁸

Kamakura rejiminin iki aşaması söz konusu edilir: Erken dönemleri ritsuryō çerçevesinde hareket eden Minamoto Yoritomo temsil eder. Örneğin, Taira no Kiyomori gibi, o da iki kızını imparatorluk ailesine gelin vermek istemiştir ve ritsuryō odaklı saray mevkilerinin cazibesine kapılmıştır. Kamakura rejiminin ikinci aşamasını ise her ne kadar bunlar

⁶³ Cornelius J. Kiley, "The Imperial Court as a Legal Authority in the Kamakura Age," *Court and Bakufu in Japan, Essays in Kamakura History*, Jeffrey P. Mass (Ed.), Stanford University Press, Stanford, California 1995, s. 29-30.

⁶⁴ John W. Hall, "Epilogue," *Court and Bakufu in Japan, Essays in Kamakura History*, Jeffrey P. Mass (Ed.), Stanford University Press, Stanford, California 1995, s. 257-258.

⁶⁵ Kiley, a.g.m., s. 34.

⁶⁶ Totman, a.g.e., s. 112.

⁶⁷ Kenneth A. Grossberg, "From Feudal Chieftain to Secular Monarch. The Development of Shogunal Power in Early Muromachi Japan," *Monumenta Nipponica*, C. 31, No. 1 (Bahar, 1976), ss. 29-49, s. 33.

⁶⁸ Hall, a.g.e., s. 153-154.

ritsuryō paradigmasını tamamen dışlamıyor olsalar da daha ziyade savaşıların dünyasında yaşayan Hōjō *shikken* temsil edecektir.⁶⁹

Yoritomo, Kamakura'da bağımsız bir güç üssü yaratabileceğini ve bunu bu şekilde sürdürebileceğini hiç düşünmemişti. 1199'da henüz 51 yaşında olan Yoritomo, attan düştükten sonra aniden öldü. Yoritomo'nun ölümü beklenmedi. En büyük oğlu Yoriie onun yerine geçti. Ancak, 1203'te Yoriie de aniden hastalandı. İlgî çekici bir biçimde siyasi durum, onun iyileşmeyeceği varsayımıyla ve hızla gelişti: Topraklarının ikiye bölünmesi ve Yoriie'nin en büyük oğlu Ichiman ile küçük kardeşi Sanetomo'ya verilmesi kararı alındı. Yoriie, iyileşip olanları öğrendiğinde öfkeleni ve onları sürgün etti. Bunun, daha sonra fiilî idareyi ele geçirecek olan Hōjō ailesinin bir teşebbüsü olduğu yönünde görüşler mevcuttur.⁷⁰

Nihayetinde, Kamakura Bakufu, ulusu tek başına yönetmedi. Birçok önemli açıdan, iktidarı imparatorun sivil otoritesiyle paylaşmak zorundaydı. 1336 yılında kurulan ve 14. yüzyılın sonuna doğru yerleşen ikinci savaşı hükûmet Ashikaga Bakufu idaresi altında savaşı sınıf, sivil otoritenin gücünü aşındıracaktır.⁷¹ Bu yönüyle Kamakura döneminin kendisi bir geçiş dönemi olarak nitelendirilebilir.

Hurst, şöyle yazıyor:

*Ne yazık, zavallı Yoritomo. Belki de tüm Kamakura döneminin en önemli figürüydü, ama bunu hiçbir zaman bilemedi. Yoritomo, Bakufu'yu kurarak, neredeyse yedi yüz yıl boyunca devam edecek bir savaşı hükûmet geleneği oluşturduğunun da farkında değildi. Gerçekten de önemli bir dereceye kadar, Kamakura Bakufu, Yoritomo'nun vasiyeti bile değildi.*⁷²

⁶⁹ Joseph M. Kitagawa, "Some Reflections on Japanese Religion and Its Relationship to the Imperial System", *Japanese Journal of Religious Studies*, C. 17, No 2/3, The Emperor System and Religion in Japan (1990), s. 151, dn. 16.

⁷⁰ 細野 哲弘 (Tetsuhiro Hosono), 鎌倉草創期の「真実」 ("Kamakura'nın İlk Dönemlerinin Gerçeği"), *Tokugikon*, 2022, no. 305, s. 113-116.

⁷¹ Kozo Yamamura, "Introduction," *Cambridge History of Japan*, C. 3, Medieval Japan, Ed. Kozo Yamamura, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 1.

⁷² Hurst, agm, s. 3. Hurst, Bakufu'nun adlandırılmasıyla ilgili bir hususa da dikkati çeker: "Sonraki Muromachi Bakufu ve Edo Bakufu, kurucu ve yönetici ailelerin adlarından dönüşümlü olarak Ashikaga ve Tokugawa rejimleri olarak bilinirken, Kamakura Bakufu

1185'te Minamoto no Yoritomo, ülkedeki en güçlü adamdı. Ne var ki o ne kendisi ne de torunları için tahtı istemediği gibi onu ortadan kaldırmaya da çalışmadı. Bunun yerine, kendisine 1192 yılında bağışlanan ve genellikle shogun olarak kısaltılan *sei tai-shogun* ("barbarlara boyun eğdiren büyük general") unvanıyla teoride saraydan aldığı gücünü meşrulaştırmaya çalıştı.⁷³ Bu durum, Kamakura Bakufu'nun, Yoritomo'nun başlangıçtaki askerî otoritesine rağmen, meşruiyetini sarayla paylaştığı ve bu paylaşımın yönetsel yapının temellerini atarken, gelecekteki yönetim yapılarının da şekillenmesine olanak tanıdığına işaret etmektedir. Kamakura dönemi, Yoritomo'nun bir shogun olarak kurduğu Bakufu yönetiminin askerî ve sivil iktidar arasındaki dengeyi sürdürme çabalarının, sonraki savaşı hükümetler için bir model oluşturduğunu ve bu modelin Ashikaga Bakufu'na kadar uzandığını göstermektedir.

İktidarın genel semantiği semboller veya anlatılar aracılığıyla ortak bir kültür inşası ile yaratılan anlam yapısının sürekliliğiyle açıklanıyorsa, parçalanma iktidar için arzulanan bir durum değildir. Anlam yapısının homojenliği sadakat ve liyakatle birlikte iktidarı da güvence altına alır.⁷⁴ Yoritomo, yerel yönetim unsurlarını savaşı sınıfın ihtiyaçlarına uygun şekilde yapılandırırken hegemonik düzenini, yalnızca fiziksel zorlamayla değil, aynı zamanda samuray sınıfının kültürel ve düşünsel liderliğini yansıtan bir yapıyla güçlendirdi. Fujiwara'nın temsilcisi olduğu saray merkezli düzenle ilk bakışta taban tabana zıt olan bu yeni hegemonik düzen inşası, erken aşamalarında eski düzenin tamamen yıkılmadan, yeni bir toplumsal ve siyasal düzenin inşasını gerektiriyordu. Aksi hâlde mevcut düzenin parçalanma ile sona ermesi, katı bir hegemonya mücadelesiyle birlikte fiilî etki alanıyla sınırlı hatta bazı kesimlerinde rızaya değil zora dayalı bir egemenliği getirirdi. Salt mevcut koşullara uygun çözümler getirme girişimiyle de olsa Yoritomo'nun pragmatik sistemi fiziksel güç üzerinden değil, aynı zamanda kültürel liderlik ve

anlamli bir şekilde Minamoto Bakufu olarak adlandırilamaz. Daha dogrusu Hōjō Bakufu'dur ve Japon ve yabancı bilim adamları bu etiketi kullanmasalar da yine de uygundur." Hurst, *aynı yer*.

⁷³ Henshall, *a.g.e.*, s. 33.

⁷⁴ Han, *a.g.e.*, s. 49.

toplumsal rıza üzerinden gerçekleşen bir hegemonik düzen inşasına zemin hazırlamıştır denebilir.

SONUÇ

Japon tarihinin önemli bir aşamasına karşılık gelen Kamakura dönemi, her ne kadar ülkenin askerî bir idare altında teşkilatlandığı ve müteakip dönemlerde idarenin başındaki aile, dolayısıyla merkez ve dönemsel isimlendirme değişse de yönetimin askerî karakterinin varlığını uzun müddet sürdüreceği bir dönemin başlangıcını belirler. Bununla beraber tarihte hiçbir şeyin tümden yeni olmadığı gibi kurumlar da, onlarla ilintili gruplar da, bizim keskin farklı özellikler atfederek ayırttığımızın dönemsel tarih aralıklarıyla sınırlanmış değildir.

Japonya özelinde Kamakura'nın öncülü olan Heian döneminde, hâlihazırda bir önceki dönemden gelen köklü bir klan olan Fujiwara, yeni iktidar kullanımı şartlarının doğasına adapte olarak ve onunla beraber dönüşürken onun da ikili idarenin şartlarına uygun olarak şekillenmesinde etkili olarak mevcudiyetini sürdürmüştür. Dolayısıyla Kamakura döneminde sadece imparatorluk ailesi ve saray mevcudiyetini sürdürmekle kalmamış, Bakufu ile saray arasındaki ilişkilerin de bir ajanı olarak yeni üstlendiği rolü sürdüren Fujiwara klanı, değişen ve değişecek şartların kendisine sağladığı kullanmaya devam etmiştir.

Diğer yandan keskin bir iktidar değişimini ima eden savaşı yönetiminin tesisinin arka planına baktığımızda, hiç olmazsa Kamakura döneminin erken aşamalarında bunun yalnız hâl olarak değil hayal olarak dahi Kamakura Bakufu ve onunla birlikte Japonya idari hiyerarşisinin fiilen tepesinde konumlanmış görünen shogun için geçerli olmadığı açığa çıkmaktadır. Japon tarihini aristokrasinin zihinsel prizmasından mitleştirirken bu mitolojide kendisine yer açan Fujiwaraların aksine, Yoritomo, Fujiwara bürokrasisinin belirli unsurlarını korumakla beraber sadece askerî bir yönetim merkezi değil, aynı zamanda yeni bir toplumsal düzenin düşünsel temelini de attı. Bunu yaparken yerel savaşı sınıfın değerlerini ve toplumsal ihtiyaçlarını temsil eden bir liderliğe zemin hazırladı.

Minamoto'nun hegemonik başarısının önemli bir unsuru ise samuray sınıfının etik kodlarıyla yakından ilişkili olan bushido felsefesi idi. Bu

felsefe, sadakat, onur ve savaşçı disiplinini yücelten bir değerler sistemi sunarak yerel savaşçıların desteğini sağladı ve Minamoto'nun liderliğini toplumsal rıza temelinde pekiştiren kültürel bir araç oldu. Ayrıca, Minamoto'nun yerel yönetim unsurlarını savaşçı sınıfın ihtiyaçlarına uygun şekilde yapılandırması, onların ekonomik ve siyasal beklentilerini karşılayan bir hegemonya modeli oluşturdu.

Bakufu yönetimi, sadece teorik meşrulaştırma merkezi olarak sarayı korumakla kalmadı; Fujiwara'nın aristokratik elitizmi de devam etti. Bununla beraber yeni bir askerî-siyasi denge tesis olundu. Dolayısıyla Kamakura dönemine geçişi belirleyen iktidarın yahut - varlığı muktedirin mevcudiyet ve gücüyle orantılı - payandalarının yıkılması ile değil, meşrulaştırma aracı olarak onu siyaset teorisinin odağındaki rolüyle korumakla beraber yeni bir liderlik mekanizma ve biçiminin inşası olmuştur.

Kamakura dönemi, Japonya'nın feodal yapısının başlangıcını işaret eden önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde, Minamoto ve Fujiwara ailelerinin etkileşimi, iktidar ilişkilerinin dönüşümünü ve sürekliliğini şekillendiren temel unsurlar olmuştur. Fujiwara ailesi, saray bürokrasisi ve imparatorluk ailesiyle kurduğu güçlü bağları sayesinde Meiji Restorasyonu'na kadar devam edecek olan bir hegemonya tesis etmiştir. Ancak, Kamakura shogunluğunun yükselişi, yeni bir askerî yönetim biçiminin inşasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda sosyopolitik bir geçişi de beraberinde getirmiştir. Yoritomo'nun Kamakura'daki askerî yönetimi kurarken, mevcut bürokrasiyi tamamen reddetmeyip, onu yeni şartlara adapte etmesi, feodal yönetimin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Fujiwara ailesi, değişen iktidar koşullarına uyum sağlayarak, Bakufu ile saray arasındaki ilişkilerin aracısı rolünü sürdürmüş ve Kamakura döneminin yönetiminde önemli bir pay sahibi olmuştur. Bununla birlikte, Minamoto'nun askerî gücünün yükselişi, yalnızca fiziksel zorla değil, aynı zamanda kültürel bir liderlik ve toplumsal rıza temelinde gerçekleşmiş görünmektedir. Bu süreç, kurum olarak shogunluğun uzun vadeli başarısının temel taşlarını oluşturmuş, iktidarın sadece askerî değil, aynı zamanda fikrî zemininin de pekişmesini sağlamıştır.

Özetle, 12. yüzyıl sonlarından itibaren Japonya tarihi, bir tarafta merkezdeki teorik güç sahipleri ile diğer tarafta ona meydan okuyan

çeperdekiler arasında çatışma ve gerilimlerle sembolleşirken, Bakufu, elde ettiği yetkilerin meşruiyetini gerilimin iki zıt ucunu temsil ettikleri güç odağından aldı. Bu da onun devraldığı gücün kaynağını koruyup sürdürmesini getirdi. Bu sayede otoritesini kısıtlı bir sahayı aşım imparatorluğun egemenlik sahasında geçerli kılma imkânını elde etti. Saray bürokrasisinin imparatorluk kaynaklı yetkeleri de sadece sarayla birlikte bir hazır paket olarak gelmedi: Bakufu bir taraftan kendi askerî idaresinin ihtiyaçları için bu seçkinlerle uzlaşmak durumundayken, diğer taraftan kurumsallaşmış bir toplumsal araç olarak onların desteğinden de fayda sağladı. Bu tabloda iç içe geçen otorite katmanlarının karşılıklı ihtiyaçları birbirleri için arz ettikleri tehdit potansiyelinin önüne geçmiştir denebilir.

Fujiwara ve Minamoto aileleri temelinde bir değerlendirmeye, birincisi imparatorluk ile kurduğu evlilik bağları ve saray bürokrasisindeki kontrolü aracılığıyla hegemonya tesis ederken, ikincisi askerî gücü temsil ederek yeni bir liderlik biçimi yaratmıştır. Minamoto'nun iktidarı başlangıçta büyük ölçüde zora dayalı olsa da zamanla yerel savaşçı sınıfın değerlerini ve toplumsal ihtiyaçlarını temsil eden bir liderlik Bakufu'nun gücünü desteklemiştir. Dolayısıyla Bakufu, askerî yönetim merkezi ile beraber yeni bir toplumsal düzenin temelini atan bir liderlik mekanizması olarak ele alınabilir. Saray merkezli düzenin temsilcisi diyebileceğimiz Fujiwara'nın taşra savaşçı sınıfının yükselen liderliği altında inşa edilen hegemonik düzende de kendisine yer bulması ise kültürel hegemonyalarının derecesine işaret etmektedir.

Belirtmekte fayda vardır ki söz konusu dönemin özgünlükleriyle sadece Japonya tarihi çalışmaları açısından değil, iktidar ve otorite üzerine yapılacak tarihsel araştırmalar için de önemli bir örneklem sağladığı anlaşılmaktadır. Bu dönemin farklı kurum ve olaylarına odaklanacak daha ileri çalışmalar sadece ülkemizdeki Japonya tarihi çalışmalarına katkı sağlamakla kalmayacak, mukayeseli tarih çalışmaları açısından da faydalı veriler elde edilmesine imkân verecektir.

Kaynakça

Adams, Ryon F., *Outfought and Outthought: Reassessing the Mongol Invasions of Japan*, Yüksek Lisans Tezi, Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College, Kansas 2009.

Andressen, Curtis, *A Short History of Japan, From Samurai to Sony*, Allen&Unwin, New South Wales 2002.

Atik, Kubilay, "A Review of Feudalism in Japan," *Journal of Oriental Studies*, C. 9, S. 2, 2022, ss. 84-96.

Balandier, Georges, *Siyasal Antropoloji*, Çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010

Bauer, Mikael, "Conflating Monastic and Imperial Lienage, The Retired Emperors' Period Reformulated," *Monumenta Nipponica* 67 (2), ss. 239-262.

Bauer, Mikael, *The History of the Fujiwara House, A Study and Annotated Translation of the Tōshi Kaden*, Renaissance Books, Kent, 2020.

Bourdieu, Pierre, *Devlet Üzerine*, Collège de France Dersleri (1989-1992), Çev. Aslı Sümer, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Bryant, Anthony, *The Samurai*, Osprey Publishing, 2000.

Byung-Chul Han, *İktidar Nedir*, Çev. Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

Cobbing, Andrew, *Kyūshū: Gateway to Japan, A Concise History*, Brill, 2009.

Deal, William E., *Medieval & Early Modern Japan*, Facts On File, New York 2006.

Eberhard, W., *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, TTK, Ankara 2010

Friday, Karl, "They Were Soldiers Once, The Early Samurai and the Imperial Court," *War and State Building in Japan*, Ed. John A. Ferejohn ve Frances McCall Rosenbluth, Stanford University Press, Stanford, California, 2010.

Gramsci, Antonio, *Felsefe ve Politika Sorunları*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul: Payel Yayınları 1975.

Grossberg, Kenneth A., "From Feudal Chieftain to Secular Monarch. The Development of Shogunal Power in Early Muromachi Japan," *Monumenta Nipponica*, C. 31, No. 1 (Bahar, 1976), ss. 29-49.

Haley, John Owen, *Authority without Power, Law and the Japanese Paradox*, Oxford University Press, New York, Oxford 1991.

Hall, John W., "Epilogue," *Court and Bakufu in Japan, Essays in Kamakura History*, Jeffrey P. Mass (Ed.), Stanford University Press, Stanford, California 1995, ss. 251-267.

Hall, John Whitney, "Terms and Concepts in Japanese Medieval History: An Inquiry into the Problems of Translation", *The Journal of Japanese Studies*, C. 9, No. 1 (Winter, 1983), ss. 1-32.

Hall, John Whitney, *Government and Local Power in Japan 500 to 1700, A Study Based on Bizen Province*, Princeton University Press, New Jersey 1966.

Hane, Mikiso, *Kısa Japonya Tarihi*, Çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2021.

Holcombe, Charles, *Doğu Asya Tarihi Çin Japonya Kore, Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar*, Çev. Muhammed Murtaza Özeren, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2019.

Hosono, Tetsuhiro (細野 哲弘), 鎌倉草創期の「真実」 (“Kamakura’nın İlk Dönemlerinin Gerçeği”), *Tokugikon*, 2022, no. 305, ss. 110-121.

Huffman, James L., *Japan in World History*, Oxford University Press, Oxford New York 2010.

Hurst III, G. Cameron, “İnsei”, *The Cambridge History of Japan, C. 2, Heian Japan*, Ed. Donald H. Shively, William H. McCullough, Cambridge University Press, Cambridge 1999, ss. 576- 643.

Hurst III, G. Cameron, “The Kōbu Polity: Court-Bakufu Relations in Kamakura Japan,” *Court and Bakufu in Japan, Essays in Kamakura History*, Ed. Jeffrey P. Mass, Stanford University Press, California 1995, ss. 3-28.

Ishizuka, Mashaide (石塚 正英), “正倉院籍帳に読まれる家父長像の歴史的二類型” (Shosoin kayıtlarında yer alan ataerkil imajın iki tarihsel ve entelektüel türü), *頸城野郷土資料室学術研究部研究紀要 (Kubikino Enstitüsü Halk Arşivi Bülteni)*, C.7/No.3 2022, ss. 1-16.

Kawakami, Tasuke, “Bushidō in its Formative Period,” *The Annals of the Hitotsubashi Academy*, October 1952, C. 3, No. 1 (October 1952), ss. 65-83.

Kiley, Cornelius J., “The Imperial Court as a Legal Authority in the Kamakura Age,” *Court and Bakufu in Japan, Essays in Kamakura History*, Jeffrey P. Mass (Ed.), Stanford University Press, Stanford, California 1995, ss. 29-44.

Kiley, Cornelius J., “Provincial Administration and Land Tenure in Early Heian”, *Cambridge History of Japan, C. 2*, Ed. Donald Shively, William McCullough, Cambridge University Press, Cambridge 1999, ss. 236-340.

Joseph M. Kitagawa, “Monarchy and Government: Traditions and Ideologies in Pre-Modern Japan,” *Kingship in Asia and early America: 30. International Congress of Human Sciencesin Asia and North Africa*, Ed. Arthur Lwellyn, Basham, El Colegio de Mexico 1981, 217-232.

Kitagawa, Joseph M., “The Shadow of the Sun: A Glimpse of the Fujiwara and the Imperial Families in Japan,” *On Understanding Japanese Religion*, Princeton University Press, Princeton 1988, ss. 98-116.

Kitagawa, Joseph M., “Some Reflections on Japanese Religion and Its Relationship to the Imperial System”, *Japanese Journal of Religious Studies*, C. 17, No 2/3, The Emperor System and Religion in Japan (1990), ss. 129-178.

Laffin, Christina, *Rewriting Medieval Japanese Women, Politics, Personality, and Literary Production in the Life of Nun Abutsu*, University of Hawaii Press, Honolulu 2013.

Mass, Jeffrey P., *The Development of Kamakura Rule, 1180-1250: A History with Documents*, Stanford University Press, Stanford 1979.

Mass, Jeffrey P., "The Kamakura Bakufu," *Cambridge History of Japan, C. 3, Medieval Japan*, Ed. Kozo Yamamura, Cambridge University Press, Cambridge 2006, ss. 46-88.

Mass, Jeffrey P., "The Origins of Kamakura Justice", *The Journal of Japanese Studies*, Summer, 1977, Cilt. 3, No. 2 (Yaz, 1977), ss. 299-322.

Mass, Jeffrey P., *Yoritomo and the Founding of the First Bakufu, The Origins of Dual Government in Japan*, Stanford University Press, Stanford, California 1999.

Ramesh, Sangaralingam, *China's Economic Rise, Lessons from Japan's Political Economy*, Palgrave Macmillan, Oxford 2020.

Segal, Ethan Isaac, *Coins, Trade and the State, Economic Growth in Early Medieval Japan*, Harvard University Press, Cambridge ve Londra 2011.

Segal, Ethan, "Kamakura and the Challenges of Governance", *Japan Emerging, Premodern History to 1850*, Ed. Karl F. Friday, Westview Press, 2012, ss. 203-212.

Shimizu, Osamu, *Nihon Montoku Tenno Jitsuroku, An Annotated Translation, With a Survey of the Early Ninth Century in Japan*, Basılmamış Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, New York, 1951.

Shively, Donald H., "Preface to Volume 2", *Cambridge History of Japan, C. 2*, Ed. Donald Shively, William McCullough, Cambridge University Press, Cambridge 1999, ss. xv-xvi.

Spafford, David, "Emperor and Shogun, Pope and King: The Development of Japan's Warrior Aristocracy", *Bulletin of the Detroit Institute of Arts*, 2014, C. 88, No. 1/4, Japanese Art at the Time of the Samurai (2014), ss. 10-19.

Stalker, Nancy K., "The Rise and Rule of the Warrior Class 12th-15th Centuries", *History and Culture from Classical to Cool*, University of California Press, ss. 79-111.

Totman, Conrad, *A History of Japan*, Blackwell Publishing, 2. Baskı, 2005.

Yamamura, Kozo, "Introduction," *Cambridge History of Japan, C. 3, Medieval Japan*, Ed. Kozo Yamamura, Cambridge University Press, Cambridge 2006, ss.1-45.

Yanabu, Akira, "The Tennō System as the Symbol of the Culture of Translation," *Japan Review*, 1996: 7, ss. 147-157.

Yoeda, Harumi (四重田陽美), 『平家物語』 「安徳入水」 について (Heike Monogatari'de Antoku'nun Boğulması Üzerine). 大阪大谷大学 STEAM

Lab 紀要 (Osaka Ohtani Üniversitesi STEAM Araştırma ve Eğitim Dergisi) (2), 2022, 3-8.

EKLER

Harita 1. Emishi barbarlarının 8. yüzyılda bulunduğu bölgeyi ve Heian-kyō ile Kamakura'nın mevkiini gösterir genel harita (d-maps.com'dan sağlanan dilsiz harita üzerine işlenmiştir).

Extended Abstract

The subsequent historical periods in Japan, the Heian and Kamakura periods, appear to be two seemingly very different periods when their characteristics are outlined. The Heian period government in Japan exemplified the fusion between a highly aristocratic conception of society and certain bureaucratic techniques imported from China. During this period, the principle of hierarchy was gradually established and strengthened. The right of Japan's emperors, whose lineage was divine, to rule was deeply embraced. During this period, the ritsuryō system, which included both administrative and judicial laws modeled after the legalistic practices of the Tang Dynasty in China, was in effect in Japan. Accordingly, the ownership of all lands was in the palace; their use was distributed to families for cultivation according to the census results. The Ritsuryō military was designed to counter two perceived threats: Chinese invasion and regional uprisings led by former provincial chieftains. The system envisioned large-scale, direct mobilization of the peasantry against both threats. Measures taken to combat the Emishi barbarians from the early 9th century also contributed to the emergence of local military forces. Especially in the eastern regions of Japan, a local military warrior class emerged, led by younger sons of the imperial family or court nobles who saw no prospects for success in the capital. Although there was centralization of administration in the early stages, from the 8th century onwards, administrative affairs were effectively transferred to the imperial regents. Initially, the regents only supervised administrative affairs on behalf of the young emperors, but they gradually consolidated their positions. By the late 9th century, the regents continued to hold administrative offices regardless of the emperor's age. During the Heian period, Japan was under the control of the aristocracy, especially the Fujiwara family. The Fujiwara, who not only derived their power from the emperor's regency but also established numerous marriage ties with the imperial family, managed to virtually monopolize the palace regency. The Fujiwara family was the most prominent aristocratic clan in pre-modern Japan, occupying many of the highest ranks of the court for centuries, and names such as Fujiwara no Michinaga (966–1027) became synonymous with the culture of the Heian period. The military aristocracy that gradually rose during this period also came to prominence largely through patronage relations with the Fujiwara family. As the Fujiwara clan concentrated on establishing power in the capital, rural administration became increasingly lax. Abuses by local officials became more frequent and intense, and private holdings grew. As farmers who had worked the lands allocated to them under the Taika Reforms became poorer, they placed their lands in the care of influential local families who owned private property. The trend led the Heian period into a period of warrior

prominence. The degradation of civilian aristocratic power during the Heian period gave rise to a third distinctive tradition of political organization, largely reflected in the creation of the lower aristocracy, an increasingly engaged group of military functionaries who by the 11th century had been identified as a separate class, the bushi or samurai. From the end of the tenth century to the beginning of the twelfth century, warriors of Minamoto origin dominated the capital's military world through a combination of their fighting prowess and a hereditary patronage relationship with the Fujiwara regents.

When we look back at the capital change that gave its name to the Heian period, it can be said that an era began with Fujiwara and ended with Fujiwara. Emperor Kammu (781-806), who ascended to the throne in 781, faced opposition when he decided to move the capital from Nara. In 785, Fujiwara no Tanetsugu, who was responsible for the construction of the new capital, was killed at the instigation of the opposers. During the reign of Kammu's successor, Heijo (806-809), the rivalry between the Fujiwara and the other surviving clans resumed and eventually resulted in the victory of Fujiwara. Although there were rivalries and struggles within the clan after this, the fate of the rising central Japanese administration was almost united with the Fujiwara, which was inherited from the previous period and would be passed on to the next. When the Kamakura shogunate, which gave its name to the next period that was born from the rise of the warriors in which Fujiwara was also influential, came to power, Fujiwara would prove to be intertwined with power, not the palace.

The Bakufu (literally tent government, also known as the shogunate because of its military leader, the shogun) government was established with its center in Kamakura, near present-day Tokyo. For this reason, the period is also called the Kamakura period. This period began with the arrival of Minamoto no Yoritomo and his samurai in Kamakura and ended with the death of the last tokusō, or shogun regent, Hōjō Takatoki, in 1333. The events that led to the birth of Japan's first warrior government began in 1159, when Yoshitomo of the Minamoto clan unsuccessfully attempted to seize control of the palace. Yoshitomo was defeated by his longtime rival Kiyomori of the Taira clan, who then executed Yoshitomo's allies and relatives and exiled his sons, including Yoritomo. The rise of the Taira clan was fraught with new crises. Eventually, the large amount of property held by members of the Taira clan in the late twelfth century became a major factor in the uprisings of 1180–1185 that began the Kamakura period. Although Taira no Kiyomori reached the height of his power in 1180, when his grandson ascended to the throne as Emperor Antoku, that same year, the pretender Prince Mochihito gave Minamoto no Yoritomo an opportunity to take revenge. He used Mochihito's call to arms as

an excuse and declared martial law under his own rule in the eastern provinces. The period 1180-1185 paved the way for the emergence of a new form of government in Japan. In 1183, Minamoto no Yoritomo, who succeeded in expelling the Taira from Kyoto and capturing the city, established a military administration. Yoritomo preferred to remain in his eastern headquarters and maintain relations with the palace from there. In the process, two permanent centers of power emerged, and a dual form of government characterized the early Kamakura period. Yoritomo's establishment of military rule did not eliminate the need for bureaucrats in the administrative mechanism; therefore, he could not abolish the existing bureaucracy. Members of the old aristocracy were incorporated into the new system to varying degrees and adapted, and over time they assumed an important intermediary role in maintaining relations between the new administrative center and the palace. The Kamakura government was a mixture of military and civil rule. Yoritomo preferred to win over his rivals rather than eliminate them. The palace was especially important for his legitimacy. The palace regarded the Bakufu as an instrument for maintaining discipline among Minamoto no Yoritomo and his warrior class. The title of shogun made Minamoto no Yoritomo the military patron of palace privileges. Ultimately, the Kamakura Bakufu could not rule the nation alone. In many important respects, it had to share power with the civil authority of the emperor. Under the second warrior government, the Ashikaga Bakufu, established in 1336 and established towards the end of the 14th century, the warrior class would erode the power of the civil authority. In this respect, the Kamakura period itself can be characterized as a transitional period.

The Kamakura period, which corresponds to an important phase in Japanese history, marks the beginning of a period in which the country was organized under a military administration and, although the family at the head of the administration, and therefore the centre and periodic naming changed in the following periods, the military character of the administration would continue for a long time. However, just as nothing is completely new in history, neither the institutions nor the groups associated with them are limited to the periodic date ranges that we distinguish by attributing sharply different characteristics. In Japan, during the Heian period, which was the predecessor of Kamakura, the Fujiwara, which was already a deep-rooted clan from the previous period, continued its existence by adapting to the nature of the new conditions of exercising power and transforming along with it, while also being effective in shaping it in accordance with the conditions of dual administration. Therefore, not only did the imperial family and the palace continue their existence during the Kamakura period, but the Fujiwara clan, which also continued its new role as an agent of relations between the Bakufu and the

palace, continued to use the conditions that the changing and changing conditions provided it. On the other hand, when we look at the background of the establishment of the warrior regime, which implied a sharp change of power, it becomes clear that, at least in the early stages of the Kamakura period, this was not the case for the shogun, who appeared to be positioned at the de facto top of the Kamakura Bakufu and, with it, the Japanese administrative hierarchy.

The Kamakura period is a significant turning point that marks the beginning of Japan's feudal structure. During this period, the interaction between the Minamoto and Fujiwara families was the fundamental element that shaped the transformation and continuity of power relations. The Fujiwara family established an ideological hegemony that would continue until the Meiji Restoration, thanks to the palace bureaucracy and strong ties it established with the imperial family. However, the rise of the Kamakura shogunate not only led to the construction of a new military form of government but also brought about a cultural and ideological transition from the old aristocratic order. When Yoritomo established the military government in Kamakura, he did not completely reject the existing bureaucracy, but adapted it to the new conditions, thus institutionalizing the feudal government. The Fujiwara family adapted to the changing conditions of power, continued its role as an intermediary between the Bakufu and the palace, and played an important role in the administration of the Kamakura period. The rise of the Minamoto military power was not only through physical force but also through cultural leadership and popular consent. This process laid the foundations for the long-term success of the Kamakura shogunate, consolidating power not only as a military but also as an ideological structure.

Araştırma Makalesi/ Research Article

The Kurdish Question in Iraq (1958-1963)

Behçet Kemal Yeşilbursa*

(ORCID: 0000-0001-6309-5703)

Makale Gönderim Tarihi

09.02.2025

Makale Kabul Tarihi

26.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yeşilbursa, B. K., "The Kurdish Question in Iraq (1958-1963)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1296-1324.

APA: Yeşilbursa, B. K. (2025). The Kurdish Question in Iraq (1958-1963). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1296-1324.

Abstract

In Iraq, the Kurdish minority was promised a certain measure of autonomy, especially in education. However, tardiness on the part of the Government and revolts by the Kurds prevented it from being put into effect. In Iran, the Kurds managed to attain a degree of autonomy in the Mahabad area with Soviet aid during the Second World War but lost it again when Soviet troops withdrew. Turkish attempts to assimilate the Kurds were not successful and led to periodic revolts. The Kurdish minority in Syria was not an important political factor. After the 1958 Revolution, Qasim initially found it diplomatic to encourage the Kurds to strengthen his own position. The hopes of the Kurds were turned to disillusionment later by the Government's neglect of them.

The development of a group within the Iraqi government favouring closer ties with the United Arab Republic encouraged a leaning towards the Communists, both on the part of Qasim and of the Kurds, who sided with the

* Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye, behcetyesilbursa@yahoo.com.

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Government in the suppression of the Mosul revolt of March 1959. Fighting began in 1959 between pro and anti-Communist factions amongst the Kurds, and the latter's desire for independence was stimulated by the government's rejection of a petition for reforms in Northern Iraq. Qasim's policy of arming one faction to control others led to further conflict.

By 1961, the Barzanis had gained the upper hand over their tribal enemies and achieved considerable control in the north of Iraq, the success of which brought other tribes over to their side. Qasim claimed to have crushed the revolt, but it flared up again in the following spring and continued until Qasim was overthrown in February 1963. There was no evidence of significant help being sent to the Kurds from outside Iraq. Indeed, Soviet aid to the Iraqi Army adversely affected Kurdish opinion. The Kurdish rebels under Mulla Mustafa were divided into two basic groups, tribal forces and supporters of the United Democratic Party of Kurdistan (UDPK). The Iraqi forces were not effective, although bombing by the air force caused great destruction. By early 1963 most of northern Iraq was in Kurdish hands.

After an initial period of friendship, the Communists' interests diverged from those of the Kurds, the Communist line being that the Kurds must work peacefully with other sections of the Iraqi population for eventual autonomy. The Communists' first aim was the establishment of "national democracies" with some degree of autonomy for the Kurds. There was no evidence that the Russians wished to see an independent Kurdish state. Nevertheless, the Iraqi Communists found it politic to pay lip service to Kurdish ambitions, and it suited the Russians to keep the Kurds at an optimal level of agitation for the adverse effect upon Turkey and Iran, and also on the Iraqi government.

With the downfall of Qasim, the way was opened for a negotiated settlement between the Kurds and the new Iraqi government, whose outlawing of Communism gave rise to Soviet hostility. Nevertheless, the negotiations broke down, and in June 1963, animosity recommenced. The object of the 1963 revolt was to secure regional autonomy for the Kurds of Iraq. However, a desire for eventual independence and union with Kurds beyond the frontier could not be excluded.

Keywords: Kurds, Kurdish Question, Iraq, Turkey, Syria, Iran

Irak'ta Kürt Sorunu (1958-1963)

Öz

Irak'ta Kürt azınlığa, özellikle eğitim vb. konularda belirli bir ölçüde özerklik sözü verildi, ancak hükümetin tembelliği ve Kürtlerin isyanları bunun uygulamaya konmasını engelledi. İran'da Kürtler, İkinci Dünya Savaşı sırasında

Sovyet yardımıyla Mahabad bölgesinde bir dereceye kadar özerklik elde etmeyi başardılar, ancak Sovyet birliklerinin geri çekilmesiyle bu özerkliği tekrar kaybettiler. Türkiye'nin Kürtleri asimile etme girişimleri başarılı olmadı ve dönemsel isyanlara yol açtı. Suriye'deki Kürt azınlık önemli bir siyasi faktör olmadı. 1958 Devrimi'nden sonra Kasım, kendi konumunu güçlendirmek adına ilk başta Kürtleri teşvik etmeyi politik buldu. Kürtlerin umutları daha sonra hükümetin onları ihmal etmesiyle hayal kırıklığına dönüştü.

Irak hükümeti içinde Birleşik Arap Cumhuriyeti ile daha yakın ilişkilerden yana olan bir grubun gelişmesi, hem Kasım'ın hem de Mart 1959'daki Musul isyanının bastırılmasında hükümetin yanında yer alan Kürtlerin komünistlere yönelmesini teşvik etti. Kürtler arasında komünizm yanlısı ve anti-komünist gruplar arasında çatışmalar 1959'da başladı ve ikincisinin bağımsızlık arzusu, hükümetin Kürdistan'da reform yapılmasına yönelik bir dilekçeyi reddetmesiyle alevlendi. Kasım'ın diğerlerini kontrol etmek için bir grubu silahlendirme politikası daha fazla çatışmaya yol açtı.

1961'e gelindiğinde Barzaniler aşiret düşmanlarına karşı üstünlük sağladılar ve Irak'ın kuzeyinde hatırı sayılır bir kontrol elde ettiler; bunun başarısı diğer aşiretleri de kendi saflarına çekti. Kasım isyanı bastırıldığını iddia etti, ancak ertesi baharda isyan yeniden alevlendi ve Kasım 1963'te devrilene kadar devam etti. Irak dışından Kürtlere önemli bir yardım gönderildiğine dair hiçbir kanıt yoktu. Gerçekten de Sovyetlerin Irak Ordusu'na yaptığı yardım Kürtlerin görüşlerinde olumsuz bir tepki yarattı. Molla Mustafa yönetimindeki Kürt isyancılar iki temel gruba ayrıldı: aşiret güçleri ve Kürdistan Birleşik Demokrat Partisi'nin (UDPK) destekçileri. Hava kuvvetlerinin bombalaması büyük yıkıma yol açsa da Irak kuvvetleri aşırı etkili olduğunu göstermedi. 1963'ün başlarında Kuzey Irak'ın büyük bir kısmı Kürtlerin elindeydi.

Bir hazırlık döneminin ardından, Komünistlerin çıkarları Kürtlerin çıkarlarından farklılaştı; Komünist çizgi, Kürtlerin nihai özerklik için Irak nüfusunun diğer kesimleriyle barış içinde çalışması gerektiği yönündeydi. Komünistlerin ilk hedefi Kürtlere bir dereceye kadar özerklik tanıyan "ulusal demokrasiler" kurmaktı. Rusların gerçekten bağımsız bir Kürdistan görmek istediğine dair hiçbir kanıt yoktu. Yine de Iraklı komünistler Kürtlerin emellerine sözde bağlılık göstermeyi politik buldular; Türkiye ve İran'ın yanı sıra Irak hükümetinin de etkilenmesi için Kürt tencerisini kaynatmaya devam etmek Rusların işine geliyor.

Kasım'ın devrilmesiyle birlikte, Kürtler ile Komünizmi yasadışı ilan etmesi Sovyetler Birliği'nin düşmanlığını getiren yeni Irak hükümeti arasında müzakere yoluyla bir çözümün yolu açıldı. Ancak müzakereler başarısızlıkla sonuçlandı ve Haziran 1963'te çatışmalar yeniden başladı. 1963 isyanının

amacı Irak Kürtleri için bölgesel özerkliği güvence altına almaktı; ancak nihai bağımsızlık ve Kürtlerle sınırların ötesinde birleşme arzusu da göz ardı edilemez.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Kürt Sorunu, Irak, Türkiye, Suriye, İran.

Introduction

The origins of the Kurds are obscure. Their language is from an Indo-European family, being similar to Persian. They are mostly Sunni Muslims, although a few tribes are Shi'i, and some belong to smaller sects such as the Ali Ilahi, Shaikh Bagheri and Yazidi.¹

"Kurdistan" broadly means the territory inhabited by the Kurds as a homogeneous community. It is divided between Turkey, Iraq and Iran, with small overlaps into Armenia and Syria; thus, its boundaries do not coincide with any international frontiers or internal administrative divisions, and even within generally Kurdish areas, there were pockets of Assyrians, Armenians and Turks. According to the League of Nations Commission in 1925, the number of Kurds in Iraq was estimated at 500,000. Today the figure is about 4 to 5 million.²

The Kurds are divided into transhumant (i.e., seasonally moving livestock to a different region) semi-nomads living an essentially feudal and tribal life and settled Kurds, living either as peasants or in towns such as Damascus, Mosul, Baghdad, and Kermanshah. Here, particularly in Iraq, the more educated engaged in trade, the army or the civil service. There was little affection between the peasant and tribal Kurds in Iraq and their more educated brethren in local administration, who were seen to have identified with the (Arab) "establishment". The oil industry's growth in some Iraqi Northern Iraq

¹ FO370/2718/LR6/9/G. Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, (Oxford: Westview Press, 1985), pp. 176-179. Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett. *Iraq since 1958*, (London: I. B. Tauris, 1990), pp. 79-84. Ritchie Ovendale, *The Middle East since 1914*, (London: Longman, 1992), pp. 286-287.

² FO370/2718/LR6/9/G. Marr, Op. Cit., pp. 176-179. Farouk-Sluglett and Sluglett, Op. Cit., pp. 79-84. Ovendale, Op. Cit., pp. 286-287. C. J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar*, Avesta Yayınları, İstanbul 2003, p. 19. See Bilal Şimşir, *Kürtçülük-I: 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017.

towns brought about the emergence of a Kurdish urban proletariat within what was originally Kurdish tribal territory.³

The regions inhabited by Kurds form a land bridge, albeit a mountainous one, between the oil-producing areas of Iraq and the southern borders of the former Soviet Union. Thus, a united Kurdish state, if possible, would be of great strategic importance. However, the Kurds were never united politically as one people (chiefly because of physical obstacles). They had lived a tribal and often nomadic life with its associated disputes and differing dialects and customs; nor had they ever submitted totally to the Iranian, Turkish or Arab central governments who exercised sovereignty over them. Despite the Kurds' consciousness of a separate racial identity, Kurdish revolts did not generally assume a "national" character. They were expressed by isolated tribes, or small groups of tribes, of discontent with local administration or economic conditions.⁴

Kurdish nationalism in its modern form arose during the early 20th Century amongst some of the intelligentsia of İstanbul and other towns of the Ottoman Empire, such as Diyarbakır and Damascus. The Wilsonian doctrine of self-determination appealed to the various subject peoples of the Ottoman Empire and, with other foreign influences, helped to produce the modern form of Kurdish nationalism. A contributory factor may have been the Kurds' fear that an Armenian State would be established in Eastern Turkey, where the two peoples inhabited the same areas and where the Kurds might fear Armenian reprisals for their part in the events of 1915. While Kurdish nationalism had thus been in existence in the larger towns of the Ottoman Empire, Kurds in the provinces seemed to have been motivated more by racialism, tribal feuds and desire for gain than by political ideals. The nationalists in Damascus played an important role in making Kurdish aspirations known to the Western world, a function performed by members of the (Syrian) Badr Khan family. The Treaty of Sevres (1920) envisaged an autonomous Kurdish-inhabited area but

³ FO370/2718/LR6/9/G. Marr, Op. Cit., pp. 176-179. Farouk-Sluglett and Sluglett, Op. Cit., pp. 79-84. Ovendale, Op. Cit., pp. 286-287.

⁴ FO370/2718/LR6/9/G. Edmonds, C. J. 'Kurdish Nationalism', *Journal of Contemporary History*, Vol. 6, No. 1, Nationalism and Separatism (1971): 87-107.

was never ratified because of Turkish opposition. Instead, the Kurds of Turkey, Iraq and Syria found themselves divided by international frontiers where before there had been but provincial boundaries. Thus, as the Kurds (apart from the small number in the Soviet Union) were split into four sections instead of the previous two, they found themselves more divided than before. Their subsequent history in each sector is described below.⁵

Kurds in Iraq

In Iraq, under British tutelage from 1920 to 1936, steps were taken to improve conditions among the Kurds. However, the efforts of the British High Commissioner to induce the Iraqi government to grant a special regime to the Kurdish districts were hampered by a series of Kurdish revolts. Those of 1924 and 1930-31 were led by a notable individual of Suleimaniya, Shaikh Mahmud, who had, in 1919, occupied Suleimaniya and entitled himself Ruler of all Northern Iraq, and that of 1931-32 by Sheikh Ahmad Barzani. The primary aim of both these leaders was to be left alone to exercise their feudal authority over as many of their fellow Kurds as they could contrive to control rather than any broader objective of, for example, a comprehensive Kurdish state. However, they were undoubtedly able to play upon racial and traditional tribal feelings to gain support. Obligations were placed upon the Iraqi Government and the Mandatory Power by the recommendation of the League of Nations Frontier Commission, which visited the Kurdish areas of Iraq in 1925, to take measures for "Kurdicisation" of the administration, courts and schools of those areas. The British Government was working to liquidate the Mandate by 1932, which gave rise to Kurdish fears for their status in the future, more so since there were no safeguards written into the Anglo-Iraqi Treaty of 30 June 1930. However, in 1932, after nine petitions to the League of Nations by various Kurdish bodies, a formal declaration regarding minorities' rights was made by the Iraqi Government to the Council of the League. Succeeding Iraqi Cabinets delayed the introduction of these changes, but when Mulla Mustafa Barzani and members of his tribe came out in open revolt in 1945, this

⁵ FO370/2718/LR6/9/G. Edmonds, C. J. 'The Kurds and the Revolution in Iraq', *The Middle East Journal*, Vol. 13, No. 1, (Winter 1959): 1-11.

was due less to Kurdish nationalism than to personal ambition, allied with economic discontent (in particular shortages of grain and clothing) and local grievances with Government officials. Mulla Mustafa was eventually defeated by the Iraqi Army with the help of heavily subsidised hostile Kurdish chiefs and fled to Iran.⁶

Kurds in Iran

The Kurds in Iran, under the weak Government of the Qajar Dynasty, had been left more or less to their own devices and were repressed under Reza Shah (1921-41). However, after his abdication, the return of the tribal leaders soon led to a re-establishment of lawless conditions. Iranian Army attempts to maintain order were successful to various degrees. In 1941, after the entry into Iran of British and Russian forces, the Kurds were at first mildly encouraged by the Russians, who feared a deterioration of the military situation in the Caucasus and wished for friendly relations with possible dissidents. Subsequently, the Russians repressed them in the interests of peace along the supply line across Iran. In 1943, there were signs that Kurdish nationalism, as distinct from mere lawlessness, was increasing and that its leaders were in touch with the Tudeh Party. During 1944 a local notable, Qazi Muhammad of Mahabad, emerged as Kurdish nationalist leader. Although he visited Tehran to try and convince the central Government of his loyalty, he later went to Baku, in company with other Kurdish leaders; there, the Russians advised them to join the "Azerbaijan Democratic Party", in return for which they would receive Soviet support for their independence movement. By 1945 a "Kurdish Republic" was in existence, under Russian protection, and enjoying limited support in and around Mahabad, but this too collapsed in the following year when the Soviet Union withdrew its troops from Iran. Qazi Muhammad submitted to the Iranian Government, whose authority was thus re-established, and he, with several others, was later executed. Mulla Mustafa Barzani, who had

⁶ FO370/2718/LR6/9/G. Avshalom H. Rubin, "Abd al-Karim Qasim and the Kurds of Iraq: Centralization, Resistance and Revolt, 1958-1963", *Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 3 (May 2007): 353-382. C. J. Edmonds, 'The Kurds of Iraq', *The Middle East Journal*, Vol. 11, No. 1 (Winter 1957): 52-63. See David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Ayşenur Domaniç, Doruk Yayınları, Ankara 2004.

taken refuge in Iran after his defeat in Iraq, escaped with some of his followers to the Soviet Union. Subsequently, increasing central Government authority in the area followed, with a certain amount of material progress, such as new roads, asphalt streets, and water supplies, stimulated by the tour of that province by the Cabinet in the summer of 1958. In 1962, when the Iranian Government embarked on its land reform programme, it selected the Kurdish-inhabited area as one of the first areas for its application. This was aimed at undermining the position of the landlords and Aghas, and it is hoped that the ordinary people will come to feel that their interests are as well served by remaining in a tolerant and reasonably progressive Iran as by fighting to unite with their brethren in other countries.⁷

Kurds in Turkey

The Kurdish-inhabited area of Turkey is a mountainous territory. Its inhabitants' way of life was predominantly tribal and feudal. In Ottoman times, there were periodical revolts, and the Turkish Republic's policies of laicisation and Westernisation produced yet more in 1925, 1926, 1930 and 1937-38. Fighting in these revolts was savage, and the ruthlessness with which the army repressed each rising generally sowed the seeds of the next. Thus Turkish attempts at assimilation of the Kurds failed, and they remained one of the main problems for Turkey. Discontent seems to have been rooted more in sentiments of oppression and dissatisfaction with material conditions than in Kurdish nationalism or pan-Kurdish sentiments.⁸

Nevertheless, revolts tended to take on a racial aspect, although not all Kurdish tribes were involved at any one time. The presence in the National Assembly of some 36 Kurds, members of the New Turkey Party (NTP), ensured that the Government's official policy to Kurds in Turkey remained fairly "soft", but it was certain that the authorities would in no way wish their Kurds to regard themselves as anything other than Turkish nationals. As the NTP's Kurdish members represented the landowners and tribal elements, who had, therefore,

⁷ McDowall, Op. Cit., pp. 404-430.

⁸ See Abdulhalûk M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1993. Uçar, Fuat, "Demokrat Parti Döneminde Kürt Sorunu: Gelişimi ve Etkileri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 43 (Spring 2016), pp. 175-200.

a stake in the central Government, which did not interfere in the feudal system prevailing in Eastern Turkey, no recurrence of organised Kurdish disaffection in Turkey was foreseen. The Government remained alert, however, to the danger of Kurdish nationalism, particularly in student circles.⁹

Kurds in Syria

According to Syrian sources, the Kurdish community in Syria was thought to number up to 250,000; the majority lived in tribal groups along the Turkish frontier, were engaged in agriculture and were generally “undeveloped”. Although they sometimes complained of discrimination by the Syrian authorities, as did most minority groups in Syria from time to time, they were not thought to be very politically conscious, and they were too few to carry much influence. However, the Syrian Government was uneasy about Kurdish infiltration from Turkey and Iraq into the Jezireh area, where they might present a future threat to the security of Syria. In Damascus, there was a community of about 20,000 Kurds, some of whose leaders, notably Dr Nafizi and the Badr Khan brothers, showed themselves to be partisans of an autonomous Kurdish state. However, their activities confined themselves mainly to cultural and intellectual fields. Dr. Kamran Ali Badr Khan, who lived in Paris, periodically appealed to the United Nations for Kurdish independence, but met with little public response and did not seem to be recognised as an official spokesman for the Kurds in Iraq.¹⁰

Kurds in the Soviet Union

According to the 1959 census, there were 58,799 Kurds in the Soviet Union, of whom approximately 16,000 were in Georgia and 26,000 in Armenia. They were mainly settled, and a Soviet-style culture was imposed upon them. The Russians paid some attention to Kurdish cultural matters and published a new Kurdish grammar in 1962.¹¹

⁹ FO370/2718/LR6/9/G. See Anita Burdett (Ed.), *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831–1979*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

¹⁰ FO370/2718/LR6/9/G. Marr, Op. Cit., pp. 176-179.

¹¹ FO370/2718/LR6/9/G. Çay, Op. Cit., pp. 448-471.

Effect of the 1958 Revolution

Upon assuming power in July 1958, Qasim was faced with the fact that the separatist tendencies of the Kurds were likely to be as much of a problem to his regime as they had been to his predecessors. The collapse of the ancient regime also perhaps gave the Kurds more hope of independence from Baghdad or, at least, of autonomy. On 27 July 1958, Qasim announced the text of an "Interim Constitution for the Transitional Period in Iraq", which annulled the Iraq Basic Law and all its amendments. Article 3 of this Constitution stated, "The structure of Iraq is based on co-operation between all citizens. Their rights will be respected, and their freedoms safeguarded. The Arabs and the Kurds are considered partners in this homeland. This Constitution recognises their national rights within the limits of Iraq unity". Initially, however, the Kurds seemed to distance themselves from the Revolution, being content with making public assertions of support while waiting for some practical good to accumulate. In August 1958 *Zhin* (Life), a Kurdish weekly, explained to its readers that "the realisation of Kurdish aspirations will require time, and we must arm ourselves with patience. Another factor in Kurdish support for the Revolution may have been the hope of the more educated Kurds that it would bring about the gradual removal of the feudal system in Northern Iraq."¹²

Qasim's Policy towards the Kurds

In general, Qasim's policy towards the Kurds was to recognise them as a distinct entity in Iraq but to insist that they were part of the Iraqi nation and must work with the Arabs for the common good. Initially, he was thought to have feared intervention in Iraq on the part of neighbouring countries that were members of the Baghdad Pact. His early concessions to Kurdish feelings may, therefore, have been due to the need to prevent other countries from exploiting them as a weapon against his regime. He may also have been aware that Kurdish hostility, even without foreign intervention, could prove fatal to his regime at a critical time. How far he may have intended to go in his concessions to the Kurds was not certain. However, it can be said that he inherited from the previous regime the idea that the Kurds in Iraq

¹² FO370/2718/LR6/9/G. Marr, *Op. Cit.*, pp. 176-179.

were a nuisance and that they should be repressed if they showed signs of separatism. If quiet, on the other hand, they could safely be neglected. Thus, Qasim was merely carrying on the traditional Iraqi Kurdish policy, which was responsible for the 1958 revolt as it was for that of 1945.¹³

Kurdish Membership of the Presidential Council

Baghdad's gestures towards encouragement of the Kurds in 1958 included the presence of a Kurd in the three-man Presidential Council, a son of Shaikh Mahmud (a noted Kurdish leader in the early days of the Mandate), as Minister of Public Works, and a visit in August by Brigadier Arif, before his downfall, to Kurdish areas, where he seemed to have been enthusiastically received, and where he was welcomed by Shaikh Latif, son of Shaikh Mahmud.¹⁴

Return of Mulla Mustafa and Kurds from the USSR

The Kurds reciprocated for a short time after the Revolution. In a message from the USSR congratulating Qasim on the Revolution, Mulla Mustafa, leader of the Barzani tribesmen who revolted in 1945, said, "long live Arab-Kurdish fraternity under the banner of Iraqi unity". In August 1958, Mulla Mustafa was granted permission for himself and two companions, Mir Haj Ahmad and Asad Khoshawi, to return to Iraq; it is thought that Qasim may have invited him to return. The Government allotted pensions and funds for their accommodation in Baghdad. Mulla Mustafa, indeed, was given a former residence of Nuri Said. He continued to side with Qasim for some time and occasionally issued calls for closer unity. In April 1959, some hundreds of Kurds returned, some with Russian wives, to Iraq from the Soviet Union, from where they had fled after Mulla Mustafa's defeat in 1945-46 and were paid pensions on a scale according to their rank. At one time, there were fears that some of these Kurds might have been Communists or that some Soviet Kurds might have infiltrated their ranks, but nothing came of these fears.¹⁵

¹³ FO370/2718/LR6/9/G. See McDowall, Op. Cit., Passim.

¹⁴ FO370/2718/LR6/9/G. See McDowall, Op. Cit., Passim.

¹⁵ FO370/2718/LR6/9/G. Behçet Kemal Yeşilbursa, "The Kurdish Struggle in Iraq according to British Documents (1963-1975)", *Tarihçi 1, no. 2 (Mayıs 2021): 151-186.*

The Communists' Attitude to the Kurds

Towards the end of 1958, however, a split developed within the Iraqi Government over closer ties with the United Arab Republic (UAR). Kurdish opinion, fearing that the Kurds would be vastly outnumbered in such a union, aligned itself with Qasim and his friends, who were against such ties. The Communists, too, sided with Qasim and acquired wider influence in Iraq as a result of his dependence upon them. Thereafter, there were reports of an increase in Communist activities in Kurdish areas and of talks between the Communist Party of Iraq and Kurdish parties. The Communists, who had little to gain from moves towards greater Arab unity, exerted themselves to win over the Kurds and to curb separatist tendencies or channel them in the direction of Communism. On 10 November, the Iraqi Communist Party and the United Democrat Party of Kurdistan (UDPK) published a "Pact of Co-operation", in which the right of the Kurds to determine their own development was recognised, but "schismatic" ideas were condemned as a trick of the imperialists. Mulla Mustafa's policy at that time of supporting Kurdish-Arab unity within Iraq and expressing confidence in the Government's professions of goodwill towards the Kurds, as in the Interim Constitution, was no doubt responsible for the United Democratic Party's toning down their advocacy of Kurdish independence to the point where they could meet the Communist point of view. However, it was not likely that, given Mulla Mustafa's past dealings with Iraqi Governments, he really trusted Qasim. He may have thought it prudent to wait and see what Qasim would do and meanwhile prepare for revolt in case the new Government should prove no more willing to grant concessions to the Kurds than any of the previous ones.¹⁶

The Mosul Revolt

In March 1959, when Colonel Sbawwaf raised a revolt against the Government in support of Nasser and a wider Arab nationalism, many Kurds feared such a development supported the Iraqi Army in suppressing the revolt. Afterwards, they were sent back to their areas

¹⁶ FO370/2718/LR6/9/G. George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, (Ithaca: Cornell University Press, 1980), pp. 288-296.

(though not disarmed). In the confused period between the start of the revolt and the arrival of Government forces, the Kurds found themselves in alliance with the Communists in street-fighting against the insurgents. However, the UDPK claimed that its political views and discipline prevented the whole of Northern Iraq from being subdued by the Communists.¹⁷

Refugees from Northern Iraq in Iran

In May 1959, the British Embassy in Tehran reported that the normal seasonal migration of Kurds from Iraq into Iran was being systematically prevented on the Iraqi side and subjected to close security control by the Iranians. At the same time, stories appeared in the Iranian Press of defections of Iraqi Kurds to Iran and of fighting between Kurds and Iraqi Government forces. There were also reports of fighting between the Barzanis and the Loulan section of the Baradost. By the end of May, the Iranian acting Foreign Minister, Dr. Sadr, informed the British Ambassador that there were several hundred refugees from Iraq in Iran and that more were expected. The Iranian Government were uncertain whether to let them stay in Iran or not. The British Government advised them to do their utmost to maintain the peace in the area. There were at this time rumours that the Iranians might be plotting to use the Kurdish situation to their own advantage, e.g. by arming refugees and sending them back to Iraq, but this they denied.¹⁸

The abovementioned fighting was apparently due to discontent among certain Kurdish tribes at the Baghdad Government's tendency to Communism and the help which other Kurdish factions, e.g. the Barzanis, were rendering to the Iraqi Army to prevent Kurds from fleeing to neighbouring countries.

Mulla Mustafa's Desire for Kurdish Autonomy

By October 1959, however, it became apparent that all was not well between Qasim and Mulla Mustafa. The former was reputedly unwilling to encourage the Kurds in any separatist ideas by allowing

¹⁷ FO370/2718/LR6/9/G. Lenczowski, Op. Cit., pp. 288-296.

¹⁸ FO370/2718/LR6/9/G. Farouk-Sluglett and Sluglett, Op. Cit., pp. 79-84.

them the educational and administrative autonomy which Mulla Mustafa had stated that he wished to achieve. He was also reported as saying that his long-term aim was the establishment of an independent Kurdish State. The UDPK's Constitution of October 1959 showed evidence of a strong Communist bias. However, it was unknown whether this represented Kurdish views or was merely written to please Qasim, who then, six months after the Mosul revolt, appeared to be relying on Communist support.¹⁹

Registration of the United Democratic Party of Kurdistan (UDPK)

The situation remained uneasy in 1960, with trouble between the Barzanis and the Zibaris, chiefly over land and the murder of a Zibari by the Barzanis. In February, the Government licensed the political parties again. The United Democratic Party of Kurdistan, of which Mulla Mustafa was the leader, produced a revised programme, which Qasim subsequently amended to exclude references to Kurds in other countries. The party accepted this change, which contained several noticeable changes from the 1959 Constitution, amongst them a marked toning-down of the Communist bias.²⁰

Her Majesty's Ambassador's Interview with Mulla Mustafa

The British Ambassador asked to call on Mulla Mustafa as soon as the UDPK was licensed, and on 21 February, had an interview with him and his brother, Shaikh Ahmad, in the course of which Mulla Mustafa said that almost all the Kurds were in favour of Communism because they recognised practical help when it was given to them, and that "a drowning man clutches at a straw". It is likely that by "Communism", Mulla Mustafa meant Communist Governments—who might produce material aid—rather than the theories of the local Communists. Her Majesty's Ambassador gave a general account of the meeting to Hashim Jawad, the Iraqi Foreign Minister, in an attempt to allay suspicions that the British were plotting with the Kurds. It also caused some agitation in the Turkish Government.²¹

¹⁹ FO370/2718/LR6/9/G. See Bilal Şimşir, *Kürtçülük-II: 1924-1999*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2020.

²⁰ FO370/2718/LR6/9/G. See Şimşir, Op. Cit. Passim.

²¹ FO370/2718/LR6/9/G. See Şimşir, Op. Cit. Passim. Çay, Op. Cit., pp. 448-471.

Split between Kurdish Democrats and Communists

On 20 April 1960, the official publishing organ of the UDKP, *Khabat*, published an attack on the Communist Party (subject to Moscow and banned in Iraq), which it accused of trying to impose its will on all other groups in the country. This was the first open sign of a split between the UDKP and the Communists, although the UDKP's programme had already toned down the party's pro-Communist bias. In any case, the more feudal elements were already opposed to Communism and seemed to reflect opposition to Communist efforts to exploit Kurdish Nationalist sentiment. The Communist Party contended that "isolationist separatist conceptions in the democratic movement only serve the enemies of the Kurdish people".²²

Kurdish Delegation to Qasim and Further Unrest

By 1960, Kurdish opinion was also hardening against Qasim's Government because they had been promised a better deal, but no attention had been paid to their needs. On 23 August, a group of Kurdish leaders submitted to Qasim a note relating their grievances and asking for, among other things, agricultural reform, the prevention of attempts to widen the breach between the Kurds, the Arabs and the Turkish minority, and liberty for the Kurds to prevent the spread of Communism in their area. Qasim was angered by the note and refused to see the delegation. There were again reports of talk about independence, which had been soft-pedalled since the Revolution, and of fighting between the Barzanis and their traditional enemies, the Zibari, Harki and Baradost tribes. These fights were said to be taking on a political character as a result of Qasim's divide-and-rule policy of arming the Zibaris. *Khabat* denounced the "aggression by Kurdish feudalists" and called on the Government to put an end to it. The upshot was to exacerbate further the Kurds' relations with Qasim.²³

Barzanis' Defeat of Tribal Enemies

During the first half of 1961, this unrest continued to increase. In June, Qasim sent for Shaikh Ahmad Barzani, who apparently had made

²² FO370/2718/LR6/9/G. Lenczowski, Op. Cit., pp. 288-296.

²³ FO370/2718/LR6/9/G. See Şimsir, Op. Cit. Passim.

no commitments. Raids by hostile tribes against the Barzanis and limited counter-attacks by them continued until early July when they unleashed a full-scale offensive against their attackers. This resulted in victory for the Barzanis and the flight of many of their opponents to Turkey and Iran and to parts of Iraq where the Government could protect them. Iraqi Army units arrived on the scene towards the end of July but took no action.²⁴

Kurdish Successes

Mulla Mustafa's vigorous attack and the army's inaction swung over to his side many Kurdish leaders who had, at that time, looked suspiciously at what they considered his Leftish leanings. They ousted or neutralised most Government posts in their tribal areas until, by the end of August, the semicircle of mountains from the north-west of Mosul to the south-east of Kirkuk was effectively under Kurdish authority. From mid-July, pamphlets were circulated by the UDKP which, while affirming the party's loyalty to the Iraqi Republic, called for the end of martial law and repressive action against the party, the establishment of a democratic Government, the observance of Kurdish national rights, increased industrial development, and the exemption of tobacco plantations from agrarian reform.²⁵

Counter-attack by Qasim

At the beginning of August, the Kurds seemed to have given the Government one month to accept their demands. By early September, there was no settlement in sight, and the Kurds extended their area of control, attacking Government posts and establishing roadblocks. Qasim finally took military action on 10 September, and after some 10 days of fighting, large-scale resistance by the Kurds was reported to have stopped. Subsequent events proved that it was only a temporary

²⁴ FO370/2718/LR6/9/G. See McDowall, *Op. Cit.*, *Passim*.

²⁵ FO370/2718/LR6/9/G. FO371/140682, FO371/52369, FO371/2718, FCO8/3243, FCO8/3244, FCO2335, FCO8/2308, FCO51/147, FCO51/191/RR6/10, FO371/140682/E1821/20, FO371/140682/E1821/9/59, FCO51/147/RR6/14, FO973/687.

respice. Although reported as being wounded and in hiding, Mulla Mustafa was thought to be holding out in the remoter hills.²⁶

Qasim's Accusations against the British

Qasim, who had at first played down the seriousness of the situation, on 7 September blamed the "imperialists" for the rising, and the Iraqi Press accused the British, the Iraq Petroleum Company (IPC), the Americans and CENTO. On 23 September, Qasim accused the British Embassy of financing the revolt, at the same time exonerating the Soviet Union. The latter probably were not concerned and indeed were in somewhat of a dilemma: on the one hand, the Iraqi Army was dependent on them for supplies, while on the other hand, they had in the past aided Mulla Mustafa and might wish to use him again in the future. The Iraqi Communists took the line that Mulla Mustafa was a loyal citizen of the Republic and had been unjustly attacked, but the chiefs on the Iranian frontier were imperialist agents who must be suppressed.²⁷

In September, the UDPK decided to take up arms with the tribes in a tactical alliance whose objectives, for the time being, would be essentially nationalistic. The party's President, Mulla Mustafa, was already in revolt against the Government as head of a fighting tribe. This led to the party's dissolution by the Government on 10 October on charges of undermining security and creating dissension. In early October, for unclear reasons, Shaikh Ahmad sent a telegram to Qasim proclaiming his loyalty to the government's cause. One theory is that, by so doing, he was able to secure Barzan against attack by the Government and give the Barzani tribe members a safe base, freeing them for action in other areas. This was not a new manoeuvre in the history of the Barzani brothers' various campaigns against the Government. After a breathing space, there were again reports that Mulla Mustafa was gaining the upper hand in the mountainous areas near Amadiya and, in January 1962, that a cease-fire had been

²⁶ FO370/2718/LR6/9/G. FO371/140682, FO371/52369, FO371/2718, FCO8/3243, FCO8/3244, FCO2335, FCO8/2308, FCO51/147, FCO51/191/RR6/10, FO371/140682/E1821/20, FO371/140682/E1821/9/59, FCO51/147/RR6/14, FO973/687.

²⁷ FO370/2718/LR6/9/G. See Şimşir, Op. Cit. Passim. Çay, Op. Cit., pp. 448-471.

declared for peace talks. This, however, came to nothing. Fighting then continued during the spring of 1962, with Iraqi forces containing the area in revolt but apparently unable to make any headway in the mountainous areas.²⁸

Kurdish Attacks on Oil Installations

On 1 April 1961, Kurdish rebels attacked an oil company installation at Shuwana without accomplishing much; in August, they attacked a degassing station and blew up a pipeline complex near Kirkuk. In an attack on 12 October on an oil installation at Ain Zalah, the British Fields superintendent, D. C. Dankworth, was carried off by a band of Kurds and later released into Iran. Later, another IPC employee, F. Gosling, was abducted and subsequently released. These actions represented an attempt by the Kurds to gain publicity outside Iraq for their continuing revolt. The Iraqi Government were concerned that the Kurds might embark on a policy of sabotaging the oil fields, which would be practically impossible for the Government to prevent. However, Mulla Mustafa shrank from this both because of the effect it would have had on Arab opinion and also because he did not wish to precipitate a crisis in the country (by disrupting the economy) until he was sure that the successor Government would be to his liking, that is, by coming to a prior arrangement with other opposition elements.²⁹

End of Negotiations and Journalists' Visits to Northern Iraq

By early July, Shaikh Ahmad Barzani had been summoned to Baghdad for an interview with Qasim, but the negotiations broke down, after which he was detained in Baghdad. In July 1962, the Kurds succeeded in arranging for an American and a Swiss journalist to tour Northern Iraq and write up the revolt from the Kurdish side. During one of the August tours, Mulla Mustafa appealed unsuccessfully, through articles written by D. A. Schmidt of the New York Times, for American help in the struggle for independence. D. Adamson of the

²⁸ FO370/2718/LR6/9/G. See McDowall, *Op. Cit.*, *Passim*.

²⁹ FO370/2718/LR6/9/G. FO371/140682, FO371/52369, FO371/2718, FCO8/3243, FCO8/3244, FCO2335, FCO8/2308, FCO51/147, FCO51/191/RR6/10, FO371/140682/E1821/20, FO371/140682/E1821/9/59, FCO51/147/RR6/14, FO973/687.

Sunday Telegraph was also invited on a tour of the area, which he described in his paper.³⁰

Battle of Rowanduz Gorge

The rebels emerged successfully from a series of battles along the Rowanduz Gorge in August, resulting in the Raikan and Loulan tribes' contingents, who had been aiding the army, withdrawing, and two army brigades being surrounded. Shaikh Rashid Loulan fled and sought refuge in Turkey, which was refused. The Kurds continued to hold their own throughout the winter until, on 8 February 1963, Qasim and his Government were overthrown by a military coup d'etat.³¹

Kurdish Appeal to the Security Council

On 18 October 1962, the New York Times reported that Amir Kamran Ali Badr Khan (of the Syrian family), a professor of Kurdish literature and language in Paris, had announced that the Kurdish rebels would send a petition to the Security Council's President for October asking for an international committee to be sent to Kurdistan and for a halt to be ordered to what they termed "Qasim's policy of genocide". Nothing seemed to come of this, and there were reports that the Soviet delegate would, in any case, not raise the matter. Badr Khan, however, also sent a circular letter to Missions to the United Nations. Attempts to advertise the Kurdish cause abroad were also made by such organisations as the Kurdish Students' Association in Europe (KSAE), Dr. Kamran Badr Khan's "Kurdish delegation", and "Centre for Kurdish Studies". It was reported that in 1962, members of the KSAE set up a Committee for the Defence of Kurdistan (CDK) to publicise the revolt in Iraq and to obtain financial support for it, a certain amount appears to have come from Communist Governments, chiefly Czechoslovakia. About a quarter of the CDK's membership is Communist, but the remainder is thought to favour a non-Communist Kurdistan. The CDK was in touch with the rebels in Iraq, and it was

³⁰ FO370/2718/LR6/9/G. FO371/140682, FO371/52369, FO371/2718, FCO8/3243, FCO8/3244, FCO2335, FCO8/2308, FCO51/147, FCO51/191/RR6/10, FO371/140682/E1821/20, FO371/140682/E1821/9/59, FCO51/147/RR6/14, FO973/687.

³¹ FO370/2718/LR6/9/G. See McDowall, Op. Cit., Passim.

Ismet Sherif Vanly, President of the KSAE, who, in June 1962, arranged the Swiss journalist's visit. The KSAE at first reflected the UDPK's line supporting Qasim, but later, as Kurdish separatism gathered momentum, it also opposed him.³²

Help from Outside

There was no evidence to support the Iraqi Government's accusations that the Kurds had received equipment from other Governments, apart from the possibility that Turkish and Iranian frontier officials may have been ignoring the smuggling of non-military supplies (food and clothing, for example). It is believed that the Kurds received cash from the Iranian Government and that Kurdish tribe members were given training in heavy weapons units of the Iranian Army. The Shah and some of his advisers, prompted perhaps by their apprehensions of a violently Arab-nationalist Iraq and possibly an Arab Union dominated by Nasser on their frontier, were tempted to consider supporting the Iraqi Kurds. The British and American Ambassadors, when consulted, pointed out the danger to Iran of encouraging Kurdish separatism and told the Iranian Foreign Minister that Iran's interests would be better served by doing what she could to promote a settlement of the dispute. The Kurds may have received some financial aid from the Communist bloc, but given the Communists' attitude to the revolt at the time, this was not likely to have been substantial. A Kurdish student group was allowed to raise a small supply of funds privately in Communist capitals. The fact that the Kurds possessed quantities of Russian arms could be explained by their capture of Government posts and by the desertion of army and police personnel. Indeed, outside the context of this revolt, it was to the Government forces that the Russians supplied arms, which were used against the Kurds. Knowledge of this fact may have resulted in the Russians losing popularity among the Kurds.³³

Kurdish Rebel Forces

³² FO370/2718/LR6/9/G. See Ismet Sharif Vanly, *Le Kurdistan Irakien*, (Neuchâtel: Entité National, 1970).

³³ FO370/2718/LR6/9/G. See Şimşir, Op. Cit. Passim. Çay, Op. Cit., pp. 448-471.

The Kurdish rebel forces, numbering probably about 10,000 men, consist of various elements: Mulla Mustafa's Barzanis, numbering about 800; his tribal allies; partisans of the UDKP or persons operating under its direction; police deserters, perhaps about 60 per cent of the police in Kurdistan, and army deserters; several hundred miscellaneous volunteers, including some fugitives from Iran. Their arms consisted chiefly of various types of rifles, machine guns, and mortar, much of this equipment having been captured from Government forces or brought over by deserters. Because of the mountainous nature of their territory, they did not appear to have made much use of motorised transport. Mulla Mustafa, the acknowledged leader of all these elements, had a charismatic attraction for his followers and proved to be a capable guerrilla leader. Nevertheless, there was some division of purpose between the UDKP and the tribal groups, who, although they had combined against a mutual enemy, could not be said to be natural allies and might well have turned on each other if they were victorious.³⁴

Iraqi Government Forces Involved

Before Qasim's demise, the Government had two infantry divisions, with supporting arms including artillery and armour, involved in Kurdistan, apart from the local police, many of whom seemed unreliable and unwilling to fight their compatriots. The Government used aircraft to bomb villages in rebel areas, thus causing widespread destruction and loss of life (chiefly to non-combatants in the villages). The Iraqi Army showed itself to be somewhat inefficient, particularly in the mountainous areas where it could not use its tanks effectively. To forestall fifth-columnists and future deserters, a policy was adopted of moving Kurdish personnel to other areas and using Arab troops in Kurdistan. The morale of the latter was not good, and they were unused to operating in the mountains.³⁵

Kurdish-controlled Areas

By early 1963, most of Northern Iraq was under rebel control (or, at least, out of effective Government control), except for the main

³⁴ FO370/2718/LR6/9/G. See Şimşir, Op. Cit. Passim.

³⁵ FO370/2718/LR6/9/G. See McDowall, Op. Cit., Passim.

northern towns of the plain: Kirkuk, Erbil and Suleimaniya. Other towns were either in rebel hands or surrounded but retained by army garrisons who were there on sufferance. This had the advantage for the Kurds that they could buy food in the towns, while the presence of the garrisons restrained Qasim from bombing them, thus alienating the sympathies of the inhabitants from the Kurdish cause.³⁶

The Role of the UDPK

From the information available, it would seem that the UDPK was now the strongest in the Southern area of Northern Iraq and particularly in such towns as Suleimaniya, which had for long been a centre of Kurdish nationalism and where there was an urban proletarian population open to more up-to-date political influences than the predominantly tribal areas of the North. Such towns as Kirkuk, the centre of the oil industry in Iraq, possessed similar populations which were less exposed to tribalism and its loyalties. While the "Kurdish nationalist" tribal movement was widely supported by the UDPK, many of whose members were educated, urbanised Kurds, it seems likely that if an independent Kurdish state were to gain some measure of autonomy, the UDPK and the Aghas would once more find themselves in opposition to each other, since the former stood for some measure of social progress and most of the latter would have preferred the status quo. Mulla Mustafa was the natural fighting leader of the Kurds in arms against the Iraqi Government, but the party might have preferred another President in time of peace. Therefore, in the event that the Kurds had achieved their aims, there would have been little prospect of a peaceful, settled future for them.³⁷

The Communist Attitude to the Kurdish Revolt, 1961-62

³⁶ FO370/2718/LR6/9/G. FO371/140682, FO371/52369, FO371/2718, FCO8/3243, FCO8/3244, FCO2335, FCO8/2308, FCO51/147, FCO51/191/RR6/10, FO371/140682/E1821/20, FO371/140682/E1821/9/59, FCO51/147/RR6/14, FO973/687.

³⁷ FO370/2718/LR6/9/G. FO371/140682, FO371/52369, FO371/2718, FCO8/3243, FCO8/3244, FCO2335, FCO8/2308, FCO51/147, FCO51/191/RR6/10, FO371/140682/E1821/20, FO371/140682/E1821/9/59, FCO51/147/RR6/14, FO973/687.

For some time after the Revolution of 1958, the Iraqi Communist Party and the Kurds largely agreed to support Qasim, but they began to diverge again by the spring of 1960. By 1962, the Communists, fearing that the Kurdish revolt might unseat Qasim and allow a Right-wing Nationalist Government to come to power, were issuing pamphlets calling for a negotiated solution to the Kurdish problem. On 26 February 1962, *Pravda* vigorously attacked Qasim for his "vicious" policy of using the Iraqi armed forces against the Kurds who were attempting to secure the national rights guaranteed to them by the Provisional Constitution and criticised his efforts to represent their just demands as a separatist movement and their leaders as imperialist agents. The editorial added that the ICP supported the UDKP in favour of a peaceful settlement of the problem. In April, the newspaper *Saut al Ahrar* published an "Appeal to establish Peace in Iraqi Kurdistan" (backed by a large demonstration in Baghdad), calling on the Government to prevent further loss and damage to the State. This appeal, which was signed initially by 11 men, of whom only two were Kurds, and all were known for their Left-wing views, met with a poor reception by the Government. In May, Communist papers published lists of a further 500 signatories, eight of whom were arrested and sentenced to five years' imprisonment. The Communists objected violently and accused the Government of isolating itself from the "popular masses" by repressing all democratic forces. In August 1962, they claimed that the problem was "widening the breach between the Government and national forces" and thus permitting the "Imperialists" to re-establish themselves. The ICP demanded self-government for Northern Iraq within the Iraqi Republic, to be achieved through "a peaceful mass struggle on a broad national front". This, however, was not to replace the right of self-determination for the Kurdish nation, including the formation of an independent State to unite the Kurds, which was "a matter for the future."³⁸

The Communist Attitude to Kurdish Independence

From the previously mentioned indications, it appeared that the Soviet line on independence for Kurds outside Iraq at that time was

³⁸ FO370/2718/LR6/9/G. *World Marxist Review*, August 1962. Lenczowski, Op. Cit., pp. 288-296.

that agitation for this would only weaken the hand of, and even alienate, the Communist Parties of those countries. The first essential was establishing a "national democratic" Government following a Communist line or entirely Communist-controlled. With the establishment of such a system, and possibly thereafter a degree of autonomy for the local Kurds, most of the latter's wrongs would be righted, and they would have no cause to feel themselves an oppressed minority. In the short term, the Russians would probably prefer to have seen Qasim survive, hoping he could be pushed, either by the Communists or a United Front, in the direction of "national democracy". Nevertheless, the Iraqi Communists felt obliged to offer autonomy or possibly eventual independence to the Kurds in order not to incur their hostility. A further Soviet motive to keep the Kurds at an optimal level of agitation was the potential trouble it could cause for Turkey, Iran and the Government in Iraq.³⁹

The Situation after the Iraqi Revolution of 8 February 1963

On 8 February 1963, a military coup d'etat overthrew Qasim and his government, and Qasim himself and several of his associates were executed very shortly afterwards. The army officers who seized power (the National Council of the Revolutionary Command) appointed an apparently Ba'athist government, strongly anti-Communist, and headed by Abdul Salam Arif. The Government soon issued a declaration announcing inter alia their intention to bring about the "national unity of the people with all its requirements of Arab Kurdish fraternity 'respecting the minorities' rights and thus enabling them to take part in national life". Two Kurds were made ministers in the new government: one of them, Baba Ali, son of Shaikh Mahmud Barzinja of Suleimaniya, had also been a minister in Qasim's government. There were indications that the new regime wished to come to terms with the Kurds (indeed, they could hardly afford not to for the time being), while the Kurds, for their part, appeared to be determined on autonomy. A message from the UDKP, broadcast on Baghdad Radio on 9 February, spoke of establishing a "just self-government for our people within the beloved Iraqi Republic". By the end of February, talks were being held in Baghdad between the new government and a

³⁹ FO370/2718/LR6/9/G. Lenczowski, *Op. Cit.*, pp. 288-296. See Şimşir, *Op. Cit. Passim*.

Kurdish delegation led by Jalal Talabani, and later, a government mission composed of the two Kurdish Ministers and the Chief of Staff went to the north for talks with Mulla Mustafa. On 9 March, it was announced that the Government was prepared to grant the Kurds their "national rights based on decentralisation", a concession said to have been wrung from it by Mulla Mustafa's threat to recommence hostilities.⁴⁰

Both sides were reported to have agreed to negotiate. However, it became apparent that the Kurds were demanding more than the Government was prepared to concede, in particular, a percentage of Iraq's oil income and the withdrawal of Arab troops from Northern Iraq. In addition, they wanted various local affairs to be managed by a Kurdish executive council appointed by a legislative council elected by the residents of the area. The new Iraqi Government did not seem earnest in their negotiations and conducted precautionary troop reinforcements in the north. The two Kurds in the Cabinet, Fuad Arif and Baba Ali, resigned. The announcement, in Cairo on 17 April, of agreement between the United Arab Republic (UAR), Iraq and Syria on a kind of Federal Union further stiffened the Kurdish attitude since it sharply emphasised the risk of the Kurds becoming a still smaller minority in a new and broader Arab State. Kurdish memoranda were addressed to the Arab delegations, and a Kurdish emissary discussed the question with Nasser in Cairo. It was reported that the Kurds had postulated that Northern Iraq should be a fully autonomous, equal member in the projected Federal Union.⁴¹

A successful conclusion of the negotiations with the Iraqi Government became increasingly more improbable, and on 8 June, widespread skirmishing commenced between the Iraqi Army and the Kurds. On 10 June 1963, the Government issued an ultimatum to the Kurds that they should lay down their arms or take the consequences, and civil war began once more in Northern Iraq.

Changes in Communist Attitude to Kurds

⁴⁰ FO370/2718/LR6/9/G. See Şimşir, Op. Cit. Passim.

⁴¹ FO370/2718/LR6/9/G. See McDowall, Op. Cit., Passim.

The new regime's suppression of Communists in Iraq caused a violent reaction on the part of international Communism. It brought calls for a Kurdish revolt against it by *Radio Peyk-e Iran*, a station broadcasting from East Germany. Officially, the CPSU confined itself to a statement broadcast on 16 February condemning the new regime, presumably since it did not wish to alienate it entirely. The Soviet Union is, of course, in a delicate position vis-a-vis Middle Eastern Governments, which were not pro-Western, but which repressed their Communists. A *Pravda* article of 22 January acknowledges this dilemma in general terms but does not say what can be done about it—except, of course, that in the end, nothing can stop the spread of Communism. Between the 8 February Revolution and early June 1963, there were several reports of Kurdish attacks on pro-Communist villages and bands. However, after the resumption of hostilities in Northern Iraq, there were reports of Communists who were sought by the Iraqi authorities joining the Kurds with their arms. There were also rumours that some of the Iraqi Communist exiles in Czechoslovakia had gone to join Mulla Mustafa. Whatever its relations with the Iraqi Government, however, Communism's attitude towards Kurdish independence did not change, for on 15 June, *Tass* issued a statement condemning the Ba'ath Party and calling for "Kurdish national autonomy within the framework of the Republic".⁴²

Conclusion

Neither Mulla Mustafa nor Ibrahim Ahmad, Secretary-General of the UDKP, described the revolt's aims as the institution of a completely independent Kurdistan. They declared that they were hoping for autonomy for the Kurds within the several countries they inhabit, although their ultimate policy regarding a completely independent Kurdistan might depend on the willingness of those countries to grant local autonomy. However, it must be remembered that although they might have been content with regional autonomy, independence had been the dream of almost every Kurd for centuries. Moreover, it was improbable that either Iran or Turkey would ever grant any formal autonomy to minorities whose existence has been officially denied. It is worthy of note that both Mulla Mustafa and the UDKP denied that

⁴² FO370/2718/LR6/9/G. Lenczowski, *Op. Cit.*, pp. 288-296.

they were Communists. Given the Kurdish skill in opportunism and their opposition to the ICP, and their undoubted nationalism, there was no reason to suppose that ideological Marxism would find a firm foothold amongst them.

From the military point of view, the rebels would seem to be able to control the mountain areas without outside help. However, without modern equipment, they would have been unable to maintain control of any parts of the plain for long. On the other hand, the Government, while able to hold the plains, would probably be unable to seize or hold mountainous areas because of the army's lack of training in mountain warfare, the superior morale of the Kurds and the relative ineffectiveness of inefficiently used aircraft against guerrilla forces in the mountains. During the revolt of 1962-63, the Kurds continuously extended the range of their raids into the plains, and the Government forces regularly failed to stop them.

There are three factors in this revolt (1958-63) which distinguish it from previous revolts in Iraq:

(a) the solidarity of the Iraqi Kurds vis-a-vis the Government (Mulla Mustafa having defeated pro-government tribes, such as the Zibaris and Shaikh Rashid Loulan's section of the Baradost, and won over tribes that had previously remained neutral) has given the revolt more of a national character than, for instance, that of 1945.

(b) The movement for social and agrarian reform (as represented by the UDPK) is stronger than in previous revolts, where the main emphasis was on preserving the positions of the Aghas involved.

(c) Whereas, in the past, it had been the Kurdish intelligentsia who called for a national State, mostly without having a material stake in the revolt or any apparent close connection with the dissidents, it now seemed that there was a close degree of solidarity between the Kurdish expatriates and their compatriots in their home territories.

Bibliography

Archives Sources (The National Archives/TNA, UK)

FO370/2718/LR6/9/G

FO371/140682
 FO371/52369
 FO371/2718
 FCO8/3243
 FCO8/3244
 FCO2335
 FCO8/2308
 FCO51/147
 FCO51/191/RR6/10
 FO371/140682/E1821/20
 FO371/140682/E1821/9/59
 FCO51/147/RR6/14
 FO973/687

Books and Articles

Bozarslan, Hamit, "Kürd Milliyetçi-liği ve Kürd Hareketi (1898-2000)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, Editör: Tanıl Bora - Murat Gültekingil, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Burdett, Anita (Ed.). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831–1979*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

Çay, Abdulhalûk M., *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1993.

Edmonds, C. J. 'Kurdish Nationalism', *Journal of Contemporary History*, Vol. 6, No. 1, Nationalism and Separatism (1971): 87-107.

Edmonds, C. J. 'The Kurds and the Revolution in Iraq', *The Middle East Journal*, Vol. 13, No. 1, (Winter 1959): 1-11.

Edmonds, C. J. 'The Kurds of Iraq', *The Middle East Journal*, Vol. 11, No. 1 (Winter 1957): 52-63.

Edmonds, C. J., *Kürtler, Türkler ve Araplar*, Avesta Yayınları, İstanbul 2003.

Farouk-Sluglett, Marion & Peter Sluglett. *Iraq since 1958*, (London: I. B. Tauris, 1990).

Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, (Ithaca: Cornell University Press, 1980).

Marr, Phebe. *The Modern History of Iraq*, (Oxford: Westview Press, 1985).

McDowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Ayşenur Domaniç, Doruk Yayınları, Ankara 2004.

Ovendale, Ritchie. *The Middle East since 1914*, (London: Longman, 1992).

Rubin, Avshalom H., "Abd al-Karim Qasim and the Kurds of Iraq: Centralization, Resistance and Revolt, 1958-1963", *Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 3 (May 2007): 353-382.

Şimşir, Bilal (haz.), *İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de “Kürt sorunu”, 1924-1938: Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim ayaklanmaları*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.

Şimşir, Bilal, *Kürtçülük-I: 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017.

Şimşir, Bilal, *Kürtçülük-II: 1924-1999*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2020.

Tan, Altan, *Kürt Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Uçar, Fuat, “Demokrat Parti Döneminde Kürt Sorunu: Gelişimi ve Etkileri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 43 (Spring 2016), pp. 175-200.

Vanly, Ismet Sharif. *Le Kurdistan Irakien*, (Neuchâtel: Entité National, 1970).

Yavuz, Turan, *ABD’nin Kürt Kartı*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

Yeğen, Mesut (der.), *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, “The Kurdish Struggle in Iraq according to British Documents (1963-1975)”, *Tarihçi 1*, no. 2 (Mayıs 2021): 151-186.

Araştırma Makalesi/ Research Article

XIX.-XX. Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Giden Bazı Doktor ve Doğa Bilimci Seyyahların Bölge Sağlığına Etkileri

Seda Yılmaz Vurgun*

(ORCID: 0000-0003-1897-0411)

Makale Gönderim Tarihi
17.10.2024

Makale Kabul Tarihi
24.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yılmaz Vurgun, S., "XIX.-XX. Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Giden Bazı Doktor ve Doğa Bilimci Seyyahların Bölge Sağlığına Etkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1325-1366.

APA: Yılmaz Vurgun, S. (2025). XIX.-XX. Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Giden Bazı Doktor ve Doğa Bilimci Seyyahların Bölge Sağlığına Etkileri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1325-1366.

Öz

XIX. yüzyılda, yerel halk büyük ölçüde geleneksel tıp yöntemlerinden faydalanıyordu. Şifacılar, çok çeşitli tıbbi bitkiler, mineraller ve hayvansal ürünler kullanarak tedaviler uyguluyordu. Kan alma, ısıtma, terletme ve tıbbi sülük kullanımı toplumda oldukça yaygındı. Dönemin hekimleri, bitki ve mineral temelli hazır ilaçların yanı sıra sülfürik ve nitrik asit gibi maddelerin hazırlanma yöntemlerini de biliyordu. Temiz olmayan su tüketiminin yol açtığı hastalıklar oldukça çeşitlilik gösteriyordu. Rişta ve yarra afgani gibi deri hastalıklarının yanı sıra göz hastalıkları da sıklıkla görülüyordu. Ayrıca kolera, veba ve tifüs gibi salgın hastalıklar yüksek ölüm oranlarına neden oluyordu. XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Türkistan'a çeşitli misyonlar kapsamında giden doktorlar ve

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, seda.yilmazvurgun@bilecik.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

doğa bilimciler gerek bilimsel merakları gerekse mensubu oldukları ülkelerin menfaatleri ve istekleri doğrultusunda önemli araştırmalar gerçekleştirmiştir. Rusya bölge ile ilgili hedeflerine ulaşmak ve bölgedeki hakimiyetini kuvvetlendirmek adına doğa bilimciler ve doktorlardan faydalanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın işgaliyle birlikte, Rus askerlerine ve yeni gelen göçmenlere hizmet vermek amacıyla hastaneler kurulmuştur. Yerel halka hizmet eden dispanserler ve poliklinikler hizmete açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Hastalıklar, Seyyahlar, Doğa Bilimciler, Sağlıkçılar, Tıp.

The Impact of Physicians and Naturalist Explorers in Turkestan on Regional Health between the 19th and 20th Centuries

Abstract

In the 19th century, the Turkestan locals largely benefited from traditional medical methods. Healers applied treatments using a wide variety of medicinal plants, minerals and animal products. Bloodletting, heating, sweating and the use of medicinal leeches were quite common in the society. In addition to ready-made medicines based on plants and minerals, the physicians of the period also knew the methods of preparing substances such as sulfuric and nitric acid. The diseases caused by the consumption of unclean water were quite diverse. In addition to skin diseases such as rishta and yarra afghani, eye diseases were also frequently seen. In addition, epidemic diseases such as cholera, plague and typhus caused high mortality rates. From the early years of the 19th century onwards, doctors and naturalists who went to Turkestan as part of various missions conducted important research both in line with their scientific curiosity and the interests and demands of the countries they were a part of. Russia benefited from naturalists and doctors in order to achieve its goals regarding the region and to strengthen its dominance in the region. With the occupation of Turkestan in the second half of the 19th century, hospitals were established to serve Russian soldiers and newly arrived immigrants. Dispensaries and polyclinics serving the local population have been opened.

Keywords: Turkestan, Diseases, Travelers, Naturalists, Healthcare Professionals, Medicine.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca hastalıklar, insan varoluşunu derinden etkileyerek farklı dönemlerde çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Antik çağ toplumları, hastalıkları ve toplumsal felaketleri tanrıların birer eseri

olarak görmüş ve bu rahatsızlıkları taptıkları tanrıların isimleriyle ifade etmişlerdir.¹ Her ne kadar hastalıklar tanrısal bir güçle anılsa da tedavi açısından basit yöntemler uygulanmış ve karantina usulü tatbik edilmiştir.²

Türklerin tıp alanındaki uygulamalarıyla ilgili mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak elde edilen veriler arasında en dikkat çeken, Hun hekimi Chü-ch'ü Chin-sheng'in çalışmalarıdır. Chin-sheng, Budist meditasyon Sutrasını kendi tıbbi bilgileriyle harmanlayarak tercüme etmiş ve bu eser, yüzyıllar boyunca Asya üzerinde etkili olmuştur. Günümüzde ise bu tür bilgilere ulaşmanın bir diğer yolu arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardır. Bu bağlamda, Göktürk dönemine ait iki hekim öne çıkmaktadır. İlki, Kuray Kurganı'ndaki mezarından kimliğini öğrendiğimiz askeri hekim Otacı Akkün'dür. İkincisi ise II. Göktürk döneminde yaşamış olan Sengdö Otchen'dir.³ Sengdö anatomik bir ölçümün ve ayrıca "Ceset Saçlarının Büyülü Aynası 31" adlı sistemlerin de kurucusudur.⁴

İslam öncesi Türk devletlerinde temel ve sınırlı tıbbi yöntemler uygulanıyordu. Hunlar döneminde, biri hasta olduğunda minsk otu ile dağlama yapılır veya ağrıyan bölgeye ısıtılmış bir taş yerleştirilirdi. Tedavi yöntemlerinden biri de ateşle ısıtılmış toprağın üzerine hastayı yatırmaktı.⁵ Göktürkler, demirle dağlama konusunda diğer milletlere kıyasla oldukça deneyimliydi ve bu yöntemi hem hayvanların hem de insanların tedavisinde başarıyla kullanırlardı.⁶ Ateş temelli uygulamaların farklı türleri de tedavi amacıyla kullanılırdı. Bu yöntemler arasında tütsü yakarak hastaların bir nebze de olsa rahatlatılması yer alırdı.⁷ Tedavilerde kan alma iğneleri de kullanılırdı.⁸ Türk devletlerinde savaşarak ölüm tercih edilir, hasta yatağında ölmeyi hiç kimse

¹ Kübra Yıldız Altın, Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü: Türkistan'dan Anadolu'ya, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19/1 (2019), s.160-161.

² Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *TDV, İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), İstanbul, s.463-465.

³ Tilla Deniz Baykuzu, "İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/9 (2023), s.89.

⁴ Baykuzu, *a.g.m.*, s.88.

⁵ Ali Haydar Bayat, "İslam Öncesi Türk Dünyasının da Tababet", *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 3 (2002), s.449.

⁶ Baykuzu, *a.g.m.*, s.88.

⁷ Ahmet Pirverdioğlu, "Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 3 (2002), s.47; Bayat, *a.g.m.*, s.454.

⁸ Baykuzu, *a.g.m.*, s.88.

istememezdi.⁹ Nitekim coğrafi koşular, yaşlanmanın gerektiği kronik hastalıklar ve kıtlıktan kaynaklanan salgınlardan kaçmak mümkün olmazdı.¹⁰

Eski Türklerde hastalıklar, yer altı ruhlarıyla ilişkilendirilirdi. Geleneksel yöntemlerle sorunlarını çözmeye alışkın olan halk, çaresiz kaldığında şamanlar ve kamlardan yardım isterdi.¹¹ Şamanlar, göğe çıkarak salgın hastalıkların ne zaman ortaya çıkacağı ve bunlara karşı hangi önlemlerin alınması gerektiği konusunda öngörülerde bulunurdu.¹² Şaman üzerinde mistik objeler ve figürler içeren süslü giysiler taşıyarak hastayı ateşin yanına yatırırdu. Hastanın ruhunu kurtarmak amacıyla şaman, hastanın çevresinde dönerek bir hayvanı kurban olarak seçerdi. Şamanın hastalığı bu hayvana aktararak kişiyi iyileştirdiğine inanılırdı. Seçilen kurbanlık hayvanlar ise genellikle etinden ya da sütünden faydalanılan türlerden olmazdı.¹³ Uygur şamanlarının uygulamaları arasında Peri Oyunu, Hançer ya da Kuş Tüyü ile Kehanet, Ruh Çağırma, Toz Serpme, Saçı Bağlama ve Kan Akıtma gibi yöntemler bulunurdu.¹⁴ Şamanlık geleneğinin sonraki yansımalarından biri olan bu uygulamalarda, trans haline geçilen ritüeller sırasında gerçekleştirilen danslar, kopuz ve davul gibi enstrümanların kullanımı terapötik bir işlev üstlenirdi.¹⁵

Eski Türkler, hastalıkların gizemini bir nebze olsun anlamlandırabilmek için zaman zaman fala yönelirdi. Özellikle salgın hastalıkları önceden tahmin etmek amacıyla başvurulan en önemli yöntemlerden biri, ateşe bakarak geleceğe dair öngörülerde bulunmaktı.¹⁶ Hastalıkların tedavisi bağlamında dikkate değer bir diğer

⁹ Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2 (2002), s.42.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Hakanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2 (2002), s.58.

¹¹ Altın, *a.g.m.*, s.160-161.

¹² Kürşad Bardakçı, "Eski Türklerin Geleneksel İnanç Sisteminde Salgın", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126 (2020), s.42-43.

¹³ Bayat, *a.g.e.*, s.811.

¹⁴ Adem Öger ve Tuğba Gönel, "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri", *Turkish Studies*, 6/4 (2011), s.240-246.

¹⁵ Rahmi Oruç Güvenç, "Eski Türklerde Müzikle Tedavi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 3 (2002), s.464.

¹⁶ Kürşat Bardakçı, "Eski Türklerin Geleneksel İnanç Sisteminde Salgın", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126/248 (2020), s.43.

unsur, ataların ruhlarından yardım dileme ve hastalığın kaynağı olarak görülen yersuları memnun etmek amacıyla çeşitli kurban ritüellerinin gerçekleştirilmesiydi.¹⁷

Nitekim hastalıkları önlemeye yönelik alınan tedbirler ve uygulamalar yeterli olmamış salgın hastalıklardan dolayı Göktürkler ve Oğuzlar zayıf düşmüş, önemli kayıpları olmuştur. Uygurlar tıbbi literatüre kadim bir katkı sunmuş ve tıp tahsiline önem vermiştir. Uygurlar döneminde Türkistan ve Horasan'da Vihara denilen Budist manastırlarında tababet tahsili yapılırdı. XII. ve XIII. yüzyıllarda Budist Türklerin kurduğu bir vakfın içinde tıp medresesi bulunması da ilerleyen tıp eğitimin önemli bir göstergesiydi.¹⁸ Uygurlar, uzun yıllar boyunca gerçekleştirdikleri doğa gözlemleri neticesinde bitkisel ve hayvansal bileşimlerden çeşitli ilaçlar geliştirmiştir. Kendi kadim deneyimlerine dayanmakla birlikte, Hint ve Çin tıbbından da etkilenmişlerdir. Tedavi yöntemlerini, insanları kara safra, sarı safra, kan ve balgam olmak üzere dört "hılt" kategorisine ayırarak sistematik bir şekilde uygulamışlardır.¹⁹

XX. Yüzyıla Kadar Türkistan'da Gözlemlenen Belli Başlı Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Türkistan'daki yaşam, doğanın sert koşullarıyla sürekli bir mücadele içinde şekilleniyordu. Şiddetli soğuklar, kar fırtınaları, kavurucu sıcaklıklar ve kuraklıklar gibi uç noktalardaki hava olayları, bir yandan sel felaketleri ve çekirge istilalarıyla birleşerek halkın yaşamını tehdit ediyordu. Bazı yaz mevsimlerinde tek bir damla yağmurun bile düşmediği dönemler yaşanırken, bazı kışlar ise aşırı soğukların etkisiyle salgın hastalıklar ortaya çıkıyor, toplu hayvan ölümlerine yol açıyordu. Soğuk havaların tetiklediği bu tür hastalıklara Türkler yut adını veriyordu.²⁰

Salgın hastalıklarla mücadelede kullanılan karantina yöntemi, hastalığa yakalanan kişinin çadırının önüne bir bayrak yerleştirilmesiydi. Bu bayrak, hastalığın o çadırda olduğunu göstermek amacıyla tam iki yıl

¹⁷ Bayat, *a.g.e.*, s.813-814.

¹⁸ Bayat, *a.g.e.*, s.823.

¹⁹ Esin Kahya, "Eski Türklerde Bilim", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 3 (2002), Ankara, s.414.

²⁰ Bardakçı, *a.g.m.*, s.42.

boyunca orada kalırdı.²¹ Kötü ruhların musallat olduğu bir hastaya yaklaşıldığında, bu kötücül varlıkların sağlıklı bir kişiye geçeceğine inanılırdı. Bu inanış, her hastalığın bulaşıcı bir nitelik kazanmasına yol açardı.²²

Türkistan'da, insanın evrensel bir varlık olarak kabul edilmesi nedeniyle yalnızca fiziksel temizlik değil, manevi temizlik de büyük bir hassasiyetle ele alınırdı. Vücut ve eşyaların temizliğinde ise inorganik tuzlar, kil ve cögen otu gibi doğal malzemeler tercih edilirdi.²³ Temizliği yaşamlarının merkezine yerleştirdikleri için su, onlar adına son derece değerliydi. Ancak Türkistan'da insanların direncinin zayıflamasının ve salgın hastalıklara yakalanmalarının başlıca nedenlerinden biri, temiz içme suyuna erişimde yaşanan sıkıntılardı. Şehir merkezlerindeki olumsuz koşullar, uzun mesafeli yolculuklarda daha da zorlu bir hal alırdı.²⁴

Suyun doğru kullanılmaması bölge halkı üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. İlk açıldıkları dönemde kanallarda önce insanlar, ardından büyükbaş hayvanlar ve sonrasında küçükbaş hayvanlar yıkanırdı. Bu süreçte su enfekte hale gelir ve kanallara doğru akardı. Aynı zamanda, şehrin merkezine kadar uzanan bu kanallara kötü kokular yayan ve sağlığı tehdit eden atıklar atılırdı.²⁵ Macar Türkolog Arminius Vambery'nin sarnıçların işlevi ve kullanımıyla ilgili aktardığı bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Vambery, eserinde, kar suları ve kaynak sularıyla dolan bir sarnıcın içinde Kongrad ve Nayban kabilelerine mensup hayvanların yanı sıra çocukların da oyun oynadığına değinmiştir.²⁶

Türkistan'da bazı bölgelerde hastalıklar oldukça yaygındı ve bu alanlardan biri de Akhangaran Vadisi'ydi. Taşkent'e yalnızca yaklaşık 100 mil uzaklıkta yer almasına rağmen, tropikal hastalıkların yoğunluğu nedeniyle bölge "ölüm vadisi" olarak anılıyordu. Angren Nehri boyunca bulunan sazlıklarda çok sayıda sıtma sivrisineği yuvalanıyor ve hastalığı

²¹ Bardakçı, *a.g.m.*, s.42-43.

²² Bayat, *a.g.e.*, s.812.

²³ Kahya, *a.g.m.*, s.739.

²⁴ Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişinin Orta Asya Gezisi: Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vusta'da Seyahati*, Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s.94.

²⁵ Vambery, *a.g.e.*, s.171.

²⁶ Vambery, *a.g.e.*, s.191.

kilometrelerce çevreye yayıyorlardı. Vadi sakinleri çiçek hastalığı, sıtma gibi pek çok sağlık sorunu ile mücadele ediyordu. Hatta Akhangaran Vadisi'nde, basit bir konjonktivit vakası bile yüzlerce insanın kör olmasına neden olabiliyordu.²⁷

Türkistan'da hastalıklar, bölgeye özgü olanlar ve küresel salgınlar şeklinde iki grupta incelenebilir. Bu bölgede sık karşılaşılan hastalıklar genellikle deri ve göz rahatsızlıklarıydı. Kolera, veba ve cüzzam gibi hastalıklar salgın boyutuna ulaşırken, rišta ve yarra Afgani gibi rahatsızlıkları ise bölgenin coğrafi koşullarına bağlı olarak değerlendirilmelidir.²⁸ Salgınların yayılmasında alınmayan önlemler, yetersiz uygulanan karantinalar ve bölgedeki kervan ticareti önemli rol oynamıştır. Kervan ticareti sırasında tüccarlar ve görevliler aracılığıyla hastalıkların farklı bölgelere taşındığı söylenebilir.²⁹

Veba: Tüm dünyayı derinden etkileyen veba salgını, Türkistan coğrafyasını da ciddi şekilde etkileyen önemli bir halk sağlığı sorunu olmuştur. 1330'lu yıllarda Türkistan steplerinde ortaya çıkan ve "kara ölüm" olarak bilinen bu ikinci evre, 1347'li yıllarda ticaret kervanlarının aracılığıyla İpek Yolu boyunca hızlı bir şekilde yayılmıştır. Kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılan bu ölümcül salgın, çeşitli aralıklarla devam ederek XIX. yüzyılın ortalarına kadar ciddi kayıplara neden olmuştur.³⁰

Kolera: Tarihin seyrini değiştirecek ölçüde etkili olan büyük salgınlardan biri olan kolera, Türkistan'da derin izler bırakmıştır. Yaygın görüşler, kolera'nın ilk kez Hindistan'da ortaya çıktığını ve İngilizlerin Hindistan'ı işgal etmesiyle birlikte çeşitli bölgelere yayıldığını belirtir.³¹ XIX. yüzyılda altı büyük pandemiye yol açan kolera, batıya doğru

²⁷ Yulia N. Tsyryapkina, "Deyatel'nost' Russkikh Voyennykh Vrachey v Khode Organizatsii Meditsinskogo Dela v Tashkentskom Uyezde Turkestana vo Vtoroy Polovine XIX–nachale XX VV", *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 1/70 (2017), s.71.

²⁸ Bkz. Türkistan'da (Buhara Hanlığı/Emirliği) hastalıklar ile ilgili Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin İşığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013. Bu makalenin girizgâh kısmının bir bölümü "19. Yüzyılda Türkistan'da Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" adı ile 5-8 Haziran 2024 tarihinde XV. Türk Tıp Tarih Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

²⁹ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.95.

³⁰ Nükhet Varlık, "Taun", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 40 (2011), s.176.

³¹ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, (VI/1) 2017, s.32.

ilerlerken izlediği üç ana güzergâhtan biri, Hindistan'ın kuzeyinden başlayarak Afganistan, İran ve Türkistan üzerinden Rusya'ya uzanan kara yoluydu.³² Kolera 1832, 1840, 1848-49 yılları arasında yaygın olarak görüldü.³³ 1840 yılında Bengal'de alevlenen kolera Çin'e, Filipinlilere, Doğu Türkistan'a ve buradan Buhara'ya ulaşarak önemli bir yıkıma sebep oldu.³⁴ Hastalık, 1871 yılında özellikle yıkıcı bir etki göstermiş ve İran'daki kıtlık döneminde ortaya çıkarak Buhara'ya kadar ilerlemişti. 1872 yılındaki kolera salgını ise Buhara'nın yanı sıra Semerkand, Hive ve Taşkent'e kadar geniş bir alana yayılmıştı.³⁵ Suların kirlenmesiyle etkisini artıran kolera hastalığı, birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştu. Bolşevikler, sorunu çözmek amacıyla su sistemlerinden bazılarını onarıp havuzlardaki suları yenilemişti. Kolera, hayvanlar üzerinde de ciddi bir tahribat yaratmış, kirli sulardan içen kuş türlerinin yok olmasına sebep olmuştu.³⁶

Cüzzam: Tarih boyunca insanlığın en çok korktuğu hastalıklardan bir diğeri de cüzzamdır.³⁷ Tanrının laneti olarak isimlendirilen cüzzamın geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Cüzzam hastalığı ergeç birçok imparatorlukta görülmüştür.³⁸ Lepra hastalığı olarak da nitelendirilen cüzzam batı toplumlarında ilahi bir ceza olarak görülürdü.³⁹ Türkistan'da cüzzama yakalanan kişilerin ilahi bir ceza ile karşı karşıya olduklarına inanılır ve bu bireylere genellikle güçlü bir önyargıyla yaklaşırdı.⁴⁰ Cüzzam hastaları, toplumun geri kalanından izole edilmiş alanlarda yaşamlarını sürdürmek durumundaydı. Bu bireyler, özellikle evliya türbeleri ve mezarlarının çevresinde yoğun şekilde görülmekteydi.

³² Yılmaz, *a.g.m.*, s.32.

³³ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2007, s.145.

³⁴ Yılmaz, *a.g.m.*, s.34.

³⁵ Schuyler, *a.g.e.*, s.145.

³⁶ İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1 (2002), s.249.

³⁷ Murat Serdar, "Ortaçağ Avrupa'sında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, II (2014), s.101, 103.

³⁸ Serdar, *a.g.m.*, s.101.

³⁹ Gönül Aslan, "Lepra: İhmal Edilmiş Eski Bir Hastalık", *Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi*, 53/4(2023), s.206.

⁴⁰ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Trans. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, Londra, 1845, s.64.

Örneğin, Semerkand'da cüzzam hastalarının önemli bir kısmı Şah-ı Zinde Camii'nin çevresinde bir araya gelmişti.⁴¹ Hastaların sağlık durumları, mahsul hasadının bolluk gösterdiği zamanlarda genellikle iyileşme eğilimi gösterirdi. Bu dönemlerde, temel geçim kaynağı sadaka olan cüzzamlı bireyler, daha fazla kadınla evlilik yapma imkânı bulur ve bu durum doğal olarak cüzzamlı ebeveynlerden doğan çocuk sayısında bir artışa yol açardı.⁴²

Rişta: Rişta, ya da diğer adıyla gine-paraziti, Türkistan bölgesine özgü hastalıklardan biriydi. Bu rahatsızlık, özellikle Cizzak, Buhara ve Karşı şehirlerinde oldukça yaygındı, ancak Semerkand'da daha nadir görülürdü. Buhara'da neredeyse her üç kişiden birinin bu hastalığa yakalandığı biliniyordu. Rişta, insanlarla birlikte hayvanlara da büyük ölçüde acı veren ciddi bir hastalıktı.⁴³ Durgun sular ve kanalların diplerinde biriken kirli bölgelerde hastalık daha sık görülürdü. Temiz olmayan bu suların kullanılması, zararlı bakterilerin tüm bedene yayılmasına neden olurdu. Başlangıçta kaşıntı ile kendini belli eden, ardından özellikle bacadaki bir leke oluşturan bu bakteri, zamanla vücutta bir solucan halini alırdı. Hastalık, yoğun kemik ağrıları, vücudu saran bir iç ateş ve sürekli bir susuzluk hissiyle kendini gösterirdi.⁴⁴ Türkistan'ın yerel hekimleri, deri altındaki kurdu bir sopa yardımıyla tamamen çıkarmayı başarırdı. Ancak kurt parçalara ayrılırsa, derinin altına yayılarak 8 ila 10 adet kadar yeni kurt ortaya çıkabilirdi.⁴⁵

Sıtma: Tıp tarihinde tanımlanan ilk hastalıklardan biri olan sıtma, Antik Mısır ve Çin gibi kadim medeniyetlerin yazılı kayıtlarında sıkça yer bulmuştur. Eski çağlarda sıtmadan kurtulmak amacıyla çeşitli ritüeller düzenlenir, hatta kurbanlar sunulurdu. Hıristiyanlar çareyi kilisede dua etmekte ararken, Müslümanlar ise hem dua eder hem de tıbbi sorunlar için hocalara muska yazdırmanın yarar sağlayacağına inanırdı. Daha yakın dönemlerde ise sıtmaya rastlanması durumunda, bölge derhal

⁴¹ Schuyler, *a.g.e.*, s.144.

⁴² Gabriel Bonvalot, *Eski Yurt*, çev. M. Reşat Uzmen, Tercüman Gazetesi Yayınları, 1884, s.266-267.

⁴³ Mohana Lâla Munshi, *Travels in The Panjab, Afghanistan, Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat*, W. H.Allen & Co., London, 1846, s.1331.

⁴⁴ Schuyler, *a.g.e.*, s.144.

⁴⁵ Schuyler, *a.g.e.*, s.144.

karantina altına alınır, kıyafetler ve eşyalar sterilizasyon amacıyla kaynatılır veya tamamen yok edilmek için yakılırdı.⁴⁶

XIX. yüzyılda Türkistan'daki hanlıklardan biri olan Buhara Emirliği'nde, hastalık genellikle ağustos sonları ve eylül başlarında görülmeye başlar, ilk ayazlara kadar da etkisini yoğun bir şekilde sürdürürdü. Emirliğin yüksek kesimlerinde yaşayanlar arasında sıtmaya nadiren rastlanırdı. Buna rağmen, sivrisinekler hastalığı her yere taşıyarak salgının Buhara halkı üzerinde ağır kayıplar yaratmasına neden olurdu.⁴⁷ XX. yüzyılın ilk yarısında da Türkistan'da sıtma oldukça yaygındı.⁴⁸

Humma: Türkistan'ın genelinde yaygın bir hastalık olan humma Merv şehrinde etkiliydi.⁴⁹ Hummanın en yoğun hissedildiği dönem sonbahar aylarıydı. Yaz mevsiminde kavurucu güneş, mikroorganizmaları belli bir ölçüde kontrol altına alsa da, özellikle akşamları dışarı çıkıldığında hastalığa yakalanmamak için temkinli olunması gerekiyordu. Hisar bölgesi ve Amuderya'nın bataklık ile alçak alanları, hummanın en sık görüldüğü yerler arasında yer alıyordu. Buna ek olarak Buhara, Çarçuy, Garm, Kale-i Humb ve Kerki gibi bölgelerde de humma yaygın bir hastalık olarak ortaya çıkar ve çoğunlukla ölüme sebep olurdu. Daha yüksek rakımlı kasabalar ya da köyler ise bu hastalıktan tamamen uzak kalırdı. Avrupalılar ise Buhara'da humma riskiyle karşılaşmamak adına arsenik solüsyonları ve sıtma ilaçlarına başvururdu.⁵⁰

Müslümanların sıkça kanallardan veya göletlerden alınan sulara abdest almalarının, çeşitli hastalıkların, özellikle de cilt rahatsızlıklarının yayılmasında önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Bu hastalıklardan biri de, Taşkent'te Ruslar tarafından "Sart hastalığı" olarak adlandırılan bir rahatsızlıktır ve açık bir şekilde su kullanımına bağlanabilir. İlginç olan ise, kaynamış su veya kuyulardan çekilen temiz su ile yıkanan kişiler bu

⁴⁶ Recep Akdur, "Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi", *Bilim Tarihi Araştırmaları*, 2 (2006), s.1.

⁴⁷ Khanikoff, *a.g.e.*, s.61.

⁴⁸ Akdur, *a.g.m.*, s.2.

⁴⁹ Elkan Nathan Adler, *Jews in Many Lands*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1905, s.203.

⁵⁰ Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London, 1911, s.264-265.

hastalığa neredeyse hiç yakalanmazken, yerel kasabaların yakınına yerleşmiş ve yıkanmak için su kanallarına yönelen insanlarda bu rahatsızlık neredeyse kaçınılmaz hale gelir.⁵¹ Bir papül⁵² olarak başlar sonra bezelye büyüklüğünden erik boyutuna, bazen de avuç içi ve daha büyük bir ülsere dönüşürdü. İyileşmeden sonra çoğunlukla sığ bir yara izi kalırdı. Ülserler ölümcül olmayıp nadiren ateş ve sağlıkta bozulma da eşlik ediyor, 2 ila 8 ay kadar sürüyordu. Türkistan'da yaşayan hem Rus hem de yerel halkın büyük çoğunluğu hastalığı kullanılan suyun özelliklerine bağlamıştı. Hastalığın en iyi tedavisi temiz tutmak, istirahat etmek ve antiseptik solüsyonlarla pansuman yapmaktı. Ayrıca yerel halk, merhem ve siva şeklinde süblimat, zinober, arsenik, bakır sülfat ve İspanyol sinekleri gibi çeşitli yakıcı maddeler kullanırdı. Merhemlerin birleşimi yukarıda belirtilen ürünlere ek olarak kayısı ağacından elde edilen reçine, balmumu ve beyaz kurşunu da içeriyordu. Sıvılardan en yaygın kullanılan iki türden birinde bakır sülfat diğerinde ise İspanyol sineği ve reçinesi vardı.⁵³

Yerliler arasında Yarra-Afgani, yani "Afgan yarası" ya da Paşa-harda, kelime anlamıyla "kurt yemiş" olarak bilinen hastalık, özellikle çocuklar arasında yaygın görülürdü. Rahatsızlık genelde yüzde veya ellerde ortaya çıkan, sürekli yayılan ve zamanla derinleşen rahatsız edici açık yaralar şeklinde kendini gösterirdi. Schuyler, yerli hekimlerin bu hastalığı tedavi etmek konusunda oldukça deneyimli ve yabancı doktorlara göre daha iyi olduklarını aktarmıştır.⁵⁴

Türkistan'da görülen diğer hastalıklar arasında yer alan frengi, Türklerin sıkça başvurduğu karantina yöntemleriyle kontrol altına alınırdı. Frengi teşhisi konulan bireylerin bulunduğu aileler, toplumdan ayrılarak özel bir yurda yerleştirilirdi.⁵⁵ Buhara'da nadir rastlanan ve bulaşıcı bir cinsel hastalık olan frengi, Avrupa'daki uygulamalara benzer

⁵¹ Schuyler, *a.g.e.*, s.145.

⁵² Çapı 1 cm'den küçük olan sert yapılı lezyonlardır.

⁵³ Sanavar B. Shadmanova, *Medsina I Naseleniye Turkestana: Traditsii I Novatsii* (Konets XIX – Nachalo XX.), *Istoricheskaya Etnologiyavol*, 2/1 (2017), s.123.

⁵⁴ Schuyler, *a.g.e.*, s.145-146.

⁵⁵ Wilhelm Radloff, "Kazaklar ve Kırgızlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2 (2002), s.370.

şekilde, yerel şifacılar tarafından cıva kullanılarak etkili bir biçimde tedavi edilirdi.⁵⁶

Hastaları muayene etme yöntemleri genellikle basit bir sorgulama süreci ve nabzın kontrol edilmesiyle sınırlıydı. Hastalıkların tedavisinde ise arsenik, cıva, süblimat, zinober, demir, bakır sülfat, şap ve amonyak gibi çeşitli mineraller kullanılıyordu. Şifalı bitkiler, çoğunlukla Hindistan gibi doğu ülkelerinden temin edilirdi. Örneğin, bu bölgelerden getirilen kırmızı biberler soğuk algınlığı tedavisinde tercih edilirdi. Obeziteye karşı demirhindi önerilirken, göğüs ağrıları için kırmızı sandal ağacı (*pterocarpus santhalum*) kullanılırdı. Şiddetli kabızlık için Mekke'den getirilen İskenderiye yaprağı gibi bitkiler rağbet görürdü. Ayrıca Çin, Tibet, İran ve Afganistan'dan da çeşitli şifalı bitkiler ithal edilirdi. Örneğin, Çin ve Tibet'ten getirilen shilajit⁵⁷, şekilsiz bir kütle ya da küçük haplar halinde bulunurdu. Bu madde, evrensel bir ilaç olarak kabul edilir ve neredeyse her varlıklı kişinin evinde bulundurulurdu; onun yokluğunda seyahat edilmezdi. Küçük dozlarda, hastanın yaşı kadar gün boyunca iğne başı büyüklüğünde tüketilirdi. Bunun yanı sıra, yerel halk da anason gibi şifalı bitkiler yetiştirirdi ve bu bitkilerin tentürü⁵⁸ baş ağrılarında sıkça kullanılırdı. Anasonun yanı sıra yemeklere eklenen kişniş de tedavi edici özelliklere sahipti ve damla hastalıklarının iyileştirilmesinde diğer ilaçlarla birlikte tercih edilirdi. Tüm bunlara ek olarak, hastalıkların tedavisinde masaj uygulamaları da oldukça popülerdi.⁵⁹

⁵⁶ Olufsen, *a.g.e.*, s.445.

⁵⁷ Shilajit geleneksel Hint tıbbı öncelikli olmak üzere birçok kültürde tedavi içeriklerinde kullanılmıştır. Himalayalar, Hindikuş, Pamir ve Urallar gibi dağlık bölgelerde bulunan, kaya köklerinden sızan, çeşitli organik ve inorganik maddenin bileşiminden oluşan doğal bir üründür (Mete Keçeci, "Geçmişten Günümüze Şilajit'in Terapötik Kullanımı: Derleme", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 7/4 (2015), s. 271). İnsan sağlığını içeren birçok alanda özellikle Nörolojik ilimlerde kullanılmaktadır. (Anarhan Abylaeva- Yılmaz Kaya, "Chemical Characteristics and Biotechnological Potentials of Mumio", *Manas Journal of Agriculture Veterinary and Life Sciences*, 13/2, (2023), s.187-195.)

⁵⁸ Bir maddenin alkol, sulu-alkol gibi çözücülerdeki çözeltisidir. Bitkisel ve hayvansal ilaçlı maddeler ile madensel ve organik maddelerin alkol, sulu-alkol, eter, gibi çözücüler kullanılarak hazırlanan renkli sıvı ilaç şeklindedir (<https://anabilgi.anadolu.edu.tr/?contentId=174777> 13,02,2025).

⁵⁹ Shadmanova, *a.g.m.*, s.121.

Halk hekimlerinin, kırık veya hasar görmüş kemiklerin tedavisinde de başarılı yöntemlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu duruma ilişkin bir örnek olarak, Meaken bir Sart kadınının bacak kırığına yönelik uygulanan geleneksel tedaviyi ayrıntılı biçimde aktarmıştır. Bu süreçte, bir Sart doktoru kırık bölgeyi tahtadan yapılmış atellerle sabitlemiş, bunları sıkıca bağlamış ve ardından yumurta sarısı ile yağ karışımı kullanılarak hazırlanan kumaşla sarmıştır. Ayrıca, hastaya oral yolla kullanılması için siyah renkli haplar da verilmiştir.⁶⁰

Halk hekimliğinde bölgenin dağlarında yetişen yabancı bitkiler önemli bir şifa kaynağı olarak yaygın biçimde kullanılırdı. Örneğin, pelin otunun tohumları kaynatılarak elde edilen karışım, karın ağrısına karşı etkili bir doğal çare olarak görülürdü. Bunun yanı sıra, bazı yabancı hayvanlar ve sürüngenler de halk tedavisinde kendine yer bulurdu. Haşlanıp kurutulan kertenkelelerin tozu, yöre insanları tarafından genellikle dıştan uygulanan bir ilaç olarak kullanılırdı ve özellikle kronik ülserlerin üzerine serpilirdi. Kesik ve diğer yaraların tedavisinde ise yılan derisi sıkça başvurulan bir yöntemdi. Daha kapsamlı rahatsızlıklar için, yaban domuzunun safrası ciddi bir popüleriteye sahipti ve romatizma tedavisinde ayı yağı ile kaplan yağı tercih edilirdi. Göz iltihaplarının giderilmesi için ise buğday çimi kökleri ve yeşil çay birlikte kaynatılarak losyonlar hazırlanır, göz kapakları fuksin ve şap ile yağlanarak tedavi edilirdi.⁶¹ Geçmişte romatizmal hastalıkların tedavisinde sıcak kum banyoları ve tuzlu çamur uygulamaları oldukça yaygındı. Ayrıca, ağızdan cıva alımı ve şişmiş eklemlere vitriol⁶² içeren losyonların sürülmesi de sıkça kullanılan yöntemler arasındaydı. Alternatif bir uygulama ise hastanın yaklaşık bir saat boyunca koyun derisiyle sarılmasıydı. Bağırsak parazitlerine karşı ise farklı bitkisel çözümler tercih edilirdi. Tenyalardan kurtulmak için nar kabuğu, yuvarlak solucanların giderilmesi içinse pelin otu kullanılır ve ardından İskenderiye yaprağından hazırlanan bir

⁶⁰ Annette MB. Meakin, *In Russian Turkestan: A Garden of Asia and its People*, G. Allen, London, 1903, s.170.

⁶¹ Shadmanova, *a.g.m.*, s.122.

⁶² İbn Sina metalleri incelerken, özellikle tuzları ve onların terkiplerini incelemiştir. Bunlardan vitrioller (zaç yağı, göz taşı) üzerinde durduğu tuzlardan biri olarak gösterilmiştir (Esin Kahya, "İbn Sina'nın Mineroloji Çalışmaları", *Belleten*, 69/256, (2005), s.801-824).

müşhil⁶³ ile tedavi süreci desteklenirdi.⁶⁴ Bel soğukluğunun tedavisinde iç tüketimde buz ve ali-buhara adı verilen erik meyvelerinin tentürü, harici ilaç olarak ise rendelenmiş turp kullanılırdı. Yaralara ve ülserlere cıva minerali zinober serpilir, üzeri yılan derisi ile kaplanır, corydalis (kazgagası bitkisi) losyonu sürülür ve iç tüketimde mumiyo⁶⁵ kullanılırdı.⁶⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından, Rus hükümeti, "tedavi merkezleri" oluşturulması konusunu gündemine almıştır. Bunun temel sebebi, Rus İmparatorluğu vatandaşlarının Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki tedavi süreçlerine erişim sağlayamamasıdır. Bu bağlamda, 1914 yılında iki bilim insanından oluşan bir keşif ekibi, radon elementinin havada, suda ve çamurda doğal varlığını tespit etmek amacıyla Fergana bölgesindeki Ahsikent Gölü'ne gönderilmiştir. Ekibe katılan bilim insanlarından A. P. Smirnov'un raporlarına göre, Ahsikent Gölü, doğal bir radon yayıcısı olarak tanımlanmıştır. Bu tarz doğal kaynaklar son derece nadir olup o dönemde özellikle metabolizma bozuklukları ve romatizma gibi rahatsızlıkların tedavisinde temel bir çözüm olarak değerlendiriliyordu.⁶⁷ Ancak bu yaygın olmayan maddenin yapay yollarla üretilmesi oldukça maliyetliydi ve bu nedenle yalnızca zengin bir kesim bu tür radon terapilerini karşılayabiliyordu.⁶⁸

Türkistan'da tıp alanında gerekli ilerlemelerin kaydedilemediğinden bahsetmişken bölgeye etkisi açısından Rusya'daki duruma göz atmak

⁶³ Kabızlığı tedavi etmek ve önlemek için kullanılırlar.

⁶⁴ Shadmanova, *a.g.m.*, s.122.

⁶⁵ Ayurvedik tıpta shilajit olarak da bilinmektedir.

⁶⁶ Shadmanova, *a.g.m.*, s.122

⁶⁷ Radon yeraltından gaz veya suda çözülmüş olarak çıkmaktadır. Radyoaktif maddelerden özellikle radonun bol bulunduğu kaplıçalarda eklem, boyun, bel ve omurga ağrıları, deri hastalıkları, nefes darlığı, gibi çeşitli birçok hastalığın iyileştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Radonlu sular ve radonlu buharla iyileştirme uygulamaları Avrupa'da ilk kez 1904'te ve daha sonraki senelerde yapılan araştırma sonuçlarının Almanya'daki Bad Kreuznach kentinde beyan edilmesiyle başlamıştır. (Yüksel Atakan, "Radon Kaplıcalarından Alınan Radon Kaplıcalarından Alınan Radyasyon Dozları ve Kanser Riski?", *Bilim ve Teknik*, (Mayıs 2007), s.28)

⁶⁸ Rashidakhon Muqimovna Akhmedova, "Scientific Implementation of the Use of Medical Resources in Turkestan", *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11.12 (2023), s.924.

gerekmektedir.⁶⁹ 1830'ların başlarında Rusya'da kolera salgınının yayılması, ülkede ulusal tıp okulunun ortaya çıkışıyla aynı döneme denk geldi. O zamana kadar devlet, ülkenin genel kalkınmasında inisiyatifini elinde bulundurmuş ancak ağırlıklı olarak askeri ihtiyaçları karşılamak üzere tıp alanında gelişimi teşvik etmişti. Daha büyük sivil hastaneler ise genellikle bireysel hayırseverlerin kurumsal girişimleriyle kurulmuştu. Yeterli sayıda nitelikli Rus uzman bulunmadığından dolayı, yabancı uzmanlara duyulan bağımlılık oldukça fazlaydı. Bu koşullar, tıp mesleğinin otoritelere sıkı bir şekilde bağlı kalmasına ve bağımsız girişimlerin neredeyse hiç varlık gösterememesine yol açmıştı.⁷⁰

Ruslar, farklı coğrafyalara olan ilgilerinin artmasıyla birlikte bir değişim sürecine girerek daha sistematik ve bilimsel yöntemlerle hareket etmeye başlamıştır. Bu süreçte Rus yönetimi, Türkistan'ı keşfetmek amacıyla doktorlar ve doğa bilimcilerinden yararlanmıştır. Dönemin süreli yayınlarında Türkistan'ın arkeoloji, biyoloji, coğrafya, din, eğitim, entomoloji, etnografya, folklor, hayvancılık, jeoloji, istatistik, madencilik, mimari, paleontoloji, sanayi, seyahat, tıp, tarih, ticaret, topoğrafya, ulaşım, zanaat ve ziraat gibi çeşitli alanlarına dair makaleler yayımlanmıştır. Bu çerçevede kapsamlı ve detaylı toplantılar düzenlenmiştir.⁷¹

XIX. yüzyılın 1870'li yıllarında tıp camiası, tedavi amacıyla kullanılan mineral suların kimyasal ve tıbbi özelliklerini incelemeye yönelik artan bir ilgi göstermiştir. Bu bağlamda, araştırmaya konu olan mineral kaynaklarla ilgili çok sayıda bilimsel veri kaydedilmiştir. Örneğin, Doktor Kushelevskii tarafından Celalabad'daki tanınmış Hazreti Ayub mineralli suyu, Pedov'daki kükürt-alkali içerikli kaynaklar ve Ahsikent bölgesindeki tuz gölleri üzerine önemli gözlemler ve bilgiler aktarılmıştır. Dönemin önde gelen yayın organlarından biri olan "Turkestanskije Vedomosti" de bu alana ilişkin çalışmalara yer vererek "Chimyon" sağlık istasyonu ve P.P. Sakirich'in "Hazreti Ayub" mineral kaynağı üzerine kaleme aldığı bir

⁶⁹ Elena Vishlenkova and Sergei Zatravkin, "Polish Medicine in the Russian Empire in the first third of the 19th Century", *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 2 (2019), s.61-72.

⁷⁰ Afanasiev Grigory, "Cholera and Society: Anti-Epidemic Practices in Western Europe, the Russian and Ottoman Empires in the 19th - Early 20th Centuries", *Zhurnal Rossiyskikh Issledovaniy*, 5 (2021), s.20-34.

⁷¹ Leyla Derviş, "Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi'nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi", *SUTAD*, 49(2020), s.363, 374.

makaleyi yayımlamıştır. Ayrıca, Doktor Bunin 1878 yılında bölgeyi ilk kez ziyaret etmiş olup bu kaynakların sağlık üzerindeki olumlu etkilerini bizzat inceledikten sonra kapsamlı araştırmalar yapmıştır. Özellikle Hazreti Ayub kaynağının şifalı niteliklerini tespit ederek mineral suyun özelliklerini ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir.⁷²

XIX. Yüzyılda Türkistan'a Giden Doktorlardan Bazıları

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Türkistan'ın işgal tehdidiyle karşı karşıya kaldığı bir dönemdi. Batı Türkistan, Rusya'nın baskıları altındayken Doğu Türkistan, Çin'in yayılmacı hamleleriyle mücadele etmek zorunda kalıyordu. Bu süreçte, Rusya ve İngiltere arasında stratejik bir rekabet olan Büyük Oyun çerçevesinde Doğu Türkistan'a yönelik ilgi giderek artmıştı. İngiliz seyyahlar ve bazı görevliler, bölgeye genellikle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin siyasi çıkarları doğrultusunda seyahat etmişti.⁷³ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgar'ın hâkimi olan Yakup Bey, İngiliz yönetimi altındaki Hindistan'a bir elçi göndererek, iki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesi ve ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması konularını müzakere etmek üzere bir temsilci talep etmiştir. Bu bağlamda, 1867 yılında Kaşgar'a gönderilen kişilerden biri de Dr. Henry Cayley olmuştur. Ancak, Henry Cayley ticari meselelerle ilgilenmek yerine daha çok sağlıkla ilgili konulara yönelmiş ve Yakup Bey'in talep ettiği ticari görüşmeleri gerçekleştirilememiştir.⁷⁴

Türkistan'a giden doktorlardan biri de I. L. Yavorski'dir. Yavorski'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Yavorski'nin tuttuğu günlük dışında onun hakkında çok az bilgi vardır.⁷⁵ Yavorski, Rusya tarafından Türkistan ve Afganistan bölgelerini incelemek üzere görevlendirilen bir heyetin üyesi olarak faaliyet göstermiştir. Rusya, emperyalist hedefleri doğrultusunda, ülke sınırlarının dışında kalan bölgelere müdahaleyi kolaylaştırmak amacıyla gerek askeri gerekse

⁷² Akhmedova, a.g.m., s.922.

⁷³ Aleksandr Kolesnikov, *Rus Seyyahların Gözünden Kaşgar: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı- XX. Yüzyılın Başı*, çev. Rakhat Abdieava, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s.22.

⁷⁴ Taner Ulus, "Doğu Türkistan'da Yakup Beg Hâkimiyeti: Dış İlişkiler, Ordu ve Askeri Yenilikler", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1 (2018), s.74.

⁷⁵ Hope Verity Hewitt Fitzhardinge, *The Establishment of the North-West Frontier of Afghanistan 1884-1888*, Basılmamış Doktora Tezi, The Australian National University, Australia, 1968.

akademik içerikli keşif gezileri düzenlemiştir. Bu bağlamda XIX. yüzyıl boyunca Afganistan, hem İngiltere hem de Rusya açısından stratejik ve siyasi açıdan özel bir önem taşımıştır.⁷⁶ İngiltere ve Rusya'nın içinde bulunduğu mücadele XIX. yüzyıl boyunca keskin bir şekilde kendini göstermiştir. İngiltere'nin Afganistan'daki etkisinin giderek artmasından rahatsızlık duyan Rusya, bu duruma karşı bir hamle yaparak 1878 yılında bir misyon oluşturarak harekete geçmiştir. General Stolietav komutasındaki Rus misyonunun varlığı, ancak Amuderya bölgesinde fark edilmiş ve herhangi bir Afgan yetkilisinden izin almaksızın Kabil'e kadar ilerlemiştir.⁷⁷

Heyette yer alan Yavorski, doktor olması sebebiyle tıbbi hastalıklara yoğunlaşmış ve seyahat sırasında karşılaştıkları zorlu güzergahlarda pek çok hastalıkla mücadele etmiştir. Seyyah, bu hastalıklar ve tedavi yöntemleri üzerine eserinde oldukça detaylı bilgiler aktarmıştır. Heyet üyelerinden biri olan Zaman Beg, Amuderya kıyısında ateşli bir hastalığa yakalanmıştır. Yavorski, her gün kendisi de hastalığa karşı önlem amacıyla az miktarda kinin almış ve hastalığın yayılmasını önlemek için diğer heyet üyelerine de aynı şeyi yapmalarını tavsiye etmiştir. Neyse ki hastalık hafif ataklarla seyretmiş ve uygulanan tedavi, kısa sürede hastanın kendisini daha iyi hissetmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra, sıcak hava da insanları etkileyen ve hareketlerini ağırlaştıran önemli bir faktör olmuştur. Yavorski, iklim şartlarına dair tuttuğu günlüğünde, "Hava öylesine sıcak ve boğucuydu ki en basit işi bile güçlükle yapabiliyordum" ifadesiyle hava koşullarının zorluğuna dikkat çekmiştir.⁷⁸

Afganistan görevi sırasında, heyet devlet erkânı ile hastalıklar hakkında da temas kurmuştur. Bu bağlamda, Kushdil Han'ın babasının hastalanması üzerine General ve Yavorski yardım teklifinde bulunmuştur. Özellikle Yavorski, hastalığın niteliğiyle yakından

⁷⁶ Arif Akbaş, "Rus Şarkiyatçılığı Bağlamında Afganistan Tarihinin Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 135/266 (2023), s.46.

⁷⁷ Abdullah Sami Tekin, "İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'na (1878-1880) Katılan Oryantalist Phil Robinson'un Afganistan Değerlendirmesi", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 60(2021), s.120; bkz. Fitzhardinge.

⁷⁸ I. L. Yavorski, *Journey of the Russian Embassy through Afghanistan and the Khanate of Bukhara in 1878-1879*, çev. E. R. Elles and W. E. Gowan, C. 1-2-3, Superintendent of Government Printing, Calcutta, 1885, s.58.

ilgilenmiştir. Ancak Kushdil Han, yapılan yardım teklifini geri çevirmiştir. Kushdil Han, kendi doktorlarına güvenini dile getirerek, "Doktorlarımız babamın durumunu birkaç gün içinde düzeltereklerine söz veriyor" ifadesinde bulunmuştur. Bu durum karşısında General, yerel doktorların yetkinliği konusundaki şüphelerini ifade etmiş ve Yavorski'nin tedaviye müdahale etmesi hususunda ısrarcı olmuştur. Kushdil Han ise, genel olarak söze şu şekilde başlamıştır: "Dinleyin General Sahib. Şüphesiz doktorlarınızın bizimkilerden daha fazla bilgiye sahip olduğu konusunda bir tereddüdüm yok. Ancak, hastama sizin doktorlarınızı çağırmanın uygun olmayacağını düşünüyorum. Doktorlarımız, yabancı bir doktorun kendi uzmanlık alanlarına müdahalede bulunmasından rahatsızlık duyarak hastayla ilgilenmeyi tamamen reddedebilirler. Peki, siz buradan ayrıldığınızda biz ne yapacağız?" Bu ifadeler, Kushdil Han'ın yerel sosyal ve kültürel hassasiyetlere duyduğu önemi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu argümanın dikkate değer olduğunu fark eden General, yerli doktorların dostane bir müdahaleyi kabul etmeyeceğini anladığında tedavi konusunda ısrardan vazgeçmiştir.⁷⁹

Yavorski, misyon üyelerinin hastalıklarının ağırlaşması üzerine, misyonun şehir dışındaki geniş bozkır alanlara taşınmasını önerir. Ancak, bu öneri General tarafından kabul edilmez. Yavorski, tavsiyelerine uyulmamasının yanı sıra, kasabanın havasının hem misyon üyelerinin hem de diğer görevlilerin sağlık durumlarını daha da kötüleştirdiğini belirtir.⁸⁰ Yavorski'nin sunduğu tavsiyelere rağmen şafağı beklemeye karar verilir.

Nitekim doktorun ön görüşleri doğru çıkar, heyetin topografi çok geçmeden şiddetli soğuktan şikâyet etmeye başlar ve hemen ardından düzenli ateşli bir titreme nöbeti geçirir. Topografin koltuk altındaki sıcaklık 103 F'ye çıkar. Dört Kazak'ın daha ateşli bir hastalığa yakalanması ile tekrar bir durum değerlendirilmesi yapılır. Miasmik⁸¹ zehrinin

⁷⁹ Yavorski, *a.g.e.*, s.70.

⁸⁰ Yavorski, *a.g.e.*, s.74.

⁸¹ Birtakım hastalıkların sebebi olarak görülen "miasma" çürüyen, bozulan organik maddelerden, kanalizasyon ve çöplerin yoğun olduğu alanlardan yükselen zehirli buharlar ve kötü kokulardan oluşan bir çeşit sis olarak tanımlanmıştır. Miasma oluşumunda kirli su ve hava, kötü hijyenik koşullar gibi olumsuz çevresel faktörlerde etkilidir. (Elif Gültekin, *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, (2016), s.26.)

doğrudan solunulduğundan bir kez daha şüphe duyulur. Kazakların çok azının hasta olması salgın ihtimalini azaltmıştır. Bataklik arazide kamp yapılmasının yanında Kazaklardan her gece nöbet için görevlendirilen üç kişinin çadırsız geceyi geçirmeleri ve görevi olmayanların ise geceleri gerektiği gibi dinlenememeleri hastalığı tetiklemiştir. Doktor nemli ve soğuk havanın geceleri Kazakların sağlığı üzerinde olumsuz bir etki yaptığına dair bir tespite bulunmuştur. Yavorski misyon komutanıyla görüşerek Kazakların gece çadırlarından mahrum bırakılmaması yönünde isabetli bir tavsiye vermiştir. Ama tavsiyesinin yerine getirilmesinin pratik olmadığı düşünülmüş ve bu tavsiyeden dolayı disiplini bozmakla suçlanmıştır.⁸²

Hastalığa yakalanan Kazaklardan biri, akciğerlerindeki sorun nedeniyle büyük acılar çekmiş ve kabile güzergahındaki geçide ulaştıklarında birdenbire yere yığılıp kalmıştır. Diğer bir Kazak da benzer semptomlar göstermeye başlamıştır. Yavorski, Kazakların yürüyüş sırasında nefes almakta ciddi zorluk yaşadıklarını fark etmiştir. Ancak hasta olan bu iki kişinin at sırtında geçidi aşmaları durumunda, dağ hastalığı belirtilerinden etkilenmeyeceklerini dile getirmiştir.⁸³ İklim koşulları ve zorlu yaşam şartlarının bir kez daha etkisini gösterdiği, bu sebeplerle sık sık hastalıklara yakalanan Kazakların durumunun giderek kötüleştiği belirtilmiştir. Ayrıca, gece çadırlarından yoksun kalmalarının bu durumu daha da ağırlaştırdığına ve nöbet sırasında ciddi sıkıntılar yaşadıklarına dikkat çekilmiştir.⁸⁴

Türkistan'a seyahat eden bir diğer gezgin Johann Martin Honinberg, Buhara'yı ziyaret ederek bölgedeki tıbbi gelişmeler üzerine önemli gözlemler yapmıştır. Seyyah, İslam coğrafyasında "hakiki" isimli bir maddenin kemik kırıklarının tedavisinde yaygın olarak kullanıldığını ve eczacılıkla ilgilenen kişilerin genellikle hekim statüsünde sayılan deneyimli aktarlar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Doğulu hekimlerin balmumundan elde edilen bir yağı inme, kasılma, şişme, yaralanma, kaşıntı, güçsüzlük, soğuk algınlığı ve hatta kolera gibi pek çok rahatsızlığın tedavisinde kullandığını not etmiştir. Sargılama işlemlerinin mümkün olduğunda güneş ışığı altında yapılması tercih edilirdi. Tüm

⁸² Yavorski, *a.g.e.*, s.127-128.

⁸³ Yavorski, *a.g.e.*, s.156.

⁸⁴ Yavorski, *a.g.e.*, s.195.

dünyayı etkileyen kolera salgınına karşı ise sıcak et suyu içilir, ayak tabanlarına kilimlerle sarılmış sıcak tuğlalar konur ve hastanın terlemesini sağlamak amacıyla vücudu yün örtülerle sarılırdı. Buharalı hekimler, Türkmenlerin terleme yoluyla tedavi yöntemini de sıklıkla uygular ve bu yöntemi, hiçbir tedavî imkanının olmadığı durumlarda özellikle tercih ederlerdi.⁸⁵

XIX. yüzyılın sonuna kadar Türkistan'da ciddi bir tıp tedavisinin olmadığını, belirli ve alışagelmış tedavi yöntemlerinin uygulandığını seyyahlar sıklıkla eserlerinde dile getirmiştir. Gabriel Bonvalot Türkistan'daki hekimlik yöntemleri hakkında bilgi veren bir isimdir. Bonvalot hasta bir çocuğa uygulanmış bir tedavi yöntemine tanık olmuştur. Babasının kucığında gelen çocuğun başının üstüne düştüğünü yaranın iyileşmesi için kızgın demirle çocuğun başının dağlandığını sonrasında kuyruk yağının üzerine bezle kapatılan başından beynin gözüktüğünü ilave etmiştir. Bu yöntemle tedavi edilmeye çalışılan çocuğun durumu üzüntü yaratmıştır.⁸⁶

Bölgedeki tıbbi uygulamalar, dönem boyunca genel anlamda benzer özellikler sergilemiştir. Hekimler, hastanın muayenesini gerçekleştirdikten sonra, dönemin temel tıbbi kaynaklarından biri olan "Tuhfetü'l-Mü'minün" gibi eserleri referans alarak hastayı gelenekte yer alan dört temel sınıftan birine dahil etmiş ve buna uygun tedavi yöntemleri uygulamıştır. Yanlarında taşıdıkları çantalarından önceden hazırlanmış çeşitli ilaçları çıkaran hekimler, hastalara bu ilaçların kullanımı ile ilgili dozaj ve talimat bilgilerini de aktarmışlardır. Bu dönemde Türkistan'da tedavi amacıyla kullanılan ilaçlar genellikle bitkisel, hayvansal ürünlerden elde edilen maddeler ve minerallerin karışımlarından oluşmuştur. Bu maddeler, çoğunlukla toz haline getirilerek ya da kaynatılıp özütü alınarak hazırlanmış ve doğru ölçümlerle birlikte kullanım şekilleri açıklanarak hastaya sunulmuştur. İlaçların hasta tarafından hazırlanması yöntemi, aynı zamanda hekime yönelik zehirlenme şüphelerini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Tedavilerde özellikle bitkisel kaynaklı uygulamalar öne çıkmıştır.

⁸⁵ Mehmet Alparğu, "19. Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (2013), s.7.

⁸⁶ Bonvalot, *a.g.e.*, s.102.

Örneğin, yarıya kadar kaynatılmış buğdayın suyu, sarımsak ve badem yağı eklendikten sonra ılık bir şekilde tüketilmek üzere hazırlanmıştır.⁸⁷

Batı Türkistan'a çeşitli amaçlarla giden seyyahların aktardığı gözlemlere benzer bilgiler, Doğu Türkistan'ı ziyaret eden seyyahlar tarafından da paylaşılmıştır. M. V. Pestov, yerel şifacılar olan otacıların bazı dualar eşliğinde ve kurbağa, yılan gibi hayvanlardan yararlanarak ilaçlar hazırlayıp hastaları tedavi ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca, çeşitli duaların bir kâğıda yazılıp suya konulduktan sonra hastaya içirildiğini de kaydetmiştir. Pestov, bölgede yaygın ve tehlikeli bir hastalık olan çiçek hastalığının, ağızdan alınan cıva ve "Kudüs Höhü" adı verilen bir bitkinin kaynatılarak tüketilmesi yoluyla tedavi edilmeye çalışıldığını da ifade etmiştir.⁸⁸

Doğu Türkistan'da çöl kumlarının neden olduğu göz hastalıkları, guatr, romatizma ve döküntü yaygındı. Cüzzam şehir merkezlerinde görülmesine rağmen yayılma oranı sınırlıydı. Özellikle hastalıkların tedavisinde Hindistan'dan getirilen kökler ve otlar kullanılırdı. Pil-pil ve boz-bogadan bitkilerinden hastalıkların tedavisinde faydalanılırdı. Kurutulmuş bitkiler ufalanıp çayla birlikte içilirdi. Guatrın yaygın olma sebeplerinden biri olarak az kaynatılmış su gösterilirdi.⁸⁹

Hastalıkların tedavisinde çeşitli taşlarda kullanılırdı. Gökyüzünün mavisini simgeleyen turkuaz taşının hastalıklara iyi geldiği ve insanları dinginleştirdiği düşünülürdü.⁹⁰ Öte yandan hastalıkların tedavisinde şamanlara gidilmeye devam edilmiştir. Harezmi bölgesindeki kadın ve erkek şamanlar çoktu ve şifa için bu şamanlara sık sık başvurulurdu.⁹¹

Türkistan'da Doğa Bilimciler

Doğa bilimciler, XIX. yüzyılın başlarından itibaren diplomatik görevlerde yer almış ve askeri-coğrafi keşif gezilerine aktif olarak katılmaya başlamıştı.⁹² Rus doğa bilimciler, gerçekleştirilen keşif

⁸⁷ Alpargu, *a.g.m.*, s.7.

⁸⁸ Kolesnikov, *a.g.e.*, s. 138-139.

⁸⁹ Kolesnikov, *a.g.e.*, s. 138-139.

⁹⁰ Alemdar Yalçın, "Eski Dönemlerden Anadolu'ya Türk Sosyal Dayanışma Kurumları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 3 (2002), s.111.

⁹¹ Elizabeth Bacon, *Esir Orta Asya*, çev. Tansu Say, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1978, s.192.

⁹² Litvinchuk, Borkin, *a.g.e.*, s.367.

gezilerinde genellikle yalnızca bilimsel gözlemler yapmakla kalmamış, aynı zamanda doktorluk gibi görevleri de üstlenerek tıp alanına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu süreçte Negri'nin diplomatik elçiliği ve Berg'in askeri-topografik keşif gezisi, bu eğilimin öncü örnekleri arasında yer alıyordu.⁹³ Doğa bilimciler, ziyaret edilen yerleri ayrıntılı bir şekilde tanımlamak, haritalar yapmak, bitki, hayvan, mineral, etnografik öğeler vb. toplamak gibi askeri alanlar da dahil olmak üzere çok sayıda yöntem kullanmıştır.⁹⁴

Bu bağlamda, 1820-1821 yılları arasında A. F. Negri'nin liderliğinde büyük bir askeri konvoy eşliğinde Buhara'ya düzenlenen Rus diplomatik misyonu dikkat çekicidir. Bu heyette, hem gelecekte ünlü bir embriyolog ve paleontolog olarak tanınacak doğa bilimci Christian Ivanovich Pander (1794-1865) hem de zoolog Eduard Aleksandrovich Eversman (1794-1860) gibi bilim insanları yer almıştır.⁹⁵ Doğa bilimci, E. A. Eversman, 1820–1821'de Buhara misyonuna doğa bilimci pozisyonu H. I. Pander'e verildiğinden doktor olarak dahil edilmiştir.

Nitekim doğa bilimcilerin önünde çeşitli engeller vardı. Keşifler sahada materyal toplama, yerinde işleme, uzun seferler sırasında toplanan malzemelerin saklanması ve ulaşım da dahil olmak üzere birçok zorluk barındırıyordu. Keşif gezileri, XIX. yüzyılda bölgenin florası, faunası ve coğrafyasına ilişkin bilgilerin ilettilmesi açısından önemliydi. Toplum sağlığını destekler nitelikte çalışmalar açısından Alexei Pavlovich Fedchenko'nun⁹⁶ (1844–1873) botanik ve zooloji alanındaki çalışmaları

⁹³ Litvinchuk, Borkin, *a.g.e.*, s.367.

⁹⁴ Litvinchuk, Borkin, *a.g.e.*, s.361.

⁹⁵ Misyonunda ayrıca, Orenburg'dan gelen rota boyunca topografik bir araştırma yapan ve kartografik bir açıklama derleyen Albay E. K. Meyendorff (1794-1863) liderliğindeki Genelkurmay subayları da yer alıyordu. (bkz. Spartak Litvinchuk, L.J. Borkin, "Bol'shaya igra" Mezhdru Rossiyskoy i Britanskoy İmperiyami v Tsentral'noy Azii i Polevyye Naturalisty" Russkoye İssledovaniye Tsentral'noy Azii v İstoricheskoy Perspektive i Sovremennykh Aspektakh (k 150-letiyu so dnya Rozhdeniya P.K. Kozlova), 2014 s.360)

⁹⁶ Alexei Pavlovich Fedchenko, 1844 yılında Rusya'nın St. Petersburg şehrinde doğdu. Doğa bilimlerine, özellikle botanik ve zoolojiye ilgi gösterdi. Fedchenko, eğitimini St. Petersburg Devlet Üniversitesi'nde sürdürdü ve burada dönemin önde gelen bilim adamlarının yanında çalıştı. Fedchenko, keşif gezileri sırasında botanik yanı sıra zoolojik araştırmalar da gerçekleştirdi. Memeliler, kuşlar ve böcekler de dahil olmak üzere çeşitli hayvan türlerini belgeledi ve keşfettiği bölgelerdeki dağılımlarını ve yaşam alanlarını inceledi. Fedchenko'nun keşif gezileri, özellikle Türkistan ve Pamir Dağları olmak üzere

kıymetlidir. Fedchenko'nun kariyeri Türkistan'daki doğa tarihi, keşif ve bilimsel araştırmalara odaklıydı. Fedchenko'nun Türkistan'da daha önce bilinmeyen çok sayıda bitki türünü belgelediği ve kapsamlı botanik araştırmalar yaptığı gezisi dikkat çekicidir. Fedchenko ve eşi Olga Alexandrovna⁹⁷ Rus yetkililerin teşvikiyle 1868 yılında Taşkent'e gitmişler, Semerkand, Pencikent, Zerafşan vadisi ve Hissar'ı keşfederek 53 gün sürecek Türkistan seferine başlamışlardı. İki bilim insanının sunduğu bitki örnekleri koleksiyonu Türkistan florasının anlaşılmasına önemli katkı sunmuştur.⁹⁸

Türkistan'da Rus işgalinin ardından yeni yerleşim birimlerinin kurulmasıyla birlikte önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Göç eden Ruslar için kurulan bu yerleşim birimlerinde idari yöneticiler, askerler, aile bireyleri ve doktorlar yer almıştır. Bu yeni şehirlerde idari ve konut binaları, hastaneler, hamamlar ile su temin sistemleri (su kuyuları vb.) inşa edilmiştir. Yetkililer, büyük şehirlerde Rus yerleşim birimlerinin oluşturulmasına yönelik taleplerini, Türkistan'ın eski şehirlerindeki sağlıksız yaşam koşulları, sulama kanallarının kirlenmesi ve hastalıkların yaygınlaşmasıyla ilişkilendirmiştir. Örneğin, 1877 yılında Fergana bölgesinin askeri valisi M. D. Skobelev, Hokand'ın son derece elverişsiz hijyenik koşullarını gerekçe göstererek Fergana bölgesinin askeri bürokratik idaresinin merkezi olarak yeni bir şehir olan Yeni Margilan'ın inşasını teşvik etmeyi amaçlamıştır.⁹⁹

Bölgedeki ilk Avrupa tarzı tıp kurumu, esas itibarıyla askeri personele tıbbi hizmet sunmayı hedeflemekteydi. Söz konusu kurum, 1868 yılında Türkistan Genel Valiliği'nin kuruluşunun ardından faaliyete geçmiştir. Bu

bölgelerin ayrıntılı haritalarını içeriyordu. (Bkz. Boris Alekseevich Fedchenko, *Journal Russe de Botanique 1908-1915*, St.Peterburg, 1908)

⁹⁷ Fedchenko'nun 1873'te Fransız Alplerinde zamansız ölümünden sonra, araştırmaları, profesyonelliği ve bilimsel yetkinliği sayesinde kocasının keşif gezilerine katılan dul eşi Olga tarafından sürdürüldü. Türkistan'daki seyahatleri sırasında topladıkları tüm materyalleri yayına hazırlayan kişi Olga'ydı. 1900 yılında oğulları Boris ile birlikte kocasının Pamirlere seyahat etme arzusunu gerçekleştirdi. Shughnan'da kalması sayesinde 1901, 1905 ve 1906'da Pamirlerin florası üzerine kapsamlı çalışmalar yayınlandı.

⁹⁸ Boris Alekseevich Fedchenko, *Journal Russe de Botanique 1908-1915*, St. Peterburg, 1908.

⁹⁹ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.70.

hastane, “Taşkent Askeri Hastanesi” olarak adlandırılmıştır.¹⁰⁰ Rus İmparatorluğu ilhak süreci sırasında, Türkistan bölgesindeki operasyonların sonuçlarına binaen askeri doktorlar kullanmaya başlamıştır. Operasyonlar esnasında yaralanan askerlere ve yeni yerleşen nüfusa tıbbi bakım sağlanmıştır. Bu hastane, 1870 yılında 415 yataklı ikinci sınıf Taşkent askeri hastanesine dönüştürülmüştür. Rus Taşkent'inin tüm nüfusu, bu askeri hastaneden hizmet almıştır. Askeri hastanenin bulunduğu cadde, XIX. yüzyılda "Gospitalnaya" olarak adlandırılmaktaydı.¹⁰¹ 1871'de, hastanenin hemen yakınında, “Kutsal Büyük Şehit” ve “Şifacı Panteleimon” adına bir kilise inşa edilmiştir.

Taşkent'in yerli halkı arasında en yaygın hastalık çiçek hastalığıydı. Rus doktorlar ve sağlık görevlileri, çiçek hastalığının aşılmasıyla ilgilendiler. Rus doktorların şehre gelmesinden önce tedavi edilemeyen tifo ateşi daha az yaygındı. Şehirde periyodik olarak difteri, kızamık ve tifüs salgınları ortaya çıkmıştır. Taşkent'teki ilk eczane, şehrin Rus ve kısmen yerli nüfusuna temel ilaçlar sağlayan askeri hastane bünyesinde açılmıştır. 1874 yılında, Taşkent halkına ücretsiz ilaç sağlayan başka bir eczane daha faaliyet göstermeye başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde, Taşkent'te somut kârlar elde eden eczane sektörü büyümüş ve eczanelere çeşitli özel laboratuvarlar eklenmiştir.¹⁰²

1883 yılından itibaren Taşkent'te yerli kadınlar ve çocuklar için bir poliklinik kurulmuştur. Bu polikliniğin kurulması fikri, bölgedeki kadınların erkek doktorlardan yardım almadığını fark eden kadın doktorlar N. N. Gundius, A. V. Poslavskaya ve E. N. Mandelstam'a aittir. Kadın doktorlar, başlangıçta tıbbi hizmetlerini ücretsiz olarak sunmuşlardır. Tatar Bibi Gafifa Nurgalieva, klinikte tercüman olarak görev yapmıştır.¹⁰³ 4 Aralık tarihinde açılışı gerçekleşen poliklinikte, iki doktor, bir kadın sağlık çalışanı, bir tercüman ve bir personel görev yapmıştır. Sağlık çalışanları, Müslüman kadınların bu hizmetten yararlanıp yararlanmayacaklarını ve yeni Rus kurumuna nasıl bir

¹⁰⁰ Mukhammadjon Odiljon Ugli Alkhovjev, “The Role of Medical Personnel in the Fight of the Epidemic in Turkestan (End of 19th – Beginning of 20th,” *Journal of Modern Educational Achievements*, 5 (2024), s.69.

¹⁰¹ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.70.

¹⁰² Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.70.

¹⁰³ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.70.

reaksiyon göstereceklerini merak etmişlerdir. Açılışın ilk gününde üç hasta, izleyen günlerde ise on hasta başvuruda bulunmuştur; ilk ay içerisinde toplamda iki yüz hasta kayıtlı olmuştur. Başlangıçta, maddi durumu iyi olmayan bireylerin büyük çoğunlukta olduğu, sonrasında ise zenginler ve soyluların polikliniğe yöneldiği gözlemlenmiştir. Ancak soylular ve zenginler, kalabalık arasına karışıp sıralarını beklemekten kaçınmışlardır. İlerleyen günlerde, hastanenin bekleme odasında, eski Hokand Hanı Hudayar Han'ın eşleri ve kızlarının, korbaşların ve sıradan köylülerin eşlerinin eşit bir şekilde beklediği görülmüştür. Çok sayıda kadın, hastanenin kabul defterlerine isimlerinin kaydedilmesinden kaçınmıştır. Ayrıca, çok sayıda Müslüman kadın kocalarının askere alınmasından duydukları endişe dolayısıyla çocuklarının ve özellikle kocalarının isimlerini gizlemeyi tercih etmiştir.¹⁰⁴

Nitekim kadın olsa da doğum için doktorlara yalnızca çok ciddi vakalarda başvurulmuştur. XX. yüzyılın başına kadar Türkistan'da kadınlar genellikle evde doğum yapardı. Bu dönemde Türkistanlı hekimler ve ebeler doğumda önemli rol oynardı. Rus doktorlardan ise doğum esnasında genellikle yardım talep edilmezdi.¹⁰⁵ Kadının doğum sırasındaki durumu çok ağır olsa bile, hastaneye yatırılmasına şiddetle karşı çıkan birçok aile vardı.¹⁰⁶

Mevcut verilere göre, cilt hastalıkları hastalık türleri arasında en yüksek sıralamayı almıştır. Örneğin, 1885 yılında Taşkent polikliniğine başvuran kadınların %29'unda cilt hastalıkları tespit edilmiştir; bu hastalıklar arasında uyuz, egzama, çeşitli likenler, cüzzam ve vitiligo özellikle yaygınlık göstermiştir. Hastalık türleri arasında ikinci sırayı gastrointestinal sistem hastalıkları alırken, üçüncü sırada sırasıyla %14

¹⁰⁴ Shadmanova, a.g.m., s.125.

¹⁰⁵ Sanavar Bazarbaevna Shadmanova, Nargizakhon Odilovna Alimova, Tsyryapkina, "Medical Care for the Population of Turkestan: Gender Approach (Late XIX: and Early XX Century)", *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 7(2021), s.294; Tsyryapkina, a.g.e., s.71.

¹⁰⁶ Shadmanova- Alimova, a.g.m., 294; Aralık 1916'da Taşkent şehir hastanesinin cerrahi bölümünde jinekoloji bölümünün açılması, kadınlara tıbbi bakım sağlanmasında önemli bir olay oldu. Türkistan'ın ilk jinekoloğu olan Gulsum Asfandiyar bu hastanede çalıştı. Gulsum Asfandiyar 1880'de Taşkent'te doğdu ve 1908'de St. Petersburg'daki Kadın Tıp Enstitüsü'nde eğitim gördü. Türkistan'ın çeşitli bölgelerindeki kadınlara tıbbi hizmetler sağladı. (Shadmanova- Alimova, a.g.m., s.294)

ve %8 oranlarında sifilis (frengi) yer almıştır. Doktorlar frenginin kadınlar arasındaki yaygınlığını tıbbi okur yazarlık eksikliği ve kadınların hastalığın bulaşıcılığına dair bilgi sahibi olmaması ile ilişkilendirmiştir. Kişisel hijyen kurallarına uyulmaması, aynı havlunun paylaşılması hastalığın esasen ev ortamında bulaşmasına sebep olmuştur.¹⁰⁷

Taşkent'teki polikliniğin ardından Ruslar, Türkistan'ın diğer şehirlerinde de benzer sağlık kurumları açmaya başlamıştır. 1885 yılında Semerkand şehir bütçesinden sağlanan fonlarla kadın ve çocuklara yönelik bir poliklinik açılmış,¹⁰⁸ müteakiben Eylül 1886'da Hocent'te bir sağlık birimi daha kurulmuştur. Ardından Andican, Margilan, Namangan, Hokand'da yeni birimler açılmıştır.¹⁰⁹ Yine 1886'da Taşkent'te yerli erkek halk için bir ayakta tedavi kliniği kurulmuştur.¹¹⁰ Bu kliniklerin açılmasına rağmen Türkistan'da yüksek ve orta öğrenim seviyesinde sağlık personeli yetiştirecek bir eğitim kurumu kurulmamıştır. Ayrıca, mevcut poliklinikler ve hastanelerin hem imkân hem de yeterlilik açısından zor durumda olduğu, yalnızca teknik anlamda değil, ilaç açısından da yeterli bulunmadığı anlaşılmaktadır.¹¹¹

Polikliniklerden elde edilen verilere göre, Türkistan'da özellikle Fergana Vadisi'nde tiroid hastalıkları oldukça yaygındı. Bu hastalığa bağlı olarak 25 yaş altındaki kadınlar, Hokand polikliniğine başvurma eğilimindeydi. Kadın doktorlar Poslavskaya ve Mandelstam guatrın Taşkent'te endemik bir salgın oluşturduğunu belirtiyordu. Buna ek olarak, 10 yıllık bir dönemde toplamda 1.496 kişi bu teşhisle kadın ve çocuklara yönelik yerel polikliniklerden tıbbi yardım talep etmiştir. Guatrın kadınlar arasında erkeklere kıyasla daha sık görüldüğü vurgulanıyordu. Örneğin, Semerkand'daki tıbbi yardımlara başvuran kadınların yüzde 22,9'u tiroid hastalıkları ile mücadele eden bireylerdi. Hokand'da ise kadın nüfusun yarıya yakını bu hastalıkla karşılaşılıyordu. Ayrıca, 5-10 yaş grubunda guatra yakalanan çocukların çoğunluğunu kızlar oluştururken, 10-15 yaş grubuna gelindiğinde kız çocuklarının, erkek çocuklara kıyasla dört kat daha fazla bu hastalıktan etkilendiği

¹⁰⁷ Shadmanova, *a.g.m.*, s.126.

¹⁰⁸ Shadmanova, *a.g.m.*, s.125.

¹⁰⁹ Shadmanova, *a.g.m.*, s.126.

¹¹⁰ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.71.

¹¹¹ Shadmanova, *a.g.m.*, s.131.

kaydediliyordu. Genç kadınlar, özellikle 25 yaş altındakiler, sık sık Hokand polikliniğine tiroid hastalıklarının tedavisi için başvuru yapıyordu. Bölgedeki nüfusun çoğunluğu sağlık sorunları için yerel tabiplere yöneliyordu. Türkistanlı tabipler, guatr tedavisinde genellikle amber veya kükürt ile karıştırılarak toz haline getirilen mercanı tercih ediyorlardı. Bu ilacın günlük kullanım dozu yaklaşık 10 gram olarak belirlenmiş ve genelde günde iki kez alınıyordu. Mercanlar, Mekke'ye gidip dönen hacılar tarafından satın alınıp bölgeye getiriliyordu. Bunun yanı sıra, Charym-Dary olarak bilinen bir deniz yosunu türü de tentür, hap veya toz formlarında tedavi amacıyla kullanılıyordu. Guatr vakalarının cerrahi müdahalesi ise yerel tabipler ya da ayakta tedavi hizmeti sunan doktorlar tarafından gerçekleştiriliyordu.¹¹²

Öte yandan, salgın hastalıkların geniş çapta yayılmasında Sovyetler tarafından yürütülen katı ve hatalı politikaların önemli bir payı bulunmaktaydı. Özellikle, çok sayıda mahkûmun dar ve sıkışık koşullarda bir arada kaldığı koğuşlar ve yemekhaneler, salgın hastalıkların etkisini daha da şiddetlendirmişti. Beslenme yetersizliği ise bu durumu daha da kötüleştirmişti. Her yıl 10 ila 15 bin kişinin önce yaya olarak, ardından demir yolu ve deniz taşımacılığı yoluyla zorla sürgün edilmesi, ayrıca cezaları sona eren mahkûmların evlerine geri dönmeleri, hastalıkların ülkenin farklı bölgelerine yayılmasına zemin hazırlamıştır. 1890'lı yıllarda yüksek sürgün ve mahkûm hareketliliği nedeniyle hastalıkların merkezi olarak anılan hapishanelerde kısa süreli kalan mahkûmlar dahi salgının taşınmasında rol oynamıştır. Sonuç olarak, 1892 ve 1893 yıllarında meydana gelen kolera salgını, çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur.¹¹³ Türkistan'da sıtma gibi tropik hastalıklar, özellikle 1898 yılında bazı bölgelerde nüfusun ciddi şekilde azalmasına yol açtı. Siriderya bölgesinde yalnızca sıtma nedeniyle 30 bin kişi hayatını kaybetti. 1886-1897 yılları arasında Taşkent'teki erkek polikliniğine başvuran hastaların %12-22'si sıtma şikayetiyle geliyordu. Bu hastalık, zaman zaman kolera gibi diğer salgınlardan daha fazla can kaybına neden olmuştu. Özellikle 1889-1891 yıllarında Cizzak bölgesinde görülen

¹¹² Shadmanova, *a.g.m.*, s.127.

¹¹³ Mikhail Nakonechnyi and Judith Pallot, *Silences and Omissions n Reporting Epidemics in Russian and Soviet Prisons 1890-2021*, Oxford University Press, (2023), s.9.

sıtma vakaları, 1892’de yaşanan kolera salgınına kıyasla birkaç kat daha fazlaydı.¹¹⁴

Rus hekimler, özellikle kırık ve çıkık tedavilerinde yerel halkın güvenini tam anlamıyla kazanamamışlardı. Bu durum, istatistiksel verilerle de destekleniyordu. Örneğin, 1883 ile 1894 yılları arasındaki on yıllık dönemde poliklinik hizmetlerinden yararlanan kişiler sadece 100 kişiyle sınırlı kalmıştı. Öte yandan, 1897-1908 döneminde bu sayı yalnızca 201 kişiye ulaşmıştı. Bu da yıllık bazda yalnızca 20 hastanın tedavi için başvurduğunu ortaya koymaktadır. 150 bin kişilik bir nüfusa kıyasla bu rakam son derece düşük ve istatistiksel açıdan önemsiz kabul edilebilecek bir düzeydeydi. Bu verilerden hareketle, Dr. A. L. Shvarts, yerel tabiplerin Rus doktorlar ile arasındaki rekabetin önemli bir etken olduğunu savunmuştur. Bunun yanı sıra, tabiplerin Avrupa tıbbından daha ileri yöntemler benimsediklerine dair bir inanç yaygındı. Özellikle, hasarlı bir organın kısa süreli bandajlanması ve masaj uygulamaları gibi yöntemlerin daha hızlı bir iyileşme süreci sağladığı görüşü halk arasında oldukça etkiliydi.¹¹⁵

Türkistan halkı arasında bulaşıcı hastalıklar ciddi bir yaygınlık göstermiştir. Hem sağlık kurumlarının raporları hem de gazetelerdeki haberler bu konuda detaylı bilgiler sunuyordu. Bu dönemde, bölgeye bir bakteriyoloji laboratuvarı kurulması önerileri yükselişe geçmişti. Deneyimli doktorlar, yerel gazetelerde bulaşıcı hastalıklardan korunmak için alınması gereken çeşitli önlemlerden bahsediyor ve toplumun bilinçlenmesi için çaba gösteriyorlardı. Özellikle yüksek kaliteli içme suyunun sağlanması, sağlık önlemleri arasında öncelikli bir konu haline gelmişti. XX. yüzyılın başlarında Rus basını, temiz içme suyu temini konusundaki sorunlara dikkat çeken makaleler yayımlamaya başladı. Gazete yazarları, kaliteli içme suyunun halk sağlığının temel güvencelerinden biri olduğuna inanıyordu ve bu durum bölgenin genel sağlık reformları açısından önemli bir başlık olarak ele alınıyordu.¹¹⁶

Rusya kendi hakimiyetini ve yönetimini kolaylaştırmak adına 1901 yılında Taşkent'te, 95 yataklı şehir hastanesi inşa etti. Hastane; terapötik,

¹¹⁴ Alikhojiev, *a.g.m.*, s.69.

¹¹⁵ Shadmanova, *a.g.m.*, s.128.

¹¹⁶ Shadmanova, *a.g.m.*, s.127.

cerrahi, kadın hastalıkları ve bulaşıcı hastalıklar olmak üzere dört ana bölümden oluşuyordu. Bunun yanı sıra, Ocak 1906'dan itibaren Rus yerleşimcilerin Türkistan'a giden rotası boyunca, demir yolu üzerinde bir acil servis kuruldu ve ayakta tedavi klinikleri organize edildi. Doktorların kırsal bölgelere tedavi amacıyla gitmesi oldukça nadir bir durumdu. Yine de şehirde görev yapan doktorlar, çiçek aşısı gibi sağlık hizmetlerini sunmak için belirli aralıklarla ilçelere seyahat etmek zorunda kalıyordu. Taşkent yakınlarındaki Tilyau köyünde kırsal bir poliklinik açan ilk askeri doktorlardan biri ise St. Petersburg'daki Askeri Tıp Akademisi'nden mezun olan Ivan Petrovich Sheverdin'di. Sheverdin'in ana uzmanlık alanı göz hastalıklarıydı, ancak o dönemki diğer doktorlar gibi tüm hastalıklarla ilgileniyordu.¹¹⁷ Sheverdin, kırsal bir bölgede ayakta tedavi hizmeti veren bir hastane kurarak, çocukluğundan beri körlükle mücadele eden yerel halkla kendi dillerinde iletişim kurmuş ve onlara tıbbi bakım sağlamıştı. Sıtma, tifüs ve soğuk algınlığı gibi hastalıkları tedavi etmiş; çiçek aşısı uygulamış ve sezaryen gibi cerrahi müdahaleler gerçekleştirmiştir. 1906 yılına geldiğinde, Sheverdin Ural Kazak Süvari Alayı'nın başhekimliği görevini yürütüyordu.¹¹⁸

Doktorlar kırsal alanlarda çalışmaya ve köylerde kırsal poliklinikler kurmaya çok daha az istekliydi. Şehirlerin ve köylerin yerli nüfusu çoğu durumda doktorlara ihtiyatla veya endişeyle yaklaşıyordu. Kırsal alanlarda çalışmak için bölge haklarının dillerine hâkim olmak gerekiyordu. XX. yüzyılın başlarında Sirderya bölgesinin köylerinde hastane yoktu, bazı yerlerde hastalara eğitimli sağlık görevlileri yardım ediyordu.¹¹⁹

1907 yılından önce hizmete giren eczanede, kimya ve bakteriyoloji alanlarında iki farklı ofis kurulmuştur. Bakteriyoloji ofisinin çalışmaları sayesinde, 1908 sonbaharında Taşkent'teki hekimler kolera salgınına karşı mücadele yürütmüştür. Ayrıca, kimya ve bakteriyoloji ofisleri koleradan iyileşen hastaların sağlık durumlarını incelemeye yönelik detaylı analizler gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra, sulama sularının kolera mikroplarıyla kirlenme durumu üzerine bilimsel araştırmalar

¹¹⁷ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.71.

¹¹⁸ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.71.

¹¹⁹ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.71.

yapmıştır. 1910 yılı itibarıyla ise eczane bünyesinde çiçek aşılarının uygulanmasına başlanmıştır.¹²⁰

XX. yüzyılın başlarında Rusya'dan yeni gelen göçmenler için ayrılan toprakların potansiyelini artırarak botanik ve bakteriyolojik analizlerini tespit etmek adına bir laboratuvar kurulmuştur. Bölgeyi 1908 ve 1909 yılları arında giden Konstantin Konstantinovich Pahlen teftiş esnasında laboratuvarın sadece kurulduğunu ve hiç faaliyet göstermediğini anlamıştır. Rusya'nın tarım ürünlerinden elde ettikleri geliri artırmak için kurduğu bu tesislerde çalışanlar maaş ve ödenekler almış ama hiçbir şey yapmamışlardır.¹²¹

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Türkistanlı gençler tıp eğitimi almak amacıyla St. Petersburg, Moskova, Kazan, Omsk, Tomsk ve Rusya İmparatorluğu'nun diğer şehirlerine gönderilmeye başlandı. Sağlık çalışanları, ebeler ve jinekologlar bölge halkına temel sağlık hizmetleri sunarken, başlangıçta bu uzmanların sayısı oldukça sınırlıydı ve sürekli olarak tıbbi kuruluşların desteğine ihtiyaç duyuluyordu.¹²² Türkistan yönetimi, bölge halkına sunulan sağlık hizmetlerini yalnızca kent merkezleriyle sınırlı tutmayıp kırsal alanlara da yaymayı hedefledi. Bu dönemde Taşkent'te sağlık personeli büyük ölçüde yeterli bir seviyeye ulaşmıştı. Ancak tıp alanında, özellikle eczacılık sektöründe, giderek ticarileşme görülmüş ve bu süreçte önemli kazançlar elde edilmişti.¹²³

Rusya, Türkistan'a özgü bazı kültürel unsurları benimsemeye başlamıştı. Ülkede 60 adet sanatoryum (toplamda 3.000 yatak kapasitesi) ve birkaç kırmızı tedavi merkezi dâhil olmak üzere 36 sağlık tesisi bulunuyordu. Ne var ki, bu hizmetler Rus İmparatorluğu'nda

¹²⁰ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.70.

¹²¹ Konstantin Konstantinovich Pahlen, *Mission of Turkestan, Being the Memoirs of Count K. K. Pahlen, 1908-1909*, çev. N. J. Courris, Oxford University Press, England, 1964, s.204-205.

¹²² Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.70.

¹²³ Tsyryapkina, *a.g.e.*, s.71.

yalnızca toplumun zengin ve ayrıcalıklı kesimlerinin erişebileceği bir lükstü.¹²⁴

Türkistan genelinde belirli sayı ve kapsam çerçevesinde tıp merkezleri kurulmaya devam etmiştir. 1910 yılında Buhara'da yalnızca kadın hastalara hizmet vermek üzere bir hastane inşa edilmiştir. Taşkent'te ise sıtma gibi özel tedavi gerektiren hastalıklarla mücadele eden sivil hastaların sevk edildiği askeri hastane faaliyete devam ediyordu. Aynı dönemde, bölgede dispanserlerin yaygınlaşmaya başladığı ve Rus yetkililer tarafından çocuklara yönelik kapsamlı bir aşılama programının hayata geçirildiği görülmektedir.¹²⁵ XX. yüzyılın ilk yarısında ayrıca enfeksiyon hastalıkları hem en yaygın sağlık sorunları arasında yer almış hem de en yüksek ölüm oranlarına yol açmıştır. Bu durum, söz konusu hastalıkların etkili bir şekilde önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır.¹²⁶

Türkistan'da gerçekleştirilen epidemiyolojik araştırmalar, belirli bir dönemde kayda değer bir ivme kazanmıştır. Bu bağlamda, P. F. Borovsky, Kutanöz Leishmaniasis hastalığının etken maddelerine yönelik kapsamlı incelemelerde bulunmuş, K. Ya. Shulgin ise bu hastalığın kan emici böcekler aracılığıyla bulaştığını öne süren çalışmalar yürütmüştür.¹²⁷ Dr. Konstantinov, sıtmanın ciddi bir türü olan sarı formunu teşhis etmiş, A. D. Grekov ise bu hastalığa dair güncelliğini ve bilimsel önemini koruyan geniş bir istatistiksel veri seti derlemiştir. Hastalıkla ilgili detaylı bilgiler sağlayan V. I. Kushelevsky ve I. L. Yavorski'nin çalışmaları, bir bakteriyoloji laboratuvarının kurulmasını gündeme taşımıştır. Bu doğrultuda, 1920 yılında Bakteriyoloji Enstitüsü kurulmuş, bunu 1922'de Buhara'da kurulan Tropikal Tıp Enstitüsü takip etmiştir. Daha sonra, bu enstitü Sıtma ve Tıbbi Parazitoloji Enstitüsü olarak yapılandırılmıştır.

¹²⁴ Vladimir A. Reshetnikov, Natalia V. Ekkert, Lorenzo Capasso, Evgeny V. Arsentyev, Maria S. Mikerova, Irina I. Yakushina, "The history of public healthcare in Russia", *Medicina Historica*, 3/1, (2019), s.21.

¹²⁵ Ajna Challyjeva, *Everyday life of Central Asia in the second part of the XIX-th century*, Univerzita Karlova v Praze Filozofická Fakulta, 2008, s.87.

¹²⁶ Reshetnikov, vd., *a.g.m.*, s.22.

¹²⁷ 1913'te V. L. Ehrlich tarafından finanse edilen Yakimov, keşif gezisini organize etti ve gerekli ekipmanı sağladı. (Alikhojiev, *a.g.m.*, s.69)

Tibbin Parazitoloji alanındaki ünlü bilim adamlarından biri de Profesör Nikolai Ivanovich Khodukin'dir.¹²⁸

Khodukin, 1921 sonbaharından Mayıs 1922'ye kadar Moskova'daki Tropikal Hastalıklar Enstitüsü'nde sıtma ve diğer tropikal hastalıklarla mücadele konusunda eğitim aldıktan sonra, görev için Türkistan'a gönderildi. Burada, Merv şehrinde sıtmayla mücadele istasyonlarının kurulmasına öncülük etti. 1923 yılına kadar bu istasyonlardan birinin başında görev yaptıktan sonra Taşkent'te yeni kurulan sıtma mücadelesi istasyonunun başına getirildi. 1925 yılında Taşkent Aşı ve Serum Enstitüsü'nde Parazitoloji Bölümü başkanlığı görevini üstlendi ve 1940'tan itibaren enstitünün bilimsel direktörü olarak çalışmalarını sürdürdü.

Bu dönemde Özbekistan'da bulaşıcı hepatit vakalarındaki artış önemli bir sağlık tehdidi oluşturuyordu. Bunun üzerine hastalığın araştırılmasına ve kontrolüne yönelik çalışmalara özel önem verildi. N. I. Khodukin, hepatitin erken teşhisi konusunda Soshnikova ile birlikte çalışarak önemli bulgulara ulaştı. Ayrıca yalnızca parazitoloji, mikrobiyoloji ve viroloji gibi alanlarda uzmanlaşmakla kalmayıp, bilimsel personelin yetiştirilmesine de değerli katkılar sağladı.¹²⁹ İncelenen dönemde Türkistan'da hem geleneksel tıp uygulamaları hem de Avrupa kökenli modern tıp yöntemleri bir arada varlık gösteriyordu. Bu süreç içerisinde sağlık çalışanları temelde sahip oldukları bilgilerin ötesine geçmeyi başarmış, ancak genel tabloya bakıldığında daha dar kapsamlı

¹²⁸ Alikhojiev, *a.g.m.*, s.70; Nikolai Ivanovich Khodukin 1896 yılında Moldovya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Troitsk şehrinde işçi sınıfı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1907 yılında girdiği Penza 2. Erkek Lisesi'nden 1915 yılında mezun oldu. Aynı yıl Kazan Devlet Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne girdi ve 1919 yılında mezun oldu. Kızıl Ordu saflarında bir alayın kıdemli doktoru ve ardından bir tugay müfrezesinin başhekimisi olarak görev yaptı. 1921 yılında kolerayla mücadeleye katıldı ve aynı yılın Mayıs-Ekim ayları arasında Tambov bölgesindeki Sasovo bölge hastanesinin bulaşıcı hastalıklar (kolera) bölümünün başkanıydı. (Alikhojiev, *a.g.m.*, s.70) 1930 yılında N. I. Khodukin, Orta Asya Devlet Üniversitesi'nde akademik unvanını aldı ve Tıp Fakültesi'nde parazitoloji dersi verdi. (s.71)

¹²⁹ Özellikle tıp ve biyoloji bilimleri alanında 10 doktora ve 29 aday tezin danışmanlığını yaptı. Verimli çalışması nedeniyle ona diploma ve Özbek SSR Yüksek Konseyi'nin emirleri verildi. 1940 yılında Profesör Khodukin "Özbek SSR Sağlık Sisteminin Onurlu Çalışanı" unvanını aldı. 1945 yılında SSCB Tıp Akademisi'nin ve 1947'de Özbek SSR Bilimler Akademisi'nin ilgili üyesi seçildi. (Alikhojiev, *a.g.m.*, s.71)

uzmanlık alanlarına yönelmişlerdi. 1946 yılında, ülkede tıp fakültesi mezunlarının zorunlu olarak tıbbi tesisler ağına dağıtılması, kırsal bölgelerde sağlık personeli bulundurulmasına imkân tanımış ve ulusal sağlık hizmetlerinin organizasyonunda kritik bir rol üstlenmiştir.¹³⁰

Hastalıkların yayılmasına etki eden bir diğer hapishane örneği ise Gulag kamplarıdır. Buna bağlı olarak, 1932 ve 1933 yıllarındaki tifüsün geniş alanlara yayılmasında Gulag kampları etkilidir. 1937 ve 1939 yıllarındaki tifüs salgınında önemli kayıplar yaşanmıştır. Bu salgın esnasında Uzak Doğu ve Balkan Gölü'nün kuzeyinden Amuderya'ya kadar uzanan bir sahada demiryolu çalışmaları yapılmış Bamlang kampında tutulan işçiler dizanteri ve tifüs salgınından dolayı çok acı çekmişlerdir. Bu tutuklular uzun ranzalarda istiflenmiş ve çıplak bir şekilde yatmışlardı.¹³¹

Rusların Türkistan coğrafyasını etkileyen bir diğer uygulaması ise daha fazla ürün almak için kullanılan ilaçlardır. Sovyetlerin pamuk üretimini artırmak için kullandığı ilaçlar toprak ve suyu kirleterek insanların ölümüne neden olmuştur. Rüzgarla taşınan çöl tozlarının etkisi ile çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.¹³² İlaveten Türkistan coğrafyasında sağlık bilgisinin yetersizliği ve tıbbi imkanların azlığı dolayısıyla bebek ölümleri fazla olmuştur. XX. yüzyılın başına kadar bebek ölüm oranları %35 veya %39 oranındaydı. Yeni doğan 4 çocuktan 1'i hayatını kaybediyordu. Kırsalın zorlu yaşamı ve değişen koşullara rağmen gelenekselliğini koruyan beslenme tarzı dolayısı ile çocuk ölümleri yüksekti. Çocuk ölümlerinin artmasında bağırsak ve solunum yollarından kaynaklanan hastalıkların etkisi de oldukça önemliydi. 1930'lı yıllarda insanlar salgın hastalıklardan, 1950 ve 1970'li yıllarda ise yaşlılığa bağlı olan kronik hastalıklardan hayatlarını kaybetmiştir. 1970'li yıllarda ise Türkistan'daki ölüm oranları düşmeye başlamıştı.¹³³

Sonuç

¹³⁰ Reshetnikov, vd., *a.g.m.*, s.20.

¹³¹ Nakonechnyi-Pallot, *a.g.m.*, s.20.

¹³² Atalay, *a.g.e.*, s.332-33.

¹³³ Zakir B. Avşar, Feruh Solak, Selma Tosun, "Türklerin Demografisi (1950-2025)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1 (2002), s.220-221.

Hastalıkların ortaya çıkmasında hava ve çevre kirliliği, yoksulluk, savaşlar ve iklim koşulları önemli bir etken olmuştur. Türkistan'da hastalıkların tıbbi yöntemlerle tedavi edilmesine yönelik gereken altyapı ve bilgi birikimi yeterli değildi. Bölgede, Avrupa'daki anlamıyla bir tıp bilimi ya da sistemli bir sağlık organizasyonundan söz etmek mümkün görünmemektedir. Hastalıkların tedavisi genellikle otacılar, tabipler veya yerel şifacılar tarafından gerçekleştirilirdi. Ülkede tabiplerin kullandıkları ilaçlar, genellikle bitkisel, hayvansal maddeler ve minerallerden üretilir, oldukça basit formüllere dayanırdı. Bu ilaçlar genelde toz şeklinde ya da kaynatılarak elde edilen öz formunda hazırlanıp hastalara sunulurdu. Tabiplerin ilaçları hastaları ısıtma, rahatlatma, güçlendirme veya zayıflatma gibi amaçlara hizmet ederdi. Bununla birlikte, doktorlar arterler dışında anatomi ve fizyoloji konularında oldukça sınırlı bilgiye sahipti. Kimyasal tepkimelerle hazırlanan ilaç yöntemlerinden en dikkat çeken ise cıva kürleri idi.

Türkistan halkının salgın hastalıklara karşı verdiği tepkiler tarihsel ve sosyolojik açıdan farklılıklar göstermiştir. Pandemiler, yalnızca halk sağlığını değil aynı zamanda ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel hayatı da derinden etkileyerek bireylerde güvensizlik ve korku duygularının oluşmasına yol açmıştır. Salgınlar, sosyal bağların zayıflamasına neden olmuş, ticari faaliyetleri sekteye uğratmış ve dini ritüellerin icrasına olumsuz etki etmiştir. Bununla birlikte, bireylerin büyük bir kısmı herhangi bir önleyici tedbiri uygulamaksızın yaşamlarını eskisi gibi sürdürme çabası içinde olmuş, başlarına gelebilecekleri kabullenmek dışında bir seçim görememiştir. Bu durumun ardında yatan temel sebeplerden biri, etkin bir koruma sağlamak için gerekli olan ekonomik güç ve maddi kaynakların yetersizliği idi.

Türkistan halkı için iş gücünden feragat ederek eve kapanmak, güvenli bölgelere göç etmek ya da salgın durumunda kişisel eşyalarını terk etmek gibi önlemler kolay seçenekler değildi. Özellikle toplumun alt gelir grubunu oluşturan kesimler için evlerini ve belirli otlak mülkiyetlerini terk etmek pratikte mümkün olmamış ve bu bireyler, kaderlerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Diğer yandan, daha tedbirli davranan ve salgından korunmak için çeşitli önlemleri benimseyen bir kısım Müslüman nüfus da dikkat çekmiştir. Türkistan'da idarecilerin hastalıklar konusundaki tavrı da, halkın önlem alma davranışını

doğrudan etkilemiş; dolayısıyla yönetime ait kararlar, bireylerin pandemi sırasında takındıkları tutumu şekillendirmede merkezi bir rol oynamıştır.

XIX. yüzyılda, keşif ve yayılma politikalarının bir uzantısı olarak Rusya ve İngiltere, Türkistan'a çok sayıda araştırma heyeti göndermiştir. Bu heyetlerin içinde bulunan doktorlar ve doğa bilimciler gerçekleştirdikleri çalışmalarda bölgede sıkça rastlanan hastalıklar ve bunlara ilişkin tedavi yöntemlerine dair çeşitli bilgiler sunmuşlardır. Yüzyılın ikinci yarısında ise Türkistan'ın işgaliyle birlikte, bölge halkı hastalıklara karşı direnç oluşturacak yeterli düzeyde beslenme imkanlarından yoksun hale gelmiştir. Rusya, hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla bazı tedbirler almış olmakla birlikte, bu çabaların genel anlamda yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir. Rusya'dan gelen modern tıbbı hâkim doktorlar yerel hastalıkların tedavisinde gerekli başarıyı gösterememiştir.

Türkistan'da bilimsel epidemiyolojinin temelleri ise XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında atılmış ve salgın hastalıkların önlenmesi ile kontrol altına alınmasında belirli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bilim insanları, epidemiyoloji alanının gelişimine önemli katkılar sağlamış; ayrıca uygulamalı çalışmaların yanı sıra bulaşıcı hastalıkların kökeni, tedavi yöntemleri ve önleme stratejileri üzerine de araştırmalar gerçekleştirmişlerdir.

Rusya'daki hapisaneler çeşitli suçlardan mahkûm edilen tutukluların barındırıldığı yerler olmalarının yanı sıra, salgın hastalıkların yayılmasında kritik bir rol oynamıştır. Özellikle hapisaneler ve Gulag kamplarında tutuklu kişiler, sürgün sürecinde ve buldukları kapalı ortamlar içerisinde hastalıkların hızla yayılmasına neden olmuşlardır. Bu durum, ölüm oranlarının giderek artmasına yol açmıştır. Hapisanelerde zamanla gerçekleştirilen düzenlemeler, koşulları bir miktar iyileştirirse de bu değişiklikler maalesef yeterli olmamıştır.

Kaynakça

Abylaeva Anarhan – Kaya Yılmaz, “Chemical Characteristics and Biotechnological Potentials of Mumio”, *Manas Journal of Agriculture Veterinary and Life Sciences*, 13/2, (2023), s.187-195.

Adler, Elkan Nathan, *Jews in Many Lands*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1905.

Akbaş, Arif, “Rus Şarkiyatçılığı Bağlamında Afganistan Tarihinin Değerlendirilmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 135/266 (2023), s.43-60.

Akdur, Recep, “Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi”, *Bilim Tarihi Araştırmaları*, 2 (2006).

Akhmedova, Rashidakhan Muqimovna. “Scientific Implementation of the Use of Medical Resources in Turkestan”, *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11/12 (2023), s.922-926.

Alikhojiev, Mukhammadjon Odiljon Ugli, “The Role of Medical Personnel in the Fight of the Epidemic in Turkestan (End of 19th – Beginning of 20th,” *Journal of Modern Educational Achievements*, 5 (2024).

Alpargu, Mehmet, “19. Yüzyılda Buhara Hanlığı’nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (2013), s.199-207.

Aslan, Gönül, “Lepra: İhmal Edilmiş Eski Bir Hastalık”, *Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi*, 53/4 (2023), s.205-219.

Atakan, Yüksel, “Radon Kaplıcalarından Alınan Radon Kaplıcalarından Alınan Radyasyon Dozları ve Kanser Riski?”, *Bilim ve Teknik*, (Mayıs 2007), s.28-32.

Atalay, İbrahim, “Türk Dünyası’nın Coğrafyası”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1 (2002), s.242-259.

Avşar, Zakir B., Solak, Feruh, Tosun, Selma, “Türklerin Demografisi (1950-2025)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1 (2002), s.205-242.

Bacon, Elizabeth, *Esir Orta Asya*, çev. Tansu Say, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1978.

Bardakcı, Kürşad, “Eski Türklerin Geleneksel İnanç Sisteminde Salgın”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126/248 (2020), s.41-48.

Bayat, Ali Haydar, “İslam Öncesi Türk Dünyasının da Tababet”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 3 (2002), Ankara, s.449-459.

Baykuzu, Tilla Deniz, “İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/9 (2023), s. 83-90.

Bonvalot, Gabriel, *Eski Yurt*, çev. M. Reşat Uzmen, Tercüman Gazetesi Yayınları, 1884.

Challyjeva, Ajna, *Everyday life of Central Asia in the second part of the XIX-th century*, Univerzita Karlova v Praze Filozofická Fakulta, 2008.

Derviş, Leyla, "Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi'nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi", *SUTAD*, Ağustos 49(2020), s.359, 379.

Fedchenko, Boris Alekseevich, *Journal Russe de Botanique 1908-1915*, S.-Peterburg, 1908.

Fitzhardinge, Hope Verity Hewitt, *The Establishment of the North-West Frontier of Afghanistan 1884-1888*, Basılmamış Doktora Tezi, The Australian National University, Australia, 1968.

Gültekin, Elif, *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Güvenç, Rahmi Oruç, "Eski Türkler de Müzikle Tedavi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 3 (2002), Ankara, s.460-467.

Grigory, Afanasiev, "Cholera and Society: Anti-Epidemic Practices in Western Europe, The Russian and Ottoman Empires in the 19th - Early 20th Centuries", *Zhurnal Rossiyskikh Issledovaniy*, 5 (2021), s.20-34.

Kahya, Esin, "Eski Türklerde Bilim", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 3 (2002), Ankara, s.400-418.

Kahya, Esin, "İbn Sina'nın Mineroloji Çalışmaları", *Bellekten*, 69/256, (2005), ss.801-824

Keçeci, Mete, "Geçmişten Günümüze Şilajit'in Terapötik Kullanımı: Derleme", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 7/4 (2015), s. 271-285.

Khanikoff, Nikolai Vladimirovich, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Khanikoff By Baron Clement A. de Bode, J. Madden, Londra, 1845.

Kolesnikov, Alaeksandr, *Rus Seyyahların Gözünden Kaşgar: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı- XX. Yüzyılın Başı*, çev. Rakhat Abdieava, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Kurat, Akdes Nimet, "Göktürk Hakanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2 (2002), s.49-78.

Litvinchuk, Spartak; Borkin, L.J., "Bol'shaya igra" Mezhdru Rossiyskoy i Britanskoy İmperiyami v Tsentral'noy Azii i Polevyeye Naturalisty" *Russkoye Issledovaniye Tsentral'noy Azii v İstoricheskoy Perspektive i Sovremennykh Aspektakh (k 150-letiyu so Dnya Rozhdeniya P.K. Kozlova)*, 2014.

Meakin, Annette MB., *In Russian Turkestan: A garden of Asia and its people*, G. Allen, London, 1903.

Munshi, Mohana Lâla, *Travels in The Panjab, Afghanistan, Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat*, W. H. Allen & Co., London, 1846.

Nakonechnyi, Mikhail-Pallot, Judith, *Silences and Omissions n Reporting Epidemics in Russian and Soviet Prisons 1890-2021*, Oxford University Press, 2023.

Olufsen, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London, 1911.

Öger, Adem; Gönel, Tuğba, “Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri”, *Turkish Studies*, 6/4 (2011), s.233-248.

Pahlen, Konstantin Konstantinovich, *Mission of Turkestan, Being the Memoirs of Count K. K. Pahlen*, 1908-1909, çev. N. J. Courris, Oxford University Press, England, (1964), s.204-205;

Pirverdioglu, Ahmet, “Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 3 (2002), ss.44-50.

Radloff, Wilhelm, “Kazaklar ve Kırgızlar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2 (2002), s.368-376.

Reshetnikov, Vladimir A.; Ekkert, Natalia V.; Capasso, Lorenzo; Arsenyev, Evgeny V.; Mikerova, Maria S.; Yakushina, Irina I. “The History of Public Healthcare in Russia”, *Medicina Historica*, 3/1, (2019)

Sarıyıldız, Gülden, “Karantina”, TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), İstanbul, s.463-465.

Schuyler, Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, *Paradigma Yayınları*, İstanbul, 2007.

Serdar, Murat, “Ortaçağ Avrupa’sında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11 (2014), ss.100-110.

Shadmanova, Sanavar B., *Meditsina I Naseleniye Turkeстана: Traditsii I Novatsii (Konets XIX – Nachalo XX vv.)*, *Istoricheskaya Etnologiyavol*, 2/1 (2017)

Sanavar Bazarbaevna Shadmanova, Nargizakhon Odilovna Alimova, Tsyryapkina, “Medical Care for the Population of Turkestan: Gender Approach (Late XIX: and Early XX Century)”, *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 7(2021), ss.293-297.

Taşagıl, Ahmet, “Göktürkler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2 (2002), s.15-48.

Tekin, Abdullah Sami, “İkinci İngiliz-Afgan Savaşı’na (1878-1880) Katılan Oryantalist Phil Robinson’un Afganistan Değerlendirmesi”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 60(2021), s.115-134.

Tsyryapkina, Yulia N. “Deyatel'nost' Russkikh Voyennykh Vrachey v Khode Organizatsii Meditsinskogo dela v Tashkentskom Uyezde Turkeстана vo Vtoroy Polovine XIX–Nachale XX vv”, *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 1/70 (2017).

Ulus, Taner, “Doğu Türkistan’da Yakup Beg Hâkimiyeti: Dış İlişkiler, Ordu ve Askeri Yenilikler”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1 (2018), s.66-87.

Vambery, Arminius, *Bir Sahte Dervişinin Orta Asya Gezisi: Bir Sahte dervişin Asya-yı Vusta’da Seyahati*, Ses Yayınları, İstanbul, 1993.

Varlık, Nükhet "Taun", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 40 (2011), s.175-177.

Vurgun, Seda Yılmaz XIX. *Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.

Vishlenkova, Elena; Zatravkin, Sergei, "Polish medicine in the Russian Empire in the first third of the 19th century", *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 2 (2019), s.61-72.

Yalçın, Alemdar, "Eski Dönemlerden Anadolu'ya Türk Sosyal Dayanışma Kurumları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 3 (2002), s.107-122.

Yavorski, I. L., *Journey of the Russian Embassy Through Afghanistan and the Khanate of Bukhara in 1878-1879*, Trans. E. R. Elles and W. E. Gowan, vol. 1-2-3, Superintendent of Government Printing, Calcutta, 1885.

Yıldız Altın, Kübra, Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü: Türkistan'dan Anadolu'ya, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19/1 (2019).

Yılmaz, Özgür, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1 (2017), s.23-55.

Zarcone, Thierry, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

İnternet Kaynakları

"Tentür", <https://anabilgi.anadolu.edu.tr/?contentId=174777> (13.02.2025).

Extended Abstract

Turkestan has long been a focal point of diplomatic and military contention, particularly in the context of geopolitical rivalries between Russia and England. Until the mid-19th century, Russia's engagement with the region was primarily limited to exploratory endeavors, leveraging the expertise of a diverse range of specialists, including physicians and naturalists. However, following its occupation in the latter half of the century, Russia adopted a more calculated and strategic approach aimed at solidifying its control over Turkestan. During this phase, numerous naturalists were dispatched to the area to conduct extensive assessments of its surface and subsurface resources. Drawing upon these scientific findings, Russian authorities initiated administrative reforms designed to enhance governance over the region. This included the appointment of various administrative officials and the establishment of new institutional frameworks to reinforce their dominance.

Expeditions undertaken by naturalists have historically played a pivotal role in advancing the understanding of the flora, fauna, and geographical characteristics of studied regions. In this regard, the participants of the 1820–1821 expedition to Bukhara hold particular significance. Christian Ivanovich Pander (1794–1865), an embryologist and paleontologist, along with zoologist Eduard Aleksandrovich Eversman (1794–1860), were among the early pioneers in this domain. Similarly, Alexei Pavlovich Fedchenko and his wife, Olga Alexandrovna Fedchenko, made notable contributions, particularly in their work supporting public health initiatives. Their botanical and zoological research, carried out in Tashkent, Samarkand, Penjikent, the Zarafshan Valley, and the Hissar region in 1868 under the auspices of Russian authorities, yielded significant advancements in the production of scientific knowledge. Furthermore, the work of Professor Nikolai Ivanovich Khodukin, one of the foundational figures in parasitology, also merits recognition for his contributions to the study of the region. The endeavors of these naturalists facilitated not only the classification of diverse plant, animal, and mineral resources but also their application in the medical sciences. This progress proved instrumental in addressing regional health challenges and improving disease treatment methodologies.

Various diplomatic and exploratory missions to Turkestan frequently included medical professionals tasked with delivering health services. These physicians not only offered essential medical support to the delegation members but also meticulously documented the diseases they encountered and the corresponding treatment methods employed in their practice. Given the intrinsic demands of their profession, their primary focus revolved around

issues related to medicine and public hygiene. Additionally, they conducted detailed examinations of locally available medicinal substances, investigating their chemical composition, production techniques, and raw materials. For example, Dr. Henry Cayley, who was dispatched to Kashgar in 1867, concentrated predominantly on health-related concerns rather than economic matters. Consequently, he was unable to engage in commercial negotiations or advance the economic objectives of the mission. In contrast, another physician, Ivan Lavrovich Yavorsky (1853–1920), provided comprehensive accounts of disease patterns in Afghanistan and Turkestan during his travels. He also presented recommendations for preventive measures against widespread illnesses, demonstrating a broader engagement with public health challenges in the region.

The dissemination of knowledge about medical science in Turkestan was not confined to the efforts of naturalists and physicians. Travelers with diverse roles—diplomats, agents, soldiers, and clergymen—also enriched the literature with valuable insights into both traditional and modern medicine in the region. Noteworthy figures in this regard include Ole Olufsen, Arminius Vambéry, Gabriel Bonvalot, Mohana Lāla Munshi, and Eugene Schuyler. Another prominent contributor was Johann Martin Honinberg, who offered significant observations on medical advancements during his journey to Bukhara.

Following its occupation of the region, Russia initiated measures aimed at establishing a permanent presence by relocating a substantial number of migrants, as well as military and civilian administrators, to various cities across Turkestan. To facilitate the integration and long-term settlement of these new inhabitants, residential areas were developed, accompanied by efforts to establish foundational healthcare infrastructure. In this context, multiple institutions were founded, and service centers were established to ensure the continuity of social life in the area. Additionally, hospitals were commissioned to address the medical needs of Russian military personnel stationed in the region. Among these was the Tashkent Military Hospital, established in 1868, which initially provided medical care primarily to soldiers and, subsequently, to civilians. Over time, the hospital expanded its capacity and, in 1870, was restructured as the Second-Class Tashkent Military Hospital with a total of 415 beds.

Russia, in its efforts to maintain order and establish a more permanent presence in the region, sought to curb the spread of infectious diseases by implementing various measures. As part of this initiative, hospitals and dispensaries began to be established in several cities across Turkestan, albeit in limited numbers. In 1885, a polyclinic dedicated to serving women and children was opened in Samarkand using funds from the city budget. Subsequently, in

September 1886, another healthcare unit was set up in Khujand. This was followed by the establishment of new facilities in Andijan, Margilan, Namangan, and Kokand. By 1901, a hospital comprising four main departments—therapeutics, surgery, gynecology, and infectious diseases—was inaugurated in Tashkent. Prior to 1907, a pharmacy was added to the services, alongside the launch of two specialized offices focusing on chemistry and bacteriology. Although it was rare for doctors to travel to rural areas for medical purposes, those stationed in the cities sometimes made periodic visits to districts to deliver healthcare services such as smallpox vaccinations.

The repressive political practices implemented by Russia have contributed to the exacerbation of various medical issues. The widespread outbreak of infectious diseases can be significantly attributed to the rigid and flawed policies enforced during the Soviet era. Prisons, beyond serving as facilities for detaining individuals convicted of various offenses, played a pivotal role in the proliferation of epidemics. Particularly concerning were the densely populated and overcrowded living quarters, as well as dining areas where inadequate hygiene measures were enforced, which intensified the severity of disease outbreaks. In addition, individuals detained in prisons and Gulag labor camps facilitated the rapid transmission of illnesses during their incarceration and exiled transportation. This situation notably led to an alarming rise in mortality rates.

Kitap Tanıtımı/ Book Review

Janina Ramirez, *Femina: A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It*, London: Penguin Books, 2022

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
20.02.2025

Makale Kabul Tarihi
05.03.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., “Book Review/Kitap Tanıtımı: Janina Ramirez, *Femina: A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It*, London: Penguin Books, 2022”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1367-1370.

APA: Akyildiz, S. (2025). Book Review/Kitap Tanıtımı: Janina Ramirez, *Femina: A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It*, London: Penguin Books, 2022. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1367-1370.

The general impression of the Middle Ages in contemporary popular culture reflects notions of limited social development with people fixed into a rigid social hierarchy. Academic historian and BBC presenter Janina Ramirez questions this perception of medieval society. In her book *Femina: A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It* (2022), she asks the reader to re-imagine a medieval world in which extraordinary women proved themselves accomplished leaders, diplomats, religious decision-makers, adventurers,

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

entrepreneurs, artists, patrons, mystics, movers and shakers, warriors, polymaths, and scientists.

Ramirez's book is important because she makes us reassess how and why women have been written out of history. The book provides case studies – based on primary and secondary evidence – revealing how women of the Middle Ages emerged to lead, influence and challenge mainstream society. Ramirez says we can look beyond texts and explore the history of the many: *'developments in archaeology, advancements in technology and an openness into new angles have made medieval women ripe for rediscovery'*. The author is not rewriting history but *'...shifting the focus. The frame is now on female rather than male characters'* (p. xiii). The image of the Middle Ages presented is diverse and complex; however, the author emphasises its *'fluid, cosmopolitan, mobile and outward-looking'* nature (p. xii). Ramirez seeks to rediscover and reframe history and create new narratives. Indeed, how we look at the past can influence how we look at the present, which has many ramifications for social equality and justice.

Highlighted are the problematic rhetoric and propaganda of the past gatekeepers of history. This has led to discrimination against women in historiography. The word *'femina'* was used by medieval-era librarians to categorise books written by female authors as less worthy of preservation. Such long-term discrimination is not necessarily the *'product of the medieval world or pre-medieval periods, but of the last few centuries'* (p. 5). For several centuries, men have been the gatekeepers of history. In England, the religious reforms of the sixteenth and seventeenth centuries saw convents closed for nuns, leaving women with restricted access to education. Later, during the eighteenth and nineteenth centuries, society further divided the gap between gender roles and norms (p. 13). In an attempt to re-examine women's history and reconsider how medieval-era societies across Europe accommodated these women, Ramirez stresses women's power, agency, and voices.

Femina contains nine chapters (plus an introduction), covering chronologically the era from 500 to 1500 AD. The introduction clearly explains the book's aims and rationale and comprehensively outlines the author's point of view. The discussion is supported throughout the

book by useful images, photographs, paintings, and maps. These assist the reader in understanding what the author is debating in the text and highlight the remarkable skills of the craftspeople who produced them. The nine chapters contain background history and information to contextualise the women's case studies. The breadth of geographical studies from England to Poland and the detailed writing add value to each case study, emphasising how women had to contend with personal, economic and political challenges.

Chapter One reflects on an early-medieval-era (the Dark Ages) burial site of a 'princess' wearing Christian and pagan symbolism. The spread of Christianity in England is explained by the marriage of elite Christian women to pagan kings. Chapter Two considers political decision-makers like eighth-century Abbess Cynethryth, Queen of the British Mercians. Chapter Three explores warriors and leaders in Viking society and the tenth-century Birka, a woman warrior. Chapter Four highlights art and patrons, specifically the Bayeux Tapestry detailing the 1066 AD Battle of Hastings and woven by women.

Chapter Five discusses polymaths and scientists, notably the remarkable case of Hildegard of Bingen (1098—1179 AD). Chapter Six analyses spies and outlaws in the form of thirteenth-century France's Cathar women viewed as heretics by the Catholic Church. Chapter Seven reviews royalty and diplomats, discussing Jadwiga, late-fourteenth-century Poland's only female 'King'. Chapter Eight studies entrepreneurs and influencers, focusing on Margery Kempe, an early-fifteenth-century British woman merchant, mystic, and Jerusalem pilgrim.

The book's strength is its much-needed reinterpretation of the existing primary and secondary sources to address the problem of women's marginalisation from medieval history studies. The solution offered by Ramirez is to put the '*spotlight on women*'. The author remarks how researching and writing the book changed her understanding of the era: '*I had not anticipated how the much writing this book would change my own perceptions of a period I have dedicated my academic life to*'; indeed: '*the medieval world has taken on a different complexion*' (p. 332), says the author. Overall, books like this will encourage students and researchers to reinterpret historiography

at all levels bravely—and to speak out against the misuse and ideological use of history.

One minor criticism of the book is that the focus is generally on elite women from privileged backgrounds. Chapter Nine (Exceptional and Outcast) claims it will examine the experiences of the ‘lower classes’, but this is limited to two topics. One topic addresses racial and religious diversity in medieval-era London—broadening to cover the Crusades and European royal courts. All societies chosen prove to be quite diverse. The second topic reviews sexuality, transvestites, and prostitution in London, circa 1394 to 1395 AD. Chapter Nine chiefly provides ideas for future researchers to investigate race, slavery, migration, and gender identity.

Femina is a refreshingly new way to understand history and how one crucial group (women) has been marginalised in mainstream academic and popular historiography. Ramirez’s argument is part of a paradigm shift towards analysing how groups and communities have been deliberately or otherwise ignored in the intellectual world and the ramifications of this. *Femina* is recommended for students, scholars, and general readers of medieval studies and culture—mainly undergraduate and college students of social history, feminist and gender studies.

Kitap Tanıtımı/ Book Review

Jean-Paul Roux, *Le roi: Mythes et Symboles* (Kral: Mitler ve Simgeler), Çev: Nuri Fudayl Kıcıroğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.

Nabi Semizoğlu*

(ORCID: 0009-0007-2340-6731)

Makale Gönderim Tarihi
20.01.2025

Makale Kabul Tarihi
03.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Semizoğlu, N., "Kitap Tanıtımı/ Book Review: Jean-Paul Roux, *Le roi: Mythes et Symboles* (Kral: Mitler ve Simgeler), Çev: Nuri Fudayl Kıcıroğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 1371-1384.

APA: Semizoğlu, N. (2025). Kitap Tanıtımı/ Book Review: Jean-Paul Roux, *Le roi: Mythes et Symboles* (Kral: Mitler ve Simgeler), Çev: Nuri Fudayl Kıcıroğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 1371-1384.

Değerlendirmesi yapılan çalışma Jean-Paul Roux'nun *Le roi: Mythes et Symboles* adlı kitabının Nuri Fudayl Kıcıroğlu tarafından *Kral: Mitler ve Simgeler* adıyla Türkçeye yapılan çevirisidir. 1995 yılında Fransızca orijinali yayınlanan çalışmanın Türkçeye çevirisi ilk defa 2020 yılında yapılmıştır. Bu çalışmada Haziran 2021 tarihinde 2. baskısı yapılan Türkçe çevirisi esas alınacaktır.

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, nabistemiz@gmail.com.
Ph.D. Candidate, Marmara University, Institute of Turkish Studies, Main Discipline of Turkish History, Discipline of Medieval History, Türkiye.

Bu eserin yazarı Jean-Paul Roux 1925 yılında Paris'te doğmuştur. INALCO (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu), École du Louvre ve École Pratique des Hautes Études'de eğitim görmüştür. Birçok Doğu dilini öğrenmiş, Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi (CNRS)'de çalışmış, École du Louvre'da profesörlük yapmış ve İslâm sanatları hakkında dersler vermiştir. Yakındoğu ile Asya üzerine ve karşılaştırmalı din tarihi hakkında birçok eser yazmıştır. 2003 yılında Louvre Müzesi'ne İslâm sanatları bölümü onun öncülüğünde açılmıştır. Jean-Paul Roux 2009'da vefat etmiştir (s. 4).

Kral imgesi üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Jean-Paul Roux, eserinde tarih boyunca var olan neredeyse tüm Dünya uygarlıklarındaki ve ilkel kabilelerdeki kral kavramını incelemiştir (s. 16). Yazar amacının kral imajının tasvirini, örneklerle açıklamaya çalışmak olduğunu belirtmektedir. Bu konuda ciltler dolusu bol malzemenin olduğunu, bu nedenle ayrıntılara girmediğini, kendisinin söylediklerine uyan ya da uymayan örnekleri temel almadığını sadece *kral* imgesini temsiliyet kabiliyeti olan örneklerle anlatmaya çalıştığını ifade etmektedir (s. 15). Roux, çalışmasının bir arkeolojik çalışma olduğunu günümüzdeki olaylara neredeyse hiç temas etmediğini belirtmektedir. Eserine monarşi rengini oldukça fazla bulaştırmış olduğunu, fakat bunun gerçekliği yansıtmak için elzem olduğunu savunmuştur (s. 17). Ayrıca yaptığı kral tanımında kralın herşeyden önce dini bir nesne olduğunu belirtmektedir. Ona göre kralın görevi insanüstü ile insan arasında bağ kurmaktır. Bu yüzden dini bir meşruiyeti olmayan kral olamaz (s. 14). İktidarı ele geçiren böyle bir kişi ancak bir tiran ya da gasıp olabilir. Bu yüzden aslında çalışmasına *Kutsal Kral* ismini vereceğini fakat laf kalabalıklığına düşmemek için bundan vazgeçtiğini belirtmektedir. İnsanlar krallara o kadar büyük sorumluluklar yüklemiştir ki yazarın ifadesiyle kriz zamanlarında Tanrı ile insanı onda birleşmiştir (s. 14). Bu düşünceye önem veren yazar çalışmasında bu nedenle Hz. İsa, Hristiyanlık ve Fransa kralı gibi kişi ve kavramlara oldukça geniş yer ayırmıştır (s. 14-16). Yazara göre materyalizm ve dinsizlik galebe çaldığında kral ölmüştür (s. 14).

Jean-Paul Roux, çalışmasını 9 ana bölüm ve bunların altındaki alt başlıklardan oluşturmuştur. Bu bölümler sırasıyla *Monarşi* (s. 21-52), *İnsan Kral* (s. 53-101), *Tanrısal Kral* (s. 102-147), *Tanrı İnsan* (s. 148-

186), *Kralın Yaşamı ve Ölümü* (s. 187-237), *Kralın Eşyaları* (s. 238-277), *Kral İsa* (s. 278-302), *Hristiyan Kral* (s. 303- 351), *Kral, Kilise ve Soyluluk* (s. 352-396) şeklindedir.

Jean-Paul Roux, çalışmasının ilk bölümü olan *Monarşi* bölümüne, kavramın kökeni üzerinde durarak başlamaktadır. Monarşinin temsilcisi olan kralın ilk defa nasıl ortaya çıktığıyla ilgili teorileri inceleyen yazar, bu konuda ileri sürülen peter familias (baba-kral), asker-kral, büyücü-kral, semavi monarşi görüşlerini reddeder. Ona göre bu görüşlerin hiç biri gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Baba ile kralın karakteri farklıdır bu nedenle birini diğersinin genişlemiş hali olduğunu kabul etmek tehlikelidir (s. 24). Kral savaşçı bir fatih olabilir ama onu kral yapan savaş ya da fetih değildir (s. 24). Kral bir büyücü olabilir, ama kral olması büyü güclere sahip olmasına bağlı değildir (s. 27). Kral kraldır, kimsenin dolduramayacağı yeri dolduran, kendine münhasır özerk bir şahsiyettir (s. 31). Kral otorite sahibidir ve bu otorite insanların arasındaki bir anlaşmadan veya cari bir cebirden ileri gelmez. Otorite kendi ayakları üstünde durur ve ayan beyan ortadadır (s. 31). Kral ilahi olanla sıkı sıkıya bağlıdır ve kendi başına tüm insanlığı temsil eder (s. 31).

Yukarıdaki açıklamalardan sonra monarşinin diğers yönetim biçimleriyle kıyaslamasına giren yazar, çoğunlukla bir monarşide bir cumhuriyetten daha fazla demokrasi olduğunu savunur (s. 33). Ayrıca monarşinin insanlık tarihinde göçebelikten sonra yerleşiklik ve tarımla doğduğu tezine karşı çıkar ve dini metinlerde sıkça görülen *çoban-kral* imgesini örnek verir (s. 33). Kralın en ilkel topluluklarda bile mevcut olduğunu ileri sürer (s. 51). Mutlak krallık ve diktatörlük kavramlarına değinen Roux, mutlak krallığın tarih boyunca asla var olmadığını ileri sürer (s. 36). Diktatörlüğü ise bunun bir istisnası olarak kısa süreli totaliter bir yönetim olarak görür. Diktatörlük monarşinin sahip olduğu etik ve dini temellere sahip olmadığı için kraliyet dokusuyla uyuzmaz. Krallık iktidara süreklilik kazandırırken diktatörlük ise bu konuda acizdir (s. 37). Monarşi kendini sınırlar içinde tutan ilkeler sayesinde diktatörlüğü dışlar (s. 36). Her monarşi, görenek, din, ahlak ile ona ilham ve meşruiyet veren felsefeye sınırlandırılır. (s. 37). Bu konuda Fransa kralı ve Osmanlı padişahını örnek veren yazar, bu iki şahsiyetin de sınırlandırılmış iktidar çerçevesinde yönetim sergilediğini öne sürer (s. 37). Bu kısımdan sonra kral ve imparator kıyaslamasına girişen yazar,

neticede bu iki şahsiyetin de özünde aynı temellere sahip olduğunu ifade eder (s. 41). Daha sonra monarşi ve cumhuriyet karşılaştırması yapan Roux, monarşinin evrensel olduğunu söyler ve bu yasaya istisna oluşturan birkaç örnekten biri olan Yunan demokrasisi ve Roma cumhuriyetini incelemeye koyulur. Bu örnekler tarihte her ne kadar başarılı yerlerini alsalar da nitelikleri aslında algılanandan farklıdır. Cumhuriyet ancak sınırlı bir toprak parçası üzerinde ve az sayıda seçmenle işlediği zaman etkili olmuştur (s. 48). Krallıkları yıkarak demokrasi ve cumhuriyet rejimlerini tesis edenler bu uygarlıklarda bu dönüşümü gerçekleştirenler aslında aristokratlardı. Yönetimi elde tutan bu aristokrat sınıfına karşı halk iktidarın dışında bırakılmıştı. Bu rejimlerde zaman içinde yozlaşmalar görüldü. Politikacıların etik dışı uygulamaları, yaşanan karışıklıklar, filozoflar nezdinde monarşiye dönüşün tek çare olduğu düşüncesini filizlendirmişti (s. 44). Nitekim politikanın iyice yozlaştığı, anarşinin had safhaya ulaştığı zamanda ortaya çıkan bir kralın kendi egemenliğini dayatması yadsınacak bir hareket değildi. Yunanistan’da bunu Makedon kralı II. Filip ve oğlu İskender yapmıştı, Roma’da ise imparatorlar bu zorunlu dönüşü sağlamıştı (s. 45, 49). Zira yazara göre “kraliyet ideolojisi başvurulacak son raddedir ve her zaman yeniden canlandırılır” (s. 46). “İnsan her zaman monarşiye yatkındır” (s. 50).

İkinci bölüm olan *İnsan Kral* her toplumun kendisini dünyanın merkezinde tasvir ettiğini, kralın bu toplumu temsilen en merkezdeki kişi olduğundan bahsedilmekle başlamaktadır (s. 53-59). Merkezdeki kişi olarak tüm dünyaya hükmetmelidir. Birçok farklı toplumda bu anlayışın izleri görülmektedir. Hepsi farklı inanç, kültür ve geleneklere dayansa da evrensel hakimiyet anlayışı ortak paydalarıdır. Örneğin yazara göre Osmanlı iktidarının cihan hakimiyeti mefkûresi İslâmîyet, Roma (Bizans) ve bozkır iktidar anlayışı geleneğine dayanmaktadır (s. 57). İnsan-kral gök, yer ve insan arasında aracı olan kişidir (s. 60-61). Bu aracılık ona eşsiz bir özellik kazandırmaktadır. Bu eşsiz özellik (iktidar imgesi) her toplumda benzer manaya gelecek şekilde farklı kelimelerle anlatılmıştır. Örneğin İranlılardaki *khvarenah*, Türklerdeki *kut*, Moğollardaki *su*, Antik Mısırlılardaki *ka* ve *heka*, Cermenlerdeki *mettr* ve *megen*, Madagaskarlılardaki *hasinaya*, Endonezyalılardaki *ehela*, Tibetlilerdeki *liyın*, İnkalardaki *huaca* ve Çinlilerdeki *tö* vb. gibi (s. 61-65). Kralın bu olağanüstü özelliği onu milleti nezdinde tek temsilci yapar.

Yani kral ve milleti özdeşleşir. Kralın uğradığı bir felaket milletin uğradığı felaket olur. Örneğin düşmanları Türk kağanını öldürdüğünde şunu söylemiştir: “Kağanlarını öldürdüm ve Türk halkı da öldü” (s. 68). Bu kısımlardan sonra uzun bir pasaj halinde kralın toplum için ne ifade ettiğiyle ilgili diğer fenomenler incelenmiştir. Örneğin alemin kralı olduğu için takvim hazırlamak kralın görevidir, verimlilik ve bereket kralla özdeşleştirilir. Verimlilik ve bereket ritüelleri kral tarafından yönetilmelidir. Yazar daha sonra kralın beşeri özelliklerini daha çok vurgulayan pasajlara geçmiştir. Kral yanılabilir ve yaralanabilir. İlahi olanla bağlantılı olacağı nedeniyle doğru seçilmelidir. Fiziksel bir kusura sahip olmamalıdır (s. 79-83). Kral özel ve hassas olduğu için sıkı olarak korunmalıdır. Bu nedenle etrafı yasaklarla ve protokol kurallarıyla donatılmıştır. Hatta krallar için söz konusu olan bu yasak, tabu ve protokol kuralları çekilmez bir hale de dönüşebilir ve diğer kişilerin kral olma ihtirasını dizginler (s. 83-85). Ayrıca birçok toplumda kralın daha genç ve dinç bir bedende yeniden tezahür etmesi için yaşanan ve hastalanan kralın öldürülmesi de krallığın cezbedici olmayan özelliklerinden biridir (s. 89-91). Kral beşer olsa da toplum nazarında doğanın iyi işleyişinden sorumludur. Bu nedenle kıtlık, salgın gibi afetlerde o sorumlu tutulur, toplumun günahlarının kefaretinin onun ödemesi beklenir. Halkının menfaati için kurban edilebilir. Kralın refah getirememesi iktidardan alaşağı edilmesi ya da öldürülmesi için yeterli sebep olabilir (s. 93-95). Kralın öldürülmesi ise başlı başına ayrı bir konudur. Kral alelade biri gibi öldürülemez. Türkler, Moğollar, bazı Asyalı ve Afrikalı kabilelerde kralın kanı kutsal olarak atfedildiği için toprağa dökülmesine müsaade edilmez. Boğma, yakma, açlığa terk etme gibi kansız öldürme yöntemlerine başvurulur (s. 95-96).

Üçüncü bölüm olan *Tanrısal Kral*'da kralın kutsallığı ve ilahi olanla bağı incelenmiştir. O kutsi bir varlık olduğu için onu diğer insanlardan ayıran bazı alâmet-i fârikalar vardır. Bu alâmetler toplumdan topluma çok farklılaşabilir ama neredeyse hepsinde mevcuttur. Bunlar kralın hayatı boyunca ona eşlik edebileceği gibi doğum gibi olaylarda da meydana gelebilir (s. 105). Örneğin kralın istisnai bir cüssesi olması, Çin'in efsanevi imparatoru Huang-ti'nin 24 ay anne karnında kalması gibi örnekler bu kapsamdadır (s. 105). Ayrıca yazara göre çeşitli toplumlardaki totemcilik, kralın bir hayvan atadan geldiği görüşü de onu istisnai kılmakta ve iktidarının alâmetini oluşturmaktadır. Buna örnek

olarak Eski Türklerdeki kurt ana, Afrikadaki hayvan ata örneklerini vermektedir (s. 109-110). Ayrıca krallar tanrısallıklarını ay ve güneşten de alabilmektedir. Örneğin Japon kralları, İnkâ kralları kendilerini güneşin soyundan geldiğini belirtmektedir (s. 111). Bir başka açıdan ise yukarıda da değinildiği gibi kralın Tanrı ile insanlar arasındaki bağ olduğu düşüncesidir. Bu düşünce bazı toplumlarda kralı *Tanrı'nın yeryüzündeki oğlu* konumuna getirerek ona tanrısallık atfetmektedir. Özellikle Uzakdoğu toplumlarında (Çin, Tibet, Tayland, Kore, Japon) bu anlatı yaygındır fakat Afrika toplumlarında da benzer anlayışlar görülmektedir (s. 115-117). Krala tanrısallık özellik veren diğer husus kraliyet eşyasıdır. Ancak bir kral, gök tarafından kendisine verilen bir kutsal eşyaya sahip olabilir. Bu eşya boyunduruk, balta, kadeh, mücevher, ayna, kılıç vb. olabilir. Ama çoğunun ortak özelliği kraliyet metali olan altın olmasıdır (s. 119-120). Daha sonra çeşitli medeniyetlerdeki krallığın ilahi karakterini incelemeye koyulan Roux, bu anlamda Antik Mısır, Mezopotamya, Eski İran, İsrail, Hitit, Makedon hanedanı ve Yunanistan, Roma, Türk-Moğol, Toltek ve Aztek, Kara Afrika (Sahra Altı Afrika) uygarlıklarını incelemiştir. Ayrıca Budizm ve İslâmîyetteki yönetici kavramlarını da bu açıdan değerlendirmiştir (s. 120-147).

Dördüncü bölüm olan *Tanrı İnsan*, birçok halkta kralın insani ve ilahi doğanın birleşimi olduğuna dair düşünceyi açıklamakla başlar. Kralda ilahi hiçbir şeyin olmaması neredeyse mümkün değildir. O en azında maddi ve manevi dünyanın kesişimi, en aşırı uçta ise hem insan hem tanrıdır. Bu kraldaki ilahi ve beşeri doğa aslında tezat görünür. Fakat bu durum onun birliğini ifade etmektedir. O kendinde tezatları birleştirir (s. 148-150). Bu kısımdan sonra *semavi vekâlet* konusuna giren yazar, özellikle Çin ve bozkır halkları üzerinde semavi vekâletin nasıl işlediğini açıklar. Ona göre kral hükümlerliğini gökten vekâlet yoluyla alır. Gök isterse vekâleti alıp başkasına verebilir. Halkın memnuniyetsizliği, doğadaki düzensizlikler kralın vekâletinin sona erdiğine işaret etmektedir. Yazara göre gök ve halk uyum içinde olursa kralda semavi vekâlet vardır (s. 150-153). Çünkü Çinli filozof Meng-tseu'nun dediği gibi "Gök görür ama halkın gözüyle görür. Gök iştir ama halkın kulaklarıyla iştir" (s. 153). Bir başka deyiş ise şöyle demektedir: "Halkın sevgisini kazanan iktidarı kazanır, halkın sevgisini kaybeden iktidarı da kaybeder" (s. 153). Yönetimi bozulan, sorumluluklarını yerine getirmeyen krala karşı isyan ve devrim hakkı doğar. Çin'de, Hint'te, bozkır halklarında,

İbranilerde, Roma'da bu anlayışın tezahürleri görülür (s. 153-155). Daha sonra kraliyet ruhbanlığı başlığını açan yazar din ve kraliyet, rahip ve kral karşılaştırmalarına girer (s. 156-157). Yazara göre ilahi olan, krala vasıtalar ya da rüyalar aracılığıyla ilahi emirlerini bildirir (s. 167-169). Öldürme hakkı ancak krala aittir çünkü öldürme hakkı denetlenmeden herkese verilemez. Ancak ilahi olanla bağı olan kral buna yetkindir (s. 169-170). Ayrıca savaş ve av gibi şiddet içeren faaliyetlerde kralın sorumluluğundadır ve ancak onun katılımı ya da izniyle icra edilebilir (s. 171-174).

Beşinci bölüm olan *Kralın Yaşamı ve Ölümü*, tahta çıkma yöntemlerini açıklamayla başlamaktadır. Bu anlamda intihap (seçim) ve irsiyet gibi iki olağan yöntem dışında darbe gibi olağandışı bir yöntem mevcuttur (s. 187). Monarşilerde devamlılığın esas olduğunu ifade eden yazar (s. 188), bu yöntemleri incelemiş ve zayıf yönlerini vurgulamıştır. Örneğin tarih boyunca yapılan kral seçimlerinde yöntem demokratik değildir, kralı ancak soylu olarak nitelendirilebilecek kişiler seçmektedir (s. 189). Ayrıca bazen bu seçim Roma'da olduğu gibi daha fazla alkış alan kişinin imparator seçilmesi gibi gülünç sınırlara da yaklaşabiliyordu (s. 189-190). Yazar devamlılığın en iyi sağlandığı yöntemin irsiyet olduğu kanaatinde. Mevcut düzen ancak bu yöntemle en iyi şekilde korunabiliyordu (s. 191). İrsiyet sisteminde ise en önemli problemlerden biri halefiyet düzenlerinin geliştirilmesiydi. Her ne kadar birçok toplumda en büyük oğulun halef olması benimsense de bu kati kurallara dayanmıyor sık sık ihlal ediliyordu. Roux, halefiyet sistemi noktasında tarihte en büyük ızdırap çekenlerin Türk-Moğol hanedanları olduğunu belirtmektedir (s. 193). Bu toplumlarda kralın ölümüyle hanedan üyeleri arasında çetin savaşlar başlamaktadır. Halefiyet düzeninden sonra kralın cülusunun (tahta çıkma) kendi toplumu nezdinde nasıl algılandığı hakkında incelemelere girişen yazar bu konuda çeşitli toplumlardan örnekler vermektedir. Cülus, birçok toplumda yeni bir doğuş, zamanın yenilenmesi gibi algılanmaktadır. Bu nedenle tahta çıkan hükümdara yeni bir isim de verilmektedir (s. 198-202). Bu bölümden sonra kraliçelerin ve prenseslerin iktidar içerisindeki konumunu ve kralların ona yaklaşımlarını konu edinen yazar bu konuda çeşitli bilgiler vermektedir (s. 211-216). Daha sonra diktatörlük anlamında kısa bir monarşi ve cumhuriyet karşılaştırmasına giren yazar, diktatörlüklerin cumhuriyet ya da devrimlerden ortaya çıktığını, monarşinin ise böyle bir

duruma yol açmadığını belirtmektedir (s. 221). Bu bölümün son kısımlarını kralın ölümü ve defni konusuna ayıran Roux, kral ölümünün kendi toplumunda nasıl algılandığı, defin işlemlerinin nasıl gerçekleştiğiyle ilgili açıklamalarda bulunmaktadır (s. 224-230). Kral mezarlarının nasıl inşa edildiği, öte dünyadaki kral imgesi ve merhum krallar kültleriyle ilgili toplumlar nezdinde verilen bilgilerle bölüm sonlanmaktadır (s. 230-237).

Altıncı bölüm olan *Kralın Eşyaları* bölümünde kralın sahip olduğu eşyaların onun için nasıl bir hakimiyet alâmeti haline geldiği ve bu eşyaların kraliyet itibarına haiz olduğu anlatılmaktadır. Öyle ki, bu eşyaları kaybeden bir kral iktidarını da kaybedebilir. Kralın eşyasının benzerleri başka insanlarda da olsa da kralın eşyası onlardan çok daha üstün, haşmetli ve eşsizdir. Muhakkak teklifiğini betimleyen bir remzi bulunmaktadır. Eşyalar gibi kralın kılığı da onun iktidarını temsil eder. Örneğin giydiği kraliyet elbisesinde yaka kısmı yuvarlak ise bu göğü, yaka kare ise bu arzı temsil eder. Kral kıyafetiyle gök ya da arzın tam merkezindedir ve iktidarı sembolize eder (s. 240-241). Bu kısımdan sonra çeşitli kraliyet eşyalarının (hakimiyet alâmetlerinin) tanıtımına girişen yazar, pabuç, tüy, kuşak, mücevher, mendil, taht, taç, tahtirevan, sinek fırçası, kılıç, ok, yay, asa, güneşlik, kupa gibi nesnelerin iktidar alâmeti olarak nasıl kullanıldığını açıklamaktadır (s. 241-276).

Jean-Paul Roux, çalışmasının son kısımları olan yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümleri Hristiyanlık, Hristiyan Avrupa kralı ve kilise tarihi üzerine ayırmıştır. Yedinci bölüme verdiği isim olan *Kral İsa* bölümü, daha çok Hz. İsa'nın hayatına ve onun nasıl bir kral olarak algılandığıyla ilgilenmektedir. Bu bölümde daha çok insanların özellikle de Yahudilerin beklediği kurtarıcı bir kral figürüne atıf bulunmaktadır. Yahudilere göre Hz. Davut soyundan savaşıcı bir monark ortaya çıkacak, onları Roma boyunduruğundan kurtaracak ve egemenliğini dört bir yana yayacak, herkesi itaat ettirecektir. Fakat Hz. İsa nezdinde böyle bir kral bulamayan Yahudiler onun aleyhine dönecek, onu Roma valisine teslim ederek öldürülmesini talep edeceklerdi (s. 280-297). Bu bölümde yazar sık sık Hristiyanlığın dini metinlerine başvurmuştur. Yazarın çıkardığı sonuç hiçbir dünyevi kraliyet alâmetine sahip olmamasına rağmen Hz. İsa'nın bir kral olarak değerlendirilmesi gerektiğidir (s. 279). Bu bölümde yazarın sık sık Hz. İsa ile krallık arasında paralellikler kurduğu

görülmektedir. Yazarın da ifade ettiği gibi ilginç noktalardan biri Hristiyan kralın egemenliği düşüncesidir. Çünkü kendi metinlerine göre de Hz. İsa krallığının bu dünyada olmayacağını ifade etmişti, bu nedenle kilise dünyevi tahakküm kurma konusunda takipçilerini uyarmalıydı. Hristiyan monarşiler ise Hz. İsa'nın öğretisini yaymak için hareket geçtiklerinde bu sorunsalla karşı karşıya kalmaktaydı (s. 278-302).

Hristiyan Kral adlı sekizinci bölümde yazar, Hristiyanlıktan sonra, konumuna yerleştirilmeye çalışılan krala değinmektedir. Ona göre Hristiyanlık monarşiyi ve kralları yok etmemiştir, tam tersi onlar sayesinde iktidara gelmiştir. Roux'a göre Hristiyanlık, kavramları, kültleri ve ritüelleri Hristiyanlaştırmıştır. Tarihin akışı içerisinde Hristiyan dünya, Roma gelenekleri, Cermen gelenekleri ve İncil gelenekleriyle yoğrulacak bu üç geleneğin potasında eriyecikti (s. 304). İktidar, Hristiyanlığa göre Tanrı'ya aitti ve ondan geliyordu (s. 306). Kral, Tanrı'nın inayetiyle kraldı (s. 308). Bu anlatımlardan sonra Hristiyan Avrupa krallarına özellikle de Hristiyan Fransa krallarına odaklanan yazar, krallık imgesini bu krallar üzerinden anlatmaktadır. Krala duyulan tazim, kurtarıcı kral, kraliyet kültürü, yetki töreni, taç giyme, monarşinin dokunulmazlığı, kraliyet imtiyazları, halk ve kral arasındaki ilişki, adalet, kralın doğaüstü güçlere sahip olması gibi konular bu eksen üzerinden anlatılmaktadır (s. 303-351). Bu bölümde yoğun bir Fransa kralları anlatımı bulunmaktadır.

Dokuzuncu bölüm olan *Kral, Kilise ve Soyluluk* da hükümdarlar, ruhbanlar ve soylular arasındaki ilişki iktidar nezdinde incelenmektedir. Bu şahıslar arasındaki ilişkiler çetrefillidir. Hristiyan Avrupa'da sorun büyüktür. Birbirlerine hem muhtaç hem de kendilerine iktidar alanı açmak için rakip olan bu hizipler arasındaki mücadeleler asırlar boyunca devam etmiştir. Konuya ilk olarak Roma piskoposunu yani papayı anlatarak giren yazar, papalığın güçlenmesi, Galya ve İspanya'nın Hristiyan oluşu, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ile papalık arasındaki ilişkiler, papalığın gücünün zirveye ulaştığı XII. ve XIII. yüzyıllardaki gelişmeler, krallar ve papalar arasında sık sık meydana gelen sürtüşmeler, Fransa ile papalık, Bizans ile papalık arasındaki ilişkiler gibi konuları anlatmaktadır. Daha sonra krallığa geçmedeki irsiyet ve intihap (seçim) yöntemi tartışmasına geri dönen yazar, özellikle Fransa tarihi üzerinden bu tartışmayı tekrar analiz eder. Merovenj sistemini aristokrasiye fazla serbest alan bırakmasıyla suçlar.

Karolenjler üzerinde de soyluların seçimi sorunu üzerinde durur. Ona göre intihabi sistem, soylulara aşırı iktidar alanı bırakır, demogojiye yol açar ve kralın çevresinde al gülüm ver gülüm ilişkisi meydana getirir (s. 379). Ortaçağ'da feodalitenin hakim olmasıyla soylular iyice güçlenecek, krallar onlara başvurmadan icrada bulunamayacaklardır. Krallarla soylular arasında birbirlerine tahakküm kurma mücadelesi asırlar boyunca devam edecektir. XIV. Louis (1643-1715) soyluların gücünü kırmaya çalışsa ve onları ehlileşirmeye çalışsa da yazara göre soylular daha sonraki dönemlerde intikamlarını alacaktır. Fransız devrimi (1789) bile burjuvalarla soyluların işbirliği ve onların halkı devrime kışkırtmasıyla gerçekleşmişti (s. 391). Devrimi savunan birçok filozof bile soylu sınıftan geliyordu (s. 391). Fransız devrimi kraliyete büyük darbe vurmuş, günümüze kadar hala bazıları devam etse de birçok krallığın yıkılmasına yol açan süreci başlatmıştı (s. 394-395).

Jean-Paul Roux'un bu eserinin oldukça kapsamlı bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, kral imgesi üzerinden neredeyse tüm dünya tarihi üzerinden başarılı bir tasvir çalışması yapmıştır. Tarihteki gelişmiş uygarlıklardan en ilkel kabilelere kadar geniş bir perspektifte yapılan bu çalışma kral imajının toplumlar nezdinde nasıl algılandığıyla ilgili mühim bilgiler ve karşılaştırmalar vermektedir. Bu nedenle kral ve iktidar kavramları üzerine çalışan araştırmacılara önemli katkılar sunmaktadır.

Oldukça kapsamlı olan ve faydalı bilgiler veren Jean-Paul Roux'un bu eserinde bazı tenkit edilecek hususlar da bulunmaktadır. İlk olarak yazarın önsözde de itiraf ettiği gibi kitap oldukça monarşi yanlısı bir çalışmadır (s. 17). Yazar, bununla gerçeği yansıttığını ifade etse de (s. 17), eserde genel olarak monarşinin olumlu taraflarının öne çıkarıldığı, olumsuz taraflarının göz ardı edildiği görülmektedir. Yazar krallığın, iktidarın devamlılığını sağlamada olumlu yönünü vurgulasa da (s. 188), tarihteki bazı kralların ve çevresindekilerin keyfi uygulamalarına, zalim idarelerine ve basiretsiz faaliyetlerine çok az temas etmektedir. Eserde sürekli monarşi dışı rejimlerin handikaplarına değinilmekte olup, monarşinin handikapları küçültülmektedir.

Yazarın eleştirilecek başka yönleri ise Batı merkezli bakış açısı ve yüzeyselliktir. Yazarın kendi medeniyetine karşı oldukça ayrıntılı ve analizci bir tutum sergilediği görülmektedir. Kitabın son üç bölümü

tamamen Hristiyanlık tarihi, Avrupa tarihi, kilise tarihi üzerine ayrılmıştır. Kendisi de önsözde Fransa tarihine ayrıcalıklı bir yer verdiğini ifade etmektedir (s. 16). Diğer bazı medeniyet ve kültürlerle ise oldukça yüzeysel bir bakış açısıyla yaklaşıldığı görülmektedir.

Yazar bu eserini, meydana getirmeye çalıştığı bir kitap serisinin ikinci kitabı olarak ifade etmektedir (s. 11). Yazarın bir seri için kitap yazma amacının da etkisiyle kitabın hacmini kısa tuttuğu anlaşılmaktadır. Ama aslında *kral* konusunda, kendisinin de ifade ettiği gibi ciltler dolusu bol malzeme bulunmaktadır (s. 15). Fakat yazar ayrıntıya girmediğini ve benzeyen örnekleri gözardı ettiğini belirtmektedir (s. 15). Yazarın bu hacmi kısa tutma kaygısı, okuyucuyu yüzeyselliğe düşme ve varılan sonuçlar bakımından şüphe duyma noktasına getirmektedir. 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren öne çıkan mikrotarih çalışmaları da göstermiştir ki çıplak gözle bakılarak varılan hakikatler, mikroskop merceği altında çok daha farklı görünmektedir.¹ Bu nedenle yazarın bu konuda neredeyse tüm dünya tarihini inceleme yükünün altına girmesi ve ayrıntılarla ilgilenmemesi hakikatin ne olduğu noktasında şüpheler doğurmaktadır. Bu yüzden bu kadar kapsamlı bir konunun, bir serinin ikinci kitabı olmak yerine, birkaç ciltlik bir eserin konusu olması tarafımızca ilmi yönden çok daha isabetli görülmektedir.

Yukarıda değinildiği gibi yazarın *kral* imgesi üzerine Hristiyan Avrupa tarihi dışında yüzeysel ve yanlı bir tutum sergilemesi bazı yanlışlar yapmasına neden olmuştur. Örneğin İslâmî iktidar ya da Müslüman yöneticiler hakkında yaptığı bazı yorumların hatalı olduğu görülmektedir. Yazara göre İslâmîyette, “her şeye kadir tanrı demek, her kim iktidarı icra ediyorsa onun tanrı tarafından seçildiğini, hoş görüldüğünü ve dolayısıyla meşru olduğunu ifade eder.” anlayışı vardır (s. 140). Yazarın İslâmîyetteki *takdir* ve *rızâ* anlayışlarını gözardı ettiği görülmektedir.² İktidarın kim tarafından ve nasıl icra edilirse edilsin Tanrı tarafından hoş

¹ Peter Burke, *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılırları*, çev. Turgay Sivrikaya, Özge Özdemir, Umur Yener Kara, Kemal Özdil, Ozan Çömelekoğlu, Isık Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2020, s. 181-182.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Kader (Takdir)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]*, 24 (2001), s. 58-63; Halil İbrahim Bulut, “Rızâ”, *DİA*, 35 (2008), s. 55-56; Süleyman Uludağ, “Rızâ”, *DİA*, 35 (2008), s. 56-57.

görüleceği anlayışı İslâmî iktidar anlayışıyla bağdaşmamaktadır.³ Yazarın ifade ettiği anlayış ancak bazı Emevî idarecilerinin desteklediği Cebriyye gibi akımlarda vücut bulan iktidar anlayışıyla ilişkilendirilebilir ki, bu durum genel kabul görmemiştir.⁴ Ayrıca yazar sürekli olarak idarecinin Müslüman toplum tarafından kutsallaştırıldığıyla ilgili bir anlayış içerisinde bulunmaktadır. Ona göre “vahyolunan yasanın yeryüzündeki mükellefleri halifeler, ruhanî iktidar kadar dünyevî iktidarı da ellerinde tutardı.” (s. 141). İslâmî iktidar anlayışına göre halifeler ancak Hz. Peygamber’in devlet başkanlığı vasfını tevarüs etmişlerdir. Bu nedenle bir ruhani iktidarları yoktur. Kendi özlerinde bir kutsiyet yoktur. Meşruiyetleri ancak Allah’a ve peygambere itaat ettikleri sürece devam eder.⁵ Yazarın halifelere bu ruhani kutsiyet verme çabası kapsamına Raşid halifeler de denilen ilk dört halifeyi de aldığı görülmektedir ki (s. 141) bu bilgi tamamen yanlıştır. İslâm tarihi incelendiğinde Râşid halifelerin ruhani iktidarı reddettiği, sadece Müslümanların işlerini idare etmek için yönetimi üstlenerek Hz. Peygamber’in sadece devlet başkanlığı vasfını tevarüs ettikleri görülmektedir. İlk halife Hz. Ebû Bekir, halife olunca kendisine söylenen *Halîfetullah (Allah’ın halifesi)* unvanını kabul etmemiş, kendisine *Halîfetü Resûlillâh* denmesini istemiştir.⁶ Ayrıca Müslümanlardan ancak Allah’a ve peygamberine itaat ettiği sürece ona itaat etmelerini talep etmiştir.⁷ İkinci halife olan Hz. Ömer’den beri kullanılan *emîrü’l-mü’minîn* unvanı da bu anlamda oldukça mütevazıdır. O sadece Müslümanların işlerini idare etmek için göreve getirilmiş bir kişidir. Daha sonraki dönemlerde Müslüman toplumunda ortaya çıkan

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, 17 (1998), s. 539-546; Mehmet Âkif Aydın, “Hükümet”, *DİA*, 18 (1998), s. 468-470; Hızır Murat Köse, “Siyaset”, *DİA*, 37 (2009), s. 294-299; Talip Türcan, “Ülû’l-Emr”, *DİA*, 42 (2012), s. 295-297; Nabi Semizoğlu, *Selçuklu İktidar İmgeleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 24.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Abdülhamid Fettâh, “Cebriyye”, *DİA*, 7 (1993), s. 205-208.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İmam Gâzzali, *Nasihatü’l-mülûk: Devlet başkanlarına*, haz. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 99; Aydın, *a.g.e.*, s. 130; Mehmet Niyazi Özdemir, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 41-44, 123, 187-89; Hamid Dabaş, *İslâm’da Otorite: Peygamber’in Gelişinden Emevî İdaresine Kadar*, çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 135, 145; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi: (XV. asra kadar)*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara 1996, s. 69, 70, 149; Avcı, *a.g.m.*, s. 539-540; Semizoğlu, *a.g.t.*, s. 23.

⁶ Avcı, *a.g.m.*, s. 539.

⁷ Mustafa Fayda, “Ebû Bekir”, *DİA*, 10 (1994), s. 103.

halifeyi ululama ve onu *Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (zıllullah fi'l-arz)* görme anlayışı daha çok diğer medeniyetlerdeki iktidar anlayışının tesiri ve iktidarın kendisini koruma refleksiyle açıklanabilir. Fakat bu durum İslâm tarihinin ilk dönemlerinde yoktur.⁸

Jean-Paul Roux'un eserinde eleştirilecek bir diğer konu *İktidarın Eşyaları* adlı bölümdür. İktidarın bir başka deyişle kralın hakimiyet alâmetlerini sadece eşyaya indirgemek eksik bir tanımlama olacaktır. Çünkü krallar iktidarlarını sadece sahip oldukları eşyalarla simgelemez, daha farklı maddi ve manevi hakimiyet sembolleri de vardır. Örneğin İslâmî iktidar anlayışında hutbe, sikke, nevbet de birer hakimiyet alâmetidir ve Müslüman yöneticinin iktidarını simgelemektedir.⁹ Diğer toplumlarda da buna benzer kendine özgü maddi ve manevi hakimiyet alâmetlerinin olduğu bilinmektedir. Jean-Paul Roux ise eserinde hakimiyet alâmetlerini eşyaya indirgemiş ve toplumlara özgü hakimiyet alâmetlerini gözardı etmiştir.

Yukarıda tenkit edilen hususlarla birlikte Jean-Paul Roux'un *Kral: Mitler ve Simgeler* adlı eseri ciddi bir çalışmanın ürünüdür. Yazar, kral imgesi üzerinden neredeyse tüm dünya tarihi üzerinden başarılı bir tasvir çalışması yapmıştır. Tarihteki gelişmiş uygarlıklardan en ilkel kabilelere kadar geniş bir perspektifte yapılan bu çalışma kral imajının toplumlar nezdinde nasıl algılandığıyla ilgili mühim bilgiler ve karşılaştırmalar vermektedir. Kral ve iktidar kavramları üzerine çalışan araştırmacıların yukarıdaki eleştirileri de dikkate alarak başvurması gereken önemli bir eserdir.

Kaynakça

Avcı, Casim, "Hilâfet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XVII, 1998, s. 539-546.

Aydın, Mehmet Âkif, "Hükümet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XVIII, 1998, s. 468-470.

⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 40-41, 151-152; Kahveci, *a.g.e.*, s. 109, 329-330; Avcı, *a.g.m.*, s. 539-543; Semizoğlu, *a.g.t.*, s. 23.

⁹ Daha kapsamlı bir örnek vermek için Müslüman bir iktidar olan Selçuklu iktidarının hakimiyet alâmetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara, 2007, s. 30-238; Nabi Semizoğlu, *a.g.t.*, s. 45-164.

Bulut, Halil İbrahim, "Rızâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XXXV, 2008, s. 55-56.

Burke, Peter, *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılıarı*, çev. Turgay Sivrikaya, Özge Özdemir, Umut Yener Kara, Kemal Özdil, Ozan Çömelekoğlu, Isık Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2020.

Dabaşî, Hamid, İslâm'da Otorite: Peygamber'in Gelişinden Emevi İdaresine Kadar, çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], X, 1994, s. 103.

Fettâh, İrfan Abdülhamid, "Cebriyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], VII, 1993, s. 205-208.

İmam Gâzzali, *Nasihatü'l-mülûk: Devlet başkanlarına*, haz. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1969.

Kahveci, Niyazi, İslâm Siyaset Düşüncesi: (XV. asra kadar), Türk Demokrasi Vakfı, Ankara 1996.

Köse, Hızır Murat, "Siyaset", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XXXVII, 2009, s. 294-299.

Merçil, Erdoğan, Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, TTK, Ankara, 2007.

Özdemir, Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1993.

Semizoğlu, Nabi, *Selçuklu İktidar İmgeleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Türcan, Talip, "Ülü'l-Emr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], 2012, s. 295-297.

Uludağ, Süleyman, "Rızâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XXXV, 2008, s. 56-57.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Kader (Takdir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]*, XXIV, 2001, s. 58-63.